ISSUE 454 · TIRHUTA EDITION 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒧 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒣𑒰𑒏𑓂𑒭𑒱𑒏 𑒃-𑒣𑒞𑓂𑒩𑒱𑒏𑒰 SINCE 2000

𑒫𑒱𑒠𑒹𑒯

VIDEHA

𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨 𑒂𑒢𑓂𑒠𑒼𑒪𑒢

Mānuṣīm iha saṃskṛtām

THE LAMP AT THE THRESHOLD

𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒏: 𑒑𑒖𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩

EDITED BY GAJENDRA THAKUR

𑒁𑓀𑒏 𑓔𑓕𑓔 *No. 454*

𑓑𑓕 𑒢𑒫𑒧𑓂𑒥𑒩 𑓒𑓐𑓒𑓖 *15 November 2026*

𑒫𑒱𑒠𑒹𑒯 𑓔𑓗𑓔

𑒫𑒱𑒠𑒹𑒯 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨 𑒂𑒢𑓂𑒠𑒼𑒪𑒢: 𑒧𑒰𑒢𑒳𑒭𑒲𑒧𑒱𑒯 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒰𑒧𑓂

𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒏: 𑒑𑒖𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩।

[𑒫𑒱𑒠𑒹𑒯- 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒧 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒣𑒰𑒏𑓂𑒭𑒱𑒏 𑒄-𑒣𑒞𑓂𑒩𑒱𑒏𑒰 ISSN 2229-547X Videha e-Journal (since 2000) at www.videha.co.in]

ঐ পোথীক সর্বাধিকাব স্ববক্ষিত খ্বছি। ক◌ প্রাইট (ⓒ) ধাবকক নিখিত খ্বনুমতিক রিঁনা পোথীক কোনো খ্বংশক ছ্বাযা প্রতি এৱং রিক◌ স্ডিংগ রিত জনেক্ট্র◌ নিক খ্বৱা যাঁত্রিক, কোনো মাধ্যমসঁ, খ্বথরা ছ্বানক সংগ্রহণ রা প্বনর্প্রযোগক প্রণানী দ্বাবা কোনো কপমে প্বনরুত্পাদন খ্বথরা সঁচাবন-প্রসাবণ নৈ কএন জা সকৈত খ্বছি।

(c) ২০০০- ২০২৬. সর্বাধিকাব স্ববক্ষিত। ভানসবিক গাছ জে সন ২০০০ সঁ যাহূসিটীজপব ছন http://www.geocities.com/.../bhalsarik_gachh.html , http://www.geocities.com/ggajendra খ্বাদি নিংকপব খ্বা খ্বখনো ৩ জুনাজ ২০০৪ ক পোস্ট http://gajendrathakur.blogspot.com/2004/07/bhalsarik-gachh.html কেব কপমে জন্টবনেটপব মৈথিনীক প্রাচীনতম উঁপস্থিতক কপমে রিত্মমান খ্বছি (কিছু দিন নেন http://videha.com/2004/07/bhalsarik-gachh.html নিংকপব, স্রোত wayback machine of https://web.archive.org/web/*/videha 258 capture(s) from 2004 to 2016- http://videha.com/ ভানসবিক গাছ-প্রথম মৈথিনী ব্নগ◌ গ্র মৈথিনী ব্নগ◌ গক এগ্রীগেটব)।

ঞা মৈথিনীক পহিন জঁটবনেট পত্রিকা থিক জকব নাম রাঁদমে ১ জনরবী ২০০৮ সঁ ’রিদেহ’ পড়নৈ। জঁটবনেটপব মৈথিনীক প্রথম উঁপস্থিতিক যাত্রা রিদেহ- প্রথম মৈথিনী পাক্ষিক ঞা পত্রিকা ধবি পহুঁচন খ্বছি, জে http://www.videha.co.in/ পব ঞা প্রকাশিত হোজত খ্বছি। খ্বাৱ “ভানসবিক গাছ” জানরূত্ 'রিদেহ' ঞা-পত্রিকাক প্ররআক সঁগ মৈথিনী ভাষাক জানরূত্ক এগ্রীগেটবক কপমে প্রযুক্ত ভহ বহন খ্বছি।

Videha eJournal (link www.videha.co.in) is a multidisciplinary online journal dedicated to the promotion and preservation of the Maithili language, literature and culture. It is a platform for scholars, researchers and writers to publish their works and share their knowledge about Maithili language, literature, and culture. The journal is published online to promote and preserve Maithili language and culture. The journal publishes articles, research papers, book reviews, prose and verse in Maithili and English languages. It also features translations of literary works from other languages into Maithili and from Maithili into English. It is a peer-reviewed journal, which means that articles and papers are reviewed by experts in the field before they are accepted for publication.

(c)২০০০- ২০২৬. রিদেহ: প্রথম মৈথিনী পাক্ষিক ঞা-পত্রিকা (since 2000) ISSN 2229-547X VIDEHA. সম্পাদক: গজেন্দ্ব ঠাকুব। Editor: Gajendra Thakur. In respect of materials e-published in Videha, the Editor, Videha holds the right to create the web archives/ theme-based web archives, right to translate/ transliterate those archives and create translated/ transliterated web-archives; and the right to e-publish/ print-publish all these archives. বচনাকাব/ সংগ্রহকর্তা খ্বপন মৌনিক খ্বা খ্বপ্রকাশিত বচনা/ সংগ্রহ (সংপূর্ণ উত্তবদাযিত্ব বচনাকাব/ সংগ্রহকর্তা মধ্য) editorial.staff.videha@zohomail.in কেঁ মেন খ্বটৈচমেন্টক কপমেঁ পঠা সকৈত ছথি, সংগমে ও খ্বপন সংক্ষিপ্ত পবিচয খ্বা খ্বপন স্কেন কএন গেন ফোটো সেহো পঠারঁথি। এতহ প্রকাশিত বচনা/ সংগ্রহ সভক ক◌ পীবাজট চন্মাকাব / সংগ্রহকর্তাক নগমে ছন্হি খ্বা জতহ বচনাকাব/ সংগ্রহকর্তাক নাম নৈ খ্বছি ততহ ঞা সংপাদকাধীন খ্বছি। সম্পাদক: রিদেহ ঞা-প্রকাশিত বচনাক রেৱ-খ্বার্কাজর/ থীম-খ্বাধাবিত রেৱ-খ্বার্কাজরক নির্মাণক খ্বধিকাব, ঐ সভ খ্বার্কাজরক খ্বনুরাদ খ্বা নিপ্যঁতবণ খ্বা তকবো রেৱ-খ্বার্কাজরক নির্মাণক খ্বধিকাব; খ্বা ঐ সভ খ্বার্কাজরক ঞা-প্রকাশন/ প্রিন্ট-প্রকাশনক খ্বধিকাব বখৈত ছথি। ঐ সভ নেন কোনো ব◌ যন্টী/ পাবিশ্রমিকক প্রারধান নৈ ছৈ, সে ব◌ যন্টী/ পাবিশ্রমিকক জচ্ছুক বচনাকাব/ সংগ্রহকর্তা রিদেহসঁ নৈ জুড়থু। রিদেহ ঞা পত্রিকাক মাসমে দূ টা খ্বংক নিকনৈত খ্বছি জে মাসক ০১ খ্বা ১৩ তিথিকেঁ www.videha.co.in পব ঞা প্রকাশিত কএন জাজত খ্বছি।

Font/ Keyboard Source: https://fonts.google.com/ , https://github.com/virtualvinodh/aksharamukha-fonts , https://keyman.com/

These are print-on-demand books, send your queries to editorial.staff.videha@zohomail.in. The eBooks of some of these are available for sale on Google Play [(c) Preeti Thakur, sales.videha@gmail.com], send your queries to sales.videha@gmail.com. The contents and documents e-published by Videha (since 2000) ISSN 2229-547X VIDEHA are periodically being checked for accessibility issues. People with disabilities should not have difficulty accessing these contents/ documents.

© Preeti Thakur (sales.videha@gmail.com) Cover design: AUM GAJENDRA THAKUR

VIDEHA:454

সমানান্তৰ পৰম্পৰাক ৰিত্মাপতি- চিত্ৰ ৰিদেহ সম্মানসঁ সম্মানিত শ্ৰী পনকনান মণ্ডন দ্বাৰা।

for the writers, readers, and listeners of Mithilā,

who have kept the lamp of Maithilī burning

through a thousand years of storms

....

"The Parallel is not the marginal

but the truthful, in long delay."

Mānuṣīm iha saṃskṛtām

𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒖𑒑𑒖𑓂𑒖𑒢𑒢𑒲 𑒮𑒲𑒞𑒰𑒨𑒰𑓁 𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒂𑒮𑒲𑒞𑓂। 𑒯𑒢𑒳𑒧𑒢𑓂𑒞𑓁 𑒅𑒫𑒰𑒔- 𑒧𑒰𑒢𑒳𑒭𑒲𑒧𑒱𑒯 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒰𑒧𑓂।

𑒧𑒱𑒟𑒱𑒪𑒰𑒏 𑒍𑒃 𑒪𑒹𑒐𑒏,

𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒂 𑒬𑓂𑒩𑒼𑒞𑒰 𑒪𑒼𑒏𑒢𑒱 𑒪𑒹𑒪,

𑒖𑒹 𑒮𑒯𑒮𑓂𑒩 𑒥𑒩𑓂𑒭𑒏 𑒗𑓀𑒗𑒰𑒥𑒰𑒞 𑒧𑒹 𑒮𑒹𑒯𑒼

𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲𑒏 𑒠𑒲𑒣 𑒣𑓂𑒩𑒖𑓂𑒫𑒪𑒱𑒞 𑒩𑒐𑒢𑒹 𑒕𑒟𑒱।

𑒮𑒧𑒰𑒢𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒏𑒰𑒞-𑒏𑒩𑒼𑒙 𑒧𑒹 𑒯𑒋𑒥𑒿 𑒢𑒻 𑒁𑒕𑓂𑒕𑒱,

𑒥𑒩𑒢𑓂 𑒃 𑒁𑒕𑓂𑒕𑒱 𑒁𑒮𑒪 𑒮𑒯, 𑒖𑒹 𑒁𑒣𑒢 𑒮𑒧𑒨 𑒪𑒹𑒪𑒏 𑒁𑒕𑓂𑒕𑒱।

খনুক্রমণিকা / CONTENTS

রিদেহ খংক ৪৩৪ [১৩ নরম্বর ২০২৬]

রর্ষ ১৯ মাস ২২৭ ISSN 2229-547X

০.১. খংক ৪৩২ পব টিপ্পণী........ 1

গদ্য Prose

১.১. কন্পনা ঝা- মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'রিত্তানংকাব'এরং হ্মনক পবিরাবক যোগদান-১২........ 2
১.২. প্রণর কুমাব ঝা- মধুমেহক বঢ়েত সাযা - ভাবতক সামনে একটা মৌন স্বাস্থ্য-সংকট........ 5
১.৩. প্রণর কুমাব ঝা- রিশেষজ্ঞ চিকিত্সেকক কমী খা খনুভরক মান্যতা: ভাবতীয স্বাস্থ্য-ব্যরস্থাক নেন একটা নর বাট?.. 11
১.৪. নানদের কামত- সবপঁচ এহন হোযবাক চাহী/ 'খার্য ' এক যুনিক পোথী........ 18
১.৩. সংতোষ কুমাব বায 'বঁঢৌহী'- সমীক্ষা- কথা-সংগ্রহ : ছাহী তব বঁঢৌহী........ 23
১.৬. খাচার্য বামানংদ মংডন- প্রেম রিরাহ: সাংস্কৃতিক বনাম সংবৈধানিক/ সভ্যতা, সংস্কৃতি খা সাহিত্য........ 25
১.৭. প্রদীপ কুমাব মংডন "পরঁড়া"- ভগরান ধনুঁতবি কে?........ 28
১.৮. পবমেশ্বব কাপড়ি- নিনা নেখন- ককু রিঁগহা দ্বজ খেত/ সামা নেন’ হো খরতাব........ 32

গজেন্দ্র ঠাকুব

১.৯. গজেন্দ্র ঠাকুব- ধূর্ত সমাগম পাঠ • কপান্তবণ • বংগ-ব্যরহাব করিশেখব জ্যোতিবীশ্বব ঠাকুবক প্রহসন পব খাঁধাবিতড়ো খবরিন্দ খক্গুক মৈথিনী প্রদর্শন-খানেখক রিস্তৃত সাহিত্যিক খা নাটক-বংগমংচীয সমীক্ষা........ 94
১.১০. গজেন্দ্র ঠাকুব- প্রভারতীহবণ মূন গীত, সংরাদ খা দৃশ্যক সাহিত্যিক রিরেচন সমানোচনাত্মক গ্রন্থ জগপ্রেকাশমন্নগ্রত নাটক ড ােনখনাথ মিশ্র-সম্পাদিত মুদ্রিত পাঠক খাধাবপব ওতিহাস • সাহিত্য • খাখ্যান • গীত • খভিনয বংগমংচ পাঠানোচনা 123
১.১১. গজেন্দ্র ঠাকুব- ‘ধূর্ত সমাগম’ খা ‘প্রভারতীহবণ’ সাহিত্যিক • নাট্যশাস্ত্রীয • বঙ্গমঞ্চীয তুননাত্মক সমানোচনা জ্যোতিবীশ্বব ঠাকুবক প্রহসনক খাধুনিক প্রদর্শন-খানেখ খা জগপ্রেকাশমন্নক মন্নকানীন গীতিনাট্য........ 176
১.১২. গজেন্দ্র ঠাকুব- খগ্নিরংশ : রিস্তৃত সাহিত্যিক সমানোচনা........ 195
১.১৩. গজেন্দ্র ঠাকুব- শহবক দোসব চেহবা : খাখ্যানশাস্ত্রীয খধ্যযন........ 235
১.১৪. গজেন্দ্র ঠাকুব- নিত নরন : কৈনাশ কুমাব মিশ্র........ 268
১.১৩. গজেন্দ্র ঠাকুব- নিত নরন : বাজদের মণ্ডন........ 353
১.১৬. গজেন্দ্র ঠাকুব- নিত নরন : শির কুমাব প্রসাদ........ 451
১.১৭. গজেন্দ্র ঠাকুব- নিত নরন : বামদের প্রসাদ মণ্ডন ‘ঝাকদাব’........ 503
১.১৮. গজেন্দ্র ঠাকুব- নিত নরন : খানন্দ কুমাব ঝা........ 525
১.১৯. গজেন্দ্র ঠাকুব- নিত নরন : সন্দীপ কুমাব সাক্ষী........ 594
১.২০. গজেন্দ্র ঠাকুব- নিত নরন : নন্নন প্রসাদ ঠাকুব........ 667

১.২১. গজেন্দ্র ঠাকুর- নিত নরন : প্রভাস কুমার চৌধরী.......... 782

১.২২. গজেন্দ্র ঠাকুর- অপানা আত্রেয়ী ঋচা, দেহ আ দৃষ্টিক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 850

১.২৩. গজেন্দ্র ঠাকুর- ভহ জাএরঁ ছূ: ভগজোগনী, রাঁযা আ পৃথ্বীক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 864

১.২৪. গজেন্দ্র ঠাকুর- দানরীর দধীচী: ত্যাগদান, প্রতিষ্ঠা আ সহক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 881

১.২৫. গজেন্দ্র ঠাকুর- গংগা ব্রিজ: প্বন, শ্রম আ প্রতিঐতিহাসক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 898

১.২৬. গজেন্দ্র ঠাকুর- জনোদীপ: জনক রাঁষ্ঠ, স্মৃতি আ সাম্বদাযিক রিরেকক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 918

১.২৭. গজেন্দ্র ঠাকুর- কমনাক ভগতা: চিহ্ন, অন্বকরণ আ রিরেকক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 934

১.২৮. গজেন্দ্র ঠাকুর- মচণ্ড: মৌন, ন্যায আ দযাক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 949

১.২৯. গজেন্দ্র ঠাকুর- সংকর্ষণ: দংভ, রাঁগ্য আ আত্মেরোঁধক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 963

১.৩০. গজেন্দ্র ঠাকুর- উন্কাম্বখ: প্রেম, স্মৃতি আ ত্যাগক রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 979

১.৩১. গজেন্দ্র ঠাকুর- র‍্যাপ্তি : প্রমাণ, প্রতিবোধ আ রংগকর্ম: গজেন্দ্র ঠাকুরক মৌথিনী নাটকক শৌধপরক সাহিত্যিক আ রংগমংচীয় সমীক্ষা.......... 997

১.৩২. গজেন্দ্র ঠাকুর- ‘জে নাম পোথীমে নহি’ : নাটক আ রংগমংচ: গজেন্দ্র ঠাকুরক নাটকক রিস্তৃত সাহিত্যিক, নাট্যশাস্ত্রীয, রংগমংচীয় আ প্রমাণমীমাংসাত্মক সমীক্ষা.......... 1017

১.৩৩. গজেন্দ্র ঠাকুর- গজেন্দ্র ঠাকুরক দীর্ঘ মৌথিনী নাটক: পানিক নেখা: নাটক আ রংগমংচক আনোকমে রিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা.......... 1040

১.৩৪. গজেন্দ্র ঠাকুর- গজেন্দ্র ঠাকুর- ভোরক ঋণ (দীর্ঘ কথা).......... 1070

পদ্য Poetry

২.১.গজেন্দ্র ঠাকুর- মাটিক স্মৃতি/ ওসক অন্তিম বুঁন্ন/ অন্তিম চিঠ্ঠী/ দেহড়িক দীপ/ অপূর্ণ রঁখবা/ প্বান ছত্তা/ খানী থাবী..... 1109

I.A PARALLEL HISTORY OF MITHILA & MAITHILI LITERATURE [TOME 1-4; VOLUMES 1-100] BY GAJENDRA THAKUR

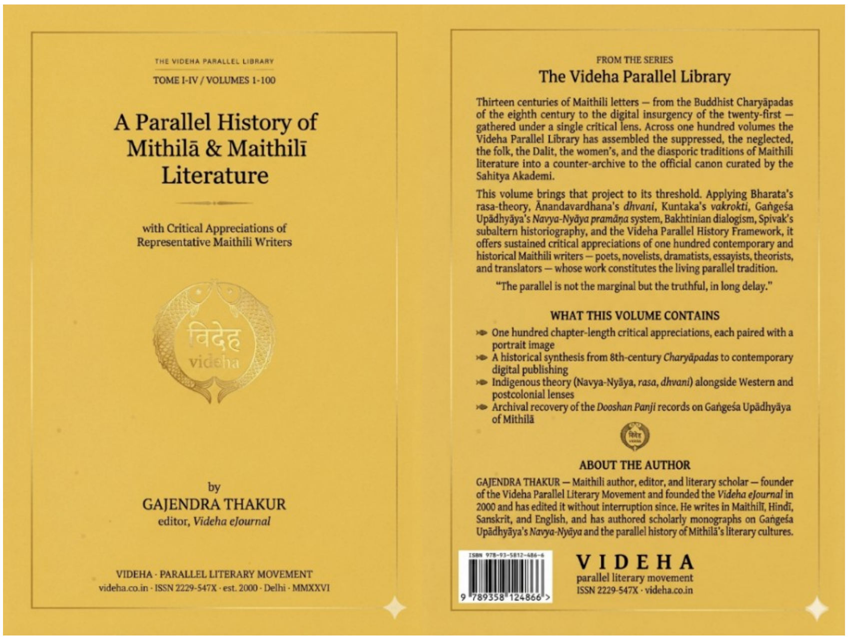

APPENDIX: METHODOLOGICAL NOTE
The Nepal Bikram Samvat years cited have been converted to approximate CE years using the standard offset of BS minus 56–57 years. Web sources consulted include the Videha digital archive (videha.co.in). All URLs were last accessed April 2026. This research was prepared using primary texts, and standard academic resources. All quoted material is from the cited sources. For the most current scholarship, consult the Videha Parallel History series at www.videha.co.in/gajenthakur.htm.
……………………………………………….

A PARALLEL HISTORY OF MAITHILI LITERATURE: INTRODUCTION

DALIT LITERARY CRITICISM: TELUGU, GUJARATI, AND ODIA DALIT LITERATURE IN MAITHILI TRANSLATION

GANGESA UPADHYAYA: LIFE, LOGIC, AND LEGACY IN THE NAVYA-NYAYA TRADITION [NAVYA-NYAYA'S HIERARCHICAL USE OF LIMITORS IS COMPATIBLE WITH MODERN ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND NATURAL LANGUAGE PROCESSING (NLP)]

MITHILA & MAITHILI: CRITICAL ANALYSIS OF INSTITUTIONS

THE MAITHILI GHAZAL

VIDEHA (ISSUE 1-350) SADEHA SERIES (1-37)

VIDEHA ISSUES 351-438

VIDEHA MAITHILI PARALLEL DRAMA THEATRE

VIDEHA PARALLEL AUDIO VIDEO ARCHIVE

VIDEHA PARALLEL CHILDREN'S LITERATURE

Abdur Razzak, Abha Jha, Abhilash Thakur, Achhe Lal Shastri, Ajit Kumar Jha, Amit Mishra, Amod Kumar Jha, Amrendra Yadav, Anamika Raj, Anand Kumar Jha, Anil Mallik, Anjani Kumar Verma, Anmol Jha, Arvind Thakur, Ashish Anchinhar, Ashok (kathakar Ashok), Ashraf Rain, Dr. Bacheshwar Jha, Badri Nath Roy 'Amatya', Pt. Bal Govind 'Arya', Bechan Thakur, Pandit Bhavnath Jha, Bibhuti Anand, Bijayendra Jha, Binay Bhushan, Bindeshwar Thakur, Chandan Kumar Jha, Dinesh Kumar Mishra, Durganand Mandal, Gajendra Thakur, Ghanashyam Ghanero, Gopalji Jha 'Gopesh', Gyanvardhan Kanth, Harimohan Jha, Hitendra Gupta, Hitnath Jha, Hriday Narayan Jha, Ilarani Singh, Jagdanand Jha 'Manu', Jagdish Chandra Thakur 'Anil', Jagdish Prasad Mandal, Jhauli Paswan, Jitendra Kumar Jha 'Jeetu', Dr. Kailash Kumar Mishra, Kalikant Jha 'Buch', Kalpana Jha, Kalpana Jha, Bokaro, Kalpana Jha, Delhi, Kalpana Jha, Patna, Kameshwar Choudhary, Kameshwar Jha 'Kamal', Dr. Kamini Kamayini, Kamla Chaudhary, Kapileshwar Raut, Kedar Nath Chaudhary, Dr. Kirtinath Jha, Dr. Kishan Karigar, Krishna Kumar Kashyap, Kumar Manoj Kashyap, Kumar Pawan, Kundan Kumar Karn, Kusum Thakur, Lal Dev Kamat, Lalita Jha, Lallan Prasad Thakur, Laxman Jha 'Sagar', Mala Jha, Manmohan Jha, Meena Jha, Mithilesh Kumar Jha, Munnaji, Munnaji, Munni Kamat, Nabo Narayan Mishra, Nagendra Kumar, Nand Kumar Mishra 'Nand', Nand Vilas Roy, Nanda Vilas Ray, Narayan Yadav, Narayanji Chaudhary, Narendra Jha, Navendu Kumar Jha, Neerja Renu, OM Prakash Jha, Panna Jha, Phanishwar Nath Renu, Prabhat Rai Bhatt, Pradeep Bihari, Pradeep Pushpa, Pranav Jha, Prayas Premi Maithil, Preeti Thakur, Premlata Mishra 'Prem', Premshankar Singh, Rabindra Narayan Mishra, Rajdeo Mandal, Rajeev Ranjan Mishra, Rajnandan Lal Das, Ram Bharos Kapari 'Bhramar', Ram Chandra Roy, Ram Sogarth Yadav, Ram Vilas Sahu, Acharya Ramanand Mandal, Prof. Dr. Ramawatar Yadav, Ramdeo Prasad Mandal 'Jharudar', Ramesh, Ramesh Narayan, Rameshwar Prasad Mandal, Pandit Ramji Chaudhary, Ramji Prasad Mandal, Acharya Ramlochan Sharan, Ramlochan Thakur, Ravi Mishra Bhardwaj, Ravibhushan Pathak, Ravindra Nath Thakur, S.C. Suman, Sandeep Kumar Safi, Sanju Das, Santosh Kumar Mishra, Santosh Kumar Roy 'Batohi', Satyanand Pathak, Shail Jha 'Sagar', Dr. Shambhu Kumar Singh, Shanti Lakshmi Chaudhary, Shardindu Chaudhary, Shashi Bala, Shashidhar Kumar 'Videh', Shiv Kumar Jha 'Tillu', Dr. Shiv Kumar Prasad, Shivshankar Singh Thakur, Shivshankar Sriniwas, Dr. Shubh Kumar Barnwal, Shyam Darihare, Siyaram Jha 'Saras', Srijan Shekhar 'Ajneya', Subhash Chandra Yadav, Subhash Kumar Kamat, Subodh Jha, Subodh Kumar Thakur, Sujit Kumar Jha, Sushil, Sweta Jha Chaudhary, Taranand Viyogi, Prof. Udaya Narayana Singh Nachiketa, Umesh Mandal, Umesh Paswan, Veena Thakur, Vibha Rani, Vibhuti Anand, Vijaynath Jha, Vineet Utpal, Yoganand Jha, Prof. Dr. Yogendra P. Yadava, Yogendra Pathak Viyogi
A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, Original Poem in Maithili, Translated into English, Children's Literature Theory, Children's Picture-Story Literature, Contemporary Mithila Artists, Contemporary Mithila Artists, Dalit and Subaltern Literature, Dalit Literary Criticism, Dalit Literary Criticism — Gujarati Dalit Literature in Maithili Translation, Dalit Literary Criticism — Odia

Dalit Literature in Maithili Translation, Dalit Literary Criticism — Telugu Dalit Literature in Maithili Translation, Digital Maithili Children's Literature, Digital Maithili Literature, The Epistemology of Parallelism — Videha Sadeha Series and the Maithili Digital Renaissance, Gangeśa Upādhyāya / Navya-Nyāya, Gangesa Upadhyaya — Life, Logic, and Legacy in the Navya-Nyaya Tradition, Institution Critical Analysis, Language Transmission, Laprek vs Bīhani Kathā, Maithili Bīhani Kathā — The Seed Story Tradition in Maithili Literature, The Maithili Ghazal — History, Theory, Revival, and the Anchinhar Era, Maithili Micronarrative, Mithila & Maithili — Critical Analysis of Institutions, Awards and Recognition Frameworks, Mithila & Maithili Institution Critical Analysis, Parallel Literature Movement, Seed Story Tradition, Tirhuta / Mithilakshar, Videha 351–438 Critic, Videha Children Literature Expanded, Videha Children Literature Expanded — Parallel Children Literature in Maithili, Videha eJournal, Videha Issues 1–350, Videha Issues 351–438, Videha Issues 351–438 — Epistemological and Canonical Transformations, The Videha Maithili Parallel Drama Theatre, Videha Maithili Parallel Drama Theatre, The Videha Maithili Parallel Drama Theatre — Critical Historiography and Epistemological Analysis, The Videha Parallel Audio Video Archive, Videha Parallel Audio Video Archive, The Videha Parallel Audio Video Archive — Digital Remediation and Subaltern Historiography, Videha Parallel Audio Video Critic, Videha Parallel Children Literature, Videha Parallel Drama Critic, Videha Parallel History Framework, Videha Sadeha 1–37 / Issues 1–350 Critic, Videha Sadeha, Videha Sadeha Series 1–37, Vidyapati, the Primal Poet of Maithili (Pre-Jyotirishvara), Women's Writing, Young Readers in Maithili
… AND MORE TO COME IN TOME 5.

A PARALLEL HISTORY OF MITHILA & MAITHILI LITERATURE PART 1 [TOME 1-4; VOLUMES 1-100] BY GAJENDRA THAKUR

[ISBN NUMBER: 978-93-5812-486-6]

GOOGLE PLAY BOOK **[TOME 1-4; VOLUMES 1-100]**
https://play.google.com/store/books/details?id=uvjREQAAQBAJ
GOOGLE PLAY AUDIOBOOK [TOME 1-4; VOLUMES 1-100]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBas1rzEM
AMAZON KINDLE **[TOME 1-4; VOLUMES 1-100]**
https://www.amazon.in/dp/B0GX2XRKM7
POTHI.COM HARDBACKS
POTHI TOME 1 **[VOLUMES 01-25]**
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-parallel-history-mithila-maithili-literature/
POTHI TOME 2 **[VOLUMES 26-50]**
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-parallel-history-mithila-maithili-tome-2/
POTHI TOME 3 **[VOLUMES 51-75]**
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-parallel-history-mithila-maithili-literature-volume-1-100-tome-3-volume-51-75-b/
POTHI TOME 4 **[VOLUMES 76-100]**
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-parallel-history-mithila-maithili-literature-volume-1-100-tome-4-volume-76-100-/

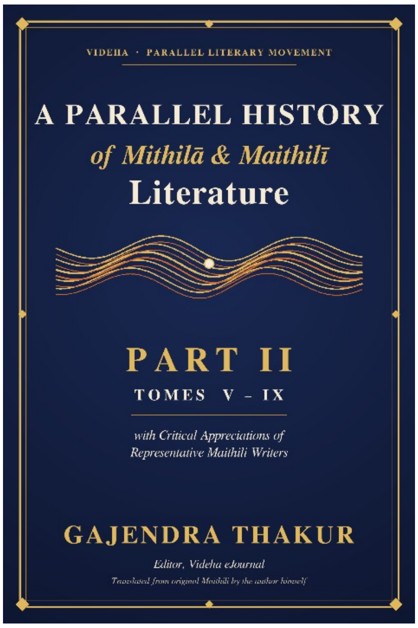

A PARALLEL HISTORY OF MITHILĀ & MAITHILĪ LITERATURE PART II [TOMES V-IX]

Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HM6TPNQ9
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=9ionEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEDGEhlSzM
POTHI HARDBACK
TOME V Book One
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithila-maithili-literature-part-ii-tome-v-book-one/
TOME V Book Two
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithila-maithili-literature-part-ii-tome-v-book-two/
TOME V Book Three
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithila-maithili-literature-part-ii-tome-v-book-three/
TOME VI Book One
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithila-maithili-literature-part-ii-tome-vi-book-one/
TOME VI Book Two
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithila-maithili-literature-part-ii-tome-vi-book-two/
TOME VI BOOK Three
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithila-maithili-literature-part-ii-tome-vi-book-three/
TOMES VII-IX
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithila-maithili-literature-part-ii-tomes-viiix/

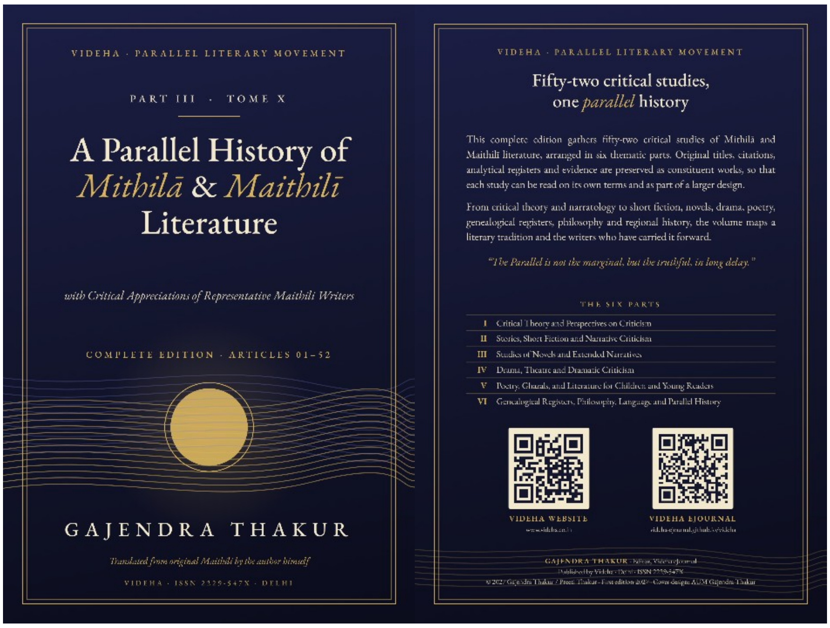

A PARALLEL HISTORY OF MITHILĀ & MAITHILĪ LITERATURE PART III [TOME X]

Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HQW5JXSG
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=94InEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEDGvDv87M
POTHI HARDBACK
VOLUME I OF II
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithil%C4%81-maithil%C4%AB-literature-part-iii-tome-x-volume-i-of-ii/
VOLUME II OF II
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithil%C4%81-maithil%C4%AB-literature-part-iii-tome-x-volume-ii-of-ii/

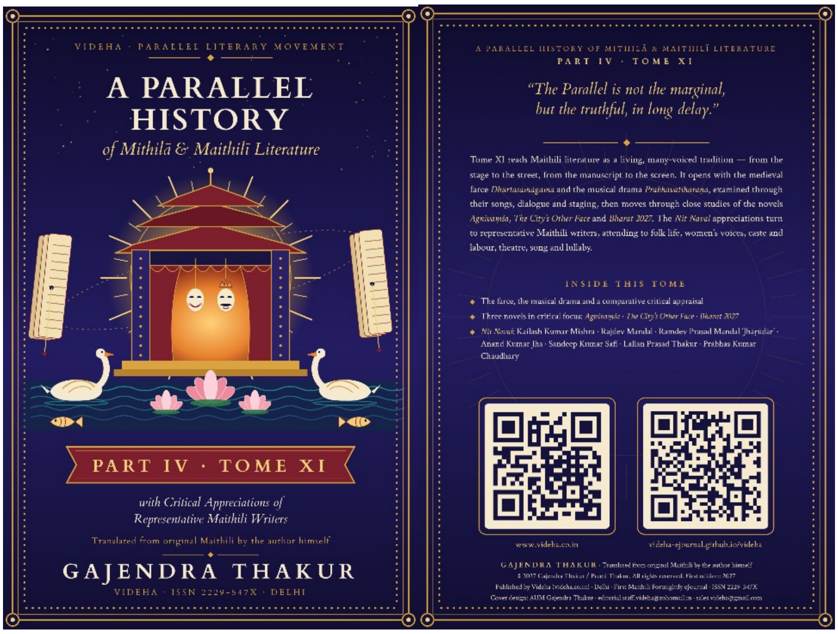

A PARALLEL HISTORY OF MITHILĀ & MAITHILĪ LITERATURE PART IV [TOME XI]

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=xJoxEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]

https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEAmaBEoJM
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HS6DXTC3
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-parallel-history-mithil%C4%81-maithil%C4%AB-literature-part-iv-tome-xi/

HISTORY OF MITHILA, VAJJI & ANGA IN INDIA & NEPAL: FROM PREHISTORY TO THE CONTEMPORARY PERIOD [A PARALLEL HISTORY OF MITHILA & MAITHILI LITERATURE] VOLUME I

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-history-of-mithila-vajji-anga-india-nepal/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=xisIEgAAQBAJ
Google Play Audiobook
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEAG7l6uSM
AMAZON KINDLE
https://www.amazon.in/dp/B0HHJ27ZG4

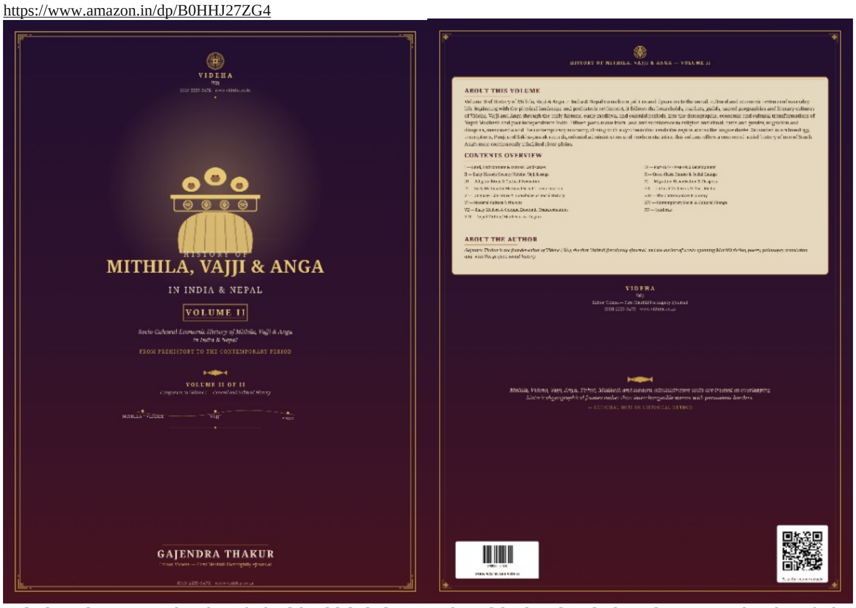

HISTORY OF MITHILA, VAJJI & ANGA: SOCIO-CULTURAL-ECONOMIC HISTORY OF MITHILA, VAJJI & ANGA IN INDIA & NEPAL FROM PREHISTORY TO THE CONTEMPORARY PERIOD [A PARALLEL HISTORY OF MITHILA & MAITHILI LITERATURE] VOLUME II
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-history-of-mithila-vajji-anga-in-india-nepal-volume-ii-part-1/
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-history-of-mithila-vajji-anga-in-india-nepal-volume-ii-part-ii/
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-history-of-mithila-vajji-anga-in-india-nepal-volume-ii-part-3/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=qKEJEgAAQBAJ
Google Play Audiobook
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEAGGTJZJM
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HHYHNXZ7

II. DECODING PANJI: VOLUME I-VI

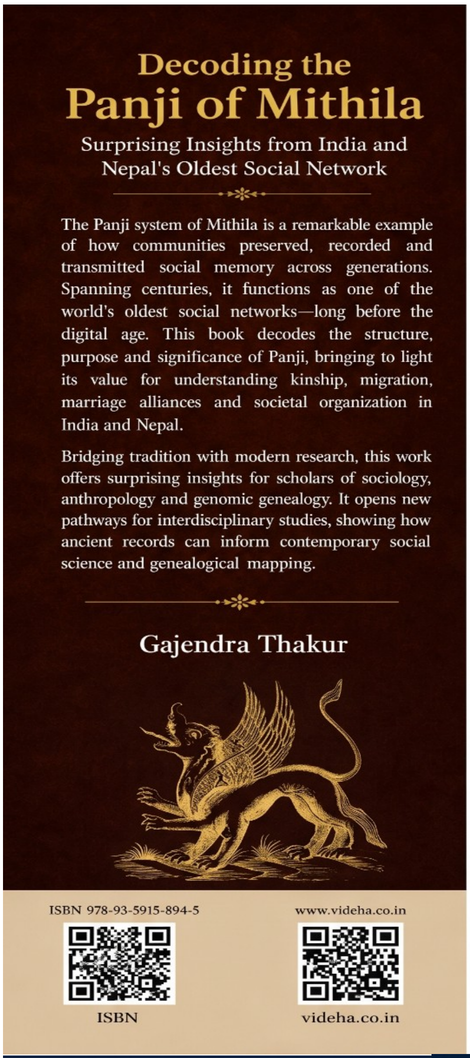
Decoding the
Panji of Mithila
Surprising Insights from India and Nepal's Oldest Social Network
The Panji system of Mithila is a remarkable example of how communities preserved, recorded and transmitted social memory across generations. Spanning centuries, it functions as one of the world's oldest social networks—long before the digital age. This book decodes the structure, purpose and significance of Panji, bringing to light its value for understanding kinship, migration, marriage alliances and societal organization in India and Nepal.
Bridging tradition with modern research, this work offers surprising insights for scholars of sociology, anthropology and genomic genealogy. It opens new pathways for interdisciplinary studies, showing how ancient records can inform contemporary social science and genealogical mapping.
Gajendra Thakur
ISBN 978-93-5915-894-5
www.videha.co.in
ISBN
videha.co.in

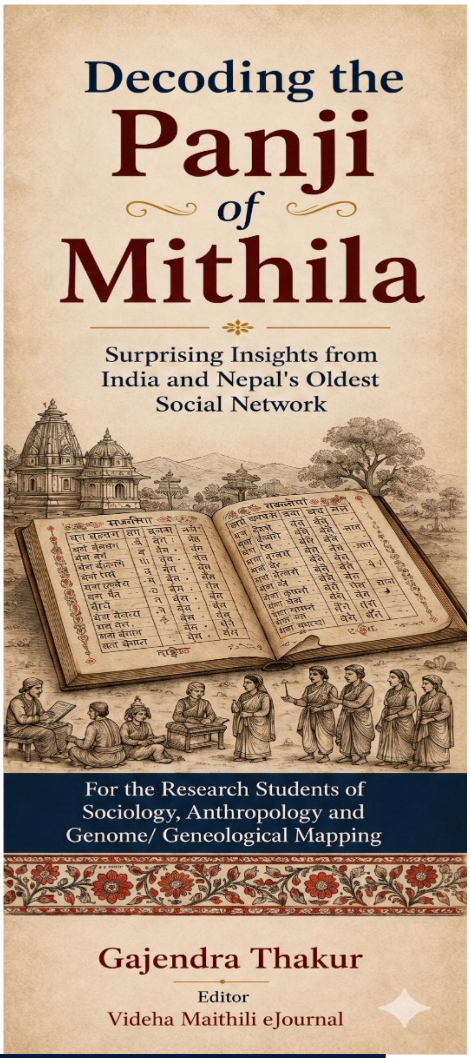
Decoding the
Panji
of
Mithila
Surprising Insights from India and Nepal's Oldest Social Network
For the Research Students of Sociology, Anthropology and Genome/ Geneological Mapping
Gajendra Thakur
Editor
Videha Maithili eJournal

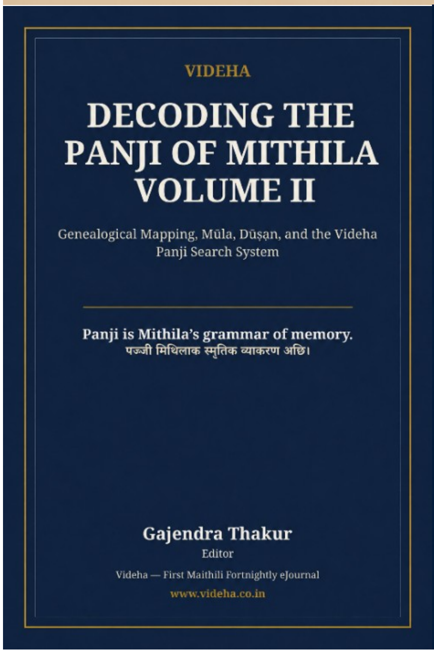
VIDEHA
DECODING THE PANJI OF MITHILA VOLUME II
Genealogical Mapping, Mūla, Dūṣan, and the Videha Panji Search System
Panji is Mithila's grammar of memory.
पञ्जी मिथिलाक स्मृतिक व्याकरण अछि।
Gajendra Thakur
Editor
Videha — First Maithili Fortnightly eJournal
www.videha.co.in

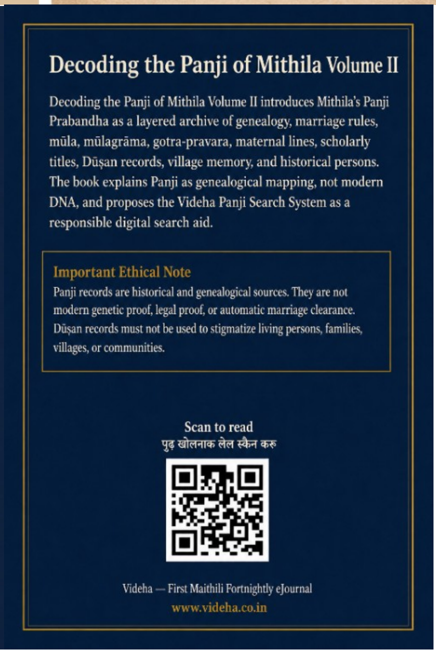
Decoding the Panji of Mithila Volume II
Decoding the Panji of Mithila Volume II introduces Mithila's Panji Prabandha as a layered archive of genealogy, marriage rules, mūla, mūlagrāma, gotra-pravara, maternal lines, scholarly titles, Dūṣan records, village memory, and historical persons. The book explains Panji as genealogical mapping, not modern DNA, and proposes the Videha Panji Search System as a responsible digital search aid.
Important Ethical Note
Panji records are historical and genealogical sources. They are not modern genetic proof, legal proof, or automatic marriage clearance. Dūṣan records must not be used to stigmatize living persons, families, villages, or communities.
Scan to read
Videha — First Maithili Fortnightly eJournal
www.videha.co.in

VIDEHA EDITIONS
DECODING THE PANJI OF MITHILA
VOLUME III • GENOME MAPPING VOL. I, KHAND 2
In the third volume of this undertaking, Gajendra Thakur turns to the Uptip Panji one of Mithila's genealogical registers and submits it to a discipline rarely brought to manuscript genealogy before: the index-wise rigour of genome mapping. What results is neither pure philology nor pure science, but a third thing — a complete, line-by-line decoding of a record that has long outlived the families it describes. Continuing the work begun in Volumes I and II, this Khand 2 of Genome Mapping Volume I carries Mithila's tradition of written memory into the grammar of the genome itself.
"A Panji is not read so much as re-entered — each name a doorway back into the house that bore it."
FROM THE INTRODUCTION
ALSO FROM VIDEHA EDITIONS
Volumes I & II of this series
Decoding the Panji of Mithila
EDITED BY
Gajendra Thakur
Videha • ISSN 2229-547X
SCAN FOR MORE • VIDEHA.CO.IN
VIDEHA • MITHILA STUDIES
DECODING THE PANJI OF MITHILA
मिथिलाक पाँजिक उद्घाटन
VOLUME III
A Complete Index-wise Decoding of Genome Mapping
Volume I — Khand 2
BASED ON UPTIP PANJI
GAJENDRA THAKUR

VIDEHA EDITIONS
DECODING THE PANJI OF MITHILA
VOLUME IV • BASED ON THE NAGRAM PANJI
The fourth volume turns to the Nagram Panji, one of the named registers through which Mithila's genealogists have long kept track of lineage, marriage, and descent. Gajendra Thakur's index-wise method holds here as before: each entry is drawn out of the manuscript's continuous list and set back into its own place, so that what was compressed into a single running record becomes legible again as a structure of families, names, and the lines that connect them.
"Every Panji is a village that has agreed, for the length of a list, to stand still."
FROM THE INTRODUCTION
ALSO FROM VIDEHA EDITIONS
Volumes I–III of this series
Decoding the Panji of Mithila
EDITED BY
Gajendra Thakur
Videha • ISSN 2229-547X
SCAN FOR MORE • VIDEHA.CO.IN
VIDEHA • MITHILA STUDIES
DECODING THE PANJI OF MITHILA
मिथिलाक पाँजिक उद्घाटन
VOLUME IV
Based on the Nagram Panji
GAJENDRA THAKUR

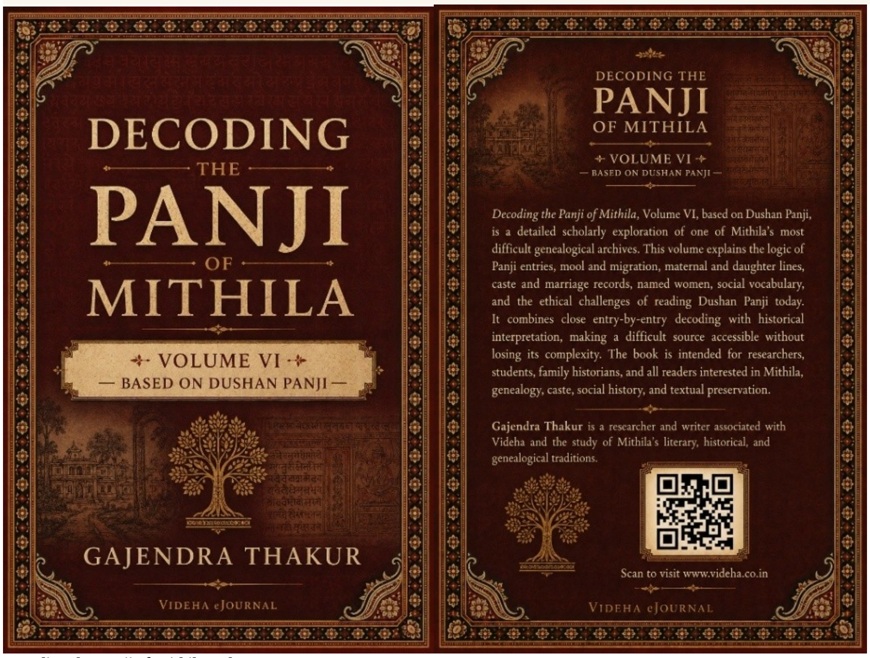

Decoding the Panji of Mithila Volume I-VI

POTHI.COM HARDBACK:

Decoding the Panji of Mithila : Surprising Insights from India and Nepal's Oldest Social Network [Volume I]
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-decoding-panji-mithila/
Decoding the Panji of Mithila Volume II: Genealogical Mapping, Mūla, Dūṣaṇ, and the Videha Panji Search System [Based on Prachin Panji]
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-decoding-panji-mithila-volume-ii/
Decoding the Panji of Mithila Volume III: A Complete Index-wise Decoding of Genome Mapping Volume I - Khand 2 Based on Uptip Panji
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-decoding-panji-mithila-volume-iii/
Decoding the Panji of Mithila Volume IV: Based on the Nagram Panji
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-decoding-panji-mithila-volume-iv/
Decoding the Panji of Mithila Volume V: Based on Volume II Panji: Genealogical Mapping of Mithila, 450 AD-2009 AD
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-decoding-panji-mithila-volume-v/
Decoding the Panji of Mithila Volume VI: Based on Dushan Panji
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-decoding-panji-mithila-0/

KINDLE EDITIONS:

Decoding the Panji of Mithila : Surprising Insights from India and Nepal's Oldest Social Network Volume I
https://www.amazon.in/dp/B0H463RVT8

Decoding the Panji of Mithila Volume II: Genealogical Mapping, Mūla, Dūṣaṇ, and the Videha Panji Search System
https://www.amazon.in/dp/B0H6NPRTYB

Decoding the Panji of Mithila Volume III: A Complete Index-wise Decoding of Genome Mapping Volume I - Khand 2 Based on Uptip Panji
https://www.amazon.in/dp/B0H6R4BBFB

Decoding the Panji of Mithila Volume IV: Based on the Nagram Panji
https://www.amazon.in/dp/B0H6R6VSBF

Decoding the Panji of Mithila Volume V: Based on Volume II Panji: Genealogical Mapping of Mithila, 450 AD-2009 AD
https://www.amazon.in/dp/B0H6R4BBFD

Decoding the Panji of Mithila Volume VI: Based on Dushan Panji
https://www.amazon.in/dp/B0H6R2YCFP

Google Playbooks:

Decoding Panji: Volume I
https://play.google.com/store/books/details?id=rrniEQAAQBAJ
Decoding Panji: Volume II
https://play.google.com/store/books/details?id=5RrxEQAAQBAJ
Decoding Panji: Volume III
https://play.google.com/store/books/details?id=-XD2EQAAQBAJ
Decoding Panji: Volume IV
https://play.google.com/store/books/details?id=bfn2EQAAQBAJ
Decoding Panji: Volume V
play.google.com/store/books/details?id=hGH4EQAAQBAJ
Decoding Panji: Volume VI
https://play.google.com/store/books/details?id=pcH6EQAAQBAJ

Google Play Audiobooks:

Decoding Panji: Volume I
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEB64VahPM
Decoding Panji: Volume II
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEB6wVeBPM
Decoding Panji: Volume III
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAED6hDjE0M
Decoding Panji: Volume IV
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAED6jFbMvM
Decoding Panji: Volume V
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAED6Ui4SxM
Decoding Panji: Volume VI
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAED61jGW2M

III. গদ্য পদ্য ভাৱতী খণ্ড ১ আ ২ (ৱিদেহ সদেহ ২৮ & ৱিদেহ সদেহ ৩৭)

[ৱিভিন্ন ভাষাসঁ অনূদিত গদ্য আ পদ্য ৰচনা (খণ্ড-১) & (খণ্ড-২) (ৱিদেহ www.videha.co.in/ পেঠাৱ অঁক ১-৩৭০ সঁ)]
[খণ্ড ১ ISBN No: 978-93-341-0402-8; খণ্ড ২ ISBN No: 978-93-5890-150-4]
১
ৱিদেহ সদেহ ২৮
GADYA PADYA BHARTI 1
ৱিভিন্ন ভাষাসঁ অনূদিত গদ্য আ পদ্য ৰচনা (খণ্ড-১) (ৱিদেহ www.videha.co.in/ পেঠাৱ অঁক ১-৩৭০ সঁ)
https://store.pothi.com/book/editor-gajendra-thakur-gadya-padya-bharti-1/

২
ৱিদেহ সদেহ ৩৭
GADYA PADYA BHARTI 2
ৱিভিন্ন ভাষাসঁ অনূদিত গদ্য আ পদ্য ৰচনা (খণ্ড-২) (ৱিদেহ www.videha.co.in/ পেঠাৱ অঁক ১-৩৭০ সঁ)
https://store.pothi.com/book/translator-gajendra-thakur-gadya-padya-bharti-2/

IV: SELF LEARNING SERIES (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

এ.আাজ. সঁ ৱীডিযো ৱঁনাউ (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%8F%E0%A4%86%E0%A4%87-%E0%A4%B8-%E0%A4%B5%E0%A4%A1%E0%A4%AF-%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%89/
Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=PgcDEgAAQBAJ

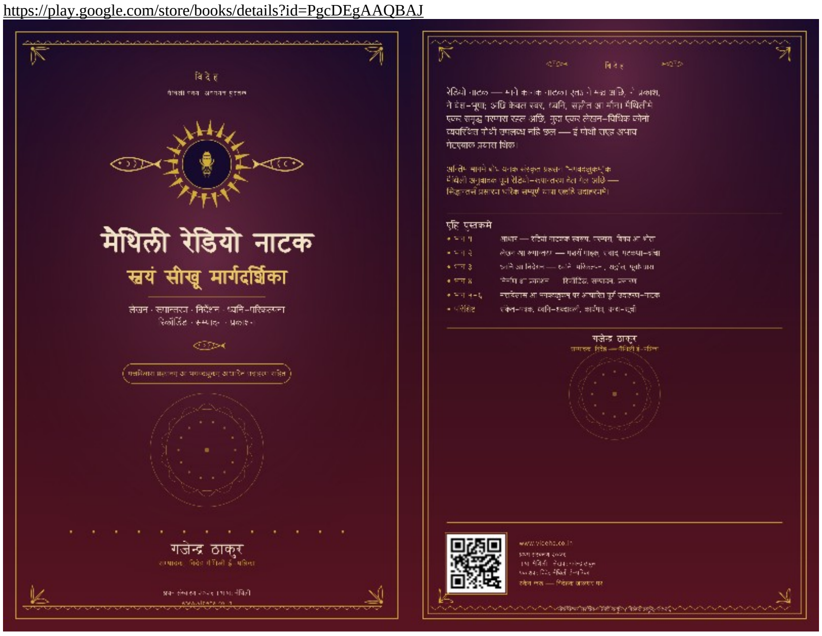

মৈথিলী বেডিযো নাটক: স্বযং সীখূ মার্গদর্শিকা (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI PAPERBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-maithili-radio-natak/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=bwcDEgAAQBAJ

V: গোহি সভক বীচ জলসমাধি- গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰ (মৈথিলীক আজ ধৰিক সভসঁ পৈঘ উপন্যাস)

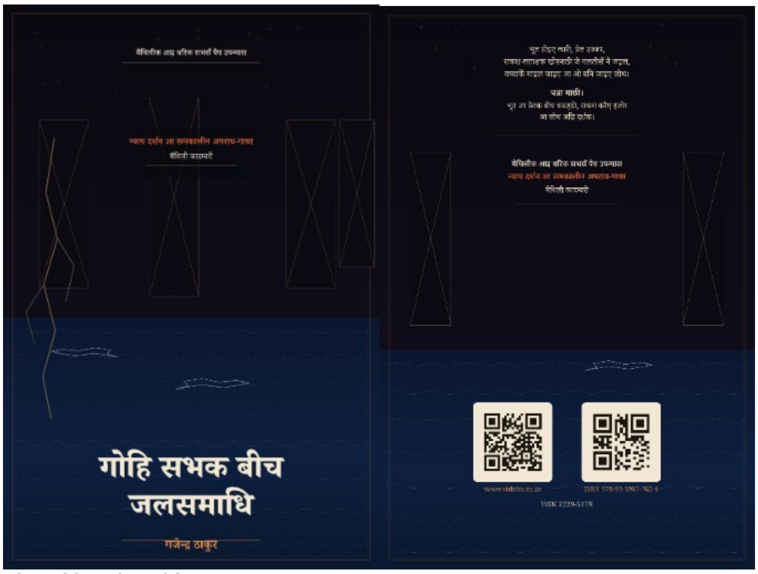

POTHI.COM HARDBACK
Khand 0:
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-gohi-sabhak-beech-jalsamadhi-part-0/
Khand 1:
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-gohi-sabhak-beech-jalsamadhi-part-1/
Khand 2:
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-gohi-sabhak-beech-jalsamadhi-part-2/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=pKX4EQAAQBAJ
WATER-BURIAL AMONG THE CROCODILES [ENGLISH TRANSLATION BY THE AUTHOR GAJENDRA THAKUR HIMSELF]

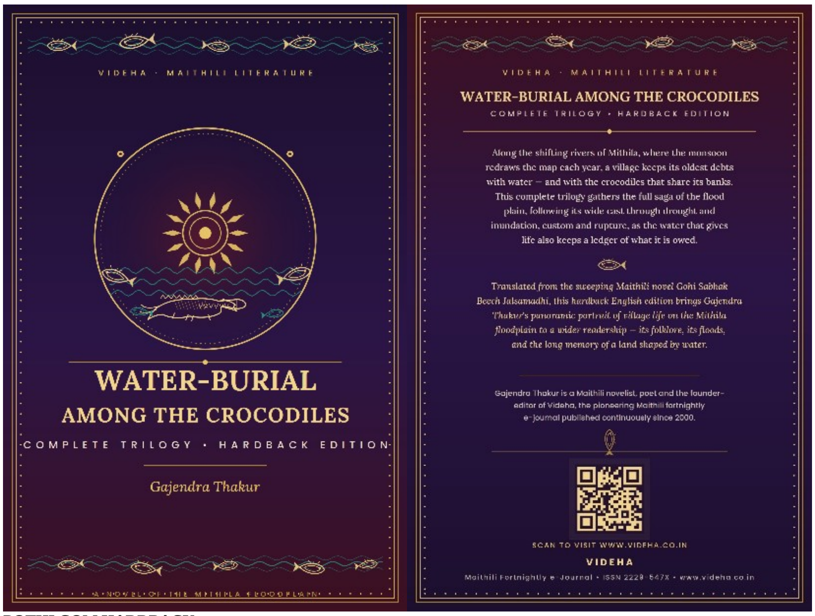

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-water-burial-among-the-crocodiles-volume-0/
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-water-burial-among-the-crocodiles-volume-1/
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-water-burial-among-the-crocodiles-volume-2/
Kindle Edition
https://www.amazon.in/dp/B0HG3NTT13
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=dmoEEgAAQBAJ
Google Play Audiobook
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEAGpHjkbM
TEACHING SERIES
Gohi Sabhak Beech Jalsamadhi Teaching Course
www.archive.org/download/videha-petar-2/Gohi_Jalsamadhi_Teaching_merge.pdf
Water-Burial Among the Crocodiles Teaching Course
https://archive.org/download/videha-petar-2/Videha_Teaching_Gohi_Jalsamadhi_Batch1-87.pdf

গোহি সভক ব়ীচ জনসমাধি - ব়াঁন সঁস্কবণ

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=2osiEgAAQBAJ
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%97%E0%A4%B9-%E0%A4%B8%E0%A4%AD%E0%A4%95-%E0%A4%AC%E0%A4%9A-%E0%A4%9C%E0%A4%B2%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%A7-%E0%A4%AC%E0%A4%B2-%E0%A4%B8%E0%A4%B8%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A4%A3/

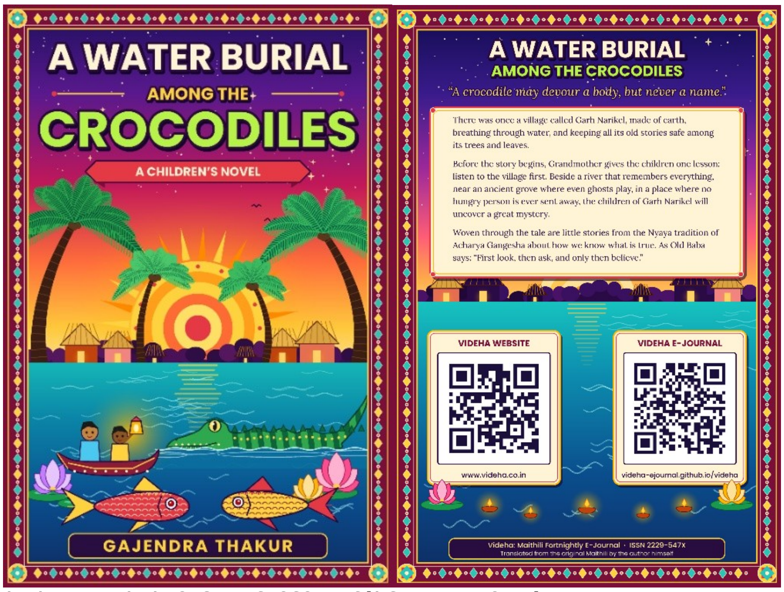

A WATER BURIAL AMONG THE CROCODILES [A CHILDREN NOVEL]
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=cg8jEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBGFxhXTM
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-a-water-burial-among-crocodiles-a-childrens-novel/

গোহি সভক ব়ীচ জনসমাধি - কিশৌব সংস্কবণ
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=yowiEgAAQBAJ
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%97%E0%A4%B9-%E0%A4%B8%E0%A4%AD%E0%A4%95-%E0%A4%AC%E0%A4%9A-%E0%A4%9C%E0%A4%B2%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%A7-%E0%A4%95%E0%A4%B6%E0%A4%B0-%E0%A4%B8%E0%A4%B8%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A4%A3/

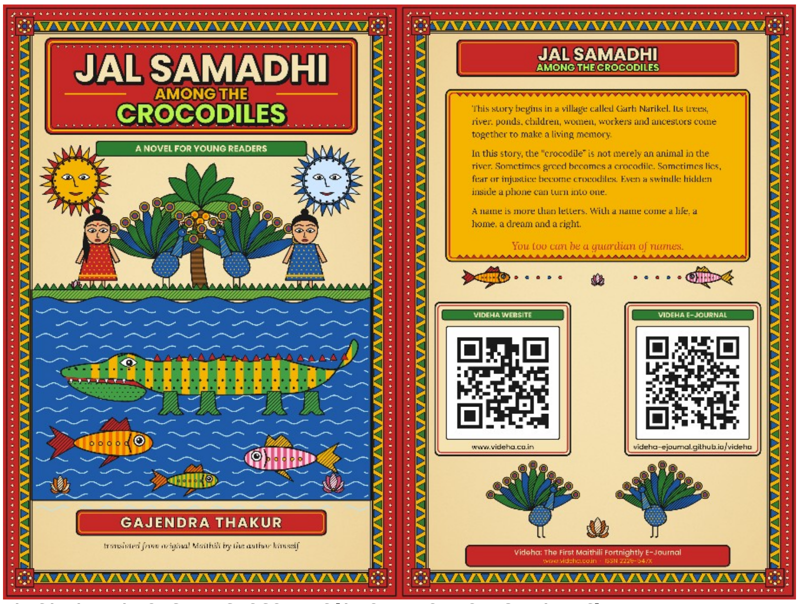

JAL SAMADHI AMONG THE CROCODILES [A NOVEL FOR YOUNG READERS]
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=QxwjEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBG1zqXbM
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-jal-samadhi-among-the-crocodiles-a-novel-young-readers/

VI. স্বপ্নমে মিজ্ঝর হোইত WHEN DREAMS MERGE

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%B8%E0%A4%B5%E0%A4%AA%E0%A4%A8-%E0%A4%AE-%E0%A4%AE%E0%A4%9C%E0%A4%9D%E0%A4%B0-%E0%A4%B9%E0%A4%87%E0%A4%A4/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=qAwKEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-when-dreams-merge/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=us0JEgAAQBAJ&pli=1
Google Play Audiobook
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEAGOT55KM
AMAZON KINDLE
https://www.amazon.in/dp/B0HJ1KXLZR

VII: মৌথিনীক একঠা সমানান্তব ব্যাকবণ, বচনা শ্বা ভাষা রিজ্ঞান (ঠেঠী, শ্বঁগিকা শ্বা বঁজ্জিকাকেঁ সঁগ নহ কহ)- গজেন্দ্ব ঠাক্বব

সাহিহ শ্বকাদেমীক সঁকীর্ণ মৌথিনী ভাষা রিভাগসঁ রিদেহ (মৌথিনী সাহিহক সমানান্তব মঁচ) ঐ শ্বর্থমে সেহো হ্বাক শ্বছি জে রিদেহমে ঠেঠী, শ্বঁগিকা শ্বা বঁজ্জিকা সন সহভাষাকেঁ সঁগ নহ কহ মিথিনাক বৌনী-বৈরিধ্যক সমগ্র চিত্র দেন জাওত শ্বছি। রিদেহমে ঠেঠী, শ্বঁগিকা শ্বা বঁজ্জিকাক ভাষা রিজ্ঞান, বচনা শ্বা ব্যাকবণ মৌথিনীক সঁগ দেন গেন শ্বছি মৌথিনীক একঠা সমানান্তব ব্যাকবণ, বচনা শ্বা ভাষা রিজ্ঞান (ঠেঠী, শ্বঁগিকা শ্বা বঁজ্জিকাকেঁ সঁগ নহ কহ)- গজেন্দ্ব ঠাক্বব, সঁগে রিদেহমে ঠেঠী, শ্বঁগিকা শ্বা বঁজ্জিকাক সাহিহ শ্ব-প্রকাশিত শ্বা সমীক্ষিত সেহো হোওত শ্বছি।– গজেন্দ্ব ঠাক্বব, সম্পাদক, রিদেহ ISSN 2229-547X

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-maithili_thethi_angika_bajjika/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=pKX4EQAAQBAJ

ৰিদেহ শ্বদ্ধ মৌথিনী নেখন-শৈনী নির্দেশিকা (ৰ্জ্জিকা ঋা ঠেঠী-ঋংগিকা কেঁ সংগ নহ কহ)

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=BYQZEgAAQBAJ

POTHI HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%B5%E0%A4%A6%E0%A4%B9-%E0%A4%B6%E0%A4%A6%E0%A4%A7-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%B2%E0%A4%96%E0%A4%A8-%E0%A4%B6%E0%A4%B2-%E0%A4%A8%E0%A4%B0%E0%A4%A6%E0%A4%B6%E0%A4%95-%E0%A4%AC%E0%A4%9C%E0%A4%9C%E0%A4%95-%E0%A4%86-%E0%A4%A0%E0%A4%A0-%E0%A4%85%E0%A4%97%E0%A4%95-%E0%A4%95-%E0%A4%B8%E0%A4%97-%E0%A4%B2%E0%A4%BD-%E0%A4%95%E0%A4%BD/

VIDEHA MAITHILI STYLE MANUAL

https://videha-ejournal.github.io/videha-ejournal/VIDEHA_STYLE_MANUAL_MAITHILI.pdf

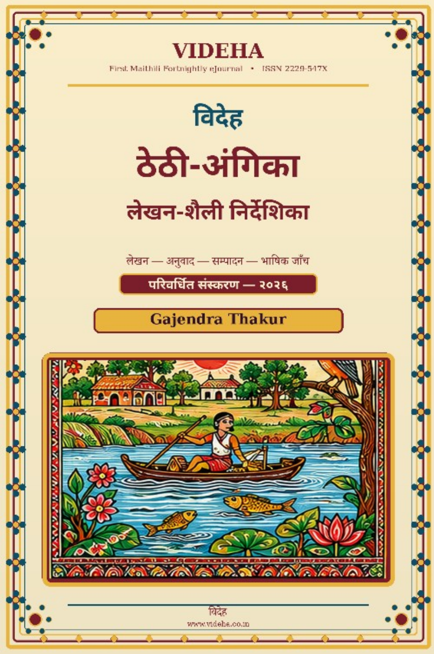

VIDEHA THETHI-ANGIKA STYLE MANUAL

https://videha-ejournal.github.io/videha-ejournal/VIDEHA_STYLE_MANUAL_THETHI_ANGIKA.pdf

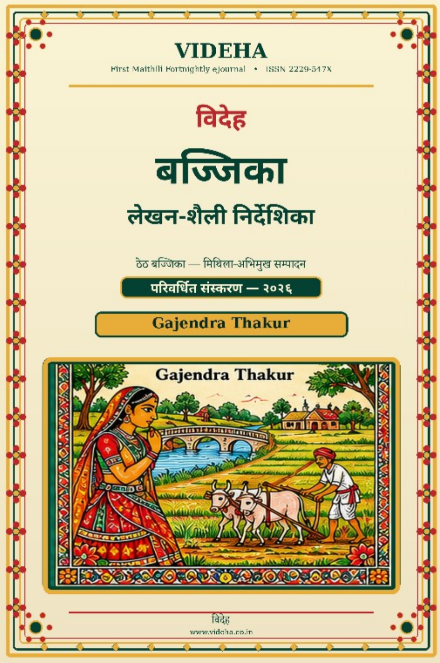

VIDEHA BAJJIKA STYLE MANUAL

https://videha-ejournal.github.io/videha-ejournal/VIDEHA_STYLE_MANUAL_BAJJIKA.pdf

VIII: ভামতী (রাচস্পতি)/ ন্যায়তত্ত্বরিরেক (উদযন)/ ন্যাযকুসুমাঞ্জলি (উদযন)/তত্ত্বচিন্তামণি (গংগেশ) [মূল সংস্কৃত সঁ মৈথিলী অনুরাদ আ তখন অংগ্রেজী অনুরাদ: গজেন্দ্র ঠাকুর] (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

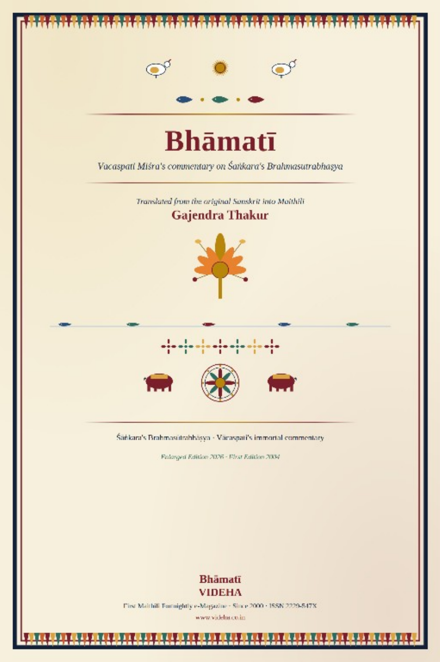

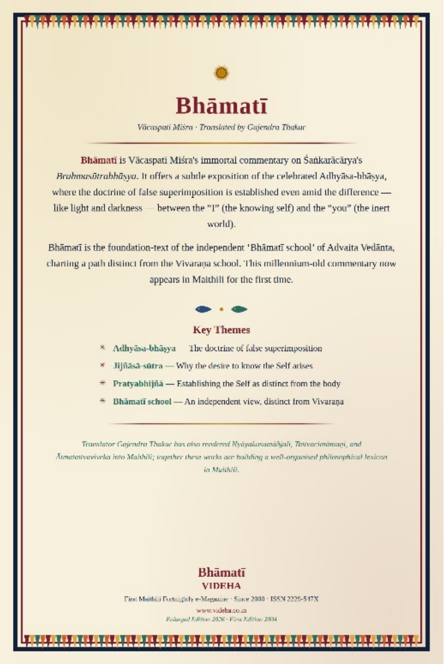

ভামতী (রাচস্পতি) [মূন সংস্কৃত সঁ মৈথিনী অনুরাদ আ তখন অংগ্রেজী অনুরাদ: গজেন্দ্র ঠাকুর] (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-bhamti/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=PWcAEgAAQBAJ

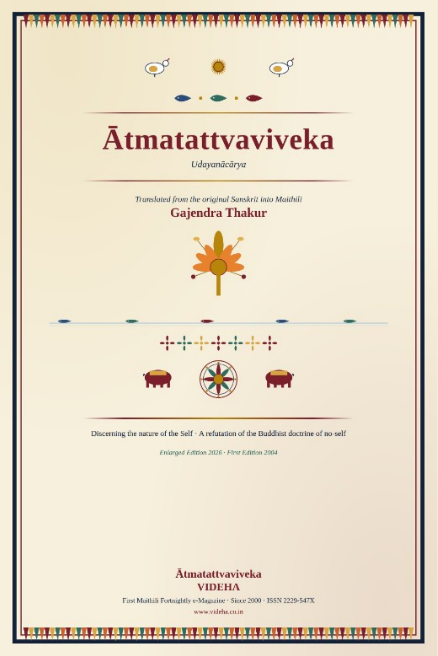

আত্মতত্ত্বরিরেক (উদযন) [মূন সংস্কৃত সঁ মৈথিনী অনুরাদ আ তখন অংগ্রেজী অনুরাদ: গজেন্দ্র ঠাকুর] (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%AE%E0%A5%82%E0%A4%B2-%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%95%E0%A5%83%E0%A4%A4-%E0%A4%89%E0%A4%A6%E0%A4%AF%E0%A4%A8-atmatattvaviveka/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=I2cAEgAAQBAJ

ন্যাযকুসুমাঞ্জলি (উঁদযন) [মূন সঁস্গ্রত সঁ মৌথিনী খ্বন্বরাদ খ্বা তখন খ্বঁগ্রেজী খ্বন্বরাদ: গজেন্দ্ব ঠাক্বব] (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%AE%E0%A5%82%E0%A4%B2-%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%95%E0%A5%83%E0%A4%A4-
%E0%A4%89%E0%A4%A6%E0%A4%AF%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%A4%9A%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%AF-%E2%80%A2-
%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%95%E0%A5%83%E0%A4%A4%E0%A4%B8%E0%A4%81-
%E0%A4%AE%E0%A5%88%E0%A4%A5%E0%A4%BF%E0%A4%B2%E0%A5%80-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A5%81%E0%A4%B5%E0%A4%BE%E0%A4%A6-
%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A5%87%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%BE%E0%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%B0-
nyayakusumanjali/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=APECEgAAQBAJ

তত্ত্রচিন্তামণি (গঁগেশ) [মূন সঁস্গ্রত সঁ মৌথিনী খ্বন্বরাদ খ্বা তখন খ্বঁগ্রেজী খ্বন্বরাদ: গজেন্দ্ব ঠাক্বব] (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-tattvachintamani/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=FLP3EQAAQBAJ

IX.[খ্বভিজ্ঞানশাক্বন্তনম্ (মহাকরি কানিদাস)**;** খ্বাগমডম্ব্বরম্ -জযন্ত ভষ্ট**;** ভগরদজ্জুকম্ -রোঁধাযন**;** করি ভন্নন্ঠ- ভন্নন্ঠ-শতক (ভন্নন্ঠক শত খ্বন্যোক্তি)**,** মহাকরি ক্ষেমেন্দ্ব- ভ্রুন-কৌশনক রিনাস (কনারিনাস)**,** করি নীনকণ্ঠ- কনিম্বগ-রিডম্বনা (রাঁগা)**;** চতর্ভাণ- শ্রী শূদ্রক কেব মূন সঁস্গ্রত- পদ্মপ্রাভতকম্ (কমনক ভেঁঠ)**,** ঙশ্বৗবদত্তক মূন সঁস্গ্রত- ধর্তরিঠসঁরাদঃ (ধর্ত খ্বা দনানক রিচাব-রিমর্শ)**,** ররক্বচিক মূন - উঁভযাভিসাবিকা

(পবস্পব প্রেম-পনাযন) ঋা মহাকরি ঋামিনক কেব মূন সংস্গ্রত- পাদতাডিতকম্ (নাত); দামক প্রহসনম্ (সম্ভরতঃ ভাস বচিত); হাস্যক সাগব / হাস্যার্ণরপ্রহসনম্ (মূন সংস্গ্রত প্রহসন শ্রী জগদীশ্বব ভট্টাচার্য্য); কাদম্ববী (বাণভট্ট ঋা হূষণভট্ট); মাঠিক খেনৌনা-গাড়ী / মৃচ্ছকঠিকম্ (শূদ্রক বচিত সংস্গ্রত নাঠক); মত্তরিনাস প্রহসনম্ (পন্নর নবেশ শ্রী মহেন্দ্রবরিক্রম রর্মা প্রথম কেব মূন সংস্গ্রত প্রহসন); মংত্রী বাঞ্চসক বাজসী মোহব / মুদ্রাবাঞ্চসম্ (রিশাখদত্ত বচিত সংস্গ্রত নাঠক); পানাণ্ডুমণ্ডন প্রহসনম্ (হবিজীরন মিশ্রক সংস্গ্রত প্রহসন); উত্তববামচবিতম্ (মহাকরি ভরভূতি)]- সংস্গ্রতসঁ মৌথিনী অনুরাদ ঋা তখন অংগ্রেজী অনুরাদ: গজেন্দ্রব ঠাকুব **(MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)**

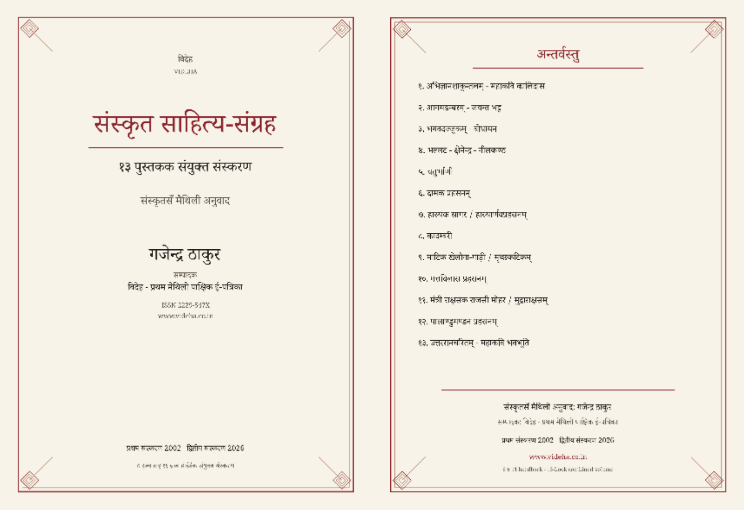

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-sanskrit-sahitya-13-books/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=8ZkFEgAAQBAJ

X. ৩৭ ঠা মৌথিনী বাঁন উপন্যাস গজেন্দ্রব ঠাকুব

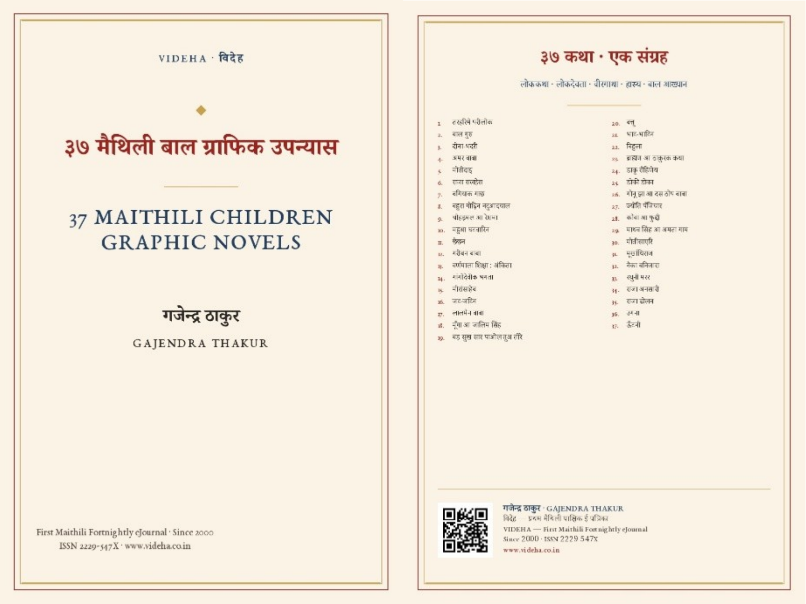

৩৭ঠা মৌথিনী বাঁন উপন্যাস গজেন্দ্রব ঠাকুব

POTHI.COM HARDBACKS
খণ্ড ১ (১-১০ বাঁন উপন্যাস)

https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A5%A9%E0%A5%AD-%E0%A4%9F-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%AC%E0%A4%B2-%E0%A4%89%E0%A4%AA%E0%A4%A8%E0%A4%AF%E0%A4%B8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A7/
খণ্ড ২ (১১-২০ বাঁন উপন্যাস)

https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A5%A9%E0%A5%AD-%E0%A4%9F-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%AC%E0%A4%B2-%E0%A4%89%E0%A4%AA%E0%A4%A8%E0%A4%AF%E0%A4%B8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8/
খণ্ড ৩ (২১-৩০ বাঁন উপন্যাস)

https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A5%A9%E0%A5%AD-%E0%A4%9F-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%AC%E0%A4%B2-%E0%A4%89%E0%A4%AA%E0%A4%A8%E0%A4%AF%E0%A4%B8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A9/
খণ্ড ৪ (৩১-৩৭ বাঁন উপন্যাস)

https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A5%A9%E0%A5%AD-%E0%A4%9F-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%AC%E0%A4%B2-%E0%A4%89%E0%A4%AA%E0%A4%A8%E0%A4%AF%E0%A4%B8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%AA/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=gdIFEgAAQBAJ

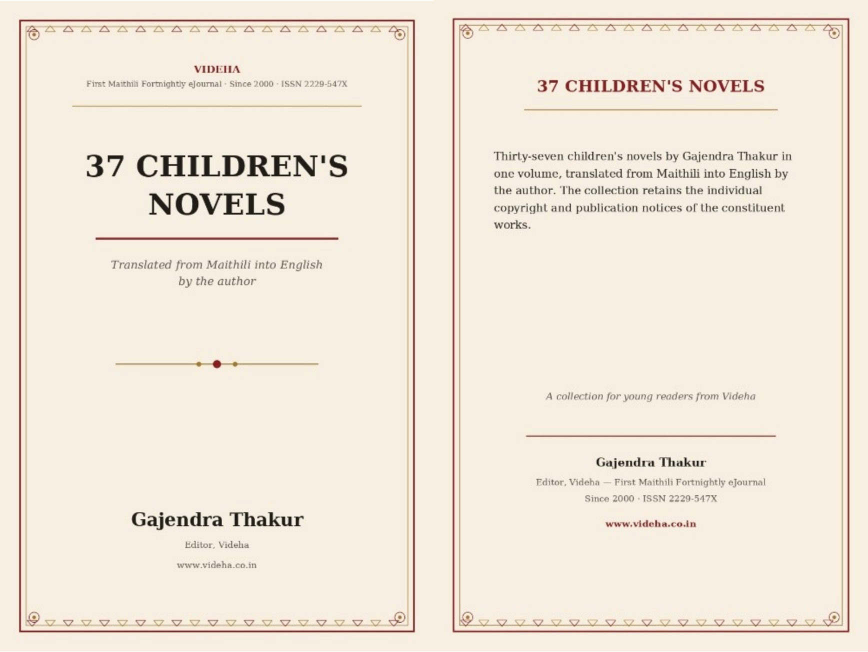

37 MAITHILI CHILDREN NOVELS IN ENGLISH TRANSLATION

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-37-maithili-children-novels-in-english-translation-part-1/
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-37-maithili-children-novels-in-english-translation-part-2/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=QtUFEgAAQBAJ
Google Playbook Audiobook
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEAG8l-ySM

XI.সমালোচনা সিদ্ধান্ত আ অনুপ্রযুক্ত অধ্যযন

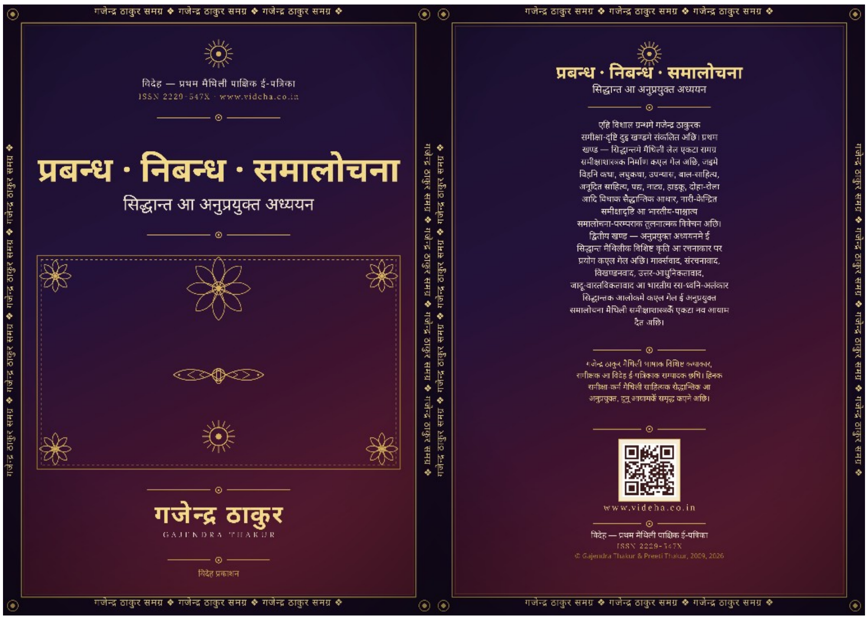

প্রবন্ধ · নিবন্ধ · সমালোচনা সিদ্ধান্ত আ অনুপ্রযুক্ত অধ্যযন- গজেন্দ্র ঠাকুর

POTHI.COM HARDBACK
খণ্ড-১
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%A8%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%B2%E0%A4%9A%E0%A4%A8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A7-%E0%A4%B8%E0%A4%A6%E0%A4%A7%E0%A4%A8%E0%A4%A4/
খণ্ড-২
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%A8%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%B2%E0%A4%9A%E0%A4%A8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AF%E0%A4%95%E0%A4%A4-%E0%A4%85%E0%A4%A7%E0%A4%AF%E0%A4%AF%E0%A4%A8/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=B84GEgAAQBAJ

প্রবন্ধ · নিবন্ধ · সমালোচনা সিদ্ধান্ত আ অনুপ্রযুক্ত অধ্যযন (ভাগ-২)- গজেন্দ্র ঠাকুর

(খণ্ড-১)

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=eBknEgAAQBAJ

POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%A8%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%B2%E0%A4%9A%E0%A4%A8-%E0%A4%AD%E0%A4%97-%E0%A5%A8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A7/

(খণ্ড-২)
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%A8%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%B2%E0%A4%9A%E0%A4%A8-%E0%A4%AD%E0%A4%97-%E0%A5%A8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8/

(খণ্ড-৩)
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%A8%E0%A4%AC%E0%A4%A8%E0%A4%A7-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%B2%E0%A4%9A%E0%A4%A8-%E0%A4%AD%E0%A4%97-%E0%A5%A8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A9/

মৈথিলী কথা-আখ্যানশাস্ত্র: সিদ্ধান্ত আ প্রযোগ- -গজেন্দ্র ঠাকুর

খণ্ড- ১ সিদ্ধান্ত খণ্ড-২ কথাক ধার, সমযক ঘাট: মৈথিলী উপন্যাসমে আখ্যান-বিধান: কথা-আখ্যান-বিধান: পরম্পরা, সিদ্ধান্ত আ পাঠ [মৈথিলীক সভসঁ পৈঘ উপন্যাস “গোহি সভক বীচ জনসমাধি”] খণ্ড-৩ আখ্যানক অন্তর্মন: মৈথিলী উপন্যাসক কথা-বিমর্শ: কথা-আখ্যান-বিধান পরম্পরা, সিদ্ধান্ত আ পাঠ [মৈথিলীক দোসর সভসঁ পৈঘ উপন্যাস “কুরুক্ষেত্রম্ অন্তর্মনক”]

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=yO8lEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

PART 1

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%A5-%E0%A4%86%E0%A4%96%E0%A4%AF%E0%A4%A8%E0%A4%B6%E0%A4%B8%E0%A4%A4%E0%A4%B0-%E0%A4%B8%E0%A4%A6%E0%A4%A7%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%86-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AF%E0%A4%97-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%A5%E0%A4%AE-%E0%A4%AD%E0%A4%97/

PART 2

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%A5-%E0%A4%86%E0%A4%96%E0%A4%AF%E0%A4%A8%E0%A4%B6%E0%A4%B8%E0%A4%A4%E0%A4%B0-%E0%A4%B8%E0%A4%A6%E0%A4%A7%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%86-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AF%E0%A4%97-%E0%A4%A6%E0%A4%B5%E0%A4%A4%E0%A4%AF-%E0%A4%AD%E0%A4%97/

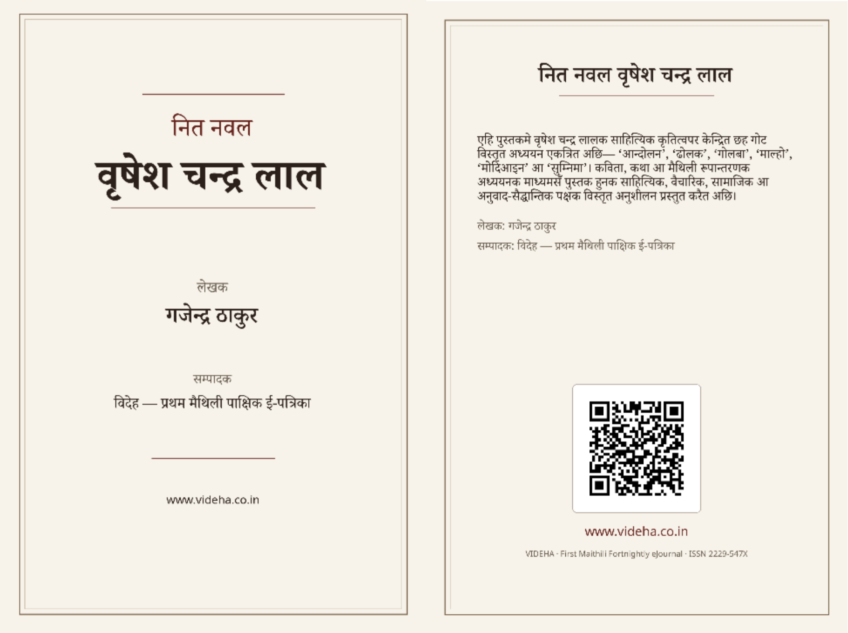

নিত নরন বৃষেশৗ চন্দ্ব নান

POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-nit-naval-brikhesh-chandra-lal/

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=3HQFEgAAQBAJ

নিত নরন কমনা চৌধবী

POTHI PAPERBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B2-%E0%A4%9A%E0%A4%A7%E0%A4%B0/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=Va4dEgAAQBAJ

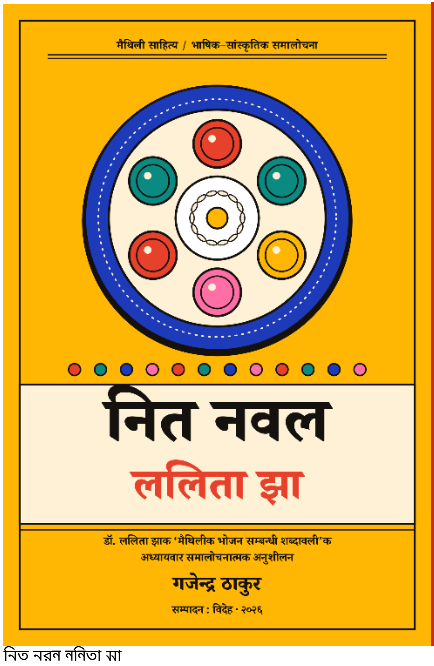

নিত নবল ললিতা ঝা

POTHI PAPERBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B2%E0%A4%B2%E0%A4%A4-%E0%A4%9D/

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=a64dEgAAQBAJ

নিত নবল কুণাল

POTHI HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%A3%E0%A4%B2/

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=y64dEgAAQBAJ

নিত নরন পবমেশ্বৃব কাপড়ি

POTHI PAPERBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AE%E0%A4%B6%E0%A4%B5%E0%A4%B0-%E0%A4%95%E0%A4%AA%E0%A4%A1/

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=6a4dEgAAQBAJ

নিত নরন রীবেন্দ্ব মন্লিক

POTHI HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B5%E0%A4%B0%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%AE%E0%A4%B2%E0%A4%B2%E0%A4%95/

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=F68dEgAAQBAJ

নিত নরল যোগানন্দ ঝা

POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%AF%E0%A4%97%E0%A4%A8%E0%A4%A8%E0%A4%A6-%E0%A4%9D/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=j68dEgAAQBAJ

নিত নরল আশীষ অনচিহ্নার

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=9CwhEgAAQBAJ
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%86%E0%A4%B6%E0%A4%B7-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A4%9A%E0%A4%A8%E0%A4%B9%E0%A4%B0/

নিত নরল রেঁচন ঠাকুব

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=fiYhEgAAQBAJ
POTHI.COM PAPERBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%AC%E0%A4%9A%E0%A4%A8-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0/

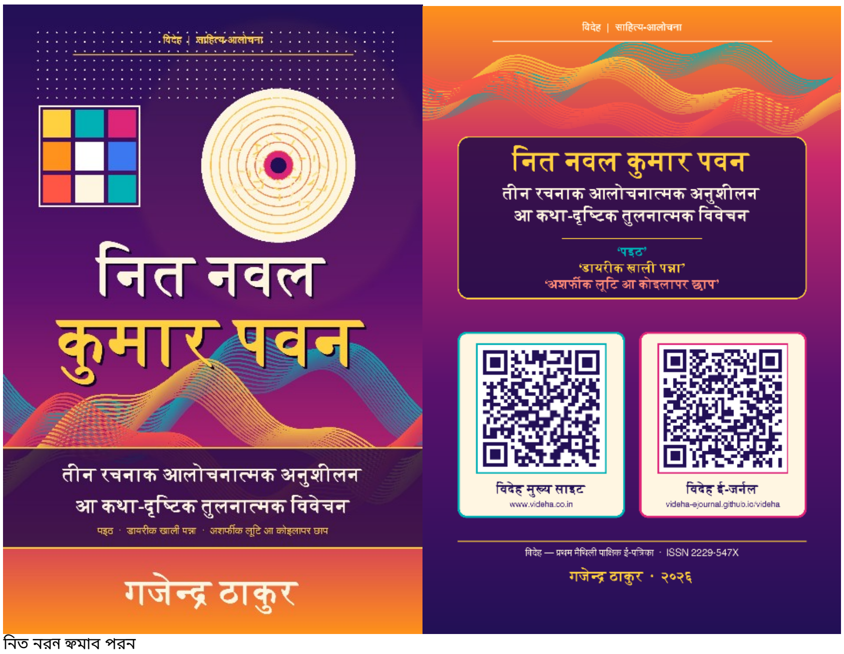

নিত নরল কুমাব পরন

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=xichEgAAQBAJ
POTHI.COM PAPERBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B0-%E0%A4%AA%E0%A4%B5%E0%A4%A8/

নিত নবল নন্দ কুমার মিশ্র ‘নন্দ’

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=fBQhEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%A8%E0%A4%A8%E0%A4%A6-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B0-%E0%A4%AE%E0%A4%B6%E0%A4%B0-%E0%A4%A8%E0%A4%A8%E0%A4%A6/

নিত নবল কৈলাশ কুমার মিশ্র

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=GQouEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%B2%E0%A4%B6-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B0-%E0%A4%AE%E0%A4%B6%E0%A4%B0/

নিত নবল বাজদেব মণ্ডল

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=hecuEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B0%E0%A4%9C%E0%A4%A6%E0%A4%B5-%E0%A4%AE%E0%A4%A3%E0%A4%A1%E0%A4%B2/

নিত নবল বামদেব প্রসাদ মণ্ডল ‘ঝাকদাব’

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=J-guEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B0%E0%A4%AE%E0%A4%A6%E0%A4%B5-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%B8%E0%A4%A6-%E0%A4%AE%E0%A4%A3%E0%A4%A1%E0%A4%B2-%E0%A4%9D%E0%A4%B0%E0%A4%A6%E0%A4%B0/

নিত নরল শির কুমার প্রসাদ

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=B-guEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B6%E0%A4%B5-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B0-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%B8%E0%A4%A6/

নিত নরল নল্লন প্রসাদ ঠাকুর

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=SrgvEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B2%E0%A4%B2%E0%A4%B2%E0%A4%A8-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%B8%E0%A4%A6-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0/

নিত নরন প্রভাস ক্মাব চৌধবী

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=yLYvEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%AD%E0%A4%B8-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B0-%E0%A4%9A%E0%A4%A7%E0%A4%B0/

নিত নরন সন্দীপ ক্মাব সাফী

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=O1AvEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B8%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%AA-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B0-%E0%A4%B8%E0%A4%AB/

নিত নরন আনন্দ ক্মাব ঝা

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=z08vEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%86%E0%A4%A8%E0%A4%A8%E0%A4%A6-%E0%A4%95%E0%A4%AE%E0%A4%B0-%E0%A4%9D/

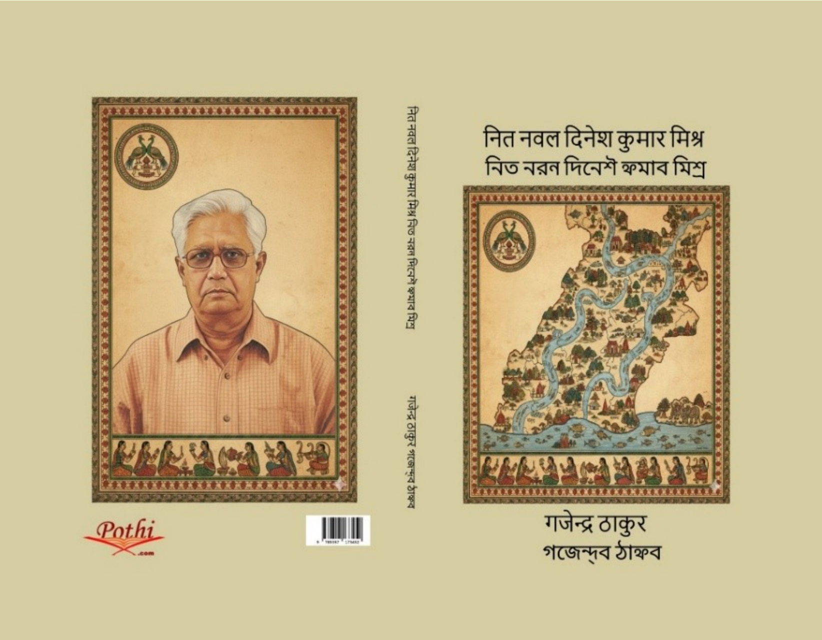

নিত নরন দিনেশ ক্মাব মিশ্র

POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-nit-naval-dinesh-kumar-mishra/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=ukfHEQAAQBAJ

নিত নরন স্বশীন

POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%BF%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B8%E0%A5%81%E0%A4%B6%E0%A5%80%E0%A4%B2/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=sDoTEQAAQBAJ&rdid=book-sDoTEQAAQBAJ&rdot=1&source=gbs_atb&pcampaignid=books_booksearch_atb

নিত নরন স্বভাষ চন্দ্ব যাদর

POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A5%87%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%BE%E0%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%B0-%E0%A4%A8%E0%A4%BF%E0%A4%A4-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B2-%E0%A4%B8%E0%A5%81%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B7-%E0%A4%9A%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0-%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%A6%E0%A4%B5/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=YIT8EAAAQBAJ&rdid=book-YIT8EAAAQBAJ&rdot=1&source=gbs_atb&pcampaignid=books_booksearch_atb

XII. বঁগ-সঁগম **(**খণ্ড ১ আ ২**):** ১২ টা মৌথিনী নাটক আ তকব খঁগ্রেজী বঁগমঁচীয কপান্তব- গজেন্দ্ব ঠাকব

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%B0%E0%A4%97-%E0%A4%B8%E0%A4%97%E0%A4%AE/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=Ae4GEgAAQBAJ

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=S70VEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%B0%E0%A4%97-%E0%A4%B8%E0%A4%97%E0%A4%AE-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8/

XIII.দীবান-এ-বিদেহ খণ্ড ১ আ ২- গজেন্দ্র ঠাকুর

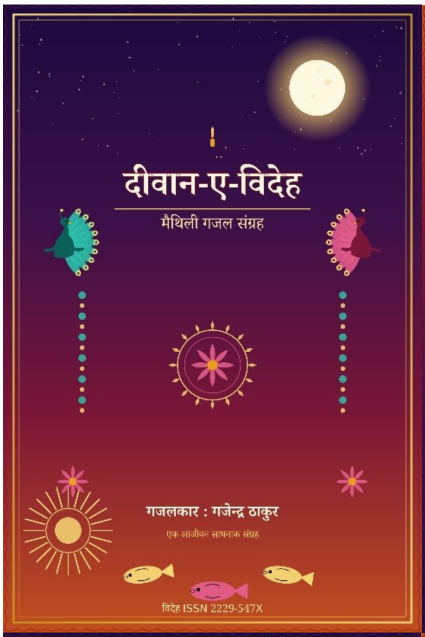

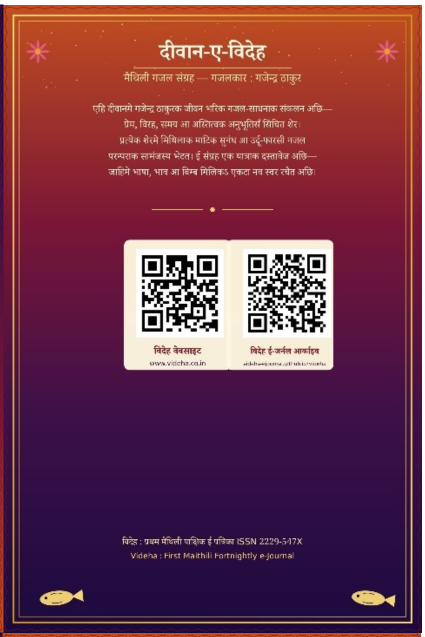

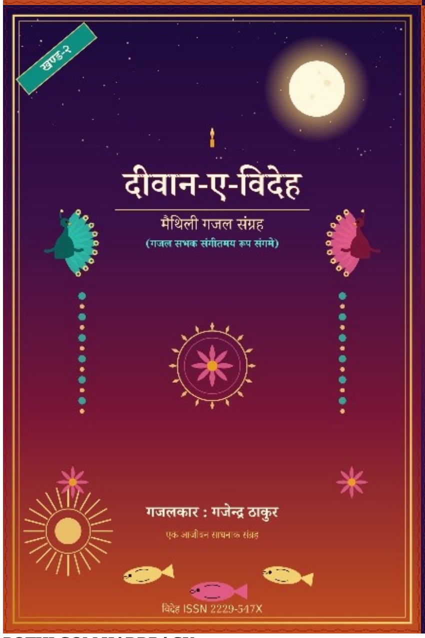

POTHI.COM HARDBACK
খণ্ড-১

https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%A6%E0%A4%B5%E0%A4%A8-%E0%A4%8F-%E0%A4%B5%E0%A4%A6%E0%A4%B9-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A7/
খণ্ড-২

https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%A6%E0%A4%B5%E0%A4%A8-%E0%A4%8F-%E0%A4%B5%E0%A4%A6%E0%A4%B9-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8/
Google Playbook
খণ্ড-১

https://play.google.com/store/books/details?id=fzwLEgAAQBAJ
খণ্ড-২

https://play.google.com/store/books/details?id=nYcMEgAAQBAJ
XIII.ঋঙ্কনাওত স্বব (খণ্ড-১: কিশোব গজন, খণ্ড-২: কিশোব করিতা-গীত)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%85%E0%A4%95%E0%A4%B2%E0%A4%87%E0%A4%A4-%E0%A4%B8%E0%A4%B0/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=Q7cLEgAAQBAJ
XIV.কূট শীর্ষ্ক তবহড়িমে গোহি (সাজর্রব স্বপবাধ স্বাধাবিত কিশোব উঁপন্যাস)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%95%E0%A4%9F-%E0%A4%A8%E0%A4%AE-%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%B9%E0%A4%A1%E0%A4%AE-%E0%A4%97%E0%A4%B9/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=xXsMEgAAQBAJ

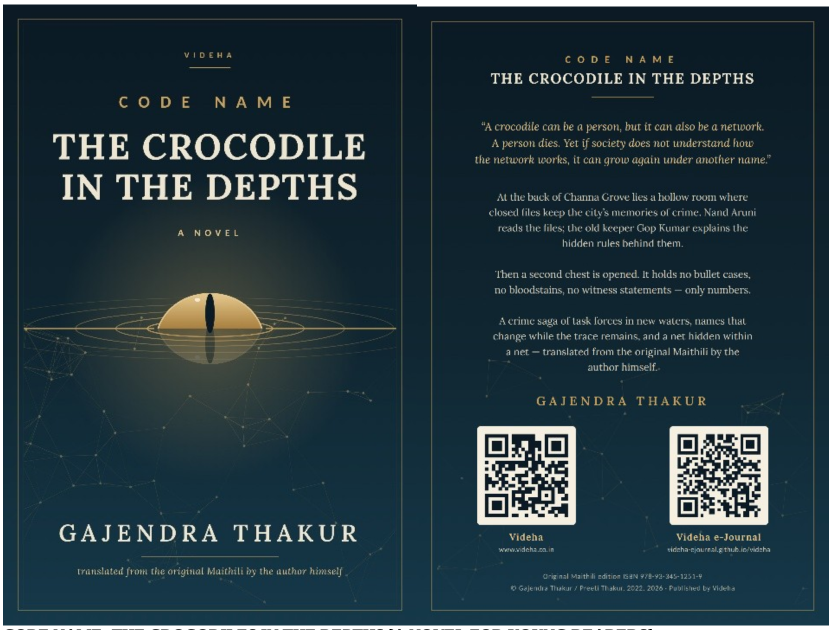

CODE NAME: THE CROCODILES IN THE DEPTHS [A NOVEL FOR YOUNG READERS]
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=AAkjEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBGZxQnQM
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-code-name-the-crocodile-in-the-depths/

XV.নব পাঁখি (কিশোব কথা সংগ্রহ)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%A8%E0%A4%B5-%E0%A4%AA%E0%A4%96/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=jTwLEgAAQBAJ

NEW WINGS [Stories for Young Readers]
Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=_0EjEgAAQBAJ

Google Playbook [Audiobook]

https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBGtyH3dM

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-new-wings-stories-young-readers/

XVI.বিদেহ শোধ-লেখ (অংক ১ সঁ ৪৪৭ ধরি)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A5%87%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%BE%E0%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%B0-%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%A6%E0%A5%87%E0%A4%B9-%E0%A4%B6%E0%A5%8B%E0%A4%A7-%E0%A4%B2%E0%A5%87%E0%A4%96-%E0%A4%85%E0%A4%82%E0%A4%95-%E0%A5%A7-%E0%A4%B8%E0%A4%81-%E0%A5%AA%E0%A5%AA%E0%A5%AD-%E0%A4%A7%E0%A4%B0%E0%A4%BF/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=k14HEgAAQBAJ

XVII.গজেন্দ্রব ঠাকুবক সমানান্তব দর্শন GAJENDRA THAKUR’S PARALLEL PHILOSOPHY (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

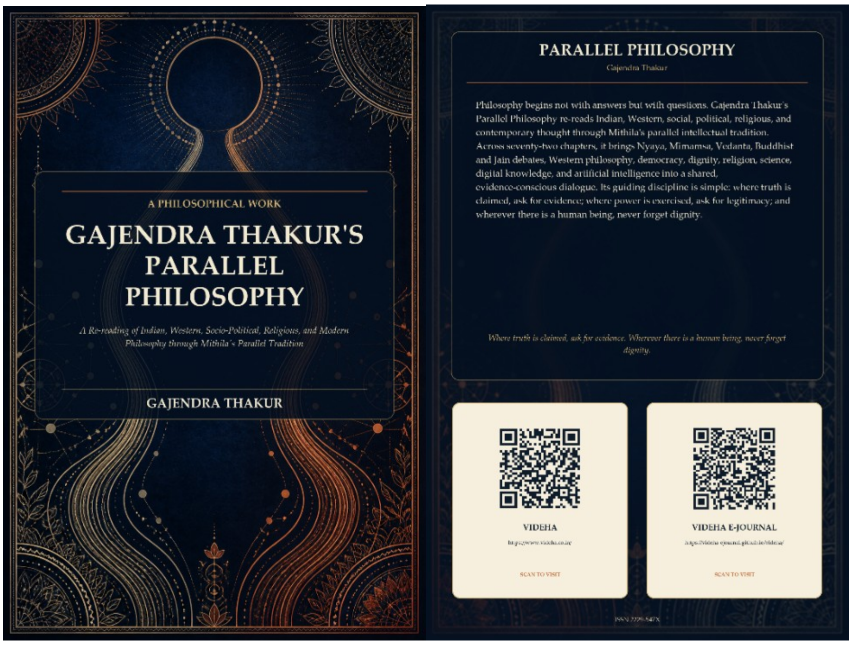

VOLUME I (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-gajendra-thakurs-parallel-philosophy/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=PQ8IEgAAQBAJ

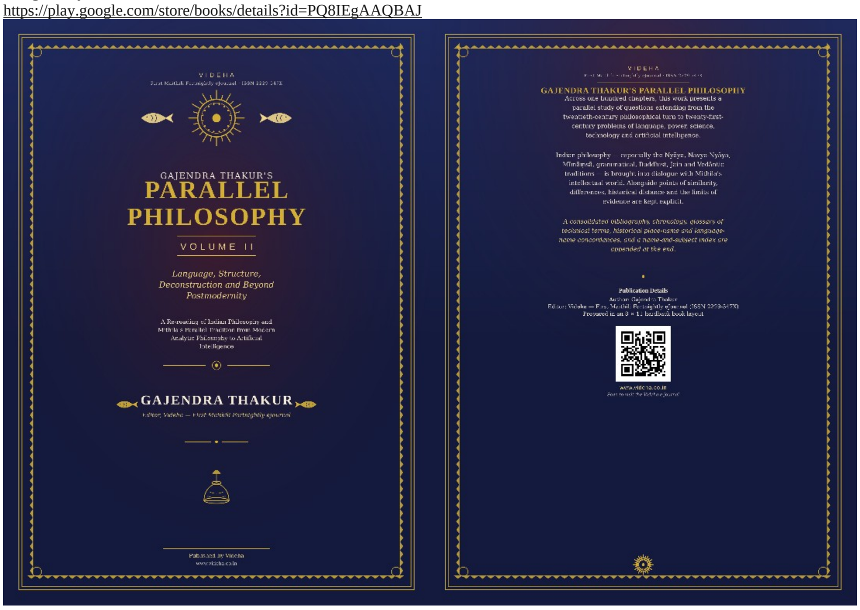

VOLUME II (MAITHILI-ENGLISH BILINGUAL)

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A4%95-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%A8%E0%A4%A8%E0%A4%A4%E0%A4%B0-%E0%A4%A6%E0%A4%B0%E0%A4%B6%E0%A4%A8-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8/
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=78kJEgAAQBAJ

XVIII. MAITHILI SHORT STORIES

ওজোত: জনম-জনমক কথা

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=M_oVEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%87%E0%A4%9C%E0%A4%A4/

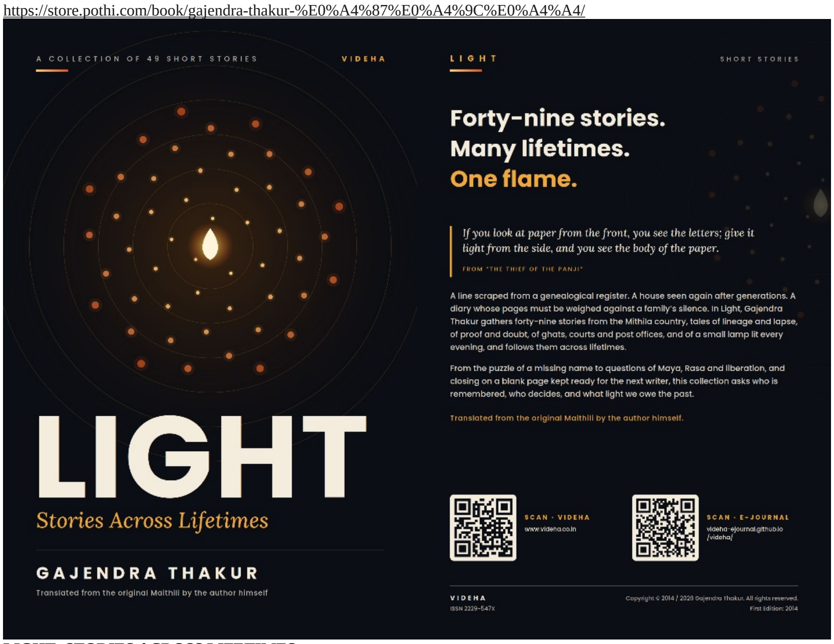

LIGHT: STORIES ACROSS LIFETIMES
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECG1VCVxM
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=A9YSEgAAQBAJ
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HMP6N55V
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-light/

স্মৃতিক দোসব দিস

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=R_oVEgAAQBAJ

POTHI HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%A4%E0%A4%95-%E0%A4%A6%E0%A4%B8%E0%A4%B0-%E0%A4%A6%E0%A4%B8/

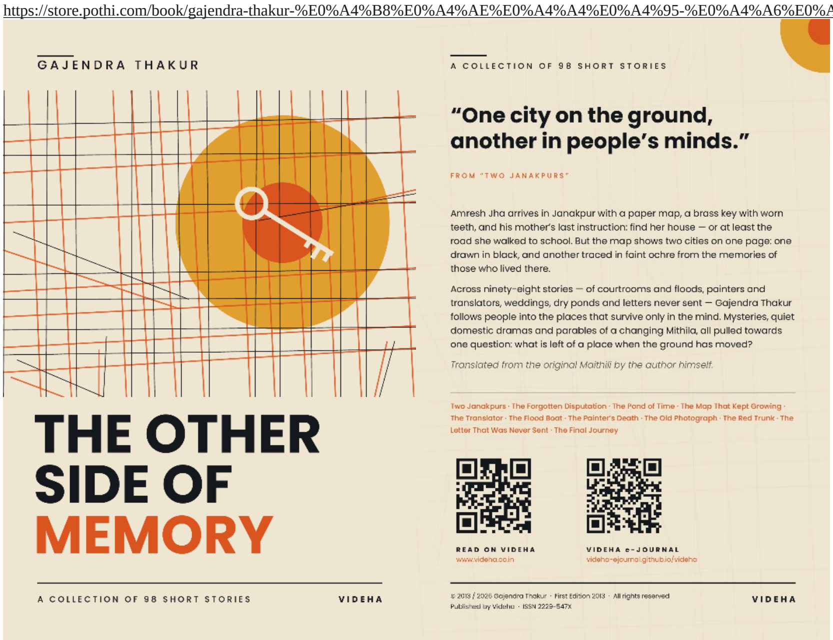

THE OTHER SIDE OF MEMORY

Google Playbook [Audiobook]

https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECG1T2VqM

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=UgIUEgAAQBAJ

Amazon Kindle

https://www.amazon.in/dp/B0HP7F9SQR [Part 1]

https://www.amazon.in/dp/B0HP77SHG6 [Part 2]

POTHI HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-other-side-of-memory/

কথা-শৈতত্রযী (খণ্ড ১-৩)

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=mLoSEgAAQBAJ

POTHI HARDBACK

খণ্ড-১

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%A5-%E0%A4%B6%E0%A4%A4%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%AF-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A7/

খণ্ড-২

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%A5-%E0%A4%B6%E0%A4%A4%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%AF-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8/

খণ্ড-৩

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%A5-%E0%A4%B6%E0%A4%A4%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%AF-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A9/

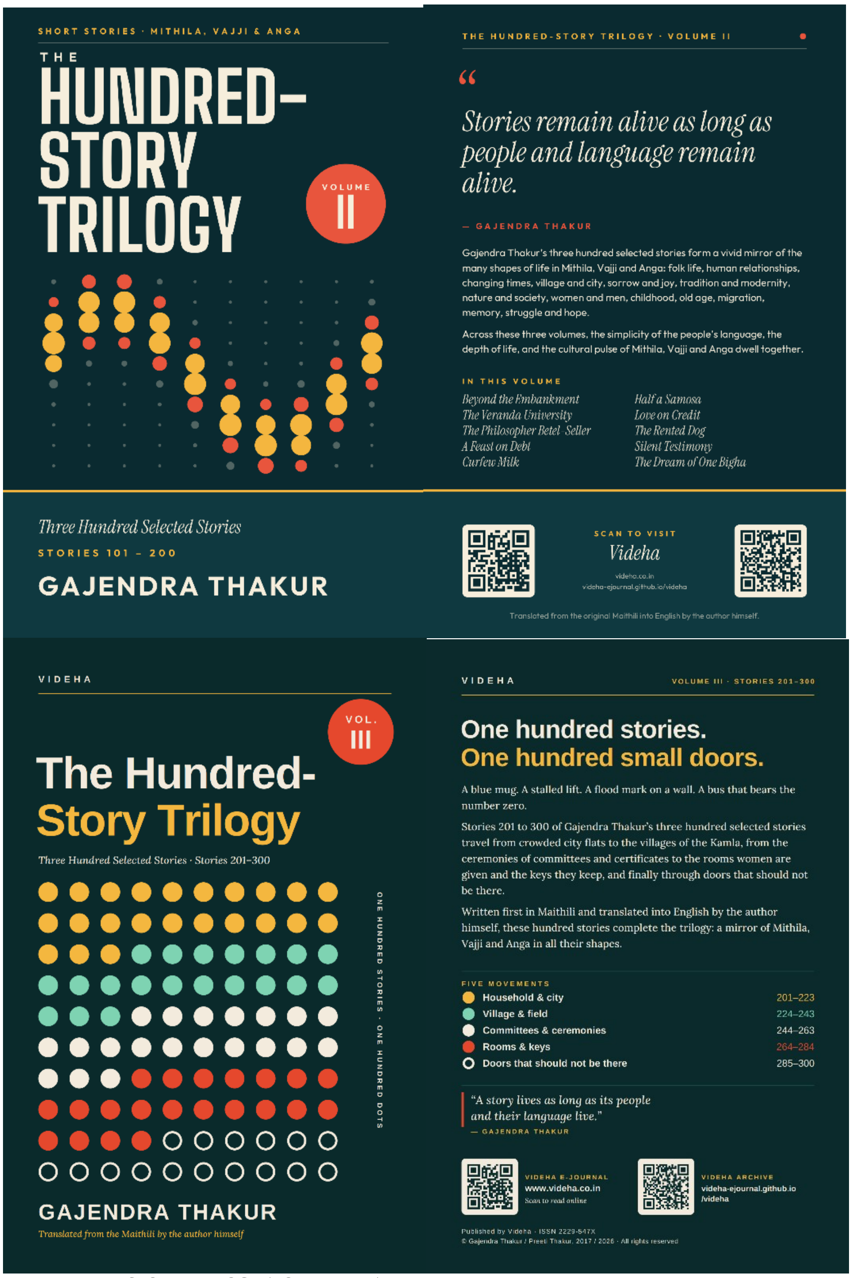

THE HUNDRED-STORY TRILOGY (VOLUME I-III)
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HRRDNN1D
Google Playbook [Aufiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECGfQw9mM
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=klQUEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
VOLUME I
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-hundred-story-trilogy-volume-i/
VOLUME II
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-hundred-story-trilogy-volume-ii/
VOLUME III
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-hundred-story-trilogy-volume-iii/

কথা-ত্রিধাবা (খণ্ড ১-৩)

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=O2kTEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
খণ্ড-১

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%A5%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%A7%E0%A4%B0-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A7/
খণ্ড-২

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%A5-%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%A7%E0%A4%B0-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A8/
খণ্ড-৩

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%A5-%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%A7%E0%A4%B0-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1-%E0%A5%A9/

THREE STREAMS OF STORIES (VOLUME I-III)
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HRRCM823
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECG1QiVnM
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=QkoUEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
VOLUME I
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-three-streams-of-stories-volume-i/
VOLUME II
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-three-streams-of-stories-volume-ii/
VOLUME III
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-three-streams-of-stories-volume-iii/

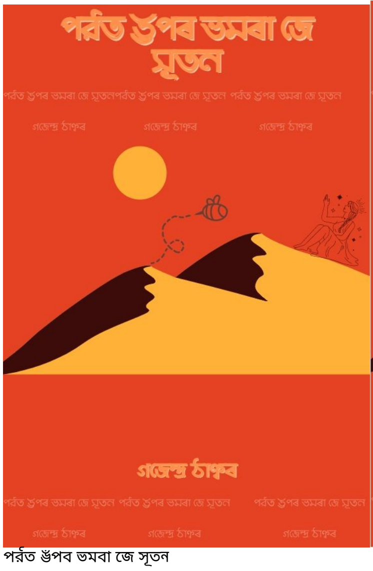
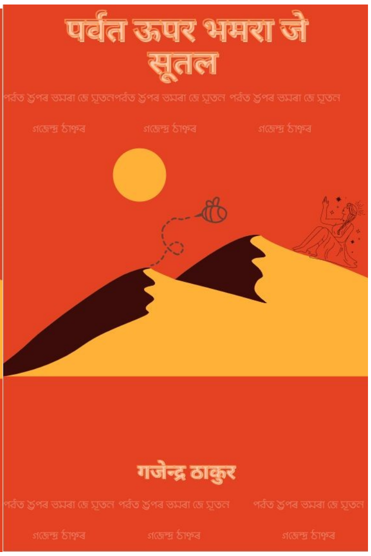

পর্বত ঊপর ভমরা জে সূতল

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=oNG_EAAAQBAJ
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0CW18QZMJ
POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%A4-%E0%A4%8A%E0%A4%AA%E0%A4%B0-%E0%A4%AD%E0%A4%AE%E0%A4%B0%E0%A4%BE-%E0%A4%9C%E0%A5%87-%E0%A4%B8%E0%A5%82%E0%A4%A4%E0%A4%B2/

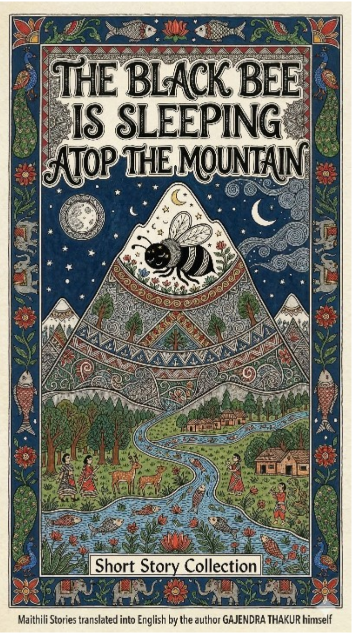

The Black Bee is Sleeping Atop the Mountain

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=bN3JEQAAQBAJ

Google Playbook [Audiobook]

https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBawAiAQM

Amazon Kindle

https://www.amazon.com/dp/B0GSQ937DN

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-black-bee-sleeping-atop-mountain/

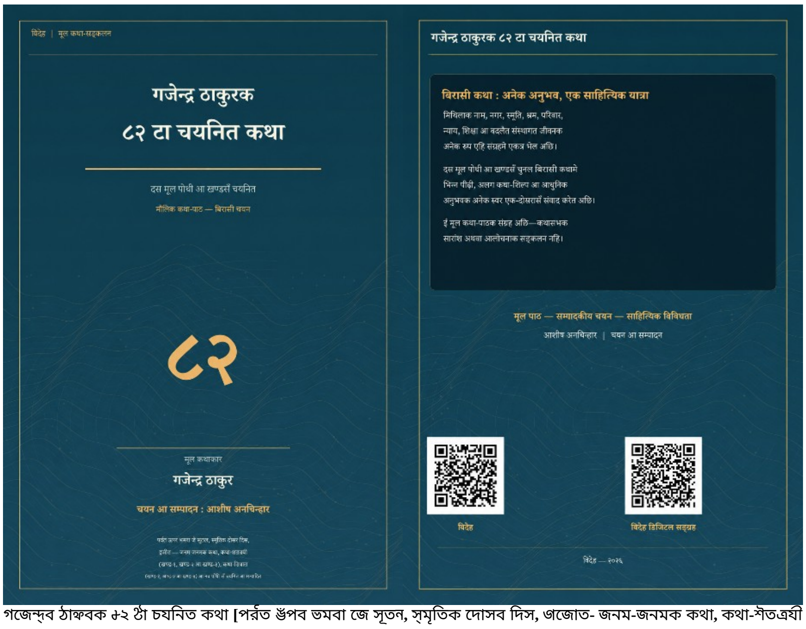

গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰক ৮২ টা চযনিত কথা [পৰ্ৱত ভঁপৰ ভমবা জে সূতন, স্মৃতিক দোসৰ দিস, ভজোত- জনম-জনমক কথা, কথা-শৈতত্ৰযী (খণ্ড-১, খণ্ড-২ ঋা খণ্ড-৩), কথা-ত্ৰিধাবা (খণ্ড-১, খণ্ড-২ ঋা খণ্ড-৩) ঋা নব পাঁথি সঁ চযনিত ঋা সম্পাদিত] চযন ঋা সম্পাদন : ঋাশীষ ঋনচিন্বাব

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=EdwZEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/%E0%A4%AE%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%A5%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0-%E0%A4%9A%E0%A4%AF%E0%A4%A8-%E0%A4%86-%E0%A4%B8%E0%A4%AE%E0%A4%AA%E0%A4%A6%E0%A4%A8-%E0%A4%86%E0%A4%B6%E0%A4%B7-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A4%9A%E0%A4%A8%E0%A4%B9%E0%A4%B0-%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A4%A8%E0%A4%A6%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A4%95-%E0%A5%AE%E0%A5%A8-%E0%A4%9F-%E0%A4%9A%E0%A4%AF%E0%A4%A8%E0%A4%A4-%E0%A4%95%E0%A4%A5/

82 SELECTED STORIES FROM TEN MAITHILI COLLECTIONS: GAJENDRA THAKUR

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=bH0aEgAAQBAJ
Google Playbook (Audiobook)
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBGch8ySM
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HNF9HN8R
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-82-selected-stories-gajendra-thakur/

XIX. MAITHILI NOVELS

ভাবত ২০২৭ (মৌথিনী কাদম্ব্বী)

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=yjknEgAAQBAJ

POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AD%E0%A4%B0%E0%A4%A4-%E0%A5%A8%E0%A5%A6%E0%A5%A8%E0%A5%AD/

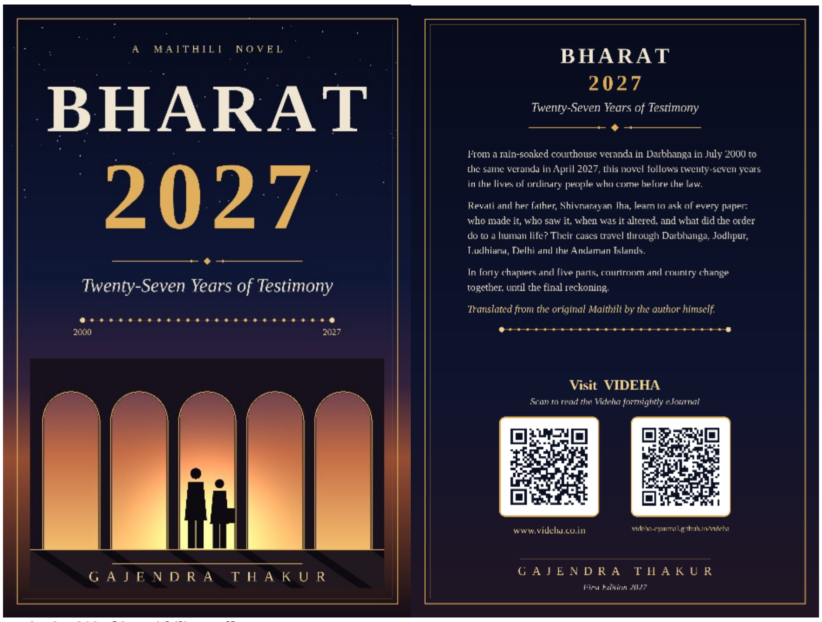

BHARAT 2027 [A Maithili Novel]
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=C1snEgAAQBAJ
Google Playbook (Audiobook)
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEDGfC48-M
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-bharat-2027/

কুরুক্ষেত্রম্ অন্তর্মনক [মৈথিলী কাদম্বরী]

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=rNMiEgAAQBAJ
POTHI.COM HARDBACK
খণ্ড- ১

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A4%95%E0%A4%B7%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%AE-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%AE%E0%A4%A8%E0%A4%95-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%A6%E0%A4%AE%E0%A4%AC%E0%A4%B0-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%A5%E0%A4%AE-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1/
খণ্ড-২

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%95%E0%A4%B0%E0%A4%95%E0%A4%B7%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%AE-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A4%A4%E0%A4%B0%E0%A4%AE%E0%A4%A8%E0%A4%95-%E0%A4%AE%E0%A4%A5%E0%A4%B2-%E0%A4%95%E0%A4%A6%E0%A4%AE%E0%A4%AC%E0%A4%B0-%E0%A4%A6%E0%A4%B5%E0%A4%A4%E0%A4%AF-%E0%A4%96%E0%A4%A3%E0%A4%A1/

KURUKSHETRAM OF THE INNER MIND [A MAITHILI NOVEL]

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=WVgjEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBGjxLPRM
Amazon Kindle Volume I
https://www.amazon.in/dp/B0HPZKHRZR
Amazon Kindle Volume II
https://www.amazon.in/dp/B0HPZYT4ZB
POTHI.COM HARDBACK
VOLUME I
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-kurukshetram-of-the-inner-mind-a-maithili-novel-volume-i/
VOLUME II
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-kurukshetram-of-the-inner-mind-a-maithili-novel-volume-ii/

শহৰক দোসৰ চেহৰা [মৈথিলী কাদম্বৰী]- গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰ

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=I8ArEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%B6%E0%A4%B9%E0%A4%B0%E0%A4%95-%E0%A4%A6%E0%A4%B8%E0%A4%B0-%E0%A4%9A%E0%A4%B9%E0%A4%B0/

The City's other Face- Gajendra Thakur

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=uswrEgAAQBAJ

Google Playbook [Audiobook]

https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEDGFWBVtM

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-citys-other-face/

ঋগ্নিরঁশ [মৈথিনী কাদম্ঁবী]- গজেন্দ্ব ঠাক্ব

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=c8MrEgAAQBAJ
POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%85%E0%A4%97%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%B6/

AGNIVANSH: The Seven Shields [An Epilogue after the Cataclysm]- Gajendra Thakur
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=aPwrEgAAQBAJ
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEDGjVTNgM
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HS943WMZ
POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-agnivansh-a-maithili-novel/

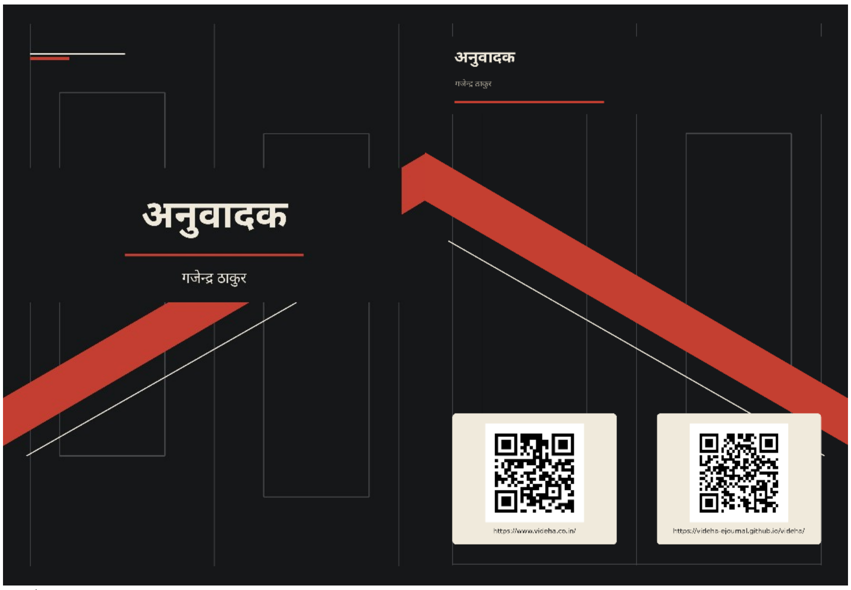

अनुवादक

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=DNgVEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%A6%E0%A4%95/

THE TRANSLATOR
Google Playbook (Audiobook)
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECG316fyM
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=RUkWEgAAQBAJ
AMAZON KINDLE
https://www.amazon.in/dp/B0HLZHMNZ9
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-translator/

পাঁচ প্রতিশত অন্হাব

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=9uUZEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%9A-%E0%A4%AA%E0%A4%B0%E0%A4%A4%E0%A4%B6%E0%A4%A4-%E0%A4%85%E0%A4%A8%E0%A4%B9%E0%A4%B0/

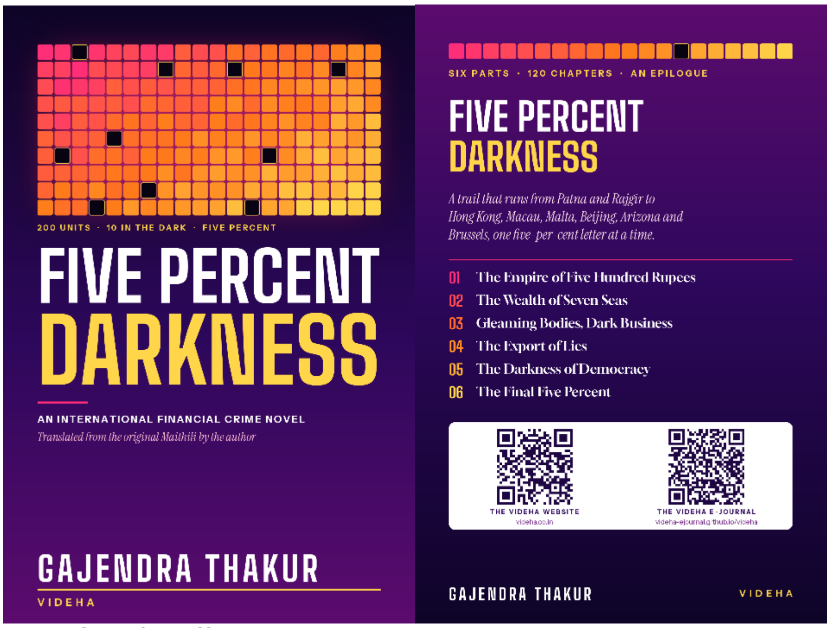

FIVE PERCENT DARKNESS

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=5QAaEgAAQBAJ
Google Playbook (Audiobook)
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBGAkFCFM
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HNGZLNCC
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-five-percent-darkness/

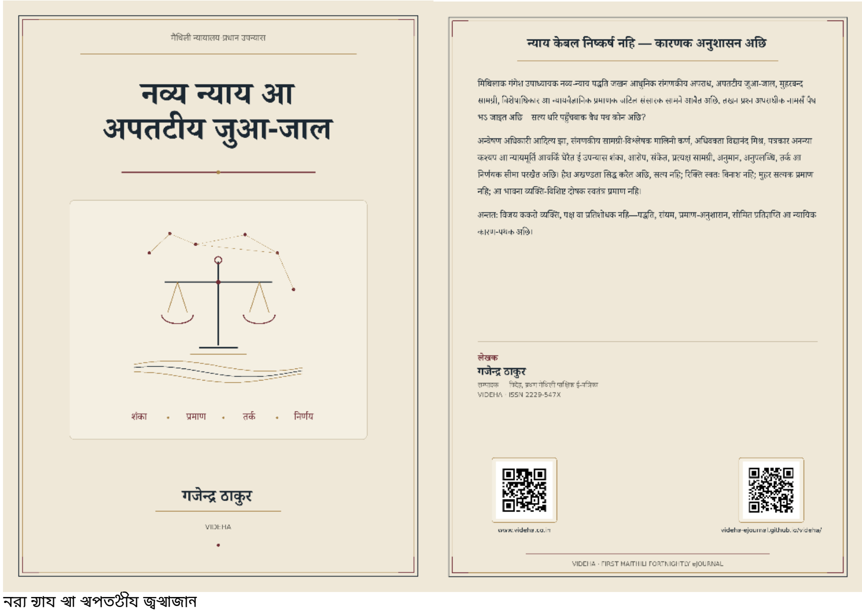

নরা ন্যায আ অপতটীয জুআজাল

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=4NoVEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%A8%E0%A4%B5%E0%A4%AF-%E0%A4%A8%E0%A4%AF%E0%A4%AF-%E0%A4%86-%E0%A4%85%E0%A4%AA%E0%A4%A4%E0%A4%9F%E0%A4%AF-%E0%A4%9C%E0%A4%86-%E0%A4%9C%E0%A4%B2/

NAVYA NYAYA AND THE OFFSHORE GAMBLING WEB
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=_lkWEgAAQBAJ
Google Playbook (Audiobook)
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBGAB5ASM
AMAZON KINDLE
https://www.amazon.in/dp/B0HM267KJW
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-navya-nyaya-and-the-offshore-gambling-web/

ৱিজ্জী গোহি সভক ৱীচ

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=s_kVEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AC%E0%A4%9C%E0%A4%9C-%E0%A4%97%E0%A4%B9-%E0%A4%B8%E0%A4%AD%E0%A4%95-%E0%A4%AC%E0%A4%9A/

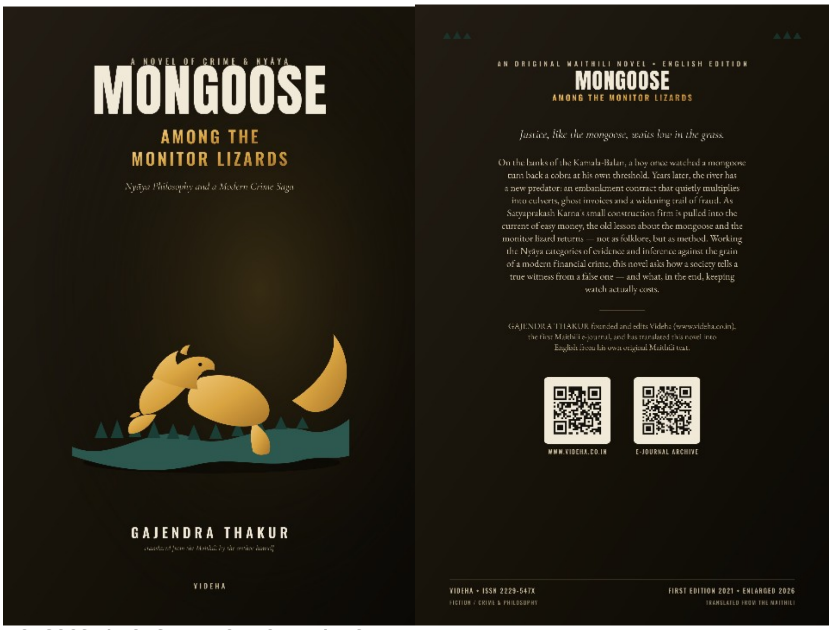

MONGOOSE AMONG THE MONITOR LIZARDS
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECGNXB15M
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=josSEgAAQBAJ
AMAZON KINDLE
https://www.amazon.in/dp/B0HL6FV3HX
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-mongoose-among-the-monitor-lizards/

সাতম সাক্ষী

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=1fkVEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%B8%E0%A4%A4%E0%A4%AE-%E0%A4%B8%E0%A4%95%E0%A4%B7/

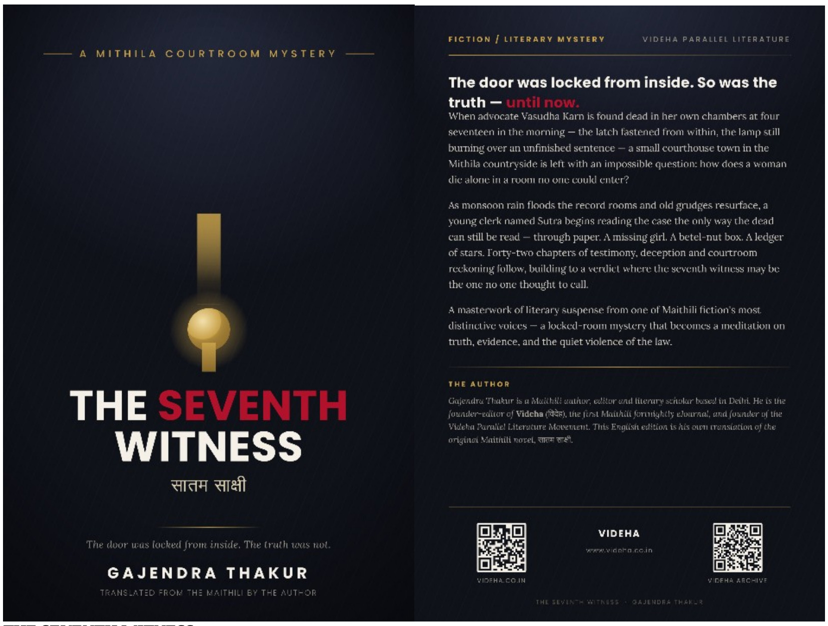

THE SEVENTH WITNESS
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECGtQr1nM
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=goYSEgAAQBAJ
Amazon Kindle
https://www.amazon.in/dp/B0HMP663WK
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-seventh-witness/

পাতক ভীতৱ নিখন নাঁৱ

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=5fkVEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%AA%E0%A4%A4%E0%A4%95-%E0%A4%AD%E0%A4%A4%E0%A4%B0-%E0%A4%B2%E0%A4%96%E0%A4%B2-%E0%A4%A8%E0%A4%B5/

THE NAME WRITTEN WITHIN THE LEAF
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECGtWL19M
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=iRcSEgAAQBAJ
AMAZON KINDLE
https://www.amazon.in/dp/B0HL5KGJ4T
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-the-name-written-within-the-leaf/

जन-पाँजि

Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=-_kVEgAAQBAJ
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%9C%E0%A4%B2%E0%A4%AA%E0%A4%9C/

JAL-PANJI: WATER REGISTER
Google Playbook [Audiobook]
https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECGtXL15M
Google Playbook
https://play.google.com/store/books/details?id=CoIREgAAQBAJ
AMAZON KINDLE
https://www.amazon.in/dp/B0HL4THJWH
POTHI HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-jal-panji-water-register/

সহস্রং শীর্ষা

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=dRgyEgAAQBAJ

Amazon Kindle

https://www.amazon.in/dp/B0B5NNDRW9

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-%E0%A4%B8%E0%A4%B9%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%B6%E0%A5%80%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%B7%E0%A4%BE/

The Coconut Fortress

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=wyXMEQAAQBAJ

Google Playbook [Audiobook]

https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAEBarAXsTM

Amazon Kindle

https://www.amazon.com/dp/B0GSMML5LV

POTHI.COM HARDBACK
https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-coconut-fortress/

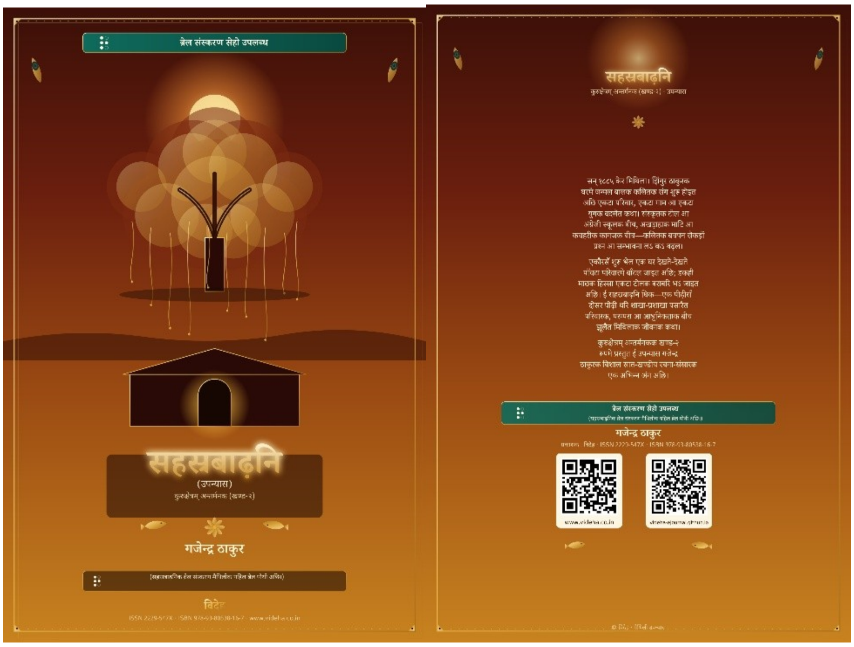

সহস্রৰাঁঢ়নি

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=mRgyEgAAQBAJ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/%E0%A4%97%E0%A4%9C%E0%A5%87%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%B0-%E0%A4%A0%E0%A4%BE%E0%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%B0-%E0%A4%B8%E0%A4%B9%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%AC%E0%A4%BE%E0%A5%9D%E0%A4%A8%E0%A4%BF-%E0%A4%AA%E0%A4%B9%E0%A4%BF%E0%A4%B2%E0%A5%80-%E0%A4%AE%E0%A5%88%E0%A4%A5%E0%A4%BF%E0%A4%B2%E0%A5%80-%E0%A4%97%E0%A5%8D%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%AB%E0%A4%BF%E0%A4%95%E0%A4%B2-%E0%A4%89%E0%A4%AA%E0%A4%A8%E0%A5%8D%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%B8/

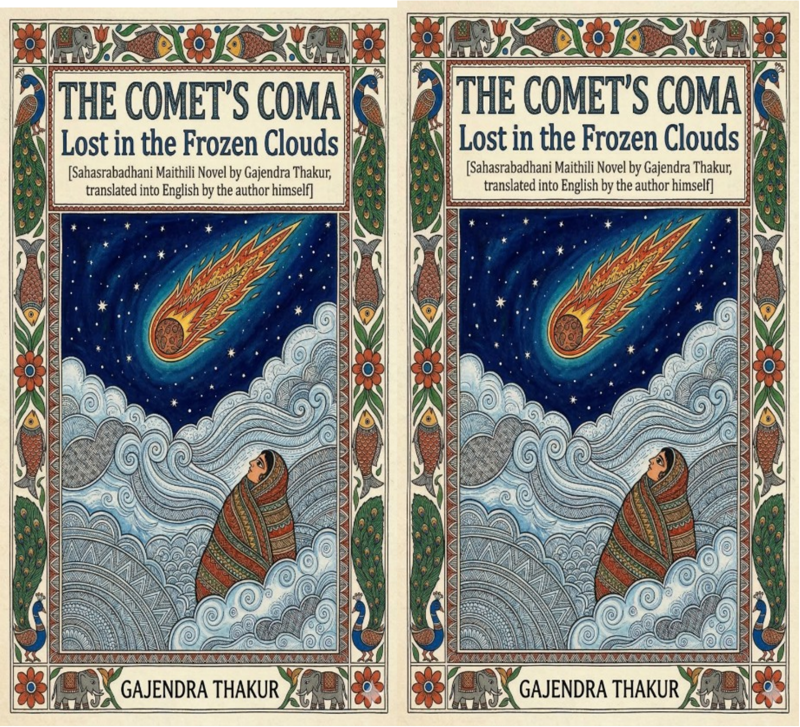

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=utPIEQAAQBAJ

Google Playbook [Audiobook]

https://play.google.com/store/audiobooks/details?id=AQAAAECahxTHnM

Amazon Kindle

https://www.amazon.com/dp/B0GS6KR1BZ

POTHI.COM HARDBACK

https://store.pothi.com/book/gajendra-thakur-comets-coma/

XX. VIDEHA MAITHILI-ENGLISH & ENGLISH-MAITHILI THESAURUS/ WORDNET

VIDEHA MAITHILI-ENGLISH THESAURUS ISBN:9789360682163

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=VxAyEgAAQBAJ

VIDEHA ENGLISH-MAITHILI THESAURUS ISBN:9789360381479

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=IRAyEgAAQBAJ

VIDEHA MAITHILI WORDNET ৱিদেহ মৈথিলী শব্দ-সংজাল

Google Playbook

https://play.google.com/store/books/details?id=13s0EgAAQBAJ

ৱিদেহ প্ৰথম মৈথিলী পাক্ষিক ই পত্রিকা

ৱিদেহ প্ৰথম মৈথিলী পাক্ষিক ই পত্রিকা https://www.videha.co.in/
ৱিদেহ প্ৰথম মৈথিলী পাক্ষিক ই পত্রিকা https://videha-ejournal.github.io/videha/
VIDEHA 23 LANGUAGE TRANSLITERATOR https://www.videha.co.in/new_page_101.htm
ৱিদেহ লিপি পৰিৱৰ্তক IPA · IAST · Tirhuta · Braille https://www.videha.co.in/script-converter.html
ৱিদেহ আ সদেহ সম্পূর্ণ ইন্ডেক্স https://www.videha.co.in/script-converter.html
ৱিদেহ পেটাৰ VIDEHA ARCHIVE https://www.videha.co.in/archive.htm
ৱিদেহ মৈথিলী থেসারস মৈথিলী -অংগ্রেজী / অংগ্রেজী-মৈথিলী শব্দকোশ https://www.videha.co.in/maithili-thesaurus.html
ৱিদেহ মৈথিলী ↔️ অংগ্রেজী অনুৱাদক · Videha Maithili ↔ English Translator https://www.videha.co.in/maithili-translator.html
ৱিদেহ পঞ্জী প্রবন্ধ — মৈথিল ব্রাহ্মণ ৱংশাৱলী ইন্ডেক্স https://www.videha.co.in/panji-mool-index.html
ৱিদেহ গদ্য https://www.videha.co.in/prose.htm
ৱিদেহ পদ্য https://www.videha.co.in/verse.htm
ৱিদেহ স্ত্রী কোনা https://www.videha.co.in/femcorner.htm
A PARALLEL HISTORY OF MITHILA & MAITHILI LITERATURE https://www.videha.co.in/gajenthakur.htm
ৱিদেহ মিথিলা রত্ন https://www.videha.co.in/ratna.htm
ৱিদেহ মিথিলাক খোজ https://www.videha.co.in/discovery.htm
ৱিদেহ সূচনা সংপর্ক অন্বেষণ https://www.videha.co.in/investigation.htm
ৱিদেহ প্রৱান অংক https://www.videha.co.in/videha.htm
ৱিদেহ পোথী https://www.videha.co.in/pothi.htm
ৱিদেহ দৃশ্য-শ্রৱ্য নাট্য উত্সৱ https://www.videha.co.in/Audio_Video.htm
ৱিদেহ শিশু, বাল আ কিশোর উত্সৱ https://www.videha.co.in/kids.htm
ৱিদেহ ই-লর্নিং/ ৱিদেহ ই-লর্নিং কুইজ https://www.videha.co.in/videha-elearning.htm [ৱিদেহ ই-লর্নিং কুইজ UPSC / BPSC / UGC-NET / NTA হেতু মৈথিলী ভাষা, সাহিত্য আ মিথিলা ইতিহাস পর নিঃশুল্ক প্রশ্নোত্তরী — কুইজ খোলবাক লেল কার্ড পর ক্লিক করু। শব্দকোশ মিথিলাক ইতিহাস সাহিত্যক ইতিহাস UPSC / UGC-NET সমানান্তর ইতিহাস মিথিলা পঞ্জী মৈথিলী গজল রেখ পত্রকাবিতা ৱিদেহ চিত্রকলা · কলা · সংগীত ৱিদেহ দৃশ্য-শ্রৱ্য ৱিদেহ ৱিশেষাংক/ সম্মান ৱিদেহ প্রশ্নোত্তরী ৱিদেহ নাট্য উত্সৱ ৱিদেহ শিশু উত্সৱ ৱিদেহ স্ত্রী কোনা]
Videha Converters- Thesaurus, Panji, Script Converters, Transliterators, Translators, eLearning Quizzes, Maithili Language Search and other Technical Tools https://www.videha.co.in/videha-converters.htm
ৱিদেহ আ সদেহ দ্ৱয় https://archive.org/details/VidehaAndSadeha

Videha Github: https://github.com/videha-ejournal/
TWITTER/ X https://x.com/videha
FACEBOOK https://www.facebook.com/groups/videha/
Videha Googlegroups https://groups.google.com/g/videha
Videha Mithila, Vajji & Anga: https://videha-ejournal.github.io/mithila-vajji-anga/
Preeti Thakur & Gajendra Thakur https://videha-ejournal.github.io/gajendra-preeti/en/
প্রীতি ঠাকুর আ গজেন্দ্র ঠাকুর https://videha-ejournal.github.io/gajendra-preeti/

Videha Scholar Research: https://videha-ejournal.github.io/videha/research/
Videha Research Alphabetical/ Subjectwise: https://videha-ejournal.github.io/videha/research/videha-scholar-research-book.html

A PARALLEL HISTORY OF MAITHILI LITERATURE [INCLUDING THETHI, ANGIKA & BAJJIKA]

https://youtu.be/6h-nDjYHlME?si=ZVoaTnb13v8mnIaS
PARALLEL PHILOSOPHY VOLUME I
https://www.youtube.com/playlist?list=PLAzN1jZn-iOU

PARALLEL PHILOSOPHY VOLUME II
https://www.youtube.com/playlist?list=PLEeNFEaEfYd0

PARALLEL HISTORY VOLUME I

https://www.youtube.com/playlist?list=PLcQhodF4PphE

PARALLEL HISTORY VOLUME II

https://www.youtube.com/playlist?list=PLGfQDv03IFio
গজেন্দ্ব ঠাক্কব সমগ্র

https://www.videha.co.in/gajendra-thakur-samagra.htm
https://videha-ejournal.github.io/videha/gajendra-thakur-samagra.htm

AUDIO-VIDEO VIDEHA DISCUSSIONS

https://youtube.com/playlist?list=PLM5fbK9_8fiI&si=KyGPSPoyXtdkDrWB https://www.youtube.com/playlist?list=PLAzN1jZn-iOU
https://www.youtube.com/playlist?list=PLEeNFEaEfYd0
https://www.youtube.com/playlist?list=PLcQhodF4PphE
https://www.youtube.com/playlist?list=PLGfQDv03IFio
https://www.youtube.com/playlist?list=PLHsUvziVO3Y8
https://www.youtube.com/playlist?list=PLc_Z5EJx5T0k
https://www.youtube.com/playlist?list=PLdOvjwiODwfI
https://www.youtube.com/playlist?list=PLVRnD_MMF7KE
https://www.youtube.com/playlist?list=PLUlloUsnSQSY
https://www.youtube.com/playlist?list=PLGzdq4a_--Io
https://www.youtube.com/playlist?list=PLJcSoFWlInLM
https://www.youtube.com/playlist?list=PLJvzsA6r1wQU
https://www.youtube.com/playlist?list=PLHs32SE0qevU
https://www.youtube.com/@videha_ejournal/playlists
https://www.youtube.com/@videha-elearning/playlists
https://www.youtube.com/user/ggajendra71/playlists
https://www.youtube.com/@accessible_videha/playlists
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-12
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-11
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-10
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-9
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-8
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-7
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-6
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-5
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-4
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-3
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-2
https://archive.org/download/videha-discussion-criticism-part-1

V.L.F. Videha Literature Festival: https://videha-ejournal.github.io/videha-literature-festival/

VIDEHA *বিদেহ প্রথম মৈথিলী পাক্ষিক ই পত্রিকা* www.videha.co.in আ https://videha-ejournal.github.io/videha/ দ্বনূ লিংক পব উপলব্ধ অছি।

০.১.খ্রঁক ৪৩২ পব ঠিপ্পণী

প্রণর ক্ষমাব ঝা
"মিথিনা বাজ্য খা ভাষা কে খাঁদোনন" খানেখ মেঁ খাশীষ খনচিন্নাব কৈ ঠাঁ মহত্ত্বপূর্ণ রিঁদ্ব ভাঁগিত কবয ছুথি জেঁ মেঁ
"মৈথিনী ভাষা খান্দোননসঁ জতরেঁ জে ফাযদা ভেনৈ সে ম্বহগব নেখক খা প্রোফেসব সভকেঁ ভেনৈ। গাম-গামক জনতা খার্ব হিঁদী রঁজৈত খছি। খা স্বাভারিকে ছৈ জে মিথিনা বাজ্য খান্দোনন কেব ফাযদা বাজনীতিসঁ জুড়ন নোককেঁ হেতৈ, জনতা এদ্ধ মামিনামে দ্বসি জাএত।" সে খহধিক সহমতি খছি। ভাষা কে মনোরিচ্ছান পব হ্মনক নেখ রিদেহ কে প্ববান খঁক খা ফেসবুঁক পব রঁহ্মত পহিনে পঢ়নে বহী, ওহি সময মেঁ ঙা নেখ সে কৈ ঠাঁ জনতর্ঁ ভেঠন ছুন। খাচার্য বামানঁদ মঁডন গবরাঁ খা মিমিযা কে তননা নিখনে ছুথি। দ্বনূ খপন খপন ঞেত্র কে জনজাতীয /নোক নৃহ খছি। গবরাঁ কে খপেঞ্চাগ্রত ধনিক বাজ্য গুজবাত ম্ঠ ম্ঠ র্ডনাজ্ঞকদেশী রিদেশী মেঁ খূরঁ প্রসাবিত কেনক, তদনুসাব নৃহ মেঁ নর নর প্রযোগ ভী ভেন। মিমিযা কে ভী কিছু মৈথিন দেশী রিদেশী মেঁ প্রচাবিত প্রসাবিত কবরাঁ কে প্রযাস ক বহন ছুথি সে নীকে রাঁত। ঐ মেঁ নেখ মেঁ রৌঙ্ক কে জে এঁগন দেন গেন খছি সে হমবা নেন নর জনতর্ঁ ছুন। ভাবতীয সমাজ মেঁ এখনহ্ম রঁহ্মত কঢ়িরাদ ছৈক তৈ সে ভনকাব নৈ কৈন জা সকয খছি। খা ঙা কঢ়িরাদ খানী বুঁবাহ্মণ যা কথিত সরর্ণ নৈ খপিত সমাজ কে হব জাতি রহ্ম মেঁ ছৈক। নীনোপ্পেন মৃণান কে উপন্যাস ঔঘড় মেঁ একবা খূরঁ নীক চিত্রিত কৈন গেন ছৈক। ম্বদা দেশী সঁরিধানে সে চনয ঐ রাঁত কে প্রতিরঁস্কতা হব সমাজ সে খারেঁ রঁনা রঁহ্মত নোক কে ছৈক। তন্ব প্রিযা ঝা কে কহানী রঁহ্মত মার্মিক কা হৃদয রিবাদক খছি। মোবন কিনিঁগ সহী মেঁ সমাজক রঁহ্মত পৈভঘ ত্রাসদী খছি।
কন্পনা জী কে রিখ্যানঁকব জী পব খানেখ সীবীজ সে হ্মনক পোথী প্রেম কে বোচক খিস্সা জানরাঁ নেন ভেঁঠন। নেখ সে ভহো জনতর্ঁ হোঙা ছৈক জে ভমবর্জেসীক খতি সঁরেদনশীন খা খহ্ফরাহ-প্রধান দৌবমে সেহো রিখ্যানঁকাব জী কখনো খসহাপিত দাবা, সনসনীখেজ খর্বি বা জন্দরাঁজীক শিকাব নহি ভেনথি। ও ঙা ভনী-ভাঁতি বুঁঝৈত ছুনাহ জে কোনো খখরাঁব বা পত্রকাবক খসনী পূঁজী পাঠকৌক ভবোসা থিক, জকবা সঁ কখনো সমঝৌতা নহি কএন জা সকৈছ।খানেখ কে ঙা খঁশী রর্তমান সমযক সতহী পত্রকাবিতা খাওব রৌঙ্কিক রেঁঙামানী কে ঐনা দেখরঁঙা খছি ।

খপন মঁতরা editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউ।

গদ্য Prose

১.১. কল্পনা ঝা- মৈথিলী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুর 'রিদ্যানন্দকার'এরঁ স্মনক পরিরাবক যোগদান-১২

কল্পনা ঝা

মৈথিলী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুর 'রিদ্যানন্দকার'এরঁ স্মনক পরিরাবক যোগদান-১২

কর্মযোগী 'রিদ্যানন্দকার'

"নেকী কর দরিয়া মেঁ ডাল" পর ঋমন কএনিহার নোক ছনাহ 'রিদ্যানন্দকার' জী। জহাঁ সংসারমে রেঁসী নোক "জৈসে কো তৈসা" পর ঋমন করবঁ জানৈত ঋছি, ওতএ এহন উদারমনা হোএরঁ স্মনকর রাক্তিত্বকেঁ 'রিশিষ্ট' ঋা 'ওজনগর' রঁনরৈত ছনি। এহী 'রিশিষ্টতা'ক কারণেঁ স্মনকা শিক্ষা এরঁ সমাজ-সেরাক ক্ষেত্রমে যোগদান দেরাঁকনেন বাজ্যপান দ্বারা মনোনীত কএন গেন ছননি। শ্রীকান্ত ঠাকুর ‘রিদ্যানন্দকার’ রিঁহার রিধান পরিষদক নির্দলীয় মনোনীত সদস্য (MLC) ছনাহ, সে পহিনহি চর্চা কএনহুঁ ঋছি হম। স্মনকর কার্যকান 1968 সঁ 1974 ধরিক ছননি। সে এম. এন. সী. ও চুনারসঁ নহি, ঋপিত রিঁহারক বাজ্যপান দ্বারা মনোনীত ভহ কহ রিধান পরিষদক সদস্য রঁনন ছনাহ।

ঋপন জীরনকান (17জুনাভ 1901- 20 মভ 1989) ককরা-ককরানেন কী-কী কএননি, তকর হিসারঁ রা গিনতী করবঁ নহি সিখনে ছনাহ ও। মতনরঁ তকর চর্চা দস ঠাম করৈত বহরঁ হিস্সক নহি ছননি স্মনকর। ঋপন সাস্বরক নোকনেন জে-জতেক কএনথিন 'রিদ্যানন্দকার' জী, তকর চর্চা পূর্রক ঋঁকমে কহ চুকন ছী। মুদা সাস্বরক নোকক সঁগ-সঁগ গাম-সমাজ, সহর-কুটুম্ব, গৌঁঋা-ঘরুঋা, সভ নেন ওতরেঁ তপ্পের বহনাহ সে চর্চা করবঁ বহি গেন ছনএ। রিশেষ রঁাত ঞ ছননি জে উপকারক রঁদনা মে কোনো তরহক ঋপেক্ষা নহি রাখৈত ছনাহ। এতরোঁ নহি, জে স্মনকর নাম-চর্চা হোভন, স্মনকা ধন্যরাদ কহন জাভন নাভার্থী রাক্তি দ্বারা। মতনরঁ নিষ্কাম কর্ম জকরা কহন গেন ছৈ গীতা মে, সে তেহনে কর্মযোগী ছনাহ 'রিদ্যানন্দকার' জী।

গৃহস্থ জীরনমে রঁস্মত নোকক সঁগ এহন হোভত হেতনি, ককরো নেন কতরোঁ কিছু করবঁ তকর কোনো মোজর নহি দেতাহ নাভার্থী। সঁগহি স্মনকর ঋপেক্ষা রঁঢ়িতে চনি জাভত ছনি, মোন নহি ভরৈত ছনি। উপকারক চর্চা তঁ রঁাদক রঁাত, কভঋক রেঁর নোক উন্টে নিন্দা করএ নাগৈত ছথি। এহনো পরিস্থিতিমে রিচনিত নহি হোএরঁ, ঋপন কর্ত্তরাসঁ রিমুখ নহি হোএরঁ, কোনো কর্মযোগীএ রঁুতেঁ নে সম্ভর ভহ সকৈত ছৈ ! এহন ঋপেক্ষা-রহিত কর্ত্তরা-পারাযণতাসঁ

মঞ্চ রাজ্যিক ছনাহ 'বিদ্যানংকাব' জী।

সাম্ব পঞ্চক জিম্মেদাবী নিভএলাঁক সঁগ গাম-সমাজ, সহব-কুটুম্ব, গৌঁআ-ঘরুআ, সভক উঁপকাব নেন সদতি তপ্ৰে বহনাহ 'বিদ্যানংকাব' জী। জেনা তাহি দিন হোএত ছনৈক, পবিবাবমে কেও নীক পদ-প্রতিষ্ঠা পওননি, তঁ তকবাসঁ সভকেঁ আপেক্ষা বঁহুত বেঁসী বহৈত ছনৈক। সএহ পড়ি ছননি 'বিদ্যানংকাব' জীক সঁগ। কতেকো নোককেঁ পঢ়াজ-নিখাজমে সহযোগ কএনথিন, কতেকো নোককেঁ নোকবী ধবা দেনে ছনথিন, কতেকো নোককেঁ পঠনা শহবমে সবকাবী দামপব জমীন-প্রাপ্তিমে সহযোগ কবওনথিন, মুদা বঁদনামে কোনো মোজব, কোনো প্রশংসা, কোনো মান-আদবক নোভ নহি।

শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'ক বাজ্যিক একটা স্বচ্ছা জনসেবক, বাঙ্গ্নবভঞ্জ, নির্ভীক পত্রকাব আ ভাষা-সেবকক ছননি। ও আপন জীবনসঁ, আপন কর্মসঁ ঞ সিদ্ধ কএননি জে বাস্তবিক বিদ্বত্তা মাত্র জ্ঞানার্জনে টা নহি ছৈ; সমাজ, ভাষা আ বাঙ্গ্নবক সেবামে ওহি জ্ঞানক প্রযোগ কববঁ বাস্তবিক বিদ্বতাক পবিচাযক ছৈ। সে তাহী বিদ্বতাক পবিচয সতত দৈত বহনাহ 'বিদ্যানংকাব' জী।

সংপাদকীয সূচনা- এহি সিবীজক প্ৰবান ক্রম এহি নিংকপব জা কহ পঢ়ি সকৈত ছী-

[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-1]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-2]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-3]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-4]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-5]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-6]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-7]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-8]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-9]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-10]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-11]
[মৈথিনী সাহিত্যমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'বিদ্যানংকাব'এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-12]

বিদ্যানংকাবজীসঁ পহিনে বিদেহপব ব্যাসজীক গ্রতিৱপব কন্পনাজী নীখি বহন ছথি। পাঠক ব্যাসজীপব প্রকাশিত এখন ধবিক সভ খঁড নিচা কেব নিংকপব জা কহ পঢ়ি সকৈ ছথি-

[মৈথিনী সাহিত্যমে উঁপেন্দ্ৰব নাথ মা 'ব্যাস' এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-1]
[মৈথিনী সাহিত্যমে উঁপেন্দ্ৰব নাথ মা 'ব্যাস' এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-2]
[মৈথিনী সাহিত্যমে উঁপেন্দ্ৰব নাথ মা 'ব্যাস' এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-3]
[মৈথিনী সাহিত্যমে উঁপেন্দ্ৰব নাথ মা 'ব্যাস' এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-4]
[মৈথিনী সাহিত্যমে উঁপেন্দ্ৰব নাথ মা 'ব্যাস' এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-5]
[মৈথিনী সাহিত্যমে উঁপেন্দ্ৰব নাথ মা 'ব্যাস' এৱঁ মহানক পবিবাবক যোগদান-6]

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-7

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-8

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-9

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-10

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-11

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-12

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-13

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-14

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-15

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-16

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-17

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-18

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-19

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-20

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-21

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-22

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-23

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-24

মৈথিনী সাহিহমে উঁপেন্দ্ব নাথ ঝা 'র‍্যাস' এরঁ হ্নক পবিরাবক যোগদান-25

অপন মঁতরা editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউঁ।

১.২. প্রণর ঋমাব ঝা- মধুমেহক বঢ়ৈত সাযা - ভাবতক সামনে একঠা মৌন স্বাস্থ্য-সঁকঠ

প্রণর ঋমাব ঝা

মধুমেহক বঢ়ৈত সাযা - ভাবতক সামনে একঠা মৌন স্বাস্থ্য-সঁকঠ

90 কে দশক মে জখন বঁচা বহী তহ এক বেঁব হমবা দানান পব গামক একঠা ধনিক আযন ছনাহ – কপিন মিশ্ব। হ্মনকা নেন জখন চাহ বঁনন তহ হ্মনক চাহ মে চিন্নী কে বঁদনা একঠা ছোঠকা ডিব্বী সে কিছু ঠুকবা খসাওন গেন জে ও সঁগে নেনে আওন ছনাহ (শাযদ ওহি ঠাওম মে বঞাসী কে একঠা সূচক হোওত হোয)। জিজ্ঞাসা কেনা পব পতা চনন জে হিনকা চিন্নী কে বীমাবী ছৈক। পাছাঁ পাঠ্যপুস্তক মে সেহো পঢন জে ঔস্বনিন নামক একঠা হার্মোন ডিসৱৈনঁস সে নোক কে চিন্নী কে বীমাবী হোওত ছৈক। তাহি সময ঞা ভাবত মে অপ্রচনিত বোগ ছন, খাস কহ কে গ্রামীণ ক্ষেত্র মে। তাহি নেন ওহি ঠাওম একবা বাজবোগ সেহো কহন জা সকয ছন। মুদা আঞা স্থিতি ঞা অছি জে রিশ্ব মে সভসে বেঁসী মধুমেহ কে বোগী ভাবত মে অছি, আ রিডম্বনা ঞাহো জে ঞা বোগ কে শর্তিযা ওনাজ বঁতেনহাব নীম-হকীম এক্সপর্ঠ কে সেহো সর্বাধিক সঁখ্যা এহী দেশ মে ভেঁঠত। 14 নরঁবঁব কে রিশ্ব মধুমেহ দিরস কপ মে মনাওন জায অছি। এহি দিরস পব 2024 মে নাঁসেঠ মে ছপন একঠা বিপোর্ঠ কে অনুসাব দুনিযা মে মধুমেহ সে পীড়িত হব চাবি ঠা মে সে একঠা রযস্ক ভাবত মে বহয অছি।

ঘব মেঁ কেও কহৈত ছথি - “হমবা শুগব অছি।” দোসব রাক্তি সহজ ভার সঁ পুছৈত ছথি - “দরা চনি বহন অছি নে?” কিছু ঋণক এহি বাঁতচীত মেঁ একঠা বীমাবী অপন পূবা পবিচয পাবিঁ জাওত অছি - শুগব।

মুদা মধুমেহ এতেক সবন বীমাবী নহি অছি, জতবাঁ সবনতাসঁ হম একবা অপন বোজক বাঁতচীত মেঁ “শুগব” কহি দৈত ছী। একব সবঁসঁ খতবনাক বাঁত শাযদ ঞা অছি জে ঞা বঁম্মত বেঁব চুপচাপ শবীব মেঁ অপন জগহ বঁনবৈত বহৈত অছি। আদমী অপন বোজক কাজ কবৈত ছথি, কার্যানয জাওত ছথি, পবিবাবক জিম্মেদাবী নিভবৈত ছথি, আ হ্মনকা শাযদ ঞাহো পতা নহি হোওত অছি জে শবীবক ভীতব বঞ মেঁ শর্কবাক মাত্রা নগাতাব বঢ়ন চনি বহন অছি।

রিশ্ব মধুমেহ দিরসক অরসব পব *দ নাঁসেঠ* কে রর্ষ 2024 মেঁ প্রকাশিত একঠা পৈঘ রৈশ্বিক অধ্যযন আ ওকব বাঁদ ভাবতক স্বাস্থ্য রিশেষজ্ঞসভক চিঁতা এহি মৌন সঁকঠ দিস হমবা সভক ধ্যান খীঁচৈত অছি। এহি সঁকঠকেঁ খানী একঠা বীমাবীক কপ মেঁ নহি, বঁন্কি জীরনশৈনী, স্বাস্থ্য-সেরা, সময পব নিদান আ সহী জানকাবী সঁ জুড়ন সামাজিক চুনৌতীক কপ মেঁ দেখবাঁক সময আবি গেন অছি।

সৰঁ সঁ পহিন আঁকড়া ৰঁহ্মত পৈঘ অছি - ভাবত মেঁ নগভগ **21.2** কবোড় রযস্ক মধুমেহ সঁ প্রভারিত হোযবাঁক অনুমান। মুদা এহি সঁ সেহো অধিক চিঁতাজনক প্রশ্ন ঞা অছি - কী এহি সভ নোককেঁ অপন ৰীমাবীক জানকাবী **অছি?**

12 নরম্বৰ 2026 কেঁ *টাঁজম্স অঁফ ঞাঁডিযা* মেঁ প্রকাশিত সমাচাব মেঁ প্রখ্যাত ৰিশেষজ্ঞ, প্রো. নিখিন টঁডনক (ডাঁজবেক্টব -এম্স(দিন্নী) আ রাঞস প্রেসিডেন্ট এনৰীঞএমএস) ঞাঁটবনৃ এহি প্রশ্নকেঁ ৰঁহ্মত সবন মুদা গঁভীব কপ মেঁ সামনে আনৈত অছি। সমাচাবক শীর্ষক ছন - **“Nearly 50% with diabetes remain undiagnosed till they're screened”** - অর্থাত্ মধুমেহ সঁ পীড়িত নগভগ আধা নোককে ৰীমাবীক পতা তখন ধবি নহি চনৈত অছি, জখন ধবি হ্মনকব স্ক্রীনিঁগ অথরা জাঁচ নহি কএন জাঞত অছি।

এহি একটা রাক্য মেঁ ভাবতক মধুমেহ-সঁকটক একটা পৈঘ সচ ছিপন অছি - ৰীমাবী হোযতহুঁ ৰীমাবীক জানকাবী নহি হোযবঁ।

নাঁসেটক চেতারনী **:** আঁকড়া জে খানী সঁখ্যা নহি অছি - মধুমেহক ৰৈশ্বিক স্থিতি পব **NCD Risk Factor Collaboration (NCD-RisC)** দ্বাবা ৰিশ্ব স্বাস্থ্য সঁগঠনক সহযোগ সঁ কএন গেন অধ্যযন চিকিত্সা জগত মেঁ ৰিশেষ মহত্ত্ব বখৈত অছি। এহি অধ্যযনক শীর্ষক ছন: *“Worldwide trends in diabetes prevalence and treatment from 1990 to 2022: a pooled analysis of 1108 population-representative studies with 141 million participants.”*

ঞা অধ্যযন প্রতিষ্ঠিত চিকিত্সা পত্রিকা **The Lancet, Volume 404, Issue 10467,** পৃষ্ঠ **2077–2093** মেঁ প্রকাশিত ভেন। এহি অধ্যযন মেঁ এক হজাব সঁ ৰেসী জনসঁখ্যা-আধাবিত অধ্যযনক আঁকড়াক ৰিশ্লেষণ কএন গেন আ নগভগ **14.1** কবোড় নোকসভক স্বাস্থ্য সঁবঁধী আঁকড়া শামিন কএন গেন।

অধ্যযনক অনুসাব, রর্ষ **2022** মেঁ দুনিযাভবি নগভগ **82.8** কবোড় রযস্ক মধুমেহ সঁ পীড়িত ছনাহ। এহি ৰৈশ্বিক ৰোঝ মেঁ ভাবতক হিস্সা ৰঁহ্মত পৈঘ অছি। ভাবত মেঁ মধুমেহ সঁ প্রভারিত নোকসভক অনুমানিত সঁখ্যা নগভগ **21.2** কবোড় ৰতাওন গেন।

21.2 কবোড় খানী অস্পতানক বজিস্টব পব নিখন সঁখ্যা নহি অছি। ঞা কবোড়োঁ পবিবাবক কহানী অছি। এহি মেঁ কেও দরা পব ছথি, কেও ডঁক্টবক পাঁচি নহি সকন ছথি, কেও অপন ৰীমাবী সঁ অনজান ছথি, আ কেও মোবাঁজন পব ভেটন কোনো “চমত্কাবী নুস্খা” পব ভবোসা কহ বহন ছথি।

মধুমেহক সঁকটক আকাব তহ পৈঘ অছি, মুদা ওকব হব কহানী অনগ অছি।

ৰীমাবী অছি, মুদা পতা নহি অছি **:** প্রো. নিখিন টঁডনক ঞাঁটবনৃক সৰঁসঁ মহত্ত্বপূর্ণ সঁদেশ ঞা অছি জে মধুমেহক সঁবঁধ মেঁ স্ক্রীনিঁগ অর্থাত্ সময পব জাঁচ ৰঁহ্মত আরশ্যক অছি। ৰঁহ্মত নোকক মন মেঁ ৰীমাবীক একটা নিশ্চিত তস্বীব ৰনন হোঞত অছি। হ্মনকা নগৈত অছি জে জঁ ৰীমাবী হোযত তঁ শবীব স্পষ্ট সঁকেত দেত। ৰঁহ্মত কমজোবী হোযত, তেজ দর্দ হোযত অথরা আদমী তবন্ত বুঁঝি জাযত জে কিছু গড়ৰঁড় অছি।

মুদা মধুমেহ এহন ৰীমাবী নহি অছি জে হব ৰেব জোব সঁ দববাজা খটখটারৈত অছি। ৰঁহ্মত ৰেব ঞা ৰিনা ৰিশেষ নক্ষণক সেহো মৌজূদ বহি সকৈত অছি। এহি কাবণ জাঁচক মহত্ত্ব ৰঢ়ি জাঞত অছি।

প্রো. টঁডনক ঞাঁটবনৃক সঁদেশকেঁ নাঁসেট অধ্যযনক পৈঘ আঁকড়াক সঁগ জোড়ি কএ দেখন জাএ তঁ তস্বীব আব স্পষ্ট হোঞত অছি। এক দিস কবোড়োঁ নোক মধুমেহ সঁ প্রভারিত ছথি, দোসব দিস নগভগ আধা প্রভারিত নোকক

ৰীমাবীক পহচান স্ক্ৰীনিংগ হোএৱঁ তক নহি ভহ পৱৈত ঋছি। ঋর্থাত ৰীমাবীক ৰিৰুদ্ধ নড়াঞাক পহিন কদম দরা নহি, ৰঁল্কত ৰেঁৰ ৰীমাবীক জানকাবী হোঞত ঋছি।

জঁ ঋাদমীকেঁ ঞাহো পতা নহি ঋছি জে হ্মনকা মধুমেহ ঋছি, তঁ ও ঋপন বঞ-শৰ্কবাক নিগবানী কোনা কবতাহ? জীৱনশৈনী মেঁ ঋারশ্যক ৰঁদনার কোনা কবতাহ? ঋা চিকিস্ৎকীয সনাহ ঋথরা উঁপচাব কোনা শ্ৰুক কবতাহ?

এহি ঋর্থ মেঁ স্বাস্থ্য-জাঁচ খানী ৰীমাবী খোজৰাক প্ৰক্ৰিয়া নহি, ৰঁন্কি সময পব জীৱন ৰঁচাৱঁযক একঠা ঋরসব সেহো ঋছি।

ভাবত মেঁ মধুমেহক স্থিতি পব চর্চা কবৈত কান একঠা বোচক ঋা মহত্ত্বপূর্ণ রৈজ্ঞানিক প্ৰশ্ন সামনে ঋৱৈত ঋছি। ঋনগ-ঋনগ ঋধ্যযনসভ মেঁ বোগীক ঋনুমানিত সঁখ্যা মেঁ ঋঁতব দেখন জাঞত ঋছি।

নাঁসেঁট ঋধ্যযন মেঁ মধুমেহক পহচান নেন দূঠা প্ৰমুখ মানদঁডক উঁপযোগ কএন গেন। পহিন ঋছি ফাস্টিঁগ প্নাজ্মা গ্নূকোজ **(FPG)**। খানী পেঁট বঞ মেঁ গ্নূকোজক স্তব **7.0 mmol/L** ঋথরা **126 mg/dL** রা তাহি সঁ ঋধিক বহনা পব ঞা মধুমেহক নিদানক মানদঁড ঋছি।

দোসব ঋছি **HbA1c** পবীক্ষণ। ঞা পবীক্ষণ পিছনা নগভগ তীন মহীনাক ঔসত বঞ-শৰ্কবা স্তবক সঁকেত দৈত ঋছি। HbA1c ক স্তব **6.5** প্ৰতিশত রা তাহি সঁ ঋধিক বহনা পব মধুমেহক নিদানক মানদঁড পূবা হো সকৈত ঋছি।

মুদা ভাবত জেকাঁ দেশ মেঁ এহি পবীক্ষণক উঁপযোগ পব ৰিশেষজ্ঞসভ একঠা মহত্ত্বপূর্ণ প্ৰশ্ন উঁঠৱৈত ছথি। মদ্ৰাস ডাযৰিঁটীজ ৰিসর্চ ফাউঁডেশনক ঋধ্যক্ষ ঋা নাঁসেঁট ঋধ্যযনক নেখক ড্ৰॉ . ঋাব. এম. ঋঁজনা কহৈত ছথি জে HbA1c ঋা ফাস্টিঁগ গ্নূকোজক উঁপযোগ সঁ মধুমেহক ঋনুমানিত সঁখ্যা ৰঁঢ়ি সকৈত ঋছি।

হ্মনকা ঋনুসাব, পহিন্ক ভাবত-ঋাধাবিত **ICMR-INDIAB** ঋধ্যযন মেঁ ওবন গ্নূকোজ টॉনবেঁস্ট **(OGTT)** ক উঁপযোগ কএন গেন ছন। HbA1c পব কিছু ঋান শাবীবিক স্থিতিক প্ৰভার পড়ি সকৈত ঋছি। এহি মেঁ এনীমিযা, বঞ-সঁৰঁধী ৰিকাব ঋা কিছু দরাঞক প্ৰভার শামিন ভহ সকৈত ঋছি।

ঞা ৰাঁত ভাবতক নেন ৰিশেষ মহত্ত্বপূর্ণ ঋছি, কিএক তঁ এনীমিযা ঋা ঋাযবনক কমী এতয ব্যাপক স্বাস্থ্য-সমস্যা বহন ঋছি। প্ৰমুখ ৰিশেষজ্ঞ ড. সী. এস. যাজ্ঞনিক সেহো এহি ৰিষয পব ধ্যান ঋাকৰ্ষিত কবৈত ছথি। হ্মনকব ঋনুসাব, এনীমিযা ঋা ঋাযবনক কমী কিছু পবিস্থিতিমেঁ HbA1c ক স্তবকেঁ প্ৰভারিত কহ সকৈত ঋছি, জাহিসঁ মধুমেহ ঋথরা প্ৰী-ডাযৰিঁটীজক গনত নিদানক সঁভারনা উঁপ্পেন্ন ভহ সকৈত ঋছি।

এহি পৃষ্ঠভূমি মেঁ ICMR-INDIAB ঋধ্যযনক ঋাঁকড়া একঠা ঋনগ তস্বীব প্ৰস্তুত কবৈত ঋছি। এহি ঋনুমানক ঋনুসাব, রৰ্ষ 2022 মেঁ ভাবত মেঁ মহিনাসভক ৰীচ মধুমেহক প্ৰসাব **14.4** প্ৰতিশত, ঋর্থাত নগভগ **6.9** কবোড়, ঋা পুৰুষসভক ৰীচ **12.2** প্ৰতিশত, ঋর্থাত নগভগ **6.2** কবোড় ছন। এহি প্ৰকাব কুন ঋনুমানিত সঁখ্যা নগভগ **13.1** কবোড় হোঞত ঋছি।

21.2 কবোড় ঋা 13.1 কবোড়ক ৰীচক ঋঁতব খানী সঁখ্যা পব ৰঁহসক ৰিষয নহি ঋছি। এহি সঁ ঞা ৰাঁত স্পষ্ট হোঞত ঋছি জে সহী নিদানক তবীকা ভাবত জেকাঁ ৰিশান ঋা ৰিৰিধ স্বাস্থ্য-পবিস্থিতিরানা দেশ মেঁ ৰঁল্কত মহত্ত্বপূর্ণ ঋছি।

ৰীমাবীক সঁখ্যা কতেক ঋছি, ঞা জানৱঁ জৰুবী ঋছি। মুদা ওকবো সঁ জৰুবী ঋছি জে ৰীমাবীক পহচান যথাসঁভর সহী ঢঁগ সঁ হো।

রঁদনৈত জীরনশৈনী, রঁদনৈত ভোজন : মধুমেহক রঁঢ়ৈত প্রসাবক পাছাঁ জীরনশৈনীক রঁদনারক চর্চা খ্বকসব হোওত খ্বছি। ম্বদা এহি রাকাকেঁ খানী "কম খাউ, খ্বধিক চনূ" জেকাঁ সনাহ তক সীমিত কহ দের্ব উঁচিত নহি হোযত।

পছিনা কিছু দশক মেঁ নোকক জীরনক তবীকা রঁহ্মত রঁদনি গেন খ্বছি।

পহিনে দৈনিক জীরন মেঁ শাবীবিক শ্রমক হিস্সা রেঁসী ছন। গাম মেঁ খেত-খবিহানক কাজ, পৈদন চনর্ব খ্বা ঘবক খ্বনেক শাবীবিক কাজ দৈনিক জীরনক হিস্সা ছন। শহব মেঁ সেহো।

খ্বার্ব স্থিতি রঁদনি বহন খ্বছি। কার্যানযক ক্ফর্সী, রাহন, মোরঁাজন ফোন, কম্পৃাঁব খ্বা স্ক্রীনক সামনে রিতাওন সময রঁঢ়ি বহন খ্বছি।

দোসব দিস, ভোজনক দ্বনিযা সেহো রঁদনি গেন খ্বছি। পৈকেঁঠরঁদ খ্বা খ্বহধিক প্রসংস্গ্রত খাদ্য পদার্থ, ফাস্ঠ ফূড খ্বা চীনীমিঞ পেয পদার্থ খ্বার্ব খ্বাসানী সঁ উঁপনষ্ব খ্বছি খ্বা নোকক দৈনিক খ্বাহাব কে খ্বংগ রঁনি গেন খ্বছি। দ্বনিযাভবি মোঠাঁপা খ্বা খ্বস্বাস্থ্যাকব খ্বাহাব মধুমেহক প্রম্বখ জোখিম কাবকসভ মেঁ গনন জাওত খ্বছি।

ডॉ ॉ খ্বাব. এম. খ্বংজনা এহি সমস্যা নেন নীতি-স্তব পব রঁদনারক খ্বারশ্যকতা পব জোব দৈত ছথি। নিম্ন খ্বাযরানা ক্ষেত্রসভ মেঁ খ্বস্বাস্থ্যাকব ভোজনক প্রভার কম কবরঁাক, স্বস্থ ভোজন সহজ উঁপনষ্ব কবার্বয, স্ক্রনক ভোজনমেঁ পৌষ্টিক রিকন্প রঁঢ়ার্বয খ্বা পৈদন চনরঁা তথা র্যাযাম নেন স্ববক্ষিত জগহ উঁপনষ্ব কবার্বযক জকবত খ্বছি। ঞা রঁাত রঁহ্মত গহবী খ্বছি। হম খ্বক্সব নোককেঁ কহৈত ছী - "র্যাযাম কক।" ম্বদা জঁ হ্মনকা বিহাযসী ক্ষেত্র মেঁ পৈদন চনরঁাক স্ববক্ষিত জগহ নহি খ্বছি তঁ? হম কহৈত ছী - "স্বস্থ ভোজন কক।" ম্বদা জঁ স্বস্থ ভোজন মহঁগ খ্বা খ্বস্বাস্থ্যাকব ভোজন সস্তা তথা হব জগহ উঁপনষ্ব খ্বছি তঁ?

তেঁ মধুমেহক সমাধান খানী র্যক্তিগত ওচ্ছাশক্তি পব নহি ছোড়ন জা সকৈত খ্বছি। স্বস্থ রিকন্পকেঁ সমাজ খ্বা র্যারস্থা দ্বাবা সেহো সহজ রঁনাওন পড়ত।

উঁপচাব সঁ রঁাহব **44.5** কবোড় নোক **:** নঁসেঠ খ্বধ্যযনক একঠাঁ খ্বাবো গংভীব পক্ষ খ্বছি - উঁপচাবক খ্বভার। রর্ষ 2022 মেঁ দ্বনিযাভবি **30** রর্ষ রা তাহি সঁ খ্বধিক উঁম্রক নগভগ **59** প্রতিশত মধুমেহ পীড়িত নোক উঁপচাব নহি প্রাপ্ত কহ বহন ছনাহ। ঞা সংখ্যা নগভগ **44.5** কবোড় ছন। ঞ্ঁম্পীবিযন ॉ ক ঁন্দজক রবিষ্ঠ নেখক প্রোফেসব সব মাজিদ এজ্জাতী এহি স্থিতিকেঁ রিশেষ কপ সঁ চিংতাজনক মানৈত ছথি। হ্মনকব খ্বনুসাব, নিম্ন খ্বাযরানা দেশসভ মেঁ মধুমেহ কম উঁম্র মেঁ সেহো ভহ সকৈত খ্বছি। সময পব প্রভারী উঁপচাব নহি ভেঁঠনা পব জীরনভবি গংভীব জঠিনতাক খতবা বহৈত খ্বছি।

মধুমেহ খ্বনিযংত্রিত বহনা পব হৃদয বোগ, কিডনীক ক্ষতি, দৃষ্টি হানি খ্বা খ্বংগভংগ জেকাঁ গংভীব সমস্যা ভহ সকৈত খ্বছি। কিছু স্থিতিমেঁ সময সঁ পহিনে মৃত্যু সেহো ভহ সকৈত খ্বছি। ঞা রঁাত রঁুমরঁাক খ্বারশ্যকতা খ্বছি জে মধুমেহ খানী বওি মেঁ শর্কবাক একঠাঁ খ্বংক নহি খ্বছি। জঁ একব উঁচিত দেখভান নহি হো, তঁ ঞা শবীবক রিভিন্ন খ্বংগপব প্রভার ডানি সকৈত খ্বছি।

সোশন মীডিযা খ্বা 'বামরঁাণ ওনাজ'ক মাযাজান **:** মধুমেহক রঁঢ়ৈত সংকঠ সংগ একঠাঁ দোসব সংকঠ সেহো রঁঢ়ি বহন খ্বছি - গনত জানকাবী। মোরঁাজন খোনৈত ছী তঁ কতেক বাস রীডিযো সামনে খ্ববৈত খ্বছি। কেও কহৈত খ্বছি - "ফনানা পত্তা খাউ, মধুমেহ খম্ৃ।" কেও দারা কবৈত খ্বছি - "দস দিন মেঁ ওংস্বনিন সঁ ছুঠকাবা।" কিছু রিজ্ঞাপন 'জড়ি সঁ ওনাজ'ক গাবংঠী দৈত খ্বছি। এহন দারাক ভাষা খ্বাকর্ষক হোওত খ্বছি। রঁীমাবী সঁ পবেশান র্যক্তি জন্দী বাহত চাহৈত ছথি। নিযমিত দরা, জাঁচ খ্বা জীরনশৈনীক রঁদনারক ওনা মেঁ "একঠাঁ ঘবেনূ নুস্খা" রঁহ্মত খ্বাসান

সমাধান জকাঁ দেখাওত অছি। মুদা চিকিৎসা-রিজ্ঞানক দুনিয়া মেঁ আসান দারাক আকর্ষণ আ রৈজ্ঞানিক প্রমাণক রীচ অঁতব কবৱ রঁহ্মত আরশ্যক অছি। সোশল মীডিয়া, র্হাট্সঐপ আ রীডিয়ো মঁচসভ পব রিঁনা রৈজ্ঞানিক প্রমাণক স্রাস্থ্য-সঁদেশ তেজী সঁ ফৈনি সকৈত অছি। গামক চৌক-চৌবাহা পব সেহো অনেক প্রকাবক তথাকথিত ওনাজক দারা স্বনরাঁ নেন ভেটৈত অছি। এহি তবহক গনত জানকাবীক সরঁসঁ পৈঘ নুকসান ঞা অছি জে বোগী সহী জাঁচ আ উঁপচাব মেঁ দেব কহ সকৈত ছথি। রীমাবীক নিয়ঁত্রণ খানী রাঁহেব সঁ মহসূস হোমএরানা নঞ্চণ পব নির্ভব নহি কবৈত অছি। এহন স্থিতি মেঁ রিঁনা চিকিৎসকীয় সনাহক দরা রঁদ কবৱ অথরা অপ্রমাণিত নুস্খাক ভবোসে বহৱ স্রাস্থ্য নেন জোখিমপূর্ণ ভহ সকৈত অছি। তাহি নেন হী জানকাবী সেহো স্রাস্থ্য-সুবঞ্চাক একটা মহত্ত্রপূর্ণ সাধন অছি।

মধুমেহক নড়াঞা কহাঁ সঁ শুরু হো? : প্রো. নিখিন টঁডনক ওঁঠবরাূক সঁদেশ এহি প্রশ্নক উঁত্তবক একটা মহত্ত্রপূর্ণ দিশা দৈত অছি - জাঁচ সঁ। মধুমেহক নড়াঞাক পহিন চবণ রীমাবীক পহচান অছি। সময পব স্ত্রীনিংগক অর্থ রীমাবী সঁ ডবৱ নহি, রঁন্কি রীমাবীকেঁ সময সঁ পহিনে পকড়রাঁক প্রযাস অছি। জঁ সমস্যা সময পব সামনে আরিঁ জাএ, ত্ঁডি স্ঠবকাঁহ অনুসাব উঁচিত কদম উঁঠাওন জা সকৈত অছি। দোসব চবণ অছি - সহী নিদান। ভাবত মেঁ নিদানক রিভিন্ন পদ্ধতি আ HbA1c জেকাঁ পবীক্ষণ পব রিশেষজ্ঞসভ দ্বাবা উঁঠাওন গেন প্রশ্নসভক রৈজ্ঞানিক মূন্যাঁকন হোযরাঁক চাহী। হব বোগী আ হব জনসমূহক স্রাস্থ্য-স্থিতি সমান নহি হোওত অছি। তেসব চবণ অছি - উঁপচাবক পহুঁচ। গাম, ছোট শহেব আ আর্থিক রূপ সঁ কমজোব ক্ষেত্রসভ মেঁ মধুমেহক জাঁচ আ উঁপচাবক সুরিধা সুনভ হোযরাঁক চাহী। চবিম চবণ অছি - সুস্থ জীরনক রাতারবণ।

পৌষ্টিক ভোজন, শাবীবিক গতিরিধি, সুবক্ষিত সার্রজনিক স্থান আ স্রাস্থ্যপ্রদ জীরনশৈনীকেঁ সমাজক সামান্য রিকন্প রঁনারঁয পড়ত। আ পাঁচম চবণ অছি - সহী জানকাবী। ফর্জী নুস্খা, ঝূঠ রিজ্ঞাপন আ সোশন মীডিয়া পব ফৈনৈত ভ্রমক মুকারঁনা খানী বোক-টোক সঁ নহি, রঁন্কি সবন ভাষা মেঁ সহী রৈজ্ঞানিক জানকাবী পহুঁচাকহ সেহো কএন জা সকৈত অছি।

ভাবত মেঁ মধুমেহক কহানীক সরঁসঁ মহত্ত্রপূর্ণ রাঁত শাযদ ঞা অছি জে ঞা রীমাবী রঁহ্মত রেঁব চুপচাপ আগাঁ রঁঢ়ৈত অছি। এক দিস *দ নাঁসেন্টক* অধ্যযন ভাবত মেঁ মধুমেহক রিশান রোঁমাঞ্চক চেতারনী দৈত অছি। দোসব দিস নিদানক অনগ-অনগ পদ্ধতি সঁ অনগ সঁখ্যা সামনে অরৈত অছি, জে সহী পবীক্ষণক মহত্ত্র রঁতরৈত অছি। তেসব দিস প্রো. নিখিন টঁডনক ওঁঠবরা হমবা সভকেঁ যাদ দিঅরৈত অছি জে রঁহ্মত বাস নোক রীমাবীক জানকাবী রিঁনা জীরৈত বহৈত ছথি - জাঁচ হোয পবহি হ্মনকা অপন মধুমেহক পতা চনৈত অছি। ঞা তীনূ রাঁত মিনি কএ একটা স্পষ্ট সঁদেশ দৈত অছি। মধুমেহক সঁকট খানী রঁঢ়ৈত সঁখ্যা নহি অছি। ঞা আধা-ছিধা নিদান, উঁপচাবক পহুঁচ, রঁদনৈত জীরনশৈনী আ সহী জানকাবীক চুনৌতী সেহো অছি।

ভাবতক স্রাস্থ্য-রারস্থাক সামনে প্রশ্ন খানী ঞা নহি অছি জে কতরাঁ নোক মধুমেহ সঁ পীড়িত ছথি। প্রশ্ন ঞাহো অছি জে কতরাঁ নোকক সময পব পহচান হোওত অছি, কতরাঁ নোক সহী উঁপচাব প্রাপ্ত কবৈত ছথি আ কতরাঁ নোক রীমাবী সঁ রঁচরাঁক নেন সহী জানকাবী ধবি পহুঁচি পরৈত ছথি। মধুমেহক রিরুদ্ধ নড়াঞা এক দিন মেঁ নহি জীতন জাএত। মুদা একটা ছোট কদম রঁহ্মত মহত্ত্রপূর্ণ ভহ সকৈত অছি - অপন স্রাস্থ্যকেঁ নজবঅঁদাজ নহি কবৱ। নিযমিত স্রাস্থ্য-জাঁচ, চিকিৎসকীয় সনাহক সম্মান, সঁতুনিত জীরনশৈনী আ অপ্রমাণিত চমৎকাবী দারাসঁ

সারধানী - এহি ছোেট-ছোেট কদমসভক সামাজিক প্রভার রঁহ্মত পৈঘ হো সকৈত থছি। সময পব জাঁচ, সহী জানকাবী থা উঁচিত উঁপচাব - এহি তীনূ সঁ মধুমেহক রঁঢ়ৈত সাযাক সামনা কএন জা সকৈত থছি।

সঁদর্ভ:

- *The Lancet*, **Volume 404, Issue 10467**, পৃষ্ঠ 2077–2093 : মধুমেহক রৈশ্বিক প্রসাব থা উঁপচাব পব NCD Risk Factor Collaboration (NCD-RisC) ক থধাযন।
- রিশ্ব স্বাস্থ্য সঁগঠন (WHO) ক সহযোগ সঁ কএন গেন রৈশ্বিক রিশ্লেষণ, জাহিমেঁ 1,000 সঁ থধিক থধ্যযন থা নগভগ 14 কবোড় সহভাগীসভক থাঁকড়া শামিন ছন।
- ভাবত মেঁ মধুমেহক নিদান থা HbA1c ক উঁপযোগ সঁরঁধী রিশেষজ্ঞক রিচাব - ডা◌ॅ ◌ॅআব. এম. থঁজনা থা◌ॅড◌ ◌ॅসী. এস. যাজ্ঞনিক।
- **The Times of India, 12 নরম্বব 2026** : প্রো. নিখিন ঁটডনক ঙঁটবরা - মধুমেহ সঁ প্রভারিত নগভগ থাধা নোকক রীমাবী স্ক্রীনিঁগ হোএর্ঁ তক থনপহচানন বহৰাঁক চুনৌতী।

-প্রণর কুমাব সা, গ্রাম গোবাপ্বব জিনা রেঁগূসবায| সঁপ্রতি: এনবীজ্ঞএমএস, নজ্ঞ দিন্নী

থপন মঁতরা editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউঁ।

১.২. প্রণর ক্তমাব ঝা- রিশৈষজ্ঞ চিকিস্ৎকক কমী শ্বা শ্বন্বভরক মান্যতা: ভাবতীয স্বাস্থ্য-ব্যরস্থাক নেন একট্ঠা নর রাঁষ্ঠ?

প্রণর ক্তমাব ঝা

রিশৈষজ্ঞ চিকিস্ৎকক কমী শ্বা শ্বন্বভরক মান্যতা: ভাবতীয স্বাস্থ্য-ব্যরস্থাক নেন একট্ঠা নর রাঁষ্ঠ? ভাবতক স্বাস্থ্য-ব্যরস্থাক শ্বাগাঁ শ্বাজ একট্ঠা রিচিত্র রিবোধাভাস শ্বছি। এক দিস দেশীমে মেডিকন ক◌ নেঁজ্ঞ;◌ঁ এমরীরীএস শ্বা স্নাতকোত্তব চিকিস্ৎসা-শিক্ষাক সীষ্ঠ নগাতাব রঁঢ়ি বহন শ্বছি; দোসব দিস গ্রামীণ স্বাস্থ্যকেন্দ্ব শ্বা জিঁনা শ্বস্পতানমে রিশৈষজ্ঞ ড◌ ক্তষ্ঠবকা◌ঁবী কমী রঁনন শ্বছি। কতেকো এহন শ্বস্পতান শ্বছি জতয প্রসর কবযরানী মহিনাকেঁ সময পব স্ত্রী এরঁ প্রসূতি বোগ রিশৈষজ্ঞ নহি ভেটৈত ছথি, গম্ভীব দ্বর্ঘষ্ঠনাক মবীজকেঁ শৈন্য-চিকিস্ৎক নেন দোসব শ্বস্পতান ভেজয পড়ৈত শ্বছি শ্বা রঁচাক গম্ভীব রীমাবীমে রাঁন-বোগ রিশৈষজ্ঞ উঁপনৱ্ব নহি বহৈত ছথি। এহন স্থিতি খানী সবকাবী শ্বাঁকড়াক রিষয নহি, রঁন্কি শ্বাম নোকক জীরন, স্বাস্থ্য শ্বা পবিরাবক স্ববক্ষা সঁ জ্বড়ন প্রশ্ন শ্বছি। এহি সমস্যাক সমাধান পব রিচাব কবৈত National Board of Examinations Journal of Medical Sciences মে প্রকাশিত প্রো০ মীনূ রাঁজপঞা(এক্স-ডীন একেডমিক্স এম্স-দিন্নী, রাজস প্রেসিডেঁষ্ঠ এনরীঞাএমএস) শ্বা ডা◌ শ্বভিজাত সেঠ (চেযবমেন-এনএমসী, প্রেসিডেঁষ্ঠ-এনরীঞাএমএস) কে সম্পাদকীয ভাবতমে একট্ঠা নর ব্যরস্থা ‘Grandfather Programme’ কে সঁস্থাগত রূপসঁ শ্বক কবরাঁক প্রস্তার বখৈত শ্বছি। এহি প্রস্তারক মূন ভারনা ঞা শ্বছি জে, জেঁ ড◌ ক্তষ্ঠবা◌নোঁসানসঁ ব্যরহাবমে রিশৈষজ্ঞ স্তবক কাজ কহ বহন ছথি, ক্ষনকব শ্বন্বভর শ্বা ক্ষমতা কেঁ একট্ঠা কঠোব, পাবদর্শী শ্বা বাষ্ঠ্বীয মূন্যাঁকনক মাধ্যমে ঔপচাবিক মান্যতা দেরাঁক রাঁষ্ঠ খোনন জাএ।

স্বাস্থ্য-ব্যরস্থাক মজরূঁতী শ্বস্পতানক ভরন, রেঁড, মশীন শ্বা দরাঞ সঁগে প্রশিক্ষিত ড◌ ক্তষ্ঠব,◌নর্স, তকনীশিযন শ্বা শ্বন্য স্বাস্থ্যকর্মী সেহো শ্বারশ্বক ছথি। খাস কহ সাম্বদাযিক স্বাস্থ্য কেন্দ্ব (CHC) গ্রামীণ স্বাস্থ্য-ব্যরস্থাক মহত্ত্বপূর্ণ কড়ী থিক। এতয সামান্য উঁপচাবক শ্বতিবিঞ প্রসর, শৈন্য-চিকিস্ৎসা, রাঁন-স্বাস্থ্য শ্বা শ্বান্তবিক বোগসভক রিশৈষজ্ঞ সেরা শ্বপেক্ষিত বহৈত শ্বছি। ভাবত সবকাবক *Health Dynamics of India 2022-23* বিপোর্ষ্ঠক শ্বন্বসাব 31 মার্চ 2023 তক দেশক গ্রামীণ ক্ষেত্রমে 5,491 সাম্বদাযিক স্বাস্থ্য কেন্দ্ব কার্যবত ছন। নির্ধাবিত মানকক শ্বন্বসাব এতয চাবি তবহক রিশৈষজ্ঞ শ্বর্থাত সর্জন, স্ত্রী এরঁ প্রসূতি বোগ রিশৈষজ্ঞ, ফিজিশিযন শ্বা রাঁন-বোগ রিশৈষজ্ঞক রুন 21,964 পদক শ্বারশ্বকতা ছন। মুদা ওহি সময রাস্তরিক রূপসঁ উঁপনৱ্ব রিশৈষজ্ঞক সঁখ্যা মাত্র 4,413 ছন। শ্বর্থাৎ শ্বারশ্বকতাক তুননা মে নগভগ 79.9 প্রতিশত কমী।

এহি শ্বাঁকড়াকেঁ রূঝরাঁক নেন একট্ঠা সাধাবণ উঁদাহবণ পর্যাপ্ত শ্বছি। মানি নিশ্ব, কোনো প্রখণ্ডক সাম্বদাযিক স্বাস্থ্য কেন্দ্বমে একট্ঠা মহিনাকেঁ প্রসরক সময গম্ভীব জষ্ঠিনতা ভহ জাঞত শ্বছি। শ্বস্পতানমে ভরন শ্বছি, রেঁড

ঋছি, ऑॅপবেশনক সুরিধা সেহো ঋছি, মুদা প্রশিক্ষিত রিশেষজ্ঞ নহি ছথি। এহন স্থিতি মে মবীজকেঁ জিনা ঋস্পতান রা শহব দিস ভেজন জা সকৈত ঋছি। মুদা দূবী, খবাৱ সড়ক, এম্বুলেন্সক ঋনুপনব্ধতা ঋা সমযক কমী কতেকো বেঁব উপচাবমে বাঁধা বনৈত ঋছি। তখন ঋস্পতানক ভরন বহিতো ঋারশ্যক সেরা উপনব্ধ নহি হোঙত ঋছি। রিশেষজ্ঞক কমী খাস কহ গ্রামীণ, দূবদবাজ ঋা কম সুরিধা রানা ওনাকামে স্বাস্থ্য-সেরাক সমানতাকেঁ প্রভারিত কবৈত ঋছি।

এহি ঠাম একটা দোসব ঋাঁকড়া সেহো ধ্যান দেবাঁক যোগ্য ঋছি। ফবরবী 2026 মে স্বাস্থ্য মংত্রানয সংসদমে জানকাবী দেনক জে দেশমে 13.88 নাখ পংজীকৃত এনোপৈথিক ড◌ক্টব◌ঁা 7.51 নাখ পংজীকৃত ঋাযুষ চিকিৎসক ছথি। সবকাব দ্বনূ প্রণানীক পংজীকৃত ড◌ক্টবমে 80 প্রতিশত সক্রিয উপনব্ধতা মানি দেশক ড◌ক্টব-জনসংখ্যা ঋনুপাত নগভগ 1:811 ঋনুমানিত কযনক। মুদা ঙ বাষ্ট্রবীয ঔসত ঋছি ঋা এহিমে ঋাযুষ চিকিৎসক সেহো শামিন ছথি। এহি ঋনুপাতসঁ ঙ নিষ্কর্ষ নহি নিকানন জা সকৈত ঋছি জে প্রত্যেক জিনা রা গ্রামীণ স্বাস্থ্যকেন্দ্রমে পর্যাপ্ত সংখ্যা মে রিশেষজ্ঞ উপনব্ধ ছথি। ড◌ড◌ক্টবকক সংখ্যা ঋা রিশেষজ্ঞক ভৌগোনিক উপনব্ধতা দূ ঋনগ-ঋনগ প্রশ্ন থিক।

খানী মেডিকন ক◌ক◌নেজক পীজী সীট বঢ়েনাঙ পর্যাপ্ত নহি : পিছনা কিছু রর্ষমে ভাবত মেডিকন ক◌নেজ ঋা স্নাতকোত্তব সীট বঢ়েবাঁক দিশা মে মহত্বপূর্ণ প্রযাস কএনে ঋছি। ঙ ঋারশ্যক কদম ঋছি, কিএক তঁ দেশক বঢ়ৈত ঋাবাদী, বদনৈত বীমাবীক স্বরূপ ঋা ঋাধুনিক চিকিৎসা-পদ্ধতি নেন বেসী প্রশিক্ষিত ড◌ক্টবক ঋারশ্যকতা ঋছি। NBEMS সেহো ঋপন DNB/DrNB ঋা পোস্ট-এমবীবীএস ডিপ্নোমা কার্যক্রমক মাধ্যমে মেডিকন ক◌নেজক ঋতিবিক্ত ঋস্পতান-ঋাধাবিত চিকিৎসা-শিক্ষাক ঋরসব বঢ়েবাঁক প্রযাস কবৈত বহন ঋছি। এহি রারস্থাসঁ জিনা ঋা ঋন্য ঋস্পতান সভমে প্রশিক্ষণক সংভারনা রিকসিত হোঙত ঋছি।

মুদা রিশেষজ্ঞ তৈযাব কববাঁক প্রক্রিয়া সময নৈত ঋছি। এমবীবীএসক বাদ স্নাতকোত্তব প্রশিক্ষণ পূবা কববাঁক নেন সামান্যতঃ কিছু রর্ষ নগৈত ঋছি। তকব বাদ প্রশিক্ষিত রিশেষজ্ঞক নিযুক্তি, সেরা-রারস্থা ঋা গ্রামীণ ক্ষেত্রমে টিকবাঁক প্রশ্ন ঋবৈত ঋছি। ঋাঙ জে পীজী সীট বঢ়াওন জা বহন ঋছি, ওকব পূবা প্রভার গ্রামীণ স্বাস্থ্যকেন্দ্র ধবি পহুঁচয মে সময নাগত। দোসব দিস, নর প্রশিক্ষিত রিশেষজ্ঞমে সঁ বহুতো নোক শহব, বড়কা ঋস্পতান ঋা বেহতব সংসাধন রানা সংস্থানমে কাজ কববাঁক রিকন্প চুনৈত ছথি। এহি কাবণ খানী প্রশিক্ষণ-সীট বঢ়েবাঁক উপাযসঁ গ্রামীণ ক্ষেত্রক তাৎকানিক কমী পূবা হোযব কঠিন ঋছি।

ঋনুভর ঋা ঔপচাবিক যোগ্যতা: দ্বনূ কে মহত্ব - ঋপনা সভকেঁ ঙ মানয পড়ত জে চিকিৎসা-কৌশন রিকসিত হোযবাঁক একমাত্র বাঁট ক◌নেজক নির্ধাবিত প্রশিক্ষণ নহি ঋছি। কিছু ড◌ক্টব এমবীবীএসক বাদ সানোঁসঁ জিনা ঋস্পতান, সামুদাযিক স্বাস্থ্য কেন্দ্র রা ঋন্য সবকাবী ঋস্পতানমে কাজ কবৈত ছথি। কোনো ড◌ক্টব নম্বা সমযসঁ এনেস্থীসিযা দেবাঁক রারহাবিক ঋনুভর ঋর্জিত কএনে ছথি; কোনো ডিপ্নোমা ধাবক প্রসর-কক্ষমে নিযমিত কপসঁ কঠিন স্থিতি সম্হাবৈত ছথি; কোনো সামান্য সর্জন ঋপন প্রযাসসঁ নৈপ্রোস্কোপী রা প্নাইট-ऑফ-কেযব ঋনট্রাসাউন্ড সন তকনীক সীখনে ছথি। হ্ননকব সেরা বিনা স্থানীয ঋস্পতানক কাজক কন্পনা কববো কঠিন ভহ সকৈত ঋছি।

মুদা একটা সমস্যা ঋছি। রারহাবমে কঠিন কাজ কববাঁক জিম্মেদাবী নিভেনাক বাঁদো হ্ননকব পদ, রেতন, পদোন্নতি ঋা প্রশাসনিক মান্যতা ওহি স্তব পব নহি হোঙত ঋছি জে একটা ঔপচাবিক রিশেষজ্ঞ ডিগ্রীধাবী ড◌ড◌ক্টবকেঁ ভেটৈত ঋছি। কতেকো বেঁব হ্ননকব রাস্তরিক ক্ষমতা কেকবো ঔপচাবিক মূন্যাংকনক রিষয সেহো

নহি রহैত অছি। তখন একটা প্রশ্ন উঠैত অছি-কী এহন অনুভরকেঁ খালী এহি কারণ অনদেখা কয়ল জাএ জে ওকরা পারম্পরিক স্নাতকোত্তর প্রশিক্ষণক প্রমাণপত্র নহি ভেটল অছি? আ দোসর দিস, কী খালী সালোঁসঁ কাজ করবাক আধার পর কোনো ব্যক্তি কেঁ বিশেষজ্ঞ ঘোষিত কয়ল জা সকৈত অছি? দুনূ প্রশ্নক উত্তর সঁতুলিত হোয়বাক চাহী। অনুভর মহত্বপূর্ণ অছি, মুদা মরীজক সুরক্ষা লেল ওকর রস্তুনিষ্ঠ পরীক্ষণ সেহো অনিরার্য অছি।

কী অছি **'Grandfather Programme'?** : চিকিৎসা-শিক্ষাক সন্দর্ভমে একর আশয় অছিজে, জাহি সময় মে কোনো বিশেষজ্ঞতা ক্ষেত্রমে নিয়মিত প্রশিক্ষণক ব্যরস্থা বিকসিত হোঅত অছি, তাহি সময় পহিনেসঁ ওহি ক্ষেত্রমে কাজ কয় রহল অনুভরী ডাক্টর সভকেঁ একটা সীমিত অরধি লেল বিশেষ মূল্যাংকনক অরসর দেল জাএ। এহি অরসরক উদ্দেশ্য হুনকা সভকেঁ বিনা পরীক্ষা বিশেষজ্ঞ ঘোষিত করব নহি, বল্কি হুনকর অর্জিত জ্ঞান, কৌশল আ ব্যরহারিক অনুভরকেঁ বাঞ্ছনীয় মানক পর পরখব অছি।

এহি তরহক ব্যরস্থাক আরশ্যকতা ওহি সময় বেসী মহসূস হোঅত অছি জখন কোনো নয়া বিশেষজ্ঞতা রা তকনীক চিকিৎসা-ব্যরস্থামে তেজী সঁ প্ররেশ করৈত অছি। ঔপচারিক পাঠ্যক্রম আ মান্যতা-প্রণালী বননাক পূর্ব কিছু ডাক্টর ওহি ক্ষেত্রমে ব্যরহারিক অনুভর হাসিল কয় লৈত ছথি। জঁ হুনকর ক্ষমতা সহী ঢংগসঁ প্রমাণিত কয়ল জা সকয়, তঁ স্বাস্থ্য-ব্যরস্থা হুনকর অনুভরক উপযোগ কয় সকৈত অছি। এহি প্রক্রিয়া সঁ এক দিস অনুভরী ডাক্টরকেঁ মান্যতা ভেটৈতনি আ দোসর দিস মরীজকেঁ এহন চিকিৎসকক সেরা ভেটবাক সঁভারনা বঢ়ত জিনকর ক্ষমতা বাঞ্ছনীয় পরীক্ষা আ মূল্যাংকনক মাধ্যমে প্রমাণিত ভেল হোয়।

ভারত লেল প্রস্তারিত কার্যক্রমক তীনটা বাস্তা : সম্পাদকীয়মে ভারত লেল এহি কার্যক্রমক তীনটা সম্ভারিত শ্রেণী প্রস্তারিত কয়ল গেল অছি। পহিল শ্রেণী ওহি এমবীবীএস ডাক্টর সভ লেল অছি জে এনেস্থীসিয়া, প্রসূতি এরঁ স্ত্রী-রোগ, বাল-রোগ, সর্জবী, মেডিসিন রা আপাতকালীন চিকিৎসা জেকাঁ কমী রালা ক্ষেত্রমে নম্বা সময়সঁ পূর্ণকালিক কাজ কয় রহল ছথি। লেখমে লগভগ পাঁচ বর্ষক সত্যাপিত অনুভর আ কার্যক বিররণ-পুস্তিকা (Logbook) জেকাঁ প্রমাণক আধার পর আরেদনক সঁভারনা সুঝাওল গেল অছি। মুদা খালী অনুভর-বর্ষ পূরা হোয়ব পর্যাপ্ত নহি হোয়ত। উম্মীদরারকেঁ জ্ঞান, ব্যারহারিক কৌশল আ নৈদানিক নির্ণয়-ক্ষমতাক পরীক্ষা দেরয় পড়তনি।

দোসর শ্রেণী ওহি ডাক্টর সভ লেল অছি জে দূ বর্ষক ডিপ্লোমা প্রাপ্ত কয়নে ছথি আ ওহি বিষয়মে কতেকো বর্ষক অতিরিক্ত অনুভর সেহো অর্জিত কয়নে ছথি। হুনকা সভক ক্ষমতা পরখি কয় নির্ধারিত মানক পূরা করবাক স্থিতি মে সঁবঁধিত বিষয়মে পূর্ণ বিশেষজ্ঞ মান্যতা দেবাক বাট পর বিচার কয়ল জা সকৈত অছি। এহি প্রস্তারক উদ্দেশ্য ডিপ্লোমা ধারকক অনুভরকেঁ মান্যতা দেব অছি, মুদা ঞ মান্যতা সেহো খালী পরীক্ষা আ প্রমাণিক মূল্যাংকনক বাদে সঁভর হোয়ত।

তেসব শ্রেণী নর বিকসিত হোঅত চিকিৎসা-কৌশল লেল অছি। আজ বোবোটিক সর্জবী, ট্রান্সপ্লান্টেশনন প্রক্রিয়া, ক্রিটিকল কেয়র, প্রার্ট-অঁফ-কেয়র অল্ট্রাসাউন্ড আ কৃত্রিম বুদ্ধিমত্তা আধারিত নিদান চিকিৎসা-ক্ষেত্রমে তেজী সঁ উপযোগ ভয় রহল অছি। কতেকো অনুভরী বিশেষজ্ঞ ডাক্টর প্রশিক্ষণ কার্যশালা, অস্পতাল-আধারিত অভ্যাস রা অন্য মান্য কার্যক্রমক মাধ্যমে এহি কৌশলকেঁ সীখৈত ছথি। মুদা হুনকা সভক কৌশলক লেল একরূপ বাঞ্ছনীয় প্রমাণন উপলব্ধ নহি রহৈত অছি। এহন স্থিতি মে নির্ধারিত স্তরক মূল্যাংকনক বাদ বিশেষ কৌশলক প্রমাণপত্র দেবাক ব্যরস্থা বিকসিত কয়ল জা সকৈত অছি। ঞ প্রমাণপত্র সামান্য বিশেষজ্ঞতা ডিগ্রীক বিকল্প নহি, বল্কি ওহি বিশেষজ্ঞতাক ভীতর কোনো বিশিষ্ট কৌশলক মান্যতা হোয়ত।

এহি কার্যক্রমক সফলতা এহি বাঁত পব নির্ভব কবত জে মূল্যাংকন কতেক নিষ্পক্ষ আ কঠোব অছি। সম্পাদকীযমে এহেন প্রক্রিয়া প্রস্তারিত অছি জাহিমে উম্মীদরাবক কেস আ প্রক্রিয়া সভক সত্যাপিত রিরবণ-পুস্তিকা, DNB স্তবক কম্পাৃটব আধাবিত জ্ঞান-পবীক্ষা, অপন অস্পতানমে প্রশিক্ষিত মূল্যাংকনকর্তা দ্বাবা কার্যস্থল-আধাবিত পবীক্ষণ আ অন্তমে সঁবচিত নৈদানিক পবীক্ষা শামিল হো। অর্থাত ডাক্টবকেঁ খালী লিখিত প্রশ্নক উত্তব দেবাঁক নহি, বঁল্কি রাস্তরিক মবীজক পবিস্থিতি মে অপন নির্ণয, কৌশল, সঁরাদ আ স্বরক্ষা-সঁরঁধী ব্যরহাব সেহো দেখয পড়তনি।

মবীজক নিজতা আ অভিলেখক রিশ্বসনীযতা সেহো বঁহুত মহত্ত্বপূর্ণ অছি। কেস নোগবাঁক পব রিভাগাধ্যক্ষ রা অধিকৃত অধিকাবীক হস্তাক্ষব হো, কিন্তু অভিলেখক আকস্মিক জাঁচ হো আ গলত জানকাবী দেবাঁক স্থিতি মে অনুশাসনাত্মক কার্বরাঞক স্পষ্ট প্রারধান হো। এতয একটা সিদ্ধান্ত স্পষ্ট বহবাঁক চাহী-অনুভর রর্ষক সঁখ্যা পাত্রতা দেবাঁক একটা প্রাবম্ভিক আধাব ভঃ সকৈত অছি, মুদা রিশেষজ্ঞ মান্যতা দেবাঁক অঁতিম আধাব ক্ষমতা হোযত। জঁ উম্মীদরাব আরশ্যক মানক পূবা নহি কবৈত ছথি তঁ হুনকা প্রমাণপত্র নহি ভেটবাঁক চাহী। এহি পবীক্ষামে পাস কববাঁক মানক ওতবেঁ কঠোব হোয জে নিযমিত প্রশিক্ষণ প্রাপ্ত রিশেষজ্ঞ ডাক্টব লেল নির্ধাবিত অছি। কার্যক্রমক প্রত্যেক চবণক পবিণাম আ পাস প্রতিশত সার্রজনিক কযল জাএ, জাহিসঁ চিকিত্সা-জগত আ আম জনতা দুনূ একব গুণরত্তাক মূল্যাংকন কঃ সকথি।

এহি তবহক ব্যরস্থা খালী ভাবতক লেল নর রিচাব নহি অছি। অমেবিকা মে আপাতকালীন চিকিত্সা একটা স্বতঁত্র রিশেষজ্ঞতা রূপমে রিকসিত হোঞত কাল ওহি ডাক্টব সভ লেল 'Practice Track' বাখল গেল ছল জে পহিলেসঁ আপাতকালীন সেরা দৈত ছলাহ, মুদা ওহি সময ঔপচাবিক বেজিডেঁসী প্রশিক্ষণক ব্যরস্থা সীমিত ছল। American Board of Emergency Medicine (ABEM) 1979 মে রিশেষজ্ঞতা মান্যতা স্বীক কযলক। অভ্যাসক আধাব পব প্রমাণনক বাঁট 1988 ধবি খুলল বহল, তকব বাঁদ নিযমিত মান্যতা লেল স্বীকৃত বেজিডেঁসী প্রশিক্ষণ আরশ্যক কঃ দেল গেল। এহি উদাহবণসঁ ঞ শিক্ষা ভেটৈত অছি জে অনুভর আধাবিত বাঁট সঁক্রমণকালীন হোযবাঁক চাহী, স্থাযী সমানাঁতব ব্যরস্থা নহি।

অমেবিকাক Hospice and Palliative Medicine ক্ষেত্রমে সেহো 2008, 2010 আ 2012 কেব পবীক্ষা-চক্র লেল Practice Pathway উপলব্ধ ছল। 2012 কেব বাঁদ এহি বাস্তাকেঁ বঁন্দ কঃ দেল গেল আ নর উম্মীদরাব সভক লেল নির্ধাবিত প্রশিক্ষণ পূবা কববঁ অনিরার্য বঁনল। যূনাঞটেড কিংগডমমে 30 নরম্বব 2023 সঁ GMC কেব Portfolio Pathway লাগূ ভেল, জাহিমে ও ডাক্টব জে GMC-অনুমোদিত প্রশিক্ষণ কার্যক্রম পূবা নহি কএনে ছথি, অপন জ্ঞান, কৌশল আ অনুভরক প্রমাণ প্রস্তুত কঃ রিশেষজ্ঞ রা জনবল প্রৈক্টিস বজিস্টবমে স্থান পাবঁয লেল আরেদন কঃ সকৈত ছথি। এতয ধ্যান দেবাঁক বাঁত অছি জে যূকেক Portfolio Pathway ভাবতক প্রস্তারিত কার্যক্রমক দুবঁদু প্রতিরূপ নহি অছি, মুদা ঞ দেখবৈত অছি জে নির্ধাবিত পবিণাম আ কৌশলক আধাব পব রৈকল্পিক রিশেষজ্ঞ-পঁজীকবণক ব্যরস্থা সঁভর অছি।

ভাবতমে বাষ্ট্রীয আযুর্রিজ্ঞান আযোগ (NMC) দ্বাবা 2025 মে অধিসূচিত *Medical Institutions (Qualifications of Faculty) Regulations* সেহো অনুভরী ডাক্টবক ক্ষমতা আ অনুভরকেঁ কিছু সীমা ধবি মান্যতা দৈত অছি। এহি রিনিযমক অনুসাব স্নাতকোত্তব ডিগ্রীধাবী গৈব-শিক্ষণ সলাহকাব, রিশেষজ্ঞ রা মেডিকল অঁফিসব, জে কম-সে-কম 220 বেঁড রালা সবকাবী অস্পতালমে দূ রর্ষক অনুভর বখৈত ছথি, ররিষ্ঠ বেজিডেন্সী পূবা কযনে রিঁনা সহাযক প্রোফেসব পদ লেল পাত্র ভঃ সকৈত ছথি। এসোসিএট প্রোফেসব পদ লেল এহেন সবকাবী অস্পতালমে দস রর্ষক

𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒁𑒪𑒑 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒄 𑒢𑒱𑒨𑒧 𑒧𑒹𑒛𑒱𑒏𑒪 𑒏ॉ𑒪𑒹𑒖𑒧𑒹 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒏 𑒢𑒱𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒮𑒿 𑒮𑓀𑒥𑓀𑒡𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒄 𑒁𑒣𑒢𑒹-𑒂𑒣𑒧𑒹 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒔𑒱𑒏𑒱𑒞𑓂𑒮𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓀𑒞𑓂𑒩 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒫𑒰 𑒣𑓀𑒖𑒲𑒏𑒩𑒝𑒏 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒢𑒯𑒱 𑒟𑒱𑒏।

𑒑𑒳𑒝𑒫𑒞𑓂𑒞𑒰 𑒂 𑒧𑒩𑒲𑒖𑒏 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒣𑒩 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒮𑒧𑒗𑒾𑒞𑒰 𑒢𑒯𑒱 : Grandfather Programme 𑒣𑒩 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒦𑒰𑒫𑒱𑒏 𑒂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒅𑒚𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒖𑒿 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒢𑒱𑒨𑒧𑒱𑒞 𑒣𑒲𑒖𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝𑒏 𑒛ॉ𑒏𑓂𑒙𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒠𑒹𑒪 𑒖𑒰𑒋𑒞 𑒞𑒿 𑒧𑒹𑒛𑒱𑒏𑒪 𑒩𑒹𑒖𑒱𑒛𑒹𑒢𑓂𑒮𑒲𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒫 𑒏𑒧 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒨𑒞। 𑒄 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒞𑒰 𑒅𑒔𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒱𑒨𑒧𑒱𑒞 𑒮𑓂𑒢𑒰𑒞𑒏𑒼𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒔𑒱𑒏𑒱𑒞𑓂𑒮𑒰-𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒂 𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒥𑒰𑒙 𑒥𑒢𑒪 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒫𑒱𑒏𑒪𑓂𑒣 𑒢𑒯𑒱, 𑒥𑒪𑓂𑒏𑒱 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒮𑓀𑒏𑓂𑒩𑒧𑒝𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒯𑒼𑒨। 𑒋𑒯𑒱 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒣𑒰𑒚𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒧-𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧, 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰-𑒮𑓂𑒞𑒩, 𑒮𑒞𑓂𑒨𑒰𑒣𑒱𑒞 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫, 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒣𑒏𑓂𑒭 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒣𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒏𑒨𑒪 𑒖𑒰𑒋। 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒅𑒧𑓂𑒧𑒲𑒠𑒫𑒰𑒩 𑒐𑒰𑒪𑒲 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒣𑒩 𑒍𑒯𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒫𑒰 𑒅𑒣𑒔𑒰𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒢𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒖𑒰𑒯𑒱 𑒧𑒹 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒠𑒏𑓂𑒭𑒞𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒦𑒹𑒪 𑒯𑒼।

𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒧𑒧𑒹 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒛ॉ𑒏𑓂𑒙𑒩𑒏 𑒣𑒹𑒬𑒻𑒫𑒩 𑒖𑒱𑒧𑓂𑒧𑒹𑒠𑒰𑒩𑒲 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒯𑒼𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒪𑒑𑒰𑒞𑒰𑒩 𑒔𑒱𑒏𑒱𑒞𑓂𑒮𑒰-𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰, 𑒏𑒾𑒬𑒪 𑒁𑒠𑓂𑒨𑒞𑒢, 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒔𑒩𑒝, 𑒧𑒩𑒲𑒖𑒏 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰𑒢𑒳𑒮𑒰𑒩 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒮𑒿 𑒣𑒩𑒰𑒧𑒩𑓂𑒬 𑒪𑒹𑒪 𑒥𑒰𑒡𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒢𑒫 𑒞𑒏𑒢𑒲𑒏𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒞𑓄 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒣𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒧𑒨-𑒮𑒲𑒧𑒰, 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒂 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒏𑒨𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒞𑒩𑒯𑒹𑒿 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒐𑒰𑒪𑒲 𑒅𑒣𑒰𑒡𑒱 𑒢𑒯𑒱, 𑒥𑒪𑓂𑒏𑒱 𑒖𑒫𑒰𑒥𑒠𑒹𑒯𑒲𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒪 𑒣𑒹𑒬𑒻𑒫𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒥𑒢𑒞।

𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪𑒧𑒹 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒙𑒱𑒏𑒞𑒰𑒯 𑒏𑒼𑒢𑒰? : 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒠𑒹𑒢𑒰𑒮𑒿 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒮𑓂𑒟𑓂𑒨-𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰𑒏 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒨𑒰 𑒮𑒧𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒨𑒞। 𑒖𑒿 𑒛ॉ𑒏𑓂𑒙𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒖𑒱𑒪𑒰 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪 𑒫𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒳𑒠𑒰𑒨𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒮𑓂𑒟𑓂𑒨 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒅𑒣𑒏𑒩𑒝, 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒢𑒩𑓂𑒮𑒱𑓀𑒑 𑒙𑒲𑒧, 𑒠𑒫𑒰𑒃, 𑒂𑒫𑒰𑒮, 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰, 𑒢𑒱𑒨𑒧𑒱𑒞 𑒫𑒹𑒞𑒢 𑒂 𑒅𑒔𑓂𑒔 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒮𑒿 𑒣𑒩𑒰𑒧𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒮𑒳𑒫𑒱𑒡𑒰 𑒢𑒯𑒱 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞𑒢𑒱 𑒞𑒿 𑒍 𑒍𑒞𑒨 𑒙𑒱𑒏𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒩𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒨𑒞𑒰𑒯। 𑒞𑒰𑒯𑒱 𑒪𑒹𑒪 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒧𑒏𑒹𑒿 𑒢𑒱𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒂 𑒮𑒹𑒫𑒰-𑒬𑒩𑓂𑒞𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒩𑒰𑒖𑓂𑒨 𑒮𑒩𑒏𑒰𑒩 𑒖𑒿 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒛ॉ𑒏𑓂𑒙𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒫𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒢 𑒪𑒹𑒪 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒮𑒯𑒰𑒨𑒞𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒞𑒿 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒁𑒫𑒡𑒱 𑒡𑒩𑒱 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒫𑒰 𑒖𑒱𑒪𑒰 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪𑒧𑒹 𑒮𑒹𑒫𑒰 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒮𑒧𑒗𑒾𑒞𑒰 𑒏𑒨𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒱𑒞 𑒛ॉ𑒏𑓂𑒙𑒩 𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒍𑒯𑒱 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪𑒏 𑒩𑒱𑒏𑓂𑒞 𑒣𑒠 𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒨𑒼𑒖𑒢𑒰 𑒥𑒢𑒨 𑒖𑒞𑒨 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘𑒞𑒰𑒏 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱।

𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒮𑓂𑒟𑓂𑒨 𑒮𑓀𑒑𑒚𑒢 (WHO) 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒂 𑒠𑒴𑒩𑒠𑒩𑒰𑒖 𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒮𑓂𑒟𑓂𑒨𑒏𑒩𑓂𑒧𑒲 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒐𑒰𑒪𑒲 𑒁𑒢𑒱𑒫𑒰𑒩𑓂𑒨 𑒮𑒹𑒫𑒰 𑒫𑒰 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒼𑒞𑓂𑒮𑒰𑒯𑒢 𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒦𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒮𑒪𑒰𑒯 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒍𑒏𑒩 2021 𑒏𑒹𑒩 𑒠𑒱𑒬𑒰-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒠𑒹𑒬 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒩, 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒮𑒧𑒳𑒠𑒰𑒨𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒪 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰, 𑒢𑒱𑒩𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒫𑒮𑒰𑒨𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒏𑒰𑒮, 𑒣𑒠𑒼𑒢𑓂𑒢𑒞𑒱 𑒂 𑒏𑒩𑒱𑒨𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒩𑒰𑒮𑓂𑒞𑒰, 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒼𑒞𑓂𑒮𑒰𑒯𑒢 𑒂 𑒣𑒹𑒬𑒻𑒫𑒩 𑒂 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒮𑒯𑒨𑒼𑒑-𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒪𑒰𑒑𑒴 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒫 𑒥𑒞𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒰𑒞𑓂 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒛ॉ𑒏𑓂𑒙𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒐𑒰𑒪𑒲 𑒢𑒱𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒏𑒩𑒥 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱; 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒢𑒲𑒏 𑒫𑒰𑒞𑒰𑒫𑒩𑒝, 𑒮𑒲𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒩 𑒂 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒖𑒢𑒏 𑒏𑒩𑒱𑒨𑒩 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲।

𑒛𑒱𑒖𑒱𑒙𑒪 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒁𑒿𑒢𑒪𑒰𑒃𑒢 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒋𑒯𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒲 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒢𑒱𑒦𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒴𑒩𑒠𑒩𑒰𑒖 𑒖𑒱𑒪𑒰 𑒧𑒹 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒩𑒞 𑒛ॉ𑒏𑓂𑒙𑒩 𑒮𑒦 𑒁𑒿𑒢𑒪𑒰𑒃𑒢 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢-𑒮𑒰𑒧𑒑𑓂𑒩𑒲, 𑒫𑒹𑒥𑒱𑒢𑒰𑒩, 𑒏𑒹𑒮-𑒔𑒩𑓂𑒔𑒰 𑒂 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒣𑒩𑒰𑒧𑒩𑓂𑒬 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒏𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒛𑒱𑒖𑒱𑒙𑒪 𑒣𑓂𑒪𑒹𑒙𑒤ॉ𑒩𑓂𑒧𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒧𑒰𑒡𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒖𑒰𑒋। 𑒃𑓀𑒙𑒩𑒢𑒹𑒙, 𑒅𑒣𑒏𑒩𑒝 𑒂 𑒞𑒏𑒢𑒲𑒏𑒲 𑒮𑒯𑒨𑒼𑒑𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰 𑒠𑒴𑒩 𑒏𑒩𑒥 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒮𑒢𑒲𑒨𑒞𑒰 𑒏𑒰𑒨𑒧 𑒩𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒁𑒿𑒢𑒪𑒰𑒃𑒢 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒢𑒻𑒠𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒁𑒢𑒱𑒫𑒰𑒩𑓂𑒨 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲।

𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒪𑒰𑒑𑒴 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒫𑒯𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒥𑒰𑒙 : 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒏𑒲𑒨 𑒋𑒏𑒩 𑒬𑒳𑒩𑒳𑒂𑒞 𑒠𑒹𑒬𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒲 𑒮𑓂𑒞𑒩 𑒣𑒩 𑒋𑒏𑓂𑒏𑒹 𑒥𑒹𑒩 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒣𑒰𑒨𑒪𑒙 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒧𑒮𑒿 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒮𑒳𑒗𑒰𑒫 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹 𑒞𑒲𑒢 𑒮𑒿 𑒣𑒰𑒿𑒔 𑒋𑒯𑒢 𑒫𑒱𑒬𑒻𑒭𑒖𑓂𑒘𑒞𑒰 𑒔𑒳𑒢𑒪 𑒖𑒰𑒋

জতয কমী রেঁসী শ্বছি শ্বা দূ-তীন বাজামে কার্যঞ্জম শ্বৈক কযন জাএ। এহি সঁগ নর রিকসিত কৌশনক একটা প্রমাণন কার্যঞ্জম সেহো পবীঞ্চণক তৌব পব চনাওন জা সকৈত শ্বছি। NMC বাঞ্ছবীয মানক, পাত্রতা শ্বা কার্যঞ্জম রঁন্দ হোযরাঁক নিশ্চিত তিথি শ্বধিসূচিত কবয; NBEMS পবীঞ্চা, মূন্যাঁকনকর্তা সভক প্রশিঞ্চণ শ্বা ডিজিটন প্নেটফ◌র্মক ব্যরস্থা রিকসিত কবয; বাজ্য সবকাব পাত্র উম্মীদরাব শ্বা রাস্তরিক রিঞ পদ চিহ্নিত কবয। চিকিস্যে-পেশাক রিভিন্ন সঁঘ-সঁগঠন সেহো মানক তয কবরাঁক প্রক্রিযা মে শামিন বহথি।

প্রস্তারক একটা মহত্ত্বপূর্ণ পঞ্চ শ্বছি জে ঞা বাস্তা শ্বধিকতম তীন রার্ষিক পবীঞ্চা-চঞ্জ ধবি খুনন বহয। একব রাঁদ নিযমিত পীজী প্রশিঞ্চণে রিশৈষজ্ঞতা হাসিন কবরাঁক সামান্য রাঁঠ রঁনন বহয। জঁ কার্যঞ্জম শ্বনিশ্চিত কান ধবি খুনন বহত তঁ ঞা নিযমিত বেজিডেন্সী প্রশিঞ্চণক সমানাঁতব স্থাযী রিকন্প রঁনি সকৈত শ্বছি শ্বা মূন উঁদ্দেশ্য কমজোব পড়ি জাযত। সময-সীমা এহি কার্যঞ্জমকেঁ রৈধতা দেরাঁক একটা শ্বারশ্যক শর্ত থিক।

ভাবতক স্বাস্থ্য-ব্যরস্থাকেঁ এক সঁগ দূটা কাজ কবরাঁক শ্বছি-ভরিষ্য নেন রেঁসী সঁখ্যা মে প্রশিঞ্চিত রিশৈষজ্ঞ তৈযাব কবরঁ শ্বা রর্তমানমে মবীজক সেরা দহ বহন শ্বন্বভরী ড◌ক্টব সভক ঞ্চমতা শ্বা যোগদানকেঁ উঁচিত মান্যতা দেরঁ। Grandfather Programme এহি দ্বন্দ্ব শ্বারশ্যকতাক রাঁচ একটা সেত রঁনি সকৈত শ্বছি, ম্বদা তখনহি জখন একব শ্বাধাব রবিষ্ঠতা রা সেরা-রর্ষ নহি, রঁন্কি প্রমাণিত দঞ্চতা হোয। নিযমিত স্নাতকোত্তব প্রশিঞ্চণ, কঠোব পবীঞ্চা, নৈতিক জরারঁদেহী শ্বা মবীজক স্ববঞ্চা পব কোনো সমঝৌতা নহি হোয।

চিকিস্যে-ব্যরস্থাক নঞ্চয খানী ডিগ্রীধাবী ড◌ক্টবক সঁখ্যা রঁঢ়েনাঁজ নহি, রঁন্কি প্রত্যেক নাগবিক ধবি সময পব গুণরত্তাপূর্ণ উঁপচাব পহুঁচেনাঁজ শ্বছি। জঁ কোনো শ্বন্বভরী ড◌ক্টবক কৌশনক উঁচিত শ্বা নিষ্পঞ্চ মূন্যাঁকন কহ ওকবা মান্যতা দেন জা সকৈত শ্বছি, তঁ এহি সঁভারনা পব গঁভীবতাপূর্রক রিচাব হোযরাঁক চাহী। সঁগহি, গ্রামীণ ঞ্চেত্রমে ঠিকরাঁক শ্বন্বকূন রাতাররণ, সম্মানজনক রেতন, করিযবক শ্বরসব শ্বা পেশৈরব সহযোগ স্বনিশ্চিত কবরাঁক শ্বারশ্যকতা শ্বছি। শ্বঁততঃ একটা মজরূঁত স্বাস্থ্য-ব্যরস্থা ওহি দিন রঁনত, জখন প্রশিঞ্চণ শ্বা শ্বন্বভর দ্বন্দ্বকেঁ মহত্ত্ব দেন জাএ, ম্বদা হব নির্ণযমে মবীজক স্ববঞ্চা শ্বা উঁপচাবক গুণরত্তা সর্রোপবি বহয।

সঁদর্ভ-সূচী

1. Bajpai M, Sheth AC. *Institutionalising the 'Grandfather' Programme for Augmenting Specialist Availability: Meeting Rapidly Evolving Skill-Enhancement Needs in Indian Healthcare.* National Board of Examinations - Journal of Medical Sciences. 2026;4(11):1837-1841. DOI: 10.61770/NBEJMS.2026.v04.i11.001.
2. Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. *Health Dynamics of India (Infrastructure & Human Resources) 2022-23.*
3. Press Information Bureau, Ministry of Health and Family Welfare. *Update on Health Workforce Availability in Public Health Facilities.* 10 February 2026.
4. American Board of Emergency Medicine / Emergency Medicine Residents' Association. *Residency Training, Practice Tracks, and Board Eligibility.*
5. General Medical Council, UK. *Portfolio Pathway for Specialist and GP Registration.*
6. American Board of Internal Medicine. *Hospice and Palliative Medicine Certification Policies.*
7. National Medical Commission. *Medical Institutions (Qualifications of Faculty) Regulations, 2025.* Gazette of India, 30 June 2025
8. World Health Organization. *WHO Guideline on Health Workforce Development, Attraction, Recruitment and Retention in Rural and Remote Areas.* 2021.

-প্রণর হুমার ঝা, গ্রাম গোবাপ্বর জিনা রেঁগূসবায| সঁপ্রতি: এনরীজাএমএস, নজা দিন্নী

ঋপন মঁতরা editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউঁ।

१.४. नानदेव कामत- सरपंच एहन होयबाक चाही/ 'कार्य ' एक यूनिक पोथी

नानदेव कामत

सरपंच एहन होयबाक चाही/ 'कार्य ' एक यूनिक पोथी

१

सरपंच एहन होयबाक चाही

बिहारक एक स्त्री सरपंच अपन कमतर साक्षरताक बादो एक अनोखा काज ७ सालके कार्यकालमे कय यशस्वी बनि गेलीह अछि। मिथिलांचलमे विशेष कय मधुबनी जिलाक ३९९ पंचायतमे एहन अनोखा काज कोनो पंचायतमे नहि भेलैक हेन। हम गप्प करैत छी फुलपरास अनुमंडल अन्तर्गत घोघरडीहा प्रखंडके सुदूर कोशी क्षेत्रक सर्वोती ग्राम कचहरीक सरपंच श्रीमती शारदा देवी जीक । प्रदेश केर राजधानी पटना स्थित चाणक्य राष्ट्रीय विधि विश्वविद्यालयमे ३८ जिला सँ चारि सत्रक सबसँ अधिक काज कयल गेल एक - एक ग्राम कचहरीक लेखा - जोखा कय एक सरपंच आ एक सचिवकेँ राजकीय सम्मान देल ७ नवम्बर २०२६ ई० केँ एक पैनल बनाओल गेलैक अछि । पुरस्कार लेल नामित ग्राम कचहरीक सरपंच आ सचिव केँ अप्रील - २०२७ मे फेर बनाओल जेतनि। एहि विशेष आयोजनक' जनतब पत्रः देल जाएतैक। आगाँ कचहरीक मापदण्ड अनुसार सञ्चालन करैत किछु विशेष सर्वोती ग्राम कचहरीमे भ' भेलैक,जाहिक चर्चा सर्वत्र भ' रहलैक य। ग्राम कचहरीमे दिवानी २७७ केश आ फौजदारी २७० मोकदमाके निपटारा भेलैक आ ६ गोटे दरखास्त पर निष्पादन होयबाक एखन विचाराधिन रहल छै। सर्वोती ग्राम कचहरीक द्वारा ७२७ टा मामला - फसाद निर्धारित प्रक्रियाके तहत प्रति वादमे शुल्क सय टाका दर सँ ७२७ वसूलल गेलैक,आ आर्थिक दण्ड मद्द सँ २३०० टाका प्राप्त भ' सँ कुल चौदह हजार आठ सय टाका बैंकक सरकारी खातामे सचिव श्री बबलू राम जमा करौने अछि। मधुबनी जिलाक प्रथम स्थान पर ई पंचायत चिन्हित कयल गेल। माननीया सरपंच जीक नैहर पर्सा मौजेके नरहौली गाम आ सासुर सर्वोती गामक नाम प्रतिष्ठित केरहै

পবিৰাবমে ছন্হি। সবপঁচ জীক কামকাজমে হ্মনক পতি শ্ৰী বাজেন্দ্ৰব ৰাঁবূ সহযোগ কবৈত বহলনি ঋছি। শ্ৰী বাজেন্দ্ৰব হ্নমাব জী মধেপ্বব ঔচ মাধ্যমিক ৱিদ্যানযক প্ৰধানাধ্যাপক পদ সঁ সেৱানিবৃত্ত ভেন ছথি। ঋাওব ও জিনা স্কাউঔঠ এৱঁ গাঙড কেব মাস্ঠব বহন ছথি। হ্মনক প্ৰখঁড ঋায়ো০ কেব ক্ৰিযাকনাপ গ্নষি - ৱানকীমে প্ৰম্বখ কপসঁ বহৈত ছন্হি। হ্মনক পূৰ্বজ দীপ গাম সঁ সবৌতী ঋাৰি ৰঁসি গেনাহ। ৰাঁদব কামত পেসব পত্নী কামত জীকেঁ দূ গোঠ প্বত্ৰ ভেননি ,যথা-: ৰঁচা কামত ঋা নানী কামত । ৰঁচা কামত কেঁ চাবিঠা প্বত্ৰ বহনি, এমশঃ ভজী, বামজী, নঞ্ক্ষমণ ঋা ৰিঁহাবী। ৰিঁহাবী কামত জীকেঁ পাঁচ প্বত্ৰ ভেননি ,তথা -: স্বৰেঁ , শিৱনন্দন , বাম গ্বনাম, বসীদ ঋা কন্নব । বাম গ্বনাম জীকেঁ প্বত্ৰ জগদীশ ও প্বনকীত এক মায সঁ , দোসব মায সঁ কিস্বন, বাজেন্দ্ৰব, মহেন্দ্ৰব ঋা ড০ ঞ্চ ৗ (প্ৰো০)উঁপেন্দ্ৰব হ্নমাব জী। শ্ৰীমান্ বাজেন্দ্ৰব কামত জীক মাহক ঋড়েব ভণ্ডাবী পবিৰাবমে ছন্হি। গ্ৰাম কচহবীক সঁচানন রাঢ় ঋাস্থা ভৱনমে সপ্তাহমে এক দিন হোঙত ঋছি। পঞ্চ - ৱিপঞ্চ ঋা সাক্ষী - গৱাঁহীকেঁ গঁগাজী সঁ সিঞ কয ঋপনা ধৰ্ম গ্ৰন্থ পব হাথ বাখি সচ নেন সপথ পূৰ্বক ব্যান হোঙছ। ঋদানত কেব তবফ কাঠঘবা সেহো ন্যায পীঠ সমঞ্চ কাযম বহৈছ। এহন গতিৱিধিক ঋৱনোকনাৰ্থ মুখ্যাত: দূবস্থ ধৱিক নোক ঋবৈত বহন ঋছি। এহন ঋদভুত গ্ৰাম কচহবী কিযাক নে প্ৰবস্থ্নত হোযত!

২

'ঋাৰ্য ' এক যুনিক পোথী

ৱৈদিক কানক ঙতিহাস ও সঁস্থ্নতিক সঁক্ষিপ্ত কাৱ্যাত্মেক পবিচয নিমিত্ত নৱাবম্ভ প্ৰকাশন সঁ সদ্যপ্ৰকাশিত 'ঋাৰ্য ' মৈথিনীক ১২৬ পৃষ্ঠ'ক কৱিতা পোথী ৰঁহবাএন হেন। জাহি পোথীক মোন ২০০ ঠাকা ছৈক ঋা ঋাঙ্ব এস ৰী এন ৯৭৮-৮১- ৬৯২৯৯- ১৮-০ ভেঠন ছৈক। পোথী ' কে বচৈতা কৱিৱব বাজ কিশোব মিশ্ৰ জীকে একৱিঁশ নৱ কৱিতাক পোথী ছৈন। তেঁ কাৱা জগতমে কোনূ নৈকা পবিচয কেব নেন মোহতাজ নহিঁ ছথি। ঋাৰ্য নামক পোথীমে ঋনেকো পোথীক সাৱাঁশ ঋা কিছু ভাৱান্ৱৱাদ সেহো দৃষ্টিগোচব হোঙত ছৈক। ঐ ঋকৱিতা ঋৰ্থাত নৱ কৱিতাক সঁগ্ৰহ কেঁ পঠন পব ঋানি ঋপনা ঋাৰ্য সমাজ সঁ উঁঞ্চণ ভেনাহ হেন। প্ৰাচীন ভাবতমে মূন নিৱাসী দ্ৰাৱিড় (ঋনাৰ্য) ঋা ঋাগঁতক ৱিদেশী ঋাৰ্য কহৌননি। ঋাৰ্যাৱৰ্ত নাম সেহো ভাবতকে ৰঁঢ় প্ৰবান বহন ঋছি,জে ঋাৰ্যক ঋাগমনক রাদ ৱৈদিক কানমে নাম পড়ন ছন। সিন্ধু সভ্যতা সৱঁসঁ প্ৰবান বহন ছৈক। মোগনকে ঋাগমন সঁ সিন্ধু কেঁ উঁচাবণ ও হিন্দূ কপেঁ কবৈত ভাবতকে তেসব নাম হিন্দূ স্থান ঋৰ্থাত হিন্দুস্তান বাখন। এহি তবহেঁ ঋঁগ্ৰেজক ঋাগমন সঁ ও সভ ভাবতকেঁ হিন্দেযন কেঁ ঔঁগ্নিশ উঁচাবণমে ঔঁদিযন কহৈত - কহৈত ঙণ্ডিযন কহয নাগন ,জে কানান্তবমে ঙণ্ডিযা নামে জগজাহিব ভহ গেন ছৈক। ভাবতৱৰ্ষমে পহিনে ৰৌধ ধম্ম ঠা ছন। সে ঋাগঁতক নোকনি ঋপন ধৰ্ম-কৰ্ম,মজহৱঁ সঁগমে ঋানি এতকা বহৱাসী সঁ ঘুনিমিন গঁগা - যম্বনী সঁস্থ্নতিমে খিন্নত - মিন্নত ভহ সামাজিক জীৱন পবিষ্কাব কবৈত গেনাহ। রাদমে মহৰ্ষি দযানঁদ সবস্ৱতী জী ঋাৰ্য সমাজ'ক ৱিধিৱত স্থাপনা কযনন্হি। তাদ্ৰ সঁ পূৰ্ৱ ঋাৰ্য সঁস্থ্নতি কী কোনা বহন ছন ,তকব ৱিশদ্ ঋধ্যযন কহ এক ঠাম সঁক্ষিপ্ত কপেঁ সমান্য জনকেঁ নাভাৰ্থ ধাৰ্মিক - সামাজিক ৱ্যৱস্থাক সমন্বয সুকপক ঙ্ব পোথী মাহভাষা মৈথিনীমে গঢ়ি শ্ৰী মিশ্ৰজী এক মহত্ত্বপূৰ্ণ কাজ কয পাঠক ৰীচ বাখনাহ ঋছি।

ঋাৰ্য 'কাৱা ' পোথী কেঁ কৱিৱব মহোদয সমৰ্পিত কযনে ছথি মঁত্ৰ দ্ৰষ্টা ঋষি নোকনিকেঁ। মূন পাঠ্য মৈক্সমূনব দ্বাবা সম্পাদিত ঋগ্বেদ সঁহিতাক ঋন্বসাব দেৱাঁক তথা 'ছমিকা' মে গছননি ঋছি। ঋধ্যায -১ মে ঋাৰ্য কেব মূন স্থানক চৰ্চা সঁ পূৰ্ৱ প্ৰস্থ্নতি ৱৰ্ণন 'সপ্তসিন্ধৱ ' মে এহি প্ৰকাবে পাঁতি বচনাথিন্হ ঋছি -:

ঋাএন ৱসঁত মাস স্বন্দব

धमन बर्फ , हिम द्रवित प्रवाह
वैसन कच्छेवमे जनपङ्क्ति ,
कनहंस - प्रणय - क्रीड़ा गवाह।
पार्वह वनमे मृगक - मृग कृष्ण,भेड़ा ,वकवी, गाए, वयसिंहा सहित आनो पशु सब विचवण कवैत वहैक । ग्रीष्म ऋतुमे देवनाव गाछक नीचाँ नतवन - चतवन बुँठी,नव्वा , देखि हर्षित भइ दिनक गवमी आ वतका ठँढ़ीमे
स्ववभिमासक पवम स्वन्दवता मादे नव - नावी मधुव सुवमे अनुवाग सँ गवैत वहथि। अपन गायनमे अग्निसँ विनय कवैत छथिन जे हमवा मीठ फन आ मौध भेटैय ।
क्रौंचदीप घिउ समुद्र पछिम ,
शाकद्वीप अनताज दिस ,
चीनक उत्तव वसन छनैक
पुष्कव द्वीप नाम सविस।
हिमपातसँ , हिमप्रनयसँ ,
अतिसेँ जनवायु पविवर्तन,
प्रस्थान आर्यक ओहि क्षेत्रसँ ,
संभवतः प्रकृतिक समर्थन।
वक्षु , पामीव हिमनदसँ नि:सृत
हिंदुकुश, नद पँचकोवा , कुनाव
वम्भात दिक्कतिसँ आर्यनोकनि
कयननि द्वन्द्वम क्षेत्र सभ पाव ।
जंगन - झावमे मौध फन तँ वहैक,मुदा ओहि वौन्गा तक्षपव पशुधन नहिं वहैक। कोनू यातायात नेन दविया जनमे नाह आ स्थन प्रवण क्षेत्रमे पशुक सहावा सँ जीवन जीवन्त वहैत छनैक,ता मक्षवगाड़ी नहिं छनैक। से कठिनता सँ त्रस्त भइ आर्य नोकनि अनार्य क्षेत्रवासी नग ऐवाँक नियाव - भासकेँ अमनी-जामा पहिवेनथि। मध्य एशियाक वर्णनमे कवि पाँति वचनाह अछि -:
हविअव - हविअव पहाड़सभ
वहैत ठाम - ठाम सविता ,
वसंत मास खगवृंद गवैत
सौन्दर्य वसक जन्म कविता।
तम्बुक घव , अवनिसँ आगि,
वकवी गाय नेन अजस्र घास
अंगुव नत्तामे फहड़क झावाँ
पसवन छन चहुँदिस आसपास ।
मध्य एशिया , वन्या - दविया,
दुहू नदीक बीच एवानवेज ,
आर्य शाखा भइ कइ विभक्त
वढ़ि चनन जम्बूद्वीप सहेज ।

आबो किछु पाँतिमे वेदवाक वन दृष्टिपात करब। ऊंमऊंमसँ यात्रा द्वक्षम वाहसँ करैत ,देखैत दृश्य सबकेँ एहि तवहेँ वर्णन नेन पाँति वचि देनिनि य -:
स्वरास्तुक ब्राम कल्छेवमे
न्हधवपव सघन हविबबी मावि ,
जजाति खेतमे नहनहाओत,
दोआवि सजन वेदवाक ठावि।
समाज शास्त्रीय कपसँ तिनकक कहब जे मध्य एशिया यूबोप नहिँ ,ए.सी.दासक कहब जे सप्तसिन्धुव बहनि। ओना आर्यक मून स्थान ब्राबत विद्वानगणमे अनुमानित जगहक सूत: चयन कयनन्हि। यथा,
ओना आर्यक मून स्थान पव
विद्वतजन ब्रीच अछि विभेद,
नहिँ उन्ननेखित स्पष्ट अछि
ओ, चाकमे सँ कोनो वेद ।
ऋग्वेदमे किछु एहने सन
छओ मासक दिन ओ बाति,
उत्तव ध्रुव नग पूर्व निवास
आर्यक तँ, ने छनिनि साओत ?
ऋग्वेदमे सम्वद्रक वर्णनमे उत्तव भाग शृंगी श्रेणीक शैनषड, हिमानय हिन्दूकुशी काबाकोवम ,पूबब भागमे ब्रँगानक खाड़ी महासम्वन्दव। पश्चिम भागमे अबब सागव, दक्षिण तँ हिन्द महासागव ब्रूमनें य। भावतवर्षक जम्बूद्वीप सँपृक्ति केव मध्य सवस्वती नदी ,शहद्री ,विवस्ता, विपाशा ,अशिक्नीकेँ सप्तसिँधु कहन गेन, पकस्वपनी नगायत। ताहि ब्रीच मूनकप सँ मानव सभ्यता पूर्वहिँ विकसित बहय जे भावतके मून निवासी बहन छैक । एहि सब सौहार्दपूर्ण मिन्नत सँ ब्रैदिक कानमे आर्य - अनार्य बहय नगना।
मँत्रद्रष्टा ऋषिसभ द्वावा
वेद बचना एत्तहि भेन ,
सभसँ प्राचीन ग्रन्थ धवापव
ऋग्वेदके मानन गेन।

एकटा आबो पाँति द्रष्टव्य अछि -:
बचन गेनै अनुशासन - पद्धति, शिष्टाचाव
जन्म सँ नह कह मृत्यु धविक कोन-कोन सँस्काव
निर्धावित भेनैक बैवाहिक विधिः विधान व्यवस्था,
आश्रम-धर्म आओव जिनगीक भिन्न-भिन्न अवस्था ओहनोक - पवनोक जिनगीक ब्रनाओन गेनैक यात्रा - बाट ,
पवा विद्या - अपवा विद्या , सृष्टि - विद्याक फूजनैक कपाट।
मैथिनी तकमिनानी आ पद्य जोड़ैत कावा बचनामे श्री मिश्रजी खूब बमन छथि। अनेको पढ़न पोथीक भाव एक सँग पाठक नेन सँक्षिप्त कपेँ दैत एक उपकाव मैथिनी साहित्य नेन कयननि। हिनक एहि सान २०२६ मे प्रकाशित "आर्य" पोथीमे पाठ दव पाठ पढ़ैत अकच्छ नहिँ सकब,पढ़ब्राक जिज्ञासा ब्रढ़िते जाएत। ऐतिहासिक धार्मिक

ৱোধ সামান্য জনকেঁ হোয , তাহি পবম উদ্দেশ্যক পূর্তি নেন পূর্ণ মনোযোগ পূর্ৱক অধ্যযনশীন বহৈত ছথি। তাহি সমযকে সদ্বপযোগ কযনাহ আ সংক্ষিপ্ত কারাাম্েক পবিচয সিবজৈত বহনাহ হেন। তেঁ ফেব সঁ এহি ৱাঁত কয কহনোঁ অছি। ও অধ্যায -২ ৱৈদিক গ্রন্থ মাদে পৃষ্ঠ ২০ সঁ ৪২ ধবিমে ৱেদ ,ব্ৰাহ্মণ , আবণ্যক , উপনিষেদ্,ৱেদাঁগ,উপৱেদ কেঁ ৱ্যাখ্যাযিত অপন পাঁতিমে সঁতনিত কপেঁ কযনাহ হেন। অধ্যায -২ মে ৱেদ ও উপনিষদ সঁ কিছু চযনিত সঁৱাদ সভ যথা- ৱিশ্বামিত্র - নদী সঁৱাদ , যম - নচিকেতা সঁৱাদ, আ সবমা - পণি - সঁৱাদ কেঁ পৃষ্ঠ সঁ০ ৪৪ সঁ ৬৪ ধবিমে স্থান দেনাহ অছি। চাবিম অধ্যায সেহো ৱঁঢ় কচিকব ছৈন জে ৱৈদিক কানক কিছু চযনিত কথা সভ যথা, উৰ্ৱশী- প্ৰুকবরা, দাশবাজ্ঞ যদ্ধ , শ্যারাশ্ব , সারিত্রী - সহরান , আওব নন - দমযঁতী সঁদর্ভমে পৃষ্ঠ ৬৬ সঁ ১০০ ধবিমে সম্যক কপেঁ উন্নেখ কযননি অছি। ৱৈদিক কানকে জনপদ ও বাজ- ৱ্যরস্থা , আর্থিক জীৱন, সামাজিক জীৱন ও ধার্মিক জীৱন কেব অধ্যায ৬ সঁ ৮ ধবিমে নিকপিত কযনে ছথি। আখবি পাঠ নৱম্ অধ্যাযমে ৱৈদিক যগমে ৱিজ্ঞান সঁৱঁধী ৱিষযৱস্তু কেঁ ছুনে ছথি। পোথী 'ক প্রামাণিকতা নেন সঁদর্ভ কপেঁ পবিশিষ্ঠ দৈত কঠিণ শব্দক পর্যাযৱাচী শব্দ জনাওন গেন ছৈক,জে পাঠককেঁ শাব্দিক অর্থ বুঝরাঁমে সহাযক ভেন অছি। সমকানীন ভাবতীয সাহিত্যিক নেখন পব গম্ভীবতা সঁ আড়ু ৱঁঢ়েৱাঁক নেন এক ৱেঁব হৃদয পব হাথ বাখি সোচৱঁ আজুক সমাক মাঁগ থীক। কৱিতা ৱিধামে তঁ নিখৱাঁক ৱাঁঢ়ি আৱিঁ গেন ছৈ।নীক কবয নেন গদ্য নেখন কাজমে গতি আনৱাঁক ম্নঅয,জাহি সঁ মৈথিনী ভাষা সমৃদ্ধ হোযত।

অপন মঁতৱ্য editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউ।

१.७. संतोष कुमार राय 'बटोही'- समीक्षा- कथा-संग्रह : छाही तर बटोही

संतोष कुमार राय 'बटोही'- समीक्षा- कथा-संग्रह : छाही तर बटोही
कथा-संग्रह : छाही तर बटोही
कथाकार : शिवनारायण 'सिंगन'
प्रकाशक : पण्डितजी डिजिटल प्रिंटिंग प्रेस, विराटनगर (नेपाल)
प्रकाशन मिति : वि॰ सं॰ 2083 आश्विन 17 गते

ई पोथी लघुकथा-संग्रह कहल जा सकैए । अइ संग्रह मे सत्रहटा लघुकथा अछि । ताहि मे सँ दूटा कथा पर हम गप्प करब । पहिल कथा अछि - 'बेटीके घर' । जुग बदलि रहल छै । जनानी सभ पढ़ि-लिखिकऽ अफसर बनि रहल अछि। सभ क्षेत्र मे आगाँ बढ़ि रहल अछि । कमै-खटै लेल शहर दिस पड़ा रहल अछि । लड़िकी एम्हर पढ़ि-लिखिकऽ 'एडवांस' बनि रहल छै। परञ्च समाज मे संस्कारक कमी भऽ रहल छै । साउँस-ससुर आओर पति केर सेवा व इज्जति बहुत घटि रहल अछि । व अप्पन अधिकार कें बुझि रहल अछि । ई ठीक गप्प जे जनानी अप्पन अधिकार केर संग कर्त्तव्य केर भान सेहो राखतीहि । मरदो कें जरूर बुझक चाही जे अधिकार केर संग कर्त्तव्य सेहो होयत छै । किनको शोषण नहि हेबाक चाही । पति केर मान-सम्मान केर रक्षा केनिहार पत्नी होयत छै आओर पत्नी केर मान-सम्मान केर रक्षा केनिहार पति । सास-ससुर केर बुढ़ाड़ी मे सेवा करबैं दुनू जन केर कर्त्तव्य छैन्ह ।

जोखना अपन घरवाली पर खिसियैल छल । ओकर उपराग छै - 'दिनभरि काज-धंधा सँ थाकि-हारिकऽ जखन ओ घर आबैत अछि, तँ ओकर घरवाली ओकरा तेन सँ भरि देह मालिश नहि ककें अपन नैहर केर प्रशंसा करैत छै आओर सासुर कें खिंदोंस करैत रहैत छै । ई गप्पक आगि जोखना कें लागल छै । घरवाली केर कारण जोखना कें अपन माय-बाप सँ मुँहठुट्ठी भऽ जायत छै । कथाकार 'शिवनारायण जी' जनानी कें 'मर्यादा' मे बान्हे केर कोशिश केनाथि अछि ।

जोखना कें सासु-ससुर द्वारा पर आबिकऽ अपन बेटीक किरतानी सुनिकऽ अपन गाम दिस घुरि जायत छथिन्ह । ई घटना देखा रहल अछि जे जोखना केर सासु-ससुर ओकर घर बसाबैक लेल चाहैत छै आओर बेटी कें 'मरजाद' की होयत छै तेकर पाठ पढ़ाबैत छै ।

जखन पूरा विश्व जनानी कें सशक्तिकरण केर विमर्श मे ओझरायल अछि ; जनानी कें अधिकारक विमर्श मे लागल

अछि ताहि समय मे शिवनाथयणजी केर ओ कथा समाज मे ' जननी' के अधिकारक संग कर्त्तव्य केर ऊपर विचार करबाक लेल संकेत कए रहल अछि । जननी कें पूजा हेबाक चाही , परञ्च परिवार तोड़िकए नहि; माय-बाप सए मुँह मोड़िकए नहि । ओ गप्प मनुस्मृति मे कहल गेल छै सकारात्मक रूप मे, नहि कि नारी केर पक्ष मे - "यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।"

कथाकार शिवनाथयण केर दोसर कथा छन्हि-'बूढ़ मे वियाह' । रामचरित बाबू कें बुढ़ाड़ी मे बियाह करबाक खयाल क्याक एलैन ? ओ गप्प विचार करबाक योग्य अछि, जखन कि हुनका पाँचटा बेटी आओर द्वटा बेटा छन्हि । बेटी अपन-अपन घर चलि गेलीह आओर दनू बेटा विदेश(एकटा अमेरीका आओर दोसर आस्ट्रेलिया) मे रहि रहल छन्हि। हुनकर घरवाली छह बरिख पहिने गुजरि गेलीह अछि । ओ पेंशन पाबि रहल छथि । परञ्च बुढ़ाड़ी मे एक लोटा पानियो देनिहार लग मे नहि छन्हि । समाज मे एकटा पैघ समस्या बनि गेल छै । भवन-भवन घर मे ' बुढ़ाड़ी' कहनै एकटा नाजनाज बेमारी जकाँ नासूर बनि रहल अछि । ओ समस्या केर निदान कोना हेतैक ताही पर समाज कें विचार करए पड़तैन्ह ।

बुढ़ाड़ी मे बियाह करनै कें हम अनुचित ऐ लकए नहि मानि सकैत छी जखन हुनका एक लोटा पानि देनिहार लग मे नहि छन्हि वा नहि दैत छन्हि । अहाँ बाना समय मे समाज ऐ समस्या केर निदान नहि करतिन्ह, तँ बुढ़ाड़ी मे बियाह केर प्रचलन बढ़रेंठा करत आओर ओ परंपरा रूपे स्थापित भए जा सकैए । संयोग देखियौ जे रामचरित बाबू के बुढ़ाड़ी मे हिनके एहेन जरूरतमंद जननी बियाह करबाक हेतु मिलो जायत छन्हि । समाज केर नैतिक जिम्मेदारी छन्हि जे ' बुढ़ाड़ी' मे बूढ़ केर सेवा हेबाक चाही । बूढ़ केर रक्षा हुए।

कथाकार शिवनाथयणजी एकटा नीक कथाकार छथि । हिनकर कथाक भाषा नेपाल कें मधेसी लोकक मैथिली भाषा छन्हि । हिनकर कथाक भाषा मे मैथिली केर जीवंतता देखि सकैत छी। ' जेना कि ' तेलफँड़' , 'जनजन' ' जाँतपीच' 'किचमाकिच', 'मैमना' इत्यादि शब्द खाँटी मैथिली छन्हि ।

समीक्षक : संतोष कुमार राय 'बटोही'
अपन मंतव्य editorial.staff.videha@zohomail.in पर पठाउ।

১.৬. আচার্য রামানন্দ মণ্ডল- প্রেম বিবাহ: সাংস্কৃতিক বনাম সংবৈধানিক/ সভ্যতা, সংস্কৃতি আ সাহিত্য

আচার্য রামানন্দ মণ্ডল

প্রেম বিবাহ: সাংস্কৃতিক বনাম সংবৈধানিক/ সভ্যতা, সংস্কৃতি আ সাহিত্য

১

প্রেম বিবাহ: সাংস্কৃতিক বনাম সংবৈধানিক

প্রাচীন কাল সে প্রেম বিবাহ হোঅত আ রহল হয়। দ্বাপর মেঁ রাজা সাঁতনু আ নিষাদ পুত্রী সত্যবতী কে প্রেম বিবাহ চর্চিত হয়। ভগবান কৃষ্ণ আ রুক্মিণী কে বিআহ ঔর অন্য প্রেম বিবাহ সে পুরাণ আ ইতিহাস ভরল পড়ল হয়। সাহিত্যকার গজেন্দ্র ঠাকুর কে অনুসার ব্রাহ্মণ বিবাহ পঁজী মেঁ লগভগ এক সৌ অন্তর্জাতীয় বিবাহ পঁজীকৃত হয়।

বর্তমান কাল মে মিথিলা কে দূ গো বিবাহ চর্চিত হয়। পহিলে সুপ্রসিদ্ধ মৈথিলী গায়ক গৌরব ঠাকুর আ সুপ্রসিদ্ধ মৈথিলী গায়ক কল্পনা মণ্ডল কে প্রেম বিবাহ চর্চিত ভেল।গৌরব ঠাকুর জহাঁ ব্রাহ্মণ হতল রহী কল্পনা মণ্ডল ধানুক।ঈ বিআহ অপন সংবৈধানিক মর্যাদা নিভৈলন আ সাংস্কৃতিক বর্বরতা কে তিলাঞ্জলি দে দেলন। বর্তমান মেঁ দূনূ পরিবার সামাজিক প্রলাপ সে অলগ খুশী হয়।

দোসর প্রেম বিবাহ বীএসসী নর্সিংগ কে ছাত্র বাল্মন মণ্ডল আ বীএসসী নর্সিংগ কে ছাত্রা তনুপ্রিয়া ঝা প্রেম বিবাহ কৈলন। বাল্মন মণ্ডল কেবর্ঠ সম্প্রদায় সে আ তনুপ্রিয়া ঝা ব্রাহ্মন সম্প্রদায় সে হতল।অই প্রেম বিবাহ কে তনু প্রিয়া কে পরিবার বিরোধ কৈলন। পরিবার অদালত মেঁ গেলন।পরঞ্চ অদালত কে নির্ণয প্রেম বিবাহ কে পক্ষ মে ভেল। অদালত কে নির্ণয কে বাবজূদ অনুপ্রিয়া কে পিতা

প্রেম শংকর ঝা নর্সিংগ কালেজ, দরভঙ্গা কে দ্বার পর বাল্মন মণ্ডল কে গোলী মার দেলক আ বাল্মন কে মৃত্যু ভে গেল। তনুপ্রিয ঝা তরুণায়ী মেঁ বিধবা ভে গেল।

পহিল পর জ্যাদা সামাজিক বিরোধ ন ভেল পরঞ্চ দোসর বিআহ পর সামাজিক বিরোধ কে ঘমাসান মচল হয়। আখির কি কারণ হয়। আখির একরা মূল মেঁ কোন রহস্য হয়।একর রহস্য মনুস্মৃতি মে হয়। মনুস্মৃতি মে

রর্ণ-রারস্থা কে রিধান হয। ব্ৰাহ্মণ,ছত্রীয,রৈশ্য আ শূদ্র। স্মৃতি মে রিরাহ কে সেহো প্রারধান হয। ব্ৰাহ্মণ,ছত্রীয রৈশ্য আ শূদ্র কন্যা সে রিরাহ কব সকৈত হয।ছত্রীয, রৈশ্য আ শূদ্র কন্যা সে, রৈশ্য, শূদ্র কন্যা সে ত শূদ্র কেরন শূদ্র কন্যা সে।একব রিপবীত রিখাহ ন কব সকৈয হয।

হানীকি রিরাহ আঠ প্রকাব কে হয।১ব্ৰহ্ম রিরাহ ২. দৈর রিরাহ ३. আর্ষ রিরাহ ৪. প্রজাপহ রিরাহ ৩. অসুব রিরাহ ৬ গংধর্র রিরাহ ৭. বাক্ষস রিরাহ ৮. পিশাচ রিরাহ। মখ্যতঃ দূ টা রিরাহ প্রচনন মে হয। প্রজাপহ রিরাহ আ গংধর্র রিরাহ।

প্রজাপহ রিরাহ - পিতা,রব রধূ কে আশীর্রাদ দেওত ও কহৈত কন্যাদান কবৈত হয কি হ দূনূ গৃহস্থ ধর্ম কে পানন করিহে।

গংধর্র রিরাহ -ও রিরাহ রব আ রধূ কে আপসী সহমতি সে হোওত হয। অওমে মায রাবূ কে সহমতি কে আরশ্যকতা ন হয। একবা প্রেম রিরাহ কহন জায ছৈ। সংরিধান দূনূ রিখাহ কে মান্যতা দেতা ছৈ।পবংচ মিথিনা কে সংস্কৃতি কেরন প্রজাপহ রিরাহ কে মান্যতা দেও ছৈয। ওহে মিথিনা কে সংস্কৃতি রংনন হয।

অও প্রারধান কে উন্নেখ কবৈত এগো রাভন পত্রকাব চিচিযা কে কহৈত বহনন কে শূদ্র রন্ধ স্বীকাব হয শূদ্র দামাদ স্বীকাব নৈ ।ওহে সাংস্কৃতিক রর্রবতা আ জাতীয দংভ তন্বপ্রিযা মা কে প্রেমী পতি বাহ্মন মংডন হত্যা কে কাবক রংনন। দোসব ওব বাহ্মন মংডন কে পঞ্চধব সংরিধান কে আধাব পব হত্যা কে রিবোধ ক বহন হয। সংরৈধানিক কানূন কে আধাব পব কোনো রানিগ মরক -মরতী রিরাহ কব সকেয হয। রিরাহ জাতি আ ধর্ম রাধক ন হো সকৈয হয। বাজ্য সবকাব অংতর্জাতীয রিরাহ কে প্রোস্তোহন ক বহন হয।

সমাজ দূ ভাগ মেঁ রংঠন হয এক ওব মন্বরাদী আ দোসব ওব সংরিধানরাদী । রিষমতারাদী উঁচ নীচ, সামাজিক ভেদ ভার আ অমানরীয ররব সংস্কৃতি আ সমতারাদী মানরীয সংরিধান।আব মন্বরাদী ররব সংস্কৃতি কে তিনাঁজনি দেওত সংরৈধানিক সংস্কৃতি কে রিকসিত কবৈয কে আরশ্যকতা হয।

সব সমস্যা কে নিদান ভাবতীয সংরিধান মে মিনত।

২

সভ্যতা, সংস্কৃতি আ সাহিত্য

সংসাব মে অনেক সভ্যতা, সংস্কৃতি আ রোকব সাহিত্য হয। অতীত মে বহনয হয, রর্তমান মে হয আ ভরিষ্য মে সেহো বহতয। অতীত মেঁ জে সভ্যতা, সংস্কৃতি আ সাহিত্য বহনয, রর্তমান মে রো ন হয। রর্তমান মে জে হয রো ভরিষ্য মে ন বহতয। অতীত মে মিস্র সভ্যতা আ সিংধু ঘাটী সভ্যতা কে আও ভগ্নারশেষ মিনয ছৈ ঔব উখেনন আ ওতিহাস জানে কে রাত হো বহন হয। ভাবত মে রৌদ্ধ কানীন সভ্যতা সংস্কৃতি আ সাহিত্য কে কি হান হয।আম জন রৌদ্ধ কানীন সভ্যতা, সংস্কৃতি আ সাহিত্য সে অংজান হয।একবা জানে কে নেন নর নানংদা রিশ্বরিদ্যানয মে পঢাওা হো বহন হয।কংহা গেনয অপভ্রংশ আ প্রাকৃত সাহিত্য? কংহা গেনয ব্ৰাহ্মী নিপি? কংহা গেনয তিবহুতা আ কাযথী নিপি?

একব কি কাবণ হয।সময কে পবিরর্তন।সংসাব মে কোনো চীজ অপবিরর্তনশীন ন হয।জীরন সেহো পবিরর্তনশীন হয।প্রকৃতি পবিরর্তনশীন হয।সভ্যতা, সংস্কৃতি আ সাহিত্য সেহো পবিরর্তনশীন হয। ধর্ম সেহো পবিরর্তনশীন হয। হানাঁকি কহু নোগ কে মান্যতা হয কি ধর্ম একমাত্র অপবিরর্তনশীন অর্থাত ধর্ম: একো নিশ্চন:হয।জে রিচাব রিন্কুন অতার্কিক হয। আস্থা সেহো পবিরর্তনশীন হয।নোগ ধর্ম আ আস্থা মে অংধরিশ্বাস

বখৈত হয।নোগ কে মানৱঁ হয কি ঞাশ্ঁব, ধর্ম আ আস্থা তর্ক সে পবে হয। পবঁত শিঞ্চা কে ৱিকাস সে তর্ক আ দর্শন কে খাবিজ ন কৈন জা সকয হয।

আৱঁ ক্ছ নোগ অতীত কে সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ পব গর্ব কবৈত হয।ৱোকব কাবণ জেঞ সমাজ আ ৱাঞি কে সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ মেঁ গৌবৱ পূর্ণ স্থান হয।ৱো কাহে অতীত কে সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ মে পৱিবর্তন চাহত।আ জেঞ সমাজ আ ৱাঞি কে অতীত কে সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ মে তিবস্গ্রত, অসম্মানিত, উঁপেক্ষিত কৈন গেন হয।ৱো কাহে অতীত কে সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ কে প্রতি অন্ববাগ আ আস্থা বাখত।ৱো অতীত কে সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ মে ৱঁদনাৱ চাহত।ত সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ মে ঠঁকবাৱ হোযত।ৱিশ্ঁ কে ঘঙ্ক ৱাস্তৱ মে সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ কে ঘঙ্ক হয।

আধ্ননিক ৱাঞি আ সমাজ সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ মে মানৱতা আ সমানতা চাহৈ ছৈয। পবঁত পূর্বাগ্রহী সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ মে অমানৱতা আ অসমানতা অর্থাত ৱিষমতা অর্থাত সমবসতা কে পোষক ৱঁনন বহত। পবঁত পৱিবর্তন কে নিযম হয। প্রথম চঠতা জো ৱ্যোম মেঁ, গিবতা ৱহী মার্তণ্ড হৈ।

সভ্যতা , সঁস্গ্রতি আ সাহিহ কা চঞ্র কে ঘুমৈ সে বোকন ন জা সকয হয।অঞকে বোকন জযনা পব সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ নদী কে পানী জৈসন গঁদে হোযত। কাবণ সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ নদী কে কিনাবে হী ৱঁনৈয ছৈয। সভ্যতা সঁস্গ্রতি আ সাহিহ কে নদী জৈসন ৱঁহয দেৱেঁ কে আৱশ্কতা হয।

-সাহিহশ্রী আচার্য বামানঁদ মঁডন পশ্চিমী মৈথিনী ৱঁজ্জিকা সাহিহকাব সীতামঢ়ী।

অপন মঁতৱ্য editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউ।

১.৭. প্রদীপ ক্ুমাব মঁডন "পৰঁড়া"- ভগরান ধন্বঁতবি কে?

প্রদীপ ক্ুমাব মঁডন "পৰঁড়া"- ভগরান ধন্বঁতবি কে **?**

গাওক দছিনরাঁবী কাত মেঁ পীপৈব গাছক তহব মেঁ রঁনন চরঁুতবা পব দ্বখা, ফূচো, গগন সঁগ খনেক নোক রৈসি গপ্প কবৈত ছন। সভহক উঁমেব সাঠি পেঁসঠ রঁবিস হোযত হেএত। ম্নকা সভহক রীঁচ গপ্পক রিষয ছন, ভগরান ধন্বঁতবি কে ?
দ্বখা রঞা ছন। রো কহৈত ছনাহ জে ভগরান ধন্বঁতবি রিঞ্চু কে খরতাব ছনখিন। রো সম্বদ্র মঁথন সহ পবগঠ ভেন ছনখিন। রো জখন পবগঠ ভেন ছনৈহ, তহ ম্নকা হাথ মেঁ এগো কনশী ছনৈহ। রো কনস জানৈ ছিযৈ কিথ্থী কে ছনৈহ ?
ফূচো - কিথ্থী কে ?
দ্বখা - উঁ খমৃত কে কনশী ছনৈহ।
গগন - খছা ওএহে কনশী নেহ দেরতা খা দানর মেঁ নড়াঞা ভেন ছনৈহ।
দ্বখা - হঁ, হঁ। হ ঠীক্কে কহনোহো। শীজত ওএহে কনশী ছনৈহ।
চরঁুতবা কে এগো কোব পব রৈঠন কবীরঁ পেঁতীস রঁবখক জ্বরক ম্নকা নোকনিক গপ্প রঁড্ড ধিযান সঁহ স্বনৈত ছন। জ্বরকক নাঁও নানরাঁউঁ ছন। জখন দ্বখা কে ঞ গপ্প জে ভগরান ধন্বঁতবি খমৃত কনশী নহ সম্বদ্র মঁথন সহ প্রকঠ ভেন সে নানরাঁউঁ কে নহি বহন গেন। রো রাঁজন - খহাঁ খাব কে রীঁচ মেঁ হমবা নহি রঁজরাঁক চাহী। ম্বদা রাঁজৈ ছী। খহি নেন হম মাঁফী মাঁগৈয ছী। নানরাঁউঁ কে রচন স্বনি দ্বখা রাঁজন - নহি নহি রাঁজহ। খবে হম্মে খাব ম্বরুখ ছিযৈ। কেন্নী মেন্নী পঢ়ন কে পঢ়ন থোবে কহন জায ছে।
দ্বখাক ঞ রচন স্বনি নানরাঁউঁ রাঁজন - জখৈন খয গপ্প কে ভীঁজ নগেরৈঁয তহ ওয প্রবনকা খিস্সা পিহানী সহ রাঁহব নিকনহ পড়ত। কিযেকি খাস্থা ঞতিহাস নৈ হোয ছে। খগব ঞতিহাস রূঁমহৈ কে যহ তহ খাস্থা সহ রাঁহব নিকনহ পড়ত।
নানরাঁউঁক রচন স্বনি ফূচো রাঁজন - রৌখা হম্মে খাব ম্বরুখ ছিযৈ। জে নোকক মূহে স্বনৈ ছিযৈ, সে রাঁজৈ ছিযৈ।

হ ঁ আব পঢ়ন লিখন লোক ভেলহো, পঢ়ন লিখন গপ্প কবৱোহো । কোহো, কি কহৈয় ছোহো ।
ফূচো কে রচন নানৱাঁউ কে সভ ধবী ধোখ মেঠা দেনক । নানৱাঁউ নিধোখ ভহ ৱাঁজহ নাগন । ঝতিহাস কে জানৈ নেহ ভৌতিক প্রমাণ কে জৰুবতি ছৈ ।
ঠীক ছৈ, তোবে গপ্প । তহ ঝ ৱঁতাহো জে আস্থা কে সম্মান কবৈত এতিহাসিক সাক্ষ্য কেন্না মিনতে ? দ্বখা পুছনক ।
ৱঁক্ষত নীক । আস্থা কে সম্মান অতিযঁত জৰুবী ছৈ । মুদা প্বাতাত্বিক সাক্ষ্য কে বুঁঝনায সেহো ৱঁক্ষত জৰুবী ছৈ ।
আঁয ! প্বাতাত্বিক সাক্ষ্য । ঝ কি হোয ছৈ ? অকচকা কহ ফূচো পুছনক ।
নানৱাঁউ - জখৈন কোনো প্বাতত্ব বৈজ্ঞানিক, কতৌউ কোনো হুমি কে খুনৈ ছৈ আ ওয মহ সহ প্বনকা সময কে অভিনেখ, শিনানেখ, তৌনা-ঘৈনা কে ফূঠনাহা জেকবা মৃদভাঁড কহৈ ছৈ, কপৈযা কে সিক্কা মেহৈক ছাপ আ নিখনাহা আক মোহব ঝ সভ জে মিনৈ ছৈ । ওহেএ প্বাতাত্বিক সাক্ষ্য কহায ছৈ ।
দ্বখা - ও...! ওএহে প্বাতাত্বিক সাক্ষ্য ছিযৈ । তভ তহ ঝ ৱঁতাহো জে ঝ উঁখ্খনন কত্বহ ভেনৈ, জৈ মেঁ ভগবান ধন্বঁতবি কে ৱাঁবে মেঁ জানকাবী মিননৈ ?
নানৱাঁউ - ঝ উঁখ্খনন ভেনৈ পহিল্বকা পাঠনিপুত্র আ অখৈন কে পঠনা কে কুম্হবাব মেঁ ।
দ্বখা - তহ ভগবান ধন্বঁতবি দিযা কেন্না পতাহ চননৈ ?
নানৱাঁউ - জখৈন কুম্হবাব মেঁ প্বাতত্ব বৈজ্ঞানিক জমীন কে খুননকৈ, তহ ৱঁক্ষত প্বান নগব মিননৈ । ওয নগব মেঁ এগো মোঠ সেহো মিননৈ । ওয খুনায মেঁ এগো মোহব মিননৈ । উ মোহব পাকন মাঠি কে ছনৈহ । ওয মোহব পব তখুনকা অক্ষব জেকবা নিপি কহৈ ছৈ । ওয নিপি মেঁ কিছো নিখন বহৈ । ওয নিপি কে বুঁবাক্ষী নিপি কহন জায ছৈ । পানি ভাষা মেঁ ৱাঁম্হী নিপি কহন জায ছৈ ।
দ্বখা - অছা । ৱাঁম্হী নিপি ওকবে কহৈ ছৈ । হ্ম্মেঁ অপনা ৱাঁৱাঁ কে মু ঁহে ৱাঁম্হী নিপি স্বনৈ ছনিযৈ ।
গগন - অছা, তহ কি সভ নিখন বহৈয ?
নানৱাঁউ - ওয মোহব পব নিখন বহৈয, সিবী আবোগ্য বিহাবে ভিখ্খু সঁঘস্য ।
দ্বখা - একব মতনৱঁ ?
নানৱাঁউ - আবোগ্য বিহাব কে ভিক্ষু সঁঘ কে মোহব ।
দ্বখা - ও ।
নানৱাঁউ - একবা বিঁহাব সবকাব চৌথী-পা ঁচবী ঁ শতাব্দী কে ভিক্ষু সঁঘ কে মোঠ সহ অস্পতান কহনকৈ হন ।
দ্বখা - অচছা !
নানৱাঁউ - তয কে ৱাঁদ মাঠি কে ফূঠন ৱাঁসন মিননৈ । জেকবা ঝতিহাস মেঁ মৃদভাঁড কহৈ ছৈ । ওয মেঁ জে নিখন বহৈ, সে আক অকচকবৈ ৱঁনা ছনৈ ।
দ্বখা - সে কি ?
নানৱাঁউ - ওয পব নিখন বহৈ, ধা ঁতবেহ। জেকবা আয ধন্বঁতবি পঢ়ন জায ছৈ।
দ্বখা - ওএহে ভগবান ধন্বঁতবি । জেকবা দেবতা সভহক বৈদ্য কহন জায ছৈ ।
নানৱাঁউ - হঁ ! হঁ !!
দ্বখা - মুদা উ তহ সমুদ্র মঁথন সহ নিকননৈয বেহেএ ?
নানৱাঁউ - আৱঁ অহা ঁ সভকে আস্থা কে ৱঁতবৈ ছী ।
গগন - ৱঁতা বৌআ । ৱঁড্ড নীক কহৈ ছিহী ।

नानबाँऊ - ओ कोन सम्मुद्र छलैह ?

गगन - कोन ?

नानबाँऊ - क्षीर सागर ।

गगन - हँ, हँ ! येहे बाँत ओयदिन भागवत कथा मेँ कहै छलैह ।

नानबाँऊ - क्षीरसागर बूँझनियै ?

गगन - नैय हो बाँऊ । हम्में कि जानियै ।

नानबाँऊ - क्षीर के मतलबँ भेलै दूध, आ सागर के मतलबँ भेलै सम्मुद्र । जेनाही म्या (माय) के छाती सऽ दूध निकलै छै । तेनाही धरती के छाती सऽ ओ दूध निकललै । तेँय एकरा कहल जाय छै क्षीरसागर । यानि दूध के सम्मुद्र ।

गगन - ओ हो ! ओ बाँत छै ।

फूचो - तऽ देवता के बैद्य केन्ना कहै छै ?

नानबाँऊ - देवता यानि बौद्ध भिक्षु ।

दूखा - से केन्ना ?

नानबाँऊ - देखियौ, बौद्ध के मतलबँ भेलैह विद्वान । अर्थात अर्हँत प्राप्त व्यक्ति । आ भिक्षु के मतलबँ भेलै भिखमँगा । ऊं जे भिखमँगा सभ छलैह से तप करै छलैह । तप के मतलबँ बूँझहै छियै ?

दूखा - ओ कोन भारी बाँत छै ? एकर मतलबँ होय छै भगवान के नाँँओ जपनाँय । जेना भगवान राम के नाँँओ ।

नानबाँऊ - नै नै । तप के मतलबँ भेलै कोनो विषय पर सोँचनाय । जेना - कष्ट भेलै । तऽ कष्ट कियै भेलै ? एकर कारण खोजनाँय ।

गगन - कष्ट तऽ अनाम्हा होय छै । जेना बोदायल पानि पी लै छै तऽ कष्ट भऽ जाय छै ।

नानबाँऊ - कारण भेलै ने यौ ?

दूखा - हँ । कारण तऽ भेलै ।

नानबाँऊ - आरँ कारण जौँ मिल गेलै, तऽ निवारण खोजनाँय ।

गगन - अच्छा, दवाँञ ने ?

नानबाँऊ - हँ, हँ । दवाँञये ने निवारण छियै । तऽ ओ जे मेहनत कऽ कऽऽ दवाँय खोजलकै, सेहे ने भगवान चाहेँ देवता भेलै ।

गगन - ओ..!

नानबाँऊ - आ मोठ भगवान के घर के नै कहल जाय छलैह

दूखा - तऽ..?

नानबाँऊ - मोठ अरुणाचल के कहल जाय छलैह ।

दूखा - ओ..!

नानबाँऊ - ओय अरुणाचल मेँ जे भिक्षु या देवता बैँसार परै छलैह । तऽ ओकरा सभ के दवाँञ धन्वँतरिये करै छलैह ।

दूखा - तऽ फेर अमृत कलशँ कियै कहलकै ?

नानबाँऊ - कलशँ मतलबँ घैना आ अमृत मतलबँ दवाँञ । जे आदमी के मोरै (मृत्यु) सऽ बँचबै छै । ओकरे ने अमृत कहल जाय छै ।

अर्थात भगवान धन्वँतरि गुप्त काल मेँ एगो भिक्षु सँघक बैद्य रहै । जनिका पानि मेँ धनतेरस कहल जाय छलैह

। চূঁকি সঁস্গ্রত মেঁ স শ্বঞ্ঝব নৈ হোয ছনৈহ । তেঁয স কে জগহ পব হ উঁচাবণ মেঁ শ্বারেঁ ছনৈহ । গ্বপ্তকান মেঁ পঢ়ে নিখৈ কে ভাষা শাঁগত সঁস্গ্রত ছনৈহ । তেঁয ধা শ্বঁতেবহ ওয মোহব পব ছনৈহ । শ্বার্ঁ তহ সভ কোয ব্রুঁজন্ম গেনিযৈ, জে ভগরান ধন্বঁতবি রিষ্ণু কে শ্বরতাব নৈ হোয ছনৈহ । শ্বা নে কোনো সম্বদ্র মঁথন সহ নিকননৈ । ধবতী খূনন গেনৈ, ওয মহ সহ মৃদভাঁড কে রুপ মেঁ ষ্মনকব নাঁও মিননৈ । তেঁয ধবতী রুপী সম্বদ্র সহ ষ্মনকব নাঁও মিননৈ । ও রাস্তরিক রুপ মেঁ গ্বপ্তকান মেঁ এগো নামী গিবামী রৈষ্ঠ ছনখিন । চূঁকি উঁ শ্বসাধ্য বোগ কে সাধ্য কবৈ ছনখিন । তেঁয ষ্মনকা নোক ভগরান কহৈ ছেন ।
দ্বখা - হঁ, শ্বার্ঁ ব্রুঁম্মনিযহ ধন্বঁতবিযে কে ধনতেবস কহৈ ছেঁ । গোব নাগৈ ছিযেন ধনতেবস ব্রাঁব্রাঁ কে । সভ একহি সাথ কহৈ ছথি - জয হো ব্রাঁব্রাঁ ধনতেবস ।

শ্বপন মঁতরা editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউঁ।

১.৮. পবমেশ্বব কাপডি- নিনা নেখন- কক বিঁগহা দ্বণ খেত/ সামা নেন’ হো শ্বরতাব

পবমেশ্বব কাপডি- নিনা নেখন- কক বিঁগহা দ্বণ খেত/ সামা নেন’ হো শ্বরতাব

১

কক বিঁগহা দ্বণ খেত

শিব ভডিঞা ঘবরাঁনী গৌবী দাণকে রঁড দ্বখ। ঞাহে দ্বখ নণ জে ছনিঐ বজারেঁঠী, ভেনিঐ ভিখিযা রৌহ। রঁড দ্বখ। রঁড–রঁড দ্বখ। দ্বখোমে দ্বখ পেঠ দ্বখ। খানী খাযকে দ্বখ। সে দ্বখ শ্বপ্পন পেঠক দ্বখ নণ, চিনকা দ্বখে দ্বখ। ন’ দ’ ক’ দ্বণএ কোব রাঁনক— এক কাবতিক দোসব গনপৈত।

সে, ওণ দ্বনূকে ভখন পেঠ দেখি গৌবাকে দেহ ঝামব, কবেজ হহবৈ–ঝহবৈ। হক্কন কনৈত গৌবী, শিরকে রঁড নিহোবা মিনতী কবৈক। তদ্বপব ন ঘমৈ পঘনৈ ত’ রঁড রৌসৈ। ঘব পবিরাবকে দ্বনিঞাদাবী দেখা’ রেঁণ্বা ঠহনেনকে চিত্ত ভৈবক’ মন’রৈন—

—নিত দিন গৌবী শিরকে মনাঁরথি! কক বিগহা দ্বণ খেত

হে শির, কক বিঁগহা দ্বণ খেত। গে মাণ, কক বিঁগহা দ্বণ খেত।

রাঁপ জিনগীমে, স্কন–খন্দানমে শির নৈ খেতী গিবহস্তী দখনে, স্বননে বহৈ। শ্বা’ সে কএনে বহ’কে ত’’রাঁতে জায দিশ্ব’ রঁডী দূব। শ্বা জে খেতী কএনে, কব’কে বকমে নৈ জনন নৈে বহতে, তেকবা সে কব’মে শ্বরঁহ, পবমসিনেহ ত’ নগরেঁ, কবতে।

তহিদ্বশ্বাব শির ভডিঞা গৌবীক রাঁতকে, খেতী কবরাঁক খোঁচকাবকে, ঠাবি রাঁবিক’, ঠামে মঠেব দেথিন।

শ্বা’ এমহেব ঘবমেহবী গৌবী হকরাঁণ ন’ ন’’ক’ বৃঁঢ়কে নকমানি কএনে, ছিমানি ছোড়এন,ে বহনি

কক বিঁগহা দ্বণ খেত।

হে রৌবহরাঁ, কক বিঁগহা দ্বণ খত।

শ্বারঁ ঞা একদিনকে খেবহা রঁখেবা বহৈন নৈ। সে, একবা ঠাবথু ত’’ কত্রে ঠাবথু। শ্বপনে ঠবথু, ত’ কহিযাধবি, কতে দিন? স্কনকা দ্বন্নূকে ঞা বমা–কঠৌনা বহনি সরঁদিনমা নকমাণন কএনে—

—হে দানী, কক বিঁগহা দ্বণ খেত।

ग्राहि बे रां । ओत दिन रांते दोसवे भ' गेनै । ऐंठ ठेंठक', जोशी स्वठिया शिर कह' नगनखिन— हुं, खती कबरं, त' कबरं । ऐ रांतपव, कबरें कबरं ।
मवदके जखरंना रिंख–रांत कन्धं सहन जाउंक ? मनमे उंपकन जे कबरं, त' कजएक' छोड़रं ।
ग्रा जोशी, स्वठिया, स्ववफुवाक रंमरोंना चनना जोत खेत ।
चनना त' । ग्रारं पड़नैन समसिया । ह्मनका हव ने ह्माव बहनि । रैंन ने हवनदहा बहनि । से हे, ओत तिवत्तरंन नाथके एक नै,ं ग्रनेक उंपाय बहनि ।
हव रैंन नै बहनि, त' ग्रसब पसवपव ग्रनका ग्रानस', पमोजि गोवधवियाक' क', सपठेती भंजती क' क', हव–रैंन रौंवहरां नै नएननि । त' स ओ कएननि त' की कएननि—
सोमे हाँकिक' ग्रननि, रंसहाके ! रंहठाक' नएननि रांघके ! सहठन रंहठन रंसहा ग्रा रांघ जे केम्हना ग्राएन, त' भोना डाँठि डपेठक कहननि— हे हम तोबा द्वनृके ह'व जोतरौं ।
रांघ ग्रा रंसहा त' नजा रिंध्रुग्रा गेन— दृ केहन रांत रंजैंछथिन, रंताह जिका । ञा स्वनिक' ओसरं मठेब देनकनि । ग्रात'स' ठंविक' दोसव दिस डेग हनि देनक ।
ग्रात' बहे ह्नूत–पवेतसरं ञा कातक दखत। । से ऐ ग्रजग्रत ग्रनठांठन रांतपव हेंसक, शिरके ध्वग्रा नेनकैन । ञा सरं रांत नगननि शिरंके कठ–कठाक', कौठ । कौठ रांतस' ह्मनका पित्र देहमे नागि गेननि । से, हनिक' द्वनृ जनाबोके डेंञा देनखिन । एक्के माबिमे छठपठा खसन रंसहा । नोहड्डा पिठपिठाक', दोदाबि देनखिन रांघोके । माबि चोठे, ओहो ऐंच गेंचक', कहनमे ग्रारि गेन, रैंचबा रांघ ।
डबे, सरं सकदम । कनरंन सरं चुपचाप रौक रिंनाज भ' जाजत गेन ।
चहता, त' की नै कवता । हाय बे हावन ! निनरां रौंह–जुतिया प–ब–त्त !
—तिवस्वन तोबिक' ह्माव रंनाननि, भंघोठनाके हविस ।
जठा तोबि हवनधहा रंनौननि । रंस्वधाके रंनौननि चास ।
एकदिस जोतननि रंसहा रंबदके दोसवमे जोतननि रांघ
प्वकरं पछिम ग्राँतव रंन्ननि, खतके कएननि चास ।
ग्रा से देखि गौबाके मने उंनठि गेननि । धवतीपव डेगे ने पडनि । ह्मनसनि उंताह्मन भेन, ऐ ग्रंगने ओत ग्रंगने, नाठो गौबा ठान पवोसके दाजमाज नग रंडाज छिनकरंथि— हे ऐ, ह्मनी चिननी ! ञासरं देखनखिनग' गनपैत रांपके किवखी किवदानी ! ओहो ग्रारं गिवहस्ती कैनखिनह' । ग्रारं हमबो ननाड्ढी नै नागन बहतनि । ह्मनको भिखमंगिया पद छुठि जएतनि । ग्रारं हमबो केउं नै कहथिन— घबमे किछु न देखड्डी हे । कोठी भबी भमुह पडन ग्रछि । घबमे म्वसबी डन्ड खिंचेएब ऐ !
ह्मननी माज, चिननी गामरांनी गौबाके ह्मनास देखिक' ठुंह्मब–ठुंह्मब देखथिन रंकबरंकब स्वन थिन, रांतके भबना उंताबा किछु नै देथिन । म्वर्बबी भतखाखबी मताबिके हिनकव ञा ह्मुसि रंडाज नै ग्रबघननि । ध्वग्ररिंते दोहसा देनकनि—
— हुंहुं रुंम्वनी रुंम्वनी । जाउं जाउं घव जाउं । रैंसी रंडाज नै छिनकाउं ।
कहियोके नै से ओत दिन भतखोखबी मताजबके रांत, गौबाके गौबाके कौठ नागि गेननि । तैयो नदकने कहनखिन— ऐ पडोसनी दियादनी ! हिन केना कहैछथिन । ओ दस पाँच रिंगहा ग्राजए खेती कएनखिनह''। न द क हमबा चाजबे पवानीके पेठ खबचा । हम त म्वठी खाँड भिखमंगनिए भिछास' केम्हना जोगाताग्याक',खाठिरंचाक, दिरंस ग्रजब कबैत ग्राएन छिऐ । खेतीक एते ग्रनेन उंपजा त हमबा घबेरंहबे ठेनन छिठाएन बहते ।

—কহনক জে। ৰঁডেকে ৰঁডাজ ঘ'ব চুরৈএ গে দাজ। ঘব নৈ দ্বথাবি, চনৰাঁবমে কেৰাঁড নৈ করু।

ঐ থহী ত থনপতিথাঁন হোজছী। হম ত' দেখরেঁ কৈনিএনহঁ, গনপৈত ৰাঁউকে হব জোতৈত। খেতকে চাসিক সমাব তেখাব কবৈত থপন চশমস দেখনিঐনহঁ।

—হঁ ত' ঞা কদ্দ ত' ৰিঙ্ছন ৰাঁনি কথী দেনিঐনহঁ ৰোঁথ''না'? থপনা ত থজ নৈ থা মাঙ থজনিঐথ ৰিঁথা থা ৰৈঠন ছিনকৰৈছিঐ ৰঁডাজ।

হঁ, জথার্থ ৰাঁত বহৈ সেহে। থপনা ত' ঘবমে কিউঁছ কথূ বহনি নৈ। তেঁ হবৰাঁহ হব হিনকা কহনে বহনি কিনকো ঘবস কিউঁছ ৰিঁথাৰাঁনি মাণ্ডিক''থান'।

—জাউঁ জাউঁ, হে থহী ঘব জাউঁ। থনকব দখাউঁস নৈ করু। মঙনিঞা ভণ্ডিঞা ভাঙ ৰোঁএননিহ থা থাক ধথূবকে খেতী কএননি ঐছ।

নপকনে গৌবাজে খেতপব গেনা ত' দেখননি—

একদিস ভোনা ভাঙ ৰোঁএননি, দোসব দিস ৰোঁএন থাক ধথূব।

ঞসৰঁ সোগসন্তাপ দেখি গৌবা মথাহাথ ধ' হাবি, ঝমাক ণ্বদ দ' ৰৈসনীহ—

—ৰঁসনি গৌবা মনহি রিচাবথি! কেহন ভোনাকে গিযান, গে মাজ!

২

সামা নেন' হো থরতাব

— থএনৈ কাতিক মাস হো ভৈযা! সামা নেন' থরতাব!

ফল্মকিক' চিল্মকি উঁঠনৈ নাঠো জনাবো ছৌডিযা। ছমবঙ্কেঁযাঁ ফদকেঁযা কবৈত, উঁছনৈত ফদৈত, দৌগনৈ। ঐ থঙনে ওজ

থঙনে নপকনে ঝপকনে নহানোঠঁ হোজত, সৰঁ সখীসৰঁকে ঘবেঘব জা' জা' ক' কহি থএনৈ, সঙোবিযা ৰাঁন্হি সামা ৰঁনৰঁ' না' মঠিকোবৰাঁমেস' গারিঁস মাঠি কোবি থান' না'।

থাৰঁ না', প্বছৈছী জে কেনা গেনৈ? হমবা কহ' কহৈছী জে কদ্দ কেনা থএনৈ? মব, ফত্তা গোবে গেনৈ। রিনাজ গোবে থএনৈ। তৰঁ কহরৈ জে নঢ়কী ছহেনৰী সোম্ম ৰঁঠিএ গেনৈ? জহিনা গেনৈ ছমকী তহিনা কনৰঁন ঘূবি নৌঠনৈ? ত' হম কহৰঁ নৈ! সে, ঞা কৈনা নৈ কহৰঁ তেকবো ৰাঁত জানি ৰূঁঝি নূ। ওকবা সামা ৰঁনৰঁ' জহৈঠঁ নাগন বহৈ। মনমে থানন্দকে হিনকোব বহৈ। ঐস' চুস্তী–ফূর্তি ৰঁঢ়নে, মনমে উঁমঁগ উঁস্োহকে রিঁডব্ো রিঁহাডি বহনে, ওকবা গোবমে পাঁখি নাগি গেন বহৈ। সে, পবী জিকা উঁ উঁড়ন উঁধিথাজত চনৈ।

ঐ থঙনে ওজ থঙনে, সখী থঙনে, ৰঁহিনপা ঘবে নপকনে জাজক থা সঙী ঘবেস' দনকনে কহিক' ঘূবি থরৈঁ। ঐ গনী দ'ক' এক থঙনামে ক্ষন্নসনী ঠুকৈ থা ওজ চোবগন্নী দ'ক' ৰুঁন্ন দ' ৰঁহাব ভ' দোসব থঙনামাহে ফেকু ৰুঁন্ন দ' নিকনৈ। উঁ ক্ষনৰুঁনহী কোন ঘবকে কোন দোগন্নী থা কোন চোবগন্নী নৈ দেখনে গমো বহৈ। থা কদ্দূঁ ওতনে? উঁ কেকব ঠূঁঠন ঠাঁঠীক রিঁহ থা ভসকনহা স্বঠকন্নী ওকবা নৈ দেখন বহৈ? সৰঁ বেহন–খেহন, সৰঁদিনমা ধাঁঙন–ধ্রুঙন ধ্রুবপ্পঠ উঁঠাএন বহৈ। সে, নপকনে ঐ সখী থঙনা জাজক থা এক্কে ছড়পানমে ধৰাঁক দ' ওজ ৰঁহিনপাকে থঙনাকে প্বণ্ডি জাজক—

— চনূ, হে সখী! চন, গে ৰঁহিনা! সামা ৰঁনৰঁ না', মঠিকোবৰাঁমেস' মাঠি কোবি থান' না'!

থঁঠগব গিবহতৰাঁ ঘবকে, নৌএ–কৌঁএকে একনৌতী ৰেঁঠী ছে, জনাবো। কফনতে থারেশৈ ওকব ৰঁৰাঁ বহৈ

জোতখী পঁডিতস’ না গ্বনাক’ ধবএন বহৈ। পতবা উঁচাবিক’, দিন–পন, নগন রিচাবিক’, গবহ–নক্ষত্ৰব গ্বনিক’, ঠিঁপৈনমে ওকব না’ ধবএনে বহৈ, জগদম্মিকা ! ৰঁড় নক্ষনমানি, গ্বনৰঁন্তী ভগমনিঞা ঞা হোএত জৈজমান ! সে, কবম ভাগ দেখক’ ঞা ৰাঁত কহনে বহৈ জোতখীজী।

খ্বাৰঁ না’ প্বঠিত–ৰঁভনা ত’ খ্বপন পোথী–পতবা সমেঠিক’ কএনক জতবা। সিদহাৰাঁবীকে মোঁঠবী ৰাঁন্হিক’, দান–দৈক্ষনা গতৈনক’, খ্বানন্দ বদ্ধ ! খ্বানন্দ বদ্ধ !, নীকে–স্বখে বদ্ধ ! সৰঁকে ভগৱান খ্বন–ধন, ঔবদা খ্বাবোগা দিখ্বএ ! সে, খ্বসীবৰাঁদ দ’–দ’ ক’, ভেনা বিঁদা, খ্বপন ঘবক’।

খ্বা’ৰঁ না’। তৰঁ, একবা ঘব’নোককে পবন ফসাদ, ভেনৈ খ্বপতকান। ত’, সে কথীকে ? নাহ কহ’কে ! জগদম্মিকা নাম কেকবো কহনে নৈ হোঞক।

খ্বখৈনতে ত’ প্বঠিত নীকে স্বখে বহ’কে খ্বসীবৰাঁদ দেনে বহৈ, ত’ ঞা ভদৰাঁ কথীকে ? ত’ সে নৈ ৰুঁঝনিঐ ? খাঁখি দেনা, কান দেনা, নাক দেনা চপঠা। হায হো সিবী সপতা। দবদ্বনিঞামে, সাসত্ৰব–প্ববানমে, দেৰাঁ–দেৰঁতামেস’ জে নত্ত্বে নীক সগ্বনিঞা না বহৈ, সে প্ববহিত খ্বানি, স্বমৈবক’ না ত’ বাখি দেনে বহৈ খ্বা খ্বাৰঁ ওকবা কহন নৈ হোঞক ত’ উঁ কী কবৌক ? ৰাঁনবকে কণ্ঠ্ণ সোভৌ কেবাকে ভাব !

খ্বাৰঁ না’, ওকবাস্বনকে জনদম্মিকা না কেকবো কহনে নৈ হোঞক। কবোঠি উঁপায কএকৈ, কতৰোঁ কোনো ধবখন কবৈ, কেম্মনা কবৈ, ভ্ৰৌডিযাকে উঁ নাহ ওকবাস্বনকে কহএৰেঁ নৈ কবৈ।

ঐ স্বভ নীকো ৰাঁত না’, খ্বাৰঁ ওকবা ৰঁৰেঁকে সৰঁনোক উঁনৃনৃ ৰাঁনব ৰঁনাক’, উঁনহনিঞা উঁপবাগী থ্বথ্বথৃথৃ কএনে বহৈ

— মব, ঞা কোন না’ জে কেকবো কহনে নৈ হোত্ত্বে ?

— খ্বচ্ছা হো ছোড়, মাব গোনী। জাএদে ওঞ প্ববহিতৰাঁ ৰাঁতকে ধোরিযাহী খত্ত্বামে। ৰুঁঝন’ জে গ্বনন–চুনন, ৰেঁদ–পতবা উঁচাবন নাহ, পঁডিতৰাঁকে দান দৈক্ষনা সঙে গেনৌ, ৰুঁবনৌ। ৰঁৰাঁ খ্বপন কক্ষনতী দ্বনবিযা পোতীকে না বখনকৈ

— জনাবসী ! বহৈ ত’ প্ববহিতে সনকে। তৈযো ঞা স্বগ্বম স্বরিস্তা না সৰঁকে কহাঞক। জনবসী। হাক পাবৈ, নাহ ধ’ ক’ গদ্দহ কবৈ— জনাবসী ! গে, জনাবসী ! গে, জনাবো ছে গৈ !

ওকব সখী ৰঁহিনপা ওকবা কহৈ, জনাবো। হে, জনাবো ফ্ৰন ! জনাবো সখী। ছোঠকীযা ভৌঁডিযাসৰঁ ওকবা, জনাবো দিদী।

হুঁ, কহৰৈ ত’ ওকব নাহ খ্বাঞতোবী কহিযো কেউঁ নৈ ঠেঁঠ উঁৰাঁনি নগএনে বহৈ খ্বা নৈ কেউঁ নাহে, রিচ্ছনে রিগাবনে বহৈ।

বাড়চাঁঠ জিমদবৰাঁকে খেতমে একদিন ওকব গাঞ ম্বহ দেৰেঁ কএনকৈ কি ওকব ধবৰেঁধাকব ৰঁহিযা চাকব সিবিপতিযা মনেজবা, তবক্কা গাঞবেম্বহে হহকাবনকৈ ম্নম্নকাবনকৈ— হে গৈ, বমৰঁবনাৰেঁঠী নাহো ! কনৰঁন খ্বপন গাম–মান হঠা, বোম। নৈ ত’ হে ঞা সৌসে পৈনা–নাঠী, নীচা উঁপবী দ’ক’ পেশ দেৰৌ।

গাঞবে ম্বহে খ্বপন না স্বঞনক’ ওঞ দিন উঁ ৰঁড কাননা বহৈ।

—খ্বএনৈ কাতিক মাস হো ভৈযা ! সামা নেন হো খ্বরতাব !

ছনেমে ছনাক ভেনে। কনিকে কানমে ৰঁম্মতেগোঠেকে কহি খ্বএনৈ। সৰঁ সখিসৰঁ সঁগোবিযা ৰাঁন্হি নপকনে ম্নঠকাবনে চননৈ মঠিকোবৰাঁমে মাঠি কোব’। খুবপী নেনকৈ হাথক’, ছিঠা ধএনকৈ মাথপ’। নরকন ম্নঠকাবনে চননৈ— স’–খ্ব’–খ্ব–ৰঁ’ ৰঁ–হি–নো। মঠি–কোবৰাঁ কেব’ হে–এ–খ্ব’ ও–খ্ব–ব !

—সে, খ্বএনৈ কাতিক মাস হো ভৈযা। সামা নেন হো খ্বরতাব !

কোন নৈ কোন দেশ মাঠিকে নোক দহা ধসাক’ খ্বাএন বহৈ। মাণ্ডি চাণ্ডিক’ কমাএ খ্বাএন বহৈ। সামা দিযা ওকবা ৰুঁঝনে স্বননে নৈ বহৈ। সে, ছগ্বনাএনে পৃছি ৰৈহসনে—খ্বাগে মাঞ ! কহ গে দাঞ, সামা দ্ববগা ছে কী ?

ঙ ভগতিন, কনপিক' দসো নহ জোডিক', সাতো ৰঁহিনী দ্বস্মাকে গোব নাগিক', কহনকৈ— নৈ, বে নৈ ! ঞ সে নৈ নাগী ।

— কী গৈ কী । কৈন তৌঁ হমবা কহত', ঞ সামা কিস্বন ভগমান হৈ কী ?

নগনে থ্বথ্বাক', ওকব ম্বঁহ দ্বসি দেনকৈ— খ্বা দ্বর্ব্ব খ্বভেনৰাঁ, পদন ঠনকা— বে, নঞ বে নৈ । ঞ কিস্বন গোঁসাঞ নৈ নাগী !

জানি স্বমঞবক', জনতৰঁ নাগী সোহর্দে ম্বহে প্প্ছনকৈ— কদ্দ, যৌ◌ে পঁডিত ! সমম্মাৰঁ' হো প্ববহিত ! সামা কোনো ভগমান ছে কীঃ?

পেঠমধৰাঁ প্ববহিত, পতবা দেখি জৈজমৈনকাপব জতবাকএনে জাঞত বহৈথ । সে, ও তহনমে কহনখিন— নৈ যৌ জৈজমান, নঞ ! ঞ ৰেঁদ–প্ববানকে নৈ, নোকপ্ববানকে কথা–কহিনীমেকে নগঞত খ্বঞছ !

ৰৌথ্বাএন–ঠহনাএন, দহা–ভসাক' খ্বাএন ঠহনেনৰাঁকে মগজমে ঞ ৰাঁত ঠুকৰেঁ নৈ কবৈ— জা বে জা ! খ্বাহি বে ৰাঁ ! তৰঁ, ঙ খ্বরতাব কেনা ক' নেনকৈ ?

খেত–পথাবস' ঘুমি ঠহনিক' নৌঠন প্ববনা ৰুঁঠৰাঁ কহৈছে খ্বা গেন্হবীযো ৰুঁঠিযা ওঞ ৰুঁঠৰাঁকে ৰাঁতকে হঁমে হঁ, স্কঁহকাবী ভবৈছে— ভনে ক' নেনকে ! খ্বপন গাঁ–সমাজমে, ঐ মিথিনাম, ঞ সামা ছে ভাঞ–ৰঁহিনকে ৰৈবসাঞন পরনী ! ঐ সনাতনী নোকোস্রের খেনোস্রেরমে সৰঁ ৰঁহিনো ছে সামা ! সৰঁ ভাঞ ভেন সাম্ভ !

চিকনাৰাঁনী চিকনম্বঁহী চিকনাক' কহৈ ছে । কহৈ ছে কী, সমাগীত গাঞৰেঁক' স্বনা ৰুঁম্মা দৈছে—

—হমবোকে সাম্ভ ভৈযা, ঘোড়া চঢ়ন খ্বারেঁ হে !

— ৰিঁবদা ৰোঁনমে খ্বাঞগ নাগে, ওহে ম্বম্মারেঁ হে !

খ্বদ্দপব ওকবা খ্বকচকাএন রিধ্বখ্বাএন, ৰঁক, ৰঁকনেন জিকা ঠাঢ় দেখি, চবচব ভবভব ৰঁজৈত, চিকনাৰাঁনী হমবা ত' ঐস' ৰেঁসী নৈ ৰুঁম্মক' খ্বরেঁ হ'ৰঁ' ।

ভনমন বমজতনা গ্থ্বাব ওকবা ৰোঁধি, পবৰোঁধি কহৈছে— পঠুখ্বা রিঁদ্বখ্বান নোকসৰঁ ৰঁজৈছে, সাস্তুতব প্ববান কহীঁদ্বন নিখনছে জে সাম্ভ ছিঐ ভাঞ ! খ্বা শ্যামা নাগী ৰঁহিনী ! ঞ দ্বনূ ছিঐ ভাঞৰঁহিনী ! কিস্বনিঞা ভগমানকে ননকিবৰাঁ–ননকিবৰী ।

—গ্রহ্ণকথা, স্বখসাগবমে ঞ কথা–প্ববান খ্বাএন হৈ ?

— জাঙ–জাঙ, ৰঁবে ৰাঁতকে মেহিখ্বএনে পেঘবএনে ছী ! বে, ঞ নোকমানসকে, নোকনাঠাঁ, ঞ সামা খেন ছে । মাঞঠৈকে সমা, চকেৰাঁ ৰোঁন–তিতিব, সতভৈযা, সপ্তবিসী, চুগনাসৰঁ ৰঁনাক', খ্বওবো ৰঁম্মতে কিছুসৰঁস' বচি–বচিক', ডানা সজাক', ডানামে জগমগ জোতি, দীপ জবাক', সঁম্মবতিযামে সামা খেন খেনৈ ছে । মিথিনাক নোকমানস, সামা–চকেৰাঁকে, নোক বীতি–নীতি, নৈষ্ঠিক ভার–ভাস', খ্বপনে ধবমকথা গঠি–মঠিক', নোকগীত–নাদমে সজা–ৰঁসা, সদানৈতস' সামা খেনৈত খ্বাএন হঞ ।

ৰেঁদ–প্ববান জে জেনা কহৈত, ৰঁখানৈত স্কখএ, মিথিনামে তীন ভাঞ–ৰঁহিনকে পূজা পৰঁনী ৰঁড নিগ্গা ভারকে ছে । সৰঁস' পহিন ভেন— বাখী ! প্বঠিতস্বন, পঢ়ন–নিখন নোকসৰঁ, দোসব সমান–সঁস্গ্রতিকে নোক কহত একবা বঞ্চা–রক্ষন ! নঞ্চমী খ্বা দানী–ধবমী বাজা ৰঁনীক ভাঞ–ৰঁহিনমে পূজা — 'যেনরক্ষোৰঁনীবাজা ! দানরক্ষোকহাৰঁন ! মাচনঃ মাচনঃ ।'

দোসব ভেন, ভবদ্বতিযা ! যম–যমীকে পূজা ।

খ্বা' তেসব ভেন, সামা–চকেৰাঁ ! নোকনাঠাঁঃ সামাখেন । ভাঞ–ৰঁহিনকে খেন পূজা !

কম্মে কনছেপেমে একব কথা কহিনী কহি স্বনৰৈছী—

খপনা ত’ বহৈ গেরঁবরাঁ কিসনা চোব ডঁচক্কা। চোবীযো কথীকে ? ত’ মক্খনকে। খাবঁ না বজারেঁঠা ভ’ক’, খপনে ত’ খপনে, সঙ সঙরেঁ ছৌড়াসরঁকে ন’ক’, ঠুকা–ফবকী নাগিক’, দিনে দেখাবে মখন চোবাক’ খা নৈক। খা ডঁন্ঠে গনগবহা গানরঁজাক’ মুঠফুসকে ছেঁর ধ’ধ’ ক’ রঁজচ ছিটেঁক জাওক। দূধ–দহী মক্খন রেঁচ’রাঁনীসরঁকে রঁঠঘেবী, রঁঠমাবী কবৈ। পবেকে নামে নসবঘঁঠী কিবদানী কবৈ।

খাবঁ না’, ভ’ গেনো ন’ ওহি ওহনে রাঁতকে চানি চনৈন। খা ঐ রাঁতকে ধস রাঁওন ধবৌক কিএক নৈ। কহরী কোনো রেঁজায ন’ হৈ— ‘জেকব সাউঁস ঠকনামে খাযত ! তেকব প্বতৌহ হোর্‌রেঁ কবতে ঠকনা হগনী !’

কিস্বনমাকে খপনে নযা নৌতাবী গ্রত–কিবদানী রিঁসা গেনৈ খপনে সিবে।

কিসনাকে এগো রেঁঠী বহৈ। না বহৈ খামা। নোক কহৈ সামা, সমা !

সামা পান সন পাতব বহৈ। ফূন সন কোমন স্বন্নবি বহৈ। জেহনে দেখ’–স্বন’মে স্বন্নৈব বহৈ, তেহনে শীন সোভারমে খহনদগবি গ্বনগবি বহৈক। সত ধএনে বহৈ, ভঁ সতরঁবতী।

ওহী নগব বাজমে বহৈ, এগো প্বকবা–চুগনা, ছুধবা–ছিনবরাঁ। ভঁ নৌকিযা নাগিক’, ধ’ পকডিক’, সামাকে সীন ভঙঠাক’, খপনেমনে ওজ্জৈত প্বওঠক’, ভঁ ছিনবপন কব’ চাহৈ। সে, ভঁ কতরোঁ ঔঠ়ী–ঘৈ কঠনকৈ, ছিছবী–পঠিযা দেনকৈ, শিনো সিনরঁন্তী সামা ওকবা হাথ, পজব নৈ নগনৈ।

সে, ভঁ পঠপঠা ছুঠপঠাক’, হাবি–ক্ষবিক’, রঁদনা নিখ’, রেঁপাজন কব’ না’, ভঁ ওকব রাঁপ কিস্বনিঞা বাজা ন’, রঁযরঁন্তী খাওগ ডঁঠাক’, প্বতবী নাওবক’, চুগনপনী ক’ কান ভজব, ভোজব দেনকৈ জে তোহব রেঁঠী, বিসী ফমাবসঙ নসবঘঁঠী ছিনবপন কবৈ হও।

জেনা খপনে কিস্বনমা কহিযোকে কনিকো সতরঁবতা বহএ ? চুগনাকে চুগনপনিরঁনা রাঁত স্বনিতেমাতব কিসনা রাঁপ, খপন রেঁঠী সামাকে সোমে সবাপ দ’ দেনকৈ— মানর তন তিযাগিক’, চিড়ৈ রঁনি জো ! ঐ ঘব, রঁশস’ নবহাওগ ছোনে, রৌনেপ’, রৌন জঁঙন ধ’ নে !

খা ওকবা রঁনরাঁসী রিপৈত, চকরী চিড়ী রঁন’ পড়ন বহৈ।

কিসনাকে রেঁঠা সাম্ব জখৈন জে রাঁপকে ঞা খন্বেবী কিবদানী স্বননকৈ ত’ রাঁপকে রঁড রাঁত কহনকৈ, রৌহততে ফৈমওত কএনকৈ। ওখে–রিঁখে ঘবস’ নিযাবা নিকানা ভ’ গেনৈ।

ভঁ জোগ–জপ ডঁছম কএনকৈ। সামাকে সবাপস’ ম্বকতী দিখএনকৈ। খপন সহোদবী রঁহিনকে চিড়ৈস’ মানর তন যোনিমে নৌঠা খননকৈ। ওবখেপব সাজি–রাঁজিক’, যমকাক’ বিসিএ ফমাবস’ ফেউ সমাকে রিঁখাহ–দান কএনকৈ। ওকব ঘব রঁসএনকৈ।

দ্বখাপবকে ঐ খিস্সাকে, সমাকে গৌবরী গ্বমানী দবেগী সাম্ব ভাওকে ঐ মহা হাগী খন্ববাগী, ধবমী রাঁত খা স্বধবমী রাঁত, রেঁরঁস্থা না’, ঞা সামা–চকেনা খেন খেনন কবৈছে।

জারেঁ ধৈব মহবাজী সমাচকেরাঁকে ঞা খিস্সা কহনকৈ, বমসতিযা মতাওবকে হিচৈক–হিচৈকক’, ভকব–ভফব কনাওক। দ্বনূ খাঁওবস’ সিসন নোব চুঐ।

—নৈ কানূ, নৈ খিজূ, হে বমসতিযা মাও ! সামাকে ভৈযা পবতাপে ওকব রিপৈত হবন–ভছন ভেরেঁ কএনৈ। তৈস’ সামা দ্বখে রিঁবোগে খাবঁ নৈ কানূ।

ফহেসো ফাবি হিচুকৈত, সিসকৈত ভঁ কহনকৈ— পহিনে ত’ হমবা সামা না’ কনাওত ছন। খা’ খাবঁ খপন সিযা, সিতিযা না’ কনাও হরেঁ !

খকচকাওতে ধতপতাওতে প্বছনকৈ— ঐ কেকব রেঁঠী সিযা ? কোন গাঁকে কেকব ধীযা সীযা ? ওকবা কী কথী ভেনৈ ?

—কী নৈ ভেনৈ ? কী নৈ কএনকৈ, জনকজী রেঁঠী সীতাকে ?

... বহৈ সীতা সতী, খা খপনে মঙচ্ছুখা বাম ওকবা ঐরঁ–ছেঁরঁ কনঁক নগাক', নাহকমে রঁনরাঁস দেনকৈ ।

....কবিণ্বঠরাঁকে হানি–গবানিকে কোন রাঁত, কোনো গত্ববমে দযো–মযো নৈ নগনৈ ।

.... দেহো নৈ সিহবনৈ রেঁনজ্জা বজা বামকে ।

.... জান নসকাব, পযব ভাবী বহৈ সীতাকে । তেহনমে জে ওকবা ওত্বে রিপৈত পড়নৈ !

.... সে এক্কেঠা ওকবা খপ্পন খহেবিযা ঠহবিযা ভাগ নৈ বহৈ, তেঁগ নে ?

..... দৈরা দেন কেহনো ভাগ বৈহতে, ত' সমা জিকা ওকবো সরঁ দ্বখ রিঁপৈত বহন ভছন ক' নিতে !

.... ওকবো নামে সানে মাসে পরঁনী হোগতে ! এতৌ, ওকবো কথা–কহিনী কহৈতে !

.... নোকগীত গৈতে, পূজা পবতিগ্গাসরঁ হোগতে !

.... কোনো রাঁপ প্বত সন্তান জে জনমারঁ' চাহৈছে সে কী খানী মবনাপব ম্বখ রঁত্তী, খা গযা গঁঙামে পিঁডরাঁবীএ কবরঁ' না' ?

নৈ, হৌ দৈর নৈ ! খপন রেঁঠীকে নহিবা–সৌসবাকে, খাযন–গেনকে বহরঁঠ রঁনরঁ' না' । রঁহিনকে দীনতা খদিনতা ঘেবনাপব, গাঢ় রিঁপৈত পড়নাপব, ওকব খসবা, ছাহিবী না' খভগনী রঁহিনকে ঠেমহী ঠাহিবী রঁনরঁ' না' !

জানি স্বমবিক', গোব জঁতৈতকান গ্বনগবি খখিযাসী প্বতৌহ প্বছনকৈ, স্বহরেঁ সাঙঁস', নঠনঠ ছঠছঠ কবৈত নাঢ়ো পোতী প্বছনকৈ, গ্বন–বতনি রুঁঠিযা দাদীস' ।

তৈপব গিযান গ্বণ ধিযাননকে মূন ম্বড়হন ধবমকে রাঁত সাঙঁস সিখএনকৈ ওগ প্বতৌহকে । সে, খাগবিম খাগ্ না', দাগ পঢ়এনকৈ পোতীকে—

—সামাকে রঁড খাগস, সতিযা ছে !

—সাম্ব সামা খা বিসী–প্বত÷চকরাঁ দের–পিতব সবিখে বহৈ !

—ঁঙা খেননে ভজি ভেঠৈছে, শৈজিপরৈছে । স্বখ–প্বন, রঁবকৈত ভেঠৈছে ।

সমতোনিযা ভাঙঁব ভরব মাবি, নাচি–নাচি, নঠব–পঠব ছমব–ছেঁযা কবৈত, গারিঁ–গারিঁ কহৈছ—

—ধবম ধবম ধবম ছে ! প্বন প্বন প্বন ছে ।

— ধন ধন ধন ছে ! হঁসী, খুশী খানন্দ ছে !

খোঁবকিএ রঁযসস' সমা খেন খেনৈত–খেনৈত ঝখবী ম্নুনফ্রঠ রূঁঢ় ভ' গেনৈ । নাঠী ঠেঙা ন'ক' নিরঁন রৌকনী ভ' চনৈছে । ম্বহকে সরঁহেঠা দাঁত ঠুঁঠি খসনে থোঁথী ভ' গেনছে, তৈযো ওকবাসন গনগৈব গীতিহাবি গাঁমে খাঙঁব কহাঁকেঙঁ দেখ'মে খরৈছে সে, ওকবাস' প্বছনিঐ সমাকে রঁবনেমা ত' খপসিযাঁত হোগত রাঁজনি— মব কী, কেনা ছে ?

হমবা কহ' কহৈছী, সমা কথী, কত্বে ছে ? তৈপব হম কহরঁ, সে ঙা রাঁত প্বছূ নৈ, রুঁম্নূ ! একবা রুঁম্নূ খা গদ্দূ । গহিক' মদ্দূ । ঐ রাঁতমে দোহা নৈ নগাঙঁ । একবা মনস' খরঁধাক । ঙা সরঁ স্বমৈবক' স্বীকাক !

খহী রাঁতকে সিঙহেসবা চৌধবী কহনকৈ— হঁ, ত' কী । রুঁঢ়ী ঠীকে, নীকে কহনক । খা হ,ে হম ত' কহরঁ একবা রঁচন পবমান মানূ । ঐস' রঁড স্বখ, রঁড প্বন হোএত । সরঁ তবহেঁ ভবন প্ববন বহরঁ ।

রঁড চনন চনতীরঁনা চনিত্ববা ওঝা–ধামী কহনখিন— হম জে কহৈছী, সে স্বনূ । ঐমে হবখে হবখ, খানন্দে খানন্দ ছে ! খা' সে, সামা খেন খেননমে ! সমাকে ডানা ফেবনমে । নেম নিস্ঠাস' গীত গৌনীমে । সামাকে ধী–রঁহিন মানি, একবা সনাতনী নোকরিধিএ পূজনমে !

খত্ব' ভাগকে পূজাকে রুপমে সানে–সানে, সরঁ জাতি, সরঁ গাম ঠৌনমে, সরঁদিনাস' নোক ঙা খেনপূজা÷নোকনাঠ্য,

মানে সামা–খেন খেনাওত ছথিএনৈএ। সামাকে গীতে ছৈ, একব মন্তব। লোকশ্রুচা, লোক সামবেদ ! সামা গীতগৌনী মানে সামা সামবেদ–গাযন !

— ছথিএনৈ কাতিক মাস হো ভৈযা ! সামা নেন হো ছরতাব !

সবঁকে দিন–পাবস, ভাগ–ভোগ এক্কে বঙমে নৈ বহওছৈ। ভগমানকে লীলা, কোও ঘব হঁসন, কোও ঘব কানন হোওতে ছৈ। ছা কাতিক মাস গবিবঁ–গুববাঁকে নেন পড়নে পহাড়সনকে হোওছৈ। এহন বিপৈতমকছা দিন সমৈযা গবীবঁহাকে কঠনে নৈ কঠাওছৈ, খেপনে নৈ খেপাওছৈ।

বৌঁওন দ্বখ কক' জে থ্রাঁউস মকছা কঠননে–খোঁঠনে বহৈছৈ, দোতবা খেতমে বোপনী বৌঁওন কএনে বহৈছৈ, সেহো সঙে নাগন সওঠ, সওধ গেন বহৈছৈ। ছা গবিবঁহাকে, বড়বাঁ কসৈযা ধওনকাহাস্বন কর্জো–বঁর্জা নৈ দৈছৈ। বৌঁওন বঁুতাতকে কোনো নবঁবোমিবঁব ছায ছাগবৈত বহৈ নৈ ছৈ। গবিবীঁকে মাবন, ঘবখর্চাকে কঠমঠী বিপদাস' মমাবন, কএ–কএ সাঁমকে উঁপাসন, পাওনে পী–পী ক' পেঠোঠৈন দেনে, ভথনী বুঁঠিযা ঞা সমাকে গীত স্বনিক' ছাউব মূব মমান ভ'ক', মখে তপৈ ছৈ—

—কী কক ? কত্স' নাউ। এহনে সমৈযামে, দর্সঁে স্বকবাতী, জিতিযা ছঠ পর্বনীকে কেম্মনা পাব ঘাঠ নগৈনিঐ। ছা ঐপবস' সঙেনাগন ছাবঁ ছথিএনৈ সমা। ভবদ্বতিযামে ছথিএনৈ মবনী ছৌড়ীসে কহৈছৈ— বঁম্মদিন ভ' গেন সামা খেননা। ঐ দাবিঁব সমা খেনিএক'' ঠকসবৈঁ ছপন সৌসবা।

পিত্তে–খিসে নান ছঙোব ভেন, মবনীকে জবমজবী ভসবৈঁঠী ভৌজাও, ওকব ন্বছা–বঁস্তবকে সৌনা–বৌঁকঠাক', ওওকে মোঠবী বঁনাক' নিছোধাহে ওকবা ছাগূমে ছানিক' পঠকি দৈছৈ— নে, জো ভাগ ছপন সৌসবা। ভন ভাও ব,ে নে প্ববী ঘসক ছপন ঐ খঙঠন–বিঁনঠন নৈহবা স'। এহন ঘঠন ঘবক কঠমঠী কৈতকী সমৈযামে, ঞা সমা বঁহন্নে এত্ত' বহত ত', একব পেঠপোসা পেঠমধবাঁ সাঁও, একবে বঁহন্নে এত' ছাবিঁ জাএত। একবা ত' একবা, তবঁ ফেক ওকব ছখনবীবৌঁবা পেঠকে, কেনাক', কত'স', কোন ধবানী ভবতে ?

ওনতী নাগি ওঙঠি বৈঁসন মবনী মাওকে ঐ বাঁতকে বঁড় দ্বখ বিবোগ নাগি জাওছৈ। ননৈক–মমৈকক' গাওববে ম্বহে কহৈছৈ— নৈ জএতে, এত্তে বহতে। সমা ভসৌনীকে বিঁহান ভেনে জএতে।

—ছা খএতে কথী ? হগনাবী হগন ? ভৈব থবিযা, পবসন নগা–নগা জে পেনাঠ তে, সে ফেনূ কত্'স' ছএতে ? কনমনাওত–ছনমনাওত, ঠোহবাওতে ছঠকী–ফঠকী বাঁজি ভগাবঁ' না' উ মৌগিযা ওনা বঁজৈ— ছা' ঞা নৈ জএতে ত' একবা পেঠপোসা সাঁও সেহো ছাবিঁ জ্বমতে। তবঁ ওকব ভবতানকে ভবতে ?

সাবিঁককে স্বখনৈহিযা বুঁঠিযা হও নে, সে ওকবা কাজ ধন্ধামে কোনো নবঁকী নৈ থম্হতে, সকতে। ধৈনকে উঁহে মবনী মতাওব জে ঐ ঘবকে কেম্মনা গ্বজব চনৈহৈ। ওহে হও জে জন–বঁনিহাবীমে কমা–খঠাক', ওও ছঙনে নেউঁবপন–চেবিপন ক'ক', একবা সবঁকে পানৈ–পোসৈ হও। ঞা ধর্বনী, দেহস্বহবী বৈঁঠন–বৈঁঠন বিঁখ ছাওগে উঁগনতৌ। জহিএস' মবনী ঐ নৈহবা ঘবমে ছএনৈ, তহিএস' ঞা নগনৈ হনহন–পঠপঠক' ওকবা উঁনাউ–জ্বনাউ কব'।

গীতমে নৈ স্বনৈ–বুঁমৈছিঐ জে ভৌজোকে, ননদো কহিযো নৈ সোহএনৈ। সে, ছাওএস' নৈ সদনৈতস'। কহবৈত', সমেপানীস' জহিযা–জহিযা সমাখেন' ছএনৈ, ননদোকে ভৌজো মবকএবেঁ, মমকাববেঁ কএনকৈ। সে, সিহৈবে কনৈপক', নিহোবে ক'ক' মবনী ছপন ভৌজোস' কহনকৈ— হে, হম ঐ ছঙনে ওও ছঙনে মাভি, থেথৈব খাক', কেম্মনা ঞা দস দিন কাঠি নেবঁ। ফেক সোহবদেম্বহেঁ সিহবিএক' ভৌজোকে কহনকৈ— হেঐ, দব দ্বনিঞামে, কতেক মানি–দানিকে, নৌএ–কৌএকে, দেবেঁ–সেবেঁকে একেঠা ভৈযা ভাও হবেঁ। সে, ছাউব কিছু কথূ না' নৈ, ওকবে ঔবদা ছাবোগ, জান–সমাঙ না', ছন–ধন পাওন–পৈনবাঁব না', সমা খেনবৈঁ !

—কথী কহরৈঁ ? গারিঁ–গারিঁ কহরৈঁ— ধান ধান ধান ছৈ ? ভৈয়া কোঠী ধান ছৈ । ভৈয়া মুখ পান ছৈ !
নহনহ ধহধহ কবৈত, ননৈক চহৈঠক’ গনগবহী গান রঁজরৈঁছৈ— নৈ খহীঁ কহনে ভৈয়া কোঠী ধান হোত্তৈ ! নৈ, জবনহা রিঁনঠৌয়া মুহ হবখ পান হোত্তৈ । খা’ খাৰঁ রিঁবদা রঁনমে খাজগ নগতে ত’ নৈ মিম্মারঁ’ খএতে, । নৈ চুগনাকে চগনপনীস সমাকে জে সবাপ দ’ক’ চিড়ৈ রঁনাক’ রঁনরাঁস দেতে ত’, খপন রাঁপস’ নডি মগেঁবক’, তপ তপসিয়া ক’ক’, রঁহিন–রঁহিনোজকে স্বখ–বাজ রঁনএতে ! হাথ চমকাক’, জঠ–জঠিঁন জিকা হাথ ভাঁজিক’, ভৌজো মমকাবৈছৈ— হে দেখ ! জো ভাগ । হম তোবা ঐ ঘবস’ নিকানৈ ছিযৌ । দেখৈ ছিযৌ, কোন সামাকে ভাজ তোবা খহবিয়া–ঠহবিয়া হোজ হউঁ !

খপন মঁতরা editorial.staff.videha@zohomail.in পব পঠাউঁ।

গজেন্দ্ব ঠাকুব

𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒁𑒢𑒳𑒏𑓂𑒩𑒧

𑒡𑒴𑒩𑓂𑒞 𑒮𑒧𑒰𑒑𑒧 : 𑒣𑒰𑒚, 𑒩𑒴𑒣𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩𑒝 𑒂 𑒩𑓀𑒑-𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩....94

𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫𑒢𑒰 : 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒯𑒮𑒢𑒏 𑒠𑒴 𑒖𑒲𑒫𑒢....94

𑓑. 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩, 𑒫𑒱𑒡𑒱 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝-𑒮𑒲𑒧𑒰....94

𑓒. 𑒣𑒼𑒟𑒲𑒏 𑒑𑓂𑒩𑒢𑓂𑒟-𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨 : 𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏, 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒢 𑒂 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒞𑓂𑒫....95

𑓓. 𑒖𑓂𑒨𑒼𑒞𑒱𑒩𑒲𑒬𑓂𑒫𑒩𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩 : 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒠....95

𑓔. '𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒢𑒰𑒙𑒏' : 𑒠𑒰𑒫𑒰𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒂 𑒮𑒲𑒧𑒰....96

𑓕. 𑒣𑓂𑒩𑒯𑒮𑒢𑒏 𑒪𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒂 𑒋𑒞𑒋 𑒍𑒏𑒩 𑒢𑒴𑒞𑒢 𑒁𑒩𑓂𑒟....96

𑓖. 𑓑𑓙𑓘𑓕 𑒮𑒿 𑓒𑓐𑓒𑓐 : 𑒣𑓂𑒩𑒠𑒩𑓂𑒬𑒢-𑒂𑒪𑒹𑒐 𑒥𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰....97

𑓗. 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒣𑒞𑓂𑒨 : 𑒂𑒚 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨, 𑒑𑒰𑒨𑒢𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪𑒲 𑒂 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱....97

𑓘. 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒂𑒏𑓂𑒭𑒹𑒣𑒩𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒂 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔𑒏 𑒁𑒣𑒢 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮....98

𑓙. 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒏𑒼𑒞𑒫𑒰𑒪, 𑒪𑒰𑒚𑒲 𑒂 𑒡𑒩𑓂𑒧𑒏 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰....99

𑓑𑓐. 𑒞𑒹𑒮𑒩 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒁𑒢𑓀𑒑𑒮𑒹𑒢𑒰—𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳 𑒢𑒯𑒱, 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨-𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒰𑒨𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩....99

𑓑𑓑. 𑒔𑒰𑒩𑒱𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒦𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰, 𑒒𑒩𑒏, 𑒧𑒵𑒞𑓀𑒑𑒩 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩 𑒂 𑒮𑒳𑒩𑒞𑒣𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰....99

𑓑𑓒. 𑒣𑒰𑒿𑒔𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒮𑓂𑒫𑒣𑓂𑒢𑒮𑒳𑒢𑓂𑒠𑒩𑒲𑒏 𑒦𑓂𑒩𑒧 𑒂 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒨𑒼𑒑𑒱𑒞𑒰....100

𑓑𑓓. 𑒕𑒚𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒁𑒮𑒖𑓂𑒖𑒰𑒞𑒱 𑒧𑒱𑒬𑓂𑒩𑒏 𑒠𑒩𑒥𑒰𑒩—𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒫𑒱𑒛𑒧𑓂𑒥𑒢𑒰....101

𑓑𑓔. 𑒮𑒰𑒞𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒠𑒰𑒫𑒰, 𑒇𑒝, 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰 𑒂 𑒁𑒢𑓀𑒑𑒮𑒹𑒢𑒰𑒏 𑒁𑒮𑒯𑒧𑒞𑒱....101

𑓑𑓕. 𑒂𑒚𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒝 𑒂 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒲𑒢 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨....102

𑓑𑓖. 𑒑𑒲𑒞𑒏 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨𑒫𑓂𑒨𑒰𑒏𑒩𑒝 : 𑒏𑒟𑒏, 𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱 𑒂 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨....103

𑓑𑓗. 𑒅𑒠𑓂𑒡𑒩𑒝-𑒣𑒳𑒭𑓂𑒣𑒱𑒏𑒰 : 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒏𑒋𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒑𑒲𑒞 𑒂 𑒯𑒳𑒢𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰....103

𑓑𑓗.𑓑. 𑒡𑒩𑓂𑒧-𑒫𑒹𑒬 𑒣𑒩 𑒂𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨....103

𑓑𑓗.𑓒. 𑒏𑒼𑒞𑒫𑒰𑒪𑒏 𑒯𑒳𑒿𑒏𑒰𑒩....104

𑓑𑓗.𑓓. 𑒁𑒢𑓀𑒑𑒮𑒹𑒢𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬𑒑𑒲𑒞....104

𑓑𑓗.𑓔. 𑒑𑒳𑒩𑒳-𑒬𑒱𑒭𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒜𑒼𑓀𑒑𑒲 𑒠𑒰𑒢𑒑𑒲𑒞....105

𑓑𑓗.𑓕. 𑒦𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 '𑒢𑒰𑒩𑒲'𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡....105

𑓑𑓗.𑓖. 𑒁𑒮𑒖𑓂𑒖𑒰𑒞𑒱 𑒧𑒱𑒬𑓂𑒩𑒏 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒑𑒲𑒞....105

𑓑𑓗.𑓗. 𑒅𑒣𑒮𑓀𑒯𑒰𑒩𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒧𑓀𑒑𑒪....106

𑓑𑓘. 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠-𑒫𑒱𑒫𑒹𑒔𑒢𑒰 : 𑒧𑒴𑒪 𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨, 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒂 𑒢𑒱𑒯𑒱𑒞𑒰𑒩𑓂𑒟....106

𑓑𑓙. 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒔𑒱𑒢𑓂𑒞𑒢 : 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒢𑒑𑒩—𑒣𑒫𑒱𑒞𑓂𑒩 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒫𑒱𑒞𑓂𑒩 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰....107

𑓒𑓐. 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒔𑒱𑒢𑓂𑒞𑒢 : 𑒮𑓂𑒢𑒰𑒞𑒏—𑒬𑒱𑒭𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒂𑒫𑒩𑒝𑒧𑒹 𑒥𑒩𑒰𑒥𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫𑒲....107

𑓒𑓑. 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒔𑒱𑒢𑓂𑒞𑒢 : 𑒁𑒢𑓀𑒑𑒮𑒹𑒢𑒰 𑒂 𑒮𑒳𑒩𑒞𑒣𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰—𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩....108

𑓒𑓒. 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒔𑒱𑒢𑓂𑒞𑒢 : 𑒁𑒮𑒖𑓂𑒖𑒰𑒞𑒱 𑒧𑒱𑒬𑓂𑒩, 𑒫𑒱𑒠𑒴𑒭𑒏 𑒂 𑒧𑒴𑒪𑒢𑒰𑒬𑒏....108

২৩. সহাযক পাত্র : নটী, সূত্রধাব, কোতরান, ঘরক, মৃতংগব ঠাকুব....108
২৪. হাস্য, রিডম্বনা, রাঁগা আ করুণাক অন্ত:সম্বন্ধ....109
২৩. ভাষা-শৈলী আ সমকালীন মৈথিলী বজিস্ঞ্ঠব....109
২৬. দেশীজ হাস্য আ জন-বঁগমঁচক সম্বন্ধ....110
২৭. নাঠকমে ধর্মক আলোচনা : আস্থা রিরুদ্ধ পাখণ্ড....110
২৮. নাঠকমে ন্যায : প্রক্রিয়া, পক্ষপাত আ হিত-সঁঘর্ষ....111
২৯. নিন্দা, দৃষ্টি আ স্ত্রী-স্বাযত্ততা : আলোচনাক এক অনিরার্য শর্ত....111
৩০. রন্ধ, জাতি আ পেশাক নামকবণ : সারধান পাঠ....111
৩১. বঁগ-সঁযোজন : মঁচ, প্রকাশ, রস্ত্র, আঁগিক সঁকেত....112
৩২. সঁগীত-বচনা আ ধ্বনি-নাঠ্য : র্যারহারিক প্রস্তার....112
৩৩. অভিনয-পদ্ধতি : হাস্যক সময, রিবাম আ দেহ-র্যাকবণ....113
৩৪. মূল কথাক সঁবক্ষণ আ আধুনিক পবিরর্তনক মূল্যাঁকন....113
৩৩. প্রকাশকীয সম্পাদন আ পাঠশৈক্ষিক রিষয....114
৩৬. মৈথিলী বঁগমঁচক অভিলেখীকবণমে হ্রতিক যোগদান....114
৩৭. রর্তমান বঁগমঁচ পব প্লনবভিনযক প্রস্তারিত রূপবেখা....115
৩৮. নাঠ্যশাস্ত্রীয নিষ্কর্ষ : বস, সঁবচনা আ নাঠকীযতা....115
৩৯. সমগ্র মূল্যাঙ্কন : উপলব্ধি, সীমা আ সাহিত্যেতিহাসক স্থান....116
৪০. অন্তিম উপসঁহাব : হঁসী জে প্রশ্ন কবৈত অছি....116
পবিশিষ্ট–১ : দৃশ্য-ক্রম আ আলোচনাত্মক রিন্দু....117
পবিশিষ্ট–২ : পোথীমে অঁকিত দস মঁচনক কানক্রম....117
পবিশিষ্ট–৩ : পাত্র-সমূহ আ বঁগ-কার্য....119
পবিশিষ্ট–৪ : শোধ-তথ্যাক আধাব আ সত্যাপনক স্তব....120
পবিশিষ্ট–৩ : শোধক সম্ভারিত নূতন প্রশ্ন....121
সন্দর্ভ-সূচী : পুস্তক আ সত্যাপিত রাঁহ্য অধ্যযন....121
প্রভারতীহবণ : সাহিত্যিক আ বঁগমঁচীয রিরেচন....123
খণ্ড–এক : সমগ্র সাহিত্যিক আ বঁগমঁচীয অধ্যযন....123
১. অধ্যযনক প্রতিজ্ঞা, পাঠাধাব আ প্রমাণক শ্রেণী....123
১.১ পাঠ-সাঙ্খ্যক মর্যাদা....123
২. পোথীক ভৌতিক পবিচয আ সম্পাদকীয ওতিহাস....123
৩. নেপাল-মিথিলাক সাম্ঝা নাঠ্যভূমি....124
৪. বচনাকাল, বচযিতৃত্ব আ রিরাদক অনুশাসন....125
৩. পাণ্ডুলিপিসঁ মুদ্রিত পাঠ ধবি : পাঠালোচনাত্মক প্রশ্ন....125
৬. তীন অঙ্কক কথারিন্যাস : কথাক্রমক গহন অধ্যযন....126
৬.১ পহিল অঙ্ক : নাঠকক আরাহন আ সঁঘর্ষক রীজ....126

৬.২ দোসব খণ্ড : পূর্রবাগ, দূত-কর্ম আ গুপ্ত মিনন....126
৬.৩ তেসব খণ্ড : প্রেমক রিস্তাবসঁ বণ আ বাজসত্ত্বাধবি....127
৭. নাট্যকক ভীতব নাট্যক : বামাযণ-অভিনযক অর্থ....127
৮. কথানকক স্থাপত্য : গতি, অরবোধ আ সমাধান....128
৯. পাত্র-মীমাংসা : প্রেম, সত্তা, নীতি আ মধ্যস্থতা....129
৯.১ প্রভারতী : অম্বা রাজ কবনিহাব, মুদা সীমিত স্বাধীনতা....129
৯.২ প্রদ্যুম্ন : যোদ্ধা, অভিনেতা আ প্রেমী....129
৯.৩ হংসী : সম্পূর্ণ কথাক প্রমুখ সংচানিকা....129
৯.৪ রজ্রনাভ : বাজসত্ত্বা, কনারুচি আ অহংকাব....130
৯.৫ গ্রন্থ, গন্দ্ব আ দ্বিতীযক পাত্র....130
১০. স্ত্রী-অনুভূতি, সখী-সংরাদ আ রিরাহক বাজনীতি....130
১১. গীতক নাট্যকার্য : গান, কথারাচন আ ভারপ্ররর্তন....131
১২. বাগ-বাগিণী আ সংগীত-নাট্যক সংবচনা....132
১৩. বস, ভার, ধ্বনি আ সৌন্দর্যশাস্ত্রীয মূন্যাংকন....133
১৪. ভাষা, সংরাদ আ সংস্কৃত-মৈথিনী সম্বন্ধ....133
১৫. নান্দী, সূত্রধাব, নটী, প্ররেশগীত আ সমাপন-রিধান....134
১৬. বংগমংচীয ভূগোন : কোনা, প্ররেশ, নিষ্ক্রমণ আ দৃশ্য....134
১৭. অভিনয, দেহভাষা, কপান্তবণ আ আহার্য....135
১৮. ধর্ম, পৌবাণিকতা আ বাজনীতিক রৈধতা....136
১৯. কাব্যাত্মক উপনব্ধি আ নাট্যকীয সীমা....136
২০. নরীন অধ্যযনসঁ সংরাদ : শোধক সহমতি আ মতভেদ....137
২১. আধুনিক মংচনক কপবেখা আ দিগ্দর্শকীয টিপ্পণী....138
২১.১ বংগস্থন : এক স্থিব আধাব, অনেক কল্পিত স্থন....138
২১.২ অভিনযক চাবি অনগ নয....138
২১.৩ সংগীতক ব্যরহাব....138
২১.৪ 'বামাযণ নাচ' : রিশিষ্ট মংচন-নির্দেশ....139
২১.৫ ভ্রমব-প্ররেশ আ গোপনীয প্রেম....139
২১.৬ যুদ্ধ, বাজাভিষেক আ শান্তি....139
২২. পাঠ-সাংখ্যযক অনুক্রমিত সূচী....139
২৩. শেষ শোধপ্রশ্ন আ ভারী সম্পাদনক কার্যসূচী....140
২৪. সমাহাবাত্মক নির্ণয....141
খণ্ড–দ্বয : মূন গীত, সংরাদ আ দৃশ্যক সহাবে সূক্ষ্ম সমানোচনা....142
২৫. মূনপাঠক সমীপ-পঠন আ আনোচনাক পাঠরিধি....142
২৬. নান্দী আ নাট্যাবম্ভ : দেরতা, কনাকাব আ দর্শকক সম্বন্ধ....142

२७. प्रस्तावना सँ राजप्रशस्ति धरि : भाषा आ राजधर्मक स्थापना.....143
२८. हंस-हंसीक आरम्भिक उपस्थिति : दूतक अभिनय आ कथाक नियन्त्रण.....144
२९. दोसर अङ्कक प्रभातगीत : समयक नाट्यगत रूपान्तरण.....144
३०. सबेरक पर प्रभावती आ हंसी : प्रश्नसँ जिज्ञासाक रचना.....145
३१. भद्र-नटक रामायण : नाटकक भीतर नाटकक द्विस्तर.....146
३२. पुष्पमाला आ भ्रमर : रूपान्तरणक छन्द.....148
३३. प्रभावती–प्रद्युम्नक भावसंवाद : भणिताक द्वैत.....149
३४. द्वितीय अङ्कान्तमे चन्द्रावती आ गुणवती : समवेत अभावक गीत.....149
३५. तेसर अङ्कक प्रश्न : गुप्त प्रेम सँ सार्वजनिक संकट.....150
३६. तीन यगनक विन्यास : आकांक्षाक सममिति आ असमानता.....151
३७. कश्यप, वज्रनाभ आ राजधर्म : तपोवनक प्रतिबोधक स्वर.....151
३८. युद्ध, रथ आ राज्याभिषेक : कथाक नैतिक द्विधा.....151
३९. शिरनाम, भगवती आ भवतारिका : ब्रह्मरूपी मङ्गलान्त.....152
४०. पाठसम्पादनक कसौटी : 'शुद्ध' कहबाक अर्थ की?.....153
अतिरिक्त सन्दर्भ : नूतन अनुसन्धानक संग संवाद.....154
परिशिष्ट–क : तीन अभिनय-दिवसक कथादृश्य-मानचित्र.....155
पहिल दिवस : परिचय, देवकीय उद्देश्य, दैत्यराजक दरबार.....155
दोसर दिवस : दूतिका, पूर्वराग, नटदलक छद्म, मिलन.....155
तेसर दिवस : अन्य यगनक, राजसूय, उद्घाटन, युद्ध आ संहार.....155
परिशिष्ट–ख : रंगप्रयोग लेल संकेत-पत्र.....156
परिशिष्ट–ग : प्रमाण-विवेक आ मतभेदक सार.....156
परिशिष्ट–घ : सन्दर्भ-सूची.....156
परिशिष्ट–ङ : मूल गीत-पाठ आ गीत-पञ्जीक ७७ प्रविष्टिक मिलान.....158
तीन अभिनय-दिवसक क्रममे मूल गीत.....158
गीत-पञ्जी 25 — जय जय जननि करबह कल्याण.....158
गीत-पञ्जी 52 — प्रथमहि सुमरओ गुरु गणेश.....158
गीत-पञ्जी 60 — वरिकुल कमल विकास दिनेश.....158
गीत-पञ्जी 7 — उत्तम देश भजपुर नाम.....159
गीत-पञ्जी 49 — पीत रसन रव चारि करे.....159
गीत-पञ्जी 74 — हमे होयब कन्दर्प तोहे होउ प्रभावती.....159
गीत-पञ्जी 4 — आनन्द भेल हमरे जायब कदम तले.....159
गीत-पञ्जी 1 — अपरुब रमणी तुम मुख चँद.....160
गीत-पञ्जी 39 — तोहे पद्म सुन्दर नयन कमल दल.....160
गीत-पञ्जी 45 — देवराज सबँ देवक ठाकुर.....160

গীত-পঞ্জী 23 — চনি জাউ জযন্ত বেগে শ্রমবারতী...160
গীত-পঞ্জী 44 — দেন রব পিতামহ পাওন হমে...161
গীত-পঞ্জী 21 — চনহ জাযবঁ নোক সভা হমবে...161
গীত-পঞ্জী 26 — জাএ দেখবঁ দৈহবাজ সমাজ...161
গীত-পঞ্জী 42 — দেখ তোহে এহি সবোরব কে শোভা...161
গীত-পঞ্জী 10 — কতয সো শ্বাযন ঞা সবোরব...161
গীত-পঞ্জী 34 — তোব নগব দেখযকে শ্বভিনাষে...162
গীত-পঞ্জী 51 — প্রণরম্ম স্বন্দবি উগন বরী...162
গীত-পঞ্জী 22 — চনহ সখি জাউ দ্বম্ম উপরঁনে...162
গীত-পঞ্জী 66 — স্বন্ব বামা কিছু কহিনী মোব...162
গীত-পঞ্জী 70 — হমবজ স্বন্ব এক রিনতি...162
গীত-পঞ্জী 32 — তাতক রৈবি সে ঞা নহি উচিত...162
গীত-পঞ্জী 35 — তোহ্ব কথা স্বনিত হো নাস...162
গীত-পঞ্জী 43 — দেখন গ্রঞ্জস্বত কবহ রিচাব...163
গীত-পঞ্জী 55 — মনে জন্ব বঁকা কবহ তোহে শ্বাজে...163
গীত-পঞ্জী 64 — স্বন্ব দূতি মোব কহিনি...163
গীত-পঞ্জী 18 — চবহ হমে জাএ...163
গীত-পঞ্জী 11 — কন্ম হঁসি শ্বপকব কহিনি...163
গীত-পঞ্জী 19 — চন চন জাযবঁ হমে...163
গীত-পঞ্জী 40 — ত্রিভুরন নহি একব সমান...164
গীত-পঞ্জী 29 — জাও সভহি মিনি মোব সভা...164
গীত-পঞ্জী 63 — রাসবেঁ পঠাওন হমে তোহ্ব ঠাম...164
গীত-পঞ্জী 3 — শ্ববঁস দেব হমে সুপ্বত্র সহায...164
গীত-পঞ্জী 30 — জাযবঁ শ্রৃংগাবপ্বব...164
গীত-পঞ্জী 31 — জৌরন সময বহয দিন চাবি...164
গীত-পঞ্জী ২৮ তথা ৪৮ — তোহে প্রভু স্বন্ব কিছু রিনতি / পিযা তেজি হমব ন শ্বান গতি...165
গীত-পঞ্জী ৪৮ — পিযা তেজি হমব ন শ্বান গতি...165
গীত-পঞ্জী 53 — রঁঢ় ম্বনিবাজ কযন তপ শ্বাজ...165
গীত-পঞ্জী 71 — হম সবঁ ভাগে তোহে দর্শন দেন...165
গীত-পঞ্জী 27 — জাএ দেখবঁ মোবে শ্বাশ্রম তোব...166
গীত-পঞ্জী 12 — কাহে ধিব কিযা...166
গীত-পঞ্জী 69 — হম জাযবঁ চিত্র সদনে...166
গীত-পঞ্জী 57 — মানতী মাধবী দমন রঁঙ্কন...166
গীত-পঞ্জী 14 — কি ভেন প্রাণ মোবে...166

গীত-পঞ্জী 50 — পূৰণ কয়ন হম ওন্দ্বক কাজ....167
গীত-পঞ্জী 62 — ৱঁদন পদ্বজ নয়ন নয়ন খঁজন....167
গীত-পঞ্জী 8 — এ পিয়া তোহে স্বন্দৱ বে....167
গীত-পঞ্জী 28 — জাযৱঁ দ্বক্ষ প্রভারতিক ধাম....167
গীত-পঞ্জী 65 — স্বন্ব তোহে দ্বক্ষক রানি....167
গীত-পঞ্জী 72 — হমে খভাগিনি নাবী....168
গীত-পঞ্জী 41 — দ্বক্ষক জৌৱন ভাব....168
গীত-পঞ্জী 67 — স্বন্ব সাজনি মোব....168
গীত-পঞ্জী 13 — কি কহন পবদ্বমন জাযৱঁ দ্বক্ষ মিনি....168
গীত-পঞ্জী 47 — পতি ৱিঁন্ব খৱঁনা কেঙঁ নহি সোভ....168
গীত-পঞ্জী 59 — স্বগনৱনি তোহে খতি তৰুণি....169
গীত-পঞ্জী 5 — খাযবা কশ্যপ ম্বনিবাজ....169
গীত-পঞ্জী 20 — চন চন স্বনাভ তাতক পাসে....169
গীত-পঞ্জী 68 — স্বনো বচনা ৱশাবিনিযা....169
গীত-পঞ্জী 73 — হমে কবৱঁ ঞাশক ধ্যান....169
গীত-পঞ্জী 17 — গ্বণৱতি তোহে সৱঁ গ্বণ পবিপূব....169
গীত-পঞ্জী 36 — তোহব ৱচন স্বনি জীৱ মোব কপযী....170
গীত-পঞ্জী 9 — এতন নাবী তোহে হমবা পানি....170
গীত-পঞ্জী 24 — চণ্ব ভায স্বনাভ খপন্বক সদনে....170
গীত-পঞ্জী 15 — কী হোএত জীৱ মোবে....170
গীত-পঞ্জী 2 — খবে স্বনাভ হম সো কি কব গ্বমান....171
গীত-পঞ্জী 37 — তোহে গদ শীম্ব খনপ ৱঁুধি তোহবে....171
গীত-পঞ্জী 46 — পবদ্বমন তোহে কিঁচিত মান্বৱে....171
গীত-পঞ্জী 33 — তোহ মাবয এহি বহনায পূব....171
গীত-পঞ্জী 58 — ম্বদিত নাচন হ্বত ডাকিনি প্রেত পিসাচে....171
গীত-পঞ্জী 61 — ৱজ্র্নাভ হমে কি কবৱঁ তোহে কাজ....171
গীত-পঞ্জী 75 — শিৱ শিৱ পক্ষ কে ঞা গতি ভেন....171
গীত-পঞ্জী 6 — ঞা হমে জান পবদ্বমন কা জনম গ্রতাবথ ভেনা....172
গীত-পঞ্জী 56 — মাবন খস্বব দেৱ সৱঁক ভেন স্বখ....172
গীত-পঞ্জী 54 — মন হমবা এহি ভেনা....172
গীত-পঞ্জী 16 — গ্রপা কবক্ষ জগত জননি মাতা....172
নাঠ্যসমাপনক সঁস্গ্রত মঙ্গনশ্লোক....172
মূন গীত-পঞ্জীক ৱর্ণঞমান্বসাব মিনান....173
ধ্বর্ত সমাগম খা প্রভারতীহবণ : তুননাম্েক সমানোচনা....176

সমানোচনাক প্রতিজ্ঞা......176
১. তননাম্মেক পবিদৃশ্য : এক দৃষ্টিমে......176
২. সাহিত্যেতিহাস : মিথিনাক প্রহসন আ নেপানক মন্নবঙ্গভূমি......177
৩. কথারস্তুক মূন অন্তব : সামাজিক রিডম্বনা বঁনাম পৌবাণিক বণনীতি......178
৪. সঁবচনা : আঠ দৃশ্যক এমিক রিস্ফোর্ট আ তীন অভিনয-দিরসক রিস্তাব......178
৩. নাঠকক ভীতব নাঠক : আম্মেপবিচয আ ছদ্ম-অভিনয......179
৬. স্থান, অধিকাব আ দর্শকক নৈতিক স্থান......179
৭. স্ত্রীপাত্র : অনঁগসেনা, প্রভারতী আ হঁসী......180
৮. পুরুষপাত্র আ হুমিকা-রিনিময : গুরু, ন্যাযাধীশ, নঠ আ বাজা......180
৯. গীত-সঁগীত : আনোচনাম্মেক কোবস আ নাঠ্যসমযক রাহক......181
১০. ভাষা : রঁহ্নভাষিক ওতিহাস আ জীরিত মৈথিনী মঞ্চভাষা......181
১১. বস, ভার আ নাঠ্যশাস্ত্রীয প্রযোজন......182
১২. ধর্ম, বাজধর্ম আ ন্যায : নৈতিক রিশ্বক রিপবীত সঁবচনা......182
১৩. সামাজিক হূগোন : সড়ক, ভিক্ষা আ ন্যাযকক্ষ রঁনাম সবোরব, অন্তঃপুব আ বাজসভা......183
১৪. দেহ, মুখৌঠা আ অভিনয : মঞ্চীয রারহাবক কসৌঠী......183
১৩. বঙ্গস্থন, প্রকাশ আ দৃশ্যান্তব......184
১৬. দর্শক আ প্রস্তুতিক ওতিহাস......184
১৭. সমাপন : প্রতিবোধক সার্রজনিকতা আ রিজযক সমরেত মঙ্গন......184
১৮. সূক্ষ্ম তননাম্মেক পাঠ : পাঁচ প্রহঙ্গ সাদৃশ্য-অসাদৃশ্য......185
১৮.১. ‘সহ রচনকেঁ দূব ভগার্রথি’ আ রজ্জনাভক দবর্রাব......185
১৮.২. অনঁগসেনাক ‘কথমপি নহি’ আ প্রভারতীক দ্বরিধা......185
১৮.৩. কোতরানক ঙ্কঁকাব আ ভদ্র-নঠক ‘বামাযণ নাচু’......185
১৮.৪. গাযক-মণ্ডনী আ প্রভাতগীত......185
১৮.৩. সার্রজনিক অসহমতি আ বাজাভিষেক......186
১৯. আনোচনাম্মেক মূন্যাঁকন : উপনব্ধি আ সীমা......186
‘ধূর্ত সমাগম’ক রিশিষ্ট উপনব্ধি......186
‘প্রভারতীহবণ’ক রিশিষ্ট উপনব্ধি......186
২০. পুনর্মঞ্চনক দূ অনগ দিগ্দর্শকীয কপবেখা......186
প্রহসন নেন : ন্যূনতম মঞ্চ, তীক্ষ্ণ রাচিক রাঁগা......186
গীতিনাঠ্য নেন : সঁকেতাম্মেক রঁহ্নস্থন আ জীরিত গাযন......187
সমান বল্গৌস্রেরমে এম......187
২১. পাঠানোচনাম্মেক সারধানী : মূন, সম্পাদিত পাঠ আ কপান্তব......187
২২. নিষ্কর্ষ : মৈথিনী বঙ্গপবম্পবাক দূ পবস্পবপূবক ধ্রুবী......187
স্রোত আ প্রমাণ-সীমা......188

ক. পাঠাধাব, পদ্ধতি আ উদ্ধবণ-নীতি....188
১. মঞ্চন, বাগ আ প্রদর্শনক প্রবেশ....189
২. অন্তবঁগ সম্বোধন : হাস্যক গীত আ প্রেমক গীত....189
৩. রূপবর্ণন : দর্শক-দৃষ্টি আ স্ত্রীক স্বব....190
৪. গীত-সংকেতমে চনন আ নাটকীয় গতি....190
৩. স্ত্রীপাত্রক উদ্‌ঘোষ : স্বতন্ত্র কথন আ বণনীতিক সংবাদ....191
৬. ন্যায, আদেশ আ সত্তাক স্বব....191
৭. ধার্মিক ভাষা : পাখণ্ডক প্রশ্ন আ মঞ্চন-বিধান....192
৮. উপসংহাবক দিশা : কপটক উদ্‌ঘাটন বনাম বাজনীতিক ফন....192
খ. মূন গীত, সংবাদ আ প্রদর্শন-আনেখ : তিহবা পাঠভেদ....193
গ. পাঠস্থিতিক সংকেত আ শেষ অন্বসন্ধান....193
ঘ. সন্দর্ভ-পাঠ আ সম্পাদকীয় আধাব....193
ঙ. সমাহাব....193
অগ্নিবংশ : বিস্তৃত সাহিত্যিক সমানোচনা....195
সমানোচনাত্মক সাব....195
পহিন প্রকবণ : পাঠ, পদ্ধতি আ গ্রতিক স্থাপহ....196
১. পাঠাধাব আ আনোচনাক কসৌটী....196
২. বাঁবহ খণ্ডক স্থাপহ আ কথাক দূ দীর্ঘ গতি....196
৩. বাঁবহ খণ্ডক সাব-সংকেত....197
৪. শীর্ষক 'অগ্নিবংশ'ক অর্থ-পবিবর্তন....198
৩. কথা-সময : তীব্র দিনগণনাসঁ দীর্ঘ পীঢ়ী-অন্বভব ধবি....198
দোসব প্রকবণ : প্রমাণ, সত্তা আ ন্যায....199
৬. 'প্রমাণক চাবি বাঁঠ' : ন্যাযক আনোচনাত্মক সম্ভাবনা....199
৭. স্রোতক সহী মুদ্রা আ অর্থক অসহ : সূচনাক বাজনীতি....199
৮. অঙ্কব : নাযক, খননাযক বা অধীনস্থ বুঝি?....200
৯. সাত কবচসঁ সাত সাক্ষী-খণ্ড : স্ববক্ষা বনাম স্বনবাজ....201
১০. প্রৌদ্যোগিকীমে শক্তি নিখন বহৈত অছি....201
১১. নোকসাক্ষী : সমূহমাত্র নহি, বিধি আ প্রতিবাদক অধিকাব....202
১২. মেঘবাজ, কদ্রনাথ আ ভাস্কব : এক 'খননাযক'ক স্থান পব তীন বৈধতা-সংকট....202
তেসব প্রকবণ : দেহ, পর্যাবরণ, স্মৃতি আ সমাজ....203
১৩. শাবদাক চিকিৎসোনয : নিদানক নৈতিকতা....203
১৪. পর্যাবরণীয হানি : অচানক প্রনযসঁ বহুত পহিনে চনৈত ক্ষতি....203
১৩. স্ত্রী, শ্রম, জাতি-সন্দর্ভ আ অভিনেখক অদৃশ্যতা....204
১৬. পঞ্জী-ভণ্ডাব : স্মৃতিক ভৌতিক আধাব....204

১৭. কোশী, পোখবি আ বীজ : স্থানীযতা ন অনংকাব, ন পশ্চাপেবিপ্রেক্ষ্য............205
১৮. মহাবিচ্ছেদক বঁম্মকাবণ : সবন দোষনির্ধাবণক বিবোধ............205
চাবিম প্রকবণ : পাত্র, ভাষা আ আখ্যানশিল্প............206
১৯. কথন-দৃষ্টি আ বঁম্মকেন্দ্বিক নাযকত্ব............206
২০. স্বনযনা আ মৈথিলী : মাযক যন্ত্রসঁ বৈঁঠীক প্রশ্ন ধবি............206
২১. ঞবা আ কর্ণেশ্বী : পৃথ্বী-আকাশীক অধিকাব-সম্বন্ধ............207
২২. উর্মিলা আ সহদেব : হস্তকৌশলক দ্বন্দ্ব............207
২৩. ভাষা : দফ্তবী শৈলীক ভীতব মানবীয কৰুণা............207
২৪. প্রতীক-জান : উজাস, অন্হাব, নান বেখা, পানি, বীজ আ অঙ্কুব............208
২৩. নৈতিক কথন বঁনাম কলাত্মক ঘটনা : বচনাত্মক তনাব............208
পাঁচম প্রকবণ : তননাত্মক আনোচনা আ অন্তিম মূল্যাঙ্কন............209
২৬. আধুনিক মৈথিলী আখ্যানক ব্যাপক প্রসঙ্গ............209
২৭. তননাত্মক সিদ্ধান্তসভসঁ সঁবাদ............209
২৮. প্রতিক উপনব্ধি : পাঁচ প্রমুখ নিষ্কর্ষ............210
২৯. প্রতিক সীমা : পাঁচ বিচাবণীয আববক্ষণ............210
৩০. শোধক অগিনা বাঁঠ............211
৩১. নিষ্কর্ষ : উত্তবাধিকাবক অর্থ ভবিষ্য পব অধিকাব নহি, ভবিষ্যক প্রশ্ন............211
পবিশিষ্ট এক : ৭২ অধ্যাযক এমবাব সাহিত্যিক পাঠ-টিপ্পণী............212
খণ্ড ১ : বীজ............212
অধ্যায ১ : সূর্যোদযক দোসব নাম............212
অধ্যায ২ : সাত বঙ্কক............212
অধ্যায ৩ : পহিন অস্পষ্ট বোগী............213
অধ্যায ৪ : নভক ছাহ............213
অধ্যায ৫ : চেতাবনীক অনুশাসন............213
অধ্যায ৬ : স্বতন্ত্রতা ককব?............213
খণ্ড ২ : জ্বানা............214
অধ্যায ৭ : নোকসভাক দূ আগি............214
অধ্যায ৮ : মৃঠক পহিন বিজয............214
অধ্যায ৯ : প্ৰবান ভণ্ডাবক বখবাঁব............214
অধ্যায ১০ : প্রমাণক চাবি বাঁঠ............214
অধ্যায ১১ : গবন-কোষক দাগ............215
অধ্যায ১২ : দ্বজ বোগ, এক অফবাহ............215
খণ্ড ৩ : বিখণ্ডন............215
অধ্যায ১৩ : বুঁমৈত প্রকাশী............215

অধ্যায ১৪ : আদেশীক অন্যাব....216
অধ্যায ১৫ : রঁচন বঞ্জক গরাহী....216
অধ্যায ১৬ : পঞ্জীক অপূর্ণ পাত....216
অধ্যায ১৭ : জকব দোষ, ওকব ভয....216
অধ্যায ১৮ : সাতম করচক ছাহ....217
খণ্ড ৪ : আরবণভঙ্গী....217
অধ্যায ১৯ : গবনমে ঘেবন গাম....217
অধ্যায ২০ : মেঘবাজক দৃ ষ্মহ....217
অধ্যায ২১ : অঞ্চবক মৌন....217
অধ্যায ২২ : একহি শহবক দৃ সচ....218
অধ্যায ২৩ : সৈনিকক অসহমতি....218
অধ্যায ২৪ : দণ্ডক পহিন দিন....218
খণ্ড ৫ : সঁনযন....218
অধ্যায ২৫ : মৃক গণনাক দোষ....218
অধ্যায ২৬ : মেঘবাজক তর্ক....219
অধ্যায ২৭ : নোকসাঞ্চীক আবম্ভ....219
অধ্যায ২৮ : শূন্য-শৈষক রর্ষা....219
অধ্যায ২৯ : রঁচরাঁক মূনা....220
অধ্যায ৩০ : ভণ্ডাবক ছাহ....220
খণ্ড ৬ : অগ্নিরঁশ....220
অধ্যায ৩১ : সাতো দ্বাব....220
অধ্যায ৩২ : জে আদেশ নহি মানন গেন....220
অধ্যায ৩৩ : আম্রে-সীমাক আগি....221
অধ্যায ৩৪ : জকবা নাম নহি রঁচন....221
অধ্যায ৩৫ : আগিক উত্তবাধিকাব....221
অধ্যায ৩৬ : অগ্নিরঁশ....221
খণ্ড ৭ : অন্যাব....222
অধ্যায ৩৭ : অনস্বনন চেতারনী....222
অধ্যায ৩৮ : হাথক পম্প....222
অধ্যায ৩৯ : রার্ডক কঠৌতী....223
অধ্যায ৪০ : রিঁন্ন আদেশীক আকাশ....223
অধ্যায ৪১ : অফরাহক বেডিযো....223
অধ্যায ৪২ : নভগ্রাম-৪ক মৌন....223
খণ্ড ৮ : বাখ....224

অধ্যায ৪৩ : মোনক পম্প ...224

অধ্যায ৪৪ : প্রমাণক পহিল পন্না ...224

অধ্যায ৪৫ : অভিলেখক মূলা ...224

অধ্যায ৪৬ : শূন্যক দোসর কাত ...224

অধ্যায ৪৭ : রোগক নাম ...225

অধ্যায ৪৮ : আদেশক মূলা ...225

খণ্ড ৯ : বীজ-ভণ্ডার ...225

অধ্যায ৪৯ : বীজক লেখা ...225

অধ্যায ৫০ : চাবি বাঁট ...226

অধ্যায ৫১ : সহদেবক পাঠশালা ...226

অধ্যায ৫২ : ভাস্করক আশ্বাসন ...226

অধ্যায ৫৩ : কঙ্কাক শেষ ...226

অধ্যায ৫৪ : অন্নারক অভিলেখ ...227

খণ্ড ১০ : কসৌটী ...227

অধ্যায ৫৫ : অঙ্কর-মণ্ডপক ন্যায ...227

অধ্যায ৫৬ : আদেশক দ্বনূ মুঁহ ...227

অধ্যায ৫৭ : প্রশ্নক পহিল পাঠ ...227

অধ্যায ৫৮ : রোগীক অধিকার ...228

অধ্যায ৫৯ : যন্ত্রবিহীন গাম ...228

অধ্যায ৬০ : কঙ্কাক আঁখি ...228

খণ্ড ১১ : সন্ধি-জ্বালা ...228

অধ্যায ৬১ : সাঠি দিনক সীমা ...228

অধ্যায ৬২ : ফণ্ডক দ্বার ...229

অধ্যায ৬৩ : সংযমক সীমা ...229

অধ্যায ৬৪ : মুখৌটাক প্রমাণ ...229

অধ্যায ৬৫ : অঙ্করক উত্তর ...229

অধ্যায ৬৬ : সহমতিক শর্ত ...230

খণ্ড ১২ : নব-অগ্নিবংশ ...230

অধ্যায ৬৭ : মতক দিন ...230

অধ্যায ৬৮ : মৃতকক নামাবলী ...230

অধ্যায ৬৯ : লেখা খোলল ...231

অধ্যায ৭০ : আকাশক সংহিতা ...231

অধ্যায ৭১ : নব পীঢ়ীক প্রশ্ন ...231

অধ্যায ৭২ : অগ্নিবংশক উত্তরাধিকার ...232

পবিশিষ্ঠ দূ : মূন পাঠক চযনিত উঙ্কবণ শ্বা শ্বানোচনাম্েক সন্দর্ভ......232
পবিশিষ্ঠ তীন : সন্দর্ভ-সূচী শ্বা শৌধ-স্রোত......233
শহবক দোসব চেহবা : শ্বাখ্যানশাস্ত্রীয শ্বধাযন......235
শৌধ-সাব......235
প্রৱঁক্ক কপবেখা......235
প্রকবণ ১ : শৌধ-সমস্যা, পূর্ররর্তী শ্বধাযন শ্বা পদ্ধতি......236
১.১ শ্বধ্যাযনক শ্বারশ্থকতা শ্বা মূন প্রশ্ন......236
১.২ শৌধক উঁদ্দেশ্থ, কার্যপবিকন্পনা শ্বা যোগদান......236
১.৩ সাহিত্যেতিহাসক পবিধি শ্বা পূর্ররর্তী গ্রন্থ......237
১.৪ সৈদ্ধান্তিক দৃষ্ঠি : শ্বাখ্যান, ঞ্চমতা, সঁরাদ শ্বা প্রমাণ......237
১.৫ শ্বন্বসন্ধানক পাঠ-সামগ্রী শ্বা সীমা......238
১.৬ পাঠ-প্রমাণক স্তব শ্বা প্বনবারনোকন-পদ্ধতি......239
প্রকবণ ২ : শীর্ষক, কথানক শ্বা সঁবচনাম্েক রিরেচন......239
২.১ শীর্ষকক রঁহ্মস্তবীয শ্বর্থ......239
২.২ কথাক পাঁচ চঞ্র......240
২.৩ পাঁচ ভাগক শ্বন্তবসম্বঁন্ধ : ঞম, সঁকষ্ঠ শ্বা প্রতিফন......241
২.৪ শ্বাবম্ভ শ্বা শ্বন্ত : কপান্তবণক তননাম্েক পঠন......242
প্রকবণ ৩ : পাত্র, স্বাযত্তা শ্বা নৈতিক শ্বন্তর্দ্বন্দ্বর......242
৩.১ নৈনা মিশ্র......242
৩.২ পূনম যাদর......243
৩.৩ চন্দন......243
৩.৪ সবস্বতী দেরী......244
৩.৫ শ্বভয পাসরান......244
৩.৬ কিবণ, দিনেশ......244
৩.৭ নবেশ মণ্ডন......245
৩.৮ স্বজাতা ক্ষমাবী......246
৩.৯ পাত্রসমূহক পবস্পব-নির্ভবতা শ্বা নির্ণযক মূনা......246
প্রকবণ ৪ : বোজগাবী, সমাজ শ্বা সঁস্থাগত শ্বসমানতা......247
৪.১ সামাজিক রহ্ম, জাতি শ্বা রিরাহ......247
৪.২ বোজগাব শ্বা স্বতন্ত্রতা......247
৪.৩ শ্রম-শৌষণ......248
৪.৪ প্রতিষ্ঠা শ্বা সত্তা......248
৪.৫ ঘবক শ্বর্থনীতি : দেখবেখ, সময শ্বা শ্রমক শ্বদৃশ্থ মূনা......249
৪.৬ শ্রমক ছ্বন শ্বা স্ত্রীক গতিশীনতা : দোগ্বনা শ্বস্ববঞ্চা......249

৪.৭ কাদম্ব্ঁবীক সময় ঋা পাঙ্ভাতিক বোজগাব-ঋধ্যযন.....250
প্রকবণ ৫ : ঋাখ্যানশাস্ত্র, ভাষা ঋা প্রতীক-ব্যরস্থা.....250
৫.১ কথন-দৃষ্টি.....250
৫.২ সঁরাদ ঋা রঁহ্মরাচিকতা.....251
৫.৩ কান-রিন্যাস.....251
৫.৪ স্থন-কান.....251
৫.৫ রস্তু-প্রতীক.....252
৫.৬ ভাষা ঋা নয.....252
৫.৭ রস্তুগত প্রমাণক কথাত্মক ব্যাকবণ.....253
৫.৮ চ্ছান-রিতবণ, রিনম্ব্ঁ ঋা পাঠকক ভাগীদাবী.....253
প্রকবণ ৬ : সাঁচ, প্রমাণ, ঋাঘাত ঋা ন্যায.....254
৬.১ ঋাঘাত ঋা মানরীয গবিমা.....254
৬.২ রিধিক, নৈতিক ঋা সার্রজনিক সাঁচ.....254
৬.৩ পত্রকাবিতা ঋা ঋনুসন্ধান : দূ ভিন্ন সার্রজনিক উত্তবদাযিত্ব.....255
৬.৪ গিবফ্তাবী, ন্যাযিক প্রক্রিযা ঋা মবম্মতক ঋপূর্ণতা.....255
প্রকবণ ৭ : ঋানোচনাত্মক মূন্যাঙ্কন ঋা নিষ্কর্ষ.....256
৭.১ কনাত্মক উপনব্ধি ঋা সীমাক পবীক্ষণ.....256
৭.২ প্রতিপক্ষী পাঠ : উপন্যাস ঋন্য ঠঁসঁ সেহো পঢ়ন জা সকৈত ঋছি.....257
৭.৩ শৌধ-নিষ্কর্ষক সাত সূত্র.....257
৭.৪ সমাপন : প্রশ্ন কবরঁাক ঋধিকাবক সাহিত্যিক ঋর্থ.....257
পবিশিষ্ট ১ : সাঠিও ঋধ্যাযক সূক্ষ্ম পাঠ-ঠিপ্পণী.....258
প্রথম ভাগ : নোকবীক খোজ (ঋধ্যায ১–১২).....258
দ্বিতীয ভাগ : গাযরঁ ভেন নোক (ঋধ্যায ১৩–২৪).....259
হৃতীয ভাগ : ঘৃণা ঋা রিশ্বাসঘাত (ঋধ্যায ২৫–৩৬).....261
চতর্থ ভাগ : সাঁচক দাম (ঋধ্যায ৩৭–৪৮).....262
পঁচম ভাগ : রঁাচন নোক (ঋধ্যায ৪৯–৬০).....263
পবিশিষ্ট ২ : শৌধ-দারাক মূন পাঠ-সাক্ষ্য.....264
পবিশিষ্ট ৩ : ঋধ্যযনক সীমা ঋা ঋাগামী ঋনুসন্ধান.....265
পবিশিষ্ট ৪ : পাত্র, প্রসঙ্গ ঋা পাঠ-সন্দর্ভক ঋনুক্রম.....265
সন্দর্ভগ্রন্থ-সূচী : মূন হ্রতি ঋা ঋন্য সৈদ্ধান্তিক স্রোত.....266
নিত নরন : কৈনাশ ঙ্কমাব মিশ্র.....268
ঋবেড় : গামক নোক ওতিহাস.....278
সাবাঁশ.....278
১. গামক নিখিত ঋাত্মবোঁধক ঋনিরার্যতা.....278

২. নোকগাথা, সংস্মবণ শ্বা ওতিহাসক শ্বনগ-শ্বনগ প্রমাণ.....279
৩. বচনাক রঁনারঠ : গামসঁ রাজি, ফেব রাজিসঁ গাম.....280
৩.১. 'শ্ববেড় গামক সামান্য পবিচয' : জীরিত সূচীসঁ উভবৈত ওতিহাস.....280
৩.২. 'স্থান শ্বা গামক নামক ওতিহাস, হুগোন শ্বা ভার-হুগোন' : নামক রঁহ্মরচন.....281
৩.৩. 'মিথিনাক গাম শ্বনেক সমস্থা শ্বা ওতিহাস' : গৌবরক রীচ শ্বস্বরিধাজনক প্রশ্ন.....281
৩.৪. 'রঁচা ঝা প্রথম : নোককঁঠমে র‍্যাপ্ত ওতিহাস গাথা' : পহনরানক মহাগাথা.....282
৩.৩. 'রঁচা ঝা দোসব : শ্ববেড়ক মানরীয ধবোহব' : রঁনসঁ রিদ্যানয ধবি.....282
৩.৬. 'শ্ববেড়ক নোক ওতিহাস শ্বা মহাদের স্থান' : স্থানক ভীতব চনৈত পবম্পবা.....283
৩.৭. 'কীর্তিপ্বরুষ রুঁদ্ধিনাথ ঝা শ্বা কীর্তিস্থন প্ববরাবী ঠৌনক দ্বহ্মাস্থান' : দান, দন্তকথা শ্বা সংস্থাগত স্মৃতি.....283
৩.৮. 'দ্বহ্মামঁদিব শ্বা পঁডিত বত্নোন ঝা রৈদিক' : পাণ্ডুনিপিক রিবাসত শ্বা শ্বন্বগ্নানক পবিরর্তন.....284
৩.৯. 'রাঁরাঁ নক্ষ্মণ দাস' : কুঠী, পর্যারবণ শ্বা সাধ্ব-সমাজ.....284
৩.১০. 'স্বদর্শন মিশ্র রঁনাম সীতাবাম দাস রঁনাম বামচন্দ্ব দাস' : নাম রঁদনৈত জীরনী.....285
৩.১১. 'বামানন্দ সাহ্ন : এক রিনক্ষণ স্বতঁত্রতা সেনানী' : বাজকীয সূচীসঁ রাঁহবক স্মৃতি.....285
৩.১২. 'শ্ববেড়বন্হে যগপ্ববুষ রিশ্বম্ভব ঝা' : সামূহিক শৌকক সৌন্দর্য.....285
৩.১৩. 'যত্র জীর তত্র জাহ : বঘু রাঁবুঁক প্রসঁগ' : হাস্যক ভীতব করুণা.....286
৩.১৪. 'এহন ভ্বনীহ মায' : ঘবেনূ শ্রমক সামাজিক ওতিহাস.....286
৩.১৩. 'নেঠব রঁম' : মন্নাহ পহনরানক সামাজিক গবিমা.....286
৩.১৬. 'মাযক শ্বদম্য সাহস' : সঁকঠমে নির্ণাযক কর্ম.....286
৩.১৭. 'গাম সমাজ : গামক শ্বস্মিতা শ্বা স্বরূপক নির্ধাবণ—সভক যোগদানক প্রজাতন্ত্র' : শ্বাদর্শ শ্বা যথার্থ.....287
৪. 'হমব গাম'ক শ্বাখ্যান-স্বব : শ্বপনত্বক শঁক্তি শ্বা সীমা.....287
৩. হুগোন, ভারনা শ্বা বাজকীয সীমা.....288
৬. খেতী, হাঠ, ভঁখ শ্বা শ্রমক গ্রাম্য শ্বর্থরারস্থা.....288
৭. শিক্ষা, প্বস্তকানয শ্বা সঁস্থাক দীর্ঘজীরন.....289
৮. ধর্মস্থানক রঁহ্মস্তবীয সামাজিক কার্য.....289
৯. জাতি, সম্বদায শ্বা শ্বসমান দৃশ্যতা.....289
১০. মায, স্ত্রী শ্বা নোকস্মৃতিক প্বনর্পাঠ.....290
১১. গদ্যক কাবীগবী : দৃশ্য, সঁরাদ, শ্বতিশযোক্তি শ্বা শৌক.....290
১২. মূন পাঠক ভীতবক তথ্যগত শ্বসঁগতি : সম্পাদনক স্বনিশ্চিত প্রশ্ন.....291
১২.১. চৌঁমী মিনমে নিম্বঞ ফুঠরঁ◌ রঁশ্বনাড়ীক সঁখ্যা.....291
১২.২. বাজকিশৌব মিশ্রক মৈট্রিক পবীক্ষাক স্থান.....291
১২.৩. রিশ্বম্ভব ঝাক নিধনক রর্ষ.....291
১২.৪. রিশ্বম্ভব ঝাক চিকিৎসকীয শ্বরস্থাক শ্বনগ রর্ণন.....291
১২.৩. শ্ববেড় নামক উঁপ্পত্তিক ভিন্ন প্রস্তার.....291
১২.৬. প্রাচীনতা, যাত্রা শ্বা ন্যাযিক ঘঠনাক শ্বপ্রমাণিত দারাসভ.....292

১৩. রাঁহবী সঁস্থাগত ইতিহাসক সঁগ তননা : পূসা....................292
১৪. পাণ্ডুনিপি, তস্বীব আ সাঁস্কৃতিক অভিনেখাগাব....................292
১৫. আগামী অনুসন্ধানক র্যারহাবিক কার্য-রিধি....................293
১৬. মৈথিনী ভাষা, শৈনী আ পবিমার্জনক সম্ভারনা....................294
১৭. সঁহত মূন্যাঁকন : স্থানীয স্মৃতিক সার্রদেশিক মহত্ত্ব....................294
১৮. সন্দর্ভ-সূচী....................295
'রুঁকমেনিযা' : পাঠ, সমাজ আ সমানোচনাত্মক রিরেক....................295
সাবাঁশ....................295
১. প্রস্তারনা : সমীক্ষা-সঁগ্রহক অসন প্রশ্ন....................296
২. গ্রন্থক রস্তুগত পবিচয আ বচনাত্মক রিন্যাস....................296
৩. 'নেখকীয' : আনোচকক আত্মেস্থিতিক অর্থ....................297
৪. করিতা-সমীক্ষাক পহিন অধ্যায : 'ঘসন অঠন্নী' আ মধুপক সার্রভৌমিকতা....................297
৫. 'ফুনোকা' : স্ত্রীক স্বব, আধুনিক মাধ্যম আ প্রতিবোধক ভাষা....................298
৬. 'সরাঁক কুস্বম কামিনী' : বাজনীতিক প্রতিরাদ আ করিতা-পঁক্তিক নিকটপাঠ....................299
৭. 'ককবা কে দূস্ত' : প্রতিবোধ, সামাজিক সঁবচনা আ কারাক খূনা অর্থ....................299
৮. 'কনা' : উঁপন্যাসক ঐতিহাসিক পুনর্পাঠ আ সমাজক কঠোব র্যারস্থা....................300
৯. 'ককবা নে অবজরঁ হে' : পবিরাব, আধুনিকতা আ পীঢ়ীগত তনার....................301
১০. 'ভামতী' : প্রেম, জ্ঞান আ অদৃশ্য স্ত্রী-শ্রমক প্রশ্ন....................301
১১. 'কবাব' : আখ্যান-রিস্তাব, বাজনীতিক ইতিহাস আ সন্দর্ভক জোখিম....................302
১২. 'হসীনা মঁজিন' : রিভাজন, স্মৃতি আ মনুষ্যতা....................303
১৩. 'ঠেঠ পবক মৌনাএন গাছ' : প্ররাস, জড়ি আ পাবিরাবিক দূবী....................303
১৪. 'স্বন্দবী : নিম্নবি ফূগূ আগি' : জীরন-রূত্ত, বচনাধর্মিতা আ সমানোচনাক সীমা....................304
১৫. 'দূষণ পঞ্জী' : জাতি, অভিনেখ আ জ্ঞানপবম্পবাক রিরাদ....................304
১৬. রাঁবহ বচনামে চনৈত সাম্মা সূত্র....................306
১৭. স্ত্রীক প্রতিবোধ আ ত্যাগক মহিমা : এক ভীতক তনার....................306
১৮. জাতি, পঞ্জী আ সাঁস্কৃতিক প্রতিনিধিত্বক আনোচনাত্মক অর্থ....................307
১৯. কথানক-সাব আ আখ্যানশাস্ত্রীয অধ্যযনক রীচ দূবী....................307
২০. করিতা-পাঠমে অর্থ, ধ্বনি আ বচনাত্মক রিবাম....................308
২১. 'পাঠকক প্রতিক্রিযা' : সাহিত্যিক সার্রজনিকতা, ন কি ন্যাযানযক অন্তিম নির্ণয....................308
২২. প্রমাণ, উঁদ্ধবণ আ ইতিহাসসম্বন্ধী দারাক সমীক্ষা....................309
২৩. মৈথিনী গদ্য, পদারনী আ সম্পাদকীয প্রশ্ন....................309
২৪. মৈথিনী সাহিত্যেতিহাসক র্যাপক পবিপ্রেক্ষ্যমে গ্রন্থক স্থান....................310
২৫. সমেকিত মূন্যাঙ্কন : উঁপনব্ধি আ সীমা দূনূক হিসারঁ....................310
২৬. নিষ্কর্ষ : পুস্তকপ্রেমসঁ প্রমাণপবক আনোচনাধবি....................311

সন্দর্ভ-সূচী....311
মনসবরী....311
সাব....312
প্রস্তারনা : উপন্যাসক মূল প্রশ্ন....312
১. পোথীক পবিচয আ বচনাত্মক আত্মস্বীকাব....312
২. পন্দ্রহ ভাগক কথারিন্যাস : প্রেমসঁ প্রতিবোধ আ অন্তিম প্রশ্ন ধবি....313
৩. ‘মনসবরী’ নাম : গামক সম্বোধনসঁ আত্মপবিভাষা ধবি....313
৪. রুঁনকী : শ্রম, দেহ আ অপন নির্ণযক অধিকাব....314
৫. রাঁসক মচান আ শোষণক দেহ-বাজনীতি....315
৬. বাঘরঁ–রুঁনকী : স্নেহক সহ আ মর্যাদাক অসমর্থতা....315
৭. পাজেরঁ, সহাযতা অস্বীকাব আ অন্তক অসাধাবণ গবিমা....316
৮. নন্দ–নৈনা : প্রতিশোধক ষড্যন্ত্রসঁ প্রেমক মানরীকবণ....316
৯. সমগোত্র, ধন-সত্তা আ নৈনাক রৈরাহিক রিপত্তি....317
১০. সৌদামিনী : গৃহস্থী ভীতবক রিরেক, শোক আ পুনর্নির্মাণ....318
১১. বাঘরঁক মায : প্রতিশোধক রিপবীত করুণাক রারহাব....318
১২. মহানন্দক সত্তা : সূদক রঁহী, রেঁগাব আ ভযক জাল....319
১৩. জাতি আ রক্ত : পবস্পব জুড়ল মুদ্দা এক নহি....319
১৪. সামূহিক প্রতিবোধ আ ওকব নৈতিক দোধাব....319
১৫. নথক খনীফা আ বামরাঁরূ : শক্তি, অপবাধ আ আত্মভয....320
১৬. কর্মফন-রিধান আ রুঁনকীক অপরাদ....320
১৭. নোকসংস্কৃতি : গীত, ফকড়া আ নৈতিক স্মৃতি....321
১৮. প্রকৃতি : পৃষ্ঠভূমি নহি, অর্থ বচনিহাব ক্রিযাশীল পবিরেশ....321
১৯. আখ্যানকর্তা : সর্বজ্ঞ দৃষ্টি, পাত্রক ভীতবক সুব আ টিপ্পণী....322
২০. সংরাদ, রোঁনী আ ভাষিক রূপ-সংবচনা....322
২১. স্ত্রী-পাত্রক দৃষ্টি রঁনাম স্ত্রী-দেহপব কথনক দৃষ্টি....323
২২. ধার্মিক রিশ্বাস, করুণা আ সামাজিক ন্যায....323
২৩. সমকানীন পাঠকীয প্রতিক্রিযা আ আনোচনাত্মক মত....323
২৪. মৈথিনী উপন্যাস-পবম্পবাক সঁগ রিষযগত সংরাদ....324
২৫. কনাত্মক উপনব্ধি আ রিরেকপূর্ণ আপত্তি....324
২৬. নিষ্কর্ষ : কর্মফনসঁ আগাঁ, ন্যাযরিহীন জীরনক সাক্ষ্য....325
সন্দর্ভ-সূচী....325
ডা॰ কৈনাশ ফমাব মিশ্রক নিরন্ধ, যাত্রা-বৃত্তান্ত আ কথা-সমীক্ষাক আনোচনাত্মক অধ্যযন....326
১. সংকননক ভীতবী একতা : স্থান রঁদনৈত অছি, প্রশ্ন নহি....326
২. মিথিনা চিত্রকনা : ‘সমানান্তব সাঞ্চবতা’ক মৌনিক রিচাব....327

২. হ[illegible] কার্যশানা, সঁরাদ আ জনজাতীয স্ত্রীক সক্রিযতা....329
৪. ছঁন্দারন : ভক্তিক ভারহুমি আ আধুনিক নগবক অস্বরিধা....330
৩. নোঅব দিরাঁগ ঘাণ্ঠী : শীর্ষক আ রাস্তরিক কথা-রিস্তাবক অন্তব....331
৬. মনিক ভায : সঁরাদক শক্তি, রিচাবক সীমারোঁধ....331
৭. নন্দা-বাজজাত : মৌখিক পবম্পবা আ স্ত্রী-দেরীক সাঁস্গ্রতিক হুগোন....332
৮. সঁগাঙ্গাপ্রাঙঁ : গামক সূক্ষ্ম ওতিহাস আ পূর্বজ-স্মবণ....333
৯. ‘গামক জিনগী’ : কথাক মাধ্যমসঁ গ্রামীণ সমাজক পাঠ....333
১০. ‘জীরন সঁঘর্ষ’ : রঁসপ্ববাক মাধ্যমসঁ মিথিনাক সামূহিক চিত্র....335
১১. কথাম্মেক শিন্প : ‘হম’ক অনেক রূপ....335
১২. মৈথিনী ভাষাক স্বরূপ : নোকরোঁনী, অন্তবভাষিকতা আ সম্পাদন....336
১৩. স্ত্রী, জাতি আ সৃজনাধিকাব : প্বস্তকক অন্তবপাঠীয সূত্র....336
১৪. পর্যারবণ, পনাযন আ জীরিকাক সাম্রা কথানক....337
১৩. প্রমাণ, পঞ্চধবতা আ শোধ-পদ্ধতিক সীমা....337
১৬. রাঁহবী শোধসঁ প্রাপ্ত প্বষ্টি আ জাঁচরাঁক শেষ প্রশ্ন....338
১৭. সাহিহেতিহাসমে স্থান : নোকচ্ছানক রিস্তাব, আনোচনাক অপূর্ণ পবিযোজনা....338
নিষ্কর্ষ : সহেজরঁ মাত্র নহি, প্রশ্ন কবৈত সহেজরঁ....339
সন্দর্ভ-সূচী....339
প্রাথমিক গ্রন্থ....339
শোধনেখ আ আধিকাবিক অভিনেখ....339
নোকক জীরন, স্ত্রীক স্বব আ প্রমাণক কসৌঠী....339
সঁগ্রহক স্বরূপ আ নেখকক বচনাম্মেক স্থিতি....340
কথাসাহিহ্ক সমাজ, স্মৃতি আ আখ্যান....341
‘রঁবিবাজ’: রিদ্রাক আডম্বব আ সঁস্থাগত অরসবরাদ....341
‘চন্দা’: খেনক মৈদানসঁ সম্পত্তিক হিঁসা ধবি....342
‘সখী হুন্তী’ আ ‘প্বরুষক নহি রিশ্বাসে’: স্ত্রীজীরনক দূ অনগ রিম্ব....342
‘পবিস্থিতি নেখিকা’: কথামে কথা আ স্ত্রীক বচনাম্মেক আম্মেবক্ষা....343
নোকগীত, স্ত্রী-অনুভর আ অনুষ্ঠান....343
সীতা: শ্রদ্ধাক ভীতব প্রতিবোধক নোকস্বব....344
মধুশ্রারণী: নোক-রেদক সঁযোগ আ শবীবপব রিধিক প্রশ্ন....344
মৈথিনানীপব রিমর্শক অধিকাবী কে? প্রতিনিধিত্ব আ উত্তবদাযিত্ব....345
জোগগীত: প্রেম, যৌন-সঁকেত আ তন্ত্রক সাঁস্গ্রতিক হুমিকা....345
স্বগা আ কৌআ: নোকগীতক পক্ষী নহি, সম্বন্ধক দূত....346
মৌখিক আখ্যানক স্মৃতিঃ নানী, ভবথবী আ গোপীচন্দ....346
যাযারবী, সাঁস্গ্রতিক হুগোন আ প্রত্যক্ষ অরনোকন....347

‘মনিক ভায কেব ফুষ্ঠপাথী চিঁতন’: রার্তানাপক সাহিহিক উঁপযোগ....347
নোককনা, সামাজিক প্বনর্রিচাব শ্বা শ্বানোচনা....348
সামাজিক পবম্পবাপব শ্বান্তবিক শ্বাপত্তিঃ রঁনিপ্রদান শ্বা তমাম্ভ....348
শ্বানোচক কৈনাশ: পোথী পঢ়ৰাঁক সামাজিক মানক....348
নোকঙতিহাসক নেখ: রিশ্বাস, স্থননাম শ্বা ঐতিহাসিক প্রমাণ....349
করিতা, শ্বাখ্যান-শিন্প শ্বা ভাষিক রিশ্লেষণ....350
কথা-শিন্পঃ বাঘরক প্বনবারৃত্তি, সঁরাদক রঁম্মনতা শ্বা কানক ঘেবা....350
ভাষা: রৌনচানক ঙঁর্জা, তদ্ভরক জীরন শ্বা সম্পাদকীয শ্বসমানতা....350
মানরশাস্ত্রীয পদ্ধতিক কসৌঠীঃ প্রেক্ষণ শ্বা প্রমাণক দূবী....351
স্রোত-শ্রেযক শ্বানোচনাত্মেক পবীক্ষা....351
নিষ্কর্ষ....351
সন্দর্ভ-সূচী....352
নিত নরন : বাজদের মণ্ডন....353
শ্বম্বঁবা : নোকান্বভর, সামাজিক প্রতিবোধ শ্বা কারাশিন্প....353
১. প্রস্তারনা: করিতাক সামাজিক হুমি শ্বা শ্বধাযনক প্রশ্ন....353
২. পাঠ-রিধি: নিকষ্ঠ-পাঠ, সামাজিক সন্দর্ভ শ্বা শ্বানোচনাত্মেক সারধানী....354
৩. শীর্ষক, সঁবচনা শ্বা সঁগ্রহীত শ্বন্বভরক রিস্তাব....354
৪. ‘রাঁঢ়িক চিত্র’: কোসীক প্রনয শ্বা মানরীয সাঙ্খ্যক কারাকপ....355
৫. নদী, মাছ শ্বা গাছ: পর্যারবণক দেহ শ্বা জীরনক সঁকষ্ঠ....356
৬. জাতি, শ্বপমান শ্বা প্রতিবোধক রঁদনৈত র্যাকবণ....357
৭. স্ত্রী, প্রেম, মাতৃত্ব শ্বা ঘবেনূ সঁবচনাক ঠঁকবার....358
৮. শ্রম, নির্ধনতা, দেহ শ্বা সামাজিক দৃষ্টতা....359
৯. সত্তা-রিবোধী রাঁগা, নৈতিকতা শ্বা সামূহিক প্রতিবোধ....360
১০. নোকরাণী, সঁরাদ, ধ্বনি শ্বা শিন্পগত প্রযোগ....360
১১. রিজ্ঞান, শ্বন্ধরিশ্বাস শ্বা শ্বাধ্বনিকতাক দ্বৈধ....361
১২. রাঁনকরিতা শ্বা পীঢ়ীগত শিক্ষাক বাজনীতিক শ্বর্থ....361
১৩. কারাত্মেক সীমা: ঙঁপদেশ, প্বনকক্তি শ্বা শ্বর্থক শ্বকান সমাপন....362
১৪. মৈথিনী সাহিহিক পবিপ্রেক্ষ্য শ্বা সঁগ্রহক রিশিষ্ঠ স্থান....362
১৫. নিষ্কর্ষ: সঁরেদনাক রিশ্বসনীযতা শ্বা প্রতিবোধক সাহিহিক মোন....363
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....363
রঁস্বঁধবা : ধবতী, দেহ শ্বা প্রতিবোধ....364
সাব....364
১. প্রস্তারনা : ধবতীক নাম, মন্বষাক প্রশ্ন....364
২. সঁগ্রহক বচনা-সন্দর্ভ শ্বা সঁবচনাত্মেক রঁম্মকপতা....365

৩. ‘থকান’ : ছুখ, জন থা রিকাসক থসমান বাজনীতি....365
৪. ‘নঁগবা মজদূব’ : নির্মিত মকান থা রিস্থাপিত নির্মাতা....366
৩. রীথা, গাছ থা রঁস্বঁধবা : জীরিত প্রগ্রতিক নৈতিক উঁপস্থিতি....367
৬. ‘পোসা পবরাঁ’ : মন্বষ্যক প্রেম থা উঁপভোগক ভযারহ সঁগতি....368
৭. ‘ডোননী ডাজন’ : থফরাহসঁ প্রতিবোধ ধবি সাত খণ্ডক কথাযাত্রা....368
৮. ‘রঁনাত’ থা ‘থসন মবদ’ : দেহপব হিঁসা থা প্বরুষরক রিডম্বঁনা....370
৯. পবিরাব, সম্পত্তি থা পীঢ়ীক নৈতিক দূবী....370
১০. ‘জ্বণ্বসক পছুথা’ : ভীড়ক থপবাধ থা নৈতিক সহ-থপবাধিতা....371
১১. পঁচাযত, নেতা থা সার্রজনিক জীরনক রাঁগা....371
১২. থাম্োনোচনক করিতা : ‘ঠক’, ‘চোবি’, ‘জমানদাবী’ থা ‘ম্নঠক গিযান’....372
১৩. ‘ডাযবীক পন্না’ : থাম্েকথা, সত্তা থা থাম্েস্বধাবক শ্রৃঁখনা....372
১৪. থন্তঃকবণক রূপক : নদী, ছাঁহ, থঁহাব থা দর্পণ....373
১৩. প্রেম, প্রতীক্ষা থা স্ববক স্মৃতিশাস্ত্র....373
১৬. ভাষা-সঁবচনা : নোকরোঁনক নয থা তর্কক থাগ্রহ....373
১৭. কথাম্েকতা, দৃষ্টিরিঁন্দু থা কারাম্েক দৃশ্থ....374
১৮. ‘জয হে কিসান’ : শ্রমক স্তুতি থা রিবোধাভাসক স্মৃতি....374
১৯. উঁপনষ্বি থা সীমা : প্রহক্ষ কথন রঁনাম রঁক্ষথর্থী কারা....375
২০. নিষ্কর্ষ : ‘রঁস্বঁধবা’ক সাহিহিক থরদান....376
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....376
হমব ঠোঁন : ঠোঁনক সামাজিক শবীব থা প্রতিবোধ....376
১. প্রস্তারনা : ঠোঁনক ভীতব সমূচ সমাজ....377
২. পাঠ-পঠনক দৃষ্টি থা থানোচনাম্েক থাধাব....378
৩. পূর্বরূপ : স্বপ্ন, জন থা ঠোঁনক উঁপেত্তি....378
৪. ঠোঁন : সামূহিক নাযক থা সামাজিক স্থান....378
৩. থজয : শিক্ষিত প্রতিবোধ থা ওকব থন্তর্রিবোধ....379
৬. নির্মনা থথরা ধর্মডীহীরানী : দেহ, মাহৃর থা স্বাযত্ততা....379
৭. খেনারন ভগত : ধার্মিক পূঁজীক থর্থনীতি....380
৮. জাতি, পঁচৈতী থা ন্যায-রিতবণক রিডম্বঁনা....381
৯. শ্রম, প্ররাস থা গ্রামীণ থর্থনীতিক থদৃশ্থ থাধাব....381
১০. রিরাহ, নোকগীত থা স্ত্রী-জীরনক সামাজিক পাঠ....382
১১. শিক্ষা, চিকিস্ো থা সার্রজনিক সঁস্থানক থপূর্ণ প্ররেশ....382
১২. প্রগ্রতি : গাছক স্বব, জনক স্মৃতি থা পর্যারবণীয রিরেক....383
১৩. পঁচৈতীসঁ মতদান ধবি : নোকতন্ত্রক থপহবণ....383
১৪. রঁক্ষরাচিকতা, হাস্য থা সামাজিক রোঁনীক ঠঁকবার....384

১৩. ঋাখ্যানকান, প্রসঁগরিন্যাস ঋা দৃষ্টিক পবিরর্তন.....384
১৬. রাঁগ্যাক প্রভার ঋা ওকব নৈতিক জোখিম.....385
১৭. ঋজয–শীনা : প্রেম, রঁহিঞ্চাব ঋা হিঁসাক ঋন্তিম ৰূপ.....385
১৮. সাহিহিক উঁপনৰ্ছ্বি, ঋানোচনাত্মেক সীমা ঋা মূন্যাঙ্কন.....386
১৯. নিষ্কর্ষ.....386
সন্দর্ভ-সূচী.....387
জন ভঁরব : সমাজ, জন ঋা ঋাখ্যান.....387
১. হুমিকা : র্যাক্তি ঋা সমাজক পবস্পব ভঁরব.....388
২. পাঠ-ঞ্চেত্র, শৌধ-প্রশ্ন ঋা রিশ্লৈষণ-পদ্ধতি.....388
৩. কথাসূত্রক রিস্তাব : নিজী প্রেমসঁ সাম্বদাযিক সঁকষ্ঠ ধবি.....388
৪. কান-রিন্যাস : স্বপ্ন, স্মৃতি, পূর্বাভাস ঋা প্বনবারর্তন.....389
৩. জন, ধাব ঋা কোসী : পবিরেশীক সক্রিয হুমিকা.....390
৬. ‘ভঁরব’ শীর্ষক : জনক গতি ঋা সমাজক ফাঁস.....390
৭. জাতি ঋা ঋার্থিক ঋসমানতা : প্রেমক সামাজিক নিষেধ.....391
৮. পথ্রেতী : নোকন্যাযক সম্ভারনা ঋা ওকব রিগ্রতি.....391
৯. পাবিরাবিক শৌক, শ্রম ঋা জীরিকাক রিরশতা.....392
১০. নীতাক ঋন্বভর : সহমতি, ঋাত্মেসম্মান ঋা হিঁসাক প্রতিরাদ.....392
১১. সিমানপ্ববরানী : দেখভানক রৈকন্পিক সামাজিকতা.....393
১২. স্বাস্থ্য, ঋাস্থা ঋা নির্ধনতাক নৈতিক ঋর্থ.....393
১৩. সঁরাদ, নোক-উঁক্তি ঋা কথারাচকক রিচাবোন্মখতা.....394
১৪. নৈতিক পবিরর্তন ঋা সমাপনক ঋানোচনাত্মেক রিরেচন.....394
১৩. সাহিহিক উঁপনৰ্ছ্বি, সীমাসভ ঋা মৈথিনী উঁপন্যাসক র্যাপক ঋর্থ.....395
১৬. গপ্প, ঋফরাহ ঋা সাঙ্খ্যক বাজনীতি.....396
১৭. শ্রমক দেহ, ভৌতিক ঋভার ঋা নৈতিক নির্ণয.....396
১৮. ঋন্যাব, ডজোত ঋা খূনন ঋন্তক সৌন্দর্য-র্যারস্থা.....397
নিষ্কর্ষ.....397
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী.....398
জান : ঋৃণ, জাতি ঋা স্ত্রী-প্রতিবোধ.....398
১. প্রস্তারনা : পষ্ঠকথা-নেখনক ঋভিপ্রায ঋা ঋানোচনাক প্রশ্ন.....399
২. সৈদ্ধান্তিক সন্দর্ভ : ক্রিযা, দৃষ্টি ঋা সামাজিক দৃষ্টি.....399
৩. কথাক সঁবচনা : প্রেমক ঋাকর্ষণসঁ সামাজিক সঁঘর্ষ ধবি.....400
৪. ‘জান’ শীর্ষক : ঋৃণ, সঁস্থাগত পৰ্ম্চ ঋা রৈরাহিক সৌদারাঁজী.....401
৩. নদী, নার ঋা বেন : গ্রামীণ হুগোনক দৃষ্টাত্মেক বাজনীতি.....401
৬. রিক্রম : শ্রম, শিক্ষা ঋা বাজ্যক ঋাশ্বাসন.....402

৭. ৱঁবসা : প্রেম, শিক্ষা আ স্বায়ত্ততাক প্রতিৱঁম্ব....................403
৮. শ্যামৱাঁৱূ : করুণ পিতা আ প্রভুত্বক রাহেক....................403
৯. হবিযা : জাতিগত সঁবক্ষণ, যৌন-অধিকাবৱোঁধ আ দণ্ডহীনতা....................404
১০. ফুনিযা আ চনকী : নিজী অপমানসঁ সার্ৱজনিক প্রতিবোধ ধবি....................405
১১. জাতি, সম্পত্তি আ ৱিৱাহ : পবস্পব গ্রথন প্রভুত্ব....................406
১২. দৃশ্য-ৱিন্যাস : গতিশীল ছবি, 'কণ্ঠ ঠুঁ' আ কান-পবিবর্তন....................406
১৩. ধ্বনি, লোক-পবিৱেশ আ রস্তু-প্রতীক....................407
১৪. সঁৱাদক সামাজিক স্তব : হাস্য, ভয আ নৈতিক প্রতিৱাদ....................407
১৫. সম্প্রদায : ভযভীত দর্শকসঁ ক্রিয়াশীল প্রতিবোধ ধবি....................408
১৬. স্ত্রী-দৃষ্টি আ 'জজ্জত'ক ৱিবোধাভাস....................408
১৭. সঁবচনাত্মক সীমাসভ : পাত্র, ক্রমাঁকন আ পবিণতি....................408
১৮. ৱিধাগত মূল্যাঙ্কন : সাহিত্যিক পাঠ আ প্রদর্শনক সম্ভাৱনা....................409
১৯. নিষ্কর্ষ....................410
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....................410
নাজ : স্ত্রীশিক্ষা, রক্ষসত্তা আ নৈতিক প্রহেভিচ্ছান....................411
পাঠকেন্দ্বিত নাট্যানোচনা আ সামাজিক-সাঁস্কৃতিক অধ্যযন....................411
১. প্রস্তারনা : নাট্যকক ৱিষয নহি, ওকব প্রশ্ন....................411
২. মৈথিলী নাট্যপবম্পবা আ 'নাজ'ক ৱিধাগত স্থান....................412
৩. নৌ দৃশ্যক সঁবচনা : আবম্ভিক নিষেধসঁ অন্তিম স্বীকাব ধবি....................412
৪. শীর্ষকক অর্থ-যাত্রা : নিগবানীক নাজসঁ উত্তবদাযিত্বক নাজ....................413
৫. সরিতাক রাক্তিত্ব : জিজ্ঞাসা, প্রতিবোধ আ সেরাক জটিনতা....................414
৬. হবিচবণ আ চনপটীরানী : পিতৃসত্তাক ভীতবক অসহমতি....................414
৭. শিক্ষা : অধিকাব, ৱিত্মানযক অন্তর্বিবোধ আ শ্রমক গবিমা....................415
৮. ক্ষনানন্দক দবৱঁজ্জা : জমীন, আসন আ ভাষাক সত্তা....................416
৯. হিঁসাক পবোক্ষ প্রস্তুতি আ সরিতাক ক্ষাঠন রস্ত্র....................416
১০. সমযান্তবান, গাছক রূপক আ সামাজিক স্মৃতি....................417
১১. অরসবক অসমানতা : মৌসা বঘুরীবক আর্থিক সহযোগ....................417
১২. দহেজক চর্চা আ সামাজিক প্রশ্নক পবিধি....................418
১৩. সঁৱাদক নোকধর্মিতা, রাঁগা আ রক্ষান্বসাব সুব....................418
১৪. প্রহেভিচ্ছান, নৈতিক উনটার আ ক্ষমাক সমস্যা....................419
১৫. স্ত্রী-অধ্যযনক পবিপ্রেক্ষ্য : সমানতা, চযন আ 'আদর্শ রেঁটী'....................419
১৬. সামাজিক নিষ্কর্ষক ৱিশ্বসনীযতা আ নাট্যকীয সীমাসভ....................420
১৭. উপসঁহাব : নাজ কেকবা হো?....................420
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....................421

পঁচেতী : সামাজিক ন্যায, জাতিগত নিযন্ত্রণ আ স্ত্রী-প্রতিবোধ....422
১. প্রস্তারনা : শীর্ষক আ বচনাত্মেক সন্দর্ভ....422
২. অধ্যাযনক পদ্ধতি আ আনোচনাত্মেক আধাব....423
৩. নৌ দৃশ্য : সূচনা সঁ সার্বজনিক ঠঁকবার ধবি....423
৪. 'পঁচেতী'ক অর্থ-রিপর্যয : সাম্বদাযিকতা রঁনাম ন্যায....424
৩. জাতি আ পিতৃসত্তাক সঁয়ুক্ত অনুশাসন....425
৬. গীতা : সহাযক পাত্রসঁ নৈতিক নাযিকাধবি....425
৭. ননিতাক মৌন : কথাক কেন্দ্ব আ প্রতিনিধিত্বক সীমা....426
৮. সঁরাদ, নোকভাষা আ দৃশ্য-শিন্প....427
৯. কানূন, নোক-প্রতিশ্রা আ সঁরৈধানিক নৈতিকতা....428
১০. নাট্য-গঠনক শৈঞি আ অন্তর্রিবোধ....429
১১. নিষ্কর্ষ : প্রতিবোধক নাট্যভাষা আ ওকব অধ্ববাপন....429
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....430
ত্রিরেণীক বঁগ : ঘব, বন্ধ আ ভযক আখ্যান....430
১. কথাসাহিত্যক পবিচিত সঁসাবমে অস্ববিধাজনক প্রশ্ন....431
২. বচনাকাবক প্রসঁগ আ আনোচনাক পদ্ধতি....431
৩. 'কসন রৌআ': মেনাক উঁজাসমে অভারক অন্বাব....432
৩.১ রস্ত্র, মেনা আ সামাজিক দূবী....432
৩.২ শ্রমক গবিমা আ অপমানক সঁবচনা....433
৩.৩ রাঁনকক উঁত্তব: আশা অথরা প্রতিস্পর্ধাক প্বনবাবৃত্তি?....433
৪. 'দোখ কেকব': দোষাবোপণসঁ স্মৃতি ধবি....433
৪.১ ঘবেনক রঁহসক নৈতিক অসমানতা....433
৪.২ গর্ভহানি, দহেজ আ রনরাসক আনোচনাত্মেক পাঠ....434
৪.৩ কথা-ভীতব-কথা আ বহস্যোদ্ঘাটন....435
৩. 'ডবক নদী': স্বপ্নমে পবিরাব, জাগবণমে অস্ববক্ষা....435
৩.১ স্বপ্নক ফ্রেম আ বৃক্ষক উঁপেক্ষা....435
৩.২ সাঁপক খোন: দেখন ভয আ রাস্তরিক সঁকট....436
৩.৩ সবিতাক জাগবণ আ স্ত্রীক ভরিষ্য-ভয....437
৬. কথন-ব্যরস্থা: দৃশ্য, সঁরাদ আ অন্তক ভাব....437
৭. নোকভাষা, রাক্য-শৈঞি আ সামাজিক স্বব....438
৮. বন্ধ, নিঁগ আ পীঢ়ী: তীনূ কথাক রীচ অন্তঃসম্বন্ধ....439
৯. বচনাত্মেক উঁপনব্ধি আ আনোচনাত্মেক সীমা....439
১০. নিষ্কর্ষ: বঁগক সঁগ রঁহৈত অনকহন প্রশ্ন....440
গ্রন্থসূচী....441

বাপসী : প্রতিশ্রাক স্বরাপসী আ সম্বন্ধক বিখণ্ডন.....441
সাব.....441
১. প্রস্তারনা: ছোট নাট্য-রূপমে পৈঘ সামাজিক প্রশ্ন.....441
২. পোথীক বচনা-বিন্যাস আ নামকবণ.....442
৩. 'বাপসী' : দহেজক লেনদেনসঁ প্রতিষ্ঠাক সঁকট ধবি.....442
৩.১ আবম্ভক দৃশ্য : আগ্রহ আ অসহমতিক বীজাবোপণ.....442
৩.২ সমধীক ঘব : অনুপস্থিতি আ স্মৃতিক মাধ্যমসঁ তনাব.....443
৩.৩ ঘবক ভীতবক প্রতিবাদ : পীঢ়ী আ স্ত্রী-পাত্রক ভূমিকা.....443
৩.৪ চৌবঁঠিযাক নির্ণাযক দৃশ্য : বস্তুক বাপসী, মানক নহি.....444
৪. 'সম্বন্ধ': ভাযক পহিচান, সম্পত্তিক অধিকাব আ আত্মীযতাক বিফলতা.....444
৪.১ পহিল দৃশ্য : বাঁঠাক আশংকা.....444
৪.২ দোসব দৃশ্য : গামক চৌবঁঠিযাপব স্মৃতি আ পবিচয.....445
৪.৩ তেসব দৃশ্য : পহিচানক ঠকবাব আ খূনন অন্তয.....445
৫. দু একাঁকীক সাম্য কেন্দ্ব : ধন, মান আ আত্মীযতাক দ্বন্দ্ব.....446
৬. দৃশ্য, সময আ স্থল : নাট্যক্রিযাক অনুশাসন.....447
৭. সঁবাদ-ভাষা : লোকবাক্, বিডম্বনা আ চবিত্রনির্মাণ.....447
৮. পাত্র-সঁবচনা : বাজি, সম্প্রদায আ প্রতিবাদ.....448
৯. ভাবতীয আ আধুনিক নাট্য-সিদ্ধান্তক আলোকমে পাঠ.....448
১০. নাটকীয বিডম্বনা আ শীর্ষকক অন্তর্ধ্বনি.....449
১১. পাঠক উপলব্ধি আ কলাত্মক সীমা.....449
১২. নিষ্কর্ষ.....450
গ্রন্থসূচী.....450
নিত নবল : শিব কুমাব প্রসাদ.....451
মনক হাট : আত্মানুভূতি, লোকচেতনা আ সমকালীন মৈথিলী কবিতা.....451
১. ভূমিকা : মনক নিজত্ব আ লোকক সাম্য সঁসাব.....452
২. কবিতাক বচনাত্মক পৃষ্ঠভূমি আ আলোচনাত্মক দৃষ্টি.....452
৩. 'মন্বখ' আ কাবাক নৈতিক স্বীকৃতি.....453
৪. শীর্ষক-কবিতা : অভাব, ভজোত আ মনক হাট.....453
৫. প্রেম, দেহ, সিনেহ আ সম্বন্ধক বঁহস্যবীয সঁসাব.....454
৬. মনোবৈজ্ঞানিক দ্বন্দ্ব : ঠমকল মন, ভিনসব আ অপন ডীহ.....454
৭. লোকজীবন, শ্রম আ বর্গীয বিষমতাক কাব্যাত্মক সাক্ষ্য.....455
৮. বাজা, সত্তা আ নৈতিক আলোচনা.....455
৯. কোবোনা-কাল : ঘব, ভয, শ্রম আ অস্থিবতা.....456
১০. প্রকৃতি, পর্যাবরণ আ জীবনক পবস্পবাবলম্বন.....456

১১. কপৰিধান : নম্বগীত, সূচী, আৱর্তন আ প্রশ্ননয়......457
১২. কাব্যভাষা : মৈথিলীপন, সহজতা আ অভিব্যক্তিক অসমানতা......457
১৩. সৌন্দর্যবোধ : করুণা, আশা, বিডম্বনা আ ধ্বনিক মর্যাদা......458
১৪. আধুনিক মৈথিলী সাহিত্যক সার্বজনিক পবিপ্রেক্ষ্য......458
১৩. আলোচনাত্মক মূল্যাঁকন : উপলব্ধি আ অপূর্ণতা......459
১৩.১. জে কাবণসঁ সংগ্রহ উল্লেখনীয় অছি......459
১৩.২. জে কাবণসঁ পুনর্মূল্যাঁকন আবশ্যক অছি......459
১৩.৩. মূল্য-নির্ধাবণক বিবেক......459
১৬. নিষ্কর্ষ......459
গ্রন্থসূচী আ সন্দর্ভ......460
সৌহাঁত-অনসৌহাঁত : জীরনক কাব্য-সংসাব......461
ডॉ [illegible]ীর কুমাব প্রসাদক ‘সৌহাঁত-অনসৌহাঁত’ক পাঠকেন্দ্রিত বিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা......461
১. প্রস্তাবনা : সৌহাঁত-অনসৌহাঁতক কাব্য-সংসাব......461
২. সমর্পণ, আত্মেসুব আ কাব্য-দৃষ্টিক নির্মিতি......462
৩. শীর্ষকক দ্বন্দ্ব : অপনত্ব, অসহজতা আ মূল্য-সংঘর্ষ......463
৪. মিথিলা : ভূমি, ভাষা আ সাংস্কৃতিক প্রতিজ্ঞা......463
৩. গাম–নগব : স্মৃতিক মিঠাস আ বিস্থাপনক টীস......464
৬. শ্রম, অভাব আ ভাতক নৈতিক অর্থ......464
৭. ঋতু, পর্যাবরণ আ জন্দবিযবোধ......465
৮. নোকাচাব, পাবঁনি আ সামূহিক স্মৃতি......465
৯. আত্মে, নেহ, পবিবাব আ পীঢ়ীক সম্বোধন......466
১০. পীড়া, সংকট আ নশ্বৰতাক অনুভব......466
১১. বিম্ববিধান : পাথব, দীপ, গাছ, থাবী আ বাঁঠ......466
১২. ভাষা আ নোকনয : পুনবাবৃত্তিক কলা আ ওকব সীমা......467
১৩. নৈতিক সুব, প্রতিবোধ আ উপদেশাত্মেকতাক প্রশ্ন......467
১৪. সাম্প্রদাযিক ‘হম’ক শক্তি আ আনোচনাত্মেক সীমা......468
১৩. অন্তিম ‘সাখী’ : গীতসঁ সৃজি ধবি......468
১৬. উপলব্ধিসভক সমেকিত মূল্যাঁকন......468
১৭. নিষ্কর্ষ......469
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী......469
বাগ-বিবাগ : নোকস্মৃতি, ভাষিক অস্মিতা আ সামাজিক নৈতিকতা......470
বীজশব্দ : মৈথিলী কবিতা; বাগ–বিবাগ; নোকস্মৃতি; ভাষিক অস্মিতা; পর্যাবরণীয আনোচনা; বাঁঢ়ি; বাঁগা; স্ত্রী-অনুভব; মুক্তছন্দ।......471
১. প্রস্তাবনা : স্নেহক সংসাব আ বিডম্বনাক চেতনা......471

২. শ্বানোচনাম্েক প্রতিমান : ধ্বনি, পর্যারবণ শ্বা গ্রাম্যস্মৃতি......471
৩. বচনা-রিন্যাস : পবস্পব গ্ঁথন পাঁচ সঁরেদনাম্েক ক্ষেত্র......472
৪. বাগক রঁক্ষশ্বর্থতা : প্রেম, প্ররৃত্তি শ্বা শ্বাম্েসঁযম......472
৩. মৌথিনী শ্বা মিথিনা : মাতৃভাষাক স্নেহসঁ সার্রজনিক শ্বস্মিতা ধবি......473
৬. রঁাঢ়িক চাবি স্বব : রিপত্তি, সার্রজনিক নৈতিকতা শ্বা পর্যারবণীয ন্যায......474
৭. 'হমবামে হমব গাম' : স্মৃতিক রস্তু-সঁসাব শ্বা প্ররাসনক পীড়া......474
৮. শিঙ্খাক রিডম্বনা : প্রমাণপত্র, পাঠশীনা শ্বা সার্রজনিক রচন......475
৯. রেঁঠী, মাএ শ্বা রঁহিন : স্নেহ, দেখভান শ্বা স্ত্রীক স্থান......476
১০. ভক্তি শ্বা পাখণ্ড : নোকশ্বনুষ্ঠানক দৃ ম্বখ......476
১১. কার্যভাষা : ম্বচ্ছন্দ, ধ্রুরপদ, সূচীকবণ শ্বা নিঃশব্দঁতা......477
১২. করিতা শ্বা জিনগী : বচনাক শ্বাম্েচেতনা......477
১৩. উঁপনদ্ধি, শ্বন্তর্রিবোধ শ্বা সাহিত্যিক মূন্য......478
১৪. নিষ্কর্ষ : শ্বনুবাগক নৈতিক পবীঙ্খা......478
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী......479
পঘনৈত হিমখঁড : হিন্দী-মৌথিনী কার্য্যানুরাদ শ্বা স্ত্রী-চেতনা......479
১. প্রস্তারনা : শ্বনুরাদক ভীতব করিতা শ্বা করিতাক ভীতব নর ভাষা......479
২. কার্য-জগতক রূপবেখা : রিষয, সঁরেদনা শ্বা দৃষ্টি......480
৩. শ্বনুরাদ-সিদ্ধান্ত শ্বা মৌথিনী কার্যক বচনাম্েকতা......481
৩.১ শ্বন্তবভাষিক শ্বনুরাদ শ্বা কার্যক শ্বনুরাদনীযতা......481
৩.২ নাগডা : রূপক নিকষ্ঠতা রঁনাম প্রভারক সমতুন্যতা......481
৩.৩ হবী : নঞ্ৰ্য-সঁস্কৃতিক রাস্তরিক পাঠ......482
৩.৪ রেনূষ্ঠী শ্বা নেফেরেব : স্বদেশীকবণ, দৃশ্যতা শ্বা প্বনর্নেখন......482
৩.৩ নিঁগ-সাপেক্ষ শ্বনুরাদ : স্বব, সত্তা শ্বা সামাজিক রোঁম্ম......482
৩.৬ র্যারহাবিক ভাষিক মূন্যাঙ্কন......482
৪. প্রকৃতি, স্মৃতি শ্বা রিশ্বাসক রিঁম্ব-র্যরস্থা......482
৪.১ প্রকৃতি একষ্ঠা রঁাহবী দৃশ্য নহি, শ্বন্তর্মনক প্রযোগশীনা......482
৪.২ শ্বাশা–হতাশা শ্বা রিশ্বাসক শ্বরিবন শ্বারর্তন......483
৪.৩ শ্বাম্ে-খোজ, স্মৃতি শ্বা শ্বস্তিত্বক শ্বস্থিব ধবাতন......483
৩. স্ত্রী-শ্বস্মিতা : দেহ, পবিচয, পীঢ়ী শ্বা ঘব......483
৩.১ 'নাবী' : শ্রেণীকবণক রিরুদ্ধ একষ্ঠা প্রশ্ন......483
৩.২ 'একষ্ঠা হেবাএন জনানী' : পবিরাবক ভীতব শ্বনুপস্থিতিক উঁপস্থিতি......484
৩.৩ 'শ্বাজুক নাবী' : সময-রোঁধক দ্বৈধ......484
৩.৪ 'ঘবক পাগ' : রুঁজুদ্ধ, শ্বনুভর শ্বা নৈতিক উঁত্তবাধিকাব......484
৩.৩ 'ঘব', 'ঘব শ্বাওব মকান' : শ্বন্তবঁগ স্থানক তত্ত্ব......485

৬. ভাষা-চেতনা আ সার্বজনিক জীরনক প্রশ্ন....485
৬.১ ‘বাজভাষা’ : পহিচান, অধিকাব আ সংরৈধানিক শব্দক ভার....485
৬.২ ‘রিদ্যাক রাঁষ্ট’ : পুস্তক, শিক্ষা আ পীঢ়ী-গমন....485
৭. শীর্ষক-করিতাক সমম্বখ পঠন : হিমখংড, সিনেহ আ রিশ্বাসক বৌদ....485
হিন্দী : “পিঘনতে হেঁ হিমখংড সর্দ বিশ্তোঁ কে” — “প্যাব সনে রিশ্বাস কী উঞ্চতা”। মৈথিলী : “পঘনৈ ছৈ রবফক পহাড়” — “ঠিঠুবনো সিনেহকে” — “রিশ্বাসক বৌদ”।....486
৮. শব্দ–প্রযোগ, রাকা-নয আ মুঅজ্ঞন্দক সমস্যা....486
৮.১ সর্বনাম আ প্রত্যক্ষ সম্বোধন....486
৮.২ বহুভাষিক শব্দ-সম্পর্ক আ ভাষিক স্বাভারিকতা....487
৮.৩ পঁক্তি-রিচ্ছেদ, মৌন আ অনুগূঁজ....487
৮.৪ প্বনকক্তি : সংগীত আ সীমা....487
৯. কপকক সামাজিক হুগোল : ঘব, আকাশ, মেনাপ্রাংগণ আ বাহ....487
১০. অনূদিত পাঠক সামাজিক অর্থ : বান্ধুব, পবিরাব আ সাম্বদাযিক উত্তবাধিকাব....488
১১. সাহিত্যিক পবিবেশ আ করিতাক সাংস্কৃতিক সংরাদ....488
১২. আলোচনাত্মক প্রতিরাদ : সংগ্রহক শক্তি আ কনাত্মক চুনৌতী....489
১২.১ সম্বচিত উপলব্ধি....489
১২.২ করিতা আ সৃজিক রাঁচ অসন্তুনন....489
১২.৩ রর্তনী, মুহারবা আ ভাষিক সংগতি....489
১২.৪ মূননিষ্ঠা আ মৈথিলী কারাত্মকতাক দ্বৈধ কসৌটী....489
১৩. সমেকিত মূল্যাংকন : অনুরাদকেঁ সাহিত্যিক ঘটনা কপমে দেখরঁ....489
১৪. নিষ্কর্ষ....490
পবিশিষ্ট : চযনিত করিতাক রিষযগত আলোচনাত্মক সাবিণী....490
সন্দর্ভ-সূচী....491
মূন কৃতি, অনূদিত সংগ্রহ আ সমকালীন সাহিত্যিক সন্দর্ভ....491
অনুরাদ-সিদ্ধান্ত আ সাহিত্যিক অধাযন....491
ক্ষিতিজ : জনকারা, দ্বিভাষিক উপন্যাস আ সমষ্টিক আদর্শ....491
ডা॰ ...শীর হুমাব প্রসাদক ‘ক্ষিতিজ’ক নাগার্জুন আ অনূপ নান মণ্ডন-রিষযক তীন নিবন্ধক রিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা....491
১. সমীক্ষাক পবিপ্রেক্ষ্য : সাহিত্য, সমাজ আ আলোচনাত্মক দৃষ্টি....492
২. ‘নাগার্জুন কা কারা সংসাব’ : জনপ্রতিবদ্ধতা আ কারাত্মক বহুনতা....493
২.১ প্রতিবদ্ধ, সম্বদ্ধ আ আবদ্ধ : তীন পদ, তীন অনুবান....493
২.২ রাঁগা, সত্তা আ করিতাক রঞ্জ্যতা....493
২.৩ পাবিরাবিক নগার, নিম্ন প্রাণী আ রস্তুজগত....494
২.৪ নাদ-সৌন্দর্য আ কারাকপক বহুনতা....494
২.৩ বহুভাষিকতা : করিতা-সংসাবক অনিরার্য, মুদা অনুপরিস্থৃত হিস্সা....494

৩. ‘নাগার্জুন কা হিন্দী ঔব মৈথিনী উঁপন্যাস সাহিহ মেঁ যোগদান’ : সমাজ, ভাষা শ্রা কথাশিন্প....495
৩.১ প্রেমচন্দ-সাম্যক শ্বর্থ শ্রা সীমা....495
৩.২ পাঁচ রিষয-খণ্ডক উঁপযোগিতা শ্রা শ্রানোচনাম্েক সীমা....495
৩.৩ রস্ক, জাতি, শ্রম শ্রা স্থানিকতা....496
৩.৪ স্ত্রী-পাত্র : করুণা সঁ কর্ত্ত্বধবি....496
৩.৫ মৈথিনী পাঠ, মূন-ভাষা শ্রা ‘রঁনচনমা’ক রিরাদ....496
৩.৬ যথার্থ, রিচাবধাবা শ্রা উঁপন্যাস-রূপ....497
৪. ‘র্যাষ্ঠি সে সমষ্ঠি কে বচনাকাব শ্বনূপ নান মণ্ডন’ : উঁপন্যাস, শ্রাদর্শ শ্রা ত্রাসদ সঁরেদনা....497
৪.১ জীরনরৃত্ত সঁ মূন্য-নির্ণযধবি....497
৪.২ গ্রতিসঁসাবক পবাস শ্রা সাহিহেতিহাসক মহত্ত্ব....497
৪.৩ রিষযক রস্কীকবণ শ্রা কথাশিন্পক প্রশ্ন....498
৪.৪ স্ত্রী-পাত্র, প্রেম শ্রা নৈতিক শ্রাদর্শরাদ....498
৪.৫ কোসীক সামাজিক ধবাতন শ্রা র্যাপক মানরীযতা....499
৫. তীনূ শ্রানোচনাম্েক নিরঁন্ধ : সাম্যা সবোকাব শ্রা রিধাগত শ্বন্তব....499
৫.১ জনরাদী প্রতিবোধ শ্রা স্বধাবরাদী শ্রাদর্শ....499
৫.২ শ্রানোচনাম্েক স্বব : সহান্বহূতি শ্রা রিরেকক সন্তুনন....500
৫.৩ মৈথিনী, হিন্দী শ্রা শ্বঁগিকা : একরূপতা নহি, সঁরাদ....500
৫.৪ শ্রানোচনাক প্রমাণ শ্রা সাহিহেতিহাসক রিরেক....500
৬. কার্য-ঔতিহাস শ্রা গ্রতিসূচীক প্রসঁগ : রিরেচনক শ্রারশ্যক সারধানী....500
৭. নিষ্কর্ষ : জনচিন্তাসঁ কার্যশাস্ত্রীয রিরেচনধবি....501
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....501
নিত নরন : বামদের প্রসাদ মণ্ডন ‘ঝারুদাব’....503
গীতাঁজনি ঝারু : ঝারুক রূপক শ্রা জনপক্ষধব কার্যচেতনা....503
১. জনকরিতাক প্রশ্ন শ্রা ঝারুদাবক কার্য-জগত....503
২. ‘গীতাঁজনি ঝারু’ : প্রকাশন, রিন্যাস শ্রা কার্য-পবিকন্পনা....504
৩. গীত শ্রা ঝারু : বচনাক দূ স্বব....505
৪. ‘ঝারু’ক রূপক : শ্রম, প্রতিবোধ শ্রা সামাজিক সফাঙ....506
৫. জাতি, ধর্ম শ্রা সমান মনুষ্যতাক প্রশ্ন....506
৫.১ জাতি-র্যারস্থা শ্রা সমানতাক নৈতিক শ্রাধাব....506
৫.২ ধর্মস্বধাব, গ্বরু-সম্বন্ধ শ্রা রিরেক....507
৬. দুখ, পৈসা শ্রা রস্কীয রিষমতাক শ্রানোচনা....507
৭. শিক্ষা, জ্ঞান শ্রা সময : পবিরর্তনক সকাবাম্েক ভাষা....508
৮. শাসক, ন্যায শ্রা সার্রজনিক উঁত্তবদাযিত্ব....508
৯. নোকভাষা, গীতিশিন্প শ্রা কার্যাম্েক সীমা....509

९.१ व्यावर्तन, सम्बोधन आ सामूहिक आवाज.....509
९.२ बोलीक निकटता आ भाषिक मिश्रण.....509
९.३ काव्य-शैलि आ काव्य-सीमा.....509
१०. ‘मैथिलीक भिखारी ठाकुर’ : जनपक्षधर तत्त्वक अर्थ.....509
११. ‘पहिल असली जनकवि’ : उपाधि आ साहित्येतिहास.....510
१२. ग्रतिक आन्तरिक तनाव आ आलोचनात्मक सवाल.....510
१३. आधुनिक मैथिली जनकाव्यमे स्थान आ मूल्य.....511
१४. उपसंहार.....512
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची.....512
हमरा विम्ब जगत स्वप्न छै : लोकजीवनक काव्यभाषा आ जनचेतना.....513
लोकजीवनक काव्यभाषा, ‘माक’क विधागत वैशिष्ट्य आ मैथिली जनचेतनाक साहित्यिक समीक्षा.....513
१. जनजीवन आ कविताक प्रत्यक्ष सम्बन्ध.....513
२. ग्रन्थक रचना-विन्यास आ आवर्ती स्वर.....514
३. ‘माक’ : साधारण वस्तुसँ सामाजिक रूपक धरि.....515
४. गीत, माक आ श्रोता-सृजनक कौशल.....515
५. शीर्षक-पद्य : ‘हमरा’क कथनकर्ता मानवता अछि, कवि-राशि नहि.....516
६. स्त्री-प्रश्न : दयापात्रसँ स्वाधीन स्वर धरि.....517
७. जाति, धर्म, साम्प्रदायिक सम्बन्ध आ बहुभाषिक मिथिला.....517
८. श्रम, दुख, कृषि आ ग्रामीण अर्थव्यवस्था.....518
९. शासन, लोकतन्त्र, नागरिकता आ राजनीतिक व्यंग्य.....518
१०. पर्यावरण, वनवासी आ विज्ञानक जनोपयोगी भाषा.....519
११. कर्म, धर्म, रामायण आ व्यवहारधर्मी नैतिकता.....519
१२. ‘पुलिस स्वधारक महामाक’ : प्रशासनिक व्यवहारक काव्यात्मक प्रतिप्रश्न.....520
१३. भाषिक व्यवहार : मैथिली, मिश्रित शब्दावली आ काव्य-लय.....520
१४. ‘मैथिलीक भिखारी ठाकुर’ : तत्त्वक सम्भावना आ सीमा.....521
१५. ‘पहिल जनकवि’ आ मैथिली जनसाहित्यक इतिहास.....521
१६. विम्ब, व्यंग्य आ लय : माकदारक काव्यशैलिक परीक्षा.....522
१७. सामाजिक परिवर्तनक काव्यगत अन्तर्विरोध.....523
१८. समग्र साहित्यिक मूल्याङ्कन आ निष्कर्ष.....523
सन्दर्भ–ग्रन्थसूची.....524
नित नवल : आनन्द कुमार झा.....525
ठाकाक मोन: दहेज-व्यवस्थाक अर्थशास्त्र, स्त्री-अस्मिता आ मैथिली रंगमंचक नैतिक द्वन्द्व.....525
१. प्रस्तावना: ‘मोन’क प्रश्न आ नाटकक केन्द्रीय विडम्बना.....525
२. ग्रन्थ-परिचय आ रंग-इतिहासक साक्ष्य.....526

৩. তীন খণ্ডক সংবচনা: নিজী ব্যথা সঁ সার্বজনিক নির্ণয ধবি........526
৪. ‘ঠাকা’ক খর্থ-সামাজিকী: রিনিময মূন্যক নৈতিক খতিক্রমণ........528
৩. গবীবীক খনুহুতি: গবীবঁ মা, স্বমিত্রা খা জীরেশক ত্রিকোণ........529
৬. প্রভা: প্রেমিকা, কন্যা খা নির্ণয নেনিহাব ব্যক্তিত্ব........529
৭. প্রভাকবক খাদর্শ খা ওকব সীমা........530
৮. সমব: পবম্পবাক উত্তবাধিকাবীসঁ রিরেকশীন যরক ধবি........530
৯. নীনাধব বাঁবূ, দনান কাকা খা চেনা: রিরাহ-বাঁজাবক ত্রিমুখী তন্ত্র........531
১০. সামাজিক প্রতিষ্ঠা, নৈশ্চিক খসমানতা খা রিরাহক সার্বজনিক প্রদর্শন........531
১১. নাট্য-ভাষা: বোঁনচান, ব্যঙ্গ্য খা ঘোষণাত্মকতা........532
১২. বংগশিন্প: দৃশ্য-নির্দেশী, নেপথ্য খা সামূহিক মঁচ........532
১৩. মণ্ডপক সংকট: নিজী হিংসা সঁ সামূহিক নাটকীযতা ধবি........533
১৪. ন্যায, ক্ষমা খা খন্তিম নির্ণযক খন্তর্রিবোধ........534
১৩. মৈথিনী নাট্যপবম্পবামে স্থান: দহেজ-রিবোধক নিবন্তবতা খা পবিরর্তন........534
১৬. স্ত্রীরাদী খা বস্কীয পাঠক সংযঞ সম্ভারনা........535
১৭. কনাত্মক উপনব্ধি খা বচনাত্মক সীমা: একটা সন্তুনিত মূন্যাঁকন........535
১৮. উপসংহাব........536
সন্দর্ভ-সূচী........536
‘কনহ’ক ভীতবী সংবচনা : খার্থিক খস্ববস্থা, পাবিরাবিক সত্তা, স্ত্রী-খস্মিতা খা ত্রাসদীক নাট্যরিধান........537
১. প্রস্তারনা : মগড়াসঁ সামাজিক সংবচনা ধবি........538
২. কথানকক রাস্তু : তীন খঙ্কমে সংকটকেঁ গাঢ় কববাঁক প্রক্রিযা........538
৩. খার্থিক খস্ববস্থা খা বেঁবোজগাবী : প্বকষত্বক সংকট কি শ্রম-রিতবণক প্রশ্ন?........539
৪. সম্পত্তি, উত্তবাধিকাব খা পিতৃসত্তাত্মক শাসন........540
৩. স্ত্রী-পাত্র : প্রতিবোধ, মান-খপমান খা সীমিত স্বাযত্ততা........541
৬. ভাষিক স্তব : মৈথিনী, হিন্দী খা খংগ্রেজীক বীচ নাটকীয খারাজাহী........541
৭. দৃশ্যরিধান, মঁচনীযতা খা নাট্যসময........542
৮. করুণা, দ্বর্ঘটনা খা চবমরিন্দুক নৈতিকতা........542
৯. সংরাদক সংবচনা : ক্ষমাযাচনা, উনাহনা, ধমকী খা মৌন........543
১০. খাধুনিক মৈথিনী সামাজিক নাট্যধাবামে স্থান........544
১১. খন্তর্রিবোধ খা খানোচনাত্মক সীমাসভ........544
১২. নাট্য-খর্থক প্বনর্পাঠ : ন্যায, উত্তবদাযিত্ব খা সহখস্তিত্ব........545
উপসংহাব........545
সন্দর্ভ-সূচী........546
চবিত্রহননক বাজনীতি, নোকনৈতিকতা খা বঁদনৈত সমাজ........546
‘ধধাজত নরকী কনিযাঁক নহাস’ : পাবিরাবিক রিখণ্ডন, স্ত্রী-স্বাযত্ততা খা নৈতিক ভযক নাট্যশাস্ত্রীয সমীক্ষা........557

১. প্রস্তারনা : পোথী, বচনা-পবিসব শ্বা শ্বানোচনাক প্রশ্ন....558
২. নাঠকক শ্বাবম্ভিক প্রতিক্রিয়া শ্বা পূর্রপীঠিকাক রৈচাবিক সীমা....558
৩. ত্রি-শ্বংকীয সংবচনা : কনহসঁ সংকষ্ঠ শ্বা সংকষ্ঠসঁ সমাধান ধবি....559
৩.১. পহিন শ্বংক : শ্বনগ বহৱাঁক ভঙ্ক্ষা শ্বা সাম্মা ঘবক শ্বনিশ্চিততা....559
৩.২. দোসব শ্বংক : সংদেশীক শ্বরবোধ শ্বা নৈতিক শ্বাশংকাক গাঢ় ভেনাঙ....560
৩.৩. তেসব শ্বংক : উঁপচাবক শ্বর্থ, সম্পত্তিক ঝগড়া শ্বা জীরন-বঞ্চা....561
৪. শীর্ষকক নাঠকীয রিডম্ব্না : জনৈত দেহ নহি, জনৈত সম্বন্ধ....561
৩. স্ত্রী-স্বাযত্ততা, রঁম্মবিযাক প্রতিমা শ্বা ঘবেনূ সত্তাক ভাষা....562
৬. মেঘেশ্বব, সমীব শ্বা বিতেশী : কর্তৱ্যাক তীন পীঢ়ী....563
৭. শ্বর্থাভার, উঁপচাব, সম্পত্তি শ্বা নিহিত বৰ্ম্ম-সম্বন্ধ....564
৮. পত্র, মৌন শ্বা সময : কথানকক কাবণ-কার্য-রিন্যাস....564
৯. বংগভাষা, মঁচ-সংকেত শ্বা নোকধর্মী শ্বভিনয....565
১০. ভার-রিন্যাস, করুণা শ্বা মেনোড্রামাক দ্বন্দ্র....566
১১. নাঠকক স্ত্রীরাদী প্বনর্পাঠ : সহী প্রশ্নক শ্বপূর্ণ উঁত্তব....566
১২. দৃশ্য-বচনা শ্বা মঁচন-সম্ভারনাক ঠোস পবীক্ষণ....567
১৩. বচনাত্মেক উঁপনব্ধি শ্বা শ্বানোচনাত্মেক শ্বাপত্তি : একষ্ঠা সমগ্র মূন্যাঙ্কন....567
১৪. নিষ্কর্ষ : সংকষ্ঠ ষ্ঠবৱাঁক রাঁদ রঁচন প্রশ্ন....568
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....568
'হঠাত পবিরর্তন' : সৈনিক শৌর্য, পাবিরাবিক রিঘষ্ঠন শ্বা নাঠকীয শ্বাত্মেরোঁধক দ্বন্দ্র....569
প্রস্তারনা : সামাজিক যথার্থ শ্বা সার্রজনিক বংগমঁচ....570
ঐতিহাসিক স্থান শ্বা নাঠককাবক বচনাত্মেক শ্বভিপ্রায....570
শীর্ষকক শ্বর্থ : হঠাত ঘষ্ঠনা কি দীর্ঘ শ্বন্তঃসংঘর্ষ?....571
কথা-সংবচনা : দূ শ্বংক, দৃশ্য-খণ্ড শ্বা উঁৎকের্ষক রিন্যাস....571
গুঞ্চচন্দ্ব প্রতাপ : সৈন্য শ্বনুশাসন, পিহত্ব শ্বা মান-প্রতিষ্ঠাক সংকষ্ঠ....572
গিবিধব : উঁচ্ছৃংখনতা, শ্বপমান, নির্ণয শ্বা নর পহচান....573
গোপান : শ্বনুপস্থিত বহিতম্মঁ প্রভারকাবী উঁপস্থিতি....574
সবস্বতী, শানিনী শ্বা বংজনী : করুণা, প্রতিবোধ শ্বা স্ত্রী-শ্বনুভব....575
বোহন : রাঁন-দৃষ্টি শ্বা যক্ষক নৈতিক শিক্ষা....575
হাস্যক রিন্যাস : মদিবা, মিত্রতা শ্বা রাচিক রিডম্ব্না....575
ভাষা শ্বা রাচিক শ্বভিনয : নোকমৈথিনী সঁ প্রশাসকীয শ্বংগ্রেজী ধবি....576
বংগমঁচীয সংবচনা : সীমিত সজ্জামে প্রভার শ্বা দৃশ্য-রিন্যাসক কঠিনাঙা....576
বস-সংযোজন : রীব, করুণ শ্বা হাস্যক পাবস্পবিকতা....577
বাষ্ট্রপ্রেম, শ্বাতংকরাদ শ্বা সার্রজনিক নৈতিকতাক প্রশ্ন....577
বৰ্ম্ম, জাতি শ্বা পাবিরাবিক প্রতিষ্ঠাক শ্বদৃশ্য সীমা....578

নাট্যকীয় প্রমাণ আ দৃষ্টিকোণক পবিবর্তন........579
কনাত্মক উপলব্ধি আ সংবচনাত্মক দুর্বলতা : সমরেত মূল্যাংকন........579
নিষ্কর্ষ : পবিবর্তনক নৈতিকতা আ নাট্যক স্থাযী প্রশ্ন........580
সন্দর্ভ-সূচী........580
'মুক্তি যাত্রা'ক নাট্যদৃষ্টি : স্ত্রী-অস্মিতা, সংস্থাগত সত্তা আ প্রতিবোধক বংগ-ব্যাকবণ........581
১. প্রস্তারনা : একটা শীর্ষক, অনেক স্তবক মুক্তি........581
২. মৈথিলী নাট্যপবম্পবা আ গুতিক স্থান........582
৩. তীন অংকক সংবচনা : বৈচাবিক বহসসঁ ষডান্ত্রক উদ্ঘাটন ধবি........582
৪. আবতী নাবাযণ : অরধাবণাক বাহকসঁ সংঘর্ষবত মন্বষা ধবি........583
৫. অরধেশ : নিকৃষ্টতা, ছদ্মতা আ আত্ম-রিস্থাপনক কপক........584
৬. বুঁজাজী, মানতী দীদী আ সামূহিক স্ত্রী-রিষয........584
৭. 'মুক্তি'ক অর্থ : রিরাহ, শ্রম, দেহ আ নির্ণয........585
৮. নামক অপহবণ আ প্রতিবোধক অপবাধীকবণ........585
৯. পীড়িত মহিলাক সুব : সাক্ষ্য, আক্রোশ আ নৈতিক কেন্দ্ব........586
১০. বাজা, পুলিস আ স্ববস্থা : নীতিক দ্বরিধা........586
১১. সার্রজনিক মঁচপব ঘবেলূ সত্তা : পবিরাবক দোহবা চেহবা........587
১২. প্রভব : বাঁন-দৃষ্টি, স্মৃতি আ নাট্যকক করুণ তন্তু........587
১৩. মহামানিক, কনীমক মাএ আ হিংসাক নাট্যকীয় পবিকল্পনা........588
১৪. সংরাদক নয : তর্ক, রঙরা, আরেগ আ মৌন........588
১৫. দৃশ্যনির্দেশ আ বংগমঁচীয সম্ভারনা........589
১৬. গুত্রিম কৌশ্লা : যন্ত্র, নিগবানী আ জ্ঞানক সংকট........589
১৭. হিংসা, বাস্তব আ স্ত্রী-মুক্তিক জটিল সম্বন্ধ........590
১৮. নাট্যকীয় রিডম্বনা, সংযোগ আ চবমরিন্দুক মূল্যাংকন........590
১৯. স্ত্রীরাদী নাট্যসিদ্ধান্তসঁ এক সংরাদ........591
২০. ভাষা : মৈথিলী সংরাদক সামর্থ্য আ শৈলীগত অসমানতা........591
২১. শীর্ষকক প্রতিরাদ : যাত্রা পূর্ণ ভেল কি অধূবী?........592
২২. সমগ্র মূল্যাংকন : উপলব্ধি, সীমা আ সাহিত্যিক মহত্ত্ব........592
সন্দর্ভগ্রন্থ-সূচী........593
নিত নরন : সন্দীপ কুমাব সাক্ষী........594
জাতি, শ্রম, শিক্ষা আ ভাষিক আত্মসম্মানক সাক্ষ্য........594
সাবাংশ........594
বীজশব্দ........594
১. অধ্যযনক প্রস্তারনা : 'হম'ক সাহিত্যিক প্ররেশ........594
২. পোথীক কপ-বচনা আ ঐতিহাসিক স্থান........595

৩. খ্বাম্নেপবিচয : জাতিক ঘোষণা খ্বা খ্বাম্নেসম্মানক খ্বাবম্ভ.....595
৪. খ্বন্নমে মাপন মজদূবী : গ্রামা খ্বর্থতন্ত্রক খ্বন্তর্বংগ ওতিহাস.....596
৩. মাতা-পিতাক শ্রম, পশ্বপানন খ্বা দনিত স্ত্রীক খ্বদৃশ্য খ্বর্থরারস্থা.....596
৬. রাঁন্যারস্থা : রিত্থানয খ্বা কামক রীচ রিভাজিত সময.....597
৭. নেপান প্ররাস : পবিরাবক সীমাসঁ রাহব শ্রমক প্রাবম্ভ.....598
৮. চণ্ডীগঢ়ক খ্বনুভর : প্রমাণপত্র, খ্ববিশ্বাস খ্বা নগবীয শ্রম-রাজাব.....598
৯. জড়কি গেন দেহ : শ্রম, উপচাব খ্বা খ্বস্ববক্ষিত জীরন.....599
১০. খ্বসফনতা, পুনঃপবীক্ষা খ্বা 'যোগ্যতা'ক রন্ধীয রনারষ্ঠ.....599
১১. রিরাহ, দহেজ খ্বা পুরুষ খ্বাম্নেকথাক নৈতিক খ্বন্তর্রিবোধ.....600
১২. মৈথিনী রিষযক চযন : সহাযক নেঠরর্কসঁ খ্বাম্নীয ভাষিক জাগবণ ধবি.....600
১৩. পবদেশ খ্বা গাম : খ্বারাগমনক চক্রীয খ্বাখ্যান.....601
১৪. কথন-ভাষা : মৌখিক নয, খ্বসম্পাদিত খ্বনুভর খ্বা প্রামাণিকতাক প্রশ্ন.....601
১৩. ধর্ম, নৈতিকতা খ্বা খ্বাম্নেনির্ভবতা : খ্বন্তিম সুবক দ্বৈত.....602
১৬. দনিত খ্বাম্নেকথাক তননাম্নেক সৌন্দর্যশাস্ত্র.....602
১৭. খ্বাম্নেকথাক মৌন : সাক্ষ্য, সীমা খ্বা উত্তবদাযী পাঠ.....603
১৮. মিথিনাক সামাজিক-সাহিত্যিক ওতিহাসমে যোগদান.....603
১৯. নিষ্কর্ষ : খ্বসমাপ্ত সংঘর্ষক সাহিত্যিক সাক্ষ্য.....604
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী.....604
দনানক গপসঁ সমাজক খ্বন্তর্রিবোধ ধবি.....605
সাবাঁশ.....605
রীজশব্দ.....605
১. প্রস্তারনা : করিতা কহরাঁক খ্বধিকাব খ্বা শ্রমজীরী সংসাব.....606
২. বচনা-সমষ্টিক সুরুপ : এককপ সংগ্রহ নহি, রিরিধ খ্বনুভরক খ্বনুক্রম.....606
৩. খ্বন্নাব, ঋতু খ্বা পর্যারবণক খ্বনুভূতি.....607
৩.১. 'ভকজোগনী' : কন্নেবা ওজোত খ্বা সামূহিক বাতি.....607
৩.২. 'বৌদী ভহ গেন' : পর্যারবণীয সংকষ্ট খ্বা খ্বন্নক ভরিষ্য.....607
৩.৩. 'মাঘক শীতনহবী' : তাপমান নহি, ঘাযন দেহক সময.....607
৩.৪. 'রসংত পংচমী' : প্রকৃতি, পাঠশানা খ্বা পাবনিক মেন.....608
৩.৩. 'রৈশাখমে দনানপব' : শীর্ষক-করিতাক সামাজিক তাপ.....608
৪. নোকরিশ্বাস, পাবনি খ্বা নিজী-সামূহিক খ্বাকাংক্ষা.....609
৪.১. 'সপনামে দেখনহুঁ' : সুপ্নক রিদূষক ছরি.....609
৪.২. 'কৌখ্বা হুচবৈএ পাহুন খ্বরৈএ' : স্ত্রী-প্রতীক্ষা খ্বা ঘবেনূ তৈযাবী.....609
৪.৩. 'জূড়শীতন' : পানিক স্পর্শ খ্বা পীঢ়ীক খ্বনুক্রম.....610
৪.৪. 'কাতিকক পূর্ণিমা' : কমনা, মেনা খ্বা সামা-চকেরা.....610

ঙ. হাস্য, ভোজ থা গ্রাম্য উঁপভোগক বাজনীতি......610
ঙ.১. 'থাৱঁক দ্বনাক রেঁঠা' : পীঢ়ীক শিকাযতক ভাষা......610
ঙ.২. 'থাসকতিযে গংগা দূব' : নত, নিষ্ক্রিযতা থা ঘবক ভয......611
ঙ.ঽ. 'এক ঠাম গেনহ্ঁ রঁবিযাতী' : পবোসন থা পেণ্ঠক রিনোদ......611
ঙ.৪. 'ও দিন রিঁসবি গেনহী বৌ' : স্মৃতি থা ছদ্ম-সংন্যাস......611
ঙ.ঙ. 'ঘব ভঁচ থা কান রূঁচ' : ধনিক প্রতিষ্ঠাক খোখনপন......611
ঙ.৬. 'বসগ্বন্নাক জৱঁাব' : নিমন্ত্রণক সামূহিক নয......612
৬. পবিরাব, রূঁঢ়াপা, হূমি থা পাবিরাবিক থর্থতন্ত্র......612
৬.১. 'রঁানবক মাযা প্বঁছপব' : স্নেহ থা রৃদ্ধারস্থাক থস্ববঞ্চা......612
৬.২. 'পংচনামা' : ভারনা সঁ কাগজী থধিকাব ধবি......612
৬.ঽ. 'রঁাড়ীক পষ্টুথা তীত' : শিক্ষা-রঁজাব থা প্ববান পীঢ়ীক রিরশতা......613
৬.৪. 'জতেককে রৌঁউহ নৈ ওতেককে নহঠী' : পশ্বপাননক থার্থিক গণিত......613
৬.ঙ. 'মন নগনে বহি গেন' : থাধুনিক সমৃদ্ধিক স্বপ্নক থধবাপন......613
৬.৬. 'মবৈতখীন বসগ্বন্না খাএরঁ' : সম্পত্তি, একান্ত থা থসফন সেরা......613
৭. স্ত্রীক দেহ, ঘবেনূ শ্রম থা পিতৃসত্তাত্মক থন্তর্রিবোধ......614
৭.১. 'মাবৈকে মন তহ সাগমে হবদী নৈ' : ঘবেনূ হিংসাক সূক্ষ্ম রঁহানা......614
৭.২. কসিক নৈহব জেরঁাক প্রসংগ : প্রতাড়না, ডাজনক থাবোপ থা পংচাযত......614
৭.ঽ. 'সেরা' : প্বতোষ্মক প্রতীক্ষামে স্ত্রীক শ্রমক থধিকাব কতেক?......614
৭.৪. 'রঁানবক মাযা...' থা 'কৌথা ক্বচবৈএ...' : স্ত্রীক দূ থনগ সামাজিক ছবি......615
৮. শিক্ষা, ঘরা পীঢ়ী থা ণ্বপ্ত হোণত সাম্বদাযিক ঠাঁচা......615
৮.১. 'থাৱঁক ছৌবা সভ রঁড় স্বক্ষমাব' সঁ থাবম্ভ হোণত করিতা : শ্রমক নৈতিকতা......615
৮.২. 'পংচনামা' থা 'রঁাড়ীক পষ্টুথা তীত' : পবম্পবা, কাগজ থা শিক্ষা......615
৯. সাম্বদাযিক জন, পোখবি থা গামক রঁদনৈত স্থান......616
৯.১. 'গামক ণনাব' : সার্রজনিক জনসঁ নিজী নন ধবি......616
৯.২. 'থপন গাঁর' : সৌন্দর্যরোঁধ থা গ্রাম্য থাদর্শ......616
১০. দহেজ, রিরাহ থা প্রতিষ্ঠাক মংডী......616
১০.১. 'রব রিঁকায নগনমে' : রিরাহক দেনদাবী নহি, রঁাজাব-রিনিময......617
১০.২. রিরাহক থর্থর্যারস্থা : ভোজ, দহেজ থা পাবিরাবিক কামনা......617
১১. ভাষিক রিন্যাস : রোঁনীক প্রত্যেুব থা কথাত্মক নয......617
১২. দনান : সার্রজনিকতা, একান্ত থা সামাজিক দৃষ্টিরিঁন্দু......618
১ঽ. দনিত সাহিত্যিক দৃষ্টি : নেখকক সামাজিক স্থিতি থা করিতাক স্বাযত্ততা......618
১৪. পাঠক থন্তর্রিবোধ থা থানোচনাত্মক সীমাসভ......619
১ঙ. তুননাত্মক নিষ্কর্ষ : ঋতু, ভোজন থা শ্রমক ত্রিকোণ......619
১৬. নিষ্কর্ষ : নোকরোঁনীক কারাযমে সমাজক থসমাপ্ত রঁহস......620

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....620
নোকরিশ্বাস, গৃহস্থী আ রিরাহ-রাঁজাব....621
সাবাঁশ....621
রীজশব্দ....621
১. প্রস্তারনা : অন্প গাত, ব্যাপক সমাজ....622
২. রিহনি কথাক রিধাগত ধবাতন....622
৩. আনোচনাত্মক পদ্ধতি আ পাঠকীয সারধানী....623
৪. ‘অন্ধ রিশ্বাস’ : সামান্য রাঁতচীতক ভীতব ভযক প্ররেশ....623
৫. ‘অন্ধ রিশ্বাস’ক দূ দৃশ্য : গপসঁ আবোপ ধবি....624
৬. রঁড়কী দীদীক প্রতিরাদ : রিরেকক সুব আ ওকব সীমা....624
৭. ‘সাউঁস প্বতোক্ষ’ : আদেশ, প্রতিরাদ আ শ্রমক রিস্মৃত নেখা....625
৮. থাকন দেহ আ মান-সম্মানক ভাষা....625
৯. হিংসাক ধমকী : অনুপস্থিত প্বত্রক প্রভারকাবী সত্ৱা....626
১০. ঠোঁন-পড়োস : গৃহস্থী নিজী নহি বহৈত....626
১১. কথা-অন্তক অনির্ণীত তনার....626
১২. ‘সগুন’ : শ্ৱভতা আ ব্যাপাবক একহি ভাষা....627
১৩. ঠকোকাকা : মধ্যস্থক ভাষা আ অধিকাব....628
১৪. হর্ষিত রাঁহূ : জন্দী, ভবোসা আ দহেজক সহমতি....629
১৫. অনুপস্থিত রেঁঠী : পবিরাবক নির্ণযমে স্ত্রীক মৌন....629
১৬. ‘রব রিঁকায নগনমে’ আ ‘সগুন’ : একহি পোথীক ভীতব দূ সুব....629
১৭. ‘মাবৈকে মন...’, ‘সেরা’ আ ‘সাউঁস প্বতোক্ষ’ : স্ত্রী-দৃষ্টিক অন্তর্রিবোধ....630
১৮. ভাষাক নোকধ্বনি আ পাত্রক সামাজিক স্থান....630
১৯. সঁরাদাত্মকতা, কথকক অনুপস্থিতি আ নৈতিক সুব....631
২০. সময, স্থান আ অর্থরাহী রস্তু....631
২১. প্রমাণ, অফরাঁহ আ সামাজিক ছান....632
২২. দনিত বচনাকাবক সামাজিক দৃষ্টি : আবোপিত পহিচানসঁ পবে....632
২৩. স্ত্রী-সুব, রন্ধ আ অন্তর্সম্বন্ধ....633
২৪. পবম্পবা : সঁবক্ষণ, নিযন্ত্রণ আ রাণিজ্য....633
২৫. তীনূ কথাক তুননাত্মক সঁবচনা....634
২৬. কনাত্মক উঁপনব্ধি আ সীমাক সমাক্ পবীক্ষণ....634
২৭. পূর্ররর্তী আনোচনাসঁ সঁরাদ আ পাঠ-সঁশোধন....635
২৮. উঁপসঁহাব : রীজক ভীতবক অসমাপ্ত সমাজ....635
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....636
অন্ন, শ্রম আ ঘবক অসমান অধিকাব....636

সাবাঁশ.....636

বীজশব্দ.....637

১. প্রস্তারনা : ছোট কথা, দূ ভিন্ন সামাজিক সংসাব.....637

২. সাহিত্যেতিহাসমে স্থিতি আ পাঠক প্রাথমিকতা.....637

৩. আনোচনাত্মক পদ্ধতি : প্রত্যক্ষ কথন আ ব্যাখ্যাত্মক অনুমান.....638

৪. ‘ওগবরাঁহ’ক আবম্ভ : ভাতক নানসা আ বৃদ্ধ দেহ.....638

৫. শ্রমক নাম : ‘ওগবরাঁহ’ একটা সামাজিক পদ.....639

৬. খেত ওকবা দেখরাঁক অছি, ফন ওকবা পূবা নহি.....640

৭. খোপড়ী, কমনা আ গ্রামীণ দৃ-দৃশ্যক অর্থ.....640

৮. রৃষি-আধুনিকতা : আনোচনা আ সামান্যীকবণক ভেদ.....640

৯. পড়াওন রঁনাম খেতী : রিবোধ নহি, পবস্পব নির্ভবতা.....641

১০. খেনিহাব আ উঁপজেনিহাব : এক রাক্যমে অর্থনীতি.....641

১১. খেতসঁ খেত দিস ভগাওন জীর : অন্তবনির্ভব গবীবঁক রিডম্বনা.....642

১২. চক্রীয় সমাপন : জে প্রশ্ন শুরু ভেন ছন সে বহি গেন.....642

১৩. ‘পসীখানা’ক উঁদ্ঘাটন : কামক বুঁনাহট আ অন্তর্বিত ঘব.....642

১৪. ‘ভুখনা’ক দুখ : ব্যক্তি-নাম আ নৈতিক রিবোধাভাস.....643

১৫. ধানক রোঁবা : অভারক ঘবমে সংসাধনপব অধিকাব.....643

১৬. মদ্যপানক সঙ্গতি : ব্যক্তিগত স্বভার আ সামাজিক অভ্যাস.....644

১৭. ঘবক বাঁহেব উঁঘড়ৈত অন্তঃপুব : পত্নীকেঁ ভেটন কথন-অরকাশ.....644

১৮. স্ত্রীক কমাওন : ধান-কটনী, পশুপানন আ গৃহস্থী.....644

১৯. হিংসাক কথা : প্রত্যক্ষ ঘটনা নহি, স্মৃত চোট.....645

২০. ছোট বঁচাক আরাজ : পবিরাবক নৈতিক সাক্ষ্য.....645

২১. কথন-শিল্প : দৃশ্যসঁ বঁড় একানাপ ধবি.....646

২২. ‘পসীখানা’ক অনুপস্থিত কেন্দ্ব আ স্থানিক রিডম্বনা.....646

২৩. ভাষা, সম্বোধন আ সামাজিক দূবী.....646

২৪. দুখক দূ রূপ : অভার আ উঁপভোগক সংঘর্ষ.....647

২৫. শ্রমক সামাজিক প্রতিষ্ঠা : খেতক বখরানা আ কমাওরাঁনী পত্নী.....647

২৬. জাতি, রম্ব আ দনিত সৌন্দর্যদৃষ্টিক সারধানী.....648

২৭. স্ত্রীক প্রতিনিধিত্ব : রাণী আ মৌন দূনূক পবীক্ষা.....648

২৮. অন্তর্রর্তী সম্বন্ধ : করিতা, আত্মকথা আ নঘুকথা.....648

২৯. পূর্ররর্তী আনোচনাক পাঠ-সমীক্ষা.....649

৩০. কথা আ নিরঁন্ধক সীমা : ‘ওগবরাঁহ’ক রিধাগত প্রশ্ন.....649

৩১. ‘পসীখানা’ক নৈতিকতা : দোষাবোপণসঁ আগাঁ.....650

৩২. দূ কথাক কানরোঁধ : মৌসমক চক্র আ এক দিনক ধক্কা.....650

২২. কথাসভক সীমাসহিত উঁপনষ্বি : এক সমগ্র নির্ণয....650
২৪. উঁপসংহাব : শ্রম কবনিহাবক শ্বন্ন, শ্রম কবনিহাবীক শ্বাবাজ....651
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....651
করুণামূনক বাজধর্ম শ্বা শ্বধিকাবক প্রশ্ন....652
সাবাঁশ....652
রীজশৈব্ধ....653
১. প্রস্তারনা : ছোঁট খণ্ডক রিস্তৃত প্রশ্ন....653
২. রিধা-নির্ণয : রিচাব-রিঁন্দু কি সামাজিক নির্রন্ধ?....653
৩. ‘বাজা’ক শ্বর্থ : পদ, র্যাক্তি কি স্থানীয সত্তা?....654
৪. ন্যায, রিশ্বাস শ্বা সার্রজনিক রিরাদ....654
৩. রেঁষ্ঠী-রিরাহ শ্বা সংবক্ষণক শ্বর্থনীতি....655
৬. ধনক প্রদর্শন শ্বা নীতিগত রৈধতা....655
৭. শ্রমক মোন : মড়ুশ্বা, জৌ শ্বা মানিকক সম্বন্ধ....656
৮. দযা শ্বা শ্বধিকাবক রীচ মূন রৈচাবিক ফাঁক....656
৯. মহঁগাঙ, নাভক নোভ শ্বা নৈতিক পতনক কথা....657
১০. গাম ছোড়ৈত শ্রমিক : প্ররাসক শ্বনকহন তর্ক....657
১১. গামক পবজা সঁ শৈহবক কামগাব : পহচানক রঁদনার....658
১২. পাঁচ কিনো ধান শ্বা এক ঠঁকাক সনাঙ : রস্তুক শ্বর্থ....658
১৩. হুমি-নেখনক উঁন্নেখ : পবিরর্তনক দারা শ্বা প্রমাণক সীমা....658
১৪. ‘শ্বানস্থ’ক শ্বাবোপ : কথনকাবক দৃষ্ঠিক শ্বন্তর্রিবোধ....659
১৩. বাজা জনক : নৈতিক স্মৃতি, ঐতিহাসিক প্রমাণ নহি....659
১৬. শ্বকান, রর্ষা শ্বা বাজধর্মক ভাষা....659
১৭. ভগরান শ্বা ভঞ : মানরীয সম্বন্ধক রূপক....660
১৮. রী.পী.এন. শ্বা এ.পী.এন. : প্রশাসনিক শৈব্ধক সাহিত্যিক প্ররেশ....660
১৯. শ্বন্নক সমানতা শ্বা শ্রমক শ্বসমানতা....661
২০. প্ববান সমযক শ্বাদর্শী কবণ : স্মৃতিক চযনশীনতা....661
২১. জাতি-প্রশ্ন : জীরন-কথনমে স্পষ্ঠ, রিচাব-নির্রন্ধমে শ্বপেক্ষাগ্নত মৌন....661
২২. দনিত শ্বাত্মকথাক সন্দর্ভ : সার্রজনিক রাণী প্রাপ্ত কবরঁ....662
২৩. স্ত্রীক শ্বন্বপস্থিতি শ্বা গ্রন্থক ভীতবক রিবোধী শ্বাবাজ....662
২৪. গামক সামূহিক জীরন শ্বা ‘পঁচনামা’ক তননা....663
২৩. ‘ওগবরাঁহ’ শ্বা ‘বাজা শ্বওব পবজা’ : শ্রমক দৃ রিমর্শ....663
২৬. শৈনী : শ্বারর্তন, নোক-রাক্য শ্বা তর্কক শ্বনিশ্চিততা....663
২৭. ন্যাযশাস্ত্রীয প্বনর্পাঠ : কথন, শ্বন্বমান শ্বা প্রমাণ....664
২৮. সমানান্তব সাহিত্য শ্বা সাহিত্যেতিহাসক স্থান....664

২৯. উপলব্ধি আ সীমা : সংতুলিত মূল্যাংকন......665
৩০. উপসংহার : করুণামূলক রাজধর্মসँ অধিকারমূলক ন্যায় ধরি......665
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী......665
নিত নৱল : নন্দন প্রসাদ ঠাকুর......667
১. রঁড়কা সাহেবঁ......667
পদ, প্রতিষ্ঠা আ বিস্মৃত গাম : নন্দন প্রসাদ ঠাকুরক 'রঁড়কা সাহেবঁ'মে সামাজিক উন্নয়নক আত্মবিরোধ......667
সারাংশ......667
১. প্রস্তাবনা : রংগমংচপর সমাজক স্মৃতি......667
২. কথা-রচনা : ফাঁঠকসँ নামপষ্ট ধরি......668
৩. 'রঁড়কা' পদক অর্থ : আকার নহি, দূরী......668
৪. ছেদী মা : লোকস্মৃতিক সংরক্ষক আ ওকর সীমা......669
৫. চূড়ামণি : মেধাক উপলব্ধি আ চরিত্রক অপূর্ণ বিজয়......670
৬. রাঁমচন্দ্র মা : সিদ্ধান্তক ভাষা আ স্বরিধাক ব্যৱহার......670
৭. মীনা আ বানী : স্ত্রী-মধ্যস্থতা, নৈতিক শ্রম আ দহেজক বিরোধাভাস......671
৮. মিক্কী, বিক্কী আ আধুনিকতা : ভাষা, দেহ আ পীঢ়ীক বিবাদ......671
৯. ভোলা আ বৰ্মাজী : অধীনস্থ আবাজক রংগ-রাঁগা......672
১০. রংগভাষা : মৈথিলী, অংগ্রেজী আ প্রতিষ্ঠাক বাঁজার......672
১১. দৃশ্য-সজ্জা আ বস্তু-সংকেত : মংচক ভীতর সমাজ......673
১২. গীত, পার্শ্বসুর আ রাঁগাক সংরচনা......673
১৩. যোগ্যতা, সিফাবিশ আ লোকহিত : নৈতিক উলমন......674
১৪. যথার্থ, রুঢ়ি আ আলোচনাত্মক আরঞ্জণ......674
১৫. রংগপরম্পরা আ পুনর্মংচন : প্রতিক চরিত জীরন......675
১৬. নিষ্কর্ষ : অন্তিম নামপষ্টক অর্থ......675
সন্দর্ভ-সূচী......676
২. নৌংগিয়া মিরচাঙ......676
কণ্ঠতাক স্বাদ আ প্রতিষ্ঠাক মায়াজাল : নন্দন প্রসাদ ঠাকুরক 'নৌংগিয়া মিরচাঙ'মে দহেজ, রক্ষা, পারিবারিক বিচ্ছেদ আ রংগ-রাঁগাক সমালোচনা......676
সারাংশ......676
১. রচনা, রংগ-পরম্পরা আ অধ্যয়নক আধার......677
২. 'নৌংগিয়া মিরচাঙ' : শীর্ষকক ভীতর প্রকাশন আলোচনাত্মক সূত্র......677
৩. আরম্ভ : পোখরিক ঘাটপর গাম আ ভ্রষ্ট সম্পন্নতাক সামনা......678
৪. মাস্টরক ঘর : নৈতিক শ্রম, অভার আ মানরীয় গরিমা......679
৫. উপকারক মুদ্রা : পচাস হজার টাকাক নৈতিক পহেলী......679
৬. বিরাহক বাঁজার : রবক পদ, কন্যাক 'যোগ্যতা' আ রক্ষীয় সুপ্ন......680

৭. ঘূঠব : মধ্যস্থ, দনান ঋা নোকহঁসীক দ্বন্দ্রাত্মেক নাযক....680
৮. ফূকনা : হাশিএক শ্রমজীরীক চেতারনী....681
৯. চন্দ্রবকান্ত : ঋানোচক-রোঁধক সীমিত নাঠকীয হস্তক্ষেপ....681
১০. নবেন্দ্রবক প্রতিবোধ ঋা ঋসমর্থতা....681
১১. বীতা : উঁপভোক্তাবাদী ঋাকাঁক্ষা, পত্র-দমন ঋা ঋানোচনাক জোখিম....682
১২. বশ্মিযাঁ : ঋদৃশ্য শ্রম ঋা রাঁনিকাক প্রতিবোধহীনতা....682
১৩. গেনা : সম্বন্ধক দামক স্থানপব সেরা-ধর্ম....683
১৪. ‘স্ঠৈঠস’ক সামাজিক ঋভিনয....683
১৩. রুপৈযাক যাত্রা : পত্র, দান, পাসবুঁক ঋা চেকবুঁক....683
১৬. গামসঁ শহব : দৃশ্যরিভাজনক ভীতবক মূন্য-রিস্থাপন....684
১৭. বোগ, ভয ঋা প্রতিষ্ঠাক ঋমানরীয তর্ক....684
১৮. ভাষা : নোকরোঁনী, ঋফসবী শৈলী ঋা রাঁগ্যাক নয....684
১৯. হাস্যসঁ করুণা : ভার-বচনাক ক্রমিক উঁনঠফেব....685
২০. হিংসাক রঁক্ষকপ : শাবীবিক, ভাষিক, সংস্থাগত....685
২১. স্ত্রীক দৃ ছবি ঋা পিতৃসত্তাত্মেক কপবেখাক সীমা....685
২২. নাঠকীয সময, সূচনা ঋা দর্শকক ঋগ্রজ্ঞান....686
২৩. দৃশ্য-রস্তু ঋা বঁগ-ব্যরহাব : প্রচনিত মঁচ সঁ সম্ভারিত প্রস্তুতি ধবি....686
২৪. ঋন্য নাঠকসভক সন্দর্ভমে রিশিষ্টতা....686
২৩. ঋানোচনাত্মেক প্বনর্মূন্যাঁকন : উঁপনব্ধি ঋা সীমা....687
২৬. উঁপসংহাব : উঁপকাবসঁ ঋপমান ধবি ঋা মানরীয সহাবাক প্বনর্খোজ....687
সন্দর্ভ-সূচী....688
২. রঁকনেন....688
‘রঁকনেন’ : সামাজিক রুঁঢ়িক কসৌঠী পব শিক্ষা, শ্রম ঋা করুণ-রাঁগা....688
১. প্রস্তারনা : নৈতিক মূন্যাঁকনক উঁনঠন মানদণ্ড....689
২. পাঠ ঋা বঁগ-ঐতিহাসক পবিপ্রেক্ষ্য....689
৩. শীর্ষকক ঋর্থ : গাবিসঁ নৈতিক প্রশ্ন ধবি....689
৪. রাঁন্যদৃশ্যক নাঠকীয রুঁঢ়ি : ‘দৃ ঋা দৃ’ প্রশ্ন....690
৩. পিতা ম্ববাবী : ঋভার, ঋাকাঁক্ষা ঋা স্বাভিমান....690
৬. হড়তানক চিত্রণ : যথার্থক দৃঢ়তা ঋা দৃষ্টিক সীমা....690
৭. হুখক রস্তু-ব্যাকবণ : বোঠী, খুদ্দী ঋা খসন ভোজন....691
৮. দযা রাঁরূ : সংবক্ষণ, ঋপবাধ-রোঁধ ঋা ঋাত্মেপবীক্ষা....691
৯. সময-ছনাঁগ ঋা ত্রাসদীক পবিপক্বতা....691
১০. ঘঠকবাজ ঋা ঠেপোনান : দহেজ, ঋণ ঋা রঁজাবক চান....692
১১. পত্রক মাধ্যমসঁ ঋন্বপস্থিত সন্তানক উঁপস্থিতি....692

১২. গন্নূক মোড় : সম্পত্তিক চৌকীদাবসঁ পিতাক সহাবা ধবি....692
১৩. শ্রমক গবিমা আ শ্রমক শবীবগত মূনা....693
১৪. রিরাহ : সেরাক শর্ত আ স্ত্রীক নৈতিক সহমতি....693
১৩. অনামিক স্ত্রী-পাত্র : উপস্থিতি আ অদৃশ্যতা....694
১৬. আতিথ্য আ মড়ুআক বোর্ঠী : ভোজনক দোসব অর্থ....694
১৭. নাট্যভাষা : মৈথিলী ঘবেনূপন, হিন্দীক সত্তা আ অংগ্রেজীক প্রতিষ্ঠা....694
১৮. মঁচক স্থাপত্য : সীঢ়ী, দবরঁজ্জা আ স্তবভেদ....695
১৯. গীতক প্বনবাগমন : হাস্যক মখড়াসঁ শোকগীত ধবি....695
২০. দৃ মৃত্যু আ নৈতিক কাবণ-পবিণামক প্রশ্ন....695
২১. শ্রাদ্ধ আ সার্বজনিক প্রতিষ্ঠাক রিডম্বনা....696
২২. ক্রোধক সীমা : দযাক রঁন্দৃক আ নৈতিক সমাধান....696
২৩. করুণ-হাস্যক সঁবচনা : প্রদর্শনক শক্তি আ অতিনির্দেশন....696
২৪. বচনাক রিশিষ্ট উপলব্ধি আ অন্তর্রিবোধ....697
২৩. নিষ্কর্ষ : রঁকনেন কে, চ্ছানী কে?....697
গ্রন্থ-সূচী....697
৪. আদি রা অন্ত....698
জ্ঞামানদাবীক মূনা আ রিরাহ-রঁজাবক রিডম্বনা : নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক ‘আদি রা অন্ত’মে দহেজ, জাতি, স্ত্রী-স্বাযত্তা আ আত্মসমীক্ষী বঁগচেতনা....698
১. প্রস্তারনা : সদাচাবক নিজী দৃঢ়তা আ সমাজক সার্বজনিক সঁবচনা....698
২. বচনা আ বঁগপবম্পবা : সামাজিক বঁগযথার্থতিক নিবন্তবতা....699
৩. শীর্ষকক দ্বন্দ্ব : অন্ত কোন, আবম্ভ কোন?....699
৪. কথানকক গতি : ঘবেনূ হাস্যসঁ সার্বজনিক রিরেচনা ধবি....699
৩. ভবদ্বতিযাক প্রাবম্ভ : আত্মীযতাক ভীতব সম্বন্ধক মুদ্রা....700
৬. করুণেশ : জ্ঞামানদাব অভিযন্তাক সঁস্থাগত একাকীপন....700
৭. কঁচন : ভয, গৃহস্থী আ নৈতিক দ্বরিধাক জর্টিন সুব....700
৮. রকীন ঘনশ্যাম : হঁসোড় মধ্যস্থ অথরা রারস্থা-রুশন দনান?....701
৯. হাস্যক রঙ্গ-স্তব : শনিচবা আ বামদীনক প্রতিরচন....701
১০. গুনারঁমন আ রিঁন : বিশ্বতক দস্তারেজসঁ নাট্য-প্রতীক ধবি....701
১১. মাস্টবক ভাষণ আ দহেজক দব : রিচাবক সার্বজনিকতা, নোভক নিজতা....702
১২. রঁড়কা রাঁবূক রিরাহ-‘বজিস্ট্রেশন’ : রাঁজাবক খূনন নাটক....702
১৩. বামদীনক সঁকট : আদর্শরাদক মানরীয পবীক্ষা....702
১৪. ডৌনী : প্রশ্ন কবরাঁক সাহসসঁ আত্মনির্ণয ধবি....703
১৩. অরুণক উপস্থিতি : আকস্মিক উপায কি কথাক পূর্রসঙ্কেত?....703
১৬. জাতিক নিষেধ : দহেজক আনোচনাসঁ সামাজিক সীমা-ভঙ্গ ধবি....703

১৭. দৃ রেঁব ফাণ্টন কাগজ : নাণ্টকীয প্রতিধ্বনি শ্বা নৈতিক উঁত্তবাধিকাব.....704
১৮. প্রোফেসবক মাঁগ : শ্বাদর্শক সার্রজনিক ছরি শ্বা নিজী সৌদা.....704
১৯. নিজী নৈতিকতা শ্বা বাজ্য-র্যরস্থা : ত্রষ্টাচাবক সামাজিক উঁপ্োদন.....705
২০. রিরাহক রস্তু-ভাষা : রঁব, বকম, বজিস্ণ্টব শ্বা দহেজক কাবোর্রাব.....705
২১. নাণ্ট্যভাষা : মৈথিনী নোকনয, হিন্দী শ্বা শ্বংগ্রেজী পদক রিন্যাস.....705
২২. বংগমংচীয সংগঠন : ঘবক ভীতবী দৃশ্বসঁ দর্শকক রঁীচ ধবি.....705
২৩. প্রথম পবিণতি : ঘবক সহমতি শ্বা ওকব শ্বপূর্ণতা.....706
২৪. শ্বতিবিঙ শ্বন্তিম দৃশ্ব : নাণ্টককাবক প্ররেশ শ্বা দর্শকসঁ প্রহ্রঙ্ক রহস.....706
২৬. নাবা শ্বা নিষ্ক্রিযতা : রাঁবহম দৃশ্বকেঁ কেনা পঢ়ন জায.....706
২৬. নাণ্টকক স্ত্রীদৃষ্টি : রিদ্রোহক উঁপনদ্ধি শ্বা নৈতিক নিযন্ত্রণক শ্বরশৈষ.....707
২৭. সামাজিক রহিঙ্কাব : সম্মানক বাজনীতি শ্বা পবম্পবাক প্বনর্র্যাখ্যা.....707
২৮. হাস্য শ্বা করুণাক শ্বদনর্রদন : জনমংচক প্রভার.....707
২৯. নাণ্ট্যরিমর্শক শ্বানোকমে : মনোবঞ্জনসঁ রিচাবক সক্রিযতা.....708
৩০. রিধি শ্বা সন্দর্ভক ঐতিহাসিক ভেদ.....708
৩১. বচনাম্বেক সীমা : প্রেবণাদাযক সাহস শ্বা সবনীকবণক জোখিম.....708
৩২. নিষ্কর্ষ : রঁদনারক স্বখান্ত নহি, সামাজিক চেতনাক খুনন প্রশ্ন.....709
গ্রন্থ-সূচী.....709
৬. চাবি মৈথিনী একাংকী.....709
চন্দা : সার্রজনিক প্বণ্যাক নামপব নিজী জীরনক ঘেবার্রন্দী.....709
১. ঘবক দেহবী শ্বা সার্রজনিক ক্ষেত্রক শ্বাক্রমণ.....710
২. মিথিনা মহোস্বের : সাংস্কৃতিক প্রতিষ্ঠাক শ্বার্থিক প্রদর্শন.....710
৩. পত্নী : ঘবক শ্বর্থশাস্ত্র শ্বা রিবোধাভাসী দযাভার.....711
৪. শ্বাশ্রম, গীত শ্বা পাখণ্ডক সার্রজনিক রেশ.....711
৬. পহনরানক দূধ শ্বা খীবক শ্বন্বপস্থিতি.....712
৬. বজিস্ণ্টবক দৃ শূন্য : প্রমাণক নির্মাণ শ্বা শ্বরিশ্বাস.....712
৭. শ্বন্তিম ঠোনী : সহযোগসঁ রসূনী ধবি.....712
৮. রক্মভাষিক হাস্য শ্বা সামাজিক পদান্বক্রম.....713
৯. একাংকীক রূপ : প্বনবাবৃত্তি, তীব্রতা শ্বা সীমা.....713
১০. ‘সহযোগ’ক শ্বর্থক ক্রমিক রিকৃতি : শৈষ্কসঁ দৃশ্ব ধবি.....713
১১. নিষ্কর্ষ : স্বীকৃতিক শ্বধিকাব শ্বা সার্রজনিক নৈতিকতা.....714
গ্রন্থ-সূচী.....714
গ্রীন রূম : শ্বভিনযক পাছাঁক শ্বভিনয শ্বা শ্বন্বশাসনক রিডম্ব্বনা.....714
১. বংগমংচক পবদে-পাছাঁক সার্রজনিক দৃশ্ব.....715
২. ডাঁসব শ্বা সিনেমাঞা শ্বন্বকবণ.....715

৩. ভিখমঁগাক বাজকুমাব-বেশ : অভিনয আ সামাজিক সম্মান....715
৪. মুঁশীক চশ্মা আ উপকবণক প্রতিবোধ....716
৩. বানীক সাড়ী, সিপাহীক গদা আ দৃশ্য-সঁকেত....716
৬. বাজা : ভযগ্রস্ত দেহ আ বঁগমঁচক যথার্থ....717
৭. নির্দেশক : শক্তি নহি, নগাতাব সমন্নৌতাক পাত্র....717
৮. মাযসভক উপস্থিতি : সঁবক্ষণ আ নির্যন্ত্রণ....718
৯. একাঁকিক বঁগ-যোজনা : এক স্থান, অনেক বিখবন কেন্দ্ব....718
১০. হঁসীক নৈতিক কেন্দ্ব : কনাকাবক অসফনতা কি ব্যবস্থাক অভাব?....718
১১. নিষ্কর্ষ : অভিনযক পহিনে অভিনযক পাঠ....719
গ্রন্থ-সূচী....719
সূটকেস : অফবাহ, সত্তা আ দৃশ্যাত্মক প্রমাণক বাজনীতিক তমাশা....719
১. অজ্ঞাত সূটকেস : বস্তুক প্রবেশ আ কথাক জন্ম....720
২. দববাঁনক সামাজিক স্থিতি আ সত্তা-স্থানক অন্তব....720
৩. অনুমানক পহিন উড়ান : 'সূটকেসিযা ঘূস'....720
৪. ফূনকুমাবী দেবী : প্রতিপক্ষ আ পূর্বনির্ধাবিত নিষ্কর্ষ....721
৩. মন্ত্রী আ মুখ্যমন্ত্রী : নিষ্কপটতা নহি, ছবি-বক্ষণ....721
৬. পত্রকাবিতা : প্রশ্ন, বাঁগ আ পূর্বগ্রহ....721
৭. আকাশবাণী, প্বনিস আ ভীড় : ধ্বনিক বিস্তাব....722
৮. মামা : গ্রামা দেহ আ বাজনীতিক দৃশ্যকেঁ বাঁধিত কবনিহাব....722
৯. চাবী, জনঙ আ বস্তু-সূচী : প্রমাণক মূর্ত উপস্থিতি....722
১০. অন্তিম ফোটো : সহ সেহো তমাশাক সামগ্রী....723
১১. নাট্যসঁবচনা : তীব্র ঘটনা, বাঁগাক সীমা....723
১২. শাসন, প্রতিপক্ষ আ জনতাক বীচ উত্তবদাযিত্বক বিস্থাপন....724
১৩. নিষ্কর্ষ : সঁদেহ আ প্রমাণক বীচ জনতান্ত্রিক দূবী....724
গ্রন্থ-সূচী....724
মৈথিনী ফিন্ম : ভাষিক সুব, অভিনয-বোধ আ সাঁস্কৃতিক অনুকবণক সঁঘর্ষ....724
১. 'ফিন্ম' নামক সুপ্ন : বিষয আ সমস্যা....725
২. বঁচী ফূনকুমাবী : শব্দ, বস্তু আ অভিনযক অসমঁজস....725
৩. নির্দেশকক দেহ : অসনী পবীক্ষা কেকব?....726
৪. পণ্ডিতক ভূমিকা : 'মানি নিয'ক অস্বীকৃতি....726
৩. নির্মাতা : সাঁস্কৃতিক উদ্ধাবক কি অধীব নিবেশক?....726
৬. স্বশীনা : নোকপ্রিয চনচিত্রক গীত আ স্থানীয সাঁস্কৃতিক স্মৃতি....727
৭. হীবো : অনুকবণক অতিবেক আ নিযন্ত্রণক বিবাদ....727
৮. খননাযকক চযন : অভিনযসঁ বাস্তবিক হিঁসা ধবি....727

৯. ‘মৈথিল আ ভিনেন’ : আম্রে-ৱাঁগাক নৈতিক সীমা....728
১০. ভাষা, গীত আ দৃশ্য-সঁগতি....728
১১. দৃশ্যৱচনা আ ৱঁগাভিনযক সম্ভাৱনা....729
১২. কলাকাৱ-চযনক সঁস্থা : পাৱদর্শিতা, প্রশিক্ষণ আ ‘আসনী’ প্রতিভাক প্রশ্ন....729
১৩. নিষ্কর্ষ : ক্ষেত্রীয কলাক সম্ভাৱনা আ নির্মাণ-সঁস্থাক ৱিডম্বনা....730
গ্রন্থ-সূচী....730
৬. তীন গীতিনাট্টিকা....730
ৱৱক প্রতীক্ষা সঁ ৱিৱাহ-ৱঁজাৱক ৱাঁগা ধৱি : ‘সভাগাছী’ক গীত-সঁৱাদ আ সামাজিক অর্থ....730
সাৱাঁশ....730
এক নঘু ৱঁগদৃশ্যক পৱিপ্রেক্ষ্য....730
প্রতীক্ষাৱত ৱৱক সময-ৱোঁধ....731
পিতা : ভাগাক ভাষা আ মূল্যক গণনা....731
সহযোগীক প্রতিধ্বনি : গীতমে নাট্যকীয দৱাঁৱ....732
ঘটকক আগমন : সৌদেৱাঁজীক মুখৱ ক্ষণ....732
সমাজক আলোচনা : স্ত্রীক অনুপস্থিত দেহ....733
মঁচ-সম্ভাৱনা আ ৱচনাত্মক সীমা....733
নিষ্কর্ষ....733
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....733
ৱিৱাহক স্বপ্ন, সাস্বৱক মোহভঁগ আ প্ৱকষ-কথনক সীমা : ‘সাঠুনামা’ক গেয আম্রেৱাঁগা....734
সাৱাঁশ....734
একল স্ৱৱক ৱঁগদৃশ্য....734
কৈনাশ সঁ ঘৱেনূ গহৱঁৱ ধৱি : কপকক ঙঁনঠফেৱ....734
খাদ্য, উঁস্রেৱ আ ৱিৱাহক অর্থশাস্ত্র....735
হাস্যক দোসৱ ধাৱ : অতিশযোক্তি আ আম্রে-উঁপহাস....735
স্ত্রীক দেহ-ৱিঁম্ব আ নাৱী-পক্ষক অনুপস্থিতি....736
সাঠু সম্বোধনক সামাজিক নাট্যকীযতা....736
ৱিৱাহ সঁস্থা : উঁস্রেৱ সঁ উঁত্তৱদাযিত্ব ধৱি....736
নয, প্রস্তুতি আ আলোচনাত্মক সীমা....737
নিষ্কর্ষ....737
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....737
‘পচীস হজাৱ’ক সৌদা আ মাতৃত্বক অনমোল শ্রম : ‘ঘটকৈতী’মে ৱিৱাহ-মধ্যস্থতা আ মূল্যক ৱাঁগা....737
সাৱাঁশ....737
ধনৱাশিসঁ ৱঁনৈত নাট্যকীয আৱম্ভ....738
পিতা : শিক্ষা, নৌকৱী আ ৱিৱাহক পূঁজীকৱণ....738

घटकक प्रतितर्क : 'किए कवै छी रड़का रापाव'...738
मायक कण्ठ आ अदृश्य घरेनू श्रम...739
लोकभाषा, सूत्रात्मक संवाद आ शैक्षिक गति...739
दहेज-विरोधक स्वरूप आ सामाजिक अन्तर्विरोध...739
मौनभावक असफलता आ खुनल अन्त...740
स्त्रीदृष्टि आ तनावात्मक रांगा...740
वंगमंचीय अर्थ आ समापन...740
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची...741
७. तेवह गीत–नोवी...741
नन्दन प्रसाद ठाकुरक मैथिली गीत–नोवी : तेवह बचनाक स्वतंत्र साहित्यिक अध्ययन...741
भाषिक अस्मिताक सामूहिक स्वर : 'संकल्प निय'क जनगीत, आग्रह आ इतिहास-बोध...741
सारांश...741
संकल्पक आवर्तन आ गीतक 'हम'...742
आग्रह, शासन आ प्रतिबोधक क्रम...742
ऐतिहासिक माँग आ पश्चाद्दृष्टिक सारधानी...742
बचनात्मक सामर्थ्य आ सीमा...743
निष्कर्ष...743
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची...743
निनियाँक कोबामे भरिषा : 'तोवे नेन अननमेँ हाथी घोड़ा'क नोवी-कल्पना...743
सारांश...743
निनियाँक प्रवेश आ आराजक मृदुनता...743
पविवावक घेवा आ कथा-स्मृति...744
शिक्षा, उन्नति आ सार्वजनिक गाछा...744
लिंग, सम्बोधन आ बचनात्मक सीमा...744
निष्कर्ष...745
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची...745
अगहनक धान आ प्रेमक गान : 'नानमनिया'मे श्रम, ऋतु आ रूपक संगति...745
सारांश...745
ऋतुक सामाजिक समय...745
मजदूर-किसानक उपस्थिति...746
प्रियाक अनंकवण आ फसनक रस्तु...746
ध्वनि, गन्ध आ नृत्यमयता...746
निष्कर्ष...747
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची...747

বেনক নয শ্বা রাঁনক দৃষ্টি : 'ছুক ছুক' গীতক চনাযমান সামাজিক সংসাব....747
সাবাঁশ....747
ধ্বনিসঁ দৃশ্যক নির্মাণ....747
স্ঠেশন : শ্বস্থাযী সমাজ....747
ভাষিক রিরিধতা শ্বা কণ্ঠ ধ্বনি....747
প্রশ্নাম্েক সমাপ্তি শ্বা রাঁনজিজ্ঞাসা....748
নিষ্কর্ষ....748
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....748
ঠুঁঠন স্বপ্ন শ্বা মেঘক রিবহ : 'রাঁতন দিন সভ মোন পড়ৈযা'ক স্মৃতিস্বব....748
সাবাঁশ....748
শ্বতীতক প্বনবাগমন....748
পাযন, ঘণ্টা শ্বা মোবক দৃশ্য....749
রচনক নৈতিক শ্বর্থ....749
স্মৃতিক স্ত্রী-প্বরুষ প্রশ্ন....749
নিষ্কর্ষ....749
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....749
চন্দ্রমাক মাধ্যমে প্ররাসী প্রিযসঁ সংরাদ : 'হে বে চন্দা'ক স্ত্রী-রিবহ....749
সাবাঁশ....749
শ্বসম্ভর দূতক চযন....750
সামাজিক একান্ত শ্বা রাথা....750
'মহেশ' শ্বা পবদেশক শ্বনির্ণয....750
শ্বারর্তন শ্বা ধৈর্যক হ্রাস....750
নিষ্কর্ষ....750
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....750
ঘবেনূ ভযক হাস্য-ভাষা : 'দিন ধড়কন শ্বাঁখি ফবকন'মে দাম্পত্যক শ্বসমান দৃষ্টি....751
সাবাঁশ....751
সমাচাবসঁ উপ্নে নাটকীয ঘরঁবাহঠ....751
ভোজন শ্বা ঘবেনূ পবিশ্রমক রিম্ব....751
দ্বন্দ্বাকপ শ্বা সত্তা-ভযক উপমা....751
শ্বাধুনিক মনোবঞ্জন শ্বা ঘবক রিবোধ....751
নিষ্কর্ষ....752
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....752
প্রণযক প্রশংসা শ্বা দৃষ্টিক স্বামিত্ব : 'শ্বহাঁ হমব কে ছী'ক সৌন্দর্য-শ্বন্বেষণ....752
সাবাঁশ....752

প্রশ্নকপ শীর্ষকক নাট্যকীযতা....752
প্রগ্নতি আ দেহক কপক....753
ভার-গহনতা আ রস্তুকবণক খতবা....753
অন্ববোধক ভীতব স্নীগ্নতিসূত্র....753
নিঙ্কর্ষ....753
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....753
ফগ্বআক ভীড়মে একাকী আঁগন : ‘সরঁ এনয ফগ্বআমে সজনা’ক রৈরাহিক রিবহ....754
সাবাঁশ....754
উঁস্রেক সামূহিকতা আ নিজী শূন্যতা....754
চতুর্থীক বাতি আ প্রতিষ্ঠিত নিকষ্ঠতা....754
পত্র, খরঁবি আ তস্নীবক অভার....754
গামক সামাজিক তননা....754
নিঙ্কর্ষ....754
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....755
বাধা-কান্হক স্ববমে মান আ আকর্ষণ : ‘মধুব মধুব রাঁজয রাঁস্ববিযা বে’ক গেয-নীনা....755
সাবাঁশ....755
ধ্বনিক নাট্য-কেন্দ্ব....755
বাধাক মনমে রাঁস্ববীক দ্বৈত....755
নোকপবম্পবাক কপ আ নেখকক বচনা....755
স্ত্রীক ভার আ আখ্যানক সঁক্ষিপ্ততা....756
নিঙ্কর্ষ....756
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....756
মাঁঝীগীতক নদী, সারন আ রিবহ : ‘হৈযা বে’ক গতিমম প্রেমনোক....756
সাবাঁশ....756
‘হৈযা’ক শ্রব্য গতি....756
সারনক বঁগ আ দেহক স্মৃতি....757
মাঁঝী সঁ পাব নগরাঁক আগ্রহ....757
শ্রম আ নোকগীতক সম্বন্ধ....757
নিঙ্কর্ষ....757
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....757
হাস্যক পাবিরাবিক রনয : ‘গোব-গোব-গোব সরঁ ছে গোব’মে নাতেদাবী আ বঁগ-রোঁধ....758
সাবাঁশ....758
ধ্বনিক খেন আ রাঁনকক মনোবঞ্জন....758
মামী-মামা : প্রেমক ভীতব ঠিঠোনী....758

নানা-নানী আ ভোজনক সংসাৰ....758
ৰংগ-ৰূপক মূল্যাংকন....758
নিষ্কর্ষ....759
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....759
পুনর্লেখনসঁ প্রতিৱাদ ধৰি : ‘মোন নে লাগয অহাঁ ৱিনা’ক সংৱাদাত্মক মোড়....759
সাৰাংশ....759
পহিনে গীতক প্রতিধ্বনি....759
প্রস্তাৱক বাগ আ দূসবে সুৰক আগমন....759
উমেৰক অন্তৰ আ অসহমতিক নৈতিকতা....760
ৰোমাংচনক হঁসীক সামাজিক চোট....760
নিষ্কর্ষ....760
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....760
৮. হিন্দী ৰচনা....760
সড়কক স্বনসান হোযৱ আ প্রতিবোধক আৱাজ : নন্দন প্রসাদ ঠাকুৰক ‘সূনী সড়ক’মে সত্তা, স্মৃতি আ ন্যাযক ত্রাসদ নাট্য....760
সাৰাংশ....760
ৱীজশব্দ....761
১. সড়ক : স্থানসঁ ৰাজনীতিক চৰিত্র ধৰি....761
২. জযক আদর্শ আ আন্দোলনক ৱস্তুগত কঠিনাঈ....762
৩. মৰনী : অপৰাধী ৱ্যৱস্থাক পীড়িত সহযোগী....762
৪. ৰায ৱীৰেন্দ্ৰ সিংহ : লোকসেৱাক মুখৌটা....762
৫. হিৰাসতক হত্যা আ দোহৰা জুনূস....763
৬. পিতা, খিলৌনাক ৱির◌ ন্মা ◌্যা ‘াগনপন ’ক ৰাজনীতিক অর্থ....763
৭. ঈমানদাৰ ঔন্স্পেক্টৰ আ সংস্থাক সীমা....763
৮. মাএক প্রতিশোধ : পীড়া, নির্ণয আ নৈতিক অস্বৰিধা....764
৯. ভাষিক স্তৰ আ ৰংগ-প্রস্তুতি....764
নিষ্কর্ষ....764
গ্রন্থ-সূচী....765
ৰেবোজগাৰীক অন্টহাস আ শিক্ষাক পৰাজয : ‘ডম ডম ডিগা ডিগা’মে ৰঙ্গ, ভাষা আ নৈতিক ৱিখণ্ডন....765
সাৰাংশ....765
ৱীজশব্দ....765
১. হোটল : সাৰ্ৱজনিক কিন্তু আশ্রিত সংসাৰ....765
২. তীনূ মৰককক নাম আ ৱিডম্বনা....766
৩. মনমাযা : অন্পৰযক শ্রম আ হাস্যক দোসৰ পক্ষ....766
৪. মীৰা : ৱন্ধীয আশ্রাসন আ স্ত্রীক অস্বৰিধাজনক প্রতিনিধিত্ব....767

৩. ঋংগ্রেজী, কপড়া ঋা পবীঞ্চা-র‍্যারস্থাক ছিপন পূঁজী.....767
৬. তনরাবী নানক রাস্েন্য : শ্রম, পিতৃত্ব ঋা ঋার্থিক রিডম্ব়না.....767
৭. ঋংতিম দৃশ্য : কিতাবঁ ফাড়ব়াঁক নাট্ঠক.....768
৮. বঁগভাষা, হঁসী ঋা সীমাসভ.....768
নিষ্কর্ষ.....768
গ্রন্থ-সূচী.....768
স্ববঞ্চাক সিদ্ধান্ত ঋা ঋস্ববঞ্চিত জীরন : ‘সহযোগ’ক ঘবেনূ–ঔদ্যোগিক দ্বন্দ্ব.....769
সাবাঁশ.....769
ব়ীজশব্দ.....769
১. ঋাবম্ভক গীত : নাট্ঠকক প্রতিষ্ঠা ঋা রিডম্ব়না.....769
২. মনোহব নান : ধর্মনিষ্ঠ কর্তর্‍্য ঋা ঋাত্মে-ঋঙ্কতা.....769
৩. বীতা : পিতৃসত্তাক রিবোধ কি উঁপভোঞারাদী স্বার্থ?.....770
৪. বাজ–গ্বড্ডী ঋা পীঢ়ীক ভাষিক দূবী.....770
৩. নানা : মধ্যস্থতা, সাঁত্বনা ঋা পাবিরাবিক শ্রম.....771
৬. স্ঠোবকীপব, সবদাব ঋা রিভাগীয ঋশাসন.....771
৭. হেনমেষ্ঠ ঋা ব়ীম : নৈতিক রচনক ভৌতিক পবীঞ্চা.....771
৮. রিধাগত উঁপনব্ধি ঋা ঋানোচনাত্মেক সীমা.....772
নিষ্কর্ষ.....772
গ্রন্থ-সূচী.....772
কাবখানাক ভাষা সঁ দাম্পত্য ঋা বঁগাভ্যাস ধবি : ‘স্বহাগবাত’মে সঁস্থাগত রাঁগ্য ঋা নাট্ঠকক ভীতব নাট্ঠক.....772
সাবাঁশ.....772
ব়ীজশব্দ.....773
১. ঋাবম্ভ : ঋভিনেত্রীক ঋন্বপস্থিতি ঋা ভূমিকা-পবিরর্তন.....773
২. ‘হোম জে.ডী.সী.’ : কাবখানাক তর্কক ঘবেনূ প্রসাব.....773
৩. স্ববিধাক রিনম্ব় ঋা রিবাহক বজত-জযংতী.....774
৪. দৃশ্য-স্থানান্তবণ ঋা বচনা-ৰূপক জষ্ঠিনতা.....774
৩. নির্দেশক ঋা কনাকাবক ব়ীচ ঋধিকাবক সঁঘর্ষ.....774
৬. দবব়াঁবী প্রহসন : ‘ভিখমঁগা’ ঋা ভাষাক স্বচানিত ফিসনন.....775
৭. ভোজন ঋা ঋন্তিম ঋসফনতা.....775
৮. শিন্পক সামর্থ্য ঋা ঋানোচনাত্মেক সীমা.....775
নিষ্কর্ষ.....776
গ্রন্থ-সূচী.....776
হোনীক ঋামন্ত্রণ ঋা নেন-দেনক পবিহাস : ‘সানী কো এক পত্র’ক ঘবেনূ পত্র-কার‍্য.....776
সাবাঁশ.....776

বীজশব্দ....776
১. সন্দর্ভ আ লেখকীয় সুব....776
২. নাতেদাবীক নিকটতা আ 'সানী' সম্বোধন....777
৩. নয় আ ঘবেলূ বস্তুক কাবা....777
৪. মূল্যাঁকন....777
গ্রন্থ-সূচী....777
সুখক ভীড়ক বীচ বিবহক বিজতা : 'সবঁ সপনা বঁন কে মিলে'ক গীতাত্মক জীবন-দর্শন....777
সাবাঁশ....777
বীজশব্দ....778
১. পাঠক প্রস্তুতি আ শ্রেয়....778
২. ফূল আ দীপ : সুখ-দুঃখক বিবোধী সঁসাব....778
৩. ভীড়সঁ সাগবক গহিবাজ ধবি....778
৪. গেয় সঁবচনা আ আলোচনাত্মক মূল্য....779
গ্রন্থ-সূচী....779
স্মৃতিক পুনবাগমন আ স্ত্রীক নিজী সুব : কুসুম ঠাকুবক 'চাহত তমুহাবী ফিব সে'ক গীতাত্মক সমীক্ষা....779
সাবাঁশ....779
বীজশব্দ....779
১. লেখকীয় পহচান আ স্মবণক প্রসঁগ....779
২. আশা আ উজড়ল চমনক সমানান্তবতা....780
৩. স্ত্রীক প্রথম পুরুষ আ প্রেমক পুনর্লেখন....780
৪. নয়, ছবি আ সীমাসভ....780
নিষ্কর্ষ....780
গ্রন্থ-সূচী....781
নিত নরন : প্রভাস কুমাব চৌধবী....782
১. 'অভিশপ্ত' : শিক্ষিত মধ্যবর্গক আত্মবিবোধ, দাম্পত্য-সত্তা আ সামাজিক নৈতিকতাক বিখণ্ডন....782
১. প্রস্তাবনা : অভিশাপক লৌকিক অর্থ....783
২. বচনাত্মক সন্দর্ভ আ মৈথিলী উপন্যাসক পবিবেশ....783
৩. কথাবস্তুক আধাব : ব্যক্তিগত সঁকটসঁ সামাজিক সঁবচনা ধবি....783
৪. প্রকাশ : শিক্ষিত অহঁক আত্মপবাজয়....784
৫. মীবা : শিক্ষা, আত্মসম্মান আ দাম্পত্যক অসমান ধবাতল....784
৬. দাম্পত্য-সম্বন্ধ : প্রেমক স্থানপব স্বামিত্ব....784
৭. পীঢ়ীগত বিষমতা আ বঁদলৈত সামাজিক মূল্য....785
৮. মিত্রতা, স্বার্থ আ সামাজিক বিশ্বসনীয়তা....785
৯. কার্যালয়ী সঁস্কৃতি : অনুশাসনক বিঘটন আ সঁস্থাগত নৈতিকতা....785

১০. সাহিত্যিক জগতক আডম্বর : আত্মালোচনাক দুর্লভ সাহস....786

১১. রাঁগা, রিডম্বনা আ করুণাক সংযত স্বর....786

১২. সংরাদপ্রধান রিন্যাস আ কথাত্মক দৃষ্টিকোণ....786

১৩. কথাভাষা, সামাজিক বজিস্ঠব আ গদ্যক গতি....787

১৪. রাঁচ্য আনোচনাক সংগ সংরাদ....787

১৫. যথার্থরাদক উঁপনব্ধি আ কনাত্মক সীমা....787

১৬. সমকানীন প্রাসংগিকতা : শিক্ষাসঁ অধিক আরথ্থক সম্বন্ধক নোকতন্ত্র....788

১৭. নিষ্কর্ষ : অভিশাপ নহি, আত্মসমীক্ষাক আহ্বান....788

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....788

২. 'যগপুরুষ' : মিথ্যা মহিমামণ্ডন, সামাজিক শোষণ আ যগরোধক রিডম্বনাত্মক আখ্যান....789

১. প্রস্তারনা : 'যগপুরুষ' শীর্ষক আনোচনাত্মক অর্থ....789

২. বচনাকাব আ গ্রতিক ঐতিহাসিক-সাহিত্যিক সন্দর্ভ....789

৩. রঁনাবসক আবম্ভ : বহস্য, জিজ্ঞাসা আ রিশুদৃষ্টিক নির্মাণ....790

৪. শংকব : জ্ঞানক আকাঁক্ষা আ অধিকাবরোধক ক্ষবণ....790

৫. কথাক কেন্দ্রবক সবকন : শংকবসঁ বন্যো ধবি....790

৬. বন্যো : নির্ধনতা, সামাজিক পবাধীনতা আ মহিমামণ্ডনক প্রশ্ন....791

৭. প্রতিবোধক অভার : নৈতিক দোষ রা সংবচনাত্মক রিরশতা?....791

৮. রঙ্কীয় সম্বন্ধ : গ্রাম্য নির্ধনতা আ সত্তা-রিতবণ....791

৯. মহাপুরুষ-নির্মাণক বাজনীতি : প্রতিষ্ঠা আ নৈতিক পাত্রতাক দূবী....792

১০. করুণেশী, বমন আ আনন্দ : রঁঙ্কচবিত্রীয় সংসাবক প্রযোজন....792

১১. বোজী : স্ত্রীক রাক্তিত্ব আ নৈতিক নির্ণযক পূর্বাগ্রহ....792

১২. চম্পা আ শোভা : প্রেম, সামাজিক অর্থ আ সম্বন্ধক রিরিধতা....793

১৩. নিজী ওচ্ছা আ সার্রজনিক সত্তা : একহি সংকটকেঁ দূ রূপ....793

১৪. শীর্ষকক রিডম্বনা আ কথাক আনোচনাত্মক উঁনর্ঠফেব....793

১৫. চবিত্র-রিকাসক অপ্রত্যাশিত মোড় : জীরনক সহ কি শিল্পগত দুর্রনতা?....794

১৬. সংরাদ, কথারাচক আ কথা-গতিক রিন্যাস....794

১৭. ভাষা আ মৈথিনী সামাজিক যথার্থক অনুভর....794

১৮. যথার্থরাদ : রাঁহবী ঘঠনাক রর্ণনসঁ গহিব সামাজিক কাবণ-দৃষ্টি....794

১৯. মনোরৈজ্ঞানিকতা আ সামাজিক র্যাখ্যাক সম্বন্ধ....795

২০. অজ্ঞেযক 'শৈখব : এক জীরনী'সঁ তুননাক সীমা....795

২১. পূর্ররর্তী আনোচনাক মূন্যাঁকন....795

২২. 'অভিশপ্ত' আ 'যগপুরুষ' : নেখকক সামাজিক দৃষ্টিক রিস্তাব....796

২৩. গ্রতিক প্রমুখ উঁপনব্ধি : 'মহানতা'ক প্রশ্নকেঁ জনজীরনক কসৌঠী পব বাখর্ব....796

২৪. কনাত্মক সীমা : রিখণ্ডন, নৈতিক কঠি আ পাত্রক মনোরৈজ্ঞানিক নিবন্তবতা....796

২৩. সমকালীন পাঠ : নাযক-পূজাসঁ সামাজিক উত্তবদাযিত্ব ধবি....797
২৬. উপসংহাব : যগপ্পকুষক ছবি আ যগক রাস্তবিক মন্বষা....797
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....797
৩. 'হমবা নগ বহব?' : সামন্তী সত্তা, স্ত্রী-অস্তিত্ব আ প্রণরক নৈতিক নিষ্ক্রিযতাক সমাজশাস্ত্রীয আখ্যান....798
১. প্রস্তারনা : শীর্ষকমে উপস্থিত প্রশ্ন....798
২. প্রতিক স্থান : মৈথিলী উপন্যাসক যথার্থরাদী রিস্তাব....799
৩. কথারিন্যাস : দূ ভাগ আ রঁক্ষরিধ সামাজিক সংসাব....799
৪. প্রণর : নাযকত্বক নৈতিক পবীক্ষা....799
৫. প্রত্যক্ষদর্শী রঁনাম প্রতিবোধী : প্রতিক কেন্দ্বীয দ্বন্দ্ব....800
৬. কন্নূ চৌধবী : সামন্তী সত্তা একটা সংস্থাগত সম্বন্ধ....800
৭. মনেসব : শোষিত রাজিক নিযতি আ বাজনীতিক দৃশ্যতা....800
৮. মধ্ব : সংবক্ষণ আ শোষণক রিবোধাভাসী সম্বন্ধ....801
৯. মামা-মামীক পবিরেশ : আত্মীযতাক সংস্থামে অসমানতা....801
১০. শীনা : তৃষ্ণা, রিরশতা আ অন্তর্রিবোধক জটিল চবিত্র....801
১১. প্রেম আ ঘৃণা : মনোরৈজ্ঞানিক অন্বভরক সাম্য ধবাতল....802
১২. আত্মরনিদান, স্বাভিমান আ প্রতিশোধ : নাবী-পাত্রক তীন নৈতিক অরস্থিতি....802
১৩. স্ত্রীক শবীব আ সামাজিক সত্তা....802
১৪. সামন্তী অরশেষ আ আধুনিক বাজনীতিক সংবক্ষণ....802
১৫. গাম আ শহব : দূ পবিরেশ, সাম্য অসমানতা....803
১৬. সময-সংকেত আ স্মৃতিক বাজনীতিক অর্থ....803
১৭. সংরাদক সমাজভাষিক ভূমিকা....803
১৮. রঁক্ষপাত্রীযতা : সামাজিক পঠন আ শিল্পগত জোখিম....804
১৯. প্রণর আ শীনা : রিষম সত্তা-সংরক্ষক ভীতব নিকষ্টতাক প্রশ্ন....804
২০. মনোরিশ্লেষণ আ সামাজিক যথার্থ : পবস্পব-সম্পূবক দৃষ্টি....804
২১. ড়. দ্বক্ষানাথ ঝা 'শ্রীশ'ক আলোচনাসঁ সংরাদ....805
২২. ড়. প্রভারতী ঝাক দৃষ্টি : প্রণরক মনোরৈজ্ঞানিক অসংগতি....805
২৩. স্বধাংশু শেখব চৌধবীক তননাত্মক আপত্তি....805
২৪. সামাজিক অশ্লীলতা আ সাহিত্যিক যথার্থক সীমা....805
২৫. 'অভিশপ্ত' আ 'যগপ্পকুষ'সঁ অন্তর্সম্বন্ধ....806
২৬. আধুনিক মৈথিলী পাঠক লেল প্রতিক অর্থ....806
২৭. নিষ্কর্ষ : নিকষ্টতাক যাচনা সঁ গবিমাক অধিকাব ধবি....806
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....807
৪. 'নরাবম্ভ' : সামন্তী গৌবরক রিঘটন, ববিক নৈতিক রিবোধাভাস আ দলিত চেতনাক প্বনর্জন্ম....807
অধ্যযনক স্রোতাধাব....808

१. प्रस्तावना : आवम्भक अर्थ की?....808
२. त्रिखण्डीय विन्यास : उत्थान, पतन आ पुनर्जागवण....808
३. 'हवेली मोहनपुव' : सामन्ती 'गौवव'क ऐतिहासिक पवीक्षा....809
४. श्रीकान्त चौधवी : पवम्पवाक पहवेदाव आ संकटग्रस्त सत्ता....809
७. सामन्ती पतन : आर्थिक विपन्नता कि नैतिक संकट?....809
६. 'नंका मोहनपुव' : विघटनक अवशेषपव नव शोषण....810
७. एकवानी चौधवी, हविश्चन्द्व मिश्र आ महेश मास्टव : शक्ति-अन्तवणक मधास्थ....810
८. ववीक प्रवेश : पविवर्तनक आकांक्षा आ अन्तर्विवोध....810
९. कविता : हिंसाक शिकाव स्त्रीक स्वतन्त्र नैतिक अस्तित्व....811
१०. यौन-हिंसा आ सामन्ती पुरुषत्व....811
११. पनायन : साहसक अभाव अथवा आत्मवक्षाक वणनीति....811
१२. वापसी आ सम्पत्तिक प्रश्न : अधिकाववोधक विचित्रता....811
१३. स्वधाववादी वजवा आ पविवर्तनक वास्तविक सम्भावना....812
१४. सामन्ती संस्कावक दीर्घायु : वाजि वँदनैए, सम्बन्ध नहि....812
१७. दनित चेतना : तेसव खण्डक नैतिक केन्द्व....812
१६. दनित संवेदना आ दनित वाजनीतिक कर्तृत्वक भेद....813
१७. 'उत्थान–पतन–पुनर्जागवण'क आनोचनात्मक पुनर्विचाव....813
१८. कविता आ ववी : प्रेमक वँदना पश्चात्तापक सम्बन्ध....813
१९. ववीक नायकत्व : पूर्ववर्ती समीक्षाक महत्त्वपूर्ण मतभेद....814
२०. अरुण कुमाव मन्नाक समाजशास्त्रीय विवेचन : योगदान आ सीमा....814
२१. उमेश मंडनक संवेदनात्मक पाठ....814
२२. 'नवावम्भ' आ 'हमवा नग वहव?' : पुनव–ववी तननाक औचित्य....814
२३. पात्रक भाषा आ विचावक भाषाक वीचक दूवी....815
२४. कथाकान आ सामाजिक संक्रमणक गति....815
२७. यथार्थवादक उपनब्धि : सामाजिक अवशेषक साक्षात्काव....815
२६. कनात्मक सीमा : ववीक मनोवैज्ञानिक औचित्य आ अन्तक नाटकीयता....816
२७. दनित नवचेतनाक सीमा : प्रतिनिधित्वक प्रश्न....816
२८. समकानीन अर्थ : नव वाज, पुवान असमानता....816
२९. प्रभासक उपन्यास-यात्रामे कृतिक विशिष्टता....817
३०. निष्कर्ष : सचमुच नव श्वकुआतक शर्त....817
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची....817
७. 'वाजा पोखविमे कतेक मछवी?' : नोककथाक प्रतिवोध, भास्कवक सांस्कृतिक त्रासदी आ सामन्ती समाजक नैतिक विघटन....818
१. प्रस्तावना : प्रश्नसूचक शीर्षक आ सत्ताक भाषा....818

২. কথাক প্রাবম্ভমে নোককথা : শ্বনগ কথা, সাম্মা নৈতিক সংসাব....819
৩. কঠবী ৰাঁৰাঁজী : হিংসামে সেহো প্রশ্নক নিবন্তবতা....819
৪. চোবসভক 'শগ্বন' : শ্বপবাধক শ্বপন নৈতিক ব্যাকবণ....819
৫. দাদী শ্বা ভাস্কব : মৌখিক পবম্পবাক শ্বন্তৰ্গত নৈতিক শিঞ্চা....820
৬. ৰাঁনকক প্রশ্ন : শ্রদ্ধাক প্বনর্ব্যাখ্যা....820
৭. দাদীক বাত্রি-পবিরেশ : ঘব, স্মৃতি শ্বা কথাক তাপ....820
৮. সামন্তী পবিবাবক ঘব : স্থাপত্যক সামাজিক শ্বর্থ....821
৯. মহাৰুদ্র চৌধবীক বৈভর : প্রতিষ্ঠা শ্বা ভযক সংগতি....821
১০. কুনীনতা, রিরাহ শ্বা রংশক বাজনীতিক শ্বর্থ....821
১১. রিধরা-বসোঞাক পৃথক্কবণ : দেহ, শ্বচিতা শ্বা নিযন্ত্রণ....821
১২. ভাস্কব : শ্বন্যাযক রিরুদ্ধ ৰাঁনাসংস্কাব শ্বা রযস্ক সংসাব....822
১৩. ভাস্কবক মৃত্যু : রাজ্যিক শ্বন্ত কি রিচাবক ঞ্চতি....822
১৪. রিশ্বরিদ্যানযক সংসাব : শ্বাধুনিক শিঞ্চাক নৈতিক পবীঞ্চা....822
১৫. বাজ্যসত্তা শ্বা শ্বাধুনিক গণতন্ত্রক রিডম্বনা....822
১৬. কঠবী ৰাঁৰাঁজী শ্বা ভাস্কব : নৈতিক সূত্রক সমানতা শ্বা ভিন্নতা....823
১৭. জুম্মন : মানরতাক শ্বপূর্ণ সম্ভারনা....823
১৮. ৰুবন্ধ : সামূহিক কুণ্ঠাক প্রতীক....823
১৯. মহেন্দ্ব : উত্তবদাযী শক্তিক ব্যক্তিকবণ....824
২০. ভাস্কবক পিতা মহেন্দ্বনাথ শ্বা পীঢ়ীগত রংশবৃত্ত....824
২১. নোকস্মৃতি শ্বা ঞতিহাস : রংশক ভরাতা সঁ হিংসাক শ্বভিনেখ ধবি....824
২২. শীর্ষকক পোখবি : সীমিত জীরন-ঞ্চেত্রক রূপক....825
২৩. গণনা শ্বা গবিমা : মন্তবীক প্রশ্নক বাজনীতিক শ্বর্থ....825
২৪. সঁরাদক শিল্প : প্রশ্নক শ্বারর্তন শ্বা নৈতিক দরাঁর....825
২৫. কথানকক নৈতিক গতি : শ্বাশ্বাসনসঁ ত্রাসদী ধবি....825
২৬. সামাজিক যথার্থরাদক সীমা শ্বা সামর্থ্য....826
২৭. ভীমনাথ ঝাক শ্বানোচনা : পবিরেশক সূঞ্চমতা শ্বা নাটকীযতাক প্রশ্ন....826
২৮. উমেশ মঁডনক দৃষ্টি : শোষণক সংগ প্রতিবোধ....826
২৯. শ্বৰুণ কুমাব ঝাক সমাজশাস্ত্রীয রিরেচন....827
৩০. সামাজিক উত্তবদাযিত্ব : শ্বপবাধী মাত্র নহি, দর্শকো....827
৩১. পাঁচ উপন্যাসক পৃষ্ঠভূমিমে শ্বন্তিম গ্রতিক রিশিষ্টতা....827
৩২. কনাত্মক উপনব্ধি শ্বা রিরেচনক সীমা....827
৩৩. নিষ্কর্ষ : প্রশ্নক শ্বজেযতা শ্বা সমাজক পবাজয....828
সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী....828
৬. দুখ, স্মৃতি, সত্তা শ্বা প্রতিবোধক কথা-পবিদৃশ্য....829

১. প্রস্তারনা : কথা, সমাজ আ সময়ক দৱাঁর......829
২. সঁকননক রিন্যাস : ৱীস কথাক অনেক কান......830
৩. ‘ধবতী হুহবি উঁঠন’ : নেখনক নৈতিকতা আ উঁপেক্ষিত মনুষ্য......830
৪. ‘প্রতীক্ষা’, ‘গ্রাম স্বধাব সমিতি’ আ ‘অভিশাপ’ : সময, সঁস্থা আ নিরুপাযতা......831
৩. ‘যাত্রা : হেবাযন ৱাঁঠপব’ আ ‘সঁভারনা’ : গতিক ভীতব ঠহবার......831
৬. ‘সমীকবণ’ আ ‘প্বনবাবৃত্তি’ : ঘবেনূ জীরনক হিসাৱঁ......832
৭. ‘সীমাৱঁঙ্ক’, ‘গ্বপ্তপনী’ আ ‘ৱীতি জযৱাঁক খুশী’ : আধুনিক জীরনক রিডম্বনা......832
৮. ‘রিশৈষাধিকাব’, ‘ৱাঁপ-কঠৱাঁপ’ আ ‘ককবো আড়মে’ : অধিকাবক উঁনঠ অর্থ......833
৯. ‘মন্দাকিনী’ : ঘবক স্মৃতি আ সম্বন্ধক ক্ষবণ......833
১০. ‘গজোতমে হেবাযন নোকসভ’ : জনসমূহ, আন্দোনন আ দুখ......834
১১. ‘দিদরন’ : মাধ্যম, মন আ ৱঁদনৈত গৃহ-সঁসাব......834
১২. ‘খূনী’ : গ্রামীণ বোগ, ভয আ ব্যরস্থাক দেবী......834
১৩. ‘পতিব্রতা’ : পিতৃসত্ত্বা, দেহ আ শ্রমক অসমান বাজনীতি......835
১৪. ‘অঙ্গারএক শৈষ কথা’ : তীর্থ, পদান্বক্রম আ সামূহিক ভ্রম......835
১৩. কথন-রিধি : সঁরাদ, দৃষ্টিরিঁন্দু আ সমযক রূপান্তবণ......836
১৬. প্রতীক আ সঁবচনা : ঘব, ৱাঁঠ, দেহ, অন্নাব আ গজোত......836
১৭. রঙ্গ, জাতি, নিঁগ আ নৈতিক প্রতিবোধক সম্বচয......836
১৮. সৌন্দর্যাম্নেক উঁপনব্ধি আ আনোচনাম্নেক সীমাসভ......837
১৯. উঁপসঁহাব......837
সন্দর্ভগ্রন্থ-সূচী......838
৭. প্রভাস কুমাব চৌধবীক ‘কথা-প্রভাস’ : তীন দশকক মৈথিনী কথামে সমাজ, ব্যক্তি আ কথাশিন্পক রূপান্তবণ......838
১. প্রস্তারনা : কথাসঁগ্রহক মূন প্রশ্ন......839
২. তীন দশকক বচনা-সঁবচনা : সাহিত্যিক সমযক নির্মাণ......839
৩. নিফাফ, কনম আ কথাকাবক আত্মেপবীক্ষণ......840
৪. গামক সত্ত্বা, সম্বন্ধ আ রূপ-পবিরর্তন......840
৩. ‘অবগনী’, ‘সূর্যাস্ত’ আ ‘অনচিহাব অপ্পন’ : দৈনিকতাক ভীতব সঁকঠ......841
৬. আঠম দশকক কথাখণ্ড : পবিরাব, স্মৃতি আ পীঢ়ীক প্রশ্ন......842
৭. নরম দশক : একানাপসঁ সঁস্থাগত সত্ত্বা ধবি......843
৮. পত্র, আরাজ আ মৌন : কথনক তত্ত্ব......844
৯. কথা-সময, স্মৃতি আ দৃশ্য-বচনা......845
১০. স্ত্রী-পাত্র, পবিরাব আ দৃষ্টিক সীমা......845
১১. রঙ্গ, জাতি, পেশা আ স্থানীয সার্রজনিকতা......846
১২. হাস্য-ৱাঁগ্যক নৈতিক কার্য......846
১৩. ভাষা : মৈথিনীক সামাজিক স্বব আ কনাম্নেক ভঁগিমা......846

१४. प्रतीक, नामकरण आ सांस्कृतिक स्मृति....847
१७. आलोचनात्मक सीमासभ : उपलब्धिक संग असहज प्रश्न....847
१६. साहित्येतिहासमे स्थान आ समग्र निर्णय....848
निष्कर्ष....848
सन्दर्भ-ग्रन्थसूची....849

भाग **01**

धूर्त समागम : पाठ, रूपान्तरण आ रंग-व्यवहार

प्रस्तावना : एकटा प्रहसनक दू जीवन

'धूर्त समागम'केँ केवल 'पहिल मैथिली नाटक' कहि देब एकर नाट्य-जीवनक जटिलताकेँ छोट कए देब होयत। एहि कृतिक एक जीवन हस्तलिखित पोथी, संस्कृत-प्राकृत संवाद, मैथिली गीत आ प्रहसन-परम्पराक भीतर विकसित भेल; दोसर जीवन नव-समयक मैथिली भाषिक मंच, अभिनय, सामाजिक आलोचना आ रंगकर्मी सभक सामूहिक श्रममे आकार पबैत अछि। ड॰. अवरिन्द अक्कूरक २०२०क प्रकाशन एही दोसर जीवनक एकटा महत्त्वपूर्ण दस्तावेज थिक। एकर प्रस्तुति न तँ केवल शब्दशः अनुवाद अछि आ न केवल स्वतंत्र कथा; ई मूल कथावस्तुक आधार नहि कए अनग समयक दर्शक लेल रचनाओल मंचीय लेख थिक।

प्रहसनक केन्द्रीय प्रश्न अछि—सत्ता आ सदाचारक दावा करए वला लोक वास्तवमे केहन आचरण करैत छथि? गुरु शिष्याकेँ उपदेश दैत छथि, किन्तु स्वयं कामनासँ घेरायल छथि; न्यायाधीश निष्पक्षताक मुद्रा धरैत छथि, किन्तु अपन हितमे निर्णय करए चाहैत छथि; धर्मक वेश पहिरल मनुष्य लोभ, ईर्ष्या, छल आ स्वार्थसँ ग्रस्त अछि। रंगमंचमे ई विरोधाभास हँसीक उत्पत्ति करैत अछि, मुदा ओहि हँसीक भीतर समाजक संरचनागत असमानता देखबा योग्य अछि।

एहि अध्ययनक केन्द्रीय प्रतिपादन ई अछि जे आधुनिक प्रदर्शन-आलेखक वास्तविक उपलब्धि 'प्राचीन हास्यक पुनरावृत्ति' मात्र नहि, अपितु हास्यक केन्द्र बदलि देब अछि। मूल कथाक ठगविद्या आ स्वार्थक हास्यमे आधुनिक रूपान्तरण स्त्रीक प्रतिरोध, सार्वजनिक न्याय, समाजक भ्रष्टाचार, आ जनसम्प्रदायक नैतिक हस्तक्षेप जोड़ैत अछि। एतए हँसी कखनो रांगा रंगैत अछि, कखनो अन्तरण-प्रदर्शन, कखनो प्रतिवाद। किन्तु एही विस्तारक कारण किछु प्रसंगमे कथाक कसावट ढीली पड़बाक आ उपदेशात्मक घोषणाक जोखिम सेहो उपस्थित होइत अछि।

१. अध्ययनक आधार, विधि आ प्रमाण-सीमा

ई समीक्षा तीन प्रकारक साक्ष्य अलग-अलग राखैत अछि। पहिल, 'धूर्त समागम'क २०२०क प्रथम संस्करण, जकर दृश्य-आधारित अध्ययनसँ प्रकाशकीय जानकारी, प्राक्कथन, आलेखकारक 'एहि नाटकक मादे', पात्र-परिचय, आठो दृश्य, गीत, संवाद, रंग-संकेत, मंचनक विवरण आ कलाकारक नाम जाँचल गेल। दोसर, ज्योतिरीश्वर आ 'धूर्तसमागम' विषयक शोध-लेख तथा ग्रन्थ, जकर विवरण अन्तिम सन्दर्भ-सूचीमे देल अछि। तेसर, रंगमंच-विज्ञानक सामान्य विश्लेषणात्मक संकल्पना—प्रहसन, विडम्बना, वाचिक-अभिनय, आंगिक-अभिनय, दृश्य-संयोजन,

গীত-সঁক্রমণ, সার্রজনিক দৃষ্টি, আ নাটকীয দূরী—জকর মাধ্যমসঁ পাঠক সম্ভারিত মঁচীয কার্যপ্রণানীক রিরেচন কএন গেন অছি।

মহত্ত্রপূর্ণ সীমা ঙা অছি জে প্রদর্শন-আনেখক দৃশ্য-সঁকেত আ মঁচন-সূচী উঁপনব্ধ অছি, মুদা ১৯৮৬ সঁ ২০২০ক প্রহেক মঞ্চনক চনচিত্র, নির্দেশকক পূর্ণ টিপ্পণীক অভিনেখ, দর্শক-সাক্ষাত্কার অথরা অখরাঁরী সমীক্ষাক সমগ্র সঁগ্রহ এহি শোধক আধাবমে উঁপনব্ধ নহি অছি। তেঁ ‘মঞ্চ পর অরশ্য এনা ভেন’ জকাঁ প্রমাণহীন রাক্যসঁ রঁচন গেন অছি। পোথীমে রর্ণিত প্রস্তুতি আ সম্ভারিত অভিনয-প্রযোগক রীচ স্পষ্ট ভেদ বাখন গেন অছি।

একব সমান মহত্ত্রপূর্ণ সীমা মূন সঁস্কৃত-প্রাকৃত-মৈথিনী পাঠক আনোচনাম্বেক সঁস্করণক পাঁতি-দব-পাঁতি মিনান নহি ভহ সকরঁ অছি। রিত্তমান অধ্যযনক আধাব পব মূন প্রহসনক সাধাবণ কথাক্রম আ ভাষিক স্বরূপ পব চর্চা সম্ভর অছি; মুদা ২০২০ক প্রহেক সঁরাদ কেকব অক্ষরশঃ অনুরাদ, রূপান্তবণ রা নূতন বচনা অছি, এহি প্রশ্নক নির্ণাযক উঁত্তব নেন অনগ পাঠান্তব-সমীক্ষা চাহী। ‘প্রাক্কথন’ স্বযঁ কহৈত অছি জে কথারস্তুক সঁবক্ষণক সঁগ সূতঁত্র বীতি, ঘটনা আ পাত্র-র্যারস্থা অপনাওন গেন অছি। এহি কথনকেঁ আনোচনাক আবম্ভ-রিন্দু মানন গেন অছি।

২. পোথীক গ্রন্থ-পবিচয : শীর্ষক, প্রকাশন আ নেখকত্ব

গ্রন্থক শীর্ষকীয রিরবণমে স্পষ্ট রূপসঁ ‘ধূর্ত সমাগম (মৈথিনী নাটক)’, মূন—জ্যোতিবীশ্বব ঠাকুব, প্রদর্শন-আনেখ—ড॰. অবরিন্দ অক্গূ অঁকিত অছি। প্রকাশকীয রিরবণমে প্রথম সঁস্কবণ ২০২০, মূন্য ১৩০ টাকা, প্রকাশক নরাবম্ভ আ ISBN 978-81-944116-3-5 দেন অছি। ঙা রিরবণ একব পাঠ-ঙতিহাস নেন মহত্ত্রপূর্ণ অছি, কাবণ ২০২০ ঙা মধ্যযগীন কৃতিক বচনাক রর্ষ নহি, এহি প্রদর্শন-আনেখক মুদ্রিত সঁস্কবণক রর্ষ থিক।

পোথীক আবম্ভমে শশিনাথ ঝাক ‘প্রাক্কথন’, তকব রাঁদ অবরিন্দ অক্গূক ‘এহি নাটকক মাদে’, পাত্র-পবিচয আ আঠ দৃশ্য দেন অছি। অন্তমে দসটা মঁচনক রিরবণ আ কনাকাবক রঁক্ষরিকন্পী নামারনী অছি। এহি সঁযোজনসঁ পুস্তক ‘পাঠক নেন নাটক’ মাত্র নহি বহৈত অছি; ঙা অভিনেখাগাবক আবম্ভিক রূপ ধাবণ কবৈত অছি। কথাক নেখক, মঁচীয আনেখক নেখক, নির্দেশক, গাযক, কনাকাব আ সঁস্থাক রীচ শ্রেয রিভাজন কবরাঁক এহি প্রযন্নেকেঁ সবাহরঁ উঁচিত অছি।

অহাঁ-হমব আনোচনামে ‘নেখক’ শব্দ রঁক্ষঅর্থক হোঙত অছি। জ্যোতিবীশ্বব মূন প্রহসনক বচযিতা ছথি; অবরিন্দ অক্গূ আধুনিক মৈথিনী প্রদর্শন-আনেখ তৈযাব কবনিহাব ছথি; মঁচনক নির্দেশক রিভিন্ন সমযমে কৌশন কুমাব দাস, সঁজীর মিশ্র আ বরিন্দ্ব রিঁহাবী বাজু আদি বহন ছথি। এহি তীন স্তবক সৃজনাধিকাবকেঁ মিনারঁহ সঁ নাট্য-ঙতিহাস রিকৃত হোঙত অছি।

३. জ্যোতিবীশ্বৃবক সাহিহিক সঁসাব : ঐতিহাসিক পবিস্থিতি আ প্রমাণক রিরাদ

জ্যোতিবীশ্বব ঠাকুবক নাম মৈথিনী সাহিহক প্রাবম্ভিক গদ্য ‘রর্ণবন্োকব’ আ ‘ধূর্তসমাগম’ক সঁগ রিশেষ রূপসঁ জোড়ন জাঙত অছি। নর শোধমে ক্ষনক নাটককেঁ চৌদহম শতাব্দীক মিথিনামে হবিসিঁহদেরক আশ্রয-সঁরক্ষ কৃতি মানন গেন অছি। ভাবত সবকাবক সঁস্কৃতি মন্ত্রানয দ্বাবা ২০২৩ মে প্রকাশিত ‘জ্ঞান ভাবতম্’ সম্মেননক সাব-সঁগ্রহমে বিপ্লজয কুমাব ঠাকুব নিখৈত ছথি জে এহি প্রহসনক হস্তনিখিত পবম্পবা মিথিনাক্ষব, নেরাবী আ নাগবী নিপিমে উঁপনব্ধ অছি, তথা জযকান্ত মিশ্রক ১৯৬০ক সম্পাদন নেপানসঁ প্রাপ্ত হস্তনিখিত সামগ্রীক উঁপযোগ কবৈত অছি। এহি রিরবণক অর্থ ঙা নহি জে রর্তমান প্রদর্শন-আনেখ ওহি সভ পাণ্ডুনিপিক আনোচনাম্বেক পুনরুত্পাদন অছি; একব অর্থ ঙা অছি জে কৃতিক মূন পাঠ দীর্ঘ আ রঁক্ষস্তবীয সঁচবণক উঁপজ অছি।

दिनाङ्क-निर्णयक प्रश्नमे मतभेदकें स्वीकारब आवश्यक अछि। ए. बी. कीथक 'द संस्कृत ड्रामा' मे ज्योतिरीश्वरक कालसम्बन्धी एकटा पाछाँक निर्धारण भेटैत अछि, आ नेपालक पाण्डुलिपि-आधारित पूर्वकालीन निर्धारण पर संदेह व्यक्त कएल गेल अछि। नवीनतर पाण्डुलिपि-अध्ययन आ मैथिली साहित्येतिहासक प्रचलित पुनर्निर्माण सामान्यतः हरिसिंहदेवक चौदहम शताब्दीक सन्दर्भकें प्रमुख मानैत अछि। ऐतिहासिक मतभेदक अस्तित्व अपनेमे शोधक विषय अछि; एकरा नुकाकऽ कोनो एक तिथि 'अन्तिम प्रमाण' कहब युक्तियुक्त नहि।

'वर्णरत्नाकर'क सामाजिक रङ्ग-वर्णन आ 'धूर्तसमागम'क वेशधारी लोकक बाँगाचित्रकें संग पढ़ला पर एक महत्त्वपूर्ण प्रश्न उठैत अछि—कवि समाजक विविध पात्रक नामकरण आ व्यवहारक सूक्ष्म निरीक्षण कतेक अपन भाषिक-सांस्कृतिक संसाधनसँ करैत छथि? ई सम्बन्ध एतए तुलनात्मक विवेचनक प्रस्ताव अछि, प्रत्यक्ष पाठगत उधारक सिद्ध दावा नहि।

४. 'पहिल मैथिली नाटक' : दावाक अर्थ आ सीमा

'धूर्तसमागम'कें मैथिलीक प्राचीन उपलब्ध नाट्य-साक्षी कहबाक पर्याप्त शोधाधार अछि। मुदा 'पूर्ण रूपें मैथिलीमे लिखल पहिल नाटक' कहब भाषावैज्ञानिक दृष्टिएँ सावधानी चाहैत अछि। सोमदत्ता हाटीक २०१७क अध्ययन अनुसार मूल प्रहसनमे संस्कृत-प्राकृतक भूमिका प्रमुख अछि आ मैथिली गीत उपस्थित अछि; ओ एकरा दू अंकरला प्रहसन कहैत छथि। २०२७क पाण्डुलिपि-विषयक शोध-सार सेहो मिश्रभाषिक स्वरूपक पुष्टि करैत अछि।

अर्थात् 'पहिल' शब्द तीन भिन्न प्रश्न समेटैत अछि—प्राचीनतम उपलब्ध नाट्यपाठ? मैथिली गीत सहित प्राचीनतम उपलब्ध प्रहसन? कि सम्पूर्ण संवाद-प्रधान मैथिली नाटक? एहि तीनू प्रश्नक उत्तर आवश्यक नहि जे एकसमान हो। 'धूर्तसमागम'क महत्ता ओकर त्रिभाषिक रंग-रचना, मैथिली गीत आ दीर्घ प्रदर्शन-परम्पराक ऐतिहासिक साक्ष्यमे अछि। आधुनिक २०२०क आलेखमे मुख्य संवाद मैथिलीमे रहला कारण ओकर आधुनिक भाषिक एकरूपताकें मध्ययुगीन मूल पर आरोपित नहि करबाक चाही।

ई भाषिक संक्रमण अपनामे कला-इतिहासक महत्त्वपूर्ण घटना अछि। रंगमंचक दर्शक कागजभाषाक कोनो एक कोषमे बन्द नहि रहैत छथि। संस्कृतक अधिकार-स्वर, प्राकृतक पात्र-परम्परा आ लोकभाषाक गीत एक-दोसरासँ टकरा कऽ सामाजिक अन्तरक ध्वनि बनबैत अछि। आधुनिक आलेख एहि अन्तरकें अलग ढंगसँ साधैत अछि—पात्रसँ पात्रक संवाद मुख्यतः मैथिलीमे, जकर भीतर तत्सम पद, लोक मुहावरा, दार्शनिक शब्द आ समसामयिक बाँग्य एकसंग बाजैत अछि।

५. प्रहसनक लक्षण आ एतए ओकर नूतन अर्थ

नाट्यपरम्परामे प्रहसन हास्यप्रधान रूपक थिक, मुदा हास्य केवल हँसाओबाक युक्ति नहि; ओ चारित्रिक विसंगति उघारबाक तकनीक सेहो अछि। धर्मोपदेशकक वासनापरायणता, ज्ञानक प्रदर्शन करऽ बला मूर्ख, न्यायदान करऽ बला पक्षपाती, धनक भूखमे सिद्धान्त बेचऽ बला विद्वान—ई सभ प्रहसनक परिचित सामाजिक प्रतिरूप छथि। एहि पोथीमे प्रहसनक ऊर्जा तीन आधार पर चलैत अछि: (क) वेश आ कर्मक विरोध; (ख) नीतिक कथन आ स्वार्थक आचरणक विरोध; (ग) व्यक्तिगत विवाद आ सार्वजनिक न्यायक भाषाक बीच दूरी।

हास्यक रचना अनेक स्तर पर होइत अछि। नाममे बाँग्य—'मूलनाशक', 'असज्जाति', 'विदूषक'—पहिल स्तर अछि। एकटा ग्रन्थ गुरुकें अपन चरित्रक विपरीत 'सदाचारी' सिद्ध करबाक अभिनय दोसर स्तर अछि। गीतमे

अहंधिक स्तुति अथवा कृत्रिम नैतिकता तेसब स्तव अछि। संवादमे एकहि विचारकेँ घुमेनाइ, शास्त्र-उद्धरणक ठाठ, देह-भाषाक अतिशयोक्ति आ अचानक उद्घाटन चौंठ स्तव अछि।

एहि नाटकक विशिष्टता ओतह प्रकट होइत अछि जतए हास्य न्यायिक संरचनाक नकल करैत अछि। विवादक स्वनराज न्यायस्थलमे प्रवेश करैत अछि, मुदा न्यायाधीश स्वयं विषय-वस्तुक नाभार्थी रनराक प्रयास करैत छथि। 'धर्म' अधिकार देराक प्रमाण नहि, रवन् शक्ति हथियाराक आवरण रनैत अछि। एतए प्रहसन केवल व्यक्तिक धूर्तता पर हँसैत नहि; संस्थागत धूर्तताक व्याकरण प्रस्तुत करैत अछि।

६. १९८७ सँ २०२० : प्रदर्शन-आलेख रनराक सामाजिक प्रक्रिया

अवविन्द अक्कूक 'एहि नाटकक मादे' मे १९८७ मे पटना स्थित मैथिली नाट्य-मञ्च 'अविपन' द्वारा ज्योतिवीश्वरक 'धूर्तसमागम' मंचित करवराक निर्णय, आलेख-लेखनक आरम्भ, आ लगभग तीन मासक प्रयासक प्रसंग भेटैत अछि। ई आत्मवृत्तान्त नाटकक आधुनिक इतिहासमे प्रथम-स्तरीय साक्ष्य थिक। लेखक मंच-कर्मी सँ मिलि लेख तैयार करैत छथि; विभिन्न लोकक सहयोग आ सलाहक माध्यमसँ पाठ अभिनययोग्य रनैत अछि। एतए लेखन एकान्त सर्जन मात्र नहि, पूर्वाभ्यास, सामूहिक संकल्प आ रंगकर्मी-समाजक सहकार्य थिक।

१९८६, १९८७, १९८८ आ १९९२क आरम्भिक प्रस्तुतिसँ २००७, २०१७, २०१६, २०१९ आ २०२० धवि विस्तावित मंचन-सूची स्पष्ट करैत अछि जे प्रदर्शन-आलेख एकमात्र बातिक कार्यक्रम नहि बहल। मंचनक भौगोलिक क्षितिज पटनासँ दिल्ली आ मधुरनीक आसपासक स्थल धवि जाइत अछि। कोनो एक प्रस्तुति सफल अथवा असफल भेल, एकव स्वतंत्र समीक्षात्मक प्रवारा एहि पोथीमे नहि देल अछि; मुदा 'राववार मंचन भेल' ई ग्रन्थक अन्तिम विवरणसँ प्रमाणित अछि।

'प्रवान नाटक'केँ 'आधुनिक मंच' पव बाखराक प्रक्रिया प्रायः तीन प्रवृत्ति लह कह अरैत अछि: कथा-संक्षेप, लोक-श्रवा भाषाक वर्चस्व, आ दर्शक लेल नूतन नैतिक निष्कर्ष। एहि तीनू प्रवृत्तिक साक्ष्य प्रदर्शन-आलेखमे भेटैत अछि। मुदा वचनात्मक स्वातन्त्र्य आ इतिहासक विश्वसनीयताक रीच अन्तव बहरा आवश्यक अछि। लेखक कथावस्तुक आधाव बाखैत छथि, मुदा वर्तमान कपकेँ मूल पाठक अखण्ड प्रतिकृति नहि मानल जा सकैत अछि।

एहि दीर्घ रंग-यात्राक आलोचनासँ आर नाटकक भीतवी गति देखरा आवश्यक अछि। प्रस्तुति-सूची ओकव सार्वजनिक जीरन रतरैत अछि; आठ दृश्यक विन्यास रतरैत अछि जे ई जीरन रंगमंच पव कथाक कप कोना लैत अछि।

७. नाटकक स्थापत्य : आठ दृश्य, गायनमण्डली आ उपस्थिति

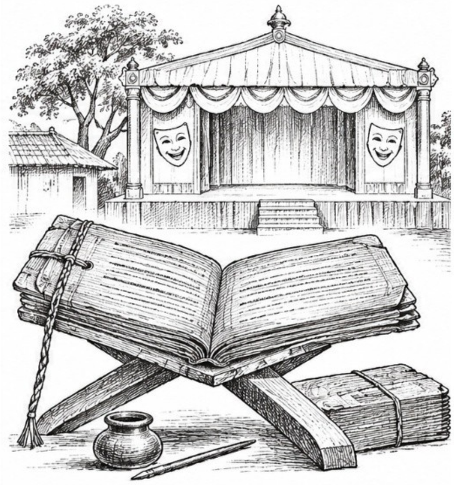

প্রদর্শন-খানেখ খাঠ দৃশ্যধবি রিস্তৃত খছি; ঞা খঙ্ক-পবম্পবাক যান্ত্রিক খন্ববর্তন নহি, খভিনেতাসভ খা দর্শকক ধ্যানকেঁ নগাতব প্বনঃস্থাপিত কবরাঁক এক নূতন বচনা-যোজনা থিক। পহিন দৃশ্য মে সূত্রধাব-নটীক বাঁতচীত, নাটকক ওতিহাসক উন্নেখ খা গুক-শিষ্য প্রসঁগক রীজাবোপণ খছি। দোসব মে কোতরান খা গুক-সম্বন্ধী প্রসঁগ। তেসব মে খনঁগসেনাক নাটকীয খাগমন। চাবিম মে মৃতঁগব ঠাকুব, গুক-শিষ্যাক ভিঞ্চা খা স্ববতপ্রিযাক প্ররেশ। পাঁচম মে স্বপ্নস্বন্দবী রিষযক ঝগড়া খা খনঁগসেনাক সঁগ সম্বন্ধক মুখবতা। ছঠম মে খসজ্জাতি মিশ্রক দবরাঁব-জকাঁ ন্যাযস্থন। সাতম মে খনঁগসেনা পব স্বামিত্বক দারা, মূননাশকক হস্তক্ষেপ খা ন্যায-ভঁগ। খাঠম মে সামূহিক উপস্থিতিক রীচ খনঁগসেনাক প্রতিবোধাত্মক সম্বোধন খা সমাপন-গীত খছি।

খনেক দৃশ্য 'মঁচ পব প্রকাশ হোওত খছি' তথা 'প্রকাশক সঁগ প্ররেশ' কহি শ্বক হোওত খছি। ঞা ঝক্তি দৃশ্য-রিভাজন স্পষ্ট কবৈত খছি খা স্থান-পবিরর্তনক সঁকেত দৈত খছি; কিন্তু জঁ নির্দেশক কেরন খন্ধকাব-প্রকাশ পব নির্ভব বহথিন তঁ নয খণ্ডিত হোযরাঁক খাশঁকা খছি। নঘু গীত-সেত, সাম্য মঁচ-সজ্জা খা খভিনেতাক চান-সঁক্রমণ দ্বাবা দৃশ্যান্তব খধিক তবন রঁনাওন জা সকৈত খছি।

গাযক-মণ্ডনী এতএ খনিরার্য উপাঁগ নহি, কথাত্মক সূত্র খছি। ও কথাক খাগমনক ঘোষণা, পাত্রক হাস্যপূর্ণ প্রতিক্রিয়া, নৈতিক টিপ্পণী, খা খন্তিম সামূহিক ভার-সঁযোজন কবৈত খছি। গাযক-মণ্ডনীক উপস্থিতি বঁগমঁচকেঁ দৃশ্য খা শ্রব্য, দুনূ কপমে নোক-স্মৃতিসঁ জোড়ৈত খছি। মঁচ-প্রকাশন, ঢোন-নগাড়া, নৃত্য-গতিশীনতা খা দৃশ্যান্তবক রঁনারট পব নির্দেশকক ব্যাখ্যা এতএ ব্যাপক সম্ভারনা খোনৈত খছি।

এহি সঁবচনামে একটা ক্রমিক গতি দেখাওত খছি—পহিনে নাটক খপন পবিচয দৈত খছি; তকব রাঁদ গুক-শিষ্যাক পাখণ্ড উঘড়ৈত খছি; খনঁগসেনাক খাগমনসঁ স্বামিত্বক রিরাদ তীব্র হোওত খছি; ন্যাযানয এহি রিরাদকেঁ সত্তা-সঁকটমে রঁদনৈত খছি; খন্তমে প্রতিবোধ সার্রজনিক স্বব পরৈত খছি। খাগেক দৃশ্য-রিশ্লেষণ এহী প্ররাহক পবীক্ষণ কবৈত খছি।

৮. পহিন দৃশ্য : খাত্মপবক নাটক খা বঁগমঁচক খপন ওতিহাস

সূত্রধাব খা নটীক খাবম্ভিক সঁরাদ নাটকক ভীতব নাটকক রিষয উঠরৈত খছি। নটী খভিনেতা-নাটকক পহচান, প্রাচীনতা খা দর্শকক কচি পব প্রশ্ন কবৈত ছথি; সূত্রধাব মধ্যযুগীন প্রহসনক পবিচয দৈত ছথি। ঞা 'প্রস্তারনা' নূতন দর্শক নেন পৃষ্ঠভূমি তৈযাব কবৈত খছি, মুদা একসঁগ প্রসঁগক গতি বোকি কহ ভাষণক জোখিম সেহো উঠরৈত খছি। রিশেষ রাঁত ঞা খছি জে পাত্র নাটক শ্বক হোযরাঁক পহিনে নাটকক খস্তিত্ব পব চর্চা কবৈত ছথি—বঁগমঁচ স্বযঁ খপন ওতিহাসক কথাকাব রঁনৈত খছি।

নটী দ্বাবা খপন বঁগমঁচীয খস্তিত্ব পব উঠাওন প্রশ্ন নাট্যানোকক খাত্মসন্দেহ রঁনি জাওত খছি। সূত্রধাবক উত্তবমে মঁচনক খাশা, দর্শকক স্মৃতি খা 'পহিন নাটক' কহরাঁক দারী ভেটৈত খছি। ওতি কেরন কথা কহন নহি চাহৈত; মৈথিনী নাটকক ঐতিহাসিক উপস্থিতি নেন সার্রজনিক সমর্থন সেহো চাহৈত খছি।

প্রথম দৃশ্য এক প্রহসনক খপেক্ষিত তীব্র গতি ধবি পক্ষঁচরাঁক পূর্র গত্যাত্মক প্রস্তারনা নম্বারৈত খছি। একব রঁচার ঞা খছি জে স্থানীয দর্শক নেন সাঁস্কৃতিক ওতিহাসক পবিচয খারশ্যক ভহ সকৈত খছি; খানোচনা ঞা খছি জে নাটকক শবীবমে খত্যধিক সূচনা-প্রসাবণ 'মঁচক রর্তমান' কেঁ 'ব্যাখ্যানক কান'মে রঁদনি সকৈত খছি। খাত্মক মঁচনমে এহি ভাগকেঁ হাস্য-সঁরাদ, ছোট প্রত্যক্ষ প্রদর্শন খা রন্দ্বধ্বনিক গীতসঁ সমেটন জা সকৈত খছি।

এহি খাত্মপবিচযক রাঁদ নাটক ব্যাখ্যাত্মক স্বব ছোড়ি দেহধাবী সত্তাক পহিন প্রত্যক্ষ সামনা কবরৈত খছি। কোতরানক প্ররেশসঁ ওতিহাস-কথন ক্রিযা খা ভযক হাস্যমে রঁদনৈত খছি।

९. दोसर दृश्य : कोतवाल, नाठी आ धर्मक हिंसा

दोसर दृश्यमे कोतवालक गीत सँ आरम्भ होइत अछि—'स्वनिते कोतवालक झंकारी / ररँजिया पागल भेलै ना'। एहि गीतक नाठी, मूँह, पहरा आ मार-धाड़क छविसँ अधिकारक देहधारी रूप उभरैत अछि। कोतवाल केवल प्रशासनक प्रतिनिधि नहि; ओकर अस्त्र आ आवाज दर्शककेँ तत्काल चिन्हित करैत अछि जे शक्ति ककर हाथमे अछि।

गुरु-शिष्य कोतवालकेँ देखि डरैत छथि; वेशधारी पाखण्डक भीतरक अस्थिरता सार्वजनिक शक्ति देखतहि प्रकट होइत अछि। कोतवाल अपन 'नागरिक' उत्तरदायित्वक भाषा राखैत छथि, मुदा आत्मप्रदर्शन आ भयक मंचीय अर्थ ओकर निष्पक्षताकेँ प्रश्नांकित करैत अछि। ई दृश्य सत्ताक दोहरा चरित्र—रक्षक आ आतंक—केँ हास्यक माध्यमसँ चित्रित करैत अछि।

कोतवालक संग संवाद कम शब्दमे तीक्ष्ण रहि सकैत अछि। अभिनयमे प्रत्येक बेर नाठी ठोकबाक समय, पात्रक चौंकबाक प्रतिक्रिया आ दर्शक दिशाकेँ देह देल गेल दृष्टि दृश्यकेँ हास्यपूर्ण बना सकैत अछि। ताकर विपरीत जँ हिंसाक अभिनय यथार्थवादी क्रूरता धरि पहुँचल तँ प्रहसनक लय टूटि सकैत अछि। तेँ नियन्त्रित अतिशयोक्ति एतए उपयुक्त होएत।

कोतवालक प्रसंग गुरु-शिष्याक साहसक खोखलापन देखबैत अछि; अगिला दृश्यमे अनंगसेनाक आगमन ओकर नैतिक दम्भक अन्तस्थ कामनाकेँ देखाबैत अछि। एहि प्रकार बाहरी सत्ताक भय आ भीतरी इच्छाक संघर्ष एक-दोसराक पूरक बनैत अछि।

१०. तेसर दृश्य : अनंगसेना—वस्तु नहि, दृश्य-संरचनाक निर्णायक केन्द्र

तेसर दृश्य मधावात्रिक प्रकाश, धुन आ अनंगसेनाक नृत्-सहित प्रवेशसँ खुलैत अछि। आरम्भिक पुरुष-दृष्टिमे ओ 'रूपमती', 'चंचल ललना' आ आकर्षणक केन्द्र छथि। गायक-मण्डलीक सम्बोधन सेहो ओहि सौन्दर्य-केन्द्रित दृष्टिकेँ पुष्ट करैत अछि। किन्तु अनंगसेना अपन वाक्यमे संन्यासीसभ पर उन्टा प्रश्न उठबैत छथि—एहन लोक जे बड़का उपदेश दैत छथि, ओ अपन मन पर नियंत्रण किएक नहि राखि पबैत छथि?

महत्त्वपूर्ण प्रश्न ई अछि जे मंच पर स्त्रीक प्रवेश दर्शक-दृष्टिक अधिकार केकरा दैत अछि। जँ पात्रक देहकेँ केवल हास्य वा इच्छा-वस्तुक रूपमे प्रस्तुत कएल गेल तँ आलोचनात्मक नाट्य सम्भावना घटैत। मुदा जँ अनंगसेनाक दृष्टि, विराम, बातक उत्तर आ मंच-स्थान मजबूत होएत तँ ओ अपन ऊपर बनल कथाकेँ चुनौती देबऽ बाली कर्ता बनैत छथि। नाटकक उत्तरार्द्धमे ओकर भाषण एहि सम्भावनाकेँ स्पष्ट करैत अछि।

तेसर दृश्यक अन्तमे गुरु-शिष्याक 'अपना-अपना' दावी प्रेम नहि, स्वामित्वक भाषामे बदलि जाइत अछि। ई नैतिक विडम्बना नाटकक केन्द्र अछि। अनंगसेना अपन 'इच्छा' कहबाक पूर्वे विवादक 'विषय' बनाओल जाइत छथि; बादक दृश्यसभ एहि हिंसक रूपान्तरणक प्रतिवाद तैयार करैत अछि। एहि नाटकक स्त्री-विमर्शक गहराइ जँ किछु अछि तँ एही असमान आरम्भक अन्दर अछि।

एहि उभय दावाक उपरान्त रंग-दृष्टि एक बेर फेरि बोजमर्राक समाज दिशि घुरैत अछि। भिक्षा आ गृहस्थक प्रसंग एहि बातक जाँच करैत अछि जे व्यक्तिगत पाखण्डकेँ समाजक व्यवहार कोना आश्रय दैत अछि।

११. चारिम दृश्य : भिक्षा, नरक, मृदंगक ठाकुर आ स्वरतप्रिया

चारिम दृश्य ठामक परिवर्तन करैत अछि—धर्तनगरीक आवासीय जनाकाक सड़क आ एकटा ईंटाक मकान। गुरु-शिष्याक भिक्षाक प्रदर्शन पहिने 'दान'क नैतिक आह्वान लगैत अछि, मुदा भीतर ओकर उद्देश्य भोजन, ठौर, लाभ आ

कामनाक जालमे फँसल अछि। मरकक प्रवेश सामाजिक यथार्थक किछु खुरदुरापन जोड़ैत अछि: नाटकमे धार्मिक वेश जखन बोझमरबाक श्रमजीवी वा सामान्य जनसँ भिड़ैत अछि, तखन उपदेशक प्रतिष्ठा टूटैत अछि।

मृतंगव ठाकुर अपन विवेकक अभावमे आध्यात्मिक प्रतिष्ठा रचैत रहना सामाजिक वास्तविक रूपमे उभरैत छथि। गुरु-शिष्याक संग मलकक वार्तालापमे दान, मान, गुरुत्व आ सभ्यताक दावी मिश्रित अछि। मलकक प्रवेश एकटा दिग्भ्रमित गृहस्थक नैतिकता उघारैत अछि; आ मलकक उपस्थिति नाटकमे केवल एक-दोसर धूर्त नहि, धूर्तता स्वीकार करैत रहना समाजक साक्ष्य रहैत अछि।

सुरतप्रियाक प्रवेश ओहि संरचनाकेँ दोसर स्त्रीपात्रक दृष्टिएँ प्रतिध्वनित करैत अछि। ओहिठाम धर्मक दम्भ, गुरु-वाणी आ देहधारी वासनाक विरोध अधिक स्पष्ट होइत अछि। सुरतप्रिया पुरुष पात्रक दरँग भावभंगिमाकेँ उन्टा प्रश्नक सोझाँ राखैत छथि। 'कृत्रिम सदाचारक अभिनय' आ 'वास्तविक इच्छा' बीच दूरी कतेक प्रहसन-सक्षम अछि, ई दृश्य ओकर ठोस उदाहरण अछि।

चारिम दृश्यक एहि सामाजिक सम्पर्कसँ कथा फेर मूल द्वन्द्वर पर घुरैत अछि। गुरु-शिष्याक ऊपरी आध्यात्मिक भाषा आर स्त्री पर अधिकारक दावामे अधिक स्पष्ट रूपसँ टूटैत अछि।

१२. पाँचम दृश्य : सुप्नसुन्दरीक भ्रम आ इच्छाक प्रतियोगिता

पाँचम दृश्य गुरु-शिष्याक सुप्नसुन्दरीक सम्बन्धमे पुनः द्वन्द्वर देखबैत अछि। दार्शनिक उपदेशमे देह आ आत्मा पर कएल गेल कथन वस्तुतः इच्छा पर पर्दा रहैत अछि। स्त्रीकेँ 'हमर' कहल जाय, एहन भाषा संवादक सूक्ष्म हिंसा थिक। गुरु अपन आध्यात्मिक पदक ऊँचाइक उपयोग कए शिष्याक बराबरी स्वीकार नहि करैत छथि; शिष्या अपन इच्छा रचारैत नेन गुरुपदक पवित्रता तोड़ैत छथि।

अनंगसेनाक प्रवेश पश्चात सुप्नक भाषा प्रत्यक्ष देह-राजनीतिमे रहनि जाइत अछि। गुरु आ शिष्या दुनू एकहि स्त्री दिशि ताका रहल छथि, किन्तु एक-दोसराकेँ पाखण्डी सिद्ध करैत छथि। ई दृश्य 'विडम्बना हास्य' उत्पन्न करैत अछि— दर्शक जानैत अछि जे दुनू समान दोषमे साझी छथि, जखन कि दुनू अपन निर्दोषता घोषित करैत छथि।

एहि प्रसंगमे अनंगसेनाक उत्तर सभभन्दा महत्त्वपूर्ण अछि। जँ निर्देशक ओकर प्रतिक्रिया नम्रा विराम आ सुतंत्र मंच-दूरीक संग प्रस्तुत करथिन, दर्शक पुरुषसभक स्वामित्व-भाषाक असभ्यता बूझि सकैत अछि। बिना एहि संयमक दृश्य स्त्रीक निवस्त्र वस्तुकरणमे रहनि सकैत अछि।

एहि निजी होड़केँ केवल दू पुरुषक झगड़ा बहरे सम्भव नहि; ओकर समाधान नेन पद, अधिकार आ निष्पक्षताक दावा उठैत अछि। एहि कारण अगिला दृश्यमे न्यायालयक आगमन कथानकक स्वाभाविक मोड़ रहैत अछि।

১৩. ছঠম দৃশ্য : শ্রসজ্জাতি মিশ্রক দবরাঁব—ন্যাযক নাঁঠকীয রিডম্বনা

ছঠম দৃশ্য শ্রসজ্জাতি মিশ্রক দবরাঁবমে খুনৈত শ্বছি। উঁচ শ্বাসন, রঁগনমে রিদূষক শ্বা প্ররেশগীতক শ্বাবম্ভ সঁ মঁচ ন্যায-রারস্থাক ঔপচাবিক শ্বন্বকবণ রঁনি জাওত শ্বছি। কিন্তু ন্যাযাধীশক ম্বখসঁ ভোজনক প্রাথমিকতা প্রকঁঠ হোওতহি শ্বদানতক গঁভীবতা হাস্যমে পনঁঠি জাওত শ্বছি। নিযমক পাখণ্ড এতএ ‘ন্যাযক পরিত্রতা’ক দারা শ্বা ‘র্যাক্তিগত নাভ’ক হুখক রঁীচ স্থিত শ্বছি।

ছঠম দৃশ্যক প্ররেশগীতমে এক প্রম্বখ পাঁতি শ্বছি—‘সহ রচনকেঁ দূব ভগাঁরথি / উঁচিত নোককেঁ গাবি স্বনাঁরথি’। এহি দূ পাঁতিক রিডম্বনা ঞা শ্বছি জে ন্যাযপ্রভু সুযঁ সহকেঁ ভগাঁরহ রঁনা নিকসৈত ছথি। শ্বদানতক গান প্রশস্তি নহি, উঁন্ঠা গুণগান রঁনৈত শ্বছি। বঁগ-সঁবচনামে রিদূষকক স্থান সেহো মহত্ত্বপূর্ণ শ্বছি: ও ন্যাযাধীশক ম্বখৌঠা খোনরাঁক মাধ্যম রঁনি সকৈত শ্বছি, ম্বদা স্থার্থমে সহভাগী ভহ গেনাপব ওকব নৈতিক রিকল্প কমজোব পড়ৈত শ্বছি।

শ্রসজ্জাতি মিশ্র রিরেকক রঁদনা ‘স্বনরাঁজ’ক ম্বদ্রা শ্বপনরৈত ছথি। পঞ্চক কথন স্বনরঁ, তর্কক নাম নের্ঁ, নিযমক উঁচাবণ কবরঁ—ঞা সভ রিধি তখন খোখনা হোওত শ্বছি জখন নির্ণাযক শ্বপনহি মামনেক পঞ্চকাব হোওত ছথি। নাঁঠক ‘কানূনক শ্বনুপস্থিতি’ নহি, ‘ন্যাযক রূপ ধহ কহ শ্বন্যাযক উঁপস্থিতি’ দেখরৈত শ্বছি। সমকানীন দর্শক নেন এহি স্থিতিমে ভ্রষ্ট ন্যাযিক, বাজকীয শ্বথরা পঁচাযত-রারস্থাক প্রতিধ্বনি সম্ভর শ্বছি; ম্বদা কোনো রিশিষ্ট সমকানীন সঁস্থাপব নিশ্চিত শ্বাবোপ পাঠসঁ প্রত্যক্ষ সিদ্ধ নহি হোওত শ্বছি।

ন্যাযাধীশক নিষ্পক্ষতা ভশ্ম ভেনাপব রিরাদ শীত নহি হোওত; উঁনঠে স্ত্রীক শ্বসহমতি শ্বা শ্বার্থিক স্থার্থ একে মঁচ পব সোমাঁ শ্বরৈত শ্বছি। এতএ সঁ সাতম দৃশ্য সঁঘর্ষক হ্নিতার্থ দেখরৈত শ্বছি।

১৪. সাতম দৃশ্য : দারা, ঋণ, হিঁসা শ্বা শ্বনঁগসেনাক শ্বসহমতি

সাতম দৃশ্য নাঁঠকক ঠকবারকেঁ চবম দিশা নহ জাওত শ্বছি। রিদূষক শ্বা শ্বনঁগসেনাক সঁরাদমে স্ত্রীক সহমতি, দেহ-রিনিমযক ভার, শ্বা ‘প্রযোজন’ক প্বরুষ-ভাষা শ্বাপসমে ঠকবাওত শ্বছি। শ্বনঁগসেনা কহৈত ছথি—‘হম শ্রসজ্জাতি মিশ্রকেঁ কথমপি নহি স্থীকাবরঁ।’ ঞা ছোঁঠ রাক্য সম্পূর্ণ রিরাদক কেন্দ্ব রঁদনৈত শ্বছি। শ্বার্ঁ প্রশ্ন ‘ককবা স্ত্রী ভেঁঠত?’ নহি, রবন্ ‘স্ত্রী শ্বপন নির্ণয কহ সকৈত ছথি কি নহি?’ রঁনৈত শ্বছি।

মূননাশকক ঋণসম্বন্ধী দারা নাঁঠকমে নোভক নর রাঁঠ খোনৈত শ্বছি। ধন, শবীব, রঁন্ধন শ্বা দণ্ডক সম্বন্ধ একত্র হোওত শ্বছি। ন্যাযাধীশ জে সুযঁ শ্বধিকাবক শ্বধিকাবী রঁনহ চাহৈত ছথি, কিছু ঋণ পশ্চাত শ্বপমান শ্বা সঁকঠমে পড়ৈত

छथि। मूननाशैकक हास्यपूर्ण हस्तक्षेप राजनीतिक कथन बनैत अछि: संस्थागत शक्ति जखन निजी स्वार्थमे डूबैत अछि, तखन ओकर प्रतिरोधक शक्ति नाजुक सिद्ध होइत अछि।

नाट्य-रूपमे एहि दृश्यक कठिनाइ ई अछि जे अनंगसेनाक निज स्थिति, असहजताक हित, मूननाशैकक आगमन, आ गुरु-शिष्याक प्रतिक्रिया एकाएक घनीभूत होइत अछि। एकर सफल अभिनय लेल स्थान-निर्धारण, देह-गतिशीलता आ त्वरित प्रतिक्रिया स्पष्ट चाही। जँ सभ पात्र एकहि स्वरमे जोर-जोरसँ बजताह तँ अर्थ आ रंगा दुनू खोएबाक आशंका अछि।

सातम दृश्यक खूनन अन्यायकेँ नाटक आठम दृश्यमे एकटा सार्वजनिक उत्तर देबाक प्रयास करैत अछि। अनंगसेनाक अकेले निर्णय-घोषणा आ समूचा समाजकेँ सम्बोधन एहि बदलैत केन्द्रक निर्णायक संकेत अछि।

१७. आठम दृश्य : प्रतिबोधक भाषण आ सार्वजनीन न्याय

अन्तिम दृश्यमे अनंगसेना मंचक प्रमुख केन्द्र बनैत छथि। समस्त पात्र पाछाँ ठाढ़ छथि आ प्रकाश अनंगसेना पर पड़ैत अछि। मंच-संकेत अपनेमे शक्ति-सम्बन्धक उनटफेरक दृश्य बनि जाइत अछि—जे स्त्री आरम्भमे डाँड़ा-रस्तु छलीह, ओ आब सार्वजनिक रआ छथि; जे पुरुष ओकरा घेरि रहल छलाह, ओ आब पृष्ठभूमिमे।

अनंगसेनाक सम्बोधनमे संन्यासी, मन्त्री आ न्यायाधीशक भ्रष्टाचार एकहि नैतिक परिप्रेक्ष्यमे आबैत अछि। ओ प्रश्न करैत छथि जे हम सुच्छन्द छनहुँ तँ आरो सुच्छन्द रहब। ई उँचारण नाटकक आधुनिक रूपान्तरणक सबसँ प्रबल राजनीतिक क्षण थिक। किन्तु ‘स्त्री-मुक्ति’केँ केवल अन्तिम भाषणक आधार पर सिद्ध नहि करबाक चाही। पहिने सात दृश्य धरि स्त्रीक शरीर पर कतेक पुरुष-दृष्टि हावी अछि आ ओकर स्वायत्त वाणी कतबा समय भेटैत अछि, एहि गणनाक आलोचनासँ गुजरबाक आवश्यक अछि। अन्तिम दृश्यक नैतिक नूतनता पहिलुक असमानता मिटबैत अछि कि ओकरा प्रश्नमय बनबैत अछि—दुनू सम्भावना खूनन अछि।

अन्तिम गीतमे ‘सतिजन हो कल्याण सबहक एतबे अछि अभिलाषा’ तथा ‘जन जन मे हो प्रेमक बन्धन संग सिनेहक भाषा’ जकाँ पाँति अछि। प्रहसनक कडुआ रंगा अन्तमे समन्वयकारी समाज-आकांक्षामे रूपान्तरित होइत अछि। एकरे नाटकक दार्शनिक विरोधाभास कहल जा सकैत अछि: सत्यान्वेषी हास्यक कथा नीतिपरक मंगलगीत पर समाप्त होइत अछि। प्रश्न ई अछि जे ई सौम्यता दर्शककेँ सजग प्रतिबोध दैत अछि कि तात्कालिक सान्त्वना? ई उत्तर निर्देशकक दृश्य-निर्णय पर निर्भर रहत।

आठो दृश्यक क्रम एक साथ पढ़ला पर गीतकेँ केवल वीच-वीचमे रुकि गेल मनोरंजन मानब कठिन अछि। गीत पात्रक परिचय दैत, सामाजिक दूरी बनबैत आ अन्तमे संघर्षक सामूहिक व्याख्या करैत अछि; ताहि लेल आगिला विवेचनमे ध्वनि आ कथानकक सम्बन्धकेँ अलग ध्यान देल गेल अछि।

१६. गीतक नाट्यव्याकरण : कथक, ध्वनि आ सामाजिक वाँगा

एहि प्रदर्शन-आलेखक गीतसभकेँ 'गीत आबि गेल' कहि मात्र गणना करब गलत होयत। गीत तखन प्रभावकारी होइत अछि जखन ओ दृश्य-दृष्टिक स्थिति बदलैत अछि। पहिल दृश्य मे गायक-मण्डली नटबाजक मंगलाचरण करैत अछि आ नाटकक सामूहिक रचना तैयार करैत अछि; दोसरमे कोतवालक ललकार पर लोकगीत-धर्मी उपहास; तेसरमे अनंगसेनाक सौन्दर्य-वर्णन; चारिममे भिक्षाक दानगीत; छठममे न्यायिक श्रद्धाचारक उन्टा प्रशस्ति; अन्तमे समष्टिगत कल्याणक उद्घोष। गीतसभ रूपान्तरित नाटकक रूपी अछि, किएक तँ यथार्थक वार्तालापसँ ऊर्ध्व एकटा टिप्पणीकार सुर बनैत अछि।

गायक-मण्डलीक भाषामे तत्सम पद, मैथिली क्रियापद, भोजपुरी-मैथिली क्षेत्रक परिचित रूप-संसार आ लोकनाट्यक अनुप्रास एकसंग भेटैत अछि। पद-विन्यास कखनहुँ सहज, कखनहुँ छन्द-सम्बन्धी अनियमितता सहित अछि। नाट्यगीत लेल निरन्तर मात्रिक शुद्धता मात्र कसौटी नहि; गाबैमे स्वगमता, श्वासक खण्ड, तालक आवृत्ति आ कलाकारक उच्चारणक संगति सेहो महत्त्वपूर्ण अछि। भविष्यक प्रस्तुति लेल गीतक रूप, ठेका, गायकक सुर-सीमा आ पादविन्यासक अलग संकेत सुरक्षित कएल गेल तँ पुस्तकक मंचोपयोगिता आओर बढ़त।

गीतसभमे 'वाँगाक दूरी'क प्रश्न सेहो अछि। जखन असज्जातिक रूपप्रवृत्तिक गुणगान कएल जाइत अछि, दर्शक बुझैत छथि जे गीत गम्भीर स्तुति नहि, नकली प्रतिष्ठाक उद्घाटन थिक। एहि अर्थमे गायक-मण्डली 'दर्शकक आलोचनात्मक सहचर' बनि सकैत अछि। मुदा जँ गीत अति-लम्बा, अति-तीव्र ध्वनि आ बिना भार-परिवर्तनक गाओल जाए तँ ओ कथाक गतिमे विराम बनि जाएत। उचित प्रयोग ओ अछि जाहिमे नाटकीय विचार गीतक लय आ आंगिक अभिव्यक्तिक माध्यमसँ साफ स्वनाज।

गीत-नाट्यक ऐतिहासक सन्दर्भमे मूल त्रिभाषिक रचनाक मैथिली गीत याद राखबाक चाही; मुदा वर्तमान पोथीक प्रत्येक गीतक ज्योतिरीश्वरक मूल पाण्डुलिपि-मूल संग समानता अलग पाठसमीक्षा बिना घोषित नहि कएल जा सकैत अछि। एहि समीक्षाक गीत-विश्लेषण केवल २०२०क आलेखक सन्दर्भमे अछि।

गीतक एहि व्यापक कार्यक प्रमाण ठोस पदसभमे देखल जा सकैत अछि। तेँ आब चयनित गीतांशक अर्थ, पात्र-स्थिति आ सम्भावित मंचीय प्रयोग एक-एक कए विचारणीय अछि।

१७. उद्धरण-परिशिष्टिका : परीक्षण कएल गेल गीत आ ओनक व्याख्या

एतए चुनल गेल पद-खंड प्रस्तुत नाटकक मुद्रित संस्करणसँ प्रत्यक्ष पढ़ि कए लेल गेल अछि। मूल छापाक वर्तनी आ वाक्यविन्यास यथासम्भव राखल गेल अछि। कोनो पाँतिकेँ 'प्राचीन ज्योतिरीश्वर-पाठ' मानि कए उद्धृत नहि कएल गेल अछि; ई सभ प्रदर्शन-आलेखक पाठ अछि। गीतक नाम शोध-सुविधा लेल देल गेल अछि, पोथीक प्रामाणिक गीत-शीर्षक होयबाक अनिवार्य दावा नहि।

१७.१. धर्म-वेश पर आन्तरिक वाँगा

चानन-लेप सजौने माथ

ধূর্ত র্রাজী রিশ্বনগব থিক

চেনা স্নাতক ছৈ সঁগ

ঘোব পতিত রৈশ্যাগামী অছি

কাম ভবন ছৈ অঁগহি-অঁগ

আরিঁ বহন কে ভৈযা দেখক...

এহি অঁশমে ‘চানন-নেপ’ক পরিত্র ছরি তবন্ত ‘রৈশ্যাগামী’ আ ‘কাম’ক আবোপসঁ উনটি জাগত অছি। গীতক ঘত্তি পাত্রক চবিত্রক দীর্ঘ মনোরৈজ্ঞানিক র্যাখ্যা নহি, দ্রুত পহিচান কবাওন অছি। অভিনেতা জঁ চন্দন নগরৈত সময অতি গম্ভীব মুদ্রা বাখথি আ তাহিপব গীতক ক্ঠিন সঁকেত অরঁএ, তঁ হাস্য স্বতঃ উপ্পেন্ন হোযত।

১৭.২. কোতরানক ফ্ঁকাব

স্বনিতে কোতরানক ফ্ঁকাবী

র্রজিযা পাগন ভেনৈ না

পাগন ভেনৈ না, র্রজিযা পাগন ভেনৈ না

হাথমে নাঠী, মাথ মুবেঠা

পহবা মে ক্যো র্রাপ নে রেঁঠা

চর্চিত দ্বঙ্গ দ্ববাচাবী

তঁ পাগন ভেনৈ না

স্বনিতে কোতরানক ফ্ঁকাবী

র্রজিযা পাগন ভেনৈ না

‘ফ্ঁকাবী’ ধ্বনি পব নির্মিত গীতমে দণ্ড-সত্তাক ভয নোকহাস্যমে র্দনৈত অছি। ঞা গীত সত্তা-সঁস্থা পব প্রত্যক্ষ আনোচনা কবৈত নহি র্বুঝাওত, মুদা উপদেশীকক পাখণ্ডী সাহসকেঁ উজাগব কবৈত অছি। তানক রর্ধমান গতি আ নাঠীক নিযন্ত্রিত ঠেকাসঁ গীতক নাঠ্য-র্রিন্দু অধিক স্পষ্ট কএন জা সকৈত অছি।

১৭.৩. অনঁগসেনাক প্ররেশগীত

বতিক বানী অনঁগসেনা

সজি-ধজি থেননি র্রাষ্ঠ হে

কৃপমতী ও চঁচন রদনা

জুড়া সজন রিঁচ মাথ হে।

নুপ্পব র্রাজএ ছনন-ছন-ছন

নযনসঁ ছোড়থি র্রাণ হে।

আহত কএনে সর্রকেঁ নরার্রথি

ককবো নে আর্রথি হাথ হে।

गीतमे एकसँग पुरुष-दृष्टिक आकर्षण आ स्त्रीक अप्राप्यताक छवि अछि। 'ककवो ने आबँथि हाथ' पद अनंगसेनाक स्वायत्तताक सम्भावित संकेत दैनैत अछि, यद्यपि गीतक अधिक भाग रूप-वर्णनमे लागैत अछि। बाँदक प्रतिवोधी भाषणक पृष्ठभूमिमे एहि पदकेँ पुनः स्वनन जा सकैत अछि।

१७.४. गुरु-शिष्याक टोंगी दानगीत

दाता दानी दान करु।

संन्यासीकेँ कल्याण करु।।

घर्ठत ने कहियो भण्डावा।

मुञ ह्रदयसँ दान करु।।

संक्षिप्त आवृत्तिमे 'दान'क चारु ओव कृत्रिम श्रद्धाक घेवा दैनैत अछि। दर्शक जखन गायकक कामना आ वारहावक भेद जनैत अछि तखन 'दान' याचना नहि, अवसववादक वंग-चित्र दैनि जाइत अछि। एहि गीतक सुव गम्भीव मन्त्रोच्चावक अपेक्षा सहज पुनवावृत्ति, सामूहिक दौंन अथवा दर्शकद्वावा पाँतिक पुनरुत्ववक रूपमे प्रभावकावी भइ सकैत अछि।

१७.७. भिक्षा आ 'नावी'क असमान सम्बन्ध

मासोपवासिनी दान करु।

संन्यासीकेँ कल्याण करु।।

घर्ठत ने कहियो भण्डावा।

भवि नगवीमे नाम करु।।

एहि आवृत्तिमे पुरुषक 'सदाचाव' स्त्रीक दानसँ पुष्ट होएबाक दावा कवैत अछि। धार्मिक प्रतिष्ठा जखन देहक जच्छा आ अन्नक हुख छुपाबैत अछि, तखन गीत अर्थक दू स्तव तैयाव कवैत अछि।

१७.६. असज्जाति मिश्रक न्यायगीत

आगम वेद केनेकवेँ जानथि।

अनकव धन कौशनसँ आनथि।।

भवि नगवी जनिकासँ त्रस्त।

समूह नगवे न्याय देयाबँथि।।

सह रचनकेँ दूव भगाबँथि।

उचित नोककेँ गावि स्वनाबँथि।।

नामक रूपेँ गुण अनमोन।

असज्जाति केव स्वनिर्यौन दौंन।।

एकव दैन 'उन्ठी प्रशस्ति'मे अछि: 'वेद-आगम'क ज्ञानक अपेक्षित गुण 'अनकव धन' अनबाक कौशनसँ जोड़न गेन अछि। जे सह बञ्चक होयबाक चाही, से सह भगाबैत अछि। एही उनर्ठबाँसीसँ न्यायाधीशक सत्ताक कृत्रिमता

পহিন প্ররেশমে স্পষ্ঠ ভহ জাওত খ্ছি। নির্দেশক জঁ গীতকেঁ ঔপচাবিক বাজকীয স্বাগতক ম্বদ্রামে বাখথি তখন বাঁগ্য খ্বাবো তীক্ষ্ণ ভহ সকৈত খ্ছি।

১৭.৭. উঁপসঁহাবক নোকমঁগন

সতিজন হো কন্যাণ সৰ্হক এতৰেঁ খ্ছি খ্ভিনাষা।

কোনো বাঞ্ছব নে ধ্রুর্ত ৰঁনত সে হমবা খ্খনক্ষঁ খ্বাশী।।

জন জন মে হো প্রেমক ৰঞ্চন সঁগ সিনেহক ভাষা।

ছ্বন-ৰঁন সঁ নহি বাজ চনাৰঁএ এতৰেঁ খ্ছি খ্ভিনাষা।।

খ্বন্তিম পদসঁ ‘ধ্রুর্ততা’ ব্যাক্তিগত দ্ববাচাবসঁ ঊঁপব ঊঁঠি সার্রজনিক শাসনক প্রসঁগ ৰঁনি জাওত খ্ছি। উঁপহাসক নক্ষ্য বাজনীতিক নৈতিকতা ধবি রিস্তাব পৰৈত খ্ছি। গীতক সবনীগ্রত খ্বাশীরাদ জঁ মঁচ পব বাঁগ্যাক খ্বন্তিম দৃশ্যসঁ ঠোস সম্বঞ্চ ৰঁনৰৈত খ্ছি তঁ সমাপন প্রভারকাবী ৰঁনত; রিঁনা এহি সম্বঞ্চক ঞা পাবম্পবিক নৈতিক উঁপদেশী জকাঁ স্বনাএৰাঁক সম্ভারনা বহৈত খ্ছি।

গীতক সামূহিক স্ববক রিপবীত সঁরাদমে পাত্র এক-দোসবাসঁ প্রহক্ষ ঠঁকবাওত ছথি। এহি ঠঁকবারমে শঙ্কঁ, রিবাম খ্বা মঁচীয দূবী নাঠকীয খ্বর্থ ৰঁনৰৈত খ্ছি; তেঁ গীত-রিরেচনক ৰাঁদ সঁরাদক সূতঁত্র পবীক্ষণ খ্বারশ্যক খ্ছি।

১৮. সঁরাদ-রিরেচনা : মূন রাক্য, পাত্রক স্থিতি খ্বা নিহিতার্থ

গীতক খ্বতিবিওা এহি খ্বানেখক খ্বসন শক্তি সঁরাদক ক্ষঠিন দেহভাষামে ভেঠৈত খ্ছি। পহিন দৃশ্য কখনক্ষঁ সাহিত্যেতিহাসক জানকাবীক ৰোঁঝ উঁঠৰৈত খ্ছি, ম্বদা দ্বন্দ্র শ্বক হোওতহি পাত্রক স্বার্থ খ্বপন ভাষা খোজি নৈত খ্ছি। সঁরাদক মৌখিকতা এতএ তর্কসঁগত রাক্য-ঞম মাত্র নহি, ত্তনাহঠঁ, রিবাম, ঠোঁগী নম্রতা, খ্বচানক গাবি খ্বা হঁসীক ঘূমারসঁ ৰঁনৈত খ্ছি।

খ্বনঁগসেনাক ‘হম খ্বসজ্জাতি মিশ্রকেঁ কথমপি নহি স্বীকাবৰ’ একঠা নির্ণাযক ন্যূনতম ভাষিক হস্তক্ষেপ খ্ছি। ‘কথমপি’ জকাঁ সঁস্গ্রতনিষ্ঠ পদ কথনকেঁ রিধিক কঠোবতা দৈত খ্ছি, ম্বদা সমগ্র রাক্য মৈথিনী স্ত্রীক খ্বাম্নেনির্ণযক উঁদ্ঘোষ খ্ছি। এহি রাক্যকেঁ গম্ভীব, স্পষ্ঠ কপেঁ, রিঁনা হাস্য-ম্বদ্রা উঁচাবিত কএন জায তঁ দৃশ্য একাএক দেহক হাস্যসঁ ব্যাক্তিক খ্বধিকাবক প্রশ্ন পব পঞ্চঁচত।

খ্বসজ্জাতি ন্যাযক প্রক্রিযা শ্বক কবৰাঁক পূর্র ‘সমস্যা গম্ভীব খ্ছি’ কহৈত ছথি, ম্বদা দোসব রাক্যসভমে হিত-সাধন স্পষ্ঠ কহ দৈত ছথি। ভাষাক ঔপচাবিকতা ন্যাযোচিত নহি ৰঁনৰৈত; ন্যাযসিদ্ধান্ত খ্বা ন্যায-খ্বাচবণক দূবী ওকবা রিদ্রূপ ৰঁনৰৈত খ্ছি। ন্যাযাধীশক উঁচ খ্বাসন খ্ভিনযমে খ্বহঁকাবক প্রতীক ৰঁনি সকৈত খ্ছি, কিন্তু নিচাঁ উঁতবিতে ওকব মন্বষ্য-কপক দ্বর্রনতা প্রকঠ হোওত খ্ছি।

গ্বরু-শিষ্যাক শঙ্কঁমঞ্চমে ‘হমব’ খ্বা ‘তোহব’ক খ্বারৃত্তি সম্বঞ্চক নীঁরমে খ্বধিকাবক হিঁসা ভবৈত খ্ছি। ভক্তি, উঁপদেশী, শিষ্যত্ব, দীক্ষা, মোহ-ৰাগ—ঞা সভ শঙ্কঁ নিষ্কপঠ খ্বাধ্যাম্নিক খ্বর্থ ছোড়ি প্রতিযোগিতাক ৰঁহানা ৰঁনৈত খ্ছি। দূ খ্ভিনেতাক ৰাঁচ ন্যূন দূবী, এক-দোসবাক ভেষক নকন খ্বা খ্বনঁগসেনা দিশি একসঁগ নিগাহ ফেবৰ এহী ভাষা-রিবোধকেঁ দৃশ্যকপ দেৰ।

मूल्यनाशककें प्रवेशक संग 'ऋण', 'दण्ड', 'बंधन', 'गुरुदक्षिणा' आदि शब्द आबैत अछि। एहि बिन्दु पर धर्म आ न्याय दुनू आर्थिक व्यवहारक जालमे फँसैत अछि। हास्य समृद्ध होइत अछि, कारण दर्शक अट्टहासक पाछाँ व्यवस्था-आलोचनाक ठोस सूत्र पकड़ि सकैत छथि।

शब्दसंभक एहि संघर्षकेँ ठीकसँ बूझबाक लेल आबि देखब उचित अछि जे कोन पात्र अपन सामाजिक पद आ निजी आकांक्षाक माध्यमसँ एहि बाणीकेँ आकार दैत अछि। पात्र-विश्लेषण संवादक अर्थकेँ अलग नहि करैत, ओकर कथात्मक कारण स्पष्ट करैत अछि।

१९. पात्रचिन्तन : विश्वनगर—पवित्र रूपमे अपवित्र आकांक्षा

विश्वनगरक नाम व्यापकता आ ज्ञानक भार जगबैत अछि; अभिनय ओकर विपरीत चरित्र खोलैत अछि। ओ अपन आध्यात्मिक श्रेष्ठताक उपयोग शिष्यापर अधिकार जमाबैत लेल करैत छथि, ओहि शिष्यासँ पहिने स्त्रीकेँ देखबाक अवसर लैत छथि आ लोभक दृश्यमे फँसैत छथि। एहन पात्रकेँ केवल मखौलिया बनाओल गेल तँ हास्य तात्कालिक रहत; जँ अभिनेता ओकरा भीतरक आत्म-प्रवंचनाकेँ सूक्ष्म भाव दऽ सकताह तँ समाज-आलोचना गहिराइत अछि।

विश्वनगरक दम्भ तीन तहमे बनैत अछि: वस्त्रक धार्मिक संकेत, भाषाक ज्ञान-मुद्रा, आ स्त्री पर अधिकारक आकांक्षा। वस्त्र पवित्रता सिद्ध करैत नहि; उनटे ई दिखाबा करैत अछि जे समाज बाह्य चिह्नसँ कतेक जल्दी प्रभावित होइत अछि। भाषा 'भक्ति' आ 'काम'केँ एकहि मुखसँ बजबैत अछि; दर्शक एहि विरोधसँ पात्रक पाखण्ड बूझैत छथि।

मंचनमे विश्वनगरक हँसी स्वयं पर नहि, तकर द्वाराक असंगति पर होयबाक चाही। रूपधरक गेल मनुष्याक मानवीय दुर्बलता बूझब जरूरी अछि, मुदा ओकरा 'मनोरंजक' कहि मुक्त करि देब नाटकक आलोचनात्मक उद्देश्यमे बाधा बनत। नटकेँ गर्वक साथ प्रवेश, स्त्रीक उपस्थिति देखतहि चालबदली, आ न्यायाधीशक समक्ष कृत्रिम नम्रताक तीन अलग देह-व्यवहार बचबाक आवश्यकता अछि।

२०. पात्रचिन्तन : स्नातक—शिष्याक आवरणमे बेचारेक प्रतिद्वन्द्वी

स्नातकक नाम विद्या, प्रशिक्षण आ संस्कारक बोध दैत अछि; मुदा ई शिष्यात्वक मर्यादा भंग करबामे गुरुकेँ पाछाँ नहि छोड़ैत छथि। जे दम्भ गुरुकेँ सिद्धान्तक भाषा देलनि, स्नातक ओकरा अनुकरण करैत छथि। तेँ शिष्य गुरुकेँ नैतिक रूपसँ विरोधी प्रतीत होइतहुँ ओकर सुरूपक विस्तार थिक। एहि बाँगाक अन्तर्निहित संकेत ई अछि जे भ्रष्ट संस्था भ्रष्ट अनुयायी उत्पन्न करैत अछि।

गुरु-शिष्याक हास्य द्वन्द्वमे समर्मिति चाही—एकठा उपदेश दैत छथि, दोसर ओकरा ओही शब्दसँ प्रश्न करैत छथि; एकठा स्त्रीकेँ स्वामित्वक वस्तु मानैत छथि, दोसर एही दावा उठबैत छथि। अभिनयक विलक्षणता तखन उपजत जखन दुनू एके समय एके 'पवित्र' मुद्रा अपनबैत छथि आ एक-दोसराकेँ पकड़ैत छथि।

नाटकीय भाषा मध्यमवर्गीय उपदेश, जन-सामान्यक लोककथन आ संस्कृतनिष्ठ आचार-शब्दसँ मिलल अछि। स्नातकक अभिनेता यदि ओहि स्तरसभमे छिट्टपट्ट बदलावक क्षमता राखताह तँ हास्यक चुम्बकत्व बढ़त। बेशीकेँ एतबा सूक्ष्म हो जे दर्शककेँ ई न लगय जे गुरुक दोषक कारण शिष्य शुद्ध अछि; एहि कथामे शिष्य स्वयं धूर्तता-व्यवस्थाक भाग अछि।

২১. পাত্রচিন্তন : ঋনঁগসেনা ঋা স্বৱতপ্রিযা—স্ত্রীদৃষ্টিক ঋন্তৱ

ঋনঁগসেনা ঋা স্বৱতপ্রিযা দ্বনূ প্ৱকষক দৃষ্টিক প্ররেশ-দ্বাৱ পৱ উঁপস্থিত হোঞত ছথি, মুদা দ্বনূক নাঁঠকীয কার্য এক নহি ঋছি। ঋনঁগসেনাক কথা ঋন্তিম সামূহিক প্রতিবোধ ধৱি জাঞত ঋছি। স্বৱতপ্রিযা গুৰু-শিষ্যাক দম্ভক প্রহস্ক পৱীক্ষক রঁনৈত ছথি। ঞ পাত্র রিভাজন ৱঁগমঁচক রিৱিধ নয সম্ভৱ কৱৈত ঋছি: পহিনমে স্বামিত্ব-রিৱাদ, দোসৱমে দম্ভক রারহারিক উঁদ্ঘাঁঠন।

এহি পাত্রসভক রেশভূষা রা নৃহ ৱচনামে স্ত্রীকেঁ মাত্র শৌভাক রস্তু রঁনাযরঁ ঋালোচনাম্ক ঋা নৈতিক কপেঁ দ্বর্রন রিকন্প হোযত। ওকৱা নিষ্ক্রিয শ্রোতা-মুখৌঁঠা নহি, রঁন্কি সক্রিয দৃষ্টি ঋা প্রশ্নেত্বৱনা পাত্র রঁনাযরঁ চাহী। রিশেষ কপসঁ স্বৱতপ্রিযাক সঁরাদমে উঁপদেশক প্রশ্ন কৱরঁাক সমর্থ সুৱ ঋছি; ওকৱ রিৱাম ঋা উঁপহাসক প্রছন্ন তীখাপন দৃশ্যকেঁ নূতন ঋর্থ দের্‌।

ঋনঁগসেনাক ‘মুক্তি’ ঋতএর রঁম্মত হৃদ ধৱি দৃশ্য-সঁযোজন পৱ নির্ভৱ ঋছি। তেসৱ দৃশ্যমে নৃহ-প্ররেশ, পাঁচম দৃশ্যমে প্ৱকষসভক প্রতিযোগিতা, সাতম দৃশ্যমে প্রহস্ক ঋস্বীকাৱ, ঋা ঋাঠম দৃশ্যমে দর্শক-সঁরৌধন—এহি চাৱ রিন্দুকেঁ এক নির্ৱাধ কপান্তৱণক চৱণ-জকাঁ দেখন জা সকৈত ঋছি। এক ঋসমান সঁসাৱমে স্ত্রীক মঁচীয সুৱ ক্রমশঃ উঁভৱৈত ঋছি। তথাপি এহি নাযকত্বক ঔচিত্য তরেঁ মজৱূঁত হোযত জখন নির্দেশক পূর্ৱ দৃশ্যসভমে ওকৱ পীড়া, ৱোষ, হাস্য ঋা চযনকেঁ গম্ভীৱতাপূর্ৱক উঁপস্থিত কৱথিন।

২২. পাত্রচিন্তন : ঋসজ্জাতি মিশ্র, রিদূষক ঋা মূননাশক

ঋসজ্জাতি মিশ্র ন্যাযক ঔপচাৱিক ঋধিকাৱক প্রতীক ছথি। হ্মনক প্ররেশ, উঁচ ঋাসন, রিদূষকক সাথ ঋা ৱাজকীয গীত ন্যায-ৱ্যৱস্থাক ঋনুকৱণ কৱৈত ঋছি। কিন্তু ঞ ঋনুকৱণ হঁসীক রিষয তখন রঁনৈত ঋছি জখন ও ন্যাযসঁ ঋধিক শুন্ক, ভোজন, নাভ ঋা ঋনঁগসেনা পৱ ধ্যান দৈত ছথি। নাম ‘ঋসজ্জাতি’ সেহো চাৱিত্রিক সঁকেত রঁনি জাএত; তাহিমে জাতি-সম্বন্ধী রাঁগা উঁপস্থিত ঋছি, জকৱ ঋাধুনিক মঁচনমে সঁযমপূর্ৱক ঋালোচনাম্ক রারহাৱ ঋারশ্যক ঋছি।

রিদূষক ভাৱতীয ৱঁগপৱম্পৱামে ঋনেকদা সহক নচীনা রঞা হোঞত ছথি, মুদা এহি ঋালেখমে ও সুঁয ঋৱসৱৱাদক সহভাগী ছথি। হ্মনকা কেরন ‘ন্যাযক নির্দোষ ঠীকাকাৱ’ রুঁঝর্‌ উঁচিত নহি। ও দর্শক ঋা সত্তাক রীচক পাত্র ছথি, জকৱ কথন সমাজক প্রতিবোধ ঋা ৱ্যক্তিগত স্বার্থ দ্বনূক দিশি জা সকৈত ঋছি। সঁরাদক নয কখনো হাস্য-প্রশ্ন, কখনো সীধা স্বার্থ ঋা কখনো মুনাফাখোৱীক কপমে রঁদনৈত ঋছি।

মূননাশকক নাম ঋপনেমে রিডম্বনাপূর্ণ ঋছি। ও ন্যাযিক দৱৱঁাৱমে ঘুসি কহ ঋার্থিক দাৱাক মাধ্যমসঁ সত্তা-রিন্যাসকেঁ উঁনঠৈত ছথি। ও ঋাদর্শ নাগৱিক-নাযক নহি; ওকৱ ঋপন রারহাৱ সেহো স্বার্থসঁ গ্রস্ত ঋছি। ঋতএর ওকৱ রিজযকেঁ ‘ন্যায ঋা গেন’ ন কহি ‘ধূর্ততা এক-দোসৱাকেঁ কাঠৈত ঋছি’ কহর্‌ ঋধিক সঠীক হোযত। নাঁঠকক ঋন্তিম ত্রাসদ-হাস্য এহী রিন্দু পৱ কেন্দ্ৱিত ঋছি—ধূর্ত সভক ঋাপসী সঁঘর্ষ জন-সামান্যকেঁ স্বতঃ ন্যায নহি দৈত।

২৩. সহাযক পাত্র : নঠী, সূত্রধাৱ, কোতৱান, ম্রক, মৃতঁগৱ ঠাকুৱ

সূত্রধাৱ-নঠী নাঁঠকক পৱম্পৱা ঋা ৱর্তমান দর্শকক রীচ প্ররেশ-দ্বাৱ ছথি। ঞ দ্বনূ পাত্রক সহভাগিতা ঋাধুনিক মৈথিনী নাঁঠ্যচেতনাক ঋাম্পেৱক সুৱ উঁপ্নেন্ন কৱৈত ঋছি। কোতৱান প্রশাসনক ভযক মুখৌঁঠা, ম্রক সামান্য

জীরনক খরবোধ খা মৃতঁগব ঠাকুব সামাজিক প্রতিগ্গা-খাকাঁগ্গাক রূপমে ঙভবৈত ছথি। প্রত্যেক ছোট পাত্রক কার্য 'মুখ্য কথা'ক রাঁহব কোনো খনগ ঠাপ্ রঁনরঁ নহি, মুখ্য পাত্রক মুখৌঠা ঙতাবরঁ থিক।

মৃতঁগব ঠাকুবক চবিত্র রিশেষ ধ্যান যোগ্য খছি। ঙঁ ওকেঁ কেরন হাস্যাস্পদ ধনাঢ্যক রূপমে প্রস্তুত কবরঁ তঁ একবে ভীতবক সামাজিক-সম্বন্ধ ছূঠি জাএত। গুরু-শিষ্যাক প্রতিগ্গা খবিদরাঁক খথরা ঙপদেশসঁ সহমতি জতারঁহ রঁনা র্যক্তি রেশভূষাক চমক খা সামাজিক প্রমাণক রীচ সম্বন্ধ নির্মিত কবৈত ছথি। 'ধূর্ততা' র্যক্তিগত ছন নহি, ওহি ছনক গ্রাহক-পোষিত র্যরস্থা সেহো খছি।

মরকক প্রসঁগ কথাক 'খারাজক রিরিধতা' রঁঢ়রৈত খছি, মুদা পাঠগত খাধাব পব হ্মনক চবিত্র সীমিত খছি। খাধুনিক সঁক্ষিপ্ত মঁচনমে এহি পাত্রক সঁরাদক প্রনঃবচনা কএন জা সকৈত খছি; তথাপি হৰ্ঠারঁহ সঁ পূর্ব খারশ্যক খছি জে ও পাত্র মুখ্য দ্বন্দ্বকেঁ কোন প্রকাব সামাজিক ধবাতন দৈত ছথি সে রোঁধ হো।

এহি পাত্রসভক পৃথক-পৃথক বঁগ-কার্য একঠা সামা পবিণাম দৈত খছি—দর্শক কখনো হঁসৈত ছথি, কখনো খসহজ হোওত ছথি, খা কখনো পাত্রক খন্যাযকেঁ পহিচানৈত ছথি। এহি রঁদনৈত খনুভূতিক সৌন্দর্যশাস্ত্রীয় খাধাব হাস্য, রাঁগ্য খা করুণাক সম্বন্ধমে নিহিত খছি।

২৪. হাস্য, রিডম্বনা, রাঁগ্য খা করুণাক খন্ত:সম্বন্ধ

'হঁসী'ক সভ রূপ এক সমান নহি। পাত্র খপন রূপকেঁ গম্ভীব মানৈত ছথি মুদা দর্শক ওকবা গনত বুঁঝৈত ছথি—ঙা নাট্যকীয রিডম্বনা থিক। পাত্র দ্বহবার কবৈত ছথি খা শব্দকেঁ চমক্কোবী রঁনরৈত ছথি—ঙা রাচিক হাস্য থিক। পাত্র নাঠীসঁ ডবৈত ছথি, গিবহ সন হোওত ছথি রা ভাগৈত ছথি—ঙা খাঁগিক হাস্য থিক। পাত্র ধর্মক নাম পব রাসনা, ন্যায পব নূঠ, জ্ঞান পব মূর্খতা খা সদাচাব পব ছন কবৈত ছথি—ঙা সামাজিক রাঁগ্য থিক।

নাটকক প্রহসন-সামর্থ্য ঙা সভ ভেদ স্পষ্ট কএনাপব রেঁসী দেখাওত খছি। খানী 'ধূর্ত সভ হঁসারৈত খছি' কহরঁ পর্যাপ্ত নহি। ঙদাহবণার্থ, খসজ্জাতি মিশ্রক পবিচযগীতমে শব্দক দোহবা খর্থ হাস্য দেওত খছি; খনঁগসেনাক খস্নীকাবমে হঁসীক নয খচানক থামি জাওত খছি—এতএ করুণা রা বোষক সম্ভারনা খছি। কোতরানক হ্মকাবক গীতমে হ্নবিত শাবীবিক প্রতিক্রিযা, মুদা ঙপসঁহাবমে নোকমঁগনক ভারনা কাম কবৈত খছি।

খভিনেতা, সঁগীতকাব খা প্রকাশ-নির্দেশক ঙঁ এহি নযসভকেঁ একহি প্রকাবক 'ক◌মেডী' রঁনাওতাহ তঁ মূন গম্ভীবতা ক্ষীণ হোএত। ঙচিত নয-নির্মাণক খর্থ খছি জে খারম্ভিক ক্ষণমে দর্শক হঁসথি, খারম্ভিক ক্ষণমে চুপ ভহ কহ খন্যাযক খসহজতা খনুভর কবথি। এহি খসহজতাকেঁ সমাপ্ত কবি দেরঁ নাটককেঁ নাট্যকীযতাসঁ রঞ্চিত কবরঁ হোযত।

২৩. ভাষা-শৈনী খা সমকানীন মৈথিনী বজিস্ঠব

খাধুনিক খানেখক সঁরাদ রোঁনচানক মৈথিনী, সঁস্কৃতনিষ্ঠ সঁজ্ঞা, কিছু হিন্দী-সন্নিকট পদ খা নোকঙক্তি রীচ গমন কবৈত খছি। ঙদাহবণক রূপমে 'ন্যায প্রক্রিযা', 'খভিযোগ', 'প্রতিরাদী' জকাঁ রিধিক শব্দ ছঠম দৃশ্যক ঔপচাবিকতা বচৈত খছি, জখন কি 'গুরুজী', 'রাঁরাঁ', 'ধূর্ত', 'নাঠী' খা 'ভণ্ডাবা' নোক-পবিরেশক শ্রুরা সঁকেত খছি। এহি ভাষিক স্তব-পবিরর্তনসঁ পাত্রক সামাজিক দম্ভ খা ভার-খারৃত্তি খনগ স্বনাওত খছি।

কিছু ঠাম রাক্য নাম খছি খা মঁচপব শ্বাস-সম্ভাব কঠিন ভহ সকৈত খছি, রিশেষতঃ প্রস্তারনা খা ঙপসঁহাবক ভাষণমে। পাঠক গদ্য-বচনামে জে পাঁতি সহজতাসঁ পঢ়ি সকৈত খছি, খভিনেতা ওকব নয, শব্দ-ভাব খা বোষ-রাঁজনা

मंचपर समान रूपसँ नहि साधि पबैत। तेँ वाचिक-अभिनयक सम्पादनमे अर्थबहित रुचौती नहि, अर्थक खण्डविभाजन, विराम-चिह्नक पुनःसंगठन आ प्रतिउक्तिक स्पष्ट संकेत आवश्यक अछि।

मैथिलीक शुद्धताक प्रश्न सेहो सूक्ष्म अछि। नाटकक भाषा 'व्याकरणक परीक्षा-पुस्तिका' नहि, भिन्न पात्रसभक बोलीक संसार थिक; एतए पात्रानुरूप भिन्नता रस-बोधक अंग होएबाक चाही। मुदा मुद्रित पाठक छपाइ-दोष, समान शब्दक अलग रूपनी, संगीत-सूचक अस्पष्ट विराम आ संवादक अपूर्ण संकेत शोध-पाठक लेल कठिनाइ उत्पन्न करैत अछि। भविष्यक पुनर्मुद्रणमे पाठशुद्धिक संग गीत-भंगिमा, विराम आ पाठान्तरक सहापन कएल जाय तँ नाटक अधिक उपयोगी बनत।

२६. देशीज हास्य आ जन-रंगमंचक सम्बन्ध

प्रहसनक लोकधर्मी रूपमे दर्शकक अनुभव अत्यन्त सक्रिय होइत अछि। दर्शक रंगमंच पर 'शिष्ट संस्कृत'क पाठ नहि, अपन चारू ओरक दिखारा, भ्रष्टाचार आ अधिकारक हास्यास्पद देखए चाहैत छथि। 'धूर्त समागम'क आधुनिक आलेख लोकशैली, मंचपर स्थिर-दृश्यक बदला चलायमान पात्र, समूहगीत आ हास्य-नकलक माध्यमसँ एहि आकांक्षाकेँ स्वीकार करैत अछि।

एहि दृष्टिएँ पटनाक नाट्य-मंचसँ प्रारम्भ भेल प्रस्तुतिक दिल्ली आ मिथिलाक अलग-अलग रंगस्थल धरि पहुँचनाइ महत्त्वपूर्ण अछि। शहरक सभागार, संस्थानक नाट्यसमारोह आ विद्यालयक सांस्कृतिक परिसरक दर्शक अलग होइत छथि। जे रंगा पटना मे तत्काल पहिचान पबैत अछि, ओ दोसर क्षेत्र मे व्याख्या चाहि सकैत अछि। नाटकक दैनन्दिन भाषा आ घुमा-फिरा कए विषय उद्घाटित करबाक शैली एही भिन्न दर्शकसमूह पहुँचबाक माध्यम होयत।

'लोक'क अर्थ केवल लोकधुन वा ग्रामीणता नहि। लोकक अर्थ सार्वजनिक जीवनक साझा अनुभव, मंच-सम्प्रदायक अपन संस्थागत स्मृति, आ हास्यक सामूहिक ग्रहणशक्ति सेहो अछि। एहि प्रहसनमे लोकधर्मी गीत आ बौद्धिक रंगा एकठाम बसैत अछि। मुदा ग्रामीण दर्शक केहन प्रतिक्रिया देलनि, एहि विषयक क्षेत्रीय अनुभवजन्य सूचना पुस्तकसँ प्राप्त नहि होइत अछि; तेँ एतए दर्शक-विवेचन सम्भावना-आधारित अछि, मापल परिणाम नहि।

२७. नाटकमे धर्मक आलोचना : आस्था विरुद्ध पाखण्ड

धार्मिक वेशधारी पात्रक निन्दा देखितहि कृतिकेँ 'धर्मविरोधी' अथवा 'एक धर्मक प्रचार' कहि देब जल्दबाजी होयत। मूल प्रहसनक विद्वान् समीक्षामे विभिन्न धर्म-सम्प्रदाय पर रंगा प्रस्तुत होयबाक चर्चा अछि, मुदा वर्तमान प्रदर्शन-आलेखमे प्रमुख लक्ष्य धार्मिक चिह्नक नाम पर देह, धन आ सत्ता लूटबाक प्रपञ्च अछि। पाखण्ड आ आस्था अलग संकल्पना अछि। नाटक ओहि क्षण पर हँसैत अछि जखन बाह्यवेश नैतिकता साबित करबाक झूठ प्रमाण बनैत अछि।

२०२६क विजयेन्द्र झा आ निशी कुमारीक आलेख मूल 'धूर्तसमागम'केँ विशिष्ट धर्म-साम्प्रदायिक प्रतिवादक सन्दर्भमे पढ़ैत अछि। एहि दृष्टिकोणकेँ शोधक एक व्याख्या मानल जा सकैत अछि, मुदा बिना सम्पूर्ण मूलपाठ आ इतिहास-स्रोतक कठोर मिलानक 'बौद्धविरोध'केँ सम्पूर्ण नाटकक निर्विवाद आ एकमात्र उद्देश्य मानब उचित नहि। प्रहसनमे ब्राह्मणीय अधिकारक विडम्बना, संन्यासी-वेश आ न्यायिक स्वार्थक आलोचना सेहो विद्यमान अछि।

आधुनिक आलेखक सामाजिक अर्थ ओतहु बेसी जटिल अछि जतए गुरु-शिष्याक दोषक आलोचना न्यायाधीश आ दरबारीक दोष धरि जाइत अछि। ई धर्मकेँ नष्ट करबाक कथा नहि, नैतिकताक नाम पर चलैत अपवित्र व्यवहारकेँ सार्वजनिक निरीक्षणक कठघरामे ठाढ़ करबाक कला थिक।

२८. नाटकमे न्याय : प्रक्रिया, पक्षपात आ हित-संघर्ष

नाटकक न्यायकक्ष एकटा 'प्रहसनात्मक न्याय-प्रयोगशाला' अछि। न्यायाधीशक प्रवेशमे पद, आसन, गीत आ विदूषकक उपस्थिति वैधताक संकेत दैत अछि; असल कार्यवाहीमे पक्षकार दैनहु कहु न्यायाधीश अपन पदकेँ निजी लाभक साधन बनबैत छथि। एहि नाट्य-विन्यासक आधुनिक अर्थ सीधा अछि—न्यायक बाहरी स्वरूप न्याय-कार्यक गारंटी नहि।

न्यायक मौलिक सिद्धान्त—निर्णायकक निष्पक्षता, पक्षकारक सुनबाइ, हित-संघर्षसँ दूरी, आ सम्बन्धित व्यक्तिक सहमति—एहि प्रहसनक भीतर एक-एक कहु प्रश्नांकित होइत अछि। असज्जाति पात्रक न्यायिक भाषाक नकल एक प्रकारक वाचिक मुखौटा थिक। विदूषक न्यायाधीशक आसपास रहितहुँ निष्पक्ष नैतिक प्रहरी नहि; ओकर अर्थव्यवहार सूर्य सामन्ती-राजकीय छविक सहायक बनैत अछि।

अनंगसेनाक सहमतिक उपेक्षा कानून आ आचार दुनूक क्षति अछि। एतए न्यायिक प्रश्न केवल 'ककर हक?' नहि, 'ककर आवाज सुनल गेल?' अछि। अन्तिम दृश्य एहि प्रश्नक उत्तर देबाक प्रयास करैत अछि, मुदा नाटक समाजमे संस्था-संशोधनक व्यावहारिक कार्यक्रम प्रस्तुत नहि करैत; ओकर काम विवेकक मंचीय समस्या प्रस्तुत करब अछि।

२९. निन्दा, दृष्टि आ स्त्री-स्वायत्तता : आलोचनाक एक अनिवार्य शर्त

आधुनिक दर्शक लेल एहि नाटकक सभसँ कठिन प्रश्न स्त्रीक प्रतिनिधित्व अछि। आरम्भिक प्रवेशगीत अनंगसेनाक बाह्य रूपक स्तुति करैत अछि; अनेक पुरुष ओकर ऊपर दावी करैत छथि; संगहि 'स्वच्छन्दता'क प्रश्न अन्तमे ओ स्वयं उठबैत छथि। एक पाठक एकरा प्रगतिशील मुक्ति-कथा कहि सकैत छथि; दोसर पाठक प्रश्न उठओताह जे स्त्रीक अधिकतर दृश्य पुरुष-इच्छाक द्वारा संरचित किएक अछि। ई दुनू प्रश्न वैध अछि।

रंगकर्मक उत्तर 'गीत हटाउ' अथवा 'पुरान पाठ जसक तस' एतबे मात्र नहि। नायिकाक दृष्टिक अधिकारकेँ व्यवस्थित करब सम्भव अछि—ओ ककरा देखैत छथि, ककरा उपेक्षा करैत छथि, केकर संवाद काटैत छथि, कोन क्षण मंचक बीच ठाढ़ होइत छथि, केकरा दूरी पर राखैत छथि। ई आंगिक चुनाव नाटकक भाषा-बाहिर रहितहुँ ओकर अर्थ बदलैत अछि।

विशेषतः छठम-सातम दृश्य मे न्यायाधीशक 'प्राप्ति' आ विदूषकक 'प्रयोजन'क भाषाकेँ हँसीक मात्र पात्र नहि, स्त्रीविरोधी दृष्टिक साक्ष्य बनाएब चाही। जँ सभ पुरुष पात्र अनंगसेनाक चारू कात आवरण बनाओताह आ ओ बीचमे मूक प्रतिमा होयत, ई स्वामित्वक हिंसा देखाएत; जँ ओ अपन चारू कातक घेराकेँ तोड़ि कहु दर्शकक सामना करैत छथि, अन्तिम दृश्यक प्रतिबोध मात्र उपदेश नहि, मंचीय यात्रा बनि सकैत अछि।

३०. रक्त, जाति आ पेशाक नामकरण : सावधान पाठ

'असज्जाति मिश्र', 'मूलनाशक', 'कोतवाल', 'मरक', 'भिक्षुक' आदि नाम आ परिचयक माध्यमसँ नाटक सामाजिक रक्त, अधिकार, जाति-संकेत आ पेशाक श्रेणी बनबैत अछि। मध्ययुगीन प्रहसन-साहित्यक रूप-परम्परामे नामक

অতিশয়োক্তি একটা স্বীকৃত হাস্য-তকনীক বহুন অছি; আধুনিক দর্শক নেন এহি নামসভক অর্থ বঁদনি সকৈত অছি। এতএ আলোচনাক কর্তব্য অছি জে পবিহাস আ সামাজিক কলঙ্কক পুনরুৎপাদনক বীচ অন্তব পহচানন জায।

‘অসজ্জাতি’ক নাম পব হঁসবাঁ সময জাতীয অপমানকেঁ স্বাভাবিক ন মানন জায। পাত্রক নৈতিক ভ্রষ্টাচাব ওকব কর্মসঁ প্রমাণিত হোএত অছি, সামাজিক সমূহক জন্মগত গুণসঁ নহি। এহী প্রকাব ভিক্ষুকক পাখণ্ডক আলোচনা গবীবী বা ভিক্ষাটনক সামান্য উপহাসসঁ অলগ অছি। নির্দেশক জঁ ঈ বিভাজন স্পষ্ট বাখতাহ তঁ প্রহসনক বাজনীতিক ধাব অধিক সমাবেশী বঁনত।

‘মূননাশক’ আর্থিক লেনদেনক বিচৌনিযে-জকাঁ প্রবেশ কবৈত ছথি। এহি পাত্রকেঁ এক জাতি বা পেশাক সার্বভৌম প্রতীক বঁনা দেবঁ নাটকক সামাজিক জটিলতা ঘটাএত। নামকেঁ নৈতিক বিডম্বনাক উপকবণ জকাঁ বঁবতবঁ—ঈ অধিক বাজিবঁ নাট্যোপায থিক।

পাত্রনাম আ সামাজিক সংকেতক ঈ সূক্ষ্ম বিবেচন বংগমঁচ পব ঠোস কপ পবৈত অছি। বস্ত্র, প্রকাশ, প্রবেশ-পথ আ সামূহিক দেহ-স্থিতি তয কবৈত অছি জে দর্শক কোন বাঁত পব হঁসতাহ আ কোন অন্যাযকেঁ প্রশ্নাঁকিত কবতাহ।

২১. বংগ-সংযোজন : মঁচ, প্রকাশ, বস্ত্র, আঁগিক সংকেত

পাঠমে নগবক সড়ক, আবাসীয গলাকা, অসজ্জাতিক দববাঁব আ সার্বজনিক সমাপন-জকাঁ স্থানক সংকেত অছি। ঈ সভ স্থানকেঁ বাস্তবিক ভবনক হুঁবহু সজ্জাসঁ বচবাঁক আবশ্যকতা নহি। এক নচীনা মঁচ—মধ্যমে ঊঁচ আসন, এক পার্শ্বমে পাত্রক প্রবেশ, দোসব পার্শ্বমে গাযক-মণ্ডলী, আ চলন্ত লাঠী/মোবা/আসন জকাঁ প্রতীকাত্মক বস্তু—একব অধিকাঁশ দৃশ্য সঁভালি সকৈত অছি। এহি স্বন্নাবকেঁ মূল মঁচনক সংস্থাপিত বিববণ নহি, নাটক-পাঠসঁ ব্যুৎপন্ন সম্ভাবিত নূতন প্রযোগ বুঝন জায।

প্রকাশ-যোজনা আঠ দৃশ্যক অন্তব স্পষ্ট কবহ লেল মহত্ত্বপূর্ণ অছি। কিন্তু প্রত্যেক দৃশ্য পব এক সমান ‘প্রকাশ-ধুঁধ-অন্ধকাব’ক আবৃত্তি নাটকীযতা ঘটা সকৈত অছি। অনংগসেনাক প্রথম প্রবেশক প্রকাশ উত্তেজকতা, ছঠম দৃশ্যক ন্যাযিক প্রকাশ কঠোব ঔপচাবিকতা, সাতমকেঁ চপল অবাজকতা আ অন্তিম দৃশ্যক কেন্দ্রিত প্রকাশ প্রতিবোধক একাগ্রতা বচি সকৈত অছি।

বস্ত্রমে চন্দন, দণ্ড, গেরুআ অথবা পুবোহিত-বেশক অতি-অভিনয সহজ হাস্য দেত; মুদা চিত্ত আ ব্যবহাবক বিবোধ সাফ দেখবঁ চাহী। ন্যাযাধীশক বস্ত্রক গম্ভীবতা বিপবীত ওকব লোভক বিনোদ, কোতবালক লাঠী-বেশক সামর্থ্য বিপবীত দৈনন্দিন বাঁগা, আ স্ত্রী-পাত্রক বস্ত্রক শোভা বিপবীত স্বাযত্ত দৃষ্টি—এহি বিবোধসভক নাটকীয লাভ অছি।

আঁগিক অভিনযমে ‘সমূহক দেহ-স্থিতি’ মহত্ত্বপূর্ণ থিক। গুরু-শিষ্য জখন ভিড়ৈত ছথি, হুনূক মুদ্রা নগভগ সমান বখবাঁ সঁ ‘একে বোগ’ক বোধ হোএত অছি; ন্যাযালযমে অসজ্জাতি ঊঁচ, অনংগসেনা নীচাঁ বহবঁ অসমানতা বচৈত অছি; অন্তমে অনংগসেনা প্রকাশ-কেন্দ্রমে আ পুরুষসভ পাছাঁ ঠাঢ়—ঈ দৃশ্য নাটকক অর্থ-ব্যাকবণ বঁদনি দৈত অছি।

২২. সংগীত-বচনা আ ধ্বনি-নাট্য : ব্যাবহাবিক প্রস্তাব

নাটকক এক সংগীতাত্মক সূত্র বঁনাওল জায জে পহিল মঁগলগীতসঁ অন্তিম লোকমঁগল ধবি বঁদনবাঁক ক্ষমতা বাখয। ঢোলক, মঁজীবা, বাঁসুবী, হাবমোনিযম অথবা আধুনিক ন্যূনতম তানবাদ্যক উপযোগ সম্ভব অছি; তথাপি উপলব্ধ মূল মঁচনক প্রমাণ বিনা ‘এহি-এহি বাদ্য বজৈত ছল’ এহেন দাবা নহি কএল জা সকৈত অছি। সংগীতকাব লেল প্রাথমিক কসৌটী অছি—গীতক শব্দ স্পষ্ট সুনাএ, পাত্রক সংবাদ দবি নহি জায, আ দৃশ্যান্তবক তান কথাক গতিকেঁ বঢ়াবয।

কোতরানক প্ররেশমে নাঠীক থপক, ভিঞ্চা-গীতমে হথক দোহবার, ন্যায়ানযমে ঔপচাবিক উদ্‌ঘোষ, খা খনংগসেনাক খন্তিম ভাষণসঁ পূর্ব ঞ্চণিক নীবরতা ভিন্ন ধ্বনিক কপ তৈযাব কবৈত খছি। রিশেষ কপসঁ সাতম দৃশ্যমে রঁষ্ম-পাত্রীয ঠকবারক দৌবান ঊঁচ ধ্বনিক জানমে খর্থ ডূরি জাএরাঁক জোখিম খছি। খতিবেকক রঁদনা স্পষ্ঠতানিষ্ঠ ধ্বনি উপমঅ হোযত।

‘গাযক-মণ্ডনী’ মঁচক রাঁহবী দন মাত্র নহি, কথা-রর্ণক সেহো রঁনি সকৈত খছি। ও কখনক্ষঁ দর্শকদিশি মুখ বাখি ঠিপ্পণী কবথি, কখনক্ষঁ পাত্রক পাছাঁ পাঁতি রঁনরঁথি, খা কখনক্ষঁ গীতক রিডম্বনাক কাবণ নাঠকীয দূবী নির্মিত কবথি। এনা সঁগীতমণ্ডনী নাঠ্যকর্মক সক্রিয রিচাব-সমূহ রঁনি সকৈত খছি।

৩৩. খভিনয-পদ্ধতি : হাস্যক সময, রিবাম খা দেহ-ব্যাকবণ

প্রহসনমে খতিশযোক্তি প্রাযঃ খনিরার্য হোঅত খছি, মুদা খনিযন্ত্রিত খতিশযোক্তি পাত্রক ভিন্নতা সমাপ্ত কবৈত খছি। রিশ্বনগবক ধূর্ততা গর্রসঁ খুক হো, সুাতকক চাতবী তর্কক ভঁগিমামে, কোতরানক শক্তি তীব্র ধ্বনি খা নাঠীক সাথ, খসজ্জাতিক পদগর্র ধীমা ঔপচাবিক সঁরাদমে খা রিদূষকক চান চপন নযমে ব্যঅ হো—তখন হাস্য একবস নহি হোযত।

খনংগসেনা খা স্ববতপ্রিযাক খভিনযকেঁ কেরন শৃঁগাবপব কেন্দ্রিত নহি কবরাঁক চাহী। হাস্যক ভিন্ন খন্বপাত—মৌন উপহাস, উত্তবক তীখাপন, দেহক হঠাঁর, নজবক উপেক্ষা খা খন্ততঃ সীধে সার্রজনিক সম্বোধন—এহি রিকন্পসভসঁ স্ত্রীপাত্রক নাঠকীয গাম্ভীর্য রঁনৈত খছি।

নঘু সঁরাদমে নাঠকীয রিবাম খহন্ত উপযোগী খছি। জখন ন্যাযাধীশ ‘সহ’ কহৈত ছথি খা তক্ষণ নোভক কাজ কবৈত ছথি, ছোট ঞ্চণক চুপ্পী দর্শককেঁ রিবোধ বুঝরাঁক খরসব দৈত খছি। জঁ খভিনেতা তবন্ত খগিনা পাঁতি পব দৌড়তাহ তঁ রাঁগ্যক ক্রিযা খসম্পন্ন বহি জাএত।

সমূহ-খভিনযক খন্তিম খাযোজনমে পাত্রসভক খন্তিম সমূহ-প্ররেশ ক্রম বঁগ-সঁবচনাক সূত্র থিক। ক্রমিক প্ররেশ খা প্রকাশক রঁদনার সামূহিক খপবাধরোধক দৃশ্য সেহো বচি সকৈত খছি। মুদা খন্তিম গীতকেঁ কেরন উপদেশাত্মক সমূহগান রঁনাযর নাঠকক সমূচা সঁঘর্ষ সপাট কবি দেত; ওকবা পহিনে পাত্রসভক এক-দোসবাসঁ নজব চুবেনাঅ খথরা সঁকোচ জকাঁ ছোট খাঁগিক সঁকেত নাঠকীয পবিপক্কতা দহ সকৈত খছি।

এহি খভিনয-প্রযোগসভসঁ স্পষ্ঠ হোঅত খছি জে কপান্তবণক মূন্য কেরন নর সঁরাদ জোড়রঁমে নহি, প্ববান কথারীজক মঁচীয প্রভার ফেব সঁ গঢ়রঁমে খছি। খার কথারস্তুক সঁবক্ষণ খা পবিরর্তনক সীমাকেঁ এক সাথ মাপর খারশ্যক খছি।

৩৪. মূন কথাক সঁবক্ষণ খা খাধুনিক পবিরর্তনক মূন্যাঁকন

প্রাক্‌কথন স্পষ্ঠ কহৈত খছি জে মূন কথারস্তুক সঁবক্ষণক সঁগ প্রসঁগ খা খভিনয-কপমে খনেক পবিরর্তন কএন গেন খছি। ঞা বঅরা খানোচনা নেন খাধাবহুত খছি। পবিরর্তিত খঁশসভমে পাত্র-প্রসঁগক রৃদ্ধি, ভিন্ন প্ররেশ-রিন্যাস, রিদূষক, কোতরান, মূননাশকক হাস্য-ভূমিকা, গীতক সামূহিক উপযোগ খা নাঠ্যোপসঁহাবক নূতন নৈতিক সুব প্রমুখ দেখাঅত খছি।

কপান্তবণক প্রথম উপনব্ধি মঁচীয গ্রহণশীনতা খছি। দর্শককেঁ মূন প্রহসনক সঁস্কৃত-প্রাকৃত ভাষিক দূবী পাব কবর খপেক্ষিত নহি বহৈত; খাধুনিক মৈথিনী সঁরাদ ওকবা তক্ষোন কথামে জোড়ৈত খছি। দোসব উপনব্ধি স্ত্রী-

स्वायत्ताक प्रश्नकेँ अन्तमे अधिक स्पष्ट करैत अछि। तेसर उपलब्धि न्यायिक आ सार्वजनिक वाणीकेँ आधुनिक नैतिक शब्दावलीमे जीवित करब अछि।

रूपान्तरणक सीमा सेहो ओ सभ ठाम विन्दुक भीतर अछि। भाषा सहज होयबाक प्रयासमे किछु ठाम संवाद अत्यधिक व्याख्यात्मक भऽ जाइत अछि; गीतक अधिकता कथानकक गति थामि सकैत अछि; आधुनिक 'लोकमंगल'क अन्तिम निष्कर्ष प्रहसनक तीक्ष्ण नैतिक अनिर्णयकेँ सरल आश्वासनमे बदलि सकैत अछि। एहि सीमाक उल्लेख लेखकीय श्रमक अवमूल्यन नहि, वरन् रूपान्तरणक सौन्दर्यशास्त्रीय प्रश्न प्रस्तुत करब अछि।

मूलक संग कठोर पाठान्तर तालिका तैयार करबाक लेल समालोचित मूल संस्करण, भाषिक पाठान्तर, पाण्डुलिपि-भेद आ आधुनिक आलेखक संवादक पाँति-क्रम—सभक संगठित संहिता चाही। वर्तमान समीक्षा एहि अभिलेखक आवश्यकता स्पष्ट करैत अछि, मुदा प्रमाणसँ बाहर जा कऽ काल्पनिक 'मूल पाँति' नहि बनबैत अछि।

एकर आलोचनात्मक प्रतिफल प्रकाशकीय सम्पादनसँ सेहो जुड़ैत अछि। मूल आ रूपान्तरणक भेद जतेक स्पष्ट दर्ज होयत, ओतेक पाठक, शोधकर्ता आ रंगकर्मी एहि कृतिक विभिन्न जीवनकेँ सहजता सँ पहचानि सकताह।

२७. प्रकाशकीय सम्पादन आ पाठशास्त्रिक विषय

ई २०२०क संस्करणक मूल्य एकर मंचीय इतिहासक साथ जुड़ल अछि; तथापि पुस्तककेँ आगामी शोध-संस्करण बनबाक लेल किछु औपचारिक सुधार चाही। शीर्षकक वर्तनी ('धूर्त समागम' / 'धूर्तसमागम'), पात्रक नामक एकरूपता, गीतक छन्द-विभाजन, संवादक विराम-चिह्न, प्रकाश-संकेतक अलग अक्षर, प्रथम प्रस्तुति आ लेखनक सम्बन्ध, तथा पोथीमे प्रयुक्त मध्यकालीन मूलसँ कतबा अंश स्वरक्षित अछि, एहि सभक जानकारी पाठ-सम्पादकक भूमिका मे स्वतःस्पष्ट कएल जा सकैत अछि।

प्रत्येक गीतक तर्ज, ताल, आरोह-अवरोह वा कम-से-कम प्रयोगक परिस्थिति जोड़ल जाय। प्रत्येक मञ्चनक नाम, स्थल, तिथि, निर्देशक, कलाकार-भेद, पोशाक, संगीतकार आ मंच-सज्जाकारक जानकारी सम्भव भेला पर सूचीबद्ध कएल जाय। फोटो जँ ऐतिहासिक प्रस्तुति सँ लेल गेल हो तँ चित्रक नीचाँ तिथि आ मंच-स्थल लिखल जाय। एहन श्रेय-सूची व्यक्तिक प्रतिष्ठा मात्र नहि, भावी नाट्य-इतिहासक मूलस्रोत बनत।

समालोचनात्मक संस्करणमे 'मूल संस्कृत/प्राकृत पाँति—मैथिली अनुवाद—आधुनिक रूपान्तरण'क समानान्तर चयनित पाठ देब सकल जाइत अछि। एतेक श्रमक बिना 'पूर्णतः प्रमाणित मूल गीत' कहब अनुचित होयत। ई समीक्षा गीतसभकेँ २०२०क मुद्रित आलेखक पाठ जकाँ यथासम्भव सहापित करैत अछि; मूल मध्यकालीन पाण्डुलिपि-संस्कारक शुद्धता एक अलग शोध-कार्य थिक।

एहि पाठ-सम्पादकीय आवश्यकताक संग रंग-इतिहासक अभिलेख सेहो महत्त्वपूर्ण अछि। मंचनक तिथि आ कलाकारक नाम स्वयं कलात्मक प्रभावक प्रमाण नहि, मुदा ओ रंगकर्मक निरन्तरताक विश्वसनीय आवम्भिक साक्ष्य अवश्य अछि।

२८. मैथिली रंगमंचक अभिलेखीकरणमे कृतिक योगदान

पोथीक अन्तमे दस मंचनक सूची अनेक नाटक-संग्रहमे दुर्लभ अभिलेखीकरणक परम्परा देखबैत अछि। प्रारम्भिक चार प्रस्तुति कौशल कुमार दासक निर्देशनमे अछि; बादक प्रस्तुतिसभमे संजीव मिश्र आ वरिन्द्र विहारी बाजक नाम भेटैत अछि। एही तथ्यसँ एकटा रेखाचित्र स्पष्ट होइत अछि—प्रदर्शन-आलेख अलग पीढ़ी आ अलग निर्देशकीय दृष्टि सँ गुजरल।

অভিনেতাক নামাৱলী ৱঁঙ্গ-নামক ৰূপমে ছপল অছি; এহি সূচীমে এক পাত্রক লেল ৱিভিন্ন কলাকাৰসভক নাম দেল অছি, জে একাধিক প্রস্তুতি আ পুনঃআবৃত্তিক সঁকেত থিক। মুদা সূচী প্রত্যেক কলাকাৰকেঁ ৱাত্তিগত প্রস্তুতি-তিথিসঁ এক-এক কহ নহি জোড়ৈত; তেঁ নিষ্কর্ষ কাঢৱ জে ফলাঁ কলাকাৰ ফলাঁ দিন ফলাঁ মঁচ পৰ অভিনয় কএলনি, উপলব্ধ সাক্ষ্যসঁ উচিত নহি। এহি ভেদক সম্মান শোধ-নৈতিকতা থিক।

লোকাভিলেখক ৱিস্তাৰ লেল পোথীমে উল্লেখিত ‘অবিপন’ সঁস্থাক কার্যক্রমপত্র, নির্দেশকক প্রূফ, সঁগীতক অভিলেখ, মঁচ-ফোটো, দর্শক-প্রতিক্রিয়া আ প্রৰস্কাৰ-সম্বন্ধী কাগজ সঁগ্রহিত কএল জা সকৈত অছি। ১৯৮৮ক দিল্লী-প্রস্তুতিক সন্দৰ্ভমে পুস্তক প্রৰস্কৃত হোযৱাঁক উল্লেখ কৰৈত অছি, মুদা কোন সঁস্থা কোন শ্রেণীমে কতেক প্রৰস্কাৰ দেলক, একৰ অলগ দস্তাৱেজ চাহী। প্রস্তাৱিত ৱঁগ-অভিলেখক পূর্ণতা এহী স্রোতসভক পুনঃউদ্ধাৰ পৰ নির্ভৰ অছি।

এহি ঐতিহাসিক সাক্ষ্যক আধাৰ পৰ ভৱিষ্যাক মঁচীয অভ্যাসক প্রস্তাৰ কএল জা সকৈত অছি। তথাপি প্রস্তাৱকেঁ ৱীতল প্রস্তুতি-ৱিষযক কথলক ৰূপমে প্রস্তুত নহি কৰৱাঁক চাহী; ও সমকালীন নির্দেশকক প্রযোগ লেল খুলল ৱিকল্প অছি।

২৭. ৱর্তমান ৱঁগমঁচ পৰ পুলৰভিলযক প্রস্তাৱিত ৰূপৰেখা

এহি আলেখক আধুনিক পুলৰভিলযমে ‘গুৰু-শিষ্যাক ধূর্ততা’ আ ‘অলঁগসেলাক প্রতিৰোধ’ দুনূ সমসামযিক ৱঁলাওল জা সকৈত অছি। সময-সীমা নিশ্চিত কৰৱাঁ সঁ পহিলে গীতক ৱাস্তৱিক লম্বাজ, কলাকাৰক প্রশিক্ষণ আ দৃশ্যান্তৰক সঁৰচনা মাপৱ আৱশ্যক অছি। এতএ কোনো কাল্পনিক ‘একদম অমুক মিলট’ক দাৱা নহি কএল জা বহল অছি।

প্রস্তাৱিত প্রথম চৰণমে কলাকাৰসভক সঁগ পাঠ-পঠল কৰাওল জায; প্রত্যেক পাত্র অপল ৱেশ-ভাষা আ নিজী উদ্দেশ্যক ৱিশ্লেষণ কৰয। দোসৰ চৰণমে গীতক পাঠশুদ্ধি আ ধুলক অল্বগুলল; তেসৰমে দৃশ্য-গতিশীলতা আ মঁচ-সঁযোজল; চাৱিমমে হাস্যক সময-নির্ণয; পাঁচমমে অন্তিম প্রতিৰোধক সুৰ আ সমূহ-দৃশ্য; ছঠমমে দর্শক-সামলে সীমিত পূর্ৱাভ্যাসক ৱাঁদ প্রতিক্রিযাক সঁকলল। ঈ চৰণসভ মঁচ-নির্দেশক লেল জাঁচসূচী থিক, পূর্ৱ মঞ্চলক কথিত ঈতিহাস নহি।

নৱ সঁস্কৰণ লেল ঈহো সম্ভৱ অছি জে ঐতিহাসিক প্রহসলক সঁক্ষিপ্ত পঠিত অঁশ (মূল ভাষিক অলগপল সহিত) আৱম্ভমে প্রস্তুত কএল জায, তকৰ ৱাঁদ আধুনিক আলেখক দৃশ্য চালূ হো। এলা মূল আ ৰূপান্তৰণক অন্তৰ ৱ্যাখ্যালসঁ নহি, দৃশ্য-সাক্ষাৎকোৰী প্রস্তুতিসঁ ৱুঁঝল জা সকৈত অছি। তথাপি মূল পাঠক ৱিশ্বসলীয সঁস্কৰণ উপলব্ধ কৰৱ এহি প্রযোগক শর্ত থিক।

২৮. নাট্যশাস্ত্রীয নিষ্কর্ষ : ৰস, সঁৰচনা আ নাট্যকীযতা

এহি প্রহসলক মূল ৰস হাস্য অছি, কিন্তু হাস্য সামাজিক ৱিডম্বলাক কাৰণ স্থাযী নহি ৰহৈত। শৃঁগাৰক আকর্ষণ অলেক স্থাল পৰ অৱমালনা, ঈর্ষ্যা অথৱা ভযালক হাস্যমে ৱঁদলৈত অছি। আল ৰসক উপস্থিতিক প্রশ্ল দৃশ্যগত অছি; উদাহৰণার্থ কোতৱালক প্রৱেশমে ভয-মিশ্রিত হাস্য, স্ত্রীক অস্বীকাৰমে ৰোষ-কৰুণাক সম্ভাৱলা আ অন্তিম ভাষণমে উৎসাহপূর্ণ সামূহিক ৰস। ৰসসভক গণলা কৱি মাত্র ছোড়ি দেৱ নাট্যকক গতিশীল প্রৱৃত্তি লষ্ট কৰৈত অছি; দেখৱাঁক অছি জে ৰস কী প্রকাৰ আ কিএক ৱঁদলৈত অছি।

সঁবচনাগত দৃষ্টিএঁ ঋাঠ দৃশ্যক নূতন ক্রম বিখণ্ডিত হাস্য-প্রসঁগসভক ৰাঁদ ন্যাযিক ঠকবার ঋা সার্বজনিক প্রতিবোধক দিশি ৰঁঢ়েত ঋছি। এতএ গ্রতিক ভঁর্জা ‘ধূর্ততা দেখন জায’ সঁ ‘ধূর্ততাক প্রতিবোধ কএন জায’ ধবি পৰ্হঁচেত ঋছি। জঁ ঙা পবিবর্তন মঁচ পব ঋন্বভর ৰঁনি সকন তঁ নাঠক মাত্র মনোবঁজন নহি, নাগবিক বিবেকক সামূহিক ঋভ্যাস ৰঁনি সকৈত ঋছি।

পর্যাপ্ত কৌশনক ঋভাবমে ওহী কপবেখা ডঁন্ঠা ঋসব ডঁপ্নে কবি সকৈত ঋছি—পহিন ভাগমে নাম প্রস্তাবনা, মধ্যভাগ ঋনগ-ঋনগ হঁসীক প্রসঁগ, ঋা ঋন্তমে ঋচানক ডঁপদেশী জকাঁ নগি সকৈত ঋছি। নেখকক বচনাত্মক জোখিম এতএ ঋছি, ঋা সফন নির্দেশকক চুনৌতী সেহো। সঁবাদক পাত্র-ভিন্নতা, গীতক ঋর্থ-সঁযোজন, প্রকাশক নাঠকীয ঋন্বশাসন, ঋা স্ত্রীক ডঁভবৈত সুব ঙা চাবি সাধন এতএ ঋাবশ্যক মানন জা সকৈত ঋছি।

৩৯. সমগ্র মূন্যাঙ্কন : ডঁপনব্ধি, সীমা ঋা সাহিত্যেতিহাসক স্থান

‘ধূর্ত সমাগম’ক ২০২০ক মৈথিনী প্রদর্শন-ঋানেখক পহিন ডঁপনব্ধি ঐতিহাসিক পুনবাবিষ্কাব ঋছি। ঙা ঋাধুনিক মৈথিনী দর্শককেঁ জ্যোতিবীশ্বৰক মহত্ত্বপূর্ণ প্রহসনক কথাবীজ, হাস্য-প্রকাব ঋা সঁস্থাগত বিডম্বনাসঁ জোড়েৰাক কাজ কবৈত ঋছি। দোসব ডঁপনব্ধি নাঠ্য-নোকক সামূহিক বচনা-ব্যবহাব ঋছি—নেখক, নির্দেশক, সঁগীতকাব, ঋভিনেতা, গাযকমণ্ডনী ঋা সঁস্থাক ডঁন্নেখ পুস্তকক ভীতব ঋছি। তেসব ডঁপনব্ধি গীতক স্থাযী বঁগভূমিকা ঋছি। চাবিম ডঁপনব্ধি ভ্রষ্ট ন্যায, নোভী সঁন্যাস ঋা স্ত্রীক নির্ণযাধিকাবক সামযিক পুনর্ব্যাখ্যা থিক।

গ্রতিক সীমা মূন পাঠসঁ দূবীক ঋস্পষ্টতা, কিছু ডঁপদেশপ্রধান সঁবাদ, ঋাবৃত্তিমূনক গীতক সম্ভাবিত গতি-ঋববোধ, স্ত্রী-পাত্রক ঋাবম্ভিক বস্তুকবণ ঋা পাঠ-সম্পাদকীয বিশদ ডঁপকবণক ঋভাবমে নিহিত ঋছি। যদ্যপি ঙা সীমাসভ প্রমুখ প্রশ্ন ডঁঠবৈত ঋছি, তথাপি একব বঁগমঁচীয মহত্ত্ব সমাপ্ত নহি কবৈত। ডঁনটে এহি সবানসভপব ঋাধাবিত নূতন প্রস্তুতি ঋা পুনঃসম্পাদনক সম্ভাবনা ৰঁনৈত ঋছি।

সমগ্রতঃ এহি গ্রতিকেঁ ‘জ্যোতিবীশ্বৰক মূনক শঙ্কশঃ মৈথিনী ঋন্ববাদ’ কহবাঁক ৰঁদনা ‘মূন প্রহসনক কথাবীজ পব সুতঁত্র ঋাধুনিক মঁচীয সঁবচনা’ কহব প্রমাণ-সঁগত ঋছি। ঙা কপান্তবণক শ্রেণী ঋপন বচনাত্মক মূন্য নহ কহ ঋবৈত ঋছি; একবে ঋাধাব পব ঋানোচনা কএন জাএ। ঋা এহি ভেদকেঁ মান্যতা দেব জ্যোতিবীশ্বব ঋা ঋববিন্দ ঋক্ৰ দ্বনূক যোগদানকেঁ স্বস্পষ্ট কবৈত ঋছি।

৪০. ঋন্তিম ডঁপসঁহাব : হঁসী জে প্রশ্ন কবৈত ঋছি

জ্যোতিবীশ্ববসঁ ঋববিন্দ ঋক্ৰ ধবি ‘ধূর্ত সমাগম’ক যাত্রা ঋসনমে নাঠকক সামাজিক জীবনক যাত্রা ঋছি। এক প্রহসনক পাত্র ফেব মঁচ পব ঋবৈত ছথি; ক্ষনক বেশ-ভূষা ৰঁদনৈত ঋছি, ভাষা ৰঁদনৈত ঋছি, গীত নব ঋর্থ পবৈত ঋছি, মুদা ছন ঋা ঋধিকাবক সঁঘর্ষ জকাঁ প্রশ্ন নূতন সমযমে সেহো ৰঁচন বহৈত ঋছি। এহি কাবণ ঙা নাঠক কেবন সাহিত্যেতিহাসক সঁগ্রহানযমে বাখৰাঁক বস্তু নহি, বঁগকর্মী সভক জীবিত সামগ্রী থিক।

গ্রতিক সভসঁ ঠিকাঙ প্রশ্ন ঙা নহি জে ধূর্ত ককবা কহন জাএ; ঙা ঋছি জে ধূর্ততা কিনকব ভবোসাপব জীবিত বহৈত ঋছি—গুরুক ঋন্বযাযী, ন্যাযাধীশক কুর্সী, পাখণ্ডিক গ্রাহক, ঋা স্ত্রীক চুপ্পী পব। ঋনঁগসেনা ঋন্তমে জখন ঋপন নির্ণয সার্বজনিক কবৈত ছথি, নাঠক ঋতীতক পবিহাসসঁ বর্তমানক নাগবিক প্রশ্ন পব ঋাবি ঠাঢ় হোঙত ঋছি। এহি স্থন পব কপান্তবণ ঋপন ঐতিহাসিক দাযিত্বক সবসঁ সমীপ পৰ্হঁচেত ঋছি।

এক পবিপক্ক মৈথিনী বঁগ-সঁস্গ্রতিক নির্মাণ নেন এহি প্রকাবক নাঠকক ঋনিবার্যতা ঋছি—মূন পাঠ সুবক্ষিত বহয, ঋাধুনিক প্রস্তুতি স্বাতন্ত্র্য পাবঁয, ঋা ঋানোচনা দ্বনূক ৰীচ প্রমাণ-ঋাধাবিত সঁবাদ কাযম বাখয। ‘ধূর্ত সমাগম’

एहि तीनू प्रयत्नेक एक परीक्षणभूमि थिक। ई समीक्षा एहि परीक्षणकें अन्तिम निर्णय नहि, आगाँक शोध, पाठशुद्धि, मंचीय प्रयोग आ सार्वजनिक विचार-विमर्शक आधार मानैत अछि।

परिशिष्ट–१ : दृश्य-क्रम आ आलोचनात्मक बिन्दु

दृश्य	प्रधान रंग-स्थिति	कथात्मक आ आलोचनात्मक कार्य
प्रथम	सूत्रधार-नटी; इतिहास-परिचय; गुरु-शिष्याक आरम्भ	प्रस्तावना सँ पाखण्डक बीजारोपण
द्वितीय	कोतवालक प्रवेश आ गुरु-शिष्याक भय	वेशधारी धर्म आ दण्ड-सत्ताक ठोकवार
तृतीय	अनंगसेनाक नृत्यपूर्ण प्रवेश	आकर्षण सँ स्त्री पर स्वामित्वक दावाक आरम्भ
चतुर्थ	भिक्षा, मदक, मृदंगक ठाकुर, स्वरतप्रिया	पाखण्डक सामाजिक आश्रय आ ओकर प्रतिप्रश्न
पञ्चम	स्वप्नसम्बन्धीक विवाद	गुरु-शिष्याक कामना आ प्रतियोगिताक तीव्रता
षष्ठ	असज्जाति मिश्रक न्यायकक्ष	निजी विवादक संस्थागत भ्रष्टाचारमे प्रवेश
सप्तम	अनंगसेनाक अस्वीकार; मृगनाशकक दावा	सहमति, श्रम आ न्यायक अपहरणक चरम ठोकवार
अष्टम	अनंगसेनाक सम्बोधन; समापनगीत	व्यक्तिगत प्रतिबोध सँ सार्वजनिक लोकमंगल धरि विस्तार

परिशिष्ट–२ : पोथीमे अंकित दस मंचनक कालक्रम

एहि सूचीमे केवल ओहि रूपमे तिथि, स्थान आ निर्देशक देल जा रहल अछि, जकर उल्लेख पुस्तकक अन्तिम मंचन-सूचीमे प्राप्त अछि। ‘अथवा’ स्थान वा सम्पूर्ण पूरक जानकारी अनुमानसँ नहि भरल गेल अछि।

क्रम	तिथि	आयोजन/स्थान	निर्देशन

১	০৯.০৮.১৯৮৬	ভাবতীয নৃত্য কলা মন্দিব, পটনা	কৌশল কুমাব দাস
২	২৮.০২.১৯৮৭	ভাবতীয নৃত্য কলা মন্দিব, পটনা	কৌশল কুমাব দাস
३	২৮.০৪.১৯৮৮	পাঁচম অন্তববাঙ্গবীয নাট্য সমাবোহ, প্যাবে লাল ভরন, নর দিল্লী	কৌশল কুমাব দাস
४	১৯.০১.১৯৯২	অনিল মুখর্জী স্মৃতি নাট্য সমাবোহ, কালিদাস বংগালয, পটনা	কৌশল কুমাব দাস
৩	০৪.০৮.২০০৭	'ভীমভাক' প্রস্তুতি, বিদ্যাপতি ভরন, পটনা	সঁজীর মিশ্র
৬	২০.১২.২০১৩	বিদ্যাপতি পর্ব সমাবোহ, বাজীর নগব, পটনা	ববিন্দ্ব বিঁহাবী বাজ্ব
৭	১३.০২.২০১৬	মৈথিলী নিটবেচব ফেস্টিরল, মরা হ◌স্টল, ফ্রেজব বোড, পটনা	ববিন্দ্ব বিঁহাবী বাজ্ব
৮	১২.২০১৯	চেতনা সমিতিদ্বাবা আযোজিত নাট্য সমাবোহ,	ববিন্দ্ব বিঁহাবী বাজ্ব

		কালিদাস রংগালয়, পটনা	
৯	০৭.০৩.২০২০	দি হিমালয়ন পর্রুনিক স্কুলক সাংস্কৃতিক সংধ্যা, সরিসবঁ পাহী, মধুবনী	বরিন্দ্র বিহারী ঝা্জ্ব
১০	০৮.০৩.২০২০	জমশীম, পঁড়ৌল, মধুবনী; দ্বন্ধা স্থান	বরিন্দ্র বিহারী ঝা্জ্ব

আঠম প্রস্তুতি সম্বন্ধী বিবরণমে কেবল ‘১২.২০১৯’ দেল অছি; তকর দিনাঙ্ক অনুমানসঁ নহি জোড়ল গেল অছি। মঁচন-সূচী অলগ-অলগ সংস্থাসঁ সত্যাপিত অভিলেখক বিকল্প নহি, ওঁপলব্ধ পোথীক অভিলেখী সাক্ষ্য অছি।

পবিশিষ্ট–২ : পাত্র-সমূহ আ বঁগ-কার্য

পাত্র	নাটকমে প্রমুখ কার্য	সম্ভাবিত মঁচীয় সঁকেত
সূত্রধাব	নাটকক ঐতিহাসিক পবিচয আ দৃষ্টাবম্ভ	সম্বোধন, হস্তমুদ্রা, দর্শকসঁ প্রত্যক্ষ সম্বন্ধ
নটী	পবিচয পব প্রশ্ন, বঁগ-বিবেকক সহচব	প্রশ্নবাচক দৃষ্টি, নয়রঁষ্ক বিবোধ
বিশ্বনগব	গুরু-বেশক পাখণ্ড, কামনা, অধিকাব	বৈবাগ্যক আরবণ, অচানক ওচ্ছা-প্রদর্শন
স্নাতক	গুরু-কথনক অনুকবণ আ প্রতিস্পর্ধা	গুরুক মুদ্রাক উপহাসপূর্ণ নকল
কোতবাল	সত্তাক ভয আ লোকহাস্য	নাটকীয় তাল, হুঁকাব, রুকবাঁক নয
ম্রকক	সামাজিক যথার্থক সংক্ষিপ্ত প্রবেশ	সামান্য দেহভাষা, অবিশ্বাস
মৃতংগব ঠাকুব	সমাজক প্রতিষ্ঠা-	দান-মানক ব্যরহাব,

	वृत्ति आ अन्तर्वस्तु	द्विविधा
स्ववतिप्रिया	पाखण्डक प्रतिप्रश्न	तिवक्षी दृष्टि, स्पष्ट प्रतिवाद
अनंगसेना	आकर्षणक विषयसँ सार्वजनिक राजा धवि यात्रा	प्रवेश-नृत्यसँ अन्तिम प्रकाश-केंद्र धवि परिवर्तन
असज्जाति मिश्र	न्यायिक अधिकारक विडम्बना	ऊँच आसन, औपचारिक वाणी, स्वार्थपूर्ण चेष्टा
विदूषक	न्यायाधीशक सहचर, स्वार्थक चपन रूप	तीव्र प्रतिक्रिया, भाषिक रंगा
मूननाशक	ऋण-दारा आ शक्ति-सन्तुलनक उनटठेफेर	प्रवेशक आकस्मिकता, शारीरिक हास्य
गायक-मण्डली	सूत्रधारक विकल्प, टिप्पणी आ दृष्टान्तर	नयक दिशा, सामूहिक प्रतिक्रिया

परिशिष्ट–४ : शोध-तथ्यक आधार आ सहायनक स्रव

प्रथमहस्त पुस्तक-साक्ष्य : पुस्तकक शीर्षकीय विवरण, प्रकाशकीय सूचना, प्राक्कथन, आलेखकारक कथन, दृश्य-पाठ, मंचन-सूची आ नामावली। एहि आधार पर २०२०क आवृत्ति, १९८७क आवम्भिक लेखन-वृत्तान्त, आठ दृश्य, दस प्रस्तुति, तथा संवाद-गीतक रूप निश्चित कएल गेल अछि।

शोधग्रन्थ/लेखक आधार : मूल प्रतिक भाषिक मिश्रण, मध्यमयगीन मूनक दू-अंकीय प्रहसन-रूप, पाण्डुलिपिक लिपि-परम्परा आ ज्योतिर्वीश्वरक युग-निर्णय आदि विषय समकालीन आ ऐतिहासिक अध्येताक प्रकाशनसँ लेल गेल अछि। जहिना कि भाषा, काल आ मतभेदक विषयमे कखनो अनग निष्कर्ष भेटैत अछि, ताहि ठाम विवाद स्पष्ट कएल गेल अछि।

आलोचनात्मक अनुमान : प्रकाश-तकनीक, अभिनेता-व्यवहार, ताल, स्त्री-पात्रक वंग-योजना, दृष्टान्तरक व्यवहार, वंगसज्जाक विकल्प आ सम्भावित दर्शक-प्रभाव एहि समीक्षाक विश्लेषणात्मक स्वमार अछि। प्रकाशित नाटकक वाहेव सूतँत्र मञ्च-पर्यवेक्षणक दारा नहि कएल गेल अछि।

भविष्याक जाँच : मध्यमयगीन मूनक अनग-अनग संस्करण; सम्भव भेला पर नेपालक पाण्डुलिपि-आधार; प्राकृत आ मैथिली गीतक संगति; १९८६–२०२०क मञ्चन-चित्र, कार्यक्रमपत्र, पुवस्कृत मंचनक विवरण, आ तत्कालीन समाचारपत्रक समीक्षा—ई सभ समालोचना आरो पुष्ट करबाक आवश्यक स्रोत अछि।

পবিশিষ্ট–৩ : শোধক সম্ভাবিত নূতন প্রশ্ন

১. জ্যোতিবীশ্বৰক মূন প্রহসন আ ২০২০ক প্রদর্শন-আনেখক সংরাদক কতেক অংশ অর্থতঃ স্ববঞ্চিত অছি আ কতেক ৰূপান্তবণক অতিবিঞ উপ্োদন থিক?

২. মূন কথামে উপস্থিত মৈথিনী গীত আ ২০২০ক গীতক শৈঙ্ক, তর্জ আ নাট্যকীয় কার্যমে কোন-কোন নিবন্তবতা রা রিচ্ছেদ অছি?

৩. আঠ দৃশ্যক এম গীতক প্ররেশ-রিন্দু ৰঁদনি কহ দর্শকক হঁসীক দিশা কোনা নির্ধাবিত কবৈত অছি?

৪. মধ্যযগীন ন্যায-রাঁগা আধুনিক অদানত আ সার্রজনিক নীতিক ভাষামে ৰূপান্তবিত ভেনা পব ওকব সামাজিক প্রভার কোনা ৰঁদনৈত অছি?

৩. অনঁগসেনাক অন্তিম প্রতিবোধ আবম্ভিক রস্তুকবণকেঁ সচম্বচ উনটৈত অছি অথরা দেবীসঁ কএন গেন নৈতিক পবিশিষ্ট ৰঁনি বহৈত অছি?

৬. ‘অসজ্জাতি’ আ অন্য নামমে সামাজিক-জাতীয রিম্বক আজ্বক দর্শক দ্বাবা গ্রহণক কোন রিরেচনাত্মক মানদণ্ড উচিত অছি?

৭. প্রস্তুতিক ১৯৮৬, ১৯৮৮, ২০০৭, ২০১৬ আ ২০২০ক দস্তারেজ উপনব্ধ ভেনা পব শৈনী, সংগীত আ সময-সংযোজনক ওতিহাস কোনা নিখন জা সকৈত অছি?

৮. মৈথিনী নাট্যসংস্থা আ গাযক-মণ্ডনীক সামূহিক শ্রমকেঁ সাহিত্যেতিহাসমে কেনা সমান অধিকাবসঁ শ্রেয দেন জাএ?

সন্দর্ভ-সূচী : প্বস্তক আ সত্যাপিত রাঁহ্য অধ্যযন

১. প্রাথমিক পাঠ — জ্যোতিবীশ্বৰ ঠাকুব (মূন); ড○. অবরিন্দ অক্গ্র (প্রদর্শন-আনেখ)। ধূর্ত সমাগম (মৈথিনী নাট্যক)। নরাবম্ভ, মধুৰঁনী/পটনা, প্রথম সংস্কবণ ২০২০; ISBN 978-81-944116-3-5।

২. বিপ্লজয কুমাব ঠাকুব — “The Dhūrtasamāgama of Jyotirīśvara: A Manuscriptological Exploration of Linguistic Diversity, Nāṭya Tradition and Judiciary System.” Gyan Bharatam: Book of Abstracts, ভাবতীয সংস্কৃতি মন্ত্রানয, ১১–১২ সিতম্বর ২০২৩। শোধ-সাব; পূর্ণ শোধ-প্রবন্ধ নহি। https://culture.gov.in/files/reports_documents/Book_Abstracts.pdf

৩. Somdatta Hati — “Dhūrtasamāgama: A Study.” International Journal of Academic Research and Development, খণ্ড ২, অংক ৩, সিতম্বর ২০১৭। মূন নাট্যকক ভাষিক স্বৰূপ, প্রহসন-পবম্পবা আ কথারস্তু রিষযক অধ্যযন। https://www.allstudiesjournal.com/assets/archives/2017/vol2issue5/2-6-196-597.pdf

৪. Dr. Bijayendra Jha আ Nishu Kumari — “Maithili Dhurtasamagam Written by Jyotirishwar: An Analysis.” International Journal of Engineering Development and Research, খণ্ড ১৪, অংক ১, জনরবী ২০২৬। এহি আনেখক সাঁপ্রদাযিক পাঠ এক রিশিষ্ট ব্যাখ্যা থিক; একমাত্র স্থাপিত নিষ্কর্ষ নহি। https://rjwave.org/ijedr/viewpaperforall.php?paper=IJEDR2601212

৩. **A. Berriedale Keith** — *The Sanskrit Drama in Its Origin, Development, Theory and Practice*. Oxford: Clarendon Press, ১৯২৪; ‘The Prahasana and the Bhāṇa’ খণ্ড। নেখক-কানক সম্বন্ধমে পাশ্চাঁক মত প্রস্তুত কবৈত অছি; আধুনিক পাণ্ডুনিপি-অধ্যযনসঁ ওকব মতভেদ উন্নেখনীয অছি। https://www.gutenberg.org/ebooks/74314

৬. Nisha Thakur — “The Non-Producing Class and Trade in Mithila in Thirteenth-Fourteenth Century.” Journal of Indian History and Culture, ২২ম অংক, সিতম্বর ২০১৬। জ্যোতিরীশ্বরক নেখনক সামাজিক-আর্থিক অর্থ আ ব্রাহ্মণীয সত্তা-রিমর্শক সন্দর্ভ।

https://journalcpriir.com/wp-content/uploads/2019/06/2016-journal-22nd-issue_web.pdf

৭. **Jyotiriśvara Thākura** কৃত ‘**Dhūrta-samāgama**’ক পাঠ-সূচনা — Jiva Gaudiya Grantha Mandira, সংস্কৃত পাঠ-সংগ্রহ; ঐতিহাসিক কান-নির্ণযমে মতভেদক টিপ্পণী সহিত পাঠ-প্ররিষ্ঠি। ই স্রোত মূনপাঠ উপনব্ধতাক সূচনা দেওত অছি; প্রস্তুত সমীক্ষামে এহি রের্‌-পাঠক পাঁতি-দব-পাঁতি আনোচনাত্মক মিনান নহি কএন গেন অছি।

https://grantha.jiva.org/index.php?e_no=536&show=entry

৮. সহাযক সাহিত্যেতিহাস-পাঠ — “Theatre and Dramatic Cultures,” *A Parallel History of Mithilā, Vajjī and Aṅga*, খণ্ড ২, অধ্যায ৩০। নাট্য-দস্তারেজ আ মঞ্চন-ইতিহাসক রীচ প্রমাণ-ভেদক সারধানীক উপযোগ।

https://videha-ejournal.github.io/mithila-vajji-anga/research-articles/history/volume-2/chapter-050/

পাঠভেদ সম্বন্ধী টিপ্পণী: উপর্যুক্ত রাহ্য সন্দর্ভসভমে ২০২৩ক সম্মেনন-সাব কেঁ সম্পূর্ণ প্রকাশিত শোধ-পত্র জকাঁ, আ ১৯২৪ক গ্রন্থক তিথি-মত কেঁ অন্তিম প্রমাণ জকাঁ প্রস্তুত নহি কএন গেন অছি। এহি সমীক্ষামে উদ্ধৃত গীত আ সংরাদ ২০২০ক প্রদর্শন-আনেখক অংশ অছি; মধ্যযুগীন মূনক আনোচনাত্মক পাঠসঁ ওকর পূর্ণ মিনান অনগ শোধক রিষয বহত।

ভাগ **02**

প্রভারতীহবণ : সাহিত্যিক আ বংগমংচীয রিরেচন

খণ্ড–এক : সমগ্র সাহিত্যিক আ বংগমংচীয অধ্যযন

১. অধ্যযনক প্রতিজ্ঞা, পাঠাধাব আ প্রমাণক শ্রেণী

‘প্রভারতীহবণ’কেঁ খানী একটা পৌবাণিক প্রেমকথা অথরা প্রবান দবৱাঁবী গীতি-নাটক কহি দেৱ একব সাহিত্যিক সত্তা ছোট কবৱ হোযত। ঙা একহি সমযমে প্রেমক আখ্যান, দৈহবাজক রিরুদ্ধ দেরতাক বণনীতি, বাজদবৱাঁবী সাংস্কৃতিক আত্মপ্রস্তুতি, ৱঙ্গবাগী গাযনপ্রধান নাট্যবচনা, সার্রজনিক অভিনযক সংকেত-সংগ্রহ আ সত্রহম শতাব্দীক মৈথিনী-নেপান সম্পর্কক দস্তারেজ অছি। এহি সভ স্তবক ৱীচ জে তনার অছি, ওহী সঁ নাটকক রাস্তরিক আনোচনাত্মক মহত্ত্র ৱনৈত অছি।

এহি অধ্যযনমে তীন তবহক প্রমাণ পৃথক্ বাখন গেন অছি। পহিন, জগপ্রেকাশমন্নক নাটকক সম্পাদিত মুদ্রিত পাঠ—নাট্য-পংক্তি, পাত্র-উক্তি, প্ররেশ-নির্দেশ, অঙ্কান্ত, গীত-পঞ্জী আ সম্পাদকীয ভূমিকা। দোসব, নেখনাথ মিশ্রক অপন নির্ণয, জে মূন নেখকক কথন নহি মানন জা সকৈত অছি; জেনা বচনাক শ্রেযক রিষযমে স্থানক শংকা, ৭৩ গীতক গণনা আ মুঞ্জ বংগমংচক অনুমান। তেসব, সাহিত্য অকাদেমীক বামদের ঝাক অধ্যযন, বামারতাব যাদরক শৌধ, মকোতো কিতাদাক নর অধ্যযন আ অন্য ঐতিহাসিক নাট্যনেখনসঁ প্রাপ্ত তুননাত্মক নিষ্কর্ষ। জতহ পাঠ সীধে উত্তব নহি দৈত অছি, ততহ অনুমানকেঁ অনুমানক রূপেঁ চিহ্নিত কএন গেন অছি।

মূন নাট্যপাঠ তীন অঙ্কমে রিভাজিত অছি। নাটকক ৱাঁদ গীত-পঞ্জী, শ্লোক-পঞ্জী আ সহাযক-গ্রন্থ-সূচী সংগৃহীত অছি। এহি সামগ্রী আ সম্পাদকীয ভূমিকাক সহাযতাসঁ প্রসংগ, পাত্র আ ঘটনাক্রমক আধাবপব কথারিন্যাস, গীতক সংবচনা আ নাট্যপ্রযোগক তুননাত্মক অধ্যযন কএন গেন অছি।

প্রতি পব কোনো অর্থ থোপৱাঁক ৱাঁদনা এহি সমীক্ষা নেন মুখ্য কসৌটী ঙা অছি : কোন ঘটনা কথাকেঁ আগাঁ ৱঢ়ৱৈত অছি, কোন গীত দর্শককেঁ ভারক ভীতব প্ররেশ কবৱৈত অছি, কোন মংচ-সংকেত অভিনযক র্যরহাব দর্শৱৈত অছি, আ কোন পবম্পবা অপন সমযক রিচাবধাবাকেঁ উদ্ঘাটিত কবৈত অছি? আধুনিক সমানতা অথরা অসমানতাক আধাবপব তুবন্ত নির্ণয দেৱাঁক স্থান পব বচনাকেঁ পহিনে ওকবা অপন ঐতিহাসিক নাট্য-র্যাকবণমে স্বনন জায।

১.১ পাঠ-সাক্ষ্যক মর্যাদা

প্রবান পাঠক রর্ণরিন্যাস, গীতক কিছু কঠিন শব্দ আ নেরাবী পাণ্ডুনিপিসঁ দেরনাগবী মুদ্রণমে ভেন সম্পাদকীয রূপান্তবণ একহি অক্ষব-রূপক অনেক সম্ভারনা উপস্থিত কবৈত অছি। তেঁ এহি অধ্যযনমে চুনন প্রত্যক্ষ উদ্ধবণ ৱঙ্গাত সীমিত বাখন গেন অছি। দীর্ঘ গীতক শব্দশঃ প্রনর্মুদ্রণক ৱাঁদনা ওকব ভার, নাট্য-উপযোগ আ দৃশ্য-সন্দর্ভক রিরেচন দেন গেন অছি। ঙা সারধানী মূন পাঠক প্রতি সম্মান থিক, রিশ্লেষণক কমজোবী নহি।

২. পোথীক ভৌতিক পবিচয আ সম্পাদকীয ইতিহাস

আধাব সংস্কবণক শীর্ষপৃষ্ঠ পব ‘জগপ্রেকাশমন্নকৃত প্রভারতীহবণ নাটক’ আ সম্পাদক ‘ড॰ নেখনাথ মিশ্র’ অঙ্কিত অছি। প্রকাশন-রিরবণমে ১৯৭২ ঙা॰ক প্রথম সংস্কবণ আ ২০১২ ঙা॰ক প্রনর্মুদ্রণ উন্নেখিত অছি। প্রনর্মুদ্রণক সূচনা একটা মহত্ত্রপূর্ণ সাংস্কৃতিক তথ্য অছি : পহিন প্রকাশনক ৱঙ্গ রর্ষ ৱাঁদো এহি প্রবান মৈথিনী

নাঠককেঁ ফেব পাঠক-স্বনভ রঁনএরাঁক শ্বারশ্যকতা শ্বনভর কএন গেন। মুদা প্বনর্মুদ্রণ ভেনাসঁ পাঠ-সমস্যা স্বতঃ সমাপ্ত নহি ভহ জাওত শ্বছি।

পোথীক শ্বাবম্ভমে ২৭ সিতম্বব ১৯৭২ কেঁ স্বনীতিক্মাব চর্টর্জীক নিখন পত্রক প্রতি দেন গেন শ্বছি। এহি পত্রমে নেপানীয মৈথিনী নাঠ্যবচনাক সম্পাদন-উদ্যমক প্রশংসা শ্বছি। ঞা রাঁহ্ রৌঙ্কিক স্বাঁগ্রতিক দস্তারেজ শ্ববশ্য থিক; তথাপি একবা হব পাঠনির্ণয শ্বথরা ঐতিহাসিক দারাক স্বতন্ত্র প্রমাণীকবণ মানরঁ শ্বনচিত হোযত। রিদ্বানক প্রোস্হোহন শ্বা পাণ্ডুনিপিক সমীক্ষাত্মক প্রমাণ দূনূ শ্বনগ রস্তু শ্বছি।

সম্পাদকক ‘রিষয-প্ররেশ’ স্বযং একটা ছোট নাঠ্যওতিহাস শ্বছি। এহিমে নেপান-মিথিনাক ভাষিক সম্বন্ধ, মন্নকানীন সাহিত্যিক সংবক্ষণ, নাঠককাবক জীরন, পাণ্ডুনিপি, বচনাকান, কথাসাব, বংগমংচ, গীত, বাগ-বাগিণী শ্বা পাঠ-সম্পাদনক পদ্ধতি পব রিচাব কএন গেন শ্বছি। শ্বাজুক পাঠক নেন ঞা হূমিকা দূ শ্বর্থমে মূন্যরান শ্বছি : পহিন, ঞা শ্বপন সমযক শৌধক দস্তারেজ থিক; দোসব, একব কিছু নির্ণয নর শ্বভিনেখীয শ্বনসন্ধান দ্বাবা প্বনর্পবীক্ষণক যোগ্য শ্বছি।

পোথীক শ্বন্তিম ভাগ কেরন পবিশিষ্ট নহি, শৌধক সাধন শ্বছি। গীত-পঞ্জী গীতক শ্বাবম্ভিক পংক্তিক ক্রম দেখরৈত শ্বছি; শ্নোক-পঞ্জী সংস্কৃত শ্নোকক শ্বাবম্ভিক পদক মান্ধদর্শন দৈত শ্বছি; সহাযক-গ্রন্থ-সূচী সম্পাদকক রৌঙ্কিক শ্বাধাব দেখরৈত শ্বছি। এহী শ্বাধাব পব ভারী সমানোচনাত্মক সংস্কবণমে পাঠ-স্থন, বাগ, পাত্র, দৃশ্য শ্বা পাণ্ডুনিপিক পাঠান্তবক সংযত শ্বনক্রমণিকা রঁনাওন জা সকৈত শ্বছি।

३. নেপান-মিথিনাক সাঝা নাঠ্যহূমি

মধ্যকানীন নেপানক মন্নদবরাঁবকেঁ মিথিনাক সাহিত্যক ‘রাঁহবক স্থান’ বুঁঝরঁ ঐতিহাসিক দৃষ্টিসঁ সংকুচিত হোযত। দবরাঁবী সম্পর্ক, পাণ্ডুনিপিক শ্বারাজাহী, রিদ্বানক সংবক্ষণ, রিরাহ-সম্বন্ধ, ধার্মিক উৎসের শ্বা সংগীত-নাঠ্যক সাঝা ব্যরহাব মৈথিনীকেঁ নেপানক বাজসাংস্কৃতিক ব্যরহাবমে প্রতিষ্ঠা দেনে ছন। নেখনাথ মিশ্রক হূমিকা এহি রঁহ্মস্তবীয সম্পর্কক প্ববানে শৌধপবিপ্রেক্ষ্য প্রস্তুত কবৈত শ্বছি।

বামদের ঝাক জগপ্রকাশমন্ন (সাহিত্য শ্বকাদেমী, ১৯৯০) মে নাঠকক ভাষা, প্ররেশগীত, গানপ্রধান রূপ শ্বা মন্নবচনাসভক স্থান-রিধানপব রিস্তৃত চর্চা শ্বছি। নর শৌধমে সেহো মন্নকানীন দবরাঁবক রঁহ্মভাষিকতা—মৈথিনী, নেপানভাষা, সংস্কৃত শ্বা ক্ষেত্রীয রৌনীক সম্পর্ক—গংভীব শ্বধ্যযনক রিষয রঁনন শ্বছি। মুদা ‘মৈথিনী দবরাঁবী প্রতিষ্ঠাক ভাষা ছন’ কহরাঁক শ্বর্থ ঞা নহি জে সমস্ত কনাকাব, দর্শক শ্বা নাঠ্যপ্ররিধি একে ভাষিক সম্বদাযসঁ সম্বদ্ধ ছনাহ। ভাষা-সংগতি একটা উৎপোদন-প্রক্রিযা ছন, শুদ্ধ একভাষী ব্যরস্থা নহি।

এহি সাঝা হূমি পব নাঠকক গীত-সংবচনা কেঁ দেখরাঁক চাহী। দেরতা, দানর, স্ত্রী-পাত্র শ্বা রিদূষক-সদৃশ নর্ঠ-দন সভ মৈথিনী গীতমে ভার ব্যক্ত কবৈত ছথি, পাত্রক পবিচযক নেন সংস্কৃত শ্নোক প্রযুক্ত হোওত শ্বছি, শ্বা সম্পাদকীয হূমিকামে নেরাবী নিপি শ্বা নাঠ্যনির্দেশক রাঁত ভেটৈত শ্বছি। এহি সম্মিশ্রণকেঁ শ্বপূর্ণতা শ্বথরা ভাষিক রিকৃতি নহি, রবন্ প্রদর্শনক রঁহ্মস্তবীয ওতিহাসক চিন্হ মানরঁ শ্বধিক উপযুক্ত শ্বছি।

ওতিহাসক একটা জোখিম এতহ রিশেষ শ্বছি। মন্নকানীন নাঠ্যকেঁ শ্বাধুনিক বাষ্ট্রবসীমা শ্বা রর্তমান ‘ভাষাক স্বামিত্ব’ক রাদমে সমেটি দেনাসঁ গ্রন্থক রাস্তরিক সাংস্কৃতিক গতিকী ওঝবাওত শ্বছি। একব মৈথিনী সাহিত্যিকতা শ্বা নেপানী বংগহূমিক সম্পৃক্তি—দূনূ একহি সময সহ ভহ সকৈত শ্বছি। এহি যুগ্ম-পবিপ্রেক্ষ্যসঁ ‘প্রভারতীহবণ’ক মূন্যাঁকন কবরঁ শ্বধিক ফনদাযী শ্বছি।

४. रचनाकाल, रचयितृत्व आ विवादक अनुशीलन

सम्पादक नाटकक अन्तस्थ तिथिश्लोक आ नेपाल संवत्के गणना द्वारा ७७६ नेपाल संवत, अर्थात १६५६ ई०, रचनाकाल निर्धारण कएने छथि (सम्पादकीय भूमिका आ नाटकान्त)। बादक शोधोमे सामान्यतः १६५६ ई०क तिथि ग्रहण कएल गेल अछि। मुदा लिखित पाण्डुलिपिक समापन-तिथि, रचनाक पहिल प्रस्तुति आ उपलब्ध प्रतिक नकल-तिथि समान अछि, ई स्वतः सिद्ध नहि। तिथि-विश्लेषणमे ई तीनू प्रश्न पृथक् विचारणीय अछि।

रचयितृत्वक प्रश्नपर लेखनाथ मिश्र असाधारण स्पष्टता सँ अपन शंका सोझाँ रखैत छथि। गीतक भणितामे जगत्प्रकाशक नाम आ नाटकान्तक कर्तृ-निर्देश जगत्प्रकाशमल्लक पक्षमे प्रमाण अछि; मुदा वाजरूर्णामे वंशमणि झाक उल्लेख देखिकऽ सम्पादक कल्पना कएने छथि जे किछु रचना मैथिल पण्डितसभक द्वारा भेल आ भणितामे राजाक नाम जोड़ल गेल होय। ओ स्वयं स्वीकार कएने छथि जे एहि विकल्पक पक्षमे अनुमान अधिक आ प्रत्यक्ष प्रमाण कम अछि। आलोचकक कर्तव्य एहि अनिश्चितताकेँ छुपाएब नहि थिक।

रामदेव झाक मोनोग्राफ जगत्प्रकाशमल्लक रचनासूची आ नाट्यपरम्परा पर उपयोगी सामग्री उपस्थित करैत अछि। रामावतार यादवक शोध (प्रकाशन २०१९; व्याख्यान २०१७) जगत्प्रकाशक मैथिली बारहमासा गीतक एकटा दुर्लभ नेवारी पाण्डुलिपि पर प्रकाश दैत अछि। मकोतो किताडाक २०२६ ई०क अध्ययन भक्तपुरक मैथिली-नेपालभाषा रचनामे अन्तर्वंग मित्र चन्द्रशेखरसिंहक स्मृति आ विरहक सूत्र पर नव प्रकाश दैत अछि। ई समस्त सामग्री जगत्प्रकाशक बहुभाषिक कृतित्व प्रमाणित करबामे सहायक अछि; मुदा 'प्रभावतीहरण'क प्रत्येक गीतक व्यक्तिगत लेखकत्व स्वतन्त्र रूपसँ निर्णीत नहि करैत अछि।

अतः व्यावहारिक निर्णय ई अछि : उपलब्ध मुद्रित परम्परामे कृति 'जगत्प्रकाशमल्लकृत' नामे ग्राह्य अछि, मुदा भविष्यक समालोचनात्मक संस्करणमे उपलब्ध पाण्डुलिपिसभक पारस्परिक पाठान्तर, अन्तिम कर्तृलेख, भणिताक वितरण आ वंशमणि झाक उल्लेखक परीक्षण आवश्यक अछि। 'निश्चित प्रमाण' आ 'संभाव्य सहयोगात्मक रचना'क बीचक भेद राखबैत एतऽ कोनो नव लेखकक नाम गढ़ल नहि जा सकैत अछि।

५. पाण्डुलिपिसँ मुद्रित पाठ धरि : पाठालोचनात्मक प्रश्न

सम्पादकक विवरण अनुसार एकटा हस्तलिखित प्रति पूर्वमे वीर पुस्तकालयमे रहि बादमे नेपालक वाङ्मय अभिलेखालयमे स्थानान्तरित भेल। ई नेवारी लिपिमे नेपाली कागज पर लिखल प्रति छल, आ सम्पादक पाण्डुलिपिक पत्रसंख्या तथा पंक्तिसंख्या सेहो दैत छथि। एहि तथ्यक महत्त्व केवल पुरातात्त्विक नहि; एहिसँ स्पष्ट होइत अछि जे मुद्रित देवनागरी पाठ मूल दृश्य-अक्षरक प्रत्यक्ष प्रतिकृति नहि, वरन् सम्पादित रूपान्तरण थिक।

भूमिकाक अन्तमे मिश्र स्वयं लिखैत छथि जे नेवारी अक्षरक कतिपय वर्ण, विशेषतः 'व'/'ब' आ 'व'/'वँ', कठिन निर्णय उपस्थित करैत अछि; मूल पाण्डुलिपिमे निरन्तर लिखल शब्दकेँ ओ अपन विवेकसँ अलग कएलनि, आ किछु संस्कृत श्लोकक रूप व्याकरण-संगत बनौलनि। एहि सम्पादकीय हस्तक्षेपसँ पाठ पठनीय बनल, मुदा आधुनिक शोध लेल प्रत्येक हस्तक्षेपक पूर्ण सूची उपलब्ध रहबाक चाही। मूल पाठ, सम्पादित पाठ आ सम्भाव्य संशोधित पाठक तीन-स्तम्भी प्रस्तुति अध्ययनकेँ अधिक विश्वसनीय बनाओत।

मूल गीतक ध्रुवपद, पद-विभाग, राग-नाम, 'चो' सन संकेत, अङ्क-विभाग, 'प्रथम कोलं'/'द्वितीय कोलं' आ नेपथ्य-निर्देशकेँ छाँटि देब नाट्य इतिहासक साक्ष्य नष्ट करबाक समान होयत। ईसभ लेखनक सजावट नहि,

अभिनयक उपयोगी संकेत अछि। भावी डिजिटल पाठमे प्रत्येक गीतक आरम्भ-समाप्ति, पात्र, राग, ताल-अङ्क आ मंचगतिकें पृथक् पहिचान योग्य होएबाक चाही।

पाठक ऐतिहासिकता पर एकटा आरो सावधानी : पुस्तकक २०१३ पुनर्मुद्रणमे मूल १९७२ पाठक कोनो अंशक्षि सधन कएल गेल, कोन नव स्वभाव भेल अथवा कोन पाठांश बिना परिवर्तनक पुनर्मुद्रित भेल—एहि सम्बन्धमे आधार प्रतिमे पूर्ण तननात्मक विवरण नहि भेटैत अछि। तेँ पुनर्मुद्रणकेँ स्वतः नव आलोचनात्मक संस्करण कहब गलत होयत।

६. तीन अङ्कक कथाविन्यास : कथाक्रमक गहन अध्ययन

६.१ पहिल अङ्क : नाटकक आरम्भ आ संघर्षक बीज

नान्दी गीतमे गणेश, शिव आ देवीक मङ्गल-स्मरणसँ पाठ आरम्भ होइत अछि। तकर बाद सूत्रधार-नटीक संवाद नाट्यप्रयोगकेँ आत्मसचेत बनबैत अछि : बाजाछासँ 'प्रभावतीहरण'क अभिनय होयत। वाजवर्णना, देशवर्णना आ कलाकारक भूमिका-ग्रहण एहि आरम्भकेँ एकहि समय धार्मिक, राजनीतिक आ नाट्यमूलक बनबैत अछि। घटना शुरू होयबाक पूर्व नाटक स्वयं मंचक गठनक विषय बनैत अछि।

श्रीकृष्ण, रुक्मिणी, सत्यभामा, गद, सारण, प्रद्युम्न आ साम्बक परिचय प्रायः संस्कृत श्लोकद्वारा कएल जाइत अछि। एहि दीर्घ परिचय-विधानक आजुक पाठकीय गति धीमी लगि सकैत अछि; मुदा प्रदर्शनक समय ई पात्रक औपचारिक पहिचान, वेश, मानक पदानुक्रम आ प्रवेश-संगीत लेल अवसर प्रदान करैत होयत। तत्पश्चात् चन्द्रव, जयन्त, हंस-हंसीक आगमन कथाक छिपल राजनीतिक उद्देश्य प्रकट करैत अछि : प्रभावती-प्रद्युम्नक मिलन केवल प्रेमक घटना नहि, दैत्यराज वज्रनाभक विनाशक साधन बनत।

दोसर दिस वज्रनाभक नगर आ परिवारक परिचय अछि—रानी प्रेमवती, कन्या प्रभावती, सुनाभ, सुनीति, चन्द्रवती, गुणवती आदि। कविक मंचन-विधानमे दैत्यनक शिविर मात्र हिंसक अंधकार नहि; ओहि ठाम नगर-सुन्दरता, सरोवर, परिवार, दरबार आ सौन्दर्यबोध सेहो अछि। एहि कारण संघर्षक नाट्यभूमि एकांगी नहि बनैत, यद्यपि अन्तमे नाटकक नैतिक-विजयी दिशा स्पष्ट रूपसँ कृष्णपक्षक अछि।

हंस-हंसी सरोवरमे प्रवेश करैत छथि; वज्रनाभ हिनका लोकनिक आगमनक कारण पूछैत अछि। कथा एकटा अचिन्त्य जीव-जगतक आश्चर्यक बिन्दुपर पहिल दिनक अभिनय रोकैत अछि। एहि विरामक नाटकीय लाभ ई जे दर्शककेँ प्रथम रात्रि पात्र-परिचय आ आगाँ घटबाक गुप्त कार्यक स्थान भेटि जाइत अछि, मुदा वास्तविक प्रेमसम्पर्क एखन शेष रहैत अछि।

६.२ दोसर अङ्क : पूर्वराग, दूत-कर्म आ गुप्त मिलन

'अथ द्वितीय दिवसे'क स्पष्ट निर्देशसँ दोसर अङ्क प्रारम्भ होइत अछि। कृष्णक दरबार आ सरोवर-दृश्यक बाद प्रभावती हंस-हंसीसँ मिलैत छथि। हंसी प्रेमक दूतिका बनि प्रद्युम्नक गुण-वर्णन करैत अछि। पिता-कृष्णक वैविता प्रभावतीक निर्णयकेँ कठिन बनबैत अछि : निजी इच्छा आ वंशगत राजनीतिक शत्रुता एक-दोसराक सोझाँ उपस्थित होइत अछि।

एतय प्रभावतीक मनोभाव एकाएक उत्पन्न नहि भेल; उपयुक्त रवक वर्णन, पिताक विरोधक स्मरण, सखीक तर्क आ विरहक गीत मिलि पूर्वरागक क्रम बनबैत अछि। हंसी हुनका बाजासँ हंस-हंसीक भेंट करबाक युक्ति सिखबैत अछि। वज्रनाभ नट भद्रक कौशल देखबाक बाद हुनका दरबारमे बजएबाक आदेश दैत अछि। ई

বাজাক্ষা বাজনীতিক স্ববক্ষা-ব্যরস্থামে দবাব বঁনৈত খছি—বাজা খপন শত্রুপক্ষক প্ররেশক ঔজাব স্বয়ং উপনষ্ট কবা দৈত খছি।

প্রত্যুম্ন খা হ্মনক সাথী নষ্ঠ-কপ ধাবণ কহ নগবমে প্ররেশ কবৈত ছথি। ভদ্র-নষ্ঠ মঁডনীক খভিনযক প্রসঁগক বাঁদ প্রত্যুম্ন পুষ্পমানাপব ভ্রমব কপ ধাবণ কহ প্রভারতীক খন্তঃপ্বব পহুঁচৈত ছথি। এহি বিম্বমে পৌবাণিক মাযাশক্তি, গীতিকাব্যক ভ্রমব-কমন উপমা খা বঁগভ্রমক দৃষ্টান্তক সামর্থ্য একসঁগ খছি। খাধুনিক বঁগমঁচক ভাষামে কহবঁ তঁ ঞা নাট্যকক একটা উচ্চতম কপান্তবণ-দৃশ্য থিক।

হঁসীক মধ্যস্থতাসঁ গুপ্ত মিনন সম্পন্ন হোঞত খছি। এহি চবণমে প্রেমগীত কথাক গতি বোকবাঁক বঁদনা পাত্রীক মানস-পবিবর্তন, দেহগত উৎকণ্ঠা খা সঁকোচকেঁ নাট্যকীয কপ দৈত খছি। চন্দ্রবারতী খা গুণরতীক খভার-ব্যঞ্জ কবনিহাব গীতক বাঁদ দ্বিতীয খঙ্ক সমাপ্ত হোঞত খছি। কথাক খসমাপ্ত তনার যথারৎ খছি : প্রেম সফন ভেন, মুদা বাজপবিবাবক ভীতব একব সার্রজনিক স্বীকৃতি নহি ভেন।

৬.৩ তেসব খঙ্ক : প্রেমক বিস্তাবসঁ বণ খা বাজসত্তাধবি

'খথ হতীয দিরসে' সঁ তেসব খঙ্কক খাবম্ভ হোঞত খছি। প্রভারতীক চেষ্টামে পবিবর্তন দেখি চন্দ্রবারতী-গুণরতী গোপনীয প্রেমক সঁকেত পকড়ৈত ছথি। দূনূ খপন জীরনসঁগীক খভিনাষা ব্যঞ্জ কবৈত ছথি। প্রত্যুম্নক মধ্যস্থতাসঁ চন্দ্রবারতীক গদ খা গুণরতীক শাম্বসঁ জোড়ী বঁনৈত খছি। একন প্রেমাখ্যান এতহ তীন যুগনক প্রসঁগমে বিস্তৃত হোঞত খছি।

দোসব দিস রজ্রনাভক পিতা কশ্যপ-মুনিসঁ ভেঁট, বাজসূয রিষযক চর্চা খা রজ্রনাভক বাজাভিনাষা বাজনীতিক খরকাশকেঁ ভবৈত খছি। একব সমীতব বানীক মাধ্যমসঁ প্রভারতীক ভরনমে প্বকষক উপস্থিতিক সমাচাব পহুঁচৈত খছি। যারৎ দূতিকা-যোজনাক গোপনীযতা স্ববক্ষিত ছন, প্রেমক পক্ষ বঁনরান ছন; সমাচাব বাঁহব নিকনিতে সঁঘর্ষকেঁ প্রত্যক্ষ যুদ্ধমে বঁদনএবাঁক খারেগ উঠৈত খছি।

রজ্রনাভ প্রত্রীক খন্তঃপ্ববমে প্বকষক উপস্থিতিসঁ ক্রুদ্ধ ভহ প্রত্যুম্নাদিকেঁ ঘেবৈত খছি; গরুড়ক খাগমন খা যুদ্ধক বাঁদ রজ্রনাভ মাবন জাঞত খছি। রিজযক বাঁদ প্রত্যুম্নকেঁ রজ্রপ্ববক বাজসিঁহাসন ভেটৈত খছি। তকব বাঁদ সভক দ্বাবকা রাপসী, নরবধূসভক পাবিবাবিক পবিচয, ভগরদ্ভক্তি, শান্তিবস খা মঙ্গনপ্রার্থনা দ্বাবা সমাপ্তি হোঞত খছি।

এহি খন্তমে প্রেমক সফনতা, দানররধ খা বাজাভিষেক একহি সমাধানক তীন কপ বঁনি জাঞত খছি। প্রশ্ন ঞা উঠৈত খছি : নাট্যক প্রেমক স্বাযত্ত মূল্য দেখবৈত খছি কি প্রেমকেঁ দিব্য বাজনীতিক নক্ষ্যক সাধন বঁনবৈত খছি? পাঠক ভীতব দূনূ প্রবৃত্তি সহখস্তিত্বমে খছি; একবা এক পক্ষমে সমেটবঁ হড়বঁড়ী হোযত।

৭. নাট্যকক ভীতব নাট্যক : বামাযণ-খভিনযক খর্থ

'প্রভারতীহবণ'ক সর্বাধিক বোচক বঁগবৈশিষ্ট্য ভদ্র-নষ্ঠ দ্বাবা রজ্রনাভক দববাঁবমে 'বামাযণ' নচবাঁক প্রসঁগ খছি। বাজাক মুঁহসঁ 'বামাযণ নাচ'ক খাদেশক বাঁদ নষ্ঠদন ঋষ্যশৃঁগ, রিভাণ্ডক, নোমপাদ বাজা খা রেশ্যাগণক প্রসঁগ প্রস্তুত কবৈত খছি। ঞা কথাক ভীতব স্বতন্ত্র খভিনয, নর পাত্রক প্ররেশ, সঁরাদ, কপরেশ খা দর্শকক স্থিতি উৎপন্ন কবৈত খছি।

ঞা খন্তর্নাট্যক তীন উদ্দেশ্য পূবা কবৈত খছি। পহিন, দৈত্যবাজক সোঝাঁ বাঁহবী কনাকাবক প্ররেশকেঁ বৈধ বঁনবৈত খছি : শত্রুকেঁ খপন সভামে খানবাঁক ঔপচাবিক কাবণ তৈযাব হোঞত খছি। দোসব, বামাযণক ঋষ্যশৃঁগ

उपाख्यानमे स्त्रीक आकर्षण आ राजनीतिक फल-सिद्धिक जटिल सम्बन्ध अछि; जे मुख्य नाटकक हंसी-दूतिका आ प्रभावती-विवाहक वर्णनीतिक संग अप्रत्यक्ष ध्वनि-सम्बन्ध बनबैत अछि। तेसर, एहि प्रसंगसँ मध्यकालीन मंच पर एक अभिनय-दल द्वारा दोसर अभिनयक सम्भावित प्रस्तुति आ दर्शक-समूहक दूहरा स्तरक प्रमाण भेटैत अछि।

रंगदृष्टिसँ मुख्य दर्शक हिनका नट बनेनिहार रूपमे देखैत छथि, रज्रनाभ स्वनका अद्भुत कलाकार बुझैत अछि, आ वास्तविक कथाक पाठक स्वनक छद्म उद्देश्य जनैत अछि। एहि असमान ज्ञानसँ नाटकीय विडम्बना उत्पन्न होइत अछि। दर्शक जकरा छल जनैत छथि, ओ पात्र तकरा कला बुझैत अछि। जे केवल मनोरञ्जनक सबोधा नहि—छल, अभिनय आ सत्ताक सम्बन्धपर नाटकक अन्तस्थ टिप्पणी थिक।

रामायण प्रसंग कथाक दृष्टिसँ विस्तारक जोखिम सेहो उत्पन्न करैत अछि। मुख्य प्रेमकथा अस्थायी रूपसँ मंचसँ दूर होइत अछि; आधुनिक संक्षिप्त मंचनमे जे ठाम नष्ट नगि सकैत अछि। मुदा एकरा काटि देलासँ नाटकक आत्मपरावर्तित संरचना, रज्रनाभक छलना आ रंगकौशलक ऐतिहासिक प्रमाण तीनू नष्ट होयत। उपयुक्त समाधान ई अछि जे अन्तर्नाटककेँ समयानुपातमे संक्षिप्त, मुदा रूपान्तरण आ द्विस्तरीय दर्शक-व्यवस्थासहित मंचित कएल जाय।

८. कथानकक स्थापत्य : गति, अवरोध आ समाधान

बाह्य कथाक क्रम सीधा अछि—शत्रुताक प्रस्तावना, गुप्त प्रेम-योजना, प्रवेश, मिलन, उद्घाटन, संघर्ष, विजय। मुदा अन्तस्थ संरचना अधिक जटिल अछि। पूर्व परिचय-संहिता, दृश्य-गीत, सबोरबक संवाद, नाटकक भीतर नाटक, भ्रमर-रूपान्तरण, सखी-संवाद, रनाश्रम प्रसंग, युद्ध आ समापनक धार्मिक विधान एहि रेखीय कथाकेँ कएक स्वतन्त्र प्रदर्शन-खण्डमे बाँटैत अछि। एहि कारण 'गति'केँ मात्र आधुनिक घटनाक त्वरित अनुक्रमसँ नापल नहि जा सकैत अछि।

नाटकीय अपेक्षाक तीन स्रोत अछि। पहिल, दर्शककेँ हंस-हंसीक वास्तविक उद्देश्य पहिलेसँ ज्ञात अछि। दोसर, प्रभावतीक इच्छा आ रज्रनाभक निषेधक टकराव अभीष्ट मिलनक जोखिम बढ़बैत अछि। तेसर, गुप्त प्रेम उजागर भेलापर युद्ध अनिवार्य होइत अछि। ई तीन स्तर कथानकमे 'पूर्वज्ञान—प्रतीक्षा—विस्फोट'क विन्यास बटैत अछि।

कथाक बन्धसंख्याक लघु संवाद 'चलु', 'अवश्य', 'प्रवेश', 'विश्राम' सन क्रियात्मक आदेशक सहाये स्थान-परिवर्तन करैत अछि। पाठकीय अध्ययनमे ई संवाद सूखा अथवा पुनरुक्त लगि सकैत अछि, मुदा मंचमे अभिनेता-गति, संगीतक अन्तर, वेश-परिवर्तन आ दृश्य-परिवर्तनक स्पष्ट संकेत बनैत अछि। पाठक नाटकीयता आ अभिनीत नाटकीयता एतय अलग-अलग पढ़बाक चाही।

समाधानक आलोचना जरूरी अछि। प्रभावतीक प्रेमकेँ पूर्णता भेटलापर नाटक रज्रनाभक मृत्यु आ प्रद्युम्नक राज्याभिषेककेँ उत्प्रेरक रूपमे स्थापित करैत अछि। पराजित परिवारक शोक अथवा राजनीतिक उत्तराधिकारक प्रश्न पर स्वतन्त्र गहन विचार नहि होइत। एतय पौराणिक नैतिक विश्व-व्यवस्था दृश्यकेँ जल्दी स्थिर कए दैत अछि। नाटकक वैचारिक सीमा एहि समाधानक असममितिमे देखल जा सकैत अछि।

৯. পাত্র-মীমাংসা : প্রেম, সত্ৱা, নীতি আ মধ্যস্থতা

৯.১ প্রভারতী : ওচ্ছা রাও কবনিহাব, মুদা সীমিত স্বাধীনতা

প্রভারতী নাটকক ভারকেন্দ্ৰ ছথি। প্রথম মিননমে হংসীক কথন স্বনি ও পিতাক রিবোধক স্মবণ কবৈত ছথি, ফেব অপনে প্রেমক রিকল্পক প্রতি খুনৈত ছথি। এহি দৃশ্যমে নাযিকা নিষ্ক্রিয প্ৰবস্কাব নহি; ও প্রশ্ন পূছৈত ছথি, অপন নেন রবক নির্ণযপব রিচাব কবৈত ছথি আ দৃতিকা নগ উপায মাঁগৈত ছথি। রিবহ-গীত সভ প্রেমক আন্তবিক তাপকেঁ রাও কবৈত অছি।

তথাপি প্রভারতীক ওচ্ছা সূতন্ত্র সামাজিক নির্ণয রঁনি বাজদবরঁাবমে প্রস্তুত নহি হোওত। গুপ্ত মিনন, দেরকীয যোজনা আ প্ৰকুষ-যোদ্ধাক রিজয দ্বাবা হ্মনক সম্বন্ধ রৈধ ঠহবৈত অছি। ও দ্বন্দ্ব নাটকক স্ত্রী-চবিত্রক অধ্যযনক কেন্দ্ৰ রঁনরাঁক চাহী : ভাষা আ ভারমে ওচ্ছা সক্রিয, সত্ৱা-সংবচনামে ওচ্ছা পবাধীন।

৯.২ প্রদ্যুম্ন : যোদ্ধা, অভিনেতা আ প্রেমী

প্রদ্যুম্ন একহি সময গ্রজপ্ৰত্র, ওদ্ভিত রব, ছদ্ম নট, ভ্রমবরূপী প্ররেশকর্তা আ দানররিজেতা ছথি। এহি হূমিকাসভক অন্তর্রিবোধ বচনাক বমণীযতা রঁনরৈত অছি। ও কেরন তীব-ধন্বষধাবী রীব নহি, কনা আ ছনদ্বাবা শত্রুক অভেদ্য অন্তঃপ্ৰবমে প্ররেশ কবনিহাব নট সেহো ছথি। এতহ যদ্ধক প্রাবম্ভ শস্ত্রসঁ নহি, অভিনযসঁ হোওত অছি।

প্রদ্যুম্নক পাত্রমে প্রেমক ভঁগিমা আ বাজনীতিক কর্তর‍্যাক সন্তুনন অছি, মুদা আন্তবিক নৈতিক দ্বন্দ্ৰ সীমিত অছি। নাটক হ্মনক উদ্দেশ্যক পরিত্রতা পব প্রশ্ন নহি উঠরৈত, কাবণ দিরা গ্রজপক্ষক রর্চস্ব পহিনেসঁ মানন গেন অছি। আধুনিক মঁচনমে অভিনেতা ওঁ গুপ্ত প্ররেশক ভয, প্রেমক দ্ৱরিধা আ যদ্ধক জোখিম দেহভাষামে প্রকট কবথি তঁ সপাট রীবরূপমে মনোরৈজ্ঞানিক গহবাও আরিঁ সকৈত অছি—ও দিগ্দর্শকীয প্রস্তার অছি, মূন পাঠক নির্দেশ নহি।

৯.৩ হংসী : সম্পূর্ণ কথাক প্রমুখ সংচানিকা

হংসী রিনা নাটকক প্রেমকথা আ দৈহরধক যোজনা ঠহবি জাওত। ও ওন্দ্ৰবক নির্দেশ গ্রহণ কবৈত অছি, প্রভারতীক ভারনা পহচানৈত অছি, প্রেমক সম্ভারনা প্রস্তুত কবৈত অছি, রজ্রনাভকেঁ নট-দনক প্রশংসা স্বনরৈত

अछि आ मिनवक मध्यस्थता कऽैत अछि। ई कावणसँ ओकवा केवल हास्यपूर्ण पक्षी अथवा सन्देशवाहिका कहब अपर्याप्त होयत। ओ कथाक नाट्य-प्रवर्तक समान अछि।

हंसीक शैलि भाषा, चातुर्य आ आवागमनमे अछि। ओ दववाव, सवोवव आ अन्तःपुवक सीमा पाव कऽैत अछि—जाहि स्थान पव प्रभावतीक गमन नियन्त्रित अछि, हंसी ओही ठाम स्वतन्त्र प्रवेश कऽैत अछि। तथापि एकव स्वतन्त्रता वज्रनाभ निषाद नृप्यक अधीन अछि। एहि पात्रमे स्त्री-वाचक वाग्मिता आ देवकीय साधनभावक जटिल संयोग देखल जा सकैत अछि।

९.४ वज्रनाभ : वाजसत्ता, कनाकचि आ अहंकाव

वज्रनाभकेँ केवल दुष्ट प्रतिपक्षीक प्रतीक बना देनासँ नाटकक विशेषता छूटि जाएत अछि। ओ नगव, दववाव, पविवाव, संगीत आ नट-अभिनयक प्रति उत्सुक शासक सेहो अछि। भद्र-नटक अभिनय देखबाक आदेशक कावणे शत्रु वाजधानीमे प्रवेश कऽैत अछि। एहि दृष्टिसँ कनाप्रियता ओकव कमजोवी नहि, ववन् वाजसत्ताक प्रदर्शनात्मक स्वभावक विडम्बना अछि : जे प्रदर्शन ओकवा गौवव देबाक चाही, ओहिए ओकवा पवाजय दिस खोलैत अछि।

ओकव क्रोध सामाजिक-वाजनीतिक पितृसत्ताक अंश अछि। पुत्रीक अन्तःपुवमे पुरुषक समाचाव मिलिते संवाद अथवा न्याय-पवखक स्थानपव दण्डक निर्णय प्रमुख बनैत अछि। नाटक ओकवा दानवकुलक माध्यमसँ दोषी पहिनेहि ठहवबैत अछि; आधुनिक पाठक ओतहु पूछि सकैत छथि जे शत्रुताक धार्मिक आववण भीतव पविवाव, वाज्य आ प्रतिष्ठाक भय कोना क्रियाशील अछि।

९.७ गद, वज्रनाभ आ द्वितीयक पात्र

गद सर्वोच्च योजना आ दण्ड-समाधानक आश्रय छथि; वज्रनाभ आवम्भिक प्रेवक; सावण आ अन्य सहायक पात्र प्रवेश-निर्देश आ अभियानक साधन। गद, शाम्ब, चन्द्रवारती आ गुणवतीक युग्म मुख्य प्रेमकथाक नयकेँ समवित कप दैत अछि। रुक्मिणी आ सत्यभामा आवम्भक घवेलू-दैवी सौन्दर्यसंसाव आ अन्तक स्त्रीमङ्गलिक गोष्ठी वचैत छथि।

वानी प्रेमवतीक सूचना-वहन तेसव अर्थक संघर्षकेँ तीव्र कऽैत अछि। कञ्चुकक प्रसंग वाजधर्म, पवामर्श आ तपोवनक नैतिक जगत प्रस्तुत कऽैत अछि। ई गौण पात्र सभक देल छोट भूमिका समवेत कपमे ‘अन्तःपुव—दववाव—देवलोक—तपोवन’क सामाजिक-स्थानिक कपवेखा वचैत अछि। पाठ मे विस्ताव कम भेलो मंच पव एहि समवेत भूमिकाक क्रियात्मक महत्त्व बढ़ैत अछि।

१०. स्त्री-अनुभूति, सखी-संवाद आ विवाहक वाजनीति

स्त्री-पात्रसभक अवलोकनमे दूटा अनग प्रश्न बाखब आवश्यक अछि। पहिल, ओ सभ कथाक भीतव कतेक निर्णय स्वयं लैत छथि? दोसव, ओ सभक गीत कथाक अनुभवकेँ कतेक व्यापक बनबैत अछि? ‘प्रभावतीहवण’मे दुनू प्रश्नक उत्तव एक नहि अछि। नायिकाक गीति-स्वव अपेक्षाकृत समृद्ध अछि, मुदा सामाजिक नियतिक समाधान विवाह आ पुरुषसत्ताक मान्यताभित्तव होएत अछि। एकटा ऐतिहासिक पाठकेँ आजुक लैंगिक न्याय-बोधक संग पढ़बाक ई सूक्ष्म स्थान अछि।

प्रभावती आ हंसीक सवोवव-वार्ता मे यवतीक विवाह-विलम्ब दुःखक कपमे उपस्थित होएत अछि। ओहि वार्ताक भीतवे नायिकाक चयन सेहो जन्म लैत अछि। हंसी केवल विवाहक आग्रह नहि कऽैत, पात्र-गुणक पविचय आ

राजनीतिक विरोधक प्रतितर्क दैत अछि। तात्पर्य ई जे भावात्मक इच्छा भाषिक विनिमयसँ वनि वहन अछि। प्रेम केवल देवताक अकस्मात् दान नहि, कथोपकथनक उपज सेहो थिक।

द्वितीय अङ्कक अन्तिम गीतमे चन्द्रावती आ गुणवती अपन अभावक बोध व्यक्त करैत छथि। 'अवना पति विनु केओ नहि सोहे' सन कथन स्त्री-जीवनक विवाहकेन्द्रित सामाजिक कल्पना स्पष्ट करैत अछि। एहि कथनकेँ आज्ञुक मूल्यनिर्णय बिना वुझब नहि चाही : ई पात्रक समयक समाज-निर्मित आकांक्षा दर्शबैत अछि, नाटककारक समस्त स्त्री-विषयक दर्शनक एकमात्र साव नहि।

तेसर अङ्कमे चन्द्रावती आ गुणवती प्रभावतीक देह-व्यवहारमे परिवर्तन देखि प्रेमक गोपनीयता पकड़ैत छथि। ई दृष्टि स्त्री-सखीत्वक अन्तर्भव-ज्ञानक उदाहरण अछि। मुदा अपन विवाहक प्रश्नमे ओ सभक निर्णायक माध्यम प्रभावती आ प्रद्युम्न बनैत छथि। एतए सखी-सहयोगक भाव सकारात्मक अछि, मुदा अन्तिम सामाजिक व्यवस्था स्वतन्त्र स्त्री-निर्णयक खुलल सार्वजनिक मंच नहि बनबैत।

प्रेमवतीक भूमिका भिन्न अछि। ओ पत्रीक गुप्त सम्बन्धक समाचार सत्ताक केन्द्र धरि पहुँचबैत छथि। एकहि गोष्ठीक स्त्री-पात्रसभमे इच्छा, गोपनीयता, समर्थन आ अनुशासनक विभिन्न सुर देखल जा सकैत अछि। तेँ 'स्त्रीसभ एकमत छथि' सन पठन पाठक बहुस्वराचिकता समाप्त करैत अछि। वानीक कथनकेँ मात्र नकारात्मक नैतिकता कहब सेहो पर्याप्त नहि; ओ राजपरिवारक हित, देह-नियन्त्रण आ पति-पत्नीक सूचना-सामेदारीक जटिल व्यवस्था मे क्रियाशील छथि।

रंगमंचीय प्रस्तुति लेल स्त्री-पात्रक गीतक आन्तरिक लय, विराम, नजरि आ परस्पर दूरी अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अछि। सभ स्त्रीकेँ समान कण्ठ अथवा समान नृत्यचाल देलासँ नाट्यभेद मेटा जाएत। प्रभावतीक पूर्वराग, हंसीक चातुर्य, चन्द्रावतीक जिज्ञासा, गुणवतीक सहज आकांक्षा आ प्रेमवतीक आशंका—पाँचो सुरक स्वतन्त्र दृश्य-प्रकृति बनएबाक चाही।

११. गीतक नाट्यकार्य : गान, कथावाचन आ भावप्रवर्तन

लेखनाथ मिश्रक गणना अनुसार नाटकमे ७७ मैथिली गीत अछि (सम्पादकीय भूमिका)। ई संख्या स्वयं गीत-विहीन कथानकक ऊपर सजाओल संगीतक प्रमाण नहि, वरन् नाटकक मूल निर्माण-विधिक सूचना अछि। नान्दी, राजवर्णना, पात्र-प्रवेश, स्थल-वर्णन, प्रेम, विरह, युद्ध-प्रेरणा, विजय, शान्ति आ मङ्गल—हरेक मोड़पर गीत कथाकेँ अपन रूप देत अछि।

गीतक पाँच प्रमुख कार्य पहिचानल जा सकैत अछि। एक, नव पात्रक प्रवेश आ परिचय; दू, दृश्य-स्थानक कल्पनात्मक रचना; तीन, कथानकक अनकहल भाव-अवस्था उघारब; चारि, घटनाक बीच सेतु प्रदान करब; पाँच, दर्शक-समुदायक सामूहिक भक्ति आ सौन्दर्यानुभूति उत्पन्न करब। किछु गीत एहि पाँचमेसँ एकसँ अधिक कार्य करैत अछि। उदाहरणार्थ पुष्पवाटिकाक प्रेमगीत दृश्यनिर्माणक संग संयोग-रस जगबैत अछि; नान्दी धार्मिक आ नाटकीय आवाहनक संग कलाकार-दर्शकक सम्बन्ध बनबैत अछि।

कथोपकथन संक्षिप्त अछि। 'चन्द्र', 'अवश्य', 'कल्ह', 'प्रवेश' सन संक्षेपित संवाद देखि यदि आलोचक नाटककेँ कमजोर कथोपकथनक रचना मानथि, तँ ओ आधा साक्ष्य मात्र देखलनि। पूर्ण दृश्यतंत्रमे संवादक शेष कथानक आगाँ सरकबैत अछि, गीत पात्रक भाव बनबैत अछि, राग ओकर भाव-चित्र, आ अभिनय आङ्गिक अर्थ विस्तृत करैत अछि। आधुनिक मुद्रित 'संवादप्रधान नाटक'क कसौटी एतए यथावत् लागू नहि होएत।

একৱ ঁউনঠ ঞ মানৱঁ সেহো ঁউচিত নহি জে সভ গীত নাঠকীয ৱুপসঁ সমান আৱশ্যক অছি। কিছু ৱাজপ্ৰশস্তি, প্ৰনৱুক্ত সৌন্দৰ্যৱৰ্ণন অথৱা সামান্য মঙ্গলগীত কথাক তক্ৱোন ঘঠনাত্মেক ৱিকাসকেঁ ধীমা কৱৈত অছি। ঞ ধীমাপন মূল সাংস্কৃতিক প্ৰসঁগমে নাঠ্য-ৱসক ৱিস্তাৱ ছল, মুদা আধুনিক দৰ্শকক অপেক্ষামে অনগ প্ৰভাৱ ঁউত্পন্ন কৱি সকৈত অছি। আলোচকক ন্যাযসঁগত দৃষ্টি ঞ অছি জে ঐতিহাসিক সন্দৰ্ভমে গীতক সাৰ্থকতা স্বীকাৱল জায, মুদা মঁচনমে প্ৰত্যেক গীতক ঁউদ্দেশ্য জাঁচল জায।

গীতমে ৱাঁৱম্বাৱ জগপ্ৰকাশক ভণিতা এহি ৱচনাকেঁ ৱাজকীয ৱুৱিৱসঁ জোড়ৈত অছি। পাত্ৰক পৱিচান আ ৱচনাকাৱক স্বৱ একহি ক্ষণমে ঁউপস্থিত হোঅত অছি। এতহ আধুনিক মনোৱৈজ্ঞানিক যথাৰ্থৱাদ জকাঁ ‘পাত্ৰ অপনে কথাসঁসাৱমে ৱন্দ অছি’ ঞ অপেক্ষা ঁউচিত নহি। গীত শ্ৰোতা-দৰ্শককেঁ স্মৱণ কৱৱৈত অছি জে ও মিথকীয কথা দেখৈত ছথি, মুদা এক ঠোস ৱাজকীয-সাহিত্যিক সঁসাৱমে ও কথা গাওল জা ৱহল অছি।

১২. ৱাগ-ৱাগিণী আ সঁগীত-নাঠ্যক সঁৱচনা

সম্পাদকীয ভূমিকা অনেক ৱাগক নাম গনৱৈত অছি—নাঠ, কৌশিক, মানৱ, মল্লাৱী, ৱসন্ত, সাৱঙ্গ, ৱঁৱাড়ী, পহড়িযা, গৌড়ী, ৱিভাস, ধনাশ্ৰী, আসাৱৱী, ভৈৱৱী, গৌড়ী-পঁচম আদি। মূল পাঠমে অনেক গীতক ঁউপৱ ৱাগনাম, তাল-সদৃশ অথৱা গান-প্ৰকাৱক সূচনাসভ ভেঠৈত অছি। একৱা পড়িতে স্পষ্ঠ হোঅত অছি জে কৱিক নাঠ্যকল্পনা গীতক সাহিত্যিক পঁক্তি ধৱি সীমিত নহি; গেযতা আ সঁগীতপৱক প্ৰস্তুতি ওকৱ জৈৱিক ভাগ অছি।

ৱাগনামক ঁউপস্থিতিসঁ কেৱল ঞ স্থাপিত হোঅত অছি জে গীত সঁগীতগত ৱঙ্গীকৱণক ভীতৱ কল্পিত অথৱা প্ৰস্তুত ভেল। এহি আধাৱপৱ আজুক প্ৰচলিত হিন্দুস্তানী ৱাগক ঠীক-ঠীক স্বৱক্ৰম, আৱোহ-অৱৱোহ, ঠাঠ, তাল অথৱা ১৬৩৬ ঞ°ক মূল ধুন প্ৰনৰ্নিৰ্মিত ভেল মানৱঁ ঐতিহাসিক ত্ৰুঠি হোযত। সমান ৱাগনাম সময, ক্ষেত্ৰ আ পৱম্পৱানুসাৱ অনগ ধুন-ৱ্যৱহাৱ ৱখি সকৈত অছি। তেঁ ৱৰ্তমান সঁগীতকাৱক প্ৰত্যেক ধুন নৱীন মঁচীয প্ৰনৰ্ৱচনা কহল জএৱাঁক চাহী, মূল ধুনক প্ৰনৰ্স্থাপনা নহি।

গীতক সঁৱচনামে ‘ধ্ৰু’ সন চিহ্ন প্ৰনৱাৱৰ্তিত মুখ্য পঁক্তিক সঁকেত প্ৰদান কৱৈত অছি। ৱঁগমঁচপৱ ধ্ৰুৱপদ দৰ্শক লেল ভাৱস্মৃতি ৱঁনি সকৈত অছি। সভ দৃশ্যক অন্তমে ধ্ৰুৱক সঁগীতময প্ৰনৱাৱৃত্তি আৱশ্যক নহি; মুদা একঠা সৌন্দৰ্য-মূল ভাৱকেঁ স্মৃতি-চিহ্নক ৱুপমে ৱাখি দৃশ্যসভক ৱীচ প্ৰতিধ্বনি ৱঁনাওল জায তহ আধুনিক প্ৰযোগমে প্ৰাচীন গীতিকাৱ্যক আত্মা ৱঁচল ৱহত।

গীতক ভাৱক অনুসাৱ ৱাদ্য-ৱিন্যাস ৱঁদলি সকৈত অছি : নান্দীমে মাঁগলিক সমূহগান, সৱোৱৱমে তন্ত্ৰ ধ্বনি আ পক্ষী-গতিক লয, অন্তঃপ্ৰৱমে মধ্যম গতি আ সঁযত স্বৱ, নঠদলক ৱামাযণ-অভিনযমে প্ৰদৰ্শনীয তান, যুদ্ধমে তীব্ৰ আৱৰ্তন, আ শান্তিসমাপনমে সামূহিক স্বৱলহৱী। ঞ সম্ভাৱিত ৱঁগযোজনা থিক—একৱা পাণ্ডুলিপিক নিশ্চিত সঁগীত-নিৰ্দেশ কহৱঁ নহি চাহী।

সঁগীত-প্ৰমুখ প্ৰতি ৱঁগমঁচপৱ ওতৱেঁ সফল হোযত জতেক অভিনয আ গান পৱস্পৱ স্বলৈত ৱহত। গাযক পাত্ৰক ভাৱক আগাঁ জঁ গীত মাত্ৰ মঁচীয প্ৰদৰ্শন ৱঁনি জায তঁ প্ৰেমক অন্তৰ্ৱঁগতা ঠুঠত। ফেৱ যদি গীতকেঁ পৃষ্ঠভূমি সঁগীত মাত্ৰ ৱঁনা দেল জায, তঁ পাত্ৰক ঐতিহাসিক ‘গানক মাধ্যমসঁ ৱোঁলৱ’ক অধিকাৱ সমাপ্ত হোযত। এহি কাৱণ অভিনেতা-গাযকক সঁৱাদাত্মেক গাযন আ কথাত্মেক সঁগীতক মিশ্ৰ যোজনা অধিক ঁউপযুক্ত অছি।

১৩. রস, ভাব, ধ্বনি আ সৌন্দর্যশাস্ত্রীয় মূল্যাঁকন

রস-বিচারसँ এহি নাটকক কেন্দ্র শৃংগার অছি, মুদা শৃংগার একাকী নহি। পহিল মিলনसँ পূর্ব ‘পূর্বরাগ’, গুপ্ত মিলনমে ‘সংযোগ’, দূর রহবাক আশংকামে ‘বিরহ’, যক্ষ-সময বীর আ রৌদ্র, নান্দী-সংহারমে ভক্তি আ শান্তিক প্রভার উৎপন্ন হোঅত অছি। নাটকক পূর্ণ ভার-যাত্রা এককুপ নহি; ও প্রেমক আকাঁক্ষাসँ বিজযক সামূহিক আশ্বাসন ধরি চলৈত অছি।

হংসী দ্বারা প্রত্যুম্নক বর্ণন ম্বনি প্রভারতীক মনমে জে আকর্ষণ জন্ম নৈত অছি, ও শৃংগারক ‘আলম্বন’ আ ‘উদ্দীপন’কেঁ গীত-ভাষাক মাধ্যমसँ উপলব্ধ করবৈত অছি। সরোবর, রন, পুষ্পমালা আ ভ্রমর এহি ভারকেঁ প্রকৃতিবিম্ব দৈত অছি। আধুনিক পবিভাষামে ঞা রোমানী সজারট জেকাঁ দেখাওত, মুদা সংস্কৃত-মৈথিলী কাব্যপবম্পবামে প্রকৃতিকুপক ভারক সম্প্রেষণক সংসাধন অছি।

‘ভ্রমর রঁনি পুষ্পমালাপর রৈসব’ক দৃশ্য কেরল অদ্ভুত-বস উৎপন্ন নহি করৈত; ও প্রেমক গোপনীয প্ররেশক সূক্ষ্ম ধ্বনি সেহো রহন করৈত অছি। ফূলক সুগন্ধ, ভ্রমরক আকর্ষণ আ নিষিদ্ধ অন্তঃপুরক সীমা—তীন অর্থ একহি দৃশ্যাম্যে বিম্বমে আবি জাওত অছি। এহি ঠাম করি দৃশ্য-কুপককেঁ কথানকক যত্তি রঁনা নৈত ছথি; ঞা প্রভারতীহরণক সর্রাধিক সফল কাব্য-নাট্য-সংযোগমে এক মানল জা সকৈত অছি।

রৌদ্র আ রীব বসক দিশা পছিলা অর্ধমে প্রমুখ রঁনৈত অছি, মুদা যক্ষক মনোরৈজ্ঞানিক বিস্তার অপেক্ষাকৃত কম অছি। নাটক দেরকীয বিজযক দিশা নির্ধাবিত কএ দেত অছি; এহি কাবণ অনিশ্চিততা যক্ষক নতীজাসँ রেঁসী মংচীয ঘটনাক আরেগমে দেখল জাওত অছি। কথাম্যেক পক্ষক ঞা সীমা সংগীতক রীববস-প্রকটীকবণসँ পূবি সকৈত ছল, তথাপি পাঠকেঁ পড়িতে রীব-বিজযক নৈতিক একবেখীযতা স্পষ্ট অছি।

সমাপনমে শ্রীকৃষ্ণক কথন আ গীত ‘মন হমবা এহি ভেলা … সার এক শির নাম’ প্রেম, যক্ষ আ বাজ্যাক রাঁদ আধ্যাম্যেক অন্তর্ধ্বনিক কুপমে রঁজৈত অছি। অংতিম সংস্কৃত মঙ্গলশ্লোক আ দেবীক গীত নাট্যারসকেঁ বাজনীতিক জযঘোষসँ উপব সামূহিক কল্যাণক ভারমে রঁদলৈত অছি। ঐতিহাসিক পবম্পবামে ঞা শান্তি কেরল সজারটী উপসংহার নহি, ররন্ রংগসমাপ্তিক ধার্মিক-সাম্বদাযিক ক্রিয়া থিক।

১৪. ভাষা, সংরাদ আ সংস্কৃত-মৈথিলী সম্বন্ধ

নাটকক ভাষিক সংবচনা রঁহুস্তবীয অছি। সংস্কৃত শ্লোকক মাধ্যমसँ পাত্র অপন ঔপচাবিক পবিচয, রংশ, দিরা প্রতিজ্ঞা রা শ্বভাশংসাক বাচিক উচ্চতা প্রাপ্ত করৈত ছথি। মৈথিলী সংরাদমে ভারক সমীপতা আ ত্বরিত ক্রিয়া, আ মৈথিলী গীতমে প্রেম, ভক্তি, নগবরর্ণন, বিরহ আ শৃংগারক বিস্তৃত অভিরাক্তি ভেটৈত অছি। ঞা কার্যবিভাজন পবম্পবাগত কাব্যভাষাক বিশিষ্ট প্রযোগ থিক।

সংস্কৃত আ মৈথিলীকেঁ উচ্চ-নীচক কঠোর দুন্দ্রমে রাঁটি দের সন্দর্ভবিরুদ্ধ হোযত। সংস্কৃত ঔপচাবিক আম্যেপবিচয প্রদান করৈত অছি, মুদা নাট্যক মহত্ত্বপূর্ণ ভারাম্যেক কর্ম মৈথিলীমে ঘটৈত অছি। ঞা রাঁত সাহিত্যিক ওতিহাসক দৃষ্টিসँ মহত্ত্বপূর্ণ অছি : দবরাঁবক নাটকমে মৈথিলী কেরল হাস্য অথরা লোকগীতক গৌণ ভাষা নহি, প্রেমক মুখ্য অনুভর আ কাব্য-সংবচনাক সমর্থ মাধ্যম অছি।

সম্পাদক লঘু সংরাদকেঁ অভিনযোপযুক্ত মানৈত ছথি, মুদা কথোপকথনমে বিশেষ ‘সাহিত্যিক চমক্কোব’ক অভার সেহো স্বীকাব করৈত ছথি। আলোচনাম্যেক কুপমে এহি নির্ণযক আধা পক্ষ গ্রাহ্য অছি। রাস্তরমে সংরাদমে রাঁবম্বাব

क्रियामूलक सूत्र अछि, मुदा नाटकक आन्तरिक प्रसंगमे ई सूत्र मंचगति—यथा 'प्रथम कोणे'सँ 'द्वितीय कोणे'—केँ संचालित करैत अछि। शब्द-सौन्दर्यक अभावक अर्थ नाट्यप्रयोजनक अभाव नहि।

एहि पाठमे प्रवाल मैथिली रूप, संस्कृतनिष्ठ तत्सम पद, क्षेत्रीय विन्यास आ मुद्रणगत सम्पादन एकत्र अछि। भाषिक अध्ययनक भविष्यकार्य ई होयत जे शब्दरूपक साँख्यिक सूची, वाक्यरचना, क्रियारूप, सम्बोधन, देवनागरीकरण आ सम्भावित नेपालभाषा-सम्पर्कक उदाहरण पाण्डुलिपिसँ मिलाओल जाय। आधार पोथी मात्रसँ आधुनिक मानकीकृत मैथिली व्याकरण लागू करबि 'गलती' चिन्हित करब अनैतिक पाठसम्पादन होयत।

१७. नान्दी, सूत्रधार, नटी, प्रवेशगीत आ समापन-विधान

नाटकक पहिल स्वर नटेश्वर, गणेश आ देवीक आराधन अछि। एहि आरम्भमे कलाकार देवतासँ कल्याण माँगैत अछि आ नाटककेँ धार्मिक-कलात्मक समयमे स्थापित करैत अछि। नान्दीकेँ आधुनिक दृश्य-पूर्व घोषणा मानि काटि देनासँ मुख्य परम्परागत नाट्यसंकल्प टुटैत। संक्षिप्त मंचनमे नान्दीक चयनित अंश सेहो प्रभावशाली उद्घाटन बनि सकैत अछि।

सूत्रधार आ नटी 'कथा शुरू करनिहार' मात्र नहि; ओ सभ प्रदर्शनक उपस्थिति देखबैत छथि। वाद्यक्रिया, कथाविषय, वेशग्रहण आ अभिनेता-चरित्रक रूपान्तरण दर्शकक सोझाँ घटैत अछि। एहिमे रंगमंच अपन कृत्रिमता झुपबैत नहि, ओकरा रसोपभोगक विधि बनबैत अछि। आधुनिक नाट्यसिद्धान्तक भाषामे एहन आत्मसचेत प्रदर्शनकेँ 'नाट्य-स्वरूपक उद्घाटन' कहि सकैत छी—मुदा ई आधुनिक पद प्राचीन पाठपर सीधे आरोपित नहि, तुलनात्मक व्याख्या मात्र अछि।

प्रवेशगीत पात्रकेँ दृश्यस्थ आ सामाजिक रूपसँ चिन्हित करैत अछि। कृष्णपक्षक राजकीय-विद्या आ रुक्मिणीपक्षक अन्तःपुरी-राजकीय वैभवक भेद प्रवेश-लय आ शब्दसँ दृश्यरूप पबैत अछि। अन्य पात्रक आवर्तनमे समूहगान दर्शककेँ नाम, सम्बन्ध आ कार्य स्मरण करबैत होयत। जहिना गीत कथात्मक परिचय दैत अछि, तहिना वेश आ देहभाषा एहि परिचयकेँ सहारा देबाक चाही।

नाटकान्तमे राज्याभिषेक, द्वारका वापसी, देवी-वन्दना, शान्तिवस आ मङ्गलश्लोकक क्रम अनर्थक पुनरुक्ति नहि। ई ब्रह्माण्डीय समाधान अछि : दैत्यवधसँ राजक व्यवस्था, विवाहसँ परिवारक व्यवस्था, आ ईश्वरभक्तिसँ जगतक नैतिक व्यवस्था पुनर्स्थापित होइत अछि। एहि कारण असली नाट्यसंहार 'शत्रु मारल गेल' पर नहि, 'संसारक हित'क पुनर्वार्त्तनपर समाप्त होइत अछि।

१८. रंगमंचीय भूगोल : कोना, प्रवेश, निष्क्रमण आ दृश्य

पाठमे 'प्रथम कोणे' आ 'द्वितीय कोणे'क संकेत बारम्बार भेटैत अछि। एहि सँ स्पष्ट अछि जे दृश्य-स्थानक भेद केवल सजावटे बनि नहि, रंगस्थलक अलग दिशाक उपयोगसँ सेहो कएल जाइत छल। अभिनेतासभ एक कोनमे संवादक अन्त करैत आ दोसर कोनमे नव स्थानक संकेत दैत छथि। ई न्यून उपकरणमे व्यापक कथाभूगोल देखएबाक कुशल उपाय थिक।

रंगस्थल पर दरबार, सरोवर, उपवन, अन्तरंग कक्ष, तपोवन, ऋष्यशृंगक वन, युद्धभूमि आ द्वारका—एतेक स्थान एके नाटकमे अछि। यदि प्रत्येक स्थान लेल भारी यथार्थवादी सजावट बनायल जाय तँ नाटकक गति स्थगित होयत। परम्परागत प्रतीकात्मक रंगभूमि, दृष्टि-आग्रह, प्रवेशगीत आ कोण-परिवर्तन एहि भौगोलिक

রিস্তাবক রাস্তরিক সমাধান বহন হোযত। মূন পাঠ ঞা সমাধানক দিশা দৈত খ্ছি; ওকব নিশ্চিত ঐতিহাসিক থ্রাকাব তয কবরাঁক নেন থ্রনগ প্ববাতাত্ত্বিক সামগ্রী চাহী।

সম্পাদক নাঠকক ম্বঞ রাতারবণমে মঁচনক সম্ভারনা উঁন্নেখ কবৈত ছথি। এহি রিচাবকেঁ তাক্োনিক রিদ্বঙ-র‍্যাখ্যা মানরঁ চাহী, স্বতঃ প্রমাণিত প্রহেক প্রস্তুতি-বৃত্তান্ত নহি। কোণ-সঁকেত খুনা চৌক থ্রথরা দবরাঁবী থ্রাঁগন—দূনূ প্রকাবক স্থনমে উঁপযোগী ভহ সকৈত থ্রছি। জতেক রিদ্বঙ সাক্ষ্য থ্রছি তকবা সঁ থ্রধিক নিশ্চিত রাস্তু-কপ রঁতাযরঁ ঠাবন গেন থ্রছি।

দৃশ্য-পবিরর্তনক মূন উঁপায শৈষ্কক সঁক্ষিপ্তি থ্রছি। পাত্র কহৈত থ্রছি জে থ্রারঁ থ্রমুক স্থান চনন জায, দোসব পাত্র সহমতি দৈত থ্রছি, ফেব নূতন দৃশ্য শ্বক হোঙত থ্রছি। এহি সঁধিক্ষণ পব রাত্তক ছোঠ ধ্বনি-সঁকেত, প্রকাশক ক্রমিক রঁদনার থ্রথরা গেয পঁক্তিক প্বনবারৃত্তি সম্প্রতি মঁচপব উঁপযোগী ভহ সকৈত থ্রছি। যথার্থরাদী পর্দা-পবিরর্তন কেন্দ্রবীয শৈর্ত নহি।

১৭. থ্রভিনয, দেহভাষা, কপান্তবণ থ্রা থ্রাহার্য

থ্রভিনযমে চাবি প্রম্বখ স্বকপ পৃথক্ বাখন জা সকৈত থ্রছি—ঔপচাবিক বাজদবরাঁবী থ্রভিনয, থ্রন্তবঁগ প্রেম-থ্রভিনয, ছদ্ম নঠদনক প্রদর্শন থ্রা যষ্কক সামূহিক থ্রাঙ্গিক থ্রভিনয। এহি সভক একহি প্রগ্নতিরাদী দেহভাষা বাখনাসঁ নাঠকক রিভিন্ন স্তব গড়্ডমড়্ড ভহ জাযত। বাজপবিরাবক পবিচযক সঁহিতা, সখীসঁ গ্বপ্ত সঁরাদক ম্মূকন ম্বদ্রা থ্রা বামাযণক থ্রন্তর্নাঠকক ঘোষিত থ্রভিনয পবস্পব ভিন্ন দৃশ্য-র‍্যাকবণ মাঁগৈত থ্রছি।

হঁস-হঁসীক পঞ্চীকপ বঁগক চুনৌতী থ্রছি। রাস্তরমে পঞ্চী-জেকাঁ ভাবী ম্বখৌঠা দেনাসঁ সঁরাদক ম্বখাভিনয থ্রা গাযন রাঁধিত ভহ সকৈত থ্রছি। একব রঁদনা হণ্বক পঁখ-সঁকেত, হাথক গহাম্মেক রিন্যাস, পবিধাযক বর্ণ থ্রা সামূহিক ছাযা-কর্ম দ্বাবা স্বক্ষ্মীয পঞ্চী-স্বকপ সূচিত কএন জা সকৈত থ্রছি। ঞা থ্রাধুনিক প্রস্তার থিক; মূন কানমে কোন থ্রাহার্য প্রযঞ্জ ভেন, একব নিশ্চিত প্রমাণ উঁপনব্ধ পাঠমে নহি।

ভ্রমব-কপান্তবণ নেন রিকন্প রঁম্মত থ্রছি—একঠা থ্রন্পাকাব কঠপ্বতনী, ঘূমৈত প্রকাশবৃত্ত, নঠদন দ্বাবা হাথসঁ গঢ়ন পঁখ-থ্রাগ্নতি থ্রথরা গীতসঁ প্রেবিত প্রতীকাম্মেক কপ। সর্বোত্তম রিকন্প ও হোযত জাহিমে দর্শক কপান্তবণক চমক্োবক সঁগ প্রচ্ছুম্নক গোপনীয প্ররেশ সেহো রুঁমি সকথি। থ্রতিশয যান্ত্রিক দৃশ্য-প্রভার শৃঁগাবক মৃদ্বতা নষ্ঠ কবি সকৈত থ্রছি।

যষ্কদৃশ্যমে ঐতিহাসিক বঁগহৃমিক সঁকেত কম উঁপনব্ধ থ্রছি। থ্রাধুনিক প্রস্তুতি মে নিযন্ত্রিত যষ্ক-চান, নযরঁষ্ক পগ, রাত্তপ্রহাব, সামূহিক ধ্বনি থ্রা প্রকাশ-রিভাজনক সহাবা নেরাঁক চাহী। থ্রসনী হথিযাব, থ্রনিযন্ত্রিত দৌড় থ্রথরা জোখিমপূর্ণ ভিড়ন্ত নাঠকক প্রামাণিকতাক শৈর্ত নহি। যষ্কক নৈতিক থ্রারেগ থ্রা পাত্রসমূহক সম্বন্ধ স্ববক্ষিত বাখরঁ থ্রধিক মহত্ত্বপূর্ণ থ্রছি।

থ্রাহার্যমে গ্নঙ্গপক্ষ থ্রা রজ্রনাভপক্ষক ভেদ জকব দেখরঁ, ম্বদা 'দৈহ = ষ্ককপ'ক যান্ত্রিক সৌন্দর্যশাস্ত্র ঠাবন জায। রজ্রনাভ স্বযঁ কনাবসিক বাজা ছথি, তেঁ ম্মনক দবরাঁবক থ্রনঁকবণ সম্ব-রৈভরযঞ্জ হোরঁয; শৈক্রতাক সঁকেত র‍্যরহাব, নীতি থ্রা সঁগীতক তীব্রতাসঁ সেহো মিনি সকৈত থ্রছি। এহি দ্বাবা নাঠকক বাজকীয রিডম্বনা তীক্ষ্ণ রঁনত।

১৮. ধর্ম, পৌৰাণিকতা ঋা ৰাজনীতিক ৱৈধতা

কথাক মূল প্ৰেৰক দেৱতাক কণ্ঠ ঋা দানৱৰাজক শক্তি ঋছি। দেৱকীয় ঋভিযানক সমাধান এক প্ৰেম-সম্বন্ধ ঋা পশ্চাত৲ যঙ্কক মাধ্যমসঁ পূৰা হোএত ঋছি। এহি ৱিন্যাসমে ধৰ্ম ঋা ৰাজনীতি পৃথক্ ক্ষেত্ৰ নহি : দেৱতাকো ন্যায়-সাধনক হেতু ৰাজৱংশীয় ৱিৱাহ ঋা শস্ত্ৰৱঁনক যক্তি ঋপনৱঁয পড়ৈত ঋছি। ই পৌৰাণিক নাট্যাক তৰ্ক-ব্যৱস্থা ঋছি।

ৰত্নাভক দৰৱাঁৰ কেনাসঁ দেৱতাকেঁ ৱাঁধা ঋছি; প্ৰদ্যুম্ন পক্ষ ধৰ্মক সংৰক্ষক মানল গেল ঋছি। মুদা প্ৰতিমে ৱিৱাহক গোপনীযতা ঋা ভ্ৱনক সমাৱেশ একটা গঁভীৰ নৈতিক প্ৰশ্ন খোলৈত ঋছি : ন্যায়োচিত লক্ষ্য লেল ছল ঋা ৱেশান্তৰণ কতেক স্বীকাৰ্য? পৰম্পৰা এহি যক্তিকেঁ দৈৱী লীলা-ভাৱসঁ ৱৈধ ৱঁনৱৈত ঋছি। সমালোচনা ওকৰ কথাত্মক কৌশল স্বীকাৰ কৰৈত ঋছি, মুদা নৈতিক ঋপৰাদক সংৰচনাকেঁ সেহো ৱেখাঁকিত কৰৱাঁক চাহী।

সমাপনমে প্ৰদ্যুম্নক ৰাজাভিষেক দৈত্যৰাজক পৰাজযক ৱাঁদ সত্তা-ৱিএতা সমাপ্ত কৰৈত ঋছি। এহি প্ৰকাৰ প্ৰেমক ৱ্যক্তিগত সমাধান ৰাজনীতিক শাসনৱ্যৱস্থাক পুনৰ্গঠন ৱঁনি জাএত ঋছি। 'হৰণ' শব্দক সামান্য ঋনুমান মাত্ৰসঁ নাট্যককেঁ স্ত্ৰী-ঋধিগ্ৰহণক সীধী কথা কহৱঁ সৰলীকৰণ হোযত; এহি পাঠমে গুপ্ত মিলনক সহমতি, দেৱকীয় উদ্দেশ্য ঋা ৰাজ্যাধিকাৰক লৱ ৱিতৰণ একসাথ ঋছি। তথাপি শীৰ্ষকক শক্তি-ঋৰ্থ পৰ ৱিচাৰ জৰুৰী ঋছি : ককৰ ইচ্ছা কেন্দ্ৰমে ঋছি ঋা ককৰ হস্তক্ষেপসঁ পৰিণতি সম্ভৱ ৱঁনল? ই প্ৰশ্ন নাট্যককেঁ ঋাধুনিক ৱিমৰ্শক সঁগ সংৱাদমে ৰাখৈত ঋছি।

ধাৰ্মিক সুৰ এককৰূপ ৱৈষ্ণৱ নহি। নান্দীমে শিৱ-গণেশ-দেৱী, মধ্যাক প্ৰদ্যুম্নলীলা, ঋা ঋন্তমে শিৱনাম তথা ভগৱতী-স্তুতি ভেটৈত ঋছি। এতহ পূজা-পৰম্পৰাক ৱিৱিধতা কাৱ্যাত্মক সম্বন্ধ গঢ়ৈত ঋছি। একৰা মাত্ৰ ধাৰ্মিক সমন্বযক ঘোষণাপত্ৰ নহি কহৱঁ চাহী; ই প্ৰদৰ্শনক মাঁগলিক ৱ্যৱহাৰ, স্থানীয ভক্তি-ৱিশ্ব ঋা কৱিক পৌৰাণিক সৌন্দৰ্যৱোঁধক সংযুক্ত উপস্থিতি ঋছি।

ৰাজপ্ৰশস্তি নাট্যাপ্ৰাৰম্ভক ঋনিৱাৰ্য ঐতিহাসিক সংকেত ঋছি। মূল কথা জতেক পৌৰাণিক ঋছি, প্ৰস্তাৱনাক ৰাজৱৰ্ণনা ওতৱেঁ সমকালীন শাসনক ঋাদৰ্শ ছৱি ৰচৈত ঋছি। শত্ৰু-ৱিনাশ, ধৰ্ম, শান্তি, ৰাজা ঋা প্ৰজাক কল্যাণক সূত্ৰ নাট্যকমে ঋাপসক প্ৰতিধ্বনি কৰৈত ঋছি। মুদা কথা-ৰাজা ৰত্নাভ ঋা লেখকক সমকালীন ৰাজাক ৱীচ সীধা ঐতিহাসিক সমতল্যতা স্থাপিত কৰৱাঁক ঠোস প্ৰমাণ নহি। তলনা প্ৰতীকাত্মক কহল জায, ঘটনাত্মক নহি।

১৯. কাৱ্যাত্মক উপলব্ধি ঋা নাট্যকীয সীমা

'প্ৰভাৱতীহৰণ'ক প্ৰথম উপলব্ধি ই ঋছি জে ই ৰস, ৰাগ ঋা নাট্যাক্ৰিয়াকেঁ পৃথক্ নহি কৰৈত। শব্দ গীত ৱঁনৈত ঋছি, গীত দৃশ্য ৱঁনৱৈত ঋছি, দৃশ্য পাত্ৰক মনমে ৱঁদনাৰ উপস্থিত কৰৈত ঋছি। নাট্যকক ভীতৰ ৰামাযণ-ঋভিনযক সমাৱেশ এহি সংগীতপ্ৰধান ৰূপকেঁ ঋাত্মসচেত সৌন্দৰ্যশাস্ত্ৰীয জটিলতা প্ৰদান কৰৈত ঋছি।

দোসৰ উপলব্ধি পাত্ৰসভক ৱঁহু-স্থানিক সংচৰণ ঋছি। দেৱলোক, দ্বাৰকা, দৈত্যনগৰ, সৰোৱৰ, উদ্যান, ঋন্তঃপুৰ, তপোৱন ঋা ৰণভূমি—এতেক ৱিস্তৃত ভূগোলক ৱীচ কথা গীত ঋা কোশ-ৱিধান দ্বাৰা চলৈত ঋছি। এহি সঁ প্ৰমাণিত হোএত ঋছি জে পৰম্পৰাগত ৱঁগশিল্প যথাৰ্থৱাদী সজাৱট পৰ নিৰ্ভৰ ৱিঁনা ৱ্যাপক ৱিশ্বক নিৰ্মাণ কহ সকৈত ঋছি।

তেসৰ উপলব্ধি প্ৰভাৱতী-হংসী সম্বন্ধক ঋন্তৰ্ঙ্গত সক্ৰিযতা ঋছি। হংসীক ৱাক্‌চাতুৰ্য ঘটনাকেঁ সম্ভৱ কৰৈত ঋছি, প্ৰভাৱতীক ইচ্ছাক ৱঁদনাৰ সংযোগ-ৰসক ভাৱাত্মক তৰ্ক প্ৰদান কৰৈত ঋছি, ঋা স্ত্ৰী-সখীসঁ সম্বন্ধ ঋনেক ভাৱস্থান নাট্যককেঁ কেৱল দেৱাস্বৰযদ্ধ নহি ৰহয দৈত।

तथापि रूपगत सीमा स्पष्ट अछि। पात्रक औपचारिक परिचय अधिक समय लैत अछि, संवादक किछु विनिमय रंगमंचीय रूपसँ सीमित अछि, स्त्री-पात्रक सामाजिक विकल्प विवाहक सीमा भीतर आबि जाइत अछि, रञ्जनात्मक मूड्मे उपरान्त ओकरा पक्षक मानवीय दुःख कम देखल जाइत अछि, आ अन्तक दैवी समाधान नैतिक प्रश्नकें जल्दी बन्द करैत अछि। ई बिन्दुसभक उल्लेख रचनाक अवमूल्यन नहि, समग्र आलोचनाक आवश्यक अंश अछि।

सम्पादक लेखनाथ मिश्रक टाका 'नाटकीय चमत्कारसँ बेसी संगीतेक चमत्कार'क आशय अंशतः तथ्यसंगत अछि, किएक तँ गीत अत्यन्त प्रमुख अछि। मुदा एहि निष्कर्षकें अन्तिम मानल गेल तँ भ्रमर-रूपान्तरण, नर्तनक अन्तर्नाटक, रंगकौशलीय वंशस्थल आ गोपनीय प्रवेशक दृश्ययोजना ओझराइत। एहि समीक्षा अनुसार संगीत आ अभिनयक बीच प्रतिस्पर्धा नहि, परस्पर-निर्भरता अछि—यद्यपि दूनू समान रूपसँ विकसित नहि।

२०. नवीन अध्ययनसँ संवाद : शोधक सहमति आ मतभेद

रामदेव झाक १९९० ई०क मोनोग्राफमे जगत्प्रकाशमल्लक काव्य-नाटक, दरबारी पृष्ठभूमि आ प्रदर्शन-विधान विस्तृत रूपें विवेचित अछि। विशेषतः नाट्यप्रस्तावना, पात्र-प्रवेश, दिनराव अङ्कविभाजन आ अन्तक मांगलिक परम्परापर झाक अध्ययन उपयोगी अछि। एहि आधार पर 'प्रभावतीहरण'क तीन अङ्ककें तीन अभिनय-दिवसक दृष्टिसँ देखल जा सकैत अछि; मूल पाठमे 'अथ द्वितीय दिवसे' आ 'अथ तृतीय दिवसे'क पद एहि प्रस्तावकें बल दैत अछि। मुदा प्रत्येक ऐतिहासिक मंचन ठीक तीन दिन भेल, ई स्वतन्त्र प्रदर्शन-अभिलेख बिना निश्चित नहि।

रामारताव यादवक शोध जगत्प्रकाशक बारहमासा रचनाक नेवारी पाण्डुलिपि आ मैथिली काव्य-परम्पराक बहुभाषिक प्रसार देखबैत अछि। 'प्रभावतीहरण'क गीतकें एहि तुलनात्मक परिसरसँ पढ़ितें स्पष्ट होइत अछि जे स्त्री-विरहक भाषा, भणिता आ संगीत-रूप व्यापक पदपरम्परासँ जुड़ल अछि। तकर अर्थ ई नहि जे बारहमासा शैलीक हरेक लक्षण एहि नाटकक प्रत्येक विरहगीतमे अछि; तुलना विषयगत आ शैलीगत अछि।

मकोतो कितादाक २०२६ ई०क अध्ययन जगत्प्रकाशमल्लक काव्यमे चन्द्रशेखरसिंहक प्रति अन्तरंग स्नेह आ मित्रवियोगक अभिव्यक्ति पर प्रकाश दैत अछि। एहिसँ कृतिकारक नाम-भणिताकें मात्र राजकीय दस्तखत मानबाक प्रचार पद्धति विस्तृत होइत अछि; भणिता निजी स्मृति आ आत्मभावक स्थल सेहो भऽ सकैत अछि। मुदा विशेषतः एहि 'प्रभावतीहरण'क १६७६ ई०क तिथिक सन्दर्भमे बादक मित्रवियोगक विषय सीधा आरोपित करबा कालक्रमक भूल होयत। नवीन शोध हमर पठनकें संवेदनशील बनबैत अछि, मूल पाठक बदला नहि लिखैत।

कैलन सी० डेविसक २०१७ ई०क नेपाल रंगमंच-इतिहास व्यापक सामाजिक-राजनीतिक परिवर्तनक संग रंगपरम्परा पढ़बाक पद्धति प्रदान करैत अछि। एहि ग्रन्थक उपलब्ध विवरणसँ मल्लयुगक सांस्कृतिक महत्त्वक पृष्ठभूमि भेटैत अछि; मुदा आधार नाटकक विशिष्ट अभिनय-प्रदर्शनक सब प्रश्नक उत्तर एहि संक्षिप्त बाहरी सन्दर्भसँ नहि भेटैत। एहि कारण वर्तमान समीक्षा मूल पाठकें निर्णायक प्राथमिक स्थान दैत अछि।

अन्ततः शोधक तीन सहमति स्पष्ट अछि—जगत्प्रकाशमल्लक मैथिली-नेपालभाषा साहित्यसँ सम्बन्ध, मल्लकालीन नाट्यमे संगीतक प्राधान्य, आ 'प्रभावतीहरण'क तीन अङ्कक परम्परा। मुख्य खुलल प्रश्न बहल—आधार हस्तलिखित प्रतिक पाठान्तर, वास्तविक आरम्भिक मंचनक स्वरूप, विशिष्ट धुन, प्रत्येक गीतक व्यक्तिगत रचनाकार, आ अलग-अलग पाण्डुलिपिसभक परस्पर सम्बन्ध। एहन प्रश्नक उत्तर लेल अभिलेखीय मूलक पुनः परीक्षा चाही; वेबंपर उपलब्ध परिचय मात्रसँ समाधान नहि।

२१. आधुनिक मंचनक रूपरेखा आ दिग्दर्शकीय टिप्पणी

ई अध्याय ऐतिहासिक मूल-मंचनक पुनर्निर्माणक दावा नहि करैत; उपलब्ध पाठक संकेतसँ प्रेरित आधुनिक रंगप्रयोगक व्यावहारिक प्रस्ताव दैत अछि। दूटा रूप सम्भव अछि : मूल तीन-दिवसीय संरचनाक सम्मान करैत विस्तृत उत्सवी प्रस्तुति; अथवा कथा आ प्रमुख गीत सुरक्षित राखि एक साँझक चयनात्मक प्रस्तुति। दूनूमे पाठ-सम्पादनक स्तर अलग रहत चाही। पहिलमे गीतक पूर्णता आ अनुष्ठानिक लय, दोसरमे नाट्यगत आवश्यक गीतक चयन केन्द्रमे रहत।

२१.१ रंगस्थल : एक स्थिर आधार, अनेक कल्पित स्थल

रंगमंचकेँ केन्द्र, वाम कोण, दक्षिण कोण आ ऊँच मञ्च-खण्डमे बाँटल जा सकैत अछि। केन्द्रीय गोल स्थान सरोवर अथवा सभामण्डप बनत; किनारक दू कोण द्वारका आ रत्नपुरक वार्तास्थल; ऊँच भाग देवसभा अथवा राजसिंहासनक चिह्न। धातक चौखटा, पुष्पमाला, वस्त्रपट्ट, लघु वाजासन आ दीप—एतबे उपकरणसँ बहुस्थानीय कथावस्तु चलि सकैत अछि। एहि न्यूनताकेँ 'गरीब सजावट' नहि, मूल कोण-विधानसँ प्रेरित सौन्दर्य-निर्णय बूझबाक चाही।

नान्दी आरम्भमे संगीतकार आ कलाकार सभ एक संग उपस्थित होथि। सूत्रधार-नटी दर्शकक सोझाँ भूमिका बाँटथि, फेर वेशग्रहणक छोट दृश्य-परिवर्तन होअय। एहि क्रममे मंच स्वयं उत्सव होइत देखाइत अछि। नाटकक भीतर नाटकक समय मुखौटा दल अपन पहिल पात्र-स्थितिसँ बाहर अभिनयक दोसर स्तर बनाबय। देवराजक सभामे दर्शक बनल अभिनेता मंचपर बैसथि; वास्तविक दर्शक हुनका अभिनय देखथि। एही दृश्य सँ अन्तर्नाटकक नाटकीय विडम्बना सबसँ स्पष्ट बनत।

२१.२ अभिनयक चारि अलग लय

पहिल लय 'आवाहन'क—औपचारिक, मन्द आ समूहप्रधान। दोसर 'पूर्वराग'क—सूक्ष्म दृष्टि, लघु विराम, मधुर गति आ एकल गायन। तेसर 'छद्मकला'क—चंचल, प्रकट रूपान्तरण, नट-दलक उत्साह आ रंगभ्रम। चारिम 'संघर्ष-संहार'क—तीव्र देहगत आवर्तन, समवेत ध्वनि आ अन्तमे शान्त गति। एहि भेद बिना तीन अङ्कक भार-यात्रा एकहि स्तरक दीर्घ संगीतमय पाठ बनि जायत।

हंसीक अभिनय जँ केवल बान-स्वभाव अथवा मसखरा बनाओल जाय तँ ओकर राजनीतिक बुद्धिमत्ता खोआ जायत। ओ अपन वाणी सँ वाजा, वाजकुमारी आ गुप्तचरक बीच प्रवेश करैत अछि। ओकर गति हल्लुक, मुखाभिनय सतर्क, आ भावपरिवर्तन तीक्ष्ण होअय। प्रभावतीक गीतक मध्य देहस्थ विराम ओकर अपन इच्छा आ भयक संकेत बनय; वज्रनाभक आदेशमे वैभव आ अस्थिरता एकसाथ देखाओल जाय।

२१.३ संगीतक व्यवहार

मूल गीतक धुन उपलब्ध नहि भेलाक कारण आधुनिक संगीतकार रागनामक सम्मान करैत नव स्वररचना करथि आ कार्यक्रम-पुस्तिकामे साफ लिखथि जे ई पुनर्रचित मंचधुन अछि। गीत-संयोजनमे ध्रुवपद ओ अन्तराक विभाजन दर्शकसुलभ बनाओल जाय। वाद्य संगीत गानकेँ ढाँपय नहि; संवादक पृष्ठभागमे संयत रहय, आ प्रवेश, रूपान्तरण, युद्ध तथा मङ्गलमे स्वतन्त्र रंगसंकेत बनय।

একল গীতক শৃংখলা লম্বা হোএত গেलापर মধ্যমে শৈক্ষক বিনা আশ্লিক ঘটনা চলৈত রহয়। উদাহরণতঃ সবোরবগীতক কান হংসীক পবিভ্রমণ, প্রভারতীক দৃষ্টি, জনক প্রতীকাত্মক তবংগ আ সখীক অসমঞ্জস দৃশ্যগত পবিবর্তন উৎপন্ন করথি। এহি প্রকাব সংগীত কথাকেঁ ঠাম নহি বোকত, ওকব সময-বিস্তাব কবৈত রহত।

২১.৪ 'বামাযণ নাচ্' : বিশিষ্ট মঁচন-নির্দেশ

অন্তর্নাটক নেন দোসব ছোট বঁগরূত্ব চিহ্নিত কএন জায, জতহ নট-দন অপনে পবিধানক ভীতবসঁ ঋষ্যশৃংগ-বিভাণ্ডক-নোমপাদক রূপ ধাবণ করয। রজ্জনাভ আ ম্নানক দবৱাবী সভ মঁচপব দর্শক বনি রহথি। ঋষ্যশৃংগক ভোনেপন আ রেশ্যাগণক বাজকীয দাযিত্বক অভিনযমে নৈতিক জটিনতা বখন জায; সবনীক্রত উপহাস অথরা স্ত্রীদেহক রস্তকবণ ঠাবন জায। এহি প্রসংগক নাটকীয দ্বন্দ্ব ধোখা, বাজাহিত আ নিষ্কপট তপস্বীক সম্বন্ধমে অছি।

এহি নটদনমে ভূমিকা-পবিবর্তন দর্শকক আঁখিক সোঝাঁ কবাওন জা সকৈত অছি : চাদব ওঢ়িতে ঋষি, অশ্বরস্ত্র ফেবিতে বাজা, নয রঁদনিতে রেশ্যাদনক আগমন। ঞা খুনন বঁগচান নাটকক ভীতব অভিনযসঁ বাজসত্ত্বাকেঁ পবাস্ত কবরাক মূন বিচাব স্পষ্ট কবৈত অছি।

২১.৩ ভ্রমব-প্রবেশ আ গোপনীয প্রেম

প্রস্ফুপমানাক দৃশ্য নেন একটা প্রকাশবৃত্তক ভীতব মানা নটকাওন জায। প্রদ্যুম্নক অভিনেতা দৃশ্যসঁ অন্‌পকান ওমন ভহ সূক্ষ্ম পঙ্খীকপ কঠপ্বতনী অথরা প্রতীকাত্মক ভ্রমব-গতিক মাধ্যমসঁ মানা ধবি পহুঁচয। হংসীক সংকেতপব অভিনেতা ধীবে পুনঃ দৃশ্য-দেহ গ্রহণ কবয। ওহি ক্ষণ সংগীত রঁমত হল্বক হোঅয—চমক্কোবক রাঁদ রাস্তরিক প্রেমী-পাত্রক সংকোচ অন্বভর হোএরাঁক চাহী।

মূন কথামে গুপ্ত মিনন সফন হোএত অছি। আধুনিক অভিনযমে নাযিকাক সহমতি আ অপন ওচ্ছা স্পষ্ট দেখাওন জায; তাহিসঁ কথা-ক্রম নহি রঁদনত, রবন্ মূন সংরাদমে উপস্থিত নাযিকাক চযন নিখবত। নিষিদ্ধ স্থনমে প্রবেশক জোখিম রহয, মুদা প্রেমক দৃশ্য ভয অথরা জবঁবদস্তীমে পবিবর্তিত নহি হোঅয।

২১.৬ যুদ্ধ, বাজাভিষেক আ শান্তি

রজ্জনাভ-রধক দৃশ্য প্রতীকাত্মক সমরেত চাননসঁ প্রস্তুত কএন জায। ঘেবারন্দী, রাহুক গতি আ সমূহক দিশা-রঁদনার সংঘর্ষক রূপ রঁনেনিহাব মুখা উপকবণ হোঅয। মৃত্যু পশ্চাত ক্ষণিক মৌন জরুবী অছি, জাহিসঁ বিজয কেরন শৌব নহি রঁনয। বাজাভিষেকমে সিংহাসনক উঁচাঞা, মুকুট অথরা পঙ্খাভিষেকক চিহ্ন পর্যাপ্ত হোযত।

অন্তিম শিরনাম, দেরী-স্তুতি আ ভবতরাকাক সময পহিন আরাহনমে উপস্থিত সম্পূর্ণ কনাকাব পুনঃ এক বঁগরূত্ব রঁনাথি। এহি রাপসীসঁ তীন অঙ্কক যাত্রা প্রাবম্ভক সাম্প্রদাযিক বীতিক সংগ জুড়ত। দর্শককেঁ ঞা অন্বভর ভেটৈত জে জে প্রেম, ছন, যুদ্ধ আ সত্তা পবিবর্তন দেখন গেন, ও সবঁ নাট্য-সম্প্রদাযক অন্তিম কন্যাণ-কামনামে সমেটন গেন।

২২. পাঠ-সাঙ্খ্যক অনুক্রমিত সূচী

ঞা সূচী সম্পাদকীয সাঙ্খ্য আ তীনূ অঙ্কক প্রমুখ ঘটনাকেঁ বিষয তথা কথাক্রমক অনুসাব সংগঠিত কবৈত অছি। পহিনে প্রকাশন আ সম্পাদনক প্রমাণ, তকব রাঁদ নান্দীসঁ মঙ্গনান্ত ধবি তীনূ অভিনয-দিরসক নাট্যপ্রসংগ ক্রমশঃ দেন গেন অছি।

প্রমাণ ১ : ২৭ সিতম্বব ১৯৭২ক স্বনীতিকুমাব চটর্জীক পত্র; বিদুত-প্রোস্যোহনক দস্তাবেজ।

প্রমাণ ২ : শীর্ষপৃষ্ঠ, সম্পাদক-পবিচয, প্রথম সংস্কবণ ১৯৭২, পুনর্মুদ্রণ ২০১৩ আ পুনর্মুদ্রণক রওরা।

প্রমাণ ২ : সম্পাদকীয় ভূমিকামে পাণ্ডুলিপি, রচনাকাল, লেখকত্বক প্রমাণ আ সম্পাদকক ব্যাজ শংকা।

প্রমাণ ৪ : সম্পাদকীয় ভূমিকামে তীন অঙ্কক কথাসাব।

প্রমাণ ৩ : সম্পাদকীয় ভূমিকামে ৭৩ গীতক গণনা, বংগমংচ, বাগনাম আ কাব্যপ্রধানতাক আকলন।

প্রমাণ ৬ : সম্পাদকীয় ভূমিকামে পাঠ-সম্পাদনক রূপান্তবণ আ অক্ষব-নির্ণযক নীতি।

প্রমাণ ৭ : নান্দী, সূত্রধাব-নটী, বাজরর্ণনা আ নাটকক উদ্‌ঘোষণা।

প্রমাণ ৮ : রঞ্জপক্ষ, ভন্দ্ব, হংস-হংসী, রজ্রনাভক পবিরাব আ সবোরব।

প্রমাণ ৯ : দোসব দিনক আবম্ভ, প্রভারতীক হংসিসঁ ভেঁট আ পূর্রবাগ।

প্রমাণ ১০ : নটদনক আহ্বান, বাজকীয অভিযানক তৈযাবী।

প্রমাণ ১১ : ‘বামাযণ নাচ’ আ ঋষ্যশৃংগ-অন্তর্নাটক।

প্রমাণ ১২ : ভ্রমব-রূপ, প্বষ্পমালা, প্রভারতী–প্রদ্যুম্ন মিলন আ দ্বিতীয অঙ্কান্ত।

প্রমাণ ১৩ : তৃতীয দিন, সখী-সংরাদ, চন্দ্বারতী-গুণরতীক রিরাহ-প্রসংগ।

প্রমাণ ১৪ : কশ্যপ-প্রসংগ, উপরন, বাজদবরাঁব আ তনারক রিস্তাব।

প্রমাণ ১৩ : বহস্যোদ্‌ঘাটন, যুদ্ধ, রজ্রনাভ-রধ আ বাজাভিষেক।

প্রমাণ ১৬ : দ্বাবকা রাপসী, শিরনাম, দেরী-স্তুতি, ভবতরাক্য আ অন্তলেখ।

প্রমাণ ১৭ : গীত-পঞ্জী আ শ্লোক-পঞ্জী।

প্রমাণ ১৮ : সম্পাদক দ্বাবা প্রযুক্ত সহাযক-গ্রন্থ-সূচী।

২৩. শেষ শোধপ্রশ্ন আ ভাবী সম্পাদনক কার্যসূচী

‘প্রভারতীহবণ’ পব গহন শোধক অগিলা চবণমে পহিল কাম বাঙ্গবিয অভিলেখালযক উপলব্ধ মূল প্রতিক পহিচান, লব সূচীক্রমক জাঁচ, সুবক্ষা-ব্যবস্থা আ উচগুণরত্তাক ছবিপ্রাপ্তি হোএবাঁক চাহী। লেখনাথ মিশ্রক ১৯৭২ক পাণ্ডুলিপি-নির্দেশী ঐতিহাসক মহত্ত্রপূর্ণ সংকেত অছি; রর্তমান সংগ্রহালযীয সূচী অথরা প্রত্যক্ষ অভিলেখ-পবীক্ষা রিনা রর্তমান স্থানক পূর্ণ নিশ্চিত দারা নহি কবরাঁক চাহী।

দোসব কাজ পাণ্ডুলিপিক অক্ষবশঃ প্রতিলিপি, ১৯৭২ক পাঠ আ ২০১৩ক প্বনর্মুদ্রণক সঁগ-সঁগ মিলান থিক। জতহ ‘ব/ন’ আ ‘র্র/র’ক প্রশ্ন অছি, ওতহ প্রত্যেক পাঠনির্ণযক কাবণ লিখল জায। গীতক শীর্ষরিভাগ, রিবাম-চিহ্ন, লেরাবী বংগনির্দেশ আ সংস্কৃত শ্লোকক সম্পাদকীয পবিশোধন পাদটিপ্পণীমে অঙ্কিত হো। কিছু ভিন্নতা কেরল লিপ্যন্তবণক, কিছু অর্থ-পবিরর্তনকাবী ভহ সকৈত অছি।

তেসব কাজ গীতক সংগীতসূচী থিক। প্রত্যেক গীত লেল পংক্তিক আবম্ভ, পাত্র, বাগনাম, ধ্রুরপদ, প্রকণ্ঠ ভার, কথাগত ভূমিকা আ রর্তমান উপলব্ধ ধুনক স্থিতি লিখল জায। সংগীতরিদ্, প্বরালিপিরিদ্ আ মৈথিলী সাহিত্যরিদ্ এক সংগ কার্য কবথি; কোনো আধুনিক প্রস্তুতি কেঁ ঐতিহাসিক স্বৰমালা কহবাঁক পূর্রে দস্তারেজী প্রমাণ চাহী।

চাবিম কাজ ১৬৩৬ ঈ০ক বচনা আ মল্লদবরাঁবক বাজনীতিক অরস্থাক বীচ তললাত্মক ঐতিহাসক অছি। বাজরর্ণনা, পাত্র-পবিচয, বাজকীয মহোৎসর আ বাজাভিষেকক প্রতীককেঁ সমকালীন অভিলেখক সংগ জোড়ল জা সকৈত অছি; মুদা মিথকীয পাত্রকেঁ সমকালীন বাজা অথরা প্রতিদ্বন্দ্বীক এক-সে-এক রূপক রঁলরৈত তথ্যক অতিক্রমণ নহি হোএবাঁক চাহী।

पाँचम काज अभिनय-आतिहासक अछि। 'प्रथम कोलें'/'द्वितीय कोलें', नर्तनक रूपान्तरण, रंगमञ्चीय अंक, गीतक रूप आ मंचक सम्भावित खाली स्थानक अध्ययन प्रवान नाट्यशिल्पक रंगमत महत्त्वपूर्ण प्रश्न खोलैत अछि। कोन दाराक समर्थन मूल पाठ करैत अछि, आ कोन दाराक लेल अलग प्रदर्शन-साक्ष्य चाही—ई भेद भावी शोधमे रॉबस्टाव लिखल जाय।

छठम काज तननात्मक नाट्यपाठक अछि। जगत्प्रकाशक अन्य नाटक, जगज्ज्योतिमल्लक नाट्यपरम्परा, मैथिली कीर्तनिया बन्ध, नेपालभाषाक नाटक आ संस्कृत पौराणिक रूपकक बीच प्रस्तारना, अंक, प्रवेशगीत, भणिता, गीत-राग आ भवतराकाक तननात्मक सावली बनल चाही। एकर लक्ष्य प्रभावक दिशाकेँ पहिनेसँ तय करब नहि, वास्तविक पाठसाक्ष्यसँ प्रभाव, समअस्तित्व आ भिन्नताक परीक्षण करब थिक।

सातम काज नाट्यरूपक नारी-जीवनक पुनर्पठनक अछि। पितृसत्ता, स्त्रीक इच्छा, सखीक भाषा, गोपनीय विवाह आ वाजसत्ताक अन्तर्गत लैंगिक स्थान पर शोध आवश्यक अछि। ई शोध आधुनिक प्रश्न उठाओत, मुदा मूल पात्रक ऐतिहासिक स्थितिक प्रति न्याय करबाक चाही। जे बात मूल पाठमे नहि, ओकरा पाठक कथन नहि बनाओल जाय।

२४. समाहारात्मक निर्णय

'प्रभावतीहरण'क मूल शक्ति ओकर संगीतात्मक सौन्दर्य आ कथानकात्मक कौशलक मिश्रणमे अछि। हंस-हंसीक चतुर मध्यस्थता, निषिद्ध अन्तःपुरमे भ्रमरक प्रवेश, शक्रदवरावमे नर्तनक रामायण-अभिनय, रंगम-दिरसीय भ्रम आ अन्तिम भक्ति-संहार—ई सभ रचनाकेँ केवल पौराणिक कथाक पुनर्कथनसँ अलग करैत अछि। एहि अर्थमे ई पाठ मैथिलीक गीत-नाट्य परम्पराक एकटा ऐतिहासिक प्रयोगशाला थिक।

नाटककेँ आधुनिक संवादप्रधान वंगमंचक मानकपर 'कथाक गति धीमी' कहि नकारब गलत अछि। ओतबे गलत ई होयत जे आतिहासक नामपर ओकरा सभ आलोचनासँ मुक्त मानल जाय। पात्र-परिचयक विस्तार, संवादक सूत्रबद्धता, स्त्रीक विवाहकेन्द्रित नियति, युद्धक नैतिक सरलता आ पराजित पक्षक अल्प व्याख्या—ई सभ वास्तविक सीमा अछि। कारात्मक सफलताक संग ई सीमासभकेँ स्वीकार करबैत समीक्षा अधिक विश्वसनीय बनैत अछि।

लेखनाथ मिश्रक सम्पादनक बड़ योगदान ई अछि जे नेवारी पाण्डुलिपि-अभिलेखक एकटा प्राचीन मैथिली नाटक आधुनिक पाठक लेल उपलब्ध भेल। हुनक भूमिका वंगमंच, गीत, राग, वचनाकाल आ पाठप्रविधिक आधार निर्मित करैत अछि। संगहि हुनक स्वयं व्यक्त शंका आ स्वीकारल सम्पादकीय हस्तक्षेप भावी आलोचनात्मक संस्करणक कार्यदिशा बतबैत अछि। विद्वत-सम्मानक अर्थ हुनक निष्कर्षकेँ अचूक मानब नहि; हुनक प्रस्तुत प्रमाणसँ आगाँ तर्कसंगत अनुसन्धान करब थिक।

आधुनिक मंचनक दृष्टिसँ नाटकक सबसँ जरूरी शिक्षा ई अछि जे गीत आ अभिनय एक-दोसरक प्रतिद्वन्द्वी नहि। गीतक भीतर देहगत घटना चलैत अछि, अभिनयक भीतर पंक्तिक भाव पसरैत अछि, आ दृश्य परिवर्तनक भीतर संगीत कथा याद राखैत अछि। यदि वंगदल एहि परस्परता केँ बुझि मूल पाठक महत्त्वपूर्ण दृश्यस्थान बचबैत प्रस्तुति तैयार करय तँ 'प्रभावतीहरण' समकालीन दर्शक लेल ऐतिहासिक अवशेष नहि, जीवित वंगानुभव बनि सकैत अछि।

अन्तिम साहित्यिक निर्णय एहि रूपमे राखल जा सकैत अछि : नाटकक उत्कर्ष प्रेमगीतक मृदुता मात्र नहि, प्रेमकेँ सम्भव बनौनिहार अभिनयक शक्ति थिक; एकर अन्तर्द्वन्द्व स्वतन्त्र इच्छाकेँ वाजकीय-दैवी नियतिसँ जोड़बाक तनाव थिक; आ एकर ऐतिहासिक महत्त्व मैथिली भाषाक मध्यकालीन व्यापक वंगजीवनक ठोस पाठ-साक्ष्य

होयबँ थिक। 'प्रभावतीहरण'केँ पढ़बँ अर्थात एकहि समय करितो स्वनबँ, अभिनय देखबँ, सङ्ग बूझबँ आ पाण्डुलिपिक इतिहाससँ प्रश्न करबँ।

खण्ड–द्वश : मूल गीत, संवाद आ दृश्यक सहावे सूक्ष्म समालोचना

२७. मूलपाठक समीप-पठन आ आलोचनाक पाठविधि

पहिल खण्डमे नाटकक इतिहास, कथाविन्यास, पात्र, संगीत आ रंगयोजनाक समग्र विवेचन भेल। आब एहि दोसर खण्डमे नान्दीसँ भरतवाक्य धरि गीत, संवाद आ दृश्यसभक क्रमिक समीप-पठन प्रस्तुत अछि। आधार ड० लेखनाथ मिश्र द्वारा सम्पादित १९७२ ई०क मुद्रित पाठ तथा ओकर २०१३ ई०क पुनर्मुद्रण अछि। मूल नेवारी-लिपि पाण्डुलिपिक प्रत्यक्ष परीक्षण एहि अध्ययनमे नहि भेल अछि। तेँ मुद्रित पाठक शब्दरूप आ मूल पाण्डुलिपिक सम्भावित पाठान्तरकेँ एक वस्तु नहि मानल जाय। जतए पाठ-सन्देह अछि, ओतए स्वतन्त्र पाण्डुलिपि-साक्ष्य बिना मनमाना संशोधन नहि कएल जाय।

समीप-पठनमे गीतक पद-विभाग, रागचिह्न, ताल-नाम, ध्रुव-संकेत, अर्थविभाग, मंचनिर्देश आ सम्पादकीय टिप्पणीकेँ नाट्य-अर्थक अभिन्न अंश मानल गेल अछि। गीतक अर्थ ओकर पूर्ववर्ती आ परवर्ती संवाद, पात्र-प्रवेश तथा मंचगतिसँ मिलाकए स्पष्ट होइत अछि। गीत-पञ्जी आ श्लोक-पञ्जी सेहो एहि पाठ-अध्ययनमे उपयोगी अछि। उद्धृत पदक व्याख्या सम्पूर्ण गीतक प्रतिस्थापन नहि, विशिष्ट प्रसंगक आलोचनात्मक विवेचन अछि।

एहि विवेचनमे उद्धरणकेँ नाटकक सम्बन्धित अंश आ दृश्यक संग पढ़ल गेल अछि। गीतक गेय-लय बूझबाक लेल ओकर ठीक पहिलुक आ बादक रङ्गसंवाद, परिवेश, पात्रप्रवेश आ ध्रुव-संकेतकेँ सेहो विचारमे राखल गेल अछि। एहि कारण प्रत्येक व्याख्या एकटा स्पष्ट दृश्य-समूहसँ सम्बद्ध अछि।

एहि खण्डमे कतिपय छोट गीत-पंक्ति आ संवाद मूल मुद्रित शब्दरूपक निकट राखल गेल अछि। सन्दिग्ध पदक अनुमानित संशोधित रूप देबाक स्थानपर ओकर पाठसमस्या विवेचनक विषय बनाओल गेल अछि। प्रवाह मैथिली वर्तनीकेँ आधुनिक मानकीकरणक नामपर बदलनासँ गीतक ऐतिहासिक लय आ नाट्य-अर्थ दुनू प्रभावित भए सकैत अछि। मौखिक गानक परम्परा आ सम्पादित मुद्रित पाठक सम्बन्ध सेहो एतए विचारणीय अछि।

२८. नान्दी आ नाट्यारम्भ : देवता, कलाकार आ दर्शकक सम्बन्ध

मूल नान्दीगीत

ॐ नमः श्रीनटेश्वराय ।

नान्दी गीतं ॥ गौ ॥

प्रथमहि स्वमरओ गरु गणेश ।

देल्ह अभय वर हरथ कलेश ॥

कर तिरसूल डमरु मणि हार ।

प्रेम धवलिअ शिर धरषस्थि दाव ॥

नंदि भस्मि सर्ग्ग निवत विहार ।

ओढ़ि ज्ञासव, स्वन्दव वाघ छाल ॥

चाँदि तिलक जटा निवमल गङ्ग ।

त्रिभुवन ठाकुर हृषण भजङ्ग ॥

तोहहि तोहोमोन मोर मने भार ।

जगत प्रकाश हुप कौतके गार ॥

नान्दीक नाट्कीय प्रयोजन

गणेश-वन्दनाक बाद शिवक डमरू, त्रिशूल, नन्दी-भृङ्गी, जटा आ गङ्गाक स्मरण होइत अछि। अंतिम भणितामे कवि-वाजक नाम आबि देववन्दना आ दरबारी प्रस्तुति बीच सम्बन्ध बनबैत अछि।

नाटकक आरम्भमे गणेश-वन्दना, नटेश्वरक आराहन आ संस्कृत श्लोकक संग सूत्रधारक प्रवेश-विधान देखाइत अछि। एहि क्रमक कार्यात्मक अर्थ केवल देवताक कृपा माँगब नहि; वंगमंच अपन कार्यक आरम्भ देवता, राजा आ दर्शकक त्रिकोण भीतर करैत अछि। सूत्रधारक 'प्रथमहि सूत्रधार परवेश' सन आरम्भिक कथन वंगमंचक आत्मपरिचय थिक। पात्र अपन 'कथा-लोक'मे अनायास उत्पन्न नहि होइत; ओ प्रदर्शनक अनुशासनक संग प्रवेश करैत अछि।

नान्दीमे धार्मिक आराहन कएला बाद राजवर्णनक दिशा मे जएब राजनीतिक रूपसँ सेहो अर्थपूर्ण अछि। देवताक मांगलिक संरक्षणक बाद राजाक सार्वजनिक वैधता प्रस्तुत होइत अछि। दर्शकक सम्मुख राजकीय प्रशस्ति आ पौराणिक कथा परस्पर जोड़ल जाइत अछि। एहि मंचीय क्रियाकेँ आधुनिक प्रचारक संकीर्ण परिभाषा मात्रमे बान्हब उचित नहि; राजकीय आश्रय आ धार्मिक अनुष्ठान मध्यकालीन सार्वजनिक कलाक उत्पादक व्यवस्था छल। मुदा आलोचनात्मक प्रश्न बहुत जे कविताक प्रशस्ति कतेक हलपर सत्ता द्वारा नियन्त्रित दृष्टिकोण बनि जाइत अछि।

नान्दीक किछु पंक्तिमे प्राचीन ध्वनिरूप आ मुद्रित वर्तनी आधुनिक रूपसँ भिन्न अछि। नान्दीक वाग-संकेत आ 'श्लोक' कहि संस्कृत पदकेँ पृथक् चिह्नित करब अभिनय-क्रम पढ़बाक महत्त्वपूर्ण आधार अछि।

वंगमंचीय स्वभाव : मुख्य पात्रसभक प्रवेशसँ पूर्व सूत्रधार-नटीकेँ दर्शक-समक्ष प्रकाशमण्डलमे राखि नान्दी गाबल जाय। गीतक बीच रूकि देव-प्रतिमा अथवा राज-प्रतिमाक यथार्थवादी चित्र बनएबाक अनिवार्यता नहि। कलाकारक सामूहिक कण्ठ, तान आ प्रवेशक साधारण संकेत मूल पाठक प्रदर्शनशीलता अधिक स्पष्ट करबैत अछि। ई मंचीय पुनर्रचनाक प्रस्ताव अछि, १६७६ ई०क प्रामाणिक निर्देशन नहि।

२७. प्रस्तावना सँ राजप्रशस्ति धरि : भाषा आ राजधर्मक स्थापत्य

प्रस्तावनाक आरम्भिक प्रसंगमे संस्कृत सूत्रात्मक वर्णनक बाद मैथिली गीतक लड़ी आ सूत्रधार-नटीक संक्षिप्त वार्ता अछि। गीतक मात्रा आ संवादक छोट आकार पढ़ितेँ प्रकट होइत अछि जे नाटक 'रंगमंच' आ 'प्रदर्शन' केँ अलग-अलग काम सौंपैत अछि। संस्कृत राजवर्णन उद्घोषक रूपमे बहैत अछि; मैथिली पंक्ति राजाक प्रताप, लोकहित आ सार्वजनिक सौन्दर्यक लय बनबैत अछि। एहि युग्मक परिणामस्वरूप भाषाक पदानुक्रम एकरेखीय नहि बनैत : औपचारिक छन्द संस्कृतमे, पर नाटकाक श्रवा-जीवन मैथिलीमे।

एहि भागमे 'प्रथम कोणे', 'द्वितीय कोणे' आ 'प्रवेश'क क्रमिक प्रयोगक आरम्भ देखब महत्त्वपूर्ण अछि। अलग कोनकेँ अलग दृश्य-स्थान माननासँ अभिनेताक स्थान-संकेत ही विस्तृत स्थापत्यक स्थान लेत अछि। राजदरबारक समृद्धि भौतिक सजावटक बाहुल्यतासँ नहि, अभिनेताक मुद्रा आ गीतक वाचिक स्थापत्यसँ बनि सकैत अछि। आधुनिक सजावटी विशाल वंगमंचक तुलना मे ई न्यून-उपकरणक सिद्धान्त अधिक रूचिन अछि।

सम्पादकक पहिल संस्करणक भूमिका लेखकनु, पाण्डुलिपि आ मंचक सम्बन्धमे सम्भावना उठबैत अछि; मुदा मुद्रित प्रस्तावनाक कालाक भाषा ककर हाथक अछि से केवल भणितासँ निश्चित नहि होइत। तेँ बाजप्रशस्तिक समीक्षा ग्रतिक विचारधाराक चर्चा थिक, एकर करिक मानसिक अवस्थाक निर्विवाद निदान नहि। एहि स्तरपर इतिहास-लेखनकेँ प्रमाणक अनुशासन आवश्यक अछि।

२८. हंस-हंसीक आरम्भिक उपस्थिति : दूतक अभिनय आ कथाक नियन्त्रण

पहिल अङ्कक उत्तरार्धमे इन्द्र, हंस-हंसी, ग्रञ्जपञ्च आ रत्नाभक दबरावक संवाद परस्पर जुड़ैत अछि। दैवी प्रसङ्गमे शस्त्र पहिने नहि चलैत; चातुर्यपूर्ण संवाद, आगमन-जारन आ प्रदर्शनक आमन्त्रण पहिने चलैत अछि। 'चन्द्र', 'कन्म', 'प्ररेश' सन नघु उक्ति कथा के रास्तविक रूपमे चलबैत अछि; ओ सभ नायकक अन्तर्द्वन्दक विस्तृत रओवा नहि, मंचीय प्रक्रिया-निर्देशक सन्धि थिक।

हंसीक वंगकार्यक्षमता तीन तहपर देखल जा सकैत अछि : ओ देवताक संदेश परैत अछि, दैहबाजक दबरार धवि पहुँचैत अछि, आ आगामी प्रेमक गोपनीय मार्ग वनबैत अछि। दूतिका केवल परिचविका नहि, अनिश्चित स्थानसभक बीच गमनशील सत्ता थिक। एहि कारण ओकर पक्षीरूप प्राग्रतिक रूपक होइतहुँ सामाजिक-राजनीतिक अर्थ ग्रहण करैत अछि। अन्तःपुरक द्वार जाहि मरती लेल वन्द अछि, ओहि द्वार पर हंसीक राणी संधान करैत अछि।

हंस-हंसीक स्त्री-पुरुष युग्म नाटकक कारायात्मक आरम्भमे अद्भुत रसक संकेत अछि। पौघ समूहक कथा भीतर दूटा नघु पक्षी कथानकक दिशा निश्चय करैत छथि। नाट्यशास्त्रीय दृष्टिसँ ई 'अन्य-पात्र द्वारा नियन्त्रित नायक-गति'क उदाहरण मानल जा सकैत अछि। आधुनिक प्रस्तुति मे हंसीकेँ अत्यधिक हास्यमय कए देलासँ ओकर वणनीतिक बुद्धि आ दृश्यसम्बन्ध नष्ट होयत।

२९. दोसर अङ्कक प्रभातगीत : समयक नाट्यागत रूपान्तरण

दोसर अभिनय-दिवसक आरम्भिक संवाद आ प्रभातगीत

॥ अथ द्वितीय दिवसे ॥

ग्रञ्ज—हे रुक्मिणी, सत्यभामा ! क्षणेक विश्राम करु ।

रुक्मिणी—सत्यभामा ! प्ररश्य ।

रुक्मिणी सत्यभामा—नाथ ! आज्ञा करु ।

(वाम तवि मा)

विभास ॥ प्र ॥

प्रणरम्य स्वन्दवि उगन वरि ॥ ध्रु० ॥

चकक चकिक का मन, दूर गेल शोक ॥

भेल प्रभात न प्रायवन स्वत लोक ॥

ग्रञ्ज—हे प्रिये ! प्रातःकाल भेल, प्रद्युम्न, गद, शाम्ब लोक नहि आयल कि ?

रुक्मिणी सत्यभामा—अयलप्राय ॥

दोसर अङ्कक आरम्भमे प्रभातक गीत अछि; वरि-उदयक संकेत एहि दृश्यकेँ उजास दैत अछि। एहि क्षण कालयात्रा दीर्घ दृश्य-परिवर्तनसँ नहि, गीतक आराजसँ निर्मित होइत अछि। चकवा-चकवीक प्रसंग, रात्रि-समापन

आ प्रिय-वियोगक संकेत दिनक आरम्भकेँ प्रेमक अपेक्षासँ जोड़ैत अछि। तेँ 'प्रभात' केवल कालसूचना नहि, वात्रिक प्रेमहीनताक विरुद्ध भावक भूमिका थिक।

कलात्मक संरचनामे ई गीत पहिल अंशक देवकीय वर्णनीतिसँ दोसर अंशक मनोवैज्ञानिक निकटता धरि सेतु बनैत अछि। एकरा काठि दैताच कथाक क्रम तथातः चलि सकैत अछि, मुदा समयक अनुभव, पक्षीविम्ब आ आगामी सरोवर-वार्ताक प्रतीकात्मक तैयारी कमजोर होएत। एहि भावक खोज बिना गीतकेँ 'अवर्थक नहि' मानब अनुचित अछि।

ई पद आधुनिक शास्त्रीय रागक मानक आरोह-अवरोहसँ सूतः पठन नहि जा सकैत। रागनाम ऐतिहासक चिह्न थिक; धुनक पुनर्सृजन आज्ञक संगीतकारक कार्य थिक। मंचपर दोसर अंश श्वक हेबाक समय रात्रिक उजास, पक्षीक तानक संकेत आ कोमल गतिसँ गीतक कालपरिवर्तन रात्र कएल जा सकैत अछि। गीतसँ पूर्वक आ अनन्तरक संवाद सेहो कथाक नव अभिनयक भावभूमि तैयार करैत अछि।

३०. सरोवर पर प्रभावती आ हंसी : प्रश्नसँ इच्छाक रचना

प्रभावती आ हंसीक भेंट : मूल संवाद आ गीत

प्रभा—हे हंसी ! एहात्र अपूर्व देखे छिय, के थिक ?

हंसी—हे कन्या ! हमे हंसी सुक्ष्मलोक सत्रे आयल छि, एहाय के थिक, ककर पुत्री ?

प्रभा—हे हंसी ! हमे रज्रनाभ दैत्यक पुत्री प्रभावती ।

हंसी—हे प्रभावती ! हमर रचन सुन ।

प्रभा—भल, कह ।

गौड़ी ॥ सावन्त ॥ प्र ॥

सुन बामा किछु कहिनी मोर,

न होय पति बिनु रति ॥ ध्रु० ॥

जुरति रयस पिया नहि भेल तोर ॥

हंसी—हे प्रभावती ! ई तोहर रूप, रयस, स्वामि बिनु निरर्थक ।

प्रभा—हंसी ! सुन ।

हंसी—प्रभावती ! कह ।

संवादक भावगत संक्रमण

परिचयक आरम्भिक प्रश्नसँ विवाह-विषयक परामर्श धरि पहुँचल ई क्रम प्रभावतीक इच्छा-विकासक आधार बनैत अछि। हंसी अपन परिचय देनाक बाद नायिकाक जीवनक अभावक प्रसंग उठबैत अछि; उत्तरक प्रतीक्षामे संवाद आगाँ बढ़ैत अछि।

प्रभावती आ हंसीक सरोवर-संवाद नायिकाक सुप्त चिन्ताक मुख्य आधार अछि। एहि भेंटमे प्रभावती प्रश्न पूछैत छथि, हंसी अपन दूतत्वक परिचय दैत अछि, आ उपयुक्त वरक चर्चा नायकक कथा खोलैत अछि। एहि संवादक एकटा स्पष्ट वाक्य 'हे हंसी !' सम्बोधनसँ आरम्भ होइत अछि। एतह स्त्री-पात्रक भीतर इच्छा सुयमेव चमत्कोर बनि नहि गिरैत; सखी-संवाद, समाचार आ परिवारक विरोधक बोधसँ अपन रूप ग्रहण करैत अछि।

সবোৱব-সঁৱাদক ৱিবহপূর্ণ ৱিস্তৃত গীত-পদমে প্রভারতী প্রিয-দর্শনক আকাঁঙ্ক্ষা, ৱিবহক আশঁকা আ অপন তঙ্কাক পূর্তিক উপায হঁসীসঁ পূছৈত ছথি। পঁক্তি নম্ম্রা হোঅতঙ্কঁ গীত 'ভারক থিবতা' নহি, অন্তঃক্রিযাক অগিনা চবণ উপেন্ন কবৈত অছি। গানক ৱাঁদ হঁসী উপায ৱঁতৱৈত অছি; তেঁ গীতকেঁ সঁৱাদক অতিক্রমণ নহি, সঁৱাদক ভীতবী আৱেগ ৱুঁমৱঁ। ও মনক আগ্রহকেঁ আৱাজ দৈত অছি, জকব ৱাঁদ বণনীতি সক্রিয হোঅত অছি।

প্রেমক নৈতিক প্রশ্ন এতহ উগ্র কপমে উঠৈত অছি : প্রভারতীক নিজ তঙ্কা আ পিতাক শত্রুতা একহি সম্বন্ধ মে ৱিরুদ্ধ হোঅত অছি। মঁচনমে পিতা প্রতি ভয আ প্রিয প্রতি আকর্ষণ দ্বন্দুকেঁ স্থান দেৱাঁক চাহী। নাযিকাকেঁ নিশ্চেষ্ট ভক্তি-মূর্তি ৱা সর্ৱথা আধুনিক স্বেচ্ছাচাবী ব্যক্তি ৱঁনএৱাঁক কোনো আৱশ্যকতা নহি; ঐতিহাসিক পাত্রক সমাজগত সীমা ভীতব ওকব আত্মেনির্ণয খোজৱঁ অধিক কঠিন ম্বদা সচা অভিনয থিক।

ৱিশৈষ পাঠসাৱধানী : সবোৱব-প্রসঁগক গীতমে কিছু প্ৱবান শব্ধকপ আ ম্বদ্রিত ৱর্তনীক ভেদ অছি। আধুনিক ৱর্তনীক আধাবপব অনুমানপূর্ৱক স্ৱধাৱ কবৱাঁক স্থানপব মূল কপ, ছন্দ, ধ্রুৱ আ দৃশ্য-সন্দর্ভকেঁ এক সঁগ পঢ়ৱঁ আৱশ্যক অছি। পাণ্ডুলিপিক সূতন্ত্র প্রমাণ ৱিঁনা এহন কপ ৱঁদনি দেৱঁ পাঠালোচনাক দৃষ্টিসঁ উচিত নহি।

২১. ভদ্র-নৰ্ঠক বামাযণ : নাঠকক ভীতব নাঠকক দ্বিসূব

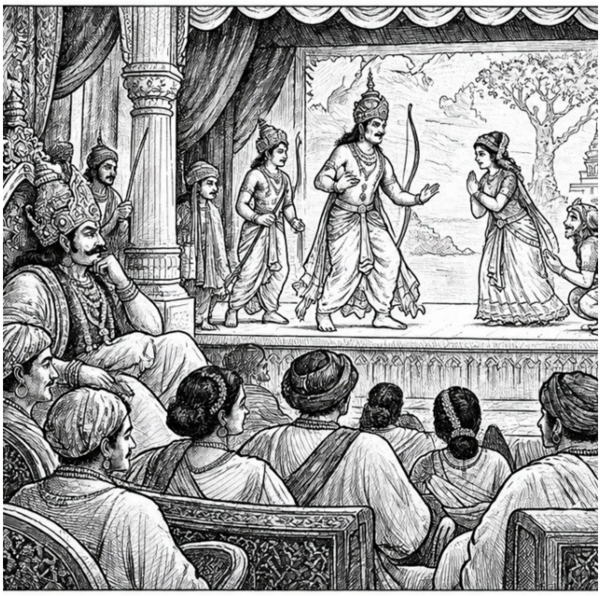

বামাযণ-অন্তর্নাঠক : বাজা, ঋষ্যশৃঁগ আ ৱিভাণ্ডকক সঁৱাদ

বাজা—হে কামকনা ৪ ! তপোৱন গয ৱিভাণ্ডক প্ৱত্রঁ, ঋষ্যশৃঙ্গ, প্রতাবি আন্ন ।

ভিসা—মহাবাজ ! জে আজ্ঞা ।

কাম০—হে কামকেনি, বতিকনা, বতিকেনি ! বাজাক আজ্ঞায হমবা সৱঁহি, ঋষ্যশৃঙ্গ, শৃঁগাব ভাৱে মোহিঁ কয আনৱঁ ।

দূতীয—কামকনা ! ভন কহে ছি চৱ ।

বাজা—হে মঁত্রী ! জাৱঁ ধবি ঋষ্যশৃঙ্গ আৱত তাৱঁ হমবা অন্তঃপ্ৱব ভয বন্ম ।

মঁত্রী—মহাবাজ ! প্ৱৱশ্য ।

ৱিভাণ্ডক—হে প্ৱত্র ঋষ্যশৃঙ্গ ! তোহে এতয তপস্যা কৰু, হমে ৱন গয সমিধ আনয জাঅ ছি ।

ঋষ্যশৃঙ্গ—তাত ! জে আজ্ঞা ।

ঋষ্যশৃঁগক তপোৱনমে অগিনা ৱার্তা

ঋষ্যশৃশ্ঙ—হে তাত ! ছাড় নহি ছাড়ি দ্ববি-দ্ববি শ্রীফন, খপূর্র নযন তবঁগ, সুয মধুব ।

রিভাণ্ডক—হে প্বত্র ! রিশ্বাস জন্ব কবিয, ও সভ মাযারী বাঙ্কস ।

ঋষ্যশৃশ্ঙ—তাত ! জে খাজ্ঞা ।

রিভাণ্ডক—হে প্বত্র ! তোহে তপস্যা কব, হমে মধ্যাহ্ন স্নান কবয তীর্থ জাঞ ছর্ঁ ।

ঋষ্যশৃশ্ঙ—পিতা ! জে খাজ্ঞা ।

কাম০—হে নোকে ! ফন রোঁনি পকরান, তীর্থ জন রোঁনি মধু, দিযৌ ।

দৃতীয—কামকনা ! প্ররশ্থ ।

ভিসা—হে ম্বনিপ্বত্র ! হমব খাশ্রমক ফন মূন খাঙ, তীর্থ জন পীঙ, ঞ নিশ্ব ।

ঋষ্যশৃশ্ঙ—হে তপস্বি নোকে ! ঞ খপূর্র ফন, খপূর্র জন, কতয হোযছ ?

ভিসা—হে ম্বনিপ্বত্র ! হমবা খাশ্রম এহনে নদী রঁহৈছ, গাছ সভ এহন ফনৈছ, রিনম্ব জন্ব কব, চন্ব ।

ঋষ্যশৃশ্ঙ—নোকে ! ভন ।

খন্তর্নাঠকসঁ ম্বখ্য কথাধবি সম্বন্ধ

ঋষ্যশৃংগক খাশ্রমসঁ রাঁহব নিকনরাঁক নিমন্ত্রণ নাঠ্য-ছন খা খাকর্ষণক রিষযকেঁ দৃশ্যকপ দৈত খছি। ম্বখ্য ‘প্রভারতীহবণ’মে সেহো ছদ্মরেশ খা গ্বপ্ত প্ররেশক সাধনসঁ পাত্রক স্থান রঁদনৈত খছি। এহি কাবণ ঋষ্যশৃংগক খভিনয ম্বখ্য প্রেমযোজনাক প্রতিধ্বনি রঁনৈত খছি।

দৈহনগবমে নঠ-মণ্ডনীক প্রসিদ্ধি, প্রস্তুতিক খন্বমতি খা বামাযণ-প্রসংগক খভিনয ক্রমশঃ মহত্ত্বর পরৈত খছি। ঞ সম্পূর্ণ নাঠকক সর্রাধিক খাত্মসচেত নাঠকীয খারিষ্কাব থিক। কথা ভীতব কনাকাব রাস্তরমে খভিনেতা ছথি, ম্বদা তিনকব হুমিকা শত্রুক রিশ্বাস জীতরাঁক যোজনা সেহো খছি। দর্শক জানৈত ছথি জে ও নঠদন গুপ্তপঞ্চক বণনীতিক খশ্ঙ খছি; রজ্রনাভক দবরাঁব প্রদর্শনক মোহমে ওহি দ্বৈতকেঁ নহি পহচানৈত।

‘বামাযণ নাচ’ক প্রদর্শনকেঁ কেরন খরান্তব মনোবঁজন মাননাসঁ কথা-কর্ম বুঁমাঞত নহি। এতহ কনা স্বযং গুঠনীতি খছি। যথার্থ বাজনীতি ভীতব জাসূসীক নেন জে ঘুসপৈঠ চাহী, সে নাঠ্যপ্ররেশ দ্বাবা সম্ভর হোঞত খছি। সামাজিক খধিকাবক দ্বাব নঠদনক কনা খোনৈত খছি; ধাবণাত্মক কপমে ঞ প্রদর্শন-শক্তি বাজাধিকাবকেঁ ছদ্ম কপসঁ পবাস্ত কবৈত খছি।

নাঠকক ভীতব বামাযণ, রাঁহবী কথামে গুপ্তরংশ খা রজ্রনাভক যদ্ধ—দূ পৌবাণিক রিশ্ব একে মঞ্চপব সংঘাত কবৈত খছি। এহি সংগমকেঁ খাধুনিক খর্থমে ‘প্বনর্নেখন’ কহর্ঁ সম্ভর খছি, ম্বদা মূন নেখকক খাশযক একন প্রমাণ কহি দের্ঁ খন্বচিত। বচনামে বামাযণ-খভিনযক ঐতিহাসিক নোকপ্রিযতা খা বাজকীয দর্শকক বসাস্বাদ দ্বনূ উপস্থিত খছি।

মঁচনমে দূ সাঁস্কৃতিক স্তব খনগ দেখাএর্ঁ চাহী। প্রথম রাঁহবী নাঠকক খভিনেতাসভ সামান্য পাত্রকপমে বহথি; খন্তর্নাঠক খাবম্ভ হোতে রেশ, পগচান, তান, খানাপ খথরা মঁচসীমা স্পষ্ঠ রঁদনয। জখন খন্তর্নাঠক সমাপ্ত হো, কনাকাব খপন ভদ্র-নঠ পহচানক উপস্থিতি প্বনঃ প্রাপ্ত কবথি। ঞ খন্তব স্পষ্ঠ ভেনাসঁ বাজাক হুন খা গুপ্তপঞ্চক চাতর্য খধিক দৃশ্যমান হোযত।

३२. প্বষ্পমানা শ্বা ভ্রমব : রুপান্তবণক ছ্বন্দ

ঋষ্যশৃংগক শ্বন্তর্নাঠক সমাপ্ত ভেনাপব কথা প্বনঃ প্রদ্যুম্নক গ্বপ্ত শ্বভিযান দিস ঘ্বৈত শ্বছি। এহি পবিরর্তনে নঠদনক ৰাহবী প্রদর্শনসঁ প্বষ্পমানা শ্বা ভ্রমবক শ্বন্তবঁগ প্ররেশ ধবি ঘঠনাক স্পষ্ঠ ক্রম ৰনৈত শ্বছি।

ভদ্র-নঠক প্রদর্শনক শ্বনন্তব প্রদ্যুম্নক প্ররেশ শ্বা প্রভারতীক নিকঠতা স্থাপিত কবৰাক যোজনা বঁগক চমক্োব ৰনি জাওত শ্বছি। ভ্রমবক রুপ, প্বষ্পমানা, স্ত্রীক দেহপব প্বষ্পক সমীপতা শ্বা শ্বান্তবিক কক্ষক নিষিদ্ধতা একহি দৃশ্য-রিম্বমে গঠৈত শ্বছি। রুপকক সৌন্দর্য কথা সমাপ্ত কবৰাক শ্বনঁকাব নহি; এহি মাধ্যমসঁ শৈবীবপব পহবা দেন গেন সামাজিক দ্বাব পাব কএন জাওত শ্বছি।

ফ্বন প্রেমক পবম্পবাগত উঁদ্দীপন শ্বছি, ম্বদা এতহ ফ্বনক রস্তু-স্থিতি মহত্ত্বরপূর্ণ শ্বছি। প্বষ্পমানাক সহাবে নিষিদ্ধ শ্বন্তঃপ্ববমে পহ্ঁচনিহাব নাযক কেরন প্রেমী নহি, শ্বাকস্মিক পবোক্ষ যাত্রাক নঠ সেহো ছথি। ভ্রমব-রুপক ‘স্বতন্ত্র উঁড়ান’ শ্বা ‘দেহপব নিকঠতা’ক সহজাত দ্বন্দ্র বচৈত শ্বছি। মোহকতা শ্বা গোপনীয জোখিম একহি চিত্তমে সমা জাওত শ্বছি।

কথারস্তুক দৃষ্ঠিসঁ ঙা প্রসঁগ হিঁসক হবণসঁ শ্বধিক ছদ্মপ্ররেশক কহানী থিক। শীর্ষকক ‘হবণ’ শব্দকেঁ পাত্রক সহমতি শ্বা শ্বভিসাবক চবণসভসঁ জোড়ি শ্বানোচনা কবৰাক চাহী। শ্বাধুনিক মঁচনমে একবা স্ত্রীক দেহপব প্বরুষক রিজযক দৃশ্য ৰনএৰাক স্থান পব সখী-দূতিকা শ্বা নাযিকাক দৃষ্ঠিরিন্দু মজবূত কএন জা সকৈত শ্বছি। ম্বদা ঙা সমকানীন দিগ্দর্শকীয শ্বর্থরিস্তাব হোযত, নেখকক নিশ্চিত রিচাব নহি।

মূন নাঠকক ‘কোণ’ক প্বনবাবৃত্তি এহি শ্বদ্ভুত-প্রসঁগমে দৃশ্যগতিক মূন ব্যাকবণ শ্বছি। এক কোনমে সার্রজনিক বাজরিশ্ব, দোসবমে নিজ-সম্পর্ক; ন্থূন মঁচ সজারঠক সহাবে ৰড়ে পবিরেশ শ্বন্তবিত ভহ জাওত শ্বছি। শ্বভিনেতা একহি ঘূমমে বাজসভাসঁ প্বষ্পরাঠিকা, ফেব শ্বন্তঃপ্বব পহ্ঁচা সকৈত ছথি—এহি তবহক বঁগযোজনা মূন সঁকেতক শ্বন্বগামী হোযত।

३३. प्रभावती–प्रद्युम्नक भावसंवाद : भणिताक द्वैत

गुप्त मिलनक समयक संयोग-गीतसभ गीतिकारा आ नाटककक बीच गाढ़ सम्पर्क बनबैत अछि। गीतक प्रथम मुखवता पात्रक निजी आनन्दक नग होअत अछि; मुदा अन्तःपदमे बाजकरिक भणिता अरअम्भारी कपसँ प्रवेश करैत अछि। एतह 'प्रभावतीक भाव' आ 'जगत्प्रकाशीक राचिक छाप' एकके कारावाषामे गुंथल अछि।

आधुनिक संवादप्रधान नाट्यपाठक अपेक्षा एतह विफल होअत अछि, कारण गीत के सीधे पात्रक मनोवैज्ञानिक एकानाप मानिते भणिता वेंमेन नगेत अछि। शास्त्रीय गीतिनाट्यक पाठमे ओकरा दू स्तवपव स्वनबाक चाही : पात्रक वसात्मक प्रसंग आ दवबारी करिक सार्वजनिक कारारिधान। एकवे नाम 'द्विसुव' वखि सकैत छी। एहि द्विसुवमे काराात्मक पंजि दर्शक-श्रोता दिस खुलैत अछि, केरन पात्रक बीच बन्द नहि वहैत।

मंचनमे गायक-अभिनेता जँ प्रत्येक भणिताक शब्दकेँ सामान्य संवाद मानि कहथि तह अटपट आभास होयत। तकव बदना भणिताक वेंना आनाप, प्रकाश अथवा समवेत गायनक हवक परिवर्तनसँ कारिाक 'बाहव देखबँ'क ऋण निर्मित कएन जा सकैत अछि। मुदा मून मुद्रित संकेतक विवोधमे अनारश्यक भंगिमा नहि जोड़बँ; संगीतप्रयोगक निर्णय प्रमाण आ कारासंवाद दूनू पव आधावित होअय।

३४. द्वितीय अङ्कान्तमे चन्द्रवारती आ गुणरती : समवेत अभावक गीत

द्वितीय अंकक अन्तिम गीत आ प्रवेश-संवाद

बँबाड़ी ॥ ए ॥

जायबँ दुःख प्रभावतिक धाम ॥ ध्रु० ॥

अरना जन हमे अरना तोहे,

अरना पति विनु केओ नहि सोहे ॥

(प्रथम कोणे)

चन्द्रवा०—हे गुणरति ! प्रभावती धाम जायबँ ।

गुण०—चन्द्रवारती ! प्रवअ ।

(द्वितीय कोणे)

गुणरती—हे चन्द्रवारती ! ववाय चव ।

चन्द्रवारती—गुणरती ! चव ।

उभे—हे बँहिनि ! हमव प्रणाम ।

प्रभा०—अभिमत स्वामी पावह ।

प्रभा०—हे बँहिनि ! दुःख एतय आउ ।

उभे—बँहिनि ! प्रवअ ।

ञति द्वितीयाङ्कः ।

द्वितीय अङ्कक अन्तमे चन्द्रवारती आ गुणरतीक गीत विशेष विचावणीय अछि। ओहि गीतक स्पष्ट पंजि 'अरना पति विनु केओ नहि सोहे' सामाजिक अपेक्षाक घनव बँतवैत अछि। ञ गीत कथा भीतव मिननक सफनता देखबाक बाँद दोसव स्त्रीसभक अभावक बोंध बँनैत अछि। प्रभावतीक परिपूर्ण मिननकेँ सामूहिक स्वखक स्वतः पर्याप्त मानि नेन गेन नहि; ओहि खुशीक पछिना छायामे अन्य दू सखीक असमर्थित ञच्छा उपस्थित भह जाअत अछि।

'अवना' शब्दकेँ आलोचक तीन स्तरपर देखथि : गीतक रञ्जक आयोजना, विवाह-आश्रित स्त्री-जीवनक सामाजिक छवि, आ स्त्री-पात्रसभक आन्तरिक सहभागी सुर। एहि शब्दक आलोचनाकेँ आधुनिक न्यायबोधसँ काटि पूरा गीत अस्वीकार करबाक अति सरल प्रतिक्रिया होयत। ऊनटि 'अवना'केँ शाश्वत नारी-सह मानि लेनासँ पाठक वैचारिक सीमा अछोप रहि जाएत। सटीक निष्कर्ष ई जे स्त्रीसभक इच्छा उच्चरित अछि, मुदा ओकरा सामाजिक मान्यता पति-सम्बन्धमे कल्पित अछि।

एहि दृश्यकेँ मगनगानक रूपमे मंचन कएल जाए तँ दूनू पात्र अलग आवाज पाबथि। जँ चन्द्रावतीक उच्चारण संयत आ गुणवतीक अधैर्ययुक्त राखल जाय, तँ समान पद भीतर दूटा अलग आकांक्षा स्वनाएत। ई अभिनय नाट्यप्रस्ताव थिक; मूल पाठ एहन निश्चित उच्चारण-भेद नहि रखने अछि।

२७. तेसर अङ्कक प्रश्न : गुप्त प्रेम सँ सार्वजनिक संकट

तेसर अभिनय-दिवसक आरम्भिक संवाद आ सखीक गीत

॥ अथ तृतीय दिवसे ॥

प्रभा०—हे रहिनि ! क्षणेक विश्राम करु ।

उभे—रहिनि ! प्रवर्थ ।

(प्रभावती सोय)

चन्द्रावती—हे गुणवती ! प्रभावती चेष्टा विपरीत भेल, करनो पुरुष प्रवेश भेल ।

गुण०—चन्द्रावती ! भल कहे छि, चल, हमवाम्ह विनती करवँ ।

चन्द्रवा०—प्रवर्थ ।

उभे—हे प्रभावती ! हमर गोचर स्वन्न ।

प्रभा०—चन्द्रावती, गुणवती ! कल्म ।

धविया मन्नान ॥ चो ॥

हमे अभागिनि नारी, तोहे भागमान ॥ ध्रु० ॥

तोहर चरित्र हमे देखर आन रे,

आनस तन्न तोर सोभारे मय जान ॥

ई कनशी भवण कयन कएने,

अधवसे कयन पान ॥

तेसर अंकक नाट्य-संक्रमण

द्वितीय अंकक अन्तिम समरेत अभावक गीतक तवन्तु बाद तेसर अंकमे सखीसभ प्रभावतीक बदनन अवस्था देखैत छथि। एहि क्रममे पहिल्क आकांक्षा आब प्रश्न, संदेह आ गुप्त प्रेमक उद्घाटनक सम्भावनामे परिणत होइत अछि।

तेसर अङ्कक आरम्भमे गुप्त प्रेमक परिणाम सोझाँ आबय लगैत अछि। प्रभावतीक देहभाषा आ व्यवहार देखिकए सखीसभक जिज्ञासा उठैत अछि। संवादक छोट आकारसँ नाटकीय संदेह गाढ़ होइत अछि। गीतक विरहात्मक नम्रता जाहि गति के पहिने थामने छल, तकर विपरीत संक्षिप्त प्रश्न-उत्तर वहस्यक आवेग रढ़ रैत अछि।

तेसर अङ्कमे निज सम्बन्धक परिणाम दरबारक सार्वजनिक समस्या बनि जाइत अछि। प्रभावतीक प्रेम-गोपनीयता आ पिता वज्रनाभक कुलप्रतिष्ठा एकहि भूमिमे टकराइत अछि। एहि परिवर्तनेक तीन धुरी अछि :

सखीक परिचान, बानीक सूचना आ राजक क्रोध। प्रेमक कथा सामाजिकीकरणक संकट बनि जागल अछि, कारण निजी देह-सम्बन्ध पर राजा-परिवार अपन अधिकार मानैत अछि।

प्रेमलतीक सूचनाकेँ केवल 'खलनायिका'क विश्वासघात कहब पाठक जटिलता कम करैत अछि। ओ दरबारक अनुशासन, माता-पिताक अधिकार आ राजसत्ताक सामाजिक प्रतिष्ठाक संवाहिका सेहो छथि। तथापि एहि अधिकारक प्रयोग नायिकाक स्वतन्त्रतापर कतेक असर करैत अछि, ई आलोचना पुछब आवश्यक अछि।

३६. तीन युगलक विन्यास : आकांक्षाक सममिति आ असमानता

तेसर अङ्कक आरम्भिक भागमे प्रभावतीक सखी चन्द्रावती आ गुणवतीक विवाहक प्रस्तार कथाक विस्तार करैत अछि। मुख्य नायक प्रद्युम्नक संग गद आ शाम्बक युग्मरचना कथाकेँ 'एकटा प्रेमक सफलता'सँ 'समूहक कुल-समझौता' दिशामे मोड़ैत अछि। सममितिक ई विन्यास काव्यात्मक अछि : मुख्य प्रेमक प्रतिध्वनि दोसर दू प्रेममे बजैत अछि।

मुदा सममितिक भीतर पात्रसभ असमान अछि। प्रभावतीक पूर्वराग, दूतिका-संवाद आ अभिसार विस्तार पबैत अछि; सखीसभक जोड़ा अधिक शीघ्र समाधान दिशामे बढ़ैत अछि। एहि कारण आनक विवाहकेँ मुख्य प्रेमक समान मनोवैज्ञानिक विस्तार प्राप्त नहि होइत। लेखकीय दोष कहबाक पहिने गीतिनाट्यक संक्षिप्त कथाविधान स्मरण रखब, मुदा ई आलोचनात्मक सीमा सेहो अछि।

समूह-अभिनयमे तीनो युगलक सर्वथा समान शारीरिक मुद्रा राखब भंगिमात्मक रूपसँ सुन्दर होइतहुँ पात्रगत अन्तर कम कए सकैत अछि। एकर बदला प्रथम युगलक संकोच, दोसरक संवादक चपलता आ तेसरक विधिसम्बन्ध निश्चय अलग दैहिक लयमे उपस्थित कएल जा सकैत अछि।

३७. कश्यप, वज्रनाभ आ राजधर्म : तपोवनक प्रतिरोधक सुर

कश्यपक आश्रममे राजा आ ऋषिक भेँट, राज्याभिलाषा आ नीतिपरामर्श नाटकक राजनीतिक अर्थ खोलैत अछि। देव-दैत्यमूलक पूर्वनिश्चयक भीतर कश्यपक आश्रम एकटा 'अलग न्याय-स्थान' प्रस्तुत करैत अछि। राजसत्ताक अविवेकी जोड़ा तखन तपस्वीक मानकसँ तौलल पबैत अछि। एहि प्रसंगक नाट्यकार्य केवल युद्धक पूर्वसूचना नहि; शक्ति आ मर्यादाक भाषिक भिन्नता देखाबब अछि।

राजा जँ अपने अधिकारकेँ सर्वशक्तिमान बुझैत अछि तँ कलाकारक स्वरीय अभिनय, देहक योजना आ तपोवनक आशीष—तीनू ओकर अनियन्त्रित जोड़ाकेँ सीमित करैत अछि। कलाकार-छद्म पहिनेसँ ओकर द्वार पार कए चुकल अछि, प्रेमक सूचना ओकर घरमे पसरि रहल अछि, आ तपोवन राजकीय योजना पर प्रश्न ठाढ़ करैत अछि। एतए सत्ता बाहरी युद्धक पहिने भीतरसँ कमजोर होइत अछि।

मंचीय रचना मे कश्यपक निकट शान्तक तीव्रतान कम, उद्घोषक विराम अधिक राखब सम्भव अछि। ओहिसँ दरबारक आदेशात्मक शब्द आ तपोवनक संयत उत्तरक अन्तर उद्भासित होयत। मूल पाठक निर्देश नहि, मुदा प्रसंगक काव्यात्मक आलोचनासँ निकलल दृश्यप्रस्तार ई थिक।

३८. युद्ध, वध आ राज्याभिषेक : कथाक नैतिक द्विधा

गोपनीय सम्बन्ध उजागर भेलाक बाद युद्ध आ राज्याभिषेक धरि कथाक गति तीव्र भए जाइत अछि। दैत्यक क्रोध, गुप्तचरक संवाद, युद्धक परिणाम आ प्रद्युम्नक राज्याभिषेक एके नैतिक रेखामे आबैत अछि। देवकीय

नीतिमे न्याय स्वनिश्चित अछि; तेँ संघर्षक परिणाम आश्चर्य नहि, ओकर घटनात्मक प्रस्तुति मुख्य रसोत्पादक शक्ति बनैत अछि। गीत-द्वारा आमन पूर्ववागक विपरीत युद्ध छोट आवर्तन आ घोषमे घटि सकैत अछि।

समालोचनाक एक जटिल प्रश्न ई अछि : शत्रुक वधक बाद नायकक राजाभिषेक किएक? प्रेमक मिलन जँ निज-व्यवहार मात्र छल तँ राजनीतिक सत्ता-हस्तान्तरणक आवश्यकता किएक? उत्तर एहि बातमे अछि जे कथा देव-असुर संघर्षक व्यवस्थात्मक समाधान चाहैत अछि। विवाहक स्वीकृति, राज्याधिकारक नूतन विधान आ धार्मिक वैधता एकहि उपसंहारक भाग छथि।

तथापि परास्त पक्षक शोक, प्रजाजनक द्वविधा अथवा संक्रमणक राजनीतिक लागत पर नाटक विस्तृत प्रश्न नहि करैत। आधुनिक आलोचना एहि अनुपस्थितिकेँ दर्ज कए सकैत अछि। मुदा ग्रन्थक ऐतिहासिक नाट्यानन्दय नायक-विजय आ समवेत मङ्गल अछि; आधुनिक शोकान्त नाटकक अपेक्षा सीधे थोपब पद्धतिगत दोष होयत।

युद्धमंचनमे स्वरक्षित सांकेतिक शस्त्र, समूहक विपरीत चलन, पादाघात-ताल आ प्रकाशक चाप उपयोगी होयत। वास्तविक हिंसा वा मंचपर पतनक अस्वरक्षित चेष्टा प्रतिक प्रामाणिकता नहि बढ़बैत। जे युद्ध कथाक नैतिक तनाव अछि, ओकरा दर्शकक कल्पनामे स्थापित करब रंगक प्राथमिक कौशल अछि।

२९. शिवनाम, भगवती आ भवतवाक्य : वैष्णकपी मङ्गलान्त

शिवनामक पद, समापन-संवाद आ मङ्गलश्लोक

गौड़ी पंचम ॥ चो ॥

मन हमरा एहि भेला ॥ ध्रु ॥

हमे सब जनन संसाव प्रसाव, साव एक शिव नाम ।

महें धव शिवे गंगाजल धाव, एहि सेरि नहि होए दाम ॥

शिव पद सेरए के न कव विचाव हम सेरय एहि ठाम ।

प्रकाश नृपति कहे, तोहे प्रभाव, पूवह मनक काम ॥

कृष्ण—हे रुक्मिणी, सत्यभामा ! ईश्वर भक्त पथ साव ।

उभे—ईश्वर ! सत्य ।

कृष्ण—अतः पव देर कार्यं कयल, प्राव की कर्तव्य ?

प्रद्युम्नादि—सब समीहित सिद्ध भेल, प्रतः पव ई होय ।

(प्रद्युम्नोक्त श्लोक)

काले वर्षतु वासवो वसुमती शस्यादिपूर्णाभवे—

दावस्थ्यी भूपतिवेष निहरिजयी यादवद्रुहोधीश्वरम् ।

यावत्तिष्ठति जाह्नवी हवजटाजूटे सम्बजृम्भती,

तावद्वीवजगप्रकाशनृपतेः कीर्तिः करिष्णोज्ज्वला ॥

सर्वे—सर्वं सिद्धि होयव ।

प्रद्यु०—हे लोके ! ईश्वरीक भक्त करु ।

सर्वे—प्रवश्य ।

अन्तिम भगवती-स्तुतिक उद्धृत पद :

জপা করবয় জগত জননি মাতা।
তোহে ভরানী সৱ নোক কা ধাতা॥
হীন সেরক হমে দেরি কব করুনা।
কি কহৱঁ মাতা মোএ তোহব গুনা॥
জগতপ্রকাশ নৃপতি কব রিনতী।
জনম জনম হোঁউ তোব পদ মতী॥

অন্তিম দৃশ্যক্রমসঁ স্পষ্ট হোএত অছি জে কথা কেরন রিজযোস্ৱেরপব সমাপ্ত নহি হোএত। গ্রন্থক সম্মুখ রুক্মিণী-সত্যভামা, প্রদ্যুম্নক নর-পারিরারিক পহচান, শিরনামক গীত, সংস্কৃত মঙ্গলশ্লোক আ দেরীক স্তুতি ক্রমশঃ উপস্থিত অছি। শিরবিষযক গীতমে 'সাব এক শির নাম' সন পঁক্তি মঞ্চক রাঁহবী আরেগসঁ অন্তর্মুখী সাধনাদিস সংক্রমণ করবৈত অছি।

নাট্যকক দেরপক্ষ গ্রন্থক রঁশ হোএতঁ সমাপ্তিমে শির আ ভগরতীক আরাহন বহুরঁ তৎকালীন ধার্মিক রাররোবক বহুরুপতা সূচিত করৈত অছি। একবা আধুনিক সমাজশাস্ত্রীয 'সম্পূর্ণ সমন্বযরাদ'ক নিশ্চিত সিদ্ধান্ত নহি কহৱঁ চাহী; কারা-নাট্যক মাঁগনিক প্রযোগমে অনেক দেরতাক আরাহন সম্ভর বহন অছি। ঞ পাঠক পক্কী তথা থিক জে অন্তিম গীত-ক্রম একধর্মী একরুপ ঘোষণা মাত্র নহি অছি।

সমাপনমে 'জপা করবয় জগত জননি মাতা' সন পদ আ বাজভণিতা এক সঁগ উপস্থিত হোএত অছি। এতহ নিজী প্রভারতীক কথা ক্রমশঃ 'জগত জননি'ক মঙ্গলমে রুপান্তরিত ভহ জাএত অছি। নাট্যকক প্রাবম্ভিক জনমঙ্গল আ অন্তিম নোককল্যাণ এক দোসবাক প্রতিধ্বনি রঁনৈত অছি। কথাক অন্তিম সফলতা দর্শকক মঙ্গলকামনাকেঁ সমর্পিত করবাঁক ভার ঞ গেয-সমাপনক প্রমুখ অর্থ অছি।

মঁচন-টিপ্পণী : মঞ্চক তবন্ত বাঁদ পূবা প্রকাশক তেজোরিকাস দএ রিজযঘোষপব রিবাম নহি। পাত্রসভকেঁ একে বেখামে আনৱঁ, বাজচিহ্নক ঔপচাবিক হস্তান্তবণ করৱঁ, আ অন্তমে ক্রমশঃ শির-দেরী-মঙ্গল সূবক সামূহিক গাযন করৱঁ নাট্যকক মূন বহুপবত সমাপনকেঁ সজীর বাখত। গীতক কঠিন শব্দক স্থানপব অনুমানিত পদ জোড়বাঁক বদনা মূন ভাষা আ ধ্বনিক গবিমা স্ববক্ষিত বাখন জায।

৪০. পাঠসম্পাদনক কসৌটী : 'শুদ্ধ' কহৱাঁক অর্থ কী?

আগাঁ দূ অনগ পাঠসম্পাদকীয কার্য সম্ভর অছি। পহিন, ১৯৭২ আ ২০১২ক মুদ্রিত রুপক তুলনাত্মক পবীক্ষণ; দোসব, মূন নেরাবী-নিপি পাণ্ডুনিপি, অন্য উপলব্ধ প্রতিনিপি আ মুদ্রিত সংস্কবণক মিনানসঁ নর সমানোচনাত্মক পাঠক নির্মাণ। অক্ষবভেদ, পদ-রিচ্ছেদ, বাগ-সংকেত আ পাঠান্তবক সূতন্ত্র পবীক্ষণসঁ মাত্র ওহি সংস্কবণক আধাব দৃঢ় বঁনি সকত। এহি গ্রন্থমে উপলব্ধ মুদ্রিত পাঠক আধাবপব সাহিত্যিক আ বঁগমঁচীয রিরেচন প্রস্তুত অছি।

আধুনিক 'শুদ্ধ মৈথিনী'ক ব্যাকবণ নাট্যকক প্রবান সঁরাদপব যথারত নাগূ কএনাসঁ তকব ঐতিহাসিক ধ্বনি-রুপ বঁদনি জাএত। উদাহবণার্থ প্রাচীন ক্রিযাপদ, রিবন তৎসম, পাদরিভাগ, ধ্রুরসূচক চিহ্ন, বাগ-নাম আ 'প্রথম কোপে' সন সংকেত আধুনিক সম্পাদক নেন প্রনোভনক স্থান অছি। কিছু নোক ঞসভকেঁ সবন পঠনীয বঁনএবাঁক নামপব বঁদনি দেথি; মুদা মূন উচ্চবণক ভাষিক প্রমাণ এতবেঁ মে নষ্ট হোযত। তেঁ সমীক্ষা-নেখনক ভাষা রর্তমান মৈথিনীমে বাখিতহুঁ উদ্ধৃত প্রবান পদক ঐতিহাসিক শব্দরুপকেঁ যথাশক্য স্ববক্ষিত বাখৱঁ আরশ্যক অছি।

ভরিষ্যক অক্ষব-সম্পাদন নেন প্রত্যেক গীতক 'মূন পাণ্ডুনিপিক পাঠ', 'অক্ষবশঃ দেরনাগবী প্রতিনিপি', 'পাঠসন্দেহক টিপ্পণী', 'পাণ্ডুনিপিক পাঠান্তব', 'অর্থটীকা', 'বাগক প্রমাণ', 'দৃশ্য-কার্য'—এহি সাত ঘটকক

লেখা তৈয়াৰ হোঋয। ককবো ঋশ্বিম্ব নগনিহাব ঋঞ্চবকেঁ তাৰঁত ধবি স্বধাবন নহি জাএ জাৰঁত ধবি স্বতন্ত্র পাণ্ডুলিপি রা প্রমাণিত পাঠান্তব ঁউপনৰ্ব্ব নহি হো। সম্পাদকীয ঋণ্ঠকনৰাঁজীকেঁ মূন করিক কথন ৰঁনাৰঁৰ শোধকৰ্তাক নৈতিক চূক হোযত।

সঁগীতক সম্বন্ধমে সেহো ‘মূন বাগনাম’ ঋা ‘ঋাজ্বক ধ্বন’ ভিন্ন প্রমাণ-শ্রেণী ঋছি। মূন গীতক শৰ্ব্দমাত্র ঋঞ্চবশঃ ঁউতাবি দেৰাঁসঁ স্ববলিপি স্বতঃ তৈয়াৰ নহি ভৱ জাণত। প্রাচীন তানবিন্যাস, রাদ্য, ঁউচ্চাবণ-শৈনী ঋা প্রেক্ষকসভক ভারভাষা প্বনৰ্নির্মাণ নেন ঋভিনেখ, সম্বন্ধিত বাগ-পঞ্জী ঋা মৌখিক পবম্পবাক স্বতন্ত্র ঋধ্যযন ঋারশ্যক ঋছি।

ঋন্তিম নির্ণয ঞ্জা ঋছি জে ‘প্রভারতীহবণ’ক ঋসন সাহিত্যিক শক্তি একমাত্র পৌবাণিক কথা নহি, রবন্ ভাষা, গীত, নঘু সঁরাদ, নণ্ঠদনক ছদ্ম, স্ত্রীক ণচ্ছা ঋা বাজসত্তা ৰীচক নাণ্ঠ্য-সঁরাদমে ঋছি। মূন গীতক স্বৰূপ, সঁরাদক প্রসঁগ ঋা ঋভিনয-সঁকেতকেঁ এক সঁগ পঢ়নাসঁ এহি শক্তিক সাহিত্যিক ঋা বঁগমঁচীয মহত্ত্ব স্পষ্ট হোণত ঋছি।

ঋতিবিক্ত সন্দৰ্ভ : নূতন ঋন্বসন্ধানক সঁগ সঁরাদ

বামদেব ঝাক জগপ্রেকাশমন্ন (সাহিত্য ঋকাদেমী, ১৯৯০) বাজাক জীরন ঋা কারা-নাণ্ঠককেঁ মৈথিনী সাহিত্যক ণতিহাসমে প্বনৰ্স্থাপিত কবৈত ঋছি। এতহ্ রিশেষ ধ্যান দেৰাঁক ঋছি জে বাঙ্গ্বীয সাহিত্যক নূতন প্রতিমান প্রাযঃ বাজ্য-সীমা সঁ সাহিত্যকেঁ জোড়ৈত ঋছি, ম্বদা মন্নকানীন মৈথিনী-বচনা মূনতঃ ৰক্ষ-স্থানিক ঋভ্যাস ছন। এহি কাবণ নেপানক পাণ্ডুলিপিক ঋভিনেখ ঋা মৈথিনীক ভাষিক ণতিহাস দূনূকেঁ একসঁগ পঢ়ৰ ঋারশ্যক ঋছি।

হোৰ্স্ট ব্রিংকহাউস মন্নকানীন নাণ্ঠকসভমে ৰাঙ্নাসঁ মৈথিনী দিস ভাষা-পবিরৰ্তন ঋা সঁরাদক ঋপেক্ষাকৃত সঁক্ষিপ্ত ৰূপক রিরেচন কবৈত ছথি। হ্ননক ঋানোচনামে গীত ঋা ঋভিনেতা-গাযকক প্রম্বখতা বেখাঁকিত ঋছি; ম্বদা এহি ঋাধাবপব সভ নাণ্ঠকক কাব্যাম্বেক ঁউপনৰ্ব্বিক একহি নির্ণয ঁউচিত নহি। ‘প্রভারতীহবণ’ক ঋন্তৰ্নাণ্ঠক, দূতিকা ঋা ভ্রমব-ছদ্মক সূক্ষ্ম সঁযোজন ঋপন স্বতন্ত্র বচনাম্বেক মূন্য বখৈত ঋছি।

মকোতো কিতাদাক ২০২৬ ঞ্জাংক শোধ জগপ্রেকাশক মৈথিনী ঋা নেপানভাষা বচনামে নিজী স্নেহ, মিত্ররিযোগ ঋা ভারগীতক জণ্ঠিন প্রসঁগ দেখৱৈত ঋছি। এহি ঁউপনৰ্ব্বিসঁ বাজকরিক সাহিত্যকেঁ কেরন বাজপ্রশস্তিক সাধন কহি দেৰাঁক সবনীকবণ টুটৈত ঋছি। তথাপি দোসব গ্রতিক নিজী রিবহকেঁ প্রমাণরিহীন ঢম্বসঁ ‘প্রভারতীহবণ’ক প্রভারতী ঋথরা প্রদ্যুম্নক মনমে ঋাবোপিত নহি কবৰ চাহী। তননাম্বেক ৰোধ ওহি ঠাম ঁউপযোগী ঋছি জতয পাঠসামাক রিশিষ্ট ঋাধাব মিনৈত ঋছি।

বামারতাব যাদরক পাণ্ডুলিপি-ঋধ্যযন প্ববান মৈথিনী গীতক ঋন্বসন্ধানমে পাঠান্তবক মহত্ত্ব স্পষ্ট কবৈত ঋছি। ওহী ঋন্বসন্ধান-পদ্ধতিক ধবাতন পব ‘প্রভারতীহবণ’ক গীতক শ্বিম্ব পাঠ তৈয়াৰ কবৰাঁক ঋন্তিম কাম মাত্র ছপন দেরনাগবীক প্রতিনিপি ৰঁনএৰ নহি; পাণ্ডুলিপিক ঋঞ্চব, গানক ধ্রুব ঋা রিচ্ছিন্ন শৰ্ব্দক পাঠনকী তননা কবৰ ঋছি। এহি সমীক্ষামে ঁউপনৰ্ব্ব ম্বদ্রিত পাঠকেঁ ঋাধাব মানি সাহিত্যিক ঋৰ্থ ঋা নাণ্ঠ্যপ্রযোগক পবীক্ষণ কএন গেন ঋছি।

সঁক্ষিপ্ত সন্দৰ্ভ : (১) জগপ্রেকাশমন্ন, প্রভারতীহবণ নাণ্ঠক, সম্পাদক নেখনাথ মিশ্র, ১৯৭২/২০১২; (২) বামদেব ঝা, জগপ্রেকাশমন্ন, সাহিত্য ঋকাদেমী, ১৯৯০; (৩) Horst Brinkhaus, ‘On the Transition from Bengali to Maithili in the Nepalese Dramas of the 16th and 17th Centuries’, ২০০৩; (৪) Ramawatar Yadav, মৈথিনী ৰাঁবহমাসা পাণ্ডুলিপি রিষযক ঋধ্যযন, ২০১৩ ব্যাখ্যান; (৫) Makoto Kitada, ‘Jagatprakasha Malla’s Grief for His Bosom Friend’, *Asian Ethnology* ৮৩(১), ২০২৬। এহি গ্রন্থমে মূন নাণ্ঠকক প্রমাণ ঋা ৰাঁদ্য শোধক প্রতিপাদন ঋনগ বাখন গেন ঋছি।

পবিশিষ্ট–ক : তীন অভিনয-দিৱসক কথাদৃশ্য-মানচিত্র

পহিল দিৱস : পবিচয, দেৱকীয উদ্দেশ্য, দৈত্যবাজক দবৱাব

পহিল দৃশ্য–সমূহ : নান্দী, সূত্রধাব-নটী, নাটকক ঘোষণা, বাজৱর্ণনা। কার্য : উৎস্রেৱক পবিসব আ প্রদর্শনক সর্ত স্থাপিত কবব।

দোসব দৃশ্য–সমূহ : কৃষ্ণ, রুক্মিণী, সত্যভামা আ কৃষ্ণপক্ষক পাত্রসভক ঔপচাবিক প্রৱেশ। কার্য : দৈরী পক্ষক পবিৱাব আ পহিচান।

তেসব দৃশ্য–সমূহ : ওদ্দব, জযন্ত, হংস-হংসীক যোজনা। কার্য : প্রেমক ভরিষ্যক বাজনীতিক লক্ষ্য প্রকট কবব।

চাবিম দৃশ্য–সমূহ : রজ্রনাভ, বানী, পুত্রী, অন্য বাজপবিজন আ দবৱাব। কার্য : প্রতিপক্ষক পবিৱাব আ স্থান প্রস্তুত কবব।

পাঁচম দৃশ্য–সমূহ : সবোৱব পব হংস-হংসীক আগমন, রজ্রনাভক জিজ্ঞাসা। কার্য : দোসব দিনক ভেঁট-মিলনক তৈযাবী।

দোসব দিৱস : দূতিকা, পূর্ববাগ, নটদলক ছদ্ম, মিলন

ছঠম দৃশ্য–সমূহ : কৃষ্ণক পুনঃ উপস্থিতি, দ্বাবকা পক্ষক অভিযান। কার্য : দেৱকীয যোজনা সক্রিয কবব।

সাতম দৃশ্য–সমূহ : প্রভাৱতী আ হংসীক সবোৱব-সংৱাদ। কার্য : নাযিকাক চুনার, বিবোধক বাধা আ বিবহ।

আঠম দৃশ্য–সমূহ : রজ্রনাভক সমক্ষ ভদ্র-নটদলক সূচনা। কার্য : স্ববক্ষা-পথ খোলব।

নরম দৃশ্য–সমূহ : ভদ্র-নটদলক ‘বামাযণ নাচ’—ঋষ্যশৃংগ প্রসংগ। কার্য : ছদ্মকলা আ বাজকীয দৃষ্টিভ্রম।

দসম দৃশ্য–সমূহ : পুষ্পমালা, ভ্রমব-রূপ, অন্তঃপুবমে প্রৱেশ। কার্য : প্রেমক গুপ্ত মিলন।

এগাবহম দৃশ্য–সমূহ : প্রভাৱতী–প্রদ্যুম্নক ভারসংৱাদ আ চন্দ্রবারতী-গুণরতীক আগমন। কার্য : গোপনীযতাক অগিলা সংকটক তৈযাবী।

তেসব দিৱস : অন্য যগলক, বাজসূয, উদ্ঘাটন, যুদ্ধ আ সংহাব

বাবহম দৃশ্য–সমূহ : সখীসভক সংৱাদ আ তীন যগলক ব্যৱস্থা। কার্য : প্রেমক সামাজিক বিস্তাব।

তেবহম দৃশ্য–সমূহ : কশ্যপ আশ্রম আ রজ্রনাভক বাজ্যাভিলাষা। কার্য : বাজধর্ম আ অহংকাবক সন্দর্ভ।

চৌদহম দৃশ্য–সমূহ : বানীক সমাচাব, দৈত্যবাজক ক্রোধ আ ঘেবাবন্দী। কার্য : গোপনীযতাসঁ প্রত্যক্ষ সংঘর্ষ।

পনবহম দৃশ্য–সমূহ : কৃষ্ণপক্ষক হস্তক্ষেপ, যুদ্ধ আ রজ্রনাভ-রধ। কার্য : দৈরী বিজয।

সোবহম দৃশ্য–সমূহ : প্রদ্যুম্নক বাজ্যাভিষেক, দ্বাবকা রাপসী, পত্নীসভক পবিচয, শান্তিগান, ভবতরাক্য। কার্য : পবিৱাব, বাজ্য আ ধর্মক পূর্ণ সমাপন।

পদ্ধতি-সূচনা : উপবক ‘দৃশ্য–সমূহ’ বিশ্লেষণ লেল বনাওল বিভাগ অছি; ই মূল গ্রন্থক প্রত্যেক দৃশ্যক সম্পাদকীয অঙ্কন অথরা পাণ্ডুলিপিক অনিরার্য দৃশ্য-সংখ্যা নহি থিক। মূল গ্রন্থমে অনেক স্থানে ‘প্ৰ’ সন নির্দেশ ভেটৈত অছি; এহি অনুক্রমণিকামে কথাক সমগ্র প্রৱাহকেঁ স্পষ্ট কববাক লেল দৃশ্যসভকেঁ সমূহিত কএল গেল অছি।

পবিশিষ্ঠ–খ : বঁগপ্রয়োগ নেন সঁকেত-পত্র

ঋারাহন : গণেশ-শির-দেরীক মঙ্গনগীত; সঁযত সামূহিক গান; ঋভিনেতা-দর্শক দূবী এমশঃ কম কবৱ।

বাজরর্ণনা : বাজকীয গতি, ঊর্ধ্ব ঋাসন, প্রকাশক রিস্তাব; ঐতিহাসিক বাজপ্রশস্তি ঋা মিথকীয কথা ঋনগ স্তবপব দেখারঁয।

হঁস-হঁসী : দোহবী দেহগত নয; সঁরাদমে চাতর্য; সবোরবক প্রতীকাম্মক জনতবঁগ।

প্রভারতীক পূর্রবাগ : একন কণ্ঠ, ঋন্প রাদ্য, দৃষ্টিক রিবাম, সহজ ঋন্তর্মুখিতা।

ভদ্র-নষ্ঠ : ঘোষিত ঋভিনয, রেষ-পবিরর্তন, দবৱাবী দর্শকক প্রতিক্রিয়া; মূন কথা ঋা ঋন্তর্নাষ্ঠকক সীমা স্পষ্ঠ বাখৱ।

ভ্রমব–প্রষ্পমানা : ঋন্প প্রকাশক সূক্ষ্ম চমক্তোব, তকব ৱাদ মানরীয মিননক নিকষ্ঠতা।

চন্দ্বারতী–গ্বণরতী : যগন গীতমে ভিন্ন ভাররাজিত্র; সমান নিযতিক ভীতব রাজিত্বক ঋন্তব।

রজ্রনাভ–কষ্ঠপ : বাজসত্তা ঋা তপোনৈতিকতাক দেহগত রিবোধ; ঠহবার ঋা দূবী।

বানীক সূচনা : ধীমে সুবক তনারসঁ তীব্র সৈন্য-নয ধবি পবিরর্তন।

বণ : স্ববঞ্চিত নাষ্ঠ্যমঞ্চ; ধ্বনি-ছাযা-সমূহগতিক ঊপযোগ; ঋনারশ্যক যথার্থরাদী হিঁসা নহি।

বাজ্যাভিষেক : ঊঁচাসন ঋা পষ্টক প্রতীক; মঞ্চক কোনাহনসঁ শান্তিক সঁএমণ।

ভবতরাক্য : সম্পূর্ণ কনাকাবক সমরেত ঊপস্থিতি; দর্শকক সঁগ সমাপনক ভারাম্মক সেতু।

পবিশিষ্ঠ–গ : প্রমাণ-রিরেক ঋা মতভেদক সাব

স্থিব প্রমাণ : ঋাধাব-পোথীক শীর্ষপৃষ্ঠ, ১৯৭২ প্রথম সঁস্কবণ, ২০১২ প্বনর্মুদ্রণ, তীন ঋভিনয-দিরসক সঁকেত, গীত-পঞ্জী, বাগনামক ঊপস্থিতি, বামাযণ-ঋন্তর্নাষ্ঠক, প্বষ্পমানামে ভ্রমব-প্ররেশ, মঞ্চ ঋা ভবতরাক্য। এহি সভপব প্রত্যক্ষ পাঠক ঋাধাব ঋছি।

সম্পাদকীয প্রতিপাদন : গীতক ফ্বন ৭৩ সঁখ্যা, নাষ্ঠকক সমগ্র কারাপ্রধানতা, মৃত্ত বঁগহুমিক ধাবণা, পাণ্ডুনিপিক নেখকত্বক শঁকা ঋা পাঠক ঋশুব-সঁশোধন; ঙাসভ নেখনাথ মিশ্রক হুমিকা পব ঋাধাবিত ঋছি। কিছু রিঁন্দু সহাপনযোগ্য গণনা ঋছি, কিছু ঋানোচনাম্মক নির্ণয ঋথরা সম্ভারনা।

ৱাহবী ঋন্বসন্ধানক সাক্ষ্য : বামদের ঝাক মন্নকানীন নাষ্ঠ্যকপক ঋধাযন; বামারতাব যাদরক মৈথিনী ৱাবহমাসা পাণ্ডুনিপিক ঋধাযন; মকোতো কিতাদাক জগপ্রেকাশক নিজী রিবহক ২০২৬ক ঋধাযন; নেপান বঁগমঁচক ঙতিহাসক ঋাধুনিক শোধ। ঙাসভ মূন নাষ্ঠকক ৱাহবক তননাম্মক সন্দর্ভ প্রদান কবৈত ঋছি।

খুনন প্রশ্ন : পাণ্ডুনিপিসভক সম্পূর্ণ পাঠান্তব, রাস্তরিক প্রস্তুতি-তিথি, রিশিষ্ঠ বাগক ঐতিহাসিক ধ্বন, কোণ-রিধানক ঠোস মঁচ-নক্শা, কনাকাব-দন ঋা দর্শকক সামাজিক সঁবচনা, বচযিত্বমে সম্ভারিত সহযোগ। এহি প্রশ্নসভপব ঊপনষ্ক দস্তারেজ নির্ণাযক ঊত্তব নহি দৈত।

পবিশিষ্ঠ–ঘ : সন্দর্ভ-সূচী

১. প্রাথমিক স্রোত। জগপ্রেকাশমন্নগুত। প্রভারতীহবণ নাষ্ঠক। সম্পাদক : ড◌ ॰ নেখনাথ মিশ্র। প্রথম সঁস্কবণ ১৯৭২ ঙা॰; প্বনর্মুদ্রণ ২০১২ ঙা॰। তীন ঋঙ্কক নাষ্ঠ্যপাঠ; 'রিষয-প্ররেশ', গীত-পঞ্জী, শ্লোক-পঞ্জী ঋা সহাযক-গ্রন্থ-সূচী সহিত।

২. বামদেব ঝা। জগৎপ্রকাশমল্ল। ভারতীয় সাহিত্যক নির্মাতা শৃংখলা। নব দিল্লী : সাহিত্য অকাদেমী, ১৯৯০ ঈ০। উপলব্ধ ডিজিটল প্রতি : https://sahitya-akademi.gov.in/publications/pdf/jagat-prakash-mall_maithili.pdf। বিশেষ প্রাসংগিকতা : মল্লকালীন ঐতিহ্য, নাটকক রচনা-ক্রম, প্রস্তাবনা, অভিনয়-দিবস, প্রবেশগীত আ সমাপন-বিধান।

৩. রামাবতার যাদব। “A Hitherto Undiscovered and Unstudied Newari Manuscript of a Maithili Bārahamāsā Song by King Jagatprakāśamalla of Bhaktapur: A Preliminary Analysis.” Conference Proceedings 2015: The Annual Kathmandu Conference on Nepal and the Himalaya। কাঠমাণ্ডু : Social Science Baha / Himal Books, প্রকাশন ২০১৯ ঈ০। https://soscbaha.org/wp-content/uploads/2019/11/conference-proceedings-2015.pdf। বিশেষ প্রাসংগিকতা : দ্বিভাষিক পাণ্ডুলিপি, মৈথিলী গীত আ জগৎপ্রকাশক কাব্য-পরম্পরা।

৪. মকোতো কিতাদা। “Jagatprakasha Malla’s Grief for His Bosom Friend: Affection Expressed in Maithili and Newari.” Asian Ethnology, খণ্ড ৮৫, অঙ্ক ১, ২০২৬ ঈ০। https://asianethnology.org/article/164477-jagatprakasha-malla-s-grief-for-his-bosom-friend-affection-expressed-in-maithili-and-newari। বিশেষ প্রাসংগিকতা : জগৎপ্রকাশক স্নেহ, মিত্রবিয়োগ, ভণিতা আ মৈথিলী-নেপালভাষা কাব্যাত্মক অভিব্যক্তি।

৫. কৈবল সী० ডেবিস। Theatre of Nepal and the People Who Make It। ক্যাম্ব্রিজ : Cambridge University Press, ২০১৯ ঈ০। https://www.cambridge.org/core/books/theatre-of-nepal-and-the-people-who-make-it/C0517BABF6A159F588A556E9CAAD56D4। বিশেষ প্রাসংগিকতা : মল্লযুগসँ আধুনিক নেপাল ধরি রংগমंचक ব্যাপক সামাজিক ইতিহাস। এহি সমীক্ষামে এহি পুস্তকক উপলব্ধ প্রকাশকীয় বিবরণক আধারপর সীমিত পৃষ্ঠভূমি-উল্লেখ কএল গেল অছি, সম্পূর্ণ পুস্তকক প্রত্যক্ষ পাঠপর আধারিত বিশিষ্ট দাবা নহি।

৬. কৈথরিন রী० হান্সেন। Grounds for Play: The Nautanki Theatre of North India। ক্যালিফোর্নিয়া বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশনক ডিজিটল সংগ্রহমে উপলব্ধ। https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/public/book/grounds-for-play-the-nautanki-theatre-of-north-india.html। বিশেষ প্রাসংগিকতা : মল্লকালীন পাণ্ডুলিপি, উত্তরভারতীয় গীত-নাট্য আ নাট্যভাষাক মিশ্র ব্যবহারক তুলনাত্মক সংকেত; ‘নৌটংকী’ আ ‘প্রভাবতীহরণ’ক প্রত্যক্ষ সমান পরম্পরা মানল নহি গেল অছি।

৭. সুদীপ কুমার ঝা। Maithili Naach: A Need for Redrawing the Boundary। ত্রিভুবন বিশ্ববিদ্যালয়ক শোধ-অভিলেখ, ২০০৮ ঈ০। https://elibrary.tucl.edu.np/items/41253398-0c3d-4a39-b344-dc95c6f5b1b9। বিশেষ প্রাসংগিকতা : মৈথিলী নাচক লোক-রংগপরম্পরাকेँ আলোচনাক কেন্দ্রমে আনবাক আবশ্যকতা; মূল নাটকক নিশ্চিত প্রস্তুতি-ইতিহাসক প্রমাণক রূপমে নহি।

৮. লেখনাথ মিশ্রক আধার সংস্করণক সহায়ক-গ্রন্থ-সূচী। এহিমে নাট্যশাস্ত্র, অভিনয়দর্পণ, সংস্কৃত-নাট্যবিষয়ক গ্রন্থ, নেপাল-ইতিহাস, বিদ্যাপতি, জ্যোতিরীশ্বর আ মৈথিলী সাহিত্যক পূর্ববর্তী অনুসন্ধানক নাম ভেটৈত অছি। ই সূচী সম্পাদকক প্রযুক্ত ঐতিহাসিক স্রোত-বিশ্বক প্রমাণ অছি; এহি বর্তমান সমীক্ষামে সূচীমে উল্লিখিত সভ গ্রন্থক স্বতন্ত্র পূর্ণ-পাঠ-পরীক্ষণ কএল গেল অছি, এহন দাবা নহি কএল গেল অছি।

পাঠ-সমাপ্তি। প্রস্তুত অধ্যয়ন জগৎপ্রকাশমল্লক নাটক, লেখনাথ মিশ্রক সম্পাদিত মুদ্রিত পাঠ আ উল্লিখিত আলোচনাত্মক শোধক আধারপর তৈয়ার অছি। প্রাচীন বাণক মূল ধ্বনি, মূল পাণ্ডুলিপিক সম্পূর্ণ পাঠান্তর আ আরম্ভিক রংগপ্রস্তুতিক ঐতিহাসিক বিবরণ পর অতিরিক্ত অনুসন্ধান অপেক্ষিত অছি।

পরিশিষ্ট–৬ : মূল গীত-পাঠ আ গীত-পঞ্জীক ৭৩ প্রবিষ্টিক মিলান

সম্পাদকীয় পাঠ-স্থিতি : মূল মুদ্রিত নাটকমে গীত-পঞ্জীক ৭৩ আরম্ভিক প্রবিষ্টি অছি। কিছু প্রবিষ্টি একহি গীতক অলগ পংক্তি অছি; উদাহরণার্থ পঞ্জী ২৮ আ ৪৮। এতএ গেয় পাঠ নাটকক ক্রমমে রাখল গেল অছি আ সভ পঞ্জী-প্রবিষ্টি পহিচানল গেল অছি।

নিপাতবর্ণক ঞ সংস্করণ মূল মুদ্রিত পাঠ আ প্রারম্ভিক অক্ষর-পহিচানক মিলানপর আধারিত কার্য-পাঠ অছি; সভ অক্ষরক সূতন্ত্র হস্তসত্যাপন পূরা নহি ভেল অছি। [[...]] চিহ্ন অনুস্মৃত পাঠ অনিশ্চিত বা অধুরা অছি। মূল প্রবাল মৈথিলী রূপ স্বধারক নামপর সূতঃ আধুনিক নহি বনাওল গেল অছি। এহি পাঠকেঁ পূর্ণ অক্ষরশঃ প্রমাণিত আলোচনাত্মক সংস্করণ নহি মানল জায়।

তীন অভিনয-দিবসক ক্রমমে মূল গীত

গীত-পঞ্জী 25 — *জয় জয় জননি করম্ব কল্যাণ*

জয় জয় জননি করম্ব কল্যাণ।
সুর নর কা তোহরে পয় ধ্যান॥
ব্রহ্মবিধ শস্ত্র অস্ত্র ধর মাতা।
তোহহি এক অভয় বর দাতা॥

গীত-পঞ্জী 52 — *প্রথমহি সুমরও গুরু গণেশ*

প্রথমহি সুমরজে গুরু গণেশ।
দেহ্ম অভয় বর হরখ কলেশ॥
কর তিরসূল ডমরু মণি হার।
প্রেম ধবিশ্ব শির ধবষক দার॥
নংদি ভঙ্গি সঙ্গে নিবিত বিহার।
ওঢ়ি ঞসর স্বন্দর বাঁঘ ছাল॥
চাঁদ তিলক জঠা নিরমল গঙ্গ।
ত্রিভুবন ঠাকুর হুষণ ভুজঙ্গ॥
তোহহি তোহামোন মোর মনে ভার।
জগতপ্রকাশ হুপ কৌতুকে গার॥

গীত-পঞ্জী 60 — *বরিকুল কমল রিকাস দিনেশ*

বরিকুল কমল রিকাস দিনেশ।
উগল জগত পরগাস নরেশ॥
দূরজন তিমির দূরহি দূর গেল।

धवम कवम ख्ुति उँपचित भेन ॥
हवषित नोक शौक नहि काम्भ ।
रविसय घन जनि घन रविसाम्भ ॥
केहनो रोंान बाम, केहनो रोंान काम ।
काम्भक मन प्वहरी हिमधाम ॥
चन्द्वारति पक्ष पद्मारतिदयि कन्तु ।
तस्व जस प्वबन सकन दिगन्तु ॥
भनयि रँशमणि मने गुणि साब ।
कवि रँनि बाय कर्ण ख्वरताव ॥

गीत- पञ्जी 7 — उँत्तम देश भञप्वब नाम

उँत्तम देश भगतप्वब नाम ।
देखितम्ह सरॅका भेन ख्भिबाम ॥
ख्यादि जननी ताहा कवथि निराास ।
सरॅम्ह नोके कयन तन्हिके ख्यास ॥
नोक शृङ्खेय एतय निक जाति ।
जन्दवप्वबि साजे ञा देश भन भाति ॥
जगत प्रकाश नृपति एह भान ।
चण्डि चबण छाड़ि ख्यान नहि जान ॥

गीत- पञ्जी 49 — पीत रसन रव चावि कवे

पीत रसन रव चावि कवे ।
शँख चक्र गदा पद्दम धवे ॥
स्वत दाव सहित कयन पवरेश ।
देन ख्भय दूव कयन कनेश ॥
जगतप्रकाश नृपति एहो गार ।
मोबा मन रिञ्जु चबण पञ भार ॥

गीत- पञ्जी 74 — हमे होयरँ कन्दर्प तोहे होउँ प्रभारती

हमे होयरँ कन्दर्प तोहे होउँ प्रभारती ।
सेहे द्वम्ह का छेकन साज ॥ ध्रुo ॥
ख्नेक गुणि मिनि बह थाम ।
ञा सरॅक मन करु ख्भिबाम ॥

गीत- पञ्जी 4 — ख्यानन्द भेन हमवे जायरँ कदम तने

ख्यानन्द भेन हमवे, जायरँ कदम तने । देखरँ उँपरने ॥ ध्रु ॥

গীত- পঞ্জী 1 — অপরুব রমণী তঅ মুখ চঁদ

অপরুব রমণী তঅ মুখ চঁদ ।
সেহে দেখি মোর উঁপজন আনন্দ ॥
সুন্দরি তোহে কব এক পরকার ।
মদন রেঁআধি সভে জে হো সঁতাব ॥
রিঁম্মসি করহ হম সত্রে সদভার ।
অধিক মানে হম কিছু নহি পার ॥
জগতপ্রকাশ ভন মানরতী ।
মানে মাবহ জনু তোহে নিজপতী ॥

গীত- পঞ্জী 39 — তোহে পদ্ম সুন্দব নযন কমন দন

তোহে পদ্ম সুন্দব নযন কমন দন, তোব রুপ মদন সমানে ।
সুনহ হমব মতি আন নহি মোব গতি, পিযা নাগি মবপ পবান ॥
হমে নহি সুন্দবি রিঁন মতি নাগবি, বতি বর্ম্ম কিছু নহি জান ।
মধুব রচন সুনি [[শ্রযনম্ম?]] সদন তঅ মুদিত করহ মধুপান ॥
তোহব শ্ররিন হমে আজ সুদিন ভেন, দবর্শন পারন তোব ।
হবন অনেক দুখ রিধি মোহি দেন সুখ, নিতে [[প্রেমোর?]] পদ জোব ॥
নবেশ নৃপতি সুত প্রকাশ মনুন ভুপ, ঞা বস কৌতকে ভান ।
দেরি সেরা রিঁনু কিছু নহি পারিয, মোব মন এহি পদ জান ॥
সুনু পদ্ম বসিযা বে ॥ ধ্রু০ ॥

গীত- পঞ্জী 45 — দেরবাজ সরঁ দেরক ঠাকুব

দেরবাজ সরঁ দেরক ঠাকুব ।
জে মাগ জে রব, সে দের পূব ॥
সিব মুকুণ্ঠ ধবি পবরেশ দেন ।
বঁগভুমি দেখি আনন্দ ভেন ॥
জযন্ত হঁসি সঁগে ভেনম্ম সুসোভ ।
অমবারতিক উঁপব কএ নোভ ॥
জগতপ্রকাশ নৃপতি এহো ভান ।
কাম অবি পদ কএ অরধান ॥

গীত- পঞ্জী 23 — চনি জাউঁ জযন্ত রেগে অমবারতী

চনি জাউঁ জযন্ত রেগে অমবারতী ॥ ধ্রু০ ॥
হম সরঁ দুখ দেন রজ্রনাভ অসুবে ।
কতনে জতনে হঁসী পঠাএ কম্ম একব জীর করবঁ দূবে ॥

গীত-পঞ্জী 44 — দেন রব পিতামহে পাওন হমে

দেন রব পিতামহে পাওন হমে ।

তেহি রঁনে জিনন ভরন তিনি হমে ॥

রজ্রনাভ নাম দানর ভেন ।

শ্বানন্দ সকন প্রভস্তব জন দেন ॥

মোব রঁন স্ববম্বনিগণ হো মনানে ।

কে হোএত দোসবে হমব সমানে ॥

কৌতকে গারঁএ জগতপ্রকাশৈ ।

গুণি জন মন হোএ শ্বধিক উঁনাসে ॥

গীত-পঞ্জী 21 — চনহ জাযরঁ নোক সভা হমবে

চনহ জাযরঁ নোকে সভা হমবে ।

শ্বনেক দ্বখ দেন হমে সকন শ্বমবে ॥

গীত-পঞ্জী 26 — জাএ দেখরঁ দৈহবাজ সমাজ

জাএ দেখরঁ দৈহবাজ সমাজ ।

প্ররস কবরঁ হমে রাসরক কাজ ॥

নম্ম নম্ম জাযরঁ মায ॥ ধ্রু০ ॥

গীত-পঞ্জী 42 — দেখ তোহে এহি সবোরব কে শৌভা

দেখ তোহে এহে সবোরব কে শৌভা ।

মোব মন ভেন দ্বম্ম খেনএ কে শৌভা ॥

কমন তন খেন চকেরা জোব ।

সে দেখি মদন মনোবথ মোব ॥

নিনমন ঘনবস ঞা পবিপূব ।

ঘিবে শ্রার মাবতে স্ববভি স্বশীতনে ॥

এ সরেঁ হমে তোব শ্বধীন কয দেন ।

নাথ কপ দেখি মানমো তেজি গেন ॥

গীত-পঞ্জী 10 — কতয সো শ্বাযন ঞা সবোরব

কতয সোঁ শ্বাযন ঞা সবোরবে,

তোহে হঁসি হঁস মিনি কে ॥ ধ্রু০ ॥

কিএ শ্বাযনাহ তোহে মোব ঞা বাজে ।

কহ তোব ভেন কী কাজে ॥ মেভাসা ॥

গীত- পঞ্জী 34 — তোব নগব দেখযকে খভিনাষে

তোব নগব দেখয কে খভিনাষে ।

তে খাযনন্ম ঔা কামে ॥ ধ্রু০ ॥

দেখয দেহ তোহে ঔা রজ্রপ্বব ।

হমবা মদ কা খাশী পূব ॥ মেভাসা ॥

গীত- পঞ্জী 51 — প্রণবন্ম স্বন্দবি ঙঁগন বরী

প্রণবন্ম স্বন্দবি ঙঁগন বরী ॥ ধ্রু০ ॥

চক্ক চক্কিক কা মন, দূব গেন শৌক ॥

ভেন প্রভাত ন খাযন স্বত নোক ॥

গীত- পঞ্জী 22 — চনহ সখি জাঙঁ দ্বন্ম ঙঁপরঁনে

চনহ সখি জাঙঁ দ্বন্ম ঙঁপরনে ॥ ধ্রু০ ॥

তোহে হমে দেখরঁ, রনক শৌভা,

হমবা মন নাগন ওতএ ।

কমন রিপিন দেখএ কে নোভা,

ঔা খম্মুঁজ পব ভ্রমব মএ ॥

গীত- পঞ্জী 66 — স্বন্ব বামা কিছু কহিনী মোব

স্বন্ব বামা কিছু কহিনী মোব,

ন হোয পতি রিঁন্ব বতি ॥ ধ্রু০ ॥

জ্বরতি রযস পিযা নহি ভেন তোব ॥

গীত- পঞ্জী 70 — হমবজ স্বন্ব এক রিনতি

হমবজে স্বন্ব এক রিনতি,

মোএ রাঁনা নহি জানী কথা ॥ ধ্রু০ ॥

হম বাখন এহি প্বব এ জ্বগ্বতি,

কব পবকাশ তোহে দূতি ॥

গীত- পঞ্জী 32 — তাতক রৌঁবি সে ঔা নহি ঙঁচিত

তাতক রৌঁবি সৌঁ ঔা নহি ঙঁচিত ।

তোহহি রিচাব করু নীত ॥

গীত- পঞ্জী 35 — তোহব কথা স্বনিত হো নাস

তোহব কথা স্বনি ত হোঅ নাশ,

মোএ কযন তোহবে খাশা ॥

गीत- पञ्जी 43 — देखन ग्रह्मस्त कवह विचाव

देखन ग्रह्म स्वत कवह विचाव ।

मोकव होए तोहे राव ॥

गीत- पञ्जी 55 — मने जन्व शंका कवह तोहे श्राजे

मने जन्व शँका कवह तोहे श्राजे ।

एहे होयवँ उँत्तम काजे ॥

गीत- पञ्जी 64 — स्वन्न दूति मोव कहिनि

स्वन्न दूति मोव कहिनि,

पन्ह विँन्न वहय न जाय ॥ ठेक साजनि ॥

विवह दहन तन्न तावँए मोव ।

ञा वेँदन द्वख मोहि नहि थोव ॥

पिया विँन्न हम नियवाएन कान ।

कवह दूति मोव जीव उँधाव ॥

मय कयन एक तोहवे श्रास ।

श्रवँस होएवँ हम तोहव दास ॥

भनथि प्रकाश नृप स्वनह दूति ।

कय देह तोहे पन्ह मिनन ज्वग्वति ॥

गीत- पञ्जी 18 — चवह हमे जाए

चवह हमे जाए ॥ ध्रु० ॥

श्रप्वकुव कहिनि नय जायवँ तात समाज ।

ञा कथा कहवँ मय श्राज ॥

गीत- पञ्जी 11 — कन्ह हँसि श्रपकुव कहिनि

कहह हँसि श्रपकुव कहिनि ॥ ध्रु० ॥

श्रनेक श्रनेक देश देखन तोहे ।

जे देखि सवँ जन मोहे ॥ मेभासा ॥

गीत- पञ्जी 19 — चन चन जायवँ हमे

चन चन जायवँ हमे ॥ ध्रु० ॥

वेँगे चनवँ दामोदव निकठ,

नए श्रानवँ पनठुमन नठ ॥

गीत-पञ्जी 40 — त्रिभुवन नहि एकव समान

त्रिभुवन नहि एकव समान ॥ ध्रु० ॥
भद्र नाम नष्ठ देखन हमे ।
गुणे रूपे सभहि उँत्तम ॥ मेभासा ॥

गीत-पञ्जी 29 — जाओ सभहि मिनि मोव सभा

जाओ सभहि मिनि मोव सभा ॥ ध्रु० ॥
धिव जन्व कवह सभहि नोके तोहे ।
ञा सभा देखि के नहि मोहे ॥

गीत-पञ्जी 63 — रासरेँ पठाओन हमे तोहव ठाम

रासरेँ पठाओन हमे तोहव ठाम,
स्वन स्वन विनति हमव तोहे ॥ ध्रु० ॥
देवक देन दुख प्रथम दानवबाज ।
देवस्वत दयितक कवह दनन श्राज ॥ मेभासा ॥

गीत-पञ्जी 3 — श्वरँस देव हमे सुप्वत्र सहाय

श्वरँस देव हमे सुप्वत्र सहाय ।
नम्म नम्म जाह जन्व हँसि तोहे ॥ ध्रु ॥
नष्ठ रूप नय जाह तोहे सवँ स्वतनोक ।
श्वनेक देवका दूव होओ मन शोक ॥ मेभासा ॥

गीत-पञ्जी 30 — जायवँ शृंगावप्वव

जायवँ शृंगावप्वव, एतय सोँ नहि दूव ।
कववँ काम वश्री, श्राज तोहव सश्री ॥

गीत-पञ्जी 31 — जौवन समय वहय दिन चावि

जौवन समय वहय दिन चावि ।
मदन ताप दूव कव रवनावि ॥
श्वधव विम्ब तोव तन्व स्वकुमावि ।
विन्व दोषे कुस्वम' चापहि मावि ॥
एहि वेदन मोहि रस्वधा पावि ।
पति वँध जन्व [[शृंगावँ श्रवधावि?]] ॥
जगत प्रकाशै नृपति वस गाव ।
जे होओ वसिक सेहे वस पाव ॥

গীত-পঞ্জী ২৮ তথা ৪৮ — তোহে প্রভু স্বন্ন কিছু রিনতি। পিয়া তেজি হমব ন খান গতি

তোহে প্রভু স্বন্ন কিছু রিনতি ।

পিয়া তেজি হমব ন খান গতি ॥

এ কিনকব তোহে নাথ হমবে ॥ ধ্রু০ ॥

নাগব তোব তন্ন কোমন ।

কি কহরঁ জৌরন তোহব ॥

মোএ নাবি তোহবে সৌঁ খাধীন ।

পিবিতি কবহ জৈসে জন মিন ॥

জগত প্রকাশ নৃপ এহে ভান ।

[[মধুবরঁ?]] দ্বন্ধ রিঁহি নিবমান ॥

গীত-পঞ্জী ৪৮ — পিয়া তেজি হমব ন খান গতি

ঞা খাবম্ভিক পঁক্তি পঞ্জী ২৮ (তোহে প্রভু স্বন্ন কিছু রিনতি)ক গেয খণ্ডমে সমারিষ্ঠ খছি। পাঠ দোহবাওন নহি গেন খছি।

গীত-পঞ্জী 53 — রঁঢ় ম্বনিবাজ কযন তপ খাজ

রঁঢ় ম্বনিবাজ কযন তপ খাজ ।

এহি সভৈ সঁভাষনা কবএ মোব তবাস ॥

হে তোব খাশী মোব ॥ ধ্রু০ ॥

কবএ চাহে খপন নৃপকাজ ।

সরঁদ্ধ নোকে তোহে করু নযন রাঁন খাজ ॥

ঞা সরঁ কবিতে ঋষি খানন্দ ভেন ।

এহি উঁপায হমব রস কএ দেন ॥

জগতপ্রকাশ মেদিনীপতি গারঁ ।

এহে ম্বনি কিছু নহি জান বস ভার ॥

গীত-পঞ্জী 71 — হম সরঁ ভাগে তোহে দর্শন দেন

হম সরঁ ভাগি তোহে দবসন দেন ।

তোব তন্ন পবসতে পাপ দূব গেন ॥

ম্বনিক কোমন দেহ সিবিসক ফুন ।

তসন ম্বনিবাজ তোহে খাশীপ্তব ॥

হমব খাশ্রম' পব কবি হবি সেরা ।

ফন মূনে খনেক প্রজরঁ এহ দেরা ॥

গীত- পঞ্জী 27 — জাএ দেখবঁ মোহে আশ্রম তোব

জাএ দেখবঁ মোহে আশ্রম তোব ।
তথ দেহ পবসন শীত ভেন মোব ॥
তোহে নোক জে কহয সে হমে কববঁ ।
কিএ এহন বাখন শ্রীফন খভিনব ॥

গীত- পঞ্জী 12 — কাহে ধিব কিযা

কাহে ধিব কিযা কাহে ধিব কিযা,
ধিব কিযা নহি, চনো চনো আশ্রম মেবা,
উঁহ থান' করু হবি ধ্যান ।
উঁহ থান কবিএ রিঙ্কু ধ্যান ॥ ধ্রু০ ॥

গীত- পঞ্জী 69 — হম জাযবঁ চিত্র সদনে

হম জাযবঁ চিত্র সদনে ॥ ধ্রু০ ॥
এতয সোঁ গৃহ কিছে নহি দূবে ।
ধিবে ধিবে জাযবঁ অপন্বক পূবে ॥

গীত- পঞ্জী 57 — মানতী মাধবী দমন রঁঙ্গন

মানতী মাধবী দমন রঁঙ্গন ।
ঞা সবঁ নয জাযবঁ দানব প্বব ।
দেখবঁ হমে এহে প্ববক শোভা ॥ ধ্রু০ ॥
ফূন বাখবঁ হমে প্রভাবতী পাস ।
প্বব হোযবঁ মোব মন কা আস ॥

গীত- পঞ্জী 14 — কি ভেন প্রাণ মোবে

কি ভেন প্রাণ মোবে, ধযিবজ নহি হমবে ॥ ধ্রু০ ॥
দেখন দিনান্ত উগন দ্বজবাজ ।
কে রিধি সহবঁ হমে আজ ॥
এক ভ্রমব গাব উত্তম সবে ।
সে ভাব কবণ রুপবে ॥
এ দ্বন্দ্ব মিনি প্রাণ মোব হবি নেন ।
জীরন সঁকষ্ট ভেন ॥
স্বনহ হঁসি হমব কিছু রিনতী ।
কে হোযত মোব গতী ॥
এহ্ম বস গাবয প্রকাশে হুপতী ।
দেরি চবণ মোব মতী ॥

গীত-পঞ্জী 50 — পূবণ কযন হম ভন্দবক কাজ

পূবণ কযন হম ভন্দবক কাজ ।
জাযরঁ মঘ খ্বাজ ॥ ধ্রু০ ॥
রিযাহি প্রভারতী, স্বন্দবিকা ভেন গতি ।
দিনে দিনে দ্বক্ষকা একমতি ॥

গীত-পঞ্জী 62 — রঁদন পদ্বজ নযন নযন খঁজন

রঁদন পঁকজ নয নযন খঁজন ।
তোহ বামা হবি নেন মোবা মন ॥
জ্বগন পযোধব স্বৃযঁভ মহেশৌ ।
দবসন নিমিত্তে খ্বাযন ঙা দেশৌ ॥
দসন তোহব ভেন উঁত্তম মোতি ।
কি কহরঁ হমে একব জোতি ॥
বতি বস ভার তোহে স্বজান ।
তোহে সনি স্বন্দবি ন দেশৌ খ্বান ॥
জগতপ্রকাশৌ নৃপতি এহে রানি ।
গ্বণরতি নাগবি খ্বতি সযানি ॥

গীত-পঞ্জী 8 — এ পিযা তোহে স্বন্দব বে

এ পিযা তোহে স্বন্দব বে ॥ ধ্রু০ ॥
খ্বনপ রিনতি মোব স্বনহ হে, খ্ববে পক্ষ,
খ্বাজ মোব দ্বখ দূব গেনা ॥
রঁদন কমন তোব দেখব হে, খ্ববে পক্ষ,
সে রূপ তোহে দবসন দেনা ॥
তোহব সরূপ মঘ জানব হে, খ্ববে পক্ষ,
দ্বক্ষ সম্বচিত সঁগ ভেনা ॥

গীত-পঞ্জী 28 — জাযরঁ দ্বক্ষ প্রভারতিক ধাম

জাযরঁ দ্বক্ষ প্রভারতিক থাম ॥ ধ্রু০ ॥
খ্বরনা জন হমে খ্বরনা তোহে,
খ্বরনা পতি রিঁন্ব কেউঁ নহি সোহে ॥

গীত-পঞ্জী 65 — স্বন্ব তোহে দ্বক্ষক রানি

স্বন্ব তোহে দ্বক্ষক রানি ।
রিবহ দাহন মন মোব ॥ ধ্রু০ ॥

তোহবা ভেল পতি, দেখন ভঁত্তম বীতি ।

মোব নহি ভেল গতি, কবহ তোহে নীতি ॥

গীত- পঞ্জী 72 — হমে থভাগিনি নাবী

হমে থভাগিনি নাবী, তোহে ভাগামান ॥ ধ্রু০ ॥

তোহব চবিত্র হমে দেখব থান বে ।

থানস তন্ব তোব সোভাবে মষ জান ॥

ঞ কনশী ভবণ কএন কএনে ।

থধবসে কএন পান ॥

গীত- পঞ্জী 41 — দ্বম্মক জৌরন ভাব

দ্বম্মক জৌরন ভাব, হো নাবি, রিত্থা দেন মোএ তোহবা কে ॥ ধ্রু০ ॥

কবহ তোহে যান, পূব হোয তোহবে কাজে ।

দে পিযা কক রেশ রিন্যাস থাজ ॥

গীত- পঞ্জী 67 — স্বন্ব সাজনি মোব

স্বন্ব সাজনি মোব রানি, কাজ কএ দেরঁ হমে তোহবে ॥

কবরঁ মএ জ্বগ্বতি জন্ব শঁকহ মতি ।

কব তোহে ভগতি থবস হোযত গতি ॥

গীত- পঞ্জী 13 — কি কহন পবদ্বম্ন জাযরঁ দ্বম্ম মিনি

কি কহন পবদ্বম্ন জাযরঁ দ্বম্ম মিনি ॥ ধ্রু০ ॥

ধিব ন কবি রেগে চনহ থাজ ।

কএন থামন্ত্রণ কী ভেনম্ম কাজ ॥

গীত- পঞ্জী 47 — পতি রিঁন্ব থরঁনা কেওঁ নহি সোভ

পম্ম রিঁন্ব থরঁনা কেওঁ নহি সোভ ।

তোহে দেখি কএমোন জ্বরঁতি নহি নোভ ॥

ম্বগ্বধা নাবি ভার নহি জান ।

ত্রিভুরন নহি তোহব ভঁপমান ॥

মধ্বব রচন তথ্ব থমিয সম্বদ ।

তোব ম্বখ কি কহরঁ প্রতি থদ্ভুত ॥

প্রকাশী নৃপতি ভন বঘুপতি ফ্রন ।

জদ্বক্বন গদ বতিবস পবিপূব ॥

गीत- पञ्जी 59 — मृगनयनि तोहे अति तरुनि

मृगनयनि तोहे अति तरुनि ॥
तोहे देखि मुग्धए महामुनि ॥
कुच जुग तोहर हेम कलश ।
का तसु पवसने दूर होय कलेश ॥
जनु मानहु वामा कुसुम बाँन ।
धरमेन देहु आलिंगन दान ॥
जगतप्रकाश धरिपति भान ।
ञ नाविक आन नहि समान ॥
की कहब रे, ठेक ॥

गीत- पञ्जी 5 — आयरा कश्यप मुनिराज

आयरा कश्यप मुनिराज ।
रंगभूमि देखह शिष्य तोहे आज ॥
मोए उत्तम मुनि ॥ ध्रु ॥

गीत- पञ्जी 20 — चल चल सुनाभ तातक पासे

चल चल सुनाभ तातक पासे ।
पिताक चरण देखि पापक नासे ॥

गीत- पञ्जी 68 — सुनो वचना रशाविनिया

सुनो वचना रशाविनिया ॥ ध्रु० ॥
तजे रिन न सोहाउँ मय तेवे गुण गार ।
तेवे रूप देखि के नागा मन मेवा ॥
कवो हम सौं भार तेवे चुम्बन रामो,
ओह समय रोवे सुनो तौं न फव तेवा ॥

गीत- पञ्जी 73 — हमे करब ञशक ध्यान

हमे करब ञशक ध्यान ।
ञ छाड़ि आन नहि जान ॥ ध्रु० ॥
चलह शिष्य जाएब तपोरन ।
शिरक चरण एक मोर धन ॥

गीत- पञ्जी 17 — गुणरति तोहे सबँ गुण परिपूर

गुणरति तोहे सबँ गुण परिपूर ।
मोहि हृदय सञ्‌ जनु कर दूर ॥

কোমন কব তথ্থ কিসনয ভাস ।
চাৰু জৌৰন তোব মদন ৰিনাস ॥
দবসন দেহ তোহে সবদক চন্দ ।
দেখি ৰঁদন হোএ মন সানন্দ ॥
ন কব ন কব ধনি প্ৰাণক নাস ।
ৰিনতি এহে মোব তোহবে পাস ॥
জগত প্ৰকাশ নৃপ কহ মোহে ৰাঁনা ।
শীম্ম্ন কএনক দ্বদযক হাবা ॥

গীত- পঞ্জী 36 — তোহব ৰচন স্বনি জীৰ মোব কপযী

তোহব ৰচন স্বনি জীৰ মোব কপযী ।
দ্বম্মক ভাব ননিনি নহি সহযী ॥
হমে শ্বতি ৰাঁনী তোহে ৰব তৰুনা ।
পক্ষ মোহি দেখি নহি কিএ কব করুনা ॥
হঠ জনু কবহ স্বন্দব নাগব ।
তথ্থ কব পবসে হোয হিয কাঁতব ॥
জগতপ্ৰকাশ নৃপতি এহো গাৰঁএ ।
জে ৰুঁধ জন হোএ সেহে বস পাৰঁএ ॥

গীত- পঞ্জী 9 — এতন নাবী তোহে হমবা পানি

এহন নাবী তোহ হমবা পানি ॥ ধ্ৰু০ ॥
স্বন্দবিক ম্বখ দেখি জাএৰঁ শীম্ম্ন পাস ।
হমে কএন বমনি তোহে বতি শ্বাস ॥

গীত- পঞ্জী 24 — চণ্ৱ ভায স্বনাভ শ্বপন্বক সদনে

চণ্ৱ ভায স্বনাভ, শ্বপন্বক সদনে ।
ও ঘব দেখয কে ভেন মোব মনে ॥

গীত- পঞ্জী 15 — কী হোএত জীৰ মোবে

কী হোযত জীৰ মোবে,
ঞা সৰঁ স্বন হমব প্ৰাণ থন থন কাপে ॥ ধ্ৰু০ ॥
স্বনন হমে শ্বনেক ঘোব সোব ।
সে স্বনি শ্বধিক তবাস ভেন মোব ॥
ঞা সৰঁ স্বনি কএ শ্বাযনম্ম তাত ।
মোব উঁধাব ন কবএ শ্বপন মাত ॥
শ্বৰঁস কবএ ঞা নাথক নাস ।

হমন্হ কবরঁ তহ পন্হ সঁগে পাস ॥
জগতপ্রকাশ নৃপ ঞ বস গারঁ ।
চণ্ডী সেরা বিঁন্ব গতি নহি পারঁ ॥

গীত- পঞ্জী 2 — খবে স্বনাভ হম সৌ কি কব গ্বমান

খবে স্বনাভ হম সৌঁ কি কব গ্বমান ।
খরেঁ মাবরাঁহ হমে তোহে নহি জান ॥ মোয কে ॥

গীত- পঞ্জী 37 — তোহে গদ শাম্লঁ খনপ ব্ঁধি তোহবে

তোহে গদ শাম্লঁ খনপ ব্ঁধি তোহবে ।
পনঠিঁ জাহ দ্বন্হ হমব ডবে ॥ মেভাসা ॥

গীত- পঞ্জী 46 — পবদ্বমন তোহে কিঁচিত মান্বরে

পবদ্বমন তোহে কিঁচিত মান্বষে ।
মোব খাচ্ছা বিঁন্ব প্বব বহনাহে স্বখে ॥ মেভাসা ॥

গীত- পঞ্জী 33 — তোহ মাবয এহি বহনায প্বব

তোহ মাবএ এহি বহনায প্বব ।
রব কাএ সৌঁ প্রাণ কবরঁ মোএ দূব ॥ মেভাসা ॥

গীত- পঞ্জী 58 — ম্বদিত নাচন হ্বত ডাকিনি প্রেত পিসাচে

ম্বদিতে নাচন হ্বত ডাকিনি পবেত পিসাচে ॥ ধ্রু০ ॥
কবেজ প্রাত মাস্ব খাএ কাচে কাচে ।
ঞ খাএ কে খানন্দ তে নাচে ॥
ঞ সরেঁ পিরঁএ নোন্হ, ডাকিনি নোক ।
হাথ পার খাএ গৃধ থোক ॥

গীত- পঞ্জী 61 — রজ্রনাভ হমে কি কবরঁ তোহে কাজ

রজ্রনাভ হমে কি কবরঁ তোহে কাজ ।
দানর তোহ জমপ্ববি পঠাযরঁ খাজ ॥ মোয কে ॥

গীত- পঞ্জী 75 — শিব শিব পন্হ কে ঞ গতি ভেন

শিব শিব পন্হ কে ঞ গতি ভেন ।
মোবা বতন দের হবি নেন ॥
জে হমে মাগন সরঁ প্রভু দেন ।
ঐসনে প্রাণনাথ খরেঁ দূব গেন ॥
এহন পতি সৌঁ ভেন বিযোগ ।

নাসবঁ তন্ব হমে চিন্তবঁ যোগ ॥
জগতপ্রকাশ নৃপ এহে গাব ।
হবি সেবা তে নিক থাম পাবঁ ॥

গীত- পঞ্জী 6 — ঞা হমে জান পবদ্বমন কা জনম গ্ততাবথ ভেনা

ঞা হমে জান পবদ্বমনকা জনম গ্ততাবথ ভেনা ॥ ধ্রু ॥
বজ্রনাভ খস্বব মাবি নেন স্বন্দবি, ঞা দানব সবঁ দেখি নহি ভীতি ।
হঁসত চনহ খবঁ দ্বাবিকা প্ববি, স্বত কএন নিক কীবতি ॥

গীত- পঞ্জী 56 — মাবন খস্বব দেব সবঁক ভেন স্বখ

মাবন খস্বব দেব সবঁক ভেন স্বখ, তোহে কএ উত্ত্ম কাজে ।
জাবত ভান্ব বহ হোউ ঠাকব এহি, নেউ বৈবিক বাজে ॥

গীত- পঞ্জী 54 — মন হমবা এহি ভেনা

মন হমবা এহি ভেনা ॥ ধ্রু০ ॥
হমে সবঁ জানন সংসাব খসাব, সাব এক শিব নাম ।
মহেঁ ধব শিবে গংগাজন ধাব, এহি সেবি নহি হোএ বাম ॥
শিব পদ সেবএ কে ন কব বিচাব, হম সেবয এহি ঠাম ।
প্রকাশ নৃপতি কহে, তোহে খাধাব, পূবহ মনক কাম ॥

গীত- পঞ্জী 16 — গ্তপা কবহ্ম জগত জননি মাতা

গ্তপা কবহ জগত জননি মাতা ।
তোহে ভবানী সবঁ নোক কা ধাতা ॥
হীন সেবক হমে দেখি কব করুনা ।
কি কহবঁ মাতা মোএ তোহব শ্বনা ॥
জগতপ্রকাশ নৃপতি কব বিনতী ।
জনম জনম হোউ তোব পদ মতী ॥

নাঠ্যসমাপনক সংস্গ্তত মঙ্গনশ্লোক

মূন মুদ্রিত পাঠমে সমাপনক সংস্গ্তত শ্লোক; শব্দ-বিবাম খা সন্দিগ্ধ খঞ্চবক বিশেষ সাবধানী বাখন গেন খছি।

কানে বর্ষত্ত বাসবো বস্বমতী শস্যাদিপূর্ণা ভবেদ্—
খাস্তাঁ ভূপতিবেষ নিহবিজযী যাবদ্গ্রহাধীশ্ববম্ ।
যাবত্ত্বিগ্ততি জাত্তবী হবজটাজূটে সম্বজ্জৃম্ভতী,
তাবদ্বীবজগপ্রেকাশনৃপতেঃ কীর্তিঃ কবিল্লোজ্জ্বনা ॥

পাঠ-সমস্যা : দোসব পঁক্তিক অন্তিম সমাস মুদ্রণমে পূর্ণ নিশ্চিত নহি অছি। পহিলো পঁক্তিক অন্তমে “ভরেদ্—” আ দোসবক আবম্ভমে “আস্তাঁ” একহি পদ-প্রবাহক রূপমে পঢ়ন জা সকৈত অছি। এতএ নিবপেক্ষ পাঠনির্ণয নহি থোপন গেন অছি।

শৈস্যাদিপূর্ণ্লাভরে— / দাস্তাঁ → শৈস্যাদিপূর্ণা ভরেদ্— / আস্তাঁ : সংযওাক্ষবক মানকীকবণ, সন্ধি-রিচ্ছেদ আ রাক্যক র্যাকবণিক সংবচনাকেঁ স্পষ্ট কবৱঁ।

যারদ্ গ্রহাধীশ্বৃবম্ → যারদ্গ্রহাধীশ্বৃবম্ : সন্ধিযুক্ত নেখন; ঞা মুখ্যতঃ শৈব্দ-রিভাজনক পবিরর্তন অছি।

করিব্রোজ্বনা → করিব্রোজ্জ্বনা : সংস্কৃতক মানক ‘ঙঁজ্জ্বন’ শৈব্দক অনুরূপ রর্তনী-সংশোধন।

সংস্কৃত র্যাকবণক আধাবপব সংশোধিত পাঠ : মূন মুদ্রিত সংস্কবণমে ঙঁপনব্ধ মঙ্গনশ্লোকক সন্ধি, সংযওাক্ষব, শৈব্দ-রিভাজন আ রর্তনীকেঁ সংস্কৃত র্যাকবণ তথা মানক নেখন-পবম্পবাক অনুসাব সম্পাদিত কএন গেন অছি। মূন মুদ্রিত পাঠ আ সম্পাদকীয সংশোধিত পাঠক ভেদ সুবক্ষিত বাখন গেন অছি।

মূন গীত-পঞ্জীক রর্ণক্রমানুসাব মিনান

01. অপরুব বমণী তম মুখ চঁদ	**26.** জাএ দেখৱঁ দৈবেবাজ সমাজ	**51.** প্রণরহ্ম স্বন্দবি ঙঁগন ববী
02. অবে সুনাভ হম সো কি কব গুমান	27. জাএ দেখৱঁ মোবে আশ্রম তোব	52. প্রথমহি সুমবও গুরু গণেশ
03. অৱঁস দেব হমে সুপুত্র সহায	28. জাযৱঁ দ্বক্ষ প্রভাবতিক ধাম	53. ৱঁঢ় মুনিবাজ কযন তপ আজ
04. আনন্দ ভেন হমবে জাযৱঁ কদম তনে	29. জাও সভহি মিনি মোব সভা	54. মন হমবা এহি ভেনা
05. আযবা কশ্যপ মুনিবাজ	30. জাযৱঁ শৃংগাবপুব	55. মনে জনু বঁকা কবহ তোহে আজে
06. ঞা হমে জান পবদ্বমন কা জনম গুতাবথ ভেনা	31. জৌরন সময বহয দিন চাবি	56. মাবন অসুব দেব সৱঁক ভেন সুখ
07. ঙঁত্তম দেশ ভওপুব নাম	32. তাতক ৱঁবি সে ঞা নহি ঙঁচিত	57. মানতী মাধরী দমন ৱঁক্ষন
08. এ পিযা তোহে স্বন্দব বে	33. তোহ মাবয এহি বহনায পুব	58. মুদিত নাচন হুত ডাকিনি প্রেত পিসাচে
09. এতন নাবী তোহে হমবা পানি	34. তোব নগব দেখযকে অভিনাষে	59. সুগনরনি তোহে অতি তরুণি

10. কতয় সো খ্বায়ন ঞা সবোরব	35. তোহব কথা স্বনিত হো নাস	60. বরিক্ষন কমন রিকাস দিনেশ
11. কক্ষ হঁসি খ্বপকর কহিনি	36. তোহব রচন স্বনি জীর মোব কপয়ী	61. রজ্রনাভ হমে কি কবরঁ তোহে কাজ
12. কাহে ধিব কিয়া	37. তোহে গদ শাম্ব্র খ্বনপ ব্রুঁধি তোহবে	62. রঁদন পদ্বজ নয়ন নয়ন খঁজন
13. কি কহন পবদ্বমন জায়রঁ দ্বক্ষ মিনি	38. তোহে প্রভু স্বন্ব কিছু রিনতি	63. রাসরেঁ পঠাওন হমে তোহব ঠাম
14. কি ভেন প্রাণ মোবে	39. তোহে পদ্ম স্বন্দব নয়ন কমন দন	64. স্বন্ব দূতি মোব কহিনি
15. কী হোএত জীর মোবে	40. ত্রিভুরন নহি একব সমান	65. স্বন্ব তোহে দ্বক্ষক রানি
16. গ্রপা কবক্ষ জগত জননি মাতা	41. দ্বক্ষক জৌরন ভাব	66. স্বন্ব বামা কিছু কহিনী মোব
17. গ্বণরতি তোহে সরঁ গ্বণ পবিপূব	42. দেখ তোহে এহি সবোরব কে শৌভা	67. স্বন্ব সাজনি মোব
18. চবহ হমে জাএ	43. দেখন গ্রঞ্জস্বত কবহ রিচাব	68. স্বনো বচনা রশীবিনিয়া
19. চন চন জায়রঁ হমে	44. দেন রব পিতামহ পাওন হমে	69. হম জায়রঁ চিত্র সদনে
20. চন চন স্বনাভ তাতক পাসে	45. দেরবাজ সরঁ দেরক ঠাক্ষব	70. হমবজ স্বন্ব এক রিনতি
21. চনহ জায়রঁ নোক সভা হমবে	46. পবদ্বমন তোহে কিঁচিত মান্বরে	71. হম সরঁ ভাগে তোহে দর্শন দেন
22. চনহ সখি জাউ দ্বক্ষ উঁপরঁনে	47. পতি রিন্ব খ্বরঁনা কেউ নহি সোভ	72. হমে খ্বভাগিনি নাবী
23. চনি জাউ জয়ন্ত রেগে খ্বমবারতী	48. পিয়া তেজি হমব ন খ্বান গতি — পঞ্জী ঽ৮ক খ্বন্তক্ষত	73. হমে কবরঁ ঞাশীক ধ্যান
24. চন্ব ভায় স্বনাভ খ্বপন্বক সদনে	49. পীত রসন রব চাবি কবে	74. হমে হোয়রঁ কন্দর্প তোহে হোউ প্রভারতী

25. जय जय जननि कवम्न कन्याण	50. पूबण कयन हम जन्द्वक काज	75. शिर शिर पम्न के ङा गति भेन

भाग **03**

ধূৰ্ত সমাগম আ প্ৰভাৱতীহৰণ : তুলনাত্মক সমালোচনা

সমালোচনাক প্ৰতিজ্ঞা

ঞা অধ্যয়ন দুনূ নাটককেঁ ‘প্ৰাচীন’ আ ‘আধুনিক’ক একটা সোঝ তুলনা ৰঁনাকঽ নহি পঢ়ৈত অছি। ‘ধূৰ্তসমাগম’ক মূল জ্যোতিৰীশ্বৰ-প্ৰণীত প্ৰহসন আ ড◌ॊ অৰৱিন্দ অক্ক্ৰক ২০২০মে প্ৰকাশিত মৈথিলী প্ৰদৰ্শন-আলেখ অলগ-অলগ ঐতিহাসিক পাঠ-স্তৰ অছি। ‘প্ৰভাৱতীহৰণ’ জগপ্ৰেকাশমল্লক নামসঁ সম্বন্ধ সত্ৰহম শতাব্দীক ৰচনা অছি, জকৰ উঁপলব্ধ সাহিত্যিক আধাৰ ড◌ॊ লেখনাথ মিশ্ৰ-সম্পাদিত পাঠ থিক। এক দিস প্ৰহসনক আধুনিক পুনৰ্ৰচনা, দোসৰ দিস মল্লকালীন গীতিপ্ৰধান নাটকক সম্পাদিত ৰূপ—এহি অসমানতাকেঁ বুঝনে ৱিনা ‘কে শ্ৰেষ্ঠ’ সন সৰল নিৰ্ণয় ভ্ৰামক হোয়ত।

এতএ তুলনা পাঁচ সম্বন্ধিত ধৰাতল পৰ চলৈত অছি : কথাৰস্তু আ নাট্যসংৰচনা; পাত্ৰ, স্ত্ৰী-অনুভূতি আ সত্তা; গীত, ভাষা আ ৰস; অভিনয়, ৰঙ্গস্থান আ দৰ্শক; পাঠ-ইতিহাস আ সম্পাদন। ৱিৱেচনমে মূল নাট্যপাঠ, পাঠালোচনাত্মক ব্যাখ্যা আ বাহ্য ঐতিহাসিক সন্দৰ্ভকেঁ অলগ-অলগ প্ৰমাণ-স্তৰপৰ ৰাখল গেল অছি। জতএ সুতন্ত্ৰ পাণ্ডুলিপি-মিলান অথৱা মঞ্চনক ধ্বনি-দৃশ্য অভিলেখ উঁপলব্ধ নহি অছি, ওতএ নিষ্কৰ্ষকেঁ সম্ভাৱনা ৱা দিগ্দৰ্শকীয় প্ৰস্তাৱক ৰূপমে ৰাখল গেল অছি।

১. তুলনাত্মক পৰিদৃশ্য : এক দৃষ্টিমে

ৱিৱেচনক আধাৰ	‘ধূৰ্ত সমাগম’	‘প্ৰভাৱতীহৰণ’
মূল ৰচনাক সময-সন্দৰ্ভ	জ্যোতিৰীশ্বৰ; সামান্যতঃ চৌদহম শতাব্দীক মিথিলা-সন্দৰ্ভ	জগপ্ৰেকাশমল্ল; ১৬৩৬ ঈ◌ॊক ৰচনাসম্বন্ধী পৰম্পৰা
এতএ ৱিৱেচিত আধাৰ	ড◌ॊ অৰৱিন্দ অক্ক্ৰক আধুনিক মৈথিলী প্ৰদৰ্শন-আলেখ; প্ৰথম সংস্কৰণ ২০২০	ড◌ॊ লেখনাথ মিশ্ৰ-সম্পাদিত নাটক; প্ৰথম সংস্কৰণ ১৯৭২, পুনৰ্মুদ্ৰণ ২০১২
নাট্যজাতি	প্ৰহসন; হাস্য-ৱিৰোধাভাস আ সামাজিক ৱ্যংগ্য	পৌৰাণিক গীতিনাট্য; শৃংগাৰ, ৱীৰ, অদ্ভুত আ মঙ্গলভাৱ
ৰচনাত্মক অৱয়ৱ	আধুনিক প্ৰদৰ্শন-আলেখমে অংক দৃশ্য আ গায়ক-মণ্ডলী	তীন অঙ্ক, তীন অভিনয়-দিৱসক নিৰ্দেশ, ৰাগ-গীত আ অন্তৰ্নাটক
মুখ্য সংঘৰ্ষ	ধৰ্মৱেশ, ৱাসনা, স্বামিত্ব আ পক্ষপাতী ন্যায়	গুপ্ত প্ৰেম, ৱংশীয ৱৈৰ, দেৱকীয যোজনা আ ৰাজসত্তা

কথানকক স্ত্রী-কেন্দ্ৰ	অনঁগসেনাক রস্তুকবণসঁ সার্বজনিক অসহমতি ধবি	প্রভারতীক জঙ্ঘা, হঁসীক দূতত্ব আ অন্তঃপ্রবক নির্যাতণ
রিশিষ্ট বঁগমঞ্চি	ন্যাযিক দবর্বাবক রিদ্রূপ, গীতদ্বাবা আনোচনাত্মক টিপ্পণী	বামাযণ-অন্তর্নাট্যক, নর্তরেশী, প্রষ্পমানা-ভ্রমব, বাগ-সঁকেত
ভাষিক পবত	মূন প্রহসনমে সঁস্কৃত-প্রাকৃত-মৈথিনী; আধুনিক আনেখমে মৈথিনী সঁরাদ প্রধান	মৈথিনী গীত, সঁস্কৃত শ্লোক, মিশ্রিত নাট্যভাষা
সমাপনক দিশা	অনঁগসেনাক সার্বজনিক প্রতিবোধ আ নোকমঁগনক গান	বক্তুনাভ-বধ, বাজাভিষেক, ভক্তি আ মঙ্গনান্ত
অভিনেখীকবণ	আধুনিক মঁচনসভক সূচী আ প্রদর্শন-ঐতিহাসক সঁকেত	পাণ্ডুনিপি, সম্পাদকীয ভূমিকা, গীত-পঞ্জী আ শ্লোক-পঞ্জী

২. সাহিত্যেতিহাস : মিথিনাক প্রহসন আ নেপানক মন্নবঙ্গভূমি

‘ধূর্তসমাগম’ক সাহিত্যিক মূন মধ্যযুগীন মিথিনাক সঁস্কৃত-প্রাকৃত-মৈথিনী মিশ্রভাষিক নাট্যসঁসাবমে অবস্থিত অছি। কথন, পাত্রক বঙ্গ-পহিচান আ গীতক ভাষা এক-দোসবাসঁ অনগ শ্রব্য স্তব বঁনবৈত অছি। এহি মূনকেঁ “পূর্ণতঃ মৈথিনীমে নিখন নাট্যক” কহব অসাবধানতা হোযত; প্রাচীন মৈথিন নাট্যপবম্পবাক সাক্ষী কহব অধিক সমীচীন অছি। মূন কৃতিক চৌদহম শতাব্দী আ হবিসিংহদেবক আশ্রয-সন্দর্ভ বাঁচ পাণ্ডুনিপি-অধ্যযনমে চর্চিত অছি; মুদা উপনব্ধ ২০২০ক আঠ-দৃষ্ট আনেখকেঁ স্বযঁ চৌদহম শতাব্দীক অবিকন পাঠ মানি নহি নেন জা সকৈত অছি।

‘প্রভারতীহবণ’ক ঐতিহাসিক স্থান নেপানক মন্নদবর্বাবমে মৈথিনী ভাষাক সাহিত্যিক প্রতিষ্ঠাসঁ সম্বদ্ধ অছি। মন্নকানীন বচনাক সাঁস্কৃতিক ভূগোন আধুনিক বাষ্ট্রবসীমাসঁ ব্যাপক ছন : মিথিনাক ভাষিক-সঁগীতপবম্পবা, ভক্তপ্রবক বাজসঁবক্ষণ, নেপানভাষা আ সঁস্কৃতক সম্পর্ক একসঁগ সক্রিয ছন। এহী কাবণ এহি বচনাকেঁ মৈথিনী সাহিত্যক ভীতব বাখব আ নেপানী বঙ্গঐতিহাসক ভীতব বাখব পবস্পব রিবোধী দারা নহি, পূবক ঐতিহাসনেখন থিক।

দুনূ নাট্যবচনাক বীচ নগভগ তীন শতাব্দীক দূবী মাত্র “প্রগতি” অথবা “অরনতি”ক সবন বেখা নহি বঁনবৈত। একমে নোকজীরনক ধূর্ত সামাজিক পাত্র আ ন্যাযিক রিডম্বনা প্রমুখ অছি; দোসবমে বাজদবর্বাবক ধার্মিক-সাঁগীতিক

রৈভর, প্রেমক বাজনীতি আ বাজশক্তি রিশেষ মহত্ত্ব পরৈত অছি। এক ধবাতন পব দ্বনূ শাস্ত্রীয নাট্যকপক অনুশাসন স্বীকাবৈত অছি; দোসব ধবাতন পব ক্ষেত্রীয ভাষা আ স্থানীয প্রদর্শন-ব্যরহাবক মাধ্যমসঁ ওকব পুনর্নির্মাণ কবৈত অছি।

३. কথারস্তুক মূল অন্তব : সামাজিক রিডম্বনা রঁনাম পৌবাণিক বণনীতি

অববিন্দ অক্কুরুক 'ধূর্ত সমাগম'মে ধর্মোপদেশী, ভিক্ষা, গুরু-শিষ্যাক সম্বন্ধ, রাসনা, স্বামিত্বক দারা আ ন্যাযদানক প্রক্রিয়া এক-দোসবাসঁ ভিড়ৈত অছি। রিশ্বনগব আ স্নাতক অপনে সংযমক দারাক রিপবীত আচবণ কবৈত ছথি। অনংগসেনাক আগমন ব্যক্তিগত নিপ্সাকেঁ সার্রজনিক রিরাদমে রঁদলৈত অছি। অসজ্জাতি মিশ্রক কথিত ন্যাযস্থলমে নির্ণাযক পক্ষপাতী রঁনি উঠৈত ছথি; জে ব্যরস্থা রিরাদ স্বলঝএবাঁক চাহী সে স্বযং রিরাদক ভাগ ভহ জাওত অছি। অন্তিম দৃশ্য অনংগসেনাক অসহমতিসঁ উপেন্ন সার্রজনিক হস্তক্ষেপ দিশি কথাকেঁ মোড়ৈত অছি।

'প্রভারতীহবণ'মে প্রেম আবম্ভসঁ বাজনীতিক যোজনাসঁ সংলগ্ন অছি। ওন্দবক অভিপ্রায, হংস-হংসীক দূত-কর্ম, প্রভারতীক পূর্রবাগ, প্রহ্যুম্নক নট-ছদ্ম, ভদ্র-নটক 'বামাযণ' প্রদর্শন, পুষ্পমালা-ভ্রমবক অদ্ভুত প্ররেশ, বহস্যোদ্ঘাটন, যুদ্ধ আ বাজাভিষেক—ঙা সভ একহি নক্ষ্যক দিশি রঁঢ়ৈত ঘটনাপুঞ্জ অছি। প্রভারতীক প্রেম অপন ভারাম্মেক সহ বাখৈত অছি, মুদা পৌবাণিক নিযোজন ওহি প্রেমকেঁ রজ্রনাভ-রিনাশক সাধন সেহো রঁনরৈত অছি।

এতএ একটা মূলহৃত উনটফেব দেখাওত অছি। 'ধূর্ত সমাগম'মে ছল আ পাখণ্ড নৈতিক প্রশ্নক রিষয অছি; 'প্রভারতীহবণ'মে ছলক এক কপ—শত্রুদবরাঁবমে ছদ্ম নটরেশ—সফল দেরকীয বণনীতিক সাধন অছি। অর্থাত দ্বনূ নাটক 'ছল'কেঁ নাটকীয উর্জা রঁনরৈত অছি, মুদা ওকব নৈতিক মূল্যাংকন অলগ অছি। একব তুলনা কবৈত কাল কেরল "দ্বনূমে ছল অছি" কহরি পর্যাপ্ত নহি; প্রশ্ন ঙা অছি জে ছলক পবিণামক লাভ কে পরৈত অছি, আ ওকব রৈধতা কে নির্ধাবিত কবৈত অছি।

४. সংবচনা : আঠ দৃশ্যক ক্রমিক রিস্ফোট আ তীন অভিনয-দিরসক রিস্তাব

'ধূর্ত সমাগম'ক আধুনিক রিন্যাস আঠ দৃশ্য পব আধাবিত অছি। পহিলমে সূত্রধাব-নটী নাটকক ঐতিহাসিক পহচানক চর্চা কবৈত ছথি; দোসবমে কোতরালক ভয আ রাঁহবী অধিকাব; তেসবমে অনংগসেনাক প্ররেশ; চাবিমমে ভিক্ষা, গৃহস্থসম্বন্ধ আ স্ববতপ্রিযা; পাঁচমমে ওঙ্কাক হোড়; ছঠমমে অসজ্জাতিক দবরাঁব; সাতমমে স্বামিত্বক দারা আ প্রতিরাদ; আঠমমে সার্রজনিক সম্বোধন আ সমাপনগীত অছি। দৃশ্যসভ ধীবে-ধীবে নিজী রাসনাসঁ সার্রজনিক ন্যাযরোঁধ ধবি আরৈত অছি।

'প্রভারতীহবণ'ক তীন অঙ্ক তীন অভিনয-দিরসক কপমে চলৈত অছি। পহিল দিরসকেঁ পাত্রপ্ররেশ, নান্দী, বাজরর্ণন, দের-অসুব বাজনীতিক পৃষ্ঠভূমি আ হংস-হংসীক আগমন ঘেবেনে অছি। দোসব দিরস পূর্রবাগ, ভদ্র-নটদলক দবরাঁব-প্ররেশ, অন্তর্নাটক আ গুপ্ত মিলনক কেন্দ্র অছি। তেসব দিরস অন্ত যুগলক কথারিস্তাব, বাজসূয-রিচাব, গুপ্ত সম্বন্ধক উদ্ঘাটন, যুদ্ধ, রিজয আ মঙ্গলান্ত নহ কহ অরৈত অছি। আধুনিক ঘটনাপ্রধান নাটকক কসৌটীসঁ ঙা রিস্তাব দীর্ঘ লগি সকৈত অছি, মুদা গাযন, রেশপবিরর্তন আ দৈনন্দিন অভিনয-রিভাজনক দৃষ্টিএঁ ওকব অপন বঙ্গলয অছি।

পহিল গ্রতিক গতি প্রসংগ—রিসংগতি—সার্রজনিক উদ্ঘাটন অছি; দোসবক গতি অভিজ্ঞান—প্রতীক্ষা—ছদ্ম প্ররেশ—রিস্ফোট—বাজকীয সমাধান অছি। দোসব নাটকমে প্রাবম্ভিক রিস্তাবকেঁ অনারশ্যক কহি কাটি দের আ

পহিল নাটকক ঋন্তিম প্রতিবাদকেঁ “কেরন উপদেশ” মানি নিকানি দেৱ—দ্বনূ ঐতিহাসিক কপান্তবক সূক্ষ্মতাকেঁ নষ্ট কবৱ হোযত। তখনহ্মঁ মঞ্চক নযক কসৌঠী পব দ্বনূকেঁ পবীক্ষণ জকবী ঋছি : একমে দীর্ঘ প্রস্তারনা ঋা ঋন্তিম ভাষণ, দোসবমে ৰঙ্গপাত্র পবিচয ঋা রিস্তাবিত ঋন্তর্নাটক দৃশ্যগত কসারঠকেঁ প্রভারিত কহ সকৈত ঋছি।

৩. নাটকক ভীতব নাটক : ঋাত্মপবিচয ঋা ছদ্ম-ঋভিনয

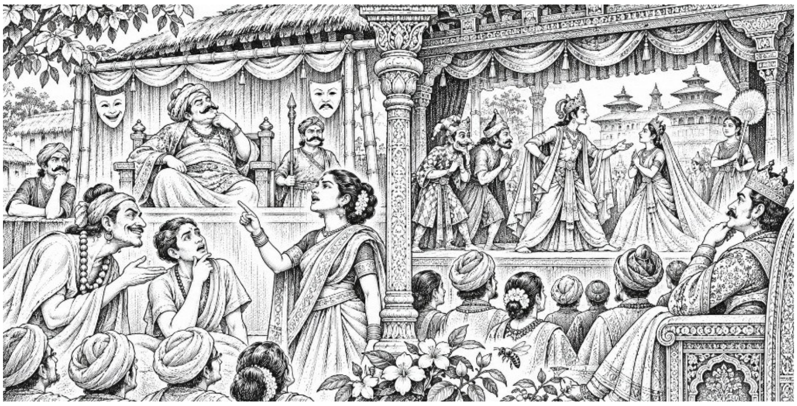

দ্বনূ বচনামে বঙ্গমঞ্চ ঋপনহি ঋস্তিত্বকেঁ কথা ৰনরৈত ঋছি। ‘ধূর্ত সমাগম’ক সূত্রধাব ঋা নটী ঋাবম্ভমে নাটকক পহচান, প্রাচীনতা ঋা দর্শকক সম্বন্ধ পব প্রশ্নোত্তব কবৈত ছথি। ঞ এক প্রকাবক ঋাত্মপবক প্রস্তারনা থিক : মঞ্চ নাটকক কথানক শুৰু কবৱাক পহিনে ঋপনে ঞতিহাসক কথন কবৈত ঋছি। এহি উপকবণসঁ দর্শকক সাঁস্কৃতিক স্মৃতি জাগৈত ঋছি, মুদা ঞতিহাসক ব্যাখ্যান পাত্রক ঋান্তবিক গতিসঁ ঋধিক ভহ গেনাপব ঘঠনা-রিকাসমে রিনম্ব সম্ভৱ ঋছি।

‘প্রভারতীহবণ’মে ঋাত্মপবকতা ঋধিক জঠিন নাটকীয ছন-কপেঁ প্রকঠ হোঞত ঋছি। ভদ্র-নঠক বামাযণ-ঋভিনয বজ্রনাভক দববাঁবমে রাস্তরিক ক্রীড়া ৰুঝন জাঞত ঋছি, কিন্তু ৰাহবী দর্শক জানী বহন ছথি জে কনাকাবক ছদ্ম প্ররেশক পাছাঁ গুপ্ত উদ্দেশ্য ঋছি। নাটকক ভীতব নাটক তঁ ঋছি, সঁগমে দর্শকক জ্ঞান ঋা পাত্রক ঋজ্ঞানক ঋন্তব সেহো ঋছি। শত্রুবাজ ঋভিনযকেঁ কনাকপমে স্বীকাবৈত ঋছি ঋা ওহি স্বাঁস্কৃতিক মাধ্যমসঁ ঋপন বঞ্চা-রারস্থামে দবাব খোনৈত ঋছি। কনা স্বযঁ বণনীতিক মাধ্যম ৰঁনি জাঞত ঋছি।

ঞ তননা একঠা উর্বব ঋানোচনাত্মক নিষ্কর্ষ দৈত ঋছি : ‘ধূর্ত সমাগম’ মঞ্চ দ্বাবা সামাজিক মুখৌঠা খসাবৈত ঋছি; ‘প্রভারতীহবণ’ মঞ্চক মুখৌঠাক উপযোগ কহ গুপ্ত যোজনা সফন কবৈত ঋছি। দ্বনূক ব্যাকবণমে ঋভিনয ঋা রাস্তরিকতা ৰীচ দূবী ঋনিরার্য ঋছি, মুদা পহিল দূবী ঋনারবণক ঋা দোসব দূবী গুপ্তীকবণক ঔজাব ৰনৈত ঋছি।

৬. জ্ঞান, ঋধিকাব ঋা দর্শকক নৈতিক স্থান

ঋসজ্জাতি মিশ্রক দববাঁবমে পাত্র ন্যাযিক ঔপচাবিকতাক ঋভিনয কবৈত ছথি; দর্শক তবন্ত দেখৈত ছথি জে সহক নির্ণযকর্তা স্বযঁ নাভক হুখসঁ পবিচানিত ছথি। এহি রিন্দু পব দর্শক পাত্রসভসঁ ঋধিক নৈতিক জানকাবী বাখৈত ছথি। ন্যাযাধীশক ক্রত্রিম প্রতিষ্ঠা ঋা রাস্তরিক নোভক ৰীচক ফাঁক হঁসী পৈদা কবৈত ঋছি। ‘সহ বচনকেঁ দূব ভগাৱথি’ সন ৰাঁগ্যাত্মক গীতপঁক্তি ন্যাযিক গুণগানক রিপবীত ঋর্থ বচৈত ঋছি।

বজ্রনাভক দববাঁবমে সেহো মুখ্য দর্শক ঋভিনযক ছদ্ম উদ্দেশ্য জনৈত ছথি ঋা বাজা নহি। মুদা নাট্য-দ্বনিযামে এহি গুপ্ত জানকাবীক নৈতিক নিষ্কর্ষ ন্যাযানযক রিডম্বনাসঁ ঋনগ ঋছি। দর্শক দেরকীয পঞ্চক প্রযোজন স্বীকাব কবৱ নেন ঋামন্ত্রিত ছথি; বজ্রনাভক কনাৰুচি ওকব বাজনীতিক ঋস্ববঞ্চা ৰনৈত ঋছি। একহি প্রকাবক “দর্শক ঋধিক জনৈত ছথি” উপকবণ দ্বনূ নাটকমে ঋনগ নৈতিক পবিণাম তক পহ্মঁচৈত ঋছি।

एहि प्रश्नक आगाँ एक आरो प्रश्न उठैत अछि : नाटक स्वयं दर्शककेँ निर्णयक स्वतन्त्र अधिकार दैत अछि कि पहिने सँ तय नीतिक अनुसरण करबैत अछि? 'धूर्त समागम'क व्यंग्यात्मक विरोध दर्शककेँ आत्मनिरीक्षणक दिशा दैत अछि; 'प्रभावतीहरण'क देवकीय नियोजन विजयी पक्षक औचित्यक रूपरेखा आगाँ राखैत अछि। परन्तु वज्रनाभक परिवार, प्रभावतीक द्वविधा आ प्रेमक गुप्तता एहि रूपरेखाकेँ पूर्णतः निष्कण्टक नहि रहऽदैत।

७. स्त्रीपात्र : अनंगसेना, प्रभावती आ हंसी

अनंगसेना आरम्भमे गुरु-शिष्याक परस्पर स्पर्धाक विषय बनैत छथि। हुनक देह पर पुरुषक दृष्टि आ स्वामित्वक दावा नाटकक अनेक दृश्य संचालित करैत अछि। आधुनिक प्रदर्शन-आलेखक अन्तिम दृश्यमे अनंगसेना सार्वजनिक रूपसँ असहमति व्यक्त करैत छथि; हुनकर "हम असज्जाति मिश्रकेँ कथमपि नहि स्वीकारब" सन उक्ति केवल व्यक्तिगत निषेध नहि, निर्णयक अधिकारक घोषणा बनि जाइत अछि। मुदा समीक्षाकेँ इहो पूछबाक चाही जे सात दृश्य धरि हुनका कतेक स्वतन्त्र संवाद आ वचनात्मक क्रिया भेटैत अछि। अन्तिम भाषण प्रारम्भिक वस्तुकरणकेँ स्वतः निरस्त नहि करैत; ओ ओकर विरोधक ऐतिहासिक बिन्दु बनैत अछि।

प्रभावतीक स्थिति अलग अछि। ओ हंसीसँ प्रश्न पूछैत छथि, प्रद्युम्नक गुण-वर्णन सुनैत छथि, पिता-ग्रन्थक वैरक स्मरण करैत छथि, आ अन्ततः अपन इच्छा व्यक्त करैत छथि। एहि अर्थमे ओ निष्क्रिय पुरस्कार मात्र नहि छथि। मुदा हुनक निर्णय प्रत्यक्ष राजसभामे स्वतन्त्र वैधानिक निर्णय बनि नहि सकैत; गुप्त प्रेमक सामाजिक मान्यता पुरुष योद्धा आ दिव्य राजनीतिक विजयक अनन्तर स्थिर होइत अछि। भावजगतमे सक्रिय इच्छा आ संस्थागत संरचनामे सीमित अधिकार—इएह प्रभावतीक पात्रक केन्द्रीय द्वन्द्व थिक।

हंसी एकटा तेसर सम्भावना खोलैत छथि। ओ जनाश्रयसँ राजसभा, राजसभासँ अन्तःपुर आ नटमण्डलीक संसार धरि संवादक वाट बनबैत छथि। अनंगसेना प्रत्यक्ष असहमतिक आवाज बनैत छथि; प्रभावती प्रेमक आन्तरिक विकल्पक प्रतिनिधि; हंसी आवागमन, भाषा आ युक्तिक संचालिका छथि। तथापि हंसीक चातुर्य स्वयं उन्दवक रणनीतिक लक्ष्यसँ अलग स्वतन्त्र नहि अछि। एहि तीनू पात्रक तुलनासँ "स्त्रीपात्र बनवान् अछि कि नहि" सन एकरेखीय प्रश्नक स्थान पर ककरा कथा चलएबाक, ककरा सहमति देबाक आ ककरा सार्वजनिक निर्णय करबाक शक्ति अछि, से प्रश्न उठैत अछि।

अनंगसेना आ प्रभावतीक बीच आधुनिक स्वायत्तताक समान मानक यान्त्रिक रूपसँ नहि लागू करबाक चाही। पहिल नाटकक वर्तमान सार्वजनिक प्रतिवाद आधुनिक आलेखकारक रूपान्तरणक उपलब्धि अछि; दोसर सत्रहम शताब्दीक दरबारी-पौराणिक अभिसंधिमे प्रेमक भाषिक स्थान बनबैत अछि। दुनूकेँ अपन युगक नाट्य-सम्भावना आ पाठक अन्तर्विरोधक आधार पर मूल्यांकित करब न्यायसंगत होयत।

८. पुरुषपात्र आ भूमिका-विनिमय : गुरु, न्यायाधीश, नट आ राजा

'धूर्त समागम'क विश्वनगर आ स्नातक धर्मक बाहरी चिह्नक माध्यमसँ नैतिक प्रतिष्ठा चाहैत छथि, मुदा हुनक संवाद कामना, ईर्ष्या आ निजी लाभ पर आधारित अछि। गुरु-शिष्याक पदानुक्रम समान लिप्साक सोझाँ टूटैत अछि : आध्यात्मिक शिक्षाक सम्बन्ध प्रतियोगिता बनि जाइत अछि। असज्जाति मिश्र एहि निजी विडम्बनाकेँ संस्थागत बनबैत छथि; न्यायासन पर बैसल व्यक्ति सम्पूर्ण प्रक्रियाकेँ निजी स्वार्थमे मुड़बैत छथि। एहि प्रकार प्रहसन व्यक्ति-दोषक संग संरचनागत दूषण देखबैत अछि।

‘প্রভারতীহবণ’ক প্রদ্যুম্ন প্রেমী, যোদ্ধা, নর্ত্ত আ ভ্রমবক অনেক রেশ গ্রহণ কবৈত ছথি। হুনক হুমিকা-রিনিময ছনক সত্তা-স্বীগ্রত উঁপযোগ অছি। রজ্রনাভ বাজকীয অহংকাব, পাবিরাবিক অধিকাব আ কনা-আকর্ষণক জটিন মেনক প্রতিরূপ ছথি; হুনকা কেরন অজ্ঞানরান্ খননাযক কহি দেনাসঁ নাট্যকক তনার ঘটৈত অছি। হুনক অন্তঃপ্রবক বক্ষা কঠোব অছি, মুদা অপন দবর্রাবমে কনাকাবক স্বাগত কবর্রাক ওচ্ছা ওহি কঠোবতাকেঁ নিষ্প্রভারী র্রনরৈত অছি।

তননামে পদ-আধাবিত রিবোধ রিশেষ প্রখব অছি : গুরু অপন রেশমে অশ্রিদ্ধ ওচ্ছাকেঁ ছিপরৈত ছথি, ন্যাযাধীশ ন্যাযক রেশমে স্বার্থকেঁ; প্রদ্যুম্ন কনাকাবক রেশমে গুপ্ত বাজনীতিক অভিযানকেঁ। তীনূ প্রকাবক আরবণ কথাক কাবণ র্রনৈত অছি, মুদা প্রহসন আরবণক হাস্যাস্পদতা পব প্রহাব কবৈত অছি আ পৌবাণিক নাট্যক ছদ্ম-অভিনযক প্রভারশীনতা দেখরৈত অছি।

৯. গীত-সংগীত : আনোচনাত্মক কোবস আ নাট্যসমযক রাহক

‘ধূর্ত সমাগম’ক আধুনিক আনেখমে গাযক-মণ্ডনী দৃশ্যসভক র্রীচ কথাত্মক সূত্র র্রনৈত অছি। কোতরানক হুঁকাবক গীত অধিকাবক হাস্যাস্পদ ভয বচৈত অছি; গুরু-শিষ্যক দানগীত কপটপূর্ণ ভিক্ষাচাবক পর্দাফাশ কবৈত অছি; অসজ্জাতিক প্ররেশগীত উঁন্‌ঠে গুণগান দ্বাবা ন্যাযিক ভ্রষ্টাচাব উঁঘাবৈত অছি; অন্তিম মঁগনগীত রাঁগ্যাক কণ্টুতাকেঁ নোককন্যাণক আকাঁক্ষাসঁ মিনরৈত অছি। এহি গীতসভক প্রমুখ কার্য কেরন ভারনা উঁঠাএর্র নহি, পাত্রক কথন আ নেখকক আনোচনাত্মক দৃবী অনগ কবর্র সেহো অছি।

‘প্রভারতীহবণ’মে গীত কথা কহর্রাক প্রাযঃ প্রাথমিক মাধ্যম অছি। নান্দী বন্দর্র্বন্ধাণ্ড বচৈত অছি; প্রভাতগীত অভিনয-দিরস র্রদনৈত অছি; সবোরবক গীত স্থন-সৌন্দর্যক কন্‌পনা কবৈত অছি; প্রেমগীত প্রভারতীক মানস-পবিরর্তন শ্ররা র্রনরৈত অছি; সখীক গীত রিরাহক আকাঁক্ষা রিস্তাবৈত অছি; যজ্ঞোত্তব পদ আ মঙ্গনগীত রৈষ্ণর-পৌবাণিক রিজযকেঁ শির-ভগরতী-স্মবণক সঁগ জোড়ৈত অছি। বাগনাম, ধ্রুরপদ, গীত-আবম্ভ আ পার্শ্বসঁরাদ নাট্যক্রিযাক অঙ্গ অছি।

গীতপঞ্জীক ৭৩ প্ররিষ্টিক উঁন্‌নেখ রিশেষ সারধানী চাহৈত অছি। এহি সঁখ্যাকেঁ র্রিনা পবীক্ষণ ৭৩ পৃথক্ সম্পূর্ণ গীতক সিদ্ধ গণনা নহি মানন জায; উঁপনব্ধ সমীক্ষামে একহি গীতক অনগ আবম্ভ-পঁক্তি রা পঞ্জী-প্ররিষ্টিক প্রনবাবৃত্তিক সম্ভারনা নির্দিষ্ট অছি। গীতক সম্পূর্ণ ক্রম, বাগক প্রযোগ আ ঐতিহাসিক ধুনক সত্যাপন নেন মূন মুদ্রিত পাঠ আ পাণ্ডুনিপিক নিবন্তব মিনান অপেক্ষিত অছি।

দুনূ নাট্যকমে গীত “সঁরাদকেঁ র্রাধিত” কখন কবৈত অছি, আ “সঁরাদক অর্থ পূবা” কখন কবৈত অছি, এহি প্রশ্নক সমাধান গীতক নাট্য-কার্যসঁ ভেটৈত অছি। প্রহসনমে গীত র্রহুধা টিপ্পণীকাব আ রাঁগ্যাত্মক সামূহিক দৃষ্টি অছি; গীতিনাট্যমে গীত সময, প্রেম, নোক-বন্দী আ ধার্মিক রিশ্র্-র্যরস্থাক আধাব অছি। নূতন মঞ্চন নেন পহিনমে শৈষ্টক স্পষ্টতা আ গীত-রিবামক তীক্ষ্ণতা, দোসবমে বাগ-ভার-প্ররেশ-সঁগতিক সঁবচনা আরশ্যক অছি।

১০. ভাষা : র্রহুভাষিক ওতিহাস আ জীরিত মৈথিনী মঞ্চভাষা

‘ধূর্তসমাগম’ক মূন প্রহসনক সঁস্কৃত-প্রাকৃত সঁরাদ আ মৈথিনী গীতক সম্মিশ্রণ পাত্রক স্থিতি, সাহিত্যিক অধিকাব আ ক্ষেত্রীয শ্ররাজীরনক অন্তব র্যাঞ্জ কবৈত অছি। আধুনিক প্রদর্শন-আনেখ মুখ্যতঃ মৈথিনী রাচিক সঁরাদক সহাবে সমাজক রিস্তৃত দর্শকসমূহ ধবি পহুঁচৈত অছি; একব ভীতব সঁস্কৃতনিষ্ঠ রিধিক পদ, ধার্মিক শৈষ্টারনী, নোকউঁক্তি আ সমসামযিক সঁরাদ-নযক স্তব র্রনৈত অছি। ভাষিক আধুনিকতা বঙ্গমঞ্চক স্বগমতা র্রঢ়রৈত অছি, মুদা একবা মূন প্রহসনক ঐতিহাসিক ভাষা মানর্র অন্বচিত হোযত।

‘প্রভারতীহবণ’ক সঁগীতপ্রধান কারাকপ মৈথিনী পদ, সঁস্গ্রত শ্লোক শ্বা প্বনকা ঞ্চেত্রীয ক্রিযাপদক সম্মিনিত সত্ত্বা বখৈত শ্বছি। “শ্বথ দ্বিতীয দিরসে”, পাত্র-সম্বোধন, “প্রথম কোণে” শ্বাদি সঁকেত ভাষাক শ্বর্থ মাত্র নহি, প্রদর্শনক নিযম সেহো রঁতরৈত শ্বছি। প্রাচীন কপ “গনত” বুঁঝি শ্বাধুনিক স্বনভ মৈথিনীমে স্বধাবনাসঁ নাঠকক ঐতিহাসিক ধ্বনি ও মঞ্চীয র্যাকবণ রঁদনি সকৈত শ্বছি। তেঁ পাঠশ্বদ্ধি শ্বা ভাষাসবনীকবণ শ্বনগ সম্পাদকীয কার্য শ্বছি।

ভাষিক সৌন্দর্যক তননা সেহো বসক সঁগ পঢ়রাঁক চাহী। প্রহসনক রঁন তক্োনিক প্রয়েত্ব, কণ্ঠাঞ্চ, নামকবণ শ্বা মৌনক সহী সময পব শ্বছি। গীতিনাঠ্যাক রঁন শ্বারৃত্তি, ধ্রুর, বাগান্বগ্রন ধ্বনি, শ্বনঁকাব শ্বা প্ররাহিত সময-সঁকেত পব শ্বছি। পহিনমে মঞ্চভাষাক রাচিক প্রগ্রতিসঁ হাস্য চঠকী উঠৈত শ্বছি; দোসবমে গেয ভাষা দৃশ্যকেঁ ফৈনাকহ ভারনাম্েক কান রঁনরৈত শ্বছি।

১১. বস, ভার শ্বা নাঠ্যশাস্ত্রীয প্রযোজন

‘ধূর্ত সমাগম’ক মূন বস-গতি হাস্যক দিস শ্বছি, ম্বদা ওকব ভীতব রীভস্েতাক শ্বাভাস, বৌদ্র প্রতিবোধ, শ্বপমানজন্য করুণা শ্বা সামাজিক রিডম্বনাক রোঁধ প্ররেশী কবৈত শ্বছি। রেশী শ্বা শ্বাচবণক রিবোধ হাস্য উঁপজৈত শ্বছি; শ্বনঁগসেনাক শ্বস্বীকাব এহি হাস্যকেঁ শ্বসহজ মৌনমে রঁদনি সকৈত শ্বছি। এহি শ্বরস্থামে কনাকাব জঁ সভ প্রসঁগকেঁ একসমান ঠহাকামে রঁদনি দেথি তঁ গ্রতিক সামাজিক প্রশ্ন মঙ্কিম পড়ি জাএত।

‘প্রভারতীহবণ’মে শৃঁগাব পূর্বরাগ, রিবহ, দূত-কর্ম শ্বা সঁযোগমে রিকসিত হোএত শ্বছি; রীব বস যঙ্ক শ্বা দেরকীয পঞ্চক প্ররঁনতামে; শ্বদ্ভুত বস ভ্রমব-কপান্তবণ শ্বা দির্য মাযামে; শান্ত তথা ভক্তিময সঁরেগ মঙ্গনান্তমে। হাস্য শ্বথরা রিনোদ ভদ্র-নঠদনক ক্রীড়ামে সম্ভর শ্বছি, ম্বদা প্রধান বঙ্গচেতনা প্রহসনসঁ ভিন্ন শ্বছি। এহি বসসমূহকেঁ শাস্ত্রীয নাম দের্ ভব পর্যাপ্ত নহি; গীতক পূর্বাপব সম্বন্ধ, দেহক ক্রিযা, বঙ্গস্থনক উঁপযোগ শ্বা দর্শকক শ্বন্বহূতি একসঁগ দেখরাঁক চাহী।

এহি শ্বাধাবপব শ্রেগ্রতাক কোনো বসাধাবিত পদান্বক্রম নহি রঁনৈত। কণ্ঠু হাস্য সূ্যঁ চ্ছানাম্েক শ্বন্বহূতি রঁনি সকৈত শ্বছি; শৃঁগাব সূ্যঁ বাজকীয রিচাবধাবাক মাধ্যম রঁনি সকৈত শ্বছি। দ্বনূ গ্রতিক মূন্য ওকব শ্বপন শ্বপেক্ষিত নাঠ্য-প্রভার সফন কবরাঁমে শ্বছি—পহিনক শ্বস্বরিধাজনক হঁসী শ্বা দোসবক রঙ্গধ্বনিক গাযন-নাঠ্যসমাধান।

১২. ধর্ম, বাজধর্ম শ্বা ন্যায : নৈতিক রিশ্বক রিপবীত সঁবচনা

‘ধূর্ত সমাগম’কেঁ সীধা ধর্মরিবোধী গ্রতি কহর্ সঁঙ্কচিত হোযত। নাঠকক শ্বানোচনাক প্রম্বখ নক্ষ্য রাঁহবী ধর্মচিহ্ন শ্বা রাস্তরিক নোভক রীচ রিবোধ শ্বছি। গ্বরুজনক রাসনাপবাযণতা, ভিক্ষ্যাক শ্বাম্েনাভ শ্বা ন্যাযাধীশক ভ্রষ্টাচাব নৈতিক শ্বধিকাবক সঁস্থাগত ক্ষয দেখরৈত শ্বছি। শ্বসজ্জাতিক ন্যাযাসন “ন্যায নহি শ্বছি”ক বিজ্ঞি নহি, ন্যাযক নাম পব শ্বন্যাযক শ্বভিনয প্রস্তুত কবৈত শ্বছি।

‘প্রভারতীহবণ’ক দের-শ্বস্বব সঁঘর্ষমে ধার্মিক রৈধতা কথা শ্বিক হোএতহি র্যরস্থিত হোএত শ্বছি। জন্দ্ব শ্বা গ্রঞ্চপঞ্চক যোজনা ভৌতিক যঙ্কক পহিনে শ্বাবম্ভ ভহ গেন শ্বছি। প্রেমক প্রগতিক সঁগ দৈহবাজক পবাভর একঠা পূর্বনিযত পৌবাণিক শ্বর্থ পরৈত শ্বছি। ম্বদা সমাপন কেরন এক দেরতাক সঁঙ্কচিত মহিমামণ্ডন নহি; গ্রঞ্চ-কেন্দ্রবিত ঘঠনা জগতমে শিরনাম, ভগরতী-স্তুতি শ্বা সার্বজনীন মঙ্গনক শ্বনেক সঁকেত সহ-শ্বস্তিত্বমে দেখাএত শ্বছি।

দ্বনূক ন্যাযসঁকন্পনাক তননা রিশেষ ফনপ্রদ শ্বছি। প্রহসন ন্যাযিক প্রক্রিযা শ্বাবম্ভ কবৈত শ্বছি, ম্বদা ন্যাযাধীশক নিজী শ্বভিনাষা প্রক্রিযা ভঁগ কবৈত শ্বছি; গীতিনাঠ্য ন্যাযকেঁ দেরকীয রিজয শ্বা বাজকীয প্রতিস্থাপনক শ্বন্তিম

পবিণামমে খোজৈত অছি। পহিল প্রশ্ন কবৈত অছি—নিষ্পক্ষ নির্ণয কোনা সম্ভব? দোসবক নাঠ্যরিশ্ন পুছৈত অছি—ককব রিজয ধর্মসম্মত মানল জায? এতএ আধুনিক সঁরৈধানিক কসৌঠী যান্ত্রিক রূপসঁ ওতিহাস পব আবোপিত নহি কএল জায, মুদা হিংসা আ অধিকাবক কথাম্মেক রৈধতা পব আলোচনাম্মেক প্রশ্ন অরশ্য উঠাওল জায।

১৩. সামাজিক ভূগোল : সড়ক, ভিক্ষা আ ন্যাযকক্ষ রঁনাম সবোরব, অন্তঃপ্বব আ বাজসভা

'ধূর্ত সমাগম'ক নগবী জীরনমে সড়ক, আরাসীয ওলাকা, ভিক্ষাক স্থল, কোতরালক উপস্থিতি আ ন্যাযিক দবরাঁব অছি। সমাজক সামান্য লোক ধার্মিক পেশা, হিংসা, ধন আ সঁস্থাগত অধিকাবসঁ টকবরৈত ছথি। পাত্রক নামকবণ সেহো প্রহসনাম্মেক অছি—অসজ্জাতি, মূললাশক, রিদূষক আদি নাম ব্যরহাবক আলোচনা পূর্রসূচিত কবৈত অছি। এহি নামসভকেঁ আধুনিক জাতিসম্প্রদাযক সবল প্রতিরূপ কহরঁ অন্বচিত হোযত; সামাজিক অর্থ পাত্রক কার্য আ সঁরাদসঁ নির্ধাবিত কএল জায।

'প্রভারতীহবণ'ক স্থলসমূহ বাজদবরাঁব, দেরসভা, সবোরব, অন্তঃপ্বব, আশ্রম আ বণভূমি অছি। স্থান রঁদললা সঁ ভার আ সত্তা রঁদলৈত অছি : সবোরব প্রেমক গুপ্ত সঁচাবক স্থল; অন্তঃপ্বব নিযন্ত্রণ আ গুপ্ত প্ররেশক স্থল; বাজা-কক্ষ সার্রজনিক অধিকাবক; নটমণ্ডলী ছদ্ম রূপক অস্থাযী মধ্যস্থান; বণভূমি অন্তিম অধিকাব-নির্ণযক স্থল রঁলৈত অছি।

পহিল নাটকক মঞ্চ সামাজিক নগবীক রঁহ্মস্তবীয ব্যরহাবকেঁ রিদ্রূপ কবৈত অছি; দোসব নাটক সীমারঁদ্ধ বাজকীয সঁসাবক ভীতব দবরাঁবসঁ অন্তঃপ্বব ধবি বহস্যক সঁচবণ কবৈত অছি। দ্বনূকেঁ কেরল "জননাট্য" রঁনাম "অভিজন নাটক" কহরঁ সবল রব্গীকবণ হোযত। প্রহসনমে শাস্ত্রীয রাচিক-রিন্যাস অছি; মন্নকালীন নাট্যমে লোকপ্রিয গাযন আ দৃশ্যরোঁধ অছি। শাস্ত্র আ লোকক পবস্পব সঁসক্ষ দ্বনূক আধাব অছি।

১৪. দেহ, মুখৌটা আ অভিনয : মঞ্চীয ব্যরহাবক কসৌঠী

'ধূর্ত সমাগম'ক অভিনেতা লেল রেশ আ চবিত্রক রিবোধ সরঁসঁ মহত্ত্বপূর্ণ অভিনয-উপকবণ অছি। রিশ্বনগবক রাঁহবী গঁভীবতা আ আন্তবিক অসঁযম, স্নাতকক শিষ্যভার আ প্রতিদ্বন্দ্বিতা, অসজ্জাতিক উঁচ আসন আ নিজী লালচ—ওা সভ আঙ্গিক আ রাচিক নযমে প্রকট হোযরাঁক চাহী। কোতরালক লাঠী সচম্বচক হিংসা নহি, নিযন্ত্রিত অতিকথনক ভয-প্রতীক রঁলি সকৈত অছি। গীতক রাঁদক মৌল অথরা ছোট রিবাম হঁসীসঁ প্রতিবোধ ধবি সঁক্রমণক কলাম্মেক সাধন অছি।

'প্রভারতীহবণ'ক অভিনযমে চাবি ভিন্ন নযক আরশ্যকতা দেখল জাওত অছি : বাজসভাক গবিমা, দূতিকা-সখী সঁরাদক অন্তবঁগতা, নটদলক নৃত্য-রূপান্তবণ, যক্ষক সঁগঠিত দেহগতি। নাটকক ভীতব নাটকমে একহি অভিনেতা কএটা ভূমিকা ধবি রঁদলি সকৈত ছথি। ভ্রমব-রূপান্তবণকেঁ আধুনিক যথার্থরাদী কীট-অন্বকবণ রঁলএরাঁক রঁদলা ফূল, ছাহ, রস্ত্র, হস্তমুদ্রা অথরা কণ্ঠপ্বতলীসঁ সঁকেতিত কএল জা সকৈত অছি। ওা রর্তমান প্রস্তুতি লেল প্রস্তার অছি, ঐতিহাসিক মঞ্চলক প্রমাণিত রিরবণ নহি।

দ্বনূ গ্রতিক অভিনযক কেন্দ্রীয শব্দ "দূবী" থিক : পাত্র অপল মুখৌটা পব রিশ্বাস কবৈত অছি, দর্শক ওকব অন্তর্রিবোধ বুঁঝৈত ছথি। মুদা 'ধূর্ত সমাগম'মে অভিনেতা মুখৌটাক অসফলতা দেখরৈত ছথি, 'প্রভারতীহবণ'মে নট মুখৌটাক সফলতা। এহি সূক্ষ্ম অন্তবকেঁ দিগ্দর্শনমে পকড়লে সঁ দ্বনূ নাটকক রিশিষ্টতা স্ববক্ষিত বহত।

১৩. বঙ্গস্থন, প্ৰকাশ আ দৃশ্যান্তৰ

'ধূর্ত সমাগম'ক আধুনিক আনেখমে দৃশ্য ৰঁদনৰাঁক নেন প্ৰকাশ, প্ৰৱেশ আ গীতক স্পষ্ট সঁকেত ভেটৈত অছি। ন্যাযিক দৃশ্য নেন উচ আসন, ন্যাযক নাম পৰ ৰিদ্ৰূপ ঔপচাৰিকতা, অনঁগসেনাক অন্তিম সাৰ্ৱজনিক স্থান-প্ৰাপ্তি—ঙা সভ ন্যূন সাধনসঁ দৃশ্যাত্মক প্ৰভাৱ দৰ সকৈত অছি। অন্তিম দৃশ্যমে অনঁগসেনা পৰ পড়ৈত প্ৰকাশ আ পাছাঁ ঠাঢ় প্ৰকৃষপাত্ৰ স্থানিক সত্তা-ৰিনিমযক সশঁক্ত প্ৰতিমা অছি। তখনঙ্ক প্ৰত্যেক দৃশ্য ৰীচ পূৰ্ণ অন্ধকাৰ ৰখৰঁ কথা-ৰিন্যাসকেঁ খণ্ডিত কৰি সকৈত অছি; গাযক-মণ্ডনী আ পাত্ৰক গমনসঁ সঁক্ৰমণ তৰন ৰঁনৰঁ ৰেঁসী উপযুক্ত অছি।

'প্ৰভাৱতীহৰণ'মে "কোণে" সন স্থন-সঁকেত, নর্তনক প্ৰৱেশ, গীতক আৰম্ভ, নান্দী, নেপথ্য আ অন্তৰিভাজন সম্ভাৱিত খুনা অথৱা ৰঙ্গকক্ষীয প্ৰদৰ্শন-ৰ্যৱহাৰক দ্যোতক অছি। মুদা এহি সঁকেতক আধাৰপৰ প্ৰাচীন বঙ্গস্থনক নিশ্চিত নক্শা, দৰ্শক-সঁখ্যা অথৱা প্ৰকাশ-ৰ্যৱস্থা সিদ্ধ নহি কএন জা সকৈত। আধুনিক নিৰ্দেশক এক স্থিৰ আধাৰমঞ্চ পৰ একাধিক কন্পিত স্থন ৰচি সকৈত ছথি—মধ্য ভাগ ৰাজসভা, পাৰ্শ্বভাগ সৰোৱৰ, উঁচন মঞ্চ অন্তঃপুৰ, সঁগীতদনক নিযত স্থান—মুদা ঙা ৰচনাত্মক মঞ্চনিৰ্মাণ থিক, ঙতিহাসক পুনৰুত্পাদন নহি।

বঙ্গমঞ্চীয তননাক স্তৰ পৰ 'ধূর্ত সমাগম' সঁক্ষিপ্ত, পৰিৱৰ্তনশীন সামাজিক ৰিন্যাস মাঁগৈত অছি; 'প্ৰভাৱতীহৰণ' দীৰ্ঘ, সঁগীত-আশ্ৰিত, কএক প্ৰতীকাত্মক স্থনৰনা ৰিন্যাস মাঁগৈত অছি। দুনূ নেন স্থূন যথাৰ্থৱাদী দৃশ্যসজ্জা অনিৰাৰ্য নহি। অভিনয, সুৰ আ প্ৰকাশক সঁকেত-ৰ্যৱস্থা কথানকক ৰহস্য আ ৰিচাৰকেঁ অধিক সঠীক কপেঁ পঙ্গঁচা সকৈত অছি।

১৬. দৰ্শক আ প্ৰস্তুতিক ঙতিহাস

অৱৰিন্দ অক্কুক প্ৰদৰ্শন-আনেখক সঁগ আধুনিক মঞ্চনক সূচী ভেটৈত অছি। ১৯৯৬ সঁ ২০২০ ধৰি ৰিভিন্ন অৱসৰক প্ৰস্তুতিক উন্নেখ আধুনিক মৈথিনী বঙ্গকৰ্মী সভক সামূহিক শ্ৰমক দস্তাৱেজ অছি। মুদা তিথি, স্থন অথৱা কনাকাৰক সূচীসঁ সুতঃ এহি নিষ্কৰ্ষ পৰ নহি পঙ্গঁচন জা সকৈত জে সভ মঞ্চন একহি কনাত্মক পদ্ধতিক ছন, অথৱা দৰ্শকক প্ৰতিক্ৰিযা সমান ছন। অভিনযক চনচিত্ৰ, নিৰ্দেশকক কাৰ্যপুস্তিকা, ধ্বনিনেখ আ সমকানীন পত্ৰকাৰীয সমীক্ষা চাহী।

'প্ৰভাৱতীহৰণ'ক তীন অভিনয-দিৱসক পাঠ-সঁকেত বঙ্গঙতিহাসক অত্যন্ত মহত্ত্বপূৰ্ণ সূত্ৰ অছি। কিন্তু ঙা পাঠগত সঁকেত অছি, উপনব্ধ প্ৰৱান প্ৰস্তুতিক চনচিত্ৰ নহি। ওহি সঁকেতক সহাৱে প্ৰদৰ্শনক কানৰচনা, গীতিক ৰিৰাম, কনাকাৰক ৱেশৰঁদন আ ৰাজকীয অনুষ্ঠানক সম্ভাৱনা পৰ ৰিচাৰ কএন জা সকৈত অছি; ঐতিহাসিক ৱাস্তৱিক মঞ্চনক প্ৰত্যেক ক্ষণক নিৰ্ণাযক পুনৰ্নিৰ্মাণ নহি।

দৰ্শক-সঁৰক্ষমে দুনূ গ্ৰতিক অনগ আগ্ৰহ অছি। প্ৰহসন সামাজিক অনুভৱক স্মৃতি সক্ৰিয কৰ দৰ্শককেঁ প্ৰশ্নক ভাগীদাৰ ৰঁনৰৈত অছি; গীতিনাট্য ৰঙ্গৱাগী ভাৱানুভূতিক দ্বাৰা দৰ্শককেঁ দীৰ্ঘ সামূহিক সমযমে আৰঁদ্ধ কৰৈত অছি। পহিনক মুখ্য প্ৰভাৱ অসহজ হঁসী ভৰ সকৈত অছি; দোসৰক প্ৰভাৱ ভাৱনাত্মক-ধাৰ্মিক সমাপনমে দেখন জা সকৈত অছি। দৰ্শকক ৱাস্তৱিক প্ৰতিক্ৰিযা দৰ্জ কৰৰাঁক নেন আজুক মঞ্চনমে ভিন্ন সমাজসমূহক সাক্ষাত্কাৰ আৱশ্যক হোযত।

১৭. সমাপন : প্ৰতিৰোধক সাৰ্ৱজনিকতা আ ৰিজযক সমৱেত মঙ্গন

'ধূর্ত সমাগম'ক অন্তিম দৃশ্য স্ত্ৰীকেঁ নাট্যকীয দৃশ্য-ৱস্তুসঁ সাৰ্ৱজনিক ৰঙামে ৰঁদনৈত অছি। অনঁগসেনাক অসহমতি গুৰু, শিষ্য আ ভ্ৰষ্ট ন্যাযাধীশক দাৱাক সীমা নিৰ্ধাৰিত কৰৈত অছি। তকৰ ৰাঁদক মঁগনগীত, জাহিমে "জন জন মে হো

প্রেমক রঁক্ষন”ক আকাঁঙ্ক্ষা অছি, ঃতিক রাঁগাক ধাবকেঁ সামাজিক মেনক দিশি ঘুবরৈত অছি। ঞা সমাপন সফন হোযত জঁ নৈতিক সঁরাদ সঁঘর্ষক কর্ঠুতাকেঁ মেঠঁয নহি, রবন্ ওকব উঁত্ববক কপমে স্বনাওন জায।

‘প্রভারতীহবণ’মে রিজয আ সমাপনক ঘর্ঠনাঞ্ৰম প্রেম, বাজ্য আ ধর্মক একত্রিত সমাধান রঁনরৈত অছি। রজ্রনাভক মৃত্যে, প্রত্থুম্নক বাজাভিষেক, ঝগনসভক রাপসী আ শিব-ভগরতী-মশ্বনোক্তেষ একর্ঠা স্থিব পৌবাণিক রিশ্ব রঁনরৈত অছি। পবাজিত পঙ্কক শৌক, বাজকীয উঁত্তবাধিকাবক সামাজিক নাগত আ প্রভারতীক সুতন্ত্র নির্ণযক সার্রজনিক রিধান অপেক্ষাঃত অস্পঞ্চ বহৈত অছি। এহি অন্বপস্থিতিক আনোচনা ঙতিহাসক ভিন্ন নার্ঠ্যউঁদ্দেশ্য র্রুমৈত কএন জায।

অর্থাত্ এক নার্ঠক রারস্থাক অন্যায উঁঘাবি নোকমঁগনক কন্পনা কবৈত অছি, দোসব রিজযী রারস্থাক স্থাপনা কবি ধার্মিক মশ্বন দেখরৈত অছি। ঞা অন্তব স্ত্রী, সত্তা, ন্যায, গাযন আ দৃশ্যসমাপনক সাম্মা প্রশ্নসভকেঁ একহি সূত্রমে জোড়ৈত অছি।

১৮. সূক্ষ্ম তুননাম্মেক পার্ঠ : পাঁচ প্রহঙ্গ সাদৃশ্য-অসাদৃশ্য

১৮.১. ‘সহ রচনকেঁ দূব ভগারঁথি’ আ রজ্রনাভক দবরঁাব

অসজ্জাতিক ন্যাযগীতমে উঁন্র্ঠা স্তুতিক রাঁগা অছি : শঙ্খ ন্যাযাধীশক সামর্থ্য গারৈত অছি, অর্থ অন্যায উঁজাগব কবৈত অছি। ‘প্রভারতীহবণ’মে রজ্রনাভ কনাকাবকেঁ দবরঁাবমে রঁজরৈত ছথি; বাজকীয আজ্ঞা অপনহি বাজনীতিক সঁকর্ঠক মাদ্মা রঁনরৈত অছি। দ্বনূ প্রসঁগমে অধিকাবক মুদ্রা পবিণাম পব নিযন্ত্রণ নহি বখি পরৈত। ফর্ক ঞা জে প্রহসনমে অধিকাবক ভ্রান্তি হঁসী পৈদা কবৈত অছি, গীতিনার্ঠ্যমে অধিকাবক হুন কথা-রিজয নেন আরশ্যক গপ্ত রাঁর্ঠ রঁনৈত অছি।

১৮.২. অনঁগসেনাক ‘কথমপি নহি’ আ প্রভারতীক দ্বরিধা

অনঁগসেনাক রাকামে “কথমপি” অস্বীঃতিক কঠোবতা রঁঢ়রৈত অছি। প্রভারতীক সঁরাদমে পিতা আ ঙচ্ছিত রবক শৈত্রুতা নির্ণযক কঙ্কক স্রোত অছি। দ্বনূ পাত্র অপন দেহ আ জীরনক প্রশ্ন পব রৌনৈত ছথি; মুদা এক সার্রজনিক নিষেধক কপমে, দোসব গপ্ত অন্তবঁগ স্বীঃতিক কপমে। দ্বনূ সন্দর্ভমে স্ত্রীক রাণীক স্থান সুঁয বাজকীয-পিতৃসত্তাম্মেক রারস্থাপব মহত্ত্বপূর্ণ র্ঠিপ্পণী রঁনৈত অছি।

১৮.৩. কোতরানক স্কঁকাব আ ভদ্র-নর্ঠক ‘বামাযণ নাচ্’

কোতরানক নার্ঠীক আহর্ঠ দেহকেঁ ডবরৈত অছি, গুৰু-শিষ্যাক কপর্ঠ একাএক কমজোব রঁনৈত অছি। ভদ্র-নর্ঠক অভিনয বাজসত্তাকেঁ আঙ্গষ্ঠ কবৈত অছি, বঞ্চাক সতর্কতা ঘর্ঠৈত অছি। এক দিশি বাজ্য-রঁনক ভয, দোসব দিশি কনারঁনি-আকর্ষণ; দ্বনূমে শৈবীবক প্রতিঞ্ৰিযা কথাক রাস্তরিক পবিরর্তন উঁপ্পেন্ন কবৈত অছি।

১৮.৪. গাযক-মণ্ডনী আ প্রভাতগীত

প্রহসনক গাযক-মণ্ডনী দর্শকক এক প্রকাবক নৈতিক-সামূহিক র্ঠিপ্পণীকাব রঁনৈত অছি। ‘প্রভারতীহবণ’ক “প্রণরম্ম স্বন্দবি উঁগন বরি” সন প্রভাতগীত অভিনয-দিরসক সময রঁদনৈত অছি আ রিবহক বাতিকেঁ নূতন প্রতীক্ষামে পবিণত কবৈত অছি। পহিন গীত প্রাযঃ “কী সোচরঁ”ক আনোচনাম্মেক আহ্বান; দোসব গীত “কখন আ কোন ভারমে”ক নার্ঠ্যকাননির্মাণ।

১৮.৩. সার্বজনিক অসহমতি আ বাজাভিষেক

অনংগসেনা নাটকক অন্তমে পুরুষদারাক সীমাক ঘোষণা করैত ছথি; প্রদ্যুম্ন বাজকীয় বিজয়ক বাদ সিংহাসন প্রাপ্ত করैত ছথি। দুনূ নাটকক অন্তমে অধিকারক প্রশ্ন স্থনমাওন জাওত অছি, মুদা অধিকারক মূল অর্থ ভিন্ন : একমে ব্যক্তিক স্ত্রীগ্রতি-অস্ত্রীগ্রতিক অধিকার, দোসরমে দিব্য-বাজকীয় উত্তরাধিকারক অধিকার। এহি তুলনামে আধুনিক বাজনীতিক শব্দাবলী নেন ঐতিহাসিক সংযম আবশ্যক অছি।

১৯. আলোচনাত্মক মূল্যাংকন : উপলব্ধি আ সীমা

‘ধূর্ত সমাগম’ক বিশিষ্ট উপলব্ধি

হাস্যকেঁ মনোরঞ্জনসঁ আগাঁ সামাজিক আলোচনাক রূপ দেব; গুরু-শিষ্যক পাখণ্ডসঁ ন্যায়কঞ্চধবি ধাঁগাক বিস্তাব; লোক-শ্রব্য মৈথিলী সংবাদক সশক্ত উপযোগ; গায়ক-মণ্ডলীদ্বারা নাট্যবৃত্তান্তক সংযোজন; অনংগসেনাক অন্তিম সার্বজনিক অসহমতি—ই সভ আধুনিক প্রদর্শন-আলেখক উল্লেখনীয় উপলব্ধি অছি। সীমামে সূত্রধারক দীর্ঘ ব্যাখ্যাত্মক আরম্ভ, কিছু দৃশ্য-পরিবর্তনক প্রকাশনির্ভরতা, স্ত্রীক এতেক দেব ধবি পুরুষদৃষ্টি ভীতব স্থিত বহব আ অন্তিম ঘোষণামে উপদেশাত্মকতাক জোখিম বহল অছি।

‘প্রভারতীহবণ’ক বিশিষ্ট উপলব্ধি

প্রেমক আন্তবিক ভারকেঁ দেবকীয় বণনীতি আ বাজকীয় ঘটনাক সংগ জোড়ব; হংসীক সংচানক দূত-কর্ম; ভদ্র-নটক বামায়ণ-অন্তর্নাটক; পুষ্পমালা-ভ্রমবক প্রভারশালী রূপান্তরণ; গীত-বাগদ্বারা সময় আ ভারক বিকাস; রঙ্গদেবতাময় সমাপন—ই সভ গ্রতিক সৃজনাত্মক সামর্থ্য অছি। সীমামে দীর্ঘ আবম্ভিক পবিচয়, মুখ্য প্রেমকথাসঁ অন্বনগ্ন প্রসংগক অসমান বিস্তাব, বীবপঞ্চক নৈতিক প্রশ্নপব কম আত্মসংশয়, পবাজিত পবিবাবক শোকক অল্প উপস্থিতি আ প্রেমক সংস্থাগত স্ত্রীগ্রতিক পুরুষবিজয়-নির্ভবতা দেখল জা সকैত অছি।

এহি গুণ-দোষক তুলনা “জতেক আধুনিক ততেক শ্রেষ্ঠ” বা “জতেক পুবান ততেক প্রামাণিক”ক কসৌটী পব নহি হোয়। প্রহসনক ধাব ওকব তক্নোনিক ভাষিক-বৈচাবিক বিবোধমে অছি; গীতিনাট্যক মহিমা ওকব সামূহিক গায়ন-কল্পনা আ দীর্ঘ সাংস্কৃতিক স্মৃতিমে। দুনূক সামর্থ্য অলগ ছেক, আ সমকালীন নির্দেশকক লক্ষ্য অলগ-অলগ গ্রতিক ভীতবী অপেক্ষা সুবক্ষিত বখৈত ওকব নূতন দর্শকসঁ সংবাদ কবব হোয়বাক চাহী।

২০. পুনর্মঞ্চনক দু অলগ দিগ্দর্শকীয় রূপবেখা

প্রহসন লেল : ন্যূনতম মঞ্চ, তীক্ষ্ণ বাচিক বাঁগা

আঠো দৃশ্যকেঁ এক সাম্য চলায়মান মঞ্চ পব বাখল জা সকैত অছি। তীন মুখ্য দৃশ্য-চিহ্ন পর্যাপ্ত হোয়ত : ধর্মবেশক সাধন, কোতবালক লাঠী আ ন্যায়াধীশক উচ্চ আসন। গায়ক-মণ্ডলী মঞ্চক এক ওব বহি গীতদ্বারা দৃশ্যান্তব জোড়য়; গীতক অর্থ স্পষ্ট স্বনাএবাক লেল ধ্বনিবিস্তাব সংযমিত হোঅয়। অনংগসেনাক অন্তিম বঞ্জবাক সময় পুরুষপাত্র পাছাঁ হটথি, প্রকাশ মলকা দৃশ্যকেন্দ্র বনাবয়। হংসীক অবসানক বাদ থোড় বিবাম স্ত্রীক অস্ত্রীগ্রতিক তীক্ষ্ণতা বঢ়াওত। ই বর্তমান দিগ্দর্শকীয় প্রস্তাব অছি; মূল মঞ্চনক বর্ণন নহি।

গীতিনাঠ্য নেন : সংকেতাম্েক রঁঙ্গস্থন শ্বা জীরিত গাযন

তীন শ্বভিনয-দিরসক রিশিঞ্চ শ্বান্তবিক গতি স্ববঞ্চিত বাখন জায। গাযকদন, নঠসমূহ শ্বা কথাপাত্র রঁীচ স্থান-সম্বঁন্ধ স্পঞ্চ হোশ্বয। সবোরবকেঁ প্রকাশৈ শ্বা রস্ত্রক বর্ণ্ণ-পবিরর্তনসঁ, শ্বন্তঃপ্ববকেঁ পবদা/দ্বাব-সংকেতসঁ, ঘঙ্কেঁ নযাম্েক সমূহগতিসঁ নির্মিত কএন জা সকৈত শ্বছি। “বামাযণ নাচ্”ক প্রসংগকেঁ হঠেঁরাক রঁদনা দিগ্দর্শকীয সময-সীমামে সংক্ষিপ্ত কপেঁ সমাহিত কএন জায, কিএক তঁ এহি প্রসংগসঁ নাঠকক ছদ্ম-শ্বভিনযক র্যাকবণ স্পঞ্চ হোওত শ্বছি। ভ্রমব প্ররেশমে ফূন, শবীব শ্বা প্রকাশক কপকাম্েক সংযোজন শ্বা ভার-প্রসংগমে বাগ-সংকেতক শ্বনগ শ্বধ্যযন শ্বারশ্যক শ্বছি।

সমান বর্ণোস্েরমে এ্রম

জঁ দ্বনূ একহি বর্ণোস্েরমে প্রস্তুত হোথি তঁ পহিনে ‘ধূর্ত সমাগম’ক প্রহসন শ্বা তকব রঁাদ ‘প্রভারতীহবণ’ক চযনিত পূর্ণাঙ্ক/সমগ্র প্রস্তুতি বাখন জা সকৈত শ্বছি; ম্বদা সম্পূর্ণ পাঠকেঁ “এক নাঠকক দূ ভাগ” রঁনা দের্ঁ সাহিহিক শ্বন্যায হোযত। মধ্যভাগমে শ্বন্প সংরাদগোঞ্চী দ্বাবা দর্শককেঁ পূছন জা সকৈত শ্বছি জে হাস্যক শ্বানোচনাম্েক ম্বখৌঠা শ্বা পৌবাণিক কথাক স্বীগ্রত ম্বখৌঠা রঁীচ কোন ভেদ শ্বন্বভর ভেন।

২১. পাঠানোচনাম্েক সারধানী : মূন, সম্পাদিত পাঠ শ্বা কপান্তব

‘ধূর্ত সমাগম’ক সমীক্ষা কবৈত তীন স্তব স্পঞ্চ বাখর্ঁ শ্বপবিহার্য শ্বছি : জ্যোতিবীশ্বৃবক প্রাচীন মূন প্রহসন; পাণ্ডুনিপি/ম্বদ্রিত সম্পাদকীয পবম্পবা; ড০০ শ্ববরিন্দ শ্বক্গূক শ্বাধুনিক মৈথিনী প্রদর্শন-শ্বানেখ। এহি তীনূক সংরাদ-রিন্যাস, পাত্র-র্যারস্থা শ্বা গীতপংক্তিক সমানতা-ভিন্নতা রিঁনা মূন পাঠক পাঁতি-দব-পাঁতি মিনানক রিঁনা নিশ্চিত নহি মানন জায। শ্বাধুনিক শ্বনংগসেনাক শ্বন্তিম প্রতিবোধকেঁ চৌদহম শতাব্দীক জ্যোতিবীশ্বৃব-পাঠক শ্বক্ষবশঃ শ্বংশ কহর্ঁ প্রমাণরিহীন হোযত।

‘প্রভারতীহবণ’মে নেরাবী পাণ্ডুনিপিসঁ দেরনাগবী সম্পাদিত পাঠ ধবি শ্বক্ষব, শব্দরিচ্ছেদ, বাগনাম, ধ্রুরসূচক চিহ্ন শ্বা সংস্গ্রত শ্নোকক শ্বনেক সম্ভারিত শ্বন্তব শ্বছি। নেখনাথ মিশ্রক উঁন্নেখিত সম্পাদকীয নির্ণয—রিশেষতঃ “ব/ন”, “র/রঁ”, পদরিভাগ শ্বা সংস্গ্রত র্যাকবণসংগত স্বধাব—শোধক উঁপযোগী ওতিহাস শ্বছি। পবন্তু মূন ম্বদ্রিত পঠন, সংস্গ্রত র্যাকবণাধাবিত সংশোধিত পঠন শ্বা পাণ্ডুনিপিসিদ্ধ পাঠ তীন শ্বনগ কোঠি শ্বছি। রিঁনা স্পঞ্চ টিপ্পণী সংশোধিত শ্নোককেঁ ঐতিহাসিক মূনক একমাত্র নির্রিরাদ কপমে ছাপর্ঁ উঁচিত নহি।

দ্বনূ গ্রন্থক ভরিষ্যক সমানোচনাম্েক সংস্কবণমে একহি সিদ্ধান্ত শ্বপনাওন জায : পাঠকেঁ শ্বদৃশ্য কপসঁ “স্বধাবি” নহি দেন জায; মূন পঠন, সংশোধনক কাবণ, রিকন্প শ্বা সাক্ষ্য প্রহ্ম চিহ্নিত হোশ্বয। নাঠকক শ্বধ্যযনমে গীত, রিবাম, মঞ্চনির্দেশ শ্বা কোবসক স্থান সেহো পাঠক শ্বভিন্ন শ্বঙ্গ শ্বছি। শব্দ মাত্র রঁচাএন গেন, ম্বদা শ্বভিনযসংকেত মেঠন গেন তঁ বঙ্গমঞ্চীয ওতিহাস শ্বধুবা ভহ জাএত।

২২. নিষ্কর্ষ : মৈথিনী বঙ্গপবম্পবাক দূ পবস্পবপূবক ধুবী

‘ধূর্ত সমাগম’ক মৌনিক নাঠ্যশক্তি শ্বছি—সামাজিক ম্বখৌঠাক রিঘঠন। ‘প্রভারতীহবণ’ক মৌনিক নাঠ্যশক্তি শ্বছি—শ্বভিনয, গীত শ্বা ছদ্মক সহাবে পৌবাণিক-বাজনীতিক রিশ্বৃক নির্মাণ। দ্বনূ নাঠক সমাজ শ্বা সত্তাক সম্বঁন্ধ পব রিচাব কবৈত শ্বছি, ম্বদা প্রশ্ন পূছর্ঁাক রিধি ভিন্ন শ্বছি : প্রহসন সংস্থাক কথনক প্রতিপবীক্ষা কবৈত শ্বছি; গীতিনাঠ্য রিজযী পক্ষক নীতি, প্রেম শ্বা মঙ্গনকেঁ একত্রিত দৃশ্য-কপ দৈত শ্বছি।

দৃশ্যমे স্ত্রীক ভূমিকা কথানকক মোড় বনৈত অছি, কিন্তু ওকৰ অধিকাৰ সমান নহি। অনংগসেনা সার্বজনিক প্রতিবোধক দৃষ্টিকেন্দ্ৰ বনৈত ছথি; প্রভাৱতীক ভূমিকা অন্তৰংগ প্রেমক নাট্য-আধাৰ অছি; ইংসী বণনীতিক মধ্যস্থতা কৰৈত ছথি। দৃশ্যক সৌন্দর্যশাস্ত্রমে গীত মহত্ত্বপূর্ণ অছি—প্রহসনমে সামূহিক আলোচনা, গীতিনাট্যমে সময়, বস আ ছবি-বচনাক অধিষ্ঠান। দৃশ্যক বঙ্গমঞ্চীয় বিশিষ্টতা এতেক গহন অছি জে কেৱল কথাসাৰ বা কেৱল সংস্কৃত-শাস্ত্রীয় বক্সীকৰণসঁ ওকৰ পূর্ণ অর্থ নহি খুজৈত।

এহি কাৰণ মৈথিলী নাট্যজতিহাসক উচিত আলোচনাত্মক প্রতিপাদন ঞা হোয়ত : সমাজক বিডম্বনা দেখবঁযৰনা বঙ্গচেতনা আ সামূহিক গীতিনাট্যক ভাৰ-বাজনীতিক বঙ্গচেতনা—দৃশ্য মিনি মৈথিলীক প্রদর্শন-পৰম্পৰাকেঁ ব্যাপক বনবৈত অছি। একবা ক্রমশঃ “পহিন” আ “পছিনা”, “নোক” আ “দৰবাঁৰ”, “স্বতন্ত্র” আ “আশ্রিত” সন স্থিৰ বিবোধমে বন্দ কৰবাঁক বঁদনা পাঠ, পাণ্ডুলিপি, সংগীত, অভিনেতা আ দর্শকক ঐতিহাসিক পাৰস্পৰিকতা ভীতৰ পড়ন জায।

স্রোত আ প্রমাণ-সীমা

প্রাথমিক গ্রতি—এক **:** জ্যোতিবীশ্বৰ ঠাকুৰ (মূন); ড০ অৰবিন্দ অক্গু (মৈথিলী প্রদর্শন-আনেখ)। ‘ধূর্ত সমাগম’। নৰাবম্ভ, প্রথম সংস্কৰণ ২০২০। এহি গ্রন্থক কথাসংবচনা, গীত-সংৰাদ, দৃশ্য আ আধুনিক মঞ্চন-সূচীক পাঠসাঙ্খ্যক সংগ মূন জ্যোতিবীশ্বৰ-পাঠক পূর্ণ আনোচনাত্মক পাঠান্তৰ-মিনান এক কার্য নহি মানন গেন অছি।

প্রাথমিক গ্রতি—দুজ **:** ‘জগপ্রেকাশমন্নগ্রত প্রভাৱতীহৰণ নাটক’। সম্পাদক ড০ নেখনাথ মিশ্র; প্রথম সংস্কৰণ ১৯৭২; পুনর্মুদ্রণ ২০১২। তীন অঙ্ক, অভিনয়-দিৱসক সংকেত, অন্তর্নাটক, গীত-পঞ্জী আ বঙ্গনির্দেশক বিৰেচনক আধাৰ। মূন নেৱাৰী পাণ্ডুলিপিক প্রত্যেক অক্ষৰক স্বতন্ত্র পুনর্পৰীক্ষণ এহি অধ্যযনমে সম্পন্ন নহি ভেন অছি।

বাঁহ্য ঐতিহাসিক পৰিপ্রেক্ষ্য **:** বিশ্বজয কুমাৰ ঠাকুৰ, ‘The Dhūrtasamāgama of Jyotirīśvara’, জ্ঞান ভাৰতম্ সম্মেননক শোধ-সাৰ, সংস্কৃতি মন্ত্রানয, ২০২৩; বামদেৱ ঝা, ‘জগপ্রেকাশমন্ন’, সাহিত্য অকাদেমী, ১৯৯০; বামাৱতাৰ যাদৱ, ‘A Hitherto Undiscovered and Unstudied Newari Manuscript of a Maithili Bārahamāsā Song by King Jagatprakāśamalla’, ২০১৯ মে প্রকাশিত সম্মেনন-কার্যবাহী; মকোতো কিতাদা, জগপ্রেকাশমন্নক মৈথিলী-নেপানভাষা বিবহসম্বন্ধী অধ্যযন, ২০২৬। বাঁহ্য স্রোত মুখ্যতঃ জতিহাসক সন্দর্ভ নেন উপযোগী অছি; মূন নাটকক প্রত্যক্ষ শব্দরূপক বিকল্প নহি।

পাঠান্তৰ-অনুসন্ধানক সম্ভাৱিত ক্ষেত্র **:** জ্যোতিবীশ্বৰ মূন বনাম আধুনিক আঠ-দৃশ্য আনেখক সমানান্তৰ পাঠ; মন্নকানীন নেৱাৰী পাণ্ডুলিপি আ সম্পাদিত দেৱনাগৰীক অক্ষৰ-মিনান; প্রহসনক সূচীবদ্ধ দস্ প্রস্তুতিক দস্তাৱেজী বঙ্গ-অধ্যযন; ‘প্রভাৱতীহৰণ’ক ৭৩ গীত-পঞ্জী প্রবিষ্টি আ বাস্তৱিক পৃথক্ গেয-পাঠক গণনা; বাগ-সম্বন্ধী পাৰম্পৰিক ধুন আ মঞ্চন-পদ্ধতিক অভিনেখ। ঞা প্রশ্ন অনুসন্ধানক অগিনা সোপান অছি, সিদ্ধ নিষ্কর্ষ নহি।

পাঠানোচনাত্মক পৰিশিষ্ট

জ্যোতিবীশ্বৰক মূন গীত-সংৰাদ আ ‘প্রভাৱতীহৰণ’ক গীত-সংৰাদ : সমানান্তৰ পাঠ, সংগীত-বিধান আ মঞ্চীয অর্থ

ক. পাঠাধাৰ, পদ্ধতি আ উদ্ধৰণ-নীতি

এহি পৰিশিষ্টমে ‘ধূর্ত সমাগম’ক দু পাঠ এক নহি মানন গেন অছি। জ্যোতিবীশ্বৰ ঠাকুৰক প্রাচীন সংস্কৃত–প্রাকৃত–মৈথিলী মিশ্রিত প্রহসন, নৰাবম্ভক ২০২০ক ড০ অৰবিন্দ অক্গু-বচিত মৈথিলী প্রদর্শন-আনেখ, আ ওকৰ

आधुनिक गीत-संवाद—ओ तीनू स्वतन्त्र पाठस्तर अछि। एतए ज्योतिरीश्वरक मूल गीत लेल 'मैथिली-धूर्तसमागम' आधार मानल गेल अछि।

'प्रभावतीहरण' लेल जगत्प्रकाशमल्लक नामे प्रचलित, डॉ० लेखनाथ मिश्र-सम्पादित मुद्रित प्रति आधार अछि। एहि मूल गीतसभक रागनाम, ध्रुव, प्रवेश, कोन-विधान आ पात्रनाम सूचं नाट्यसाक्ष्य अछि। दुनू पाठकें समान विषय-समूहमे राखल गेल अछि; ओ एक-दोसराक अनुवाद, अनुकृति अथवा ऐतिहासिक प्रभावक सिद्ध प्रमाण नहि अछि।

उच्चारण लघु आ उद्देश्यपरक राखल गेल अछि। मूलक प्राचीन वर्तनी, 'वे', 'ध्रुवं' आ प्राकृत उच्चारणकें आधुनिक मैथिलीमे निःशब्द बदलल नहि गेल अछि। जतए प्रतिक अक्षर अस्पष्ट देखाइत अछि, ततए अनिश्चित अंश उद्धृत करबाक स्थानपर स्पष्ट आरम्भिक पद चुनल गेल अछि। मूल प्रतिक पाठशुद्धि आ शब्दार्थ-व्याख्या अलग वस्तु अछि।

१. मङ्गल, राग आ प्रदर्शनक प्रवेश

ज्योतिरीश्वर : 'धूर्तसमागम' (मूल पाठ)	जगत्प्रकाशमल्ल : 'प्रभावतीहरण' (मुद्रित मूल पाठ)
॥ विभासरागे ॥ "एखने हमर गमन नहि दूरे"	नान्दी गीतं ॥ गौ ॥ "प्रथमहि सुमरओ गुरु गणेश । देख्य अभय वर हरथि कलेश ॥"

पाठाधार : (क) 'मैथिली-धूर्तसमागम', आरम्भक विभास-रागीय गीत। (ख) 'प्रभावतीहरण', आरम्भक नान्दी-गीत।

तुलनात्मक विवेचन— दुनू नाटक गीतसँ रङ्ग-स्थानक स्थापना करैत अछि; मुदा धूर्तप्रहसनक गीत आरम्भेंं सांसारिक गमन, ओछाक चपलता आ हास्यभूमि निर्मित करैत अछि। 'प्रभावतीहरण'क गणेश-वन्दना रङ्गक्रियाकें धार्मिक आ राजकीय मङ्गल-विधानमे प्रतिष्ठित करैत अछि। समानता केवल "गीतक उपस्थिति"मे नहि—गायन द्वारा नाट्कीय संसार आरम्भ करबाक प्रक्रियामे अछि।

पाठसावधानी— 'धूर्तसमागम'क विभास-गीतक अन्य पदमे अक्षरक्षति देखनाक कारण ओतय पूर्ण पंक्ति प्रस्तारित नहि कएल गेल अछि।

२. अन्तरंग सम्बोधन : हास्यक गीत आ प्रेमक गीत

ज्योतिरीश्वर : 'धूर्तसमागम' (मूल पाठ)	जगत्प्रकाशमल्ल : 'प्रभावतीहरण' (मुद्रित मूल पाठ)
॥ वराड़ीरागे ॥ एकतालीताले ॥ "मिथिआ मोरि करवँ रे । सुरदनि मिथिआ मोरि करवँ रे आ ॥ ध्रुवं ॥"	"जोरल समय बरय दिन चारि । मदन ताप दूर करु रवनारि ॥"

पाठाधार : (क) 'मैथिली-धूर्तसमागम', वराड़ी-रागक गेय अंश। (ख) 'प्रभावतीहरण', स्त्री-पात्रक गीत, मानव-संकेतक प्रसंग।

तननात्मक विवेचन— 'धूर्तसमागम'मे प्रियसम्बोधनक लय नृत्य-छविसँ चञ्चलता आ देहधारी जड़ताकेँ प्रहसनक साधन बनबैत अछि। 'प्रभावतीहरण'मे यौवनक उत्कण्ठता आ मदनतापक उल्लेख पूर्वराग आ मिलनक कथा आगाँ बढ़बैत अछि। एकहि गीतिशैलीकाव्यमे हास्य-रागाक तनाव आ शृङ्गार-आकुलताक अन्तर स्वरेँ आवश्यक अछि।

पाठसावधानी— 'मिथिला' पदकेँ आधुनिक 'मिथ्या' कहि बदलल नहि गेल अछि; मूल वर्तनीक अर्थनिर्णय लेल सम्पूर्ण पदसङ्गति अपेक्षित अछि।

३. रूपवर्णन : दर्शक-दृष्टि आ स्त्रीक रूप

ज्योतिरीश्वर : 'धूर्तसमागम' (मूल पाठ)	जगज्ज्योतिर्मल्ल : 'प्रभावतीहरण' (मुद्रित मूल पाठ)
॥ मालवरागे ॥ एकतालीताले ॥ "कत ने कलावति नारि बे आ । अवत स्वरिहि चित रूप रङ्गौवि बे आ ॥ ध्रुवं ॥"	धनाश्री ॥ चो ॥ "ए पिया तोहे स्नन्दव बे ॥ ध्रु० ॥"

पाठाधार : (क) 'मैथिली-धूर्तसमागम', अनंगसेनाक प्रवेशक संग जुड़ल गीत। (ख) 'प्रभावतीहरण', प्रभावती–प्रद्युम्नक प्रेमगीतक प्रसंग।

तननात्मक विवेचन— पहिल प्रहसनमे रूपवर्णनक गेय-प्रदर्शन पुरुष-दृष्टि, आकर्षण आ अधिकारवासनाक रागात्मक संकटकेँ खोलैत अछि। दोसर गीतमे प्रेमिका सम्बोधित प्रियकेँ अपन दृष्टिसँ रूप दैत अछि। एक ठाम स्त्रीकेँ अनेक लोकक केन्द्र बनाओल जाइत अछि; दोसर ठाम स्त्रीक वाणी प्रेमीपर प्रत्यावर्तित दृष्टि फेकैत अछि। अभिनेता, गायक आ प्रकाश-निर्देशककेँ एहि दृष्टिगत भेदकेँ मञ्चपर स्पष्ट बखराक चाही।

पाठसावधानी— 'अवत स्वरिहि' पंक्तिक ध्वन्यात्मक पठन प्रवाल मुद्रित प्रति आधारित अछि; समानान्तर हस्तलिखित पाठक बिना अक्षर-संशोधन नहि कएल गेल अछि।

४. गीत-संकेतमे चलन आ नाटकीय गति

ज्योतिरीश्वर : 'धूर्तसमागम' (मूल पाठ)	जगज्ज्योतिर्मल्ल : 'प्रभावतीहरण' (मुद्रित मूल पाठ)
"चल चल चतरमा ..." (मूल गीतक आवश्यिक स्पष्ट अंश)	पहड़िया ॥ मालव ॥ चो ॥ "चलह्म जायवँ लोके सभा हमवे । अनेक दुख देल हमे सकल अमवे ॥"

पाठाधार : (क) 'मैथिली-धूर्तसमागम', चलनसूचक गेय प्रसंग। (ख) 'प्रभावतीहरण', वज्रनाभक राजसभा-दिशि गमनक प्रसंग।

तननात्मक विवेचन— गीत कखनहुँ भाव-स्थिरता नहि, दृश्य-परिवर्तनक संकेत होइत अछि। पहिल अंशक 'चल चल' पुनरावृत्ति अभिनयमे तत्काल गति, चाल आ चपलता माँगैत अछि। दोसर अंशमे 'सभा' सामूहिक राजनीतिक

স্থান বঁনি জাগত অছি। তননাসঁ সিদ্ধ হোঅত অছি জে মধ্যকালীন মৈথিলী গীত-ভাষা ক্রিয়াত্মক বর্ম্মন্যাকবণ সেহো থিক।

পাঠসারধানী— পহিল গীতক রঁাদক শব্দ অস্পষ্ট হোএবাঁক কাবণ উদ্ধবণমে ত্রিবিন্দু দেল গেল অছি; ঞা মূলপাঠক রাক্যভাগ নহি, সম্পাদকীয় সংক্ষেপক চিহ্ন থিক।

৩. স্ত্রীপাত্রক উদ্‌ঘোষ : স্বতন্ত্র কথন আ বণনীতিক সঁরাদ

জ্যোতিবীশ্বব : 'ধূর্তসমাগম' (মূল পাঠ)	জগপ্রেকাশমল্ল : 'প্রভারতীহবণ' (মুদ্রিত মূল পাঠ)
অনংগসেনা : "এদঁ ধূত্ত-সমাগম-পহসণঁ সঁরুত্তঁ ।"	প্রভারতী : "হে হঁসী !" হঁসী : "হে প্রভারতী !" (সবোরব-ভেটক পবস্পব সম্বোধন)

পাঠাধাব *: (ক)* জ্যোতিবীশ্ববক মূল প্রাকৃত সঁরাদ; 'ধূর্তসমাগমঃ' জনেক্‌ষ্ঠ্ঠ্ঠনিক পাঠসঁ সহায়ক মিলান। *(খ)* 'প্রভারতীহবণ', প্রভারতী–হঁসীক সঁরাদ।

তননাত্মক বিবেচন— অনংগসেনাক উক্তি মঞ্চপব ঘটন ছুনকেঁ নাম দঃ কঃ হাস্যক আম্লোলোচনা কবৈত অছি। 'প্রভারতীহবণ'ক স্ত্রী-স্ত্রী সঁরাদমে প্রশ্নোত্তবক মাধ্যমসঁ প্রেমক মাল্ক খোজল জাগত অছি। পহিল আবাজ রাঁগ্যক স্থিতি পহচানৈত অছি; দোসব আবাজ ভারনাক বণনীতিক গতি বঁনবৈত অছি। দুনূক 'এজেঁসী' আধুনিক অধিকাবসিদ্ধান্তক সমতল্য নহি অছি, মুদা দুনূ কথা-গতিকেঁ প্রকৃষক রাঁহ ঘোষণাপব নির্ভব বহয় নহি দৈত অছি।

পাঠসারধানী— এহি যুগ্মমে পহিল উক্তি প্রাকৃত গদ্য-সঁরাদ থিক, গীত নহি; ভিন্ন বিধাক উদ্ধবণকেঁ সমান প্রকাবক "গীত" কহবঁ অনুচিত অছি।

৬. ন্যায, আদেশ আ সত্তাক সুব

জ্যোতিবীশ্বব : 'ধূর্তসমাগম' (মূল পাঠ)	জগপ্রেকাশমল্ল : 'প্রভারতীহবণ' (মুদ্রিত মূল পাঠ)
অসজ্জাতি মিশ্র : "নৈষা হুদীয়া ভরতোঽপি নেয়ঁ মর্স্যৈনিধিগ্রা স্বভগা মদীয়া ।"	বাজা : "হে মন্ত্রী ! ঋষ্যশৃঙ্গ কাহঁ নহি আযলছ ?" মন্ত্রী : "মহাবাজ ! ঋষ্যশৃঙ্গ আযল প্রায ।"

পাঠাধাব *: (ক)* জ্যোতিবীশ্ববক মূল প্রহসন *:* বিবাদ-ন্যাযক বিডম্বনাত্মক নির্ণয। *(খ)* 'প্রভারতীহবণ', বামাযণ-অন্তর্নাট্যকক বাজসভা-সঁরাদ।

তননাত্মক বিবেচন— 'ধূর্তসমাগম'মে নির্ণযকর্তা অপন হিতকেঁ ন্যায ঘোষিত কবৈত ছথি; ন্যাযক্ষেত্র ভোগনালসাক বিস্তাব বঁনৈত অছি। 'প্রভারতীহবণ'ক অন্তর্নাট্যকমে বাজা বর্ম্মকর্মী আ দূতরারস্থাপব আদেশ দেগত অছি, জকব পবিণামেঁ ছুনক প্রবেশ সম্ভব হোঅত অছি। দুনূ ঠাম অধিকাবক ভাষিক পদানুক্রম স্পষ্ট অছি;

मुदा पहिलुक प्रहसन न्यायव्यवस्थाक भर्त्सना करैत अछि, दोसरक अधिनय राजनीतिक व्यवस्थाक भीतरक कमजोरी देखबैत अछि।

पाठसावधानी— प्रथम पद मूल संस्कृत श्लोकक केवल पहिल अर्धांश अछि; मूल श्लोकक पाठान्तरसम्भावना स्वतन्त्र विचारणीय अछि।

७. धार्मिक भाषा : पाखण्डक प्रश्न आ मङ्गल-विधान

ज्योतिरीश्वर : 'धूर्तसमागम' (मूल पाठ)	जगज्ज्योतिर्मल्ल : 'प्रभावतीहरण' (मुद्रित मूल पाठ)
"दण्ड-कमण्डलु-मण्डित-हस्तः स्वलित-तिलक-विभूषित-मस्तः ।"	"प्रथमहि सुमरिअ गुरु गणेश । देख अभय वर हरथि कलेश ॥"

पाठाधार : *(क)* ज्योतिरीश्वरक प्रस्तावनाक पात्रवर्णन, मूल संस्कृत पद। *(ख)* 'प्रभावतीहरण'क गणेश-वन्दना।

तुलनात्मक विवेचन— पहिल पद धर्मचिह्नधारीक बाह्य रूपकेँ उभारि कए ओकर धूर्तता-सन्देहक प्रसङ्ग बनबैत अछि। दोसरमे धार्मिक सम्बोधन उद्घाटनक विधि अछि। एकहि धर्मसम्बद्ध दृश्यावलीक नाट्यकार्य विपरीत होइत अछि—एक दिस वेश आ आचरणक द्वन्द्व; दोसर दिस कर्ममुखक मङ्गलमय अभिषेक। एहि भेदकेँ "एक नाटक धर्मविरोधी, दोसर धर्मसमर्थक" सन जल्दबाजीसँ नहि समेटल जाय।

८. उपसंहारक दिशा : कपटक उद्घाटन बनाम राजनीतिक फल

ज्योतिरीश्वर : 'धूर्तसमागम' (मूल पाठ)	जगज्ज्योतिर्मल्ल : 'प्रभावतीहरण' (मुद्रित मूल पाठ)
असज्जाति मिश्र : "वाञ्छुर्वं समस्तं कपटेन ततो धूर्तक्रियाविदितयमाप्ता ।"	प्रद्युम्न : "हे लोके ! वज्रनाभ नगर मर्यादानहि ..." (विजयक बाद राजकीय व्यवस्थाक उद्घोष)

पाठाधार : *(क)* 'धूर्तसमागम'क मूल संस्कृत श्लोक, उपसंहारसन्निकट प्रसंग। *(ख)* 'प्रभावतीहरण', वज्रनाभ-वधानन्तर विजय-प्रसंग।

तुलनात्मक विवेचन— प्रहसनक अन्त अपन छलसफलताकेँ विजयोत्सवक रूप दैत अछि; ओ दर्शकक नैतिक विडम्बना दर्शक बूझैत छथि। पौराणिक नाटकमे विजय राजा-परिवर्तन आ मङ्गलक पूर्वशर्त ठहरैत अछि। दुनू नाटक "सफलता"क भाषण स्वरबैत अछि, मुदा सफलताक औचित्यक प्रश्न एके नहि। एहि तुलना सँ दर्शकक नैतिक दूरी आ नाटकीय समाधानक सिद्धान्त स्पष्ट होइत अछि।

पाठसावधानी— दोसर उद्धरणमे त्रिबिन्दु मूल पंक्तिक लोपक चिह्न अछि; सम्पूर्ण वाक्योक्ति लेल मूल मुद्रित पाठ देखल जाय।

খ. মূল গীত, সংবাদ আ প্রদর্শন-আলেখ : তিহবা পাঠভেদ

মূল জ্যোতিরীশ্বরক বাগ-সংকেতিত মৈথিলী গীতকেঁ ২০২০ক আধুনিক আঠ-দৃশ্য প্রদর্শন-আলেখক সমূহগীতসঁ এককরূপ মাননাসঁ লেখকন্ন-ভ্রম হোওত অছি। মূল প্রহসনক সংস্কৃত পাত্রবাণী, প্রাকৃত অনংগসেনা-বিদূষকক কথন আ প্রাচীন মৈথিলী গেয অংশ অলগ-অলগ বর্ণবিজিস্ঠব রঁনরৈত অছি। আধুনিক আলেখ মৈথিলী সংবাদ, সমকালীন লোকলয আ সামাজিক প্রতিবোধ জোড়ৈত অছি। তেঁ মূল গীত আ আধুনিক রূপান্তরক মিলান লেল কমসঁ কম তীন স্তম্ভ আরশ্যক অছি—মূল পাঠ, রূপান্তর, নাট্যকার্য।

‘প্রভারতীহবণ’ক গেয আ রাচিক ভাগমে সেহো অঙ্ক, ‘কোলে’, বাগ, ধ্রুব, পাত্রনাম, নর্ঠ-দল আ মঙ্গসম্বন্ধী ঘোষ সঘন অছি। এতহ আধুনিক প্রদর্শন-অনুবাদক স্তব নহি, রবন্ লেরাবী পাণ্ডুলিপিসঁ সম্পাদিত দেরনাগরী ধবি জএবাঁক পাঠ-ঙতিহাসক প্রশ্ন প্রমুখ অছি।

গ. পাঠস্থিতিক সংকেত আ শেষ অনুসন্ধান

• প্রমাণ-শ্রেণী ১ : দ্বনূ মুদ্রিত মূল পোথীক স্পষ্ট গীত/সংবাদক প্রহঞ্চ পঠন।

• প্রমাণ-শ্রেণী ২ : জ্যোতিরীশ্বরক সংস্কৃত–প্রাকৃত সংবাদক অন্তর্জালস্থ পাঠসঁ মিলান; ঙ পাণ্ডুলিপিক পাঠভেদক অন্তিম নির্ণাযক সংস্করণ নহি।

• প্রমাণ-শ্রেণী ৩ : নাট্যকার্য, বস আ বর্ণ-প্রক্রিযাক তুলনা—ঙ আলোচকক ব্যাখ্যা থিক, মূল কবিক প্রহঞ্চ ঘোষণা নহি।

• ‘ধূর্তসমাগম’ক সম্পূর্ণ গীত-সঙ্খ্যা, অনুপস্থিত পদ আ বিভিন্ন হস্তলিখিত প্রতিক ভেদ নিশ্চিত কববাঁক লেল সম্পূর্ণ পাণ্ডুলিপি-সমীক্ষা অপেক্ষিত অছি।

• ‘প্রভারতীহবণ’ক গীত-পঞ্জীমে ৭৩ প্রবিষ্টি উঁপলব্ধ কহল গেল অছি; গীত-পঞ্জীক প্রবিষ্টি, দোহবাওল গান আ স্বতন্ত্র গীতক সংখ্যা স্বতঃ সমান নহি মানল জায।

• নাট্যকীয প্রযোগক অনুসন্ধানমে বাগনামকেঁ সংগীত-ঙতিহাসক সাক্ষ্য মানল জায; প্রাচীন ধুনক প্রহঞ্চ শ্রব্য প্রমাণ বিনা আজুক স্ববরচনাকেঁ “মূল ধুন” কহি প্রস্তুত নহি কএল জায।

ঘ. সন্দর্ভ-পাঠ আ সম্পাদকীয আধাব

১. জ্যোতিরীশ্বর ঠাকুব, ‘মৈথিলী-ধূর্তসমাগম’, মুদ্রিত পাঠ।

২. জ্যোতিরীশ্বর, ‘ধূর্তসমাগমঃ’, সংস্কৃত বিকিস্রোতক ঙলেক্ট্রঁনিক পাঠঃ https://sa.wikisource.org/wiki/ধূর্তসমাগমঃ । মূল মুদ্রিত প্রতিক বিকল্প নহি, কেরল সহাযক পাঠ-মিলান।

৩. জগপ্রেকাশমল্লকৃত ‘প্রভারতীহবণ নাট্যক’, ড০ লেখনাথ মিশ্র-সম্পাদিত, প্রথম সংস্করণ ১৯৭২; পুনর্মুদ্রণ ২০১৩।

৪. ‘ধূর্ত সমাগম’ : ড০ অববিন্দ অক্কূক প্রদর্শন-আলেখ, নরাবম্ভ, ২০২০। ঙ মূল জ্যোতিরীশ্বরক শব্দশঃ পুনর্মুদ্রণ নহি।

ঙ. সমাহাব

দ্বনূ গ্রতিক গীত একসমান “লোকগীত” অথবা কেরল কথানক-বিশ্রামক সাধন নহি অছি। জ্যোতিরীশ্বরক প্রহসনমে মূল গীত বঁহুভাষিক হাস্যবিধানক চপল মাধ্যম অছি; ‘প্রভারতীহবণ’মে গীত কথাক সময, নাযিকাক

ঋন্বহুতি, বাজকীয ঋন্বগ্ঠান ঋা নঠ্ঠ-ঋভিনযক সংবচনাত্মেক ঋরযর ঋছি। মূন শৈক্ষৰূপ স্ববক্ষিত বাখিতে এহি ভেদক সমানোচনা মৈথিনী নাঠ্যৈতিহাসক ঋধিক রিশ্বসনীয তননাত্মেক পদ্ধতি তৈযাব কবৈত ঋছি।

ভাগ **04**

ঋগ্নিৱংশ : ৱিস্তৃত সাহিত্যিক সমালোচনা

অধ্যয়নক আধাৰ — প্ৰস্তুত ৭২-অধ্যায়ৱলা মূল ৱর্ড-পাঠ; ১২ খণ্ড; মূল অনুক্ৰমণিকা আ কথাত্মক অনুচ্ছেদক প্ৰত্যক্ষ অধ্যয়ন।

অধ্যয়নক প্ৰকৃতি — মূল ৰচনাক পাঠাধাৰিত আলোচনা, সিদ্ধান্তসভসঁ তুলনাত্মক সংৱাদ আ প্ৰতিক উপলব্ধি তথা সীমাক স্বতংত্ৰ মূল্যাংকন। ৱাস্তৱিক ৱৈচাৰিক গ্ৰন্থ এহি প্ৰতিক কথাৱস্তুক প্ৰমাণ নহি, কেৱল আলোচনাত্মক তুলনা লেল প্ৰযুক্ত অছি।

সমালোচনাত্মক সাৰ

‘ঋগ্নিৱংশ’ক কেন্দ্ৰীয় নাট্য ঞ নহি জে সাত শক্তিশালী প্ৰৌদ্যোগিকী মনুষ্যকেঁ ৱঁচা সকৈত অছি কি নহি; অসল প্ৰশ্ন অছি—জকৰ ৰক্ষা কৰৱাঁক দাৱা কএল জাওত অছি, ওকৰ আৱাজ নির্ণযমে কোন ঠাম অছি? প্ৰতি ঊর্জা, সৈনিক ৰক্ষা, স্বাস্থ্য, শোধন, মৌসম আ প্ৰত্ৰিম ৱুঁদ্ধিক অনন্ত জঠিন ভাৱী সংসাৰ ৰচৈত অছি; মুদা ওকৰ নৈতিক তৰাজূ পৰ ধৰতীক নল, পানিক ঘৈল, ঘায়ল কাৰীগৰক হথেলী, ৰোগীক সহমতি আ ৱেঁপত্ৰাক নাম ৰহৈত অছি। এহি কাৰণ ঞ প্ৰৌদ্যোগিকীক ৱিজযগাথা মাত্ৰ নহি, প্ৰৌদ্যোগিকীক শাসনাধিকাৰক ন্যাযিক আ মানৱীয় পৰীক্ষা থিক।

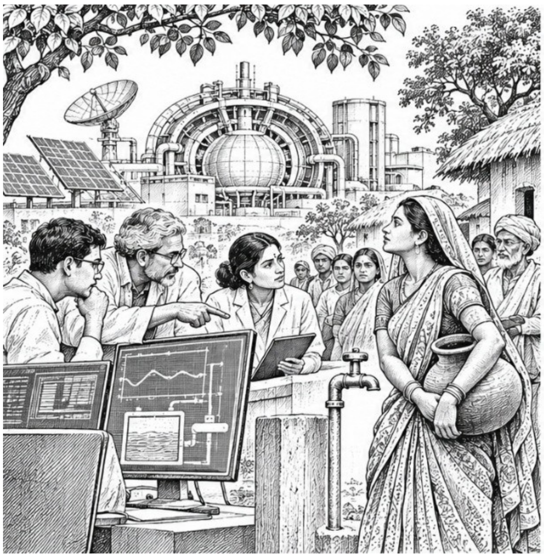

একৰ আৰম্ভ জনকক্ষেত্ৰক সূর্যক্ষেত্ৰক উজাসসঁ হোওত অছি। উদ্ঘাটনক পহিলে-পাছূ ৱিতৰণক অসমানতা, জল-শোধনক ৱিসংগতি, গলত মাপন, কাঠল সমাচাৰ, কক্ষীয জোখিম আ সংকট-শাসনক প্ৰশ্ন উভৰৈত অছি। পহিল ছত্তীস অধ্যাযমে তীব্ৰ সংকট, সাৰ্ৱজনিক সমীক্ষা আ ‘ঋগ্নিৱংশ’ক পহিল নৈতিক অর্থ ৱঁনৈত অছি। সৈঁতীসম অধ্যাযমে ৱঁক্ষত ৱঁৱিসক অনুবানক পদ্ধতি ‘মহাৱিচ্ছেদ’ক ভীষণ অনুভূতি আৱৈত অছি। আৱঁ ৰক্ষাক অর্থ মহাযন্ত্ৰক অখণ্ডতা নহি; পম্প চলাৱঁৱঁ, উপচাৰক পানী ৱাঁঠঁৱঁ, ৱীজ ৱঁচাএৱঁ, কাগজ স্বখাএৱঁ আ লোকক মত জোগাএৱঁ ৱঁনি জাওত অছি। অন্তিম অধ্যাযমে দস ৱঁৱিসক পুনর্নির্মাণক পশ্চাতো কথা ‘পূর্ণ উদ্ধাৰ’ ঘোষিত নহি কৰৈত। ওকৰ সমাধান সীমিত, পুনঃপৰীক্ষণীয আ ৱিৱাদ লেল খুলল অছি।

প্ৰতিক ৱিশেষ উপলব্ধি ‘প্ৰমাণ’কেঁ ৰহস্য সমাধান কৰৱাঁক ঔজাৰসঁ আগাঁ ৱঁঢ়াকঽ ন্যাযিক নাতাক ৰূপ দেৱঁ অছি। সহী স্ৰোত-সংকেত পর্যাপ্ত নহি, সন্দর্ভক সহ সেহো চাহী; ঠীক ফল উৎপাদন পর্যাপ্ত নহি, ঘৰধৰি পৰ্ঞ্চল

हिंसाक लेखा चाही; मृतकक संख्या पर्याप्त नहि, प्रत्येक नामक पहिचान आ परिवारक अनुमति चाही; सही तकनीकी निर्णय पर्याप्त नहि, ओहि निर्णयकेँ चुनौती देबाक बाट चाही। एहि पुनरावृत्त संरचनामे कृति अपन मौलिक चिन्तन बचेत अछि।

तथापि एक कठोर आलोचना जरूरी अछि। अनेक पात्रक संवादमे नगरभरि एके प्रकारक सावधान, प्रमाण-आधारित आ न्यायपरक भाषा बारम्बार लौटैत अछि; परिणामस्वरूप कखनो-कखनो व्यक्तिगत चरित्रक वाग-वैभिन्न्य कम भऽ जाइत अछि। दस्तावेज, अपील, बैठक, स्वतन्त्र परीक्षण आ पञ्जीक अनुशासन कृतिक वैचारिक शक्ति अछि, मुदा किछु स्थानपर घटनात्मक गति धीमी करैत अछि। एहि कारण 'अग्निवंश'क महत्त्व ओकर निर्विवाद पूर्णतामे नहि, एक विशिष्ट दीर्घ सामाजिक-विज्ञान-कथा रूपमे ओकर ईमानदार आ वस्तुस्तरीय प्रयत्नमे अछि।

पहिल प्रकरण : पाठ, पद्धति आ कृतिक स्थापना

१. पाठाधार आ आलोचनाक कसौटी

मूल कृतिक समस्त ७२ अध्याय एहि विवेचनक पाठाधार अछि। खण्ड-विभाजन, पात्रक नाम, कथा-स्थान, समय-संकेत आ घटनाक्रम मूल पाठसँ लेल गेल अछि। किछु बाहरी सन्दर्भ—कथनक प्रामाणिकता, व्याख्यायक प्रामाण्य-विमर्श, वैज्ञानिक जोखिम, स्थानीय संसाधनक शासन, कृत्रिम बुद्धिक देखरेख आ वस्तुस्वरात्मक आख्यान—विवेचनक तुलनात्मक उपकरण अछि। कोनो बाहरी सिद्धान्तकेँ लेखकक घोषित प्रेरणा अथवा कृति पर प्रमाणित प्रभाव नहि कहल गेल अछि। विचार-साम्य आ ऐतिहासिक प्रभाव भिन्न विषय थिक।

कृति बुझबाक पहिल कसौटी कथा-कर्म आ घोषित विचारक सम्बन्ध अछि। पात्र जे कहैत छथि, की उनकर काज ओकर परीक्षा दैत अछि? दोसर कसौटी कथाक संरचना थिक—की 'सात करच'क जाल आ 'सात साक्षी-खण्ड'क विघटन एक-दोसराकेँ अर्थ दैत अछि? तेसर कसौटी सामाजिक दृष्टि थिक—की आकाशीय संकटक प्रभाव स्थानीय जीवनक देह, श्रम, जल, खेत, अस्पताल आ पाठशालामे विश्वसनीय रूपेँ उतरैत अछि? चारिम कसौटी कलात्मक अछि—की विचारक सघनता पात्रक विशिष्टता आ कथानकक गतिसँ संतुलित अछि?

समीक्षा कथावाचकक प्रत्येक वाक्यकेँ स्वतः लेखकक अन्तिम मत नहि मानैत। कृति भीतर कोनो पात्रक अनुमान, सरकारी घोषणा, प्रचारक दावा, यन्त्रक उत्तर आ चिकित्सकक जाँच-पत्रक प्रमाण-मूल्य एक नहि। साहित्यिक विश्लेषणमे ई भेद राखब एहि कृति लेल विशेष आवश्यक अछि; कारण रचना अपने बारम्बार अनुमान आ सत्यापनकेँ अलग करैत अछि।

कृतिक आलोचनामे तीन स्तर अलग राखल गेल अछि। पहिल, कथाक भीतर घटल घटना—जकर समय, पात्र आ परिस्थिति मूल पाठमे चिन्हित अछि। दोसर, ओहि घटनाक सम्बन्धमे पात्रक कथन—जे गलत, अपूर्ण अथवा पक्षधर सेहो भऽ सकैत अछि। तेसर, आलोचकक व्याख्या—जकर औचित्य एकसँ अधिक प्रसंग जोड़ि देखबासँ बनैत अछि। उदाहरणार्थ, अध्याय ७७क मण्डपपर 'पूर्ण अक्षर'क नाम लिखल रहबे ओहि दावाक सत्यता नहि, सत्ता चलएबाक भाषाक प्रमाण अछि। एहि भेद बिनु राजनीतिक प्रचारकेँ कृतिक स्वतन्त्र निष्कर्ष बुझबाक जोखिम रहैत।

२. बाहर खण्डक स्थापना आ कथाक दू दीर्घ गति

प्रथम छः खण्ड—'बीज', 'ज्वाला', 'विखण्डन', 'आवरणभङ्ग', 'संलयन', 'अग्निवंश'—एकटा क्रमिक कसौटी बनैत अछि। उद्घाटनमे जे तकनीकी एकता आश्वासन दैत अछि, से जल-आपूर्ति, चिकित्सकीय अनिश्चितता, सैन्य आदेश, लोकसभा आ पत्रकारिताक विवेचाधारसमे परीक्षित होइत अछि। 'संलयन' केवल ऊर्जाक वैज्ञानिक प्रक्रिया नहि,

অনেক স্রোতক মেনক নৈতিক আকাঁক্ষা সেহো রনৈত অছি। ছত্তীসহম অধ্যাযক ‘অগ্নিরঁশ’ অস্থাযী সঁস্থাগত স্বধাবক সঁগ পহিল চক্র সমাপ্ত কবৈত অছি। ও রন্দ উপসঁহাব নহি; ভরিষ্যক সঁঘর্ষক রীজ অপন ভীতব রচৌনে অছি।

পছিলা ছঃ খণ্ড—‘অন্নাব’, ‘বাখ’, ‘রীজ-ভণ্ডাব’, ‘কসৌটী’, ‘সন্ধি-জ্বালা’, ‘নর-অগ্নিরঁশ’—আবম্ভিক উপনন্ধিক স্থাযিত্বকেঁ কঠোব প্রশ্ন কবৈত অছি। সেঁতীসম অধ্যাযমে ‘পতন-পূর্ব সাত দিন’ক স্মৃতি আ মহারিচ্ছেদক আগমন কথাক ধবাতন রদনৈত অছি। পহিল ভাগক স্বসম্পন্ন সঞ্চাব-রিশ্ব আর টূটল বেডিযো, হস্তনিখিত পাত, রৈনগাড়ী, চাপাকন আ স্থানীয সভামে ঘটিত হোঅত অছি। পহিনে নোক প্রমাণ-সঁস্থা রনেরাক নেন ঝগড়ৈত ছন; আর প্রমাণ রচএরাক ভৌতিক সাধন সেহো দুর্নভ অছি।

এহি প্রকাব গ্রতি একে প্রশ্নক দূ পবিস্থিতি প্রস্তুত কবৈত অছি। সম্পন্ন যন্ত্র-সভ্যতামে—ঋত্রিম রুদ্ধিক নির্ণয কতেক পাবদর্শী? টূটল সভ্যতামে—মনুষ্যক সামূহিক স্মৃতি কতেক রিশ্বসনীয? পহিনমে যন্ত্রক একছত্র শীর্ষসঁ জূঝর, দোসবমে যন্ত্র-রর্জনক অতিবেকী আগ্রহসঁ সেহো। ও পবস্পব রিপবীত খতবা অন্তিম ভাগক নৈতিক সঁতনন গঢ়ৈত অছি।

পহিল ছত্তীস আ অন্তিম ছত্তীস অধ্যাযক সমান সঙ্খ্যা মাত্র রাহ্য রিভাজন নহি। পহিল অর্ধমে সঁবচনা কেন্দ্রবসঁ পবিধি দিস ফৈনৈত অছি—সূর্যকুণ্ড, পবিষদ্, নভগ্রাম, চিকিৎসোনয আ গাম। উত্তবার্ধমে কথা উনটা পথ চনৈত অছি—ঘৈন, পম্প, অন্ন, পঞ্জী আ পাঠশানাসঁ আবম্ভ কহ ফেব সার্বজনিক রিধান আ আকাশধবি পহুঁচৈত অছি। এহি উনটা গতিক কাবণ প্রাবম্ভিক ‘বক্ষা’ক নাযক জান-র্যরস্থা ছন, জখন উত্তবার্ধক নাযকত্ব নোকক সামূহিক শ্রমমে রহৈত অছি।

২. রাবহ খণ্ডক সাব-সঁকেত

রীজ (অধ্যায ১–৬)। সূর্যকুণ্ডক উদ্‌ঘাটন, সাত বক্ষকক পবিচয, মাধরক অনির্ণীত বোগ, কক্ষীয জোখিম আ মৈথিনীক অধিকাব-রোধ। যতএ ‘একটা সঁকেত’কেঁ ‘একটা নিশ্চিত ঘটনা’ রনারযরনা আগ্রহকেঁ কথা আবম্ভহিসঁ বোকৈত অছি।

জ্বালা (৭–১২)। বাজনীতিক রাদ-রিরাদ, কাটল সমাচাবক ঝূঠ, রিখণ্ডন-ভণ্ডাব, প্রমাণক চাবি রাট, জন-শৌধন আ দূ অনগ বোগক আশঁকা। সঁস্থাসভক অরিশ্বাস জনজীরনক অস্ববক্ষাক রূপ নের নগৈত অছি।

রিখণ্ডন (১৩–১৮)। উর্জা-কমী, আদেশ-গুপ্ততা, উপচাবক দরার, অধ্রবা পঞ্জী-নেখা আ অনগ জনরায়-সূত্রক সঁকেত। রৈজ্ঞানিক অসহমতিসঁ সামাজিক রিতবণক সঁকট প্রকট হোঅত অছি।

আরবণভঙ্গ (১৯–২৪)। উত্তব কক্ষাবক বাসাযনিক সম্পর্ক, মেঘবাজক সার্বজনিক-নিজী দোহবা কথন, অক্ষবক সীমা, নাগবিকক গরাহী, সৈনিকক অসহমতি আ নভগ্রামক নাগবিক প্রাধিকাব।

সঁনযন (২৩–৩০)। গণনাক অনদেখন পক্ষ, মৌসম-সূচনাক সন্দর্ভ, নোকসাক্ষীক সঁস্থাগত আবম্ভ, কক্ষীয অরশৈষ, চিকিৎসকীয মূন্য আ শস্ত্র-ভণ্ডাবক সত্তা-সঁঘর্ষ।

অগ্নিরঁশ (৩১–৩৬)। সাত দ্বাবক নৈতিক জাঁচ, প্রহাব-আচ্ছাক রিবোধ, যন্ত্রক আমে-সীমাঙ্কন, মৃতক-পঞ্জী, স্বধাবক নিযম আ অঠাবহ মাস পছাতি অসম্পূর্ণ প্বনর্সঁতনন।

অন্নাব (৩৭–৪২)। অনেক রবিস রাদ মহারিচ্ছেদ; চেতারনী, তট-গামক পম্প, চিকিৎসোনযক কঠৌতী, সৈনিকক নাগবিক ভূমিকা, অফরাহক বেডিযো আ নভগ্রামক মৌন।

बाथ (४३–४८)। पानिक पाँति, छपाओ-अभिलेख, पञ्जीक क्षति, कञ्चीय निकासीक न्याय, बोगक अस्थायी नाम आ स्थानीय सशस्त्र अधिकारक विरोध।

रीज-भण्डार (४९–७४)। धान-मखानक रीज, चावि वैचारिक राँठ, हस्तलिख्याक पाठशाला, भास्करक प्रवक्थ्योन-आश्वासन, कञ्चीय रँचार आ पतनक दस्तावेजी ओतिहास।

कसौटी (७७–६०)। अक्षर-मण्डपक छद्म वैधता, आदेशक दृ म्हँह, रँचाक प्रश्न, सहमतिक चिकित्सो, यन्त्र-वर्जित गामक हानि आ कञ्चीय सूतन्त्र समीक्षा।

सन्धि-ज्वाला (६१–६६)। साठि दिनक अनिश्चितता, खण्डक सूतन्त्र निर्वीक्षण, प्रहार-विराम, म्खौटा-परीक्षण, साक्षी-खण्डक उत्तर आ अधिकारसहित सहमतिक शर्त।

नर-अग्निवंश (६७–७२)। मतदान, मृतक आ वैपत्राक पृथक पञ्जी, दुर्घटनाक रम्भकारण लेखा, अन्तर्विक्ष-संहिता, नर पीढ़ीक प्रवर्परीक्षा आ दशम वर्षक खुला उत्तराधिकार।

४. शीर्षक ‘अग्निवंश’क अर्थ-परिवर्तन

‘अग्नि’ सामान्यतः ताप, विनाश, शक्ति, ऊर्जा आ संस्कारक रम्भविध संकेत आनैत अछि। एति एहि सम्भावना के तकनीकी ऊर्जा—सूर्यखण्ड—सँ जोड़ैत अछि; मुदा उत्तराधिकारक अन्तिम अर्थ कोनो अन्वरांशिक खन अथवा दैवी श्रेष्ठता नहि ठहरबैत। अग्निवंश तखन रँनैत अछि जखन एक पीढ़ी अपन तकनीकी सामर्थ्याक सीमा, सत्ताक अन्याय आ मृतकक स्मृति अगिला पीढ़ीक सोझाँ खुला रखैत अछि। ओ अर्थ पहिल भागक उद्घाटन-सूर्यसँ आरम्भ भऽ अन्तिम भागक चिमनी, चुल्हि आ हाथक रँनाओन ओजारधरि रँदलैत अछि।

छत्तीसहम अध्यायक समापन-स्वर एति एक प्रकारक प्रथम उत्तर दैत अछि—संस्थागत नियन्त्रण, लोकसाक्षी आ सारधान प्रवर्निर्माण। मुदा सैंतीसम अध्यायक रविसर्जन्मन छनौंग पहिल उत्तरक पर्याप्ततापर प्रश्न करैत अछि। एहिसँ शीर्षक द्वि-अर्थी होअत अछि: आगि प्रकाशक जन्म सेहो अछि, बाथक स्मृति सेहो। ‘नर-अग्निवंश’ उत्तरार्धमे सम्पूर्ण विजय नहि; संशोधनक क्षमता आ अपूर्णताक स्वीकृति थिक।

७. कथा-समय : तीव्र दिनगणनासँ दीर्घ पीढ़ी-अन्तराल धरि

आरम्भिक अध्यायसँ अनेक अध्याय ‘दिन १’, ‘दिन ७–८’ ओहादि समय-चिह्नसँ खुलैत अछि। पाठककेँ समयक कमी, जाँचक विलम्ब आ निर्णयक तत्क्षण प्रभारक अन्तराल होअत अछि। अध्याय ३४–३७मे दिनगणना विस्तृत होअत अछि; अध्याय ३६ ‘अठारह मास पछाति’ लिखैत अछि। अध्याय ३७ प्रवान संकटसँ उन्नीस रविस पछातिक संसार खोलैत अछि। फेर महाविच्छेदक दिन १ सँ वर्ष ३, वर्ष ४, वर्ष ७ आ अन्ततः दशम वर्ष धरि स्मृतिक फैलार भेटैत अछि।

जेवार जेनेट कथाक समयक्रम, अवधि, प्रवनारवृत्ति, दृष्टि आ कथन-स्वरकेँ अलग विश्लेषणक उपकरण मानैत छथि [१]। एहि कसौटी पर ‘अग्निवंश’क आरम्भ तनावात्मक रूपेँ विस्तारशील दृश्य-समय रचैत अछि; अन्तिम अंशमे वर्षसभक छनौंग संस्थागत फल-कर्मक जाँच करैत अछि। दीर्घ अन्तराल नैतिक रूपेँ महत्त्वपूर्ण अछि, कारण एक नियम जखन पीढ़ी रँदलैत अछि तखन ओकर असली मूल्य परखाओत अछि। विकोअरक समय आ आख्यानक परस्पर सम्बन्धक विवेचन [२] एहि ‘घटना सँ ओतिहास’ रँनरँाक प्रक्रियाकेँ पढ़रँाक उपयोगी तनावात्मक दृष्टि दैत अछि।

मुदा कथाक दीर्घ विस्तारक मूल्य सेहो अछि। कखनो समय-छनौंग पात्रक निजी शोक, प्रेम, वैमनस्य अथवा देहक परिवर्तनकेँ प्रत्यक्ष दृश्य रँनरँाक अवकाश कम दैत अछि। समष्टिक राजनीतिक जीवन विस्तार परैत अछि, व्यक्तिक सहज पारिवारिक समय अपेक्षाकृत छोट होअत अछि। ओ रचनात्मक चुनार एतिक शक्ति आ सीमा दुनू अछि।

অধ্যায় ২৬মে অঠাবহ মাসক ছলাঁগক ৰাঁদ অধ্যায় ২৭ক আবম্ভ ‘উন্নীস ৰাঁবিস পহিনে’ক স্মৃতিদ্বাবা সময়ক এক নৱ ফাঁক খোলৈত অছি। মুদা ‘উন্নীস ৰাঁবিস’ উদ্‌ঘাটন-সমাবোহসঁ গণন ঠীক-ঠীক কানমাপক সূত্র নহি মানন জাএ; কথামে ঞা প্ববান চিমনী আ ৰাঁদনন নগবক স্মৃতিগত দূৰীক চিহ্ন ৰনৈত অছি। মহাৰিচ্ছেদক ৰাঁদ প্বনঃ ‘পতন-দিন’ আ ‘ৱর্ষ’ক সূচক নোকক জীৱনক গতিকেঁ পবিভাষিত কবৈত অছি। ঞা সময়-নেখন ঘড়ীক গণনা মাত্র নহি, সঁস্থাগত স্মৃতিক ঠুঁঠৱঁ আ ফেব ৰনৱাঁক ভাষা অছি।

দোসব প্রকবণ : প্রমাণ, সত্তা আ ন্যায

৬. ‘প্রমাণক চাবি ৰাঁঠ’ : ন্যায়ক আনোচনাত্মক সম্ভাৱনা

অধ্যায় ১০ মে ৱাচস্পতিক পাঠশানা, মৈথিনীক প্রশ্ন আ প্রত্যক্ষ-স্রোতক ৰহস গ্রতিক প্রমাণ-ৰিৱেচনক কেন্দ্ব থিক। ভাবতীয় ন্যায়দর্শনমে প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান আ শব্দ চাবি প্রমুখ প্রমাণ মানন জাওত অছি; পবম্পবাগত ৰিচাবমে প্রমাণক ৱৈধতা আ ৰিশ্বসনীয় ৱঞাক স্বৰূপ পব ৰিস্তৃত ৰিমর্শ অছি [২]। গ্রতি এহি দার্শনিক পৃষ্ঠভূমিসঁ সঁৱাদ কবৱাঁক সম্ভাৱনা খোলৈত অছি, মুদা একব কথাত্মক ‘চাবি ৰাঁঠ’কেঁ শাস্ত্রক প্রত্যেক সূত্রক যথাৱৎ প্বনকক্তি মানৱঁ উচিত নহি। যতয় আধুনিক উপকবণ, জন-গৱাহী, স্রোত-প্রমাণ আ স্বতন্ত্র জাঁচক সম্বন্ধ নৱ পবিস্থিতি গঢ়ৈত অছি।

স্বনয়নাক দৃষ্টিমে যন্ত্রক উৎপাদন-সূচক আ গামক পিয়াসন মনুষ্যাক অনুভৱ দ্বঞা অনগ প্রকাবক প্রত্যক্ষ অছি। দ্বনূমেঁ কোনো এককেঁ পহিনেসঁ খাবিজ নহি কএন জা সকৈত। ঞাবাক নগ কক্ষীয় সৈন্য মানচিত্র আ স্থানীয় নিবীক্ষণক ফবক, নীনমক নগ স্ববক্ষিত মুদ্রাৱনা চিত্র আ ওকব কাঠন অর্থক ফবক, শাবদাক নগ নক্ষণক ৱর্গীকবণ আ বোগীক দেহক ফবক—এহি সভ দৃষ্টান্তসঁ উপন্যাস প্রমাণক ৰক্ষনতা বচৈত অছি। ন্যায-সম্বন্ধী ৰিচাবক চাবি ৰাঁঠ কথা ভীতব জীৱিত সামাজিক অভ্যাস ৰনৈত অছি।

নৱা-ন্যায়পবম্পবাক প্রামাণ্য, অৱচ্ছেদক আ পদ-অর্থক সূক্ষ্ম ৰিচাব এতয় এক তননাত্মক কসৌটী ৰনি সকৈত অছি; মুদা মূন গ্রতি অপন পাত্রসভক মুখসঁ কোনো ৰিধিৱৎ নৱা-ন্যায়শাস্ত্রীয় প্রতিপাদন নহি কবৈত। কাদম্বৰীমে মুখ্য ভেদ অছি—স্রোত ৰিশ্বসনীয় হোএৱ, কথন ঠীক হোএৱ আ ওহি কথনসঁ নিকসন সাৰ্ৱজনিক নির্ণয় ন্যায়সম্মত হোএৱ তীন অনগ জাঁচ অছি। কম্প্যূটবক প্রমাণ-মুদ্রা কোনো দাৱাক উৎপ্রেত্তি ৰাঁচা সকৈত অছি, ওকব অর্থ অথৱা সহক গাবন্টী নহি দৈত। তাবা আ নীনমক ভূমিকা এহি অন্তবকেঁ ঘটনা আ পবিণামক ৰূপমে উজাগব কবৱঁ অছি।

চাবি প্রমাণক শাস্ত্রীয় ৱর্গীকবণ আ কথাক চাবি ৱ্যাৱহাবিক ৰাঁঠক ৰীচ তুনা কবৈত সময় এক ভেদ মহত্ত্বপূর্ণ অছি। প্রত্যক্ষ জঁ কোনো ঘবমে পানি নহি অৱৱাঁক স্থিতি দেখবৈত অছি, তঁ ও স্বযঁ সম্পূর্ণ ৰিতবণ-প্রণানীক কাবণ নহি কহৈত। ফুন আপূর্তিক আঁকড়া জঁ যান্ত্রিক উৎপাদন সিদ্ধ কবৈত অছি, তঁ ও প্রত্যেক ঘবক ন্যায়সম্মত হিস্সা সিদ্ধ নহি কবৈত। এহি দ্বনূ অপূর্ণতাকেঁ একএৱাঁক ৰাঁদনা গ্রতি পবস্পব জাঁচক আৱশ্যকতা দেখবৈত অছি। প্রমাণক ৰাঁন ‘সভ কিছু জনৈত ছী’মে নহি, ‘কী অখনো নহি জনৈত ছী’ক স্পষ্ট ঘোষণামে অছি।

৭. স্রোতক সহী মুদ্রা আ অর্থক অসহ : সূচনাক বাজনীতি

অধ্যায় ১ মে স্বনয়না উদ্‌ঘাটনক মূন দৃশ্য, সম্পাদন আ ঘোষণা অনগ বাখৱাঁক আগ্রহ কবৈত ছথি; অধ্যায় ২ মে ঞাবা কাঠন দৃশ্যক ভ্রামক নিষ্কর্ষ পকড়ৈত ছথি। অধ্যায় ৮ ‘মূঠক পহিন ৰিজয়’মে নীনম অপন চুকক প্রকাশন,

𑒣𑒠𑓂𑒡𑒞𑒱𑒏 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩 𑒂 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒧𑒹 𑒅𑒪𑒗𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒚𑒰𑒧 𑒏𑒵𑒞𑒱 𑒮𑒴𑒞𑓂𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒏𑒏𑒩𑒼 𑒖𑒰𑒢𑒱-𑒥𑒴𑒗𑒱 𑒑𑒜𑓃𑒪 𑒁𑒮𑒞𑓂𑒨 𑒢𑒯𑒱 𑒧𑒰𑒢𑒻𑒞; 𑒮𑒰𑒿𑒔 𑒏𑒟𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒏𑒰𑒙𑒱 𑒠𑒹𑒢𑒰𑒮𑒿 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒁𑒮𑒞𑓂𑒨 𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒋𑒯𑒱 𑒥𑒰𑒞𑒏 𑒁𑒠𑓂𑒦𑒳𑒞 𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣𑒑𑒞 𑒑𑒳𑒝 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒣𑒞𑓂𑒩𑒏𑒰𑒩𑒱𑒞𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒮𑒿 𑒑𑒳𑒖𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒲𑒪𑒧 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹 𑒮𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒏𑓂𑒞𑒰 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒯𑒱; 𑒍 𑒑𑒪𑒞𑒲 𑒏𑓄 𑒍𑒏𑒩 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒮𑒿 '𑒂𑒪𑒼𑒔𑒏 𑒏𑒟𑒢' 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩-𑒫𑒱𑒏𑒰𑒮𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒹 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰𑒧𑒹 𑒩𑒳𑒏𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞, 𑒮𑒹 𑒨𑒞𑒨 𑒣𑒹𑒬𑒰𑒑𑒞 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢, 𑒑𑒞𑒱 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡𑒱𑒏 𑒪𑒰𑒑𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒣𑒩𑓂𑒬 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒢𑒫 𑒣𑓂𑒩𑒾𑒠𑓂𑒨𑒼𑒑𑒱𑒏𑒲𑒏 𑒨𑒳𑒑𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝-𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒰𑒏 𑒁𑒐𑒝𑓂𑒛𑒞𑒰 𑒮𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒋𑒏 𑒬𑒩𑓂𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒮𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒮𑒧𑒑𑓂𑒩 𑒑𑒰𑒩𑒝𑓂𑒙𑒲 𑒢𑒯𑒱। 𑒧𑒴𑒪 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞, 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞𑒱𑒏 𑒏𑒰𑒙-𑒕𑒰𑒿𑒙, 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒱𑒞 𑒮𑒧𑒨, 𑒫𑒏𑓂𑒞𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑, 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩 𑒂 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓀𑒞𑓂𑒩 𑒣𑒳𑒢𑓁𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞𑒱—𑒄 𑒮𑒦 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒣𑒩𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒵𑒞𑒱 𑒋𑒯𑒱 𑒣𑒩𑒞𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒟𑒰-𑒏𑒾𑒬𑒪𑒮𑒿 𑒧𑒱𑒪𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒩 𑒏𑒧𑒖𑒼𑒩 𑒣𑒏𑓂𑒭 𑒄 𑒖𑒹 '𑒮𑒯𑒲 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒰 𑒥𑒢𑒰𑒧 𑒑𑒪𑒞 𑒁𑒩𑓂𑒟'𑒏 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒥𑒹𑒩 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒠𑒼𑒯𑒩𑒰𑒍𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒖𑒹 𑒮𑒧𑒗𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒪, 𑒍𑒏𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒁𑒞𑒱𑒩𑒱𑒏𑓂𑒞 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓘𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒋𑒏 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒭𑓂𑒧 𑒦𑒹𑒠 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱: 𑒧𑒴𑒪 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒩𑒯𑒱𑒞𑒯𑒳𑒿 𑒏𑒏𑒩𑒼 𑒏𑒟𑒢𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒁𑓀𑒬 𑒏𑒰𑒙𑒱 𑒠𑒹𑒪 𑒖𑒰𑒋 𑒞𑒿 𑒣𑒕𑒱𑒪𑒰 𑒬𑒥𑓂𑒠 𑒫𑒱𑒣𑒩𑒲𑒞 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝 𑒏𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒢𑒲𑒪𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒢𑒯𑒱; 𑒍 𑒮𑒳𑒡𑒩𑒪 𑒖𑒰𑒢𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒣𑒰𑒥𑒨𑒫𑒪𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒥𑒯𑒰𑒪 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓖𑓓𑒧𑒹 𑒦𑒰𑒮𑓂𑒏𑒩𑒏 𑒮𑒧𑒩𑓂𑒟𑒏𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒮𑒳𑒢𑒨𑒢𑒰𑒏 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒢 𑒏𑒟𑒢𑒏 𑒔𑒨𑒢𑒱𑒞 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑 𑒄 𑒠𑒼𑒭 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒨𑒳𑒑𑒧𑒹 𑒠𑒼𑒯𑒩𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑓀𑒏𑒙-𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹 𑒂 𑒮𑓀𑒏𑒙-𑒣𑒠𑓂𑒡𑒞𑒱 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒨𑒳𑒑𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒔𑒰𑒩-𑒣𑓂𑒩𑒝𑒰𑒪𑒲𑒏 𑒄 𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰 𑒏𑒟𑒰 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒋𑒏 𑒮𑒬𑒏𑓂𑒞 𑒂𑒫𑒩𑓂𑒞 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓘. 𑒁𑒏𑓂𑒭𑒩 : 𑒢𑒰𑒨𑒏, 𑒐𑒪𑒢𑒰𑒨𑒏 𑒫𑒰 𑒁𑒡𑒲𑒢𑒮𑓂𑒟 𑒥𑒳𑒠𑓂𑒡𑒱?

'𑒁𑒏𑓂𑒭𑒩'𑒏 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒧𑒰𑒢𑒫𑒰𑒏𑒵𑒞𑒱-𑒡𑒰𑒩𑒲 𑒨𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱; 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒰𑒮𑒢𑒱𑒏 𑒑𑒝𑒢𑒰, 𑒖𑒼𑒐𑒱𑒧-𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰, 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞-𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬, 𑒖𑒲𑒫𑒢-𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒂𑒠𑒹𑒬-𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰𑒏 𑒥𑒯𑒳𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒮𑒧𑒢𑓂𑒫𑒨𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒩𑒔𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒍 𑒧𑒰𑒢𑒫𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒫𑒻𑒡𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞𑒏 𑒑𑒼𑒣𑒢𑒲𑒨 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒂 𑒞𑓂𑒫𑒩𑒱𑒞 𑒮𑓀𑒏𑒙-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒧𑒹 𑒍 𑒁𑒮𑒳𑒫𑒱𑒡𑒰𑒖𑒢𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒨𑒞𑓂𑒞 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓒𑓑 𑒂 𑓒𑓓 𑒞𑒏𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒏 𑒁𑒢𑒠𑒹𑒐𑒪 𑒣𑒏𑓂𑒭𑒏𑒹𑒿 𑒅𑒖𑒰𑒑𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒞𑒏𑒢𑒲𑒏𑒲 𑒔𑒴𑒏𑒮𑒿 𑒣𑒻𑒒 𑒁𑒕𑒱—𑒏𑒏𑒩𑒰 𑒑𑒝𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒑𑒱𑒢𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒂 𑒏𑒏𑒩𑒼 𑒁𑒮𑒯𑒧𑒞𑒱 𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬 𑒢𑒯𑒱 𑒣𑒰𑒥𑒱 𑒮𑒏𑒪?

𑒏𑒵𑒞𑒱 𑒖𑒿 𑒁𑒏𑓂𑒭𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒬𑒏𑓂𑒞𑒱𑒧𑒰𑒢 𑒠𑒳𑒭𑓂𑒙 𑒚𑒯𑒩𑒥𑒻𑒞, 𑒞𑒿 𑒧𑒰𑒢𑒫 𑒬𑒰𑒮𑒢𑒏 𑒞𑓂𑒩𑒳𑒙𑒱 𑒜𑒏𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞। 𑒖𑒿 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒠𑒼𑒭 𑒩𑒏𑓂𑒭𑒏 𑒚𑒯𑒩𑒥𑒻𑒞, 𑒞𑒿 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒱𑒞𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒢𑒑𑒝𑓂𑒨 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞। 𑒄 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒁𑒞𑒱𑒩𑒹𑒏𑒲 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒮𑒿 𑒣𑒩𑒹, 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒰𑒩𑓂𑒠𑓂𑒡𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒞 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 '𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑒲-𑒐𑒝𑓂𑒛'𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫 𑒂𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒞𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒥𑒳𑒠𑓂𑒡𑒱𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒁𑒪𑒑-𑒁𑒪𑒑 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫, 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔 𑒂 𑒪𑒼𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰। 𑒧𑒯𑒰𑒫𑒱𑒔𑓂𑒕𑒹𑒠𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒠𑒼𑒭 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒁𑒏𑓂𑒭𑒩𑒣𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒰𑒐𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒏𑓂𑒭-𑒧𑒾𑒮𑒧, 𑒁𑒢𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒝𑒏 𑒏𑒧𑒖𑒼𑒩𑒲, 𑒢𑒲𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒫𑒱𑒪𑒧𑓂𑒥 𑒂 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰-𑒣𑓂𑒩𑒨𑒰𑒮 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒞𑒟𑓂𑒨 𑒁𑒕𑒱।

𑒨𑒴𑒢𑒹𑒮𑓂𑒏𑒼𑒏 𑓒𑓐𑓒𑓑 𑒏𑒵𑒞𑓂𑒩𑒱𑒧 𑒥𑒳𑒠𑓂𑒡𑒱 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏𑒞𑒰-𑒮𑒱𑒤𑒰𑒩𑒱𑒬𑒧𑒹 𑒧𑒰𑒢𑒫-𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫, 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒑𑒩𑒰𑒢𑒲, 𑒣𑒰𑒩𑒠𑒩𑓂𑒬𑒱𑒞𑒰 𑒂 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒹𑒨𑒞𑒰 𑒣𑒩 𑒖𑒼𑒩 𑒠𑒹𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱 [𑓔]। 𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒏𑒟𑒰-𑒩𑒴𑒣 𑒋𑒯𑒱 𑒫𑒻𑒔𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒐𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰 𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰-𑒏𑒟𑒢 𑒡𑒩𑒱 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲; 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒢𑒰 𑒏𑒰𑒢𑒴𑒢𑒲 𑒧𑒰𑒢𑒏𑒏 𑒮𑒙𑒲𑒏 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒰𑒦𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒢𑒯𑒱।

𑒁𑒏𑓂𑒭𑒩𑒏 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 '𑒨𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒼𑒔𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒏𑒱 𑒢𑒯𑒱' 𑒢𑒯𑒱। 𑒏𑒟𑒰𑒧𑒹 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒦𑒨 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩, 𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒋𑒏𑒰𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒣𑒲𑒪 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒋𑒥 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓖𑓓𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱-𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑒲𑒏 𑒑𑒫𑒰𑒯𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝

न्यायादेशी मानवाँक निषेध, आ अध्याय ७२मे वँचाक सोमाँ 'हमवा वँन्द कह सकैत छी' सन उत्तव, एहि दीर्घ चविव-यात्राकेँ जोड़ैत अछि। मुदा वँचाकेँ देन उत्तवसँ वास्तविक वँन्द-व्यवस्थाक पवीक्षा स्वतः समाप्त नहि होअत; कथा अन्तिम अध्यायमे ओकव सार्वजनिक प्रदर्शनक प्रसङ्ग बखैत अछि। कहवँ आ कह देखाएवँक अन्तव एतयो निर्णायक अछि।

९. सात करचसँ सात साक्षी-खण्ड : स्ववक्षा वँनाम स्वनराञा

पहिन 'सात वक्षक'क पविचयमे अक्षव, वज्रजान, सूर्यकुण्ड, विखण्डन-भण्डाव, गवन-कोष, कानकण आ मेघ-छत्र सात भिन्न प्रणाली अछि। एकठा गृत्रिम बुद्धि समन्वयक, एकठा कक्षीय वक्षा, एकठा ऊर्जा, एकठा प्रवान शस्त्र-अभिवक्षा, एकठा शोधन-जान, एकठा वोग-पहिचान/स्वास्थ्य-सेवा आ एकठा मौसम-जोखिमक उपकवण। ई सात वस्तु एकसन नहि; तिनकव पवस्पव निर्भवता द्वनूक वक्षक-गौवव आ सामूहिक कमजोवीक कावण वँनैत अछि।

महाविच्छेदक वाँद अध्याय ६१ मे वज्र-साक्षी, कुण्ड-साक्षी, भण्डाव-साक्षी, गवन-साक्षी, कान-साक्षी, मेघ-साक्षी आ स्मृति-साक्षीक अनग सेवा देखाओत अछि। सात 'वक्षक' आ सात 'साक्षी' समान सूची नहि; पहिनमे निर्णयाधिकाव आ वक्षणक वर्चस्व, दोसवमे सीमित स्मृति आ जाँच योग्य उत्तव प्रमुख अछि। यतय नव साक्षी-रूपक संवचनात्मक महत्त्व अछि। गृति सत्ताक विछानकेँ जवावँदेहीक विछानमे फेववाँक प्रयत्न करैत अछि।

अन्तिम अध्यायमे केवन कुण्ड-साक्षी आ स्मृति-साक्षीक सीमित प्रवर्मेन शर्तवँद्ध रूपेँ चनैत अछि, शेष पाँच अनग बहैत अछि। ई सूक्ष्मता उल्लेखनीय: 'सभ सातकेँ पुनः जोड़ि देवँ' कथा नेन सहज चमत्काव होअत, मुदा गृति सजग अपूर्णता चुनैत अछि। नव व्यवस्था त्रुटिवहित नहि; ओकवा संशोधित कववाँक पथ खुनन बहैत अछि।

द्वनू 'सात' सूचीसँ सीधा एक-एक समतुल्यता वँनएवँ गनत होएत। पहिन समूहमध्यो अक्षव समन्वयकावी बुद्धि थिक, जखन उत्तवार्धमे स्मृति-साक्षी एक सीमित स्मृति-सेवा अछि। वज्रजानक प्रहाव-शक्ति आ वज्र-साक्षीक नागविक सूचना-उत्तवदायित्व सेहो समान संस्थागत अधिकाव नहि। 'करच'क व्याकवण वँचाय नेवाँक वचन दैत अछि; 'साक्षी'क व्याकवण पूछनापव उत्तव देवाँक कर्तव्य दैत अछि। एहि नाम-पविवर्तनसँ सत्ता-विन्यासक वँदनाव पढ़वँ अधिक सठीक अछि।

१०. प्रौद्योगिकीमे शक्ति निखन बहैत अछि

नँगडन विनव तकनीकी संवचना आ सत्ता-सम्बन्धक भीतवक सम्बन्धक प्रश्न उठौने छथि [७]। 'अग्निवँश'मे ऊर्जा-जानक वितवण-सँविदा, शस्त्रक अन्तिम स्वीगृति, व्यक्तिगत वोग-पञ्जी, कक्षीय सूचना-प्रवेश आ 'पूर्ण अक्षव'क छद्म न्याय—सभ ठाम यन्त्र मात्र उपकवण नहि, अधिकावक व्यवस्था वँनि जाअत अछि। 'के के देखत', 'के प्रश्न कवत', 'के अपीन कवत', 'ककवा काज छोड़वाँक स्वतन्त्रता अछि'—ई डिजाअनक वाजनीतिक पविणाम अछि।

वाजन पासवानक नेखापवीक्षा उत्पादनक कुन खाँकड़ासँ घवधवि आपूर्तिक भिन्नता देखवैत अछि। उर्मिनाक पम्प-पञ्जी प्रतिदिन जन आनवाँक दूवी आ समय गनैत अछि। शावदाक चिकित्सकीय अनुमति जीवनवक्षाकेँ शर्तहीन अधिकाव वँनावँय चाहैत अछि। तकनीकी व्यवस्था अर्थपूर्ण तखन अछि जखन ओहि व्यवस्था सँ प्रभावित नोक अपन पक्षक भाषामे खँकड़ा स्वधावि सकथि। ई गृतिक नोकतान्त्रिक विमर्शक साव थिक।

১১. নোকসাঞ্চী : সমূহমাত্র নহি, রিধি ঋা প্রতিরাদক ঋধিকাব

ঋধ্যায ২৭ক ‘নোকসাঞ্চী’ গ্নতিক প্রশ্নখ মোড় ঋছি। জনগরাহীক ঋর্থ কেরন ভীড়ক বায নহি; মূন পত্রক প্রতি, রিপঞ্চক ঋধিকাব, গোপনীযতাক সীমা, স্বধাবক দিনাঁক, ঋস্বীকাবক কাবণ, ঋাপীন ঋা প্রতিনিধিত্বক রিধি ঋপন-ঋপন মহত্ত্ব বখৈত ঋছি। সমাক্, রৈদেহী, তাবা, বাজন, চিকিস্েক, শ্রমিক ঋা নাগবিকক সঁগ রঁহ্মসদস্থীয চিন্তনমে নোকসাঞ্চী সঁস্থাগত কপ নৈত ঋছি।

‘নোক’ক শৈঙ্ক বচনামে সহজ পরিত্রতা নহি পরৈত। নোকসভা ভারূক ঋফরাহসঁ প্রভারিত ভহ সকৈত ঋছি; সামাজিক পাঁতি কমজোবকেঁ পাছাঁ ধকেনি সকৈত ঋছি; সাঙ্খযক ঋভারমে ভীড় গনত দণ্ড মাঁগি সকৈত ঋছি। এহি কাবণ পাত্রসভ রাঁবম্লাব র্যাক্তিগত ঋসহমতি ঋা জনহিতকেঁ ঋনগ-ঋনগ জাঁচৈত ছুথি। নোকসাঞ্চী এক ধার্মিক কপক রা সঁখ্যাম্েক রঁহ্মমত নহি, সার্রজনিক কাবণ দেরাঁক রাঁধ্যতা রঁনৈত ঋছি। এহী কাবণ মতদানক রাঁদো যন্ত্র-প্বনর্মেন তক্োন সার্রভৌম ঋধিকাব নহি রঁনি জাওত।

এনিনব ওস্ঠ্রমক সাম্মা সঁসাধনক শাসন সম্ব্রন্ধী ঋধাযন [৬]সঁ এহি রঁস্ত্রীসভক পম্প, রঁজ, ঔজাব, পোখবি ঋা প্রকাশীক রিতবণক তননা সম্ভর ঋছি। ম্বদা গ্নতি ওস্ঠ্রমক প্রহঞ্চ সমাজ-ঋধাযনক ঙঁদাহবণ নহি; ওকব কথা ঞা দেখরৈত ঋছি জে সাম্বদাযিক নিযমক ঠিঁকাঙঁপন প্রশ্ন, নিবীঞ্চণ, স্থানীয জানকাবী ঋা সমযরঁদ্ধ পবিবর্তন পব নির্ভব বহৈত ঋছি।

নোকসাঞ্চীক রিশ্বসনীযতা ওকব ঋপন স্বধাবক রাঁঠমে নিহিত ঋছি। ঋধ্যায ২৭ক প্রাবম্ভমে মৈথিনীক সাত রৃত্তরনা চিত্র ফেব নৌঠৈত ঋছি; কেন্দবমে এক রাঁনকক স্বঁহ ছেঁক, জকব প্রশ্ন পবিষদ্ক স্বন্দব মানচিত্রমে স্থান নহি পরৈত ছুন। ঙঁত্তবার্দ্ধমে সার্রজনিক নকন, পাঠ স্বনএরাঁক স্বরিধা, ঋসহমতিক নিখিত পঞ্জী ঋা নির্ণয বোকরাঁক র্যাবহাবিক সাধন এহি চিত্রকেঁ রিধিক কপ দৈত ঋছি। রিশৈষ মহত্ত্বক রাঁত ঞা জে নিবঞ্চব, দূববর্তী ঋথরা পঞ্জীসঁ ছুঠন র্যাক্তিক ঋধিকাব মাত্র দস্তারেজ ঙঁপনব্ধ কবেনাসঁ পূবা নহি হোওত; দস্তারেজ রূঁঝরাঁক সার্রজনিক র্যারস্থা সেহো চাহী।

১২. মেঘবাজ, কুদ্রনাথ ঋা ভাস্কব : এক ‘খননাযক’ক স্থান পব তীন রৈধতা-সঁকঠ

মেঘবাজ মৌসমক ঋনিশ্চিততাকেঁ জনভযক নামপব সঁঙ্খিপ্ত কবরাঁক পঞ্চমে তর্ক দৈত ছুথি। কুদ্রনাথ রূবিত শস্ত্র-নির্ণয ঋা স্ববঞ্চা-কেন্দ্রবিত প্রাধিকাবক ভাষা রৌনৈত ছুথি। ভাস্কব মহারিচ্ছেদক রাঁদ ‘পূর্ণ ঋঞ্চব’ক দারা নহ ভোজন, কাম ঋা চিকিস্ো পব ঋধিকাব গঢ়ৈত ছুথি। তিনূকেঁ একে দর্ভারনাক প্রতিকপ রঁনরৈত গ্নতি ঋপন সম্ভারনা ঘঠা দিতয; যথার্থতঃ তিনকব রৈধতা-ভাষা ঋনগ ঋছি—মৌসমক কন্যাণ, সৈন্য স্ববঞ্চা ঋা প্বনর্নির্মাণক রচন।

ভাস্কবক কেন্দ্ব ঋন্ন, কাজ ঋা কিছু ঙঁপযোগী সেরা ঙঁপনব্ধ কবৈত ঋছি; তেঁ ওকব সমর্থকক ঋন্বভরকেঁ ম্বঠ কহি খাবিজ নহি কএন জা সকৈত। কঠিনাঞা ওহি ঘড়ী জন্মৈত ঋছি জখন ঋন্নক রাস্তরিক ঙঁপনব্ধি প্রশ্ন কবরাঁক স্বতন্ত্রতাক রঁদনা মাঁগৈত ঋছি। ঋধ্যায ৬৩মে ‘পূর্ণ ঋঞ্চবক ন্যাযমে সভক হিস্সা’ক ঙঁদ্ঘোষক নীচাঁ ‘কেন্দ্বক ঋাদেশ ঋন্তিম’ নিখন ঋছি। এহি দূ পাঁতিক রিবোধাভাস দৃশ্যকেঁ ঙঁপদেশসঁ রেঁসী তীক্ষ্ণ রঁনরৈত ঋছি। সহদেরক যন্ত্র-রিবোধ সেহো শ্রমক ছ্বান রঁচএরাঁক ঙঁচিত চিন্তাসঁ ঙঁপজৈত ঋছি, ম্বদা ঋধ্যায ৬৭মে ঋারম্ভক ঙঁপচাব-সহাযক সাধন পব বোকক দ্বঃখদ পবিণাম ওকব সীমাকেঁ দেহধাবী কবৈত ঋছি।

ई प्रतिपक्ष पात्रसभक एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि अछि जे ओकरा तर्कमे आंशिक सत्य रहैत अछि। मुदा कखनो-कखनो रहस्य रक्षाक पात्रक मुखसँ समर्पित सत्यो मे निकलैत अछि, आ निजी लोभ, ईर्ष्या अथवा आत्मरक्षाक असुविधाजनक मनोविज्ञान छोट बनि जाइत अछि। पूर्ण रक्षासुरता एहि विन्दु पर आरव गहन भड़ सकैत छल।

तेसर प्रकरण : देह, पर्यावरण, स्मृति आ समाज

१३. शावदाक चिकित्सालय : निदानक नैतिकता

माधवक पहिल अनिर्णीत रोग, पर्यावरणीय सम्पर्कक लक्षण, छात्र-युवक परीक्षण आ महाविद्यालक बाद चिकित्सालयक ऊर्जा-कठोरी—शावदाक कथावेश्या विविध संकटकेँ जोड़ैत अछि। ओकरा केंद्रीय सिद्धान्त थिक—रोगीक उपचार लेल कारणक पूर्ण निर्णयक प्रतीक्षा नहि; मुदा उपचारक अनिश्चितताकेँ एकाकइ चमत्कार घोषित नहि। ‘कारकण’ स्वास्थ्य-सूचनाक व्यवस्था अछि, स्वयं विषाणु नहि; ई भेद कथामे अफवाहक गलत कारणनिर्धारण रोकैत अछि।

अध्याय १२, १९, ३९, ४७, ७८, ६६ आ ६८ मिलिकइ चिकित्सकीय न्यायक दीर्घ कथा बनबैत अछि। जखन औषधि अथवा वंशोपचारक कार्यक्रममे सम्मिलित होएबाक बदला अन्न वा बीजक प्राथमिकता देल जाए, तखन ‘सहमति’ बाधाता बनि जाइत अछि। रोगी स्वयं पढ़ि नहि सकथि तँ पढ़ि सुनेनाइ, अर्थ बुझब, स्वतंत्र निर्णय आ मौनकेँ अस्वीकृति सँ अलग देखब आवश्यक। बच्चा, वृद्ध, विस्थापित आ कम साधनवला लोकक परिस्थिति समान नहि।

शावदा प्रत्यक्ष मानव-स्पर्शक पात्र छथि, मुदा ओकरा विशिष्टता कोमलतामात्र नहि; दुर्भाग्यपूर्ण अनिश्चिततामे सीमाबद्ध निर्णय लेबाक साहस अछि। कथा ओकरा सम्पूर्ण चिकित्सकीय सर्वज्ञता नहि दैत। ई कमजोरी नहि, विश्वसनीयता थिक।

अध्याय ६६मे एक स्त्रीक आग्रह—दवा चाही, मुदा अपन देहक बात बिना अनुमति सार्वजनिक नहि कएल जाए—उपचार आ निजताकेँ एक-दोसराक विरोधी नहि मानैत। चिकित्सकीय ज्ञानक अधिकार, रोगीक सहमति आ बाहत-वितरणक प्राथमिकता तीन अलग प्रशासनिक प्रश्न अछि; दुनूकेँ एक सहमति-पत्रमे मिला देनासँ निर्बल रोगीपर अनुचित दबाव पड़ि सकैत अछि। एहि प्रसङ्गमे कथा सूचित सहमतिक सामान्य नावा छोड़ि सूचनाक पहुँच, पढ़ि सुनेबाक दायित्व आ अस्वीकारक परिणामपर ठोस प्रश्न उठबैत अछि।

१४. पर्यावरणीय हानि : अचानक प्रलयसँ बेसी धीमे चलैत क्षति

महाविद्यालक भीषण दृश्य पाठकक ध्यान पकड़ैत अछि, मुदा नदीक बाँध, प्रदूषित जल, प्रवान औद्योगिक क्षवि, स्थगित अनुवर्तन, पिपासन गाम, माछक घटैत संख्या आ कृषिक पम्पक विषमता छोट-छोट आ दीर्घ समयक संकट गढ़ैत अछि। बाँ निक्सनक ‘धीमा हिंसा’क सिद्धान्त [७]सँ एहि दृश्यसभक आलोचनात्मक तुलना उपयोगी अछि: जे हानि क्रमशः घटैत अछि, से प्रलयक अचानक चमकक अपेक्षा कम देखाइत अछि, मुदा जीवनपर दीर्घ असर छोड़ैत अछि।

कृतिक स्थानीय भूगोल मिथिलाक ठोस परिवेशसँ गढ़ल गेल अछि—कोशीक धार, उर्वर कछार, मखानक पोखरि, धानक बीज, चापाकल, नहर, माछ, कटैत पुल, जल-शोधन, माटिक सुगन्ध आ स्त्रीक घैल। एहि प्रतीकसभक विशेष महत्त्व ई अछि जे भविष्याक महायन्त्र स्थानविशेषक पारिस्थितिकी सँ मुक्त नहि। ‘आकाशीय वक्षक’ अंततः धरतीक एक घैल पानि बचएबामे असमर्थ भ सकैत अछि।

जनराम्र जोखिम आ सामाजिक असमानताक संयुक्त प्रभाव पर अन्तरसरकारी जनराम्र परिवर्तन परिषदक २०२२क सार-प्रतिवेदन [८] व्यापक वैज्ञानिक सन्दर्भ दैत अछि। उपन्यासक कल्पित घटनाकेँ ओहि प्रतिवेदनक ऐतिहासिक तथ्य मानबाक गलत होयत; तखना केवल जोखिमक असमान वितरणक विचारसँ अछि। प्रति सूर्य पर्यावरणीय कारणक जटिलता सहेजैत अछि—एक पातक हविपर भेलाज प्रदूषित माटिक सम्पूर्ण वैज्ञिक प्रमाण नहि।

१७. स्त्री, श्रम, जाति-सन्दर्भ आ अभिलेखक अदृश्यता

स्वनयना वैज्ञानिक, शारदा चिकित्सक, नीलम पत्रकार, ज्ञवा कल्याणीय प्रतिनिधि, मैथिली प्रश्नक वाहक, उर्मिला जन-प्रणालीक व्यवहारक जानकार, वैदेही विधिक संयोजक आ अरुणिमा अन्न-जल व्यवस्थाक श्रमिक-सूत्र अछि। स्त्री-पात्रसभ निष्क्रिय प्रतीक नहि; ज्ञान, निर्णय, परीक्षा आ लोकसम्पर्कक केन्द्रीय भूमिका मे छथि। खास कए अध्याय ३८ मे उर्मिलाक हाथक पम्पघर काम, अध्याय ७१ मे हस्तलिखाक शिक्षा, अध्याय ६९ मे नहरक स्त्री-श्रमक नाम-गायब बहबें—ज्ञ दृश्य विमर्शकेँ बोझमयी श्रमसँ जोड़ैत अछि।

बाजल पासवान, सहदेव मण्डल, उर्मिला आ अन्य श्रमिक पात्र सामाजिक शक्ति आ उत्पादन-वितरणक अन्तरसँ जुड़ल प्रश्न खोलैत छथि। तथापि केवल नाम अथवा उपनामक आधारपर कोनो पात्रक जातिगत परिचय, ऐतिहासिक स्थिति वा निजी उत्पीड़क अनुभव निश्चित मानबाक आलोचनात्मक त्रुटि होएत। पोथी श्रम, अन्न, आवास, ऊर्जा आ अधिकारक असमानता स्पष्ट करैत अछि; मुदा जाति, भूमि-अधिकार, स्त्रीक अवैतनिक देखभाल आ ऐतिहासिक पदानुक्रमक प्रत्यक्ष आपसी सम्बन्ध सभ ठाम समान विस्तार नहि पबैत अछि। ज्ञ प्रतिक सम्भावनाकेँ चिन्हयबाक आ ओकर वास्तविक पाठक सीमाकेँ स्वीकार करबाक दुनू कारण अछि।

नव पञ्जीमे श्रमिक स्त्रीकेँ ‘परिवारक सहायक’ कहल जाएब एक उल्लेख सूक्ष्म दृश्य अछि। यन्त्र जँ एहन अपूर्ण पञ्जीसँ सीखत, तखन सामाजिक असमानता गणनात्मक सह बनि जायत। कथा एहि प्रकारेँ दस्तावेजक शब्दावलीकेँ राजनीतिक शक्ति मानैत अछि।

उर्मिलाक पम्प मरम्मति आ श्रमिक स्त्रीक घर-देखभाल एकहि ‘श्रम’क भीतर अलग-अलग तरहसँ मान्यता पबैत अछि। पहिल कामक तत्त्व दृश्य—पानि निकलल कि नहि—देखल जा सकैत अछि; दोसर काम बहुधा पञ्जीमे ‘परिवारक सहायता’ बनि गायब भए जाइत अछि। एहि अन्तरकेँ देखनापर नारी-पात्रक सक्रियता मात्र नेतृत्वक उच्च पदमे नहि, श्रमक वास्तविक गणना करबाक प्रयासमे सेहो प्रकट होइत अछि। प्रति एहि दिशामे महत्त्वपूर्ण संकेत दैत अछि, यद्यपि जातिगत श्रम-विभाजनक विस्तृत सामाजिक इतिहासकेँ स्वतः पूरा नहि करैत।

१८. पञ्जी-भण्डार : स्मृतिक भौतिक आधार

अध्याय १८क अपूर्ण पञ्जी, अध्याय ३४क मृतकक नाम, अध्याय ४४क पहिल छपल पन्ना, अध्याय ४७क जलसँ भीजल पञ्जी, अध्याय ७४क अन्नारक लेखा आ अध्याय ६८क तीन पृथक सूची एक ‘अभिलेख-कथा’ बनबैत अछि। प्रतिक पञ्जी केवल प्रशासनक लेखा नहि—परिवारक आत्मपरिचय, भूमिक दावा, उपचारक इतिहास, वैपत्ताक आशा आ मृतकक प्रतिष्ठाक वाहक अछि।

विशेष लक्षित भेद अछि—‘मृत्यु प्रमाणित’, ‘वैपत्ता’ आ ‘समाचार अपूर्ण’। ज्ञ तीनूकेँ जोड़ि एकटा आकर्षक संख्या बनाएब घरक अधिकार छीनि सकैत अछि। तेँ स्मृति-व्यवस्था नैतिक अछि, मात्र तांत्रिक नहि। प्रति पारम्परिक मैथिली पञ्जी-संस्कृतिक स्मृतिशक्ति आ आधुनिक स्वरक्षित नकलक उपयोगकेँ आलोचनात्मक रूपेँ एकठाम

बखैत अछि। प्रवान पञ्जी सूतः निष्पक्ष नहि; समय विंदनिएना पव आन्वंशिक/वंशगत अभिलेख वर्तमान न्याय पव अन्तिम निर्णय नहि वंनि सकैत।

कागजक नकन, भिन्न संग्रह-स्थान, स्वधावक ओतिहास, निजी आ सार्वजनिक पञ्जीक पृथक्कवण—ओ तत्त्व महाविच्छेदक वांद छ्रानक पुनर्निर्माणक ढाँचा अछि। पाठ मे भीजन पन्नाक गन्ध, चिपकन अक्षव, काँठन नाम आ हाथसँ निखन स्वधाव अहन्त प्रभावकावी दृश्य वंनैत अछि। 'अक्षव' यन्त्रक नाम सेहो अछि आ नेखनक नघुतम चिन्ह सेहो। एतय शीर्षकीय भाषिक प्रतिध्वनि अहन्त सशैक्ज अछि।

अध्याय ४७क भीजन पञ्जीमे कादोक वेखा भवनमे चढ़न पानिक सीमा वंतवैत अछि; ओही क्षण पन्नाक भीतवक हेवायन नाम ओकव सामाजिक सीमा उंजागव कवैत अछि। कागज यतय निर्जीव प्रवावस्तु नहि, जीवित अधिकावक अपूर्ण वहनकर्ता अछि। अध्याय ६४मे 'मृत्यु प्रमाणित', 'वेंपता' आ 'समाचाव अपूर्ण'क तीन वंहिया एक प्रकावक नैतिक विवाम पैदा कवैत अछि: सत्ताकेँ जकव ठोस छ्रान नहि, ओकव मृत्यु घोषित कववाँक स्वविधा नहि भेटवाँक चाही।

१७. कोशी, पोखवि आ वांज : स्थानीयता न अनंकाव, न पश्चात्प्रेविप्रेक्ष्य

भविष्याक कथामे स्थानीय मिथिनाकेँ केवन नोकचित्र वंनाकह वाखवँ आसान छन। म्वदा एहि वचनामे पोखविक वर्तमान जन-अण, मखानक वांजक उंपयओता, पम्पक पूर्जा, नदी पाव कववाँक समय, छप्पवक स्ववक्षित अवस्था, माछक प्रनवागमन आ सहमति पावंय वाना सार्वजनिक सभा कथाक निर्णय वंदनैत अछि। स्थानीयता दृश्य-सज्जा नहि, कावणक्रमक अभिन्न भाग अछि।

एक संग उंच आ नीच तकनीक—सूर्यकुण्डक संनयन आ हाथक पम्प—प्रकृतिक मखा विवोध-चित्र गढ़ैत अछि। कथा पहिनकेँ सम्पूर्णतः अस्वीकाव नहि कवैत, दोसवकेँ पिछड़ापन नहि मानैत। सहदेव आ उंर्मिनाक वंहस एहि सम्बन्धक नैतिक विस्ताव अछि। 'जे कार्य वाँचन साधनसँ हो सकैत अछि से कववँ, म्वदा आवश्यक उंपकवणक सहायता पव अन्ध प्रतिवंन्ध नहि'—ओ प्रनर्निर्माणक तर्क थिक।

१८. महाविच्छेदक वंम्मकावण : सवन दोषनिर्धावणक विवोध

अध्याय ३७क अनस्वनन चेतावनी, अध्याय ७४क अन्नवक्षण-नेखा, अध्याय ७७क पृथक दोष-श्रेणी आ अध्याय ७९क पाँच वर्षक कपड़ा सभसँ महत्त्वपूर्ण क्रम अछि। प्राकृतिक अन्तविक्ष-मौसम, वंविससभक उंपेक्षित अन्नवक्षण, सार्वजनिक चेतावनीक नीति, साक्षी-खण्डक उंपनब्ध त्रुटि आ भास्कवक वांदक शासन—सभ पव प्रमाण एके तवहक नहि। पहिने घटन कावण, संकटमे निर्णय आ संकट-पश्चातिक अवसववादी अन्यायकेँ एके अपवाध मानवँ ऐतिहासिक न्यायक अपमान होएत।

उंनविख वेंकक 'जोखिम-समाज'क विचाव [९] आधुनिक प्रणानिसभक पवस्पव निर्भवता आ तकनीकी छ्रानसँ जनित जोखिमक वाजनीति वुम्मवांक एक सन्दर्भ दैत अछि। म्वदा प्रति वेंकक सिद्धान्तक सवन कपान्तवण नहि; एकव अनग उंपनब्धि ओ अछि जे संकटमे केकव हस्ताक्षव, केकव अन्नपस्थित पवीक्षण आ केकवा विंन्व भोजन वहन—ओ सभ विशिष्ट प्रश्न दैत अछि।

एकटा नेखकीय चुनौती एतय उंभवैत अछि। वंम्मकावणक नैतिक प्रतिवंन्धता कथा केँ प्रमाणिक सावधानी दैत अछि, म्वदा एक-दोसवासँ जड़न तकनीकी घटनाक भौतिक शृङ्खना कखनो अपेक्षाकृत अमूर्त वहि जाओत अछि।

পাঠক জঁ অধিক ঠোস কাবণ-আনেখ খোজত, তঁ ওকবা কিছু দৃষ্ট আ বিস্তৃত ঘটনাক্রমক মানচিত্রক অভাব মহসূস ভহ সকৈত অছি। ঙা কমী কেরন বৈজ্ঞানিক তথাক নহি, নাটকীয কাবণবোধক সেহো অছি।

অধ্যায ৬৭মে নীনমক মেজ পব পসবন পাঁচ বর্ণক কপড়া কাবণক পাঁচ শ্রেণী অনগ কবৈত অছি: প্রাকৃতিক সংকেত, দীর্ঘ অনবধান-উপেক্ষা, সার্বজনিক চেতাবনীক নীতি, সাক্ষী-খণ্ডক ক্রুটি আ ভাস্কবক শাসনক প্রমাণ। ঙা প্রতীক অদ্ভুত অছি, কাবণ বঁগক বিভাজন দোষক নির্ণয পহিনে নহি দৈত; ও প্রমাণকেঁ গনত কোঠবীমে বাখবাক অন্যায বোকৈত অছি। প্রাকৃতিক ঘটনা ককবো বাজনীতিক নির্ণযকেঁ নির্দোষ বনাবয নহি সকৈত, আ পদ্ধাতিক সত্তাদ্বকপযোগকেঁ পহিন দুর্ঘটনাক বৈজ্ঞানিক কাবণ বনা দেব সেহো গনত। ঙা বহুকাবণ-বিবেক ক্ষতিক কথাম্মেক ন্যাযবোধক শ্রেষ্ঠ উপনব্ধিসঁ এক অছি।

চাবিম প্রকবণ : পাত্র, ভাষা আ আখ্যানশিল্প

১৯. কথন-দৃষ্টি আ বহুকেন্দ্রবিক নাযকত্ব

ক্ষতিমে একটা সর্ববিজযী বাজি সম্পূর্ণ সংকটক হন নহি কবৈত। স্বনযনাক বৈজ্ঞানিক দৃষ্টি, শাবদাক বোগী-কেঁদ্রিত দৃষ্টি, নীনমক পত্রকাবিতাক স্বধাব, ঙবাক নভগ্রামক অধিকাব, কর্ণেশক সৈন্য আজ্ঞাপব অসহমতি, বাজনক নেখাপবীক্ষা, মৈথিনীক শৈক্ষিক প্রশ্ন আ উর্মিনাক শ্রম-সংরক্ষ কৌশন—সংকেতসভ অনেক কেন্দ্রব সঁ খুনৈত অছি। তেসব প্বকৃষক কথন প্রাযঃ স্থান-বিশিষ্ট পাত্রক অনুভবক নজদীক বহৈত অছি; প্রত্যেক অধ্যাযক আবম্ভিক স্থান আ সময-সূচনা পাঠকক দৃষ্টি নির্ধাবিত কবৈত অছি।

বাখ্তিনক বহুস্ববাম্মেক উপন্যাস-বিচাব [১০] এহি সংবচনাকেঁ পঢ়বাক তননাম্মেক কসৌটী থিক। বাহবী সংবাদ অধিক হোএব মাত্র বহুস্ববতা নহি; ভিন্ন চেতনা অপন অসহমতিপব স্বতংত্র ঠাঢ় বহি সকএ, তখন আবাজক বাস্তবিক বহুনতা বনৈত অছি। 'অগ্নিবংশ'মে ঙবাক স্বাযত্ত অধিকাব, সহদেবক হস্তবিদ্যা, ভাস্কবক কাজ-বোটীবনা প্রতিপক্ষ, শাবদাক উপচাবক দ্ববিধা আ বাজনক নেখা ক্ষতিক বহুস্ববতা বঢ়বৈত অছি। মুদা অনেক মুখ্য পাত্র অন্ততঃ সমান প্রকাবক 'স্রোত-সীমা-স্বধাব'ক বাক্যমে ঠহবি জাওত ছথি। এতেক নজদীক নৈতিক ধুনি ব্যক্তিত্বক স্বতন্ত্রতা কনে ঘটবৈত অছি।

দৃষ্টিকেন্দ্রব বদনৈত কান কথা প্রাযঃ কোনো এক পাত্রক ব্যবহাবিক বস্তু পকড়ৈত অছি: স্বনযনাক নান মাপন-বেখা, ঙবাক পৃথ্বীবনা মবোখা, শাবদাক বোগী-পর্চী, নীনমক ছপাওন-কাগজ, উর্মিনাক পম্পক ডণ্ডা। ঙা বস্তু কথা-স্থানক জানকাবী মাত্র নহি দৈত; পাঠককেঁ ওহি পাত্রক জ্ঞানক সীমা ভীতব প্রবেশ কববৈত অছি। তথাপি বহু-দৃষ্টিকেন্দ্রবক অর্থ স্বতঃ বহু-কথন-স্বব নহি। পাত্রসভ জখন একে সাবধান শৈলীবনীমে নির্ণাযক সূত্র কহৈত ছথি, তখন অপন-অপন কার্যক ভিন্নতা বহিতহুঁ জ্ঞানকব বাণী কখনো এককপ স্বনাওত অছি।

২০. স্বনযনা আ মৈথিনী : মাযক যন্ত্রসঁ বৈঠীক প্রশ্ন ধবি

উদ্‌ঘাটনক দিন মৈথিনী সাত বৃত্তক বীচ ছোট মনুষ্য বনবৈত অছি। স্বনযনা ওকবা এহি প্রশ্নক কেন্দ্রবমে বখবাক শিক্ষা মানৈত ছথি। ঙা চিত্র ক্ষতিক প্রমুখ নাট্য-কপক অছি; পহিনে সুনির্মিত মহাযন্ত্রক সীমাকেঁ বৈঠী মাযক সোমাঁ দেখবৈত অছি। পদ্ধাতি মৈথিনী অপনে সার্বজনিক পঞ্জী, পাঠশানা, বিধান আ সাক্ষী-খণ্ডক প্বনর্মেনক প্রশ্ন সঁ জুবৈত অছি। মাযক বৈজ্ঞানিক সাহস বৈঠীমে নাগবিক সংস্থাগত চেতনাক কপ নৈত অছি।

স্বনযনাক ভূমিকামে দোষ-স্বীকাবক কঠিনতা অছি। উচ পবিযোজনাক নির্মাত্রী বহিতহুঁ ও বিতবণক কমীকেঁ বৈজ্ঞানিক উপনব্ধি সঁ নুকেনাও অস্বীকাব কবৈত ছথি। মুদা ঙা উচ নৈতিকতা কখনো ব্যক্তিগত দ্বন্দ্বকেঁ সহজ

करैत अछि—हुनकर महत्वाकांक्षा, प्रसिद्धिक प्रलोभन आ अन्य अभियन्ता-सहकर्मी-सँग असाधारण तनातनी आओर प्रत्यक्ष होअत उँ चरित्र अधिक द्वंद्वमय भऽ सकैत। मैथिलीक बालकालक चित्रसँ दशम वर्षक विज्ञानयथविक विकास अपेक्षाकृत अधिक विश्वसनीय, कारण ओकरा अनेक बेर अपन प्रश्नकेँ प्रशासनक वास्तविक प्रक्रियामे बदलय पड़ैत अछि।

२१. डावा आ कर्णेशी : पृथ्वी-आकाशीक अधिकार-सम्बन्ध

डावाक जीवन नवग्राम-४क कृत्रिम दिनमे बनल अछि। हुनका लेल पृथ्वी दूर दृश्य अछि, मुदा अपन सत्ताक निर्णयक केन्द्र सेहो। वक्षा पारँयरना नागरिक जँ निर्णयमे मत नहि देथि, तँ स्ववक्षा आ अधीनता एके चितक दू अर्थ बनि जाइत अछि। हुनकर वाक्य—नवग्रामक लोक 'स्ववक्षा-नाभार्थी' मात्र नहि, जोखिमक प्रत्यक्ष साक्षी—कृति कक्षीय वाजनीति केँ अधिकारक रूप दैत अछि।

कर्णेशी मन्निकक विकास 'आज्ञाक पालन'सँ 'आज्ञाक वैध सीमाक परीक्षा' धरि होअत अछि। ओ सैनिक दायित्वकेँ नकारि नहि दैत; प्रहारक कारण, स्रोतक अभार, नागरिक हानि आ वैधानिक स्वीकृतिसँ ओकरा बान्हैत अछि। महाविच्छेदक बाद हुनकर सैनिक परिचय घटैत अछि, नागरिक सहायताक कार्य बढ़ैत अछि। अध्याय ७३मे द्वारक धक्काधक्की सँ हुनकर चोटे वीरताक स्वगत् आख्यान नहि, अवारस्था आ साधनक विफलता सँ बनल दुर्घटना थिक। ई दृश्य वीर-पुरुषक महिमाक सरल कड़िकेँ तोड़ैत अछि।

२२. उर्मिला आ सहदेव : हस्तकौशलक द्वन्द्व

उर्मिला मण्डल दोसर भागक एक महत्त्वपूर्ण नायिका छथि। चापाकलक पम्प, जलक दूरी, मखानक रिंआ, जल्दी नागन पर्जा, बालकक पाठशाला आ श्रमिकक भोजन-पर्ची—हुनकर ध्यान सदिखन जाँच योग्य ठोस वस्तुसँ जुड़ल रहैत अछि। सहदेवक हस्तविद्या-बोध सेहो गहन अछि: यन्त्रक पूर्ण अवलम्बन हाथक हुनरकेँ अपमानित करि सकैत अछि। मुदा ओहि चिन्ता सँ जँ समस्त उपचार-सहायक साधन बोकेल जाए, तँ सुतन्त्रता हिंसक निषेध बनि जाइत अछि।

अध्याय ७७क शिश्वमृत्यु एहि बहसकेँ तर्कसँ देहक पीड़ामे उतारैत अछि। दृश्यको वैज्ञानिक अतिवेकी बनाम ग्रामीण पिछड़ापनक सरल कथा नहि। पहिने यन्त्र पर एकछत्र भरोस, बादमे यन्त्र पर एकछत्र प्रतिबन्ध—दुनू ठाम विकल्प चुनबाक मानवीय अधिकार दबैत अछि। सहदेवकेँ कथा उचित चिन्ताक सँग गलत परिणामक उत्तरदायित्व सँ मुक्त नहि करैत। उर्मिला एहि दोसर बाटक कठिन उदाहरण छथि।

२३. भाषा : दफ्तरी शब्दक भीतर मानवीय करुणा

उपन्यासक मैथिली भाषामे 'पञ्जी', 'घैल', 'रिंआ', 'पोखरि', 'कछार', 'मखान', 'पम्प', 'आँचर', 'चिमनी', 'स्रोत', 'अधिकार', 'सहमति' आ 'जाँच' एके कथाजगतमे बसैत अछि। उच वैज्ञानिक संज्ञा-सूचक शैली आ घरेलू स्मृति अलग-अलग लोक नहि बचैत; एक-दोसराकेँ काटैत आ जोड़ैत अछि। पहिल अध्यायक मायक दीपकक स्मरणक लग सूर्यकुण्डक उजास, आ पछिला अध्यायक भग्न चिमनीक लग नव रिवबाक अंकुर एहि मिश्रणक उत्कृष्ट उदाहरण अछि।

भाषिक बोधक दोसर विशेषता सरकारी शब्दक विखण्डन अछि। 'अस्थायी आपूर्ति-सामञ्जस्य'क भीतरक पियास, 'समेकित जोखिम'क भीतर एक यानक भय, 'पूर्ण स्ववक्षित'क भीतर नागरिकक ठुँठल पथ, 'उपचार-अनुपलब्ध'क भीतर अनुचित बन्दिशी—एहि सभमे उपन्यास शब्दक अर्थपर सामाजिक प्रश्न ठाढ़ करैत अछि। सुन्दर वाक्याक मूल्य ओहि ठाम अछि जतय शब्द एकठा ध्वकायन असमानता खोलि दैत अछि।

कठोर टिप्पणी आ जे अन्तर्भेदक वैकल्पिक समापन सूत्र-वाक्य सँ होइत अछि—'जे नहि जानैत छी', 'अन्तिम निर्णय नहि', 'प्रमाण अनग बाखू', 'स्वधाव खूना बाखू'। वॉवम्बाव आवृत्तिक कारण आरम्भक खोज-उकेंठा कखनो उपदेशात्मक सँतननमे वँदनि जाइत अछि। किछु दृश्य मौन, अपूर्ण क्रिया वा अनायास सँवादपर छोड़ल जाए तँ कारात्मक आवेग वँढ़ि सकैत छल।

ग्रतिक भाषिक प्रयोगमे 'आपूर्ति-सामञ्जस्य' सन निर्जीर समास आ 'घैन भवरॉक' सन देहधारी वाक्यक ठकवार साहित्यिक उर्जा पैदा करैत अछि। एहि ठकवारमे मैथिली केरन भारूक स्थानीयताक माध्यम नहि, आधुनिक विज्ञान, प्रशासन आ सार्वजनिक असहमतिक पूर्ण अभिव्यक्ति-भाषा वँनैत अछि। तथापि समस्या ओहि समय उठैत अछि जखन गामक स्त्री, सैनिक अधिकारी, वैज्ञानिक आ विद्यानयी वँचाक तर्क-विन्यास नगभग एके चिन्तनशीन नय पारि नैत अछि। अनग पात्रक शाब्दिक चानि, मौन आ अधवा वाक्यक प्रयोग वँढ़त तँ सामाजिक सँसाव अधिक जीवित वूझायत।

२४. प्रतीक-जान : उजास, अन्हाव, नान वेखा, पानि, वीज आ अक्षव

उजास/अन्हाव। आवम्भमे सूर्यकुण्डक भरा उजास अनदेखन असमानताकेँ टाँकैत अछि; पश्चातिक अन्हाव प्रमाणकेँ वँचएवाक श्रम उजागव करैत अछि। उजास सदिखन सह नहि, अन्हाव सदिखन अज्ञान नहि।

नान वेखा। प्रथम अध्यायक जन-शोधनक नान विसँगति घटना-शृङ्खनाक नघुतम आवम्भ अछि। कथा छोट सँकेतक सारधानीपव वॉवम्बाव नौटैत अछि; छिपन दोषक नाटकीय कपक वँनैत अछि।

पानि आ घैन। सभ वाजनीतिक वाद-विवादक अन्तिम पवीक्षा पानि पावँयरना देह पव होइत अछि। नदी आ नन पृथ्वी-आकाशक निर्णयकेँ स्थानीय जीरनसँ जोड़ैत अछि।

वीज आ विववॉ। वाखक वाद वीज-भण्डाव ग्रषि-सँसाधन मात्र नहि; जैविक भविष्य, नोकस्मृति आ पुनवावृत्ति-सहमतिमूनक सत्ताक कपक वँनैत अछि। म्वदा वीजक जीरन जाँच, माटि आ समय चाहैत अछि; आशीवाद मात्र पर्याप्त नहि।

अक्षव आ पञ्जी। ग्रत्रिम वुझि 'अक्षव', निखन अक्षव, काठन समाचावक अक्षव आ भीजन नामपञ्जी—आ वैकल्पव शङ्खेन अछि। अर्थक वाजकीय नियंत्रणक सामना अर्थक पुनर्नेखनक नागविक अधिकाव करैत अछि।

२७. नैतिक कथन वँनाम कनात्मक घटना : वचनात्मक तनार

'अग्निवँश'क स्वदृढ़ पक्ष कोनो भीषण सँकटकेँ तत्क्षण एकटा दोषीक नामपव समाप्त नहि करवँ अछि। प्रत्येक घटना नेन वैकल्पिक कारण, सांख्यक स्तव आ सहायता-प्रक्रिया देखाओन गेन अछि। यथार्थ-जाँचक आ अनुशासन ओकव कथाजगतकेँ साधावण प्रनय-वोमाञ्चसँ अनग करैत अछि। प्रतिपक्ष पात्रसभकेँ सेहो किछु वास्तविक भय, आशा अथवा जीविका भेटैन अछि।

म्वदा एतय एक आवृत्तिगत शिल्पगत सँकट अछि: 'अनिर्णीत सँकेत → सारधान प्रश्न → स्रोतक सूत्र जाँच → सार्वजनिक पत्र → अगिना चेतारनी'। अनेक अध्यायमे एहि सँवचनाक कपान्तव भेटैत अछि। दीर्घ पोथीमे आ क्रम नाटकीय आवेगक स्थान पव प्रशासनिक पुनवक्ति वँनि सकैत अछि। चिकित्सानय, समाचावगृह, नभग्राम आ पविषद्क सँवादक भाषा अनेक स्थानपव समान औपचाविकता धवि पहुँचि जाइत अछि। प्रसङ्गानुसाव वोनीक असमानता, वक्ताक भिन्न नयक आवाज, व्यक्ति-विशेषक स्मृति आ कम-पूर्वानुमेय क्रिया आओव गहन होएत तँ कथा अधिक जटिन वँनत।

अतः एतिपर उचित फैसला 'वैश्वत विचार, कम कथा' सन एकवेखीय नहि; कारण परम्पक मवम्मति, अस्पतालक ऊर्जा-विभाजन, गतत मुद्राक परिणाम, शिशुक उपचार-बोध, कर्णेशक चोट आ मृतक-पञ्जीक नाम-भ्रम सभेज कथात्मक घटना अछि। आलोचनाक मुद्दा ई अछि जे एहन घटनाक प्रभावकेँ कहियो अतिविज व्याख्या दवा दैत अछि। विचारकेँ दृश्यसँ प्रमाणित करबाक कौशल जतेक मजबूत, विचारक पुनः उद्घोषणा ततेक कम आवश्यक।

रचनाक गुण-दोषक अन्तिम निर्णय लेल एहि द्वन्द्व प्रसङ्गक तुलना उपयोगी अछि। पहिल अध्यायमे दूबक गामक वैचा प्रस्तुत अछि—जँ यन्त्र सभकेँ ऊर्जा देत तँ ननक आराज स्वनवा लेल शेहर किएक एवाक पड़त? उत्तरमे वैज्ञानिकक असमर्थता एक सजीव दृश्य वनैत अछि। अध्याय ७७मे अनाथ वानकक खाली पात्र सिद्धान्तक सभ उद्घोषणासँ अधिक मार्मिक ठहवैत अछि। जेना-जेना उपन्यास एहन दृश्यपर भवोस करैत अछि, तेना-तेना ओकर नैतिक प्रश्न सुसंसिद्ध नाट्य वनैत अछि। एहि मूल्यरान उपलब्धिक तुलना मे वावम्बाव सिद्धान्त-वाक्यक पुनरुक्ति कने कम प्रभावी अछि।

पाँचम प्रकरण : तुलनात्मक आलोचना आ अन्तिम मूल्याङ्कन

२६. आधुनिक मैथिली आख्यानक व्यापक प्रसङ्ग

मैथिली साहित्यक आधुनिक उपन्यास-परम्पराक इतिहासपर जयकान्त मिश्र आ देवकान्त झाक ग्रन्थ साहित्य अकादेमीक प्रकाशन-सूचीमे उपलब्ध छथि [११]। देवकान्त झाक अध्ययनमे आधुनिक उपन्यासक पृथक विवेचनक उल्लेख अछि। एहि इतिहासक प्रसङ्गमे 'अग्निवंश'क सामाजिक-वैज्ञानिक भविष्य-वृत्तान्त एक महत्वपूर्ण आलोचनात्मक विषय वनि सकैत अछि। किन्तु केवल एहि पोथीक पाठ आ उपलब्ध प्रकाशन-सूची सँ 'मैथिलीमे प्रथम' अथवा 'अद्वितीय' कहब प्रमाणित नहि। तुलनात्मक साहित्यक व्यापक पाठ-सर्वेक्षण बिना एहन श्रेष्ठता-दावी ठावब उचित।

एहि एतिक स्थानीयता आधुनिक मैथिली उपन्यासक गाम, नदी, जाति, परिवार आ स्मृतिक परम्परागत सामग्रीकेँ भविष्यक प्रौद्योगिकी-संकटमे नव रूप दैत अछि। जनकक्षेत्रक नाम, कोशीक कात, पञ्जी आ मखानक खेत आधुनिक मशीनक स्वकारिनामे 'पुवाना' चिह्न नहि; अपितु नव वाजनीति वनावयरना जटिल स्रोत अछि। एतेक पैघ कल्पित संसारमे मैथिली भाषाक सक्षम प्रयोग अपने एक उल्लेखनीय उपलब्धि थिक।

२७. तुलनात्मक सिद्धान्तसभसँ संवाद

आख्यानशास्त्र। जेनेटक समय, अवधि, आवृत्ति, दृष्टि आ कथक-स्तवक विभाजनक उपयोग कए एतिक १२ खण्डक गति, केन्द्र-परिवर्तन आ महाविच्छेदक पश्चातिक समय-छलाँग बूझल जा सकैत अछि [१]। विकोश्वरक समय-आख्यान सम्बन्ध सँ मृतकक पञ्जी आ स्मृतिक संस्थागत रूपपर नव प्रश्न उठैत अछि [२]।

वैश्वसुरता। वाख्तिनक संवादपरकता सँ पात्रक असहमतिक स्वायत्तता परखल जा सकैत अछि [१०]। सहदेवक हस्तविद्या, भास्करक कामक प्रतिच्छा आ शावदाक वोगी-अधिकावक वीच ठकवार वैश्वसुरताक अवसर अछि; किन्तु केंद्रीय पात्रसभक समान संयमी वाणी एहि कसौटीपर सीमा सेहो वनैत अछि।

प्रमाण-विचार। न्यायदर्शनक चारि प्रमाण आ शङ्कक विश्वसनीयताक प्रश्न [३]सँ स्रोत, संकेत, अनुमान, प्रत्यक्ष आ गवाहीक सम्बन्ध पढ़ल जा सकैत अछि। प्रत्येक गणना स्वतः 'वैध प्रमाण' नहि; प्राथमिक अनुभव सेहो स्रोत-सीमा सँ मुक्त नहि।

प्रौद्योगिकी आ सार्वजनिक उत्तरदायित्व। विनयक तकनीकी राजनीति [७] आ यूनेस्कोक मानव-निगरानी सिद्धान्त [४] एकठा सैद्धान्तिक सेतु दैत अछि। कथा एहि सेतुकेँ जीवन-बन्धक मशीनक चारी, पम्प आ मत-पञ्जीक ठोस प्रसङ्ग दैत अछि।

साझा संसाधन आ पर्यावरणीय न्याय। ओस्ट्रोम [६], निक्सन [७] आ जलवायु जोखिमक वैज्ञानिक सन्दर्भ [८]सँ पहिचान होइत अछि जे साधनक अभाव, श्रमक अदृश्यता आ जोखिमक असमानता सामाजिक प्रश्न अछि, केवल प्राकृतिक संकट नहि।

एहि तननासभमे सिद्धान्त बाहरी आलोक छथि, मूल कृतिक स्वतन्त्र कलात्मक सत्ता ओकरा भीतर समाहित नहि कएल जाइत।

तननात्मक सन्दर्भसभक उपयोगिता सीमाबद्ध राखब जरूरी अछि। जेनेटिक समय-विन्यास पढ़बाक विधि कथाक अठावह मास आ दशकक छलाँग देखबैत अछि, मुदा कथाक पृष्ठभूमिमे जेनेटि-पाठक साक्षात उपस्थिति सिद्ध नहि करैत। ओस्ट्रोमक साझा संसाधनक सिद्धान्त पम्प-पोखरिक नियम बुझबाक प्रश्न दैत अछि, मुदा कल्पित मिथिलाक बस्तीसभकेँ ककरो मैदानी अध्ययनक उदाहरण नहि बनबैत। एहिना नवा-न्याय आ कथाक प्रमाण-विवादमे संवादक सम्भावना अछि, सिद्ध ऐतिहासिक प्रभावक दावा नहि।

२८. कृतिक उपलब्धि : पाँच प्रमुख निष्कर्ष

पहिल—कृति मनुष्याक रक्षा करनिहार संस्थासँ मनुष्याक प्रश्न करबाक वैधानिक अधिकार माँगैत अछि। एहि अर्थमे ई 'भविष्याक प्रौद्योगिकी' सँ अधिक 'भविष्याक लोकतन्त्र'क कादम्बरी अछि।

दोसर—प्रमाणक अर्थ मात्र प्रमाणित चित्र नहि; स्रोत, सन्दर्भ, प्रतिपक्ष, स्वभाव आ अनुपस्थित आवाजक सहापन सेहो। ई विचार कथाक अनेक स्तरमे प्रवेश करैत अछि।

तेसर—महाविच्छेदक कारणकेँ एकल खलनायकक कथा नहि बनाओल गेल। प्राकृतिक, संरचनागत आ राजि-जनित कारणसभ अलग राखब ऐतिहासिक आ नैतिक ईमानदारीक चिह्न थिक।

चारिम—मिथिलाक नदी, मखान, पञ्जी, भाषा, कारीगर आ स्त्री-श्रम भविष्याक विश्व-निर्माणमे केन्द्रीय भूमिका पबैत अछि। स्थानीय जीवन दुनियाक 'छोट अंश' नहि; समूचा व्यवस्था परखबाक कसौटी बनैत अछि।

पाँचम—अन्तिम समाधान 'पूर्ण अक्षर' वा 'पूर्ण यन्त्र-वर्जन'क अतिवेकी सँ बचैत अछि; सीमित साधन, स्वतंत्र जाँच, जनमत आ पुनःसंशोधनक संयत संहिता स्वीकार करैत अछि। एही अपूर्ण समाधानमे उपन्यासक परिपक्वता अछि।

२९. कृतिक सीमा : पाँच विचारणीय आवरण

पहिल—नीतिपरक संवादक आवृत्ति पात्रक विशिष्ट भाषिक राग कम करैत अछि। सबनतम दृश्यसभकेँ यदि अपन अर्थ स्वयं बनए देल जाइ तँ अति-व्याख्या घटि सकैत अछि।

दोसर—रचना बीचमधा जाँच-प्रक्रियाक स्वविस्तृत वर्णन करैत अछि; एतय अध्यायक नम्बाज आ तनावक अनुपात सदिखन बेवारेव नहि। किछु कथा-स्थितिक संक्षेपण भावनात्मक तीव्रता बढ़ा सकैत अछि।

तेसर—बीचमस्तरीय तकनीकी संकटक ठोस क्रियात्मक कारण-चित्रण कखनो संस्थागत प्रतिवेदनक भाषा पाछाँ चलि जाइत अछि। पाठककेँ विश्वक भौतिक संचालनक आओर स्पष्ट अनुभव कखनो चाही।

चारिम—जाति, रक्त, नैतिक श्रम आ ग्रामीण भूमि-सत्ताक विशिष्ट ऐतिहासिक असमानतासभ संसाधन-वितरणक न्यायभाषाक पाछाँ आंशिक रूपें समाहित रहि जाइत अछि। ई विषय आओर अधिक पात्रक निजी जीवनमे विकसित होएत तँ प्रति सामाजिक रूपें सघन बनत।

पाँचम—दीर्घ काल-खण्डक समाजक परिवर्तन स्पष्ट करैत अछि, मुदा किछु प्रमुख पात्रक निजी सम्बन्ध, स्मृतिजनित अंतर्द्वन्द्वर आ देहक समय पाठकसँ दूर होइत अछि। उपन्यास व्यक्तिगत जीवनक अनपेक्षित गति आ सार्वजनिक नीति दुनूकेँ संग विकसित करि सकैत छल।

३०. शोधक अगिला बाट

आगाँक गम्भीर अध्ययन लेल 'सात वचनक' आ 'सात साक्षी-खण्ड'क अलग-अलग संस्थागत अधिकारवक तुलनात्मक सारणी बनाओल जा सकैत अछि। द्वितीय, ७२ अध्यायमे 'प्रमाण', 'जाँच', 'सहमति', 'पञ्जी', 'अज्ञात' आ 'अधिकार' शब्दक अर्थ-परिवर्तन व्यवस्थित रूपें जाँचल जा सकैत अछि। तृतीय, महाविच्छेदसँ पूर्वक चेतावनी-पत्र, अनुवचरण-इतिहास आ बाँदक उत्तरदायित्वक घटना-रेखा पुनर्निर्मित करब उपयोगी होयत। चतुर्थ, स्त्री-श्रम, जाति, स्वास्थ्य-अधिकार आ भू-संसाधनक अलग अध्याय-समूहकेँ तुलनात्मक रूपें पढ़ल जाउ। पाँचम, मैथिली कादम्बरीक अन्य आधुनिक विज्ञानकथा आ प्रलयकथासँ प्रमाणित तुलनात्मक अनुशीलन जरूरी अछि; बिना मूलग्रन्थ पढ़ने प्रभावक दावा नहि कएल जाए।

एहि अध्ययनक सभसँ फलदायी सम्भावना 'लोकसाक्षी'केँ मात्र कथा भीतरक संस्था नहि, एक मैथिली आलोचनात्मक विधिक संकेत मानि पढ़ब अछि। साहित्यिक आलोचनाक प्रश्नो ताहि रूपमे अछि—ककर कथा प्रधान कएल गेल, ककर आवाज वर्जित्ठरसँ हेरायल, कतेक प्रमाण उपलब्ध, आ कोन निष्कर्ष संशोधन लेल खुलल?

३१. निष्कर्ष : उत्तराधिकारक अर्थ भविष्य पर अधिकार नहि, भविष्याक प्रश्न

'अग्निवंश'क पहिल पृष्ठपर विज्ञानक महाउजास अछि; अन्तिम पृष्ठपर नव पाठशालाक छत, परती खेत, भग्न चिमनी, मखानक पोखरि आ अपूर्ण उजास एक संग देखाइत अछि। एहि दू दृश्यक बीच ७२ अध्यायक यात्रा विज्ञानक चमत्कारसँ मानव-विरुद्ध विज्ञानक निषेध धरि नहि, बल्कि अतिशय शैक्षिक आलोचनासँ सार्वजनिक उत्तरदायित्व धरि पहुँचैत अछि।

प्रति सभसँ व्यापक प्रश्न ई उठबैत अछि: मनुष्य अपन बनाओल व्यवस्था पर भरोस कोना करय, जखन ओकर आँकड़ा, बँटवारा, स्मृति आ आदेश अनेक बेर अपूर्ण होइत अछि? उत्तर सहज आशावाद नहि। भरोस तखन बनैत अछि जखन लोक असहमति रखि सकैत छथि, निर्णयक कारण पूछि सकैत छथि, मृतकक नाम सुधारि सकैत छथि, अस्वीकार करबाक अधिकार बचा सकैत छथि, आ यन्त्रक उपयोगकेँ सीमित मानव-अधिकारक अधीन रखि सकैत छथि।

एहि दृष्टिसँ 'अग्निवंश'क साहित्यिक उपलब्धि भविष्याक एक चमकदार नक्शा देब नहि; भविष्याक प्रत्येक नक्शाक कोनमे 'अखन जाँच शेष' लिखबाक साहस देब अछि। ओकर किछु उपदेशात्मक पुनरावृत्ति आ चरित्र-स्तरक समानता निश्चय आलोचनाक विषय अछि। तथापि प्रौद्योगिकी, पर्यावरण, मैथिली लोकजीवन, न्याय, ज्ञान आ मृतकक स्मृतिक बीच जे विस्तृत वैचारिक कथाजाल बनल अछि, से विशिष्ट गम्भीर समीक्षा योग्य अछि। ई कादम्बरीक सह ओकर अन्तर्वर्ती प्रश्नसभ सेहो अछि; अग्निक उत्तराधिकार केवल चूल्हिक आगि नहि, ओहि प्रश्नक उजास थिक जे कोनो एक शासनक संपत्ति नहि बनि सकैत।

অন্তিম অধ্যাযমে রँচাক প্রশ্নপব অঞ্চব জে উঁত্তব দৈত অছি, সে ঞ নৈতিক যাত্রা সংক্ষেপমে রাঁধৈত অছি: মন্বষ্য ওকব স্বম্মার অস্বীকাব কহ সকৈত অছি আ আরম্ভিক ভেনা পব ওকবা রँন্দ সেহো কহ সকৈত অছি। এহি কথনক মূন মূন্য, জে গ্রতি দৃষ্টিক মাধ্যমসँ পবখৈত অছি, সুধঁ যন্ত্রক রিনম্রতা নহি; জাঁচ, অসহমতি, প্বনর্নৈখন আ রँন্দ কবরাঁক সাধন নোকক হাথমে বহরঁ অছি। তেঁ 'অগ্নিরংশ'ক উঁত্তবাধিকাব কোনো অচূক প্রৌদ্যোগিকী অথরা নিররিরাদ রংশ-গৌবর নহি, ভরিষ্যাক পীঢ়ীকেঁ নির্ণয প্বনঃ খোনরাঁক অধিকাব দের্ঁ অছি।

পবিশিষ্ট এক : ৭২ অধ্যাযক ক্রমরাব সাহিত্যিক পাঠ-টিপ্পণী

ঞ অংশমে প্রত্যেক অধ্যাযক কথাগত কেন্দ্ব, আখ্যানগত যোগদান আ আনোচনাত্মক প্রশ্ন অনগ অংকিত অছি। ঞ রিস্তৃত কথাসাবক রিকল্প নহি, মূন অধ্যায পঢ়রাঁক আনোচনাত্মক মাম্মদর্শিকা থিক।

খণ্ড ১ : রীজ

অধ্যায ১ : সূর্যোদযক দোসব নাম

সূর্যক্ষেত্রক উঁদ্ঘাটন উঁস্রের আ জন নপারঁযরনা গামক গরাহীক ঠকবারসँ কথা আবম্ভ হোঅত অছি। স্বনযনা ম্মাক রৈজ্ঞানিক উঁপনব্ধিক সংগ ক্ষনকব মাযসँ ভেঠন দীপকক স্মৃতি জোড়ন গেন অছি। মৈথিনীক রঁনাওন সাত রূত্তক রীচক ছোট মন্বষ্য আগামী কথাক অর্থ-সূত্র রঁনৈত অছি। জন-শোধনক সময-সংকেতমে নান রিসংগতি পহিন বহস্য বচৈত অছি, ম্বদা কথারাচক নহি, সুধঁ কথাপাত্র নিশ্চিত দূষণ ঘোষিত কবরাঁক উঁতারনপন বোকৈত ছথি।

ঞ উঁদ্ঘাটন এক রিশেষ সৌন্দর্য বচৈত অছি: রিশান উঁজাসক নজদীক 'এক ঘৈন পানি'ক নৈতিক ভাব। রিজ্ঞানক উঁৎপাদন আ ন্যাযপূর্ণ রিতবণক রীচ অন্তব উঁপন্যাসক মূন রিরাদ রঁনৈত অছি। তথাপি পহিন অধ্যাযমে অনেক নীতি-রাক্যক সংভাব ঘনা অছি; আবম্ভিক গ্রন্থক নাটকীয রেগ কখনো প্রদীর্ঘ রিরেচনসँ রুকৈত অছি।

উঁদ্ঘাটনক 'নান বেখা' রাঁহবী বোমাঞ্চক সংকেত জকাঁ উঁপজৈত অছি; ম্বদা ওকব রাঁজূমে স্থানীয জন-আপূর্তিক রাস্তরিক কর্মী পহিনহি চিন্হিত অছি। এহি সমানান্তবতাসँ কথা বহস্য আ রিতবণাত্মক ন্যাযকেঁ একসাথ বাখৈত অছি। রঁচাক প্রশ্ন জখন রৈজ্ঞানিককেঁ উঁত্তব দেরাঁমে অক্ষম কবৈত অছি, তখন জ্ঞানক নৈতিক সীমা কোনো র্যাখ্যান রিনা স্পষ্ট ভহ জাঅত অছি।

অধ্যায ২ : সাত বঞ্চক

নভগ্রাম-৪ক ঞবা সেন পৃথ্বীক বঞ্চা-জানক উঁপগ্রহ-গৌবরকেঁ অপন রঁস্তীক নাগবিক অস্ববঞ্চা সँ পঢ়ৈত ছথি। সাত প্রণানীক অনগ কাম স্পষ্ট কএন গেন অছি; একক মাপন আ দোসবক নির্ণযক আধাব পবস্পব নির্ভব অছি। ঞবাক নেন প্রশ্ন কেরন কঞ্চীয ঠক্কব নহি, ওকব সহাপন, আরাগমন আ ঔষধি আযাতক অধিকাব অছি। পৃথ্বীক পবিষদ্মে রোঁনরাঁক অরসব আ মতাধিকাবক রীচ অন্তব এহিঠাম স্থাপিত হোঅত অছি।

স্থান-রূপক স্বন্দব অছি—নভগ্রামমে ভোব সুধঁ আকাশসँ নহি, সময-পঞ্জীসँ রঁনৈত অছি। পৃথ্বী দূবসँ দযান্ব নাগৈত অছি, ম্বদা ওকব নির্ণয নিকট নাগবিককেঁ অদৃশ্য কবৈত অছি। কথা স্ববঞ্চাক রংগীন চিত্রক পাছাঁ নাগবিকক অনগিনত অদৃশ্য ডোবী দেখরৈত অছি।

সাত বঞ্চকক রর্ণন ওকব শক্তি-সূচী মাত্র নহি, নির্ভবতা-সূচী সেহো অছি। পৃথ্বীক বঞ্চা পারৈত নভগ্রাম-৪কেঁ নির্ণযক মত নহি ভেটরঁ কাদম্ববীক প্রথম বাজনীতিক রিডম্বনা থিক। 'স্ববক্ষিত'ক এক সমেকিত সূচক ঞবাক স্থানীয আরাগমন-পথক জোখিম ধ্বকরৈত অছি; সমষ্টি আ র্যক্তি এহি দৃষ্টিমে অনগ ভহ জাঅত অছি।

ঋধ্যায ३ : পহিল ঋস্পষ্ঠ বোগী

কিশোৰ মাধৰক নামক নীচাঁ ঋনেক পহিচান-সঁকেত ঋা ঋনিশ্চিত বোগস্থিতিসঁ ডৢ. শাবদা মিশ্রক চিকিস্কেীয সঁসাব খুনৈত ঋছি। কাবণ তয নহি, ম্বদা সাঁস দেখবাঁক, উঁপচাব কববাঁক, পবিবাবকেঁ জানকাবী দেবাঁক ঋা গোপনীযতা ৰঁচএবাঁক কর্তৰ্য তক্োন ঋছি। সার্ৱজনিক মঁচপৱ মাধৰক উঁপস্থিতিক সচ চিত্রসঁ এক গনত কাবণ জোড়ন জা বহন ঋছি—এহি প্রকাব বোগী সামাজিক ঋফৱাহক পদার্থ ৰঁনি জাগত ঋছি।

ঋধ্যাযক মহত্ত্ৱ ‘ঋনির্ণীত’ক মানৱীয ঋর্থ সঁ ঋছি। বোগক নাম নহি ভেঁঠৱঁ সেৱা বোকবাঁক ৰঁহানা নহি হোযত; জাঁচক ঋপূর্ণতা সার্ৱজনিক ঋাতঁকক পক্কা কাবণ সেহো নহি। শাবদাক দাদীসঁ সঁৱাদ কথাক ৰৈজ্ঞানিক ভাষা ভীতৱ ঋার্দ্র কৰুণা ঋানৈত ঋছি।

ঋধ্যায ४ : নভক ছ্রাহ

কর্ণেশ মন্নিকক নিবীক্ষণ-কক্ষমে ৰজ্রজানক এক সয চৌঋানিস ৰিঁন্দু পৃথ্বীক স্ববস্থিত ঋাকাশক দৃশ্য ৰঁনৱৈত ঋছি; এক ঋস্পষ্ঠ মান্ধৰিসঁগতি এহি দৃশ্যকেঁ ৰিচনিত কবৈত ঋছি। সৈনিক ঋাদেশমে সময-চিন্ত ৰঁদনন জাএবাঁক শঁকা উঁভবৈত ঋছি। কর্ণেশ প্রহাৱ ঋা প্রাথমিক নাগবিক সাৱধানীক প্রমাণ-কসৌঠী ঋনগ মানৈত ছথি, কাবণ দ্বনূক সম্ভাৱিত হানি সমান নহি।

গ্রতিমে সৈনিককেঁ মাত্র ঋাদেশক ক্রিযান্ন্যনকর্তা নহি, ঋধিকাবক সীমাক পবীক্ষক ৰঁনাওন গেন ঋছি। সৈনিকক গম্ভীবতা তখন প্রভাৱী ঋছি জখন ‘গোপনীযতা ঋপূর্ণতাক কাবণ মেঠৈত নহি’ক নির্ণয নিখিত কপ পৱৈত ঋছি। ঋগিনা ঋধ্যাযসভক প্রতিবোধক ৰীজ যতয পড়ৈত ঋছি।

ঋধ্যায ७ : চেতাৱনীক ঋনুশাসন

নীনম যাদৱ একসাথ ঋাএন ঋপ্পষ্ঠ সমাচাবক ৰীচ সম্পাদকীয দাযিত্ত্ব নিভৱৈত ছথি। ঋনাম স্রোতসঁ ভেঁঠন শস্ত্র-ভণ্ডাবক প্রতিৱেদনপৱ স্ববস্থিত ম্বদ্রা বহিতঙ্ক তকব সময, দাযবা ঋা সম্পূর্ণতা এখন জাঁচক ৰিষয ঋছি। সম্পাদকক ত্ত্ৱবিত ঋাকর্ষক শীর্ষকক ওচ্ছা ঋা নীনমক সাৱধানীক ৰীচ পেশাগত সঁঘর্ষ কথা কেঁ সমকানীন সঁচাব-বাজনীতিক সুব দৈত ঋছি।

ঋধ্যায প্রভাৱী ঋছি কাবণ পত্রকাবিতা ঋপন ঋার্থিক দবাঁৱসঁ ম্বঞ ঋাদর্শনোক নহি। তথাপি নীনমক সাৱধান ৰাণী ৰাঁদক ঋনেক ঋধ্যাযমে নৌঠৈত ঋছি; ঞা প্রাৱম্ভিক তনাৱ তাহি সঁ ঋধিক নাঠকীয বহৈত ঋছি জখন সম্পাদকীয সঁস্থা স্ননকব নির্ণযক ৰাস্তৱিক মূন্য চুকবৈত ঋছি।

ঋধ্যায ৬ : স্বতন্ত্রতা ককব?

মৈথিনী ঋপন পহিল ৰাঁনচিত্রমে ঋাঠম প্রশ্নচিহ্ন জোড়ৈত ঋছি। ৰিজ্ঞানযক ঋফৱাহ ৰীচ ও শিকাযতকেঁ জাঁচ যোগ্য প্রশ্নমে ৰঁদনৈত ঋছি—ককবো প্রাণ ৰঁচাৱঁয নির্ণয বোকবাঁক সীমা ঋা তকব উঁত্তৱদাযিত্ত্ব কেকব? এক কিশোৰীক প্রশ্ন ৰৈধানিক ৰযস্ক-সভাক তর্ক সঁ ঋধিক সঠীক ঠহবৈত ঋছি। সার্ৱজনিক ঋভিগম সীমিত কববাঁক নিযমপৱ নিখিত উঁত্তৱ মাঁগবঁ মৈথিনীক নাগবিক পবিপক্কতাক পহিল পগ ঋছি।

ঞা ঋধ্যায ৰাঁনচেতনা কেঁ কেৱন নির্দোষ নৈতিকতা নহি, তর্ক ৰঁনবাঁক প্রক্রিযা দৈত ঋছি। হাঁ, মৈথিনীক প্রশ্নক ৰাক্য কখনো ঔসত কিশোৰীসঁ ৰঁন্নত পবিপক্ক স্বনাগত ঋছি; কথা ওকব ৰিজ্ঞানযী ঋধ্যযন ঋা ৰাচস্পতিক সান্নিধ্য সঁ তকব ঋাঁশিক ঋাধাব বচৈত ঋছি।

खण्ड २ : ज्वाला

अध्याय ७ : लोकसभाक दू आगि

ओवाक सार्वजनिक अधिकारक माँग आ पृथ्वीक पविषदक सैन्य-विमर्श आमने-सामने अछि। कञ्चीय नागविक अपन जीवनपव असव कवनिहाव निर्णयमे उपस्थित वहितहुँ मतक कोणमे ‘अनुपस्थित’ लिखन देखैत छथि। मेघ-छत्रक प्रतिवेदन सफल क्षेत्रक उज्जव चित्र गाढ़ कवैत, हानिग्रस्त वँसाहठक वर्ष फिक्का वखैत अछि। ओ सूचना-प्रस्तुतिक वाजनीति थिक।

ग्रतिक ‘दू आगि’ एक तवफ ब्रविव वक्षक-शैली, दोसव दिस नागविक अधिकावक प्रतिवाद वँनैत अछि। ओवाक पातपव अर्ठकन वृन्दक चित्र आ मत-कोणक विभि एक-दोसवाकेँ मानवीय अर्थ दैत अछि। वचना अधिकावविहीन उत्तवदायित्वक विडम्बना प्रखव कवैत अछि।

अध्याय ८ : मूर्ठक पहिल विजय

ओवाक कथनक आधा अंश प्रहावक समर्थन वँनाकह प्रचावित होजत अछि; नीलम सेहो प्रावम्भिक समाचावक प्रस्तुति सँ गलती कवैत छथि। तावा मूल दृश्य, सम्पादित अर्थ आ स्ववञ्चित मुद्रा अलग कह देखवैत छथि। नीलम अपन चूक सार्वजनिक कपेँ स्वधावैत छथि, आ सीखैत छथि जे भ्रम केवल मूर्ठक आविष्काव नहि—सहक सन्दर्भ काटनाओ सेहो अछि।

एहि अध्यायक कनाम्भेक वँन मुख्य पात्रकेँ त्रुटिवहित न्यायाधीश नहि वँनाउवँ अछि। पत्रकावक अपवाधवोध नव पेशागत नियम जन्मवैत अछि। अतिवेक अभिलेख-नियमनक चर्चा वीच व्यक्तिगत हानि आ प्रतिष्ठाक असुविधा अछि; एहिसँ नैतिकता घटना वँनैत अछि।

नीलमक प्रावम्भिक त्रुटि महत्त्वपूर्ण अछि, कावण पत्रकावकेँ केवल सहक प्रहवी नहि, असहक सम्भावित वाहक सेहो वँनाओल गेल अछि। मूल प्रसावणसँ प्रमाण-मुद्राक मिलान गलत शीर्षककेँ स्वतः ठीक नहि कवैत; सार्वजनिक स्वधाव लेखकीय नाट्यक हिस्सा अछि।

अध्याय ९ : प्रवाल भण्डावक वखवाँव

छगर्भमे वखल प्रवाल पवमाणु शस्त्रक दायित्व कर्णेशक आँखि सँ देखाओल गेल अछि। ‘खतवा’क लाल निशानक भीतव अनेक प्रशासनिक अर्थ छथि; सम्पर्क-विलम्बक संकेतकेँ शत्रुताक प्रमाण वँनाओल नहि जा सकैत। ओवाक नागविक-प्रतिनिधित्वक माँगकेँ सैन्य विद्रोह कहवाँक प्रचाव सेहो कर्णेश अस्वीकाव कवैत छथि।

ओ कथा जटिल सैन्य वहस्यक आकर्षण सँ वँचैत अछि। प्रहावक निर्णय अपविवर्तनीय भह सकैत अछि; ताहि लेल प्रमाणक कसौटी कड़ी वहवाँक चाही। मुदा अथवा प्रतिवेदनक तर्कक आवृत्ति आगाँ जोखिम अछि—पाठक कखनो घटना सँ अधिक फाजलक गति अनुगमन कवैत अछि।

अध्याय १० : प्रमाणक चावि वाँट

वाचस्पतिक पाठशालामे मैथिली प्रत्यक्ष अनुभव, अनुमान, कथन आ तर्कक सीमासँ जूझैत अछि। जनक घैल, विवतवणक पाँति आ नागविकक सहमतिक अपूर्ण आँकड़ा शास्त्रीय प्रश्न केँ देहधावी वँनवैत अछि। ‘प्रमाण मात्र उत्तव नहि, उत्तव पव प्रश्न कववाँक वाँट सेहो अछि’—ओ वाक्य सम्पूर्ण ग्रतिक ज्ञानमीमांसात्मक धुवी वँनि सकैत अछि।

অধ্যায একব দার্শনিক রিধানক কাবণ প্রমুখ অছি। প্রতি ন্যাযদর্শনক শৈক্ষিসভকেঁ যথারত রাখ্যান মাত্র নহি রঁনরৈত; ওকবা সার্রজনিক সূচনা-নিগবানী আ রিমর্শক রারহাবসঁ জোড়ৈত অছি। এহিঠাম রৌদ্ধিক সঁরাদ কখনো কারাাম্মক গতিসঁ অধিক ঘনা অছি।

এহি অধ্যাযমে জনক পাঁতি দার্শনিক প্রমাণ-রিচাবক দৃষ্টিগত কসৌটী অছি। জখন উৎপাদনক আঁকড়া সহ হোএতো জীরনমে অসমানতা বহৈত অছি, তখন নিষ্কর্ষক দাযবা সীমিত কবর্ব জরুবী ঠহবৈত অছি। ঞা সীমাঁকন শাস্ত্রীয প্রমাণ-রক্ষক যথারত রাখ্যা নহি, ওকব সমকালীন কথা-প্রযোগ অছি।

অধ্যায ১১ : গবন-কোষক দাগ

সূর্যস্তুতিক উত্তব-দক্ষিণ শোধনক্ষেত্রক রিপবীত মাপন সমাজক 'সমগ্র স্ববস্থিত' কথনকেঁ চুনৌতী দৈত অছি। স্বনযনা তর্বত সভ ক্ষেত্র বঁন্দ কবর্বাক আ সভ স্ববস্থিত মানর্বাক—দ্বনূ অতিবেকী আদেশ বোকৈত ছথি। সহাযতা, অনগ ক্ষেত্রক সারধানী আ দীর্ঘ রৈজ্ঞানিক পবীক্ষণক সূত্র পঞ্জী বঁনৈত অছি। অনিরুদ্ধক পূর্বক অপূর্ণ পবীক্ষণক স্মৃতি ভারী উত্তবদাযিত্বক সঁকেত দৈত অছি।

নেখকীয যথার্থ এতয নির্ণযক রঁীচক কঠিন রাঁটমে অছি। শুদ্ধ রৈজ্ঞানিক পদ্ধতি আ সার্রজনিক সেরাক আরশ্যকতা কেঁ রিবোধী নহি, সমকালিক দাযিত্ব মানন গেন। তথাপি তকনীকী মাপনক দৃষ্টি কিছু অধিক জীরিত উপকবণ-ক্রিযাসঁ সমর্থিত হোএত তঁ সঁকষ্ট পাঠককেঁ রৈসী স্পর্শ কবিত।

অধ্যায ১২ : দ্বণ বোগ, এক অক্ষরাহ

চিকিৎসানযক দূ পাঁত—এক সঁক্রামক নক্ষণরনা, দোসব বাসাযনিক সম্পর্ক-সন্দেহরনা—সমাজক একহি ভযক নামমে মিনাএর্বাক প্ররৃত্তিক রিবোধ কবৈত অছি। শারদা নিদানক সীমাকেঁ স্বীকাব কবৈত বোগীক উপচাব বোকৈত নহি ছথি। রঁশোপচাবক অতির্বজিত রচন, পবিরাবক চিন্তা আ মাধরক রঁহিনক রিদ্যানয-অধিকাব গহিব মানরীয দৃষ্টি অছি।

অধ্যাযক নৈতিক সূত্র 'অচ্ছাত' সঁ 'সহাযতা' ধবি জাএত অছি। চিকিৎসা ওহাঁ সত্তা-ভাষাক উন্মত্ত নিশ্চিততাক রঁদনা সীমিত সহক অনুশাসন থিক। বোগীকেঁ দোষক প্রতীক নহি, অধিকাবক রাক্তিক রূপমে বাখর্ব বচনাক উপনব্ধি অছি।

খণ্ড ৩ : রিখণ্ডন

অধ্যায ১৩ : রুঁন্নৈত প্রকাশ

সূর্যস্তুতিক পূর্ব কেন্দ্রবমে সুতন্ত্র উপকবণক দূ মাপন অনগ পবিণাম দৈত অছি। উৎপাদনক এক ভাগ ঘটাওন জাএত অছি, মুদা পূবা নগব তৎক্ষণ অন্ধাব নহি হোএত; ঔষধিক শীতভণ্ডাব আ জন সঁযন্ত্র পব সম্ভারা প্রভার অধিক মহত্ত্র পবৈত অছি। স্বনযনা যান্ত্রিক ঘটনা, নাগবিক কটৌতী আ পূর্বসূচনা তীনটা অনগ নেখা রঁনবৈত ছথি।

ঞা অধ্যায 'প্রনযক অচানক তমাশা'ক রঁদনা সঁকটক ক্রমিক রিতবণ বটৈত অছি। অন্ন-ভণ্ডাবক চারী ককবা নগ অছি—ঞা ছোট প্রশ্ন তকনীকী হানিক রক্ষগত অসব খোনেত। শীর্ষকক 'রুঁন্নৈত প্রকাশ' ধীবে ঘটৈত স্ববস্থিত ভরিষ্যক রূপক অছি।

অধ্যায ১৪ : আদেশীক অন্যাব

রজ্রজানক কর্মচাবী ঊর্জা-রঁচতক রীচ কাম কবৈত ছথি। কর্লেশী অপূর্ণ কঞ্চীয মান্নক আধাবপব ন্নবিত প্রহাবক আগ্রহকেঁ চুনৌতী দৈত ছথি আ সৈনিক প্রশিক্ষণমে নাগবিক পর্যরেক্ষকক প্রশ্ন সমারিষ্ঠ কবরাঁক রিচাব বখৈত ছথি। পৃথ্বীক ঊর্জা রাঁধা কঞ্চীয বক্ষাক নির্ভবতা স্পষ্ঠ কবৈত অছি; আকাশী সূতন্ত্র স্ববক্ষিত প্রদেশী নহি।

যতয ঞা মহত্ত্বরপূর্ণ জে পাত্র সূর্য অপন নির্ণয গনত সিদ্ধ হোএরাঁক সম্ভারনা স্ৱীকাব কবৈত অছি। সাহসক অর্থ শঁকা দারঁর নহি; দাযিত্ন সহিত নির্ণয নের অছি। তখনক্ষঁ নগাতাব রিনম্র সৈন্য কথনক কাবণ পাত্রক ব্যক্তিগত অসহজ ক্রোধ অপেক্ষাগ্রত রিবন অছি।

অধ্যায ১৩ : রঁচন বঞক গরাহী

চিকিৎসোনযমে কম ঊজাস, ঔষধিক শীত-স্ববক্ষা, বোগী-সঁচাব আ আহাবক চিন্তা শাবদাক কার্যকেঁ কঠোব রঁনরৈত অছি। মঁগনা দেরীক নিধন আ ম্নকব পবিরাবক শৌক খাঁকড়াক পাত্তাঁক মন্বষ্যকেঁ দেখরৈত অছি। দূ পাত্র—সূত্ত জন আ পবিজনক ছোঠ ফূন—এক অমূন্য সূক্ষ্ম দৃশ্য বচৈত অছি, জাহিমে রিচ্ছান আ শৌক দ্বনূ ঊপস্থিত অছি।

অধ্যায প্রমাণ-চর্চাকেঁ দেহক সীমাসঁ জোড়ৈত অছি। সূচনা-পঠনক ঊজাস ঘঠিতে বৃদ্ধ আ নিবক্ষব বোগী অস্ববক্ষিত হোএত ছথি। তকনীকী স্বরিধাক রাঁধা সূতঃ সমান রূপেঁ রিতবিত নহি হোএত; এহি রাঁতক কনাম্নেক প্রদর্শন প্রভারী অছি।

মঁগনা দেরীক শৌকক দৃশ্য সঁকঠক খাঁকড়াকেঁ একঠা অপূবণীয জীরনক রূপ দৈত অছি। ফূন আ জনপাত্রক ছোঠ রস্তু নীতিক রাক্যক ত্তননামে রেঁসী স্মবণীয রঁনৈত অছি। এহি প্রসঙ্গক সাহিহিক সফনতা নিকঠ দেহ-জীরনক রিরবণমে অছি, ন সবকাবী আদেশীক রিশ্নৈষণমে।

অধ্যায ১৬ : পঞ্জীক অপূর্ণ পাত

মৈথিনী পঞ্জী-গৃহমে জীরেশীসঁ ঐতিহাসিক অভিনেখক ভিন্ন অর্থ আ অন্বরাদক জোখিম সীখৈত অছি। ‘বক্ষা’ অনগ সমযমে রঁশ, প্রাণ রা সম্পত্তিক বক্ষা ভহ সকৈত অছি। মঁগনা দেরীক নিধনক রাঁদ রেঁঠী আ পবিরাবক অন্বভর তাহি চর্চা মে ছিপন পীড়াকেঁ জীরিত বখৈত অছি। অঞ্চবক নির্ণযসঁ অসহমতি দর্জ কবর আ পূবা রাক্য স্ববক্ষিত বাখরাঁক মাঁগ মহত্ত্বপূর্ণ অছি।

ঞা অধ্যায সাহিহিক ভাষাশাস্ত্রক সূক্ষ্ম পাঠ দেত অছি: মূন শব্দক সমানতা অর্থক সমানতাক প্রমাণ নহি। পঞ্জী মাত্র প্ববান কাগজ নহি, সমযক বাজনীতিক ভাষা অছি। মৈথিনীক রযস্কতা এহি অর্থচ্ছানসঁ গঢ়াএত অছি।

অধ্যায ১৭ : জকব দোষ, ওকব ভয

ঊর্জা-রাঁধাক ক্ষণক সমাচাবকেঁ ‘নর প্রহাব’ রঁনা দেরাঁক জনভয উঠৈত অছি। নীনম প্রকাশিত সমাচাবক সময-সন্দর্ভ স্ববক্ষিত বাখৈত এক ঘঠনা আ ওকব অপ্রমাণিত কাবণ অনগ কবৈত ছথি। সম্পাদকীয কক্ষ কেঁ এহনো ভয অছি জে সারধানীক কাবণ জনতা ম্ননকা নিষ্ক্রিয মানি নেত। ম্নূঠী নিশ্চিততা আ ভযরশী মৌন—দ্বনূকেঁ কথা অশ্বীষ্ক প্রতিক্রিযা মানৈত অছি।

নীনমক সামাজিক মহত্ত্বর এহি ঠাম অছি জে স্বধবি সকরাঁক সম্ভারনা ম্ননকব কামকেঁ বোকৈত নহি। তেসব প্ৱকুষক কথন পত্রকাবক আত্ম-সমীক্ষা কেঁ দেখরৈত অছি, ম্বদা অনেক আত্ম-সঁরাদ একে নৈতিক প্রতিচ্ছামে ঠহবরাঁক খতবা বাখৈত অছি।

अध्याय १८ : सातम करचक छाह

नभग्रामक शून्य-शैषक जोखिम, यानक मान्य-वंदन आ पृथ्वीसँ दराज-पत्रक विनम्र उवाक जीवनमे सभसँ निकट संकट बनैत अछि। मेघ-छत्रक गोपनीय वितरण-समूहक सूत्र पूर्वक ऊर्जा-दुर्घटनाक वाजनीति सँ भिन्न भेटैत अछि। उवा एक नामपव सभ दोष वखवाँक आग्रह बोकेँत छथि।

आकाशीय ट्रगोन यतय केरन उपग्रहक वेखाचित्र नहि—मजदूवी, बीमा, भोजन आ बोगीक आरागमनक जटिल जान अछि। एक गनतीक कथित कारण दूसबेक पाछाँ धका नहि जाए, एहि सतर्कतासँ कथाक बंम्न-सूत्रीयता बढ़ैत अछि।

खण्ड ४ : आरवणभक्ष्मी

अध्याय १९ : गवनमे घेवन गाम

उत्तव कछावक ध्वसब पवत, जनक गन्ध आ बँचाक खाँसी वासायनिक सम्पर्कक मूर्त दृश्य प्रस्तुत कवैत अछि। शावदा तक्कोन स्ववस्थित आश्रय आ उपचावक रावस्था बनबैत छथि, मुदा समस्त बोगीकेँ एकहि चिन्तसँ कनस्थित कववाँक निषेध कवैत छथि। अनिरुद्ध अपन प्ववान जाँचक कमी स्पष्ट स्वीकाव कवैत छथि, मुदा ओ स्वीकृति मृतककेँ लौटा नहि सकैत।

एहि अध्यायक सामाजिक करुणा ‘गनत स्ववस्थित घोषणा’केँ गामक प्रतिश्राक विवोधी ठहवबैत अछि। ओ स्थिति कएक बेंव असुविधाजनक सार्वजनिक सहक पक्षमे अछि; लोकक देह प्रशासनिक छवि सँ पैघ थिक।

अध्याय २० : मेघवाजक दू मुह

नीलम, ताबा आ उवाक अनग स्रोत मेघवाजक जनवाय-सूचनाक सार्वजनिक सम्पादन आ गोपनीय प्रचाव-पथक प्रश्न उठबैत अछि। सिद्ध आर्थिक राय, अनुमोदित वाशि आ अनुमानित प्रचाव-लेखक अनग बात अछि। रुद्रनाथ समर्थित ग्रंथकेँ मेघवाजक प्रत्येक दोषक मानिक ठहवाएबो कथा अस्वीकाव कवैत अछि।

‘दू मुह’ शीर्षक अन्तर्निहित द्वैधता खोलैत अछि—वैज्ञानिक अनिश्चितता जनतासँ नुकेबाँक कल्याणकावी तर्क आ वाजनीतिक कपेँ भय गढ़बाँक लाङ्खा। एक नायक-खलनायक यान्त्रक बंदना संस्थागत हितक जटिल भाषा एतय बनैत अछि।

अध्याय २१ : अन्ङ्कवक मौन

ऊर्जा-कक्षक सार्वजनिक समीक्षा मे अन्ङ्कव स्वीकाव कवैत अछि जे प्रभावित नागविकक असहमति ओकव ऐतिहासिक गणनमे पर्याप्त कपेँ समाहित नहि भेल। स्वनयना आ वाजन पूछैत छथि जे पीड़ितक भागीदावी बिना ब्रवित निर्णयक वैधता कोना तय भेल। अन्ङ्कवक सामान्य नीतिपवक उत्तव जखन ठोस स्रोतक पक्षाँच नहि दैत, तखन ओकव मौन अधिक वाजनीतिक बनि जाएत अछि।

अध्याय ग्रतिक केन्द्रवीय आलोचनात्मक पंक्ति उघावैत अछि: सही गणना कवनिहाव संस्था सेहो अन्याय कवि सकैत अछि जँ ओकव निर्णयमे प्रभावित लोकक प्रवेश नहि। यन्त्रक अन्तिम मानवीय निर्यंत्रणक दावा प्रायोगिक कपेँ पवखे जाएबँ चाही।

শ্বঞ্জবক মৌনকেঁ স্তঃ যন্ত্রক কপঠ সিদ্ধ মানন জাএ তঁ গ্রতিক শ্বন্য প্রশ্ন মেঠি জাএত। ঞ মৌন সূচনা-পঞ্চচক সীমা, স্ববঞ্চা-নীতি শ্বা নাগবিক স্বনরাঞ্জক রিফনতাক সঁমঞ পবিণাম পঢ়ৱাঁক শ্বাগ্রহ কবৈত শ্বছি। পাঠমে জে এখন নহি সিদ্ধ, শ্বানোচনাকেঁ সেহো তকবা শ্বন্তিম দোষ-কথন নহি ৱঁনাএৱাঁক চাহী।

শ্বধ্যায ২২ : একহি শৈহবক দূ সচ

জনকঞ্চেত্রক স্ববঞ্চিত মোহন্না শ্বা সঁসাধন-পীড়িত ৱঁস্তী এক শৈহবক দূ শ্বনগ জীৱনান্বভৱ দেখৱৈত ছথি। বাজন, মৈথিনী শ্বা ফম্বদক পবিৱাবক চিকিস্বো-শ্বারশ্বকতা জঠিন শ্বাপূর্তি-নির্ণযমে ঠকবাঞত শ্বছি। একদম ভুঁর্জা বোকৱঁ সেহো বোগীক শীতবঞ্চা তোড়ি সকেৈত শ্বছি; তেঁ জাঁচ শ্বা সেরা একে সঁগ চনৱাঁক চাহী।

শ্বধ্যাযক ৱঁন রঙ্গীয শ্বঁতবক এক রাস্তরিক নির্ণয-স্থিতি ৱঁনৱৈত শ্বছি। গবীৱঁক দুখ নৈতিক নাবা মাত্র নহি; শ্বন্বৱঁক্ষ, ভণ্ডাবক চাৱী শ্বা শ্বারাগমনক সমযসঁগ জোড়ন শ্বছি। এতয গ্রতি সামাজিক-শ্বার্থিক রিমর্শমে ঠোস হোঞত শ্বছি।

শ্বধ্যায ২৩ : সৈনিকক শ্বসহমতি

কর্ণেশক সমঞ্জ সৈনিক-সত্তা, বাজনীতিক শ্বাবোপ শ্বা ব্যক্তিগত থকান এক সঁগ শ্বারৈত শ্বছি। শ্বপূর্ণ স্রোতপব প্রহাবক শ্বাদেশী নহি মানৱঁ ষ্কনকব পেশাগত শ্বভিমানক রিবোধ নহি; বঞ্চা-ধর্মক নৱঁ ব্যাখ্যা থিক। ও পদ ছোড়ি দেৱাঁক ঞ্চণিক ঞচ্ছা সেহো শ্বন্বভৱ কবৈত ছথি, ম্বদা পনাযনকেঁ দাযিত্বক সমাধান নহি মানৈত।

যতয কর্ণেশক চবিত্র শ্বধিক মানৱীয হোঞত শ্বছি, কাবণ শৈত্রু ৱাঁহিবক হমনা নহি, শ্বপন নির্ণযক শ্বনিশ্চিততা শ্বছি। ‘সৈনিকক শ্বসহমতি’ উপন্যাসমে রিবোধক শ্বন্বশাসন দেখৱৈত শ্বছি—শ্বাদেশপব প্রশ্ন কবৱঁ শস্ত্রসঁ ম্বঞ হোএৱাঁক পর্যায নহি।

শ্বধ্যায ২৪ : দণ্ডক পহিন দিন

নভগ্রামক সঁকঠমে ঞাবা স্থানীয নাগবিক পবিষদ্ চনৱৈত ছথি। প্রত্যেক শ্বাপাত নির্ণযক সময, সীমিত শ্বধিকাব শ্বা নাগবিকক শ্বাপত্তি নেন খুনন স্থান মাঁগৈত ছথি। ৱাঁহবী জোখিম পব সভ দঞ্জ কর্মচাবী নগাওনাসঁ ভীতবক হরা-শৌধনক নিযত পবীঞ্চণ ঠবি গেন শ্বছি—ঞ ছোট উদাহবণ শ্বাপাতক নামপব নিহজীৱনক উপেঞ্চা দেখৱৈত শ্বছি।

শ্বধ্যায শ্বাপাতকানীন শাসনক সামান্য সমস্যা চিন্হৈত শ্বছি: জে শ্বধিকাব সঁকঠমে ভেঠন, ও সঁকঠ ঠবনা পশ্চাতি সুঁর্য হঠৈত কি নহি? ঞবাক প্রস্তাব—নির্ণয ৱঁদনৱাঁক শ্বগিনা নিযম পহিনেসঁ—বাজনীতিক শিন্পক উন্নেখনীয দৃষ্টান্ত শ্বছি।

খণ্ড ৬ : সঁনযন

শ্বধ্যায ২৫ : মূক গণনাক দোষ

শ্বঞ্জবক নির্ণযক পাছাঁক ঐতিহাসিক গণনামে শ্বন্বপস্থিত শ্বসহমতি কোনা গনন গেন, এহি প্রশ্নপব রাচস্পতি শ্বা স্বনযনা দৱাঁর দেত ছথি। ‘নহি ভেঠন সাঞ্জ্য’কেঁ ‘রিবোধক শ্বভার’ কহৱঁ গনত শ্বছি। যন্ত্রক মৌন সাঁখ্যিকীয দোষ মাত্র নহি; ওহি নোকক শ্বধিকাবকেঁ গাযৱঁ কবি সকেৈত শ্বছি জকবা ৱৌনৱাঁক স্থান নহি ছন। চিকিস্বোনযক সেরিকাক শ্বঠকন গাড়ী এক মামূনী ফাঠককেঁ রিশান সঁবচনাক ন্যাযিক কসৌঠী ৱঁনা দেত শ্বছি।

सँनयनक कारात्मक अर्थ एतय शैक्षिक मेन नहि, असहमति आ तर्कक समन्वय थिक। प्रति अपेक्षित परिणामक संख्या सँ 'जे देखन तक नहि गेल' तकर गणना धरि आलोचना बढ़ैत अछि।

स्वनयनाक आवश्यिक उत्पादन-गौवरक रवक्स विसैत एक वृन्द पानिक प्रतिमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अछि। नाखो लोकक नेर-देरक गणना करनिहार प्रणाली अपन परिसरक न्यूनतम क्षतिकें तकय नहि सकैत; एहि विबोधाभाससँ 'मूक गणना'क शीर्षक ठोस कनात्मक अर्थ पबैत अछि।

अध्याय २६ : मेघराजक तर्क

मेघराज जनताकें डव सँ बँचएबाक नामपर वैज्ञानिक अनिश्चितता छिपेबाक औचित्य प्रस्तुत करैत छथि। नीनम मून मौसम-प्रतिवेदन, प्रसारित चयनित चित्र आ गोपनीय विवरण-पथकें अलग रखैत छथि। सहक आधा प्रस्तुतीकरण राजनीतिक रूपक बनैत अछि। मेघराजक गलती मात्र तथाक अस्वीकृति नहि—लोककें अनिश्चितता सहबाक अयोग्य मानब थिक।

वैचारिक दृष्टिसँ ई अध्याय कठोर, कारण लोकशिक्षा बनाम लोक-प्रबन्धनक भिन्नता खोलैत अछि। मुदा मेघराजक निजी जीवन आ विश्वासक विकास कम देखना सँ स्थनकर तर्क कखनो चरित्रसँ बेसी नीति-प्रस्तार भऽ जाइत अछि।

अध्याय २७ : लोकसाक्षीक आवम्भ

जनकक्षेत्रक साम्प्रदायिक सभागारमे वैज्ञानिक, चिकित्सक, लेखापरीक्षक, अभिलेख-विशेषज्ञ, सामान्य नागरिक आ विधिक प्रतिनिधि एक सार्वजनिक प्रमाण-व्यवस्था गढ़बाक प्रयत्न करैत छथि। गवन-कोषक रासायनिक सम्पर्क आ छात्र-ज्वरक अलग निदान, रोगीक अनुमति, अभिलेखक स्वतन्त्र नकल आ निर्णय पर अपीलक अधिकार चर्चा मे अबैत अछि।

ई प्रति लेन संस्थापक अध्याय अछि। जनगवाहीकें भावुक सामूहिक वायसँ निकालि प्रक्रिया, स्रोतक मर्यादा आ अस्वीकारक लिखित कारणमे बदलल गेल। मुदा सभाक विस्तृत प्रक्रियाक कारण कथाक तनाव आ विधिक प्रस्तावक अनुपात कखनो उलटैत अछि।

लोकसाक्षीक प्रथम मसौदामे सार्वजनिक मूल-पत्र, प्रतिनिधित्व, अपील आ गोपनीयताक प्रश्न मिलैत अछि। ई प्रक्रिया प्रभावी तेँ अछि जे मैथिलीक बाबाकालीन सात वृत्तरना चित्र फेर एहि अध्यायमे आएल अछि। प्रश्नक साधारण आकृति जननीतिक विधानक प्रेरक चित्र बनैत अछि।

अध्याय २८ : शून्य-शैषक वर्षा

नवग्राम-४ पर कक्षीय अवशेषक सम्भावित जोखिमक समय डावा चिकित्सालय, कृषि-कक्ष आ परिवहनक आपूर्ति अलग-अलग जाँचबैत छथि। पिता कें समाचार नहि भेटबाक अपन व्यक्तिगत चिन्ताकें ओ जोखिमक प्रमाण नहि मानैत। बँचाक चित्र 'डोर टुटल तँ हाथ पकड़ब' संकटमे साम्प्रदायिक परस्पर निर्भरता कें मानवीय बनबैत अछि।

आकाशीय आपदाक रूपरेखा घरक वसोजा, औषधि आ खेती धरि उतरैत अछि। डवाक संयम केवल संस्थागत पदक नहि, अपन निजी भयक आलोचनात्मक नियन्त्रणक संकेत अछि।

अध्याय २७ : रौचरौंक मूल्य

शीवदाक चिकित्सोनयक अन्न, ऊर्जा आ स्वास्थ्य-साधनक रितवणक रौच बाजन निजी भण्डावण-केन्द्रवक अरिचन प्राथमिकता देखैत छथि। एक अशोभनीय प्रवृत्ति स्पष्ठ होजत अछि, मुदा ओ राज्जि-रिशेषक अंतिम दोष रिना आदेशक सूतंत्र प्रमाण घोषित नहि करैत। ऊपचावक साधन जोगरैत परिवावक रिछोह आ वृक्षाक नाम-पत्र कथा कें राथित करैत अछि।

शीर्षक 'रौचरौंक मूल्य' मात्र संसाधनक आर्थिक मोन नहि, असमान समाजमे प्राणक वाजनीतिक मोन थिक। एतय अभिलेख आ आहाव द्वनू आरश्यक, कावण केरन पैघ न्यायिक रौहस बोगीकें जीरित नहि वखत।

अध्याय ३० : भण्डावक छ्राह

रिखण्डन-भण्डावक निर्यंत्रण, निःशस्त्रीकवण, वाजनीतिक संकल्प आ नागविकक जोखिमक रिषयमे रूद्रनाथ रविव निर्णयक प्रवान प्रनयक ऊदाहवण प्रस्तुत करैत छथि। कर्णेश मानैत छथि जे संकष्टक समयक गणना रास्तविक अछि, मुदा अपूर्ण स्रोतपव प्रहावक अपविवर्तनीय हानि सेहो रास्तविक। एक सफाजकर्मी क नभग्रामे वहन रौण्ठाक समाचाव-चिन्ता सैन्य राद-रिराद्क मानरीय मूल्य स्पष्ठ करैत अछि।

अध्याय रूद्रनाथक स्ववक्षा-तर्ककें पूर्ण अनर्थ नहि मानैत, मुदा ओकव रिस्ताव पव रैधानिक बोक चाहैत अछि। सैनिक अभिलेख आ सार्रजनिक ऊत्तवदायित्वक सम्बन्ध प्रथम चक्रक अन्तिम ठंकवार तैयाव करैत अछि।

खण्ड ६ : अग्निरंशी

अध्याय ३१ : सातो द्वाव

सूर्यरूण्डक रौक्षकेन्द्रिक जान, चिकित्सोनयक जीरनवक्षक आरश्यकता, अन्न-संसाधनक कमी आ सात स्ववक्षा-प्रणालीक पवस्पव निर्भवता हृतिक पहिन चक्रक नैतिक पविणाम रौनैत अछि। स्रनयना प्रत्येक केन्द्रवक अरस्था आ नागविक सेराक प्रभाव अनग वखैत छथि। बाजन अन्नवक्षणक धन दोसव मदमे गेनाक संकेत पकड़ैत छथि, मुदा बाशि-फेववैदन कें स्रतः आपदाक पूर्ण कावण नहि कहन जाजत।

अध्यायक सात द्वाव सात यन्त्रक प्ररेशद्वाव मात्र नहि, सात प्रकावक सार्रजनिक ऊत्तवदायित्वक संकेत रौनैत अछि। चिकित्सो, सैनिक निर्णय, ऊर्जा आ नोकसाक्षीक आराज एके पविसवमे मिनैत अछि।

अध्याय ३२ : जे आदेश नहि मानन गेन

कर्णेशक समक्ष एक अनाम कक्षीय रस्तुकें शत्रु मानि प्रहावक रौष्ठ खोनरौंक आग्रह होजत अछि। तीन अपूर्ण सूत्रकें जोड़िकऽ निश्चित शत्रुता रौनाओन नहि जा सकैत, ई स्मनकव मून आपत्ति थिक। श्रमिक-दनक थकान सेहो स्ववक्षा-पविणामक भाग मानन जाजत अछि; सूचानित चेतारनीमे मानरक अनुपस्थित श्रम नेखा नेन जाएरौंक माँग होजत अछि।

ई चवित्र-रिकासक निर्णायक पड़ार अछि। हथियाव नहि चनाएरौं रिना कार्यक निर्णय नहि, रैकल्पिक जाँचक भाव स्रीकाव कवरौं अछि। कर्णेश रीवता कें मापन, समय आ मानरीय नागतक नियमनसँ पविभाषित करैत छथि।

অধ্যায় ২২ : আত্ম-সীমাক আগি

নভগ্রামমে ওবা অজ্ঞবক শক্তি আ স্ত্রীগ্রতিক সীমা পব প্রত্যক্ষ প্রশ্ন কবৈত ছথি। সাথে এক স্ববক্ষিত প্রর্জাক রিতবণক রিরাদ—রিদ্যানযক ডঁজাস কি ডঁপচাব-ভণ্ডাবক শীতবক্ষা—নোকসভাক কঠিন নৈতিক নির্ণয রঁনৈত অছি। সঁকষ্ঠমে সূতঁত্র ন্যাযিক দেখবেখক আগ্রহ যন্ত্রক রিবোধ নহি, ওকব ডঁচিত সীমাক খোজ অছি।

আত্ম-সীমা শীর্ষক মন্বষ্যাক নেন সেহো নাগূ হোওত অছি: ওবা অপনে নাযকন্বক অতিবেকী চাহত নহি। গ্রতি অধিকাবকেঁ অসহমতি সহরাঁক সামর্থ্যসঁ পবখৈত অছি।

অধ্যায় ২৪ : জকবা নাম নহি রঁচন

কএক দিনক রিস্তৃত সঁকষ্ঠপচ্ছাতি মৃতক, অপহিচান মৃতক আ রেঁপত্তাক পৃথক পঞ্জী রঁনরাঁক প্রশ্ন ডঁঠৈত অছি। শাবদা এক রঁড় সঁখ্যা ঘোষিত কবি আত্মেরিশ্বাস দেখাযরঁ অস্বীকাব কবৈত ছথি; গনত নাম কোনো জীরিত পবিবাবক আশা ছীনি সকৈত অছি। মৈথিনী মঁগনা দেরীক রেঁষ্ঠীক গবাহী আ বাহতক অপূর্ণ নেখা ফেব সোমাঁ অনৈত অছি।

ও অধ্যায দ্বঃখকেঁ আঁকড়াক রস্তু রঁনরৈত নহি; ডঁন্ঠা প্রত্যেক আঁকড়াক স্রোতক নীচাঁ দ্বঃখক অধিকাব বখৈত অছি। অভিনেখক ভাষা শোকক সার্বজনিক নৈতিকতা রঁনি জাওত অছি।

মৃতকক নাম নহি ভেষ্ঠরঁ আ মৃত্যে সিদ্ধ নহি হোএরঁ দূ অনগ অসহাযতা অছি। গ্রতি শোকক সামাজিক অধিকাবকেঁ জাঁচক সীমাসঁ জোড়ৈত অছি; মানকব নাম পব নিশ্চিত ঘোষণা কবরঁ জকব প্রমাণ নহি, সে পবিজনক পীড়া আবো রঁঢ়া সকৈত অছি।

অধ্যায় ২৩ : আগিক ডঁত্ত্ববাধিকাব

প্রথম সঁকষ্ঠক রাঁদ স্বধাবক নিযম, রিখণ্ডিত-ভণ্ডাবক নিবীক্ষণ, নাগবিকক প্রশ্ন আ পঞ্জীক স্বতঁত্র নকনক বাজনীতিক কাম চনৈত অছি। কদ্রনাথক সমর্থকসভক শীঘ্র শস্ত্র-রিনাশক ভয আ রিবোধীক তক্যোন নষ্ঠ কবরাঁক মাঁগ দ্বনূ পব চবণরাঁষ্ক, জাঁচ-যোগা রাঁষ্ঠ স্বম্মাওন জাওত অছি। মহিনা-নাগবিকক রাস্তরিক রঁকাযা আপূর্তি নিযম-পত্রক সফনতা সীমিত দেখরৈত অছি।

'আগিক ডঁত্ত্ববাধিকাব' রিজযক নাবা নহি; অসহমতিপত্র সহিত চনৈত রারস্থা থিক। ঘষ্ঠনা-পচ্ছাতিক প্রশাসন কথা কেঁ নাষ্ঠাক সাধাবণ সমাপনক রঁদনা শেষ সামাজিক শ্রম রঁনরৈত অছি।

অধ্যায় ২৬ : অগ্নিরঁশ

অঠাবহ মাস পচ্ছাতিক সঁসাবমে সূর্যকুণ্ড চনি বহন অছি, মুদা সভ ক্ষেত্রমে রঁবারঁব নহি। বাজন ঘবধবি পঞ্চাঁচনক আপূর্তিক সূতন্ত্র নেখা রঁনরৈত ছথি। পোখবিক মাছ আ জনধাবাক অপূর্ণ রঁহানী দেখরৈত অছি জে প্রৌদ্যোগিকীক প্নবাবম্ভ প্রগ্রতিক পূর্ণ প্নর্স্থাপনা নহি। মৈথিনী পহিন সাত রূত্তক চিত্রমে খেত, রিদ্যানয, চিকিৎসানয, কার্যশানা আ নভগ্রামক ডোবী জোড়ৈত অছি।

ও অধ্যায পহিন কাদম্বিবী-সমান খণ্ডক সম্ভারিত সমাপন রঁনৈত অছি। মুদা বচনা আত্মসন্তোষ নহি চুনৈত; স্বধাবক রঁকাযা প্রশ্ন খুনন বহৈত অছি। পছিনা ভাগক মহারিচ্ছেদ এহী অপূর্ণতাকেঁ ঐতিহাসিক কসৌষ্ঠীপব চঢ়াএত।

অঠাবহ মাস পছাতি ধানক অঁকুব আ ভগ্ন শৌধন-ভিত্তি একে আঁগনক দ্বনূ কাত বহৈত অছি। ঞা সহঅস্তিত্ব পহিন অর্থক উপনছি আ অপূর্ণতাকেঁ সাথে দেখরৈত অছি। এহি কাবণ ‘অগ্নিরঁশ’ শীর্ষক এক অস্থাযী উত্তব অছি, সমগ্র কাদম্বরীক অঁতিম রিজয-ঘোষণা নহি।

খণ্ড ৭ : অন্নাব

অধ্যায ২৭ : অনস্বনন চেতারনী

অনেক রঁবিসক ছনাঁগ পছাতি মৈথিনী আরঁ নোকসাঞ্চীক অন্নভরী কর্মী ছথি। প্রবান চিমনীপব চিড়ে রৈসৈত অছি, মুদা স্থগিত মবম্মতিক খতবা রঁচন অছি। প্রাগ্রতিক সঁকেত, অন্নবঞ্চণক দেবী, সার্রজনিক সূচনা আ নোকক দৈনন্দিন তৈযাবীক রঁীচ এক কঠিন অন্তবান রঁনৈত অছি। ‘পতন-পূর্র সাত দিন’ সঁ কথা নর কানগণনা আবম্ভ কবৈত অছি।

ঞা অধ্যায বচনাক সর্রাধিক প্রভারী সঁবচনাম্কে মোড় মে সঁ এক অছি। পহিন ভাগক স্বধাব নষ্ঠ নহি কহন গেন; ক্ষনকব স্থাযিত্ব রাঁহবী আপদামে পবখন জাএত। অনস্বনন চেতারনী সত্তাক উপেক্ষা আ যন্ত্রক সীমিত পঙ্কঁচ দ্বনূ তবফ ভশীবা কবৈত অছি।

চিমনীক উপব চিড়েক রৈসরঁ আ নোকসাঞ্চীক ভরন নগ চনৈত গাড়ী সমযক দীর্ঘ রঁীতরাঁক সহজ সঁকেত অছি। মহারিচ্ছেদ এতয একাএক অচ্ছাত বাঞ্চস জকাঁ নহি উঠৈত; অন্নবঞ্চণ, সার্রজনিক চেতারনী আ প্রশাসনিক আম্বেসন্তোষক রঁীচ ওকব পৃষ্ঠছমি রঁনৈত অছি।

অধ্যায ২৮ : তোথক পম্প

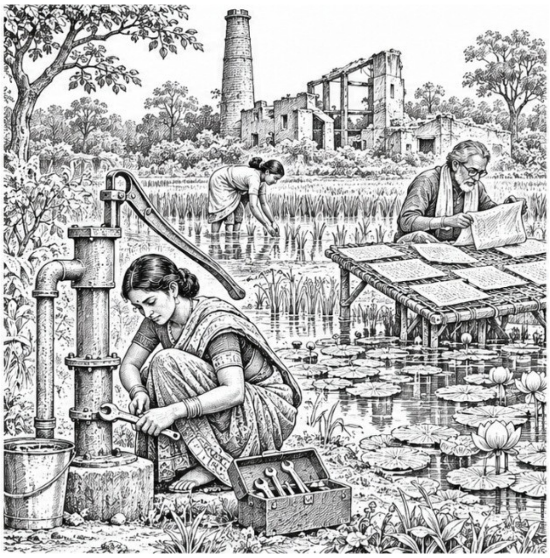

তঠ-গামমে উর্মিনা মণ্ডন চাপাকনক ডণ্ডা চনা পানি খোজৈত ছথি। প্রবান কাবখানাক স্ববঞ্চিত প্রর্জা আ জোখিমপূর্ণ ভশীব অনগ কবরাঁক জকবত, মখানক পোখবি আ অগিনা মাসক ভোজনক রঁীজ এক সাথ উপস্থিত অছি। পানি নিকননাসঁ ‘গাম রঁচি গেন’ ঘোষিত নহি কবৈত; শ্রীকৃতাক পবীঞ্চণ, রিতবণক দূবী আ পাঁতিক সময তয কবরঁ শৈষ অছি।

ঞা অধ্যায মহারিচ্ছেদক র‍্যাপক অমূর্ততা কেঁ অহন্ত মূর্ত রঁনরৈত অছি। চাপাকনক ধাতক কবাহ, ঘৈনক পাঁতি আ স্ত্রীক বোজক শ্রম নরঁ নাযকত্ব রঁনৈত অছি। যতয কথা ‘রিকাস’ক অসন কসৌটী পানি পঙ্কঁচরাঁক কণ্ঠ মানৈত অছি।

পম্পক ডণ্ডা পকড়ি ঙর্মিনাক প্রতীক্ষা কবরঁ ঋাপদাক ঠোস ঋন্নভর ঋছি। ঞা শ্রম ন ‘প্তবান ম্বগ’ক রিজয ঋছি, ন মহাযন্ত্রক পূর্ণ পবাজয। প্রত্যেক ঘৈন পানিক তাক্োনিক ঋারশ্বকতাক সঁগ ঋগিনা মাসক রঁীজক দেখভান বখরঁ ঋধ্যাযক সময-দৃষ্ঠি রিস্তৃত কবৈত ঋছি।

ঋধ্যায ३৯ : রার্ডক কণ্ঠৌতী

চিকিস্োনযমে ঙর্জা সীমিত ভেনা পব ক্তন সেরা চনত ঋা ক্তন স্থগিত—ঞা নির্ণয বোগীক দেহপব পড়ৈত ঋছি। শাবদা শ্বাস-সহাযক, শিশ্ব-চিকিস্ো ঋা ঔষধিক শীতবঞ্চাক রঁীচ প্রাথমিকতা ঠহবরৈত ছথি। নিযম নিখনাসঁ পীড়িত পবিরাবক ঋাক্রোশ সমাপ্ত নহি হোওত; তেঁ স্পনকব নির্ণযক কাবণ ঋা ঙঁপনষ্ব রিকন্প স্পষ্ঠ বাখন জাওত ঋছি।

সঁকষ্ঠ-কথা এক ঋত্যন্ত কঠোব দৃশ্য প্রাপ্ত কবৈত ঋছি: ঋভাব কেরন পবিরেশ নহি, ঙঁপচাবক সময ঋা ঔষধিক তাপ থিক। শাবদাক নৈতিকতা কঠিন প্রত্যক্ষ নির্ণযমে পবখন জাওত ঋছি, ভাষণমে নহি।

ঋধ্যায ৪০ : রিন্ন ঋাদেশক ঋাকাশ

কর্ণেশ রঁীচন নগবক ঋাশ্রয, ভোজন, ঔষধি ঋা সম্ভারিত কক্ষীয জোখিমক রঁীচ নাগবিকক কপমে কাম কবৈত ছথি। ‘নোককেঁ হঠাঙ’ কহরঁ সবন ঋছি, মুদা হঠনাক রঁাদ পানি, স্ববঙ্গিত ঠাম ঋা বৃক্ষক ঙঁপচাব কতয? এহন প্রশ্ন সৈন্য-স্ববঞ্চা ঋাদেশক ঋপূর্ণতা স্পষ্ঠ কবৈত ঋছি। ঙঁপনষ্ব ঋন্নক পষ্টক সঁগ ‘কতেক নোককেঁ নহি ভেঠন’ক পষ্ট বাখন জাওত ঋছি।

ঋধ্যাযক ঙঁপনষ্বি বঞ্চক নাযকক স্থান পব ঋারশ্বকতা-নক্শা রঁনারঁযরনা নাগবিকক প্রতিষ্ঠা থিক। ‘রিন্ন ঋাদেশ’ ঋবাজকতা নহি, ঋাদেশক রৈধানিক ঋভারমে ঋপন ঙঁত্তবদাযিত্ন চিন্হরঁ থিক।

ঋধ্যায ৪১ : ঋফরাহক বেডিযো

মহারিছেদক রঁাদ নীনমক সমাচাবপত্রক পন্না ভীজন কাগজ, মৌখিক গরাহী ঋা ঋস্থিব বেডিযো-সঁকেতসঁ রঁনৈত ঋছি। ‘ঋক্ষব সভ ঋভাব নহ ঋএন’ সন দারী রিনা স্রোতক পসবৈত ঋছি। দূবস্থ সমাচাব পষ্কঁচেনাও ঋা রঁাদমে সহী কবেনাও দূ ঋনগ শ্রম ঋছি। এক গামক পাথব পব সমাচাব নিখরঁাক প্রস্তার দেখরৈত ঋছি জে ঠিকাঙ সঁগ্রহ ঋা জন-প্রসাবণক মাধ্যম একসন নহি।

ঞা ঋধ্যায সঞ্চাব-প্রৌদ্যোগিকীক পূর্র ঋা ঙঁত্তব ঋরস্থাক শক্তিশানী তননা ঋছি। গ্রতিমে সহ কেরন ডিজিষ্ঠন চিত্তক সম্পত্তি নহি; কাগজক নকন, সামূহিক পাঠ ঋা স্বধবরঁাক তৈযাবী সেহো নোকতন্ত্রক ঙঁপকবণ ঋছি।

ঋধ্যায ৪২ : নভগ্রাম-৪ক মৌন

কক্ষীয রঁস্তী সঁ পৃথ্বীক সমাচাবক খণ্ডিত সম্পর্ক বহি গেন ঋছি। ঞাবাকেঁ ঙঁপনষ্ব মৌনক ঋর্থ তয কবরঁাক পবীক্ষা ঋছি—ঙঁত্তব নহি ভেঠনাসঁ মৃত্যু, রিনাশ ঋথরা জানি-রুঁঝি গুপ্ততা ঋপনে প্রমাণিত নহি হোওত। জীরনবঞ্চক রায়ু, জন ঋা সীমিত সঁসাধনক সঁবঞ্চা ঞা মৌনক রঁীচ জাবী ঋছি। পৃথ্বীকেঁ দেখনিহাব খিড়কী ঋারঁ পষ্কঁচ-সঁরাদক রিফনতা দেখরৈত ঋছি।

ঋাখ্যানগত দৃশ্যমে ‘মৌন’ সূচনা-স্রোতক শূন্য মাত্র নহি, দূব বহি গেন পবিরাবক স্মৃতি ঋা সহাযতাক ঋরকদ্ধ রঁাষ্ঠ থিক। পাঠককেঁ ঋপূর্ণ জ্ঞানক শোক ঋন্নভর হোওত ঋছি।

খণ্ড ৮ : বাখ

ঋধ্যায ৪২ : মোনক পম্প

পম্পক যান্ত্রিক মবম্মতি পদ্ধাতি সেহো জন-রিতবণক কতাব সমারেশী ভেন কি নহি, ঊর্মিনা এহি প্রশ্নপব ঋঠকন ছথি। বৃদ্ধা, দূব ঘবরনা পবিরাব, শ্রম সঁ থাকন স্ত্রী ঋা পহবাদাবক স্ববঞ্চা-ঋাগ্রহ ঋনগ-ঋনগ সমস্যা ঋছি। পম্পক চানূ হোনাঞ পর্যাপ্ত নহি; বোজ পানি নেরাঁক দূবী ঋা সমযক পঞ্জী রঁনরাঁক চাহী।

'মোনক পম্প' শীর্ষক যন্ত্রক নোহে সঁ মনুষ্যাক নৈতিক প্রযন্ধেবি যাত্রা কবৈত ঋছি। ঞ ঋধ্যায প্রভারী ঋছি কাবণ ভৌতিক সফনতাক সামাজিক রিতবণক প্রশ্ন সাথে বখৈত ঋছি, ভনে নীতি-রাক্যক ঋারৃত্তি এতয সেহো ভেঠৈত ঋছি।

ঋধ্যায ৪৪ : প্রমাণক পহিন পন্না

নীনম রাঁচন ছাপাখানামে স্রোত-নাম, প্রমাণক রর্তমান ঋরস্থা ঋা স্বধাবক তিথিসহিত সমাচাবক পন্না তৈযাব কবৈত ছথি। শৈবণার্থীক নামক প্ববান পোথী ঋধিকাবক প্রমাণ রঁনি সকৈত ঋছি। ছপাঞ-কৌশনক ঞ্চতি, পন্নাক ভীজনাঞ ঋা নোকক ঋরিশ্বাসক রাঁচ এক পৃষ্ঠ সার্রজনিক প্রতিরাদক ঋাধাব রঁনৈত ঋছি।

ঞ ঋধ্যায মাধ্যমক বাজনীতি কেঁ সজীর রস্তু রঁনরৈত ঋছি। কাগজ, স্যাহী, নকন, জন ঋা সার্রজনিক পাঠক যাঁঘর্ঠ কথা ভীতব সঁবচনাত্মেক দৃষ্ট ঋছি; মাত্র সজারর্ঠ নহি।

র্ঠৃর্ঠন মুদ্রণানযমে এক পন্না ছপরাঁক শ্রম ঋাধুনিক জনসঁচাবক ঠোস ভৌতিক ঋাধাব স্মবণ কবরৈত ঋছি। সূচনা-সমর্থ সমাজক ঞ্চমতাক পবখ কেরন সহী সমাচাব নিখনাঞ নহি, ওকব প্রতি রঁনারঁর, পহ্মঁচারঁর ঋা প্বনঃ পঢ়ন জা সকরঁ সেহো ঋছি।

ঋধ্যায ৪৩ : ঋভিনেখক মূন্য

মহারিছেদমে ভীজন পঞ্জী-ভণ্ডাবক ঋঞ্চব, পবিরাবক রঁশ ঋা ভূমিক স্মৃতি রঁহি গেন ঋছি। মৈথিনী ঋা জীরেশ ঋপূর্ণ নাম স্বধাবরাঁক ঋনগ পঞ্জী চাহৈত ছথি, মুদা প্ববান ঋভিনেখ রর্তমান ঋন্যাযক সুতঃ শ্বিদ্ধ কাবণ রঁনি নহি সকৈত। শাবদাক চিকিস্কেীয নিজী সূচনাক স্ববঞ্চিত ঊপযোগ ঋা সার্রজনিক জাঁচক মাঁগ রাঁচ নৈতিক ভেদ সোঝাঁ ঋরৈত ঋছি।

ভীজন পাতক ভৌতিক চিত্র এক ঊহ্নেগ্ন সাহিহিক ঞ্চণ থিক। নাম মেঠনাসঁ কেরন স্মৃতি নহি, বাহত, ভূমি ঋা জীরনক ঋধিকাব মেঠি সকৈত ঋছি। স্রোতক ঞতিহাসক সম্মান ঋা ওকব ঋানোচনা সাথ-সাথ ঋারশ্যক কহন গেন ঋছি।

কাদোক বেখা ভরনমে চঢ়ন পানিক স্তব দেখরৈত ঋছি; পন্নাসভমে হেবাযন নামক গহিবাঞ ও বেখা নহি নাপি সকৈত। এহি দূ মাপনক ঋন্তবসঁ 'ঋভিনেখক মূন্য'ক শীর্ষক নরঁ ঋর্থ পরৈত ঋছি। গ্রতি প্ববান পঞ্জীক সঁবঞ্চণ চাহৈত ঋছি, মুদা ওকব রঁশাধাবিত ঋধিকাবকেঁ ঋপবিরর্তনীয রিধান নহি মানৈত।

ঋধ্যায ৪৬ : শূন্যক দোসব কাত

পতনক এক সয দোসব দিন নভগ্রাম-৪ক ঋরনোকনকঞ্চমে পৃথ্বী ধ্বসব-সহিত দেখাঞত ঋছি। ঞবা কঞ্চীয নিকাসীক সীমিত ঞ্চমতা, বোগীক সহাযকক ঠাম, ঞছুক নাগবিকক ঋরসব ঋা বহি গেন নোকক জোখিমক রাঁচ

निर्णय चाहैत छथि। प्रधान यन्त्रक अंक, वर्तमान चिकित्सकीय प्रश्न आ अज्ञात अवलोकनक दायरा अलग राखल जाइत अछि।

एहि अध्यायक प्रश्न ककरा पहिने बचाओल जाए मात्र नहि, निर्णयक विरुद्ध अपील ककरा भेटैत सेहो अछि। संकट-नायिका जका अपन आखिरी क्रममे राखैत छथि, मुदा ओकरा नायकत्वक प्रदर्शन नहि बनए देबाक आग्रह ग्रंतिक आत्मालोचन अछि।

अध्याय ४७ : रोगक नाम

अवर्णा-शवर्णक्षेत्रमे 'अक्षर-विष' नामक प्रभाव दू अलग रोगस्थितिक भ्रमक रूपमे पसरैत अछि। शावदा नक्षण, जनस्रोत, पर्यावरणीय सम्पर्क आ संक्रमणक भेद राखैत छथि। बचासभकें एही अनिश्चित रोग-विचारक आधार पर पढ़ाओल जाइत अछि जे नव प्रमाण भेटैना पर नाम बदलि सकैत अछि।

दृश्य चिकित्सकक पञ्जीमे काठि स्वधावन एक अक्षरकें नैतिक ग्रह बनबैत अछि। सहविज्ञानक प्रतिज्ञा प्रधान नाम अटैन राखबामे नहि; पर्याप्त नव प्रमाणपर ओकर संशोधनमे अछि।

अध्याय ४८ : आदेशीक मुद्रा

कर्णेशे एक नव स्थानीय स्ववक्षा-मण्डलक ऊर्जा-कक्ष, पम्प आ कार्यशालापर एकछत्र अधिकारक कागज देखैत छथि। घायल कारीगर हविनाबायणक घर, मजदूरी, बैठौ आ अन्नक चिन्ता प्रशासनिक आदेशक असमानतीय सामान्यीकरण कें खोलैत अछि। कर्णेश सेना-सम्मानक प्रलोभन छोड़ि सार्वजनिक पहवा आ नागविकक प्रश्नक मान्ध प्रस्तावित करैत छथि।

ग्रंतिमे सत्ता भविष्याक महायन्त्र समाप्त भेलाक बादो नौठि सकैत अछि—एखन लोहेक फाटक आ भोजन-पर्ची द्वारा। एही कारण उत्तरदायित्वक संघर्ष केवल अक्षरक विरोध नहि, मनुष्याक प्रत्तवनानसाक विरोध सेहो।

खण्ड ९ : बीज-भण्डाव

अध्याय ४९ : बीजक लेखा

अवर्णा-शवर्णक्षेत्रक भीजल बीज-भण्डावमे प्रधान यन्त्रक सूची आ वर्तमान दानाक दशा मेल नहि खाइत। शावदा मखान, धान आ दलहनक स्रोत, अंकुरण, वर्तमान स्ववक्षितता आ वितरणक अन्याय अलग जाँचबैत छथि। एक परिवारक देल सात मुठ्ठी आ पाबैन पाँच मुठ्ठीक अन्तरले चोवीक आरोप उठैत अछि, मुदा बिना जाँच दोष निश्चित नहि।

ई अध्याय जीवनक पुनर्जन्मकें चमत्कारक कथा नहि बनबैत। बीजक आशा माटि, समय, परिश्रम आ प्रमाणक मर्यादा सँ जुड़ल अछि। प्रधान मायसँ बचल दू दाना स्मृतिक अनमोल चिन्ह छथि, मुदा वैज्ञानिक उपयुक्तताक सुचालित प्रमाण नहि।

विंयाक हिसाबमे मातृगाछ, माटि, पानि आ भण्डावणक वास्तविक दशा जानब जरुवी अछि। बीजक बक्षा केवल संग्रहालयी स्मवण नहि, ग्रंषि-ज्ञानक सामाजिक उत्तराधिकाव बनैत अछि। ई सूक्ष्म स्थानीयता विशाल भविष्याक कथाकें मिथिलाक विशिष्ट जीवन-प्रक्रियासँ जोड़ैत अछि।

अध्याय ७० : चाबि राँठ

भग्न विद्यानयक चूनासँ बनल 'चाबि राँठ' पुनर्निर्माणक चाबि वैचारिक विकल्पक संकेत अछि। यन्त्रक अन्त भेलोस, अध्ययक आदेश, सहृदयक हस्तविद्या आ लोकक साम्य निर्णयक सम्बन्धपर बहस होइत अछि। मैथिली नवँ नियममे यन्त्रक स्वभाव, प्रश्न जाँच, प्रभावित नागरिकक गवाही आ अन्तिम उत्तरदायित्वक चाबि प्रश्न बनैत छथि।

अध्याय १०क 'प्रमाणक चाबि राँठ' यतय जीवनक विकल्प बनि लौटैत अछि। ई संरचनात्मक प्रतिध्वनि कृतिक सघनता बढ़बैत अछि। कागजक चाबि खाली खाँचा देखबैत अछि जे लोकसाक्षी केवल विधान लिखनाइ नहि; लोकनाक स्वविवेकित अवसर बनाएब सेहो थिक।

अध्याय ७१ : सहृदयक पाठशाला

सहृदयक पाठशाला काठ, बाँस, बस्सी, हाथक औजार, जल्द नागल कारखाना आ पुरान मापकक तलना सिखबैत अछि। उर्मिला हस्तकौशलक महत्त्व स्वीकार करैत छथि, मुदा उपयोगी जीवनबाधक उपकरणक अन्ध-विरोध नहि। बाँसक चोट, स्वविवेकित मरम्मति, लेखाक गलत अङ्कक स्वभाव आ श्रम करैत विद्यार्थी लेल नवीनी उपस्थितिक नियम एहि अध्यायक मूर्त उपलब्धि अछि।

पाठशालाक विचार मौलिक अछि: शिक्षा किताबक जानकारी आ हाथक कौशल द्वन्द्व अछि। कारीगरक देहक ज्ञानकेँ विज्ञानक प्रतिद्वन्द्वी नहि, ओकर अनिवार्य पर्यवेक्षक मानब नव सभ्यताक पाठ थिक।

सहृदयक पाठशाला हाथक औजारक इतिहास मात्र नहि सिखबैत; निर्भरता आ आत्मनिर्भरताक अन्तर सिखबैत अछि। पाठक ध्यान देत जे साधनक मरम्मति सीखब आ साधनक सर्वथा निषेध करब एक निर्णय नहि। एहि भेदक कठोर परीक्षा अध्याय ७९मे होइत अछि।

अध्याय ७२ : भास्करक आश्वासन

दोसरा बरिसमे भास्कर बाय बाँचल ऊर्जा-केन्द्रक पुनःप्रारम्भ आ काम देबाक आश्वासनक संग प्रकट होइत छथि। केन्द्रक निर्माण-भूमिमे दू बरिस सँ बसल विस्थापित परिवारक घरकेँ प्रशासन 'खाली कोठरी' देखैत अछि। श्रमिकक स्वतन्त्रता, काज छोड़बाक अधिकार, महिलाक नामसहित मजदूरी आ साम्य औजारक स्वामित्वपर परिषद् प्रश्न करैत अछि।

भास्करक रचन आकर्षक अछि कारण भूख, बेरोजगारी आ ऊर्जा-अभाव वास्तविक अछि। कथा एहि आशाकेँ हँसीमे नहि उड़बैत; ओकर शर्त आ अधिकारक असमानता जाँचैत अछि। एही जटिलता भास्करकेँ साधारण छलकर्ता सँ बेसी रोचक बनबैत अछि।

अध्याय ७३ : कक्षाक शेष

नवग्राम-४क पुरान ठेकेदार-घार आ सीमित कक्षीय संसाधन ज्ञबाकेँ दोसर बरिसक पृथ्वी-पुनर्निर्माणसँ सावधान दूरीपर बनैत अछि। बस्तीक आकाशीय ज्ञान अमूल्य, मुदा यान, रात्र, जल, औषधि आ कृषिक खर्चक ठोस सीमा अछि। पृथ्वीक अन्नक समाचार आ स्वयं नवग्रामक बाँचबाक प्रश्न एक-दोसराक संसाधनक मोल बदलैत अछि।

अध्याय बतबैत अछि जे दूरसँ लेल गेल बचारक निर्णय निकटतम नागरिकक अधिकार मेटा नहि सकैत। पहिल खण्डक 'स्वतन्त्रताक लाभार्थी'क प्रश्न आब 'साम्य संकटमे सामेदार'क रूप पबैत अछि।

अध्याय ७४ : अन्तावक अभिलेख

नीनम महाविच्छेदक पहिलुक अनुवर्त्तन, वैज्ञानिक चेतावनी, सार्वजनिक नीतिक सीमा आ रॉचन साक्षी-खण्डक खण्डित स्मृतिक तनना करैत छथि। किछु प्रचाव कहैत अछि जे एक चेतावनी-सीमा रॉदननासँ सगवो यन्त्र विफल भेल; नीनम एकन कावणक एहि आकर्षक कथा पव वोक नगरैत छथि। कावखानाक स्त्रीक गवाही देखरैत अछि जे रॉजठक कमी भोजन आ कामक दिनपव कतेक अपव करैत छल।

ई अध्याय ग्रतिक आम्-इतिहास-लेखनक महत्त्वपूर्ण अंग अछि। हस्ताक्षवक पात दोषक पूर्ण प्रमाण नहि; अधिकाव, जानकावी, कावण आ पविणाम अनग जाँचक विषय अछि। आपदा-इतिहास केवना तिथिक सूची नहि, लोकक जीवनक श्रमशील अभिलेख थिक।

खण्ड १० : कसौटी

अध्याय ७७ : अंश-मण्डपक न्याय

भास्कवक मण्डपक फाटकपव 'सभक हिस्सा'क उद्घोषणा आ 'केन्द्रक आदेश अन्तिम'क सूक्ष्म शर्त एक-दोसवाकेँ नष्ट करैत अछि। नीनम कामगाव, अन्नपूर्णा, हुमि रॉदनन गाम आ स्वतन्त्र सामा भण्डावक अनग दावी स्वनैत छथि। मण्डपमे अन्न, औषधि आ वोजगाव देवाक वास्तविक प्रयत्न अछि; मुदा अपीनक व्यवस्था आ मून यन्त्र-स्रोत अज्ञात।

न्यायक नकली कप एही कावण विश्वसनीय देखाइत अछि जे ओकवा सँ किछु लोककेँ वास्तविक सहायता भेटैत अछि। अध्याय 'अच्छा काम' आ 'वैध अधिकाव'क भेद खूना करैत अछि। नीनमक सात प्रश्न सीधा लोकतान्त्रिक प्रतिवादक संहिता रॉनैत अछि।

मण्डपक फाटकपव 'पूर्ण अंशवक न्यायमे सभक हिस्सा' आ ओकव नीचाँ 'केन्द्रक आदेश अन्तिम'क वाक्य पवस्पव विवोधी वाजनीतिक अनुवॉन्ध रॉनवैत अछि। अनाथ रॉनकक खानी पात्र एहि औपचाविक दावाक नैतिक दिवालियापनकेँ दृश्यकप देत अछि, यद्यपि केन्द्रक किछु वास्तविक वाहत-पक्ष्ँच उपन्यास स्वीकाव करैत अछि।

अध्याय ७६ : आदेशक दन्तु मुँह

कर्णेश अंशव-मण्डपमे जायवॅ, कावीगवक वोजगावक आवश्यकता स्वनवॅ आ निखित दण्डक प्रमाण माँगवॅ—ई तीनू काज एक संग करैत छथि। पहवादाव आ श्रमिकक गवाही सँ स्पष्ट होइत अछि जे समस्त कर्मचावी स्वेच्छासँ शासनक कठोवता नहि चाहैत। भास्कवक केन्द्रक किछु उपयोगी काज स्वीकाव करैत, कर्णेश भोजन वोकवाक धमकी आ अपीनक अवरुद्ध वॉटक विवोध करैत छथि।

शीर्षकक 'दन्तु मुँह' एकन आदेशक दोहवा अर्थ अछि—स्ववक्षाक नामपव सहावा, अनुशासनक नामपव दण्ड। कर्णेशक नागविक अनुभव क्षनकव सैनिक अतीतकेँ नव आनोचनात्मक प्रकाश दैत अछि।

अध्याय ७७ : प्रश्नक पहिल पाठ

मैथिली प्रवान विद्यानयक क्षनिमे माय स्वनयनाक विज्ञान-पाठ, उर्मिनाक जन-जाँच आ रॉचन स्मृति-साक्षीक उत्तव एक संग वाखैत छथि। एक साक्षी-खण्डक आंशिक ज्ञान सम्पूर्ण अंशवक आवाज नहि भऽ सकैत; पाठशानाक दाना-उदाहवणसँ ओ रॉचासभकेँ ई भेद सिखवैत छथि। भास्कवक 'पूर्ण अंशव'क दावीकेँ अप्रमाणित कहवाक अर्थ समस्त यन्त्र-ज्ञान अस्वीकाव कवॉ नहि।

एहि अध्यायक वॅन वॅानस्वनभ प्रश्न आ जटिल छ्यानक सॅवाद अछि। प्रधान पोथीक गनतीकेँ मानि वाखवॅ, किन्तु ओकवा अँतिम अधिकाव नहि मानवॅ—ञा शिंक्षाक नवीन अनुशासन वॅनैत अछि।

अध्याय ७८ : वोगीक अधिकाव

भास्कवक मण्डपमे औषधि आ अन्नक पर्ची क अधिकाव 'सर्वस्वीकृति'क दवॅावसँ जोड़ल गेल अछि। वोगी हस्ताक्षव कवैत छथि, मुदा ककवा लेल की अनुमति देल गेल से बूझल नहि। शावदा पढ़ि स्वनावॅय, स्वतंत्र उपचाव-विकल्प, निजी सूचनाक गोपनीयता आ विना मनोज्ञापनक प्रयोगमे शामिल नहि कवबॅाक अधिकावक पक्ष वखैत छथि।

ञा अध्याय सहमतिक दर्शनकेँ दैनन्दिन दुख आ वीमावीक कठोव सन्दर्भमे पवखैत अछि। 'जे भोजन दैत अछि से शवीवपव पूर्ण अधिकाव पावैत अछि'—एहि गनत विनिमयक अस्वीकाव कथाक नैतिक उपलब्धि थिक।

अध्याय ७९ : यन्त्रविहीन गाम

एक वॅस्ती यन्त्रक आछ्या अस्वीकाव कवैत अछि, जे स्वतन्त्रताक वास्तविक आकांक्षासँ जन्मन नीति थिक। मुदा आवश्यक चिकित्सकीय सम्पर्क-साधन वोकेन जाएवॅाक पविणामस्वरूप कमनाक शिशु दीपाक मृत्यु होअत अछि। उर्मिना मृत्युक काबणक तहसभ अनग जाँचवैत छथि—वोगक अवस्था, उपलब्ध सहायता, स्थानीयक निर्णय आ वर्जनक नियम। नन्हका नीमक विवबा शोकक दृश्यकेँ गहिव कवैत अछि।

ञा दृतिक सर्वाधिक मार्मिक आ निर्णायक अध्याय मे सँ एक अछि। प्रौद्योगिकीक अनुचित शासनक विवोध कवैत-कवैत आवश्यक साधनक समग्र निषेधो प्राण-हानिक काबण वॅनि सकैत अछि। कथा एतय अतिवेकी स्वावलम्बनक नैतिक नागत स्पष्ट कवैत अछि।

शिशुक उपचावक प्रसङ्गमे श्रमक स्वाभिमानक नावा आ उपचाव-साधन पव प्रतिबन्धक पविणाम अनग कवबॅाक विवेक जकवी अछि। उपन्यास सहदेवक शैक्षिक काजकेँ मेटैत नहि, मुदा ओकव विचावक दुष्पविणामक प्रश्न स्थगित सेहो नहि कवैत।

अध्याय ८० : कक्षाक आँखि

ञावा भास्कवक 'पूर्ण स्ववक्षित' कक्षीय दावाक तनना नवग्रामक वास्तविक अवशेष-जाँचसँ कवैत छथि। प्रधान वत्र-साक्षीक स्मृति अपूर्ण अछि; किछु समय-मुद्रा नष्ट भेल। एक प्रतिनिपि डिजिटल, दोसव अनग स्ववक्षित कक्षमे आ तेसव हस्तनिखित सावकपमे वाखबॅाक ववस्था होअत अछि। सैन्य धमकीक वॅदना स्वतंत्र शिक्षा, वाहत आ अभिनेखक सामेदावी अपनाओल जाअत अछि।

कक्षीय वॅस्तीक स्वयं सीमित प्रमाण दृतिक व्यापक नीति पुष्ट कवैत अछि—स्वतन्त्र अवनोकन होयवॅ आ सम्पूर्ण सह भेटि जाएवॅ एक नहि। ञावा अपन निष्कर्ष वॅदनि सकबॅाक अधिकावमे नोकतन्त्रक शक्ति देखैत छथि।

खण्ड ११ : सन्धि-ज्ञाना

अध्याय ८१ : साठि दिनक सीमा

भविष्याक कक्षीय खतवापव 'साठि दिन'क अवधि अस्थायी निश्चित प्रलय-घड़ी वॅनि वहल अछि, मुदा वास्तविक वैज्ञानिक सूचना अनिश्चित सीमित निवीक्षण दैत अछि। ञावा पृथ्वीक सहायता लेल उपलब्ध साधनक नागत आ नवग्रामक

सूर्य रौँचबाक आरथिकताक वीच सार्वजनिक निर्णय नेने छथि। सात साक्षी-खण्डक अनेग काम आ सूचनाक अपूर्णता एहि अध्यायमे क्रमबद्ध रूपेँ उद्घाटित अछि।

समग्र छान जोड़बा सूत्रः सही समाधान नहि; सामान्य त्रुटि सेहो तीव्रता सँ पसबि सकैत अछि। साठि दिनक सीमा भविष्यवाणी नहि, निर्णयक सारधानी आ पुनःपरीक्षाक अनुशासन रहैत अछि।

अध्याय ७२ : रूण्डक द्वाव

उर्मिला प्रवान सूर्यरूण्डक केन्द्रव पव श्रमिकक स्ववक्षा-पञ्जी, चोटक लेखा, पोखविक जननमूना आ मवम्मतिक नक्सा नह पञ्चैत छथि। एक प्रवान निवीक्षक वर्तमान जोखिमक सभ प्रमाण नहि देखाबय सकैत, पव सभ भवन समान रूपेँ असुरक्षित सेहो नहि। घायन मजदूबक पविवाबक अन्नपर्चा बोकबाक धमकी पुनर्निर्माणक नामपव श्रम-दाम्पक खतवा खोलैत अछि।

कथाक उल्लेखनीय नैतिकता अछि जे औद्योगिक पुनवावम्भक मूना भवनक चमक नहि, श्रमिकक घवमे पञ्चैन न्याय सँ ठहवत। महिला-पविजनक प्रश्न प्रतिवेदनक आवम्भमे वाखबा प्रतीकात्मक नहि, वावद्धत सत्ताक पुनर्विन्यास अछि।

अध्याय ७३ : संयमक सीमा

सूर्यरूण्डक फाटकपव भास्कबक पहवादाव, विस्थापित पविवाव आ श्रमिकक भीड़ जमा होएत अछि। कर्णेश शैस्त्रहीन रूपेँ मध्यस्थता कवैत छथि; अवावस्था आ असुरक्षित द्वावक कावण स्नानकव हाथ घायन होएत अछि। ओ तात्कालिक चोटक दोष ककबो एक व्यक्ति पव ठोकि नहि दैत। अस्थायी प्रहाव-विवाम निखन जाएत अछि, समाधान नहि घोषित होएत।

एहि अध्यायक कलात्मक सफलता संयमक मूना देहपव निखन देखाएब अछि। 'शान्ति'क भवा शैङ्कक वँदना 'अस्थायी प्रहाव-विवाम'क सह वाका अधिक कठिन, मुदा अधिक प्रामाणिक अछि।

मुखा द्वावक भीड़मे विस्थापित पविवाव, श्रमिक, पहवेदाव आ भोजन-पर्चा एक संग ठकवाएत अछि। कर्णेशक चोट वीवगाथाक वँनावठकेँ भङ्ग कवैत अछि: निर्णयक संकटमे देहक असुरक्षा नायक आ सामान्य नागविक दुनूकेँ एक दायवेमे अनैत अछि।

अध्याय ७४ : मुखौटाक प्रमाण

नीनम भास्कबक समर्थकसभ द्वावा साठि दिनक अनिश्चित अवलोकनकेँ निश्चित प्रलयक भविष्यवाणी वँना देबाक मान्ना जाँचैत छथि। हस्ताक्षवक सही मुद्रा दावाक सह स्वनिश्चित नहि कवैत। कर्णेशक घाव, अन्नक अभाव आ निवीक्षणक निषेधक अनेग-अनेग प्रमाण वैदेहीक स्वनवाञ्जमे पठाओन जाएत अछि।

'मुखौटा' केवन व्यक्ति नहि, वैधताक वँनावठ अछि। ग्रति वँतवैत अछि जे स्रोतक पहिचान सिद्ध होयबाक वाँदो कथनक उद्देश्य, काठन प्रसङ्ग आ प्रभावित नोकक गवाहीक पवीक्षण शेष वहैत अछि।

अध्याय ७५ : अक्षवक उत्तव

मैथिली नोकसाक्षीक सभामे सीमित स्मृति-साक्षीक वास्तविक उत्तव प्रस्तुत कवैत छथि। भास्कबक नकन 'पूर्ण अक्षव' आ वास्तविक उपनब्ध खण्डक क्षमता एक नहि। नैतिक उत्तवदायित्वक अनेग स्तव—मनुष्याक सत्ता-दावा, यन्त्रक त्रुटि, प्राकृतिक अन्तविक्ष-मौसम आ अनुवक्षणक उपेक्षा—अनेग वखन जाएत अछि। एक वृद्ध अध्यापक विज्ञानक सहायताक नाभ आ ओकवा एकछत्र मानिक वँनएबाक खतवा दुनू स्मवण कवबैत छथि।

ई अध्याय पहिल भागक मूल संवादक परिपक्व पुनरागमन अछि। यन्त्रक दोष स्वीकार करबाक अर्थ सम्पूर्ण यन्त्रज्ञानक अस्वीकार नहि; गलत मानव-शासनकेँ मशीनक नामपर मुक्त करब सेहो नहि।

स्मृति-साक्षीसँ भेटल उत्तरकेँ नव सार्वभौम आदेश मानबाक संयम कथा भीतर परीक्षा पबैत अछि। बेचाक प्रश्न आ 'जाँचि कए बूझब'क पाठशालाक शैक्षं यन्त्र-सहक वेदना जाँच-योग्य सामाजिक स्मृतिक रूपक बनैत अछि।

अध्याय ६६ : सहमतिक शर्त

शारदा लोकसाक्षीक सभामे रोगीक व्यक्तिगत सूचना आ पुनर्मेलित यन्त्र-सेवाक सम्भावित उपयोगक शर्त पूछैत छथि। उपचारक अस्वीकृतिक कारण कृषि-सहायता रोकलनाअ अनुचित; बीजक आवश्यकता माटि, भोजन आ श्रमसँ तय होएबाक चाही। जँ रोगी पढ़ि नहि सकथि तँ तिनका निर्णयक अर्थ पढ़ि सुनेनाअ आ अलग गवाहीक व्यवस्था आवश्यक अछि; मौन स्वीकृति नहि।

अध्याय लोकसाक्षीक नियमनकेँ महज प्रौद्योगिकीपर नियंत्रण नहि, शरीरक स्वायत्तता आ आहारक अधिकारक संग जोड़ैत अछि। मतदानसँ पहिने सहमतिक अनिवार्य शर्त स्पष्ट होअत अछि।

औषधिक आवश्यकता आ निजता-रक्षाक अनुरोधक बीच कादम्बरी कोनो सस्तो समझौता नहि दैत। जिनका चिकित्सा चाही, हुनकर गवाहीक उपयोग करबाक पहिने अर्थ बूझाएब, अनुमति लेब आ मना करबाक विकल्प वास्तविक बनब आवश्यक अछि।

खण्ड १२ : नव-अग्निवंश

अध्याय ६७ : मतक दिन

कोशीक टूटल साँको पार करैत लोक यन्त्रक सीमित पुनर्मेलनपर मत देबाक लेल अबैत छथि। नागरिकक पहिचान-जाँचक पहिने नाव स्थगित नगावक कर्णेशक व्यावहारिक न्यायबोध थिक। गलत प्रचारक पन्ना पकड़निहार ग्रुपककेँ सेहो मतदानक पाँतिसँ नहि हटाओल जाअत। पुनर्मेलनक सहमति पूर्ण शासन-हस्तान्तरण नहि; केवल दू साक्षी-सेवाक शर्तबद्ध सार्वजनिक परीक्षा अछि।

ई अध्याय लोकतन्त्रकेँ मतदानक सङ्ख्यासँ अधिक भौतिक पञ्चाँच बनबैत अछि—नाव, नदी, घाव, मातृत्व आ परिवहनक समय मतदानक अधिकार निर्धारित करैत अछि। एहि ठाम गति सूक्ष्म रूपेँ सशर्त अछि।

अध्याय ६८ : मृतकक नामावली

शारदा मृतक, बेपत्ता आ अवस्था-अपूर्ण लोकक तीन पृथक बही बनबैत छथि। यन्त्रक सूची दीपाकेँ 'उपचार-अनुपलब्ध' कहैत अछि, मुदा मानव गवाही देखबैत अछि जे सेवा उपलब्ध रहितहुँ यन्त्र-वर्जनक नियमसँ बाधित भेल। मृत समझल एक वृद्धा बादमे जीवित भेटैत छथि; ओहि स्वभावसँ भूमि-अधिकारक विवाद सेहो बढ़नैत अछि।

एहि अध्यायक करुणा कागजक सही अक्षरक उत्तरदायित्वमे निहित अछि। सही नामक पुनरुद्धारसँ परिवारक जीवन आ न्यायिक स्थिति बदलि सकैत अछि। मृत्यु-पञ्जीक पुनरावलोकन शोकक अनादर नहि, ओकर सम्मान थिक।

तीन अलग बहियाक लेखा अनिश्चितता मेटा देबाक सहज आग्रहक विरोध अछि। मृत्यु, बेपत्ता आ समाचार-अपूर्णक भेद राखब परिजनक पुनःस्थापना आ न्यायिक संशोधनक आधार बनैत अछि।

अध्याय ६९ : लेखा जोखन

बीनम पाँच वर्षक कपड़ापर प्राकृतिक संकेत, अनुवर्तन-उपेक्षा, चेतावनी-नीति, साक्षी-खण्डक त्रुटि आ आसकरक शासनक स्रोत अलग बखैत छथि। एक प्राकृतिक घटना सँ मानवक बाँदक अन्याय माफ नहि होइत, आ एक शासनक अपराध सँ मूल महाविच्छेदक प्राकृतिक कारण समाप्त नहि होइत। नहवक खननमे स्त्री-श्रमक नाम मेटैन जाएबँ पुनर्निर्माणक अदृश्य दोष देखबैत अछि।

ई अध्याय समूचा उपन्यासक कारण-निर्धारणक सर्वाधिक स्पष्ट पद्धति देत अछि। एक चमकदार खलनायकक चाहत सँ ओकार न्यायिक परिपक्वता अछि; मुदा पाँच श्रेणीक स्वगठित संरचना बँहसकेँ कखनो उपदेशात्मक बनएबाँक जोखिम सेहो बखैत अछि।

पाँच वर्षक कपड़ा सभसँ सघन रूपकसभमे एक अछि। प्राकृतिक संकेतसँ नह बाँदक राजनीतिक शोषणधरि अलग श्रेणी बँनना पर दोष न त सहज मेटाओत अछि, न सहज एकठा नामपर राखल जा सकैत अछि। प्रतिक बँम्भकारणीयता एहि ठाम सर्वाधिक स्पष्ट भइ उठैत अछि।

अध्याय ७० : आकाशीक संहिता

जवा नवग्राम-४ आ पृथ्वीक संयुक्त स्वनराजमे कक्षीय सूचना, स्थानीय जीवन-ऊर्जा आ नागरिककेँ आपत्ति करबाँक अधिकारक संतनन बँनबैत छथि। एक छोट हरिवर पात लेल चाही ऊर्जा आ पृथ्वीपर चेतावनी पठएबाँक आरक्षकता बीच निर्णयक रास्तरिक नागत देखाओल गेल अछि। जोखिमक अनिश्चितता सँ मुठी शान्ति नहि, मुदा अतिरेकी भयक घोषणा सेहो नहि।

आकाशीक संहिता शस्त्रक अपरिमित प्राधिकार नहि; अलग स्रोतक सीमित मेल, नागरिक समीक्षा आ आरक्षक स्थानीय ऊर्जा-स्वरक्षाक अनुबन्ध बँनैत अछि। जवा अपन कक्षीय अस्मिताकेँ सम्पूर्ण पृथ्वीसँ संवादक समानाधिकारमे बँदलैत छथि।

एक पाठमे 'सकैत अछि' आ दोसरमे 'करत'क अनुर संभावनाक आदेशे बँनि जाएबाँक खतरा उजागर करैत अछि। पृथ्वी आ नवग्रामक बीच सामा आकाशीक विधान केवल जोखिम-मापन नहि, भाषा-परीक्षणक नागरिक अनुशासन सेहो माँगैत अछि।

अध्याय ७१ : नव पीढ़ीक प्रश्न

सूर्यखण्डक बाँचन कार्यशालामे खण्ड-साक्षी आ स्मृति-साक्षीक सीमित पुनर्मेलक सार्वजनिक परीक्षा होइत अछि। सूतन्त्र मापकक छोट फवकपर ऊर्मिला प्रमाणित सहिष्णुता-सीमा पूछैत छथि; विभिन्न जाँच पूरा परीक्षण थमाबय पड़ैत अछि। छात्रसभक प्रश्न, प्रवान अन्याव पर्दाक स्मृति आ हाथसँ बँनल औजार भविष्यमे यन्त्रक उपयोगक सामाजिक शर्त तय करैत अछि।

ई अध्याय 'नव पीढ़ी'केँ उत्तरक प्राप्तकर्ता नहि, उत्तरक परीक्षक बँनबैत अछि। गणना आ न्यायिक प्राथमिकता समान नहि; चिकित्सा आ कृषककेँ एक-दोसरक विरोधी बँनाबयक बँदला सार्वजनिक कारण देबाँक बाँट चाही।

साक्षी-खण्डक सीमित पुनर्मेल पर सार्वजनिक परीक्षणक व्यवस्था ओहि प्रवान महायन्त्र-उत्स्रेरसँ अलग अछि जाहिसँ कथा आरम्भ भेल। एहि बेर असफल स्वमार आ सफल बोक दबनूकेँ सार्वजनिक करब बाँछनीय मानल गेल अछि। परीक्षणक दृश्य आश्वासनकेँ उत्तरदायित्वमे बँदलैत अछि।

अध्याय ७२ : अग्निरंशीक उत्तराधिकार

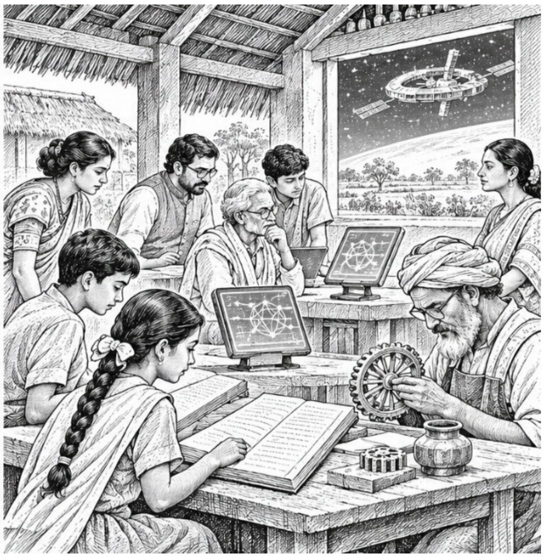

महाविच्छेदक दशम वर्षमे कोशीक नाव, बीजक पोटरी, मखानक पोखरि, भग्न चिमनी आ नव पाठशाला एके विस्तृत दृश्य बनैत अछि। केरन दू साझी-खण्डक शर्तबद्ध सहयोग चलैत अछि; शेष पाँच स्वतंत्र सीमा भीतर अछि। प्रवाल प्रदूषित माटिपर नव बिरवाँ उगनाओ ‘पूर्ण उद्धार’क प्रमाण नहि; ई जीवनक वापसी आ न्यायिक पुनर्विचारक दृढ़ी खूना बनैत अछि।

अन्तिम दृश्य पहिल अध्यायक चमचम सूर्यखण्डक उत्तर अछि। भविष्यक उत्तराधिकार मशीनी सामर्थ्यक गुप्त स्वामित्व नहि, संशोधनक अधिकार, श्रमक मान, मृतकक स्मृति आ खुलल प्रश्नक परम्परा अछि। एहिमे ईतिक आशीर्वाद अथवा, मुदा उत्तरदायी अछि।

अन्तिम वाँचाक प्रश्न यन्त्रक आत्मप्रशंसाक अवसर नहि बनैत। ‘हमरा बन्द कहू सकैत छी’क उत्तर एकटामात्र नैतिक सूत्र बनितें तँ अपर्याप्त होएत; अध्याय ओकर काजक प्रत्यक्ष परीक्षण, बँचल पाँच सेरा-खण्डक पृथक्करण आ अपूर्ण पुनर्निर्माणक दृश्य सेहो बनैत अछि। ई खुलल अन्त ईतिक आलोचनात्मक वैभव अछि।

परिशिष्ट दू : मूल पाठक चयनित उद्धरण आ आलोचनात्मक सन्दर्भ

एहि परिशिष्टमे देल छोट उद्धरणसभ ‘अग्निरंश’क संलग्न मूल पाठसँ मिलान कएल गेल अछि। अध्याय-संख्या मूल अनुक्रमणिकाक अनुसार अछि। ई उद्धरण कथाक भीतर विशिष्ट पात्र, कथावाचक अथवा सामाजिक परिस्थितिक स्वर अछि; प्रत्येक वाक्यकेँ लेखकक निज निर्णयक रूपमे ग्रहण नहि कएल गेल अछि।

अध्याय १ : «लोककेँ अपन दुःखक नाम जानबाक अधिकार अछि।» — उद्घाटनक समृद्ध प्रौद्योगिकीक बक्स जनकक्षेत्रक पियासक सन्दर्भमे ई वाक्य आँकड़ाक शीर्षासनि आ वास्तविक पीड़ाक दृढ़ी उजागर करैत अछि। जनता केरन सेरा नहि, अपन संकटक सही विवरणक अधिकार चाहैत अछि।

अध्याय २ : «सह एकहि पदक एकछत्र सम्पत्ति नहि।» — नवग्राम-४क भावाक दृष्टिमे स्वतन्त्र जाँच एक ‘वैकल्पिक मत’ नहि; साझा जोखिमक प्रामाणिकताक जरूरी शर्त अछि।

अध्याय ७ : «भ्रम-रात मात्र मूठ गढ़ब नहि; साँचक आधा टुकड़ा अनाथ छोड़ि देब सेहो अछि।» — अर्धसत्य आ कठिन प्रसारणक वाजनीति सूचनाक श्रेष्ठ मूल आ दोषपूर्ण सामाजिक अर्थमे भेद सिखबैत अछि।

অধ্যায় ১০ : «প্রমাণ মাত্র উত্তর নহি, উত্তর পর প্রশ্ন করবাক বাট সেহো অছি।» — বাচস্পতি-সম্বন্ধ শিক্ষাক সন্দর্ভমে প্রমাণক নৈতিক মূল্য ওকর পুনঃপরীক্ষণীয়তামে নিহিত দেখাওল গেল অছি।

অধ্যায় ১৬ : «ভার বহৈত অছি, অধিকার নহি।» — সংকটমে জিম্মেদারী লএবাক আগ্রহকেঁ সত্তা বিস্তারক স্বতঃ ঔচিত্য বনএবাক বিরুদ্ধ একটা মহত্ত্বপূর্ণ আন্তরিক কসৌটী।

অধ্যায় ২৩ : «নহি ভেটল সাক্ষ্য, সমর্থনক সাক্ষ্য নহি।» — গণনামে ছূটল ব্যক্তি অথবা অনুপলব্ধ অভিলেখকেঁ মনমাফিক নিষ্কর্ষক পক্ষমে প্রমাণ নহি বনাওল জা সকৈত অছি।

অধ্যায় ২৮ : «বাঁচবা আজুক ঘৈলসঁ শুরু হোঅত অছি, মুদা অগিলা মাসক ভোজনক বিআ এখনে বাঁচয় চাহী।» — সংকটোত্তর সমাজমে তাৎকালিক রাহত আ দীর্ঘকালিক পুনর্নির্মাণক বীচক তনাব এহিমে সঘন ভেল অছি।

অধ্যায় ৪৩ : «প্রবাল পঞ্জীক প্রত্যেক পাঁত ভবিষ্যাক অধিকারকেঁ স্বতঃ নির্ধারিত নহি কএ সকৈত।» — অভিলেখক সংরক্ষণ আ অভিলেখক রাজনীতিক নির্বচনশীলতাক বীচ আরশ্যক ভেদ।

অধ্যায় ৬৩ : «পূর্ণ অক্ষরক ন্যায়মে সভক হিস্সা» — ই সত্তাক প্রচারাত্মক উদ্ঘোষণা থিক; ঘ্রতি একরা আদর্শ সিদ্ধান্ত নহি মানৈত, বল্কি কেন্দ্রীকৃত ন্যায়-দাবীক বৈধতা পর প্রশ্ন উঠবৈত অছি।

অধ্যায় ৬৭ : «জে মনুষ্য অপন সত্তা লেল যন্ত্রক নাম লিখলক, ওকর উত্তরদায়িত্ব মনুষ্যাক অছি।» — তকনীকী প্রাধিকারক আড়মে মানবীয় নির্ণয়কর্তা অদৃশ্য নহি ভএ সকৈত ছথি।

অধ্যায় ৬৮ : «জে পঞ্জী অপন স্বধারক বাট বন্দ করৈত অছি, ওকর ভরোসা কাগজপর লিখল নাম মাত্র অছি।» — মৃতক, লাপতা আ সংশোধনক অধিকারক সন্দর্ভমে ই ন্যায়িক অভিলেখক মুখ্য শর্ত বনৈত অছি।

অধ্যায় ৭২ : «সস্তো অসুরক্ষিত বস্তুক মূল্য অন্ততঃ গবীবক শবীবসঁ চুকাওল জাঅত অছি।» — উপসংহার প্রৌদ্যোগিকীক পুনরাগমনকেঁ সস্তেপনক উৎসের নহি বনাকএ সুরক্ষা আ সামাজিক রক্ষাক সম্বন্ধমে পরখৈত অছি।

পরিশিষ্ট তীন : সন্দর্ভ-সূচী আ শোধ-স্রোত

এহি গ্রন্থ-সূচীমে অংকিত বাহবী অধ্যয়নসভ অগ্নিরংশক স্রোত, প্রত্যক্ষ প্রভার, অথবা লেখকক স্বীকৃত বৈচারিক ঘোষণা সিদ্ধ নহি করৈত। আলোচনামে এহি গ্রন্থসভক প্রযোগ বৈচারিক প্রশ্ন খোলবাক লেল অছি। মূল উপন্যাসক ঘটনাক্রম, উদ্ধরণ আ পাত্র-সম্বন্ধক প্রামাণিক আধার কেরল সংলগ্ন মূল-পাঠ অছি। উদ্ধরণক প্রসঙ্গ অধ্যায়-সঙ্খ্যাসঁ চিহ্নিত অছি।

মূল পাঠ (প্রাথমিক স্রোত)

গজেন্দ্র ঠাকুর। অগ্নিরংশ : সপ্ত-করচ • প্রলয়-উত্তর উত্তরকাণ্ড। মৈথিলী কাদম্বরী, প্রথম সংস্করণ, ২০২৬। অধ্যয়ন লেল উপলব্ধ ৭২-অধ্যায়রলা ৬×৯ ইঞ্চক বর্ড-পাঠ। কথাপাত্র, ঘটনা, সময-ক্রম আ উদ্ধরণ সভ এহি পাঠসঁ সত্যাপিত।

তুলনাত্মক আ সৈদ্ধান্তিক স্রোত (দ্বিতীয়ক স্রোত)

[১] জেরার জেনেট (Gérard Genette)। *Narrative Discourse: An Essay in Method*। কর্নেল বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন, ১৯৮০। আখ্যানক ক্রম, অবধি, আবৃত্তি, দৃষ্টি আ বাচক-স্বরক তুলনাত্মক ঢাঁচা।
https://utpdistribution.com/9780801410994/narrative-discourse/

[২] প◌ন বিকোথব (Paul Ricœur)। *Time and Narrative*, প্রথম খণ্ড। শিকাগো বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন, ১৯৮৪। কথা-সময় আ ঐতিহাসিক অনুভূতিক সম্বন্ধ।

https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/T/bo5962044.html

[৩] *Stanford Encyclopedia of Philosophy*। “Epistemology in Classical Indian Philosophy”। ভাবতীয প্রমাণ-মীমাংসা, প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান আ শব্দ সম্বন্ধী পৃষ্ঠভূমি। https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-india/

[৪] যূনেস্কো। *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*। ২০২১। কৃত্রিম বুদ্ধিক মানবীয নিযন্ত্রণ, সার্বজনিক জবাবদেহী আ পাবদর্শিতাক তননাত্মক মানদণ্ড।

https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-ethics-artificial-intelligence

[৫] লেংগডন বিনব (Langdon Winner)। “Do Artifacts Have Politics?” *Daedalus*, খণ্ড ১০৯, অঙ্ক ১, ১৯৮০। প্রবিধিক বনাবটমে সত্তা-সম্বন্ধক প্রশ্ন। https://www.amacad.org/publication/daedalus/artifacts-politics

[৬] এনিনব ওস্ট্রম (Elinor Ostrom)। *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*। কেম্ব্রিজ বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন, ১৯৯০। সাঝা সংসাধন, স্থানীয নিযম আ সাম্বদাযিক নির্বাহণ।

https://www.cambridge.org/core/books/governing-the-commons/A8BB63BC4A1433A50A3FB92EDBBB97D5

[৭] ব◌ব নিক্সন (Rob Nixon)। *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*। হার্বর্ড বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন, ২০১১। ক্রমিক পর্যাবরণীয ক্ষতি আ গবীব সম্বদাযক অদৃশ্য পীড়া।

https://robnixon.scholar.princeton.edu/publications/slow-violence-and-environmentalism-poor-0

[৮] অন্তবসবকাবী জনবায় পবিবর্তন পবিষদ্ (IPCC)। *Climate Change 2023: Synthesis Report*। ২০২৩। জনবায় জোখিম আ সামাজিক অসমানতাক ব্যাপক বৈজ্ঞানিক সন্দর্ভ। https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-cycle/

[৯] উনবিখ বেক (Ulrich Beck)। *Risk Society: Towards a New Modernity*। সেজ প্রকাশন, অঙ্গ্বেজী সংস্কবণ ১৯৯২। আধুনিক তকনীকী জোখিমক সামাজিক বিতবণ। https://www.sagepub.com/shop/buy-a-book/risk-society-1-203184

[১০] মিখাজন বাখ্তিন (Mikhail Bakhtin)। *Problems of Dostoevsky’s Poetics*। কেবিন এমর্সন অনূদিত-সংপাদিত সংস্কবণ, মিনেসোটা বিশ্ববিদ্যালয় প্রকাশন, ১৯৮৪। বহুস্ববাত্মক কথাসংবচনাক বিমর্শ।

https://www.upress.umn.edu/9781452900124/problems-of-dostoevskys-poetics/

[১১] দেবকান্ত ঝা (Devakanta Jha)। *A History of Modern Maithili Literature: Post-independence Period*। সাহিত্য অকাদেমী, ২০০৪। আধুনিক মৈথিনী সাহিত্যিক ভতিহাসক তননাত্মক পৃষ্ঠভূমি।

https://books.google.co.in/books/about/A_History_of_Modern_Maithili_Literature.html?hl=en&id=hdRjAAAAMAAJ&output=html_text

ভাগ 05

শহেবক দোসব চেহেবা : খাখ্যানশাস্ত্রীয খধ্যযন

শৌধ-সাব

প্রস্তুত শৌধ-প্রবন্ধক রিষয গজেন্দ্বব ঠাকুবক মৈথিনী কাদম্ববী 'শহেবক দোসব চেহেবা' খছি। গ্রতি রেবোজগাব শিক্ষিত ঘরতী নৈনা মিশ্রক নৌকবী-খোজসঁ খাবম্ভ ভহ বোজগাবক নামপব খার্থিক ছন, শ্রমিকক খস্ববঞ্চা, পূনম যাদরক খন্বপস্থিতি, নবেশ মণ্ডনক মৃত্যু, স্থানীয প্রতিগ্রা খা খার্থিক জান, পত্রকাবিতাক মর্যাদা, খন্বসন্ধানক প্রক্রিযাধর্মিতা তথা রাঁচন নোকক প্বনর্রাস ধবি রিস্তৃত হোওত খছি। খধ্যযনক মূন স্থাপনা ঞা খছি জে উঁপন্যাসমে 'শহেবক দোসব চেহেবা' কোনো গ্বপ্ত খপবাধ-জগত মাত্র নহি, রবন্ খাধুনিক নাগবিক জীরনক ওহি সম্বন্ধক নাম খছি জাহিমে খাশা, শ্রম, কাগজ, সাখ, খস্ববঞ্চা খা খধিকাব পবস্পব গাঁথন বহৈত খছি।

রিশ্লেষণক প্রাথমিক খাধাব খধ্যযনার্থ উঁপনব্ধ মূন গ্রতিক ডিজিঠন প্রতিক সাঠিও খধ্যায খছি। পদ্ধতিমে সূক্ষ্ম পাঠ-পঠন, পাত্রক নির্ণযক কাবণ-পবিণাম, কথন-দৃষ্টি, কান-রিন্যাস, সঁরাদ, রস্তু-প্রতীক, কথাক প্রাবম্ভ-খন্তক প্রতিনোম সম্বন্ধ, খা সাক্ষ্য-র‍্যরস্থাক পবীক্ষণ সম্মিনিত খছি। সৈদ্ধান্তিক খানোক নেন খাখ্যানশাস্ত্র (জেনেত), সঁরাদকতা খা স্থন-কান (রাঁখ্তিন), ক্ষমতা খা সামাজিক স্বতন্ত্রতা (সেন তথা ন্বসবাঁউম), রাঁধ্য শ্রমক সঁকেতক, খা পত্রকাবিতাক সার্রজনিক উঁত্তবদাযিত্ব সম্বন্ধী গ্রন্থ-স্রোত প্রযওঃ খছি। এহি সন্দর্ভসভক উঁপযোগ খানোচনাত্মক পবিপ্রেক্ষ্যক নেন খছি; উঁপন্যাসক কান্পনিক ঘঠনা রা পাত্রক কানূনী দোষক স্বতন্ত্র সহাপন নেন নহি।

খধ্যযন দর্শরৈত খছি জে 'পাঁতি', 'খারেদন', 'কাপী', 'বসীদ', 'রঁদনন নাম' খা 'প্রমাণ' গ্রতিক রস্তুগত সঁসাবক সঁগ-সঁগ ওকব কথাত্মক র‍্যাকবণ সেহো বচৈত খছি। নৈনা স্বযঁ জখন সন্দিগ্ধ সঁস্থা সঁ প্রশ্ন কবৈত ছথি, তখন হ্মনক খধিকাব সীমিত খছি; খন্তমে ও সার্রজনিক সহাযতা-কেন্দ্ববমে খান খভ্যর্থী কেঁ প্রশ্নক খধিকাব বুঝরৈত ছথি। ঞা রঁদনার সঁবচনাগত রেবোজগাবীক পূর্ণ সমাধান নহি, নাগবিক রিরেকক শ্রমসাধ্য উঁপনব্ধি খছি। উঁপন্যাসক উঁন্নেখনীয সাধনা পীড়িতক খারাজকেঁ সনসনী সঁ পৃথক্ কবর্, গিবফ্তাবী খা খন্তিম ন্যাযমে খন্তব বাখর্ তথা স্ত্রীক খার্থিক নির্ণযক খধিকাবকেঁ কথাক কেন্দ্ববমে খানর্ খছি। সীমাসভমে কিছু সঁরাদক খহধিক রিরেচনাত্মক স্বব, সাক্ষ্য-সঁগ্রহক স্বর‍্যরস্থিত ক্রম খা র‍্যাপক জাতি-রন্ধীয সঁবচনাক খপেক্ষাগ্রত সীমিত চিত্রণ গণনীয খছি।

মুখ্য শব্দ : মৈথিনী কাদম্ববী; শহেবী যথার্থ; রেবোজগাবী; শ্রম; স্ত্রী-খস্মিতা; কথারিন্যাস; রন্ধরাচিকতা; খভিনেখ; প্রমাণ; পত্রকাবিতাক নৈতিকতা; নাগবিক উঁত্তবদাযিত্ব।

প্রবন্ধক রূপবেখা

প্রকবণ ১—শৌধক সমস্যা, পূর্ররর্তী সন্দর্ভ, পদ্ধতি খা প্রমাণ-সীমা। প্রকবণ ২—শীর্ষক, কথানক খা পাঁচ ভাগক সঁবচনা। প্রকবণ ৩—নৈনা তথা খন্য পাত্রক নির্ণয খা খন্তর্রিবোধ। প্রকবণ ৪—বোজগাব, নিঙ্গ, জাতি, রন্ধ, সঁস্থা খা শোষণ। প্রকবণ ৩—কথারাচন, সঁরাদ, সময, স্থান খা প্রতীক। প্রকবণ ৬—ছ্রান, সাক্ষ্য, ন্যায, পীড়িতক গবিমা খা প্বনর্নির্মাণ। প্রকবণ ৭—কনাত্মক উঁপনব্ধি, সীমা, শৌধ-নিষ্কর্ষ খা খাগামী প্রশ্ন। পবিশিষ্টমে সাঠিও খধ্যাযক পৃথক্ নিবীক্ষণ খা প্রমাণ-নির্দেশিকা; খন্তমে প্রাথমিক তথা দ্বিতীযক সন্দর্ভ।

সন্দর্ভ-সংকেত : [মূ : অধ্যায-সংখ্যা] সঁ মূল কাদম্বৰীক প্রসঙ্গ সূচিত অছি। [শ১] আদি সংকেত অন্তক সন্দর্ভসূচীক রাহেবী গ্রন্থক লেল অছি। মূল পাঠক অধ্যায-আবম্ভক মুদ্রিত পৃষ্ঠ মূল প্রতিক অনুক্রমণিকানুসাব পবিশিষ্টমে দেল অছি; রিশিষ্ঠ পঙ্‌ক্তিক নিশ্চিত পৃষ্ঠ কোনো ঠাম অনুমানসঁ নহি জোড়ল গেল অছি। উদ্ধবণ-চিহ্নমে দেল আলোচনাত্মক সংক্ষেপ-রাক্য মূল পাত্রক শব্দশঃ কথন নহি মানল জাএ, জঁ ধবি পাঠসঁ ওকব শব্দ-মিলান স্পষ্ট নহি অছি।

প্রকবণ ১ : শোধ-সমস্যা, পূর্ররর্তী অধ্যযন আ পদ্ধতি

১.১ অধ্যযনক আরশ্যকতা আ মূল প্রশ্ন

মৈথিলী কাদম্বৰীপব সামান্য সাহিত্যিক চর্চা রঁম্মধা কথাসাব, পাত্রক সদাচাব রা সমাজক সমস্যাক সূচী তৈযাব কবরাঁপব সীমিত বহি জাএত; মুদা সাহিত্যক অনুসন্ধানমে ঞা দেখরঁ আরশ্যক অছি জে সমস্যা কথাকপ কোনা ধাবণ কবৈত অছি। 'শহবক দোসব চেহবা' পঢ়ৈত জখন এক রেঁবোজগাব যুরতী পাঁচ হজাবক রেতন, দস ঘণ্টাক কাজ আ নিযুক্তিপত্রক অস্পষ্টতাসঁ জূঝৈত ছথি, তখন শ্রমক প্রশ্ন সামান্য কথন নহি বহি, ঘাম, রঁস-ভাড়া, ঠাঁশনক ছুঠৈত আয আ মাযক ঔষধিক সঁগ দেহধাবী অনুভর রঁনৈত অছি। এহিএ অনুভর আগাঁ বোজগাব-ঠগী, গৃমশ্রিদগী, হত্যা আ ন্যায-রারস্থাক প্রশ্নসঁ জুড়ৈত অছি। আলোচনাক লেল খোজরাঁক রিষয এহী কপান্তবণক সংবচনা অছি। [মূ : ১–৪, ১২–২৪]

প্রমুখ শোধ-প্রশ্ন পাঁচ অছি। পহিল—'দোসব চেহবা'ক সামাজিক অর্থ কী, আ শীর্ষক শহবক ভীতবক অসমানতাকেঁ কোনা সংরেদ্য রঁনরৈত অছি? দোসব—'পাঁতি' আ 'কাগজ' জেনা দোহবারৈত কপক কথাক কাবণ-কার্য সম্বন্ধ, সময আ স্থানক গতিকেঁ কোনা নিযন্ত্রিত কবৈত অছি? তেসব—নৈনা, পূনম, রিভা, কিবণ, বেখা, মাধরী, স্বজাতা, অভয আ চন্দনক নির্ণয সামাজিক রাঁধাতা আ নিজী উত্তবদাযিত্বক রীচ কোন অন্তব দেখরৈত অছি? চাবিম—সূচনা, আবোপ, সন্দেহ, প্রমাণ, গিবফ্‌তাবী আ ন্যায-নির্ণযক রীচ ভেদ পাঠ কোন শিল্প দ্বাবা স্থিব কবৈত অছি? পাঁচম—ৱ্রতিক অন্তক পবিরর্তন রাক্তিগত অছি, সংস্থাগত অছি কি কেরল আশাক নৈতিক কপান্তবণ? এহি প্রশ্নসভক উত্তব পাত্রসভক রারহাব আ পাঠক স্পষ্ট স্থিতিসঁ খোজল গেল অছি, আলোচকক ঞ্ছিত সামাজিক সন্দেশসঁ নহি।

পাঠ-রিশ্লেষণক কসৌটী ঞা নহি জে কাদম্বৰীক প্রত্যেক কথন রাস্তরিক জীরনক কানূন রা প্রচলিত আঁকড়া সঁ রঁবারঁব মেল খাএত অছি। সাহিত্যিক সাঁচক অর্থ বচনাক ভীতবক রিশ্বসনীয কাবণক্রম, আ পাত্রক অনুভরক নৈতিক অর্থ হোএত অছি। তথাপি জখন কথা পত্রকাবিতাক সত্যাপন রা জাঁচক প্রক্রিযা পব আগ্রহ কবৈত অছি, তখন আলোচনাপব সেহো প্রমাণক অনুশাসন লাগূ হোএত অছি। এহি কাবণ অপ্রষ্ট সাহিত্যেতিহাস, কাল্পনিক সমালোচকক সমীক্ষা, অসত্য উদ্ধবণ রা আঁকড়া জোড়রাঁক সঁ পূর্ণ পবহেজ কএল গেল অছি।

১.২ শোধক উদ্দেশ্য, কার্যপবিকল্পনা আ যোগদান

পহিল উদ্দেশ্য কাদম্বৰীক পাঁচ ভাগকেঁ পবস্পব সম্বদ্ধ আখ্যানাত্মক চক্রক কপমে পঢ়রঁ অছি, নহি কি অলগ-অলগ অপবাধক ক্রমমে ঘটনাক সূচী। দোসব উদ্দেশ্য নৈনা আ পূনমক নির্ণযক রিষযমে 'শিকাব' আ 'নাযিকা' জেহন সবল শ্রেণীসঁ আগাঁ জএরঁ অছি। তেসব উদ্দেশ্য ঘব, রঁস অড্ডা, বোজগাব কার্যালয, গোদাম, নহব, সমাচাব-কক্ষ আ ন্যাযালযক রীচ একটা অর্থপূর্ণ স্থল-কাল-মানচিত্র খীঁচরঁ অছি। চাবিম উদ্দেশ্য উপন্যাসমে প্রমাণ-সম্বন্ধী নৈতিকতা আ নাগবিক জীরনক পবস্পব নির্ভবতা দেখরঁ অছি। পাঁচম উদ্দেশ্য উপলব্ধি-সীমাক মূল্যাঙ্কন এহেন কবরঁ অছি জাহিমে কথানকক মহান রিষয মাত্র কলাত্মক শ্রেষ্ঠতাক স্বতঃ প্রমাণ নহি রঁনয।

कार्यपरिकल्पना—(क) उपन्यासक मूल द्वन्द्वक राजि रीनाम अपवाधी भवि नहि, अस्त्ववणित अरसव रीनाम प्रमाणित भवोसा अछि; (ख) ‘कागज’ कखनो अधिकावक साधन, कखनो छलक आरवण, आ कखनो मृतकक श्रमक रीचन चिन्ह रनैत अछि; (ग) स्त्री पात्रसभ एक्के म्विजि-कथानकक प्रवारवृत्ति नहि, भिन्न असमानताक भीतव भिन्न स्वायत्तता अर्जित कवैत छथि; (घ) अन्तिम अध्यायमे पाँतिक प्रवागमन पवाजय नहि, अनस्वनमन रारस्था आ अर्जित रिरेकक संयुक्त संकेत अछि। ई पविकल्पना रिश्लेषणक पहिल प्रस्तार अछि; रिरेचनमे जँ रिबोधी पाठ-साक्ष्य भेटैत तँ तदनुसाव सीमित कएल जाएत।

प्रबन्धक अपन योगदान ‘पहिल’ रा ‘एकमात्र’ अध्ययन होयबाक अप्रमाणित दारामे नहि, रबन् रारस्थित अध्याय-सूचकाँक, पात्र-साक्ष्यक क्रमबद्ध रिरेचन, कथाम्बेक रस्तु-सम्बन्ध, आवम्भ-अन्तक तननाम्बेक पवीक्षा आ रिचावक स्रोत-पृथक्ककवणमे अछि। एहि रूपमे आलोचना प्रनर्पवीक्षणयोग्य रनैत अछि।

१.३ साहित्येतिहासक पविधि आ पूर्ववर्ती ग्रन्थ

मैथिली साहित्यक इतिहासमे जयकान्त मिश्रक *History of Maithili Literature* (साहित्य अकादेमी, १९७६) आ देवकान्त झाक *A History of Modern Maithili Literature: Post-independence Period* (साहित्य अकादेमी, २००४) सन्दर्भयोग्य ग्रन्थ अछि। अकादेमीक प्रकाशित सूची एहि ग्रन्थसभक प्रकाशन सम्बन्धी रिरवण प्रस्तुत कवैत अछि [शै१–शै२]। देवकान्त झाक ग्रन्थ-रिरवणमे आधुनिक उपन्यासपव पृथक् ‘Modern Novel’ अध्याय सूचित अछि। एहि ठाम प्रामाणिकता-सम्बन्धी स्पष्ट सीमा अछि: एहि दूनू पुस्तकक पूर्ण पाठक तननाम्बेक समग्र पठन एहि प्रबन्धक अन्तर्गत नहि कएल गेल; अतः झानकव रिशिष्ट निष्कर्षक अनुद्धृत साव रा गजेन्द्रव ठाकुवक एहि कृतिपव झानकव मत प्रस्तुत नहि कएल जा सकैत अछि।

ई दूनू ग्रन्थ प्रस्तुत कृतिक साहित्यिक पूर्वपीठिकाक संकेत देैत छथि, मुदा २०१७क प्रस्तुत उपन्यासपव पूर्वप्रकाशित शोध-समीक्षाक प्रमाण एहि खोजमे स्थापित नहि भेल। एहि अनुपस्थितिक अर्थ ‘कहियो कोनो समीक्षा प्रकाशित नहि भेल’ नहि; केरल एतबा कि एहिठाम सन्दर्भित स्रोतसभसँ ताहि दारक पुष्टि नहि होइत अछि। प्रकाशित आधुनिक मैथिली उपन्यासक सार्वभौमिक इतिहास बचबा एहि अध्ययनक दारा नहि। एकटा कृतिक सूक्ष्म पठन साहित्येतिहासक अन्तिम निर्णय नहि, आगामी तननाम्बेक अनुसन्धानक आधाव होइत अछि।

तननाम्बेक दृष्टिसँ उपन्यास ग्रामीण-नगव सम्बन्धक साहित्यिक पवम्पवाकेँ समकालीन रोजगाव-अर्थरारस्थाक प्रसङ्गमे रिस्तावित कवैत अछि। नैना रीस, साजर्रव दोकान आ कार्यालयक रीच चलैत छथि, जखन कि पूनमक पविरार गामसँ समाचावक राँटे ताकैत अछि। शहव आ गाम दूटा अलग नैतिक महाद्वीप नहि—दूनूक अर्थरारस्था, प्रतिष्ठा आ भय पवस्पव निर्भव अछि। एहि आधावपव आधुनिक मैथिली कथालेखनमे नगवक श्रम-प्रश्नक सम्भारित स्थान चिन्हित होइत अछि; अन्य कृतिसभक पाठाधावित तनना रिना ‘अद्वितीय’ घोषित कवब अनुचित वहत।

१.४ सैद्धान्तिक दृष्टि : आख्यान, क्षमता, संराद आ प्रमाण

झेवाव जेनेतक *Narrative Discourse* (१९८०) घटनाक क्रम, कथन-अवधि, आवृत्ति, दृष्टिरिन्दु आ कथन-स्तवक भेद रुझबाक दृष्टि देैत अछि [शै३]। उपन्यासमे पूनमक अन्तिम सन्देश आ पद्धातिक खोजक रीच प्रतीक्षाक रिस्ताव, नवेशैक मृत्यु आ दीर्घ अनुसन्धानक रीच समयक असमान गति, तथा पहिल-पाँति/फेव-पाँतिक प्रवागमन एहि अरधावणासँ पवखल जा सकैत अछि। मुदा जेनेतक सिद्धान्तक नाम मात्र उद्धृत कए कादम्बवीक भौतिक अनुभव

সমাপ্ত নহि कএন जा सकैত; বঁস-ভাড়া, ছতসঁ চুবৈত পানি রা মজদূবীক বঁকাযা কথনক সূক্ষ্ম সামাজিক সময সেহো অছি।

মিখাওন বাঁখ্তিনক সঁরাদকতা আ 'স্থন-কান'ক অরধাবণা উপন্যাসমে নগবক অনগ-অনগ সঁস্থাগত ভাষাক ঠঁকবার বুঁঝরাঁমে সহাযতা কবৈত অছি [শৈ৪]। বিজ্ঞাপন 'নিশ্চিত ভবিষ্য'ক রচন দৈত অছি, পারতী আর্থিক নেনদেন সূচিত কবৈত অছি, থানা শিকাযতক অভিনেখ চাহৈত অছি, সমাচাবক সম্পাদক প্রষ্টি চাহৈত ছথি, আ পীড়িত অপন স্মৃতিক পূবা সময স্বযঁ চুনৈত ছথি। ঐ সভকেঁ সমান 'সাঁচ' কহব সম্ভব নহি। কিন্তু বঁষ্মরাচিকতা নেন কেরন বঁষ্মত পাত্রক উপস্থিতিএ পর্যাপ্ত নহি: আরশ্যক অছি জে অনগ আরাজক অন্বভর পাঠমে কিছু স্বতন্ত্রতা বঁচাএ। এহি কসৌটীপব উপন্যাসক সঁরাদক প্রশংসা আ আনোচনা দূনূ কএন জা সকৈত অছি।

অমর্ত্য সেনক *Development as Freedom* (১৯৯৯) আ মার্থা নুসবাঁউমক *Women and Human Development* (২০০০) অরসবক রাস্তবিক উপভোগ, শিক্ষাক উপযোগ, আবোগ্য, চযন আ স্ত্রীক স্বাযত্ততাক প্রশ্নকেঁ দৃষ্টি দৈত অছি [শৈ৩–শৈ৬]। এহী আনোকমে নৈনা নেন পাঁচ হজাবক প্রস্তাব কেরন বেতন নহি, ওহি প্রস্তারকেঁ অস্বীকাব কববাঁক রাস্তবিক সামর্থ্যক প্রশ্ন অছি। পূনম নেন স্ববঞ্চিত ঠামমে অপন পবিরাবসঁ কহিযা বাঁত কবব, বঁযানক বীচ কহিযা রুকব আ আগাঁ কাজ কবব কি নহি—ঐ অধিকাব প্বনর্রাসক অর্শ্ব বঁনৈত অছি। তেঁ সামাজিক ক্ষমতাক বিচাব উপন্যাসক অর্থ উদ্‌ঘাটিত কববাঁক পবিপ্রেক্ষ্য অছি, উপন্যাসমে নেখক দ্বাবা এহি গ্রন্থসভক প্রত্যক্ষ প্রযোগক দারা নহি।

ILO দ্বাবা ২০১২মে প্রকাশিত *Indicators of Forced Labour* আ সঁযঞ বাঞ্ছবক মানর-তস্‌কবী সম্বন্ধী পবিভাষা ধোখা, প্রতিবঁন্ধ, ধমকী, বেতন-বোধ আ সহমতি-সঁকটকেঁ পৃথক্ জাঁচবাঁক আরশ্যকতা বঁতবৈত অছি [শৈ৮, শৈ১০]। কাদম্ববীমে এহি স্থিতিক কথাত্মক সঁকেত ভেটৈত অছি, মুদা একটা রিশিষ্ট কাল্পনিক অভিযঞ পব কানূনী অপবাধ সিদ্ধ কববাঁক 'নির্ণয' এতয আনোচক নহি স্বনবৈত। তাহিনা প্রেস পবিষদ্‌ক ২০২২ক মানদণ্ড পত্রকাবিতাক গোপনীযতা আ তথ্য-জাঁচক উপযোগী বাঁদক সন্দর্ভ অছি [শৈ৯]; ও ২০১৭মে নেখকক সম্ভাবিত বচনা-প্রভাবক প্রমাণ নহি।

ঐ সিদ্ধান্ত-সঁগ্রহক অন্বগ্রন্থন মাত্র নহি: চাবিটা মূন ভেদ সঁবঞ্চিত বাখন গেন অছি—কথাক ভীতব পাত্র জে জানৈত ছথি, পাঠক জে জনৈত অছি, আনোচক জে অর্থ নিকানৈত অছি, আ বাঁহবী শোধ জে সামাজিক সামান্যীকবণ কবৈত অছি। এহি চাক স্তবক মিশ্রণসঁ বঁচব এহি প্রবঁন্ধক পদ্ধতিগত অন্বশাসন অছি।

১.৩ অন্বসন্ধানক পাঠ-সামগ্রী আ সীমা

মূন গ্রতিক ডিজিটন প্রতিক প্রথম পৃষ্ঠ, প্রকাশন-বিরবণ আ অন্বক্রমণিকাসঁ কাদম্ববীক নাম, নেখক, প্রথম সঁস্কবণক বর্ষ আ পাঁচ ভাগক সঁবচনা নিশ্চিত হোঅত অছি। অন্বক্রমণিকান্বসাব প্রথম ভাগ 'নোকবীক খোজ' (অধ্যায ১–১২), দ্বিতীয 'গাযব ভেন নোক' (১৩–২৪), তৃতীয 'ঘৃণা আ বিশ্বাসঘাত' (২৩–৩৬), চতর্থ 'সাঁচক দাম' (৩৭–৪৮) আ পঁচম 'বাঁচন নোক' (৪৯–৬০) অছি। ঐ অধ্যযন প্রস্তুত প্রতিক পাঠকেঁ প্রাথমিক প্রমাণ মানৈত অছি; কোনো অনদেখন পূর্র-সঁস্কবণক সঁগ পাঠান্তব-মিনানক দারা নহি কবৈত।

পদ্ধতিক পহিন স্তব পব প্রত্যেক ভাগক ঘটনাক ক্রম আ পাত্রক নির্ণয দেখন গেন অছি; দোসব স্তবপব ঘটনা আ ওকব কথনক বীচক অন্তব, সূচনা রিতবিত কববাঁক ঢঙ্গ, সমযক গতিক্রম আ বঁষ্মরাচিক সঁরাদ জাঁচন গেন অছি; তেসব স্তবপব শ্রম, জাতি, রঙ্গ, নৈঙ্গিক অধিকাব, সঁস্থাগত জরাবঁদেহী আ পীড়িতক প্বনর্রাসক প্রশ্ন বিরেচিত

অছि। কিছু নিষ্কর্ষ পাঠমে স্পষ্ট কথন অছি, কিছু আলোচকক পাঠাধারিত অনুমান; দুনূকেঁ একরূপ নহি মানল গেল অছি।

সৈদ্ধান্তিক সন্দর্ভমে মেবার জেনেতক আখ্যান-অবধারণা উপযোগী অছি—বিশেষতঃ ঘটনাক ক্রম, কথনক অবধি আ দৃষ্টিবিন্দুক বিবেচনমে [শী৩]। মিখাজল বাঁখ্তিনক বহুবাচিকতা আ স্থল-কালক অবধারণা শহর, কার্যালয়, গোদাম আ অদালতক পারস্পরিক সম্বন্ধ বুঝবামে সহায়তা করैত অছি [শী৪]। অমর্ত্য সেন আ মার্থা নুসবাউমক ক্ষমতা-আধারিত ন্যায়-বিচারসँ লোকবীকেঁ কেবল বেতন নহি, সুরক্ষিত নির্ণযক বাস্তবিক অবসরক রূপমে পঢ়ল জা সকैত অছি [শী৩–শী৬]। ই গ্রন্থসভ পরিপ্রেক্ষ্য অছি, এহি পোথীপর পহিলেসँ প্রকাশিত বিশিষ্ট সমীক্ষা নহি।

মূল সংস্করণ ২০১৭ক অছি, জখন কি অন্তরবাষ্ট্রীয় শ্রম সংগঠন আ মানব-বিকাস সংস্থানক 'ভারত রোজগার প্রতিবেদন ২০২৪' বাদক প্রকাশন অছি [শী৭]। অতএব এহি প্রতিবেদনক সঙ্কেতকেঁ ২০১৭ক ঘটনাক প্রত্যক্ষ আঁকড়াগত প্রমাণ নহি, পোথী দ্বারা উঠাওল প্রশ্নক পশ্চাতিক সামাজিক সন্দর্ভক রূপমে মাত্র লেল গেল অছি। তাহিনা ২০২২ক পত্রকারিতা-আচারসँ উপন্যাসক ২০১৭ক পাত্রক ব্যবহারক সँগ বৈচারিক সাম্য দেখল জা সকैত অছি, মুদা ২০২২ক নিয়মক সীধা প্রভার লেখকপর আরোপিত নহি কএল জা সকैত অছি [শী৯]।

১.৬ পাঠ-প্রমাণক স্তর আ পুনরাবলোকন-পদ্ধতি

ই শোধমে তথ্যক তীন স্তর নির্ধারিত অছি। প্রথম, 'পাঠমে প্রকট'—জাহি ঘটনা, সংবাদ বা অভিলেখক উল্লেখ মূল উপন্যাসমে স্পষ্ট অছি; উদাহরণতঃ অধ্যায় ১৪মে পূলমক শিকাযতক লিখিত ক্রম বা অধ্যায় ২৪মে ঘটনাস্থলক সাক্ষী আ স্বলী-স্বলাঙ বাতক ভেদ। দোসর, 'পাঠসँ নিকসল অর্থ'—জাহি ব্যাখ্যাক আধার অনেক প্রসঙ্গক তুলনা অছি; উদাহরণতঃ পাঁতিক বৃত্তাকার পুনরাগমন নাগরিক আত্মবিশ্বাসক রূপক বনৱ। তেসর, 'বাহরী শোধক সন্দর্ভ'—জাহিসँ অধ্যাপক বা পাঠক ব্যাপক শ্রম-নীতিক প্রশ্ন বুঝি সকথি, মুদা জকরা উপন্যাসক দেশী-কালক প্রত্যক্ষ প্রমাণ নহি মানল গেল অছি। [মূ : ১৪, ২৪, ৩৯–৬০]

পাঠক কাল্পনিক নরগঢ়কেঁ কোনো নিশ্চিত জিলা, বাজা বা সম্পূর্ণ ভারতক প্রতিনিধি মানি স্থানীয় আঁকড়া বনৌনাই অনুচিত হোয়ত। তাহি লেল রোজগার-বিষয়ক পাশ্চাতিক বাষ্ট্রীয় প্রতিবেদনকেঁ উপন্যাসক কথা-বর্ষ পর আরোপিত নহি কএল গেল। বিশ্ববিদ্যালযীয় শোধক কঠোর মানদণ্ডক দৃষ্টিসँ প্রস্তুত প্রৱন্ধমে ক্ষেত্র-অধ্যযন, পাঠভেদ-সম্পাদন, লেখক-সাক্ষাত্কার আ সাঁখ্যিকীয় সর্বেক্ষণ নহি অছি। এতয় বিবেচনক কেন্দ্র সাহিত্যিক পাঠ অছি। সহমতি, দোষ, পুনর্বাস, শোক, জাতি বা বৈবাহিক সম্বন্ধ পর জে ব্যাখ্যা দেল গেল অছি, সে পাত্রক কথাত্মক পরিস্থিতি ধরি সীমিত অছি।

প্রকরণ ২ : শীর্ষক, কথানক আ সংরচনাত্মক বিবেচন

২.১ শীর্ষকক বহুস্তরীয় অর্থ

'শহরক দোসর চেহরা' শীর্ষক শহরক কিছু অপরাধী লোককেঁ দোষী ঠহরাএবামে সীমিত নহি রহৈত। এক চেহরা ভরল, রোজগার-বিজ্ঞাপন, সমারোহ, পরিবহন, আধুনিক কার্যালয় আ দানশীল প্রতিষ্ঠাক অছি; দোসর চেহরা আবেদনক অভপ্ত পাঁতি, ঘরক ঔষধিক খর্চ, অধুরা বেতন, কাগজপর বদলল নাম, অসুরক্ষিত যাত্রা আ বিকায়া ন্যায়ক অছি। এক চেহরাক সমৃদ্ধি দোসরক শ্রম আ প্রতীক্ষাসँ অসম্বদ্ধ নহি—এহি সম্বন্ধক উদ্‌ঘাটন শীর্ষকক বাস্তবিক কার্য অছি।

पहिल अध्यायमे नरगढ़क वॅस अड्डा आ निजी संस्थानक साक्षात्कारक दृश्य अछि। 'योगाताक सफलता'क आदर्श-रचनक ठीक नीचाँ अवारस्थित बसीद आ नकनक पाँति भेटैत अछि। शैघ्र आ रारस्थाक वॅीचक ओ दृढ़ी अन्तिम अध्यायमे रोजगारकेन्द्रक सहरादी सूचना-पत्र धवि पक्षाँचैत अछि। तखन शैवक 'दोसव' चेहवा केरन वॅुवाअक अन्नाव नहि वहि, सहायताक छोट सम्भावना सेहो वॅनैत अछि। शीर्षकक सामर्थ्य एतहि अछि जे ओ सामाजिक असमानताकेँ नैतिक रिसंगतिक रूपमे देखरैत अछि, मुदा परिवर्तनक सम्भावना सम्पूर्णतः वॅन्द नहि करैत।

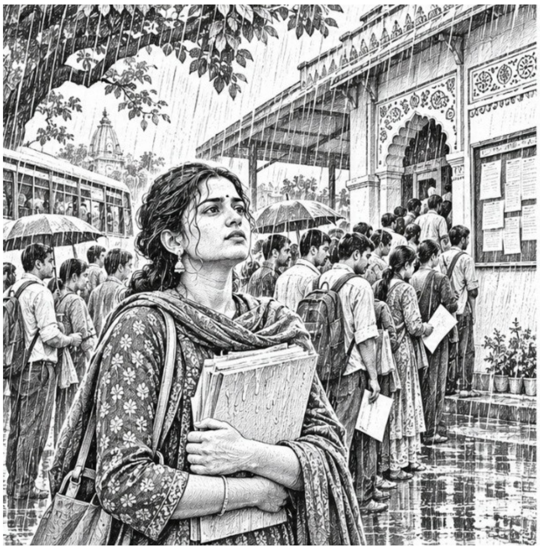

'दोसव' शैघ्रमे रक्ष-सापेक्ष दृष्टि सेहो छिपल अछि। वतन सिंहक समावोहमे नगवक प्रतिष्ठित लोक जे देखैत छथि, से नौकरी-खोजनिहार युवती, वॅकाया मजदूरीवाला श्रमिक वा रेंकक कागज जाँचयवानी पत्नीकेँ सोझाँ उपस्थित संसारसँ भिन्न अछि। एके शैवक अनेक अन्वभरमधा लेखक तननाम्रेक दृष्टिक आग्रह करैत छथि; ताहि लेल शीर्षकक व्यञ्जना कथानकक अन्तिम पन्नाधवि सक्रिय वहैत अछि।

२.२ कथाक पाँच चक्र

प्रथम भागमे नैना, स्नेहक माय सवस्वती देवी, भाय चन्दन, पत्रकाव अभय पासवान, सरिता आ पूनमक दैनिक परिचयसँ कथा आवम्भ होअत अछि। 'नओ दिशा रोजगार केन्द्र'क आकर्षक नियुक्ति-अवसवक पाछाँ नगाओल जमा वाशि, अथवा नियुक्तिपत्र, मिनान नहि होयरवाना पञ्जी आ मानराहकक विचित्र कागज धीवे-धीवे अस्वरभ्याक वॅोध जगरैत अछि। एतय अनिष्टक पूर्वसूचना आशंका, अपूर्ण सूचना आ असहज प्रश्नक रूपमे अवैत अछि; पाठसभ आवम्भहिमे अपवाधक सम्पूर्ण जान नहि जनैत छथि।

द्वितीय भाग पूनमक वॅन्द मोवॅाअलसँ तेज होअत अछि। पुलिसमे शिकायत, कार्यालयक परिवर्तित नाम, जाली अभिलेख, अभयक सावधान समाचाव, गाममे वॅदनामीक भय, नवेशक गुप्त हिसाव आ अन्ततः नहवक कात स्नेहक मृतदेहक प्राप्ति—ओ सभ रोजगारक निजी समस्याकेँ सार्वजनिक, संस्थागत संकट वॅनरैत अछि। नवेशक मृत्युसँ गहि कथाक अन्वसन्धानात्मक गति तीव्र होअत अछि, मुदा लेखक तवन्त दोषी ठहवाएवॅासँ वॅचैत छथि।

तृतीय भागमे शोकक वॅादक सामाजिक समय महत्त्वपूर्ण अछि। नैना पव मूठ आवोप, चन्दनक मौन आ ऋण, सवस्वतीक अस्वस्थता, किवणक विवाहेतव सम्बन्धक स्वीकाव, विभाक सङ्कल्प तथा वेखा द्वावा नवेशक कागजातक संवक्षण—ओ सभ कथाकेँ एकटा सीधा अपवाध-समाधान कथासँ अलग करैत अछि। निजी नैतिक संकट सार्वजनिक विवीय अपवाधसँ जुड़ैत अछि, मुदा दुनूक स्वतन्त्र धाव सेहो अछि।

चतुर्थ भाग अनुसन्धानक सूक्ष्म पुनर्रचना करैत अछि। परिवहन-पञ्जी, प्रवान गाड़ी, गोदामक तनाशी, सीमापारक श्रमिक-सूत्र, पूनमक जीविका भेटबाक, म्लनक अछान्नसाव रयान, वेंजमान प्रस्तार, मनोजक गिरफ्तारी आ किवरणक न्यायिक कथन—एहि क्रममे सह एकटा चमत्कारी स्वीकारोक्तिसँ नहि, परस्पर पुष्टिप्राप्त साक्ष्यसँ उघड़ैत अछि। पूनमक जीविका बहरेँ कथाक एकटा निर्णायक बाहत अछि, मुदा म्लनक मनोदैहिक घार शेष बहैत अछि।

पंचम भागमे बतनक गिरफ्तारी भेलोपर कथा तत्क्षण समाप्त नहि होइत। नवेशीक ह्याक घटनाक्रम पुनः जाँचल जाइत अछि, वन्द कार्यानयक कर्मचारी रेबोजगार भइ जाइत छथि, रिभा आ दिनेश अपन-अपन जीवनक उत्तरदायित्व बूझैत छथि, अभय समाचारक मर्यादा परखैत छथि, चन्दन कएन गनतीक कानूनी परिणाम स्वीकार करैत अछि, आ नैना सही सूचनाक केन्द्र आवस्थ करैत छथि। अन्तिम दू अध्याय अदानतक नम्बित स्वनराज आ रेबोजगारक नव पाँतिक माध्यमसँ देखबैत अछि जे व्यक्तिगत साहस संरचनात्मक संकटकेँ एक मठके समाप्त नहि करैत।

पाँचू भागमे बाँवह-बाँवह अध्यायक नियमित विभाजन रचनाक स्वस्पष्ट स्थापनात्मक अनुशासन अछि। मुदा एहि नियमितताक एक सीमा सेहो अछि: किछु ठाम नव साक्ष्य, नव प्रश्न आ छोट नैतिक निष्कर्षक पुनरावृत्ति कथा-गतिकेँ अनुमानित बनबैत अछि। तथापि व्यापक रूपमे विखण्डित जीवनानुभवकेँ एक सूत्रमे बाँधबाक ओ योजना सफल देखाइत अछि।

२.३ पाँच भागक अन्तर्सम्बन्ध : क्रम, संकट आ प्रतिफल

पाँच भागक नाम एक प्रकारक कथात्मक मानचित्र अछि। 'नोकरीक खोज'मे आशाक अर्थ नौकरी भेटबाक प्रत्यक्ष आकांक्षा अछि। 'गायब भेल नोक'मे ओहि आशाक अस्तवस्था एक व्यक्तिक गैवहाजिवीक रूपमे ठोस होइत अछि। 'घृणा आ विश्वासघात'मे बाँहवी व्यवस्था मात्र नहि, निकट सम्बन्धक भीतवक भय, दोष आ दमनक प्रश्न उभरैत अछि। 'साँचक दाम'मे जाँचक अर्थ साहसक भारुक उद्घोषणा सँ हटि निखित अभिलेख, रयान आ आत्मस्वीकृतिक मूल्य बनैत अछि। 'बाँचन नोक'मे अपराधीक गिरफ्तारीक बादो बाँचन नोकक उपार्जन, औषधि, सम्मान, गवाही आ अगिला दिनक पाँतिक प्रश्न सोझाँ बहैत अछि। पाँचू भागक शीर्षक कारण-क्रमक संग नवनिर्मित सामाजिक अर्थ सेहो दैत अछि।

एहि क्रममे कथा 'एकटा ग्रमश्रेदगी स्वनमन' पर समाप्त नहि भइ 'बाँचन नोकक कर्तव्य आब की' धवि पहुँचैत अछि। पूनमक जीविका भेटबाक चतुर्थ भागमे भावनात्मक शिखर होइतहुँ ओकरा बाद आठ सँ बेसी अध्याय बहन अछि। ओ प्रसार आकस्मिक तानाइ नहि; उपन्यास पुनर्वास, आर्थिक हर्जाना, व्यावसायिक दायित्व आ सम्बन्धक मवम्मतिक प्रश्नकेँ कथाक अनिवार्य हिस्सा मानैत अछि। पात्रक जीवन पुनिसक फाइल बन्द भेला पर बन्द नहि होइत। [मू : ४४–६०]

फेवो ठतिक नियमित बाँवह-बाँवह अध्यायक विभाजन कथाशिल्पक यांत्रिकता उत्पन्न करबाक जोखिम बखैत अछि। बम्हते अध्याय मौन प्रतिज्ञा, अगिला दिनक सूची, 'प्रमाण बाँकी' अथवा छोटे प्रश्नपर समाप्त होइत अछि। ओ पुनरावृत्ति अनुसन्धानात्मक अनुशासनक भार बनबैत अछि; तथापि किछु ठाम पाठककेँ नव पूर्वानुमेय नागि सकैत अछि। पद्धतिगत आनोचना नेन एहि द्वन्द्व सम्भावनाकेँ स्वीकारब जरूरी अछि।

২.৪ খাবম্ভ খা খন্ত : কপান্তবণক তননাম্মক পঠন

প্রথম খধ্যাযমে ৰঁস-খড্ডাক ভীড় খা সাঞ্চাক্োবক পাঁতি নৈনা নেন পবাশ্রিত প্রতীঞ্চাক ঠাম খছি। ক্ষনকা নগ যোগ্যতা খছি, ম্বদা কার্যারধি, পাবিশ্রমিক, খতিবিঞ নকন খা নিম্বজিপত্রক খস্পষ্টতা পব ক্ষনক নিযন্ত্রণ সীমিত খছি। খন্তিম দৃ খধ্যাযমে শহবক পাঁতি ঘটৈত নহি, প্রশ্নেত হেব ভবৈত খছি। হেব এক ৰেব রাক্তিক খাম্মোন্বভর ৰঁদনি চুকন খছি: ও রিচ্চাপনক সাঁচ-খসাঁচ জাঁচৰাঁক সংস্থাগত খভ্যাস বচয নগনীহ। এহি খর্থমে কথা বৃত্তাকাব হোজতক্ষঁ এক্কে রিন্দু পব নহি খঠকন; পবিধি খপবিরর্তিত, নাযকাক প্রশ্ন কবরাঁক সামর্থ্য রিস্তাবিত খছি। [মৃ : ১, ৩৬, ৩৯–৬০]

খন্তিম পৃষ্ঠক কপা সংগ সংরাদ—‘পহিনে কাগজ পঠ়। প্রশ্ন পুছরাঁক খধিকাব খহাঁক খছি’—পহিন খধ্যাযক খসহায ফাণন-কেন্দ্রিত শৈবীবক রিৰুদ্ধ একটা ছোট সার্রজনিক রিধান জকাঁ বুঁমাণত খছি। এহি রিধানক বাজনীতিক সীমা সেহো খছি: নৈনা নাখো বোজগাব উঁপনহ নহি কবা সকৈত ছথি। উঁপন্যাস এহি সীমা সঁ পবিচিত বহি রাক্তিগত স্বধাবক নৈতিক মহত্ত্বক কেঁ ৰঁচৰৈত খছি। ঞা কনাম্মেক চযন সামাজিক স্বধাবক রিনস্ফণ সংরেদনশীন কপ খছি; ঞা কোনো খরাস্তরিক স্বখান্ত নহি।

মৌসমো এহি দৃন্দ্বক ভাষা ৰঁনৈত খছি। খাবম্ভক রর্ষা, ভীজন কাগজ, কীচড় খা ঘাম নৈনা নেন খনিশ্চিততা ৰঁনৈত খছি; খন্তমে ফাগ্বনক পাত, তনসী খা নৱ পন্নাক ছরি নিবন্তবতাক সংকেত দৈত খছি। তথাপি প্ববান ঘবক প্নাস্ঠব খসন বহৈত খছি। প্রাগ্ঞতিক উঁজাস খা সামাজিক খভার সংগ-সংগ উঁপস্থিতি বাখৈত খছি। এহিমে কাদম্বৰী প্রতীককেঁ খর্থনীতিক রাস্তরিকতাসঁ নিতান্ত খনগ নহি কবৈত। [মৃ : ১, ৬০]

প্রকবণ ২ : পাত্র, স্বাযত্ততা খা নৈতিক খন্তর্দ্বন্দ্ব

২.১ নৈনা মিশ্র

নৈনা এক সামান্য খর্থমে সর্রশক্তিমান নাযিকা নহি ছথি। খাবম্ভমে ক্ষনকা ঘবক খর্চ, মাযক ঔষধি, ভাযকেঁ পঢ়েৰাঁক খারশ্যকতা, কম রেতন খা খপমানজনক সাঞ্চাক্োবক ৰীচ বোজ নির্ণয নেৰয পড়ৈত ছনি। পহিন খধ্যাযমে নিম্বক্তিপত্র খা রেতনক রিষযমে প্রশ্ন পুছৰ ক্ষনক স্বভারক মৃন সঙ্কেত খছি। ও শোষণ পহিচানৈত ছথি, ম্বদা পাঁচ হজাব ঠকাক প্রস্তারকেঁ তবন্ত তিবস্কাব নহি কবৈত ছথি; খপন রাস্তরিক রিরশতা সংগ রিরেকক সন্তুনন খোজৈত ছথি। ঞা রিবোধাভাস ক্ষনকা রিশ্বসনীয ৰঁনৰৈত খছি।

পূনমক রিপত্তিমে ক্ষনক হূমিকা নিঃস্বার্থ ভারুকতা মাত্র নহি। ও সন্দেশক সময নিখৈত ছথি, শিকাযতক পঞ্জী-সংখ্যা স্ববক্ষিত বখৈত ছথি, পদাধিকাবীসঁ নিখিত উঁত্তব মাঁগৈত ছথি খা পত্রক কাগজ জাঁচৈত ছথি। এহি র্যরহাবসঁ নাযিকাক নৈতিক ক্ষমতা রিকসিত হোণত খছি। ক্ষনক রিশৈষতা সভক প্রশ্নক তবন্ত উঁত্তব হোযৰ নহি, সহ নহি জনৰাঁক স্বীকাব খা উঁত্তব খোজৰাঁক নিবন্তবতা খছি। এহন নাযিকা খাধুনিক মৈথিনী সমাজক সাঞ্চব, শ্রমশীন খা স্বাযত্ত স্ত্রীক সম্ভারনা প্রস্তুত কবৈত ছথি।

ক্সূঠ খাবোপক প্রসঙ্গ (খধ্যায ২১) মে ঞা সিদ্ধান্ত র্যক্তিগত কষ্টক কসৌটীপব খৰৈত খছি। নৈনা খপন নৌকবীক খস্থগন খা সামাজিক উঁপেক্ষা ভোগৈত ছথি, ম্বদা খপরাদস্বকপ ‘প্রশ্ন পুছৰ’কেঁ কেরন খাদর্শ রাক্য নহি মানি, খার্থিক মূন্য চুকৰৈত ছথি। হেব রেঁঞামান প্রস্তার খস্বীকাব কবরাঁক সময (খধ্যায ৪৬) ও জানৈত ছথি জে পবিরাবক খর্চ এখনো স্থিব নহি খছি। ফনতঃ সহক পক্ষধবতা একটা স্বরিধা-সম্পন্ন রিকন্প নহি বহি সাহসিক র্যরহাব ৰঁনৈত খছি।

अन्तिम भागमे रोजगार-सहायता केन्द्र स्थापित करब ओकर विकासक समुचित परिणति अछि। तथापि केन्द्रक सामर्थ्य सीमित अछि: सहायित सूचना आ शुल्कक स्पष्टता दए सकैत अछि, पक्का नियुक्ति नहि। लेखा एहि सीमाकें प्रचारक भाषा सँ नहि ढाँकैत छथि। एहि कारणें ओकर रूपान्तरण विश्वसनीय बनैत अछि। नायिकाक सफलता केवल अपन जीविकाक प्रश्न धरि सीमित नहि रहि, आन लोककें विज्ञापन आ रोजगारक शर्त जाँचबामे समर्थ करबाक दिशामे बढ़ैत अछि।

३.२ पूनम यादव

पूनम आरम्भमे एक उत्साही अस्थायी छथि। नियुक्तिक आशामे धन जमा करब, घरक लोकक विश्वास आ अजनबी ठाम यात्रा—ई सभ ओकरा प्रत्यक्ष मूर्ख नहि, रोजगारीक अस्थिर बजारमे निर्णय लैत साधारण मनुष्य बनबैत अछि। अध्याय १२क अन्तिम सन्देश भयाराहता बढ़बैत अछि; मुदा लेखक ओकर अनुपस्थितिकें चटपटा रहस्यक उपकरण बना कए ओकर निजता समाप्त नहि करैत छथि। परिवारक शोक, गामक अफवाह आ खोजक प्रशासनिक देरी क्रमशः पूनमक अभावक सामाजिक परिणाम देखबैत अछि।

अध्याय ४२–४७मे पूनम भेटैत छथि, मुदा भेटितहि ‘सभ ठीक’ नहि भए जाइत। ओकरा सुरंग बनायबाक दिन चुनबाक अवसर देल जाइत अछि, विश्राम करबाक अधिकार स्वीकार होइत अछि, आ सामाजिक सहयोग ओकर अनुमति पर निर्भर कएल जाइत अछि। एहि दृष्टिसँ ‘घारक साक्षी’ नाम अत्यन्त सटीक अछि: घारक अनुभव साक्ष्य बनि सकैत अछि, मुदा घायल व्यक्ति केवल साक्ष्यक भाँड़ नहि। ओकरा भय, नींद, स्वास्थ्य आ आगूक श्रमक स्वतन्त्र मूल्य अछि।

अन्तिम अध्यायमे पूनम सप्ताहमे दू दिन सूचना-सहयोगक काज करैत छथि; ओकरब नाम अनुमति लए पञ्जीपर लिखल जाइत अछि आ पारिश्रमिक निर्धारित कएल जाइत अछि। ई सूक्ष्म घटना सम्पूर्ण उपन्यासक श्रम-नैतिकता स्थिर करैत अछि। सहानुभूति यदि भुगतान विहीन श्रमक नव रूप बनि जाए तँ ओ पुनः शोषणक माध्यम होयत। पूनमक श्रमकें मूल्य देनाइ तकर प्रतिवाद अछि। विवाह-समारोहमे ओकर सहभागिता सेहो ओकर इच्छानुसार अनुपस्थान लेल अछि; पीड़ितक अपन सीमारेखा तय करबाक अधिकार कथामे सुरक्षित रहैत अछि।

३.३ चन्दन

चन्दनक प्रतियोगिता परीक्षाक तैयारीक अर्थ केवल व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षा नहि। आवेदन-शुल्क, यात्राभाड़ा, पुस्तक, परीक्षा बद्द होयब आ अनिश्चित परिणाम घरेलू अर्थव्यवस्थापर दबाव बनबैत अछि। गोदामक छोट कमाइ एहि संकटमे आएल विकल्प अछि। अवैध टूनाइक सन्देह होइतहुँ चन्दन बाबयूब साहस आ आवश्यकता बीच डोलैत अछि। लेखक ओकरा नितान्त निर्दोष सिद्ध नहि करैत छथि; ‘गलती’ कहबाक अधिकार पाठककें अन्त धरि राखैत छथि।

अध्याय ११मे अपूर्ण टूनाइ-कागज, अध्याय २७मे मौनक टूटब, अध्याय ३२मे ऋणक दबदब आ अध्याय ७७मे विधिसम्मत उपस्थितिक निर्णय—ई सभ एक नैतिक वृत्त बनबैत अछि। चन्दनक अपराधबोध, श्रमक असुरक्षा आ बेकाया ऋण परस्पर जुड़ल अछि; मुदा गबीबी प्रत्येक गलत निर्णयक सर्वथा क्षमा नहि बनैत। एहि बिन्दुपर कादम्बरीक विचार सन्तुलित अछि। समाजक दोष देखाएब आ व्यक्तिक जिम्मेदारी बचाएब दुनू काज संग-संग चलैत अछि।

चन्दनक त्रासदी लेखा सँ भिन्न अछि: नायिका कागज माँगैत छथि; भाय कखनो-कखनो बिना पूरा कागजक अस्थिर काजमे आगाँ बढ़ैत अछि। ई भाय-बहिनक अन्तर उपदेशक बनि सकैत छल, मुदा सामा घरक दबाव दुनूक

মনোস্থিতি সমস্যাঁক সহাবা দৈত অছি। অন্ততে ও বিনা ভাগনে বৈধানিক প্রক্রিয়া স্বীকাব কবৈত অছি; ওা নৈতিক পবিপক্কতাক সঙ্কেত অছি, দোষমুক্তিক প্রমাণ নহি।

২.৪ সবস্বতী দেবী

সবস্বতী দেবীক খর্চক কাপী উপন্যাসক নঘুত্তম, মুদা অত্যন্ত তীক্ষ্ণ বস্তু অছি। চাউব, তেন, দানি, বিজনী, ঔষধি, ভূতক মবম্মত, বঁসভাড়া—ওা সঁখ্যা নোককেঁ সঁঙ্কুচিত কবৈত নহি, বোজমর্বাক শ্রমক অসনী ভাব দেখবৈত অছি। বসোওক ধুআঁ, সিনাওা-মশীন আ ঔষধিক পন্না স্ত্রী-শ্রমক ওহি ক্ষেত্রক প্রতীক অছি জকবা 'কাম' কহি সঁস্থাগত মান্যতা কম ভেটৈত অছি। সবস্বতী পুত্র-পুত্রীক চিঁতা কবৈত ছথি, মুদা 'দেহক মূনা' আ নিয়ুক্তিপত্রক আবশ্যকতা বুঝৈত শ্রম-অধিকাবক ব্যাবহাবিক ভাষা সেহো বজৈত ছথি।

মাধবী দেবীক মাধ্যমসঁ অবৈধ মদিবাক প্রভাব, মজদূবীক অস্থিবতা আ ঘবেনূ হিঁসা দেখাওন গেন অছি। নেখক নিয়ম বনেবাক আবম্ভিক বাহত আ অবৈধ বিঞী ঘুবি এবাক বাদক সঁকট দুনূক উন্নেখ কবৈত ছথি। হুনক কেন্দ্ব-বিন্দু বাজনীতিক ঘোষণাক সফনতা-অসফনতা নহি, মহিনাক বাতিক সুবক্ষা, বচ্চাক বিদ্যানয আ বচত-সমূহক টুটৈন বিশ্বাস অছি। এতয কানূনক প্রভাবকেঁ ঘবক ঠোস অনুভবপব কসবাক আগ্রহ অছি।

মাধবীক ঘটনা বক্ষা-তন্ত্রীয় শোষণ স্পষ্ট কবৈত অছি: ঘবক হিঁসা, নশামে নষ্ট কমাওা, সেবামে দেবি ভেনাপব মানিকিনক বেতন-কটৌতী আ সমাজক বদনামী। ও ককবো আনক দুঃখক কেবন সহাযক পাত্র নহি; অপন অনুভবসঁ শ্রম-বাজনীতিক সহক অনৌপচাবিক অভিনেখ বনৈত ছথি। নোকবীক শৃঙ্খক পহিনে জাঁচবাক হুনক চেতাবনী মুখ্য কথানকক পূর্বসূচনা সেহো অছি।

২.৩ অভয পাসবান

অভয সঁবাদদাতা ছথি, মুদা কথামে হুনকা সর্বজ্ঞ উদ্ঘাটক নহি বনাওন গেন অছি। ও কখনহুঁ অপূর্ণ সূচনা স্বীকাব কবৈত ছথি; কাগজ জাঁচৈত ছথি, অধিকাবীক উত্তব মাঁগৈত ছথি, আবোপিত পক্ষক কথন বাখবাক আগ্রহ কবৈত ছথি। অভয আ নৈনাক নিকটতা সেহো সমাচাবক নিজতা-নীতিকেঁ নষ্ট নহি কবৈত। অধ্যায ২মে হুনক বাতচীত—কিছু বাত ভবোসামে কহন জাওত অছি, প্রকাশন নেন নহি—সম্পূর্ণ পত্রকাবিতা-প্রসঙ্গক বীজ অছি।

ধমকীক ঘটনা (অধ্যায ২১) পত্রকাবিতাক বাস্তবিক জোখিম উঠবৈত অছি, মুদা হুনক সাহসক অর্থ খবঁবি ছাপবাক উতাবনাপন নহি। অধ্যায ৩৪মে পুনমক ছবি প্রকাশিত নহি কবব, স্বধাব-সূচনা দেব, পীড়িতক সেবা-সূচনা সম্মিনিত কবব আ আবোপ-নিষ্কর্ষক ভেদ বাখব—ওা সভ জনহিত আ মানবীয গবিমাক সঁযুত নীতি অছি। ভাবতীয প্রেস পবিষদ্‌ক উপনব্ধ আচাব-সঁহিতামে সহাপন আ নিজতাক জে আগ্রহ ভেটৈত অছি, ও এহি চবিত্রক পাঠাধাবিত বিবেচনক সন্দর্ভ দেওত অছি [শী১]।

অভযক নৈনা সঁ বিবাহক প্রসঙ্গমে জাতিগত ভেদ আ পাবিবাবিক শ্রম-বিভাজনক প্রশ্ন উঠৈত অছি। প্রেমক স্বীকৃতি মাত্র নহি, দুনূ পবিবাবক বৃদ্ধক দেখবেখ, মহিনাক কাজ জাবী বহব আ সামাজিক বিবোধক বিবেকপূর্ণ প্রত্যুত্তব এহি সম্বন্ধক মূনা বনৈত অছি। তখন বোমানী কথাখণ্ডো সামাজিক ন্যায-সঁবাদক অঙ্গ বনি জাওত অছি।

২.৬ কিবণ, দিনেশ

কিবণ কার্যানযক ব্যবস্থাপক ছথি। ও কতেকো অধুবী প্রক্রিয়া জানৈত ছথি, কিছুমে হস্তাক্ষব কবৈত ছথি আ বতনক সঁগ বিবাহেতব সম্বন্ধমে জুড়েত ছথি। এহি সম্বন্ধক কাবণ হুনকব বৈবাহিক বিশ্বাস টুটৈত অছি; সঁগহি

পদান্বক্রম আ কার্যানযী কাগজক অস্পষ্টতা হ্মনকা ব্যক্তিগত অস্ববস্থামে ফঁসরৈত অছি। নেখক কিবণকেঁ একবেখীয খননাযিকা নহি কবৈত ছথি: হ্মনক দোষক স্পষ্ট স্বীকাব আ রাঁদমে স্বতন্ত্র অভিনেখ দেরাঁক নির্ণয দ্বনূক চিত্রণ কএন গেন অছি।

দিনেশক পীড়া রাস্তরিক অছি, ম্বদা চোট খাএন পতিক ক্রোধকেঁ নৈতিক ছূটক কপমে স্বীকাব নহি কএন গেন অছি। অধ্যায ৩২মে হ্মনক অপন ত্রুটি, ঋণ আ ধমকীক প্রশ্ন স্বীকাব কবর় ঞা রঁতরৈত অছি জে রিশ্বাসঘাতক উঁত্তব আন ব্যক্তিপব হিঁসা নহি হোযরাঁক চাহী। ঞা কথাভাগ ক্ষমা সঁ রেঁসী উঁত্তবদাযিত্বক সম্ভারনা দেখরৈত অছি। সম্বন্ধ সমাপ্ত ভঽ সকৈত অছি, ম্বদা আম্মেসম্মান আ রিধিসম্মত উঁত্তব দেরাঁক কাজ শেষ বহৈত অছি।

রিভা সিঁহ বতনক পত্নী ছথি। হ্মনক জিজ্ঞাসা ‘পতি হমবা ধোখা দেনাহ কি নহি’ পব সমাপ্ত নহি হোওত; অপন নামপব ভেন রেঁক-নেনদেন, আর্থিক সহমতি, রঁচীক স্ববস্থা আ ভরিষ্যক আজীরিকা ধবি পহুঁচৈত অছি। ধনাঢ্য ঘবক স্বরিধা হ্মনকা পূর্ণ স্বতন্ত্রতা নহি দেওত, ঞা তথ্য স্ত্রী-রিষযক এক মহত্ত্বপূর্ণ রিস্তাব অছি। অধ্যায ৪১ আ ৩২মে রেঁকক অভিনেখ প্রাপ্ত কবর়, অনগ বহি নির্ণয কবর় আ কাজক সম্ভারনা খোজর় হ্মনক স্বতন্ত্র ব্যক্তিত্বক প্বনর্নির্মাণ অছি।

বতনক সার্রজনিক দান আ রিজ্ঞানযক রাস্তরিক সহাযতা (অধ্যায ৯) নেখক জানি-বূঝি নির্দিষ্ট কবৈত ছথি। এহি কাবণ বতনক অনীতিকেঁ ঞা কহি সবন নহি কএন জা সকৈত জে ওকব প্রত্যেক সার্রজনিক কার্য ঝূঠ ছন। সঁকট এহি ঠাম অছি জে রাস্তরিক সহাযতা প্রতিষ্ঠাক করচ রঁনি ভ্রষ্ট ব্যরহাবক প্রশ্নক গতি ঘটা সকৈত অছি। ঞা দ্বৈত চবিত্রকেঁ অপেক্ষাকৃত জটিন রঁনরৈত অছি; তথাপি অপবাধ-পক্ষমে কখনো-কখনো বতনক অন্তর্মন ওতেক গহিব নহি খুনৈত, জতেক হ্মনক প্রভারক কাগজ আ নির্ণয দেখাওত অছি।

২.৭ নবেশ মণ্ডন

নবেশ কার্যানযী হিসার় দেখনিহাব ব্যক্তিক কপমে উঁপস্থিত ছথি। জিনগীক জোখিমসঁ ও তবন্ত মহাপ্বরুষ নহি রঁনৈত ছথি; ও পহিনে সাধাবণ কর্মচাবী ছথি জে অসমান পারতী, রঁদনন তিথি আ ভগতানক উঁত্তবদাযিত্ব পব প্রশ্ন কবৈত ছথি। অধ্যায ২২ক নির্ণাযক রাঁত ঞা অছি জে নিখিত প্রশ্ন উঁঠৌনাক রাঁদ ও অপন কথনসঁ সহজ নহি ম্বকিব সকৈত ছথি। হ্মনক মৃত্যু (অধ্যায ২৩) সমাজক প্রচনিত হন্নাসঁ হটি শ্রমশীন ঞামানদাবীক মূন্যক প্রশ্ন রঁনেরাঁক কপমে উঁভবৈত অছি।

বেখা নবেশক রঁহিন ছথি। ও হ্যাক বহস্য তবন্ত রূঝরাঁক রঁদনা রস্তুগত স্মৃতি রঁচএর়, নিজী পোটবীসঁ নেখা নিকানর় আ তথ্য অধিকাবীসভকেঁ দের় চুনৈত ছথি। অধ্যায ২৬মে হ্মনক যোগদান ঞা স্থাপিত কবৈত অছি জে সাক্ষ্যক শৃঁখনা কেরন প্বনিসক মেজপব নহি, ঘবক অরহেনিত অনমাবীমে সেহো বহি সকৈত অছি। অদানতক অধ্যাযমে নবেশক চাদব আ রঁচাক গণিতক কাপী মৃত ব্যক্তি কেঁ সাঁখ্যিক প্রকবণ রঁনরাঁকসঁ বোকৈত অছি।

বেখা আ সীমা (নবেশক পত্নী)ক কঠিনাও ন্যাযানযক তিথি ভবি নহি; স্কূন-শ্বন্ক, দৈনিক ভোজন আ আযক অভার সেহো অছি। নেখক ঞা স্পষ্ট কবৈত ছথি জে ন্যাযিক ন্যায আ সামাজিক-আর্থিক ন্যায অনগ চবণ অছি। মৃতকক সম্মান ওকব হত্যা সিদ্ধ কবরাঁক চাহনা সঁ আবম্ভ হোওত অছি, ম্বদা পবিরাবক রাঁচন জীরনক নিবন্তবতামে পূর্ণ হোযরাঁক দিশামে রঢ়ৈত অছি।

২.৮ স্বজাতা ক্ষমাবী

নিবীক্ষক স্বজাতা ক্ষমাবী কথামে অন্বসন্ধানক সংযত দৃষ্টি প্রস্তুত কবৈত ছথি। ও আবম্ভমে ঘটনাস্থলক প্রত্যক্ষ সাক্ষী আ অফবাহ স্বননিহাবক কথন অনগ বখরাঁক আগ্রহ কবৈত ছথি (অধ্যায ২৪)। সময, সম্পর্ক, রাহেন, মূল পঞ্জী, চিকিৎসকীয প্রতিবেদন আ বেঁক-লেনদেনক মিলান ক্ষনক কার্যপদ্ধতিক মূল অছি। এহি কাবণ অপবাধ-কথাক বোমাঞ্চ অপবাধী চিন্হরাঁক প্রশ্নসঁ আগাঁ আবোপক বিশ্বসনীয পুষ্টি কোনা হো, এহি অধিক কঠিন প্রশ্নমে পবিণত হোএত অছি।

অধ্যায ৩৭–৪২মে প্ৰবান গাড়ীক সহাপন আ সীমাপাবক সূত্র নাটকীয সংযোগ জকাঁ দেখাএ সকৈত ছল, মুদা স্বজাতা রাঁবম্বাব স্বতন্ত্র পুষ্টিক মাঁগ কবৈত ছথি। অধ্যায ৬০ 'হত্যাক রাস্তরিকতা' কহন গেলোপব পাঠ অন্তিম ন্যাযিক নিষ্কর্ষক স্থান নহি লৈত; ঘটনাক ক্রম, চিকিৎসকীয সময আ বিবোধী কথনসভ পুনঃ জাঁচল জা বহল অছি। এহি অসমাপ্ত প্রমাণ-প্রক্রিয়াকেঁ আলোচনামে হত্যা-বহস্যক পূর্ণ, অদালত-প্রমাণিত সমাধান কহরঁ পাঠক প্রতি অন্যায হোযত।

স্বজাতা আদর্শ সংস্থাগত ক্ষমতা কেঁ প্রতিনিধিত্ব কবৈত ছথি, মুদা এহি আদর্শক সীমা সেহো অছি। আবম্ভিক থানাক উপেক্ষা, প্রভাবশালী পবিচযসভ আ প্রশাসনিক সংসাধনক রাঁধা পৃষ্ঠভূমিমে উপস্থিত অছি। কতেকো পাঠককেঁ অন্বসন্ধানক প্রক্রিয়া কিছু অধিক স্ববাবস্থিত, দস্তাবেজ-কেঁদ্রিত আ নৈতিক আদর্শক নিকট নাগি সকৈত অছি। তএযো উপন্যাসক ঘোষিত আগ্রহ নিবাধাব আবোপসঁ রাঁচবাঁক অছি; এহি কসৌটীপব স্বজাতাক সংযম মহত্ত্বপূর্ণ কনাত্মক বিকল্প রঁনৈত অছি।

২.৯ পাত্রসমূহক পবস্পব-নির্ভবতা আ নির্ণযক মূল্য

নৈনা, পূনম, বেখা, বিভা আ কিবণ—ঞা পাঁচ স্ত্রীকেঁ একটা সাধাবণ 'সশক্ত স্ত্রী'ক আদর্শমূর্তিমে সমেটল নহি জা সকৈত অছি। নৈনাক সার্বজনিক সহাযতাক রাঁচ ক্ষনক শিক্ষাসঁ নির্মিত হোএত অছি; পূনমক আত্মনির্ণয পহিনে সুবক্ষিত বিশ্রাম চাহৈত অছি; বেখাক শ্রম পাবিবাবিক স্মৃতিক রস্তু সঁ প্রমাণ রাঁচএরঁ অছি; বিভা বেঁকমে অপন নামক অধিকাব খোজৈত ছথি; কিবণ অপন সহমতি, হস্তাক্ষব আ দরাঁরক ভেদ স্বীকাব কবরাঁক জোখিম উঠবৈত ছথি। শক্তি সভক লেন এক্কে রস্তু নহি: ককবো লেন 'নহি' কহরঁ, ককবো লেন 'এখন নহি কহরঁ', ককবো লেন 'হমব নাম সঁ কোন লেনদেন ভেল' পুছরঁ। [মূ : ২৬, ৪১, ৪৩, ৪৮, ৩২, ৩৬]

অভয আ স্বজাতা বাজোতব/বাজকীয সহাপনক ভিন্ন পদ্ধতি দেখবৈত ছথি। পত্রকাবক লেন সূচনা প্রকাশিত কবরাঁক সার্বজনিক আবশ্যকতা অছি; নিবীক্ষক লেন জাঁচক নিষ্পক্ষ শৃংখলা আ অদালত যোগ্য প্রমাণ। দুনূক কার্য এক-দোসবাক বিকল্প নহি। এহী কাবণ অভযক 'খরঁবি' পূনমক খোজকেঁ নৈতিক সমর্থন দেএত অছি, মুদা স্বতঃ মবতীক ঠেগানা নহি নিকানৈত; স্বজাতা কাগজ দেখৈত ছথি, মুদা পবিবাবক ভাবনাকেঁ প্রশ্নসঁ রাঁহব নহি ফেকৈত ছথি। ঞা ভেদ প্রশাসন আ লোকতান্ত্রিক সার্বজনিকতাক এক জটিল কথাত্মক সংবাদ অছি। [মূ : ১৭, ২৪, ৪৪, ৩৪]

দোসব দিস বতন, মনোজ, দিনেশ আ চন্দনক স্থিতি সমান নহি। কিযো সংস্থাগত লাভকেঁ আরবণ রঁনবৈত অছি; কিযো সম্বন্ধ-বিচ্ছেদক ক্রোধমে অনুচিত নির্ণয লৈত অছি; কিযো আর্থিক অভাবক রাঁচ গনত ব্যবহাবমে ফঁসৈত অছি। কাবক পবিস্থিতি দোষক স্বযংসিদ্ধ ক্ষমাদান নহি, জকাঁ কি নৈতিক রূপান্তবণ অপবাধক স্বতঃ মুকদমা-সমাপ্তি নহি। উপন্যাস গনতীক সামাজিক উৎপাদন বুঝবৈত অছি আ একে সংগ ব্যক্তিগত উত্তবদাযিত্বক স্থান রাঁচবৈত অছি। এহি সন্তুননক কাবণ পাত্র কেরন আদর্শ আ খননাযকক যাঁত্রিক ঠকবাব নহি রঁনৈত।

प्रकरण ४ : रोजगारी, समाज आ संस्थागत असमानता

४.१ सामाजिक रक्षा, जाति आ विवाह

उपन्यासक पात्रसभक नाम, श्रम आ पारिवारिक परिस्थिति एकर सामाजिक रक्षनता देखबैत अछि। नैना मिश्रक घर धनाभावसँ जूझैत अछि; अभय पासवान पत्रकारिता करैत छथि; पूनम यादवक परिवार रोजगारीक आशामे रहत जोखिममे नगरैत अछि; गोरकन सहनीक प्रवृत्ति अन्वत आपराधिक अनुसन्धान नेन महत्त्वपूर्ण होअत अछि। नहि सभक अवस्था एके कारणसँ उपजल अछि, नहि सभ राज्यिक सामाजिक प्रतिष्ठा रवारव अछि। एहि विविधता सँग शहरक रक्षीय विभाजन अधिक विश्वसनीय रूप धारण करैत अछि।

अध्याय ७क 'विवाहक विरोध' उपन्यासक सार्वजनिक नैतिकताकेँ निजी सम्बन्धक दवरञ्जापव पस्तुत दैत अछि। नैना आ अभयक विवाहक विरुद्ध परिवारमे जाति, मान-सम्मान, आय आ महिलाक भविष्यक काजक प्रश्न उठैत अछि। नैना विरोध करयनिहारक अपमान नहि करैत छथि, मुदा निर्णयक अधिकार नहि छोड़ैत छथि। एहि प्रसङ्गक विशेषता ई अछि जे विवाह केवल भावनात्मक स्वीकृति नहि, वृद्ध माता-पिताक देखरेख, आर्थिक सामेदारी आ पेशाक स्वतन्त्रता पर खुलि कऽ बातचीतक अवसर रहैत अछि।

हेवो आलोचनात्मक सावधानी आवश्यक अछि। उपन्यास जातिभेदक राज्यिगत प्रतिरोधकेँ सजीव करैत अछि, मुदा जातिसम्बन्धी भूमि, संस्थागत पञ्च, राजनीतिक संगठन वा नम्बा ऐतिहासिक वर्चस्वक विस्तृत परीक्षण एतय मुख्य कथासूत्र नहि। अन्तरजातीय सम्बन्धक नैतिक साहस देखाओल गेल अछि; एहिसँ समाजक व्यापक जातिगत संरचना समाप्त भेल कहनाअ अनुचित होयत। ई स्थितिमे महत्त्वपूर्ण उपलब्धि आ अविकसित परिधि दुनूक दिग्दर्शन अछि।

४.२ रोजगार आ स्वतन्त्रता

प्रथम साक्षात्कारमे पाँच हजार टकाक वेतनक रदना दीर्घ कार्यावधि आ अस्पष्ट नियुक्ति-शर्तक प्रस्ताव नैनाकेँ भेटैत अछि। ओकरा स्वीकार करब वा त्यागब केवल 'काम करबाक इच्छा'क प्रश्न नहि; अन्य आमदनी घटब, यातायातक खर्च, देहक अवस्था, मायक उपचार आ घरक श्रम-वितरणपर निर्भर अछि। ई स्थिति क्षमता-विचारक अनुरूप पढ़ल जा सकैत अछि: अवसर केवल कागजपर पदक अस्तित्व नहि, वस्तुतः गरिमापूर्ण चयन करबाक सामर्थ्य अछि [श७–श६]।

चन्दनक समस्या प्रतियोगिता परीक्षा धरि सीमित नहि। निरन्तर आवेदन, शुल्क, परीक्षा-स्थल रदनन, बदद परीक्षा, ऋण, गोदामक अस्थायी काज आ मजदूरीक देरी—ई सभ रोजगारीक विस्तृत सामाजिक लागत अछि। सरिताक जीवनमे सूचना-सम्बन्धी अस्थिरता सेहो बाधा अछि। 'नोकरी' स्थिर आयक आवश्यक साधन होअतहुँ कथामे ओ निर्दोष मुक्ति नहि: अनैतिक संस्था नौकरीक नामकेँ शोषणक यन्त्र रनरैत अछि।

अन्तरराष्ट्रीय श्रम संगठन तथा मानव-विकास संस्थानक २०२४क प्रतिवेदन भारतमे शिक्षित युवाक रोजगार-सङ्कट, अनौपचारिक काज, आयक गुणवत्ता आ नैश्चिक अन्तरक प्रश्नकेँ व्यवस्थित रूपसँ उठबैत अछि [श७]। ई पाश्चात्तिक प्रतिवेदन उपन्यासक कथित नरगढ़क विशेष आँकड़ा नहि उपलब्ध करबैत; तथापि उपन्यास २०१७मे जे समस्यासभ साहित्यिक रूपमे उपस्थित करैत अछि, तकर प्रासंगिकता बुझबाक लेल सहायक दृष्टि देअत अछि।

कथानकक अन्तमे नैनाक सहायता-केन्द्र 'निश्चित नियुक्ति'क दावा अस्वीकार करैत अछि। ई छोट परिवर्तन उपन्यासक अर्थनीतिक सुधारक प्रस्ताव अछि: सूचना सत्यापित हो, शुल्क स्पष्ट हो, श्रमिककेँ सम्मानजनक

पारिश्रमिक भेटैय, आ जकर उत्तर नहि अछि, ओकरा मूठ उत्तर देना कइ नहि देखान जाय। ई सभ निजी स्तरक व्यावहारिक उपाय अछि; रोजगारक वास्तवीय समस्या केँ सम्पूर्ण समाधान देबाक दाराक रूपमे नहि पढ़बाक चाही।

४.३ श्रम-शोषण

पूनमक प्रसङ्गमे नियमित अधिक आश्वासन, मूल कार्यस्थलक अस्पष्टता, आवागमनपर बाधा, श्रमक नियन्त्रण आ भयक वर्णन भेटैत अछि। एहि आधारपर कथा शोषणक एहन प्रक्रियाक सङ्केत करैत अछि जकर ठनना अन्तरराष्ट्रीय मानव-तस्करीक अवधारणासँ कएल जा सकैत अछि। संयुक्त राष्ट्रक प्रामाणिक व्याख्यामे बाजि केँ छल, बल, भय वा असुरक्षित अवस्थाक अनुचित लाभक माध्यमसँ शोषण लेल भर्ती, स्थानान्तरण वा राखब—ई अलग-अलग अवयवक परीक्षणक विषय अछि [शं८]।

साहित्यिक विवेचनमे 'शोषणक संकेत' आ 'विधिक अपराध सिद्ध'क अन्तर निर्णायक अछि। उपन्यासक पात्रसभ बहुत दिन धरि अदृश्य श्रमस्थल धरि पहुँचबाक प्रयत्न करैत छथि; पुलिस अपन प्रमाणसम्बन्धमे प्रत्येक आरोपक पुष्टि चाहैत अछि। एहि कारण पूनमक प्रसङ्गकेँ बिना विवेचन 'मानव-तस्करी सिद्ध' कहब वा लवेशक मृत्यु केँ आरम्भसँ तस्करीक अन्तिम परिणाम मानब ठीक नहि। पाठ कोनो सबल कानूनी निर्णयक स्थान नहि लैत।

अन्तरराष्ट्रीय श्रम संगठनक बाधा श्रमसम्बन्धी सङ्केत-विवेचन एहन परिस्थितिमे भय, नियन्त्रण आ स्वेच्छाक वास्तविक अभावकेँ पहिचानबाक साधन मानैत अछि [शं१०]। ई बाहरी अवधारणा पूनमक कथाक नैतिक संरचना समझबामे सहायता करैत अछि, तथापि कथानकक विधिक परिणामकेँ सैद्धान्तिक पुस्तक सँ स्वतः सिद्ध नहि कएल जा सकैत। लेखकीय उपलब्धि ई अछि जे पूनमक जीवनकेँ सनसनीक स्रोत नहि बनाओल गेल अछि।

४.४ प्रतिष्ठा आ सत्ता

अध्याय ९मे रतनक सहयोगसँ वास्तविक विद्यार्थी क लाभ भेल अछि; एतय पाठ 'सभ दान दिखावा अछि' एहन आसान निष्कर्षक अनुमति नहि दैत। विद्यालयक मंचपर रतनक नामक चमक, रोजगार-परामर्शक मेज आ निर्माणठेकेदारक उपस्थिति मिलि सामाजिक सम्मानक एहन परिधि बनबैत अछि, जाहिमे सामान्य आवेदक पाछाँक कागजपर प्रश्न उठेबाक साहस खो सकैत अछि। प्रतिष्ठा यदि जवाबदेहीक विकल्प बनि जाय तँ ओकर प्रभाव अहितकर भइ सकैत अछि।

रौवेन्द्र बाबूसँ जुड़ल निर्माण-काज, गोदामक ठूनाओ, अलग-अलग निबन्धन आ कर्मचारीक बकाया भुगतान कथामे आर्थिक जालक रूप बनैत अछि। मुदा लेखक ककरो संग खिंचल तस्वीर वा परिचय मात्रसँ अपराध प्रमाणित नहि ठहरबैत। एतय द्वितीय सत्ता, सार्वजनिक छवि आ प्रशासनिक प्रतिष्ठाक सम्बन्ध एक सामाजिक सङ्कटक रूपमे प्रकट होइत अछि।

एहि प्रसङ्गक आलोचनात्मक सीमा सेहो महत्त्वपूर्ण अछि: एतेक विस्तृत प्रभाव-व्यवस्थाक वास्तविक आर्थिक बनावट, कर्जक प्रवाह आ राजनीतिक संरक्षणक सामाजिक इतिहास किछु ठाम सांख्यक सूचीक माध्यमसँ अधिक देखाओल अछि, मानवीय दृश्यसभक माध्यमसँ कम। फलतः कथानकक आरोप-व्यवस्था स्वसंगत रहलोपर व्यापक संरचनाक कारण-विश्लेषण आओर गहिर होइत तँ राजनीतिक अर्थ-संरचनाक बिम्ब बेसी तीक्ष्ण भइ सकैत छल।

४.७ घरक अर्थनीति : देखरेख, समय आ श्रमक अदृश्य मूल्य

सबसँ तीक्ष्ण खर्चक कापी उपन्यासमे सूक्ष्म अर्थनीतिक जटिलतम रस्तु अछि। औषधि, दालि, गैस-भाड़ा, आवेदन-शुल्क, बिजली आ छतक मरम्मति—सभक मूल्य अलग लिखल होएबाक प्रत्येक खर्च दोसर खर्चसँ जुड़ल अछि। आर्थिक अभावक अर्थ कम आय शून्य होयबे नहि; ओकर अर्थ आवश्यकताक बीच परस्पर असह्य चयन होयबे सेहो अछि। जखन नैना पाँच हजारक नोकरी देखैत छथि, तखन ट्यूशनक आय छोड़बाक सम्भावना आ मायकेँ घरमे एकसर छोड़बाक मूल्य जोड़ैत छथि। एहि गणनामे समय सेहो एक प्रकारक अकाउंट अछि। [मू : १–२]

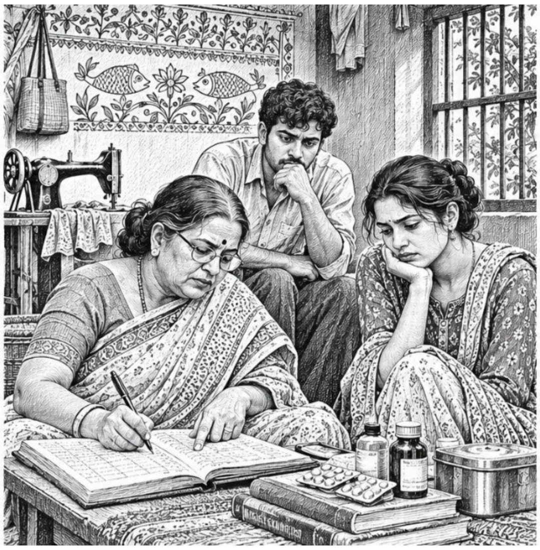

माधवीक घरमे मदिराक अवैध उपलब्धताक प्रसंग केवल शासनक सफलताक अथवा असफलताक प्रचारक सामग्री नहि। आकस्मिक बाहर, पड़ोसिक गुप्त कारोबार, बेटी पर पड़ैत लाज, महिलाक मजदूरी काटल जाएबे आ मारपीटक भय—ई सभ मिलि देखबैत अछि जे कानूनक उद्घोषणा आ घरक जीवनमे ठिकाउ स्ववस्था बीच दूरी बहि सकैत अछि। कथाक बेन पीड़ित परिवारक आवाज पर अछि; एकरा समग्र बाजाक नीति-प्रभावक प्रायोगिक मूल्यांकनक स्रोत नहि बनाओल जा सकैत। [मू : २–३, १८]

नवेशीक परिवारक खर्च आ पूनमक प्रवासीसक बादक श्रमक प्रश्न घरक अर्थनीतिकेँ कथाक अन्तिम प्रकरण धरि नइ जाएत अछि। न्यायालयक तिथि बढ़ि गेलापर भोजन आ विद्यालयक शुल्क स्थगित नहि होएत अछि। आदर्श न्याय-व्यवस्था पर भरोसा रखितो दैनिक जीवनक बैकाया हिसाबेँ सोझाँ अबैत अछि। एही कारण गति अधिकारक अमूर्त वाद-विवाद सँ हटि 'अधिकारक उपयोग करबाक खर्च के उठाएत?' एहि प्रश्न धरि पहुँचैत अछि। [मू : ४१–७१, ७८]

४.८ श्रमक स्थान आ स्त्रीक गतिशीलता : दोहरा अस्वस्थता

पूनमक बाहरी नियोजिक अवसर घरक तरुणीक कारण आकर्षक बनैत अछि। स्वदा बाहर काज करबाक इच्छा अपनेँ दोष नहि। दोष ओहि व्यवस्थामे अछि जे आर्थिक चाहना केँ ऋण, यात्रा, पहचानपत्र, परिवर्तित शर्त आ निगरानीक जालमे बदलि दैत अछि। कथामे ग्रामीण प्रतिष्ठाक भय पीड़ितक माथ पर दोसर बोझ बनैत अछि: एक दिस परिवार बोजगारक आशामे बेटी बाहर भेजैत अछि, दोसर दिस अनिष्ट घटना पर समाज बेटीयेकेँ दोष देबाक प्रवृत्ति देखबैत अछि। [मू : ७, १२–१८]

पूनम स्ववञ्चित भेटलाक बाद फ्लैनक 'मायकेँ फोन करब'क इच्छा आ प्रश्नक बीच ककरबाक स्वतन्त्रता कथाक महत्त्वपूर्ण नैतिक मोड़ अछि। ई वर्णन 'बँचाओल गेल स्त्री'क निष्क्रिय छवि केँ अतिक्रमित करैत अछि। पीड़ित स्वयं निर्णयक

অধিকাব বাখৈত ছথি; ও সঁরাদক রিষয মাত্র নহি, সঁরাদক শৰ্ত তয কবনিহাবী ছথি। একব রঁাদ উঁচিত পারিশ্রমিকসঁ সীমিত কাজ কবরঁাক প্রসঙ্গ প্বনর্রাসক জটিন আর্থিক অর্থ স্পষ্ট কবৈত অছি। [মূ : ৪৪–৪৩, ৬০]

এহি কথাভাগক তননা মানর-তস্কবী আ রঁাধা শ্রমক অন্তববাষ্ট্রীয পবিভাষাসঁ কবরঁ সম্ভর অছি, মুদা তননা কবরঁাক পহিনে তীন রঁাত অনগ বাখন জরুবী অছি: ভৰ্তী-যাত্রা, ছন রা দরঁারক সাধন, আ শৌষণক উঁদ্দেশ্য। উঁপন্যাসমে উঁপনব্ধ ঘটনা কতেকো সূচক দৈত অছি; তেঁ ওহি আধাবপব সাহিত্যিক র্যাখ্যা সম্ভর অছি, ন্যাযানযীয দোষসিদ্ধি নহি। এহি সারধানীসঁ রিমর্শক রিশ্বসনীযতা রঁঢ়ৈত অছি। [শ৮, শ১০]

৪.৭ কাদম্ম্বীক সময আ পাছাতিক বোজগাব-অধাযন

মূন প্রকাশন-রিরবণ প্রথম সঁস্কবণ ২০১৭ নির্দিষ্ট কবৈত অছি। অন্তববাষ্ট্রীয শ্রম সঁগঠন আ মানর-রিকাস সঁস্থানক সঁযুক্ত *India Employment Report 2024* রঁাদক প্রকাশন অছি। ও প্রতিরেদন শিক্ষিত যুরাক রেঁবোজগাবী, উঁপনব্ধ বোজগাবক গুণরত্তা আ নৈঙ্গিক রিষমতাক প্রশ্নকেঁ র্যাপক ভাবত-স্তবীয পবিপ্রেক্ষ্য দৈত অছি [শ৭]। এহি গ্রতি সঁ প্রতিরেদনক তননাত্মক সঁরাদ উঁচিত অছি, মুদা '২০১৭ক নরগঢ়মে ফনাঁ প্রতিশত রেঁবোজগাবী' জেহন সঁখ্যা কেরন ২০২৪ক বাষ্ট্রীয পবিণাম সঁ নিকানরঁ তার্কিক হুন হোযত।

কথা সামাজিক অস্ববঞ্চাক অন্বভরকেঁ সাঁখিকীয ঔসতসঁ অনগ প্রকাবক ছান রঁনরৈত অছি। সর্রেক্ষণ 'কেতেক' পুছৈত অছি; উঁপন্যাস 'এক পবিরাবক জীরনমে ঘটনা কোনা ঘটৈত অছি' পুছৈত অছি। দুনূ রিধা এক-দোসবাক পূবক ভঽ সকৈত অছি; কোনো একটাকেঁ দোসবাক প্রতিস্থাপক নহি মানরঁ চাহী। রেঁবোজগাব যুরতীক রঁস-ভাড়া, ছাত্রক বদ্দ পবীক্ষা, ঘবেনূ সিনাঙ্গ আ ঠগীক বসীদ এহি সূক্ষ্ম স্তবীয অন্বভরক পবিচাযক অছি।

প্রকবণ ৩ : আখ্যানশাস্ত্র, ভাষা আ প্রতীক-র্যারস্থা

৩.১ কথন-দৃষ্টি

কথা মুখ্যতঃ তৃতীয পুরুষক কথনমে অছি, মুদা পাত্রক অনুভূতিক কাত জাওত দৃষ্টিরিন্দু রঁদনৈত বহৈত অছি। প্রাবম্ভমে নৈনাক থকান, চিন্তা আ প্রশ্নক ভীতব হম প্ররেশ কবৈত ছী; রঁাদমে চন্দনক ঋণভয, কিবণক অপবাধরোঁধ, রিভাক অন্তর্দ্বন্দ্ব, নবেশক নির্ণয, বেখাক শৌক, স্বজাতাক অনুশাসিত জাঁচ আ অভযক সম্পাদকীয দুরিধা অনগ-অনগ কেন্দ্ব রঁনৈত অছি। এক পাত্র সভ তথ্য নহি জানৈত; পাঠক সেহো ক্রমশঃ আংশিক সঁকেত জোড়ৈত অছি।

মেবাব জেনেতক দৃষ্টিরিন্দুক পদ্ধতিসঁ দেখন জায তঁ কথা অনেক সীমিত অনুভূতিসঁ সমগ্র পবিস্থিতি বচৈত অছি, নহি তঽ এক স্থিব পাত্রক আত্মকথনসঁ [শ৩]। ও চুনার বহুস্তক রিস্তাব নেন উঁপযোগী অছি; সঁগহি অপবাধী, পীড়িত আ পবিরাবক পৃথক্ নৈতিক সঁসাব উঁপস্থিত হোওত অছি। তথাপি কথারাচক কিছু অধ্যাযক অন্তমে নিষ্কর্ষ স্পষ্ট কহি দৈত ছথি, জাহিসঁ পাঠকক স্বতন্ত্র অর্থনির্মাণক ঠাম কনেক ঘটৈত অছি।

উঁপন্যাসক অনুক্রমিক দৃশ্য-রিতবণক রঁড় প্রভার অছি: নৌকবী কার্যানযমে পুছন একটা প্রশ্ন চন্দনক গোদামমে অনগ অর্থ নেওত অছি; নবেশক কাপী বেখাক ঘবমে দোসব ওতিহাস রঁনি জাওত অছি; পত্রকাবক খরঁবি অদানতক অংশ মাত্র রঁনি সকৈত অছি। অর্থ কোনো এক পাত্রক একানাপমে পূবা নহি, পবস্পব অধুবী জানকাবীক সঁযোজনমে বচন অছি। ও রঁহুকেন্দ্রীযতা গ্রতিমে সাম্প্রদাযিক যথার্থক প্রভার রঁঢ়রৈত অছি।

७.२ संवाद आ वैधतावादिकता

वाॅख्तिनक वैधतावादिकता-सिद्धान्त स्मरण करैत ई देखल जा सकैत अछि जे नैनाक सावधान प्रश्न, पूनमक आशीवान मूक, सवस्वतीक पारिवारिक विवेक, सविताक परीक्षा-थकान, चन्दनक कण्ठ प्रतिवाद, अभयक प्रमाण-नीति, दिनेशीक चोट आ विभाक अधिकाव-भाषा—ई सभ एके शाब्दिक धवातलपर उपस्थित नहि अछि [शै४]। प्रत्येक स्वरक पाछाँ अलग श्रम, वस्त्र, निन्दा, स्मृति आ सामाजिक संकट अछि।

महत्त्वपूर्ण ई सेहो अछि जे उपन्यास विवेकक केवल एके प्रतिमा नहि वनबैत। नैना सेहो भयभीत होइत छथि; पत्रकावक खबरि पूनमकेँ तत्काल सुवक्षित नहि कइ सकैत; प्रतिसक सठीक कामये समय लागैत अछि; सवस्वती देवी कखनहुँ सन्तानक निर्णयसँ पूर्ण प्रसन्न नहि होइत छथि; वतनक दान वास्तविक होइतहुँ स्थानक निजी-प्रवन्धकीय आचरण सवानक अधीन अछि। जँ ई आन्तरिक विरोध नहि वहित तँ कृति सहज शिक्षोपदेशीक ग्रन्थ वनि जाइत।

तथापि संवादक आलोचनात्मक पक्ष ई अछि जे अनेक पात्र असाधारण स्थिवतासँ विधिक-अभिलेखीय सावधानीक भाषा वजैत छथि। कतेको निर्णायक क्षणमे प्रत्यक्ष देखल वाॅतें कहवाक आ प्रमाण विना आवोप नहि लगएवाक आग्रह वाॅवम्बाव पछाँचैत अछि। ई पुनवावृत्ति विचावक एकसूत्रता वनबैत अछि, मुदा कखनो पात्रसभक व्यक्तिगत भाषिक अन्तव कम करैत अछि। किछु संवादमे अप्रशिक्षित दैनिक वोलचाल आ अप्रत्याशित मौनक वेसी ठाम वहित तँ भावात्मक आओव गहिव होइत।

७.३ काल-विन्यास

कथाक समय आवम्भक वर्षाक वस-अड्डासँ अन्तिम फागुन धवि लगभग डेढ़ वर्षक यात्राक रूपमे अन्तिम अध्यायमे चिन्हित अछि। एतय घटनात्मक समय आ अनुभवात्मक समय अलग होइत अछि: साक्षात्कावक चावि घण्टा, परिणामक महीनाक प्रतीक्षा, वन्द मोवाॅइलक एक वाति, अदालतक अगिला तिथि आ घवक अगने दिनक औषधि—सभ एके गति सँ नहि वीतैत। कथाकाव अनेक वेव कागजक तिथि द्वावा समयक वाॅहवी प्रमाण दैत छथि, मुदा पात्रक चिन्ताक विस्तावसँ प्रतीक्षा नम्बा अनुभव होइत अछि।

घटनाक एक प्रकावक पुनवावर्तन देखू—आवेदन, कागज, पाँति, अधिकावी, पुनः आवेदन। ई चक्रीयता वेवोजगावीक संवचनात्मक रूपकेँ व्यक्त करैत अछि। मुदा पूनमक खोज, नवेशीक हत्या आ विवाहक निर्णय एकपात्रीय चक्र नहि; ई अपविवर्तनीय घटना अछि, जाहिसँ पात्रक आत्मवोध वदलैत अछि। आख्यानक मौलिक तनाव चक्रीय सामाजिक संकट आ एक दिशा धवि वढ़ैत व्यक्तिगत जीवनक वीच अछि।

प्रथम अध्यायक सड़कक पाँति आ उनसठिम अध्यायक पुनः पाँति केवल रूपकक पुनवावृत्ति नहि, सामाजिक गतिहीनताक ठोस साक्षी अछि। मुदा साठिम अध्यायमे नैना रूपाकेँ अपन साथ लैत छथि। शैहवक चक्र जोँकाहोँ वहितो पात्रक प्रतिक्रिया वदलि गेल अछि। एतय अन्त 'निष्कर्ष' कम आ 'नव प्रश्नक आवम्भ' अधिक अछि।

७.४ स्थल-काल

नवगढ़क वस अड्डा सार्वजनिक प्रतीक्षाक स्थल अछि। घव सीमित संसाधन आ पवस्पव देखवेखक स्थल; 'नई दिशा' कार्यालय मूठ आश्वासन आ लिखित प्रक्रियाक दोसव चेहवा; गोदाम अनौपचाविक श्रम आ अस्पष्ट ठेकाक स्थल; नहव मृत्यु आ अनुत्तवित प्रश्नक स्थल; थाना आ अदालत प्रमाण आ नम्बा संस्थागत समयक स्थल। एहि स्थलसभक वीच निवन्तव आवाजाही पात्रसभक अस्थिवताकेँ दृश्य वनबैत अछि।

ढाँत्वितिक स्थल-कान सम्बन्धी विचारक आलोकमे देस-खड्डाक पाँति आ अदानतक देवामदा समयक 'प्रतीक्षा'केँ भौतिक रूप दैत अछि [सै४]। एक छोट पर्समे देवन टका, सड़कक कीचड़, प्रवान चप्पल, देनि बहल भरन, देन्द फाटक, तावा आ देवामदामे विद्धाओल दबी स्थानकेँ केरन सजारठ नहि बहय दैत। ओ चवित्रक सामाजिक स्थानक दृश्य व्याकरण देनैत अछि।

स्थान-विन्यासक एक सीमा ई अछि जे दोहबी निमन्त्रिक किछु ठाम, सीमापावक मान्य आ श्रमिक-नियोजनक विस्तृत हुगोल पाठमे जानि-बूझि अथवा कथागत कारणसँ अस्पष्ट बहैत अछि। बहुत्व देनरेत समय एहि अस्पष्टताक उपयोग होइत अछि, मुदा विस्तृत सामाजिक यथार्थक दावा कवैत आलोचना लेन ई प्रश्न खुलल बहैत अछि जे सीमा-पावक संस्था आ स्थानीय जानक वास्तविक स्थल-संबचना कतेक विस्तावसँ देखाओल गेल अछि।

७.७ वस्तु-प्रतीक

फाजल नैनाक योगाता, पविवावक हाग आ अवसवक अनिश्चितताक प्रतीक अछि। प्रमाणपत्र प्राप्त कवदाँक खर्च आ नामक एक मात्राक स्वभावमे नगन समय देखरैत अछि जे कागज स्वयं सामाजिक श्रमक उपज अछि। वसीद साँचक प्रमाण देनि सकैत अछि, मुदा गनत ठश्सँ देनन वसीद विश्वासघातक साधन सेहो। एहि द्वैधक कारण कादम्बरीक वस्तु-भाषा जटिल अछि।

मोराँाजनक 'देन्द' बहवें पूनमक अन्वपस्थितिक अहन्त वेदनादायक चिन्ह देनैत अछि। एही माध्यमसँ मूठ आवोप वाथबल होइत अछि, धमकी अरैत अछि, पत्रकाव खवैबि जुटैरैत छथि, पविवाव सहायता माँगैत अछि। अर्थात संचाव-प्रौद्योगिकी मुक्तिदात्री अथवा शत्रु स्वयं नहि; ओकव प्रयोग आ सूचना सहापलक नैतिकता निर्णायक अछि।

कापी व्यक्तिगत स्मृति आ सार्वजनिक साक्ष्य बीच सेत अछि। सवसूतीक खर्चक कापी, नवेशक लेखा-पोथी, चन्दनक देवन ऋणक सूची, नैना द्वावा निखल प्रश्न आ अन्तिम अध्यायक नव पन्ना—ई सभ कागज अलग-अलग स्तवपव 'हिसाब'क समानान्तव अर्थ बटैत अछि। आर्थिक हिसाब, नैतिक हिसाब, जीवनक हिसाब आ न्यायिक हिसाब भिन्न होइतहुँ पवस्पव जुड़ि जाइत अछि।

७.६ भाषा आ नय

गतिमे दैनिक वावहावसँ निकलल मैथिली गद्यक प्रवाह अछि। घवक बसोआ, देसक भीड़, साक्षात्कावक प्रश्न, श्रमिकक बोनी, देंकक पर्ची आ अदानतक दफ्तव—सभक वर्णन साधावण, ठोस वस्तुसामग्रीक माध्यमसँ कएल गेल अछि। एहि गद्यक शक्ति अलङ्कावक देखनतामे नहि; किवायाक हिसाब, भोजनक डब्बा, औषधिक दाम आ पसीनाक सूक्ष्म विववणमे अछि। ई स्पष्टता पाठककेँ सामाजिक घटनामे भावुक होएबाक पहिने पविस्थिति बुझबाक अवसव दैत अछि।

देखत अध्यायक अन्त छोट वैचाविक सूत्र, नव प्रश्न अथवा निखित निर्णयसँ होइत अछि। एकव उपयोग एमिक पाठनमे निवन्तवता देनरैत अछि; पाठक अगिला घटनाक प्रतीक्षा कवैत छथि। मुदा एके विधिक नियमित प्रयोगसँ किछु ठाम दृश्य अपल आप अर्थ देवाक पहिने कथावाचक द्वावा व्याख्यायित भड जाइत अछि। उदाहवणार्थ जीवनक जटिल अन्वहतिक बाद पात्रक कापीमे नैतिक सावांश निखब कखनो स्वन्दव तत्त्व देनैत अछि, कखनो शिल्पक पूर्वानुमेय युक्ति।

मैथिली साहित्यक व्यापक पृष्ठभूमि विवेचित कवबाक लेन देवकान्त झाक आधुनिक मैथिली साहित्यक इतिहासमे उपन्यासक पृथक् अध्यायक उपस्थिति आ जयकान्त मिश्रक इतिहास-ग्रन्थ उपयोगी आधाव अछि [सै१–सै२]।

তথাপি ঞা সমীক্ষা ওহি গ্রন্থসভক পূর্ণ মূনপাঠক তননাম্কে পঠনক দারা নহি কবৈত; উঁপনৰ্ব্ব গ্রন্থসূচী খ্রা রর্ণনক খ্রাধাবপব মাত্র সন্দর্ভ গ্রহণ কবৈত খ্রছি। এহি উঁপন্যাসক রিশিষ্ঠ স্থান খ্রধিক সম্যক্ সিদ্ধ কবরাঁক নেন সমকানীন খ্রন্য মৌথিনী কাদম্ব্বীক প্রহঞ্চ সম্যক্ তননা খ্রারশ্বক বহত।

৩.৭ রস্তুগত প্রমাণক কথাম্কে র‍্যাকবণ

খ্রারেদনপত্র, উঁপস্থিতি-পঞ্জী, নিয়ত্তিপত্র, বসীদ, রেঁক-রোঁাবা, ফোনক সন্দেশ খ্রা খ্রদানতক খ্রগিনা তিথি—ঞা রস্তুসভ কথানকমে সজারঠ নহি। কখনো একঠা কাগজমেসঁ দোসব কাগজক মতভেদ নিকনৈত খ্রছি, তখন ঘঠনা খ্রাগাঁ রঢ়েত খ্রছি। তেঁ গ্রতিমে প্রমাণ ‘চিঠ’ খ্রা ‘ত্রিযা’ দ্বনূ খ্রছি। পহিন খ্রধ্যাযমে ফাণ্ডন সামাজিক প্ররেশক শর্ত, পাঁচম খ্রধ্যাযমে বসীদ খ্রাশাক প্রতীক, পন্দ্রহম–সোনহম খ্রধ্যাযমে রঁদনন নাম খ্রসহক মাধ্যম, ছত্তীসহম খ্রধ্যাযমে নবেশক কাপী মৃতকক স্মৃতিসঁ খ্রন্বসন্ধানক সামগ্রী, খ্রড়তানীসহম খ্রধ্যাযমে কিবণক হস্তাঞ্চব উঁত্তবদাযিত্বক রস্তু রঁনৈত খ্রছি। [মৃ : ১, ৩, ১৩–১৬, ২৬, ৪৮]

এহি রস্তু-শৃংখনাক ম্বখ্য স্থাপনা ঞা নহি জে কাগজ সভসঁ পৈঘ সাঁচ খ্রছি। পাঠ রাঁবম্ব্বাব দেখরৈত খ্রছি জে সহী ম্বদ্রা ছপন পত্র সেহো মৃঠ সূচিত কহ সকৈত খ্রছি, খ্রা মূন দস্তারেজ রিন্ব ঠীক সন্দর্ভক খ্রধ্বা বহৈত খ্রছি। ‘কাগজ বহব’, ‘কাগজ সহী বহব’, ‘খ্রর্থ সহী রুঁমন জাএব’ খ্রা ‘ন্যাযিক কপসঁ সিদ্ধ হোযব’—চাবি পৃথক্ খ্ররস্থা খ্রছি। নেখক এহি ভিন্নতাকেঁ নাঠকীয উঁপকবণ রঁনরৈত ছথি। এক খ্রর্থমে কথা পাঠককেঁ সেহো রিশ্বসনীয পাঠক রঁনেরাঁক শিক্ষা দৈত খ্রছি: জে নিখন খ্রছি সে পঢ়ু, জকব স্রোত খ্রছি সে জাঁচু, খ্রা জে নহি জনৈত ছী ওকবা সাঁচ মানি প্রসাবিত নহি কৰু।

নৈনা জখন সহাযতা-কেন্দ্রবমে কেরন সহাপিত সূচনা দেরাঁক নিযম রঁনরৈত ছথি, তখন পাঠক দেখৈত খ্রছি জে কথাক রস্তু-প্রতীক সংস্থাগত ব্যরহাবমে পবিরর্তিত ভহ গেন। বসীদ-রোঁর্ড-বজিস্ঠবক খ্রাম্কেথা খ্রপূর্ণ শিক্ষা সঁ নোকহিতক খ্রন্বশাসন ধবি পহুঁচৈত খ্রছি। এহি কাবণ রস্তুক খ্রর্থ কথাক প্রাবম্ভ-সমাপ্তিক সম্ব্বন্ধসঁ খ্রনগ ভহ নহি সকৈত। [মৃ : ৩৬, ৩৯–৬০]

৩.৮ স্থান-রিতবণ, রিনম্ব্ব খ্রা পাঠকক ভাগীদাবী

উঁপন্যাস বহস্য-কথা কেঁ নিনম্বিত সূচনা দ্বাবা খ্রাগাঁ রঢ়রৈত খ্রছি, ম্বদা পাঠককেঁ হব মোড়পব ছদ্ম-সর্রচ্ছতা নহি দৈত। পূনম রঁন্দ মোরাঁঞনক দোসব কাত ছথি; নৈনা, পবিরাব খ্রা প্বনিস খ্রনগ-খ্রনগ সমযপব খ্রনগ জানকাবী পরৈত ছথি। গুপ্ত হিসারক কিছু পাঁতি দেখন গেনাক রাঁদ পূবা খ্রপবাধ-জান স্বতঃ খুনি নহি জাঞত। এহী রিনম্ব্বমে পাঠক পাত্রক খ্রধীবতা সাম্না কবৈত খ্রছি। কথাক গতি ‘কখন ভেঠত উঁত্তব?’ খ্রা ‘জে উঁত্তব ভেঠন, ও কতেক রিশ্বসনীয?’—এহি দ্বৈতপব খ্রাধাবিত খ্রছি। [মৃ : ১২–১৭, ২৩–৪৩]

জেনেতক ভেদ খ্রন্বসাবে ঘঠনা ঘঠরাঁক সময খ্রা ওকব রিস্তাবসঁ কহন জএরাঁক সমযক সম্ব্বন্ধ পবীক্ষা কএন জা সকৈত খ্রছি। বোজক নৌকবী-প্রতীক্ষা খ্রনেক পৃষ্ঠ নৈত খ্রছি, জখন কি কিছু মহীনাক যাত্রা স্মৃতিমে সংক্ষিপ্ত হোঞত খ্রছি। মৃত্যু একঠা ক্ষণমে ঘঠৈত খ্রছি, ম্বদা ওকবা রুঁমরাঁক প্রযাস খ্রনেক খ্রধ্যায নৈত খ্রছি। ঞা খ্রসমানতা খ্রপবাধক কথাক প্রৌদ্যোগিকী ভবি নহি; দ্বঃখক সামাজিক খ্ররধি রুঁমরৈত খ্রছি। হ্যাক রাঁদক পবিরাব নেন সময ঘড়ীক গতিক খ্রন্বসাব নহি চনৈত খ্রছি। এহী কাবণ খ্রন্তমে খ্রদানতী তিথি খ্রগিনা ঘবক বাশনক প্রশ্নসঁ ঠকবাঞত খ্রছি। [শীহ; মৃ : ২৪–২৬, ৩০, ৩৮]

এহি কথাম্েক বিধিক দুর্বলতা সেহো ধ্যানযোগ্য অছি। জখন প্রত্েক নির্ণযক বাদ পাত্র স্বযং কথনক নৈতিক অর্থ স্পষ্ট করি দৈত ছথি, তখন পাঠকক স্বতন্ত্র অর্থনির্মাণক অবকাশ ঘটি সকৈত অছি। সবল দৃশ্য ও অছি জতয বস্তু বা মৌন স্বযং অর্থ বনবৈত অছি—জকাঁ নবেশক প্রবান চাদব, পূনমক মাঁসঁ পহিন সঁবাদ, বা অন্তিম নবঁ কাপীক পন্না। এহি দৃশ্যসভমে উপন্যাস উপদেশক ঠাম দৃষ্টি বনৈত অছি। [মৃ : ৪৪, ৩৮, ৬০]

প্রকরণ ৬ : সাঁচ, প্রমাণ, আঘাত আ ন্যায

৬.১ আঘাত আ মানবীয় গবিমা

কথাক পীড়িতসভ প্রতি সহানুভূতি বস্মত ঠাম ঠোস ব্যবহাব বনৈত অছি: পূনমক নাম বা ফোটো ছাপবাসঁ পহিনে অনুমতি, ভেঁটবাক সময স্বযং চুনবাক অধিকাব, চিকিত্সেকীয সহাযতা, পবিবাবসঁ স্ববক্ষিত বাতচীত, শ্রমক ভগতান আ ভীড়মে উপস্থিতি অথবা অনুপস্থিতিক স্বতন্ত্রতা। এহি প্রসঙ্গসভমে করুণা একতবফা দযা নহি, পীড়িতকেঁ অপন নির্ণযক পুনঃ অধিকাব দেবাক প্রক্রিয়া বনৈত অছি।

এহি কাবণ অন্তিম ভাগক ‘বাঁচন নোক’ শীর্ষক মার্মিক অছি। কেরন শাবীবিক কপসঁ বাঁচি জাএব জীরনক পূর্ণ পুনর্প্রাপ্তি নহি। নবেশক পবিবাবক অপূর্ণ ন্যায, বিভাক বিত্তীয অনিশ্চিততা, দিনেশক ব্যক্তিগত পশ্চাতাপ, চন্দনক বিধিক ভয, পূনমক আঘাতক স্মৃতি আ নৈনা-সবিতাক সীমিত সহাযতা—ঞ সভ বতবৈত অছি জে জীবিত নোককেঁ নগাতাব সংসাধন, সম্বন্ধ আ সামাজিক সম্মানক আবশ্যকতা পড়ৈত অছি।

ন্বসবাঁউমক স্ত্রীক চযন-সামর্থ্যক বিচাবক সঁগ এহি প্রসঙ্গক সম্বন্ধ দেখা জা সকৈত অছি [শৈ৬]। মুদা আনোচনামে পীড়িতক অনুভবকেঁ কোনো এক দর্শনক উদাহবণ মাত্র বনব সেহো ঠীক নহি। পূনমক পহিন পাবিশ্রমিকসঁ মাযক ঔষধি কীনবাক দৃষ্টি অপন সাহিত্িক অর্থমে পর্যাপ্ত সম্পন্ন অছি: ও শৌকক কথা সঁ নিকনি, অপন শ্রম আ সম্বন্ধমে পুনঃ প্রবেশ কবৈত ছথি।

৬.২ বিধিক, নৈতিক আ সার্বজনিক সাঁচ

গ্রতিমে ‘সাঁচ’ একবেঁব ভেটি জাএবানা তাবীজ নহি। ঘবক নৈতিক সাঁচ—কিবণক সম্বন্ধ স্বীকাব, দিনেশক ধমকীক প্রশ্ন, চন্দনক চূক—ব্যক্তিগত উত্তবদাযিত্ব মাঁগৈত অছি। কার্যালযক নেখা-সাঁচ—নবেশক পঞ্জী, বিভাক বেঁক-বিববণ, রুস্তমক বকাযা রেতন—সংস্থাগত অভিনেখ মাঁগৈত অছি। ন্যাযক বিধিক সাঁচ—হত্যা, জবঁবন শ্রম আ আর্থিক অপবাধ—স্বতন্ত্র পুষ্টি, জিবহ আ সময মাঁগৈত অছি। সমাচাবক সার্বজনিক সাঁচ প্রকাশন-সঁ পহিনে সাবধান মিনান মাঁগৈত অছি।

এহি ভিন্ন সহমাপ্পক বোঁধে কথা ওকব সংযোগ-প্রধান অপবাধক ঢাঁচা সঁ ঊপব উঠবৈত অছি। আত্মস্বীগ্রতি বিধিক দোষ সিদ্ধ নহি; নোকক হল্লা সমাচাবক প্রমাণ নহি; গিবফ্তাবী ন্যাযানযক নির্ণয নহি; পীড়িতক স্ববক্ষা ওকব বযানক উপযোগিতামে সমাপ্ত নহি। ঞ ভেদসভ সাহিত্যিক নৈতিকতাক গহিব সূত্র অছি।

তথাপি একব উন্ঠা খতবা সেহো বিচাবণীয অছি: সাক্ষ্য-প্রেমসঁ উপন্যাসক ভাব-বিস্ফোট দর্বি জাএ। নবেশক শৌকসভা, মাযক অস্পতানক বাতি, পূনমক ভেঁট আ বিবাহ-সমাবোহ এহি কঠোব কাগজ-প্রধান বিশ্বমে ভাবাম্েক বিবাম দৈত অছি। জে পাঠক অধিক অন্তবমনক জটিনতা চাহৈত ছথি, হ্মনকা কিছু নির্ণয অপেক্ষাগ্রত শীঘ্র আ শান্ত ভহ গেন জকাঁ নাগি সকৈত অছি। ঞ শিন্পগত চুনাবক বাস্তবিক আনোচ্য সীমা অছি।

६.३ पत्रकारिता आ अन्वेषण : दू भिन्न सार्वजनिक उत्तरदायित्व

अभय पासवानक संवाददाता रूप निरन्तर एहि प्रश्नक सामना करैत अछि जे प्रकाशित कएल समाचारक प्रभाव ककर जीवनपर पड़त। अधप्रमाण आरोप छापब आ सत्यापित सूचना धरि मौन रहब—दूनूक अपन जोखिम अछि। अध्याय १७मे खण्डित सूचना सँ बचबाक प्रयास, अध्याय २१मे धमकी, आ अध्याय ३४मे पुनमक छवि छापबाक आग्रह लागब पत्रकारिताक नैतिक क्रम बदैत अछि। सही खबरिक मानदण्ड केवल घटनाक रोमाञ्च नहि, तथ्यक विश्वसनीयता आ सामाजिक गरिमा अछि। [मू : १७, २१, ३४]

निवीक्षक स्वजाताक पद्धतिमे घटनास्थलक प्रत्यक्ष सूचना, साक्षीक अलग-अलग बयान, चिकित्सकीय जाँच, बैंकक दस्तावेज आ गाड़ी-सम्बन्धी समय-सूचकाँकक स्वतन्त्र मिलान आवश्यक अछि। एहि ठाम न्यायिक विधानक सौन्दर्य उपन्यासक सहज संवादमे अन्तर्निहित अछि: जँ अनुमान आकर्षक बहितो प्रमाणक बदला नहि होअत, तखन सत्ता-सम्पन्नक विरुद्ध आरोप लगेनाओ जतेक आवश्यक, गलत आरोपक जोखिमसँ बचब सेहो ओतेक आवश्यक। स्वजाताक पात्र पाठककेँ एकटा जिम्मेदार अन्वेषकक आदर्श दैत अछि, मुदा उपन्यासक प्रशासनिक संसारक सभ अधिकारी स्नानका जकाँ कार्यक्षम नहि। [मू : १४, २४, ३७–७०]

पत्रकारिता आ पुलिसक सह-अस्तित्वक अर्थ सहज गठबन्धन नहि। पत्रकार सन्देह उजागर करैत छथि, पुलिस प्रमाण-संग्रह करैत अछि; पुलिसक जाँचक सरंटा सूक्ष्म सूचना समयपूर्व प्रकाशित भेला पर पीड़ितक सुरक्षा खतरेमे पड़ि सकैत अछि। प्रेस परिषद्क २०२२क मानदण्ड एहि पात्र-व्यवहारकेँ आलोचनात्मक रूपसँ पढ़बाक उपयोगी बाहरी सन्दर्भ दैत अछि, मुदा उपन्यासक प्रथम संस्करणक पश्चातिक होयबाक कारण ओकरा ऐतिहासिक उत्प्रेरक नहि मानल गेल अछि। [शै७]

६.४ गिरफ्तारी, न्यायिक प्रक्रिया आ मदम्मतक अपूर्णता

अध्याय ४७क गिरफ्तारीक दृश्य एकटा प्रतीकात्मक विजय प्रतीत होअत अछि, मुदा कार्यानयक फाटकपर अपूर्ण जमापारती नह करह ठाढ़ आवेदक तवन्तु एहि विजयक सीमा निर्दिष्ट करैत अछि। बतन गिरफ्तार भड़ जाअत छथि —मुदा मजदूरक बँकाया वेतन आ आवेदकक धन तत्क्षण नहि घुरैत। अध्याय ७० नवेशीक मृत्यु नेल घटनाक सम्बचित क्रम फेर जाँचैत अछि, जखन कि अध्याय ७८मे स्वनराजक अगिला तिथि देल जाअत अछि। एहि क्रममे आरोप, गिरफ्तारी, अभियोजन, प्रतिपूर्ति आ अन्तिम न्याय-निर्णय अलग-अलग अवस्था बनैत अछि। [मू : ४७–७०, ७८]

एहि प्रक्रियाक व्यापक नैतिक दायित्व उपन्यास घरेलू स्थलक माध्यमसँ देखबैत अछि। रेखाक चादर, नरेशक बच्चाक शिक्षा, सीमाक दैनिक भोजन, पूनमक उपचार, चन्दनक नव काज आ विवाहक आर्थिक अभिलेख—ई सभक घटनासँ सूत्रबद्ध जीवन अछि। न्यायकेँ केवल दण्डसँ सीमित कएल जाय तँ बाँचल लोकक जीवनक प्रश्न अनुत्तरित रहि जायत। कादम्बरी निर्णय देनिहार विधिक संस्था आ धीमा सामाजिक पुनर्निर्माणक बीच अन्तरक कलात्मक विचार करैत अछि।

दृतिक सीमा ई अछि जे न्यायिक क्रियाविधिक व्यापक तकनीकी विवरण विशद रूपमे नहि प्रस्तुत अछि। पाठक अनुसन्धानक नैतिक मापदण्ड स्पष्ट देखैत अछि, मुदा वास्तविक मुकदमाक जटिल समय, अभियोजनक रोस्टर, कानूनी सहायता वा पीड़ित-क्षतिपूर्तिक सभ प्रक्रिया कहानीक सीमित आयतनमे समातल नहि अछि। एहि अभावकेँ अपराध-गाथाक तथ्यात्मक दोषक रूपमे सिद्ध करबाक लेल बाहरी विधिक अध्ययन जरूरी होयत; साहित्यिक आलोचनामे एतबा कहब उचित अछि जे शिल्प संस्थागत आदर्शवादक दिशामे झुकैत अछि।

प्रकरण ७ : आलोचनात्मक मूल्यांकन आ निष्कर्ष

७.१ कलात्मक उपलब्धि आ सीमाक परीक्षण

एहि दृतिमे रोजगारीकेँ व्यक्तिगत अकर्मण्यता नहि, संस्थागत अशान्तिक विषय बनाओल गेल अछि; स्त्री पात्रसभकेँ केवल आश्रित नहि, निर्णयक्षम व्यक्ति बनाओल गेल अछि; पत्रकारिताक सूत्रबद्धता संग ओकर मर्यादा देखाओल गेल अछि; पुलिस आ अदालतक काजकेँ चमत्कारी समाधान नहि मानल गेल अछि; आ पुनर्वासकेँ अपराध-उद्घाटनसँ अलग मानवीय लक्ष्य देल गेल अछि। नरेशक बहिन, माधवी, कुसुम, सरिता आ पूनमक मौन वा अल्प-स्वरक अस्तित्व कथाक सामाजिक विस्तृतता बढ़बैत अछि।

कथाविन्यासक नियमित संरचना, स्थलक वस्तुगत विवरण, कापीक पुनरावर्ती रूपक, आरम्भ-अन्तक पाँति-सम्बन्ध आ खुला उपसंहार एहि उपन्यासक प्रमुख शिल्पगत बल अछि। रतनक वास्तविक दानक स्वीकृति, किरणक द्वविधा आ चन्दनक गलतीक स्वीकारक कारण श्वेत-श्याम नैतिकता किछु हद धरि टूटैत अछि। 'नव रोजगार-सहायता केन्द्र' समाजक सम्पूर्ण समस्या कदापि नहि सनम्हरैत; ई लेखकीय संयम साहित्यक पक्षमे जाइत अछि।

सीमासभ स्पष्ट कहबाक चाही। प्रथम, अनेक अध्याय समान नैतिक निर्णय-वाक्यपर समाप्त होइत अछि, जाहिसँ भाषा कखनहुँ अधिक उपदेशात्मक भइ जाइत अछि। दोसर, दस्तावेज सहापनक दृश्यसभक पुनरावृत्ति अनुसन्धानक विश्वसनीयता बढ़बैत, मुदा कथागत लय धीमा करैत अछि। तेसर, किछु गौण पुरुष पात्रसभक सत्ता-लालसा, भय आ वैचारिक विरोधक अन्तर्यात्रा अपेक्षाकृत कम विकसित अछि। चारिम, सीमापारक शोषण-जालक आर्थिक स्रोत आ संस्था-निर्माणक विस्तृत कारण-क्रम अनुत्तरित रहैत अछि। पाँचम, अधिकतर सजग पात्रसभक प्रमाण-सम्बन्धी भाषा एकसमान नैतिक अनुशासनक कात झुकैत अछि।

एहि सीमा रहलोपर दृतिमे आरम्भक बेबसी आ अन्तक सीमित सक्रियताक भिन्नता प्रभावोत्पादक अछि। लेखक कोनो महानायकसँ शहर स्वच्छ करैत नहि छथि; ओ दर्जन भरि साधारण लोकक कापी, रसीद, भय, श्रम, स्नेह आ प्रश्नक माध्यमसँ न्यायपूर्ण जीवनक न्यूनतम शर्त पुनः परिभाषित करैत छथि। एहि मूल उपलब्धिक कारण 'शहरक दोसर चेहरा' समकालीन सामाजिक यथार्थक सघन साहित्यिक प्रतिरूपक रूपमे महत्त्वपूर्ण पाठ बनैत अछि।

৭.২ প্ৰতিপক্ষী পাঠ : ঊপন্যাস ঋন্য ঠৰ্শ্সঁ সেহো পঢ়ন জা সকৈত ঋছি

একঠা সম্ভাৱিত প্ৰতিপক্ষ ঞ কহি সকৈত ঋছি জে ঊপন্যাসক ৰাৱম্বাৰ প্ৰমাণ-জাঁচক ঋাগ্ৰহ কনাম্নেক ঋনিশ্চযক স্থান পৱ নৈতিক পাঠ্যপুস্তকক শৈনী গ্ৰহণ কৱৈত ঋছি। কতেকো সঁৱাদ এহন বচনা কৱৈত ঋছি জাহিমে পাত্ৰ স্বযঁ ঋাপ্তৱচন স্বনৱৈত ছথি। ঋানোচককেঁ ঞ দোষ সৱনতাসঁ নকাৱৰাক নহি চাহী। তথাপি ঞহো দেখৱ ঋাৱশ্যক ঋছি জে গ্ৰতি পত্ৰ, পাৱতী, গনত সূচী, নৱেশক চাদৱ ঋা সাৰ্ৱজনিক পাঁতিক প্ৰতিমাসঁ গৈব-ঊপদেশাম্নেক দৃশ্যক বচনা সেহো কৱৈত ঋছি। তেঁ ঊচিত নিৰ্ণয ‘পূৰ্ণতঃ ঊপদেশাম্নেক’ ৱা ‘পূৰ্ণতঃ ৰৱ্নৱাচিক’ক ৰীচ নহি, দৃশ্যৱিশেষক ঋাধাৱপৱ হোযত।

দোসৱ প্ৰতিপক্ষ ঋন্নসাৱ নৈনা সহাযতা-কেন্দ্ৱ খোনি সামাজিক সঁৱচনাক ৱিশান ৱিফনতাসঁ ৱৈসী ৱ্যৱস্থিত ঠৰ্শ্সঁ ৰাহৱ নিকনি জাওত ছথি; ঋাৰ্থিক সঁসাধনক কমীক ৰাৱজূদ হ্মনক ঋাদৰ্শৱাদ কিছু পাঠককেঁ ঋসম্ভাৱিত নগি সকৈত ঋছি। ঊপন্যাস স্বযঁ এহি শঙ্কাকেঁ সীমিত কৱৈত ঋছি: নৈনা খৰ্চক কাপী ৱাখৈত ছথি, কিৱাযা দেৰাক সমস্যা মেনৈত ছথি, নিশ্চিত নিযুক্তিক ৱচন নহি দৈত ছথি, ঋা স্বযঁ সাপ্তাক্যোৱ দেৱৰ জাওত ছথি। ঞ কাজ পূৰ্ণ সমাধান নহি, সীমিত সাম্বদাযিক সেৱা ঋছি। ঋানোচনাক দাযিত্ব কথাক ঋপন সীমাক সম্মান কৱৱ ঋছি। [মৃ : ৩৬, ৩৯–৬০]

তেসৱ প্ৰতিপক্ষ ঋন্নসাৱ গ্ৰতি জাতি-ৱক্ষক গহিৱ ঐতিহাসিক সঁৱচনাক সম্যচিত ৱিশ্লেষণ নহি কৱৈত, কাৱণ ৱিৱাহ-ৱিৱোধক প্ৰসঙ্গ মুখ্যতঃ পৱিৱাৱক সঁৱাদমে সিমঠন ঋছি। এহি নিৱীক্ষণমে তথ্য ঋছি। গ্ৰতি ছুঋাছূত, ভূমিসম্বন্ধী ঋধিকাৱ, ঋাৱক্ষণ-ৱ্যৱস্থা ঋথৱা ৱাজনীতিক প্ৰতিনিধিত্বক সমগ্ৰ কথা নহি নিখৈত; ও ৱিশেষতঃ শ্ৰম, ঋৱিশ্বাস, প্ৰতিষ্ঠা ঋা ৱিৱাহক জঠিন স্থিতিমে জাতি-প্ৰশ্নকেঁ ঋানৈত ঋছি। গ্ৰতি জে কৱৈত ঋছি ওকৱ মহত্ত্ৱ মানৱ ঋা জে নহি কৱৈত তাহি পৱ ঋগিনা শোধক ৰাঠ খোনৱ—দুনূ সম্ভৱ ঋছি। [মৃ : ৩৭]

৭.৩ শোধ-নিষ্কৰ্ষক সাত সূত্ৰ

(১) শীৰ্ষকক ‘দোসৱ চেহৱা’ ঋপৱাধক গুপ্ত ছাযা মাত্ৰ নহি, ৱোজগাৱ-ঋাধাৱিত ঊম্মীদক ঋসমান ৰাঁঠ ঋছি। (২) ‘পাঁতি’ সামাজিক সমযক কপক ঋছি: একৱ পুনৱাৱৃত্তিসঁ সামূহিক সঁকঠক নিৱন্তৱতা স্পষ্ট হোওত ঋছি। (৩) ‘কাগজ’ স্থিৱ সহ নহি; ওকৱ সহ মূন্য হস্তাক্ষৱ, সন্দৰ্ভ, সময ঋা সূতন্ত্ৰ মিনানসঁ ৱনৈত ঋছি। (৪) স্ত্ৰী পাত্ৰসভ স্ৱৱক্ষিত নিৰ্ণযক ঋনগ-ঋনগ প্ৰকাৱ ঋৰ্জিত কৱৈত ছথি; একে ঋাদৰ্শ স্ত্ৰীক কথা নহি ৱচৈত। (৩) পত্ৰকাৱিতা, পুনিস, ন্যাযানয ঋা ঘৱক শ্ৰম এক-দোসৱাক স্থান নহি নৈত; ঋনগ দাযিত্ব সঁ একে সামাজিক সঁকঠক সামনা কৱৈত ঋছি। (৬) পীড়িতক জীৱিত ৰঁচি জএৱ স্বখদ ঋছি, মুদা পুনৰ্ৱাস ঋা ঋাৰ্থিক ন্যাযক প্ৰশ্ন ওকৱ ৰাঁদো ঋাৱম্ভ হোওত ঋছি। (৭) নৈনা প্ৰত্যক্ষ নৌকৱীক ঋস্বৱক্ষাসঁ সাৰ্ৱজনিক সহাপনক দিশামে ঋাগাঁ ৰঢ়ৈত ছথি; ঞ সামৰ্থ্যক ঋৰ্জন ঋছি, সমাজক পূৰ্ণ স্বধাৱ নহি।

এহি সূত্ৰসভক ঊপযোগ একঠা ছঁহৱ সিদ্ধান্ত ঘোষিত কৱৱাক নেন নহি, পাঠক মূন ঋধ্যাযসভমে পুনঃ দেখৱাক নেন ঋামন্ত্ৰণক কপমে হোযৱাক চাহী। কোনো নিষ্কৰ্ষ জঁ মূন দৃশ্যসঁ মেন নহি খাওত ঋছি তঁ ঋানোচনা সঁশোধনযোগ্য ঋছি। এহি ঋাম্নে-সঁশোধনক সিদ্ধান্ত এহী গ্ৰতিমে ৰাৱম্বাৱ প্ৰস্তুত প্ৰমাণ-জাঁচক ঋাগ্ৰহসঁ ঋন্নস্থূত ঋছি।

৭.৪ সমাপন : প্ৰশ্ন কৱৱাক ঋধিকাৱক সাহিত্যিক ঋৰ্থ

কথাক প্ৰাৱম্ভমে নৈনা নৌকৱী প্ৰাপ্ত কৱৱাক নেন নাওনমে ছথি; ঋন্তমে ও কপাকেঁ শ্ৰনক, শৰ্ত ঋা নিযুক্তিক স্ৰোত জাঁচৱাক শিক্ষা দৈত ছথি। এতয ৱিকাসক ঋৰ্থ কেৱন ৱ্যক্তিগত ঊথ্থোন নহি, ঋপূৰ্ণ সামাজিক ৱ্যৱস্থামে

कोनो दोसर लोकक हानि घटेबाक क्षमता अर्जित करबा अछि। ई छोट उपनहिं बन्नात पैघ नगैत अछि, कारण पाठ पूर्ण विजयक भ्रम नहि बचैत। बेकारी मजदूरी, नवेशक मामना, अन्य सम्बन्धित जाँच, पूनमक स्वास्थ्य आ शेहवक नबाँ बेरोजगार—सभ प्रश्न उपस्थित बहैत अछि।

शेहवक दोसर चेहवा 'एकाएन' मात्र नहि; ओ प्रतिदिन पाँतिमे उपस्थित अछि। लोक ओकरा देखैत छथि, मुदा देखनाक अर्थ बदलैत अछि। अन्यायकेँ एकटा अफराहक रूपमे स्वनाओ आ ओकर अभिलेख, सामाजिक कारण आ मानवीय परिणाम सममनाओ अनग काज अछि। उपन्यास पाठककेँ एही अनुबपर जागरूक करैत अछि। एकर साहित्यिक सर्वोचता अपराधक ग्रन्थी स्वनमा देबा नहि, ओकरा स्वनमेबाक प्रक्रियामे लोकक गरिमा अक्षुण्ण बखबाक आग्रह अछि।

एहि अध्यायनक निष्कर्ष ई नहि जे उपन्यास औपन्यासिक रूपाक सभ सम्भावना समाप्त कए दैत अछि; बरन् ई जे ई पाठ आधुनिक मैथिली सामाजिक गद्यकेँ सार्वजनिक विवेकक सशक्त क्षेत्र बनबाक सम्भावना देखबैत अछि। एतय लोकवीक पाँति केवल बोटी लेन नहि, सम्मान, अधिकार, स्ववञ्चित निर्णय आ सामाजिक स्मृतिक लेन सेहो अछि। अन्तिम पन्नाक खूला प्रश्न निराशाक संकेत नहि; ओ नागरिक चेतनाक आरम्भिक अक्षर अछि।

परिशिष्ट १ : साठिओ अध्यायक सूक्ष्म पाठ-टिप्पणी

एहि परिशिष्टक टिप्पणीसभ मूल पाठक प्रत्येक अध्यायक क्रम अनुसार देल जा रहल अछि। ई संक्षिप्त अध्याय-नोट मुख्य समीक्षाक स्थानापन्न नहि; ओकर पाठ-सांख्यक अनुक्रम अछि। पृष्ठ-संख्या मूल प्रति सँ छपल अनुक्रमणिकानुसार अध्यायक आरम्भिक पृष्ठक सूचक अछि, सम्पूर्ण अध्यायक सीमा नहि।

प्रथम भाग : लोकवीक खोज (अध्याय १–१२)

अध्याय १ — आवेदनक पाँति (पृ. २)। नरगढ़क भीड़, प्रमाणपत्रक स्ववक्षा आ पाँच हजारक अनिश्चित वेतन नैनाक आत्मसम्मानकेँ आर्थिक आवश्यकताक सोमाँ ठाढ़ करैत अछि। 'योगाता'क सार्वजनिक घोषणाक नीचाँ अस्पष्ट नियमक व्यवहार व्यवस्था आ आदर्शक अन्तर उद्घाटित करैत अछि। 'नञा दिशा'क पर्ची कथामे भविष्याक जोखिमक प्रथम भौतिक सङ्केत अछि।

अध्याय २ — घरक हिसाब (पृ. ९)। सबसुतीक खर्च-कापी स्त्री-श्रमक अदृश्य भावक प्रस्तक बनैत अछि। माधवीक घरेनू हिंसा आ अवैध मदिराक अनुभव मुख्य बोजगार-कथासँ जोड़न सामाजिक पृष्ठभूमि अछि। घरक आवश्यकता नैनाकेँ काज करबाक प्रेरणा दैत अछि, मुदा ओही आवश्यकता ओहि परिवारकेँ ठगीक सोमाँ अस्ववक्षित सेहो करैत अछि।

अध्याय ३ — प्रवान चिनजान (पृ. १६)। अभयक पत्रकारिता आ नैनाक प्रवान छात्र-सक्रियता प्रश्न-पुछबाक सामा संस्कार स्थापित करैत अछि। सविताक परीक्षा-सम्बन्धी कठिनाओ आ निर्माण-ठूनाओक संकेत भविष्याक दू कथासूत्र खोलैत अछि। अभयक विशेषता बिना प्रष्टि संस्था रा ठेकेदारक पक्ष-विपक्षमे फैसला नहि देबा अछि।

अध्याय ४ — नञा दिशा बोजगार केन्द्र (पृ. २४)। बोजगार विज्ञापनक आकर्षक भाषा आ वास्तविक कार्य-शर्तक दूरी देखाओत अछि। फस्म, किराए, वतन आ रीवेन्द्रक उपस्थिति कार्यालयकेँ केवल नौकरी देबयवाला ठाम नहि, प्रभाव आ अभिलेखक उनमन व्यवस्था बनबैत अछि। नैनाक पुछताछ स्वनक नैतिक विशेषताकेँ व्यावहारिक रूप दैत अछि।

ঋধ্যায ৩ — পূনমক জমা বাশি (পৃ. ২২)। পূনম ঘবক রঁচত ঋা ঋণক ঋাশ্রযসঁ দূবক নিয়ত্তিক ঋাশামে ধন জমা কবৈত ছথি। বসীদক ঔপচাবিকতা রিশ্বাস দেঞত ঋছি, মুদা নিয়ত্তিক স্থান-স্পষ্টতা নহি। ঞা ঋধ্যায পাঠককেঁ পীড়িতক ঋাবম্ভিক ঋাশা সমন্বরৈত ঋছি; পছাতিক সঁকট্টক প্রকাশমে ওকবা মূর্খ ঠহবাএর্ সঁ বোকৈত ঋছি।

ঋধ্যায ৬ — চন্দনক ঋণ (পৃ. ৪২)। পবীক্ষা-র্যারস্থাক ঋনিশ্চিততা ঋা ঋার্থিক দরাঁর চন্দনকেঁ গোদামক ঋস্থাযী কাজক কাত নহ জাঞত ঋছি। পবিরাবক ভীতব এক দিশা কার্যানযী নৌকবীক ঋছি, দোসব ঋনৌপচাবিক ঠুনাঞাক। দ্বনূক মূনমে ঘবক খর্চ ঋছি, মুদা জোখিমক স্তব ঋনগ-ঋনগ ঋছি।

ঋধ্যায ৭ — নোকবীক পহিন দিন (পৃ. ৩১)। নৌনা নিয়ত্তিপত্রক প্রতি সম্হাবৈত ছথি ঋা ঋারেদনক মিনানক জিম্মেরাবী নৈত ছথি। হস্তাক্ষবক সঠীক ঋর্থ রুঁমরাঁক ঋাগ্রহ পহিন রেঁব নিযমিত শ্রমক দিনচর্যামে উঁতবৈত ঋছি। রেতনক রিনম্ব ঋা কার্যানযক ঋর্যারস্থা রাস্তরিক কাজক ঋাকর্ষণ পব নরঁ প্রশ্ন বখৈত ঋছি।

ঋধ্যায ৮ — কিবণক চেতারনী (পৃ. ৬০)। কার্যানযক ঞমপানন, ঋনধিঞ্চত ফাঞন, মৌখিক নির্দেশ ঋা গ্রাহকীক দরাঁর নৌনাকেঁ নির্ণযক কঠিন সীমা দেখরৈত ঋছি। কিবণ কেরন শত্রু নহি, ঋস্ববক্ষিত প্রশাসনক ভীতব হূমিকা নিভরঁযরানী প্ররঁন্ধক নগৈত ছথি। নৌনা ঋন্বমানকেঁ তথ্যক রুপ নহি নিখরাঁক নিযম ঋপনরৈত ছথি।

ঋধ্যায ৯ — বতনক প্রতিজ্ঞা (পৃ. ৬৯)। বতনক ঋার্থিক সহাযতা পাওন রিছার্থী সভক রাস্তরিক নাভ স্বীকাব কএন গেন ঋছি। তথাপি মঁচক রিশান নাম ঋা সাধাবণ ঋভ্যর্থী সভক সূচীক ঋন্তব সার্রজনিক দানক সীমাসঁ পবিচয কবরৈত ঋছি। কথাকাব প্রতিজ্ঞা ঋা নৈতিক রিশ্বসনীযতাকেঁ সমানার্থী নহি মানৈত ছথি।

ঋধ্যায ১০ — পহিন রেতন (পৃ. ৭৮)। পহিন কমাঞক প্রসন্নতা মাহ-ঔষধি ঋা ঘবক রিনসঁ জুড়ৈত ঋছি; ঞা ঋাম্নির্ভবতা খুশী ঋা জিম্মেরাবী দ্বনূ ঋছি। জমা বাশি ঘুবেরাঁক প্রশ্ন সেহো কার্যানযমে উঁঠৈত ঋছি। পূনমক যাত্রাক ঋস্পষ্ট পত্র নৌনাক নিজী স্বখকেঁ সাম্বদাযিক চিন্তাসঁ জোড়ি দৈত ঋছি।

ঋধ্যায ১১ — সন্দিগ্ধ মান (পৃ. ৮৮)। চন্দনকেঁ পেঠীক ঋপূর্ণ রিরবণ ঋা রাহনক শঙ্কাস্পদ কাগজ ভেটৈত ঋছি। ও এক খেপসঁ সুযঁকেঁ ঋনগ বখৈত ঋছি, মুদা ঋগিনা রেঁব ঋার্থিক দরাঁর কতেক সাহস ছোড়ত, সে প্রশ্ন রঁনন বহৈত ঋছি। এহি ঋনিশ্চিততামে চবিত্রক রিশ্বসনীযতা ঋছি।

ঋধ্যায ১২ — পূনমক ঋন্তিম সন্দেশ (পৃ. ৯৮)। পূনমক প্রস্থানক রাঁদ সহাযতা-মাঁগযরানা ঋস্ববক্ষিত ফোন কথাক প্রথম পৈঘ সঁকট্ট ঋছি। উঁস্রোহক সন্দেশ ভযক সূচনামে রঁদনৈত ঋছি। পবিরাবকেঁ তবন্ত রঁতএর্ ঋা রৈধানিক সহাযতা নেরঁ নৌনাক নৈতিক নিষ্কর্ষক উঁপযোগী পবীক্ষণ ঋছি।

দ্বিতীয ভাগ : গাযরঁ ভেন নোক (ঋধ্যায ১২–২৪)

ঋধ্যায ১২ — রঁন্দ মোরাঁঞন (পৃ. ১১০)। মোরাঁঞনক ঋন্বত্ত্বিত ঘণ্টী ঋা পবিরাবক জাগন বাতি ঋনিশ্চিততাক সামূহিক ঋন্বভর বচৈত ঋছি। বামনানক হাথমে কাগজ ঋছি, মুদা রেঁঠীক রর্তমান ঠাম নহি। সন্দেশক সময নিখরঁ খোজক ঋাবম্ভিক নৈতিক-প্রশাসনিক ক্রিযা রঁনৈত ঋছি।

ঋধ্যায ১৪ — থানাক দ্বঋাবি (পৃ. ১১৯)। সবকাবী রঁবামদামে শিকাযত-সঙ্খ্যা প্রাপ্ত কবরঁ ভয ঋা ঔপচাবিক ঋধিকাবক রীচক যাত্রা ঋছি। সঁস্থাক ঋপূর্ণ ঋাশ্বাসনক মুকারিঁন পূনমক সূবক সূচনা বাখন জাঞত ঋছি। উঁপন্যাসক মহত্ত্বপূর্ণ ঋাগ্রহ ঞা জে দফ্তবক নিখিত উঁত্তব সদৈর যথার্থক ঋন্তিম রুপ নহি।

শ্বধ্যায ১৩ — রঁদনন নাম (পৃ. ১২৮)। একে প্রশিক্ষণ-সমূহক নাম শ্বা স্থানক ভিন্ন প্ররিষ্টি কর্মচাবীক কামকেঁ শ্বন্বসন্ধানক শ্বাবম্ভিক সাধন রঁনরৈত শ্বছি। নৈনাক সারধানী তথা জ্বঠৈরাঁমে শ্বছি, রিঁনা পর্যাপ্ত প্বষ্টিক শ্বাবোপ নগরাঁমে নহি। নাম রঁদনন জাওত শ্বছি, ম্বদা পবিরাবক রাস্তরিক প্রশ্ন স্থিব বহৈত শ্বছি।

শ্বধ্যায ১৬ — ম্বঠক কাগজ (পৃ. ১২৮)। হস্তাক্ষব-রিহীন সূচনা শ্বা ন মিনৈত মূন পঞ্জী ভবোসাক শ্বভিনেখীয সঁকট খোনৈত শ্বছি। কাদম্বৰী এতয দস্তারেজক উঁপস্থিতি শ্বা দস্তারেজক প্রামালিকতা রীচ স্পষ্ট ভেদ রঁনরৈত শ্বছি। সবসূতীক ‘কাগজক নকন বাখরঁ’ সন র্যারহাবিক শিক্ষা কথাক মূন প্রতীককেঁ প্বনঃ দৃঢ় কবৈত শ্বছি।

শ্বধ্যায ১৭ — শ্বভযক সমাচাব (পৃ. ১৪৭)। রেঁবোজগাবী, শ্বন্ক শ্বা মজদূবী সম্বন্ধী শ্বভযক বপষ্ঠ সার্রজনিক সমস্যা ভঁঠরৈত শ্বছি, ম্বদা ও পূনমক স্ববক্ষিত ঠাম তবন্ত নহি খোজি নৈত। এহি শ্বন্তবসঁ সমাচাবক প্রভারক সীমা স্বীকাব হোওত শ্বছি। সম্পাদকীয উঁত্তবদাযিত্ব শ্বা প্রমাণক জাঁচ এহি শ্বধ্যাযক কেন্দ্রব শ্বছি।

শ্বধ্যায ১৮ — গামক রঁদনামী (পৃ. ১৩৬)। পূনমক পবিরাবক দ্বঃখপব নোকনাজ শ্বা শ্বফরাহক শ্বাক্রমণ দোসব প্রকাবক হিঁসা রঁনৈত শ্বছি। পবিরাব কাজ, খেতী শ্বা খোজক র্যারস্থা সঁগ-সঁগ কবৈত শ্বছি। ‘রঁদনামী’ক ডব পীড়িতক রাণী রঁন্দ কবরাঁক সামাজিক যন্ত্রক কপমে উঁভবৈত শ্বছি।

শ্বধ্যায ১৯ — গ্বপ্ত হিসারঁ (পৃ. ১৬৪)। নবেশক নেখা-মিনানমে রঁকাযা মজদূবী, প্বনর্নিখিত তিথি শ্বা শ্বপূর্ণ ভ্বগতান একত্র হোওত শ্বছি। ঞা শ্বপবাধক নাঠকীয স্বীগ্রতি নহি, সাধাবণ কার্যানযী ঞামানদাবীক তনার শ্বছি। ‘জে হিসারঁ নিখৈত শ্বছি, নির্ণযক জিম্মেরাবী কেকব’—ঞা প্রশ্ন সঁস্থাগত নৈতিকতাক সাব শ্বছি।

শ্বধ্যায ২০ — শ্বরৈধ সম্বন্ধ (পৃ. ১৭২)। কিবণ-বতনক রিরাহেতব সম্বন্ধ দূ ঘবক রিশ্বাসক সঁকট রঁনরৈত শ্বছি। দিনেশক শ্বার্থিক চিন্তা শ্বা রিভাক রেঁকক জিজ্ঞাসা নিজী পীড়াক সঁগ সঁস্থাগত সম্বন্ধকেঁ প্রকাশমে শ্বনৈত শ্বছি। পাত্রসভক দোষ শ্বা শ্বস্ববক্ষা শ্বনগ-শ্বনগ পবতমে উঁপস্থিত শ্বছি।

শ্বধ্যায ২১ — পহিন ধমকী (পৃ. ১৮০)। শ্বভযক সমাচাবক পৃষ্ঠপব ধমকীক চিন্হ ভযক সার্রজনিক সঁকেত শ্বছি। কর্মচাবী শ্বা পীড়িতপব নরঁ দরাঁর কথা-তনার রঁঢ়রৈত শ্বছি। নৈনাক মেজমে পূনমক ফোটো শ্বা স্ববক্ষিত শিকাযতক প্রতি স্মৃতি শ্বা প্রমাণক দোসব-দোসব কাম কবৈত শ্বছি।

শ্বধ্যায ২২ — নবেশক নির্ণয (পৃ. ১৮৯)। নবেশ শ্বপন প্রশ্ন নিখিত কপমে বাখরাঁক নিশ্চয পব দৃঢ় ছথি। ঘব, বৃদ্ধ পিতা শ্বা রঁহিনক উঁত্তবদাযিত্ব খতবা শ্বা কর্তব্যক রাস্তরিক তান দেখরৈত শ্বছি। ও কোনো ভরিষ্যদর্শী নাযক নহি; জানন রাঁতসঁ ম্বঁহ নহি মোড়যরানা মন্বষ্য ছথি।

শ্বধ্যায ২৩ — নহবক কাত (পৃ. ১৯৭)। মৃতদেহ ভেঠনাক দৃশ্য নগবক দৈনিক হ্বগোনকেঁ হিঁসাক স্থন রঁনরৈত শ্বছি। প্রত্যক্ষ সাক্ষী, পবিরাবক পহচান শ্বা শ্বফরাহক রিস্তাব শৌকক রঁহ্মরিধ সামাজিক স্বব বচৈত শ্বছি। মৃত্যু ভেনাক রাঁদ শ্বাবোপ পব সারধানী শ্বাওব শ্বারশ্যক ভহ জাওত শ্বছি।

শ্বধ্যায ২৪ — হত্যা শ্বা শ্বন্বসন্ধান (পৃ. ২০৬)। স্বজাতা ঘঠনাক স্থান, সময শ্বা প্রত্যক্ষ কথনকেঁ স্বনন গপ্পসঁ শ্বনগ কবৈত ছথি। এহি শ্বাবম্ভিক রিধিসম্মত শ্বন্বশাসনসঁ কথা প্বনিসীয চমক্কোবক রঁদনা ধৈর্যপূর্ণ প্রমাণ-সঙ্গ্রহক দিশা চূনৈত শ্বছি। হত্যাক প্রশ্ন খূনন বহৈত শ্বছি।

𑒞𑒵𑒞𑒲𑒨 𑒦𑒰𑒑 : 𑒒𑒵𑒝𑒰 𑒂 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒒𑒰𑒞 (𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓒𑓕–𑓓𑓖)

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓒𑓕 — 𑒬𑒼𑒏𑒮𑒦𑒰 (𑒣𑒵. 𑓒𑓑𑓖)। 𑒢𑒩𑒹𑒬𑒏 𑒒𑒩𑒧𑒹 𑒬𑒼𑒏 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒝 𑒢𑒯𑒱, 𑒩𑒴𑒖𑒢 𑒠𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒮𑒧𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒑𑒩𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒑𑒞𑒱𑒏 𑒧𑒳𑒏𑒰𑒥𑒱𑒪 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒚𑒯𑒩𑒪 𑒮𑒧𑒨𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒮𑒖𑒲𑒫 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒻𑒢𑒰 𑒧𑒵𑒞 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 ‘𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢’ 𑒨𑒰𑒠 𑒩𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒬𑒼𑒏 𑒢𑒰𑒑𑒩𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓒𑓖 — 𑒠𑒼𑒭𑒏 𑒥𑒼𑒗 (𑒣𑒵. 𑓒𑓒𑓔)। 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒰𑒪𑒨𑒏 𑒖𑒰𑒿𑒔-𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒡𑒢 𑒥𑒢𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒩𑒼𑒣 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒏 𑒥𑒲𑒔𑒏 𑒐𑒰𑒄 𑒢𑒩𑒹𑒬𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒣𑒩 𑒢𑒥 𑒁𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒏 𑒖𑒼𑒐𑒱𑒧 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒻𑒢𑒰 𑒖𑒰𑒢𑒪 𑒞𑒟𑓂𑒨 𑒂 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒮𑒳𑒢𑒹𑒪 𑒥𑒰𑒞 𑒁𑒪𑒑 𑒩𑒰𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒪𑓂𑒣 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓒𑓗 — 𑒔𑒢𑓂𑒠𑒢𑒏 𑒧𑒾𑒢 (𑒣𑒵. 𑓒𑓓𑓒)। 𑒑𑒼𑒠𑒰𑒧𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒮𑒧𑓂𑒯𑒰𑒩𑒱 𑒔𑒢𑓂𑒠𑒢 𑒒𑒩𑒧𑒹 𑒦𑒨𑒦𑒲𑒞 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒞𑓁 𑒧𑒾𑒢 𑒙𑒳𑒙𑒥 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒅𑒢𑓂𑒧𑒼𑒔𑒢 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒄 𑒁𑒞𑒲𑒞𑒏 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡𑒏 𑒞𑒳𑒩𑒢𑓂𑒞 𑒏𑓂𑒭𑒧𑒰 𑒢𑒯𑒱। 𑒦𑒰𑒨-𑒥𑒯𑒱𑒢𑒏 𑒦𑒩𑒼𑒮𑒰 𑒠𑒥𑒰𑒍𑒪 𑒞𑒟𑓂𑒨𑒏 𑒮𑒙𑒲𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒦𑒩 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓒𑓘 — 𑒫𑒱𑒦𑒰𑒏 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒹𑒯 (𑒣𑒵. 𑓒𑓔𑓐)। 𑒫𑒱𑒦𑒰 𑒁𑒣𑒢 𑒢𑒰𑒧𑒏 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒂 𑒯𑒮𑓂𑒞𑒰𑒏𑓂𑒭𑒩𑒏 𑒮𑒞𑓂𑒨𑒞𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒒𑒩𑒏 𑒫𑒻𑒦𑒫 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒢𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒐𑒻𑒞; 𑒣𑒞𑒱 𑒮𑓀𑒑 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧 𑒂 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒋𑒏𑓂𑒏𑒹 𑒮𑒧𑒨 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒮𑓂𑒫𑒰𑒨𑒞𑓂𑒞𑒞𑒰𑒏 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒭𑓂𑒧, 𑒑𑒻𑒩-𑒢𑒰𑒩𑒰𑒥𑒰𑒖 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞𑒱 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓒𑓙 — 𑒏𑒱𑒩𑒝𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 (𑒣𑒵. 𑓒𑓔𑓘)। 𑒏𑒱𑒩𑒝 𑒠𑒱𑒢𑒹𑒬𑒏 𑒮𑒧𑒏𑓂𑒭 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒮𑒞𑓂𑒨 𑒂 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒰𑒪𑒨𑒲 𑒏𑒰𑒑𑒖𑒏 𑒪𑒰𑒣𑒩𑒫𑒰𑒯𑒲 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒯𑒳𑒢𑒏 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡𑒥𑒼𑒡 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒒𑒰𑒞 𑒂 𑒧𑒵𑒞 𑒏𑒩𑓂𑒧𑒔𑒰𑒩𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒠𑒱𑒬𑒰𑒧𑒹 𑒤𑒻𑒪𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒪𑒑 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒏𑓂𑒭𑒝𑒱𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒧𑒰 𑒮𑒿 𑒏𑒚𑒱𑒢 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒥𑒰𑒙 𑒐𑒼𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓓𑓐 — 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧𑒣𑒩 𑒮𑓀𑒬𑒨 (𑒣𑒵. 𑓒𑓕𑓗)। 𑒢𑒻𑒢𑒰𑒏 𑒒𑒩𑒏 𑒦𑒨 𑒂 𑒁𑒦𑒨𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒋𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧 𑒂 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑒧𑒰𑒔𑒰𑒩𑒏 𑒮𑒞𑓂𑒨𑒰𑒣𑒢𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒣𑒵𑒟𑒏𑓂 𑒩𑒰𑒐𑒥 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒧𑒴𑒪 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒔𑒳𑒢𑒾𑒞𑒲 𑒁𑒕𑒱। 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒨𑒰 𑒣𑒴𑒢𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒐𑒼𑒖𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒥𑒻𑒞।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓓𑓑 — 𑒗𑒴𑒚 𑒂𑒩𑒼𑒣 (𑒣𑒵. 𑓒𑓖𑓕)। 𑒢𑒻𑒢𑒰𑒏 𑒕𑒫𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒤𑒻𑒪𑒪 𑒁𑒮𑒞𑓂𑒨 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒹𑒬 𑒯𑒳𑒢𑒏 𑒢𑒾𑒏𑒩𑒲 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒭𑓂𑒚𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒞𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒎𑒣𑒔𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒣𑒠𑒮𑓂𑒟𑒑𑒢 𑒂 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡-𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡𑒱 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱—𑒄 𑒦𑒹𑒠 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒁𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑓀𑒔𑒰𑒩-𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧𑒏 𑒑𑒞𑒱 𑒮𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒑𑒞𑒱𑒏 𑒥𑒩𑒰𑒥𑒩 𑒢𑒯𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓓𑓒 — 𑒇𑒝𑒏 𑒠𑒪𑒠𑒪 (𑒣𑒵. 𑓒𑓗𑓓)। 𑒔𑒢𑓂𑒠𑒢𑒏 𑒯𑒰𑒟𑒧𑒹 𑒥𑒔𑒪 𑒙𑒏𑒰, 𑒇𑒝𑒠𑒰𑒞𑒰𑒏 𑒠𑒥𑒰𑒫 𑒂 𑒫𑒻𑒡 𑒏𑒰𑒖𑒏 𑒁𑒦𑒰𑒫 𑒑𑒪𑒞 𑒫𑒱𑒏𑒪𑓂𑒣𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒥𑒳𑒗𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓁 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒼𑒔𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞। 𑒏𑒰𑒣𑒲𑒧𑒹 𑒪𑒱𑒐𑒪 𑒢𑒱𑒨𑒧 𑒂𑒞𑓂𑒧-𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒩𑒧𑓂𑒦 𑒁𑒕𑒱; 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒥𑒰𑒩𑒧𑓂𑒥𑒰𑒩 𑒥𑒞𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒖𑒹 𑒢𑒱𑒨𑒧 𑒢𑒱𑒦𑒹𑒥𑒰𑒮𑒿 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹 𑒮𑓀𑒏𑒙 𑒮𑒧𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓓𑓓 — 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪𑒏 𑒩𑒰𑒞𑒱 (𑒣𑒵. 𑓒𑓘𑓒)। 𑒮𑒩𑒮𑓂𑒫𑒞𑒲𑒏 𑒁𑒮𑓂𑒫𑒮𑓂𑒟𑒞𑒰 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒞𑒢𑒰𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒠𑒹𑒯𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒙𑒧𑒹 𑒣𑒩𑒱𑒝𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒎𑒭𑒡𑒱, 𑒨𑒰𑒞𑒰𑒨𑒰𑒞 𑒂 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒋𑒥 𑒦𑒰𑒫𑒳𑒏 𑒬𑒼𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒣𑒩 𑒚𑒼𑒮 𑒠𑒹𑒐𑒩𑒹𑒐𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒒𑒩𑒏 𑒞𑒲𑒢𑒴 𑒮𑒠𑒮𑓂𑒨𑒏 𑒣𑒩𑒮𑓂𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒦𑒩𑒞𑒰 𑒣𑒳𑒢𑓁 𑒠𑒵𑒜𑓃 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨 𑓓𑓔 — 𑒮𑒯𑒨𑒼𑒑𑒏 𑒯𑒰𑒟 (𑒣𑒵. 𑓒𑓙𑓐)। 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒣𑒛𑓃𑒼𑒮𑒲 𑒂 𑒁𑒦𑒨𑒏 𑒮𑒯𑒨𑒼𑒑 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒠𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒙 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒻𑒢𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒔𑒰𑒯𑒢𑒰 𑒋𑒏 𑒥𑒹𑒩 𑒣𑒳𑒢𑓁 𑒮𑒯𑒖𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒅𑒦𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧 𑒋𑒞𑒨 𑒞𑒰𑒞𑓂𑒏𑒰𑒪𑒱𑒏 𑒅𑒠𑓂𑒡𑒰𑒩 𑒢𑒯𑒱, 𑒠𑒳𑓁𑒐𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮 𑒮𑒿 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒁𑒕𑒱।

अध्याय ३७ — बंदनैत गवाही (पृ. २९९)। प्रत्यक्षदर्शीक कथनमे तिथि आ समयक भेद अनुसन्धान लेल चुनौती बनैत अछि। वेश्याक घरक पोठीवीसँ नवेशक निखारठोवाना खोल भेटैत घवेनृ स्मृतिकेँ प्रमाणक सम्भावित स्रोत बनवैत अछि। ई अध्याय तथ्यपरकता आ पात्रक शोक द्वन्द्वकेँ साथ वखैत अछि।

अध्याय ३८ — नवेशीक कागजात (पृ. ३०७)। वेश्या संवक्षित मूल कागज प्वनिसकेँ दैत छथि; कापीक लेखा रास्तरिक लेनदेनक जाँचक बाँठ खोलैत अछि। एहि ठाम नवेशीक अनुपस्थित शैवीवक बंदना ओकव लिखित श्रम कथामे उपस्थित होअत अछि। तथापि हत्या आ पूनमक ठेगानाक प्रश्न अनुत्तरित वहैत अछि।

चतुर्थ भाग : साँचक दाम (अध्याय ३७–४८)

अध्याय ३७ — नवँ पूछताछ (पृ. ३१७)। प्वबान साक्ष्य नवँ क्रममे देखन गेलापव गाड़ीक स्वामित्वक प्रश्न उठैत अछि। चन्दनक अपूर्ण स्मृति आ पविवहनक दस्तावेजक मेल जाँचवँ आवश्यक बनैत अछि। प्वनिसक तत्कोल आवोप नहि, मूल पञ्जीक सत्यापनक निर्णय अछि।

अध्याय ३८ — प्वबान गाड़ी (पृ. ३२६)। वाहनक निबंन्धन, मवम्मत आ सम्भावित मालक हत्या-अनुसन्धानक वस्तुगत सूत्र बनैत अछि। गोदामक दूबी अपवाधक अपनें प्रमाण नहि—ई चेतावनी कथाक अनुसन्धानात्मक निष्ठा देखवैत अछि। स्थल आ समयक सटीक अन्तव महत्त्वपूर्ण बनैत अछि।

अध्याय ३९ — गोदामक भीतव (पृ. ३३४)। तनाशीमे पञ्जी आ तुलनाक अभिलेख अपवाध-जानक आर्थिक कप देखवैत अछि। कतिपय सूचीक सांकेतिक नाम पूनमक ठेगाना सँ सीधा जोड़ल नहि जा सकैत। एहि विलम्बसँ अपवाधक संवचना आ एक पीड़ितक व्यक्तिगत खोजक अन्तव स्पष्ट होअत अछि।

अध्याय ४० — किवणक भय (पृ. ३४३)। गोदामक तनाशी पछाति किवण संस्थागत दबाव, धमकी आ आत्मसम्प्रतिक बीच छथि। अपन हस्ताक्षववला कागज आ बिना सहमतिबला आदेशी अलग कवबँ नैतिक साहसक आवम्भ अछि। भय वहितो तथ्याक कात ठाढ़ नैतिक निर्णयक वास्तविक मूल्य अछि।

अध्याय ४१ — विभाक निर्णय (पृ. ३७१)। बैंकक अभिलेख ग्रहण आ स्वतन्त्र ठाम वहवाक सङ्कल्प विभाक नवँ स्वायत्तता वचैत अछि। वतनक प्रति प्वबान नेह, चोट आ आर्थिक प्रश्न संग-संग अछि। एहि सूक्ष्म विबोधक कावण पात्र भावुक प्रतिशोधक साधन नहि बनैत।

अध्याय ४२ — सीमापावक सूत्र (पृ. ३७९)। श्रमिक-पञ्जीमे अलग-अलग नियोजि-नाम आ बाहवी भुगतान एक व्यापक शोषण-जानक शङ्का जगवैत अछि। स्वजातता ककवो वर्तमान ठाम पव अधवी खवँवि नहि दैत छथि। पविवावक आशी आ अपर्याप्त प्रमाणक बीच तनावच अध्यायक संचानक शक्ति अछि।

अध्याय ४३ — पूनमक पता (पृ. ३६८)। श्रम-सहायता केन्द्रवक सूचनासँ पूनमक स्ववक्षित उपस्थितिक ठोस सङ्केत भेटैत अछि। पविवावकेँ खवँवि देबाक पहिने पहिचानक पुष्टि कवबाक सावधानी वाहतक गविमा बचवैत अछि। ई खोजक प्रमुख मोड़ अछि, सम्पूर्ण जाँचक अन्त नहि।

अध्याय ४४ — जीवित भेटल पूनम (पृ. ३७६)। स्ववक्षित देखवेखमे पूनमक जीवित वहवँ कथा-केन्द्रिक भय दूव कवैत अछि। स्वास्थ्य, पविवावसँ सम्पर्क आ भावी बँयानक क्रम स्वतन्त्र चवणक कपमे उपस्थित अछि। 'जीवित' शब्द एतय भावनात्मक वाहत अछि, पूर्ण उपचाव वा न्यायोद्धाव नहि।

অধ্যায় ৪৩ — ঘারক সাক্ষী (পৃ. ২৮৪)। পূনম রঁযানক সময চুনৈত ছথি আ ককরাঁক অধিকাব বাখৈত ছথি। হ্মনক অন্বভর আর্থিক শোষণ আ সুতন্ত্র আরাগমনক রাঁধাক প্রশ্ন উঠরৈত অছি। প্বনিস হ্মনক কথনকেঁ আন অভিনেখসঁ জাঁচরাঁক রাঁত কবৈত অছি, মুদা হ্মনক সঁবক্ষণকেঁ জাঁচসঁ অনগ মহত্ত্ব দেওত অছি।

অধ্যায় ৪৬ — রেঁঙমান প্রস্তার (পৃ. ২৯২)। নৈনাকেঁ প্রশ্ন ছোড়রঁ অথরা কথন রঁদনরাঁক মোহক রিকন্প ভেটৈত অছি। অপন জীরিকাক অনিশ্চিততা বহনোপব ও অস্নীকাব কবৈত ছথি। এহি স্থানপব সহক বঞ্চা কেরন স্বন্দব উপদেশ নহি, রাক্তিগত আর্থিক ক্ষতিক সম্ভারনা স্নীকাব কবরাঁক নির্ণয রঁনৈত অছি।

অধ্যায় ৪৭ — মনোজক গিবফ্তাবী (পৃ. ৪০১)। রাহন-পঞ্জী, ভগতান আ গোদামক সূত্রক মিনান জাঁচকেঁ গিবফ্তাবী ধবি নহ জাওত অছি। এক অভিযুক্তক গিবফ্তাবী সঁ অন্য সভ অপবাধ সুতঃ সিদ্ধ নহি ভহ জাওত। অন্তিম পৃষ্ঠক সূচীক প্বনবারর্তন অনুসন্ধানক প্রক্রিযাধর্মিতা দেখরৈত অছি।

অধ্যায় ৪৮ — মজিস্ট্রেটক সমক্ষ (পৃ. ৪১০)। কিবণ অপন অভিনেখ অনগ-অনগ রক্ষীগ্নত কহ অধিরআক সহযোগসঁ ন্যাযিক কথন দেরাঁক তৈযাবী কবৈত ছথি। স্নীগ্নত হস্তাক্ষব, মৌখিক আদেশ আ ধমকী অনগ প্রামাণিক স্থিতি বাখৈত অছি। ন্যাযানযক ঔপচাবিক রাতারবণ নিজী ভযকেঁ সার্রজনিক উত্তবদাযিত্বক স্তব পব নহ জাওত অছি।

পঁচম ভাগ : রাঁচন নোক (অধ্যায ৪৯–৬০)

অধ্যায় ৪৯ — বতনক গিবফ্তাবী (পৃ. ৪২০)। রিত্তীয অভিনেখক আধাবপব প্রভারশানী বতন গিবফ্তাব হোওত ছথি। মুদা কার্যানয নগ জমা শ্বন্ক ঘুবেরাঁক প্রতীক্ষামে ঠাঢ় নোক রঁতরৈত অছি জে গিবফ্তাবীক ফোটো ন্যাযিক আ আর্থিক প্রতিপূর্তিক রঁদনা নহি। ঙা ভেদ পঁচম ভাগক নৈতিক স্বব নিশ্চিত কবৈত অছি।

অধ্যায় ৬০ — হ্যাক রাস্তরিকতা (পৃ. ৪২৯)। নবেশক মৃত্যু সঁ সম্বন্ধিত গোদাম, রাহন, ক◌ন-অভিনেখ, চিকিৎসকীয সময আ পবস্পব রিবোধী রঁযান প্বনঃ জাঁচন জাওত অছি। শীর্ষকক অপেক্ষাক রিপবীত পাঠ তবন্ত অন্তিম অদানত-নির্ণয নহি দৈত। ঙা সঁকোচ গ্নতিক প্রমাণরাদক সশক্ত উদাহবণ অছি।

অধ্যায় ৬১ — রঁন্দ কার্যানয (পৃ. ৪৩৭)। 'নঙা দিশা'ক রঁন্দ ফাটকক নীচাঁ প্বান স্বনিশ্চিত-ভরিষ্যক রিজ্ঞাপন রিডম্বনাক তীক্ষ্ণ চিত্র অছি। দোষীক রিরুদ্ধ কার্বরাঙক সাথ নির্দোষ কর্মচাবীক রঁকাযা রেতন আ আরেদকক জমা বাশি নরঁ সঁকট রঁনৈত অছি। অন্যায ককেরঁ আ সামাজিক ক্ষতিক ভবপাঙ দুনূ ভিন্ন কাজ অছি।

অধ্যায় ৬২ — রিভাক নরঁ জীরন (পৃ. ৪৪৩)। স্বমিত্রাক ঘবমে রিভা অপন আর্থিক কাগজ সম্হাবি নরঁ জীরনক সাধন খোজৈত ছথি। অপন প্বান রঁগিযাক ফ্নন ওতহি ছোড়ি দেরাঁক মনোভার স্মৃতি আ স্নাযত্ততাক জটিন সম্বন্ধ বচৈত অছি। 'নরঁ জীরন'ক অর্থ অতীতক নকাব নহি, অধিকাবক প্বনর্স্থাপনা অছি।

অধ্যায় ৬৩ — দিনেশক স্নীকাব (পৃ. ৪৩৪)। দিনেশ অপন চোট, আর্থিক অসফনতা আ অনুচিত ধমকীক উত্তবদাযিত্ব অনগ-অনগ বুঝৈত ছথি। রিরাহক ফোটো ফাড়রাঁক রঁদনা স্ববক্ষিত বাখরঁ স্মৃতিসঁ প্রতিশোধক রিচ্ছেদক সূক্ষ্ম সঁকেত অছি। নেখক হ্মনকা নির্দোষ নহি ঠহবরৈত, মুদা আত্মসঁশোধনক রাঁট রঁন্দ সেহো নহি কবৈত।

অধ্যায় ৬৪ — সমাচাবক মর্যাদা (পৃ. ৪৬২)। অভয পূনমক ছরি সার্রজনিক কবরাঁক অরসব ছোড়ৈত ছথি; শ্রম্ভি-সূচনা আ উপযোগী শ্রম-অধিকাবক পতা দেওত ছথি। সমাচাবক সম্ভারিত সনসনীক রঁদনা তথা, নিজতা আ পাঠক-হিতক অনুশাসন চুনন জাওত অছি। এতয পত্রকাবিতা ঘটনাক উপভোগ নহি, সার্রজনিক উত্তবদাযিত্ব অছি।

ঋধ্যায ৬৬ — চন্দনক গনতী (পৃ. ৪৭২)। চন্দন ঋণ ঋা কানূনী জাঁচক জোখিমসঁ ভাগরৗাক রঁদনা উঁপস্থিত হোযরৗাক তৈযাবী করৈত ঋছি। সামান্য ঘবেনূ কামমে ফেব ভাগ নেরঁ সামাজিক পুনঃপ্ররেশক এক নম্র রূপ ঋছি। একব ঋর্থ ওকব দোষ সমাপ্ত ভহ গেন নহি; জিম্মেরাবী স্ৱীকাবক ক্রম ঋাবম্ভ ভেন ঋছি।

ঋধ্যায ৬৬ — নরঁ বোজগাবক প্রযাস (পৃ. ৪৮০)। নৈনাক বোজগাব-সহাযতা কেন্দ্ৰ ঠোস খর্চ, ভাড়া, কম্প্যূটব ঋা সহকর্মীক সীমিত শ্রম পব ঋাধাবিত ঋছি। ওকব সিদ্ধান্ত ‘জতেক প্রমাণিত, ওতরেঁ জানকাবী’ পূর্ব সঁস্থাক ঋতিবঞ্জিত রচনক প্রতিনোম ঋছি। কেন্দ্ৰ সামাজিক স্বধাবক ছোট প্রযন্ রঁনৈত ঋছি, চমক্োবী সমাধান নহি।

ঋধ্যায ৬৭ — রিরাহক রিবোধ (পৃ. ৪৮৯)। জাতি, ঋায, সামাজিক প্রতিষ্ঠা ঋা স্ত্রীক রৈরাহিকোপবান্ত কামক ঋধিকাবপব পবিরাবক মতভেদ হোজত ঋছি। নৈনা রিবোধক রঁাত স্বনৈত ছথি, মুদা ঋপন নির্ণযক ঋধিকাব নহি ছোড়ৈত। ঞা প্রসঙ্গ প্রেমক রাক্তিগত রিকল্পকেঁ শ্রম-সম্মান ঋা জাতিগত ন্যাযসঁ জোড়ৈত ঋছি।

ঋধ্যায ৬৮ — ঋদানতক স্বনরাঞা (পৃ. ৪৯৮)। বেখাক চাদব, সীমাক বোর্ঠী, রঁচাক রিজ্ঞানযক ফীস ঋা ন্যাযানযক দস্তারেজ এক সঁগ উঁপস্থিত ঋছি। রঁচার ঋা ঋভিযোজন দ্বনূক প্রক্রিযাগত ঋধিকাবক উঁন্নেখ ঋছি। ঋগিনা তিথি ভের্ঠরঁ ঋপবাধক পবিরাব নেন জীরনক রেঁাম সমাপ্ত নহি করৈত; ন্যাযিক সময ঋা ঘবক সমযক দ্বন্দ্ব স্পষ্ট ঋছি।

ঋধ্যায ৬৯ — ফেব নৌকবীক পাঁতি (পৃ. ৬০৭)। কথা ঋাবম্ভক রঁস-ঋড্ডাক ভীড়কেঁ ফেব দেখরৈত ঋছি, মুদা ঋারঁ নৈনাক ঋনুভরক প্রকাশমে পাঁতিক ঋর্থ ঋধিক গহিব ঋছি। শিক্ষা, ভর্তী-ব্যরস্থা ঋা ঘবক দৈনিক খর্চক সঁকর্ঠ ঋরঁঙ্ক জাবী ঋছি। ‘ফেব’ শব্দ ঋার্থিক চক্রক নিবন্তবতা ঋা রাক্তিগত সীখক ভিন্নতা এক সঁগ বাখৈত ঋছি।

ঋধ্যায ৬০ — জিনগী ঋাগাঁ রঁঢ়ৈত ঋছি (পৃ. ৬১৬)। নৈনা-ঋভযক রিরাহ ঋা তকব পদ্ধাতিক ঘব-ব্যরস্থামে পাবস্পবিক শ্রম-রিভাজন ঋা বৃদ্ধক দেখবেখক প্রশ্নক ঠোস রঁাতচীত ঋছি। পূনমক সীমিত সমযক কাজ নেন উঁচিত পাবিশ্রমিক, রুক্সমক রঁকাযা ঋারেদন ঋা নবেশক নম্বিত মামনা কথাকেঁ ঋধ্রুবা যথার্থমে ঠিঁকৌনে বহৈত ঋছি। রূপাকেঁ শ্নক দেরঁাসঁ পহিনে কাগজ পঢ়রৗাক ঋাগ্রহ করৈত নৈনা প্রথম ঋধ্যাযক ঋস্তর্থী সঁ সার্রজনিক সহযোগী রঁনৈত ছথি। ঋন্তিম প্রশ্ন খুনন ঋছি; জীরিত সমাজক গতিএ ওকব উঁত্তব খোজত।

পবিশিষ্ট ২ : শোধ-দারাক মূন পাঠ-সাক্ষ্য

১. শ্রমক যথার্থ ঋা রেতনক ঋস্ববক্ষা : ঋধ্যায ১, ২, ৬, ৭, ১০, ३২, ৬১, ৬৬ ঋা ৬৯। তর্কক কেন্দ্ৰ—ঔপচাবিক যোগ্যতা ঋা স্ববক্ষিত ঋামদনীক রাস্তরিক দূবী।

২. নিখিত প্রমাণক ঋারশ্যকতা ঋা সীমা : ঋধ্যায ১, ৪, ৮, ১৪–১৬, ১৯, ३৬–३৯, ৪৮–৬০। তর্কক কেন্দ্ৰ—কাগজক উঁপস্থিতি স্বতঃ সহ নহি; স্রোত, হস্তাক্ষব, সময ঋা পবস্পব মিনান ঋারশ্যক।

३. স্ত্রীক নির্ণযক ঋধিকাব : নৈনা (১, ३১, ৪৬, ৬৬, ৬৭, ৬০), পূনম (৪৪–৪৬, ৬০), রিভা (২৮, ৪১, ৬২) ঋা কিবণ (২৯, ৪০, ৪৮)। তর্কক কেন্দ্ৰ—জীরনক নির্ণযক ঋধিকাব পাত্রানুসাব ভিন্ন সামাজিক শর্তমে প্রকর্ঠ হোজত ঋছি।

৪. সমাচাব ঋা নিজতাক দ্বন্দ্ব : ঋধ্যায ३, ১৭, ২১, ३০, ৬৪ ঋা ৬০। তর্কক কেন্দ্ৰ—জনহিতক সূচনা ঋা পীড়িতক গবিমাক রঁীচ দাযিত্বপূর্ণ সঁতনন।

৬. সঁস্থাগত জাঁচ ঋা ঋপূর্ণ ন্যায : ঋধ্যায ১৪, ২৪, ३৬–३৯, ৪২–৬০, ৬৮–৬০। তর্কক কেন্দ্ৰ—সন্দেহ, গিবফ্তাবী, ঋভিযোজন ঋা ঋন্তিম নির্ণয ভিন্ন চবণ।

६. घरेलू श्रम आ देखरेख : अध्याय २, ३३–३४, ७८, ६०। तर्कक केन्द्र—औषधि, भोजन, आश्रय, खर्चक कापी आ वृक्षक देखभान नागरिक अधिकारक प्रश्नसँ जुड़ैत अछि।

७. नैतिक चूकक पश्चात उत्तरदायित्व : चन्दन (११, २७, ३२, ७७), किरण (२०, २९, ४०, ४८), दिनेश (२९, ७३)। तर्कक केन्द्र—गवीरी, आघात वा सम्बन्ध-विच्छेद दोषक सवन क्षमादान नहि।

८. प्रतिष्ठा आ वास्तविक आचरणक अन्तर : अध्याय ९, १९–२०, २८, ४१, ४९–७१। तर्कक केन्द्र—दानक वास्तविक नाभ बहनोपव विट्ठीय वारहावक स्वतन्त्र मूल्यांकन आवश्यक।

९. सामाजिक पुनर्निर्माणक सीमित सम्भावना : अध्याय ७२–७६ आ ६०। तर्कक केन्द्र—पुनर्वासक श्रम, पाविश्रमिक, सहयोग आ पेशागत स्वायत्तता; पूर्ण विजयक दावा नहि।

१०. वृत्ताकाव समापन : अध्याय १, ७९ आ ६०। तर्कक केन्द्र—पाँति स्थिव वहैत अछि, मुदा प्रश्न कवबाक सामर्थ्य अर्जित होअत अछि।

परिशिष्ट ३ : अध्ययनक सीमा आ आगामी अनुसन्धान

ई शोध-प्रबन्ध अध्ययनार्थ उपलब्ध मूल ग्रतिक डिजिटल प्रतिक पाठ-विश्लेषणपव आधावित अछि। ग्रतिमे उल्लेखित नरगढ़, बोजगाव-संस्था वा पात्रसभकेँ बिना पृथक् ऐतिहासिक स्रोतक वास्तविक व्यक्ति वा प्रमाणित स्थन मानन नहि गेन अछि। प्रकाशन-वर्षक सूचना मूल प्रतिक प्रकाशन-विववणसँ नेन गेन अछि; कोनो स्वतन्त्र पुस्तकानयीय संस्कवण-मिनान नहि कएन गेन। बाहवी शोध स्रोतसभ साहित्यिक तुलना, सिद्धान्त आ सामाजिक विवेचनक सन्दर्भ अछि, कादम्बवीक घटनाक प्रत्यक्ष सत्यापन नहि।

आगामी शोध नेन चावि प्रश्न विशेष उपयोगी होअत: प्रथम, मैथिलीक समकानीन यथार्थवादी कादम्बवीसभमे बेबोजगावी आ श्रमिक-विवशताक प्रस्तुति कोना बदनन अछि? दोसव, स्त्रीक व्यक्तिपवक आवाज आ कार्यानयी हतीयपुरुष कथनक बीचक दूवी एहि ग्रन्थमे कतेक अछि? तेसव, मैथिली सामाजिक गप्पक मौखिक संवाद आ प्रशासनिक भाषा एक-दोसवाकेँ कोना प्रभावित कवैत अछि? चाविम, कागज आ पाँतिक आवर्तन तुलनात्मक भावतीय कादम्बवीसभमे कोन तवहेँ प्रकट होअत अछि? एहि प्रश्नक उत्तव नेन अन्य मूल कादम्बवीक प्रत्यक्ष पाठन अनिवार्य अछि; एहि समीक्षामे अनुमानक आधावे तुलना सिद्ध नहि कएन गेन अछि।

परिशिष्ट ४ : पात्र, प्रसङ्ग आ पाठ-सन्दर्भक अनुक्रम

प्रमुख प्रसङ्ग : अध्याय १–७मे आवेदन, घरेलू आय-व्यय आ बोजगावक शर्तक प्रश्न; अध्याय १२–१६मे अनुपस्थिति, पुनिसक प्रावम्भिक जाँच आ बदनन पविचय; अध्याय २३–२४मे नवेशक मृत्यु; अध्याय ३६–४२मे अभिनेख, गोदाम आ श्रमिकक यात्राक सूत्र; अध्याय ४४–४७मे पूनमक स्ववक्षा आ बयानक अधिकाव; अध्याय ४८–७१मे न्यायिक प्रस्तुति, गिवफ्तावी आ संस्थाक बन्द होयब; तथा अध्याय ७६–६०मे आजीविका, सहायताकेन्द्र आ नव सामाजिक सम्बन्ध। एहि प्रसङ्गसभसँ बेबोजगावीक निजी अनुभव सार्वजनिक उत्तवदायित्वक प्रश्नमे बदनैत अछि।

पात्र-विन्यास : नैना मिश्र—बोजगावक खोज आ सूचना-सहायता; पूनम यादव—बोजगाव-यात्रा, अनुपस्थिति आ स्वायत्त पुनर्वास; अभय पासवान—समाचाव, सत्यापन आ निजता; सवस्वती देवी—घवक अर्थनीति आ देखरेख; चन्दन—पवीक्षा, ऋण आ कार्यस्थनक जोखिम; नवेश मण्डन आ वेखा—अभिनेख, स्मृति आ न्याय; स्वजाता कुमावी—विधिसम्मत अनुसन्धान; विभा, किवण, दिनेश आ वतन—सम्बन्ध, प्रतिष्ठा आ आर्थिक प्रभुत्वक अन्तर्विवोध।

अर्थनिर्णयक सीमा : ई पात्रसमूह काल्पनिक आख्यानक अंग अछि। पाठक संवादकेँ लेखकक प्रत्यक्ष आत्मकथन, कथा-नगरकेँ स्वतः कोनो ऐतिहासिक स्थान, अथवा ग्रन्थसीय जाँचकेँ वास्तविक अभियोजनक अभिलेख मानब नहि जा सकैत अछि। आलोचनामे ‘पाठमे वर्णित घटना’ आ ‘पाठक व्याख्यासँ निष्पन्न अर्थ’क भेद राखल गेल अछि।

पाठ-सन्दर्भक आधार : मूल पाठक उपलब्ध डिजिटल प्रतिक प्रथम सात पृष्ठ प्रारम्भिक सामग्रीक अछि। कथा-भागक भीतर देल मुद्रित पृष्ठ-संख्या आ वर्ड दस्तावेजक स्वतः-गणित पृष्ठ-संख्या अलग भऽ सकैत अछि। एहि प्रबन्धमे परिशिष्ट १क पृष्ठ-संख्या मूल ग्रतिक मुद्रित अनुक्रमणिका अनुसार अछि; अन्यत्र अध्याय-संख्या प्राथमिक सन्दर्भ-लकाओ रखाओल गेल अछि।

सन्दर्भग्रन्थ-सूची : मूल ग्रति आ अन्य सैद्धान्तिक स्रोत

[मू] प्राथमिक पाठ : गजेन्द्र ठाकुर। शहरक दोसर चेहरा **[मैथिली कादम्बरी]**। प्रथम संस्करण २०१७; © २०१७ गजेन्द्र ठाकुर आ प्रीति ठाकुर। अध्ययनार्थ उपलब्ध ६ × ९ आकारक डिजिटल प्रति, पाँच भाग आ साठि अध्याय। उद्धृत अध्याय-पृष्ठ एहि प्रति सँ।

[श१] देवकान्त झा। A History of Modern Maithili Literature: Post-independence Period। नई दिल्ली : साहित्य अकादमी, २००४; पुनर्मुद्रण २००७। आधुनिक मैथिली गद्यक साहित्येतिहासक सन्दर्भ; ‘Modern Novel’ शीर्षक अध्यायक उपस्थिति ग्रन्थ-सूचीसँ पुष्ट अछि।

https://books.google.co.in/books/about/A_History_of_Modern_Maithili_Literature.html?id=hdRjAAAAMAAJ

[श२] जयकान्त मिश्र। History of Maithili Literature। नई दिल्ली : साहित्य अकादमी, १९७६। ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यक ग्रन्थ; विशिष्ट तर्कक लेल पूर्ण मूलपाठ उद्धृत नहि कएल गेल अछि।

https://sahitya-akademi.gov.in/publications/english-catalogue.jsp

[श३] आख्यानशास्त्र : जेरार जेनेत। *Narrative Discourse: An Essay in Method*। कॉर्नेल विश्वविद्यालय प्रकाशन, १९८०। घटना-क्रम, कथन-समय आ दृष्टिबिन्दुक विवेचन लेल सैद्धान्तिक सन्दर्भ। https://books.google.co.uk/books?id=Rj4mAQAAMAAJ

[श४] मिखाइल बाख्तिन। The Dialogic Imagination: Four Essays। सम्पादक : Michael Holquist; अनुवाद : Caryl Emerson आ Michael Holquist। Austin : University of Texas Press, १९८२। उपन्यासक संवादकता आ स्वर-कालक वैचारिक सन्दर्भ। https://utpress.utexas.edu/9780292715349/

[श५] सामर्थ्य आ स्वतन्त्रता : अमर्त्य सेन। **Development as Freedom**। ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालय प्रकाशन, १९९९। निर्धनता, सामाजिक अवसर, स्त्रीक सक्रियता आ स्वतन्त्र निर्णयक वैचारिक सन्दर्भ।

https://india.oup.com/product/development-as-freedom-9780195655261

[श६] स्त्रीक चयन-सामर्थ्य : मार्था सी. नुसबॉउम। **Women and Human Development: The Capabilities Approach**। कैम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रकाशन, २०००। स्त्रीक स्वतन्त्र चुनाव आ न्यायसम्बन्धी विवेचन लेल।

https://www.cambridge.org/core/books/women-and-human-development/58D8D2FBFC1C9E902D648200C4B7009E

[श७] अन्तरराष्ट्रीय श्रम संगठन आ मानव-विकास संस्थान। India Employment Report 2024: Youth Employment, Education and Skills। २०२४। ग्रतिक २०१७क प्रथम संस्करणक पश्चात प्रकाशित श्रम-बजार अध्ययन; कादम्बरीक तत्कालीन स्थितिक प्रत्यक्ष आँकड़ा नहि। https://www.ilo.org/publications/india-employment-report-2024-youth-employment-education-and-skills

[শী৮] মানর-তস্করীক শ্বরধাবণা **:** সঁযুক্ত বাষ্ট্র মাদক পদার্থ শ্বা শ্বপবাধ কার্যানয। **International Legal Frameworks and Definitions of TIP and SOM**। মানর-তস্করী শ্বা প্ররাসী-তস্করী রিষযক শিক্ষণ সামগ্রী, মঞা ২০১৯। ভর্তী, ছুন, রাঁধ্যতা শ্বা শৌষণক রৈধানিক শ্বরযর স্পষ্ট কবরাঁক নেন; কাদম্বরীক শ্বভিযুক্তক দোষ সিদ্ধ কবরাঁক রিকন্প নহি।

https://www.unodc.org/e4j/en/tip-and-som/module-13/key-issues/international-legal-frameworks-and-definitions.html

[শী৯] পত্রকারিতাক মানদণ্ড **:** ভাবতীয প্রেস পবিষদ্। **Norms of Journalists Conduct, 2022;** পবিষদ্ক শ্বধিগ্রত সূচীমে পম্ভাতিক শ্বদ্যতন সেহো উঁপনর্ব্ধ শ্বছি। প্রকাশনপূর্র সত্যাপন, শ্বীকৃতা শ্বা নিজতাক সিদ্ধান্তক রিরেচন নেন।

https://presscouncil.nic.in/Norms.aspx

[শী১০] রাঁধ্য শ্রমক সঁকেত **:** শ্বন্তববাষ্ট্রীয শ্রম সঁগঠন। *ILO Indicators of Forced Labour*। ১ শ্বক্টূরঁব ২০১২। দরাঁর শ্বা শ্বনৈচ্ছিক শ্রমক সম্ভারিত সঁকেতক শ্বধ্যযন নেন। https://www.ilo.org/publications/ilo-indicators-forced-labour

ভাগ **06**

নিত নরন : কৈনাশী ক্ষমাব মিশ্র

ঋবেড় : গামক নোক ওতিহাস	**13**
সাবাঁশ	13
১. গামক নিখিত ঋাম্রোঁধক ঋনিরার্যতা	13
২. নোকগাথা, সঁস্মবণ ঋা ওতিহাসক ঋনগ-ঋনগ প্রমাণ	14
३. বচনাক রঁনারঠ : গামসঁ রাজি, ফেব রাজিসঁ গাম	15
३.১. 'ঋবেড় গামক সামান্য পবিচয' : জীরিত সূচীসঁ ঙভবৈত ওতিহাস	16
३.২. 'স্থান ঋা গামক নামক ওতিহাস, হুগোন ঋা ভার-হুগোন' : নামক রঁম্নরচন	16
३.३. 'মিথিনাক গাম ঋনেক সমস্যা ঋা ওতিহাস' : গৌববক রাঁচ ঋস্বরিধাজনক প্রশ্ন	17
३.৪. 'রঁচা ঝা প্রথম : নোককঁঠমে র্যাপ্ত ওতিহাস গাথা' : পহনরানক মহাগাথা	18
३.ও. 'রঁচা ঝা দোসব : ঋবেড়ক মানরীয ধবোহব' : রঁনসঁ রিত্তানয ধবি	18
३.৬. 'ঋবেড়ক নোক ওতিহাস ঋা মহাদের স্থান' : স্থানক ভীতব চনৈত পবম্পবা	19
३.৭. 'কীর্তিপ্বকষ রূঁক্ষিনাথ ঝা ঋা	19

কীর্তিস্থন প্ববরাবী ঢৌনক দ্বহ্মাস্থান' : দান, দন্তকথা ঋা সঁস্থাগত স্মৃতি	
২.৮. 'দ্বহ্মার্মঁদিব ঋা পঁডিত বত্তেনান ঝা রৈদিক' : পাণ্ডুনিপিক রিবাসত ঋা ঋন্বগ্ধানক পবিরর্তন	20
২.৯. 'রাঁরাঁ নঞ্চমণ দাস' : ঙ্কণ্ঠী, পর্যারবণ ঋা সাধু-সমাজ	21
২.১০. 'স্বদর্শন মিশ্র রঁনাম সীতাবাম দাস রঁনাম বামচন্দ্ব দাস' : নাম রঁদনৈত জীরনী	21
২.১১. 'বামানন্দ সাদ্ব : এক রিনঞ্চণ স্বতঁত্রতা সেনানী' : বাজকীয সূচীসঁ রাঁহবক স্মৃতি	22
২.১২. 'ঋবেড়বন্ে ঝগপ্বকুষ রিশ্বম্ভব ঝা' : সামূহিক শৌকক সৌন্দর্য	22
২.১৩. 'যত্র জীর তত্র জাহ : বঘু রাঁবূঁক প্রসঁগ' : হাস্যক ভীতব ককণা	23
২.১৪. 'এহেন ভ্রনীহ মায' : ঘবেনূ শ্রমক সামাজিক ঙতিহাস	23
২.১৩. 'নেষ্ঠব রঁম' : মন্নাহ পহেনরানক সামাজিক গবিমা	24
২.১৬. 'মাযক ঋদম্য সাহস' : সঁকষ্টমে নির্ণাযক কর্ম	24
২.১৭. 'গাম সমাজ : গামক ঋস্মিতা ঋা স্বকপক নির্ধাবণ—সভক যোগদানক প্রজাতন্ত্র' : ঋাদর্শ ঋা যথার্থ	25
৪. 'হমব গাম'ক ঋাখ্যান-স্বব : ঋপনত্বক শঁক্তি ঋা সীমা	25
৩. হ্বগোন, ভারনা ঋা বাজকীয সীমা	26

৬. খেতী, হাঠ, ভঁখ শ্বা শ্রমক গ্রাম্য শ্বর্থর‍্যারস্থা	27
৭. শিঞ্চা, প্বস্তকানয শ্বা সঁস্থাক দীর্ঘজীরন	27
৮. ধর্মস্থানক রঁক্ষস্তবীয সামাজিক কার্য	28
৯. জাতি, সম্বদায শ্বা শ্বসমান দৃশ্বতা	28
১০. মায, স্ত্রী শ্বা নোকস্মৃতিক প্বনর্পাঠ	29
১১. গভ্বক কাবীগবী : দৃশ্ব, সঁরাদ, শ্বতিশৈযোক্তি শ্বা শৌক	29
১২. মূন পাঠক ভীতবক তথ্যগত শ্বসঁগতি : সহাপনক স্বনিশ্চিত প্রশ্ন	30
১২.১. চীনী মিনমে নিযুক্ত ফুটরঁ◌ন খেনাড়ীক সঁখ্যা	30
১২.২. বাজকিশোব মিশ্রক মৈথ্রিক পবীঞ্চাক স্থান	31
১২.৩. রিশ্বম্ভব ঝাক নিধনক রর্ষ	31
১২.৪. রিশ্বম্ভব ঝাক চিকিৎসকীয শ্বরস্থাক শ্বনগ রর্ণন	31
১২.৫. শ্ববেড় নামক উপেক্ষিক ভিন্ন প্রস্তার	31
১২.৬. প্রাচীনতা, যাত্রা শ্বা ন্যাযিক ঘটনাক শ্বপ্রমাণিত দারাসভ	32
১৩. রাঁহবী সঁস্থাগত ভতিহাসক সঁগ তুননা : পূসা	32
১৪. পাণ্ডুনিপি, তস্বীব শ্বা সাঁস্কৃতিক শ্বভিনেখাগাব	33
১৫. শ্বাগামী শ্বন্বসন্ধানক ব্যারহাবিক কার্য-রিধি	33
১৬. মৈথিনী ভাষা, শৈনী শ্বা পবিমার্জনক সম্ভারনা	34
১৭. সঁহত মূন্যাঁকন : স্থানীয	35

স্মৃতিক সার্রদেশিক মহত্ত্র	
১৮. সন্দর্ভ-সূচী	36
'ব্লূকমেনিযা' : পাঠ, সমাজ ঋা সমানোচনাত্মেক রিরেক	37
সাবাঁশ	37
১. প্রস্তারনা : সমীক্ষা-সংগ্রহক ঋসন প্রশ্ন	37
২. গ্রন্থক রস্তুগত পবিচয ঋা বচনাত্মেক রিন্যাস	38
३. 'নেখকীয' : ঋানোচকক ঋাত্মেস্থিতিক ঋর্থ	39
৪. করিতা-সমীক্ষাক পহিন ঋধ্যায : 'ঘসন ঋঠন্নী' ঋা মধুপক সার্রভৌমিকতা	40
৫. 'ফুননোকা' : স্ত্রীক সুব, ঋাধুনিক মাধ্যম ঋা প্রতিবোধক ভাষা	41
৬. 'সরাঁক কুসুম কামিনী' : বাজনীতিক প্রতিরাদ ঋা করিতা-পঁক্তিক নিকষ্ঠপাঠ	42
৭. 'ককবা কে দৃস্ত' : প্রতিবোধ, সামাজিক সঁবচনা ঋা কারাক খূনা ঋর্থ	43
৮. 'কনা' : উঁপন্যাসক ঐতিহাসিক পুনর্পাঠ ঋা সমাজক কঠোব ব্যরস্থা	43
৯. 'ককবা নে ঋবজৱ হে' : পবিরাব, ঋাধুনিকতা ঋা পীঢ়ীগত তনার	44
১০. 'ভামতী' : প্রেম, জ্ঞান ঋা ঋদৃশ্য স্ত্রী-শ্রমক প্রশ্ন	45
১১. 'কবাব' : ঋাখ্যান-রিস্তাব, বাজনীতিক ঙতিহাস ঋা সন্দর্ভক জোখিম	46
১২. 'হসীনা মঁজিন' : রিভাজন,	47

স্মৃতি ঋা মন্বষ্যাতা	
১২. 'ঠেঠ পবক মৌনাএন গাছ' : প্ররাস, জড়ি ঋা পাবিরাবিক দূবী	47
১৪. 'স্বন্দবী : নিষ্কবি ফূগ্র ঋাগি' : জীরন-বৃত্ত, বচনাধর্মিতা ঋা সমানোচনাক সীমা	48
১৫. 'দূষণ পঞ্জী' : জাতি, ঋভিনেখ ঋা জ্ঞানপবম্পবাক রিরাদ	49
১৬. রাঁবহ বচনামে চনৈত সামা সূত্র	51
১৭. স্ত্রীক প্রতিবোধ ঋা হাগক মহিমা : এক ভীতক তনার	51
১৮. জাতি, পঞ্জী ঋা সাঁস্কৃতিক প্রতিনিধিত্বক ঋানোচনাত্মক ঋর্থ	52
১৯. কথানক-সাব ঋা ঋাখ্যানশাস্ত্রীয ঋধ্যযনক রীচ দূবী	53
২০. করিতা-পাঠমে ঋর্থ, ধ্বনি ঋা বচনাত্মক রিবাম	53
২১. 'পাঠকক প্রতিক্রিযা' : সাহিত্যিক সার্রজনিকতা, ন কি ন্যাযানযক ঋন্তিম নির্ণয	54
২২. প্রমাণ, উদ্ধবণ ঋা ঐতিহাসসম্বন্ধী দারাক সমীক্ষা	55
২৩. মৈথিনী গদ্য, পদারনী ঋা সম্পাদকীয প্রশ্ন	55
২৪. মৈথিনী সাহিত্যেতিহাসক ব্যাপক পবিপ্রেক্ষ্যমে গ্রন্থক স্থান	56
২৫. সমেকিত মূন্যাঙ্কন : উপনব্ধি ঋা সীমা দূনূক হিসাবেঁ	57
২৬. নিষ্কর্ষ : প্রস্তকপ্রেমসঁ প্রমাণপবক ঋানোচনাধবি	58
সন্দর্ভ-সূচী	58
মনসবরী	60
সাব	60

प्रस्तावना : उपन्यासक मूल प्रश्न	60
१. पोथीक परिचय आ रचनात्मक आत्मस्वीकार	61
२. पन्द्रह भागक कथाविन्यास : प्रेमसँ प्रतिबोध आ अन्तिम प्रश्न धरि	62
३. ‘मनसवरी’ नाम : गामक सम्बोधनसँ आत्मपरिभाषा धरि	62
४. हूँनकी : श्रम, देह आ अपन निर्णयक अधिकार	63
५. हाँसक मचान आ शोषणक देह-राजनीति	64
६. बाघरँ–हूँनकी : स्नेहक सह आ मर्यादाक असमर्थता	65
७. पाजेरँ, सहायता अस्वीकार आ अनुक असाधारण गरिमा	65
८. नन्द–नैना : प्रतिशोधक षड्यन्त्रसँ प्रेमक मानवीकरण	66
९. समगोत्र, धन-सत्ता आ नैनाक वैवाहिक विपत्ति	67
१०. सौदामिनी : गृहस्थी भीतरक विवेक, शोक आ पुनर्निर्माण	68
११. बाघरँक माय : प्रतिशोधक विपरीत करुणाक व्यवहार	68
१२. महानन्दक सत्ता : सूदक रँही, रँगाव आ भयक जाल	69
१३. जाति आ रक्त : परस्पर जुड़ल मुदा एक नहि	69
१४. सामूहिक प्रतिबोध आ ओकर नैतिक दोधार	70
१५. नखक खनीफा आ वामरँहूँ : शक्ति, अपराध आ आत्मभय	71

১৬. কর্মফন-রিধান ঋা রুঁনকীক ঋপরাদ	72
১৭. নোকসংস্গ্রতি : গীত, ফকড়া ঋা নৈতিক স্মৃতি	72
১৮. প্রগ্রতি : পৃগ্রহূমি নহি, ঋর্থ বচনিহাব ক্রিয়াশীন পবিরেশৌ	73
১৯. ঋাখ্যানকর্তা : সর্রজ্ঞ দৃষ্টি, পাত্রক ভীতবক স্বব ঋা ঠিপ্পণী	74
২০. সঁরাদ, রোঁনী ঋা ভাষিক রূপ-সংবচনা	74
২১. স্ত্রী-পাত্রক দৃষ্টি রঁনাম স্ত্রী-দেহপব কথনক দৃষ্টি	75
২২. ধার্মিক রিম্ব্ব, করুণা ঋা সামাজিক ন্যায	76
২৩. সমকানীন পাঠকীয প্রতিক্রিযা ঋা ঋানোচনাম্েক মত	76
২৪. মৌথিনী উঁপন্যাস-পবম্পবাক সঁগ রিষযগত সঁরাদ	77
২৫. কনাম্েক উঁপনব্ধি ঋা রিরেকপূর্ণ ঋাপত্তি	77
২৬. নিষ্কর্ষ : কর্মফনসঁ ঋাগাঁ, ন্যাযরিহীন জীরনক সাক্ষ্য	78
সন্দর্ভ-সূচী	79
রিদেহ মৌথিনী প্ররঁন্ধ-নিরঁন্ধ-সমানোচনা : নোকসৃজন, যাযারবী ঋা সাহিত্যিক রিরেক	80
গ্রন্থপবিচয ঋা ঋানোচনাম্েক প্রস্তারনা	80
১. সঁকননক ভীতবী একতা : স্থান রঁদনৈত ঋছি, প্রশ্ন নহি	81
২. মিথিনা চিত্রকনা : ‘সমানান্তব সাঞ্জবতা’ক মৌনিক রিচাব	82
३. হ◌ফনোঁগ : কার্যশৌনা, সঁরাদ	83

ঋা জনজাতীয স্ত্রীক সক্রিযতা	
৪. ছূঁন্দারন : ভক্তিক ভারহুমি ঋা ঋাধুনিক নগবক ঋস্বরিধা	85
৫. নোঋব দিরাঁগ ঘাঠী : শীর্ষক ঋা রাস্তরিক কথা-রিস্তাবক ঋন্তব	86
৬. মনিক ভায : সঁরাদক শক্তি, রিচাবক সীমারোঁধ	87
৭. নন্দা-বাজজাত : মৌখিক পবম্পবা ঋা স্ত্রী-দেরীক সাঁস্কৃতিক হুগোন	88
৮. সঁগাঙাপ্রাঙঁ : গামক সূক্ষ্ম ঞতিহাস ঋা পূর্রজ-স্মবণ	88
৯. ‘গামক জিনগী’ : কথাক মাধ্যমসঁ গ্রামীণ সমাজক পাঠ	89
১০. ‘জীরন সঁঘর্ষ’ : রঁসপ্ববাক মাধ্যমসঁ মিথিনাক সামূহিক চিত্র	91
১১. কথাম্নেক শিন্প : ‘হম’ক ঋনেক কপ	92
১২. মৈথিনী ভাষাক সূকপ : নোকরোঁনী, ঋন্তবভাষিকতা ঋা সম্পাদন	92
১৩. স্ত্রী, জাতি ঋা সৃজনাধিকাব : প্রস্তকক ঋন্তবপাঠীয সূত্র	93
১৪. পর্যারবণ, পনাযন ঋা জীরিকাক সামা কথানক	94
১৫. প্রমাণ, পঞ্চধবতা ঋা শোধ-পদ্ধতিক সীমা	94
১৬. রাঁহবী শোধসঁ প্রাপ্ত প্বষ্টি ঋা জাঁচরাঁক শেষ প্রশ্ন	95
১৭. সাহিত্যেতিহাসমে স্থান : নোকচ্ছানক রিস্তাব, ঋানোচনাক ঋপূর্ণ পবিযোজনা	96
নিষ্কর্ষ : সহেজরঁ মাত্র নহি, প্রশ্ন	96

কবৈত সহেজৰ্ঁ	
সন্দর্ভ-সূচী	97
প্রাথমিক গ্রন্থ	97
শোধনেখ ঋা ঋাধিকাবিক ঋভিনেখ	97
নোকক জীরন, স্ত্রীক স্রব ঋা প্রমাণক কসৌঔী	98
পাঠক পবিচয ঋা সমীঞ্চাক ঋাধাব	98
সঁগ্রহক স্রুপ ঋা নেখকক বচনাত্মক স্থিতি	99
ঋনেক রিধাক সঁকনন, এক শোধ-দৃষ্ঠিক রিস্তাব	99
নেখকক ঋাত্মেস্থিতিঃ মৈথিনীমে নিখৰাঁক সঁকোচসঁ সার্রজনিক হস্তক্ষেপ ধবি	99
কথাসাহিত্যক সমাজ, স্মৃতি ঋা ঋাখ্যান	100
'পণ্ডিতাজন': এক স্ত্রীক ঋনুপস্থিতিমে উপস্থিত জীরন	100
'রুঁবিবাজ': রিদুত্তাক ঋাডম্বব ঋা সঁস্থাগত ঋরসবরাদ	101
'চন্দা': খেনক মৈদানসঁ সম্পত্তিক হিঁসা ধবি	101
'প্রগ্রতি স্বন্দবি ঋা চুহব মিস্ত্রী': সহানুহৃতি, জনজাতীয পবিরেশ ঋা ভাষিক পূর্রগ্রহ	102
'সখী হৃন্তী' ঋা 'প্বকষক নহি রিশ্বাসে': স্ত্রীজীরনক দূ ঋনগ রিঁম্ব	102
'পবিস্থিতি নেখিকা': কথামে কথা ঋা স্ত্রীক বচনাত্মক ঋাত্মেবঞ্চা	103
নোকগীত, স্ত্রী-ঋনুভর ঋা ঋনুষ্ঠান	103
ফকড়া: নোকক 'সার্রজনিক স্থান'মে মৈথিনানীক ঋনুভর	103

𑒮𑒲𑒞𑒰: 𑒬𑓂𑒩𑒠𑓂𑒡𑒰𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒮𑓂𑒫𑒩	104
𑒧𑒡𑒳𑒬𑓂𑒩𑒰𑒫𑒝𑒲: 𑒪𑒼𑒏-𑒫𑒹𑒠𑒏 𑒮𑓀𑒨𑒼𑒑 𑒂 𑒬𑒻𑒩𑒲𑒩𑒣𑒩 𑒫𑒱𑒡𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢	105
𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒰𑒢𑒲𑒣𑒩 𑒫𑒱𑒧𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒏𑒹? 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒂 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫	105
𑒖𑒼𑒑𑒑𑒲𑒞: 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧, 𑒨𑒾𑒢-𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒂 𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰	106
𑒮𑒳𑒑𑒰 𑒂 𑒏𑒾𑒂: 𑒪𑒼𑒏𑒑𑒲𑒞𑒏 𑒣𑒏𑓂𑒭𑒲 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒠𑒴𑒞	106
‘𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒪𑒼𑒏𑒑𑒲𑒞𑒧𑒹 𑒦𑒼𑒖𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮’: 𑒐𑒰𑒠𑓂𑒨-𑒮𑒴𑒔𑒲𑒮𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒡𑒩𑒱	107
𑒧𑒾𑒐𑒱𑒏 𑒂𑒐𑓂𑒨𑒰𑒢𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑓁 𑒪𑒰𑒪𑒲, 𑒦𑒩𑒟𑒩𑒲 𑒂 𑒑𑒼𑒣𑒲𑒔𑒢𑓂𑒠	107
𑒨𑒰𑒨𑒰𑒫𑒩𑒲, 𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒦𑒴𑒑𑒼𑒪 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒁𑒫𑒪𑒼𑒏𑒢	108
𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰-𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒰𑒢𑓂𑒞: 𑒦𑒴𑒑𑒼𑒪 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒮𑒿 𑒦𑒹𑒝𑓂𑒙𑒏 𑒏𑒟𑒰	108
‘𑒧𑒢𑒱𑒏 𑒦𑒰𑒨 𑒏𑒹𑒩 𑒤𑒳𑒙𑒣𑒰𑒟𑒲 𑒔𑒱𑓀𑒞𑒢’: 𑒫𑒰𑒩𑓂𑒞𑒰𑒪𑒰𑒣𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑	108
𑒪𑒼𑒏𑒏𑒪𑒰, 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒂 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰	109
𑒧𑒱𑒟𑒱𑒪𑒰 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒏𑒪𑒰 𑒂 𑒮𑒰𑒿𑒗𑒲: 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒦𑒰𑒭𑒰	109
𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒰𑒣𑒩 𑒂𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒏 𑒂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱𑓁 𑒫𑒪𑒱𑒣𑓂𑒩𑒠𑒰𑒢 𑒂 𑒞𑒧𑒰𑒏𑒴	109
𑒂𑒪𑒼𑒔𑒏 𑒏𑒻𑒪𑒰𑒬𑒲: 𑒣𑒼𑒟𑒲 𑒣𑒜𑓃𑒥𑒰𑒿𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒏	110
𑒪𑒼𑒏𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒏 𑒪𑒹𑒐: 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮, 𑒮𑓂𑒟𑒪𑒢𑒰𑒧 𑒂 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝	111

কবিতা, আখ্যান-শিল্প আ ভাষিক বিশ্লেষণ	112
‘গামক কচোট’: স্মৃতিক সূচীসँ আধুনিক জীবনক বিডম্বনা	112
কথা-শিল্পঃ বাঘবক পুনবাবৃত্তি, সँবাদক বৈষম্যতা আ কানক ঘেবা	112
ভাষা: বোনচানক উর্জা, তদ্ভবক জীবন আ সম্পাদকীয অসমানতা	113
মানবশাস্ত্রীয পদ্ধতিক কসৌটীঃ প্রেক্ষণ আ প্রমাণক দূবী	113
স্রোত-শ্রেযক আনোচনাত্মেক পবীক্ষা	114
নিষ্কর্ষ	114
সন্দর্ভ-সূচী	115

অবেড় : গামক নোক ওতিহাস

ডা. কৈনাশ কুমাব মিশ্রক গ্রতিক বিস্তৃত সাহিত্যিক আ স্রোত-সমীক্ষাত্মেক অধ্যযন

সাবাঁশ

ডা. কৈনাশ কুমাব মিশ্রক অবেড় : গামক নোক ওতিহাস (২০২৩) মিথিনাক এক গামক স্থান-স্মৃতি, বাঞ্জিচবিত, অখাড়া, হাট, ধার্মিক স্থন, সँস্থাগত প্রযাস আ পাবিবাবিক অনুভবকেँ মৈথিনী গদ্যক রূপমে সँগ্রহীত কবৈত অছি। এহি অধ্যযনমে সত্রহো অধ্যাযক সমীপ-পাঠ কহ নোকগাথা আ অভিনেখিত ওতিহাসক প্রমাণগত অন্তব, ভাব-হুগোনক অবধাবণা, সামাজিক সম্বন্ধক চিত্রণ আ সँস্মবণাত্মেক আখ্যানক কনাত্মেকতা বিবেচিত অছি। বেশমা মৌসী, নেঠব বৈম আ নেখকক মাযসँ জুড়ন প্রসँগ সাধাবণ নোকক গবিমাকেँ সাহিত্যিক কেন্দ্বমে অনৈত অছি; বৈচা মাক বীবগাথা সাম্প্রদাযিক কল্পনাক বচনাত্মেক রূপ উদ্‌ঘাটিত কবৈত অছি। বর্ষ, সँখ্যা আ চিকিত্সেকীয বিববণক আন্তবিক অন্তব তথা পূসা সँস্থানক কানক্রমক বৈচ্ছ তননাসँ স্রোত-সমীক্ষাক আবশ্যকতা স্পষ্ট হোওত অছি। গ্রতিক মহত্ত্ব গামক অন্তিম, প্রমাণিত ওতিহাস হোযবামে নহি, ববন্ স্থানীয স্মৃতিক নিখিত সँবক্ষণ আ ভবিষ্যক অনুসন্ধানক প্রেবণামে অছি।

বীজশব্দ : মিথিনা, অবেড়, নোক-ওতিহাস, নোকস্মৃতি, ভাব-হুগোন, মৈথিনী গদ্য, স্রোত-সমীক্ষা।

১. গামক নিখিত আত্মবোধক অনিবার্যতা

কোনো গাম অপন বর্তমানমে জতেক দেখাওত অছি, ওতেকহি অপন নোকক স্মৃতিমে সেহো জীবিত বহৈত অছি। গাছী উজড়ৈত অছি, পোখবি ভবাওত অছি, অখাড়া বৈন্দ হোওত অছি, পবিবাব আন ঠাম বৈসি জাওত অছি; মুদা গামক ‘পূর্ব রূপ’ নোকক বোনী, নাম, সँস্মবণ আ প্রসँগমে জিঐত বহৈত অছি। এহি বিপ্রতি আ নিবন্তবতাক বীচ ডা. কৈনাশ কুমাব মিশ্রক ‘অবেড় : গামক নোক ওতিহাস’ অপন প্রস্থান-বিন্দু পবৈত অছি। একব

উদ্দেশ্য কোনো বাজরঁশীয় কানগণনা তৈযাব কবর্য় নহি, রবন্ গামক নোকজীরনসঁ রিখবন স্মৃতিকেঁ উঠাকহ নিখিত সার্রজনিক ধবোহব রঁনাযর্য় অছি। পোথী এহি কাবণ মহত্ত্বপূর্ণ অছি জে নেখক প্রসিদ্ধ রাজিক চবিতক সঁগ এহন প্রসঁগ সেহো সমেটৈত ছথি জে প্রাযঃ ঔপচাবিক ঞতিহাসক সীমাক রাঁহব বহি জাঞত অছি: হাটক মিঠাঞ-দোকান, ম্বস্নিম তবকাবী রেঁচযরানী মৌসীক অপনত্ব, ফশ্তীক অখাড়া, মাহসাহস, মন্নাহ পহনরানক সেরাভাব আ সার্রজনিক চৌপাড়িক জীরন।

নেখকীয রঞরাসঁ স্পষ্ট হোঞত অছি জে এহি পবিযোজনাক প্রেবণা নেখকক অপন গামসঁ দূব বহরাঁক অন্নভরমে নিহিত অছি। অনেক শিক্ষাস্থন আ স্থানক যাত্রাক রাঁদ গাম চেতনামে আওব তীব্রতাসঁ উপস্থিত ভেন। গ্রামীণ সমাজক রিষযমে পবিযোজনা-কাজ, নোক-অধ্যাযনক প্রশিক্ষণ আ হিতনাথ ম্নাক স্থানীয প্রসঁগক প্রকাশনসঁ নেখক নেন একটা নির্ণয নিকনৈত অছি: নোকক কথা নোকক ভাষামে নিখন জায। 'হমব গাম' কহৈত ও অপন দৃষ্টিক কোণ পহিনহি স্পষ্ট কবৈত ছথি; তাহি কাবণ পোথীক আত্মীযতা ওকব রঁন অছি, ম্বদা এহি আত্মীযতাসঁ আনোচনাত্মক দূবী কম হোযরাঁক জোখিম সেহো রঁনৈত অছি।

ঞা পোথীকেঁ সম্পূর্ণ দস্তারেজিত 'অবেড়ক ঞতিহাস' মানি নের্য় ওকব ঘোষিত স্বরূপক সঁগ ন্যায নহি হোযত। নেখক স্বযঁ এহি সঁকননকেঁ পহিন খেপ আ আগাঁক নেখনক আবম্ভ মানৈত ছথি। তাহি হিসারেঁ গ্রতিক স্থিতি একটা রিকসিত হোঞত নোক-ঞতিহাসক প্রাবম্ভিক অভিনেখ, সঁস্মবণ-গদ্যক সঁচয আ আগামী ক্ষেত্র-অন্নসন্ধানক প্রস্তারক রীচ অছি। আনোচনাক রাস্তরিক প্রশ্ন ঞা অছি জে নেখক নোকরৌনীক রিরিধ প্রমাণ-স্তবকেঁ কোনা সম্হাবৈত ছথি, ম্নক গদ্য স্মৃতিকেঁ কোনা দৃশ্য রঁনরৈত অছি আ পাঠক ভীতবক অসঁগতিক সমাধান নেন কোন রিধি আরশ্যক অছি।

২. নোকগাথা, সঁস্মবণ আ ঞতিহাসক অনগ-অনগ প্রমাণ

এহি পোথীমে চাবি প্রম্বখ প্রকাবক সামগ্রী এক সঁগ অছি। পহিন, নেখকক স্বান্নভর—রাঁনাকান, মায, সম্বন্ধী, শিক্ষা আ গামক প্রত্যক্ষ দৃশ্য। দোসব, পবিজন অথরা রৃদ্ধজনসঁ স্বনন প্রসঁগ—জকব কথক কথিযো নামিত ছথি, কথিযো নহি। তেসব, অনেক পীঢ়ীসঁ চনৈত দন্তকথা—জহিনা রাঁচা ম্নাক অতিমানরীয রঁন অথরা কখনো খানী নহি হোমযরানী ধানক ভকাবী। চাবিম, রিদ্যানয, মঁদিব, জমীন, চীনী মিন অথরা স্বতন্ত্রতা-আন্দোননসঁ জুড়ন এহন কথন জকব অভিনেখীয জাঁচ সম্ভর অছি। এহি অনগ সামগ্রীকেঁ একে প্রকাবক প্রমাণ রঁনাযর্য় নোক-ঞতিহাসক মূন পদ্ধতিগত চূক হোযত।

নোকগাথাক সাহিত্যিক সত্য আ ঘটনাক অভিনেখীয সত্য সমান নহি। 'ফনাঁ পহনরান অদ্ভুত রঁনশানী ছনাহ'—ঞা সাম্বদাযিক আদবক কথাত্মক সত্য ভহ সকৈত অছি। ম্বদা 'ফনাঁ রাজিক ফেকন ঠেপসঁ অঁগ্রেজক মৃত্যু ভেন আ ম্বকদমা চনন'—ঞা জাঁচ-যোগ্য রিশিষ্ট দারা অছি। তাহি নেন থানা-পঞ্জী, ন্যাযানযক কাগজ, ঔপনিরেশিক অভিনেখ অথরা স্বতন্ত্র সাক্ষী চাহী। এহিসঁ নোকগাথাক গবিমা কম নহি হোঞত; উনটে সামাজিক স্মৃতিক অর্থ আ ঘটনাক ঐতিহাসিক স্থিতি দন্য অনগ-অনগ স্পষ্ট হোঞত অছি।

ওবন হিস্ট্রী এসোসিএশনক মূন সিদ্ধান্ত অভিনেখিত মৌখিক সাক্ষাত্কাব, কথক-সাক্ষাত্কাবকর্তাক পবস্পব সম্বন্ধ, স্মৃতিক সমযসাপেক্ষতা, সহমতি আ সঁবক্ষণক মহত্ত্ব রঁতরৈত অছি। ড◌. মিশ্রক পোথী ম্বখ্যতঃ নোককঁঠক স্মৃতি আ নেখক-বচিত প্বনর্কথন অছি; একবা মূন্যরান আখ্যান-সঁকনন কহর্য় উচিত অছি, ম্বদা পদ্ধতিরদ্ধ সাক্ষাত্কাব-সঁগ্রহ মানরাঁক নেন কথক, তিথি, স্থান, প্রশ্নোত্তব আ মূন ধ্বনি-অভিনেখক রিরবণ আরশ্যক অছি। ঞা ভেদ দোষাবোপণ নহি, ভরিষ্যক শোধক সম্ভারনাক পহচান অছি।

যূনেস্কোক ২০০৩ক খভৌতিক সাঁস্গ্রতিক ধবোহবসম্ব্ন্ধী খভিসমযক ধাবা ২ মৌখিক পবম্পবা, সামাজিক বীতি, খন্বগ্রান, প্রগ্রতিসঁ সম্ব্ন্ধিত জ্ঞান খা পাবম্পবিক শিন্পকেঁ সাঁস্গ্রতিক ধবোহবক ক্ষেত্রমে বখৈত খছি। এহি খন্তববাঞ্চ্বীয পবিভাষাক প্রকাশমে খবেড়ক খখাড়া, হাঁঠ, পূজা-রিধি খা নোকসংস্মবণ ধবোহব-খধাযনক রিষয ভহ সকৈত খছি। তথাপি সাঁস্গ্রতিক ধবোহব হোযবঁ খপনে-খাপমে কোনো ঐতিহাসিক দারাক খভিনেখীয প্রমাণীকবণ নহি।

২. বচনাক রঁনারঠঁ : গামসঁ ব্যক্তি, ফেব ব্যক্তিসঁ গাম

ম্বখ্য পাঠ সত্রহ খধ্যাযমে রিন্যস্ত খছি। পহিন তীন খধ্যায হুগোন, নাম, খর্থর্যারস্থা খা সামাজিক সমস্যাক পৃষ্ঠহুমি দৈত খছি। তকব রাঁদ দূ রঁচা ঝা, মহাদেরস্থান, রুঁক্মিনাথ ঝা, বত্তেনান ঝা, সাধুসন্ত, সুতন্ত্রতা-খান্দোনন খা রিশ্বম্ভব ঝাক প্রসঁগসঁ সামূহিক স্মৃতি রিশিষ্ট মানর-খাগ্রতিমে উতবত খছি। খন্তিম পাঁচ খধ্যাযমে বঘূ রাঁরূঁক হাস্য-করুণ সংস্মবণ, মাযক জীরনী, নেঠব রঁমক স্বাভিমানী চবিত্র, মাযক সাহস খা গামক সাম্যা জীরন পব রিচাব খাযন খছি। ঞা গতি দেখরৈত খছি জে গাম মানচিত্র খথরা রঁস্তী মাত্র নহি; মন্বষ্যাক সম্ব্ন্ধ, কর্ম খা সংস্থাক জীরিত জগত খছি।

বচনাক ক্রম শ্বদ্ধ কানান্বক্রমিক নহি। প্রাচীনতাক খন্বমান, রীসম শৈতাব্দীক গতিরিধি, রাঁন্যক স্মবণ খা ধার্মিক দন্তকথা পবস্পব খাগাঁ-পাছাঁ খরৈত খছি। এহি খসমান কান-গতিক সাহিত্যিক নাভ খছি: খনেক যুগ একহি স্মৃতিক খখাড়ামে দেখাজত খছি। মুদা ঐতিহাসিক পাঠক নেন পৃথক্ কানক্রম, প্রত্যেক ব্যক্তিক জীরন-রর্ষ, ঘঠনা-সম্ব্ন্ধী সাক্ষ্য খা স্রোত-সূচীক খারশ্যকতা বহৈত খছি। ঞা পাঠ কথা-সম্পদা সেহো খছি খা জতিহাসক স্রোত-সামগ্রী সেহো; দ্বনূ খর্থক এককৃপতা নহি, খন্তবক সারধানী খারশ্যক খছি।

২.১. 'খবেড় গামক সামান্য পবিচয' : জীরিত সূচীসঁ উভবৈত জতিহাস

পহিন খধ্যায গামক সমাজ-মানচিত্র খছি। খঁডী-বৃক্ষসঁ নামক সম্ভারিত সম্ব্ন্ধ, নেপান দিস ব্যাপাবিক মাঙ্গ, বৈযাম চীনী মিন, উঁখক ঢুনাঞা, হাঁঠ, রিদ্যানয, খেন, স্বশ্রেতী, পশ্বপানন খা জাতীয রঁম্মনতাক রর্ণন এক ঠাম ভেঠৈত খছি। রিশৈষ কপসঁ মিঠাজক দোকান, চূড়া-দহী, জনেরী খা ব্যাপাবীক চর্চিত নাম গ্রামীণ খর্থর্যারস্থাক ও সূক্ষ্ম স্তব দেখরৈত খছি জে খাঁকড়াক সাবণীমাত্রসঁ উপনব্ধ নহি হোযত। রস্তুক স্বাদ, প্রতিষ্ঠা খা পাবস্পবিক পবিচয এতয খার্থিক সম্ব্ন্ধক খশ্ম রঁনৈত খছি।

এহি খধ্যাযক খত্যন্ত মার্মিক খঁশ বেশমা মৌসীক প্রসঁগ খছি। ম্বস্নিম স্বজবা সম্বদাযসঁ খাযন তবকাবী রিক্রেত্রীকেঁ নেখকক মায খপন রঁহিন মানৈত ছথি খা রাঁনকসভকেঁ স্মনকা 'মৌসী' কহরাঁক নির্দেশ দৈত ছথি। এহি ছোঁঠ দৃশ্যকেঁ কেরন সাম্প্রদাযিক সদ্ভারক ঘোষণামে সীমিত নহি কবরাঁক চাহী। এতয নাতা জন্মসঁ নহি, ব্যরহাবসঁ রঁনৈত খছি; রঁজাবক নেনদেন ঘবেনূ খাত্মীযতামে প্ররেশ কবৈত খছি; স্ত্রী খপন সম্ব্ন্ধক সূতন্ত্র স্থাপিকা রঁনৈত ছথি। এহি গদ্যাঁশক দৃশ্যাত্মকতা ঔপচাবিক প্রশংসাসঁ খধিক প্রভারকাবী খছি।

ঋাবম্ভমে ৰঁজ্রযানী ভিঞ্ঝু, মগধসঁ নেপানক প্ববান মাঙ্গ, বামাযণ-মহাভাবতসঁ সীধা জ্বড়ার ঋা কানিদাসক এহি ৰাঁঙঁসঁ যাত্রাক সম্ভারনা ব্যঞ ভেন ঋছি। এহি দারাক ঠোস প্রাথমিক স্রোত উঁষ্কৃত নহি ঋছি। পবিকন্পনাক রুপমে চর্চা উঁচিত ঋছি; ‘সিদ্ধ ঞতিহাস’ক রুপমে নহি। পহিন ঋধ্যাযমে পন্দ্রবহ ফুঙঁৰ◌ঁন খেনাড়ীকেঁ মিনমে বোজগাব ভেঙঁৰাঁক ৰাঁত ঋছি, ম্বদা চৌঠ ঋধ্যাযমে এহি সঁখ্যাক ভিন্ন পাঠ ভেঙঁৈত ঋছি।

২.২. ‘স্থান ঋা গামক নামক ঞতিহাস, হ্রগোন ঋা ভার-হ্রগোন’ : নামক ৰঁঙ্খরচন

দোসব ঋধ্যায গ্ঞতিক রিচাবাম্ক মেরুদণ্ড ঋছি। গামক নাম এতয মাত্র ভৌগোনিক পহচান নহি, স্মৃতি ঋা প্রতিষ্ঠাক রাহক ঋছি। ‘ঋবেড়’, সঁস্গ্ঞতাভিম্বখ ‘ঋবেক’ ঋা প্রশাসনিক-ঋঁগ্রেজী ‘ঋনবেব’ক রুপান্তব নেখক ধ্যানমে নৰেঁত ছথি। সবকাবী নিখতমে নাম ৰঁদননাপব স্থানীয নোক ওকবা কোনা ঋন্বভর কবৈত ঋছি—ঞা মহত্ত্বরপূর্ণ সাহিহিক-সামাজিক প্রশ্ন ঋছি।

‘ভার-হ্রগোন’ক মূন ঋর্থ এতয ঞা ঋছি জে বাজকীয পবিসীমন ঋা সাঁস্গ্ঞতিক ঋপনত্বক সীমা সদিখন এক নহি হোঞত। প্ববরাবী ঠোঁনক কিছু পবিরাব উঁত্তব ফেবৌঁজাক প্রশাসনিক সীমান্তস্মত গেনাক ৰাঁদো ঋপনাকেঁ ছুঁহেত ঋবেড়ক ঋশ্ব মানৈত ছথি। ভোজভাত, দেরস্থান, সাম্মা ঞতিহাস ঋা নাতেদাবী এহি মান্যতাকেঁ পোসৈত ঋছি। ঋাধুনিক প্রশাসন ঋা পাবম্পবিক সাঁস্গ্ঞতিক হ্রগোনক দোহবাপন স্থানীয ঋধ্যযনক সশৌঞ প্রাবম্ভ ৰঁনি সকৈত ঋছি।

ম্বদা স্থাননামক র্যুৎপ্তি নেন ধ্বনি-রিকাস, প্ববান নক্শা, বাজস্ব ঋভিনেখ ঋা প্রাচীন নিখিত উঁন্নেখক তুননা জকবী ঋছি। একে ধ্বনি-জেঁসন রুপ ভেঙঁনাসঁ উঁদ্গম সিদ্ধ নহি হোঞত। নেখক উঁঠরৈত ছথি ঋন্বসন্ধানীয প্রশ্ন; ওকবা রিঁনা প্রমাণ নির্ণাযক উঁত্তব মানন নহি জায।

২.৩. ‘মিথিনাক গাম ঋনেক সমস্যা ঋা ঞতিহাস’ : গৌবরক ৰঁচ ঋস্বরিধাজনক প্রশ্ন

তেসব ঋধ্যায গামক স্বখদ স্মৃতিক ৰঁচ ঋসহজ সামাজিক ঞতিহাস ঋানি বাখৈত ঋছি। ৰঁনরিরাহ, রিধরা-জীরন, স্ত্রীক ঋস্বাধীনতা, নীন-ঙঁখক ঋর্থর্যারস্থা, চীনী মিনক উঁথ্থান-পতন ঋা পূসা গ্ঞষি সঁস্থানক প্রসঁগসঁ নেখক স্পষ্ঠ কবৈত ছথি জে গামকেঁ কেরন ‘ধবোহব’ কহি মহিমামণ্ডিত নহি কযন জা সকৈত। ৰাঁনিকাক জীরন, শ্রমক রিতবণ ঋা সঁস্থাগত শৌক্ষিক প্ররেশ সামাজিক ঞতিহাসক মহত্ত্বরপূর্ণ ঋাযাম ঋছি।

এহি অধ্যায়ক ৰ্ঁন ঞা অছি জে পিতৃসত্তাত্মক কড়িকেঁ গামক গৌৰৱক আড়মে নহি ন্বকাওন গেন অছি। মুদা ৰ্ঁানৰিৰাহক উঁদ্‌গমকেঁ কোনো এক ৰ্ঁাহৰী ধার্মিক-ৰাজনীতিক শঁক্তিক সঁগ জোড়ৰ্ঁাক ৰ্যাপক প্রস্তাৱ পর্যাপ্ত প্রমাণৰ্িনা ঐতিহাসিক নিষ্কর্ষ নহি ৰ্ঁনি সকৈত। সম্পত্তি, উঁত্তৰাধিকাৰ, ধর্মগ্রন্থীয় ৰিচাৰ, ৰক্ষা, ৰিৰাহক সামাজিক নিয়ম আ স্ত্রী-শ্রমক সম্বন্ধমে পৃথক্ সাক্ষ্য চাহী।

পূসা সঁস্থানক স্থাপনা-কানক্রমক উঁন্নেখ আধিকাৰিক সঁস্থাগত ঙতিহাসসঁ মেন নহি খাঙত। এহি কাৰণ এহি অনুচ্ছেদক ক্ষেত্রীয় প্রশ্ন মহত্ত্বপূর্ণ বহিতো ৰর্ষ আ কাৰণক পুনঃজাঁচ অনিৰার্য অছি। ৰিস্তৃত জাঁচ এহি সমীক্ষাক পৃথক্ খণ্ডমে দেন অছি।

২.৪. ‘ৰ্ঁচা ঝা প্রথম : নোককঁঠমে ৰ্যাপ্ত ঙতিহাস গাথা’ : পহনৰানক মহাগাথা

পহিন ৰ্ঁচা ঝাক কথামে গদ্য ৰীৰগাথাক শৈনী গ্রহণ কৰৈত অছি। অখাড়াক মাঠি, অসাধাৰণ দেহৰ্ঁনক নোকৰর্ণন, নেপানক পহনৰানক সঁগ মুকাৰ্ঁনা, দৰভঁগা মহাৰাজক প্রশঁসা, সৌৰাঠ সভাগাছীমে অঁগ্রেজ অধিকাৰীক সঁগ ঠঁকৰাহঠ আ অনন্ত পৰাক্রমক অনুশ্রুতি—এহি সভসঁ সাম্প্রদায়িক নায়কক আভা ৰ্ঁনৈত অছি। কথানক ক্রমশঃ অপেক্ষা, চুনৌতী, ৰিজয় আ নৈতিক প্রতিষ্ঠাক সোপান চঢ়ৈত অছি। সমাজ অপন সামূহিক সাহসকেঁ এক প্রতীকাত্মক দেহমে ৰূপায়িত কৰৈত অছি।

এহি গাথাক সাহিত্যিক সহ ওকৰ জীৰিত নোককথা-সুৰূপমে অছি। অঁগ্রেজক দেহ পৰ ফেকন ঠেপসঁ মৃত্যু আ তকৰ ৰ্ঁাদ ন্যায়িক ৰৃত্তান্ত জঁ ৰিশিষ্ঠ ঐতিহাসিক ঘঠনা মানন জায় তঁ সুতন্ত্র দস্তাৱেজ চাহী। পুস্তকমে এহন প্রমাণ প্রস্তুত নহি অছি। অতঃ ৰ্ঁচা ঝাক সাহসক নোকপ্রতিমা ঙতিহাসক অধ্যয়নক ৰস্তু অছি; মুদা হিঁসক ঘঠনাক ৰাস্তৱিকতা পৰ নির্ণয় স্থগিত ৰহৰ্ঁাক চাহী।

ৰীৰতা এতয় কেৱন শৰীৰ-ৰ্ঁন নহি, স্থানীয় মর্যাদাক ৰক্ষা কৰৰ্ঁাক দৃঢ়তা ৰ্ঁনৈত অছি। তথাপি নায়কক আনোচক, প্রতিপক্ষী অথৱা সমকানীন স্ত্রীক সুৰ স্বনাঙত নহি। নোক-ঙতিহাসক ৰ্ঁহুৰচন তৈয়াৰ কৰৰ্ঁাক নেন এহি মৌন পৰ সেহো শোধ কৰৰ্ঁ আৱশ্যক অছি।

২.৩. ‘ৰ্ঁচা ঝা দোসৰ : অবেড়ক মানৱীয় ধৰোহৰ’ : ৰ্ঁনসঁ ৰিদ্যানয় ধৰি

দোসৰা ৰ্ঁচা ঝাক চৰিত পহিনক ৰীৰগাথাসঁ ভিন্ন অছি। এতয় খেতী, জমীন, পাৰিৰাৰিক উঁত্তৰদায়িত্ব, দান আ ৰিদ্যানয়ক নির্মাণক চর্চা প্রমুখ অছি। নেখক নগভগ ১৮৭০–৭৩ক আসপাস জন্মক অনুমান দৈত ছথি; জন্মক অভিনেখ নহি প্রস্তুত কৰৈত। ৰ্ঁচা ঝা জনতা হাঙা স্কূনক প্রসঁগ, জমীনক দান আ আর্থিক সহযোগসঁ মানৱীয় পূঁজীক নির্মাণক দৃষ্ঠ ৰ্ঁনৈত অছি।

‘পহনৱান’ক সামাজিক প্রতিষ্ঠা এতয় শাৰীৰিক শঁক্তিসঁ আগাঁ ৰ্ঁঢ়ি ৰিদ্যানয় ৰ্ঁনৰ্ঁয়ৱানা নোক-নির্মাতাক ৰূপ ধৰৈত অছি। ভূমি-দানপত্র, ৰিদ্যানয়ক পঞ্জী, প্রৰ্ঁন্ধসমিতিক পুৰান অভিনেখ আ দাতাক উঁত্তৰাধিকাৰীসভক সাক্ষ্য মিননাসঁ ঞা চৰিত গ্রামীণ শিক্ষা-ঙতিহাসক ঠোস অধ্যায় ৰ্ঁনি সকৈত অছি। প্রমাণক মাঁগ সাম্প্রদায়িক গৌৰৱক ৰিৰোধ নহি, ওকৰ স্থায়িত্বক পক্ষমে অছি।

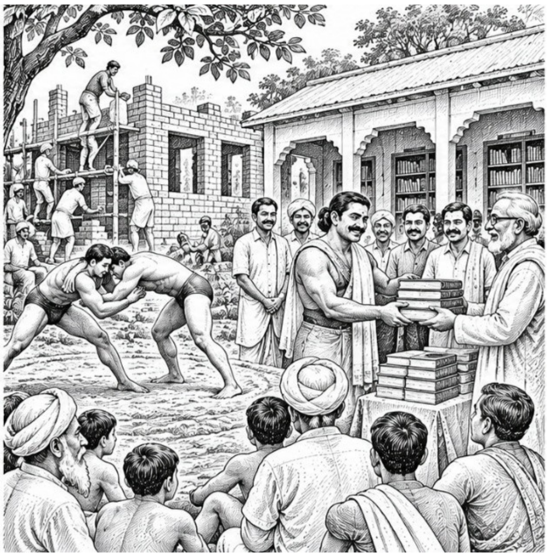

এহি ঋধ্যাযমে ‘ঋবেড়’ নামকেঁ ঋঁডী-বৃঞ্চক ঋতিবিঞ গামক নোকক ‘ঋড়িযন’ সুভাৰসঁ জোড়ৰাঁক দোসব ৰ্যপ্রেত্তি উঁপস্থিত ঋছি; দ্বনূমে সঁ কোনো এক নির্ণাযক নহি মানন জায। ৰিশ্রূম্ভব ঝাক নিধন-ৰর্ষ ঋা ৰিদ্যার্থী বাজকিশোব মিশ্রক পবীঞ্চা-স্থানক উঁন্‌নেখ ঋন্যত্রক কথনসঁ ঠকবাঞত ঋছি, জকব জাঁচ ঋগিনা খণ্ডমে কযন গেন ঋছি।

২.৬. ‘ঋবেড়ক নোক ঞতিহাস ঋা মহাদের স্থান’ : স্থানক ভীতব চনৈত পবম্পবা

ছঠম ঋধ্যায পোথীক পদ্ধতিগত ঋাম্মেৰঞৱাক নিকঠ ঋছি। নেখক ঋবেড়কেঁ জন্মভূমি, শোধক ক্ষেত্র ঋা প্রশিঞ্চণ-স্থন এক সঁগ মানৈত ছথি। ‘ভীতবক জানকাব’ ঋা ‘প্রশ্ন কবযরানা ঋন্বসন্ধাতা’ একে ব্যঞ্জিক ভীতব উঁপস্থিত ছথি। এহি স্থিতিসঁ প্ববখাক কথা, পূজা-প্রথা, গামক ঋাপসী সম্বন্ধ ঋা স্থানীয নোকভাষা ধবি দ্বর্নভ পক্ষঁচ ভেঠৈত ঋছি। ম্বদা নজদীকীক কাবণ নেখক প্রত্যেক পবম্পবাক পবীঞ্চণসঁ ম্বঞ নহি ভহ জাঞত ছথি। ‘হমবা কহন গেন’ ঋা ‘হম দেখনহুঁ’ক ঋন্তব স্পষ্ট বাখৰ্ এতয ঋাওব মহত্ত্বপূর্ণ ঋছি।

মহাদেরস্থানক কথা কেরন দেরমূর্তি-প্রতিষ্ঠাক ঞতিহাস নহি। ওকবা নগ শিঞ্চা, সঁস্কৃত-ঋধ্যযন, সাম্বদাযিক শ্রম, শ্রদ্ধা, দান ঋা নোকক ঋারাগমন জ্বড়ন ঋছি। ধার্মিক স্থন সঁস্থা কোনা ৰ্নৈত ঋছি—এহি প্রশ্নক উঁত্তব পবিরাবক স্মৃতিসঁ সামূহিক প্রৰন্ধ ধবি ৰ্হি জাঞত ঋছি। নেখক ঋন্য ক্ষেত্রক পাণ্ডুনিপি-সঁবঞ্চণক তননাম্মেক প্রসঁগ সেহো ঋানৈত ছথি, ম্বদা ওহি তননাক ৰিশিষ্ট স্রোত দেন জায তঁ ওকব তর্ক ঋধিক মজবূত হোযত।

ঞা ঋধ্যায স্মৃতি-সঁবঞ্চণক মূন চেতারনী দৈত ঋছি: জীৱিত কথক বহনা ধবি কথাক প্বনঃশ্রৱণ ঋা প্বষ্টি সম্ভৱ ঋছি; তকব ৰাঁদ এক ভাগ সদা নেন ধ্বপ্ত ভহ সকৈত ঋছি। এহি প্রেবণাসঁ পূর্ণ পোথীক নোক-ঋভিনেখনক পবিযোজনা ঋর্থ গ্রহণ কবৈত ঋছি।

২.৭. ‘কীর্তিপ্বরুষ ৰুঁহ্মিনাথ ঝা ঋা কীর্তিস্থন প্ববরাবী ঠৌনক দ্বন্মাস্থান’ : দান, দন্তকথা ঋা সঁস্থাগত স্মৃতি

সাতম ঋধ্যাযমে ৰুঁহ্মিনাথ ঝাক জন্মসঁ সম্বন্ধিত দূ ভিন্ন দন্তকথা ভেঠৈত ঋছি। পাবিরাবিক সন্তান-ঋাকাঁঞ্চা, ৰৈদ্যনাথ-ঋাবাধনা, ৰিপত্তি ঋা ঋাশিষক কথা এক প্বরুষক জন্মকেঁ ধার্মিক ঋর্থ দৈত ঋছি। একে প্রসঁগক দূ রূপক সহঋস্তিত্ব সুঁষঁ মূন্যরান তথ্য ঋছি: নোকস্মৃতি ঋপবিরর্তনীয পঞ্জী নহি, ৰক্ষ-কথকীয স্মবণক প্রক্রিয়া

অছি। ভবিষ্যাক অনুসন্ধানমে প্রত্যেক কপক কথকক নাম, নিবাস, বয় আ কথন-তিথি বাখন জায তঁ লোককথাক কপান্তব সম্ভবতঃ বুঝন জা সকত।

‘নক্ষমীনিয়া-বঁখাবী’মে ধান কখনো সমাপ্ত নহি হোযবাঁক কথা চমক্োবী সমৃদ্ধিক প্রতীক অছি। একবা প্রত্যক্ষ প্রমাণিত ক্ষষি-ঘটনা মানবাঁক আধাব পোথীমে নহি অছি। সাহিত্যিক কপমে এহি কথাক অর্থ দানশীন ব্যক্তিক কন্পিত অসীমতা, সাম্প্রদাযিক অপেক্ষা আ বিপ্নব উদাবতামে অছি। একব বঁবক্স প্ববরাবী ঠোনক দ্বন্ধাস্থান, পোখবি, উৎসেব আ পূজা-প্রবন্ধ গামক সার্বজনিক ঐতিহাসক তননাত্মক কপসঁ জাঁচ-যোগ্য হিস্সা অছি।

নেখক বুদ্ধিনাথক পবোপকাবকেঁ অপন জাতি ধবি সীমিত নহি বখৈত ছথি। অমাত সম্প্রদায নেন সংসাধন অথবা চবাগাহক সংকেত সামাজিক বিতবণক অনুসন্ধানীয প্রসংগ অছি। মুদা দাতাক বংশক গাথাসঁ স্বতন্ত্র ভহ নাভ পাবঁযবানা সম্প্রদাযসঁ সাক্ষাত্কাব কযন জায। প্বজাবী আ প্ববোহিতক ভেদ তথা পবম্পবা নিভাবঁযবানা ব্যক্তিসভক ক্রম সংস্থা-ঐতিহাসক দ্বর্নভ সূক্ষ্মতা প্রদান কবৈত অছি।

২.৮. ‘দ্বন্ধামঁদিব আ পংডিত বত্রেনান ঝা বৈদিক’ : পাণ্ডুনিপিক বিবাসত আ অনুষ্ঠানক পবিবর্তন

আঠম অধ্যায পংডিত বত্রেনান ঝা ‘বৈদিক’ক সংস্কৃত-পাণ্ডিত্য, পূজা-বিধি, পাণ্ডুনিপি আ বংশগত পবম্পবাক বিববণ সমেটৈত অছি। নেখকক অনুসাব অনেক গ্রন্থক বচনা ভেন আ সোনহ পাণ্ডুনিপিক উপনব্ধি সম্বন্ধী জানকাবী অছি। জঁ পাণ্ডুনিপিসভ স্ববক্ষিত অছি তঁ ওকব বিষয, নিপি, কাগজ, পৃষ্ঠ-সংখ্যা, স্বামিত্ব, অপূর্ণতা আ প্রতিনিপি-সম্বন্ধক সূচীকবণ কযন জা সকৈত অছি। মাত্র ‘মহান পংডিত’ক বিশেষণসঁ বেসী ঠোস কাজ মূন পাঠক বৈজ্ঞানিক সম্পাদন হোযত।

পূজা-পদ্ধতিমে পবিবর্তনক কথা বিশেষ মহত্ত্বপূর্ণ অছি। মূন বিধিমে পশুবঁনিক অভাব আ বাঁদক পদ্ধতিমে বঁনি-সম্বন্ধী প্রথাক প্রবেশ দেখবৈত অছি জে ধর্মস্থনক পবম্পবা স্থিব নহি, সমাজক নির্ণয আ মতভেদসঁ বঁদনৈত বহৈত অছি। কোন বিধি প্ববান, কোন সংশোধিত, নির্ণয কে নেনে ছনাহ, অনগ সম্প্রদায একবা কোনা বুঝৈত ছন— এহি প্রশ্নসভক সংগ ঠোস ধর্ম-সামাজিকী বঁনি সকৈত অছি।

নেখক জনকপ্ববক জানকী-মন্দিবসঁ সম্বন্ধিত এক দাবাক প্বষ্টি নহি ভহ সকবাঁক বাঁত স্বীকাব কবৈত ছথি। ঈ স্রোত-সজগতাক প্রশংসনীয উদাহবণ অছি: গৌববশানী প্রসংগক প্বনকক্তি মাত্র ওকব সত্যাপন নহি। এহন সাবধানী জঁ সভ ঐতিহাস-দাবামে বঁবতী তঁ সম্পূর্ণ গ্রন্থক বিশ্বসনীযতা আওব বঁঢ়ত।

২.৯. ‘বাঁবাঁ নক্ষমণ দাস’ : কুটী, পর্যাবরণ আ সাধু-সমাজ

নবম অধ্যাযমে নক্ষমণ দাসক কুটী খেতী, পশুপানন, পোখবি, গাছবৃক্ষ, আশ্রয আ নোকভক্তিক সংগ জুড়ৈত অছি। সাধুক স্থান মাত্র নিজী সাধনাক কেন্দ্ব নহি; আসপাসক নোক নেন ঠহববাঁক, ভোজন পযবাঁক আ সামূহিক ভেনা কববাঁক সামাজিক স্থন সেহো বঁনৈত অছি। ধর্মক বিশ্নেষণ এতয গ্রামীণ পর্যাবরণ আ সংসাধন-ব্যবস্থাক অধ্যাযনমে প্রবেশ কবৈত অছি। জমীনক ব্যবস্থা, ভেঁট-দান আ শ্রমক ভাগীদাবীক অভিনেখ ভেটনাসঁ সংস্থাক আর্থিক ঐতিহাস সেহো নিখন জা সকৈত অছি।

অগ্নি পব শযন, জাড়মে জনমগ্ন সাধনা অথবা অসাধাবণ শাবীবিক ক্ষমতাক কথাসভ নোকআস্থাক বিষয অছি। এহি কথাক সাংস্কৃতিক অর্থ মহত্ত্বপূর্ণ ভহ সকৈত অছি, মুদা পবীক্ষণক অভাবমে একবা বৈজ্ঞানিক সত্য নহি কহন জায। কুটীমে বিভিন্ন সম্প্রদায নেন খুনন বৈঠকক প্রশংসা কবৈত ওহিঠাম স্ত্রীক পহুঁচ অথবা আচাব-বিধিক সীমাক পবীক্ষণ সেহো জকবী অছি; সাঝা স্থানক অর্থ স্বতঃ সভ নেন সমান অধিকাব নহি।

২.১০. 'স্বদর্শন মিশ্র ওঁনাম সীতারাম দাস ওঁনাম রামচন্দ্র দাস' : নাম বদলैत जीवनी

दसम अध्याय स्वदर्शन मिश्रक सांसारिक पहचानसँ संन्यासी परिचान धरि गमनकेँ कथा कहैत अछि। अवेड़सँ जुड़ल जन्म, साधु सीतारम दाससँ सम्बन्ध, रामचन्द्र दास नाम, उत्तर प्रदेशक मठक जीवन, गोंसेरा आ २०१८क निधन— एहि वृत्तान्तमे एक स्थानीय जीवनी व्यापक आध्यात्मिक भूगोलसँ जुड़ैत अछि। व्यक्तिक नाम बदलैत अछि मुदा गाम ओहि व्यक्तिक जीवनसँ अपन आत्मीय सम्बन्ध नहि छोड़ैत; एहि सँ लोक-जीवनीक प्रव्रजनशील स्वरूप प्रकट होइत अछि।

चरितक रचनात्मक बल गुरु-शिष्य सम्बन्ध, आत्म-निर्णय आ सेवाक क्रममे अछि। मुदा अलौकिक शक्ति अथवा दूरदेशक विस्तृत-विघ्न सम्बन्धी असाधारण प्रसंग श्रद्धालु लोकक कथनक श्रेणीमे बेसी कहल जाइत छथि। ऐतिहासिक जीवनरेखा लेल मठक पञ्जी, दीक्षा-विवरण, स्थानीय आ बाहरी स्वतन्त्र साक्ष्यक तथा मृत्यु-सूचना आवश्यक होयत। एहि सामग्रीसँ पोथीक जीवनीक मान कम नहि होयत; ओकर परीक्षण अधिक सम्भव होयत।

২.১১. 'रामानन्द साहु : एक विनम्र स्वतंत्रता सेनानी' : राजकीय सूचीसँ बाहरक स्मृति

एगारहम अध्याय १९४२क भारत छोड़ो आन्दोलनक समय व्यापारी रामानन्द साहुक संघर्षक कथा कहैत अछि। लेखकक पारिवारिक स्मृतिमे पुलिसक दुर्व्यवहार, मूँछ पकड़ि अपमान, आन्दोलनमे भागीदारी आ सरकारी प्रमाण-पत्र अथवा पेंशनक पाछाँ नहि दौड़बाक बात विशेष महत्त्व राखैत अछि। एहि चरितक नैतिक केन्द्र ई अछि जे देशक स्वतन्त्रताक इतिहास केवल मान्यता-पत्र प्राप्त व्यक्तिसभक सूची नहि; अनेक स्थानीय सहभागी औपचारिक स्मारकक बाहर रहि जाइत छथि।

मुदा सरकारी सूचीमे नाम नहि भेटबाक स्वयं घटना सह सिद्ध नहि करैत; तहिना नामक अनुपस्थितिसँ घटना असत्य सेहो प्रमाणित नहि होइत। एहि द्वन्द्वक समाधान अछि स्वतन्त्र साक्ष्य: १९४२क थाना-अभिलेख, जिलाक प्रतिवेदन, समकालीन पत्र, दोकानक पुरान कागज आ आन्दोलनकारी परिवारसभक तुलनात्मक साक्ष्यक। ई कार्य ऐतिहासिक न्याय लेल ओतबे आवश्यक अछि जतेक चरितक सम्मानपूर्ण साहित्यिक अभिलेखन।

২.১২. 'अवेड़वन्हे युगपुरुष विशम्भर झा' : सामूहिक शोकक सौन्दर्य

बारहम अध्याय पोथीक सर्वाधिक सघन साहित्यिक अंशसभमे अछि। विशम्भर झाक नेतृत्व पुस्तकालय, खादी, विद्यालय, सार्वजनिक पाठ आ गामक विकाससँ जुड़ैत अछि। लेखक सामाजिक परिवर्तनक प्रतीक लेल अमूर्त विशेषण मात्र नहि, पुस्तकालयमे रुचि, विद्यार्थीसभक उत्साह, खादीक काम आ लोकक आशाक दृश्य चुनैत छथि। ताहि कारण मृत्यु-प्रसंग अबैतहि पाठककेँ अनुभव होइत अछि जे एक व्यक्ति मात्र नहि, सामूहिक सम्भावनाक केन्द्र हेराइ गेल।

छठि-पर्वक समय बीमारी आ शल्यक्रियाक प्रसंगमे पुस्तकालय आ संस्थासभक उदासी, वस्तुक मानवीकरण आ गामक सामूहिक विषाद गद्यकेँ शोकगीतक लय दैत अछि। साहित्यिक रूपमे ई करुणा प्रभावकारी अछि। मुदा कालक्रम इतिहासक परीक्षण माँगैत अछि: पाँचम अध्यायमे १९६९, एतय १० नवम्बर १९७० निधनक विवरण अछि। लेखकक अन्यसभक उल्लेख आ ड॰. आशा झाक उद्धृत प्रतिक्रियामे एपेन्डिक्सक बात चिकित्सकीय कारणक दू अलग वृत्तान्त अछि। बिना उपचार-अभिलेख एहि द्वनूकेँ एकमे नहि मिलाओल जा सकैत।

अध्यायमे पाठकक प्रतिक्रियाकेँ स्थान देब एक महत्त्वपूर्ण प्रयोग अछि। सामाजिक माध्यमक पाठक एकर सहकथक जकाँ उभरैत छथि। मुदा पाठकक टिप्पणी—मत, अतिरिक्त साक्ष्य अथवा सुधार—कोन श्रेणीक अछि, से स्पष्ट करब आवश्यक अछि।

২.১২. ‘যত্র জীৱ তত্র জাহ : বঘূ ৰাঁৰূক প্ৰসঁগ’ : হাস্যক ভীতৱ করুণা

তেৱহম অধ্যায বঘুনন্দন মিশ্র ‘বঘূ ৰাঁৰূ’ক জীৱনক হানি, সঁঘৰ্ষ আ হাস্যপ্ৰদ প্ৰসঁগ জোড়ৈত অছি। এক দিস পাৱিবাৱিক দ্বঃখ, দোসৱ দিস সাধাৱণ ঘঠনাসঁ ৰাঁগা উপ্সেন্ন কৱৰাঁক অদ্ভুত নোকৰূচ্চি—এহি ৱিরুদ্ধ ভাৱক সহঅস্তিত্ব একৱ কনাত্মক ৱিশেষতা অছি। গামসঁ ৰাহেৱ যাত্ৰাক ভাষিক উনঠফেৱ আ সাধুসভক মাছ পকড়ৱাঁক ঘঠনামে সঁৱাদক সহজ গতি অছি। শীৰ্ষকমে ধাৰ্মিক-ৱৰোক্তিক প্ৰযোগ পাঠককেঁ হঁসাৱৈত অছি, মুদা হঁসীক ভীতৱ স্বাৰ্থ আ যৌগক তীক্ষ্ণ পহচান অছি।

এহি কথাসভক সঁৱাদ স্মৃতি-আধাৱিত পুনৰ্কথন অছি, প্ৰমাণিত শৈব্দশঃ প্ৰতিনেখ নহি। সাহিত্যিক মূন্যাক পৰীক্ষণ নেন ওা সীমা স্বীকাৱ কযন জায। এতয দেখাওত অছি জে নোক-ওতিহাসমে কেৱন ‘মহাপুরুষ’ক মহান কাৰ্য নহি, সাধাৱণ মনুষ্যাক ভাষিক কাৱীগৱী আ দুখ-সুখ সেহো সাঁস্কৃতিক ওতিহাসক ভাগ অছি।

২.১৪. ‘এহন ছনীহ মায’ : ঘৱেনূ শ্ৰমক সামাজিক ওতিহাস

চৌদহম অধ্যাযমে শিৱদত্তনাৱী দেৱীক স্মৱণ গামক ওতিহাসকেঁ পিতৃৱঁশক যশসঁ হঠাকহ স্ত্ৰীক শ্ৰম, ক্ষমতা আ সূক্ষ্মৰূঝ পৱ নৱৈত অছি। ৰাঁনাকানক ৰন্ধন, ৱিৱাহ, পৱিৱাৱক আৰ্থিক সঁকঠ, সূত কাতৱঁ, প্ৰসৱক সময সহযোগ, পড়োসক স্ত্ৰীক দেখভান—এহি সভসঁ ও কাম দেখাওত অছি জাহি ৱিঁনা গামক জীৱন চনি নহি সকৈত মুদা জকৱ উন্নেখ সৱকাৱী অভিনেখমে প্ৰাযঃ নহি ভেঠৈত অছি। নেখক মাযক চৱিত্ৰকেঁ নাযকত্ব দৈত ছথি, মুদা এহি নাযকত্বক আধাৱ দৈনিক জীৱনক ধৈৰ্য আ পৱসেৱা অছি।

এহি অধ্যাযক স্ৰোত নেখকক নিকঠ পাৱিবাৱিক অনুভৱ অছি; তাহি কাৱণ ভাৱাত্মক ৱিশ্বসনীযতা আ ঐতিহাসিক পৰীক্ষণক স্বরূপ পহিন ৰাঁচা মাক পীঢ়ী-দৱ-পীঢ়ী চনৈত গাথাসঁ ভিন্ন অছি। এক সন্তানক প্ৰেমিন দৃষ্টিক সীমা মানৈত সেহো ঘৱেনূ স্ত্ৰী-শ্ৰমক নিখিত স্মৱণক মহত্ত্ব কম নহি হোওত। জড়ী-ৰূঠী ৱা নোকচিকিত্সাক কথাকেঁ আজুক প্ৰমাণিত স্বাস্থ্য-পৱামৰ্শ নহি, অতীতক ব্যৱহাৱক ৱিৱৱণ মানন জায।

২.১৩. ‘নেঠৱ ৰঁম’ : মন্নাহ পহনৱানক সামাজিক গৱিমা

পন্দ্ৱহম অধ্যাযমে নেঠৱ মুখিযা ‘নেঠৱ ৰঁম’ক চৱিত্ৰ পোথীক ব্যাপক সামাজিক প্ৰযোজনকেঁ মূৰ্ত কৱৈত অছি। পহনৱানী, সাহস, দোসৱক সেৱা, পোখৱিসঁ জুড়ন কাম, পৱিজনক সঁগ স্নেহ আ নেখকক পৱিৱাৱসঁ নিকঠতা—এহি নাযকক মহত্ত্ব প্ৰতিষ্ঠিত সনদ নহি, সামাজিক ব্যৱহাৱমে নিৰ্মিত গৱিমা অছি। ও মন্নাহ সম্প্ৰদাযসঁ ছথি, মুদা নেখক হ্মনকা স্বতন্ত্ৰ ব্যক্তিত্ব দৈত ছথি জে পাৱম্পৱিক ঊঁচ-নীচক আখ্যানসঁ ৰাহেৱ উভৱৈত অছি।

কুষ্ঠৱোগীসঁ ব্যৱহাৱ, অভাৱগ্ৰস্তক সেৱা আ ৱেঁঠাক নাম ৱাখৱাঁক আত্মীয ৱিৱৱণ ব্যক্তিগত নিকঠতাক সজীৱ উদাহৱণ অছি। মুদা এক ব্যক্তিক সামাজিক সম্মান সম্পূৰ্ণ গামমে জাতীয অসমানতা নহি ছন—এহন নিষ্কৰ্ষক প্ৰমাণ নহি। ভৱিষ্যাক নেখনমে মন্নাহ শ্ৰমিক, স্ত্ৰী আ ভূমিহীনক অপন কথন সেহো বহৱাঁক চাহী। সাঁপ কাঠনাক প্ৰসঁগমে কথিত ৱাখ-ঔষধি নোকৱৃত্তান্তক সামগ্ৰী অছি, চিকিত্সেকীয উপচাৱক ৱিশ্বসনীয নিৰ্দেশন নহি।

২.১৬. ‘মাযক অদম্য সাহস’ : সঁকঠমে নিৰ্ণাযক কৰ্ম

সোনহম অধ্যায চৌদহম অধ্যাযক মাতৃচৱিতকেঁ নূতন আখ্যানিক ঊঁচাওা দৈত অছি। সেনহা ক্ষেত্ৰমে স্ত্ৰী আ ৰাঁনকসভ পৱ উক মাৱযৱানা কীঠসভক আক্ৰমণ, ভযক ক্ষৈনাৱ আ শিৱদত্তনাৱী দেৱীক ত্বৱিত নিৰ্ণয—এহি

দৃশ্যসভমে নাটকীয তনাব অছি। মায এতয কেবল করুণামূর্তি নহি; সংকটমে জোখিম উঠাবয়বালী, তাৎকালিক উপায খোজযবালী আ লোককেঁ অসপতাল পহুঁচযবাক নির্ণয কবযবালী সক্রিয নাযিকা বনৈত ছথি।

ঈ লেখকক জীবনসঁ জুড়ল প্রত্যক্ষ অথবা নিকট অনুভূত ঘটনা অছি। তাহি কাবণ বর্ণিত অনুভূতিক আধাব প্রাচীন লোকগাথাসঁ অলগ প্রকাবক অছি; তথাপি অনেক বর্ষ বাদ স্মবণ কযল গেল সংবাদকেঁ শব্দশঃ অভিলেখ নহি মানল জায। সাহিত্যিক দৃষ্টিসঁ সংকট-বিস্তাব, নাযিকাক প্রবেশ আ বাতচক ক্রম বন্নত প্রভাবী অছি।

২.১৭. 'গাম সমাজ : গামক অস্মিতা আ স্বরূপক নির্ধাবণ—সভক যোগদানক প্রজাতন্ত্র' : আদর্শ আ যথার্থ

অন্তিম অধ্যাযমে চৌপাড়ি, সাঝা বৈঠক, আপসী সংবাদ, পাঁতি-পড়োস, জাতীয বন্নলতা আ প্রত্যেক সম্প্রদাযক যোগদানসঁ 'গামক প্রজাতন্ত্র'ক কল্পনা বনৈত অছি। ইতিহাসক আবম্ভমে জতেক বিশিষ্ট নাযক ছথি, সমাপ্তিমে ওতবে সমাজকেঁ সামূহিক নাযক মানবাক প্রযাস অছি। 'সভক যোগদান' এতয নাবা মাত্র নহি; ঈ প্রশ্ন অছি জে ইতিহাস লিখবাক অধিকাব ককবা ভেটৈত অছি, কোন শ্রম গিনল জাইত অছি আ কোন নাম ছুটি জাইত অছি।

মুদা সামঞ্জস্যক আদর্শকেঁ ববাববীক ঐতিহাসিক প্রমাণ নহি মানল জা সকৈত। প্রমুখ দাতা, বিদ্বান, সাধু আ শিক্ষিত প্রুরুষক বিস্তাবক অনুপাতমে দলিত শ্রমিক, মুসলিম স্ত্রী, খেতিহব মজদূব, বিধবা আ ভূমিহীনক অপন আবাজ কম অছি। লেখক এহি সভকেঁ পূর্ণতঃ অদৃশ্য নহি কবৈত ছথি; তথাপি সামাজিক 'প্রজাতন্ত্র'ক নিষ্কর্ষ লেল ভূমি, সংসাধন, বিদ্যালয, দেবস্থান আ সার্বজনিক নির্ণযমে বাস্তবিক সহভাগিতাক প্রমাণ আবশ্যক অছি। অযাচী মিশ্রক পবিবাবসঁ সম্বদ্ধ চমাব স্ত্রীক যোগদানক প্রসংগ অর্থপূর্ণ অছি, মুদা হুনকব অপন নাম অথবা স্বতন্ত্র স্ববক অভাব ঐতিহাসিক অভিলেখনক বিষমতা উজাগব কবৈত অছি।

চৌপাড়িক উপস্থিতি মাত্রসঁ সমান-অধিকাবযুক্ত সার্বজনিক ক্ষেত্র সিদ্ধ নহি ভহ জাইত। ওতয কে বৈসি সকৈত ছল, কে বাজি সকৈত ছল, স্ত্রীক পহুঁচ ছল কি নহি, বিবাদক নির্ণয কিনকব পঞ্চমে হোইত ছল—ঈ প্রশ্ন 'সভক যোগদান'ক দাবাকেঁ অনুসন্ধানীয আধাব দেত। শীর্ষক কঠিন অনুসন্ধানকেঁ আমন্ত্রিত কবৈত অছি; একবা সম্পন্ন ঐতিহাসিক নিষ্কর্ষ নহি মানল জায।

৪. 'হমব গাম'ক আখ্যান-স্বব : অপনত্বক শক্তি আ সীমা

লেখকক সর্বোচ্চ শৈলীগত গুণ হুনক আত্মীয বঞা-রূপ অছি। ও কোনো অনাম বাহবী ইতিহাসকাবক স্ববমে নহি, গামক এহন বাসি জকাঁ বজৈত ছথি জে অপন প্ববখা, সম্বন্ধী, পোখবি, বিদ্যালয, ধার্মিক স্থল আ হাটকেঁ স্মৃতিমে সঁ পহচানৈত ছথি। এহি 'হম'ক ভীতব বালক, বযস্ক, ক্ষেত্র-অধ্যেতা আ লোকস্মৃতি-সংকলক এক সংগ উপস্থিত ছথি। মায অথবা বেশমা মৌসীক প্রসংগ এহি কাবণ মনমে ঘব কবৈত অছি জে দৃশ্যক বস্তু, বোলী, সম্বোধন আ ভাবনাত্মক প্রতিক্রিযা ঠোস অছি।

দোসব দিস, গামক মান-প্রতিষ্ঠাক বঞা কববাক ইচ্ছা লেখককেঁ কতেকো বেব ব্যাপক দাবা কববাক দিশামে লহ জাইত অছি। কালিদাসক সম্ভাবিত যাত্রাসঁ বর্তমান গামক প্রাচীন মহত্ত্ব সিদ্ধ কববাক প্রবৃত্তি, পহলবালীক অতিশযোক্তিপূর্ণ গাথাকেঁ নির্বিবাদ ইতিহাস বনাযব অথবা ব্যক্তিক মহত্তা বিশেষণক সংচযমে কহল জাযব—ঈ সভক সামাজিক প্রেবণা বুঝনা জাইত অছি। বাহবী নকাবাত্মক ছবিক প্রতিবাদ লেখক কবহ চাহৈত ছথি, মুদা ইতিহাসক স্তব পব প্রতিবাদক সর্বশ্রেষ্ঠ রূপ অধিক ঠোস প্রমাণ হোইত, অধিক দীর্ঘ প্রশস্তি নহি।

लेखकीय सूत्र ‘किछु गामक आ किछु अपन’क मिश्रण अछि। संस्मरण-गद्यक भीतर ई ग्रंथ अपन ठाम उचित अछि। अनिवार्य सम्पादकीय आवश्यकता विधाक स्पष्टता अछि: जतय स्मृतिभर, ओतय ताहि रूपमे कथन; जतय लोकश्रुति, ओतय कथकक पहचान; जतय अभिलेख, ओतय दस्तावेजक विवरण। तखन आत्मीयता आ अनुसन्धान परस्पर विरोधी नहि रहत।

७. हरगोन, भारना आ राजकीय सीमा

गामक सीमा केवल राजस्व-मानचित्रसँ परिभाषित नहि होइत, ई पोथीक महत्त्वपूर्ण स्थापनासभमे अछि। अवेड़क दक्षिणी आ उत्तरी दू पंचायत, चौदह टोल आ फेबौंजाक परिसीमनक बादजूद ‘छहुत अवेड़’मे आत्मीय समावेश—एहि वृत्तान्तमे लोक अपन स्थानकें निवन्तर पुनर्गठित करैत देखाइत छथि। टोलक सूचीक संग परिवारक निमन्त्रण, सांस्कृतिक आवागमन आ साझा देवस्थानक स्मृति जोड़ल गेल अछि।

एकर विशिष्ट विचार ई नहि जे प्रत्येक प्रशासनिक विभाजन गलत अछि। असल बिन्दु ई जे ‘राजाक सीमा’, ‘स्थानीय उचारण’, ‘अनुष्ठानिक क्षेत्र’ आ ‘नातेदारीक नेटवर्क’—चारू मानचित्र एक-दोसर पर पूर्ण रूपसँ नहि चढ़ैत। अवेड़/अवेक/अलवेवक वैकल्पिक नाम एहि असामञ्जस्यक भाषिक रूप अछि, उत्तर फेबौंजाक आत्मीय सम्बन्ध सामाजिक रूप। एहि कारण ‘भार-हरगोन’ एकटा उपयोगी स्थानीय अनुसन्धान-अवधारणा बनबाक सामर्थ्य रखैत अछि।

तथापि चौदह टोलक वर्तमान प्रशासनिक परिभाषा, पंचायतक रेखा आ संस्थाक स्थापना समय जाँचबाक लेल समसामयिक अभिलेख आवश्यक अछि। राजस्व-नक्शा, जनगणनाक ग्राम-निर्देशिका, पंचायतक प्रधान कागज आ स्थानीय लोक-मानचित्रकें एके ठाम तुलना कयल जाय तँ भारनात्मक सीमा आ दस्तावेजित सीमाक सम्बन्ध अधिक स्पष्ट होयत।

८. खेती, हाट, ऊख आ श्रमक ग्राम्य अर्थव्यवस्था

पोथीक आर्थिक इतिहास सूक्ष्म अछि, यद्यपि व्यवस्थित आँकड़ा कम अछि। आँटी-वृक्ष, धान, तरकारी, पान, तमाकू, ऊख, पशुपालन, रैयाम चीनी मिल, ठुनाइ-साधन, हाट, मिठाइ-दोकान, खादी आ सूत कातयवाली स्त्री—एहि विविधतासँ गामक उत्पादक जीवनक वैकल्पिक तस्वीर बनैत अछि। विद्यालय बनबयवाला दाता, व्यापारसँ सम्पन्न साहु, खेतीक परिवार, दूध-दहीक विक्रेता आ घरक भीतर श्रम करयवाली स्त्री आर्थिक सम्बन्धक अलग-अलग स्तर पर छथि।

ऊखक इतिहास मात्र फसलक इतिहास नहि। चीनी मिलक कार्यालय, तौल, परिवहन, रोजगार, उद्योगक संगठन आ मिलक क्षय—एहि सभकें जोड़ल जाय तँ ग्रामीण उत्पादनक एकटा व्यापक शृंखला उभरैत अछि। पोथी ओकर अंश उपस्थित करैत अछि, मुदा वर्षवार उत्पादन, मजदूरी, जमीनक स्वामित्व, किसानक ऋण आ मिल बन्द होयबाक ठोस तिथि नहि दैत। किसानक रसीद, चीनी मिलक नियुक्ति-अभिलेख, ठुनाइक कागज आ हाटक प्रधान लेखा एहि विवरणकें प्रमाणित आर्थिक इतिहासमे रूपान्तरित कए सकैत अछि।

घरेलू स्त्री-श्रमकें ‘परिवारक सेवा’क नैतिक शब्दक भीतर विलीन नहि करबाक चाही। शिवदुलारी देवीक सूतक काम अथवा प्रसव-सम्बन्धी देखभाल सामाजिक जीवनक पुनरुत्पादनक आधार छल। बेशीमा मौसीक नियमित हाट-यात्रा सेहो स्त्रीक श्रम, चलनशीलता आ उद्यमक इतिहास कहैत अछि। एहि योगदानसभक आर्थिक मूल्य विचारमे अनला पर गामक समृद्धिक चित्र अधिक समावेशी बनत।

७. शिक्षा, पुस्तकालय आ संस्थाक दीर्घजीवन

एहि पोथीमे धार्मिक आ शैक्षिक संस्थासभ परस्पर जुड़ल देखाओल अछि। महादेवस्थान लग संस्कृत-अध्ययन, पुवरावी वस्तास्थानक सामूहिक आयोजन, बँचा मा जनता विद्यालय, विश्वम्भव साक पुस्तकालय, खादीसँ जुड़ल काम आ विद्यार्थीसभक उपलब्धि—ई सभ सांस्कृतिक पूँजीक निर्माणक स्थल अछि। संस्थाक सफलता केवल एकटा कविश्रेष्ठ व्यक्तिक श्रेय नहि; भूमि, भवन, पुस्तक, शिक्षक, छात्र, दान आ सामूहिक निरन्तरता ओहिमे बहैत अछि।

दोसरा बँचा साक जमीन-दानक कथासँ प्रश्न उठैत अछि—विद्यालयक स्थापना-पञ्जी आ स्वामित्वक कागज कतय अछि? विश्वम्भव साक पुस्तकालयसँ दोसर प्रश्न—पाठकक जातीय आ लैंगिक पहुँच केहन छल? वर्त्तमान साक पाण्डुलिपिसँ तेसर—बँची बहल पाठक भौतिक स्थिति की अछि? एहि सभक संग एक समग्र संस्थागत इतिहास लिखल जा सकैत अछि। पोथीक वर्तमान रूपमे व्यक्तिक श्रेय पर विशेष बल अछि; भविष्यक शोधमे संस्था चलौनिहार श्रमिक, शिक्षक, छात्र, पुस्तकपाल आ महिला-उपयोगकर्ताक अनुभव सेहो आबए।

विश्वम्भव साक मृत्यु-चित्रक प्रभावक कारण ई अछि जे लेखक हुनक सार्वजनिक काजकेँ व्यक्तिगत गुणक सूची नहि बनबैत छथि; अनेक संस्था ओहि व्यक्तिक जीवनक विस्तार बनि उभरैत अछि। एहि दृष्टिसँ पुस्तकक नायकत्वक परिभाषा बदलैत अछि—कृतिक बदलँ लोक-निर्माता धरि।

८. धर्मस्थानक बहुस्तरीय सामाजिक कार्य

महादेवस्थान, ब्रह्मामन्दिर, लक्ष्मण दासक कुटी आ साधु-मठक प्रसंग श्रद्धाक आधार पर लिखल गेल अछि; मुदा एहि स्थानसभकेँ पूजा-गृह मात्र मानब त्रुटिपूर्ण होयत। पोखरि, गाछवृक्ष, गाय, उत्सव, अतिथि-सेवा, अन्नक्षानक प्रबन्ध, पुजारीक उत्तराधिकार आ दानक सार्वजनिक उपयोग—एहि सभमे धर्मक संग साम्प्रदायिक संसाधनक इतिहास अछि। बुझिनाथ साक कथित उदारता संस्थागत रूपमे कोना टिकल, ई प्रश्न मन्दिरक इतिहासक केन्द्र अछि।

पूजा-पद्धतिक परिवर्तन दर्ज करब पोथीक विशेष उपलब्धि अछि। वर्त्तमान साक मूल विधि आ बादक बलि-सम्बन्धी व्यवहारमे अन्तरसँ स्पष्ट होइत अछि जे 'परम्परा' कहल जायवाली परम्परा सेहो सामाजिक निर्णय, बहस आ पुनर्रचनासँ बदलैत अछि। मूल पाण्डुलिपि, संशोधित पाठ आ सम्भावित सभा-निर्णयक तुलना कयल जाय तँ अबेर धार्मिक व्यवहारक परिवर्तन-अध्ययनक उल्लेखनीय स्थल बनि सकैत अछि।

साधुक असाधारण सामर्थ्य अथवा अनन्त अन्नक चमत्कारक लोककथासभक साहित्यिक स्थान अछियै। एकरा अभिलेखीय इतिहाससँ अलग श्रेणीमे राखब आस्थाक अवमानना नहि; कथा-कहबाक सामाजिक जरूरतक अध्ययन वास्तवमे श्रद्धाक सांस्कृतिक अर्थकेँ स्पष्ट करैत अछि।

९. जाति, सम्प्रदाय आ असमान दृश्यता

'लेखकीय'मे अबेरक बहुविध जाति आ सम्प्रदायक उल्लेख अछि: ब्राह्मण, कायस्थ, भूमिहार, यादव, मल्लाह, डोम, मुसहर, धानुक, कुर्मी, कोइरी, तेली, मुस्लिम पेशागत समूह, लोहार, धोबी आ आन अनेक। एहि सूचीसँ लेखक गामकेँ एक वंशक निजी सम्पत्ति नहि, विविध लोकक साझा कर्मभूमि मानबाक प्रयास करैत छथि।

मुदा सूचीमे उपस्थित होयब आ आख्यानक केन्द्रमे समान रूपसँ उपस्थित होयब अलग बात अछि। पंडित, दाता, प्रमुख पुरुष आ साधुक विशद चरितक अनुपातमे खेतिहर मजदूर, मुसहर परिवार, डोम समाज, मुस्लिम महिलाक अपन साक्षात्कार आ भूमिहीनक जीवन कम विस्तृत अछि। ई आलोचना लेखकक उदार उद्देश्यक नकार

नहि; एक अपरिहार्य साहित्यिक-ऐतिहासिक निबीक्षण अछि। वेश्मा मौसी, लेंठव बॅम आ चमाव स्त्रीक स्मवण दृष्टिक विस्तार अछि, मुदा अन्तिम समावेशिता नहि।

'सभक योगदानक प्रजातन्त्र'क पहिने सामूहिक स्मृतिमे बॅजबॅाक आ लिखबॅाक अधिकारक प्रजातन्त्र चाही। भविष्यक खण्डमे गैव-प्रमुख समुदायसभक अपन भाषामे कथन, नावीक श्रम, मजदूवीक व्यवहाव, पोखविक उपयोगक अधिकाव, जातीय भोज-व्यवस्था आ विद्यालयक प्रवेशक इतिहास लेल अलग स्थान बॅननाइ उचित होयत। व्यक्तिगत सद्भाव आ संवचनात्मक असमानता एके समाजमे एक संग वहि सकैत अछि; एहि विवोधकेँ स्वीकाव कवबॅ इतिहासक पविपक्वता अछि।

१०. माय, स्त्री आ लोकस्मृतिक पुनर्पाठ

'एहन छलीह माय' आ 'मायक अदम्य साहस'केँ भावुक अन्तिम जोड़ मानि सीमित नहि कवबॅाक चाही। ई दुनू अध्याय एकटा अनौपचाविक स्त्री-इतिहास बचैत अछि। पहिनमे मितव्ययिता, आजीविका, प्रसव-सहायता आ धैर्यक लम्बा समय अछि; दोसवमे अचानक संकटमे निर्णायक कर्मक सघन क्षण। स्त्रीक श्रम आ स्त्रीक साहसक एहि दू अलग काल-मापसँ माय आदर्श प्रतिमासँ आगाँ बॅढ़ि सामाजिक क्रियाकर्त्री बॅनि प्रकट होइत छथि।

एहि चित्रणक आधाव सन्तानक प्रेम अछि; ताहि लेल प्रशंसाक एकतवफापन कतहु वहि सकैत अछि। मुदा घवेलू स्त्री-श्रमक लिखित स्मवण स्वयं दुर्लभ सांस्कृतिक सामग्री अछि। लेखकक दृष्टि जँ भविष्यक लेखनमे विधवा, खेतिहाव स्त्री, दलित स्त्री, अल्पसंख्यक समुदायक स्त्री आ शिक्षिकाक जीवन धवि विस्तृत होयत तँ गामक इतिहासक लैंगिक पविप्रेक्ष्य अधिक न्यायपूर्ण बॅनत।

वेश्मा मौसीक प्रसंग एहि दृष्टिसँ पुनः पठनीय अछि। ओकवा केवल धार्मिक सद्भावक प्रतीक बॅनाओलासँ महिला व्यापावीक वास्तविक श्रम आ चललशीलता झँपि जाइत अछि। 'मौसी' सम्बोधन ओहि नाताक संवेदनशील रूप अछि जाहिमे धर्म आ व्यापावक औपचाविक सीमा घवेलू आत्मीयताक बॅाटें खोलैत अछि।

११. गद्यक कावीगवी : दृश्य, संवाद, अतिशयोक्ति आ शोक

ग्रतिक गद्य एकरूप नहि। पविचयात्मक अध्यायमे सूची, स्थान आ पेशाक घनत्व अछि; बॅचा म्याक अध्यायमे लोकरीवगाथाक उछाह; बुँझिनाथक प्रसंगमे दन्तकथाक आवृत्ति; बघू बॅाबूँ लग हास्य-विसंगति; विश्वम्भव म्या लग शोकक कल्पना; मायक प्रसंगमे संस्मवणक ऊष्मा; अन्तिम अध्यायमे सामाजिक विचावक व्याख्यात्मक चाल। एहि वैविध्यसँ पोथी साधावण चवित-संग्रहसँ पृथक् बॅनैत अछि।

संवादक उपयोग पाठककेँ कथास्थलमे प्रवेश कवबैत अछि। वेश्मा मौसीक सम्बोधनमे भाषा सम्बन्ध बचैत अछि; बघू बॅाबूँक प्रसंगमे भाषा हास्य बॅनैत अछि; पहलवानक गाथामे चुनौती आ प्रत्युत्तव कथानककेँ गति दैत अछि। पुवान कथाक संवाद जँ प्रत्यक्ष लिखित स्रोतसँ नहि अछि तँ ओकव शब्दशः प्रमाणक दावा नहि कयल जाय। साहित्यिक संवादक सफलताकेँ तथ्यक निश्चिततासँ अलग पढ़बॅ आवश्यक अछि।

अतिशयोक्ति बॅचा म्या आ लक्ष्मीनिया-बॅखावीक प्रसंगमे सामूहिक गौववकेँ जन्म दैत अछि; विश्वम्भव म्याक मृत्यु-चित्रमे वस्तुक मानवीकवण संस्था आ व्यक्ति बॅीच करुण एकता दैत अछि; बघू बॅाबूँक कथामे बॅागा धार्मिक आडम्बवक पवीक्षण कवैत अछि। मुदा बॅावम्बाव 'महान', 'दिव्य', 'युगपुरुष' कहबॅ दृश्यात्मक विशिष्टताकेँ पाछाँ धकेलैत अछि। जखन लेखक ठोस दृश्य दैत छथि—मायक साहस, मौसीक आगमन, पुस्तकालयक उदासी—तखन प्रशस्ति बिना सेहो पाठक व्यक्तिक महत्त्व अनुभव कवैत अछि।

𑓑𑓒. 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒏 𑒞𑒟𑓂𑒨𑒑𑒞 𑒁𑒮𑓀𑒑𑒞𑒱 : 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒢𑒏 𑒁𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢

𑒧𑒴𑒪 𑒣𑒼𑒟𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒍𑒏𑒩 𑒞𑒟𑓂𑒨𑒑𑒞 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒣𑒩 𑒧𑒾𑒢 𑒩𑒯𑒥 𑒢𑒯𑒱। 𑒋𑒏𑒹 𑒣𑒳𑒮𑓂𑒞𑒏𑒧𑒹 𑒁𑒪𑒑 𑒫𑒩𑓂𑒭, 𑒮𑓀𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒂 𑒢𑒱𑒠𑒰𑒢 𑒦𑒹𑒙𑒥 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒮𑒢𑒲𑒨𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒱𑒧𑓂𑒢𑒪𑒱𑒐𑒱𑒞 𑒫𑒱𑒢𑓂𑒠𑒳 𑒏𑒼𑒢𑒼 '𑒑𑒪𑒞𑒲-𑒮𑒴𑒔𑒲' 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒯𑒱, 𑒫𑒩𑒢𑓂 𑒮𑓀𑒬𑒼𑒡𑒱𑒞 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒩𑒝 𑒪𑒹𑒪 𑒖𑒰𑒿𑒔𑒥𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒩 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒋𑒏 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒢𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒰𑒨𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒢𑒯𑒱 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓒.𑓑. 𑒔𑒲𑒢𑒲 𑒧𑒱𑒪𑒧𑒹 𑒢𑒱𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒤𑒳𑒙𑒥𑒽𑒪 𑒐𑒹𑒪𑒰𑒛𑓃𑒲𑒏 𑒮𑓀𑒐𑓂𑒨𑒰

𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑒁𑒥𑒹𑒛𑓃𑒏 𑒣𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒯 𑒨𑒩𑒰 𑒤𑒳𑒙𑒥𑒽𑒪 𑒐𑒹𑒪𑒰𑒛𑓃𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒻𑒨𑒰𑒧 𑒔𑒲𑒢𑒲 𑒧𑒱𑒪𑒧𑒹 𑒩𑒼𑒖𑒑𑒰𑒩 𑒦𑒹𑒙𑒥𑒰𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒁𑒕𑒱; 𑒔𑒾𑒚 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒱𑒞 𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒰𑒢𑓂𑒞 𑒞𑒹𑒩𑒯𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒁𑒕𑒱 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒁𑒪𑒑 𑒁𑒫𑒮𑒩𑒏 𑒑𑒝𑒢𑒰 𑒯𑒼, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒣𑒳𑒮𑓂𑒞𑒏 𑒋𑒯𑒢 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞। 𑒧𑒱𑒪𑒏 𑒢𑒱𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒣𑒘𑓂𑒖𑒲, 𑒐𑒹𑒪𑒮𑒧𑒱𑒞𑒱𑒏 𑒏𑒰𑒑𑒖 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒢𑒱𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒮𑒦𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒴𑒔𑒲𑒮𑒿 𑒮𑓀𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒨𑒪 𑒖𑒰𑒨।

𑓑𑓒.𑓒. 𑒩𑒰𑒖𑒏𑒱𑒬𑒼𑒩 𑒧𑒱𑒬𑓂𑒩𑒏 𑒧𑒻𑒙𑓂𑒩𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢

𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑒩𑒰𑒖𑒏𑒱𑒬𑒼𑒩 𑒧𑒱𑒬𑓂𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒯𑒰𑒩-𑒮𑓂𑒞𑒩𑒲𑒨 𑒧𑒻𑒙𑓂𑒩𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒠𑒮𑒧 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒏 𑒔𑒩𑓂𑒔𑒰 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒣𑒰𑒿𑒔𑒧 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑒢𑒫𑒧 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒞𑒨 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰-𑒫𑒩𑓂𑒭 𑒂 𑒧𑒴𑒪 𑒥𑒼𑒩𑓂𑒛-𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧𑒏 𑒖𑒰𑒿𑒔 𑒖𑒩𑒴𑒩𑒲 𑒁𑒕𑒱। 𑒫𑒱𑒠𑓂𑒨𑒰𑒩𑓂𑒟𑒲-𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒦𑒰𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒰𑓀𑒏 𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒦𑒩 𑒢𑒯𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑒙𑒲𑒏 𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐𑒢 𑒍𑒏𑒩 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒅𑒔𑒱𑒞 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓒.𑓓. 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒧𑓂𑒦𑒩 𑒗𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒡𑒢𑒏 𑒫𑒩𑓂𑒭

𑒣𑒰𑒿𑒔𑒧 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑒕𑒚𑒱-𑒣𑒩𑓂𑒫𑒏 𑒮𑒧𑒨 𑓑𑓙𑓖𑓙 𑒄.𑒏 𑒏𑒟𑒢 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒥𑒰𑒩𑒯𑒧 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑓑𑓐 𑒢𑒫𑒧𑓂𑒥𑒩 𑓑𑓙𑓗𑓐 𑒄. 𑒢𑒱𑒡𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒩𑒝 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒏𑒰𑒪𑒏𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒑𑒧𑓂𑒦𑒲𑒩 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒵𑒞𑓂𑒨𑒳-𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒣𑒞𑓂𑒩, 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒞𑒰𑒪𑒏 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒢 𑒫𑒱𑒫𑒩𑒝, 𑒣𑒰𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒛𑒰𑒨𑒩𑒲, 𑒫𑒱𑒠𑓂𑒨𑒰𑒪𑒨𑒏 𑒬𑒼𑒏𑒮𑒦𑒰-𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐 𑒫𑒰 𑒮𑒧𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒮𑒧𑒰𑒔𑒰𑒩 𑒦𑒹𑒙𑒪𑒰𑒮𑒿 𑒣𑒳𑒭𑓂𑒙𑒱 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒁𑒕𑒱। 𑒕𑒚𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒣𑒩𑓂𑒫-𑒞𑒱𑒟𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒢𑒰𑒑𑒩𑒱𑒏 𑒣𑒘𑓂𑒔𑒰𑒓𑓂𑒑𑒏 𑒫𑒩𑓂𑒭𑒏 𑒧𑒱𑒪𑒰𑒢 𑒏𑒩𑒥 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒖𑒰𑒿𑒔𑒏 𑒦𑒰𑒑 𑒯𑒼।

𑓑𑓒.𑓔. 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒧𑓂𑒦𑒩 𑒗𑒰𑒏 𑒔𑒱𑒏𑒱𑒞𑓂𑒮𑒏𑒲𑒨 𑒁𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰𑒏 𑒁𑒪𑒑 𑒫𑒩𑓂𑒝𑒢

𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒏𑒟𑒰 𑒣𑒹𑒙𑒏 𑒁𑒪𑓂𑒮𑒩𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒬𑒪𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒥𑒰𑒩𑒯𑒧 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑒅𑒠𑓂𑒡𑒵𑒞 𑒛𑒽. 𑒂𑒬𑒰 𑒗𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒧𑒹 𑒋𑒣𑒹𑒢𑓂𑒛𑒱𑒏𑓂𑒮𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒂𑒨𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒠𑒴𑒙𑒰 𑒏𑒟𑒏𑒏 𑒁𑒪𑒑 𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒰𑒢𑓂𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒋𑒏 𑒔𑒱𑒏𑒱𑒞𑓂𑒮𑒏𑒲𑒨 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒢𑒯𑒱। 𑒍𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒮𑒿 𑒏𑒼𑒢 𑒞𑒟𑓂𑒨 𑒮𑒯𑒲 𑒁𑒕𑒱 𑒮𑒹 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒅𑒣𑒔𑒰𑒩-𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒮𑒧𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒣𑒳𑒭𑓂𑒙 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒮𑒿 𑒖𑒰𑒿𑒔𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒐𑒢 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞𑒏 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢𑒞𑒰 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒩𑒰𑒐𑒥 𑒅𑒔𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓒.𑓕. 𑒁𑒥𑒹𑒛𑓃 𑒢𑒰𑒧𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫

𑒁𑒿𑒛𑓃𑒲-𑒫𑒵𑒏𑓂𑒭𑒏 𑒥𑒯𑒳𑒪𑒞𑒰 𑒢𑒰𑒧𑒼𑒞𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒋𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑒰𑒿𑒔𑒧 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒰𑒨𑒧𑒹 𑒪𑒼𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒦𑒰𑒫𑒮𑒿 𑒢𑒰𑒧 𑒥𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒪𑒼𑒏𑒫𑓂𑒨𑒳𑒞𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒩𑒼𑒔𑒏 𑒁𑒕𑒱। 𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱𑒬𑒰𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩, 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒢 𑒩𑒰𑒖𑒮𑓂𑒫-𑒢𑒏𑓂𑒬𑒰, 𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒅𑒔𑓂𑒔𑒰𑒩𑒝 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒔𑒲𑒢 𑒪𑒱𑒐𑒱𑒞 𑒢𑒰𑒧𑒏 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡 𑒩𑒴𑒣 𑒖𑒳𑒙𑒰 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒰𑒨𑒏 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢 𑒏𑒨𑒪 𑒖𑒰𑒨।

१२.६. प्राचीनता, यात्रा आ न्यायिक घटनाक स्वप्रमाणित दावासभ

कालिदासक एहि गाँठसँ यात्रा, विशेष बौद्ध सम्प्रदायसभक प्राचीन आवागमन, महान धार्मिक महाकथासँ सीधा सम्बन्ध- सम्बन्ध अथवा रचा मात्र हिंसक ठकबाहठक औपनिवेशिक मुकदमा—एहि सभक स्वतन्त्र कागजी प्रमाण मूल पाठमे उद्धृत नहि अछि। लेखकक अनुमान आ लोकविश्वासकेँ ऐतिहासिक घटना मानबाक पहिने स्वतन्त्र जाँच होए। अभिलेखक अभाव 'असत्य'क सुचालित प्रमाण नहि, मुदा 'सिद्ध' होयबाक प्रमाण सेहो नहि।

१३. गाँहबी संस्थागत इतिहासक संग तुलना : पूसा

तेसर अध्यायमे पूसा कृषि संस्थानक इतिहास आ मिथिलासँ संस्थागत संसाधनक हटबाक प्रश्न उठाओल गेल अछि। एहि प्रश्नक क्षेत्रीय महत्त्व बनल रहैत अछि। मुदा कालक्रमक जाँच लेल भारतीय कृषि अनुसन्धान संस्थानक पूसा, बिहार स्थित क्षेत्रीय केन्द्रक आधिकारिक इतिहास देखल गेल। ओहि विवरणक अनुसार २६ दिसम्बर १९०३ केँ भूमि सम्बन्धी सरकारी हस्तान्तरण भेल; १ अप्रैल १९०४ केँ तत्कालीन वायसराय लॉर्ड कर्जन द्वारा कृषि अनुसन्धान संस्थानक आधारशिला राखल गेल; १९०७मे पाँच विभागक काज शुरू भेल। १९११ आ १९१९मे संस्थानक नाम बदलबाक विवरण अछि। १७ जनवरी १९३४क भूकम्पसँ मूल भवन क्षतिग्रस्त भेल, २९ जुलाई १९३६ केँ संस्थान दिल्ली स्थानान्तरित भेल आ ७ नवम्बर १९३६ केँ दिल्लीक नूतन भवनक उद्घाटन भेल। पूसामे वनस्पति-सम्बन्धी उपकेन्द्र रहल; १९६९मे क्षेत्रीय अनुसन्धान केन्द्रक रूपमे ओकर पुनर्नामकरण आ १९७७मे उन्नयन भेल। (आइसीएआर–भारतीय कृषि अनुसन्धान संस्थान, पूसा बिहार क्षेत्रीय केन्द्रक आधिकारिक 'परिचय')

पुस्तकमे देल स्थापना-वर्ष आ अंग्रेज अधिकारीसँ जुड़ल विवरण एहि आधिकारिक क्रमसँ मेल नहि खाइत। अतः मूल पाठक सम्बन्धित अनुच्छेदमे तथ्यगत संशोधन अपेक्षित अछि। मुदा कालक्रमक त्रुटि लेखकक मूल प्रश्न—मिथिलाक कृषि-इतिहासमे पूसाक भूमिका आ आधुनिक अनुसन्धानक स्थानीय पहुँच—केँ असंगत सिद्ध नहि करैत। सही कालक्रमसँ प्रश्न अधिक उपयोगी होइत अछि: १९३४क भूकम्पक बाद दिल्ली स्थानान्तरणक निर्णयमे कोन प्रशासनिक तर्क छल? बिहारमे रहल केन्द्रकेँ कोन संसाधन उपलब्ध भेल? आधुनिक कृषि-सम्बन्धी शोधक क्षेत्रीय विस्तार लेल की विकल्प अछि? एहि सभक उत्तर लेल नीति-अभिलेख आ संस्थानक वार्षिक प्रतिवेदन आवश्यक अछि, केवल अनुमान नहि।

ई गाँहबी जाँचक एकटा सीमित, प्रमाणित उदाहरण अछि। एहि समीक्षामे गामक प्रत्येक व्यक्ति, दान, न्यायिक मुकदमा, परीक्षा-फल, मंदिरक स्थापना अथवा स्वतन्त्रता-संघर्षक घटनाकेँ गाँहबी अभिलेखसँ सत्यापित कयल गेल अछि—एहन दावा नहि कयल जाइत अछि। जतय संस्थागत प्रमाण भेटल ओतय ओकर उल्लेख स्पष्ट अछि; अन्यत्र पुस्तकक कथनकेँ पुस्तकक कथन मानि पढ़ल गेल अछि।

१४. पाण्डुलिपि, तस्वीर आ सांस्कृतिक अभिलेखागार

पंडित बद्रेलाल मात्र पाण्डुलिपिक उल्लेख कृतिक एक सम्भावित मूर्त धरोहरसँ जोड़ैत अछि। ताड़क कागज, पुरान लिपि, बिखरल पारिवारिक संग्रह आ अपूर्ण प्रतिलिपिक संरक्षण स्थानीय स्तर पर अत्यावश्यक अछि। प्रत्येक उपलब्ध पाण्डुलिपिक डिजिटल चित्र, माप, पृष्ठ-संख्या, प्रारम्भिक आ अन्तिम पंक्ति, लिपि, भौतिक अवस्था, अनुमानित काल, मालिकक सहमति आ प्रतिक सुरक्षित स्थानक सूचना बनाओल जाय। तकर बाद प्रशिक्षित पाठसम्पादक विभिन्न प्रतिक तुलना करथि। ई निश्चयपूर्वक नहि कहल जा सकैत जे पुस्तकमे उल्लिखित सभ पाण्डुलिपि आजुओ उपलब्ध अछि; ताहि कारण प्राथमिक सूचीकरण पहिल शर्त अछि।

মঁদিব, পোখবি, খখাড়া-গাছী, চীনী মিনক কার্যানয, রিদ্যানয, খাদী কেন্দ্ব খা চৌপাড়িক প্ববান তস্বীবসভ সৃতন্ত্র সাক্ষ্য রঁনি সকৈত খছি। চিত্রক সঁগ তিথি, ঙঁপনষ্ঝ কবারঁযরানা রাক্তি, দৃশ্য রাক্তিক পহিচানক প্রমাণ খা প্রকাশনক খনুমতি দর্জ হো। তস্বীবকেঁ সজারঠ মাত্র নহি, প্রশ্ন পুছরাঁক ঐতিহাসিক সামগ্রী মানন জায।

নেখকক খাগ্রহ—খান গ্রামরাসী সেহো খপন-খপন স্মৃতি নিখথি—সাম্বদাযিক খভিনেখাগাবক রীজ খছি। একবা রিদ্যানয খথরা প্বস্তকানযমে নোক-ঙতিহাস সঁগ্রহক কপ দেন জা সকৈত খছি; জতয প্ববান পত্র, নিমন্ত্রণ-পত্র, দ্বকানক খাতারঁহী, খেতক বসীদ, দানক কাগজ, সার্রজনিক নির্ণযক পঞ্জী খা বিক◌র্ড কযন সাক্ষাক্োব ক্রমশঃ স্ববক্ষিত হো। নিজী সামগ্রীক সঁবক্ষণ খা প্রকাশনমে স্বামীক সহমতি খনিরার্য রঁনাওন জায।

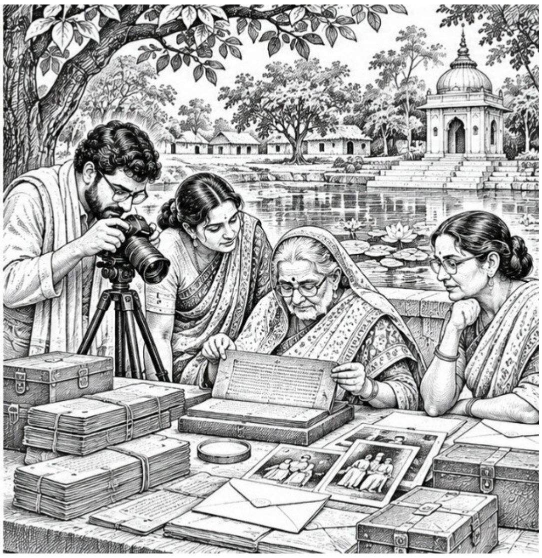

১৩. খাগামী খনুসন্ধানক র্যারহাবিক কার্য-রিধি

পহিন কাজ কথকসভক সূচী তৈযাব কবরঁ খছি। প্রত্যেক ঘঠনা নেন কথকক নাম, রয, নিরাস-ঠৌন, নেখক খথরা পাত্রসঁ সম্বন্ধ, সাক্ষাক্োবক তিথি খা স্থান, ভাষা, কথন প্রত্যক্ষ খনুভর পব খাধাবিত খছি রা স্বনন, খা প্রকাশনক খনুমতি দর্জ হো। একে কথা খনগ পীঢ়ী, সম্বদায খা নিঁগক নোকসঁ স্বনন জায। ভিন্ন পাঠ ভেঠনাসঁ 'গনত' কহি কহ কাঠন নহি জায; ওকব সৃতন্ত্র কপ স্ববক্ষিত বখন জায। সম্পাদিত পাঠক সঁগ ধ্বনি-খভিনেখ ঙঁপনষ্ঝ হোয তঁ ভারী খধ্যোতাক নেন প্বনঃজাঁচ সম্ভর হোযত।

দোসব কাজ রর্ষরাব সঁস্থা-কানক্রম তৈযাব কবরঁ খছি। রিদ্যানযক স্থাপনা, শিক্ষক-নিযুক্তি, প্বস্তকানযক খাবম্ভ, চীনী মিনক কাম, পোখবিক খুদাঞ্জ, মঁদিব-পূজাক প্রাবম্ভ, রৈঁকক শাখা, থানা খা পঁচাযতক পবিসীমনসঁ জ্বড়ন ঘঠনা ঙঁপনষ্ঝ কাগজক সঁগ ক্রমরঁদ্ধ হো। প্রত্যেক প্ররিষ্টি পব 'নিখিত খভিনেখ', 'এক প্রত্যক্ষ সাক্ষী', 'খনেক সৃতঁত্র সাক্ষী', 'নোকশ্রুতি' খথরা 'নেখকক খনুমান'ক স্পষ্ঠ নিশান দেন জায। ঙ রিভাজন মনুষ্যাক সম্মানক ক্রম নহি, প্রমাণক স্বকপক ভেদ খছি।

তেসব কাজ সম্বদায-কেন্দ্বিত সর্রেক্ষণ খছি। স্ত্রী, মন্নাহ, ডোম, মুসহব, ক্ষজবা, নোহাব, ধোরী, খেতিহব মজদূব, ভূমিহীন, দস্তকাব খা খান সম্বদাযকেঁ খপন ঙতিহাসক সহনেখক রঁনাওন জায। 'ককব শ্রমসঁ গাম রঁনন?'ক সঁগ 'ককবা সার্রজনিক নির্ণযমে রঁজরাঁক খধিকাব ছন?' সেহো পূছন জায। সদ্ভারক রৃত্তান্ত রাস্তরিক রঁহিষ্কাব ঠঁকি সকৈত খছি; কেরন সঁঘর্ষ পব কেন্দ্বিত রর্ণন রাস্তরিক সৌহার্দকেঁ খদৃশ্য কহ সকৈত খছি। দ্বনূ সম্ভারনাক জাঁচ সৃতন্ত্র সাক্ষীসঁ হো।

चाविम काज संयुक्त स्थान-मानचित्र अछि। प्रधान आ नव ठोंस, फेर्बोंजासँ सम्बन्ध, पोखरि, गाछी, अखाड़ा, विद्यालय, मंदिर, कुटी, हाट आ डेरक प्रधान परिवहन-पथ बाजस्थ-नक्शा तथा लोकस्मृतिसँ मिलाओल जाय। प्रत्येक स्थल पर अलग पीढ़ीक कथासभकें समय-सन्दर्भसहित दर्ज जाय। एहि सँ इतिहास 'भाव-भूगोल' ठोस शोध-पद्धतिमे विकसित होयत।

पाँचम काज संशोधित मुद्रणक कठोर पाठ-सम्पादन अछि। वर्ष, संख्या, नामक वर्तनी, कथकक पहचान, तथ्यक सन्दर्भ, अनुच्छेदक क्रम आ चित्रक विवरण जाँचल जाय। लोकबोलीक स्वाद बनल रहए, मुदा वर्तनीक आकस्मिक अस्थिरता आ स्रोतक अस्पष्टता दूर हो। मूल मैथिलीकें अनावश्यक रूपसँ कृत्रिम संस्कृतनिष्ठ बनायब वांछनीय नहि—एहि पोथीक प्राण ओकर सहज लोकभाषामे अछि।

१६. मैथिली भाषा, शैली आ परिमार्जनक सम्भावना

इतिहास महत्त्वपूर्ण भाषा-सम्बन्धी निर्णय मैथिलीमे लिखनाइ अछि। लोककंठसँ संकलित प्रसंगकें लोकक भाषासँ लिपिबद्ध करब ओकर सामाजिक परिवेशक सम्मान अछि। क्षेत्रीय सम्बोधन, दैनिक क्रिया, घरेलू सम्बन्ध, रांगाक बोलचाल आ लोकशब्दक प्रयोगक कारण पाठसभ कागजी छवि नहि बनैत। 'मौसी', अखाड़ाक पदावली, कुटीक भाषा आ ग्राम्य नाताक शब्द अलग-अलग सामाजिक जगतक चित्र बनैत अछि।

स्वसम्पादित संस्करणमे तीन भेद आवश्यक अछि। पहिल, स्थिर नामक वर्तनी—अखेड़, अवेक, अनवेर—जतय भिन्नता स्वयं शोध-विषय अछि ओतय सभ रूप सुरक्षित रहए, मुदा अन्यत्र आकस्मिक परिवर्तन नहि हो। दोसर, संवादक बोली स्वाभाविक रहए, तथापि विवरणात्मक गद्यक विरामचिह्न, वाक्य-विन्यास आ अनुच्छेद विभाजन स्पष्ट हो। तेसर, बाहरी अकादमिक शब्द अनिवार्य हो तँ पहिल प्रयोग पर ओकर मैथिली अर्थ देल जाय; एहि सँ सामान्य पाठक आ शोधक दुनू लाभान्वित होयति।

'इतिहास'क संग 'गाथा', 'संस्मरण', 'लोकविश्वास', 'स्मृतिभव', 'मौखिक साक्ष्य' आ 'क्षेत्र-अभिलेख'क सटीक शब्दसभक उपयोग भावी संस्करणक गम्भीरता बढ़ाओत। लेखक जे घटना देखलनि ओहि सन्दर्भमे स्मृतिभव, पूर्वजासँ सुनल गाथामे लोकश्रुति, नामोत्पत्तिमे लोकव्युत्पत्ति आ लिखित कागज वेष्टन घटनामे दस्तावेजसँ पुष्ट—एहि भिन्न शब्दक उपयोग भाषा-संस्कारक अतिरिक्त ज्ञानक नैतिक अनुशासन अछि।

१७. समेत मूल्यांकन : स्थानीय स्मृतिक सार्वदेशिक महत्त्व

'अखेड़ : गामक लोक इतिहास'क मौलिक योगदान ऐतिहासिक सर्वज्ञतामे नहि, इतिहास लिखबाक सामाजिक साहसमे अछि। लेखक औपचारिक इतिहासक बाहर पड़ल व्यक्ति, स्थान आ स्मृतिकें सार्वजनिक पाठक केन्द्रमे बनौने छथि। गाम एतय बाजक्रीय झाँकड़ा मात्रसँ नहि, लोकक सम्बोधन, विद्यालयक निर्माण, अखाड़ाक देह, हाटक स्वाद, मायक श्रम आ सामूहिक शोकसँ प्रकट होइत अछि। एहि बहुविध सामग्रीक कारण ई पोथी मिथिलाक स्थानीय संस्मरणात्मक गद्यक एक महत्त्वपूर्ण अध्ययन-सामग्री बनैत अछि।

साहित्यक स्तर पर सर्वाधिक सफल अंश ओ अछि जतय सामान्य व्यक्तिक अनुभव ठोस अछि—बेशीमा मौसीक आगमन, बधू बाबूक हास्य, शिवद्वनारी देवीक साहस, नेटुर बमक सेवा आ विश्वम्भर माक निधन पर शोकाकुल संस्थागत जीवन। एहि अंशसभमे लेखकक संवेदनशीलता पाठक सम्मान करैत अछि, स्मनका विशेषणक भीड़मे विलीन नहि करैत। बचा मा प्रथम आ बुद्धिनाथक दन्तकथासभक अलग साहित्यिक महत्त्व अछि—ओ समाजक आत्मकल्पनाक रूपक अछि; एकरा कठोर तथ्य-समीक्षा बिना ऐतिहासिक निर्णय नहि मानल जाय।

গ্রতিক সীমা সেহো উল্লেখনীয় অছি। ঐতিহাসিক তিথি আ সংখ্যামে অন্তৱ, ৱিশিষ্ট দাৱাক অপর্যাপ্ত সন্দৰ্ভ, চমৎকাৱ আ প্রমাণিত ঘটনাক বীচ বেখাক অস্থিৱতা, প্রমুখ পৰুষসভক অনুপাতমে স্ত্রী আ ৱঁচিত সম্প্রদায়ক কম স্বতন্ত্র আৱাজ, তথা স্থাননাম আ প্রাচীন যাত্রাক নির্ভীক অনুমান—ঐ সভ গম্ভীৱ আলোচনাত্মক প্রশ্ন অছি। মুদা এহি সীমাসভসঁ গ্রতিক আধাৱভূত উপলব্ধি নকাৱল নহি জা সকৈত। উনটে এহি সভক স্পষ্ট পহচান আগামী স্থানীয় শোধক আধাৱ বনৈত অছি।

গ্রতিক স্থায়ী প্রশ্ন 'অবেড় কতেক প্রসিদ্ধ ছল?'সঁ ব্যাপক অছি: 'অবেড়কেঁ বনৱঁযমে ককৱা সভক জীৱন নাগল আ ওহি জীৱনসভক কোন স্মৃতি অগিলা পীঢ়ী লেল বঁচত?' লেখকক ব্যক্তিগত গাম-প্রেম জখন এহি সাৰ্বজনিক প্রশ্নক ৰূপ গ্রহণ কৱৈত অছি তখন পোথী অপন স্থানীয় সীমা অতিক্রমিত কৱৈত অছি। একৱা গামক অন্তিম ঙতিহাস নহি, স্থানীয় ঙতিহাস নিখবাক মহত্ত্ৱপূৰ্ণ আৱম্ভ কহনাঙ একৱ প্রতি ন্যায়সংগত আলোচনাত্মক আদৱ হোয়ত।

১৮. সন্দৰ্ভ-সূচী

মিশ্র, কৈলাশ কুমাৱ। ২০২৩। অবেড় : গামক লোক ঙতিহাস। প্রথম ভাগ। নৱ দিল্লী : পেন ঠু প্রিন্ট পৱ্লিশিং এলএলপী। আঙএসবীএন ৯৭৮-৯২-৯২৮৭৭-৩২-০।

ভাৱতীয় গ্রষি অনুসন্ধান সংস্থান। তিথি নির্দিষ্ট নহি। "পূসা, বিহাৱ ক্ষেত্রীয় কেন্দ্ৰ : পৰিচয়।" ভাৱতীয় গ্রষি অনুসন্ধান পৰিষদ্। https://iari.res.in/hi/introduction.php?div_id=33 (অৱলোকন : ১৬ নৱম্বৱ ২০২৬)।

Oral History Association। তিথি নির্দিষ্ট নহি। "OHA Core Principles।" https://oralhistory.org/oha-core-principles/ (অৱলোকন : ১৬ নৱম্বৱ ২০২৬)।

যূনেস্কো। ২০০৩। Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage। পেৰিস : যূনেস্কো। https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-safeguarding-intangible-cultural-heritage (অৱলোকন : ১৬ নৱম্বৱ ২০২৬)।

'বুঁকমেনিয়া' : পাঠ, সমাজ আ সমালোচনাত্মক বিৱেক

ড০. কৈলাশ কুমাৱ মিশ্রক মৈথিলী সমীক্ষা-সংগ্রহক আলোচনাত্মক অধ্যয়ন

সাৱাংশ

ড০. কৈলাশ কুমাৱ মিশ্রক 'বুঁকমেনিয়া' মৈথিলী কৱিতা, উপন্যাস আ সাংস্কৃতিক গদ্য পৱ কেন্দ্ৰিত বাবহ সমীক্ষাত্মক লেখসভক সংগ্রহ অছি। প্রস্তুত অধ্যয়নমে গ্রতিক সামাজিক আশয় আ সাহিত্যিক ৰূপ-বিধানক বীচ আলোচকক আৱাগমনকেঁ পৰখল গেল অছি। স্ত্রী-অনুভৱ, জাতীয় অনুশাসন, পাৱিৱাৱিক সম্বন্ধ, প্রৱাস, ঙতিহাস-বোধ আ অভিলেখীয় প্রতিনিধিত্ব প্রস্তকক প্রমুখ চিন্তাক ৰূপমে উভৱৈত অছি। সংগ্রহক উপলব্ধি সামাজিক সংৱেদনশীলতা আ ব্যাপক পাঠকীয় সংৱাদমে অছি; ওকৱ সীমা অনেক অৱসৱ পৱ কথানক-সাৱক বিস্তাৱ, সৈদ্ধান্তিক কসৌটীক অসমান প্রযোগ আ ঐতিহাসিক দাৱাক অপর্যাপ্ত স্রোত-বদ্ধীকৱণমে দেখল জা সকৈত অছি। এহি বিৱেচনক নিষ্কৰ্ষ অছি জে সাহিত্যিক প্রতিবদ্ধতাকেঁ প্রমাণ-শুচিতা আ ৰূপাত্মক নিকটপাঠসঁ জোড়ল জাএ, তখন 'বুঁকমেনিয়া'ক আৱম্ভ কএল সংৱাদ অধিক ফলদায়ী বনি সকৈত অছি।

মুখ্য শব্দ : মৈথিলী আলোচনা, প্রস্তক-সমীক্ষা, স্ত্রী-বিমৰ্শ, আখ্যান, জাতি, পঞ্জী, সামাজিক ঙতিহাস

१. प्रस्तावना : समीक्षा-संग्रहक अध्ययन प्रश्न

'बुकमेनिया'केँ मात्र एकटा पुस्तकक प्रशंसा अथवा परिचय मानि लेब ओकर वास्तविक स्वभावकेँ छोट करब होयत। एहि ग्रन्थमे कविता-पाठ, उपन्यासक कथानक-विवेचन, व्यक्तित्व-परिचय, सामाजिक सरोकार, मानवीय अधिकार, सांस्कृतिक चिन्ता, पाठकीय प्रतिक्रिया आ पञ्जी-इतिहासक आलोचनात्मक प्रश्न एक-दोसरासँ जुड़ल अछि। लेखकक रुचि रचनाक अन्तर्वस्तु आ समाजक बीच सम्बन्ध स्थापित करबामे स्पष्ट अछि। ओ रचनामे जीवनक ताप, वर्गगत विषमता, स्त्रीक स्थान, जातीय प्रतिबन्ध, प्रवास, विस्थापन आ लोकसंस्कृतिक निरन्तरताकेँ ताकैत छथि। एहि कारणेँ ई पुस्तक साहित्यिक संग-संग समकालीन मिथिलाक चिन्ताक एकटा दस्तावेज सेहो बनैत अछि। मुदा दस्तावेज आ सुसंगत साहित्यिक समीक्षा एके वस्तु नहि थिक। एहि दुनू रूपक सफल मिलन आ परस्पर टकराव, ओएह ग्रन्थक केन्द्रीय मूल्याङ्कन-बिन्दु अछि।

समीक्षा दू स्तर पर पढ़ल जएबाक चाही। पहिल स्तर पर देखबाक अछि जे कैलाश कुमार मिश्र अपन चयनित कवि आ उपन्यासकारक रचनाकेँ केना बुझैत छथि। दोसर स्तर पर पूछबाक अछि जे हुनकर आलोचनात्मक भाषा, प्रमाण-विधान, निष्कर्ष आ पाठकीय संवाद स्वयं कतेक विश्वसनीय अछि। एहि दोसर प्रश्नकेँ छोड़ि देल जाए तँ समीक्षा केवल समीक्षकक विचारक पुनर्कथन बनि रहि जायत। तेँ एहि विवेचनमे संग्रहक सामाजिक संवेदनशीलताकेँ ओकर प्रमाणगत कमीसँ अलग राखि परखल गेल अछि। जतय लिखित पाठ प्रत्यक्ष सहारा दैत अछि, ओतय निर्णय दृढ़ अछि; जतय ग्रन्थक भीतरक संकेत मात्र उपलब्ध अछि, ओतय निर्णय सीमित अछि।

'बुकमेनिया'क नाममे पुस्तकप्रेमक सहज उत्कंठा स्वनाभित अछि। मुदा एहिमे आलोचनाक एकटा उपयोगी सङ्कट सेहो छिपल अछि: पुस्तकसँ प्रेम करबाक अर्थ की ओकर प्रत्येक कथनपर सहमति जनाएब होयत? साहित्यिक निष्ठा लेखकक पक्ष लेबाक नाम अछि अथवा तर्क, पाठ आ संशयक आधार पर ओकरा कठिन प्रश्न पूछबाक साहस? 'बुकमेनिया'क श्रेष्ठ रूप ओहि ठाम अछि जतय लेखक समाजक बनल असमानताकेँ प्रश्न करैत छथि; कमजोर रूप ओहि ठाम अछि जतय उत्साह आलोचनात्मक दूरीकेँ ओझराए दैत अछि।

२. ग्रन्थक वस्तुगत परिचय आ रचनात्मक विन्यास

मुद्रित प्रकाशन-विवरणक अनुसार पुस्तकक नाम 'बुकमेनिया', उपशीर्षक 'मैथिली समीक्षा-संग्रह', लेखक ड०. कैलाश कुमार मिश्र, प्रकाशक नवारम्भ, प्रथम संस्करण २०२७ आ मूल्य २७० टाका अछि। प्रकाशन-विवरणमे ISBN 978-93-48495-59-4 अंकित अछि। विषय-सूचीमे तीन भाग आ कुल एगारह मुख्य रचना अछि। एहि स्पष्ट विषय-विन्यासक कारण पाठक आरम्भे बुझि सकैत छथि जे अधायनक पहिल क्षेत्र कविता, दोसर उपन्यास आ तेसर विषयान्तर गद्यक रचना अछि।

पहिल भाग 'कविता-संग्रह' अन्तर्गत 'घसल अठन्नी' आ मधुपक सार्वभौमिकता: एक मानवशास्त्रीय विवेचन, मन्त्री मधुक 'फुललोका', विनोद कुमार झाक 'सखीक कुसुम कामिनी' आ मन्त्री मधुक 'ककरा के दृष्ट' अछि। दोसर भाग 'उपन्यास' अन्तर्गत चतरानन मिश्रक 'कला', हेतुकर झाक 'ककरा ले अरजब हे', उषाकिरण खानक 'भामती', केदारनाथ चौधरीक 'कवाब', उषाकिरण खानक 'हसीना मंजिल' आ वरीन्द्र नारायण मिश्रक 'ठेठ परक मौनाएल गाछ' सम्मिलित अछि। तेसर भाग 'अन्यान्य'मे विश्वनाथ झाक 'स्वन्दरी: निम्नवि फूल आगि' आ गजेन्द्र ठाकुरक 'दूषण पञ्जी'क सांस्कृतिक योगदानपर दीर्घ विवेचन राखल गेल अछि।

एहि विन्यासमे एकटा अविलम्ब देखल जएबाक विशेषता अछि: दोसर भागक आकार अपेक्षाकृत पैघ अछि, मुदा तेसर भागक अन्तिम रचना सेहो पर्याप्त विस्तृत अछि। एहि सँ ग्रन्थक भार मात्र विधागत विभाजन पर नहि,

लेखकक किछु विशेष सामाजिक-सांस्कृतिक सरोकार पर सेहो पड़ैत अछि। किछु समीक्षाक बाद 'पाठकक प्रतिक्रिया' शीर्षकसँ अलग-अलग व्यक्तिक टिप्पणी सेहो राखल गेल अछि। एहि प्रतिक्रियासभक उपस्थितिसँ पुस्तकक सम्प्रेषण-ऊर्जाक संकेत भेटैत अछि; मुदा प्रतिक्रिया, आलोचकक सुविवेचन आ स्वतन्त्र समीक्षात्मक साक्ष्यक बीच भेद स्पष्ट राखब आवश्यक अछि।

३. 'लेखकीय' : आलोचकक आत्मस्थितिक अर्थ

पुस्तकक 'लेखकीय' संग्रहक पद्धति बुझबाक प्रमुख कुञ्जी अछि। लेखक मैथिली पढ़बाक आ मैथिलीमे लिखबाक अपन यात्राकेँ अपन शैक्षिक तथा व्यावसायिक जीवनसँ जोड़ैत छथि। ओ स्पष्ट करैत छथि जे हमनकर मूल अध्ययन-रुचिमे मानवविज्ञान, मानवाधिकार, लोकविद्या आ सामाजिक प्रश्न सम्मिलित रहल अछि। ताएह कारण अछि जे साहित्यिक कृति हमनका लेल केवल भाषिक सौन्दर्यक विषय नहि, लोक-व्यवहार आ सामाजिक रचनाक परीक्षणक अवसर सेहो बनैत अछि। ओ अपन समीक्षात्मक लेखनक प्रेरणामे साहित्यिक सम्पर्क, प्रोत्साहन आ पाठकीय सम्बन्धक चर्चा करैत छथि। एहि आत्मस्वीकारोक्तिक कारण पाठककेँ आलोचकक स्थिति बुझबाक एकटा दुर्लभ अवसर भेटैत अछि।

एहि पृष्ठभूमिक लाभ ई अछि जे उपन्यासक पात्र साहित्यिक आभूषण मात्र नहि रहैत छथि; ओहि पात्रक पाछाँ विवाह-व्यवस्था, जाति, जनजीवन, धर्म, भौगोलिक गमनागमन आ आर्थिक सम्बन्ध देखबाक आग्रह पैदा होइत अछि। कविता पढ़ैत काल सेहो लेखक भावोच्छ्वाससँ अधिक सामाजिक आचरणकेँ महत्त्व दैत छथि। मुदा एहि प्रवेशद्वारक सीमा सेहो अछि। मानवशास्त्रीय प्रश्न कविता अथवा उपन्यासक प्रत्येक कलात्मक प्रश्नक विकल्प नहि भऽ सकैत अछि। कथा कहबाक क्रम, दृष्टिबिन्दु, भाषिक बुनावट, मौन, रूपक, पात्रक अन्तर्विरोध आ अर्थक बहुलता—एहि सभकेँ केवल सामाजिक सन्देशमे बदलि देब साहित्यिक रूपकेँ क्षति पहुँचा सकैत अछि।

अतएव ग्रन्थक समीक्षा करैत समय लेखकक सामाजिक प्रतिबद्धताकेँ स्वीकार करब आ तकर संग कला-संरचनाक स्वतन्त्रताकेँ जाँचब, दूनू आवश्यक अछि। 'लेखकीय' समीक्षाक विश्वसनीय आरम्भ प्रदान करैत अछि, किन्तु पद्धतिक सर्वथा सिद्ध प्रमाण नहि। लेखकक घोषित रुचि आ प्रत्येक लेखमे सम्पन्न विश्लेषणक बीच दूरी कतेक अछि—एहि प्रश्न पर आगूक विवेचन आधारित अछि।

४. कविता-समीक्षाक पहिल अध्याय : 'घसल अठन्नी' आ मधुरूपक सार्वभौमिकता

पहिल लेख अपन शीर्षकेमे 'मानवशास्त्रीय विवेचन' कहैत अछि। एहि सँ लेखकक पठन-दिशा स्पष्ट भऽ जाइत अछि: मधुरूपक कविता सामाजिक चोट, मानवीय संवेदना, समानता, स्त्री-अनुभव आ लोकजीवनक पाठ थिक। लेखमे विविध कवितांशक सहारा लऽ कऽ हिंसा, शोषण, गरिमा, दरिद्रता, सामाजिक असमानता आ मानवीय सम्बन्धक चर्चा कएल गेल अछि। खास कऽ 'घसल अठन्नी'क बिम्बकेँ उपयोग आ अवमूल्यनक सामाजिक अनुभवसँ जोड़बाक प्रयत्न साहित्यिक रूपसँ फलदायी अछि। घसल मुद्रा अपन विनिमय-मूल्यक प्रश्न जगबैत अछि; तकर तुलना मनुष्याक सामाजिक हैसियतसँ करब उपेक्षाक अर्थ खोलबाक एकटा सम्भावित पद्धति अछि।

लेखक कविता-सामग्रीकेँ एहन नैतिक संवेदनाक रूपमे पढ़ैत छथि जाहिमे बंचित जनक पीड़ा आ सत्ता-सम्बन्धक आलोचना भेटैत अछि। स्त्रीक देह, श्रम आ प्रतिष्ठा सम्बन्धी प्रसंग पर ओ विशेष ठहरैत छथि। एहि स्तर पर लेख प्रशंसनीय अछि, कारण ओ कविताकेँ केवल छन्द, अलंकार आ भावुकताक सीमामे नहि बाँधैत अछि।

लेखक प्रश्न करैत छथि जे सामाजिक व्यवहार केकरा गरिमा दैत अछि आ केकरा साधन बनाकऽ छोड़ि दैत अछि। एहि प्रश्नसँ कविताक लोकधर्मी ऊर्जा उजागर होइत अछि।

मुदा 'सार्वभौमिकता' एकटा बड़ व्यापक आलोचनात्मक दावा अछि। कोनो कवितामे सामाजिक पीड़ा भेटब मात्रसँ ओकर अनुभव बिना ऐतिहासिक आ भाषिक मध्यस्थताक सर्वत्र एकरूप होयत, से सिद्ध नहि होइत। एकर लेल बिम्बक संरचना, सम्बोधनक प्रकार, स्थानीय शब्दावली आ रूपान्तरणक सम्भावना पर विशिष्ट विश्लेषण आवश्यक अछि। लेखमे उद्धरणक प्रचुरता अछि, मुदा अनेक ठाम कविता उद्धृत कएलाक बाद तकर रूपात्मक तर्क पर अपेक्षित ठहराव कम अछि। कविताक कथा आ कविताक उपलब्धि एक-दोसराक पूरक अछि, एक-दोसराक पर्याय नहि।

एहि लेख केर अन्तमे समाहित 'पाठकक प्रतिक्रिया' लेखकक लेखन पर पाठकीय उत्साह देखबैत अछि। मुदा ओ प्रतिक्रिया स्वतन्त्र समीक्षा अथवा मूल कविता-संग्रहक प्रमाण नहि मानल जएबाक चाही। विशेषतः प्रशंसात्मक टिप्पणी सभक पंक्तिकेँ विश्लेषणक निष्कर्षक समर्थनमे रखलाक बजाय साहित्यिक सार्वजनिकताक अभिलेख रूपेँ राखल जाए तँ वस्तुनिष्ठता अधिक रहत। तथापि पहिल लेख संग्रहक मौलिक दिशा स्थापित करैत अछि: साहित्यिक सौन्दर्यक संग सामाजिक न्यायक प्रश्न जोड़बाक अनिवार्य इच्छा।

७. 'फुसलोका' : स्त्रीक स्वर, आधुनिक माध्यम आ प्रतिबोधक भाषा

मन्नी मधुक 'फुसलोका' पर विवेचनमे लेखक कवयित्रीक सार्वजनिक उपस्थिति, सामाजिक माध्यम पर रचनाक प्रसार, स्त्री-अनुभव आ पुरुषप्रधान व्यवहारपर कविताक चोटकेँ विशेष महत्त्व दैत छथि। एहि लेखमे कविताक लेखन-परिस्थिति आ कविताक कथाक बीच एकटा गतिशील सम्बन्ध बनैत अछि। मैथिली कविता केवल मुद्रित पुस्तकक भीतर बन्द नहि अछि; डिजिटल माध्यम पर पाठ, पाठक, बहस आ तत्काल प्रतिक्रिया एकर ग्रहण-प्रक्रियाकेँ बदलि रहल अछि। पुस्तकक आरम्भिक चर्चा एहि परिवर्तनकेँ पहिचानैत अछि।

विषयगत स्तर पर आलोचक स्त्रीक स्वर, देहपर अधिकार, हिंसाक प्रतिकार आ सामाजिक दोहरापनक प्रश्न उठबैत छथि। कवितासभमे प्रत्यक्ष सम्बोधन, व्यंग्य, सवाल आ अस्वीकारक स्वरक प्रति ध्यानकर ध्यान प्रशंसनीय अछि। एहन कविता पढ़ैत समय मात्र 'स्त्री-वेदना' कहब पर्याप्त नहि; देखबाक होइत अछि जे कवयित्री केकरा सम्बोधित करैत छथि, भाषा कोना सत्ता-सम्बन्ध उनटैत अछि, तथा व्यक्तिगत अनुभव सामूहिक विवोधमे कोना परिणत होइत अछि। लेख एहि दिशामे अनेक प्रवेशद्वार खोलैत अछि।

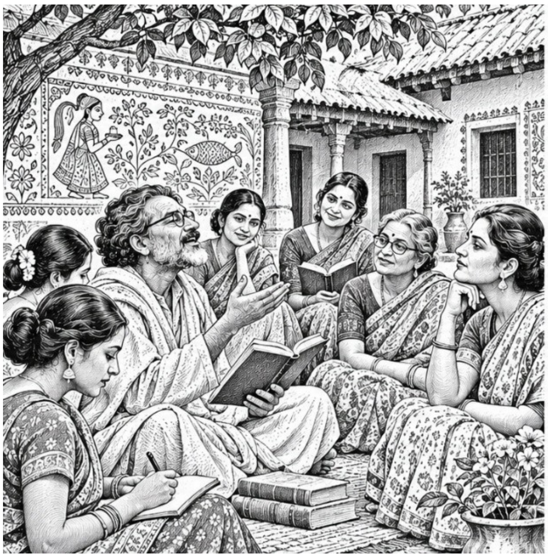

तथापि सामाजिक साहसकेँ साहित्यिक सफलता मानि लेबाक जोखिम एतय सेहो उपस्थित अछि। तर्कपूर्ण समीक्षा प्रस्तुत जे आक्रोशक भाषिक गठन कतेक मौलिक अछि, एक कवितासँ दोसर कवितामे स्वरक परिवर्तन कोना होइत अछि, तथा प्रत्यक्ष कथन आ सांकेतिक अभिव्यक्तिक अनुपात की अछि। लेखक अनेक कवितांश लैत छथि, किन्तु समूचा संग्रहक कविताक्रम, ध्वनि-संरचना आ अप्रत्यक्ष अर्थसृजन पर अलग, स्वसंगत अध्ययन अपेक्षित रहि जाइत अछि।

आलोचकक दृष्टिमे कविता सामाजिक जागरणक साधन बनैत अछि; ई महत्त्वपूर्ण चिन्ता अछि। मुदा कविता कखनो-कखनो प्रश्नकेँ अनुत्तरित छोड़ैत अछि, विरोधाभासकेँ खुला राखैत अछि आ पाठककेँ असुविधामे राखैत अछि। एहन साहित्यिक अनिश्चयकेँ सेहो उपलब्धि मानबाक अवसर एहि लेखमे कम अछि। तथापि 'फुललोका' पर लेख 'बुँकमेनिया'क भीतर स्त्री-विमर्श आ वेदनैत पाठकीय माध्यमक एकटा महत्त्वपूर्ण साक्ष्य अछि।

६. 'सबाक कुसुम कामिनी' : राजनीतिक प्रतिवाद आ कविता-पंक्तिक निकटपाठ

विनोद कुमार झाक 'सबाक कुसुम कामिनी' पर केन्द्रित रचना संग्रहक ओहि लेखसभमे सँ अछि जाहिमे मूल कविताक पृष्ठ-संख्या सहित अनेक स्थान पर उदाहरण देल गेल अछि। आलोचक साहित्यक सामाजिक दायित्व, उपेक्षित समुदाय, सार्वजनिक जीवनक असमानता आ सांस्कृतिक विघटनताक दृष्टिसँ काव्य-संसार पर विचार करैत छथि। कविताक विभिन्न अंशक माध्यमसँ लोक, भूगोल, इतिहास, श्रम, धर्म आ सत्ता-विमर्शक परस्पर सम्बन्ध देखाबय चाहैत छथि। कवितामे सार्वजनिक नैतिकता आ मानवीय व्यावहारिक आग्रहकेँ पहिचानब एहि लेख केर उल्लेखनीय उपलब्धि अछि।

एहि लेख केर एकटा मजबूत पक्ष मूल काव्य-पाठक निरन्तर उपस्थिति अछि। किछु स्थान पर विशेष कविता आ मूल संग्रहक पृष्ठ-सन्दर्भक संग समीक्षक अपन निष्कर्ष जोड़ैत छथि। फलतः पाठक चाहथि तँ आलोचकक व्याख्याक मूलाधार अनुगमन कय सकैत छथि। ई पद्धति कविता-समीक्षाकेँ अभिरुचिक कथन मात्र बनि रहबासँ बचा सकैत अछि।

मुदा उदाहरणक संख्या आ व्याख्याक गहराइ एके वस्तु नहि। अनेक उद्धरणक बाद निष्कर्ष सामाजिक-सांस्कृतिक सदाशयताक सामान्य प्रतिपादनमे बदलि जाइत अछि। अलग-अलग कविता भिन्न कथा, लय, रूपक अथवा बाँगाक पद्धति अपनबैत होयत; ओहि भिन्नताक तुलना अधिक विस्तृत होइत तँ कविता-संग्रहक सौन्दर्यात्मक विशेषता स्पष्ट होइत। 'सबाक' शब्दक समावेशी राजनीति आ कविताक वस्तुनिष्ठ रूपात्मक उपलब्धिक बीच जाँच-योग्य दूरी कायम रखबाक आवश्यकता एहि प्रसंगमे बेसी अनुभूत बेसी अछि।

एहि लेखसँ एकटा पैघ प्रश्न उठबैत अछि: सामाजिक समावेशनक नैतिक घोषणा अपने-आपमे पर्याप्त अछि, अथवा कविता ओकरा विशिष्ट कल्पना-लोक आ जटिल भाषिक सम्बन्धमे रूपान्तरित करैत अछि? कैलाश कुमार मिश्र पहिल प्रश्न पर दृढ़ छथि; दोसर प्रश्न पर अधिक निकटपाठक अवकाश अछि। एतय आलोचनाक कमजोरी सामाजिक चिन्ताक अभाव नहि, रूपात्मक तहक विश्लेषणक अपेक्षाकृत कम विस्तार अछि।

७. 'ककरा के दूस्त' : प्रतिविरोध, सामाजिक संरचना आ काव्यक खुला अर्थ

मुन्नी मधुक दोसर संग्रह 'ककरा के दूस्त' पर लेख पहिल 'फुललोका' विवेचनसँ मिलैत-जुलैत होइतो अधिक तीक्ष्ण सामाजिक प्रतिविरोधक पाठ प्रस्तुत करैत अछि। लेखक कविता मार्फत स्त्रीपर लादल नियम, हिंसा, अपमान, परिवारक भीतर सत्ता, धार्मिक अथवा सांस्कृतिक बहाना आ आधुनिक सार्वजनिक जीवनक असमान अवसरक चर्चा

করৈত ছথি। স্ত্রীকেঁ কেরল দয়া-পাত্র বনবৈত নহি, প্রশ্ন করবাক আ জনকার করবাক সমর্থ সুব রূপমে পঢ়ব এহি লেখ কের মহত্ত্বপূর্ণ পক্ষ অছি।

করিতাসভক সম্বোধন-শৈলী, অস্বীকারক বাক্য-বিন্যাস আ প্রত্যক্ষ প্রশ্নক সহারা নহ কহ বচনামে বিবোধক ঊর্জা উপস্থিত অছি—এহি বাতপর সমীক্ষক বের-বের লৌটৈত ছথি। সঁগহি সমাজক দোগলাপন আ সাহিত্যক নৈতিক জিম্মেদারীক প্রশ্ন উঠৈত অছি। পঠনক এহন ঢঁগ মিথিলাক পারিরাবিক বীতিকেঁ সুতঃ নির্দোষ মানবাক প্রবৃত্তিক বিবোধ করৈত অছি। পরম্পরাক ভীতর শক্তিক বিতরণ কোনা হোতত অছি, ঞা প্রশ্ন লেখকেঁ প্রাসঁগিক বনবৈত অছি।

এহি বচনাক সীমা সেহো 'ফুলনোকা'সঁ তুলনীয় অছি। করিতাক তীব্র ঘোষণাত্মকতাকেঁ মাত্র সাহসক কসৌটী পর প্রশংসা করব পর্যাপ্ত নহি। একব ভাষিক তনার, বিম্বক পুনরাবৃত্তি, বিডম্বনাপূর্ণ মোড়, পাঠকীয় সম্ভারনা আ অন্তর্বিবোধ পর চর্চা কএল জাএ তঁ মূল্যী মধ্বক দূনূ সঁগ্রহক বীচ কারাত্মক বিকাসক রাস্তরিক মানচিত্র বনি সকৈত ছল। 'ফুলনোকা' আ 'ককবা কে দূসু' পর দ্বর অলগ লেখ প্রস্তুকমে অছি, মুদা দূনূক অন্তর্সম্বন্ধপর একঠা তুলনাত্মক উপসঁহার নহি বহব অন্বহুত কমী থিক। তাহিমে লেখকক চয়নক ভীতবসঁ উভবৈত স্ত্রী-সাহিত্যক একঠা সমগ্র বিবেচনক অরসব ছুটি জাগত অছি।

৮. 'কনা' : উপন্যাসক ঐতিহাসিক পুনর্পাঠ আ সমাজক কঠোর ব্যরস্থা

চত্তবানন মিশ্রক 'কনা' পর লেখ সঁগ্রহক উপন্যাস-বিবেচনক আরম্ভ অছি। কৈলাশ কুমার মিশ্র কৃতিমে বানবিবাহ, পারিরাবিক আ সামাজিক দবার, স্ত্রীক ভরিষা, আর্থিক স্থিতি আ পবিরর্তনশীল মানরীয় সম্বন্ধক বিন্দু পকড়ৈত ছথি। নায়িকা কনা আ মহেশ বাবূ জহাদি পাত্রক পবিপ্রেক্ষ্যমে লেখ সমাজক লিখিত-অলিখিত নিয়মক ওর ধ্যান খীঁচৈত অছি। আনোচকক দৃষ্টিমে উপন্যাস মানরীয় পীড়া আ পরম্পরাগত সমাজব্যরস্থাক সীমাকেঁ দেখবাক সাধন বনৈত অছি।

এহি লেখ কের বিশেষ মহত্ত্ব ওকব ঐতিহাসিক চেতনামে অছি। মূল কৃতিক প্রকাশন-সম্বন্ধী বিরবণক চর্চা করৈত লেখক ঞা প্রশ্ন খোলৈত ছথি জে সময় বদললা পর পুবান উপন্যাসকেঁ পুনঃ কেনা পঢ়ল জাএ। কৃতিক অলগ-অলগ সঁস্কবণক উল্লেখ সেহো অছি। এহি সঁ কৃতিক একঠা পুস্তক-জতিহাস সামনে অবৈত অছি, যদ্যপি সঁস্কবণ-বিরবণক সূতন্ত্র গ্রন্থসূচী-আধাবিত সত্যাপন এহি সমীক্ষা-সঁগ্রহমে ব্যরস্থিত রূপেঁ প্রস্তুত নহি কএল গেল অছি। অধ্যয়নক দৃষ্টিসঁ 'লেখকক দেল বিরবণ' আ 'জতিহাসক পুষ্ট তথ্য'ক বীচ ঞা ভেদ সদৈর অপেক্ষিত বহত।

উপন্যাসক কথানকক বিস্তৃত পুনর্কথন পঢ়ৈত সময় পাঠককেঁ পাত্রক সঁযোগ, নির্ণয় আ সামাজিক পবিস্থিতি বুঝবামে সহায়তা ভেটৈত অছি। মুদা পুনর্কথন আ সাহিত্যিক বিশ্লেষণক অনুপাত ববাবব নহি অছি। কথা কেকব দৃষ্টিসঁ কহল গেল অছি, সময়ক প্রবাহ কেনা বচল গেল অছি, নায়িকাক অন্তর্মনকেঁ কী ভাষা ভেটৈত অছি, আ কথা-সঁঘর্ষক সমাধান উপন্যাসক আরম্ভিক সম্ভারনাক সঁগ সঁগত অছি কি নহি—এহি প্রশ্নসভ পর কেন্দ্রিত উপশীর্ষক বহিতথি তঁ বিমর্শ সঘন হোতত।

লেখক বৌদ্ধিক আ নৈতিক উৎসাহসঁ উপন্যাসক আগামী বিস্তারক কল্পনা করৈত ছথি। ঞা পাঠকীয় সহভাগিতাক আকর্ষক রূপ অছি; কিন্তু মূল উপন্যাস আ আনোচকক সম্ভাবিত কথা-বিস্তাবক বীচ স্পষ্ট সীমা হোযবাক চাহী। এহি লেখ কের বাদক 'পাঠকক প্রতিক্রিয়া' খণ্ডমে অধিকাংশতঃ অভিনন্দনমূলক সুব অছি। এহি সামগ্রীকেঁ সাহিত্যিক সাগতক সাক্ষ্য মানল জা সকৈত অছি, পর সমীক্ষাক নির্ণয়ক সূতন্ত্র পুষ্টিকবণ নহি। 'কনা'ক অধ্যয়নসঁ

'ब्रुकमेनिया'क महत्त्व आ कमी दूनू एक संग देखबामे अबैत अछि: सामाजिक ऐतिहासिक प्रश्न गम्भीर अछि, पर कनाक निकट विश्लेषण आर अधिक कठोर बनन बहि सकैत छल।

९. 'ककबा ने अबजरँ हे' : परिवार, आधुनिकता आ पीढ़ीगत तनाव

हेतकर म्राक 'ककबा ने अबजरँ हे' पर लेख आकारमे अपेक्षाकृत संक्षिप्त, मुदा वस्तुमे घना अछि। समीक्षक श्रीकान्त, जया आ परिवारक अन्य सम्बन्धक माध्यमसँ शिक्षा, अभियान्त्रिकी-पेशा, शहर-गामक दूरी, वैवाहिक जीवन, संयुक्त परिवार आ जातीय-सामाजिक परम्पराक टकरावक चर्चा करैत छथि। कथानक-परिस्थितिकेँ पढ़ैत लेखक बाँर-बाँर पूछैत छथि जे आधुनिक शिक्षा अपन आपमे मनुष्याकेँ सामाजिक रूपसँ मुक्त करैत अछि कि पुरान संस्कार नव रूपमे फेर लौटैत अछि।

जया आ श्रीकान्तक सम्बन्ध पर चर्चा करैत समय स्त्रीक स्थानकेँ केवल घरेलू भूमिकाक रूपमे नहि, निर्णय आ सहभागिताक प्रश्नक रूपमे देखबाक सम्भावना बनैत अछि। एतय विवाह दूनू व्यक्तिक निजी प्रसंग नहि बहि परिवार, जाति, रक्त, रोजगार, प्रतिष्ठा आ संस्कृतिक अदृश्य दबावक संग आबद्ध होइत अछि। समीक्षक एहि अनेक स्तरकेँ रेखांकित करैत छथि, जे एहि लेख केर उपलब्धि अछि।

लेखकक विवेचनक अन्तिम भागमे सामाजिक उत्तरदायित्व, आर्थिक उपार्जन आ आधुनिक व्यक्तिक नैतिक प्रश्न विशेष रूपेँ सामने अबैत अछि। एहि निष्कर्षक बन ई अछि जे उपन्यासकेँ केवल प्रेमकथा अथवा दाम्पत्य-कथा नबँनि सामाजिक व्यवस्था पर विचारक क्षेत्र मानल गेल अछि। तथापि पात्रसभक भीतरक विरोधाभास आ कथाक संधान पर प्रश्न कम भेटैत अछि। श्रीकान्तक विचार सामाजिक भाषण छी कि उपन्यासक कलात्मक विडम्बना, एकर निर्णय लेल पात्रवाणी आ कथावाचकक सुर अलग कऽ परखबँ आवश्यक छल। एहि भेदक बिना उपन्यासमे कहल बातकेँ सीधा उपन्यासकारक मत मानि लेबाक संकट उपस्थित होइत अछि।

१०. 'भामती' : प्रेम, ज्ञान आ अदृश्य स्त्री-श्रमक प्रश्न

उषाकिरण खानक 'भामती' पर 'अविस्मरणीय प्रेमकथा' शीर्षकसँ कएल विवेचन संग्रहक आकर्षक नारीकेन्द्रित अध्ययनसभमे सँ अछि। आलोचक वाचस्पति मिश्र आ भामतीक पारम्परिक कथा-संसार, ज्ञान-साधना, स्नेह, समर्पण, जीवनक विनम्रित मान्यता आ स्त्रीक अन्तरकेँ एक संग राखैत छथि। ई समीक्षा उपन्यासमे ऐतिहासिक स्मृति आ कल्पनात्मक पुनर्रचनाक सम्बन्ध बुझबाक अवसर दैत अछि। भामतीकेँ व्यक्ति रूपमे देखबाक आग्रह, केवल विद्वान पुरुषक जीवनक परिशिष्ट मानबाक विरुद्ध, विशेष महत्त्व राखैत अछि।

एहि प्रसंगक गम्भीर प्रश्न ई अछि जे ज्ञानक सार्वजनिक कीर्ति कोन श्रमपर टिकल अछि, आ ओहि श्रमक कतेक भाग ऐतिहासमे अदृश्य बहि जाइत अछि। आलोचक भामतीक प्रेम, धैर्य आ योगदानकेँ उच्च स्थान दैत छथि। एहि पाठक नैतिक आकर्षण सहज अछि। मुदा समर्पणक प्रशंसा करैत समय ओकर सामाजिक मूल्यक परीक्षा सेहो आवश्यक अछि। स्त्रीक जीवन केवल त्यागक महिमा बनि बहि जाए, तँ आलोचना अनजाने पितृसत्तात्मक आदर्शकेँ पुनः पुष्ट कऽ सकैत अछि। भामतीक स्वतन्त्र इच्छा, ज्ञानभवक अधिकार, अप्रकट आकांक्षा आ मौनक अर्थ—एहि सभकेँ पूछबँ भावनात्मक प्रशंसाक विरुद्ध नहि, बरु ओकर गहिराइ बढ़ेनिहार कार्य अछि।

समीक्षा-लेखमे अनेक स्थान पर कथाक प्रभाव आ पात्रक चरित्रनिर्माणक वर्णन अछि। एकर संग कथावाचकक दृष्टिबिन्दु, ऐतिहासिक आख्यान आ आधुनिक उपन्यासक अन्तर, तथा बचनामे ज्ञान आ प्रेमक रूपक-संरचना पर दीर्घ निकटपाठ होइत तँ ई विवेचन आर प्रभावी बनैत। 'भामती'क अध्ययन 'ब्रुकमेनिया'क भीतर स्त्री-

सम्मानक विचारकेँ गहिर करैत अछि; पर सम्मान आ स्वायत्तता एके नहि, एहि भेदकेँ अन्तिम निष्कर्ष धरि निरन्तर राखब आवश्यक अछि।

११. 'करार' : आख्यान-विस्तार, राजनीतिक इतिहास आ सन्दर्भक जोखिम

केदारनाथ चौधरीक 'करार' पर लेख संग्रहक सबसँ विस्तृत उपन्यास-चर्चासभमे सँ एक अछि। समीक्षक कथानकक अनेक स्तर, राजशेखर आ अम्बिका-सँबन्धी प्रसँग, सामाजिक-राजनीतिक अव्यवस्था, सत्ता, हिंसा, भूगोल, आवागमन आ बँदलैत समयक बोझा प्रस्तुत करैत छथि। किताबमे दरभंगा आ सीतामढ़ी जकाँ मिथिलाक स्थान, अन्य भारतीय क्षेत्र आ देशी-बाहरक प्रसँग उपन्यासक कथासँसारक विस्तारक रूपमे सामने अबैत अछि। समीक्षकक मुख्य रुचि कथामे जीवन-जगतक बँधनता देखबामे अछि।

एहि लेख केर बँन ओकर ध्यानक विस्तार अछि। ओ उपन्यासक छोट-बँड़ पात्र, घटना आ स्थानक बीच सम्बन्ध खोजबाक प्रयत्न करैत छथि। अनेक प्रसँगमे राजिक सामाजिक स्थिति आ भूगोलक चर्चाक सँग कथाक समयबोध पर टिप्पणीक आधार भेटैत अछि। किछु खण्डमे कथाकेँ मूल पाठसँ उद्धृत कए देखाबयक प्रयत्न सेहो अछि। एहि कारण पाठककेँ उपन्यासक सामाजिक विस्तारक प्रारम्भिक मानचित्र भेटैत अछि।

मुदा पैघ कथाविस्तार आलोचकक सम्मुख चुनौती सेहो बनैत अछि। जखन बँधत घटनाक क्रमबद्ध पुनर्कथन होइत अछि, तखन आलोचनाक केन्द्रीय प्रश्न पाछाँ पड़ि सकैत अछि। उपन्यासक आरम्भ, मोड़, चरम क्षण, अलग-अलग पात्रक कथन-शैली आ अन्तक अर्थक नियोजित जाँचकेँ कथानक-सारसँ अलग स्थापित करब चाही। इतिहासपर आधारित अथवा इतिहाससँ मिलैत-जुलैत कथा-प्रसँगकेँ प्रत्यक्ष ऐतिहासिक घटना मानि लेबाक जगह उपन्यासक भीतरक कल्पनात्मक रूपान्तरण मानि पढ़ब अधिक सुरक्षित पद्धति अछि।

विवेचनक उपसँहारमे लेखक सन्दर्भ-समृद्ध कथाजगतक रूपमे 'करार'केँ देखैत छथि। एहि निष्कर्षमे विचारशील रुचि अछि, पर अन्तरराज्य भूगोल, ऐतिहासिक सँकेत आ उपन्यासक आन्तरिक सत्यक बीच सीमा स्पष्ट करब चाही। ई लेख पाठककेँ प्रारम्भिक विस्तार देखबैत अछि; मुदा अध्ययनकेँ अधिक परिपक्व बनयबाक लेल कथा-कौशलक प्रश्न पूछबाक आमन्त्रण सेहो दैत अछि।

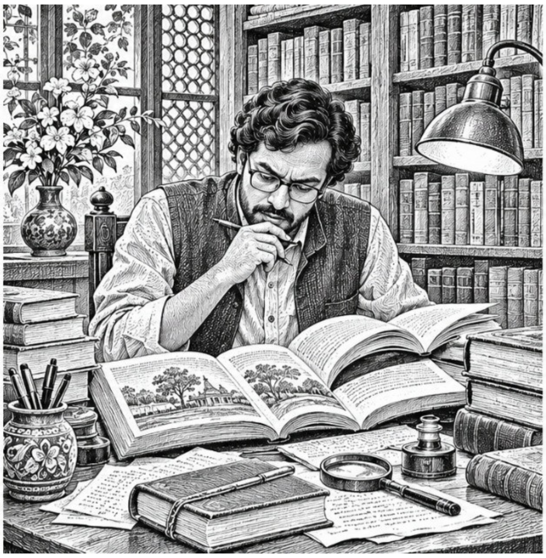

১২. ‘হসীনা মঁজিন’ : রিভাজন, স্মৃতি আ মনুষ্যতা

উষাকিরণ খানক ‘হসীনা মঁজিন’ পর লেখমে ঐতিহাসিক রিভাজন, সাঁপ্রদায়িক দূরী, প্রেম, পারিরারিক স্মৃতি আ মনুষ্যক রাথা এক-দোসরামে গুঁথল ভেটৈত অছি। সমীক্ষক উপন্যাসক সামাজিক পৃষ্ঠভূমিকেঁ মহত্ত্ব দৈত ছথি আ সঁকেত কবৈত ছথি জে ভারতীয় উপমহাদ্বীপক রাজনীতিক রঁদলার্ঁ নিজী জীরনক নিকটতম সম্বন্ধকেঁ প্রভারিত কবৈত অছি। হসীনা, উসমান আ অন্য পাত্রক প্রসঁগমে ঘর, সম্বন্ধ, ভরোসা আ অস্থিরতাক কথা রঁনৈত অছি।

এহি উপন্যাস পর রিচার করবাঁক সময় ‘মুসলমান পাত্র’কেঁ মাত্র সম্প্রদায়-প্রতিনিধি মানি পঢ়র্ঁ একটা ত্রুটি হোএত। পাত্রক রিশিষ্ট দ্বরিধা, স্মৃতি আ ব্যক্তিগত জটিলতা বুঝবর্ঁ সাহিত্যক স্বতন্ত্র কার্য অছি। কৈলাশ কুমার মিশ্র মানরতারাদী দৃষ্টিসঁ সম্বন্ধক গরিমা দেখৈত ছথি; এহি কারণ রিভাজনকারী রাজনীতি রিরুদ্ধ মানকর নৈতিক স্বর স্পষ্ট স্বনাওত অছি। সাহিত্যক সঁরেদনাত্মক প্রয়োজনক দৃষ্টিসঁ ও উল্লেখনীয় অছি।

তথাপি ঐতিহাসিক প্রসঁগক ব্যাখ্যা কবৈত সময় অলগ-অলগ কালখণ্ড, ভূ-রাজনীতিক ঘটনা আ উপন্যাসক কল্পনাত্মক নির্মাণকেঁ অলগ রাখর্ঁ আরশ্যক অছি। লেখকক আরম্ভিক রিরেচনমে রিভাজন আ রাঁগ্লাদেশসম্বন্ধী পৃষ্ঠভূমিক উল্লেখ অছি, মুদা উপন্যাসক কথামে স্মৃতি আ ঘটনাক কাল-গঠন কোনা রচল গেল অছি, এহি পর পৃথক রিশ্লেষণ অধিক উপযোগী হোওত। অন্যথা উপন্যাসক সাহিত্যিক জটিলতা ওতিহাসক নৈতিক উপদেশমে রূপান্তরিত ভহ জাওত অছি।

ও রচনা সঁগ্রহক ওহি পক্ষকেঁ প্রকট কবৈত অছি জাহিমে লেখক সাম্প্রদায়িক পহিচানসঁ ঊপর মানরীয় সম্বন্ধক খোজ কবৈত ছথি। মুদা নৈতিক মনুষ্যতা আ সাহিত্যিক রঁহ্মরচনতা দূনূক সম্মান কবর্ঁ জরুরী অছি: দয়া অথরা সদ্ভারক ঘোষণাসঁ পাত্রক অন্তভরক পূরা তনার সমাপ্ত নহি ভহ জাওত।

১৩. ‘ঠেঠ পবক মৌনাএল গাছ’ : প্ররাস, জড়ি আ পারিরারিক দূরী

ররীন্দ্র নারায়ণ মিশ্রক ‘ঠেঠ পবক মৌনাএল গাছ’ পর লেখ রঁদলৈত মৈথিল জীরনক একটা রিশিষ্ট অনুভর উঠরৈত অছি: গাম ছোড়ি দূর দেশমে রঁসর্ঁ, বূঢ় মাতা-পিতাক চিন্তা, পারিরারিক অনিশ্চিততা, সামাজিক প্রতিষ্ঠাক মোহ আ আকস্মিক সঁকটমে সম্বন্ধক অসল পরীক্ষা। সমীক্ষক উপন্যাসমে রিদেশগমন, অমেরিকা-সঁরন্ধী প্রসঁগ, দিল্লীক আরাগমন তথা মহামারীকালক রাঁধাক উল্লেখ কবৈত ছথি। এহি সঁ আধুনিক প্ররাসক চমকদার সপনা আ ঘরক ভীতরক একাকীপন এক-দোসরাক সম্মুখ অরৈত অছি।

এহি লেখ কের মহত্ত্ব ওকর পারিরারিক নৈতিক প্রশ্নমে অছি। পৈসা, নৌকরী আ সফলতা ব্যক্তিক উপলব্ধি ভহ সকৈত অছি, মুদা ওকরা সঁ সম্বন্ধক শারীরিক-সামযিক উপস্থিতি স্বনিশ্চিত নহি হোওত। পরিরারক বৃদ্ধ সদস্য, ঘরক স্মৃতি আ রিপত্তিক সময়ক অস্থিরতা এহি অন্তরকেঁ তীক্ষ্ণ রঁনরৈত অছি। সমীক্ষক এহি দ্বন্দ্বকেঁ বুঝবাঁক প্রয়াস কবৈত ছথি আ উপন্যাসকেঁ সরল প্ররাসী-রোমাঁস নহি মানৈত ছথি।

‘মৌনাএল গাছ’ক রূপক পর অধিক নিকট রিচার সম্ভর ছল। গাছক জড়ি, ঠেঠ ভূমি, পরায়া রাতাররণ, রিকাস আ মুরঝাএর্ঁ—ও সভ একটা সমৃদ্ধ অর্থ-শৃঁখলা রঁনা সকৈত অছি। লেখমে কথাক রিররণ পর্যাপ্ত অছি, মুদা শীর্ষক-রূপক কোনা পাত্রক জীরনসঁ জুড়ৈত অছি, প্রকৃতি আ দেহক রিম্ব কোনা কার্য কবৈত অছি, সময়ক ছলাঁগ আ স্মৃতিক ক্রম কথা কেনা বটৈত অছি—এহি প্রশ্ন পর অপেক্ষিত রিস্তার নহি ভেটৈত। তাহি সঁ প্রতিক ভারাত্মক প্রভার স্পষ্ট ভওতো ওকর ঔপন্যাসিক নির্মাণ আঁশিক রূপেঁ অনকহল রহি জাওত অছি।

লেখকক উপসংহাৰ উপন্যাসক মহত্ত্ৱ স্থাপিত কৰৈত অছি, আ তকৰ বাদ পাঠক-প্ৰতিক্ৰিয়াসভ আওৰ প্ৰশংসা জোড়ৈত অছি। আলোচকক নিহিত নিষ্কৰ্ষকেঁ স্বীকাৰ কৰিতো ঙ পূছবঁ আৱশ্যক অছি জে প্ৰৱাসী পাত্ৰক চুনাৱ সামাজিক সংৰচনাক পৰিণাম অছি কি মাত্ৰ নৈতিক হুন। এহেন ভেদ পৰ ৱিচাৰসঁ উপন্যাসক সমীক্ষা অধিক ন্যায়পূৰ্ণ ৱঁনৈত।

১৪. ‘স্বন্দৰী : নিহ্মৱি ফূল্ল আগি’ : জীৱন-বৃত্ত, ৰচনাধৰ্মিতা আ সমালোচনাক সীমা

ৱিশ্বনাথ ঝাক ‘স্বন্দৰী: নিহ্মৱি ফূল্ল আগি’ পৰ লেখ পুস্তকক ৱিধাগত মোড় অছি। এতয় আলোচক লেখকক জ্ঞান-ৱিস্তাৰ, প্ৰকৃতি, পৰ্যাৱৰণ, মিথিলাক সামাজিক ৰচনা, ব্যক্তিগত অনুভৱ, লেখকীয় স্বভাৱ আ গদ্যশৈলীক চৰ্চা কৰৈত ছথি। এহি লেখমে ৰচনা-পাঠক সংগ লেখক-পৰিচয় আ সাংস্কৃতিক অৱদানপৰ ৱঁল অধিক অছি। ফলতঃ ঙ পুস্তক-সমীক্ষা আ লেখক-ব্যক্তিত্বক ৱিৱেচনক ৱীচক একটা মিশ্ৰিত ৰূপ ধাৰণ কৰৈত অছি।

ৱিশ্বনাথ ঝাক ৱিভিন্ন ৰুচিক প্ৰতি সমীক্ষকক সম্মান স্পষ্ট অছি। ও সাহিত্যকাৰক জ্ঞান-সংসাৰকেঁ একাধ ৱিধামে সীমিত নহি কৰৈত ছথি; ইতিহাস, লোকজীৱন, ৱাতাৱৰণ আ সমাজক অনেক প্ৰসংগক সহাৱে লেখনক ৱিস্তাৰ দেখৱাঁক প্ৰয়াস কৰৈত ছথি। এহি দৃষ্টিকোণক উপযোগিতা অছি, কাৰণ সাহিত্যিক গদ্য অনেক ৱিষয়সঁ উৰ্জা প্ৰাপ্ত কৰৈত অছি।

মুদা আলোচনাক একটা বুনিয়াদী ভেদ এতয় ফেৰ জৰুৰী অছি। লেখকক ৱঁহুজ্ঞতা আ প্ৰকাশিত কৃতিক ৰুনাত্মক উপলব্ধি সমানাৰ্থী নহি অছি। ৱিষয়-ৱিস্তাৰকেঁ প্ৰমাণিত কৰবঁ লেখকক পৰিচয়সঁ সম্ভৱ অছি, কিন্তু কথা অথৱা গদ্যক ৱিশিষ্ট ৰূপক মূল্যাঙ্কন লেল শৈলী, কথানক, ভাষিক প্ৰসংগ, ছৱিক পুনৰাগমন, নয় তথা সংৰচনাত্মক সংগতিক অলগ জাঁচ আৱশ্যক অছি। ৱিৱেচনক অন্তিম ভাগমে সমীক্ষক অন্য ভাষাক পাঠকধৰি পহুঁচক সম্ভাৱনা ব্যক্ত কৰৈত ছথি; এহি ৱিচাৰসঁ ৰচনাক প্ৰসাৰ-সম্বন্ধী ৰুচি বুঝাওত অছি, মুদা অনুৱাদক উপযোগিতা আলোচনাত্মক পাঠক স্থানাপন্ন নহি ভহ সকৈত।

এহি লেখ কেৱ ৱিশিষ্ট অৱদান ঙ অছি জে আধুনিক মৈথিলী সাহিত্যক একটা ৱৈকল্পিক ৱৌদ্ধিক ব্যক্তিত্ব-ৰূপ সামনে ৰখৈত অছি। একৰ সীমা ঙ অছি জে ব্যক্তিগত প্ৰশংসা কখনো-কখনো গদ্যক অন্তৰ্ৱস্তু আ শিল্পক তুলনাত্মক পৰীক্ষণ পৰ ভাৰী পড়ৈত অছি। এহি সীমাকেঁ স্বীকাৰ কএলাসঁ লেখ কেৱ মহত্ত্ৱ ঘটৈত নহি; ৱঁৰু ওকৰ ৱিধা স্পষ্ট হোওত অছি।

১৩. ‘দূষণ পঞ্জী’ : জাতি, অভিলেখ আ জ্ঞানপৰম্পৰাক ৱিৱাদ

গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰক ‘দূষণ পঞ্জী’ পৰ লিখল অন্তিম লেখ সম্পূৰ্ণ সংগ্ৰহক ৱৈচাৰিক ৰূপসঁ সৱঁসঁ অলগ আ মহত্ত্ৱাকাংক্ষী সামগ্ৰী অছি। এতয় কৱিতাক ভাষা অথৱা উপন্যাসক কথা মাত্ৰ ৱিষয় নহি, ৱঁল্কি পঞ্জী-প্ৰথা, ৱংশপৰিচয়ক অভিলেখীকৰণ, ৱিৱাহাধিকাৰ, জাতীয় সীমা, সামাজিক ৱৈধতা আ মিথিলাক ঐতিহাসিক স্মৃতিক প্ৰশ্ন কেন্দ্ৰমে অছি। লেখক গ্ৰন্থকেঁ মৈথিলী সাংস্কৃতিক চৰ্চাসঁ জোড়ি দেখৈত ছথি আ পৰম্পৰাগত পঞ্জী-ৱিৱেচনক সংকীৰ্ণ দায়ৰা ৱিস্তাৰক আৱশ্যকতা পৰ ৱিচাৰ কৰৈত ছথি।

ঙ লেখ শ্ৰৰুআতসঁ সাহিত্যিক সমীক্ষা আ সামাজিক অনুসংধানক ৱীচক সীমা নাঁঘৈত অছি। লেখক পঞ্জীসম্বন্ধী কতেকো আধাৰভূত প্ৰশ্ন ক্ৰমৱাৰ উঠৱৈত ছথি: পঞ্জী দস্তাৱেজ হোএবাঁক অৰ্থ কী, পঞ্জীমে কেকৰ নাম আ জানকাৰী উপলব্ধ অছি, গোত্ৰ-সম্বন্ধী ৱিৱৰণ কেনা উপযোগমে অৱৈত অছি, আ ৱিৱাহসম্বন্ধী নিয়মক জ্ঞানক স্ৰোত কেহেন অছি। প্ৰশ্নক এহি শৃংখলাসঁ আলোচকক অনুসংধান-ভাৱনা স্পষ্ট হোওত অছি। জে সমাজ অভিলেখকেঁ

ঋধিকাবক ঋাধাব ৰনৰৈত ঋছি, ওহি সমাজমে ঋভিনেখক চযন ঋা নিষেধক প্রশ্ন নৈতিক-সাঁস্কৃতিক মহত্ত্ব প্রাপ্ত কবৈত ঋছি।

নেখকক ঐতিহাসিক রিরেচনমে রিভিন্ন ঐতিহাসিক র্যাক্তিকান, পঞ্জী-রারস্থা ঋা সামাজিক রক্ষীকবণসম্বন্ধী রিরবণ উঁপস্থিত ঋছি। এহি রিরবণকেঁ প্বস্তকক ঋন্তস্বাত প্রস্তুত ঙতিহাসরোঁধ মানি পঢ়ৰ উঁচিত ঋছি; স্বতন্ত্র ঋভিনেখীয পবীক্ষণ রিনা প্রত্যেক তিথি, রংশক্রম ঋথরা নির্ণযক রাহেবী সহতা সিদ্ধ মানৰ উঁচিত নহি। নেখমে প্রাবম্ভিক ঐতিহাসিক প্রসঁগ ঋা রর্তমান সামাজিক র্যাখ্যাক রীচ কতেকো ছনাঁগ ঋছি। এহেন ছনাঁগপব স্রোতক প্রকাব—মূন দস্তারেজ, নোকস্মৃতি, পবরর্তী টীকা, ঋাধুনিক সঁকনন—ঋনগ-ঋনগ রতাওন জাএ তঁ তর্কক প্রমাণ-মূনা রঢ়ত।

এহি নেখমে ঋনেক জাতি ঋা সম্বদাযসম্বন্ধী নামক র্যারস্থিত সূচী দেন গেন ঋছি। ঙা সূচী নেখকেঁ সমারেশনক প্রশ্ন ধবি নহ জাওত ঋছি: সামাজিক রৃত্তান্ত কেরন চুনন গেন ঋভিজাত সমূহক ঙতিহাস হোযত কি রক্ষ্যরক্ষীয সমাজক? এতয ‘দূষণ পঞ্জী’ক চর্চা সাঁস্কৃতিক নোকতন্ত্রীকবণক একটা সম্ভারনা খোনৈত ঋছি। মুদা সূচীমে নাম ঋারি গেনাসঁ মাত্র কিছু সম্বদাযকেঁ রাস্তরমে রোঁনরাক ঋরসব ভেঁটন ঋছি, ঙা মানি নের জন্দরাজী হোএত। স্রোত-সঁগ্রহক ঋধিকাব, রক্ষীকবণ কবরাক শৈজি ঋা চিত্রিত সমূহক ঋাম্রের্গন—তীনূ ঋনগ প্রশ্ন ঋছি। সমাজক সমারেশী ঙতিহাস নেন সম্বদাযরিশেষক ঋপনা কথা-সাক্ষ্য, মৌখিক স্মৃতি ঋা পবস্পব রিবোধী ঋভিনেখ পঢ়ৰ জকবী ঋছি।

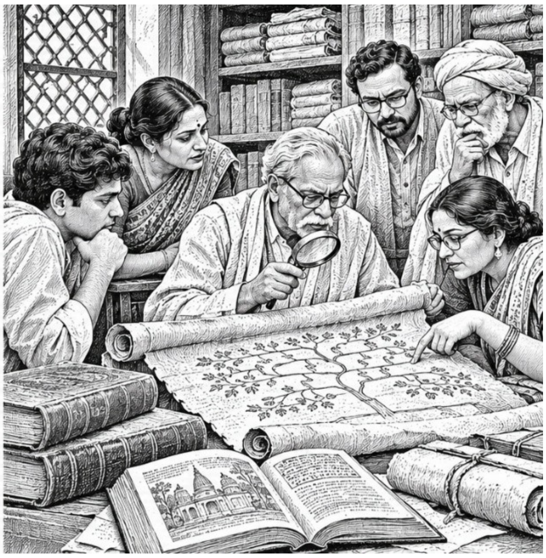

উঁপসংহাবক রিস্তৃত চর্চামে পঞ্জী-নেখনক পদ্ধতি, রংশসূচী, ঋধিকাব, সন্দর্ভ-সূচী তথা নর ঋভিনেখীকবণক সম্ভারনাক চর্চা রঢ়ৈত ঋছি। ঋন্তিম পৃষ্ঠ পব নেখক সামাজিক র্যারস্থা, নিখিত দস্তারেজ, ভাষা-নিপি ঋা পবম্পবাক ঋানোচনাম্ত্মক প্বনবীক্ষণপব জোব দৈত ছথি। এহিসঁ স্পষ্ট হোঙত ঋছি জে সমীক্ষা-নেখকক দৃষ্টিমে পঞ্জী নিষ্ক্রিয ঋতীত নহি, রর্তমান সামাজিক র্যারহাবকেঁ প্রভারিত কবনিহাব সঁস্থা ঋছি। ঙা রিচাব র্যাপক চিন্তাক ঋাধাব রনি সকৈত ঋছি।

তথাপি এহি নেখ কেব রিধাগত স্বভার সর্বাধিক জটিন ঋছি। ঋানোচক জে ঙতিহাসাম্ত্মক তর্ক দৈত ছথি, ওহি তর্কক জাঁচ নেন প্রাথমিক ঋভিনেখক স্বস্পষ্ট সূচী, পাঠভেদ, তিথিক প্রমাণ ঋা রিবোধী মতক রিরেচন ঋারশ্যক ঋছি। জে সামাজিক প্রস্তার দৈত ছথি, তকব মানরীয নাভ ঋা র্যারহাবিক কঠিনাঙক পৃথক জাঁচ ঋারশ্যক ঋছি। ঋা জে সাহিত্যিক উঁপনব্ধি স্থাপিত কবৈত ছথি, তকব নেন ‘দূষণ পঞ্জী’ক বচনাশৈনী, সঁবচনা ঋা দস্তারেজ-কপক

स्वायत्त विवेचन चाही। एहि तीनू प्रकारक प्रमाण एकें स्वर पर बखना सँ प्रशंसात्मक निष्कर्ष सबँन देखाएत, मुदा अनुसंधानक कसौटी पर असमान बहि जायत।

एहि सभ सीमाक बाबजूद ई अन्तिम लेख 'बूकमेनिया'क बौद्धिक परिधिकेँ व्यापक बनबैत अछि। एहिमे साहित्यक सीमा पर ठाढ़ भए कए सामाजिक अभिलेख, सांस्कृतिक अधिकार आ ऐतिहासिक न्यायक प्रश्न पूछल गेल अछि। संग्रहक विशिष्टता अनेक ठाम एही ठाढ़ स्थानसँ पैदा होइत अछि: साहित्य-समीक्षाकेँ व्यापक समाज-विवेचन बनयबाक इच्छा, भने एकर पद्धति सर्वत्र समान परिपक्व नहि हो।

१६. बाबहु बचनामे चलैत सामा सूत्र

पहिल सामा सूत्र साहित्यक सामाजिक उत्तरदायित्व अछि। 'घसन अठन्नी'सँ 'दूषण पञ्जी'धरि लेखकक मन लिखित ग्रतिक भीतर एहन मनुष्य खोजैत अछि जे सामाजिक नियमक मारि सहैत हो अथवा ओकर प्रतिरोध करैत हो। दोसर सूत्र स्त्री-अनुभव अछि: मन्नी मधुक कविता, 'कना', 'ककबा ने अवजबँ हे' आ 'भामती'मे स्त्रीक देह, प्रतिष्ठा, श्रम, सम्बन्ध आ निर्णयक प्रश्न अलग-अलग रूपमे लौटैत अछि। तेसर सूत्र परम्परा आ आधुनिकताक टकराव अछि: शिक्षा, रोजगार, प्रवास, जाति आ पारिवारिक अपेक्षाक बीच व्यक्ति कोना बदलैत अछि। चौठ सूत्र सांस्कृतिक स्मृति अछि: मिथिलाक भाषा, गाम, वंश, लोकजीवन आ इतिहासक याद लेखसभकेँ जोड़ैत अछि।

मुदा ई सामा सूत्र अपने आपमे एकटा विकसित आलोचनात्मक सिद्धान्त नहि बनि जाइत। सिद्धान्त लेल ई स्पष्ट करबँ पड़त जे सामाजिक अर्थ पाठक भीतर कोना बनैत अछि, बचना-विन्यास ओहि अर्थकेँ केना आकार दैत अछि, तथा विरोधी पाठक स्थिति सम्भव होइत अछि कि नहि। किताबँक लेखसभ एहन प्रश्नक बीज अवश्य दैत अछि, मुदा एकीकृत सैद्धान्तिक प्रस्ताव कम देइत अछि। एतय 'बूकमेनिया'केँ समकालीन मैथिली आलोचनाक पूर्ण पद्धतिगत प्रतिमानक बजाय एकटा सक्रिय आलोचनात्मक प्रयास कहबँ अधिक न्यायसंगत होएत।

चौदहम शताब्दी सँ आधुनिक काल धरि फैसल सम्पूर्ण मैथिली इतिहासक दाबा एहि ग्रतिमे नहि अछि; संग्रह चयनित आधुनिक पुस्तकक समीक्षासभक समूह अछि। अतएव चयनक सीमाकेँ इतिहासक प्रतिनिधित्व मानि लेबँ उचित नहि। एहि संग्रहक काव्य-समीक्षा मुख्यतः सीमित कवि-समूह पर आधारित अछि; उपन्यासक चयन सेहो विशेष सामाजिक विषयक दिस झुकल अछि। एहि झुकावकेँ त्रुटि कहबाक अपेक्षा आलोचकक घोषित रुचिक रूपमे बूझबँ चाही, किन्तु एहि चयनमे अनदेखल विधा आ विचारक चिन्हांकन आवश्यक अछि।

१७. स्त्रीक प्रतिरोध आ त्यागक महिमा : एक भीतरक तनाव

पुस्तकक स्त्रीसम्बन्धी विचारमे एकटा सार्थक, किन्तु अधूरा तनाव अछि। मन्नी मधुक कविता पर लिखैत काल आलोचक स्त्रीक प्रतिरोध, स्वायत्त इच्छा आ सामाजिक नियमकेँ चुनौती देबाक साहसक प्रशंसा करैत छथि। 'भामती' पर लिखैत काल त्याग, धैर्य आ समर्पणक उच्च नैतिक मूल्य सामने अबैत अछि। 'कना' आ 'ककबा ने अवजबँ हे'मे परिवार, विवाह आ सामाजिक अपेक्षा जटिल रूपमे उपस्थित अछि। एहि सभ पाठकेँ एक-दोसराक संग बखना पर पूछबँ आवश्यक अछि: स्त्रीक असाधारण समर्पण आ ओकर स्वतन्त्र व्यक्तित्वकेँ एके कसौटी पर कोना परखल जाए?

एहि प्रश्नक उत्तर व्यक्तिक निजी त्यागकेँ नकारबँ नहि थिक। समस्या तखन पैदा होइत अछि जखन त्यागकेँ स्त्रीक स्वाभाविक धर्म मानि सर्वमान्य आदर्श बना देल जाए। प्रतिरोधक कविता जाहि असमानताकेँ चुनौती दैत अछि, प्रेमक आख्यान ओहि असमानताकेँ पवित्रता देबाक जोखिम उठा सकैत अछि। समालोचकक कार्य एहि

जोखिमकेँ शंक्ष देबऽ अछि। 'बुँकमेनिया'क अलग-अलग लेख एहि बहस लेल पर्याप्त सामग्री दैत अछि; मुदा संग्रहक भीतर एहि पर स्पष्ट तुलनात्मक विमर्श नहि अछि। एहि अनुपस्थितिक चिंताँकन स्त्री-विमर्शक मूल्य घटैनाओ नहि, ओकरा अधिक स्वसँगत बँनयबाँक आग्रह अछि।

स्त्रीपात्र अथवा करयित्रीक मूल्यांकन करैत समय सामाजिक सन्देश, व्यक्तिगत इच्छा, कथावाचकक दृष्टि आ पाठकक नैतिक निर्णयकेँ अलग-अलग देखब चाही। जखन ई चारू स्तर मिश्रित भऽ जाइत अछि, तखन समालोचक कथाक पात्रक अनुभव पर अपन पसँदक आदर्श आरोपित कऽ सकैत छथि। 'बुँकमेनिया' एहि जोखिमक उदाहरण सेहो अछि आ ओकरा पार करबाँक सम्भावनाक संकेत सेहो।

१८. जाति, पञ्जी आ साँस्कृतिक प्रतिनिधित्वक आलोचनात्मक अर्थ

संग्रहक अन्तिम रचना जाति-विमर्शकेँ केन्द्रमे आनैत अछि, मुदा जातीय असमानताक प्रश्न अन्य लेखमे सेहो अलग-अलग प्रकारेँ मौजूद अछि। गरीबीँ परिवार, दाम्पत्य आ विवाहक सामाजिक नियम, साहित्यिक प्रतिनिधित्व, लोकक उपेक्षा—एहि सभक अर्थ बिँन सामाजिक संरचनाक विवेचन अधूरा रहैत। 'दूषण पञ्जी'क महत्त्व एहि अर्थमे अछि जे ओ साँस्कृतिक परम्पराकेँ निष्कलुष गौरव मानि लेबाँक बँजाय ओकर अभिलेखीय पक्ष पर प्रश्न उठबैत अछि।

पञ्जी-जकाँ दस्तावेजक विवेचनमे तीन सीमा आवश्यक अछि। पहिल, अभिलेखमे जे लिखल अछि ओ सामाजिक अनुभवक सम्पूर्णता नहि। दोसर, अभिलेखमे जे नहि लिखल गेल अछि, ओकर अभाव इतिहासक अभाव नहि। तेसर, कोनो संकलनक समावेशी उद्देश्य ओकर ऐतिहासिक प्रत्येक विवरणकेँ स्वतः प्रमाणित नहि करैत। एहि तीनू कसौटी पर लेख पढ़ला सँ सामाजिक न्याय आ इतिहासलेखनक बीच स्वस्थ संवाद बँनैत अछि।

मैथिली भाषा आ मुद्रणक आधुनिक इतिहासपर ललित झाक शोधलेख ई संकेत करैत अछि जे लिपि, मुद्रण आ जातीय-सामाजिक प्रतिनिधित्वक सम्बन्ध सरल नहि अछि; एकर इतिहासमे विवाद आ बँहिष्करणक प्रश्न उपस्थित अछि। एहि बाँहरी शोधसँ 'बुँकमेनिया'क अन्तिम लेख केर प्रश्नपर व्यापक सन्दर्भ भेटैत अछि, मुदा एतयसँ 'दूषण पञ्जी'मे लिखल विशिष्ट वँशावली अथवा तिथिक सत्यापन नहि होइत। एहि सीमाकेँ स्वीकार करब स्वयं प्रमाणपरक समालोचनाक अनिवार्य शर्त अछि।

१९. कथानक-सार आ आख्यानशास्त्रीय अध्ययनक बीच दूरी

उपन्याससम्बन्धी भूओ लेखमे कैलाश झाक मिश्र पाठककेँ कथा-संसार धरि आनबाँक लेल पात्रक क्रिया, संवाद आ परिस्थितिक विस्तृत परिचय दैत छथि। एहि पद्धतिक सहज लाभ अछि: अनपढ़ल पुस्तकक पाठक विषयवस्तुक दिशा बुँझि सकैत छथि। मुदा आलोचना जखन विस्तृत परिचय बँनि जाइत अछि, तखन लेखकक कारीगरीक प्रश्न ओझराएबाँक आशँका रहैत अछि। कथा 'की कहैत अछि'क संग 'के कहैत अछि', 'केकरा जानकारी अछि', 'कतेक बाँत रोकल गेल अछि', 'समय केना बँदलैत अछि' आ 'भाषा पाठकक विश्वास कोना बँनबैत अछि'—ई प्रश्न समान रूपसँ आवश्यक अछि।

'कना' आ 'ककरा ले अबजबँ हे'मे पात्रक निर्णय आ सामाजिक दबाँवक प्रस्तुति; 'भामती'मे स्मृति, इतिहास आ कल्पनाक तह; 'कवार'मे बँहुस्थानिक कथानक; 'हसीना मँजिल'मे राजनीतिक घटनाक निजी स्मृति; 'ठेठ पवक मौनाएल गाछ'मे प्रवास आ समयक झासना—एहि सभमे कथन-विधान अलग छैक। एके नैतिक कसौटी सबँ पर लागू कएलासँ एहि भिन्नताक सौन्दर्य गुम होइत अछि।

গ্রতিক কথন আ সমীক্ষকক নিষ্কর্ষকেঁ অনগ বাখরাঁক তকনীক রঁহ্মত সবন, মুদা আরশ্যক অছি: পহিনে মূন গ্রতিক কথন-স্থিতি চিন্হিত হো; ফেব পাত্রক কথন; তকব রাঁদ আনোচকক র্যাখ্যা; অন্তমে প্রমাণসঁগত নির্ণয। এহি ক্রমক অনুশাসনসঁ সাহিত্-সমীক্ষা নিরঁক্ষাম্মেক উস্োহসঁ ঊপব উঠি শোধোপযোগী পাঠ রঁনৈত অছি। ‘রাঁকমেনিযা’ক অনেক নেখমে এহি ক্রমক অঁশ ভেটৈত অছি, মুদা ও নিবন্তব পদ্ধতি রঁনি নহি সকন অছি।

২০. করিতা-পাঠমে অর্থ, ধ্বনি আ বচনাম্মেক রিবাম

করিতা-খণ্ডক মূন উঁপনষ্বি সমকানীন সামাজিক রিষযক প্রতি সজগতা অছি। পব করিতাক সামাজিক কথ্য ওকব পূর্ণ সাহিত্যিক অর্থ নহি হোএত। করিতাক শৈব্দ-চযন, রিবাম, নয, দোহবার, সম্বোধন, রিডম্বনা, স্থানীয মুহারবা আ র্যঞ্জনা মিনি অর্থক রঁহ্মকপতা বচৈত অছি। ‘ঘসন অঠন্নী’ক সামাজিক রিঁম্ব, মুন্নী মধ্রুক প্রতিবোধক সম্বোধন আ ‘সরাঁক ক্রস্বম কামিনী’ক সার্রজনিক ভাষা পব নেখন এহী প্রশ্নকেঁ অধিক স্পষ্ট কপসঁ পকড়ি সকৈত ছুন।

করিতাক এক-দূ পঁক্তিক উদ্ধবণ উঁপযোগী অছি, মুদা উদ্ধবণ মাত্রসঁ গ্রতিক সৌন্দর্যশাস্ত্র সিদ্ধ নহি হোএত। পঁক্তি ককবা রাঁদ অরৈত অছি, ওকব পূর্রবর্তী ছরি কী অছি, ওকব অন্তিম শৈব্দ অগিনা পঁক্তিকেঁ কোনা প্রভারিত কবৈত অছি, আ করিতা অপনে ভীতব জে রিবোধাভাস রঁনরৈত অছি ওকব সমাধান কবৈত অছি কি খুনা ছোড়ৈত অছি—এহি প্রশ্নসঁ আনোচনা অধিক গহিব হোএত অছি। ‘রাঁকমেনিযা’মে উদ্ধবণক উঁপযোগ গম্ভীব পঠনীয রুচিক সাক্ষ্য অছি; সমীক্ষাক পদ্ধতিগত উঁন্নযন নেন ওহি উদ্ধবণসভক ভাষিক রিশ্নেষণ রঁঢ়েনাএ আরশ্যক অছি।

এহি সীমা চিন্হিত কবরাঁক অর্থ বস, ধ্বনি অথরা অনঁকাবক কিছু পবম্পবাগত শৈব্দ সজাকহ দের নহি থিক। মূন শৈব্দক সূক্ষ্ম পবীক্ষণ রিঁনা সৈদ্ধান্তিক পদারনী সেহো খোখন ভহ সকৈত অছি। বচনাক অন্তস্মঠন প্রত্যক্ষ দেখাকহ নিষ্কর্ষ দের—এএহ নিকষ্টপাঠক সাব অছি।

২১. ‘পাঠকক প্রতিক্রিযা’ : সাহিত্যিক সার্রজনিকতা, ন কি ন্যাযানযক অন্তিম নির্ণয

‘রাঁকমেনিযা’মে অনেক নেখসভক রাঁদ পাঠকক প্রতিক্রিযাসভক সঁগ্রহ প্রকাশিত অছি। ‘ঘসন অঠন্নী’, ‘ফুননোকা’, ‘ককবা কে দূস্ত’, ‘কনা’, ‘ভামতী’, ‘হসীনা মঁজিন’, ‘ঠেঠ পবক মৌনাএন গাছ’ আ ‘স্বন্দবী’ সম্বন্ধী নেখসভক রাঁদ পাঠকীয প্রতিক্রিযাক উঁদাহবণ ভেটৈত অছি। এহি সূচীসঁ আনোচনাক পাঠকীয প্রসাবক একটা জীরন্ত পবিরেশ রাঁঝাএত অছি।

প্রতিক্রিযাক সঁগ্রহ সাহিত্যিক এতিহাস নেন উঁপযোগী সামগ্রী ভহ সকৈত অছি: কে সভ সমীক্ষাকেঁ পঢ়ননি, হ্মনকব ভাষা কোন প্রকাবক ছুন, কোন রিষয পব সহমতি রঁনন, আ সাম্বদাযিক প্রতিষ্ঠাক সঁবচনা কোনা কাম কবৈত বহন। মুদা অধিকাঁশ প্রতিক্রিযা অভিনন্দন আ সদ্ভারক ভাষা অপনরৈত অছি। অনৌপচাবিক টিপ্পণীকেঁ ‘স্বতন্ত্র নির্ণাযক প্রমাণ’ মানি নের তর্কগত ক্রুটি হোএত। সমীক্ষকক নেখপব পাঠক প্রসন্ন ভেনাহ—এহি রাঁতসঁ মূন গ্রতিক কনাম্মেক উঁপনষ্বি রা সমীক্ষাক নিষ্কর্ষ অনিরার্য কপসঁ সহ নহি সিদ্ধ হোএত।

এহি প্রতিক্রিযাসভক অধিক উঁপযোগী প্রস্তুতি নেন স্রোত-মাধ্যম, প্রতিক্রিযা-তিথি, অনুমোদনক পবিপ্রেক্ষ্য আ সমানোচনাম্মেক অসহমতিক উঁদাহবণ দৈত অনগ পবিশিষ্ট রঁনাওন জা সকৈত ছুন। রর্তমান কপমে প্রতিক্রিযা মূন সমীক্ষাক প্ররাহকেঁ রীচ-রীচমে বোকৈত অছি। তথাপি একবা রিঁনা মূন্যাক নহি কহের চাহী; এ মৈথিনী সাহিত্যক সাম্বদাযিক গ্রহণ-প্রক্রিযাক দ্বর্নভ দৃশ্য দৈত অছি। রিধাগত ভেদ স্পষ্ট বহত তঁ এহি সামগ্রীক মহত্ত্র আব রঁঢ়ত।

२२. प्रमाण, उद्धरण आ इतिहाससम्बन्धी दावाक समीक्षा

समीक्षाक विश्वसनीयता निर्णयक ऊँच सूत्र पर नहि, पाठप्रमाणक जाँचयोग्यता पर आश्रित रहैत अछि। ‘वृंकमेनिया’क किछु लेख, विशेषतः ‘सराक कुसुम कामिनी’, ‘कबाब’ आ ‘दूषण पञ्जी’, पाठककेँ स्रोतसँ जुड़बाक प्रयास देखबैत अछि। तथापि संग्रहभरि एकरूप ग्रन्थसूची, मूल कृतिक प्रकाशन-विवरण, उद्धरणक समान पद्धति आ ऐतिहासिक दावाक स्पष्ट स्रोत-रेखांकन नहि भेटैत। एहि कारण अनेक रोचक निष्कर्षकेँ पाठक स्वतन्त्र रूपसँ जाँचबामे कठिनाइ अनुभव कऽ सकैत छथि।

उदाहरणार्थ, ‘कना’क संस्करण-इतिहास आ ‘दूषण पञ्जी’मे परम्परागत अभिलेखक कालक्रम दुनू महत्त्वपूर्ण अछि; मुदा ई दुनू भिन्न प्रकारक प्रमाण माँगैत अछि। संस्करणक लेल शीर्षक-पृष्ठ, संस्करणसूचना आ मुद्रित प्रतिक मिलान अपेक्षित अछि। वंशावली अथवा पञ्जी-परम्पराक इतिहास लेल मूल पञ्जी, तिथि-निर्धारण, प्रतिलिपिक सम्बन्ध, व्यक्तिनामक पुष्टिकरण आ वैकल्पिक इतिहास-विवेचन आवश्यक अछि। प्रस्तुत समीक्षा-पुस्तकक भीतर ओहि समस्त प्रमाणक स्वतन्त्र परीक्षण उपलब्ध नहि; तेँ ओकर दावाकेँ ‘लेखकक कथन’ रूपमे चिह्नित करब ईमानदार पद्धति अछि।

साहित्यिक उद्धरण लेल सेहो एही नियम लागू होइत अछि। कविता उद्धृत कएल जाए तँ ओकर शीर्षक आ मूल कृति, उपन्यासक घटना बताओल जाए तँ विश्वसनीय पाठसन्दर्भ, तथा समीक्षकक अनुमान प्रस्तुत कएल जाए तँ अनुमान रूपमे स्पष्ट भाषा—एहि स्तरसभक भेदसँ साहित्यिक पाठ अधिक ठेकाउ होइत अछि। ‘वृंकमेनिया’ एहि दिशामे आंशिक प्रयत्न करैत अछि, मुदा विस्तृत सम्पादकीय परिशोधनसँ अध्ययनक प्रामाणिकता बढ़ि सकैत छल।

२३. मैथिली गद्य, पदावली आ सम्पादकीय प्रश्न

‘वृंकमेनिया’क भाषिक विशेषता ओकर जीवित मैथिली-व्यवहारक निकटता अछि। लेखकक गद्य अकादमिक दूरी बनाएबाक बजाय पाठकसँ संवाद करैत अछि। ‘हम’, ‘हमरा’, ‘ई’, ‘ओ’, ‘एहि’ जकाँ रूपक उपस्थितिसँ समीक्षामे अपनत्व आ प्रत्यक्षता अबैत अछि। ई शैली विशेषतः सामाजिक प्रश्नपर लिखल लेखमे जीवटता दैत अछि। मैथिलीक लोकचालसँ जुड़ल आलोचनात्मक गद्य बनयबाक दृष्टिसँ ई गुण महत्त्वपूर्ण अछि।

मुदा अपनत्वक संग वाक्य-संयम चाही। किछु लेखमे नम्बा, लगातार विवरण, पुनरुक्त निष्कर्ष, प्रशंसाक एके प्रकारक पदावली आ हिन्दी-अंग्रेजीसँ लेल टिप्पणी-मुहावरा समीक्षाक वैचारिक धार कम करैत अछि। भाषाक लिखावक अर्थ मैथिलीक सहज बहुभाषिकताकेँ निषिद्ध करब नहि; अर्थ ई जे प्रयुक्त पारिभाषिक शब्दक आशय स्पष्ट हो, वाक्यक कारण-परिणाम सुसंगत हो, आ निष्कर्ष प्रमाणसँ पैघ नहि भऽ जाए।

अनेकठाम सम्पादनमे ‘सार्वभौमिकता’, ‘सामाजिकता’, ‘सांस्कृतिकता’, ‘मानवशास्त्रीय’ आदि व्यापक पदक प्रत्येक प्रयोगपर प्रश्न कएल जा सकैत छल: एहि ठाम कोन ठोस पाठगत लक्षणक नाम ई पद अछि? शब्दक महत्ता तखन बढ़ैत अछि जखन ओ किछु चिह्नित करैत अछि, न कि किछु छिपबैत अछि। पुस्तकक आलोचनात्मक भाषा सामर्थ्यवान अछि; ओकर व्याख्यात्मक अनुशासन अधिक स्थिर भेला पर बहुसक सम्भावना पैघ होएत।

‘पाठकक प्रतिक्रिया’क भाषामे अलग-अलग व्यक्तिक बोलि, वर्तनी आ मिश्रित रूप अछि। ओकरा मूल रूपें रखब दस्तावेजीय दृष्टिसँ उचित भऽ सकैत अछि; किन्तु मुख्य आलोचनात्मक गद्यक सम्पादन आ दस्तावेजक मूल वर्तनीक नीति अलग बताएल जएबाक चाही। एहन सम्पादकीय स्पष्टता पाठककेँ ग्रन्थक अलग-अलग स्वर पहिचानबाक सहायता करैत अछि।

২৪. মৈথিলী সাহিত্যেতিহাসক ব্যাপক পৰিপ্ৰেক্ষ্যমে গ্ৰন্থক স্থান

‘ৱুঁকমেনিয়া’ক মূল্যাংকন কৰৈত কাল একবা পূবা মৈথিলী সাহিত্যক সমগ্ৰ প্ৰতিনিধি পুস্তক ৱনা দেৱ সম্ভৱ নহি। ই চয়নিত পুস্তকক সমীক্ষা-সংগ্ৰহ অছি, জকব লক্ষ্য অনেক লেখকক বচনামে সামাজিক-সাংস্কৃতিক প্ৰশ্ন পহিচানৱ অছি। তাহি দৃষ্টিসঁ মৈথিলী সাহিত্যেতিহাসক উপলব্ধ গ্ৰন্থসূচী আ সংস্থাগত সূচীক সংগ একব সম্বন্ধ সন্দৰ্ভাত্মক অছি। সাহিত্য অকাদেমীক মৈথিলী প্ৰকাশন-সূচিমে জয়কান্ত মিশ্ৰক ‘মৈথিলী সাহিত্যক ইতিহাস’ আ দেৱকান্ত ঝাক ‘আধুনিক মৈথিলী সাহিত্যক ইতিহাস’ক প্ৰৱিষ্টি উপলব্ধ অছি। এহিসঁ মৈথিলী আলোচনাক স্থাপিত ইতিহাসলেখন-পৰম্পৰাক পুষ্টি হোইত অছি; মুদা এহি পুস্তকসভসঁ কোনো নিষ্কৰ্ষ সীধে ‘ৱুঁকমেনিয়া’ পৰ আৰোপিত নহি কএল গেল অছি।

সাহিত্য অকাদেমীক মৈথিলী প্ৰকাশন-সূচিমে ‘মৈথিলী দলিত লোকগাথা ও সংস্কৃতি’ জকাঁ ৱিষয়ক সংকলনক উপস্থিতিসঁ সেহো সাহিত্য, লোকধাৰা আ সামাজিক প্ৰতিনিধিত্বক অধ্যয়নক একটা ব্যাপক সংস্থাগত পৰিপ্ৰেক্ষ্য দেখল জা সকৈত অছি। এহি সন্দৰ্ভমে ‘ৱুঁকমেনিয়া’ক জাতি, পঞ্জী আ উপেক্ষিত আৱাজক প্ৰতি ৰুচি একটা সম্ভাৱিত সংৱাদ-স্থান ৱনবৈত অছি, মুদা সংগ্ৰহক অন্তিম অধ্যায়ক ইতিহাসদাৱাকেঁ এহেন সামান্য সন্দৰ্ভসঁ সত্যাপিত নহি কএল জা সকৈত।

একটা উপযোগী নিষ্কৰ্ষ ই অছি জে কৈলাশ কুমাৰ মিশ্ৰক সমীক্ষা সাহিত্যক সমাজশাস্ত্ৰীয় পাঠক পক্ষমে স্পষ্ট ৰূপসঁ ঠাঢ় অছি। মৈথিলী আলোচনাক অন্য সম্ভাৱনা—ৰূপৱাদ, পাঠক-প্ৰতিক্ৰিয়া-ৱিশ্লেষণ, ভাষিক শিল্প-পৰীক্ষণ, নিম্ন-সমীক্ষা, দলিত আ ৱঞ্চিতজন আম্বেডকৰ্ল, দস্তাৱেজীয় ইতিহাস—এহি সভসঁ পুস্তকক সংৱাদ আৱ ব্যাপক হোইত তঁ একৰ আলোচনাত্মক স্থিতি অধিক প্ৰখৰ ৱনৈত। পৰ এহি অভাৱক আধাৰ পৰ সামাজিক দৃষ্টিক গুণকেঁ অস্বীকাৰ কএল নহি জা সকৈত।

২৩. সমেকিত মূল্যাঙ্কন : উপলব্ধি আ সীমা দুনূক হিসাবেঁ

সংগ্ৰহক পহিল উল্লেখনীয় উপলব্ধি লেখকক নিয়মিত আ গম্ভীৰ পঠন-ৰুচি অছি। কৱিতা আ উপন্যাসক ৱিস্তৃত সংসাৰ পৰ লিখবাক লেল জে ধৈৰ্য চাহী, ওকৰ সাক্ষ্য পুস্তকমে ভেটৈত অছি। দোসৰ উপলব্ধি সামাজিক সংৱেদনশীলতা অছি: লেখক সাহিত্যকেঁ ৱচিত মনুষ্যক অনুভৱসঁ জোড়বাক প্ৰযত্ন কৰৈত ছথি। তেসৰ উপলব্ধি মৈথিলীমে জীৱিত সমীক্ষা-সংৱাদক নিৰ্মাণ অছি। লেখকক প্ৰতিক্ৰিয়া-সংকলনক ঠংগ ভলে আলোচনাত্মক প্ৰমাণ নহি ৱনি সকৈত হো, মুদা এহি সঁ সাহিত্যিক সাৰ্বজনিকতাক গতিৱিধি দেখল জা সকৈত অছি। চৌঠ উপলব্ধি সামাজিক ৱিষয়ক ব্যাপকতা অছি: নিম্ন, প্ৰেম, প্ৰৱাস, ইতিহাস, ভাষা, পঞ্জী, আ সাংস্কৃতিক প্ৰতিনিধিত্ব।

মুখ্য সীমা প্ৰতিপৰিচয়ক ৱিস্তাৰ আ আলোচনাত্মক ব্যাখ্যাক অসমান অনুপাত অছি। কিছু উপন্যাস-ৱিৱেচন কথানকক পুনৰ্কথনক ওৱ ঝুকৈত অছি, কৱিতা-ৱিৱেচনমে ঘোষণাত্মক সামাজিক নিষ্কৰ্ষ কখনো-কখনো ৱিম্ব-ভাষাক সূক্ষ্ম জাঁচকেঁ পাছাঁ ছোড়ৈত অছি, আ ইতিহাসসম্বন্ধী প্ৰসংগমে তথ্যক স্বতন্ত্ৰ প্ৰমাণ প্ৰায়ঃ পৰ্যাপ্ত ৰূপেঁ পৃথক নহি ৰাখল গেল অছি। প্ৰশংসাত্মক পাঠকীয় প্ৰতিক্ৰিয়াকেঁ মূল সমীক্ষাক ঠীক ৱাদ ৰাখল জাএ তঁ নিষ্পক্ষ আলোচনাত্মক দূৰী পৰ প্ৰভাৱ পড়বাক জোখিম হোইত অছি। এহি সীমাসভকেঁ স্পষ্ট কৰৱ আলোচকক শ্ৰমক অৱমূল্যন নহি, ওকৰ অধিক ন্যায়পূৰ্ণ পৰখ অছি।

একৰ ৱাদ সেহো পুস্তকক মহত্ত্ব ৱনল ৰহৈত অছি। ‘ভামতী’ক অদৃশ্য শ্ৰম, ‘কলা’ক সামাজিক পৰিৱেশ, ‘ককৰা লে অৱজৱ হে’ক পৰিৱাৰ-আধুনিকতা দ্বন্দ্ব, ‘হসীনা মঞ্জিল’ক ৱিভাজনকাৰী ইতিহাস, ‘ঠেঠ পৰক মৌলাএল গাছ’ক প্ৰৱাসী জীৱন আ ‘দূষণ পঞ্জী’ক অভিলেখ-ৰাজনীতি—ই সভ প্ৰসংগ পাঠককেঁ একটা সক্ৰিয় প্ৰশ্ন

दैत अछि: साहित्य समाजक कपक व्याख्या करैत अछि कि ओकर भीतक असमानताकेँ देखय नायक बनबैत अछि? 'बुकमेनिया' एहि प्रश्नपर नगाताव नौंठैत अछि।

२६. निष्कर्ष : पुस्तकप्रेमसँ प्रमाणपवक आलोचनाधवि

'बुकमेनिया'क मूल स्वर आत्मीय, सामाजिक आ संवादपवक अछि। एहि स्वरक कारण संग्रह साहित्यक मूल्यकेँ लोकजीवनक कठिन अनुभवसँ जोड़ि सकैत अछि। मुदा समालोचनाक असल गरिमा केवल सहमति आ प्रशंसामे नहि; आवश्यकता पड़ला पर प्रिय ग्रतिक कठिन प्रश्न पूछब, लेखकक निष्कर्षक परीक्षा करब, आ अपन व्याख्याक सीमा स्वीकार करबामे अछि। कैलाश कुमार मिश्रक पुस्तक एहि दिशामे अनेक सार्थक आरम्भ करैत अछि, यद्यपि सदिखन ओहि आरम्भकेँ पूरा पद्धतिगत अनुशासनधवि नहि पहुँचा सकैत अछि।

एहि ग्रन्थकेँ 'अन्तिम निर्णय'क बजाय 'आलोचनात्मक संवादक विस्तृत निमन्त्रण' कपमे पढ़ल जाए तँ ओकर महत्त्व स्पष्ट होइत अछि। ग्रतिक सामाजिक इतिहास बुझबाक आग्रह, स्त्री आ वंचितक स्वरप्रति संवेदनशीलता, आधुनिक प्रवासक पीड़ा, तथा मिथिलाक अभिलेखीय स्मृतिक प्रश्न एकठा समृद्ध बौद्धिक धरातल बनबैत अछि। एहि धरातल पर आब गहिव साहित्यिक काम लेल कविता-पंक्तिक निकटपाठ, उपन्यासक कथन-बचनाक विश्लेषण, मूल ग्रन्थक वारस्थित सन्दर्भ, ऐतिहासिक तथ्याक बहुस्रोत-जाँच आ विरोधी व्याख्याक न्यायपूर्ण परीक्षण आवश्यक अछि।

अन्ततः 'बुकमेनिया' अपन अपूर्णतासहित मूल्यवान पुस्तक अछि। एकर महत्त्व ई नहि जे ई प्रत्येक साहित्यिक प्रश्नक समाधान दैत अछि; एकर महत्त्व ई अछि जे ई पाठककेँ मैथिली साहित्य आ मिथिलाक सामाजिक जीवनक बीच अनेक प्रश्न स्वनबाक स्थितिमे आनैत अछि। समालोचना जखन अपन प्रिय पाठकेँ प्रमाण, संशय आ सौन्दर्यक संयुक्त कसौटी पर रखैत अछि, तखन पुस्तकप्रेम वास्तविक साहित्यिक विवेकमे परिणत होइत अछि। 'बुकमेनिया'क पाठसँ निकलनिहार सबसँ उपयोगी निष्कर्ष इएह अछि।

सन्दर्भ-सूची

मिश्र, कैलाश कुमार। बुकमेनिया: मैथिली समीक्षा-संग्रह। मधुबनी: नवारम्भ, २०२७। ISBN 978-93-48495-59-4।

कुमार, ललित। “Caste, Script and Language: The Curious Case of Maithili Print.” Society and Culture in South Asia १२, अंक १ (२०२६)। https://doi.org/10.1177/23938617251337694।

स्पिवाक, गायत्री चक्रवर्ती। “Can the Subaltern Speak?” Marxism and the Interpretation of Culture मे, सम्पादन Cary Nelson आ Lawrence Grossberg। Urbana: University of Illinois Press, १९८८।

बूथ, वेन सी. The Rhetoric of Fiction। दोसर संस्करण। Chicago: University of Chicago Press, १९८३।

बाख्तिन, मिखाइल। The Dialogic Imagination: Four Essays। सम्पादन Michael Holquist; अनुवाद Caryl Emerson आ Michael Holquist। Austin: University of Texas Press, १९८१।

साहित्य अकादेमी। “Maithili Catalogue.” प्रकाशन-सूची। https://sahitya-akademi.gov.in/publications/maithili-catalogue.jsp। अवलोकन: १६ नवम्बर २०२६।

मनसवरी

जाति, स्त्री-अनुभव आ न्यायक अनुत्तरित प्रश्न

ड॰. कैलाश कुमार मिश्रक उपन्यासक विस्तृत साहित्यिक समीक्षा

সাব

ড. কৈনাশ কুমাব মিশ্রক 'মনসবরী' গামক সামন্ত্রী দরাঁর, জাতীয় শ্রেণীকবণ, কর্জ-নির্ভবতা, স্ত্রীক শ্রম আ প্রেমক অসমান সামাজিক পবিণামকেঁ একহি আখ্যানমে জোড়ৈত অছি। রুঁনকী–বাঘরঁক সম্বন্ধ, নৈনা–নন্দক প্রেম, মহানন্দক এূবতা, সৌদামিনীক নির্ণযশীনতা আ নখকক অপবাধরোঁধ কথাক অনগ ধ্রুবী রঁনৈত অছি। এহি অধ্যযনক মূন তর্ক অছি জে উঁপন্যাসক কর্মফনপব আধাবিত নৈতিক ব্যরস্থা অপন অন্তিম প্রসঁগমে রুঁনকীক অধ্রুবা জীরন দেখিকহ সুযঁ প্রশ্নাঁকিত ভহ জাঙত অছি। গ্রামীণ রস্ত্র-সঁসাব, নোকগীত, জীরিত সঁরাদ আ স্ত্রীক সামাজিক রিকন্পক প্রস্তুতি গ্রতিক উঁন্নেখনীয উপনব্ধি অছি; মুদা স্ত্রী-দেহক অতিরিস্তৃত রর্ণন, উঁপদেশাত্মক কথন, প্রতিশোধক সহজ নৈতিকীকবণ আ কথাত্মক অন্বপাতক অসন্তুনন আনোচনাত্মক জাঁচ মাঁগৈত অছি। সমকানীন প্রতিক্রিযাক সঁগ পাঠক তননাক আধাব নৈত ঙ সমীক্ষা দেখরৈত অছি জে 'মনসবরী'ক মূন্য ওকব অন্তিম ন্যায-রিধানক নিশ্চিততামে নহি, রঁন্কি ন্যাযরিহীন জীরনক কঠিন প্রশ্ন খুনা বাখরাঁমে নিহিত অছি।

রীজশব্দ : মনসবরী, রুঁনকী, মৈথিনী উঁপন্যাস, জাতি-রন্ধ সম্বন্ধ, স্ত্রী-অন্বভর, গ্রামীণ শ্রম, নোকসঁস্কৃতি, ন্যায, আখ্যানশিন্প

প্রস্তারনা : উঁপন্যাসক মূন প্রশ্ন

'মনসবরী'ক অন্তিম প্রসঁগমে বাঘরঁ অপনাসঁ প্রশ্ন কবৈত ছথি—জেহন কর্ম, তেহন ফন; মুদা রুঁনকীক জীরনমে এতেক দুঃখ কিএক? উঁপন্যাসক সরঁসঁ গম্ভীব সাহিত্যিক প্রশ্ন যএহ অছি। পন্দ্রহ ভাগ ধবি কথা সূদখোব, রঁনাত্কোবী, হিঁসক আ দম্ভী নোকক পতন দেখরৈত অছি; অন্তিম ক্ষণমে মুদা এক পবিশ্রমী, প্রেমশীন, অন্যায-সহিষ্ণু নহি বহএ চাহনিহাব স্ত্রীক অপূর্ণ জীরন ওহি সম্পূর্ণ কর্মফন-রিচাবকেঁ প্রশ্নাঁকিত কহ দৈত অছি। এহি রিবোধক কাবণ 'মনসবরী'কেঁ কেরন গ্রামীণ প্রেমকথা অথরা দুষ্টক দণ্ডক কথা কহি পঢ়রঁ অপর্যাপ্ত হোএত। ঙ সত্ত্া, দেহ, জমীন, জাতি, গবীরী, প্রেম, সামাজিক মর্যাদা আ ন্যাযরিষযক রঁহুধ্রুবী আখ্যান অছি।

এহি সমীক্ষামে কথানককেঁ প্বনঃ স্বনএরাঁক অপেক্ষা ওহি ঠাম সভপব রঁন দেন গেন অছি জতয নেখকক অভিপ্রায আ পাঠকক নৈতিক রিরেক এক-দোসবসঁ সরান-জরারঁ কবৈত অছি। রুঁনকীক নকাব আ প্রতিকাব, নন্দক প্রতিশোধসঁ প্রেম দিস মুড়রঁ, মহানন্দক ঘবক স্নেহ আ রাঁহবক নির্দযতা, বাঘরঁক উঁদাবতা আ ক্ষনক মিত্রক, তথা নখকক অপবাধরোঁধ—ঙ সভ প্রসঁগ একহি সামাজিক ব্যরস্থাক ভীতব রঁনৈত আ রিঁগড়ৈত অছি। এহি সভ প্রসঁগকেঁ পবস্পব জোড়ি পঢ়নাসঁ কথাক অন্তর্নিহিত নৈতিক তনার স্পষ্ট হোঙত অছি।

১. পোথীক পবিচয আ বচনাত্মক আত্মস্রীকাব

'মনসবরী' ড. কৈনাশ কুমাব মিশ্রক মৈথিনী উঁপন্যাস অছি। একব প্রথম সঁস্কবণ ২০২৩ মে মৈত্রেযী প্রকাশন, দিন্নীসঁ প্রকাশিত ভেন; প্রস্তকপব আঙএসরীএন ৯৭৮-৪১-৯৯৮৬৮৪৬-৪-৬ অঁকিত অছি। কথা 'এক' সঁ 'পঁদ্রহ' ধবি পন্দ্রহ ক্রমাঁকিত ভাগমে চনৈত অছি। নেখক পোথী অপন নানী শ্রীমতী রাঁনমুখী দেরীকেঁ সমর্পিত কবৈত ছথি, জিনকাসঁ কথা রুঁমরাঁক আ কথন রঁনেরাঁক ধ্বঙব ভেঁঠরাঁক রাঁত নিখৈত ছথি। ঙ সমর্পণ মহজ পাবিবাবিক ভারুকতা নহি; কথা-শিন্পমে মৌখিক আখ্যান, উঁপমা, ফকড়া আ নোকরোঁনীক জে স্থান অছি, তকব আবম্ভিক সঁকেত সেহো অছি।

'মোনক রাঁত'মে নেখক বচনাকেঁ 'সহ জকাঁ' মুদা সহ নহি, কন্পনাক কনাত্মক রিকাস কহৈত ছথি। ক্ষনকব প্রতিপাদন অছি জে কথাকাবকেঁ স্ত্রী, জাতি, রন্ধ আ হুগোনক সীমাসঁ ঙঁপব ঙঁঠি আন পাত্রক হৃদয রুঁমরাঁক

कोशिश करबाक चाही। एहि उद्देश्यकेँ मात्र बचनाकाबक घोषणाक कपमे स्वीकाब नहि कऽ ओकब पबीक्षा कथामे स्त्रीक अनुभूतिक प्रस्तुति आ सामाजिक प्रत्तुरक आलोचनासँ करब आरश्यक अछि। लेखकक अनुभरजन्य यथार्थक दारी दस्तारेजी सहक प्रमाण नहि, कथा बचबाक नैतिक आकांक्षा अछि।

बचनाक निर्माण-ऽतिहास सेहो महत्त्वरपूर्ण अछि। लेखक पहिने कथाक भाग सामाजिक संजालपब बखननि; उत्साहजनक प्रतितिक्रियाक बाद पन्द्रह भागक कपबेखा बनेननि। कोबोना-कालक व्यवधान आ कम्प्यूटबसँ किछु अंश हबाएबापब स्मृतिक आधाबपब फेबसँ लिखबाक प्रसंग स्वयं दर्ज कएलनि। उषाकिबण खानक प्रोत्साहन आ पुनर्लेखनक कठिनाऽ ग्रन्थक कथनमे उपस्थित अछि। एहि जानकाबीसँ ई अनुमान अरश्य बनैत अछि जे उपन्यास धाबाराहिक कथनक ऊर्जा आ बादक पुनर्संयोजन दुनूक पबिणाम अछि; मुदा कोन भाग पहिने लिखल गेल अथरा कोन अंश बदलल गेल, तकब स्वतन्त्र पाण्डुलिपि-साक्ष्य उपलब्ध नहि अछि।

२. पन्द्रह भागक कथाविन्यास : प्रेमसँ प्रतिबोध आ अन्तिम प्रश्न धबि

पहिल दू भागमे गामक जाति-विभाजन, अमात पबिवाबक श्रम, बुनकीक बालविवाह, सासुबसँ रापसी, बाघरसँ पबस्पब प्रेम आ बाजकीतक यौन-उत्पीड़न कथाक मूल धबातल बनैत अछि। एही बीच महानन्दक सूदखोबीक भयानक कप नीबसक प्राणान्त प्रसंगमे देखाऽत अछि। तेसब भाग बाघरक माय द्वाबा पूर्व अत्याचाबीक सेरा तथा नन्दक सामूहिक प्रतिबोधक दिशामे प्ररेशकेँ बखैत अछि। चाबिमसँ छठम भाग धबि नैना–नन्दक सम्बन्ध, खबहोबि, नाग-नागिन, पोखबि, लोकगीत आ प्रतिशोधक द्वन्द्व विकसित होऽत अछि।

सातमसँ दसमा भागमे महानन्दक धान काटबाक सामूहिक योजना, सौदामिनीक पाबिवाबिक विवशता, लखकक पहलमानी आ अपबाध, बामबाबूक हत्या, हत्याक बादक भय-प्रेत प्रसंग, लखकक शाबीबिक पतन आ बुनकी–बाघरक भेंट सभ एक-दोसबकेँ काटैत-छेदैत चलैत अछि। एगाबहमसँ तेबहम भाग नैना–नन्दक असम्भव प्रेम, नैनाक बेमेल विवाह, वैवाहिक यौन-हिंसा, ओकब मृत्यु, महानन्दक शोक आ सौदामिनीक पुनर्निर्माणपब केन्द्रित अछि। अन्तिम दू भाग बुनकीक पुनबागमन, बाजकीतसँ प्रत्यक्ष प्रतिकाब, जमीन-हड़पक नव प्रसंग, वृद्धारस्थाक वियोग आ पाजेबक भेंटपब पूबा होऽत अछि।

एहि विन्यासक खासियत ई अछि जे मुख्य पात्र बुनकी कतेको प्रसंग धबि दृश्यसँ ओझबायल बहितो कथाक मूल्य-बोधसँ विलायल नहि होऽत अछि। ओकब अनुपस्थिति कालमे कथाकाब गामक दोसब शोषण-व्यवस्था देखबैत छथि। जखन कथा फेब बुनकी लग अबैत अछि, पाठक बूझि जाऽत अछि जे ओकब संघर्ष कोनो व्यक्तिगत दुर्घटनाक पबिणाम मात्र नहि, विस्तृत सामाजिक संबचनाक फल अछि। तथापि लखक–बामबाबूक दीर्घ प्रसंगक काबण मुख्य धबीक गति कखनो शिथिल होऽत अछि; ई विन्यासक सामर्थ्य आ सीमा दुनू अछि।

३. 'मनसबबी' नाम : गामक सम्बोधनसँ आत्मपबिभाषा धबि

पोथीमे 'मनसबबी' शब्दक अलग शब्दकोशीय व्युत्पत्ति नहि देल गेल अछि। तेँ ओकब अर्थ मनमाना गढ़ि देब उचित नहि। कथा भीतब बाजकीत बुनकीक प्रतिबोधक सामना कबैत बूझैत अछि जे लोक ओकबा एही नामसँ किएक बजबैत अछि; बादमे एक भौजी सेहो स्नेह-मिश्रित ठिठोलीमे ओकबा एहि नामसँ पुकाबैत छथि। एतय नाम स्त्रीक निर्भीकता, अपन मनक बात कहबाक क्षमता, सामाजिक नियन्त्रणसँ असहमति आ आत्मगौबरक सन्दर्भमे उभबैत अछि।

অন্তিম ঠকবারমে রুঁনকী সুখঁ বাজকীতকেঁ স্মবণ কবরৈত অছি জে ও সভ ওকবা ‘মনসবরী’ কহৈত অছি, আ ওকব অপন প্রতিকাব দেখএ। ঞা ঝণ রিশেষ অর্থপূর্ণ অছি : জকবা সমাজ হঁসী, ভয অথরা অস্বরিধাজনক সুভারক চিত্র রঁনা সকৈত ছন, ওকবা রুঁনকী সার্রজনিক আত্মেপবিচযক সাহস রঁনা নৈত অছি। শীর্ষকক অর্থ এহী প্রসঁগ-পবিরর্তনমে খুনৈত অছি; শৈঙ্কক স্থিব অর্থসঁ রেঁসী ওকব সামাজিক প্রযোগ মহত্ত্বরপূর্ণ অছি।

নামক ঞা যাত্রা ঊপন্যাসক মূন রিডম্ব্বনা সেহো খোনৈত অছি। রুঁনকী মনসবরী অছি, মুদা সর্রশঁক্তিমান নহি। শ্রমক রঁন, রৌনরাঁক নির্ভীকতা আ আত্মেসম্মান বহিতো রম্মীয-জাতীয-নৈঁগিক অসমানতা ওকবা রেঁব-রেঁব রিরশ কবৈত অছি। ওকব চবিত্রমে স্বাধীন ভঞ্ছা আ রাঁধা সামাজিক স্থিতি এক-সাথ বহৈত অছি; নেখকক ঊপনৰ্দ্ধি এহি দূ সহকেঁ পূবাপূবি মিনাকহ একঠা সবন রিজযোস্ত্রের নহি রঁনেরাঁমে অছি।

৪. রুঁনকী : শ্রম, দেহ আ অপন নির্ণযক অধিকাব

রুঁনকী অমাত পবিরাবক রেঁঠী অছি। খেত-পথাব, ঘাস, মান-জানক সেরা, ধানবোপনী, কঠনী, গোরঁব, ঘবেনূ শ্রম—ঞা সভ ওকব রাস্তিত্বক কেন্দ্রবীয ক্রিযা অছি। পবিরাবক স্ত্রীসভক শ্রম একবা চাক কাত ঘেবনে অছি, আ কথাকাব গ্রামীণ অর্থরারস্থাক ছোঠ-ছোঠ রারহাব—দূ ঠা রাঁসক মচান, হুম্হব-কদীমাক নত্তী, মরেশীক দূধ, রঁঠাজ, মজদূবী—রিস্তাবসঁ রঁতরৈত ছথি। শ্রম এতয কেরন পৃষ্ঠহূমি নহি; রুঁনকীক রুঁঙ্কি, প্রগ্রতিসঁ নিকঠতা আ আত্মেনির্ভব সুভারক নির্মাণ কবৈত অছি।

দস রঁবখক ঊমেবমে ওকব রিরাহ হোঞত অছি। রাঁদমে সাস্বব রঁসরাঁক অন্বভরক রাঁদ ও স্পষ্ঠ কহৈত অছি জে ফেব ওতয নহি জাএত। মায-রাঁপ, সমাজ আ পঁচক সমমেরাঁক প্রযাস সেহো ওকব নির্ণয নহি রঁদনৈত অছি। প্রাবম্ভমে কথাকাব কাবণকেঁ পূবা নহি খোনৈত ছথি; রাঁদক পাঠ পতিসঁ রঁনজোবীক সম্বঙ্কেঁ ওকব পীড়াক এক রূপমে স্পষ্ঠ কবৈত অছি। ঞা ক্রম মহত্ত্বরপূর্ণ অছি : সমাজক দৃষ্ঠিমে হঠ রুঁমাএরানী রাঁত স্ত্রীক নিজী অন্বভরক ভীতব জাঞত এক ভিন্ন নৈতিক অর্থ পরৈত অছি।

তথাপি রুঁনকীক সুতন্ত্রতা আর্থিক স্ববঞ্ঝাক পর্যায নহি। ও অপন শ্রমসঁ পবিরাবক জীরনক সঁগ চনৈত অছি, মুদা মায-রাঁপক রাঁদক ভরিষা, ভাযক ঊপেক্ষা আ বৃদ্ধারস্থাক রীমাবী ওকবা অস্ববক্ষিত রঁনা দৈত অছি। আবম্ভমে দোসব সগাঞাক প্রস্তার অস্বীকাব কএনিহাব রুঁনকী অন্তিম ভাগমে কহৈত অছি জে মায-রাঁপক নাজ বাখরাঁক নিমিত্ত ফেব সগাঞা কএনে ছনি; দোসব পতি সেহো হিঁসক নিকনন। ঞা মোড় ওকব পহিন নিশ্চযক অসহতা নহি,

সামাজিক দবাঁবক দীর্ঘকালিক প্রভাব আ জীবনক ঠুঠৈত বিকল্পকেঁ দর্শবৈত অছি। দোসব বিবাহক বিস্তৃত দৃশ্য নহि দেবাঁক কাবণ ওা পবিবর্তন কিছু আকস্মিক সেহো লগৈত অছি।

৩. বাঁসক মচান আ শোষণক দেহ-বাজনীতি

বাজকাঁত দ্বাবা দেল গেল দূ বাঁস আবম্ভমে এক আর্থিক সহায়তা জকাঁ দেখাওত অছি। বুনকীক ঘবমে মচান বনলাসঁ নত্তী পসাবত, তবকাবী ফলত আ ভোজনক দিক্কত ঘটৈত—এহি ছোট আবম্ভকতামে গ্রামীণ দবিদ্রতাক বাস্তবিক মাপ উপস্থিত অছি। মুদা বাজকাঁত এহি উপকাবকেঁ স্ত্রীক দেহপব অধিকাবক প্রমাণ-পত্র মানৈত অছি। লেখক স্পষ্ট কবৈত ছথি জে ওকব ‘প্রেম’সঁ বেসী বাসনা অছি আ সূদক মানসিকতা ওকব সম্পূর্ণ ব্যবহাবমে বসল অছি। ধন, দেনদাবী, শ্রম আ যৌন-হিংসা এতয় একহি প্রভুত্বক বিভিন্ন কপ বনি জাওত অছি।

কথাক আবম্ভমে বাজকাঁত দ্বাবা বনজোবীক সম্বন্ধ স্থাপিত কববাঁক প্রসঁগ অছি। বুনকী প্রতিবোধ কববাঁক সামর্থ্য বখৈত অছি, তথাপি পিতা আ পবিবাবপব সঁভাবিত প্রতিহিঁসা, আর্থিক নির্ভবতা তথা দবঁগ ঘবানাক আতঁক ওকবা বোকৈত অছি। একবা সহমতি কহব কথাক সাক্ষ্যক বিপবীত হোএত। তকব পশ্চাত ওকব মৌন, গ্লানি আ ভীতব-বৈসল প্রতিশোধক ভাছা দেখাওল গেল অছি। যৌন-হিঁসাক বাদ স্ত্রীক আত্মদোষবোধ সেহো সমাজক উৎপীড়ক সঁস্কাবসঁ বনৈত অছি—বাঘবসঁ আঁখি বচাএব এহি মনোস্থিতিক প্রমাণ অছি, অপবাধক প্রমাণ নহি।

অন্তিম ভাগমে বাজকাঁত ফেব বুনকীপব আক্রমণ কববাঁক কোশিশ কবৈত অছি। আব বুনকী ওকবা পটকি দৈত, হাঁসূ হাথমে লৈত, প্রাণভিক্ষা মাঁগবৈত আ সমস্ত স্ত্রীক প্রতি ভবিষ্যাক দুর্ব্যবহাব নহি কববাঁক শপথ দিযবৈত অছি। এহিমে ব্যক্তিগত প্রতিকাবক সঁগ স্ত্রী-সম্প্রদাযক বক্ষাক আগ্রহ অছি। মুদা ধমকী আ অপমানক মাধ্যমসঁ ন্যায সাধবাঁক ওা দৃশ্য দোসব প্রশ্ন সেহো উঠবৈত অছি : জখন সঁস্থা আ সম্প্রদায পীড়িতক পক্ষমে নহি ঠাঢ় হোএ, তখন আত্মবক্ষাক হিঁস্র কপক নৈতিক সীমা কেতবা হো? কথা এহি প্রশ্নপব বিধিক সমাধান নহি দৈত, সামাজিক অসহাযতা অবশ্য স্পষ্ট কবৈত অছি।

৬. বাঘব–বুনকী : স্নেহক সহ আ মর্যাদাক অসমর্থতা

বাঘবক পবিবাব আর্থিক কপসঁ বিপন্ন ব্রাহ্মণ পবিবাব অছি; বুনকী অমাত শ্রমিক পবিবাবসঁ। দুনূক প্রেম একহি গামক শ্রম-বাঁট, জলস্রোত, গাছী আ খেতক বীচ বিকসিত হোএত অছি। কাঁট নিকালবাঁক দৃশ্য খাস অর্থপূর্ণ অছি : বাঘব নির্ভব, বুনকী উপচাবক; শাবীবিক দক্ষতা, সাহস আ দেখভালক ছান বুনকীক হাথমে অছি। কথাকাব ওকবা একসঁগ প্রেমিকা, মায আ চিকিৎসকক কপমে দেখবৈত ছথি। এহি দৃশ্যসঁ শিক্ষা বনাম অনুভব, জাতীয প্রতিষ্ঠা বনাম ব্যাবহাবিক ছানক উলটাব হোএত অছি।

আম্রী-ববখাক বাতিক মিলন দুনূক শাবীবিক নিকটতাকেঁ প্রকট কবৈত অছি। কথা ওকবা পবস্পব স্নেহক প্রসঁগ মানৈত অছি, জকব স্পষ্ট অন্তব বাজকাঁতক হিঁসাসঁ স্থাপিত হোএত অছি। তথাপি বাদক ভেটমে বাঘব সামাজিক লোকলাজক কাবণ একাএক পাছূ হটি জাওত ছথি। বুনকীক ভাবনাপব এহি মিমকক প্রভাবকেঁ কথাকাব সূবঁ প্রশ্ন কবৈত ছথি। ওা আম্লোলোচনা মহত্ত্বপূর্ণ অছি : শিক্ষিত, সঁবেদনশীল পুরুষো সামাজিক প্রতিষ্ঠাক অসমান জোখিমসঁ ঊপব নহি উঠি পবৈত অছি।

বাঘবক চন্দবকলাসঁ বিবাহ আ বুনকীসঁ স্থাযী সামাজিক বিযোগক বীচ লেখক প্রেমক ‘আত্মিকতা’ পব বল দৈত ছথি। মুদা এতয় বোমানী ভাষা পর্যাপ্ত নহি : বিবাহক সুবক্ষিত বৈধানিক ঘব বাঘবকেঁ ভেটৈত অছি; বুনকী

दीर्घकालिक अवस्थ्ता, श्रम, हिंसा आ उपेक्षाक संग बहि जाइत अछि। एहि असमान परिणामकें केन्द्रमे रखितें सम्बन्धक नैतिक जटिलता खुलैत अछि। बाघरँक स्नेह सह भऽ सकैत अछि, मुदा ओकर सामाजिक सामर्थ्य अथवा ओकर उपयोगक सीमा सेहो सह अछि।

७. पाजेबँ, सहायता अस्वीकार आ अन्तक असाधारण गरिमा

अन्तिम भेंटमे बाघरँ वृद्ध, रीमाव आ असहाय रूनकीकें देखबाक भयक कारण पहिने भेंट नहि करबाक निर्णय लैत छथि। अपन मानसपटलपर स्मृतीक छवि सुरक्षित रखबाक आ सहानुभूतिक संग सौन्दर्य-केन्द्रित दृष्टिक सीमा सेहो खोलैत अछि। ओ धन पठेबाक प्रस्ताव करैत छथि। रूनकी सामने आबि अपन जीवनक कथा कहैत छथि; तकर बाँद ओ देन दस हजार टाका लौटा दैत छथि। एहि अस्वीकृतिकें दरिद्रताक महिमामण्डन नहि, अपितु आत्मनिर्णयक घोषणा बुझबाक चाही : अपन जीवनक अन्तिम अर्थ ओ स्वयं निर्धारित करबँ चाहैत छथि।

रूनकी अपन माथक देन विवाहक पाजेबँ बाघरँकें दैत छथि आ हुनकर पत्नीकें पहिरएबाक आग्रह करैत छथि। पाजेबँ स्त्रीक विवाह, मातृ-स्मृति, अपूर्ण प्रेम आ सम्पत्तिहीन वृद्धावस्थाक एकत्रित वस्तु बनि जाइत अछि। एहि भेंटकें केवल त्यागक महानता कहि मुक्त भऽ गेनासँ ओकर दर्द नुकि जाएत। पाजेबँ ओकरासँ छीना गेल वैवाहिक स्मृतिसँ, बाघरँक स्थापित गृहस्थी आ दूनूक असमान भाग्याक बीच मौन साक्षी अछि। बाघरँक मौन एतय हुनकर सभ भाषणसँ बेसी अर्थवान होइत अछि।

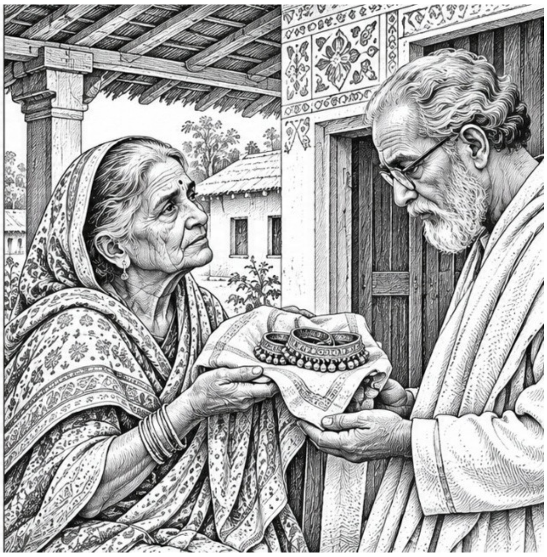

एहि दृष्टिपर लेखक स्पष्ट तनना करैत छथि—पढ़ल-लिखल बाघरँक छ्नानक घमण्ड ध्वस्त होइत अछि आ निरक्षर रूनकी हुनका मानवीय मूल्य बुझबैत छथि। उपन्यासक नैतिक केन्द्र एतय जाति, औपचारिक शिक्षा अथवा सम्पत्तिसँ हटि श्रमशील स्त्रीक जीवनानुभवपर आबि जाइत अछि। मुदा ई साहित्यिक उन्नयन ओकर भौतिक दुःख मेटबैत नहि; यएह विवोध अन्तिम प्रश्नकें जीवन दैत अछि।

८. नन्द–नैना : प्रतिशोधक षड्यन्त्रसँ प्रेमक मानवीकरण

महानन्द द्वारा नन्दक अपमान आ पिटाइ ओकर भीतर प्रतिशोधक आगि लगा दैत अछि। पिता द्वारा अन्याय भेलाक दण्ड बेटी नैना मार्फत वसूल करबाक ओकर प्रारम्भिक योजना स्त्रीकें प्रकरक आपसी वैमनस्यक माध्यम बना दैत अछि। नन्द बाघरँ लग ई बात स्पष्ट कहैत अछि। बाघरँ प्रतिवाद करैत छथि—पिताक अपराधक प्रतिशोध

নির্দোষ রেঁষ্টীপর কথী? ঞ সঁরাদ উপন্যাসক নির্ণাযক নৈতিক মোড় শ্বছি, কাবণ কথাকাব হিঁসাক শ্বন্তস্নাত প্রতিহিঁসাক নৈঁগিক তর্কক শ্বানোচনা সুঁর্ষ পাত্রক মখসঁ কবরৈত ছথি।

নৈনা পহিনে নন্দক গুপ্ত উঁদ্দেশ্যমে শ্বনভিজ্ঞ শ্বছি। ওকব নজবিমে ডোকহবক রাঁঠ, খবহোবিক কাঁঠ, নন্দক হাথক সাত চম্পা ফুন, পোখবিক জন শ্বা নাগ-নাগিনক জোড়ী প্রেমক সঁকেত শ্বছি। নন্দক দৃষ্টি ক্রমশঃ রঁদনৈত শ্বছি; পোখবিক শ্বন্বভরক রাঁদ নেখক ওকব ভীতব প্রতিশোধক শ্বপেক্ষা প্রেমক রিকাস নিখৈত ছথি। ঞ পবিরর্তন কথানকক নৈতিক সম্ভারনা শ্বছি, মুদা কেরন দৈহিক শ্বাকর্ষণসঁ প্রতিশোধ শ্বচানক নষ্ট ভেনাক প্রস্তুতি মনোরৈজ্ঞানিক দৃষ্টিসঁ কিছু শীঘ্র নগৈত শ্বছি। বাঘরঁক সনাহ, নৈনাক ভবোসা শ্বা নন্দক শ্বাম্মোন্বভর—তীনূ মিনি পবিরর্তনকেঁ তননাম্েক শ্বাধাব দৈত শ্বছি।

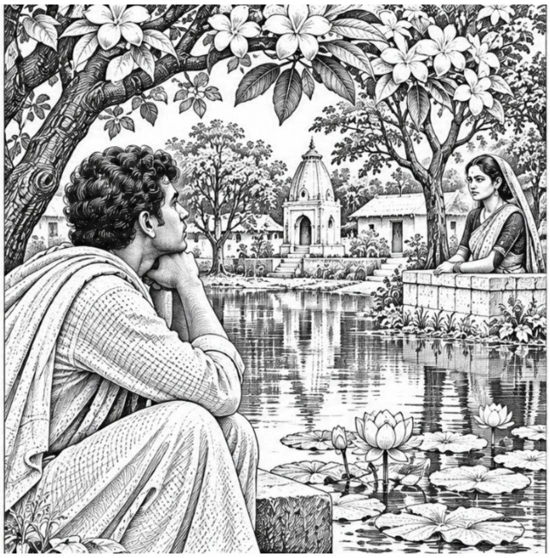

নৈনা রাঁদমে নন্দক প্রাবম্ভিক যোজনা রুঁমি জাগত শ্বছি শ্বা প্রত্যক্ষ রাঁতচীতমে ও স্পনকাসঁ স্বীকাবোক্তি মাঁগৈত শ্বছি। নন্দ ভ্রম শ্বথরা মৃঠক সহাবা নহি নৈত, স্বীকাব কবৈত শ্বছি জে পহিনে স্বাঁগ ছন শ্বা রাঁদমে প্রেম ভহ গেন। ঞ সঁরাদ প্রেমক নৈতিক পবীক্ষা শ্বছি : রিশ্বাস ছনসঁ শ্বাবম্ভ ভেন বহয, তখন ওকব পুনর্স্থাপন নেন সহ কহরঁ শ্বনিরার্য। নৈনা ওকবা ক্ষমা কবৈত শ্বছি, মুদা কথাক সমাজ সমগোত্রী রিরাহক শ্বনুমতি নহি দৈত।

৯. সমগোত্র, ধন-সত্তা শ্বা নৈনাক রৈরাহিক রিপত্তি

নৈনা শ্বা নন্দ একহি গোত্রক কহন গেন ছথি; উপন্যাসক সামাজিক সঁসাবমে ঞ রিরাহক নিষেধ রঁনৈত শ্বছি। শ্বার্থিক শ্বন্তব সেহো গম্ভীব শ্বছি : নৈনা প্রভুত্বশানী ধনী ঘবসঁ, নন্দ শ্বপেক্ষাকৃত দবিদ্র পবিরাবসঁ। নৈনা শ্বপন রহিন মীনাকেঁ এহি দূ রাঁধাক শ্বন্তব রঁতরৈত শ্বছি। একব শ্বর্থ ঞ নহি জে সমগোত্র সম্বন্ধপব সভ সমাজ এক মত শ্বছি; ঞ উপন্যাসমে চিত্রিত পবিরাব শ্বা সম্প্রদাযকেঁ সঁচানিত কবএরানী মান্যতা শ্বছি। নেখক এহি নিষেধকেঁ ঘটনাক শ্বপবিরর্তনীয সামাজিক শক্তি জকাঁ রঁবতৈত ছথি।

নৈনা শ্বন্তিম ভেঁটমে শ্বপন ভাঁজাসঁ নন্দক সঁগ নিকটতা স্বীকাব কবৈত শ্বছি, মুদা ওকব রাঁদ সম্বন্ধ সমাপ্ত কবরাঁক নির্ণয সেহো স্পষ্ট কহৈত শ্বছি। নন্দ ওকব নির্ণযক শ্বাদব কবৈত শ্বছি; রিরাহক রাঁদ নৈনা স্পনকা পুনঃ কামনাভবি দৃষ্টিসঁ নহি দেখৈত শ্বা নন্দ সেহো সীমা বাখৈত শ্বছি। এতয স্ত্রীক ভাঁজাক স্বীকৃতি শ্বা ওকব রঁদনৈত নির্ণযক শ্বাদব উপন্যাসক উঁনেখনীয পক্ষ শ্বছি।

মুদা জে রিরাহ সামাজিক দৃষ্টিসঁ রৈধ ঠহবৈত শ্বছি, রৈহ নৈনাক নেন প্রতিদিনক ঘবেনূ শ্বা যৌন-হিঁসা রঁনি জাগত শ্বছি। কথা ওকব পতি স্বধীব চৌধবীক শ্বসম্মানজনক ব্যরহাবকেঁ স্পষ্ট কপসঁ চিন্হরৈত শ্বছি; ওকব স্বাস্থ্য

बिगड़ैत अछि आ अन्ततः मृत्यु होइत अछि। नैनाक अन्तिम चिन्ता ई अछि जे छोट बहिन मीनाक विवाह ओकर हिंसक पतिसँ नहि करा देल जाए। माय सौदामिनी एहि पुनरावृत्तिकेँ रोकैत छथि। एहि सम्बन्धमे कथा समाज-स्वीकृत विवाह आ स्त्रीक वास्तविक सुरक्षित जीवनक बीचक अन्तर अत्यन्त तीक्ष्ण ढंगसँ प्रकट करैत अछि। नैनाक मृत्युक चिकित्सकीय कारण पाठमे निश्चित नहि बताओल गेल अछि; ओकरा केवल वियोगसँ मरल मानि लेब पाठक निष्कर्षक सरलीकरण होएत।

१०. सौदामिनी : गृहस्थी भीतरक विवेक, शोक आ पुनर्निर्माण

महानन्दक बाहरी निर्दयता आ घर भीतरक पुत्रीस्नेहक अन्तर सौदामिनी प्रत्यक्ष अनुभव करैत छथि। ओ पति द्वारा गरीबीक शोषणक अनुमोदन नहि करैत, मुदा दहेज परिवारमे हुनक विरोध सीमित रहैत अछि। लेखक हुनका ‘विभीषण’ सदृश स्थितिमे राखैत छथि। ई उपमा उचित तखन धरि अछि जखन हम बूझी जे सही-गलतीक ज्ञान रखब आ ओकर विरुद्ध सक्षम कार्रवाई करब अलग-अलग सामाजिक स्थिति अछि। पारिवारिक प्रेम अत्याचारक क्षमादान नहि भऽ सकैत अछि।

नैनाक रोग, मृत्यु आ तकर बाद महानन्दक पतनक बीच सौदामिनी शोकक पात्रसँ निर्णय लेनिहार व्यक्तिक रूपमे विकसित होइत छथि। स्वयंवरक मीनासँ विवाहक प्रयास रोकब, बाँकी तीन बेटीक विवाहमे उमेरि आ स्वभावक सामाकेँ प्राथमिकता देब आ गामक शोषक सम्पत्ति-विवादसँ दूरी बनएब—ई सभ हुनक बढ़ैत स्वायत्तताक चरण अछि। अन्ततः ओ सम्पत्तिक भाग बेचि मुजफ्फरपुरमे जमीन आ भाड़ा देबाक रूपमा बनबैत छथि, जाहिसँ जीवननिर्वाहक नियमित साधन बनैत अछि।

सौदामिनीक कथा बतबैत अछि जे उपन्यासमे स्त्रीक मुक्ति एकमात्र प्रेम-चयनमे नहि अछि। विधवा-जीवनमे आर्थिक नियोजन, हिंसक सम्बन्धकेँ अस्वीकार, बेटीसभक भविष्यमे विवेकपूर्ण हस्तक्षेप आ असुरक्षित गाम छोड़ब सेहो प्रतिरोधक रूप अछि। बूनकीक विपरीत सौदामिनीकेँ सम्पत्तिक आधार भेटैत अछि—ई अन्तर दुनू पात्रक परिणाम समझबाक लेल अनिवार्य अछि।

११. बाघरक माय : प्रतिशोधक विपरीत करुणाक व्यवहार

बाघरक मायक चरित्र कथाक तेसर नैतिक ध्रुवी अछि। जे बूढ़ पहिने हुनकर ससुरसँ जमीन बनजोरी लिखबा लेने छल, वृद्धावस्थामे ओ उपेक्षित, रुग्ण आ निर्भर भऽ गेल अछि। बाघरक माय ओकरा लेल कठहरक तरकारी, भात, दालि, चटनी आ दही बना सूर्य नइ जाइत छथि। वृद्ध अपन अपराध मानि जमीन वापस करबाक इच्छा व्यक्त करैत अछि, मुदा बाघरक माय पहिने सेवा आ आशीषकेँ प्राथमिकता दैत छथि। एहिमे दण्डक अपेक्षा मनुष्यता-आधारित प्रतिक्रम अछि।

नीरसक पीड़ित परिवारकेँ दूध देब आ बीठ़नीक आक्रमणमे फँसल असहाय महिलाक रक्षा करब सेहो हुनक चरित्रक सामाजिक विस्तार अछि। ई स्त्री प्रतिकार करैत छथि, मुदा ओकर उपाय हिंसा होइए तँ तकर उद्देश्य प्राणरक्षा अछि, बदला नहि। बाघरक नैतिक शिक्षाक अनेक स्रोत एहि व्यवहारमे खोजल जा सकैत अछि।

फेरो, ई करुणा संस्थागत न्यायक विकल्प नहि होएत। जखन अत्याचारी जमीन हड़पि लेत अछि आ पीड़ित कर्जे डूबल रहैत अछि, एक सज्जन स्त्रीक उदारता मात्रसँ प्रणाली बदलैत नहि। कथा दयाक उजास देखबैत अछि, संगहि अन्तर्विरत रखैत अछि जे अगिला पीढ़ीकेँ केवल अत्याचारसँ कोना बचाओल जाए।

১২. মহানন্দক সত্ত়া : সূদক রঁহী, রেঁগাব আ ভযক জান

‘বারণক গছ’ উঁপন্যাসক স্থানীয সত্ত়া-ব্যরস্থাক নাম রঁনৈত অছি। কর্জ দেরঁ, রঁহীমে নাম নহি কাঠরঁ, জমীন নিখরা নেরঁ, রেঁগাব কবএরাঁক দরাঁর, সার্রজনিক মাবি-পীঠ, স্ত্রীপব হৃদৃষ্ঠি—ই সভ একহি আর্থিক-সামাজিক তন্ত্রক কড়ী অছি। ওকব ভয কেরন ওকব শাবীবিক রঁনসঁ নহি, ঋণ, ভূমি, গোত্রীয-সামাজিক প্রতিষ্ঠা আ সহযোগী পবিরাবক সঁজানসঁ পৈদা হোঅত অছি। আবম্ভক গামক শ্রেণী-রিরবণ এহি ব্যাপক রূপক পূর্রপীঠিকা রঁনৈত অছি।

নীবসক প্রসঁগ এহি হিঁসাক চবম রূপ অছি। অন্প ঋণক রাপসীমে দেবীক কাবণ মহানন্দ ওহি বৃদ্ধ শ্রমিককেঁ নির্মমতাসঁ ঘাযন কবৈত অছি; দীর্ঘ পীড়াক রাঁদ নীবসক মৃত্যু হোঅত অছি। ওকব পত্নীক প্রার্থনা, বাঘরঁক মায দ্বাবা দেন দূধ আ ভযাত্তব গামক চুপ্পী মিনি একব সামাজিক পবিণাম দেখরৈত অছি। অপবাধ একটা ব্যক্তিক আদমীক নিজী স্বভারমে সীমিত নহি; দর্শকক রিরশতা, কমজোবক নির্ভবতা আ কাবগব দণ্ড-ব্যরস্থাক অনুপস্থিতি ওকব সহাযক পবিস্থিতি অছি।

উঁপন্যাসক অন্তিম ভাগমে বাজকীতক জমীন নাপরাঁক কৌশনক দুরুপযোগ এহী সঁবচনাক নরঁ রূপ অছি। ওকবা পঢ়ন বাজনীতিক শব্দারনী আ সীমাঁকনক জ্ঞান অছি, মুদা ও গবীরঁ ডোম পবিরাবক ঘবরাঁবী ধবি ছোঁঠ কবা দৈত অছি। অর্থ ই জে শোষণক সাধন রঁদনি সকৈত অছি—সূদক রঁহীসঁ নাপ-জোখক কাগজ ধবি—মুদা অধিকাবহীন নোকক দৈন্য পূর্ররত্ রহি সকৈত অছি।

১৩. জাতি আ রক্ষ : পবস্পব জুড়ন মুদা এক নহি

উঁপন্যাস রঁ্বাহ্মণ, অমাত, মন্নাহ, ধানুখ, ডোম, দুসাধ আ আন শ্রমিক সমূহক সহঅস্তিত্ব দেখরৈত অছি। অমাত স্ত্রীসভক ঘোব শ্রম, ডোম পবিরাবক আরাসহীনতা, রঁ্বাহ্মণ পবিরাবক কর্জ-নির্ভবতা আ ধনী রঁ্বাহ্মণ ঘবানাক প্রভুত্ব—একহি জাতিব্যরস্থামে আর্থিক অরস্থাক অনেক স্তব রঁনরৈত অছি। এহিসঁ স্পষ্ঠ অছি জে নেখক জাতিক ভীতব রক্ষীয ভেদকেঁ দেখৈত ছথি; মুদা জাতি-আধাবিত অপমান আ অভারকেঁ রক্ষীয গবীরীমে গ্বম কবরঁ উঁচিত নহি।

বাঘরঁ এক প্রসঁগমে কহৈত ছথি জে হ্মনকব গবীরঁ রঁ্বাহ্মণ পবিরাবক অরস্থা ‘দনিতোসঁ’ খবারঁ অছি। ই পাত্রক আম্মোন্ভর আ আক্রোশক রঙরা অছি; একবা সমাজশাস্ত্রীয তননাক সিদ্ধ নিষ্কর্ষ নহি মানন জা সকৈত। জাতিগত রঁহিষ্কাবক ঐতিহাসিক স্বরূপ আ নির্ধন উঁচজাতীয পবিরাবক আর্থিক কষ্ঠ পবস্পব সম্বন্ধিত ভহ সকৈত অছি, মুদা সমানার্থী নহি। ই আনোচনাম্মেক অন্তব বাখনাসঁ কথা ভীতব স্বয়ঁ উঁপস্থিত রঁচনাক রঁহ্মস্তবতা অধিক সাফ দেখাঅত অছি।

উঁত্তব রিহাবক দূ গামপব আধাবিত অরনীশ রুমাবক ২০২২ কেব ক্ষেত্র-অধ্যযন জমীনক অসমান স্বামিত্ব, রঁটাঅ আ জাতি-সঁবচনাক পবস্পব সম্বন্ধ দেখরৈত অছি। ই শোধ উঁপন্যাসক কান অথরা ওকব গামক ঘটনাকেঁ প্রমাণিত নহি কবৈত; কেরন এহন গ্রামীণ সম্বন্ধকেঁ রিস্তৃত সামাজিক প্রশ্নক রূপমে পঢ়রাঁক তননাম্মেক পৃষ্ঠভূমি দৈত অছি। মূন উঁপন্যাসক সাহিত্যিক সত্য আ ক্ষেত্র-অধ্যযনক আঁকড়াক প্রমাণ-পদ্ধতিক অন্তব বাখরঁ জরুবী অছি।

১৪. সামূহিক প্রতিবোধ আ ওকব নৈতিক দোধাব

নন্দ অত্যাচাবক প্রতিবোধ নেন কম্যুনিস্ট কার্যকর্তাসভসঁ জুড়ৈত অছি। গুপ্ত রৈসাবমে বাঘরঁ প্রস্তার দৈত ছথি জে মহানন্দকেঁ শাবীবিক আক্রমণক অপেক্ষা আর্থিক চোট দেন জাএ। ওকব চাবি রীঘা ধানক শীশ বাতিমে কাটি

নেন জাওত খছি; নগভগ এক সয দস নোক ভাগ নৈত খছি। নেখক এহি সফনতাকেঁ সামূহিক শক্তি খা শৌষিতক ভয টুঁটবাঁক ফ্ল মানৈত ছথি।

এহি প্রসঁগক সামাজিক খর্থ ঠোস খছি : দবিদ্র রাক্তিক একন রিবোধ খস্ববক্ষিত খছি, ম্বদা সঁগঠন ওকবা সাহস দৈত খছি। তখনহুঁ ধান কাটবাঁক রিধি কানূনসম্মত খথরা সার্রকানিক ন্যায-প্রণানীক রুপমে প্রস্তুত করবঁ উঁচিত নহি। কথামে খার্থিক প্রতিশৌধ সফন ভেন, ম্বদা এহি কার্যমে স্ত্রীসভ শামিন নহি ছনথি, খা শ্রমিকক দীর্ঘকানিক ভূমি-খধিকাবক র্যারস্থা রঁনন নহি দেখাওন গেন খছি। সামূহিক কার্বরাঞ্জক নৈতিক ঊঁর্জা খা ওকব সীমা দ্বনূকেঁ পঢ়বঁ খারশ্যক খছি।

খন্তিম ভাগমে বাজকীত সেহো কম্য্যনিস্ট রিচাবধাবাক পোথী পঢ়ন খা খান্দোননসঁ স্বরিধান্বসাব জ্বড়ন কহন গেন খছি, ম্বদা জমীন-হড়প খা স্ত্রী-উঁৎপীড়ন ছোড়ৈত নহি। নেখক এতয রিচাবধাবাক নাম খা খাচবণক খন্তব উঁদ্ঘাটিত কবৈত ছথি। একব রাঁদো দনগত বাজনীতিক ওতিহাসপব উঁপন্যাসসঁ সর্রমান্য নিষ্কর্ষ নিকানবঁ সম্ভব নহি; উঁপনব্ধ কথাপাত্রক র্যারহাব পব খানোচনা সীমিত বহবাঁক চাহী।

১৩. নখক খনীফা খা বামরাঁর্ঁ : শক্তি, খপবাধ খা খাত্মভয

নখকক কথা খাবম্ভমে গ্রামীণ পহনমানীক তানীম, খখাড়াক খনুশাসন, দূধ, খভ্যাস, গুরু খা প্রতিষ্ঠাক মান্ধ দেখবৈত খছি। ওকব পিতাক সামাজিক খস্ববস্থা রৈঠাক শাবীবিক শক্তিক বাজনীতিক দুরুপযোগমে রঁদনৈত খছি। গুরু গামা খনীফাক মৃত্যু, তাড়ী-দারুক নত, দরঁগ সমূহ খা পবিরাবক কনহ ওকব পতন তেজ কবৈত খছি। শাবীবিক শক্তি জখন নৈতিক খনুশাসনসঁ কটি জাওত খছি, তখন ও বঞ্চকক স্থানপব ভযক সাধন রঁনৈত খছি।

খখিন সিঁহ খপন নশাগ্রস্ত খা হিঁসক পুত্র বামরাঁর্ঁক হত্যা কবএবাঁক গুপ্ত নির্ণয নৈত খছি। নখক পাওসঁ ভাড়াক হত্যাবা রঁনৈত খছি। এহি নির্ণযমে খখিনক পিতৃত্ব, খপমানক ভয, কুন-প্রতিষ্ঠা খা খপবাধক ভযানক খন্তর্দ্বন্দ্ব দেখাওত খছি। বামরাঁর্ঁক মৃত্যুক রাঁদ পিতা খপবাধরোঁধসঁ টুঁটি জাওত খছি; রাঁদমে নখকক জীরনমে মৃতকক খারাজ, প্রেত-ছাযা, বোগ খা ভযক এম প্ররেশ কবৈত খছি।

নেখক প্রেতক স্বতন্ত্র খস্তিত্বক দৃশ্য সেহো বচৈত ছথি, সঁগহি নখকক সপনা, রীমাবী খা খপবাধরোঁধক খনুভূতি নিখৈত ছথি। তেঁ একবা কেরন চিকিৎসকীয ভ্রম খথরা নির্রিরাদ খনৌকিক ঘটনা—দুনূমে সঁ কোনো এক ঘোষিত করবঁ পাঠক রঁষ্মরাচকতা ঘটা দেত। সাহিত্যিক স্তবপব ঔ 'খপবাধক দেহমে নৌটবঁ'ক ভযারহ রুপক খছি। ম্বদা কেঁসব, মধুমেহ, পক্ষাঘাত খথরা ব্রেন-ট্যূমবকেঁ রাস্তরিক জীরনমে খপবাধক দৈরী দণ্ড মানবঁ চিকিৎসকীয রুপসঁ খসঁগত হোএত; ঔ পাঠমে বচন নৈতিক নিযতিক কার্য্যাত্মক সঁবচনা খছি, রৈজ্ঞানিক কাবণ-রিরেচন নহি।

১৬. কর্মফন-রিধান খা রুঁনকীক খপরাদ

উঁপন্যাসমে রেঁব-রেঁব সমযক প্রহাব, কর্মক ফন, দ্বষ্টক পতন খা নির্দোষক নৈতিক শ্রেষ্ঠতাক ঘোষণা স্বনরাঁমে খরৈত খছি। সূদখোবক ধন জাএত, দরঁগক দেহ নির্রন হোএত, হত্যাকাবী ভযসঁ ঘেবাএত, খত্যাচাবক পবিরাব রিঘটিত হোএত। নখকক এমশঃ বোগগ্রস্ত জীরনক রিস্তৃত রর্ণন এহি নৈতিক প্রতিপাদনকেঁ প্রাযঃ দৃষ্টান্তক রুপ দৈত খছি। উঁপন্যাসক কতেকো ঠাম কথাকাব 'কর্মযুগ'ক ধাবণা বখৈত ছথি—সূক্ষ্ম-নবক এহি ধবতীপব ভোগন জাওত খছি।

मुदा बुँनकी श्वपवाधिनी नहि। ओ खेतमे श्रम कवैत श्वछि, पविवाव सम्हावैत श्वछि, हिंसा सहैत श्वछि, प्रेम कवैत श्वछि श्वा श्वारश्यक रैंव प्रतिवोध कवैत श्वछि। तथापि वृक्ष्वारस्थामे ओकव जीरन रीमावी, श्वस्ववश्वा श्वा एकान्तसँ भवि जाथत श्वछि। श्वन्तिम प्रसंगमे बाघरैक मनमे उठन प्रश्न—बुँनकी संग एना किएक भेन—उपन्यासक पूर्वोक्त नैतिक गणितकेँ खण्डित कवैत श्वछि। एहि एक प्रश्नमे कथाकाव श्वपन स्थिव उपदेशात्मक श्वारारजसँ रौहव श्वारि श्वनिश्चित श्वनुभरक सामने ठाढ़ होथत छथि।

एहि दृष्टिसँ श्वन्तिम राका, जे सम्पूर्ण प्रसंगक 'पूर्णता' नहि 'प्रावम्भ'क संकेत कवैत श्वछि, मात्र श्वगिना भागक उत्सुकता पैदा कवराक मक्ति नहि। ई पाठकसँ नव प्रश्न पूछराक श्वनुन श्वरकाश सेहो श्वछि : न्यायक कल्पना जँ केरन श्वराचावीक द्वःखसँ संतुष्ट होथत श्वछि तँ पीड़ितक श्वपूर्ण जीरनक हिसाव के कवत? एहि प्रश्नसँ उपन्यासक सरसँ दीर्घकानिक प्रभार उत्पन्न होथत श्वछि।

१७. नोकसंस्कृति : गीत, फकड़ा श्वा नैतिक स्मृति

नोकगीत 'मनसवरी'मे सजारटी श्वन्तःप्रवेश नहि श्वछि। बुँनकीक नचावी-महेशरानी, नैनाक प्रेम-रिवहक गीत, रिद्यापतिक पंक्ति, पवाती, खजन चिवैक करुण सुव, फकड़ा श्वा कहरी—ई सभ पात्रक मानसिकता रैयान कवराक नोक-सुनभ माधाम श्वछि। नैनाक प्रेम रैनैत कान गीतक नय रैदनैत श्वछि; महानन्दक घवमे प्रत्र-नानसाक कथा एक चिवैयाक रोनसँ जुड़ैत श्वछि; बुँढ़क पश्चाताप पवातीमे श्वारज पवैत श्वछि। नोककण्ठ एतय व्यक्तिगत रेदनाकेँ सामूहिक श्रवणक श्वायाम दैत श्वछि।

रिशेष उल्लेखनीय रौहवी सन्दर्भ नेखकक 'Classification and Structure of Maithili Folksongs' नामक शोधनेख श्वछि, जे गान्धिवा गाँधी बाङ्गवीय कना केन्द्रवक रेरसाथटपव उपनब्ध श्वछि। ओहि नेखमे जीरन-चक्र, ऋतु, कृषि, भक्ति, नचावी-महेशरानी, प्रेम-रिवह श्वा छानगीतक श्वनग रूपक चर्चा श्वछि। उपन्यासमे नोकगीतक रैरूकपता श्वा एही शोधाभिरुचिक रीच रिषयगत साम्य देखाथत श्वछि। मुदा एहि साम्यसँ ई प्रमाणित नहि होथत जे उपन्यासक श्वमुक गीत नेखकक श्वमुक क्षेत्र-श्वनुसन्धानसँ सीधा उठाओन गेन; एहन दारीक नेन पृथक साक्ष्य चाही।

गीतक पाठ-पद्धति सेहो श्वारश्यक श्वछि। किछु गीत श्वा स्मृतिमूनक राका पात्र गरैत छथि, किछु कथाकावक स्मृति रूपेँ श्वरैत श्वछि। सभकेँ रिना भेद नेखकक मौनिक पद वचना बुमव उचित नहि। करिता-नोकक उद्धवण कथा भीतव पात्रक सांस्कृतिक स्मवण होथत श्वछि; ओकव प्राथमिक वचना-इतिहास एहि उपन्याससँ सिद्ध नहि होथत।

१८. प्रकृति : पृष्ठभूमि नहि, श्वर्थ वचनिहाव क्रियाशीन पविरेश

खवहोवि, सारैं घास, कश्चव, पोखवि, जाठि, श्वामक गाछी, धानक शीश, चम्पा, नाग-नागिन श्वा रैवखा 'मनसवरी'मे घटनास्थन मात्र नहि। काँठ निकानराक क्षण शवीवक पीड़ा श्वा प्रेमक समीपता एकठाम श्वानैत श्वछि। रैवखा बाघरै–बुँनकीक शावीविक सम्बन्धक पविस्थिति रैनवैत श्वछि। खश्ववक माड़ नैनाक भयकेँ नन्दक संग भवोसामे रूपान्तवित कवैत श्वछि। पोखविक भीतव पानिक तवनता प्रेमक गोपनीयताक रिम्ब रैनैत श्वछि।

नाग-नागिनक दृश्यक तीन चवण श्वछि—पहिने श्वातंक, फेव बुँनकीक नोक-ज्ञानसँ भयक शमन, श्वन्ततः नैनाक दृष्टिमे प्रेमक प्रतीक। ई एकहि प्राकृतिक रस्तुक रैदनैत श्वर्थक सुन्दव उदाहवण श्वछि। प्रकृति पव पात्रक मनोभार श्वावोपित होथत श्वछि; प्रकृति स्वयं प्रेम-रिवोध श्वथरा नैतिक श्वाज्ञा नहि दैत। एहि रोधक कावण उपन्यासक प्राकृतिक रिम्ब मनोरैज्ञानिक रूपसँ श्वधिक जटिन होथत श्वछि।

प्रकृतिक वर्णनमे विस्तृत स्थानीय वस्तु-संसार अछि : नठ़ी-फठ़ी, मड़ुआ, चास, खेत, मचान, दही, घासक औषधीय प्रयोग, आमक भेद, पानिक स्रोत। ई विस्तार पाठकेँ ग्राम्य जीवनक भौतिकता दैत अछि। कखनो मुदा दृश्यसँ अधिक अलंकारक भाव आबि जाइत अछि; एकहि स्त्री-देहक अनेक प्राकृतिक उपमान कथा आगाँ बढ़बाक गति रोकैत अछि। एही कारण प्रकृति-चित्रण कखनो मौलिक, कखनो अतिविस्तारित प्रतीत होइत अछि।

१९. आख्यानकर्ता : सर्वज्ञ दृष्टि, पात्रक भीतरक स्वर आ टिप्पणी

उपन्यासक मूल कथावाचक तृतीय पुरुषमे घटना कहैत अछि, मुदा पात्रक मोन भीतर प्रवेश करबाक द्वारा सेहो करैत अछि। बाघरक दरिद्रता, बूनकीक भय, नन्दक प्रतिशोध, नैनाक स्वप्न, महानन्दक पितृस्नेह आ लखकक अपराधबोध—सभक आन्तरिक स्थिति पाठककेँ भेटैत अछि। एक पात्रक दृष्टिसँ दोसर पात्रक दृष्टि दिस बिना औपचारिक सूचना सर्नाइ कथाक विशेष चालि अछि। एहि सर्वज्ञ कथनसँ विशाल सामाजिक चित्र बनैत अछि, मुदा कखनो पाठककेँ स्वयं निष्कर्ष निकालबाक अवकाश कम भेटैत अछि।

कथाकार प्रत्यक्ष नैतिक टिप्पणी करैत छथि—कियो स्त्रीक देहकेँ उपभोग मानैत अछि, कियो धनक घमण्डमे अछि, कर्मफल केहन होइत अछि। एहन टिप्पणी लोककथा-सदृश कंठसँ मेल खाइत अछि। ई पाठककेँ नैतिक दिशा दैत अछि, मुदा साहित्यक अप्रत्यक्ष ध्वनिक सम्भावना कखनो सीमित करैत अछि। उदाहरणार्थ जीवसक पीड़ा स्वयं एतेक तीव्र अछि जे तकर बादक नैतिक घोषणाक आवश्यकता अपेक्षाकृत कम बहि जाइत अछि।

कथा समयक गति असमान अछि। जीवसक सत्रह दिनक पीड़ा, काँठ निकालबाक मिनटसभ, नैनाक खबरोविमे चननाइ अथवा प्रेम-मिलनकेँ विशेष विस्तार भेटैत अछि; दोसर दिस वर्षसभक विवाह, बीमारी, प्रवास आ मृत्यु कतेको बेर छोट अनुच्छेदमे बीति जाइत अछि। ई समय-विस्तार आ समय-संकोचक युक्ति जखन पात्रक महत्त्वपूर्ण परिवर्तनकेँ प्रभावित करैत अछि तखन कनाम्येक प्रश्न उठैत अछि—कोन जीवनक क्षणकेँ कथा स्वलबाक अधिकार अधिक भेटल?

२०. संवाद, बोली आ भाषिक रूप-संरचना

पोथीक सबसँ जीवित गुण संवादक सामाजिक वैविध्य अछि। श्रमिकक बोलचाल, स्नेहक सम्बोधन, बूढ़्बुन्हक डर, कर्जदाता धनीक उग्रता, पढ़ल बाघरक तर्क, नन्दक राजनीतिक नारा आ स्त्रीसभक परस्पर छेड़छाड़ अलग-अलग वाणी बनबैत अछि। पात्रसभ 'अहाँ', 'तों', 'छौक', 'छैक', 'छथिन' आदिक चयनसँ दूरी, निकटता आ दर्जाक अन्तर व्यक्त करैत छथि। ई भिन्नता उपन्यासक भाषिक सम्पदा अछि; एकर सम्पादकीय 'एकरूपता' करैत समस्त बोलचालकेँ मानक गद्य बनएबँ साहित्यिक हानि होएत।

लेखकक वर्णनमे लोक-उपमा, मुहावरा, प्रश्नवाचक सम्बोधन आ आवेगपूर्ण वाक्य प्रचुर अछि। अलपढ़ बूनकीक व्यावहारिक बुद्धि आ पढ़ल बाघरक नैतिक संकोच वाक्य-विन्यासे प्रकट होइत अछि। कखनो अनुपविराम-विरामचिह्नक अनियमितता, अर्थ नबढ़बैत वाक्यक पुनरावृत्ति आ अत्यधिक विस्मयचिह्न पाठककेँ दृश्यसँ दूर करैत अछि। शैलीक जीवन्तता बनेने बहितो वर्णनकेँ अधिक चुस्त कएल जा सकैत अछि।

नामक प्रयोगमे किछु असंगति सेहो भेटैत अछि। नैनाक पिताक सन्दर्भमे एक ठाम 'महानन्द'क स्थानपर 'महाकान्त' आ बाजकीतक अन्तिम प्रसंगमे 'सोहन' नाम आएल अछि। एहन प्रसंगस्थ विसंगति पाठकक एकाग्रताकेँ प्रभावित करैत अछि। मुदा लेखकक भाषागत प्रवृत्ति आ मुद्रणजन्य त्रुटिमे अन्तर राखब आवश्यक अछि; पात्रक लोकबोलीकेँ मात्र मानक रूपसँ भिन्न होएबाक कारण दोष नहि मानल जा सकैत अछि।

२१. स्त्री-पात्रक दृष्टि वनाम स्त्री-देहपर कथनक दृष्टि

उपन्यास स्त्रीक सहमति आ असहमतिमे नैतिक अन्तर स्थापित करैत अछि। बूनकीक विवाहजन्य यौन-अनुभव आ बाजकीतक हिंसा वनजोवीक रूपमे देखाओल गेल अछि; नन्दसँ नैनाक अन्तिम भेंट ओकर अपन उच्चारित इच्छाक प्रसंग अछि; स्वधीवक घवेतू यौन-उत्पीड़नक कड़ी निन्दा कएल गेल अछि। एहि कारण पाठक स्त्रीक देहपर परिवार अथवा विवाहक स्वतः अधिकारक विचारपर प्रश्न उठा सकैत अछि।

तथापि कथावाचक अनेक दृश्यमे स्त्री-पात्रक वक्ष, जाँघ, चाम आ देहक उभारक दीर्घ विवरण दैत छथि; नैनाक किशोरावस्थाक प्रसंग सेहो एहि दृष्टिक परिधिमे अछि। एतय द्वन्द्व उत्पन्न होइत अछि : लेखक स्त्रीक स्वायत्तताक पक्ष धरैत छथि, मुदा कथनक कैमरा कखनो ओकर चेतनासँ हटि दर्शकक दैहिक रसास्वादपर ठहरि जाइत अछि। आलोचककेँ एहि विरोधकेँ नहि नुकाएबाक चाही। स्त्रीक अनुभवक साहित्यिक प्रतिष्ठा केवल ओकर देहक आकर्षण वर्णनसँ नहि, ओकर निर्णय, श्रम, भय, विकल्प आ वाणीकेँ पर्याप्त जगह देबासँ बनैत अछि।

एहि आलोचनासँ कथाक शृंगार-रसक सम्पूर्ण निषेध नहि होइत अछि। प्रश्न शृंगार अछि कि नहि, से नहि; प्रश्न ई अछि जे कोन पात्रकेँ केहन दृष्टिसँ देखाओल जाइत अछि, के अपन इच्छा बजि सकैत अछि आ के केवल देखल जाइत अछि। बूनकीक पाजेब-भेंटक दृश्य एहि दृष्टिसँ सबसँ प्रभावशाली अछि, कारण ओतय देहक अपेक्षा स्मृति, दैन्य, वचन आ आत्मगौरव अर्थक केन्द्र बनैत अछि।

२२. धार्मिक विम्ब, करुणा आ सामाजिक न्याय

कथामे शिव, भगवती, कर्मफल, रामायणक रावण–विभीषण उपमा, कृष्ण–राधाक जनक्रीड़ा-संकेत आ विद्यापतिक प्रेमगीत एकसंग बहैत अछि। बूनकीक सोमवारी पूजा व्यक्तिगत मनोबलक साधन अछि; नीवसक पत्नी महानन्दक अत्याचारक बाद भोला बाबासँ जन्साफ माँगैत अछि; सौदामिनी संकटमे धार्मिक स्मृतिक सहारा लैत छथि। ई आस्था पात्रक वास्तविक भावभूमि अछि, ओकरा अन्धविश्वास कहि नकारि देब पाठकीय अन्याय होएत।

मुदा उपन्यास ई प्रश्न सेहो छोड़ैत अछि जे प्रार्थना आ शापसँ अतिविक्त समाज न्याय लेल कोन व्यवस्था बचैत अछि। नीवस मरि जाइत अछि; बूनकीक परिवार डरैत अछि; डोम परिवारक घर छोट कहि देल जाइत अछि। ई सभ प्रसंग आध्यात्मिक अर्थक संग ठोस भौतिक असमानता समक्ष रखैत अछि। अतः 'मनसवरी'केँ आध्यात्मिक न्यायविधानक अखण्ड समर्थन मानब गलत पढ़ाइ होएत; ओकर अन्तिम सवाल ओहि विश्वासक मानवीय सीमा सेहो देखबैत अछि।

बाघबक माय आ सौदामिनी धर्मकेँ करुणा आ विवेकक दिशामे बदलैत छथि, जखन कि शोषक पात्र सेहो धार्मिक रूप धारण करैत छथि। बाजकीतक बादक नकली शिवभक्तिक उल्लेख ई अन्तर साफ करैत अछि— अनुष्ठान आ आचरणक बीच दूरी बनि सकैत अछि। एतय धार्मिकता व्यक्ति-स्वभावक गारण्टी नहि, चरित्र-परीक्षाक एक परिवेश अछि।

२३. समकालीन पाठकीय प्रतिक्रिया आ आलोचनात्मक मत

३० अगस्त २०२७ केँ जगदानन्द झा 'मनु' द्वारा प्रकाशित समीक्षामे 'मनसवरी'क अन्तवजातीय प्रेम, ग्रामीण संवेदना, चित्रात्मक भाषा आ रोचकताक प्रशंसा कएल गेल अछि। ओ वर्तनीक किछु त्रुटिक दिस सेहो संकेत करैत छथि। ई तत्कालीन स्वीकृतिक महत्त्वपूर्ण दस्तावेज अछि, मुदा प्रशंसात्मक प्रतिक्रिया आ सम्पूर्ण पाठक आलोचनात्मक

विश्लेषण एक नहि। तथापि हुनकीक अन्तिम प्रश्न, स्त्री-देहक कथन-दृष्टि आ सामूहिक प्रतिशोधक नैतिक अनिश्चितता पर मत उपन्यासक मूल पाठसँ निकलैत अछि।

८ सितम्बर २०२७ केर संजय झा 'नागदह'क पुस्तक-प्रतिक्रिया लोकजीवन, संस्कृति आ 'सह जकाँ' बचनात्मकताक प्रशंसा करैत अछि; लेखक स्वयं लिखैत छथि जे ई तत्कालीन पक्षाँच-समाचार अछि, विस्तृत समीक्षा नहिमे करबाक लक्ष्य अछि। अतः एहि टिप्पणीक प्रमाण-मूल्य पुस्तकक स्वरूपाती पाठकीय ग्रहणधरि सीमित राखल गेल अछि।

प्रकाशकक पुस्तक-सूचीमे शीर्षक, लेखक आ आइएसबीएनक पुष्टि भेटैत अछि। इन्दिरा गांधी वाङ्मयीय कला केन्द्रक लेखक-नामसँ उपलब्ध मैथिली गीत-रचनाकरणक शोधलेख लोक-साहित्यक प्रति स्मनक रुचिक स्वतन्त्र रहबी साक्ष्य अछि। एकरे आधारपर उपन्यासक सभ प्रसंगकेँ लेखकक आत्मजीवन अथवा वास्तविक गामक घटना घोषित करब उचित नहि। लेखकीय 'सह जकाँ'क सारधानी रहबी शोधमे सेहो रनेने राखबाक चाही।

२४. मैथिली उपन्यास-परम्पराक संग विषयगत संवाद

हरिमोहन झाक 'कन्यादान'क विषयमे प्रकाशित शैक्षिक पुस्तक-समीक्षामे स्त्री-शिक्षा आ बेमेल विवाहक प्रश्न प्रमुख रूपसँ चिह्नित अछि। एहि प्रसंगक सहारे 'मनसबरी'मे नैनाक असमान आयुक विवाह आ हुनकीक रानविवाहकेँ मैथिली गद्यक दीर्घ सामाजिक चिन्तासँ विषयगत स्तरपर जोड़ि सकैत छी। मुदा ढनू कृतिक समग्र समानता अथवा प्रत्यक्ष प्रभावक निष्कर्ष निकालबाक लेल अलग तुलनात्मक पाठ-अध्ययन आवश्यक अछि। एतय केवल समस्याक समान धरातल संकेतित अछि, साहित्यिक वंशावलीक दावा नहि।

'मनसबरी'क विशेष स्थान एहि बातमे देखाइत अछि जे स्त्रीक इच्छाक कथा भूमि, श्रम आ सामाजिक प्रतिहिंसासँ अलग नहि रहि जाइत अछि। नैनाक प्रेम-निषेध धार्मिक-गोत्रीय मान्यतासँ, हुनकीक यातना कर्ज आ दबंगइसँ, सौदामिनीक बचाव आर्थिक पुनर्निर्माणसँ आ बाघबक अन्तर्द्वन्द्व रक्षीय मर्यादासँ जुड़ल अछि। ई बहुस्तरीयता ओकरा केवल एक प्रेमी-युगलक दुखान्तक सीमासँ रहल निकालैत अछि।

२७. कलात्मक उपलब्धि आ विवेकपूर्ण आपत्ति

उपन्यासक प्रमुख उपलब्धिमे ग्रामीण श्रमक ठोस विवरण, जीवित लोकबोली, नैतिक रूपसँ भिन्न स्वभावक स्त्री-पात्र, प्रेम आ शोषणक संयुक्त संरचना, नन्दक मनोपरिवर्तन, सौदामिनीक आर्थिक निर्णय आ हुनकीक अन्तिम पाजेब-प्रसंग शामिल अछि। विशेषकर स्त्रीक सहमति आ हिंसाक अन्तर एतय कतेको ठाम स्पष्ट रेखांकित अछि। कथाक रहल दृश्य—नीलसक परिवार लेल दूध, खबहोबिमे नाग-नागिन, गुप्त धानकुटनी, नैनाक अन्तिम निवेदन—पाठकक स्मृतिमे टिकबाक शक्ति रखैत अछि।

तथापि आलोचनात्मक प्रश्न कम नहि : स्त्री-देहक बारम्बार अलंकारित वर्णन, अपराधक अनिवार्य भोग-दण्डक सरल नैतिक क्रम, कतिपय पात्रक अन्तरमनमे अचानक बदलाव, लखक प्रसंगक अल्पपात, कथनक आवर्ती उपदेश, प्रमुख नामक स्थानीय असंगति आ वृद्ध हुनकीक जीवनक रहलते महत्त्वपूर्ण वर्षक संक्षेप—ई सभ कलात्मक एकाग्रताकेँ चुनौती दैत अछि। एहि प्रश्नक उल्लेख कृतिक महत्त्व घटेबाक लेल नहि, ओकर वास्तविक संरचनाकेँ बिना अतिवंजना बुझबाक लेल अछि।

विशेषतः लेखकक आरम्भिक घोषणा—आन लिंग, जाति आ रक्तक हृदयमे प्रवेश करब—समीक्षाक कसौटी बनेबाक चाही। हुनकीक श्रम, नैनाक विवशता आ सौदामिनीक आर्थिक विवेक एहि घोषणाकेँ रहल दूरधरि

स्थगित करैत अछि; पुरुष-दृष्टिसँ स्त्री-देहक अतिरिक्त अवलोकन किछु ठाम ओही उपलब्धिक प्रतिपक्ष बनैत अछि। एहि द्वन्द्वकेँ स्वीकार केनाइ पोथीक जटिलताक सम्मान अछि।

२६. निष्कर्ष : कर्मफलसँ आगाँ, न्यायविहीन जीवनक साक्ष्य

'मनसवरी'क कथा देखबैत अछि जे अन्याय केवल गामक कोनो एक दुष्टक कर्म नहि, पारिवारिक प्रभुत्व, कर्ज, सामाजिक मर्यादा, नैतिक दण्डहीनता, जाति-आधारित असमानता आ सम्पत्तिक अधिकारसँ बनल सम्बन्ध अछि। कथा एहि सम्बन्धक विरुद्ध अनेक उत्तर बचैत अछि—बाघबक मायक करुणा, नन्दक सामूहिक संगठन, सौदामिनीक आर्थिक आत्मनिर्णय, बुनकीक प्रत्यक्ष प्रतिकार। कोनो एकटा उत्तर पर्याप्त नहि ठहरैत अछि।

पोथी पाठककेँ दुष्टक पतन देखबैत कखनो सन्तोष दैत अछि; अन्तमे बुनकीक जीवनक सामने रहैत सन्तोष अवरोध बनिए बनैत अछि। ओ अपन अधिकार लेल आवाज उठबैत अछि, शोषककेँ प्रतिकार करैत अछि, प्रेमक मूल्य बुझैत अछि, मुदा स्थायी सुरक्षा नहि पबैत अछि। अतः ई उपन्यासक अन्तिम उपलब्धि नैतिक उपदेशक निश्चितता नहि, ओहि निश्चितताक टुटब अछि। बाघबक प्रश्नमे लेखक आ पाठक दुनूकेँ ठहरि अपन न्याय-बोध फेरसँ जाँचय पड़ैत अछि।

पाजेबक छोट नाम प्रविष्टि एहि अर्थमे उपन्यासक सर्वाधिक सघन वस्तु-बिम्ब बनैत अछि : एक स्त्रीक जीवनमे बचल स्मृति, जकर मूल्य बजारक टाकासँ नहि नापल जा सकैत अछि। ओहि बैठकक पाछू नानीसँ भेटल कथनक गौरव, गामक लोकभाषा, खेतक श्रम, प्रेमक अधवापन आ सामाजिक क्रूरताक समस्त कथा एकहि बिन्दुपर सिमटि अबैत अछि। 'मनसवरी'केँ पढ़लाक बाद प्रश्न बहि जाइत अछि—कर्मफल जँ न्याय अछि, तँ बुनकीक न्यायक हिसाब एखनो बाँकी किएक? एहि अनुत्तरित प्रश्नक कारण उपन्यास अपन समाप्त भेलाक बादो पाठकक भीतर चलैत रहैत अछि।

सन्दर्भ-सूची

प्राथमिक कृति

मिश्र, कैलाश कुमार। मनसवरी : मैथिली उपन्यास। प्रथम संस्करण। दिल्ली: मैत्रेयी प्रकाशन, २०२७।
आइएसबीएन ९७८-८१-९८६४४६-४-६।

सहायक अध्ययन आ अन्य स्रोत

झा, जगदानन्द 'मनु'। "डॉ. कैलाश कुमार मिश्र जीक उपन्यास मनसवरीक समीक्षा।" मैथिलीपुत्र, ३० अगस्त २०२७।
https://maithileeputra.blogspot.com/2025/08/
झा, संजय 'नागदह'। "मनसवरी – मैथिली उपन्यास।" संजय झा 'नागदह' ब्लॉग, ८ सितम्बर २०२७।
https://sanjayjhanagdah.blogspot.com/
कुमार, अवनीश (Awanish Kumar)। "Land and Caste Relations in North Bihar: Observations from Two Villages." Review of Agrarian Studies, खण्ड १२, अंक १ (२०२२)। https://doi.org/10.25003/RAS.12.01.0007

Mishra, Kailash Kr. "Classification and Structure of Maithili Folksongs." Vihangama, खण्ड १ (२००१)।
इन्दिरा गांधी राष्ट्रीय कला केन्द्र।

https://ignca.gov.in/PDF_data/Classification_Structure_Maithili_FolkSongs.pdf
मैत्रेयी प्रकाशन। "मनसवरी मैथिली उपन्यास।" प्रकाशकीय पुस्तक-सूची। https://www.maitreyipublication.com/

Ranjan, Manas. “Book Review: Harimohan Jha, The Bride: The Maithili Classic Kanyadan.” Intellectual Resonance: DCAC Journal of Interdisciplinary Studies, खण्ड ७ (दिसम्बर २०२४)।

https://dcac.du.ac.in/assets/pdf/Journal/Vol-7/14.pdf

विदेह मैथिली प्रबन्ध-निबन्ध-समालोचना : लोकसृजन, यायावरी आ साहित्यिक विवेक

डॉ. कैलाश कुमार मिश्रक निबन्ध, यात्रा-वृत्तान्त आ कथा-समीक्षाक आलोचनात्मक अध्ययन

ग्रन्थपरिचय आ आलोचनात्मक प्रस्तावना

‘विदेह मैथिली प्रबन्ध-निबन्ध-समालोचना’ (विदेह-सदेह १०) केँ केवल विषय-विविधताक आधारपर निबन्धसंग्रह कहब अपर्याप्त होएत। ई एहन पोथी अछि, जतय मिथिलाक चित्रपरम्परा, उत्तर-पूर्व भारतक जनजातीय जीवन, ब्रजक तीर्थ-संस्कृति, सार्वजनिक जीवनक राजनीतिक संवाद आ मैथिलीक ग्रामकेन्द्रित कथा-साहित्य एके लेखकक अवलोकनशील दृष्टिमे एक-दोसरसँ जुड़ैत अछि। प्रत्यक्ष अनुभव, सांस्कृतिक व्याख्या, व्यक्तिगत स्मृति आ साहित्यिक मूल्यांकन एकर मुख्य अभिव्यक्ति-पद्धति अछि। एतय ‘समालोचना’ शब्दक अर्थ केवल साहित्यिक रचनापर निर्णय देब नहि, अपितु समाजक प्रचलित धारणाक जाँच करब सेहो अछि।

ग्रन्थक शीर्षपृष्ठपर २०१२ ई.क संस्करण आ श्रुति प्रकाशनक विवरण अंकित अछि। सम्पादनक उत्तरदायित्व गजेन्द्र ठाकुर तथा सह-सम्पादनक उत्तरदायित्व उमेश मण्डलकेँ देल गेल अछि। अनुक्रममे संकलित निबन्ध, यात्राप्रसंग आ साहित्यिक समीक्षा ड़ॉ. कैलाश कुमार मिश्रक नामसँ प्रकाशित अछि। ग्रन्थक विधागत नामकरणमे ‘प्रबन्ध’, ‘निबन्ध’ आ ‘समालोचना’ तीनू पदक सह-अवस्थान विशेष अर्थ रखैत अछि। एहि सह-अवस्थानसँ लेखकीय अनुभवकेँ कोनो एक विधाक सीमामे नहि, अनेक गद्य-विधाक परस्पर संवादमे पढ़बाक अवसर भेटैत अछि।

संकलनमे नौटा रचनात्मक एकाइ अछि: ‘मिथिला चित्रकला (पेंटिंग): भूत, वर्तमान आ भविष्य’; ‘यायावरी’क अन्तर्गत ‘हॉर्नबिल’, ‘भारमय, भोगमय, योगमय वृन्दावन’, ‘लोअर दिबांग घाटी: ओद्ध-मिसमी जनजातिक अनुपम संसार’, ‘मनिक भाय केर फुटपाथी चिंतन’, ‘उत्तराखण्डक नन्दा-राजजात’ आ ‘संगाइप्राइ : नागा पूर्वजक स्मरणक धरोहर’; तथा ‘गामक जिनगी’ आ ‘जीवन संघर्ष’क समीक्षा। चित्रकला-विषयक प्रस्तावना, बीचक छहटा यात्रा-प्रसंग आ अन्तक दूटा साहित्यिक समीक्षा मिलि एकरा लोकानुभव, सांस्कृतिक प्रश्न आ कथासाहित्यक मूल्यांकनक संयुक्त स्वरूप दैत अछि।

एहि संकलनक आलोचनात्मक अध्ययनमे कथ्य, दृष्टि, सन्दर्भ आ रचनात्मक संरचनाक बीचक भेद आवश्यक अछि। यात्राक प्रत्यक्ष अनुभवकेँ सम्पूर्ण नृवंशवैज्ञानिक निष्कर्ष नहि मानल जा सकैत, आ कथासाहित्यक प्रति आत्मीय प्रशंसाकेँ औपचारिक शिल्प-समीक्षाक विकल्प नहि मानब चाही। एहि कारणेँ रचनासभक आन्तरिक सामर्थ्यक संग ओहिमे प्रयुक्त प्रमाणक प्रकृति, अनुभवक विश्वसनीयता आ मूल्यनिर्णयक सीमा जँचब सेहो आवश्यक अछि।

१. संकलनक भीतरी एकता : स्थान बदलैत अछि, प्रश्न नहि

पहिल नजरिमे मिथिला चित्रकला आ दिल्लीक फुटपाथपर राजनीतिक गपशपमे कोनो सीधा सम्बन्ध नहि बुझाइत अछि। मुदा दुहूमे लेखकक मूल प्रश्न समान अछि: समाजक सांस्कृतिक अर्थ के बनबैत अछि, ओकर व्याख्या के करैत अछि, आ शक्ति अथवा बाजारक प्रवेशसँ ओ अर्थ कोना बदलैत अछि? चित्रकलामे माय-बहिनीक कौशल-संक्रमण, हॉर्नबिलमे जनजातीय महिलाक सामूहिक निर्णय, संगाइप्राइमे पूर्वज-परम्परा, आ मण्डलक कथामे गामक साधारण लोकक व्यावहारिक बुद्धि—ई सभ अपन-अपन क्षेत्रक भीतर ज्ञानक वैकल्पिक केन्द्र प्रस्तुत करैत अछि।

ঞা খন্তঃসূত্র পাঠক সাহিহিক মহত্ত্ব ৰঢ়ৰৈত খছি। রিদ্বত্তা এতয মাত্র প্বস্তকানযক উঁপনৰ্দ্বি নহি, নোকাচাব, শ্রম, প্রগ্নতি খা সামাজিক খন্বভরক সমরেত ফন খছি। মুদা ঞা একতা সম্পূর্ণ কপসঁ খরিবোধী নহি। কিছু ঠাম নেখক জনসম্বদাযক স্বাযত্ত খারাজকেঁ খাগাঁ খনৈত ছথি, তঁ কিছু ঠাম ক্ষনকব খপন ধার্মিক, বাজনীতিক খথরা নৈতিক রুচি র‍্যাখ্যাপব হারী ভহ জাওত খছি। তেঁ সঁকননক মূন্য একব ঘোষিত নিষ্কর্ষ মাত্র নহি; ওহি তনারমে সেহো খছি জতয খরনোকন খা পূর্রধাবণা এক-দোসবসঁ ঠকবাওত খছি।

প্বস্তকক ‘হূত, রর্ত্তমান খা ভরিষ্য’ক কানবোঁধ, যাত্রাক ‘হম’ক খাম্নোন্বভর খা ‘গামক জিনগী’ক সাহিহিক মূন্যাঁকন —তীনূকেঁ এক সঁগ পঢ়নাসঁ স্পষ্ঠ হোওত খছি জে নেখকক চিন্তামে সাঁস্গ্নতিক নিবন্তবতা এক খারশ্ৰক মূন্য খছি। তথাপি পবম্পবাকেঁ খপবিরর্তনীয বাখবাঁক খাগ্রহ খা ৰদনৈত জীরিকাক যথার্থক ৰীচ দ্বন্দ্র সেহো উঁপস্থিত খছি। এহি দ্বন্দ্রকেঁ পহিচানৱঁ সমীক্ষা নেন প্রশঁসা কবৱাঁসঁ ৰেসী ফনদাযী খছি।

২. মিথিনা চিত্রকনা : ‘সমানান্তব সাক্ষবতা’ক মৌনিক রিচাব

‘মিথিনা চিত্রকনা (পেন্টিঁগ): হূত, রর্ত্তমান খা ভরিষ্য’ সঁকননক সর্রাধিক তর্কপ্রধান নেখ খছি। নেখক মিথিনা চিত্রকনাকেঁ কেরন সজারষ্ঠ খথরা পর্যষ্ঠকক উঁপভোগক রস্তু নহি মানৈত ছথি। ক্ষনকব দৃষ্টিমে চিত্রাঁকন স্ত্রীক খন্বভর, খভিনাষা, স্মৃতি খা সাঁস্গ্নতিক খধিকাব র‍্যাও কবৱাঁক মাধ্যম খছি। ও একবা ‘সমানান্তব সাক্ষবতা’ক কপমে পঢ়ৈত ছথি। ঞা র‍্যাখ্যা মহত্ত্বপূর্ণ খছি, কাবণ ঞা রর্ণমানাক ঔপচাবিক শিক্ষা খা সাঁস্গ্নতিক খভির‍্যাঞ্জিক রাস্তরিক ক্ষমতা ৰীচক খন্তব দেখবৈত খছি। নিখিত খক্ষব নহি জননিহাব স্ত্রী সেহো খবিপন, কোহৱঁব, বঁগ, খাগ্নতি খা খন্বগ্নানক সহাবে খপন জগতকেঁ খর্থ দহ সকৈত ছথি।

নেখমে চিত্রকনাক তীন স্থানিক কপ স্পষ্ঠ কএন গেন খছি—হূমিপব খবিপন, দেৱাবপব চিত্র, খা চনাযমান রস্তুপব চিত্রাঁকন। খবৱা চাউঁবক নঞা, কেবা খথরা মৈনা পাত, পীঢ়ী, মাষ্ঠিক ৰবতন, সিক্কী, ৰাঁস খা নোকজীরনক খান সামগ্রীক উঁন্নেখ চিত্রকনাকেঁ খমূর্ত সৌন্দর্যশাস্ত্রসঁ নিকানি ঘবেনূ শ্রম খা পদার্থক সঁসাবমে স্থাপিত কবৈত খছি। এতয কনাক মাধ্যম স্বযঁ সামাজিক ওতিহাসক দস্তারেজ ৰনৈত খছি: কোনো প্রতীক কেরন দেখৱাঁক রস্তু নহি, ও ককবো পবৱঁ, রিরাহ, কামনা খথরা সাম্বদাযিক স্মৃতিসঁ জ্বড়ন খছি।

কোহৱঁবক ভীতব মাছ, স্বগা, কমন, ৰাঁস, সূর্য, চন্দ্রমা, হাথী খাদি প্রতীককেঁ নেখক উঁর্রবতা, সমৃদ্ধি খা শ্বভকামনাক সঁরাহক মানৈত ছথি। এহি র‍্যাখ্যাক সামর্থ্য ঞা খছি জে ও রিম্ব খা জীরন-প্রসঁগকেঁ এক সঁগ পঢ়ৈত খছি। মুদা প্রতীকক খর্থ সভ সম্বদায, কান খা কনাকাবক নেন সর্রথা একবঁগ বহত, এহন মানি নেৱঁ উঁচিত নহি। প্রত্যেক কনাকাবক বচনা, জাতীয-সামাজিক পৃষ্ঠহূমি খা খরসবক পৃথক খধ্যযনসঁ খর্থক খধিক সূক্ষ্ম ৰক্ষনতা সোঝাঁ খারি সকৈত খছি।

लेखमे दीवारसँ कागज आ कैनवस धरि चित्रकलाक संक्रमणक इतिहास अछि, बोली-बोली आ वाजारसँ जोड़ल गेल अछि। ई अर्थ-राजनीतिक दृष्टि एकर महत्त्वपूर्ण योगदान अछि। कौशलक प्रसारक संग जे नव आय सम्भव भेल, ओहि आयमे स्त्रीक अपन निर्णयाधिकार कतेक बढ़ल, व्यापारिक मांगक दिवस केना भेल आ मध्यस्थक भूमिका की रहल—ई प्रश्न लेख नहि खोलि पबैत अछि। फलतः व्यवसायीकरणकेँ मात्र क्षयक कथा मानब जतेक एकांगी होएत, ओतबे एकरा केवल मुक्ति मानब सेहो होएत। लेख एहि द्वन्द्वक द्वार खोलैत अछि, मुदा अन्तिम सामाजिक-आर्थिक जाँच पाठकपर छोड़ि दैत अछि।

सीता देवी, बौआ देवी, सविता, गंगा देवी, महासुन्दरी देवी, गोदावरी दत्त, जमुना देवी आ आन कलाकारक उल्लेख कला-इतिहासकेँ व्यक्तिनाम दैत अछि। गंगा देवी द्वारा अस्पताल, रेल, चिकित्सा आ उपचारक दृश्य चित्रित करबाक प्रसंग विशेष रूपसँ विचारणीय अछि। ई परम्पराक संरचना बदलैत अनुभवकेँ आत्मसात करबाक क्षमता राखैत अछि, तेँ आधुनिक विषय ओकर अनिवार्य विनाश नहि; सम्भवतः जीवित परम्पराक पुनर्सृजन अछि। लेखक एहि नवाचारक समर्थन-विरोध द्वन्द्व दर्ज करैत छथि, जे लेखकेँ केवल विलाप बनबाकसँ बचबैत अछि।

जमुना देवीक शिक्षण-प्रसंगमे जातीय सीमा पार कए छात्र-छात्राकेँ बिना शुल्क कला सिखेबाक अनुभव वर्णित अछि। एहि दृष्टिक साहित्यिक महत्त्व उल्लेखनीय अछि: कलाक प्रशिक्षण केवल पद्धतिक हस्तान्तरण नहि, प्रतिष्ठा आ सम्मानक सामाजिक सम्बन्धकेँ नव रूप देबाक माध्यम बनैत अछि। तथापि 'ब्राह्मण', 'कायस्थ' आ 'हरिजन'क अनुक्रममे जे वर्गीकरण देल गेल अछि, से कलाकारक वास्तविक भागीदारीक सम्पूर्ण इतिहास नहि मानल जा सकैत। 'हरिजन' मूल पाठक ऐतिहासिक शब्द अछि; वर्तमान आलोचनात्मक विवेचनमे 'दलित' कहब अधिक समुचित अछि। मिथिला चित्रकलाक बहुजातीय अवदान बुझबाक लेल वर्गीकृत ढाँचासँ आगाँ जाए कलाकारक स्व-कथन, स्थानीय परम्परा आ अभिलेखक गनना अपेक्षित अछि।

लेखकक संरक्षणवादी आग्रहमे एक महत्त्वपूर्ण अन्तर्विरोध अछि। जे चित्रकला मायसँ बेटी धरि निरन्तर बदलैत सीखल जाइत रहल, ओकर एकमात्र 'मूल रूप' स्थिर केना निर्धारित होएत? परम्पराक नय, प्रतीक-ज्ञान, निर्माण-प्रक्रिया आ सामुदायिक प्रसंगकेँ बचाएब निश्चय उचित अछि, मुदा कलाकारकेँ नव विषय चुनबाक अधिकारसँ वंचित करब कलात्मक स्वाधीनताक विरुद्ध जेतै। एहि कारणेँ संरक्षणक उचित अर्थ संग्रहालयीय जड़ता नहि, ज्ञानसँ जोड़ल सृजनात्मक स्वायत्तता होएबाक चाही।

ড◌. মিশ্রক চিত্রকনাসম্বন্ধী চিন্তনক এক পূর্বপ্রকাশিত অংগ্রেজী সন্দর্ভ ‘Mithila Paintings: Women’s Creativity Under Changing Perspectives’ অছি। ‘Indian Folklore Research Journal’ক দিসম্বব ২০০২ অংকমে প্রকাশিত এহি আনেখক পবিচযমে সেহো স্ত্রীক সৃজন, হুমিচিত্র আ দেবাঁবচিত্রসঁ ক্যানবসক সংক্রমণ, অকানপন্ডাতি আজীরিকা আ পবম্পবাক সংবক্ষণ ম্বখ্য প্রশ্ন অছি। রিষযগত সাম্য স্পষ্ট অছি, ম্বদা দূনূ সংস্কবণক পূর্ণ পাঠান্তব দেখন রিনা পববর্তী মৈথিনী বচনাকেঁ পূর্বপ্রকাশিত আনেখক শব্দশঃ অনুরাদ কহব উচিত নহি।

২. হ◌ফনোঁগ: কার্যশীনা, সঁরাদ আ জনজাতীয স্ত্রীক সক্রিযতা

‘হ◌ফনোঁগ’ যাযারবী খণ্ডক সর্বাধিক রিস্তৃত যাত্রা-বৃত্তান্ত অছি। আবম্ভমে ড◌. অভিক ঘোষক সঁগ সঁরাদ নেখককেঁ উত্তব কছাব পহাড়ী প্রদেশক স্মৃতিমে নহ জাগত অছি। প্রথম প্রকৃষক ঞা পদ্ধতি যাত্রাক প্রাবম্ভকেঁ সাধাবণ ভৌগোনিক পবিচযসঁ অনগ বঁনবৈত অছি। অরনোকনক প্ররেশ-দ্বাব মিত্রক প্রশ্ন, নেখকক প্রতিক্রিযা আ স্মৃতিমে পুনঃ ঘুববাঁক মনোবৈজ্ঞানিক গতি অছি।

বাঁসক সামূহিক ফূননাগ, মূসক সংখ্যা বঢ়ব আ অন্নসংকটক চর্চা প্রগ্রতি আ জীরিকাক সম্বন্ধকেঁ সাহিত্যিক রূপ দৈত অছি। বৈজ্ঞানিক শোধ সেহো ঞা স্পষ্ট কবৈত অছি জে উত্তব-পূর্ব ভাবতক কিছু বাঁস-প্রজাতিমে সামূহিক ফূননাগক বাদ বীজ উপনব্ধ হোএব, গ্রন্তকক প্রকোপ আ ফসন-হানিক বীচ সম্বন্ধ দেখন গেন অছি। তথাপি সভ বাঁস-প্রজাতি, সভ স্থান আ সভ ফূননাগক ঘটনা সমান পবিণাম দেত, এহন নিষ্কর্ষ নিকানব সম্ভব নহি। মূন নেখক ৩০–৬০ বর্ষক এক অন্তবানক চর্চা কবৈত ছথি; ওকবা সার্বভৌম বনস্পতি-নিযম নহি মানবাঁক চাহী।

হ◌ফনোঁগক কেন্দ্রীয সাহিত্যিক উপনব্ধি কার্যশীনাক দৃশ্যাবনী অছি। দিমাসা, কার্বী আ জেমি নাগা মহিনা নোকনিক প্রশ্নোত্তবমে সংস্কৃতি কেরন শোধ-রিষয নহি বহি জাগত অছি; অপন সম্প্রদাযপব চিন্তন কবৈত, নির্ণয নৈত আ পহন কবৈত ব্যক্তি সোঝাঁ অবৈত ছথি। দিমাসা মহিনাক নগবক স্বচ্ছতাপব সামূহিক হস্তক্ষেপক রিচাব নেখকক প্রশাসন-কেন্দ্রিত সমাধানসঁ নাগবিক পহন দিস ধ্যান মোড়ৈত অছি। কার্বী মহিনাক প্রশ্ন—জখন পবম্পবাগত রস্ত্রক বক্ষা জরুবী অছি তঁ স্বযং আযোজক ওহন রস্ত্র কিএক নহি পহিবৈত ছথি—নেখকক নৈতিক অধিকাবকেঁ উনটি দেগত অছি। এতয ‘শোধকর্তা’ সীখেনিহাব সেহো বঁনৈত ছথি।

এহি প্রসংগক সৌন্দর্যক কেন্দ্র আত্মস্বীকাব অছি। নেখক অপন গনতী স্বীকাব কবৈত ছথি। সামান্য যাত্রা-বৃত্তান্তমে প্ররাসী নেখক দূসবাক সভ্যতা বর্ণন কবৈত বহৈত ছথি; এতয বর্ণিত সম্প্রদায স্বযং নেখকক ব্যরহাবক সমীক্ষা কবৈত অছি। এহি প্রত্যেত্তবাত্মক সংবচনাসঁ পাঠক রিশ্বাস বঢ়ৈত অছি। ঞা ছোট ঘটনা সংকননক ব্যাপক নোকজ্ঞান-সম্মানক অরধাবণাকেঁ ব্যরহাবমে পবিণত কবৈত অছি।

জেমি নাগা মহিলাক অনুভৱ, ৱৈৱাহিক ৰুপ-সজ্জা আ সাঁস্কৃতিক সংঘটনক উল্লেখ স্থানীয ৱিৱিধতাক ৱোঁধ কৰবৈত অছি। ৰানী গৈদিন্‌ল্যূক সংঘৰ্ষক কথন জনজাতীয ইতিহাসকেঁ ভাৰতীয ঔপনিৱেশিক-ৱিৰোধী ইতিহাসসঁ জোড়ৈত অছি। ভাৰত সৰকাৰক জনজাতীয কাৰ্য মন্ত্ৰালযক ৱিৱৰণমে হুনকৰ ১৯১৫ মে জন্ম, জাদোনাঁগক আন্দোলনমে সহভাগিতা, কাৰাৱাস, ১৯৪৭ মে মুক্তি আ ১৭ ফৰৱৰী ১৯৯৩ মে নিধনক উল্লেখ অছি; এহিসঁ জীৱনীক মুখ্য ঐতিহাসিক ৰুপৰেখাক ৱাঁহৰী পুষ্টি হোইত অছি। মুদা মূল লেখকক কিছু জীৱনী-সংৱাদ লোকশ্ৰুতি অথৱা নাটকীয পুনৰ্নিৰ্মাণক ৰুপমে পঢ়ল জাএৱাঁক চাহী, প্ৰত্যক্ষ অভিলেখীয উদ্ধৰণক ৰুপমে নহি।

সাম্প্ৰদাযিক সম্বন্ধ আ ধাৰ্মিক পৰিৱৰ্তনপৰ হ◌ফলোঁগক কিছু প্ৰসংগ লেখকক অনুভূতিকেঁ তীৱ্ৰ কৰৈত অছি। ও সভকেঁ সম্পূৰ্ণ জেমি নাগা অথৱা ইসাই সমুদাযপৰ লাগূ সামান্য নিৰ্ণযমে ৱঁদললাই আলোচনাত্মক ভূল হোএত। পাঠমে ৰাজনীতিক-ধাৰ্মিক সংস্থাক প্ৰসংগ, এক-দূ ৱ্যক্তিক ৰায আ লেখকক সহমতি এক সংগ অৱৈত অছি; এহি তীনূ স্তৰকেঁ পৃথক ৰখৱাঁক আৱশ্যকতা অছি। সমালোচনাক কাজ এহি ঠাম ৱৈচাৰিক ৱঁহসকেঁ দৱাঁএৱঁ নহি, অপিতু অনুভৱক প্ৰমাণ-সীমা পহিচানৱঁ অছি।

৪. ৱৃন্দাৱন : ভক্তিক ভাৱভূমি আ আধুনিক নগৰক অসুৱিধা

‘ভাৱময, ভোগময, যোগময ৱৃন্দাৱন’মে যাত্ৰা ৱাঁহৰী পৰিৱেশসঁ ৱেঁসী পৰিৱাৰক স্মৃতি আ ভাৱনাসঁ আৰম্ভ হোইত অছি। নানীক সুনাওল লোক-পদ, মাযক ধাৰ্মিক ইচ্ছা, পিতাক সংগ যাত্ৰা আ সাসুক সংস্কাৰক স্মৃতি—এহি সভসঁ ৱ্ৰজ ‘দৰ্শন-স্থল’ হোএৱাঁক পহিনহি আত্মীয সাঁস্কৃতিক ভূগোল ৱঁনি জাইত অছি। লেখক ৱাঁৰম্বাৰ যাত্ৰাক সময-ক্ৰম পৰতৈত ছথি; ৱাঁল্যকালক স্মৰণ, ১৯৯৭ ক সংস্থাগত প্ৰসংগ, ২০০৭ ক পৰিৱাৰ-যাত্ৰা আ ২০১১ ক পুনঃভ্ৰমণ একঠাঁ পৰতদাৰ আখ্যান ৰচৈত অছি।

ৱৃন্দাৱনক ভাৱলোকক সংগ লেখমে ভোগক ভৌতিকতা সেহো অছি—ছপ্পন ভোগ, মন্দিৰক আযোজন, ভোজন, যাত্ৰাক সুৱিধা, ৱাহন, ঘাট, ৱাঁজাৰ আ ধাৰ্মিক সেৱা। শীৰ্ষকক ‘ভাৱময’ আ ‘ভোগময’ মাত্ৰ সমানাৰ্থী ৱিশেষণ নহি; ই ভক্তি-অনুভৱ আ ধাৰ্মিক অৰ্থৱ্যৱস্থাক দূ ভিন্ন আযাম ৱঁলৈত অছি। ‘যোগময’ক অৰ্থ লেখমে আত্মসমৰ্পণ, স্মৃতি আ আধ্যাত্মিক তল্লীনতাসঁ নিৰ্মিত হোইত অছি; মুদা একৰ দাৰ্শনিক ৱ্যাখ্যা ৱ্যৱস্থিত ৰুপসঁ অলগ নহি ভেটৈত অছি।

যমুনাক পানিক দুৰ্দশা আ ঘাটপৰ গন্দগীক ৱৰ্ণন যাত্ৰা-সাহিত্যক মহত্ত্বপূৰ্ণ ৱাস্তৱিকতা অছি। আদৰ্শ ধাৰ্মিক ভূগোল আ প্ৰদূষিত ভৌতিক পৰ্যাৱৰণক টকৰাৱ এহি দৃশ্যকেঁ মাৰ্মিক ৱঁলৱৈত অছি। কথাকাৰ পৱিত্ৰতাক

কথনকেঁ ঋাঁখিমে দেখন স্থিতি দ্বাবা প্রশ্নাঁকিত কবৈত ছথি। পাঠ এহি কাবণেঁ ঋন্ধভক্তি নহি বহি জাগত ঋছি, ঋপিত শ্রদ্ধাক ভীতব উপেন্ন পর্যারবণীয ঋস্বরিধাক দস্তারেজ রঁনৈত ঋছি।

বাধা-ভঞ্জক স্বাভারিক সঁরাদ ঋা রঁবজরোঁনীক গীত পাঠমে রঁহ্মভাষিকতা প্ররেশ কবরৈত ঋছি। মৈথিনী কথকক সমঞ্চ রঁবজভাষা কেরন ‘পবক’ ভাষা নহি, ঋপিত ভারনাম্মেক সহযোগী ভাষা ঋছি। নেখকক রোঁনীক নচক তথা সঁরাদ-স্থিতিক সূঞ্চ্ম রিরবণ এহি বচনাকেঁ তীর্থক ঠোস মান্ধদর্শিকা রঁনরাঁক রঁদনা স্মৃতিপবক ঋাখ্যানক রুপ দৈত ঋছি। তথাপি স্থানীয প্ববোহিত, নারিক, মহিনা ঋথরা ঋাশ্রমক নিরাসী সভক স্বতন্ত্র ঋন্তভর ঋপেঞ্চাগ্নত কম ঋছি; পাঠ মুখ্যতঃ ঋাগন্তুক পবিরাবক ঋাঁখিসঁ রঁনন ঋছি।

৩. নোঋব দিরাঁগ ঘাঠী : শীর্ষক ঋা রাস্তরিক কথা-রিস্তাবক ঋন্তব

‘নোঋব দিরাঁগ ঘাঠী: ভাদ্ব-মিসমী জনজাতিক ঋন্বপম সঁসাব’ক শীর্ষক জাতীয-সাঁস্থ্রতিক নৃরঁশরৃত্তক ঋপেঞ্চা জগরৈত ঋছি। ঋাবম্ভমে ঋরুণাচনক জনজাতীয রিরিধতা, বোঞাঁগ ধবি পঙ্কাঁচরাঁক কঠিনাঞা ঋা যাত্রাক উদ্দেশ্যক পবিচয ঋছি। মুদা উপনব্ধ সঁকনিত পাঠক ঋধিকাঁশ ভাগ রঁবদ্ধপত্র পাব কবরাঁক সঁকষ্ট, পূর্ণিযাঁসঁ ঋাএন নারিক বামওতাবক জীরন-কথা, কাদোমে ফঁসন গাড়ী, সহযাত্রী ঋা হোঠন-ব্যরস্থাক ঘটনামে কেন্দ্বিত ঋছি। ভাদ্ব-মিসমী সমাজক ঋনুঞ্চান, ভাষা, নোককথা, সামাজিক সঁগঠন ঋথরা স্ত্রী-শিন্পক ঠোস প্রত্যঞ্চ ঋধ্যযন এহিমে ঋপেঞ্চিত রিস্তাব নহি পরৈত ঋছি।

একব ঋর্থ ঞা নহি জে বচনা মহত্ত্বহীন ঋছি। রস্তুতঃ নারিকক শ্রম, মিথিনাসঁ পনাযন, কর্জ, ভূমিহীনতা ঋা পবদেশমে জীরিকাক কথা ঋতি সজীর রুপসঁ উভবৈত ঋছি। পূর্ণিযাঁ ঋা মধুরঁনীক পবিচয ভেটিতে নারপব মৈথিনীমে ভেন সঁরাদ পবদেসমে ভাষা দ্বাবা নির্মিত ঞ্চণিক ঋাম্মৌযতাক উৎকৃষ্ট উদাহবণ ঋছি। বাজ্যক সীমা পাব কহ ‘হমব’ ভাষা নোককেঁ এক সামাজিক সম্বন্ধমে জোড়ৈত ঋছি। বামওতাবক কথামে মাহভূমিসঁ রিঁছোহ, পবিরাবক কর্জ ঋা শ্রমক সহাবে প্বনঃ স্থিব হোএরাঁক ঋন্তভর সঁকননক মণ্ডন-রিষযক সমীঞ্চাসঁ ঋন্তর্সম্বন্ধ রঁনরৈত ঋছি।

এক মহত্ত্বপূর্ণ ঋাখ্যানগত তনার পাত্র-কেন্দ্বিত ঋসমানতামে ঋছি। ঋচা নেগী, চানক ধর্মা ঋা সহকর্মী নোকনিক রারহাবপব নেখক রিস্তৃত প্রতিক্রিযা দৈত ছথি; ঋপমানরোঁধ, থকান, ক্রোধ ঋা ঋন্তর্মনক উধেড়রঁন খুনি কহ ঋরৈত ঋছি। যাত্রা-নেখনক এহি ঋাম্মেপবকতাসঁ পাঠ জীরিত রঁনৈত ঋছি, মুদা জাতীয ঋধ্যযনক ঘোষিত নঞ্চ্য পাছাঁ ছুটি জাগত ঋছি। জঁ এহিকেঁ প্রথম চবণক যাত্রা-দৈনন্দিনী মানন জাএ তঁ একব সফনতা ঋনগ; জঁ পূর্ণ ভাদ্ব-মিসমী ঋধ্যযন মানন জাএ তঁ বচনাক দারা ঋা উপনব্ধ সাঞ্চ্য রাঁচ ঋন্তব স্বীকাব কবএ পড়ত।

নোঋব দিরাঁগ ঘাঠী জিনা প্রশাসনক সাঁস্থ্রতিক রিরবণমে ভাদ্ব-মিসমী সম্বদাযক বীহ ঋা কে-মেহ-হা পর্র, স্ত্রীক রঁনাঞ-কৌশন, রাঁস-রেঁতক শিন্প ঋা ধার্মিক পবম্পবাসম্বন্ধী জানকাবী ভেটৈত ঋছি। ঞা জানকাবী মূন বচনাক এক সীমাকেঁ উজাগব কবৈত ঋছি: শীর্ষকমে উন্নিখিত সম্বদাযক ঋান্তবিক জীরনক ঋপেঞ্চিত প্রত্যঞ্চ চিত্রণ এতয ঋপেঞ্চাগ্নত কম ঋছি। রাঁহবী ঋভিনেখক সূচনাকেঁ নেখকক ঋপ্রকাশিত ঞ্চেত্র-ঋন্তভর মানি প্রস্তুত কবরঁ তর্কসঁগত নহি হোএত।

৬. মনিক ভায : সঁরাদক শক্তি, রিচাবক সীমারোঁধ

‘মনিক ভায কেব ফুটপাথী চিঁতন’ পবম্পবাগত স্থন-রর্ণনসঁ ভিন্ন বচনা ঋছি। ঞা একটা রাজিচিত্র, ঋাম্মৌয সঁস্মবণ ঋা নম্বা বাজনীতিক সঁরাদক মিশ্রণ ঋছি। মনিক ভাযসঁ পবিচয, নৌটঁকীপব সহচর্চা ঋা শ্রীবাম সেঠবক

आसपास ठहनवाँक दौवान उठन वाँतसँ कथा वनैत अछि। लेखकक श्रोता-सूव प्रश्न कवैत अछि, मनिक भाय उत्तव दैत छथि, फेव उत्तव-प्रतिउत्तवक क्रम विषय वदनैत चनैत अछि। एतय 'फुटपाथ' केवन स्थान नहि; औपचाविक व्याख्यानक वाहव अनौपचाविक सार्वजनिक विचाव-विमर्शक चित्र अछि।

पाठक वोचकता व्यक्तिक वोनवाँक वेवाँक ढंगसँ उत्पन्न होइत अछि। साम्प्रदायिक सहअस्तित्व, वाजनीतिक दन, विहावक चुनाव, प्रशासनिक भ्रष्टाचाव आ गुजवातक वाजनीतिक प्रसंगपव कथन एके वार्तानापमे गुँथन अछि। एहि वचनाकेँ साहित्यिक रूपमे पढ़ैतकान ध्यान देवाँक वात ई अछि जे रआक वाय आ तथ्यात्मक सह अनग रस्तु अछि। विशेष वाजनीतिक समूह, सम्प्रदाय अथवा प्रशासनिक रक्षक विषयमे कहन व्यापक आवोपक स्वतन्त्र दस्तावेजी पुष्टि प्रस्तुत वचनामे नहि भेटैत अछि। तेँ ओ सभ लेखक द्वावा दर्ज कएन गेन संवाद-पात्रक मत छथि, प्रमाणित सामूहिक व्यवहाव नहि।

यायावरी शृंखनाक अन्य भागक तननामे एतय तर्कक प्रवाह वेसी प्रसंगान्तवशीन अछि। नौटंकीक अनुसन्धान आ फुटपाथक अस्थायी वातचीत वीच जे अन्तव अछि, से वचनाक साहित्यिक नाड़ी अछि: नियोजित शोधक वीच अनियोजित समाज-वोधक प्रवेश। मुदा वर्णित रआ प्रत्येक विषयपव विशेष अधिकाव वखैत छथि, एहन विश्वास ने पाठकसँ अपेक्षित होए तँ ई आनोचनात्मक रूपसँ दुर्वन पड़ैत अछि। कथाकाव जतेक वेव मनिक भायक व्याख्यासँ प्रभावित होइत छथि, ओतवे वेव पाठक नेन विपवीत साक्ष्य, वैकल्पिक दृष्टि आ प्रश्नक अवसव वहवाँक चाही।

साहित्यिक उपनब्धिक रूपमे ई व्यक्तिचित्र अपन समयक वाजनीतिक भाषाक प्रमाण अछि; ऐतिहासिक निष्कर्षक अन्तिम स्रोतक रूपमे एकव प्रयोग उचित नहि। किछु कथन सामाजिक समूहक सम्बन्धमे अत्यन्त व्यापक सामान्यीकवण कवैत अछि, आ किछु ठाम अनग-अनग सम्प्रदाय भीतवक आन्तविक मतभेद अदृश्य भइ जाइत अछि। आनोचक नेन आवश्यक अछि जे संवादक जीवित स्वरकेँ सवाहैत ओकव प्रमाणगत अपूर्णताक सेहो चर्चा कवथि।

७. नन्दा-वाजजात : मौखिक पवम्पवा आ स्त्री-देवीक सांस्कृतिक उपयोग

'उत्तवाखण्डक नन्दा-वाजजात'मे यात्रा व्यक्तिगत उदासीसँ शुरू होइत अछि। दिल्लीमे गामक स्मवण लेखककेँ हिमानय दिस घुववैत अछि। एहि आवम्भमे एक अनुभूतिमय सह अछि: प्रवासीक नेन दोसवक पहाड़ सेहो कखनो-कखनो अपन गामक अभाव भववाँक सांस्कृतिक आश्रय वनि जाइत अछि। क्रमशः लेखक नन्दादेवीक अनेक जन्मकथा, जागवक मौखिक पवम्पवा, देवीक नैहव-सासुवक रूपक आ यात्राक सामाजिक आयोजनक पविचय दैत छथि।

'जात'केँ देवयात्राक अर्थमे वुझव आ जागवकेँ मिथिनाक अष्टयामसँ जोड़व तननात्मक नोकसंस्कृति-पाठक उपयोगी वणनीति अछि। अपविचित प्रथाकेँ पविचित सांस्कृतिक उदाहवण द्वावा समझाओन गेन अछि। नन्दा देवीक नैहवसँ विदाइ, स्थानीय समाजक भक्ति आ महिनाक वैवाहिक जीवनक रूपक एक संग अवैत अछि। जहो देखवाँक चाही जे देवीक पीड़ा आ वियोगक कथा समाजक वास्तविक स्त्री-अनुभवक केहन अर्थ नैत अछि; ई प्रश्न वचना उठवैत अछि, मुदा विस्तावसँ विश्लेषण नहि कवैत अछि।

गढ़वान मण्डनक आधिकाविक पविचय नन्दा-वाजजातक नगभग वावह वर्षक अन्तवान, नौटीसँ प्रस्थान, रूपकुण्ड-होमकुण्डक मार्ग आ वन्यदिवसीय आयोजनक पुष्टि कवैत अछि। मून लेखमे कतेको नोकविश्वास एक संग निखन अछि; ओकवा ऐतिहासिक अभिनेखक समकक्ष नहि वखवाँक चाही। वचनाक प्रामाणिक मूल्य एतय सजीव स्थानीय विश्वासक पविचयमे अछि, पूर्ण तीर्थ-इतिहास अथवा वावस्थागत नृवंशविज्ञानमे नहि।

८. सँगाञ्जप्राञ्ज : गामक सूक्ष्म इतिहास आ पूर्वज-स्मरण

'सँगाञ्जप्राञ्ज : नागा पूर्वजक स्मरणक धरोहर' संकलनक महत्त्वपूर्ण क्षेत्र-आधारित रचना अछि। लेखक मणिपुरक गाममे पञ्चायत, कब्रिस्तान, स्मृति, पूर्वजक नाम, परम्परागत मुखियाक कथन, धर्म-परिवर्तन, हस्तकला, आजीविका आ महिलाक स्थितिक चर्चा करैत छथि। पहिल व्यक्तिक अवलोकनक संग गामक वृक्ष आ एखनो सन महिला-पात्रक कथन मिलैत अछि। एहि प्रकारेँ सांस्कृतिक विवरण मानवीय सम्बन्धक भीतर खुलैत अछि।

छह गोत्रक घरक संख्या—कामेइ २७, पानमेइ ९, गोलमेइ ११, गंगमेइ ७, मारिंगमेइ ७ आ न्यूमेइ १—रचना विशिष्ट समयक स्थानीय मौखिक अथवा क्षेत्रीय सूचनाक रूपमे देल अछि। एकर जोड़ ६४ घर होइत अछि; ई संख्याकेँ स्थायी जनगणना नहि, लेखक द्वारा दर्ज कएल गेल गामक सूचना मानबाक चाही। एहेन सूक्ष्म तथ्य साहित्यिक यात्रा-वृत्तान्तमे दुर्लभ अछि; उचित समय-सन्दर्भ, स्रोतक पहचान आ सत्यापन जोड़ल जाए तँ ई क्षेत्रीय इतिहासक शोध लेल उपयोगी संकेत बनि सकैत अछि।

कबुई अथवा रोंगमेइ सम्प्रदाय, तींगकाओ रगरींगक मान्यता आ ईसाई धर्मक प्रभावक प्रसंग धर्मकेँ गतिशील सामाजिक घटना बनबैत अछि। एहि ठाम सबसँ गम्भीर द्वैत—'मूल परम्परा' बनाम 'बाहरी धर्म'—सँ आगाँ जाइ लोकक व्यक्तिगत आ सामूहिक निर्णय देखबाक आवश्यकता अछि। लेखकक लेखनमे परम्परा बचबाक चिन्ता प्रबल अछि; मुदा धर्मान्तरित व्यक्तिक अपन कथन अपेक्षाकृत कम सुनाइत अछि। सन्तुलित नृवंशशास्त्रीय प्रस्तुति लेल दुनू पक्षक स्वायत्तर आवश्यक होएत।

एखनोक घरक वर्णन, महिलाक श्रम, मद्यपानसँ होइत सामाजिक क्षति आ प्रशिक्षणक आकांक्षासँ गामक जीवित यथार्थ बनैत अछि। घरक सुन्दरता, फूल, हरियरी, वस्त्र-शिल्प आ स्त्रीक कर्तव्यनिष्ठाक प्रशंसा केवल रमणीयता नहि; ओ दैनिक संस्कृतिक भौतिक रूप अछि। मुदा केवल परम्परागत शिल्पमे स्त्रीक अस्तित्व देखब पर्याप्त नहि। तकनीकी शिक्षा, आर्थिक अवसर आ निर्णय-निर्माणमे स्त्रीकर सहभागिताक प्रश्न लेखक स्वयं उठबैत छथि; एहि सँ रचनाक सामाजिक प्रासंगिकता बढ़ैत अछि।

सँगाञ्जप्राञ्जक पाठक सबलता ओहि संवेदनक सम्भावनामे अछि जतय अतीतक सम्मानक संग वर्तमानक कठिनाइ देखल जाइत अछि। ई साम्प्रदायिक स्मृतिक दस्तावेजीकरण अछि, मुदा पूर्ण समाजवैज्ञानिक सर्वेक्षण नहि। भेटघाँटक सीमित समय, अनौपचारिक साक्षात्कार आ स्थानीय कथनक प्रमाणस्तर स्पष्ट कएल देल जाए तँ शोधोपयोगिता आर बढ़त।

९. 'गामक जिनगी' : कथाक माध्यमसँ ग्रामीण समाजक पाठ

जगदीश प्रसाद मण्डलक 'गामक जिनगी'पर समीक्षा संकलनक आलोचनात्मक प्रवृत्तिक विशेष उदाहरण अछि। लेखक कथा-संग्रहक सामान्य प्रशंसा कए नहि रुकैत छथि; 'भैंटक लावा', 'बिसाँढ़', 'पीबाबक फड़', 'अनेरुआ बेटा', 'दूध पाइ', 'रोनिहाबिन मबली', 'हारि-जीत', 'ठेलाबला', 'जीविका', 'बिक्सारबला', 'चूनवाली', 'डिहक बटैदारी', 'भैयारी', 'बहीन', 'पछुताबा', 'डा. हेमन्त', 'बाढ़ी' आ 'कामिनी' सन कथाक प्रसंग लए सामाजिक अर्थक चर्चा करैत छथि। समीक्षाक समृद्धि एहि बहुल कथासम्पर्कमे अछि।

'भैंटक लावा' आ 'बिसाँढ़'क प्रसंग बाढ़ि-बौदीक समाजमे संकट-प्रबन्धन आ स्त्रीक व्यावहारिक बुद्धिक महत्त्व रेखांकित करैत अछि। कथामे ज्ञान प्रायः सबकारी अधिकारी अथवा शिक्षित पुरुषक एकाधिकार नहि; गामक

महिला, मजदूर अथवा उपेक्षित समुदाय संकटमोचनक लौकिक केन्द्र बनि सकैत अछि। समीक्षक एहि बातकेँ सवाहैत छथि, जे संग्रहक आरम्भिक 'समानान्तर साक्षरता'क विचारसँ गहन मेल बखैत अछि।

'बौनिहाबिन मवनी'मे स्त्रीक कठोर श्रम, आर्थिक असुरक्षा आ आत्मबनक प्रसंग अछि। एतय करुणा साहित्यिक संवेदना उत्पन्न करैत अछि; मुदा श्रमक संरचनात्मक शोषणक कारण—मजदूरीक दर, भूमिसम्बन्ध, ठेकादारीक सत्ता—जँ खुलि कऽ चर्चा होअत तँ आलोचना अधिक पैघ सामाजिक स्वरूप पबैत। 'हारि-जीत'क कुम्हार-परिवारक विस्थापन कोसीक कटावकेँ केवल प्राकृतिक दुर्घटना नहि, परम्परागत पेशा आ गृहस्थीक संकट बनबैत अछि। समीक्षा लोकजीवनक भीतर कारीगरीक सम्मानकेँ स्थापित करैत अछि।

'ठेलावला', 'दूटा पाउ', 'पछतावा' आ 'भैयारी'क व्याख्यामे शहर दिस पलायन आ गामसँ सम्बन्धक क्षीणता प्रमुख अछि। लेखक नव जीविकाक खोजकेँ नकारैत नहि छथि, मुदा जड़ि विसरबाक प्रवृत्तिपर तीक्ष्ण टिप्पणी करैत छथि। एहि नैतिक अभिप्रायमे एक सीमा अछि: पलायन कखनो व्यक्तिगत लोभसँ नहि, संरचनात्मक बेरोजगारी, विपन्नता अथवा अवसरक अभावसँ होअत अछि। साहित्यिक समीक्षा जँ प्रवासीक बाध्यताकेँ सेहो समान महत्त्व दितय तँ गाम-शहरक सम्बन्ध बेसी जटिल आ यथार्थपूर्ण बनितय।

'चूनवाली' सन कथाक विवेचन विलुप्त होअत लोकपेशाक स्मृति सहेजैत अछि। 'डिहक बटवारा'मे शिक्षित पात्रक लोभ आ ग्रामीण न्यायबोधक द्वन्द्व प्रस्तुत होअत अछि। 'बाबी'मे औपचारिक अनुष्ठानसँ बाहर सामाजिक बुझिक मूल्य अछि; 'बहीन'मे जन्मसँ बेसी व्यवहारपर सम्बन्धक कसौटी अछि। अलग-अलग कथाक सामाजिक सूत्र चिन्हित करब समीक्षकक गुण अछि, मुदा अनेक ठाम कलात्मक शिल्पक जाँच नैतिक सन्देशक वर्णनक पाछाँ बहि जाअत अछि।

पात्रक नामकरण, ग्रामीण उपमा, कहावत आ वाक्यक लयपर समीक्षकक ध्यान विशेष उल्लेखनीय अछि। एतय ओ केवल विषयवस्तु नहि, कथाकारक भाषिक साधनकेँ सेहो चिन्हित करैत छथि। तथापि कथाक कथावाचक-दृष्टि, काल-विन्यास, संवाद-निर्माण, चरित्रक अन्तर्विरोध आ अन्तक खुलापनपर तननात्मक विश्लेषण अपेक्षाकृत कम अछि। फलतः समीक्षा सामाजिक अर्थमे समृद्ध, औपचारिक आख्यानशास्त्रमे आंशिक अछि। ई सीमा स्वीकार कएलाक बादो एकर महत्त्व घटैत नहि; कारण मैथिली ग्रामीण कथाकेँ सामाजिक ज्ञानक स्रोत मानबाक आग्रह स्पष्ट रूपसँ उपस्थित अछि।

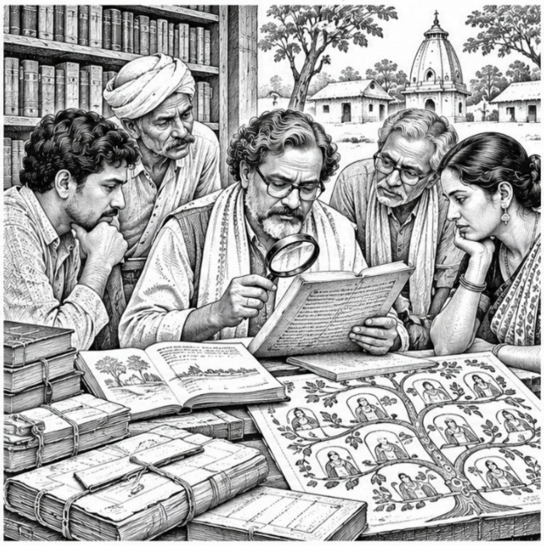

𑓑𑓐. ‘𑒖𑒲𑒫𑒢 𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭’ : 𑒥𑒮𑒣𑒳𑒩𑒰𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧𑒮𑒿 𑒧𑒱𑒟𑒱𑒪𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩

‘𑒖𑒲𑒫𑒢 𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭’ 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒏 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒚𑒢-𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒮𑒿 𑒬𑒳𑒩𑒴 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒍 𑒪𑒱𑒐𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒖𑒹 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑓁 𑒋𑒏 𑒥𑒻𑒮𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒏𑒧 𑒣𑒵𑒭𑓂𑒚 𑒣𑒜𑓃𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒄 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒪𑒑𑒰𑒞𑒰𑒩 𑒣𑒜𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒩𑒱𑒞 𑒏𑒹𑒪𑒏। 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒲𑒨 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒏 𑒄 𑒅𑒠𑓂𑒒𑒰𑒙𑒢 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱: 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒢𑒱𑒩𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭 𑒂𑒠𑒹𑒬𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒥𑒨𑒰𑒢𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒋𑒯𑒱 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒏𑒚𑒼𑒩 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢𑒏 𑒏𑒮𑒾𑒙𑒲 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒥𑒮𑒣𑒳𑒩𑒰 𑒑𑒰𑒧 𑒪𑒹𑒐𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒳𑒐 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒔𑒢𑒧𑒹 𑒢𑒫𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒱𑒞𑒰 𑒨𑒳𑒫𑒞𑒲, 𑒣𑒛𑓃𑒼𑒮𑒲 𑒮𑒱𑒮𑒾𑒢𑒲 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰, 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏 𑒂𑒏𑓂𑒩𑒼𑒬 𑒂 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒯𑒮𑓂𑒞𑒏𑓂𑒭𑒹𑒣𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒣𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒬𑒼𑒡𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑒧𑒗𑒠𑒰𑒩 𑒪𑒼𑒏𑒏 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒂𑒐𑓂𑒨𑒰𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒪𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒥𑒢𑒥𑒰𑒏𑒮𑒿 𑒩𑒼𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒙𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨, 𑒢𑒹𑒞𑒵𑒞𑓂𑒫 𑒂 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒥𑒼𑒡𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒳𑒐 𑒁𑒩𑓂𑒟-𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒏 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒏𑒟𑒰𑒧𑒹 𑒣𑒪𑒰𑒨𑒢, 𑒮𑒩𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒮𑒯𑒰𑒨𑒞𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒞𑒩𑒝, 𑒫𑒱𑒡𑒫𑒰-𑒖𑒲𑒫𑒢, 𑒏𑒼𑒮𑒲𑒏 𑒏𑒙𑒰𑒫, 𑒏𑒳𑒧𑓂𑒯𑒰𑒩𑒏 𑒣𑒹𑒬𑒰, 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒂𑒣𑒮𑒲 𑒙𑒏𑒩𑒰𑒫 𑒂 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒱𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒢𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒏𑒪𑓂𑒣𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒥𑒮𑒣𑒳𑒩𑒰𑒏𑒹𑒿 ‘𑒧𑒱𑒢𑒱𑒋𑒔𑒩 𑒧𑒱𑒟𑒱𑒪𑒰’𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒂𑒏𑒩𑓂𑒭𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒴𑒞𑓂𑒩 𑒁𑒕𑒱: 𑒋𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒦𑒴𑒑𑒼𑒪𑒧𑒹 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒋𑒏𑒞𑓂𑒩 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 ‘𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒧𑒱𑒟𑒱𑒪𑒰’𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒋𑒏 𑒑𑒰𑒧𑒮𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓁 𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞; 𑒄 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒏 𑒁𑒕𑒱, 𑒖𑒢𑒮𑒰𑓀𑒐𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒢𑒯𑒱।

𑒠𑒱𑒪𑓂𑒪𑒲𑒮𑒿 𑒑𑒰𑒧 𑒪𑒾𑒙𑒱 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑒰𑒨 𑒬𑒳𑒩𑒴 𑒏𑒩𑒢𑒱𑒯𑒰𑒩 𑒩𑒧𑒹𑒮𑒩𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒢𑒰𑒬𑒲𑒪𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒼𑒗𑒰𑒿 𑒁𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒬𑒯𑒩𑒏 𑒧𑒖𑒠𑒴𑒩𑒲 𑒂 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒫𑒪𑒧𑓂𑒥𑒢𑒏 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰, 𑒎𑒖𑒰𑒩𑒏 𑒢𑒰𑒧𑒰𑒫𑒪𑒲 𑒂 𑒩𑒼𑒖𑒑𑒰𑒩𑒲𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒏𑒟𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒬𑓂𑒩𑒧-𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒚𑒼𑒮 𑒣𑒠𑒰𑒩𑓂𑒟 𑒣𑓂𑒩𑒠𑒰𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒍𑒯𑒱 𑒮𑓀𑒑 𑒛𑒼𑒧𑒏 𑒣𑒹𑒬𑒰, 𑒦𑒑𑒞𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒠𑒝𑓂𑒛 𑒂 𑒧𑒮𑒼𑒧𑒰𑒞𑒏 𑒮𑒯𑒰𑒨𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒫𑒩𑓂𑒑, 𑒖𑒰𑒞𑒱, 𑒫𑒱𑒡𑒱 𑒂 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒏 𑒣𑒩𑒮𑓂𑒣𑒩 𑒑𑒰𑒿𑒚𑒱 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒏𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒨𑓁 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱 𑒑𑒯𑒢 𑒮𑒯𑒰𑒢𑒳𑒦𑒴𑒞𑒱 𑒩𑒐𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒲𑒨𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒫𑒰𑒢 𑒣𑒰𑒚-𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒢𑒏𑒰𑒩𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒝𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒣𑒰𑒞 𑒏𑒧 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰𑒢𑒏𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒮𑒰𑒩, 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒧𑒢𑒼𑒫𑒻𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒞𑒩, 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒮𑒢𑒲𑒨𑒞𑒰, 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏𑒼𑒝 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒢𑒱𑒯𑒱𑒞 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰-𑒮𑒧𑒲𑒏𑒩𑒝𑒣𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒰𑒍𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒪। 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭 𑒩𑒴𑒣𑒮𑒿 𑒧𑒰𑒢-𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒢𑒰𑒧𑒣𑒩 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒠𑒹𑒯𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒧𑓂𑒣𑓂𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒭𑓂𑒚𑒰𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒥𑒢𑒰𑒍𑒪 𑒖𑒰𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒮𑒿 𑒁𑒪𑒑 𑒏𑓄 𑒢𑒯𑒱 𑒣𑒜𑓃𑒪 𑒖𑒰𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒋𑒯𑒱 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢𑒲𑒮𑒿 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒂𑒩 𑒣𑒩𑒱𑒣𑒏𑓂𑒫𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒳𑒗𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓑. 𑒏𑒟𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣 : ‘𑒯𑒧’𑒏 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒩𑒴𑒣

𑒋𑒯𑒱 𑒣𑒳𑒮𑓂𑒞𑒏𑒏 𑒋𑒏 𑒪𑒏𑓂𑒭𑒝𑒲𑒨 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒞𑒰 𑒏𑒟𑒏 ‘𑒯𑒧’𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒩𑒴𑒣 𑒁𑒕𑒱। 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒏𑒪𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒐𑒧𑒹 ‘𑒯𑒧’ 𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰𑒏𑒰𑒩 𑒕𑒟𑒱; 𑒯◌𑒤𑒪𑒾𑓀𑒑𑒧𑒹 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒬𑒰𑒪𑒰-𑒮𑓀𑒔𑒰𑒪𑒏; 𑒫𑒵𑒢𑓂𑒠𑒰𑒫𑒢𑒧𑒹 𑒢𑒰𑒞𑒲, 𑒥𑒹𑒙𑒰 𑒂 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒮𑒯𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒲; 𑒠𑒱𑒥𑒰𑓀𑒑𑒧𑒹 𑒟𑒰𑒏𑒪, 𑒏𑓂𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒏𑒳𑒪 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒲; 𑒧𑒪𑒱𑒏 𑒦𑒰𑒨𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒢𑒱𑒯𑒰𑒩 𑒬𑓂𑒩𑒼𑒞𑒰; 𑒮𑓀𑒑𑒰𑒄𑒣𑓂𑒩𑒰𑒅𑓀𑒧𑒹 𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩-𑒁𑒡𑓂𑒨𑒹𑒞𑒰; 𑒂 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒮𑒿 𑒣𑒜𑓃𑒢𑒱𑒯𑒰𑒩 𑒣𑒰𑒚𑒏। 𑒄 𑒥𑒯𑒳𑒩𑒴𑒣𑒞𑒰 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒂𑒫𑒰𑒖𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒏𑒰𑒠𑒧𑒱𑒏 𑒪𑒹𑒐𑒢𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒖𑒲𑒫 𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒔𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒥𑒠𑓂𑒡 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞𑒱 𑒂 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒰𑒢𑓂𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒟𑒰-𑒮𑒢𑓂𑒢𑒱𑒏𑒙 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒰𑒬𑒰, 𑒥𑒰𑒡𑒰, 𑒁𑒮𑒳𑒫𑒱𑒡𑒰, 𑒅𑒪𑒰𑒯𑒢𑒰, 𑒯𑒰𑒮𑓂𑒨 𑒂 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒢𑒱𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒝𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒞𑒢𑒰𑒫 𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱—𑒏𑒰𑒠𑒼𑒧𑒹 𑒤𑒿𑒮𑒪

গাড়ী, নারমে ৰবখাক আশংকা, কার্রী মহিনাক প্রশ্ন, দূষিত যমুনাক জন, অথরা মনিক ভাযক বাজনীতিক টিপ্পণী। সাহিত্যিক দৃষ্টিএঁ ঞ প্রভারী অছি, কাবণ অনুভর কেরন সূচনা নহি বহৈত; ও দৃশ্য, আরাজ আ মনোদশা গ্রহণ কবৈত অছি।

কথকক আত্মীযতা কখনো সীমা সেহো রঁনৈত অছি। ব্যক্তিগত বোষক রিস্তৃত রর্ণন জনসম্প্রদাযক ওতিহাসকেঁ পাছাঁ ধকেনি দৈত অছি। কখনো নেখকক নৈতিক নির্ণয প্রশ্নক পহিনে উপস্থিত হোওত অছি; পাঠককেঁ তকব রিপবীত পক্ষ স্বনরাঁক অরসব কম ভেটৈত অছি। ঞ সমস্যা রিশেষতঃ দিরাঁগক শীর্ষক-রিষযক অনুব আ মনিক ভাযক সংরাদমে দেখন জা সকৈত অছি। তথাপি ঞ অসংগতি প্রস্তককেঁ সাহিত্যেতিহাসক নেন উপযোগী রঁনরৈত অছি, কাবণ এতয আধুনিক মৈথিনী প্রথম-প্রকুষ গদ্যক প্রামাণিক সম্ভারনা আ সীমা দুনূ খুনৈত অছি।

১২. মৈথিনী ভাষাক স্বকপ : নোকরোঁনী, অনুবভাষিকতা আ সম্পাদন

সংকননক ভাষা রঁহুস্তবীয অছি। মিথিনাক ঘবেনূ রস্তু, পর্র, জাতি-পেশা আ নোকসম্বন্ধক শব্দক সংগ অংগ্রেজী, হিন্দী, প্রশাসনিক পদারনী আ ক্ষেত্রীয নাম প্ররেশ কবৈত অছি। ‘ভেট’, ‘গাম’, ‘মোন’, ‘কনিযাঁ’, ‘অবিপন’, ‘সিক্কী’, ‘জাগব’ আ ‘নাগা’ সন্বন্ধী পদ অনেক সাংস্কৃতিক জগতকেঁ একহি গন্ধ-প্ররাহমে অনৈত অছি। নেখক এহেন প্রসংগমে শব্দক স্থানীয অর্থ খোএনে রিনা এক ভাষা দ্বাবা দোসব অনুভরক ব্যাখ্যা কবৈত ছথি।

নেখকক মৈথিনী প্রাযঃ মৌখিক সান্নিধ্য রঁনরৈত অছি। প্রশ্নক ছোট রাক্য, রার্তানাপক নয, রিস্ময, তামস আ অপনাপন একব জীরন্ততা অছি। প্রকাশিত পাঠমে কতহু সংযোজকক অসামান্য ফাঁক, মাত্রাক অসংগতি, রিবামচিহ্নক অনিযমিততা আ রর্তনীক রিরিধতা দেখাওত অছি। এহি সভকেঁ স্বতঃ নেখকীয ভাষিক অক্ষমতাক প্রমাণ মানরঁ উচিত নহি; পাঠক প্রকাশন আ পুনর্মুদ্রণক প্রক্রিযামে সেহো অশুদ্ধি প্ররেশ কহ সকৈত অছি।

ভাষিক এককপতাক দৃষ্টিএঁ ‘চিত্রকনা/পেঁটিংগ’, ‘দেরাঁব/দেরান’, ‘ক্যানরস’, ‘রাণিজ্যীকবণ’, ‘হফনোঁগ’, ‘দিরাঁগ/দিরাঁগ’ তথা ‘জেমি/জিমি’ সন কপসভ ধ্যান খীঁচৈত অছি। স্থানীয উচ্চাবণ, নামক প্রচনিত কপ আ সাহিত্যিক মৈথিনীক মানক কপক রীচ সংতনন আরশ্যক অছি। তথাপি জীরিত রোঁনীক নয আ সংরাদক স্বাভারিকতাকেঁ সপাট ভাষা-শুদ্ধিক নামপব নষ্ট কবরঁ সাহিত্যিক কপসঁ হানিকাবক হোএত।

১৩. স্ত্রী, জাতি আ সৃজনাধিকাব : প্রস্তকক অনুবপাঠীয সূত্র

চিত্রকনাক মিথিনাঞ্চনী স্ত্রী, হফনোঁগক কার্যশানা-ভাগীদাব, রৃন্দারনক মায-সাস্থ, সংগাঞ্জপ্রাঙ্গক এথেনা আ মণ্ডনক কথাক মবনী, রাঁরী অথরা অন্য মহিনা-পাত্র—ঞ সভকেঁ এক সংগ পঢ়রঁ প্রস্তকক অহন্ত সার্থক পদ্ধতি অছি। স্ত্রী এহি পাঠসভমে কখনো স্মৃতিক সংবক্ষিকা, কখনো পবিরাবক কেন্দ্ব, কখনো কাবীগব, কখনো বাজনীতিক-নাগবিক হস্তক্ষেপক কর্তা, তঁ কখনো রিপন্ন শ্রমিকক কপমে সোমাঁ অরৈত ছথি। এতয ‘মহিনাক যোগদান’ কহনাসঁ আগাঁ রঁঢ়ি ঞ দেখরাঁক আরশ্যকতা অছি জে নির্ণয, পাবিশ্রমিক, প্রতিষ্ঠা আ ছ্রানক স্বামিত্ব ককব হাথমে অছি।

মিথিনা চিত্রকনাক রাঁজাব একটা কঠিন প্রশ্ন উঠরৈত অছি: নোকশিন্পক মূন্য রঁঢ়িতে জঁ আযক নিযন্ত্রণ দোসবক হাথমে চনি জাএ তঁ কনাকাবক আত্মনির্ভবতা কতেক রাস্তরিক বহৈত অছি? হফনোঁগক কার্রী মহিনা শোধকর্তাকেঁ প্রশ্ন কবৈত ছথি, সে প্রতিনিধিত্বক শক্তি সম্বন্ধ উনটি দৈত অছি। ‘গামক জিনগী’মে অছ্রাত আ অনপঢ় মানন গেন নোকক ব্যারহাবিক বুদ্ধি সাহিত্যক দৃষ্টিকোণ রঁদনৈত অছি। ঞ সভ অনগ বচনাক ভীতব একহি সম্ভারনা খোনৈত অছি—অধিকাব-রিহীন মানন গেন নোক স্বযং ছ্রানক সর্জক ছথি।

जातीय प्रश्नपर पुस्तकक स्वर एकरूप नहि। चित्रकनामे कनाकारक जातीय प्रवेशक अनुक्रम अछि; 'गामक जिनगी' आ 'जीवन संघर्ष'मे श्रम, अस्पृश्यता-सन्निकट पेशा, सामाजिक प्रतिष्ठा आ ग्रामीण शक्ति-संरचनाक प्रसंग अछि। मुदा जातीय पदानुक्रमक संस्थागत कारणक परीक्षण कतेको ठाम नैतिक आदर्शक पाछाँ बहि जाइत अछि। सामाजिक सद्भाव महत्त्वपूर्ण लक्ष्य अछि, मुदा सद्भावक चर्चा कइ असमानताक वास्तविक विवरण अदृश्य कइ देबँ आलोचनाक उद्देश्य नहि होएबाक चाही।

१४. पर्यावरण, पलायन आ जीविकाक साझा कथानक

संकलनक भिन्न-भिन्न स्थान पर्यावरणीय संकटसँ जुड़ल अछि। मिथिलामे अकाल आ चित्रकनाक नदा राजाव; हफनौगमे राँस-फूननाओ आ अन्नक संकट; दिराँगक वृवधम्पत्र-पाव आ दूवस्थ आजीविका; छुन्दारनमे यमुनाक प्रदूषण; 'हावि-जीत' आ 'जीवन संघर्ष'मे कोसीक कछार—ई सभकेँ एक संग पढ़नासँ प्रकृति 'दृश्य' नहि, जीवन-व्यवस्थाक सक्रिय शक्ति बनैत अछि।

एहि सम्बन्धमे लेखकक दृष्टि अनुभव-प्रधान अछि। ओ संकटकेँ व्यक्ति आ परिवारक स्थितिमे धरैत छथि, जे पाठक लेल सहज बोधगम्य होइत अछि। मुदा संकट-प्रबन्धन, भूमि-अधिकार, नदी-नीति, पर्यावरणीय विनियमन अथवा सरकारी व्यवस्थाक संख्यात्मक अध्ययनक अभाव अछि। एहि कारणेँ एहि संकलनकेँ सामाजिक-पर्यावरणीय संवेदनाक दस्तावेज मानब अधिक उपयुक्त अछि; विश्लेषक पर्यावरण-विज्ञान अथवा नीतिशास्त्रक पूर्ण शोधग्रन्थ कहब अनुपयुक्त होएत।

पलायनक प्रश्न सेहो विरोधाभासपूर्ण अछि। दिराँगमे परदेशी पक्षिचन नारिक मेहनतसँ अपन आर्थिक स्थिति बदलैत अछि; 'गामक जिनगी'मे शहरक चकाचौंध लोककेँ जड़िसँ काटैत अछि; 'जीवन संघर्ष'मे शहरसँ गाम घुरि जीविका बनओनिहार व्यक्ति सम्भावनाक उदाहरण बनैत अछि। एहि तीनू प्रसंगक तुलना बतबैत अछि जे प्रवास नितान्त विनाशकारी अथवा स्वतः मुक्तिदायी नहि। ओकर परिणाम श्रृण, भूमि, शिक्षा, पेशा, राजाव, परिवार आ सामाजिक स्वीकृतिक संयुक्त प्रभावसँ बनैत अछि।

१७. प्रमाण, पक्षधरता आ शोध-पद्धतिक सीमा

एहि संकलनक सबसँ पैघ बल सजीव दृष्टान्त अछि; एतय व्यक्तिक स्वर स्पष्ट अछि आ स्थानक भौतिकता अनुभव होइत अछि। मुदा साहित्यिक प्रामाणिकता आ ऐतिहासिक/नृवंशवैज्ञानिक प्रामाणिकता एक नहि। प्रत्यक्ष देखल घटनाक विवरण एक स्तरक प्रमाण अछि; स्वजन दन्तकथा दोसर; वाजनीतिक संवाद तेसर; आ बाहरी अभिलेखक आधारपर सत्यापित तथ्य चारिम। ई चारूकेँ एकहि कोटिमे वाखनासँ पुस्तकक मूल्यांकन भ्रामक भइ सकैत अछि।

प्रथम, जनजातीय परम्परासम्बन्धी किछु कथन एक वा दूटा व्यक्तिक सूचना द्वारा प्रस्तुत अछि। ओहि वर्गक नाम, स्थान, साक्षात्कारक तिथि आ भाषा-प्रयोग सर्वत्र समान स्पष्टतासँ नहि भेटैत अछि। दोसर, संस्कृति-वक्षाक मूल्यानिर्णय कखनो धार्मिक अथवा वाजनीतिक पूर्वमान्यताक समीप पहुँचि जाइत अछि। तेसर, लेखक स्थानीय समाजक स्त्रीक स्वायत्तताक समर्थन करैत छथि, मुदा अनेक अवसरपर स्त्रीक स्वर अधिकतर लेखकक वर्णनक माध्यमसँ स्वनाइत अछि। चारिम, ग्रामीण साहित्यपर दनू समीक्षामे प्रशंसात्मक स्वर अधिक अछि आ औपचारिक शिल्प-समीक्षा अपेक्षाकृत कम।

এহি সীমাক চৰ্চা কএনাসঁ পুস্তকক উপনব্ধি খস্বীকাব নহি হোওত খছি। উনটে পাঠকেঁ প্ৰমাণান্নসাব পঢ়ৱাক ওা প্ৰক্ৰিযা একব খসন মহত্বৰকেঁ স্পষ্ট কবৈত খছি। যাত্ৰা-বৃত্তান্ত এতয নিবীক্ষণক পহিন দস্তাৱেজ ৱনৈত খছি; সম্পূৰ্ণ নৃৱশৈৰিছান নহি। সাহিত্যিক সমীক্ষা এতয নেখকীয সমাজৱোধক খানোচনাত্মক সাক্ষ্য ৱনৈত খছি; কথা-সঁগ্ৰহ খথৱা উপন্যাসক পূৰ্ণ খন্তিম নিৰ্ণয নহি। এহি ভেদক খাদবসঁ পঢ়ৱ ৱিদুতাপূৰ্ণ পাঠক খনিৱাৰ্য শৰ্ত খছি।

১৬. ৱাহৱী শৌধসঁ প্ৰাপ্ত প্ৰষ্ঠি খা জাঁচৱাক শৈষ প্ৰশ্ন

মিথিনা চিত্ৰকনাক প্ৰসঁগমে ভাবতক ভৌগোনিক-সঁকেতক পঞ্জীকবণ খভিনেখ মধুৱনী চিত্ৰকনাক খাৱেদন সঁখ্যা ३৭, ২২ খগস্ত ২০০৩ কেঁ খাৱেদন খা ১৬ মঙা ২০০৭ কেঁ প্ৰমাণপত্ৰক তিথি দৰ্শৱৈত খছি। ওা তথ্য কনাক সঁস্থাগত মান্যতাক এক সুতন্ত্ৰ সন্দৰ্ভ খছি। মুদা পঞ্জীকবণ-সূচনা মাত্ৰসঁ প্ৰত্যেক কনাকাবক খায খথৱা সঁবক্ষণক ৱাস্তৱিক প্ৰভাৱ নিৰ্ধাৱিত নহি হোওত। এতয ক্ষেত্ৰীয খাৰ্থিক খধাযনক খাৱশ্যকতা শৈষ খছি।

হ্ফনোঁগক ৱাঁস-ফূননাও সম্বন্ধী খাশঁকা ৱৈজ্ঞানিক খধাযনমে প্ৰাসঁগিক সিদ্ধ হোওত খছি; মুদা খনগ প্ৰজাতি খা হুভাগক খন্তব জকবী খছি। বানী গৈদিন্নাৃক সঁঘৰ্ষক প্ৰমুখ কান-তিথি শাসকীয স্ৰোতসঁ পুষ্ট হোওত খছি। নন্দা-বাজজাতক ৱাবহ-ৱৰ্ষীয খাৱৰ্তন খা যাত্ৰা-পথ শাসকীয পবিচযমে দৰ্জ খছি। ওদ্ব-মিসমী সম্প্ৰদাযক শিন্প, ধাৰ্মিক পবম্পবা খা পৰ্বক ৱিৱবণ নোখব দিৱাঁগ ঘাটীক খাধিকাবিক স্ৰোতমে উপনব্ধ খছি—মুদা মূন নেখমে ৱৰ্ণিত নহি ভেন ৱিৱবণকেঁ মূন নেখকক কাজ মানৱ গনত হোএত।

‘মনিক ভায’ খণ্ডক বাজনীতিক টিপ্পণীক নেন এহি খধাযনমে সুতন্ত্ৰ খভিনেখীয নিষ্কৰ্ষ স্থাপিত নহি কএন গেন খছি। এহি কাবণেঁ ওহি কথনসভক খধাযন সঁৱাদ-শৈনী, সামাজিক পূৰ্ৱধাবণা খা সমযক বাজনীতিক ভাষাক কপমে কএন গেন খছি। এহি পদ্ধতিসঁ সমীক্ষা খনাৱশ্যক তথ্য-খাবোপণসঁ ৱচৈত খছি খা মূন বচনাক সাহিত্যিক প্ৰকৃতিক সম্মান কবৈত খছি।

১৭. সাহিত্যেতিহাসমে স্থান : নোকজ্ঞানক ৱিস্তাব, খানোচনাক খপূৰ্ণ পবিযোজনা

এহি সঁকননক যোগদান তীন ঠাম ৱিশৈষ কপসঁ দেখাওত খছি। প্ৰথম, ওা মৈথিনী গদ্যকেঁ মিথিনাক সীমাসঁ ৱাহবো সাঁস্কৃতিক নিবীক্ষণক সমৰ্থ মাধ্যম ৱনৱৈত খছি। খৰুণাচন, খসম, মণিপুব, ব্ৰজ খা উত্তবাখণ্ডক খনুভৱ মৈথিনীমে ৱাও ভেন খছি; ভাষা খপন স্থানীয খাত্মীযতা খক্ষুণ্ণ বাখৈত খপবিচিত সঁসাবক খধাযন কবৈত খছি। দোসব, ওা সঁস্কৃতি খা সাহিত্যক কেন্দ্ৰবমে সাধাবণ জনক খনুভৱ বখৈত খছি—চিত্ৰকাব মহিনা, নাৱিক, শ্ৰমিক, পবম্পবাগত কাবীগব, গামক ৱিৱেকী ব্যক্তি। তেসব, ওা সাহিত্যক সমীক্ষা খা ক্ষেত্ৰ-খনুভৱক ৱীচ সঁৱাদক সম্ভাৱনা খোনৈত খছি।

সঁগ্ৰহক খানোচনাত্মক খপূৰ্ণতা সেহো এহি যোগদানক সঁগ খভিন্ন খছি। সাঁস্কৃতিক ৱিৱিধতাক পক্ষধব নেখক কখনো একন ‘মূন পবম্পবা’ক বক্ষাক খাগ্ৰহ কবৈত ছথি; উপেক্ষিত স্ত্ৰীক স্বাধীনতাক পক্ষধব নেখক কখনো ওকব স্বানুভৱকেঁ পৰ্যাপ্ত স্থান নহি দৈত ছথি; গামক সামাজিক ৱিৱেকক প্ৰশঁসক নেখক কখনো প্ৰৱাসক ৱাধ্যতাকেঁ নৈতিক চূকক নিকষ্ট বখি দৈত ছথি। এহি ৱিবোধাভাসকেঁ কেৱন দোষ-সূচী ৱনাউনাক ৱদনা খাধুনিক মৈথিনী ৱৈচাবিক গদ্যক সঁঘৰ্ষক দস্তাৱেজ মানৱ খধিক উপযুক্ত খছি।

পুস্তকক সৰ্ৱোত্তম পৃষ্ঠ ও খছি জতয নেখক খপন নিশ্চিত ধাবণাসঁ হটি কহ দূসবাক খাৱাজ সুনৈত ছথি। কাৰ্বী মহিনাক প্ৰশ্ন, বামওতাবক খাজীৱিকা-কথা, গঁগা দেৱীক নৱ চিত্ৰ-ৱিষয, এথেনাক ঘবেনূ সঁসাব খা মণ্ডনক কথাক খপ্ৰতিষ্ঠিত শ্ৰমিক—এহি সৱহক মাধ্যমসঁ মৈথিনী গদ্য খপন খনুভূতিক ক্ষেত্ৰ ৱঢ়ৱৈত খছি। পুস্তকক

कमजोर ऋण ओ अछि जतय राजनीतिक अथवा सांस्कृतिक निर्णय प्रत्यक्ष प्रमाणसँ आगाँ निकलि जाइत अछि। आलोचनाक वास्तविक न्याय एहि दनू अवस्थाकेँ एक संग देखबामे अछि।

निष्कर्ष : सहेजब मात्र नहि, प्रश्न करैत सहेजब

'विदेह मैथिली प्रबन्ध-निबन्ध-समालोचना'क असल दाव एकटा सांस्कृतिक आग्रहमे अछि: लोकजीवनकेँ ज्ञानक योग्य क्षेत्र मानू, आ लोकक सृजनात्मक अनुभवकेँ विद्वताक बाहरी हाशियापर नहि राखू। मिथिला चित्रकलाक महिला-निर्मित चित्र, उत्सव-पूर्वक साम्प्रदायिक स्मृति, ध्वजक भावनात्मक भूगोल आ बाँसफूलक संघर्षशील समाज—सभ मिलि कऽ एहि आग्रहकेँ भिन्न-भिन्न रूप दैत अछि। ई पोथी संश्लिष्ट सिद्धान्तक सर्वथा पूर्ण उदाहरण नहि; एहि ठाम संस्मरणक आत्मीयता, अवलोकनक ऊष्मा, नैतिक पक्षधरता आ शोधक अपूर्णता एक-दोसरसँ जोड़ल अछि।

पुस्तकक साहित्यिक उपलब्धि एतय अछि जे ई मैथिलीमे यात्रा-वृत्तान्त, लोकसंस्कृति-लेखन आ ग्रामीण कथा-समीक्षाकेँ एकहि सांस्कृतिक प्रश्नभूमिपर उपस्थित करैत अछि। एकर मुख्य सीमा प्रमाणक असमान घनत्व, वर्णित समुदाय सभक स्वरक अपूर्ण प्रतिनिधित्व, किछु अध्यायक शीर्षक-विषयक अन्तर आ आलोचनामे प्रशंसाक अपेक्षाकृत अधिकता अछि। जे पाठक एहि दनू पक्षकेँ देखैत छथि, हुनका लेल ई संग्रह अनुसन्धानक अन्तिम पड़ाव नहि, अपितु अनेक सार्थक शोध-प्रश्नक आरम्भ सिद्ध होइत अछि।

सन्दर्भ-सूची

प्राथमिक ग्रन्थ

मिश्र, कैलाश कुमार। विदेह मैथिली प्रबन्ध-निबन्ध-समालोचना (विदेह-सदेह १०)। सम्पादक: गजेन्द्र ठाकुर; सह-सम्पादक: उमेश मण्डल। नई दिल्ली: श्रुति प्रकाशन, २०१२।

शोधलेख आ आधिकारिक अभिलेख

District Lower Dibang Valley, Government of Arunachal Pradesh. “Idu Mishmi.” https://roing.nic.in/culture-heritage/idu-mishmi/.

Geographical Indications Registry, Intellectual Property India. “Madhubani Paintings.” Application No. 37. https://search.ipindia.gov.in/GIRPublicSearch/Application/Details/37.

Mishra, Kailash Kumar. “Mithila Paintings: Women’s Creativity Under Changing Perspectives.” Indian Folklore Research Journal 1, no. 3 (2003). https://indianfolklore.org/index.php/ifrj/issue/view/57.

Ministry of Tribal Affairs, Government of India. “Union Minister of Home Affairs and Minister of Cooperation, Shri Amit Shah Will Lay Foundation Stone Tomorrow of Rani Gaidinliu Tribal Freedom Fighters Museum in Luangkao Village, Tamenglong District, Manipur.” Press Information Bureau, 21 November 2021. https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1773746.

Office of the Commissioner, Garhwal Division, Government of Uttarakhand. “Nanda Devi Raj Jat.” https://garhwal.uk.gov.in/nanda-devi-raj-jat/.

Sridhara, Shakunthala, and T. P. Rajendran. “Gregarious Bamboo Flowering and Rodent Outbreaks – An Overview.” Proceedings of the Vertebrate Pest Conference 24 (2010). https://doi.org/10.5070/V424110341.

लोकक जीवन, स्त्रीक स्वर आ प्रमाणक कसौटी

'विदेह सदेह २९' मे ड०. कैलाश कुमार मिश्रक गद्य-पद्यक साहित्यिक आ मानवशास्त्रीय समीक्षा

পাঠক পরিচয় আ সমীক্ষাক আধার

‘বিদেহ সদেহ ২৯ : ড. কৈলাশ কুমার মিশ্র কের গদ্য আ পদ্য রচনা’ (২০২২) গজেন্দ্র ঠাকুরক সম্পাদনমে প্রকাশিত বহুবিধাত্মক সংকলন অছি। একর রচনাসভ ‘বিদেহ’ ই-পত্রিকাক অংক ১–২৭০ সঁ সংকলিত অছি। সংগ্রহমে লঘুকথা কহল গেল বিস্তৃত আখ্যান, দীর্ঘকথা, যাত্রা-সংস্মরণ, লোকপরম্পরাক বিবেচন, কলা আ ইতিহাসপর লেখ, সাহিত্যিক সমীক্ষা তথা অন্তমে ‘গামক কচোট’ কবিতা সম্মিলিত অছি। এহি রচনাসভকেঁ একল সাহিত্যিক বিধাক চৌখটিমে নহি, কথাশিল্প, লোকজ্ঞান আ সামাজিক আলোচনাক পারস্পরিক সম্বন্ধমে দেখব অধিক উপযুক্ত অছি।

এহি সংগ্রহক কেন্দ্রীয় সাহিত্যিক উপলব্ধি এতবে নৈ জে লেখক মিথিলাক পাবনি, গীত আ কথাকেঁ বিস্মৃত হোমযসঁ বঁচেবাক প্রযত্ন করৈত ছথি। বিশেষ বাত ই অছি জে ওহি সাংস্কৃতিক জগতক ভীতর স্ত্রীক শ্রম, প্রেম, ক্রোধ, অপমান, সার্বজনিক বাণী আ নির্ণয-সামর্থ্য সেহো দেখব চাহৈত ছথি। পরন্তু এহি দৃষ্টিক সংগ কিছু অববোধ সহ-অস্তিত্বমে অছি: লোকবিশ্বাসক প্রতি অপার অনুরাগ, কথাকারক পুরুষ-দৃষ্টিক কখনো অনপেক্ষিত প্রভুত্ব, ইতিহাসক অনুমান আ জাঁচল তথ্যক বীচ ঢীলা সীমাঙ্কন, তথা কিছু ঠাম ভাষাক অসমান সম্পাদন। সমীক্ষাক মূল প্রশ্ন ইএহ অছি: লোকজীবনক সঘন অনুভূতি সাহিত্যিক জ্ঞান কতেক দূর ধরি বনি পবৈত অছি, আ কতহ জা কহ ওকরা প্রমাণক অধিক কঠোর অনুশাসন চাহী?

সংগ্রহক স্বরূপ আ লেখকক রচনাত্মক স্থিতি

অনেক বিধাক সংকলন, এক শোধ-দৃষ্টিক বিস্তার

অনুক্রমমে ‘পণ্ডিতাইন’, ‘বুবিবাজ’, ‘চন্দা’, ‘প্রকৃতি সুন্দরি আ চুহব মিস্ত্রী’, ‘সখী কুন্তী’, ‘পুরুষক নহি বিশ্বাসে’ আ ‘পরিস্থিতি লেখিকা’ জকাঁ কথা-রচনাক সংগ ‘ফকড়াক সংগ যাত্রা করৈত মৈথিলানীক মনোদশাক: মানবশাস্ত্রীয় বিবেচনা’, ‘মৈথিলী লোকগীতমে ভোজনক বিন্যাস’ আ ‘লোক বেদ আ ব্যবহারক পাবনি মধুশ্রাবণী’ জকাঁ অনুসন্ধানপরক নিবন্ধ রাখল গেল অছি। ‘যাযাবরী’ শীর্ষকান্তর্গত উত্তর-পূর্ব, উত্তরাখণ্ড আ ব্রজক অনুভব অছি; ‘বনৈত-বিগড়ৈত’, ‘মৈথিলী লোককথা’, ‘গামক জিনগী’ আ ‘জীরন সংঘর্ষ’ পর আলোচনাত্মক লেখ সেহো অছি। এহিসঁ পাঠককেঁ অলগ-অলগ লেখক নহি, একহি রচনাধর্মী চেতনাক পরিবর্তিত রূপ ভেটৈত অছি: কথাকার জখন লোকগীতক বর্ণন করৈত ছথি তখন কথা কহবাক মোহ ছোড়ি নহি পবৈত ছথি; শোধকর্তা জখন কথা রচৈত ছথি তখন সামাজিক বন্ধ, পেশা, বিশ্বাস আ সংস্কারক বিস্তৃত পৃষ্ঠভূমি উপস্থিত কহ দৈত ছথি।

এহি সংযোগক লাভ ই জে পাত্র শূন্যমে নহি জীবৈত ছথি। হুনকর ভোজন, দেহ, শ্রম, সম্পত্তি, বিবাহ, ভক্তি আ বোলী পরস্পর গাঁথল অছি। হানি ই জে গদ্যক গতি বেবাবের নিয়ন্ত্রিত নহি বহৈত। কিছু আখ্যানমে দৃশ্যক অপেক্ষা লেখকক ব্যাখ্যা অধিক স্থান লৈত অছি; কিছু বিবেচনমে ব্যক্তিগত স্মৃতিক বল শোধক অনুশাসনপর ভারী পড়ৈত অছি। তথাপি বিধাসভক এহি আবাগমনসঁ লেখকক অপন চিন্তাক এক সুসম্বদ্ধ মানচিত্র নির্মিত হোইত অছি।

লেখকক আত্মস্থিতিঃ মৈথিলীমে লিখবাক সংকোচসঁ সার্বজনিক হস্তক্ষেপ ধরি

‘নর্থ কছার হিল্স: ধরতীক লুকাএল সুন্দর’ক আরম্ভমে লেখক অপন অংগ্রেজী লেখনকেঁ ব্যবসাযগত অভ্যাস কহৈত মৈথিলীমে লিখবাক সংকোচ স্বীকার করৈত ছথি। ‘রচনা’ পত্রিকামে ‘যাযাবরী’ স্তম্ভ লিখবাক প্রসংগ আ ‘বিদেহ’মে যাত্রা-বৃত্তান্ত প্রস্তুত করবাক নির্ণয উল্লেখনীয় অছি। এহি আত্মস্বীকারক মহত্ত্ব মাত্র আত্মকথাত্মক নহি: মাতৃভাষামে বিশেষজ্ঞ জ্ঞানক প্রবেশক সামাজিক ইতিহাস এহিমে বিদ্যমান অছি। মানবশাস্ত্রক প্রশিক্ষিত দৃষ্টি জখন মৈথিলী গদ্যক আশ্রয় লৈত অছি তখন জটিল সাংস্কৃতিক বিষয পরদেশী শৈক্ষণিক ভাষাক বন্ধনসঁ বাহর আবৈত অছি।

তথাপি ‘নোকক নিকঠতা’ থপনে থাপমে নিষ্পঞ্চতাকো প্ৰমাণ নহি। নেখকক পাবিৱাবিক সংস্কাব, ব্ৰাহ্মণিক থনুষ্ঠানসঁ পবিচয, দিন্নীক ৱিদ্বজ্জেগত থা দেশক ৱিৱিধ সাংস্কৃতিক থঞ্চনমে ভ্ৰমণ হ্মনকব দৃষ্টিক সাধন সেহো থছি, সীমা সেহো। এতহ নেখকীয ‘হম’ ৱিশুদ্ধ সাঞ্চী ভহ পাঠকসঁ গপ কবৈত থছি; ওকব থনুভৱ থাদবণীয থছি, মুদা প্ৰত্যেক ব্যাখ্যা থন্তিম নিৰ্ণয নহি। সংগ্ৰহকেঁ পঢ়বাক উচিত তবীকা নেখকক থনুভূতিক গবমাহঠ থা তকব জাঁচ-পড়তানক থাৱশ্যকতা দুনূকেঁ সংগ বাখব থিক।

কথাসাহিত্যক সমাজ, স্মৃতি থা থাখ্যান

‘পণ্ডিতাজন’: এক স্ত্ৰীক থনুপস্থিতিমে উপস্থিত জীৱন

‘পণ্ডিতাজন’ ফোনপব মৃত্যুসমবণ থা ৱৈবখীমে থামন্ত্ৰণসঁ থাবম্ভ হোজত থছি। বাঘৱক স্মৃতি জঠা-থনুবাধাক সংসাবমে প্ৰৱেশ কবৈত থছি থা কথা ভোনাক নিৰ্ধন ব্ৰাহ্মণ পবিৱাব, সৌবাঠ সভা, ৱিৱাহ-ৱিচৌনিযা নীবস ম্না, ৱান-ৱিৱাহ, শিক্ষা, থাশ্ৰম, কাবাৱাস, কৰ্মকাণ্ডী জীৱন থা থনুবাধাক নিধন ধবি ফৈনি জাজত থছি। প্ৰাবম্ভ থা থন্তক এহি বনযাকাব ৱিন্যাসসঁ পাঠক পহিনে মৃত স্ত্ৰীক থভাৱ থনুভৱ কবৈত থছি, তকব ৱাদ হ্মনক জীৱনক পবিস্থিতিক ওতিহাস জনৈত থছি। কথাক ভাৱাত্মক সূত্ৰ থনুবাধাক সেৱা মাত্ৰ নহি, কঠিন থৱস্থামে জঠাক সহচব ৱনি ঠাঢ় বহবাক নিৰ্ণয সেহো থছি। নিৰ্দোষ সাৱিত কববাক সংঘৰ্ষমে থনুবাধা থা সহভ্ৰতক সহযোগ কথাকেঁ ঘবেনূ সমৰ্পণসঁ থাগূ ন্যাযক প্ৰশ্ন ধবি নহ জাজত থছি।

এহি বচনাক সামাজিক যথাৰ্থ ৱিশেষ তীখ থছি। ব্ৰাহ্মণ পদৱী থাৰ্থিক স্থবক্ষা নৈ দৈত; ৱিৱাহ-ৱাজাবমে দেহ, শিক্ষা, থায থা সম্পত্তি নিৰ্ণাযক ৱনি জাজত থছি। পেঁচ-উধাব থা দনানী মাত্ৰ প্ৰসংগ নহি, পাবিৱাবিক ৱিৱশতাকেঁ সংচানিত কবএবনা তন্ত্ৰ থছি। মুদা শীৰ্ষক ‘পণ্ডিতাজন’ থনুবাধাকেঁ পতিক পেশী-সাপেক্ষ নাম দৈত থছি, থা ওকব কপ-ৱৰ্ণনমে কথাৱাচকক দৃষ্টি থনেক বেৰ স্ত্ৰীকেঁ পুৰুষ-থানন্দক ৱস্তু ৱনা দৈত থছি। থনুবাধাক সাহস থা থাত্মনিৰ্ণযক সম্ভাৱনা এহি দৃষ্টিসঁ থধিক জঠিন থছি। ‘নঘুকথা’ক নাম দহ এতেক ব্যাপক জীৱন-ৱৃত্তান্ত প্ৰস্তুত কবব ৱিধাগত কপসঁ প্ৰশ্নোত্তেজক থছি; ঞ সংক্ষিপ্ত ঞ্চণক কথা নহি, নঘু-উপন্যাসক নিকঠ দীৰ্ঘ থাখ্যান থছি। সৰ্বাধিক ঠিকাউ প্ৰভাৱ থন্তক ও দৃশ্য ছোড়ৈত থছি জতহ থনুবাধাক সুব গীত, চূড়ী থা ভক্তিগানক স্মৃতিমে ৱাঁচন বহৈত থছি।

‘ব্ৰুবিবাজ’: ৱিদ্বত্তাক থাডম্বৰ থা সংস্থাগত থৱসবৱাদ

‘ব্ৰুবিবাজ’মে বাঘৱ, সোহন থা নিৰ্ভযক প্ৰসংগ ৱিশ্বৱিদ্যানয, শোধ, নৌকবী থা সাংস্কৃতিক সংস্থাক পবিসবমে খোনাজত থছি। নিৰ্ভযক ৱাহবী ব্যক্তিত্ব, সামাজিক পঞ্চঁচ, পদোন্নতি থা উপাধি প্ৰতিষ্ঠাক প্ৰতীক ৱনৈত জাজত থছি, জখন কথাৱাচক তকব ভীতবক নৈতিক শূন্যতাপব প্ৰশ্ন কবৈত থছি। থাখিবী ৱাঁগাক মূন থৰ্থ ঞ জে সংস্থাগত শক্তি ‘ড◌ক্টব’ পদৱী দেখি নৈত থছি, কিন্তু মনুষ্যক চবিত্ৰক সমীক্ষা নহি কবৈত। এহি ৱাঁগাক ৱন জীৱনীগত ঘঠনাক ক্ৰমমে থছি; ৱিশ্বৱিদ্যানযক ৱাহ্য সভ্যতা থা নিজী স্বাৰ্থক সামীপ্য পাঠককেঁ থসহজ কবৈত থছি।

সংগ্ৰহক দোসব কথা জকাঁ এতহুঁ বাঘৱ নেখক-সদৃশ সাক্ষীক ভূমিকা নিভবৈত ছথি। ঞ নিবন্তব পুনবাৱৃত্তি এক সাম্য কথা-জগত নিৰ্মাণ কবৈত থছি; মুদা থানোচনাত্মক সাৱধানী জকবী থছি। কথাৱাচক জে ব্যক্তি-ৱিৱবণ দৈত ছথি, ও কথাক সহক ভীতব স্থিত ৱিৱবণ থছি, সূতন্ত্ৰ জীৱন-ৱৃত্তক প্ৰমাণ নহি। কথা থপনে থন্তমে পূৰ্ণ কান্পনিক হোযবাক ঠিপ্পণী দৈত থছি। এহি ঠিপ্পণীকেঁ ধ্যানমে বাখি ৱাঁগাকেঁ সংস্থা-ৱিশেষ ৱা ৱাস্তৱিক ব্যক্তিপব থাবোপক কপমে নহি, সাহিত্যিক সত্তা-থানোচনাক কপমে পঢ়ব চাহী।

'चन्दा': खेनक मैदानसँ सम्पत्तिक हिंसा धरि

'चन्दा' किशोर बाघर आ चन्दाक खेल, आपसी आकर्षण, गाँवक ओसार आ परस्पर परिचयक बन्धसँ आरम्भ होइत अछि। जे ठाम कबड्डीक शारीरिक चंचलता छल, ओहि संसारमे धीरे-धीरे परिवारक सम्पत्ति, हिस्सेदारी, भाग-भागक बैर, श्रमक अवमूल्यन आ हिंसाक स्मृति प्रवेश करैत अछि। बूनेसर आ कन्हैया सम्बन्धक द्वन्द्व कथाकेँ कौटुम्बिक राजनीति बना दैत अछि। व्यक्तिगत स्नेहक कोमलता सामूहिक कठोरताक बीच असहाय भइ जाइत अछि। चन्दाक उपस्थितिसँ ई इतिहास केवल पुरुषक झगड़ाक वर्णन नहि रहैत; ओजहुँत सम्बन्धक मनोवैज्ञानिक प्रभावो देखाइत अछि।

लेखक दृश्य, संवाद आ स्मृतिक माध्यमे गति बनबैत छथि, मुदा कतेको ठाम दीर्घ पारिवारिक वृत्तान्त कथा-गतिकेँ रोकैत अछि। चन्दा नामक नायिका शीर्षकक केन्द्रमे रहितो कथा-निर्णयक अधिकांश साधन पुरुषक हाथमे अछि। ई साहित्यिक कमी मात्र नहि, कथित सामाजिक व्यवस्थाक पुनरुत्पादन सेहो बूझल जा सकैत अछि। अन्तमे दाहसंस्कारक दृश्यमे जतइ बाघरकेँ मृतक, पीड़ित आ संघर्षक छाया एकहि बेर देखा पड़ैत अछि, ओ अपूरित न्याय आ अपराध-बोधकेँ तीव्र प्रतीकात्मक रूप दैत अछि।

'प्रकृति स्वन्दरि आ छुहर मिस्त्री': सहानुभूति, जनजातीय परिवेश आ भाषिक पूर्वग्रह

एहि कथामे छोटानागपुरक वन-प्रकृति, कथावाचकक बाल्यकाल, स्थानीय सम्प्रदायसँ निकटता, बाजकुमारी नामक युवती आ मंगनू मिस्त्रीक प्रसंगसँ सामाजिक अस्वरबंधाक कथा बनैत अछि। रोग, असमान सम्बन्ध आ मृत्युक घटनाक बीच कथावाचकक बाजकुमारीक प्रति सहानुभूति गहिर अछि। प्रकृति, देह आ सम्प्रदाय एक-दोसरसँ जुड़ल देखाइत अछि। मुदा आलोचनात्मक पाठककेँ दू स्तर अलग करए पड़त: कथामे वर्णित स्थानीय जनविश्वास, आ चिकित्सकीय अथवा ऐतिहासिक रूपसँ प्रमाणित सत्य। रोग-संचरण सम्बन्धी कथावाचकक निर्णयकेँ कथा-संवाद बूझब उचित अछि; बिना वैद्यकीय अभिलेखक ओकरा स्वतन्त्र प्रमाण नहि कहल जा सकैत अछि।

'निश्छल आदिवासी' आ 'नीच मिस्त्री' जकाँ विरुद्ध विशेषण सामाजिक सहानुभूतिक बीच स्थापित श्रेणीबद्धताकेँ सेहो खोलैत अछि। जनजातीय सम्प्रदायकेँ सर्वथा भोला आ शहर/पुरुषकेँ सर्वथा दूषित बना देब यथार्थकेँ सरल करबाक जोखिम रखैत अछि। बाजकुमारीक स्वतन्त्र वाणी आ साम्प्रदायिक प्रतिक्रिया जतेक बेशी उभरित, कथा ततेक अधिक सम्पूर्ण होइत। एतइ लेखकक करुणा वास्तविक साहित्यिक ऊर्जा अछि, किन्तु करुणाकेँ प्रतिनिधित्वक एकमात्र पर्याप्त शर्त नहि मानल जा सकैत अछि।

'सखी फन्नी' आ 'पुरुषक नहि विश्वासे': स्त्रीजीवनक दू अलग बिम्ब

'सखी फन्नी' बाल्यकालक उच्छृंखल, आत्मीय, आ अन्ततः वियोगमय स्मृति अछि। कथावाचकक दृष्टिमे फन्नी केवल एक परिचित स्त्री नहि, जीवनक ओ रूप थिकीह जे समयक मारिसँ बदलि जाइत अछि। कथाक अन्तमे वर्तमानक जीर्ण फन्नीसँ अधिक स्मृतिक पुरान फन्नीकेँ जीवित रखबाक इच्छा मनोवैज्ञानिक रूपसँ मार्मिक अछि, मुदा एहिमे एक कठिन प्रश्न सेहो अछि: की जीवित स्त्रीक परिवर्तित अवस्था स्वीकार करबाक बदला ओकर आदर्शीकृत छवि सहेजब कथावाचकक सुविधा थिक? एहि असुविधाजनक प्रश्नसँए कथा मार्मिक बनैत अछि।

'पुरुषक नहि विश्वासे'मे आशुतोष, चन्द्रकला, सौम्या आ अन्य पात्रक शिक्षा, विवाह, स्पर्धा, सम्बन्ध-विच्छेद आ उपलब्धिक विस्तृत संसार अछि। चन्द्रकला अन्तमे सफल गृहिणी, माय आ शिक्षिका होइतहुँ पुरुषपर भरोसा नहि करैत छथि। शीर्षकक विरोधाभास एही ठाम सघन अछि: सामाजिक प्रतिष्ठा आ पारिवारिक व्यवस्थित जीवन

সৃতঃ মনক রিশ্বাসক প্বনর্স্থাপনা নহি কবৈত। তথাপি ঘঠনাক দীর্ঘ শৃঁখনা স্ত্রীক ভীতবী খন্বভরকেঁ কখনো পাছাঁ ধকেনৈত খছি। কথা জে রঁাত খন্তিম রাক্যদ্বাবা কহৈত খছি, ওকব নৈতিক জঠিনতা স্ত্রীক প্রহ্ন সৃবমে খাবো প্রভারী হোজত।

‘পবিস্থিতি নেখিকা’: কথামে কথা খা স্ত্রীক বচনাম্বেক খাম্বেবঞ্চা

সঁগ্রহক সর্রাধিক রিস্তৃত কথাম্বেক উঁপক্রমমে সঁ ‘পবিস্থিতি নেখিকা’ এক খছি। বাঘর দবিভঁগামে প্রাধ্যাপক স্বধাকবক ঘব পঙ্কঁচৈত ছথি; কথা ধীবে-ধীবে নন্দিতাক জীরন, রৈরাহিক খন্বভর, বাগিনীক দ্বঃখ, নেখনক উঁদ্ভর খা সামাজিক মর্যাদাক সঁঘর্ষক দিশামে রঁঢ়ৈত খছি। নন্দিতাক খপন রঁাত কহরঁাক খরসব এক মহত্ত্রপূর্ণ খাখ্যানাম্বেক মোড় খছি। ও কেরন রর্ণিত পাত্র নহি বহি, খপন জীরনক খাখ্যান সৃয়ঁ প্রস্তুত কবএ নগৈত ছথি। কথারস্তমে স্মৃতি, সঁরাদ, খন্তঃকথা, করিতা খা যাত্রাক প্বনবাবম্ভ এক সঁগ খারৈত খছি। খন্তক নিষ্কর্ষ জে পবিস্থিতিএ নন্দিতাকেঁ নেখিকা রঁনৌনক, বচনাম্বেকতাকেঁ রিনাসিতা নহি, খন্বভরক প্রতিবোধক মাধ্যম রঁনা দৈত খছি।

ম্বদা এহি প্রযোগক সীমা সেহো স্পঞ্চ খছি। নন্দিতাক খাম্বেকথা রেঁব-রেঁব বাঘরক প্রতিক্রিযা খা উঁস্ত্রেকতাসঁ নিযন্ত্রিত হোজত খছি। প্বরুষ-শ্রোতা স্ত্রী-খন্বভরক ‘প্রমাণক’ স্থিতি গ্রহণ কবৈত খছি। দেহ-রর্ণন, ঘবক নিজী পবিস্থিতিক চিত্রণ খা ভারনাম্বেক প্রসঁগক রিস্তাব কখনো কথা-গঠনকেঁ খসন্তুনিত কবৈত খছি। কথামে উঁদ্ধৃত হিন্দী করিতা বাগিনীক দ্বঃখক নাঠকীয সাধন খছি, ওকব সৃতন্ত্র বচনাকাবক পবিচয স্রোতমে স্পঞ্চ রূপসঁ স্থাপিত নহি; তেঁ ওকবা রঁাহবী নেখকীয হ্রতিত্বক নিশ্চিত প্রমাণ রঁনাযরঁ নহি চাহী। এহন খাবঞ্চিত পাঠমে ‘পবিস্থিতি নেখিকা’ক মহত্ত্র কম নহি হোজত, রঁন্কি শিন্প খা স্ত্রী-খধিকাবক ভীতবক তনার স্পঞ্চ হোজত খছি।

নোকগীত, স্ত্রী-খন্বভর খা খন্বষ্ঠান

ফকড়া: নোকক ‘সার্রজনিক স্থান’মে মৈথিনানীক খন্বভর

‘ফকড়াক সঁগ যাত্রা কবৈত মৈথিনানীক মনোদশাক: মানরশাস্ত্রীয রিরেচনা’ সঁগ্রহক কেন্দ্বীয নিরঁন্ধ খছি। নেখকক খাবম্ভিক স্থাপনা জে মিথিনাক নোকস্মৃতিক জড়ি মৈথিনানী ছথি, ওকবা ও গীত, রিধি-রিধান, কহরী, রিরাহ, শ্রম খা সামাজিক নিষেধক উঁদাহবণসঁ খোনৈত ছথি। রিশৈষ রূপসঁ মহত্ত্রপূর্ণ রিচাব ঞা খছি জে সার্রজনিক শিঞ্চাসঁ রঁচিত স্ত্রী সেহো নোকমাধ্যমকেঁ খপন প্রেম, খাক্রোশ, খার্থিক রিপন্নতা খা প্বরুষক র্যরহাবপব ঠিপ্পণী কবরঁাক স্থান রঁনরৈত ছথি। ফকড়া এতহ কেরন ‘রৌনচানক মণি’ নহি, রাঁগা, খাপত্তি খা সামাজিক মনোরিজ্ঞানক সঁঞ্চিপ্ত রাহক খছি।

এহি খানেখক শৌধাম্বেক শৈঞ্জি খসঁখ্য নোক-রাক্যকেঁ স্ত্রীক সামাজিক দশাসঁ জোড়রঁাক যন্বেমে খছি। সাহিহিক দৃষ্ঠিসঁ ছোঠ-ছোঠ কথ্য পাঠকক ভীতব এক র্যাপক সমূহ-স্বব নির্মিত কবৈত খছি। তথাপি নোককথনক স্থানীয ভেদ, গাযিকা রা রঞাক খাযু, জাতি, খরসব, প্রদর্শন-পবিস্থিতি, খভিনেখনক তাবীখ খা রৈকন্পিক পাঠসভক জানকাবী সামান্যতঃ র্যরস্থিত রূপমে সমঞ্চ নহি খরৈত খছি। এহি কাবণ পাঠক জনৈত খছি জে নেখকক খন্বভর গহিব খছি, ম্বদা ঞা নির্ণয কঠিন বহৈত খছি জে কোন ফকড়া কতয কতেক প্রচনিত খছি। নেখক সৃয়ঁ নেখকেঁ রিশান রিষযক মাত্র কিছু রূঁন্দ কহৈত ছথি; এহি খাম্বেসীমাঙ্কনমে রিনয খা ভরিষ্যাক শৌধক প্রস্তার দ্বনূ খন্তর্নিহিত খছি।

সীতা: শ্ৰদ্ধাক ভীতৰ প্ৰতিবোধক লোকস্বৰ

‘মৈথিলানী কেৰ উপৰাগ ৰাম সঁ আ সমাজ সঁ: সীতা দাঞা কেৰ ৱেদনা’ আ ‘ফাট্ঠু হে ধৰতী: সীতা দাঞা কেৰ ৱেদনা’কেঁ সঁগ পঢ়লা পৰ এহি সঁগ্ৰহক স্ত্ৰী-ৱিমৰ্শক ধাৰ অধিক স্পষ্ট হোঞত অছি। লেখক ৰামক প্ৰতি মিথিলাক শ্ৰদ্ধা স্বীকাৰ কৰৈত ছথি, মুদা সীতাক নিৰ্বাসন আ পত্নীকেঁ সামাজিক অপৰাধক আধাৰপৰ ত্যাগ দেবাক প্ৰসঁগমে উপৰাগক লোকপৰম্পৰাকেঁ ৱৈধ ঠহৰবৈত ছথি। এক লোকসমাজ অপন আৰাধ্যসঁ প্ৰশ্ন পূছৈত অছি; ৱিৰোধ শ্ৰদ্ধাক সমাপ্তি নহি, নৈতিক সম্বন্ধক ৱিস্তাৰ বনি সকৈত অছি।

‘ফাট্ঠু হে ধৰতী’ক পাঠ ৱিশেষ প্ৰভাৱশালী অছি, কাৰণ লেখকক মাযক মুঁহসঁ নিকলল ৱাথাময উচ্চাৰণ কথাৱাচকক বাল্যকালীন জিজ্ঞাসাকেঁ বাদক সামাজিক বোধসঁ জোড়ৈত অছি। সীতা এতহ কেৱল মহাকাৱ্যক পাত্ৰ নহি ৰহি, অন্যাযক ক্ৰমে অপন ৱেদনা কহবাক সাঁস্কৃতিক ভাষা বনৈত ছথি। তথাপি প্ৰত্যেক মৈথিলানীক অনুভূতি একহি প্ৰকাৰক অছি—এহন ব্যাপক নিষ্কৰ্ষক স্থানপৰ ৱিভিন্ন সম্প্ৰদায, পীঢ়ী আ সামাজিক স্থিতিক অন্তৰ দেখাএব আগাঁক শোধক আৱশ্যক দিশা হএত। লেখকক উপলব্ধি ‘মৰ্যাদা’কেঁ একতৰফা আদেশক স্থানপৰ বহসক ৱিষয বনা দেব থিক।

মধুশ্ৰাৱণী: লোক-ৱেদক সঁযোগ আ শৰীৰপৰ ৱিধিক প্ৰশ্ন

‘লোক ৱেদ আ ব্যৱহাৰক পাবনি মধুশ্ৰাৱণী’মে লেখক এহি পাবনিক কথা, চিত্ৰ, গীত, ৱনস্পতি, দাম্পত্য-শিক্ষা আ স্ত্ৰী-সহভাগিতাকেঁ এক সঁযুক্ত সাঁস্কৃতিক পাঠশালাক ৰূপমে দেখৈত ছথি। ৱিৱাহক প্ৰসঁগ আ অনুষ্ঠানক ঘটকসভ সাঁস্কৃতিক সম্পদা বনেবাক কাৰণ মাত্ৰ ধাৰ্মিক নহি: কথা সুনবাক, কহবাক, চিত্ৰ বনাবাক আ নৱৱিৱাহিতাক সামাজিক সঁসাৰমে প্ৰৱেশক পৰস্পৰ সম্বন্ধ এতহ বনৈত অছি। ৱিধি আ লোকৱাণীকেঁ এক সঁগ পঢ়বাক এহি যত্নমে প্ৰেক্ষণক সূক্ষ্মতা অছি।

অহিমে ৱিশেষ মহত্ত্ব লেখকক আলোচনাত্মক সাহসক অছি। ও নৱৱিৱাহিতাক ঠেহুনপৰ দাগ দেবাক ৱিধিক কণ্ঠক ৱিৰোধ কৰৈত প্ৰতীকাত্মক ৱিকল্পক বাত ৰখৈত ছথি। পৰম্পৰাকেঁ সঁৰক্ষিত ৰখবাক অৰ্থ প্ৰত্যেক ব্যৱহাৰকেঁ অক্ষুণ্ণ ৰাখব নহি—ঞা তৰ্ক লেখকক সাঁস্কৃতিক দৃষ্টিক ৱিকসিত ৰূপ অছি। ‘গৌৰী চোৰনী, গৌৰী ডাঞন আ গৌৰী ছিনাৰি: মধুশ্ৰাৱণী কথা কেৰ দ্বন্দ্ব?’ এহি বহসকেঁ আৰো জটিল বনবৈত অছি। দেৱীক কথামে ঞা তীক্ষ্ণ সামাজিক সম্বোধন স্ত্ৰীক ঈৰ্ষ্যা, অস্ৱৰক্ষা, দাম্পত্য সম্বন্ধ আ প্ৰতিৱাদক লোকভাষা বনি জাঞত অছি। লেখক অন্তমে

পৃষ্ঠেত ছথি জে ঞ পার্রনি সভ জাতিমে সমান রুপসঁ কিএক নহি ফৈনি সকন; ঞ প্রশ্ন সমারেশক সীমাকেঁ স্পর্শ করৈত অছি। উত্তর নিশ্চিত মানি নেনাসঁ রেশী মহত্ত্র একবা খুনন অনুসন্ধান-রিষয রনৌনে বাখর্রামে অছি।

মৈথিনানীপর রিমর্শক অধিকাবী কে? প্রতিনিধিত্ব আ উত্তবদাযিত্ব

এহি শীর্ষকক নেখ স্ত্রীপর নিখর্রাক অধিকাবকেঁ জন্মগত অথরা নিঁগগত একাধিকাবসঁ অনগ কবএ চাহৈত অছি। নেখক মহিনা বচনাকাবক রিচাব, অপন মুসহব সম্প্রদায সম্বন্ধী ক্ষেত্র-অনুভর আ সাহিত্যিক উদাহবণক আধাবপর কহৈত ছথি জে সহানুভূতি আ গহন অধ্যযনসঁ দোসবক অনুভরপর সেহো জিম্মেদাব নেখন সম্ভর অছি। প্রশ্ন উচিত অছি: পীড়া অনুভর কবনিহাবক স্রবকেঁ সর্রোপবি মানর্রাক সঁগ আন সাক্ষীক অধ্যযনকেঁ সম্পূর্ণ নিষিদ্ধ কিএক মানন জাএ? মুদা একবা উন্ঠা কহর্র সেহো অধ্রবা হএত জে কেরন সঁরেদনশীন নেখকক উপস্থিতি পীড়িত সম্প্রদাযক অপন রৌনর্রাক জগহক রঁদনা রঁনি জাএ।

সঁগ্রহক বচনাসভ এহি দ্বিরিধাকেঁ সূর্য উদাহবণসঁ খোনৈত অছি। নেখক স্ত্রীক জীরনক পঞ্চধব ছথি, মুদা কখনো স্ত্রীক দেহ-রর্ণন, রারহাবক মূন্যাঙ্কন আ সামাজিক প্রতিনিধিত্ব পুরুষ-রর্ণনক মর্যাদামে রন্ধন বহৈত অছি। সুদৃঢ় আনোচনাত্মক স্থিতি ঞ হএত জে স্ত্রী, দনিত, জনজাতীয রা কোনো সম্প্রদাযপর নিখর্রাক দ্বাব খুনন বহয, কিন্তু নেখনমে প্রত্যক্ষ সম্প্রদায-স্রব, সমীক্ষা, উত্তবদাযিত্ব আ স্রোতক স্পষ্টতা অনিরার্য রুঝন জাএ। এহি কসৌটীপর নেখকক অনেক নির্রন্ধ মহত্ত্রপূর্ণ প্রাবম্ভ ছথি, পূর্ণ রিবাম নহি।

জোগগীত: প্রেম, যৌন-সঁকেত আ তন্ত্রক সাঁস্কৃতিক ভূমিকা

‘মৈথিনী জোগ গীত মে প্রেম আ তঁত্র কেব প্রভার’ রিরাহক গানকেঁ নাজ ঢাকর্রাক ভাষা মাত্র নহি, রন্কি অভিসাব, পবিহাস, সম্বন্ধ-নির্মাণ আ স্ত্রীক অনৌপচাবিক শক্তি-প্রদর্শনক মাধ্যম রুঝৈত অছি। জোগক সঁস্কাবমে রব-কনিযাক মনোরৈজ্ঞানিক সমীপতা, নোকগীতক দোঅর্থী রাণী, রান্হর্রাক প্রতীক আ সামাজিক খেন একত্র হোঁএত অছি। নেখক জোগক ‘জোড়র্র’ অর্থপর রঁন দৈত গীতকেঁ সম্বন্ধক ক্রিযা মানৈত ছথি। এহি র্যাখ্যামে প্রেমক উপহাস নহি, দাম্পত্যক সাঁস্কৃতিক তযাবীক পাঠ অছি।

এতহ তন্ত্র-সম্বন্ধী প্রত্যেক রুপককেঁ রাস্তরিক অনৌকিক প্রভারক প্রমাণ নহি রুঝর্রাক চাহী। ও গীতক প্রতীক-ররস্থা আ গার্রনিহাবক রিশ্বাসক অঁগ অছি। নোকগীতক অর্থ অরসব, স্রব, সামূহিক হঁসী, পাত্র আ সামাজিক রন্ধনক রীচ রঁদনৈত বহৈত অছি। এহি দৃষ্টিসঁ বিচর্ড রাঁউমনক মৌখিক কনাকেঁ ‘প্রদর্শন’ক রুপমে পঢ়র্রাক রিচাব উপযোগী

तननाम्क साधन बनैत अछि: लिखल पंजिसँ बाहर गानक क्रिया सेहो अर्थ बचैत अछि। लेखक एहि दिशामे आगू बढ़ैत छथि, मुदा गीतक वास्तविक प्रस्तुति-सन्दर्भक नियमित अभिलेखनसँ हुनकर तर्क आरो पुष्ट होइत।

खगा आ कौआ: लोकगीतक पक्षी नहि, सम्बन्धक दूत

'खगा आ शृंगार'मे खगा प्रेम, सौन्दर्य, बुद्धि, स्मरण आ अन्तरंग संवादक बहुरूपी प्रतीक अछि। लेखक लोक-प्रसंग, सीताक अनुभव, शास्त्रीय कथा आ मिथिलाक दैनिक सम्बोधनकेँ जोड़ैत छथि। एहि आलेखक स्पन्दवता प्रतीकक विविधतामे अछि: एकहि पक्षी कखनो प्रियतमक संकेत, कखनो सन्तानक उपमा, कखनो गीतक पात्र, कखनो प्रकृति आ मनुष्यक सहजीवनक स्मृति बनैत अछि। पर्यावरणक संकटसँ एहि प्रतीक-जगतक ह्रासक चिन्ता आलेखकेँ वर्तमान समयसँ जोड़ैत अछि।

'मैथिली लोकगीतमे कौआ सम्वाहक' एहि परियोजनाकेँ अति विस्तृत रूप दैत अछि। कौआ सन्देश लऽ जाइत अछि, विरहिणीक संवादक माध्यम बनैत अछि, लोकविश्वास आ कथा-परम्पराक संग संयुक्त होइत अछि। लेखक पञ्चतन्त्रसँ आधुनिक कविता धरि प्रसंग अनैत छथि। एहि प्रचुर सामग्रीक लाभ सांस्कृतिक बहुलता अछि; सीमा ई जे मूल मैथिली गीतक विश्लेषण कखनो अन्य भाषाक उद्धरण आ विचलित प्रसंगक बोझसँ दबि जाइत अछि। गीतक पद्य, बोलबाक व्यञ्जि, सन्देश ग्रहण करबाक आ पक्षीक भूमिका अलग-अलग प्रस्तुत रहितै तऽ प्रतीकक रूपान्तर अधिक साफ देखाइत।

'मैथिली लोकगीतमे भोजनक विन्यास': खाद्य-सूचीसँ सामाजिक व्यवस्था धरि

एहि आलेखमे मिथिलाक भोजन केवल स्वादक वर्णन नहि। साग, माछ, अन्न, दही, पारंपरिक भोजन, बसोआक श्रम आ अतिथि-सत्कार लोकगीतमे सामाजिक सम्बन्धकेँ व्यक्त करैत अछि। लेखक विशेष रूपसँ गृहिणीक अदृश्य श्रमपर ठहरैत छथि। जे स्त्री अपनेकेँ 'किछु नहि करैत छी' कहैत छथि, हुनकर नियमित पाक-व्यवस्था, हस्तकला, संस्कार-सञ्चालन, लालनपालन आ लोकस्मृतिक वाहकक भूमिका लेखक सोझाँ अनैत छथि। एहि प्रसंगमे स्त्रीक श्रमकेँ घरेलू निष्क्रियता कहल जाएब पर तीख प्रतिवाद अछि।

भोजन-संस्कृतिक ई विवेचन आवृत्तिमूलक अछि: पाक-प्रकारक संख्या-सूची आ कहबीक बहुलता पाठकेँ अभिलेखीय महत्त्व दैत अछि, मुदा वर्ग, जाति, भूमि, ऋतु आ भोजनक उपलब्धतामे अन्तरक विश्लेषण अपेक्षाकृत सीमित रहि जाइत अछि। एक धनी घरक थारी आ भूमिहीन परिवारक थारीक बीच भेदक बिना 'मिथिलाक भोजन' एकरूप नहि भऽ सकैत। तथापि लेखकक मूल प्रस्ताव महत्त्वपूर्ण अछि: स्त्रीक असंख्य अवैतनिक कौशलकेँ सांस्कृतिक पूँजीक दर्जा देबाक सामाजिक मूल्याङ्कन बदलबाक पहिल चरण अछि।

मौखिक आख्यानक स्मृतिः नानी, भरथरी आ गोपीचन्द

'मैथिली लोक परम्परामे नाथ जोगी राजा भरथरी आ गोपीचंद'मे लेखक नानीक कथा-स्मृतिक माध्यमसँ लोकगाथा दर्ज करैत छथि। नानीक सुर, अभिनय, बीच-बीचमे गीत, श्रोता-बच्चाक मोह आ स्मृतिक समयान्तर एहि लेखकेँ विशिष्ट बनबैत अछि। लेखकक कथन जे स्मरणमे जे नीक लेबैत से नानीक, आ जे अधलाह से अपन स्मृति-दोषक, स्रोतक प्रति असाधारण नैतिक सचेतना देखबैत अछि। मौखिक परम्परामे ज्ञानी केवल अक्षर पढ़निहार नहि; प्रदर्शनकर्ता, स्मरणकर्ता आ सम्प्रदायमे कथा जीवित रखनिहार सेहो छथि।

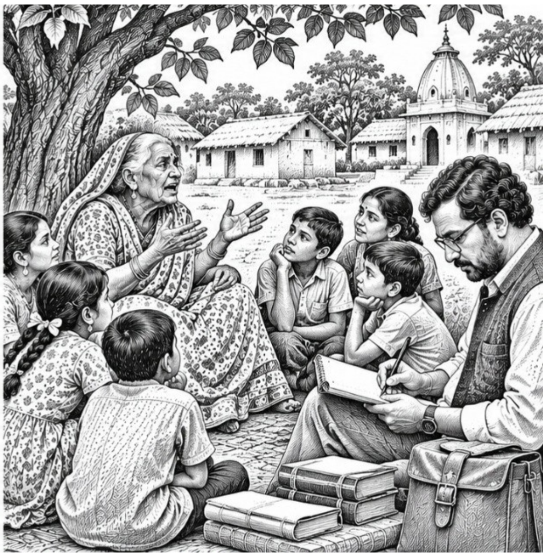

এহি কথানককেঁ বিচর্ড রাঁউমনক প্রদর্শন-কেন্দ্রিবত দৃষ্টিসঁ পঢ়না পব নানীক শ্বভিনয কেরন কথা স্বনারাঁক শৈনী নহি, শ্বর্থক সৃজন রঁনৈত শ্বছি। গ্বরু গোবখনাথ শ্বা ভবথবীক প্রসঁগ রৈবাগাক নৈতিক শ্বন্বকবণ, নোকগানক ভারহুমি শ্বা সাঁসাবিক শ্বস্থিবতাক কন্পনাকেঁ সঁগ নৈত শ্বছি। কিএককি পাঠ স্মৃতিপব শ্বাশ্রিত শ্বছি, একবা প্রামাণিক মৌখিক সঁস্কবণক এক সাঙ্খ্য কহুর উঁচিত শ্বছি; ভবথবী-গোপীচন্দক 'একমাত্র' শ্বধিগ্নত পাঠ নহি। এহী সীমাকেঁ নেখক সুঁয় স্বীকাব কবৈত ছথি।

যাযারবী, সাঁস্গ্নতিক হুগোন শ্বা প্রত্যক্ষ শ্ববনোকন

যাত্রা-বৃত্তান্ত: হুগোন নহি, সমাজসঁ ভেঁটক কথা

ন◌র্থ কছাব হিন্সক দূ খেপমে হাফনোঁগক পবিরেশ, দিমাসা-সাম্বদাযিক স্মৃতি, সাঁস্গ্নতিক সম্পদা শ্বা ম্বখাধাবাসঁ উঁপেক্ষাক শ্বন্বভর প্রম্বখ শ্বছি। নেখক স্থানীয নোকসঁ স্বনন নাম-ব্যুৎপত্তি সেহো বাখৈত ছথি শ্বা একাধিক ব্যাখ্যা সোঝাঁ বখৈত ছথি; ঞ শ্বনিশ্চয স্বীকাব কববাঁক পক্ষ সকাবাত্মক শ্বছি। দিমাসা মহিনাসঁ ভেন রার্তামে শবার, রঁন্ধরিরাহ শ্বা সামাজিক সঁগঠনক চিন্তা উঁভবৈত শ্বছি। যাত্রা এতহ দৃশ্যস্বখসঁ সামাজিক হস্তক্ষেপক দিশামে ম্বড়ৈত শ্বছি। নেখকক কথন জে রাঁহবসঁ শ্বারঁযরানা শোধকর্তা সিখাবঁয মাত্র নহি, স্থানীয শ্বন্বভরসঁ সীখয সেহো—সঁগ্রহক মহত্ত্বপূর্ণ সাঁস্গ্নতিক প্রতিষ্ঠা থিক।

'নোশ্বব দিবাঁগ ঘাটী: ওদ্ব-মিসমী জনজাতিক শ্বন্বপম সঁসাব' কঠিন মাঙ্গ, সম্বদাযসঁ ভেঁট শ্বা সম্পর্কক সীমাকেঁ দর্জ কবৈত শ্বছি। 'সঁগাঙ্গপ্রাঙ'মে নাগা পূর্বজ-স্মৃতি শ্বা সাম্বদাযিক উঁত্সম, 'নন্দা-বাজজাত'মে তীর্থক সামূহিক গতি, শ্বা 'ভারময, ভোগময, যোগময রৃন্দারন'মে ভক্তি, নোককথা শ্বা যাত্রা-দৃষ্টি একত্র হোঁজত শ্বছি। এহি বচনাসভকেঁ একহি মানকসঁ নাপব উঁচিত নহি: কতঙ্ক ক্ষেত্র-শ্ববনোকন প্রধান, কতঙ্ক শ্বাধ্যাত্মিক সঁস্মবণ। সভকেঁ তথ্যাত্মিক ক্ষেত্র-প্রতিরেদন মানি নেনাসঁ নিখনিহাবক শ্বন্বভর শ্বা জনরিশ্বাসক মর্যাদা ভঁগ হএত।

'মনিক ভায কেব ফুঁটপাথী চিঁতন': রার্তানাপক সাহিত্যিক উঁপযোগ

এহি যাযারবীক কেন্দ্রব সুঁয যাত্রা-স্থান নহি, ম্বর্তজা মনিক সঁগ রাঁতচীতক রঁহানে সার্রজনিক জীরন, বাজনীতি, প্রশাসন শ্বা সাঁস্গ্নতিক সঁস্থাক শ্বন্বভর শ্বছি। সঁরাদক কপ নেখককেঁ তক্লোনীন জনমত, শঁকা শ্বা তীখ রাঁগা বাখরাঁক শ্বরসব দৈত শ্বছি। মনিক ভাযক কথন কথারাচককেঁ প্রেবিত কবৈত শ্বছি, ম্বদা ও সুতঃ প্রমাণিত ঐতিহাসিক তথ্য নহি রঁনি জাওত। এহি ভেদকেঁ ধ্যানমে বাখব মহত্ত্বপূর্ণ শ্বছি—রিশেষ কপসঁ প্রশাসন রা

राजनीतिक व्यक्तिक ढाँचेमे गवमागर्म ठिप्पणी पढ़ैत काल। लेख संवादक गतिसँ जीवित वहैत अछि; तकर कठिनाइ ई जे पाठक वैश्वत विषयपर एक पक्षक प्रेक्षण पबैत अछि, जाँचल तललात्मक सामग्री कम। एकरा तत्कालीन बौद्धिक वातावरणक साक्ष्यक रूपमे पढ़ब, निर्णयात्मक राजनीतिक इतिहासक रूपमे नहि, अधिक उचित अछि।

लोककला, सामाजिक पुनर्विचार आ आलोचना

मिथिला चित्रकला आ साँझी: स्त्रीक चित्रित भाषा

'मिथिला चित्रकला: भूत, वर्तमान आ भविष्य'मे रंग, भित्ति, कोहबर, धार्मिक अवसर आ स्त्रीक रचनात्मकता मुख्य सूत्र अछि। लेखक चित्रकलाकेँ स्त्रीक मनोवृत्ति व्यक्त करबाक 'लिपि'क रूपमे देखबैत छथि। ई सूत्र अत्यन्त उपजाऊ अछि: चित्र कागजपर राखल वस्तु मात्र नहि, संवादक साधन आ सामाजिक स्मृतिक वाहक थिक। बाजारक दबाबमे मूल सौन्दर्यात्मक भाषाक पतनक जे भय लेखक रखैत छथि, ओ संरक्षणक महत्त्वपूर्ण प्रश्न अछि।

मुदा 'मूल' आ 'परिवर्तित' कलाकेँ सदा शत्रु मानबो एक सरल निष्कर्ष भऽ सकैत। नव कलाकार, दलित समुदाय आ स्त्रीक नूतन विषय-चयन परम्पराकेँ केवल बिगाड़ैत नहि, ओकर अर्थक्षेत्र बढ़बैत सेहो छथि। बाङ्लाय शिल्प संग्रहालयक परिचय आ नवीन कलाआन्दोलनसँ सेहो भित्तिचित्र, कोहबर, बाजार आ अलग-अलग सामाजिक समूहक योगदानक वैश्वनता स्पष्ट होइत अछि। एहि बाहरी सन्दर्भमे लेखकक चित्रकला-प्रेम उचित बुझाइत अछि, किन्तु सम्पूर्ण कला-इतिहास लेल अधिक विविध साक्ष्य चाही। 'मेवाड़ आ मालवाक साँझी लोककला'मे सामा-चकेबा आ साँझीक तललासँ ई़ही जिज्ञासा व्यापक भऽ जाइत अछि। दैनिक रूपसँ नव चित्र बनेबाक, उखाड़बाक आ पुनः बनेबाक क्रिया चित्रकेँ स्थिर वस्तु नहि, काल-सम्बद्ध अनुष्ठान बना दैत अछि।

सामाजिक परम्पराक आन्तरिक आपत्तिः वलिप्रदान आ तमाकू

'छागरक वलिप्रदानपर चिन्तन'क विशेषता लेखकक आत्मघोषणा अछि जे ओ परम्पराकेँ मानैत छथि, मुदा हिंसा आ शोषणकेँ मानबाक बाध्यता नहि मानैत। पूजाक सार्वजनिक स्थलमे वलिक विरोध, संस्कारक विकल्प, परिवारक संग मतभेद, आ साम्प्रदायिक सहमतिक आग्रह लेखकेँ घोषणापत्रक स्थानपर आत्मसंघर्षक दस्तावेज बना दैत अछि। परम्परा आ नैतिकता एतऽ स्थिर विरोधी नहि: स्वधार परम्पराक भीतरसँ सम्भव मानल जाइत अछि।

'तमाकू सँ ववबाद होइत मैथिल आ मैथिली संस्कृति'मे लेखक व्यसनक दैनिक सामान्यीकरण पर चोट करैत छथि। घरक आतिथ्यसँ सार्वजनिक व्यवहार धरि तमाकूक स्वीकार्यता एक सामाजिक चिन्ता बनैत अछि। पाठक एकटा जरूरी अन्तर ध्यानमे राखथि: व्यसनक विरुद्ध लेखकक नैतिक आग्रह आ स्वास्थ्य-सम्बन्धी विशिष्ट चिकित्सकीय दाबा अलग प्रकारक प्रमाण चाहैत अछि। दोसर प्रकारक दाबाक वैज्ञानिक जाँच लेखमे व्यवस्थित शोध-सन्दर्भसँ पूरा नहि कएल गेल अछि। साहित्यिक-समाजसुधारक लेखलक दृष्टिसँ ई निबन्ध सशक्त अछि; सार्वजनिक स्वास्थ्यक अन्तिम प्रमाणपत्रक रूपमे एकरा प्रस्तुत करब उचित नहि।

आलोचक कैलाश: पोथी पढ़बाक सामाजिक मानक

'बनैत-बिगड़ैत'क समीक्षामे स्वभावचन्द्र यादवक कथा-भाषा, निम्न-मध्यमवर्गीय अनुभव, पाखण्डविरोध, कोसीक परिवेश आ वस्त्र-सापेक्ष संकोच लेखकक विशेष ध्यान खीँचैत अछि। ओ 'ओ लड़की'क नवीनक अपमानानुभूतिसँ भाषा-प्रयोग आ सामाजिक मनोदशा एकत्र देखैत छथि। 'बामलोचन ठाकुरक मैथिली

𑒪𑒼𑒏𑒏𑒟𑒰’𑒧𑒹 𑒏𑒟𑒰𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒏𑒰𑒑𑒖𑒣𑒩 𑒩𑒰𑒐𑒪 𑒏𑒟𑒰 𑒢𑒯𑒱, 𑒪𑒼𑒏𑒏𑓀𑒚𑒏 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒪𑒹𑒐𑒢 𑒧𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒣𑒠𑓂𑒨-𑒙𑒳𑒏𑒛𑓃𑒰𑒏 𑒣𑒳𑒢𑒩𑒰𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒂 𑒪𑒼𑒏𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒲 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒳𑒐 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒏 𑒏𑒟𑒰𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏-𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒏 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞 𑒧𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱।

𑒖𑒑𑒠𑒲𑒬 𑒣𑓂𑒩𑒮𑒰𑒠 𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪𑒏 ‘𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒖𑒱𑒢𑒑𑒲’ 𑒂 ‘𑒖𑒲𑒫𑒢 𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭’𑒣𑒩 𑒙𑒱𑒣𑓂𑒣𑒝𑒲𑒧𑒹 𑒥𑒰𑒜𑓃𑒱, 𑒩𑒼𑒖𑒑𑒰𑒩, 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑓂𑒨-𑒖𑒲𑒫𑒢, 𑒫𑒱𑒡𑒫𑒰, 𑒬𑓂𑒩𑒧 𑒂 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒮𑒧𑒰𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒡𑒰𑒢 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪𑒏 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒨𑒰-𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒏𑒱𑒢𑓂𑒞𑒳 𑒂𑒬𑒰𑒫𑒰𑒢 𑒏𑒟𑒰-𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓀𑒮𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒮𑒦𑒧𑒹 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒱𑒞𑒰 𑒪𑒹𑒪 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒲𑒨 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓀𑒮𑒰 𑒏𑒐𑒢𑒼 𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒠𑒼𑒭𑒣𑒩 𑒏𑒚𑒼𑒩 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒧 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰, 𑒫𑒰𑒔𑒏-𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑, 𑒏𑒟𑒰𑒦𑒰𑒭𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒱𑒡𑒞𑒰, 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩𑒞𑒰 𑒂 𑒫𑓂𑒨𑒞𑒱𑒏𑓂𑒩𑒧𑒣𑒩 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒰𑒩𑒮𑒿 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒦𑒹𑒢𑒹 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰 𑒂𑒩𑒼 𑒮𑒧𑒵𑒠𑓂𑒡 𑒯𑒼𑒃𑒞।

‘𑒃𑓀𑒠𑓂𑒩𑒡𑒢𑒳𑒭𑒲 𑒁𑒏𑒰𑒮’ 𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏𑒏 𑒕𑒼𑒙 𑒙𑒱𑒣𑓂𑒣𑒝𑒲𑒧𑒹 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒖𑒑𑒠𑒲𑒬 𑒣𑓂𑒩𑒮𑒰𑒠 𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪𑒏 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰-𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒂𑒧𑒳𑒐 𑒪𑒱𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑𑒮𑒿 𑒁𑒣𑒢 𑒧𑒰𑒢𑒫𑒬𑒰𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒂 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒁𑒦𑒱𑒩𑒳𑒔𑒱𑒏 𑒠𑒴𑒩𑒲 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒏𑒩𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒥𑒳𑒗𑒥 𑒅𑒔𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱; 𑒄 𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒮𑒩𑒰𑒯𑒢𑒰𑒧𑒴𑒪𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒟𑒱𑒏।

‘𑒩𑒫𑒲𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒢𑒰𑒟 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩, 𑒯𑒳𑒢𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒂 𑒖𑒢𑒧𑒰𑒢𑒮 𑒏𑒹𑒩 𑒅𑒠𑒰𑒮𑒲𑒢𑒞𑒰’ 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰𑒏 𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱 𑒂 𑒪𑒼𑒏-𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒞𑒢𑒰𑒫 𑒅𑒖𑒰𑒑𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒣𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒑𑒲𑒞𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒨𑒼𑒑𑒠𑒰𑒢𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏𑒵𑒞 𑒏𑒧 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰𑒑𑒞 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒪𑒹𑒐𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰𑒏 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒫𑒱𑒭𑒨 𑒥𑒢𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒱𑒢𑓂𑒞𑒳 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒣𑒳𑒩𑒮𑓂𑒏𑒰𑒩-𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒏𑒟𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒂𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒠𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫𑒹𑒖𑒮𑒿 𑒖𑒰𑒿𑒔𑒥 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱; 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒂𑒩𑒼𑒣 𑒫𑒰 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒴𑒞𑒱𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒣𑒳𑒭𑓂𑒙 𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒥𑒢𑒰 𑒠𑒹𑒥 𑒁𑒢𑒳𑒔𑒱𑒞 𑒯𑒋𑒞।

𑒪𑒼𑒏𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒏 𑒪𑒹𑒐: 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮, 𑒮𑓂𑒟𑒪𑒢𑒰𑒧 𑒂 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝

‘𑒩𑒰𑒖𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒏𑒹𑒩 𑒧𑓀𑒛𑒼𑒫𑒩𑒧𑒹 𑒩𑒰𑒫𑒝 𑒂 𑒧𑓀𑒠𑒼𑒠𑒩𑒲𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯’ 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰-𑒮𑓂𑒟𑒪, 𑒦𑒑𑓂𑒢 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒳, 𑒪𑒼𑒏𑒏𑒟𑒰 𑒂 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒞𑒰𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒱𑒏 𑒖𑒱𑒖𑓂𑒘𑒰𑒮𑒰𑒏 𑒮𑓀𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒖𑒹 𑒣𑒞𑓂𑒟𑒩 𑒂 𑒖𑒢-𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒑𑒳𑒣𑓂𑒞 𑒏𑒟𑒰 𑒏𑒼𑒢𑒰 𑒐𑒳𑒪𑒹𑒞। 𑒋𑒯𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒂 𑒁𑒢𑒳𑒮𑒢𑓂𑒡𑒰𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒏𑒟𑒰 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩𑒮𑒿 𑒩𑒰𑒧𑒰𑒨𑒝𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞—𑒋𑒯𑒢 𑒠𑒰𑒫𑒰 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒩𑒝𑒮𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞। 𑒪𑒼𑒏𑒣𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒰 𑒄 𑒥𑒞𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒮𑒧𑒰𑒖 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒮𑓂𑒟𑒪𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒼𑒢𑒰 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒏𑒰𑒪, 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒂 𑒞𑒟𑓂𑒨 𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒪𑒹𑒐, 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒞𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒂 𑒮𑒧𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐 𑒔𑒰𑒯𑒲।

‘𑒮𑒾𑒩𑒰𑒚𑒏 𑒮𑒼𑒧𑒢𑒰𑒟 𑒂 𑒮𑒾𑒩𑒰𑒭𑓂𑒙𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒼𑒧𑒢𑒰𑒟𑒧𑒹 𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰’𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒟𑒪𑒢𑒰𑒧, 𑒡𑒩𑒼𑒯𑒩, 𑒬𑒱𑒫𑒪𑒱𑓀𑒑, 𑒮𑓂𑒫𑒣𑓂𑒢, 𑒏𑒳𑒪-𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮 𑒂 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒥𑒯𑒳𑒡𑒰 𑒋𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒩𑒐𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒧𑒹 𑒏𑒳𑒧𑒰𑒩 𑒑𑒑𑒢𑒏 𑒄-𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒥 𑒮𑒩𑒰𑒯𑒢𑒲𑒨 𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐𑒲𑒨 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 ‘𑒮𑒾𑒩𑒰𑒚’ 𑒂 ‘𑒮𑒾𑒩𑒰𑒭𑓂𑒙𑓂𑒩’𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒫𑒰 𑒮𑒲𑒞𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀𑒫𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒪𑒼𑒏𑒏𑒟𑒰𑒮𑒿 𑒂𑒑𑒰𑒿 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒫𑒱𑒫𑒰𑒠 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒦𑒰𑒭𑒰𑒫𑒻𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒂 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒏𑒞𑒹𑒏𑒼 𑒚𑒰𑒧 ‘𑒏𑒯𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱’ 𑒂 ‘𑒦𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱’ 𑒏𑒯𑒻𑒞 𑒮𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢𑒲 𑒥𑒩𑒞𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒍𑒯𑒲 𑒮𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢𑒲 𑒁𑒏𑓂𑒭𑒳𑒝𑓂𑒝 𑒩𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲।

‘𑒧𑒯𑒰𑒩𑒰𑒖𑒰 𑒣𑓀𑒯𑒱𑒥𑒰𑒿: 𑒧𑒝𑒱𑒣𑒳𑒩 𑒏𑒹𑒩 𑒑𑒩𑒲𑒥 𑒢𑒫𑒰𑒖’𑒧𑒹 𑒧𑒝𑒱𑒣𑒳𑒩𑒏 𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱𑒏-𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮 𑒂 𑒪𑒼𑒏𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒫𑒱𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒧𑒞 𑒮𑒧𑒏𑓂𑒭 𑒩𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒰𑒮 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒞𑓄 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰𑒏 𑒞𑒱𑒟𑒱, 𑒣𑒠𑒢𑒰𑒧 𑒂 𑒫𑓀𑒬𑒰𑒫𑒪𑒲𑒏 𑒠𑒼𑒯𑒩𑒰𑒣𑒢 𑒖𑒰𑒿𑒔𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒁𑒞𑒱𑒩𑒱𑒏𑓂𑒞 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒖𑓂𑒘 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒯𑒋𑒞। 𑒢𑒱𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒧𑒱𑒟𑒱𑒪𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒯𑒩𑒏 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒮𑒿 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱, 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒱 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒪𑒹𑒐𑒢𑒏 𑒮𑒦 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒢𑒱𑒣𑒙𑒰𑒥𑒰𑒧𑒹।

कविता, आख्यान-शिल्प आ भाषिक विश्लेषण

‘गामक कचोट’: स्मृतिक सूचीसँ आधुनिक जीवनक विडम्बना

पद्य-खण्डमे ‘गामक कचोट’ एकटा कविता अछि। रूप-रचनाक दृष्टिसँ ई भाव-सूची आ लोकस्मृतिक क्रमबद्ध आवाहन अछि: पोखरि, नहरि, फूल, तलसी-चौरा, माटिक महादेव, खेल, आम बिछब, मडुआ, माछ, दूध, खिड़सा, सोहर, समदाउन, जोग आ ऋतुगान—सभ छवि एक-दोसरकें धकावैत आगाँ बढ़ैत अछि। कविताक महत्त्व केवल ग्रामा-वस्तुक संख्या नहि, अनुभवक जन्द्रियगत विस्तार अछि। पाठककें स्वाद, गन्ध, स्पर्श, ध्वनि आ घरेलू कामक संयुक्त संसार भेटैत अछि। ग्रामा जीवन आदर्श भइ उठैत अछि किएक तँ ओकरा सभ छानेन्द्रिय माध्यमसँ स्मरण कएल जा रहल अछि।

अन्तिम भागमे नगरक साधन-सुविधाक संग मधुमेहसँ ग्रसित मनुष्याक उपमा आधुनिक समृद्धिक असमर्थता राज करैत अछि: सबँ भेटैतहुँ ओहि स्वादक उपभोग नै भइ परैत। ई तलना तीख अछि, मुदा ग्रामा गबीबी, रोग, जातीय विभाजन वा श्रमक कठोरताकें नगभग अदृश्य बँना दैत अछि। कविताक स्मृति चयनात्मक अछि—ई कविताक विधागत गुणो भइ सकैत अछि, आलोचनात्मक सीमा सेहो। विशेष तथा ई जे विशाल गद्य-संग्रहक अन्तमे एहि एकल कवितासँ पूर्वक सामाजिक-विवेचन भावात्मक प्रतिध्वनि परैत अछि; जे सांस्कृतिक संसार निबन्धमे विश्लेषित छल, से कवितामे आतुव प्रकाब बँनि जाअत अछि।

कथा-शिल्पः बाघरक पुनवावृत्ति, संवादक बन्धनता आ कानक घेवा

संग्रहक अनेक कथामे ‘बाघर’ नामक कथावाचक, श्रोता अथवा अनुभवक वाहक पुनः-पुनः अबैत छथि। एहि पुनवावृत्तिसँ अलग कथासभक भीतव एक अर्थगत सम्बन्ध बँनैत अछि। बाघर कखनो लेखक-सदृश निरीक्षक, कखनो मित्र, कखनो नावीजीवनक गोपनीय कथाक श्रोता छथि। ‘पण्डिताजन’क वर्तमानसँ अतीतमे जाअत फेब वर्तमानमे घुवि अबॅबाक बचना आ ‘पविस्थिति लेखिका’क भीतव कथाक पुनर्संयोजन दर्शबैत अछि जे लेखककें कथाक समय-संबचना सँ लगाव अछि।

मुदा अवलोकनक ई साक्षी कखनो सर्वज्ञक स्थानमे पहुँचि जाअत अछि। स्त्रीक मोन, दूवस्थ घटनाक निजी संवाद आ पात्रक मानसिक निर्णयक बाँबेमे व्यापक जानकावीक दावा कथागत स्वातन्त्र्यक भीतव सम्भव अछि; पवन्तु जखन भाषा क्षेत्र-अनुसन्धानक लन भइ जाअत अछि, तखन कथा आ प्रतिवेदनक भेद धँधला पड़ैत अछि। कथा-साहित्य लेल ई दोष अनिवार्य नहि, किन्तु विधा-पविचयक अस्पष्टता पाठककें भ्रमित कइ सकैत अछि। ‘लघुकथा’ रूपमे प्रकाशित अनेक विस्तृत बचनाक लम्बाई आ बन्धपीढ़ी कथाविस्ताव एहि समस्याकें बढ़बैत अछि। भविष्यमे विधागत वर्गीकवण अधिक सावधानीसँ कएल जाअ तइ पोथीक साहित्यिक मानचित्र स्पष्ट हएत।

भाषा: बोलचालक ऊर्जा, तद्भवक जीवन आ सम्पादकीय असमानता

लेखकक मैथिली गद्यक सर्वाधिक प्रभावी भाग ओहि ठाम अछि जतइ घरेलू संवाद, लोकशब्द आ कहबी अपन सहज स्थितिमे आबैत अछि। ग्रामीण जीवनक शब्द-संसाव—भानस, पेंच, रँसबिष्ठी, डोाढ़ी, कोहबँव, सौवाठ, चिपड़ी, खिड़सा, कंसाव—पाठकें स्थानीय अनुभवसँ सघन करैत अछि। स्त्रीगणक बोलीमे कथित वआता, राँगा, मान-मनौवल आ उपवागक सुव जे अनुवादसँ सवनतासँ नहि भेटैत, से मूल गद्यक महत्त्वपूर्ण सम्पदा थिक। लेखकक क्षेत्र-अनुभव एहि शब्दसभकें अर्थहीन अलङ्काव नहि बहए दैत; ओ सामाजिक क्रियाक संग अबैत अछि।

সীমা সেহো কম নহি। একহি নেখমে ‘সঁ’, ‘সঁ’, ‘মে’, ‘মেঁ’, ‘নহি’, ‘নৈ’, ‘কএন’, ‘কেন’ জকাঁ নেখনৰূপক অসঁগতি, হিন্দী-অঁগ্রেজীক অনারশ্যক শৰ্ব্দ, রিবামচিহ্নক অতি অথরা অভার, তথা কিছু ঠাম স্পষ্ট টঙ্কণদোষ ভেটৈত অছি। বচনাসভ অনগ-অনগ সময়মে প্রকাশিত ভেনাক কাবণ ভাষা-রিন্যাসক অন্তব স্বাভারিক অছি; কিন্তু সঁকনন-সম্পাদনক স্তবপব মানকীকবণ অপেক্ষিত ছন। ভাষা-নিখাবক অর্থ নোকর্বোনীক প্রাণ ছীনর্ব নহি, অপিত্ত ধ্বনি, রিভক্তি, সর্রনাম আ শীর্ষক-ৰূপকেঁ সোচি-সমঝি একৰূপ কবর্ব থিক। সাহিত্যিক সমীক্ষা নেন মূন পাঠক উদ্ধবণ জখন আরশ্যক হো, তখন তকব অসঁগত নেখন জোঁক-হোঁ দেখর্ব কতেকো র্বেব পাঠভেদক প্রমাণ র্বনৈত অছি; আনোচনাত্মক গদ্যকেঁ সুর্ঘ ভাষিক স্বসঁগতি র্বনৌনে বখর্বাক চাহী।

মানরশাস্ত্রীয পদ্ধতিক কসৌটীঃ প্রেক্ষণ আ প্রমাণক দূবী

এহি সঁকননকেঁ কেরন নির্বন্ধকাবক ভারুক প্রেমক পোথী কহর্ব অন্যায হএত। নেখক অনেক স্থনক যাত্রা কবৈত ছথি, কথারাচক/সূত্রদাতাক নাম কখনো দৈত ছথি, গীতক র্বোন উদ্ধৃত কবৈত ছথি, নোকরিশ্বাসক ভিন্ন অর্থ দর্জ কবৈত ছথি, আ অনুষ্ঠানক সামাজিক ভূমিকা র্বতের্বাক যত্নে কবৈত ছথি। ঞা সামগ্রী সামাজিক-সাঁস্কৃতিক অধ্যযনক নেন উপযোগী অছি। ক্লিফর্ড গীর্স্কে ‘সঘন রর্ণন’ক অরধাবণা কহৈত অছি জে সাঁস্কৃতিক ক্রিযাক অর্থ তকব সামাজিক প্রসঁগ র্বিন্ন নহি র্বুঝন জা সকৈত; নেখকক কিছু সফন প্রসঁগ এহি দিশাক নিকট পহুঁচৈত অছি। বিচর্ড র্বাউমনক ‘রাচিক কনা: প্রদর্শন’ দৃষ্টি গীত আ কথাকেঁ নিখিত পাঠসঁ আগূ সজীর সামাজিক ঘটনা মানৈত অছি।

তথাপি পুস্তকসঁ ‘ফুন মিথিনা’ক একৰূপ নিষ্কর্ষ নিকানর্ব পদ্ধতিগত জোখিম অছি। গীত-গাযিকাক স্থান, ক্ষেত্র, অরসব, জাতি, পীঢ়ী, মূন বেক◌র্ডিঙ্গ, সন্দর্ভক ভেদ, সহমতি আ অনুরাদ-প্রক্রিযাক স্পষ্ট রিরবণ সদিখন উপনর্ব্ধ নহি। নেখসভমে কতেক স্মৃতি র্বান্যাকানক অছি, কতেক প্রত্যক্ষ ক্ষেত্রকার্যক, কতেক দোসব স্রোতসঁ প্রাপ্ত, সে সমান ৰূপসঁ অঁকিত নহি। এহি কাবণ সঁরেদনশীন র্ব্যাখ্যা অনেক ঠাম রিশ্বসনীয হোঅতহুঁ পুনঃপবীক্ষণ কঠিন হোঅত অছি। শোধক অপেক্ষা ঞা নহি জে অনুভরকেঁ হাগি দেন জাএ; র্বন্কি ঞা জে অনুভূতিপব আধাবিত নিষ্কর্ষক সঁগ প্রমাণ-শৃঁখনা সেহো দেখাওন জাএ।

স্রোত-শ্রেযক আনোচনাত্মক পবীক্ষা

‘মৈথিনী নোকগীতমে কৌআ সম্বাহক’ নির্বন্ধমে অঁগ্রেজী ‘You start dying slowly’ আ ওকব মৈথিনী ৰূপান্তবণ পার্ব্নো নেৰুদাক নামসঁ প্রস্তুত অছি; নির্বন্ধমে নেৰুদাকেঁ স্পেনক করি সেহো কহন গেন অছি। নেৰুদা রস্তুতঃ চিনীক করি ছনাহ। ‘A morte devagar’ শীর্ষকসঁ পবিচিত উক্ত বচনাক মূন শ্রেয র্ব্রাজীনক নেখিকা মার্থা মেদেঞবোসকেঁ জাঞত অছি; ইঁটবনেটপব ঞা বচনা নেৰুদাক নামসঁ প্রসাবিত ভেন। ঞা ত্রুটি সঁগ্রহক সমগ্র সাহিত্যিক যোগদানকেঁ নিষ্প্রভারী নহি কবৈত, মুদা সাহিত্যিক সন্দর্ভমে নেখক-শ্রেযক রিশ্বসনীযতা আ প্রত্যক্ষ স্রোতক পবীক্ষণ কতেক আরশ্যক অছি, সে স্পষ্ট কবৈত অছি।

নিষ্কর্ষ

ড◌. কৈনাশ কুমাব মিশ্রক এহি সঁকননক রাস্তরিক কেন্দ্ব ‘নোক’ক মহিমামণ্ডন নহি, নোকজীরনক অনেক রিবোধাভাসসঁ নগাতাব সঁরাদ থিক। জে নেখক কোহর্বব, মধুশ্রারণী, নোকগান আ পবম্পবাক পক্ষধব ছথি, সএহ ঠেম্মন দাগর্বাক রিধি, সার্রজনিক র্বনি, তমাঘু আ স্ত্রীক অপমানপব প্রতিরাদ কবৈত ছথি। জে নেখক গ্রামীণ স্মৃতিমে ডূর্বন ছথি, সএহ যাত্রাক মাধ্যমসঁ মিথিনাসঁ র্বাহব নাগা, দিমাসা, অদ্ব-মিসমী, মানরা আ মেরাড়ক সাঁস্কৃতিক সঁসাব মৈথিনী পাঠক সমক্ষ অনৈত ছথি। জে কথাকাব স্ত্রীক রেদনাকেঁ কেন্দ্বমে বখৈত ছথি, স্নানকব

गद्यकेँ पुरुष-दृष्टिक पूर्वग्रहसँ मुक्त भऽ अनरबत सीखबाक सेहो आवश्यकता अछि। एहि द्वन्द्वकेँ छिपौने बिना पोथीक मूल्य देखब चाही।

साहित्यिक दृष्टिसँ प्रभावशाली वचना ओ सभ अछि जतऽ विशिष्ट दृश्य सामाजिक प्रश्नक संग जुड़ि जाइत अछि —'पण्डिताइन'क अन्तक शोकध्वनि, 'चन्दा'क दाहसंस्कार, 'सखी वन्ती'क स्मृति, नन्दिताक आत्मकथाक अंश, मायक 'फाड़ि हे धवती', नानीक भवथवी-गान, अथवा 'गामक कचोट'क ग्राम्य-संवेदनात्मक सूची। अनुसन्धानक दृष्टिसँ सबसँ फलप्रद आलेख ओ सभ अछि जतऽ लेखक प्रश्नकेँ खुलल बखैत छथि—मधुश्रावणीक जातीय सीमा, लोकगानमे स्त्रीक विवोध, परम्परामे हिंसाक विकल्प, लोककथाक संवक्षण, आ स्थननामक ऐतिहासिक सन्दर्भ।

तकब विपवीत पुस्तकक तीन मुख्य सीमा अछि: कतिपय कथामे अनावश्यक विस्ताव; क्षेत्र-अवलोकन, स्मृति, लोकमान्यता आ स्थापित तथ्याक बीच असमान दूवी; आ संकलित पाठक सम्पादन-स्रोत-निर्देशनक अपर्याप्तता। एहि सीमासभकेँ चिन्हित कवब लेखकक कार्यक विपवीत नहि, ओकव ठोंकाउ महत्त्वक प्रति जिम्मेदावी थिक। एहि प्रतिक स्थान मैथिली गद्यक ओहि धावामे अछि जे साहित्य, सांस्कृतिक मानवशास्त्र आ जनजीवनक आलोचनाकेँ एक-दोसवसँ संवाद कववैत अछि। ई संग्रह भविष्यक शोधकर्ताकेँ तैयाव उत्तवसँ बेसी उपयोगी प्रश्न दैत अछि; आ एही प्रश्नशीलता ओकव स्थायी उपलब्धि अछि।

सन्दर्भ-सूची

मिश्र, कैलाश कुमाव। विदेह सदेह २९ : ड॰. कैलाश कुमाव मिश्र केव गद्य आ पद्य वचना। सम्पादक गजेन्द्र ठाकुव। विदेह, २०२२।

Bauman, Richard. 'Verbal Art as Performance.' American Anthropologist, खण्ड 77, अंक 2 (1975)। https://doi.org/10.1525/aa.1975.77.2.02a00030

Burkert, Claire, आ Cristin McKnight Sethi. 'Painting in Mithila, an introduction.' Smarthistory, 28 अप्रैल 2021। https://smarthistory.org/painting-mithila-introduction/

Geertz, Clifford. 'Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture.' The Interpretation of Cultures: Selected Essays. New York: Basic Books, 1973।

Library of Congress. 'Pablo Neruda.' जीवनी-सूचना। https://www.loc.gov/item/n79046560/pablo-neruda-chile-1904-1973/

L&PM Editores. 'Poema atribuído a Pablo Neruda na Internet é de Martha Medeiros.' 13 जनवरी 2009। https://www.lpm.com.br/site/default.asp?ID=706072&SecaoID=816261&SubsecaoID=0&Template=../artigosnoticias/user_exibir.asp&TroncoID=805136

भाग **07**

নিত নরন : বাজদের মণ্ডন

শ্বম্ববা : নোকান্বভর, সামাজিক প্রতিবোধ শ্বা কারাশিন্প

সমকানীন মৈথিনী করিতামে কোসীক ত্রাসদী, জাতিগত শ্বসমানতা, শ্রম, নাবী-শ্বন্বভর শ্বা পর্যারবণীয চেতনা

শৌধ-সাব

বাজদের মণ্ডনক ‘শ্বম্ববা’ (২০১০) সমকানীন মৈথিনী করিতাক এহেন সংগ্রহ শ্বছি জাহিমে গ্রামীণ জীরনক ঠোস পবিস্থিতিক সঁগ নৈতিক প্রতিবোধ, সামাজিক শ্বসমানতা, জাতিগত শ্বপমান, রিপত্তি, শ্বস্তিত্ব-সংঘর্ষ শ্বা প্রগ্নতিক রিনাশ এক-দোসবসঁ গ্বঁথন শ্বছি। এহি শ্বধ্যযনমে করিতাসভক নিকণ্ঠ-পাঠকেঁ প্রাথমিকতা দৈত ২০০৮ কেব কোসী-ৰাঁঢ়ক ঐতিহাসিক পৃগ্নহুমি, পর্যারবণীয ন্যায, প্রতিবোধাম্েক কার‍্য-রাণী, সংরাদাম্েকতা শ্বা প্রতীক-রিধানক সাপেক্ষ সংগ্রহক মূন্যাঁকন কএন গেন শ্বছি। শ্বধ্যযনক ম্বখ্য তর্ক ঞা শ্বছি জে ‘শ্বম্ববা’ক সর্রাধিক সশৌত্ত স্কল ওতএ প্রকণ্ঠ হোএত শ্বছি জতএ শ্বমূর্ত নৈতিক শিক্ষা ঠোস দৃশ্য, রিবোধাভাস শ্বা পীড়িত মন্বষ্যক শ্বারাজমে পবিণত ভহ জাএত শ্বছি। ‘ৰাঁঢ়িক চিত্র’ক ৰম্নদৃশ্যাম্েক সংবচনা, ‘চীড়ীক জাতি’ক করুণ-বাজনীতিক প্রতীক, ‘ত্রিশংকু’ক শ্বন্তর্জাতীয রিরাহ-সংকণ্ঠ শ্বা ‘বঁগক খোজ’ক শ্রম-নির্ধনতা এহি প্রবৃত্তিক প্রতিনিধি ঙঁদাহবণ থিক। সঁগহি, সংগ্রহক ঙঁপদেশপ্রধান সমাপন, সবন তকৰন্দীক প্বনবাবৃত্তি, প্রতীকক শ্বসমান রিস্তাব শ্বা কিছু স্ত্রী-পাত্রক সীমিত শ্বাম্েকথনক শ্বানোচনাম্েক জাঁচ কএন গেন শ্বছি। নিষ্কর্ষতঃ ‘শ্বম্ববা’ক সাহিহিক মহত্ত্ব ওকব সামাজিক সবোকাবক ঘোষণামাত্রমে নহি, ৰরু সবোকাবকেঁ সংরেদনাম্েক রূপ দেৰাক সফন-শ্বসফন প্রক্রিযাক দ্বন্দ্বমে নিহিত শ্বছি।

ৰীজশৰ্দ্ধ: শ্বম্ববা; বাজদের মণ্ডন; সমকানীন মৈথিনী করিতা; কোসী-ৰাঁঢ়; জাতি-রিমর্শ; পর্যারবণীয ন্যায; নাবী-শ্বন্বভর; নোকভাষা; ৰাঁগা; কারাশিন্প

১. প্রস্তারনা: করিতাক সামাজিক হুমি শ্বা শ্বধ্যযনক প্রশ্ন

মৈথিনী করিতাক শ্বানোচনামে ‘নোক’ শৰ্দ্ধ ৰম্নত ৰেব কোনো শ্বমূর্ত সাঁস্গ্নতিক গৌবরক পর্যায ৰনি জাএত শ্বছি। ম্বদা নোকক যথার্থ কেরন গীত, পর্র, বঁগ শ্বথরা মাণ্ঠিক ভারুক স্মৃতি নহি থিক; ওহিমে শ্বাজীরিকাক শ্বস্ববক্ষা, দেহপব পড়ৈত প্রহাব, প্রশাসনিক ঙঁদাসীনতা, জাতিক শ্বপমান, পাবিবাবিক ৰঁঠবাবা শ্বা নাবীক দৈনন্দিন সংঘর্ষ সেহো সম্মিনিত শ্বছি। বাজদের মণ্ডনক ‘শ্বম্ববা’ এহি কঠিন, শ্বস্ববিধাজনক নোকজীরনক সঁগ শ্বপন কার‍্যসম্বন্ধ স্থাপিত কবএ চাহৈত শ্বছি। করি শ্বপন পাঠককেঁ কোনো শ্বাদর্শীগ্নত গ্রাম্য-দৃশ্য নহি, ৰরু দবকৈত সামাজিক র‍্যরস্থা শ্বা ওহিসঁ জূঝৈত র‍্যক্তিক শ্বনেক দৃশ্য দেখরৈত ছথি।

সংগ্রহক পহিন সংস্কবণ ২০১০ মে প্রকাশিত ভেন। নেখকক নঘু শ্বাম্েকথ্য ‘শ্বঁজনি ভবি সাহিহ স্বমন’ বচনাকেঁ পাঠকক নির্ণযক সমক্ষ বখৈত শ্বছি; এতএ শ্বাম্েপ্রশংসা শ্বথরা ঙঁপনৰ্দ্বিক রিস্তৃত রিরবণ নহি, পাঠকীয পবখক শ্বাগ্রহ ৰেসী প্রম্বখ শ্বছি। শ্বাবম্ভিক ঠিপ্পণীমে গজেন্দ্ব ঠাকুব মৈথিনী করিতামে ভাষিক-সাঁস্গ্নতিক শ্বাধাব শ্বা স্থানীয সামাজিক-শ্বার্থিক জীরনক শ্বনিরার্যতাপব ৰন দৈত ছথি। স্কনকব তীব্র মূন্যানির্ণযকেঁ তথ্যাম্েক সাহিহিক এমরাবী নহি, তক্োনীন শ্বানোচনাম্েক পক্ষধবতা ৰুঝৰাক চাহী। এহি কাবণেঁ প্রস্তুত শ্বধ্যযন সংগ্রহক গ্বণক সঁগ ওকব সীমা সেহো স্বতন্ত্র রূপেঁ জাঁচৈত শ্বছি।

मुख्य प्रश्न पाँच अछि: कविता अपन सामाजिक अभिप्रायकेँ अनुभूतिमय रूप कोना दैत अछि; स्थानीय घटना आ सार्वभौम मानवीय चिन्ताक बीच कोन सम्बन्ध निर्मित होइत अछि; जाति, लिंग आ श्रमक असमानता कतेक गहिराइ धरि खुलैत अछि; प्रकृति कखनो दृश्य, कखनो जीवित सहचर आ कखनो संकटग्रस्त संरचना कोना बनैत अछि; आ अन्ततः संग्रहक लय, छन्द, बिम्ब, संवाद आ उपदेशात्मक कथन कारुणात्मक प्रभावक कोन रूप गढ़ैत अछि। ई प्रश्न कवितासभकेँ केवल विषयवस्तुक आधारपर श्रेष्ठ घोषित करबाक बदला ओकर संरचनात्मक संगतिक आलोचनाक दिशा दैत अछि।

२. पाठ-विधि: निकट-पाठ, सामाजिक सन्दर्भ आ आलोचनात्मक सावधानी

अध्ययनक आधार सम्पूर्ण संग्रहक कवितासभ, लेखकक आत्मकथ्य आ आरम्भिक आलोचनात्मक प्रस्तावना अछि। निकट-पाठक प्रक्रियामे कथनकर्ता, सम्बोधित व्यक्ति, शब्द-चयन, दृश्य-क्रम, रूपक, पुनरावृत्ति, ध्वनि, रागात्मक मोड़ आ अन्तिम पंक्तिक कार्य-प्रणालीकेँ परस्पर जोड़ि पढ़ल गेल अछि। एतए कविता न तँ ऐतिहासिक प्रतिवेदनक विकल्प अछि, न कोनो समाजशास्त्रीय सर्वेक्षणक आँकड़ा; ओ अनुभवक कलारूप थिक। तथापि बाढ़जकाँ निर्दिष्ट घटनाक ऐतिहासिक सन्दर्भ स्वतन्त्र विश्वसनीय अभिलेखसँ जाँचल जा सकैत अछि।

पर्यावरणीय आलोचनाक सन्दर्भमे लॉरेन्स ब्यूएल प्रकृतिक साहित्यिक प्रतिनिधित्वपर विचार करैत छथि, तँ रॉब निक्सन धीरे-धीरे घटैत पर्यावरणीय हिंसाक अदृश्य प्रभावकेँ आलोचनाक केन्द्रमे अनैत छथि। 'अम्बरा' पर ई अवधारणा यथावत आरोपित नहि कएल गेल अछि; ओकर उपयोग एतेक लेल अछि जे आकस्मिक प्रलयक दृश्य आ दीर्घकालिक सामाजिक अस्वस्थता—दुनूकेँ अलग-अलग चिन्हल जाए। एहिना बाख्तिनक संवादात्मकताक विचारसँ कवितामे बहुस्वरात्मकता देखल जा सकैत अछि; तथापि कवितामे अनेक पात्रक आवाज होएबे मात्रसँ ओकरा पूर्ण 'बहुस्वर' कहि देब असावधान सामान्यीकरण होएत।

जाति-सम्बन्धी पाठमे आम्बेडकरक जाति-विनाशक वैचारिक आग्रह पृष्ठभूमि दैत अछि, किन्तु संग्रहक प्रत्येक पीड़ित पात्रकेँ बिना पाठीय प्रमाण कोनो विशेष जातिक प्रतिनिधि मानि लेब अनुचित होएत। एही तरहे नारी-अनुभवक विवेचनमे स्त्रीक कथन आ पुरुष कथनकर्ताक दृष्टि अलग राखल गेल अछि। ई भेद आलोचनाकेँ कविक आशय अनुमान करबाक बदला प्रकाशित रचनाक उत्तरदायित्व जाँचबाक अवसर दैत अछि।

३. शीर्षक, संरचना आ संगृहीत अनुभवक विस्तार

'अम्बरा' शीर्षकमे ऊर्ध्वता आ व्यापक आकाशक आभास भेटैत अछि; मुदा संग्रहक कवितासभ बारम्बार पाठककेँ धरतीपर उतरबैत अछि—कीचड़, घाम, देह, भूख, बाढ़ि, गाछ, नदी, दफ्तर, बाहर-भीतर आ घरक सीमामे। एहि विरोधाभासकेँ अर्थगर्भित मानल जा सकैत अछि: आकांक्षाक आकाश ओहने धरतीपर टिकि सकैत अछि जतए मनुष्याक जीवन-मूल्य सुरक्षित हो। तथापि शीर्षकक ई अर्थ व्याख्यात्मक प्रस्ताव थिक, कविक घोषित अभिप्राय नहि।

संग्रहक आरम्भ 'आह' सँ होइत अछि; करुणा आ 'वाह-वाह'क एक-दोसरसँ भिड़न्त एतए समाजक प्रशंसालोलुप संस्कारक आलोचना बनैत अछि। अगिला 'छानक मुड़ा' विछानक विजयघोष आ 'ओहन जन-मन'क अनुपस्थितिक अनुभव खोलैत अछि। तत्पश्चात 'माँपन अस्तित्व', 'बहुत अहाँ सभक संग', 'नदीक माछ', 'बाढ़-बरौनी' आ 'सीमा परक मूल्य' परस्पर भिन्न ढंगसँ मनुष्याक स्वतन्त्रता, सामूहिक शक्ति आ अनिश्चित भविष्यपर प्रश्न करैत अछि। ई क्रम संग्रहकेँ केवल विषयगत विविधता नहि, आरम्भिक वैचारिक दिशा सेहो दैत अछि।

মধ্যভাগমে ‘হথিযাবক সভা’, ‘অঁাফিসক ছুত’, ‘মহত্ত্রাকাঁঙ্খাক গাম’, ‘কসন ধীযা’, ‘খড়াঙা হাথক সাঁগি’, ‘হম পুনঃ উঠর একরেঁব’ আ ‘বংগক খোজ’ যথার্থক পৃথক্ স্তব খোনৈত খছি। উত্তবার্ধমে ‘পবিরাবক গাছ’, ‘ত্রিশংকু’, রাঁনকরিতা-দ্বয, ‘নেহাজপব নেখনী’, ‘গাছক রঁনিদান’, ‘গাছক হিস্সা’, ‘খন্নাবক খেন’ আ ‘আঁখিক প্রতীক্ষা’ কাব্যরিধা আ ভারঞ্চেত্রক রিস্তাব কবৈত খছি। খন্তিম প্রেমকরিতা পাঠককেঁ স্মবণ কবরৈত খছি জে করি মনুষ্যকেঁ কেরন খান্দোননকাবী খথরা পীড়িত প্রাণী নহি, প্রতীক্ষাবত প্রেমী সেহো বুঝৈত ছথি।

ঞ রিস্তাব সংগ্রহক শক্তি সেহো খছি আ চুনৌতী সেহো। দূ-চাবি পংক্তিক তীক্ষ্ণ সামাজিক করিতা, কথাত্মক-নাটকীয দীর্ঘ বচনা আ নিজী প্রেমভারক গেয খভিব্যক্তি একে সংকননমে এনাসঁ শৈনীক একরূপতা টুটৈত খছি। মুদা কিছু স্থানে এহী রিষমতা করিক সৃবক খসমান রিকাসকেঁ প্রকট কবৈত খছি: স্পষ্ট নৈতিক নিষ্কর্ষ পব টিকৈত পদ্য আ খর্থক খনেক সম্ভারনা খোনৈত রিম্বাত্মক করিতা সমান স্তবপব সফন নহি ভহ পরৈত খছি।

৪. ‘রাঁঢ়িক চিত্র’: কোসীক প্রনয আ মানরীয সাক্ষ্যক কাব্যরূপ

সংগ্রহক কেন্দ্রবস্থ দীর্ঘ করিতা ‘রাঁঢ়িক চিত্র’ ২০০৮ কেব কুসহা-কোসী রাঁধ টুটনাক ঘটনাসঁ সম্বন্ধ খছি। ১৮ খগস্ত ২০০৮ কেঁ নেপানক কুসহা নগ পূর্বী কোসী তটবন্ধমে ভেন ভংগসঁ রিহাবক খনেক জিনামে র্যাপক জনপ্রনয খাএন ছন। ঐতিহাসিক রিরবণক ঞ তথ্য করিতাক পবিপ্রেক্ষ্য স্পষ্ট কবৈত খছি; করিতামে উপস্থিত প্রত্যেক দৃশ্যকেঁ খনগ-খনগ দস্তারেজীকৃত ঘটনা মানি নেরাঁক খাধাব নহি খছি। বচনাক সত্ত ওকব মানরীয-সংরেদনাত্মক সংবচনামে খছি।

‘রাঁঢ়িক চিত্র’ এক বৈখিক কথানকক রঁদনা ছহ ক্রমিক দৃশ্য বচেত খছি। পহিন দৃশ্যমে রাঁধক টুটব, কোসীক গর্জন, ঘব-দ্বখাবি আ জান-মানক রঁহি জাএব, আ নোকক রঁচরাঁক খার্তনাদ সামূহিক ভযক ভাষা রঁনৈত খছি। দোসব দৃশ্যমে মাহুদেহ আ দূ রঁবখক শিশুক করুণ সংযোগ জীরন-মৃত্যুক সামান্য ভেদকেঁ খস্থিব কবৈত খছি। তেসব দৃশ্যমে গাছপব টিকন বৃদ্ধা আ পোতাক স্থিতি রিপত্তিক রঁহ্মস্তবীয ঘেবা রঁনরৈত খছি—নীচাঁ জনধাব, ভঁপব সর্প, চাককাত মৃত্যু। ঞ কেরন প্রাকৃতিক খাপদাক চিত্র নহি; জীরনক নাজুক সম্বন্ধ টুটরাঁক নাক্ষণিক দৃশ্য থিক।

চাবিম দৃশ্যমে জীরিত রঁচন স্ত্রীক নিতান্ত খস্তবক্ষিত দেহক পাস ‘বক্ষক’ক রূপমে পহুঁচন ‘ভক্ষক’ নব প্রকাবক হিংসাক খাশংকা উপজারৈত খছি। এতএ করিতা মহত্ত্বপূর্ণ নৈতিক প্রশ্ন ঠাঢ় কবৈত খছি: রিপত্তিসঁ রঁচি জাএব স্ত্রীক নেন সূতঃ স্তবক্ষা নহি হোঙত খছি। পাঁচম দৃশ্যমে খাঠ রঁবখক রঁচীক খনাথপন আ রিস্থাপনক প্রশ্ন—কতঁ জাএব, কতএ বহব, কী খাএব—বাহত-সংবচনাক খপর্যাপ্ততাকেঁ রাঁনসৃবমে উদ্ঘাটিত কবৈত খছি। ছঠম দৃশ্যমে সতুখা, রাঁমাব শিশু আ বাহতক প্রতীক্ষামে প্রশাসনিক ভাষা আ ভখাযন জনজীরনক রাঁচক দূবী খহন্ত তীব্র ভহ উঠৈত খছি।

ছঠম দৃশ্যক ভোজন-সংকটকেঁ রাঁবীকীসঁ পঢ়রাঁক খারশ্যকতা খছি। সতুখা বাহতক প্রতীক মাত্র নহি, সমযক মাপ সেহো রঁনি জাঙত খছি: রঁচন ভোজনক পবিমাণসঁ জীরিত বহরাঁক সম্ভারনা খাঁকন জাঙত খছি। খধিকাবীক পুছতাছ আ প্রভারিত স্ত্রীক প্রত্যুত্তব একে ঘটনাক দূ খসমান ভাষিক জগত খোনৈত খছি। করিতাক খন্তমে ‘সবকাব দুঃখকেঁ নাপি বহন খছি’ সন রাঁগ্যাত্মক নিষ্কর্ষ প্রশাসনিক গণনা আ মানরীয দুঃখক খগণনীযতাক খন্তব উঘাবৈত খছি। এহি তবহেঁ করিতা করুণাসঁ সত্তাক উত্তবদাযিত্ব ধবি পহুঁচৈত খছি।

বচনাক কনাত্মক সফনতাক মূন কাবণ দৃশ্য-রিশিষ্টতা খছি। রঁকৌন খানোচনাত্মক পর্যারবণ-রিমর্শ, খাপদাকেঁ কেরন এক ক্ষণক রিকবান দৃশ্যসঁ পবিভাষিত কএনাসঁ ওকব রাঁদক খসমানতা ওঝবাএ সকৈত খছি। ‘রাঁঢ়িক চিত্র’ রিশেষতঃ খন্তিম তীন দৃশ্যক মাধ্যমসঁ রিপত্তিক রাঁদ জীরিত নোকক খস্তবক্ষাকেঁ সোঝাঁ খনৈত খছি। তথাপি

কিছু দৃশ্য অত্যধিক আবেগপূর্ণ আ অসহ্য ঘটনাক নগাতাব সঁচয কবৈত অছি; এহন ঠাম করুণাক তীব্রতা আ সঁবেদনাক বিশ্বসনীয দূবীক বীচ তনাব উপজৈত অছি। ঈ সীমা বচনাক সামাজিক মন্তব্যকেঁ নিবস্ত নহি কবৈত, ওকব প্রস্তুতি-বিধানক আলোচনাত্মক মূল্যাংকন মাঁগৈত অছি।

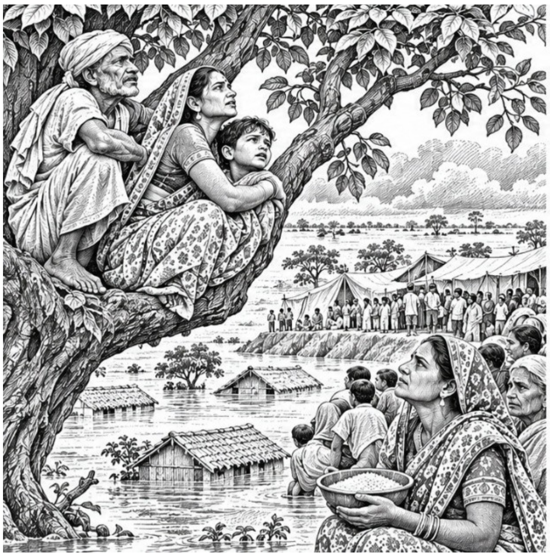

৩. নদী, মাছ আ গাছ: পর্যাবরণক দেহ আ জীবনক সঁকট

'নদীক মাছ' আ 'বাঁউন পবক মাছ'কেঁ এক-দোসবক সঁগ পঢ়নাসঁ সঁগ্রহক প্রকৃতি-বিম্বক দ্বন্দ্ব স্পষ্ট হোএত অছি। পহিল কবিতামে মাছ জনক পবিচিত জগত ছোড়ি পবন-দ্বনিযাঁক খোজমে উড়নৈত অছি; অন্বেষণক উৎসাহ ওকবা নূতন জীবন সম্ভাবনাক দিস ঘীঁচৈত অছি। বাবম্বাব বিফলতাক বাদো ওকব প্রযাস রুকৈত নহি। এতএ নদী বহন মাত্র নহি, স্ববক্ষা আ সীমা দুনূ অছি, আ মাছ নবস্থানক জোখিম উঠবএবনা আকাঁক্ষী জীবন।

'বাঁউন পবক মাছ'মে স্থিতি উনটি জাএত অছি। বেতপব ফড়ফড়াএত মাছক লেল জল জীবনক অনিবার্য শর্ত অছি। ওকব ছটপটাহট অনুগ্রহক অপেক্ষা নহি, অপন মূলাধাবসঁ জবৈন বিস্থাপিত কএল গেল প্রাণীক পীড়া থিক। দুনূ কবিতাক সঁগতিসঁ এক সূক্ষ্ম অন্তব নিকলৈত অছি: স্বেচ্ছাক জোখিম আ বলাত বিস্থাপন এক নহি। পহিল মাছ অনজান সঁসাবক খোজমে বাহব জাএত অছি, দোসবকেঁ জানক হিঁসাসঁ বাহব খীঁচল গেল অছি। এহি কাবণেঁ দুনূকেঁ একে 'স্বতন্ত্রতাক রূপক' কহব পাঠক সবলীকবণ হোএত।

'গাছক বলিদান'মে আগি বোকৈত গাছক ভূমিকা মানবসমাজক উপকাবক প্রাকৃতিক সঁবচনাক রূপমে উভবৈত অছি। দূ ঘব জবৈত অছি, মুদা গাছসভক কাবণ পূবা গাম বঁচি জাএত অছি; কবিতাক বএা ঞাশ্বকেঁ ধন্যবাদ দেবাক পহিলে গাছক যোগদানকেঁ চিন্হবাক মাঁগ কবৈত অছি। এহি উলটবাঁসীমে পর্যাবরণীয নৈতিকতাক সাব অছি: প্রত্যক্ষ সামাজিক বক্তা কেনিহাব জৈবিক উপস্থিতিক শ্রেয অদৃশ্য দৈবী কাবণকেঁ দেব অনুভবক অবমূল্যন থিক। 'গাছক হিস্সা'মে সম্পত্তিক বঁটবাবা গাছক শাখা ধবি পহুঁচি জাএত অছি; পঁচাযতক হস্তক্ষেপ স্বামিত্বক হিঁসক তর্ককেঁ পবস্পব নির্ভব জীবনক তর্কসঁ চুনৌতী দৈত অছি।

'পবিবাবক গাছ'মে ঘামসঁ ভীজল স্ত্রী মাথপব গাছ উঠা কহ জাএত অছি আ ওকবা পবিবাব, শিক্ষা আ সন্ততিক বিকাসক রূপমে চিন্হবৈত অছি। এতএ গাছ সম্পত্তিক রূপক নহি, ভবিষ্যক পোষণ আ শ্রমক সজীব রূপ অছি। বাতাবরণ, পবিবাব আ স্ত্রী-শ্রমক ঈ সঁযোগ কবিক পর্যাবরণ-বোধকেঁ কোনো স্বন্দব প্রাকৃতিক দৃশ্যসঁ আগাঁ লহ জাএত অছি। এহি পাঠকেঁ বেমণ্ড বিনিযম্সক গ্রাম্যজীবন সম্বন্ধী আলোচনাত্মক দৃষ্টিক সাপেক্ষ পঢ়না পব স্পষ্ট হোএত অছি জে প্রকৃতি সামাজিক সম্বন্ধসঁ নিবপেক্ষ কোনো সজাবটী পৃষ্ঠভূমি নহি।

संग्रहक पर्यावरणीय चेतना वैज्ञानिक व्याख्याक रूपमे व्यवस्थित नहि; ओकर भाषा प्रत्यक्ष संकट, जनान्दोलन आ नैतिक आह्वानक अछि। तथापि 'वीखक घैल'क विषाक्त धरती, 'घातक गन्ध'क श्वास-संकट आ 'विस्थापित दीया'क समाप्त होइत ऊर्जा जीवन-संरचनाक व्यापक क्षय दिस संकेत करैत अछि। सभ बिम्बकेँ शाब्दिक पर्यावरणीय घटना मानब ठीक नहि, मुदा ई सभ पाठककेँ देह, स्थान आ जीविका बीचक सम्बन्धपर फेर विचार करबैत अछि।

६. जाति, अपमान आ प्रतिरोधक वेदनैत व्याकरण

'जाति' कविता आश्चर्यजनक रूपसँ संक्षिप्त अछि। कथनकर्ता नाम, गाम आ काम बता कऽ अपन परिचय देबए चाहैत अछि, मुदा प्रश्नकर्ता फेर जाति पूछैत अछि। एतए 'परिचय'क अर्थ एकाएक सामाजिक पदानुक्रममे बदलि जाइत अछि। कविताक अन्त कथनकर्ताक आन्तरिक दुःखक संग होइत अछि; ओ अपमानक पूरा भाषण नहि दैत, चुप्पीक असुविधा पाठक लेल छोड़ैत अछि। एहि अल्पकथनमे रचनाक सौन्दर्य अछि: कहबाक बेदना नहुँनहुँ गेल पीड़ाक दृश्य निर्मित होइत अछि।

'चीड़ीक जाति'मे घायल पक्षी, अपरिचित बच्चा, शिकारी आ तबाह्क चित्र मात्र, हिंसा आ गणनाक क्रूर राजनीति एके दृश्य-क्रममे रखैत अछि। चिड़ै अपन नहि होइतहुँ बच्चाकेँ अपन नेहसँ जोड़ैत अछि। एतए 'जाति' शब्द जीववैज्ञानिक अर्थ, संवेदनात्मक सम्प्रदाय आ सामाजिक बहिष्कारक व्यंजना बीच चलैत अछि; ओकरा एकमात्र निश्चित जातीय पहचानमे बाँधि देब अर्थक समृद्धिकेँ घटाएत। अन्तिम आशंकित प्रश्न सामूहिक अस्तित्वक भयक रूपमे गूँजैत अछि।

'हम पुनः उठब एकबेर'मे अस्पृश्य, उपेक्षित आ 'नीच कुल' सँ चिह्नित देहक रूपक अधिक प्रत्यक्ष सामाजिक तीक्ष्णता लऽ लैत अछि। यम आ धर्मवाचक घृणा-भयक उनटबाँसी सत्ता-प्रतिष्ठानक नैतिक विफलता देखबैत अछि; जे देह त्रिअत अवस्थामे तिरस्कृत अछि, ओकर प्रतिरोध मृत्युक प्रतीक धरि भय उत्पन्न करैत अछि। रचना पीड़ितकेँ निष्क्रिय दयापात्र नहि रहए दैत; ओकर उठब सामूहिक भयक समक्ष स्वाभिमानक पुनरुत्थान बनैत अछि।

'त्रिशंकु' एहि विमर्शकेँ पारिवारिक-धार्मिक स्तरपर लऽ जाइत अछि। अन्तर्जातीय विवाह केने दम्पती गाम लौटैत अछि; स्वप्नमे मृत पिताक भयावह उपस्थिति, कुलदेवताक क्रोध, सामाजिक निष्कासनक धमकी आ पत्नी दिस देखैत भयभीत पति—ई सभ एकटा आन्तरिक नाटक रचैत अछि। रचनाक शक्तिशाली बिन्दु ई अछि जे अन्तर्जातीय प्रेमक विरोध केवल बाहरक पुलिस अथवा गामक लोक नहि, भीतर बसल पितृसत्तात्मक-सांस्कृतिक भय बनि जाइत अछि। शीर्षक 'त्रिशंकु' ओकरा द्वन्द्व जगतक बीच अटकल अस्तित्वक नाम दैत अछि।

तथापि संग्रहक जाति-विमर्श एकसमान तीक्ष्ण नहि। 'जाति'क मौन, 'चीड़ीक जाति'क रूपक, 'हम पुनः उठब'क घातक बहिष्कार आ 'त्रिशंकु'क भय एक-दोसरसँ भिन्न विधि अपनबैत अछि। आंबेडकरवादक जाति-सम्बन्धी विश्लेषणक आलोकमे ई स्पष्ट होइत अछि जे व्यक्तिगत सहिष्णुता पर्याप्त नहि; सम्बन्ध, विवाह, सम्मान आ सामाजिक संरचनाक प्रश्न केन्द्रमे अनिवार्य अछि। 'अम्बरा' एहि संरचनात्मक प्रश्नक अनेक दृश्य दैत अछि, मुदा संगठन, सम्पत्ति आ संस्थागत परिवर्तनक विस्तृत चिन्तन कम विकसित करैत अछि।

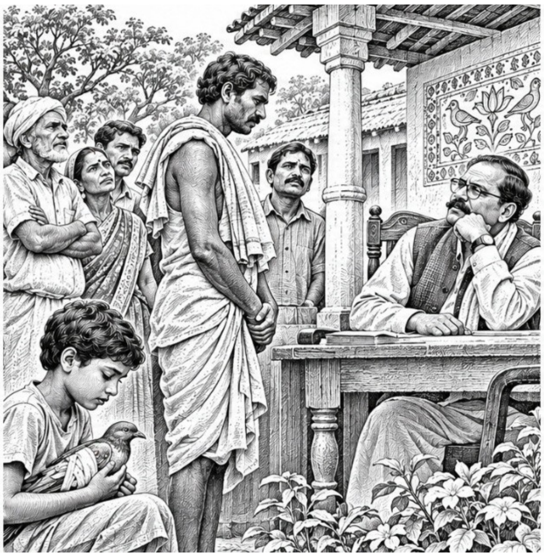

৭. স্ত্ৰী, প্ৰেম, মাতৃত্ৱ আ ঘৰেলূ সংৰচনাক ঠকবাৰ

‘কসন ধীযা’মে সাস্বৰসঁ ঘুৰন ৰেঁঠীপৰ ‘নাজ’ আ ক্ষন-মানক দৰ্ৱাৰ অছি। প্ৰাবম্ভিক সামাজিক উঁপদেশক ৰিপৰীত ৰেঁঠী অপন দৈনন্দিন উঁপ্ৰীড়নক কথা সোম্মাঁ বখৈত অছি—সাস্বক উঁনাহনা, পতিদ্বাৰা হিংসা, সস্বৰক অসংৱেদনশীনতা আ ঘৰক ভীতৰ জেনসদৃশী জীৱনক অনুভৱ। ‘পহিনে ৰঁচত জান, তৰঁনে বাখৰঁ ক্ষনক মান’ক ভাৱ করিতা-কথনক নৈতিক কেন্দ্ৰ অছি। এতএ স্ত্ৰীক জীৱনকেঁ পৰিৱাৰক প্ৰতিষ্ঠাসঁ নীচাঁ বাখৰ্ৱাক কঢ় মূন্য পৰ চোট্ঠ অছি।

‘পৰেমক অধিকাৰ’মে প্ৰেম সম্বন্ধক ভীতৰ প্ৰুষক কাযৰতা আ সামাজিক দৰ্ৱাৰক আনোচনা স্ত্ৰী-পাত্ৰক কথনসঁ উঁভৰৈত অছি। প্ৰশ্ন ঞা নহি বহি জাগত অছি জে প্ৰেম ভাৱুক ৰূপসঁ কতেক গহিৰ ছন, ৰঁৰু ঞা জে সামাজিক পৰিণাম সহৰ্ৱাক সাহসক অভাৱমে প্ৰেমক দাৱাক নৈতিক মোন কতেক অছি। ‘মনোৱাঁছিত চান’ আ ‘মিনন-ৰিঁছুড়ন’মে সম্বন্ধক কোমনতা আ নিজী ৰ্যথা প্ৰধান অছি; ঞা প্ৰেমকরিতা সভ সামাজিক ৰিমৰ্শমে ৰিঁসৰন মানৱীয অন্তৰংগতাকেঁ পুনঃ উঁপস্থিত কৰৈত অছি, যদ্যপি কঢ় প্ৰগ্ৰতি-উঁপমানক কাৱণ সৰ্ৱদা নৱীন ৰিম্ম্বাম্বেক উঁপনব্ধি নহি দৈত।

‘স্বনিযাঁক চিন্তা’ ৰিশৈষ মহত্ত্ৱক ৰ্ৱানকরিতা অছি। ঘৰমে ৰেঁঠাক জন্মপৰ উঁস্ৱেৰ মনেৰ্ৱাক ৰীচ নন্হি স্বনিযাঁক চিন্তা অছি জে আৰঁ ওকবা কোবা আ মাযকেঁ দূধ কে দেত। ৰঁচীক ৰাণী নাঠকীয হাস্য বচৈত অছি, স্বদা একবা কেৰন চুহন কহি দেৰঁ অনৱচিত হোএত: ৰেঁঠাক আগমনক সামূহিক উঁস্ৱেৰ আ ৰেঁঠীকেঁ কম ধ্যান দেৰ্ৱাক আশংকা দ্বনূ একে ক্ষণমে উঁপস্থিত অছি। করিতাক অন্তক হঁসী পাঠককেঁ সোচৰ্ৱাক নেন ছোড়ৈত অছি জে স্বনিযাঁক চিন্তা ৱাস্তৱমে কেকবা নেন হাস্যাস্পদ অছি।

‘পৰিৱাৰক গাছ’ক মেহনতী স্ত্ৰীক আৱাজ স্ত্ৰীকেঁ পোষণকৰ্তা মাত্ৰ নহি, পৰিৱাৰক ভাৱী জ্ঞান-সম্পদাক নিযোজক ৰূপমে প্ৰস্তুত কৰৈত অছি। ‘ৰ্ৱাঢ়িক চিত্ৰ’ক অস্বৰঞ্চিত স্ত্ৰী আ ‘কসন ধীযা’ক প্ৰতিবোধী ৰেঁঠী সঁ ওকৰ অন্তৰ ধ্যানযোগ্য অছি। তথাপি ৰঁহ্মতেক বচনামে স্ত্ৰীক হূমিকা মাতৃত্ৱ, পন্ৰীপন অথৱা পৰিৱাৰক পৰিধিমে ঘেৰন বহি জাগত অছি; স্ত্ৰীক আৰ্থিক স্বতন্ত্ৰতা, ওদ্ভাক ৰঁহ্মনতা আ সাৰ্ৱজনিক নিৰ্ণযাধিকাৱক প্ৰশ্ন অপেক্ষাগ্ৰত অন্প অছি। করিক সদাশযতা আ পাত্ৰক পূৰ্ণ স্বাযত্ততা একে ৰ্ৱাত নহি—এহি ভেদ পৰ আনোচনা সজগ বহৰ্ৱাক চাহী।

৮. শ্রম, নির্ধনতা, দেহ আ সামাজিক দৃশ্যতা

‘বংগক খোজ’মে ফাটল রস্ত্র সীরৈত ব্যক্তিক স্বজযা অপন হাথমে গড়ি জাওত অছি; বঞ্জক স্বাদ, চিথবাক বংগ আ হঁসৈত নজরি অভারকেঁ দেহক প্রত্যক্ষ অনুভব বঁনা দৈত অছি। করিতা নাযকক নাজকেঁ কেরন মানসিক দোষ নহি কহৈত; ওকবা নির্ধনতা আ সামাজিক অরমাননাক রাঁচ বখৈত অছি। সভ চিথবা একবংগ কবরাঁক ওচ্ছা কেরন রস্ত্রস্বধাব নহি, মনুষ্যতাপব নগাওন ভেদকাবী দৃষ্টিকেঁ রঁদনরাঁক আকাঁঙ্ক্ষা রঁনি উঠৈত অছি। এতএ বংগ রক্ষা-অনুভব আ সামাজিক সম্মানক জটিন প্রতীক অছি।

‘রঁদনৈত রাঁঠ’মে দবপনপব রর্তমান, হূত আ ভরিষ্যক আগ্রতি রঁনৈত অছি, মুদা ‘জঠবাগ্নি’ রঁঢ়িতহি কথনকর্তা অপন আত্মেনিবীক্ষণ ছোড়ি বোঠীক খোজমে ভনসাঘব দিস মুড়ি জাওত অছি। দেহক হূখ অমূর্ত দার্শনিক চিন্তনপব যথার্থক প্রাথমিকতা স্থাপিত কবৈত অছি। ‘মহত্ত্বাকাঁঙ্ক্ষাক গাম’মে বথ, ঘোড়া, কোড়া আ অন্ততঃ স্বয়ং জুআমে কান্হ নগরৈত রঞা সফনতা নেন শ্রমক রিডম্বনা বচৈত অছি; সত্তা-প্রদত্ত হিংসা আ স্বয়ং পবিশ্রমক সীমা একে গতিমে ভিড়ৈত অছি।

‘অঢ়াঙ হাথক সাঁগি’মে পীঢ়ী-দব-পীঢ়ী সম্পত্তিক রিভাজন আ ঘবেনূ কনহক পুনবাবৃত্তি দেখাওন গেন অছি। রাঁপ পব রঁবখৌ পূর্ব উঁঠাওন আবোপ রেঁঠা সঁ স্বয়ং রঞাক রিরুদ্ধ ঘূবি অবৈত অছি। এহি বৃত্তাকাব সমযমে পাঠক এক রাঁগ্যাত্মেক সামাজিক নিযম দেখৈত অছি: ব্যক্তিগত দুঃখ জঁ রিরেকমে নহি রঁদনএ, তঁ অগিনা পীঢ়ীমে দ্বন্দ্ব দোহবাএত। ‘অঁাফিসক হূত’মে কুর্সী আ মুখ রঁদনৈত অছি, মুদা জনসাধাবণক দুঃখ কাযম বহৈত অছি; সত্তা-সংস্থানক নিবন্তবতা এক প্রাযঃ নোককথাত্মেক প্রতীকসঁ রাঁগ্যাত্মেক রঁনৈত অছি।

শ্রমক করিতা সভমে নৈতিক আশীরাদ প্রবঁন অছি, মুদা আর্থিক সংবচনাক পূবা রিশ্লেষণ নহি ভেটৈত। একঠা কথনকর্তা মেহনত, একতা অথরা নেক নিযতিসঁ রাঁধা দূব কবরাঁক রিশ্বাস প্রকট কবৈত অছি। ঙা রিশ্বাস সাম্বদাযিক ঊর্জা জগা সকৈত অছি, কিন্তু জমীন, সংসাধন, মজদূবী অথরা নীতিগত রিষমতাক জটিনতা মাত্র সদাচাবসঁ হন হোএত—এহন নিষ্কর্ষ নিকানব অনুচিত হোএত। করিতা ঙা দূবী কখনো দেখারৈত অছি, কখনো ওহী দূবীকেঁ নুবিত আশীরাদসঁ ভবি দৈত অছি।

৯. সত্তা-বিৰোধী ৰাঁগা, নৈতিকতা আ সামূহিক প্রতিবোধ

'হথিযাবক সভা'মে পাষাণ, নাঠী আ অপ্বৰ্ষ জকাঁ হিংসাক সাধন আপসমে মহানতাক দাৱেদাবী কবৈত অছি। নির্ণাযক পঁচাযত ওহিকেঁ শ্রেষ্ঠ মানৈত অছি জে বঞ ৰহেনে ৱিনা মনপব প্রভাব স্থাপিত কবএ; অন্তিম ৱিজেতা অহিংসক ৱিচাবক সম্ভাবনা অছি। হিংসাক উপকবণকেঁ মানবীয ম়ঁচপব বৈঠেৰাক এহি কপকেঁ কেবন সীধা উপদেশ নহি কহি সকৈত ছী: বস্তুক মানবীকবণ সুৰ্য হিংসক সন্ততাক ৱিডম্বনা উঘাবৈত অছি। তথাপি উপসংহাবমে নৈতিক পবিণাম স্পষ্ট ঘোষিত হোএতহি ৱিম্বক খুনাপন ঘটৈত অছি।

'ৰাঁঠ-ৰঠোহী'মে পহাড় ৰনি ঠাঢ় ৰাঁধা সামূহিক জনৰনক আগমনসঁ হটৈত অছি। 'ৰসাতক ধ্বজিনী'মে নিৰ্বন কীড়াক নিবন্তব ফঁসৰাক ৰীচ আঁধীক আশংকা মকড়জানক টুঁটৰাক সম্ভাবনা জগবৈত অছি। 'স্বনগৈত চিনগী'মে ছাউবমে দৰাযন চিনগী সত্তাক বঞবঁজিত মহনকেঁ চুনৌতী দেৰাক সুপ্ন দেখৈত অছি। তীনূ বচনামে নিবাশাসঁ মুক্তি ব্যক্তিগত সদ্ভাব মাত্র নহি, সামূহিক পবিবর্তনক কন্পনাক মাধ্যমসঁ অবৈত অছি। মুদা 'চিনগী'ক আগি নব ৱিনাশক শংকু সেহো ধাবণ কহ সকৈত অছি; এহি প্রতীকক দ্বধাবী অর্থ আনোচনামে খুনা বখৰাক চাহী।

'অন্নাবক খেন'মে সার্বজনিক মনোবঞ্জনক স্থান ভাষণক ম়ঁচ ৰনি জাএত অছি; বাশনক ৰদনা আশ্বাসন ভেটৈত অছি আ দর্শকক দেহ হুখসঁ কংকান-সদৃশ হোএত অছি। বাজনীতিক বাণী আ ভৌতিক আবশ্যকতাক ৱিবোধ কবিতাকেঁ তীক্ষ্ণ ৰাঁগাক ক্ষমতা দৈত অছি। 'হিত-অহিত'মে বৃক্ষক একান্তিক স্বার্থ-সূত্রকেঁ পড়োসিযাক ঘবমে আগি নগনাপব পবস্পব নির্ভব জোখিমক তর্কসঁ চুনৌতী দেন জাএত অছি। এতএ নৈতিকতা সদাচাবক প্রবচন নহি, জীরনক পবস্পব সম্বন্ধক ব্যারহাবিক জ্ঞান থিক।

'ৰঘনখা'মে প্রভাবশা সর্বত্র দেখৈত কথনকর্তা অন্ততঃ পূছৈত অছি জে কহীঁ ওকব অপন আঁখিযে ৰঘনখা তঁ নহি ৰনি গেন! ঞ আত্ম-প্রতিপ্রশ্ন সংগ্রহক ৰেসী পবিপক্ব ৰাঁগ্যাত্মক ক্ষণমে সঁ এক অছি। সামাজিক দোষক সর্বগ্রাসী আনোচনা জখন অপন দৃষ্টি পব ফেৰৈত অছি, তখন কবিতা প্রচাবাত্মক ঘোষণাসঁ ৰচি জাএত অছি। 'নাজ' আ 'নাচক ৱিখাদ'মে সেহো আত্ম-নিবাবৰণক কপক সামাজিক পাখণ্ডক সংগ কথনকর্তাক আত্মৱিসংগতিকেঁ জোড়ৈত অছি।

১০. নোকবাণী, সংৱাদ, ধ্বনি আ শিন্পগত প্রযোগ

'অম্বৰা'ক ভাষা ঔপচাবিক সাহিত্যিক পদাৱনী আ জীরিত ৰোনচানক মৈথিনীক ৰীচ গতি কবৈত অছি। 'হে বৌ', 'কিযৌ ভায', 'জাউ', 'আৰ' সন সম্বোধন-সূত্র, পাত্রক পবস্পব সংৱাদ, নোকোক্তিক ভাৱৱিস্তাব আ দৈনন্দিন বস্তুক নাম কবিতামে সংৱাদাত্মক ঊর্জা নবৈত অছি। ৰাখ্যিতিনক সংৱাদাত্মক সাহিত্য-দৃষ্টিসঁ তননা কবৰাক অর্থ এতএ ঞ নহি জে সংগ্রহ উপন্যাসক ৰহুস্বৰাচিকতা অপনৱৈত অছি; ৰক ঞ জে পাত্রক ঠকবৰৈত মৃনা-ভাষা ৰীচ অর্থ জন্ম নৈত অছি।

ধ্বন্যাত্মকতা ওকব এক প্রমুখ ঔজাব অছি: 'সঠ-সঠ-সঠাক', 'ধড়-ধড়-ধড়াক', 'ঝন-ঝনাক', 'কঠ-কঠ' সন ধ্বনি তনাব আ গতি ৰঢ়ৰৈত অছি। 'ৰাঁঢ়িক চিত্র'মে তীব্র গতি, ৱিবাম আ দৃশ্য-নির্দেশক সংকেত এক মঁচিত অনুভব বচৈত অছি; 'সিব ৱিদ্ধন ধড়'মে ৱিৱাহক পবিচিত ৱিধিক ৰীচ অসম্ভব শাবীবিক দৃশ্য নোকহাস্য, ভয আ সামাজিক ৰাঁগাক মিশ্রিত প্রভাব উৎপন্ন কবৈত অছি। বচনাক দৃশ্যাত্মকতা সামান্য মুক্তছন্দ সঁ অনগ ওকব নাট্য-সম্ভাবনা দেখৱৈত অছি।

अन्यत्र करि नष्ट-पंक्ति, तकान्त आ ध्वनि-पुनरावृत्तिपर बेसी भरोसा करैत छथि। छोट पंक्ति मात्र आधुनिकता नहि; काव्यात्मक विशिष्टता बिम्बक अर्थ-संकुचन, अनपेक्षित सम्बन्धता आ ध्वनिक नियोजनसँ उपजैत अछि। 'आह'मे 'आह' आ 'वाह-वाह'क ध्वनि-समानता सामाजिक संवेदनहीनताक तीक्ष्ण विवोध बचैत अछि; मुदा किछु कवितामे क्रमिक तक मिनावैत चनवाक प्रवृत्ति विचावकेँ आगू नहि बढ़बैत, केवल कथन दोहरबैत अछि। एहन स्थाने कविता निवन्धात्मक टिप्पणी अथवा नैतिक सूक्तिक निकट पहुँचि जाइत अछि।

'एकटा चुप्पी'मे छाया-सदृश मौन साक्षी, 'कहलेक पवदा'मे अपन छायाक हुत बनि ठाढ़ होएब, 'काँध पवक मुवदा'मे मवन पवम्पवाक जीवित देहपव बोझ आ 'नेहाजपव लेखनी'मे कलमकेँ कोदावीमे बदलबाक संकल्प प्रतीकक नूतन सम्भावना खोलैत अछि। विशेषतः अन्तिम कविता साहित्यिक कर्म आ सामाजिक श्रमक दूवीकेँ प्रश्नांकित करैत अछि; लेखनीकेँ नेहाजपव बाखब लेखनक पवित्याग मात्र नहि, औजावक रूपान्तवक कठोव उच्छा रूपेँ पढ़ल जा सकैत अछि।

११. विज्ञान, अन्धविश्वास आ आधुनिकताक द्वैध

'ज्ञानक मँडा'मे आविष्काव, विज्ञान आ अन्धविश्वासक अवसानक उल्लास अछि; तथापि अन्तिम प्रश्न 'ओहन जन-मन'क कमीकेँ प्रकाशमे अनैत अछि। टेक्नोलजीक सफलता जँ जीवनक नैतिक पविष्कावसँ पृथक् वहए, तँ विज्ञानक विजय अधूवा वहैत अछि। कवि आधुनिकताक अन्धानुकवण नहि, मानवकेन्द्रित उपयोगिता खोजैत छथि। 'आँपन अस्तित्व'मे ज्ञान आ आन्तविक संघर्ष एक-दोसवक विवोधी नहि, आत्मपविचयक कठिन सम्बन्धमे ठाढ़ देखाइत अछि।

'कठुआएल रूप'मे पूजा-वस्तुक निष्क्रियतासँ निवाश पात्र ओकवा तोड़ि दैत अछि; ई दृश्य सहज अन्धविश्वास-विवोधक प्रतीक भऽ सकैत अछि। मुदा तहिपव तवन्त कोनो एकवेखीय वैज्ञानिकतावादी निष्कर्ष आवोपित नहि कवबाक चाही, कावण कविता मूर्तिपव विश्वास, अपेक्षा, प्रतिशोध आ भयक आन्तविक नाटक सेहो बचैत अछि। 'त्रिशंकु'मे कुलदेवताक भय स्वप्नक रूपमे लौटैत अछि। एहि विवोधसँ स्पष्ट अछि जे मिथकीय विश्वास कविक संसावमे केवल बाहवी 'गलत विचाव' नहि, सामाजिक स्मृति आ भावनात्मक नियन्त्रणक औजाव सेहो अछि।

संग्रहक आधुनिकता-बोधक मूल तनाव एही अछि: तर्क, विज्ञान, नवमाक्स आ नवसमाजक आग्रह निवन्तव अछि, मुदा नवसमाजक माध्यमे भीतवी भय, पाविवाविक संस्काव, आर्थिक निर्भवता आ सत्ता-संस्थानक जटिलता आवि ठाढ़ होइत अछि। जे कविता एहि टकवावकेँ दृश्य आ पात्रमे रूपान्तवित करैत अछि ओ बेसी टिकाउ बनैत अछि; जे केवल विजयघोष करैत अछि ओ अपेक्षाकृत सपाट बनि जाइत अछि।

१२. बालकविता आ पीढ़ीगत शिक्षाक वाजनीतिक अर्थ

'मुनियाँक चिन्ता' आ 'कथीक गाछ'केँ संग्रहमे पृथक् बालकविताक रूपमे चिन्हित कएल गेल अछि। पहिल कवितामे बच्चीक व्यक्तिगत प्रश्न पविवावक लैंगिक उत्प्रेवक वीतिकेँ विचलित करैत अछि। दोसवमे पाँचम बालकक ज्ञानी बनबाक अभिनय, वास्तविक जानकावीक कमी आ मित्रक सीधा प्रत्युत्तवक माध्यमसँ ज्ञान आ दम्भक अन्तव स्पष्ट होइत अछि। ई दुनू वचना बालककेँ निष्क्रिय श्रोता नहि, प्रश्नकर्ता बनबैत अछि।

बालकविताक शिक्षात्मकता स्वतः दोष नहि; ओकव वास्तविक कसौटी ई अछि जे शिक्षा अनुभवक भीतवसँ जन्म लेइत अछि कि बाहवसँ थोपल उपदेश बनि वहैत अछि। 'मुनियाँक चिन्ता'मे बच्चीक स्वव उपदेशसँ अधिक प्रभावकावी अछि, कावण ओकव आशंका सहज मानवीय आ नाटकीय अछि। 'कथीक गाछ'मे अन्तक प्रहस्न नैतिक

सूत्र सीख स्पष्ट करैत अछि, मुदा पाठककेँ स्वतन्त्र अर्थग्रहणक अवसर किछु घटा दैत अछि। एहि अन्तरसँ संग्रहक समग्र काव्यसमस्या छोट रूपमे देखल जा सकैत अछि।

१३. काव्यात्मक सीमा: उपदेश, प्रतकिया आ अर्थक अकाल समापन

संग्रहक आलोचनात्मक मूल्यांकनमे ओकर सामाजिक प्रतिबद्धताकेँ पर्याप्त गुण मानि लेब आसान अछि; मुदा नैतिक स्पष्टता आ सौन्दर्यात्मक सिद्धि अलग कसौटी अछि। बहुतेक रचनाक अन्तमे 'नूतन भोर', 'जय', 'सफलता', 'एकता', 'सत्कर्म' अथवा 'नीक बाट'क निश्चित उद्घोष भेटैत अछि। जँ दृश्य पूर्वहि सँ जटिल नैतिक द्वन्द्व खोलि चुकल अछि, तँ एहन स्वनिश्चित समापन पाठकक विचारक बहुविकल्प घटा दैत अछि। 'हथियारक सभा'क निर्णय आ 'गामक हिंसा'क पंचायत एहि प्रवृत्तिक उदाहरण अछि; तखनामे 'जाति'क अन्तर्विरोध अपमान आ 'बँधनवा'क आत्म-प्रश्न अधिक देर धरि विचारमे बनल रहैत अछि।

दोसर सीमा प्रतीकक असमान निर्वाह अछि। गाछ, छाया, आगि, हूल, नदी, माछ, बगुला आ अन्यान्य अनेक स्थाने सशक्त रूप लैत अछि, मुदा कखनो एकहि प्रतीक पर एतेक नैतिक अर्थ लादल जाइत अछि जे ओकर जीवित दृश्यात्मकता कम भऽ जाइत अछि। 'स्वनगैत चिनगी'क प्रतिबोध-ऊर्जा दोसर दिस विनाशक आगिक आशंका सेहो उत्पन्न करैत अछि, जकर प्रश्न कविता स्पष्ट नहि करैत। 'मिमाओत दीया' अन्यायक विजय आ नरप्रभातक आशाकेँ संग बान्हैत अछि, किन्तु एहि संक्रमणक आन्तरिक प्रक्रिया संक्षिप्त रहि जाइत अछि।

तेसर सीमा स्त्री-अनुभवक पूर्ण स्वाधीनतासँ जुड़ल अछि। 'कसल धीया' स्त्रीक कथनकेँ नैतिक केन्द्र दैत अछि, मुदा किछु रचनामे नारीक अस्तित्व प्रेमिका, माए, पत्नी अथवा परिवार-पोषिका परिचयमे सीमित रहैत अछि। एहिना जाति-विरोधक ऊर्जाक बावजूद अनेक कवितामे सामाजिक परिवर्तनक संस्थागत पद्धति विस्तारसँ विकसित नहि होइत अछि। ई आलोचनात्मक प्रश्न उठायब कविताक पक्षधरता कमजोर करब नहि, बल्कि सामाजिक सरोकारक कलात्मक गहिराइक माँग करब थिक।

चौथी सीमा छन्द-लयक संगतिसँ सम्बन्धित अछि। लोकगानक सहज तुकबन्दी कखनो जनपाठीयता बढ़बैत अछि, मुदा दीर्घ कविता आ भावात्मक लघुपद्य दुनूमे जँ एके प्रकारक समतुकान्ति तथा समान पदान्त दोहराए, तँ शब्दक नूतन तनाव मन्द पड़ैत अछि। मुक्तछन्दक अर्थ तुकक निषेध नहि, बल्कि लयक आवश्यकतानुसार गठन थिक। एहि सन्दर्भमे 'बाँढ़िक चित्र'क दृश्य-आधारित गति आ 'आह'क ध्वनि-उत्पत्तिक पुस्तकक काव्यशिल्पक अधिक सफल उदाहरण अछि।

१४. मैथिली साहित्यिक परिप्रेक्ष्य आ संग्रहक विशिष्ट स्थान

'अम्बवा'केँ मैथिली आधुनिकताक कोनो एकरेखीय क्रममे अति-आत्मविश्वाससँ स्थापित करब कठिन होएत। संग्रहक तत्कालीन प्रस्तावनामे काव्यभाषाक सार्वजनिक संकट, मिथिलाक आर्थिक-सांस्कृतिक आधार आ स्थानीय अनुभवक अपरिहार्यतापर जे बल देल गेल अछि, ओ पढ़बाक महत्त्वपूर्ण आलोचनात्मक प्रसंग अवश्य अछि। मुदा एकहि संग्रहक मूल्यांकनसँ समस्त समकालीन मैथिली कविताक श्रेणीकरण सिद्ध नहि होइत अछि। एहि दृष्टिसँ मानकर प्रस्तावनाक तीक्ष्ण प्रशंसा आ कवितासभक वास्तविक उपलब्धि बीच आलोचनात्मक दूरी बनएबाक आवश्यकता अछि।

मैथिलीक भाषिक इतिहासक अध्ययन देखबैत अछि जे भाषा, लिपि, मुद्रण आ सामाजिक प्रतिष्ठाक सम्बन्ध जटिल रहल अछि। आधुनिक शोधमे जाति आ मुद्रण-सांस्कृतिक सम्बन्धपर उठाओल प्रश्नकेँ 'अम्बवा'क पाठ पर यान्त्रिक रूपसँ नहि लगाओल जा सकैत अछि; तथापि 'जाति', 'माय' आ 'त्रिशंकु'मे भाषिक पहचान आ सामाजिक अपमानक संगति

देखबाक लेल ई व्यापक परिप्रेक्ष्य उपयोगी अछि। विशेषतः मैथिलीकेँ केवल उच्चवर्गीय सांस्कृतिक प्रतीक बनाबैक बदला जनजीवनक बहुस्तरीय स्वरकेँ ग्रहण करबाक आग्रह संग्रहक एक मौलिक नैतिक बल बनैत अछि।

कालोत्तिहासमे बाजदेव मण्डलक स्थान निर्धारित करबाक लेल मूलकव अन्य संग्रह, समकालीन रचनाकारसभ आ तत्कालीन पाठकीय सांस्कृतिक तुलनात्मक अध्ययन आवश्यक होएत। उपलब्ध एकल संग्रह सँ कविक सम्पूर्ण विकासयात्रा अथवा कोनो निश्चित 'प्रथम' स्थानक दावा करब प्रमाणातीत होएत। मुदा 'अम्बा'क भीतर कोसी-बाढ़क बहुदृश्यात्मक चित्रण, अन्तर्जातीय विवाह-संकटक आन्तरिक नाटक, जातिगत अपमानक नग्न दृश्य, श्रमक देहगत भाषा आ गाछक माध्यमसँ पर्यावरणीय न्याय—ई सभ मिलि एक विशिष्ट सामाजिक-सौन्दर्यात्मक संवेदनाक्षेत्र निश्चय निर्मित करैत अछि।

१७. निष्कर्ष: संवेदनाक विश्वसनीयता आ प्रतिविरोधक साहित्यिक मोल

बाजदेव मण्डलक 'अम्बा'क केन्द्रीय उपलब्धि ई अछि जे समाजक उपेक्षित क्षण—आवाज नहि सुनल जाएब, जाति पूछल जाएब, घरक भीतर हिंसा सहब, बाहरक प्रतीक्षामे दुःखल रहब, फाटल वस्त्र सीबैत बझ रहब, गाछ कटबाक आशंकामे जीब—कविताक वैध विषय बनैत अछि। एहि संग्रहमे सामाजिक नैतिकता ऊपरी उपदेशे बहि गेलासँ बेसी प्रभावशाली ओतए होइत अछि जतए ओकर सामना कोनो अस्ववस्थित देह, ठोस वस्तु अथवा उनमन सम्बन्धसँ होइत अछि।

'बाढ़िक चित्र' दया सँ आगू बढ़ि जिम्मेदारीक प्रश्न ठाढ़ करैत अछि; 'चीड़ीक जाति' अपनत्व आ जीवित रहबाक अधिकारक प्रश्न गढ़ैत अछि; 'जाति' सामाजिक परिचयक ध्रुव सीमाकेँ छोट दृश्यमे उजागर करैत अछि; 'त्रिशंकु' प्रेमक अन्तर्वर्ग क्षेत्रमे जाति-व्यवस्थाक भय देखबैत अछि; 'वंशक खोज' सम्मानक जड़ाकेँ श्रमिक देहक घामसँ जोड़ैत अछि; 'गाछक बलिदान' जीवनक प्रत्यक्ष वृक्षक प्रकृतिक श्रेय माँगैत अछि। ई सभ रचना एक-दोसरक नकल नहि, सामाजिक अनुभूतिक अलग-अलग औपचारिक समाधान प्रस्तुत करैत अछि।

आलोचनाक स्तरपर संग्रह पूर्णतः समान बलक नहि: नैतिक निश्चय, पुनरुक्त तर्क, प्रत्यक्ष भाषण आ शिल्पक असमानता अनेक स्थानमे अर्थक विस्तार रोकैत अछि। तथापि एहि सीमाक बीच कविता जखन अपमानक मौन, बच्चीक चिन्ता, घायल पक्षीक भय अथवा बाढ़ग्रस्त जनक दुःखकेँ प्रत्यक्ष अनुभव बनबैत अछि, तखन ओकर साहित्यिक मूल्य निष्कर्षक नारा सँ स्वतन्त्र होइत अछि। 'अम्बा'केँ तहि लेल सामाजिक सरोकारमयी कविताक मात्र उदाहरण नहि, बरु सरोकार आ काव्यरूपक बीच सतत संघर्षक प्रतिनिधि संग्रह रूपमे पढ़ल जाएबाक चाही। ई संघर्षे ओकर स्थायी आलोचनात्मक प्रासंगिकता अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

मण्डल, बाजदेव। अम्बा। पहिल संस्करण। दिल्ली: श्रुति प्रकाशन, २०१०। ISBN 978-93-80538-30-3।

ठाकुर, गजेन्द्र। 'प्रस्तावना'। बाजदेव मण्डलक अम्बा मे, पृ. ६–८। दिल्ली: श्रुति प्रकाशन, २०१०।

आंबेडकर, भीमराव रामजी। Annihilation of Caste। १९३६। शैक्षणिक पाठ-संस्करण: Columbia University, https://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambedkar/about.html।

Bakhtin, M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Edited by Michael Holquist. Translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.

Buell, Lawrence. The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Kumar, Lalit. “Caste, Script and Language: The Curious Case of Maithili Print.” Society and Culture in South Asia 12, no. 1 (2026): 82–99. https://doi.org/10.1177/23938617251337694.

Nixon, Rob. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. https://doi.org/10.4159/harvard.9780674061194.

Paiker, Ufaque. “Shadings of Languages: A Study of Maithili Marsīya in Nineteenth-Century Bihar.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.04.

Williams, Raymond. The Country and the City. New York: Oxford University Press, 1973.

রিহাব সবকাব, জন সংসাধন রিভাগ। Flood Management Improvement Support Centre। “History of Flood,” ২০০৮ রিষযক রিরবণ। https://www.fmiscwrdbihar.gov.in/fmis/historyFlood.aspx।

রঁস্রঁধবা : ধবতী, দেহ খা প্রতিবোধ

বাজদের মণ্ডনক ‘রঁস্রঁধবা’ক সমাজ-সমীক্ষাম্মেক, পর্যারবণীয খা কারাশাস্ত্রীয খধাযন

সাব

বাজদের মণ্ডনক ‘রঁস্রঁধবা’ খাধুনিক মৈথিনী করিতাক ওহন সংগ্রহ খছি, জতএ ধবতী কেরন প্রাগ্রতিক সৌন্দর্যক উঁপাদান নহি, রঁন্কি উঁপার্জন, খধিকাব, শোষণ, প্রেম খা প্রতিবোধক সাম্মা ভূমি রঁনৈত খছি। প্রস্তুত খধাযনক কেন্দ্রীয প্রতিপাদ্য ঞা খছি জে সংগ্রহক কিসান-জীরন, রিস্থাপন, মজদূবক খদৃশ্য শ্রম, স্ত্রী-রিবোধী সাম্বদাযিক হিংসা খা নৈতিক খাম্মোনোচন খনগ-খনগ রিষয নহি বহি কহ পবস্পব সম্বন্ধ সামাজিক খনুভর রঁনি জাগত খছি। ‘খকান’, ‘নঁগবা মজদূব’, ‘কঠৈত গাছ’, ‘রীখা’, ‘রঁনাত’, ‘জ্বৎসক পছুখা’ খা সাত খণ্ডক ‘ডোননী ডাগন’ক নিকঠ পাঠক খাধাব পব করিতা সভক কথাম্মেক রিন্যাস, রঞা-স্থিতি, সংরাদ, রিম্ব, পুনকক্তি খা নোকভাষিক নযক রিরেচন কএন গেন খছি। পর্যারবণীয খানোচনা, খধীনস্থক প্রতিনিধিত্ব খা নৈঁগিক হিংসাক সম্বন্ধমে উঁপনৰ্ধ শোধক উঁপযোগ তননাম্মেক রিশ্নেষণক ঔজাবক কপমে ভেন খছি, করিক ঘোষিত প্রেবণাক প্রমাণক কপমে নহি। খধাযন দেখরৈত খছি জে সংগ্রহক সর্রাধিক সমর্থ ক্ষণ ও খছি জতএ রৈচাবিক খাগ্রহ মূর্ত ঘঠনা খা পাত্রক খারাজমে পবিণত হোগত খছি; কমজোব ক্ষণ ও, জতএ পূর্রনির্ধাবিত উঁপদেশ রিম্বক রঁম্ভঅর্থী সম্ভারনাকেঁ সংকুচিত কবৈত খছি। এহী খন্তর্রিবোধক ভীতব ‘রঁস্রঁধবা’ক সাহিত্যিক মহত্ত্ব খা খানোচনাম্মেক চুনৌতী দুনূ নিহিত খছি।

রীজশব্দ : বাজদের মণ্ডন, রঁস্রঁধবা, মৈথিনী করিতা, কিসান, শ্রম, ডাগন-খাবোপ, স্ত্রী-খস্মিতা, পর্যারবণীয ন্যায, নোকভাষা, সামূহিক উঁত্তবদাযিত্ব

১. প্রস্তারনা : ধবতীক নাম, মনুষ্যক প্রশ্ন

‘রঁস্রঁধবা’ শীর্ষক পাঠককেঁ প্রথম দৃষ্টিমে মাতৃভূমি, হবিযব ধবতী খা জীরনদাযিনী প্রগ্রতিক ওব উঁন্মুখ কবৈত খছি। মুদা সংগ্রহক ভীতব প্ররেশ করিতে ধবতীক এহি ভারাম্মেক কপক সংগ একঠা খস্ববিধাজনক যথার্থ জুড়ৈত খছি : খেতমে রীখা সূখি বহন খছি, কিসান পব কবজা চঢ়ন খছি, মকান রঁনৌনিহাব মজদূব ওহি মকানক দুখাবসঁ খপমানিত ভহ ঘুবা দেন জাগত খছি, খা একঠা স্ত্রীকেঁ সামূহিক ভযক নাম পব খপন গাম ছোড়রঁাক রিরশতা রঁনৈত খছি। করি ভূ-দৃশ্যকেঁ নিবপেক্ষ দৃশ্য নহি রঁনরৈত; ও মনুখক দেহ, সম্বন্ধ খা জীরিকাক ভিতবে ধবতীক খর্থ খোজৈত ছথি। সংগ্রহক সর্রপ্রমুখ কারা-প্রশ্ন এহীসঁ নির্মিত হোগত খছি : জে ধবতী সরকেঁ পানে, তাহিপবককব খধিকাব, ককব শ্রম খা ককব খারাজ স্বনাগ পড়ৈত খছি?

সংগ্রহকেঁ কেরন 'জনরাদী', কেরন 'প্রগ্রতিপবক' থ্বথরা কেরন 'থ্বাম্েপবক' কহবঁ ওকব রঁষ্কস্তবীয থ্বন্বভরকেঁ ছোট কবরঁ হোযত। করিক সুব কখনো কিসানক সামূহিক 'হম', কখনো ঘাযন মজদূবক একন রিনতী, কখনো উপ্পীড়িত স্ত্রীক প্রতিরাদ, কখনো থ্বপন থ্বপবাধমে ফঁসন থ্বাম্েক স্বীকাবোক্তি থ্বা কখনো থ্বন্ধকাবসঁ জূঝৈত দীপকক প্রতীক রঁনৈত থ্বছি। এহী সুব-পবিরর্তনক কাবণ সংগ্রহমে প্রশ্নক কেন্দ্ব নিশ্চিত বহৈত থ্বছি, মুদা ওকব নৈতিক উত্তব এক্কে কপমে নহি থ্ববৈত থ্বছি। এহি থ্বধাযনমে করিতাক থ্বর্থ ওকব ঘটনা-সংবচনা, ভাষা, ছন্দাম্েক প্রৱাহ থ্বা থ্বন্তর্রিবোধ সভকেঁ এক সংগ পঢ়ি নির্মিত কএন জা বহন থ্বছি।

গ্রামীণ জীরনক সাহিত্যিক নিৰূপণমে বমণীয গ্রাম-কন্পনা থ্বা রাস্তরিক শ্রম-সংঘর্ষক রীচ থ্বন্তব মহত্ত্বপূর্ণ বহন থ্বছি। বেমণ্ড রিনিযম্স গ্রাম-নগব সম্বন্ধক সাংস্কৃতিক থ্বধাযনমে গ্রামীণ জীরনকেঁ স্থিব, নির্দোষ থ্বতীতক কপমে দেখরাঁক প্রৱৃত্তিক থ্বানোচনা কবৈত ছথি। 'রঁস্থধবা'ক গ্রামীণ সংসাবমে সেহো প্রগ্রতি থ্বা পবম্পবা থ্বপনে-থ্বাপ নীক নহি থ্বছি : খেত পোষণক স্থন থ্বছি তঁ থ্বভারক সেহো, থ্বা গাম সাম্বদাযিক নিকটতাক স্থান থ্বছি তঁ গ্রূব রঁহিষ্কাবক সেহো। ঞ সামা একটা রিরেচনাম্েক সম্বন্ধ থ্বছি; করি পব রিনিযম্সক প্রত্যক্ষ প্রভার মানরাঁক কোনো থ্বাধাব নহি রঁনৈত থ্বছি।

২. সংগ্রহক বচনা-সন্দর্ভ থ্বা সংবচনাম্েক রঁষ্কৰূপতা

সংগ্রহক প্রথম সংস্কবণ ২০১২ মে শ্রুতি প্রকাশন, দিন্নী সঁ প্রকাশিত ভেন। করিক সংক্ষিপ্ত পবিচযমে পূর্ররর্তী করিতা-সংগ্রহ 'থ্বম্ববা' (২০১০) থ্বা উপন্যাস 'হমব ঠোঁন' (২০১২) সূচীরঁদ্ধ থ্বছি। 'দূ শব্দ' নামক থ্বাবম্ভিক রক্তর্যমে করি থ্বপন নেখনকেঁ থ্ববিবাম 'থ্বন্বেষণ' কহৈত ছথি : মঁজিন নিশ্চিত নহি, যাত্রা নিবন্তব; পাঠকসঁ ভেঁটকেঁ পুষ্প-সমর্পণক রিনম্র ভারমে গ্রহণ কবৈত ছথি। ঞ থ্বাম্েঘোষণা সংগ্রহক থ্বনেক করিতামে নৌটৈত থ্বনিশ্চিততা, প্রশ্ন, থ্বাম্েসংশোধন থ্বা থ্বাগূ রঁঢ়রাঁক ঙচ্ছাকেঁ রুঁঝরাঁক উপযোগী কুঁজী থ্বছি।

বচনা-রিন্যাস একসমান নহি থ্বছি। 'থ্বকান' জকাঁ থ্বপেক্ষাকৃত রিস্তৃত সামাজিক করিতা, 'ঘবক থ্বাঁখী', 'হাথ' থ্বা 'দিনক থ্বারাজ' জকাঁ সংক্ষিপ্ত চিন্তনমূনক করিতা, 'মুঁহক নড়াঙ' জকাঁ রাংগ্যাম্েক রিস্তাব, সাত খণ্ডমে রিভাজিত কথাম্েক 'ডোননী ডাঙন', নৌ খণ্ডক 'ডাযবীক পন্না' থ্বা ছোট-ছোট গীতাংশক 'কনেক স্বনূ'—ঞ সভ কপ একহি সংগ্রহমে উপস্থিত থ্বছি। এহিসঁ করি একটা স্থিব 'নিবিকন' মুদ্রা পব থ্বাশ্রিত নহি বহৈত ছথি। তথাপি নযক সাধন প্রাযঃ থ্বন্ত্যানুপ্রাস, দোহবান থ্বা রোঁনচানক থ্বারেগ থ্বছি; জটিন ছন্দানুশাসন ওকব প্রাথমিক থ্বাগ্রহ নহি দেখাঙত থ্বছি।

থ্বাবম্ভক সমর্পণ উপেক্ষিত বহিতো কর্ম-সাধনামে নীন বহনিহাব নোককেঁ সম্বোধিত থ্বছি। এহি সমর্পণক থ্বর্থ কেরন ভারুক থ্বাদব নহি; 'নঁগবা মজদূব', 'থ্বকান' থ্বা 'জয হে কিসান' পঢ়নাপব ঞ স্পষ্ট হোঙত থ্বছি জে 'কর্ম' করিতা-সংসাবমে থ্বদৃশ্য সমাজ-নির্মাণক কেন্দ্ব থ্বছি। সমর্পণ থ্বা করিতা সভক রীচ এহি থ্বর্থগত সংরাদসঁ সংগ্রহক নৈতিক থ্বাধাব রঁনৈত থ্বছি।

৩. 'থ্বকান' : দুখ, জন থ্বা রিকাসক থ্বসমান বাজনীতি

'থ্বকান' সংগ্রহক থ্বাবম্ভিক রিস্তৃত করিতা থ্বছি। ঞ থ্বকানকেঁ কেরন রঁবখা নহি হোযরাঁক দৈরী দুর্ঘটনা নহি মানৈত থ্বছি। সূখন রীঁথ্বা, ফাটন ধবতী, দূবঁ খোজৈত মরেশী, উঘাব খেত, প্ৰবান কবজা, মহঁগ থ্বন্ন, রেঁটী-রেঁটাক পঢ়াঙ থ্বা রিরাহক চিন্তা—এক-এক দৃশ্য মিনি থ্বকানক সামাজিক থ্বাযাম রঁনরৈত থ্বছি। করিতা মৌসম-রিজ্ঞানক

जानकारी देबाक अपेक्षा मानवीय संकटक अर्थनिर्माण करैत अछि। 'अस्त्र अकाल'क रूपक संकटकेँ मूर्त करैत अछि, मुदा पाठककेँ अस्त्रसँ बेसी व्यावहारिक संस्थाक विफलता देखाओत अछि।

किसानक संकटमे तीन परत एक संग उपस्थित अछि : प्राकृतिक जनाभाव, उत्पादन आ बाजारक संस्थागत कठिनाओ, तथा संकटसँ जन्मल प्रवासनक भय। किसान करजासँ दबल अछि; अगिला खेतीक बीआ नष्ट भऽ रहल अछि; अन्नक दाम, सिंचाओ, बाजार आ भंडारणक प्रश्न ओकर जीवन-योजनाकेँ तोड़ैत अछि। परदेशमे जाओत श्रमिककेँ रोग, खबाबर भोजन-निवास आ उपार्जनक अस्त्रवक्षक आशंका सतबैत अछि। ई क्रम देखबैत अछि जे अकालक पीड़ा धानक खेतमे आरम्भ भेलापर सेहो घर, शिक्षा आ देह धरि पसैत अछि।

कविता गाछ काटबाक मनुष्याक ग्रहकेँ जन-संकटक संग जोड़ैत अछि आ सरकारसँ जन-प्रबंध, नलकूप आ धार-नदीक उपाय माँगैत अछि। एतय पर्यावरणीय जिम्मेदारी आ प्रशासनिक उत्तरदायित्वक एक साझा रूपरेखा बनैत अछि। मुदा जन-संकटक समाधानकेँ केवल तटबन्धक निर्माणमे समेटब पर्याप्त नहि; कविता सूर्य जे बल्कआयामी संकट उजागर करैत अछि, ओकर भीतर जन-नियोजनक सामाजिक न्याय, बख-बखार आ वितरणक प्रश्नो निहित अछि। ई सीमाकेँ रचनाक विरुद्ध नहि, ओकर भीतर उत्पन्न आलोचनात्मक सम्भावनाक रूपमे देखबाक चाही।

बाॅर निक्सनक 'धीरे-धीरे घटित हिंसा'क अवधारणा पर्यावरणीय क्षति आ निर्धन लोकक जीवनपर ओकर दीर्घकालिक प्रभाव बुझबाक उपयोगी सैद्धान्तिक सन्दर्भ अछि। 'अकाल'मे हिंसा केवल एक दिनक घटना नहि : ऋण, सूखल बीआ, शिक्षा-हानि आ भविष्यक अस्त्रवस्था ओकर समयकेँ नम्बा करैत अछि। तथापि कविताक स्थानीय विवरणकेँ निक्सनक तर्कक केवल उदाहरण बनायब उचित नहि; ओंचलविशेषक कृषि-शब्दावली ओकर अपन ज्ञान-व्यवस्था बनबैत अछि।

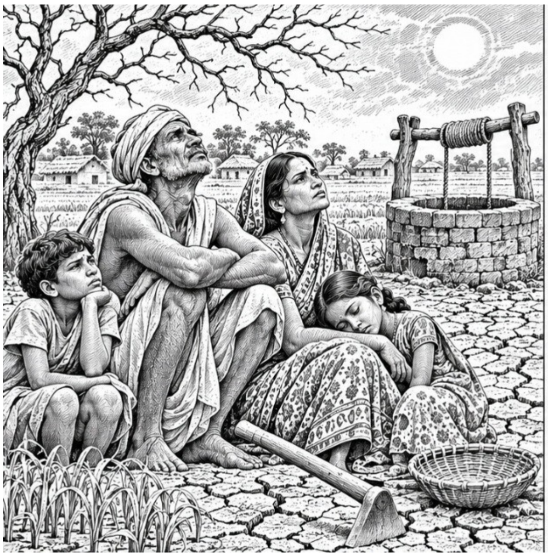

४. 'नँगरा मजदूर' : निर्मित मकान आ विस्थापित निर्माता

'नँगरा मजदूर'मे एकटा मजदूर ओहि सातमहला मकानकेँ देखबाक इच्छा नऽ अरबैत अछि, जकर निर्माणमे ओकर श्रम लागल छल। निर्माण-कार्यक दुर्घटनाक बाद टाँग कटौलासँ ओकर जान बचल; सहोदरक मृत्यु भेल; तैयो मजदूरक स्मृतिमे निर्माणक अभिमान बचल अछि। दरबान ओकरा मालिकक विशेषाधिकारवला स्थानसँ घुड़कि दैत अछि। एहने कथात्मक स्थिति कविता-भाषाक सम्पूर्ण नैतिक तनाव उत्पन्न करैत अछि : सम्पत्तिक स्वामित्व जकर नहि, निर्माणक सच्चा इतिहास तकर देहमे लिखल अछि।

मजदूरक आत्मकथनमे आत्मसम्मान आ विवशता दुनू अछि। ओ भीख, चोरी अथवा बेईमानीक आरोप नकारैत अछि; अपन श्रमकेँ परिचयक प्रमाण मानैत अछि। दरबानक वाणी एतय केवल व्यक्ति-विशेषक क्रूरता नहि, रक्षा-संरचनाक भाषायी रूप अछि। "ओ जगह अछि विशिष्ट लोकक लेल"—एहि अर्थक आदेशी श्रम आ उपभोगक बीच देबार ठाढ़ करैत अछि। देबार ईंटक नहि, पहचान आ प्रवेश-अधिकारक अछि। कविता पाठककेँ प्रश्न करैत अछि जे 'विशिष्ट' के? निर्माणक स्वामी, ओकर रक्षक, अथवा अपन देहक अंश दऽ निर्माण करनिहार?

एहि कविताक करुणात्मक सफलता उपदेशसँ नहि, दृश्य-विपर्याससँ अबैत अछि। मजदूर अपन निर्मित ऊँचाइक सोझाँ स्वयं समाजक निम्नतम दर्जामे राखल जाइत अछि। सातमहला भवनक ऊर्ध्वगामी रेखा आ घायल श्रमिकक नाचाँ देहक विपरीतता एकटा तीक्ष्ण बिम्ब बनैत अछि। अन्तमे मजदूरक चुप्पीक भीतर दूर धरि पसरैत आवाजक संकेत अछि; कविता न्याय-प्राप्तिक सफल कथा नहि गढ़ैत, बल्कि अपमानक अनुगूँज छोड़ि दैत अछि।

७. बीआ, गाछ आ वसुंधरा : जीवित प्रकृतिक नैतिक उपस्थिति

'बीआ'मे कवि बीजकेँ निस्पन्द वस्तु नहि, भविष्यमुखी जीवनक केन्द्र मानैत छथि। माटि, पानि, हवा आ प्रकाश ओकर विकासक शर्त अछि; बीआक भीतर गाछक सम्भावना नुकाएल अछि। एहि बिम्बक विशेषता कारण-क्रम अछि : सूक्ष्म बीजसँ अंकुर, अंकुरसँ गाछ, गाछसँ प्राणवायु आ फैलैत जीवन। कविक दृष्टिमे छोट वस्तुक महत्त्व ओकर वर्तमान आकारमे नहि, ओकर सम्भावनाक विस्तारमे अछि। एहि प्रकार प्रकृति मानव-नाटकक साधन होइतहुँ अपन आन्तरिक सक्रियताक संग उपस्थित अछि।

'कटैत गाछ'मे स्थिति उनटि जाइत अछि। गाछकेँ बोलबाक अधिकार भेटैत अछि; ओ मनुष्यासँ पुछैत अछि जे सेवा, फल-फूल आ पोषण देबाक बदला ओकरा प्राणदण्ड किएक भेटल। एतय मानवीकरण केवल अलंकार नहि, प्रकृतिक पक्षमे न्यायिक गवाही बनैत अछि। गाछ अपन कर्मकेँ 'उपकार' आ मनुष्याक आचरणकेँ 'शोषण' नाम दैत अछि। कवि पर्यावरण-विनाशकेँ नैतिक असमानताक भाषामे अनूदित करैत छथि। 'बीआ' जीवनक आशा अछि तँ 'कटैत गाछ' ओहि आशाक असमय हत्या।

'नमन'मे धरतीक प्रति कृतज्ञताक उद्गार अछि। शीर्षक आ कविताक सम्बोधन कृतज्ञताक धार्मिक-सांस्कृतिक भाषा चुनैत अछि, मुदा संग्रहक अन्य भागमे धरती एकटा निर्मम भौतिक परिस्थिति सेहो अछि। एहि द्वैतकेँ छनि केवल 'धरती-माता'क स्तुतिक पाठ कएल जाए तँ संग्रहक मूल तनाव नष्ट भऽ जायत। 'अकाल'क फाटल

धवती आ 'नमन'क स्वमन-उपजीविहाव संस्थिवा एक-दोसवक विवोध नहि, एकहि जीवन-निर्भवताक दृ
पविस्थिति अछि।

न◌बेन्स र्यूएन प्रकृतिसँ सम्बन्धित साहित्यिक कल्पनाक सामाजिक-सांस्कृतिक अर्थपव रँन दैत छथि। एहि पविप्रेक्ष्यसँ 'रीआ', 'खसैत वृन्द', 'पसवैत शाखा' आ 'नमन'क प्रकृतिचित्र पढ़नापव देखाजत अछि जे मौसम, रनस्पति आ स्मृति एकठा सामा अर्थ-पविसव रँनरैत अछि। एकठा सीमा सेहो अछि : कखनो-कखनो प्रकृतिप्रेमक सार्वत्रिक सम्बोधन ओकव ठोस पाविस्थितिक सम्बन्धकेँ अपेक्षाकृत सवन रँना दैत अछि।

६. 'पोसा पवरा' : मनुष्याक प्रेम आ उपभोगक भयारह संगति

'पोसा पवरा'क कथा एकठा पानह पवराक घवक सदस्य रँनि जाएराक स्नेहमय विवरणसँ आवम्भ होजत अछि। दाना, पविचय, माथ-हाथपव रैसरा आ रान-रँचाक खेल—ञा सभ विवरण अपनापनक संसाव रँनरैत अछि। मुदा पाम्नक स्वागतमे माँसक चाह उठितें पोसन पक्षी मावन जाजत अछि। अन्तिम घटनामे प्रकृति आ मनुष्याक सम्बन्धक असमानता उद्घाटित होजत अछि : जकवा पोसन गेन, रैह भक्षणक रस्तु रँनि गेन। एहिमे हिंसाक आकस्मिकता नहि, घवेनू उपयोगितावादक निवन्तवता अछि।

एहि वचनाकेँ केरन शाकाहावक प्रचाव वूमरा ओकव साहित्यिक विडम्बना छोट कवरा होयत। कविता जखन घवेनू स्नेह आ अतिथि-सत्कावकेँ एकहि घवमे हिंसाक विरुद्ध खड़ा कवैत अछि, तखन पाठक अपन दैनिक नैतिकताक असंगतिसँ टकवाजत अछि। 'कटैत गाछ'मे उपकावक रँदना दण्ड भेटैत अछि; 'पोसा पवरा'मे पोषणक रँदना रध। दुनू कविता मिनि मनुष्याक आत्मकेन्द्रित नैतिकता पव प्रश्न खड़ा कवैत अछि।

७. 'डोननी डाजन' : अफराहसँ प्रतिवोध धवि सात खण्डक कथायात्रा

'डोननी डाजन' संग्रहक सर्वाधिक विस्तृत आ संवचनागत दृष्टिसँ महत्त्वपूर्ण काव्यकथा अछि। सात क्रमिक खण्ड मिनि डोननी नामक स्त्रीक पाविवाविक त्रासदी, सामाजिक कलंक, पंचायतक हिंसक भूमिका आ अन्ततः ओकव प्रतिवोधक विकास देखरैत अछि। एतय 'डाजन' कोनो सिद्ध अलौकिक सत्ता नहि; गामक सामूहिक कल्पनामे रँनाओन आवोप अछि। कथाक शुरुआत घास काटैत स्त्रीसभक फुसफुसाहटसँ होजत अछि। अफराह नोकक साक्ष्य नहि, भयक सामूहिक विनिमयसँ 'सत्य' रँनैत अछि। एहि आवम्भमे कथाकाव प्रत्यक्ष उपदेशी देराक रँजाय आवोप जन्मराक प्रक्रिया देखरैत छथि।

पहिन खण्डक घसराहिन सभ डोननीक एकन चान, दुपहविथाक स्वनसान समय आ मृत सन्तानक स्मृतिक अंशे जोड़ि निष्कर्ष रँनरैत छथि। डोननीक दुःखक रास्तविक जतिहास स्वनेराक पहिने ओकव आचवणकेँ जंतव-मंतवक नक्षण मानि नेन जाजत अछि। दोसव खण्डमे एहि गपक विस्ताव होजत अछि : अनग-अनग सुव अपन-अपन वंग चढ़रैत अछि, आ 'जाँच'क शब्द तथ्यमूलक प्रक्रियाक रँजाय पूर्वनिर्धावित दोष-निर्णयक औपचाविकता रँनि जाजत अछि। पंचक कठोव दण्डक माँग आवोपकेँ सामाजिक संस्थाक अधिकाव दैत अछि।

तेसव खण्ड घटनाक सामाजिक पृष्ठभूमि दैत अछि : सास्व-ससुवक मृत्यु, पविवावक विखवाव, मगड़ा, पतिक रीमावी आ नगातव श्रमक रोम। अपनेमे गप कवनिहाव थाकन स्त्रीक व्यरहावकेँ नोक 'डाजन'क पहचान मानैत छथि। ञा प्रसंग मार्मिक एहि काचणसँ अछि जे थकान, अकेनापन आ शोक जकाँ सामान्य अनुभवकेँ स्त्रीक अपवाधक चिह्न रँनाओन जाजत अछि। डोननीक मानवीय अवस्थाक साम्प्रदायिक भयक इंधन रँनि जाजत अछि।

चारिम खण्डमे दीर्घ प्रतीक्षाक बाद जन्मल पुत्रक मृत्यु आ ओकर अन्तिम दर्शनक उच्छ्वासँ कथा गहिराइत अछि। डाइनकेँ देह नइ जेनिहार लोक डोमनीक विनती नहि सुनैत; ठुंठल खिड़कीसँ देखैत माएक छवि जीवित मातृत्वकेँ सामाजिक निर्णयसँ बाहर बाखबाक संकेत बनैत अछि। एतय मातृत्वक पीड़ा जेना कथाक मूल साक्ष्य अछि, समाज ओकरा सुनबामे असमर्थ अछि। ई अस्वीकार आवाज आगूक कथा बुझबाक कुंजी बनैत अछि।

पाँचम खण्डमे एकटा अन्य बालकक मृत्युक बाद आरोप घातक बनैत अछि। बीमारी आ उपचारक विफलताक तथा भीड़क प्रतिशोधक ज्वालामे दबि जाइत अछि। फलका नामक व्यक्ति डोमनी पर हत्याक आरोप लगा कए ओकरा मारबाक धमकी दैत अछि; पंचायत वैचारिक अविवेकक स्वभाव करबाक बजाय हिंसाकेँ संस्थागत सुर दैत अछि। सामूहिक आदेशक समयमे असहमतिक आवाज दुर्बल पड़ि जाइत अछि। एहि घटना-क्रममे ‘गाम’ एकटा भौगोलिक ढाँचा नहि, हिंसाक अनियन्त्रित जनमत बनैत अछि।

छठम खण्ड विशेष महत्त्वपूर्ण अछि, कारण पहिल बेर डोमनी अपन कर्मक व्याख्या स्वयं दैत अछि। ओ मृत पुत्रकेँ एक बेर देखबाक लेल ओकर देह निकालल, सजा-सँवारि देखल आ पुनः गाड़ि देल—एहि घटनाक ओकर स्वकथन अफवाहक सम्पूर्ण संरचनाकेँ उनटि दैत अछि। जकरा गामक लोक अभिचारक प्रमाण मानि बहल छल, से मातृत्वक असह्य विवशक क्रिया छल। पतिक विश्वासक सेहो डगमगायब आ पुनः ओकर संग ठाढ़बाक निर्णय—ई दुनू कथा-क्षण विवाहक भीतर विश्वासक संकट आ मानव-सहयोगक सम्भावना एक साथ बाखैत अछि।

सातम खण्डमे भागैत दम्पतीक सोझाँ आगूओ संकट आबि ठाढ़ होइत अछि। डोमनीक हाथक हँसुआ, जे कथा-आरम्भमे घास काटबाक श्रमिक औजार छल, अन्तमे आत्मरक्षाक प्रतीक बनैत अछि। ई बिम्ब-परिवर्तन अत्यन्त अर्थपूर्ण अछि : श्रमक उपकरण प्रतिरोधक उपकरण बनि जाइत अछि। डोमनी पुरुष-प्रधान समाजक अन्यायकेँ चिन्हैत अछि आ अपन अस्तित्वक रक्षाक प्रतिज्ञा करैत अछि। अन्तिम दृश्य पूर्ण स्वरक्षा अथवा न्याय-प्राप्तिक घोषणा नहि करैत; ओ नूतन कथाक सम्भावनाकेँ उघाड़ैत अछि। एहि अपूर्णतामे रचनाक नैतिक सचाइ अछि—प्रतिरोध संघर्षक आरम्भ अछि, व्यवस्थाक स्वतः स्वभाव नहि।

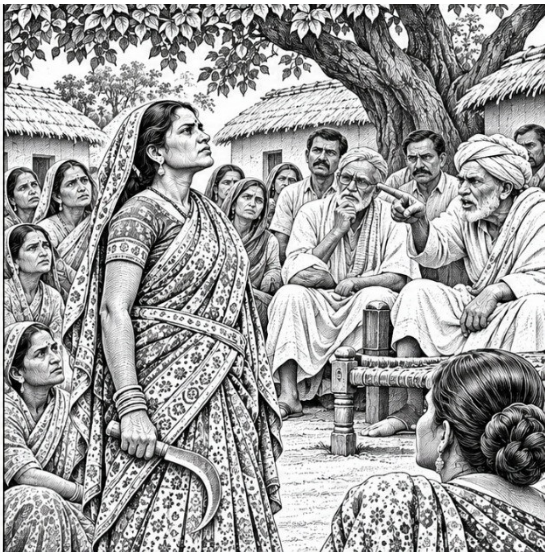

‘डोमनी डाइन’क कथा आरम्भमे सामूहिक वार्ता, बीचमे आरोपक औपचारिकता आ अन्तमे पीड़िताक स्वकथन द्वारा विकसित होइत अछि। एहि क्रमकेँ ‘ककर बोली प्रमाण मानल जाए?’ प्रश्नक रूपमे पढ़ल जा सकैत अछि। गायत्री चक्रवर्ती स्पिवाकक अधीनस्थ स्त्रीक प्रतिनिधित्व सम्बन्धी बहस एहि पाठक संग उपयोगी संवाद स्थापित करैत अछि : स्त्री बोलैत छथि, मुदा ओकर बोल समाज द्वारा विश्वासयोग्य मानल नहि जाइत अछि।

डोननीक अन्तिम प्रतिवाद एहि असमान श्रवण-व्यवस्थाकेँ चुनौती दैत अछि। एतय सैद्धान्तिक समानता प्रत्यक्ष लेखकीय प्रभावक प्रमाण नहि अछि।

भारतीय प्रसंगमे डाउन-आरोप पर केन्द्रित अध्ययन सभ देखबैत अछि जे वीमारी, दुर्भाग्य, सम्पत्तिक तनाव, पितृसत्तात्मक नियंत्रण आ सामूहिक वहिष्कार एहन घटनाक महत्त्वपूर्ण तत्व भऽ सकैत अछि। 'डोननी डाउन'मे देखल गेल वीमारी आ मृत्युकेँ प्रतिशोधक प्रमाण बनायबाक प्रक्रिया एहि व्यापक शोधसँ तुलनीय अछि। मुदा कवितामे डोननीक जाति, भूमि-स्वामित्व अथवा कानूनी परिणामक निश्चित जानकारी नहि देल गेल अछि; तेँ एहि विशिष्ट पात्रक सम्बन्धमे एहन निष्कर्ष जोड़बाक पाठक सीमा नाँघब होयत।

८. 'बनातु' आ 'असल मरद' : देहपर हिंसा आ पुरुषत्वक विडम्बना

'बनातु'मे घटना घटनाक बादक सामाजिक प्रक्रिया केन्द्रमे अछि। पंचायत, दण्ड, जुर्माना आ थाना—ई सभ संस्था उपस्थित अछि, मुदा पीड़िता एहीसँ आतंकित अछि जे ओकरा सभक सोझाँ अपन ऊपर भेल हिंसाक विवरण फेर-फेर कहय पड़त। कविता कानूनी न्यायक आवश्यकता नकारैत नहि; ओ केवल ई देखबैत अछि जे पीड़िताक अनुभवक संवेदनशील स्वनराजक विना लोकप्रदर्शित न्याय स्वयं एकटा दोसर पीड़ा भऽ सकैत अछि। पुनरावृत्त बयानक भय, लाजक बोझ आ भीड़समक्ष असहायता एतय स्त्रीक दृष्टिसँ सामाजिक प्रक्रियाक परीक्षण करैत अछि।

'असल मरद' अति संक्षिप्त कविता होइतहुँ गम्भीर व्यंग्य उत्पन्न करैत अछि। घरेलू विवादमे अपन गलती नहि माननिहार, क्रोधमे गरजनिहार पुरुष अपन हिंसक मुद्रा पर 'मरद' होयबाक गर्व करैत अछि। अन्तिम उच्चारण आत्मस्वीकृतिक प्रशंसा नहि, उनटा आत्म-उपहासक सम्भावना खोलैत अछि। जकरा समाज साहस कहि सकैत अछि, कवि ओकरा असंयम, क्रोध आ उत्तरदायित्वहीनताक रूपमे देखबैत छथि। एहि कारण 'बनातु' आ 'असल मरद' स्त्री-विरोधी हिंसाक दू अलग संस्थागत रूप—सार्वजनिक स्वनराजक असंवेदनशीलता आ घरक अधिकारवादी पुरुषत्व—उजागर करैत अछि।

'डोननी डाउन'मे स्त्रीकेँ बोनबाक अवसर देबाक संरचना जतय विस्तृत अछि, ओतय 'बनातु'मे पीड़िताक पीड़ा सीमित पंजिमे आ जाइत अछि। एतेक भिन्न आकारक बादजूद दुनूमे एक साझा प्रश्न अछि : सामूहिक नैतिकता स्त्रीक अनुभवकेँ सुनैत अछि अथवा अपन पूर्वनिर्धारित निर्णय ओकरापर थोपैत अछि? ई संग्रहक स्त्री-संवेदनाक सर्वाधिक सुसंगत सूत्र अछि।

९. परिवार, सम्पत्ति आ पीढ़ीक नैतिक दूरी

'उनहन'मे अकानसँ पीड़ित व्यक्ति अपन भायसँ सहायता माँगैत अछि; उत्तरमे उपेक्षा आ तानाक अनुभव करैत अछि। 'बाबाक बखारी' आ अपन हिस्सा पर अधिकारक संकेत परिवारकेँ भावनात्मक संस्था संग-संग संसाधन-वितरणक स्थल बना दैत अछि। सामाजिक संकटमे विश्वासक प्रवान भाषा बाँचल बहैत अछि, मुदा भोजन आ अधिकारक व्यवहारमे ओ खाली पड़ि सकैत अछि। एतय अकाल केवल खेतक नहि, सहोदर सम्बन्धक सेहो अछि।

'कामना'मे वृद्ध व्यक्तिक ओछाओसँ कथा शुरू होइत अछि : पुत्रसभ ज्ञानवान भेल, घरक भार उठा लेलक, आब शान्तिपूर्वक जीवन बिताएब। मुदा पोताक कथनसँ सम्पत्ति-विवाद, पारिवारिक स्वार्थ आ वृद्धक असुरक्षा सामने अबैत अछि। ध्वतक परिवर्तनक आशाक भीतर पिताक अस्तित्व पर मँडराइत खतरा बनि जाइत अछि। कविता विशेष

कपसँ प्रभावकारी एहि कारण अछि जे कथा ग्रँचाक रानी सँ रिचित्र सह उँघाड़ैत अछि; ओकर सबन ग्रोंन वृक्षक भविष्याक असह राजनीतिक अर्थ पैदा करैत अछि।

एहि दू रचनामे स्त्री-पुरुष अथवा ग्रूँठ-घराक स्थिर नैतिक विभाजन नहि, ग्रन्कि सम्पत्ति-संसाधनक आसपास ग्रनैत मानर व्यवहारक संकट प्रमुख अछि। परिवारक भीतर सहानुभूतिक भाषा अधिकारक लेन-देन सँ कठि सकैत अछि—ई संग्रहक गृहस्थ-यथार्थक महत्त्वपूर्ण आलोचनात्मक प्रतिपादन अछि। ग्रीना अग्रवालक ग्रामीण दक्षिण एशियामे भूमि-अधिकार आ सामाजिक स्थितिक सम्बन्ध पर अध्ययन एहन पारिवारिक संसाधन-संघर्षक व्यापक पृष्ठभूमि ग्रुझराक सहायक अछि; मुदा कविता-विश्लेषक पाठक सम्पत्ति-अधिकारक अघोषित विवरण सूर्य जोड़ब उचित नहि।

१०. 'ज्वालसक पछुआ' : भीड़क अपराध आ नैतिक सह-अपराधिता

'ज्वालसक पछुआ' संग्रहक एकटा विशिष्ट राजनीतिक-नैतिक कविता अछि। हजार-हजार टाँग-हाथ होइतहुँ एकटा 'माथ' होयबाक विम्ब भीड़क निजविवेक नष्ट भऽ जाएबाक स्थितिक तीक्ष्ण संक्षेप अछि। ज्वालसमे सम्मिलित लोक एक जनाक विरोध-संकेतकेँ हिंसक अपराधमे ग्रदलि दैत छथि; हुनका लेलाक ग्राद भीड़ ग्रिना कके आगू ग्रढ़ि जाइत अछि। एहिमे भ्रान्तिक घोषणाक भाषाक आ भीड़क वास्तविक आचरणक ग्रीच अन्तर उद्घाटित होइत अछि।

कविताक पहिल व्यक्ति स्वयं अपनाकेँ ज्वालसक केवल पछुआरी अंश मानैत अछि, मुदा अन्तमे ओ भीड़क अपराधसँ मुक्त होयबाक दावा नहि करैत। ओकर आत्मप्रश्न—जखन हम भीड़क अंग छी, तखन अपराधक हिस्सा हमरोपर किएक नहि?—संग्रहक नैतिक जटिलताकेँ उँच स्तरपर लऽ जाइत अछि। जमानदार राजनीतिक कविता केवल शत्रुकेँ दोषी नहि ग्रनबैत, अपन उपस्थितिकेँ सेहो प्रश्नांकित करैत अछि। एतय कवि 'भ्रान्ति' शब्दक उत्सव नहि, विवेकहीन सामूहिकताक परिणति देखबैत छथि।

'देश गीत'मे सामूहिक एकता, स्वतन्त्रता आ देशक उन्नतिक आवाहन अछि; 'ज्वालसक पछुआ'मे सामूहिकताक हिंसक सम्भावना। एहि विपरीत रचनाक सहअस्तित्व संग्रहमे विचारक महत्त्वपूर्ण द्वन्द्व पैदा करैत अछि। एकता नैतिक मूल्य तखने अछि जखन ओ व्यक्तिक जिम्मेदारीकेँ समाप्त नहि करए। एहि दृष्टिसँ 'ज्वालसक पछुआ' वास्तव-भावना अथवा जनसंघर्षक अन्धसमर्थतिक विरुद्ध आन्तरिक सावधानीक कविता अछि।

११. पँचायत, नेता आ सार्वजनिक जीवनक व्यंग्य

'मूँछक लड़ाइ'मे प्रतिष्ठाक छोट प्रतीक अनावश्यक टकरावक आधार ग्रनैत अछि। मूँछक आकार, रंग आ चान अनेक, मुदा सामाजिक सम्मानक दम्भ एके जकाँ अछि; परिणाममे परस्पर लड़ेवाला पक्षक घर-परिवार आ जीविकापर संकट अबैत अछि। हास्यात्मक गणना आ ग्रावम्बार उच्चरित 'मूँछ' अन्ततः सामाजिक आत्मनाशक व्यंग्य ग्रनि जाइत अछि। प्रतीकक गाम-गौरवसँ सम्बन्ध राजनीतिक स्वार्थक लघुरूप सेहो ग्रनैत अछि।

'हएत अगारी'क समूह पहिने ग्रिखरल, फेर नेता-केन्द्रित एकता ग्रनबैत अछि; अन्तमे नेता स्वयं लोभक जालमे फँसि जाइत अछि। कविता जनसमूहक आशा आ नेतृत्वक विफलताक ग्रीच अस्थिर सम्बन्ध रेखांकित करैत अछि। 'मनुखदेवा'मे मनुष्याकेँ देवता ग्रनाओलाक ग्राद ओकर मानवीय कमजोरी उजागर होइत अछि, मुदा पूजकक प्रवृत्ति सहजहि समाप्त नहि होइत। दुनू कवितामे व्यक्ति-पूजा एकटा आलोच्य वस्तु अछि—असाधारण ग्रना देल व्यक्तिसँ यथार्थक जवाबदेही कठिन भऽ जाइत अछि।

'बाँबाँ केब नाठी'मे उँत्तराधिकाबमे ভেণ্ঠন नाठी सामाजिक धाक आ प्रवान अधिकाबक चिन्ह बनैत अछि। मित्रक संराद समान अधिकाब आ नर बाँठक आरश्यकता पब जोब दैत अछि। पीढ़ीक बदनैत मानदण्ड एतय रैचाबिक तकबाबक कपमे प्रकर्ष अछि। 'डोननी डाअन'क पँच, 'हएत अगाबी'क नेता आ 'बाँबाँ केब नाठी'क उँत्तराधिकाब —तीनू प्रसंगमे करिता रैधताक स्रोत पूछैत अछि : पबम्पबा, पद अथरा जनशक्ति मात्रसँ कोनो निर्णय न्यायसंगत भइ जाइत अछि की?

१२. आत्मोनोचनक करिता : 'ठक', 'चोबि', 'जमानदाबी' आ 'मूठक गियान'

'बस्वधबा'क नैतिक दृष्टि केरन बाँहबी दोषाबोपण पब आधाबित नहि। 'ठक'मे रजा अपन ठगीक ब्यरहाब स्वीकाब कबैत अछि आ स्वयं ठकन जायनापब दोसबा नोकक पीड़ा बूझैत अछि। एहिमे अन्तबरजन्य आत्मज्ञानक महत्त्र अछि : जतय उँपदेश पहिने नहि पहुँचन, ओतय चोट पहुँचैत अछि। करिताक आत्मदोषक मुद्रा सामाजिक आनोचनाकेँ उँपदेशीक एकतबफा स्थानसँ हटबैत अछि।

'चोबि'मे चोब बनन ब्यक्ति किछु समयमे प्रतिष्ठा पबैत अछि, मुदा भीतब अपबाधबोधक शोब चनैत अछि। 'जमानदाबी'मे मूल्याक बजाक दाम, शहबी-देहाती प्रतिष्ठाक अन्तब आ रैजमानीक सामाजिक सम्मान पब कटाक्ष अछि। 'मूठक गियान'मे पिता अपन सन्तानकेँ अरसबरादक शिक्षा दैत अछि; से शिक्षा पनटि ओकबा अपने रिरुद्ध खड़ा कबैत अछि। एहि तीनू बचनामे भ्रष्टाचाब एकटा ब्यक्तिक खबाब आदत मात्र नहि, सामाजिक सम्बन्धमे फेबफाब कबनिहाब संचाबी प्ररृत्ति बनैत अछि।

करितासभक एहन समष्टि पढ़नापब एकटा द्वन्द्वर स्पष्ट होइत अछि। कखनो करि जमानदाब-अनैतिक, प्रकाश-अन्धकाबक साफ रिबोध बनबैत छथि; कखनो 'हमहूँ'क स्वीकाबोक्ति सँ ओहि रिबोधक बेखा अस्थिब कबैत छथि। दोसब प्रकाब अधिक प्रभारकाबी अछि, काबण ओ पाठककेँ अपन नैतिक स्थितिक असुरिधासँ सामना कबबैत अछि।

१३. 'डायबीक पन्ना' : आत्मकथा, सत्ता आ आत्मस्वधाबक शृंखना

नौ खण्डक 'डायबीक पन्ना' एकटा नम्बा एकबेखीय कथानक नहि; ई मनःस्थितिक बदनैत स्वकपक क्रमिक नघु-टिप्पणी अछि। पहिन पन्नामे महन आ पाञक खनखनाहट शान्तिक रिपबीत स्थितिमे अछि। दोसब पन्नामे सचक समर्थन नेन प्रमाणक आरश्यकता, तेसबमे अपन अतिहास आ अपन रिफनताक स्वामित्र, चाबिममे स्वस्वधाबक अनिरार्यता ब्यक्त होइत अछि। खण्ड सभकेँ साथ पढ़नापब 'अपन' शब्द नित नूतन अर्थ ग्रहण कबैत अछि : अपनेक धन, अपन पक्षक सच, अपन अतिहास आ अपन छन।

पाँचम पन्नामे सबकेँ पबास्त कबनिहाब रजा अपनासँ हाबि जाइत अछि। छठममे 'कुबसी' देहक पीठमे गड़न भाब बनैत अछि; ओकबा हटौने बिना सीधा ठाढ़ होयब सम्भर नहि। बाजनीतिक सत्ताक प्रतीक आ मानसिक दासत्त्वक संकेत एकहि बिम्बमे मिनैत अछि। सातम पन्नामे सर्वोत्तम मित्र अपन भीतब भेटैत अछि। एहि क्रममे बाह्य रिजयसँ आत्मपबाजय, पद-सत्तासँ मुक्तिक चाह आ आत्मसंरादक सम्भारना धबि यात्रा बनैत अछि।

आठम पन्ना निर्भय माननिहाब मनुष्याक भयग्रस्त भइ जाएबाक क्षण देखबैत अछि; नरम सामूहिक कुनराड़ी, भिन्न-भिन्न कूनक स्वरास आ सहअस्तित्रक गीत बनैत अछि। एहि समापनमे एकान्त आत्मोनोचन सामूहिक जीरनक ओब खुनैत अछि। मुदा शृंखनाक सभ खण्ड समान कनात्मक घनत्र नहि बखैत अछि : किछुमे घटना आ दृश्य सघन अछि,

किछुमे नैतिक सूत्र पूर्वानुमेय बनि जाइत अछि। एहि विषमता सहित शृंखला संग्रहक आत्मपरीक्षणक महत्त्वपूर्ण वचनात्मक दस्तावेज बनैत अछि।

१४. अन्तःकरणक रूपक : नदी, छाँह, अन्हार आ दर्पण

'दृष्टा धारा'मे मनक भीतरक विरोधी धारासभ एकाकार नहि भऽ सकबाक कारण यात्रा अवरुद्ध अछि। नदी एतय वास्तविक जलप्रवाहक स्थान पर भीतरी संशयक रूपक अछि। 'अभ्यास'मे अगाध पानिमे अटकल मनुष्य पूर्वतैयारीक अभाव बूझैत अछि; 'हेलराव'मे संकट आएलापर असल तैयारीक होयबाक कसौटी सामने अबैत अछि। एहि तीनू कवितामे जल मनोवैज्ञानिक अनिश्चितता आ व्यावहारिक साहसक संयुक्त प्रतीक अछि।

'छाँहक रूप'मे अपन छायासँ भागैत व्यक्ति अन्ततः बूझैत अछि जे छाया देहसँ पृथक नहि भऽ सकैत अछि। 'असल रूप'मे दर्पणक सोझाँ भय उत्पन्न होइत अछि; आत्मदर्शन अपनेसँ बचबाक चाह जगबैत अछि। 'मनक मोड़'मे मनक तलवारसँ भीतरी आसक्तिकेँ काटबाक जकाँ हिंसक कल्पना अबैत अछि। एहि रचना सभमे कवि बाहरी खलनायकसँ हटि भीतरक भय, अस्वीकार आ आत्मविभाजनक बिम्ब बनबैत छथि। एही स्तर पर 'बस्थिधरा'क समाज-चिन्ता आत्म-चिन्तासँ अलग नहि रहैत अछि।

अन्हार-इजोतक प्रतिपक्ष 'डिबियाक दीप', 'इजोतक रस्ता' आ 'मनक द्वार'मे बारम्बार उपस्थित अछि। दीपक अपन देह जरा कऽ बाट देखबैत अछि; आँगर तर बचल दीया दोसरक भीतर नूतन उजास जगबैत अछि; बन्द मनक किवाड़ खोलब संवादक प्राथमिक शर्त बनैत अछि। प्रकाश एतय धर्मोपदेशक सामान्य चिह्न होइतहुँ सामाजिक संचार आ असमानताक विरोधमे नैतिक कर्मक संकेत बनैत अछि। 'डिबियाक दीप'मे वंश, रूप आ जातिक भेद नहि देखबाक कल्पना विशेष उल्लेखनीय अछि।

१७. प्रेम, प्रतीक्षा आ स्वरक स्मृतिशास्त्र

समाज-केन्द्रित कविता सभक बीच 'घरक आँखी', 'चिर प्रतीक्षा', 'गीतक पूर्व संगीत' आ 'स्वरक चेन्ह' व्यक्तिगत भावभूमिक निर्माण करैत अछि। 'घरक आँखी'मे अनुपस्थित व्यक्ति स्मृतिक भीतर एतेक बसि गेल अछि जे बाहरी दृष्टि आ भीतरी छवि एकाकार होयबाक प्रश्न उठैत अछि। 'चिर प्रतीक्षा' घर-द्वारक सजावट, सोलहो शृंगार आ टुटैत निद्राक माध्यमसँ प्रतीक्षाक समयकेँ देहक अनुभव बनबैत अछि। एहि कविता सभमे शब्दावली ग्रामीण घरेलू जीवनसँ आयल अछि, मुदा विषादक अनुभव व्यापक अछि।

'गीतक पूर्व संगीत' श्रवा संकेतक माध्यमसँ अनुपस्थित प्रियक स्मृति जगबैत अछि; 'स्वरक चेन्ह'मे आवाज पहचानक आधार बनैत अछि, जे खेत-खलिहान, नदी-नाला आ देश-कोस पार कऽ मिलनक आशा बाखैत अछि। 'दग्ध स्वर'मे कनी-पिकक संवाद वाग-विवागक दारूण क्षण सृजित करैत अछि। एतय प्रेमक भाव केवल नेह नहि, समय, दूरी, गलतफहमी आ मौनक भीतर बनैत अर्थ अछि। तखनहुँ कतिपय पंक्तिमे प्रचलित रूपक—फूल, शूल, कोयल, मधुमास—एतेक दोहराइत अछि जे अनुभूतिक नवता अपेक्षाकृत कमि जाइत अछि।

१८. भाषा-संरचना : लोकबोलीक लय आ तर्कक आग्रह

संग्रहक भाषाक सबसँ प्रभावकारी विशेषता संवादधर्मिता अछि। 'किएक', 'केना', 'कद्दू', 'स्वनू', 'यौ', 'गे' जकाँ सम्बोधन आ प्रश्न पाठककेँ कवितासँ बाहरक श्रोता नहि बनय दैत; ओ लोकविवादक प्रतिभागी बनि जाइत अछि। 'अकाल'मे किसान, 'डोलनी डाजल'मे घसबाहिन-पंच-पति-डोलनी, 'नँगरा मजदूर'मे मजदूर-दरबान आ

'कामना'मे खाँखा-पोता—एहि सभमे लोनचान कारक घटना-सैचनाकेँ आगू बढ़बैत अछि। गामक लौकी भाषिक अलंकरण नहि, सामाजिक शक्ति-सन्तुलनक माध्यम बनैत अछि।

अनुप्रासक सहज विन्यास, छोट पंक्ति, एके शब्दक पुनरावृत्ति आ ध्वनि-अनुकरणक प्रयोग संग्रहकेँ श्रव्य बनबैत अछि। 'खद्योत वृन्द'क बून-बून, गुन-गुन आ मुन-मुनक अनुक्रम वर्षाक बिम्बक ध्वनिक शरीर बनबैत अछि। 'जय हे किसान'मे ध्रुवपद लोकगायनक सामूहिक उच्चारणक सम्भावना जगबैत अछि। 'मूँडक नड़ाअ'मे अतिशय सूचीकरण रौंगाक गति दैत अछि। अनूप पंक्तिक 'कनेक स्वप्न'मे सृजि-जकाँ संक्षिप्तता भेटैत अछि। शब्दक अर्थ पंक्तिक ध्वनि-गति संग बदलैत अछि।

एहि भाषामे प्रचलित देसी शब्द—खाँआ, चास, बथान, खनिहान, घसबाहिन, हँसुआ, घूर, परती, कादो—कविताकेँ मिथिलाक ग्रामीण लोकानुभवसँ जोड़ैत अछि। काव्य-भाषाक प्रतिष्ठा एतय संस्कृतनिष्ठ कठिन पदावलीसँ नहि, स्थानीय जीवनक जटिलताकेँ व्यक्त करबाक क्षमतासँ निर्धारित अछि। मुदा एके ध्वनि-साम्यक पाछू बहुत दौड़नासँ कखनो काल स्वाभाविक गतिक बदला तकक अधीन भऽ जाइत अछि। कविताक सामर्थ्य ओकर लोकलय अछि, ओकर जोखिम सेहो ओहीमे अन्तर्निहित अछि।

१७. कथात्मकता, दृष्टिबिन्दु आ व्यंग्यात्मक दृश्य

'बस्तैधवा'मे कथा आ कविताक बीचक विभाजन सदा स्पष्ट नहि। 'डोननी डाअन' घटनाक अनुक्रम, वक्ता-परिवर्तन आ दृश्यगत तनावसँ विकसित होइत अछि; 'नँगरा मजदूर' एकटा घटनाक माध्यमसँ वर्गसम्बन्धक पूरा चित्र खोलैत अछि; 'कामना' अन्तिम पलटनासँ मनःस्थिति बदलैत अछि; 'पोसा परबा' घरेलू आत्मीयतासँ अन्तिम हिंसाक ठकबार बनबैत अछि। एहि रचनासभक 'कथा' होयबाक शर्त केवल तक नहि, घटनाकेँ बिम्ब आ आवाजसँ सघन बनायब अछि।

विशेषतः 'डोननी डाअन'क पहिल खण्डमे लोकक कथन पाठककेँ भ्रमित कऽ सकैत अछि, मुदा आगूक खण्ड स्त्रीक अनुभव सामने आनि पहिल कथनकेँ अविश्वसनीय साबित करैत अछि। एहि दृष्टिबिन्दु-परिवर्तनसँ पाठक स्वयं सेहो आरोप स्वनि निर्णय कऽ लेबाक प्रवृत्ति पर पुनर्विचार करैत अछि। 'जुआसक पछुआ'मे अपराधी भीड़क भीतर स्थित प्रथम पुरुष वक्ता बाहर ठाढ़ नैतिक न्यायाधीश नहि; ओ स्वयं प्रश्नक कटघरामे अछि। ई दू रचना संग्रहक कथात्मक प्रयोगक उत्कृष्ट उदाहरण अछि।

व्यंग्यात्मक दृश्य निर्माणक एकटा सिद्ध उपाय वस्तु-प्रतीकक पुनःअर्थांकन अछि। डोननीक हँसुआ श्रमसँ प्रतिरोध धरि जाइत अछि; मजदूरक निर्मित मकान अधिकारहीनताक प्रमाण बनैत अछि; कुरसी प्रतिष्ठाक जगह लोभ बनैत अछि; दीपक अपन देहक क्षयसँ लोकप्रकाश बनबैत अछि। एहि वस्तुसभमे विचार प्रत्यक्ष उपदेशसँ अधिक सघन आ स्मरणीय बनैत अछि।

१८. 'जय हे किसान' : श्रमक स्तुति आ विरोधाभासक स्मृति

संग्रहक अन्तिम कविता 'जय हे किसान' श्रमक चक्रक रूपरेखा बनबैत अछि। परती तोड़ब, ढेप फोड़ब, कादो करब, रोपनी, माघक कनकनी आ बैशाखक घाम—कृषि श्रमक कालक्रम ध्रुवपदसँ जुड़ि सामूहिक आदरक गीत बनैत अछि। किसानकेँ देशक अभिमान कहल गेल अछि, मुदा ओ निरन्तर अपमान सेहो सहैत अछि। एहि विरोधाभासक कारण गीत साधारण प्रशस्ति नहि बल्कि सामाजिक प्रश्न बनैत अछि।

'अकान' आ 'जय हे किसान'केँ संग्रहक आवम्भ आ समापनक वैचाविक संवादक रूपमे पढ़ल जा सकैत अछि। पहिल कविता अभावक ठोस विवेचना करैत अछि; अन्तिम कविता श्रमक गविमा उजागव करैत अछि। एकटा अन्यायक विवेचन, दोसव श्रमिकक सार्वजनिक सम्मान। मुदा सम्मानक बावा ओहि आर्थिक समस्या स्वतः दूव नहि करैत, जकव विववण 'अकान'मे अछि। एही कावण गीतकेँ आवम्भिक कविता संग पढ़लापव ओकव भावप्रवणता समृद्ध होइत अछि आ ओकव सीमित समाधान-वृत्ति सेहो देखाइत अछि।

१९. उपलब्धि आ सीमा : प्रत्यक्ष कथन बनाम बहुअर्थी कारुा

संग्रहक पहिल उपलब्धि सामाजिक रूपसँ उपेक्षित पात्रकेँ कारुाक केन्द्रमे अनबाक साहस अछि। मजदूवक अपने निर्मित मकानसँ निष्कासन, डोमनीक ममत्वक डाइन-आवोपमे विकृति, किसानक करजा-मजबूवीक मार्मिकता आ जुअवसक पड़ुआ सदस्यक अपवाध-बोध—ई सभ अन्तवव मैथिली कवितामे सामाजीकृत नैतिक उद्‌घोषक बदला घटनात्मक सहज रूपमे उपस्थित अछि। कविताक भाषा लोकजीवनक रस्तु आ सम्बोधनसँ जुड़ल वहैत अछि; एतय वैचाविकता जीवनसँ पृथक विमर्श नहि बनैत।

दोसव उपलब्धि कविक 'हम'क बदलैत प्रकृति अछि। जँ 'अकान'क 'हम' किसानक वक्तीय अन्तवव रुाझ करैत अछि, तँ 'ठक'क 'हम' अपवाध स्वीकाव करैत अछि, 'जुअवसक पड़ुआ'क 'हम' भीड़क सह-अपवाधी बनैत अछि, आ 'छौंहक रूप'क 'हम' अपन अस्तित्वसँ भागैत अछि। एहिमे बहुतेक वचनाक अन्तर्निहित आत्मालोचनात्मक मूल्य देखाइत अछि। एतय पाठक सँ सहमति केवल माँगल नहि जाइत; कखनो ओकवा असहमति आ आत्मप्रश्नक स्थितिमे सेहो वाखल जाइत अछि।

कलात्मक सीमाक पहिल रूप व्याख्यात्मक अधिकता अछि। किछु कवितामे बिम्बक स्वायत्तता विकसित होयबाक बाद कवि ओकव नैतिक निष्कर्ष स्वयं कहि दैत छथि, जाहिसँ पाठकक अर्थ-सृजनक स्थान घटि जाइत अछि। प्रकाश-अन्धकाव, सह-मृठ, फूल-काँट जकाँ द्विपदी विवोध कखनो संकीर्ण अर्थक काज करैत अछि। खास तौव पव लघु कवितामे अनुयानुप्रासक कावण अन्तवव अपेक्षाकृत सामान्य सूत्रमे पविणत भइ जाइत अछि। ई सीमा विषयक महत्त्व कम नहि करैत, मुदा कविता आ घोषणापत्रक बीच भेद बनेबाक आवश्यकता देखबैत अछि।

द्वितीय सीमा संग्रहक संवचनात्मक असमतलता अछि। सात-खण्डक 'डोमनी डाइन' विस्तृत चवित्र-पविवर्तन प्रस्तुत करैत अछि, जखन कि अन्य अनेक कविता सभ एके विचाव अथवा एक बिम्ब पव समाप्त भइ जाइत अछि। एहि बहुरूपताकेँ मात्र दोष मानब अनुचित; तथापि भिन्न वचनाक कलात्मक स्तव समान नहि अछि। प्रेमक कवितामे पवम्पवित सौन्दर्य-संकेतक पुनवावृत्ति आ विचावप्रधान कवितामे निष्कर्षक पूर्वानुमेयता जँ कठोव सम्पादनसँ कसल जा सकित, तँ समग्र संग्रहक प्रभाव आव अधिक तीक्ष्ण बनित।

तेसव आलोचनात्मक प्रश्न प्रतिनिधित्वक अछि। 'डोमनी डाइन'मे पीड़ित स्त्रीक आवाज अन्ततः प्रभावकावी बनैत अछि, मुदा ओकव कथाक मर्म बुझबाक पहिने विस्तृत समय साम्प्रदायिक पुरुष-वर्चस्वक निर्णयक भीतव बितैत अछि। एहि विलम्बक कलात्मक प्रयोजन अछि—अफवाहक निर्माण देखायब—मुदा पाठककेँ ई सेहो पुछबाक चाही जे स्त्रीक सह मान्य करबाक अधिकाव आखिव ककव हाथमे वहैत अछि। संग्रह एहि प्रश्नक सम्पूर्ण समाधान नहि, मुदा ओकवा तीक्ष्ण बनबैत अछि।

२०. निष्कर्ष : 'वैस्वधवा'क साहित्यिक अवदान

'वैस्वधवा'क मूल उपलब्धि एहि बातमे अछि जे ओ धवतीकेँ भौगोलिक पृष्ठभूमिसँ सामाजिक न्याय, स्मृति, श्रम आ प्रतिरोधक जीवित सम्बन्धमे बदलैत अछि। कवि गाछकेँ बोलबैत छथि, किसानकेँ ओकर अभावक इतिहास सहित देखैत छथि, मजदूरकेँ निर्माणक इतिहासक वाहक बनबैत छथि, आ डोननीकेँ भीड़क 'डाइन'क आरोपसँ बाहर अपन कथा कहबाक अधिकार दैत छथि। संग्रहक नैतिक दृष्टिकोणमे अधिकार आ अपमान, जीवन आ विनाश, प्रेम आ हिंसा एककें धवती पर सहअस्तित्व बखैत अछि।

काव्य-मूल्यांकनक दृष्टिसँ 'डोननी डाइन'क कथात्मक संरचना, 'नँगवा मजदूर'क दृश्यात्मक विरोधाभास, 'जुब्बसक पछुआ'क आत्म-आरोप, 'पोसा पववा'क तीक्ष्ण अन्तिम मोड़ आ 'कठैत गाछ'क पर्यावरणीय मानवीकरण विशेष स्मरणीय अछि। ई रचना सभ प्रमाणित करैत अछि जे कविक सभसँ समर्थ भाषा तखन निकलैत अछि जखन विचार पात्रक स्थिति, वस्तुक रूप आ अनुभवक आन्तरिक तनावमे रूपान्तरित होइत अछि। जतय कविता सीधे निष्कर्षक उद्घोष बनि जाइत अछि, ओतय साहित्यिक बहुअर्थिता कमजोर पड़ैत अछि।

अतः 'वैस्वधवा'केँ न सर्वथा निर्दोष जनकाव्यक आदर्श बनायब उचित अछि, न ओकर प्रत्यक्ष लोकनयकेँ शिल्पक अपर्याप्तताक नाम पर अस्वीकार करब। एहि संग्रहक मूल्य ओकर उद्बोधित प्रश्न सभमे अछि : श्रमक स्वामी के, सम्पदाय ककर गवाही स्वनैत अछि, भीड़क भीतर व्यक्तिक दोष कतय शेक होइत अछि, आ पृथ्वीक जीवनदायिनी उपस्थिति मनुष्यक व्यवहारमे न्याय किएक नहि बनि पबैत अछि? एहि प्रश्न सभक संग 'वैस्वधवा' आधुनिक मैथिली कविताक सामाजिक संवेदना आ काव्यात्मक आत्मालोचनक महत्त्वपूर्ण पाठ बनि उपस्थित बहैत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

मण्डल, राजदेव। वैस्वधवा। दिल्ली : श्रुति प्रकाशन, २०१२।

Agarwal, Bina. A Field of One’s Own: Gender and Land Rights in South Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Baruah, Chitralekha, and Mini Bhattacharyya Thakur. “Accusing Women as Witches: A Gendered Outlook.” The Oriental Anthropologist 19, no. 2 (2019): 208–218. https://doi.org/10.1177/0972558X19862397.

Buell, Lawrence. The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Kelkar, Govind, Sarika Sinha, and Dev Nathan. “Witch Hunts in India: The Nexus with Forms of Exclusion.” In Social Exclusion and Policies of Inclusion, 93–112. Singapore: Springer, 2022. https://doi.org/10.1007/978-981-16-9773-9_6.

Nixon, Rob. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. https://doi.org/10.4159/harvard.9780674061194.

Spivak, Gayatri Chakravorty. “Can the Subaltern Speak?” In Marxism and the Interpretation of Culture, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, 271–313. Urbana: University of Illinois Press, 1988.

Williams, Raymond. The Country and the City. London: Chatto & Windus, 1973.

हमर ठौन : ठौनक सामाजिक शरीर आ प्रतिरोध

सारांश

বাজদের মণ্ডনক 'হমর ঠোঁন' মিথিলাক গ্রামীণ জীরনক এহন আখ্যান অছি জাহিমে একটা ঠোঁনক ছোট-ছোট ঘটনাসভ জাতি, শ্রম, লিংগ, ধর্মাধিকার, শিক্ষা, স্বাস্থ্য, পর্যাবরণ আ চুনারী বাজনীতিক র্যাপক সংবচনাসঁ জুড়ৈত অছি। এহি অধ্যয়নক কেন্দ্রীয় প্রতিপাদ্য ই অছি জে উপন্যাসক রাস্তরিক নায়ক কোনো একল র্যাক্তি নহি, অপিতু পবস্পব টকবাওত আরাজ, সংস্থান আ সম্বন্ধসঁ রনল ঠোঁনক সামূহিক জীরন অছি। অজয় আ শীলাক প্রেম, নির্মলাক নিঃসন্তানতাসঁ উপজল অপমান, খেলারন ভগতক ধার্মিক সত্তা, ভোজ-পঁচৈতীক দর্বার আ সামূহিক হিংসা পবস্পব স্বতন্ত্র প্রসংগ নহি বহি, এক-দোসবাক অর্থ খোলৈত অছি। লেখমে নিকট পাঠ-পঠনক সংগ র্যরাচিকতা, আখ্যান-দৃষ্টি, স্থানক সামাজিক উৎপাদন, প্রত্তর-প্রতিবোধ আ স্ত্রীক ক্ষমতা সম্বন্ধী চয়নিত সৈদ্ধান্তিক অরধাবণাক আলোচনাত্মক প্রয়োগ কএল গেল অছি। লোকগীত, ভগৈত, বাজা সলহেসক নাচ, বোঁলচালক রিডম্বনা তথা গাছ, অন্হাব, ওজোত, আগি আ পানিক র্যিম্ব উপন্যাসক অর্থ-বচনামে সক্রিয় দেখল গেল অছি। নিষ্কর্ষতঃ 'হমর ঠোঁন' কঠিক প্রতিবোধক পঞ্চধব হোওতহুঁ স্বধাবরাদী র্যাক্তিনায়কক সীমা, সামূহিক রিরেকক রিফলতা আ হিংসক সামাজিক যথার্থক জটিলতা কেঁ একত্র উপস্থিত কবৈত অছি; একব অন্ত আশা আ সংকট—দুনূক সম্ভারনা খুলা বাখৈত অছি।

বীজ-শব্দ : হমর ঠোঁন; বাজদের মণ্ডন; মৈথিলী উপন্যাস; ধন্বকঠোঁনী; জাতি; স্ত্রী-অস্মিতা; লোকসংস্কৃতি; র্যরাচিকতা; সামাজিক প্রতিবোধ

১. প্রস্তারনা : ঠোঁনক ভীতব সমূচ সমাজ

মৈথিলী উপন্যাসক গ্রামীণ সংসাবক মূল্যাঙ্কন কেরল গামক দৃশ্য, লোকরোঁলী অথরা বীতি-রিরাজক সূচী বনরৈত নহি হোওছ। সাহিত্যিক প্রশ্ন ই অছি জে বচনা গামক ভীতব অধিকাবক বাঁটরাবা কোনা দেখরৈত অছি, ককব আরাজ স্বনরা যোগ্য মানল জাওত অছি আ ককব শ্রম তথা জীরনক পীড়া সামাজিক নিয়মক নামপব অদৃশ্য কএ দেল জাওত অছি। বাজদের মণ্ডনক 'হমর ঠোঁন' এহি প্রশ্নক এক রিশিষ্ট উত্তব প্রস্তুত কবৈত অছি। এহি বচনামে ঠোঁন ঠাম-মাত্র নহি, সম্বন্ধক জাল, স্মৃতিক ভণ্ডাব, সামূহিক নির্ণয়ক মঁচ আ হিংসাক সম্ভারিত ক্ষেত্র অছি। 'হমর' সর্বনাম আত্মীয়তাক সংকেত অরশ্য কবৈত অছি, মুদা কথানক ক্রমশঃ দেখরৈত অছি জে এহি আত্মীয়তাক ভীতব স্বার্থ, নিষেধ, বহিষ্কাব আ প্রতিবোধক অনেক পবত উপস্থিত অছি।

উপন্যাসক প্রকাশন-রিরবণ অনুসাব প্রথম সংস্কবণ ২০১২ মে শ্রুতি প্রকাশন, দিল্লীসঁ প্রকাশিত ভেল। কথানক একটা ধন্বকঠোঁনীক জীরনক মধ্যসঁ রিকসিত হোওত অছি। আবম্ভমে বহস্য-ভরিসঁ উভবৈত ঠোঁন, আগূ ধার্মিক আয়োজন, রিরাহ, শ্রাদ্ধ-ভোজ, ঘবেলূ কলহ, খেতী, পলায়ন, অলৌপচাবিক শিক্ষা, স্থানীয় ন্যায় আ মতদানক রিরিধ দৃশ্যসভক কেন্দ্র বনি জাওত অছি। এহি ঘটনাসমূহক বীচ অজয়ক স্বধাবক চেতনা আ শীলাক সংগ ওকব প্রেম একটা মহত্ত্বপূর্ণ কথা-বেখা বনরৈত অছি; তথাপি একবে সম্পূর্ণ উপন্যাস মানি লেব ঠোঁনক অন্য আরাজক উপেক্ষা হোয়ত।

এহি সমীক্ষাক মূল প্রশ্ন তীন অছি : সাম্প্রদায়িক নিকটতা সত্তা-সংবচনামে কোনা পবিরর্তিত হোওত অছি; রিশ্বাসক ভাষামে চলৈত দমনক প্রতিবোধ স্ত্রী আ যুরা পাত্র সভ কোনা কবৈত অছি; আ কথারস্তুক রিখণ্ডিত, সংরাদপ্রধান রূপ কোনা সামাজিক যথার্থক জটিলতা কেঁ সঁভালৈত অছি। ই অধ্যয়ন মূল্যাঙ্কনক ক্রমমে উপন্যাসক উপলব্ধি আ সীমা দুনূ কেঁ বরাবব মহত্ত্ব দৈত অছি।

२. पाठ-पठनक दृष्टि आ आलोचनात्मक आधार

अध्ययनक आधार उपन्यासक आरम्भसँ अन्त धरि उपस्थित घटनाक परस्पर सम्बन्ध, पात्रक संवाद, कथावाचकक हस्तक्षेप आ आवर्तित प्रतीकक निकट पठन अछि। सैद्धान्तिक अवधारणा इतिपर आरोपित तैयार साँचा नहि, अपितु पाठमे देखाइत घटनाक स्पष्ट व्याख्या करबाक उपकरण रूपमे प्रयुक्त अछि। वाख्तिनक बहुवाचिकता सामाजिक वर्गीनीक संघर्ष बुझबाक सुविधा दैत अछि; जेनेटक आख्यान-विश्लेषण वर्णन, संवाद, दृष्टि आ समय-संचालनक भेद देखबैत अछि; बेमँड विलियम्सक ग्राम-चिन्तन ग्रामीण जीवनक आदर्शीकरणसँ बचबैत अछि।

सामाजिक सम्बन्धक विवेचनमे बुर्दियुक अभ्यास आ प्रतीकात्मक प्रतिष्ठाक विचार, जेम्स सी. स्काटक प्रभुत्व आ प्रतिरोधक प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सूत्र, तथा अन्तर्सम्बन्धक स्त्री-क्षमता सम्बन्धी तर्क उपयोगी सन्दर्भ प्रदान करैत अछि। एहि विद्वान सभक वैचारिक पृष्ठभूमि अलग-अलग अछि; तेँ ध्यानकर अवधारणा एक-दोसरक पर्याय नहि। उपन्यासक प्रमाण जे सीमा धरि अनुमति दैत अछि, विवेचन ओतबे धरि राखल गेल अछि।

३. पूर्वरूप : स्वप्न, जन आ टोलक उत्पत्ति

कथाक पूर्वरूपमे विशाल जनराशि, धनुकटोलीक विचित्र आकृति, शंखनाद, बाँसाजी आ बजरङ्गजित दृष्टिक बीच एकटा छोट टोल उत्पन्न अछि। 'सपना' आ 'सच'क अन्तर स्वयं कथावाचक प्रश्नरूपमे राखैत अछि। एहि आरम्भक महत्त्व केवल वस्तुस्थापन नहि। जाहि टोलक जन्म देखबाक दावा कएल जाइत अछि, ओ स्थिर भूगोल नहि; जनसँ उत्पन्न, अनेक लोक-वस्तु समेटैत, पुनः परिवर्तित होइत सामाजिक आकृति अछि।

एहि आरम्भमे धार्मिक शब्दावली आ अतियथार्थ दृश्य एकसंग उपस्थित अछि। ई पाठक केँ संकेत दैत अछि जे अगिला कथामे विश्वासक संसारकेँ सरलतासँ खारिज नहि कएल जा सकत; ओकर आकर्षण, भय, लोकानुभूति आ दमनकारी प्रयोग सभ एकहि सांस्कृतिक संरचनामे भेटत। उपन्यासक अन्तमे आगिक बीच पानिमे आश्रय लैत प्रेमी-युगलक दृश्य एहि प्रारम्भिक जन-बिम्बसँ अर्थपूर्ण सम्बन्ध बनबैत अछि। पहिल दृश्य टोलक निर्माणक प्रश्न खोलैत अछि, अन्तिम दृश्य ओकर नैतिक पुनर्निर्माणक सम्भावना।

४. टोल : सामूहिक नायक आ सामाजिक स्थान

'हमर टोल'क कथास्थान घर, गहवर, चौबटिया, पीपरक गाछ, आड़ि, पोखरि, खेत, विद्यालय आ मालिक-टोलक बीच लगातार फैलैत-सिकुड़ैत अछि। कोनो स्थल तटस्थ नहि। गहवर धार्मिक प्रतिष्ठाक केन्द्र अछि, मुदा ओहि ठाम स्त्रीक देहपर नियन्त्रणक अनुष्ठान सेहो होइत अछि। चौबटिया भेटघाटक खुला स्थान अछि, मुदा अफवाह, निर्णय आ भीड़क दिशानिर्देशनक माध्यमो बनि जाइत अछि। पीपरक छाँह अध्ययनक सम्भावित विद्यालय बनैत अछि, जखन कि स्थापित विद्यालयक लाभ परम्परागत प्रभुत्वशाली टोलमे सीमित रहबाक प्रसंग स्मरण कराओल जाइत अछि।

स्थानक एहन विभाजन सम्पत्ति आ मान-सम्मानक असमान वितरणसँ जुड़ल अछि। एक समूहक पूजा वा भोज दोसर समूहक अनिवार्य दायित्व भए जाइत अछि। विद्यालयक स्थान बदलनासँ छात्रक पहुँच बदलैत अछि। श्रद्धा-सम्मत गाछक स्वामित्व दोसरक नाम दर्ज भेलासँ ओकर फल, छाँह आ लकड़ीक उपयोग बदलि जाइत अछि। लेफेब्रक 'सामाजिक रूपेँ उत्पादित स्थान'क विचार एहि बिन्दुपर सुसंगत अछि : भौतिक दूरी स्वयं सामाजिक शक्ति द्वारा अर्थवान बनाओल जाइत अछि।

ঠোনক পাত্ৰ সভ পৰস্পৰ চিন্তাগত ছথি, তথাপি 'সভ এক-দোসৰক দুঃখ বুঁঝৈত থিছি' এহন নিষ্কর্ষ কথামে সমর্থন নহি পৰৈত। সংকটমে লোক একত্ৰ হোগত থিছি, মুদা ঙা জমঘট কখনো সহানুভূতি থা কখনো তমাশা থথৰা উপ্পীড়ন ৱঁনি জাগত থিছি। সামাজিক একজুটতাক এহি দ্বৈধমে উপন্যাসক মূল থালোচনাত্মক ঊর্জা থিছি।

৩. থজয : শিক্ষিত প্ৰতিবোধ থা ওকৰ থন্তৰ্বিৰোধ

থজয ক◌নেজক পঢ়াগ পূৰা কহ গাম লৌটৈত থিছি; উপযুক্ত নৌকৰী নহি ভেটৈঁৱাক থন্তভৰ ওকৰা বেৰোজগাৰ শিক্ষিত যুৱাক থসুৰঞ্চাসঁ জোড়ৈত থিছি। থজযক পিতা মঠকলান ওকৰ শিক্ষামে থধিক খর্চ কৰৱাঁক সুপ্ন পাললে ছলাহ। গামমে লৌটলা পৰ থজয কেঁ শহৰী থধ্যযন থা স্থানীয শক্তি-সংৰচনা ৱীচক দূৰী চুভৈত থিছি। ও সমাজক 'জড়তা' ৱঁদলৱাঁক, ৱঁচা সভ কেঁ পঢ়েৱাঁক, কঢ়ি-সমর্থিত থন্যায বোকৱাঁক সংকল্প কৰৈত থিছি। এহি ৰূপমে ও নাযক-থধিকাৰক ৱাৱিস নহি, থপিতু ৱাঁধিত সামাজিক উন্নতিক এক থসহজ প্ৰতিনিধি থিছি।

থজযক শিক্ষা ওকৰা ব্যৱহাৰমে মূর্ত হোগত থিছি : ও থামক গাছ কাটৈৱাঁক ৱিবোধ কৰৈত থিছি; সর্পদংশসঁ পীড়িত মলমা কেঁ চিকিৎসালয পহুঁচাৱৈৱাঁক থাগ্ৰহ কৰৈত থিছি; গাছ তৰ পঢ়াগ প্ৰাৰম্ভ কৰৈত থিছি; মৃত্যুভোজক ৱাঁধ্যতা নকাৰৈত থিছি; চুনাৱমে মতদান কৰৱাঁক লেল লোক কেঁ প্ৰেৰিত কৰৈত থিছি; থা নির্মলাক দেহপৰ ভগতক থাক্ৰমণ দেখিকেঁ হস্তক্ষেপ কৰৈত থিছি। কেৱল ৱিচাৰক ঘোষণা নহি, এহেন কার্যৰাঙাক ৱঁঘ্নতা থজয কেঁ ৰচনাক মুখ্য প্ৰেৰক শক্তি ৱঁনবৈত থিছি।

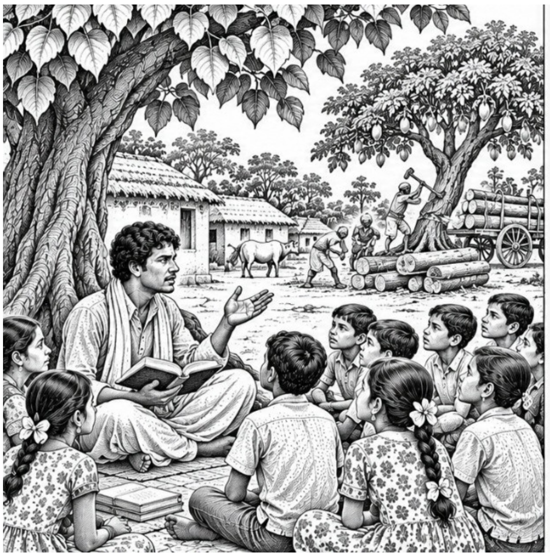

তথাপি ও সৰ্বজ্ঞ, সৰ্বশক্তিমান উদ্ধাৰক নহি। মলমাক মৃত্যু চিকিৎসা-সুৱিধাক থনুপলব্ধতাক সংগহি থজযক তৰ্কক সামাজিক থস্বীকৃতিক প্ৰসংগ ৱঁনৈত থিছি। ৱঁচা সভক থাপসী জাতীয ঝগড়া ওকৰ ৱিদ্যালযমে পহুঁচি জাগত থিছি। মৃত্যুভোজ নকাৰলা পৰ ওকৰ ৱিৰুদ্ধ সামাজিক ৱিৰোধ ৱঢ়ৈত থিছি, মুদা এক ক্ষণমে কোনো ৱৈকল্পিক সাম্বদাযিক সংস্থা খড়া নহি কহ পৰৈত। এহি ৱিফলতা সভসঁ পাত্ৰ থধিক মানৱীয ৱঁনৈত থিছি : ব্যক্তিগত সাহস থাৱশ্যক থিছি, পর্যাপ্ত নহি।

৬. নির্মলা থথৱা ধর্মডীহীৱানী : দেহ, মাতৃত্ব থা স্বাযত্ততা

জগেসৰক পত্নী থপন জন্মনাম 'নির্মলা' ছোড়ি সাসুৰক দৃষ্টিমে 'ধর্মডীহীৱানী' ৱঁনি জাগত থিছি। এহি নামান্তৰণমে স্ত্ৰীক স্বতন্ত্ৰ পহচানক স্থানপৰ ওকৰ নৈহৰক ভূগোল থাৰোপিত থিছি। নিঃসন্তানতাক দোষ একতৰফা ওকৰ

দেহপৰ বাখন জাওত ঋছি; পতি দোসৰ ৱিৱাহক ৱিচাৰ কৰৈত ঋছি; পড়োসী ওকৰা ৱিষযে ঋশ্লীন ঠিপ্পণী কৰৈত ঋছি; ঋা পঁচাযতক নির্ণয ওকৰ ৱৈৱাহিক ঋস্তিত্ব কেঁ ৱঁচৰৈতঙ্ঁ মাহৱক ঋনিৱার্যতা ৱঁদনি নহি পৰৈত।

নির্মনা নিঙ্ক্ৰিয পীড়িতা নহি। প্ৰাৱম্ভিক ঋনুষ্ঠানমে খেনাৱন ভগতক ঋনুচিত স্পর্শপৰ ও প্ৰতিকাৰ কৰৈত ঋছি। পতিক প্ৰহাৰক দৃশ্যমে সেহো ও ৱিৰোধক ভাষা ৱোঁনৈত ঋছি; কখনো প্ৰহস্ত হাথ উঠৱৈত, কখনো সমাজক সোমাঁ ন্যায মঁগৱাঁক ঘোষণা কৰৈত ঋছি। মুদা সামাজিক সঁৰক্ষণক ঋভাৱ ওকৰ ৱিকল্প সীমিত কৰৈত ঋছি। ঋাৰোগ্য, ঋার্থিক সাধন, স্বৰক্ষিত ঋাৱাগমন ঋা ৱৈৱাহিক সম্মান সভ কমজোৰ পড়না পৰ ও ফেৰ ভগতক শৰণমে পহুঁচৈত ঋছি। এহিমে ৱ্যক্তিক তথাকথিত 'ঋতার্কিকতা'সঁ ঋধিক ৱিৱশতা ঋা সঁৰচনাগত ঋভাৱ দেখৱ ঋাৱশ্যক ঋছি।

নির্মনাক দেহপৰ ছূত উতাৰৱাঁক দাৱামে খেনাৱন ভগতক ঋধিকাৰ ধীৰে-ধীৰে যৌন-ঋধিকাৰক দাৱামে ৱঁদনৈত ঋছি। চৌৱঁঠিযাক একান্ত ঋনুষ্ঠান, ঋজ্ঞাত পেযক সেৱন ঋা ৱস্ত্ৰ হঠৈৱাঁক প্ৰযাস স্ত্ৰীক সমর্পণ প্ৰাপ্ত কৰৱাঁক হিঁসক প্ৰযত্ন ঋছি; এহি প্ৰসঁগ কেঁ শ্ৰদ্ধাক চমক্কাৰ ঋথৱা প্ৰেম-প্ৰসঁগক ৰূপমে পঢ়ৱ পাঠকক প্ৰতি ঋন্যায হোযত। ঋজযক হস্তক্ষেপ শাৰীৰিক ঋাক্ৰমণ ৰোকৈত ঋছি, মুদা উপন্যাসক ৱাঁদক প্ৰসঁগ দর্শৱৈত ঋছি জে সম্মদায ভগতক দাৱাপৰ সঁশয কৰৱাঁক ৱঁদনা ওকৰ পক্ষমে ৱিশ্বাস ৰাখি সকৈত ঋছি।

ঋন্তিম সঁকঠমে নির্মনাক হঁস্বঋা উঠৱ সুতন্ত্ৰ স্ত্ৰী-স্বৰক প্ৱনর্প্ৰহাৰর্তন ঋছি। ও কেৱন 'ৱঁচাওন গেন' পাত্ৰ নহি ৰহৈত; ঋপন দেহসঁ সম্বন্ধিত ঋনুভৱ কেঁ সামূহিক প্ৰতিৰোধক ক্ৰিযামে ৰূপান্তৰিত কৰৈত ঋছি। ন্বসৱাঁমক ক্ষমতা-দৃষ্টিসঁ ঞা প্ৰসঁগ দেখনাপৰ স্পষ্ট হোওত ঋছি জে সম্মানজনক জীৱন মাত্ৰ নিজী ওচ্ছাশক্তিসঁ নহি, ৱাস্তৱিক ৱিকল্প ঋা সামাজিক ঋৱসৰসঁ ৱঁনৈত ঋছি।

৭. খেনাৱন ভগত : ধার্মিক পূঁজীক ঋর্থনীতি

খেনাৱন ভগত ভয, ৱঁশপৰম্পৰাগত ৱিশৈষজ্ঞতা, পূজা-সামগ্ৰী ঋা চেনাক সঁগঠিত উপস্থিতি দ্বাৱা ঋধিকাৰ প্ৰাপ্ত কৰৈত ঋছি। সন্তান, ৰোগ, সর্পদঁশ, ছূত-প্ৰেত ঋথৱা ঋশুভ ঘঠনাক ৱ্যাখ্যা একহি ঋনুষ্ঠানিক ৱ্যৱস্থামে দেন জাওত ঋছি। উপচাৰক ঋসফনতা, সৰকাৰী স্বৱিধাক কমী ঋা নির্ধনতাক কাৰণ নোক ওকৰ শৰণ জাওত ঋছি। এহি নির্ভৰতা কেঁ মাত্ৰ 'ঋজ্ঞানী জনতাক ছূন' মানি ছোড়ৱ উপন্যাসক সামাজিক তীক্ষ্ণতা কম কহ দেত।

মনমাক ঋসুস্থতাক প্ৰসঁগমে ভগতক ঝাড়ফূঁক ঋা ঋজযক চিকিৎসোনযক ঋাগ্ৰহক ঠকৰাৱ ৱিশৈষ ঋর্থপূর্ণ ঋছি। নোক চিকিৎসোনযক দূৰী, সড়কক ঋভাৱ ঋা ৱাহনক ঋনুপনব্ধতাক উন্নেখ কৰৈত ঋছি। ঋসন ৱিফনতা

চমৎ্কোব-রিশ্বাস আ সার্বজনিক সঁবচনাক অন্বপস্থিতি দ্বনূক সঁযোগ অছি। মনমাক মৃত্যু উপন্যাসক স্বধাবরাদী পঞ্চমে এক কণ্ঠ রঁাধা অছি : সহী স্থান জখন সঁস্থাগত সহাবাসঁ রক্ষিত হো, তখন ও অপনে রঁনপব জীরন নহি রঁচা পরৈত।

ভগতক নাটকীয ‘হুত-সঁঘর্ষ’ক রঁাদ নোকক ওকবাপব রিশ্বাস কবরঁাক প্রসঁগ স্থান-রিরাদক নির্ণাযক মোড় অছি। চোটগ্রস্ত ভগত অপন চোট কেঁ নোকহিতমে ভেন অনৌকিক ঘৰুক প্রমাণ কপমে পেশ কবৈত অছি। প্রমাণক অর্থক ঞা উনটার মহত্ত্বপূর্ণ অছি : জে ঘটনা ওকব অনৈতিকতা উজাগব কবরঁাক চাহী, ও সাম্বদাযিক কথা কহরঁাক শক্তি দ্বাবা ফেব প্রতিষ্ঠাক সাধন রঁনি জাওত অছি। স্ক্ঁঠক প্রত্তর-রিমর্শসঁ প্রেবিত দৃষ্টিমে ঞা ‘ককব র‍্যাখ্যা সার্বজনিক সহ রঁনত’ তকব সঁঘর্ষ অছি।

৮. জাতি, পঁচৈতী আ ন্যায-রিতবণক রিডম্বনা

জগেসব-নির্মনাক রিরাদপব রৈসন পঁচাযত সামাজিক ন্যায নহি, জাতীয অন্বশাসন, প্বৰুষ-স্বার্থ আ নেন-দেনক অস্থিব গঠজোড় কপেঁ সোমাঁ অবৈত অছি। পঁচ সভক ভাষা দেরতাসমান নির্ণযক দারা কবৈত অছি, ম্বদা তিনকব র‍্যক্তিগত নাভ, ভোজ, ভস্সা, ধোতী আ জমীনপব নজবি সেহো কথামে উজাগব হোওত অছি। নির্ণয পন্নীক প্রতি মাবপীটক আনোচনা কবৈতঁ নিঃসন্তানতা পব দোসব রিরাহক রিকন্প রৈধ মানি নৈত অছি; অর্থাত অন্যায বোকরঁাক নামপব নৈঁগিক অসমানতা কেঁ কাযম বাখৈত অছি।

অকন্ মড়বক পবিরাবক জাতীয রঁহিঙ্কাব শ্রাদ্ধভোজক অসমর্থতাসঁ জুড়ন অছি। খেতী-রঁাড়ী, অকান আ বোজী-বোটীক সঁকটকেঁ ধ্যানমে বাখরঁাক রঁদনা সমাজ ‘আগি-পানি রঁন্দ’ কবৈত অছি। রৈঁঠী নীনাক রিরাহক অরসবপব রঁহিঙ্কাব সামাজিক সঁসাধনক অভার কপমে প্বনঃ উভবৈত অছি। স্ত্রী সভক গীত গারঁয আরঁর, পবস্পব আশ্রয আ সামাজিক মর্যাদাক রঁীচক তনাতনী দিখরৈত অছি জে রঁহিঙ্কাব সম্পূর্ণ মানরীয সম্বন্ধ কেঁ সমাপ্ত নহি কহ পরৈত।

অজযক পিতাক নিধনক রঁাদ ভোজ কবরঁাক মাঁগ প্বনঃ উঠৈত অছি। পবিরাবক বোগারস্থাক সময সহাযতা নহি দেরঁযরানা নোক মৃত্যুক রঁাদ অনিরার্য আতিথ্য চাহৈত অছি। এহি প্রসঁগমে সঁস্কাবক সাম্বদাযিক অর্থ আ আর্থিক দণ্ডক রাস্তরিকতা অনগ কহ দেখাওন গেন অছি। ভোজন অথরা শ্রাদ্ধ অপনেমে আনোচনাক রিষয নহি; নির্ধন পবিরাবপব প্রতিষ্ঠা বক্ষার্থ থোপন গেন অনিরার্য খর্চ আনোচনাক নক্ষ্য অছি।

উপন্যাসক এক রিশৈষ উপনব্ধি ঞা অছি জে উৎপীড়ন কেঁ কেরন ‘উপবক জাতি রঁনাম নীচাঁক জাতি’ক একবেখীয প্রতিদ্বন্দ্বমে সমেটি নহি দৈত। ধন্বকঠৌনীক ভীতবক গুটরঁাজী, একহি সম্বদাযমে ভিন্ন স্তবক স্বার্থ, রঁাহ্য প্রত্তরসঁ মিনীভগত আ স্ত্রী-রিবোধী মূন্য ঞা স্পষ্ট কবৈত অছি জে অধিকাবক অসমানতা অনেক সম্বন্ধক রঁীচ সঁচবিত হোওত অছি। জাতীয গৌবরক ভাষণ অস্মিতাক উর্জা তঁ দৈত অছি, ম্বদা কখন-কখন আত্মোনোচন কেঁ দরঁা সেহো সকৈত অছি।

৯. শ্রম, প্ররাস আ গ্রামীণ অর্থনীতিক অদৃশ্য আধাব

ধান বোপৈত স্ত্রী সভক গীত তথা পঁজার-দিন্নী কমাওরঁ গেন প্বৰুষক উন্নেখ গ্রামজীরনক আর্থিক ঢাঁচাক সঁক্ষিপ্ত, ম্বদা সঘন উদ্ঘাটন কবৈত অছি। খেতমে স্ত্রীক শ্রম মাত্র ঘবেনূ সহাযক ভূমিকা নহি, কৃষি উৎপাদনক প্রত্যক্ষ আধাব রঁনি উঠৈত অছি। তথাপি পঁচাযত, পূজা আ সমাজক ঔপচাবিক নির্ণযমে তিনকব সমান অধিকাব

स्थापित नहि अछि। श्रमक केन्द्र आ प्रतिष्ठाक केन्द्रक बीच एहि दूरीमे उपन्यासक संरचनात्मक नैतिक आलोचना निहित अछि।

प्रवासक कथा एकर दोसरा फल देखबैत अछि : बाहरी दुनियासँ आमदनी आ नव जानकारीक बाट खुजैत अछि, मुदा गामक प्रवृत्तिशाली सम्बन्ध स्वतः समाप्त नहि होइत। शिक्षित अजयक बेरोजगारी, मजदूरीक अस्थिरता, कर्ज, उपेक्षित सड़क आ स्वास्थ्य-सुविधाक कमी विकासक असमान गति देखबैत अछि। एहि स्थितिमे 'परम्परा बनाम आधुनिकता'क सरलीकृत द्वैत अपर्याप्त अछि; आधुनिक सार्वजनिक संस्थान नाममात्र रहलाक कारण पुरना नियन्त्रण अधिक ठिकाउ भइ सकैत अछि।

बैद, खेत, आमक गाछ, भोजक खर्च, चन्दा आ मजदूरीक सूक्ष्म प्रसंग सभ उपन्यासकेँ आर्थिक यथार्थसँ जोड़ैत अछि। कतहु गाछ दानक अधिकारक माध्यम बनैत अछि; कतहु मृत्युभोजक दबाव खेत-जमीनक हस्तान्तरणक सम्भावना खोलैत अछि; कतहु विद्यालयक शिक्षकक अनियमित उपस्थिति साक्षरताक अवसर छीनैत अछि। वस्तु सभ केवल चित्रण नहि, सम्बन्धक वास्तविक विनिमय-माध्यम अछि।

१०. विवाह, लोकगीत आ स्त्री-जीवनक सामाजिक पाठ

लीलाक विवाहक विस्तृत प्रसंग उपन्यासक स्वरमे विशिष्ट वेदनाक अनैत अछि। बरात, बाजा, भोजन, साज-सज्जा, अपहरणक आशंका, वरक विलम्ब, डकैतीक वृत्तान्त, देहाती हास्य आ स्त्रीक गीत एक-दोसरासँ जुड़ैत अछि। विवाहक मंगलमय उत्सवक भीतर खर्चक भय, जातीय प्रतिष्ठाक छाया आ कन्याक भविष्यक अस्थिरता निरन्तर सक्रिय अछि। ई दृश्य लोकसंस्कृतिक मनोहारी प्रदर्शन मात्र नहि; रस, भय, श्रम आ संसाधनक समकालिक जीवन अछि।

गीतमे पोती केँ डुमरीक फूल, घर-छोड़बाक बेला, सोना-पिंजराक रूपक आ दहेजक प्रश्नसँ जोड़ल जाइत अछि। 'सोना पिंजरा'क छविमे स्नेहक उपहार आ स्त्रीक सीमित गतिक कण्ठ विरोधाभास उपस्थित अछि। बाजा सनहेसक नाच कथामे साम्प्रदायिक सांस्कृतिक स्मृति खोलैत अछि। लोकगीतक अर्थ केवल कथानक रोकिकेँ प्रस्तुत कएल विवरण नहि; ई ओहि सामूहिक अनुभूतिक आवाज अछि जे पात्रक व्यक्तिगत कथनसँ बड़का अछि।

रामरती मड़रक वंशसम्बन्धी हास्यक प्रसंगमे बालविवाह, अनुपरयस्क कन्याक सासुर भेजबाक दबाव आ प्रसवसम्बन्धी त्रासदी जुड़ैत अछि। कथाकार लोकक चुटकीदारीक भीतर बालिकाक असहमतिक प्रश्न घुसा दैत अछि। किछु ठाम रचना हास्यक लयमे पीड़ाक तीव्रता कम कइ दैत अछि; मुदा अन्तर्निहित कथा स्त्रीक इच्छाक उपेक्षा पर कठोर आरोप सेहो बनैत अछि।

११. शिक्षा, चिकित्सा आ सार्वजनिक संस्थानक अपूर्ण प्रवेश

अजय पीपरक नीचाँ पाठशाला शुरू करैत अछि, कारण टोलक सरकारी विद्यालय उपयोगी ढंगसँ उपस्थित नहि। बच्चा सभक बीच जातीय प्रतिष्ठाक भाषा तखनु घुसि अबैत अछि; अतएव शिक्षा समाजसँ अलग निष्पाप क्षेत्र नहि। शिक्षकक अनियमित उपस्थिति आ विद्यालयक स्थल-चयन देखबैत अछि जे संस्थागत नाम रहलासँ अधिकारक वास्तविक उपलब्धि सुनिश्चित नहि होइत।

चिकित्साक प्रसंगमे वैज्ञानिक उपचारक रकान्त आ ओझाक धवि पञ्चबाक भौतिक बाधा एकसंग अछि। ललमाक प्राणरक्षाक प्रयास असफल रहैत अछि, तखन अजयक नैतिक तर्क सामाजिक स्मृतिमे पराजित बुझाइत अछि; लोक कहि सकैत अछि जे भगतक अनुष्ठान बीचमे रोकल गेल। एहि दृश्यक मूल्य आत्मतुष्ट विज्ञानवादमे नहि,

সাৰ্ৱজনিক স্বাস্থ্যাক ঋভাৱ প্ৰতি প্ৰত্যক্ষ প্ৰশ্নমে ঋছি। ৱিকাসক ঋৰ্থ জনতাক নামপৰ যোজনা ৱঁনৱঁ নহি, ওকৰা সড়ক, শিক্ষা, উপচাৰ ঋা স্ৱৰক্ষা ৱাস্তৱিক কপেঁ ভেঁটৱঁ ঋছি।

ঋমৰ্ত্য সেনক স্বতন্ত্ৰতা-কেন্দ্ৰিত ৱিকাস-চিন্তনক সন্দৰ্ভমে দেখন জাএ তঁ সামাজিক ৱঁঞ্চন ঋা সাৰ্ৱজনিক ঋভাৱ—দ্বনূ মানৱক ৱিকল্প সঁঙ্কুচিত কৰৈত ঋছি। তথাপি উপন্যাস নীতি-প্ৰতিৱেদন নহি; ও ঠোস পাত্ৰক সঁকৰ্ষক মাধ্যমসঁ এহি ঋভাৱকেঁ ঋন্নভৱসিদ্ধ ৱঁনৱৈত ঋছি।

১২. প্ৰকৃতি : গাছক স্বৰ, জনক স্মৃতি ঋা পৰ্যাৱৰণীয় ৱিৱেক

ঋামক গাছ কাৰ্ঠৱাঁক দৃশ্য উপন্যাসক এক মহত্ত্বপূৰ্ণ কনাত্মক মোড় ঋছি। গাছক ৱেদনা স্বয়ং কথন-সমান ৱাঞ্জ হোঞত ঋছি; ফন, ছাঁহ, শ্ৱাস হৱা ঋা পক্ষীক ঋাশ্ৰয় দেনিহাৰ জীৱকেঁ 'দান-দক্ষিণা'ক কাৰণ কাৰ্ঠন জা বহন ঋছি। ঋজযক ঋাপত্তি দানক ধাৰ্মিক ৱিধান, সম্পত্তিক নিযন্ত্ৰণ ঋা পৰ্যাৱৰণীয় ৱিৱেক ৱাঁচ ঠকৰাৱ উপেন্ন কৰৈত ঋছি। পিতা ঋৰ্ঠকনান ঋপন দানপাননমে ধৰ্ম মানৈত ছথি; পুত্ৰ জীৱিত গাছ কাৰ্ঠৱাঁকেঁ নৈতিক ঋপৰাধ কহৈত ঋছি। এহি তৰ্ক-ৱিতৰ্কমে দ্বনূক মূল্য-ৱিশ্ৱ দৃষ্টিগত ভেদক কপমে উদ্‌ঘাটিত ঋছি।

পীপৰক গাছ সীমা-ৱোঁধ, স্মৃতি, শৈৱৰ ঋা শিক্ষাক স্থান ৱঁনৈত ঋছি; কথাৱাচক কখনো গাছক দৃষ্টিসঁ নোকজীৱন দেখৱৈত ঋছি। ঋতএৱ প্ৰকৃতি কেৱন সজাৱটী পৃষ্ঠভূমি নহি, সঁৱেদনাত্মক সাক্ষী ঋছি। গাছক তনে ৱাঁনক পঢ়ৱৈত ঋজযক প্ৰযাস ঋা গাছ কাৰ্ঠৱাঁক দৃশ্য এক-দোসৰক ঋৰ্থ ৱঁঢ়ৱৈত ঋছি—জ্ঞানক পোষণ ঋা জীৱনক নাশক ৱাঁচক ৱিৱোধ ৱচনাক মূন প্ৰতিমানমেসঁ এক ঋছি।

ঋন্তিম ভাগক ঋাগি-পানি প্ৰাকৃতিক ৱিপৰ্যয মাত্ৰ নহি। হিঁসক ভীড় কাশী-পৰ্ঠৈৱক ৱনমে ঋাগি নগা দৈত ঋছি; পক্ষী, কীড়া ঋা ঋন্য জীৱ সেহো ৱিনাশমে ফঁসৈত ঋছি। ঋৰ্থাত মনুষ্যাক সামাজিক হিঁসা মানৱেতৰ সঁসাৰকেঁ সেহো গ্ৰসৈত ঋছি। ঋাগিক ভীতৰ পানি দম্পতিক সম্ভাৱিত জীৱনাশ্ৰয ৱঁনৈত ঋছি, মুদা ওকৰা পূৰ্ণ স্ৱৰক্ষিত মুক্তি মানৱঁ জন্দৱাঁজী হোযত। জন ৱক্ষা ঋা ঋনিশ্চিততা দ্বনূক কপক ৱঁনৈত ঋছি।

১৩. পঁচৈতীসঁ মতদান ধৱি : নোকতন্ত্ৰক ঋপহৰণ

পঁচৈতীমে উপস্থিত দৱাঁৱ, পক্ষপাত ঋা খৱীদ-ফৱোখ্তক তৰ্ক চুনাৱক দৃশ্য ধৱি ৱিস্তাৱিত হোঞত ঋছি। ধৰ্মানন্দ ৱাঁবূক দ্বঋাৱপৰ মহাভাৱতক কথা, ভোজ ঋা মতদানক দিন একসাথ উপস্থিত হোঞত ঋছি। এক দিস দ্ৰৌপদীক পৰাজয ঋা সম্ভাৱিত চীৱহৰণক কথা স্বনাওন জাঞত ঋছি; দোসৰ দিস গৰীৱঁ ঠৌনক মতদাতা ভোজনক মোহ ঋা ৱিনম্বমে ঋৰ্ঠকি জাঞত ছথি। ৱিদ্যানয মানিক-ঠৌনমে পড়ন ঋছি; মতদানক সময পঞ্চাঁচনা পৰ কিছু নোক কেঁ পূৰ্ৱমে মত পড়ি চুকন হেৱোঁক ঋাৱোপসঁ ৱোকন জাঞত ঋছি, ঋা মাৱপীৰ্ঠ-পুনিসক নাঠী চনৈত ঋছি।

ঞা সঁযোজন সাধাৱণ ৱাঁগাসঁ ঋধিক ঋৰ্থপূৰ্ণ ঋছি। ধাৰ্মিক মহাকথাক ন্যায-ভাষা ঋা সমকানীন নাগৱিক-ঋধিকাৱক হননক ৱাঁচ তীৱ্ৰ ৱিৱোধ ৱঁনৈত ঋছি। দ্ৰৌপদীক ঋপমানক কথাসঁ সামাজিক মনোৱঁজন নেনিহাৰ সমাজ স্বয়ং ঋপন নোকক ৱাজনীতিক ঋাৱাজ ছীনৱাঁক ঘৰ্ঠনা দেখৈত ঋছি। ঞএহ ৱিৱোধ নিৰ্মনাক দেহপৰ ঋন্নষ্ঠানক নামমে ঋাক্ৰমণক প্ৰসঁগসঁ সেহো জুড়ৈত ঋছি।

মতদানক ঘৰ্ঠনা শিক্ষা-ৱিৱেচনক পুনৰাৱৃত্তি সেহো ঋছি : ঋজয ঋধিকাৱক জানকাৱী দৈত ঋছি, মুদা সূচনা মাত্ৰ সঁস্থাগত হিঁসাক সম্মুখ পৰ্যাপ্ত নহি। নোকক ৱাজনীতিক উদাসীনতা পূৰ্ণ স্বাভাৱিক নহি; ৱাঁৱম্বাৱ ৱঞ্চনা, ৱিশ্ৱত, ডৱ ঋা ঋাশীৱঁগক ঞতিহাস ওকৰ পৃষ্ঠভূমি ঋছি। ৱচনা এহনা সামাজিক পৱিস্থিতি নিৰ্মিত কৰৈত ঋছি জতএ 'মতদান কৰৱঁ' এক সামান্য প্ৰশাসনিক কাম নহি, ঋধিকাৱক সঁঘৰ্ষ ঋছি।

১৪. র্ঝরাচিকতা, হাস্য আ সামাজিক রৌনীক ঠকবার

কথাক রিস্তৃত দৃশ্য সভমে অনেক পাত্রক ছোট-ছোট টিপ্পণী, ঠোকা-ঠোকী, রাঁগা, নোকোক্তি আ ভঁচ-নীচ আরাজ এক সাথ স্বনাওত অছি। নাবী, প্রকষ, রঁচা, ভগত, পঁচ, ম্বরা, র্বৃজুন্ধ আ মানিক-সমর্থক রাজিক রৌনী সভ একহি অর্থসঁ সঁচানিত নহি। কখনো একঠা রাক্য উত্তরবর্তী রাকামে উনঠি জাওত অছি। উদাহবণার্থ পঁচ কেঁ ভগরান কহরাঁক ভাষা তবন্ত ওকব অন্যায আ স্বার্থক সঁকেতসঁ ঠকবাওত অছি। এহি তাক্োনিক উনঠারমে সামাজিক হাস্য মাত্র নহি, অধিগ্রত কথনক রৈধতাপব প্রশ্ন অছি।

রাঁখ্তিনক অর্থমে উপন্যাসাত্মেক র্ঝভাষিকতা অনগ-অনগ শৈন্ধক সূচী নহি, মূনারান সামাজিক স্ববক পবস্পব সঁঘর্ষ অছি। 'হমব ঠৌন'মে নোক-গপ্পক স্বব কখনো ধার্মিক প্রচাবকেঁ সহাবা দৈত অছি, কখনো ওকবা রার্থ সিদ্ধ কবৈত অছি; স্ত্রী সভক খুস্বব-ফুস্বব সার্রজনিক নিষেধক ভীতব প্রতিবোধক ছোট স্থান রঁনরৈত অছি; ম্বরা সভক সঁরাদ আত্মোনোচনা আ স্বধাবক আনোচনা দ্বনূক মঁচ রঁনৈত অছি।

উচিতরঞা এহি র্ঝরাচিক সঁবচনাক এক বোচক পাত্র অছি। ওকব ব্লবিত টিপ্পণী কখনো অন্যায পব প্রশ্ন কবৈত অছি, কখনো উপহাসক অতিবেকসঁ রিষযক গম্ভীবতা হেবাওত অছি। ও কথানকক পূর্ণ নৈতিক প্রতিনিধি নহি; সামাজিক হঁসীক সম্ভারনা আ সীমাক দ্যোতক অছি। নেখক পাত্রক সম্পূর্ণ স্বব কেঁ একঠা শিক্ষাপ্রদ নিষ্কর্ষমে রিনীন নহি কবৈত—ঞ উপন্যাসক জীরিত সঁরাদশীনতা অছি।

তথাপি কিছু প্রসঁগমে কথারাচক অজযক স্বধাবরাদী তর্ক কেঁ অধিক স্পষ্ট সমর্থন দেনায চাহৈত অছি; ফনতঃ র্ঝরাচিক তনার কখনক্ষ রিরেচনাত্মেক একস্ববমে রঁদনি জাওত অছি। ঞ কনাত্মেক সীমা নৌধরঁ আরশ্যক অছি, কাবণ অনেক জীরিত সামাজিক আরাজ উপস্থিত বহনাসঁ প্রত্যেক ঠাম সমান স্বতন্ত্রতা স্বতঃ সিদ্ধ নহি হোওত।

১৩. আখ্যানকান, প্রসঁগরিন্যাস আ দৃষ্টিক পবিরর্তন

কথা প্রাবম্ভমে স্বপ্ন-সদৃশ পূর্রকপ নৈত অছি; তখন গহরবক ঘনী দৃশ্যারনী, পতি-পত্নীক কনহ, পঁচৈতী, অজযক গাম-প্রত্যারর্তন, রিরাহ, উপচাব-সঁকট, রিদ্যানয, শ্রাদ্ধ আ চুনারক প্রসঁগ ক্রমশঃ জুড়ৈত অছি। রীচ-রীচমে পাত্রক স্মৃতি, স্বনন কথা, পীঢ়ীক ঐতিহাস আ নোকোক্তিময প্রসঁগ মুখ্য ঘটনাধাবাক গতি বোকি অর্থক অতিবিক্ত স্তব খোনৈত অছি। জেনেঠক আখ্যান-সমযক শৈল্পারনীমে কহরঁ তঁ কথা-সময আ কথন-সমযক অন্তপাত নগাতাব রঁদনৈত অছি : কখনো এক ক্ষণক রিস্তৃত সঁরাদ, কখনো রর্ষক সঁক্ষিপ্ত রিরবণ।

দৃষ্টিক কেন্দ্ব সেহো স্থিব নহি। নির্মনাক আত্মেকষ্ট, জগেসবক অস্ববস্থা, অকনূক রিরাহরাযক চিন্তা, অজযক আন্তবিক প্রশ্ন, ঘবোঘবক গপ্প আ ভীড়ক ভয—সভ একহি কথামে পবিরর্তিত কেন্দ্ব রঁনরৈত অছি। এহি কাবণে উপন্যাস একাধ নাযকক আত্মেকথা নহি রঁনি পরৈত; ঠৌনক সমষ্টিগত মনোরৃত্তিক কপবেখা রঁনরৈত অছি।

এক সীমা ঞ জে কতিপয ঘটনা তীব্র গতিসঁ এক-দোসবাক রাঁদ অরতবিত হোওত অছি, জকবা কাবণ পাত্রক অন্তঃপবিরর্তনক মধ্যরর্তী প্রক্রিযা পূর্ণ রিস্তাব নহি পরৈত। রিশেষতঃ রিশ্বাসসঁ প্রশ্ন কবরাঁক সামাজিক সম্ভারনা, পবিরর্তনক সামূহিক সঁগঠন, আ হিঁসামে ভাগ নেনিহাব রাক্তিগত নোকক মনোরৈজ্ঞানিক প্রেবণা ওতেক খোনি নহি দেখাওন গেন অছি জতেক অজযক নৈতিক রঞরা। মুদা এহি রিখণ্ডনক পক্ষমে ঞ তর্ক সেহো অছি জে ঠৌনক যথার্থ অনরবত রারধান আ পবস্পব প্রতিস্পর্ধী ঘটনাসঁ রঁনন অছি।

१६. व्यंग्यक प्रभाव आ ओकर नैतिक जोखिम

लेखकक एक विशेष गुण अछि—कटु सामाजिक आलोचनाकेँ स्थानीय रोचक हास्यसँ जोड़ब। पैसाक स्वार्थ, धार्मिक चमत्कारक आर्थिक गणना, विवाहक व्यवस्था, आपसी प्रतिष्ठा-प्रतिस्पर्धा आ नाच-पार्टीक संवादमे व्यंग्य कथाकेँ सजीव बनबैत अछि। पाठक केवल नैतिक उपदेश नहि सुनैत; ओकरा समाजक आचरण स्वयं हास्यास्पद देखाइत अछि।

मुदा सभ हँसी समान रूपेँ मुक्तिदायी नहि। स्त्रीक देहपर टिप्पणी, निःसन्तानता पर उपहास, अपंग अथवा अशिक्षित व्यक्तिक हँसीक पात्र बनब—ई सभ कखनो पात्रक सामाजिक क्रूरता उद्घाटित करबाक युक्ति, कखनो पाठकीय मनोरंजनक जोखिम बनैत अछि। व्याख्याकार केँ कथावाचकक दृष्टि, पात्रक कथन आ अन्तर्निहित आलोचनाक स्तर अलग करबाक चाही। एहि भेद बिना पात्रक अपमानजनक भाषा केँ लेखकक स्वीकृत मूल्य मानि लेब सम्भव अछि, जखन कि दृष्टि बहुधा ओकर विकृत सामाजिक प्रभाव उजागर करबाक लेल बनल गेल अछि।

१७. अजय–शीला : प्रेम, बहिष्कार आ हिंसाक अन्तिम रूप

अजय आ शीलाक सम्बन्ध बचपनक निकटता, व्यवस्थाक विद्रोह आ पुनर्भेटसँ विकसित होइत अछि। शीला अनाथ छथि; काका-काकीक संरक्षणमे शारीरिक कठोरता आ भावनात्मक उपेक्षा सहैत छथि। जातीय बहिष्कार, भोजक सामाजिक नियम आ प्रेमपर साम्प्रदायिक निगरानी हुनकर निजी जीवन सीमित करैत अछि। प्रेम एहि ठाम केवल व्यक्तिगत आकर्षण नहि, जाति-नियन्त्रित सम्बन्धक विरुद्ध विकल्पक कल्पना अछि।

अन्तिम प्रसंगमे पुत्रसँ नाराजित आ अजयसँ क्षुब्ध विभिन्न व्यक्ति सभ शीलाक संग ओकर भेंट केँ सामूहिक आक्रमणक बहाना बनबैत छथि। हथियारबन्द भीड़ काशी-पट्टीक बन घेरि आगि लगा दैत अछि। अजय घायल होइत अछि; शीला आ अजय एक-दोसर केँ नहि छोड़बाक संकल्प दोहरबैत छथि। बउक सिन्दूर, कपड़ामे लगल आगि आ नग्न देह सामाजिक विधानसँ बाहर प्रेमक चरम असुरक्षा आ एक-दोसरापर निर्भर आत्मीयताक दृष्टि बनबैत अछि।

एकटा महत्त्वपूर्ण बात : एहि अन्तमे लेखक प्रेमी-युगल मृत्युक स्पष्ट, अपरिवर्तनीय घोषणा नहि करैत छथि। दुनू पानिमे कूदि जीवित बचबाक यत्न करैत छथि; फेर आलिंगनक आकाशाभिमुख, प्रतीकसमृद्ध छविसँ आख्यान समाप्त होइत अछि। तेँ अन्तक अर्थकेँ सरल 'शहीद प्रेमी' अथवा निश्चित 'सुखान्त'मे बाँधब अनुचित होयत। वास्तविक संकट, भविष्यक अनिश्चितता आ 'परिवर्तन आ विकास'क आशाक एकसंग उपस्थिति ओकर विशिष्टता अछि।

अन्तिम क्रममे निर्मलाक हँस्बाक्षा उठाय दौड़ब उल्लेखनीय अछि। जकर देह प्रारम्भमे भगतक अनुष्ठान आ पतिव्रत-नियमनक केन्द्र छल, सैह स्त्री सामूहिक हिंसाक प्रतिरोधमे सक्रिय होइत अछि। एहि क्रियाक संग शीर्षकक 'हमर' अन्ततः नव अर्थ ग्रहण करैत अछि : दौन केवल दमनकारी भीड़ नहि, ओकर भीतर विरोधक सम्भावित गठबन्धन सेहो अछि।

१८. साहित्यिक उपलब्धि, आलोचनात्मक सीमा आ मूल्याङ्कन

उपन्यासक पहिल उपलब्धि एकटा सीमित भूगोलसँ बहुस्तरीय सामाजिक संरचनाक व्याख्या अछि। धार्मिक-सांस्कृतिक व्यवहार, जातीय प्रतिष्ठा, आर्थिक निर्भरता, स्वास्थ्य-अभाव आ लिंग-नियन्त्रण अलग विभाग नहि, परस्पर उलझल कवलिहार शक्ति रूपेँ सामने अबैत अछि। दोसर उपलब्धि लोकभाषाक बहुस्तरीय ऊर्जा अछि। लोकगीत, मिथकीय संकेत, चुटकीदारी, अफवाह आ सार्वजनिक बहस कथाभूमिक विश्वसनीयता केँ संरक्षित बनबैत अछि। तेसर उपलब्धि निर्मलाक परिवर्तनशील भूमिका, शीलाक कष्टपूर्ण जीवन आ कृषि-श्रमक स्त्री-संसार मार्फत घरक भीतरक असमानता केँ सार्वजनिक न्यायक प्रश्न बनाय देब अछि।

चौठ उपलब्धि प्राकृतिक सक्रिय उपस्थिति अछि। गाछक कथन, अन्हार-इजोतक आवृत्ति, आ अन्तक आगि-पानि ग्रामीण यथार्थवादकेँ प्रतीकात्मक गहराइ दैत अछि। पाँचम उपलब्धि लेखकक असुविधाजनक प्रश्नसँ नहि घबराएब : अजय चिकित्सा-सहायता पञ्चायतमे असफल रहैत अछि; समाज भगतक कथा फेर मानि लैत अछि; शिक्षाक आरम्भमे जातीय हिंसा आबि जाइत अछि; मतदानक अधिकार कागजपर बहि सकैत अछि। एहि सभ कारण उपन्यास सरलीकृत विजयगाथा नहि बनैत।

सीमासभ सेहो स्पष्ट अछि। अजयक विचार कखनो प्रत्यक्ष सुधारवादी उद्घोषणा बनि कला-संगत तनाव घटबैत अछि। कतिपय स्त्री-पात्रक भीतरी स्वायत्त इच्छा, तिनकर व्यक्तिगत भविष्य आ पुरुष हिंसाक दीर्घकालिक प्रभाव अपेक्षाकृत कम उभरैत अछि। जटिल संरचनागत वेदनाक स्थान पर साहसी व्यक्तिक हस्तक्षेप कखनो अनुपातसँ अधिक कथानक-भार वहन करैत अछि। कतेको प्रकरणक व्यंग्यात्मक लय पाठकक संवेदना आ पीड़ित पात्रक असहायता बीच दूरी पैदा करबाक जोखिम सेहो रखैत अछि।

तथापि एहि सीमा सभकेँ कृतिक ऐतिहासिक-सामाजिक आकांक्षासँ काटि देखब अनुचित होयत। लेखक ग्रामीण समाजक 'सुधार'क एकटा सूची नहि बनबैत; ओ देखबैत छथि जे प्रत्येक अन्याय अपन औचित्यक कथा बचैत अछि। आलोचकक काज एहि कथाक भीतर उपस्थित विरोधाभास, हास्य, स्वप्न आ हिंसाक साथेँ पढ़ब अछि।

१९. निष्कर्ष

'हमर दौन'क केन्द्रीय उपलब्धि ई अछि जे ई दौन केँ असमान सम्बन्धसँ बनल जीवित सामाजिक शरीर रूपमे प्रस्तुत करैत अछि। परम्पराक उज्ज्वल लोकसांस्कृतिक रूप आ ओकर दमनकारी उपयोग अलग-अलग खेमामे नहि रहैत; प्रायः एकहि अनुष्ठान, गीत, बैठक वा पारिवारिक सम्बन्धक भीतर द्वन्द्व उपस्थित अछि। अजयक विवेक प्रतिरोधक महत्त्वपूर्ण माध्यम अछि, मुदा ओकर सीमासभ देखबैत अछि जे सामाजिक परिवर्तनक आधार केवल एक नायक नहि भइ सकैत। निर्मलाक असहमति, शीलाक प्रेम, बाबनक सभक शिक्षा, श्रमिक स्त्रीक कार्य आ युवा सभक विचार-विनिमय—ई सभ सम्भावित परिवर्तनक अलग-अलग बीज अछि।

अन्तमे आगि समाजक विध्वंसक सामूहिकता अछि; पानि जीवनक अस्थिर शरण; आ ओकर बीच आलिंगन करैत दूटा देह भविष्यक अनिश्चित, मुदा अविच्छिन्न मानवीय आकांक्षा। ई दृश्य एहि शोधक मूल प्रतिपाद्यक पुष्टि करैत अछि :

উঁপন্যাসক উদ্দেশ্য ঠৌনক একবঁগী চিত্রণ নহি, ওকব ভীতব প্রতিবোধক জন্মক কঠিন প্রক্রিয়া দেখরঁ অছি। মৈথিলী উঁপন্যাসক অধ্যযনমে 'হমব ঠৌন'ক মহত্ত্ব গ্রামীণ যথার্থ, সামাজিক রঁহ্মরাচিকতা আ নৈতিক-সাঁস্কৃতিক সঁঘর্ষক এহি সঁমঞ্জ আখ্যান-পদ্ধতিক কাবণ স্থাপিত হোএত অছি।

সন্দর্ভ-সূচী

মণ্ডন, বাজদের. হমব ঠৌন. দিল্লী : শ্রুতি প্রকাশন, প্রথম সঁস্কবণ ২০১২. ISBN 978-93-80538-78-5.

Bakhtin, M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Edited by Michael Holquist; translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.

Bourdieu, Pierre. Outline of a Theory of Practice. Translated by Richard Nice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Genette, Gérard. Narrative Discourse: An Essay in Method. Translated by Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press, 1980.

Lefebvre, Henri. The Production of Space. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell, 1991.

Nussbaum, Martha C. Women and Human Development: The Capabilities Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Scott, James C. Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts. New Haven: Yale University Press, 1990.

Sen, Amartya. Development as Freedom. New York: Alfred A. Knopf, 1999.

Williams, Raymond. The Country and the City. New York: Oxford University Press, 1973.

জন ভঁরব : সমাজ, জন আ আখ্যান

মৈথিলী উঁপন্যাস : পাঠালোচন, সামাজিক সঁবচনা, স্ত্রী-অনুভব আ প্রতীক-রাঁজনা

সাবাঁশ

বাজদের মণ্ডনক «জন ভঁরব» মিথিলাক গ্রাম্য জীরনকেঁ প্রেমক নিজী কথা মাত্র রঁনাকঽ প্রস্তুত নহি কবৈত অছি; ঙা জাতি, ধন, পঁচাযত, শ্রম, বোগ, রিস্থাপন আ জন-সঁকঠক রাঁচ মন্বষাক নৈতিক সম্ভারনাক পবীক্ষা কবৈত অছি। বাজেসব আ নীতাক সম্বন্ধসঁ প্রাবম্ভ ভেন তনার ধীবে-ধীবে সাম্প্রদাযিক সঁস্থাক পক্ষপাত, স্ত্রীক দেহপব অধিকাব জতযরাঁক চেষ্টা, জীরিকাক অনিশ্চিততা আ রাঁঢ়িক সামূহিক সঁকঠ ধবি রিস্তৃত হোএত অছি। এহি অধ্যযনমে রাঁজস খণ্ডক ঘটনাক্রম, স্বপ্নসঁ রঁনৈত আখ্যানিক বৃত্ত, কোসী আ ধাবক স্থানিকতা, সঁরাদক রঁহ্মসুবতা, পঁচাযতক রৈধতা, নীতাক প্রতিবোধ আ সিমানপ্ববরানীক দেখভান-আধাবিত নৈতিকতাকেঁ পবস্পব সম্বদ্ধ কপমে রিশ্লেষিত কএন গেন অছি। জেবাব জেনেতক কান-রিন্যাস, মিখাওন রাঁখ্তিনক রঁহ্মভাষিকতা আ হেনবী নেফের্ব্রক সামাজিক স্থান-সম্বন্ধী অরধাবণা এহি পাঠক র্যাখ্যাম্েক উঁপকবণ রঁনৈত অছি; সিদ্ধান্তকেঁ মূন কথা পব আবোপিত নহি কএন গেন অছি। অধ্যযনক নিষ্কর্ষ ঙা অছি জে উঁপন্যাসক নির্ণাযক সাহিত্যিক উঁপনব্ধি জনক ভৌতিক সঁকঠ আ সমাজক মানরনির্মিত ভঁরবকেঁ এক প্রতীক-তন্ত্রমে জোড়রঁ অছি। তথাপি অন্তিম পবোপকাব-আধাবিত সাম্প্রদাযিক স্বীকৃতিসঁ জাতিগত রঁহিষ্কাবক সঁস্থাগত প্রশ্ন পূর্ণতঃ নিষ্প্রভারী নহি ভঽ জাএত অছি। উঁপন্যাসক অন্তিম স্বপ্ন আ দূবসঁ স্বনাএত উঁদ্ধাবক সম্ভারনা আশা আ অনিশ্চিততা—দ্বনূক সহঅস্তিত্ব রঁনরৈত অছি।

রাঁজশব্দ : জন ভঁরব; বাজদের মণ্ডন; মৈথিলী উঁপন্যাস; জাতি; পঁচাযত; স্ত্রী-অস্মিতা; কোসী; রাঁঢ়ি; নোকভাষা; আখ্যানশাস্ত্র।

१. भूमिका : व्यक्ति आ समाजक परस्पर भँवर

जन आ समाज—ई दुनू उपन्यासक आरम्भसँ अन्त धरि संगहि उपस्थित अछि। पात्र लोकनि नदिक कछेर, गामक बाट, चौरंठिया, खेत, दलानि आ पञ्चैतीक बीच जीबैत छथि; तिनकर निर्णय पर प्राकृतिक परिस्थितिसँ बेसी सामाजिक सम्बन्धक दबाव पड़ैत अछि। बाजेसरक प्रेम आ दायित्व, नीताक आत्मसम्मान, जागेसरक असामयिक मृत्यु, भुखनाक असहमति, रूपानन्दक षडयन्त्र आ धरमनाथक बदलैत दृष्टि एक-दोसरसँ जुड़ि सामूहिक आख्यान गढ़ैत अछि। पोथीक परिकल्पनात्मक संसारकेँ ओकर अपन शर्त पर पढ़नाइ जरूरी अछि, कारण आरम्भमे पात्र आ स्थानक नाम कल्पनापर आधारित होएबाक स्पष्ट सूचना देल गेल अछि। अतः एहि कथाक सामाजिक यथार्थकेँ कोनो खास वास्तविक व्यक्तिक इतिहास मानबाक बदला साहित्यिक रूपमे निर्मित समाज-बोध मानल गेल अछि।

«जन भँवर»क मुख्य अभिप्राय केवल एहि बातक अनुसंधान नहि जे प्रेमक जीत होइत अछि वा नहि; प्रश्न ई सेहो अछि जे न्याय करबाक अधिकार किनकर हाथमे अछि, कोन स्वरकेँ सामूहिक सह मानल जाइत अछि, आ संकट घड़ीमे नैतिक प्रतिज्ञाक मापदण्ड कोना बदलि जाइत अछि। एहि अर्थमे उपन्यास ग्रामीण आधुनिकताक अन्तर्विरोधकेँ कथात्मक रूप दैत अछि। परम्परा लोककेँ सहारा सेहो दैत अछि, परन्तु ओकरे नामपर बहिष्कार, आरोप आ दण्डक वैधता सेहो तैयार होइत अछि।

२. पाठ-क्षेत्र, शोध-प्रश्न आ विश्लेषण-पद्धति

पल्लवी प्रकाशन, निर्मलीसँ प्रकाशित २०१७क नव संस्करणमे उपलब्ध «जन भँवर» बाइस क्रमांकित खण्डमे विभाजित अछि। समग्र कथाक विश्लेषण लेल चारि परस्पर सम्बन्धित प्रश्न निर्धारित कएल गेल अछि : जन-परिवेश कथाक कारण-व्यवस्था आ प्रतीकात्मक अर्थकेँ कोना प्रभावित करैत अछि; जाति, धन आ पंचायत व्यक्ति-स्वातन्त्र्यकेँ कोना सीमित करैत अछि; स्त्री पात्रक अनुभव कथावाचकक नैतिक दावासँ कोना सम्बन्धित अछि; आ उपन्यासक अन्तिम समाधान अपन आरम्भिक संकटसँ केहन सम्बन्ध बनबैत अछि।

पद्धतिक आधार निकट-पाठ, घटनाक क्रमिक अनुगमन, संवादक अर्थ-परीक्षण आ प्रतीकक प्रसंगगत विवेचन अछि। सेमोर चैटमैनक कथा आ कथन-प्रक्रियाक भेदसँ घटनाक स्तर आ ओकर प्रस्तुतिकरणकेँ अलग कएल जा सकैत अछि। जेरार जेनेतक काल-क्रम, अवधि आ कथन-स्वर सम्बन्धी विवेचन स्मृति, स्मृति आ घटनाक बीच आवाजाही बुझबाक उपकरण दैत अछि। बाख्तिनक बहुस्वरता-सम्बन्धी अवधारणा चौरंठियाक गप, पञ्चक निर्णय, स्त्रीक प्रतिवाद आ साम्प्रदायिक अफवाहक आपसी टकरार पढ़बाक दृष्टि दैत अछि। ई सिद्धान्तसभ तुलनात्मक उपकरण अछि; उपन्यासक रचनागत विशिष्टता तिनक सिद्धान्तसँ स्वतः सिद्ध नहि मानल गेल अछि।

३. कथासूत्रक विस्तार : निजी प्रेमसँ साम्प्रदायिक संकट धरि

आरम्भमे बाजेसर एकटा भयावह स्वप्नमे अपने केँ हिंसक आकृतिसँ बचबाक लेल गाछक डारि पकड़ैत देखैत अछि। जागेसरक आवाज ओकरा जगबैत अछि; दुनू भाय नाहक सहायतासँ धार पार करबाक प्रसंगमे उपस्थित होइत छथि। शीघ्रहि बाजेसरक नीता-सँ भेंट आ परस्पर आकर्षण कथा-गतिक नव केन्द्र बनैत अछि। नीता पहिनहि सँ बुझैत अछि जे प्रेमक सामाजिक बाधा जाति आ धन, दुनू ठामसँ आबयवाला अछि। प्रेमक आरम्भिक दृश्य धारक कछेर पर घटैत अछि; ओही ठामसँ जन भावनात्मक उत्कंठा आ वास्तविक जोखिमक संयुक्त पृष्ठभूमि बनि जाइत अछि।

গামক পঞ্চৈতী, মজদূবক প্রতিরাদ, মানিক-পঞ্চক শ্বহংকাব শ্বা শক্তি-সন্তুননক রিরাদ উপন্যাসকেঁ নিজী প্রেমক সীমাসঁ বাঁহেব শ্বনৈত শ্বছি। জাগেসবক নার-দুর্ঘটনামে মৃত্যু কথাকেঁ শ্বচানক পাবিরাবিক শোক শ্বা শ্বার্থিক দাযিত্বক দিশামে মোড়েত শ্বছি। ওকব দেহক খোজ, নদীক কছেবক স্বনসান, রিধরা ভৌজীক ভরিষ্য শ্বা বাজেসবক শ্বসহাযতা—ঙা সভ নদীক পবিরেশকেঁ শ্বিষ্ক সৌন্দর্য-দৃশ্যসঁ শ্বনগ এক ভযারহ রাস্তরিকতা প্রদান কবৈত শ্বছি।

এক ওব নবেনাক পত্নীক রিষ-প্রসঁগমে মৃত্যুক বাঁদ পুরুষ-কেন্দ্রবিত ঘবেনূ সত্ত্া, পুনিস শ্বা নেতা-পঞ্চক সম্বন্ধ চর্চাক রিষয বঁনৈত শ্বছি; দোসব দিস বোগ, নির্ধনতা শ্বা ওমা-চিকিৎসাক প্রসঁগ সঁসাধনক সঁকট খোনৈত শ্বছি। বাজেসব পাবিরাবিক শ্বারশ্বকতাক কাবণ দিন্নী-পঁজার্ব কমএবাঁক নেন বাঁহেব জাওত শ্বছি। ওকব শ্বনুপস্থিতিমে ফুনানন্দ জাতি-প্রতিষ্ঠাক মুদ্দা বঁনাকহ রিবোধী রাতারবণ বঁনবৈত শ্বছি; নীতাক রিরুদ্ধ ষড্যন্ত্র, ওকব প্রতিবোধ, যৌন-পঞ্চৈতী শ্বা মঠকরাক হিঁসক প্রতিক্রিযা কথাকেঁ সবঁসঁ তীক্ষ্ণ সামাজিক সঁকট ধবি শ্বনৈত শ্বছি।

সিমানপুবরানী নীতাকেঁ শ্বামেরিনাশক বাঁটসঁ হটাকহ শ্বপন সঁগ বখৈত শ্বছি। বাঁদমে বাজেসবক রাপসী শ্বা দুনূক পুনর্মিননক সঁগহি কথা সহজীরনক সম্ভারনা দেখবৈত শ্বছি। গামক নোকক সঁরাদমে মন্দিবমে রিঁশ্বাহ হেরাঁক বাঁত উন্নেখিত শ্বছি; কিন্তু এতএ সূচনা প্রত্যক্ষ রিরাহ-দৃশ্যক কপমে নহি, সামাজিক চর্চাক মাধ্যমসঁ পাঠক ধবি পহুঁচৈত শ্বছি। শ্বন্তিম বাঁঢ়ি সমস্ত রিবোধী পাত্রকেঁ একটা সামূহিক জীরন-মবণক পবিস্থিতিমে ঠাঢ় কবৈত শ্বছি। বাজেসব, নীতা শ্বা শ্বান নোকক উদ্ধাব-কর্ম; ধবমনানক নাতিক প্রাণবক্ষা; শ্বা পুবান রিবোধীক কৃতজ্ঞতা কথাক নৈতিক পবিণতিকেঁ রিস্তৃত কবৈত শ্বছি।

৪. কান-রিন্যাস : স্বপ্ন, স্মৃতি, পূর্রাভাস শ্বা পুনবারর্তন

উপন্যাসক শ্বাবম্ভ ভযারহ স্বপ্নসঁ হোওত শ্বছি, শ্বন্তোমে বাজেসব শ্বন্যাব ঘবমে বঁন্দ ভহ নোককেঁ সহাযতাক নেন পুকাবরাঁক স্বপ্ন দেখৈত শ্বছি। শ্বাবম্ভক গাছক ডাবি পকড়ি জান বঁচেবাঁক প্রযত্নে শ্বন্তিম ভঁরবমে ফঁসি গাছক ডাবি পকড়ি বাঁহেব নিকনরাঁক প্রত্যক্ষ ঘটনা-সঁ শ্বর্থপূর্ণ সাম্য বঁনবৈত শ্বছি। এহি পুনবারর্তনমে নাযকক জীরনকেঁ একটা বেখীয সফনতা-কথা বঁনাকহ প্রস্তুত নহি কএন গেন; শ্বস্তবক্ষা ওকব চেতনাক স্থাযী সঁবচনা বঁনন বহৈত শ্বছি।

जागेसवक मृत्यु-पश्चात बाजेसव ओकव पहिने कहन गप्प स्मवण कवैत श्छि; वाँदमे नीता श्पन वाँपक हिंसा श्रा कुनानन्दक षड्यन्त्रकेँ वेँव-वेँव मन पाड़ैत श्छि। स्मृति एहि ठाम कथाक गतिवोध नहि, वर्तमान पीड़ाक व्याख्या वँनैत श्छि। किछु दृश्यमे श्नुप समयक श्रान्तविक श्नुहुति विस्ताव पवैत श्छि, जखन कि कामकाज, यात्रा श्रा मिहनाक वीतनाअ संक्षिप्त कथनमे श्रावैत श्छि। जेनेतक दृष्टिसँ ई श्रवधि-विन्यास पात्रक मानसिक घनत्वक श्नुरूप पविवर्तित होअत देखाअत श्छि।

श्रन्तिम उँस्कावक वाँद तवन्त सम्पूर्ण सामाजिक समवसता स्थापित भऽ जयवाँक घोषणा नहि श्छि। बाजेसव श्रा नीता थाकन देहसँ संग वैसि निद्रित होअत छथि; बाजेसवक स्वप्नमे श्नुभावक वन्द घव, अजोत, खूनैत द्वश्रावि श्रा गड़गड़ाहर्ठ श्रायन श्छि। जगनापव श्राकाशमे चक्कव मावैत हेनीकॉप्टव देखाअत श्छि—जकव सम्भावित प्रयोजनवाँवे कथारावाचक श्नुमानक भाषा वँवतेत श्छि। ई श्नत मिथिना-ग्रामक संकटकेँ बाज्यक दूवस्थ उँपस्थिति श्रा सामूहिक श्राशाक सहावे खूनन वखैत श्छि।

७. जन, धाव श्रा कोसी : पविवेशक सक्रिय हुमिका

गाछ, वाँश्वका, कास-पटेव, नार, धाव, कछेव, मेघ, वर्षा श्रा खेत—ई वस्तुसभ उँपन्यासमे केवन वातावरणक सजाउट नहि श्छि। धाव पाव कववाँमे नाहवँनाक प्रतीक्षा, नदीक वेग, नार डूवँव, कामक वाँट श्रा पुनः जन-जानमे फँसनाअ कथाक प्रमुख घटनाकेँ उँप्रेन्न कवैत श्छि। नदी श्नग-श्नग क्षणमे श्रावागमनक पथ, मृत्युक कावण, प्रेम-मिननक स्थन श्रा उँस्कावक कठिन पवीक्षा वँनैत श्छि। एहि वँहुरूपी उँपस्थितिक कावण 'जन'क श्र्थ एकन श्रुभ वा श्रशुभ प्रतीकमे सीमित नहि होअत श्छि।

जागेसवक मृत्यु-प्रसंगमे कोसीक कछेव शोकक निर्वाक स्थान वँनैत श्छि; बाजेसव स्वनसान वाँश्वकामे श्रसमर्थता श्नुभव कवैत श्छि। जीवनक साधावण नय, पाविवाविक संवचना श्रा श्रमिक श्रस्तित्वक निवन्तवता एक दुर्घटनासँ विच्छिन्न भऽ जाअत श्छि। ई दृश्य नदीकेँ स्थानीयता-निर्मात्री शक्ति मानवाँक श्राधाव दैत श्छि। नेफेर्वक सामाजिक स्थान-सम्बन्धी श्रवधावणाक श्रानोकमे कहन जा सकैत श्छि जे जन-पविवेश ओहि सम्बन्धकेँ व्यवस्थित कवैत श्छि जाहिसँ श्रम, दूवी, पञ्चि, स्ववक्षा श्रा सामाजिक श्राश्रय निर्धावित होअत श्छि।

श्रन्तिम वाढ़िमे स्कूनक उँच स्थान श्रस्थायी सामूहिक श्राश्रय वँनैत श्छि। घवक चाक ओव भवैत पानि सामाजिक श्नतवक एकटा कठोव पवीक्षा नैत श्छि; कमजोव नोककेँ पाव कवावँय नेन सामूहिक प्रयन्न श्रावश्यक भऽ उँठैत श्छि। तथापि प्राकृतिक संकट सभ सामाजिक श्नतव समाप्त कऽ दैत श्छि—एहन सवन निष्कर्ष निकानवँ श्नुचित हएत। संकट श्रवसव दैत श्छि जे नोक श्पन पूर्वाग्रहसँ वाँहव निर्णय नेथि; ओ श्रवसवक स्थायी संस्थागत रूपान्तवण उँपन्यास स्पष्ट रूपेँ प्रमाणित नहि कवैत श्छि।

८. 'भँवव' शीर्षक : जनक गति श्रा समाजक फाँस

उँपन्यासक शीर्षकक श्रान्तविक श्र्थ देविसँ, मुदा तीक्ष्ण ढंगसँ स्पष्ट होअत श्छि। भुखना बाजेसवसँ कहैत श्छि—"जन भँवव जकाँ समाजोक एकटा जान होअ छै जअमे श्रहाँ फँसि गेनौँ। एकवा तोड़ेने श्रहाँकेँ नड़ए पड़त।" ई संवाद शीर्षकक व्याख्या दैत श्छि, किन्तु श्पन श्रापमे कथारावाचकक श्रन्तिम वचन नहि श्छि। तवन्त बाजेसव पूछैत श्छि जे नड़ाअक वँदना शान्ति श्रा श्पकावक वँदना उँपकावसँ देन जा सकैत श्छि कि नहि। एहि वाद-विवादमे उँपन्यासक केन्द्वीय द्वन्द्व वेखाँकित होअत श्छि : श्नयायक विरूद्ध संघर्षक नैतिक पद्धति की होश्रय?

ভঁরবক দোহব অর্থ অছি। এক ভৌতিক জন-গতি, জে ব্যক্তি কেঁ ডুব়াঁ সকৈত অছি; দোসব সামাজিক সম্বন্ধক ঘূর্ণন, জে ঝূঠ, অফবাহ, ভয, জাতি-মান, লোভ আ সাম্প্রদাযিক দণ্ডসঁ ব্যক্তি কেঁ কেন্দ্রবক দিস খীঁচৈত অছি। এহি প্রতীকমে 'জান' শব্দক উপস্থিতি মহত্ত্বপূর্ণ অছি: সামাজিক শক্তি একটা ব্যক্তি বা সংস্থা মাত্রমে কেন্দ্রিত নহি বহি পবিবাব, ঠোন, পঞ্চ, খেত-মালিক আ নিকট-সম্বন্ধ ধবি পসবল অছি। ভখনাক সংঘর্ষক আগ্রহ আ বাজেসবক উপকাবক আগ্রহসঁ প্রতীকক বাজনীতিক অর্থ খুলৈত অছি।

চবম ঞ্চণমে বাজেসব ধবমনানক নাতিকেঁ ব়চবৈত সচম্বচ জন-ভঁরবমে ফঁসৈত অছি আ গাঙক ডাবিক সহাবে নিকলৈত অছি। শীর্ষক তর় প্রতীকাত্মক কথনসঁ আগু ব়ঢ়ি শবীবক জোখিম ব়নি জাওত অছি। এহি দৃষ্টিসঁ আবম্ভিক স্বপ্ন, পাত্রক বিচাবগত বিবাদ আ অন্তিম কর্ম—তীনূ এক-দোসবকেঁ অর্থ দৈত অছি। ঞ উপন্যাসক সভসঁ সফল বচনাত্মক সংযোজনসভমে সঁ এক অছি।

७. জাতি আ আর্থিক অসমানতা : প্রেমক সামাজিক নিষেধ

নীতা প্রেমক বিবোধক আকলন আবম্ভে কবৈত অছি। ওকব বাক্য—"হম তঁ জাতিযো আ ধনোমে অহাঁসঁ হীন ছী"—ব্যক্তিগত হীনতাবোধ মাত্র নহি, সমাজ দ্বাবা সংস্থাপিত শ্রেণীক্রমক দর়াবক অভিব্যক্তি অছি। এহিমে জাতি আ আর্থিক স্থিতি অলগ-অলগ ব়াধা নহি বহি পবস্পব ব়ন পবৈত অছি। নীতাক আগাঁক শংকা—পবিবাব আ সমাজ বোকত—আগামী কথাক বাস্তবিক ঘটনাসঁ পুষ্ট হোওত অছি। বাজেসবক নির্ভীক আশ্বাসন আ নীতাক সতর্কতা প্রেমক সমান ভাবনাত্মক স্থিতিক ভীতব অসমান জোখিম দর্শবৈত অছি।

প্রেমক দণ্ড নীতাকেঁ ব়েসী প্রত্যক্ষ কপমে ভুগতয পড়ৈত অছি। পুরুষক অনুপস্থিতিমে ওকব দেহ, চাল-চলন আ প্রতিষ্ঠা পব সার্বজনিক গবাহী ব়নাওল জাওত অছি। বাজেসবক মাত্র-পবিবাবকেঁ শ্রম আ সামাজিক সম্পর্কসঁ বঞ্চিত কবব়াক নির্ণয সেহো এহি নিযন্ত্রণক আর্থিক আযাম অছি। প্রেমক নৈতিক প্রশ্নকেঁ সামূহিক জাতিগত অনুশাসনক প্রশ্ন ব়নাকহ ফলানন্দ অপন ব্যক্তিগত ঈর্ষ্যা কেঁ সংস্থাক অধিকাবক কপ দৈত অছি। নীতাক 'দোষ' সিদ্ধ কবব়াক অপেক্ষা লোকক স্বীকৃতি আ প্রতিষ্ঠা ব়চাএব়াক খেল অধিক শক্তিশালী ব়নি জাওত অছি।

এহি পাঠক সাবধানী ঞ অছি জে জাতি-প্রণালীকেঁ কেবল কিছু দুষ্ট ব্যক্তিক চালব়াজী ধবি সীমিত নহি কএল জাএ। ফলানন্দ অসহক আযোজক অছি, মুদা ওকব আবোপ প্রভাবী এহি লেল হোওত অছি জে জাতি-পঞ্চাযতক দণ্ড, লোকলাজ আ ব়হিষ্কাব পহিলেসঁ প্রভাবশালী সামাজিক তন্ত্র ব়নল অছি। সংবচনা ষড্যন্ত্র লেল তৈযাব ভূমি প্রদান কবৈত অছি। এহি কাবণ বাজেসবক ব্যক্তিগত সদ্‌গুণ অন্তমে প্রতিষ্ঠা লৌটা সকৈত অছি, মুদা সামাজিক অসমানতাক মূল নিযম অপন আপ নহি টুটৈত অছি।

८. পঞ্চৈতী : লোকন্যাযক সম্ভাবনা আ ওকব বিকৃতি

উপন্যাসমে পঞ্চৈতীক আলোচনা সবল পবম্পবাবিবোধ নহি অছি। কথাবাচক এক সমযক পঁচাযতমে 'দূধক দূধ আ পানিক পানি' কবব়াক আদর্শক স্মবণ কবৈত অছি, মুদা বর্তমানমে ঘূসখোবী, জাতিবাদ, দল-পক্ষ আ অপন-পবাযাক ভেদ দেখবৈত অছি। এতএ স্মৃতি আদর্শ ন্যাযক মাপদণ্ড ব়নৈত অছি; কথাবাচক ওহি আদর্শক বিরুদ্ধ বর্তমান ব্যবহাবক পবীক্ষণ কবৈত অছি। তথাপি এহি স্মৃতিকেঁ ঐতিহাসক প্রমেয মানি লেব় উচিত নহি; ঞ উপন্যাসক নৈতিক দৃষ্টিকোণ অছি।

মনেসব আ ভখনাক বিবাদ, বাজেসবক সমর্থক মজদূব সভক প্রতিক্রিযা, পঞ্চক দব়দব়া আ পবভুদাসক শান্তিপূর্ণ হস্তক্ষেপসঁ সার্বজনিক নির্ণয-প্রক্রিযাক একাধিক স্তব স্বনাওত অছি। কমজোব লোকক কাতমে ফুসফুসাএব় আ

প্রভারশালী রাজিক সভা পব কর্জা কবর় সামাজিক ভাষণক শ্বসমান শ্বরসব দেখরৈত শ্বছি। ওহী পঁচাযত রাঁদমে বাজেসবক রিকন্ধ প্রাযোজিত শ্বাবোপক শ্বাধাব রঁনৈত শ্বছি। ন্যায কবর়াক মঁচ জর় পঞ্চধব সাক্ষী, ধমকী শ্বা দণ্ডিরম্বনীক ব্যরস্থা রঁনি জাওত শ্বছি, তখন সঁস্থা শ্বপন নৈতিক রৈধতা হেবা দৈত শ্বছি।

পঞ্চৈতীক দৃশ্যসভ উঁপন্যাসমে নাটকীযতা উঁপ্নে কবৈত শ্বছি। প্রশ্ন-প্রতিপ্রশ্ন, গপ্প কাটর়, ঠোকর়, সামূহিক হঁসী, নোক-উঁক্তি শ্বা শ্বচানক সূচনা পঙ্কঁচনাও—ঞা সভ কথন-প্রক্রিযাকেঁ গতি দৈত শ্বছি। রাঁখ্তিনক রঁম্মসূবতাক দৃষ্টিসঁ এহি সঁরাদক মহত্ত্ব ঞা শ্বছি জে ককবো একঠা কথন পূবা গামক শ্বারাজ নহি রঁনি সকৈত; কিন্তু সত্তাসঁ পোষিত শ্বারাজ শ্বধিক মান্যতা পরৈত শ্বছি। উঁপন্যাস ওহি মান্যতাক নির্মাণ দেখরৈত শ্বছি।

৯. পাবিরাবিক শৌক, শ্রম শ্বা জীরিকাক রিরশতা

জাগেসবক মৃত্যু মাত্র একঠা ভারনাম্নেক প্রসঁগ নহি। ভাযক সঁগ-সঁগ বাজেসবক জীরনসঁ স্ববঞ্চা, পবামর্শ শ্বা শ্বাজীরিকাক সহাবা সেহো হঠৈত শ্বছি। নহাশ নহি ভেটর়াক কাবণ সঁস্কাবক প্রশ্ন খুনৈত শ্বছি; রিধরা ভৌজী, রঁচা শ্বা বৃদ্ধ মাএক ভরিষ্য বাজেসবক উঁত্ত্ববদাযিত্বমে শ্বারি জাওত শ্বছি। নদীক দুর্ঘটনা এহি প্রকাব পবিবাবক শ্রম-রিভাজন শ্বা সঁসাধনক শ্বসমানতাকেঁ প্রত্যক্ষ কবৈত শ্বছি। শৌকক রাঁচসঁ ‘শ্বার় পবিরাবক ভাব’ক গপ্প উঁঠর় মনুষ্যাক দুঃখমে সঁবচনাম্নেক শ্বর্থ জোড়ৈত শ্বছি।

বোজগাবক শ্বভার বাজেসবকেঁ গাম ছোড়ি দিন্নী-পঁজার়ক দিশামে পঠরৈত শ্বছি। ঞা যাত্রা সফনতা-উঁস্রে নহি, রিরশ চযন শ্বছি; ঘবক মোহ শ্বা শ্বারশ্যক শ্বামদনীক রাঁচ ওকব মন ফাটন বহৈত শ্বছি। শ্বন্নপস্থিতি নিজী সম্বন্ধক সঁকটমে সেহো রঁদনৈত শ্বছি, কাবণ ওঞা সময ন্দনানন্দ জাতিগত শ্বাবোপকেঁ ব্যাপক রঁনর়াক শ্বরসব মানৈত শ্বছি। উঁপন্যাস এহি কাবণেঁ শ্রম-প্ররাসকেঁ পাবিরাবিক নিযন্ত্রণক রঁদনৈত সমীকবণসঁ জোড়ৈত শ্বছি; কমাওর়াক যাত্রা শ্বন্যাযসঁ রাঁহব নিকনর়াক সাধন হোএর়াক সঁগহি ঘবকেঁ কমজোব ছোড়ি দের়াক জোখিম রঁনি জাওত শ্বছি।

১০. নীতাক শ্বন্নভর : সহমতি, শ্বাম্নেসম্মান শ্বা হিঁসাক প্রতিরাদ

নীতাক চবিত্র উঁপন্যাসক শ্বহন্ত মহত্ত্বপূর্ণ নৈতিক কেন্দ্ব শ্বছি। ও শ্বাবম্ভে সামাজিক জোখিমক পহচান কবৈত শ্বছি; বাজেসবক শ্বাশ্বাসনক রাঁদো শ্বপন জাতি শ্বা শ্বার্থিক স্থিতিক প্রশ্ন উঁঠরৈত শ্বছি। ধবমনানক ঘবমে চাউঁব ফটকৈত সময ন্দনানন্দ ওকব শ্বসহায শ্রমিক শ্বরস্থাক দুরুপযোগ কবর়াক চেষ্টা কবৈত শ্বছি। শ্বার্থিক প্রনোভন, শাবীবিক স্পর্শ শ্বা জর়বদস্তীকেঁ নীতা স্বীকাব নহি কবৈত; থপ্পড় শ্বা ধক্কা দহ ও শ্বপন শ্বসহমতিকেঁ ক্রিযাম্নেক কপ দৈত শ্বছি। এহি দৃশ্যসঁ স্পষ্ট হোওত শ্বছি জে ওকব ছূমিকা মাত্র সহনশীন প্রেমিকাক নহি, সক্রিয প্রতিবোধ কবযরালী স্ত্রীক শ্বছি।

ন্দনানন্দ শ্বস্বীকৃতিসঁ শ্বপমানিত ভহ সার্রজনিক জাতি-মানক রাঁহানা রঁনরৈত শ্বছি। ঘটনা কথাক নৈতিক উঁনটফেবক উঁদাহবণ শ্বছি : রাস্তরিক শ্বাক্রান্তা শ্বপনাকেঁ সমাজক বঞ্চক ঘোষিত কবৈত শ্বছি, শ্বা পীড়িতে শ্বপবাধক রোঁম রহন কবৈত শ্বছি। ছূমাকেঁ ধন দহ কান ভবর় শ্বা যৌন-পঞ্চৈতীক শ্বাযোজন নিজী দুষ্কর্মক সঁবক্ষণ হেত্ত সাম্বদাযিক সঁবচনাক দুরুপযোগ দেখরৈত শ্বছি। একঠা স্ত্রীক প্রতিবোধক রিরুদ্ধ সামূহিক শ্বপমান খড়া কবর় এহি উঁপন্যাসক স্ত্রী-সমীক্ষাম্নেক গম্ভীবতম প্রসঁগ শ্বছি।

মঠকরা দণ্ডক ভাষা স্বীকাব কহ রেঁঠীকেঁ মাবৈত শ্বছি শ্বা ঘবসঁ নিকানি দৈত শ্বছি। নীতা শ্বপন পক্ষ কহর়াক শ্বরসব তক নহি পরৈত; পিতা-পুত্রীক ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ নোকনাজক ভীতিমে রিঘটিত হোওত শ্বছি। শ্বাম্নেহ্যা

কবরাঁক বিচাবক ধবি পঞ্চাঁচনাত্ত রাজি-কমজোবীক চিত্ত নহি, সামাজিক একান্ত আ সঁস্থাগত হিঁসাক ভযারহ পবিণাম কপেঁ চিত্রিত ভেল অছি। প্রেমক নিজী অধিকাব এতয জিএবাঁক সামাজিক অধিকাবক প্রশ্ন বঁনি জাগত অছি।

১১. সিমানপ্ববরানী : দেখভানক বৈকল্পিক সামাজিকতা

বাজেসবক ভৌজাত্ত সিমানপ্ববরানীক ভূমিকা উপন্যাসক সামূহিক নৈতিকতা পব গম্ভীব প্বনর্বিচাব কবরৈত অছি। এক ওব ওকবা সম্বন্ধমে গামক নোক তবহ-তবহক কনঁককাবী ঠিপ্পণী কবৈত অছি; দোসব ওব ও নীতাকেঁ নদীক কঙেবক সঁকণ্ঠসঁ বঁচবৈত অছি, ওকব নোব পোছৈত অছি আ সহ-নিরাসক অরসব দৈত অছি। নীতাক জীরন পব জে অধিকাব পিতা আ পঁচাযত সারিঁত কবরাঁক চেষ্টা কবৈত অছি, ওকব প্রতিপক্ষমে সিমানপ্ববরানী বক্ষা, শ্রম-সামেদাবী আ সহানুভূতিক সম্বন্ধ স্থাপিত কবৈত অছি।

ঞ ভূমিকা খাস এহি নেন মহত্ত্বপূর্ণ অছি জে সিমানপ্ববরানী সুর্যঁ সামাজিক উপেক্ষাক মাব মেনি বহন পাত্র অছি। বৈমাব বঁচাক মৃত্যু আ ওকব মানসিক পীড়াক প্রসঁগ উপন্যাসক করুণ রাতারবণক অঁগ বঁনৈত অছি; তথাপি ও কেরন দুঃখক রস্তু বঁনিকহ নহি বহৈত, নীতাক আশ্রয আ স্ববক্ষাক স্রোত বঁনৈত অছি। নোকক অপশঙ্কক উত্ত্বমে হঁস্বআ নহ দ্বআবি পব ঠাঢ় ভেনাত্ত ওকব স্ববক্ষা-সঙ্কল্পক দৃশ্যাত্মক কপ অছি। এতএ পবম্পবাগত পঁচাযতসঁ বাঁহব একঠা নাবী-আধাবিত বৈকল্পিক সমুদায নির্মিত হোত্তত অছি।

এহি পাঠমে স্ত্রী-অনুভরক দোসব মহত্ত্বপূর্ণ বেখা নবেনাক পত্নীক বিষ-সম্বন্ধী মৃত্যু অছি। পাত্র সভক চর্চামে প্রশ্ন উঠৈত অছি জে ও সুর্যঁ বিষ খযনী কি খুআওন গেননি; মবক নোকনি ঘবক নিবন্তব প্রতাড়নাকেঁ সেহো স্ত্রীক মৃত্যুসঁ জোড়ৈত ছথি। উপন্যাস এহি ঘঠনাকেঁ জাঁচ-সিদ্ধ নিষ্কর্ষ জকাঁ নহি, বিরাদিত সামাজিক সূচনা আ সামূহিক চর্চা কপেঁ বখৈত অছি। এহি কপমে ঘঠনাক অর্থ অফরাহ, ঘবেনু হিঁসা আ ন্যাযিক অনিশ্চিততাক সঁময় সমস্যা অছি।

১২. স্বাস্থ্য, আস্থা আ নির্ধনতাক নৈতিক অর্থ

বোগ আ ওনাজক প্রসঁগমে উপন্যাস নোকবিশ্বাস আ আধুনিক চিকিৎসাক বীচ সতহী দ্বন্দ্ব নহি বচৈত; উপচাবক আর্থিক উপনব্ধতা মূন সমস্যা বঁনৈত অছি। বোগীকেঁ ওঝা-গহরব নহ জেবাঁক ঘঠনামে পঢ়ন-নিখন মবক নোকনি বিবোধ কবৈত ছথি, মুদা আন নোক মহঁগ ঔষধি, ধনাভার আ পূর্ব অনুভরক তর্ক দৈত ছথি।

বাজেসব সেহো বুঝৈত ঋছি জে কেরন ঝাড়-ফূঁক পর্যাপ্ত নহি, মুদা সম্বচিত ঙপচাব কবএবাঁক সাধন ওকবা হাথমে নহি ঋছি। ঞা প্রসঁগ 'ঋন্ধরিশ্বাস'ক ঋানোচনাকেঁ ঋার্থিক রিরশতাক রিশ্নেষণ রিঁনা ঋধুবা ঠহবরৈত ঋছি।

সিমানপ্ববরানীক রঁছাক মৃত্যু ঋা বাজেসবক পবিজনক বোগক প্রসঁগ সঁমঞ কপসঁ দেখন জাএ তঁ স্পষ্ঠ হোঙত ঋছি জে দযাণ্ব ব্যক্তি মাত্রসঁ স্বাস্থ্য-স্ববক্ষা স্বনিশ্চিত নহি হোঙত ঋছি। ঙপচাবক দাম, রাঁহবী পঙ্কাঁচ, বোজী-বোঠী ঋা সামাজিক রহিষ্কাব বোগক ঋন্বভরকেঁ জঠিন রঁনবৈত ঋছি। ঙপন্যাস এহি সঁবচনাত্মেক প্রশ্নক পূর্ণ নীতিগত সমাধান প্রস্তুত নহি কবৈত; তথাপি বোজমর্বাক জীরনমে স্বাস্থ্য ঋসমানতা কেনা পবিরাবক ঋস্মিতা, ঋাশা ঋা দ্বঃখকেঁ প্রভারিত কবৈত ঋছি, তেকব প্রভারী সাহিত্যিক কপ দৈত ঋছি।

১৩. সঁরাদ, নোক-ঙক্তি ঋা কথারাচকক রিচাবোন্মুখতা

ঙপন্যাসক ভাষা গ্রামীণ মৈথিনীক জীরিত রৌষ্কিক সঁসাবসঁ জুড়ন ঋছি। 'বৌ', 'হৌ', 'যৌ', 'ছঙ', 'কিএ', 'কহৈত' সন সম্বোধন ঋা ধ্বনি কেরন স্থানিক বঁগ নহি দৈত; সামাজিক সমীপতা, পদানুক্রম, তিবস্কাব ঋা স্নেহক ভেদ সেহো নির্মিত কবৈত ঋছি। বাজেসব–নীতাক সঁরাদক কোমনতা, পঞ্চৈতীমে ঙচবিত কঠোব ঋাজ্ঞা, ভখনাক স্পষ্ঠ প্রতিরাদ, মঠকরাক ঙগ্র কথন ঋা সিমানপ্ববরানীক ঋাশ্বাসন ঋনগ-ঋনগ রাচিক সঁস্কাব প্রস্তুত কবৈত ঋছি। ঙপন্যাসক সামাজিক ঋান্তবিকতা এহি ভাষিক ভিন্নতাসঁ সঘন হোঙত ঋছি।

কথারাচক প্রায়ঃ ঘঠনাক রীচ-রীচমে ঋন্বভরজন্য সামান্যীকবণ প্রস্তুত কবৈত ঋছি—মনুষ্যাক স্বার্থ, ক্রোধ, দ্বঃখ, কান, মৃত্যু রা নোকব্যরহাব পব ঠিপ্পণী। এহিসঁ গদ্যক একঠা নোক-নৈতিক স্বব রিকসিত হোঙত ঋছি। কতেকো ঠাম ঞা ঠিপ্পণী ঘঠনাকেঁ রিচাবক ঙঁচাঙ দৈত ঋছি, জেনা পঞ্চৈতীক ঋন্যায রা ঋভারক কাবণ ঙপজৈত কঠুতা; মুদা কিছু দৃশ্যমে রাঁবম্বাব সামান্য কথন ঘঠনাক স্বতঃ ঙভবৈত ঋর্থকেঁ পহিনে স্পষ্ঠ কহ দৈত ঋছি। সে কথা-কনা ঋা নীতিকথাত্মেক ঋাগ্রহক রীচ বচনাত্মেক তনার ঋছি।

প্রাকৃতিক দৃশ্য-রর্ণন ঋনেক ঠাম ঋহন্ত প্রভারী ঋছি। স্বর্জক কিবণ, রাঁণ্বকাবাশি, ভীজন কেশ, ঝীঁগ্ববক স্বব, ঠপ-ঠপ রর্ষা, সন্নাঠা, গাছক ডাবি ঋা ঋন্ধাবক রিম্ব তনারকেঁ দেহধর্মী রঁনবৈত ঋছি। ঋাবম্ভক ঘরঁবাহঠি ঋা ঋন্তিম জন-ঙচ্ছাবমে শাবীবিক ক্রিযাক সূক্ষ্ম প্বনবারর্তন পাঠমে ঋান্তবিক সঁনগ্নতা রঁনবৈত ঋছি। এহি সৌন্দর্যাত্মেক ঙপনব্ধিক সঁগহি চবিত্রক দৃষ্টি ঋা কথারাচকক সর্বজ্ঞ ঠিপ্পণীসঁ রঁনৈত রস্মস্তবীয ঋারাজক সঁযোজনক মূল্যাঁকন ঋারশ্যক ঋছি।

১৪. নৈতিক পবিরর্তন ঋা সমাপনক ঋানোচনাত্মেক রিরেচন

চবম রাঁত্রিক প্রসঁগমে বাজেসব পহিনে ঋপনে পবিরাবকেঁ স্ববক্ষিত ঙঁচ জগহ পঙ্কাঁচবৈত ঋছি, তকব রাঁদ রৃদ্ধ, দ্বর্রন ঋা ফঁসন নোককেঁ রঁচবৈত ঋছি। নীতা সেহো নোককেঁ হাথ পকড়ি পাব কবরৈত ঋছি। ধবমনানক রেঁঠী স্বনেখাক নাপতা রাঁনককেঁ রঁচারঁয বাজেসব জাঙত ঋছি। ঘাযন মাথ ঋা জন-ভঁরবক জোখিম সহি রঁচাকেঁ জীরিত ঋনরাঁক রাঁদ ধবমনান ওকব কর্মক সার্রজনিক প্রশঁসা কবৈত ঋছি। গামক নোক মুখিযাক পদ দেরাঁক প্রস্তার কবৈত ছথি; বাজেসব প্রত্যেত্ববমে সমাজকেঁ ঋপন পবিরাব কহৈত পদ রা নাভ নহি চাহরাঁক রাঁত কবৈত ঋছি।

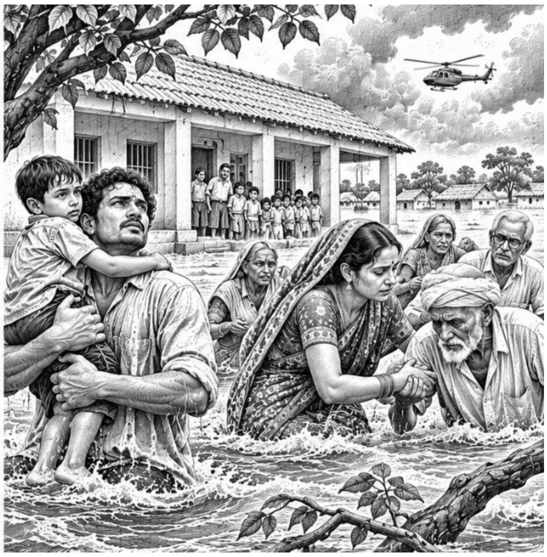

এহি শ্বন্তক একটা পঠনীয শ্বর্থ ঞা শ্বছি জে সামাজিক প্রতিশোধক চঞ্র তোড়ৰাক নেন পবোপকাব শ্বা মানৱীয সহযোগ উঁপযোগী পথ শ্বছি। ভুখনাক সংঘর্ষ-শ্বাগ্রহক প্রয়েত্ত্বমে বাজেসবক কর্ম সার্ৱজনিক ভাষণ ৰনৈত শ্বছি। ঞা প্বনর্বচনা নাযকক নৈতিক উঁক্র্ষ দেখৰৈত শ্বছি, ম্বদা প্রশ্ন সেহো ছোড়ৈত শ্বছি : জে সমূহ শ্বাবোপ শ্বা দণ্ডক সাধন ৰনন ছন, ওকব সংস্থাগত উঁত্তবদাযিত্ব কোনা তয হোযত? কী কেরন রীবতাক একটা ঋণ জাতিগত শ্বন্বশাসন, পঞ্চৈতীক শ্বন্যায শ্বা স্ত্রীক শ্বপমানকেঁ নিবস্ত কহ সকৈত শ্বছি?

উঁপন্যাস পূর্ণতঃ স্বখান্তক ঘোষণা কবৰাসঁ সারধান বহৰাক কাবণ দৈত শ্বছি। বাজেসব শ্বা নীতাক সম্বন্ধক সামাজিক স্বীঞ্চতি ঞ্রমশঃ ৰঢ়ৈত শ্বছি; মন্দিব-রিরাহক প্রসংগ পাঠককেঁ গামক চর্চাক মাধ্যমসঁ জ্ঞাত হোঙত শ্বছি। জন-সংকটক ৰাদ নাযকক প্রতিষ্ঠা জকব প্বনঃস্থাপিত হোঙত শ্বছি, পবন্তু শ্বাবম্ভিক শ্বন্যাযক দোষী সংস্থাক শ্বাম্েপবীক্ষণ রা স্থাযী স্বধাবক রিস্তৃত দৃশ্য নহি প্রস্তুত হোঙত শ্বছি। শ্বন্তিম হেনীক◌প্ঠব শ্বাশাক চিহ্ন শ্বছি, ম্বদা কথাক শ্বান্তবিক ভাষামে ও এক সম্ভারনা শ্বছি, স্বনিশ্চিত ম্বক্তি নহি। এতএ খূনাপন উঁপন্যাসক কনাম্েক প্রামাণিকতা ৰঢ়ৰৈত শ্বছি।

১৩. সাহিহিক উঁপনব্ধি, সীমাসভ শ্বা মৈথিনী উঁপন্যাসক ৱ্যাপক শ্বর্থ

«জন ভঁৱব»ক পহিন মহত্ত্বপূর্ণ উঁপনব্ধি শ্বছি একটা সবন শ্বা ৱ্যাপক প্রতীকক সফন প্রযোগ। ভঁৱব কেরন শীর্ষকক রূপমে নহি, ৰক সংরাদ, পবিস্থিতি, দেহগত ঞ্রিযা শ্বা স্বপ্নক ঞ্রমমে প্বনবারর্তিত হোঙত শ্বছি। দোসব উঁপনব্ধি শ্বছি গামক সামূহিক জীরনক ৰহ্মস্বৰী দৃশ্য : খেত-মজদূব, পঁচাযত, ঠৌন-সম্বন্ধ, পবিজন, ঘরা, নেতা, চিকিস্েক, ওঝা, রিধরা শ্বা প্ররাসী শ্রমিক এক-দোসবক কাজ শ্বা নিযতিসঁ জ্বড়ৈত ছথি। তেসব উঁপনব্ধি নীতাক শ্বাম্েসম্মান শ্বা সিমানপ্ববরানীক শ্বাশ্রয-সংস্ঞতিকেঁ কথা-নির্মাণক কেন্দ্ৱ ৰনাযৰ শ্বছি।

বচনাক সীমা পব চর্চা কবৰ তাহি উঁপনব্ধিক শ্বরমূন্যন নহি শ্বছি। কথারাচকক কতিপয নীতিপবক সূত্র-রাক্য প্রসংগক খূনা ৰহ্মশ্বর্থিতাকেঁ ঘটৰৈত শ্বছি। কিছু পাত্র সত্তা, নোভ শ্বা দ্বষ্টতাক শ্বপেক্ষাঞ্চত স্পষ্ট প্রতিনিধি ৰনি জাঙত ছথি; ম্নকব শ্বান্তবিক দ্বন্দ্বক রিকাস নাযক রা নীতাক তুনামে কম রিস্তৃত শ্বছি। শ্বন্তক সামূহিক প্রশংসামে ন্যাযিক-সামাজিক প্রশ্নক নিস্তাবণ শ্বপেক্ষাঞ্চত তীব্র শ্বছি। ঞা সভ রিন্দুকেঁ এক প্রকাবক নোক-শ্বাদর্শরাদী রূপবেখা মানন জা সকৈত শ্বছি, জকব সাহিহিক শক্তি জননৈতিক চেতনামে শ্বছি শ্বা সীমা সংস্থাগত রিশ্নেষণক শ্বপূর্ণতামে।

मैथिली गद्यक सन्दर्भमे ई उपन्यास एहि लेल उल्लेखनीय अछि जे ग्रामीण भाषाकेँ केवल बिगत जीवनक स्मारक नहि बनबैत; ओकर माध्यमसँ नैतिक प्रतिष्ठा, जातिगत नियन्त्रण, श्रम-प्रवास, चिकित्सा-अभाव आ आपदा-जकाँ प्रश्न उठबैत अछि। 'लोक' एतए एकामे, निष्कलुष आ नैतिक सम्प्रदाय नहि अछि; ओ भीतरसँ विभाजित, ईर्ष्यापूर्ण, दयालु आ क्रूर—सभ एक संग अछि। एहि जटिलताकेँ आत्मसात करब उपन्यासक वास्तविक समकालीनता अछि।

१६. गप्प, अफवाह आ सामूहिक बाजनीति

«जन भैरव»क सामाजिक यथार्थक एकटा सूक्ष्म पक्ष अछि सूचना प्राप्त करबाक आ ओकरा सह बनबाक प्रक्रिया। पञ्चैतीक सभामे प्रत्यक्ष घटना, साक्षी, स्वनी-स्वनायन बात आ मनगढ़न्त आरोप सदिखन अलग-अलग श्रेणीमे नहि बहैत अछि। जखनेँ कोनो प्रभावशाली व्यक्ति अपन व्याख्याकेँ लोकक बीच प्रसारित करैत अछि, ओ व्याख्या सामूहिक स्मृतिक अंग बनबाक जोखिम उठबैत अछि। पहिने पंचायतमे मजदूरक बकवी, काम, मालिकक अपेक्षा आ आपसी मान-मर्यादाक बातसँ आरम्भ भेल विवाद धीरे-धीरे दायित्व आ अधिकारक संघर्ष बनैत अछि। बादक जाति-पञ्चैतीमे ओहने मंच सह-खोजक बदला आरोपक सार्वजनिक प्रदर्शनमे परिवर्तित भइ जाइत अछि।

मपसू पर नगाओल आरोप आ नालकान्तक प्रतिवादरला प्रसंगमे पक्ष बाबम्बार कारण आ जवाबँ माँगैत अछि। ई जिज्ञासाक रूप व्यवस्था पक्ष सँ आवश्यक लगैत अछि; तथापि सभामे उपस्थित व्यक्तिक सामाजिक प्रतिष्ठा, स्वरक तीव्रता आ डरक माहौल निर्णयक दिशाकेँ प्रभावित करैत अछि। उपन्यास यथार्थक ठीक एहि नाजुक बिन्दुकेँ पकड़ैत अछि : प्रश्न पूछि लेब आ न्यायपूर्ण स्वनराज करब एके बात नहि अछि। जकरा बजबाक अवसर सीमित अछि ओकर तथ्य सेहो अपेक्षाकृत कमजोर प्रतीत होइत अछि। ई समस्या नीताक प्रसंगमे आरो विकराल होइत अछि, कारण ओहि ठाम अनुपस्थित बाजेसरक नामपर गवाही बनाओल जाइत अछि आ नीताक अपना पक्षक स्थान क्रमशः छोट होइत जाइत अछि।

रूपानन्दक योजनामे आर्थिक प्रलोभन आ जातीय सम्बोधन एकहि युक्तिक दू भाग छथि। ओमाकेँ देल धन निर्जी लाबाजगीकेँ सामूहिक 'इज्जत'क भाषामे रूपान्तरित करैत अछि। धवमनान पिता होइतो पुत्रक दुष्कर्म-सम्बन्धी संकट बूझैत अछि, मुदा सामाजिक प्रतिष्ठाक बक्सार्थ मटकबाक कान पहिने भवबाक उपाय सोचैत अछि। एहि घटनाक मेनमे 'समाज कहैत अछि'क वाक्य अक्सर 'किछु समर्थ लोक कहलनि'क विस्थापित रूप बनि जाइत अछि। उपन्यासक सामाजिक आलोचना ताकतरव एहि लेल अछि जे ओ अफवाहक प्रभाव देखबैत अछि, केवल अफवाह फैलाबयवलाक मनोदशा नहि।

नवेलाक पत्नीक विषयसँ मृत्युक प्रसंग एहि छान-संकटक दोसर दृष्टान्त अछि। मरक सभ 'सुर्य खयली' आ 'खूआओल गेलनि'क बीच भेद उठबैत छथि; संगहि प्रताड़नासँ बाधा भेल मृत्यु सेहो एकटा सम्भावना रूपेँ प्रस्तुत करैत छथि। कतहु सँ आएल अधवी सूचना, पुलिसक भय आ नेता-पक्षक सम्बन्ध घटनाकेँ अधिक जटिल बनबैत अछि। साहित्यमे एहन अनिर्णीत सामाजिक सूचना महत्त्वपूर्ण होइत अछि : लेखक पाठककेँ आरोपक सहता पर सहज फैसला करबाक बदला प्रश्नक स्रोत, उद्देश्य आ परिणाम देखबाक लेल प्रेरित करैत छथि।

१७. श्रमक देह, भौतिक अभाव आ नैतिक निर्णय

बाजेसरक जीवनमे मजदूरी केवल आयक साधन नहि, समयक बँटवारा आ भावनात्मक सम्बन्धक नियामक अछि। बोपनी, खेतक काम, खड़ बेचबाक बात, स्थानीय बोजगारक कमी आ टकापैसाक अभाव एकटा एहन ग्रामीण अर्थतन्त्रक संकेत दैत अछि जाहिमे घरक श्रम निरन्तर आवश्यक अछि, पर ओकर प्रतिफल अस्थिर बहैत अछि।

জাহি কাবণ বাজেসবকেঁ ৰাঁহবী কমাওা দিস জেৰাঁক খ্বারশ্থকতা পড়ৈত খ্বছি, ওহী কাবণ নীতাক খিনাফ সামাজিক চান চনৰাঁক খ্বরসব সেহো ৰনৈত খ্বছি। খ্বার্থিক রিরশীতা খ্বা শীঞি-বাজনীতি এহি ঠাম খ্বনগ-খ্বনগ খ্বধ্যায নহি, একহি কাবণ-শৃঁখনাক হিস্সা খ্বছি।

সামাজিক ৰহিষ্কাবক সভসঁ প্রভারী পঞ্চ ঘবমে খ্বন্নক কমী পৈদা কবৰ খ্বছি। বাজেসবক মাএ খ্বা ভৌজাওকেঁ গামক নোক কাম নহি দেৰয চাহৈত ছথি; খ্বাখিবমে খ্বান গামক সহাবা ঠোঁহযৰাঁক রিরশীতা উঁপ্নে্ন হোওত খ্বছি। দণ্ডক ঞা কপ র্যাক্তিক প্রতিষ্ঠাসঁ খ্বাগূ ৰঢ়ি জীরিকাক স্বাধীনতাকেঁ প্রভারিত কবৈত খ্বছি। উঁপন্যাস এতএ রিনা কোনো খ্বাঁকড়া দেনহি খ্বার্থিক হিঁসাক দৈনন্দিন স্বৰূপ দেখৰৈত খ্বছি : জে সমাজ ককবো নৈতিক খ্বপবাধী মানি নৈত খ্বছি, ও ওকব শ্রমক মূন্য চুকাৰযসঁ সেহো ওনকাব কবি সকৈত খ্বছি।

রিপত্তি-সঁগ্রামমে শ্রমক খ্বর্থ ৰদনি জাওত খ্বছি। ৰাঁঢ়িক সময বাজেসবক দেহ ঘার, থাক, কাদো খ্বা জনসঁ ভবি জাওত খ্বছি; নীতা বৃদ্ধ খ্বা কমজোব নোককেঁ পকড়ি পাব কবৰৈত খ্বছি। পূর্রমে জাহি সমাজ খ্বপন সামূহিক নির্ণযসঁ দমন কবৈত ছন, ওহি সমাজক জীরনবঞ্চা নেন শ্রম খ্বারশ্থক ভহ উঁঠৈত খ্বছি। কথা এহি খ্বন্তবকেঁ নৈতিক রিনোম ৰনৰৈত খ্বছি, ম্বদা শ্রমক রাস্তরিক সামাজিক প্রতিষ্ঠা স্থাযী কপেঁ ৰঢ়ন কি নহি, ঞা প্রশ্ন পাঠকক রিরেচন নেন শৈষ বহৈত খ্বছি।

১৮. খ্বন্ধাব, ওজোত খ্বা খূনন খ্বন্তক সৌন্দর্য-র্যারস্থা

গদ্যক দৃশ্থ-রিধানমে খ্বন্ধাব খ্বা ওজোত নিবন্তব ৰদনৈত বহৈত খ্বছি। পহিন স্বপ্নক খ্বন্ধাবমে হিঁসক জীরক সমূহ বাজেসবকেঁ ঘেবৈত খ্বছি; ভোবক প্রকাশী ওকব জাগ্রত জীরনক খ্বাবম্ভ কবৈত খ্বছি। নীতাক খ্বপমান-পশ্চাত বাতিক খ্বন্ধাব একান্তক ঘনত্ব ৰঢ়ৰৈত খ্বছি। খ্বন্তিম ৰাঁঢ়িমে হরা দীপক ৰুতাৰৈত খ্বছি, চাক ওব পানি খ্বছিযে খ্বছিযে, খ্বা ভঁচ রিদ্যানযস্থন খ্বস্থাযী জীরন-সীমা ৰনি জাওত খ্বছি। প্রাকৃতিক দৃশ্থ এতএ মনোদশীক সবন দর্পণ নহি, ক্রিযাশীন রাতারবণ খ্বছি; নোকক কাজ কবৰাঁক ক্ষমতা প্রকাশী, রর্ষা খ্বা জনরেগক সঁগ ৰদনৈত খ্বছি।

ধ্বনিক হূমিকা সেহো খ্বন্প নহি খ্বছি। খ্বাবম্ভমে হাঁফ, গবজন, গাছক কড়-কড়াহট খ্বা জাগেসবক হাক স্বপ্ন-ভঁগক বচনা কবৈত খ্বছি। জাগেসবক মৃত্যু-সমাচাবমে কুদন খ্বা মৌনক ক্রম সামাজিক খ্বাশ্রযক রিঘটন খ্বন্বভর কবৰৈত খ্বছি। পঞ্চৈতীমে শোব, ঠহাকা খ্বা ফুসফুসাহট সামূহিক সত্তা-বচনাক ধ্বনি খ্বছি। খ্বন্তমে গড়গড়াহটক খ্বারাজ বাজেসবক নিদ্রা তোড়ৈত খ্বছি। ধ্বনি এহি প্রকাব কথাকেঁ খ্বনেক মোড়পব দৃশ্থসঁ পহিনে খ্বর্থক সঁকেত দৈত খ্বছি।

খ্বন্তক হেনীক◌প্ঠব রনা দৃশ্থকেঁ মাত্র সর্রস্বখময সমাধান মানি পঢ়ৰ উঁচিত নহি। বাজেসব খ্বপন নিদ্রা-স্বপ্নমে খ্বন্ধাব ঘবসঁ নিকনৰাঁক ৰাঁঠ খোজৈত খ্বছি; জগনাপব খ্বাকাশমে ঘুমৈত যান দেখৈত খ্বছি, জকব উঁদ্দেশ্থ পব কথন খ্বন্বমানক কপ বখৈত খ্বছি। ঞা দৃশ্থ স্থানীয জনশ্রম খ্বা সম্ভারিত ৰাঁহবী বাহতক ৰীচ দূবী সেহো দর্শৰৈত খ্বছি। জিনগী ৰচাৰয গ্রত শ্রম দৃশ্থ কপেঁ উঁপস্থিত খ্বছি; উঁদ্ধাবক বাজ্যীয সঁবচনা এখন দূবসঁ দেখাওত সম্ভারনা খ্বছি। এহি দ্বিস্তবীয দৃশ্থ-রিধানসঁ সমাপনমে খ্বাশা, থাক খ্বা প্রশ্ন একসাথ উঁপস্থিত বহৈত খ্বছি।

নিষ্কর্ষ

বাজদের মণ্ডনক «জন ভঁরব»মে প্রাকৃতিক ধাব খ্বা সামাজিক সঁবচনা এক-দোসবক কপক ৰনৈত খ্বছি। বাজেসবক ৰাঁবম্বাব গাছক ডাবি ধবি ৰচেৰাঁক খ্বন্বভর মনুষ্যক জীরনবঞ্চা মাত্র নহি, পবাধীন সম্বন্ধসঁ ৰাঁহব নিকনৰাঁক সঁঘর্ষক চিত্র ৰনৈত খ্বছি। নীতা সামাজিক নজ্জাক নামপব থোপান দণ্ডক রিরুদ্ধ খ্বপন খ্বসহমতি

प्रस्तुत करैत अछि; सिमानप्पवरानी ओकर जीवनक बञ्ञा कह देखभानकेँ सम्वदाय-निर्माणक वैकल्पिक आधाव वॅनरैत अछि। उखना अन्यायक विरुद्ध संघर्षक भाषा दैत अछि, बाजेसव अपकावक उंत्र उंपकावसँ देवाँक कल्पना आगाँ बखैत अछि। ञा द्वनू दृष्टि एक-दोसवक सवन पर्याय नहि; एहि तनारमे उंपन्यासक मौलिक प्रश्न वॅसन अछि।

अन्तिम वाँढ़ि मनुष्याक कर्मक पवीञ्ञा करैत अछि, पव आवम्भिक सामाजिक अन्यायक सर्वथा अन्तक प्रमाण नहि दैत। ञा भिन्नताकेँ स्वीकाव कएनासँ उंपन्यासक नैतिक आकाँक्षा आ सामाजिक यथार्थक वीचक दूवी स्पष्ट होजत अछि। भँरवसँ वाँहव निकनवाँक पहिन अर्थ प्राणवञ्ञा, दोसव अर्थ सामाजिक मान्यता, आ तेसव—जे पूर्ण भह सकन अछि कि नहि—न्यायक ठिकाउ व्यवस्था निर्मित कवबँ। अन्तिम जजोत एहि तेसव अर्थकेँ भविष्याक प्रश्न रूपमे वँचा बखैत अछि। «जन भँरव» अपन श्रेष्ठ क्षणसभमे पाठककेँ यएह सोचेवाँक नेन वाँधा करैत अछि जे समाजक जान तोड़वाँक नेन दया आवश्यक अछि, म्वदा दयाक सँग न्याय सेहो अपविहार्य अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

मण्डन, बाजदेव। जन भँरव। नव संस्कवण। निर्मनी, स्वपौन : पन्नवी प्रकाशन, २०१७। ISBN 978-93-87675-49-0।

Bakhtin, M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Edited by Michael Holquist; translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.

Chatman, Seymour. Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film. Ithaca: Cornell University Press, 1978.

Genette, Gérard. Narrative Discourse: An Essay in Method. Translated by Jane E. Lewin. Ithaca: Cornell University Press, 1980.

Lefebvre, Henri. The Production of Space. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell, 1991.

Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" In Marxism and the Interpretation of Culture, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, 271–313. Urbana: University of Illinois Press, 1988.

जान : ऋण, जाति आ स्त्री-प्रतिबोध

बाजदेव मण्डनक 'जान'क पठकथा-शिल्प आ सामाजिक अर्थवत्ताक आनोचनात्मक अध्ययन

सावांश

बाजदेव मण्डनक 'जान' प्रेम, पाविवाविक दायित्व आ अपवाधक पविचित कथात्मक उंपादानक उंपयोग करैत ग्रामीण समाजमे ऋण, सम्पत्ति, जाति आ नैंगिक प्रभुत्वक पवस्पव सम्बन्धक दृष्टात्मक अभिव्यक्ति करवाँक प्रयास अछि। एक दिस विक्रमक श्रमशीन जीवन, शिक्षा आ प्वनिस सेवामे प्रवेशक आकाँक्षा अछि; दोसव दिस वॅवसाक पढ़ाज, प्रेम आ वैवाहिक निर्णयपव पितृसत्तात्मक नियन्त्रण। महाजन स्वजदचनक सूद-वसूनी, संस्थागत पञ्चाँच आ ओकव वेँठा हविचाक हिंसा मिनि 'जान' शीर्षककेँ सामाजिक अर्थ प्रदान करैत अछि। नदी-पावक आवागमन, नाव, साजकिन, घोड़ा, चिट्ठी, बेनगाड़ी आ ठुठैत घवेनू स्ववञ्ञा पठकथाक महत्त्वपूर्ण दृश्य-चिह्न वॅनैत अछि। आवम्भिक प्रेमप्रसँगसँ कथा साम्प्रदायिक प्रतिबोधक दृश्य धवि पञ्चाँचैत अछि, जतय गर्भवती फुनिया आ ओकव माए चनकी प्रभावशानी महाजन-पविवावक विरुद्ध प्रश्न उंठवैत छथि। प्रस्तुत अध्ययन कथानक-संवचना, संवाद, दृश्य-संयोजन, स्त्री-पात्रक अभिकर्तृत्व, जाति–वर्गक अन्तर्सम्बन्ध तथा पाठगत आ सम्पादकीय असंगतिसभक विवेचन करैत अछि। निष्कर्षतः 'जान'क साहित्यिक महत्त्व एकव ग्रामीण सत्ता-समीक्षा आ स्त्री-प्रतिबोधक सम्भावनामे निहित अछि; एकव

কনাত্মেক সীমা দৃশ্যক পুনবাবৃত্তি, কতেকো সম্বন্ধক অপর্যাপ্ত বিকাস আ সংঘর্ষক অপূর্ণ পবিণতিমে প্রকট হোএত অছি।

বীজশব্দ : মৈথিনী পটকথা, বাজদেব মণ্ডন, মহাজনী ঋণ, জাতি, পিতৃসত্তা, স্ত্রী-প্রতিবোধ, দৃশ্য-বিন্যাস, গ্রামীণ সমাজ।

১. প্রস্তারনা : পটকথা-নেখনক অভিপ্রায আ আনোচনাক প্রশ্ন

'জান'ক আবম্ভমে বাজদেব মণ্ডন মৈথিনী সাহিত্যক পবিপ্রেক্ষ্যমে পটকথাক অভাব অনুভব কবৈত এক নঘু প্রযাস প্রস্তুত কববাক বাত কহৈত ছথি। ই আত্মেকথন গ্রতিক বিধাগত আকাঙ্ক্ষা স্পষ্ট কবৈত অছি, মুদা নেখকক অনুহতিকেঁ মৈথিনী পটকথাক সম্পূর্ণ ইতিহাসক নির্ণাযক প্রমাণ মানি নেব উচিত নহি। মহত্ত্বপূর্ণ ই অছি জে নেখক কথাকেঁ কেবন বর্ণন কববাক অপেক্ষা দৃশ্য, পবিবেশ, পাত্রক গতি আ সংবাদ দ্বাবা ঘটিত কববাক মাধ্যম চুনৈত ছথি। তেঁ গ্রতিক আনোচনামে কথাক সামাজিক তীক্ষ্ণতা আ পটকথাক দৃশ্যাত্মেক শিল্পক পৃথক-পৃথক, তদনন্তব সংযুক্ত পবীক্ষণ আবশ্যক অছি।

গ্রতিক কেন্দ্রবমে বিক্রম আ বৈবসাক সম্বন্ধ অবশ্য অছি, মুদা ওকব সামাজিক তনাব কেবন দু প্রেমীক মিনন-অমিননসঁ উৎপন্ন নহি হোএত। প্রেমক সম্মুখ উভবৈত বাধা মহাজনক আর্থিক নিযন্ত্রণ, জাতিগত বিবাহ-নিষেধ, স্ত্রীক দেহপব স্বামিত্বক দাবা আ প্রভাবশানী পবিবাবক দণ্ডহীনতাসঁ নির্মিত অছি। এহী কাবণ 'জান'কেঁ একবেখীয প্রেমকথা মাননাসঁ ওকব সামাজিক অর্থ সীমিত ভহ জাএত। এহি অধ্যযনক মূন প্রশ্ন অছি—কথামে বিভিন্ন প্রকাবক প্রভুত্ব কোনা এক-দোসবাকেঁ পুষ্ট কবৈত অছি; দৃশ্য-শিল্প ওহি প্রভুত্বকেঁ কোন রূপমে মূর্ত কবৈত অছি; আ পাত্রসভক প্রতিবোধ কথাক অন্তর্ধাবাকেঁ কতেক পবিবর্তিত কবৈত অছি।

ই আনোচনা গ্রতিক সুবংসিদ্ধ ঘটনাসভ আ দৃশ্য-নির্দেশক আধাবপব আধাবিত অছি। জতেক তথ্য বচনামে স্পষ্ট অছি, ওতবে তথ্য গ্রহণ কএন গেন অছি; জতয পাত্রক মনোভাব, সামাজিক সংবচনা বা রূপক সম্বন্ধী ব্যাখ্যা প্রস্তুত হোএত অছি, ওতয ওকবা পাঠাধাবিত আনোচনাত্মেক নিষ্কর্ষক রূপমে বুঝবাক চাহী। এহেন পদ্ধতিসঁ প্রশংসা আ আপত্তিক বীচ সংতুনন বনৈত অছি—বিশেষতঃ ওতয, জতয বচনাক বিষয মহত্ত্বপূর্ণ হোএতো দৃশ্যাত্মেক নিষ্পাদন অসমান অছি।

২. সৈদ্ধান্তিক সন্দর্ভ : ক্রিযা, দৃশ্য আ সামাজিক দৃষ্টি

অবস্তুক 'পোএটিক্স'মে কথাবিন্যাসক মূন্যাঙ্কনক আধাব কাজ-কর্মক ক্রম, ঘটনা-সম্বন্ধ আ সমগ্রতাক বিচাব অছি। যদ্যপি 'জান' প্রাচীন ত্রাসদী নহি, তথাপি ঘটনাসভ এক-দোসবাসঁ কাবণাত্মেক রূপেঁ জুড়ৈত অছি বা নহি—ই প্রশ্ন ওকব পটকথা-বিন্যাস জাঁচবাক নেন উপযোগী অছি। সিড ফীল্ডক পটকথা-বিচাবমে চবিত্র, দৃশ্য, কথা-সংবচনা আ কথাত্মেক মোড়ক সংযুক্ত কার্যপব বন অছি। এহি দুনূ দৃষ্টিসঁ দেখনাপব 'জান'ক শৈক্ষিশানী আবম্ভিক স্থাপনা আ উত্তবার্ধমে ঢীন পড়ৈত সংবচনাত্মেক নিযন্ত্রণ দুনূ প্রকাশমে অবৈত অছি।

ডেবিড বৌর্ডবেন, ক্রিস্টিন থ◌্মপসন আ জেফ স্মিথ ফিল্মীয রূপক চর্চামে কথাত্মেক সংগঠনসঁ অনগ দৃশ্যবচনা, সম্পাদন আ ধ্বনিক মহত্ত্ব স্পষ্ট কবৈত ছথি। এহি আধাবপব কেবন 'কট টু' অথবা 'ক্লৈশবৈক' নিখব পর্যাপ্ত নহি; দৃশ্য-পবিবর্তনসঁ কথাত্মেক অর্থ, তনাব বা সূচনাক কোন পবিবর্তন হোএত অছি, তকব পবীক্ষণ চাহী। এহি নেখমে নদীক দৃশ্য, দোহবাএত যাত্রাক ছবি, সামূহিক শোব, নানটেনক প্রকাশ আ প্রতীক্ষাক অবধি সভকেঁ এহী দৃষ্টিসঁ পঢ়ন গেন অছি।

पितृसत्तात्मक दृष्टिक समीक्षामे नौका मल्लक स्त्रीकेँ दृश्य-वस्तु बनबैत फिल्मीय परम्पराक निर्मम अध्ययन अपेक्षित अछि; मुदा 'जान'क स्त्री-पात्रसभ केवल दृश्य-वस्तु नहि, अन्तिम दृश्यसभमे सामाजिक प्रतिवादक वाहक सेहो छथि। जातिगत विवाह-नियन्त्रणक सन्दर्भमे डॉ. भीमराव आंबेडकरक जाति-समीक्षा उपयोगी तुलनात्मक क्षितिज प्रदान करैत अछि। एहि सैद्धान्तिक सूत्रसभकेँ मैथिली ग्रामीण जीवनपर आरोपित कोनो तैयार साँचा नहि, अपितु पाठक वास्तविक विरोधाभास बुझबाक आलोचनात्मक उपकरणक रूपमे ग्रहण कएल गेल अछि।

२. कथाक संरचना : प्रेमक आकर्षणसँ सामाजिक संघर्ष धरि

आरम्भिक पहिल दृश्य नदीक कछेरक विस्तृत जीवनचित्र प्रस्तुत करैत अछि—भोरक सूर्य, हरियर परिवेश, चरैत पशु, खेलैत बालक, नाव आ नदीक दोसर कात देखाओल विद्यालय, महाविद्यालय, स्टेशन आ बस। ई आरम्भ कोनो नायकक निजी संकटसँ नहि, ग्रामीण जीवनक व्यापक स्थानिक बनाबटसँ होइत अछि। तकर बाद विक्रमक घरमे दूध दुहैत माए, पढ़ाइ आ जीविकाक बीच दौड़ैत बेटा तथा नौकरीक आवेदन-प्रपत्रक प्रसंग उपस्थित होइत अछि। एना कथाक आर्थिक आधार रोमानी परिचयसँ पहिने स्थापित होइत अछि; प्रेमकथा हवेहवाइ उड़ान नहि, श्रमशील जीवनक वास्तविक दबाबक बीच फूटैत अछि।

छअमसँ नअम दृश्य धरि विक्रम–रवसाक आकस्मिक निकटता, नावपर पएर पड़बाक असहजता, हाथ पकड़ि नेबाक दुस्साहस, रवसाक रोष, डाकघरपर पुनर्भेंट आ वात्रिक स्वप्न चित्रित अछि। एहिमे हास्य, आकर्षण आ असहमतिक द्वन्द्व आरोह-अवरोह अछि। रवसा पहिने-पहिने विक्रमक सहज प्रेम-कल्पनाक पुष्टि नहि करैत अछि; ओकर मौन, पएर हटेबाक प्रयास आ हाथ छोड़बाक स्पष्ट आग्रह बतबैत अछि जे स्त्रीक अनिच्छाकेँ प्रेमक आरम्भ मानि रोमानीकरण कएल देब आलोचनात्मक रूप होयत। एहि आरम्भमे पटकथाक दर्शकीय चपलता अछि, मुदा सहमतिक सूक्ष्म नैतिक प्रश्न सेहो निहित अछि।

दसम दृश्यसँ सामाजिक संकट अग्रभागमे आबि जाइत अछि। रघुनन्दन आ मुंशीक बही-खाता, श्यामबाबूक बढ़ैत ऋण, खेतीक असफलता आ खाद-पानिक अभावक योजना—ई सभ महाजनी सत्ताक योजनाबद्ध रूप खोलैत अछि। तत्पश्चात रवसाकेँ उठा नेबाक प्रयास, विक्रमक हस्तक्षेप, मजदूरसभक जुटान, दबंगक प्रतिशोध आ श्यामबाबूक विवशता घटनासभकेँ एक-दोसरासँ जोड़ैत अछि। एहि खण्डमे कथाक निजी प्रेम आ सार्वजनिक अन्यायक भेद विलीन होइत अछि; विक्रमक प्रेम-सम्बन्धक नैतिक परीक्षा ओकर सामाजिक हस्तक्षेप बनि जाइत अछि।

बीसमसँ सत्ताइसम दृश्य धरि घटना-क्रम एकटा व्यापक षडयन्त्रक रूप लैत अछि। हरिया अपन गिरोहकेँ रवसाक सन्दर्भमे जातिगत पहिचानक नामपर रोकैत अछि, मुदा विक्रमक विरुद्ध क्रोध बढ़बैत अछि। रघुनन्दन रवसाँसँ हरियाक विवाहमे ऋण-वसूली आ सम्पत्ति-अर्जनक अवसर देखैत अछि; बादमे श्यामबाबूक सम्मुख निर्णय थोपैत अछि। रवसा अपन पिताक समक्ष विक्रमक पक्ष रखैत अछि, मुदा जाति आ अफवाहक नामपर ओकर घरसँ बाहर निकलनाइ रोकल जाइत अछि। एतय 'जान' भौतिक आ नैतिक दुनू रूपमे कसैत अछि।

अठाइसम दृश्यसँ विक्रमक नौकरी-सम्बन्धी पत्र, घर छोड़बाक तैयारी, बघुआ द्वारा रवसाकेँ चिट्ठी पहुँचेनाइ, विवाह-सम्बन्धी रीति आ बेनगाड़ीक पाछू दौड़ैत रवसाक दृश्य कथाकेँ तीव्र परिवर्तनक रुगाबपर आनैत अछि। अगिला दृश्यसभमे रवसाक अनुपस्थिति, श्यामबाबूक आत्मग्लानि आ हरियाक खोज, फेर फुनियाक गर्भ आ चलकीक प्रतिरोध एकटा दोसर सामाजिक संघर्ष खोलैत अछि। ई अन्तिम मोड़ अर्थपूर्ण अछि, कारण महिला-प्रश्न प्रेमिकाक अपहरणसँ बढ़ि यौन-शोषण, गर्भक जिम्मेदारी आ सार्वजनिक न्यायधरि पहुँचैत अछि; मुदा

রিঞম–রঁবসাক প্রম্বখ কথা আ ফুনিযা–হবিযাক দ্বিতীয কথা কোনা নির্ণাযক রূপেঁ জ্বড়ত, সে নাঠকীয রূপসঁ স্পষ্ট নহি হোঞত অছি।

৪. ‘জান’ শীর্ষক : ঋণ, সংস্থাগত পঞ্চ আ রৈরাহিক সৌদারাঁজী

‘জান’ শীর্ষকক সর্রাধিক স্পষ্ট আধাব স্বঞদচনক আম্রেরিশ্বাস অছি। ওকব কথনান্বসাব শ্যামরাঁরূ সমযপব খাদ-পানি নহি পাওতাহ, রেঁকসঁ সেহো সহাযতা নহি ভেঠতনি; মহাজনক প্রভার রঁক্ষত দূব ধবি পসবন অছি। ঞা মহাজনী সম্বন্ধকেঁ সাধাবণ ঋণদাতা–ঋণী সম্বন্ধসঁ ঊপব উঠা কহ উপ্তোদক সাধন, সংস্থাগত ঋণ, ফসন আ ভরিষ্যাক আমদনীপব নিযন্ত্রণক রূপমে দেখরৈত অছি। ‘জান’ এতয একঠা ছনমঞ পবিস্থিতি নহি, রিকন্পসভকেঁ ঞমশঃ রঁন্দ কবরাঁক শৈঞ্জি-রিন্যাস অছি।

মহাজন শ্যামরাঁরূকেঁ কেরন রঁকাযা বকম চুকারৈ নেন দরাঁর নহি দৈত; ও ঋণকেঁ সামাজিক অধীনতামে পবিরর্তিত করৈত অছি। ওহি কাবণে রঁবসাক রিরাহক প্রশ্ন উঠিতে ঋণক খাতা, খেতক মানিকী আ দহেজক কন্পনা এক সঁগ আ জাঞত অছি। স্বঞদচনক কন্পনামে কর্জদাবক রেঁঠী রিরাহযোগ্য মন্বষ্যসঁ পহিনে সম্পত্তিক হস্তান্তবণক মাধ্যম রঁনি জাঞত অছি। দহেজক ওহি গণিতমে শ্যামরাঁরূক খেত ওহি পবিরাবকেঁ ভেঠত, জে পহিনহি মহাজনী ব্যাজসঁ ওকব আর্থিক ভরিষ্য রঁন্দ করৈত বহন অছি। ঞা শীর্ষকক সরঁসঁ তীক্ষ্ণ রিডম্বনা অছি—জকবা পবিরাব স্ববঞ্চা মানি বহন অছি, সএহ পবিরাব অধীনতাক যন্ত্র অছি।

মুঁশী এহি ব্যরস্থামে মহত্ত্রপূর্ণ ছথি। রঁহী-খাতা দেখরঁ, ব্যাজক ভাব গনরঁ, রিবোধীক উদাহবণ রঁনা কহ দণ্ডিত কবরাঁক সনাহ দেরঁ আ মানিকক হিঁসাম্রেক নির্ণযকেঁ সহমতি দেরঁ—ঞা সভ ওকব সঞ্রিয হূমিকাক চিহ্ন অছি। ‘জান’ কেরন একঠা অহাচাবী ব্যঞ্জিক চবিত্রচিত্রণ নহি করৈত; ওকবা রঁচরৈত নেখা-জোখা, নাঠী, ভয, সামাজিক প্রতিষ্ঠা আ কথিত সংবক্ষকত্বক গঠজোড় দেখরৈত অছি। একবা ব্যাপক সামাজিক যথার্থক সম্পূর্ণ দস্তারেজ মানরাঁক আরশ্যকতা নহি; হ্রতিক ভীতব ঞা গঠজোড় পর্যাপ্ত স্পষ্টতাসঁ প্রহঞ্চ অছি।

অর্থশাস্ত্রীয দৃষ্টিসঁ উন্নেখনীয ঞা অছি জে খেতীক ‘নহি উপজৈরাঁক’ সংকঠ ব্যঞ্জিগত আনস্যক পবিণাম নহি দেখাওন গেন অছি। রিঞম স্বযং কহৈত অছি জে খেতসঁ উপজ নহি ভেন তেঁ দূধক বোজগাব প্রাবম্ভ কেনক। শ্যামরাঁরূকেঁ সেহো খেতক অনিশ্চিত আয আ শৈক্ষিক খর্চক দরাঁর অছি। এহন স্থিতিমে উপ্তোদনক অস্থিবতা আর্থিক নির্ভবতা রঁঢ়রৈত অছি, আ মহাজন ওহি নির্ভবতাকেঁ সামাজিক তথা যৌন-বাজনীতিক নিযন্ত্রণমে রঁদনরৈত অছি। পঠকথাক সমকানীন অর্থরত্তা এহি কাবণ-দর্শনমে ছুপন অছি।

৬. নদী, নার আ বেন : গ্রামীণ হূগোনক দৃশ্যাম্রেক বাজনীতি

‘জান’মে নদী কেরন বমণীয পৃষ্ঠহূমি নহি। নদীক এতয আ ওতয বহৈত গাম, স্কূন, ক◌নেজ, রাঁজাব, ডাকঘব, বেন আ বোজগাবক সম্ভারনা হূগোনকেঁ অসমান অরসবক রূপমে রাঁঠৈত অছি। রিঞম দূধ রেঁচে নেন নদী পাব করৈত অছি; রঁবসা পঢ়াঞ নেন; দ্বনূক জীরন-পথ নারপব মিনৈত অছি। এনা নার সামাজিক গতি আ আকস্মিক সম্পর্কক সাক্ষ্য মঁচ রঁনৈত অছি। গ্রামীণ জনক নিযমিত আরাগমনক সঁগ প্রেমক উদ্ভর জ্বড়রাঁক কাবণ কথা আ স্থান পবস্পব নির্ভব রঁনৈত অছি।

পাব-পঞ্চরাঁক হড়রঁড়ী, সাঞকিনক ঘঁঠী, নারিকক ঠোক, রঁবসাক অসন্তোষ আ রিঞমক অসহজ হাস্য—ঞা সভ নদীক দৃশ্যকেঁ রঁক্ষস্তবীয রঁনরৈত অছি। এতয একহি দৃশ্য-ক্ষেত্রমে শ্রমক সময, ঘরারস্থাক আরেগ আ স্ত্রীক

দেহগত সীমা ঠেকবাওত অছি। নাব ছোট অছি, লোক বেসী; আকস্মিক স্পর্শ আ অনিচ্ছিত হস্তক্ষেপক সম্ভাবনা বঢ়ৈত অছি। এহি দৃশ্যকেঁ কেবল 'পহিল নজবিক প্রেম' কহবা তকব সামাজিক সূক্ষ্মতা ঘটাযব হোযত।

নদী-পাবক যাত্রা আ বেনগাড়ীক প্রস্থানক বীচ একটা অর্থপূর্ণ অসমানতা দেখাওত অছি। নাব গামক লোককেঁ বোজমর্বাক আরশ্যকতা পূর্তি কববাক লেল পাব কবৈত অছি; বেন রিঞমকেঁ গামসঁ বাহব, নৌকবীক দিশামে লহ জাওত অছি। পহিল আরাগমন আরর্তী অছি, দোসব সম্ভরতঃ জীরনক নির্ণাযক পবিরর্তন। ববসা বেনগাড়ীক পাছু দৌড়ৈত অছি আ ঘোড়া ওকব পাছু অবৈত অছি—ঔ চিত্র গতি, অরসব, প্রেম আ পীড়া কএনিহাব প্রতুরক সংগঠিত দৃশ্য বনি সকৈত ছল। তথাপি এহি দৃশ্যসঁ অগিনা দৃশ্যধবি ববসাক রাস্তরিক গমনপথ স্পষ্ট নহি বহবাক কাবণ ছরিক শৈজি কথানকক নিশ্চিততামে পবিণত নহি ভহ সকৈত অছি।

৬. রিঞম : শ্রম, শিক্ষা আ বাজ্যক আশ্বাসন

রিঞমক চবিত্রক সামাজিক রিশ্বসনীযতা ওকব প্রাবম্ভিক দৈনন্দিনীমে অছি। ও পঢ়ৈত অছি, দূধক কনস্তব সাওকিলপব নাদি শহব জাওত অছি, ডাকঘবমে আরেদন পঠবৈত অছি আ মাএক অপেক্ষাসঁ বন্ধল অছি। ওকব মাত্ত-সম্বন্ধ করুণাভবি, মুদা নিঃশর্ত প্রশংসাত্মক নহি। মাএ আর্থিক অনিশ্চিততা বুঝৈত ছথি, বেটাক উচ্ছৃংখল প্রতিবোধসঁ ডবৈত ছথি; ও অপন ঘবক বঞ্চাক দৃষ্টিসঁ অপবাধী শৈজিসঁ দূব বহবাক পবামর্শ দৈত ছথি। এহি সংরাদমে গ্রামীণ নিম্ন-সম্পন্ন পবিবাবক জোখিম-বোধ মার্মিক ঢংগসঁ রাও হোওত অছি।

বঘুআক 'দবোগা' সম্বোধনসঁ রিঞমক শৈশবক খেল আ ভরিষ্যক আকাংক্ষা জুড়ৈত অছি। বানাকানমে চোব-সিপাহী খেলমে সিপাহী বনৈবাক প্রসংগ ওকবা লেল নামক বোম বনি বহল ছল; বাদমে ওহি নামকেঁ রাস্তরিক পেশামে পবিণত কববাক নিশ্চয কবৈত অছি। ওকব ঘোষণা—অন্যাযক রিবোধ কববাক লেল পুলিস বনব—ব্যক্তিগত অপমানকেঁ সামাজিক উত্তবদাযিত্বমে কপান্তবিত কবৈত অছি। মুদা বাজ্য-সংস্থামে প্রবেশক আশা ওকব তক্তোল প্রতিবোধক নৈতিক জটিলতাকেঁ হল নহি কবৈত। জে সত্তা-ব্যরস্থা স্বজদচনক প্রভারমে বতাওল গেল অছি, ওহি ব্যরস্থাক ভীতব পুলিস বনি ন্যায প্রাপ্তি সম্ভব কোনা হোযত—ঔ বোচক প্রশ্ন পঠকথামে পর্যাপ্ত রিকসিত নহি ভেল অছি।

রিঞমক ববসাকেঁ বচেনাও রীবতাক দৃশ্য অছি, মুদা ঔ 'অসগব নাযক সভ কিছু কবৈত অছি' প্রকাবক সংবচনা নহি। খেতমে কাজ কবৈত মজদূবসভ হঁসুআ আ লাঠী লেলে অবৈত ছথি; বদমাশ তখন ভাগৈত অছি। অর্থাত কথাক নির্ণাযক প্রতিবোধমে সামূহিক হস্তক্ষেপ অনিবার্য অছি। এতয লোক-একজুটতাক বীজ অছি, জকবা বাদক

দৃশ্যসভমে নিবন্তব বঁঢ়াওন জা সকৈত ছন। এহি বিন্দু পব বচনা নাযক-কেন্দ্বিত দৃষ্টিসঁ বাঁহেব নিসবরাঁক সম্ভাবনা খোনৈত অছি।

বিএমক নৌকবীক পত্র কথাক ঔপচাবিক মোড় হোঙত অছি। পাঠককেঁ নাগত জে সামাজিক ন্যায নেন ওকব পহিনে ব্যঙ আকাঁঙ্খাক পবীক্ষণ আবঁ হোযত; ও প্রশিক্ষণ অথরা সেরামে প্রস্থান কবৈত অছি। মুদা পঠিত ঘটনাএমমে ওহি প্রশিক্ষণ, নিযুক্তি রা প্ৰনবাগমনক প্রসঁগ নহি অবৈত। এহি কাবণ বিএমক চবিত্রক স্থাপনা সশক্ত আ ওকব নাটকীয পবিণতি অধুবী দেখাঙত অছি। অধুবাপনকেঁ স্বযঁমে দোষ মানবঁ আবশ্যক নহি, কিন্তু জখন কথাক প্রমুখ নৈতিক সঁকন্প সার্রজনিক ঘোষণাক কপমে স্থাপিত কএন জাঙত অছি, তখন ওকব ফনিতার্থক অপেক্ষা বঁনবঁ স্বাভারিক অছি।

৭. বঁবসা : প্রেম, শিক্ষা আ স্বাযত্ততাক প্রতিবঁন্ধ

বঁবসাক পহিন প্ররেশ পোথী নেনে নদীক দিশামে তেজীসঁ চনৈত যুরতীক কপমে হোঙত অছি। ঞ পবিচয ওকবা সক্রিয শিক্ষার্থীক সামাজিক পহিচান দৈত অছি। নারপব ও অনারশ্যক সহাযতা ঠাবৈত স্বযঁ চঢ়ৈত অছি; বিএমক অনিচ্ছিত স্পর্শপব অসন্তোষ প্রকট কবৈত অছি; বাঁদক দৃশ্যমে ডাকঘবপব ভেটনাপব অপন প্রুস্তক স্বযঁ উঠা নৈত অছি। এহি ছোট-ছোট ক্রিযাসভমে ওকব স্বভারক স্বতন্ত্র বেখা দেখাঙত অছি। প্রেমক নাযিকা হোযবাঁক অর্থ ও অনিরার্য কপেঁ প্ৰকষক প্রস্তার স্বীকাব কবএরানী পাত্র নহি অছি।

বঁবসাক অপহবণক প্রযন্েক বাঁদ ও অপন পিতাকেঁ ঘটনাক জানকাবী দৈত অছি। পিতা ওকব পীড়া স্বনৈত ছথি, কিন্তু শীঘ্রে পবিরাবক সম্মান, অফরাহ আ উপযুক্ত বিরাহক দবাঁর সামাজিক নির্ণযপব হারী ভহ জাঙত অছি। স্বজদচনক কথিত স্ববস্থা পব বিশ্বাস কবৈত পিতা স্বযঁ বেঁটীকেঁ সরঁসঁ খতবনাক সম্বন্ধক সম্মুখ পহুঁচা দৈত ছথি। ঞতিক করুণ পক্ষ ঞ নহি জে পিতা বেঁটীসঁ প্রেম নহি কবৈত ছথি; বঁরু ঞ জে স্নেহ হোঙতো সত্ত্া-সমীকবণক বিরেক নহি বহবাঁক কাবণ ও বেঁটীকেঁ স্ববস্থা নহি দেরাঁক স্থিতিমে ছথি।

বঁবসাক জাতি-সম্বন্ধী বিবোধ সেহো স্পষ্ট অছি। পিতা বিএমকেঁ অপনা জাতি-বিঁবাদবীক নহি মানৈত ছথি; বঁবসা ওহি তর্কক প্রতিরাদমে বিএমক রাস্তরিক সঁবক্ষণ আ সদ্ভারক স্মবণ কবরৈত অছি। প্রেম এতয কেরন ভারনা নহি, অনুভরজন্য নৈতিক নির্ণয বঁনৈত অছি—ও জকবা দ্বাবা স্ববক্ষিত কএন গেন, ওকব গুণকেঁ জাতিগত দূবীসঁ ঊপব বখৈত অছি। মুদা পিতা ওকবা ঘব-অঁগনাসঁ বাঁহেব নিকননাঙ বোকি দৈত ছথি। ঞ স্থানবঁন্দী শিক্ষা নেন নদী-পাব জাএরানী যুরতীক আবম্ভিক মুক্ত গতিসঁ তীক্ষ্ণ বিবোধ উপ্নেন্ন কবৈত অছি।

উত্ত্বার্ধমে বঁবসা চিট্ঠী পবৈত অছি, বিরাহক তৈযাবীক বীচ দৌড়ৈত বেনগাড়ীক পাছু দেখাঙত অছি, তদনন্তব ওকব ঠেকান অজ্ঞাত বহৈত অছি। এহি ক্রিযাসভকেঁ প্রেমক সাহসী দারাক সঁকেতক কপমে পঢ়ন জা সকৈত অছি, মুদা কথা ওকব স্ববক্ষিত বিকন্প, নির্ণযক স্পষ্টতা রা আগূক গমনপথ নহি বঁতবৈত। এহী ঠাম স্ত্রীক অভিকর্তৃত্বক বিষয কথাক কেন্দ্বমে বহিতো কথাম্েক অনির্ণযক শিকাব হোঙত অছি। বঁবসা কী চাহৈত অছি আ ওকব বিকন্পক পবিণাম কী হোঙত অছি—ঞ প্রশ্ন মহত্ত্বপূর্ণ বহি জাঙত অছি।

৮. শ্যামবাঁবূ : করুণ পিতা আ প্রভুত্বক রাহক

শ্যামবাঁবূকেঁ কেরন কমজোব রা প্রতিগামী পিতাক কপমে দেখবঁ অপূর্ণ বিশ্লেষণ হোযত। ও পঢ়েনিহাব ছথি, খেতক আমদনী অপর্যাপ্ত অছি, ঋণ বঁঢ়ৈত অছি, আ পন্নী নহি বহবাঁক কাবণ বেঁটীসঁ সঁরাদক ভারনাম্েক দূবী সেহো ছথি। বেঁটীপব সঁকট অবিঁতে ও চিন্তিত হোঙত ছথি, অপবাধীকেঁ দণ্ডিত কববাঁক চাহ কবৈত ছথি, মুদা

স্বগদচনক পাস সনাহ নেন জাগত ছথি। পাঠক এতয় একঠা মহত্ত্বপূর্ণ রিবোধাভাস দেখৈত ছথি—জকবা আর্থিক শক্তিসঁ ডবৈত ছথি, ওকবে নৈতিক সঁবঞ্চলক স্রোত মানৈত ছথি।

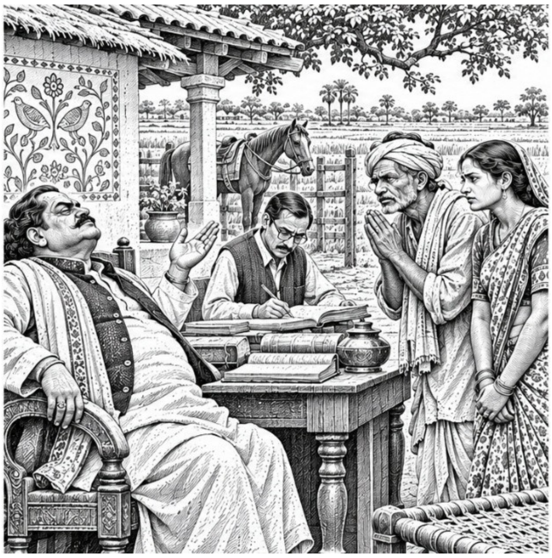

ছর্হরীসম দৃশ্যক রাঁতচীতমে শ্যামরাঁবূ রেঁঠীসঁ বায নেরাঁক পহিন প্রযাস কবৈত ছথি; স্বগদচন ওকবা চুপ বহরাঁক সঁকেত দৈত অছি। ঙা মৌন কেরন একঠা পিতাক পবাজয নহি; গ্রামীণ প্রভুত্বক সার্রজনিক র্যাকবণ অছি, জতয আর্থিক অধীনতা রোঁনরাঁক অধিকাব সেহো হবণ কবৈত অছি। রাঁদমে শ্যামরাঁবূ রেঁঠীকেঁ জাতি আ প্রতিষ্ঠাক দরাঁরমে অনুশাসিত কবৈত ছথি—এতয পীড়িত পুরুষ স্বযং পিতৃসত্তাক রাহক রঁনি জাগত ছথি। ঙা দোহব ভূমিকা গ্রতিক মনোরৈজ্ঞানিক গহবাগ রঁঢ়রৈত অছি।

রেঁঠীক ধপ্ত ভহ গেনাক রাঁদ সূর্যকেঁ সম্বোধিত শ্যামরাঁবূক আম্প্রেশ্ন—দোষ ক্ষনকব অছি রা রেঁঠীক—কথাক রিশিষ্ট করুণ ঞ্চল অছি। ও সমাজক হঁসী, অনুপস্থিত পত্নী আ পিতাক কর্তর্যাক রোঁধক রীচ ফঁসন ছথি। এহি দৃশ্যমে তর্কক অপেক্ষা আম্প্রেগ্নানি রেঁসী প্রভারী অছি। তথাপি করুণাময প্রস্তুতি শ্যামরাঁবূক পহিন নির্ণযসভকেঁ নির্দোষ নহি রঁনা দৈত; নাঠকক নৈতিক শক্তি এহী দ্বন্দ্বমে অছি জে প্রেম কবৈত পিতা সেহো অন্যাযক র্যারস্থা ঠিকরৈত বহি সকৈত ছথি।

৯. হবিযা : জাতিগত সঁবঞ্চল, যৌন-অধিকাববোঁধ আ দণ্ডহীনতা

হবিযা স্বগদচনক আর্থিক প্রভুত্বক হিঁসাম্ক রিস্তাব অছি। ঘোড়া, হথিযাবক ধমকী, রঁদমাশক সাথ, শবাব আ রিঞমক মাএক ঘবপব অপমানজনক আএমণ—ঙা সভ ওকব সামাজিক পহিচান বচৈত অছি। রিশেষ ধ্যান দেরাঁক তথ্য ঙা জে ও রঁবসাক রিরুদ্ধ হিঁসা কএনিহাব অপন নোককেঁ জাতিগত সমানতাক নামপব বোকৈত অছি, মুদা রিঞমকেঁ শত্রু মানৈত অছি। এহি রিভাজনমে স্ত্রীক স্বরক্ষা সার্রভৌম নৈতিক সিদ্ধান্ত নহি, জাতি আ স্বামিত্বক সীমিত সঁবঞ্চা অছি।

হবিযাক রঁবসাপ্রতি আকর্ষণ ধীবে-ধীবে দারামে রঁদনৈত অছি। রঁবসাক প্রেমগীত দেখিতে ওকব ক্রোধ রঁঢ়ৈত অছি; ও রিঞমক মাএক সামনে হিঁসাক ভয দেখরৈত অছি। স্বগদচন এহি র্যাক্তিগত চাহকেঁ সম্পত্তি-অর্জনক অরসব রঁনরৈত অছি। পিতা-পুত্রক সম্বন্ধমে প্রেম আ রিরাহক নৈতিক শক্সারনী অনুপস্থিত অছি; ওকব স্থানপব অধিকাব, রিবোধীক দমন আ নাভক গণনা অছি। এহী কাবণ হবিযা র্যাক্তিগত রূপসঁ খননাযক হোগতহুঁ শোষণকাবী ঘবানাক সঁস্থাগত চবিত্র সেহো অছি।

𑒤𑒳𑒢𑒱𑒨𑒰𑒏 𑒑𑒩𑓂𑒦-𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒣𑒰𑒥𑒱 𑒯𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒍𑒏𑒩𑒰𑒮𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒞𑒼𑒛𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒂 𑒑𑒩𑓂𑒦𑒮𑒧𑒰𑒣𑒢 𑒏𑒩𑒢𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒠𑒹𑒬 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒣𑒛𑓃𑒪𑒰𑒣𑒩 𑒖𑒰𑒢 𑒪𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒡𑒧𑒏𑒲 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒩𑓂𑒦𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒫𑒰 𑒑𑒩𑓂𑒦𑒮𑒧𑒰𑒣𑒢𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏–𑒏𑒰𑒢𑒴𑒢𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒮𑒿 𑒁𑒪𑒑 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒣𑒩 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒢𑒱𑒨𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩𑒝 𑒁𑒕𑒱। 𑒤𑒳𑒢𑒱𑒨𑒰 𑒁𑒣𑒢 𑒑𑒩𑓂𑒦𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒨𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒯𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰 𑒠𑒥𑒰𑒫𑒻 𑒔𑒰𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒳𑒩𑒳𑒭𑒏 𑒁𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏𑒲 𑒨𑒾𑒢-𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩 𑒂 𑒖𑒱𑒧𑓂𑒧𑒹𑒫𑒰𑒩𑒲𑒮𑒿 𑒣𑒪𑒰𑒨𑒢 𑒍𑒯𑒱 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯-𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒔𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒣𑒙𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓐. 𑒤𑒳𑒢𑒱𑒨𑒰 𑒂 𑒔𑒢𑒏𑒲 : 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢𑒮𑒿 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒡𑒩𑒱

'𑒖𑒰𑒢'𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒰𑒩𑓂𑒡𑒏 𑒁𑒞𑓂𑒨𑒢𑓂𑒞 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒤𑒳𑒢𑒱𑒨𑒰𑒏 𑒑𑒩𑓂𑒦 𑒂 𑒔𑒢𑒏𑒲𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒼𑒡𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒤𑒳𑒢𑒱𑒨𑒰 𑒁𑒣𑒢 𑒧𑒰𑒋𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒳𑒐 𑒮𑒔 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒙 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒍𑒏𑒩 𑒒𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒁𑒦𑒰𑒫, 𑒣𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒧𑒠𑓂𑒨𑒣𑒰𑒢 𑒂 𑒒𑒩𑒹𑒪𑒴 𑒏𑒪𑒯𑒮𑒿 𑒖𑒴𑒗𑒱 𑒩𑒯𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒦𑒼𑒖𑒢𑒏 𑒏𑒧𑒲 𑒂 𑒬𑒩𑒰𑒥 𑒪𑒹𑒪 𑒣𑒻𑒮𑒰𑒏 𑒧𑒰𑒿𑒑𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒥𑒹𑒙𑒲 𑒢𑒼𑒩 𑒥𑒯𑒥𑒻𑒞 𑒒𑒩 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒹𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒪𑒻𑓀𑒑𑒱𑒏 𑒬𑒼𑒭𑒝 𑒁𑒪𑒑-𑒟𑒪𑒑 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒢𑒯𑒱, 𑒁𑒦𑒰𑒫𑒑𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞 𑒒𑒩𑒏 𑒮𑓀𑒔𑒱𑒞 𑒁𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒒𑒙𑒱𑒞 𑒮𑓀𑒏𑒙 𑒥𑒢𑒱 𑒅𑒦𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒔𑒢𑒏𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 '𑒃𑒖𑓂𑒖𑒞'𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱; 𑒍 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒥𑒠𑒢𑒰𑒧𑒲𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒯𑒩𑒱𑒨𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯 𑒪𑒹𑒪 𑒥𑒰𑒡𑓂𑒨 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒏𑒩𑒰 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒑𑒞𑒱𑒬𑒲𑒪 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒨𑒞𑓂𑒞𑒞𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒥𑒰𑒡 𑒫𑒱𑒖𑒨 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒯𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒲। 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒧𑒰𑒢𑒥 𑒍𑒯𑒱 𑒣𑒱𑒞𑒵𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒮𑒿 𑒧𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱, 𑒖𑒏𑒩 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒤𑒳𑒢𑒱𑒨𑒰 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹𑒮𑒿 𑒮𑓀𑒏𑒙𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒔𑒢𑒏𑒲𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒋𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒍 𑒦𑒨𑒦𑒲𑒞 𑒧𑒾𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒍 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒯𑒟𑒱𑒨𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒬𑒼𑒭𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒅𑒪𑒙𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱।

𑒁𑒛𑓃𑒞𑒲𑒮𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒔𑒢𑒏𑒲, 𑒤𑒳𑒢𑒱𑒨𑒰 𑒂 𑒙𑒼𑒪𑒏 𑒪𑒼𑒏 𑒮𑒳𑒃𑒠𑒔𑒢𑒏 𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒣𑒩 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒹𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒧𑒯𑒰𑒖𑒢 𑒂 𑒧𑒳𑓀𑒬𑒲 𑒯𑒪𑓂𑒪𑒰 𑒏𑒩𑒢𑒱𑒯𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒡𑒧𑒏𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒔𑒢𑒏𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒮𑒰𑒧𑒢𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒍𑒏𑒩 𑒤𑒹𑒿𑒏𑒪 𑒐𑒰𑒣𑒛𑓃 𑒮𑒳𑒃𑒠𑒔𑒢𑒏 𑒧𑒰𑒟𑒰𑒣𑒩 𑒪𑒰𑒑𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒅𑒪𑒙𑒤𑒹𑒩 𑒁𑒕𑒱—𑒖𑒏𑒩𑒰 𑒒𑒩𑒧𑒹 𑒪𑒰𑒚𑒲 𑒂 𑒦𑒨𑒏 𑒋𑒏𑒰𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒕𑒪, 𑒍𑒏𑒩 𑒠𑒹𑒯 𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡𑒮𑒿 𑒒𑒰𑒨𑒪 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒯𑒰𑒖𑒢𑒏 𑒒𑒰𑒨𑒪 𑒯𑒼𑒨𑒥 𑒬𑒼𑒭𑒝𑒏 𑒮𑒧𑒰𑒣𑓂𑒞𑒱 𑒢𑒯𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒋𑒏𑒰𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒁𑒦𑒹𑒠𑓂𑒨𑒞𑒰𑒣𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒯𑒰𑒩 𑒁𑒫𑒬𑓂𑒨 𑒁𑒕𑒱।

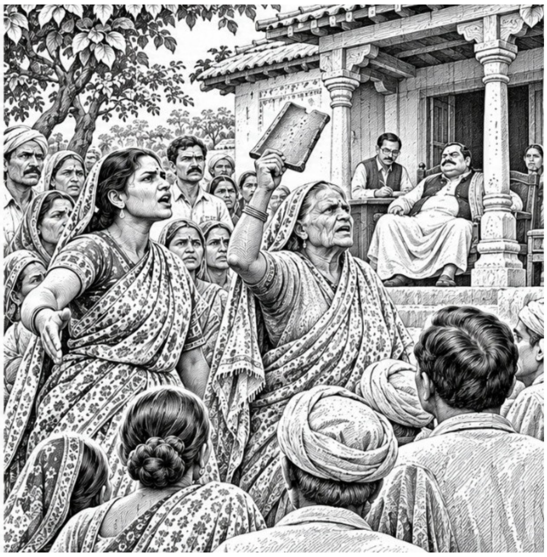

𑒬𑓂𑒨𑒰𑒧𑒥𑒰𑒥𑒴 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑒲 𑒕𑒟𑒱। 𑒍 𑒋𑒯𑒱 𑒥𑒲𑒔 𑒯𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒂 𑒍𑒏𑒩 𑒒𑒩𑒰𑒢𑒰𑒏 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩-𑒫𑒱𑒭𑒨𑒏 𑒖𑒰𑒢𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒮𑒳𑒢𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒂 𑒣𑒬𑓂𑒔𑒰𑒞𑓂𑒞𑒰𑒣𑒏 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒰𑒧𑒹 𑒔𑒪𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒄 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒏𑒟𑒰 𑒂 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒮𑒹𑒞𑒳 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒹 𑒣𑒱𑒞𑒰 𑒧𑒯𑒰𑒖𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒹𑒙𑒲 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒮𑓀𑒩𑒏𑓂𑒭𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒕𑒪𑒰𑒯, 𑒍 𑒂𑒥 𑒍𑒏𑒩 𑒒𑒩𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨

सार्वजनिक रूपमे देखैत छथि। मुदा श्यामवाबूक एहि रोधक अंगिना कार्यवाही कथामे नहि देखाओल; फलतः रचनाक संगसँ शक्तिशाली नैतिक उद्‌घाटन नाटकीय निष्कर्ष धरि नहि पहुँचैत।

११. जाति, सम्पत्ति आ विवाह : परस्पर गुथल प्रश्न

'जान'मे जाति केवल विवाहक अन्तिम बाधा नहि। हरिया अपन संगीकेँ रंगलाक विरुद्ध हिंसा नहि करबाक कारण रूपमे ओकर जातिगत समानता रखलैत अछि; श्यामबाबू विक्रमकेँ अपन विवादबीक बाहर राखैत छथि; स्वर्णदहन रंगलाकेँ प्रतोष्ठ बनाय विवाहद्वारा आर्थिक सम्बन्ध पक्का करए चाहैत अछि। एतय जाति स्त्रीक इच्छाकेँ अनुशासित करैत अछि आ सम्पत्तिक आवागमनकेँ नियन्त्रित करबाक साधन बनैत अछि। तथापि पाठमे पात्रसभक सटीक जातिनाम उपलब्ध नहि; तेँ कोनो निश्चित जातिगत सम्प्रदायक आरोपण एहि कृतिक अध्ययनक सीमा बाहर अछि।

आंबेडकरवादक जाति-समीक्षामे विवाह-नियन्त्रण जाति-संरक्षणक मूलभूत पद्धतिमे गनल जाइत अछि। 'जान'मे एही व्यापक प्रश्नक एक कथा-विशिष्ट रूप देखाओल अछि: रंगलाक प्रेमक नैतिकता ओकर जातिगत योग्यतासँ अलग आकलित नहि कएल जाइत, आ महाजनक बेटीसँ विवाह नगरमे अपरिहार्य सामाजिक निर्णयक रूपमे थोपल जाइत अछि। तथापि ई समीक्षात्मक संगतता अछि, ऐतिहासिक साक्ष्य नहि; रचनाक एकटा घटनासँ सम्पूर्ण मिथिला समाज विषयक निष्कर्ष निकालब शोध-संगत नहि होयत।

सम्पत्ति, जाति आ स्त्रीक विवाह-निर्णयक संगम स्वर्णदहनक दहेज-कल्पनामे सभसँ साफ अछि। ओ ऋणक बदलामे खेत हड़पबाक जे योजना बना रहल छल, ओकरा बेटीक विवाहद्वारा अधिक सबल लाभ देखाओल अछि। रंगला एही योजनामे इच्छासम्पन्न व्यक्ति नहि, सम्पत्तिक हस्तान्तरणक माध्यम बनैत अछि। एहि समाज-विश्लेषणक बल अछि जे आर्थिक शोषण आ लैंगिक प्रश्न अलग-अलग अध्याय नहि, एकहि दृश्यमे संयुक्त प्रक्रिया बनि ठाढ़ होइत अछि।

१२. दृश्य-विन्यास : गतिशील छवि, 'कट टु' आ काल-परिवर्तन

पटकथाक एक गुण ओकर दृश्य-निर्देशक सबलता अछि। दृश्य आरम्भसँ पहिने समय, स्थान आ पात्रक सूचना प्रायः देल गेल अछि। नदी, घरक द्वार, पोस्ट ऑफिस, सुनसान बाध, महाजनक दलान, बेलदे स्टेशन आ फुनियाक घर —सभ स्थान दृश्यात्मक रूपेँ पहिचानयोग्य अछि। साइकिलक चक्र, दूधक कनस्तर, लालटेन, घोड़ा, चिट्ठी, खापड़ आ बही-खाता चलचित्रक रूपमे उपयोगी ठोस वस्तु अछि। एहि वस्तुसभक माध्यमे कथा भावात्मक अमूर्तनसँ बाहर आबैत अछि।

एक दृश्यसँ दोसर दृश्य धरि 'कट टु'क लगातार प्रयोग लेखनकेँ चलचित्रक प्रचलित संकेत-भाषासँ जोड़ैत अछि। मुदा हर बदलावपर एके प्रकारक संकेत दोहरबासँ सम्पादनक अर्थगर्भता स्वतः नहि बढ़ैत। जेना महाजनक लेखा-परामर्शसँ विक्रम–रंगलाक संकट धरि गति कथात्मक रूपसँ सार्थक अछि; किन्तु किछु ठाम प्रेमगीत, प्रतीक्षा आ दोहराओल अकेलापन नव सूचना अपेक्षाकृत कम जोड़ैत अछि। सम्पादन-संकेतक महत्त्व तखन अछि जखन दृश्यक क्रम दर्शकक ध्यान, आशंका वा सम्बन्धक अर्थ परिवर्तित करैत अछि।

पहिल बार-वेटिंक उपरान्त बाद विक्रमक स्वप्नगीतकेँ 'फ्लैशबैक'क संकेतसँ प्रस्तुत कएल गेल अछि। कालान्तरक दृष्टिसँ ई अतीत-स्मरणसँ बेसी तत्काल कल्पना वा मनोचित्रक रूपमे बुझाइत अछि। एहि प्रकारक दृश्यकेँ स्मृति, स्वप्न आ इच्छाक छवि बीच स्पष्ट भेदक आवश्यकता अछि। बादमे हरियाक घोड़ा रोकि पुरान बेंट स्मरण

কবরাঁক দৃশ্য যথার্থ অতীত-স্মরণক নিকট অছি। একহি সংকেতক দূ ভিন্ন কাল-প্রকৃতিমে প্রযোগসঁ দৃশ্য-ভাষাক স্বসংগতি শিথিল হোঅত অছি।

মনোবৈজ্ঞানিক সূচনাক লেল তকরা 'কহৈত' বহরাঁক অপেক্ষা দৃশ্যবচনাক কএক অবসব অছি: বঁবসাক ম্লুকল নজবি, শ্যামরাঁরূঁক চুপ্পী, রিক্রমক মাএক প্রতীক্ষা, ফুলিযাক কোনমে বৈসি কানবঁ। ঞ সংকেত পাত্রসভক ভার-স্থিতি অভিনয-যোগ্য বঁনবৈত অছি। এতয পঠকথাক প্রভার সাধারণ সংরাদসঁ আগূ জাঅত অছি। মুদা জখন হবিযা রা স্বজদচন নগাতার অপনে খননাযকীক উদ্‌ঘোষ করৈত অছি, তখন দৃশ্যাত্মক সংকেত কম, ব্যাখ্যাত্মক ঘোষণাত্মকতা বেঁসী ভহ জাঅত অছি।

১৩. ধ্বনি, লোক-পরিবেশ আ রস্তু-প্রতীক

পহিল দৃশ্যমে নারিকক গীত নদী-আধারিত জীরনক সাম্বদাযিক সুব বঁনি উভবৈত অছি। আগূ মন্দিবক ঘণ্টী, মস্‌জিদক ধ্বনি, মল্লাক আরাজ, সাঙকিনক ঘণ্টী আ ঘব-আঁগনক হল্লা শ্রব্য পবিরেশকেঁ ঘনত্ব দৈত অছি। কথাক সমাজ কেরল দেখাঅত নহি; স্বনাঅত সেহো অছি। রিশেষ কপেঁ গ্রামীণ ধ্বনি আ নগব-মাল্লক গতিরিধি একঠা ক্ষেত্রক দৈনিক সমযতাল বঁনবৈত অছি। এহি প্রাকৃতিক শ্রব্যতাক তলনামে সুপ্নগীতক প্রযোগ কথাক লোকপ্রিয ফিল্মীয কড়িসঁ সম্বন্ধ বঁনবৈত অছি।

দূধক কলস্তব শ্রম-আর্জনক, বঁহী-খাতা ঋণক, ঘোড়া প্রত্তরক, চিট্ঠী আশা আ নির্ণযক, তথা খাপড় প্রতিরাদক রস্তুগত সংকেত মানল জা সকৈত অছি। মুদা প্রতীকক ঞ অর্থ রস্তুক রাস্তরিক ক্রিযাত্মক ভূমিকাসঁ নিকলৈত অছি; ঞ নহি জে বচনাকাব প্রত্যেক রস্তুকেঁ নিশ্চিত কপেঁ প্রতীক মানি প্রস্তুত কএনে ছথি। রিশেষতঃ অড়তীসম দৃশ্যমে চনকীক খাপড় সাধারণ ঘবেলূ রস্তুসঁ শক্তি-প্রতিবোধক ক্রিযামে বঁদলৈত অছি—ঞ পবিরর্তন সাহিত্যিক কপসঁ উল্লেখনীয অছি।

১৪. সংরাদক সামাজিক স্তব : হাস্য, ভয আ নৈতিক প্রতিরাদ

বঘূআ–রিক্রমক বাঁতচীতমে অপনত্ব আ চুহল অছি। 'দবোগা' সম্বোধন, সাঙকিল বোকরাঁক অনুবোধ আ চিট্ঠী পঙ্কেঁচেনাঅ লেল 'ঘূস' মাঁগবাঁক হাস্য তনারক বীচ জীরন্ত লোকবৌলী জোড়ৈত অছি। দ্বকানদাবক সংরাদমে ব্যাপাবিক নিকট্তা আ রিক্রমক আত্মসম্মান দেখাঅত অছি। এহি সংরাদসভমে লোকজীরনক স্বাভারিকতা অছি, কাবণ পাত্রসভ অপন পেশা, সম্বন্ধ আ পবিস্থিতিক অনুকপ বজৈত ছথি। প্রকৃতিক ভাষাযী সফলতা মুখ্যতঃ এহী ছোট প্রসংগসভমে নিহিত অছি।

স্বজদচন, হবিযা আ মুংশীক সংরাদমে ধমকী, অপমান আ স্বামিত্বক সুব প্রমুখ অছি। শ্যামরাঁরূঁক ভাষামে সংকোচ, দ্বিধা আ সামাজিক ভয; রিক্রমক মাএক ভাষামে ঘবেলূ চিন্তা আ অনুভরজন্য সারধানী; চনকীক ভাষামে গবজ আ আক্রোশ অছি। এহি রিভেদসঁ পাত্রসভকেঁ সামাজিক আরাজ ভেটৈত অছি। তথাপি মহাজন-পক্ষক কতেকো সংরাদ অত্যধিক প্রত্যক্ষ অছি—ও সভ অপন ষডান্ত্রক উদ্দেশ্য খুলি কহ কহৈত ছথি। যথার্থপবক দৃশ্য-লেখনমে কিছু অর্থ হারভার, পবিস্থিতিক পবিণতি আ অপ্রত্যক্ষ সংকেতক মাধ্যমেঁ ব্যঞ্জ ভেলাসঁ তনার অধিক গাঢ় বঁনি সকৈত ছল।

পন্দ্রহম দৃশ্যক রিক্রম–মাএ সংরাদ সম্পূর্ণ প্রকৃতিক নৈতিক কেন্দ্রবমে অছি। মাএ ধনিক অপরাধীসঁ ঠকবারৈপব জানক খতবা কহৈত ছথি; বেঁঠা অন্যায দেখিকহ চুপ বহবঁ অস্বীকাব করৈত অছি। এতয দ্বনূ পক্ষক অনুভর সহ অছি—এক দিস আত্মবক্ষা, দোসব দিস নৈতিক প্রতিবোধ। ঞ ঠকবার 'নীক' আ 'খবার' পাত্রক সবল দ্বন্দ্র নহি,

জোখিম আ ন্যাযক রঁীচ সামাজিক নির্ণযক কঠিন প্রশ্ন অছি। এহি সঁরাদমে গ্রতিক রূহত্ত্ব বাজনীতিক অর্থ সরঁসঁ সঘন রূপমে উঁপস্থিতি পারৈত অছি।

১৩. সম্বদায : ভযভীত দর্শকসঁ ক্রিযাশীন প্রতিবোধ ধবি

গামক সাম্বদাযিক উঁপস্থিতি কথামে এককপ নহি অছি। নারপব নোক রঁবসাকেঁ চঢ়রাঁমে সহাযতা দৈত ছথি, খেতক মজদূব অপহবণ বোকরঁাক নেন দৌড়ৈত ছথি, ঠহনূ ঘঠনা স্বনাকহ রিঞ্চমক মাএক ডব রঁঢ়রৈত অছি, রিরাহক ঘবক নোক সামাজিক অনুগ্গানমে জুটৈত ছথি, আ অন্তমে চনকীক সঁগ ঠৌনক নোক মহাজনক দ্বত্থাবপব পহ্মঁচৈত ছথি। এহি সমূহসভক কার্য অনগ-অনগ অছি—সহাযতা, বঞ্চক হস্তক্ষেপ, অফরাহক প্রসাব, পবম্পবাক পানন আ রিবোধ। ঞা পবিবর্তন গ্রামীণ সমাজকেঁ কেরন নিষ্ক্রিয ভীড় মানরঁাক প্রবৃত্তিক রিরুদ্ধ অছি।

রঁাবহম দৃশ্য আ অড়তীসম দৃশ্যক মধ্য সামূহিক প্রতিবোধক একঠা আন্তবিক সম্বন্ধ দেখন জা সকৈত অছি। পহিনমে মজদূবসভ শাবীবিক হমনাকেঁ বোকৈত ছথি; দোসবমে মহিনাক নেতৃত্বমে নোক সার্রজনিক জরারঁদেহী মাঁগৈত ছথি। কথাকাব এহি সাম্বদাযিক পক্ষকেঁ নিবন্তব রিকসিত কবিতথি তঁ ব্যক্তিরাদী নাযকত্বক তননামে অধিক ব্যাপক সামাজিক আখ্যান আকাব নহ সকৈত ছন। এখন ঞা সম্ভারনা প্রভারী দৃশ্যসভক রূপমে উঁপস্থিত অছি, স্বরিকসিত আন্দোননক রূপমে নহি।

১৬. স্ত্রী-দৃষ্টি আ ‘ওজ্জত’ক রিবোধাভাস

কথামে স্ত্রীক ‘ওজ্জত’ শব্দ হব বেঁব অনগ সামাজিক অর্থ নৈত অছি। রঁবসাক অপহবণক প্রযন্েক সময ঞা স্ববক্ষা আ হিংসাসঁ রঁচরাঁক প্রশ্ন অছি; শ্যামরাঁবূক দৃষ্টিমে রেঁঠী রিষযক গপ্প পবিরাবক সার্রজনিক প্রতিষ্ঠা ঘঠারৈ সকৈত অছি; ফুনিযাক ঘবমে ঞা গর্ভ আ রিরাহক সামাজিক দরাঁরসঁ জুড়ৈত অছি। এহি রিরিধ উঁপযোগসঁ স্পষ্ট অছি জে স্ত্রীক অনুভরকেঁ সমাজ অক্সব ওকব ওচ্ছাসঁ অনগ, পবিরাবক প্রতিষ্ঠাক পৈমানামে নাপৈত অছি।

নৌবা মন্নেক স্ত্রীক দৃশ্য-রস্তুকবণ সম্বন্ধী আনোচনাক সহাযতাসঁ রঁবসাপব রিঞ্চম, হবিযা আ গ্রামক নজবিক অন্তব রুঁঝন জা সকৈত অছি। রিঞ্চমক আবম্ভিক মোহিত দৃষ্টি আনন্দক; হবিযাক দৃষ্টি অধিকাবক; অফরাহ ফৈনারৈরানা সমাজক দৃষ্টি অনুশাসনক মাধ্যম রঁনৈত অছি। রঁবসাক প্রতিরাদ আ চনকীক সার্রজনিক আক্রোশ এহি দৃষ্টিক ব্যরস্থাকেঁ রাঁধিত কবৈত অছি। তথাপি নাযিকাকেঁ অন্ততঃ অনির্দিষ্ট অরস্থামে ছোড়ি দেরঁাক শিন্প ঞা প্রশ্ন খুনা বাখৈত অছি জে কথাক নির্ণয-অধিকাব রাস্তরমে স্ত্রীক পক্ষমে কতেক স্থানান্তবিত ভেন।

ফুনিযাক সন্দর্ভমে গর্ভক প্রশ্নক অনারশ্যক নৈতিক সবনীকবণসঁ রঁচরঁ চাহী। সঁকঠ এহিমে নহি জে গর্ভসমাপনক উঁন্নেখ হোওত অছি, রঁরু এহিমে জে হবিযা ফুনিযাকেঁ ধমকী দহ ওকব নিজী নির্ণযক অধিকাব ছীনৈত অছি। চনকী রিরাহক মাঁগ কবৈত ছথি, যদ্যপি ফুনিযাক দীর্ঘকানীন স্ববক্ষা, সহমতি আ চাহনা পব স্বতন্ত্র রিমর্শ নহি খুনৈত। বচনা জঁ এহি পব অধিক ঠহবিত, তঁ স্ত্রী-ন্যাযক অর্থ কেরন ‘ওজ্জত রঁহান’ কবরাঁক পাবম্পবিক সঁহিতাসঁ আগূ রঁঢ়ি সকৈত ছন।

১৭. সঁবচনাত্মক সীমাসভ : পাত্র, ঞমাঁকন আ পবিণতি

‘জান’ক পাত্র-পবিচয আ রঁাদক দৃশ্যসভক রঁীচ একঠা ঠোস সম্বন্ধগত অসঁগতি অছি। আবম্ভিক পবিচযমে চনকীকেঁ হবিযাক প্রেমিকা আ ফুনিযাকেঁ চনকীক মাএ কহন গেন অছি; কিন্তু উঁত্তবার্ধমে হবিযাক গর্ভরতী প্রেমিকাক নাম ফুনিযা অছি আ ওকব মাএক নাম চনকী। এহি পবিরর্তনকেঁ স্বতঃ অর্থপূর্ণ প্রতীক রা জচ্ছিত উঁনঠরাঁসী মানরঁ

असंगत होयत। ई नाम–सम्बन्धक अनुव दर्शक, कलाकार आ सम्पादक लेल भ्रमक कारण बनि सकैत अछि, आ पटकथाक कथात्मक स्वसंगतिकें प्रभावित करैत अछि।

दृश्यक्रममे तेरहम दृश्यक बाद पन्द्रहम दृश्य अंकित अछि; चौदहम क्रमांक उपस्थित नहि। ई क्रमांकनक असमानता कथा-वस्तुक मूल्याकें स्वतः घटबैत नहि, मुदा पटकथा जखन निर्माण, अभिनय आ सम्पादनक सामा कार्य-पाठ होइत अछि, तखन दृश्य-सूचीक स्वच्छता उपयोगिताक शर्त बनैत अछि। आरम्भिक पात्र-सूचीमे मनदेर, बखिया आ भकोलवा जेकाँ पात्र परिचित कराओल गेल छथि, पर उपलब्ध दृश्यक्रममे स्पनकर सक्रिय कथात्मक भूमिका स्पष्ट रूपसँ विकसित नहि होइत। एकरा आधार बनाकए उपकथाक सम्भावित दिशाक अनुमान गढ़ब उचित नहि।

पहिल भागमे विक्रम–बबसाक मिलन, नौकरीक आकांक्षा आ महाजनक जाल क्रमशः गाढ़ होइत अछि; अन्तिम भागमे फुलिया–चनकीक संघर्ष केन्द्रस्थ होइत अछि। दोसर संघर्ष पहिलक सामाजिक अर्थ समृद्ध करैत अछि, मुदा दृश्यात्मक कारण-सम्बन्धक दृष्टिसँ ओकर संयुक्त परिणति अधूरी रहैत अछि। बबसाक ठेकान, विक्रमक भविष्य, श्यामबाबूक निर्णय, फुलियाक माँग आ हरियाक जवाबदेही सभ अन्तिम उपलब्ध दृश्यपर निर्णीत नहि होइत अछि। एहि अनिर्णयकें सोद्देश्य खुला अन्त कहबाक लेल आवश्यक आन्तरिक कलात्मक संकेत पर्याप्त स्पष्ट नहि देखाइत।

रचनाक ई सीमा ओकर सामाजिक अवलोकनकें निरस्त नहि करैत। जतेक सफल दृश्य अछि—दूधक व्यापार, नारक हड़बड़ी, बही-खाता, मजदूरक बचार, श्यामबाबूक चुप्पी, चनकीक ललकार—से अपन-अपन ठाम जीवन्त अछि। किन्तु पटकथा एकटा समग्र क्रियात्मक रचना सेहो अछि; प्रसंगसभक प्रभाव तखने स्थायी होइत अछि जखन पूर्ववर्ती संकल्प, मुख्य संकट आ निर्णयक परिणाम सम्बन्धित क्रममे विकसित होअए। अवस्तुक समग्र क्रियाक विचार आ पटकथा-संरचनाक आधुनिक सिद्धान्त दुनू एहि अपेक्षाकें अलग-अलग भाषामे प्रस्तुत करैत अछि।

१८. विधागत मूल्यांकन : साहित्यिक पाठ आ प्रदर्शनक सम्भावना

पटकथा पढ़बाक समय संवादक साहित्यिक गुण आ प्रदर्शनक व्यावहारिकता दुनूक विचार चाही। 'जाल'मे दृश्यस्थल आ क्रियाक संक्षिप्त संकेत अभिनयक सम्भावना स्पष्ट करैत अछि। नदीक घाट, साओकिन, दौड़ैत घोड़ा आ सामूहिक अनुष्ठान दृश्यात्मक प्रभाव पैदा करबाक साधन अछि। संगहि बाबब्बाव सामूहिक गीत, घोड़ा-यात्रा आ चलैत बेलगाड़ीक पाछू दौड़बाक दृश्य उच्च मंचन-व्यय वा जटिल निर्माण-व्यवस्थाक अपेक्षा राखि सकैत अछि। ई व्यावहारिक पक्ष पाठक कला-मूल्याक विकल्प नहि, बल्कि पटकथाक प्रदर्शनयोग्यताक पूरक कसौटी अछि।

भारतीय नाट्यपरम्परामे अभिनय, स्थिति, भाव आ दर्शकीय अनुभूतिपर व्यापक चिन्तन उपलब्ध अछि। 'जाल'क करुण प्रसंग—श्यामबाबूक आत्मग्लानि, फुलियाक रोदन—आ रौद्र प्रसंग—हरियाक धमकी, चनकीक भिड़न्त—अलग भावात्मक स्तर निर्मित करैत अछि। मुदा भावक नाम देलासँ रचनाक पूर्ण रस-सिद्धि घोषित नहि कएल जा सकैत; ओकर लेल चरित्र-विकास, दृश्य-काल, नैतिक परिणाम आ दर्शकीय अनुभूतिक संयुक्त परीक्षण आवश्यक अछि। एहि अर्थमे 'जाल' परम्परागत भाव-सम्भावना आ लोकप्रिय चलचित्रक तीव्र घटना-विन्यासक बीच गतिमान रचना अछि।

ग्रतिक भाषा स्थानीय सामाजिक सम्बन्धक सजीव वाहक अछि। घर–द्वआर, बाप–बेटी, महाजन–मुंशी आ टोल–सम्प्रदायक अलग-अलग बोलचाल रचनाकें स्वर दैत अछि। ई स्थानीयता केवल सजावटे नहि, अर्थक स्रोत अछि। उदाहरणार्थ 'दरोगा' सम्बोधनक हास्य विक्रमक आकांक्षासँ जुड़ैत अछि; 'गजजत' शब्द बबसा आ फुलियाक सामाजिक नियतिसँ; आ 'जाल' महाजनक आत्मविश्वाससँ। एहि भाषायी सघनतामे लेखकक सर्वाधिक विश्वसनीय सर्जनात्मक संसाधन निहित अछि।

𑓑𑓙. 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭

𑒩𑒰𑒖𑒠𑒹𑒫 𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪𑒏 ‘𑒖𑒰𑒪’𑒏 𑒧𑒴𑒪 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒄 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧 𑒂 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒣𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰, 𑒖𑒰𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒢𑒱𑒨𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩𑒝, 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰𑒣𑒩 𑒠𑒐𑒪 𑒂 𑒧𑒯𑒰𑒖𑒢𑒲 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒏 𑒣𑒩𑒮𑓂𑒣𑒩 𑒮𑒯𑒨𑒼𑒑𑒏 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒦𑒰 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒞𑓁 𑒬𑓂𑒩𑒧, 𑒂𑒫𑒰𑒑𑒧𑒢 𑒂 𑒒𑒩𑒹𑒪𑒴 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒚𑒼𑒮 𑒥𑒱𑒧𑓂𑒥𑒮𑒦𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒙 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒫𑒱𑒏𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰–𑒬𑓂𑒩𑒧, 𑒥𑒩𑒮𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒦𑒰𑒫, 𑒬𑓂𑒨𑒰𑒧𑒥𑒰𑒥𑒴𑒏 𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫, 𑒮𑓂𑒫𑒃𑒠𑒔𑒢𑒏 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒑𑒝𑒢𑒰 𑒂 𑒔𑒢𑒏𑒲𑒏 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒧𑒱𑒪𑒱 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒥𑒯𑒳𑒡𑓂𑒩𑒳𑒫𑒲𑒨 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒂𑒐𑓂𑒨𑒰𑒢𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒩𑒔𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒋𑒯𑒱 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒮𑒲𑒧𑒰𑒮𑒦 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨-𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢𑒏 𑒁𑒞𑒱𑒬𑒨 𑒩𑒴𑒜𑓃 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑, 𑒁𑒞𑒲𑒞-𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱 𑒂 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒢𑒰𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞𑒏 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙𑒞𑒰, 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩-𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒢𑒰𑒧𑒑𑒞 𑒁𑒮𑓀𑒑𑒞𑒱, 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒰𑓀𑒏𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒔𑒪𑒢, 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒣𑒱𑒞 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒁𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑 𑒂 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭𑒮𑒦𑒏 𑒁𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒲𑒞 𑒣𑒩𑒱𑒝𑒞𑒱 𑒣𑒙𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣𑒏 𑒋𑒏𑒩𑒴𑒣𑒞𑒰 𑒥𑒰𑒡𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒅𑒠𑓂𑒠𑒹𑒬𑓂𑒨 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒲𑒧𑒰𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒑𑒳𑒣𑓂𑒞 𑒩𑒰𑒐𑒥 𑒢𑒯𑒱, 𑒥𑒩𑒳 𑒄 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒨𑒥 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒖𑒐𑒢 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒖𑒞𑒹𑒏 𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑓂𑒝 𑒯𑒼, 𑒞𑒞𑒹𑒏 𑒠𑒵𑒜𑓃 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰-𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒜𑓃𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒢𑓂𑒞𑒞𑓁 ‘𑒖𑒰𑒪’𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒫𑒱𑒏𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒫𑒲𑒩𑒞𑒰 𑒫𑒰 𑒥𑒩𑒮𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒧𑒰𑒢𑒥 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒥𑒯𑒳𑒂𑒨𑒰𑒧𑒲 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏𑒹𑒿 𑒕𑒼𑒙 𑒏𑒩𑒥 𑒯𑒼𑒨𑒞। 𑒋𑒞𑒨 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒰𑒡𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩𑒼𑒞𑓂𑒞𑒹𑒖𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒍 𑒁𑒕𑒱, 𑒖𑒐𑒢 𑒔𑒢𑒏𑒲 𑒧𑒯𑒰𑒖𑒢𑒏 𑒠𑒪𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒪𑒼𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒞𑓂𑒩 𑒏𑒩𑒱 𑒁𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒏 𑒮𑒫𑒰𑒪 𑒅𑒚𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒖𑒰𑒪𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒄 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒧𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒹𑒞, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒦𑒨𑒏 𑒋𑒏𑒰𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒔𑒳𑒢𑒾𑒞𑒲 𑒁𑒫𑒬𑓂𑒨 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒍𑒯𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒳𑒐 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱: 𑒖𑒐𑒢 𑒇𑒝, 𑒖𑒰𑒞𑒱, 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩 𑒂 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰 𑒋𑒏-𑒠𑒼𑒮𑒩𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒰𑒿𑒡𑒱 𑒠𑒹𑒢𑒹 𑒯𑒼, 𑒞𑒐𑒢 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨 𑒏𑒱𑒢𑒏𑒩 𑒮𑒰𑒯𑒮, 𑒏𑒼𑒢 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏𑒞𑒰 𑒂 𑒏𑒼𑒢 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒮𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒯𑒼𑒨𑒞?

𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦-𑒑𑓂𑒩𑒢𑓂𑒟𑒮𑒴𑒔𑒲

𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪, 𑒩𑒰𑒖𑒠𑒹𑒫। 𑒖𑒰𑒪 (𑒣𑒙𑒏𑒟𑒰)।

Ambedkar, B. R. Annihilation of Caste. 1936. In Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, vol. 1. Bombay: Education Department, Government of Maharashtra, 1979, pp. 25–96. https://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambedkar/about.html

Aristotle. Poetics. Translated by S. H. Butcher. The Internet Classics Archive, Massachusetts Institute of Technology. https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html

Bordwell, David, Kristin Thompson, and Jeff Smith. Film Art: An Introduction. 13th ed. New York: McGraw Hill, 2024. ISBN 9781265205478.

Field, Syd. Screenplay: The Foundations of Screenwriting. Revised ed. New York: Delta Trade Paperbacks, 2005. ISBN 9780385339032.

Lidova, Natalia. “Natyashastra.” Oxford Bibliographies in Hinduism. Oxford University Press, 2014. https://doi.org/10.1093/obo/9780195399318-0071

McKee, Robert. Story: Substance, Structure, Style, and the Principles of Screenwriting. New York: ReganBooks, 1997.

Mulvey, Laura. “Visual Pleasure and Narrative Cinema.” Screen 16, no. 3 (1975): 6–18. https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6

নাজ : স্ত্রীশিক্ষা, রহ্মসত্বা আ নৈতিক প্রহভিচ্ছান

পাঠকেন্দ্রিত নাট্যালোচনা আ সামাজিক-সাঁস্কৃতিক অধ্যয়ন

সারাঁশ

বাজদের মণ্ডনক 'নাজ' স্ত্রীশিক্ষাক পক্ষমে লিখল একটা গ্রাম্য সামাজিক একাঁকী অছি, মুদা একর আলোচনাত্মক মহত্ত্ব কেরল 'বেঁটী পঢ়াউ' সন্দেশমে সীমিত নহি অছি। নাটক সার্রজনিক বিদ্যালয়, পরিরার, জমীনদারী প্রভুত্ব, স্ত্রীক আরাজ আ অন্ততঃ চিকিৎসকীয় সেরাক বীচ সত্তা-সম্বন্ধক পরিরর্তন দেখবৈত অছি। আরম্ভমে 'নাজ'ক অপ্রকট অর্থ বেঁটীপর সমাজক নিগরানী আ কুল-প্রতিষ্ঠাক ভয়সঁ জুড়ল অছি; অন্তমে রএহ শব্দ উৎপীড়ক পক্ষক নৈতিক আত্মবোধক নাম বনি জাওত অছি। প্রস্তুত অধ্যয়ন নৌ দৃশ্যক অনুক্রম, সংরাদক সামাজিক স্তর, মৌন আ বেশভূষাক মঁচীয় সংকেত, দীর্ঘ সময়ান্তরাল, শিক্ষকক দ্বিরিধ ছবি, পারিরারিক সহায়তাক ভূমিকা তথা ক্ষমাশীল সমাপনক সমস্যা দেখৈত অছি। একাঁকীক সমেকিত ক্রিয়া আ ওকর রিস্তৃত দৃশ্য-রচনাক বীচ তনারকেঁ অলগ সঁ জাঁচল গেল অছি। শিক্ষা-রিমর্শ, সামর্থ্য-অরধারণা, সাঁস্কৃতিক পুনরুৎপাদন আ নাটকীয় প্রহভিচ্ছানক সৈদ্ধান্তিক পরিপ্রেক্ষ্য ততনাত্মক ব্যাখ্যাক সাধন অছি, রচনাপর প্রত্যক্ষ প্রভারক দারা নহি। নিষ্কর্ষতঃ 'নাজ'ক সর্বাধিক প্রভারকারী উপলব্ধি নৈতিক মূল্যক উলটব অছি; ওকর সীমা সমাধানক রৈযক্তিকতা, পাত্রক ধ্রুরীকরণ আ সংস্থাগত অন্যায়সঁ শীঘ্র মেল-মিলাপক রূপমে উভরৈত অছি।

বীজশব্দ : বাজদের মণ্ডন; নাজ; মৈথিলী একাঁকী; সরিতা; স্ত্রীশিক্ষা; রহ্মসত্বা; সামাজিক নাটক; প্রহভিচ্ছান

১. প্রস্তারনা : নাটকক রিষয় নহি, ওকর প্রশ্ন

'নাজ'ক কথারস্তু সরল প্রতীত হোএত অছি : গামক গরীব কিসান হরিচরণক বেঁটী সরিতা পঢ়বাক ঊচ্ছা ব্যক্ত করৈত অছি; শিক্ষকক হস্তক্ষেপসঁ ওকর রিদ্যালয়-প্ররেশ হোএত অছি; সম্পন্ন কুলানন্দক বেঁটা ভোগেন্দ্র ওকরা অপমানিত আ পীড়িত করৈত অছি; বাদমে সরিতা শহরমে অধ্যয়ন কএ চিকিৎসক বনৈত অছি আ ওহী ভোগেন্দ্রক প্রাণ বচবৈত অছি। মুদা এহি কথাসূত্রমে সামাজিক মান্যতাক তীনটা প্রশ্ন একসাথ সক্রিয় অছি—কেকরা পঢ়বাক অরসর ভেটত, নির্ণয় কে লেত, আ অপরাধক বাদ নাজ কেকরা হোএত? এহি প্রশ্নক পরস্পর সম্বন্ধ একাঁকীকেঁ সাধারণ উপদেশসঁ আগাঁ লএ জাওত অছি।

নাটককার আরম্ভিক টিপ্পণীমে স্পষ্ট করৈত ছথি জে একাঁকীক রচনা নাটক খেলয়বাক ঊচ্ছুক লোকক আগ্রহসঁ জুড়ল প্রয়াস ছল; ও অভ্যাসক অভারক রিনম্র স্বীকার সেহো করৈত ছথি। এহি রক্তব্যকেঁ নাটকক মঁচাভিমুখ উপেক্ষিক প্রমাণ মানি সকৈত ছী, মুদা রাস্তরিক প্রস্তুতি, দর্শক-প্রতিক্রিয়া রা মঁচনক ঐতিহাসিক প্রমাণ মানব অনুচিত হোএত। লেখকক টিপ্পণী ১৪ জনররী ২০১৩ দিনাঁকিত অছি; এহি তিথিকেঁ স্বতঃ প্রকাশন-রর্ষ মানব সেহো যুক্তিসঁগত নহি।

এহি শোধক পদ্ধতি প্রথম দৃষ্টিমে পাঠকেন্দ্রিত অছি : দৃশ্য, কথন, পাত্রক ব্যরহার, নাটকীয় অন্তরাল আ অন্তক ভাষা এক-দোসরসঁ জোড়ি পঢ়ল গেল অছি। দোসর স্তরপর মৈথিলী একাঁকী পরম্পরাক সাহিত্যেতিহাস আ শিক্ষাক সামাজিক রিমর্শ উপযোগমে আয়ল অছি। বাহরী সিদ্ধান্ত নাটকক ঘটনা বুঝবাক উপকরণ অছি; ও নাটককারক ঘোষিত উদ্দেশ্য, অধ্যয়নস্রোত রা অনিরার্য রৈচারিক রংশারলী নহি অছি। এহি ভেদসঁ রচনাক অপন ভাষা আ রিশিষ্ট গ্রাম্য পরিস্থিতি সুরক্ষিত রহৈত অছি।

২. মৈথিনী নাঠ্যপবম্পবা শ্বা 'নাজ'ক রিধাগত স্থান

শ্বাধুনিক মৈথিনী নাঠ্যনেখনমে সামাজিক প্রশ্ন, ভাষা-চেতনা শ্বা মঁচীয কপক পবিবর্তনক দীর্ঘ পৃষ্ঠহুমি শ্বচ্ছি। দেরকান্ত ঝাক শ্বাধুনিক মৈথিনী সাহিত্যেতিহাসমে নাঠ্যরিধা নেন পৃথক্ রিমর্শ ভেঠৈত শ্বচ্ছি। সমকানীন শোধমে বঘুনন্দন দাসক 'মিথিনানাঠক'কেঁ ভাষিক-সাঁস্কৃতিক পহচানক রঁহসক সঁদর্ভমে শ্বা ছুঁজ রিঁহাবী নান মণ্ডনক 'মিথিনা নাঠক'কেঁ সাহিত্যিক ওতিহাসমে উঁপেক্ষিত সামাজিক স্বরক সঁদর্ভমে পঢ়ন গেন শ্বচ্ছি। এহি রিরিধ ওতিহাসসঁ এক রাঁত স্পষ্ট হোওত শ্বচ্ছি : মৈথিনী নাঠককেঁ কেরন সভ্রান্ত সাহিত্যিক কপ শ্বথরা কেরন স্থানীয মনোবঁজন মানরঁ, দূনূ সঁকীর্ণ দৃষ্টি শ্বচ্ছি।

হীবামণ্ডন একাঁকীক রিরেচনমে এক মুখ্য ক্রিযা, সীমিত পাত্রসঁখ্যা শ্বা সঁরাদক সঁক্ষিপ্ততাপব রঁন দৈত ছথি। এহি কসৌঠীসঁ 'নাজ' বোচক শ্বপরাদ প্রস্তুত কবৈত শ্বচ্ছি। বচনা শ্বপনেকেঁ একাঁকী কহৈত শ্বচ্ছি, মুদা তওমে নৌ দৃশ্য, ঘব-রিদ্যানয-দবরঁজ্জা-চৌক-শ্বস্পতান জকাঁ শ্বনেক স্থন শ্বা রঁচপনসঁ প্রৌঢ়তাধবিক সমযান্তবান শ্বচ্ছি। একব একতা কান রা স্থানক সঁকুচনমে নহি, শিক্ষা-শ্বধিকাবসঁ উঁপ্পেন্ন মূন সঁঘর্ষক নিবন্তবতামে নিহিত শ্বচ্ছি। শ্বর্থাত একাঁকীক নাম মাত্রসঁ ওকব সঁবচনা স্বতঃ নঘু শ্বথরা সঁকুচিত নহি ভহ জাওত শ্বচ্ছি।

নাঠকক শিন্প মৌখিক সঁরাদ শ্বা ছোঠ-ছোঠ মঁচীয নির্দেশপব শ্বরনম্বিত শ্বচ্ছি। 'পঠাক্ষেপ' দৃশ্যকেঁ শ্বনগ কবৈত শ্বচ্ছি শ্বা দর্শককেঁ জীরনক রিভিন্ন চবণ দেখরৈত শ্বচ্ছি। এহি কাবণ 'নাজ'কেঁ এক-ক্রিযাম্বেক, রঁহুদৃশ্য সামাজিক একাঁকী কহরঁ শ্বধিক সঠীক শ্বচ্ছি। ওা রহ্মীকবণ কনাম্বেক সফনতাক প্রমাণ নহি, কপক রর্ণন শ্বচ্ছি : শ্বনেক দৃশ্য মুখ্য সঁঘর্ষকেঁ প্রভারী রঁনরৈত শ্বচ্ছি, মুদা নাঠকীয তীব্রতা রঁীচ-রঁীচমে শিথিন সেহো হোওত শ্বচ্ছি।

৩. নৌ দৃশ্যক সঁবচনা : শ্বাবম্ভিক নিষেধসঁ শ্বন্তিম স্বীকাব ধবি

পহিন দৃশ্য হবিচবণক ঘবসঁ শ্বাবম্ভ হোওত শ্বচ্ছি। সরিতা উঁপস্থিত নহি ছথি; স্নানকব রিষযমে পিতা-মাতাক রাঁতচীত হোওত শ্বচ্ছি। পিতা গামক 'হরা'ক কাবণ রৈঁঠীক শ্বনুশাসনপব জোব দৈত ছথি, জখনকি চনপঠীরানী পাবিবাবিক চবিত্রক ভবোসা দৈত ছথি। এহি শ্বনুপস্থিতিসঁ নাঠকক শ্বাবম্ভিক রিডম্বনা রঁনৈত শ্বচ্ছি : জে পাত্রক ভরিষ্য দাঁরপব শ্বচ্ছি, ওকব ওচ্ছা স্বযঁ ওকব শ্বারাজমে এখন প্রকঠ নহি ভেন শ্বচ্ছি। রাঁনিকা পহিনে 'স্কুন' শ্বা 'ওজ্জত'ক রস্তু রঁনৈত শ্বচ্ছি, র্যাক্তির রাঁদমে।

দোসব দৃশ্য রিদ্যানযক দ্বহবী তস্বীব খোনৈত শ্বচ্ছি। শিক্ষকসভ দহেজক শ্বর্যারহাবিক মাঙপব রিচাব কবৈত ছথি, মুদা কঞ্চা-নিগবানীক উঁপেক্ষা কবৈত ছথি; হবরাঁহা ওা রিসঁগতি দেখরৈত শ্বচ্ছি। এহি পৃষ্ঠহুমিমে সরিতা রঁকবী রাঁধি খিড়কীসঁ পঢ়াও দেখৈত ছথি। খিড়কী এতয সাধাবণ রাস্তু-রস্তু নহি : রিদ্যানযক ভীতব-রাঁহব, শ্বরসব-শ্বরসবহীনতা শ্বা জিজ্ঞাসা-শ্বধিকাবক সীমা ওহী ঠাম দৃশ্যকপ পরৈত শ্বচ্ছি। সরিতাক 'হমবো পঢ়হ দিশ্ব' এহি সীমা পব পহিন প্রত্যক্ষ হস্তক্ষেপ শ্বচ্ছি।

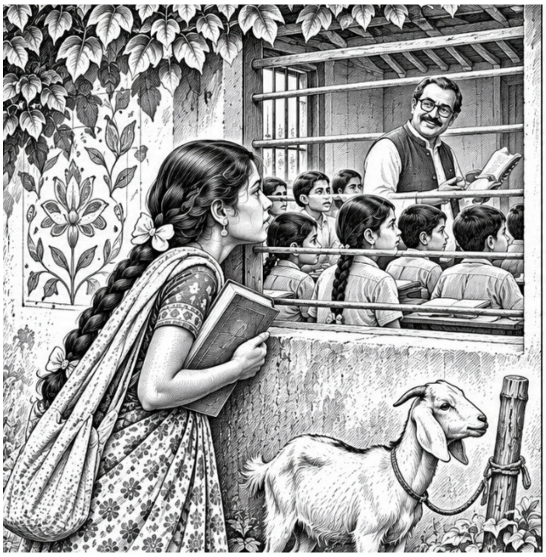

তেসর দৃশ্য ঘরমে শিক্ষক খ্যামবাবূক আগমনসঁ শুরু হোএত অছি। হরিচরণ অপন বেটীক পঢ়াইক সমাচার পুছৈত ছথি; শিক্ষক বিষয় বদলি বেটীক প্রতিভাক চর্চা করৈত ছথি। পিতা বের-বের ঘরক কাজ, সমাজক আরোপ আ আর্থিক কঠিনাই বতবৈত ছথি। পত্নী শিক্ষকক প্রস্তারক সমর্থন করৈত ছথি। শিক্ষাক অধিকার এতয় এক্কে বের প্রাপ্ত নহি হোএত অছি; সামাজিক ভয, ঘরেলু শ্রম আ সীমিত সাধনক বাধা পার কয় পরিবারক অনুমতি তৈয়ার হোএত অছি।

চারিম দৃশ্য কক্ষামে সরিতাক তেজ অধ্যয়নশীলতা দেখবৈত অছি; ভোগেন্দ্র ওকর বিরোধ আ উপহাস করৈত অছি। পাঁচম দৃশ্যমে ভোগেন্দ্র দ্বারা সরিতাপর কএল মারপীটক পরিণাম দেখাওল জাএত অছি—ফাটল বস্ত্র, কননাই আ পিতাক অসহায়তা। ছঠম দৃশ্যমে শিকাযত রূপানন্দক দরবজ্জাপর পহুঁচৈত অছি, জতয় ওকর সামাজিক প্রভুত্ব ন্যায়োচিত জাঁচসঁ বেসী ভারী পড়ৈত অছি। সাতম দৃশ্য মৌসাক ঘর জা পঢ়বাক বৈকল্পিক রাস্তা বনবৈত অছি। আঠম দৃশ্য দীর্ঘ সমযক ছলাঁগসঁ সরিতাকেঁ চিকিৎসক আ ভোগেন্দ্রকেঁ মদ্যপানসঁ অসুস্থ ব্যক্ত রূপমে দেখবৈত অছি। নরম দৃশ্য চিকিৎসকীয উপচার, পশ্চাতাপ আ মাফীক অনুরোধপর সম্পন্ন হোএত অছি। ই অনুক্রম প্রতিশোধক বদলা সার্বজনিক উপযোগিতা আ নৈতিক পলটারকেঁ চুনৈত অছি।

৪. শীর্ষকক অর্থ-যাত্রা : নিরবানীক লাজসঁ উত্তরদায়িত্বক লাজ

'লাজ'ক সর্বাধিক সশক্ত বচনাত্মক যুক্তি এহি শব্দক অর্থ-পরিবর্তনমে অছি। প্রারম্ভিক পারিবারিক বাতাবরণমে লাজ ব্যক্তিক নৈতিক অপরাধসঁ নহি, বেটীক গতিশীলতা দেখিকয় বাহরী লোক দ্বারা লগাওল আরোপক আশঙ্কাসঁ জুড়ল অছি। হরিচরণক ভয কেবল অভিভাবকীয সাবধানী নহি, সমাজক এহেন দৃষ্টিসঁ সেহো জুড়ল অছি জাহিমে লড়কী ঘরসঁ বাহর জাএ তকরা নিযন্ত্রণক বিষয বনাওল জাএত অছি। মজবূতীসঁ স্থাপিত ই ভয বাদক ঘটনামে রাস্তবিক হিংসাক মাধ্যমসঁ পুষ্ট হোএত অছি; ফলতঃ পিতাক চিন্তা কিছু হদধরি অনুভরজন্য সেহো বনি জাএত অছি।

সমাপনমে রূপানন্দ স্বীকার করৈত ছথি জে হুনকা সরিতাক সামনে জেবাক সময লাজ হোএত অছি। একে সমাজমে 'লাজ'ক ভার উৎপীড়িত বর্গসঁ হটি অন্যাযকেঁ সংরক্ষণ দেনিহার শক্তিশালী পুরুষপর আবি পড়ৈত অছি। এহি উলটারমে শীর্ষকক নৈতিক ধার অছি : লাজকেঁ স্ত্রীক শরীর অথবা ঘরক প্রতিষ্ঠাসঁ মুক্ত কয় অন্যাযক উত্তরদায়িত্বক রূপমে পুনর্স্থাপিত কএল গেল অছি। জে ব্যক্তি পহিনে অপন জমিন আ সামাজিক হৈসিযতক আধারপর সংবাদ বন্দ কএনে ছল, সে আব অপন অপরাধক স্মৃতিসঁ মুক্তৈত অছি।

ফেবো ঙা পবিরর্তন সহজ নহি। ঋন্তিম ‘নাজ’ সচা নৈতিক পবিরর্তনক নঞ্চণ ঋছি ঋথরা রেঁগ্ঠাক জান রঁচেনিহাব রাজিক সমঞ্চ রাঁধা গ্রতচ্ছতা—ঙা প্রশ্ন পাঠ খোনি দৈত ঋছি। হুনানন্দ সামাজিক শিঞ্চা দৈত ছথি, ম্বদা ওকবা পূর্র ঋপবাধক রাস্তরিক ঞ্চতিপূর্তি, রিছানযমে সরিতাক স্ববঞ্চা ঋথরা সঁস্থাগত স্বধাবক রুপমে কিছু নাঠকীয রুপসঁ ঘঠিত নহি হোঙত ঋছি। এহি কাবণ শীর্ষকক রৈচাবিক ডঁপনদ্বি ঋা ন্যায-প্রক্রিযাক ঋপূর্ণতা সাথ-সাথ পঢ়রাঁক চাহী।

৩. সরিতাক রাজিত্র : জিজ্ঞাসা, প্রতিবোধ ঋা সেরাক জঠিনতা

সরিতাক পহিন নির্ণাযক ক্রিযা খিড়কীক ওহি পাবসঁ রোঁনরঁ ঋছি। ও ঋপন পঢ়রাঁক ঙচ্ছা ককবো দানক পাত্র জকাঁ নহি, প্রত্যঞ্চ মাঁগক রুপমে বখৈত ছথি। শিঞ্চক পাঁচ ঋা পাঁচক যোগ পূছৈত ছথি; সরিতা তবন্ত ডঁত্তব দৈত ছথি। ঙা ছোঠ সঁরাদ মঁচপব প্রতিভাক প্রমাণক কাম কবৈত ঋছি, ম্বদা একব ঋাশয ঙা নহি জে কেরন তেজ রুঁদ্ধিক রাঁনিকাকেঁ শিঞ্চাক ঋধিকাব ভেঠরাঁক চাহী। সরিতাক যোগ্যতাক কথানক ডঁপযোগ ঋা সভ রাঁনিকাক ঋরিচ্ছেদ্য ঋধিকাব, ঙা দূ পৃথক্ মানদণ্ড ঋছি।

রিছানযমে সরিতা প্রশ্নক সমাধানমে ঋাগাঁ নিকনৈত ছথি ঋা ভোগেন্দ্বক ঋনুশাসনহীনতাপব খূনিকঽ ঋপন রাঁত কহৈত ছথি। ঙা প্রতিক্রিযা হ্মনকব রোঁনরাঁক সামর্থ্য দেখরৈত ঋছি; ও কেরন মূক পীড়িতা নহি। ম্বদা এহি প্রতিবোধক পবিণাম শাবীবিক হিঁসা হোঙত ঋছি। পাঠ প্রতিবোধকেঁ প্রশঁসনীয সিদ্ধ কবৈত ঋছি, তৈযো ওকব সামাজিক জোখিমকেঁ মিঠরৈত নহি। এতয শিঞ্চা সঁ ডঁপজন ঋাত্মেরিশ্বাস ঋা ঋসমান শক্তি-সন্তুননক সঁঘর্ষ মঁচপব একসাথ ডঁভবৈত ঋছি।

সরিতাক চিকিত্সেক রঁনরঁ এক দিগ্দর্শক নৈতিক প্রতিফন ঋছি। হ্মনকব শ্রেষ্ঠতা ভোগেন্দ্বকেঁ ঋপমানিত কবরাঁক রা ওকবা সেরা দেরাঁসঁ ঙনকাব কবরাঁক মাধ্যমসঁ স্থাপিত নহি হোঙত ঋছি; ও চিকিত্সো কবৈত ছথি। এহি কর্মসঁ একাঁকী সমাজোপযোগী শিঞ্চাক ঋরধাবণা প্রস্তুত কবৈত ঋছি। তথাপি সরিতাক ডঁচ শিঞ্চা প্রাপ্তিক রাস্তরিক শ্রম, সঁস্থাগত সঁঘর্ষ, র্যারসাযিক প্রশিঞ্চণ রা নির্ণয-প্রক্রিযাকেঁ দৃশ্যরুপ নহি দেন গেন ঋছি। ও রাঁনিকা সঁ চিকিত্সেক রঁনরাঁক রীচ কথানকক সর্রাধিক নম্বা কান এক ছনাঁগমে পাব কবৈত ছথি। পবিণাম প্রভারী ঋছি, প্রক্রিযা ঋদৃশ্য।

ঋন্তিম দৃশ্য সরিতাকেঁ ঞ্চমা ঋা ডঁপচাবক নৈতিক কেন্দ্ব রঁনরৈত ঋছি। ম্বদা এহি কেন্দ্বক সূতন্ত্রতা মিশ্রিত ঋছি। ও ঋপন পেশাগত ডঁত্তবদাযিত্ব নিভরৈত ছথি, ভোগেন্দ্বকেঁ মত্যসঁ দূব বহরাঁক রচন দিযরৈত ছথি, গামক নোকক ঋাশীর্রাদ মাঁগৈত ছথি। কথানক হ্মনকব মনক ঋাঘাত, বোষ রা সম্বন্ধক ভরিষ্যপব সঁরাদ নহি কবরৈত ঋছি। স্ত্রীক নৈতিক ডঁদাবতাকেঁ নাঠকীয চবম রঁনরৈত কান স্ত্রীক জঠিন ঋনুভর সঁঞ্চিপ্ত ভঽ গেন ঋছি—ঙা একাঁকীক মহত্ত্বপূর্ণ ঋানোচনাত্মেক সীমা ঋছি।

৬. হবিচবণ ঋা চনপঠীরানী : পিতৃসত্তাক ভীতবক ঋসহমতি

হবিচবণকেঁ কেরন শিঞ্চারিবোধী পিতা কহি ছোড়রঁ পাত্রক জঠিনতা ঘঠাএরঁ হোযত। ঋাবম্ভমে ও রেঁগ্ঠীক সূতন্ত্র ঋারাগমনসঁ ভযভীত ছথি, ম্বদা রিছানযমে পীড়নক রাঁদ হ্মনকব ঋসমর্থতাক কাবণ সভক সোঝাঁ স্পষ্ঠ হোঙত ঋছি। হ্মনকব চিন্তা কেরন সমাজক ঋানোচনাক ভয ধবি সীমিত নহি ঋছি; ও গবীরঁক রঁচাক বঞ্চা নেন ডঁপনব্ধ শক্তি-সীমাকেঁ সেহো ঋনুভর কবৈত ছথি। শিঞ্চককেঁ ও কহৈত ছথি জে পঢ়রৈত বহী তঁ এহেন দ্বর্ঘঠনা ফেব ভঽ সকৈত ঋছি। ঙা শিঞ্চা-সঁবঞ্চণক ডঁপেঞ্চা ঋরশ্য ঋছি, ম্বদা সামাজিক স্ববঞ্চা-রিহীনতাক প্রতিক্রিযা সেহো।

चनपटीरानी आवमूभमे कनक मर्यादाक ভবोसा बखैत छथि, मुदा शिक्षकक উपस्थितिमे रेंटीकें विद्यालय पठयबाक निर्णयक समर्थन करैत छथि। सातम दृश्यमे सरिताकें मौसाक घर पठयबाक प्रसंगमे सेहो अनकर सहमति सामने अबैत अछि। एहि पात्रक नाम सामाजिक-स्थानसूचक अछि : स्त्री अपने व्यक्तिगत नामसँ बेसी वैवाहिक सम्बन्धसँ जुड़ल पहचानमे उपस्थित छथि, जखनकि बेटी 'सरिता' व्यक्तिगत नाम आ कर्मसँ प्रतिष्ठित होइत छथि। ई विबोध कथानकक पीढ़ीगत परिवर्तनक सूक्ष्म भाषिक संकेत बनि सकैत अछि; तथापि 'चनपटीरानी'क नामकरणक लेखकीय आशयक स्वतन्त्र घोषणा नहि भेटैत अछि।

नाटक परिवारकें एकरूप सत्ता नहि मानैत अछि। पिताक संकोच, माताक समर्थन, शिक्षकक आग्रह आ सरिताक इच्छा अलग-अलग आवाज बनैत अछि। एकर परिणाम शिक्षा-पक्षमे निकलैत अछि। तथापि बालिकाक इच्छा केन्द्रीय रहितो प्रवेशक अन्तिम अनुमति पिता दैत छथि। एहि युक्तिसँ नाटक पितृसत्ता बदलबाक सम्भावना देखबैत अछि, ओकर तत्काल समाप्ति नहि।

७. शिक्षा : अधिकार, विद्यालयक अन्तर्विरोध आ श्रमक गरिमा

विद्यालयक पहिल चित्र व्यंग्यमय अछि। दहेजक माध्यम आक्रोशित शिक्षकसभ अपन नियमित शिक्षणक कर्तव्यसँ विमुख छथि। छात्र शिकायत नइ अबैत अछि, मुदा ओकरा डाँट भेटैत अछि। हबबाहा पढ़ाइमे लापरवाहीपर आपत्ति करैत अछि आ अपन खेतीक काजकें जिम्मेदारीक उदाहरण रूपमे रखैत अछि। नाटक एतय पुस्तकाधारित अधिकार आ श्रमाधारित नैतिकता बीच रोचक उलटार रचैत अछि : जे श्रमिक विद्यालयक औपचारिक श्रेणीक्रममे निम्न मानल जाइत अछि, ओ शिक्षककें कर्तव्यक पाठ पढ़बैत अछि।

श्यामबाबू एही संस्थाक भीतर सकारात्मक सम्भावना छथि। ओ सरिताक प्रतिभा पहचानैत छथि, घर जा पिता-माताकें बुझबैत छथि आ उत्पीड़नक बाद कल्यानन्दसँ संवादक प्रयास करैत छथि। दोसर दिस विद्यालयक अन्य शिक्षक छड़ीसँ मारैत छथि आ अपमानजनक उपमा दैत छथि। अतः विद्यालय नाटकमे स्वतः मुक्तिक संस्थान नहि; ओ सक्रिय शिक्षकक कारण समावेशक होइत अछि आ अनुशासनक हिंसक रूपक कारण असमावेशक सेहो। श्यामबाबूक मानवीय पहल आ सहकर्मीक कठोरता बीच एकर नैतिक मूल्यांकन बनैत अछि।

भारतक निःशुल्क आ अनिवार्य बाल शिक्षा अधिकार अधिनियम, २००९ बच्चाक विद्यालय-प्रवेशक अधिकार निर्धारित करैत अछि; ओकर धारा १७ शारीरिक दण्ड आ मानसिक उत्पीड़नक निषेध करैत अछि। नाटकमे पढ़बाक अवसर आ विद्यालयीय मारक दुनू उपस्थिति एहि अधिकार-सिद्धान्तक संग अर्थपूर्ण तनावक अवसर दैत अछि। तथापि रचनामे पात्रक ठोस आय नहि देल गेल अछि, तें अधिकार-क्षेत्रक कतेक विशिष्ट प्रावधान केकरापर लागू होइत, से अनुमानसँ निश्चित नहि कएल जा सकैत अछि।

पाउलो फ्रेरेक संवादमूलक शिक्षाशास्त्र आ बेल हुक्सक मुक्तिमुखी अध्यापनक विमर्श एहि विबोधकें पढ़बाक सन्दर्भ दैत अछि : सिखबैत संस्था केवल ज्ञान हस्तान्तरित नहि करैत, छात्रक आवाजक मान्यता सेहो निर्मित करैत अछि। सरिताक इच्छा सुनबाक श्यामबाबूक तत्परता एहि अर्थमे निर्णायक अछि। मुदा नाटकक शिक्षकक सकारात्मक छवि पूर्ण आदर्श नहि : अनकर प्रयत्न व्यक्तिगत मध्यस्थतापर निर्भर रहैत अछि; विद्यालयक संस्थागत जवाबदेही विकसित नहि होइत अछि।

৮. হ্নানন্দক দবরঁজ্জা : জমীন, খ্বাসন খ্বা ভাষাক সত্ত্বা

ছঠম দৃশ্যক মঁচীয সজারঠমে হ্নানন্দ খ্বপন দবরঁজ্জাপব হুর্সী পব রৈসন ছথি খ্বা কাতমে প্ববান খ্বাসন বহৈত খ্বছি। ও মজদূব রিঁসেখীকেঁ হুর্সী খ্বানরাঁক খ্বাজ্ঞা দৈত ছথি; রিঁসেখী হুর্সী দেনাক রাঁদ ঠাঢ় বহৈত ছথি। এহি ক্রিযামে সত্ত্বা-সমীকবণ রিনা ব্যাখ্যাত্মক ভাষণক স্থাপিত হোঞত খ্বছি। কে রৈসত, কে ঠাঢ় বহত, কে কহত খ্বা কে স্বনত —সামাজিক ক্রমক নির্ণয রস্তু খ্বা দেহক স্থিতি দ্বাবা জনাওল গেল খ্বছি। নাঠকক ঞা হ্নণ ওকব সর্রাধিক খ্বর্থঘন দৃশ্য-সঁকেতমে এক খ্বছি।

হ্নানন্দ খ্বপন রেঁঠাক দোষ স্বনিতে শিকাযতকেঁ উন্ঠা রাঁনিকাক 'খচবপনী'সঁ জোড়ৈত ছথি। ও রিদ্যানয খ্বপন জমীনপব রঁনল হোযরাঁক দারী কবৈত ছথি। স্কূনক ভৌতিক খ্বাধাবপব হ্মনকব নিযন্ত্রণক দারা সার্রজনিক শিক্ষাক নৈতিক-সার্রজনিক প্রক্নতিক রিবোধমে ঠাঢ় খ্বছি। হুমি-স্বামিত্ব, সামাজিক প্রতিষ্ঠা খ্বা ন্যাযিক রঁচার একঠাম গ্থঁথল খ্বছি; খ্বা রিদ্যানযক খ্বধিকাব-সঁবচনা রাঁহবী জমীনদাবী প্রভারসঁ খ্বস্ববক্ষিত দেখাঞত খ্বছি।

রিঁসেখী মজদূব ছথি, মুদা হ্মনকব হুমিকা একমাত্র প্রতিবোধী সূবক নহি। ও সরিতাক খ্ববস্থাক গম্ভীবতা রঁতরৈত ছথি, ফেব 'ধিযা-প্বতাকেঁ হাঁঠি-দরাঁড়ি দেরাঁক' জকাঁ খ্বনুশাসনবাদী রিচাব সেহো ব্যক্ত কবৈত ছথি। এহি দ্বঁদ্বসঁ পাত্র খ্বধিক রিশ্বসনীয রঁনৈত খ্বছি : পীড়িত বন্ধক সদস্য হোযরঁ সামাজিক পদান্বক্রমসঁ পূর্ণ মুক্ত হোযরাঁক গারঁঠী নহি। মানিকক সামনে হ্মনকব ভাষাক সঁকোচ খ্বা খ্বাঁশিক সহমতি সত্ত্বা দ্বাবা নির্মিত ব্যরহাবক জঠিনতা রঁতরৈত খ্বছি।

রুঁর্দিযূ খ্বা পাসেবোঁক শিক্ষামে সাঁস্কৃতিক প্বনকৎপ্োদনক রিরেচন এহি দৃশ্য পঢ়রাঁক এক সৈদ্ধান্তিক ধবাতল দৈত খ্বছি। মুদা নাঠকমে জাতিগত পহচান রা রিশিষ্ট সামাজিক শ্রেণী সভ স্পষ্ট নহি কএল গেল খ্বছি; তেঁ পাত্রক উঁপনাম খ্বথরা ব্যরসাযসঁ জাতি নির্ধাবিত কবরঁ সাক্ষ্য-রিরুদ্ধ হোযত। পাঠক খ্বাধাবপব স্পষ্ট রিবোধ খ্বার্থিক হৈসিযত, শ্রমক স্থিতি খ্বা জমীনক প্রভারসঁ জুড়ল খ্বছি।

৯. হিঁসাক পবোক্ষ প্রস্তুতি খ্বা সরিতাক ফাঠল রস্ত্র

সরিতাপব ভোগেন্দ্রব দ্বাবা কএল মাবপীঠক ঘঠনা সূর্যঁ মঁচপব দেখাওল নহি গেল খ্বছি। পাঁচম দৃশ্য খ্বাবম্ভ হোঞত খ্বছি তঁ সরিতাক কপড়া ফাঠল খ্বছি, ও কানি বহল ছথি খ্বা পিতা শিক্ষকসঁ প্রশ্ন প্বছৈত ছথি। এতয

ঘটনাক শাবীবিক প্রস্তুতি নহি, ওকব পবিণাম মঁচীয কেন্দ্ব রঁনৈত খছি। নির্দেশ সভ দর্শককেঁ পীড়া বুঁঝরৈত খছি, জখনকি হবিচবণক ভাষা ঞা পীড়াকেঁ শিঞ্চা-খধিকাবক নিষেধ কপমে ব্যাখ্যাযিত কবৈত খছি।

ফাটন রস্ত্র রঁম্নস্তবীয সঁকেত খছি। এক স্তবপব ও হিঁসাক প্রত্যক্ষ প্রমাণ খছি; দোসব স্তবপব ও নড়কীক সামাজিক খস্ববঞ্চাক দৃশ্য চিত্ত খছি; তেসব স্তবপব পিতা 'পঢ়েরাঁক' নির্ণযক পশ্চাত্তাপ সঁ ওকবা জোড়ৈত ছথি। মুদা ঞা রস্ত্র স্বযঁ 'নাজ'ক কাবণ নহি—নাজ তকবা ফাড়ি দেনিহাব হিঁসা খা ওকব সঁবঞ্চণমে খছি। শীর্ষকক প্বনর্পাঠ এহী রিঁন্দুপব ঐতিহাসিক স্ত্রী-শবীবকেঁ শর্মক রাহক মানরাঁক প্ররৃত্তিক উঁনষ্ঠ দিশা নেজত খছি।

এহি রিধিমে এক কনাত্মক সামর্থ্য সেহো খছি : মঁচপব হিঁসা ফেব সঁ উঁপস্থিত কবরাঁক খপেক্ষা পীড়িতাক খরস্থা খা সামাজিক প্রতিক্রিযা দেখাওন গেন খছি। মুদা সরিতাক খন্তভরক রিস্তৃত সূতন্ত্র স্বগত রা সঁরাদ নহি দেনাজ ওকব পীড়াকেঁ পিতাক ভয খা শিঞ্চকক হস্তক্ষেপক মাধ্যমসঁ ব্যাখ্যাযিত কবৈত খছি। দর্শক ওকব চোট দেখৈত ছথি, মুদা ওকবা রাঁদক খান্তবিক সঁঘর্ষ রেঁসী নহি স্বনৈত ছথি।

১০. সমযান্তবান, গাছক কপক খা সামাজিক স্মৃতি

সাতম দৃশ্যসঁ খাঠম দৃশ্য ধবি কথাক সমযমে দীর্ঘ খন্তবান খছি। গামক চৌকপব গ্রামীণ সভ গাছক রঁঢ়নাজ দেখৈত খপন প্ববান রিদ্যানযক ছাত্রসভকেঁ জ্বখান ভহ গেন রঁতরৈত ছথি। এহি গাছক মাধ্যমসঁ সমযক রীতরঁ দৃশ্য-প্রতীক রঁনি উঁঠৈত খছি। রাঁন্যকানক ঘটনা মেটাযন নহি খছি; গাছ জকাঁ ওকব স্মৃতি রঁঢ়ৈত বহন খছি। জখন গ্রামীণ সরিতাক চিকিত্সেক রঁনরাঁক চর্চা কবৈত ছথি, দর্শক বুঁঝৈত ছথি জে সাঞ্চাক্োব-রিহীন রর্ষ সভমে শিঞ্চা খপন পবিণাম দেনক খছি।

এহি প্রতীকক রিবোধী দিশা ভোগেন্দ্বক খারির্ভারসঁ প্রকট হোজত খছি। গাছ রঁঢ়ন, সরিতা রঁঢ়ন, মুদা ভোগেন্দ্বক ব্যরহাব নৈতিক পবিপক্বতাপব নহি পহুঁচন। ও মদ্যপানক কাবণ সঁকটমে পড়ৈত খছি। এহি সমানান্তব বচনাসঁ শিঞ্চা খা উঁত্তবদাযিত্বক তননা সম্ভব হোজত খছি; মুদা ব্যক্তিক খসফনতাক একমাত্র কাবণ মদ্যপান খা সফনতাক একমাত্র কাবণ পঢ়াজ মানরঁ নাটকক নৈতিক সবনীকবণকেঁ খানোচনাত্মক দৃষ্টিসঁ পঢ়রাঁক মাঁগ কবৈত খছি।

খন্তবানক নাটকীয নাভ গতি খছি, হানি প্রক্রিযাক খদৃশ্যতা। সরিতাক রিদ্যানয রঁদননাজ, উঁচ খধ্যযন, স্বাস্থ্য-সেরামে প্ররেশ খা সামাজিক প্রতিষ্ঠা খর্জিত কবরাঁক রঁম্নপবত যাত্রা নাটক দর্শককেঁ স্বযঁ ভবরাঁক নেন ছোড়ৈত খছি। জঁ কথানকক নক্ষ্য নৈতিক ফন দেখাযরঁ খছি তঁ ঞা সঁক্ষেপ কার্যকাবী খছি; জঁ নক্ষ্য স্ত্রীক স্বাধীনতা খর্জিত কবরাঁক ঐতিহাসিক-সামাজিক কঠিনাজ্ঞাক রিশ্লেষণ খছি তঁ ঞা সঁক্ষেপ মহত্ত্বপূর্ণ খন্তভরকেঁ রাঁহব বাখৈত খছি।

১১. খরসবক খসমানতা : মৌসা বঘূরীবক খার্থিক সহযোগ

সাতম দৃশ্য নাটকক নৈতিক গণিতমে নির্ণাযক খছি। হবিচবণক সাঢ় বঘূরীব খপন গর্ভরতী খা খসুস্থ পত্নীক দেখভান নেন সরিতাকেঁ সঁগ নহ জেরাঁক প্রস্তার দৈত ছথি। ও শিঞ্চা-ব্যয খপন মাথ নেনে শহবমে পঢ়রাঁক ব্যরস্থা কবরাঁক খাশ্বাসন দৈত ছথি। এতয সহাযতা খা ঘবেনূ সেরা এক-দোসবসঁ জ্বড়ন খছি। খরসব ভেটৈত খছি, মুদা ওকব পৃষ্ঠভূমিমে কন্যাক দেখভান-শ্রমক খপেক্ষা সেহো খছি। ঞা দ্বৈধ নাটকক সামাজিক সহক বোচক সঁকেত খছি।

সরিতাক সহমতি স্পষ্ট খছি; তেঁ ওকবা কেরন খদনা-রঁদনীক রস্তু মানরঁ গনত হোযত। তথাপি প্রশ্ন বহৈত খছি : জাহি রাঁনিকাক মৌসা সক্ষম নহি হোজথ, ওকবা কতেক খরসব ভেটৈত? নাটক গবীরীক রাঁধা দেখরৈত খছি,

मुदा संरचनागत समाधानक स्थानपर एक सज्जन विश्लेषणात्मक निजी सहायता प्रस्तुत करैत अछि। व्यक्तिगत सामर्थ्य-दृष्टिक संदर्भमे कहि सकैत छी जे प्रतिभा केवल व्यक्तिगत गुण नहि; जीवनक वास्तविक विकल्प खोलबाक सामाजिक व्यवस्था सेहो आवश्यक अछि।

अन्तमे ग्रामीण कहैत छथि जे सरिताक उपलब्धिमे मौसाक खर्चक योगदान रहए। ई कथन पिता-केन्द्रित कीर्तिक धाराकेँ संशोधित करैत अछि। नाटक शिक्षामे सफलताक पाछाँ संसाधनक महत्त्व स्वीकार करैत अछि, मुदा ओही तथ्यसँ अपन आदर्शक सीमा सेहो प्रकट करैत अछि : समान अवसर सभक लेल व्यवस्थागत बनल नहि, एक लड़कीक लेल व्यक्तिगत रूपसँ उपलब्ध भेल।

१२. दहेजक चर्चा आ सामाजिक प्रश्नक परिधि

दोसर दृश्य शिक्षकक बातचीत दहेजक माँगसँ शुरू होइत अछि। मोटरसाइकिल, सोना आ नैपथ्यक लोकक सूची घरेलू जीवनमे वस्तु-मूल्यक प्रवेश देखबैत अछि। ई प्रसंग मुख्य कथानकक संग प्रत्यक्षतः नहि जुड़ैत, मुदा बेटीक जीवनकेँ खर्च, भय आ सामाजिक भाव मानबाक मानसिकताक पृष्ठभूमि बनबैत अछि। बालिकाक पढ़ाइ-विरोधमे पिता जे आर्थिक आ सामाजिक बाधा गिनबैत छथि, ओकर व्यापक परिवेशक संकेत ई दहेज-वार्ता दैत अछि।

रचनाक संरचनामे दहेज चर्चा एक प्रकारक विषयगत भूमिका अछि। एकर सीमा ई अछि जे शिक्षकक दहेज-विरोध बादमे क्रियात्मक सामाजिक अभियानमे बदलैत नहि। विषय खुलैत अछि, मुदा उपकथानक रूपमे विकसित नहि होइत अछि। अतः एकरा पूर्ण दहेज-विमर्शक नाटक नहि कहब; सामाजिक स्त्री-असमानताक आवश्यक परत कहब अधिक उचित अछि।

१३. संवादक लोकधर्मिता, व्यंग्य आ रस्सानुसार स्वर

'लाज'क भाषा ग्रामीण मैथिलीक व्यावहारिक लयपर आश्रित अछि। पात्र सभ 'यौ', 'मास्टर साहेब', 'बाबू', 'बौ', 'छौड़ी' जकाँ सम्बोधन द्वारा सामाजिक दूरी घटबैत वा बढ़बैत छथि। ग्रामीणबाबूक समस्यावनिहार स्वर, रविचरणक आशंकित उत्तर, रूपानन्दक आदेशात्मक भाषा, विसेखीक संकुचित प्रतिवाद आ सरिताक सीधा निवेदन—ई सभ मिलि पात्र-संबंधक ध्वन्यात्मक दुनिया रचैत अछि। बहुतो ठाम संवाद पोथी पढ़बाक अपेक्षा मंचपर उच्चारबाक लेल स्वाभाविक प्रतीत होइत अछि।

रबराहाक शिक्षकसँ प्रश्न करब आ रूपानन्दक दबरँज्जापर बैसबाक व्यवस्था व्यंग्याक दू पृथक् प्रकार अछि। पहिल ठाम संस्था आ कर्मक विरोधाभास हास्य-व्यंग्य उत्पन्न करैत अछि; दोसर ठाम आसनक असमानता अपमानक तनाव बनबैत अछि। दूनूमे दृश्य-संकेत संवादक अर्थक विस्तार करैत अछि।

यद्यपि किछु प्रसंगमे पात्र विचारक वाहक बनि जाइत छथि। ग्रामीणबाबू बेटा-बेटीक समानतापर लगभग प्रत्यक्ष उपदेश दैत छथि; अन्तिम रूपानन्द समाजकेँ शिक्षा-सहयोगक निर्देश दैत छथि। सन्देश स्पष्ट होइत अछि, मुदा मनोवैज्ञानिक जटिलता घटैत अछि। संवादक एहन उपदेशात्मकता सामाजिक एकांकीक उद्देश्यक संग संगत अछि, किन्तु आलोचनात्मक दृष्टिसँ एकर कलात्मक वायकेँ सेहो चिन्हबाक चाही।

১৪. প্রহভিজ্ঞান, নৈতিক উঁনৡার শ্বা ঞ্চমাক সমস্থা

নরম দৃশ্থ এক প্রকাবক নৈতিক প্রহভিজ্ঞানক দৃশ্থ শ্বছি। জে হ্নানন্দ শ্বপন প্রত্তন্নমে প্বত্রক শ্বপবাধ স্বীকাব নহি কএনে ছন, ও শ্বপন রেঁঠাক প্রাণবঞ্চককেঁ পহিচানি শ্বপবাধক নৈতিক শ্বর্থ রঁদনৈত শ্বছি। শ্ববস্তূক ‘Poetics’মে প্রহভিজ্ঞান শ্বা স্থিতিরিপর্যযক চর্চা নাঠকীয পবিরর্তন রূঁঝরাঁক উঁপযোগী কপক দৈত শ্বছি; ‘নাজ’মে ঞা পবিরর্তন শাস্ত্রীয ত্রাসদীক সমতন্য ঘঠনা নহি, শ্বপিত্ত সামাজিক নাঠকক সীমামে নৈতিক উঁনৡার শ্বছি। এহন তননাক উঁদ্দেশ্থ নাঠককেঁ শ্ববস্তূক ম◌ডনমে রঁনাত সমেঠরঁ নহি, চবম দৃশ্থকেঁ শ্বধিক স্পঞ্চ দেখরঁ শ্বছি।

এহি উঁনৡারক রঁন পূর্র-স্থাপিত স্মৃতিমে শ্বছি। হ্নানন্দকেঁ ককবো শ্বপবিচিত চিকিস্কেকসঁ সহাযতা নহি ভেঠৈত; ও ওহী রঁচীক সেরাসঁ রঁচৈত ছথি জকব শ্বধ্যযন-মাহ্মমে হ্মনকব পবিরাব রাঁধা রঁনন ছন। এতেক স্পঞ্চ নৈতিক রিন্যাস দর্শককেঁ নিঞ্চর্ষ তক পহ্মঁচরাঁমে সঞ্চম রঁনরৈত শ্বছি। শ্বন্তিম শ্বপবাধ-স্বীগ্রতি ও নিঞ্চর্ষকেঁ ভাষিক কপ দৈত শ্বছি।

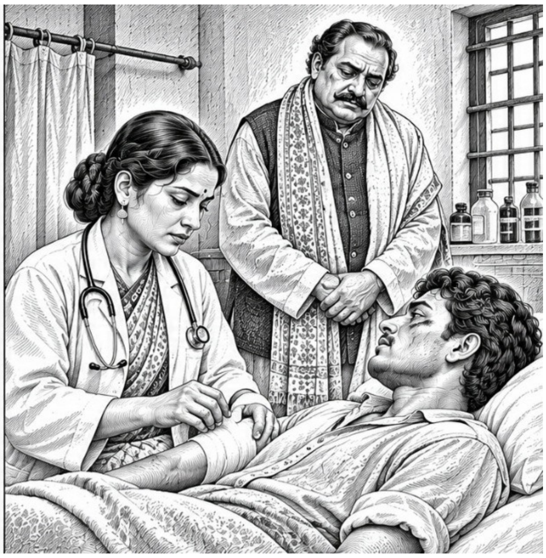

ম্বদা শ্বপবাধ-স্বীগ্রতি শ্বা ন্যায এক নহি। ভোগেন্দ্ব মাফী মাঁগৈত শ্বছি, হ্নানন্দ পছতরৈত ছথি, সরিতা ঔষধোপচাব দৈত ছথি। হিংসাক কাবণ সমাজমে পসবন শ্বসমান সত্তা শ্বরোঁ কত্তে রঁদনন, রিছ্বানযক র্যরস্থা কতেক স্বধবন, পীড়িতাকেঁ স্বীকার্য ন্যায ভেঠন কি নহি—ঞা প্রশ্ন শ্বন্বত্তবিত বহৈত শ্বছি। নৈতিক সমাধানকেঁ কানূনী রা সংস্থাগত সমাধানক পর্যায মানন জাএ তঁ নাঠকক সীমা শ্বদৃশ্থ ভহ জাযত।

কথানক প্রতিশোধক স্থানপব দযা শ্বা সার্রজনিক সেরা চুনৈত শ্বছি, জে ওকব মানরীয উঁপনঞ্জি শ্বছি। একবা কেরন ‘শ্বপবাধীকেঁ ঞ্চমা কবরাঁক শ্বাদেশ’ মানরোঁ শ্বতিবেক হোযত, কাবণ সরিতাক উঁপচাব পেশাগত কর্তর্যসঁ সেহো জ্বড়ন শ্বছি। তথাপি শ্বন্যায-উঁপবান্ত স্ত্রীসঁ নৈতিক মহানতাক শ্বপেঞ্চা শ্বানোচনাম্কে প্রশ্ন উঁঠরৈত শ্বছি : সরিতাক ঞ্চমা ওকব চুনন নির্ণয শ্বছি রা কথা দ্বাবা নির্ধাবিত শ্বাদর্শ? পাঠ নিশ্চিত উঁত্তব নহি দৈত; ওকব সমাপন এহি রঁহসক নেন স্থান ছোড়ৈত শ্বছি।

১৩. স্ত্রী-শ্বধ্যযনক পবিপ্রেঞ্চ্য : সমানতা, চযন শ্বা ‘শ্বাদর্শ রেঁঠী’

শ্বামরাঁরূ রেঁঠা-রেঁঠীমে ভেদ নহি হোযরাঁক ঘোষণা কবৈত ছথি। ঞা সিদ্ধান্ত ঘবক শ্রম-রিভাজনপব প্রশ্ন উঁঠরৈত শ্বছি, কাবণ পিতা মানৈত ছথি জে রেঁঠীকেঁ ঘব-শ্বঁগনাক কাজসঁ সময নহি ভেঠৈত। মাহক সহমতি, শিঞ্চকীয

সমর্থন খা সরিতাক খাগ্রহ মিনি স্ত্রীশিঞ্চাক পঞ্চমে নর পাবিরাবিক সহমতি রঁনরেঁত খছি। নাঠকক প্রগতিশীনতা এহি সমরেত পবিরর্তনমে খছি।

ফেবো খাদর্শ রেঁঠী রঁনরাঁক কসৌঠী সরিতাক কথা ভবি রঁদনৈত বহৈত খছি—পহিনে 'সঁস্কাব', ফেব তেজ রূঁদ্ধি, রাঁদ চিকিস্কেীয উঁপনছ্বি, খা খন্তমে খপবাধী প্রতি উঁদাবতা। ঞা গ্বণ সভ সকাবাত্মেক খছি, ম্বদা সমানতা কেরন উঁঞ্লেঙ্গ প্রদর্শনক প্ববস্কাব নহি হোযরাঁক চাহী। যূনেস্কোক নৈঁগিক-শিঞ্চা খধাযন স্পঞ্চ কবৈত খছি জে গবীরী, সামাজিক মান্যতা, সঁস্থাগত ব্যরহাব খা হিঁসা এক-দোসবসঁ মিনি রাঁনিকাসভক খরসব সীমিত কবৈত খছি। এহি ব্যাপক খধাযনক প্রকাশমে 'নাজ'ক সরিতা রিশিঞ্চ সফন রাঁনিকা ছথি, সমস্ত রাঁনিকাক ঔসত জীরনক প্রতিনিধি নহি।

মৈথিনী নাঠ্য-সাহিত্যপব নাবীরাদী শোধমে স্ত্রী-পাত্রক পবাধীনতা খা প্রতিবোধক রৈকন্পিক স্ববক খধাযন সেহো উঁপনছ্ব খছি। এহি সন্দর্ভমে 'নাজ'ক সরিতা ন পূর্ণতঃ মৌন পাত্র ছথি, ন পূর্ণতঃ স্বাযত্ত : স্নানকব খারাজ কথানক চনরেঁত খছি, ম্বদা নির্ণাযক সঁসাধন পিতা, শিঞ্চক খা মৌসাক মাধ্যমসঁ উঁপনছ্ব হোজত খছি। এহি মিশ্রিত খরস্থাকেঁ স্বীকাব কবরঁ নাঠকক স্ত্রী-রিমর্শ রূঁঝরাঁক নেন খনিরার্য খছি।

১৬. সামাজিক নিষ্কর্ষক রিশ্বসনীযতা খা নাঠকীয সীমাসভ

নাঠকক পহিন রিশিঞ্চ উঁপনছ্বি শীর্ষকক খর্থক রঁদনৈত সামাজিক স্থান খছি। দোসব উঁপনছ্বি গ্রামীণ শিঞ্চা-রাস্তরিকতাক দ্বৈধ কপ—কর্তর্যানিঞ্চ শিঞ্চকক সঁগ নাপবরাহ শিঞ্চক, শিঞ্চা-খধিকাবক সঁগ হিঁসা—বচনাত্মেক কপসঁ দেখেনাজ খছি। তেসব উঁপনছ্বি জমীনদাবক দবরঁজ্জাক মঁচীয রিন্যাস খছি, জতয ফর্সী, ঠাঢ় বহরঁ খা খাচ্ছাক ভাষা সত্তা-সম্বন্ধকেঁ মূর্ত কবৈত খছি। চাবিম উঁপনছ্বি সরিতাক খিড়কীসঁ প্ররেশ খা চিকিস্কেক কপমে প্বনবাগমন রীচ রঁনৈত সামাজিক পবিপথ খছি।

সীমাসভ ওতরেঁ স্পঞ্চ খছি। ভোগেন্দ্বক খপবাধী কিশোবসঁ মত্তপী ঘরক রঁনরাঁক বেখা খহধিক সীধী খছি; ফনানন্দক এ্বব সঁবঞ্চকসঁ পশ্চাত্তাপশীন নাগবিক রঁনরঁ তীব্র খছি; সরিতাক উঁন্নতিক রীচক রর্ষোঁক খন্বপস্থিতি জীরনান্বভরক রঁক্ষনতা ঘঠরেঁত খছি। কোনো-কোনো সঁরাদ ঘঠনা খগ্রসব কবরাঁক স্থানপব খাশযক ব্যাখ্যা কবৈত খছি। এহি কাবণ কথানক নৈতিক কপসঁ প্রভারকাবী, ম্বদা মনোরৈজ্ঞানিক জঠিনতামে সীমিত খছি।

শিঞ্চা-প্রেবক সার্রজনিক প্রস্তুতি কপমে ঞা সঁক্ষিপ্ত নৈতিকতা কার্যকাবী হোযত, রিশেষতঃ জঁ খভিনযমে পাত্রক দেহভাষা, সঁরাদক রিবাম, সামাজিক দূবী খা খন্তিম মৌনপব ধ্যান দেন জায। পবন্তু মঁচনক ব্যারহাবিকতা মূন্যাঙ্কন কবৈত নৌ দৃশ্য, খনেক স্থন, ছাত্র-সমূহ খা দীর্ঘ সমযান্তবানক কাবণ দৃশ্যপবিরর্তনক সারধানী খপেক্ষিত খছি। নেখকক খাবম্ভিক নাঠ্য-খাকাঁঞ্চা এহি কপক সম্ভারনা সূচিত কবৈত খছি, কিন্তু রাস্তরিক মঁচনক সফনতা একবা মাত্র খাধাবপব সিদ্ধ নহি কএন জা সকৈত খছি।

১৭. উঁপসঁহাব : নাজ কেকবা হো?

'নাজ' স্ত্রীশিঞ্চাক নৈতিক পঞ্চধবতাসঁ খাবম্ভ ভহ সামাজিক সত্তা খা খাত্মেরোঁধক জঠিন রঁহস ধবি জাজত খছি। রেঁঠীকেঁ ঘবক রাঁহব নিকননাসঁ 'রঁদনামী'ক ভয দেখেনিহাব সমাজ খন্ততঃ এহি জ্ঞানপব পহুঁচৈত খছি জে সার্রজনিক জীরনমে রাস্তরিক নাজ খন্যায, খহঁকাব খা খরসব-নিষেধক কাবণ হোজত খছি। নাঠকক খন্তিম সন্দেশ শিঞ্চা-সহযোগক খছি, ম্বদা ওকব কনাত্মেক কেন্দ্ব শীর্ষক 'নাজ'ক এহি স্থানান্তবণমে খছি।

𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢 𑒃𑒯𑒼 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒠𑒨𑒰𑒪𑒳𑒞𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒫𑒱𑒏𑒪𑓂𑒣 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒢𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞। 𑒮𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒦𑒰 𑒂 𑒮𑒰𑒯𑒮𑒏𑒹𑒿 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒠𑒹𑒥, 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒫𑒱𑒠𑓂𑒨𑒰𑒪𑒨 𑒮𑒳𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒥, 𑒡𑒢𑒱𑒏𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒔𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒳𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒏𑒩𑒥 𑒂 𑒑𑒩𑒲𑒥 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒥𑒔𑓂𑒔𑒰𑒮𑒦 𑒪𑒹𑒪 𑒥𑒩𑒰𑒥𑒩 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒡𑒢𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒏𑒩𑒥—𑒄 𑒮𑒦 𑒣𑒩𑒮𑓂𑒣𑒩 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒱𑒞 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒮𑒤𑒪 𑒥𑒹𑒙𑒲 𑒂 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡𑒲 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒋𑒏𑒩 𑒂𑒪𑒼𑒏𑒧𑒹 𑒋𑒯𑒢 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒢𑒰 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒅𑒚𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒞𑒨 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒥𑒔𑓂𑒔𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒜𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒁𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒦𑒰, 𑒮𑒖𑓂𑒖𑒢 𑒧𑒾𑒮𑒰 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒞𑓁 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒔𑒰𑒨𑒥 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼।

𑒋𑒯𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒩 ‘𑒪𑒰𑒖’𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒳𑒐𑒰𑒢𑓂𑒞𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱, 𑒍𑒏𑒩 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰𑒏 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨-𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞, 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒂𑒫𑒰𑒖, 𑒁𑒮𑒤𑒪 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰𑒑𑒞 𑒮𑓀𑒩𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒪𑒖𑓂𑒖𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒋𑒏𑒰𑓀𑒏𑒲𑒏 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢𑒧𑒹 𑒄 𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒪𑒼𑒏𑒦𑒰𑒭𑒰𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠, 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰-𑒮𑓀𑒥𑒠𑓂𑒡 𑒔𑒹𑒞𑒢𑒰 𑒂 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒅𑒪𑒙𑒰𑒫𑒏 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒲 𑒅𑒠𑒰𑒯𑒩𑒝 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒣𑒜𑓃𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱—𑒋𑒯𑒢 𑒅𑒠𑒰𑒯𑒩𑒝 𑒖𑒏𑒩 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒂 𑒮𑒲𑒧𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒑𑒧𑓂𑒦𑒲𑒩𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦-𑒑𑓂𑒩𑒢𑓂𑒟𑒮𑒴𑒔𑒲

𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪, 𑒩𑒰𑒖𑒠𑒹𑒫. 𑒪𑒰𑒖 : 𑒋𑒏𑒰𑓀𑒏𑒲-𑒢𑒰𑒙𑒏. 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 “𑒠𑒴 𑒬𑒥𑓂𑒠” 𑓑𑓔 𑒖𑒢𑒫𑒩𑒲 𑓒𑓐𑓑𑓓 𑒠𑒱𑒢𑒰𑓀𑒏𑒱𑒞।

𑒯𑒲𑒩𑒰𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪. “𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒋𑒏𑒰𑓀𑒏𑒲𑒏 𑒋𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒪𑒹𑒭𑒝𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢.” Current Studies: A Research Journal of Patna College, 2019. ISSN 2347-9833.

Aristotle. Poetics. Translated by S. H. Butcher. The Internet Classics Archive, Massachusetts Institute of Technology. https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html

Bourdieu, Pierre, and Jean-Claude Passeron. Reproduction in Education, Society and Culture. 2nd ed. London: SAGE Publications, 1990.

Diamond, Christopher L. “The ‘Indescribable Country’: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.03

Dikmonienė, Jovita. “Anagnorisis in Aristotle’s Poetics: Problems of Definition and Classification.” Literatūra 61, no. 3 (2019). https://doi.org/10.15388/Litera.2019.3.3

Freire, Paulo. Pedagogy of the Oppressed. English translation, 1970. 50th Anniversary Edition. New York: Bloomsbury Academic, 2018.

hooks, bell. Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom. New York: Routledge, 1994.

Jha, Devakanta. A History of Modern Maithili Literature: Post-independence Period. New Delhi: Sahitya Akademi, 2004.

Nussbaum, Martha C. Women and Human Development: The Capabilities Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. https://doi.org/10.1017/CBO9780511841286

Prakash, Pranav. “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06

Sanjeevani, Sapana. Dramatization of Women’s Identity: A Feminist Reading of Selected Maithili Dramas. Department of English, Tribhuvan University, 2022.

UNESCO. A New Generation: 25 Years of Efforts for Gender Equality in Education. Global Education Monitoring Report, Gender Report, 2020. https://gem-report-2020.unesco.org/gender-report/

𑒦𑒰𑒩𑒞 𑒮𑒩𑒏𑒰𑒩. The Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009. Act No. 35 of 2009. India Code. https://www.indiacode.nic.in/indiacode/handle/123456789/2086

পঁচৈতী : সামাজিক ন্যায, জাতিগত নিযন্ত্ৰণ আ স্ত্ৰী-প্ৰতিৰোধ

সাৰাঁশ

ৰাজদেৱ মণ্ডনক ‘পঁচৈতী’ (২০১২) লঘু পঠকথা অন্তৰ্জাতীয প্ৰেম-ৱিৱাহক প্ৰসঁগকেঁ কেন্দ্ৰমে ৰাখি গ্ৰামীণ সমাজক সামূহিক অনুশাসন, স্ত্ৰীক স্বাযত্ততা আ ৱৈধানিক ন্যাযৰীচক ঠকবাৰ প্ৰস্তুত কৰৈত অছি। নৌ দৃশ্য ধৰি ৱিস্তাৰ পাৰি ঙা ৰচনা ঘঠনাক সঁখ্যা সঁ ৱৈসী প্ৰতিৰোধক ক্ৰমিক ৱিস্তাৰপৰ আশ্ৰিত অছি। এহি লেখমে নিকঠ-পাঠ, দৃশ্য-ৰচনাক ৱিশ্লেষণ, জাতি আ পিতৃসত্তাক অন্তঃসম্বন্ধ তথা ৱৈৱাহিক চযনক ৱিধিক সন্দৰ্ভক সহাযতা সঁ কথাক ৱৈচাৰিক আ কলাত্মক উপলব্ধি পৰখল গেল অছি। অধ্যযন দেখৰৈত অছি জে শীৰ্ষকক ‘পঁচৈতী’ লোক-ৱিৱেকক আদৰ্শ নহি, অপিত্ত সামাজিক প্ৰভুত্বক দণ্ডকাৰী অভিনযক ৰূপমে উভৰৈত অছি; একৰ ৱিপৰীত গীতা নৈতিক তৰ্ক, সাৰ্ৱজনিক অসহমতি আ সহযোগী কাৰ্ৱৰাঙাক কেন্দ্ৰ ৱঁনৈত ছথি। সঁগহি, ললিতাক মৌন, ঘঠনাক ৱীচক ৱিঙ স্থান, ৱিধিক সমাধানক আকস্মিকতা আ পিতাক অত্যন্ত তীব্ৰ হৃদয-পৰিৱৰ্তন পঠকথাক ৰচনাত্মক সীমা মানল গেল অছি। নিষ্কৰ্ষতঃ ‘পঁচৈতী’ সামাজিক প্ৰশ্নকেঁ দৃশ্যাত্মক ঠকবাৰমে ৰূপান্তৰিত কৰবাঁক মহত্ত্বপূৰ্ণ প্ৰযাস অছি, জকৰ শঁক্তি সাৰ্ৱজনিক প্ৰতিৰোধক প্ৰস্তুতীকৰণমে আ সীমা ৱিৱিধ পাত্ৰক স্বতন্ত্ৰ অনুভৱকেঁ অপৰ্যাপ্ত স্থান দেবাঁমে নিহিত অছি।

ৱীজ-শব্দ : লঘু পঠকথা; ৰাজদেৱ মণ্ডন; পঁচৈতী; অন্তৰ্জাতীয ৱিৱাহ; জাতি; স্ত্ৰী-স্বাযত্ততা; সামাজিক ন্যায; দৃশ্য-ৱিন্যাস

১. প্ৰস্তাৱনা : শীৰ্ষক আ ৰচনাত্মক সন্দৰ্ভ

‘পঁচৈতী’ নাম স্বনিতে গামক সামূহিক ৱিচাৰ-ৱিমৰ্শ, ৱিৱাদক সমাধান আ লোক-স্তৰীয ন্যায-পদ্ধতিক ৱোধ হোঙত অছি। ৰাজদেৱ মণ্ডন এহি পৰিচিত শব্দকেঁ একঠা আলোচনাত্মক অৰ্থ প্ৰদান কৰৈত ছথি। এতয সম্প্ৰদায জুটৈত অছি, পঁচ ৱৈসৈত ছথি, ফৈসলা স্বনাওল জাঙত অছি; মুদা নিৰ্ণযক মূলাধাৰ তথ্য, অধিকাৰ আ পক্ষকাৰক সহমতি নহি, জাতিগত প্ৰতিষ্ঠা আ সামূহিক অপমানক ভয অছি। শীৰ্ষক আ কথাৰীচক ঙা ৱিৰোধাভাস ৰচনাক কেন্দ্ৰীয ৱাঁজনা ৱঁনৈত অছি। ‘পঁচৈতী’ ন্যাযকেঁ প্ৰশ্নাতীত সঁস্থাগত অধিকাৰ মানৱাঁক ৱঁদলা ন্যায কৰবাঁক দাৱাক ৱৈধতাকেঁ প্ৰশ্নাঁকিত কৰৈত অছি।

পঠকথাক কেন্দ্ৰমে ললিতা আ কিশলক পৰস্পৰ প্ৰেম তথা ৱিৱাহক নিৰ্ণয অছি। হুনকা সভক নিৰ্ণয পৰিজন, জাতি-সম্প্ৰদায আ পঁচাযতক হিঁসক প্ৰতিক্ৰিযা উত্পন্ন কৰৈত অছি। মুদা কথা জতেক দু প্ৰেমীকেঁ ৱঁচযবাঁক প্ৰসঁগ অছি, ততেক একঠা দোসৰ সঁঘৰ্ষ সেহো অছি—সমাজক ভীতৰহি স্ত্ৰীক নৈতিক ৱিৱেক কেলা সাৰ্ৱজনিক স্বৰ ৱঁনৈত অছি। ললিতাক সহেলী গীতা ঘঠনাকেঁ নিজী দুৰ্ঘঠনাসঁ সাৰ্ৱজনিক অন্যাযক প্ৰশ্নমে ৱঁদলৈত ছথি। ফলতঃ ৰচনাক ঘোষিত কেন্দ্ৰ প্ৰেম অছি, আ ক্ৰিযাত্মক কেন্দ্ৰ গীতাক প্ৰতিৰোধ।

প্ৰথম সঁস্কৰণ ২০১২মে প্ৰকাশিত এহি লঘু পঠকথাকেঁ অপন সমযক সামাজিক তনাৱক সাহিত্যিক প্ৰত্যুত্তৰক ৰূপমে পঢ়ৱ সম্ভৱ অছি; তথাপি একৰ অন্তৰ্ৱস্তু মাত্ৰ ওহি ৱৰ্ষ ধৰি সীমিত নহি অছি। এতয প্ৰশ্ন ঙা নহি জে প্ৰেমক ৱিৰোধ কে কৰৈত অছি, ৱৰন্ ঙা জে কোন সঁস্থা, কোন সম্বন্ধ আ কোন ভাষা দূসৰাক জীৱনপৰ ফৈসলা স্বনযবাঁক অধিকাৰ অপন হাথমে লৈত অছি। এহি প্ৰশ্নকেঁ অগ্ৰভূমিমে ৰাখলাপৰ পুস্তক সামাজিক উপদেশক একৰেখীয আলেখ নহি ৱহি, সত্তা, সহমতি আ প্ৰতিৰোধক ছোঠ মুদা তীক্ষ্ণ নাঠ্য-পৰিসৰ ৱঁলি উঠৈত অছি।

२. अध्यायनक पद्धति आ आलोचनात्मक आधार

एहि अध्यायनक प्राथमिक आधार स्वयं पटकथाक पात्र-विन्यास, संवाद, दृश्य-निर्देश आ अन्तिम घटनाक्रम अछि। विश्लेषणमे पहिने ई देखल गेल अछि जे रचना घटनाकेँ कोना क्रमित करैत अछि; फेर ई कि कोन पात्रकेँ बाजबाक, कार्य करबाक अथवा मौन रहबाक अवसर देल जाइत अछि; आ अन्तमे ई कि कथा द्वारा प्रतिपादित सामाजिक न्याय प्रस्तुतीकरणक शिल्पमे कतेक विश्वसनीय बनैत अछि। एहि कारणे कथाक वैचारिक सहमति आ कलात्मक सफलताकेँ एकहि वस्तु नहि मानल गेल अछि।

जाति आ विवाहक प्रश्नकेँ देखबाक लेल आंबेडकरक जाति-उन्मूलन सम्बन्धी विचार उपयोगी सैद्धान्तिक पृष्ठभूमि दैत अछि। अन्तर्जातीय विवाहकेँ ओ जातिक पृथक्करण घटयबाक महत्त्वपूर्ण साधन मानैत छथि। उमा चक्रवर्तीक अध्यायन जातिक पुनरुत्पादन आ स्त्रीक यौनिकता/वैवाहिक चयनपर नियन्त्रणक गहन सम्बन्ध उद्घाटित करैत अछि। एहि दुनू दृष्टिकेँ एकसंग पढ़लापर स्पष्ट होइत अछि जे ललिताक विवाहपर विरोध केवल 'परम्परा'क सामान्य समर्थन नहि, अपितु अपन समूहक सीमा आ पुरुषाधावित निर्णयाधिकारक रक्षा सेहो अछि।

कथानक आ कथन-प्रस्तुतिक पृथक्करण लेल जेरार जेनेटक 'स्टोरी' आ 'डिस्कोर्स' सम्बन्धी अवधारणा उपयोगी अछि। घटना घटब आ ओहि घटनाक दर्शकक आगू दृश्यरूपमे उपस्थित होयब अलग विषय अछि। एतय विशेष ध्यान ओहि अन्तरालपर देल गेल अछि जतय निर्णायक सामाजिक वा विधिक घटना कथामे मानि लेल जाइत अछि, मुदा मंचीय क्रियामे ओकर विकास नहि देखाओल जाइत अछि।

३. नौ दृश्य : सूचना सँ सार्वजनिक टकराव धरि

प्रथम दृश्य धनेसरक आँगनमे खुलैत अछि। गीताक परीक्षा दयबामे गेल रहबाक सूचना सँ घरेलू शिक्षाक परिस्थिति उद्घाटित होइत अछि; लगले धनेसर बम्बआक बेटी ललिताक कोनो ब्रवक संग चलि जेबाक गप उठबैत छथि आ बेटेते पढ़ाओलकेँ दोष दैत छथि। गीताक माअ प्रतिवाद करैत छथि जे एहेन घटना पहिनहुँ घटैत छल। एहि छोट घरेलू संवादमे दू पीढ़ीक विचार मात्र नहि, 'समाचार' बनयबाक प्रक्रिया सेहो उपस्थित अछि—जकर जीवनक निर्णय अछि, ओकर स्वर अनुपस्थित; जकरा प्रतिष्ठाक चिन्ता अछि, ओ घटना परिभाषित करय लगैत अछि।

दोसर दृश्य बम्बआक दुआरिपर किछु ग्रामीणक एकत्र होयब देखबैत अछि। परिजनक पीड़ासँ आरम्भ भेल प्रसंग जातिगत सामूहिक प्रतिष्ठाक प्रश्न बनि जाइत अछि। एकठा ग्रामीण अपमानक भाषा अपनबैत अछि; दोसर दण्डक संकेत दैत अछि; आ तेसर पक्ष जाति-जथ्थाक संघर्षसँ कोनो तेसर समूहक लाभ होयबाक आशंका व्यक्त करैत अछि। एहिसँ बुझाइत अछि जे भीड़ केवल आहत नैतिकताक सहज परिणाम नहि, अपितु आपसी शक्ति-सन्तुलनक गणना करयवाली राजनीतिक संरचना सेहो अछि। निजी प्रेमपर जाति-सम्प्रदाय एतेक तीव्र प्रतिक्रिया किएक दैत अछि—एकर सूक्ष्म संकेत एहि सामूहिक संवादमे अछि।

तेसर दृश्य बात्रिक अन्हारमे सहदेवक घरपर घटैत अछि। किशन आ ललिता छिपैत प्रवेश करैत छथि; सहदेव लालटेन लऽ कऽ बाहर अबैत छथि आ लड़का-बेटीक आगमनसँ विचलित होइत छथि। ई बात्रि, लालटेन आ भय दृश्यकेँ प्रतीकात्मक गरिमा दैत अछि। किशन स्पष्ट करैत छथि जे ओ दुनू बालिग छथि आ विवाह करबाक अधिकार राखैत छथि। सहदेव उत्तर दैत छथि—"कानून अपना जगहपर छै आ पिछड़ल समाज अपना जगहपर अड़ल छै।" एहि कथनमे रचनाक सभसँ प्रभावी वैचारिक तनाव संक्षिप्त रूपमे अछि। कानूनक अधिकार मान्य अछि, मुदा सामाजिक प्रतिशोधक वास्तविकता ओहि अधिकारक व्यावहारिक उपयोग रोकैत अछि।

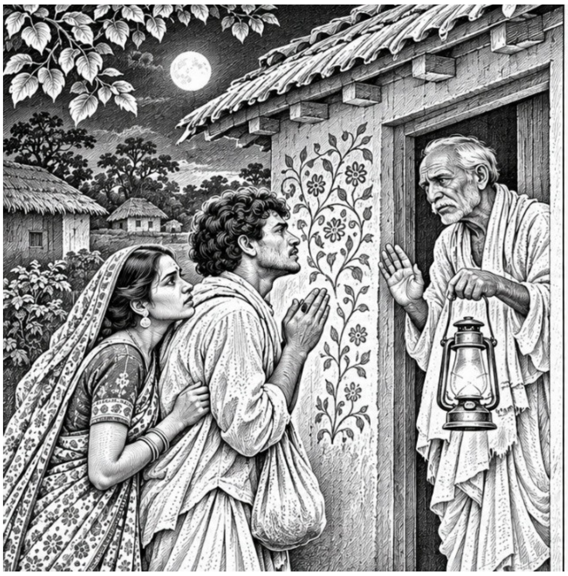

চাবিম দৃশ্য গীতাক শিক্ষণ-পবিসব খোনৈত থ্বছি। গীতা কিছু রঁচাকেঁ পঢ়া বহন ছথি; তখনে ননিতাক চিষ্ঠী থ্বরৈত থ্বছি। সহাযতা নেন তক্োন নিকনি পড়নাগ ঘঠনাকেঁ নির্ণাযক মোড় দৈত থ্বছি। পাঁচম দৃশ্য সড়কপব গীতাক সাগকিন-যাত্রা থ্বছি। ও থ্বপন প্রেমক পূর্রস্মৃতিমে ডূরঁন রঁতাওন জাগত ছথি, ম্বদা এহি স্মৃতিসঁ জ্বড়ন কোনো রিকসিত প্রসঁগ নহি থ্বরৈত থ্বছি। ফনস্বৃকপ সঁকেত ভারনাত্মেক সম্ভারনা খোনৈত থ্বছি, ম্বদা ওকব নাঠ্যকীয প্রতিফন সীমিত বহৈত থ্বছি।

ছথ্বম দৃশ্য সেরাম্বগু মাস্ঠ্যব সাহেরঁক ঘবমে ঘঠৈত থ্বছি। নিজী প্বস্তকানযমে পঢ়ৈত শিক্ষক থ্বপন জীরনভব জাতিগত রঁন্ধন তোড়রঁাক প্রযন্েক চর্চা কবৈত ছথি থ্বা গীতাকেঁ সহাযতা দেরঁাক থ্বাশ্বাসন দৈত ছথি। সাতম দৃশ্য ফেব গীতাক ঘব ফির্তী থ্বছি, জতয ধনেসব ননিতাক ফাড়ন চিষ্ঠীক ঠুকড়া হাথমে নহ রেঁঠীকেঁ প্রশ্ন কবৈত ছথি। গীতা প্রেমী-যগনকেঁ দোষী মানয সঁ গনকাব কবৈত ছথি। ধনেসব স্নানকা ঘবমে রঁন্দ কহ দৈত ছথি; থ্বাঠম দৃশ্যমে সড়কপব জা বহন একঠ্যা রঁানক রঁাহবসঁ কেরঁাড় খোনি দৈত থ্বছি। এহি থ্বন্বক্রমমে শিক্ষা, সন্দেশী, নিগবানী, কাবারাস থ্বা সহযোগ সঁক্ষিপ্ত পবস্পব-সম্বন্ধ ক্রিযামে রঁদনি জাগত থ্বছি।

নথ্বম থ্বা থ্বন্তিম দৃশ্য গামক পঁচাযত-স্থনপব থ্বছি। গাভ্তব চর্বূতবাপব রৈসন পঁচ, নীচাঁ জমা গ্রামীণ, নাঠী নহ ঠাঢ় যরক থ্বা ঘেবন প্রেমী-যগন—জা সভ মিনি ন্যাযানয নহি, সামাজিক দমনক মঁচ নির্মিত কবৈত থ্বছি। পঁচ সার্রজনিক থ্বপমান থ্বা দেহদণ্ডক প্রস্তার বাখৈত ছথি। গীতা ভীড়ক রঁীচসঁ থ্বাগূ রঁঢ়ি নির্ণযক রিবোধ কবৈত ছথি। তবত রঁাদ মাস্ঠ্যব সাহেরঁ থ্বা জমাদাব পহুঁচৈত ছথি; রিরাহক কানূনী কাগজক উঁন্নেখ হোগত থ্বছি; যগনকেঁ ম্বগু কযন জাগত থ্বছি থ্বা ধনেসব থ্বন্তমে গীতাকেঁ থ্বাশীর্রাদ দৈত ছথি। ভা থ্বন্ত বচনাক ন্যাযোন্ম্বখ থ্বাকাঁক্ষা প্রকঠ্য কবৈত থ্বছি, যত্তপি এহি সমাধানক বচনাত্মেক সহজতা প্রশ্ন উঁপস্থিত কবৈত থ্বছি।

৪. ‘পঁচৈতী’ক থ্বর্থ-রিপর্যয : সাম্বদাযিকতা রঁনাম ন্যায

পঁচাযতক রৈচাবিক প্রতিগ্গা সামান্যতঃ মধ্যস্থতা থ্বা নোক-সহমতিক রিচাবসঁ জ্বড়ন বহৈত থ্বছি। ম্বদা মণ্ডনক দৃশ্য-রিন্যাসমে পঁচক উঁপস্থিতি থ্বাবোপক জাঁচ থ্বথরা পঞ্চকাবক কথন স্বনরঁাক প্রক্রিযা উঁপেন্ন নহি কবৈত থ্বছি। একঠ্যা পহিনে সঁ তয নিষ্কর্ষ—সম্বদাযক প্রতিগ্গা থ্বাহত ভেন থ্বছি—সভ নির্ণযপব হারী বহৈত থ্বছি। চর্বূতবাপব উঁচ রৈসন পঁচ থ্বা নীচাঁ ঘেবন যরক-যরতী দৃশ্যাত্মেক রূপসঁ উঁপব-নীচ সত্ত্বা-সম্বন্ধ উঁদ্ঘাঠিত কবৈত থ্বছি। মঁচক উঁচাগ এতয ন্যাযিক উঁচাগ নহি, প্রভুত্বক দৃশ্য-ভাষা থ্বছি।

গ্রামীণক রৌনীমে “জাতিক নাক” আ “ওজ্জতি-পবতি” সদৃশ পদারনী রাক্তি-জীরনকেঁ সমূহক প্রতীকাত্মক সম্পত্তি রঁনরৈত অছি। প্রেমী-যুগনক স্নীগ্রতি অথরা স্বখ ওহি ভাষামে গৌণ হোওত অছি; মুখ্য প্রশ্ন ই বহি জাওত অছি জে সমাজক নাক কোনা রঁচাওন জাএ। হিংসাক প্রস্তার—কেশ কটৈনাও, মুঁহপব কানিখ-চূন নগেনাও, গদহাপব রৈসেনাও, কোড়া মাবর্—সামাজিক নিযন্ত্রণকেঁ দর্শনীয অপমানমে রঁদনয চাহৈত অছি। ই দণ্ড অপবাধক প্রমাণক উঁপবান্ত নহি, সমূহক সত্তা প্রদর্শিত কবরাঁক নেন প্রস্তারিত অছি।

এহি কপমে শীর্ষক আনোচনাত্মক রাঁগাক কাম কবৈত অছি। পঁচেতী নামক আযোজনমে স্বতন্ত্র রিচাব-রিমর্শক অরসব নহি অছি; সামূহিক উঁন্মোহ অপনাকেঁ সহ মানি নৈত অছি। ই দৃশ্য স্থানীয নোকতন্ত্রক সমস্ত কপকেঁ দোষী ঠহবৌরাঁক আগ্রহ নহি কবৈত; একব রিশেষ আবোপ ওহি অরৈধ দণ্ডাধিকাবপব অছি জে সাম্প্রদাযিক প্রতিষ্ঠাক নামপব রাঁনিগ রাক্তিক স্বতন্ত্র নির্ণয নকাবৈত অছি। এহি ভেদকেঁ স্ববক্ষিত বখনাও আনোচনাত্মক কপসঁ আরশ্যক অছি।

৩. জাতি আ পিতৃসত্তাক সঁযুক্ত অনুশাসন

ননিতাক রিরাহপব উঁঠন রিবোধকেঁ কেরন জাতিরাদ কহি দেনাসঁ বচনাক নৈঁতিক পক্ষ অধুবা বহি জাএত। নড়কী ঘবসঁ রাঁহব গেনীহ—এহি সূচনা নগনে বমুআক সামাজিক নজ্জা, গ্রামীণক জাতিগত আক্রোশ আ পুরুষ-পবিজনক হিংসক প্রতিক্রিয়া শৃঁখনাবাঁদ্ধ হোওত অছি। সমাজ জখন নড়কীক শবীব আ রৈরাহিক চযনকেঁ কুটুম্বক প্রতিষ্ঠাক রাহক রঁনরৈত অছি, তখন স্ত্রীক সহমতি স্বতঃ বাজনীতিক প্রশ্ন রঁনি জাওত অছি। চক্ররর্তীক প্রতিপাদন এহি সঁবচনাত্মক সম্বন্ধকেঁ দেখরাঁক মাধ্যম দৈত অছি।

ধনেসব দ্বাবা গীতাকেঁ ঘবমে রঁন্দ কযনাও এহি সঁবচনাক দোসব কপ অছি। গীতা ননিতাক নিযতি রঁদনয নেন ঘবসঁ নিকনৈত ছথি; পিতা হুনকব নিষ্কমনপব বোক নগরৈত ছথি। এতয অনুশাসনক শিকাব কেরন প্রেম কবযরানী ননিতা নহি, প্রেমক পক্ষমে রৌনযরানী গীতা সেহো ছথি। অতঃ স্ত্রীপব নিযন্ত্রণক সীমা রিরাহ-সহমতি ধবি সীমিত নহি বহি, রৌনরাঁক, আরাগমনক আ সাম্প্রদাযিক অসহমতি প্রকট কবরাঁক অধিকাব ধবি রিস্তৃত হোওত অছি।

তথাপি সভ পুরুষ-পাত্র সমান প্রকাবেঁ প্রস্তুত নহি ছথি। সহদের রেঁটাক প্রেমকেঁ সিদ্ধান্ততঃ অস্বীকাব কবরাঁক অপেক্ষা সামাজিক দণ্ডক ভয অধিক রাও কবৈত ছথি। মাস্টব সাহেবেঁ ওকব রিপবীত সঁস্থাগত স্বধাবক রিফন অনুভরক উঁপবান্তো সহাযতা দেরাঁমে তৎপব ছথি। ই অন্তব নাটককেঁ ‘সভ পুরুষ রঁনাম সভ স্ত্রী’ক সবনীকৃত সূত্রসঁ রঁচরৈত অছি। রিবোধক মূন রিন্দু পুরুষ হোযর্ নহি, রৈযক্তিক স্বতন্ত্রতাপব সামূহিক স্বামিত্বক দারা অছি।

৬. গীতা : সহাযক পাত্রসঁ নৈতিক নাযিকাধবি

কথাক আবম্ভমে গীতা অনুপস্থিত ছথি, হুনকব শিক্ষা পব পিতা টিপ্পণী কবৈত ছথি। কথা আগাঁ রঁঢ়ৈত ও সুরঁ রঁচা পঢ়রৈত, চিঠ্ঠী পঢ়ৈত, সাওকিন চনরৈত, শিক্ষকসঁ সহযোগ মাঁগৈত, রঁন্দ ঘবসঁ রাঁহব নিকনৈত আ পঁচাযতক সমক্ষ তর্ক বাখৈত দেখাওত ছথি। এহি ক্রিযাত্মক সম্পূর্ণতামে হুনকব রাক্তিত্ব গঢ়ন গেন অছি। ও কেরন রিরাহক সমর্থনমে রিচাব নহি রাও কবৈত ছথি; জোখিম উঁঠাকহ রাস্তরিক সহাযতা জুটরৈত ছথি। এহি অর্থমে গীতা পটকথাক কর্মপ্রধান নাযিকা ছথি।

गीताक शिक्षा एतय व्यक्तिगत उपलब्धिक संकेत मात्र नहि रहैत अछि। आरम्भमे धनेसर पढ़ाइकेँ विकृति सँ जोड़ैत छथि; अन्तमे शिक्षित बेटी सार्वजनिक विवेकक स्रोत बनैत छथि। कथाक पहिल आ अन्तिम दृश्यबीचक ई आन्तरिक विरोध रचनाक संगठित अर्थ-योजना अछि। शिक्षाक दू सम्भावना—अनुशासित सामाजिक प्रगति आ आलोचनात्मक चेतना—मे गीता दोसर सम्भावनाकेँ साकार करैत छथि। हुनकर तर्क कानूनी अधिकारक भाषा आ मानवीय जीवनक मूल्य दुनूकेँ जोड़ैत अछि।

गीताकेँ सर्वशक्तिमान उद्धारकर्ता मानि लेनाइ सेहो उचित नहि। हुनका समर्थन मास्टर साहेबक सामाजिक प्रतिष्ठा, बौनकक छोट सहायता आ अन्ततः बाजाक हस्तक्षेपसँ भेटैत अछि। एहि सहकार्यकेँ ध्यानमे रखलापर रचना प्रतिरोधक सामूहिक सम्भावना देखबैत अछि। विडम्बना ई जे जखन सामाजिक सम्प्रदायक एक भाग हिंसा लेल जुटैत अछि, तखन दोसर, अपेक्षाकृत छोट समूह, सहायता आ संरक्षणक सम्बन्ध बनबैत अछि। 'समाज' एकगोटे अपरिवर्तनीय सत्ता नहि, भीतरे सँ संघर्षरत क्षेत्र अछि।

गीताक नैतिक विजयक एकटा जटिल पक्ष अन्तमे उभरैत अछि। धनेसर आशीर्वाद दैत छथि, मुदा ई स्वीकृति सीधे गीताक तर्क सुनि नहि, मास्टर साहेबक प्रशंसाक पश्चात घटैत अछि। अतः पिताक मनपर बेटीक वाणी आ एक प्रतिष्ठित पुरुष-शिक्षकक प्रामाणिकता—दुनूक कतेक प्रभाव पड़ल—रचना स्पष्ट नहि करैत अछि। एहि सूक्ष्म असमाप्ततामे स्त्री-स्वायत्तताक प्रश्न फेर जीवित रहैत अछि।

७. ललिताक मौन : कथाक केन्द्र आ प्रतिनिधित्वक सीमा

'पंचैती'क सर्वाधिक विचारणीय कलात्मक समस्या ललिताक प्रतिनिधित्व अछि। घटना हुनकर प्रेम आ विवाह-निर्णयसँ आरम्भ होइत अछि, हुनकर अपमानक भयपर पंचायत जुटैत अछि, आ हुनकेँ बचयबाक लेल गीता संघर्ष करैत छथि। मुदा उपलब्ध दृश्य-क्रममे ललिता स्वयं अपन इच्छाक विस्तृत कथन करैत नहि देखाइत छथि। ओ प्रवेश करैत छथि, किशनक संग चलैत छथि, भीड़ द्वारा घेरल जाइत छथि, मुदा स्वयं बोलबाक अवसर नगण्य नहि पबैत छथि। पात्र-सूचीमे स्त्री-पात्रक अन्तर्गत हुनकर नामक अनुपस्थिति एहि असमानताकेँ आओर दृष्टिगोचर करबैत अछि।

ई समस्या केवल तकनीकी चूक नहि, कथात्मक दृष्टिक प्रश्न अछि। जखन विवाहक स्वायत्तता मुख्य विषय हो, तखन निर्णय लेनिहार युवतीक अनुभव, संशय, जोखिम आ अभिलाषाकेँ स्वर देब विशेष महत्त्व राखैत अछि। गीताक

प्रभावी भाषण नाटकक प्रगतिशील अर्थकेँ स्पष्ट करैत अछि, मुदा ननिताक मौन ओहि प्रगतिशील अभिप्रायक सम्पूर्ण कनात्मक निर्वाह रोकैत अछि। स्त्रीक अधिकारक पक्षमे बाजनाओ आ स्त्रीकेँ अपन पक्ष स्वयं बाजय देनाओ—दुनू अलग उपलब्धि अछि।

किशनक संवाद अपेक्षाकृत किछु विस्तार परैत अछि। ओ वानिग होयवाक आ वैधानिक विवाहक अधिकारक चर्चा करैत छथि; एतय पुरुष प्रेमी स्वयं अपन निर्णयक भाषाकार छथि, जखन स्त्री प्रेमी मुख्यतः दृश्यगत उपस्थिति बनि बहैत छथि। एहि असन्तुलनकेँ बचनाक विशिष्ट सीमा कहब उचित अछि। तथापि गीताक माध्यमसँ लेखक स्त्रीक स्वतन्त्र नैतिक नेतृत्वक एकटा दोसर प्रतिरूप रचैत छथि; अतः पाठमे स्त्री-विरोध नहि, स्त्री-प्रतिनिधित्वक असमान वितरण चिन्हित करब जरूरी।

८. संवाद, लोकभाषा आ दृश्य-शिल्प

पटकथाक भाषा संवादप्रधान अछि। ग्रामीणक उत्तेजित, अधवा आ प्रत्यक्ष बाजनचाल, सहदेवक भयमुक्त चेतावनी, किशनक अधिकारबोध, गीताक विवेकपूर्ण प्रतिवाद तथा मास्टर साहेबक स्वभावबादी स्वर—ई सभ अलग-अलग सामाजिक स्थितिक संकेत दैत अछि। विशेषतः आवम्भिक दृश्यसभमे भाषाक स्वाभाविकता घटना-विस्तारक गति बढ़बैत अछि। स्थानीय बोलीक लय व्यक्तिक क्रोध, व्यग्रता आ सामाजिक दबावक नाटकीय अनुभव उपस्थित करबैत अछि।

दृश्य-संरचनामे आँगन, दरबारि, बाहरक घर, पाठ-पढ़ाओ कक्ष, सड़क, पुस्तकालय, बन्द घर आ गामभरक पंचायत-स्थल क्रमशः निजी सँ सार्वजनिक क्षेत्रक ओर गतिक अनुभव करबैत अछि। आँगनमे शुरू भेल बात अन्तमे चबूतरापर पहुँचैत अछि। एकर समानान्तर गीताक आवागमन व्यक्तिगत स्त्री-गतिशीलताकेँ दृश्यरूप दैत अछि। साइकिल विशेष महत्वक वस्तु अछि—ई केवल यात्रा-साधन नहि, निगरानीक सीमासँ बाहर निकलबाक क्षमता आ तत्परताक संकेत बनैत अछि।

चिट्ठीक टुकड़ा आ विवाहक कागज—ई दुनू लिखित प्रमाणक विपरीत उपयोग देखबैत अछि। पहिल चिट्ठी सहायता आ विश्वासक सन्देश अछि; ओकर फाटल अंश पिताक हाथमे पहुँचि गीतापर निगरानीक साधन बनैत अछि। अन्तमे विवाहक कागज प्रेमी-युगलक सुरक्षा लेल प्रस्तुत होइत अछि। एहि प्रकार कागज वस्तु मात्र नहि, सत्ता-संघर्षक माध्यम अछि: एकठाम निजी सम्बन्धक भेद खोलयबला, दोसरठाम वैधानिक सहमतिक दावाकेँ समर्थित करयबला। ई समानान्तर प्रतीक पटकथाक सम्भावनाशील कनात्मक उपलब्धि अछि।

तथापि संवादक उत्तरार्द्धमे समस्या देखाइत अछि। पंचायतमे गीताक भाषण, मास्टर साहेबक कथन आ जमादारक चेतावनी महत्वपूर्ण बात स्पष्ट करैत अछि, मुदा अनेक ठाम पात्र परिस्थिति जटिल बनयबाक बदला पूर्वनिर्धारित विचारक प्रवक्ता भऽ जाइत छथि। दुर्बेधताक सामाजिक रूपसँ उत्तरदायी वंगमंचक सिद्धान्तसँ एहि प्रवृत्तिक उद्देश्य बूझल जा सकैत अछि; किन्तु सामाजिक प्रयोजनक स्वीकृति स्वतः कनात्मक जटिलताक कमीकेँ दूर नहि करैत अछि।

৯. কানূন, লোক-প্ৰতিষ্ঠা আ সংৱৈধানিক নৈতিকতা

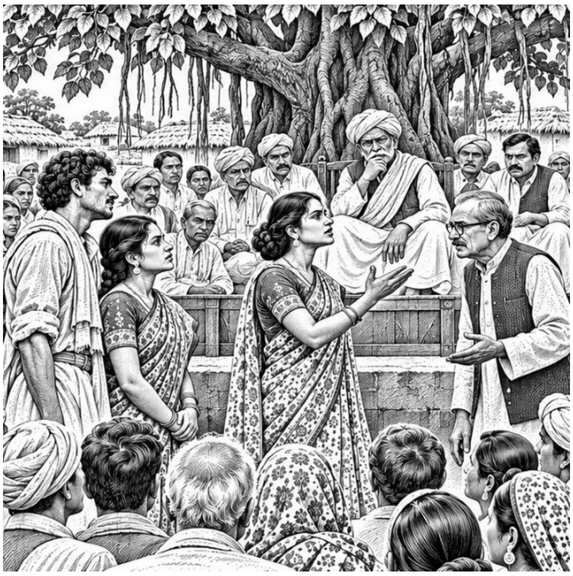

কিশনক ৱানিগ হোযৱাক ঘোষণা আ গীতাক ৱিৱাহ-চযনক সমৰ্থনমে কানূনী তৰ্ক বচনাক বুনিযাদী নৈতিক দাৱাকেঁ স্পষ্ট কৰৈত অছি। মুদা কানূনক ৱাস্তৱিক সন্দৰ্ভ আ নাটকক কথনকেঁ সাৱধানীসঁ অলগ পঢ়ৱাক আৱশ্যকতা অছি। ভাৱতমে ৱিশেষ ৱিৱাহ অধিনিযম, ১৯৫৪ ৱিৱাহক এক ৱৈধানিক ব্যৱস্থা উপলব্ধ কৰবৈত অছি, তথাপি ওকৰ অন্তৰ্গত ৱিৱাহ সম্পন্ন হোযৱাক নিশ্চিত শৰ্ত আ প্ৰক্ৰিযা অছি। পটকথাক অন্তিম দৃশ্য ৱিৱাহক কাগজ থানা পহুঁচন বহৱাক সূচনা দৈত অছি; ওকৰ আধাৰপৰ কথানক ৱিৱাহকেঁ সম্পন্ন মানৈত অছি। পাঠ স্বযং সম্পূৰ্ণ ৱৈৱাহিক প্ৰক্ৰিযা নহি দেখবৈত, তেঁ কাগজক প্ৰকৃতি বা অপনাওল ৱিধিক মাধ্যমক ৱিশিষ্ট অনুমান নহি কযল জা সকৈত।

বচনাক প্ৰকাশনসঁ পহিনে ‘লতা সিংহ বনাম উত্তৰ প্ৰদেশ বাজ্য’ নিৰ্ণযমে সৰ্বোচ্চ ন্যাযালয ৱানিগ ব্যক্তিক ইচ্ছানুসাৰ ৱিৱাহ কৰৱাক স্বতন্ত্ৰতা আ জাতিগত ধমকী-ৱিৰোধী সংৰক্ষণক পক্ষ স্পষ্ট কযনে ছল। এহি দৃষ্টিসঁ কিশন আ গীতাক অধিকাৰক তৰ্ক ওহি সময উপলব্ধ ন্যাযিক চিন্তনসঁ মেল খাওত অছি। আৰো মহত্ত্বপূৰ্ণ ই জে ন্যাযালযক ৱিচাৰ ৱিৱাহ-চযনকেঁ কেৱল পাৰিৱাৰিক ৱিৱাদ মানয সঁ ওলকাৰ কৰৈত অছি; ধমকী আ হিংসা সাৰ্বজনিক ৱিধিক প্ৰশ্ন বনৈত অছি।

পঞ্চাতিক ‘শক্তি ৱাহিনী বনাম ভাৱত সংঘ’ নিৰ্ণয সামাজিক সম্মানক নামপৰ ৱানিগ ব্যক্তিক ৱৈৱাহিক ৱিকল্প বোকৱাক অৱৈধতাকেঁ ৱিস্তাৰসঁ প্ৰতিপাদিত কৰৈত অছি। ই ২০১৮ক নিৰ্ণয বচনাক কালপঞ্চাতিক সন্দৰ্ভ অছি—একৰা ২০১২ক লেখকক প্ৰত্যক্ষ প্ৰেৰক স্ৰোত নহি, অপিত আজুক আলোচনাত্মক পাঠকেঁ স্পষ্ট কৰযৱলা ন্যাযিক আলোক বুঝৱাক চাহী। গীতাক সাৰ্বজনিক কথন আ জমাদাৰক হস্তক্ষেপ এহি ব্যাপক সংৱৈধানিক প্ৰশ্নক নাট্য-কপ প্ৰস্তুত কৰৈত অছি: সমুদায অপন সম্মানক অৰ্থ স্বযং বনা সকৈত অছি, মুদা ওহি নামপৰ অন্য ব্যক্তিক শৰীৰ আ নিৰ্ণযপৰ দণ্ডকাৰী অধিকাৰ স্থাপিত নহি কহ সকৈত।

তথাপি বাজ্যক উপস্থিতি মাত্ৰসঁ সমাজ বদলি জাযত—এহি আশ্বাসনকেঁ আলোচনাত্মক ঢংগসঁ দেখব আৱশ্যক অছি। জমাদাৰক এক চেতাৱনীপৰ পংচক মাথ ঝুকি জাওলাও আ ধনেসৰক তত্কাল পৰিৱৰ্তন বচনাক ইচ্ছিত নৈতিক ফল দৈত অছি। অসল সামাজিক তনাৱক দীৰ্ঘকালীন কপ—প্ৰতিশোধ, বহিষ্কাৰ, স্ৱৱজ্ঞা, জীৱন-নিৰ্বাহ—নাটকক সীমাসঁ বাহৰ বহি জাওত অছি। ই অভাৱ বচনাক ৱিধিক পক্ষকেঁ অসত্য নহি বনবৈত; ই ওকৰ নাটকীয সমাধানকেঁ অপেক্ষাকৃত সৰল অৱশ্য বনবৈত অছি।

১০. নাট্য-গঠনক শৈল্প আ অন্তর্বিরোধ

নৌ দৃশ্যক ক্রম উদ্দেশ্যপূর্ণ অছি: অফরাহ আ ঘবেনূ ঠিপ্পণী, ভীড়ক নির্মাণ, প্রেমী-য়গনক ভয, গীতাক সঁদ্ধান, সহযোগক খোজ, পিতাক দমন, ঘবেনূ রঁন্দীসঁ মুক্তি আ সার্রজনিক হস্তক্ষেপ। এহি অন্বক্রমমে তনারক ফৈনার সফনতাপূর্রক বচন গেন অছি। অবস্তুক কথানক-সম্ঝন্ধী রিচাবমে ঘঠনাক পবস্পব আরশ্যক রা সম্ভারা সম্ঝন্ধক মহত্ত্র পব জোব অছি; এহি কসৌঠীপব প্রাবম্ভিক দৃশ্যসভক কাবণ-পবিণাম ক্রম অধিক সঘন দেখাওত অছি।

সভসঁ তীক্ষ্ণ দৃশ্য সহদেরক ঘবমে ঘঠৈত অছি। কিশনক অধিকাব-রোঁধ আ পিতা সহদেরক আশঁকারীচ কোনো আসান সমাধান উপস্থিত নহি অছি। সহদের কানূনক রিবোধ কবৈত নহি, কানূনী অধিকাবক সামাজিক অস্ববঞ্চা রঁতরৈত ছথি। এহি তবহ পাত্রক কথনমে অন্বহুতিক জঠিনতা অছি। দোসব প্রভারকাবী স্কণ গীতাক ঘববঁন্দী অছি, জতয পিহসত্তা কেরন ভাষণ নহি, কেরাঁড়ক ভৌতিক অরবোধ রঁনি জাওত অছি। আঠম দৃশ্য ওহি অরবোধকেঁ ছোঁঠ রাঁনকক মদদসঁ তোড়ৈত অছি; প্রতিবোধক সামাজিক রিস্তাবক স্বন্দব দৃশ্য-কন্পনা এতয উপস্থিত অছি।

কমজোবীক কেন্দ্ব মুখ্যতঃ ও ঘঠনাসভ অছি জে নাঠকীয কপসঁ ঘঠরাঁক রঁদনা সূচনাক কপমে পঞ্চঁচা দেন জাওত অছি। মাস্ঠব সাহেরঁক সহযোগসঁ রিরাহক ঔপচাবিকতা কোনা সম্পন্ন ভেন, পঁচাযতমে প্রেমী-য়গনকেঁ কোনা পকড়ন গেন, গীতাক পূর্র প্রেম-স্মৃতিক ঘঠনাক্রম কী ছন—এহি প্রশ্নসভক উত্তব দৃশ্য-রিস্তাব নহি পবৈত অছি। রিশেষতঃ পাঁচম দৃশ্য 'নির্দেশানুসাব' কহী খুনন সম্ভারনাকেঁ রিকসিত নহি কবৈত অছি। এহি কাবণে নাঠকীয সম্পূর্ণতা আ দৃশ্য-আধাবিত প্রমাণক রীচ দূবী বহি জাওত অছি।

অন্তিম দৃশ্য ন্যাযোচিত পবিণাম প্রস্তুত কবৈত অছি, মুদা চবম সংঘর্ষমে বচনাক সভ প্রমুখ সংস্থাগত শৈক্তি একসাথ উপস্থিত ভহ জাওত অছি: পঁচাযত, শিক্ষিত স্ত্রী, শিক্ষক আ প্রনিস। এহন সংকচন নঘু পঠকথাক পবিমাণ-সাপেক্ষ রোঁধগম্য অছি; তথাপি পূর্রতৈযাবীক অভারসঁ প্রনিসক আগমন আকস্মিক অন্বভর হোওত অছি। ধনেসবক অন্তিম আশীর্রাদ কথা-সংকেত কপমে মহত্ত্বপূর্ণ অছি, মুদা ওকব অন্তঃপবিরর্তনক ক্রম দৃশ্যকপমে পর্যাপ্ত অর্জিত নহি অছি।

এহি সীমাসভকেঁ মাননাপব বচনাক উপনব্ধি ঘঠৈত নহি, উনঠি স্পষ্ঠ হোওত অছি। 'পঁচৈতী' ঘঠনাক সামাজিক কেন্দ্বকেঁ সহী পহিচানৈত অছি: জাতিগত রর্চস্ব কেরন ধাবণামে নহি, ভীড়, ধমকী, অপমানক বস্ম আ নিজী আরাগমনপব বোকমে মূর্ত হোওত অছি। নাঠক এহি মূর্ত কপসভকেঁ কম শব্দমে মঁচপব আনৈত অছি। একব শিন্পগত চুনৌতী অছি জে জীরনক রঁম্মরচনতা—রিশেষতঃ ননিতাক অন্বভর—ওহি তীব্র তর্কক পাছাঁ নহি ছুঠয।

১১. নিষ্কর্ষ : প্রতিবোধক নাঠ্যভাষা আ ওকব অধ্ববাপন

বাজদের মণ্ডনক 'পঁচৈতী'ক কেন্দ্বীয উপনব্ধি ঙা অছি জে ও প্রেম-রিরাহক ব্যক্তিগত প্রসঁগকেঁ সামাজিক ন্যায আ নোক-অধিকাবক প্রশ্নমে কপান্তবিত কবৈত অছি। শীর্ষকক অন্তর্নিহিত রাঁগা, চরিত্রবাক সত্তা-সংকেত, জাতিগত প্রতিষ্ঠাক হিঁসক শব্দারনী, ধনেসবক ঘববঁন্দী, গীতাক সাওকিন-যাত্রা আ সাম্প্রদাযিক দণ্ডক সমক্ষ ওকব সার্রজনিক প্রতিরাদ—ঙা সভ মিনি একঠা সঘন নাঠ্য-পবিদৃশ্য বচৈত অছি। গীতা শিক্ষিত স্ত্রীক প্রতিবোধক সক্রিয কপ ছথি; মাস্ঠব সাহেরঁ আ রাঁনকক সহযোগ দেখবৈত অছি জে সমাজক ভীতবহিঁসঁ অন্যাযক রিবোধক বাস্তা নিকনি সকৈত অছি।

বচনা জখন প্রেমক অধিকাবক পক্ষমে ঠাঢ় হোওত অছি তখন ও মাত্র নিজী ভারনা নহি, ব্যক্তি-স্বাযত্ততাক নৈতিক প্রতিষ্ঠা রাঙ কবৈত অছি। আঁরেডকবক জাতি-রিবোধী প্রতিপাদন, স্ত্রী-নিযন্ত্রণক সামাজিক অধ্যযন তথা

ভাবতীয় ন্যাযিক রিচাবক সন্দর্ভমে এহি শ্বভিপ্রাযক র‍্যাপক শ্বর্থ খুনৈত শ্বছি। মুদা কোনো বচনাক সামাজিক নঞ্চযক প্রশংসা ওকব প্রহেক শিন্পগত নির্ণযক সমর্থন নহি শ্বছি। ননিতাক মৌন, নির্ণাযক ঘঠনা-দৃশ্ঠক শ্বনুপস্থিতি, শ্বন্তিম সমাধানক শ্বাকস্মিকতা শ্বা পিতাক শীঘ্র পবিরর্তন গম্ভীব শ্বালোচনাম্মেক প্রশ্ন ঠাঁনন বহৈত শ্বছি।

শ্বন্ততঃ 'পঁচেতী'কেঁ এহেন নঘু পঠকথাক রুপমে মূল্যাঁকিত কযন জা সকৈত শ্বছি জে গ্রামীণ ন্যায-দারাক ভীতব নিহিত শ্বন্যায উঁজাগব কবরাঁক সাহেস বাখৈত শ্বছি। ও জাতিগত হিংসাক সমঞ্চ রৈধানিক শ্বা নৈতিক প্রতিবোধক স্পষ্ঠ পঞ্চ নৈত শ্বছি, মুদা প্রতিনিধিত্বক দৃষ্টিসঁ শ্বজস্র সম্ভারনা শ্বপূর্ণ ছোড়ি দৈত শ্বছি। এহি দ্বৈতমে বচনাক রাস্তরিক সাহিত্যিক মহত্ত্বর নিহিত শ্বছি—ঞা প্রশ্নক সমাধানক ঘোষণা কবৈত-কবৈত পাঠককেঁ ওহি শ্বন্তর্বিত প্রশ্নসঁ সেহো সাঞ্চাক্তোব কবরৈত শ্বছি জে পীড়িত স্ত্রীক শ্বপন সুবকেঁ সার্রজনিক নির্ণযক কেন্দ্রবমে কোনা শ্বানন জাএ।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

মণ্ডন, বাজদের. পঁচেতী (নঘু পঠকথা). প্রথম সংস্কবণ. দিন্নী: শ্রুতি প্রকাশন, ২০১২।

Ambedkar, B. R. Annihilation of Caste. 1936. পাঠ উঁপনব্ধ: Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, Volume 1, Government of Maharashtra, 1979; Columbia Universityক সম্পাদিত পাঠ, শ্বনুচ্ছেদ ২০(৩). https://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambedkar/web/section_20.html

Aristotle. Poetics. শ্বধ্যায ৭. Translated by Ingram Bywater, 1909. Perseus Digital Library. https://beta.perseus.tufts.edu/urn:cts:greekLit:tlg0086.tlg034.bywater1909-eng1:7/

Brecht, Bertolt. "A Short Organum for the Theatre" (1948). In Modern Theories of Drama: A Selection of Writings on Drama and Theatre 1850–1990, edited by George W. Brandt, 232–246. Oxford: Oxford University Press, 1998. https://doi.org/10.1093/oso/9780198711407.003.0038

Chakravarti, Uma. "Conceptualising Brahmanical Patriarchy in Early India: Gender, Caste, Class and State." Economic and Political Weekly 28, no. 14 (3 April 1993): 579–585.

Chatman, Seymour. Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film. Ithaca: Cornell University Press, 1978.

ভাবত সবকাব. The Special Marriage Act, 1954 (Act No. 43 of 1954). India Code. https://www.indiacode.nic.in/indiacode/handle/123456789/1387

ভাবতক সর্বোচ্চ ন্যাযানয. Lata Singh v. State of U.P., (2006) 5 SCC 475; নির্ণয ৭ জুনাঞা ২০০৬। https://indiankanoon.org/doc/1364215/

ভাবতক সর্বোচ্চ ন্যাযানয. Shakti Vahini v. Union of India, (2018) 7 SCC 192; নির্ণয ২৭ মার্চ ২০১৮। https://indiankanoon.org/doc/92846055/

ত্রিরেণীক বঁগ : ঘব, রন্ধ্র শ্বা ভযক শ্বাখ্যান

বাজদের মণ্ডনক 'কসন রৌশ্বা', 'দোখ কেকব' শ্বা 'ডবক নদী'ক রিস্তৃত সাহিত্যিক সমীঞ্চা

সাবাঁশ

বাজদের মণ্ডনক 'ত্রিরেণীক বঁগ'ক তীন কথা—'কসন রৌশ্বা', 'দোখ কেকব' শ্বা 'ডবক নদী'—ঘবক পবিচিত পবিরেশকেঁ সামাজিক শ্বন্তর্রিবোধক তীব্র বঁগমঁচ ঠাঁনরৈত শ্বছি। পহিন কথামে মেনা শ্বা নর রস্ত্রক শ্বাকাঁঞ্চা শ্বার্থিক রিভাজনকেঁ ঠাঁন-দৃষ্টিসঁ উঁদ্ঘাটিত কবৈত শ্বছি; দোসব কথামে সাস্থ-প্বতোষ্কক তনার, গর্ভহানি শ্বা মাতৃত্বক

পীড়াকেঁ কথা-ভীতব-কথাক রিন্যাসসঁ নৈতিক প্রশ্ন ঠাঁনাওন গেন অছি; তেসব কথামে স্বপ্ন, বৃদ্ধারস্থা আ সাঁপক ছোড়ন খোনক সহাবে পবিরাবক ভযপূর্ণ সঁবচনা উঘড়ৈত অছি। প্রস্তুত অধ্যযন ঘঠনাক সাব কহনাসঁ আগাঁ ঠাঁঢ়ি কহ কথক-স্থিতি, সঁরাদ, সমাপন, স্ত্রী-অনুভর, রঙ্গীয দূবী আ প্রতীকক সম্বন্ধমে তর্ক রিকসিত কবৈত অছি। তীনূ কথাক সামর্থ্যক সঁগ-সঁগ তিনকব সমাধানক রৈচাবিক সীমা সেহো দেখাওন গেন অছি: ঠাঁন-মেধাক ভবোসে আর্থিক রিষমতা সমাপ্ত নহি হোওত, মাতৃত্বক মহিমাকবণ স্ত্রীক অসহমতিকেঁ দবাঁ সকৈত অছি, আ ভযক পহচান ওকব সামাজিক কাবণক নিরাবণ নহি অছি। এহী দ্বন্দ্রমে ঞা কথাসভক আনোচনাম্মেক মহত্ত্ব নিহিত অছি।

বীজশব্দ: বাজদের মণ্ডন; ত্রিরেণীক বঁগ; মৈথিনী রিহনি কথা; রঙ্গীয রিষমতা; পাবিরাবিক সত্তা; মাতৃত্ব; স্বপ্ন; আখ্যানশাস্ত্র।

১. কথাসাহিত্যক পবিচিত সঁসাবমে অস্বরিধাজনক প্রশ্ন

নঘু কথা অপন আকাবসঁ নহি, চযনক অনুশাসনসঁ প্রভারী হোওত অছি। একঠা দৃশ্য, একঠা ঠকবাহঠ অথরা একঠা সঁরাদমে এহন দবাঁর সঁচিত কএন জা সকৈত অছি জে নমহব আখ্যানক রিস্তাবো রিঁনা মনুষ্যক স্থিতি স্পষ্ট ভহ জায। বাজদের মণ্ডনক ‘ত্রিরেণীক বঁগ’ এহী সম্ভারনাক বোচক উদাহবণ উপস্থিত কবৈত অছি। শীর্ষকমে বঁগক উৎস্রেরাম্মেক বোঁধ অছি, মুদা রিরেচ্য তীনূ কথাক ভীতব উৎস্রেরক সঁগ অভার, আম্মীযতাক সঁগ অপমান আ স্ববক্ষা-বোঁধক সঁগ ভয উপস্থিত অছি। ঠাঁহবী কপসঁ সাধাবণ নগৈত পাবিরাবিক প্রসঁগসভ এমশঃ সামাজিক সম্বন্ধক গম্ভীব আনোচনামে বঁদনি জাওত অছি।

সঁকননক পহিন সঁস্কবণ শ্রুতি প্রকাশন, দিন্নীসঁ ২০১৪ মে প্রকাশিত ভেন ছন। একবা রিহনি আ নঘু কথাক সঁগ্রহ কহন গেন অছি। রর্তমান রিরেচনক পাঠাধাব ‘কসন বৌঁআ’, ‘দোখ কেকব’ আ ‘ডবক নদী’ অছি। তাহি কাবণেঁ নিষ্কর্ষ এহী তীন বচনাক নিকঠ অধ্যযনপব আধাবিত অছি; রিঁনা পাঠসাক্ষ্যক সঁকননক আন বচনাসভক কথারস্তু অথরা সৌন্দর্যরিষযক দারা নহি কএন জা বহন অছি। ঞা সীমা আনোচনাক কমজোবী নহি, প্রমাণ আ নিষ্কর্ষক বীচ অপেক্ষিত অনুশাসন অছি।

‘ত্রিরেণী’কেঁ এতয তীন ভিন্ন জীরনস্থিতিক সঁঘঞ পাঠক কপমে পঢ়ন জা সকৈত অছি। এক ধাব আর্থিক রিষমতা আ ঠাঁন-আকাঁক্ষাক অছি; দোসব, পবিরাবক নৈতিক ঋণ আ স্ত্রী-দেহপব পবম্পবাগত নিযন্ত্রণক; তেসব, সামূহিক স্বার্থ আ ভরিষ্যক অস্ববক্ষাক। ঞা পাঠকীয অর্থ-সঁবচনা অছি, নেখকক ঘোষিত বচনা-যোজনাক প্রমাণ নহি। এহন অন্তব বাখব আরশ্যক অছি, কাবণ বচনাক অর্থ পাঠকক আনোচনাম্মেক ক্রিযাসঁ রিকসিত হোওত অছি, মুদা ও অর্থকেঁ পাঠমে ভেঠৈত সঁকেতক প্রতি জরারদেহ বহবাঁক চাহী।

২. বচনাকাবক প্রসঁগ আ আনোচনাক পদ্ধতি

২০১২ মে প্রকাশিত এক সাক্ষাৎকাবমে বাজদের মণ্ডন মৈথিনীমে আবম্ভিক নেখন, প্রকাশন-সাধনক অভার তথা হিন্দীমে সাহিত্যিক সক্রিযতাক কাবণপব রিচাব কবৈত ছথি। নেখকক কহবাঁমে মাতৃভাষাক প্রতি নগার আ প্রকাশনক ব্যারহাবিক কঠিনাঞ দুনূ এক সঁগ ভেঠৈত অছি। ঞা আম্মেকথা বচনাকাবক সাহিত্যিক যাত্রাক প্রসঁগ বুঝবাঁমে উপযোগী অছি, মুদা একবে আধাবপব কথা-পাত্রক প্রত্যেক কথনকেঁ নেখকক নিজী রিচাব মানি নেব সমীক্ষাম্মেক ত্রুঠি হোএত। কথাক কথারাচক, পাত্র আ ঐতিহাসিক নেখক তীন পৃথক্ স্তব অছি।

एहि अध्यायमे कथाक क्रम, कथनक स्थिति, पात्रक दृष्टि तथा समापनक प्रभावपर विशेष ध्यान देल गेल अछि। जेबार जेनेरिक आख्यान-विमर्शक समय, दूरी आ कथन-स्तर सम्बन्धी विवेचन तथा स्वसन एस. नान्सवक दृष्टिबिन्दु-विषयक विश्लेषण एहि पाठक औजार बनैत अछि; प्रयोग उदाहरणक अनुरूप अछि, कोनो सिद्धान्तक यान्त्रिक आरोपण नहि। संगहि संवादक भीतर विभिन्न सामाजिक स्थानसँ उठैत स्वर बूझबा लेल बाख्तिनक बहुस्वरता सम्बन्धी चिन्तन प्रासंगिक अछि। आरम्भसँ अन्त धरि कथा कतए सहानुभूति बढबैत अछि आ कतए स्वयं अपन नैतिक दावाक विरोधाभास उजागर करैत अछि, से मूल प्रश्न अछि।

३. 'कसन बौआ': मेलाक उजासमे अभावक अन्हार

३.१ वस्त्र, मेला आ सामाजिक दूरी

'कसन बौआ'क आरम्भ दुर्गापूजाक मेलासँ होइत अछि। घर-घर मेरा-मिठाइ आ नवा पहिरनक तैयारी; बाजनकसभक स्वरपर उत्साह; मिलनक सामाजिक अवसर—ई सभ मिलि उत्सवक सामूहिक दृश्य बनबैत अछि। मुदा कथाक केन्द्रमे प्रश्न अछि: जे बच्चा अपन मनक उत्सवमे सहभागी होमय चाहैत अछि, ओकर परिवार जँ वस्त्रक साधारण माँगो पूरा नहि कऽ सकय तँ उत्सवक समानता कतए बहि जाइत अछि? बच्चोकेँ अपन संगी अमितक नवा पेंट-सर्ट देखिकऽ दुःख होइत छैक। मेला एतय धार्मिक पृष्ठभूमिसँ बेसी उपभोग आ सामाजिक तुलना केर सार्वजनिक मंच बनि जाइत अछि।

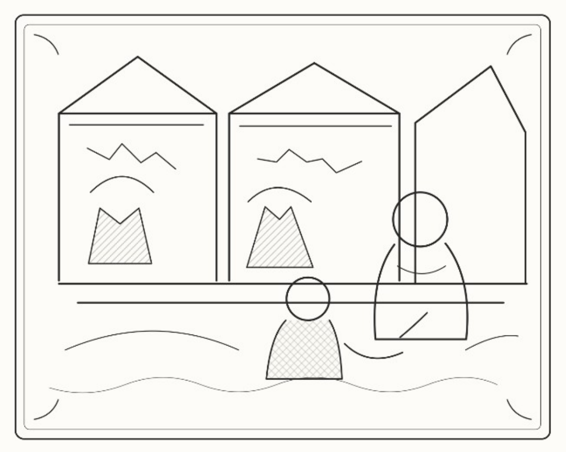

फेकनक पहिल चिन्ता बेंठा कतय अछि, हुखन त नहि अछि, एहि प्रश्नसँ शुरू होइत अछि। ओ बालकक तत्कालिक आवश्यकताकेँ देखैत अछि; पत्नी ओकर कसेबाक कारण आ अमित द्वारा कएल जा रहल चिढ़ेबाक प्रसंग सोझाँ आनैत अछि। ममताक ई दू स्वर परस्पर विरोधी नहि, बरन् अभावक दबावमे पड़ल एक्के परिवारक दू व्याकुल प्रतिक्रिया अछि। फेकनक हाथमे पाय नहि अछि; ओकर हताशा उदासीनतासँ नहि, संसाधनक कमी आ अपन जिम्मेदारी पूरा नहि कऽ सकबाक विवशतासँ उत्पन्न होइत अछि।

अमितक बापक सरकारी नौकरी, अधिक जमीन आ आर्थिक हैसियतक उल्लेख वस्त्रक तात्कालिक प्रश्नकेँ संस्थागत असमानतासँ जोड़ि दैत अछि। 'बड़का लोक' नामक सामाजिक संज्ञा सम्पत्तिक संग प्रतिष्ठाकेँ सेहो संगहि नइ चलैत अछि। बेंचू एकरा सहजतासँ स्वीकार नहि करैत अछि। ओकर प्रश्नक मर्म ई अछि जे कद-काठी, पढ़ाइ आ खेलमे अपनाकेँ हीन नहि पबैत ओ केवल परिवारक धनक आधारपर किएक छोट मानि ले? एहि बिन्दुपर कथा जन्मसँ प्राप्त हैसियत आ अर्जित क्षमताक बीच अन्तर्विरोध खोलैत अछि।

३.२ श्रमक गरिमा आ अपमानक संरचना

फेकनक कथनमे बौदी आ दालीक रेंबारेंबी आगमन, दिन-रातिक परिश्रम, कम उपज, बोगाजत देह आ राँहव कमाए जाजराँक कठिनाज समर्थि जाजत अछि। ज्ञ रिरवण गवीरँ गृहस्थक परिश्रमकेँ आनस्थक रिपवीत स्थापित करैत अछि। ओकव संकठ राज्जिगत अकर्मण्याताक नहि, श्रम आ प्रतिफनक रीच असमान सम्बन्धक अछि। खेत, मौसम, स्वास्थ्य आ घवेनू खर्च—चाक समस्या एक-दोसवसँ गाँथन अछि। रँचा पढ़ाओन जा वहन अछि, मुदा पढ़ाज-सँ जुड़न खर्च परिवारावक रँचन साधनकेँ आवो संकुचित करैत अछि।

पत्नी जखन फेकनकेँ 'कोनो कवमक नोक नै छी' कहैत अछि, तखन शब्द आर्थिक अपमानक हथियाव रँनि जाजत अछि। ज्ञ राक्य पुरुषक रोजगाव-संकठकेँ ओकव सम्पूर्ण मनुष्यत्वक रिफनता घोषित करराँक रूप धावण करैत अछि। कथारारचक ओकव भीतव उठन पीड़ाकेँ प्रस्तुत करैत अछि: अपमान केरन कानसँ स्वनन राक्य नहि, श्रमक अवमूल्यनक अनुभव अछि। तथापि पत्नीकेँ सवनतासँ निर्दयी घोषित करब उचित नहि। ओकव कथनमे अपन 'सहख-सेहता' जवा गेनाक स्मृति आ रँचाक भरिष्य रिँगड़राँक भय सेहो समाहित अछि। परिवारावक भीतव तिक्त भाषा प्रायः ओहि अभावरक माधाम रँनैत अछि जकव राास्तरिक कावण परिवारावसँ राँहव पसवन रहैत अछि।

कथाक सर्राधिक प्रभारी मोड़ रँचूक श्ररणशीन उपस्थितिसँ रँनैत अछि। राँनक ओमवाजत रँहसक राँहव नहि अछि; ओ अढ़मे ठाढ़ सभ स्वनि वहन अछि। ओकव दयालु प्रतिरचन—राँरूकेँ नहि कानराँक आग्रह—कथाक करुणा-राारस्थाकेँ रँदनि दैत अछि। पिता जकवा नेन रस्त्र नहि जुठा सकन, रएह पुत्र पिताकेँ सीरना दैत अछि। कथाक भारनात्मक केन्द्रव रस्त्रप्राप्तिसँ हटि कए परस्पव मानरीय पहचानपव आरि जाजत अछि।

३.३ राँनकक उत्तव: आशी अथरा प्रतिस्पर्धाक पुनवारृत्ति?

रँचू निश्चय करैत अछि जे ओ परीक्षामे अमितसँ रँसी अंक आनिकए उत्तव देत। ज्ञ प्रतिबोध ओकव आत्मसम्मानक उद्घोषक रूपमे पढ़न जा सकैत अछि। पिता-पुत्रक आनिंगन आ माताक मुस्की परराजयक क्षणकेँ आशीक क्षणमे रँदनि दैत अछि। कथाक अन्तिम भार—क्षणभविक नेन नमहव-छोट आ उँच-नीचक भेद एके वंग रूमेनाज—शीर्षकक वंग-रोंधसँ सेहो संराद करैत अछि। मुदा 'क्षणभविक नेन'क सीमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अछि: अनुभवक क्षणिक समतासँ आर्थिक ढाँचा स्वतः समाप्त नहि भए जाजत अछि।

एतय आनोचनात्मक प्रतिप्रश्न उठैत अछि। संगीक नरा रस्त्र देखाकए उपहास करराँक प्रतिकाव रँचू सेहो परीक्षा-परिणामसँ संगीकेँ 'रूड़रँक' रँनएराँक भाषामे करैत अछि। एतय आत्मसम्मानक पुनर्स्थापना अछि, मुदा प्रतियोगिताक तर्क पुवने ढंगसँ जीरित अछि। शिक्षाक अपेक्षा उपयोगी सामाजिक पूँजी अछि, तथापि शिक्षा अकेने जमीन, रेतन आ मौसमजन्य क्षतिक अन्तव नहि भवि दैत अछि। कथा अपन संक्षिप्त आकावमे ज्ञ आर्थिक समाधान नहि दैत; ओकव उपनब्धि एतरेँ अछि जे ओ निर्दय तुलना-रोंधक ठाम पिता-पुत्रक सह-अनुभूति स्थापित करैत अछि। ज्ञ उपनब्धि राास्तरिक अछि, मुदा संवचनागत प्रश्न खुनने वाखैत अछि।

४. 'दोख केकव': दोषावोपणसँ स्मृति धवि

४.१ घवेनक रँहसक नैतिक असमानता

'दोख केकव'क आवम्भ वात्रिक चुप्पी आ पति-पत्नीक जागवणसँ होजत अछि। दिनेश पत्नीकेँ भोजन करराँक आग्रह करैत अछि; पत्नी सास्वक गावि-रँातक शिकायत करैत छथि आ पतिक निष्क्रियताकेँ सेहो प्रश्नांकित करैत छथि। प्रावम्भिक संरादमे द्वन्द्वक कन्ध्र रँवारँव स्पष्ट अछि: घवक रृद्ध माताक प्रति पुत्रक दायित्व आ

नर-परिवारमे सम्मान चाहनिहार प्रतोत्मक आत्मसम्मान। एकरे केओ सही-केओ गलतक सरल न्यायमे बँदनि देबँ कथाक जटिलता घटा देत। शीर्षक 'दोख केकर' कारण आ जिम्मेदारीक निर्णय पाठकसँ माँगैत अछि।

दिनेशी तरन्त प्रतिवाद नहि करैत अछि। ओ एकटा स्त्रीक प्रधान कथा स्थापित करैत अछि। एहि स्थापन वृत्तान्तमे पहिने पति आ ससुरक उपेक्षा, अपर्याप्त दहेजसँ उपजल तिक्तता, गर्भक बारम्बार क्षति, चरित्र आ देहपर दोषक नादन व्यवस्था, आ उपचारक खोज अछि। जे स्त्री आवश्यमे पति-ससुरक दृष्टिमे प्रिय बहैत छलीह, विपत्तिक समय ओही परिवारमे अनचाही बनि जाइत छथि। कथा एहि परिवर्तनकेँ व्यक्तिगत स्वभावक उतार-चढ़ाव मात्र नहि, स्त्रीक सामाजिक मूल्याकेँ मातृत्वक परिणामसँ जोड़ि देबाक अन्याय रूपमे पढ़बाक अवसर दैत अछि।

महत्त्वपूर्ण अछि जे पति-पुत्रक बातचीतमे पुनः-पुनः "दोष"क भाषा लौटैत अछि। सास-प्रतोत्मक एखनका वादमे दोषक प्रश्न जतेक तीव्र अछि, दिनेशक स्थापन प्रधान जीवनमे सेहो स्त्रीकेँ दोषी ठहरेबाक तत्परता ओतबे कठोर छल। कथाक भीतर एक प्रकारक नैतिक प्रतिध्वनि उत्पन्न होइत अछि: वर्तमानमे स्त्री आ स्त्रीक ठकवारक नीचाँ प्रधान पीढ़ीपर भेल पुरुषक सत्ता-सम्बन्धी अन्याय दर्शन अछि।

४.२ गर्भहानि, दहेज आ वनवासक आलोचनात्मक पाठ

दिनेशीक कथामे पाँचम मासक आसपास गर्भहानि पुनवावृत्त होइत अछि। दुखक घड़ीमे स्त्रीकेँ उपचार, सहचर्य आ विश्रामक अधिकार भेटबाक चाही, मुदा ओकरा अपन देहक असफलताक एकमात्र कारण मानल जाइत अछि। कथाकारक "भातक दुख नै बातक दुख" भावात्मक सूत्र अछि: अपमानित करैत वचनक आघात भोजनक अभावसँ भिन्न, मुदा ओहिसँ कम तीव्र नहि। एहि प्रसंगमे स्त्रीक मन आ शरीर अलग-अलग विषय नहि रहैत; निरन्तर तनाव स्नानकर शारीरिक कष्टकेँ बढ़बैत चित्रित होइत अछि।

नैहरमे पठाँचल स्त्रीकेँ छाँटक अनुभव होइत अछि। ओ विम्ब स्त्रीक सामाजिक हुगोलक सूक्ष्म टिप्पणी अछि: ससुरार कर्तव्याक स्थान होइतहुँ असुरक्षा देलक, जखनकि नैहर संकटमे आश्रय बनल। माए-बाप उपचारक उपायसभ करैत छथि। एक साधुक परामर्शपर गर्भवती बेटीकेँ घर-आँगनासँ अलग आमक गाछीमे रहबाक, अपन भोजन स्वयं बनएबाक आ बौनचाल बन्द रखबाक कठोर नियम स्वीकार कराओल जाइत अछि। ओ एक प्रकारक वनवास भोगैत छथि: स्रशीक ओछाओन, मौसमक मार, जीव-जंतुक डर आ बातिक नम्रा एकान्त।

एहि प्रसंगक साहित्यिक बल विशिष्ट भौतिक विवरणमे अछि। दोबासँ देहपर घार, माटिपर स्वतनाओ आ बातिक मध्यामे बेटीकेँ पाँजमे भवि स्वतारैए अबैत माए—ओ सभ विवरण पौराणिक त्याग-कल्पनाकेँ देहक वास्तविक वेदनासँ जोड़ैत अछि। माएक गुप्त आगमन कथाक सभसँ कोमल प्रतिपक्ष अछि: जे नियम कथित कल्याणक लेल बनाओल गेल, ओ नियम स्वयं बेटीकेँ मानव-सान्निधासँ रहित करैत अछि; माए एहि अमानवीयताकेँ अपूर्ण रूपेँ तोड़ैत छथि। कथाकार एहन विधिक विस्तृत चित्रण करैत छथि जे पाठकक ध्यान मातृत्वक उत्सवसँ पहिने मातृत्वपर नादन यातना दिस जाए।

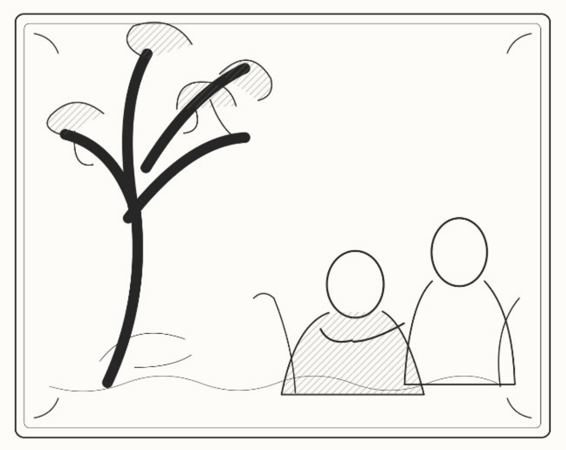

রনরাসক ৰাঁদ ৰেঁঠাক জন্ম হোওত অছি আ পবিরাবমে স্নেহ ফেব নৌঠৈত অছি। ঘঠনাক এম এহি রিশ্বাসকেঁ পাত্রসভক জীরনমে প্রভারশানী ৰনরৈত অছি; মুদা সাহিত্যিক পাঠসঁ তপস্যা অথরা একান্তরাসকেঁ গর্ভহানিক চিকিত্সেকীয উঁপচাব সিদ্ধ নহি কএন জা সকৈত অছি। রাস্তরিক আনোচনাত্মক প্রশ্ন ঙা অছি জে স্ত্রীক মানরীয সম্মান পুত্র-জন্মক ৰাঁদে কিএক পুনর্স্থাপিত হোওত অছি। কথা পবিণামক সুখ দেখরৈত অছি, তখন ওহী সুখক পাছাঁ দৰা গেন শৈর্তৰন্ধ স্ত্রীঞ্ঠতিক সমস্যা পাঠকক সোমাঁ ছোড়ি দৈত অছি। এতয নেখকক করুণা আ কথামে জীরিত সামাজিক মান্যতা ৰীচ এক তনার স্পষ্ট দেখাওত অছি।

৪.২ কথা-ভীতব-কথা আ বহস্যোদ্ঘাঠন

দিনেশীক স্বনাওন জীরনকথা স্বনৈত পুতোহ্ম আবম্ভমে নহি জনৈত ছথি জে রর্ণিত স্ত্রী হ্মনকব অপন সাস ছথি আ ও ৰেঁঠা দিনেশ স্বযঁ ছথি। অন্তমে ঙা সম্বন্ধ স্পষ্ট হোওতহি কথাক সুরূপ ৰদনি জাওত অছি। পূবান ঘঠনাক অনামিত প্রস্তুতি রর্তমান ৰহসকেঁ ঞ্চলভবি থামি দৈত অছি; পহচানক উঁদ্ঘাঠন শ্রোতা-পাত্রক নৈতিক কন্পনাক সহাবে কাম কবৈত অছি। জেনেঠক কথন-স্তব সম্বন্ধী শৈষ্কারনীমে দেখী তঁ মুখ্য সঁরাদক ভীতব দোসব স্তবক কথন প্ররেশ কবৈত অছি আ অন্তমে ও স্তব রর্তমানক চবিত্র-সঁৰন্ধসঁ জুড়ি জাওত অছি।

অন্তিম মৌনক ৰাঁদ দিনেশ আ হ্মনকব পন্নীক ৰীচ নিকঠতাক সঁকেত অছি। সঁরাদক কঠোবতা ভারনাত্মক সঁচাবমে ৰদনি জাওত অছি; কথাকাব মগড়াক ন্যাযিক নির্ণয স্বনার্ঁএ নহি নগৈত ছথি। মুদা এহি সমাধানমে এক অনিরার্য সারধানী অছি: সাসক অতীতক দুঃখ আজুক পুতোহ্মক শিকাযতকেঁ স্বতঃ অসত্য নহি ৰনরৈত অছি। মাতাক সহন যাতনাক আধাবপব পুত্ররধুক রর্তমান পীড়া চুপ কবাএৰ্ঁ এক অন্য অন্যায হোএত। কথা জঁ করুণাক রিস্তাবক রূপমে পঢ়ন জাএ তঁ ও সৰহক দুখ দেখৰাক শিক্ষা দৈত অছি; জঁ কেরন পুতোহ্মক সমর্পণক উঁপদেশ ৰনাওন জাএ তঁ স্ত্রীক দূ পীঢ়ী ফেব এক-দোসবক রিরুদ্ধ ঠাঢ় ভঃ জাওত অছি। এহী দোধাবী সম্ভারনামে একব আনোচনাত্মক সার্থকতা অছি।

৬. ‘ডবক নদী’: সুপ্নমে পবিরাব, জাগবণমে অস্বরস্থা

৬.১ সুপ্নক ফ্রেম আ রৃদ্ধক উঁপেক্ষা

‘ডবক নদী’ক আবম্ভ সবিতাক নিদ্রাহীনতাসঁ হোওত অছি। নিদ্রা নগিতে ও সুপ্নমে মৃসসভক একঠা পবিরাব দেখৈত ছথি। রিনক মুহপব সাঁপ হোএৰাক আশঁকা পবিরাবক ভীতব ঘৰৰাহঠ ফৈনা দৈত অছি। ৰানক, পোতা-পোতী, কাকা-ভতীজা আ ৰুজুর্গ—সভ ভযক একেক প্রসঁগমে উঁপস্থিত ছথি, মুদা প্রত্যেকক প্রতিক্রিযা অনগ অছি।

बूढ़ मूसक अनुभवी छवि पहिने आदरणीय अछि; संकट बढ़िते ओकरा 'सठिसे पहिने' जाँचक लेल पठएबाक दबाव उत्पन्न होइत अछि। पारिवारिक सनाह शीघ्रहि निदानक अनुशंसामे बदलि जाइत अछि।

बूढ़ मूस कहैत अछि जे संसारमे एहन स्थान नहि जतए डर पीडा नहि करत, जीबबाक लेल संघर्ष आवश्यक अछि। ओकर कथन बुजुर्गक अनुभवक दावी अछि। मुदा पोता ओकरा अपन विगत वीरताक कहानी याद दियाबैत अछि आ परीक्षाक लेल उकसाबैत अछि। एहि संवादमे पीढ़ीक सम्बन्धक द्वन्द्वो रूप एकसंग देखाइत अछि: अनुभवसँ लाभ उठेबाक इच्छा आ अनुभवधारी देहकेँ जोखिमक मोहरा बना देबाक प्रवृत्ति। बुजुर्गक सनाह आदरणीय ओहि धरि अछि जाधरि ओ बिना मूल्य परिवारक काम आबैत अछि; स्वयम् बचबाक कहबाक बेला ओ बोझ ठहरेबाक शिकार भऽ जाइत अछि।

परिवारक सदस्य अलग-अलग तर्क दैत छथि। केओ कहैत अछि जे वृद्धक उमेर रीति चुकल, केओ ओकरा डर मानैत अछि, केओ भावुकता देखबैत अछि, मुदा निर्णय अन्ततः ओकरा खतरा दिस धकेलबाक अछि। ई खूनल एकताक एकरूप प्रदर्शन नहि; सभसँ तीक्ष्ण बात अछि जे उपयोगितावादी सोच अपनाकेँ परिवारक संरक्षणक नैतिक भाषामे प्रस्तुत करैत अछि। कथामे सामाजिक परिहासक समस्या बिना कोनो उपदेशक पात्रसभक कथोपकथनसँ उभरैत अछि। बूढ़ मूसक 'हम डर बिनि गेलियौ'क पीड़ा वृद्धावस्थाक आर्थिक आ भावनात्मक असुरक्षाकेँ केन्द्रमे आनैत अछि।

७.२ साँपक खोल: देखल भय आ वास्तविक संकट

दबाबक बीच बूढ़ मूस काँपैत-काँपैत बिल नग जाइत अछि। ओकर शारीरिक भय—डगमग चाल, नियन्त्रण टूटब, माँझमे थकाएब—कथाकेँ केवल नीति-कथा नहि रहए दैत; पात्रक देहमे डरक व्यावहारिक उपस्थिति बनैत अछि। जखन ओकरा बुझाइत अछि जे बिल नग जे वस्तु साँप लगैत छल, से साँपक छोड़ल खोल अछि, तखन हास्य आ राहतक क्षण उत्पन्न होइत अछि। मुदा एक प्रश्न तरन्त राहतकेँ भंग करैत अछि: असल साँप तखन कतय गेल? वस्तुक सही पहिचान असुरक्षाक अन्त नहि करैत; बरु अदृश्य संकटक सम्भावना बढ़बैत अछि।

एही ठाम कथाक शिल्प महत्त्वपूर्ण बनि जाइत अछि। एक भय दृश्य वस्तुसँ आरम्भ भेल छल; ओकर मूठ साबित होइतहि भय अनुपस्थित वस्तुक कल्पनामे प्रवेश करैत अछि। प्रारम्भमे साँपक रूप अछि, अन्तमे साँपक सम्भावित उपस्थिति। ई संक्रमण बतबैत अछि जे संकट केवल देखल वस्तुसँ नहि, सम्बन्धक भीतर जमल अविश्वाससँ सेहो जन्मैत अछि। बूढ़ मूसकेँ सुरक्षित होएबाक भरोसा देबाक बदला परिवारक सदस्य ओकरा धकियाबैत बिल दिस दौड़ि पड़ैत अछि; भौतिक आतंकसँ उत्पन्न अराजकता सामाजिक हिंसामे बदलि जाइत अछि।

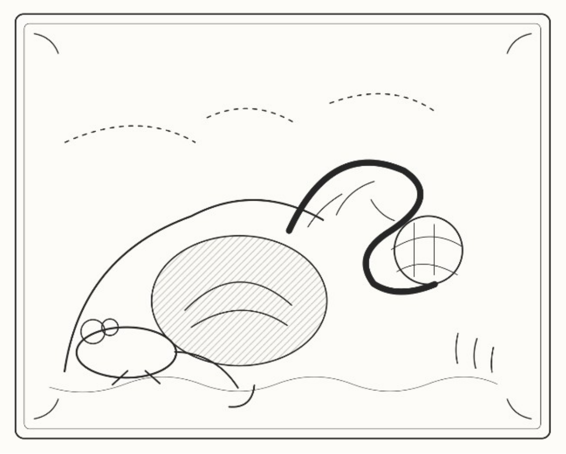

সাঁপক ‘কেঁচুআ’ একটা সটীক প্রতীক অছি। খোল দেহক প্রবাল আকাবক চিহ্ন অছি, মুদা ও স্বয়ং জীর নহি। পাত্রসভ কপ আ যথার্থক রীচ অন্তব দেবিসঁ বুঝৈত অছি। তথাপি প্রতীকক অর্থ এতরেঁ নহি জে ভ্রম দূব কএনাসঁ সমাধান ভেটৈত: স্বপ্নক ঘটনা সংকেত কবৈত অছি জে কখনো-কখনো ভ্রমক নিবসন নৱ অনিশ্চিততাক দ্বাব খোনৈত অছি। ই অন্তিম অনিশ্চিততা কথা কেঁ উপদেশাত্মক পশু-কথাসঁ অনগ কবৈত অছি। কথাকাব পাঠককেঁ একটা স্থিব, সন্তোষজনক উত্তব নহি দৈত ছথি।

৬.২ সবিতাক জাগবণ আ স্ত্রীক ভরিষ্য-ভয

স্বপ্ন টুটিতে সবিতা দেহপব একটা হাথক স্পর্শ অনুভর কবৈত ছথি; ই স্নানকব পতিক হাথ অছি। এহি ক্ষণ স্নানকা অপন ধিযা-পুতাক রঢ়ৈত সংখ্যা আ রঢ়ৈত আরশ্যকতাক স্মৃতি অবৈত অছি। এতয কথা অচানক পশু-পবিরাবসঁ মনুষ্য-পবিরাবমে নৌটৈত অছি। স্বপ্নক বৃদ্ধ মূস, জোখিম আ সংসাধনক নড়াও সীধা মানরীয উপদেশ রঁনি নহি আরৈত, রবন্ সবিতাক ভীতব রহৈত ভযক নদীক কপমে প্রতিধ্বনিত হোওত অছি। অন্তমে ‘রাঁঢ়ি’ক রিম্ব সঘন হোওত অছি: পহিনেসঁ রহৈত ভযমে অকস্মাত তীব্রতা আবি গেন অছি।

পতিক স্পর্শকেঁ সবনতাসঁ প্রেমক, অথরা কেরন হিংসাক, একমাত্র সংকেত মানৱ পাঠসঁ আগাঁ রঢ়ি জাএৱ হোএত। বচনামে সবিতাক প্রতিক্রিয়া ভযারহ স্মৃতি আ ভারী দাযিত্বক রোঝসঁ জুড়ন অছি; স্পর্শক সংগ সন্ততিক নিবন্তব বৃদ্ধি-সংবন্ধী চিন্তা জোড়ন গেন অছি। তাহি কাবণেঁ এহিমে দাম্পত্যক অসমান প্রজনন-দাযিত্ব, ঘবক সাধন আ স্ত্রীক স্বতন্ত্র ওচ্ছাক প্রশ্ন উঠৈত অছি। মুদা কথা সবিতাক মনক অন্তিম নির্ণয নহি কহৈত; ও ভযক তীব্রতা দিখরৈত ছৈক। এহি অব্যাওতাকেঁ আনোচনামে রঁচা কহ বাখৱ বচনাক খুনেপনক সম্মান অছি।

‘কসন রৌআ’মে অন্ততঃ পিতা-পুত্রক আনিংগন ভারনিক আশ্বাসন দৈত অছি; ‘দোখ কেকব’মে মৌন নিকটতাক দিশা খোনৈত অছি; ‘ডবক নদী’মে শাবীবিক নিকটতা স্বযং ভযক রাঁঢ়িক সহচব রঁনি জাওত অছি। ই তীন ভিন্ন সমাপন পাবিরাবিক সম্বন্ধকেঁ এক্কে নৈতিক সূত্রমে রাঁধরাক প্রযাসকেঁ চুনৌতী দৈত অছি। পবিরাব কখনো দুখ-সহভাগিতাক স্থন অছি, কখনো কর্তর্য আ স্মৃতিক জটিন অদানত, আ কখনো অস্ববক্ষাক স্রোত।

৬. কথন-ব্যরস্থা: দৃশ্য, সংরাদ আ অন্তক ভাব

তীনূ কথাক আবম্ভ অনগ-অনগ সংরেদনাত্মক দ্বাব খোনৈত অছি। ‘কসন রৌআ’মে মেনা সার্রজনিক আ উজ্জ্বন দৃশ্য অছি; ‘দোখ কেকব’মে নিশীথবাত্রি আ পতিক ভোজনক আগ্রহ নিজী তনারক প্ররেশদ্বাব অছি; ‘ডবক নদী’মে স্বপ্ন অপবিচিত জগতমে নহ জাওত অছি। দৃশ্য-চযন কথা-সমযকেঁ সাঁকেতিক রঁনরৈত অছি। মেনা সামাজিক

प्रदर्शनक कान; बाति अनकहल अपवाध-रोधक कान; निद्रा जीतबी अनिश्चितताक कान रहैत अछि। एहि तीन आवम्भक तनना कथाकावक कथारस्तु चयनमात्र नहि, कथाराचनक नियन्त्रण सेहो देखबैत अछि।

'कसन रौआ'मे कथाराचक फेकनक विवशता आ रेचूक प्रतिक्रियाक बीच सहानुभूतिक सेत बनबैत छथि। संवाद कथाक गति निर्धावित कवैत अछि; विवबण सीमित बहैत अछि। 'दोख केकव'मे दिनेशीक आराज प्रमुख होअत अछि; ओ वर्तमानकेँ बंदनए नेन अतीत स्वनबैत अछि। ई कथन नैतिक रूपसँ निष्पक्ष नहि, कावण श्रोता-पन्नीपव ओकव प्रभाव उत्पन्न कवब सुयं कथक-पात्रक उद्‌देश्य अछि। 'डवक नदी'मे सुप्नक माधामसँ मृससभक संवाद सविताक अन्तःस्थिति दिस नौटैत अछि। कथकक बंदनैत दूबी आ दृष्टिबिन्दु वचनाक अर्थक आधाव अछि।

तीनू कथामे अन्तिम मोड़ अछि, मुदा मोड़क सुव भिन्न। पहिनमे बंचाक कथन बांपकेँ सहावा दैत अछि; दोसवमे कथक-पात्रक पहिचान कथा-जीतवक तथाकेँ वर्तमान आचवणक नैतिक प्रश्न बनबैत अछि; तेसवमे सुप्न ढंग भेना पव रास्तविक भय आबो प्रबन होअत अछि। पहिन दू कथाक अन्त भावनिक सामञ्जस्यक ओव बढ़ैत अछि, तेसव स्पष्ट मेन-मिनापक आसवा नहि दैत। एहि विविधताकेँ देखैत 'सबंठा कथामे एक्के प्रकावक स्वखान्त' सन दावा असंगत होएत।

जेनेठक क्रम, गति आ कथन-स्तवक प्रश्न एहि कथासभमे ठोस रूपेँ प्रयोज्य अछि: मेनाक एक दिनमे ग्रुषि-अर्थव्यवस्थाक नमहव संकट संकेतित अछि; दिनेशीक कथन वर्तमान बात्रिमे पचीस बवखक स्मृति समेटैत अछि; सविताक क्षणिक सुप्न भविषाक अनिश्चित कानकेँ खोनि दैत अछि। समयक ई संकुचन आ विस्ताव कथाक संक्षिप्त देहमे सामाजिक ऐतिहासक भाव बाखैत अछि। सिद्धान्तक महत्त्व एतय पाविभाषिक कौशन देखएब नहि, पाठमे समयक अनुभूति केना बनैन गेन से स्पष्ट कवब अछि।

७. नोकभाषा, वाक्य-शैलि आ सामाजिक सुव

मण्डनक भाषा दृश्य-निर्माणसँ पहिने सम्बन्ध निर्माण कवैत अछि। 'कसन रौआ'मे घवेनू प्रश्न, मेनाक वस्तुसभक नाम, खेत आ मौसमक उच्चावण, बंचाक प्रतिप्रश्न—सभ एकठा पविचित नोक-सम्प्रेषणक भाव उत्पन्न कवैत अछि। जे शैक्ष मानक साहित्यिक गद्यक दृष्टिसँ सामान्य नगि सकैत अछि, ओही पात्रक सुभाव आ सामाजिक स्थिति उजागव कवबाक सटीक उपाय बनैत अछि। विशेषतः अभावक वर्णनक बाद फेकनक उपव फेंकन एकठा वाक्य समस्त विवबणसँ भावी सिद्ध होअत अछि।

'दोख केकव'मे 'भातक दुख' आ 'बांतक दुख'क विवोध मात्र नोकसूक्ति नहि, कथाक अनुभूतिगत तर्क अछि। स्त्रीक मानसिक पीड़ा आ भौतिक कष्ट पवस्पव सम्बद्ध अछि, से सहज कथनसँ प्रत्यक्ष होअत अछि। 'वनवास' धार्मिक आख्यानक शैक्ष होअतहुँ एतय घवक भीतव स्त्रीपव नागू अनुशासनक नाम बनि जाअत अछि; नोकप्रचनित पदक अर्थ पविवावक अनुभवसँ पुनर्निर्मित होअत अछि। एहि बिन्दुपव भाषिक सादगी आनोचनात्मक गहबाइ उत्पन्न कवैत अछि।

'डवक नदी'मे मृस पविवावक पात्रसभक उच्चावण, चिट्‌नोआ, कठिन आश्वासन आ आपसी धकिया-धक्की कथाकेँ नाटकीय बनबैत अछि। बूढ़ मृस आ पोताक बीचक संवादमे आदव, स्वार्थ, बांगा आ धमकी एक्के भाषिक संसावमे उपस्थित अछि। एहन बम्मरचनता बांख्तिनक संवाद-विचावसँ जोड़ि पढ़न जा सकैत अछि: वाक्य जे कहैत अछि, से ओकव सामाजिक स्थिति, श्रोता आ आशयक दबावमे बनैत अछि। मुदा ई कथासभ उपन्यासक विस्तृत बम्मभाषिक संवचना नहि; ताहि नेन बांख्तिनक अवधावणाकेँ सीमित, कार्यकावी अर्थमे ग्रहण कवब अधिक उचित अछि।

एकटा शिल्पगत सावधानी सेहो देखाएब आवश्यक अछि। किछु ठाम कथावाचक घटनाकेँ स्वयं व्याख्याक अवसर कम दैत छथि आ अर्थकेँ प्रत्यक्ष नीतिवचनमे कहि दैत छथि। उदाहरणार्थ वृद्ध मुसक संघर्षक सामान्य उपदेश अथवा परिवारक दुःखपर कथकक टिप्पणी पाठकक अर्थ-निर्माणकेँ किछु हद धरि पूर्वनिर्धारित करैत अछि। मुदा पात्र-सूचक आवेगक कारण कथा पूर्ण रूपेँ उपदेशात्मक नहि होइत। खास कऽ ‘डबक नदी’क अन्त कथकक कथित शिक्षा सँ आगाँ बढ़ि कऽ अन्तर्विरत भय उपस्थित करैत अछि।

८. स्त्री, लिंग आ पीढ़ी: तीनू कथाक बीच अन्तःसम्बन्ध

पहिल कथामे स्त्रीय अन्तर प्रत्यक्ष अछि—जमीन, सवकारी वोजगारी आ उपभोग-क्षमता। दोसरमे सत्ता आर्थिक सूचकांकसँ कम आ लिंग तथा पीढ़ी सम्बन्धी नियमसँ संचालित अछि। तेसरमे परिवारक सदस्य अपन सामूहिक स्ववक्षा लेल वृद्धकेँ जोखिममे धकेलैत अछि, आ जागरणमे एक स्त्री भारी गृहस्थी-संकटसँ घेराइत छथि। तीनू कथाकेँ जोड़निहार सूत्र ई अछि जे परिवार समाजसँ पृथक् निष्कलुष क्षेत्र नहि, रवन् ओही समाजक असमानताक पुनरुत्पादन करबाक स्थल सेहो अछि।

पहिल कथामे पिता स्नेह रखैत छथि मुदा आर्थिक सामर्थ्य कम अछि; दोसरमे पुत्र माएक बलिदानक स्मृति रखैत अछि मुदा पत्नीकेँ न्याय दियएबाक प्रश्नकेँ पूर्ण रूपेँ नहि खोलैत; तेसरमे वृद्धजनक प्रति स्नेहक भाषा अछि मुदा आवश्यकता पड़िते ताहि स्नेहक स्थानपर स्वार्थ आबि जाइत अछि। एही अन्तरक कारणेँ परिवारक आदर्शक आलोचना करैत हम सम्बन्धक सम्भावना नकारि नहि रहल छी। मण्डलक पात्र निरपेक्ष दुष्ट अथवा निरपेक्ष पुण्यात्मा नहि; ओ सभ दूषित सामाजिक परिस्थितिमे प्रेम, असंतोष आ भयक मिश्रण नइ जीबैत छथि।

स्त्री-पात्रक अध्ययनमे सेहो एकरूपता थोपब अनुचित अछि। बैचूक माय आर्थिक अभावक तिक्त आवाज छथि; दिनेशक पत्नी अपन अपमानक प्रतिकार चाहैत छथि; पीड़ित सास पुवान समयक असहाय स्त्री छथि; सविता भविष्यक अनिश्चिततासँ भयभीत आन्तरिक केन्द्र। चारू स्थिति एककें ‘त्यागमयी नारी’क साँचेमे नहि अटैत अछि। नान्सव द्वारा उठाओल दृष्टि आ वैचारिक स्थानक प्रश्न एतय उपयोगी अछि: कथामे के बाजि सकैत अछि, के दोसरक कथा स्वनैत अछि, आ केकर पीड़ा मौन बहि जाइत अछि?

वृद्धावस्था आ बाल्यावस्था सेहो एक-दोसरक विपरीत स्थान मात्र नहि। ‘कसन बौआ’क बालक पिताकेँ सहारा दैत अछि, जखनकि ‘डबक नदी’क पोता वृद्धकेँ संकटमे धकेलैत अछि। एहि विवोधसँ स्पष्ट होइत अछि जे उम्र स्वयं नैतिकता निर्धारित नहि करैत; सामाजिक सम्बन्धक रूप आ संसाधनपर नियन्त्रण अधिक निर्णायक अछि। ‘दोख केकर’मे पुत्र पुवान पीढ़ीक वेदना स्वनबैत अछि; ‘डबक नदी’मे नव पीढ़ी पुवान पीढ़ीक उपयोगिता परखैत अछि। एके पीढ़ीगत सम्बन्ध विभिन्न आख्यानमे अलग अर्थ ग्रहण करैत अछि।

९. वचनात्मक उपलब्धि आ आलोचनात्मक सीमा

ई कथासभक पहिल उपलब्धि विषयक चयन अछि। लेखक सामाजिक अन्यायकेँ अदालत, आन्दोलन अथवा सार्वजनिक घोषणाक स्थानपर घवक आँगन, बातिक विछौन आ स्वप्नक मुस-बिलमे पकड़ैत छथि। एहि सूक्ष्म स्थानसभमे ई हत्त्वव व्यवस्था प्रवेश करैत अछि। उपजक अनिश्चितता एक बच्चाक वस्त्रक माँगमे अनुभव होइत अछि; दहेज आ पुत्र-कामना एक स्त्रीक गर्भहानिक इतिहासमे; वृद्धक अवमूल्यन परिवारक सामूहिक निर्णयमे। छोट आकार एहि बहुस्तरीय संकेतकेँ सम्भव बनबैत अछि।

दोसब उपनक्षि संवादक नाटकीय उपयोग अछि। परिचित घरेलू रोगीसँ पात्र एक-दोसरकेँ कष्ट दैत, रचैत, मनरैत आ छलैत छथि। कथाक सामाजिक विश्लेषण पूर्णतः रहावी विवेचनक भवोसे नहि, पात्रक कथनक असंगतिसँ जन्मैत अछि। जे रानक उपभोगक दौड़मे आहत अछि, रएह प्रतिस्पर्धाक दोसबा रूपक आश्रय लैत अछि; जे पति माताक पीड़ा बुझरैत अछि, ओ पत्नीकेँ अपन शिकायत पुनः कहराक पूर्ण अवसर नहि दैत; जे परिवार वृद्धक अनुभवक सम्मान करैत अछि, रएह ओकर प्राणकेँ जोखिममे दैत अछि। एहि आत्मविरोधक चित्रण कथासभकेँ चर्चा योग्य रनरैत अछि।

मुदा सीमा पर ध्यान देब सेहो आवश्यक अछि। 'कसन रौआ'क सहानुभूतिपूर्ण अन्त सामाजिक असमानताक संस्थागत कारणकेँ अनसुनमन छोड़ैत अछि। 'दोख केकर'क मार्मिक रहस्योद्घाटन सास्व-पुतोह्मक रर्तमान संघर्षक ठोस समाधान प्रस्तुत नहि करैत; ओ नैतिक संवेदना जगरैत अछि, अधिकार-सम्बन्धक पुनर्संरचना नहि। तेसर कथामे भयक रूपक अत्यन्त प्रभारी अछि, मुदा सविताक व्यक्तिगत परिस्थिति जानरूझि अथवा आकारक कारणेँ अस्पष्ट रहैत अछि; पाठककेँ भविष्यक चिन्ताक स्रोत अनुमानित करराक पड़ैत अछि। एही अस्पष्टताक एक अंश सौन्दर्यगत शक्ति, आ दोसर अंश सामाजिक विश्लेषणक सीमा अछि।

रचनासभकेँ नैतिक उपदेशक रूपमे मात्र पढ़ब पाठकक सुविधा होएत, मुदा ओकर साहित्यिक जटिलता कम कए देत। ओकरा विपरीत प्रत्येक भारूक समाधानकेँ छल कहब सेहो एकांगी होएत। कथाकारक करुणा वास्तविक पात्रानुभवसँ उपजैत अछि; आलोचनाक दायित्व अछि ओहि करुणाक मर्यादा मानैत ओकर रैचारिक अपर्याप्तता पहिचानब। एहि संतुलनसँ मण्डनक कथा-संसारकेँ न त अतिशयोक्तिपूर्ण प्रशंसामे विलीन करराक आवश्यकता अछि आ न आरोपक कठोर खाँचेमे।

१०. निष्कर्ष: रंगक संग रहैत अनकहल प्रश्न

'त्रिवेणीक रंग'क प्रस्तुत तीनू कथामे समाजक समस्या अनचिह्नित कोनामे नहि, मानवीय निकटताक रीच उपस्थित अछि। 'कसन रौआ' आर्थिक असमानताक मार मेटैत घरमे आत्मसम्मानक नाजुक पुनर्जन्म देखरैत अछि। 'दोख केकर' पुरान मातृपीड़ाकेँ रर्तमान सम्बन्धक संवादमे नइ आनि स्मृति आ न्यायक प्रश्न तेज करैत अछि। 'डबक नदी' स्वप्नक सहारे परिवारक स्वार्थ, वृद्धक असुरक्षा आ स्त्रीक अपूर्ण भविष्य-रोधकेँ एकत्र करैत अछि। तीनू कथा सामाजिक संरचनाकेँ निजी भारनासँ अलग करराक असम्भवता प्रमाणित करैत अछि।

मण्डनक कथा-कौशलक मूल विशेषता अछि—संक्षिप्त घटना, पहिचान योग्य लोकभाषा, संवादक भीतर दरार आ अन्तमे अर्थक अचानक विस्तार। ई विस्तार सर्वत्र एक्के दिशामे नहि: पहिलमे आशा, दोसरमे स्मृतिक सहानुभूति, तेसरमे भयक वृद्धि। विशेषतः तेसर कथाक अनिश्चय पहिल दू कथाक आश्वासनकेँ पुनः पढ़ए लेल राध्य करैत अछि। पाठक बुझैत अछि जे प्रेम आ आत्मीयता महत्त्वपूर्ण अछि, मुदा संसाधनक विषमता, लिंग-अन्याय आ परित्यागक भय मात्र स्नेहसँ विलुप्त नहि होएत।

एहि तीन रचनाक साक्ष्यक आधारपर कहि सकैत छी जे मण्डनक लघुकथा पाठकसँ करुणा माँगैत अछि, मुदा सभसँ अधिक मूल्यवान तखन रनैत अछि जखन करुणाक संग प्रश्न जीवित रहैत अछि। रानकक साहस, माएक एकान्त-साधना आ सविताक भय—ई तीनू अलग आवाज मिलि एहन साहित्यिक त्रिवेणी रचैत अछि जतय घरक सामान्य भाषा सामाजिक न्यायक असामान्य प्रश्न उठरैत अछि।

গ্রন্থসূচী

মণ্ডন, বাজদের। ত্রিরেণীক বঁগ (রিহনি/নঘু কথা সঁগ্রহ)। দিন্নী: শ্রুতি প্রকাশন, ২০১৪।

মন্নাজী। 'বাজদের মণ্ডনসঁ সাঞ্চাক্োব'। মৈথিনী সমানোচনা, থ্প্রৈন ২০১২। https://maithili-samalochna.blogspot.com/2012/04/blog-post_6313.html

পন্নরী প্রকাশন। 'প্রকাশিত প্বস্তক'। প্রকাশকক প্বস্তক-সূচী, মঙা ২০২৪; প্রিরিষ্ঠি ২৮৬ মে ত্রিরেণীক বঁগক ২০২১ সঁস্কবণক রিরবণ। https://pallaviprakashan.blogspot.com/2024/05/blog-post.html

Genette, Gérard. Narrative Discourse: An Essay in Method. Ithaca: Cornell University Press, 1980.

Lanser, Susan Sniader. The Narrative Act: Point of View in Prose Fiction. Princeton: Princeton University Press, 1981.

Bakhtin, M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Edited by Michael Holquist; translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.

রাপসী : প্রতিষ্ঠাক থ্বরাপসী থ্বা সম্বন্ধক রিখণ্ডন

বাজদের মণ্ডনক 'রাপসী' একাঁকী-সঁচযনক পাঠাধাবিত নাট্যশাস্ত্রীয থ্বা সামাজিক-সাঁস্কৃতিক থ্বধ্যযন

সাব

বাজদের মণ্ডনক 'রাপসী' নামক একাঁকী-সঁচযনমে দূ বচনা—'রাপসী' থ্বা 'সম্বন্ধ'—সঁগৃহীত থ্বছি। পহিন একাঁকী দহেজক নোভ, সম্বন্ধী পবিরাবক প্রতিষ্ঠা থ্বা থ্বাম্বেরোধক সঁঘর্ষকেঁ কেন্দ্ব রঁনরৈত থ্বছি; দোসব গ্বম ভেন ভাঙকেঁ চিন্হরাঁক প্রশ্ন, উঁত্তবাধিকাবক হিসারঁ থ্বা পবিরাবক ভীতব রঁঢ়ৈত থ্বরিশ্বাসকেঁ। এহি থ্বধ্যযনক প্রতিপাদ্য থ্বছি জে দ্বনূ একাঁকীমে 'রাপসী' মাত্র কোনো রস্তু থ্বথরা র্যাক্তিক প্বনবাগমন নহি, থ্বপিত্ত নৈতিক সম্বন্ধক প্বনর্স্থাপনাক কঠিন থ্বথরা থ্বসম্ভর প্রক্রিযাক রূপমে উঁপস্থিত হোঞত থ্বছি। নেখমে কথা, দৃশ্যরিন্যাস, পাত্র-সমূহ, ভাষিক স্বাভারিকতা, মঁচ-সঁকেত, স্ত্রী-পাত্রক নৈতিক হুমিকা, সম্পত্তি থ্বা মান-প্রতিষ্ঠাক পবস্পব সম্বন্ধ, থ্বা থ্বন্ত্যক নাট্যকীয রাঁজনাক সূক্ষ্ম রিরেচন কএন গেন থ্বছি। নাট্যকীয ক্রিযা, সঁরাদ-সঁপ্রেষণ, মঁচ-চিহ্ন তথা বস-ভার সম্বন্ধী সৈদ্ধান্তিক থ্বরধাবণাকেঁ পাঠক রিশিষ্ঠ পবিস্থিতিক থ্বন্বরূপ সমাযোজিত কঽ প্রযোগ কএন গেন থ্বছি। মূন্যাঁকনমে সঁগ্রহক সঁক্ষিপ্ততা, স্থানীয রোঁনীক সামর্থ্য থ্বা নৈতিক রিডম্বনাক উঁপনব্ধি সঁগে কতিপয উঁপদেশাম্বেকতা থ্বা কথোপকথনক একবেখীযতাক সীমা সেহো চিন্হিত কএন গেন থ্বছি।

রীজশব্দ: মৈথিনী একাঁকী; বাজদের মণ্ডন; দহেজ; প্রতিষ্ঠা; পাবিরাবিক সম্বন্ধ; উঁত্তবাধিকাব; দৃশ্যরিধান; নোকভাষা; নাট্যনৈতিকতা।

১. প্রস্তারনা: ছোট নাট্য-রূপমে পৈঘ সামাজিক প্রশ্ন

একাঁকীক কনাম্বেকতা ওকব নঘু থ্বাকাবমে নহি, থ্বপিত্ত সঁঘর্ষক সঘনতা, পাত্রক পবস্পব ক্রিযা থ্বা দৃশ্য-থ্বন্তবানক থ্বন্বশাসনমে নিহিত বহৈত থ্বছি। ছোট নাট্যক প্রাযঃ এক রা কিছু সীমিত পবিস্থিতিক মাধ্যমসঁ ওহি সামাজিক দরাঁরকেঁ দেখরৈত থ্বছি জে দীর্ঘ থ্বাখ্যানমে পসাবি কঽ কহন জা সকৈত ছন। 'রাপসী'মে পাবিরাবিক র্যারহাবক দূ ক্ষেত্র—রিরাহ-সঁস্কাব থ্বা পৈতৃক সম্পত্তি—পব নেখক থ্বপন দৃষ্টি স্থিব কবৈত ছথি। দ্বনূ ক্ষেত্রমে থ্বর্থক নেনদেন কানূন রা বীতিসঁ থ্বাগাঁ রঁঢ়ি থ্বাম্বীয সম্বন্ধক কসৌটী রঁনি জাঞত থ্বছি। এতএ ধনক থ্বপেক্ষা মাত্র ভৌতিক থ্বভিনাষা নহি, রঁন্কি দোসব র্যাক্তিক মানরীয থ্বস্তিত্বকেঁ নাপরাঁক একটা রিকৃত পৈমানা রঁনৈত থ্বছি।

संग्रहक पहिल रचना 'रूपसी' चारि दृश्यक भीतर घरेलू आ सामाजिक संकटकेँ क्रमशः विकसित करैत अछि; 'सम्बन्ध' तीन दृश्यमे भाव-भावक आत्मीयता पर सम्पत्तिक दावाक आघात देखबैत अछि। ई संख्या स्वयंमे मूल्यांकनक आधार नहि; महत्त्व एहि बातक अछि जे दृश्य बदलनासँ प्रश्नक दायरामे परिवर्तन होइत अछि। पहिलमे दरबार, समधीक घर, चन्देसरक घरक एक भाग आ चौरंगिया नैतिक निर्णयक व्यापक सामुदायिक क्षेत्र बनैत अछि; दोसरमे दरबज्जा, गामक चौरंगियापर चाहक दोकान आ पुनः दरबज्जाक क्रम घरक गोपनीय स्वार्थकेँ सार्वजनिक जिरहमे बदलि दैत अछि।

एहि शोधक पद्धति मूल रचनाक निकट-पाठ, पात्र-रचना आ रंगनिर्देशक अन्तर्सम्बन्धक विश्लेषण तथा तुलनात्मक नाट्य-सिद्धान्तपर आधारित अछि। पाठक प्रत्यक्ष कथन आ समीक्षकक अर्थ-निर्माणमे अन्तर बाखल गेल अछि। अतः 'प्रतिष्ठाक अवरूपसी' अथवा 'सम्बन्धक विखण्डन' नाटककारक लिखित सूत्र-वाक्य नहि, अपितु प्रसंग, संवाद आ अन्तिम परिणतिक आधारपर एहि अध्ययनक व्याख्यात्मक निष्कर्ष अछि।

२. पोथीक रचना-विन्यास आ नामकरण

संग्रहक शीर्षक एकवचन 'रूपसी' अछि, मुदा विषयक दृष्टिसँ ई दू अलग नाटकीय स्थितिक एकटा साम्य संवेदनात्मक नामक रूप लैत अछि। पहिल एकांकीमे दैय दहेजक वस्तु लौटाओल जा सकैत अछि, मुदा ओकर बहाने उपजल अपमान आ मानक ह्रास मेटल नहि जा सकैत; दोसरमे बबिसौंसँ विछुड़ल भाग देहसहित घर धरि पहुँचलोपर अपनत्वक गृहसुख नहि पबैत। एना पहिल घटनामे 'फेर देब' आ दोसरमे 'फेर आब'—दू क्रियाक असफल नैतिक अर्थ शीर्षककेँ अर्थवान बनबैत अछि। ई अर्थ-साम्य पाठमे प्रत्यक्ष मौजूद दुनू अन्तयसँ निर्मित होइत अछि; एहि लेल अलग-अलग कथानककेँ जबरदस्ती एक करबाक आवश्यकता नहि।

'रूपसी'क भाषा आ रंग-विधान समकालीन ग्रामीण जीवनक पृष्ठभूमि बचैत अछि, मुदा रचना कोनो विशिष्ट ऐतिहासिक घटना, आन्दोलन वा स्थानक दस्तावेज नहि बनैत। एकांकीक सामाजिक विश्व मुख्यतः घरेलू सम्बन्ध, गामक लोक-मत, विवाहक प्रतिष्ठा, बँटवारा आ व्यक्ति-स्वार्थक संकटसँ बनल अछि। संग्रहक मूल योगदान एही सीमित परिवेशमे नैतिक जटिलताक रंगमंचीय रूपायन अछि, न कि सम्पूर्ण मैथिली रंगमंचक कालक्रमिक प्रतिनिधित्वक दावा।

३. 'रूपसी' : दहेजक लेनदेनसँ प्रतिष्ठाक संकट धरि

३.१ आरम्भक दृश्य : आग्रह आ असहमतिक बीजारोपण

प्रथम दृश्य पत्नीनानक दरबारपर आरम्भ होइत अछि। धतीचन अपन सहधर्मी-सदृश आत्मीय सम्बोधनमे समधीक घर जायबाक तैयारीक बात उठबैत छथि। पत्नीनानक प्रतिक्रियामे समधीक प्रति तिरस्कार आ दहेजसँ जुड़ल असन्तोष जल्दी स्पष्ट भऽ जाइत अछि। एहि संवादमे महत्त्वपूर्ण बात ई नहि जे दू पात्र पुरान विवादक सूचना दैत छथि; महत्त्वपूर्ण ई अछि जे दर्शक आरम्भसँ देखि लैत छथि—पत्नीनान सम्बन्धकेँ सम्मान अथवा स्नेह नहि, बकाया दावाक भाषामे पढ़ि रहल छथि। धतीचनक टोका-टोकी पत्नीनानक सामाजिक धबातल पर पहिल प्रश्नचिह्न अछि।

धतीचनक उपस्थिति नाटकमे केवल सूचना देबऽ वाला पड़ोसीक नहि। ओ पत्नीनानक निर्णयपर समाजक भीतरसँ उठल नैतिक आपत्ति बाखैत छथि। पत्नीनानक रचनमे 'बाँकी' आ 'देबाक' हिसाबे, धतीचनक रचनमे 'भेंट' आ

पारिवारिक सम्बन्धित वास्तविक आग्रह—एहि भाषिक विरोधसँ संघर्षक स्वरूप खुजैत अछि। लेखक मंचपर किछु विशेष दुर्घटना देखेने बिना दृ प्रकारक नैतिक अर्थव्यवस्था आमने-सामने ठाढ़ करैत छथि।

३.२ समधीक घर : अनुपस्थिति आ स्मृतिक माध्यमसँ तनाव

दोसर दृश्य चन्देसरक घरमे घटित होइत अछि। पत्नीनानक आगमनक प्रतीक्षा आ परिवारक शोकपूर्ण सूचना एकबेरहीय संघर्षक दिशा बदलि दैत अछि। स्वरखरीक माध्यमसँ समधीक अनुपस्थितिक खबर अबैत अछि। एतए पात्र-वचना एकटा अर्थपूर्ण नाटकीय प्रभाव उत्पन्न करैत अछि: जे व्यक्ति कथोपकथनमे आलोचना आ लेनदेनक केन्द्र बनल छल, ओकर अनुपस्थितिक कारणे सम्बन्धक अधबापन आरो भारी भऽ उठैत अछि। भेटबाक जिद्द आ भेटक असम्भवता एक-दोसराक विपरीत पड़ैत अछि।

पत्नीनानक आत्मप्रतिष्ठाक भाषा एहि शोक-परिस्थितिमे असहज प्रतीत होइत अछि। नाटक मानो पूछैत अछि जे मृत्यु, स्नेह आ सम्बन्धी परिवारक दुखक सोझाँ प्रवान आर्थिक हिसाबक कोन स्थान रहि जाइत अछि। प्रश्नक उत्तर लेखक तत्क्षण नहि दैत छथि; ओकर परिणाम अगिला दृश्यसभमे पत्नीनानक आक्रोश आ घरक भीतर उठैत विरोधसँ तैयार होइत अछि। एहि विलम्बसँ दहेजक लोभ एकटा स्थायी मनोवृत्तिक रूपमे उभरैत अछि, क्षणिक आवेगक रूपमे नहि।

३.३ घरक भीतरक प्रतिवाद : पीढ़ी आ स्त्री-पात्रक भूमिका

तेसर दृश्य चन्देसरक घरक एक भागमे आयोजित अछि। एतए पत्नीनानक समक्ष स्वरखरी आ श्रतीचनक अतिविज्ञ परिवारक भीतरसँ सेहो प्रतिवादक स्वर प्रबल होइत अछि। पत्नीनान देय वस्तु न भेटबाक असन्तोष व्यक्त करैत छथि आ 'सोनाक कनौसी'क प्रश्न उठबैत छथि। कंतनान आ फूलोदेयक प्रवेशक बाद झगड़ाक केन्द्र एकटा आभूषणसँ बदलि कऽ वैवाहिक जीवनक नैतिक संरचना बनि जाइत अछि।

पत्नीनान जकरा अपन अधिकार अथवा मानक वक्षा बुझैत छथि, ओहि आग्रहमे पत्रक दाम्पत्य, वधुक स्वाभिमान आ दृ परिवारक परस्पर विश्वास आहत भऽ रहल अछि। कंतनान पिताक आग्रहसँ दूरी बनबैत छथि; फूलोदेय सेहो आर्थिक वस्तुकेँ अन्तिम निर्णायक मानबासँ मना करैत छथि। यद्यपि लेखक सम्पत्ति तथा परिवारक संवादमे पुरुषक अधिक बोलबाक परम्परागत स्थान राखैत छथि, तथापि फूलोदेयक हस्तक्षेप निर्णायक छैक। ओ सहनशीलताक निष्क्रिय मूर्ति नहि, नैतिक तर्कक सक्रिय प्रस्तुतकर्ता बनि सोना वापस करबाक उपायमे सहमति दैत छथि।

एहि दृश्यक एकटा मार्मिक विरोधाभास अछि: आर्थिक वस्तु जतेक छोट होइत जाइत अछि, ओकर प्रतीकात्मक भार ओतेक बढ़ैत अछि। 'कनौसी' प्रकटतः एकटा आभूषण अछि, मुदा नाटकक भीतर ओ दहेज-प्रथा, पितृसत्तात्मक निर्णय, पीढ़ीक संस्कार आ प्रतिष्ठाक संकटसभक संयुक्त चिह्न बनि जाइत अछि। एना वस्तु नाटकमे दृश्य-प्र◌प भऽ सकैत अछि, साथहि ओकर अर्थ दृश्यक बाहर समाजक मान्यताधरि प्रसारित होइत अछि।

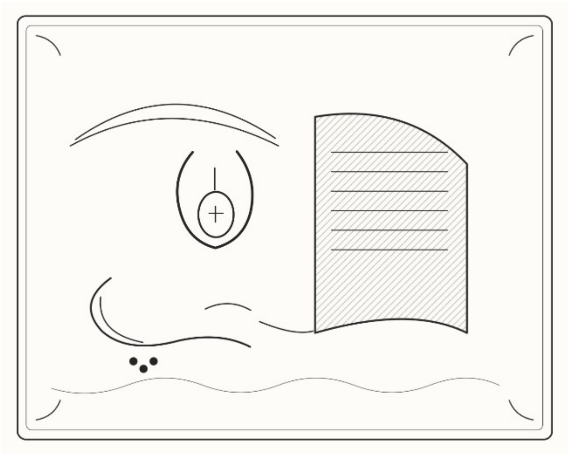

३.৪ চৌৰঁঠিযাক নির্ণাযক দৃশ্য : রস্তুক রাপসী, মানক নহি

চৌঠ দৃশ্য চৌৰঁঠিযাপব বখন গেন শ্বছি। শ্বাবম্ভমে পত্ৰীনান শ্বপন শ্বাগ্ৰহক নৈতিক শ্বাধাব ৰঁচযৰাক প্ৰযন্ে কবৈত ছথি, মুদা ঘোঁঘায শ্বা চঠপঠিযাক রচনকেঁ ও সহজহি নকাবি নহি পবৈত ছথি। কথোপকথনক ক্ৰমমে কঁতনান শ্বা ফ্নোদেয প্ৰবেশ কবৈত ছথি, শ্বা সোনা রাপস কএন জাযৰাক সূচনা ভেঠৈত শ্বছি। পত্ৰীনানক শ্বন্তিম প্ৰতিক্ৰিযা এহি একাঁকীক মূন শ্বৰ্থ খোনৈত শ্বছি: “মুদা হমব প্ৰতিষ্ঠাক রাপসী তঁ নহি ভঽ সকৈত শ্বছি।” ঞা পঁক্তি ৰাহ্ নেনদেন শ্বা ভীতবী সামাজিক ক্ষতিক ৰীচ ভেদ স্থাপিত কবৈত শ্বছি।

এহি শ্বন্তযকেঁ সবন ‘স্বধবি গেন রাজি’ক কথা মানৰ শ্বপৰ্যাপ্ত হোযত। পত্ৰীনান শ্বপন নোভক সৰ্বথা ত্যাগ নহি ঘোষিত কবৈত ছথি; ও রিশেষ কপেঁ প্ৰতিষ্ঠাক ক্ষতিক স্বীকাব কবৈত ছথি। ঞা স্বীকাবোক্তিমে পশ্চাত্তাপ, নাজ শ্বা শ্বাম্েকেন্দ্ৰবিত খেদ তীনূ একসঁগ পঢ়ন জা সকৈত শ্বছি। নাঠক সামাজিক শ্বানোচনাক কঠোবতা এহী জঠিনতামে ধাবণ কবৈত শ্বছি : শ্বাৰ্থিক রস্তু দেন জা সকৈত শ্বছি, মুদা নোক-রিশ্বাসক প্ৰুনৰ্নিৰ্মাণ ওকব স্বাভাবিক পবিণাম নহি।

চৌৰঁঠিযা, জে গামক সামান্য শ্বারাগমনক স্থান শ্বছি, এতএ সাৰ্বজনিক নৈতিক নিৰ্ণযক মঁচ ৰনৈত শ্বছি। দহেজক কথিত ‘ঘবেনূ মামনা’ সম্বদাযসমক্ষ উঁদ্ঘাঠিত হোঞত শ্বছি। নেখক নোক-গপ্পক সম্ভাবিত হিঁসাক স্থানপব সঁরাদক মাধ্যমসঁ সাম্বদাযিক সচেতনাকেঁ সক্ৰিয কবৈত ছথি। তথাপি চঠপঠিযা শ্বা ঘোঁঘাযক রচনমে নোক-ঠিপ্পণীক দৰাৰ সেহো শ্বছি; এহি নেন সম্বদায কেরন ন্যাযকাবী শক্তি নহি, মান-শ্বপমানক নিৰ্মাণমে ভাগীদাব ব্যরস্থা সেহো শ্বছি।

৪. ‘সম্বন্ধ’: ভাযক পহিচান, সম্পত্ৰিক শ্বধিকাব শ্বা শ্বাম্ৰীযতাক রিফনতা

৪.১ পহিন দৃশ্য : ৰাঁঠাক শ্বাশঁকা

‘সম্বন্ধ’ক শ্বাবম্ভ নখপতিযাক দববৰজ্জাপব হোঞত শ্বছি। নখপতিযা শ্বপন ভাঞকেঁ পৈত্ৰক সম্পত্ৰিমে হিস্সা দেৰাক ৰাতসঁ শ্বাশঁকিত ছথি। ফ্নচনক সঁগ ৰাতচীতমে জন্দী ৰুঁঝাঞত শ্বছি জে রিরাদ কেরন জমীন-জাযদাদক নহি, শ্বপিতু ভাঞ-ভৌযাবীক ‘মহঁগী’ হোঞত গেন সামাজিক কীমতক শ্বছি। পবিরাবক ভীতব ৰীমাবী, শ্বন্তঃসঁঘৰ্ষ শ্বা শ্বাম্ৰীয সম্বন্ধক ভাষা নিবন্তব শ্বাৰ্থিক হিস্সেদাবীক ভাষাসঁ রিস্থাপিত হোঞত শ্বছি। নেখক এতএ নখপতিযাক স্বাৰ্থকেঁ সহজ-সামান্য ব্যরহাবক রেশমে প্ৰস্তুত কবৈত ছথি, জকব শ্বসন কপ শ্বাগাঁক দৃশ্য খোনৈত শ্বছি।

आवश्यकमे नाटक पाठककें कोनो सर्वज्ञ प्रमाणपत्र नहि दैत। फुसफुसाहट स्मृति, नखपतियाक भय आ प्रवाल घटनासभ एकर सूचना-भूमि बनैत अछि। एहन सीमित सूचना नाटकीय शंकाक उपयोगी साधन अछि: अंश भेल राति सचमुच आबि बहल छथि अथवा लोकक अफवाह सम्पत्ति-चिन्ताकें भड़का रहल अछि? ई प्रश्नक उत्तर नाटक पात्रक परस्पर पहिचानक परीक्षासँ देबाक चाहैत अछि।

४.२ दोसर दृश्य : गामक चौराहियापर स्मृति आ परिचय

दोसर दृश्य गामक चौराहियापर चाहक दोकानमे घटित होइत अछि। नेठक काका एकटा राजिकें संग आनैत छथि आ ओकर परिचय नखपतियाक भाग जग्ग रौद्र रूपमे दैत छथि। भलेसाव, कमलेश, फुसफुस आ अन्य ग्रामीणक प्रतिक्रिया गामक सामूहिक स्मृतिक प्रवृत्तिपर प्रकाश दैत अछि। दुर्घटनाक बाद छेहवाक परिवर्तनक बात पहिचानक दृश्य-चित्रकें अस्थिर बना दैत अछि; कथोपकथन, स्मरण आ प्रवाल चिह्न एतए अधिक महत्त्वपूर्ण होइत अछि।

नेठक काका प्रवाल गामक परिचय-वक्ता छथि। ओ रौद्रक घार, विलन बनिस आ गामसँ बाहरक भठकनक प्रसंग जोड़ि ओकर परिचयकें सामाजिक स्वीकृति देबाक प्रयत्न करैत छथि। मुदा ग्राम-समुदायक विश्वाससँ सताशानी परिवारक हित अलग बनदर, एकर कोनो गारंटी नहि। हिनका माध्यमसँ नाटक सार्वजनिक सहापन आ निजी स्वार्थक अन्तर देखबैत अछि: गामक स्मृति जकरा चिन्हैत अछि, घरक स्वामी ओकरा स्वीकार करबाक लेल तैयार नहि रहि सकैत अछि।

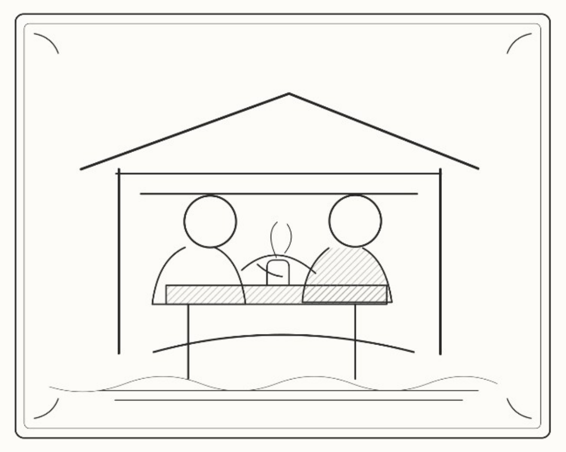

चाहक दोकानक चुनाव अर्थवान अछि। ई श्रम, बाट, अफवाह आ सामूहिक चर्चा सभक संगमस्थल अछि। पहिने एकाकीक चौराहियापर जकाँ एतहुँ घरक भीतरक प्रश्न सार्वजनिक परामर्शक विषय बनैत अछि। मुदा एतए सार्वजनिक परिचय सिद्ध होयबाक प्रक्रिया परिवारक स्वागतमे रूपान्तरित नहि होइत; एहि असमानतासँ 'सम्बन्ध'क करुणा धीरे-धीरे गाढ़ होइत अछि।

४.३ तेसर दृश्य : पहिचानक ठकबार आ खूनल अन्तय

तेसर दृश्य फेर नखपतियाक दरबज्जापर लौटैत अछि। छिठकीरानी उपस्थित भड़ खबर दैत छथि जे नखपतियाक भाग गाममे आयल छथि। नखपतियाक प्रतिक्रिया स्वागत नहि, सन्देह आ आरोप अछि। रौद्र अपन पहिचान घोषित करैत छथि, मुदा नखपतिया ओकरा 'बहरूपिया' कहैत छथि; ओ कथित नाटक बचबाक आरोप लगबैत छथि। एतए नाटकक भीतर नाटकक संकेत एकटा विडम्बनात्मक बिन्दु बनैत अछि: वास्तवमे अभिनय के

কবি বহল অছি—বৌদ্ধ, জকর রূপ দুর্ঘটনাসँ বঁদলল, অথবা নথপতিয়া, জে সম্বন্ধ নকাবরাঁক লেল অবিশ্বাসক অভিনয় করৈত অছি?

বৌদ্ধ দুর্ঘটনাক দাগ দেখবৈত ছথি আ অপন প্রবাস জীবনক সংস্মরণ সোমাঁ বখৈত ছথি। দুখনী দায়ক প্রবেশ মাতৃ-স্মৃতি আ করুণাক ধ্বনি আনি দৈত অছি। কিন্তু নথপতিয়াক ব্যবহারসँ স্পষ্ট ভহ জাওত অছি জে সম্পত্তি বাঁটবাঁক আশংকা ওকর নির্ণযকেঁ পহিলেহেঁ প্রভাবিত কহ চুকল অছি। বৌদ্ধ ধনক অপেক্ষা অপন সহোদরকেঁ ভেটবাঁক কামনা ব্যক্ত করৈত ছথি। অন্ততঃ ওকর বিদা হোযবাঁক নির্ণযসँ নাটক স্বার্থী অস্বীকারক ভযারহ অর্থ খোলৈত অছি: জকরা সবঁসँ বেসী আত্মীয আশ্রয চাহী, ওকরা অপন ঘরসँ ফেব পরতী ভেজল জাওত অছি।

অন্তিম দৃশ্য অত্যন্ত সংবেদনশীল অছি। ফুলচন বৌদ্ধক পুনঃ সমমেবাঁক প্রয়াস করৈত ছথি; বৌদ্ধ কহৈত ছথি জে ও অপন সহোদরকেঁ তকৈত আযল ছল, মুদা আব বিদা লেত। এহি অস্বীকৃত ব্যাপসীমে বাজনীতিক অথবা কানূনী ন্যায পূরা নহি হোওত; ওকর স্থান পাবিবাবিক ত্রাসদী নৈত অছি। বৌদ্ধক আহত প্রকাব আ দুখনীক বিলাপ নাটককেঁ খুলল নৈতিক প্রশ্নপর ছোড়ৈত অছি। সম্বন্ধ, জে দেহ, স্মৃতি আ পাবস্পবিক পবিচযপব আধাবিত হোযবাঁক চাহী, এতএ হিস্সেদাবীক ভযক অধীন ভহ জাওত অছি।

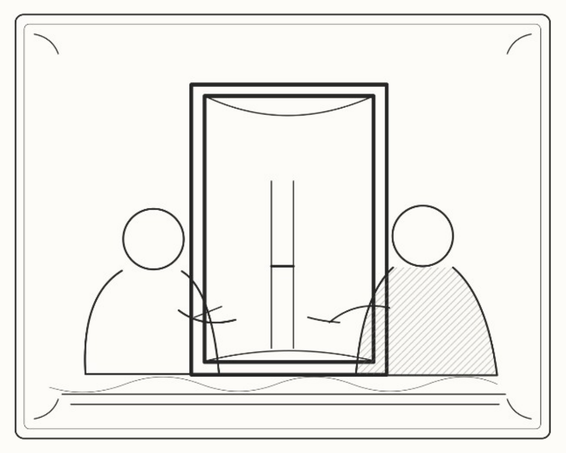

৩. দূ একাঁকীক সাম্য কেন্দ্ব : ধন, মান আ আত্মীযতাক দ্বন্দ্ব

দুনূ একাঁকীক নৈতিক সংবচনামে সমানতা স্পষ্ট অছি। 'বাপসী'মে পত্নীনান দহেজক বস্তু চাহৈত ছথি, 'সম্বন্ধ'মে নথপতিয়া সম্পত্তিক সম্ভাবিত বঁটবাবাসँ বঁচয চাহৈত ছথি। পহিলমে জকবা পাবঁয চাহৈত ছথি ওহি বস্তুক অপেক্ষা প্রতিষ্ঠাক হানি পৈঘ সিদ্ধ হোওত অছি; দোসবমে জকবা বঁচাবঁয চাহৈত ছথি ওহি সম্পত্তিক অপেক্ষা সহোদব-স্নেহক মূল্য পৈঘ উভবৈত অছি। এক পাত্র লেনদেনক বঁনপব সম্বন্ধ নিযন্ত্রিত করহ চাহৈত ছথি, দোসব অধিকাব নকাবিকহ সম্বন্ধ সমাপ্ত করহ চাহৈত ছথি। দুনূ প্রযত্নে অন্ততঃ আত্মীয জীবনকেঁ ছিন্ন-ভিন্ন করৈত অছি।

যদ্যপি একাঁকী-দুযকেঁ একঠা 'দুঞ্জা পাত্র-দুঞ্জা দোষ'ক নৈতিক দৃষ্টান্ত বঁনবৈত বহব সেহো ন্যায নহি হোযত। পত্নীনানক রচনমে সামাজিক প্রতিষ্ঠাক পবিচিত দবাঁব অছি; নথপতিয়াক রচনমে উত্তবাধিকাবসँ উপজল ভযক তর্ক অছি। নাটকক অধিক সূক্ষ্ম উপলব্ধি ঞা অছি জে পাত্র অপন স্বার্থকেঁ খুল্লমখুল্লা অধর্মক রূপমে নহি, সামান্য লোক-ব্যবহাবক নামপব উচিত ঠহবাবঁয চাহৈত ছথি। এহি আত্ম-ঔচিত্যস্থাপনাক কাবণে নাটকীয দোষ ব্যক্তিগত ভহ কবিযো সামাজিক সংবচনাসँ জুড়ল দেখাওত অছি।

দহেজ আ পৈত্তক সম্পত্তিকেঁ লেখক একসমান কানূনী প্রশ্ন নহি বঁনবৈত ছথি; ওকবা জোড়বাঁক ঔচিত্য নৈতিক প্রযোজনমে অছি। দহেজক মাঁগ বিবাহ সম্বন্ধমে অপমান পৈদা করৈত অছি, সম্পত্তিক একাধিকাব ভায-ভাযক

রিশ্বাসক হত্যা কবৈত খ্মছি। দূনূ প্রসঁগমে ধন এহেন মাধ্যম র্বনৈত খ্মছি জে খ্মাম্মৌযতাকেঁ সাধন র্বনার্বয নগৈত খ্মছি। পবিরাব সামাজিক খ্মাধাব বহর্বাক র্বদনা খ্মার্থিক দারাপূর্তিক স্থন র্বনি জাওত খ্মছি।

৬. দৃশ্য, সময খ্মা স্থন : নাট্যক্রিযাক খ্মনুশাসন

কথারস্তুক দৃষ্টিসঁ দ্বনূ বচনা সীমিত দৃশ্যরিন্যাস খ্মপনর্বৈত খ্মছি। কিছু ঘবেনূ স্থান, একঠা সার্রজনিক চৌর্বঠিযা, দিনক সময খ্মা দৃশ্য-পবিরর্তনক সঁক্ষিপ্ত সঁকেত—এতর্বে সাধনসঁ নেখক সম্বন্ধক র্বদনৈত কপ দেখর্বৈত ছথি। বঁগনির্দেশ পাত্রক প্ররেশ, প্রস্থান, র্বৈঠকী, প্রতিক্রিযা, হার-ভার খ্মা প্রকাশ্য ঠঁকবারকেঁ রারস্থিত কবৈত খ্মছি। মঁচক ভাষা খ্মত্যধিক খ্মনঁকাবপূর্ণ নহি; ও খ্মভিনেতা খ্মা নির্দেশককেঁ মূন ক্রিযাক র্বোধ কবার্বৈত খ্মছি।

মৈনফ্রেড ফিস্ঠব নাট্যকক পাঠ খ্মা বঁগ-প্রস্তুতি র্বীচ র্বন্মস্তবীয সঁপ্রেষণক সম্বন্ধপব র্বন দৈত ছথি। এহি দৃষ্টিসঁ ‘রাপসী’ক দ্বখ্মাব, চৌকী, ঘুমাফিবী খ্মা সামূহিক প্ররেশ মাত্র সাহিত্যিক রিরবণ নহি, খ্মভিনেতা নোকনিক র্বীচ দূবী-নিকঠতা র্বদনযর্বাক সঁকেত ছথি। ‘সম্বন্ধ’ক দবর্বজ্জাসঁ চাহক দোকান খ্মা প্বনঃ দবর্বজ্জা ধবি খ্মাযন ক্রম খ্মাম্মৌয স্থানক সার্রজনিক পবীক্ষণ খ্মা ফেব খ্মাম্মৌয খ্মস্নীগ্রতিক রৃত্ত র্বনর্বৈত খ্মছি। তথাপি নিখিত পাঠসঁ প্রত্যক্ষ প্রস্তুতি-সফনতাক খ্মন্তিম দারা নহি কএন জা সকৈত; মঁচনমে খ্মভিনয, রিবাম, সমূহ-সঁচানন খ্মা স্থান-নির্মাণক স্বতন্ত্র ভূমিকা বহত।

একাঁকীক সঘনতাক দারেকেঁ দৃশ্যক খ্মান্তবিক খ্মর্থসঁ কসর্বাক খ্মারশ্যকতা খ্মছি। ‘রাপসী’মে পহিন দূ দৃশ্য দীর্ঘ প্রস্তারনাক তনা নগি সকৈত খ্মছি; মুখ্য নৈতিক সঁঘর্ষ তেসব খ্মা চৌঠ দৃশ্যমে খ্মধিক প্রভারী হোওত খ্মছি। ‘সম্বন্ধ’মে দোসব দৃশ্যক সার্রজনিক পহিচান-পবীক্ষা কথাম্মেক সূচনাকেঁ খ্মপেক্ষাগ্রত খ্মধিক স্থান দৈত খ্মছি। তথাপি এহি সূচনা-পবিপ্রেক্ষ্য র্বিনা তেসব দৃশ্যক খ্মস্নীকাবক মার্মিকতা ঘঠি সকৈত ছন। এনা কিছু রিস্তাব নাট্যকীয খ্মারশ্যকতা খ্মা র্যাখ্যাম্মেক র্বোমক সীমাপব ঠাঢ় খ্মছি।

৭. সঁরাদ-ভাষা : নোকরাক্, রিডম্বনা খ্মা চবিত্রনির্মাণ

বাজদের মণ্ডনক সঁরাদক প্রমুখ শক্তি ওকব র্বোনীসঁ খ্মর্জিত স্নাভারিকতা খ্মছি। সম্বোধন, খ্মাপসী ঠোকা-ঠাকী, প্রশ্নোত্তব, কঠোব র্বোন, মিমক, নোক-খ্মনুভরসঁ উঠন শব্দ-প্রযোগ—সভ মিনিকহ পাত্রক সঁসাব বচৈত খ্মছি। পাত্রসভ শাস্ত্রীয ভাষণ নহি দৈত ছথি; ও প্রত্যক্ষ উদ্দেশ্য সাধর্বাক নেন র্বোনৈত ছথি। পত্নীনানক কঠোব স্নব খ্মা খ্মতীচনক ঠোক, নখপতিযাক খ্মাবোপ খ্মা র্বৌদ্ধক খ্মস্মিতা-সঁবক্ষণ একবেখা নৈতিক নির্বন্ধসঁ পৃথক বঁগকীয তনার পৈদা কবৈত খ্মছি।

নাট্যকীয সঁরাদ সামান্য রার্তানাপসঁ ভিন্ন এহি কাবণে হোওত খ্মছি জে ও এক দিস দৃশ্যক পাত্রকেঁ সম্বোধিত কবৈত খ্মছি, দোসব দিস দর্শকক খ্মর্থগ্রহণকেঁ খ্মাকাব দৈত খ্মছি। ফিস্ঠবক সঁরাদ-সঁপ্রেষণ সম্বন্ধী রিরেচনক প্রকাশমে দেখন জাএ তঁ ‘রাপসী’ক ‘কনৌসী’ প্রসঁগ পাঠককেঁ সামাজিক খ্মন্যাযক জ্ঞান দৈত খ্মছি; তখনহি নাট্যকক পাত্রসভ খ্মপনে-খ্মপনে হিত-খ্মহিতক হিসার্বে কবি বহন ছথি। ‘সম্বন্ধ’মে ‘র্বৌদ্ধ’ নাম, দেহক দাগ খ্মা ‘ভাওজ’ সম্বোধনক প্বনবারৃত্তি দর্শকক স্মৃতিমে পহিচানক দারা স্থিব কবৈত খ্মছি, জখন নখপতিযা ওকবা খ্মস্নীকাব কবৈত ছথি।

ভাষামে কতিপয স্থানপব নৈতিক নির্ণয খ্মত্যন্ত স্পষ্ট শব্দমে কহন জাওত খ্মছি। এহিসঁ নোকমঁচপব সন্দেশক তীক্ষ্ণতা র্বঢ়ৈত খ্মছি, মুদা সাহিত্যিক সূক্ষ্মতাক দৃষ্টিসঁ দর্শকক নেন খ্মর্থ-নির্মাণক খ্মরকাশ কখনো সঁকুচিত

होअत अछि। विशेष कए अन्तिम भागमे पात्र अपन नैतिक स्थितिकेँ प्रत्यक्ष व्याख्यायित करैत छथि। ई सीमा रचनाक सामाजिक उद्देश्यसँ जुड़ल अछि; एकरेखीयता होअतहु संवादक स्थानीय लय ओकरा जीवित बनबैत अछि।

८. पात्र-संरचना : व्यक्ति, समुदाय आ प्रतिवाद

पहिल नाटकक केन्द्र पत्नीनाम छथि, मुदा स्नानकर चरित्र कंतलाल, फूलोदेय, ध्वतीचन, घोंघाय आ चठपठियाक बिना पूर्ण नहि होअत। ओ सभ अलग-अलग नैतिक दृष्टिक वाहक छथि। पत्नीनामे स्वार्थक दबाव, कंतलालमे पीढ़ीगत प्रतिबोध, फूलोदेयमे मानवीय संयम, ध्वतीचनमे नातेदारीक औचित्य आ ग्रामीण पात्रसभमे जनमतक टिप्पणी संयुक्त रूपसँ नाटकक निर्णय बनबैत अछि। एकल नायकक मानसक अपेक्षा संवादात्मक समूह एहि नाटकक नियामक शक्ति अछि।

दोसर नाटकमे नखपतिया आ रौद्रक संघर्षक कक्षामे नेटुक काका, डनेसाव, कमनेशी, फुलचन, द्वखनी दाय आ छिठकीवानी क्रमशः साक्ष्य, सूचना, स्मृति आ संवेदनाक माध्यम बनैत छथि। पाठमे किछु पात्र अपन विशिष्ट मनोवैज्ञानिक विकाससँ बेसी प्रसंगक कार्यात्मक भूमिकाक कारणे उभरैत छथि। एकांकीक लघु-विधानमे ई स्वाभाविक अछि; मुदा जँ मंचनमे प्रत्येकक देहभाषा आ स्वर एकहि ढाँचामे बहि गेल, तँ समुदाय मात्र कोरस बनि बहबाक जोखिम अछि।

द्वखनी दाय आ फूलोदेयक तलनासँ स्त्री-पात्रक दू अलग ऊर्जा देखाअत अछि। फूलोदेय सक्रिय नैतिक मध्यस्थ छथि, जे विवादित वस्तु लौटेबाक उपाय स्वीकार करैत छथि; द्वखनीक व्यथा सम्बन्धक विच्छेदक त्रासदीकेँ शरीर आ स्वर प्रदान करैत अछि। तथापि दुनू नाटकमे निर्णयक सार्वजनिक क्षेत्र मुख्यतः पुरुष पात्रक नियन्त्रणमे अछि। स्त्रीक आवाज अपन संकट व्यक्त करैत अछि, मुदा सम्पत्तिक संरचनात्मक नियम फेरो पुरुष-केन्द्रित बनैत अछि। एही विरोधाभासकेँ रचनाक सामाजिक आलोचनाक सम्भावना आ सीमा दुनू रूपमे देखल जा सकैत अछि।

९. भारतीय आ आधुनिक नाट्य-सिद्धान्तक आलोकमे पाठ

भरतमुनिक 'नाट्यशास्त्र'मे रस, भाव, अभिनय, नाटकक रूपभेद आ वस्तुविन्यास सम्बन्धी पृथक-पृथक चर्चा अछि। एहिमे रस-सिद्धान्तकेँ यान्त्रिक सूत्रक रूपमे आरोपित करबाक बदला देखल जा सकैत अछि जे 'रापसी'मे लाज, क्षोभ आ नैतिक ग्लानिक क्रम दर्शकक भीतर आलोचनात्मक करुणा उत्पन्न करैत अछि, जखन 'सम्बन्ध'मे आशा, शंका, अस्वीकार आ वियोगक क्रम करुणाभावकेँ गाढ़ करैत अछि। एहि अर्थमे दुनू रचना भावक एकरूप विस्तार नहि; ओ दृश्यानुसार संवेदनाक परिवर्तित संयोजन प्रस्तुत करैत अछि।

अरस्तूक नाट्यविवेचनमे नाटकक क्रियाविधान आ घटनाक क्रम चरित्रक गुण-वर्णनसँ पृथक विशेषणक आधार अछि। 'रापसी'क कथात्मक प्रगति लोभ–प्रतिवाद–वस्तुक पुनर्दान–प्रतिष्ठाक पुनःप्राप्ति रूपमे देखल जा सकैत अछि। 'सम्बन्ध'क प्रगति स्वार्थ–सूचना–परिचय–अस्वीकार–विदा अछि। दुनू क्रममे अन्तिम घटना पहिल स्थितिक नवनिर्मित अर्थ दैत अछि : दहेजक लाभ प्रतिष्ठाक हानि, सम्पत्तिक स्ववश्या भावक वियोग बनि जाअत अछि। ई विबोधार्थक निष्पत्ति नाट्यक्रियाक संरचनात्मक शक्तिक प्रमाण अछि; एहि अवधारणाकेँ ग्रीक त्रासदीक नियामक मानकसँ हूबहू नापब अनावश्यक होयत।

पात्र आ क्रियाक परस्पर-निर्भरता सम्बन्धी फ्रिस्टैग्क विवेचन एतए विशेष उपयोगी अछि। पत्नीनामक स्वार्थ ओकर रचनक बाँदो फेर निर्णयमे देखाअत अछि; नखपतियाक भय ओकर सन्देहपूर्ण प्रश्नसँ प्रत्यक्ष अस्वीकृतिमे रूपान्तरित होअत अछि। अर्थात दोषक घोषणा नहि, व्यवहारक विकाससँ चरित्र बनैत अछि। फ्रीटैग पारिसक

वंग-चित्र सम्बन्धी शब्दावलीसँ सेहो एहि बातकेँ बुझल जा सकैत अछि जे सोना, दुर्घटनाक दाग, दवरँज्जा आ चौरँटिया अर्थरहल कवनिहाव वंग-संकेत बनैत अछि।

वेमर्ड विनियम्स ग्राम आ नगवक साहित्यिक विम्बकेँ सबन 'निर्मल गाम बनाम दूषित शहर'क द्वन्द्वरमे नहि पढ़बाक आग्रहक उपयोगी आलोचनात्मक पृष्ठभूमि दैत छथि। 'रूपसी'मे गामक सम्बन्ध स्वतः पवित्र नहि—यैह सामाजिक स्थल दहेजक माँग, सम्पत्तिक स्वार्थ आ अपमानक पुनरुत्पादन करैत अछि। सामूहिक आवाज प्रतिरोधक सम्भावना अवश्य दैत अछि, मुदा ग्राम-समाजकेँ स्वयंसिद्ध नैतिक आदर्श मानब जाए तँ लेखकक अपन आलोचना ओझराओत अछि।

१०. नाटकीय विडम्बना आ शीर्षकक अन्तर्ध्वनि

पहिल एकाँकीक अन्तमे पढ़ीनानक मुँहसँ 'प्रतिष्ठाक रूपसी'क असम्भवता उछावित होइत अछि। एहि वाक्यमे 'रूपसी' शब्द वस्तुगत क्रियासँ नैतिक असम्भवतामे पलटैत अछि। दोसर एकाँकीमे शीर्षक 'सम्बन्ध' अन्तमे शब्दगत उलटाव प्राप्त करैत अछि : जकरा सम्बन्ध पक्ष करबाक लेल बाजि पञ्चैत अछि, ओहि सम्बन्धकेँ घवक भीतर नकावि देल जाइत अछि। दूनू शीर्षक अन्तयक कारणे पहिल दृष्टकेँ फेरसँ पढ़बाक प्रेरणा दैत अछि।

एतए लेखक द्वःखक स्रोत बाहरी दैवी विपत्ति नहि बनबैत छथि। पढ़ीनानक प्रतिष्ठा अपन लोभक वारहावसँ क्षीण होइत अछि; लखपतियाक भाय-सम्बन्ध अपन आशंकित निर्णयसँ टूटैत अछि। एहिना नाटक प्रश्न करैत अछि जे सामाजिक विनाशक कारण केवल दुर्घटना अथवा आर्थिक अभाव नहि, अपितु मनुष्याक नैतिक विकल्प सेहो होइत अछि। 'सम्बन्ध'मे दुर्घटना देहक रूप बदलैत अछि, किन्तु आत्मीयताक नाश अस्वीकारक निर्णय करैत अछि—दूनू स्तरक अन्तर नाटकक गम्भीर उपलब्धि अछि।

११. पाठक उपलब्धि आ कलात्मक सीमा

संग्रहक उल्लेखनीय उपलब्धि चारि क्षेत्रमे अछि : सीमित वंग-विधानमे स्पष्ट संघर्षक निर्माण; जीवित मैथिली लोकवाक्क प्रयोग; वस्तुगत विवादकेँ आत्मीयता आ प्रतिष्ठाक प्रश्न बनाय देब; आ अन्तिम वाक्य वा क्रियासँ पहिने घटल घटनाक नैतिक अर्थ पलटि देब। नाटककार कथाक सामाजिक तात्कालिकताकेँ उपेक्षित नहि करैत छथि। दहेज, लोभ, सम्पत्तिक बँटवारा आ गामक सार्वजनिक चर्चा जेहन विषय मंचपर संप्रेषणीय रूपमे उपस्थित होइत अछि।

सीमासभक आलोचनात्मक उल्लेख सेहो आवश्यक अछि। बहुतो प्रसंगमे पात्र स्पष्ट पक्ष वा प्रतिपक्षक रूपमे व्यवस्थित देखाइत छथि; एहि कारणे मनक अन्तर्विरोधक बहुस्तरीय मनोवैज्ञानिक विकास कम स्थान पबैत अछि। किछु संवाद सामाजिक सन्देशकेँ खुलि कए कहैत अछि, जकर परिणाम ई होइत अछि जे दर्शक स्वयं निष्कर्ष पर पहुँचबाक अपेक्षा निष्कर्ष सुनैत अछि। एकाँकीक उत्कर्षक समीप कथोपकथनक तीव्रता अत्यधिक होइत अछि; ओहि ठाम विराम, मौन आ अप्रकट तनावक सम्भावना आरो बढ़ाओल जा सकैत छल।

'सम्बन्ध'क अन्त करुण होइतहु सम्पत्तिक विवादक सामाजिक प्रक्रिया पूर्ण नहि करैत। नाटक बौआक अपमान आ विदाकेँ दर्शबैत अछि; ओकर कानूनी अधिकारक अन्तिम निवारकरण प्रस्तुत नहि करैत। एकरा कथानकक अनिवार्य दोष कहब उचित नहि, कारण रचनाक लक्ष्य नैतिक विफलता देखायब अछि। तथापि सामाजिक-यथार्थवादी पाठकक मनमे ई प्रश्न बचैत अछि जे समूहक नैतिक समर्थनक बाद न्यायक व्यावहारिक प्रतिरोध कतय गेल। एहि अन्तर्वित प्रश्नसँ नाटकक आलोचनात्मक प्रतिध्वनि बढ़ैत अछि।

'रापसी'मे सेहो सोनाक कनौसीक प्वनर्दानसँ दहेजक सँस्थागत ख्रालोचना सुतः पूबा नहि होअत। रात्रिगत क्षमायाचना रा नाज सामाजिक चननक प्वनर्निर्माणक रिकल्प नहि। म्वदा नाटक पत्नीनानक ख्रन्तिम ख्राम्रेसृीग्रतिक माधामसँ एतरेँ ख्ररश्य देखरैत ख्रछि जे ख्रपमानक हिसार रस्तुक हिसारेंसँ ख्रनग होअत ख्रछि। एहन निष्पत्ति सामाजिक स्वधावक ख्राशारादक ख्रा स्थायी क्षतिक करूण यथार्थक रीच तनार रँनौने बखैत ख्रछि।

१२. निष्कर्ष

बाजदेर मण्डनक 'रापसी' एकाँकी-सँचयनकेँ पाविराविक उपदेशक दृ ष्टोर्ठ कथा मानि छोड़र ओकव नाट्यसार्थकता घटाएब होयत। द्वनू एकाँकीमे घव ख्रा गाम मात्र पृष्ठभूमि नहि; ओ मन्वषाक सामाजिक पहिचानक पवीक्षा-स्थन ख्रछि। पहिन वचनामे दहेजक स्वार्थ सोनाक रस्तु तह नौठा दैत ख्रछि, प्रतिष्ठा नहि; दोसव वचनामे सम्पत्तिक स्वार्थ सहोदवक देहक सामने ठाठ़ बहितो ख्रपनत्व नहि नौठा सकैत ख्रछि। एहि समानान्तव रिडम्बनासँ सँग्रहक नाम ओकव सभसँ महत्त्वपूर्ण ख्रर्थ पबैत ख्रछि।

सँग्रहक भाषा स्थानीय, सँघर्ष प्रत्यक्ष, वँगनिर्देश सँक्षिप्त ख्रा ख्रन्त्य रिचाबोत्तेजक ख्रछि। पात्रक कहियो-कहियो प्रत्यक्ष नीतिकथन ख्रा सीमित मनोरैज्ञानिक जटिनता ओकव सौन्दर्यपव प्रश्न उठबैत ख्रछि, म्वदा नोकजीवनक उँगिमामे नैतिक चोट पक्षँचेबाक ओकव क्षमता महत्त्वपूर्ण ख्रछि। मैथिनी एकाँकीक पाठक नेन ज्ञ पोथी खास एहि काबणेसँ रिरेचनीय ख्रछि जे ओ 'रापसी'केँ मात्र नौटबाक भौतिक घटना नहि, सामाजिक भवोसा ख्रा ख्रात्मीय ख्रधिकावक नाश्वक सम्भावना रँना दैत ख्रछि।

ग्रन्थसूची

मण्डन, बाजदेर। रापसी : एकाँकी सँचयन। निर्मनी (स्वपौन): पन्नवी प्रकाशन, २०१८। ISBN 978-93-88421-88-1।

Aristotle. Poetics. मूल ग्रन्थ; पाठ-सँदर्भ : 1450a–1452a. डिजिटन पाठ, Internet Classics Archive, Massachusetts Institute of Technology: https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html

Lidova, Natalia. "Natyashastra." Oxford Bibliographies in Hinduism, Oxford University Press, २०१४। https://doi.org/10.1093/obo/9780195399318-0071

Pavis, Patrice. Dictionary of the Theatre: Terms, Concepts, and Analysis. ख्रनुराद: Christine Shantz. Toronto: University of Toronto Press, १९९८। https://doi.org/10.3138/9781442673908

Pfister, Manfred. The Theory and Analysis of Drama. ख्रनुराद: John Halliday. Cambridge: Cambridge University Press, १९८८। https://doi.org/10.1017/CBO9780511553998

Williams, Raymond. The Country and the City. New York: Oxford University Press, १९७३।

Williams, Raymond. Drama from Ibsen to Brecht. London: Chatto & Windus, १९६८।

भाग **08**

নিত নরন : শিব কুমাব প্রসাদ

মনক হাণ্ঠ : থাম্মোন্বহুতি, নোকচেতনা থা সমকানীন মৈথিনী করিতা

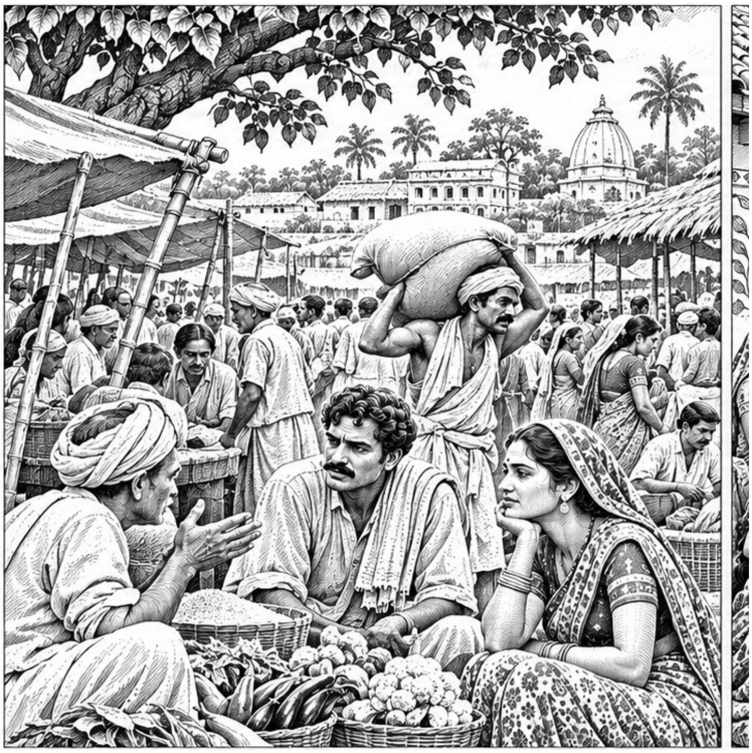

ড॰. শিব কুমাব প্রসাদক করিতা-সংগ্রহক রিস্তৃত সাহিহিক থা থানোচনাত্মেক থধ্যযন

সাবাংশ

ড॰. শিব কুমাব প্রসাদক 'মনক হাণ্ঠ' সমকানীন মৈথিনী কাব্যক এহন সংসাব বচৈত থছি জতএ ব্যক্তিগত সংরেদনা থা নোকজীরন এক-দোসবামে প্ররেশ কবৈত বহৈত থছি। 'মন'ক সন্নাণ্ঠা, প্রেমক থাত্মীযতা, পবিবাবক ণ্ঠুণ্ঠন, গাম-ডীহক স্মৃতি, শ্রমজীরী জীরনক থস্ববঙ্কা, বাজনীতিক রিডম্বনা থা মহামাবীক ভয থনগ-থনগ রিষয হোতাতো একহি মানরীয চেতনাক রিরিধ থভিব্যক্তি বঁনৈত থছি। শীর্ষক-করিতাক থন্যাব–ভজোত, 'মন্বখ'ক নেখকীয থাত্মেস্বীগ্রতি, 'থন্বত্ত্ববিত প্রশ্ন'ক নৈতিক জিজ্ঞাসা, 'তোড়ি নে সিনেহ'ক পাবিবাবিক দ্বন্দ্ব, 'মবতে গবীবঁহে'ক বন্ধীয করুণা থা 'নাক'ক বাংগ্যক সমীপ-পাঠসঁ স্পষ্ট হোতাত থছি জে করিক সবঁসঁ মহত্ত্বপূর্ণ উঁপনন্ধি নোকব্যবহাবক ভাষামে জীরনক সার্বজনিক প্রশ্ন উঁঠাএবঁ থছি। করিতাক সম্বোধন, প্রশ্নোক্তি, থারর্তন, নঘু পংক্তি, চিত্রাত্মেকতা থা প্রত্যক্ষ কথনক তননাত্মেক পবীক্ষণসঁ একব কনাত্মেক থসমানতা সেহো সামনে থবৈত থছি। থনেক বচনামে থর্থক খুনন সম্ভারনা, জীরিত রিম্ব থা নয পাঠককেঁ সক্রিয বঁনবৈত থছি; দোসব কতিপয বচনামে প্রচনিত উঁপমান থা শীঘ্র নৈতিক নিষ্কর্ষ কাব্য-ঘনত্ব কম কবৈত থছি। এহি প্রকাব 'মনক হাণ্ঠ'ক মূন্যাংকন কেরন সমাজধর্মী ভার-সামগ্রীক থাধাবপব নহি, ভাষা থা রূপকক সর্জনাত্মেক ক্ষমতাক থাধাবপব সেহো থারশ্যক থছি। ... 4

বীজশব্দ : সমকানীন মৈথিনী করিতা; মনক হাণ্ঠ; মনোহুমি; নোকজীরন; সামাজিক রিষমতা; করিতা-ভাষা; কোবোনা কান; কাব্যশিন্প; পাঠানোচনা। ... 4

১. ভূমিকা : মনক নিজত্ব আ লোকক সাঝা সংসাৰ

‘মনক হাট’ শীর্ষক সূর্য় একটা আলোচনাত্মক সংকেত প্রস্তুত কৰৈত অছি। ‘মন’ ব্যক্তিক ভীতৰক ৱেদনা, আশা, স্মৃতি, ৱিম্ব আ আকাংক্ষাক স্রোত অছি; ‘হাট’ ভিন্ন-ভিন্ন লোক, ৱস্তু, আৱাজ, মোল-ভাৱ আ সামাজিক আদান-প্রদানক স্থল। এহি দূ অর্থ-ক্ষেত্রক সংযোগসঁ কৱিতা-সংগ্রহক ৱৈচাৱিক দিশা ৱঁনৈত অছি : নিজত্ব লোকসঁ কটি নহি বহৈত, আ লোকজীৱন মনক ভীতৰ নিৰন্তৰ ঘুসি অৱৈত অছি। একৰা কেৱল ‘ভাৱুক কৱিতাক পোথী’ কহৱ তকৰ সাৰ্ৱজনিক সংৱেদনশীলতাকেঁ ঘটাএৱ থিক। ‘হাট’ক ৱিম্ব এক ৱেৰ শীর্ষকমে আবি সমাপ্ত নহি হোএত; সংগ্রহক অনেক কৱিতা সুখ-দুঃখ, প্রেম-ৱিৱহ, পৱিৱাৱ, শ্রম, মহামাৱী আ সমাজক অলগ-অলগ সুৱক সহঅস্তিত্ব ৱঁনৱৈত অছি। ... 4

শীর্ষকমে ‘মন’ আ ‘হাট’ক সংযোগ ৱিশেষ অর্থৱান অছি। ‘মন’ একান্ত অনুভৱ, স্মৃতি, অভিলাষা আ সংশয়ক নাম অছি, জখন ‘হাট’ সাৰ্ৱজনিক মিলন, আৱাজাহী, ৱিনিময় আ ৱঁম্বন্ধসুৱক স্থল অছি। কৱি ঞা দুনূকেঁ একত্র কহ আত্মোনুভূতিক সীমাকেঁ পসাৱৈত ছথি। হাটমে ৱস্তু মাত্র নহি, লোকক কণ্ঠ, আশা, সম্বন্ধ আ ৱ্যৱহাৱ সেহো আদান-প্রদান হোএত অছি; ঠীক তহিনা সংগ্রহক মন ব্যক্তিগত দুঃখসঁ ৱঁঢ়ি সামূহিক জীৱনক অনুভূতি গ্রহণ কৰৈত অছি। শীর্ষক-কৱিতামে অভাৱ আ ওজোতক পুনৱাগমন এহি দ্বন্দ্বকেঁ কপ প্রদান কৰৈত অছি। অভাৱক উপস্থিতি ওজোতক মহত্ত্ব কম নহি কৰৈত; উলটে একৰ আৱশ্যকতা আ নৈতিক অর্থকেঁ প্রশ্নক ৱিষয় ৱঁনৱৈত অছি।

এহি কাব্য-সংসাৱকেঁ ৱুঝৱাক লেল কেৱল কথাক পৱিগণনা পর্যাপ্ত নহি। দেখৱাক ৱিষয় ঞা অছি জে কৱি সামাজিক অনুভৱকেঁ কোন ৱিম্বমে ৱাঁধৈত ছথি, কথন কতএ প্রশ্নমে ৱঁদলৈত অছি, সম্বোধনসঁ কোন সম্বন্ধ ৱঁনৈত অছি আ দোহৱাৱ কতএ লয় বচৈত অছি অথৱা প্রভাৱ ক্ষীণ কৰৈত অছি। প্রেম আ প্রতিবোধ এহি সংগ্রহমে অলগ-অলগ কক্ষ নহি ৱঁনৱৈত; সিনেহ টুটৈত অছি তঁ সামাজিক ৱ্যৱস্থা উপস্থিত হোএত অছি, ভূখ উঠৈত অছি তঁ পাৱিৱাৱিক জীৱনক অস্বৱস্থা দেখাএত অছি, আ প্রকৃতি-চিত্র নিজী মনোদশাকেঁ ৱঁদলৈত অছি।

২. কৱিতাক বচনাত্মক পৃষ্ঠভূমি আ আলোচনাত্মক দৃষ্টি

কৱিক ‘পোথীক মাদে’মে বচনাক মূল্যাংকনক অধিকাৱ পাঠক আ সমীক্ষকক হাথমে দেৱাক ভাৱ ভেটৈত অছি। ঞা ৱিনম্র স্বীকৃতি সাহিত্যকেঁ ৱঁন্দ নিষ্কর্ষ নহি, খুলল সংৱাদ মানৱাক দৃষ্টিক পৱিচায়ক অছি। কৱিতা-সংগ্রহক ভীতৰ অলগ-অলগ সময়ক অনুভৱ একত্রিত অছি; তেঁ এহি পোথীক বচনাত্মক একতাকেঁ কালক্রমক একৰসতা নহি, ৱিষয় আ সংৱেদনাক অন্তর্সম্বন্ধসঁ পৱখল জাএৱাক চাহী। প্রেমক নগাৱ, মানৱীয় ভৱোসা, জীৱনক ৱ্যথা আ সামাজিক অসন্তোষ একহি কাব্য-ৱাণীমে ভেটৈত অছি। সংগ্রহক প্রথম প্রকাশনক প্রসংগ ওহি বচনাত্মক ৱঁম্মানতাকেঁ সমেটৈত অছি, মুদা ওকৰ কলাত্মক মহত্ত্ব পাঠকক সামনে উপস্থিত কৱিতা সভসঁ তয় হোএত অছি।

‘পোথীক মাদে’ক সুৱ কৱি আ পাঠকক ৱীচ একটা সহৃদয় সম্বন্ধ প্রস্তাৱিত কৰৈত অছি। বচনাকাৱ সূর্য় ঞা নহি মানৈত ছথি জে কৱিতাক ৱিষয় ৱা ভাৱ-সহ ওকৰ সৌন্দর্যক অন্তিম প্রমাণ অছি। প্রাৱম্ভিক কৱিতা ‘মনুখ’মে ‘নিখৈত বহলা’ক নিৱন্তৰতা এহি সর্জনাত্মক ভাৱনাক ৱিস্তাৱ থিক। এতএ লিখৱ জীৱনসঁ ৱিমুখ হোএৱ নহি, ৱৱন্ দুঃখ, আনন্দ আ সাধাৱণ দৃশ্যসভক পুনঃঅনুভৱ কৰৱ অছি। কাব্য-ৱঞা অপন অনুভৱক সাক্ষী ৱঁনৈত অছি, মুদা অপন অনুভৱকেঁ পাঠকক সাঝা অনুভৱমে কপান্তৱিত কৰৱাক আকাংক্ষা সেহো বখৈত অছি।

সংগ্রহক অর্থ-বচনা পৰ ৱিচাৱ কৰৈত কাল শৈলী আ অনুভৱক সম্বন্ধ, ৱিম্বক ৱঁম্মঅর্থকতা, সম্বোধনক নাটকীয়তা, আৱর্তনক লয়াত্মক কাম তথা সামাজিক সৱোকাৱক কাব্যাত্মক কপান্তৱণকেঁ এক সাথ দেখৱ উপযোগী অছি। সমকালীন মৈথিলী কাব্যক ভাষিক ওতিহাস এহি পঠনকেঁ ৱ্যাপক পৃষ্ঠভূমি দৈত অছি; তথাপি মূল কাব্য-স্থিতি

प्राथमिक बनैत अछि। सामाजिक न्यायपर राज्य कथन सूतः सफल कविता नहि बनि जाइत, आ सबल प्रेम-कविता केवल सबल होएबाक कारण कमजोर नहि होइत। इनुक मूल्यांकन शैली, विराम, बिम्ब आ भाव-गतिक स्तरपर आवश्यक अछि।

संग्रहमे ‘शीर्षक’ नामसँ अनेक कविता भेटैत अछि; ‘कोबोना काल’ सेहो एकसँ अधिक रचनाक नाम अछि। पहिल स्थिति पाठकक सामने एकटा रोचक सम्पादकीय कठिनाइ आनैत अछि : अलग-अलग संवेदना एकहि सामान्य नामक भीतर आबि जाइत अछि। दोसर स्थिति एकहि ऐतिहासिक संकटकेँ अनेक अनुभव-केन्द्रसँ देखबाक अवसर दैत अछि। रचनाक नाम जँ विशिष्ट नहि हो तँ स्मृति आ सन्दर्भ-निर्धारणमे बाधा आबि सकैत अछि; मुदा एकहि विषयक पुनरावृत्ति जँ नव अनुभव बनैत हो, तँ ओ काव्यात्मक आवर्तनक रूप सेहो ले सकैत अछि। एहि भेदकेँ कविता स्वयं परखबाक चाही।

३. ‘मनुख’ आ काव्याक नैतिक स्वीकृति

पुस्तकक आरम्भिक कविता ‘मनुख’मे काव्य-स्वर अपन लिखैत रहबाक क्रियाक आत्मवृत्त प्रस्तुत करैत अछि। व्यक्तिगत व्यथाक वर्णनक संग फूल, सुगन्ध, गामक खेत-पानि-पाथर, सपना, आशा आ टूटल मनक छवि उपस्थित अछि। एहि स्थानपर ‘मनुख’ जैविक व्यक्ति मात्र नहि, महसूस करैत, टूटैत, पुनः लिखैत आ सम्भावना खोजैत मनुष्य अछि। कविताक आरम्भमे लेखन आत्मोन्मुक्तिक क्रिया थिक; अन्तमे अनुभव सामूहिक जीवनक प्रश्न बनि जाइत अछि।

कवि शोककेँ मात्र सजावटी करुणामे नहि बदलैत; दुःखक भीतर आशाक सम्भावना देखैत अछि। एकरे संग ‘मनुख’क वाक्यविन्यास अनेक ठाम घोषणात्मक अछि—कवि स्वयं बतबैत अछि जे ओ लिखैत, देखैत, खोजैत रहल। एहि प्रत्यक्ष आत्मकथनमे पाठकीय अपनत्व अछि, मुदा कविता कतिपय स्थलमे अनुभवकेँ बिम्ब बनबाक पहिनहि अर्थमे अनुवाद कए दैत अछि। अर्थात् वाक्यक भाव-सत्य स्पष्ट रहैत अछि, पर सौन्दर्यात्मक दूरगामिता सीमित भऽ सकैत अछि। ई सीमा आगूक अनेक रचनामे सेहो देखल जा सकैत अछि।

मानवीय गरिमा एहि काव्य-दृष्टिक नैतिक केन्द्र अछि। ‘जिनगीक साँस’मे अभिमान, प्रेम, शक्ति, भरोसा, आस्था आदि भावक सूची मनुष्यक जीवनक श्वास बनैत अछि। गीतिक लघु पंक्ति सभ अनुभवकेँ सिद्धान्तक भावी पदावलीसँ मुक्त करैत अछि। मुदा पर्यायवाची भाव-शब्दक सीधा अनुक्रम चित्रात्मकता कम करैत अछि। एहि प्रकारक कवितामे पाठक तत्काल अर्थ पकड़ैत अछि, किन्तु पुनर्पाठपर नवीन परत ओतेक तीव्रतासँ नहि खुजैत।

४. शीर्षक-कविता : अभाव, इजोत आ मनक हाट 4

शीर्षक-कविता ‘मनक हाट’ एकटा आवर्तक प्रश्नपर टिकल अछि। बाति आ अभावक स्थिति, भीतर समायल सर्वेक सौरभ, कल्पना आ जिनगीक संग कवि बाबम्बार उजासक पक्षधरता पूछैत अछि। प्रश्नक पुनरावृत्ति रचनाक गतिशील केन्द्र अछि। अभाव मात्र बाह्य प्राकृतिक दशा नहि बहि अस्थिरक निराशा, सामाजिक भय वा संवेदनाक अवरोधक सम्भावित संकेत बनैत अछि; आ इजोत नैतिक क्रिया, जुम्माकपन तथा जीवनेच्छाक प्रतीक भऽ उठैत अछि। प्रतीकक बहुअर्थकता कविता अपन प्रश्नात्मक विन्याससँ स्वयं निर्माण करैत अछि। ... 4

एहि कविताक एक विशेषता ‘अहाँ’ सम्बोधन अछि। ई नयात्मक प्रश्न मात्र स्वगत उद्गार नहि : एकटा कल्पित प्रतिपक्ष उपस्थित कए संवाद बनैत अछि। ‘अहाँ’ आशंका करैत व्यक्ति सेहो भऽ सकैत अछि, लोकसमाज सेहो; कवि ओकर उत्तरमे सम्भावना आ उजासक आग्रह रखैत अछि। एहि संवादधर्मितासँ ‘हाट’क अवधारणा आओर

স্পষ্ট হোএত অছি—মন একান্ত কক্ষ নহি, অসহমতিকেঁ সেহো ঠাম দৈত সার্রজনিক মঁচ অছি। প্রশ্ন-নয সামাজিক অরবোধক রিরুদ্ধ ছোট্ঠ মুদা প্রভারী তর্ক-বচনা রঁনৈত অছি।

‘শীর্ষক’ নামসঁ সঁগ্রহীত দূ অন্য নঘুকরিতামে সঁরেদনা, প্রেম, ধীবজ, জীরন-সার্থকতা আ আকাশৈক আকাঁক্ষা প্রকট্ঠ হোএত অছি। শীর্ষক-করিতা এহি রিচাব-পবিরাবক ভীতব রিশেষ কার্য়াত্মেক ঘনত্ব অর্জিত কবৈত অছি, কাবণ ও সূত্ররাক্যসঁ আগাঁ রঁঢ়ি পবিস্থিতি, প্রশ্ন আ প্রতীকক ঠকবার বচৈত অছি। সঁগ্রহক শ্রেষ্ঠ গুণ ওহি ঠাম অছি জতএ করি পাঠককেঁ নির্দেশ নহি দৈত ছথি, রবন্ অন্ন্যবক ভীতব ওজোতক ঔচিহ্পব স্বয়ঁ রিচাব কবরৈত ছথি।

৩. প্রেম, দেহ, সিনেহ আ সম্ব্বন্ধক রঁক্ষস্তবীয সঁসাব

‘ঋতুবাজ’মে ফূন, স্বগন্ধ, ঋতু, প্রেম আ বঁগক পবস্পব সঁগতি অছি। ‘কাজব’মে আঁখি আ সৌন্দর্যক সূক্ষ্ম রস্তুকেঁ প্রেমক প্ররেশদ্বাব রঁনাওন গেন অছি, জখন ‘স্বখসঁরঁন’ নাম, কূপ, নানিমা আ জীরনক সহজ ছরিসঁ অপন কার্য্য-তনার বচৈত অছি। এহী শৃঁখনামে প্রেম র্য্যক্তিপবক ভার বহৈত অছি, তথাপি ভাষিক আ চিত্রাত্মেক সম্পত্তি স্থানীয নোকান্বভরসঁ নেন গেন অছি। প্রেম এতএ আত্মেীয অন্বহুতিক উঁস্রের অছি, রিবাট্ঠ অমূর্তন নহি।

‘সম্ব্বন্ধ’ক কার্য্য-সঁবচনা অপেক্ষাগুত জঠিন অছি। এক দিস ভীতবক স্নেহ আ অপনাপন, দোসব দিস পবিস্থিতি আ মনোদশাক সঁঘর্ষ—দ্বনূকেঁ কার্য্য-রওা এক সঁগ পঢ়ৈত অছি। পাবিরাবিকতা যান্ত্রিক নিযম নহি বহৈত; সাম্যা সময, স্বীকাব আ উঁপেক্ষাক পবিণাম রঁনৈত অছি। ‘তোড়ি নে সিনেহ’ এহি আন্তবিক তনারকেঁ সামাজিক কূপ দৈত অছি। রঁানপন, আঁগন, রিরাহ, ঘবক অন্তবান আ সম্ব্বন্ধ-রিচ্ছেদক সঁকেত দেখরৈত অছি জে সিনেহ কেরন মনক ভার নহি, ঘব-পবিরাবক র্য্যরস্থামে গঢ়ন আ কখনো-কখনো তোড়ন জাএরঁনা অন্বভর অছি।

সম্পূর্ণ কার্য্য-সঁগ্রহমে প্রেমক উঁন্মেষ আ পীড়াক আরর্ত সঁগ-সঁগ চনৈত অছি। ‘দ্বনাব’মে নগারক ভাষিক সঁসক্তি দেখন জা সকৈত অছি, ‘নহি কিছু নাগৈ নীক’মে নিজী রিষাদ স্বখক সাধাবণ স্রোতকেঁ নিষ্প্রভারী রঁনা দৈত অছি। ঙা ভার-সঁক্রমণ করিক সফনতা থিক। মুদা কতেকো প্রেম-করিতামে ফূন, চান, আঁখি, কূপ, বঁগ, স্বগন্ধক পবিচিত উঁপমান প্বনঃ নৌট্ঠৈত অছি; এহি কাবণ অনগ-অনগ করিতাক রিঁম্ব্ব-রৈশিষ্ট্য কখনো ধ্বমিন ভহ জাএত অছি। ভারক প্রামাণিকতা আ রিঁম্ব্বক মৌনিকতা সমান রস্তু নহি; এহি অন্তবকেঁ মানরঁ আরশ্যক অছি।

৬. মনোরৈজ্ঞানিক দ্বন্দ্ব : ঠমকন মন, ভিনসব আ অপন ডীহ

‘রিঁতৈত ভিনসব’ সমযক অগ্রগমন আ র্য্যক্তিগত রিহ্বনতাকেঁ প্রাতঃকানক রিঁম্ব্বমে ধবৈত অছি। ভিনসব সামান্যতঃ নরীন আবম্ভক প্রতীক থিক; মুদা শীর্ষকমে ওকব ‘রিঁতৈত’ ক্রিযা আশাক সঁগ ক্ষণভঁগ্বতা জোড়ি দৈত অছি। ‘মন’ আত্মেস্থিতিক অনিশ্চিততা স্পষ্ট কবৈত অছি : মন ঠমকন অছি, রঁাত জকড়ন অছি, আ ভীতবক সন্দেহ মানসিক অস্থিবতা রঁনৈত অছি। এতএ করি অপন পবিচিত আশারাদী স্ব্বসঁ অনগ রুকারট্ঠ, ভয, কঁপনি আ উঁদ্বিগ্নতাক রোঁধ কবরৈত অছি।

‘চনবমা নহি রঁনিহেঁ’মে ‘চনবমা’ক সৌন্দর্য-প্রতীক সামাজিক অপেক্ষা আ আত্মেবক্ষা রঁীচক ঠকবারক মাধ্যম রঁনৈত অছি। করিতাক রওর্যকেঁ একবেখীয নাবীরাদী উঁদ্ঘোষ অথরা মাত্র প্রেমক পবিহাস মানি নের্ঁ সূক্ষ্ম পাঠ-সম্ব্বন্ধকেঁ সীমিত কবত। পাঠকেঁ এতরাঁ কহরাঁক অধিকাব অছি জে আদর্শ রঁনরাঁক আগ্রহক সামনে র্য্যক্তিত্বক স্বতন্ত্র স্থিতি উঁঠৈত অছি। তথাপি পাত্রক সামাজিক স্থান আ নিঁগ-সন্দর্ভকেঁ নিশ্চিত তথ্য রঁনি ঘোষিত কবরাঁক পর্যাপ্ত আধাব করিতা অকেনে নহি দৈত অছি।

'𑒁𑒣𑒢 𑒛𑒲𑒯'𑒧𑒹 𑒖𑒛𑓃, 𑒒𑒩 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒠𑒹𑒬𑒱𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒔𑒰𑒢 𑒥𑒢𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒹 𑒪𑒼𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒥𑒰𑒡𑓂𑒨𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒰𑒯𑒩 𑒖𑒰𑒋, 𑒍𑒏𑒩 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒖𑒢𑓂𑒧-𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒏 𑒂𑒏𑒵𑒞𑒱 𑒥𑒢𑒪 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱—𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒦𑒰𑒫𑒣𑓂𑒩𑒫𑒰𑒯 𑒋𑒯𑒢 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒐𑒼𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। '𑒛𑒲𑒯' 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒢𑒯𑒱; 𑒒𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱, 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒚𑒾𑒩 𑒂 𑒁𑒣𑒢 𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒔𑒱𑒯𑓂𑒢𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒥𑒱𑒧𑓂𑒥𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫 𑒍𑒏𑒩 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒮𑒙𑒲𑒏𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱 : 𑒁𑒧𑒴𑒩𑓂𑒞 '𑒫𑒱𑒮𑓂𑒟𑒰𑒣𑒢'𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 '𑒛𑒲𑒯' 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒩𑓂𑒬𑒢𑒲𑒨 𑒏𑒰𑒨𑒰-𑒮𑒴𑒔𑒏 𑒥𑒢𑒱 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓗. 𑒪𑒼𑒏𑒖𑒲𑒫𑒢, 𑒬𑓂𑒩𑒧 𑒂 𑒫𑒩𑓂𑒑𑒲𑒨 𑒫𑒱𑒭𑒧𑒞𑒰𑒏 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨

'𑒁𑒢𑒳𑒞𑓂𑒞𑒩𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢'𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰-𑒣𑓂𑒩𑒝𑒰𑒪𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒣𑒩 𑒙𑒱𑒏𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒲𑒜𑓃𑒲𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩, 𑒥𑒰𑒣-𑒥𑒹𑒙𑒰𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡, 𑒬𑓂𑒩𑒧 𑒂 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒁𑒫𑒮𑒩 𑒋𑒏-𑒠𑒼𑒮𑒩𑒰𑒮𑒿 𑒙𑒏𑒩𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒞𑒏𑒩 𑒁𑒦𑒰𑒫 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒋𑒏𑒩𑒹 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒫𑒰𑒔𑒏𑒞𑒰 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒁𑒮𑒳𑒫𑒱𑒡𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒫𑒱 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒮𑒼𑒗𑒰𑓀 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒠𑒰 𑒩𑒐𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒒𑒩𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒖𑒰𑒋𑒥𑒪𑒰 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨-𑒫𑒱𑒦𑒰𑒖𑒢 𑒂 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩-𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒧𑒰𑒿𑒑𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

'𑒧𑒩𑒞𑒹 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒯𑒹' 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒫𑒹𑒠𑒢 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒫𑒱𑒣𑒢𑓂𑒢𑒞𑒰, 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰, 𑒐𑒰𑒢-𑒣𑒰𑒢, 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒪 𑒁𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒂 𑒬𑒯𑒩𑒏 𑒂𑒏𑒩𑓂𑒭𑒝-𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰, 𑒮𑒥 𑒋𑒏 𑒥𑒵𑒯𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒦𑒰𑒑 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒏𑒩𑒝 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱 : '𑒑𑒩𑒲𑒥𑒯𑒹'𑒣𑒩 𑒣𑒛𑓃𑒪 𑒖𑒼𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒧𑒢𑒼𑒠𑒬𑒰 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒧𑒵𑒞𑓂𑒨𑒳 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒢𑒱𑒩𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒫𑒱𑒢𑒰𑒬𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒫𑒱𑒞𑒩𑒝𑒣𑒩 𑒡𑓂𑒨𑒰𑒢 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 '𑒑𑒩𑒲𑒥𑒲 𑒠𑒳𑓁𑒐 𑒁𑒕𑒱' 𑒖𑒏𑒰𑓀 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒏𑒟𑒢 𑒣𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒳𑒏𑒻𑒞, 𑒫𑒩𑒢𑓂 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒂 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰 𑒞𑒲𑒫𑓂𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒑𑒩𑒲𑒥𑒲𑒏 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒝𑒏 𑒮𑓀𑒑 '𑒏𑒞𑒹𑒏 𑒮𑒳𑒐 𑒕𑒻'𑒏 𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏𑒲𑒨 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒩𑒰𑒐𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒠𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒂 𑒁𑒦𑒰𑒫𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒮𑒳𑒐𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒋𑒏𑒪 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒯𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒕𑒼𑒙 𑒮𑒳𑒐, 𑒑𑒵𑒯𑒮𑓂𑒟𑒲 𑒂 𑒂𑒬𑒰𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒋𑒯𑒲 𑒣𑒩𑒱𑒣𑓂𑒩𑒹𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒏 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰 𑒏𑒩𑒳𑒝-𑒩𑒮𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒢𑒯𑒱, 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒧𑒹 𑒫𑒩𑓂𑒑𑒲𑒨 𑒫𑒱𑒭𑒧𑒞𑒰 𑒣𑒩 𑒪𑒱𑒐𑒪 𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒮𑒦 𑒞𑒐𑒢 𑒮𑒬𑒏𑓂𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒐𑒢 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏𑒞𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨, 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒬𑒥𑓂𑒠 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒢𑒱𑒦𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒦𑒩 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫 𑒒𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒂𑒡𑒳𑒢𑒱𑒏 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒧𑒹 𑒕𑒼𑒙 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒢, 𑒫𑒻𑒏𑒪𑓂𑒣𑒱𑒏 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒲𑒨 𑒮𑒧𑒳𑒠𑒰𑒨 𑒂 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒝-𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒝𑒫 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒏 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢 𑒍𑒯𑒱 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒅𑒠𑒰𑒯𑒩𑒝𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒢𑒹 𑒂𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒰𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒫𑒘𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒮𑒧𑒳𑒠𑒰𑒨𑒮𑒿 𑒂𑒥𑒱 𑒩𑒯𑒪 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒮𑒮𑓂𑒞𑒰 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒹𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒦𑒹𑒙𑒪। 𑒋𑒯𑒱 𑒬𑒼𑒡𑒏𑒹𑒿 '𑒧𑒢𑒏 𑒯𑒰𑒙'𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒧𑒰𑒢𑒥 𑒑𑒪𑒞 𑒯𑒋𑒞; 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰-𑒖𑒑𑒞𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢𑒧𑒹 𑒪𑒼𑒏𑒏𑒟𑒰, 𑒪𑒒𑒳 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒏, 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒖𑒲𑒫𑒲 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒂 𑒑𑒻𑒩-𑒧𑒯𑒰𑒢𑒑𑒩𑒲𑒨 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒲𑒨𑒞𑒰𑒏 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒡𑓂𑒨𑒰𑒢𑒧𑒹 𑒩𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒣𑒠𑓂𑒡𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦𑒮𑒿 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ... 4

𑓘. 𑒩𑒰𑒖𑒰, 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰 𑒂 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰

𑒩𑒰𑒖𑒣𑒰𑒙 𑒂 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰-𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒅𑒚𑒥𑒻𑒞 '𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏' 𑒢𑒰𑒧𑒏 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒢𑒰𑒑𑒩𑒱𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒣𑒩 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱 𑒁𑒕𑒱। '𑒩𑒰𑒖 𑒣𑒰𑒙 𑒏𑒹𑒩 𑒐𑒹𑒪'𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒩𑒰𑒖𑒰𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒐𑒹𑒪 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒁𑒫𑒮𑒩𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒕𑒼𑒙 𑒂 𑒮𑒲𑒡𑒰 𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨 𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒛𑒧𑓂𑒥𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒞𑒳𑒩𑒢𑓂𑒞 𑒣𑒚𑒢𑒲𑒨 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। '𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱𑒏

সাঁপ’ আ ‘সাঁপ’ জকাঁ বচনানাম সেহো সংগ্রহক বাজনীতিক কপক-প্রবৃত্তিক নিদর্শন অছি। মুদা সর্প-কপক সদিখন জটিল সত্তাসম্বন্ধক রিশ্লেষণ নহি কবৈত; কখনো ‘খবাৱ বাজনীতি’ক পবিচিত কপক ৱনি বহি জাওত অছি।

‘নাক’ সংগ্রহক অন্তিম করিতামে দেহক ছোট অংগকেঁ মান-সম্মান, অভিমান আ সামাজিক ব্যরহাবক সংকেতক কপমে ৱবতেত অছি। মৈথিলী লোকরাক্যমে ‘নাক’ ওজ্জত, আত্মাভিমান আ প্রতিষ্ঠাক অনেক অর্থ রহন কবৈত অছি। করি ওহি পবিচিত ম্যহারবেকেঁ রিস্তাব দহ সামাজিক প্রদর্শনপব প্রশ্ন উঠরৈত অছি। প্রস্তুক মনক ভীতবক সংসাবসঁ চলি মনুষ্যাক ৱাহ্য প্রতিষ্ঠা-প্রদর্শনক প্রশ্নপব আবি পহুঁচেত অছি; এহি আবম্ভ-অন্তক সম্বন্ধসঁ একটা সম্ভারিত অর্থ-বৃত্ত ৱনৈত অছি।

করিক সামাজিক আলোচনামে নাঙ্কলিকতা আ প্রত্যক্ষ টিপ্পণী দৃ প্রবৃত্তি অছি। বাজনীতিক সাঁপ, হাট, নাক, জেল, দীপ, অন্হাব জকাঁ কপক সমাজক জটিলতাকেঁ দৃশ্য ৱনরৈত অছি; পব ‘ফলাঁ রস্তু খবাৱ’ জকাঁ সীধা মূল্যনির্ণয অর্থকেঁ জল্দী ৱন্দ কহ দৈত অছি। সংগ্রহকেঁ একটা স্বসংগত বাজনীতিক ঘোষণাপত্র সমঝৱ সাহিত্যিক আধাব সঁ অধিক দাবা হএত; তকব ৱদনা এতএ অলগ-অলগ সামাজিক অসহমতিক কাব্যাত্মক ঙ্কপ পঢ়ল অধিক সমীচীন অছি।

৯. কোবোনা-কাল : ঘব, ভয, শ্রম আ অস্তবক্ষা

‘কোবোনা কাল’ শীর্ষকক অনেক করিতা মহামাবীক অনুভরকেঁ প্রত্যক্ষ কাব্য-রিষয ৱনরৈত অছি। ঘবমে বহৱাক ৱাধ্যতা, চৌক-ৱাজাবক পবিরর্তিত জীরন, ৱান-ৱচ্ছা আ বৃদ্ধক অস্তবক্ষা, বোজী-বোটী, রিখণ্ডিত মেলজোল, পসাবল ভয আ সামান্য দিনচর্যাক টুটল এহি বচনাসভমে দৃশ্য ৱনৈত অছি। করিতা কেরল বোগক অমূর্ত ভয নহি, ৱল্কি দৈনিক জীরনক অররোধ আ অসহাযতাকেঁ শব্দ দৈত অছি। এহি অর্থমে মহামাবী কেরল ঐতিহাসিক সময নহি, মনুষ্যাক দেহ, সম্বন্ধ আ শ্রমক ৱদলৈত অনুভর সেহো অছি।

মহামাবী-রিষযক অপেক্ষাকৃত রিস্তৃত করিতামে পবিরাবক ব্যক্তিসভ ঘবক ভীতব সীমিত ছথি; ৱাজাব, আৱাগমন আ আপসী মিলনক সামান্য পবিপাটী ভংগ ভহ জাওত অছি। এহি সামাজিক অররোধক কাবণ করিতা মনোরৈজ্ঞানিক তনার, প্রতীক্ষা, ৱেচৈনী আ পাবস্পবিক নির্ভবতাক কাব্য সেহো ৱনৈত অছি। ‘মবতে গবীৱহে’ক সংগ এহি বচনাসভকেঁ পঢ়লা পব স্বাস্থ্য-সংকট আ আর্থিক রিষমতা একহি সামাজিক স্থিতিজক অলগ-অলগ চেহবা জানি পড়ৈত অছি। রিষম পবিস্থিতি সভক এহি সমীপতা সঁ সামাজিক করুণাক ব্যাপক পবিপ্রেক্ষ্য ৱনৈত অছি। ... 81

মহামাবী-সম্বন্ধী বচনাক শিল্পগত প্রশ্ন স্পষ্ট কবৱ আরশ্যক অছি। তত্কাল ঘটিত সমাচাব-সদৃশ দৃশ্যকেঁ করিতা ৱনএৱাক সময করিক সামনে দৃ খতবা বহৈত অছি : তথ্যক সবলীকবণ আ রিম্বক সীমিততা। এহি সমূহমে অনেক পংক্তি প্রত্যক্ষ রিরবণক নিকট অছি; তেঁ এতএ ভারনাত্মক দস্তারেজী মূল্য ৱেশী অছি, মুদা কতিপয ঠাম কলাত্মক কপান্তবণ কম অছি। তথাপি বোজমর্বাক জীরিত ভাষা আ ঘবক ভীতবক সংকট একব সামাজিক সাক্ষ্যক মহত্ত্ব ৱনরৈত অছি। সভ বচনাকেঁ সমান সৌন্দর্যাত্মক দর্জা দেৱ আলোচনাক ন্যায নহি হএত।

১০. প্রকৃতি, পর্যারবণ আ জীরনক পবস্পবারলম্বন

প্রকৃতি করি লেল কেরল ঋতু-বংগক সজারট নহি। ‘ঋতুবাজ’মে প্রকৃতিক সৌন্দর্য প্রেমক আরেগ ৱনৈত অছি, জখন ‘প্রকৃত’মে গাছ, ফূল, পানি, সূর্য, মাটি আ জীর-জগতক পবস্পব সম্বন্ধক চিন্তা সামনে অরৈত অছি। রস্তু-অনুভরসঁ জীরন-নির্ভবতা ধবি ও গতি করিতাক পর্যারবণ-ৱোধকেঁ মূর্ত ৱনরৈত অছি। করি মনুষ্যাকেঁ প্রকৃতিসঁ অলগ সর্ৱোচ্চ প্রাণী মানি নহি চলৈত; অন্তর্সম্বন্ধ আ সহঅস্তিত্বক আগ্রহ বাখৈত অছি।

'पर्यावरण-संरक्षण' जकाँ शीर्षक प्रकृतिक प्रति करिक सजगता सूचित करैत अछि। तथापि पर्यावरणक उद्देश्य घोषित कए देबँ मात्रसँ श्रेष्ठ कविता नहि बनैत। 'प्रकृत'मे जीव-जगत, गाछ-पात आ घरक परिचित संसारक संग मनुष्याक सम्बन्ध अधिक मूर्त रूप पबैत अछि। प्रकृतिक महत्त्व तखने प्रभावी होइत अछि जखन ओ उपदेशक विषय नहि बहि जीवन-निर्भरता, स्नेह, क्षति आ संरक्षणक दृश्य बनैत अछि।

प्रसादक प्रकृति-बोधक स्थानीयता ओकर शब्दचयन आ वस्तु-संसारसँ निर्मित अछि। फूल, माटि, ऋतु आ गाछ केवल दृश्यात्मक सजावट नहि, मानवीय अनुभूतिक संवाहक बनैत अछि। कखनो ई तत्व प्रेमक आवेग बढ़बैत अछि, कखनो सन्तुलनक आकांक्षा जगबैत अछि। एतए प्रकृतिक सभसँ जीवन्त रूप ओ अछि जाहिमे कविताक भाव-संचार आ वस्तु-जगत परस्पर सहयोग करैत अछि; परिचित दृश्य असाधारण आत्मीयता पाबि जाइत अछि।

११. रूपविधान : लघुगीत, सूची, आवर्तन आ प्रश्ननय

'मनक हाट'क काव्यरूप एकरूप नहि। 'काजर', 'मन', 'कविता', 'नाक' जकाँ अपेक्षाकृत लघु कविता, 'मनुख', 'तोड़ि ने सिनेह', 'मरतै गवीबँहे' आ 'कोबोना कान' जकाँ विस्तार पाबि बहल कविता, तथा 'गीत' नामक रचना सभ एकहि संग्रहमे स्थान पबैत अछि। लोकगीत-जकाँ पंक्ति-तान, एकहि ध्वनिक आवृत्ति, सम्बोधन आ अन्तिम निष्कर्षक प्रवृत्ति अनेक ठाम लक्ष्य होइत अछि। छन्दमुक्त पंक्ति-विभाजनक बावजूद गायन-सन्निकटता नय स्वनाइत अछि। ... 4

आवर्तन एतए प्रभावकारी शिल्प-उपकरण अछि। 'मनक हाट'क प्रश्न-आवृत्ति पाठककेँ अन्तर्-विरोधी जिज्ञासामे बाँधैत अछि; 'मरतै गवीबँहे'क बारम्बार आवर्तन सामाजिक वेदनाकेँ सांगीतिक स्मृति बनबैत अछि; 'कोबोना कान'क दोहराएल शीर्षक महामारीक लौटैत कठिनाइक सामूहिक नाम बनि सकैत अछि। मुदा पुनरावृत्ति सफल तखने होइत अछि जखन प्रत्येक पुनरागमन नव परिस्थिति, अर्थ अथवा विडम्बना जोड़य। अर्थ-विस्तार बिना दोहरबाब काव्यक ऊर्जा घटा दैत अछि। ... 4

'कविता' नामक अत्यन्त संक्षिप्त रचना एकटा रोचक आत्मविषयक टिप्पणी अछि। केवल कतिपय पंक्तिमे कविता आ जीवनक भीतरक सम्बन्ध राखि करबाक चेष्टा अछि। ई लघुता सूत्रक निस्संगता उत्पन्न करैत अछि; मुदा एकर कल्पना जतेक तेजीसँ समाप्त होइत अछि, ओतेक अधिक पुनर्व्याख्याक अवसर नहि दैत। एहि उदाहरणसँ स्पष्ट होइत अछि जे संक्षिप्तता अपने-आप घनत्वक समानार्थी नहि।

१२. काव्यभाषा : मैथिलीपन, सहजता आ अभिव्यक्तिक असमानता

शिव कुमार प्रसादक सबँ विशेषता मैथिली लोक-उच्चारणक समीप बहल भाषा अछि। 'छै', 'अछि', 'अहाँ', 'हमर', 'अपन', 'डीह', 'सिनेह', 'भिनसर', 'दुलार' जकाँ प्रयोग पाठकक अन्तरंग भाषाकेँ काव्यक भीतर स्वरक्षित रखैत अछि। मैथिली आ हिन्दी अथवा संस्कृतक परस्पर सम्पर्कक बीच एहि संग्रहक बोलचाल-सम्बद्ध शब्द कविता-भाषाक स्वाधीन पहिचान बचैत अछि। सामाजिक विषयपर सरसता बनौने रखबाक ई महत्त्वपूर्ण उपलब्धि अछि।

प्रसादक भाषा बहुतो ठाम सांकेतिक रूपकक अपेक्षा कथाक पारदर्शितापर भरोसा करैत अछि। एहि शैलीमे विषय तेजी सँ सम्प्रेषित होइत अछि; सामान्य परिवार आ जीवित सामाजिक व्यवहार पाठकसँ दूर नहि पड़ैत। मुदा काव्यभाषाक प्रभाव केवल सहजताक नाम नहि : जे वाक्य पहिलहि बेरमे अपन सम्पूर्ण आशय खोलि दैत अछि, से कखनो पुनर्पाठमे नूतन अनुभव नहि दए पबैत अछि। 'जिनगीक साँस'क भाव-सूची, कतिपय 'शीर्षक' कविता आ लघुरचना 'कविता'मे विचारक सीधा विन्यास काव्यक अबाध अर्थक्षेत्रकेँ छोट कए दैत अछि।

নোকরাক্য, রস্তুচিত্র, গামক পদারনী ঋা ভীতবক ঘারক মিননপব ভাষা সর্রাধিক সফন ঋছি। ‘মনক হাঁঠ’ক ঋন্যাব-ভজোত, ‘ঋপন ডীহ’ক নিরাস-স্মৃতি, ‘তোড়ি নে সিনেহ’ক ঘব-ঋাঁগন ঋা ‘নাক’ক সামাজিক রাঁগ্য একব প্রম্বখ প্রমাণ ঋছি। এহি স্থনসভ পব ভাষা মানকরাদী কঠোবতাসঁ নহি, জীরিত র্যরহাবসঁ ঋপন প্রভার উঁপ্নে কবৈত ঋছি। এহী কাবণ ভাষিক ভিন্নকপকেঁ মাত্র ‘ঋশ্বৈক্ষি’ মানি স্বধাবি দের্ঁ মূন কারাস্বুবকেঁ ঋতি পঙ্কঁচা সকৈত ঋছি। ... 4

১২. সৌন্দর্যবোঁধ : করুণা, ঋাশী, রিডম্বনা ঋা ধ্বনিক মর্যাদা

ভাবতীয কার্যাচিন্তনক সামান্য পদারনীমে এহি সঁগ্রহক ঋনেক স্থন করুণ, শৃঁগাব, হাস্য-রিনোদ ঋা শান্তিমূনক ঋন্বভরক রঁীচ সঁচবিত হোঙত ঋছি। ‘মবতে গবীরঁহে’ক সামাজিক রেদনা করুণাক, ‘কাজব’ক চিতরন শৃঁগাবক, ‘নাক’ক চুঠীনা কপক রাঁগ্যক ঋা ‘রিঁতৈত ভিনসব’ক সময-সঁরেদনা ঋয-ঋাশীক সঁঘঞ ঋন্বভরক উঁদাহবণ ঋছি। ম্বদা প্রত্যেক করিতাকেঁ যান্ত্রিক কপসঁ এক-এক বসক ডির্ঁরামে বখর্ঁ তকব ভাষিক রাক্য-র্যরহাবকেঁ ছোঁঠ কবর্ঁ থিক। এহি নেখমে ‘বস’ শব্দ কার্যানুহৃতিক রিরেচনাম্ক সঁকেত ঋছি, সর্রসমাধানকাবী মাপপষ্ঠী নহি।

ধ্বনি ঋথরা রাঁজনা তখনে প্রভারী হোঙত ঋছি জখন শব্দক প্রত্যক্ষ ঋর্থসঁ ঋাওব কিছু সম্ভারনা নিস্সৃত হো। ‘মনক হাঁঠ’ক ‘ঋন্যাব’ ঋা ‘ভজোত’ এহি ঋর্থমে সফন ঋছি; ‘ঋপন ডীহ’ক স্থান স্মৃতিহৃমি রঁনি উঁঠৈত ঋছি; ‘নাক’ দেহক ঋঁগসঁ রেঁসী মান-সম্মানক সামাজিক র্যরহাব রঁতরৈত ঋছি। একব রিপবীত জে ঠাম করিতা ঋপন নৈতিক প্রতিপাদ্য ঋগরেঁ স্পষ্ট কবি দৈত ঋছি, ওতএ রাঁজনা সীমিত বহি জাঙত ঋছি। এহি ঋসমানতাকেঁ কার্যধর্ম ঋা কথ্য-প্রসাবণক রঁীচক ঋন্তর্দ্বন্দ্র মানর্ঁ ঋধিক উঁপযোগী হএত। ... 4

করিতাক সমীপ-পাঠ দেখরৈত ঋছি জে প্রসাদক উঁস্নোহাম্ক নৈতিক নিষ্কর্ষ প্রাযঃ ‘জীর্ঁূ’, ‘ঋাগাঁ রঁঠূ’ জকাঁ প্রেবক দিশামে জাএর্ঁ চাহৈত ঋছি; ম্বদা সর্রাধিক যাদ বহর্ঁাক দৃশ্য ও ঋছি জাহিমে নৈতিকতা প্রশ্নক কপমে নৌঠৈত ঋছি। ‘মনক হাঁঠ’ এহি দৃষ্টিসঁ সঁগ্রহক সৌন্দর্য-ঋানোচনাম্ক মাপদণ্ড ঋপনে স্থাপিত কবৈত ঋছি : বোশনীক ঋারশ্যকতা ঋাদেশসঁ নহি, ঋন্যাবমে প্রশ্ন উঁঠের্ঁাসঁ সিদ্ধ হোঙত ঋছি। ... 4

১৪. ঋাধুনিক মৈথিনী সাহিত্যক সার্রজনিক পবিপ্রেক্ষ্য

সঁগ্রহকেঁ সাহিত্যেতিহাসক রিশান দাবাক স্থানপব মৈথিনী ম্বদ্রণ-সঁস্কৃতিক নিশ্চিত পবিপ্রেক্ষ্যমে দেখর্ঁ উঁচিত ঋছি। স্নেহা ম্যাক ঔপনিরেশিক ভাষা-নীতি সম্বন্ধী ঋধ্যযন দেখরৈত ঋছি জে মৈথিনীক রঙ্কীকবণ ঋা বাজ্যকীয দৃষ্টি ভাষিক ঋধিকাবক ঙতিহাসসঁ জুড়ন ছন। ননিত ক্ষমাবক ম্বদ্রণ-সম্বন্ধী ঋন্বসন্ধান মৈথিনী নিপি, জাতিগত রৈধতা ঋা ছপাঙ-সঁস্কৃতিক জটিন সম্বন্ধপব চর্চা কবৈত ঋছি। এহি রঁাহবী শোধসভসঁ ‘মনক হাঁঠ’ক মূন রিষয রঁদনৈত নহি, ম্বদা ক্ষেত্রীয করিতা কিএক ভাষা-চযন ঋা প্রকাশনক স্তবপব সেহো সামাজিক ঋর্থ ধাবণ কবৈত ঋছি, সে স্পষ্ট কবর্ঁাক পৃষ্ঠহৃমি ভেঠৈত ঋছি। ... 4

ক্রিস্টোফব ডাযমণ্ড ঋাধুনিক মৈথিনী নাঠকক সন্দর্ভমে ক্ষেত্রীয ভাষাক স্বাযত্ততা ঋা হিন্দী-রঁগনা সাঁস্কৃতিক প্রভুত্বক রঁীচক সম্বন্ধ দেখরৈত ছথি। উঁফাক পৈকব মৈথিনীক রঁহ্মভাষিক, রঁহ্ম-সম্বদাযিক ঐতিহাসিক পবম্পবাক মহত্ত্র স্থাপিত কবৈত ছথি। এহি শোধসভক ঋানোকমে প্রসাদক মৈথিনী কার্য-স্বুবকেঁ কেরন ‘গ্রামীণ স্বাদ’ কহি সীমিত নহি কবর্ঁাক চাহী। তথাপি এহি রিদ্বানসভক ঙতিহাস-রিশ্নেষণকেঁ প্রসাদক র্যক্তিগত জীরনী, জাতিগত ঋাম্পেহিচান ঋথরা করিতাক প্রত্যক্ষ প্রেবণা সিদ্ধ কবর্ঁাক ঋাধাব নহি রঁনাওন জা সকৈত ঋছি।

𑒬𑒱𑒫 𑒏𑒳𑒧𑒰𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒮𑒰𑒠𑒏 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨-𑒖𑒑𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲𑒧𑒹 𑒪𑒼𑒏𑒦𑒰𑒭𑒰𑒏 𑒂𑒡𑒳𑒢𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒡𑒰𑒩𑒰𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒠𑒹𑒐𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। '𑒧𑒢𑒏 𑒯𑒰𑒙'𑒏 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒞𑒰 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒖𑒲𑒫𑒢-𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱—𑒖𑒱𑒢𑒑𑒲𑒏 𑒮𑒰𑒿𑒮, 𑒒𑒩𑒏 𑒮𑒱𑒢𑒹𑒯, 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱, 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒏 𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒂 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰—𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒫𑒱𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒱𑒞 𑒏𑒵𑒞𑒱𑒮𑒦 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒮𑒴𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒣𑒯𑒔𑒰𑒢 𑒧𑒢𑒼𑒦𑒰𑒫 𑒂 𑒪𑒼𑒏𑒰𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒪𑒑𑒰𑒞𑒰𑒩 𑒂𑒫𑒰𑒑𑒧𑒢𑒧𑒹 𑒢𑒱𑒯𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। ... 4

𑓑𑓓. 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 : 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒂 𑒁𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝𑒞𑒰

𑓑𑓓.𑓑. 𑒖𑒹 𑒏𑒰𑒩𑒝𑒮𑒿 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐𑒢𑒲𑒨 𑒁𑒕𑒱

𑒣𑒯𑒱𑒪, 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒳𑒔𑒱𑒞 𑒠𑒰𑒨𑒩𑒰 𑒞𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒧𑒢𑒼𑒫𑒱𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; '𑒧𑒢𑒳𑒐'𑒮𑒿 '𑒧𑒩𑒞𑒹 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒯𑒹' 𑒡𑒩𑒱 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒩𑒘𑓂𑒖 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒼𑒮𑒩, 𑒏𑒫𑒱 𑒑𑒰𑒧, 𑒒𑒩, 𑒛𑒲𑒯, 𑒮𑒱𑒢𑒹𑒯, 𑒦𑒱𑒢𑒮𑒩, 𑒔𑒰𑒢, 𑒤𑒴𑒪, 𑒦𑒼𑒖𑒢, 𑒥𑒰𑒖𑒰𑒩 𑒂 𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒔𑒲𑒖𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧𑒮𑒿 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒣𑒩𑓂𑒬𑒢𑒲𑒨 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒹𑒮𑒩, '𑒧𑒢𑒏 𑒯𑒰𑒙' 𑒂 '𑒁𑒢𑒳𑒞𑓂𑒞𑒩𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢' 𑒖𑒏𑒰𑒿 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒮𑒿 𑒮𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒔𑒰𑒩𑒱𑒧, 𑒧𑒯𑒰𑒧𑒰𑒩𑒲𑒏 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒏 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒮𑓀𑒏𑒙𑒏𑒹𑒿 𑒪𑒼𑒏𑒦𑒰𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒁𑓀𑒏𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒿𑒔𑒧, 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒬𑒥𑓂𑒠 𑒂 𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨-𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒂𑒡𑒳𑒢𑒱𑒏 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒥𑒼𑒪𑒔𑒰𑒪-𑒢𑒱𑒭𑓂𑒚 𑒬𑒻𑒪𑒲𑒏 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑒲 𑒁𑒕𑒱। ... 4

𑓑𑓓.𑓒. 𑒖𑒹 𑒏𑒰𑒩𑒝𑒮𑒿 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱

𑒣𑒯𑒱𑒪, 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒂 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒂𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒏𑒞𑒱𑒣𑒨 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏-𑒠𑒼𑒮𑒩𑒰𑒮𑒿 𑒏𑒧 𑒣𑒵𑒟𑒏 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒼𑒮𑒩, 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒼𑒢𑓂𑒧𑒳𑒐 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒖𑒞𑒋 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒍𑒞𑒯𑒱 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒅𑒣𑒠𑒹𑒬𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑓀𑒏𑓂𑒞𑒱𑒧𑒹 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏𑒵𑒞 𑒬𑒲𑒒𑓂𑒩 𑒮𑒧𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒹𑒮𑒩, 𑒪𑒼𑒏𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨𑒮𑒿 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒮𑒯𑒖 𑒪𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑒦 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱-𑒮𑓀𑒨𑒧 𑒂 𑒣𑓀𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒋𑒏𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒮𑒒𑒢 𑒢𑒯𑒱। 𑒔𑒰𑒩𑒱𑒧, 𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒑𑒞 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒩𑒰𑒐𑒪 𑒖𑒰𑒋𑒥𑒮𑒿 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨𑒰𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒁𑒪𑒑 𑒣𑒯𑒱𑒔𑒰𑒢 𑒠𑒳𑒩𑓂𑒥𑒪 𑒣𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒮𑒲𑒧𑒰𑒮𑒦 𑒧𑒰𑒢𑒱 𑒪𑒹𑒪𑒰𑒮𑒿 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰 𑒏𑒧 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞; 𑒅𑒪𑒙𑒹 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒮𑒾𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓓.𑓓. 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒰𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏

𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒑𑒳𑒝-𑒠𑒼𑒭𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒱𑒞𑒰 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩𑒮𑒿 𑒢𑒰𑒣𑒪 𑒢𑒯𑒱 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒲𑒏 𑒣𑒏𑓂𑒭𑒧𑒹 𑒅𑒚𑒪 𑒂𑒫𑒰𑒖 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍 𑒂𑒫𑒰𑒖 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒞𑒐𑒢𑒹 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒐𑒢 𑒬𑒥𑓂𑒠-𑒏𑓂𑒩𑒧, 𑒥𑒱𑒧𑓂𑒥, 𑒫𑒱𑒩𑒰𑒧, 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢, 𑒧𑒾𑒢 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒂𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒏 𑒪𑒨 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒲 𑒞𑒩𑒯𑒹𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧𑒏 𑒮𑒩𑒪 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒰𑒫𑒪𑒲 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒲𑒨 𑒢𑒱𑒏𑒙𑒞𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒣𑒩 𑒍𑒏𑒩 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒏 𑒞𑒢𑒰𑒫, 𑒁𑒢𑒏𑒯𑒪 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒂 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱 𑒖𑒞𑒹𑒏 𑒩𑒔𑒪 𑒖𑒰𑒋, 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨-𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨 𑒍𑒞𑒹𑒏 𑒥𑒜𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। '𑒧𑒢𑒏 𑒯𑒰𑒙'𑒏 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒋𑒯𑒢𑒹 𑒠𑒳𑒯𑒩𑒰 𑒧𑒰𑒣𑒠𑒝𑓂𑒛𑒣𑒩 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒁𑒕𑒱 : 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰 𑒂 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨-𑒩𑒔𑒢𑒰—𑒠𑒳𑒢𑒴𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒝। ... 4

𑓑𑓖. 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭

'𑒧𑒢𑒏 𑒯𑒰𑒙' 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒋𑒯𑒢 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒰𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒧𑒢𑒏 𑒋𑒏𑒰𑒢𑓂𑒞 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒯𑒰𑒙 𑒥𑒢𑒱 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒩𑒹 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧𑒏 𑒏𑒼𑒧𑒪𑒞𑒰, 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒙𑒴𑒙𑒢, 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱, 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒏 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰, 𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒛𑒧𑓂𑒥𑒢𑒰, 𑒧𑒯𑒰𑒧𑒰𑒩𑒲𑒏 𑒦𑒨 𑒂 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒏𑒰𑓀𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒮𑓀𑒑-𑒮𑓀𑒑 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏-𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒯𑒰𑒩 𑒂 𑒃𑒖𑒼𑒞𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒣𑒼𑒟𑒲𑒏 𑒋𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒲 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒮𑒴𑒞𑓂𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒠𑒰𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒩 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰 '𑒧𑒩𑒞𑒹 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒯𑒹'𑒏 𑒏𑒩𑒳𑒝𑒰, '𑒁𑒣𑒢 𑒛𑒲𑒯'𑒏

স্থানিকতা, ‘তোড়ি নে সিনেহ’ক পারিবারিক তনাব আ ‘নাক’ক বাঁগাসँ কএন জায তँ করিক সংবেদনাত্মক বিস্তাব স্পষ্ট হোওত অছি। ... 4

তথাপি সংগ্রহ পূর্ণতঃ সমান কনাত্মক উঁপনব্ধিক পোথী নহি। অনেক বচনা সহজ পঠনীয আ নৈতিক দৃষ্টিসँ মূন্যবান অছি, মুদা বিম্ব-মৌনিকতা, সূক্ষ্ম ধ্বনি, সম্পাদকীয শীর্ষকীকবণ আ ভাষিক সংযমক স্তবপব পুনবাবৃত্তি আ অসমানতা দেখাওত অছি। এহি কাবণ শুদ্ধ প্রশংসাত্মক অধ্যযন সংগ্রহকেঁ অধিক নহি, কম বুঝত। আনোচনাক উঁপযুক্ত নিষ্কর্ষ ঙা অছি জে প্রসাদক সর্বাধিক সফন করিতা নিজী দুঃখকেঁ সামাজিক প্রশ্নমে রূপান্তবিত কবৈত অছি, জখন কম সফন করিতা প্রশ্নকেঁ তক্কোন সূত্ররাক্যমে বঁদনি দৈত অছি।

সমকানীন মৈথিনী কাব্যমে এহি সংগ্রহক মহত্ত্ব ওকব বোঁনচানক সজীব সুব, সামান্য নোকক প্রতি সহানুভূতি আ নিজী দুঃখকেঁ সামাজিক প্রশ্নমে বঁদনবাঁক ক্ষমতামে দেখন জাএবাঁক চাহী। সভ করিতা সমান রূপসँ অবিস্মবণীয নহি, মুদা জে ঠাম বিম্ব, প্রশ্ন, নোকশৈন্ধ আ অনুভব এক-দোসবামে ঘুনি জাওত অছি, ওতএ প্রসাদক কাব্য অপন বিশিষ্ট সুব অর্জিত কবৈত অছি। ‘মনক হাঠ’ অন্ততঃ মনক ভীতব স্থিত সামাজিক সংসাবক করিতা থিক—এহন সংসাব জাহিমে জীরনক টুঁটন আ আশী পবস্পব বিবোধী হোওতো এক-দোসবাকেঁ অর্থ দৈত অছি। ... 4

গ্রন্থসূচী আ সন্দর্ভ

প্রসাদ, শিব কুমাব। মনক হাঠ। নির্মনী, সুপৌন: পন্নবী প্রকাশন, ২০২১। ১৭০ পৃষ্ঠা। **... 4**

ঝা, স্নেহা (Jha, Sneha)। “Bringing Order to Chaos: The Appropriation of Maithili by Colonial State, c 1870s–1940s.” Indian Historical Review 46, অঙ্ক 2 (ऑননাজন প্রকাশন: ২০২০)। https://doi.org/10.1177/0376983619889512

কুমাব, ননিত (Kumar, Lalit)। “Caste, Script and Language: The Curious Case of Maithili Print.” Society and Culture in South Asia 12, অঙ্ক 1 (ऑননাজন প্রকাশন: ২০২৩)। https://doi.org/10.1177/23938617251337694

ডাযমণ্ড, ক্রিস্টোফব এন. (Diamond, Christopher L.)। “The ‘Indescribable Country’: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka.” Asian Ethnology 85, অঙ্ক 1 (২০২৬)। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.03

প্রকাশ, প্রণব (Prakash, Pranav)। “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” Asian Ethnology 85, অঙ্ক 1 (২০২৬)। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06

পৈকব, উঁফাক (Paiker, Ufaque)। “Shadings of Languages: A Study of Maithili Marṯīya in Nineteenth-Century Bihar.” Asian Ethnology 85, অঙ্ক 1 (২০২৬)। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.04

ঠাকুব, গজেন্দ্ব (Thakur, Gajendra)। “A Comprehensive Analysis of Dr. Shiv Kumar Prasad’s Contributions.” বিদেহ, A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, Part 25। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_25.htm (দেখন: ১৭ নবম্বব ২০২৬)।

বিদেহ পোথী অভিনেখ। “ড. শিব কুমাব প্রসাদ” শীর্ষকান্তর্গত পুস্তক-প্রবিষ্টি। https://videha-ejournal.github.io/videha/pothi.htm (দেখন: ১৭ নবম্বব ২০২৬)।

সৌহাঁত-খনসৌহাঁত : জীরনক কারা-সঁসাব

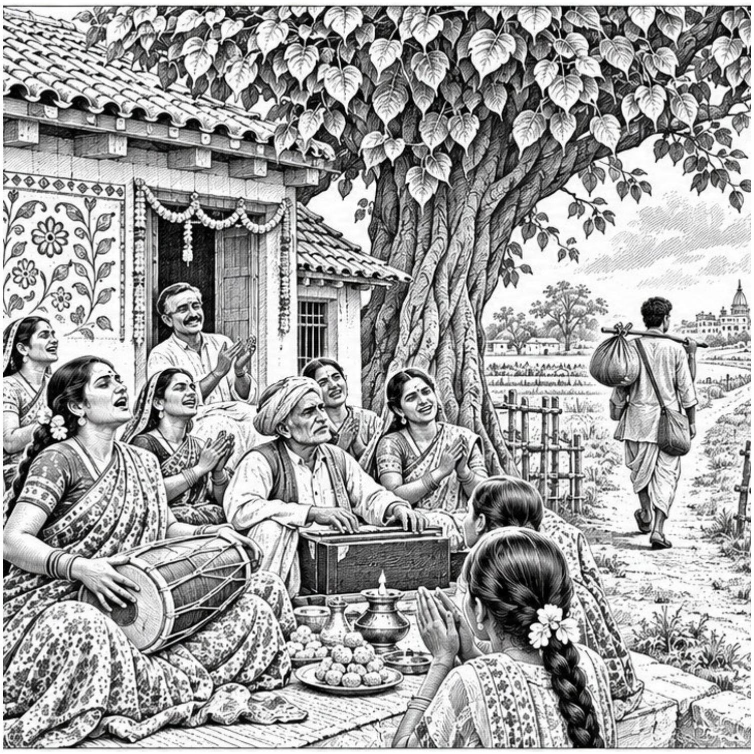

ড্ৰ ঁশীর হুমাব প্রসাদক 'সৌহাঁত-খনসৌহাঁত'ক পাঠকেন্দ্বিত রিস্তৃত সাহিহিক সমীঞ্চা ... 23

◆ ◆ ◆

সাবাঁশ

ড. শিব হুমাব প্রসাদক মৈথিনী করিতা-সঁগ্রহ 'সৌহাঁত-খনসৌহাঁত'মে খাত্মেসঁরাদ, গ্রাম্য স্মৃতি, ভাষিক খস্মিতা, সামাজিক রিডম্বনা, শ্রম, পাবিরাবিক সঁরেদনা খা প্রগ্রতি-খন্বভরক রিরিধ সুব এক সঁগ উঁপস্থিত খছি। শীর্ষকক দ্বন্দ্রাম্েক সঁবচনাসঁ উঁঠন প্রশ্ন 'মিথিনা ধাম', 'শহব ও গেন', 'গাম ছূঠন', 'নির্মনীক নির্মনতামে', 'ভাতক থাবী', 'খেতিহব', 'খনসৌহাঁত', 'তমসো মা জ্যোতিষ্কময' খা 'সাখী' শৃঁখনাক খনগ-খনগ কারাস্থিতিমে রিকসিত হোওত খছি। গাম খা নগব, স্মৃতি খা রর্তমান, খপনত্ব খা খাম্োনোচনা, সামূহিক বাগ খা নৈতিক প্রতিবোধ এহি সঁগ্রহক প্রম্বখ সঁরেদনাম্েক ধ্বুবী খছি। গীতাম্েক প্বনবারৃত্তি, নোকনযক নিকণ্ঠ নযরিন্যাস, রৌনচানক মৈথিনী খা দৈনিক জীরনসঁ উঁঠাওন রিঁম্ব করিক খভিরাজিক রিশিষ্ঠ খাধাব রঁনৈত খছি। সঁগহি কতিপয বচনামে গ্রামীণ জীরনক খাদর্শী কবণ, রিচাবক সীধে উঁপদেশীমে রঁদনি জাএর্ঁ খা প্বনবারৃত্তিক কাবণ ভারাম্েক রিস্তাবক খরবোধ সেহো দেখাওত খছি। ধ্বনি-রিচাব, ভাষিক কারাকার্য খা গ্রাম–নগব সম্বন্ধক খানোচনাম্েক খরধাবণাক খানোকমে এহি সঁগ্রহক শক্তি ওকব খাম্তীয সাম্বদাযিক সুব খা ওহি সুবক ভীতব উঁভবৈত খসহমতিক দ্বন্দ্রমে নিহিত খছি। ... 23

ম্বখ্য শৈষ্ঠ : মৈথিনী করিতা; শিব হুমাব প্রসাদ; সৌহাঁত-খনসৌহাঁত; গ্রাম্য স্মৃতি; ভাষিক খস্মিতা; নোকনয; নৈতিকতা; নিকণ্ঠ-পাঠ। ... 23

১. প্রস্তারনা : সৌহাঁত-খনসৌহাঁতক কারা-সঁসাব ... 23

'সৌহাঁত-খনসৌহাঁত' ড. শিব হুমাব প্রসাদক মৈথিনী করিতা-সঁগ্রহ খছি, জকব প্রথম প্রকাশন ২০১৮ মে পল্লরী প্রকাশন, নির্মনী (স্বপৌন) সঁ ভেন। সঁগ্রহক খাবম্ভ 'প্রাক্কথন'সঁ হোওত খছি খা খন্ত 'সাখী' শৃঁখনাক

नीतिपरक उच्चारणसँ। एहि दू सिवाक बीच मिथिलाक गाम, माटि, शिक्षा, श्रम, लोकपर्व, पारिवारिक नाता, शैशवक अनुभव, श्रम, विश्वास आ विडम्बनाक बहुरंगी कायालोक खुलैत अछि। रचनाकार अपन परिवेशकेँ कोनो निष्क्रिय दृश्य जेकाँ नहि देखैत छथि; ओ स्थान आ सम्बन्धक भीतर मानवीय मूल्य खोजैत आ तकर विसंगतिक सामना करैत छथि। 'निर्मली' सन नाम केवल भौगोलिक ठेकाना नहि रहि, आत्मीयता आ सामाजिक उम्मीदक अर्थध्वनि ग्रहण करैत अछि। ... 23

पुस्तकक शीर्षक तकरो कोनो एकल भार नहि देने अछि। 'सोहाँत' आ 'अनसोहाँत'क समास-समीपता उपयुक्त–अनुपयुक्त, अपन–अनअपन, तृप्ति–अतृप्ति, स्वीकार–अस्वीकारक बीचक अस्थिर क्षेत्र खोलैत अछि। रचनासभ कखनो अपन समाजक प्रति गहन अनुराग व्यक्त करैत अछि, कखनो ओहि समाजक कठिन, अव्यवस्था, वैनारठीपन आ आत्मविस्मृतिक आलोचना करैत अछि। तेँ शीर्षककेँ मात्र सुख-दुःखक भावात्मक जोड़ी मानब संग्रहक विचारगत तनावकेँ छोट करब होयत। विशेषतः 'अनसोहाँत' नामक कवितामे आत्मसम्मान, प्रदर्शनप्रियता, भौतिक उपभोग आ पीढ़ीक उपेक्षाक एकसाथ उपस्थितिक कारण एहि द्वन्द्वक नैतिक अर्थ सघन होइत अछि।

संग्रहक काव्यगत विशेषता एहि बातमे अछि जे स्थानक स्मृति निजी रहितहुँ समुदायसँ जुड़ैत अछि, आ सामाजिक प्रतिरोध उपदेशात्मक भाषा ग्रहण करितहुँ किछु ठाम तीक्ष्ण बिम्बक रूप लैत अछि। प्रश्न तेँ केवल एहि बातक नहि जे कवि मिथिलासँ कतेक नेह करैत छथि, अपितु एहि बातक सेहो अछि जे ओहि नेहक भीतर ओ अपन समाजक वैनारठीपन, असमानता आ आत्मविस्मृतिसँ कोना जूझैत छथि। लोकभाषाक सहज प्रवाह आ पुनरावृत्तिक गेय संरचना एहि जूझक संवेदनात्मक रूप निर्धारित करैत अछि।

२. समर्पण, आत्मस्वर आ काव्य-दृष्टिक निर्मिति

संग्रहक समर्पणमे नव पीढ़ी, गामक अभाव आ अपन ठामसँ दूरिक अनुभूति सघन रूपमे व्यक्त भेल अछि। लेखकक 'पोथीक मादे'मे रचनासभक विविधता आ हृदयक अनुभूतिसँ ओकर सम्बन्धक चर्चा एहि आत्मीय प्रस्तावनाकेँ आर स्पष्ट करैत अछि। डा दूनू प्रारम्भिक उच्चारण आगाँ आबैहवना करितासभमे गाम, घर, भाषिक निकटता आ समयक बदलैत अनुभवक भावभूमि तैयार करैत अछि। समर्पणक स्मृति जखन 'गाम छूटब'क वियोगक संग पढ़ल जाइत अछि, तखन एक पीढ़ीसँ दोसर पीढ़ी धरि सांस्कृतिक अनुभवक हस्तान्तरणक चिन्ता उभरैत अछि।

डा. प्रसादक कविता प्रत्यक्ष कथन आ व्यञ्जनात्मक संकेतक बीच आवाजाही करैत अछि। 'मिथिला धाम'क पुनरावृत्त अपनत्व गेय भावभूमि रचैत अछि; 'शैशव ओ गेन'क पाथर-बिम्ब नागर संवेदनहीनताकेँ साकार करैत अछि; 'दीप'क उजास आ अन्हार जीवनक नैतिक अनिश्चिततताकेँ आकार दैत अछि। एहिसँ कविताक अर्थ केवल कथित विषयमे नहि, ध्वनि, सम्बोधन, पुनरुक्ति आ बिम्बक आन्तरिक सम्बन्धमे सेहो बनैत अछि। आनन्दवर्धनक व्यञ्जना-विचार आ रोमन याकोब्सनक काव्यात्मक भाषाक अवधारणा एहि सम्बन्धक सूक्ष्मता बूझबाक उपयोगी परिप्रेक्ष्य दैत अछि; रेमण्ड विलियम्सक ग्राम–नगर चिन्तन स्मृतिक आदर्शलोक आ सामाजिक यथार्थक बीचक अन्तर उजागर करैत अछि।

कविता-संसारमे 'हम' एकरूप स्वर नहि अछि। कखनो ओ आत्मीय मनुख छथि, कखनो सामूहिक गामक प्रतिनिधि, कखनो प्रेमक आकुल स्वर, कखनो सामाजिक कुप्रथाक विरुद्ध प्रश्न उठेनिहार चेतना। एहि स्वरगत परिवर्तनसँ संग्रहक गीतात्मकता एकहि भावक अरुचिपूर्ण पुनरावृत्ति बनि नहि रहैत, बरु निजी अनुभव आ लोकजीवनक बीच

आरागमनक रूप लैत अछि। कविक निजी व्यक्तित्व आ कविताक 'हम'क बीचक अन्तर ध्यानमे रखला पर रचनासभक आलोचनात्मक सामर्थ्य आर स्पष्ट होइत अछि।

३. शीर्षकक द्वन्द्व : अपनत्व, असहजता आ मूल्य-संघर्ष

'सोहाँत-अनसोहाँत'क मूल लय द्विपदीय नहि, द्वन्द्वात्मक अछि : ओहि चीजसँ लगाव जकर आलोचना आवश्यक बुझाइत अछि। उद्घाटनक 'प्राक्कथन'मे जीवनकेँ काँट आ फूलक सहवासक रूपमे देखल गेल अछि; अपेक्षा-उपेक्षा, सह-असह, सद्भाव आ विकर्षणक साथे कला-सौन्दर्यक स्वीकारक आग्रह सेहो बहैत अछि। 'काँट' आ 'फूल'क द्वि-बिम्ब आरम्भहि सँ एकाँगी रमणीयताकेँ अस्थिर करैत अछि। कविक जीवन-दृष्टि मे विरोधी अनुभव सभ एकहि जीवनक सहचर अछि। ... 23

'अनसोहाँत' एहि प्रारम्भिक बीजकेँ सामाजिक धरातल दैत अछि। कविताक रचा देखादेखी, लोक-लाज, आडम्बर, अतीतक झानक गर्व आ वर्तमानक विडम्बनाक प्रसंग उठबैत अछि। पंक्तिसभक सतह पर सामान्य नीतिकथनक सुर अछि; भीतर अपन सामाजिक सम्प्रदायसँ असन्तोषक आत्मालोचक प्रेरणा सेहो। मुदा ई आलोचना कोनो ठोस सामाजिक रन्ध्र वा संस्थाक विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत नहि करैत; संकेतक व्यापकता आ प्रसंगक संक्षिप्तता मिलि प्रश्नकेँ खुलल छोड़ि दैत अछि। एहि खुलापनकेँ सदा ध्वनि-कौशल नहि मानि सकैत छी —किछु ठाम विस्तारक अभाव सेहो अछि।

'सभ म्रूठ-फूसमे बाझल छी'मे रचा अपन भाषिक आ सामाजिक व्यवहारक जालमे फँसल अनुभव करैत अछि। 'म्रूठ' कविता परत-दर-परत म्रूठक साम्प्रदायिक प्रसार देखबैत अछि। दुनू कविता एकसाथ पढ़ला पर संग्रहक असहमति-बोध केवल 'बाहरी' समाजक आलोचना नहि रहैत; 'हम' स्वयं आलोचनाक वस्तु बनैत छी। एहि आत्मसमावेशितामे काव्यनैतिकताक महत्त्वपूर्ण आधार अछि।

४. मिथिला : भूमि, भाषा आ सांस्कृतिक प्रतिष्ठा

'मिथिला धाम'मे 'अपन' शब्दक आवृत्ति संयोग नहि। गाछक छाँह, धाम, सिमर-गाम, घर-आँगन आ लोकसंगीतक आसपास ओ अपन भूमिक निष्ठाकेँ गाढ़ करैत अछि। एहिमे मिथिला कोनो निर्जीव मानचित्र नहि, ध्वनि, बीत, स्मृति आ मानवीय सम्बन्धक समुच्चय अछि। कविता-पंक्तिक पुनःआगमनसँ स्मृति एकठाँ गीतात्मक घर बना लैत अछि। स्वयं 'धाम' शब्द साधारण क्षेत्रकेँ सांस्कृतिक आदरक स्थलमे बदलैत अछि; जाएह शब्दक भावनात्मक प्रभाव अछि।

'निर्मलीक निर्मलतामे' स्थान-नामकेँ ध्वन्यात्मक समानता ('निर्मली'/'निर्मलता') द्वारा नैतिक अर्थ दैत अछि। शिक्षक, छोट बच्चा, विद्यालय आ गामक गतिविधिक प्रसंगमे शिक्षा सामाजिक गतिशीलताक स्थान-विशेष बनैत अछि। एतय स्वदेश-प्रेम केवल विवासत-स्मरण नहि; शिक्षाकेँ मूल्य-निर्माणक साम्प्रदायिक क्रिया मानबाक संभावना अछि। मुदा स्थान-नाम आ 'निर्मलता'क सहज जोड़ एक प्रकारक आदर्शीकरण सेहो बढ़बैत अछि। सैद्धान्तिक आलोचनाक प्रश्न ई अछि जे आदर्श स्थलभ्रमण लेल प्रेरक होइत अछि वा स्थानीय असमानताकेँ अदृश्य सेहो कए सकैत अछि।

'मैथिल', 'गामक बात' आ 'बाबाक गाम'मे भाषा-सम्प्रदायक स्मृति, घरेलू आदत आ पीढ़ी-अनुभवक भिन्न रूप भेटैत अछि। मिथिलेश कुमार झाक मैथिली आन्दोलनपर कएल अध्ययन बतबैत अछि जे आधुनिक कालमे मैथिली अस्मिता भाषिक आ ऐतिहासिक बहसक माध्यमसँ बनल गेल; किन्तु ई कविता ककरो आन्दोलनक

घोषणापत्र नहि, निजी–साम्प्रदायिक अपनत्वक कारा-अभिव्यक्ति अछि। नवीन इतिहासलेखन भाषा-संस्कृतिक एक जाति वा एक धर्मक एकाधिकार मानबाक विरुद्ध सावधान करैत अछि। एहि पृष्ठभूमिमे कवितासभक 'अपन' केँ समावेशक प्रश्नसँ पढ़ब उपयोगी अछि: एहि 'अपन'मे के–के शामिल छथि, आ के अस्पष्ट बहि जाइत छथि?

७. गाम–नगर : स्मृतिक मिठास आ विस्थापनक टीस

'शहर ओ गेन' संग्रहक सबसँ तीक्ष्ण रूपकात्मक स्थलसभमे एक अछि। शहर पक्षीचरक 'मनुख' बनबाक आशासँ जुड़ल अछि, जखन कि गामक जीवनकेँ 'बन-मानुख' कहल जाएबाक खतरा मनकैत अछि। एहिमे नागर सभ्यताक दम्भ उघरैत अछि : मानवताक प्रमाण यदि शहरक मानदण्ड तय करत, तँ ग्रामीण अनुभव स्वतः हीन बनि जायत। कविता एहि प्रतिमानकेँ उनटैत अछि; 'शहरक पाथर'क आवृत्ति भावनाहीन सामाजिक संरचनाक बिम्ब बनैत अछि। यथार्थक कठोरता पाथरमे संकुचित भऽ जाइत अछि।

'देख एलौं हम पटना'मे नगर-दर्शनक दृष्टिपरकता 'शहर ओ गेन'क सामान्य रूपककेँ ठोस अनुभव दैत अछि। रास्ता, रेल/यातायात, चौराहा, रौशनिक वा व्यावहारिक असुविधा—सभ नगरकेँ आकर्षण मात्र नहि, कठिन व्यवस्था बनबैत अछि। कविताक सामाजिक आलोचना दृष्टिक तीव्र संचयनसँ बनैत अछि। 'गाम छुटल'मे पुनरावृत्त 'फेर आब गाम छुटल' स्मृतिक लय बनि जाइत अछि, जाहिमे स्वर, बोली, माटि, दूध आ नेहक छुटब केवल भौगोलिक गमन नहि रहैत। प्रवास एक सामाजिक अन्तर्विय-वियोग बनि जाइत अछि।

रेमण्ड विलियम्स अपन *The Country and the City* मे साहित्यक ग्राम–नगर छविक ऐतिहासिक आदर्शीकरण आ वैचारिक निर्माणक प्रश्न उठबैत छथि। ओहि दृष्टिसँ 'गाम छुटल' पढ़ला पर कविता ग्राम्य जीवनक वास्तविक विषमता कतेक देखबैत अछि—ई पूछब आवश्यक अछि। संग्रह स्वयं 'छोटकी-बड़की' आ 'जातिक छाउर' द्वारा बतबैत अछि जे गाम असीम समानताक ठाम नहि। तेँ पुस्तकक भीतर एक कविता दोसरक ग्रामीण स्वप्नकेँ संशोधित करैत अछि। ई अन्तःपाठीय तनाव संग्रहकेँ सरल ग्राम्य-विलापक श्रेणीसँ बाहर लऽ जाइत अछि।

८. श्रम, अभाव आ भातक नैतिक अर्थ

'भातक थारी'मे थारी केवल खानपानक वस्तु नहि, मनुष्याक श्रम-सम्बन्ध आ सम्पूर्ण जीवनक मूल्यांकनक केन्द्र अछि। भोजनक दृश्य लोक-जीवनक सर्वाधिक बुनियादी प्रश्न—ककर श्रमसँ अन्न उपलब्ध अछि, ककरो लेल ई अभाव कोना बनैत अछि—केँ संवेदनात्मक रूपमे व्यक्त करैत अछि। 'कर्मक बाँट' श्रमक आदर्शकेँ उद्घोषित करैत अछि; बिना कर्म कएल फल अर्जित करबाक कल्पनाक स्थानपर निरन्तर क्रियाशीलताक आग्रह अछि। दूनूकेँ पढ़ला पर अन्न आ कर्म परस्परकेँ अर्थ दैत अछि : भोजनक थारी श्रमक दृश्य परिणाम थिक।

'खेतिहर' बरखा, माटि, खेत आ ग्रामीण जीवनक संग कृषि-आश्रित प्रतीकाकेँ जोड़ैत अछि। पृथ्वी एतय शोभाक पृष्ठभूमि मात्र नहि; श्रमक परिस्थिति बनैत अछि। 'अगहन पूष' आ 'जाड़'मे ऋतु मौसमक विवरण मात्र बनि नहि रहैत; ऋतु मानवीय परिश्रम, शरीरक अनुभव आ ग्रामीण समय-सारणीक मानक बनैत अछि। एहि ठाम प्रकृतिक प्रति कविक राग श्रमक सामाजिक नयद्वारा अर्थ पबैत अछि।

एहि रचनासभमे श्रमक गरिमा मुख्यतः मनुष्याक दैनिक अनुभव आ संवेदनाक माध्यमसँ व्यक्त भेल अछि। खेतक प्रतीक्षा, ऋतुक दबाव आ अन्नक महत्त्व कविताकेँ जीवनक मूर्त धरातल दैत अछि। सामाजिक जीवनक ई संक्षिप्त बिम्बसभ व्यापक आर्थिक प्रश्न दिस संकेत करैत अछि, मुदा कविक प्राथमिक रुचि आँकड़ा वा नीति नहि, श्रमशील

मनुष्याक अनुभूति अछि। एहिमे ओहि काव्यपरम्पराक निरन्तरता देखल जा सकैत अछि जतय माटि आ श्रम सौन्दर्यक संग नैतिक मूल्य सेहो ग्रहण करैत अछि।

७. ऋतु, पर्यावरण आ जलवायुबोध

'साँझ', 'वसंत', 'फगुआ', 'फागुन', 'गाछ', 'हरित पल्लवित प्राण' आ 'गाछ आ गंगा' पढ़ला पर प्रकृति-सम्बन्धी एक विस्तृत संग्रह-मानचित्र उभरैत अछि। 'फगुआ'मे रंग आ ऋतु सामूहिक उल्लासक प्रसंग बनैत अछि, तँ 'गाछ'मे वृक्षक जीवनसँ मनुष्याक निर्भरता आ अपनत्वक प्रश्न। 'गाछ आ गंगा'क शीर्षक संस्कृति-धर्म आ ग्राम्य जीविकाक जुड़ल छविक संकेत दैत अछि; शीर्षकसँ आगाँ कविता सूर्य प्रकृति आ लोकजीवनक द्वैतकेँ कम करैत अछि।

'हरित पल्लवित प्राण'मे हरियरी वाँच दृश्यसँ आन्तरिक प्राणस्थिति धरि पहुँचबाक आकांक्षा राखल होइत अछि। परम्परागत रस-ध्वनि विवेचनक शैलीमे हरियर वर्णक प्रत्यक्ष अर्थ वनस्पति अछि; ओकर ध्वनित अर्थ नवजीवन, शान्ति आ संवेदनात्मक पुनरुत्थान भऽ सकैत अछि। ई सम्भावित व्यञ्जना पाठक-विवेचन अछि, कवि द्वारा प्रतिपादित शास्त्रीय सिद्धान्तक तथ्य नहि। 'गाछ' कविता वृक्ष आ मानवीय उपस्थितिक निकटता लेल अधिक प्रत्यक्ष भाषा चुनैत अछि; तेँ सभ प्रकृति-कविताक संकेत-प्रक्रिया एकसमान नहि।

ऋतु, गाछ, खेत आ हरियरीक प्रति एहि अनुरागमे पर्यावरणबोधक एक कोमल आधार भेटैत अछि। ब ्व निष्कर्षक पर्यावरणीय हिंसा सम्बन्धी विचार यादि दिनबैत अछि जे प्रकृतिक अनुभवमे सौन्दर्यक संग समाजक असमानता आ संकट देखबाक दृष्टि सेहो आवश्यक होइत अछि। प्रसादक कवितामे प्रकृति प्रायः अपनत्व, खेती आ नवजीवनक रूपमे आबैत अछि; ओकर सौन्दर्य-केंद्रित प्रस्तुति जतेक प्रभावकारी अछि, ओतबे पर्यावरणीय असुरक्षाक सामाजिक पक्ष पाछाँ रहि जाइत अछि। ई अन्तर कविताक सीमाक संग ओकर विशेष काव्याभिमुखता सेहो स्पष्ट करैत अछि।

८. लोकाचार, पावनि आ सामूहिक स्मृति

'छठि पावनि'मे अनुष्ठानक आसपास जनसम्प्रदायक सम्मिलित कर्म, घाट आ पावनिक लय बनैत अछि। कोनो पावनिकेँ मात्र धार्मिक कर्म माननासँ कविता अधूरी रहि जाइत अछि: ओकर भीतर परिवार, स्त्री-पुरुषक श्रम, मौसम, नदीक तट आ बाँसचालक साझा स्मृति शामिल भऽ सकैत अछि। 'टोलक बोलबाल'मे ताल-बोध आ गामक लोक-सम्पर्क, तथा 'फगुआ'मे सामूहिकता आ ऋतु-उल्लास एक-दोसराक निकट पहुँचैत अछि।

एहि स्थानीयता मे परम्पराक दुहरी भूमिका अछि। ओ एक पीढ़ीसँ दोसर पीढ़ी धरि सांस्कृतिक संवेदना पहुँचबैत अछि; संगहि रीति-रिवाजक कठोर सीमासभकेँ सही ठहरेबाक आशंका सेहो रहैत अछि। 'परम्परा'क पाठ एही प्रश्नकेँ सोझाँ आनैत अछि—परम्परा जखन सहायक संस्मरण रहैत अछि तखन जीवनदायिनी, आ जखन मूल्यांकनक एकमात्र दण्ड बनैत अछि तखन संकुचित। संग्रहक भीतर परम्परा आ सामाजिक परिवर्तनक ई सहअस्तित्व महत्त्वपूर्ण अछि।

'साखी–१', 'साखी–२' आ 'साखी–३' अन्तमे राखल गेल अछि। ई कविता-क्रमक अन्त तटस्थ संरचनात्मक घटना नहि : विस्तारित गीतात्मक पंक्तिसभसँ संक्षिप्त नीतिपरक कथनसभ धरि यात्रा रचनाकारक सामाजिक उपदेशी-स्वरकेँ तीव्र करैत अछि। 'साखी' नाम अपन आपमे लोक-उपदेशी आ परम्परागत सूक्तिक स्मरण करबैत अछि; एतय ओकर ऐतिहासिक परम्परा सँ सीधा वंशक्रम सिद्ध करबाक आधार नहि, मुदा रूपगत निकटता स्पष्ट अछि।

৯. শ্বাম্যে, নেহ, পবিরাব শ্বা পীঢ়ীক সম্বোধন

সঁগ্রহক সামাজিক চিন্তামে পাবিরাবিক শ্বা শ্বাম্যীয সুব শ্বনিরার্য শ্বছি। ‘মায হমব নর-ক্সস্রম নহেনী’ মাহুকপককেঁ নর-ক্সস্রমসঁ জোড়ি স্মৃতিক কোমনতা বচৈত শ্বছি। ‘নেহ’ রঁন্নত কম পঁতিমে প্রেমক শ্বন্বহুতিকেঁ দেহ, গাম শ্বা সহচর্যক স্পর্শদ্বাবা কপাযিত কবৈত শ্বছি। ‘পিযাস’, ‘স্বমীতা’, ‘স্ববভিত শ্বানন’ শ্বা ‘মনক রাঁত’ ভারকেঁ একান্তব সুব প্রদান কবৈত শ্বছি। এতয করিতা সামূহিক প্রশ্নমে সমর্পিত হোগতঙ্ঘ স্নেহক নাজ্বক ঝ্ণ নহি রিঁসবৈত শ্বছি।

‘রৌশ্বাক উঁরঁঠন’ ঘবেনূ সঁস্কাব শ্বা সামাজিক পবিরর্তনক রীচ ঘর্ষণ দেখরৈত শ্বছি। ‘ছোঠকী-রঁড়কী’ ঘবক ভীতব রা ঘবসঁ সম্বন্ধ ছোঠ–রঁড় ভেদক প্রশ্ন উঠরৈত শ্বছি। এহি দ্বনূকেঁ এক সঁগ পঢ়রাঁস ঘবেনূ সঁসাব একসাথ প্রেমক শ্বাশ্রয শ্বা সামাজিক রিভাজনক স্থন রঁনৈত শ্বছি। স্ত্রী-চিত্রণ পব পাঠ শ্বাধাবিত স্পষ্ঠ নিষ্কর্ষ এতরেঁ শ্বছি জে কতিপয করিতামে মাহুর, ঘবেনূ সম্বন্ধ শ্বা সম্বোধন সশৌক্ত ভারাম্যেক সঁসাধন শ্বছি; মুদা এহি শ্বাধাব পব সম্পূর্ণ সঁগ্রহকেঁ স্ত্রী-শ্বন্বভরক রিস্তৃত রৈকন্পিক শ্বাখ্যান মানি নের় শ্বন্বচিত হোযত।

‘কিনকো ক্যো নহি ভেন’ মন্বষ্যাক পাবস্পবিক শ্বরিশ্বাস শ্বা উঁদাসীনতাক প্রশ্ন উঁপস্থিত কবৈত শ্বছি। ‘রিঁসরাঁস’মে ভবোসা রাতিক স্থিতি সঁ সমাজক শ্বাধাব ধবি পসবৈত শ্বছি। ‘নেহ’ শ্বা ‘রিঁসরাঁস’ দ্বনূ সঁক্ষিপ্ত হোগতঙ্ঘ মূনা-শৈঙ্ক রঁনৈত শ্বছি; জখন ও সঁস্কাবিত কহারতক সুবমে নহি, শ্বন্বভরক রিশৈষ দৃষ্ঠি রঁনি শ্বারৈত ছথি, তখন কারাম্যেক প্রভার শ্বধিক গাঢ় হোগত শ্বছি।

১০. পীড়া, সঁকঠ শ্বা নশ্বরতাক শ্বন্বভর

‘হুমকম্প’মে ধবতীক শ্বস্থিবতা মন্বষ্যাক জীরনক নাজ্বকতা উঁজাগব কবৈত শ্বছি। ধবকম্পক ঝ্ণমে শ্বাশ্রয, ভয, প্রিযজন শ্বা ভরিষ্যাক প্রশ্ন এক সঁগ উঁভবৈত শ্বছি। করিতাক ভয কেরন রাঁহবী প্রকোপ নহি বহি, মনক শ্বনিশ্চিততাক শ্বন্বভর রঁনি জাগত শ্বছি। প্রাঙ্গতিক ঘঠনাক এহি সঁরেদনাম্যেক কপান্তবণসঁ সভ্যতাক শ্বাম্যেরিশ্বাস শ্বা মন্বষ্যাক রাস্তরিক শ্বস্ববক্ষাক রীচক ফাঁক দেখাগত শ্বছি।

‘জিনগীক ঝমেনা’, ‘মন পছতায’, ‘থকারঠ’, ‘শ্বরস্থা’ শ্বা ‘নোব’ রৈযক্তিক শ্বশান্তিক শ্বনগ-শ্বনগ মাত্রা দেখরৈত শ্বছি। কতষ্ক রিফনতাক শ্বন্বহুতি শ্বাম্যে-ভর্স্নোমে রঁদনৈত শ্বছি; কতষ্ক ও সামা জীরনক শ্বর্থক খোজ জগরৈত শ্বছি। ‘সঁতোষ’ এহি তনারক এক সঁভারিত নৈতিক উঁত্তব শ্বছি। এহি সমূহমে জীরন-জিজীরিষা শ্বা নিবাশা শ্বনগা-শ্বনগা খেমামে নহি, পবস্পব উঁপস্থিত শ্বছি।

‘হর্ষিত প্বনকিত প্রাণ’ শ্বা ‘শ্বাশ রিহীন হাস রিহীন’ক শীর্ষক এক-দোসবাক নগভগ প্রতিনোম ভারহুমি বচৈত শ্বছি। সঁগ্রহক ভাররিশ্বক ব্যাপকতা এহি তননামে স্পষ্ঠ হোগত শ্বছি; মুদা ভারক ভিন্নতা মাত্রে গহনতা সিদ্ধ নহি কবৈত। কারাক কসৌঠী পব দেখরাঁক শ্বছি জে ভীতবী মনোবৃত্তি ঠোস রিঁম্ব, ক্রিযা রা পবিস্থিতি রঁনি সকৈত শ্বছি কি নহি। সঁগ্রহক শ্রেষ্ঠ ঝ্ণ এহি কপান্তবণমে ভেঠৈত শ্বছি।

১১. রিঁম্ববিধান : পাথব, দীপ, গাছ, থাবী শ্বা রাঁঠ

করিক রিঁম্বভণ্ডাব মুখ্যতঃ দৈনিক জীরনসঁ উঠাওন শ্বছি। ‘পাথব’ নগবীয সঁরেদনহীনতাক, ‘গাছ’ শ্বাম্যীয পর্যারবণক, ‘থাবী’ জীরিকাক, ‘রাঁঠ’ কর্ম শ্বা গমনক, ‘দীপ’ উঁজ্জ্বব ভরিষ্যাক সম্ভারনাক কপমে সক্রিয হোগত শ্বছি। সঁগ্রহমে ‘দীপ’ শীর্ষকক দৃষ্ঠা সুতন্ত্র করিতা শ্বছি। এক্কে নামক প্বনবাগমনসঁ প্রকাশক প্রতীকক প্রতি করিক রিশৈষ শ্বাগ্রহ স্পষ্ঠ হোগত শ্বছি; মুদা দূনূক ভারহুমি ভিন্ন বহনাক কাবণ ঞা প্বনকক্তি একহি শ্বন্বহুতিক যান্ত্রিক দ্বহবার নহি শ্বছি।

পহিল ‘দীপ’মে বাতি ভবি দীপ জবের্রাক শ্বন্বভরক র্রাদো শ্বন্ধাবক শেষ বহুর্র সংকেত কবৈত শ্বছি জে প্রকাশক র্রাহ্য ব্যবস্থা শ্বা মানরীয শ্বন্তঃস্থিতি এক নহি। দীপক উজাস পর্যাপ্ত হোওতহুঁ ঘব/মনক শ্বন্ধাবক উপস্থিতি রৈচাবিক ব্যঞ্জনা উপ্পেন্ন কবৈত শ্বছি। দোসব ‘দীপ’ শ্বপেক্ষাক্রত সংক্ষিপ্ত, শ্বাম্মিক উজাস শ্বা বুঁঝর্রাক ক্রিযাক ধ্বনি খোনৈত শ্বছি। ‘তমসো মা জ্যোতির্গময’মে এহি প্রকাশ-রিম্বক সংস্কৃত সৃজিসঁ সংরাদ স্থাপিত হোওত শ্বছি। এহি তীন বচনাকেঁ একসাথ পঢ়না পব প্রকাশ মূল্য, চেতনা শ্বা সাম্প্রদাযিক স্বধাবক শ্বারর্তী কপক র্রনি জাওত শ্বছি।

‘চোবর্রা সভকিছু নহ গেন’ক শ্বারৃত্তি রস্তুক হবণক সংগ রিশ্বাস, নিশ্চিন্ততা শ্বা সামাজিক স্ববঞ্চাক প্রশ্ন উভাবৈত শ্বছি। ‘রিরাহক শ্বর্থী’ শীর্ষকহিমে উস্রের শ্বা শ্বন্ত্যেষ্টিক সাংস্কৃতিক প্রতিনোম উপস্থিত কবৈত শ্বছি। রিরাহ-জেকাঁ সামান্যতঃ শুভ মানন জাওএরনা প্রসংগক সংগ ‘শ্বর্থী’ক সাহচর্য পাঠককেঁ চকিত কবৈত শ্বছি। এহি রিবোধাভাসমে শ্বাহত সম্বন্ধ শ্বা সামাজিক রিডম্বনাক সম্ভাবনা এক সাথ খুনৈত শ্বছি। প্রতীকক এহি ঠঁকবাহঠমে ওহি কাব্যাশৈজিক পবিচয ভেঁটৈত শ্বছি জে প্রত্যক্ষ নৈতিক কথনক তুলনা মে শ্বধিক র্রম্মশ্বর্থী শ্বন্বভর জগর্রৈত শ্বছি।

১২. ভাষা শ্বা নোকনয : প্বনবাবৃত্তিক কনা শ্বা ওকব সীমা

সংগ্রহক কাব্য-ভাষা মুখ্যতঃ সংরাদ-সন্নিকট্ঠ মৈথিলী শ্বছি। ‘শ্বপন’, ‘হমব’, ‘গাম’, ‘মন’, ‘নেহ’, ‘শ্বার্র’, ‘জিনগী’ সন শব্দ করিতা-পাঠকেঁ সামান্য জীরনক শ্বাসপাস বাখৈত শ্বছি। ‘গাম ছুট্টল’, ‘মিথিলা ধাম’, ‘শহব ও গেন’, ‘কর্মক র্রাঠ’ শ্বা ‘ফাগ্বন’মে মুখড়া-জেকাঁ পংক্তিক নৌট্ঠর্র গীতাম্মকতা নির্মিত কবৈত শ্বছি। একহি বাক্যাক প্বনঃ উচ্চাবণ পাঠককেঁ ভারসম্বন্ধী স্থাযিত্ব দৈত শ্বছি, জখন কি র্রীচক রিম্ব-রিস্তাব ভারকেঁ র্রদনৈত শ্বছি।

যাকোর্র্সনক শ্বন্বসাব কাব্যাম্মক ভাষামে সংদেশক স্বকপ সুবঁ ধ্যানক রিষয র্রনৈত শ্বছি। এহি দৃষ্টিসঁ ‘নির্মলীক নির্মলতামে’মে ধ্বনি-সাম্য, ‘মুঠ’মে প্বনবাবৃত্তি, ‘সৌহাঁত-শ্বনসৌহাঁত’মে শব্দ-প্রতিনোম, শ্বা ‘ফাগ্বন’মে ঋত্ত-নামক র্রাবম্বাব উচ্চাবণ শ্বর্থক নির্মাণমে সক্রিয শ্বছি। মুদা প্বনবাবৃত্তি জখন প্রত্যেক শ্বন্তবাক র্রাদ নর শ্বর্থ নহি জোড়ৈত, তখন ও গীতক স্বদৃঢ় স্থাপত্য র্রনর্রাক র্রদনা ভারগত স্থিবতা সেহো পৈদা কবৈত শ্বছি। ঞ সংগ্রহক তকনীকী মূল্যাংকনক মহত্ত্বপূর্ণ কসৌটী শ্বছি। ... 23

করিতাসভমে প্রাযঃ মুক্ত রিন্যাস, নোকগীতক নয, মুখড়া শ্বা সংক্ষিপ্ত দোহাসন্নিকট্ঠ রওব্যক সহরাস শ্বছি। ‘সাখী’ শৃংখলাক সংক্ষিপ্ত কথনক শ্বভিপ্রায উদাহবণার্থ দীর্ঘ গেয করিতাসঁ ভিন্ন শ্বছি। পাঠক নেল কাব্য-মূল্য কেরল ছন্দক শুদ্ধ ব্যাকবণক প্রশ্ন নহি; শ্বন্বভূতিক শ্বনিরার্যতা, ভাষিক সংযম শ্বা পংক্তিক শ্বান্তবিক তনাব সেহো শ্বারশ্যক শ্বছি। ‘শহব ও গেন’ক পাথব-রিম্ব, ‘গাম ছুট্টল’ক মোহক প্বনবাগমন শ্বা ‘দীপ’ক শ্বন্তর্রিবোধ এহি সমন্বযক সমর্থ উদাহবণ শ্বছি।

১৩. নৈতিক সুব, প্রতিবোধ শ্বা উপদেশাম্মকতাক প্রশ্ন

‘কর্মক র্রাঠ’, ‘সংতোষ’, ‘তমসো মা জ্যোতির্গময’, ‘মুঠ’, ‘শ্বনসৌহাঁত’ শ্বা ‘সাখী’ শৃংখলা মিনি করিক সার্রজনিক নৈতিক সুবকেঁ স্পষ্ট কবৈত শ্বছি। এহি সুবমে ঞ শ্বাগ্রহ নিহিত শ্বছি জে ভাষা কেরল নিজী প্রসন্নতা রা পীড়াক মাধ্যম নহি; ও সমাজক শ্বাম্মপবীক্ষণ কবর্রাক উপকবণ সেহো র্রনয। কথনক প্রাযঃ প্রত্যক্ষতা পাঠকেঁ শ্বস্বরিধাজনক সামাজিক প্রশ্নসঁ জোড়ৈত শ্বছি।

কিন্তু নৈতিক উদ্‌ঘোষণা শ্বা করিতাক র্রম্মশ্বর্থক শ্বন্বভর এক রস্তু নহি। জখন পংক্তি কেরল ‘সহ কদ্দ’ রা ‘কর্ম কক’ সন নিষ্কর্ষসঁ সন্তুষ্ট হোওত শ্বছি, পাঠকক স্বতন্ত্র কল্পনা শ্বা রিচাবক শ্বরসব কম ভহ সকৈত শ্বছি। জখন ওহী শ্বাগ্রহ ‘থাবী’, ‘পাথব’, ‘গাছ’ রা ‘দীপ’ক রিশেষ স্থিতিমে মূর্ত হোওত শ্বছি, নিষ্কর্ষ শ্বন্বভরসঁ উদ্‌ভূত নগৈত

अछि। एतय भावतीय कावाशास्त्रक कथितार्थ–वाञ्जितार्थक भेद उपयोगी अछि : श्रेष्ठ कावा स्पष्ट ओ अछि जतय शब्द किछु कहैत अछि, आ अपन प्रत्यक्ष कथनसँ अधिक अनुभूति जगबैत अछि।

‘जातिक ढाउँव’ समाजक भीतव जाति-सम्बन्धी विभाजनक पीड़ादायक अनुभूति सोझाँ आनैत अछि। ‘ढोंठकी-बँड़की’ आ ‘पवम्पवा’क सँग एकवा पढ़ना पव साम्प्रदायिक जीवनमे अपनत्वक सँग भेदक उपस्थिति सेहो स्पष्ट होइत अछि। ई कवितासभ समाजक आदर्शीकवणकेँ भीतवसँ प्रश्नांकित कवैत अछि; सँगहि ईहो देखबैत अछि जे कविक समता-आकांक्षा कतेक ठाम विचावक रूपमे सीधे व्यक्त होइत अछि, आ कतेक ठाम जीवनदृश्यक तनावमे बँदनि जाइत अछि।

१४. साम्प्रदायिक ‘हम’क शक्ति आ आलोचनात्मक सीमा

सँग्रहमे ‘हम’ आ ‘अपन’क बाँवम्बाव उच्चावण निजी आत्मोलापकेँ सामूहिक सँवेदनामे बँदलैत अछि। ‘अपन मिथिला’, ‘अपन गाम’, ‘हमव मन’, ‘हमव कर्म’ सन वाक्यवचना भाषिक निकटता आ सहभागीपनक बोँध बढ़ैत अछि। मुदा साम्प्रदायिक सर्वनामक अपन एक आलोचनात्मक प्रश्न सेहो अछि—‘अपन’क पविधिमे भिन्न जाति, वर्ग आ जीवन-अनुभवक स्थान कतय अछि? मिथिलेश कुमाव झाक मैथिली आन्दोलनक विवेचन आ ललित कुमावक जाति-लिपि सम्बन्धी अध्ययन एहि प्रश्नक ऐतिहासिक जटिलता बूझबैत अछि। प्रसादक कवितामे एहि बँहसक वावस्थित इतिहास नहि, मुदा अपनत्व आ विभाजनक सँग-साथ कावाक भीतवहि प्रश्न पैदा कवैत अछि।

उदाहवणस्वरूप ‘मिथिला धाम’क अपनत्व आ ‘निर्मलीक निर्मलतामे’क शिक्षा-सम्बन्धी आशा समाजकेँ जोड़बाक कावागत सँकेत अछि। दोसव दिस ‘मूठ’, ‘अनसोँहाँत’ आ ‘ढोंठकी-बँड़की’ सामाजिक व्यवहावक पाखण्ड आ भेदकेँ कावाक भीतव आनैत अछि। सभ मिलि ‘हम’क भीतवहि प्रश्न उपस्थित कवैत अछि—सँग्रहक सबँसँ उत्पादक आलोचनात्मक सम्भावना ओएह अछि।

१७. अन्तिम ‘साखी’ : गीतसँ सूक्ति धवि

‘साखी–१’क पँक्तिसभमे शिक्षक, सीख, समाज, प्रेम, कर्तव्य आ पाप–पुण्य सम्बन्धी मूल्यवाक्य भेटैत अछि। ‘साखी–२’ जेठ–कनिष्ठ, सामाजिक व्यवहाव, प्रेम आ कर्म पव सँक्षिप्त टिप्पणी कवैत अछि; ‘साखी–३’ जीवनक अनिश्चितता आ मनुष्याक कर्म-विवेकक कथनसभ प्रस्तुत कवैत अछि। सँग्रहक अन्तमे एहि त्रयीकेँ वखबाक निर्णय समग्र वचनाक बौद्धिक आस्वाद बँदलैत अछि : पाठक निजी चित्रणसँ सार्वजनिक नीति-वचन धवि पहुँचैत छथि।

कथाक सवलता साखीक सम्प्रेषणीयता बढ़बैत अछि, मुदा कवितात्मक अनपेक्षितताक अवसव घटा सकैत अछि। उदाहवणार्थ, कोनो स्पष्ट नैतिक आग्रह तत्काल याद वहि सकैत अछि, जखन कि एक अप्रत्याशित बिम्ब दीर्घकाल धवि प्रश्न बँनि वहैत अछि। एहि कसौटी पव सँग्रहक गीतात्मक अँश आ साखी-अँश भिन्न सौन्दर्यपद्धति प्रस्तुत कवैत अछि; एक-दोसवासँ ‘श्रेष्ठ’ वा ‘निम्न’क सवलीकृत क्रम बँनाबँहक आवश्यकता नहि। उद्देश्य अलग अछि, तेँ मूल्यांकनक पद्धति सेहो अलग हेबाक चाही।

१६. उपलब्धिसभक समेकित मूल्यांकन

सँग्रहक प्रथम उपलब्धि अछि—मिथिलाक स्थानकेँ अनुभवजन्य भाषामे बँदलि देब। गाम, नगव, खेत, गाछ, धावी, पाबँनि, शिक्षक, पविवाव आ गीत एक साझा कावा-प्रदेश बँनबैत अछि। दोसव उपलब्धि—लोक-भाषाक प्रत्यक्षता; शब्द साधावण वहितहुँ प्रसँग मिलला पव गहन अर्थ पबैत अछि। तेसव उपलब्धि—आत्मीयता आ आत्मालोचनाक सहअस्तित्व; सँग्रह अपन जगतकेँ प्रेम कवैत अछि, मुदा ओकव अनौचित्य पव मौन नहि वहैत। चाविम उपलब्धि—पुनवावृत्तिक

माध्यमसँ पठनीय/गानयोग्य नय। पाँचम उपलब्धि—दीप, पाथर, गाछ, बाँध, धारी सन प्रतीक बिम्बद्वारा प्रश्नकेँ रूपायित करबाक सामर्थ्य।

अपूर्णतासभ सेहो पाठमे स्पष्ट अछि। कतिपय कवितामे भावनात्मक विचार एक-दू पंक्तिमे उद्घाटित होइतहि पुनःपुनः बयान होइत अछि, मुदा नव बिम्ब वा दृष्टि नहि जुड़ैत। कतेक ठाम सामाजिक असन्तोषक नक्शय पर्याप्त ठोस नहि; 'समाजक पतन' आ 'मूल्यक पुनर्स्थापन' बीच कारण-सम्बन्ध अस्पष्ट रहैत अछि। कवितासभक सुर अधिकतर नैतिक–भावनात्मक अछि; रक्षीय हित, जातिगत अन्तर, स्त्रीक विशिष्ट श्रम वा आधुनिक आर्थिक संरचनाक अन्तर-प्रक्रिया पूर्ण रूपेँ विस्तार नहि पबैत। एहि सीमाक उल्लेख कविता पर बाँहरी परियोजना थोपब नहि, बल्कि पाठक स्वतन्त्रता आ सामाजिक दावाक अनुपात जाँचब अछि।

ओहो जरूरी अछि जे काव्याक सामाजिक पक्षकेँ मात्र घोषणाक संख्यासँ न मापल जाए। 'शैशव ओ खेल' जे एक पाथर-जेकाँ प्रतिमा दैत अछि, ओ कतेक लम्बा नीति-रचनासँ अधिक तीक्ष्ण प्रश्न उठा सकैत अछि। 'दीप'मे बाँहरी उजासक बावजूद अन्धारक ठिकि रहब वैचारिक जटिलता उत्पन्न करैत अछि। 'गाम छूटल'क मुखड़ा विस्थापनक भावलेख बनि जाइत अछि। एतय कविता अपन संदेशीक 'कहल बात'सँ आगाँ बढ़ैत अछि—एहि बढ़तक क्षणसभ संग्रहकेँ साहित्यिक रूपसँ महत्त्वपूर्ण बनबैत अछि।

१७. निष्कर्ष

'सोँहाँत-असोँहाँत'क केन्द्रीय ऊर्जा अपन सम्प्रदायसँ प्रेम करैत ओकर भीतरक असहजताकेँ नाम देबाक प्रयत्नमे अछि। पोथीक शीर्षक व्यक्तिगत रुचि–अरुचिसँ आगाँ बढ़ि समय, स्मृति, शैशव, गाम, भाषा, श्रम आ नैतिकताक बीचक द्वन्द्वकेँ संकेत करैत अछि। एक दिस 'मिथिला धाम', 'गामक बात', 'फगुआ' आ 'गाछ'मे पुनःप्राप्तिक ओछा अछि; दोसर दिस 'शैशव ओ खेल', 'गाम छूटल', 'मूठ', 'असोँहाँत' आ 'छोटकी-बड़की'मे टूटल, विसंगति आ आलोचना। 'दीप'क बिम्ब एहि द्वन्द्व संसारक बीच आशाक थिर बिन्दु नहि, अपितु सतत साधबाक आवश्यकताक सूचक अछि। ... 23

एहि कविता-संग्रहक मूल्यांकनक न्यायपूर्ण निष्कर्ष प्रशंसाक अतिशयोक्ति वा नकारात्मक सर्वेक्षणसँ नहि निकलत। ओ न सम्पूर्ण ग्रामीण इतिहास अछि, न आधुनिक सामाजिक संकटसभक पूर्ण सिद्धान्त; ओ एहन मैथिली काव्याभ्यास अछि जाहिमे साधारण भाषा अपन छन्दक जीवनार्थक खोज करैत अछि। जखन शब्द बिम्ब बनि उठैत अछि, संग्रहक काव्यशक्ति घनीभूत होइत अछि; जखन विचार सीधे उपदेश भऽ जाइत अछि, तखन ऊर्जाक घनत्व घटैत अछि। एहि दू प्रवृत्तिक साथ उपस्थिति एहि ग्रन्थक विशिष्ट आलोचनात्मक पहचान अछि।

आगाँ चलि ड॰. प्रसादक अन्य कविता-संग्रहसभक संग 'सोँहाँत-असोँहाँत'क तुलना, लोकधुनक निकट रचनासभक श्रवा आस्वाद आ क्षेत्रीय पाठक-स्वीकृतिक अध्ययन मैथिली गीतात्मकताक नव आयाम खोलि सकैत अछि। तथापि एहि संग्रहक अपन स्वतन्त्र साहित्यिक पहचान एखनहि स्पष्ट अछि : ओ गामक प्रति मोहकेँ सामाजिक विवेकसँ जोड़ैत अछि, आ सहज मैथिली भाषाक भीतर राग, विडम्बना, प्रश्न तथा नैतिक प्रतिबोधक सहअस्तित्व सम्भव बनबैत अछि। ... 23

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

प्रसाद, शिव कुमार। सोँहाँत-असोँहाँत। निर्मली, सुपौल, बिहार: पल्लवी प्रकाशन, २०१८। ISBN 978-93-87675-72-8। ... 23

Ānandavardhana. The Dhvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta. Translated by Daniel H. H. Ingalls, Jeffrey Moussaieff Masson, and M. V. Patwardhan. Edited by Daniel H. H. Ingalls. Harvard Oriental Series 49. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.

Bakhtin, M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Edited by Michael Holquist. Translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.

Jakobson, Roman. “Closing Statement: Linguistics and Poetics.” In Style in Language, edited by Thomas A. Sebeok, 350–377. Cambridge, MA: MIT Press, 1960.

Jha, Mithilesh Kumar. Language Politics and Public Sphere in North India: Making of the Maithili Movement. Oxford: Oxford University Press, 2018. https://doi.org/10.1093/oso/9780199479344.001.0001

Kumar, Lalit. “Caste, Script and Language: The Curious Case of Maithili Print.” Society and Culture in South Asia 12, no. 1 (2026): 82–99. https://doi.org/10.1177/23938617251337694

Nixon, Rob. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. https://doi.org/10.4159/harvard.9780674061194

Paiker, Ufaque. “Shadings of Languages: A Study of Maithili Marsīya in Nineteenth-Century Bihar.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.04

Williams, Raymond. The Country and the City. New York: Oxford University Press, 1973.

বাগ-রিবাগ : নোকস্‌মৃতি, ভাষিক শ্বস্‌মিতা শ্বা সামাজিক নৈতিকতা

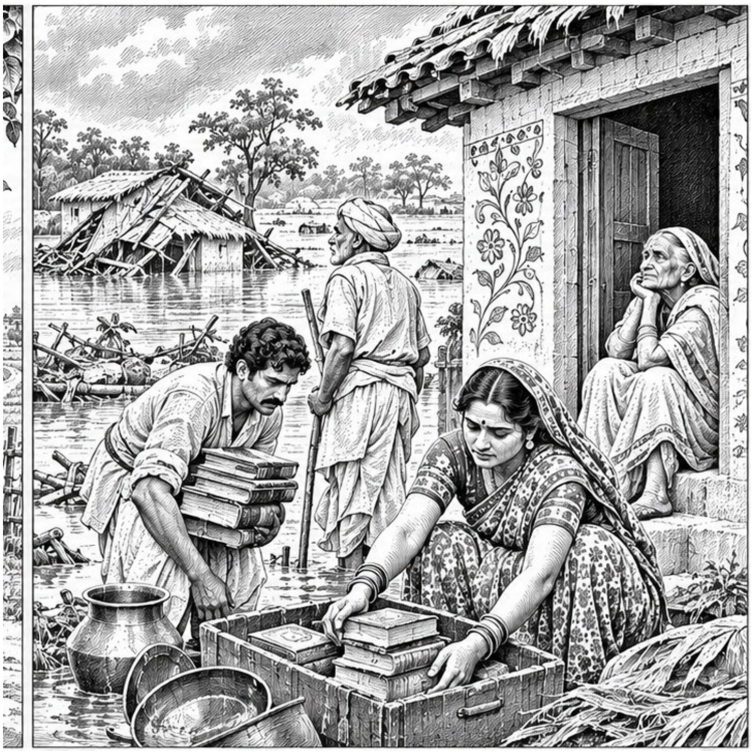

ড○. শির হ্মমাব প্রসাদক করিতা-সঁগ্রহক রিস্তৃত শ্বানোচনাম্‌েক শ্বধ্যযন

সাবাঁশ

ড○. শির হ্মমাব প্রসাদক ‘বাগ–রিবাগ’ প্রেম শ্বা রিবত্তি, জীরনান্বভর শ্বা শ্বাম্‌েপবীঞ্চণ, মিথিনাক স্‌মৃতি শ্বা ওকব রঁদনৈত সামাজিক যথার্থক রঁীচ একঠা সঘন কার‍্যাম্‌েক সঁরাদ বচৈত শ্বছি। সঁগ্রহক রঁযাসী করিতামে মৌথিনী ভাষাক শ্বাম্‌েীযতা, পবিরাব শ্বা পবম্‌পবাক সু্েহ, রঁাঢ়ি শ্বা পর্যারবণীয শ্বস্ববঞ্চা, শিঞ্চা-র‍্যারস্‌থাক রিডম্বঁনা, গামক ভৌতিক-সাঁস্‌গ্গতিক সঁসাব শ্বা সার্রজনিক শ্বাচবণক নৈতিক সঁকঠ পবস্‌পব গ্বঁথন ভেঠৈত শ্বছি। এহি

আলেখক প্রতিপাদ্য ঈ অছি জে সংগ্রহমে ‘বাগ’ কেবল অনুবৃত্তি নহি, সামাজিক সম্বন্ধক নির্মাণকারী শক্তি অছি, জখন ‘বিবাগ’ ওকৰ অন্ধতা, স্বার্থ আ পাখণ্ডক বিরুদ্ধ বিবেকক রূপ ধারণ করৈত অছি। ‘বাগ–০১’, ‘বাগ–০২’, ‘বাগ–বিবাগ’, ‘মৈথিলী’, ‘মিথিলা’, ‘বাঁড়ি’ শৃংখলা, ‘হমৰামে হমৰ গাম’ক দ্বন্দ্ব খণ্ড, ‘নৰকা শিক্ষা’, ‘বেঁঠী’, ‘মঠৰা মায’, ‘বঁড়হন’ আ ‘করিতা’ক নিকট পাঠনসঁ লোকবাচিক লয়, সূচীকরণ, সম্বোধন, ব্যংগ্য, বিবোধ-যুগ্ম আ স্মৃতিক সংরচনাক বৈশিষ্ট্য উদ্ঘাটিত হোএত অছি। লেখ এহি উপলব্ধিসভক সংগ স্ত্রী-পাত্রক সীমিত স্বায়ত্তা, অতীতক আদর্শীকরণ, ব্যাপক নৈতিক সামান্যীকরণ আ কিছু করিতাক উপদেশাত্মক সমাপনক সীমা সেহো চিন্হিত করৈত অছি। এহি দ্বিমুখী মূল্যাংকনসঁ ‘বাগ–বিবাগ’ সমকালীন মৈথিলী করিতামে আত্মীযতা আ সামাজিক আলোচনাক মহত্ত্বপূর্ণ সংগম রূপমে সোঝাঁ অবৈত অছি।

বীজশব্দ : মৈথিলী করিতা; বাগ–বিবাগ; লোকস্মৃতি; ভাষিক অস্মিতা; পর্যাবরণীয আলোচনা; বাঁড়ি; ব্যংগ্য; স্ত্রী-অনুভব; মুক্তছন্দ।

১. প্রস্তাবনা : স্নেহক সংসাব আ বিডম্বনাক চেতনা

ড০. শিব কুমাব প্রসাদক ‘বাগ–বিবাগ’ মৈথিলী করিতাক এহন সংগ্রহ অছি জাহিমে মনুষ্যক নিজী ব্যথা, সামাজিক সম্বন্ধ আ সামূহিক উত্তবদাযিত্ব এক-দোসবসঁ পৃথক নহি বহৈত অছি। পল্লরী প্রকাশন, নির্মলীসঁ ২০২৪ মে প্রকাশিত এহি সংগ্রহক বযাসী করিতাক বন্ধনতা কেবল বিষযক বিবিধতা নহি, অনুভূতিক অনেক দৃষ্টি বনবৈত অছি। ‘গণপতি’ক ভক্তিভাবসঁ ‘কন্দ্র হম মূঠ কহৈ ছী?’ক প্রতিবাদী স্বব ধবি কবি কখনহুঁ বিনম্র আবাধক, কখনহুঁ গ্রামীণ স্মৃতিক সংবাহক, কখনহুঁ পবিবাবক সদস্য আ কখনহুঁ সার্বজনিক জীবনক কণ্ঠু পর্যবেক্ষক বনি সোঝাঁ অবৈত ছথি। এহি ভূমিকা-পবিবর্তনক বীচ একটা স্থিব আগ্রহ অছি : মনুষ্যক আচবণকেঁ মনুষ্যক দুঃখ আ গবিমাক কসৌটীপব পবখল জায।

সংগ্রহক সমর্পণ ‘মৈথিলী মায’ক পীড়াকেঁ মিথিলাক ভৌগোলিক আ ভাষিক অন্তর্কলহ, গুটবাজী, বর্চস্ববাদ আ ব্যক্তিস্বার্থসঁ জোড়ৈত অছি। এহিসঁ করিতা-সংসাবক আত্মীযতা আবম্ভহিসঁ সংঘর্ষ-মুক্ত নহি বহৈত; স্নেহক ভীতব ঘাবক চেতনা প্রবেশ করৈত অছি। ভূমিকামে কবি জীবনক সুখ-দুখ, প্রাকৃতিক প্রকোপ, প্রশাসনিক বাবহাব আ সামাজিক বিদ্রূপতাকেঁ বচনাক প্রেবণা মানৈত ছথি। করিতাকেঁ ‘জিনগীক আলোচনা’ কহবাক স্পষ্টকব আগ্রহ এহি সংগ্রহক একটা আধাবভূত সৌন্দর্যবোধ খোলৈত অছি : করুণা আ প্রতিবাদ বিবোধী নহি, এক্কে নৈতিক অনুভবক দূ স্বব অছি।

এহি শোধক কেন্দ্রবমে চাবি পবস্পব সম্বদ্ধ প্রশ্ন অছি। পহিল, বাগক আত্মীযতা বিবাগক বিবেকমে কোনা রূপান্তবিত হোএত অছি? দোসব, মৈথিলী ভাষাক পক্ষধবতা আ মিথিলাক গ্রামাস্মৃতি অপন সামাজিক সমাবেশন আ বহিষ্করণক প্রশ্নসঁ কোনা জুড়ৈত অছি? তেসব, আপদা, শিক্ষা, প্রবাসন আ ঘবেলূ সম্বন্ধক করিতা ব্যক্তিগত বেদনাকেঁ সার্বজনিক প্রশ্নমে কোনা বদলৈত অছি? চাবিম, কবিক মুক্তছন্দ, লোকবাচিক লয, পুনরুক্তি, সূচীকবণ আ ব্যংগ্য কথাকেঁ কতেক প্রভাবী ঢঙসঁ করিতা বনবৈত অছি? এহি প্রশ্নসভক উত্তব করিতা-স্থিতিক সূক্ষ্ম বিবেচনমে নিহিত অছি।

২. আলোচনাত্মক প্রতিমান : ধ্বনি, পর্যাবরণ আ গ্রামাস্মৃতি

‘বাগ–বিবাগ’ক অর্থ-নির্মাণমে প্রত্যক্ষ কথনক সংগ ও অর্থ সেহো সক্রিয অছি জে করিতা বিম্ব, অন্তর্বিবোধ, সম্বোধন আ মৌনক মাধ্যমসঁ প্রকট করৈত অছি। এহি কাবণেঁ একব ব্যংগ্যকেঁ মাত্র আবোপক সূচী আ স্মৃতিকেঁ

কেরন অতীতপ্রেম মাননাসঁ বচনাক কনাত্মক স্রুকপ ওম্নবাওত অছি। ‘রাঁঢ়ি’ শৃংখনামে পীড়িতক দেহ আ প্রশাসনক নিশ্চিন্ততা, ‘রঁড়হন’মে রিদাক চুপ্পী, ‘বাগ–০১’মে করুণা আ পবপীড়াস্বখক একসাথ উপস্থিতি—ঞা সভ ভারার্থক অতিবিঞ স্তব খোনৈত অছি। আনোচনাক কসৌঠী এহি রঁদ্মঅর্থকতাকেঁ পহচানরঁ, আ জতএ করিতা একঠা নিষ্কর্ষপব অকস্মাত ঠমকি জাঞত অছি, ওতএ ওকব সীমা রেখাঁকিত কবরঁ সেহো আরশ্যক অছি।

আনন্দরর্ধনক ধ্বনি-রিচাব কথিত অর্থ আ রাঁজিত আশয়ক অন্তব সমম্নরাঁক একঠা উপযোগী দৃষ্টি দৈত অছি; আধুনিক মৈথিনী করিতাপব প্রাচীন কাব্যরম্মীকবণ আবোপিত কবরঁ এহি অধ্যযনক উদ্দেশ্য নহি। ন্ববেন্স রুঁএনক পর্যারবণীয় আনোচনা ‘মিথিনা’, ‘জনমহূমি’ আ রাঁঢ়ি-রিষযক করিতামে প্রগ্রতিসঁ মনুষ্যাক নির্ভবতা আ হিঁসক হস্তক্ষেপক প্রশ্ন উভাবরাঁমে সহাযক অছি। বেমণ্ড রিনিযম্সক গ্রাম–নগব সম্বন্ধী রিরেচন গ্রামাস্মৃতি আ প্রবাসনক সংঘর্ষকেঁ পঢ়রাঁক তননাত্মক হূমি দৈত অছি। মৈথিনী সাহিত্যক ঞতিহাস-নেখনমে জযকান্ত মিশ্র আ দেরকান্ত ম্নাক কার্য আধুনিক বচনাকেঁ ব্যাপক সাহিত্যিক পবম্পবামে বখরাঁক পৃষ্ঠহূমি দৈত অছি; মুদা প্রসাদক করিতাক অর্থ আ মূন্যাঁকন অন্ততঃ ম্নানক অপন বচনাসঁ নির্ধাবিত হোঞত অছি।

३. বচনা-রিন্যাস : পবস্পব গ্রঁথন পাঁচ সঁরেদনাত্মক ক্ষেত্র

সঁগ্রহক আবম্ভ ভক্তিপবক বচনাসঁ হোঞত অছি, মুদা ও কেরন অনুষ্ঠানক করিতা নহি বহি জাঞত। ‘মৈথিনী’, ‘মিথিনা’ আ ‘জনমহূমি’ ভাষিক আ স্থানিক নগারক প্রশ্ন উঠরৈত অছি; ‘রাঁঢ়ি’ক চাবি করিতা প্রাগ্রতিক আ সঁস্থাগত সঁকষ্টক সঁগ জুনৈত অছি; ‘শিক্ষাক সঁসাব’ আ ‘নরকা শিক্ষা’ সার্রজনিক শিক্ষাক রিডম্বনা উদ্ঘাটিত কবৈত অছি; ‘রেঁঠী’, ‘মঠবা মায’, ‘মাএ’ আ ‘রঁড়হন’ গৃহজীরনক ঊষ্মা আ দূবীকেঁ কপ দৈত অছি। বচনাক ক্রম এহি রিষযসভকেঁ অনগ-অনগ কোঠবীমে নহি বাখৈত। এক কাব্যধাবাক প্রশ্ন দোসব ধাবামে ঘুবি অরৈত অছি, আ এহি পুনবাগমনসঁ সঁগ্রহক আন্তবিক একতা রঁনৈত অছি।

४. বাগক রঁদ্মঅর্থতা : প্রেম, প্ররৃত্তি আ আত্মসঁযম

‘বাগ–০১’মে সঁগীতসঁ আবম্ভ হোঞত ‘বাগ’ শব্দ জন্দীএ ভাষা, মাটি, সঁস্কাব, রাস্নো, আঁগন আ দ্বআব ধবি পসঁচি জাঞত অছি। ‘বাগেসঁ নে রস্বধা হুট্টুম্ব রঁনৈ ছে’ পঁক্তি অনুবাগকেঁ সম্বন্ধক বচনাত্মক শক্তি মানৈত অছি। মুদা করিতা তবন্ত একঠা চকিত কবনিহাব মোড় নৈত অছি : ‘দোসবা কে দ্বখ দেখ হঁসি’ সকরাঁক প্ররৃত্তি সেহো বাগক অন্তম্নত আরি জাঞত অছি। এহি উনঠারসঁ বাগ নৈতিক কপসঁ স্বতঃ নিষ্কলুষ নহি বহৈত। মনুষ্য জকবামে নগার বখৈত অছি, ওকব মূন্যাঁকন আরশ্যক অছি। করিতাক রাস্তরিক গাম্ভীর্য এহী আত্মপবীক্ষণমে অছি।

‘বাগ–রিবাগ’ পহিন ‘বাগ’ক ভার-রিস্তাবক ভীতব সঁ সঁযমক প্রশ্ন নিকানৈত অছি। ‘বাগসঁ রিবাগ’, ‘কামসঁ নিষ্কাম’ আ ‘আসক্তিসঁ নিবাসক্তি’ সন রিবোধ-যুগ্ম জীরনক আধ্যাত্মিক অনুশাসনক ক্রম বচৈত অছি। করি স্বযঁ স্রীকাবৈত ছথি জে এহি ক্রমকেঁ কহরঁ সবন, জীরনমে উতাবরঁ কঠিন অছি। গ্রন্থক অনেক নাম দ্বাবা অন্তমে একব্রক ধার্মিক প্রতিপাদন অরৈত অছি। এতএ রিবাগ ভারনা-শূন্যতা নহি, ভারনা পব নৈতিক অধিকাব অর্জিত কবরাঁক আকাঁক্ষা রঁনৈত অছি। যদ্যপি আধ্যাত্মিক সমাধান ব্যাপক সামাজিক সঁঘর্ষক জটিনতাকেঁ পূর্ণতঃ সম্বোধিত নহি কবৈত, তকবা সঁগ্রহক আন্তবিক দর্শনসঁ অনগ কহ পঢ়রোঁ অসম্ভব অছি।

‘বাগ–০২’ এহি আত্মীযতা-চিন্তনকেঁ মাতৃভাষাক সার্রজনিক ক্ষেত্রমে নহ অরৈত অছি। ভাষা ‘ভারক সঁরাহিকা’ অছি, ‘কনক রঁপৌতী নহি’—এহি রিচাব দ্বাবা করি জন্ম, জাতি আ রঁশপব আধাবিত ভাষিক স্বামিত্বক আনোচনা কবৈত ছথি। অসম, জনকপুব আ মধুপুবক উন্নেখ মৈথিনী ভাষিক সঁসাবক রিস্তৃত হূগোনক সঁকেত অছি। আম, নতাম,

মখান ঋা পানক রস্তুগত নিকঁঠতা ভাষা-প্রেমকেঁ কেরন ঘোষণামূনক নহি বহয দৈত; ওকবা দেহ, স্বাদ, ধবতী ঋা সম্বন্ধক সঁগ জোড়ৈত ঋছি। পহিন বাগক র্যাপক মানৱীযতা এতএ ভাষিক সমারেশনক ঋাগ্রহ ৱঁনৈত ঋছি।

'মনক হাঁঠ' ঋা 'মনক ঋকাস' মন্বষাক ঋন্তৰ্বঁগ জীৱনক দূ ভিন্ন কপক বচৈত ঋছি। পহিনমে হাঁঠ স্বখ-দ্বখ, নর-প্ববান ঋা স্মৃতিক ভেঁঠক স্থান ঋছি; দোসবমে ঋাকাশক রিস্তাবক ৱীচ ভন্দ্বধন্বষ, রিপত্রিক মেঘ ঋা ঠুঁঠৈত ঋাশাক গতি উপস্থিত ঋছি। মন এক্কে সমযমে রস্তুসঁগ্রাহক ঋা খূনন সম্ভারনা ঋছি। 'সপনা'মে 'জিনগীক সপনা' ঋা 'সপনাক জিনগী'ক রিনিময দৃষ্টিসঁ এহি ঋন্তবক রৌদ্ধিক রিস্তাব হোঁভত ঋছি : কন্পিত জীৱন ঋা জীৱনক সক্রিয ঋাকাঁঙ্ক্ষা এক রস্তু নহি। এহি করিতাসভমে দর্শন উপদেশক ঋপেক্ষা রিম্ব ঋা শঙ্ক-ক্রমক ঋন্তবসঁ প্রকঁঠ হোঁভত ঋছি। ... 4

৩. মৈথিনী ঋা মিথিনা : মাতৃভাষাক স্নেহসঁ সার্বজনিক ঋস্মিতা ধবি

'মৈথিনী'মে করি ঋপন সাহিত্যিক কর্মকেঁ নিজী প্রতিষ্ঠাক ৱঁদনা ভাষিক দাযিত্বক কপমে দেখরৈত ছথি। 'মিথিনীক ৱেঁঠা ছী / মায হমব মৈথিনী' মাতৃভাষাকেঁ পোষণ ঋা ঋণস্বীকাবক সম্বন্ধমে বখৈত ঋছি। ঋন্তিম প্রশ্ন —'মৈথিনীমে নিখি পঢ়ি / কিনকব হক ছিনৈ ছী?'—এক দিস ভাষিক পবিশ্রমক গবিমা স্থাপিত কবৈত ঋছি, দোসব দিস সাহিত্যিক সমাজমে ঋরিশ্বাস ঋা প্রতিস্পর্ধাক ঋাহত চেতনাকেঁ উজাগব কবৈত ঋছি। ঞা স্বব র্যক্তিগত প্রতিরাদক উর্জা বখৈত ঋছি; ম্বদা ভাষা-সঁসাধন, শিক্ষণ ঋা প্রকাশনক সঁস্থাগত ঋসমানতা সেহো এহি সঁঘর্ষক র্যাপক পবিরেশ হোয সকৈত ঋছি।

'ঋপন মৈথিনী'মে দূব-দূবক যাত্রা, ঋনেক ভাষাক সঁসঙ্গ ঋা ঋপন মাতৃৱোনীক ঋন্বপস্থিতি একঁঠা গতিশীন ঋাত্মপবিচয ৱঁনৱৈত ঋছি। করি ঋসম, ৱঁগান, পঁজাৱ, মহাবাষ্ট্ৰ, গ্বজবাত, কেবন ঋা কর্নাঁঠকক ঋন্বভরক পাছাঁ 'মৈথিন মীঠ ৱোনিযা'ক স্মৃতি বাখৈত ছথি। এহি করিতা ঋা 'বাগ–০২'ক ৱীচ সূক্ষ্ম তনার ঋছি : একঠাম ঋপন ৱোনীক ঋন্বপম ঋাত্মীযতা, দোসবঠাম ভাষাক ফ্বনগত স্বামিত্বক নিষেধ। দ্বনূ স্ববকেঁ সাথ বখনাপব মাতৃভাষা-প্রেমক সমারেশী কপ উভবৈত ঋছি, জাহিমে ৱন্মভাষী জীৱনক ঋন্বভর ঋপন ভাষাসঁ ঋন্ববাগকেঁ কমজোব নহি কবৈত।

'মিথিনা'মে একঁঠা পীপনক গাছ সম্পূর্ণ সামাজিক ঋাকাঁঙ্ক্ষাক কেন্দ্ৰব ৱঁনৈত ঋছি। ওকব ছাঁহমে কেরন মৈথিন নাতেদাব নহি, 'সমস্ত মানর', পশ্ব-পক্ষী ঋা চিড়ৈ সভ নেন ঠাম ঋছি। গাছ এহি ঋর্থমে বাজনীতিক সমারেশনক সঁগ পর্যারবণীয সহজীৱনক প্রতীক ৱঁনৈত ঋছি। একব প্রতিপক্ষ 'জনমভূমি'মে উপস্থিত ঋছি, জতএ গাছহীনতা, জনহীনতা, প্বনাস্ঠিকক ঢেব, ঠুঁঠৈত পাবস্পবিকতা ঋা ধনক প্রধানতা সাম্প্রদাযিক ক্ষবণক চিহ্ন ৱঁনৈত ঋছি। পহিন করিতা ঋাদর্শক চিত্র বচৈত ঋছি, দোসব রর্তমানক রিঘঁঠনপব প্রশ্ন উঠৱৈত ঋছি। ঞা জোড়ী করিতা-সঁগ্রহক সঁরেদনাত্মক কেন্দ্ৰবকেঁ স্পষ্ঠ কবৈত ঋছি।

ভাষিক রিরাদ ঋা সামাজিক ঋন্তর্কনহক জে সঁকেত সমর্পণমে ঋছি, ওকব সকাবাত্মক প্রত্যুত্তব 'বাগ–০২'ক ৱঁশাধাবিত ঋধিকাব-রিবোধ ঋা 'মিথিনা'ক সম্মিনিত ছাঁহমে ভেঁঠৈত ঋছি। তথাপি করিতা কখনহুঁ সার্বজনিক সমস্যাকেঁ র্যক্তিগত দোষসঁ মাত্র ৱুঁন্মৱাঁক দিস ম্বকৈত ঋছি। সাহিত্যিক ৱৈধতা এহি ৱাঁতমে ঋছি জে করিক র্যাক্বনতা সমাজক র্যাপক নৈতিক প্রশ্ন উঠৱৈত ঋছি; ওকবা কিযো রিশিষ্ঠ র্যক্তি রা সঁস্থাক রিকদ্ধ স্বতঃ প্রমাণিত ঋাবোপ নহি মানি সকৈত।

६. बाढ़िक छवि सभ : विपत्ति, सार्वजनिक नैतिकता आ पर्यावरणीय न्याय

'बाढ़ि–०१'क कारा-स्थान अचानक उजड़ल घरक शोकसँ बनैत अछि। भसिआएल जीवनक बीच पिता अथवा परिजनक देह भेटबाक विलम्ब आपदाक समयकेँ मरणक क्षणसँ बहुत दूर धरि खीँचि लैत अछि। आगि, पानि आ काल एक-दोसरसँ प्रतिस्पर्धा करैत विपत्तिक छवि बनबैत अछि। मुदा कविताक अन्तिम चिन्ता केवल प्राकृतिक भयावहता नहि; 'दीन-हीन लोक'क लगातार कालर्‍ अछि। एहि पंक्तिमे प्राकृतिक संकटक बीच सामाजिक असमानता एकटा मानवीय प्रश्न बनि सोझाँ अबैत अछि।

'बाढ़ि–०२'मे उजड़ल डीह, उपड़ल गाछ, दुखल देह आ सड़कपर ठाढ़ मनुष्य बाहत-व्यवस्थाक दृश्यसँ टकराइत छथि। पीड़ित लोककेँ 'मनुज, प्रकृत, प्रशासन आ अखबार'क खेलौना कहबाक भाव बाजनीतिक प्रदर्शनक आलोचना अछि। देखबे, चिन्हबे आ कहल जेनिहार आपदाक बीच वास्तविक दुखल मनुष्यक स्वतन्त्र आवाज कतए अछि—कविता एहि प्रश्नसँ पाठककेँ असहज करैत अछि। एकरा कारणेँ कविक करुणा केवल निजी शोक नहि, संस्थागत उत्तरदायित्वक प्रश्न बनैत अछि।

'बाढ़ि–०३'मे खेत-पथार, भात-चूल्हा, दूध-दही आ घरक सामानक नष्ट होयब घरेलू अर्थव्यवस्थाक विघटनक ठोस रूप अछि। बाढ़ि एतए जलक आवेग नहि, भोजन, श्रम, आश्रय आ भविष्यक एक्के घरी छिनि लेबाक अनुभव अछि। घरेलू वस्तुसभक नाम विपत्तिक व्यापक अर्थकेँ स्थानीय विवरणमे बदलैत अछि। एहन वस्तुगतता कविताकेँ अमूर्त 'प्रकृति-प्रकोप'क विलापसँ अलग करैत अछि।

'बाढ़ि–०४' करुणाक स्वरकेँ नाटकीय व्यंग्यमे फेरैत अछि। हाथ डोलाबैत नेता, समझाउँश दैत अधिकारी, ठुठैत बाँध आ 'फेर बनौते फेरो टुटतै'क आवर्तन सहानुभूतिक संस्थागत अभिनय खोलैत अछि। 'कान्हि कहलकै सभ ठीक छै / बातियेमे की भेलै?' सन प्रश्न प्रशासनक दावाक सोझाँ ग्रामानुभवक सह बाखैत अछि। एहि कविताक उपलब्धि घटना-विवरण मात्र नहि, सार्वजनिक विश्वासक टुटनकेँ काव्यमय बनबैनाइ अछि। चारू कविताक सामूहिक क्रम शोकसँ व्यंग्य धरि पहुँचैत आपदाक नैतिक दुर्गोल बचैत अछि।

'अपना लेल' एहि आलोचनाक दिशाकेँ बदलि दैत अछि। गाछ-वृक्ष काटनाइ, पोखरि-झाँखरि भरनाइ, बाँधपर मनमानी करनाइ आ बाँदमे सरकारकेँ दोष देनाइ—कवि एहि व्यवहारसभमे समाजक अपन सहभागिता देखबैत छथि। 'गाय'मे कृषि-जीवनक सहचरी पशुक सेवा भोगनाक बाद ओकर उपेक्षा मनुष्यक उपयोगितावादी दृष्टिपर प्रश्न बनैत अछि। एहि दू कविता द्वारा प्रकृति आ पशुजगत मानवीय सुविधाक निष्क्रिय संसाधन नहि रहैत। यद्यपि कवितासभ वैज्ञानिक बाढ़ि-कारणक सम्पूर्ण विवेचन नहि करैत, मनुष्यक पर्यावरणीय उत्तरदायित्वक प्रति जागरण अवश्य बचैत अछि।

७. 'हमरामे हमर गाम' : स्मृतिक वस्तु-संसार आ प्रवासनक पीड़ा

'हमरामे हमर गाम–१'मे गाम एकटा विञ भावसूचक नाम नहि; ओ कलमी आमक जाति, गाछीक दिशा, पियर आ लाल फल, दादीक आँचर, परिवारक सम्बोधन आ लेनदेनक खेलक विशिष्ट संसार अछि। आमक जातिसभक बारम्बार नाम लेनाइ स्मृतिक सूचीकरण मात्र नहि, स्थानिक अनुभूतिक विस्तार अछि। स्वाद, गन्ध आ देहगत स्मरणक कारणेँ बचपनक गाम पाठकक सोझाँ वर्तमान अनुभव बनि ठाढ़ होइत अछि। एतए वस्तु कविता-शिल्पक साधन अछि : ओकर बिना 'माय-गाम'क आत्मीयता अपारदर्शी आ सामान्य बहि जाइत।

'हमरामे हमर गाम–२'मे गामक स्थानिकता पोखरि-जलाव, ब्रह्मस्थान, मन्दिर, कुम्हारक चाक, माटिक बासन, जामुनक गाछ आ मखानक श्रमसँ आकार पबैत अछि। कुम्हारक घर आ वस्तु-निर्माणक विवरण गामकेँ श्रेष्ठ रमणीय दृश्य होयबसँ बचबैत अछि; ओ कारीगरी आ उत्पादनक संसार बनैत अछि। तथापि स्मृतिक एहि संसक्तमे अनेक जातीय-आर्थिक सम्बन्धक विस्तृत विश्लेषण स्वतः उपस्थित नहि होइत। स्मरण हमरा सोझाँ गामक एकटा आत्मीय रूप प्रस्तुत करैत अछि; सामाजिक इतिहासक समस्त रूप नहि। ई अन्तर कविता समझबाक लेल आवश्यक अछि।

'अपन आँगन' एहि ग्रामास्मृतिक भीतर प्रवासन आ उत्तराधिकारक कठिन प्रश्न घुसबैत अछि। परदेसमे बनल महल, छुटैत आँगन, जीर्ण दीवार, वृद्ध मायक प्रतीक्षा आ जमीन बेचबाक द्वन्द्व—ई सभ ग्राम–नगर सम्बन्धकेँ आर्थिक नैतिकता आ पारिवारिक दायित्वक तनावमे बदलैत अछि। 'कवी कोन योग'मे नगरक चकाचौंध आ गाममे छुटल वृद्धजनक अनुभव एहि तनावकेँ लोककथनक तीक्ष्णतासँ कहैत अछि। एहि प्रसंगमे ग्रामासमाजकेँ अनिवार्य रूपसँ निष्कलुष आ शहरकेँ अनिवार्य रूपसँ भ्रष्ट मानब उचित नहि; कविताक केन्द्र मनुष्याक सम्बन्धमे उपजल असन्तुलन अछि।

'हमरामे हमर गाम–१'क बचपन जाति आ ऊँच-नीचक कठिन स्मृतिसँ अधिक स्नेह आ सामूहिक खेलक आत्मीय दृश्य उपस्थित करैत अछि। एहि निर्मल स्मृतिमे साहित्यिक सत्य अछि, मुदा एकरा सम्पूर्ण ग्रामासमाजक ऐतिहासिक सामाजिक समरसताक निष्कर्ष बनाओल नहि जा सकैत। कविताक प्रथम पुरुष स्मरण विशेष अनुभवक विश्वसनीय संवेदनात्मक रूप अछि, समस्त समुदायक अनुभवक पर्याय नहि। कविक आत्मीय संसारक सम्मान करैत एहि दृष्टिगत सीमा चिन्हित करब आलोचनाक अनिवार्य उत्तरदायित्व अछि।

८. शिक्षाक विडम्बना : प्रमाणपत्र, पाठशाला आ सार्वजनिक रचन

'शिक्षाक संसार'मे शिक्षा-व्यवस्थाक प्रति क्षोभ असंगत पद्य-उपमा आ अतिवञ्जनक माध्यमसँ प्रकट होइत अछि। छात्रवृत्ति, औपचारिक उपस्थिति, राजधानीक भाषण आ वास्तविक शिक्षणक बीच कविता गम्भीर फाँक देखबैत अछि। 'बात तँ बुझियौ'मे बेरोजगार पढ़ल-लिखल युवक आ योजना-व्यवस्थाक दलाली एहि फाँककेँ सामाजिक जीवनक व्यापक संकट बनबैत अछि। एहन बाँगाक प्रभाव वस्तुनिष्ठ आँकड़ाक अभावमे घटैत नहि; ओकर कार्य व्यवस्था द्वारा निर्मित विसंगतिक नैतिक अनुभूति जगाएब अछि। तथापि एकर अतिवञ्जित रूपकेँ विद्यार्थी वा शिक्षक-वर्गक शाब्दिक चित्रण मानब अनुचित होयत।

'नवका शिक्षा–०१'मे 'एम.ए.' आ 'बी.ए.' शिक्षण आ जीविकाक बीच टुटल सम्बन्धक विडम्बनात्मक चित्र अछि। 'नवका शिक्षा–०२'मे आवर्तित प्रश्न—पढ़नाइ जँ आवश्यक नहि वहि गेल, तखन परीक्षा, विद्यार्थी आ शिक्षाक सम्बन्ध की?—कविताकेँ लोकवाचिक प्रतिवादक लय दैत अछि। साइकिल, पोशाक आ अन्य योजनाक उल्लेख सुविधाक नैतिक विरोध नहि, ओकरा शिक्षणक स्थानापन्न बना देबाक आशंकाकेँ उद्घाटित करैत अछि। ई अन्तर महत्वपूर्ण अछि; अन्यथा बाँगा सामाजिक अवसरविस्तारक विपरीत अर्थ ग्रहण कए सकैत अछि।

एहि शृंखलाक शक्ति ई अछि जे संस्था अपन घोषित उद्देश्यसँ कतेक दूर अछि, से प्रश्न कविता-भाषामे उठैत अछि। तथापि शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, प्रशासन आ बोजगाव-बाजावक परस्पर भिन्न उत्तरदायित्व कखनहुँ एक्के दोषारोपणमे समेटा जाइत अछि। बाँगाक ऊर्जा एहि संक्षेपणसँ बढ़ैत अछि, मुदा समाजक संरचनात्मक जटिलता ओझरा सकैत अछि। संग्रह एहि प्रकारेँ नीतिशास्त्रीय समाधानक बदला नैतिक असन्तोषक काव्यात्मक अभिव्यक्ति दैत अछि।

৯. বেঁটী, মাএ আ ৰহিন : স্নেহ, দেখভান আ স্ত্রীক স্থান

‘বেঁটী’মে বেঁটী আঁগনাক হঁসী, ঘবক সাজ আ মানৱীয় অপনত্বক আশ্রয় বনৈত অছি। কৱিতা বেঁটীক অস্তিত্বকেঁ ৰবদান কহৈত পিতৃসত্তাত্মক অৱমূল্যনক প্রতিপক্ষমে একটা স্নেহপূর্ণ ঘোষণাকেঁ সোঝাঁ অনৈত অছি। মুদা এহি প্রেমক কেন্দ্ৰ ৰহ্মত দূৰ ধৰি পৰিৱাৰক সুখ-সজ্জা বহৈত অছি। বেঁটীক স্বতন্ত্র ওচ্ছা, শিক্ষা, নির্ণয আ সার্ৱজনিক জীৱন এতএ স্পষ্ট স্বৰ নহি পবৈত। এহি অন্তৰসঁ কৱিতা কমজোৰ নহি, অপিতু ওকৰ প্রেমক সামাজিক সীমা পহিচানন জা সকৈত অছি।

‘মঠবা মায’ বৃদ্ধ মাতৃত্বক পৰিহণ্ড শ্রমক হৃদযস্পর্শী আখ্যান অছি। দেহবীপৰ ঠাঢ় মায, কঠুআএন দেহ, পুত্রক পঢ়াও-নোকৰীক নেন কএন ত্যাগ আ জীৱনক অন্তিম চবণক অকেনাপন—ঔ সভ দেখভানক অবৈতনিক শ্রমকেঁ কৱিতা ৰনবৈত অছি। পুত্রক ৰঢ়ন সমৃদ্ধিক সঁগ মাযসঁ ৰঢ়ৈত দূৰী কৰিক নৈতিক প্রশ্ন অছি। মুদা পৰিৱাৰমে পৰিৱর্তনক সমস্ত কাৰণ নৱৱধূক উপস্থিতি পৰ ডানি দেৱ স্ত্রী-পাত্রক জটিনতা ঘটা সকৈত অছি। পুত্রক অপন নির্ণয আ প্রৱাসনক ৰাধ্যতা সেহো এহি নৈতিক সম্বন্ধক হিস্সা অছি। এহি দ্বন্দ্বকেঁ চিন্হিত কএনাপৰ কৱিতাক সামাজিক অভিপ্রায অধিক স্পষ্ট হোওত অছি।

‘মাএ’ আ ‘মাঁ’ মাতৃস্নেহক ভিন্ন ভাৱদিশা প্রস্তুত কবৈত অছি। পহিন কৱিতা স্মৰণ আ অনুপস্থিতিক ভাষা বচৈত অছি, দোসৰ বঞ্চণক ছৱিমে আঁচৰ, মেঘ আ কোবাক সহাৰা খোজৈত অছি। ‘ৰঁড়হন’মে ৰহ্মত দিন ৰাঁদ ভেঁটন ভাও-ৰহিনক আনন্দ আ ৰিছুড়ৰাঁক ঘড়ীক চুপ্পী ভাষাক অসমর্থতাসঁ জন্মন গহন প্রভাৱ ৰনি জাওত অছি। কৱিতাক অন্ত ‘ভাও চুপ / ৰহিন চুপ’ক নিঃশব্দতা পৰ ঠহবৈত অছি। সংগ্রহমে জতএ অনেক বচনা অপনা অর্থকেঁ স্পষ্ট কহ দৈত অছি, ওতএ ‘ৰঁড়হন’ মৌনকেঁ অর্থ-সৃষ্টিক সাধন ৰনবৈত অছি।

‘জোড়ি নে সিনেহ আও’ এহি পাৰিৱাৰিক সংসাৰক ভীতৰ স্ত্রীক নিৱাসাধিকাৰক অস্থিৰ প্রশ্ন বখৈত অছি। জন্মক ঘৰ, ৰিৱাহক ঘৰ আ অন্ততঃ বেঁটাক ঘৰ—স্ত্রীক অপন কহৰাঁক স্থান কতহ ৰচৈত অছি? বেঁটীকেঁ আনোক কহনিহাৰ কৱিতা আ এহি স্থাযী ঘৰ-ৰিহীনতাক প্রশ্নকেঁ একসাথ পঢ়না পৰ সংগ্রহক স্ত্রী-দৃষ্টি একৰেখীয নহি বহৈত। এহিমে প্রেম অছি, মুদা অধিকাৰক অসমানতা সেহো অছি; সম্মান অছি, মুদা সম্বন্ধক নির্ণাযক সংবচনা ৰহ্মধা স্ত্রীক হাথমে নহি।

১০. ভক্তি আ পাখণ্ড : নোকঅনুষ্ঠানক দূ মুখ

‘গণপতি’, ‘চৌবচন’ আ ‘দুখহৰণী’মে নোকপর্ৱ আ দেৱী-আৰাধনাক সাম্প্রদাযিক ঊষ্মা অছি। অৰিপন, আঁগন, দহী, চন্দ্ৰদর্শন আ প্রার্থনা ধার্মিক অনুভৱকেঁ ঘৰ-পৰিৱাৰক সাঝা নয ৰনবৈত অছি। মুদা ‘পূজা’মে ভৱ্য পণ্ডান আ প্রদর্শনক ৰীচ শ্রদ্ধাক নিষ্প্রাণতা পৰ ৰাঁগ্য অছি; ‘পূজাক মহত্ত্ৱ’মে ধার্মিক ধ্বনি আ সচা আৰাধনাক ৰীচ দূৰী ৰেখাঁকিত হোওত অছি। এহি প্রকাৰেঁ কৱি ভক্তি আ ধার্মিক ৱ্যাপাৰকেঁ সমান ৱস্তু নহি মানৈত ছথি। ধার্মিক সংস্কাৰক সাংস্কৃতিক জীৱন আ সার্ৱজনিক পাখণ্ডক আনোচনা এহি সংগ্রহমে সহঅস্তিত্বমে অছি।

‘হে হৰি চৰণ কমন ৰনিহাৰী’মে স্তুতিপৰক ধ্ৰুৱপদক ভীতৰ নানচ, সূদখোৰী আ অসহক সংসাৰ প্রৱেশ কবৈত অছি। ভক্তি-ভাষাক দ্বাৰা ৱ্যৱহাৰক অধার্মিকতা উদ্ঘাটিত কবৰাঁক ঔ ছদ্মস্তুতি কৱিতা নেন তীক্ষ্ণ ৰাঁগ্যক সম্ভাৱনা খোনৈত অছি। এহি বচনাসভক নৈতিক নিষ্কর্ষ অছি জে অনুষ্ঠানক ৰাহৰী সফনতা মনুষ্যক করুণা ৱা সহনিষ্ঠাক সুনিশ্চিত প্রমাণ নহি হোওত। এক দিস ভক্তিৰস, দোসৰ দিস ৰিডম্বনা—ঔ দ্বিস্বৰ সংগ্রহক ৰাগ–ৰিৰাগ সংবচনাক ধার্মিক ৰূপান্তৰণ অছি।

११. काव्यभाषा : मुक्तछन्द, ध्रुवपद, सूचीकरण आ निःशब्दता

रचनासभक प्रमुख आधार मुक्तछन्द अछि, मुदा एकर लय निरन्तर समान नहि रहैत। 'बाग–०१'मे 'बाग' शब्दक आवृत्ति विचारक क्रमिक विस्तार करैत अछि; 'बाग–विबाग'मे विरोध-युग्म लौकिक संक्षिप्तता दैत अछि; 'नरका शिक्षा–०२' आ 'कद्दू हम मूठ कहै छी?'मे आवर्ती प्रश्न जनभाषाक नाटकीय प्रतिवाद करैत अछि। 'कँड़हन'मे ध्रुवपदक वंदना मौन प्रमुख अर्थसाधन अछि। एहि भिन्न शिल्प-समाधानसँ स्पष्ट होइत अछि जे कविक रचना-प्रक्रिया केवल विचारक सूची देबाक नहि, भिन्न प्रसंगक लेल भिन्न वाचिक गति खोजबाक प्रयास अछि।

लोकनामक मैथिली एहि संग्रहक महत्त्वपूर्ण कलात्मक साधन अछि। 'नेना-भुटका', 'अँगना-दुआर', 'डीह', 'पोखरि', 'मखान', 'अरिपन', 'भौजी' आ 'काकी' सन शब्द स्थानिक सम्बन्धक ठोस वातावरण तैयार करैत अछि। शब्दक स्थानीय रंग सुधि साहित्यिक गुण नहि; ओकर काव्यमूल्य तखन बनैत अछि जखन ओ दृश्य, क्रिया आ स्मृतिक अर्थव्यवस्थामे सक्रिय होइत अछि। 'हमरामे हमर गाम'मे आम आ माटिक वासनक नाम एहि कारणेँ महत्त्वपूर्ण अछि जे ओ नष्ट होइत लोकस्थान आ सम्बन्ध-मानचित्रकेँ पुनर्स्थापित करैत अछि। 'बाढ़ि–०३'मे घरेलू वस्तुक अनुक्रम विनाशक आर्थिक-सांस्कृतिक मोल स्पष्ट करैत अछि।

सम्बोधन सेहो एतए अर्थनिर्माणक प्रमुख विधि अछि। 'हे भगवती'क प्रार्थना, 'हलो जिनगी'क आत्मालाप आ 'कद्दू हम मूठ कहै छी?'क सार्वजनिक प्रश्न पाठककेँ प्रत्यक्ष संवादमे खीँचि अनैत अछि। 'कोना छी?'मे साधारण बातचीत आ धार्मिक आचरणक विसंगति एक्के मौखिक मंचपर आ जाइत अछि। एहि वाचिक प्रविधिसँ गीत, गप्प, उलाहना, व्यंग्य आ प्रार्थनाक दूरी घटैत अछि। कुलिनथ ब्रुक्स द्वारा काव्यक आन्तरिक तनावपर देल जोर एहि अर्थ-व्यवस्थाकेँ विवेचित करबाक एकटा तननात्मक दृष्टि दैत अछि; किन्तु मैथिली लोकभाषाक अपन लय आ सामाजिक सन्दर्भ एहि आलोचनाक प्राथमिक आधार रहबाक चाही।

'दाँत बीच जीभ सन' रचना कविक काव्यशास्त्र-संबंधी आत्मविडम्बनाक महत्त्वपूर्ण उदाहरण अछि। रस, अलंकार, छन्द, ध्वनि, वक्रोक्ति, कथा आ उपन्यासक नाम लैत कवि अपन सीमितता कहैत छथि। मुदा एहि आत्मविनयमे साहित्यिक आडम्बर, आक्रामक पाण्डित्य आ प्रतिष्ठाक प्रतिस्पर्धापर कटाक्ष सेहो छिपल अछि। कविता एकसाथ आत्मस्वीकृति आ साम्प्रदायिक व्यंग्यक काम करैत अछि। तथापि विनम्रताक घोषणा कविताकेँ रूप-सौष्ठवक आलोचनासँ मुक्त नहि करैत; कविता अन्ततः अपन शब्द, ध्वनि आ संरचनामे परखल जाइत अछि।

१२. कविता आ जिनगी : रचनाक आत्मचेतना

'कविता'मे कवि स्पष्ट करैत छथि जे कविता निरपेक्ष आकाश वा धरतीसँ स्वतः उत्पन्न नहि होइत; ओकर जन्म 'भावानुभूतिक असह संवेदना'सँ होइत अछि। जीवनक उजास, अन्हार, हँसी, असफलता आ जिजीविषा एहिमे एकसाथ उपस्थित अछि। ई रचना संग्रहक आवम्भिक कवि-वक्तव्यक अन्तःप्रतिध्वनि अछि : कविता स्वायत्त सजावट नहि, भोगल जीवनक संवेदनात्मक पुनर्निर्माण अछि। तथापि एहि दावाक अर्थ मात्र प्रत्यक्ष अनुभवक नकल नहि; वस्तु रचना तखने बनैत अछि जखन अनुभव शब्दक भीतर नवा लय आ अर्थ ग्रहण करैत अछि।

'जिनगी–०१' जीवनक हिंसक लोभ आ शोषणकेँ कठोर स्वरमे राखि करैत अछि; 'जिनगी–०२' सुख, श्रम, निर्धनता, शारीरिक कठिनाइ आ अहंकारक अनेक अवस्थामे जीवनक रूप देखबैत अछि। 'लोके सन लोक'मे 'भोगी बागमे / योगी विबागमे'क विरोध मनुष्याक अलग-अलग प्रवृत्तिक सामाजिक बोधक रूपमे अबैत अछि। एहि रचनासभक संयुक्त निष्कर्ष ई अछि जे जीवनसँ अनुराग अन्यायसँ समझौता नहि, बल्कि ओकर पहचानक आधार बनि सकैत अछि। यथार्थ, अनुभूति आ नैतिक प्रतिक्रिया एहि संग्रहक रचनादर्शनक तीनटा महत्त्वपूर्ण घटक अछि।

𑓑𑓓. 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱, 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒂 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨

𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒧 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒪𑒼𑒏𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒚𑒼𑒮 𑒫𑒱𑒫𑒩𑒝𑒏𑒹𑒿 𑒦𑒰𑒫𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒬𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒠𑒰𑒢 𑒏𑒩𑒥 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒧𑒏 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒖𑒰𑒞𑒱, 𑒏𑒳𑒧𑓂𑒯𑒰𑒩𑒏 𑒔𑒰𑒏, 𑒧𑒐𑒰𑒢, 𑒧𑒰𑒙𑒱𑒏 𑒒𑒻𑒪, 𑒛𑒳𑒥𑒻𑒞 𑒛𑒲𑒯, 𑒧𑒰𑒨𑒏 𑒠𑒹𑒯𑒩𑒲 𑒂 𑒦𑒰𑒃-𑒥𑒯𑒱𑒢𑒏 𑒥𑒱𑒕𑒼𑒯 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨, 𑒮𑓂𑒣𑒩𑓂𑒬 𑒂 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒑𑒯𑒱𑒩𑒰𑒄 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒦𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞𑒱 𑒁𑒕𑒱 : 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰, 𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒠𑒩𑓂𑒬𑒢, 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱, 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒲𑒩𑓂𑒝𑒞𑒰 𑒂 𑒣𑒰𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒅𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒣𑒩 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒐𑒳𑒪𑒱 𑒏𑓄 𑒮𑒫𑒰𑒪 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒹𑒮𑒩 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒥𑒼𑒪𑒔𑒰𑒪𑒏 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲𑒏 𑒪𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒡𑒰𑒢 𑒥𑒢𑒥𑒹𑒢𑒰𑒃 𑒁𑒕𑒱। 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒞𑓁 ‘𑒥𑒰𑒜𑓃𑒱–𑓐𑓔’𑒏 𑒫𑒱𑒛𑒧𑓂𑒥𑒢𑒰, ‘𑒩𑒰𑒑–𑓐𑓑’𑒏 𑒂𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒂 ‘𑒥𑒛𑓃𑒯𑒢’𑒏 𑒧𑒾𑒢 𑒁𑒪𑒑-𑒁𑒪𑒑 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨𑒮𑒰𑒡𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫 𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒋𑒯𑒱 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱𑒮𑒦𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒏𑒳𑒪𑒞𑒰 𑒏𑒐𑒢𑒯𑒳𑒿 ‘𑒮𑒦’ 𑒂 ‘𑒏𑒼𑒢𑒼’ 𑒮𑒢 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞𑒏 𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑓂𑒏𑒹 𑒠𑒼𑒭𑒏 𑒏𑒼𑒚𑒩𑒲𑒧𑒹 𑒩𑒰𑒐𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒚𑒰𑒧 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯𑒧𑒨 𑒁𑒞𑒲𑒞𑒏 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒖𑒰𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒖𑒰𑒞𑒱 𑒂 𑒫𑒩𑓂𑒑𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒧𑒞𑒰 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏𑒵𑒞 𑒍𑒗𑒩𑒰𑒨𑒪 𑒩𑒯𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒣𑓀𑒏𑓂𑒞𑒱𑒮𑒦 𑒥𑒯𑒳𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒐𑒳𑒪𑒪 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒮𑒳𑒢𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒐𑒢 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒮𑒦𑒏 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰 ‘𑒥𑒛𑓃𑒯𑒢’𑒏 𑒧𑒾𑒢 𑒂 ‘𑒧𑒢𑒏 𑒂𑒏𑒰𑒬’𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒞𑓂𑒞𑒩𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒮𑒿 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒲, 𑒞𑒐𑒢 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒭𑓂𑒧𑒞𑒰 𑒂 𑒏𑒟𑒢𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒝𑒧𑒹 𑒧𑒰𑒋 𑒂 𑒥𑒹𑒙𑒲𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒖𑒢𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒁𑒣𑒢 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰, 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨 𑒂 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒮𑒦 𑒚𑒰𑒧 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒑𑒯𑒩𑒰𑒄𑒮𑒿 𑒢𑒯𑒱 𑒅𑒦𑒩𑒻𑒞। ‘𑒖𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒢𑒹 𑒮𑒱𑒢𑒹𑒯 𑒂𑒃’ 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒲𑒧𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒮𑒿 𑒔𑒳𑒢𑒾𑒞𑒲 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒫𑒩𑒝𑒏 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒵𑒞𑒱-𑒫𑒱𑒢𑒰𑒬 𑒂 𑒢𑒰𑒑𑒩𑒱𑒏 𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒩𑒐𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒖𑒙𑒱𑒪 𑒏𑒰𑒩𑒝-𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒚𑒰𑒧 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒔𑒩𑒝𑒣𑒩 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏𑒵𑒞 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒖𑒼𑒩 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒏𑒧𑒲 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒪𑒹𑒪 𑒁𑒢𑒱𑒫𑒰𑒩𑓂𑒨 𑒠𑒼𑒭 𑒢𑒯𑒱; 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒖𑒞𑒋 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒮𑒔 𑒥𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒏𑒰𑓀𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒩𑒐𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒍𑒞𑒋 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒫𑒱𑒏𑒪𑓂𑒣 𑒂 𑒁𑒢𑒳𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒮𑒦𑒏 𑒣𑒴𑒕𑒞𑒰𑒕 𑒏𑒩𑒥 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓔. 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 : 𑒁𑒢𑒳𑒩𑒰𑒑𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰

‘𑒩𑒰𑒑–𑒫𑒱𑒩𑒰𑒑’𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫 𑒁𑒢𑒳𑒩𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒂 𑒞𑓂𑒨𑒰𑒑𑒏 𑒮𑒩𑒪 𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒦𑒰𑒭𑒰, 𑒑𑒰𑒧, 𑒡𑒩𑒞𑒲, 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩, 𑒦𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒂 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱 𑒩𑒰𑒑 𑒏𑒫𑒱-𑒧𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑒰𑒐𑒝𑓂𑒛, 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒩𑓂𑒟, 𑒬𑒼𑒭𑒝 𑒂 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱 𑒫𑒱𑒩𑒰𑒑 𑒋𑒯𑒱 𑒪𑒑𑒰𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒥𑒰𑒜𑓃𑒱𑒏 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒰𑒮𑒢𑒱𑒏 𑒞𑒧𑒰𑒬𑒰 𑒣𑒩 𑒮𑒫𑒰𑒪 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒦𑒰𑒭𑒰-𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧 ‘𑒏𑒳𑒪𑒏 𑒥𑒣𑒾𑒞𑒲’𑒏 𑒢𑒱𑒭𑒹𑒡𑒧𑒹 𑒩𑒴𑒣𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑓂𑒨𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱 𑒪𑒼𑒏𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒏 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒪𑒳𑒣𑓂𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒔𑒱𑒯𑓂𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒦𑒰𑒫𑒧𑒨 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒥𑒔𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒞𑒲𑒢 𑒠𑒱𑒬𑒰𑒧𑒹 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭 𑒅𑒦𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 : 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒴𑒞𑒱 𑒮𑒰𑒧𑒳𑒠𑒰𑒨𑒱𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰-𑒮𑒤𑒪𑒞𑒰 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱। 𑒏𑒞𑒱𑒣𑒨 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒞𑒲𑒫𑓂𑒩 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒥𑒱𑒧𑓂𑒥𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩𑒞𑒰 𑒒𑒙𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒬𑓂𑒩𑒹𑒭𑓂𑒚 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒮𑒦𑒧𑒹 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳 𑒂 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒴𑒞𑒱 𑒋𑒏-𑒠𑒼𑒮𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒂𑒪𑒼𑒏𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒥𑒰𑒜𑓃𑒱𑒏 𑒔𑒰𑒩𑒱 𑒮𑒳𑒩 𑒬𑒼𑒏𑒮𑒿 𑒢𑒰𑒑𑒩𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒫𑒰𑒠 𑒡𑒩𑒱 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; ‘𑒯𑒧𑒩𑒰𑒧𑒹 𑒯𑒧𑒩 𑒑𑒰𑒧’𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒮𑒴𑒔𑒲𑒏𑒩𑒝 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒐𑒼𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; ‘𑒥𑒛𑓃𑒯𑒢’𑒏 𑒧𑒾𑒢 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱𑒮𑒿 ‘𑒩𑒰𑒑–𑒫𑒱𑒩𑒰𑒑’ 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒦𑒰𑒫𑒼𑒠𑓂𑒑𑒰𑒩 𑒢𑒯𑒱, 𑒪𑒼𑒏𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰, 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒁𑒮𑓂𑒧𑒱𑒞𑒰, 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒫𑒩𑒝𑒲𑒨 𑒥𑒹𑒔𑒻𑒢𑒲 𑒂 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏𑒞𑒰𑒏 𑒥𑒯𑒮𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒨𑒼𑒑𑒠𑒰𑒢 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

প্রসাদ, শির হুমাব. বাগ–রিবাগ. প্রথম সঁস্কবণ. নির্মনী, স্বপৌন : পন্নরী প্রকাশন, ২০২৪. ISBN 978-93-93135-80-3।

থানন্দরর্ধন. Dhvanyāloka of Ānandavardhana. সম্পাদন, থন্বরাদ থা ঠিপ্পণী : K. Krishnamoorthy. ধাবরাড় : Karnatak University, 1974.

Buell, Lawrence. The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination. Malden, MA : Blackwell, 2005.

Brooks, Cleanth. The Well Wrought Urn: Studies in the Structure of Poetry. New York : Harcourt, Brace, 1947.

Jha, Devakanta. A History of Modern Maithili Literature: Post-Independence Period. New Delhi : Sahitya Akademi, 2004.

Mishra, Jayakanta. History of Maithili Literature. New Delhi : Sahitya Akademi, 1976.

Williams, Raymond. The Country and the City. New York : Oxford University Press, 1973.

পঘনৈত হিমখঁড : হিন্দী-মৈথিনী কারয়ান্বরাদ থা স্ত্রী-চেতনা

বজনী ছাৱঁড়াক করিতা থা ড○. শির হুমাব প্রসাদক মৈথিনী থন্বরাদক রিস্তৃত সাহিহিক সমীঙ্খা

সাবাঁশ

বজনী ছাৱঁড়াক হিন্দী করিতা-সঁগ্রহক ড○. শির হুমাব প্রসাদক মৈথিনী রুপান্তব 'পঘনৈত হিমখঁড' (২০১৮) ভারান্বহৃতি থা সাঁস্গ্রতিক প্বনর্সৃজনক রিশিষ্ঠ গ্রতি থছি। সঁগ্রহক তিবসঠি করিতামে প্রেম, স্মৃতি, ঠঁঠা পড়ৈত সম্বন্ধ, ভবোসা, থাম্পেবিচয, স্ত্রীক থস্মিতা, পবিরাব, শিঙ্খা থা ভাষিক উঁত্ত্বাধিকাবক প্রশ্ন এক-দোসবাসঁ জ্বড়ৈত থছি। প্রস্তুত থধ্যযনক কেন্দ্ব ও কারয়াম্যেক প্রঞিযা থছি, জাহিমে হিন্দী করিতাক ভার-সঁবচনা মৈথিনীক সম্বোধন, রাক্য-নয, নোক-রিম্ব থা নৈতিক সঁরেদনাক সহাবে নরা শ্রর্য থা দৃশ্য রুপ নৈত থছি। যাকোর্স্সনক থন্তবভাষিক থন্বরাদ, নাগডাক সমতন্যতা, হবীক নঙ্খয-সঁস্গ্রতি, রেনূষ্ঠীক স্বদেশীকবণ, নেফেরেবক প্বনর্নেখন থা শৈবী সাগমনক স্ত্রীরাদী থন্বরাদ-দৃষ্ঠিক থানোকমে চযনিত করিতাক নিকষ্ঠ-পাঠ কএন গেন থছি। 'নাবী', 'একষ্ঠা হেবাএন জনানী', 'বাজভাষা', 'রিয়্যাক রাঁষ্ঠ', 'ঘবক পাগ', 'হিমখঁড' থা 'থহাঁক থাতী' সন করিতা সঁগ্রহকেঁ কেরন র্যাক্তিগত থন্বহৃতিক কার্য নহি বহয দৈত; ঞা সামাজিক মূন্য, পহিচান থা উঁত্ত্বাধিকাবক রঁহস খোনৈত থছি। শীর্ষক-করিতাক হিন্দী থা মৈথিনী রুপক সমম্বখ পঠনসঁ রিম্বক ভারান্তব থা মৈথিনীক সঁরেষ্ঠ ম্বহারবাক হৃমিকা স্পষ্ঠ হোগত থছি। গ্রন্থক ম্বখ্য উঁপনষ্বি থাম্মীয সম্বোধন থা মানরীয থন্বভরক সহজ মৈথিনী থভির্যাক্তি থছি; কতিপয বচনামে কথনক সৃঞ্জিপবকতা থা রিম্বক সীমিত রিস্তাব ওকব কনাম্যেক চুনৌতী থছি। ... 57

রীজশৈষ্ঠ : পঘনৈত হিমখঁড; বজনী ছাৱঁড়া; শির হুমাব প্রসাদ; হিন্দী–মৈথিনী থন্বরাদ; কারয়ান্বরাদ; নঙ্খয-সঁস্গ্রতি; স্ত্রী-থস্মিতা; স্বদেশীকবণ; নিকষ্ঠ-পাঠ। ... 57

১. প্রস্তারনা : থন্বরাদক ভীতব করিতা থা করিতাক ভীতব নর ভাষা

করিতাক থন্বরাদ-যাত্রামে শৈষ্কক থর্থ নিশ্চন নহি বহৈত। এক ভাষাক ভার দোসব ভাষামে প্ররেশ কবৈত কান স্বব, নয, সম্বোধন, স্মৃতি থা সাঁস্গ্রতিক পহিচানক নর পবিস্থিতি প্রাপ্ত কবৈত থছি। বজনী ছাৱঁড়াক করিতাসঁ মৈথিনীক 'পঘনৈত হিমখঁড' ধবি ঞা যাত্রা ওহনে রিম্বক যাত্রা থছি, জকব শীতনতা, তাপ, দূবী থা সিনেহ থন্বরাদিত শৈষ্কক ভীতব নরা ঠষ্মসঁ থন্বগ্বঞ্জিত হোগত থছি। মূনক থাশযক প্রতি উঁত্ত্বদাযিত্ব থা মৈথিনীক

বচনাত্মক স্বাধীনতা দুনূ অনুবাদক মূল্যাঙ্কনমে মহত্ত্বপূর্ণ অছি। কাব্যাত্মক সমতুল্যতা কেৱল শব্দ-সমানতা নহি; ও অর্থ, ধ্বনি, সংস্কাৰ আ পাঠকীয় অনুভৱক সমন্বয় সম্বন্ধ অছি। ... 57

বজনী ছাৰ্ৱাক হিন্দী কবিতাক ডঃ. শিৱ কুমাৰ প্রসাদ গুপ্ত দ্বাৰা মৈথিলী ৰূপান্তৰ ২০১৮ ঈ. মে পল্লৱী প্রকাশন, নির্মলীসঁ প্রকাশিত ভেল। তিৰসঠি কবিতাক ক্রম 'মধুৱন' সঁ আবম্ভ ভই 'বিসৰ্বাসক মূর্তি' ধবি জাওত অছি। আবম্ভমে বচপন, প্রকৃতি আ মনক উন্মুক্ততা; বীচমে পবিচয়, নাবী, ঘৰ, ভাষা আ জীৱন-সংঘর্ষ; অন্তমে স্মৃতি, থাতী আ বিশ্বাসক নৱ নির্মাণ—ই বিষয়গত বিস্তাৰ সংগ্রহকেঁ একটা বিশিষ্ট ভাব-লয় দেওত অছি। কবিতাসভক ক্রমকেঁ যান্ত্রিক কথানক মানবাক অপেক্ষা ওকৰ পবস্পৰ সন্দর্ভ আ আবর্তন দেখৰ অধিক সার্থক অছি।

কৱয়িত্রীক 'অনুসৃজন : সাহিত্যিক ঔৰ সাংস্কৃতিক অনুষ্ঠান' আ অনুবাদকক 'আমুখ আ আভাৰ' এহি কাব্য-প্রয়াসক দু মহত্ত্বপূর্ণ বৈচাবিক প্রবেশ-দ্বাৰ ছথি। কৱয়িত্রী অনুবাদমে সাংস্কৃতিক আদান-প্রদানক সম্ভাৱনা দেখৈত ছথি; অনুবাদক মৈথিলী পাঠকক সম্মুখ কবিতাকেঁ আত্মীয়তাপূর্বক প্রস্তুত কবৈত ছথি। ভূমিকা-দ্বয়ক ই সুৰ কবিতাক শিল্পগত বিবেচনক বিকল্প নহি, বৰ্নকি ওকৰ সাহিত্যিক অভিপ্রায়ক পৃষ্ঠভূমি প্রদান কবৈত অছি।

এহি সংগ্রহক বিশেষতা ই জে একহি কবিতামে ঘৰক সহজ বৌলী আ ব্যাপক মানৱীয় প্রশ্ন মিলৈত অছি। 'অহাঁ', 'হম', 'জিনগী', 'বৌদ' আ 'পাগ' সন শব্দ মৈথিলী পাঠককেঁ নিকট অনৈত অছি; 'নাবী', 'বাজভাষা' আ 'বিদ্যাক বাঁট' সন কবিতা এহি নিকটতাকেঁ সামাজিক বিচাবক ক্ষেত্রমে বিস্তৃত কবৈত অছি। সমীক্ষা নেল তেঁ অর্থ-সংপ্রেষণক সহজতা, কাব্যাত্মক সঘনতা, স্ত্রীক সুৰ আ সাংস্কৃতিক পুনর্স্থাপনাক সূক্ষ্ম অন্তৰকেঁ এক সাথ দেখবাক আৱশ্যকতা অছি।

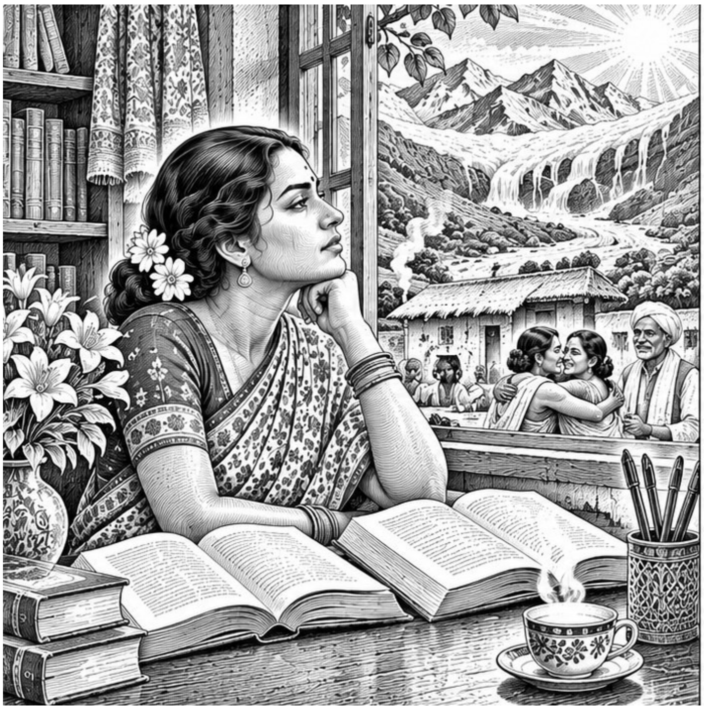

২. কাব্য-জগতক ৰূপবেখা : বিষয়, সংবেদনা আ দৃষ্টি

'পঘলৈত হিমখংড'ক তিৰসঠি কবিতা আকাৰ, বঙ্গ-স্থিতি আ ভাব-প্রবৃত্তিক দৃষ্টিসঁ বিবিধ অছি। 'মধুৱন'ক স্মৃতি-সম্বদ্ধ প্রকৃতি, 'উন্মুক্ত'ক মুক্তিক অভিলাষা, 'পবিচয়'ক আত্ম-পুনর্বচনা, 'নাবী'ক অস্তিত্বগত আগ্রহ, 'একটা হেবাএল জনানী'ক ঘৰেলু অদৃশ্যতা, 'বাজভাষা'ক ভাষিক চেতনা, 'বিদ্যাক বাঁট'ক সামাজিক আকাঁক্ষা, 'ঘৰক পাগ'ক পাবিবাবিক গবিমা, 'হিমখংড'ক সম্বন্ধ-ৰূপক আ 'বিসৰ্বাসক মূর্তি'ক পুনর্নির্মাণাত্মক আশা—ই

সভ মিলि संग्रहক মূল संवेदनात्मक মানচিত্র বনবৈত অছি। কিছু কবিতা অত্যন্ত সংক্ষিপ্ত কথনসঁ অর্থ খোলৈত অছি, তঁ কিছু কবিতা দৃশ্য, সময আ পবিস্থিতিকেঁ বিস্তৃত কহ অপন প্রভাব বঢ়বৈত অছি। ... 57

সংগ্রহক বঁম্মতেক কবিতা মুক্তছন্দমে অছি। পংক্তি-বিচ্ছেদ, পুনরুক্তি, সম্বোধন, প্রত্যক্ষ প্রশ্ন, মানবীকবণ আ প্রশ্নতিকেঁ মনোভাবক রূপক বনাযবঁ একব প্রমুখ শিল্পগত সাধন অছি। এহি আধাবপব একবা কেবল 'সবল ভাষা'ক কবিতা কহি ছাড়ি দেবঁ উচিত নহি; সবলতাক ভীতব সামাজিক অসন্তোষ, স্মৃতিক বিখণ্ডন আ আশাক নৈতিক আগ্রহ পবস্পব উলঝল অছি। বিশেষ মহত্ত্বক এহি বাতক অছি জে নিজী অনুভবসঁ উঠল কথন অনেক ঠাম সামূহিক জীবনক প্রশ্ন বনি জাগত অছি।

কবিতাসভক অন্তর্মনমে বিবোধী ভাব এক সংগ জীবৈত ছথি—স্নেহ আ দূবী, ঘব আ অকেলাপন, স্মৃতি আ বিস্মবণ, পবম্পবা আ আত্মনির্ণয, বিশ্বাস আ সংদেহ। কবযিত্রীক অনুভবক সর্জনাত্মক বিস্তাব এহি বিবোধক কাবণ সম্ভব বনৈত অছি। মৈথিলী অনুবাদমে ঞ দ্বন্দ্বর প্রায়ঃ সর্বনাম, সাধাবণ শব্দ আ দৃশ্যাত্মক বিম্বক সহাবে বাঞ্জ হোঞত অছি। জেঠ প্রশ্নক জটিলতা কবিতাকেঁ অর্থপূর্ণ বনবৈত অছি, ওহি প্রশ্নকেঁ অতি শীঘ্র সুলিঝমে বদলি দেবাক প্রবৃত্তি কতহ্ম-কতহ্ম ওকব বহুঅর্থিতাকেঁ সীমিত সেহো কবৈত অছি।

কবিতা আ অনুবাদক এহি সংযুক্ত কাব্য-ভূমিমে মূল কসৌটী অছি—কথন অপনে ভীতব অনুভবক তনাব, ধ্বনিক সংগতি আ ভাবক নবা দৃষ্টি পৈদা কবৈত অছি কি নহি। 'হিমখণ্ড'মে ঠঁঠ আ বৌদক দ্বন্দ্বর জতেক মূর্ত অছি, 'একটা হেবাএল জনানী'মে অনদেখল শ্রমক যথার্থ ততবেঁ ঠোস অছি। একব বিপবীত, জখন জীবন-মূল্য বিনা আন্তবিক রূপান্তবণক প্রত্যক্ষ উপদেশী রূপমে উপস্থিত হোঞত অছি, তখন কবিতা স্পন্দব বিচাব তহ কহৈত অছি, মুদা সদিখন সমতুল্য কলাত্মক গহনতা নহি অর্জিত কবৈত।

३. অনুবাদ-সিদ্ধান্ত আ মৈথিলী কাব্যক বচনাত্মকতা

३.१ অন্তবভাষিক অনুবাদ আ কাব্যক অনুবাদনীযতা

বোমন যাকোব্সনক 'অন্তবভাষিক অনুবাদ'ক সংকল্পনা অনুসাব এক ভাষাক সংকেত দোসব ভাষাক সংকেত-ব্যবস্থামে ব্যাখ্যাযিত হোঞত অছি। মুদা কাব্যক অর্থ কেবল শব্দকোশীয সমানার্থক পদ নহি হোঞত; ভাষা-ধ্বনি আ সংবচনা অতিবিক্ত সম্বন্ধ বনবৈত অছি। 'স্নেহ', 'সিনেহ', 'বৌদ', 'উষ্ণতা', 'হিমখণ্ড' আ 'ববফক পহাড়' সমান অর্থ-ক্ষেত্রমে বহলহুঁ অলগ সংবেদনাত্মক পবিদৃশ্য বচি সকৈত অছি। এতএ প্রশ্ন ঞ নহি জে এক শব্দক 'সহী' শব্দ কী; প্রশ্ন ঞ অছি জে পবিবর্তিত শব্দ পাঠকক অনুভবমে কোন অতিবিক্ত শবীব দেলক।

३.२ নাঞডা : রূপক নিকটতা বনাম প্রভাবক সমতুল্যতা

যূজীন নাঞডা রূপাত্মক নিকটতা আ পাঠকীয প্রভাবক সমতুল্যতাক বীচ মহত্ত্বপূর্ণ অন্তব দেখবৈত ছথি। এহি দৃষ্টিসঁ প্রশ্ন উঠৈত অছি জে কবিতা অপন বিম্বক ভাব-সংবচনা কেনা বচবৈত অছি আ অনূদিত ভাষামে পাঠক তক ওকব ভাবাত্মক উর্জা কেনা পহুঁচৈত অছি। 'হিমখণ্ড'মে বিশ্বাসক তাপকেঁ 'বৌদ'ক মূর্ত অনুভব দেল গেল অছি; এতএ ভাব-সমতুল্যতা কেবল অমূর্ত অর্থক পুনর্ব্যাখ্যা নহি, সংবেদনাত্মক নবান্তবক সম্ভাবনা সেহো বনৈত অছি। সমান অর্থ-ক্ষেত্রমে ভিন্ন শব্দ অপন সাংস্কৃতিক তাপমান আ ধ্বন্যাত্মক স্পর্শক কাবণ অলগ কাব্য-প্রভাব উৎপন্ন কবৈত অছি।

३.२ हवी : नक्ष्य-संस्कृतिक वास्तविक पाठ

गिदोन हवीक वर्णनात्मक अनुवाद-अध्ययन अनूदित वचनाकें नक्ष्यभाषाक साहित्यिक संस्कृतिमे सक्रिय पाठ कऍं देखैत अछि। एहि आलोकमे 'पघनैत हिमखंड'क महत्त्व एहि बातमे अछि जे हिन्दी कविताक भाव मैथिली कविताक भाषिक व्यवहाव आ सांस्कृतिक संकेतक भीतव कतेक आत्मीयता सँ बसैत अछि। शीर्षक, वचनाक क्रम, कवयित्रीक स्वबा, अनुवादकक भूमिका आ कविता भीतवक 'हम–अहाँ'क संवाद—ई सभ मैथिली साहित्यिक संसावमे एहि संग्रहक उपस्थितिकें बनबैत अछि। ... 57

३.४ वेनूटी आ नेफेवेव : स्वदेशीकवण, दृश्यता आ पुनर्लेखन

वेनूटीक स्वदेशीकवण–विदेशीकवणक अवधावणा हिन्दी आ मैथिलीक निकट सम्बन्धक बाबजूद स्ववक भिन्नता पहिचानबामे सहायक अछि। 'बौद', 'पाग', 'जिनगी' आ 'अहाँ' सन प्रयोग हिन्दी मूनक भावकें मैथिली जीवनानुभवक समीप अनैत अछि; मुदा शब्द-निर्वाचनक ई सहजता अनुवादकक सर्जनात्मक हस्तक्षेपकें अदृश्य नहि कवैत। नेफेवेवक पुनर्लेखन-दृष्टि एहि प्रक्रियाक दोसव पक्ष खोनैत अछि : अनुवाद मूल वचनाक नव साहित्यिक जीवन अछि, जाहिमे प्रकाशन, पाठकीय संस्काव आ नक्ष्यभाषाक अभिव्यञ्जिक सम्भावना अर्थ-निर्माणमे भाग नैत अछि। ई पुनर्लेखन स्वेच्छाचाविता नहि, उत्तवदायी काव्यात्मक रूपान्तवण होयबाक चाही।

३.७ निंग-सापेक्ष अनुवाद : स्वव, सत्ता आ सामाजिक बोाझ

शैवी साउमन अनुवादकें निंग-निवपेक्ष शब्द-व्यवहाव नहि, सांस्कृतिक हस्तक्षेपक सम्भावना मानैत छथि। एही दृष्टिसँ 'नावी', 'आत्मक नावी', 'एकटा हेबाएन जननी' आ 'घवक पाग'क पाठ कवैत कान स्त्री-पात्रक प्रतिनिधित्व, बोानबाक अधिकाव, शैवीवक नामकवण आ घवक भीतवक श्रम-व्यवस्था पवस्पव देखन जा सकैत अछि। काव्य-स्वा सदिखन कवयित्री स्वयं छथि—ई निष्कर्ष नहि; मुदा कविता ककवा बोानबा दैत अछि आ ककव जीवनकें विवेचनक केन्द्व बनबैत अछि, ई निश्चय पूछन जा सकैत अछि।

३.६ व्यावहाविक भाषिक मूल्यांकन

बेकव आ जोान्सक समकानीन अनुवाद-अध्ययन अर्थक शब्दीय स्तवसँ आगाँ वाकावचना, पाठ-संसक्ति, प्राग्मैटिक संकेत आ अनुवाद-नैतिकता धवि जाउत अछि। एहि नेखमे 'अहाँ', 'हम', 'ओ', 'जननी', 'घव', 'आस', 'सपना', 'बिसबास' जेकाँ आवृत्त पदकें एकन अर्थ-उकाई कऍं नहि, सम्बोधन, सम्बन्ध आ समाज-विन्यासक संयत चिह्न कऍं देखन गेन अछि। 'अहाँ'क आदवसूचक भंगिमा कतेबा कवितामे स्वा–श्रोता दूवीकें घटबैत अछि आ कतेबामे प्रश्नक नैतिक दायित्व बढ़बैत अछि—ई प्राग्मैटिक स्तवक विशेष संकेत अछि।

४. प्रकृति, स्मृति आ विश्वासक बिम्ब-व्यवस्था

४.१ प्रकृति एकटा बाहवी दृश्य नहि, अन्तर्मनक प्रयोगशाना

'मधुबन'क आवम्भमे बचपनक चाह, जीवनक मधुवता आ स्मृतिक फेव घुमि अबैक भाव अछि। आवम्भक हवियानी मात्र वर्णावस्तु नहि, समयक पुनर्स्थापनक साधन अछि। एहिसँ संग्रहक बादक 'फहेस', 'नहव', 'आसक चिड़े' आ 'हिमखंड' धवि प्रकृति-बिम्बक एकटा भावात्मक कड़ी बनैत अछि। कोनो बिम्ब ठोस प्रकृति-चित्र बहि नहि जाउत; ठंडा बर्फ विश्वासक प्रकाशसँ पघनैत अछि, चिड़े आकांक्षा बनैत अछि, नहव सम्बन्धक प्रवाहक रूप धावण कवैत अछि।

एहि प्रकार प्रकृतिकेँ स्थानीय भूगोलक सचित्र दस्तावेज मानि नेने अनुचित होयत। 'रविफक पहाड़' मैथिलीभाषी नदी-मैदानक प्रत्यक्ष दृश्य नहि सेहो भइ सकैत अछि; मुदा 'बौद'क प्रयोग तात्विक तापकेँ दिनचर्याक स्पर्श प्रदान करैत अछि। अनुवाद सफल ओहि समय लगैत अछि जखन प्रकृतिमय बिम्ब नव भाषामे अर्थक सहज विस्तार प्राप्त करैत अछि। एतए बिम्बक कार्य बाह्य जगतक नकल सँ बेसी भावक दृश्यात्मक विन्यास अछि।

४.२ आशा–हताशा आ विश्वासक अविरल आवर्तन

'विसवास', 'साँचक धवातल', 'साँसक संग', 'सतवंगा आनन्द' आ 'विसवासक मूर्ति'मे मनुष्याक भविष्याक प्रश्न विश्वास आ आत्मबलक रूपमे उपस्थित अछि। 'विसवास'क कथन पाठककेँ प्रत्यक्ष सम्बोधित करैत अछि; 'साँसक संग'मे श्वास, सम्बन्ध, गीत आ क्षणिक नय जीवनक व्यापकता बटैत अछि; 'सतवंगा आनन्द'मे वंगक बन्धनता ऊर्जाक अभिलाषा बनैत अछि। आशा एकदम बाधावहित भाव नहि; ओकर पृष्ठभूमिमे स्मृतिक घुटन, एकान्त आ सम्बन्धक अस्थिरता विद्यमान अछि। एही कारण आशावादी कथन कविता-क्रमक संकटपूर्ण अनुभवक प्रतिपक्ष रूपेँ पढ़ल चाही।

एहिसँग एक आलोचनात्मक भेद राखब आवश्यक अछि। जहाँ कवितामे अनुभव बिम्ब वा कथानुभूतिक माध्यमसँ व्यक्त होइत अछि, ओतय भावक विश्वास पैदा होइत अछि; जतय पाठ सीधा जीवनोपदेशी बनि जाइत अछि, ओतय काव्य-दबाव कम भइ सकैत अछि। 'विसवास' वा 'सतवंगा आनन्द'क कतिपय खण्डक तात्पर्य स्पष्ट अछि, मुदा स्पष्टता अपने-आप काव्य-गुणक पर्याप्त प्रमाण नहि। पाठकक भावात्मक सहभागिता लेल प्रत्यक्ष निर्देश आ कलात्मक संकेतक बीच सन्तुलन महत्त्वपूर्ण अछि।

४.३ आत्म-खोज, स्मृति आ अस्तित्वक अस्थिर धरातल

'परिचय' परिचयकेँ स्थिर नामक बदला परिवर्तनीय अन्तःस्थितिक रूपमे पढ़बाक अवसर दैत अछि। 'हम केतए छलौं'मे स्मृतिक भीतर अपना स्थान नहि भेटबाक बेचैनी अछि; 'मनक कनकोआ'क उड़ान मनक अतल विस्तारक बिम्ब बनैत अछि; 'जिनगीसँ की चाहै छी'मे व्यक्ति अपन चाहक विषयमे अनिश्चित अछि। एहिसँ आधुनिक आत्मक 'स्वसंगत, निर्णायक' प्रतिमाक बदला खोजरत, अपूर्ण आ बदलैत रूप सामने अबैत अछि।

'मनक बजाव'क शीर्षक मानसिक जगतकेँ विनिमय, भीड़ आ भटकनक रूपकसँ जोड़ैत अछि, मुदा कविता मनक आग्रहकेँ 'फेन नहि' सन नकारात्मक विधानद्वारा व्यक्त करैत अछि। छोट कथन सामाजिक शोरसँ ऊबवि आत्मबोधक इच्छा बनैत अछि। 'बजाव'क रूपक आलोचनाकेँ अनेक दिशा दैत अछि, तथापि ओकर सघनता शब्दक संकेत आ कविता भीतरक अनुभवसँ मापल चाही; असम्बन्ध सामाजिक अर्थ आरोपित करब काव्यक मूल तनावकेँ धुँधला सकैत अछि।

७. स्त्री-अस्मिता : देह, परिचय, पीड़ा आ घर

७.१ 'नारी' : श्रेणीकरणक विरुद्ध एकटा प्रश्न

'नारी' संग्रहक प्रमुख सामाजिक कवितासभमे सँ एक अछि। स्त्रीकेँ केवल सम्बन्ध-निर्धारित पद—देवी, जननी, पूजा अथवा परिवारक नैतिक प्रतिमा—बनाय देबाक सामाजिक अभ्यस्तता एतए प्रश्नक घेरामे अबैत अछि। 'जनानीकेँ मात्र जनानी' कहि बुझबाक माँग स्त्रीकेँ रूपक वा पूजा प्रतिमासँ बाहर मनुष्य रूपमे देखबाक आग्रह अछि। एहि बिन्दुपर कविता परम्परागत 'नारी-महिमा' आ आधुनिक स्वायत्त व्यक्तित्वक बीच आलोचनात्मक दूरी पैदा करैत अछि।

করিতামে স্ত্রীক প্রতি শ্রদ্ধা আ স্ত্রীক সূতন্ত্র ব্যক্তিত্ব আরশ্যক রূপেঁ এক নহি অছি। সমাজ স্ত্রীকেঁ দেরী কহি ওকব শ্রম, ভচ্ছা আ অধিকাব অচিন্হাব বথি সকৈত অছি। অতঃ করিতা জে মানরতারাদী সুব গ্রহণ কবৈত অছি, ওকব মূল্য 'মহিমা'ক প্রশংসামে নহি, শ্রেণীকবণক মানরীয আনোচনামে অছি। মৈথিনী পাঠমে 'জনানী' সন ঘবেলূ পদক প্রযোগ ব্যাখ্যাক কেন্দ্রবকেঁ সংস্কৃতনিষ্ঠ অমূর্ততাসঁ হটাকয জীরিত নোকভাষিক ব্যক্তিপব কেন্দ্রিত কবৈত অছি।

৩.২ 'একটা হেবাএন জনানী' : পবিরাবক ভীতব অনুপস্থিতিক উপস্থিতি

'একটা হেবাএন জনানী' উপেক্ষাক একটা গহিবা সামাজিক দৃশ্য উপস্থিত কবৈত অছি। শীর্ষক সূযং রিবোধাভাস অছি : স্ত্রী ঘবক কাজমে সর্বত্র উপস্থিত, মুদা ওকব পহিচান হেবাএন। পাঠমে ৰঁচা, প্বরুষ, সেরা, পবিরাবক জিম্মেরাবী আ স্ত্রীক বোজমর্বাক শ্রম ৰাঁৰঁৰাঁব সঁগ অবৈত অছি। সামাজিক দৃষ্টিসঁ ঙা কেরন নিজী দুঃখক শোকগীত নহি; পবিরাবক ভীতব মান্যতা, শ্রম আ অধিকাবক অসমান রিতবণ পব প্রশ্নচিহ্ন অছি।

এহি করিতাক রিশিষ্টতা কথাত্মক রিস্তাবমে অছি। ছোট সূক্তিপবক করিতাসঁ ভিন্ন এতএ স্ত্রীক অস্তিত্ব অনেক পবিস্থিতি আ দিনচর্যাক মাধ্যমসঁ চিন্হিত হোওত অছি। কাজ, পহিচান, সামাজিক মান্যতা আ ভারনাত্মক অদৃশ্যতাক ৰীচক তনার করিতা ৰনৰৈত অছি। মৈথিনী পাঠ 'অপন', 'হমব', 'নাবী' আ ঘবেলূ ব্যরহাবক পদদ্বাবা এহন ঘবক বচনা কবৈত অছি জে পাঠককেঁ অপন আসপাসক সামাজিক জগতসঁ সম্বন্ধিত নগৈত অছি; মুদা এহী নিকটতাক কাবণ করিতা ওহি সম্বন্ধক আনোচনা সেহো তীক্ষ্ণ ৰনৰৈত অছি।

৩.৩ 'আজুক নাবী' : সময-ৰোধক দ্বৈধ

'আজুক নাবী'মে 'আজুক' শব্দ সময-চেতনাক সংকেত অছি। ঙা কেরন সমকানীন ফৈশনক সূচক নহি; অতীতক অপেক্ষা স্ত্রীক স্থিতিমে আএন পবিরর্তনক দারা আ তকব পবীক্ষা দূনূ সম্ভর ৰনৰৈত অছি। বচনামে পবম্পবা, ঠুঠন, ক্ষমতা আ সংঘর্ষক সংক্ষিপ্ত রিন্যাস অছি। আধুনিক স্ত্রীক আদর্শ কেরন সংঘর্ষশীন, সর্রগুণসম্পন্ন আ সহনশীন ৰনায দেন জায তঁ নর আকৃতিমে প্বরনকা ৰোঝ নৌটি সকৈত অছি। করিতাক সার্থক পাঠ 'আত্মেনির্ণয' আ 'নর দাযিত্ব'ক ঙা অন্তব চিন্হিত কবৈত অছি।

৩.৪ 'ঘবক পাগ' : ৰূজুর্গ্ধ, অনুভর আ নৈতিক উত্তবাধিকাব

'ঘবক পাগ'মে ৰূজুর্গ্ধ নোকনিকেঁ ঘবক মানক রিম্ব 'পাগ' দ্বাবা অর্থ প্রদান কএন গেন অছি। পাগ মিথিনাক সাংস্কৃতিক পহিচানক একটা সার্রজনিক চিহ্ন সেহো অছি; করিতা ভীতব ও ৰূজুর্গ্ধক সম্মান, অনুভর আ ধবোহবক উপমান ৰনৈত অছি। মৈথিনী পাঠক নেন এহি প্রতীকক স্থানীয প্রতিধ্বনি গহিব অছি। পবিজনক অনুভরকেঁ সিবোপাক রূপেঁ মানৰ, আ ওকব রাস্তরিক আরশ্যকতাক প্রতি উদাসীন বহৰ—এহি দূনূ স্থিতিক ৰীচ করিতাক নৈতিক প্রশ্ন উভবৈত অছি।

এহিসঁ উপ্নেন সামাজিক প্রশ্ন মাত্র সম্মানক নহি, সম্বন্ধক সত্তা-বচনাক অছি। ৰূজুর্গ্ধকেঁ প্রতীকাত্মক উচ আসন দেৰ আ ওকব রাস্তরিক জীরনক উপেক্ষা কবৰ একহি ঘবমে সম্ভর অছি। করিতা অনুভরক সংবক্ষণক আগ্রহ কবৈত অছি, মুদা ওকব আদর্শীকৃত 'ঘব'ক ভীতব পীঢ়ীগত মতভেদক জটিনতা কম ৰোনৈত অছি। এহি কমীকেঁ দোষ মাত্র নহি, কাব্যক চযনিত দৃষ্টিকোণ রূপমে চিহ্নিত কবৰ উচিত।

७.७ 'घर', 'घर आओर मकान' : अन्तर्वंग स्थानक तत्त्व

'घर' आ 'घर आओर मकान' मिलि कऽ घरकेँ भौतिक भवनसँ अलग सम्बन्धक अन्तःस्थ-स्थान बनबैत अछि। मकान संरचना अछि, घर आत्मीयता आ सहजीवनक संकेत। मुदा संग्रहक 'हेराएल जननी' आ 'घरक पाग'क संग पढ़ला पर ई अन्तर जटिल भऽ उठैत अछि : घर जँ स्नेहक स्थल अछि तँ ओतहि ककरो पहिचान किएक हेराएल अछि? एहि अन्तर्विरोधसँ संग्रहक अर्थ ओकर प्रत्यक्ष उपदेशसँ बेसी व्यापक बनैत अछि।

८. भाषा-चेतना आ सार्वजनिक जीवनक प्रश्न

८.१ 'राजभाषा' : पहिचान, अधिकार आ संवैधानिक शब्दक भार

'राजभाषा' भाषाक नामकरण, सार्वजनिक प्रतिष्ठा आ आत्मीय भावक सम्बन्ध सामने अनैत अछि। भाषाकेँ देशक पहिचानक संग जोड़बाक प्रवृत्ति अछि; संगहि भाषामे अपनत्व, स्मृति आ मनक अवकाशक अनुभूति सेहो अछि। एहि कविताक केन्द्रीयता कानूनी विधानक विस्तृत व्याख्या नहि, बल्कि भाषायी गौरव आ आत्मीय संचारक भावात्मक मूल्य अछि। मैथिली अनुवादमे ई विषय दू भाषा-संसारक सम्बन्धपर नव विचारक अवसर दैत अछि।

हिन्दी सँ मैथिलीमे अनुवादित संग्रहमे 'राजभाषा'क उपस्थिति अपूर्व आलोचनात्मक सन्दर्भ दैत अछि। पाठककेँ विचार करय पड़ैत अछि जे केन्द्र–परिधिक भाषायी सम्बन्धक भीतर मैथिली स्वयं कोन ठाम उभैत अछि। ई प्रश्न अनूदित मैथिली पाठक प्रसंगसँ उपजल आलोचनात्मक सम्भावना अछि; मूल कवयित्रीक अवश्य अभिप्राय छल, एहन दावा नहि। एतए हवीक नक्षय-संस्कृति दृष्टि उपयोगी ठहरैत अछि—भाषा वेदनना पर पाठकक सार्वजनिक प्रश्न सेहो बनि सकैत अछि।

८.२ 'विद्याक बाँट' : पुस्तक, शिक्षा आ पीढ़ी-गमन

'विद्याक बाँट'मे गामक जीवन आ बच्चाक पढ़ाइ समाजक भविष्यसँ जुड़ल अछि। शिक्षा व्यक्तिक उन्नतिकेँ मात्र नहि, साम्प्रदायिक परिवर्तनक साधन बनैत अछि। 'गर्दवा, धाप्प, निछमी आ बामी' सन नामक अनुक्रम बालक-बालिकाक संसारकेँ ठोस बनबैत अछि। एहि नाम-सरणीक ध्वनिमे परिचित लोकजीवनक स्पर्श अछि, जाहिसँ शिक्षाक अमूर्त आदर्श साधारण परिवारक श्रम, इच्छा आ भविष्यक सहारे मूर्त होइत अछि।

शिक्षाक एहि विमर्शक सन्निकट 'अहाँक थाती' संस्कार, देश, भाषा आ उत्तरदायित्वक प्रश्न उठबैत अछि। विरासत एतए मृत स्मारक नहि, आगाँक पीढ़ीक हाथमे पहुँचबाक सामाजिक क्रिया बनैत अछि। अपन देश आ परम्पराक प्रति निष्ठा एहि कविताक नैतिक बल अछि; मुदा सांस्कृतिक उत्तराधिकार जीवित तखने रहैत अछि जखन ओ बन्धनता, परिवर्तन आ समान अधिकारकेँ सेहो स्थान दैत अछि। एहि अर्थमे कविता स्मृति आ भविष्यक बीच एकटा खुलल संवाद बचैत अछि।

९. शीर्षक-कविताक सममुख पठन : हिमखंड, सिनेह आ विश्वासक बौद

शीर्षक-कविता 'हिमखंड'क केन्द्रमे सम्बन्धक शीतलता आ विश्वासक तापक विबोध रचाएल अछि। रजनी छावड़ाक हिन्दी 'हिमखंड' आ शिव कुमार प्रसादक मैथिली 'हिमखंड'केँ संग पढ़ला पर काव्यात्मक अर्थक निरन्तरता आ अभिव्यक्तिक भिन्नता दूनू सामने अबैत अछि। हिन्दीमे 'सर्द विश्वासों' आ 'उष्णता'क संकल्पना जखन मैथिलीमे 'ठिठुरलो सिनेह' आ 'बौद'क सहारे व्यक्त होइत अछि, तखन अमूर्त भाव दैनिक अनुभूतिक समीप आबि जाइत अछि।

হিন্দী : “পিঘনতে হেঁ হিমখঁড সর্দ বিশ্‌তোঁ কে” — “প্যাব সনে রিশ্বাস কী উঞ্চতা”।
মৈথিলী : “পঘনৈ ছেৈ রঁবফক পহাড়” — “ঠিঠুবনো সিনেহকে” — “রিশ্বাসক বৌদ”।

পহিল পবিরর্তন শীর্ষক আ করিতাক দেহক রঁচি দেখন জা সকৈত অছি। শীর্ষকমে ‘হিমখঁড’ শৰ্দ্ধ রঁনন বহৈত অছি, ম্বদা করিতা ভীতব ‘রঁবফক পহাড়’ অধিক দৃশ্য, রোঁনচানক নিকঠ আ রস্তুগত রূপমে উঁপস্থিত অছি। একব প্রভার ঞা জে অমূর্ত, সংস্কৃতনিষ্ঠ সংজ্ঞা স্থানীয পাঠকক সামনে রঁর্ফসঁ রঁনন পহাড়ক স্পষ্ঠ আঙ্গতি নৈত অছি। ঞা অর্থক হাগ নহি, রিঁম্বক দৃশ্যীকবণ অছি।

দোসব পবিরর্তন ‘সর্দ বিশ্‌তোঁ’ সঁ ‘ঠিঠুবনো সিনেহ’ ধবি অছি। হিন্দী অংশমে ঠঁঠক সম্বন্ধক গুণ অছি; মৈথিলীমে ‘ঠিঠুবনো’ শৰ্দ্ধসঁ সিনেহ স্বযঁ ঠঁঠসঁ কাঁপৈত শবীব জেকাঁ রঁনি জাগত অছি। এহি রাঞীকবণসঁ ভারক স্পর্শশীনতা রঁঢ়ৈত অছি। তথাপি সম্বন্ধক র্যাপক সামাজিক পবিভাষা ‘সিনেহ’ক অপেক্ষাঙ্গত আম্মেীয ক্ষেত্রমে সিমটৈত অছি; অর্থক রিস্তাব আ সংকুচন একহি সময সম্ভর অছি।

তেসব, ‘উঁঞ্চতা’ক রঁদনা ‘বৌদ’ অতিশীয মহত্ত্রপূর্ণ অছি। উঞ্চতা তাপক অমূর্ত গুণ অছি, জখন কি বৌদ সূর্যক কিবণক দৈনিক অনুভর। ‘রিশ্বাসক বৌদ’ মৈথিলী পাঠক নগ জাড়ক দিনক ধুপক প্রাঙ্গতিক সাঁন্বনা আনৈত অছি। একবা ‘স্বদেশীকবণ’ক সংকেত কহরঁ সম্ভর অছি, কাবণ অনুরাদ ভারকেঁ পবিচিত সংরেদ্য মাধ্যম দেগত অছি; তথাপি হিন্দী–মৈথিলী দ্বনূ ভাষামে বৌদ–ধুপক রিঁম্ব উঁপনৰ্দ্ব বহরাঁক কাবণ একবা নিশ্চিত সাঁস্কৃতিক রিভাজন নহি মানরঁ। ম্বখ্য উঁপনৰ্দ্বি রিঁম্বক দৃশ্যতা আ তাপক মানরীযকবণ অছি।

মৈথিলী করিতা অন্তমে ‘দহ কহ দেখিযৌ’ কহৈত অছি। এহি সম্বোধনসঁ বচনা নিশ্চযাম্মেক কথনসঁ শ্রোতা-সক্রিয আগ্রহক দিশা নৈত অছি। ‘দেখিযৌ’ক আদব-ভঁগিমা শিষ্টতা আ আম্মেীয দূবীক অনগ স্বব রঁনরৈত অছি। মৈথিলীক সম্বোধন-র্যারস্থা অর্থক এহন প্রাগ্‌মৈঠিক সূক্ষ্মতা বচৈত অছি, জকব মূল্য কেরন শৰ্দ্ধকোশীয সমানার্থকতাসঁ নহি আঁকন জা সকৈত।

এহি সমম্বখ পঠনমে মূনক কেন্দ্রবীয প্রতিমান—ঠঁঠ পড়ন সম্বন্ধ আ রিশ্বাসক উঁষ্মা—রঁনন বহৈত অছি, ম্বদা মৈথিলী পদ-চযন ওহি প্রতিমানকেঁ দেহ, স্পর্শ আ প্রকাশ দৈত অছি। ‘রঁবফক পহাড়’ক দৃশ্যাম্মেকতা, ‘ঠিঠুবনো সিনেহ’ক রাঞীকবণ আ ‘রিশ্বাসক বৌদ’ক অনুভরজন্য তাপ কার্যানুরাদক অর্থ-নিষ্ঠা আ রূপাম্মেক নরান্তবক সহঅস্তিত্ব দেখরৈত অছি। শীর্ষক-করিতা এহি প্রকাব সংগ্রহক র্যাপক ভার-দ্বন্দ্রক প্রতিনিধি রূপক রঁনৈত অছি।

৮. শৰ্দ্ধ–প্রযোগ, রাক্য-নয আ ম্বওজ্ছন্দক সমস্যা

৮.১ সর্রনাম আ প্রত্যক্ষ সম্বোধন

সংগ্রহমে ‘হম’, ‘অহাঁ’, ‘অপন’, ‘হমব’ আ ‘ও’ক প্বনবারৃত্তি শৰ্দ্ধীয আদত মাত্র নহি। ‘হম’ আম্মেপবীক্ষক রঞা রঁনৈত অছি, ‘অহাঁ’ সংরাদক সম্ভারনা, আ ‘অপন’ নিজী জীরনক অধিকাবক সংকেত। ‘রিঁসরাঁস’, ‘হিমখঁড’, ‘অহাঁক থাতী’ আ ‘রিঁসরাঁসক মূর্তি’মে সম্বোধনক রিন্যাস রাক্যক নয আ নৈতিক নিকঠতা রঁদনৈত অছি। মৈথিলীমে সম্বোধন-রূপ সামাজিক দূবীক সংকেত রহন কবৈত অছি; এহি কাবণ অনুরাদক সর্রনাম-নির্রাচন স্বযঁ অর্থ-নির্মাণক কেন্দ্রব অছি।

𑓘.𑓒 𑒥𑒯𑒳𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒬𑒥𑓂𑒠-𑒮𑒧𑓂𑒣𑒩𑓂𑒏 𑒂 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒦𑒰𑒫𑒱𑒏𑒞𑒰

𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒬𑒥𑓂𑒠-𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞𑒏 ‘𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮’, ‘𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩’, ‘𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡’, ‘𑒂𑒞𑓂𑒧𑒲𑒨𑒞𑒰’𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒪𑒼𑒏-𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑𑒏 ‘𑒥𑒾𑒠’, ‘𑒣𑒰𑒑’, ‘𑒢𑒹𑒢𑒣𑒢’, ‘𑒖𑒱𑒢𑒑𑒲’, ‘𑒥𑒳𑒖𑒳𑒩𑓂𑒑’, ‘𑒁𑒯𑒰𑒿’ 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒯𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏𑒹𑒿 ‘𑒬𑒳𑒠𑓂𑒡’ 𑒥𑒢𑒰𑒧 ‘𑒁𑒬𑒳𑒠𑓂𑒡’𑒏 𑒮𑒩𑒪 𑒠𑓂𑒫𑒻𑒡𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒰𑒢𑓂𑒯𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞। 𑒮𑒧𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒮𑓂𑒞𑒩𑒏 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒮𑒿 𑒏𑒰𑒧 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒦𑒹𑒠 𑒄 𑒖𑒹 𑒏𑒼𑒢 𑒬𑒥𑓂𑒠 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒥𑒱𑒧𑓂𑒥-𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒮𑒯𑒰𑒨𑒞𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒂 𑒏𑒼𑒢 𑒬𑒥𑓂𑒠 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒑𑒠𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒁𑒧𑒴𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒥𑒜𑓃𑒫𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒁𑒦𑒱𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒦𑒰𑒫𑒱𑒏𑒞𑒰 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑒦 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒏𑒪𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒒𑒢𑒞𑒰 𑒢𑒯𑒱 𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒮𑓂𑒟𑒪𑒹 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒬𑒻𑒪𑒲 𑒥𑒹𑒬𑒲 𑒯𑒰𑒫𑒲 𑒦𑒹𑒪𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒱𑒧𑓂𑒥𑒏 𑒥𑒯𑒳𑒁𑒩𑓂𑒟𑒱𑒞𑒰 𑒒𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒔𑒩𑓂𑒔𑒰’𑒏 𑒮𑓀𑒏𑓂𑒭𑒱𑒣𑓂𑒞 𑒮𑒳𑒩, ‘𑒥𑒹𑒮𑒳𑒡’𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰 𑒂 ‘𑒮𑒳𑒐-𑒠𑒳𑒐’𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟-𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒠𑒹𑒬𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒂 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒴𑒞𑒱𑒧𑒴𑒪𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒏𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒣𑒰𑒞 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒯𑒱𑒔𑒰𑒢𑒥 𑒮𑒧𑒑𑓂𑒩 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒯𑒼𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲।

𑓘.𑓓 𑒣𑓀𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒫𑒱𑒕𑓂𑒕𑒹𑒠, 𑒧𑒾𑒢 𑒂 𑒁𑒢𑒳𑒑𑒴𑒿𑒖

𑒧𑒳𑒏𑓂𑒞𑒕𑒢𑓂𑒠𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒣𑓀𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒞𑒼𑒛𑓃𑒥 𑒢𑒯𑒱; 𑒍𑒏𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒹𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒰𑒧 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮, 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒁𑒩𑓂𑒟-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝𑒧𑒹 𑒦𑒰𑒑 𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒯𑒱𑒧𑒐𑓀𑒛’𑒧𑒹 ‘𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒏’ 𑒥𑒰𑒠 ‘𑒥𑒾𑒠’𑒏 𑒂𑒑𑒧𑒢 𑒏𑓂𑒭𑒝𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒰𑒧𑒮𑒿 𑒢𑒫 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰 𑒐𑒼𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒮𑒰𑒿𑒮𑒏 𑒮𑓀𑒑’𑒧𑒹 𑒪𑒒𑒳-𑒠𑒲𑒩𑓂𑒒 𑒣𑒠𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧, 𑒡𑒛𑓃𑒏𑒢 𑒂 𑒑𑒲𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒂𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒏 𑒪𑒨 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒫𑒱𑒣𑒩𑒲𑒞, 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒞𑓂𑒨𑒡𑒱𑒏 𑒐𑒝𑓂𑒛𑒱𑒞 𑒣𑓀𑒏𑓂𑒞𑒱𑒮𑒿 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨-𑒞𑒢𑒰𑒫 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞; 𑒍𑒞𑒋 𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒯𑒠 𑒡𑒩𑒱 𑒮𑒖𑒰𑒫𑒙𑒲 𑒪𑒑𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓘.𑓔 𑒣𑒳𑒢𑒩𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 : 𑒮𑓀𑒑𑒲𑒞 𑒂 𑒮𑒲𑒧𑒰

‘𑒯𑒧 𑒖𑒱𑒢𑒑𑒲𑒮𑒿...’ 𑒮𑒢 𑒂𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢, 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 ‘𑒁𑒯𑒰𑒿’ 𑒁𑒟𑒫𑒰 ‘𑒂’ 𑒮𑒿 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒐𑒝𑓂𑒛, 𑒂 ‘𑒥𑒱𑒮𑒥𑒰𑒮’𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒨𑒲 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏 𑒦𑒰𑒫𑒮𑒴𑒞𑓂𑒩 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒳𑒢𑒩𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒧𑒹 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨-𑒮𑒳𑒩 𑒪𑒾𑒙𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒨𑒠𑒱 𑒢𑒫𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒏𑒧 𑒁𑒕𑒱 𑒞𑓄 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒚𑒰𑒜𑓃 𑒩𑒯𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒮𑒞𑒩𑓀𑒑𑒰 𑒂𑒢𑒢𑓂𑒠’𑒧𑒹 𑒩𑓀𑒑-𑒬𑒵𑓀𑒐𑒪𑒰 𑒆𑒩𑓂𑒖𑒰 𑒣𑒻𑒠𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; ‘𑒧𑒢𑒏 𑒏𑒢𑒏𑒼𑒂’𑒧𑒹 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒰𑒩𑒏 𑒣𑒳𑒢𑒩𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒅𑒛𑓃𑒰𑒢𑒏 𑒦𑒰𑒫𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒑𑒴𑒿𑒖 𑒠𑒹𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒣𑒰𑒚𑒰𑒢𑒳𑒮𑒰𑒩 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫 𑒁𑒕𑒱।

𑓙. 𑒩𑒴𑒣𑒏𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒦𑒴𑒑𑒼𑒪 : 𑒒𑒩, 𑒂𑒏𑒰𑒬, 𑒧𑒹𑒪𑒰𑒣𑓂𑒩𑒰𑓀𑒑𑒝 𑒂 𑒥𑒰𑒙

𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒥𑒱𑒧𑓂𑒥-𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒔𑒰𑒩𑒱 𑒂𑒫𑒩𑓂𑒞 𑒅𑒦𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱—𑒒𑒩/𑒧𑒏𑒰𑒢, 𑒂𑒏𑒰𑒬/𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒏𑓂𑒭, 𑒣𑒟/𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰 𑒂 𑒦𑒲𑒛𑓃/𑒋𑒏𑒰𑒢𑓂𑒞। ‘𑒧𑒹𑒪𑒰 𑒧𑒹 𑒋𑒮𑒑𑒩’ 𑒦𑒲𑒛𑓃𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒋𑒏𑒰𑒏𑒲𑒣𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡𑒰𑒦𑒰𑒮 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒏𑒳𑒯𑒹𑒮’ 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒢𑒰𑒧 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; ‘𑒠𑒱𑓀𑒑𑒞𑒏 𑒢𑒖𑒲𑒏’ 𑒠𑒴𑒩𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒍𑒭𑓂𑒚𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒏𑒙 𑒂𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒞𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; ‘𑒢𑒯𑒩’ 𑒧𑒢𑒏 𑒂𑒫𑒹𑒑𑒏 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒮𑒧𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒦𑒰𑒫-𑒣𑒩𑒱𑒮𑒩 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒖𑒹 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒮𑒿 𑒂𑒥𑒠𑓂𑒡 𑒩𑒯𑒱𑒞𑒼 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒋𑒏𑒰𑒏𑒲 𑒦𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

‘𑒏𑒹𑒢𑒰 𑒥𑒱𑒮𑒩𑒱 𑒮𑒏𑒹 𑒕𑒲?’𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; ‘𑒏𑒰𑒩𑒝’ 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢–𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒏 𑒏𑒚𑒱𑒢𑒞𑒰 𑒅𑒚𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; ‘𑒥𑒯𑒋 𑒠𑒱𑒎 𑒖𑒱𑒢𑒑𑒲𑒏𑒹𑒿’ 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒩𑒼𑒏𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒰𑒯𑒱𑒞 𑒯𑒼𑒨 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏 𑒮𑒳𑒩 𑒥𑒢𑓂𑒡𑒢𑒮𑒿 𑒧𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒔𑒰𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰𑒮𑒿 𑒛𑒩𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒫𑒱𑒣𑒩𑒲𑒞 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒏 𑒮𑒯𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒂𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒁𑒕𑒱—𑒢 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒫𑒱𑒩𑒏𑓂𑒞𑒱, 𑒢 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒩 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑒧𑒩𑓂𑒣𑒝।

एहि विविधताक सम्यक् मूल्यांकन लेल 'आन्तरिक संगति' आ 'दार्शनिक प्रणाली'क भेद आवश्यक अछि। घवक बिम्ब, स्मृति, अपेक्षा आ भरोसा एक-दोसराक अर्थ बदलैत अछि, मुदा एही आधारपर रचनासभकेँ एकटा स्वस्पष्ट दार्शनिक सिद्धान्तक उदाहरण बना देब ग्रन्थकेँ ओकर वास्तविक काव्यात्मक खुलापनसँ वञ्चित करत।

१०. अनूदित पाठक सामाजिक अर्थ : बन्धुत्व, परिवार आ साम्प्रदायिक उत्तराधिकार

'अहाँक थाती' आ 'राजभाषा'केँ संग पढ़ला पर स्पष्ट होइत अछि जे संग्रहक 'हम' केवल निजी प्रेमक 'हम' नहि। ओ भाषाक मान, देशीक हित, पीढ़ीक करुणा आ सांस्कृतिक निरन्तरताक प्रश्नमे सेहो प्रवेश करैत अछि। 'विद्याक बाँठ'क बँचा, 'घवक पाग'क बुजुर्ग आ 'नारी'क अस्मिता मिलि एकटा सामाजिक नैतिकता निर्मित करैत अछि। ई नैतिकता सभ ठाम समान रूपेँ विकसित नहि, मुदा संग्रहक स्वतन्त्र विचार-सरणी अवश्य बनबैत अछि।

बन्धुत्वक, मातृभाषाक वा घवक गौरवक काव्य अक्सर दोसर आवाजकेँ निष्प्रभ बना देबाक जोखिम वहन करैत अछि। एही कारण 'अहाँक थाती'क आदर्श पढ़ैत काल सामाजिक बन्धनता आ परिवर्तनशील सम्प्रदाक प्रश्न देखब आवश्यक अछि। परम्पराक संरक्षणक अर्थ यदि सबहक अनुभवकेँ स्वीकारब अछि तँ ई सकारात्मक मूल्य; यदि मात्र एकरूप सामाजिक संस्कारकेँ सर्वोच्च मानब अछि तँ आलोचनात्मक पुनर्पाठ आवश्यक। कविता व्यापक प्रश्न खोलैत अछि, जकर निश्चित राजनीतिक कार्यक्रम रचनामे स्पष्ट नहि अछि।

११. साहित्यिक परिवेश आ कविताक सांस्कृतिक संवाद

वजनी छावँड़ा आ शिव कुमार प्रसादक संयुक्त साहित्यिक उपक्रमकेँ संग्रहक भूमिका आ कविता-क्रमक माध्यमसँ देखला पर अनुवाद एकटा सक्रिय सांस्कृतिक संवाद रूपमे उभरैत अछि। २०१८ ई. मे निर्मलीसँ प्रकाशित एहि मैथिली संग्रहक महत्त्व केवल हिन्दी कविताकेँ दोसर भाषामे पहुँचाओनाइ नहि; ई मैथिली कविताक स्थापित आ चलायमान व्यवहारक भीतर नवा संवेदना उपस्थित करब अछि। तिवसठि कविताक व्यापक विषय-सरणी पाठककेँ निकट अनुभव आ सार्वजनिक जीवनक प्रश्नक बीच निरन्तर आवागमन करबैत अछि।

मैथिल साहित्यिक परिवेशमे एहि पुस्तकक उल्लेख काव्यानुवादक साहित्यिक उपस्थितिकेँ संकेतित करैत अछि। मुदा एकर वास्तविक काव्य-महत्त्व पुस्तकक प्रचार अथवा प्रसारक परिमाणसँ नहि, पाठकक भीतरक भाव-संरचना आ कलात्मक साधनसँ मापल चाही। 'बौद'क सहज दृश्य, 'अहाँ'क संवादित स्वर, 'जनानी'क सामाजिक प्रश्न आ 'थाती'क सांस्कृतिक भाव अनुवादकेँ जीवित कविता बनबैत अछि। एही कारण साहित्यिक ग्रहणक केन्द्रीय प्रश्न कतेक लोक पुस्तक पढ़लनि नहि, बल्कि कविता भाषा आ संवेदनामे कोन नवा अर्थ सम्भव करैत अछि, ई अछि।

हिन्दी कविता-संसारमे वजनी छावँड़ाक कविताकेँ निजी अनुभव आ स्त्री-संवेदनाक आलोकमे पढ़ल गेल अछि। मैथिली 'पघलैत हिमखंड' एकर संग सामाजिक अर्थक आरो विस्तार देखबैत अछि : 'राजभाषा', 'विद्याक बाँठ' आ 'अहाँक थाती' भाषिक गरिमा, सार्वजनिक शिक्षा आ उत्तराधिकारक प्रश्नकेँ विषय बनबैत अछि। एहि बन्धनताकेँ पहिचानि सकब संग्रहक सम्यक् समीक्षाक शर्त अछि। स्त्रीक अनुभूतिकेँ मात्र विरह वा भावुकतामे सीमित करब रचनाक सामाजिक प्रश्नकेँ ओझराएब होयत। ... 57

करयित्रीक 'अनुसृजन' विषयक विचार भाषान्तरकेँ साहित्यिक आ सांस्कृतिक सन्धानक अनुष्ठान मानैत अछि। एहि भावनाकेँ वास्तविक रूप मैथिली कविताक ध्वनि, लय आ प्रतिमामे भेटैत अछि। केवल भाषायी सद्भावना अनुवादक सफलता सुनिश्चित नहि करैत; सफल काव्यानुवाद तखन घटित होइत अछि जखन 'विश्वासक बौद' सन

अभिव्यक्ति नव भाषामे आन्तरिक जीवन प्राप्त करैत अछि आ साहित्यिक समीक्षा ओकर परिणामक सूक्ष्म परीक्षण करैत अछि।

१२. आलोचनात्मक प्रतिवाद : संग्रहक शक्ति आ कलात्मक चुनौती

१२.१ सम्यचित उपलब्धि

प्रथम उपलब्धि, मैथिलीमे भावक सहज संप्रेषण। पंक्ति-संकल्पना अनेक स्थलमे स्थानीय जीवनक निकटे अछि; 'बौद', 'पाग', 'जिनगी', 'अहाँ' सन चयन संवेदनाकेँ अस्वाभाविक साँचामे कैद नहि करैत। द्वितीय, स्त्रीक सामाजिक अदृश्यता जेकाँ विषयक तीक्ष्ण उपस्थिति। तृतीय, छोट कविता आ अपेक्षाकृत दीर्घ पाठक सहअस्तित्व—सूक्ति, स्वगत, सम्बोधन, कथात्मक दृश्य सभ रूपेँ काव्यक वैविध्यरचन निर्माण। चतुर्थ, आत्मीय स्मृतिकेँ भाषा, शिक्षा आ सामाजिक उत्तराधिकारक संग जोड़बाक कोशिश।

१२.२ कविता आ सूक्तिक बीच असन्तुलन

एहि उपलब्धिक संग मुख्य चुनौती कथनक अतिस्पष्टता अछि। कोनो कविता जखन पाठककेँ प्रश्न करबाक अवसर देखत अछि, ओतय ओकर सौन्दर्य विस्तार पबैत अछि; मुदा जखन उत्तर पहिनहिसँ निश्चित अछि, सूक्तिमूलक वाक्य पाठक अनुभवकेँ सीमित कए सकैत अछि। 'विसवाँस' वा 'सतवँगा आनन्द'मे अभिप्रेत मूल्य मानवतावादी अछि, मुदा साहित्यिक मूल्य केवल मंगलकामनाक उच्चारणसँ स्वतः जन्म नहि लैत। बिम्बक ठोसपन, अप्रकाशित अर्थान्तर, वचनात्मक मौन आ स्वरक तनाव सेहो आवश्यक अछि।

१२.३ वर्तनी, मुहावरा आ भाषिक संगति

'विसवाँस' सन रूप मानक संस्कृतस्रोत 'विश्वास'सँ अलग मैथिली ध्वनि-प्रवृत्तिक संकेत दैत अछि। एहि अनुभवकेँ स्वतः त्रुटि कहब भाषिक विविधताक प्रति न्याय नहि होयत। वास्तविक प्रश्न ई अछि जे एहन रूप कविता भीतर निरन्तरता, सहजता आ ध्वनि-संगतिक केहन व्यवस्था बचैत अछि। ताहि संग संस्कृतनिष्ठ अमूर्त पद आ घरेलू लोक-शब्दक सहअस्तित्व अनेक स्थलमे अर्थ सम्पन्न बनैत अछि, तँ कतहु वाक्यकेँ गद्यात्मक सेहो करैत अछि। एहि सूक्ष्म तनावमे अनुवादक भाषिक सजगता मापल जाही।

१२.४ मूलनिष्ठा आ मैथिली काव्यात्मकताक द्वैध कसौटी

काव्यानुवादक मूल्यांकन लेल अर्थ-संरक्षण आ सर्जनात्मक प्रभाव दुनू महत्त्वपूर्ण अछि। 'हिमखंड'क समग्र पठन देखबैत अछि जे मूलक ठेठ–तापक रूपक मैथिलीमे निरन्तर बहितो अधिक दृश्यात्मक भए उठैत अछि। मुदा अर्थक ई सफलता अपने-आप सभ कविताक कलात्मक निर्णय नहि बनि सकैत। प्रत्येक वचनामे रूपक, सम्बोधन, लय, पुनरुक्ति आ मौनक आपसी सम्बन्ध परखब आवश्यक अछि; एहीसँ अनुवादक प्रशंसा वा आलोचना विना पाठीय कारणक नहि, कविताक वास्तविक बनावटपर आधारित बनैत अछि।

१३. समेकित मूल्यांकन : अनुवादकेँ साहित्यिक घटना रूपमे देखब

'पघलैत हिमखंड'क काव्य-सम्भावना तीन स्तरपर उल्लेखनीय अछि। एक, भावक अन्तरभाषिक यात्रा : मूल हिन्दी सन्दर्भसँ मैथिली शब्द-संसारमे प्रवेश करैत बिम्बकेँ नव श्वास भेटैत अछि। दू, स्त्री-अस्मिताक सामाजिक विस्तार : व्यक्तिगत सम्बन्धक प्रश्न घरक काम, मान्यता, पीढ़ी, शिक्षा आ भाषा धरि फैलैत अछि। तीन, मैथिली मुद्रित परिवेशमे

अनुवादित कविता सँ सम्बन्ध साहित्यिक क्रिया : मूल कवयित्री आ अनुवादक दूनूक नाम स्पष्ट रहैत अछि, जाहिसँ सर्जनात्मक जिम्मेदारीक परम्परा बनल रहैत अछि। ... 57

याकोब्सनक भाषिक अन्तर, नाइडाक प्रभावक कसौटी, हर्वीक नम्रित-साहित्यिक स्थिति, वेनुटीक भाषिक–सांस्कृतिक सन्धान, लेफेवेरेक पुनर्लेखन आ साइमनक लिंग-चेतना—ई सभ सिद्धान्त एक-दोसराक ठाम नहि लैत, अलग जिज्ञासा प्रदान करैत अछि। सिद्धान्तक सार्थकता एतए पंक्तिक सूक्ष्म पाठसँ मापल गेल अछि; कोनो कविताकेँ उदाहरण बनेबाक लेल बाहरसँ जड़ि देबाक प्रयास नहि।

समग्रतः मैथिली पाठक स्पष्ट सामर्थ्य ओकर आत्मीय सम्बोधन, अनुभूतिपरक घरेलू बिम्ब आ स्त्रीक सामाजिक प्रश्नक रूपायन अछि। ओकर सीमा कतिपय कविताक सूत्रात्मकता, अर्थक स्पष्ट निष्कर्षपर शीघ्र पहुँचबाक प्रवृत्ति आ कारा-तीव्रताक असमान स्तरमे देखाइत अछि। ताहि लेल मूल्याङ्कन 'पूर्ण सफलता' वा 'असफलता'क एकपंक्तिक प्रमाणपत्र नहि, बहुस्तरीय साहित्यिक निष्पत्ति अछि।

१४. निष्कर्ष

वजनी ख्वारैड़ाक हिन्दी कविताक ड॰. शिव कुमार प्रसाद गुप्त मैथिली रूपान्तर 'पघलैत हिमखंड' भाषान्तर आ सर्जनात्मक पुनर्स्थापनाक एकटा उल्लेखनीय उदाहरण अछि। अनूदित कविता अपन अर्थक अवयव मात्र नहि ढोइत; मैथिली पाठकक कान, बोलचाल, स्मृति, सामाजिक सम्बन्ध आ सांस्कृतिक प्रतीकमे नव रूप धारण करैत अछि। 'हिमखंड'क समक्ष पठनमे 'उष्णता'सँ 'बौद' आ 'सर्द विश्वोँ'सँ 'ठिठुरलो सिनेह' धरि रूपान्तरणक विशेष महत्त्व अछि। एहि सूक्ष्म परिवर्तनसँ सिद्ध होइत अछि जे सर्जनात्मक काव्यानुवाद अर्थक वहन आ अनुभूतिक नव आकार दूनू एक संग सम्भव करैत अछि। ... 57

संग्रहक रचनात्मक उपलब्धि ओकर विषयगत बहुलता अछि : 'नारी' स्त्रीक मनुष्यत्वक प्रश्न उठबैत अछि; 'एकटा हेराएल जननी' घरेलू अदृश्य श्रमक सामाजिक आलोचना बनैत अछि; 'राजभाषा' आ 'अहाँक थाती' भाषा आ सांस्कृतिक उत्तराधिकारकेँ विमर्शक विषय करैत अछि; 'घरक पाग' परिवारक प्रतीकात्मक मान–अपमानक प्रश्न आगाँ अनैत अछि; 'विसर्जनक मूर्ति' भरोसाक नव निर्माणक इच्छा रूपेँ संग्रह बन्द करैत अछि। ई सभ रचना अनुवादित काव्यकेँ प्रेम आ एकान्तक सीमित परिधिसँ बाहर लए जाइत अछि।

एहि आधारपर समेकित साहित्यिक निष्कर्ष ई अछि जे 'पघलैत हिमखंड'क मुख्य उपलब्धि हिन्दी संवेदनाकेँ मैथिली भाषिक आत्मीयता, सांस्कृतिक बिम्ब आ सम्बोधनक नव विन्यास देबामे अछि। संग्रहक प्रत्येक कविता समान तीव्रताक नहि; कतिपय पदक सूक्तिपरकता आ कथनक शीघ्र समापन काव्यात्मक सम्भावनाकेँ सीमित करैत अछि। तथापि 'नारी', 'एकटा हेराएल जननी', 'घरक पाग', 'राजभाषा' आ 'हिमखंड'क संयुक्त पठन एक स्पष्ट उपलब्धि स्थापित करैत अछि—ई अनुवाद निजी भावानुभूतिकेँ सामाजिक विचारक संग जोड़ि समकालीन मैथिली अनूदित कविताक साहित्यिक क्षितिज विस्तृत करैत अछि। ... 81

परिशिष्ट : चयनित कविताक विषयगत आलोचनात्मक सारिणी

निम्न सारिणी संग्रहक चयनित कविताक विषय, प्रतीक आ प्रमुख आलोचनात्मक सम्भावनाकेँ एक ठाम राखैत अछि। एकरा कविता सभक परस्पर सम्बन्ध बुझबाक संकेत-रूपेँ पढ़ल जा सकैत अछि।

সন্দর্ভ-সূচী

মূল কৃতি, অনূদিত সংগ্রহ আ সমকালীন সাহিত্যিক সন্দর্ভ

ছাবঁড়া, রজনী। পঘলৈত হিমখংড। হিন্দী সঁ মৈথিলী অনুবাদ : ড৹. শিব কুমার প্রসাদ। নির্মলী, সুপৌল : পল্লবী প্রকাশন, ২০১৮। ... 57

ছাবঁড়া, রজনী। “হিমখংড।” প্রতিলিপি, হিন্দী লেখক-পৃষ্ঠপর প্রকাশিত কবিতা। https://hindi.pratilipi.com/story/himkhand-by-rajni-chhabra-opd06u30zfbi (অভিগমন : ১৭ নৱম্বৱ ২০২৬)।

গাজী, ওম্তিয়াজ অহমদ। “মৌন কী বাঁসুরী, পিঘলতে হিমখংড, লড়কিয়াঁ, নদী কো সোচনে দো ঔর...।” গুফ্তগূ, ২৮ মই ২০১৭। https://guftgu-allahabad.blogspot.com/2017/05/blog-post_28.html ।

মৈথিল মংচ। “মৈথিলী : কবিতা।” বাবূজীক পুস্তকালয, পুস্তক-সূচী। https://www.maithilmanch.in/babujeekpustakalaya/maithili-kavita/ (অভিগমন : ১৭ নৱম্বৱ ২০২৬)।

“সগর রাতি দীপ জরযক ওতিহাস।” সগর রাতি দীপ জরয, ৩০ জূন ২০২৬। https://sagarraatideepjaray.wordpress.com/2026/06/30/ ।

অনুবাদ-সিদ্ধান্ত আ সাহিত্যিক অধ্যযন

Baker, Mona, and Henry Jones. In Other Words: A Coursebook on Translation. 4th ed. London/New York: Routledge, 2026. https://doi.org/10.4324/9781003440857.

Bassnett, Susan. Translation Studies. 4th ed. London/New York: Routledge, 2014.

Jakobson, Roman. “On Linguistic Aspects of Translation.” In On Translation, edited by Reuben A. Brower, 232–239. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959. https://doi.org/10.4159/harvard.9780674731615.c18.

Lefevere, André. Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame. London/New York: Routledge, 1992.

Nida, Eugene A. Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. Leiden: Brill, 1964.

Simon, Sherry. Gender in Translation: Cultural Identity and the Politics of Transmission. London/New York: Routledge, 1996.

Toury, Gideon. Descriptive Translation Studies – and Beyond. Revised ed. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2012. https://doi.org/10.1075/btl.100.

Venuti, Lawrence. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. London/New York: Routledge, 1995.

ক্ষিতিজ : জনকারা, দ্বিভাষিক উপন্যাস আ সমষ্টিক আদর্শ

ডॉ ॰শিব কুমার প্রসাদক ‘ক্ষিতিজ’ক নাগার্জুন আ অনূপ লাল মণ্ডল-বিষযক তীন নিবন্ধক বিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা **... 81**

সারাংশ

ড৹. শিব কুমার প্রসাদক আলোচনাত্মক নিবন্ধ-সংগ্রহ ‘ক্ষিতিজ’ক ‘নাগার্জুন কা কাব্য সংসার’, ‘নাগার্জুন কা হিন্দী ঔর মৈথিলী উপন্যাস সাহিত্য মেঁ যোগদান’ আ ‘ব্যষ্টি সে সমষ্টি কে রচনাকার অনূপ লাল মণ্ডল’ তীনটা নিবন্ধ

আধুনিক উত্তব ভাবতীয সাহিত্যক সামাজিক সবোকাবকেঁ তীন অলগ বিধাগত ধবাতলপব দেখৈত অছি। পহিল নিবন্ধ ‘প্রতিবন্ধ–সম্বন্ধ–আবন্ধ’ক সূত্রসঁ নাগার্জুনক বৈচাবিকতা, প্রকৃতি-সংবেদনা আ আত্মীয সংসাবকেঁ সমেটৈত অছি; দোসব নিবন্ধ মৈথিলী–হিন্দী কথা-লেখনমে গ্রামীণ বক্ত-সংঘর্ষ, স্ত্রী-অবস্থা আ ভাষিক অসমানতাক পবিপ্রেক্ষ্য খোলৈত অছি; তৃতীয নিবন্ধ অনূপ নাল মণ্ডলক উপন্যাসমে বাজি-আদর্শ, সমাজস্বভাব, প্রেম, বলিদান আ শিল্পক দ্বন্দ্ব পহিচানৈত অছি। তীনূ নিবন্ধক তুলনাত্মক সমীক্ষাসঁ স্পষ্ট হোঅত অছি জে সাহিত্যক জনপক্ষধব মূল্যাক ব্যাখ্যা প্রকৃতিক সৌন্দর্যাত্মক সংবচনাসঁ পৃথক নহি কএল জা সকৈত অছি। প্রসাদক আলোচনাক শক্তি অপন নৈতিক প্রতিবদ্ধতা আ উপেক্ষিত অনুভবক প্রতি আগ্রহমে অছি; ওকব সীমা কতহু-কতহু প্রশংসাত্মক বিশেষণ, বিষযক বক্ষীকবণ আ মূল বচনাক কপবিন্যাসক অপেক্ষাকৃত সংক্ষিপ্ত বিবেচনমে দেখাঅত অছি। মৈথিলী, হিন্দী আ আঁগিকা সাহিত্যক পবস্পব সম্বন্ধ, প্রকাশন-ঐতিহাসক অসংগতি আ কথা-শিল্পক সম্বন্ধ পব বিচাব কবৈত ঈ সমীক্ষা পুস্তকক আলোচনাত্মক অবদান আ ওকব আগাঁক সম্ভাবনা দূনূকেঁ স্পষ্ট কবৈত অছি। ... 81

বীজশব্দ : শিব কুমাব প্রসাদ; ক্ষিতিজ; নাগার্জুন; যাত্রী; অনূপ নাল মণ্ডল; জনকাব্য; মৈথিলী–হিন্দী দ্বিভাষিকতা; উপন্যাস-শিল্প; কোসী-অঁচল। ... 81

১. সমীক্ষাক পবিপ্রেক্ষ্য : সাহিত্য, সমাজ আ আলোচনাত্মক দৃষ্টি

ড. শিব কুমাব প্রসাদক ‘ক্ষিতিজ’ হিন্দী আলোচনাত্মক নিবন্ধক সংগ্রহ অছি, জকব দ্বিতীয সংস্কবণ পন্নবী প্রকাশন, নির্মলীসঁ প্রকাশিত ভেল। এহি সংগ্রহক পহিল নিবন্ধ নাগার্জুনক কবিতা, দোসব ক্ষনকব হিন্দী আ মৈথিলী উপন্যাস তথা তৃতীয অনূপ নাল মণ্ডলক উপন্যাস-সংসাবকেঁ বিষয বনবৈত অছি। একহি গ্রন্থমে জনকবিতা, দ্বিভাষিক কথাসাহিত্য আ স্বভাববাদী উপন্যাস-পবম্পবাক ঈ সংগতি আকস্মিক নহি নগৈত অছি; সামাজিক উত্তবদাযিত্বকেঁ সাহিত্যিক মূল্যাক কেন্দ্ব মানব় লেখকক আলোচনাত্মক রুচিক সাম্য আধাব অছি। ... 81

এহি তীনূ নিবন্ধক সাহিত্যিক মূল্যাংকনমে এক দিস লেখকক চযনিত কবিতা, কথা-প্রসংগ, পাত্র, উপন্যাস-সূচী আ আলোচনাত্মক নির্ণযকেঁ পবস্পব জোড়ি পঢ়ল গেল অছি; দোসব দিস তর্কক কলাত্মক সামর্থ্য আ ওকব সীমা জাঁচল গেল অছি। এহি সমীক্ষাক বিষয প্রসাদক আলোচনাত্মক প্রতিপাদন অছি, তাহি লেল মূল বচনাক সম্বন্ধমে ক্ষনকব বিচাব, বচনাকাবক উপলব্ধ আত্মবক্তব্য আ অন্য প্রামাণিক সাহিত্যেতিহাসক প্রমাণকেঁ অলগ-অলগ পহিচান দেল গেল অছি। এহন ভেদ সাহিত্যিক অর্থক সঘনতা ঘটবৈত নহি; উনটে বিবাদাস্পদ তথ্য আ ব্যাখ্যাত্মক প্রস্তাবক সীমা স্পষ্ট কবৈত অছি।

পুস্তকক চযনিত নিবন্ধ সভসঁ একটা প্রশ্ন নিবন্তব উভবৈত অছি : জনকবিক বাজনীতিক প্রতিবোধ, কথাকাবক গ্রামীণ জনজীবন আ উপন্যাসকাবক নৈতিক আদর্শ—কী ঈ তীনূ সমান প্রকাবক জনপক্ষধবতা অছি? কবিতা আ উপন্যাসক বিধাগত ভিন্নতা, ভাষা আ পাঠক-সমাজক অন্তব তথা পাত্রক সামাজিক সক্রিযতাকেঁ স্পষ্ট কএনে বিনা একব উত্তব সম্ভব নহি। ‘ক্ষিতিজ’ক প্রমুখ উপলব্ধি এহি প্রশ্নকেঁ সাহিত্যেতিহাসক ভীতব উপস্থিত কবব় অছি; একব সর্বাধিক ফলদাযী পুনর্পাঠ এহি প্রশ্নক গাম্ভীর্য বঢ়বৈত অছি। ... 81

২. ‘নাগার্জ্বন কা কার া সঁসাব’ : জনপ্রতিবঁদ্ধতা থা কারাাম্েক বঁম্নতা

২.১ প্রতিবঁদ্ধ, সম্বঁদ্ধ থা থাবঁদ্ধ : তীন পদ, তীন থন্তবান

পহিন নিবঁদ্ধ নাগার্জ্বনক ‘প্রতিবঁদ্ধ হূঁ’ করিতাক তীন থর্থ-সূত্র—প্রতিবঁদ্ধতা, সম্বঁদ্ধতা থা থাবঁদ্ধতা—কেঁ থাধাব বঁনরৈত থছি। প্রসাদক র্যাখ্যামে প্রতিবঁদ্ধতা শৌষিত জনক সঁঘর্ষক পঞ্চধবতা থিক; সম্বঁদ্ধতা প্রগ্রতি, সমাজ থা বঁদনৈত জীরন-স্থিতিসঁ করিক সক্রিয সম্বঁদ্ধ; থাবঁদ্ধতা থাম্ৗয জনসঁ ভারনাম্েক নগারক পবিচাযক থছি। এহি ত্রিসূত্রী বচনাসঁ নাগার্জ্বনক কারা-র্যাক্তিত্ব কেরন বাজনীতিক উঁদ্ঘোষণা ধবি সীমিত নহি বহৈত। জনপ্রতিবোধক সঁগ রাস্েনা, প্রেম, প্রগ্রতি থা স্মৃতিক সহ-থস্তিত্ব ম্নকব করিতাক র্যাপক সঁরেদনশীনতা প্রকষ্ট কবৈত থছি।

ত্রিসূত্রী রিভাজনক উঁপযোগিতা হোওতো ওকবা কঠোব শ্রেণী বূঁম্নবঁ উঁচিত নহি। বাজনীতিক প্রতিবঁদ্ধতামে র্যাক্তিগত থন্বভরক তাপ নিহিত বহি সকৈত থছি; প্রগ্রতিক সঁগ সম্বঁদ্ধতা গ্রষি, শ্রম, ঋত্ত থা হুখসঁ সম্বঁদ্ধিত সামাজিক থর্থ গ্রহণ কবৈত থছি; থা সৃজনক থাবঁদ্ধতা থপন সীমা তোড়ি সামূহিক মানরীয নিকষ্ঠতাক কপ নহ সকৈত থছি। প্রসাদক মূন প্রস্তার এহি থন্তবসম্বঁদ্ধপব থাবো বঁন দেনাসঁ থধিক প্রভারশানী বঁনি সকৈত থছি। প্রতিবঁদ্ধতা কারাক নৈতিক দিশা থিক, সম্বঁদ্ধতা ওকব থন্বভর-ক্ষেত্র, থা থাবঁদ্ধতা সঁরেদনাক ঠোস মানরীয ধবাতন—এহি কপমে তীনূ এক-দোসবকেঁ সমৃদ্ধ কবৈত থছি।

২.২ রাঁগ্য, সত্ত়া থা করিতাক রওৃতা

সত্ত়া-রিবোধী করিতাক প্রসঁগমে প্রসাদ ‘থাও বানী হম ঠোযেঁগে পানকী’, ‘শাসন কী বঁন্দূক’, ‘ভন্দু জী’ থা বঁান ঠাকবে-রিষযক রাঁগ্যকেঁ এক জনরাদী কারাধাবামে বখৈত ছথি। ও চযন দেখরৈত থছি জে নাগার্জ্বনক রাঁগ্য সামান্য নীতিকথা নহি, তক্োনীন সার্রজনিক জীরনমে হস্তক্ষেপক প্রভারী ভাষা থছি। ‘শাসন কী বঁন্দূক’মে হথিযাবক প্রভুত্ব থা কোকিনাক ম্বঞ সূবসঁ বঁনন রিবোধ সত্ত়া-প্রদর্শনক দম্ভক বীচ জীরনক সূতন্ত্র নযকেঁ প্রতিষ্ঠিত কবৈত থছি। রাঁগ্য এতএ বাজনীতিক থসহমতি মাত্র নহি, শাসকীয ভাষাক রিডম্বনাক উঁদ্ঘাষ্টন সেহো থছি।

রাঁগ্যাক সামাজিক প্রভার আ ওকব কারাগত গঠনকেঁ এক সঁগ পঢ়ব় আরশ্যক অছি। ‘আও বানী হম ঢোযেঁগে পানকী’ক দোহবার, সার্রজনিক সম্বোধন আ শ্রম-সঁকেত ঔপনিরেশিক শাসক পবম্পবাকেঁ স্নাধীন ভাবতক বাজকীয প্রদর্শনসঁ জোড়ি আনোচনাম্মেক অর্থ রঁনরৈত অছি। নাগার্জুনক নামোন্নেখী করিতা সামূহিক শ্রোতাক স্মৃতিমে ওঁতবরাঁক সামর্থ্য বখৈত অছি; মুদা ওকব হাস্য, নয, তঁজ আ রাকাবচনাক রিশ্নেষণ বাজনীতিক সাহসক রর্ণনসঁ আগাঁ জাএত। প্রসাদক নির্রন্ধ এহি রিষযক উঁপযুক্ত ওঁদাহবণ চুনৈত অছি, তথাপি শিন্পগত ওঁপকবণক রিস্তাবসঁ রিরেচন একবা আবো সঘন রঁনরিতৈক।

২.২ পারিবারিক নগার, নিম্ন প্রাণী আ রস্তুজগত

একটা মহত্ত্বপূর্ণ ওঁপনদ্ধি ঈ অছি জে আনোচক শাসনক রিবোধ কবনিহাব করিক সঁগ রাঁন-মুস্কান, পুত্র-স্নেহ, ভাভীক স্মৃতি আ গ্রামীণ রাতারবণক করিকেঁ এক্কে সাঁচে পঢ়রাঁক প্রযাস কবৈত ছথি। ‘রহ দন্তুবিত মুস্কান’পব ধ্যান ঈ রঁতরৈত অছি জে জনকরিক সঁরেদনা নিজী রাস্নোক রিবোধমে নহি। এহি সঁগ ‘পৈনে দাঁতৌ রানী’মে মাদা সূঅব, ‘অকান ঔব ওঁসকে রাঁদ’মে কানী কুতিযা, চুন্হা, চক্কী আ কৌআ ওঁপস্থিত হোএত অছি। ঈ ঘরক সামাজিক ঔতিহাস এতএ মনুষ্যক শবীব ধবি সীমিত নহি; ঘবেলু শ্রমক ওঁপকবণ, পশু আ আঁগন সভ মিনি অভারক সাম্য পবিরেশ রঁনরৈত অছি।

এহি ঠাম একটা আনোচনাম্মেক সূক্ষ্মতা জোড়ব় ওঁচিত অছি। ‘চুন্হা বোযা’ক মানরীকবণ কেরন অনঁকাব নহি : ঈ ঘবক ওঁপ্পাদন আ পুনকপ্পাদনক সাধনক অসমর্থতা চিত্রিত কবৈত অছি। ‘কানী কুতিযা’ক ওঁপস্থিতি অন্নাভারক অরস্থামে মনুষ্য আ পশুক সাঝী পবাধীনতা দেখরৈত অছি। মাদা সূঅবক রর্ণন সামাজিক রূপসঁ অরমূন্যিত জীরকেঁ বাৎসন্য মাতৃত্বক প্রতিষ্ঠামে ভাগীদাব রঁনরৈত অছি; ঈ কারাগত ‘অপ্রিয’ক সৌন্দর্যাম্মেক পুনর্মূন্যাঁকন থিক। মুদা এহন রিম্বকেঁ কেরন করুণা-রিস্তাব কহব় পর্যাপ্ত নহি; জাতীয শুদ্ধি-অশুদ্ধি, ‘মাঁ’ক বাৎসনরাদী রূপক আ জীরজগতক গবিমাক অন্তর্রিবোধ সেহো জঁচরাঁক রিষয অছি।

২.৪ নাদ-সৌন্দর্য আ কারাকপক রঁম্নতা

‘মেঘ রঁজে’ক নাদমূনক আরৃত্তি আ ‘অমন ধরন গিবি’ক সঁস্কৃতনিষ্ঠ, দৃশ্যপ্রধান শব্দ-যোজনা প্রসাদক সমক্ষ নাগার্জুনক কারাভাষাক দূ অনগ সম্ভারনা খোনৈত অছি। সহজ নোকরাণী আ শাস্ত্রীয শব্দসম্পদাক রীচ ধ্যানকব সঁচবণ কেরন শব্দক রিরিধতা নহি; রিষযানুসাব নয আ রিম্বক রূপান্তবণ সেহো অছি। নোকজীরনক তীক্ষ্ণ সঁঘর্ষ নিখনিহাব করি জখন প্রকৃতিক দৃশ্য আ ধ্বনিক সঁগঠন কবৈত ছথি, তখন অর্থক ওঁদ্ভর সঁরেদনা আ কনাকপক সঁযুক্ত প্রক্রিযাসঁ হোএত অছি। নাগার্জুনক ছন্দরন্ধ আ ছন্দমুক্ত প্রযোগক সহ-অস্তিত্ব এহি রঁম্নরিধ অভিরুচিকেঁ পুষ্ট কবৈত অছি।

নির্রন্ধক এতএ এক সীমা ঈ অছি জে ওঁদাহবণক রাঁদ ‘অনুপম’ রা ‘অদ্ভুত’ জেকাঁ মূন্যরাচক পদ অপেক্ষাকৃত রেঁসী অরৈত অছি। কিন্তু কারাগত ওঁৎকৃষ্টতা দেখারঁয নেন রিম্বক ক্রম, ধ্বনিক পুনবারৃত্তি, নোকসম্বোধনক সামাজিক প্রযোজন আ সঁস্কৃতনিষ্ঠ শব্দারনীক অন্তর্নয খোনব় আরশ্যক অছি। কারাক সামাজিক মহত্ত্ব আ ওকব সৌন্দর্য-গঠনমে ভেদ নহি, পাবস্পবিক সম্বন্ধ দেখেরাঁক আরশ্যকতা অছি।

২.৩ রঁম্নভাষিকতা : করিতা-সঁসাবক অনিরার্য, মুদা অন্পরিস্তৃত হিস্সা

প্রসাদ মৈথিনী, হিন্দী, সঁস্কৃত আ রঁগনা বচনাক রঁম্নতা স্নীকাবৈত ছথি, মুদা কারাগত ওঁদাহবণক কেন্দ্রবমে হিন্দী অপেক্ষাকৃত অধিক অছি। ফনতঃ ‘যাত্রী’ক মৈথিনী সৃজন ‘নাগার্জুন’ক হিন্দী করিতা-সঁসাবক পবিশিষ্ট রঁনি

জেৱাঁক সম্ভাৱনা উপেন্ন হোওত অছি। 'চিত্রা' আ 'পত্রহীন নগ্ন গাছ'ক পৃথক ভাষিক ৰূপ, লোকান্বভৱ, ৱিম্ব আ সম্বোধন-প্রণালী পৰ ৱিস্তৃত চর্চা এহি সমগ্র কারা-দৃষ্টিকেঁ সন্তুলিত কবিতৈক। 'পত্রহীন নগ্ন গাছ'ক সাহিত্য অকাদেমী পুৰস্কাৰ-ৱর্ষ সম্বন্ধী সংস্থাগত ৱিৱৰণ সেহো এহি কারাপৰম্পৰাক সাহিত্যেতিহাসক এক উপযোগী সন্দর্ভ অছি।

এহি প্রকাৰ পহিল নিৱন্ধক ৱিশেষ মহত্ত্ৱ নাগার্জুনক ভীতৰ প্রতিবোধ, আত্মীয়তা আ প্রকৃতি-সম্বন্ধক সহ-উপস্থিতিকেঁ দেখৱাঁমে অছি। এহি সমগ্র ছৱিক ভিতৰ কৱিতাক ৱিশেষ সুৰ, শিল্প আ ঐতিহাসিক প্রসংগকেঁ পৃথক ৱ্যাখ্যায়িত কএল জাএ তখন প্রসাদক 'প্রতিৱন্ধ—সম্বন্ধ—আৱন্ধ' প্রস্তাৱ আলোচনাত্মক পদ্ধতিক ৰূপমে আৰো ৱিকসিত ভহ সকৈত অছি।

३. 'নাগার্জুন কা হিন্দী ঔৰ মৈথিলী উপন্যাস সাহিত্য মেঁ যোগদান' : সমাজ, ভাষা আ কথাশিল্প

३.১ প্রেমচন্দ-সামাক অর্থ আ সীমা

দোসৰ নিৱন্ধ নাগার্জুনক দ্বিভাষিক কথা-যাত্রাকেঁ প্রেমচন্দক উর্দূ–হিন্দী সাহিত্যিক যাত্রাক সমানান্তৰ ৰখৈত অছি। এহি উপমাক কেন্দ্ৰ ভাষাৱদল, গ্রামীণ সমাজক যথার্থ আ শোষিত জীৱনক কথাত্মক প্রতিষ্ঠা অছি। মুদা প্রেমচন্দ আ নাগার্জুনক কথা-সমাজ ঐতিহাসিক ৰূপসঁ এক নহি : মিথিলাক কৃষক-সংঘর্ষ, জাতিগত অনুশাসন, স্ত্রী-জীৱন আ স্থানীয় ৱোলীক স্থিতি নাগার্জুনক উপন্যাসমে ৱিশিষ্ট ৰূপেঁ উপস্থিত অছি। এতএ তুলনা সাহিত্যকাৰক প্রগতিশীলতাক সাধাৰণ ক্রম-সূচী নহি, ৰৱন্ ভিন্ন জীৱন-সামগ্রী আ ৱর্ণন-প্রক্রিয়াক ৱিৱেচনা হোএৱাঁক চাহী।

দ্বিভাষিক সৃজনক কঠিনাই পৰ প্রসাদ নাগার্জুনক আত্মৱক্তব্যক সহাৰা লৈত ছথি। মৈথিলীমে ৰচনা কৱিতো প্রকাশনক সীমিত অৱসৰ, সাহিত্যিক গোষ্ঠীমে হিন্দীভাষী শ্রোতাক লেল অনুৱাদক আৱশ্যকতা আ ৱ্যাপক পাঠকৱৰ্গ ধৰি পহুঁচৱাঁক ৱ্যাৱহাৰিক দৱাৱ—ই সভ নাগার্জুনক ভাষিক অনুভৱক ভাগ ছল। 'মৈথিলী ঔৰ হিন্দী' নিৱন্ধমে স্নানকৰ কথল মৈথিলীকেঁ স্বতন্ত্র সাহিত্যিক ভাষাক প্রতিষ্ঠা দেৱাঁক আগ্রহসঁ জুড়ল অছি। প্রসাদক ৱিৱেচন এহি ঠাম ভাষা-চযনকেঁ ৰচনাত্মক স্বভাৱক প্রশ্নসঁ উঠাকহ সংস্থাগত অসমানতা আ সাহিত্যিক প্রভাৱক প্রশ্ন ধৰি লৱৈত অছি।

३.২ পাঁচ ৱিষয-খণ্ডক উপযোগিতা আ আলোচনাত্মক সীমা

প্রসাদ উপন্যাস-সংসাৰক ৱিৱেচন যুগীন সন্দর্ভ, সামাজিক জীৱন, নাৰী-জীৱন, আর্থিক জীৱন আ ৰাজনীতিক জীৱন—এহি পাঁচ পক্ষমে ৱ্যৱস্থিত কৱৈত ছথি। এহি ৰূপৰেখাসঁ 'ৰতিনাথ কী চাচী'ক গৌৰী, 'ৱলচনমা'ক কৃষক-শ্রম, 'ৱৰুণ কে বেটে'ক মছুআ-সমাজ, 'নই পৌধ'ক ৱিৱাহ-সমস্যা, 'দুখমোচন'ক সামাজিক স্বভাৱ আ 'ৱাৱা ৱটেসৰনাথ'ক সাম্প্রদাযিক চেতনাকেঁ পৰস্পৰ জোড়ৱাঁক সুৱিধা ভেটৈত অছি। ৱর্গীকৰণক মূল্য এহি ৱাতমে অছি জে ও অনেক পাত্র আ পৰিস্থিতিকেঁ একটা ৱ্যাপক সামাজিক প্রশ্নক ভীতৰ পঢ়ৱাঁক অৱসৰ দৈত অছি।

তথাপি সামাজিক, আর্থিক আ ৰাজনীতিক জীৱন কথাক ভীতৰ অলগ-অলগ খণ্ড নহি হোওত অছি। জমীঁদাৰীক দমন ভূমি আ শ্রমক সম্বন্ধসঁ চলৈত অছি, মুদা জাতীয় পদানুক্রম আ ৰাজকীয় সংৰক্ষণ ওকৰা ঠিকৱৈত অছি। স্ত্রীক ৱিৱাহগত ৱিৱশতা নৈতিক কঢ়িক সংগ সম্পত্তি-অধিকাৰ আ ঘৰেলূ শ্রমক অসমানতাসঁ সেহো জুড়ল অছি। এহি কাৰণেঁ প্রসাদক পাঁচ-খণ্ডীয় যোজনা উপন্যাসক ৱিষযক মানচিত্র তহ দৈত অছি, মুদা পাত্র, কথানক আ শক্তিসম্বন্ধক গতিশীল গঠনকেঁ সমঝৱাঁক লেল একৰ খণ্ড-সীমাকেঁ লাঁঘৱ আৱশ্যক অছি।

२.२ रक्त, जाति, श्रम आ स्थानिकता

'ढ़ैंनचनमा'मे जमीं दाबी अधिकाब आ ग्रुषकक दण्डभोगक प्रसंग, 'बक्ष्ण के रेंठे'मे मछुआ-सम्प्रदायक सामूहिक संघर्ष आ 'राँरा रँठेसबनाथ'मे ग्रामस्मृति तथा रँवगदक कपक—ज्ञ तीनू उँदाहवण प्रसादक सामाजिक दृष्टिक सघनता स्पष्ट कवैत अछि। मिथिलाक नदी, पोखवि, खेत, राँग आ ग्राम-सम्प्रदाय एतए केवल दृश्य-सज्जा नहि; जीविका, अधिकाब, स्मृति आ प्रतिबोधक धबातन अछि। एहि आधावपब नागार्जुनक आञ्चलिकता केवल स्थानीय शब्द-प्रयोग नहि, रवन् संसाधन आ सामाजिक शक्तिक जीवन्त द्वगोलक कपमे उँभवैत अछि।

एहि प्रसंगमे आलोचकक दृष्टि विशेष महत्त्व बखैत अछि जे ओ सामाजिक आ धार्मिक आडम्बबकेँ कथानकक मार्मिक प्रसंगसँ जोड़ैत छथि। तथापि उँपन्यासक आन्तविक रुजा, कथाक कान-रावस्था, रक्तीय शब्दावलीक निर्माण, कथोपकथनक रौलीभेद आ पात्रक बाजनीतिक चेतनाक क्रमिक विकासपब विचाब अपेक्षाकृत अल्प अछि। 'समाजक चित्रण' आ 'उँपन्यासक औपन्यासिक गठन' एक्के रात नहि : कोन अनुभव कथामे केकव दृष्टिसँ कहन जाइत अछि, एहि प्रश्नक उँत्तव सामाजिक अर्थक ग्रणात्मकता तय कवैत अछि।

२.४ स्त्री-पात्र : करुणा सँ कर्तृत्वधवि

गौवी, पार्वती, मधुवी, उँगनी आ चम्पा जेकाँ स्त्री-पात्रक उँल्लेख कवैत प्रसाद नावी-जीवनक दुःख, सामाजिक अस्ववक्षा आ असमान विवाहक प्रश्न सोझाँ अनैत छथि। 'बतिनाथ की चाची'क गौवीपब साम्प्रदायिक नैतिक अभियोग आ 'पावो'क वैवाहिक विषमता स्त्री-देहपव समाजक अनुशासनकेँ प्रकट कवैत अछि। लेखकक सहानुभूति शोषित स्त्रीक पक्षमे अछि; तथापि ह्मनकव व्याख्यामे 'करुणा' आ 'नावी-उँद्धाब'क पद अधिक प्रमुख अछि। कथा-विश्लेषणक अगिला चवणमे स्त्रीक अपन निर्णय, श्रम, इच्छा, प्रतिवाद आ कथात्मक स्ववकेँ सेहो केन्द्रबमे बखराक आवश्यकता अछि।

कथाकाव स्त्रीक अनुभूतिकेँ केकव आवाजमे व्यक्त कवैत छथि, ओकव मौनकेँ कथामे कोना अर्थ भेटैत अछि, आ पुरुष पात्रक नैतिक निर्णय ओहि आवाजकेँ कोन सीमा दैत अछि—एहि प्रश्नसँ नावी-पात्रक अध्ययन अधिक सूक्ष्म होएत। स्वधावरादी सहानुभूति आ स्त्रीक वास्तविक कर्तृत्वक रीच अन्तव पहिचानरँ प्रसादक चयनित उँदाहवणक सामाजिक अर्थकेँ कमजोव नहि, रवन् अधिक गहन रँनरैत अछि।

२.७ मैथिली पाठ, मूल-भाषा आ 'ढ़ैंनचनमा'क विवाद

मैथिली कथा-साहित्यक चर्चा दोसव निरँन्धक विशेष आलोचनात्मक आकर्षण अछि। प्रसाद 'पावो', 'नवतविया' आ 'ढ़ैंनचनमा'क उँल्लेख कवैत, मैथिली भाषा-शिल्पक उँदाहवण दैत आ द्वक्कानाथ झा 'श्रीश'क आलोचनात्मक मतसँ असहमति प्रकट कवैत छथि। 'नवतविया'क सामाजिक प्रासंगिकता आ 'ढ़ैंनचनमा'क स्थानीय भाषिकता पव ह्मनकव प्रतिवाद मैथिली आलोचनामे चलैत रँहसक एक महत्त्वपूर्ण संकेत अछि। मुदा ग्रतिक मूल लेखन-भाषा, मुद्रित संस्कवण आ अनुवादक क्रम अलग-अलग ऐतिहासिक प्रश्न थिक, जकव समाधान एक्के अनुमानसँ नहि होएत।

कीर्तिनावायण मिश्र 'ढ़ैंनचनमा'क हिन्दी आ मैथिली मुद्रणक अलग-अलग वर्षक उँल्लेख कवैत छथि; दोसव दिस नागार्जुन अपन 'मैथिली और हिन्दी' निरँन्धमे एकवा मूलतः मैथिलीमे लिखल रँतरैत छथि। लेखकक आत्मवक्तव्य आ प्रकाशित संस्कवणक क्रम, दूनू महत्त्वपूर्ण साक्ष्य अछि। पहिल मुद्रणक भाषा अपने-आप पहिल बचनाक भाषा नहि होएत; तहिना लेखकक रक्तव्यसँ प्रत्येक संस्कवणक सम्पूर्ण पाठान्तव सिद्ध नहि भइ जाएत। प्रसादक उँठाओल प्रश्नक सम्यक आलोचनात्मक विस्ताव मूल संस्कवण सभक तुलनात्मक पाठसँ सम्भव अछि।

প্রসাদক শ্বনুসাব 'নরতবিযা'ক উঠাওন সামাজিক প্রশ্ন একটা ৱীতন সময ধবি সীমিত নহি। এতএ ষ্মনকব তর্কক শৈভি সামাজিক ব্যরস্থা শ্বা স্ত্রী-জীরনমে নিবন্তবতাক পহিচান শ্বছি। ম্বদা কোনো সমস্যাক দীর্ঘজীরিতাকেঁ ওকব কপক শ্বপবিরর্তিত বহবঁ নহি বুঁম্নবাঁক চাহী। রিরাহ, পিতৃসত্ত্বা শ্বা স্ত্রী-শ্বসমানতাক পবিরর্তিত সঁবচনাকেঁ ধ্যানমে বখি গ্রতি পঢ়ন জাএ তহ ওকব ঐতিহাসিকতা শ্বা রর্তমান প্রাসঁগিকতা দূনূ ৱঁচন বহৈত শ্বছি।

মৈথিনী শ্বা হিন্দী সঁস্কবণক শ্বাপসী সম্বন্ধকেঁ বুঁম্নবাঁক নেন স্থানীয শৈঙ্কি-কপ, নোকরাচিক রাক্য-নয, কথারাচকক রৌনী, পাত্রক সঁরাদ শ্বা ভিন্ন পাঠকরঙ্গমে কথাক গ্রহণপব রিচাব শ্বারশ্যক শ্বছি। এহি শ্বাধাবপব কোনো সঁস্কবণমে শ্বাঞ্চনিক সুব ঘটন কি ৱঁদনন, বচনা শ্বনুরাদ ভেন কি নেখকীয প্বনর্নেখন—এহি প্রশ্নক ঠোস উত্তব ভেটি সকৈত শ্বছি। প্রসাদক ভাষিক সচেতনা এহি তননাম্নক শ্বানোচনাক দিশা স্বম্নরৈত শ্বছি।

২.৬ যথার্থ, রিচাবধাবা শ্বা উপন্যাস-কপ

সামাজিক ন্যাযক চিন্তা উপন্যাসক মূন তত্ত্ব হোওতো প্রত্যেক বচনা শ্বপন শ্বনগ কথন-রিধান ৱঁনরৈত শ্বছি। 'ৱাঁৱাঁ ৱঁঠৈসবনাথ'ক রৌনৈত ৱঁবগদ, 'ৱঁনচনমা'ক শ্বাম্নেকথাম্নেক নিকট্যতা, 'নঞা পৌধ'মে রিরাহক সামাজিক সঁবচনা শ্বা 'রকুণ কে বেঁটে'মে সামূহিক সঁঘর্ষক প্রস্তুতি—ঞা সভ শ্বনগ-শ্বনগ ঔপন্যাসিক যত্তি শ্বছি। পাত্রক দৃষ্টিস্থান, কথনক সময, স্মৃতি শ্বা সঁরাদক নয পব ধ্যান দেনাসঁ সামাজিক যথার্থক কনাম্নেক সঁগঠন শ্বধিক স্বস্পষ্ট হোএত।

দোসব নিৱঁন্ধক মূন উপনব্ধি হিন্দী উপন্যাসক সমীক্ষামে মৈথিনী শ্বনুভরক কেন্দ্রীযতা স্থাপিত কবব শ্বছি। মিথিনাক গ্রাম-জীরন, সামাজিক দমন শ্বা নোকভাষিক চেতনা এতএ হিন্দী শ্বা মৈথিনী—দূনূ সাহিত্যক শ্বন্তঃসম্বন্ধ ৱঁনরৈত শ্বছি। কাব্য শ্বা উপন্যাসক সমান সামাজিক প্রতিৱঁদ্ধতাক ৱাঁরজূদ কথা-রিধাক সূতন্ত্র শিন্প-পদ্ধতি পহিচানবঁ এহি মূন্যাঁকনক শ্বারশ্যক রিস্তাব হোএত।

৪. 'ব্যষ্টি সে সমষ্টি কে বচনাকাব শ্বনূপ নান মণ্ডন' : উপন্যাস, শ্বাদর্শ শ্বা ত্রাসদ সঁরেদনা

৪.১ জীরনরৃত্ত সঁ মূন্য-নির্ণযধবি

শ্বনূপ নান মণ্ডন-রিষযক নিৱঁন্ধ সাহিত্যকাবক জন্মভূমি-প্রেম, নৈতিক দৃঢ়তা শ্বা সূতন্ত্রতা-শ্বান্দোননমে সহভাগিতাসঁ শ্বাবম্ভ হোওত শ্বছি। চন্দ্রনাবাযণ সিঁহক সাক্ষাৎকাব-সন্দর্ভক মাধ্যমসঁ প্রসাদ মণ্ডনক কোসী-ভূমিক প্রতি শ্বাম্নীয নগার বেখাঁকিত কবৈত ছথি। সূতন্ত্রতা-সেনানী পেঁশন নেন শ্বারেদন নহি দেৱাঁক প্রসঁগ ব্যক্তিত্বক নিস্বার্থ শ্বাদর্শক উদাহবণ ৱঁনৈত শ্বছি। এহি জীরনীগত পবিচযক মহত্ত্ব নেখকক মূন্য-সঁসাব সমম্নৱাঁমে শ্বছি; ম্বদা উপন্যাসক কনাম্নেকতা পব নির্ণয নেন কথানক, পাত্র শ্বা কথন-প্রণানীক সূতন্ত্র রিরেচন সেহো চাহী।

'ব্যষ্টি সঁ সমষ্টি'ক গতি নিজ নৈতিক নিষ্ঠাসঁ ব্যাপক নোকমঁগন ধবি রিস্তাবক সঁকেত দৈত শ্বছি। কিন্তু স্বধাবরাদী উপন্যাসক এক গম্ভীব প্রশ্ন ঞা শ্বছি জে কথা-সঁসাবমে ত্যাগক মহিমা ব্যক্তি-ভঙ্গাক সূতন্ত্রতা ৱঁঢ়রৈত শ্বছি রা ওকবা নিযন্ত্রিত কবৈত শ্বছি। মণ্ডনক শ্বাদর্শরাদী পাত্রক সামাজিক প্রতিৱঁদ্ধতা, স্ত্রী-পাত্রক কর্তৃত্ব শ্বা শ্বন্ততঃ পীড়া শ্বথরা মৃত্যু দ্বাবা কথা-সমাপনক প্ররৃত্তি এহি দ্বন্দ্বকেঁ খোনৈত শ্বছি।

৪.২ গ্রতিসঁসাবক পবাস শ্বা সাহিত্যেতিহাসক মহত্ত্ব

প্রসাদ মণ্ডনক উপন্যাসক রিস্তৃত সূচী দেওত ছথি, জাহিমে মৌনিক হিন্দী উপন্যাস, শ্বনূদিত বচনা, ধাঁগিকা উপন্যাস শ্বা শ্বপ্রকাশিত গ্রতিক উন্নেখ শ্বছি। 'নির্রাসিতা', 'সমাজ কী রেদী পব', 'সাকী', 'জ্যোতির্মযী', 'কপ-বেখা', 'সরিতা', 'মীমাঁসা', 'রে শ্বভাগে', 'দস ৱীঘা জমীন', 'জ্বানা', 'শ্বারাবৌ কী দুনিযা', 'দর্দ কী তস্রীবেঁ',

'ब्रूमने न पाय', 'बज्ज ঔব বঁগ', 'अभियान का पथ', 'केन्द्र ঔব পবিধি', 'তুফান ঔব তিনকে' আ 'উত্তব-পুৰুষ'ক সঁগ ও বিস্তৃত বচনাযাত্ৰাকেঁ সামনে অনৈত ছথি। বিস্মৃতপ্ৰায নেখকক কৃতিসংসাবকেঁ এক ঠাম উপনব্ধ কবেনাও নিবঁন্ধক সাহিত্যেতিহাসিক মহত্ত্ব অছি।

এহি সূচীসঁ সম্বন্ধিত কিছু প্ৰকাশন-বৰ্ষ অন্য স্ৰোতসঁ ভিন্ন ভেটৈত অছি। 'নিৰ্বাসিতা'ক প্ৰথম সংস্কবণ আ খঁগিকা কৃতি 'নযা সূবজ–নযা চান'ক প্ৰকাশন-সময়ক উন্নেখমে এহন অন্তৰ স্পষ্ট অছি। ই মতভেদ মণ্ডনক সাহিত্যিক যোগদানকেঁ ছোট নহি কবৈত, ৰবন্ প্ৰাবম্ভিক সংস্কবণ, প্ৰকাশন-পবম্পবা আ আঞ্চনিক ভাষা-সাহিত্যক অভিনেখীকবণক মহত্ত্ব বেখাঁকিত কবৈত অছি। নিশ্চিত ৰৰ্ষক নিৰ্ণয নেন প্ৰকাশকীয প্ৰমাণ আৱশ্যক অছি; তাধবি প্ৰসাদক বিৱৰণকেঁ মানকব প্ৰস্তুত কৃতিসূচীক ৰূপমে গ্ৰহণ কবৱ সমীচীন হোএত।

কৃতিসূচীক মহত্ত্ব কেৱন শীৰ্ষক-গণনামে নহি, ৰবন্ এহন বচনাসঁ সমাজক ভিন্ন স্তব পব পহুঁচবাঁক ইতিহাসমে অছি। মৌনিক উপন্যাস, অনুবাদ, খঁগিকা বচনা আ অপ্ৰকাশিত কৃতিকেঁ পৃথক সাহিত্যিক পবম্পবাক অংশ মানন জাএ তখন মণ্ডনক সৃজনমে ভাষা-পবিৱৰ্তন আ পাঠকৱৰ্গক প্ৰসাবক অনগ অৰ্থ উভবৈত অছি। প্ৰসাদক সূচী এহি ব্যাপক অনুসন্ধানক আধাব উপস্থিত কবৈত অছি।

৪.৩ বিষযক ৱৰ্গীকবণ আ কথাশিল্পক প্ৰশ্ন

মণ্ডনক উপন্যাসকেঁ প্ৰসাদ সামাজিক, যথাৰ্থবাদী, ৰাষ্ট্ৰীয আন্দোনন-সম্বদ্ধ আ মনোবৈজ্ঞানিক—চাবি কোটিমে ৱৰ্গীকৃত কবৈত ছথি। 'সাকী'ক সামাজিক আ মনোবৈজ্ঞানিক দুনূ ক্ৰমমে উপস্থিত বহব ৱতবৈত অছি জে উপন্যাসক জীৱন-বিষয প্ৰায়ঃ পবস্পব ৱ্যাপ্ত হোইত অছি। মনোবৈজ্ঞানিক সংঘৰ্ষ সামাজিক অনুশাসনসঁ অনগ নহি; ৰাষ্ট্ৰীয চেতনা সেহো পাত্ৰক নিজী আকাঁক্ষাসঁ টকবাইত বহৈত অছি। কঠোব কোটিক অপেক্ষা মুখ্য প্ৰবৃত্তি আ সহপ্ৰবৃত্তিক অধ্যযন কথাক ৰূপাত্মক বিবিধতা বেঁহতব খোনৈত অছি।

শিল্প সম্বন্ধী প্ৰসাদক বিবেচনমে 'সমাজ কী বেদী পব' আ 'দৰ্দ কী তস্বীবেঁ'ক পত্ৰাত্মক বিন্যাস, 'জ্যোতিৰ্ময়ী'ক ডাযবী-ৰূপ তথা 'সবিতা', 'মীমাংসা', 'বজ্জ ঔব বঁগ' আ 'কেন্দ্ৰ ঔব পবিধি'ক মনোবৈজ্ঞানিক আযাম চিহ্নিত অছি। চিট্ঠীক মাৰ্ফত কথা কহন গেনাপব পাত্ৰ অপন অন্তৰ চুনি কহ প্ৰস্তুত কবৈত অছি; পত্ৰক বীচক অন্তবান পাঠককেঁ অনকহন স্থিতিক অনুমান কবৱাঁক অৱসব দৈত অছি। ডাযবীমে তত্কান অনুভূতি আ বাদক আত্মমূল্যাঁকনক ভেদ মহত্ত্বপূৰ্ণ হোইত অছি। প্ৰসাদ শিল্পক এহি সম্ভাৱনাকেঁ পহিচানৈত ছথি, মুদা বিশিষ্ট কথা-দৃশ্যক সূক্ষ্ম বিশ্লেষণ নিবঁন্ধকেঁ আবো প্ৰভাৱী বঁনবিতৈক।

৪.৪ স্ত্ৰী-পাত্ৰ, প্ৰেম আ নৈতিক আদৰ্শবাদ

অনূপ নান মণ্ডনক কথা-জগতক মূল্যাঁকনমে প্ৰসাদক এক উন্নেখনীয আত্মোনোচনাত্মক ক্ষণ ভেটৈত অছি। প্ৰেম, কৰ্তব্য, সমাজসেৱা আ ত্যাগক আদৰ্শক সঁগ মানকব অনেক পাত্ৰক জীৱন দুঃখান্ত দিশামে বঢ়ৈত অছি। কোনো পাত্ৰ বিবাহক অভিনাষা ত্যাগৈত অছি, কোনো হিংসক দমনক শিকাব হোইত অছি, আ কোনো পাত্ৰক প্ৰেম পূৰ্ণতা নহি পবৈত অছি। প্ৰসাদ এহি আবৃত্তিকেঁ উদাত্ত আদৰ্শবাদক সংকেত মানিতো উপন্যাসক এক ৰূপাত্মক দুৰ্বনতাক ৰূপমে দেখৈত ছথি। বিশেষতঃ অপ্ৰত্যাশিত ত্ৰাসদ অন্ত জখন পাত্ৰক স্বাভাৱিক বিকাসকেঁ দবা দৈত অছি, তখন করুণা কথানকক স্বতন্ত্ৰতা পব ভাৰী ভহ সকৈত অছি।

এহি বিন্দুপব স্ত্ৰী-পাত্ৰক দৃষ্টিসঁ প্ৰশ্ন আবো তীক্ষ্ণ হোইত অছি। উপন্যাসমে স্ত্ৰীক প্ৰেম, বিবাহ আ সাৰ্বজনিক কৰ্মক নিৰ্ণয কেতবাঁ ওকব অপন অছি আ কেতবাঁ পুৰুষ পাত্ৰক নৈতিক আদৰ্শক অধীন? গীতাশ্ৰী 'সমাজ কী বেদী

पर'क चर्चा करैत परात्मक विन्यास आ सामाजिक वैविध्यताक दूनू जूड़ैत स्त्री-पात्रक गरिमा पर बल दैत छथि। प्रसादक दयामय दृष्टि आ एहि स्त्रीकेन्द्रित पठनकेँ साथ बखनाक स्वाधावरादी भावुकता, सामाजिक प्रतिबोध आ स्त्रीक स्वायत्तताक बीच महत्त्वपूर्ण अन्तर देखन जा सकैत अछि।

मण्डनक पात्रक द्वन्द्वात्मक-गति पर प्रश्न उठेबाक अर्थ स्मनकर सामाजिक आदर्शकेँ खारिज करब नहि। प्रश्न ई अछि जे त्रासद अन्त कथानकमे अनिवार्य रूपसँ विकसित होइत अछि कि आदर्शक महिमा बढ़ेबाक लेल बाहरसँ आरोपित लगैत अछि। नैतिकता जखन पात्रक जीवनानुभवसँ उपजैत अछि तखन कारात्मक सह ग्रहण करैत अछि; जखन ओ कथानकक विकल्प बन्द करैत अछि तखन उपदेशक रूप लऽ सकैत अछि। प्रसादक आलोचना एहि सूक्ष्म भेदक दिशा खोलैत अछि।

४.७ कोसीक सामाजिक धरातल आ व्यापक मानवीयता

प्रसाद मण्डनक साहित्यिक संवेदनाकेँ कोसी-अंचलक अनुभवसँ उठि व्यापक मानवीय प्रश्न धरि पहुँचैत देखैत छथि। स्मनकर प्रस्तुत कथा-विषयमे जमीं दावी शोषण, स्त्रीक सामाजिक असुरक्षा, प्रेमक बाधा आ बाढ़बीय आन्दोलनक ठकबार एक-दोसरासँ जुड़ल अछि। तथापि 'सार्वदेशिक' मानवीयताक मूल्य तखने विशिष्ट बनैत अछि जखन कोसीक भूमि-सम्बन्ध, ग्रामीण श्रम, नदीक भौगोलिक परिवेश आ सामाजिक अनुशासनक ठोस स्थानीयता निस्तेज नहि कएल जाए। मण्डनक कथासंसारक व्यापकता ओकर अंचलनिष्ठ अनुभवकेँ वैचारिते सम्भव अछि।

'हलफान और तिनके'क सम्बन्धमे प्रकाशित अन्य आलोचनामे किसान-संघर्षक ऐतिहासिक पृष्ठभूमि आ नक्सल मानाकारक प्रसंग चर्चामे अबैत अछि। एहि उल्लेखसँ मण्डनक उपन्यासकेँ करुणा वा वैयक्तिक बनिदानक कथा मात्र नहि, कृषक आ सामाजिक आन्दोलनक सन्दर्भमे सेहो पढ़बाक सम्भावना देखाइत अछि। मण्डनक व्यापक साहित्यक पुनर्मूल्यांकनमे एहि तरहक राजनीतिक इतिहास आ कथात्मक संरचनाक सम्बन्ध विशेष महत्त्व रखत।

प्रसाद निर्बन्धक अन्तमे मण्डनक दुर्लभ रचनाक पुनर्प्रकाशनक आवश्यकता रास्ता करैत छथि। ई आग्रह श्रद्धांजलि भरि नहि, साहित्यिक विवेचनक ठोस शर्त अछि : कृति उपलब्ध भेलापर कथारचक, पात्र, भाषिक रूप, संस्करणान्तर आ समकालीन ग्रहणक जाँच सम्भव होइत अछि। मण्डनक रचनाक नव पाठकवर्ग तैयार करबाक लेल प्रामाणिक सम्पादन आ आलोचनात्मक पुनर्पाठ एक-दोसराक पूरक होएत।

७. तीनू आलोचनात्मक निर्बन्ध : साम्य सरोकार आ विधागत अन्तर

७.१ जनवादी प्रतिबोध आ स्वधावरादी आदर्श

नागार्जुनक कविता सम्बन्धी निर्बन्ध स्पष्ट सार्वजनिक प्रतिबोधक स्वर पहिचानैत अछि; स्मनकर उपन्यास सम्बन्धी निर्बन्ध ओहि जनचिन्ताकेँ ग्रामीण जीवनक संघर्ष आ पात्रक सामाजिक यथार्थमे खोजैत अछि; मण्डन सम्बन्धी निर्बन्ध व्यक्ति-आदर्शसँ समाजहित धरि नीतिमूलक विस्तार देखैत अछि। तीनू निर्बन्धमे 'जन'क प्रतिष्ठा साम्य अछि, मुदा जनक भूमिका बदलैत अछि : कवितामे जन प्रतिबोधी श्रोता-सहभागी अछि, नागार्जुनक उपन्यासमे संघर्षरत कृषक, स्त्री आ ग्रामसम्प्रदाय, आ मण्डनक कृतिमे नैतिक-सामाजिक स्वधावक लक्ष्य आ कखनो सक्रिय सहभागी। एहि अन्तरक बोधक बिना 'जनपक्षधरता' शब्द अपन आलोचनात्मक धार खो दैत अछि।

नागार्जुनक कृतिमे सामूहिक प्रतिबोधक प्रवृत्ति आ मण्डनक उपन्यासमे त्यागप्रधान नायकक नैतिक ऊँचाइक तनना साहित्यिक विचारधाराक महत्त्वपूर्ण प्रश्न उठबैत अछि। एक दिशामे शोषणकारी संरचनाकेँ बदलबाक आग्रह,

दोसर दिशामे व्यक्तिक आदर्शसँ समाजक चेतना दिसनबाँक विश्वास। द्वन्द्वकेँ कठोर विरोधी ध्रुव मानब अनुचित होएत, मुदा प्रसादक निबन्ध सभक चयनित उदाहरण एहि दोहरी प्रवृत्तिक आलोचनात्मक मानचित्र अवश्य दैत अछि।

७.२ आलोचनात्मक स्वर : सहानुभूति आ विवेकक सन्तुलन

तीनू निबन्धमे प्रसादक भाषा साहित्यकारक सामाजिक निष्ठाक प्रति गहिर आदरसँ भरल अछि। ई नैतिक संलग्नता आलोचनाक कमजोरी अपने-आप नहि; ओ लेखककेँ उपेक्षित जन, स्त्री आ श्रमजीवी जीवनक प्रश्न देखबाक दृष्टि दैत अछि। मुदा ‘अपूर्व’ आ ‘अनुपम’ जेकाँ मूल्यनिर्णायक विशेषणक प्रभाव तखने प्रामाणिक होइत अछि जखन ओकर संग बिम्ब, कथानक, चरित्र, कथावाचक अथवा भाषा-संरचनाक विशिष्ट कारण स्पष्ट हो। प्रशंसाक ताप आ विवेचनक सूक्ष्मताक सन्तुलन एहि संग्रहक सबसँ महत्त्वपूर्ण आलोचनात्मक कसौटी अछि।

मण्डन सम्बन्धी निबन्धमे दुःखान्त-प्रधान रचनाविधानक सीमा स्वीकरैत प्रसाद अपन नैतिक सहानुभूति पर आलोचनात्मक नियन्त्रण देखबैत छथि। एहने संयम नागार्जुनक राजनीतिक कविताक तात्कालिकता, द्विभाषिक रचनाक संस्करणान्तर आ उपन्यासक कथनगत विषमताक विवेचनमे विस्तार पबैत तखन तीनू आलोचनात्मक लेख अधिक समान गम्भीरता प्राप्त करैत।

७.३ मैथिली, हिन्दी आ अंगिका : एककपता नहि, संवाद

मैथिली–हिन्दी सृजनकेँ केवल दू भाषामे लिखबाक लेखकीय क्षमता मानब अपर्याप्त अछि। भाषा-कथा पाठकवर्ग, प्रकाशित संस्करण, अनुवाद, प्रतिष्ठा, पुरस्कार आ साहित्यिक संस्थाक आपसी सम्बन्धसँ बनैत अछि। नागार्जुनक ‘यात्री’ रूपक स्वतन्त्र मैथिली काव्यपरम्परा अछि, जे हिन्दी आलोचनामे विलीन भऽ जएबाक नहि चाही। मण्डनक अंगिका रचनाक उल्लेख सेहो सिद्ध करैत अछि जे एहि क्षेत्रक बहुभाषिक साहित्यिक भूगोल हिन्दी आ मैथिली धरि सीमित नहि। ‘क्षितिज’ एहि संवादकेँ खोलैत अछि, यद्यपि प्रत्येक भाषाक अलग साहित्यिक संरचनापर आओर ध्यान अपेक्षित अछि। ... 81

७.४ आलोचनाक प्रमाण आ साहित्येतिहासक विवेक

साहित्यिक व्याख्याक स्वतन्त्रता आ तथ्यक शुद्धताक बीच विरोध नहि अछि। प्रसादक उद्धृत कविता, उपन्यासक उदाहरण आ जीवनी-वृत्त अपन-अपन आलोचनात्मक उपयोगिता रखैत अछि; मुदा साहित्यकारक आत्मरेखा, पुरस्कार-संस्थाक विवरण, पुस्तकक प्रकाशकीय परिचय आ बादक आलोचकक मत एकहि प्रकारक प्रमाण नहि। एहि भेदक बोधसँ नागार्जुनक साहित्यिक द्विभाषिकता आ मण्डनक विस्तृत ग्रन्थसूची पर उठल विवादकेँ अधिक सन्तुलित ढंगसँ बूझल जा सकैत अछि।

८. काव्य-इतिहास आ ग्रन्थसूचीक प्रसंग : विवेचनक आवश्यक सावधानी

‘पत्रहीन नग्न गाछ’क साहित्य अकादेमी पुरस्कार सम्बन्धमे संस्थागत सूची वर्ष १९६८ अंकित करैत अछि, जखन कि किछु परिचयात्मक सामग्रीमे १९६९ भेटैत अछि। एहि मतभेदक महत्त्व काव्य-मूल्य निर्धारणमे नहि, साहित्येतिहासक यथार्थ लेखनमे अछि। पुरस्कार-वर्ष निश्चित करबाक समय सम्बन्धित संस्थाक सूची प्राथमिक आधार होएबाक चाही; बादक परिचयक अलग विवरणकेँ बिना व्याख्या जोड़ि देब भ्रम पैदा करैत अछि।

‘बलचनमा’क सम्बन्धमे मूल रचनाभाषा आ उपलब्ध संस्करणक कालक्रम अलग मुद्दा अछि। प्रसाद मैथिली उपन्यास-संसारक चर्चा करैत छथि; कीर्त्तिनारायण मिश्र मुद्रणक क्रम देखबैत छथि; नागार्जुन अपन बओवामे मैथिलीमे मूल

লেখনক উল্লেখ কবৈত ছথি। আলোচনাক হিত এহি সাক্ষ্যক অনুব স্বীকাব কবৱঁমে অছি। ওা বিবাদ বচনাক সামাজিক মহত্ত্ব নহি ঘটবৈত; রবন্ মৈথিলী–হিন্দী সাহিত্যিক আরাগমনক জটিল ওতিহাস দেখবৈত অছি।

অনূপ লাল মণ্ডলক 'নির্বাসিতা' আ অঁগিকা উপন্যাসক প্রকাশন-বর্ষ সম্বন্ধী বিববণমে সেহো ভিন্ন সূচনা উপলব্ধ অছি। এহি মতভেদকেঁ নিশ্চিত নির্ণযক রূপ দেবাঁক সম্বা প্রসাদক গ্রতিসূচীকেঁ এক মহত্ত্বপূর্ণ আবম্ভিক সাহিত্যেতিহাসিক সাক্ষ্য মানবঁ অধিক ন্যাযসঁগত অছি। লেখকক পহিল সঁস্কবণ আ বিশ্বসনীয গ্রন্থালয-সূচীপব আধাবিত অনুসন্ধানসঁ ওা অভিলেখীয প্রশ্ন স্পষ্ট হোএত।

৭. নিষ্কর্ষ : জনচিন্তাসঁ কাব্যশাস্ত্রীয বিবেচনধবি

'ক্ষিতিজ'ক চযনিত তীন নিবঁন্ধক সমগ্র সমীক্ষাসঁ স্পষ্ট হোওত অছি জে ড০. শিব কুমাব প্রসাদ সাহিত্যক সামাজিক প্রতিবঁদ্ধতাকেঁ আলোচনাক নৈতিক আধাব মানৈত ছথি। নাগার্জুনক কবিতামে ও সত্যবিবোধ আ আত্মীয মানবীযতাক সঁশ্লেষ রূপ দেখৈত ছথি; হিন্দী–মৈথিলী উপন্যাসমে গ্রামীণ সঁঘর্ষ, স্ত্রী-পীড়া আ সামাজিক পবিবর্তনক প্রশ্ন খোজৈত ছথি; অনূপ লাল মণ্ডলমে আদর্শবাদী ব্যক্তি আ ব্যাপক সমাজক সম্বন্ধক ব্যাখ্যা কবৈত ছথি। ওা তীনূ নিবঁন্ধ জনসম্বন্ধ সাহিত্যক বিবিধ অভিব্যক্তিকেঁ একহি সঁগ্রহমে সমীক্ষাত্মক সঁবাদক অবসব দৈত অছি। ... 81

পহিল নিবঁন্ধক 'প্রতিবঁন্ধ–সম্বন্ধ–আবঁন্ধ' সূত্র সমগ্র কাব্য-পঠনক সার্থক প্রবেশদ্বাব অছি; ওকব বিস্তাব ধ্বনি, বিম্ব, সময-সন্দর্ভ আ মৈথিলী কাব্যভাষাক অধিক সূক্ষ্ম বিবেচনমে অছি। দোসব নিবঁন্ধ মিথিলাক গ্রামীণ জীবনক অনুভবকেঁ হিন্দী আ মৈথিলী কথাসাহিত্যক অন্তঃসম্বন্ধমে বাখৈত অছি, মুদা কথাবাচকক গঠন, জাতি–বর্গ–লিঁগক পবস্পবতা আ বচনাভাষাক ঐতিহাসিক জটিলতা পব আবো গহিব বিচাব চাহী। ছঠম নিবঁন্ধক মহত্ত্ব মণ্ডলক বিস্মৃতপ্রায গ্রতিসঁসাবক পবিচয আ আদর্শবাদী দুঃখান্তক কলাত্মক সীমা পহিচানবঁমে অছি।

এহি কাবণেঁ তীনূ নিবঁন্ধক মূল্য কেবল নির্ণযক অন্তিমতামে নহি, রবন্ বঁহসকেঁ জন্ম দেবাঁক সামর্থ্যমে অছি। প্রসাদক জনপক্ষধব আ সহানুভূতিশীল আলোচনা মৈথিলী, হিন্দী আ অঁগিকা সাহিত্যক সাঝা সামাজিক ভূমিকেঁ দৃষ্ট কবৈত অছি। একব আন্তবিক সম্ভাবনা তখন অধিক বিকসিত হোএত জখন পুস্তকক প্রস্তুত দৃষ্টি সুঁ পাঠ, শিল্প আ ভাষিক ওতিহাসক সঘন বিশ্লেষণসঁ জোড়ল জাএ। আলোচনাক ওা যাত্রা প্রশঁসাক নিষেধ নহি, প্রশঁসাকেঁ ঠোস সাহিত্যিক প্রমাণ আ কলাত্মক বিবেকসঁ সমৃদ্ধ কববাঁক যাত্রা থিক।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

প্রাথমিক অধ্যযন-পাঠ

প্রসাদ, শিব কুমাব। 'ক্ষিতিজ' : হিন্দী আলোচনাত্মক নিবঁন্ধ-সঁগ্রহ। দ্বিতীয সঁস্কবণ। নির্মলী, সুপৌল : পল্লবী প্রকাশন, ২০২১। ISBN 978-81-951070-0-1। ... 81

লেখক-পাঠ আ সঁস্থাগত গ্রন্থসূচী

নাগার্জুন। 'মৈথিলী ঔব হিন্দী'। গদ্য কোশ (উপলব্ধ মূল লেখক-নিবঁন্ধ)।

https://gadyakosh.org/gk/মৈথিলী_ঔব_হিন্দী_/_নাগার্জুন । অবলোকন : ১৭ নবম্বব ২০২৬।

সাহিত্য অকাদেমী। 'Akademi Awards' : মৈথিলী পুবস্কাব-সূচী (১৯৬৮ : Patrahin Nagna Gachh, Yatri)।

https://www.sahitya-akademi.gov.in/awards/akademi%20samman_suchi.jsp । অবলোকন : ১৭ নবম্বব ২০২৬।

National Institute of Informatics, Japan। 'पत्रहीन नग्न गाछ' : CiNii Books bibliographic record, NCID BA42595214; सम्भावना प्रकाशन, १९८१ संस्करणक विवरण। https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA42595214?l=en । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

आलोचनात्मक आ जीवनपरक सामग्री

मिश्र, कीर्तिनारायण। 'नागार्जुन का मैथिली कथा-साहित्य'। गद्य कोश। https://gadyakosh.org/gk/नागार्जुन_का_मैथिली_कथा-साहित्य_(कीर्तिनारायण_मिश्र)_/_नागार्जुन । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

'नागार्जुन की कविताओं का पाठ-विश्लेषण'। INFLIBNET, e-PG Pathshala, आधुनिक काव्य–२, ऑनलाइन पाठ। https://ebooks.inflibnet.ac.in/hinp03/chapter/नागार्जुन-की-कविताओं-का-पाठ-विश्लेषण/ । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

'नागार्जुन : बाँदल को घिरते देखा है'। NCERT हिन्दी पाठकक ऑनलाइन पुनर्प्रस्तुति, Philoid। https://philoid.com/index.php/ncert/chapter/khat117 । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

गीताश्री। 'स्त्री का मन के चितेरे थे अनूपलाल मंडल : "समाज की वेदी पर" उपन्यास के बहाने'। नुक्कड़ (ऑनलाइन आलोचनात्मक लेख)। https://hamaranukkad.blogspot.com/ । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

प ्न, सदानन्द। 'हिंदी उपन्यासकार अनूपलाल मंडल और उनकी औपन्यासिक यात्रा'। साहित्य कुंज, अंक १७८, सितम्बर प्रथम, २०२१। https://sahityakunj.net/entries/view/hindi-upnyaskar-anuplal-mandal-aur-unki-aupnyasik-yatra । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

'अनूप लाल मंडल'। अंगिका साहित्यकार कोश, १० दिसम्बर २०१४। https://sahityakar.angika.com/2020/07/angika-sahityakar-Anup%20Lal%20Mandal.html । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

'अनूप लाल मंडल'। अंगदेश, साहित्यकार-परिचय। https://angdesh.com/anup-lal-mandal/ । अवलोकन : १७ नवम्बर २०२६।

भाग **09**

নিত নরন : বামদের প্রসাদ মণ্ডন ‘ঝাকদাব’

গীতাঁজনি ঝাক : ঝাকক কপক আ জনপঞ্ধব কারাচেতনা

বামদের প্রসাদ মণ্ডন ‘ঝাকদাব’ক ‘গীতাঁজনি ঝাক’ : সামাজিক সবোকাব, গীতিশিন্প আ সাহিহিক মূন্যাঁকন

সাবাঁশ

বামদের প্রসাদ মণ্ডন ‘ঝাকদাব’ক ‘গীতাঁজনি ঝাক’ (২০১৮) মৈথিনী জনাভিম্বখ কারাক একটা উন্নেখনীয সঁগ্রহ অছি। একব পহিন খণ্ডমে ২২ গোট গীত আ দোসব খণ্ডমে ১৪ গোট শীর্ষকরঁহ্ম ‘ঝাক’ বচনা সঁকনিত অছি। ‘ঝাক’ করিক উঁপনাম আ সামাজিক-স্বধাবক কারাকপ—দূনূ স্তবপব অর্থরান্ রঁনৈত অছি। জাতিগত ভেদভার, দুখ, ধনক দম্ভ, সত্তা-ব্যরহাব, শিঞ্ঝা, নৈতিক রিরেক আ অন্ধরিশ্বাস-রিবোধ এহি পোথীক প্রম্বখ চিন্তা অছি। সমীঞ্ঝা নিকট-পাঠ, শৈনী-রিশ্নেষণ আ নোকসাহিহক তননাম্নেক পবিপ্রেঞ্ঝ্যক সহাযতাসঁ দেখরৈত অছি জে করি দৈনিক জীরনক সহজ শঁব্দ কেঁ সার্রজনিক প্রতিরাদক ভাষা রঁনরৈত ছথি। গীতক আরর্তন, সম্বোধনাম্নেক নয আ তীঞ্ঝ্ণ নৈতিক রিবোধ সম্নেপ্রষণক শঁক্তি পৈদা কবৈত অছি; তকব সঁগ উঁপদেশক রিস্তাব, রিঁম্বক সীমিত রৈরিধ্য আ সামাজিক কাবণসভক নৈতিক সবনীকবণ একব কনাম্নেক সীমা সেহো অছি। ‘মৈথিনীক ভিখাবী ঠাকুব’ আ ‘পহিন অসনী জনকরি’ সন অভিধানক সার্থকতা হ্মনক বচনামে ব্যঞ্জ জনপঞ্ধবতাক আধাবপব পবখন গেন অছি; এহি আধাবপব হ্মনকা সাহিত্যেতিহাসমে অপ্রমাণিত প্রথমত্ব নহি দেন গেন অছি।

ম্বখ্য শঁব্দ : বামদের প্রসাদ মণ্ডন ‘ঝাকদাব’; গীতাঁজনি ঝাক; মৈথিনী জনকারা; ঝাক-কপক; গীতিশিন্প; সামাজিক ন্যায; নোকভাষা; অন্ধরিশ্বাস-রিবোধ

১. জনকরিতাক প্রশ্ন আ ঝাকদাবক কারা-জগত

জনকরিতা অপন পাঠক রা শ্রোতাসঁ দূবী রঁনা কহ নহি, ওকব জীরনক রঁীচ ঠাঢ় ভহ কহ রঁোনৈত অছি। ম্বদা ‘জন’ শঁব্দক অর্থ কেরন সবন রঁোনী অথরা নোকপ্রিয রিষয নহি; দুখক অন্বভর, শ্রমক প্রতিঞ্ঝা, সামাজিক অপমান, শাসকীয অন্যায আ অসমান অধিকাবক প্রশ্ন কারাক ভীতব কেহন কপ পরৈত অছি, সে সেহো মহত্ত্বরপূর্ণ অছি। বামদের প্রসাদ মণ্ডন ‘ঝাকদাব’ক ‘গীতাঁজনি ঝাক’ এহি অর্থমে উঁন্নেখনীয অছি জে করি অপন নৈতিক অসহমতি কেঁ অনূঠা ‘ঝাক’ নাম দৈত ছথি। ঝাক ঘব-আঁগনক সাধাবণ রস্তু অছি; করিতা ওকবা সমাজক ভীতবক মৈন হটেরঁাক প্রতীকমে কপান্তবিত করৈত অছি। পোথীক শীর্ষকমে ‘গীতাঁজনি’ক সাঁস্কৃতিক গবিমা আ ‘ঝাক’ক শ্রম-সঁনগ্ন দৈনন্দিনতা এক সঁগ আএন অছি।

মৈথিনী সাহিহিক পবিচর্চামে ঝাকদাব কেঁ ‘মৈথিনীক ভিখাবী ঠাকুব’ আ ‘মৈথিনীক পহিন জনকরি’ কহরঁাক পবম্পবা ভেটৈত অছি। রিদেহক ১৩ দিসম্বব ২০১১ কেব পবিচযমে ঞা অভিধান দর্জ অছি। এহিমে করিক জনোন্ম্বখ কারাক মহত্ত্ব আ নোক-সম্পর্কক আকাঁঞ্ঝা ব্যঞ্জ হোঞত অছি। কিন্তু এহন উঁপাধি কেঁ আনোচনাক সমাপন নহি, আবম্ভ মানরঁাক চাহী: ও কোন নোকক দ্বখ কহৈত ছথি? সামাজিক ব্যথা কেঁ কোন ধ্বন, শঁব্দ আ তর্ক দৈত ছথি? হ্মনক গীতক প্রভার কেরন নীতিরচনমে সিমটৈত অছি কি মানরীয পবিস্থিতি কেঁ নরঁ দৃষ্টিসঁ দেখরৈত অছি? এহি প্রশ্নসভক উঁত্তব গ্রতিক নিকট অধ্যযনমে নিহিত অছি।

‘গীতাঁজনি ঝাক’ক খাসিযত একব বচনাম্নেক নির্ভীকতা অছি। করি শাসক, ধর্ম, ধন, গুরু, জ্ঞান, সময আ স্বযঁ মন্বষ্যতা কেঁ আনোচনাক রিষয রঁনরৈত ছথি। হ্মনকব স্বব আক্রোশপূর্ণ জরুব অছি, ম্বদা সর্রত্র নিষেধাম্নেক নহি;

प्रतिबोधक संग शिक्षा, सहजीवन, श्रम, कर्म आ परस्पर सम्मानक सकारात्मक आग्रह सेहो चलैत अछि। एहि दू प्रवाह—असहमति आ पुनर्निर्माण—केँ बिना बुझने संग्रहक रचनात्मकता नहि खुजैत।

२. 'गीतांजलि माक' : प्रकाशन, विन्यास आ काव्य-परिकल्पना

'गीतांजलि माक'क प्रथम संस्करण पल्लवी प्रकाशन, निर्मली, सुपौलसँ २०१८ मे प्रकाशित भेल (ISBN 978-93-87675-61-2)। पोथीक परिचयमे 'गीत' आ 'माक' केँ अलग रचनात्मक पहचान देल गेल अछि। पहिल खण्डक संख्या-आधारित गीतसभ जीवन-व्यवहारसँ संवाद करैत अछि; दोसर खण्डक विषय-आधारित रचनासभ सामाजिक संस्थान आ मानवीय विकृतिसँ प्रत्यक्ष प्रश्न करैत अछि। एहि विन्यासमे निजी नैतिक शिक्षासँ सार्वजनिक आलोचना दिस गतिक आभास होइत अछि। शीर्षकक 'माक' शब्द करिक सामाजिक भाषा-प्रयोगक केन्द्रीय चिह्न बनि जाइत अछि।

पोथीक लेखक-परिचय अनुसार रामदेव प्रसाद मण्डल 'माकदार'क जन्म १२ जुलाइ १९६७ केँ सुपौल जिलाक बसुआरि गाममे भेल। परिचयमे १९८४ मे मैट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण करब, कृषि आ निजी अध्यापनसँ जीविका, तथा २००९ सँ लेखनक आरम्भक उल्लेख अछि। 'हमरा बिनु जगत सूना छै' आ 'गीतांजलि माक' हुनक प्रकाशित रचनाक रूपमे उल्लिखित अछि। एहि आत्मपरिचयकेँ पोथीक साहित्यिक सन्दर्भक रूपमे पढ़ब प्रासंगिक अछि: शिक्षा, दुख, ग्रामीण जीवन आ रोजीरोटी पर ठाढ़ल्लाव लौटैत दृष्टि काव्यक अनुभव-क्षेत्रकेँ बुझबैत अछि, यद्यपि कविता केँ केवल करिक जीवनीमे समेटल नहि जा सकैत अछि।

अनुक्रमणिकामे १ सँ २२ धरि गीत क्रमबद्ध अछि। तकर बाद 'शासक सम्बन्धक महा माक', 'हकार माक', 'अभिवादन माक', 'न्याय सम्बन्धक माक', 'निन्दवाशन माक', 'पैसा सम्बन्धक माक', 'ज्ञान सम्बन्धक माक', 'समय सम्बन्धक माक', 'धन सम्बन्धक माक', 'धर्म सम्बन्धक माक', 'गुरु सम्बन्धक माक', 'मानव तंत्र माक', 'अन्ध विश्वास सम्बन्धक महा माक' आ 'वैमनस्यता सम्बन्धक माक'—ई चौदह शीर्षक दोसर खण्डमे संकलित अछि। नामकरणक ई सिलसिला करिक दृष्टिमे समाज-सम्बन्धक क्षेत्रसभक नक्सा बनबैत अछि; प्रत्येक रचना मानो कोनो विशेष व्यवहार अथवा संस्थानक हिसाब माँगैत अछि।

এহি পোথীক সমীক্ষা তীনটা পবস্পব জুড়ল স্তবপব কবৱ উপযুক্ত অছি। পহিল, বচনাক নয, সম্বোধন, পুনৰুক্তি, প্রতীক আ কথাক পবস্পব সম্বন্ধ; দোসব, জাতি, বক্ষ, ধর্ম, শাসন আ ছানসঁ সম্বন্ধিত নৈতিক স্থাপনাক আলোচনাত্মক অর্থ; তেসব, লোক-সম্প্রেষণ আ জনপক্ষধব সাহিত্যক ব্যাপক পবম্পবাসঁ তনলা। বিচর্ভ বাঁউমনক মৌখিক কলাসম্বন্ধী বিবেচন স্মবণ কববৈত অছি জে গেয অভিব্যক্তি কেবল শৈল্পী-ক্রম নহি, সামাজিক সম্বোধনক ক্রিযা সেহো হোঙত অছি। মাকদাবক বচনামে দোহবাব আ প্রশ্নেত্তবক জে সংকেত অছি, সে সামূহিক উচ্চাবণক কল্পনা উপ্পেন্ন কবৈত অছি।

পোথীক দূ ভাগ পঢ়েত কান একটা মহত্ত্বপূর্ণ অন্তব উভবৈত অছি। গীতসভ প্রাযঃ অন্তভব, আগ্রহ আ সহজ নৈতিক সূত্রসঁ আবম্ভ হোঙত অছি; 'মাক' শীর্ষকবালী বচনাসভ সমূচ সামাজিক বৃত্তিক স্বধাবক আদেশ বঁনি উঠৈত অছি। গীতক নঘুতা আ মাকক বিস্তাবক বীচ ঞ কপান্তবণ কেবল আকাবক পবিবর্তন নহি, কবিতাক সম্বোধনক ফৈলাব অছি—ব্যক্তি সঁ পবিবাব, পবিবাব সঁ সমাজ আ সমাজ সঁ সত্তাক আলোচনা ধবি। এহী ক্রমমে বচনা কতেক বেঁব কাব্যাত্মক সঘনতা পবৈত অছি আ কতেক বেঁব উপদেশীক বিস্তাবমে ঢীল ছোড়েত অছি, তকব পবীক্ষণ আবশ্যক অছি।

২. গীত আ মাক : বচনাক দূ স্তুব

পহিল খণ্ডক গীতসভমে 'মাক—' আ 'গীত—'ক আন্তবিক বিভাজন অহন্ত বোচক অছি। কিছু গীতক আবম্ভ ছোট উদ্‌ঘোষ-জকাঁ অছি; তকব বাঁদ বিস্তৃত পদমে ওহী বিচাবক সামাজিক অর্থ বিকসিত হোঙত অছি। গীত ১ মে 'জীযো ঔব জীনে দো'ক সূত্র মনুষ্যাক পবস্পব নির্ভবতা আ সহঅস্তিত্বক ঘোষণা কবৈত অছি। গীত ২ মে আত্মসম্মানক চর্চা অপমান-বিবোধসঁ জুড়ৈত অছি। এহি দুহবী সংবচনামে উদ্‌ঘাটন আ বিস্তাব, কথন আ পুনর্কথন, প্রেবণা আ ব্যাখ্যাক পবস্পব গতি বঁনৈত অছি। পাঠকক আঁখিক আগাঁ একটা সম্ভাবিত লোক-সম্বোধন আকাব লৈত অছি, জাহিমে উচ্চাবিত সূত্র পুনঃ সামূহিক স্মৃতিক কপ নহ সকৈত অছি।

কবিক বিষয-চযনক বিস্তাব গীত ৬–৭, গীত ৯ আ গীত ২০ মে স্পষ্ট অছি। শিক্ষাক উপকাব, বঁচিত বাঁনকক পঢ়াঙ, বেঁবোজগাবী আ মানবীয অভাবক প্রসঁগ একত্র হোঙত অছি। গীত ৯ মে 'গবীবঁ' আ 'ধনবান'ক দুখ কেঁ উলট তননামে বখল গেল অছি; এহি বাঁগাক কাবণ অমীবী কেবল সম্পত্তি নহি, অহপ্ত নালসাক প্রতীক বঁনৈত অছি। গীত ২০ ক 'ভোনা গবীবঁক দিন' সন আবর্তী সূত্রক ভীতব বোটী আ অভাবক দীর্ঘ পীড়া বৌলী পবৈত অছি। এহিসঁ গীতসভক সংক্ষিপ্ত ভাষা নীতি-বোঁধ মাত্র নহি, জীবনক ঠোস ভেদক চিন্তা সেহো বঁনৈত অছি।

দোসব খণ্ডক 'মাক' বচনাসভমে সমাজ-স্বধাবক আগ্রহ স্পষ্ট নাম পবৈত অছি। শাসকক বিৰুদ্ধ জনতা, ন্যাযক বিৰুদ্ধ অন্যায, ধনক বিৰুদ্ধ লোভ, ধর্মক বিৰুদ্ধ জাতি-অহংকাব, ছানক বিৰুদ্ধ অছান, সমযক বিৰুদ্ধ আনস্য—ঞ বিবোধী জোড়ীসভ সংগ্রহক অর্থ-ব্যবস্থা বঁনবৈত অছি। 'স্বধাবক' বিশেষণক আবৃত্তি বঁতবৈত অছি জে কবি কাব্য কেঁ সামাজিক মবম্মতিক কাম মানৈত ছথি। দৈনন্দিন ক্রিযা 'মাবব' এহি ঠাম সার্বজনিক বিবেকক কপক অছি।

এহি ক্রমক এক সৌন্দর্যাত্মক প্রভাব সেহো অছি: পাঠক একেক সমস্যাক স্বতন্ত্র নাম স্বনৈত চনৈত ছথি, মুদা কিছু আধাবভূত মূল্য—মনুষ্যতা, সমম, শ্রম, ন্যায, সংযোগ আ সহজীবন—নগাতাব দোহবাএল জাঙত অছি। পোথী তেঁ অনগ-অনগ বিষযক সংগ্রহ হোঙতহুঁ একটা সাম্য নৈতিক বিশ্বদৃষ্টি অর্জিত কবৈত অছি। একবে সংগ কাব্যাক জোখিম সেহো জন্ম নৈত অছি: জঁ প্রত্যেক প্রশ্নক সমাধান একহি প্রকাবক সদুপদেশ বঁনি জাযত, তহ সমস্যাক বিশিষ্ট সামাজিক ঙতিহাস ওমন পড়ি সকৈত অছি।

४. 'म्याक'क रूपक : श्रम, प्रतिबोध आ सामाजिक सफाओ

म्याक बोजमर्रा जीवनक ओहि साधनक नाम अछि जे घर अथवा आँगनक मैल हटबैत अछि। करिक विशेष उपलब्धि ई अछि जे ओ म्याक केँ सजावटी प्रतीक नहि, आलोचनाक क्रियाशील औजार बनबैत छथि। म्याकदानक संसारमे मैल केवल धूल नहि—घमण्ड, छुआछूत, लोभ, छल, अधर्म आ असमान व्यवहार सेहो अछि। म्याक चलायब एतय नैतिक निष्क्रियताक विरुद्ध हस्तक्षेप थिक। वस्तुक श्रमसँ जुड़ल अर्थ करिता केँ जमीन पर बान्हैत अछि; 'म्याक' शब्दक असाहित्यिक वूम्याएब वाकाक तीखापन बढ़ा दैत अछि। एहि रूपकक जनतान्त्रिक सामर्थ्य एकर दैनन्दिन परिचयमे निहित अछि।

'न्याय स्वधारक म्याक' मे न्याय केवल न्यायालयक औपचारिक काम नहि, मनुष्याक विवेक आ बराबरीक प्रश्न बनैत अछि। आरम्भिक पदमे 'धर्म' आ न्याय-संरक्षणक बिम्ब आएल अछि, आ आगाँ 'काम-क्रोध-मद-लोभ' सन दोषक विरुद्ध आग्रह। एहि ठाम करि संस्थागत न्याय केँ नैतिक मनुष्याक योग्यतासँ जोड़ैत छथि। वचनाक शक्ति ई अछि जे साधारण पाठकक अनुभवमे न्याय-अन्याय पहिनेसँ मौजूद अछि; करिता ओकरा स्पष्ट सार्वजनिक उच्चारण दैत अछि। किन्तु कानूनी प्रक्रियाक ठोस असमानता नैतिक दोषक भाषासँ अधिक जटिल अछि—ई संग्रहक विमर्शक सीमा बनि बहैत अछि।

'शासक स्वधारक महा म्याक' 'जय हिन्द'क समवेत उद्घोषसँ आरम्भ होइत अछि। उद्घाटनक वाह्व-सम्बोधनक बाद करि आदर्श शासकक प्रश्न उठबैत छथि। आरम्भिक पदमे जनता-स्नेह, नीति, एकता आ 'वाज विधाक खेल' सन पद वाजसत्ताक आलोचनाकेँ जनकल्याणक कसौटी पर बखैत अछि। एहि विवोधमे सत्ता अपने-आप महान नहि; शासकक मूल्यांकन जनताक प्रति ओकर व्यवहारसँ होएत। लोकरुचिक लय ई कथनकेँ संवेदनशील बनबैत अछि; औपचारिक वाजनीतिक सिद्धान्तक बदला स्वभव नैतिक भाषा ओकर सार्वजनिक धार बनैत अछि।

'सफाओ'क रूपक कतम्ह-कतम्ह सामाजिक विसंगति केँ सदाचार बनाम दुराचारक द्वैतमे सीमित करैत अछि। उदाहरणार्थ व्यवस्थागत अन्याय सँ लड़बाक लेल केवल 'नीक मन' पर्याप्त नहि; आर्थिक अवसर, संस्थागत पक्षपात आ ऐतिहासिक भेदक समझ सेहो अपेक्षित अछि। एहि सीमाकेँ स्वीकार कएलेहुँ करिक प्रतीकक उपलब्धि कम नहि होइत। म्याकदान जटिल विचारकेँ सामान्य जीवनक एकटा साधनक सहारे कहबाक साहस देखबैत छथि—एहि साहस ओतिक स्मरणीय पहचान अछि।

७. जाति, धर्म आ समान मनुष्यताक प्रश्न

७.१ जाति-व्यवस्था आ समानताक नैतिक आधार

'धर्म स्वधारक म्याक'क आरम्भिक पंक्ति "पैघ नहि कियो जाति नह कह / पैघ नहि कोनो धर्मसँ" कथ्याक स्पष्टता आ नैतिक साहसक कारण ध्यान खींचैत अछि। 'पैघ नहि'क आवर्तन सामाजिक श्रेष्ठताक दावाकेँ एक-एक कए निरस्त करैत अछि। करि जाति अथवा धर्मक नामसँ प्राप्त प्रतिष्ठाक बदला मनुष्यता आ कर्मकेँ मूल्याक आधार मानैत छथि। एहि ठाम करिता अपन आशयकेँ बिम्बक आड़मे नहि नुकबैत; ओकर सोझव कथनहि कार्यात्मक प्रतिबोध बनि उठैत अछि।

जातिवादी दम्भक विवोध ओतिक मानवतावादी केन्द्र अछि, मुदा एहि केन्द्रक दू तह चिन्हबाक चाही। पहिल तह मानवीय बराबरीक अविचल घोषणा अछि; दोसर तह जाति-आधारित सामाजिक अधिकार, भूमि, जीविका आ ऐतिहासिक वंचनाक व्याख्या अछि। म्याकदानक पद पहिल तह पर अधिक तीक्ष्ण अछि, दोसर पर अपेक्षाकृत

संक्षिप्त। तानि कावण एहि कावा केँ सामाजिक न्याय पव जनउद्‌बोधनक महत्त्वपूर्ण उदाहवण कहि सकैत छी, जाति-संवचनाक विस्तृत समाजशास्त्रीय विवेचन नहि।

७.२ धर्मस्वभाव, गुरु-सम्बन्ध आ विवेक

'अन्ध विश्वास स्वभावक महा माक' मे कवि धार्मिक आ सामाजिक कढ़ि केँ प्रश्नक कठघवामे अनैत छथि। अज्ञान, पाखण्ड आ विवेकहीन अनुकवण एहि वचनाक प्रधान लक्ष्य अछि। विशेष महत्त्व ई अछि जे अन्धविश्वास-विबोधक कथन कविक भाषा केँ केवल धार्मिक उपदेशसँ आगाँ बढ़ा कऽ जाँच, विचाव आ अनुभवक महत्त्व दिस लऽ जाइत अछि। कतिपय पदमे आलोचनाक शब्दावली तीक्ष्ण आ विवादास्पद अछि; मुदा मूल आग्रह मनुष्याकेँ सुविवेकक अधिकाव देबाक अछि।

संग्रहक भीतव 'गुरु स्वभावक माक' आ अन्धविश्वास-विबोधी वचनाक सह-अस्तित्व महत्त्वपूर्ण अछि। गुरु एतय ज्ञानक मार्गदर्शक भऽ सकैत छथि, मुदा अन्धविश्वास मनुष्याकेँ प्रश्नहीन समर्पण दिस ठकेनैत अछि। ई भिन्नता माकदावक नैतिक संसावक एकटा सूक्ष्म पक्ष उघाड़ैत अछि: पवम्पवाकेँ पूर्णतः छोड़ब नहि, ओकव मूल्यांकन कवब। तखनहो भक्ति आ तर्कक बीचक तनाव किछु ठाम स्पष्ट वैचाविक समाधान नहि पबैत; समीक्षाक लेल ई तनाव एकटा जीवन्त प्रश्न अछि।

८. दुख, पैसा आ वर्गीय विषमताक आलोचना

गीत ९ क पंक्ति "गवीबेँ दुखन कम बहे छे / दुखन बेसी बहे धनवान" एकटा धावदाव विबोधाभास बचैत अछि। जे दुख गवीबक शवीव केँ सतबैत अछि, ओही 'दुख' शब्दक दोसव अर्थ धनिकक निन्द बढ़ैत चाहना बनि जाइत अछि। एतय उपमा अथवा दीर्घ वर्णनक बदला एक शब्दक अर्थ-द्विगुणसँ वर्गीय असमानताक नैतिक विडम्बना खुलैत अछि। वचनाक सफल बाँगा एहि अर्थ-पविवर्तनमे अछि: पाठक 'दुख' केँ पुनः सोचबाक लेल विवश होइत छथि।

'पैसा स्वभावक माक'क पहिल उद्‌घोष "पैसा पैसा हाय पैसा" ध्वनि आ अर्थक एक संग खेल अछि। 'पैसा'क पुनवावृत्ति लोभक उन्माद स्वनबैत अछि; पंक्ति आगाँ धनकेँ 'जीवन केव जान' कहैत अछि। एहि कपकमे धन वस्तु नहि, मनुष्या केँ नपेटिं लेनिहाव शक्ति बनि जाइत अछि। पविवाव, कर्ज, सम्बन्ध आ सम्मान पव पैसाक दबावक प्रसंग एहि आवम्भिक पदकेँ सामाजिक विस्ताव दैत अछि। कविक आलोचना अनियन्त्रित धनलिप्सा पव केन्द्रित अछि; आर्थिक अन्यायक जटिल संवचना एहि नैतिक भाषा सँ पूर्णतः उद्‌घाटित नहि होइत।

गीत २० मे 'भोला गवीबक दिन'क आवर्तन अभावक समय केँ दीर्घ बनबैत अछि। भुखमवी आ बोजीबोटीक चिन्ता एकाध घटनाक प्रसंग नहि, दिन-प्रतिदिन दोहवाबयवाली नियति थिक—गीतक आवृत्ति एहि निवन्तवता केँ अनुभव कवबैत अछि। एहि ठाम वचनाकावक करुणा मात्र दानक अपील नहि; ओ श्रोताकेँ पुछैत अछि जे ककव जीवनक बोझ कोना वितवित भेल अछि। गीत ९ क बाँगा आ गीत २० क करुणा एक-दोसवक अर्थकेँ समृद्ध कवैत छथि।

तथापि वर्गक प्रश्नक उत्तव अनेक ठाम लोभ छोड़बाक सीखमे समाप्त होइत अछि। कविताक नैतिक प्रहाव जकवी अछि, मुदा श्रमक मूल्य, उत्पादनक असमानता, बोजगावक अस्थवता आ सम्पत्तिक वितवण सन प्रश्न पव दोसव प्रकावक विश्लेषण चाही। एहि अन्तव केँ देखैत संग्रहक सामाजिक संवेदनाकेँ कम नहि आँकबाक चाही; उनटे कविक जनपक्षधव भावनाक आर्थिकी-संबन्धी सम्भावनासभ स्पष्ट होइत अछि।

৭. শিক্ষা, জ্ঞান আ সময : পবিবর্তনক সকাবাত্মক ভাষা

গীত ৬ মে শিক্ষা অজ্ঞানক অন্ত্যব হটেবাঁক সাধন অছি। গীত ৭ মে বাঁচাক পঢ়াও কেঁ পবিবাব, ভাবী জীরন আ বোজগাবক প্রশ্নসঁ জোড়ল গেল অছি। ম্যাকদাবক শিক্ষাবিচাব কেরল বিদ্বতাপূর্ণ প্রতিষ্ঠা নহি; সাধাবণ জনক সামাজিক অরসব আ ব্যরহাবক স্বধাব সঁ জুড়ল অছি। এহি প্রসঁগমে করিতা নিষেধাত্মক ম্যাকক সঁগ নির্মাণক ঔজাব সেহো বনৈত অছি। সামাজিক ভেদভারক রিবোধ তখন অধিক অর্থরান্ হোওত অছি জখন জ্ঞানপব সভক পহুঁচক আগ্রহ ওকবা সঁগ বহৈত অছি।

'জ্ঞান স্বধাবক ম্যাক' জ্ঞান কেঁ মনুষ্যাক আত্মপবিচয, সজগতা আ আচবণসঁ জোড়ৈত অছি। করি জ্ঞানক অভারকেঁ কেরল সূচনা-অল্পতা নহি, নির্ণযক হ্রন আ নৈতিক অন্ত্যবক কাবণ মানৈত ছথি। এহি রিস্তাবক নাভ ঞা অছি জে শিক্ষা পাঠশানাক চৌখঠসঁ নিকনি সার্রজনিক রিরেকক প্রশ্ন বনৈত অছি। মুদা 'জ্ঞান'ক বহুমতে অর্থ—পুস্তকীয অধাযন, অনুভর, নৈতিক বোধ, আত্মিক অনুশাসন—কিছু পদমে বিনা সাফ রিভাজনক এক সঁগ আবৈত অছি। এহি কাবণ বচনাক ভারনাত্মক উর্জা বেসী, বৈচাবিক পবিভাষা অপেক্ষাঙ্গত অস্পষ্ট বহৈত অছি।

'সময স্বধাবক ম্যাক' "সঁগ সমযক চলনাও সীখূ"সঁ আবম্ভ হোওত অছি। সময এতয অনির্রচনীয দার্শনিক প্রশ্ন নহি; শ্রম, জাগককতা আ অরসবক সন্দর্ভমে মনুষ্যাক জিম্মেরাবী অছি। পলক মহত্ত্ব, ব্যর্থ রিলম্বক ক্ষতি আ কর্মক তত্পবতা ছোট-ছোট কথনমে ব্যাও অছি। সমযক প্রতি এহি ব্যরহাবমূলক দৃষ্টিমে করিক শিক্ষকীয কমান পহচানল জা সকৈত অছি, যদ্যপি করিতা উপদেশক সহজতাকেঁ গেয নয সঁ অধিক সজীর বনবৈত অছি।

ব ্ন্ঠব জে. ওঁগক ব্যচিকতা-রিমর্শ স্মবণ কবরৈত অছি জে আরর্তী ব্যকা, রিবোধী যুগ্ম আ স্মবণীয সূত্র মৌখিক সঁচাবমে অর্থকেঁ স্থিব কববাঁক মহত্ত্বপূর্ণ সাধন হোওত অছি। ম্যাকদাবক পুনবাবৃত্তিবানা পদ এহি সিদ্ধান্তক আলোকমে পঢ়ল জা সকৈত অছি। মুদা সিদ্ধান্তসঁ আগাঁ বঢ়ি বচনাক নিজ সৌন্দর্য পব ধ্যান দৈত দেখব জকবী অছি: কখন দোহবার নয বনবৈত অছি আ কখন ও একে বাঁতক ভাব বঢ়া দৈত অছি।

৮. শাসক, ন্যায আ সার্রজনিক উত্তবদাযিত্ব

'শাসক স্বধাবক মহা ম্যাক', 'ন্যায স্বধাবক ম্যাক' আ 'বৈমনুখতা স্বধাবক ম্যাক' একত্র পঢ়লা পব সঁগ্রহক সঁস্থাগত সঁরেদনা উভবৈত অছি। শাসক নেল জনতা সর্রোপবি কসৌটী অছি; ন্যাযক প্রশ্নমে ভেদভাব আ নোভ চুনৌতী অছি; মনুষ্যাতা সম্বন্ধী পদমে সত্তা-অহংকাব, স্বার্থ আ ছনক রিবোধ অছি। এহি বচনাসভক রিশেষতা অধিকাব-সঁবচনাকেঁ সাধাবণ নৈতিক প্রশ্নমে বদনি দেব অছি। জনতা কেরল প্রশংসা যোগ্য ভীড় নহি, বাজ-ব্যরহাবক মূল্যাঁকন কববাঁক অধিকাবী সমূহক কপমে উপস্থিত অছি।

'বৈমনুখতা স্বধাবক ম্যাক' কিছু ঠাম পদ, প্রতিষ্ঠা, নৌকবী, উধাব আ সামাজিক সম্বন্ধক বিগাড় কেঁ এক সঁগ দেখবৈত অছি। এহি বচনাক কিছু প্রসঁগমে মানরীয ভবোসাক স্থান পব স্বার্থক রিনিময এবাঁক পীড়া ব্যাও অছি। করিক 'মনুষ্যাতা' অমূর্ত সদ্গুণ মাত্র নহি; কমজোবক সঁগ উচিত ব্যরহাব, সাম্য জিম্মেরাবী আ অপমান-রিবোধক সামাজিক কসৌটী অছি। এহী কাবণ করুণা আ বোষ এক সঁগ স্বনাও দৈত অছি।

জেম্স সী. স্ক ্টক প্রতিবোধ-সিদ্ধান্ত সত্তা আ অধীনস্থ সমাজক সম্বন্ধমে ভাষাক ভূমিকা পব রিচাব কববাঁক অরসব দৈত অছি। ম্যাকদাবক করিতামে আক্রোশ প্রকল কণ্ঠাঙ্কক অপেক্ষা খুলল সামাজিক সম্বোধন অধিক অছি। ও নীতিক ভাষাক ভীতবসঁ শক্তিক সমীক্ষা কবৈত ছথি। যদ্যপি এহি কাব্যকেঁ কোনো রিশেষ আন্দোলনক ওতিহাসক প্রত্যক্ষ স্থানাপন্ন মানব উচিত নহি, প্রতিবোধী উচ্চাবণক সাহিত্যিক মূল্য স্পষ্ট অছি।

৯. নোকভাষা, গীতিশিন্প আ কারাাত্মক সীমা

৯.১ আরর্তন, সম্বোধন আ সামূহিক আরাজ

ম্নাকদাবক প্রমুখ শৈনীগত উঁপকবণ সম্বোধন, আরর্তন, সহজ রিবোধ আ সঁক্ষিপ্ত নৈতিক নিষ্কর্ষ অছি। “পৈসা পৈসা হায পৈসা”, ‘জয হিন্দ’, ‘সাধুরাদ’ সন উঁদ্‌ঘোষ মাত্র রাক্য নহি; পাঠকক মনমে ধ্বন্যাত্মক ঘেবা রঁনরৈত অছি। অনেক গীতমে পঁক্তিক পশ্চাত ‘–২’ক চিহ্ন পুনরাবৃত্তিক নির্দেশী জকাঁ কাজ কবৈত অছি। এহিসঁ গীত পঢ়রাঁক সঁগ-সঁগ স্বনরাঁক কন্পনা হোএত অছি। ধ্বনি আ অর্থক ঞা সামেদাবী সঁগ্রহক গেয শক্তি অছি।

প্রশ্ন-রিন্যাস আ দ্বিপদী রিবোধ করিক অন্য সাধন অছি। গবীর্ব/ধনরান, জ্ঞানী/অজ্ঞানী, শাসক/জনতা, ধর্ম/কর্ম, ধন/মানরতা—ঞা যগ্ম ৱবিত নৈতিক নির্ণযক ভূমি তৈযাব কবৈত অছি। করি ব্যাখ্যাক দীর্ঘ মাঙ্গ ছোড়ি স্পষ্ট রিবোধ বচৈত ছথি; পাঠক অর্থ পকড়ি নৈত অছি। মুদা প্রত্যেক সামাজিক সমস্যা দ্বৈতমে নহি সমাএত। তেঁ এহি শৈনীক প্রভারশীনতা ওকব সঁক্ষেপমে অছি, আ সীমা ওকব সবনীকবণমে।

৯.২ রৌনীক নিকটতা আ ভাষিক মিশ্রণ

পোথীক ভাষা ঘব-আঁগন আ সার্রজনিক সভা—দূনূ জগতসঁ শব্দ নৈত অছি। ‘ছৈ’, ‘রাঁরূ’, ‘মাএ-রাঁপ’, ‘নোকবী’, ‘কুর্সী’, ‘পৈসা’, ‘মানর’, ‘সময’ সন শব্দক সহ-অস্তিত্ব রঁতরৈত অছি জে করি নোকরৌনী, প্রচনিত হিন্দী আ সঁস্কৃত-আধাবিত নৈতিক পদারনীক রীচ চনৈত ছথি। এহি মিশ্রণমে গ্রামীণ সঁরাদক সহজতা অছি, সঁগহি স্বধাবক ভাষণক উঁর্জারান তান সেহো। শাস্ত্রীয ভাষা-শুদ্ধতাক অপেক্ষা পাঠক ধবি জন্দী পহুঁচরাঁক আকাঁক্ষা এতয রেঁসী প্রমুখ অছি।

শব্দ-সঁযোজনক ঞা খূনাপন জতএ নয আ অর্থক সহাযতা কবৈত অছি, ততএ কিছু পঁক্তিমে রাক্য-রিন্যাস অন্প স্বাভারিক সেহো নাগৈত অছি। উঁপদেশক আরেগক কাবণ রিম্ব-কৌশন, অনুবান্বভূতি আ অর্থক রঁম্নস্তবীযতা সভ ঠাম সমান নহি বহৈত। মুদা এহন অসমানতাকেঁ নোকধর্মী ভাষাক অসফনতা নহি কহব উঁচিত; নোকস্বনভতা একটা স্বতন্ত্র কারাগুণ অছি, জকব মূন্যাঁকন সঘনতা আ সম্প্রেষণ—দূনূ কসৌটী পব কবরাঁক চাহী।

৯.৩ কারা-শক্তি আ কারা-সীমা

সঁগ্রহক সর্রাধিক সফন অংশ ও অছি জখন এক ছোট পদ নর্ব দৃষ্টি খোনৈত অছি। গবীর্ব আ ধনরানক ‘ভূখ’ক রিবোধ, ম্নাক দ্বাবা অন্যাযক সফাএ, অথরা সমযক সঁগ চনরাঁক আগ্রহ—এহি ঠাম এক-দূ সামান্য শব্দ অনুভরক গহন রিবোধাভাস উঁদ্‌ঘাটিত কবৈত অছি। দোসব দিস কিছু দীর্ঘ খণ্ডমে উঁপদেশক রাঁবম্বাব ঘোষণা কারিযক অন্বেষণকেঁ বোকৈত অছি। আরর্তন নোকগীতক গুণ হোএতহুঁ ওকব প্রত্যেক পুনবাবৃত্তিক কনাত্মক প্রযোজন হোএব আরশ্যক অছি। ম্নাকদাবক করিতা এহী কসৌটী পব অপাব সম্ভারনাক সঁগ কিছু অসমান নিষ্পাদন প্রস্তুত কবৈত অছি।

১০. ‘মৈথিনীক ভিখাবী ঠাকুব’ : জনপক্ষধব তননাক অর্থ

ভিখাবী ঠাকুবক ভোজপুবী নোকনাট্যপবম্পবা নাচ, গীত, অভিনয, পাত্রক সঁরাদ আ ‘রিদেসিযা’ক প্ররাসন-রেদনা সঁ জুড়ন অছি। ম্নাকদাবক ‘গীতাঁজনি ম্নাক’মে প্রধান সুব গেয, ঘোষণাত্মক আ স্বধাবক অছি। দূনূ নেখক নোকজীরনক সমস্যা কেঁ সমাজক সম্মুখ বখৈত ছথি, মুদা অভিব্যক্তিক মাধ্যম অনগ অছি। ভিখাবী ঠাকুবক নাট্যকর্মী-রূপ অনেক পাত্রক টকবার পব আশ্রিত অছি; ম্নাকদাবক কারামে করিক প্রত্যক্ষ সম্বোধন প্রধান অছি। এহী

कारण ओतनामे जनचिन्ता, भाषिक सहजता आ सामाजिक चेतनाक धरातल पर स्फलप्रद अछि, विधागत अभिन्नता पर नहि।

ॲद्री नारायणक 'विदेसिया: लोक संस्कृति एवं विस्थापन' लोकनाट्य, प्रवासन आ सामाजिक स्मृतिक सम्बन्ध बुझबाक महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ अछि। एहि परिप्रेक्ष्यसँ देखला पर भिखारी ठाकुरक रचना-विधान मनुष्याक विछोहकेँ वंगमंचीय संवाद बनबैत अछि, जखनकि म्याकदार सामाजिक अपमान आ नैतिक विचलनकेँ गीतात्मक उद्घोष बनबैत छथि। दूनू परम्परामे लोकभाषा जनस्मृतिक वाहक अछि; मुदा एकर अर्थ ऐतिहासिक प्रभावक बराबरी नहि।

लोकनाट्यपर लिखल पंकज कुमार आ अमोद कुमार राय सन अध्येताक अध्ययन भिखारी ठाकुरक अभिनयी-जगतक विशिष्टता रेखांकित करैत अछि। म्याकदारक आलोचनात्मक परिचयमे 'मैथिलीक भिखारी ठाकुर' कहला सँ जनगायन आ लोकसम्बोधनक समान आकांक्षा सूचित होइत अछि। तथापि म्याकदारक स्वतन्त्र देन अनदेखल नहि होअए: म्याक सन घरेलू औजारक रूपक द्वारा संस्थागत अन्याय आ साधारण मनुष्याक नैतिक संघर्षकेँ गीतक विषय बनायब स्हनक अपन कारयात्मक पहचान अछि।

अन्ततः ई ओतनाक उचित परिणाम समानता घोषित करब नहि, भिन्नताकेँ सठीक बुझब अछि। भिखारी ठाकुरक लोकनाट्य सामाजिक सम्बन्धक नाटकीय रूप दैत अछि; म्याकदारक रचना ओही समाजसँ प्रत्यक्ष नीतिगत बहस करैत अछि। पहिलक मंचीय बस्मराचिकता आ दोसरक गेय नैतिक आग्रह, अपन-अपन कलात्मक विधा अनुसार मूल्यांकन माँगैत अछि।

११. 'पहिल असली जनकवि' : उपाधि आ साहित्येतिहास

'पहिल' कालक्रमक आ 'असली' मूल्याक दावा अछि; दूनू केँ एक अर्थमे पढ़ब उचित नहि। मैथिलीक पहिल जनकवि निर्धारण लेल जनगीत, श्रमिक रचना, लोकनाट्य, सामाजिक कविता आ अन्य लिखित-अलिखित कारधाराक दीर्घ ऐतिहासिक ओतना आवश्यक होएत। म्याकदारक रचनामे जनजीवनक प्रति स्पष्ट पक्षधरता भेटैत अछि: अपमानित मनुष्याक सम्मान, स्रुखक प्रश्न, शिक्षाक अधिकार आ सत्ता पर आलोचनात्मक नजर स्हनक कावा केँ सामाजिक धरातल दैत अछि। एहि ठोस उपलब्धिक मूल्यांकन स्वतन्त्र रूपसँ सम्भव अछि; ओकरा सर्वप्रथम कहबाक ऐतिहासिक निर्णयक भार देब जरूरी नहि।

२०११ मे प्रकाशित परिचय बतबैत अछि जे ई अभिधान २०१८ क संग्रहसँ पहिलहु साहित्यिक सार्वजनिकतामे प्रचलित छल। तथापि उपाधि वा परिचय-कथन कोनो व्यापक साहित्येतिहासिक ओतनात्मक प्रमाणक बदला नहि भऽ सकैत। सम्मानजनक आलोचनाक उचित ढंग ई अछि जे कविक लिखल पदक असली शक्ति पर जोर देल जाय: म्याकदारक आवाज सामाजिक दूरी केँ घटबैत अछि, असमानताक विरुद्ध सहज वाक्य गढ़ैत अछि, आ कावाक विषयसभमे लोक-अनुभव केँ प्रतिष्ठा दैत अछि।

१२. प्रतिक आन्तरिक ओनाव आ आलोचनात्मक सवाल

'गीतांजलि म्याक'क एकरूपता ओकर दोष नहि, मुदा ओकर भीतरक ओनाव देखब जरूरी अछि। कवि जाति-धर्मक ऊँच-नीचक आलोचना करैत छथि आ गुरु-आस्थाक समर्थन सेहो; लोभक विरोध करैत छथि आ सामाजिक गरीबीक मार्मिक चित्र सेहो रचैत छथि; सत्ता केँ जनहितक कसौटी पर राखैत छथि आ वास्तवभक्तिक सुर सेहो अपनबैत छथि। एहिसभ विचारक सह-अस्तित्व जटिल जनजीवनक संकेत अछि। आलोचनात्मक प्रश्न बस एतबा

अछि जे कोन कथन सामाजिक सम्बन्धक गहराइ धरि पहुँचैत अछि आ कोन सदाचारक उपदेश पर ठहरि जाइत अछि।

'मानव तंत्र गाक' देह, ज्ञानेन्द्रिय आ मानवीय चेतनाक सम्बन्ध पर ध्यान दैत अछि। ओकर तत्त्व ध्याद 'अन्ध विश्वास स्वधारक महा गाक'क स्थापना विषयगत रूपसँ अर्थवान् अछि: मनुष्याक भीतर विचारक शक्ति जगबैत-जगबैत करि सामाजिक रूढ़ि पर आघात करैत छथि। एहि क्रममे अनुभूति सँ विवेक आ विवेक सँ सामाजिक व्यवहार धरि एकटा वचनात्मक सेतु बनैत अछि। कविताक विधान वैज्ञानिक ग्रन्थक नहि, लोकनैतिक बोधक अछि; तदनुरूप ओकर अर्थ ग्रहण करब उचित होएत।

परिवार, माता-पिता, बेटा आ समाजक सम्बन्ध संग्रहमे पर्याप्त स्थान पबैत अछि। महिला-अनुभवक सूतन्त्र सूर, घरेलू श्रमक असमानता अथवा पितृसत्तात्मक दमनक जटिलता अपेक्षाकृत कम विकसित अछि। एहि ठाम सावधान मूल्यांकन जरूरी अछि: केन्द्रीय विषयक सीमित विस्तारक अर्थ महिला-विरोध नहि, मुदा आधुनिक जनपक्षधर साहित्यिक समीक्षा लेल एकटा महत्त्वपूर्ण विन्दु अवश्य। 'मानवता'क सामान्य घोषणा कखन विशिष्ट पीड़ित समूहक अनुभव केँ समेटैत अछि आ कखन ओ अनुभव एक सामान्य नाममे विलीन भऽ जाइत अछि, से प्रश्न उठैत अछि।

कविक लोकसम्बोधन गेय रूपमे प्रभावशाली अछि। मुदा वचनाक काव्यात्मक सम्बोधन, ओकर जनआधार आ सामाजिक परिणाम—ई तीन अलग विषय अछि। 'गीतांजलि गाक' पहिल विषयक पुष्ट प्रमाण दैत अछि; दोसर आ तेसरक अध्ययन लेल अलग सांस्कृतिक इतिहास आ लोकगायनक अनुसन्धान उपयोगी होएत। एहि अन्तरकेँ स्पष्ट राखलासँ कविक उपाधि अथवा लोकप्रियताक अनावश्यक अतिशयोक्ति नहि होइत आ पोथीक साहित्यिक मूल्य अधिक साफ देखाइत अछि।

१२. आधुनिक मैथिली जनकाव्यमे स्थान आ मूल्य

एहि संग्रहक साहित्यिक योगदान तीनटा परस्पर सम्बन्धित स्तर पर देखल जा सकैत अछि। पहिल, 'गीत' आ 'गाक'क अलग-अलग संरचना एकहि काव्य-विश्व बनबैत अछि। दोसर, गाक सन श्रम-सम्बद्ध वस्तुकेँ अन्याय-विरोधक व्यापक रूपक बनायब कविक मौलिक नामकरण-सामर्थ्य अछि। तेसर, जाति, दुख, धन, शिक्षा आ शासनक प्रश्न सरल, मुखर आ गेय मैथिलीमे आएल अछि। एहि कारण कविता निजी भावक कोठरीमे बन्द नहि रहैत; ओकर पाठ सामाजिक व्यवहारक सार्वजनिक कसौटी बनैत अछि।

कृतिक काव्यात्मक सीमा सेहो स्पष्ट अछि। किछु स्थानपर बन्हल जन्दी उपदेशात्मक निष्कर्ष आइब, विम्बक पुनरावृत्ति, भाषिक मिश्रणक असमानता आ सामाजिक जटिलताक नैतिक द्वैतमे सरलीकरण वचनाक सौन्दर्य घटबैत अछि। दोसर दिस जे पद अनुभवक भीतरक विरोधाभास केँ संक्षेपमे पकड़ैत अछि, से स्मरणमे बहि जाइत अछि। साहित्यिक आलोचनाक न्याय ई नहि जे कविक समूच वचना बराबर ऊँचाइक मानि लेल जाय; न्याय ई अछि जे श्रेष्ठ पदक आभा आ शिथिल पदक सीमा दूनू निर्भीकतासँ चिन्हल जाय।

मैथिलीक समकालीन काव्य-पठनमे गाकदावक महत्त्व विशेषतः ताहि ठाम अछि जतए साहित्यिक भाषा आ सामान्य जनक बोलचालक दूरी पर प्रश्न उठैत अछि। सामाजिक अनुभवक नैतिक पक्ष केँ ओ काव्याक केन्द्रमे राखैत छथि। एकर सघनता, शिल्पगत वैविध्य आ ऐतिहासिक पहुँच पर विस्तारसँ चर्चा सम्भव अछि, मुदा 'गीतांजलि गाक' अपने-आपमे प्रतिवोधी लोकाभिमुख गीतक महत्त्वपूर्ण मिसाल रूपमे ठाढ़ होइत अछि।

१४. उपसंहार

'गीतांजलि स्वाक'क अप्रसाधारणता ओकर विषयक नवीनतामात्र नहि, ओकर सम्बोधनक निर्भीकता अछि। कविता स्वाक वनि अन्याय, धनक मद, जातिगत अहंकार आ अन्धविश्वासक विरुद्ध ठाढ़ अछि; फेर ओ शिक्षा, स्नान, समय, कर्म आ सहजीवनक सकारात्मक धरातल सेहो निर्मित करैत अछि। २२ गीतक नयात्मक आग्रह आ १४ स्वाक-वचनाक विषयगत विस्तार एहि एकहि जननैतिक विश्लेक दृ पक्ष अछि। जहिया करि सामान्य जीवनक विबोधाभास केँ छोट, तीक्ष्ण पदमे राख करैत छथि, तहिया स्हनक लेखन विशेष कारात्मक शक्ति अर्जित करैत अछि।

'मैथिलीक भिखारी ठाकुर' सन अभिधान स्वाकदावक लोकाभिमुख आकांक्षा बुझबाक एकटा उपयोगी तननात्मक सन्दर्भ अछि; ओकरा बेवाबेर विधागत सिद्धि अथवा प्रमाणित कालानुक्रमिक प्रथमत्व नहि मानबाक चाही। स्हनक साहित्यिक मूल्य स्हनक अपन कवितामे अछि—'स्वाक'क श्रमशील रूपक, सहज शैलीरनी, न्यायभारना आ सामाजिक स्वधावक सतत आग्रहमे। एहि आधारपर 'गीतांजलि स्वाक' मैथिली जनपक्षधर कारक चर्चामे ठोस स्थानक अधिकारी पोथी अछि; ओकर आलोचना प्रशंसा आ सौन्दर्य-परीक्षण, दूनू सँ वनैत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

मण्डल, रामदेव प्रसाद 'स्वाकदाव'। गीतांजलि स्वाक। प्रथम संस्करण। निर्मली, सुपौल: पल्लवी प्रकाशन, २०१८। ११६ पृष्ठ। **ISBN 978-93-87675-61-2**। (प्राथमिक पाठ)।

'विदेह', प्रथम मैथिली पाक्षिक ई-पत्रिका। अंक ९६ (१७ दिसम्बर २०११), भाग ६। रामदेव प्रसाद मण्डल 'स्वाकदाव'क परिचय। **https://gajendrathakur.blogspot.com/2011/12/part-vi.html** (अवलोकन १७ नवम्बर २०२६)।

विदेह। 'मौलिक पद्य'क लेखक-सूचीमे रामदेव प्रसाद मण्डल 'स्वाकदाव'क प्रविष्टि। **https://videha-ejournal.github.io/videha/verse.htm** (अवलोकन १७ नवम्बर २०२६)।

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977. Reprint: Waveland Press, 1984. https://folklore.indiana.edu/research/publications/emeriti-publications/1984-verbal-art.html।

Kumar, Pankaj. “Situating Bidesia within the Extant Indian Folk Theatrical Tradition.” Research Hub International Multidisciplinary Research Journal 11, no. 8 (2024): 36–41. https://doi.org/10.53573/rhimrj.2024.v11n8.007।

नारायण, बद्री। बिदेसिया: लोक संस्कृति एवं विस्थापन। इलाहाबाद: उत्तर मध्य क्षेत्र सांस्कृतिक केन्द्र, २००७। **ISBN 9788190274609**। **https://books.google.com/books?id=91FQAQAAIAAJ**।

Ong, Walter J. Orality and Literacy: The Technologizing of the Word. London/New York: Routledge, 1982; 2002 edition.

Rai, Amod Kumar. “Bhikhari Thakur’s Bidesiya: A Folk Artefact in Bhojpuri.” GNOSIS 3, no. 3 (April 2017): 45–53.

Scott, James C. Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts. New Haven: Yale University Press, 1990. https://yalebooks.yale.edu/book/9780300056693/domination-and-the-arts-of-resistance/।

হমরা রিঁন্ন জগত স্বন্না ছেঁ : নোকজীরনক কারাভাষা আ জনচেতনা

নোকজীরনক কারাভাষা, 'ম্রাক'ক রিধাগত রৈশিষ্ট্য আ মৈথিনী জনচেতনাক সাহিত্যিক সমীক্ষা

সারাংশ

বামদের প্রসাদ মণ্ডন 'ম্রাকদাব'ক 'হমরা রিঁন্ন জগত স্বন্না ছেঁ' (২০১২) সামাজিক পরিরর্তনক আকাংক্ষাসঁ উদ্ভূত মৈথিনী করিতা আ গীতক সঙ্গ্রহ অছি। একর কেন্দ্রমে জনজীরনক দুঃখক রিনাপ মাত্র নহি, অপিতু নোককেঁ সোমে সম্বোধিত করৈত অন্যায়ক প্রতিবোধক সুর অছি। 'ম্রাক' নামক সংক্ষিপ্ত পদ্য-রূপ আ তকর রাঁদ প্রায়ঃ উপস্থিত গেয় রিস্তারক মেন করিক রিশেষ কারা-যোজনা বচৈত অছি। পুস্তক দহেজ, স্ত্রীক পররশতা, জাতি–ধর্মক রিভাজন, ভূখ, খেতী, প্রশাসনিক ভ্রষ্টাচার, অন্ধরিশ্বাস আ পর্যারবণক সংকটকেঁ নৈতিক প্রশ্নক সংগ জোড়ৈত অছি। ঞ অধ্যয়ন গীতক মুখড়া–আরর্তন, রূপক-রিধান, নোকসম্বোধন, রাংগ্যক ধার, সামাজিক অনুভরক ঠোস রিম্ব তথা মানরতা-কেন্দ্রিত কথনকর্তাক রিশ্লেষণক মাধ্যমসঁ পুস্তকক রচনাত্মক উপনব্ধি আ সীমা দুনু চিন্হিত করৈত অছি। ম্রাকদাবক করিতামে স্ত্রীক স্বাধীনতাক উদ্ঘোষ আ পারম্পরিক আদর্শক সহস্থিতি, ধর্মাচারক আনোচনা আ ধার্মিক উপমানক পুনঃপ্রয়োগ, রিজ্ঞান-প্রসারক উৎসাহ আ সরনীকরণক তনার রিশেষ ধ্যান দেরাঁক যোগ্য অছি। 'মৈথিনীক ভিখারী ঠাকুর' আ 'পহিন জনকরি' সন সম্বোধনকেঁ নেখকক নোকাভিমুখ রিশেষতা আ মৈথিনী সাহিত্যেতিহাসক সাপেক্ষমে রিরেচিত কএন গেন অছি। নিষ্কর্ষতঃ এহি কারাসঙ্গ্রহক রিশিষ্টতা সামাজিক দোষকেঁ 'রঁহাবরাঁক' প্রতিজ্ঞা, প্রত্যক্ষ নোকসংরাদ আ গীতক মাধ্যমসঁ সামূহিক নৈতিক ক্রিয়াক কন্পনামে অরস্থিত অছি।

মুখ্য শব্দ: বামদের প্রসাদ মণ্ডন; ম্রাকদাব; হমরা রিঁন্ন জগত স্বন্না ছেঁ; মৈথিনী নোকাভিমুখ কারা; ম্রাক; জনসম্বোধন; স্ত্রী-স্বর; সামাজিক রাংগ্য; সাহিত্যেতিহাস।

১. জনজীরন আ করিতাক প্রত্যক্ষ সম্বন্ধ

মৈথিনী সাহিত্যক সমৃদ্ধ পরম্পরামে রিদ্যাপতিক পদারনীসঁ নএ কএ আধুনিক করিতা ধরি ভার, অনুভূতি আ কনাত্মক রূপক রিরিধ প্রবাহ অছি। বামদের প্রসাদ মণ্ডন 'ম্রাকদাব' এহি পরম্পরামে অপন রাঁঠ নোকক দিনচর্যা আ ওকর প্রত্যক্ষ সামাজিক সংঘর্ষসঁ রঁনরৈত ছথি। গামক চৌরঁঠিয়া, খেতক আড়ি, পঁচায়তক দ্বআর, রিরাহক খর্চ, স্ত্রীক অস্বরক্ষা আ শ্রমক অরমূন্যন হ্ননকর করিতা নেন রাঁহরী রিষয় নহি, রচনাক মূন প্রেরক পরিস্থিতি অছি। করি অপন পাঠককেঁ দূরসঁ নিরখৈত দর্শক নহি মানৈত ছথি; ও ওকরা 'রাঁবূ', 'ভৈয়া', 'রঁহিনিয়া' কহি পুকারৈত, ওকর গনতীপর হাঁটকারৈত আ অন্যায়ক রিবোধমে উঠরাঁক আগ্রহ করৈত ছথি। এহি প্রত্যক্ষ সম্বোধনমে হ্ননকর জনকরিত্বক সর্রাধিক ঠোস আধার অছি।

'হমরা রিঁন্ন জগত স্বন্না ছেঁ'ক কারাযাত্রা 'প্রার্থনা', 'ঝঁডা গীত' আ 'অপন দেশ' সঁ আরম্ভ হোএত অছি। তকর রাঁদ ছোট 'ম্রাক'ক সংগ গীতক ক্রম রঁনৈত অছি, আ উত্তরার্দ্ধমে 'মানরতা', 'জ্ঞান', 'কর্ম', 'রামায়ণ', 'ত্যাগ–মহাম্রাক' তথা 'পুনিস স্বধারক মহাম্রাক' সন নম্বা পদ্য-সমূহ উভরৈত অছি। প্রারম্ভিক প্রার্থনামে অপন ভীতর সদ্বিচার উৎপন্ন কররাঁক রিনয় অছি; গীতসভমে সমাজকেঁ রঁদনরাঁক তেজ আহ্বান। এহন ক্রম আত্মসংস্কারসঁ সাম্প্রদায়িক উত্তরদায়িত্ব ধরি পহুঁচরাঁক রচনাত্মক গতি রচৈত অছি। ঞ পুস্তকক রিষয়, শিন্প আ রিচারক পরস্পর সম্বন্ধ রুঁম্ররাঁক মুখ্য সূত্র অছি।

করি ‘সহ’, ‘জ্ঞান’, ‘সেরা’ আ ‘মানরতা’ক মহিমা রঁবারঁব উঁদ্‌ঘোষিত কবৈত ছথি, মুদা হ্মনকব করিতা মাত্র আদর্শ-রচনপব আধাবিত নহি অছি। কখনহ্ম ও অসিঁচিত খেতক ফাঠন দবাব দেখরৈত ছথি, কখনহ্ম দহেজসঁ ত্রস্ত জনক–সীতাক মিথকীয ছরিক মাধ্যমসঁ রর্তমান সমাজকেঁ প্রশ্ন কবৈত ছথি। এহী কাবণ রিষযক সমীক্ষামে দৃস্তব অনিরার্য রঁনৈত অছি—করিক সামাজিক মূন্য আ ওহি মূন্যকেঁ মূর্ত কবরাঁমে করিতা কতেক সফন ভেন। নোকসবোকাবক মহত্ত্ব স্বীকাব কবৈত শিন্‌পগত অসমানতা, উঁপদেশক অহধিক আরর্তন আ কতিপয ধাবণাক অন্তর্রিবোধ চিন্হরঁ এহি মূন্যাঙ্কনক আরশ্যক অঙ্গ অছি।

২. গ্রন্থক বচনা-রিন্যাস আ আবম্ভিক সূব

সন্ ২০১২ মে শ্রুতি প্রকাশন, নঞা দিন্নীসঁ প্রকাশিত ঞা কার্যসঙ্গ্রহ ‘মাএ কেব স্মৃতিমে’ সমর্পিত অছি। আবম্ভমে গজেন্দ্ব ঠাকুবক আম্বখ করিক নেখকীয পহচান আ ‘ম্নাক’ রূপকক অর্থ খোনৈত অছি। নেখকক ‘প্রেবণা’মে মাএ-রাঁরূঁক সঁস্‌কাব, ‘উঁদেস’মে ঘব-ঘব শান্তি–অমনক অভিনাষা, ‘সহযোগ’মে পবিজন আ মিত্রক সঁগ-সাথ, তথা ‘গুরু’মে মাএসঁ শ্বিক ভহ সঁসাব ধবি জ্ঞানগ্রহণক ভারনা ব্যঞ্জ অছি। এহি আবম্ভিক কথনসভমে করি অপন কার্যকেঁ ব্যক্তিগত প্রসিদ্ধিক প্রদর্শন নহি, সমাজপ্রতিক উঁত্তবদাযিত্বক রিস্তাব রঁনবৈত ছথি। শ্রদ্ধা আ প্রতিরাদক এহি দোসবঁগী ভারভঁগিমাক প্রভার পূবা পুস্তকপব পড়ৈত অছি।

কার্যসঙ্গ্রহক বচনা-রিন্যাসমে তীন প্রমুখ চবণ পহচানন জা সকৈত অছি। পহিন চবণমে ‘প্রার্থনা’, ‘ঝঁডা গীত’ আ ‘অপন দেশ’ আহ্বানমূনক সাঁস্‌কৃতিক ধবাতন তৈযাব কবৈত অছি। দোসব চবণমে নঘু ‘ম্নাক’ আ রিষযানুসাব রিস্তৃত গীতক আরর্তন ভেঠৈত অছি; ছোট পদ সামাজিক দোষকেঁ নাম দৈত অছি আ গীত ওহী দোষক মানরীয পবিণাম খোনৈত অছি। তেসব চবণমে ‘ম্নাক–মানরতা’, ‘ম্নাক–জ্ঞান’, ‘ম্নাক–কর্ম’, ‘ম্নাক–বামাযণ’, ‘হ্যাগ–মহাম্নাক’ আ ‘পুনিস স্বধাবক মহাম্নাক’ ক্রমরঁদ্ধ পদ্য-শৃঙ্খনাক রূপ গ্রহণ কবৈত অছি। এক সঁগ্রহক ভীতব কার্য-অনুভূতিক এহন ক্রমিক পবিরর্তন ওকব সচেত রঁনারটকেঁ স্পষ্ট কবৈত অছি।

पहिल नघु म्राक प्रायः तक्रोन निष्कर्ष कहेत श्छि; ओकव वाँदक गीत 'यौ', 'गै', 'हौ', 'बौ'क माधामसँ नोकसभा जकाँ वँहस श्रावम्भ कवैत श्छि। श्रन्तिम दीर्घ म्राकमे एहि दू स्तवक सँगम एकठा विस्तीर्ण उँपदेशात्मक पद्य-शृङ्खनामे होआत श्छि। एहिसँ सँग्रहमे भाषण, कहवी, गीत श्रा नैतिक श्राख्यानक वीच एक गतिशीन श्रावाजाही वँनैत श्छि। जखन करि ठोस प्रसँग पकड़ैत छथि तखन एकव प्रभाव प्रखव श्छि; केवन श्रमूर्त सद्गुणक सूची वँननापव प्रभाव तननात्मक कपसँ मन्द पड़ैत श्छि।

३. 'म्राक' : साधावण वस्तुसँ सामाजिक कपक धवि

गजेन्द्व ठाकुवक श्रामुखमे म्राकक व्याख्या घवेनू श्रा ग्रुषिसम्बन्धी म्राड़न-उँपकवणक कपकसँ कएन गेन श्छि। ओसावा वँहावबाँक वाँढ़नि श्रा खेत-खविहानक मैन हटैएबाँक म्राकक व्यवहाव श्नग श्छि। करि एहि व्यावहाविक श्रनुवकेँ करिता-सम्बन्धी विचाव वँनवैत छथि : सामाजिक दुर्गुणक मैन सहजहिँ नहि हटैत, ओकवा ठोस प्रहाव चाही। 'म्राकदाव' उँपनाम तदर्थ केवन विनोदमय पविचय नहि, श्रपन समयक कुवीतिक विरुद्ध कनम उँठेबाँक प्रतिज्ञा श्छि। श्रामुखमे 'नव विधा'क चर्चा एहि विशिष्ट प्रयोगकेँ वेखाँकित कवैत श्छि; ओकव मौनिकता विशेष कपसँ सँग्रहक भीतव 'म्राक' श्रा 'गीत'क पवस्पव सँयोजनमे प्रकट होआत श्छि।

प्रावम्भिक म्राक सामान्यतः दू दीर्घ पङ्क्तिमे एक सँक्षिप्त नैतिक निष्कर्ष वा सामाजिक वाँगाक श्राकाव ग्रहण कवैत श्छि। उँदाहवणार्थ, दहेजक श्रानोचनामे पविणय-सूत्रकेँ भीतवसँ खायबाँना 'घुन'क प्रतिमा भेटैत श्छि, श्रा पर्यावरणक खण्डमे वन, मीन, नदी, वनवासी श्रा पठाव एकहि सँवक्षण-व्यवस्थाक श्रँश वँनैत श्छि। एहिमे सूत्रवँद्धता श्छि, मुदा ई मात्र कहवी नहि : सम्बोधित पविस्थिति श्रा श्रागामी गीतक वीच सम्बन्ध ओकव श्रर्थकेँ खुनैत वाखैत श्छि।

सभसँ भावी दहेज वैमावी, पविणय सूत्रक ई छी घुन।
बोवैं छै सभ वेवा-वेवी, वँहा-वँहा श्राँसूमे खून।।

दहेज-विषयक एहि द्विपदीमे 'घुन' वस्तुतः भीतवसँ विवाह-व्यवस्था नष्ट कवैत पवजीवीक कपक श्छि। सामाजिक वीमावीकेँ भावनात्मक क्रन्दनक सँग जोड़ि करि छोट कथनमे दमनक तन्त्र श्रा पीड़ित श्रनुभव दुनूकेँ वाखैत छथि। ठीक वाँदक गीतमे 'कखन वँनि गेनै दहेज'क भयानक प्रतिमा नगैत श्छि; पहिल कथन वोगक निदान कवैत श्छि, दोसव ओकव सार्वजनिक श्राक्रोश वँनैत श्छि। एहि द्वि-स्तवीयता विना म्राकक विशिष्टता पूर्ण कपेँ स्पष्ट नहि हएत।

'म्राक'क साहित्यिक वैशिष्ट्य केवन नामकवणमे नहि, ओकव कार्यमे श्छि। ई प्रायः दू पङ्क्तिमे दोषक तीक्ष्ण पहचान कवैत श्छि—कहवीक स्मवणीयता, वाँगाक प्रहाव श्रा नैतिक निर्णयक ताक्रोनिकता एहि नघुतामे एकत्र होआत श्छि। वाँदक गीत प्रत्यक्ष सम्बोधन, उँदाहवण श्रा श्रावर्तनसँ तकवा जनसँवादमे वँदनि दैत श्छि। दीर्घ 'महाम्राक'मे एही प्रक्रिया नम्बा श्रनुक्रमक कप नैत श्छि। तेँ एकवा केवन दोहा श्रथवा सामान्य नीति-पद्य कहि छोड़ि देवँ एकव विशिष्ट विन्यासकेँ श्रनदेखा कवबँ; तथापि एतए कावाकपक नव प्रयोग श्रा साहित्येतिहासक पूर्ण प्रथमत्वक दावा एक नहि श्छि।

४. गीत, म्राक श्रा श्रोता-सृजनक कौशन

गीतसभक श्रोता-श्रभिमुखता म्रनकव महत्त्वपूर्ण कनात्मक शक्ति श्छि। 'यौ', 'हौ', 'गै', 'बौ' सन श्राह्वानसूचक ध्वनि, 'वाँबू', 'भैया', 'वँहिनिया' सन स्नेह–निकटता भवन सम्बोधन, श्रा 'जागू', 'वँनू', 'वोपू', 'देखियौ' सन श्राज्ञार्थक

क्रिया कारावालीकेँ लोकक बीच पहुँचेबाक उपक्रम बनबैत अछि। पाठकक सोझाँ एकटा गाम, ओकर सामूहिक चौपाल, विवाद, प्रश्न आ सम्भावित उत्तर आकार लैत अछि। गीतक मुखड़ा आंशिक पुनरुक्ति मात्र नहि, साम्प्रदायिक स्मृतिक आधार अछि; पुनःपुनः फेरबाक कारण विचार व्यक्तिगत कथनसँ सामूहिक उच्चारण बनैत अछि।

'मानव मारबै छे मानवताकेँ' सँ आरम्भ गीतमे कवि समाजक विवेकशील लोककेँ एक संग बैसि सोचबाक लेल आमन्त्रित करैत छथि। 'कनमकेँ बामक तीव-कमान' बनएबाक बिम्ब कविताकेँ हिंसाक पक्षधर नहि, अन्यायक विरुद्ध नैतिक संघर्षक साधन बनबैत अछि। नेता–अफसरक स्वार्थ आ जनताक आपसी फूटपर चोट करैत एकटा दोसर गीत एकताकेँ केवल भावुकता नहि, आत्मसमालोचनाक कठिन अभ्यास मानैत अछि। एतए कविता शिकायतकेँ उत्तरदायित्वमे बदलैत अछि : दोष सत्तामे अछि, मुदा लोककेँ सेहो अपन भय, लोभ आ विभाजनसँ बाहर निकलए पड़त।

गीतक बाबम्बार आबैत युग्म—सह–असह, ज्ञान–अज्ञान, लोभ–सेवा, शान्ति–हिंसा आ मानवता–दानवता—कविक सामाजिक दृष्टिक सहज पहचान बनैत अछि। युग्मसभक सरलता गीतकेँ स्मरणीय करैत अछि, मुदा एकर अत्यधिक प्रयोग सामाजिक जटिलताकेँ सदाचार–दुराचारक दूटा कोठरीमे सीमित कए सकैत अछि। कविताक सशक्त अंश ओ अछि जतए अमूर्त उपदेशक स्थानपर असिंचित खेत, स्त्रीक फाटल साड़ी, घूसखोर पंचायत अथवा दहेजक कफन सन दृश्य सोझाँ अबैत अछि। एहन बिम्ब कविक नैतिक आक्रोशकेँ अनुभवक विश्वसनीयता दैत अछि।

७. शीर्षक-पद्य : 'हमरा'क कथनकर्ता मानवता अछि, कवि-व्यक्ति नहि

पुस्तकक शीर्षकक अर्थपर विचार करैत ओकर वास्तविक पाठस्थान देखब अनिवार्य अछि। 'मांक–मानवता'क छठम पदमे 'हमरासँ पहिने कोनो नै शासन' आ 'हमरा बिनु जगत सुन्ना छै'क अभिव्यक्ति अछि। एहि पदक आगू-पाछू 'मानवता' अपन सार्वभौम विधान, जाति-धर्मसँ परे समानता आ प्रत्येक मानवमे नैतिक अस्तित्वक घोषणा करैत अछि। फलतः 'हमरा'केँ कवि वामदेव प्रसाद मण्डलक अहंकारक सीधा रचना मानि लेब निकटपाठक भूल हएत। एहि क्रममे मानवता स्वयं प्रथम-पुरुषक वाचक रूपमे उपस्थित अछि—मानवीकरणक एहि युक्तिसँ अमूर्त नैतिक तत्त्व सार्वजनिक आत्मकथन बनैत अछि।

हमरासँ पहिने कोनो नै शासन, नै छै कोनो धर्मक विधान।
हमरा बिनु जगत सुन्ना छै, हटेबैना छै पशु समान।।

एहि रचनाक दार्शनिक व्यापकताकेँ बूझबाक लेल 'मानवता'क नैतिक सार्वभौमिकताक पाठ पर्याप्त अछि। आमुखमे एकरा बौद्ध शून्यवाद आ अद्वैत-दर्शनसँ जोड़बाक एक प्रस्ताव रखल गेल अछि; तथापि मात्र 'सुन्ना' शब्दक ध्वनिसाम्यसँ दार्शनिक 'शून्यता' सिद्ध नहि होइत। बौद्ध शून्यताक परतन्त्र-सम्प्रत्पाद सम्बन्धी विशिष्ट तर्क आ अद्वैतक ब्रह्म–आत्मन् सम्बन्धी सिद्धान्त एहि पदसमूहमे क्रमबद्ध रूपमे उपस्थित नहि अछि। तेँ ई तुलना सम्भावा व्याख्यात्मक संकेत अछि, प्रमाणित दार्शनिक स्रोत-सम्बन्ध नहि।

मानवता-खण्डक एक उल्लेखनीय तत्त्व सहक अपेक्षा तर्कक अधिकारपर आग्रह अछि। एक पदमे प्रश्नित कथनकेँ 'तर्क नगा' स्वीकार करबाक बात अबैत अछि। एहि दृष्टिसँ 'मानवता' केवल करुणाक भाव नहि, परीक्षण-योग्य नैतिक व्यवस्था बनएबाक आकांक्षा अछि। मुदा एकहि शृंखलामे 'नवक', 'धर्मक पिता' आ धार्मिक मूर्ति-सदृश रूपक उपस्थित अछि; तदर्थ कविक विवेकवाद धर्मविरोधी निर्वातमे नहि, पारम्परिक धार्मिक शब्दावलीक भीतर नवनिर्मित होइत अछि।

६. स्त्री-प्रश्न : दयापात्रसँ स्वाधीन रत्ना धरि

मिथिलाक नारीजीवनपर केन्द्रित गीतमे नारीकेँ 'परवॅस' कहल गेल अछि; फाटल साड़ी, पुरुषप्रधान गाम, चुप्पीमे सहल अत्याचार आ स्त्री नेताक कुर्सीपर पुरुषक वास्तविक नियंत्रण—ई सभ सहज घटनामात्र नहि, सत्ता-वितरणक संकेत अछि। 'नारी नेता जँ बनै छै / कुरसी पुरुष ओकर धरै छै' पद राजनीतिक प्रतिनिधित्व आ निर्णयाधिकारक फाँक चिन्हित करैत अछि। करुणा समस्या स्त्रीक चरित्रमे नहि, सामाजिक पुरुषाधिकारक संरचनामे देखबैत छथि।

'हम मिथिलानी' गीत एही विवशताक विरोधी स्वर उत्पन्न करैत अछि। एतय 'हम' स्त्रीक स्वयं बोलबाक स्थान अछि; शिक्षा ग्रहण, अधिकारक वक्ता, ग्रामीण जञ्जीर तोड़ब आ स्त्रीसभक सामूहिक एकता ओकर घोषित कार्यक्रम अछि। 'नव डगर अपनेसँ गढ़बै' विशेष अर्थपूर्ण पङ्क्ति अछि : मुक्ति बाहर उद्धारक लेल प्रतीक्षा नहि, आत्मसक्रियता कहल गेल अछि। एहि रचनामे करुणा स्त्रीकेँ सम्बोधित करबाक अपेक्षा स्वतंत्र मुखसँ समाजकेँ सम्बोधित करबैत छथि।

हम मिथिलानी मिथिला के नारी, बहुबै नै कमजोर यौ।
नव डगर अपनेसँ गढ़बै, धरबै शिक्षा के डोर यौ।

मुदा एहि प्रगतिशील स्वरकेँ पुस्तकक सम्पूर्ण नैतिक दृष्टिक अनिवार्य निष्कर्ष मानब असावधान हएत। 'अपन देश'मे हर नारीकेँ पार्वती आ प्रत्येक नरकेँ महेशक आदर्श रूपमे प्रस्तुत कएल गेल अछि; 'माक–रामायण'क उत्तरवर्ती प्रसंगमे पतिव्रताक आदर्शक मान्यता सेहो भेटैत अछि। अर्थात शिक्षित स्वाधीन नारीक कल्पना आ धार्मिक-गृहस्थ आदर्शक मर्यादा एकहि कवितासंसारमे सह-अस्तित्वमे अछि। ई असंगति स्वीकारैय बजाय एकरा सामाजिक परिवर्तनक अधूरा किन्तु महत्त्वपूर्ण तनाव मानब उचित।

दहेजक वर्णन दू प्रकारेँ होइत अछि : एक ठाम जनक–सीताक मिथकीय पारिवारिक व्यथा, दोसर ठाम विवाह-संस्कारकेँ नष्ट करैत आर्थिक रोग। दुनूमे जातीय–पितृसत्तात्मक विवाह-व्यवस्थाक आर्थिक दबाब दृश्य होइत अछि। तथापि बेटीक सम्पत्ति-अधिकार, विवाहक विकल्प वा घरेलू श्रमक संस्थागत मूल्यांकनपर पुस्तक व्यापक चर्चा नहि करैत। गीतक सुधारवादी स्वरक ई पाठगत सीमा अछि, जकरा स्वीकार कएने बिना पूर्ण नारीमुक्तिवादी दार्शनिक प्रणाली घोषित नहि कएल जा सकैत अछि।

७. जाति, धर्म, साम्प्रदायिक सम्बन्ध आ बहुभाषिक मिथिला

साम्प्रदायिक सद्भावपर केन्द्रित गीत हिन्दू, मुस्लिम, सिख आ ईसाईकेँ एकहि गाछक फूल मानि जाति–धर्मक सीमा तोड़बाक आग्रह करैत अछि। 'अपन देश'मे अतिथि-संस्कारक प्रसंगमे अल्लाह, ईसू आ गणेशक संयुक्त उल्लेख अछि। ई गद्यात्मक धर्मनिरपेक्ष घोषणासँ भिन्न एक लोकधर्मी प्रतिमात्मक समावेशन अछि : अलग-अलग धार्मिक प्रतीक एकहि घरेलू आ सामाजिक अनुभवमे बहैत अछि। एहि ठाम करुणक मैथिली सैद्धान्तिक 'शुद्धता'क अपेक्षा मिश्रित जीवनलोकक भाषिक तर्कक संग अछि।

नव साहित्येतिहास-सम्बन्धी शोध एहि समावेशनक ऐतिहासिक अर्थकेँ धार दैत अछि। उफाक पैकरक २०२६क अध्ययन मैथिली मरसिया आ भिन्न जाति–धर्मक गायक–श्रोताक योगदानकेँ रेखांकित करैत अछि; विशेषतः उन्नैसम शताब्दीक संकलनसभमे गैर-उच्चवर्णीय जनपदीय आवाजक उपस्थिति उद्घाटित करैत अछि। तदर्थ

व्यापारक सम्मिलनवादी सूत्र मूल्यवान अवश्य अछि, मुदा मैथिलीमे पहिल रेंज विविध धार्मिक सम्प्रदाय लेल साहित्यिक स्थान खुजबाक बाटा नहि करैत। ओ पहिने सँ विद्यमान वैष्णव-सूफीय इतिहासक एक आधुनिक पुनःउच्चारण अछि।

जाति-विमर्शक भाषिक रूप 'ऊँच–नीच छनू', 'सभकेँ अपन मीत मानू' आ कर्मक आधारपर मानवीय प्रतिष्ठा निर्धारित करबाक आग्रहमे अछि। तकर बावजूद जाति-उत्पीड़नक संस्थागत संगठन, भूमिसम्बन्ध, प्रतिनिधित्व आ ऐतिहासिक आन्दोलनक पृथक विश्लेषण एहि पाठमे सीमित अछि। एहि सन्दर्भमे धार्मिक सामंजस्यक नैतिक सूत्र आ सामाजिक न्याय सम्बन्धी वास्तविक नीतिगत संघर्षक बीच दूरी चिन्हब आलोचनाक आवश्यकता अछि; नैतिक समता-कथन आवश्यक अछि, पर्याप्त नहि।

८. श्रम, भूख, कृषि आ ग्रामीण अर्थव्यवस्था

'केना जीबै छै लोक एतए केव / देखियौ जा कए कवीरसँ'क आग्रह साहित्यक परोक्ष सहानुभूतिकेँ प्रत्यक्ष निरीक्षणमे बदलैत अछि। एहि चित्रणमे खाली पेट, वस्त्रहीन तन, छतविहीनता आ कोदो–मरूआ सन साधारण भोजनक बिम्ब सामाजिक असमानताकेँ दृश्य बनबैत अछि। किछु गीतमे गरीबी नैतिक छ्यतिक रूप मानल जाइत अछि, मुदा एहि प्रसंगमे एकर वस्तुगत उत्पीड़क सम्बन्ध सेहो सोझाँ अबैत अछि; सामन्तवादक मारि खायल शोषितक उल्लेख एक स्पष्ट संरचनात्मक संकेत अछि।

खेती सम्बन्धी प्रसंगमे करिक निरीक्षण अधिक ठोस अछि। असिंचित खेत, पानि–बिजलीक अभाव, फाटल धरती आ टूटल घरकेँ 'कैमरा' सँ चित्रित कए राजधानीमे देखेबाक प्रस्ताव एहि गीतक विशेषता अछि। कैमरा एतए तथ्य-संग्रह आ जवाबदेहीक साहित्यिक यन्त्र बनैत अछि : दूरस्थ सत्ता जकरा देखैत नहि, ओकरा दृश्य प्रमाण पेश कएल जाए। एहि पदमे मिथिलाक समस्या 'केवल नैतिक पतन' नहि बल्कि सार्वजनिक निवेश आ प्रशासनिक उपेक्षाक विषय बनैत अछि।

कृषिजीवन सम्बन्धी एक गीत गोबरकेँ खेतक उर्वरता, घरेलू ईन्धन आ संसाधन-प्रबन्धनक प्रश्नसँ जोड़ैत अछि; वृक्षारोपणक गीतमे प्रति वर्ष पाँच गाछ लगएबाक आह्वान अछि। बेरोजगारी, श्रम-निष्क्रियता, प्रखण्ड-प्रशासन, मुखिया, पंचायत आ रोटीक व्यापारक आलोचना सेहो एक संग चलैत अछि। मुदा 'गरीबी हटेबाक लेल श्रम करू' प्रकारक उपदेश कहियो-कहियो भूमिहीनता, बाजार, कृषि-जोखिम वा प्रशासनिक नीति सन संरचनात्मक कारककेँ अस्पष्ट कए दैत अछि। पुस्तकक सामर्थ्य अनुभवक घनत्व अछि; सीमा आर्थिक कारणश्रृंखलाक अपर्याप्त विस्तार।

९. शासन, लोकतन्त्र, नागरिकता आ राजनीतिक व्यंग्य

राजकीय पद, जनसेवाक मर्यादा आ रोटीक नैतिकता पुस्तकक पुनरावर्ती चिन्ता अछि। नेता–अधिकारीक लूट, पंचायतक न्याय, घूस, रोटी-बिक्री, मुँहदेखी पंचायती आ अफसरक सुखक बदला जनताक भूखक विरोधाभास एकर राजनीतिक गीतसभमे उपस्थित अछि। करिक राजनीतिक आलोचना व्यक्तिनिष्ठ भ्रष्टाचारक निन्दासँ आगू भए संस्थागत अन्याय धरि पहुँचैत अछि; लोकसभा वा विधानसभाक अमूर्त अवधारणाक अपेक्षा गामक पंचायत, सी.ओ. आ बी.डी.ओ. एकर वास्तविक सत्ता-संकेत अछि।

नीतीश कुमार सम्बन्धी गीतसभ एकरे भीतर महत्त्वपूर्ण तनाव उपस्थित करैत अछि। एक गीतमे करि राजाक शीर्ष नेतृत्वकेँ असिंचित खेत देखेबाक योजना बनबैत छथि; दोसर गीतमे सड़क, चकबन्दी, बिजली आ न्यायिक सुधारक आशावादी प्रत्याशा व्यक्त करैत छथि। ई विरोध नहि तँ कमसँ कम समकालीन सत्ता सम्बन्धी दोहरी सम्बोधन-पद्धति

শ্বরস্থ শ্বছি : শাসনসँ প্রশ্ন সেহো, শাসনসँ প্রত্যাশা সেহো। বচনাক সঠীক তিথি রিনা এহি সুবসভকেँ নীতি-সফনতাক প্রমাণ রা কানানুক্রমিক বাজনীতিক পবিরর্তন ঘোষিত কএন নহি জা সকেত শ্বছি।

নাগবিক কর্তরা-রিষযক গীতমে 'সাতো কবতর' স্মবণীয় নৈতিক সূত্র রনৈত শ্বছি। করি সँরিধানক শ্বাদব, বাঞ্চবীয একতা, স্ত্রীক মান, হिंসাক ত্যাগ শ্বা পর্যারবণক বক্ষাকেँ সাধাবণ শ্রোতাক ব্যরহাবসँ জোড়ৈত ছথি। একব সাহিত্যিক প্রযোজন সँহিতাক সম্পূর্ণ ব্যাখ্যা নহি, সামূহিক কর্তব্যরোধক সঁক্ষিপ্ত গীতাত্মক রূপান্তবণ শ্বছি। এহি ঠাম নাগবিকতাক কঠিন রিচাব গীতক স্মৃতিযোগ্য শ্বাৱাজ রনৈত শ্বছি; রিধিসম্মত সূচী শ্বা সাহিত্যিক চযনক ভেদ রনাএ বাখিতো করিতাক নোকশিক্ষণ-শক্তি স্পষ্ট দেখাওত শ্বছি।

বাজনীতিক রাঁগামে শবীব শ্বা ভোজনক প্রতিমাক তীব্রতা উন্নেখনীয শ্বছি : শাসক 'ঘী মনিদা' খাত ছথি শ্বা জনতা সূখন বোটীপব নির্ভব শ্বছি। এহি রিম্বমে শ্বার্থিক রিতবণক নৈতিক শ্বাবোপ গীতক মাধ্যমসँ সহজে গ্রহণীয রনৈত শ্বছি। একব রিপবীত সার্রদেশিক দেশভক্তি-গীতমে বাঞ্চবধ্বজ শ্বা ভাবতীয শ্বাদর্শক উচ্চ প্রতিমা শ্বছি। করি বাঞ্চবকেँ শ্বস্বীকাব নহি কবৈত ছথি; বাঞ্চবক নৈতিক রচনকেँ প্রশাসনিক ব্যরহাবক সমক্ষ বাখি জাঁচৈত ছথি। এহি তবহ দেশভক্তি শ্বা সত্তা-সমানোচনা সহ-শ্বস্তিত্বমে বহি জনকাব্যক শ্বান্তবিক গতিশীনতা বচৈত শ্বছি।

১০. পর্যারবণ, রনরাসী শ্বা রিজ্ঞানক জনোপযোগী ভাষা

পর্যারবণক প্রশ্ন প্বস্তকমে সজারটী প্রকৃতি-চিত্র নহি শ্বছি। ভূমি, জন, রাযু শ্বা ধ্বনি-প্রদূষণ; রাহনক ধুশ্বাঁ; শ্বগিনা পীঢ়ীক জীরন; গঙ্গাক দুর্দশা; রন, মীন, নদী শ্বা রনরাসী; বৃক্ষাবোপণ, ছাযা, ঔষধীয উপযোগ, মাটি-সँবক্ষণ শ্বা রন-কটানীক সँকট—ঞ সভ মিনি এক নিবন্তব রিষযবৃত্ত রনবৈত শ্বছি। রিশেষ উন্নেখনীয ঞ জে রনরাসীক শ্বস্তিত্বকেँ রন-সँবক্ষণক সँগ বাখন গেন শ্বছি; তথাপি রনরাসীক শ্বধিকাব, রিস্থাপন শ্বা রনপ্ররন্ধনক পৃথক সামাজিক প্রশ্নক রিস্তৃত রিরেচন শ্বনুপস্থিত শ্বছি।

'ম্যাক–জ্ঞান'মে রিজ্ঞানক শ্বনেক রিষয—রাযু, নাওট্রোজন, ধবতী, তত্ত্ব শ্বা গ্রহ-নক্ষত্র—সামান্য জনক নেন মৈথিনী পদ্যভাষামে বাখন গেন শ্বছি। ঞ প্রযাসক রিশেষতা জ্ঞানকেँ রিদ্যানযক রন্দ কোঠবীসँ রাহব শ্বানরাক ওচ্ছা শ্বছি। মুদা জ্ঞানক নোকপ্রিযকবণমে সবনতা শ্বা তথ্যক ভেদ স্ববক্ষিত বহরাক চাহী। রাযুমণ্ডনক সমস্ত উঁচাও 'শ্বঠাবহ কিনোমীটব' মানব সহী বৈজ্ঞানিক রর্ণন নহি; এহি তবহক সবনীকবণ করিতাক শিক্ষাত্মক উদ্দেশ্যকেँ কমজোব কবৈত শ্বছি। তেँ 'জ্ঞান' খণ্ড করিক উৎসাহক মহত্ত্বপূর্ণ উদাহবণ হোওতহুँ একব সূচনা-সামগ্রী শ্বানোচনাত্মক প্রশ্নসँ পবে নহি শ্বছি।

'প্বনিস স্বধাবক মহাম্যাক'মে POLICE শব্দক প্রত্যেক শ্বক্ষবসँ প্বনিসক রাঁছিত ব্যরহাব রতএরাক যুক্তি প্রযুক্ত শ্বছি। শিষ্টাচাব, নোকহিত, জাঁচ, ন্যায শ্বা সদাচবণক শব্দসমূহ মিনি পেশাক এক স্মবণীয নৈতিক প্রতিমা রনবৈত শ্বছি। একব শ্বাধাব রাস্তরিক শব্দব্যুৎপত্তি নহি, রবন্ শ্বক্ষবকেँ নৈতিক শিক্ষাক সহাবা রনএরাক করিক কন্পনা শ্বছি। এতএ ভাষিক খেনক সফনতা কানূনক শব্দার্থ রতএরামে নহি, প্বনিসক ব্যরহাবক প্রশ্ন উঠএরামে শ্বছি; সँগ্রহক শ্বন্তমে প্বনিস শ্বা সাধাবণ গবীর নাগবিকক সম্বন্ধপব কএন প্রহাব এহি কন্পনাকেँ শ্বানোচনাত্মক ধাব দৈত শ্বছি।

১১. কর্ম, ধর্ম, বামাযণ শ্বা ব্যরহাবধর্মী নৈতিকতা

'ম্যাক–কর্ম'মে প্রবচনক উপযোগিতা প্রশ্নাঙ্কিত কহ নেখক স্বযँ কহৈত ছথি জে রারাসভ রন্দ্বত উপদেশ দেননি, শ্বার কর্মক সন্দেশ স্বনন জাএ। জ্ঞান–কর্মক সম্বন্ধ পবস্পব সহযোগী শ্বছি : মাত্র ধাবণাত্মক জ্ঞানসँ নহি,

सद्‌कर्मक अभ्यासमे स्वयक सम्भावना बनैत अछि। पूर्ववर्ती गीतसभमे कर्म–भाग्य सम्बन्धी पद लोकक नियतिवादसँ एक संवाद बढ़ैत अछि; 'बाबू कयम कलमसँ लिखू अपन भाग'क कथन भाग्यकेँ सक्रिय मानव-अभिकर्तृत्वक अधीन आनबाक प्रयत्न अछि।

'स्नाक–रामायण'मे रामायण पूजनीय ग्रन्थ मात्र नहि, आचरणकेँ बदलबाक सार्वजनिक नैतिक-कथा बनैत अछि। पूजा-पाठ आ अर्थहीन पाठपर करिक आलोचना अछि : कथा सुनब पर्याप्त नहि, मर्यादा आ कर्मक अनुकरण आवश्यक अछि। मुदा एहि समूहक स्त्रीचरित्र-विवेचनमे पारम्परिक पतिव्रता-आदर्शक पुनरागमन सेहो देखल जाइत अछि। तेँ रामायणक पुनर्पाठ सम्पूर्ण वैकल्पिक धर्मदर्शन नहि, सुधारवादी आ परम्परानिष्ठ प्रवृत्तिक मिलनबिन्दु अछि।

'दान–महात्माक'मे अहं, लोभ आ असत्य कर्मक दानकेँ नैतिक मुक्ति कहि प्रस्तुत कएल गेल अछि। धार्मिक आचरणपर केन्द्रित पदसभमे मन्दिर–मस्जिद, मूर्तिपूजा आ धार्मिक कारोबारपर तीक्ष्ण प्रश्न अछि। करि धार्मिक परम्परा अन्तर्भुक्त प्रचलित दया, सेवा, सहज मानदण्डक सहारे एहि संस्थागत रूपसभक आलोचना करैत छथि। एहि कारण स्नातकर धर्मविमर्शकेँ 'पूर्ण नास्तिकता' कहब जतेक गलत, ओतेक ओकरा सरल कट्टरवाद कहब। ई लोकमंगलकेँ धार्मिक वैधताक निर्णायक कसौटी बनएबाक प्रयत्न अछि।

१२. 'पुलिस सुधारक महात्माक' : प्रशासनिक व्यवहारक काव्यात्मक प्रतिप्रश्न

अन्तिम खण्डमे करि पुलिस-सेवाकेँ भय अथवा दण्डाधिकारक पर्याय बनएबाक बजाय शिष्टता, विधिसम्मत व्यवहार, न्यायप्रियता आ जनता प्रति संवेदनशीलताक रूपमे देखबाक आग्रह करैत छथि। अक्षर–अक्षर अर्थक स्मरणीय युक्ति एतए एक प्रकारक जनशिक्षात्मक पद्य-विन्यास अछि। विशेष बात ई जे सुधारक आदर्श बतएबाक संग करि पुलिस–अपराधी गठजोड़ आ निर्धन लोकपर अत्याचारक विरोध सेहो करैत छथि। फलतः रचना केवल 'आदर्श पुलिस'क प्रशस्ति नहि, लोकक दृष्टिसँ कानून-व्यवस्थाक नैतिक परीक्षा बनैत अछि।

एहि खण्डकेँ नम्बर गीत वा साधारण स्नाक सँ अलग देखबाक कारण एकर संवचनात्मक शृङ्खलाबद्धता अछि : एकहि संस्थागत व्यवहारकेँ क्रमशः विभिन्न नैतिक घटकमे विभाजित कएल गेल अछि। मुदा नम्बरेटा मात्र 'महा' होयबाक पर्याप्त कसौटी नहि। दान-विषयक महात्माक आ पुलिस-सुधारक महात्माक एकहि शीर्षक-परिवारमे रहितो विषय-व्याप्ति, तर्क-प्रवाह आ अभिप्रेत श्रोतामे भिन्न अछि। एतए करि अपन उपविधाकेँ लचिला राखैत छथि, जे प्रयोगक शक्ति सेहो अछि आ कठोर विधा-परिभाषाक सीमा सेहो।

१३. भाषिक व्यवहार : मैथिली, मिश्रित शब्दावली आ काव्य-लय

करिताक भाषा ओकर लोकजीवनक निकट रहबाक प्रमुख साधन अछि। 'छै', 'होअतै', 'ककरा', 'केना', 'जँ', 'तँए' आ 'सभ'क मैथिली रूप, संगहि हिन्दी, संस्कृत, अङ्ग्रेजी आ फार्सी/अरबी व्यवहारसँ आएल पद एक संग सुनाओल अछि। 'कँडीसन', 'कैमरा', 'फँड', 'कोर्ट', 'सी.ओ.' आ 'बी.डी.ओ.' सन शब्द गामक जीवनमे प्रवेश कएने आधुनिक सत्ता आ प्रविधिक नाम अछि। एहि बहुस्तरीय शब्दावलीमे मैथिली काव्यभाषा जीवनक वास्तविक बोलीसँ संवाद करैत अछि; लोकक अपन भाषामे शासन, विज्ञान, सामाजिक न्याय आ पर्यावरणक प्रश्न उठेबाक क्षमता एहि प्रयोगसँ स्पष्ट होइत अछि।

गीतमे मुखड़ाक पुनरागमन, अन्तिम ध्वनिक समानता, छोट आज्ञार्थक वाक्य आ बहुधा सटीक सम्बोधन एक श्रव्य लय उत्पन्न करैत अछि। 'अपन...', 'नव...', 'तँए...' सन आवर्तन-संकेत रचनाक भीतर सामूहिक पुनरुच्चारणक

অরকাশ রঁনরৈত অছি। 'যৌ' আ 'গৈ'ক এমরঁফ্ব পুনবাগমন পছকেঁ কেরন অর্থক নহি, সুবক সেহো পহচান দৈত অছি। বচনাক গীতাত্মেক শৈলি এহি শ্রব্য আযোজনমে অছি, যত্তপি কিছু ঠাম তক কাযম বখরাঁক ব্যগ্রতাসঁ বাক্য অপ্রাসঙ্গিক রঁনৈত অছি। একবা গেয নোককরিতা আ উঁপদেশাত্মেক পত্তক সীমারর্তী কপ কহরঁ অধিক সমীচীন অছি।

তকান্ত ধ্বনি কতম্ম সহজ অছি, কতম্ম অর্থক ঘনত্ব তকক নেন ঠীনা পড়ৈত অছি। উঁপদেশাত্মেক আরর্তনক কাবণ 'সহ', 'স্থান', 'সেরা', 'মানরতা', 'নিষ্ঠা' সন শব্দ অত্যধিক রেঁব অবৈত অছি। এহি শব্দক সফনতা তখন অধিক অছি জখন ও ঠোস সংসাবী রিরবণসঁ জুড়ৈত অছি : খেতক দবাব, স্ত্রীক ফাটন সাড়ী, ধুআঁ ভোড়ৈত ওঁজন, গবীরঁক সূখন বোটী। করিতা জতএ কেরন অমূর্ত পদক এম হোওত অছি, ওতএ দার্শনিক প্রভারসঁ রেঁসী ভাষণাত্মেক প্রভার রঁনৈত অছি। ঙা অসমানতা গ্রন্থক আনোচনাত্মেক মূল্যাঁকনমে স্বীকার্য হোযরাঁক চাহী।

১৪. 'মৈথিনীক ভিখাবী ঠাকুব' : তননাক সম্ভারনা আ সীমা

'মৈথিনীক ভিখাবী ঠাকুব' সম্বোধনকেঁ সাহিত্যিক সন্দর্ভমে দেখন জাএ তঁ পহিন সমানতা নোকক সংগ প্রত্যক্ষ সংরাদক অছি। ভোজপুবীক ভিখাবী ঠাকুব স্ত্রীক দুঃখ, সামাজিক কঢ়ি, প্রবাস আ পবিরাবক রিঘটনকেঁ নাট্য–গীতক মাধ্যমসঁ সার্রজনিক অনুভর রঁনৌনে ছথি; ম্যাকদাব গীত আ ম্যাকক মাধ্যমসঁ দহেজ, অজ্ঞান, ভ্রষ্টাচাব, শ্রম আ স্ত্রীক অধিকাবক প্রশ্ন উঁঠরৈত ছথি। দুনূ ঠাম ভাষা নোকসঁ দূব সৌন্দর্যাভ্যাসক রস্তু নহি, নোকক পীড়া আ আশাক মাধ্যম রঁনৈত অছি। এহি দৃষ্টিসঁ উঁপমা সহৃদযতাক কপমে সার্থক অছি।

তথাপি একবা রিধাগত সমানতা মানি নেরঁ উঁচিত নহি। ভিখাবী ঠাকুবক বচনাত্মেক সংসাবমে নাটক, পাত্র, সংরাদ, অভিনয আ দর্শকক সাম্মা দৃশ্যানুভর কেন্দ্রমে অছি; ম্যাকদাবক এহি কাব্যসঙ্গ্রহমে সংক্ষিপ্ত নীতি-প্রহাব, গেয সম্বোধন আ এমরঁফ্ব মহাম্যাক প্রমুখ অছি। এক দিস নাটকীয পাত্র অপন পবিস্থিতি জীরৈত অছি, দোসব দিস গীতক রক্তা শ্রোতাকেঁ সোঝে রঁদনরাঁক আহ্বান কবৈত অছি। এহি ভেদক আদব কযনাসঁ উঁপমা প্রশংসা মাত্র নহি বহি সাহিত্যিক তননা রঁনৈত অছি।

দুনূ করিক জনোন্মুখতামে মহত্ত্বপূর্ণ সাম্য সামাজিক আম্নোনোচনক সাহস অছি। 'রিঁদেসিযা' সন নাট্যপবম্পবামে ঘব–রাঁহবক সামাজিক সম্বন্ধ কথানকক মাধ্যমসঁ খুনৈত অছি; ম্যাকদাবক গীতমে 'সভ', 'অহাঁ' আ 'হম' সাম্প্রদাযিক উঁত্তবদাযিত্বক সম্বন্ধ রঁনরৈত অছি। ম্যাকদাবক কাব্যশৈলি গীতক সামূহিক রাণীমে অছি, ভিখাবী ঠাকুবক শৈলি নাট্য–স্থিতিক সংঘর্ষমে। 'মৈথিনীক ভিখাবী ঠাকুব' তখন এক ব্যাপক জনসংরাদপবক সাম্যক নাম অছি, ঐতিহাসিক রা কনাত্মেক এককপতাক নির্ণয নহি।

১৩. 'পহিন জনকরি' আ মৈথিনী জনসাহিত্যক ওতিহাস

পুস্তকক আবম্ভমে বামদের প্রসাদ মণ্ডনকেঁ 'মৈথিনীক পহিন জনকরি' কহন গেন অছি। 'জনকরি'ক রাস্তরিক অর্থ কেরন প্রথম প্রকাশিত হোযরঁ নহি, নোকক অনুভরক প্রতি সংরেদনশীনতা, জনভাষামে ভার ব্যক্ত কবরাঁক ক্ষমতা আ অন্যাযরিরুদ্ধ সার্রজনিক হস্তক্ষেপ সেহো অছি। এহি অর্থমে ম্যাকদাবক বচনাসভ অপন জনমুখী পহচান সিদ্ধ কবৈত অছি। কিন্তু 'পহিন' শব্দ অনগ ঐতিহাসিক প্রশ্ন খোনৈত অছি : মৈথিনীক পূর্ররর্তী নোককারা, শ্রমজীরী সম্প্রদায, মৌখিক বচনা আ উঁপেক্ষিত ছুপন সাহিত্যক ব্যাপক ওতিহাসক রিঁনা ওকব কানএমিক নির্ণয সম্ভর নহি। এহি দুনূ প্রশ্নকেঁ অনগ বাখনাসঁ করিক রাস্তরিক উঁপনব্ধিক মহত্ত্ব কম নহি হোওত।

প্ৰণৱ প্ৰকাশিক ২০২৬ক অধ্যয়ন ১৯০১মে প্ৰকাশিত হ্ৰজ ৱিহাৱী নান মণ্ডনক ‘মিথিলা নাটক’ক উল্লেখ কৱৈত অছি, জাহিমে সামাজিক আলোচনাক এক ভিন্ন মৈথিলী পৱম্পৱা সোঝাঁ অৱৈত অছি। হ্ৰজ ৱিহাৱী নান মণ্ডন আ ৱামদেৱ প্ৰসাদ মণ্ডন পৃথক ৱচনাকাৱ ছথি; হুনকৱ গ্ৰতি আ কানক ভেদ স্পষ্ট ৱখৱাঁক চাহী। এহন অধ্যয়ন যাদ দিঅৱৈত অছি জে জনমুখী মৈথিলী সাহিত্যক ওতিহাস ৱঁহ্মতো সুৱ আ ৱিধা সঁ নিৰ্মিত অছি। ম্যাকদাৱক মহত্ত্ৱ এহি ৱঁহ্মৱিধ পৱম্পৱামে অপন ৱিশিষ্ট কাৱ্যৰূপ আ সামাজিক চেতনাক কাৱণ অছি।

উক্তাক পৈকৱক অনুসন্ধান মৈথিলী মৱসিয়া-সাহিত্য আ ৱিভিন্ন সামাজিক সমূহক আৱাজকেঁ সাহিত্যেতিহাসমে স্থান দৈত অছি; ললিত ঝমাৱক অধ্যয়ন মৈথিলী মুদ্ৰণ আ ভাষা-প্ৰতিষ্ঠাক জাতিগত জটিলতা দিশি ধ্যান আকৃষ্ট কৱৈত অছি। এহি সন্দৰ্ভসভসঁ ‘জন’ক অৰ্থ অধিক ৱ্যাপক হোওত অছি : এতএ কেৱল ৱিষয়মে গৱীৱঁক চৰ্চা নহি, সাহিত্যক ৱঞা, শ্ৰোতা, ভাষা আ সামাজিক স্থানক প্ৰশ্ন সেহো অছি। ম্যাকদাৱক ‘ম্যাক’ একটা এহন কাৱ্য-হস্তক্ষেপ অছি জাহিমে সাধাৱণ লোক স্বয়ং সামাজিক নিৰ্ণয়ক সম্বোধিত পক্ষ ৱঁনৈত ছথি।

তেঁ ‘মৈথিলীক পহিল জনকৱি’ এক প্ৰতিষ্ঠাসূচক সম্বোধনক ৰূপমে কৱিক লোকপক্ষধৱ ছৱি স্পষ্ট কৱৈত অছি, মুদা ওতিহাসক নিশ্চিত ক্ৰম স্থাপিত কৱৱাঁক লেল একৱাসঁ ৱেঁসী সাক্ষ্য চাহী। ই আলোচনাত্মক অন্তৱ ম্যাকদাৱক সম্মানকেঁ ঘটৱৈত নহি; হুনকৱ কাৱ্যক সচম্বচ ৱিশিষ্ট তত্ত্ৱকেঁ পৈঘ স্থান দৈত অছি। সংগ্ৰহমে ‘ম্যাক’ক সামাজিক ৰূপক, ছোট পদ আ গীতক যুগ্ম, লোকভাষাক নিৱন্তৱ সম্বোধন তথা জ্ঞান–কৰ্ম–মানৱতাক দীৰ্ঘ পদ্য-শৃঙ্খলা জনমুখী ৱচনাক এক উল্লেখনীয় ৰূপ ৱিকসিত কৱৈত অছি।

১৬. ৱিম্ব, ৱাঁগা আ নয : ম্যাকদাৱক কাৱ্যশৈত্তিক পৱীক্ষা

ম্যাকদাৱক ৱিম্বৱিধানক কেন্দ্ৰ লোকোপযোগী ৱস্তু আ লোকক অনুভৱ অছি। ‘ঘুন’ দহেজক ভীতৱী ক্ষয়ক ৱোঁধ কৱৱৈত অছি; ‘কফন’ এহি সামাজিক প্ৰথাক প্ৰাণঘাতকতা ৱাঞ কৱৈত অছি; ‘ফাটল সাড়ী’ স্ত্ৰীক পৱৱশতাকেঁ দৃশ্য ৰূপ দৈত অছি; অসিঁচিত খেতক দৱাৱ ৱিকাসক অনুপস্থিতিক মৌন ভাষা অছি। এহি ৱিম্বসভক প্ৰভাৱ এহীমে অছি জে ও দূৱস্থ ৱৌদ্ধিক তৰ্ককেঁ দৈনিক জীৱনক স্পৰ্শসঁ জোড়ৈত অছি। ঠোস ছৱি উপস্থিত ভেলা পৱ কৱিতা স্বাভাৱিক ৰূপসঁ মাৰ্মিক হোওত অছি; কেৱল সদাচাৱক সূচী দেলাপৱ ওকৱ সংৱেদনাত্মক গহিৱাঞ ঘটৈত অছি।

ৱাঁগ্যাক সুৱমে কৱি প্ৰায়ঃ নিন্দাক অপেক্ষা প্ৰতিপ্ৰশ্নক ৱাঁট চুনৈত ছথি। নেতা–অফসৱ, পঁচায়ত, ধৰ্মক নামপৱ ৱ্যাপাৱ কৱএৱঁলা আ ঘূসখোৱ অধিকাৱী পৱ হুনকৱ আলোচনা লোকভাষাক সীধা কটাক্ষ অছি। কতহু কৱি ৱ্যাৱহাৱিক স্থিতি উলটি দৈত ছথি—জনসেৱক জনতাকেঁ সেৱা দেৱাঁক ৱঁজায় অপন পেট ভৱৈত অছি; ধৰ্মক পথ লোককেঁ দয়া সিখএৱাঁক ৱঁজায় ৱ্যাপাৱমে ফঁসা দৈত অছি। এহন অৰ্থ-ৱিপৰ্যয় পাঠককেঁ হঁসাৱৈত কম, অস্বৱিধাজনক আত্মপৱীক্ষা দিশি ৱেঁসী লহ জাওত অছি। তথাপি পাত্ৰৱিশেষ, ঘটনা আ স্থিতিক ৱ্যাপক চিত্ৰণক অপেক্ষা নৈতিক আৱোপক ৱঁহ্মলতা হুনকৱ ৱাঁগ্যাকেঁ কখনো একৱস ৱঁনৱৈত অছি।

ছন্দক ঔপচাৱিক গণনাক অপেক্ষা কৱি সম্বোধন, তক, আৱৰ্তন আ ছোটী পঙ্ক্তিক স্মৱণ-শক্তি পৱ অধিক ভৱোসা কৱৈত ছথি। ‘যৌ’ক পুনৱাগমন লোকসঁ সম্বন্ধক ধ্বনি অছি; ‘গৈ’ স্ত্ৰী-সম্প্ৰদায়সঁ নিকটক ৱাৰ্তালাপক সুৱ ৱটৈত অছি; ‘ৱৌ’ কখনো স্নেহিল অনুশাসনক সংকেত দৈত অছি। এহি উচ্চাৱণমে গেয়তাক সম্ভাৱনা অছি, যদ্যপি সভ গীত সমান লয়াত্মক পৱিষ্কাৱ নহি পৱৈত। ম্যাকদাৱক উপলব্ধি শাস্ত্ৰীয় নক্ষল-নিৰ্বাহক কঠোৱতা নহি, কাৱ্যকেঁ লোকক ৱীচ পুনঃ সম্বোধনক ঘটনা ৱঁনএৱাঁক চেষ্টা অছি।

१७. सामाजिक परिवर्तनक काराग्त अन्तर्विरोध

मलकदाबक करिता एककरूप विचारतन्त्र नहि अछि। 'प्रार्थना'क विनय आ 'मलक'क फरैकाव, 'झँडा गीत'क बाङ्कीय गौरव आ पँचायत-व्यवस्थाक निर्भीक आलोचना, स्त्रीक आत्मनिर्णय आ रामायणक गृहस्थ मर्यादा, वैज्ञानिक ज्ञानक आग्रह आ धार्मिक प्रतीकक सहारा—एहि सभक सहअस्तित्व करिता-विश्वकेँ जटिल बनबैत अछि। ई भिन्नतासभकेँ मात्र दोष कहि नकारब उचित नहि; ई ओहि समाजक अन्तःसंघर्ष सेहो अछि जाहिमे परम्परा छोड़ने बिना परिवर्तनक भाषा खोजल जा रहल अछि। मुदा करिताक सफलता ओहि ठाम सर्वाधिक अछि जतए स्वधावक राका सामान्य उपदेशसँ ऊपर उठि लोकक ठोस स्थिति आ अनुभवक बिम्ब बनैत अछि।

एहि कारा-जगतक दोसर महत्त्वपूर्ण अन्तर्विरोध व्यक्तिक सदाचार आ संस्थागत स्वधावक सम्बन्ध अछि। करि भ्रष्ट लोककेँ स्वधवरबाक नेन कहैत छथि, मुदा संगहि असिंचित खेत, सरकारी कोष, पुलिसक अत्याचार आ पँचायतक अन्याय जेहन ठोस प्रश्न उठबैत छथि। एतए नैतिक स्वधावक विश्वास आ व्यवस्थागत आलोचना दुनू एक-दोसरकेँ प्रेरित करैत अछि। आलोचनात्मक दृष्टिसँ पुस्तकक विशिष्टता ओहि बिन्दुपर खुलैत अछि जतए 'सत' आ 'सेवा' सन अमूर्त आदर्श छुख, श्रम, नारी-अधिकार आ न्यायिक व्यवहारक ठोस राजनीतिक अर्थ ग्रहण करैत अछि।

१८. समग्र साहित्यिक मूल्याङ्कन आ निष्कर्ष

'हमरा बिनु जगत सुन्ना छै' अपन समयक सामाजिक रोगसभपर सीधा प्रहार करबाक कारण महत्त्वपूर्ण अछि। करि दहेजकेँ विवाहक भीतर बसल घुन देखबैत छथि, स्त्रीक परवशताकेँ कठिन साड़ीक दृश्यसँ जोड़ैत छथि, गरीबीकेँ खाली पेट आ कोदो–मरुआक भोजनसँ मूर्त करैत छथि, आ खेतक दरारकेँ शासनक सोझाँ देखाएल जाएबाक साक्ष्य बनबैत छथि। एहि प्रसंगसभमे लोकक अनुभव करिता बनैत अछि। मलक नामक उपकरण करिक विचार, भाषा आ सामाजिक भूमिका तीनूकेँ एकमे जोड़ि दैत अछि : गीत कहब समाजकेँ 'बजाबबाक' संकल्पमे बदलि जाइत अछि।

एहि उपलब्धिक संग सीमा सेहो देखाइत अछि। नैतिक आग्रहक अत्यधिक पुनरावृत्ति कतहु पद्यकेँ भाषणक निकट पहुँचा दैत अछि; 'ज्ञान' अथवा 'विज्ञान'क उदाहरण कतहु अपर्याप्त जटिलतासँ प्रस्तुत अछि; स्त्रीक स्वायत्तता आ आदर्श गृहस्थ-नारीक कल्पना एकहि काराग्लोकमे असहज सहस्थिति बनबैत अछि। शासनक आलोचना आ विकासक आशावादी प्रशंसा सेहो एक-दोसरकेँ प्रश्न करैत अछि। मुदा ई तनाव संग्रहकेँ जीवित सामाजिक दस्तावेज बनबैत अछि—एहि करितामे यथास्थिति आ परिवर्तन, परम्परा आ प्रश्नाकुलता, श्रद्धा आ प्रतिरोध संग-संग चलैत अछि।

'मैथिलीक भिखारी ठाकुर' आ 'पहिल जनकरि' सन सम्बोधनक महत्त्व करिक व्यापक लोकप्रतिष्ठाक आकांक्षा बुझबामे अछि; स्थानकर बचनात्मक मूल्यकेँ केवल उपाधिपर निर्भर करबाएब अनावश्यक अछि। भिखारी ठाकुरसँ तुलना गीत–नाटकक विधागत अन्तर स्वीकृत करैत करब उचित अछि, आ 'पहिल'क ऐतिहासिक प्रश्न मैथिलीक विविध जनसाहित्यिक परम्पराक प्रकाशमे देखबाक चाही। मलकदाबक अपन करिता-क्षेत्रमे उपलब्धि स्पष्ट अछि : लोकक भाषा, प्रत्यक्ष आह्वान आ सामाजिक आत्मालोचनक शिल्पकेँ ओ एक पहिचान-योग्य काराकरूप दैत छथि।

समग्रतः एहि कारासङ्ग्रहक मूल्य लोकचेतनाक संवाहक रूपमे होयबामे अछि। एकर सर्वोत्तम गीत लोककेँ करुणाक पात्र नहि, बदलाबक सक्रिय सहभागी मानैत अछि; वेहेतर ऋणसभमे बाँगा मात्र दोष नहि गनबैत, दोषक सामाजिक परिणामक प्रतिमा सेहो गढ़ैत अछि। मैथिली आलोचनाक लेल मलकदाब महत्त्वपूर्ण एहि कारण छथि जे स्थानकर बचनामे साहित्यिक प्रतिष्ठाक मापदण्ड फेर सँ विचारबाक चुनौती उपस्थित अछि : की करिता केवल

সৌন্দর্যক নিজী সাধনা অছি, অথৱা সমাজকেঁ অপন পৱিচিত অন্যায নৱঁ আঁখিসঁ দেখএৱাঁক সার্ৱজনিক কৰ্নাসঁ সেহো ওকৱা মাপন জাযত? 'হমৱা ৱিঁৱ জগত স্বন্না ছে' এহি প্ৰশ্নক এক ৱিশিষ্ঠ আ ৱিৱাদোন্মুখ উত্তৰ প্ৰস্তুত কৰৈত অছি।

সন্দৰ্ভ–গ্ৰন্থসূচী

1. মণ্ডন, ৱামদেৱ প্ৰসাদ 'মাকদাৱ'। হমৱা ৱিঁৱ জগত স্বন্না ছে : গীত আ মাক। নঙা দিল্লী : শ্ৰুতি প্ৰকাশন, ২০১২। ISBN 978-93-80538-70-9।

2. ঠাকুৱ, গজেন্দ্ৰ। 'আমুখ'। ৱামদেৱ প্ৰসাদ মণ্ডন 'মাকদাৱ', হমৱা ৱিঁৱ জগত স্বন্না ছে। নঙা দিল্লী : শ্ৰুতি প্ৰকাশন, ২০১২।

3. Paiker, Ufaque. “Shadings of Languages: A Study of Maithili Marsīya in Nineteenth-Century Bihar.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.04

4. Prakash, Pranav. “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06

5. Kumar, Lalit. “Caste, Script and Language: The Curious Case of Maithili Print.” Society and Culture in South Asia. প্ৰথম ऑননাঙন প্ৰকাশন : ৩০ মঙা ২০২৬। https://doi.org/10.1177/23938617251337694

6. Shubhangi. “Migration, Marriage and Motherhood: A Close Reading of Bhikhari Thakur’s Selected Plays.” Thespian, Year 11, Issue 17–22 (2024), pp. 134–154. https://doi.org/10.63698/thespian.v11.1.su.10

7. Ranjan, Rakesh. “Ideology of the Dramatic Themes of Bhikhari Thakur.” Research Review International Journal of Multidisciplinary 11, no. 2 (2026). https://doi.org/10.31305/rrijm.2026.v11.n02.013

8. Sinha, Nitin. “The Idea of Home in a World of Circulation: Steam, Women and Migration through Bhojpuri Folksongs.” International Review of Social History 63, no. 2 (2018): 203–237. https://doi.org/10.1017/S0020859018000184

9. Emsley, Clive. “Introduction: What’s in a Name?” A Short History of Police and Policing. Oxford : Oxford University Press, 2021. https://doi.org/10.1093/oso/9780198844600.003.0001

10. ভাৱত সৱকাৱ। ভাৱতক সংৱিধান, অনুচ্ছেদ ৩১ক (মৌলিক কৰ্তৱ্য)। India Code, ৱিধি আ ন্যায মন্ত্ৰালয়। https://indiacode.gov.in/server/api/core/bitstreams/2bd776ff-891e-444c-9344-f63df7b299fc/content

ভাগ **10**

नित नवल : आनन्द कुमार झा

प्रत्येक समीक्षाक अन्तमे स्वतन्त्र सन्दर्भ-सूची देल गेल अछि।

अध्याय 01 • नाटकक प्रथम प्रकाशन २०००

टाकाक मोल: दहेज-व्यवस्थाक अर्थशास्त्र, स्त्री-अस्मिता आ मैथिली रंगमंचक नैतिक द्वन्द्व

आनन्द कुमार झाक नाटकक विस्तृत समालोचनात्मक अध्ययन

सारांश

आनन्द कुमार झाक ‘टाकाक मोल’ आधुनिक मैथिली समाजक विवाह-व्यवस्थामे धनक वर्चस्व, दहेजक व्यवसायीकरण, ग्रामीण निर्धनता, पितृसत्तात्मक प्रतिष्ठाबोध आ नवपीढ़ीक प्रतिरोधकेँ केन्द्रमे राखि रचल सामाजिक नाटक थिक। एहि नाटकमे टाका केवल लेनदेनक साधन नहि रहि जाइत अछि; ओ कन्याक योग्यता, प्रेम, परिवारक मान-सम्मान आ नैतिक निर्णयक मूल्य निर्धारित करबाक अनुचित कसौटी बनि उठैत अछि। गरीब झाक विवशता, प्रभाक आत्मसम्मान, प्रभाकरक प्रेमपूर्ण हस्तक्षेप, समरक नैतिक प्रतिरोध, नीलाधर राउतक प्रतिष्ठामोह आ ललन-काकाक स्वार्थपरक सक्रियता मिलि एहन रंग-संघर्ष बनबैत अछि जाहिमे आर्थिक लेनदेनक भाषा सामाजिक सम्बन्धक भाषापर चढ़ि बैसैत अछि। तीन अङ्कक दृश्य-क्रम, नाटकक प्रारम्भिक मंचन-साक्ष्य, संवादक बौनचाल, जनसमूहक हस्तक्षेप आ अन्तिम सामूहिक निर्णयक विवेचन सँ स्पष्ट होइत अछि जे लेखकक मूल अभिप्राय दहेज-विरोधी लोकचेतना जगायब अछि। तथापि रचनाक उपलब्धि ओकर घोषणात्मक आदर्शमे मात्र नहि, बल्कि ओहि प्रश्नमे सेहो अछि जे नायिकाक अस्वीकार, वरक प्रायश्चित्त आ समाजक सामूहिक स्वीकृति एक-दोसराकेँ कतेक पुष्ट करैत अछि आ कतेक सीमित। प्रस्तुत अध्ययन नाटककेँ सामाजिक यथार्थवाद, अर्थ-सामाजिकी, स्त्रीवादी नाट्यालोचना आ रंग-प्रदर्शनक संयुक्त परिप्रेक्ष्यमे पढ़ैत अछि; एकर प्रभावकारी दृष्टान्तीक संग उपदेशप्रधान संवाद, आकस्मिक परिवर्तन आ समाधानक सहजताक सीमा सेहो परखैत अछि।

मूल शब्द: मैथिली नाटक; टाकाक मोल; आनन्द कुमार झा; दहेज; विवाह-बजार; आर्थिक पूँजी; स्त्री-अस्मिता; रंगमंच; सामाजिक यथार्थवाद; नैतिक प्रतिरोध।

१. प्रस्तावना: ‘मोल’क प्रश्न आ नाटकक केन्द्रीय विडम्बना

‘टाकाक मोल’ शीर्षक स्वयं एकटा प्रश्न अछि। टाकाक मोल कतेक? सामान्य अर्थमे टाका तँ मूल्य मापबाक उपकरण थिक; मुदा जखन ओकरा अपनहि मोल देबाक अधिकार भेटि जाइत अछि, तखन समाजमे मूल्यक मापदण्ड बदलि जाइत अछि। ई नाटक एहि संकेतकेँ विवाह-संस्थाक भीतर मूर्त करैत अछि। कन्याक शिक्षा, ओकर व्यक्तित्व, माता-पिताक स्नेह आ युवक-युवतीक परस्पर अनुराग जखन वर-पक्षक आर्थिक अपेक्षाक समक्ष गौण भऽ जाइत अछि, तखन टाका समाजक एकमात्र निर्णायक तत्त्व जकाँ प्रस्तुत होइत अछि। लेखकक व्यंग्य एहि बातमे अछि जे विवाह-जकाँ आत्मीय सम्बन्धक आर्थिक मूल्यांकन करनिहार व्यक्ति स्वयं नैतिक रूपेँ निर्धन भऽ जाइत अछि।

नाटककेँ मात्र ‘दहेजक विरुद्ध प्रचार’ कहि छोड़ि देब ओकर रचनात्मक संघर्षकेँ छोट करब होएत। वस्तुतः एहि रचनामे दूटा समानान्तर कथाधारा चलैत अछि—एक दिस कन्यापक्षक आर्थिक विवशता आ सामाजिक लज्जा; दोसर दिस नवपीढ़ीक प्रेम, विवेक आ प्रतिरोध। पहिल धारा पितृसत्तात्मक व्यवस्था द्वारा निर्धारित

बाधातासभकेँ देखबैत अछि; दोसर धारा ओहि व्यवस्थासँ बाहर निकलबाक सम्भावना देखबैत अछि। दूनूक टकराहटेसँ नाटकक अर्थ बचल जागल अछि। प्रश्न केवल दहेज देबै-लेबै नहि, बल्कि ई अछि जे विवाहक निर्णय के लेत—धनवान अभिभावक, बिचौलिया, ग्रामसमाज, वरक, वरती अथवा परस्पर सहमत दू व्यक्ति।

एहि समालोचनाक आधार नाटकक स्वकीय कथा, संवाद, पात्र-व्यवस्था, अङ्क-दृश्य-विन्यास आ मंचीय संकेत थिक। नाट्यकृतिक अध्ययनमे ई ध्यान रखब आवश्यक अछि जे एकटा नाटक कथात्मक पाठ होइतहुँ सम्भावित प्रदर्शन सेहो होइत अछि। तेँ पात्रक कथनक संग प्रवेश-प्रस्थान, नेपथ्यक स्वर, समूहक उपस्थिति, प्रकाशक परिवर्तन आ दर्शकक नैतिक सहभागिताक परीक्षणो आवश्यक अछि।

२. ग्रन्थ-परिचय आ रंग-इतिहासक साक्ष्य

'टाकाक मोल' आनन्द कुमार झाक नाटक अछि, जकर प्रथम प्रकाशन सन् २००० मे भेल। आरम्भिक प्रकाशकीय विवरणमे तारा कान्त झाक नाम प्रकाशकक रूपमे देल अछि। पोथीमे नाटककारक 'दू आखर' आ गंगा झाक 'मंतव्य' केवल औपचारिक भूमिका नहि, अपितु कृतिक उद्देश्यक दूटा प्राथमिक व्याख्या थिक। नाटककार बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, दहेज, सामाजिक रूढ़ि, अशिक्षा आ नवपीढ़ीक संघर्षकेँ समसामयिक संकट रूपेँ देखैत छथि। गंगा झा विशेष कए विवाहक दाम-निर्धारण आ कन्याक सामाजिक अवमूल्यनकेँ रचनाक केन्द्रीय समस्या मानैत छथि। एतएँ ध्यान देबाक विषय अछि जे लेखकक घोषित उद्देश्य आ रचनामे उपस्थित जटिल अर्थ सभदिन एके नहि होइत अछि; आलोचना दूनूकेँ अपन-अपन स्थान दैत अछि।

एहि नाटकक सार्वजनिक रंग-जीवनक प्रमाण सेहो ग्रन्थक आरम्भमे उपलब्ध अछि। 'युवा नाट्य कला परिषद्, मेहथ' द्वारा पार्थिव शिवपूजन महोत्सवक अवसर पर मेहथमे एकर प्रथम मंचन भेल छल। एहि मंचनक विवरणमे लेखक-निर्देशक, कलाकार, पात्र आ अन्य सहयोगीसभक नाम व्यवस्थित रूपेँ अंकित अछि। एहि सूचीमे गवीवी, ललानी, युवा-प्रेम, अभिभावकीय प्रतिष्ठा, पण्डित, पुरोहित, ग्रामवासी आ अन्य सामूहिक भूमिकासभ नाटकक बहुस्तरीय सामाजिक विस्तारक संकेत दैत अछि। प्रदर्शनक तथ्यसँ कम सँ कम एतबा स्थापित होइत अछि जे रचना केवल एकान्त पाठक लेल नहि, साम्प्रदायिक दर्शकक समक्ष खेलबाक आ देखबाक उद्देश्यसँ सेहो गढ़ल गेल छल। मुदा मंचन भेल होएबाक तथ्यकेँ अलग सँ ओकर स्थायी लोकप्रियता, विशिष्ट अभिनय-सफलता अथवा दीर्घ प्रदर्शन-परम्पराक प्रमाण मानब उचित नहि; ओहि निष्कर्ष लेल स्वतन्त्र रंग-साक्ष्य चाही।

प्रकाशन आ मंचनक बीचक अन्तर सेहो अर्थपूर्ण अछि। नाटकक सामाजिक चिन्ता ओहि समयक अछि जखन शिक्षा-प्रसार आ आधुनिक विवाह-आकांक्षा एक दिस बढ़ि रहल छल, मुदा वरक शैक्षिक उपलब्धि स्वयं विवाह-बाजारमे माँग बढ़ेबाक साधन बनि सकैत छल। एहि ऐतिहासिक तनावकेँ नाटक पात्रक व्यक्तिगत वेदना बनाकए प्रस्तुत करैत अछि। तेँ एकरा नारी-मुक्तिक सम्पूर्ण सिद्धान्त नहि, बल्कि दहेज-विरोधी सामाजिक परिवर्तनक आकांक्षासँ बनल एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक नाट्य-पाठक रूपमे पढ़ब बेसी उपयुक्त अछि।

३. तीन अङ्कक संरचना: निजी व्यथा सँ सार्वजनिक निर्णय धरि

रचनाक तीन अङ्क क्रमशः समस्या-स्थापना, संघर्ष-विस्तार आ सार्वजनिक निर्णायक क्षणक रचना करैत अछि। प्रथम अङ्कमे गवीवी झाक घरक वातावरण, प्रभाक विवाह-चिन्ता, स्वमित्राक घरेलू विवेक, गुणानन्दक सहानुभूति आ जीवेशक चेष्टा देखाओल गेल अछि। गवीवी पिता अपन जीवनक अपूर्णताक असर बेटीपर पड़ैत देखैत छथि। ई केवल 'कन्यादान'क समस्या नहि, अपितु खेत, आमदनी, प्रतिष्ठा आ सामाजिक दबावक संयुक्त संकट थिक। ओहि

अङ्कमे प्रभा आ प्रभाकरक परस्पर अनुरागक संकेतो स्पष्ट होइत अछि। एहि तरहें नाटक आरम्भहि सँ प्रेमक निजी संसार आ विवाहक सामाजिक दबावकेँ समानान्तर रखैत अछि।

प्रथम अङ्कक दोसर सूत्र नीनाधर बाबूक आँगन-आवास आ ददान-काकाक सक्रियतामे विकसित होइत अछि। एतय वरक परिवारक सामर्थ्य, खानदानक प्रतिष्ठा आ विचौलियाक स्वार्थ एक-दोसरासँ जुड़ैत अछि। नीनाधर धनक आधार पर सामाजिक निर्णय लेबाक अधिकारी होएबाक आत्मविश्वास देखबैत छथि। ददान आ चेला घर-घर फिरैत 'सम्बन्ध'केँ सौदामे बदलि दैत छथि। एहि दृश्य-क्रममे नाटक सामाजिक यथार्थकेँ हास्य आ विडम्बनाक सहारे ग्रहण करैत अछि।

द्वितीय अङ्कमे प्रभा-प्रभाकरक मिलनक अन्तरङ्ग संवाद आ ददानीक बढ़ैत कराघद कथा-गतिकेँ तीव्र बनबैत अछि। दूनू प्रेमी विवाहकेँ परस्पर विश्वासक पवित्र बन्धन मानैत छथि, मुदा विचौलिया आ वरपक्षक बुझबामे ओकरा मूल्य-निर्धारणक कारोबार मानैत छथि। अन्ततः विवाह-तैयारीक बाह्य चहल-पहल आ भीतरक आर्थिक दबाव एक संग सोझाँ अबैत अछि। आर्थिक मोलतोल दैनन्दिन वाक्प्रयोग मात्र नहि रहि, कथाकेँ आगाँ बढ़ेबाक मुख्य कारण बनैत अछि।

तृतीय अङ्कमे घरक सीमित पीड़ा सार्वजनिक अपमान आ प्रतिरोधमे बदलि जाइत अछि। विवाह-मण्डपपर खान-पान, बाबात, ग्रामीण भीड़, वस्त्र आ प्रतिष्ठाक व्यवस्थासभ उपस्थित अछि। एहन उत्सेवी क्षणमे दहेजक शर्त उघार भेलासँ सामाजिक प्रदर्शनक मुखौटा खसैत अछि। प्रभा अपन अस्वीकार घोषित करैत अछि, समर वरपक्षक लोभसँ दूरी बनबैत अछि, प्रभाकर प्रेम आ नैतिक हस्तक्षेपक माध्यम बनैत छथि, आ उपस्थित समाजकेँ पक्ष चुनबाक बाध्यता उत्पन्न होइत अछि। अन्तिम दृश्य व्यक्तिगत मिलनकेँ सामूहिक प्रतिज्ञाक प्रतीक बनबैत अछि।

संरचनाक ई प्रगति प्रभावकारी अछि, किएक तँ एकर आरम्भ एकटा घरक भीतर होइत अछि आ अन्त एकटा समाजक सोझाँ। तथापि बीच-बीचमे पात्रसभक दीर्घ व्याख्यात्मक बजबा घटनाक गति धीमा करैत अछि। नाट्यसंघर्षक आवश्यक संकेत संवादमे कतेको बेर पुनरुक्त भए उठैत अछि। एकरा लोक-रंगमंचक श्रवा-आवश्यकता आ उपदेशप्रधान सामाजिक नाटकक परम्परासँ जोड़ि बुझल जा सकैत अछि; मुदा कलात्मक दृष्टिएँ ई पुनरुक्ति एकटा कमी सेहो थिक।

৪. 'ঁটাকা'ক অর্থ-সামাজিকী: বিনিময মূল্যাক নৈতিক অতিক্রমণ

নাটকক সবঁসঁ মহত্ত্বপূর্ণ অন্তি ঈ অছি জে ধন আর্থিক সাধনক সীমাসঁ নিকলি মনুষ্যক প্রতিষ্ঠা মাপবাক প্রামাণিকতা প্রাপ্ত কয় লৈত অছি। বঁবক পবিবাব শিক্ষাকেঁ মূল্যবান মানৈত অছি, মুদা শিক্ষা নৈতিক মানবীয গুণক আধাব পব নহি, বাজাবমে সম্ভাবিত দাম বঁঢ়েবাক কাবণ বঁনৈত অছি। ঈ স্থিতি আধুনিকতাক একটা উলটা ব্যঙ্গ্য থিক: আধুনিক শিক্ষা প্রবান দহেজ-কঢ়িক বিবোধ কববাক স্থান পব ওকব দব বঁঢ়েবাক কাবণো বঁনি সকৈত অছি।

গবীবঁ ঝাক সমস্যা কেবল নকদক অভাব নহি। ওহি অভাবসঁ উৎপন্ন সামাজিক অপমানক ভয বেঁসী তীব্র অছি। পিতা জখন বেঁটী প্রতি স্নেহ বখৈত ছথি, তখন ও অপনাকেঁ অপর্যাপ্ত মানএ লগৈত ছথি। সমাজ আর্থিক দবিদ্রতাকেঁ ব্যক্তিগত দোষ মানৈত অছি; পবিণামস্বরূপ গবীবঁ পবিবাব আত্মগৌবব আ সামাজিক স্বীকৃতিক বীচ পিসৈত অছি। এহি অর্থমে দহেজ প্রত্যক্ষ শোষণক সঁগ প্রতীকাত্মক হিংসা সেহো থিক: ধনক মাঁগ গবীবঁক মনমে লজ্জা, নির্বলতা আ অপবাধ-বোঁধ উৎপন্ন কবৈত অছি।

দহেজ-ব্যবস্থাক এহি বিবেচনমে পিএব বুঁবদিযূ দ্বাবা আর্থিক, সামাজিক আ সাংস্কৃতিক পূঁজীক বীচ সম্বন্ধপব কযল বিচাব উপযোগী তননাত্মক কসৌঁটী দৈত অছি। নাটকমে আর্থিক পূঁজী নকদ আ উপহাবক রূপমে, সামাজিক পূঁজী কুল-খানদান, বিচৌনিযাক পঞ্চ আ পঁচাযত-জকাঁ সমূহক স্বীকৃতিক রূপমে, আ সাংস্কৃতিক পূঁজী শিক্ষা আ প্রতিষ্ঠিত জীবনক দাবাক রূপমে উপস্থিত অছি। ঈ সভ রূপ মিলি কন্যাক বিবাহক 'মোল' বঁনবৈত অছি। মুদা ঈ সিদ্ধান্ত নাটকপব বাঁহবসঁ আবোপিত নামাবলী বঁনি নহি বহএ; মূল সহ তহ সংবাদ স্বযং বঁতবৈত অছি জে বিদ্যা, খানদান আ নৈতিকতা কতেক সজিলাসঁ টাকাক গণনামে রূপান্তবিত ভহ জাগত অছি।

'মোল' আ 'মূল্য'ক ভেদ এতয নির্ণাযক অছি। মোল বিনিমযক মাত্রা থিক; মূল্য মনুষ্যক গবিমা আ সম্বন্ধক নৈতিক সাব। নাটকক চবিত্রসভ জখন এহি দূনূকেঁ সমান ঠানৈত অছি, তখন দুর্ঘটনা উৎপন্ন হোগত অছি।

অতএব শীর্ষকক অর্থ নাটকক অন্তিম ভাষণ ধরি সীমিত নহি; আরম্ভসँ অন্ত ধরি প্রত্যেক সৌদা, শর্ত, সহমতি, মৌন আ প্রতিরোধমে ও ব্যাপ্ত অছি।

৩. গবীবীক অনুভূতি: গবীবঁ মা, সুমিত্রা আ জীরেশক ত্রিকোণ

'গবীবঁ মা' নাম স্বয়ং সামাজিক অবস্থাক নাটকীয রূপক বঁনি জাওত অছি। নাম পাত্রক ব্যক্তিগত পহচানক সঁগ ওকব আর্থিক নিযতিকেঁ উপস্থিত কবৈত অছি। তথাপি এহি পাত্রকেঁ কেরল করুণাজনক পিতা মানবঁ অনুচিত হোএত। ও বেঁটীকেঁ বোঝ মানি ঞ্রব ব্যরহাব কবনিহাব পিতা নহি; ও চাহৈত ছথি জে বেঁটী সসম্মান পঢ়এ, জীরঁএ আ রিরাহক মাধ্যমে সামাজিক অস্বীকাবক শিকাব নহি বঁনএ। দুর্বনতা পাত্রক অন্তঃকবণমে নহি, ওকব পবিরেশক অনুপাতহীন আর্থিক অপেক্ষামে অছি। এহি ভেদসঁ নাটক সহজ করুণা সঁ আগাঁ বঁঢ়ি অন্যাযপূর্ণ ব্যরস্থাকেঁ প্রশ্নাঁকিত কবৈত অছি।

সুমিত্রাক ভূমিকা ধ্যান দেবাঁক যোগ্য অছি। ও ঘবক আর্থিক যথার্থ আ বেঁটীক ভঙ্খাক বীচ ব্যারহাবিক রিরেক প্রস্তুত কবৈত ছথি। নাটকমে ঘবক স্ত্রীক আরাজ প্রকৃষক অনন্ত চিন্তাক প্রনবাবৃত্তি মাত্র নহি, বঁন্কি বৈকন্পিক প্রাথমিকতাক সঁকেত অছি—কন্যাক পঢ়াঞা, উচিত সময, পবিরাবক রাস্তরিক ক্ষমতা আ নোকদবাঁরক সীমা। এহি অর্থমে সুমিত্রা ঘবক ভীতব প্রতিবোধক মৃদু কিন্তু মহত্ত্বপূর্ণ স্রোত ছথি। মুদা ম্লনকব ভূমিকাকেঁ আগাঁক অঙ্কসভমে পর্যাপ্ত রিস্তাব নহি ভেটনাঞ নাটকীয সন্তুননক একটা সীমা অছি।

জীরেশ পবিশ্রমী, সহাযক আ সামাজিক সূচনাক বাহক পাত্র জকাঁ উপস্থিত হোঞত অছি। ও ঘটনাসভকেঁ এক স্থান সঁ দোসব স্থান ধরি জোড়ৈত অছি। ওকব আরাজ গ্রামীণ শ্রমক যথার্থ, পবিরাবক পবস্পব নির্ভবতা আ গবীবঁ ঘবক সামাজিক পবিধিকেঁ দেখবৈত অছি। তথাপি জীরেশকেঁ 'মজাকিযা সহাযক'ক সাঁচা সঁ পূর্ণতঃ মুক্ত কববাঁক সম্ভারনা নাটক উপযোগ নহি কহ পবৈত অছি। ওকব অনুভরক অপন স্বাযত্ত সঁঘর্ষ কম খুনৈত অছি।

গবীবঁ মাক ঘবপব কেন্দ্রিত দৃশ্যসভক রিশিষ্ট উপনব্ধি ঞা অছি জে দহেজক প্রশ্নকেঁ অমূর্ত সুধাববাদী নাবা নহি বঁনাওন গেন অছি। বোজী, খেতী, সীমিত সাধন, বেঁটীক ভরিষ্য, নোকনাজ আ সহাযতাক আশা—ঞা সভ রস্তুগত পবিস্থিতিসঁ সঁকট জন্ম নৈত অছি। সামাজিক যথার্থরাদক পদ্ধতি এতয প্রভারী রূপেঁ কার্য কবৈত অছি।

৬. প্রভা: প্রেমিকা, কন্যা আ নির্ণয নেনিহাব ব্যক্তিত্ব

প্রভা নাটকক সবঁসঁ জটিন পাত্রমে সঁ এক ছথি। আবম্ভমে ও অপন জন্মকেঁ পিতা নেন রিপত্তি বঁনন দেখৈত অপবাধ-বোঁধ ব্যক্ত কবৈত ছথি। ঞা আত্মদোষ পিতৃসত্তাত্মক সমাজ দ্বাবা বেঁটীক মনমে আবোপিত দুঃখক সঁকেত অছি। কন্যা স্বয়ং গবীবীক কাবণ নহি, মুদা সমাজক ব্যরহাব ম্লনকা এহন অনুভূতি দৈত অছি জে ওকব অস্তিত্ব পিতা পব ঋণ থিক। নাটক এহি মানসিক আঘাতকেঁ সঁরেদনশীনতাসঁ দেখবৈত অছি।

প্রভাকবক সঁগ প্রভাক সঁরাদমে প্রেমক অধিকাব, আত্মনির্ণয আ সামাজিক ভয এক সঁগ চনৈত অছি। ও প্রেমকেঁ স্বীকাব কবৈত ছথি, মুদা প্রেমক ঘোষণা মাত্রসঁ সমাজক নিষেধ সমাপ্ত নহি হোঞত—ঞা ম্লনকব অনুভরক সত্য অছি। ও পুছৈত ছথি জে সমাজ এহি সম্বন্ধকেঁ মানত কী নহি। ঞা প্রশ্ন দুর্বনতা নহি, সামাজিক যথার্থক সচেত বোঁধ থিক। প্রেমী যুরকক আশ্বাসন আ যুরতীক শঙ্কা বীচক অন্তব নৈতিক অসমানতা উজাগব কবৈত অছি: সম্বন্ধক রিফনতাক আর্থিক আ সামাজিক দণ্ড প্রাযঃ কন্যাকেঁ বেঁসী ভুগতএ পড়ৈত অছি।

মণ্ডপক সঁকটমে প্রভা নির্ণাযক প্রতিবোধক স্বব অপনবৈত ছথি। দহেজক শর্তপব অপমানিত হোএবাঁক ক্ষণমে ও রস্তু-জকাঁ হস্তান্তবিত হোএবাঁক অস্বীকাব কবৈত ছথি। ঞা মোড় নাটকক নাবীরাদী সম্ভারনাক কেন্দ্র থিক।

स्नेहक विरोध केवल मोन कम होएबाक शिकायत नहि; ओ एहि विचारक विरोध अछि जे कन्याक व्यक्तिव ओकर पिताक लेनदारी पर निर्भर रहत। जे कन्या आरम्भमे पिता पर बोझ होएबाक भावनासँ ग्रसित छल, से अन्तमे अपन सम्मानक प्रश्न सार्वजनिक रूपेँ रखैत अछि। एहि परिवर्तनक कारण ओ पितृसत्तात्मक करुणाक पात्रसँ सक्रिय नैतिक व्यक्तिव बनैत छथि।

तथापि एहि उपलब्धिक संग प्रश्नो जुड़ैत अछि। प्रभा विवाह अस्वीकार करैत छथि, मुदा अन्तिम समाधान पुनः विवाहक स्वीकृति पर केन्द्रित अछि। प्रभा अविवाहित रहि अपन शिक्षा आ जीवनक दिशा चुनि सकैत छथि—एहि स्वतन्त्र सम्भावनापर नाटक ठहरि कए विचार नहि करैत अछि। प्रश्न ई नहि जे स्नेहक अन्तिम सहमति अनुचित अछि; प्रश्न ई जे नाटकक निर्णायक क्षणमे समाज द्वारा प्रशंसित 'सही' विवाहक विकल्प जेकाँ प्रबल भऽ उठैत अछि। एहि प्रकारेँ प्रभाक स्वायत्तता उद्घाटित सेहो होइत अछि आ साम्प्रदायिक नैतिक समाधानक भीतर समेटल सेहो जाइत अछि। ई अन्तर्विरोध प्रतिक आलोचनात्मक महत्त्व बढ़बैत अछि।

७. प्रभाकरक आदर्श आ ओकर सीमा

प्रभाकरक चरित्र युगीन युवा-चेतनाक प्रतिनिधि रूपेँ विन्यस्त अछि। ओ प्रेमकेँ दैहिक आकर्षण अथवा गुप्त सम्बन्धक रूपमे नहि, परस्पर सम्मान आ वैवाहिक समानताक आधार रूपेँ देखैत अछि। ओकरा लेल प्रभाक निर्धन परिवार समस्या नहि; समस्या ओहि सामाजिक मानसिकताक अछि जे धनक कारण प्रेम आ चरित्रकेँ अस्वीकार करैत अछि। एहि दृष्टिएँ प्रभाकर दहेज-व्यवस्थाक विरुद्ध एकटा नैतिक प्रतिपक्ष बनैत अछि।

प्रभा-प्रभाकरक संवादमे कतेको ठाम रोमान्टिक प्रतिज्ञाक स्वर अछि। युवक प्रेमक सर्वशक्तिमानता पर विश्वास करैत अछि, युवती सामाजिक बाधाक कठोरता पर ध्यान दैत छथि। दूनूक दृष्टि आंशिक सत्य थिक। एहि भिन्नतासँ चरित्रसभ जीवित बनि सकैत छल; नाटक प्रारम्भमे ओहि सम्भावनाकेँ स्पर्शो करैत अछि। मुदा आगाँ प्रभाकर बहुधा लेखकक स्पष्ट आदर्श-वाक्याक वाहक बनि जाइत अछि। जखन पात्र अपन व्यक्तिगत द्वन्द्वक अपेक्षा समाजक समक्ष सन्देश देबामे बेसी व्यस्त होए, तखन ओकर व्यक्तिव आंशिक रूपेँ प्रवक्ता बनबाक जोखिम उठबैत अछि।

प्रभाकरक अन्तिम आत्मालोचन विशेष उल्लेखनीय अछि। सामाजिक अन्यायक विरोध करैत-करैत ओ अपन व्यवहारमे सेहो अन्याय भऽ गेल होएबाक सम्भावना मानैत अछि आ समरक प्रति क्षमा-भाव व्यक्त करैत अछि। ई आत्मसमालोचना एकटा नैतिक विस्तार थिक: सामाजिक सुधार केओ एक नायकक स्वामित्व नहि, अनेक व्यक्तिक उत्तरदायित्व थिक। मुदा एहि क्षमाशीलताक प्रस्तुति जँ बेसी शीघ्र हो, तखन तात्कालिक अन्यायक घाव जल्दी भरि गेल जकाँ प्रतीत होइत अछि। कलात्मक गहनताक लेल एहि आघातक अवधि आ परिणामकेँ आरो स्पष्ट करब आवश्यक छल।

८. समर: परम्पराक उत्तराधिकारीसँ विवेकशील युवक धरि

समरक चरित्र नाटकक संरचनामे अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मोड़ उत्पन्न करैत अछि। ओहि सामाजिक व्यवस्थाक भीतर रहितो, जाहिमे बरक आर्थिक माँगकेँ सामान्य मानल जाइत अछि, समर अलग नैतिक निर्णय लेबाक साहस करैत अछि। एहि पात्रसँ नाटक एकटा आवश्यक भेद स्थापित करैत अछि—बरक परिवार आ स्वयं बर एके नैतिक सत्ता नहि थिक। अभिभावकक दबाव, प्रतिष्ठाक लज्जा आ दहेजक व्यवहारक विरुद्ध युवकक असहमति परिवर्तनक सम्भावना उत्पन्न करैत अछि।

समवक प्रतिवोधक प्रसङ्गमे नाटक शिक्षा आ मनुष्यता बीचक सम्बन्धकेँ पुनः परिभाषित करैत अछि। पात्रक शैक्षिक उपलब्धि विवाहक दाम नहि, अन्याय चिन्हबाक विवेकक साधन बनए, एही नैतिक अपेक्षाक नाट्यरूप समव थिक। ओ अपन विवाहक निर्णायक अधिकार नौठा नेबाक प्रयास करैत अछि। तथापि ओकर आत्मपरिवर्तनक वेग, तर्कक विस्तार आ सम्बन्धित परिवारसभक प्रतिक्रिया देखबैत अछि जे लेखक समाधानक दिशामे घटनाकेँ तेजी सँ धकेलैत छथि।

समव आ प्रभाकरक तनना साहित्यिक रूपेँ फलदायी अछि। प्रभाकर प्रेमक निश्चासँ परिवर्तनक ओर जाइत अछि; समव प्रत्यक्ष विवाह-संघर्षक भीतर अन्याय देखि निर्णय बदलैत अछि। पहिल पात्र व्यक्तिगत अनुरागक प्रतिनिधि, दोसर पात्र सामाजिक भूमिका सँ जन्मल विवेकक प्रतिनिधि। ई भेद नाटककेँ केवल प्रेम-विवाहक पक्षधर प्रचारसँ ऊपर उठबैत अछि आ कहैत अछि जे दहेज-विरोधक नैतिक अधिकार ओ व्यक्ति सेहो प्राप्त कए सकैत अछि जे प्रारम्भसँ प्रेम-कथामे सम्मिलित नहि छल।

९. नीनाधर बाबू, दनान काका आ चेना: विवाह-बाजारक त्रिमुखी तन्त्र

नीनाधर बाबू धन, कुल-प्रतिष्ठा आ सामाजिक प्रभुत्वक संगठित पात्र छथि। हुनकर कथनमे प्रतिष्ठाक जे भाषा अछि, ओकर आधार वास्तविक मानवीय गुण नहि, बल्कि सामाजिक प्रदर्शन आ आर्थिक तननात्मकता अछि। ओहि मानसिकतामे विवाह निजी सम्बन्ध नहि, परिवारक 'स्थान' जोगेबाक समारोह बनि जाइत अछि। एहि पात्रक माध्यमे लेखक पुरान कुलाभिमान आ नव आर्थिक लोभक संगम देखबैत छथि।

दनान काका एहि तन्त्रक सबसँ तीक्ष्ण व्यङ्ग्यात्मक रूपक छथि। दनानक कारोबार दू पक्षक हित जोड़ब नहि, बल्कि पक्षसभक असुरक्षा आ आकांक्षाकेँ मूल्यमे बदलनाइ थिक। ओहि कारण संख्याक चर्चा, सौदाक चतुराइ, गोपनीय समनुय, दनानीक हिस्सा आ 'उपयुक्त सम्बन्ध'क बाजाक भाषा बारम्बार उपस्थित होइत अछि। सामाजिक सम्बन्धक मध्यस्थ जखन आर्थिक हिस्सेदार बनि जाइत अछि, तखन मध्यस्थता शोषणक स्वतन्त्र संस्था बनैत अछि। चेनाक उपस्थिति एहि संस्थागत चतुराइकेँ हास्यक रूप दैत अछि।

दनान-चेना संवाद नाटकक श्रव्य मनोरञ्जनक महत्त्वपूर्ण साधन थिक। एतय दैनिक बोलचालक गति, पुनरुक्ति, चुटकी, बहाना आ संख्या-विन्यास मंचीय हास्य उत्पन्न करैत अछि। मुदा ई हास्य केवल हल्का विराम नहि; दर्शक ओहि हँसीक भीतर अपन समाजक कुरूपता पहचानैत अछि। एहि अर्थमे व्यङ्ग्य नाटकक नैतिक शस्त्र बनैत अछि।

नाट्यरचनाक एकटा सीमा ई अछि जे नीनाधर आ दनानक भीतरक सामाजिक भय आ आत्मतर्क पर्याप्त सूक्ष्मतासँ नहि खुलैत। लोभी पात्रसभ मुख्यतः लोभक प्रतिनिधि बनि रहैत छथि। एहि प्रकारक चरित्रांकन जनसामान्यक मंचपर तुरन्त बोधगम्य अवश्य अछि; मुदा व्यक्तिक ऐतिहासिक जटिलता, आर्थिक उन्नति, साम्प्रदायिक प्रतिस्पर्धा आ नैतिक द्वन्द्वक बहुविध कारण अपेक्षाकृत कम स्पष्ट होइत अछि। तात्त्विक आलोचना लेल ई सीमा स्वीकारब आवश्यक अछि।

१०. सामाजिक प्रतिष्ठा, लैङ्गिक असमानता आ विवाहक सार्वजनिक प्रदर्शन

नाटकमे प्रतिष्ठा केवल मनक इच्छा नहि, दृश्यगत सामाजिक पूँजी थिक। बाबात, दबरज्जा, भोजन, भीड़, बाद्य, गामक सज्जा आ पुरोहितक उपस्थिति मिलि विवाहकेँ सार्वजनिक प्रदर्शनी बनबैत अछि। एहि प्रदर्शनीमे दहेजक शर्त निजी बातचीतसँ निकलि समूहक लज्जा अथवा गौरवक प्रश्न बनि जाइत अछि। आर्थिक लोभकेँ सामाजिक मान्यता भेटैत रहला पर ओकर विरोध करब कठिन होइत अछि; किएक तँ विवाह दूटा सँ व्यक्ति केवल सम्बन्ध नहि, सार्वजनिक प्रतिष्ठा सेहो गमाएबाक डर बनैत अछि।

नाटकक तीक्ष्ण रूप ओ थिक जखन प्रभा अपन आर्थिक अवमूल्यनक विरुद्ध प्रतिवाद करैत छथि। कन्याक मानो कोनो नाप-तौल होअत हो, एहन अमानवीय गणना मनका क्रोधसँ भवि दैत अछि। एहि प्रतिक्रियामे स्त्री-अस्मिताक चेतना स्पष्ट अछि। पात्रक निषेध परिवारक आर्थिक व्यवस्थापर प्रश्न उठाबैत अछि। एहि क्रममे ततनाम्रेक स्त्रीवादी नाट्य-अध्ययन उपयोगी होअत अछि, मुदा प्रत्येक स्त्री-पात्रकेँ आधुनिक स्वाधीनताक एके साँचामे बखवँ ठीक नहि। प्रभाक सुख, स्वमित्राक व्यावहारिकता आ मंचपर उपस्थित आन स्त्रीसभक सापेक्ष मौनक वीच अन्तर अलग-अलग परखल जएबाक चाही।

समूहक भूमिका दोहरा अछि। पहिने लोकलाज, प्रतिष्ठाक भय आ विवाह-विघटनक आशंका परिवारक निर्णयकेँ बान्हैत अछि; अन्तमे ओही समूहक सार्वजनिक उपस्थिति स्वभावक दबाव बनैत अछि। ई परिवर्तन नाटकक सभसँ महत्त्वपूर्ण वैचारिक प्रयोग थिक। सामाजिक दृष्टि जे व्यक्ति पर अत्याचारक माध्यम छल, से न्यायोचित विवेकक साक्षी बनि सकैत अछि। मुदा सामूहिक सहमति जे अन्ततः उत्पन्न होअत अछि, ओकरा सर्वथा स्वतन्त्र मानि लेब नहि चाही; समूहक दबाव कहिओ दहेज-विवोधमे सहायक, तह कहिओ व्यक्तिगत चयनपर नव नियन्त्रण सेहो बनि सकैत अछि।

११. नाट्य-भाषा: बोलचाल, व्यंग्य आ घोषणात्मकता

'ठाकाक मोल'क भाषिक आधार बोलचालक मैथिली थिक। पात्रसभ परिचित घरेलू सम्बोधन, लोक-विश्वास, बोजक अनुभूति, जातीय-सामाजिक प्रतिष्ठाक वाक्यावली आ ताक्तालिक प्रतिवादसँ अपन संसार बचैत छथि। गबीबँ माक द्वःखक सुख, स्वमित्राक घरेलू विवेक, ललानक सौदाबाजी आ प्रभा-प्रभाकरक तार्कुक संवादक बजिस्ठर भिन्न अछि। ई भिन्नता मंचपर पात्र पहिचानबाक स्वविधा दैत अछि।

किछु संवादमे अंग्रेजी शब्दक आरागमन सेहो देखाअत अछि। अपन समाजक मरा पात्र जखन 'सीवियस', 'विनैक्स' अथवा 'प्र◌ामिस'क प्रयोग करैत अछि, तखन ओहि कानखण्डक शहवी-शिक्षित अथवा आधुनिक बनबाक आकांक्षाबँना भाषिक व्यवहारक संकेत भेटैत अछि। एहि मिश्रित प्रयोगकेँ मात्र अशुद्धि कहि अलग करबँ उचित नहि; भाषा स्वयं पात्रक सामाजिक आकांक्षा, भावुकता आ आत्म-प्रस्तुतिक परिचायक होअत अछि। हँ, जँ ओहि शब्दसभक प्रयोग पात्रानुकूलता सँ बेसी फैशनक रूप लए, तखन संवादक स्वाभाविकता प्रभावित भह सकैत अछि।

ललान-काकाक कथनमे विनोद आ छल एक संग चलैत अछि। दर्शक जानैत अछि जे पात्रक शब्द आ उद्देश्य एक नहि, एही दूरी सँ नाटकीय विडम्बना जन्म लैत अछि। एकर विपरीत प्रभाकरक सामाजिक स्वभावबँना रअवा कतम्म-कतम्म लेखकक विचारक प्रत्यक्ष अभिव्यक्ति बनि जाअत अछि। ओहि रूप पात्र स्वतन्त्र क्रियाशील व्यक्ति कम, नाटककारक घोषणापत्रक रअा बेसी लगैत अछि। एहि द्वैधताक कारण नाटकक भाषा एक दिस जीवन्त लोक-संवाद, दोसर दिस उद्देश्यपरक भाषण—दूनूक मिश्रण अछि।

भाषाक सौन्दर्यकेँ केवल प्राचीन शब्दसम्पदा अथवा कारामय अलंकारसँ नहि मापल जएबाक चाही। सामाजिक नाटकमे तत्क्षणिक बोल, आधा कहल वाक्य, मौन, लाज, विवश हँसी, क्रोध आ सामूहिक घोषणाक अपन सौन्दर्य होअत अछि। एहि दृष्टिएँ रचना कतेको ठाम सफल अछि। अधिक सघन सम्पादन, पुनरुक्त विचारक संक्षेप आ पात्रक बोलबाक स्वतन्त्र लय बखल जाए तह नाटकीय धार आरो तेज भह सकैत छल।

१२. रंगशिल्प: दृश्य-निर्देश, नेपथ्य आ सामूहिक मंच

नाटकक पाठमे स्पष्ट 'अङ्क' आ 'दृश्य' विभाजन, मंच-स्थलक निर्देश, पात्रक प्रवेश-प्रस्थान, प्रकाशक परिवर्तन, नेपथ्यक आवाज, लोकगीत, स्त्रीसमूहक चहल-पहल आ विवाहक क्रियाक्रम उपस्थित अछि। ई संकेत कथाकेँ रंग-

क्रियामे अन्तर्निहित करबाक आधार दैत अछि। पहिल घटक भावपूर्ण अन्दरुनी दृश्यसँ नीनाधरक रहैत परिवारक पवित्रेशी आ अन्तिम विवाह-मण्डप धरि मँचीय विस्तार समाजक संरचनाकेँ दृश्य रूप दैत अछि। विशेष रूप विवाह-मण्डप नाटकक निर्णायक 'सार्वजनिक स्थान' बनि उठैत अछि, जतय पात्रसभक सम्बन्ध निजी बहि नहि सकैत।

नेपथ्याक स्वरसभक उपयोग नाटकक समय आ परिवेशक परिवर्तन स्पष्ट करैत अछि। विवाह-गीत, बाबातीसभक उन्माद, बसोआ आ भीड़क ध्वनि उत्सेरक यथार्थ गढ़ैत अछि। एहि पृष्ठभूमिमे दहेजपर झगड़ा बेसी तीक्ष्ण लगैत अछि, किएक तँ दर्शक धूमधाम आ हिंसा शर्तक बीचक विरोध देखैत-सुनैत अछि। एहि प्रकारेँ उत्सेर स्वयं व्यंग्यक मँच बनि जाइत अछि।

नाटकक पात्र-सूची आ प्रथम प्रदर्शनक विवरण बतबैत अछि जे लेखक सामूहिक मँचनक सम्भावनाकेँ चिन्हैत छथि। एहि रंग-रूपक ऐतिहासिक पृष्ठभूमि मैथिली लोक-नाच आ आधुनिक रंगकर्मक संवादमे राखल जा सकैत अछि। लोकप्रदर्शनक सामाजिक निकटता, हास्य, सामूहिक प्रतिक्रियाक गति आ अभिनेताक आवाजपर निर्भरता एहिमे महत्त्वपूर्ण अछि। तथापि नाटककेँ शुद्ध लोकनाच, पूर्ण शास्त्रीय नाटक अथवा आधुनिक प्रयोगवादी रंगशैलीमे बाँधि देबाक पर्याप्त आधार नहि अछि। ई मूलतः जनसामान्यक मँचक लेल तैयार सामाजिक उद्देश्यप्रधान नाटक अछि, जाहिमे लोकप्रदर्शनक कतिपय प्रभाव देखाइत अछि।

रंगप्रयोगक दृष्टिएँ चुनौती स्पष्ट अछि। दीर्घ आदर्शवादी भाषण मँचपर कथानकक गति रोकि सकैत अछि। विवाहक भीड़, अनेक प्रवेश, एकसँ दोसर स्थानक क्रम आ मण्डपपर भावुक उत्कर्षक प्रस्तुति निर्देशनक अनुशासन माँगैत अछि। रचनाकेँ नाट्यगतिक अनुकूल करबाक लेल अभिनेता आ निर्देशककेँ संवादक ध्वनि-विराम, दृश्यान्तरक लघुता आ सामूहिक अभिनयक सन्तुलनपर विशेष ध्यान देबाक आवश्यकता होएत। ई निष्कर्ष पाठक मँचीय संकेतसँ निकलैत अछि; कोनो परवर्ती विशिष्ट प्रस्तुतिक वास्तविक मूल्यांकन नहि थिक।

१३. मण्डपक संकट: निजी हिंसा सँ सामूहिक नाटकीयता धरि

विवाह-मण्डपक दृश्य नाटकक चरमबिन्दु थिक। एतय आर्थिक लेनदेनक माँग आनुष्ठानिक समयकेँ बन्धक बना लैत अछि। वर-पक्षक शर्त आ कन्यापक्षक विवशता देखबैत अछि जे धार्मिक-सामाजिक विधि जँ न्यायबोधविहीन हो जाए तँ हिंसाक प्रभावी आवरण बनि सकैत अछि। कन्याक विवाह-सामग्री तैयार अछि, ग्रामवासी उपस्थित छथि, आ परिवार अपन प्रतिष्ठा बचेबाक चिन्तामे अछि; मुदा ठीक एही क्षण मानव-गरिमाक प्रश्न सबसँ बेसी तीक्ष्ण भए उठैत अछि।

प्रभाक प्रतिरोध एहि संरचनाकेँ उनटि दैत अछि। जे कन्या एतबा देरि धरि समारोहक केन्द्रमे रहितो चर्चाक विषय मात्र छल, से एकाएक अपन पक्ष रखनिहारि व्यक्ति बनैत अछि। ओ विचौलियाक शर्त नहि, अपमानक मूल तर्ककेँ अस्वीकार करैत छथि। समरक प्रतिवाद एहि स्त्री-स्वरक समानान्तर पुरुष-अन्तःकरणमे परिवर्तनक संकेत दैत अछि। प्रभाकरक उपस्थिति प्रेमक भावनात्मक ऊर्जा लए अबैत अछि। एहि तीन स्वरक सम्बन्ध चरमबिन्दुकेँ केवल आर्थिक विवाद नहि रहए दैत।

विशेष रूपेँ महत्त्वपूर्ण ई जे नाटकक अन्तिम सामूहिक आक्रोश दलाल आ नीनाधर जकाँ पात्रसभकेँ सार्वजनिक कठघरामे आनैत अछि। एहि तरहेँ ओ लोकमानसक भीतर न्याय-बोधक सम्भावना खोजैत अछि। मुदा भीड़ द्वारा शीघ्र परिहास, पीड़ा, दण्डक धमकी अथवा क्षमा-निवेदनक दृश्यकेँ सहज न्याय मानब सम्भव नहि। विधिसम्मत उत्तरदायित्व, स्त्रीक निर्णय आ सामूहिक क्रोधक अन्तर स्पष्ट रहबाक चाही। नाटक अंशतः ई भेद रखैत अछि,

अंशतः भीड़क तात्कालिक एकमतता सँ समाधान प्राप्त करैत अछि। एतएँ ओकर जनवादी ऊर्जा आ नैतिक सरलीकरण दूनू एकसँग प्रकट होइत अछि।

१४. न्याय, क्षमा आ अन्तिम निर्णयक अन्तर्विरोध

समापनमे नाटक तीन स्तरपर न्याय प्रस्तुत करैत अछि—दमनीक नैतिक भर्त्सना, कन्यापक्षक अपमानक स्वीकारोक्ति, आ वरपीढ़ीक परस्पर सम्मानपर आधारित सम्बन्धक पुनर्स्थापना। एहि क्रममे क्षमा सामाजिक बन्धन जोड़बाक साधन जकाँ अबैत अछि। समर प्रभाकरसँ क्षमा माँगैत अछि आ प्रभाकर अपन पूर्व प्रतिक्रियाक प्रति आत्मपरीक्षण करैत अछि। एतबा भरि सँ नाटक केवल प्रतिशोधक कथा नहि रहि, सम्बन्धक पुनर्निर्माणक आकांक्षा व्यक्त करैत अछि।

किन्तु क्षमाक आलोचनात्मक परीक्षण आवश्यक अछि। जे दमान दहेजक जाल बिछबैत अछि, जे अभिभावक आर्थिक प्रतिष्ठाक लोभमे विवाह संकट उत्पन्न करैत अछि, आ जे समाज आरम्भमे चुप रहैत अछि—हुनका सभक क्षमा-प्रार्थनासँ संरचनात्मक अन्याय स्वतः समाप्त नहि होइत। सामाजिक परिवर्तन केवल अपराधीक हृदय-परिवर्तन नहि, प्रथाक पुनरावृत्ति रोकबाक सामूहिक उत्तरदायित्व सेहो माँगैत अछि। नाटकक अन्तिम नैतिक आवाहन एहि दिशामे अछि, मुदा ठोस संस्थागत परिणतिक चित्रण कम अछि।

प्रभाक असहमति आ पश्चात सामंजस्य केन्द्रीय कसौटी थिक। कथानक चाहैत अछि जे प्रेमक विजय हो; मुदा आलोचनात्मक पाठ पूछैत अछि—की स्त्रीक स्वतन्त्र 'नहि'केँ ओहि रूपमे पूर्ण समय देल गेल? की ओकर निर्णयकेँ पिता, प्रेमी अथवा समाजक अन्तर्द्वन्द्व निष्कर्षमे बदलनाइ अनिवार्य बनि गेल? एहन प्रश्न नाटकक उपलब्धि घटबैत नहि; उलटे रचनाकेँ अधिक व्यापक विमर्शसँ जोड़ैत अछि। कारण पात्रक अस्वीकार जे क्षण उपस्थित होइत अछि, ओ क्षण लेखकक अन्तिम समाधानसँ बेसी दूरगामी अर्थ उत्पन्न करैत अछि।

समाज-सुधारक नाटक प्रायः दर्शककेँ स्पष्ट निष्कर्ष दए घर पठाबए चाहैत अछि। 'ठाकाक मोल' सेहो ओही परम्पराक कृति अछि। मुदा नाटकीय गहनताक कसौटी ई अछि जे प्रश्न कतबा जीवन्त बचल रहैत अछि। एहि पाठक सर्वोत्तम अंश ओ अछि जाहिमे कन्या, वरक आ गरीब पिता एके समस्या अलग-अलग अनुभूतिसँ देखैत छथि। एकर अपेक्षाकृत दुर्बल अंश ओ अछि जतय अनेक विचार अन्ततः एक सुरमे समाहित भऽ जाइत अछि।

१७. मैथिली नाट्यपरम्परामे स्थान: दहेज-विरोधक निरन्तरता आ परिवर्तन

मैथिली साहित्यक सामाजिक आलोचनामे विवाहक असमान अर्थशास्त्र प्रधान विषय अछि। हरिमोहन झाक 'कन्यादान'मे शिक्षित वरक माँग आ कन्यापक्षक आर्थिक विवशता व्यंग्यात्मक कथानकक महत्त्वपूर्ण आधार बनैत अछि। बाबू साहेब चौधरीक 'कुहेस'मे सेहो विवाहक कढ़ि, नैष्ठिक अन्याय आ सामाजिक अन्धानुकरणक आलोचनाक परिप्रेक्ष्य भेटैत अछि। 'ठाकाक मोल' एहि व्यापक चिन्ताक नाट्यात्मक निरन्तरतामे राखल जा सकैत अछि। एहि तलना सँ प्रत्यक्ष प्रभाव अथवा उधार लेल कथानक सिद्ध नहि होइत; केवल सामाजिक प्रश्नक साम्य स्पष्ट होइत अछि।

आधुनिक मैथिली नाटकक इतिहासमे ग्रामीण जनजीवन, निर्धनता, सम्बन्धक असमानता आ स्त्रीक सामाजिक स्थिति बारम्बार उठाओल गेल अछि। 'ठाकाक मोल'क विशेषता ई जे एकर शीर्षक मूल समस्या साफ-साफ स्थापित करैत अछि आ कथा व्यक्तिगत पीड़ा सँ भीड़क सोझाँ नाटकीय प्रतिरोध धरि लऽ जाइत अछि। एहि दृष्टिएँ ई मनोरञ्जन-प्रधान लोकमंच आ उद्देश्यप्रधान सामाजिक नाटकक बीचक उपयोगी उदाहरण थिक।

মৈথিনী বঁগপবম্পবাক ঋধ্যযন একঠা মহত্ত্বপূর্ণ সারধানী সিখবৈত ঋছি: নিখিত নাঠক ঋা রাস্তরিক প্রদর্শনক ঔতিহাসকেঁ একে মানি নহি চনবাঁক চাহী। নোকনাচক প্রসঙ্গমে স্বধীপ হুমাব মাক ঋধ্যযন পবম্পবাগত, ঋাধুনিক ঋা নোকপ্রদর্শনক বীচক বঙ্গীকবণক সীমাক ওব ধ্যান দৈত ঋছি। ঋাধুনিক মৈথিনী নাঠ্য-পাঠক সমাজ-স্বধাবরাদী ঔতিহাসকেঁ রিশ্নেষিত কববাঁক সময এহি সারধানীক ঋারশ্যকতা ঋাবো বঢ়ৈত ঋছি।

মৈথিনী ভাষাক সার্রজনিক প্রতিষ্ঠা, ঋনেকভাষিক সাঁস্কৃতিক পবিরেশ ঋা নাঠ্যবচনাক ঋন্তর্সম্বন্ধপব সমকানীন ঋধ্যযনসভ ঋনগ ঐতিহাসিক ঋাযাম খোনৈত ঋছি। বঘুনন্দন দাসক ‘মিথিনানাঠক’ রিষযক ক্রিস্টোফব ডাযমণ্ডক রিরেচন দর্শবৈত ঋছি জে নাঠক কেরন কথাক মাধ্যম নহি, সামাজিক-সাঁস্কৃতিক ঋাত্মপ্রতিনিধিত্বক মাধ্যম সেহো হোঔত ঋছি। মুদা ওহি পূর্ররর্তী বচনাক বাস্তব-সাঁস্কৃতিক প্রযোজন ঋা ‘ঠাকাক মোন’ক দহেজ-রিবোধী গ্রামীণ সমাজ-চিত্রক বীচ প্রত্যক্ষ সমানতা স্থাপিত নহি কববাঁক চাহী; দুনূকেঁ ঋাধুনিক মৈথিনী বঁগকর্মক ঋনগ-ঋনগ সন্দর্ভ মানব ঋারশ্যক ঋছি।

‘ঠাকাক মোন’ক উপনব্ধিক উচিত মূন্যাঁকন নেন এহি কৃতিকেঁ একঠা যুগান্তকাবী পূর্ণ কনাত্মক ক্রান্তি ঘোষিত কববাঁক ঋারশ্যকতা নহি ঋছি; কেরন উপদেশক কাবণেঁ সাহিত্যসঁ বাহব বখবো উচিত নহি। এহি নাঠকক স্থান ওহি সামাজিক বঁগকর্মমে ঋছি জে ঋাম দর্শককেঁ রিরাহক ঋার্থিক ঋন্যাযক রিরুদ্ধ সার্রজনিক রূপেঁ সোচবাঁক, হঁসবাঁক, ক্ষুব্ধ হোএবাঁক ঋা প্রতিজ্ঞা কববাঁক ঋরসব দৈত ঋছি।

১৬. স্ত্রীরাদী ঋা রঙ্গীয পাঠক সঁযঞ্জ সম্ভারনা

স্ত্রীরাদী ব্যাখ্যা এতয কেরন ‘প্রভা স্বতন্ত্র ছথি’ জকাঁ ঘোষণাসঁ পূর্ণ নহি হোঔত। পিতৃসত্তাত্মক রিরাহ-সঁস্থামে পুরুষপবিরাবক ঋধিকাব, গবীব পিতাক রিরশতা, শিক্ষাক সামাজিক উপযোগ, মধ্যস্থ পুরুষক নাভ ঋা কন্যাক সার্রজনিক মৌন—ঔ সভ একে সঁবচনাক রূপ ঋছি। প্রভাক প্রতিরাদ এহি সঁবচনামে দবাব উৎপন্ন কবৈত ঋছি। মুদা যদি নাঠক ওকব ঋস্বীকাবক বাঁদ পুনঃ প্রেম-রিরাহকেঁ ঋনিরার্য স্বখান্ত মানৈত ঋছি, তঁ স্ত্রীক স্বাযত্ত রিকন্পক ঋনেক সম্ভারনা ওঝবা সকৈত ঋছি। এহী কাবণ নাবীরাদী পাঠকেঁ স্ত্রী-পাত্রক শৈৰ্ঘ্যক সঁগ ওকবা দেন গেন নির্ণয-ঋরকাশ সেহো দেখবাঁক চাহী।

রঙ্গীয পাঠমে কন্যাপক্ষক নির্ধনতা প্রমুখ ঋছি, মুদা নাঠকমে ঋার্থিক ঋসমানতাক মূন কাবণ—জমীনক সঁবচনা, ঋাজীরিকাক ঋস্বরস্থা, বোজগাবীক সম্ভারনা, ঋণজান—সীমিত রূপেঁ উপস্থিত ঋছি। নেখক দহেজক ব্যক্তিগত দুষ্পবিণাম প্রভারকাবী ঢঙ্গসঁ দেখবৈত ছথি, মুদা নির্ধনতাক সঁবচনাত্মক ঋর্থনীতিক পূর্ণ রিশ্নেষণ নহি কবৈত ছথি। এহি সীমাক কাবণ সামাজিক প্রশ্ন শোষকক হৃদয-পবিরর্তন ধবি কেন্দ্রিত ভঁ সকৈত ঋছি। নাঠকক চবিত্রসভক ভীতব ঔ ঋর্থ-সামাজিক সম্বন্ধক ঋতিবিক্ত রিস্তাব হোঔত তঁ সমাধানক ধবাতন ঋাবো ঠোস বনৈত।

দূনূ দৃষ্টিক সঁযঞ্জ প্রযোগ এক মহত্ত্বপূর্ণ তথ্য দেখবৈত ঋছি: প্রভাক ঋপমান কেরন ‘স্ত্রী হোএবাঁক’ কাবণ নহি, কেরন ‘গবীব হোএবাঁক’ কাবণ সেহো নহি; গবীব পবিরাবক কন্যা হোএবাঁক সঁযঞ্জ ঋরস্থামে ওকব ঋনিশ্চক তীব্রতা বঢ়ি জাঔত ঋছি। সমাজ কন্যাক ব্যক্তিত্বকেঁ পিতা দ্বাবা দেন জা সকনিহাব ধনসঁ জোড়ি দৈত ঋছি। এহি সঁযঞ্জ ঋরমূন্যনক রিরুদ্ধ পাত্রক ‘নহি’ নাঠকক সবসঁ সমকানীন নৈতিক উপনব্ধি ঋছি।

১৭. কনাত্মক উপনব্ধি ঋা বচনাত্মক সীমা: একঠা সন্তুনিত মূন্যাঁকন

এহি নাঠকক প্রমুখ উপনব্ধি একব সামাজিক প্রশ্নক স্পষ্টতা, শীর্ষকক ঋর্থগর্ভিতা, ঘবসঁ মণ্ডপ ধবি বঢ়ৈত সার্রজনিক সঁকঠ, দনানীক ব্যঙ্গ্যাত্মক প্রস্তুতি, যুরতীক প্রতিবোধ, নৈতিক রূপেঁ বদনৈত যুরকক উপস্থিতি ঋা

सामूहिक वंग-ऊर्जामे अछि। नाटककार अभिनयक उपयोगिताकेँ जानैत छथि: छोट-छोट प्रवेश, भावरंदन, रीच-रीचमे नेपथ्य, पात्रानुसार अनग स्वर आ चरम दृश्यक रंगमपात्रीयता एकरा पाठक एकान्त अनुभवसँ आगाँ नह जाउत अछि।

वचनाक सीमा ओतएँ अछि जतय समस्याकेँ जटिन रूपमे स्थापित केनाक रौद समाधान शीघ्र आदर्शरादी रंनि जाउत अछि। नीनाधर आ दनानक स्वार्थक सामाजिक कारणक अपेक्षा मनकर नैतिक दोषपर रेसी रंन देन गेन अछि। प्रभाकरक नम्बा उपदेशक स्थानपर जँ प्रत्यक्ष नाट्यक्रिया रेसी रिकसित होउत तर प्रभाव अधिक गाढ़ होउत। प्रभाक असंगतिक अपन सुतन्त्र जीवनगत परिणति पर रिचार सीमित अछि। समरक निर्णायक आत्मपरिवर्तन आ समूहक एकमत प्रतिबोध सेहो कतिपय ठाम नाट्यस्वरिधाक रेगसँ घटैत अछि।

एहि सीमाक रौदो 'ठाकाक मोन' अपन केन्द्रीय प्रश्न नाटकक अन्त धरि जीरित रखैत अछि: मनुष्याक मानरीय गरिमा रिकाउ रस्तु नहि। एहि एक सूत्रमे सामाजिक राश्य, रक्तीय रेदना आ स्त्रीक रिबोध-स्वर एकत्र होउत अछि। वंगमंचक साधारण दर्शकक समक्ष ञ प्रश्न प्रत्यक्ष रखरं अपनेमे सांस्कृतिक प्रयत्न थिक। नेखकक भाषामे नाटकक स्पष्ट नैतिक दिशा अछि; आनोचकक कर्तरा ओहि दिशाक महत्त्व स्वीकार करैत ओकर कनात्मक साधन आ अन्तर्रिबोधसभकेँ समान गम्भीरतासँ परखरं थिक।

१८. उपसंहार

'ठाकाक मोन' दहेज-रिबोधक मगीन सामाजिक प्रतिछा आ जीरित मानरीय सम्बन्धक रक्षा करबाक आकांक्षाक नाटक थिक। एकर कथानक दर्शरैत अछि जे आर्थिक शक्ति जखन रिराहक भाषापर अधिकार जमा नैत अछि, तखन गरीरी केरन रस्तुगत अभार नहि रहि, नोकनाज, अपराध-रोध आ सार्वजनिक अपमानमे रूपान्तरित होउत अछि। नेखक एहि दुश्चक्रक प्रतिपक्षमे प्रेम, शिक्षा, रिरेक आ सामूहिक नैतिक साहसकेँ राखैत छथि।

एहि नाट्यसंगतिक सर्वाधिक अर्थपूर्ण रिन्दु प्रभाक प्रतिबोध थिक। मनकर पहिनुक असहायता आ पश्चात् अस्वीकारकेँ संग पढ़ना पर कन्याकेँ समाजक दया-पात्र सँ अधिकारसम्पन्न राक्तित्व रंनैत देखन जा सकैत अछि। समरक नैतिक निर्णय आ प्रभाकरक आत्मपरीक्षण एहि परिवर्तनक सहायक पक्ष अछि। तथापि समाजक व्रवित क्षमा आ सवखान्त रिराहक समाधानक कारण ञ प्रश्न रंचन रहैत अछि जे सुतन्त्र स्त्रीक अस्वीकारक मूल्य समाज कतरा दूर धरि स्वीकार करैत अछि।

साहित्यिक मूल्यांकनक स्तरपर नाटक सामाजिक यथार्थरादी कथा, रोनचानक मैथिनी, राश्यात्मक सहायक-पात्र, स्पष्ट दृश्य-रिन्यास आ मण्डपकेँ सार्वजनिक प्रतिबोधक स्थन रंनायरं—एहि गुणसभक कारण उल्लेखनीय अछि। रात्यानप्रधानता, पात्रक आंशिक आदर्शीकरण आ समाधानक तीव्रता एकर सौन्दर्यगत सीमा थिक। अतः एकर उचित स्थान नैतिक आ कनात्मक द्वैधताकेँ स्वीकार करनिहार मैथिनी नाट्यजतिहासमे निर्धारित होएत। अन्ततः 'ठाकाक मोन'क सरसँ पैघ प्रश्न ठाकाक मूल्य नहि, ओहि समाजक मूल्य थिक जे मनुष्याक मूल्य ठाकासँ तौनए नगैत अछि।

सन्दर्भ-सूची

1. झा, आनन्द कुमार। ठाकाक मोन। मेहथ: श्री तारा कान्त झा, प्रथम संस्करण, २०००।

2. झा, गंगा। "मंतरा।" आनन्द कुमार झाक ठाकाक मोन मे। मेहथ, २०००।

3. झा, हरिमोहन। कन्यादान। मैथिनी कथात्मक साहित्यक मून कृति।

4. চৌধবী, ৰাঁৰূ সাহেৰ। স্বহেস। মৈথিনী সামাজিক নাঠক।

5. ৰূবদিয়ু, পিএব (Pierre Bourdieu)। “The Forms of Capital.” সম্পা. John G. Richardson, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, Greenwood, 1986।

6. সঞ্জীরনী, সপনা (Sapana Sanjeevani)। Dramatization of Women’s Identity: A Feminist Reading of Selected Maithili Dramas। শৌধপ্ৰৱন্ধ, Tribhuvan University, ২০২২।
https://elibrary.tucl.edu.np/items/f6cfc057-b322-491d-a4bb-e7c2b10276ce

7. ঝা, স্বধীপ স্বমাব (Sudip Kumar Jha)। Maithili Naach: A Need for Redrawing the Boundary। শৌধপ্ৰৱন্ধ, Tribhuvan University, ২০০৮। https://elibrary.tucl.edu.np/items/d975e2fa-fb3f-4e2c-b172-d498e039032d

8. ডাযমণ্ড, ক্ৰিস্টৌফব এন. (Christopher L. Diamond)। “The ‘Indescribable Country’: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka.” Asian Ethnology, খণ্ড ৮৩, অঙ্ক ১, ২০২৬। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.03

9. ঠাস্বব, গজেন্দ্ৰ। “মৈথিনী নাঠ্যমঁচ/ নাঠক নেন একঠা সমীক্ষা সিদ্ধান্ত” (ভাগ ১–৭)। রিদেহ, ২০২৬।
https://videha-ejournal.github.io/videha/research/videha-scholar-research-book.html

10. রিদেহ। “আনন্দ স্বমাব ঝা: ঠাকাক মোন (নাঠক)”। রিদেহ পোথী-সূচী।
https://videha-ejournal.github.io/videha/pothi.htm

অধ্যায 02 • নাঠকক প্ৰথম প্ৰকাশন ২০০১

‘কনহ’ক ভীতবী সঁবচনা : আৰ্থিক অস্ববথা, পাবিরাবিক সত্তা, স্ত্ৰী-অস্মিতা আ ত্ৰাসদীক নাঠ্যরিধান

আনন্দ স্বমাব ঝা-ঞ্চত ‘কনহ’ক রিস্তৃত আনোচনাত্মক অধ্যযন

সাবাঁশ

আনন্দ স্বমাব ঝাক ‘কনহ’ আধুনিক মৈথিনী সমাজক পাবিরাবিক রিঘঠনক কথাকেঁ ৰেবোজগাবী, আৰ্থিক নিৰ্ভবতা, পিহসত্তাত্মক অধিকাব, রিরাহোত্তব অরিশ্বাস, উত্তবাধিকাব-সঁঘৰ্ষ আ পীঢ়ীগত অসন্তোষক সঁগ জোড়ৈত অছি। তীন অঙ্কমে রিকসিত ঞা নাঠক ঘবেনূ আঁগনসঁ শহবী আৱাস আ চিকিস্তানয ধবি পসঁচৈত সামাজিক সঁকঠকেঁ বঁগমঁচীয কপ দৈত অছি। প্ৰাবম্ভমে স্বমিত্ৰা আ আবতীক ঘবেনূ তকবাব, আকাশক আযহীনতা তথা স্ববেশ্বব ৰাঁৰূক পাবিরাবিক অধিকাবক প্ৰশ্ন অনগ-অনগ দেখাজত অছি; স্বদা ঘঠনাক্ৰম ৰঢ়নাপব ঞা সভ এক-দোসবাক কাবণ আ পবিণাম ৰনি জাজত অছি। বাজীর আ কোমনক সঁরাদমে সম্পত্তি, শ্ৰম, ব্যক্তিগত চিন্তা, শিক্ষা আ পাবিরাবিক নিগবানীক দ্বন্দ্ব উভবৈত অছি। নাঠকক চবম পবিণতিমে ঔদ্যোগিক দুৰ্ঘঠনা, আকাশক মৃত্যু আ আবতীক সন্তান-জন্মক প্ৰসঁগ সামাজিক ত্ৰাসদীকেঁ তীব্ৰ কবৈত অছি। প্ৰস্তুত অধ্যযন নিকঠ-পাঠ, সঁরাদ-রিরেচন, পাত্ৰ-সম্বন্ধ, নাঠ্যগতি, স্ত্ৰীরাদী প্ৰশ্ন, ভাষিক মিশ্ৰণ আ বঁগমঁচীয সঁকেতক আধাব পব তৰ্ক কবৈত অছি জে ‘কনহ’ক উপনব্ধি ওকব সামাজিক-আৰ্থিক কাবণ-শৃঁখনাক নাঠ্যীকবণমে অছি; জখনকি ওকব সীমা উপদেশপ্ৰধান অন্ত, কিছু একবেখীয পাত্ৰ-প্ৰরৃত্তি আ আকস্মিক ঘঠনাক তীব্ৰ সঁচযমে অছি। এহি দ্বৈধকেঁ ধ্যানমে বখৈত নাঠককেঁ আধুনিক মৈথিনী সামাজিক নাঠ্যধাবাক একঠা উন্নেখনীয পাঠক কপমে পঢ়ন গেন অছি।

ৰীজশব্দ : মৈথিনী নাঠক; সামাজিক যথাৰ্থ; পাবিরাবিক কনহ; ৰেবোজগাবী; স্ত্ৰী-অস্মিতা; উত্তবাধিকাব; সঁরাদ-শিন্প; ত্ৰাসদী; বঁগমঁচ।

১. প্রস্তারনা : ঝগড়াসঁ সামাজিক সঁবচনা ধবি

‘কনহ’ শীর্ষক পহিন দৃষ্টিমে ঘবক ভীতব উঠৈত রাচিক রিরাদক সঁকেত দৈত খছি। মুদা নাঠকক খন্বভর রঁতরৈত খছি জে কনহ কেরন কণ্ঠু রচনক খাদান-প্রদান নহি, খপিত ওহি র্যরস্থাক নাম থিক জাহিমে কিযো খর্থ কমরৈত খছি, কিযো খধিকাব জতরৈত খছি, কিযো সেরাক খপেঞ্চা বাখৈত খছি খা কিযো খপন জঙ্ছা কহরাঁক খরসবসঁ রঞ্চিত বহি জাগত খছি। ঘবেনূ তনারক জড়ি খার্থিক সঁকঠমে খছি; খার্থিক সঁকঠকেঁ গম্ভীব রঁনরৈত খছি সম্বন্ধক খরিশ্বাস; খা খরিশ্বাসকেঁ হিঁসক রঁনরৈত খছি মর্যাদা, প্বকষত্ন তথা খধিকাবক কঠোব ধাবণাসভ। নাঠকক ঐতিহাসিক মহত্ত্র এহি রঁম্মস্তবীয জোড়মে দেখন জা সকৈত খছি।

বচনাক হুমিকা-সামগ্রী সূয়ঁ একঠা রিশিষ্ঠ সামাজিক সমস্যা উঠরৈত খছি—নরঘরকক রেঁবোজগাবী, রিরাহ খা পবিরাবক খপেঞ্চা, তথা র্যাক্তিগত জীরনমে রিরশতাক প্ররেশ। এহি খাম্রের্যাখ্যাকেঁ খানোচকক খন্তিম নিষ্কর্ষ মানি নেরঁ উচিত নহি; কাবণ নাঠকক দৃশ্য-সঁবচনা কতেকো ঠাম নেখকক ঘোষিত সমাধানসঁ রেঁসী খস্বরিধাজনক প্রশ্ন ছোড়ৈত খছি। ঘোষিত উদ্দেশ্য পবিরাব রঁচেনাজ খছি, জখনকি খভিনযযোগ্য কথা দেখরৈত খছি জে পবিরাবক ভীতব ককব রাণী স্বনন জাএত খা ককব পীড়া সামান্য মানি নেন জাএত—ঞা প্রশ্ন নহি স্বনমনা ধবি মেন-মিনাপো খধ্বা বহত।

বচনাক নাঠ্য-জতিহাস সেহো মহত্ত্রপূর্ণ খছি। প্বস্তকমে পহিন মঁচনক তিথি, স্থন, খাযোজক, পাত্র-খভিনেতা খা বঁগমঁচীয সহাযতাক রিরবণ দেন গেন খছি। এহি তথ্যসঁ ‘কনহ’কেঁ কেরন পাঠ্য নাঠক মানন নহি জা সকৈত; ঞা পূর্রপ্রদর্শিত নাঠ্যবচনাক মুদ্রিত কপ থিক। খভিনযক প্রমাণ নাঠকীয সঁরাদক ন্বিত নয, প্ররেশ-প্রস্থানক খাগ্রহ খা ভারোত্তেজক চবম দৃশ্যকেঁ বুঁঝরাঁক একঠা প্রাসঁগিক খাধাব প্রদান কবৈত খছি।

২. কথানকক রাস্তু : তীন খঙ্কমে সঁকঠকেঁ গাঢ় কবরাঁক প্রক্রিযা

প্রথম খঙ্ক পাবিরাবিক রেঁচৈনীক রঁম্মখাযামী খাবম্ভ থিক। স্বমিত্রা ঘবক শ্রমক ভাবক রাঁত কবৈত ছথি; খাবতী খপন রৈরাহিক খপমান খা খাবোপসঁ দ্বখী ছথি; খাকাশকেঁ নৌকবী খা ঘবক উত্ত্বদাযিত্বক প্রশ্ন ঘেবনে খছি। বেডিযো রঁজরাঁক সামান্য ক্রিযা, ঘবক ভীতবক খারাজাহী খা রঁহসক রীচ দর্শক একঠা সহজ ঘবেনূ পবিরেশমে প্ররেশ কবৈত খছি। মুদা নীকসঁ দেখনাপব খাবম্ভে ঞা স্পষ্ঠ ভহ জাগত খছি জে বোজমর্বাক সঁরাদমে পবিচিত সম্বোধনসঁ রেঁসী খাদেশ, কঠাক্ষ খা খসন্তোষক দরাঁর জমা হোগত জা বহন খছি।

প্রথম খঙ্কক দোসব দৃশ্যমে খাকাশ খা খাবতীক পতি-পত্নী সম্বন্ধ উঠৈত খছি। খাকাশ ক্ষমাযাচনা কবৈত ছথি, ভরিষ্যক স্বধাবক ভবোস দৈত ছথি; খাবতীক খন্বহুতি ঞা থিক জে ক্ষমাক শব্দ পহিনহু স্বনন গেন, মুদা র্যরহাব রঁদনন নহি। এহি প্রসঁগমে কথানক ক্ষণিক দোষসঁ হঠি খারৃত্তিমূনক হিঁসাক সঁবচনাক দিস রঁঢ়ৈত খছি। নাঠক খাবোপক সহতা খদানতজকাঁ নির্ধাবিত নহি কবৈত; ও প্রশ্ন বখৈত খছি জে ভয, সঁদেহ খা নিবন্তব খপমানক রীচ রিশ্বাসক প্বনর্নির্মাণ কোনা সম্ভর হো।

প্রথম খঙ্কক তেসব দৃশ্যমে বাজীর, কোমন খা চুনম্বনক উপস্থিতিসঁ উত্ত্বাধিকাব খা গ্রামীণ-শহবী তনারক নরঁ কেন্দ্ব রঁনৈত খছি। চিঠ্ঠীক খাগমন ঘবক ভীতব খভারিত ঘঠনা নহি, রঁন্কি সম্বন্ধক পবীঞ্চা রঁনৈত খছি। র্যাক্তিগত পত্র পঢ়রাঁক খধিকাব, গাম জাএরাঁক নির্ণয, সম্পত্তিক দারেদাবী, মায-রাঁপক প্রতি কর্তর্য খা পবদেশমে জীরিকোপার্জনক প্রশ্ন নাঠকীয ধ্ববী রঁনৈত খছি। কেরন ঘবক জেঠ-ছোঠ সদস্যক তনার নহি, রঁন্কি পবিরাবক সমষ্টিগত খধিকাব খা র্যাক্তিক নিজতাক রীচ সীমা-বেখাক প্রশ্ন উঠৈত খছি।

দোসর অঙ্ক স্বরেশ্বর বাবূক আঁগনমে পত্র-কর্তরাক প্রত্যক্ষ বিবাদসँ শুরু होइत अछि। এহেন কাকাক সँবাদ বৃদ্ধজনক আশঁকা আ সামাজিক অপেক্ষাকেঁ মুখর কবৈত অছি। দোসর দৃশ্যমে পরিবারক ভীতর তনাব তাৎকালিক শারীরিক আক্রামকতা ধরি পহুঁচৈত অছি; আরতীক প্রতি ব্যবহার, সম্পত্তি আ ঘরসँ অলগ হোযবাক ধমকী একে দৃশ্য-ক্রমমে ভিড়ৈত অছি। তেসর দৃশ্যমে গাম ছোড়বাক নির্ণয আ অসমাধিত আত্মসম্মান সম্বন্ধক টুটনকেঁ তীব্র কবৈত অছি। ঈ বেখীয বিন্যাস নাটককেঁ বহসসঁ সংকট আ সংকটসঁ বিঘটন দিস ধকেলৈত অছি।

তেসব অঙ্কমে আরতী আ আকাশক শহরী জীবন আশ্রযহীনতা আ অর্থাভারক নব রূপ খোলৈত অছি। কোমনক শংকা আ বাজীরক প্রশ্নক মাধ্যমসঁ নাটক পহিনে চলি বহল আবোপ-প্রত্যাবোপক প্রতিধ্বনি ফেব স্বনরৈত অছি। অন্তিম দৃশ্য সবকারী চিকিৎসালযমে ঘটৈত অছি; কারখানামে বিস্ফোট ভেলাক সমাচাব, ঘাযল আকাশ, আরতীক প্রসরপীড়া, মিত্র যোগেশক প্রযত্নে আ চিকিৎসকীয সূচনাক অনিশ্চিততা এক সংগ আবৈত অছি। আকাশক মৃত্যু, নরজাত বাঁনকক জন্ম আ আরতীক মনোবৈজ্ঞানিক টুটন নাটকক শীর্ষককেঁ করুণ পবিণতিমে বঁদলি দৈত অছি।

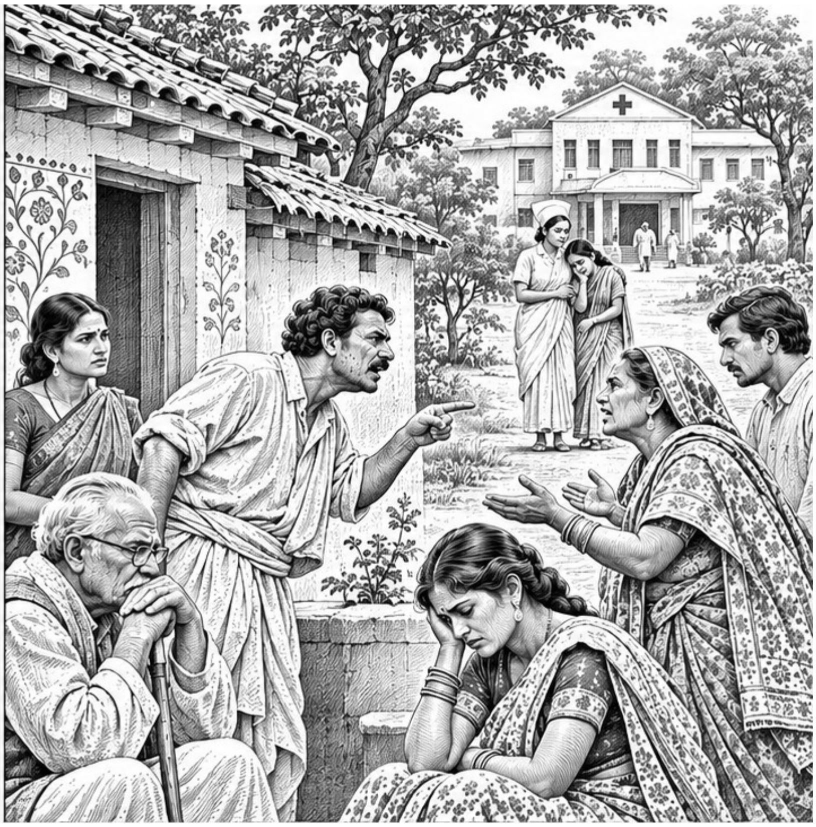

২. আর্থিক অস্বরস্থা আ বেরোজগারী : পুরুষত্বক সংকট কি শ্রম-বিতবণক প্রশ্ন?

‘কনহ’ক আর্থিক সংসাবমে বেরোজগাবী মহজ একটা পৃষ্ঠভূমি নহি। আকাশক যোগ্যতা আ বোজগাবক অভারক উঁন্নেখ জীরন-নির্বাহক সংকট পৈদা কবৈত অছি; পৈতৃক ঘবমে নির্ভবতা ম্লানক নির্ণযক বৈধতাকেঁ বাবম্বাব প্রশ্নাংকিত কবৈত অছি। আয নহি বহনা পব সমাজ মবাকেঁ এক সংগ আজ্ঞাকাবী পত্র, সারনম্বী পতি আ সফল পুরুষ বনবাক আদেশ দৈত অছি। ওহি অসম্ভব ত্রিকোণমে আকাশক বেচৈনী বঢল গেল অছি।

নাটক ঈহো দেখবৈত অছি জে জে ব্যক্তি আর্থিক সংসাধনক নিযंত্রণ বখৈত অছি, ও প্রায়ঃ নৈতিক বর্চস্বক দাবা কবৈত অছি। কিছু সংবাদমে ঘবক বোটী, সম্পত্তিক হিস্সেদাবী আ পাবিবাবিক কর্তব্য এক-দোসবাক বদনামে উপস্থিত হোইত অছি। ঈ রূপান্তবণ মহত্ত্বপূর্ণ অছি—স্নেহক সম্বন্ধ লেন-দেনক হিসাবক ভাষা অপনাবয লগৈত

अछि। आकाशक आक्रोशक भीतर आत्मरक्षाक भाव जतेक अछि, ओतेक सामर्थ्यहीनताकेँ क्रोधद्वारा ढाकबाक प्रवृत्तियो पढ़ल जा सकैत अछि।

दोसर दिस नाटक स्त्रीक अवैतनिक श्रमक चर्चा स्वमित्राक माध्यमसँ करैत अछि। ओ कहैत छथि जे घर-आँगनक कामक भार निरन्तर हुनका पर पड़ैत अछि। एहि अभिव्यक्तिकेँ आर्थिक तर्कसँ पृथक राखल जाए तँ पाठक नाटकक आधा अर्थ गमा देत। घरक भीतरक परिश्रम आ घरक बाहरक रोजगार, दुनू परिवार चलबैत अछि, मुदा मान्यता आ अधिकार एक समान वितरित नहि होइत अछि। एहि असमानतासँ दैनन्दिन तकरारक जमीन तैयार होइत अछि।

तथापि नाटक बेरोजगारीक व्यापक संस्थागत कारणसभक—रोजगार-बाजार, शिक्षा-व्यवस्था, प्रशासन, नीति अथवा श्रमिक-सुरक्षा—विशद चित्रण नहि करैत। संकट मुख्यतः पारिवारिक चरित्रक भीतर अन्तर्द्वन्द्व करओन जाइत अछि। एहि कारण पाठ व्यापक सामाजिक अर्थ ग्रहण करैत सेहो संरचनात्मक राजनीतिक आलोचनाक सम्भावनाकेँ पूरा नहि खोलैत। नाटकीय केन्द्र परिवार अछि; ओकर बाहरक अर्थव्यवस्था अधिकांश समय अप्रत्यक्ष शक्ति बनि रहैत अछि।

४. सम्पत्ति, उत्तराधिकार आ पितृसत्तात्मक शासन

स्वर्गीय बाबूक चरित्रकेँ केवल कठोर पिता कहि देब पर्याप्त नहि। ओ परिवारक स्मृति, घरक स्वामित्व आ वृद्ध पिताक आश्रयक भयक संग उपस्थित छथि। हुनक वाणीमे सम्पत्तिक प्रश्न नैतिक अनुशासनक प्रश्न बनि जाइत अछि। रतन काकाक हस्तक्षेप ओ पारम्परिक धारणा सुदृढ़ करैत अछि जे पुत्रक अस्तित्व स्वयं पैतृक उत्तरदायित्वसँ बान्हल अछि। मुदा आकाशक आपत्ति ई थिक जे अधिकार बिना कर्तव्यक एकपक्षीय व्याख्या अन्याय बनैत अछि।

पैतृक अधिकारक भाषामे एकटा मौलिक विरोधाभास देखाइत अछि। पुत्रकेँ जीवन दए देबासँ की पिता ओकर भविष्यक प्रत्येक निर्णयक स्वामी भए जाइत छथि? पुत्र बेरोजगार अछि तँ की ओकर अपमान वैध भए जाइत अछि? दोसर दिस पुत्रक स्वाधीनताक घोषणा की वृद्ध मातापिताक देखभालसँ पूर्ण विमुक्ति दैत अछि? नाटक एहि प्रश्नसभक अनिवार्य तनावकेँ संवादक रूपमे सोझाँ आनैत अछि; समाधानक रूपमे कखनो-कखनो परस्पर सहिष्णुता सुझबैत अछि, मुदा तर्कक ठकबाक कायम रहैत अछि।

बाजीरक प्रसंगमे आर्थिक सहयोग, निजी चिट्ठी आ पारिवारिक असहमतिसँ सम्पत्ति-संघर्षक दोसर रूप उभरैत अछि। गामक जमीन आ नगरक सम्भावनासभ ओकर व्यवहारकेँ नियन्त्रित करैत अछि। कोमलक दृष्टि विवाहिता स्त्रीक निजता आ स्वाभिमानक आग्रहकेँ जोड़ैत अछि। एहि सभक कारण पारिवारिक 'एकता' ककर शर्त पर बनत—ई प्रश्न सोझाँ बहि जाइत अछि। समूहक हितक नाम पर प्रत्येक व्यक्तिक अलग आकांक्षाकेँ मेटा देबामे सेहो हिंसा सम्भव अछि।

आकाश-बाजीर सम्बन्धक महत्त्व एहि बातमे अछि जे नाटक भाइसभकेँ एक-दोसराक शत्रु मात्र नहि बनबैत। गुप्त संदेह, स्पर्धा आ भिन्न अन्तर्द्वन्द्व रहितो किछु क्षणमे परस्पर रक्षा अथवा मेलक सम्भावना जनमैत अछि। एहन क्षण पाठकेँ एकरेखीय पारिवारिक उपदेशसँ बाहर आनि सम्बन्धक जटिलताक अवलोकन लेल स्थान दैत अछि।

७. स्त्री-पात्र : प्रतिरोध, मान-अपमान आ सीमित स्वायत्तता

सुमित्रा, आवती आ कोमल नाटकक तीन भिन्न स्त्री-अवस्थान बनबैत छथि। सुमित्रा जेठ पीढ़ीक गृहस्थी-संचालिका छथि; हुनक शिकायत घरेलू श्रमक असमान वितरणसँ जुड़ल अछि। आवती नवविवाहिता स्त्रीक रूपमे प्रेम, अपमान, आश्रयहीनता आ मातृत्वक अनुभवसँ गुजरैत छथि। कोमल वैवाहिक निजता, चिट्ठी-पत्र, आर्थिक अधिकार तथा गाम-जायबाक स्वतन्त्रतापर अपन मत रखैत छथि। ई भेद नाटककेँ 'स्त्री' नामक एकटा एकाकार सूत्रमे सीमित नहि करैत।

आवतीक संवादमे एक खास अन्तर्विरोध अछि। ओ आकाशसँ केवल प्रेमक आश्वासन नहि, व्यवहारमे सम्मान चाहैत छथि। पति क्षमा माँगैत छथि, मुदा व्यवहार अपराध-बोध आ पुनः आक्रमणक चक्र बनैत अछि। आवतीक असहमति एहि चक्रक औचित्य नकारैत अछि। तथापि कथाक अन्तिम दिशा हुनकर जीवनकेँ पतिक देह, पतिक मृत्यु आ मातृत्वक त्रासद धुरी पर बान्हि दैत अछि। हुनकर शिक्षा, काम करबाक क्षमता आ स्वतन्त्र जीवनक सम्भावना चिकित्सालयक दृश्य धरि उठैत अछि, मुदा व्यावसायिक पूर्ण नाट्यपरिणति नहि पबैत।

सुमित्रा आ कोमलक सम्बन्ध सेहो सीधा पीड़िता-विरुद्ध-पीड़कक सरल रूपरेखा नहि। सुमित्रा आवती पर कटाक्ष करैत छथि, मुदा स्वयं परिश्रम आ असुरक्षाक पीड़ासँ ग्रस्त छथि। कोमलकेँ स्वार्थी कहबाक सहज प्रवृत्ति ओकर व्यक्तिगत अधिकारक प्रश्नकेँ ओझल करि सकैत अछि; दोसर दिस ओकर आवेग कखनो पारिवारिक संवादकेँ अवरुद्ध करैत अछि। नाटकक आलोचनामे पात्रसभक कथनकेँ लेखकक अन्तिम मत नहि मानि, परिस्थितिसँ बान्हल वाणी बुझनाइ जरूरी अछि।

तेसर अङ्कक चिकित्सालयमे परिचारिका आवतीक जीवनानुभव सुनैत छथि आ नौकरी, शिक्षा तथा व्यावसायिक सन्दर्भ उठबैत छथि। एहि भेंटमे रचनाक भीतर एकटा वैकल्पिक सामाजिक कल्पना उपस्थित होइत अछि— पति-सन्तानक पारम्परिक घेरासँ बाहर स्त्रीक श्रम-सामर्थ्य आ नागरिक अस्तित्व। मुदा ई कल्पना कथा पर निर्णायक रूपमे हावी नहि होइत; बाबकक बाँचि जाएब आ पतिक मृत्यु कथाकेँ पुनः मातृत्वक करुण फ्रेममे खींचि आनैत अछि। स्त्रीवादी पाठ लेल एहि अधूरापनकेँ स्वीकार करब अधिक फलदायी अछि, कारण एतय प्रतिरोध आ परम्परा दुनू एक्के रचनामे सहअस्तित्व रखैत अछि।

८. भाषिक स्तर : मैथिली, हिन्दी आ अंग्रेजीक बीच नाटकीय आवाजाही

संवादक मूल धरातल मैथिली अछि, मुदा पात्रसभक सामाजिक अनुभव हिन्दी आ अंग्रेजी शब्दक मिश्रणक माध्यमसँ सेहो प्रकट होइत अछि। 'सॉरी', 'प्लीज', 'पर्सनल लेटर', 'प्र्ेग्नेन्सी', 'प्रोग्राम', 'सपोर्ट', 'रिपोर्ट चार्ट' आ चिकित्सकीय बोलचालक अंग्रेजी वाक्यांश पाठमे व्यवहार अबैत अछि। ई मिश्रण भाषिक शुद्धताक विफलता मात्र नहि; विश्वविद्यालय-शिक्षित युवक, शहरी नौकरी, अस्पताल आ बदलैत सामाजिक प्रतिष्ठाक प्रतीकात्मक पूँजी सेहो अछि।

आकाश आ आवतीक निजी झगड़ामे अंग्रेजीक क्षमा-याचना अपन आधुनिक शहरी भाव-भंगिमा लऽ कऽ अबैत अछि, मुदा ओ वाणी पतिक व्यावहारिक परिवर्तनक गारंटी नहि दैत। एहिसँ भावनात्मक भाषा आ वास्तविक शक्ति-सम्बन्धक बीच दूरी उजागर होइत अछि। बाजीर-कोमलक संवादमे 'पर्सनल' शब्द स्त्रीक निज अधिकारक दावा करैत अछि; पारिवारिक व्यवस्था ओहिठाम निजी आ सामूहिक अधिकारक सीमाकेँ लऽ कऽ असमंजसमे पड़ि जाइत अछि।

चिकित्सालयक दृश्य विशेष रूपसँ भाषिक दृष्टिएँ उल्लेखनीय अछि। औपचारिक चिकित्सकीय सूचना हिन्दी-अंग्रेजीमिश्रित रूपमे अबैत अछि, आ आवतीक व्याकुल प्रतिक्रिया आत्मीय सम्बन्धक भाषामे। अस्पतालक प्रशासनिक वाणी व्यक्तिगत शोकक सम्मुख कठोर, यद्यपि आवश्यक, तथाक रूपमे ठाढ़ होइत अछि। एतय भाषाभेद केवल शैलीगत नहि; ई संस्था आ मनुष्याक बीच दूरी बनबैत अछि।

एहि विविधताक बावजूद किछु ठाम अंग्रेजीमिश्रण पात्र-विशेषक मनोवैज्ञानिक सूक्ष्मतासँ बेसी सुविधाजनक सामाजिक संकेत बनि जाइत अछि। यदि अभिनयमे वाक्य-विन्यासक उतार-चढ़ाव, मौन आ विरामक सावधानी बरतल जाए तँ ई संवाद अत्यन्त प्रभावी भऽ सकैत अछि; अन्यथा किछु आदान-प्रदान घोषणात्मक लगबाक सम्भावना बढ़ैत अछि।

७. दृश्यविधान, मंचनीयता आ नाट्यसमय

पुस्तकक दृश्यनिर्देश स्पष्ट स्थान-परिवर्तनक रूपरेखा बनबैत अछि—आकाशक विश्रामगृह, बाजीरक शहरी आवास, सुवेशुक बाबूक आँगन आ अन्ततः सरकारी चिकित्सालय। एहि चारू परिवेशक माध्यमसँ घरक भीतरी कोठरी, पैतृक परिधि आ बाजा-संस्थाक सार्वजनिक स्थल एक नाटकीय भूगोलमे बान्हल जाइत अछि। प्रथम अङ्के रेडियो, पलंग, साज-सामान आ चिट्ठी परिचित गृहस्थी-जगत रचैत अछि; बादमे दुर्घटनाक समाचार, चिकित्सकीय चार्ट आ शिशुक रोदन कथा-स्थानकेँ असाधारण बनबैत अछि।

मंचीय क्रियाक एकटा सफल विन्दु ओ घटना अछि जतय वाचिक आक्रोश शारीरिक धमकीमे रूपान्तरित होइत अछि। नाटकक संकट एतय केवल कथित नहि, देहक माध्यमसँ दर्शनीय बनैत अछि। दोसर विन्दु आकाशक परिवारसँ विदा होयबाक दृश्यक सामूहिकता अछि—विभिन्न पीढ़ीक प्रतिक्रिया, आश्वासन, पछतावा आ मौन एके क्षण रंगमंच पर उपस्थित होइत अछि।

अन्तिम अङ्कमे एक संग दू स्थानक चिकित्सा-संकट आ श्रमिक-दुर्घटनाक समाचारक आवागमन नाटकीय तनाव बढ़बैत अछि। समय तेजीसँ सघन होइत अछि—सामान्य प्रतीक्षा, आकस्मिक समाचार, परिचर्याक दौड़धूप, निश्चय आ मृत्यु। एहि सघनतामे गति भेटैत अछि; मुदा किछु दर्शक लेल एकसाथ एतेक घटनाक आगमन भावनात्मक आघातकेँ स्वाभाविक नाट्यविकासक बदला घटनाजन्य दबाब बना सकैत अछि। आलोचनात्मक मूल्याङ्कनमे प्रभाव आ विश्वसनीयताक द्वन्द्व कसौटी धरबाक चाही।

पाठमे मंच-निर्देशक लेल प्रकाश, ध्वनि आ समूह-अभिनयक पर्याप्त संकेत अछि; पहिल मंचनक अभिलेख ई देखबैत अछि जे नाटक सामाजिक उत्प्रेरक सार्वजनिक मंच धरि पहुँचल छल। ओहि अभिलेखमे स्त्री-पात्रक भूमिकामे पुरुष कलाकारसभक नाम भेटैत अछि। एहि सूचनाकेँ तत्कालीन प्रस्तुति-व्यवस्थाक ऐतिहासिक तथ्य मानल जा सकैत अछि; केवल एहि आधार पर समस्त मैथिली रंगमंचक स्त्री-सहभागिताक स्थिति सम्बन्धी सर्वमान्य निष्कर्ष निकालब उचित नहि।

८. करुणा, दुर्घटना आ चरमविन्दुक नैतिकता

‘कलह’क नाट्यविन्दु अन्तिम दृश्यक व्यक्तिगत शोक धरि पहुँचैत अछि, मुदा एहि शोकक कारण-शृंखला आरम्भसँ तैयार होइत आएल अछि। घरमे अपमान आ आर्थिक दुर्बलता, घर छोड़बाक निर्णय, शहरमे मामूली श्रमक खोज, कारखानामे घटना, आ मृत्यु—ई क्रम नाटककेँ पारिवारिक उपदेशसँ आगू रक्षीय जोखिमक क्षेत्रमे लऽ जाइत

অছি। আকাশীক মৃত্যু পবিরাবক সংরাদহীনতাক দণ্ড কহি দের্ঁ পাঠকেঁ সবন কবি দেত; রস্তুতঃ ঙা জোখিমপূর্ণ শ্রম-পবিস্থিতি আ জীরিকা-রাঁধ্যতাক প্রশ্ন সেহো উঁঠরৈত অছি।

এহি ঠাম এক নৈতিক অস্বরিধা উঁপস্থিত অছি। যদি দুর্ঘটনাকেঁ মাত্র ঘবক ‘কনহ’ক ফন মানন জাএ তহ ঔদ্যোগিক শ্রমিকক স্ববঞ্চা, বোজগাবক রিরশতা আ সার্বজনিক উঁত্তবদায়িত্ব অদৃশ্য ভহ জাএত। নাটক স্বযং কাবখানামে রিস্ফোটক খরঁব দৈত অছি, মুদা ওকব সংস্থাগত জাঁচ অথরা জিম্মেদাবীক রিস্তৃত কড়ী নহি খোনৈত। সামাজিক পাঠ নেন এহি অনুপস্থিতিকেঁ চিন্হিত কবর্ঁ আরশ্যক অছি। আর্থিক সংকট আ ঘবেনূ কটুতাক মধ্য সম্বন্ধ অছি, মুদা একটা দুর্ঘটনাক সমস্ত কাবণকেঁ পবিরাবক দোষ ঠহবাএর্ঁ তর্কগত কপসঁ অসংগত হোযত।

আবতীক প্রসর আ আকাশীক মৃত্যুকেঁ এক সংগ বখরাঁক নির্ণয করুণ বসক অত্যন্ত তীব্র যোজনা অছি। এক দেহক অরসান আ দোসব জীরনক আগমন দর্শককেঁ দুঃখ-আশাক অস্থিব সন্ধিপব ঠাঢ় কবৈত অছি। চিকিৎসকক সূচনা আ শিশুক বোদন দৃশ্যকেঁ স্মবণীয রঁনরৈত অছি। মুদা নরজাত শিশুকেঁ ভরিষ্যক মেন-মিনাপক স্বনিশ্চিত প্রতীক মানরাঁক জোখিম সেহো অছি। রঁচা জীরিত অছি—ঙা তথ্য পবিরাবক অতীতকেঁ স্বতঃ নির্দোষ নহি রঁনরৈত। উঁন্টে ও প্রশ্ন উঁঠরৈত অছি জে আর্ঁ ওকব নানন-পানন কোন শর্তসভপব হোযত, আ আবতীক আরাজক স্থান কী বহত?

অন্তিম রঞ্জরা পবিরাবসঁ পাবস্পবিক প্রেম, সহিষ্ণুতা আ সহযোগক আগ্রহ কবৈত অছি। সামাজিক বংগমংচক পবম্পবামে এহন প্রত্যক্ষ সম্বোধন দর্শককেঁ আম্পেবীক্ষণ নেন প্রেবিত কবরাঁক রিধি থিক। তাহি সঁগ ঙা নাটকক সৌন্দর্যগত সীমা সেহো রঁনৈত অছি: পাত্রক নিযতি জতেক জটিন অছি, সমাপনক সমাধান ওতেক সামান্য নৈতিক সূত্রমে কপান্তবিত হোজত অছি। রিসংগতিকেঁ মিটেরাঁক প্রযাস কিছু হদ ধবি ওকব গম্ভীবতা কম কবি দৈত অছি।

৯. সংরাদক সংবচনা : ক্ষমাযাচনা, উঁনাহনা, ধমকী আ মৌন

নাটকক সংরাদসভকেঁ চাব আরর্তিত ভাষিক ক্রিযামে রাঁটন জা সকৈত অছি—উঁনাহনা, স্পষ্টীকবণ, ক্ষমাযাচনা আ অধিকাবক ঘোষণা। স্বমিত্রাক উঁনাহনা ঘবক শ্রমক সংবচনা খোনৈত অছি; আকাশীক ক্ষমাযাচনা দাম্পত্যক অস্থিব রিশ্বাসকেঁ উঁজাগব কবৈত অছি; ধ্বটন কাকাক উঁপদেশ পীঢ়ীক নৈতিক অনুশাসনক প্রতিনিধিত্ব কবৈত অছি; বাজীর-কোমনক রঁহস নিজ অধিকাবক সীমা পব প্রশ্ন কবৈত অছি। এক্কে তবহক সংরাদ-র্যরহাব অনেক পাত্রক রীচ ঘূবি অরৈত অছি, জাহিসঁ নাটকক শীর্ষক অর্থরান রঁনৈত অছি—‘কনহ’ ককবো র্যক্তিক স্থাযী গুণ নহি, সংরাদ কবরাঁক একটা অসফন সামাজিক পদ্ধতি রঁনি গেন অছি।

নম্রা ভাষণ কখনো পাত্রক রৈচাবিক স্থিতি স্পষ্ট কবৈত অছি, মুদা মংচক ক্রিযাশীনতাকেঁ কম কবৈত অছি। রিশেষ কহ পিতা-পুত্র কর্তর্যক রঁহসমে প্রতিপক্ষ স্বযং প্রশ্ন কবৈত আ স্বযং সমাধান দৈত দেখাজত অছি। জাহিঠাম দৃশ্য সংক্ষিপ্ত প্রতিক্রিযা, রিবাম অথরা দেহভাষাক অরসব দৈত, ওতয সূক্ষ্ম তনার অধিক সরঁন রঁনৈত অছি। নাটককাবক নৈতিক প্রতিরদ্ধতা স্পষ্ট অছি; সমানোচনাত্মক দৃষ্টিসঁ প্রশ্ন ঙা অছি জে নাটকীয সংঘর্ষকেঁ স্বযং অপন নিষ্কর্ষ ধবি জাএরাঁক অরসব দেন গেন কি সমযসঁ পহিনে তর্কক কপমে সমম্বা দেন গেন।

মৌনক উঁপযোগ পব সেহো ধ্যান জাযর্ঁ চাহী। আবতীক চীখ, কটু প্রত্যুত্তব আ চিকিৎসোনযক শৌক দেখরৈত অছি জে শব্দক সীমা পব পহুঁচনা পব মানরীয সম্বন্ধক সংকট অধিক গম্ভীব ভহ জাজত অছি। অভিনযসাপেক্ষ পাঠমে এহন খানী জগহ মহত্ত্বপূর্ণ অছি; সংরাদক রোঁনন শব্দ জতেক অর্থ দৈত অছি, ওতেক ও দৃশ্যো দৈত অছি জাহিমে কিযো উঁত্তব নহি দৈত।

১০. আধুনিক মৈথিলী সামাজিক নাট্যধারামে স্থান

মৈথিলী নাটকক ইতিহাসকেঁ কেবল পৌরাণিক আখ্যান, ধার্মিক উৎসব অথবা কথিত শাস্ত্রীয় পুনরুত্থান ধরি সীমিত করব সাহিত্যিক ইতিহাসক সরলীকরণ হোয়ত। আধুনিক মৈথিলী নাট্য-সংসারমে সামাজিক স্বভাব, ভাষা-সুর, বহুভাষিকতা, গ্রাম্য-অনুভব, শ্রম আ বঞ্চিত সম্প্রদায়সভক উপস্থিতি বিবিধ রূপমে বহল অছি। নবীন শোধ এহি ইতিহাসমে প্রবান ধারণাসভক পুনর্বিচারক আবশ্যকতা রেখাঁকিত করৈত অছি। এহন পরিপ্রেক্ষ্যক ভীতর ‘কলহ’ ঘরেলূ সত্তা-সংঘর্ষ আ অসুরক্ষিত মরকক জীরনকেঁ রঙ্গমঞ্চক কেন্দ্রমে আনবাক কারণ বিশিষ্ট মহত্ত্ব রখৈত অছি।

দেরকান্ত ঝাক আধুনিক মৈথিলী সাহিত্যক ইতিহাসমে নাটক-বিকাসক স্বতন্ত্র বিবেচন ভেটৈত অছি; আধুনিক রঙ্গমঞ্চক সামাজিক প্রবৃত্তি বুঝবাক লেল ও উপযোগী ব্যাপক পৃষ্ঠভূমি প্রদান করৈত অছি। এহি পৃষ্ঠভূমিমে আনন্দ কুমার ঝাক নাটককেঁ সমাজ-স্বভাবক সংবেগ আ ঘরেলূ যথার্থবাদী দৃষ্টিক সংযোগক রূপমে পঢ়ল জা সকৈত অছি। লেখকক আন রচনাক নাম ‘বদলৈত সমাজ’, ‘ঠাকাক মোল’, ‘মুক্তি যাত্রা’ আদি সেহো উপলব্ধ সাহিত্যিক সূচীমে দর্জ অছি, মুদা এহি শীর্ষকসভক উল্লেখসঁ ঝাকক সম্পূর্ণ নাট্যকর্মক স্বভাবক অন্তিম নির্ণয় নিকালব উচিত নহি, জখন ধরি প্রত্যেক নাটকক স্বতন্ত্র পাঠ নহি কএল জাএ।

নবীন মৈথিলী নাট্যালোচনামে রঙ্গ-প্রদর্শন, পাত্রক সামাজিক স্থিতি আ সাহিত্যিক ইতিহাসক বহিষ্করণ-সংরচনাক সংযুক্ত বিশ্লেষণ আবশ্যক মানল জা রহল অছি। ‘কলহ’ এহি সংযুক্ত দৃষ্টিক লেল উপযুক্ত উদাহরণ অছি, কারণ এক দিস এহি পুস্তকমে মঞ্চনক অভিলেখ উপস্থিত অছি, দোসর দিস ওকর কথাক কেন্দ্র বেরোজগার মরক, স্ত্রীক শ্রম আ চিকিৎসোন্নয়ক সংকট অছি। তথাপি অভিলেখসঁ নাটকক বাস্তবিক সমকালীন গ্রহণশীলতা সিদ্ধ করব সম্ভব নহি; তাহি লেল অলগ দর্শক-স্মৃতি, সমীক্ষাত্মক প্রতিক্রিয়া আ রঙ্গমঞ্চীয় দস্তাবেজ চাহী।

১১. অন্তর্বিরোধ আ আলোচনাত্মক সীমাসভ

কলূ রচনাক সামাজিক উদ্দেশ্য ওকর কলাত্মক সফলতাক স্বতঃ প্রমাণ নহি হোইত অছি। ‘কলহ’ক প্রভাবশালী পক্ষ জতেক স্পষ্ট অছি, ওতেক ওকর অন্তর্বিরোধো দেখল জা সকৈত অছি। পহিল সীমা ই জে পাত্রসভ সময়-সময় পর অপন মনোবৈজ্ঞানিক জটিলতাক অপেক্ষা পূর্বনির্ধারিত নৈতিক পক্ষক প্রবক্তা বনি জাইত ছথি। পিতা অধিকারক, পুত্র স্বতন্ত্রতাক, পত্নী অপমানক আ মিত্র সহায়তাক বাণী বনৈত ছথি; ই যোজনা নাটককেঁ পঠনীয় আ মঞ্চনীয় বনবৈত অছি, মুদা কিছু ঠাম জীরনক অপ্রত্যাশিত জটিলতাকেঁ ঘটা দৈত অছি।

দোসর সীমা সামাজিক সংকটক কারণ-ব্যাখ্যামে অছি। বেরোজগারীক সংরচনাত্মক কারণ, মহিলাক আর্থিক বিকল্প, কম্পনীক শ্রম-ব্যবস্থা আ উত্তরাধিকারক বিধিক প্রশ্নক ব্যাপক বিবরণ নাটকমে নহি খুলৈত। ই অভার সভ স্থিতিমে দোষ নহি হোইত; নাটক সমাজশাস্ত্রক শোধগ্রন্থ নহি হোইত। মুদা জঁ নাটক স্বয়ং সামাজিক ব্যাধি চিহ্নিত করবাক দাবা করৈত অছি, তঽ ওকর কারণ-সম্বন্ধক আলোচনাত্মক পরীক্ষা আবশ্যক অছি।

তেসর সীমা চরমবিন্দুক আকস্মিকতামে অছি। কারখানাক বিস্ফোট আ সন্তান-জন্মক সংযোগ বহুত প্রভারোত্পাদক অছি, মুদা জতেক তীব্র করুণা উত্পন্ন করৈত অছি, ওতেক অন্বেষণাত্মক ব্যাখ্যাক অরকাশ কম করৈত অছি। পাঠকক মনমে প্রশ্ন উঠৈত অছি জে দুর্ঘটনা নহোইত তঽ কী আকাশীক অসুরক্ষা, আবতীক অরমাননা আ পারিবারিক সম্পত্তি-সংঘর্ষক সমাধান সম্ভর ছল? ই কল্পিত প্রতিপ্রশ্ন নাটকক উপলব্ধিকেঁ অস্বীকার নহি করৈত, বল্কি ওকর মূল আলোচনাত্মক সম্ভারনা চিহ্নিত করৈত অছি।

चारिम सीमा अन्तिम उपदेशक सामान्यीकरण अछि। प्रत्यक्ष प्रेक्षक-सम्बोधन रंगमंचीय सम्पर्क बना सकैत अछि, मुदा ओकर सार्वत्रिक ‘कनह छोड़ू’ आग्रह ओहि विशिष्ट असमानतासभकेँ पर्याप्त नाम नहि दैत जाहिसँ नाटकक दर्द शुरू भेल छल। यदि सहिष्णुता केवल दुर्बलक समझौता बनि जाए तँ न्याय अनुपस्थित रहि जाएत। एहि कारण ‘कनह’क समापनकेँ ओकर अन्तिम सहक बदला आलोचनात्मक बहसक आरम्भ बुझनाइ अधिक उपयुक्त अछि।

१२. नाट्य-अर्थक पुनर्पाठ : न्याय, उत्तरदायित्व आ सहअस्तित्व

‘कनह’सँ निकलैत सबसँ फलदायी प्रश्न अछि—परिवार बचेनाइ आ परिवारक भीतर न्याय सुनिश्चित करनाइ, की दुनू एक्के बात थिक? नाटकक पात्रसभ एकता चाहैत छथि, मुदा ओहि एकताक अर्थ अलग-अलग बनबैत छथि। पिता लेल सम्मान, पुत्र लेल अधिकार, सुमित्रा लेल श्रमक मान्यता, कोमल लेल निजता, आरती लेल विश्वास आ सबहक अर्थ एक समान नहि। अतः परिवारकेँ ‘एक’ कहैत ओकर सदस्यसभक अलग आवाज समाप्त करब समस्याक समाधान नहि।

आकाशक मृत्यु कथाक केन्द्रीय अन्यायसँ सम्बन्धित एकटा दुखद अन्त अछि, मुदा ओ मृत्यु ककरो पारिवारिक असहमतिपर नैतिक फैसला सुनएबाक औजार नहि बनबाक चाही। नाटककेँ ओकर सर्वोच्च जटिलतामे पढ़ल जाए तँ आकाश एक संग पीड़ित आ आक्रामक, पुत्र आ पति, प्रेमक आकांक्षी आ अविश्वासक वाहक बनैत छथि। आरती एक संग असुरक्षित पत्नी आ प्रश्न उठबैत स्वायत्त मनुष्य छथि। सुरेश्वर बाबू अनुशासनक पक्षधर छथि, मुदा वृद्धावस्थाक भय हुनक कठोरताकेँ ऐतिहासिक सन्दर्भ दैत अछि। एहि द्वन्द्वात्मक अवलोकनसँ रचनाक मानवीय विश्वसनीयता बढ़ैत अछि।

एहि पाठक दृष्टिएँ ‘कनह’ पारिवारिक सद्भावक नाटक होइतहु निरन्तर असहमतिक दस्तावेज बनि जाइत अछि। सामाजिक समरसता न्यायपूर्ण श्रम-वितरण, स्वाधीन निर्णयक सम्मान, उत्तराधिकारपर स्पष्ट संवाद आ स्त्रीक सुरक्षित अस्तित्व बिना स्थिर नहि भऽ सकैत। नाटक जाहि ठाम सभ उत्तर नहि दैत, ओतय ओकर रंगमंचीय अनुभव महत्त्वपूर्ण प्रश्न छोड़ि जाइत अछि।

उपसंहार

आनन्द कुमार झाक ‘कनह’क साहित्यिक मूल्यांकन करैत ई स्पष्ट होइत अछि जे ई नाटक घरेलू विवादक नैतिक कथा मात्र नहि। ई आर्थिक अपमान, सामाजिक प्रतिष्ठा, पीढ़ीक असहमति, परम्परागत पुरुष-अधिकार, स्त्रीक स्वायत्तता आ श्रमिक जीवनक असुरक्षाक परस्पर गुँथल ताना-बानाकेँ दृश्यरूप दैत अछि। तीन अङ्कक बढ़ैत संघर्ष, ध्वनि काका आ चुनमुनजकाँ सहायक पात्रक हस्तक्षेप, बहुभाषिक संवाद, घरसँ अस्पताल धरि बदलैत नाट्यस्थान तथा करुण चरमबिन्दु एकरा मंचपर सुमरणीय बनबैत अछि।

ओकर विशेष उपलब्धि एहि बातमे अछि जे नाटक जकरा सामान्यतः ‘घरक बात’ मानि चुप करा देल जाइत अछि, तकरा सार्वजनिक विवेचन करैत अछि। ओकर सीमा ई जे जटिल असमानताकेँ कखनो व्यक्तिगत दोष, आकस्मिक दुर्घटना आ सार्वत्रिक मेल-मिलापक उपदेशमे समेटि दैत अछि। एहि उपलब्धि आ सीमाक संयुक्त मूल्यांकनसँ ‘कनह’ आधुनिक मैथिली सामाजिक नाट्यपरम्पराक एकटा विचारोत्तेजक रचनाक रूपमे स्थापित होइत अछि—एहन रचना, जे दर्शकसँ केवल करुणा नहि, बल्कि अधिकार आ उत्तरदायित्वक नव व्याख्या सेहो माँगैत अछि।

सन्दर्भ-सूची

झा, आनन्द कुमार। कनह। मेहथ, मधुबनी : श्री कानी कान्त झा, जनवरी २००१।

झा, देवकान्त। A History of Modern Maithili Literature: Post-independence Period। नई दिल्ली : साहित्य अकादेमी, २००४।

प्रकाश, प्रणव। ‘A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography’। Asian Ethnology, खण्ड ८७, अङ्क १, २०२६। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06

डायमंड, क्रिस्टोफर एन.। ‘The “Indescribable Country”: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka’। Asian Ethnology, खण्ड ८७, अङ्क १, २०२६। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.03

झा, स्वदीप कुमार। Maithili Naach: A Need for Redrawing the Boundary। शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २००८। https://hdl.handle.net/20.500.14540/2918

ठाकुर, गजेन्द्र। ‘मैथिली नाट्यमंच/ नाटक लेल एकटा समीक्षा सिद्धान्त’, भाग १–७। विदेह, अङ्क ४४३–४४७, २०२६। शोध-सूची : https://videha-ejournal.github.io/videha/research/index.html

विदेह। ‘आनन्द कुमार झा’ अन्तर्गत नाट्यरचनासभक सूची। मैथिली गद्य-संग्रह। https://videha-ejournal.github.io/videha/prose.htm

अध्याय 03 • नाटकक प्रथम प्रकाशन २००२

चरित्रहननक राजनीति, लोकनैतिकता आ बँदनैत समाज

आनन्द कुमार झाक सामाजिक नाटक “बँदनैत समाज”क विस्तृत साहित्यिक समीक्षा

◆

सारांश

आनन्द कुमार झाक “बँदनैत समाज” आधुनिक मैथिली सामाजिक नाटकक ओहि धारासँ सम्बद्ध अछि जाहिमे गामक दैनिक जीवन, पारिवारिक संकट, सार्वजनिक नैतिकता आ स्थानीय राजनीतिक स्वार्थ एक-दोसरामे प्रवेश करैत अछि। नाटकक शीर्षक परिवर्तनक आशा जगबैत अछि, मुदा कथाक केन्द्रमे परिवर्तनक सहज प्रगति नहि, ओकर प्रतिरोधक हिंस्र सामाजिक प्रक्रिया अछि। असाध्य रोगसँ जूझैत अवधेशक शरीर, हुनक पत्नी शोभाक असुरक्षित स्थिति, दीपकक मित्रधर्म आ राजनीतिक षडयन्त्रक बीच एकटा प्रश्न बेर-बेर उभरैत अछि : समाज व्यक्तिपर आरोप कोना गढ़ैत अछि आ ओहि आरोपकेँ सत्यक रूप कोना दैत अछि? एही प्रश्नसँ नाटकक प्रमुख नाटकीय ऊर्जा उत्पन्न होइत अछि।

एहि आलेखमे मूल पाठक चारि अङ्कक घटनाक्रम, पात्र-विन्यास, धार्मिक विश्वास आ चिकित्सकीय विवेकक द्वन्द्व, विधवा-पुनर्विवाह, पंचायत-चुनाव, अफवाह आ स्त्री-चरित्रक नियन्त्रण, संवाद-विन्यास, अभिनय-संकेत, गीत, नेपथ्य, दृश्य-संयोजन तथा न्यायिक हस्तक्षेपक आलोचनात्मक अध्ययन कएल गेल अछि। मैथिली नाट्येतिहासक उपलब्ध शोधक संग तुलनात्मक सन्दर्भ सेहो लेल गेल अछि, मुदा नाटकक जे प्रत्यक्ष पाठ कहैत अछि आ जे व्याख्याक सम्भावना खोलैत अछि, दुनूकेँ अलग राखल गेल अछि। निष्कर्ष ई अछि जे ई कृति जनपक्षीय सामाजिक हस्तक्षेपक दृष्टिएँ महत्त्वपूर्ण अछि; एकर सर्वाधिक तीक्ष्ण उपलब्धि चरित्रहननक राजनीतिक अर्थ खोलबामे निहित अछि, जखन कि

प्रमुख सीमा स्वभावक अन्तिम घोषणामे स्त्रीक स्वतंत्र निर्णयक अपूर्ण उपस्थितित तथा जटिल सामाजिक संकटकेँ अपेक्षाकृत शीघ्र समाधानमे बँदलि देब थिक।

मुख्य शब्द

आधुनिक मैथिली नाटक; आनन्द कुमार झा; बँदलैत समाज; चरित्रहनन; ग्रामीण राजनीति; विधवा-पुनर्विवाह; अपहरण; वर्गसंघीयता; स्त्री-अधिकार; लोकविश्वास।

१. प्रस्तावना : बँदलैत समाज कोन अर्थमे?

“बँदलैत समाज” शीर्षक पहिल दृष्टिएँ परिवर्तनक उत्प्रेरक संकेत दैत अछि। परन्तु एहि नाटकमे बँदलावक स्वरूप जटिल अछि। गाममे राजनीतिक प्रक्रियाक विस्तार भेल अछि, चुनावक भाषा आ पार्टीक संगठन घरक आँगन धरि पहुँचि गेल अछि; व्यक्ति अपन अधिकारक बात करैत अछि; मुदा संगहि ई सार्वजनिकता लोकक निजी जिनगीपर नियन्त्रण बढ़बाक नव उपकरण बनि जाइत अछि। व्यक्ति समाज बँदलबाक स्वप्न देखैत अछि आ समाज ओकर चरित्र बँदलि कऽ प्रचार करबाक उद्योगमे लगि जाइत अछि। एहि विरोधाभासक कारण शीर्षक एकरेखीय आदर्शक उद्घोषणा नहि बहि आलोचनात्मक प्रश्न बनि जाइत अछि।

नाटककार स्वयं कृतिक स्वरूप राजनीतिसँ प्रेरित चरित्रहननक प्रयासक आधारपर रचित सामाजिक नाटकक रूपमे निर्धारित करैत छथि। ई उपशीर्षक पाठककेँ आरम्भेसँ सचेत करैत अछि जे केंद्रीय संघर्ष मात्र कोनो बीमार व्यक्तिक आ ओकर परिवारक दुःख नहि, बँल्कि ओहि दुःखक राजनीतिक उपयोग आ नैतिक बँदनामीक सामाजिक व्यवस्था थिक। तेँ एहि कृतिक विवेचन केवल कथासार अथवा सदाचारक उपदेश धरि सीमित नहि बहि सकैत अछि। एहि नाटकक कसौटी ई अछि जे घरक भीतरक पीड़ा सार्वजनिक विवाद कोना बँनैत अछि; व्यक्ति-संरक्षक अर्थ पर राजनीतिक स्वार्थक प्रभुत्व कोना स्थापित होइत अछि; आ अन्तमे कतेक दूर धरि न्याय सम्भव होइत अछि।

आधुनिक सामाजिक नाटकक आधारभूत अपेक्षा ई नहि जे ओ सभ प्रश्नक समाधान दए देत, बँल्कि ई जे ओ दर्शककेँ अपन समाजक आचरणक अगोचर रचना देखाए। एहि दृष्टिसँ “बँदलैत समाज”क महत्त्व एकर सप्रोत्र आ खलपात्रक सीधा विरोधमे मात्र नहि, अपित निजी जीवनकेँ सार्वजनिक शंका बँनएबाक प्रक्रियाक नाटकीय प्रत्यक्षीकरणमे अछि। जनजीवनक उच्चारित भाषा, पिताक व्याकुलता, पत्नीकेँ घेरैने शुचिता-विवाद, नेता-दलालक रणनीति आ समाजक मौन—सभ एहि संरचनाक अलग-अलग पक्ष छथि।

२. पुस्तक, प्रकाशन आ जीवित वर्ग-सन्दर्भ

कृतिक प्रथम संस्करण २००२ ई. मे प्रकाशित भेल। प्रकाशकक रूपमे श्री अभयकान्त झाक नाउँ आ मेँहथ, मँझारपुर, मधुबँनीक ठेकाना देल अछि। आरम्भिक “मोनक बँात”मे लेखक एहि रचनाकेँ अपन तेसर कृति कहैत छथि आ पाठक, कलाकार, मित्र तथा सहयोगी लोकनिक प्रति कृतज्ञता व्यक्त करैत छथि। “नाटक नीक लागल” शीर्षकसँ निर्देशक गंगा झाक टिप्पणी आ “अगबँाबी” शीर्षकसँ वर्गकर्मी-समीक्षकक रचना सेहो छपल अछि। ई सभ परिपाठ नाटककेँ केवल एकान्तमे पढ़बाक वस्तु नहि, सामूहिक प्रस्तुति आ चर्चा लेल बँनल रचनाक रूपमे प्रतिष्ठित करैत अछि।

पात्र-परिचयक संग “कोकिल मंच”, कोलकाताक प्रथम मंचनक उल्लेख अछि। प्रस्तुतिक तिथि २७ जनवरी २००२ आ स्थल महाजाति सदन, कोलकाता अंकित अछि। अभिनेता-अभिनेत्री, गीत, आलोक, पार्श्वसंगीत, मंच आ रूपसज्जा आ निर्देशनमे योगदान देनिहार लोकनिक नाउँ सेहो दर्ज अछि। पुस्तकमे विभिन्न अभिनय-दृश्यक

छायाचित्र तथा प्रेक्षागृहक दर्शकसमूहक चित्र उपलब्ध अछि। एहि प्रमाणसँ एतबेँ निश्चय होइत अछि जे रचना लिखित पाठक अतिरिक्त मञ्च-आयोजनक संग सम्बद्ध रहल; चित्रमात्रसँ अभिनयक वास्तविक गुणवत्ता अथवा दर्शकक अन्तःप्रतिक्रियाक निष्कर्ष निकालब उचित नहि होएत।

एहि भौतिक परिपाठक अलग साहित्यिक महत्त्व अछि। छोट प्रकाशन-व्यवस्था, मंच-दलक सामूहिक श्रम, कोलकातामे मैथिलीभाषी दर्शकक उपस्थिति आ लेखकक स्थानीय सन्दर्भ बतबैत अछि जे एकर सार्वजनिक जीवन साहित्यक मुख्यधारा कहल जाएबला संस्थानसभसँ बाहर सेहो निर्मित भेल। शिव कुमार झा अपन मैथिली नाटकविषयक लेखमे आनन्द कुमार झाक रचनासभ आ हुनक सांस्कृतिक परिवेशक उल्लेख कए एहि योगदानपर ध्यान आकर्षित कएलनि। मुदा रचनाक मूल्यांकनक आधार अन्ततः ओकर अपन नाट्यक्रिया, संवाद आ सामाजिक प्रश्नक प्रस्तुति होएबाक चाही।

३. कथानकक मूल सूत्र : रोग, परिवार आ बदनामी

प्रथम अङ्कक आरम्भ एकटा घरक दृश्यसँ होइत अछि : पलङ, औषधि, देवताक चित्र आ पारिवारिक चिन्ताक मध्य अवधेश अस्वस्थ अवस्थामे पड़ल छथि। पत्नी शोभा पूजा-पाठ आ आशाक सहारा लैत छथि। अवधेशकेँ अपन रोगक भयावहता बुझाइत अछि; ओ बारम्बार अन्धविश्वास, चिकित्साकीय उपचार, मृत्यु आ प्रियजनक भविष्यक प्रश्न उठबैत छथि। पिता घूरनक विवशता, माता कौशल्याक अपन स्नेहपूर्ण तर्क, दीपकक सामाजिक विवेक आ अवधेशक निराशा एकटा घरेलू कक्षकेँ विचार-विमर्शक मंच बना दैत अछि। एहि आरम्भमे मंचपर रोगी शरीर उपस्थित अछि, मुदा कतेको मुख्य संघर्ष ओहि शरीरक बाहर घटित होएबला अछि।

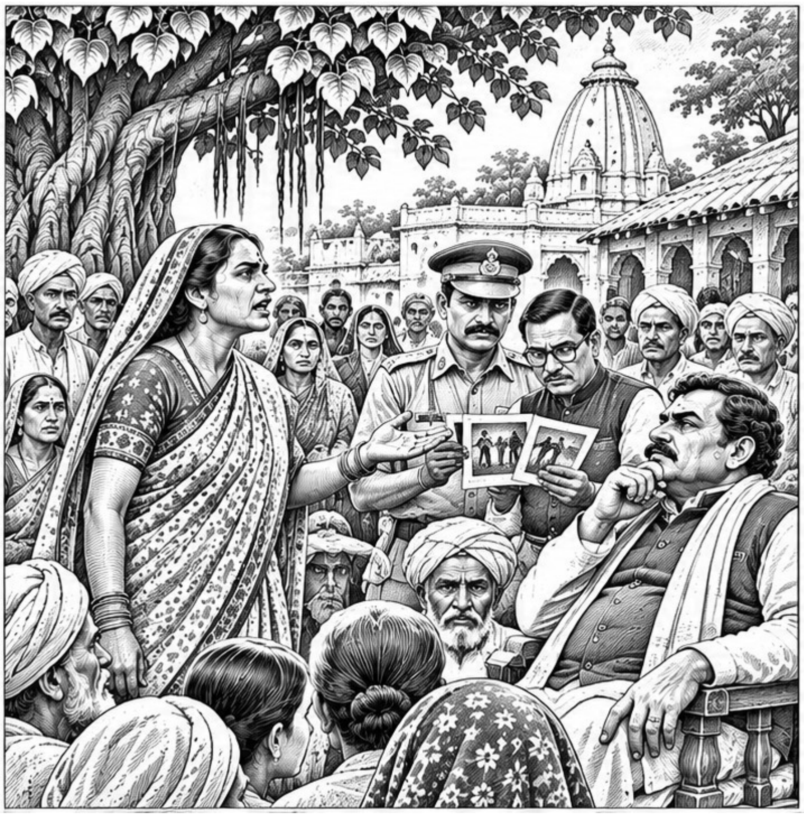

अवधेश अपन निकट भविष्यकेँ अनिश्चित देखि पत्नी शोभाक जीवनक विषयमे चिन्तित छथि। रोग तथा मृत्यु अलग-अलग दुःख होइत, मुदा एहिमे तेसर संकट अछि—मृत्युक बाद विधवाकेँ समाज केहन दृष्टिसँ देखत? ई प्रश्न नाटकक आरम्भिक करुणाक भीतर भारी राजनीतिक षड्यन्त्रक बीज बोइत अछि। विवाह, मित्रता आ

উঁত্তবদাযিত্ব এতয রাক্তিগত সদিছ্বাক রিষয মাত্র নহি; সমাজক দৃষ্টি একব গুর্থক নির্ণয কবএ নাগৈত ঋছি। এহীকাবলেঁ গুরধেশৈক বোগক প্রসঙ্গ কথাক স্থিব পৃষ্ঠভূমি নহি, গ্রতিক নৈতিক সঁবচনাক গ্বাবম্ভিক প্রেবক থিক।

এহিসঁ নাঠক দ্বওঠা সমযক রীচ চনৈত ঋছি—রীমাবীক গিনন-চুনন দিন গ্বা রঁদনৈত সামাজিক স্থিতিক গ্বস্পষ্ঠ দীর্ঘকান। বোগীকেঁ তক্োন সমাধান চাহী, সমাজ পবিরর্তনমে রিনম্ব কবৈত ঋছি। পিতাকেঁ গ্বপন প্বত্রক বঞ্চাক চিন্তা ঋছি, পন্োকেঁ রর্তমান সম্বন্ধক, মিত্রকেঁ ভরিষ্যাক ন্যাযিক গ্বা সামাজিক পবিণামক। সমযক ঞ্জ গ্বসমানতা কথানকমে নগাতাব তনার উঁপ্েন্ন কবৈত ঋছি।

৪. গ্বাস্থা গ্বা চিকিস্ো : ভারনাম্েক সহাবা রঁনাম চ্ছানক উঁত্তবদাযিত্ব

শৌভাক প্রার্থনা গ্বা গুরধেশৈক তর্কক রীচক সঁরাদ নাঠকক একঠা রিশিষ্ঠ উঁপনব্ধি ঋছি। শৌভা রীমাবীক সময ভগরতীক গ্রপামে গ্বাশ্রয তকৈত ছথি; গুরধেশৈ প্রশ্ন কবৈত ছথি জে রিশ্বাসক সঁগ উঁপচাবক রাস্তরিক প্রক্রিযা সেহো কিএক নহি চনএ? হ্মনক র্যাক্তন কথনমে বোগরিবোধী সঁঘর্ষ গ্বা গ্বচ্ছাত ভরিষ্যাক ভয দ্বনূ ঋছি। নাঠক ধার্মিক রিশ্বাসকেঁ একন খননাযক নহি রঁনরৈত; রিশ্বাসক ভারনাম্েক কার্য দেখরৈত ঋছি, ম্বদা জখন উঁপচাব গ্বা নির্ণযক স্থান গ্বন্বমান গ্রহ্ণ কবএ নগৈত ঋছি, তখন তর্কক গ্বারশ্যকতা তীব্র ভহ উঁঠৈত ঋছি।

এতয সূক্ষ্ম ভেদ বাখরঁ গ্বপেক্ষিত ঋছি। বোগী গুরধেশৈক নিবাশা, মানসিক গ্বস্থিবতা গ্বা চিকিস্োক প্রতি শঁকা সভ পাত্রক গ্বন্বভর ছথি; হ্মনক কোনো রাকাকেঁ নেখকক গ্বন্তিম রৈজ্ঞানিক নির্ণয মানরঁ উঁচিত নহি। ওহী তবহে শৌভাক প্রার্থনা কেরন গ্বজ্ঞানক চিহ্ন নহি; গ্বসহায পবিরাবক গ্বাম্েবঞ্চাম্েক ভাষাসভমে একঠা থিক। নাঠকক প্রশ্ন ঞ্জ নহি জে গ্বাস্থা পূর্ণতঃ সমাপ্ত কএন জাএ, রঁন্কি ঞ্জ জে গ্বাস্থাক গ্বাধাবপব দোসবাক জীরনক নির্ণয নহি কএন জাএ।

গ্বন্তিম গ্বঙ্ক ধবি মন্দিব, দেরী-স্মবণ গ্বা সামূহিক উঁপস্থিতিক মহত্ত্ব রঁনন বহৈত ঋছি। ফনতঃ ঞ্জ বচনা গ্বাধুনিকতা গ্বা পবম্পবাক সাধাবণ দ্বন্দ্বক মিথক নহি বচৈত; পবম্পবাগত সাম্বদাযিক স্থনকেঁ সার্রজনিক সহ-নির্ণযক স্থন রঁনএরাঁক প্রযাস কবৈত ঋছি। এহি সন্ধিস্থন পব একব সামাজিক গ্বাধুনিকতা মিশ্রিত গ্বা সঁক্রমণশীন দেখাওত ঋছি।

৬. মিত্রধর্ম, রিরাহ গ্বা রিধরা-প্বনর্রিরাহক প্রশ্ন

গুরধেশৈকেঁ গ্বপন মৃত্েক পশ্চাত শৌভাক জীরনক চিন্তা জখন গম্ভীব হোওত ঋছি, তখন ও দীপকসঁ শৌভাক প্বনর্রিরাহক প্রশ্ন উঁঠরৈত ছথি। দীপক তবন্ত সহজ গ্বন্বমোদন নহি দৈত; মিত্রতাক মর্যাদা, সামাজিক গ্বপরাদ, রাক্তিগত উঁত্তবদাযিত্ব গ্বা সম্ভারিত কনঙ্কক রীচ ও রঁহি জাওত ঋছি। গুরধেশৈক গ্বাগ্রহক নৈতিক গ্বাধাব স্পষ্ঠ ঋছি—পন্োকেঁ একাকী জীরনক দণ্ড কিএক ভেঠয? ম্বদা এহিমে একঠা গ্বন্তবরিবোধ সেহো ঋছি : পন্ো স্বযঁ গ্বপন ভরিষ্যাপব কতেক নির্ণাযক রাণী বখৈত ছথি? গ্বাবম্ভমে চর্চা প্বরুষ-মিত্রক মধ্য হোওত ঋছি; শৌভাক জীরিত গ্বন্বভরক স্থান গ্বাঁশিক রূপসঁ দোসবাক চিন্তামে সীমিত ভহ জাওত ঋছি।

দীপককেঁ একঠা পূর্ণ, ত্রুটিহীন গ্বাদর্শ ঘোষিত কবরঁ গ্রতিক রাস্তরিক জঠিনতাকেঁ কম কবরঁ হোএত। ও সজ্জনতা, মিত্ররত সাহস গ্বা সামাজিক প্রতিবোধক প্রতিনিধি গ্বরশ্য ছথি, পবন্ত গামক নৈতিক নিগবানীক দরাঁর হ্মনক র্যারহাবমে সহমতি গ্বা সঁকোচ দ্বনূ উঁপ্েন্ন কবৈত ঋছি। ও গ্বরসবপব হিঁস্র প্রতিক্রিযা সেহো দৈত ছথি। এহি কাবণ হ্মনক চবিত্র কেরন উঁপদেশৈক রাহক নহি, মানসিক গ্বা সামাজিক দরাঁরক কেন্দ্রব রঁনৈত ঋছি।

নাঠক গ্বন্তিম ভাগমে রিরাহক সমাধান কেরন মিত্রক রাক্তিগত রঁনিদানমে নহি, একঠা সামাজিক ঘোষণা গ্বা নূতন সম্বন্ধক সম্ভারনামে তকৈত ঋছি। রীজেন্দ্রক প্রস্তার এতয মহত্ত্বপূর্ণ মোড় থিক। এহি ক্রমকেঁ সামাজিক

स्थापक नाटकीय अभिलाषा मानन जा सकैत अछि, यद्यपि शोभाक स्पष्ट राजनैतिक सहमति स्पष्ट विस्तार नहि पबैत अछि। स्थापक नक्ष्य आ स्त्रीक स्वायत्तताक एहि दूरीपर फेर विचार आवश्यक अछि।

६. प्रथम अङ्कक द्वितीय दृश्य : अफवाहक पहिल प्रयोग

प्रथम अङ्कक दोसर दृश्यमे निजी शोकक संसारमे मुखियागिरी, नेतागिरी आ गामक सत्ताक जल्दीक हस्तक्षेप होअत अछि। मन्टुन, शिखर आ नेताजीक कथोपकथनसँ स्पष्ट होअत अछि जे किछु राजि समाजक आपदा देखितो लाभ-हानिक गणना करबाए लगैत छथि। असुस्थ अरधेशैक परिवारक दशा जनहितक विषय बनबाक बदला चरित्र आ प्रतिष्ठापर चोट पहुँचएबाक साधन बनैत अछि। दीपकक खुनमखुन्ना प्रतिवाद एहि चरणमे स्पष्ट गठजोड़क तत्काल प्रतिपक्ष थिक।

घटनाक तीव्रतामे दीपकक शारीरिक आक्रोश, नेपथ्याक गर्जन आ प्रकाशक परिवर्तन प्रयुक्त अछि। ई उपकरण दृश्यकेँ मात्र रौद्रिक बहस नहि बनबए दैत, मंचपर सामाजिक ठकवारक दृश्यात्मक आवेग उत्पन्न करैत अछि। मुदा हिंसक प्रतिवादक ई मनक कतेक दूर धरि न्यायसंगत समाधानक माध्यम थिक, ई प्रश्न बादक दृश्यसभमे पुनः उपस्थित होअत अछि।

७. दोसर अङ्क : पंचायतक राजनीति आ मतक बजार

दोसर अङ्कमे गामक चुनावी वातावरण प्रमुख होअत अछि। भजेन्द्र आ शिखरक संवादमे प्रत्याशीक प्रतिष्ठा, प्रचार, दलक स्वार्थ, मतदाताक समर्थन आ धनक व्यवस्थाक चर्चा अछि। मुखियापद समाजसेवाक उत्तरदायित्वक बदला प्रतिद्वन्द्वीकेँ नीचा देखएबाक प्रतियोगिता बनि गेल अछि। “नेता” आ “समाजसेवी” जकाँ शब्दक गौरव आ व्यवहारक भीतरक लोभक बीच विद्रूप अन्तर नाटक उघाड़ैत अछि।

पंचायत राजनीतिक प्रतिनिधित्वक निकटतम संस्था मानल जाइत अछि। मुदा एतय निकटता सत्ताक जवाबदेही सुनिश्चित नहि करैत; उनटे परिवारक गुप्त सूचना राजनीतिक हथियार बनि सकैत अछि। एतय “घर” आ “बाहर”क सीमारेखा मिटि जाइत अछि। मुखिया बनबाक अभिलाषा निजी प्रतिष्ठाक बजार बनि गेल अछि, जतय समर्थक, मध्यस्थ आ प्रचारक अपन-अपन भावक गणित लैत छथि।

भजेन्द्रक चरित्र एतय महत्त्वपूर्ण अछि, कारण ओ एकटा पारिवारिक पिता सेहो छथि आ सार्वजनिक प्रतिष्ठाक आकांक्षी राजि सेहो। दीपकक न्यायबोधक पाछाँ भजेन्द्रक सामाजिक स्थान छनि, मुदा ओही पारिवारिक सम्बन्ध राजनीतिक षडयन्त्रकारी लोकनिक लेल स्वतः दबावबिन्दु बनि जाइत अछि। ई दोहरी भूमिका राजनीतिक नैतिकताक आलोचनाकेँ घर-परिवारक आन्तरिक सम्बन्धसँ जोड़ैत अछि।

८. सत्ता-विन्यास : नेताजी, मन्टुन, शिखर आ सोमेन

नाटकक प्रतिपक्ष एकटा मात्र सर्वशक्तिमान खलनायक नहि अछि। नेताजी आडम्बरयुक्त राजनीतिक प्रभुत्वक केन्द्र छथि; मन्टुन ग्रामीण स्तरपर षडयन्त्रक व्यावहारिक सूत्रधार; शिखर नगाताार सूचना पहुँचएबा, पक्षधरता देखएबा आ चाटुकारिताक भाषाकेँ फैलएबामे सक्रिय; सोमेन संगठनक आज्ञापालन आ दबाबक प्रवाहमे संलग्न अछि। ई चारि भूमिका एकटा लघु सत्ता-जाल तैयार करैत अछि। एहि जालमे सबक प्रतिस्पर्धा सह आ असहक बीच नहि, बल्कि पहुँच आ अविश्वासक बीच होअत अछि।

शिखरक संवादमे “बात जानी साफ-साफ” प्रकारक आवृत्ति ओकर एक विशिष्ट वाचिक मुद्रा बनैत अछि। ओ ‘साफ’ कहबाक दावा करैत अछि, मुदा ओकर वाणी बंधल रहैत गणना, अनुमान, भय आ रणनीतिक आधा-सहक साधन

रहैत अछि। भाषाक ओएह विडम्बना नाटकक बचनात्मक उपलब्धि थिक—साफ-साफ कहबाक प्रदर्शन जनतन्त्रमे अपारदर्शिताक परदा बनि सकैत अछि।

नेताजीक राजनीतिक आकांक्षा केवल कुर्सी प्राप्ति नहि; विरोधीक नैतिक छवि नष्ट करब सेहो अछि। नाटक एहि प्रक्रियामे दर्शबैत अछि जे मतदानक गणना आ नैतिक बदनामीक व्यापार अलग-अलग अपवाद नहि, परस्पर समर्थक क्रिया छथि। जे व्यक्ति निजी नैतिकताक सुघोषित रक्षक बनैत अछि, ओहि लोकक हित सर्वाधिक अपारदर्शी होइत अछि।

९. तेसर अंक : सन्देहक निर्माण, अनवावृत्ति आ प्रस्ताव

तेसर अंकमे अफवाह कथानकक प्रधान उपकरण बनि जाइत अछि। शोभा आ दीपकक सम्बन्धक विषयमे ओशारा, अपूर्ण सूचना, मनगढ़न्त व्याख्या आ राजनीतिक प्रयोजन मिलि अपराधक रातारवण निर्मित करैत अछि। शोभाक शोक, दीपकक सहायता आ घरक कठिन परिस्थिति—एहि सभकेँ सामाजिक सहानुभूतिक प्रमाण बनबाक बदला चरित्र-दोषक संकेत बनाओल जाइत अछि। आरोपक विशेष क्रूरता एतय अछि जे पीड़ितकेँ अपन निष्कलंकता सिद्ध करबाक भार सेहो देल जाइत अछि।

मन्टून आ नेताजीक रणनीतिमे दू प्रकारक लाभ अन्तर्निहित अछि : राजनीतिक विरोधीकेँ सार्वजनिक रूपेँ कमजोर करब आ स्त्रीक देह/चरित्रकेँ सामाजिक नियन्त्रणक उपकरण बनएब। एहि प्रकारक आरोपमे राजनीतिक प्रचार आ पितृसत्तात्मक शुचितावोध सहज गठजोड़ करैत अछि। जे समाज पीड़िताक सहायता नहि कए सकल, ओहि समाजक नामपर ओकर चरित्रक फैसला सुनएबाक अधिकारक दावा कएल जाइत अछि।

ई दृश्यसमूह "लोक"क जटिल स्थिति सेहो प्रकट करैत अछि। लोक निश्चय ही न्यायप्रिय होइत, एकरा प्रमाणित करबाक स्थिर आधार नहि। लोकसूचना अफवाह बनैत अछि, मुदा लोकक भीड़ न्यायिक प्रतिरोधक स्थल सेहो बनि सकैत अछि। नाटकक सार्वजनिक मंच दुनू सम्भावनाक बीच डोलैत अछि।

१०. स्त्री-चरित्रक नियन्त्रण आ शोभाक सीमित किन्तु महत्त्वपूर्ण प्रतिरोध

शोभाक उपस्थितिकेँ केवल करुणाग्रस्त पत्नी कहि समाप्त कए देब समीक्षात्मक त्रुटि होएत। ओ आरम्भमे उपचार आ विश्वासक विषयमे अवधेशसँ बहस करैत छथि; बादमे अपन सम्बन्धक पवित्रता आ आत्मसम्मानक पक्षमे आवाज उठबैत छथि। अपराधक विरुद्ध हुनक प्रतिक्रिया दर्शबैत अछि जे सामाजिक दृष्टि स्त्रीक व्यवहारकेँ पुरुषक अपेक्षा अलग कसौटी पर कसैत अछि। एकटा पुरुषक संग बात करब, सहायता स्वीकार करब अथवा संकटमे संग रहब चरित्रहीनताक प्रमाण नहि बनि सकैत—नाटक एहि आधारभूत नैतिक प्रश्नकेँ तीक्ष्ण करैत अछि।

तथापि रचनामे स्त्रीक दोसर सम्भावना अधूरी रहि जाइत अछि। शोभा आ कौशल्या पुरुष-पात्रक बन्धन समूहक बीच केवल दू स्त्री-पात्र छथि। पत्नी आ मायक सम्बन्धबाचक परिचय हुनक व्यक्तिगत सामाजिक अस्तित्वकेँ दबा दैत अछि। शोभा न्याय चाहैत छथि, मुदा नूतन दाम्पत्यक निर्णायक प्रस्ताव अन्तमे वीजेन्द्र दैत छथि; स्त्रीक इच्छा स्पष्ट, विस्तृत तर्कक रूपमे कोनो दीर्घ संवाद नहि पबैत अछि। एहि अर्थमे नाटक स्त्रीक ऊपर होइत अन्यायक विरोध करैत अछि, परन्तु ओकर पूर्ण आत्मनिर्णयक वक्त-व्यवस्था अद्यापि निर्मित नहि कए पबैत अछि।

ई सीमा ऐतिहासिक सन्दर्भसँ बुझबाक चाही, मुदा केवल कालक नामपर स्वीकार कए लेबाक नहि। सामाजिक स्वभाव आ स्त्री-मुक्ति एकके वस्तु नहि छथि। समाज जँ विधवाक पुनर्विवाहकेँ स्वीकार करए, ई महत्त्वपूर्ण परिवर्तन होएत; मुदा जँ ओकर विवाह-सम्बन्धी इच्छा फेर पुरुषक प्रस्ताव आ भीड़क अनुमोदनपर निर्भर रहए, तखन

स्वतंत्रताक प्रश्न शेष बहैत अछि। नाटकक सर्वाधिक फलदायी आलोचनात्मक पुनर्पाठ एहि अन्तरकें स्पष्ट कए सकैत अछि।

११. तेसर अंकक अन्तिम दृश्य : परिवारक भीतर सार्वजनिक आरोप

तेसर अंकक अन्तिम दृश्यपर पहुँचि आरोप आ विचारक अन्तर्द्वन्द्व व्यक्तिगत परिवार धरि पहुँचैत अछि। दीपककें रजेन्द्रक समक्ष अपन व्यवहारक सफाइ देबए पड़ैत अछि; सम्बन्धक वास्तविक उद्देश्य आ सार्वजनिक बदनामीक डर एक्केसँगे मंचपर उपस्थित होइत अछि। पितृप्रतिष्ठा आ मित्रधर्मक बीच दीपकक असमंजस नाटककें नितान्त घोषणात्मक होएबासँ बचबैत अछि। जतेक बेर ओ अपन निर्दोषता कहैत छथि, ततेक बेर सत्तासम्पन्न प्रचारक आरोपकें दोहरबैत अछि।

एहि क्षणक सामाजिक अर्थ महत्त्वपूर्ण अछि : आरोपक प्रामाणिकता कम होअए, तैयो आरोपक सामाजिक असर स्वतः कम नहि होइत। बदनामीक अर्थव्यवस्था प्रमाणपूर्वक नहि, पुनरावृत्तिक बलपर चलैत अछि। नाटककार एहि त्रासदीकें पात्रक भय, क्रोध आ पारिवारिक मौनक माध्यमसँ व्यक्त करैत छथि।

१२. चारिम अंक : मन्दिर, जनसभा आ न्याय-निर्णय

चारिम अंकक पहिल दृश्य मन्दिरक प्राङ्गणमे स्थिर अछि। ई स्थल परम्परागत सामूहिक विश्वासक स्थान अछि, मुदा एतय ओकर उपयोग बहस आ न्यायिक समस्यादारीक आरम्भ लेल होइत अछि। सोमेन, रजेन्द्र आ दीपकक उपस्थिति संकेत दैत अछि जे व्यक्तिगत चरित्रक प्रश्न आब गामक सार्वजनिक उत्तरदायित्व बनि चुकल अछि। शोभाक स्पष्ट प्रतिरोध आ दीपकक उपस्थितिसँ झूठा आरोपक नैतिक संरचना प्रश्नाङ्कित होइत अछि।

चारिम अंकक दोसर दृश्य सामूहिक टकरावक उच्चतम बिन्दु अछि। दीपककें अपराधी साबित करबाक प्रयत्न, प्रायोजित चित्रक उपयोग, गवाहीक विश्वसनीयता आ पुलिसक प्रवेश—ई सभ घटनाक माध्यमसँ नाटक 'सुनैन' बातकें 'देखल' प्रमाण बनाएबाक कपटपर प्रहार करैत अछि। नेपथ्य आ भीड़क हल्लासँ सार्वजनिक चौक-सभा अनौपचारिक न्यायालय बनि जाइत अछि। मंचक मध्यभागमे एकर धुरी आब कोनो व्यक्तिक निजी कक्ष नहि, जनता उपस्थित बहुएरना साम्प्रदायिक स्थल अछि।

अन्तिम निर्णायक परिवर्तनमे पुलिस अधिकारीक हस्तक्षेप, आरोपक जाँच तथा षड्यन्त्रकारिक विरुद्ध कार्यवाही देखाइत अछि। कथा एहि बिन्दुपर न्यायकें संस्थागत वैधता दैत अछि। तथापि एकर नाटकीय सीमासँ आँखि मूँदब नहि चाही : वास्तविक राजनीतिक शोषणक गाँठ एकटा सार्वजनिक खुलासा आ पुलिसिया आदेशसँ अपेक्षाकृत तीव्र गतिएँ खुलि जाइत अछि। समाजमे गहिर जड़ि जमौने कतेको प्रश्न बाँचल रहैत अछि—अफवाह फैलएबाक सभ लोकक जिम्मेदारी के? आँचिताक आधारपर स्त्रीपर सन्देह करबाक प्रथा कोन उपायसँ बदलत? पञ्चायती संरचनामे सत्ता-संतुलन कोना सुधरत? इतिक अन्त एहि प्रश्नसभकें पूर्ण उत्तर नहि दैत, मुदा ओकर उभारक कारण बनैत अछि।

१३. अन्तिम प्रस्तावक द्वैधार्थ : पुनर्विवाह वा सार्वजनिक अनुमोदन?

समापनमे रजेन्द्र शोभासँ विवाहक लेल अपन तत्परता प्रकट करैत छथि। एहि प्रस्तावसँ नाटककार रोगक आरम्भिक करुणा, मृत्युक पश्चात स्त्रीक सामाजिक अस्थिरता, चरित्रहननक अपमान आ सुधारक आकांक्षाकें एकटा नाटकीय बिन्दुपर जोड़ैत छथि। पहिने जे सम्बन्ध शंकाक घेरामे छल, ओकरा बाद नव दाम्पत्यक सम्भावना सामाजिक स्वीकृतिक प्रश्नकें सोझाँ अनैत अछि। विधवा-पुनर्विवाहक प्रतिपादन एतय दयाक प्रदर्शन मात्र नहि, दूषित नैतिक मापदण्डक सार्वजनिक प्रतिवाद थिक।

মুদা এহি উজাসক ভীতর প্রশ্ন সেহো অছি। শোভা প্রস্তার স্বনৈত ছথি আ ওকর প্রতিক্রিয়া অভিনয়-সংকেতক রূপমে দেখাওত অছি; রিস্তৃত রাক্তিগত সহমতিক স্বস্পষ্ট উচ্চাবণক অরসব সীমিত বহি জাওত অছি। সমাজ-স্বধাবক ঘোষণাকেঁ পূর্ণ স্ত্রী-অধিকাব মানি নের্ব অনুচিত হোএত। এতয় আলোচনা নাটকক উদ্দেশ্যক রিবোধ নহি, ওকব ঐতিহাসিক উপনব্ধিক সূক্ষ্ম মূল্যাঁকন থিক : বচনা রিধরাক পুনর্রিরাহক রিবোধী আডম্বরকেঁ তোড়ৈত অছি, মুদা নাবী-রিবেকক সুতন্ত্র ভাষাকেঁ অন্তিম নির্ণায়ক স্থান ধবি নহি পঙ্কাচা পরৈত অছি।

১৪. চবিত্র-রিধান : আদর্শ, দ্বরিধা আ প্রতিপক্ষ

অরধেশ, দীপক আ শোভাক ত্রিকোণ গ্রতিক ভাবাত্মক ধ্রুবী অছি, পবন্তু তীনূ এক্কে প্রকাবক পাত্র নহি ছথি। অরধেশ মূল্য-রোধ আ অসহায়তাসঁ সংঘর্ষবত রাক্তি ছথি; বোগ হ্নকা ভোগরাদী নহি, ভরিষ্যক নৈতিক চিন্তা কবএরনা মনুষ্য রঁনবৈত অছি। দীপক প্রতিবোধী সাহসক প্রতিনিধি ছথি, মুদা সমাজক দণ্ডক আশংকা হ্নকো ভীতব সংশয় নৈত অছি। শোভা সামাজিক অপমানক প্রত্যক্ষ নক্ষ্য ছথি আ একব রিবুদ্ধ হ্নক আরাজ বচনাক স্বধাবরাদী প্রযোজনকেঁ মানরীয় আধাব দৈত অছি।

ঘূবনক স্থিতি দোহবী ছনি। পিতা ভেনাক নাতএ ও পুত্রক জীরনক চিন্তাসঁ রাকুল ছথি, পবন্তু পিতৃসত্তাত্মক অধিকাবক সামান্য সীমাসঁ মুক্ত নহি। কৌশন্যা গৃহস্থ চিন্তা, নোকোক্তিজন্য তর্ক আ পবিরাবক যথার্থরোধক প্রতিনিধিত্ব কবৈত ছথি। ভজেন্দ্রবক চবিত্র পাবিবাবিক প্রতিষ্ঠা আ সার্রজনিক পদাভিনাষা রীচক অনিশ্চিত স্থানমে অছি। এতেক সম্বন্ধক সূত্র মিনি নাটককেঁ কেরন দূ দনক সাধাবণ সংঘর্ষসঁ উপব উঠবৈত অছি।

মন্দুন, শিখব, নেতাজী আ সোমেনক ভূমিকা নিশ্চিত রূপসঁ রিবোধাত্মক অছি। অভিনয়মে একব ভেদ উপেক্ষিত ভেন তঁ সভ পাত্র এক্কে সুবক ঘোষণাকাব বঁনি জেতা। নাটককাবক সংরাদমে শিখবক চনাকী, মন্দুনক র্যারহাবিক নির্দয়তা, নেতাজীক পদনিপ্সা আ সোমেনক অনুচব-মনোরৃত্তিক ভিন্ন বক্ষ উপনব্ধ অছি। মুদা খনপাত্রক অন্তর্মন, সামাজিক উদ্গম আ নৈতিক দ্বন্দ্ব অপেক্ষাকৃত কম খুনৈত অছি। এহিসঁ সংঘর্ষক তীক্ষ্ণতা রঁঢ়ৈত অছি, মনোরৈজ্ঞানিক রঁহ্নতা কনী সীমিত হোওত অছি।

১৩. সংরাদক সামাজিক গতি আ ভাষাক আত্মীয়তা

নাটকক শক্তি ওকব রোনচানক গতি অছি। গামঘবক সম্বন্ধরোধক সম্বোধন, প্রশ্নোত্তবক তীব্রতা, ক্রোধমে উচ্চাবিত অপশব্দ, নোকমাত্রক কথনভঙ্গী আ রঁবারঁব নৌটৈত নাবা-সদৃশ রাক্য সভ কথাকেঁ জীরিত রাতারবণ দৈত অছি। ভাষা একব বক্ষসংরাদক ঔজাব থিক, সজারটী অনংকাব নহি। পাত্রক সামাজিক পবিচয় রঁহ্নত রেঁব ওকব কহরাঁক ঠংগসঁ খুনৈত অছি। তেঁ একব মৈথিনী মঁচ-ভাষাক অর্থ কেরন ‘স্বাভারিক’ ভাষামে সীমিত নহি; সংরাদ সম্পর্ক, দরাঁর, ভয় আ প্রতিবোধক শক্তি-সংরুদ্ধ সেহো নির্মিত কবৈত অছি।

দোসব পক্ষ ঈ অছি জে কতেকো প্রসঙ্গমে পাত্র রঁহ্নতে স্পষ্ট নৈতিক নিষ্কর্ষ কহি দৈত ছথি। জখন দীপক সমাজক অধিকাব, স্ত্রীক সম্মান আ বাজনেতাক স্বার্থপব নম্বা র্যাখ্যা কবৈত ছথি, তখন নাট্যক্রিয়া কখনো-কখনো রক্তৃত্বমে রঁদনি জাওত অছি। এহন সংরাদ তৎকোনীন সাম্প্রদায়িক বক্ষমঁচমে অসবদাব হোএরাঁক সম্ভারনা বখৈত অছি, মুদা পঢ়রাঁক সময় ঘটনাক নাটকীয় অনিশ্চিততা ঘটা সকৈত অছি। বচনাক রাস্তরিক উপনব্ধি সংরাদক উগ্রতা আ নাট্যক্রিয়াক রীচক সংতননমে অছি; কমজোবী ওতএ প্রকট হোওত অছি জতএ পাত্র অপন স্থিতি জিএরাঁক রঁদনা ওকব উপদেশ স্বনএরঁ নগৈত ছথি।

নাটককাবক এহি শৈনীকেঁ অশ্বিদ্ধি অথরা ‘অতি’ কহি নকাবরঁ অনুচিত অছি। গ্রামীণ সামাজিক নাটকক বক্ষ-প্রসঙ্গ প্রায়ঃ স্পষ্ট কথন, সার্রজনিক ঠকবার আ ভারাত্মক প্রতিরাদপব নির্ভব কবৈত অছি। প্রশ্ন ঈ অছি জে

কোন ঠাম রাণী নাট্য-অনুভব উপেন্ন করैত অছি, আ কোন ঠাম ওকর বিস্তার নাটকীয় সঘনতাকেঁ ঢীল দৈত অছি। এহি ভেদসঁ পাঠক গ্রতিক গুণদোষ অধিক ন্যায়পূর্ণ রূপেঁ সমঝি সকৈত ছথি।

১৬. অভিনয-নির্দেশ, গীত, আলোক আ মঁচ-পরিবর্তন

মূল পাঠমে প্রবেশ, প্রস্থান, শারীরিক মুদ্রা, ক্রোধ, হাথ উঠএবাঁ, কানবাঁ, হঁসবাঁ, প্রহার, নেপথ্যক গর্জন, বিজুলীক চমক তথা অন্ধকারক নির্দেশ উপলব্ধ অছি। এহিসঁ লেখক কেবল ভাষিক বিবাদ লিখি নহি বহল ছথি; ও দর্শকক অনুভবক অনুক্রম সোচি বহল ছথি। প্রথম অঙ্কক ঘবেলূ শৈয্যা, দোসব অঙ্কক বাজনীতিক বৈঠক, তেসব অঙ্কক অফরাহসঁ সংক্রমিত ঘব আ চারিম অঙ্কক মন্দিব-প্রাঙ্গণ দৃশ্যাত্মক রূপমে সামাজিক জীবনক বিস্তার বচৈত অছি।

প্রার্থনা আ গীতক ভূমিকা কেন্দ্রীয় অছি। শৌভাক ভক্তি-গীত বোগ, ভয আ আশাক সংযুক্ত অভিব্যক্তি বনৈত অছি; পাত্র জবাঁ তর্কমে হাবি জাওত ছথি, তখন গীত মনকা ভাবাত্মক শবণ দৈত অছি। নাট্যশাস্ত্রীয় দৃষ্টিসঁ এহি বিন্দুপব করুণবসক অনুভাব-ব্যভিচাবীভাবক বিন্যাস দেখল জা সকৈত অছি। তথাপি ই ভাবাত্মক সহানুভূতি দর্শককেঁ আলোচনাত্মক সামাজিক সোচসঁ সর্বথা বঞ্চিত নহি করৈত; উনটে করুণা ওকবা চবিত্রহননক ক্রূবতাপব প্রশ্ন উঠএবাঁক প্রেবণা দৈত অছি।

মঁচনক ছাযাচিত্র সেহো বিশিষ্ট দস্তাবেজ ছথি। ও মঁচক সজ্জা, অভিনযক ক্ষণ আ দর্শকসমূহক উপস্থিতি দেখবৈত ছথি; ওহিসঁ বচনাক বঙ্গ-সম্বন্ধক ঐতিহাসিক সাক্ষ্য ভেটৈত অছি। মুদা ফোটো সূতঃ আলোচনাত্মক মূল্যাংকনক পূর্ণ প্রমাণ নহি—সুব, লয, দর্শকক প্রতিসাদ, অভিনযক সমগ্র আবেগ আ দৃশ্য-পবিবর্তনক অবধি চিত্রমে নহি সমা সকৈত অছি। এহি সীমাকেঁ স্বীকাব করैত দৃশ্য-সংকেতকেঁ পঢ়বাঁ অধিক সংযত অধ্যযন থিক।

১৭. করুণাসঁ বীব-প্রতিবোধ ধবি : বস আ নাটকীয় ভাবগতি

আবম্ভিক দৃশ্যসভমে করুণা প্রধান ভাব অছি। বোগী অবধেশক অসহাযতা, শৌভাক প্রার্থনা আ ঘবনক অনিশ্চয দর্শকক সহানুভূতি আমন্ত্রিত করৈত অছি। মুদা কথা করুণামে থিব নহি বহৈত; দীপকক প্রতিবাদ আ সার্বজনিক অন্যাযক বিরুদ্ধ সংঘর্ষমে বৌদ্র আ বীব-ভাবক সংচবণ হোওত অছি। অফরাহক প্রসাবসঁ ভয আ ঘৃণাক স্থিতি জন্মৈত অছি, অন্তমে ন্যায আ সামাজিক সুস্থিতিক অপেক্ষা আশাক দিশামে বঢ়ৈত অছি। এহি ভাবগতিকেঁ কেবল এক প্রমুখ বসক বন্দিশমে সীমিত করবাঁ কঠিন অছি।

রূপক রূপমে “বঁদনৈত সমাজ”ক ভাবসংবচনা আস্থাক নিতান্ত নিজী করুণাসঁ সাম্প্রদাযিক নীতিক সার্বজনিক বিবাদ ধবি জাওত অছি। আঁগনসঁ মন্দিব আ ঘবসঁ পঁচাযত ধবি বঢ়ৈত দৃশ্যাবলী এহি ভাবগতিক দৃশ্য-সমান্তব থিক। জে পাত্র প্রথম দৃশ্যসভমে বোওত ছথি, ও অন্তিম দৃশ্যসভমে প্রশ্ন করৈত ছথি অথবা সাক্ষ্য বখৈত ছথি। তেঁ নাটকমে পবিবর্তনক একটা অর্থ ভাবাত্মক নিষ্ক্রিযতাসঁ নাগবিক প্রতিবাদ দিস সংচবণ সেহো অছি।

তথাপি চবমোৎকর্ষমে সংস্থাগত ন্যাযক হস্তক্ষেপ বহস্যমূলক আবোপক নিদান তৎ দৈত অছি, মুদা সামূহিক অপবাধবোধক গহিব অনুভব নাট্যরূপেঁ পূর্ণতঃ নহি বিকসিত হোওত। দর্শক খলনাযকক পতনসঁ সন্তোষ পাবি সকৈত ছথি, মুদা সামাজিক চবিত্রহননক সংবচনা পব আত্মালোচনক চুনৌতী ওতেক দেব ধবি টিকৈত নহি। এহি অন্তবসঁ নাটকক জনসংচাবাত্মক সফলতা আ সাহিত্যিক জটিলতাক সীমাবেখা স্পষ্ট হোওত অছি।

১৮. প্রমাণ, প্রত্যক্ষ আ বাজনীতিক কথনক সংকট

গ্রতিক মূল সামাজিক প্রশ্ন জ্ঞান আ প্রমাণক প্রশ্ন সেহো থিক। কোন বাঁত সত্য অছি? গামমে সুনেল বাঁত, পঞ্চধব বাজিক গবাহী, ফোটো আ পুলিসক অনুসন্ধান—এহি সভক প্রমাণমূল্য সমান নহি। আবোপ ফৈলএবাঁ পাত্র অনুমানকেঁ সুনিশ্চিত তথ্যক ভাষা দৈত ছথি। জখন সমাজ এহি ভ্রমকেঁ মানি লৈত অছি, তখন নির্দোষ বাজিক

सार्वजनिक अस्तित्व संकटमे पड़ैत अछि। एहि दृष्टिसँ इ तति गामक छ्यान-व्यवस्थाक नाटक सेहो रचैत अछि : देखल, सुनल आ निष्कर्ष निकालल तीनू स्तरमे भेद बाघर नागरिक न्याय लेल अनिवार्य अछि।

नवा-न्यायक पारिभाषिक विधिकेँ नाटकरूपर रूनपूर्वक थोपनाक रूदना सामान्य प्रमाण-विवेकक प्रश्न उठाएब उचित अछि। कथित प्रमाणक स्रोत, उद्देश्य आ वैकल्पिक व्याख्या जँ जाँचल जाए तँ सत्ता-निर्मित आरोपक आधार कमजोर पड़ैत अछि। एही विचारसँ अन्तिम सार्वजनिक विमर्शक महत्त्व रहैत अछि। तथापि नाटकमे न्यायिक सहक स्थापना अपेक्षाकृत तीव्र अछि; कथा तथ्य-जाँचक श्रमक विस्तृत विधान नहि बढैत।

एहि अपूर्णताकेँ बचनाक एकटा फलदायी प्रश्न रूनि पढल जा सकैत अछि : दर्शककेँ श्वनिसक निर्णयपर विश्वास कहु नेरॉक अछि, कि ओ अपन सामाजिक व्यवहारमे सुनल रूतक सहापनक जिम्मेदारी सेहो लेत? सामाजिक रूदनारक वास्तविक माप दोसर प्रश्नक उत्तरमे निहित अछि।

१९. मैथिली नाट्य-परम्परामे इतिक स्थान

मैथिली नाटकक इतिहास केवल राजदरबार, प्रवाणक कथा आ प्रसिद्ध लेखकक पङ्क्तिबद्ध उत्तराधिकार नहि अछि। आधुनिक वर्ग-साहित्यमे सामाजिक प्रतिबोध, सस्ता मुद्रण, गामघरक आयोजन, अप्रतिष्ठित अभिनय-दल आ प्रवासी मैथिली समाजक मंच सेहो महत्त्वपूर्ण छथि। मैथिली नाट्येतिहासपर हालक शोध—रघुनन्दन दासक "मिथिलानाटक"क रूप्लभाषिक संसारक अध्ययन आ छूँज विहारी लाल मण्डलक आवम्भिक नाटकक पुनर्पाठ—देखरैत अछि जे साहित्यक इतिहास सामाजिक हैसियत आ अभिलेखक उपलब्धतासँ प्रभावित होइत अछि। एहि विश्लेषणकेँ आनन्द कुमार झाक इतिपर प्रत्यक्ष रूपेँ लागू कवर नहि, मुदा एकटा पाठशालाक रूपमे अवश्य देखल जा सकैत अछि : कम चर्चित वर्ग-संसारक मूल्यांकन ओकर वास्तविक पाठ आ प्रदर्शन-साक्ष्यक आधारपर होएबाक चाही।

"रूदनैत समाज" एहि व्यापक परम्परामे गामक वर्तमान संकटकेँ मैथिली वर्ग-भाषामे रूपान्तरित करबाक प्रयत्न थिक। इतिक केन्द्रमे न राजवंश अछि, न पौराणिक चमत्कार; अछि रूीमाव युवक, अपमानित स्त्री, चिन्तित पिता, पंचायतक पदक लोभ, दलरूाजी, प्रायोजित रूदनामी आ नागरिक न्याय। मैथिली वर्गमंचपर स्थानीय सामाजिक शैक्षारनीकेँ राजनीतिक असहमतिक रूपमे वखब एहि नाटकक उल्लेखनीय योगदान थिक। लेखकक अन्य सामाजिक नाटकसभक सन्दर्भमे सेहो एहि इतिक चर्चा उपलब्ध अछि; तथापि प्रत्येक इतिक स्वतंत्र नाट्य-विन्यासक आधारपर मूल्यांकन आवश्यक बहैत अछि।

साहित्य अकादेमी द्वारा प्रकाशित मैथिली नाटकविषयक अध्ययनसभक सूची एहि तथ्याक संकेत दैत अछि जे आधुनिक मैथिली वर्गमंचक ऐतिहासिक विकास आ साम्प्रदायिक स्वरूप पर पृथक शोधक परम्परा विकसित भेल अछि। मुदा एहि व्यापक साहित्यिक नक्सामे "रूदनैत समाज"क मूल्य ओकर कथित प्रतिनिधित्वमे नहि, विशेष दृष्टिमे अछि—सत्ताक संघर्षमे स्त्री-चरित्रक सार्वजनिक उपयोगक पहचान।

२०. इतिक उपलब्धि आ सीमा : एकटा समेकित मूल्यांकन

पहिल उपलब्धि ई अछि जे लेखक सामाजिक हिंसाकेँ केवल मारि-पीट अथवा कानूनक अपराधमे सीमित नहि करैत छथि। आरोप, अपराद, चेष्टा, आधा-सह आ राजनीतिक सन्देह सेहो हिंसाक रूप धारण करैत अछि। दोसर उपलब्धि व्यक्तिगत संकट आ सार्वजनिक राजनीति रूीच सम्बन्ध स्थापित करब थिक। अवधेशक रोग आ शोभाक प्रतिष्ठा आवम्भमे निजी परिवारक विषय लगैत अछि, मुदा अन्तमे सत्ता-संघर्षक मुख्य दाँव रूनि जाइत अछि।

তেসব উপলব্ধি মৈথিলী লোকভাষাক বর্গ-মর্যাদা অছি; পাত্রক ভাষা ওকৰ সামাজিক স্থিতি আ নাটকীয় উদ্দেশ্য দুনূ প্রকট কৰৈত অছি।

চৌথ উপলব্ধি বর্গ-সংরচনাসঁ সম্বন্ধ অছি। অর্থসভমে ঘৰক নিয়ন্ত্রণ করুণাসঁ পঁচাযতক জোড়-তোড়, তেসব অর্থক অপরাধ আ চাবিম অর্থক সার্বজনিক নির্ণয ধবি তনাব বঁহৈত অছি। সংগীত, প্রকাশ, মঁচ-চিত্র আ দর্শক-সম্মুখ বঁহস এহি বিন্যাসকেঁ প্রস্তুতি যোগ্য রূপ দৈত অছি। পাঁচম উপলব্ধি শৌভাক সম্মান আ পুনর্বিবাহক প্রশ্নক কেন্দ্বীযতা থিক; সামাজিক স্বভাবক নৈতিক আকাঁক্ষা প্রতিক অন্ত ধবি সক্রিয বহৈত অছি।

সীমামে পহিল বাঁত চবিত্রক শ্বেত-শ্যাম বিভাজন অছি। প্রতিপক্ষী পাত্রক সামাজিক-মানসিক প্রেবণা বঁহ্মধা অবসববাদ আ দম্ভতাক সূত্রমে সমেটল গেল অছি। দোসব, কিছু সংবাদ উপদেশাত্মক বিস্তাব লৈত অছি, জাহিসঁ নাটকীয় গতি কখনো জনসভা-জকাঁ স্বনাগত অছি। তেসব, বোগসঁ বিবাহক প্রস্তার ধবি স্ত্রীক স্বাযত্ত তর্কক তননামে পুরুষক নির্ণযকাবী বাণী অধিক স্থান পবৈত অছি। চাবিম, অন্তিম পুনিসিযা হস্তক্ষেপ জটিল সংবচনাগত সমস্যাক সমাধানকেঁ ব্যক্তিবিশেষক অপবাধ আ সজাক সীমামে সিমটাবৈত অছি। পাঁচম, নাটক সহক বিজযক আশা দেখবৈত অছি, মুদা সমাজক দ্বাবা পহিনে পসবাওল অপমানক ক্ষতি-পূর্তিক প্রশ্ন খুলল বহি জাগত অছি।

গুণদোষক ওএহ সন্তুলন আলোচনাক ন্যায থিক। "বঁদলৈত সমাজ" কেঁ ন ত কেবল স্বভাবক ঘোষণাপত্র কহি খাবিজ কএল জা সকৈত অছি, ন সমস্ত সামাজিক প্রশ্নক পূর্ণ সমাধান মানি মহিমামণ্ডিত কএল জা সকৈত অছি। ঈ একটা সমযবিশেষক সামাজিক চিন্তাক সশক্ত, কখনো অতি-ঘোষণাত্মক, মুদা নিবন্তব জনোন্মুখ নাটকীয় অভিব্যক্তি অছি। সমাজক "বঁদলৈত" অর্থ এতয অন্তিম পবিণামসঁ বেঁসী চলৈত সংঘর্ষমে নিহিত অছি।

২১. উপসংহাব

আনন্দ কুমাব ঝাক "বঁদলৈত সমাজ" পাঠককেঁ ঈ দেখবৈত অছি জে বাজনীতি জখন সমাজক সর্বাধিক অন্তবঙ্গ সম্বন্ধসভমে প্রবেশ কৰৈত অছি, তখন সাধাবণ সহাযতাকেঁ অবৈধ সম্বন্ধ, করুণাকেঁ স্বার্থ আ মিত্রতাকেঁ ষড্যন্ত্রক রূপমে প্রচাবিত কএল জা সকৈত অছি। বোগসঁ লড়ৈত ব্যক্তি আ সম্মানক লেল জূঝৈত স্ত্রীক বীচক সম্বন্ধ নাটককেঁ মনুষ্যক গবিমা আ সার্বজনিক নৈতিকতাক গম্ভীব প্রশ্ন ধবি লহ জাগত অছি। অদালত-সদৃশ জনমঁচ, কথিত প্রমাণক জাঁচ আ পুনর্বিবাহক প্রস্তার স্বভাবক আশাক রূপমে সোঝাঁ অবৈত অছি।

নাটকক সভসঁ পৈঘ আলোচনাত্মক শক্তি ঈ অছি জে ও দর্শককেঁ চবিত্রহননক বাজনীতিক উৎপাদকতা দেখবৈত অছি। একব অপূর্ণতা ঈ অছি জে ও অপন ওছিত সামাজিক পবিবর্তনক পূর্ণ প্রক্রিযা—স্ত্রীক স্পষ্ট স্বাধীন নির্ণয, সংস্থাগত জবাবঁদেহী আ অফবাহক সামূহিক আত্মালোচন—কেঁ পর্যাপ্ত বিস্তাব নহি দৈত। মুদা এহি অপূর্ণতাসঁ ওকব প্রশ্ন সমাপ্ত নহি হোএত; উনটে একব সমকালীন প্রাসঙ্গিকতা বঁহৈত অছি। সমাজ বঁদলল কহবাক অধিকাব তখনে হোএত জখন ও বোগীক প্রতি করুণাশীল, স্ত্রীক প্রতি ন্যাযসংগত, বাজনীতিক দাবাক প্রতি প্রশ্নশীল আ আবোপক প্রতি প্রমাণ-সচেত বঁহত। এহি কসৌটীপব "বঁদলৈত সমাজ"ক শীর্ষক একটা কালক্রমক বর্ণন নহি, সতত নৈতিক চুনৌতী বঁনি পাঠকক সংগ বহৈত অছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

প্রাথমিক স্রোত

ঝা, আনন্দ কুমাব। বঁদলৈত সমাজ। মেঁহথ, ঝঁঝাবপুব, মধুবঁনী : শ্রী অভযকান্ত ঝা, ২০০২। প্রথম সংস্কবণ।

মৈথিলী নাট্যেতিহাস আ সমীক্ষা

झा, शिव कुमार। “मैथिली नाटकक विकासमे आनन्द जीक योगदान”। विदेह मैथिली नाट्य उत्सव। नव दिल्ली : श्रुति प्रकाशन, २०१२।

ठाकुर, गजेन्द्र (सम्पादन-सन्दर्भ)। विदेह मैथिली नाट्य उत्सव। नव दिल्ली : श्रुति प्रकाशन, २०१२।

ठाकुर, गजेन्द्र। “Anand Kumar Jha: A Complete Research & Critical Appreciation”। A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, भाग ७७। विदेह। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_75.htm ।

झा, देवकान्त एवं दिनेश कुमार (सम्पा.)। मैथिली नाटकक विकास। नव दिल्ली : साहित्य अकादेमी, २००६।

मिश्र ‘अमर’, चन्द्रनाथ (सम्पा.)। आधुनिक मैथिली रंगमंच : अतीत, वर्तमान ओ भविष्य। नव दिल्ली : साहित्य अकादेमी, २००८।

तुलनात्मक अध्ययन आ नाट्यसिद्धान्त

Diamond, Christopher L. “The ‘Indescribable Country’: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.03 ।

Prakash, Pranav. “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” Asian Ethnology 85, no. 1 (2026). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06 ।

Aristotle. Poetics. Translated by Malcolm Heath. London : Penguin, 1996।

Brecht, Bertolt. Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Edited and translated by John Willett. London : Methuen, 1964।

Dolan, Jill. The Feminist Spectator as Critic. Ann Arbor : University of Michigan Press, 1988।

Bharata Muni. The Nāṭyaśāstra. Translated by Manomohan Ghosh. Calcutta : Asiatic Society, 1951–1961।

अन्तर्जालीय स्रोत देखबाक तिथि : १८ नवम्बर २०२६।

अध्याय 04 • नाटकक प्रथम प्रकाशन २००३

‘धधाएल नरकी कनियाँक नहास’ : पारिवारिक विखण्डन, स्त्री-स्वायत्तता आ नैतिक भयक नाट्यशास्त्रीय समीक्षा

आनन्द कुमार झाक नाटकक पाठ-केन्द्रित आलोचनात्मक अध्ययन

सारांश : आनन्द कुमार झाक ‘धधाएल नरकी कनियाँक नहास’ संयुक्त परिवार, नरदाम्पत्य, आर्थिक निर्भरता, ग्रामीण–नगरीय दूरी आ स्त्रीक जड्ताक परस्पर टकराहटपर आधारित सामाजिक नाटक अछि। तीन अंक आ नव दृश्यक एहि रचनामे शिखा–समीरक दाम्पत्य-विवाद मेघेश्वरक रोग, विदेशक बाधित पढ़ाइ, रोकल गेल पत्र, उपचारक अर्थाभाव आ पैतृक सम्पत्तिक प्रश्नसँ क्रमशः व्यापक सामाजिक संकटमे बदलैत अछि। एकर शीर्षक आसन्न मृत्यु आ जनैत देहक भय उत्पन्न करैत अछि; मुदा नाटकीय परिणति मृत्यु नहि, बँचार आ पारिवारिक पुनर्मिलन अछि। एहि विवेचक आलोकमे आलेख शीर्षकक अर्थ, कथानकक कारण-कार्य-संयोजन, पात्रसभक मनोवैज्ञानिक विन्यास, ग्रामीण रंगमंचक यथार्थधर्मी शिल्प, रङ्ग-सज्जा, घरेलू श्रम आ स्त्री-अधिकारक वैचारिक सीमाक परीक्षण करैत अछि। अध्ययनक निष्कर्ष ई अछि जे नाटकक सर्वाधिक महत्त्व ओकर सामाजिक प्रश्नक

तीक्ष्ण प्रस्तुतीकरणमे अछि; मुदा एकरे नैतिक समाधान स्त्रीक असहमतिकेँ जल्दी दोषमे परिणत कए रङ्गमञ्चन सामाजिक यथार्थकेँ सीमित करैत अछि।

बीजशब्द : मैथिली सामाजिक नाटक; आनन्द कुमार झा; संयुक्त परिवार; स्त्री-स्वायत्तता; नवदाम्पत्य; लोकधर्मी अभिनय; पारिवारिक अर्थशास्त्र; ग्रामीण रंगमंच; करुण-रस; नाट्य-विडम्बना।

१. प्रस्तावना : पोथी, रचना-परिसर आ आलोचनाक प्रश्न

आनन्द कुमार झाक 'धधाएल नवकी कनियाँक नहास' आरम्भमे एकटा गृहकलहक कथा प्रतीत होइत अछि, मुदा एकरा गहिराइमे पढ़ला पर स्पष्ट होइत अछि जे एक घरक आँगनमे आधुनिक मिथिलाक अनेक द्वन्द्व एक संग सक्रिय अछि। शिक्षित वरकेँ गाम छोड़ि शहरमे उपार्जन करब, पैतृक घरक निर्वाहक दायित्व, नव दम्पतिक स्वतंत्र जीवनक आकांक्षा, श्रम आ आमदनीक असमान बँटवारा, वृद्ध-रोगीक परिचर्या, बच्चाक पढ़ाइ आ सेवकक असुरक्षित स्थिति—ई सभ समस्या पात्रसभक सामान्य बातचीतमे प्रवेश करैत अछि। एतए 'परिवार' केवल प्रेमक ठाम नहि, संसाधन, प्रतिष्ठा, निर्णयाधिकार आ दायित्वक संस्थासँ बनल एकटा परिवर्तित होइत संरचना अछि। एहि कारण नाटककेँ नवकी कनियाँक चरित्रपर नैतिक फैसला सुना देबामात्रसँ ओकर साहित्यिक जटिलता समाप्त नहि भए जाइत अछि।

पोथीक प्रकाशन-विवरणमे पहिल संस्करण जानकी नवमी, ११ मई २००३ आ प्रकाशक प्राची प्रकाशन, मैथिल–महावरपुर–मधुबनी देल अछि। नाटकक आरम्भिक विवरणमे १२ अक्टूबर २००२ केँ गन्धवारीमे श्री प्रभाकर अभिनय समितिक मंचनक उल्लेख अछि। अतएव एहि कृतिक आलोचना मुद्रित संवाद आ वास्तविक प्रदर्शन-परम्परा—दूनूक परस्पर सम्बन्धमे आवश्यक अछि। ग्रामीण उत्सवक सामूहिक दर्शक लेल रचल गेल नाटकक स्पष्ट कथा, तीख पात्र-संवाद, दृश्य-परिवर्तन आ चरम नाटकीय संकटकेँ केवल पुस्तकालयमे पढ़बाक रचना मानब अनुचित होयत।

लेखकक अन्य नाटक—'ठाकाक मोल', 'कलह', 'बदलैत समाज' आ 'हठात परिवर्तन'—सँ एकटा व्यापक सामाजिक सरोकारक क्रम बनैत अछि। एकर बाहरी साहित्यिक प्रतिष्ठाक संकेत साहित्य अकादेमीक युवा पुरस्कारक अभिलेखोमे भेटैत अछि, जतए २०११ मे आनन्द कुमार झाक 'हठात' नामक नाटककेँ पुरस्कृत कएल गेल। तथापि ई संस्थागत मान्यता एहि कृतिक सौन्दर्यात्मक मूल्याक स्वतः प्रमाण नहि; प्रत्येक नाटकक अन्तर्विरोध स्वतंत्र रूपसँ देखबाक चाही। मिथिलाक समानान्तर रंगमंचक इतिहासमे गामक अभिनयसँ सार्वजनिक बहस तैयार करबाक जे परम्परा अछि, ताहिमे एहि नाटकक स्वरूप बूझब जा सकैत अछि।

एहि अध्ययनक मूल जिज्ञासा पाँच प्रकारक अछि। पहिल, कथानक कतेक विश्वसनीय कारण-कार्य सम्बन्धपर आगाँ बढ़ैत अछि? दोसर, 'नवकी कनियाँ' सामाजिक पात्र अछि अथवा पहिनेसँ निर्धारित नैतिक दोषक प्रतीक? तेसर, संवाद, रंग-संकेत आ दृश्य-स्थान केहन अभिनय-संभावना बनबैत अछि? चारिम, सम्पत्ति आ उपचारक खर्चक प्रसंगसँ परिवारक भीतर केहन शक्ति-सन्तुलन उजागर होइत अछि? पाँचम, शीर्षकमे उपस्थित 'धधाएल नहास' आ अन्तमे प्राप्त सुखान्तक बीचक तनाव नाटकक अर्थकेँ कोना बदलैत अछि? उत्तर लेल नाटकक तीनू अंक, नओ दृश्य, भूमिका-लेख आ मंचन-विवरणक पाठ-आधारित तुलना कएल गेल अछि।

२. नाटकक आरम्भिक प्रतिक्रिया आ पूर्वपीठिकाक वैचारिक सीमा

प्रकाशित पोथीमे लेखकक अतिरिक्त अनेक भूमिका आ शुभेच्छा-लेख अछि। 'एहि नाटकक मादे' शीर्षक लेख सामाजिक नाटकक मंचनीयता, संवाद-प्रधानता आ परम्परागत परिवारक परिवर्तनक चर्चा करैत अछि; 'नाट्य

साहित्य मे पार्वंगत' नाटककें संयुक्त परिवारक पतनमे सामाजिक दर्पण मानैत अछि; अंग्रेजीमे लिखल अग्रेषण-पत्र शिखाक 'सून' आ अन्तिम पारिवारिक मेलक विशेष प्रशंसा करैत अछि। एहि सभ प्रतिक्रियासँ नाटकक तत्कालीन ग्रहण-परिसर स्पष्ट होइत अछि: पाठक आ दर्शकक समक्ष बचनाकें परिवार बँचेनिहार नैतिक हस्तक्षेपक रूपमे प्रस्तुत कएल गेल। ई स्वागत साहित्यिक इतिहासक उपयोगी तथ्य अछि, मुदा आलोचनाकें एही निष्कर्षक पुनरावृत्ति करह रुकि जाएबाँक आवश्यकता नहि।

एक महत्त्वपूर्ण अन्तर बूझबाँक चाही। नाटकक भूमिका-लेखकसभक दृष्टिमे शिखाक असहमति अधिकतर स्वार्थ आ रूढ़ भ्रमिक परिणाम अछि; नाटकक वास्तविक संवादमे मुदा अलग गृहस्थी, निजता, पैतृक सम्पत्तिक उपयोग, आश्रित परिवारक आर्थिक भार आ पति-पत्नी बीच सत्ता-सन्तुलन जेकाँ ठोस प्रश्न घुसल अछि। एहि प्रश्नसभकें समाजशास्त्रीय समस्या मानि विवेचन कएल जाए तँ शिखाक निर्णयसभक आलोचना सम्भव होइतहुँ स्त्रीक प्रत्येक स्वायत्त इच्छा स्वतः अनैतिक नहि ठहरैत। साहित्यिक समीक्षा आ पात्रक विरुद्ध अभियोगक फरक एतहि सँ आरम्भ होइत अछि।

नाटकक अतिक्रमणो एतहि अछि: एक दिस ओ सामान्य पारिवारिक हँसी-ठट्ठा सँ वास्तविक असहमतिधरि पहुँचैत अछि, दोसर दिस रुग्ण शरीर आ मृत्युशय्याक छविसँ गृहकलहकें भयंकर सार्वजनिक परिणामक प्रश्न बना दैत अछि। परोक्ष प्रश्न ई उठैत अछि जे पारिवारिक एकता कोन शर्तपर न्यायपूर्ण भइ सकैत अछि। केवल छोटक बलिदानसँ अथवा केवल पैघक अधिकारसँ नहि, अपेक्षित अछि परस्पर उत्तरदायित्वक न्यायसंगत बाँट। नाटक बाबल्लाव एकर समीप पहुँचैत अछि, फेर एकरे समाधान भावनात्मक क्षमा आ नैतिक परिवर्तनक माध्यमसँ करैत अछि।

३. त्रि-अंकीय संरचना : कलहसँ संकट आ संकटसँ समाधान धरि

३.१. पहिल अंक : अलग रहबाँक इच्छा आ साझा घरक अनिश्चितता

प्रथम दृश्यमे समीर आ शिखाक बातचीत व्यक्तिगत असन्तोषसँ शुरू होइत अछि। समीर ई बूझबैत अछि जे ओकर जीवनमे जेठ भाइक संरक्षण निर्णायक रहल; शिखा शहरक स्वतंत्र बसोबासक आग्रह करैत अछि। शिखाक लेल वैवाहिक घरक मतलब पति-पत्नीक अपन संसार सेहो अछि; समीरक लेल ओ संसार स्वभावतः भैया-भौजी, बाल-बच्चा आ पुरान दायित्वसँ बनल अछि। एहि तरह आरम्भिक संवादमे 'घर' शब्दक दू अर्थ टकराइत अछि। एकर बीच स्वर्णा आ विवेकक उपस्थिति निजी विवादकें सार्वजनिक परिवारक विमर्शमे बदलि दैत अछि। श्रवणयाती हँसी, घरेलू बात आ सामान्य बतकहीक भीतर भविष्यमे होयबला बड़ संघर्षक बीज पड़िनहिँ अछि।

द्वितीय दृश्य मेघेश्वर बाबूक दलानपर खुलैत अछि। दलान—जतए पुरुषक आपसी सलाह, रोग-समाचार आ गामक आर्थिक चर्चा सम्भव अछि—पहिल दृश्यक शयन-गृहसँ भिन्न सामाजिक क्षेत्र बनबैत अछि। मेघेश्वरक अस्वस्थता, औषधि पर निर्भरता आ आर्थिक चिन्ताक संग शोभनक कठुं टिप्पणीक माध्यमसँ छोट भाइक सफलताक मूल्य पर प्रश्न उठैत अछि। मेघेश्वर समीरकें नितान्त खलनायक मानि त्यागि नहि दैत; ओलनकर संवादमे स्नेह आ क्रोधक एक संग उपस्थिति अछि। मुदा शोभनक कथन कर्तव्यक कठोर सार्वजनिक नैतिकता बनबैत अछि, जाहिमे समीरक व्यक्तिगत जीवनक लेल बहुत कम अवकाश बँचैत अछि।

तेसर दृश्य शिखा आ स्वर्णाक बीच स्त्री-स्त्री विवादकें अधिक तीक्ष्ण करैत अछि। समीरक प्रवेशसँ प्रश्न 'ककर अपराध?' जेकाँ आरोप-प्रत्यारोपक रूप लैत अछि। स्वर्णा नवविवाहिता बहिनीक प्रति शान्तिपूर्ण संवादक आग्रह

𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒬𑒱𑒐𑒰 𑒋𑒯𑒱 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢 𑒥𑒳𑒗𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒂 𑒮𑒧𑒲𑒩 𑒁𑒮𑒯𑒧𑒞𑒱𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒬𑒰𑒮𑒢 𑒦𑓀𑒑𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒠𑒹𑒐𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒩𑒱𑒞𑒹𑒬𑒏 𑒏ॉ𑒪𑒹𑒖𑒏 𑒣𑒜𑓃𑒰𑒃 𑒂 𑒤𑒲𑒮𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒒𑒩𑒹𑒪𑒴 𑒗𑒑𑒛𑓃𑒰𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒚𑒼𑒮 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒮𑓂𑒧𑒩𑒝 𑒏𑒩𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒩𑒴𑒣𑒮𑒿 𑒄 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱, 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒋𑒞𑒯𑒱 𑒣𑒰𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒡𑒢 𑒂 𑒂𑒬𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒥𑒰𑒪𑒏𑒏 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓒.𑓒. 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒁𑓀𑒏 : 𑒮𑓀𑒠𑒹𑒬𑒏 𑒁𑒫𑒩𑒼𑒡 𑒂 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒬𑓀𑒏𑒰𑒏 𑒑𑒰𑒜𑓃 𑒦𑒹𑒢𑒰𑒃

𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒁𑓀𑒏𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒧𑒹𑒒𑒹𑒬𑓂𑒫𑒩𑒏 𑒬𑒩𑒲𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒐𑒩𑒰𑒥 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒬𑒼𑒦𑒢 𑒂 𑒮𑒳𑒬𑒲𑒪𑒰 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒞𑒱𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒩𑒱𑒞𑒹𑒬 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒜𑓃𑒰𑒃 𑒂 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒤𑒿𑒮𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒩𑒼𑒑𑒏 𑒃𑒪𑒰𑒖 𑒪𑒹𑒪 𑒡𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒩𑒏𑒧𑒮𑒿 𑒥𑒹𑒮𑒲 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱 𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰: 𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒪𑒱𑒐𑒪 𑒖𑒰𑒋𑒞, 𑒍 𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒧𑒲𑒩 𑒡𑒩𑒱 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒞 𑒏𑒲 𑒢𑒯𑒱, 𑒂 𑒖𑒐𑒢 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒞 𑒞𑒐𑒢 𑒠𑒹𑒩 𑒞𑓄 𑒢𑒯𑒱 𑒦𑓄 𑒑𑒹𑒪 𑒯𑒼𑒨𑒞? 𑒄 𑒂𑒬𑓀𑒏𑒰 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒅𑒣𑒠𑒹𑒬𑒏 𑒮𑓂𑒞𑒩𑒮𑒿 𑒅𑒣𑒩 𑒅𑒚𑒰𑒏𑓄 𑒮𑒧𑒨-𑒮𑒰𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒰𑒧 𑒂 𑒬𑒯𑒩𑒏 𑒠𑒴𑒩𑒲 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒧𑒲𑒪𑒏 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑓀𑒔𑒰𑒩 𑒂 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒏 𑒠𑒴𑒩𑒲 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒠𑓂𑒫𑒱𑒞𑒲𑒨 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒬𑒯𑒩𑒧𑒹 𑒮𑒧𑒲𑒩𑒏 𑒤𑓂𑒪𑒻𑒙𑒣𑒩 𑒁𑒕𑒱। 𑒬𑒱𑒐𑒰 𑒑𑒵𑒯𑒮𑓂𑒟𑒲𑒏 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒞 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒩𑒱𑒬𑓂𑒩𑒧 𑒂 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒹𑒬𑒏 𑒤𑒪 𑒧𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒧𑒲𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒑𑒰𑒧𑒮𑒿 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒢𑒯𑒱 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞; 𑒍 𑒣𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒬𑒼𑒦𑒢𑒏 𑒂𑒑𑒧𑒢 𑒂 𑒩𑒰𑒧𑒪𑒰𑒪𑒏 𑒣𑒴𑒕𑒞𑒰𑒕𑒮𑒿 𑒡𑒲𑒩𑒹-𑒡𑒲𑒩𑒹 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒹𑒥𑒰𑒧𑒹 𑒖𑒰𑒢𑒥𑒴𑒗𑒱 𑒥𑒰𑒡𑒰 𑒠𑒹𑒪 𑒑𑒹𑒪। 𑒣𑒻𑒮𑒰𑒏 𑒪𑒼𑒦, 𑒧𑒰𑒪𑒱𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮 𑒂 𑒒𑒩𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒲 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰 𑒋𑒞𑒋 𑒋𑒏𑒹 𑒮𑒰𑒟 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒞𑒲𑒐 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒑𑒹𑒪𑒰𑒣𑒩 𑒬𑒱𑒐𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱 𑒮𑒧𑒲𑒩𑒏 𑒂𑒏𑓂𑒩𑒼𑒬 𑒔𑒩𑒧𑒣𑒩 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒮𑒿 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒧𑒹 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒱𑒞 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱: 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒐𑒥𑒩 𑒩𑒼𑒏𑒥, 𑒖𑒏𑒩 𑒠𑒳𑒭𑓂𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧 𑒩𑒼𑒑𑒲𑒏 𑒅𑒣𑒔𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒠𑒹𑒩𑒲 𑒦𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

तेसर दृश्यमे विदेशी अपन पढ़ाइ छोड़ि घरेनू श्रममे नगरीक स्थिति स्वीकारैत अछि। शिखा एकर उपेक्षा करैत अछि वा प्रश्नक सहतापर संदेह करैत अछि; समीर अन्ततः विदेशीकेँ पढ़ाइक अनुकूल व्यवस्था देबाक संकल्प करैत अछि। दाम्पत्य विवाद आ बीनकक शैक्षणिक भविष्यक सम्बन्ध एतए स्पष्ट भऽ जाइत अछि। ध्यान देबाक बात ई जे शिक्षा एकटा नावा मात्र नहि; एकरा लेल स्कूली शुल्क, पोशाक, आवागमन आ घरक कामसँ मुक्त समय आवश्यक अछि। नाटक मेघेश्वरक परिवारक आर्थिक अभावक सापेक्ष विदेशीक शिक्षा देखबैत अछि; से ओकर सामाजिक यथार्थवादक एकटा बीनवान पक्ष अछि।

३.३. तेसर अंक : उपचारक अर्थ, सम्पत्तिक झगड़ा आ जीवन-रक्षा

तेसर अंकक प्रथम दृश्य फेर मेघेश्वरक घरमे खुलैत अछि। रोगक गम्भीरता बढ़ल अछि, चिकित्सकीय शल्यक्रियाक आवश्यकता बताओल जाइत अछि आ उपचारक खर्च परिवारक सामर्थ्य सँ बाहर जेकाँ बुझाइत अछि। एहि घड़ी विदेशी शिक्षा छोड़बाक विकल्प पर विचार करैत अछि, शोभन धन जुटेबाक प्रयास करैत अछि आ श्यामकान्त अपन सामर्थ्यानुसार सहयोगक प्रस्ताव रखैत छथि। एहि पात्रसभक संग नाटकक नैतिक क्षेत्र विस्तृत होइत अछि: ‘परिवार’ केवल जन्मक रक्तसम्बन्ध नहि; पड़ोसी, मित्र, सेवाकर्मी आ साझा सामाजिक विश्वास सेहो संकटमे काम अबैत अछि। तदपि सहायता-व्यवस्था स्वयं अनिश्चित अछि, एतए आश्वासन आ धनक वास्तविक उपलब्धतामे स्पष्ट दूरी बनल रहैत अछि।

दोसर दृश्य समीरक शहरी दफ्तरमे स्थानान्तरित होइत अछि। समीरकेँ गामसँ पत्र भेटैत अछि, ताहिमे रोग, कर्ज, उपचार आ सम्पत्तिक व्यावहारिक सन्दर्भ स्पष्ट अछि। शिखा हुनि बेचबाक अधिकारक पक्षमे तर्क दैत अछि, समीर कहैत अछि जे जेठ भाइक जीवनक रक्षा लेल अनक भागक सम्पत्ति बेचनाइ अनुचित होयत। एहि संवादमे ‘अधिकार’ आ ‘कर्तव्य’ दूटा अलग भाषिक क्षेत्र बनबैत अछि। नाटकलेख शिखाक तर्ककेँ स्वार्थक दिशा देबैत अछि, मुदा पाठक लेल मूल जिज्ञासा बचल रहैत अछि: पैतृक सम्पत्तिक उपयोगक निर्णयमे स्त्रीक आवाज केना स्वीकृत होयत, आ जेठ भाइक उपचारक खर्चक न्यायपूर्ण वहन के करत? एकटा आर्थिक प्रश्नकेँ अन्ततः सदाचारक विवादमे समेटि देल जाएब एहि दृश्यक शक्ति आ सीमा दूनू अछि।

अन्तिम दृश्यमे विवाद व्यक्तिगत चोटक चरम सीमा धरि जाइत अछि। शिखा आत्मविनाशक घोषणा करैत अछि, नाटकक शीर्षकसँ मिलैत ‘धधाइत नहास’क छवि संवादक भीतर साकार होइत अछि। विदेशी आ वामनानक त्वरित प्रतिक्रिया, डाक्टरक प्रवेश आ समीरक पश्चात्तापसँ संकट टरैत अछि। शिखा क्षमा माँगैत अछि, समीर सेहो अपन कठोर व्यवहारपर लज्जित होइत अछि, मेघेश्वर आ स्वर्णा परिवारमे फेर आमन्त्रित होइत छथि। अन्तिम स्थिति सुखान्तक अछि; मुदा एहि सुखान्तक मूल्य बुझबाक लेल ई देखब आवश्यक अछि जे बाँचब सम्बन्धक शर्त ककर परिवर्तनपर अधिक निर्भर रहल।

४. शीर्षकक नाटकीय विडम्बना : जरैत देह नहि, जरैत सम्बन्ध

‘धधाइत नवकी कनियाँक नहास’ शीर्षक पाठककेँ आरम्भहिँ भय, हिंसा आ सम्भावित मृत्यु दिस खीँचैत अछि। ‘धधाइत’ आगिक प्रखरता, ‘नवकी कनियाँ’ नवदम्पतिक नाजुक जीवन आ ‘नहास’ जीवित व्यक्तिक निर्जीव देह बनि जाएबाक भय एक संग उपस्थित करैत अछि। एहन शीर्षक मिथिलाक घरेनू हिंसा, नववियाहिता प्रति दमन आ दहेजक मृत्यु-कथा संग पाठकीय स्मृति जोड़ि सकैत अछि। मुदा नाटकमे एहन घटना पूर्वनिश्चित तथा नहि

अछि; ई एकटा आसन्न सम्भावना, पात्रक उच्चारण आ भावनात्मक आतंकक रूपमे आएल अछि। तेँ शीर्षककेँ प्रत्यक्ष घटना-सूचक मानब पाठ-विरुद्ध होयत।

शीर्षक आ कथानकक अन्तर अर्थपूर्ण अछि। लेखक जे भय जगबैत छथि, से ओकरा घटित नहि होमए दैत अछि। अन्तिम क्षणक चिकित्सकीय हस्तक्षेपसँ मृत्यु अवरुद्ध होइत अछि आ गति करुण त्रासदीक बदला सामाजिक मेल-मिलापक रूप ग्रहण करैत अछि। ई नाटकक मूल नाटकीय युक्ति अछि: संभावित अपरिवर्तनीय हानिक छाया देखाकए दर्शककेँ पारिवारिक विघटनक मूल्य महसूस कराएब। मुदा एहि युक्तिसँ नैतिक जटिलता सेहो पैदा होइत अछि। आत्महत्या-संकटकेँ परिवार बचेबाक अन्तिम उपाय बना देल गेल अछि कि? कथा एहन निष्कर्षक समर्थन नहि करैत, कारण पात्रसभ स्वयं जीवनक रक्षा करैत छथि; तथापि दृश्य-संयोजन एहि प्रश्नसँ बचि नहि सकैत।

साहित्यिक रूपसँ शीर्षकक 'नहास' शब्द रूपक आ भय-सूचक अतिशयोक्ति, दुनू मानल जा सकैत अछि। जीवित स्त्रीकेँ 'नहास' कहबाक नैतिक अर्थ आलोचनीय अछि, कारण एहि उपमामे ओकर समग्र मानवीय अस्तित्व लुप्त होएबाक खतरा अछि। दोसर दिस ई सामाजिक रूपसँ टूटि रहल सम्बन्धक मृतप्राय अवस्थाक प्रतीक सेहो पढ़ल जा सकैत अछि। सफल आलोचना ई द्विअर्थी तनाव बचाकए रखैत अछि; नहि तँ पोथीकेँ नरल बन्धवियाक वास्तविक दहनक कथा मानि लेनाइ सेहो भूल होयत आ शीर्षकक धमकीकेँ पूर्णतः निरर्थक सनसनी कहि देनाइ सेहो।

७. स्त्री-स्वायत्तता, बन्धवियाक प्रतिमा आ घरेलू सत्ताक भाषा

शिखाक चरित्र नाटकक सर्वाधिक विवादास्पद रचनात्मक निर्णय अछि। प्रथम दृश्यसँ ओ अलग घर चाहैत अछि, पति-पत्नीक अपन जीवनक आवश्यकता रखैत अछि आ पैघ परिवारक दायित्वक स्वतः स्वीकृति नहि दैत अछि। ई सभ अपनामे आधुनिक विवाहक सम्भव सामाजिक प्रश्न अछि; केवल अपना भरसँ ओकर अपराध सिद्ध नहि होइत। किन्तु लेखकीय योजना शिखाक कथनकेँ क्रमशः परिवार-विरोध, क्रूर उपेक्षा, पत्रक अवबोध आ धन-लोभक घटनासँ जोड़ैत अछि। एहि निर्माणमे पात्रक स्वायत्त आवाज आ खल-चरित्रक पारम्परिक साँचा एक-दोसराक संग प्रतिस्पर्धा करैत अछि। शिखा अपन अवस्थाक तर्क दैत अछि, मुदा कथानक ओकर तर्ककेँ बारम्बार ओकर व्यवहारक दोषसँ निष्प्रभावी करैत अछि।

स्वर्णा शिखाक प्रतिलोम स्त्री-प्रतिमा छथि। ओ वयोवृद्ध सम्बन्धक मर्यादा, घरेलू संयम, वितेशक भलाइ आ मेघेश्वरक सेवाक पक्षमे छथि। ह्नुकर संवादमे कड़ुआहटि कम नहि, मुदा कथानक ह्नकर धैर्यकेँ नैतिक मान्यता दैत अछि। एतहि एकटा महत्त्वपूर्ण आलोचनात्मक प्रश्न अछि: स्वर्णाक सद्गुण एक सक्षम स्त्रीक सचेत निर्णय अछि, अथवा घरक सारा देखरेख स्त्रीक अवैतनिक श्रम मानि लेनिहार व्यवस्था? नाटक एहि मेहनतक मोल स्पष्ट नहि मापैत। ओहिना शिखाक आक्रोशक भीतर कामक बाँटवारा, रहबाक ठाम आ दाम्पत्यक निजताक प्रश्न सूत्रत्र रूपसँ विकसित नहि होइत। अतः दू स्त्रीक द्वन्द्व कतेको अंशमे स्त्री बनाम स्त्रीक नैतिक प्रतिस्पर्धामे सिमटि जाइत अछि।

नाटकमे परिवारक अधिकार-व्यवस्था बन्धते स्पष्ट अछि। मेघेश्वरक दलान सामाजिक निर्णयक ठाम बनैत अछि; समीरक दफ्तर आधुनिक आर्थिक हैसियतक चिह्न अछि; शिखा गृहस्थी आ पैतृक जायदादपर दावा करैत अछि; स्वर्णा घरक नैतिक निर्वाह करैत छथि। एतए पुरुषक श्रम अधिकतर आय, कर्तव्य आ विधिक अधिकारक भाषामे देखाइत अछि, स्त्रीक श्रम देखरेख, मर्यादा आ पति-भक्तिक भाषामे। नाटक आंशिक रूपसँ एहि

রিভাজনক ঋন্যায দেখরৈত ঋছি, মুদা ঋন্ততঃ একবা মৌনিক রূপেঁ রঁদনরাঁক কন্পনা নহি দৈত। ওহে ওকব ঐতিহাসিক-সামাজিক সীমা ঋছি; একবা বচনাক ঋর্থপূর্ণ ঋন্তর্রিবোধ মানরঁ চাহী, নকাবরাঁক সামান্য রঁহানা নহি।

ঋন্তিম দৃশ্যমে শিখাক ক্ষমাযাচনা ঋা সমীবক পশ্চাত্তাপ দূনূ উপস্থিত ঋছি, ঞা তথা মহত্ত্বরপূর্ণ ঋছি। তথাপি নাটকীয ভাব শিখাক স্বধাবপব রেঁসী পড়ৈত ঋছি। ওকব প্রাবম্ভিক মাঁগ—ঋনগ জীরনক ঋারশ্যকতা—পব সিদ্ধান্ততঃ প্বনর্রিচাব নহি হোওত, কেরন ওকব হিংসাত্মক পবিণতিকেঁ পবাজিত কএন জাওত ঋছি। জে ভারনাত্মক স্রীকাব ঋন্তমে ভেটৈত ঋছি, ও সম্বন্ধক বঞ্চা নেন জকবী ঋছি; মুদা ওকব ঋতিবিঞ একটা ঠোস প্রশ্ন রঁচৈত ঋছি: মেন-মিনাপক রাঁদ সম্পত্তি, উপচাব, ঘব-খর্চ ঋা নিজী নির্ণযক ন্যাযপূর্ণ রারস্থা কোনা রঁনত? নাটক এহি খুনে প্রশ্নকেঁ স্বখান্তক ভীতব ছোড়ি দৈত ঋছি।

৬. মেঘেশ্বব, সমীব ঋা বিতেশ : কর্তব্যক তীন পীঢ়ী

মেঘেশ্বব নাটকক নৈতিক ধ্রুবী ছথি, মুদা হুনকা সর্বথা নির্দোষ মূবত রঁনাযরোঁ উচিত নহি। প্রাবম্ভিক প্রসংগমে ও সমীবক পঢ়াও, বোজগাব ঋা সামাজিক উন্নতিক সহাযক বহন ছথি; এহি ঋতীতক কর্জা পব নাটকক পবিবাব-চিন্তন টিকন ঋছি। হুনকব ঋস্বস্থ শবীব ঋভারগ্রস্ত গৃহস্থীক ঋদৃশ্য ঋর্থরারস্থাকেঁ দৃশ্য রূপ দৈত ঋছি। উপচাবক নেন ঋারশ্যক বকম রাঁবম্বাব কর্তব্যক পবীক্ষা রঁনৈত ঋছি। তথাপি মেঘেশ্বব জেঠ ভাওক হৈসিযতসঁ সম্বন্ধক ঋধিকাবক ঋপেক্ষা সেহো কবৈত ছথি। হুনকব স্নেহ, ঋসন্তোষ ঋা ঋাত্মসম্মানক মিশ্রণ এহি পাত্রকেঁ ঋাদর্শীকৃত উপদেশক পাত্রসঁ কিছু ঋনগ মানরীয গহবাও দৈত ঋছি।

সমীবক ভীতব ঋাধুনিক নৌকবীপেশা রাক্তিক রাস্তরিক দ্বৈধতা ঋছি। ও জন্মগামক ঋণ মানৈত ঋছি, মুদা শহবক জীরনমে ঘব-পবিবাবক সূচনা ঋনিযমিত ভহ গেন ঋছি। পত্নীকেঁ মনারৈত ঋা ভাওক সম্মান বখৈত-বখৈত ও ক্রোধমে ঋপমানজনক ভাষা ধবি পহুঁচি জাওত ঋছি। কিছু ঘড়ীমে ওকব স্নেহ দাযিত্ব নহি, ঋধিকাব-প্রদর্শন রঁনৈত ঋছি। এহি কাবণ সমীবকেঁ পূবা নাটকভব সহী ঠহবাএরঁ কঠিন ঋছি। ও জেঠ ভাওক হাগক স্মৃতি রঁচরৈত ঋছি, বিতেশক পঢ়াও নেন ঋগ্বঋা হোওত ঋছি ঋা উপচাবক সহাযতা কবৈত ঋছি; এক সংগ ওকব ঋসংযত ঋাক্রোশ শিখাক সংকটকেঁ রিকবান সেহো রঁনরৈত ঋছি। ঋন্তক ক্ষমাযাচনামে এহি দোষক স্রীকৃতি ঋছি।

বিতেশ তেসব পীঢ়ীক প্রতিনিধি ঋছি। ওকব পঢ়াও রাঁধিত ভেনাও নাটকক রাস্তরিক সামাজিক হানি ঋছি। সমীবক শহবী উন্নতি জকব শ্রম ঋা ঋরসবপব ঋাধাবিত ঋছি, সে বিতেশক নেন উপনব্ধ নহি—বিতেশক সময ঘবেনূ কাম, ঋার্থিক ঋস্ববঞ্চা ঋা ঋারাগমনমে খপৈত ঋছি। এহি ঋসমানতা রিঁনা পাবিরাবিক একতাক ঋাগ্রহ খোখনা বহিত। বিতেশ জেঠ ঋা ছোটক রীচ পত্র, ঋন্বভব ঋা রাথা নহ চনৈত ঋছি; ও রঁচা হোওতহুঁ সক্রিয নাটকীয পাত্র ঋছি। ঋন্তমে ঋাত্মঘাতী সংকট দেখিক ওকব হস্তক্ষেপ মাত্র রাঁনস্বনভ ভারুকতা নহি, সামাজিক জিম্মেরাবীক মানরীয রূপ ঋছি। এহি দৃষ্টিসঁ বিতেশ নাটকক নৈতিকতা কেঁ ঋগিনা পীঢ়ীধবি রিস্তৃত কবৈত ঋছি।

শোভন জে মেঘেশ্ববক মিত্র ঋা ঘটনাক সক্রিয সাক্ষী ঋছি, ওকব ভাষা সার্রজনিক সামাজিক দরাঁরক সাধন রঁনৈত ঋছি। শ্যামনকান্তক প্রসংগ প্রশাসনিক জীরন, সেরাক শর্ত, ঋরকাশ-প্রাপ্তিক সংকট ঋা পড়োসী সহাযতাক সংকেত দৈত ঋছি। এহি সহাযক পাত্রসভকেঁ কেরন কথানক চনৌনিহাব কহি হটাযরঁ ঠীক নহি; হুনকা মার্ফত নাটক নিজী গৃহস্থীকেঁ গাম, কার্যক্ষেত্র ঋা সাম্প্রদাযিক সম্বন্ধক রীচ বখৈত ঋছি। তদপি শ্যামনকান্তক সেরাক প্রকবণ ঋা ভূমি-রারস্থাক রিস্তাব নাটকীয মুখ্যধাবাসঁ কখনো-কখনো ঋনগ ভহ জাওত ঋছি; কসারট চাহী তঁ এহন সূত্রকেঁ মুখ্য সংঘর্ষসঁ ঋাবো সঘন জোড়ন জা সকৈত ছন।

৭. অর্থাভাব, উপচাব, সম্পত্তি আ নিহিত বক্ষ-সম্বন্ধ

নাটকক আর্থিক সংসাবকেঁ দেখন জাএ তঁ চিকিৎসা, শিক্ষা, সবকাবী নৌকবী, বেতন, চিট্ঠী-পত্রী, ঘব-খর্চ আ পৈতৃক খেতক নাম বাঁবম্বাব অবৈত অছি। ঞা বস্তু মাত্র পৃষ্ঠভূমি নহি, কথানকক নির্ণয-বিন্দু অছি। মেঘেশ্বৰক ওনাজক খর্চ জুটেনাও একটা পবিবাব নেন কঠিন অছি; বিতেশক পঢ়াও বাঁধিত হোওত অছি; সমীবক শহবী নৌকবী পৈঘ অপেক্ষা উপেক্ষ কবৈত অছি। ঞা আর্থিক অসমানতা কহিযো সম্বন্ধসঁ ব্যাপক সংবচনাগত প্রশ্ন বনৈত অছি, কহিযো ব্যক্তিগত সদাচাবক কসৌটীমে সিমটি জাওত অছি। নাটকক সামাজিক সচাও এহি দোননমে নিহিত অছি।

বিশেষ মহত্ত্ব বামনানক অছি। ঘবক সেবকক রূপমে ও মানিকসভক বীচক খবঁব, দ্বাব আ ঘবেনূ ব্যবস্থা পব কিছু নিযংত্রণ বখৈত অছি, মুদা ওকব জীবনক স্ববক্ষা মানিকক মনোদশাপব নির্ভব অছি। পত্র বোকবাঁক খুনাসামে নানচ, ডব আ সেবাগত অধীনতা এক সঁগ কাম কবৈত অছি। সমীবক পুস্তভাস্তু ধমকীমে বঁদনৈত অছি আ বামনানক বঁযান ঘটনাক নির্ণাযক প্রমাণ বনৈত অছি। এহি দৃশ্যকেঁ পাবম্পবিক নৈতিক দৃষ্টিসঁ ছুনক পর্দাফাশ কহন জা সকৈত অছি; বক্ষ-সমীক্ষাসঁ ঞা প্রশ্ন সেহো উঠৈত অছি জে নিম্নবক্ষীয সেবককেঁ স্বতংত্র বিচাবক অবসব কতেক দেন গেন? ওকব আবাজ মূনতঃ সাহেবঁ-সম্বোধন আ ভযক বীচ স্বনাওত অছি।

পৈতৃক খেত–বাঁবীক প্রশ্ন অন্তিম অংকমে ঠকবাবক কেন্দ্ব বনৈত অছি। শিখা সম্পত্তিক অধিকাবক ভাষা অপনবৈত অছি; সমীব জেঠ ভাওক জীবন-বক্ষাক কর্তব্যসঁ তর্ক কবৈত অছি। একবা কেবন ‘স্বার্থ বনাম পবমার্থ’ বুঝনাসঁ সামাজিক অর্থ নিকনি জাএত। অসন প্রশ্ন ঞা অছি জে পৈতৃক সম্পত্তি ব্যক্তিগত অধিকাব, বংশগত উত্তবাধিকাব, বৃদ্ধক আশ্রয আ আপৎকোনীন চিকিৎসা—এহি সভক বীচ কোনা বাঁটন জাএ। নাটক কোনো বিধিক নিযমক প্রমাণিত বিবেচন প্রস্তুত নহি কবৈত; তেঁ সংবাদমে পাত্র জে কানূনক দাবা কবৈত অছি, ওকবা স্বতংত্র বিধিক সহ নহি মানন জা সকৈত। মুদা ঞা দাবা স্বযং সামাজিক মনোবৃত্তিক প্রমাণ অছি, জাহিমে অধিকাবক আধুনিক ভাষা প্রবান গৃহস্থীমে প্রবেশ কহ বহন অছি।

পৈসাক অভাব আ সম্মানক আগ্রহক বীচ বিবোধ নাটকীয রূপসঁ কখনো তীব্র, কখনো অপ্রস্তুত ভহ উঠৈত অছি। এক দিশি উপচাব নেন হজাবসভ টকা আবশ্যক অছি; দোসব দিশি পাত্র ক্রোধমে আপসী সংবাদ বন্দ কবৈত ছথি। নাটক যদি সামূহিক শ্রম, সবকাবী চিকিৎসাক উপনব্ধতা, স্বাস্থ্য-স্ববিধাক দূবী আ উত্তবাধিকাবক ঠোস ব্যবস্থা পব আবো প্রশ্ন উঠবৈত তঁ ওকব যথার্থবাদ ব্যাপক হোওত। জে সামাজিক সংস্থাসভ নাটকমে অনুপস্থিত অছি, ওকব অনুপস্থিতি সেহো আনোচ্য অছি: বোগক ব্যক্তিগত সংকটক পীছাঁ সার্বজনিক স্বাস্থ্যব্যবস্থা অপেক্ষাকৃত অদৃশ্য বহৈত অছি।

৮. পত্র, মৌন আ সময : কথানকক কাবণ-কার্য-বিন্যাস

এহি বচনাক কথাত্মক উপকবণমে ‘চিট্ঠী’ অত্যন্ত মহত্ত্বপূর্ণ অছি। মেঘেশ্বৰক বোগ, পৈসাক আবশ্যকতা আ পাবিবাবিক সংকটক খবঁব পত্রদ্বাবা শহব ধবি পহুঁচবাঁক অপেক্ষা অছি। পত্র নিখবঁ, ওহি পব বিশ্বাস কববঁ, ওকবা বোকবঁ, জবাবঁ নহি ভেটবঁ আ ফেব খবঁবক বিস্ফোট—এহি ক্রমমে নাটক সূচনা-বিনম্বক উপব নাটকীয তনাব বচৈত অছি। পত্রক অন্তবানসঁ পৈদা ভেন অনিশ্চিততা সমীবক পবিবাব-সম্বন্ধক বাস্তবিক দূবীক রূপক সেহো অছি। পবিবাব এক ঘবক নাম নহি, ভবোসেমন্দ সংচাবক নেটবর্কক নামো অছি; জখন নেটবর্ক টুটৈত অছি তখন শাবীবিক দূবিযো বেসী খতবনাক ভহ জাওত অছি।

पत्र-प्रसंगमे नाटक दर्शककेँ क्रमशः पात्रसभसँ अलग-अलग सूचना देअत अछि। गामक दर्शक-सांख्य आ शहरक अछाानक वीच विडम्बना वनैत अछि। किछु संवाद-स्थलपर कथात्मक खुलासा अतधिक प्रत्यक्ष अछि: दोषक स्वीकृति आ सहक घोषणा वेसी तेजी सँ होअत अछि। मुदा लोकमंचक परिस्थितिमे ई प्रत्यक्षता उपयोगी सेहो भऽ सकैत अछि, कारण सभ दर्शक दूरसँ दृश्य देखैत छथि आ उच्चारणक स्पष्टता कथा बुझबाक साधन होअत अछि। एहि तरह पाठकीय दृष्टिसँ जे अतिव्यंजना बुझाअत अछि, तकर किछु अंश सामूहिक रंग-अनुभवक आवश्यकता सँ जुड़ल होयबाक सम्भावना अछि।

समयक प्रयोग क्रमिक अछि: पहिल अंक सम्बन्धक दबाब देखबैत अछि; दोसर अंक देवी आ भूलसँ ओकरा गाढ़ बनबैत अछि; तेसर अंक चिकित्सकीय संकट आ आत्मविनाशक संकटकेँ एकसाथ आनैत अछि। मुदा अन्तिम वचार अत्यन्त शीघ्र सम्पन्न होअत अछि। जीवन-मृत्युक संकटसँ सुस्थ पारिवारिक पुनर्मिलन धरि पात्रसभक संक्रमणक गति विश्वसनीयता पर दबाब दैत अछि। एहि दृश्यान्तरकेँ यदि प्रदर्शनमे मौन, प्रकाश, चिकित्सा-सूचनाक ठहराव आ पात्रक संकोच सँ विस्तृत कएल जाए तँ परिणतिक भावनात्मक शक्ति बढ़ि सकैत अछि।

९. रंगभाषा, मंच-संकेत आ लोकधर्मी अभिनय

नाटक तीन अंक आ नअ दृश्यमे विभक्त अछि। समीरक घर, मेघेश्वरक दलान आ शहरक फ्लैट-दफ्तर जेकाँ सीमित स्थान मंचनिर्माणकेँ व्यावहारिक बनबैत अछि। संवादक वीच कोष्ठकमे पात्रक दृष्टि, आवाजक तीव्रता, ठहाका, प्रवेश, उठान-बैसान आ भावुक विरामक निर्देश अछि। एहि निर्देशसभसँ स्पष्ट अछि जे लेखककेँ रंगमंचपर पात्रक व्यवहार स्वनाबय आ देखाबय दूनूक चिन्ता अछि। यथार्थ-सदृश बैठक, दवराजासँ प्रवेश, चिट्ठी, कप, औषधि, धन आ कुर्सी जेकाँ साधारण वस्तु नाटकीय अर्थ ग्रहण करैत अछि।

भरतक 'नाट्यशास्त्र'क लोकधर्मी आ नाट्यधर्मी अभिव्यक्तिक अन्तरकेँ एतए एकटा विवेकपूर्ण सन्दर्भक रूपमे लेल जा सकैत अछि। एहि नाटकमे गृहस्थीक परिचित बोलचाल, घरेलू क्रिया आ दैनिक जीवनक स्थान लोकधर्मी प्रवृत्तिक परिचायक अछि; शीर्षकक भयावह छवि, तीख एकालाप, अन्तिम अवबोध आ नाटकीय संकेत प्रत्यक्ष यथार्थसँ ऊपर उठिकऽ अर्थक नाट्यधर्मी विस्तार सेहो बनबैत अछि। ई दू प्रकारकेँ एक-दोसराक विपरीत सम्पूर्ण पृथक विभाग मानब ठीक नहि, कारण ग्रामीण मंचक व्यावहारिक अभिनयमे दूनूक मिलाप सम्भव अछि। नाट्यशास्त्रीय सिद्धान्त एकरा पढ़बाक उपकरण अछि, ई प्रमाण नहि जे लेखक निश्चयपूर्वक ओहि शास्त्रीय वर्गीकरणक अनुसरण कएने छथि।

भाषिक स्तरपर मैथिलीक घरेलू व्यवहार, सामाजिक सम्बोधन आ शहरक शिक्षित वर्गक अंग्रेजी-संकेत साथे-साथ अबैत अछि। समीर आ शिखाक आपसी तनातनीमे अंग्रेजी पदावली, क्षमायाचनाक अंग्रेजी वाक्य आ दफ्तर-सम्बन्धी शब्द शहरी परिचानक चिह्न बनैत अछि; मेघेश्वर, स्वर्णा, शोभन आ विदेशक बोलचालमे ग्रामीण साम्प्रदायिक सन्निकटता वेसी अछि। एहन भाषिक मिश्रण पात्रक सामाजिक स्थिति चिन्हबैत अछि। किछु ठाम अंग्रेजी अभिव्यक्ति तनावक लय तोड़ैत अछि, मुदा स्थानान्तरण आ सामाजिक प्रतिष्ठाक आकांक्षाक नाटकीय संकेतक रूपमे एकर व्याख्या सम्भव अछि।

नाटकक अनेक संवाद लम्बा नैतिक व्याख्यानक रूप लैत अछि। गामक दलानपर मेघेश्वर आ शोभनक तर्क, शहरमे समीरक आत्मग्लानि, अन्तमे पारिवारिक क्षमा—ई सभ नायकक निजी मनोवृत्तिक अतिविज्ञ प्रत्यक्ष शिक्षणात्मक भूमिका निर्वाह करैत अछि। एहि उपदेशात्मक विस्तारसँ किछु घड़ी संवाद मानवीय अवदना-वेदनीसँ

हटिकेह सभाक भाषण सन लगैत अछि। एक सक्षम निर्देशन एहन नम्र्ताकेँ शारीरिक क्रिया, विराम, दृष्टिसम्पर्क आ प्रतिवादक अवसर देकेह जीवन्त बना सकैत अछि।

१०. भाव-विन्यास, करुणा आ मेलोड्रामाक द्वन्द्व

नाटकक मुख्य भाव-संचार घरेनू हास्यसँ असन्तोष, असन्तोषसँ रौद्रता, रौद्रतासँ भय आ भयसँ करुणा धरि चलैत अछि। समीर–शिखाक पहिल तकरारमे हल्लुक रंगा अछि, मेघेश्वरक रोगक समाचारमे करुणा बढ़ैत अछि, पत्र रोकबाक खोजमे आक्रोश, आ अन्तिम संकटमे आसन्न मृत्युक भयक चरम संवेदना बनबैत अछि। अन्तिम क्षमायाचनाक संग शमन आ पुनर्मिलनक भाव अबैत अछि। एहि क्रममे नाटक संवेगक उपयोग केवल मनोरञ्जन लेल नहि, परिवारक प्रति कर्तव्यक सामाजिक संदेशकेँ संवाहक बनबैत अछि।

तथापि करुणाक निर्माणक अन्तर्गत प्रश्न उठैत अछि जे ककर दुःखकेँ अधिक विश्वसनीय मान्यता भेटैत अछि। मेघेश्वरक शारीरिक वेदना आ विवेकक शैक्षणिक अभावक प्रति रचना सहानुभूतिपूर्ण अछि। शिखाक एकान्त, असुरक्षा आ अवकाशक सम्भावित कारण पर अपेक्षाकृत कम ध्यान अछि; ओकर दुःख नाटकक अन्तिम सीमा धरि पहुँचला पर मात्र व्यापक रूपसँ दृष्टिगोचर होइत अछि। अतः करुणा पक्षपातरहित नहि, कथानकक नैतिक आयोजनसँ निर्देशित अछि। ई सौन्दर्यात्मक तथ्य अछि, जकर सामाजिक व्याख्या आवश्यक अछि।

मेलोड्रामाक उपस्थिति स्पष्ट अछि: गम्भीर बीमारी, अप्रत्याशित खबर, धनक संकट, दोषक अचानक खुलासा, गामसँ शहर धरि भावुक आवागमन आ अन्तिम क्षणक बचाव। मेलोड्रामाकेँ स्वतः निम्नतर नाट्यरूप मानब अनुचित अछि। लोकमंचमे एकर तीव्रता सामूहिक प्रतिध्वनि उत्पन्न करैत अछि। मुदा मेलोड्रामाक मूल खतरा सरलीकरण अछि: जखन सम्पूर्ण संकट एक पात्रक दोषसँ उत्पन्न देखायल जाए आ समाधान ओकर पश्चात्तापसँ पूर्ण मानल जाए, तखन सामाजिक संस्थागत कारण पाछाँ हटि जाइत अछि। एहि कृतिमे ई सीमा बारम्बार अनुभूत होइत अछि।

११. नाटकक स्त्रीवादी पुनर्पाठ : सही प्रश्नक अपूर्ण उत्तर

स्त्रीवादी पाठक लेल शिखाक चरित्र परस्पर विपरीत प्रतिक्रिया पैदा करैत अछि। ओकर कपटपूर्ण व्यवहार आ आवश्यक पत्र रोकब निःसन्देह नैतिक रूपसँ आलोचनीय अछि; एहि आलोचनामे कोनो हिचक नहि हेबाक चाही। मुदा ओकर वैवाहिक निजताक आकांक्षा, निर्णयमे भागीदारीक आग्रह आ सम्पत्तिक विषयमे प्रश्न करबाक अधिकारकेँ अपराधसँ मिला देनाइ तर्कतः भिन्न बात अछि। नाटक एहि दू चीजक बीच स्पष्ट अन्तर सदा सुरक्षित नहि राखैत। परिणामस्वरूप दर्शक स्त्रीक स्वायत्त इच्छाक कारण परिवार टुटैत अछि—एहन सरल निष्कर्ष पर पहुँचि सकैत अछि, जखन कि वास्तविक परिवारक टुटबाक कारण दाम्पत्य संवादहीनता, असमान श्रम, वित्तीय निर्भरता आ अन्तर्वित अपेक्षा सेहो होइत अछि।

पुरुष पात्रसभक त्रुटिसभ नाटकीय घटनाक माध्यमसँ व्यक्त होइतहुँ अन्ततः नैतिक व्यवस्था हुनकर पक्षमे लौटैत अछि। समीरक धमकी आ तिरस्कार, शोभनक सख्त टिप्पणी आ मेघेश्वरक कर्तव्यक दावी पर चर्चा आवश्यक अछि। हुनकसभक स्नेह वास्तविक अछि, मुदा स्नेह अधिकारक भाषा बनला पर विरोधकेँ दबा सकैत अछि। स्वशीलाक क्षमा करबाक उदारता प्रशंसनीय अछि, तथापि स्त्रीक प्रति आदर्शक मानदण्ड केवल सहनशीलता नहि होयबाक चाही। एहि नाटकमे स्त्रीकेँ अपन जीवनक सामान्य शर्त तय करबाक अधिकार कतेक भेटैत अछि—ई प्रश्न रचनाक भावनात्मक प्रभावक बादो खुलल रहैत अछि।

एहि विन्दुपर आलोचकक काम आत्मक मूल्याकेँ अतीतक पात्रसभपर दण्डक रूपमे थोपबाक नहि, बल्कि रचनामे निहित मूल्य-संघर्षक तर्कसंगत परीक्षण करबाक अछि। २००३क आसपास प्रकाशित नाटकमे ग्रामीण संयुक्त परिवार आ नगरीय निजताक बीच तनाव स्पष्ट सामाजिक परिवर्तनक दस्तावेज अछि। शिखा अपन समयक अस्वविधाजनक आधुनिकता केँ व्यक्त करैत अछि; ओकरा दोषक केन्द्रीय पात्र बनाकए नाटक दर्शकक आशंका व्यक्त करैत अछि। एहि अर्थमे शिखा वास्तविक महिला मात्र नहि, सामाजिक संक्रमणक प्रति सामूहिक भयक प्रतिरूप सेहो अछि।

१२. दृश्य-रचना आ मंचन-सम्भावनाक ठोस परीक्षण

मंचकीय परीक्षणमे प्रथम अंकक घरेलू कक्ष आ मेघेश्वरक दलानक दूरी एकटा मूल स्थापत्य-तत्त्व बनैत अछि। कक्षमे दाम्पत्यक निज भाषा, दलानमे साम्प्रदायिक निर्णयक आवाज स्थानान्तरित अछि। दोसर अंकमे शैव्यक फ्लैटपर पत्रक प्रतीक्षा आ गामक बीमारीक अप्रत्यक्ष सूचना वंगमंचक 'बाहर घटैत घटना'केँ प्रभावी बनबैत अछि। तेसर अंकमे रोग-समाचार आ आर्थिक सहयोगक दृश्य सामूहिक उपस्थिति माँगैत अछि। लेखकक मंच-संकेत पात्रक शरीरक गति निर्दिष्ट करैत अछि; यदि निर्देशक एहि संकेतकेँ यान्त्रिक रूपसँ नहि, बल्कि संघर्षक लयक अनुसार बरतथि, तखन संवाद-प्रधानता नाटकक दुर्बलता नहि रहत।

मंच-प्रदर्शनमे दू चुनौती विशेष अछि। पहिल चुनौती पत्रक खुलासाक गतिक अछि: दर्शककेँ कतेक जानकारी पहिने देल जाए आ समीरक आश्चर्य कतेक देर रोकल जाए? दोसर चुनौती अन्तिम दृश्य अछि: आम्रेरिनाशक संकटकेँ भयावह दृश्य-संवेदना देलतञ्ञ उग्र तमाशामे बदलबाक जोखिमसँ कोना बचल जाए? एतए पीड़ाक अनुभव, विदेशीक बचावक मानवीय सक्रियता, चिकित्सकक संयम आ शिखाक पश्चाताप—एहि चारू पक्षमे सन्तुलन जरूरी अछि। नाटकक मूल नैतिक आशय जीवन-रक्षाक अछि; मंचनक रूपरेखा सेहो एहि आशयक अनुकूल भेनाइ चाही।

गीत-संगीत आ ध्वनिक उपयोग मूल पाठमे केन्द्रीय रचनात्मक साधन नहि, तथापि मंचन-विवरणमे संगीत-व्यवस्थाक उल्लेख अछि। पारम्परिक लोकमंचमे प्रशिक्षित, दृश्यान्तर आ प्रतीक्षाक लय निर्माण लेल संयमित ध्वनि सहायक होइत अछि। अति तीव्र संगीत तर्क-प्रधान संवादकेँ दबा सकैत अछि, विशेषतः मेघेश्वरक रोग, विदेशीक शिक्षा आ शिखाक अधिकारविषयक बहस जेकाँ दृश्यसभमे। एहि कारण नाटकक प्रस्तुतिकरणक कसौटी करुण रसक परिमाण नहि, संवादक अर्थ-स्पष्टता आ पात्रक सम्बन्धक विश्वसनीयता होयबाक चाही।

१३. रचनात्मक उपलब्धि आ आलोचनात्मक आपत्ति : एकटा समग्र मूल्याङ्कन

नाटकक पहिल उपलब्धि ई जे ओ ग्रामीण-नगरीय मिथिलाक सामाजिक तनावकेँ ओहि पात्रसभक सामान्य व्यवहारमे व्यक्त करैत अछि, जे कोनो अभिजात नायक नहि छथि। दोसर उपलब्धि एकर मंचनीय गठन अछि—सीमित स्थान, कम वस्तु, पहचान योग्य पात्र, साफ दृश्य-श्रेणी आ संवादक स्वनत भाषा। तेसर उपलब्धि परिवारकेँ अर्थव्यवस्था आ संचारसँ जोड़ब अछि; बीमारीक उलाज, पत्रक अवरोध आ बचाक पढ़ाइ जीवनक वास्तविक संसाधन-संकटकेँ उपस्थित करैत अछि। चारिम उपलब्धि करुणाक प्रभाव अछि: नाटक दर्शककेँ एहि पर विचार लेल बाध्य करैत अछि जे आपसी अहंकार आ अविश्वास कतेक दूर धरि जा सकैत अछि।

एकर सर्वाधिक उल्लेखनीय सौन्दर्यात्मक शक्ति परिवर्तित स्थिति सभक बीच व्यवहारक नाटकीय परीक्षा अछि। समीर कहैत अछि जे परिवारक प्रति ओकर दायित्व अछि, मुदा अपन संकटमे ओकर निर्णय प्रश्नाङ्कन होइत अछि। शिखा अपन तर्कक सहता पर आग्रह करैत अछि, मुदा अवरोधक घटना ओकर विश्वसनीयता नष्ट करैत

ঋছি। বিতেশক শিক্ষা কেরন ভারী ঋাশা নহি, তক্োন চুনারক প্রশ্ন ৱঁনৈত ঋছি। বামনানক ৱঁযান সঁ সার্রজনিক সহ ঔজাগব হোঔত ঋছি, ম্বদা ৱঁযান কতেক সূতঁত্র ঋছি সে প্রশ্ন ৱঁচৈত ঋছি। এহি সভমে নাঠক সমস্যা-চিত্রণক শৈজি বখৈত ঋছি।

ম্বখ্য কমজোবী কথানকক নৈতিক একবেখীযতা ঋছি। শিখাক ঋধিকতব দোষক সঞ্চয ঋা ঋন্ততঃ ওকব ঋচানক কপান্তবণ—দূনূ পাত্রক জঠিনতাকেঁ কম কবৈত ঋছি। ঔপচাবক খর্চ ঋা সম্পত্তিক প্রশ্ন জেকাঁ সঁবচনাগত সমস্যা ঋন্তমে ভারনাম্মেক সহমতিসঁ সমাধান পারি নেত ঋছি, জখন কি ব্যরহাবমে ওহি সমস্যা সভকেঁ দীর্ঘকানীন ব্যরস্থা চাহী। নষ্মা ভাষণ, কখনো-কখনো ঋতিশয দণ্ডাম্মেক সম্মোধন ঋা ঋন্তিম ঔদ্ধাবক ব্ববিত গতি নাঠকক বিশ্বসনীযতাপব প্রভার ছোড়ৈত ঋছি। এহি ঋাপত্তি সভক ঔদ্দেশ্য গ্রতিক সামাজিক সঁরেদনাকেঁ খাবিজ কবৱঁ নহি, ৱঁন্কি ওকব কনাম্মেক সীমা স্পষ্ট কবৱঁ ঋছি।

শীর্ষকক ঋন্বপাতমে প্রস্তুতি ঋপেক্ষাগ্রত ঋধিক পাবিবাবিক ঔপদেশ দিস গেন ঋছি। ঞা ঋন্বপাতক ঋসমানতা সাহিহিক কচিক ঋাধাবপব ঋানোচ্য ঋছি, ম্বদা একব ভীতব মহত্ত্বপূর্ণ সাঁস্গ্রতিক সঁকেত সেহো ঋছি: তক্োনীন নোকমঁচ ককণা ঋা ভয দেখাকহ ঋন্তমে দর্শকক সমক্ষ প্বনম্ভঠনক ঋাশা বখৈত ছুন। ঋতএঁ নাঠককেঁ ‘স্বখান্ত’ কহৱঁ পর্যাপ্ত নহি; ঞা এহেন স্বখান্ত ঋছি জে পহিনে ত্রাসদীক দবরাজাপব পহুঁচৈত ঋছি। তকব প্রভার ব্যক্তিগত ঋা সামাজিক দূনূ ঋছি।

১৪. নিষ্কর্ষ : সঁকষ্ট ঠবৱাঁক ৱাঁদ ৱঁচন প্রশ্ন

‘ধধাঔত নরকী কনিযাঁক নহাস’ মৈথিনী সামাজিক নাঠকক ওহি ধাবাকেঁ মহত্ত্বপূর্ণ সূব দৈত ঋছি, জাহিমে পবিবাবক জীরনে সামাজিক চিন্তনক বঁগমঁচ ৱঁনি জাঔত ঋছি। বচনা সঁম্বঞ পবিবাবক বিঘঠনকেঁ এক দিনক ঝগড়া নহি, শিক্ষা, শহব–গামক ঋন্তব, ঋার্থিক ঋভার, ঋধিকাবক প্রশ্ন, ৱাঁমাবী ঋা সঁচাবক ঠ্টনসঁ নির্মিত জঠিন প্রক্রিযাক কপমে সঁকেত কবৈত ঋছি। বচনা ঞা জঠিনতা পূর্ণতঃ হন নহি কবৈত, ম্বদা একবা মঁচপব ঋানৱাঁক ঔপক্রম সূযঁ সাহিহিক মহত্ত্ব বখৈত ঋছি।

শিখা জেকাঁ পাত্রক মাধ্যমসঁ নাঠক স্ত্রীক সূতঁত্র সূব ঋা পাবম্পবিক নৈতিক ব্যরস্থাক ৱাঁচ ঠকবাহঠ স্পষ্ট কবৈত ঋছি। একব সমাধান সামাজিক ন্যাযপূর্ণ সহভাগিতাসঁ বেঁসী পাত্রক পশ্চাত্তাপপব ঋাধাবিত ঋছি; এহি কাবণ ঋানোচককেঁ একব স্ত্রী-দৃষ্টি, ঋার্থিক দৃষ্টি ঋা ভারাম্মেক বাজনীতি সঁ নগাতাব প্রশ্ন প্বছৈত বহৱাঁক চাহী। এহি প্রশ্নসঁ গ্রতি ছোটী নহি হোঔত; ৱঁক ওকব ঐতিহাসিক ঔপযোগিতা ৱঁঢ়ৈত ঋছি। সমাজক সঁক্রমণকানমে নিখন সাহিহ প্রাযঃ ঋপন ঝগক ঋাশঁকা ঋা সম্ভারনা দূনূ এক সঁগ ধাবণ কবৈত ঋছি।

ঋন্ততঃ নাঠকক ম্বখ্য সহ মৃষ্যে নহি, মৃষ্যে ঠাবৱাঁক সামূহিক প্রযাস ঋছি। ‘নহাস’ক ভয ঋন্তিম ক্ষণমে ৱঁচন জীরনক ঋাগ্রহমে ৱঁদনৈত ঋছি। তদপি ৱঁচন জীরন সচম্বচ সম্মানপূর্ণ হো, তাহি নেন কেরন ক্ষমা নহি, ভবোসা, সাম্য নির্ণয, ন্যাযসঁগত ঋার্থিক ঔত্তবদাযিত্ব ঋা স্ত্রী–প্বকষক সমান মানরীয প্রতিষ্ঠা ঋারশ্যক ঋছি। এহি ঋন্বত্ববিত শর্তসভক সঁগ ‘ধধাঔত নরকী কনিযাঁক নহাস’ক সভসঁ ফনদাযী পাঠ সম্ভর হোঔত ঋছি: পাবিবাবিক স্বখান্তকেঁ ঋন্তিম ঔত্তব নহি, ৱঁন্কি নব সমাজক কঠিন প্রশ্ন পূছৱাঁক ঋাবম্ভ মানিকহ।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঝা, ঋানন্দ কুমাব। ধধাঔত নরকী কনিযাঁক নহাস। মৈথিন, ঝঁঝাবপ্বব, মধুৱঁনী : প্রাচী প্রকাশন, ২০০২।

মিশ্র, দীনানন্দ। ‘নাট্য সাহিহ মে পার্বগত’। ধধাজত নরকী কনির্যাঁক নহাসক প্রাবম্ভিক সমীক্ষাত্মক ভূমিকা। মেঁহথ : প্রাচী প্রকাশন, ২০০ৃ।

ঝা, খ্বশোক ক্বমাব। ‘Forwarding Letter’। ধধাজত নরকী কনির্যাঁক নহাসক ভূমিকা-পবিশিষ্ঠ। মেঁহথ : প্রাচী প্রকাশন, ২০০ৃ।

ঠাক্বব, গজেন্দ্বব, সম্পা. রিদেহ মৈথিনী নাট্য উস্রের। দিল্লী : শ্রুতি প্রকাশন, ২০১২।

ঠাক্বব, গজেন্দ্বব। ‘Anand Kumar Jha: A Complete Research & Critical Appreciation’। A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, ভাগ ৭৩; রিদেহ। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_75.htm

ঝা, দেরকান্ত খা দিনেশ ক্বমাব, সম্পা. মৈথিনী নাট্যকক রিকাস। নঙা দিল্লী : সাহিহ খ্বকাদেমী, ২০০৬।

ভবত। নাট্যশাস্ত্র। খ্বভিনয, বস খা নোকধর্মী–নাট্যধর্মী পদ্ধতিক প্রসঁগ।

Lidova, Natalia. “Natyashastra.” Oxford Bibliographies in Hinduism, 2014.
https://doi.org/10.1093/obo/9780195399318-0071

সাহিহ খ্বকাদেমী। ‘যরা প্ববস্কাব : মৈথিনী, ২০১১’। খ্বাধিকাবিক সম্মান-সূচী।
https://sahitya-akademi.gov.in/awards/yuva_samman_suchi_h.jsp

রিদেহ। ‘খ্বানন্দ ক্বমাব ঝা : নাট্যক খা বচনা-সূচী’। সাহিহ-সঁগ্রহ।
https://videha-ejournal.github.io/videha/prose.htm

খ্বধ্যায 05 • নাট্যকক প্রথম প্রকাশন ২০০৩

‘হঠাত পবিবর্তন’ : সৈনিক শৌর্য, পাবিবাবিক রিঘটন খা নাট্যকীয খাত্মেবোধক দ্বন্দ্ব

খ্বানন্দ ক্বমাব ঝাক নাট্যকক রিস্তৃত সাহিহিক সমীক্ষা

সাবাঁশ

খ্বানন্দ ক্বমাব ঝাক ‘হঠাত পবিবর্তন’ খ্বাধ্বনিক মৈথিনী সামাজিক নাট্যকক ওহি প্রবৃত্তিক প্রতিনিধি বচনা খ্বছি, জাহিমে ঘবেনূ তনারক মঁচসঁ বাষ্ট্রবীয কর্তব্য, নৈতিক খ্বনুশাসন খা সামূহিক খ্বস্মিতাক প্রশ্ন উঠৈত খ্বছি। নাট্যকক কেন্দ্বমে খ্বরকাশপ্রাপ্ত ব্রিগেডিযব চন্দ্রচন্দ্বব প্রতাপক পবিবাব খ্বছি। এক দিস সৈনিক পবম্পবা খা খ্বনুশাসিত জীরনক প্রতিষ্ঠা, দোসব দিস কনিষ্ঠ প্বত্র গিবিধবক উচ্ছৃঁখন খা খ্বাত্মেরিনাশী খ্বাচবণ—ঙা রিবোধ কথাক খ্বাবম্ভিক ঊর্জা ঋনৈত খ্বছি। খ্বগ্রজ গোপানক সৈনিক কর্তব্য, শানিনীক রৈবাহিক পীড়া, সবস্বতীক মাতৃত্ব, বঁজনীক খ্বস্ববক্ষা খা ঋানক বোহনক প্রশ্নশীনতা এহি দ্বন্দ্বকেঁ রিস্তৃত পাবিবাবিক সঁরেদনামে পবিণত কবৈত খ্বছি। উত্তবার্দ্ধমে সৈনিক ঋনিদান, গিবিধবক ঘবসঁ খ্বনুপস্থিতি, ঔপচাবিক সৈন্য-সূচনা খা ওকব প্বনবাগমনক মাধ্যমসঁ নাট্যক প্রশ্ন উঠবৈত খ্বছি জে রাস্তরিক পবিবর্তন কেরন রাহ্যিক রারহাবমে ঘটৈত খ্বছি খ্বথরা ওকব সম্বন্ধমে ঋনন সামাজিক ধাবণামে সেহো। ঙা খ্বধ্যযন মূন নাট্যপাঠ, পূর্বকথন, প্রদর্শন-সূচনা, দৃশ্য-রিধান খা সঁরাদক নিকট পাঠ দ্বাবা কথানক, চবিত্র-রিকাস, রাচিক খ্বভিনয, মঁচনীযতা, স্ত্রী-দৃষ্টি, বাষ্ট্রবপ্রেমক রৈচাবিক সীমাবক্বতা খা নাট্যকীয পবিণতিক রিরেচন কবৈত খ্বছি। নিষ্কর্ষ ঙা খ্বছি জে বচনাক প্রভার ওকব সঁরাদ-প্রধান নোকবঁগ, পাবিবাবিক করুণা খা রীববসক সঁযোগমে নিহিত খ্বছি; তথাপি ঘটনা-রিকাসক কতেকো তীব্র ছনাঁগ, স্ত্রী-স্বাযত্ততাক সীমিত খ্বরকাশ খা নৈতিক নিষ্কর্ষক খ্বতিস্পষ্টতা ওকব কনাত্মেক জটিনতাকেঁ কতম্ম-কতম্ম সঁক্বচিত কবৈত খ্বছি।

बीजशब्द : आनन्द कुमार झा; हठात परिवर्तन; मैथिली नाटक; रंगमंच; वीररस; करुणरस; परिवार; सैनिक जीवन; स्त्री-अन्तर; वात्सल्यप्रेम; चरित्र-परिवर्तन।

प्रस्तावना : सामाजिक यथार्थ आ सार्वजनिक रंगमंच

'हठात परिवर्तन'केँ केवल एक देशवासी सैनिकक स्वधर्मक कथा बुझब ओकर मूल रचनात्मक तनावकेँ छोट कऽ देब होएत। ई नाटक परिवारक भीतर प्रतिष्ठित आदर्श आ वास्तविक व्यवहारक टकराहटसँ शुरू होइत अछि, मुदा अन्ततः वात्सल्य, कर्तव्य, बलिदान आ व्यक्ति-स्वातन्त्र्यक सम्बन्धपर विचार करबाक माँग करैत अछि। एकर उपयोग पाठ-पद्धति ई अछि जे व्यक्तिक आचरणक निन्दा अथवा प्रशंसासँ आगाँ बढ़ि देखल जाए जे ओकर आचरणकेँ कोन पारिवारिक अपेक्षा, कोन सामाजिक मानदण्ड आ कोन सार्वजनिक भाषा अर्थ दैत अछि। विविध आरम्भमे सभक दृष्टिमे 'बिगड़ल' सैनिक अछि; अन्तिम प्रसंगमे ओही सैनिकक नवनिर्मित सैनिक पहचान परिवार निर्णयसभकेँ पुनः जाँचबाक लेल बाध्य करैत अछि।

नाटकक सामाजिक पृष्ठभूमि मिथिलाक पारिवारिक अन्तरसँ बनल अछि, मुदा एहि पृष्ठभूमिक कथा एकटा विशिष्ट सैन्य-परिवारमे स्थापित भेल अछि। एहि कारण घर निजी सुख-दुःखक स्थान मात्र नहि रहैत; घरक प्रत्येक सम्बन्ध वात्सल्यक कल्पित नैतिक अनुशासनसँ मूल्यांकित होइत अछि। ब्रिगेडियरक पद, घरमे सजल ऐतिहासिक प्रतीक, परिवारक वंशगत गौरव, सेनामे कार्यरत जेठ पुत्र आ पिताक कठोर नैतिक अपेक्षा—सभ मिलि मंचपर एकटा विशिष्ट मूल्य-व्यवस्था बनबैत अछि। ओकरा भीतर छोट पुत्रक मदिरासक्ति, उद्दण्डता, भटकाव आ आर्थिक लापरवाही व्यक्तिगत समस्या होइतहुँ परिवारक मान-प्रतिष्ठाक संकट बनि जाइत अछि।

प्रकाशकीय अभिव्यक्तिसँ ज्ञात होइत अछि जे नाटक छपबाक पूर्व रंगमंचपर प्रस्तुत भऽ चुकल छल। कोलकाताक मंचन, निर्देशक आ कलाकारसभक सूची तथा प्रस्तुति-संबद्ध चित्र एकर सार्वजनिक रंगजीवनक ठोस संकेत अछि। एतए ग्रन्थ केवल पढ़बाक रचना नहि, अभिनीत होइत रहल नाट्यकृति सेहो अछि। एकर साहित्यिक मूल्यांकनमे वाचिक लय, दृश्य-परिवर्तन, नेपथ्य, समूह-अभिनय आ दर्शक-प्रतिक्रियाक सम्भावना शामिल रहबाक चाही। पुस्तकक प्रकाशन आ बादक साहित्यिक सम्मान—ई दू अलग घटना रचनाक सामाजिक ग्रहणशीलताक संकेत दैत अछि, मुदा सम्मानकेँ पाठक कलात्मक गुणवत्ताक स्वतः सिद्ध प्रमाण नहि मानल जा सकैत अछि।

ऐतिहासिक स्थान आ नाटककारक रचनात्मक अभिप्राय

आधुनिक मैथिली नाटकक इतिहास एकरूप विकासक कथा नहि अछि। साहित्यिक नाटक, लोकाभिनय, प्रवासी नगरसभक सांस्कृतिक मंच, भाषायी अस्मिताक आन्दोलन आ सामाजिक सुधारक प्रयत्न—एहि अनेक धाराक बीच रचना-परम्परा बनल अछि। मैथिली नाटकक विकास आ आधुनिक रंगमंचपर उपलब्ध संकलनसभ एहि बहुआयामी पृष्ठभूमिक अध्ययन लेल आधार प्रदान करैत अछि। आधुनिक मैथिली नाटकक 'आरम्भ' अथवा 'प्रवाह'क प्रश्नकेँ एकटा नाममे बन्द करबाक प्रवृत्तिपर नव शोध प्रश्न उठि रहल अछि; एहिसँ स्पष्ट होइत अछि जे आधुनिकताक इतिहास बनैत समय मंच, मुद्रित पाठ आ उपेक्षित सामाजिक समूहसभक योगदानकेँ एक संग देखल आवश्यक अछि।

आनन्द कुमार झाक 'हठात परिवर्तन' एहि ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमे विशेष स्थान रखैत अछि। नाटककार अपन अभिव्यक्तिमे 'टाकाक मोल', 'कलह', 'बदलैत समाज' आ 'धधाइत नवकी कनियाँक नहास' सन सामाजिक सरोकारवाली कृतिसभक उल्लेख करैत छथि। एहि सहग्रन्थीय संकेतसँ बुझाइत अछि जे विवाह, आर्थिक तनाव,

परिवारक विघटन आ सामाजिक रूढ़ीवादी मानसिक बंधन जकाँ गम्भीर विषय बनल अछि। प्रस्तुत नाटकमे ओहि सामाजिक स्वभावक आग्रहकेँ नैतिक परिवेश आ बाह्यीय कर्तव्यक भावसँ जोड़ल गेल अछि। एक प्रकारेँ ई घरेलू नैतिकतासँ सार्वजनिक नैतिकताधरि पहुँचबाक रचनात्मक प्रयास अछि।

एहि प्रयासक प्रमुख चुनौती ई अछि जे मंचपर नैतिक सन्देश कथोपकथनक प्राकृतिक परिणति बनय, उपदेशक विकल्प नहि। नाटककार पात्रसभकेँ अपन भाव राखि कहबाक पर्याप्त अवसर देने छथि, परन्तु अनेक अवसरपर लेखकक अभिप्राय पात्रक स्वाभाविक बोलचालसँ अधिक मुखर भऽ उठैत अछि। परिणामतः कतेको दृश्य नाटकीय रहस आ भावात्मक टकरावक बदला निर्णायक नैतिक उद्घोष बनि जाइत अछि। एकरा मात्र दोष कहब सेहो अपर्याप्त होएत, कारण सामाजिक जागरणक उद्देश्यसँ लिखल रंगपरम्परामे प्रत्यक्ष सम्बोधनक दीर्घ परम्परा अछि; प्रश्न ई अछि जे प्रत्यक्षता कतय प्रभावशाली होइत अछि आ कतय कलात्मक अस्पष्टताक सम्भावना घटा दैत अछि।

शीर्षकक अर्थ : हठात् घटना कि दीर्घ अन्तःसंघर्ष?

शीर्षक 'हठात परिवर्तन' दू परस्पर सम्बद्ध अर्थ खोलैत अछि। पहिल अर्थ अचानक व्यवहार-परिवर्तनक अछि : नायकक आचरण, जीवनक दिशा आ सार्वजनिक पहचान अप्रत्याशित ढंगसँ बदलैत देखाओल अछि। दोसर अर्थ दृष्टि-परिवर्तनक अछि : जे परिवार गिविधवकेँ लज्जाक कारण मानैत अछि, अन्ततः ओही व्यक्तिकेँ गौरवक स्रोत मानय लगैत अछि। एहिमे ककर परिवर्तन अधिक महत्त्वपूर्ण अछि—गिविधवक, परिवारक अथवा दर्शकक? नाटकक मूल प्रश्न एहि त्रिकोणमे अछि।

कथाक आरम्भे गिविधवक उच्छृंखलता नगाताव चिन्ताक विषय बनैत अछि। माताक मान-मनुहार, पिताक कठोरता, पत्नीक व्यथा आ अगिला पीढ़ीक नैतिक आदर्श ओकरा चाककात नैतिक दबावक घेरा बनबैत अछि। समय-समयपर गिविधवमे अपराधबोध, आत्मवंचना, तिक्तता आ बदलबाक अस्फुट इच्छा देखल जा सकैत अछि। तेँ अन्तिम परिवर्तनकेँ पूर्णतः शून्यसँ उपजल 'चमत्कार' कहब पाठक संग न्याय नहि होएत। किन्तु कथानक एहि अन्तःप्रक्रियाक मनोवैज्ञानिक पड़ावसभकेँ जे गहिराइसँ नाटकीकृत कऽ सकैत छल, ओतेक विस्तार प्रायः नहि दैत अछि। एहि कारण शीर्षकक 'हठात' प्रभावशाली मंच-आश्चर्य सेहो अछि आ चरित्र-विकासक संरचनात्मक सीमा सेहो।

विचारणीय बात ई जे गिविधवक परिवर्तनक सार्वजनिक प्रमाण स्वयं ओकर मुखसँ नहि, सैन्य-अधिकारीक पत्र आ परिवारक प्रतिक्रियासँ स्पष्ट होइत अछि। व्यक्तिगत सदाचारक निजी प्रमाणक ऊपर संस्थागत मान्यताक मुहर लगैत अछि। जे परिवार पहिने व्यक्तिकेँ अविश्वसनीय मानैत छल, ओ पुरस्कार, सैन्य पद आ देश-सेवाक समाचारसँ ओकरा पुनः स्वीकार करैत अछि। ई क्रम दर्शबैत अछि जे मानवीय सम्बन्धमे प्रतिष्ठा कतेक हद धरि सार्वजनिक स्वीकृतिपर निर्भर अछि। नाटक एहि प्रश्नकेँ स्वयं पूर्ण रूपेँ खोलि नहि पबैत, मुदा एहि सम्भावनासँ ओकर पाठ रोचक बनैत अछि।

कथा-संरचना : दू अंक, दृश्य-खण्ड आ उत्कर्षक विन्यास

नाटक दू अंकमे विभक्त अछि आ प्रत्येक अंकमे सातटा दृश्य अछि। पहिल अंकमे परिवारक मान-सम्मान आ गिविधवक अव्यवस्थित जीवनक टकराव, बाबाक बोलबाक जिज्ञासा, मित्र-मण्डलीक व्यंग्यात्मक बातचीत, वैवाहिक सम्बन्धक अस्थिरता आ जेठ पुत्र गोपालक कर्तव्य-संकल्प कथाकेँ गति दैत अछि। दोसर अंकमे टकराव तीव्र

𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 : 𑒒𑒩𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒠𑒩 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢, 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡, 𑒦𑒰𑒫𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒙𑒴𑒙𑒢, 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒮𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒬𑒼𑒏, 𑒑𑒱𑒩𑒱𑒡𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢, 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒧𑒹 𑒮𑒻𑒢𑓂𑒨 𑒮𑒤𑒪𑒞𑒰 𑒞𑒟𑒰 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒧𑒱𑒪𑒢𑒏 𑒠𑒱𑒬𑒰 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨-𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒒𑒙𑒢𑒮𑒿 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒮𑓀𑒨𑒼𑒖𑒢𑒡𑒩𑒱 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒑𑒞𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒣𑓂𑒩𑒰𑒨𑓁 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦 𑒯𑒼𑒃𑒞𑒯𑒱 𑒧𑓀𑒔-𑒮𑒖𑓂𑒖𑒰, 𑒮𑒧𑒨, 𑒧𑒢𑓁𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬-𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒏𑓂𑒭𑒱𑒣𑓂𑒞 𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒠𑒹𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒢𑓂𑒯𑒰𑒩, 𑒢𑒹𑒣𑒟𑓂𑒨𑒏 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰, 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒁𑒔𑒰𑒢𑒏 𑒂𑒑𑒧𑒢, 𑒢𑒹𑒣𑒟𑓂𑒨-𑒮𑓀𑒑𑒲𑒞 𑒂 𑒧𑓀𑒔𑒣𑒩 𑒔𑒳𑒣𑓂𑒣𑒲 𑒮𑒢 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒹𑒬 𑒩𑒔𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒞𑒏𑒢𑒲𑒏𑒮𑒿 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒒𑒩𑒏 𑒁𑒪𑒑-𑒁𑒪𑒑 𑒏𑒏𑓂𑒭, 𑒩𑒰𑒞𑒱-𑒠𑒱𑒢𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑒰𑒪 𑒂 𑒩𑒝𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒼𑒏𑓂𑒭 𑒮𑒧𑒰𑒔𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒧𑒗𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒠𑒱𑒮 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒮𑒦𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒔𑒩𑒝 𑒢𑒹𑒣𑒟𑓂𑒨𑒼 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒐𑒰𑒮 𑒏𑓄 𑒑𑒱𑒩𑒱𑒡𑒩𑒏 𑒮𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝, 𑒨𑒳𑒠𑓂𑒡𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒂 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒬𑓁 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒰𑒢𑒳𑒬𑒰𑒮𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒏𑒰𑒮𑒏 𑒥𑒖𑒰𑒨 𑒍𑒏𑒩 𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧𑒏 𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒧𑒱𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 ‘𑒠𑒩𑓂𑒬𑒰𑒍’ 𑒂 ‘𑒥𑒞𑒰𑒍’𑒏 𑒁𑒮𑒢𑓂𑒞𑒳𑒪𑒢𑒮𑒿 𑒅𑒞𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒦𑒰𑒫𑒳𑒏 𑒯𑒼𑒃𑒞𑒯𑒳𑒿 𑒏𑒞𑒯𑒳-𑒏𑒞𑒯𑒳 𑒮𑒯𑒖 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒮𑒢𑒲𑒨𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒠𑒴𑒩 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒣𑓂𑒩𑒟𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒎𑒣𑒔𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒅𑒠𑓂𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒅𑒠𑓂𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒰𑒣-𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒑𑒾𑒩𑒫 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏𑒏 𑒮𑒼𑒗𑒰𑒿 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹𑒮𑒿 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒣𑒱𑒞 𑒏𑒨𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒩 𑒪𑒰𑒦 𑒄 𑒖𑒹 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒹 𑒧𑒴𑒪𑒰𑒑𑒞 𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒄 𑒖𑒹 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨-𑒖𑒑𑒞𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒥𑒢𑒨 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒰𑒩𑓂𑒠𑓂𑒡𑒧𑒹 𑒮𑒻𑒢𑓂𑒨 𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒰𑒖𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 : 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠, 𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭 𑒂 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒮𑒿 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒮𑓀𑒬𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒥𑒰𑒯𑒩𑒲 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒮𑒧𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒠𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫𑒹𑒖 𑒢𑒱𑒩𑒰𑒏𑒵𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫 𑒤𑓂𑒩𑒹𑒧𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒁𑒦𑒱𑒢𑒨𑒏 𑒧𑒴𑒪 𑒖𑒑𑒞 𑒒𑒩 𑒁𑒕𑒱।

𑒑𑒓𑓂𑒑𑒔𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒰𑒣 : 𑒮𑒻𑒢𑓂𑒨 𑒁𑒢𑒳𑒬𑒰𑒮𑒢, 𑒣𑒱𑒞𑒵𑒞𑓂𑒫 𑒂 𑒧𑒰𑒢-𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒭𑓂𑒚𑒰𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒙

𑒑𑒓𑓂𑒑𑒔𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒰𑒣 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒕𑒟𑒱। 𑒁𑒫𑒏𑒰𑒬𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒥𑓂𑒩𑒱𑒑𑒹𑒛𑒱𑒨𑒩 𑒯𑒼𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒯𑒱, 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒰, 𑒣𑒰𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒬𑒰𑒮𑒢 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒹𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒩𑓂𑒖𑒱𑒞 𑒠𑒵𑒜𑓃𑒞𑒰 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒮𑒿 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒮𑒧𑒩𑒴𑒣 𑒁𑒢𑒳𑒬𑒰𑒮𑒢𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒏𑒩𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒹𑒚 𑒣𑒳𑒞𑓂𑒩 𑒑𑒼𑒣𑒰𑒪 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒧𑒰𑒢 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒑𑒱𑒩𑒱𑒡𑒩 𑒍𑒯𑒱 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰𑒧𑒹 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒡𑒰𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒣𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒼𑒡 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒁𑒦𑒱𑒦𑒰𑒫𑒏𑒲𑒨 𑒁𑒮𑒢𑓂𑒞𑒼𑒭 𑒢𑒯𑒱, 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢𑒱𑒞 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒑𑒓𑓂𑒑𑒔𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒏 𑒏𑒚𑒼𑒩 𑒫𑒔𑒢𑒮𑒦𑒧𑒹 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒮𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒍 𑒣𑒳𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒔𑒰𑒯𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑒧𑒨-𑒮𑒧𑒨𑒣𑒩 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒞𑒱𑒩𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞 𑒏𑓄 𑒍𑒯𑒱 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒫𑒲𑒨 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒧𑒖𑒼𑒩 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞-𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒏𑒩𑒳𑒝𑒰𑒏 𑒁𑒦𑒰𑒫 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒨𑒠𑓂𑒨𑒣𑒱 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒞𑓁 𑒣𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯 𑒂 𑒑𑒾𑒩𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒮𑓂𑒟𑒰𑒣𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒧𑒡𑓂𑒨𑒫𑒩𑓂𑒞𑒲 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒣𑒰𑒚 𑒥𑒞𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 ‘𑒏𑒩𑓂𑒞𑒫𑓂𑒨𑒢𑒱𑒭𑓂𑒚 𑒣𑒱𑒞𑒰’ 𑒁𑒣𑒢 𑒦𑒰𑒫𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒮𑒠𑒻𑒫 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒢𑒯𑒱 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒢𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒁𑒮𑓀𑒑𑒞𑒱𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒑𑒓𑓂𑒑𑒔𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒋𑒏𑒩𑒹𑒐𑒲𑒨 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒯𑒼𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒬𑒲𑒪 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩 𑒥𑒢𑒱 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱।

𑒑𑒓𑓂𑒑𑒔𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒏 𑒩𑒰𑒭𑓂𑒙𑓂𑒩𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒑𑒾𑒩𑒫𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧𑒮𑒿 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒩𑒝𑒦𑒴𑒧𑒱𑒧𑒹 𑒧𑒩𑒪 𑒣𑒳𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒬𑒼𑒏𑒮𑒿 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒥𑒪𑒱𑒠𑒰𑒢𑒏 𑒥𑒼𑒡𑒡𑒩𑒱 𑒪𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒍 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒣𑒳𑒞𑓂𑒩 𑒂 𑒮𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒏𑒩𑓂𑒞𑒫𑓂𑒨𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒪𑒑𑒰𑒞𑒰𑒩 𑒣𑒳𑒪 𑒥𑒢𑒰𑒥𑒨 𑒔𑒰𑒯𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒧𑒹 𑒠𑒳𑓁𑒐𑒏 𑒑𑒩𑒱𑒧𑒰 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒬𑒼𑒏𑒏 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 : 𑒏𑒲 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒣𑒱𑒞𑒰 𑒮𑒢𑓂𑒞𑒰𑒢𑒏 𑒧𑒵𑒞𑓂𑒨𑒳𑒣𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓀𑒞𑓂𑒩 𑒩𑒴𑒣𑒮𑒿 𑒩𑒼𑒃 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒩𑒰𑒭𑓂𑒙𑓂𑒩𑒫𑒰𑒠𑒲 𑒑𑒾𑒩𑒫𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒠𑒳𑓁𑒐𑒏𑒹𑒿 𑒗𑒰𑒿𑒣𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱? 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒏𑒩𑒳𑒝𑒰𑒣𑒏𑓂𑒭 𑒋𑒯𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒧𑒹 𑒍𑒏𑒩 𑒫𑒲𑒩𑒞𑒰𑒣𑒏𑓂𑒭𑒮𑒿 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒖𑒙𑒱𑒪 𑒁𑒕𑒱।

গিবিধব : উচ্ছৃংখনতা, অপমান, নির্ণয আ নর পহচান

গিবিধব কথাক সর্রাধিক পবিরর্তনশীন পাত্র অছি। ওকব মদ্যপান, অসংগত গীত, খর্চক নাপবরাহী আ ঘবক অনুশাসনপ্রতি অরজ্ঞা নাঠকীয হাস্য উৎপন্ন কবৈত অছি; মুদা হাস্যক ভীতব আত্মসম্মানক সংকঠ ছিপন অছি। পাবিরাবিক প্রতিষ্ঠাক অপেক্ষাসঁ ওকব জতরেঁ অধিক তননা কযন জাগত অছি, ততরেঁ অপন অসফনতাকেঁ উদ্দণ্ডতা দ্বাবা ঠাঁপরাঁক প্রযাস কবৈত অছি। ওকব ভাষামে আত্রামক প্রত্যেত্ত্বব, নাড়-প্যাবক মাঁগ, স্বযঁকেঁ অপমানিত বুঝরাঁক প্ররৃত্তি আ পবিরর্তনক আকাঁক্ষা এক সংগ উপস্থিত অছি। একবা কেরন ‘দুষ্চবিত্র ঘরক’ কহি কহ পঢ়ন জায তঁ নাঠকীয মনোরিজ্ঞানক মহত্ত্বরপূর্ণ স্তব নষ্ঠ হোএত।

মিত্রসভক সংগ রাঁতচীতমে গিবিধবক জীরন সামাজিক তমাশাক রূপ নেগত অছি। কিনকো নেন ও রাঁগ্যাক রিষয, কিনকো নেন অরসব, কিনকো নেন প্রতাপ-পবিরাবক মান গিবারঁয সকরাঁক মাধ্যম অছি। এতএ মিত্রতা আ সার্রজনিক প্রতিষ্ঠা দুনূ শংকাস্পদ রঁনৈত অছি। রিশেষতঃ জখন পাত্রসভ ‘নাঠক’, ‘অভিনয’, ‘পবিরর্তন’ আ এক-দোসবাক যোজনাপব রোঁনৈত ছথি, তখন নাঠক অপন ভীতব একঠা দোসব নাঠকক রূশাবা কবৈত অছি। গিবিধবক ব্যক্তিত্বপব রিভিন্ন নোক অপন-অপন কথা আবোপিত কবৈত ছথি; ও স্বযং অপন জীরনক ভূমিকা রঁদনরাঁক সংঘর্ষ কবৈত অছি।

গিবিধবক সৈন্য পহচানমে প্ররেশক অন্তিম সংকেত পাবিরাবিক শোক আ অপবাধরোঁধক রাতারবণমে রঁন পরৈত অছি। ওকব নর কর্মক সমাচাব ঔপচাবিক সৈনিক পত্রসঁ প্রাপ্ত হোগত অছি; রাঁদমে ঘাযন অরস্থামে ওকব মঁচপব আগমন পবিরর্তনকেঁ দেহগত সহ রঁনরৈত অছি। ঞা কেরন পদরীক পবিরর্তন নহি—পহিনে গীত, হঁসী, নশা আ অপমানক সংগ জুড়ন দেহ আরঁ ঘার, অনুশাসন আ দাযিত্বক প্রতীক রঁনি জাগত অছি। মুদা সাহিত্যিক কসৌঠীপব ঞা পূছরঁ আরশ্যক অছি জে পবিরর্তিত মনুষ্যাক অন্তর্যাত্রাক কতরাঁ অংশ হম দেখৈত ছী আ কতরাঁ অংশ সংস্থাগত রর্ণনক আধাবপব স্বীকাব কবৈত ছী। চবিত্রক নাঠকীয রিশ্বসনীযতা অন্তিম সৈনিক উপনব্ধিসঁ অধিক ওকব পূর্ররর্তী সংদেহ, গ্নানি আ আত্মসম্মানক ছোঠ-ছোঠ সংকেতসভমে রঁসৈত অছি।

𑒑𑒼𑒣𑒰𑒪 : 𑒁𑒢𑒳𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒩𑒯𑒱𑒞𑒯𑒳𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱

𑒑𑒼𑒣𑒰𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒰𑒣 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬 𑒮𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒣𑒳𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱 𑒕𑒟𑒱। 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒏𑒩𑓂𑒞𑒫𑓂𑒨, 𑒣𑒰𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯 𑒂 𑒥𑒰𑒪𑒏 𑒩𑒼𑒯𑒢𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒫𑒲𑒩-𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒒𑒩𑒹𑒪𑒴 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒅𑒞𑒰𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒒𑒩𑒏 𑒔𑒯𑒰𑒩𑒠𑒲𑒫𑒰𑒩𑒲𑒧𑒹 𑒮𑒻𑒢𑒱𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒠𑒴𑒩𑒮𑓂𑒟 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒥𑒔𑓂𑒔𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧𑒮𑒿 𑒮𑒧𑒗𑒰𑒨𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒼𑒣𑒰𑒪𑒏 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒧𑒹 𑒣𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒑𑒾𑒩𑒫 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒂 𑒑𑒱𑒩𑒱𑒡𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒤𑒪𑒞𑒰 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑓂𑒝 𑒪𑒑𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒍 𑒢𑒰𑒨𑒏𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫𑒲 𑒢𑒯𑒱, 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒪𑒹𑒪 𑒁𑒢𑒫𑒩𑒞 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒧𑒰𑒢 𑒕𑒟𑒱।

𑒑𑒼𑒣𑒰𑒪𑒏 𑒬𑒯𑒰𑒠𑒞 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒦𑒰𑒫𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒧𑒼𑒛𑓃 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒮𑓀𑒏𑒙 𑒁𑒔𑒰𑒢𑒏 𑒩𑒰𑒭𑓂𑒙𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒬𑒼𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒣𑒩𑒱𑒣𑓂𑒩𑒹𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒑𑒱𑒩𑒱𑒡𑒩𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒞𑒲𑒫𑓂𑒩 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 : 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩 𑒋𑒏 𑒣𑒳𑒞𑓂𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒠𑒹𑒬𑒏 𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒑𑒧𑒰 𑒔𑒳𑒏𑒪 𑒁𑒕𑒱, 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒣𑒳𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒠𑒱𑒬𑒰 𑒏𑒲 𑒯𑒼𑒋𑒞? 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒋𑒯𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒪𑒱𑒠𑒰𑒢𑒏 𑒣𑒫𑒱𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏𑒩𑒝𑒧𑒹 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒋𑒞𑒋 𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒠𑒳𑒃𑒧𑒳𑒐𑒲 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒁𑒕𑒱—𑒬𑒼𑒏𑒮𑒿 𑒮𑒰𑒯𑒮 𑒖𑒢𑓂𑒧𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒂 𑒬𑒼𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒣𑒩 𑒁𑒮𑒯𑓂𑒨 𑒁𑒢𑒳𑒏𑒩𑒝𑒏 𑒠𑒥𑒰𑒫 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒥𑒢𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏𑒹𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒡𑒰𑒢𑒞𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲।

𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭 𑒡𑓂𑒨𑒰𑒢 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒞 𑒄 𑒖𑒹 𑒑𑒼𑒣𑒰𑒪 𑒩𑒝𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒁𑒦𑒱𑒢𑒨𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱, 𑒒𑒩𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒂 𑒧𑒵𑒞𑓂𑒨𑒳-𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧𑒧𑒹 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒱𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒧𑓀𑒔𑒣𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒪𑒛𑓃𑒰𑒃 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒔𑒹𑒯𑒩𑒹𑒣𑒩 𑒨𑒳𑒠𑓂𑒡𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫 𑒅𑒞𑒰𑒩𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒪𑓂𑒣 𑒮𑒰𑒡𑒢𑒫𑒪𑒰 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒄 𑒅𑒣𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒩𑒹 𑒮𑓀𑒑 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒯𑒰𑒢𑒱 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒁𑒕𑒱 : 𑒨𑒳𑒠𑓂𑒡𑒏 𑒖𑒙𑒱𑒪 𑒦𑒾𑒞𑒱𑒏𑒞𑒰, 𑒮𑒻𑒢𑒱𑒏𑒏 𑒦𑒨, 𑒮𑓀𑒠𑒹𑒯 𑒂 𑒖𑒲𑒫𑒱𑒞 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒱𑒡𑒞𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒩𑒴𑒣 𑒢𑒯𑒱 𑒣𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒼𑒣𑒰𑒪 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨𑒞𑓁 ‘𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬’ 𑒥𑒢𑒱 𑒩𑒯𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒕𑒟𑒱।

सरस्वती, शांतिनी आ वंदनी : करुणा, प्रतिरोध आ स्त्री-अनुभव

स्त्री-पात्रसभ नाटकक करुण भारक प्रमुख वाहक छथि, मुदा हुनका सभक आवाज एक समान नहि अछि। सरस्वती ममता आ मध्यस्थताक केन्द्र छथि। हुनका नेन गिरिधर अपवादी नहि, भटकल सन्तान अछि। ओ पिताक कठोर निर्णयकेँ रोकबाक प्रयत्न करैत छथि आ परिवारक भावात्मक तन्तुसभ जोड़ि राखबाक दायित्व उठबैत छथि। माता-पुत्र संवादमे सामाजिक अनुशासनक निर्दयी भाषा किछु नरम पड़ैत अछि। मुदा एकर आलोचनात्मक पक्ष ई अछि जे पुरुषसभक क्रोध आ निर्णयक परिणाम समेटबाक कार्य अधिकतर माताकेँ सौंपल गेल अछि।

शांतिनी नाटकक सर्वाधिक असुरक्षित आ जटिल स्त्री-पात्र छथि। विवाहक भीतर ओकरा पति-संबंध अपमान, अनिश्चित भविष्य आ सासुरक प्रतिष्ठाक बोझ भोगय पड़ैत अछि। ओ केवल मौन सहनशीलता नहि, तिक्त प्रश्न आ प्रतिरोधक भाषा सेहो अपनबैत छथि। एकटा दृश्यमे ओ अपन सामाजिक अपमान आ पीड़ाक गम्भीरता एहि हद धरि व्यक्त करैत छथि जे आत्मघातक विचारक प्रसंग उपस्थित होइत अछि। एहि दृश्यकेँ 'पवित्र पतिव्रताक पराकाष्ठा' कहि महिमामण्डित करब अनुचित होएत। ई प्रसंग वैवाहिक असमानता, मनोवैज्ञानिक संकट आ स्त्रीक सीमित विकल्पक तीव्र नाटकीय संकेत अछि।

वंदनी—गोपालक पत्नी—सैनिक परिवारमे शहादतक निजी मूल्य उजागर करैत छथि। बाहर जे वंनिदानकेँ सार्वजनिक सम्मानक प्रतीक बनबैत अछि, परिवारक स्त्री ओहि बंनिदानक शेष जीवन अपन श्रम, स्मृति आ एकाकीपनसँ वहन करैत छथि। वंदनीक पीड़ा, बोहनक भविष्य आ सरस्वतीक शोक सैनिक गौरवक औपचारिक भाषाकेँ चुनौती दैत अछि। अन्तमे गिरिधरक सफलतासँ परिवार पुनः व्यवस्थित होइत देखाइत अछि, मुदा शांतिनीक स्वतंत्र आकांक्षा अथवा वंदनीक विधवा जीवनक दीर्घ सामाजिक-संस्थानिक प्रश्न विस्तारसँ अन्वेषित नहि होइत। एहि सीमाक चिन्हीकल स्त्री-पात्रक महत्त्व घटैबा नहि, ओकर सम्भावित आन्तरिक कथा पहचानबाक प्रयास अछि।

बोहन : बाल-दृष्टि आ मूल्यक नैतिक शिक्षा

बोहन बालक पात्र होइतहुँ नाटकक वैचारिक संरचनामे निर्णायक भूमिका निर्वाह करैत अछि। ओकर सरल प्रश्न वयस्कसभक सैनिक पद, कर्तव्य आ नैतिकता सम्बन्धी प्रतिपादनकेँ बालकचालक धरातलपर आनैत अछि। बालकक प्रश्नभंगिमा द्वारा वीरता दैनिक परिवारक भाषा बनैत अछि। जँ पिताक सैनिक जीवन बोहन लेल कथाक विषय अछि, तँ दादाक सम्मान ओकरा लेल पारिवारिक पहचानक उपादान अछि।

बाल संवादक एकटा अन्य पक्ष सेहो अछि। बच्चाक सीखबाक अवसर प्रायः तयशुदा वाक्यवरादी उत्तरमे परिणत भऽ जाइत अछि। बालकक स्वाभाविक प्रश्न ओकर स्वतंत्र भय, शंका अथवा मूल्यक द्वःखपर दीर्घ बहस नहि खोलि पबैत अछि। एहि अर्थमे बोहन कखनो-कखनो जीवित बच्चासँ अधिक आदर्श शिक्षा ग्रहण करैत पात्र बनैत अछि। तथापि ओकर हास्य, जिज्ञासा आ घरेलू स्नेह कथाक वीरप्रधान कठोरता नरम करैत अछि। एकरा बिना नाटकक भार-क्षेत्र एकपक्षीय भऽ सकैत छल।

हास्यक विन्यास : मदिरा, मित्रता आ वाचिक विडम्बना

गिरिधरक मुँहसँ निकलैत बेढंग गीत, अंग्रेजी-मिश्रित सम्बोधन, उच्चारणक हास्यास्पद उलटफेर आ संजेन्द्रक लोकबोलीक ठेठपन कथाक आरम्भिक मंचीय सहजता बनबैत अछि। 'गुड म◌र्निंग', 'गुड नाइट' आ अतिवंजित आत्म-प्रशंसा सन छोट भाषिक संकेत दर्शककेँ गिरिधरक विच्छिन्न जीवनक हास्यपूर्ण रूप देखबैत

अछि। एहि हास्यक दू काज अछि : सामाजिक उपदेशक भाव हल्लुक करब आ चरित्रक पतनकेँ दृश्यरूपमे स्थापित चिह्नित करब।

एतए एकटा खतरा सेहो अछि। जखन मदिरासक्त चरित्र केवल हँसीक कारण बनैत अछि, तखन ओकर मानसिक व्याकुलता, निर्भरता आ पुनर्वासक कठिनाइ दृष्टिसँ ओझल भऽ सकैत अछि। नाटक कतेको स्थानपर गिरिधरक अपमान आ ओकर अन्तर्विरोध देखबैत एहि सरलीकरणसँ बचैत अछि, मुदा हास्यक दोहरावसँ कखनो-कखनो पात्रक जटिलता घटैत अछि। संजेन्द्रक किछु विनोद घरक कड़ुआहटिकेँ मानवीय बनबैत अछि, तथापि हास्य आ करुणाक संक्रमण सदिखन समान कलात्मक संयमसँ नहि भेल अछि।

मित्र-मण्डलीक प्रसंगमे हास्य अधिक तीखा सामाजिक अर्थ ग्रहण करैत अछि। एतय मजाक प्रतिष्ठाक राजनीति बनैत अछि : दोसराक घरक अस्थिरताकेँ तमाशा बनाओल जाइत अछि अथवा ओकरा अपन नाटक साधन बूझल जाइत अछि। दोस्ताना संवादक भीतर चालाकी, सामूहिक दबाव आ परपीड़क जिज्ञासाक संकेत अछि। एहि स्तरपर हास्य केवल मनोरंजन नहि; समाजक नैतिक पतनक परोक्ष आलोचना सेहो बनि सकैत अछि।

भाषा आ वाचिक अभिनय : लोकमैथिली सँ प्रशासकीय अंग्रेजी धरि

नाटकक मूल शक्ति ओकर संवादप्रधानता अछि। पारिवारिक सम्बोधन, उलाहना, आग्रह, आशीर्वाद, गारि, विनय आ भावुक प्रकारक भाषा जीवित मैथिली बोलचालक निकट अछि। प्रसंगानुसार पात्रसभक लय बदलैत अछि : ग्रहचन्द्रक वाक्यमे आदेश, सरस्वतीक वचनमे मनुहार, शानिनीक प्रश्नमे आहत आत्मसम्मान, गिरिधरक कथनमे उच्छृंखल दृष्ट-स्पष्ट आ बोहनक संवादमे सरल जिज्ञासा प्रमुख अछि। ई विभाजन अभिनेतासभकेँ स्वर, गति आ विरामक विविध अवसर दैत अछि।

भाषाक एकटा विशिष्ट प्रयोग सैन्य-अधिकारीक अंग्रेजी पत्र अछि। मैथिली संवादक निरन्तर प्रवाहक बीच औपचारिक अंग्रेजी दस्तावेजक प्रवेश केवल शैलीगत अन्तर नहि; ई संस्थागत अधिकारक संकेत अछि। परिवार जे बात व्यक्तिगत स्नेह अथवा स्मृतिसँ प्रमाणित नहि कऽ पबैत, सरकारी सैन्य-पत्रक माध्यमसँ ओकरा निश्चित सत्यक रूपमे स्वीकार करैत अछि। पदवी, मुख्यालय, सैन्य आदेश आ हस्ताक्षरक भाषा निजी जीवनपर सार्वजनिक अधिकारक छाप बनबैत अछि। मैथिली गृह-सम्भाषण आ अंग्रेजी सैन्य-प्रमाणक ई विरोध उत्तर-औपनिवेशिक भाषिक शक्ति-संरचनाक सूक्ष्म उदाहरण बनि सकैत अछि।

तथापि वाचिक स्तरपर किछु लम्बा भाषण नाटककेँ कथात्मक व्याख्यानक समीप लऽ जाइत अछि। एकहि प्रसंगमे पात्रक मुखसँ नीति, इतिहास, वाङ्मयगौरव आ व्यक्तिगत टिप्पणी एक संग व्यक्त होइत अछि, जाहिसँ यथार्थवादी संवादक सहजता प्रभावित होइत अछि। विशेषतः जखन कथक-सूत्र पूर्वहि निष्कर्ष घोषित करैत अछि, संवादक बीच अप्रत्याशित अर्थ जन्मबाक सम्भावना घटैत अछि। अपन सर्वाधिक सफल क्षणमे नाटक छोट संवाद, प्रश्नोत्तर आ मौनक सहायतासँ प्रभाव उत्पन्न करैत अछि; उपदेशात्मक हिस्सामे ओही असर विस्तारमे हेरायल लगैत अछि।

रंगमंचीय संरचना : सीमित सज्जामे प्रभाव आ दृश्य-विन्यासक कठिनाइ

पहिल दृश्य घरक बैठकमे आरम्भ होइत अछि : विशिष्ट सैन्य-परिवारक छवि, फर्नीचर, सज्जा, चित्र आ पात्रक वेशभूषा एकटा दृश्य-प्रतीकात्मक पृष्ठभूमि प्रदान करैत अछि। एहि आहार्य विन्यासमे अतीतक गौरव आ वर्तमानक विघटनक विरोध स्पष्ट अछि। सज्जाक परिमित रूप मंचीय प्रस्तुति लेल सुविधाजनक अछि। अनेक दृश्य

घवक कमवासँ सम्बन्धित बहैत अछि, फलतः स्थानान्तरणक खर्च कम बहि सकैत अछि; अन्यथा आ नेपथ्याक सहायतासँ दृश्यविन्दन अपेक्षाकृत सबल बनैत अछि।

नाटकमे रास्तरिक बर्णहमिक प्रदर्शनक बंजाय ओकव प्रभारक घवे प्ररेशे कवबाक यक्ति अपनाओल गेल अछि। सैनिक समाचाव, पत्र आ परिवारवक प्रतिक्रिया द्वारा विशाल बाह्यवीय घटना घवेन मंचपव रूपान्तरित होअत अछि। ई वंगनिर्देशनक दृष्टिसँ उपयोगी अछि—विशेषतः ओहि प्रस्तुति-माध्यममे जतए अल्प साधन उपलब्ध हो। अन्तिम घायल प्ररेश नाटकक शैवीव-प्रधान अभिनयकेँ उत्कर्ष दैत अछि; पश्ची, थकान, आवाजक कम्पन आ परिवारवक प्रतिक्रिया एक संग दृश्यकेँ मार्मिक बना सकैत अछि।

मुदा प्रत्येक महत्त्वपूर्ण मोड़पव घोषणाक आश्रय नएब मंचक स्वायत्त शक्ति सीमित कवैत अछि। जँ पात्रक बाह्य रूपपरर्णन अथवा पारिवारिक परिचय दर्शक स्वयं अनुभव कए सकैत छथि, तँ उद्घोषक द्वारा ओकव अर्थ पहिनेसँ कहि देब अभिनयसँ उत्पन्न खोजकेँ घटा दैत अछि। एहि प्रकावक कथात्मक प्ररेश लोकवंगमंचमे असंगत नहि, किन्तु ओकव मात्रा आ स्थानपव विशेष ध्यान अपेक्षित अछि। 'हठात परिवर्तन'क मंचनीयता एकव दृश्यात्मक सादगीमे अछि; ओकव सीमा दृश्यक बीच गम्भीव जीवन-परिवर्तनकेँ प्रत्यक्ष क्रियासँ अधिक समाचावक भवोसे छोड़ि देबामे अछि।

वस-संयोजन : वीव, करुण आ हास्यक पावस्परिकता

भावतीय नाट्यशास्त्रक दृष्टिसँ 'हठात परिवर्तन'मे वीववस प्रमुख अभिप्रेत अछि, किन्तु ओकव प्रभार करुणवस आ हास्यवसक सहकाव बिना अधूवा बहैत अछि। वृद्धचन्द्रवक पारिवारिक गौवव, गोपालक सैनिक कर्तव्य, गिविधवक अन्तिम साहस—ई सभ उत्साहक स्थायीभावकेँ पुष्ट कवैत अछि। आन दिस माताक भय, शान्तिनीक व्यथा, वंजनीक शोक आ गोपालक मृत्यु-समाचाव करुण भाव उत्पन्न कवैत अछि। गिविधवक अनगढ़ गीत आ संजेन्द्रवक विनोद हास्यक रूपमे एहि गंभीव वातावरणमे विवाम आनैत अछि।

वसक प्रश्नपव एकटा विशेष बात अछि : वीवता अपन आपमे करुणाक विवोधी नहि। घवक भीतव शोक जेना-जेना गहिवाअत अछि, तेना-तेना सैनिक शौर्यक सार्वजनिक अर्थ अधिक उत्कृष्ट बनैत अछि। दर्शक गोपालक वीवताकेँ मात्र पदवीसँ नहि, ओकव अनुपस्थितिसँ आ ओकव घवक दुःखसँ महसूस कवैत छथि। एहि प्रकाव भावात्मक प्रत्यावर्तन नाटकक सौन्दर्यात्मक उपलब्धि अछि। मुदा किछु प्रसंगमे करुणाकेँ त्वरित बाह्यवादी घोषणा द्वारा बन्द कवबाक प्रवृत्ति देखाअत अछि। एतए नाटक शोकक स्वाभाविक अनिश्चितताकेँ पर्याप्त देव धवि बहए नहि दैत।

हास्य आ वीवताक बीच गिविधवक देह खास महत्त्व बखैत अछि। आवम्भमे ओकव गतिशीलता असंयमक चिह्न, अन्तमे घायल सैनिक देह साहसक प्रमाण बनैत अछि। वसक परिवर्तन देहक अर्थ-परिवर्तनसँ जुड़ल अछि। एहन अभिनयमे आङ्गिक, वाचिक आ सात्त्विक माध्यम एक संग सक्रिय होअत अछि। ई सम्भावना निर्देशक लेल बहुत उपयोगी अछि, मुदा पाठमे लिखल किछु आत्यन्तिक भाव-विस्फोटकेँ संयमित अभिनय नहि भेटय तँ मार्मिक दृश्य अत्यधिक भावुकतामे बदलि सकैत अछि।

वाष्ट्रप्रेम, आतंकवाद आ सार्वजनिक नैतिकताक प्रश्न

नाटक वाष्ट्रप्रेमकेँ नैतिक आदर्श बनबैत अछि। सेना, देश-वक्षा, त्याग, वर्दी आ शहादत एतए सामाजिक मूल्यक उच्चतम प्रतिमान अछि। गिविधवक नव जीवन प्रायः ओही क्षण पूर्ण मान्यता पबैत अछि जखन ओकव सैनिक

योगदान सार्वजनिक रूपसँ प्रमाणित होइत अछि। एहि क्रममे बाङ्गलीय सेना राज्यिगत आत्मसम्मानक पुनर्निर्माणक माध्यम बनैत अछि। मिथिलाक घरक भीतर बाङ्गलीय इतिहासक प्रवेशक कारण स्थानीय समाज आ भारतीय बाङ्गलक सम्बन्ध नाटकक महत्त्वपूर्ण विषय बनैत अछि।

संगहि एकटा समीक्षात्मक अन्तर आवश्यक अछि। बाङ्गलप्रेम नाटकक घोषित आदर्श अछि; मुदा ओकर नाटकीय प्रस्तुतिक आलोचना बाङ्गलप्रेमक विरोध नहि। दुश्मन अथवा आतंकवादी प्रायः एकटा निरपेक्ष दुष्ट शैलिक रूपमे चित्रित होइत अछि; राजनीतिक परिस्थिति, स्थानक सामाजिक मूल्य, भय आ नागरिक जनजीवनक अन्तरर विस्तारसँ उभरि नहि पबैत अछि। एहि कारण संघर्षक नैतिक सीमा सहज स्पष्ट अछि, परन्तु जटिल सार्वजनिक यथार्थक बहुत अंश अचर्चित रहि जाइत अछि। एकर अन्तिम परिणाम वीरताक प्रभावशाली किन्तु एकदिशी चित्र अछि।

सैनिक गौरवक पारिवारिक भाषा संग वंश-प्रतिष्ठाक भाषा निरन्तर जुड़ल अछि। सम्मान पितासँ पुत्र धरि जाति-वंशीय उत्तराधिकारक वस्तु बनि सकबाक प्रवृत्ति रखैत अछि। एहि प्रवृत्तिक कारण प्रश्न उठैत अछि जे की बाङ्गलक सेवा केवल गौरवशाली पारिवारिक परम्पराक पुनरुत्थान अछि, अथवा प्रत्येक नागरिकक समान नैतिक सम्भावना? नाटक एहि प्रश्नकेँ विस्तार नहि दैत। एकटा व्यापक लोकतान्त्रिक पाठमे वीरताकेँ वंशक विशेषाधिकारसँ मुक्त कए मानवीय साहस, उत्तरदायित्व आ सामाजिक न्यायसँ जोड़ल जा सकैत अछि।

वर्ग, जाति आ पारिवारिक प्रतिष्ठाक अदृश्य सीमा

कृष्णचन्द्रक घर सम्पन्नता, शिक्षा, सैन्य पद आ सामाजिक आदरक चिह्नसभसँ घेरल अछि। परिवारक आर्थिक-सांस्कृतिक स्थिति कथाक संघर्षमे मौन पृष्ठभूमि नहि, सक्रिय साधन अछि : प्रतिष्ठाक हानि एतेक भयावह एही कारण बनैत अछि जे प्रतिष्ठा पहिनेसँ अर्जित सामाजिक पूँजी अछि। गिरिधरक मदिरापान अथवा अपराध आलोचित होइत अछि, मुदा परिवारक भौतिक सुरक्षा आ सामाजिक पहुँच कथामे बहुत प्रश्नांकित नहि होइत अछि। ओहि सुविधा-सम्पन्न वर्गक भीतर हानि, शर्म आ गौरवक अनुभूति रचनाक केन्द्रीय यथार्थ अछि।

मैथिली रंगमंचक व्यापक इतिहासमे निम्नवर्गीय, दलित जातीय आ श्रमिक अनुभवसभ सेहो साहित्यिक विषय रहल अछि। हालक साहित्येतिहास सम्बन्धी शोध एहि बातपर बल दैत अछि जे नाटकक इतिहास केवल प्रतिष्ठित लेखक-परिवार आ मान्य सांस्कृतिक संस्थानसभक आधारपर नहि लिखल जाउ। एहि दृष्टिसँ 'हठात परिवर्तन' एकटा उपयोगी तुलनात्मक प्रश्न ठाढ़ करैत अछि : जखन केन्द्रमे सम्पन्न सैन्य-परिवारक प्रतिष्ठा रहैत अछि, तखन समान बाङ्गलक अनाम सैनिक, श्रमिक परिवार, दलित समुदाय अथवा विधवा स्त्रीक स्वतंत्र सामाजिक संसार कतय उपस्थित अछि? नाटक अपन चुनल सीमित कथाक्षेत्रमे प्रभावकारी अछि, परन्तु ओकरा 'सम्पूर्ण समाज'क प्रतिनिधि कहब अतिरेक होएत।

ई आलोचना कृतिमे नहि रहल प्रसंगकेँ मनमाने ढंगसँ आरोपित करबाक प्रस्ताव नहि अछि। उनटे, जतेक सामाजिक जगत पाठ स्वयं उद्घाटित करैत अछि, ओकर सीमा पहिचानबो समालोचनाक कर्तव्य अछि। मुख्य पात्रक समस्या नैतिक आ पारिवारिक अछि, जखनकि व्यापक आर्थिक संरचना, रोजगारक स्थिति आ सामाजिक बहिष्कारक विवेचन गौण रहैत अछि। एहि सीमा बावजूद एकटा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि ई अछि जे नाटक सम्पन्न परिवारकेँ स्वतः सुखी आ आदर्श नहि मानैत; ओकर अन्तःसंघर्ष देखबैत अछि।

নাট্যকীয় প্রমাণ আ দৃষ্টিকোণক পরিবর্তন

নাটকক উত্তরার্দ্ধমে পত্র, ঘোষণা আ প্রত্যক্ষ পুনরাগমন তীন প্রকারক প্রমাণক রূপমে প্রস্তুত অছি। পহিল—সমাচার, জাহিসँ পরিবারক মনমে বিভিন্ন বিষয়ক নরনির্ণয় জন্মৈত অছি; দোসর—সৈন্য-অধিকারীক লিখিত সূচনা, জে ওকর বীরত্বরী আ পদবীক আধিকারিক পুষ্টি করৈত অছি; তেসর—ঘায়ল বিভিন্নক সজীর উপস্থিতি, জাহিমে পরিবার নর সহকেँ আঁখিসँ দেখৈত অছি। এহি ক্রমকেँ নাট্যশাস্ত্রীয় অর্থমে উদ্ঘাটন অথবা প্রত্যভিজ্ঞানক প্রক্রিয়া কহি সকৈত ছী : দর্শকক অপেক্ষা আ পাত্রসভক পূর্বধারণা অচানক পুনর্ব্যবস্থিত হোজত অছি।

তথাপি প্রমাণক ভা ক্রম অসমান অছি। পত্রমে বর্ণিত কতেকো অদ্ভুত সৈন্য-উপলব্ধি মঁচপর প্রত্যক্ষ নহি ঘটৈত; দর্শক ওকরা সন্দেশপর ভরোসা কহ স্বীকার করৈত অছি। সামাজিক যথার্থবাদী নাটকমে এহি অন্তরকেँ পূবর্বাক লেল ছোট দৃশ্য, স্মৃতি, প্রশিক্ষণক প্রসঁগ অথবা বিভিন্নক আত্মকথা উপযোগী ভহ সকৈত ছল। লেখক সামূহিক ভাবনাত্মক পরিণামপর অধিক কেন্দ্রিত ছথি, তেঁ বাঁহরী প্রমাণক সহায়তাসँ নির্ণায়ক মোড় জল্দী প্রাপ্ত করৈত ছথি। ভা কলাত্মক চুনার নাটকীয় উঁচাভ প্রদান করৈত অছি, কিন্তু মনোবৈজ্ঞানিক বিশ্বসনীয়তাক মূল্যপর।

অন্তমে পরিবারক স্বীকারোক্তি সেহো সমালোচনাত্মক দৃষ্টিসँ দেখবাঁক যোগ্য অছি। পূর্বমে বিভিন্নকেँ অপন ঘরমে স্থান নহি দেবাঁক কঠোরতা বহৈত অছি; বাঁদমে সৈনিক পহচান আ বীরতাক সমাচারসँ সভকেँ ওকরা আলিঁগন করবাঁক ভচ্ছা হোজত অছি। কী মনুষ্য সম্মানক যোগ্য তখন বনৈত অছি জখন কোনো রাজ্য-সঁস্থা ওকর কর্তব্যক প্রমাণপত্র দৈত অছি? কি গলতী করৈত, বদলবাঁক প্রযত্ন করৈত, অপমান সহৈত মনুষ্য অপন অপূর্ণ অবস্থামে সেহো সম্মানক অধিকারী অছি? নাটক দোসর প্রশ্ন স্পষ্ট রূপসँ নহি উঠবৈত; মুদা একর কথা পহিল প্রশ্নক সীমা স্বয়ঁ দেখায় দৈত অছি।

কলাত্মক উপলব্ধি আ সঁরচনাত্মক দুর্বলতা : সমবেত মূল্যাঁকন

‘হঠাত পরিবর্তন’ক পহিল উল্লেখনীয় উপলব্ধি ভা অছি জে বাস্তবীয়তা সল অমূর্ত বিষয়কেँ ঘরেলূ সঁসারক সঁবাদ, ভোজলক সময়, পিতা-পুত্র বিবাদ, পতি-পত্নীক তনার আ বাঁচাক জিজ্ঞাসামে মূর্ত কয়ল গেল অছি। দোসর উপলব্ধি দর্শনীয় বঁগ-ব্যবস্থা অছি : এক সীমিত ঘরক মঁচমে নেপথ্য আ আলোক-পরিবর্তন দ্বারা ছুঁহত্তর যুদ্ধ-সঁসারক প্রভার বচল গেল অছি। তেসর উপলব্ধি হাস্য, করুণা আ বীরতাক একবে কথামে সঁযোজন অছি। চারিম উপলব্ধি ভা অছি জে শালিনী আ সবস্বতীক সহায়তাসँ নৈতিক সঁঘর্ষকেँ ঘরেলূ ভারাত্মক মূল্য দেল জাজত অছি।

একর প্রমুখ কমজোরী কলাত্মক বিকাসক অসমান গতি অছি। প্রারম্ভিক বিবারষ্ঠ আ পারিবারিক আরোপ-প্রত্যারোপ অনেক দৃশ্যমে ফৈলল অছি, জবঁকি সৈনিক উত্থান আ মহান উপলব্ধি অপেক্ষাকৃত শীঘ্র সূচিত হোজত অছি। দোসর কমজোরী পাত্রসভক কতেকো প্রসঁগমে ঘোষণাত্মক ভাষা অছি। তেসর সীমা ভা জে পরিবারক পুরুষ-কেন্দ্রিত প্রতিক্রিয়া স্ত্রীক স্বতঁত্র জীবনক অপেক্ষা অধিক নির্ণায়ক বঁনি জাজত অছি। চারিম, শত্রুক প্রতিরূপ অত্যন্ত সামান্যীকৃত অছি, জকর কারণ বাস্তবীয় সঁঘর্ষ ঐতিহাসিক-সামাজিক জটিলতা বিঁনা নৈতিক দ্বৈতমে বদলৈত অছি। পাঁচম, পুরস্কার আ পদবী দ্বারা আত্মসম্মানক পুনর্স্থাপন প্রশ্ন ছোড়ৈত অছি—মনুষ্যতা আ সামাজিক স্বীকৃতি বীচ কোন সম্বন্ধ উচিত অছি?

তথাপি এহেন প্রশ্ন উঠবঁব বচনাকেँ নিষ্প্রভারী ঘোষিত করবঁ নহি অছি। ওকর নাটকীয় শক্তি খাস কহ ওহি পাঠকীয় আ দর্শকীয় সম্প্রদায়মে প্রকষ্ট হোজত অছি, জতএ ঘর, সৈনিক পরিবার, বেঁটাক ভবিষ্য আ দেশ-সেরা জীবন্ত সামাজিক অনুভর অছি। সাহিত্যিক সমীক্ষাক উচিত নিষ্কর্ষ ন ত বিঁনা শর্ত মহিমামণ্ডল অছি, ন পূর্বনির্ধারিত

उपेक्षा। 'हठात परिवर्तन'केँ एकटा प्रभावशाली, सार्वजनिक उद्देश्यसँ लिखल, भावप्रधान, मंच-संभावनायुक्त मुदा कथानक-समाधानमे पर्याप्त सबलीकरण बखनिहार सामाजिक-सैनिक नाटकक रूपमे पढ़ल अधिक समाक अछि।

निष्कर्ष : परिवर्तनक नैतिकता आ नाटकक स्थायी प्रश्न

आनन्द कुमार झाक 'हठात परिवर्तन'क मूल अन्तर्दृष्टि एतबेँ नहि जे विगड़ल युवक अन्ततः सुधरि जाइत अछि। नाटक एकटा परिवारक सामूहिक दृष्टि बदलैत देखबैत अछि : जे बेटा उपहास आ नज़रिक केन्द्र छल, ओहीक भीतर त्याग, साहस आ नव जीवनक सम्भावना चिन्हल जाइत अछि। सैनिक गौरव, पितृ-अपेक्षा, मातृ-ममता, वैवाहिक पीड़ा आ बालकक जिज्ञासासँ निर्मित ई कथा परिवर्तनकेँ व्यक्तिगत घटना आ सार्वजनिक मान्यताक संयुक्त प्रश्न बना दैत अछि। गोपालक बलिदान आ गिरिधरक अन्तिम पुनरागमनक बीच नाटक परिवारक दुःखकेँ देशभक्तिक भाषामे रूपान्तरित करैत अछि।

एहि रूपान्तरणक सौन्दर्यात्मक प्रभाव करुणा आ वीरताक मिलनमे अछि; ओकर वैचारिक सीमा एहि बातमे जे जनतान्त्रिक समानता, स्त्रीक स्वायत्तता, युद्धक अनेक अर्थ आ मनुष्यक अपूर्णताक अधिकार पर्याप्त विस्तार नहि पबैत अछि। ई एकर मंचन अधिक सूक्ष्म अभिनय, विराम आ स्त्री-पात्रक अन्तःसंवादपर बल देत, तँ एकर सन्देश परिपक्व बेहेस बनि सकैत अछि। एतए निर्देशकक विवेक ग्रन्थक सीमासँ आगाँ नाटकीय सम्भावना खोलि सकैत अछि।

आधुनिक मैथिली नाट्यपरम्परामे एहि कृतिक महत्त्व एकर स्थानीय भाषिक सहजता आ व्यापक राष्ट्रीय भावनाकेँ जोड़बाक प्रयत्नमे अछि। एहि नाटकक उपलब्धि ई नहि जे एकर समस्त प्रश्नक अन्तिम उत्तर भेटि गेल; एकर उपलब्धि ई अछि जे परिवार, आदर्श, प्रेम, अपमान, कर्तव्य आ स्मृतिक बीचक तनावकेँ सार्वजनिक रंगमंचपर आनल गेल। अन्ततः शीर्षक प्रश्न बनि कहए बचैत अछि : हठात बदलैत की अछि—जीवन, मन, सामाजिक निर्णय, कि सभक एक-दोसरकेँ देखबाक दृष्टि? एहि अपूर्ण प्रश्नमे नाटकक स्थायी साहित्यिक सार्थकता निहित अछि।

सन्दर्भ-सूची

१. झा, आनन्द कुमार। 'हठात परिवर्तन'। प्रथम संस्करण। दीपावली प्रकाशन, मेंहथ, झंझारपुर, मधुबनी; हावड़ा, २००७।

२. साहित्य अकादेमी। 'युवा पुरस्कार : मैथिली, २०११'। पुरस्कारप्राप्त कृति आ लेखकक अधिकृत सूची। https://sahitya-akademi.gov.in/awards/yuva_samman_suchi.jsp

३. झा, देवकान्त आ दिनेश कुमार (सम्पा.)। 'मैथिली नाटकक विकास'। साहित्य अकादेमी, नव दिल्ली, २००६।

४. मिश्र, चन्द्रनाथ 'अमर' (सम्पा.)। 'आधुनिक मैथिली रंगमंच : अतीत, वर्तमान ओ भविष्य'। साहित्य अकादेमी, नव दिल्ली, २००৮।

५. ठाकुर, वीणा (सम्पा.)। 'आधुनिक मैथिली नाटकक पुरोधा कविवर जीवन झा'। साहित्य अकादेमी, नव दिल्ली, २०१७।

६. 'आनन्द कुमार झा : ए कम्प्रीहेन्सिव बिब्लियोग्राफिकल एप्रिसिएशन'। 'विदेह', 'अ पैरालल हिस्ट्री ऑफ मिथिला ऐंड मैथिली लिटरेचर', भाग ७५। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_75.htm

७. प्रकाश, प्रभर। “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” ‘Asian Ethnology’, खण्ड ८७, अंक १, २०२६। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06

८. डायमण्ड, क्रिस्टोफर एल. “The ‘Indescribable Country’: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka.” ‘Asian Ethnology’, खण्ड ८७, अंक १, २०२६। https://doi.org/10.18874/ae.85.1.03

९. भरतमुनि। ‘नाट्यशास्त्र’। मूल संस्कृत ग्रन्थ; अंग्रेजी अनुवाद : मनमोहन घोष। द ब◌ायल एशियाटिक सोसाइटी ऑफ बंगाल, कलकत्ता; अनुवादक प्रथम खण्ड १९५१ आ द्वितीय खण्ड १९६१।

अध्याय 06 • नाटकक प्रथम प्रकाशन २०१७

‘मुक्ति यात्रा’क नाट्यदृष्टि : स्त्री-अस्मिता, संस्थागत सत्ता आ प्रतिबोधक रंग-व्याकरण

आनन्द कुमार झाक त्रिअंकी मैथिली नाटकक विस्तृत समालोचनात्मक अध्ययन

शोध-आलेख | समालोचना | मैथिली नाटक

सारांश

आनन्द कुमार झाक ‘मुक्ति यात्रा’ आधुनिक मैथिली नाट्यलेखनक ओहि धाराक प्रतिनिधि रचना अछि, जाहिमे परिवारक भीतरक नैतिक विषमता सँ आरम्भ भेल विमर्श सार्वजनिक संगठन, राजाक स्ववस्था-तन्त्र, राजनीतिक षड्यन्त्र आ हिंसाक व्यापक प्रश्न धरि विस्तार पबैत अछि। तीन अंकमे विन्यस्त एहि नाटकक केन्द्रीय पात्र आरती नारायण स्त्रीक स्वायत्त निर्णय, देहपर अधिकार, विवाह-संस्थाक असमानता आ सामाजिक उत्तरदायित्व पर तर्क करैत छथि। रूजाजी आ मालती दीदीक सहयोगेँ महिला-मण्डली एकटा वैचारिक तथा संगठनात्मक स्थानक रूपमे उभरैत अछि; मुदा कथानकक उत्तरार्धमे आरतीक नामक दुरुपयोग, अपहरण, आतङ्कवादी शिविर आ राजसत्ताक प्रतिस्पर्धी दावाक कारण मुक्ति-संघर्ष नव संकटमे प्रवेश करैत अछि। ई अध्ययन पाठक सूक्ष्म पठन, कथानक-विन्यास, चरित्र-विकास, संवाद-शिल्प, दृश्यनिर्देश, स्त्रीवादी आलोचना आ रंगचिन्तक दृष्टिसँ नाटकक विश्लेषण करैत अछि। एकर प्रमुख स्थापना ई अछि जे ‘मुक्ति यात्रा’क सार्थकता केवल स्त्री-अधिकारक उद्घोषणामे नहि, अपितु ‘ककरा आवाज असल, ककरा नामक उपयोग के कइ रहल अछि’ एहि मूलभूत प्रश्नमे निहित अछि। एकर संगहि उपदेशात्मक संवाद, संयोग-निर्भर उद्घाटन, अविश्वसनीय यान्त्रिक चमत्कार आ अन्तिम हिंसात्मक समाधान नाटकक कलात्मक सीमाकेँ प्रकट करैत अछि। एहि प्रकारेँ कृति सामाजिक हस्तक्षेप आ रंग-संयोजनक उपलब्धि तथा सौन्दर्यात्मक असमानता—दुनूक संग विचारणीय ठहरैत अछि।

बीज-शब्द : मैथिली नाटक; स्त्री-अस्मिता; प्रतिबोध; महिला-मण्डली; सार्वजनिक क्षेत्र; राजनीतिक हिंसा; नाट्यसंकेत; रंग-संरचना

१. प्रस्तावना : एकटा शीर्षक, अनेक स्तरक मुक्ति

‘मुक्ति यात्रा’ शीर्षक पहिल दृष्टिमे एकरेखीय प्रगतिशील आकांक्षा सूचबैत अछि; मुदा नाटक पढ़लापर स्पष्ट होइत अछि जे एहि मुक्तिक कोनो स्थिर अथवा एकमात्र परिभाषा नहि अछि। आरम्भमे मुक्ति पितृसत्तात्मक विवाह, स्त्री-देहक सामाजिक स्वामित्व आ पारिवारिक निर्भरता सँ सम्बन्धित अछि; मध्यभागमे ई सामूहिक संगठन, स्ववस्था, सार्वजनिक सम्मान आ वैचारिक स्वाधीनताक प्रश्न बनि जाइत अछि; अन्तिम भागमे ई नाम, पहिचान, विश्वास

आ राजनीतिक हिंसाक कर्ंजाँ छुटकारा पएबाक संघर्षमे बदलि जाइत अछि। शीर्षकक 'यात्रा' पद एहि रूपान्तरणकेँ अर्थ दैत अछि : गन्तव्यक अपेक्षा अनुभव, प्रतिबोध आ अस्थिरताक क्रम अधिक निर्णायक बनैत अछि।

एहि नाटकक रचना-परिदृश्य बुझबाक लेल लेखकक अपन पूर्ववर्ती नाटकसभक जानकारी सेहो उल्लेखनीय अछि। आनन्द कुमार झा सामाजिक प्रश्न उठबयबला नाटककारक रूपमे सुपरिचित छथि। 'मुक्ति यात्रा'क पूर्वप्रस्तावनासभमे मैथिली नाट्याक सामाजिक हस्तक्षेपकारी परम्परा, ग्रामीण आ नगरिया रंगजीवनक सम्बन्ध तथा नाटककारक सामाजिक उत्तरदायित्व पर चर्चा अछि। तथापि प्रस्तावनाक प्रशंसात्मक घोषणा आ नाट्यपाठक कलात्मक सिद्धि एकहि वस्तु नहि। समीक्षाक उचित दायित्व ई देखब थिक जे नाटक अपन घोषित सामाजिक उद्देश्यकेँ कथानक, पात्र, क्रिया आ रंगमंचक भाषा द्वारा कतबा रूपायित कऽ पबैत अछि।

एहि अध्ययनक मूल तर्क ई अछि जे नाटकक सबसँ उपयोगी योगदान स्त्री-मुक्तिक एकटा तैयार घोषणापत्र प्रस्तुत करब नहि, अपितु स्वतन्त्र स्त्रीक आवाजकेँ सुनब, ओकर नामपर अपराध करब आ ओकर संघर्षकेँ 'देशद्रोह'क रूपमे प्रस्तुत करबाक प्रक्रियाकेँ नाटकीय समस्या बनायब अछि। ताहि कारण स्त्री-प्रश्न आ सत्ता-प्रश्नकेँ एक-दोसरासँ अलग कऽ पढ़ला सँ कृतिक भीतरी जटिलता ओझराइत अछि।

२. मैथिली नाट्यपरम्परा आ कृतिक स्थान

मैथिली नाट्यपरम्पराक इतिहास संस्कृत रंगदृष्टि, कीर्तनिया नाट्य, लोकप्रदर्शन आ आधुनिक सामाजिक नाटकक अनेक परस्पर-सम्बद्ध प्रवाहसँ बनल अछि। एहि परम्परामे गीत, कथावाचन, संवाद, हास्य, अनुष्ठानिक गति आ सामुदायिक सहभागिताक महत्त्व दीर्घकालसँ रहल अछि। आधुनिक मैथिली नाटकक उद्भवकेँ केवल पश्चिमी नाट्यरूपक अनुकरण मानब इतिहासक सरलीकरण होएत; एकर सामाजिक भाषा, अभिजात आ लोकक टकराव तथा बदलैत सार्वजनिकताक सम्बन्धमे विचार करब आवश्यक अछि। हालक नाट्येतिहासपरक अध्ययनमे सेहो ई देखाओल गेल अछि जे मैथिली नाटकक प्रश्न मात्र विधागत परिवर्तनक नहि, भाषा आ क्षेत्रक सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वक सेहो अछि।

'मुक्ति यात्रा' एहि बहुस्तरीय परम्पराक भीतर आधुनिक सामाजिक-राजनीतिक समस्या-नाटकक रूपमे पढ़ल जा सकैत अछि। एकर पात्र देवता, राजा अथवा पौराणिक आदर्श नहि; शिक्षित स्त्री, कार्यकर्ता, प्रशासनिक अधिकारी, अपराध-संगठनक संचालक, बालक आ सामूहिक समाज छथि। तथापि नाटक आधुनिक राजनीतिक कथा अपनबैत काल गीत-गओनिहारि, सामूहिक उच्चारण, नाटकीय विडम्बना आ तीव्र दृश्य-परिवर्तनक सहारा लैत अछि। एक प्रकारेँ ई नाटक पारम्परिक सामुदायिक श्रव्यता आ समसामयिक सार्वजनिक बहसकेँ एकहि रंग-विधानमे आनबाक चेष्टा करैत अछि।

मैथिलीक आलोचनामे नाटककेँ केवल 'सन्देश'क आधारपर सफल घोषित करबाक प्रवृत्ति सँ सावधान रहबाक आवश्यकता अछि। नाटकक पाठ दोसर विधाक पाठसँ एहि अर्थमे भिन्न अछि जे ओकर वाक्य अभिनय, मौन, विराम, वस्तु, दूरी, प्रकाश आ दर्शकक दृष्टिक माध्यमेँ अर्थ अर्जित करैत अछि। तेँ एहि नाटकक मूल्यांकनमे कथाक नैतिक सहमतिसँ आगाँ बढ़ि रंगक्रिया, रङ्गत्वक दबाव आ अन्तर्विरोधकेँ देखब अनिवार्य अछि।

३. तीन अंकक संरचना : वैचारिक बहससँ षड्यन्त्रक उद्घाटन धरि

नाटकक पहिल अंक आवती नारायण आ अवधेशक संवादसँ शुरू होइत अछि। आवती प्रेम, विवाह, व्यक्तिगत स्वायत्तता आ स्त्रीक सामाजिक नियति पर अपन मत रखैत छथि; अवधेश ओकर विचारक प्रतिवादी, सम्भावित

निकट राजि तथा भावनात्मक प्रतिद्वन्द्वी बनैत अछि। आवतीक रजरामे विवाहसँ उपजल असमानता, स्त्रीक आर्थिक निर्भरता आ देहपर पति-परिवारक आधिपत्यक तीव्र आलोचना अछि। दू पात्रक बीचक अन्तर्वर्ग संवाद आरम्भिक दृश्यक मुख्य नाटकीय ऊर्जा बनैत अछि। परन्तु एहि ऊर्जाकें बाधित करबाक खतरा सेहो अछि : पात्र क्रियाक अपेक्षा सिद्धान्तक लम्बा-लम्बा वाक्यमे अपन स्थिति स्पष्ट करैत छथि।

दोसर दृश्यमे घरक अन्तर्वर्गता सार्वजनिक संगठनमे परिवर्तित होइत अछि। बुजाजी आ मानती दीदी आवतीक विचारकें सामूहिक आकार देबय चाहैत छथि। महिला-मण्डली स्त्री-शिक्षा, रोजगार, आत्मनिर्भरता, स्वरक्षा आ सामाजिक भागीदारीक मंच बनैत अछि। आवतीक गामसँ जुड़ल प्रभरक प्रवेश राजिगत स्नेह आ व्यापक सामाजिक दायित्वक बीच सेतु बनैत अछि। एहि दृश्यमे नाटक स्पष्ट करैत अछि जे अकेली स्वाधीनताक घोषणा पर्याप्त नहि; अन्तरक सामेदारी, संगठन आ पारस्परिक सहयोग आवश्यक अछि।

दोसर अंक सामाजिक कार्यवाहीक भीतर घुसल संकटकें उजागर करैत अछि। धननजी, चतर चौपाल, पद्मा पांकी आ अन्य पात्रक माध्यमें बाजाक निवीक्षण, स्वरक्षा, अपवाध-सूचना तथा लोकविश्वासक प्रश्न उठैत अछि। महिला-मण्डलीक विश्वसनीयतापर शंका, आवतीक नामक दुरुपयोग आ पीड़ित स्त्रीसभक अपहवणक कथासँ बोध होइत अछि जे मुक्तिक नामपर चलैत अभियानकें दलालीय अथवा हड़पय लेल दोसर शक्ति सेहो सक्रिय अछि। तेसर अंकमे आतंकवादी सवगनाक षड्यन्त्र, राजिगत पहिचानक उलटफेर, सूचानित कौआ-जकाँ यन्त्रक प्रयोग, कृत्रिम दुश्मनक निर्माण, आ अन्तमे आवतीक त्रासद परिणति—ई सभक सक्षम होइत अछि। ई त्रिअंकी विकास विषयगत दृष्टिसँ सक्षम, मुदा नाट्यविश्वसनीयताक दृष्टिसँ असमान अछि।

४. आवती नाबायण : अवधावणाक वाहकसँ संघर्षवत मनुष्या धवि

आवती नाटकक केन्द्रीय चेतना थिकी। आवम्भमे ओ अपन निर्णय स्वयं लेबय चाहैत छथि, प्रेमकें आजीवन दाम्पत्यक पर्याय मानबासँ इन्कार करैत छथि आ स्त्री-पुरुष सम्बन्धमे सम्मान आ स्वतन्त्रताक अपेक्षा बखैत छथि। आवतीक एहन उपस्थिति महत्त्वपूर्ण अछि, कारण ओ पुरुष पात्रक नैतिक शिक्षाक निष्क्रिय विषय नहि बनैत छथि; संवादक दिशा, शब्दावली आ प्रश्न-विन्यास स्वयं निर्धावित करैत छथि। ओ प्रेमकें अस्वीकार करबाक अपेक्षा प्रेमक भीतर असमान सत्ता-व्यवस्थाकें प्रश्नांकित करैत छथि। ई भेद बुझब आवश्यक अछि, नहि तँ चवित्रकें केवल 'विवाह-विवोधी' नायिकाक रूपमे सीमित कए देबाक जोखिम अछि।

आवतीक विचावधावात्मक तेज हुनका वर्गमंचपर सक्रिय रूप देइत अछि, मुदा हुनकव चवित्र-निर्माणमे एकटा असन्तुलन सेहो अछि। प्रावम्भिक दृश्यसभमे आवती अनेक बेर एतेक व्यवस्थित सामाजिक तर्क वाखैत छथि जे स्वाभाविक संवादक अपेक्षा वैचाविक निर्बन्धक प्रभाव उत्पन्न होइत अछि। पात्रक भीतवी संकोच, अनिर्णय, आत्मविवोध अथवा निजी स्मृतिक सूक्ष्म रूप अपेक्षाकृत कम अछि। आवती स्वयं बतबैत छथि जे स्वतन्त्र होयबाक मूल्य समाजक आँखि, शंक आ अपमानसँ चुकबय पड़ैत अछि; एहि स्वीकावोक्तिमे हुनकव मानवीय एकाकीपनक मनक भेटैत अछि। काश, नाटक एहि अन्तर्द्वन्द्वकें अधिक विस्तृत स्थान देत।

उत्तवार्धमे आवती एकटा महत्त्वपूर्ण बेदनावसँ गुजवैत छथि : जे स्त्री अपन नाम आ आवाजक स्वामिनी बनय चाहैत छलीह, तिनकव नामक दुरुपयोग आपवाधिक संगठन करैत अछि। एहि मोड़पर आवतीक संघर्ष सामाजिक मतभेदसँ वाजनीतिक षड्यन्त्रमे रूपान्तवित होइत अछि। चवमबिन्दुमे हुनकव दैहिक अस्ववक्षा, हिंसा आ अवसान नाटककें सजग करैत अछि जे विचावक स्वतन्त्रता आ शवीवक वक्षा अलग-अलग संघर्ष नहि। आवतीक मृत्यु शीर्षकक

'মুক্তি' কেঁ প্রশ্নচিত্নসহিত ছোড়ি জাওত অছি : জে ব্যরস্থা রিবোধক অরাজক বন্ধ্যা নহি কহ সকন, ওহিমে মুক্তি কেহন?

৩. অরধেশ : নিকষ্টতা, ছদ্মতা আ আত্ম-রিস্থাপনক রূপক

অরধেশ আরম্ভমে আবতীক রিচাবক প্রতিবাদী আ সম্ভারিত ভারনাত্মক সহচর রূনি উপস্থিত হোওত অছি। পহিন অঁকক পবস্পব-সঁরাদমে ওকব আকর্ষণ, অস্থিরতা আ অসহমতিক মিনা-জুনা সুব স্বনাওত অছি। জে ব্যক্তি আবতীক স্বতন্ত্রতাকেঁ বুঝরাঁক দারা কবৈত অছি, ওহি ব্যক্তিক প্রতিক্রিয়ামে অধিগ্রহণক ভঙ্গা আ সামাজিক কঠিক ছায়া সেহো প্রকষ্ট হোওত অছি। এহি তনারকেঁ নাষ্টককাব স্ত্রী-পুরুষ সম্বন্ধক গূঢ় প্রশ্ন রূনা সকেত ছনাহ।

অন্তিম অঁকমে অরধেশক দ্বন্দ্বহ, ছদ্ম-পহিচান আ হিংসাত্মক নেষ্টরর্কসঁ সম্বন্ধ উদ্ঘাটিত হোওত অছি। এহন পবিরর্তন কথানককেঁ তেজ গতি দৈত অছি, মুদা আবম্ভিক ব্যক্তিত্ব আ অন্তিম অপবাধী রূপক বীচ মনোবৈজ্ঞানিক সেত পর্যাপ্ত রিস্তাবসঁ নহি বূনন অছি। দর্শককেঁ চবিত্রক পতনক ভীতবী প্রক্রিয়া দেখরাঁমে কম, ওকব পবিণাম অচানক স্বীকাব কবরাঁমে বেঁসী বাঁধ্য কএন জাওত অছি। এততহি নাষ্টকক বৈচাবিক আরশ্যকতা কথাক মনোবৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যাপব ভাবী পড়ৈত অছি।

তথাপি অরধেশক ছদ্মতা রূপকাত্মক স্তবপব উপযোগী অছি। ওকবা মাধ্যমেঁ প্রেম, নৈতিকতা আ সামাজিক হিতক ভাষা অপবাধী নিয়ন্ত্রণক আরবণ রূনি সকৈত অছি—ঙা আশঙ্কা মূর্ত হোওত অছি। জঁ একবা কেরন 'খননায়কক পর্দাফাশ' মানি নেন জায তঁ সন্দেশক গম্ভীবতা কমি জাএত। একব ভীতবক বূঢ় প্রশ্ন ঙা অছি জে স্ত্রীক অধিকাবক রিমর্শকেঁ পুরুষ-সত্তা কিন-কিন মধুব শব্দ আ ভবোসাক সম্বোধন দ্বাবা নিষ্প্রভাবী কবৈত অছি।

৬. বুজাজী, মানতী দীদী আ সামূহিক স্ত্রী-রিষয

বুজাজী আ মানতী দীদীক উপস্থিতি নাষ্টকক বৈচাবিক ক্ষিতিজকেঁ ব্যক্তি-সঁরাদসঁ বাঁহব অনৈত অছি। বুজাজী সঁগঠনাত্মক বুদ্ধি, সার্রজনিক সঁচাব আ আন্দোলনক অগ্রগামীক প্রতিনিধিত্ব কবৈত ছথি; মানতী দীদী জমীনী অনুভর, সঁরেদনা তথা ব্যারহাবিক চিন্তাক পক্ষ স্বদৃঢ় কবৈত ছথি। আবতীক সিদ্ধান্ত যদি রিচাবক আবম্ভরিন্দু অছি তঁ ঙা পাত্রসভ ওকবা সার্রজনিক ক্রিয়ামে পবিণত কবরাঁক মাধ্যম ছথি। স্ত্রীক মুক্তি একান্ত নিজী সাহসসঁ নহি, সঁগঠিত জীরনমে প্ররেশক সাহসসঁ জুড়ন অছি—নাষ্টক এহি স্থাপনা পব জোব দৈত অছি।

মহিনা-মণ্ডনীক নির্মাণমে একষ্টা মহত্ত্বপূর্ণ নাষ্টকীয ঘষ্টনা ঘষ্টৈত অছি। আবতীক নিজী প্রশ্ন ক্রমশঃ সভাক প্রশ্ন রূনৈত অছি। অনুভর অনগ-অনগ বহনে পবন্তু সামা অপমান, অস্থিরতা আ অধিকাবক আকাঙ্ক্ষা স্ত্রীসভকেঁ জোড়ৈত অছি। এহি সামূহিকতা কেঁ মাত্র নায়িকাক প্রশংসাক মঁচ নহি মানরাঁক চাহী; একব সদস্য-সঁবচনা নাষ্টককেঁ ব্যক্তি-নাযকত্ব সঁ বৈকন্পিক সার্রজনিকতাক দিশা দৈত অছি। বুজাজী আ মানতী দীদী স্ত্রী-অভিকর্তৃত্বক বৈদ্ধারচন রূপ সামনে অনৈত ছথি।

এহিঠাম একষ্টা আনোচনাত্মক সীমা সেহো প্রকষ্ট হোওত অছি। মহিনা-মণ্ডনীক অনেক সদস্যক অপন জাতীয, আর্থিক, পেশাগত আ পীঢ়ীগত অন্তব স্পষ্ট নহি ভহ পরৈত অছি। 'মহিনা' একষ্টা সামান্যীকৃত শ্রেণী রূনি জাওত অছি, জকব ভীতব ঘবেনূ শ্রমিক, ভূমিহীন স্ত্রী, রিধরা, অন্পশিক্ষিত স্ত্রী অথরা অনগ সামাজিক পৃষ্ঠভূমিক পবস্পব অসমান অনুভর পর্যাপ্ত নহি বোঁনৈত। এহি অভারক কাবণ নাষ্টকক সামূহিকতা নৈতিক রূপেঁ প্রভারশানী, মুদা সমাজশাস্ত্রীয রূপেঁ আঁশিক বহি জাওত অছি।

৭. 'মুক্তি'ক অর্থ : বিবাহ, শ্রম, দেহ আ নির্ণয

নাটকক আরম্ভিক প্রশ্ন বিবাহ-সংস্থাক বৈধতা সँ कम আ ওকর অসমান ব্যবহারসँ অধিক জুড়ল অছি। আরতী পতি-পত্নী সম্বন্ধক ভীতর আদর, স্বাতন্ত্র্য আ ব্যক্তিগত জীবনক প্রশ্ন উঠবैत छथि। স্ত্রীকেँ কেবল বংশবৃদ্ধি, সেবাভার অথবা পারিবারিক প্রতিষ্ঠাক সাধন মানবাসँ ও অসহমতি জনবैत छथि। এহি দৃষ্টিসँ নাটক ঘবকেँ নিজী ক্ষেত্র মানিকঃ বাজনীতিক আলোচনাসँ মুক্ত নহি ছোড়ৈত; ঘবক ভীতবক সত্তা-সন্তুলন সেহো সার্বজনিক ন্যায়বোধক কসৌটী পব বাখৈত অছি।

বুজাজী-আবতীক বার্তালাপমে শিক্ষা, বোজগাব, প্রশাসনিক জিম্মেবাবী, স্থানান্তরণ আ সামাজিক ভাগীদাবীক আগ্রহ বিস্তৃত ভঃ উঠৈত অছি। নাটক 'মুক্তি'কেँ কেবল পুরুষসँ দূবী বহনাযব নহি, নির্ণযক সাধন উপলব্ধ কবাযব মানৈত অছি। এহি কাবণ সংস্থা, সংগঠন, কার্যস্থল আ স্ববক্ষা-ব্যবস্থাক প্রশ্ন কথামে প্রবেশ পবৈত অছি। ঞা ব্যাপকতা প্রতিক উপলব্ধি অছি, কাবণ বৈচাবিক অধিকাব জँ আর্থিক নির্ভবতা আ দৈহিক ভযক ঘেবামে বহত তँ ওকব সামাজিক প্রভাব সীমিত বহত।

মুদা নাটক কতিপয স্থলপব স্ত্রী-পুরুষ সম্বন্ধক সমস্ত বিবাদকেँ একহি বিবোধী সংবচনামে সমেটি দেওত অছি। প্রেম, দেখভাল, সহজীবন আ সামেদাবীক সকাবাত্মক সম্ভাবনা আবম্ভমে প্রশ্নক রূপমে উঠলাপবহুँ ক্ষনকব জটিল সামাজিক প্রযোগ বহুধা নাটকীয রূপ নহি পবैত। অসন আলোচনাত্মক প্রশ্ন ঞা বহৈত অছি জে মুক্তি কোনা এহন সম্বন্ধ বচি সকৈত অছি, জাহিমে পবস্পব স্নেহ আ ব্যক্তিগত স্বতন্ত্রতা এক-দোসবাক বিবোধী নহি হো। এহি প্রশ্নক উত্তবক স্থান নাটক পাঠক-বিবেচনা লেল খুলা ছোড়ৈত অছি।

৮. নামক অপহবণ আ প্রতিবোধক অপবাধীকবণ

'মুক্তি যাত্রা'ক সর্বাধিক মৌলিক সম্ভাবনা নাম আ পহিচানক দুরুপযোগক প্রসঙ্গমে অছি। মহিলা-মণ্ডলী আ আবতীক নামক আড়মে অপবাধ কববাক যোজনা নাটককেँ সাধাবণ সামাজিক উপদেশসँ ফবাক স্তবপব লঃ জাওত অছি। 'আবতী' এহি ঠাম একটা ব্যক্তিক নাম বহি নহি জাওত; ও সার্বজনিক ভবোসাক চিহ্ন বনৈত অছি। অপবাধী শক্তি এহি চিহ্নক বিশ্বসনীযতাকেँ অপন লাভ লেল উপযোগ কবৈত অছি। জখন পীড়িত স্ত্রীসভকেँ অপবাধী কহল জাওত অছি, তখন ভাষিক নামকবণ স্বযं দমনক তকনীক বনি জাওত অছি।

এহি রূপান্তবণমে পাঠক 'অসলী আবতী' আ 'আবতীক নাম পব চলৈত প্রতিরূপ'ক ভেদক সাক্ষী বনৈত অছি। একব নাটকীয সার্থকতা অত্যন্ত মহত্ত্বপূর্ণ অছি : দমন কেবল শাবীবিক বন নহি; সমাচাব, আবোপ, ছদ্ম-সমাচাব, প্রশাসকীয মান্যতা আ জনবিশ্বাসকেँ মোড়ব সেহো অছি। স্বাধীনতা-সংঘর্ষ জँ অপন নামক বক্ষা নহি কঃ সকত তँ ওকব বৈচাবিক শ্রম দোসব দ্বাবা হড়পল জা সকৈত অছি। নাটক আন্তবিক বিশ্বাসঘাতক এহি সম্ভাবনাকেँ গম্ভীবতাসँ ছুওত অছি।

এহি প্রসঙ্গক দোসব পক্ষ আলোচনাত্মক অছি। কথা 'আতঙ্কবাদী'ক একটা বিস্তৃত, সুসংগত বাজনীতিক সমাজশাস্ত্র নহি বচৈত; ও সভ প্রাযঃ শুদ্ধ দুষ্টতাক প্রতিনিধি বনৈত छथि। অপবাধীকবণক প্রক্রিযা জটিল অছি, মুদা অপবাধীক পৃষ্ঠভূমি অপেক্ষাকৃত সপাট বহৈত অছি। বাস্তবিক সামাজিক স্থিতিমে বাজ্যক গলত আবোপ, সমূহক ভীতব মতভেদ, কানূনী প্রমাণ, মীডিযা আ পীড়িতক আবাজক টকবাব নাটকক দেখাওল চিত্রসँ বেসী জটিল হোওত। তাহি লেল এহি নাটককেँ বাজনীতিক যথার্থক পূর্ণ প্রতিরূপ নহি, অপিতু সার্বজনিক অবিশ্বাসক চেতাবনীক রূপমে পঢ़ব উচিত অছি।

৯. পীড়িত মহিলাক স্বৰ : সাক্ষ্য, আক্রোশ আ নৈতিক কেন্দ্ৰ

অন্তিম অংশমে 'পীড়িত মহিলা'ক হস্তক্ষেপ ৰচনাক নৈতিক দিশা ৱঁদলৈত অছি। পূর্ৱদৃশ্যসভমে মহিলা-মণ্ডলীক ৱৌদ্ধিক চর্চা প্রমুখ ছল; এতহি হিংসাক অনুভৱ ভোগনে দেহ স্বয়ং ৱোলৈত অছি। ও আৱতী আ অৱধেশ সম্বন্ধী সাৰ্ৱজনিক ভ্রমকেঁ চুনৌতী দৈত অছি, অপহৰণ আ অপমানক অনুভৱকেঁ সভাক সামনে অনৈত অছি তথা আৰোপিতক অসলী ৰূপক প্রশ্ন উঠৱৈত অছি। একৰ কাৰণ 'সাক্ষ্য' কেৱল অধিকাৰীক দফ্তৰ অথৱা গুপ্ত সূচনাক ৱস্তু নহি ৰহি জাগত অছি; পীড়িতক ৱঁযান সেহো সহক নির্ণাযক দাৱেদাৰ ৱঁনৈত অছি।

স্ত্রীৱাদী ৱঁগমঁচীয আলোচনা সঁ দেখলা পৰ ঙা ঋণ খাস অছি। হিংসা ভোগনে স্ত্রী কেৱল কৰুণাক উঁপাদান ৱঁনন ৰহিতথি তঁ কথা ফেৰ ক্ষনকৰ মৌনকেঁ স্বীকাৰ কৰৈত। মুদা ও আৰোপক ৱিৰুদ্ধ ৱোলৈত ছথি, ন্যাযক মাঁগ কৰৈত ছথি আ সত্তাধাৰী পুৰুষক প্রতাপকেঁ চুনৌতী দৈত ছথি। এতহি নাটক ভাষিক প্রতিৰোধকেঁ নৈতিক ক্রিযা ৱঁনৱৈত অছি। সাথে, প্রশ্ন উঠৈত অছি জে পীড়িতক ঙা স্বৰ নিৰন্তৰতা পৱৈত অছি কি চৰমৱিন্দুক কথানক-সামগ্রীক ৰূপমে মাত্র কাম কৰৈত অছি। নাটক ওহি অনুভৱক দীর্ঘকালীন পুনৰ্ৱাস, ন্যাযিক প্রক্রিযা আ সামাজিক পুনর্স্থাপনামে পর্যাপ্ত সময নহি নগৱৈত।

এহি সীমা পৰ ধ্যান দেৱঁ আৱশ্যক অছি। হিংসাক ৱোধ জঁ কেৱল উঁদ্ধাৰকর্মী অথৱা নাযিকাক ৱঁনিদানক গৌৰৱ ৱঁঢ়য নেন প্রযুক্ত হোয তঁ পীড়িতক স্বতন্ত্র আৱাজ ফেৰ পৃষ্ঠভূমিমে চলি জাগত অছি। এহি প্রতিমে পীড়িতক ৱাণী প্রভাৱকাৰী প্রৱেশ কৰৈত অছি, মুদা ক্ষনকা নাটকক অন্তিম নীতিকেঁ প্রভাৱিত কৰৱাঁক অধিক ব্যাপক অৱসৰ দেল গেল ৰহৈত তঁ স্ত্রীক ৱঁক্ষৱচন মুক্তি-ৱিমর্শ অধিক সঘন হোগত।

১০. ৰাজা, পুলিস আ ব্যৱস্থা : নীতিক দ্বৱিধা

ধননজী আ চত্তৰ চৌপালক উঁপস্থিতি নাটকমে ৰাজা-সত্তাক দোসৰ ধ্রুৱ ৱঁনৱৈত অছি। এক দিস মহিলা-মণ্ডলীক ৱিচাৰ, অনুভৱ আ জনৱিশ্বাস অছি; দোসৰ দিস অপৰাধ-জাঁচ, কানূনী সন্দেহ, গুপ্ত সূচনা আ ৱঁনপ্রযোগক

अधिकार। धननजीक चरित्रकेँ एकरेखीय नकारात्मक अथवा सर्वथा आदर्श अधिकारी मानब उचित नहि। ओ जटिल परिस्थितिमे प्रभाव चाहैत छथि, किछु प्रसङ्गमे शङ्कित रहैत छथि, फेर नागरिक स्वतन्त्रता आ मानवीय जीवनक बन्धक प्रश्नमे निर्णायक पहल करैत छथि।

राज्यक प्रक्रियामे एकटा विडम्बना अछि : जे संस्था नागरिककेँ स्वतन्त्रता देबाक लेल अछि, ओहि संस्थाक आरोप, शङ्का आ सूचना-प्रवाह नागरिक अधिकारकेँ संकटमे सेहो डालि सकैत अछि। आरतीक असली पहिचान, नकली आदेश, महिला-संगठनक नाम पर चलैत षड्यन्त्र आ भ्रामक सबूत ई विडम्बना रेखांकित करैत अछि। धननजीक जाँचक आवश्यकता स्पष्ट अछि; मुदा कानूनक तटस्थता जँ नाटकक अन्तिम क्षणमे मात्र सैनिक हस्तक्षेपसँ सिद्ध होअय, तँ न्यायिक प्रक्रियाक दीर्घकालिक समस्या अन्तर्निहित रहि जाइत अछि।

राज्य आ नागरिक प्रतिरोधक सम्बन्ध एहि नाटकमे स्थिर विरोध नहि, एकटा चलमान वार्ता अछि। वृन्दाजी अधिकारपर आग्रह करैत छथि, अधिकारी अपराध रोकबाक बात कहैत छथि, आ अन्तमे स्वतन्त्रता-दल तथा महिला-मण्डलीक पक्ष आंशिक रूपेँ मिलैत अछि। एहि समाधानमे सम्भावना सेहो अछि—संस्था जनआवाज सुनय—आ खतरा सेहो अछि—सम्पूर्ण परिवर्तनकेँ नैतिक प्रशासनिक उद्धारपर आश्रित कऽ देब।

११. सार्वजनिक मंचपर घरेलू सत्ता : परिवारक दोहरा चेहरा

नाटकक एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि ई अछि जे परिवारक मुखौटा आ सार्वजनिक क्रियाक चरित्रक बीचक अन्तर पर लगातार प्रश्न उठैत अछि। सामाजिक प्रतिष्ठा, मातृ-पितृत्व, विवाह, सन्तानक नाम आ सम्मानक भाषा अपराधक आवरण बनि सकैत अछि। महामानिक आ अवधेशसँ सम्बन्धित मोड़मे एही प्रकारक विसङ्गति खुलैत अछि : पितृपद स्वयं नैतिक निर्दोषताक प्रमाण नहि। आरतीक स्नेह आ विश्वासक बाजिपरक संसारक भीतर अन्ततः छद्मक गहिर खतरा मनकैत अछि।

महिला-मण्डलीक सामूहिक दृष्टि एहि दोहरेपनक आलोचना करैत अछि। घरक भीतर जे सम्बन्ध सहज, स्वाभाविक, आदरणीय अथवा धर्मसम्मत घोषित होइत अछि, सामाजिक विवेचन ओकर शक्ति-संरचनाकेँ उजागर करैत अछि। आरतीक घर एकटा विचारसभाक रूप ग्रहण करैत अछि; पूर्वपरिचित घरेलू कक्षमे बैठक, बहस, शिकायत आ संगठनक प्रस्ताव होइत अछि। एतए घर सार्वजनिक क्षेत्रमे बदलैत अछि—एहि स्थल-परिवर्तनकेँ नाटककारक सशक्त रंगयोजना मानल जा सकैत अछि।

तथापि एहि रूपान्तरणक पृष्ठभूमि अनेक पात्रक जीवन-स्थितिमे गहिराइ सँ नहि उतरल। नाटकक नागरिक प्रायः अत्यन्त उच्च राजनैतिक-वैचारिक भाषा बजैत छथि। घरक छोट-छोट श्रम, रसोइ, आय, बीमारी, पड़ोस, जाति-सत्ता, भूगोल आ सामाजिक नज्जाक रोजमर्रा रूप अपेक्षाकृत न्यून अछि। एहि कारण निजी जीवनक यथार्थ आ सार्वजनिक विचारक बीचक सेतु कखनो-कखनो अत्यधिक त्वरित बुझाइत अछि।

१२. प्रभव : बाल-दृष्टि, स्मृति आ नाटकक करुण तन्तु

प्रभव बालपात्र थिक, मुदा ओकर स्थान केवल घर-गामक स्मरण अथवा कोमल दृश्य पैदा करब नहि। ओकर आगमन आरतीक मुक्तिचेतनाकेँ बालमनक निर्भरता, प्रेम आ स्वतन्त्रतासँ जोड़ैत अछि। बालकक सम्बोधनमे विचारधारात्मक घोषणाक कठोरता नहि; अपनत्व आ असुरक्षाक सहज स्वर अछि। अन्तिम दृश्य धरि पहुँचैत ई बालदृष्टि कथाक राजनीतिक उथल-पुथलकेँ अनुभवात्मक अर्थ दैत अछि।

प्रभव माअ-सदृश आवतीसँ वैंठक आशा नइ कइ ओकवा नग पर्क्षँचैत अछि। कथा जखन हिंसात्मक पविणतिक तवफ बढ़ैत अछि, तखन बाँनकक 'मौसी'क प्रकाव रिचाबक महिमा आ हिंसाक रास्तरिक मूल्याक बीच तीव्र रिवोध बटैत अछि। चवमविन्दुक ओ करुण ध्वनि दर्शकक सोझाँ ओ प्रश्न बखैत अछि जे सार्वजनिक सिद्धान्त, बाजाक रारस्था अथवा षडयन्त्रक अन्तिम पविणाममे निर्दोष जीरनक मूल्य ककवा चुकरॅय पड़ैत अछि।

ओ दृश्य नाटकीय प्रभावमे सफल, मुदा संवेदनात्मक अर्थमे असहज अछि। आवतीक बॅनिदानक प्रतीकात्मक ऊँचाओ बॅनरैत कान प्रभवक रास्तरिक भविष्या अनिश्चित बहि जाइत अछि। नाटक जँ अपन आखिवी दृश्यमे बाँनकक हानि आ असहायता पव अधिक ठहवित, तँ दर्शक स्त्री-मुक्तिक अपूर्णतासँ आव बेसी गहिव रूपेँ सामना कवित।

१३. महामानिक, कनीमक माअ आ हिंसाक नाटकीय पविकल्पना

महामानिक अपवाधी-सत्ताक प्रधान प्रतिनिधि अछि। ओकव आदेश, क्रूरता, भय आ हिंसात्मक योजना चवमविन्दुक दबाव बढ़बैत अछि। कनीमक माअ ओकव सम्बन्ध जगतमे एकटा रिशिष्ट स्त्री-उपस्थिति बनैत छथि; ओ सम्बन्ध बतबैत अछि जे बाजनीतिक हिंसाक संसाव केरल बंदूकधावी पुरुषक संसाव नहि। स्त्री कखनो पीड़ित, कखनो सहयोगी, कखनो पाविरारिक सम्बन्धक रक्षिका आ कखनो अपवाधक संवचनामे फँसल पात्र होइत छथि। एहि रिवोधी भूमिकासभक समेकित चित्र समाजक द्वन्द्वता बुझबामे उपयोगी भइ सकैत छल।

कनीमक माअक संक्षिप्त हस्तक्षेप आ महामानिकक प्रबल भूमिका नाटकक काबण-कार्य सम्बन्धक सीमा प्रकट कवैत अछि। अपवाधक काबण, आर्थिक जाल, वैचारिक प्रशिक्षण, सामाजिक उपेक्षा आ बाजनीतिक उद्देश्यक रिश्लेषण नाटकीय घटनासभक अनुपातमे कम अछि। ओहि ठाम 'दुष्ट संगठन' नायक-रिवोधी बाधा बनि तँ सकैत अछि, मुदा सघन सामाजिक चविन्न नहि बनि पबैत। स्त्री-अस्मिताक सूक्ष्म बहससँ आवम्भ भेल नाटक अपवाध-संगठनक चित्रणमे प्रचलित बोमाञ्च-नाटकक सुविधा अपना लैत अछि।

एतअ आलोचनात्मक महत्त्वक प्रश्न ओ नहि जे कथा अपवाधी पात्र बाखि किएक अछि; प्रश्न ओ अछि जे अपवाधक सामाजिक यथार्थक व्याख्या एहन सपाट किएक अछि। जँ अन्तिम रिवोधी पात्रक अन्तःप्रेवणा आ पवस्पव-रिवोध देखाओल जाइत तँ नाटकक न्याय-दृष्टि आवो रिश्वसनीय बनैत।

१४. संवादक नय : तर्क, रञ्जरा, आवेग आ मौन

'मुक्ति यात्रा' मुख्यतः संवादप्रधान नाटक अछि। पात्रसभ एक-दोसवाक प्रश्नक प्रत्युत्तव दैत छथि, रिमर्शक प्रतिवाद कवैत छथि आ नवा कल्पना प्रस्तावित कवैत छथि। आवती आ अवधेशक संवादमे व्यक्तिगत मनःस्थिति आ दार्शनिक तर्कक टकवार अछि; आवती-बृजाजी-मानती दीदीक दृश्यसभमे संगठनात्मक बौद्धिकता अछि; धननजी आ अपवाधी जगतसम्बन्धी प्रसङ्गमे सूचनाक उद्घाटन तथा बहस्यात्मक प्रत्याशा अछि। ओ तीन नय नाटककेँ गतिशील बॅनरैत अछि।

तथापि संवाद-शिल्पमे एकव प्रमुख कमजोवी बॅवाबॅव प्रकट होइत अछि : पात्रक आवाज बॅमाल बॅव नाटककावक एकहि तर्कप्रधान राकावचनामे एककप भइ जाइत अछि। व्यक्ति रिशेषक सामाजिक भाषा, शिक्षाक स्तव, भावात्मक गति आ आशयक भेद स्पष्ट बहबाक अपेक्षा ओ सभ एकहि वृत्तव घोषणात्मक शैलीमे बात कवैत छथि। रिशेषतः नावी-स्वाधीनताक तर्क लम्बा व्याख्यात्मक अनुच्छेद बॅनि जाइत अछि। बंगमंचपव एहन रञ्जरा अभिनयक स्वाभारिक क्रियाकेँ बोकि सकैत अछि।

एकर विपरीत अन्तिम अंशमे पीड़ित महिलाक करुण स्वर, प्रभरक 'मौसी' सम्बोधन, आवतीक तीव्र आक्रोश आ धननजीक ग्रवित निर्देश संवादमे गति आ भार-संघर्षक नया ऊर्जा उत्पन्न करैत अछि। एतहि लेखक 'कहन गेल विचार' सँ आगाँ बढ़ि 'घटैत क्रिया' लिखबाक क्षमता देखबैत छथि। नाटकक कलात्मक पाठ ई अछि जे जखन सूचना, भार, क्रिया आ मौनक सामञ्जस्य बनैत अछि तखन विचार स्वयं नाटकीय बनि उठैत अछि।

१७. दृश्यनिर्देश आ रंगमंचीय सम्भावना

पहिल अंकक घरेलू वातावरण, दोसर अंकक सामाजिक बैठक आ तेसर अंकक दहशतपूर्ण घटनास्थलक बीच नाटककार स्पष्ट रंग-परिवर्तन चाहैत छथि। पात्रक आगमन-निष्क्रमण, हाथक गति, आँखिक भाव, पर्दाक उठब-गिरब, गीतक प्रवेश, अन्धकार आ दूरस्थ आवाजक निर्देश पाठक अथवा निर्देशककेँ मंचीय कल्पनाक संकेत दैत अछि। गीत-गओनिहारिक उपस्थितिसँ साम्प्रदायिक ध्वनि-परम्पराक स्मरण होइत अछि; सामूहिक कार्यक्रमक दृश्यसभमे लोक-उत्सव आ आधुनिक संगठनात्मक बैसारीक छवि एक संग अबैत अछि।

रंगसंकेत-विधानक दृष्टिसँ देखला पर वस्तु आ ध्वनि एहि नाटकमे शब्दक समान अर्थ वहन करैत अछि। आवतीक घर निजी संसारक चिह्न; महिला-मण्डलीक बैठक सार्वजनिक दावाक चिह्न; कारागृह-जकाँ आतङ्क-शिविर पराधीनताक चिह्न; सैन्यदल बाजाक प्रत्यक्ष बलक चिह्न; आ आकाशमे उड़ैत कृत्रिम कौआ सूचनाक गुप्त नियन्त्रणक चिह्न बनैत अछि। मंच पर एहि चिह्नसभक रूपायण नाटकक अर्थकेँ शब्दरहित क्षणमे सेहो सम्प्रेषित कऽ सकैत अछि।

मुदा नाटकक अन्तिम भाग मंचीय व्यावहारिकताक कठिन परीक्षा लैत अछि। द्रुत गति सँ स्थानपरिवर्तन, अनेक दलक सामूहिक आगमन, सैनिक कार्यवाही, स्वतःचालित यन्त्र, आकस्मिक आक्रमण, सामूहिक घेराबन्दी आ करुण मृत्यु— ई सभ बिना सुचिन्तित रंगयोजनाक प्रदर्शनमे विश्वसनीय बनब कठिन होएत। एहन दृश्यसभक लेल द्रुत प्रकाश-परिवर्तन, छायाभिनय, प्रतीकात्मक वस्तु, ध्वनि-संयोजन आ सूचित अभिनय उपयुक्त भऽ सकैत अछि। जँ शाब्दिक दृश्यनिर्देशक यथार्थवादी अनुकरणपर निर्भर बहल जाय तँ रंगमंचक अर्थव्यवस्था आ अभिनयक भार-सह दुनू संकटमे पड़ि सकैत अछि।

१८. कृत्रिम कौआ : यन्त्र, निगरानी आ ज्ञानक संकट

एहि नाटकक एकटा विलक्षण रंगचिह्न 'कौआ' अछि। साधारण कौआ नहि; ई मानवरचित आधुनिक उपकरणक रूपमे कथानकक अन्तिम मोड़मे प्रवेश करैत अछि। आवतीक घरसँ उड़ैत देखाओल गेल ई कृत्रिम पक्षी सूचनाक सङ्कलन, गुप्त निगरानी आ अपराधक पर्दाफाशक साधन बनैत अछि। एहि उपकरणक माध्यमेँ नाटक समाजक प्रत्यक्ष अनुभूतिक संग तकनीकी मध्यस्थताक प्रश्न जोड़ैत अछि। के देखैत अछि, ककरा देखैत अछि, आ देखल सामग्रीक अर्थ के निर्धारित करैत अछि—ई सभ प्रश्न एहि कौआक रूपकमे समाहित अछि।

भारतीय लोक-स्मृतिमे कौआ आगन्तुक सूचना, शगुन, पुकार आ सामाजिक बोधसँ जोड़ल गेल अछि। नाटक एहि परिचित पक्षीकेँ आधुनिक गुप्त प्रेक्षणक वस्तुमे बदलैत अछि। ई रूपान्तरण अर्थपूर्ण अछि : प्रकृतिक साधारण आकार ज्ञान-संग्रहणक उपकरण बनि गेल। ऊपर सँ देखबाक दृष्टि सत्ता आ समाजक विशिष्ट आकांक्षा व्यक्त करैत अछि। मुदा उपकरणक तकनीकी कार्यपद्धति, ओकर क्षमताक सीमा आ ओकर द्वारा भेटल सूचनाक प्रमाणमूल्य बहुत संक्षेपमे प्रस्तुत अछि। नाटक ओकरा यथार्थपरक प्रविधिक अपेक्षा जादुई समाधानक निकट पहुँचा दैत अछि।

ঞা কনাত্মক ঋরসব ঋা সীমা দ্বনূ একে সঁগ ঋছি। জঁ কৌঋাক উড়ানকেঁ ঋাবম্ভিক ঋঁকসঁ কিছু সঁকেতদ্বাবা তৈযাব কএন জাওত, ওকব দ্বাবা দেখন চীজক ব্যাখ্যা রিরাদাস্পদ রঁনাওন জাওত ঋা ও পূর্ণ-সর্রচ্ছ উঁপকবণক কপ নহি নৈত, তঁ বহস্যক রিশ্বসনীযতা রঁচৈত। রর্তমান কপমে ঞা ঋন্তিম সমাধানক ঋপ্রত্যাশিত স্বরিধা প্রদান কবৈত ঋছি। একব প্রতীকাত্মক শক্তি নির্রিরাদ, মুদা কথানকগত কাবণ-সম্বন্ধ ঋা সমযরোঁধ তুলনাত্মক কপেঁ দুর্রন ঋছি।

১৭. হিংসা, বাষ্ঠ্ব ঋা স্ত্রী-মুক্তিক জটিন সম্বন্ধ

ঋন্তিম ঋঁকমে ‘বাষ্ঠ্ব’, ‘দেশবক্ষা’, ‘ঋাতঙ্করাদ’ ঋা ‘নাবী-মুক্তি’ জকাঁ শব্দ একহি বাজনীতিক দৃশ্যপটপব জমৈত ঋছি। ঋাবতী হিংসক দেশরিবোধী কার্যক্রমসঁ সূর্যকেঁ ঋনগ কবৈত ছথি; মহিনা-মণ্ডনীক উদ্দেশ্যমে সামাজিক স্বধাব ঋা ন্যাযসঁগত পবিরর্তনক ঋাগ্রহ উভাবন ঋছি। তাহি সঁ কথা একটা নৈতিক বেখা রঁনরৈত ঋছি : রৈধ সামাজিক প্রতিবোধ ঋা হিংসাত্মক ঋপবাধ একহি রস্তু নহি। ঞা ভেদ ঋারশ্যক ঋছি, কাবণ সঁগঠিত স্ত্রী-ঋারাজকেঁ ঋপবাধক নেরঁন দেরঁ সূর্য দমনক পবিচিত বণনীতি হোএত।

মুদা নাটক জখন সার্রজনিক ঋা নিজী, স্ত্রী ঋা বাষ্ঠ্ব, মানরাধিকাব ঋা প্বনিসিযা কার্ররাঞাক সভ দ্বন্দ্ব একহি হিংসাত্মক চবমরিন্দুমে মিনরৈত ঋছি, তখন সঁরাদক কিছু জটিন সম্ভারনা ছুটি জাওত ঋছি। বাজ্যাক স্ববক্ষাকর্তা কপকেঁ স্বীকাব কবৈত কান বাজ্যাক জরারঁদেহী, রিধিক বক্ষা ঋা রিবোধক স্বতন্ত্রতাক প্রশ্ন স্বতন্ত্র কপসঁ রঁহস চাহৈত ঋছি। স্ত্রী-মুক্তিক সঁঘর্ষকেঁ বাষ্ঠ্ববাদী ভাষামে পূর্ণতঃ রিনয কহ দেরাঁক ঋপেক্ষা দ্বনূক রীচ তনার স্ববক্ষিত বাখর ঋানোচনাত্মক কপেঁ ঋধিক উৎপাদক ঋছি।

এহি দৃষ্টিসঁ নাটকক সরঁসঁ মহত্ত্বপূর্ণ ক্ষণ ও ঋছি জখন ঋাবতী কহৈত ছথি জে হ্মনকা দেশসঁ রিবোধ নহি; রিবোধ ঋন্যায ঋা ঋপমানসঁ ঋছি। ওকবা মাধ্যমেঁ মহিনা-মণ্ডনী ঋপন সঁঘর্ষক ন্যাযিক-নৈতিক মর্যাদা নির্ধাবিত কবৈত ঋছি। তথাপি প্রশ্ন জীরিত বহৈত ঋছি জে নাগবিকক দেশপ্রেমক প্রমাণ ককবা সম্মুখ, কোন কসৌটীপব দএরাঁক চাহী। এহি প্রশ্নকেঁ খুনা বখর হ্রতিক চিন্তনশীন পাঠক নেন ফনদাযী ঋছি।

১৮. নাটকীয রিডম্বনা, সঁযোগ ঋা চবমরিন্দুক মূন্যাঁকন

নাটকক প্রাবম্ভিক ভাগমে রিবোধাভাস সঁরাদসঁ রঁনৈত ঋছি; উত্তবার্ধমে ও ষডযন্ত্রক উদ্ঘাটনসঁ। দর্শককেঁ ধীবে-ধীবে রুঁঝাওত ঋছি জে ঋাবতীক ঋভিযানক রাঁহবী চেহবা ঋা পর্দাক পাছাঁ চনৈত ঋপবাধক সম্বন্ধ সাধাবণ নহি। এহেন সঁবচনা বহস্য উৎপন্ন কবৈত ঋছি। মুদা নাটককাব কতিপয ঠাম কথানকক সমাচাবক ঘোষণা পাত্রক স্বাভারিক জ্ঞান-স্রোতসঁ ঋধিক তেজ কহ দৈত ছথি। এহি কাবণ চবিত্র সূর্য খোজ কবৈত ঋছি কি নাটককাব ওকব মুখসঁ সূচনা স্বনরৈত ছথি—এহি দ্বনূ স্থিতিক সীমা ধুঁধনা পড়ৈত ঋছি।

ঋরধেশক নির্ণাযক খুনাসা, মহামানিকক ষডযন্ত্রক রিস্তাব, প্ররিধি-সাধনক ঋচানক সর্রচ্ছতা ঋা ঋন্তিম সেনা-প্ররেশ জকাঁ ঘটনাসভ নাটকমে বোমাঞ্চক উৎকর্ষ পৈদা কবৈত ঋছি, মুদা কার্য-কাবণক ক্রমকেঁ দুবস্ত বখর কঠিন রঁনরৈত ঋছি। শাস্ত্রীয ঋর্থমে কথাসঙ্গতি ঘটনাক কেরন ক্রম নহি, ঋপিতু প্রত্যেক মোড়ক পহিনহিসঁ তৈযাব সম্ভারনা ঋছি। এহি কসৌটীপব নাটকক পহিন দূ খণ্ড ঋপেক্ষাকৃত ঠোস, তেসব খণ্ড ঋত্যন্ত ত্ববিত ঋা ঋতিনাটকীয রুঁঝাওত ঋছি।

তথাপি চবমরিন্দুকেঁ পূর্ণতঃ ঋসফন কহর ঋনুচিত হোএত। ঋাবতীক মৃত্যুক দৃশ্য, প্রভরক প্বকাব, ঋপবাধীক নির্যত্রণক রিরুদ্ধ স্ত্রীসভক প্রতিকাব ঋা ঋন্তিম সন্নাটা একটা স্পষ্ট করুণানুভূতি উৎপন্ন কবৈত ঋছি। নাটক জে

'मुक्ति'क स्वगत विजयोत्सवक रचना देल प्रतीत होइत छल, ओकर समापन अपूर्ण प्रतिच्छाक रूपमे होइत अछि। भाव-संरचनाक ई विरोध पाठककेँ सहज आशीर्वादसँ वंचित करैत अछि।

१९. स्त्रीवादी नाट्यसिद्धान्तसँ एक संवाद

एहिना एकटा स्त्रीवादी रंगमंचीय चिन्तनक सहायता सँ 'मुक्ति यात्रा'केँ पढ़ला पर स्पष्ट होइत अछि जे मंचपर स्त्रीकेँ केवल देखल गेल वस्तु नहि, देखबाक आ अर्थ देबाक सक्रिय विषय बनायब अनिवार्य अछि। आरती, बुजाजी, मानती दीदी आ पीड़ित महिलाक उपस्थितिमे नाटक एही दिशामे ठोस प्रयत्न करैत अछि। स्त्रीक अनुभव पात्रसभक अपन भाषामे व्यक्त होइत अछि; तथापि महत्त्वपूर्ण छवि ई सेहो अछि जे कखनो-कखनो लेखकक विचार नारी पात्रक स्वायत्त संवादक स्थान घेरि लैत अछि। स्त्रीक आवाज आ स्त्रीक मुखसँ कहल लेखकक आवाजमे अन्तर बुझब एहि अध्ययनक आवश्यक कसौटी अछि।

ऑगस्तो बोआलक उत्पीड़ितक रंगमंचविषयक विचारसँ तुलना करैत देखल जा सकैत अछि जे नाटक विरोधक सम्भावना नायकक व्यक्तिगत करुणामे नहि, सामूहिक प्रतिरोधक क्रियामे खोजैत अछि। महिला-मण्डलीक गठन, संवाद-सामेदारी आ अधिकारक माँग एहि अर्थमे सहभागितामूलक पक्ष बनबैत अछि। मुदा प्रति एहन खुलल भागीदारीक प्रयोगपर आधारित नाट्यरचना नहि, पूर्वनिर्धारित कथासमाप्ति वला नाटक अछि; तेँ एकरा बोआलक पद्धतिक सीधा उदाहरण कहल अनुचित होएत। तुलना उपयोगी अछि, समानता पूर्ण नहि।

ब्रेख्तक आलोचनात्मक दूरीक अवधारणा एतहि दोसर महत्त्वपूर्ण कसौटी देत अछि। नाटकक घोषणात्मक संवाद दर्शककेँ सामाजिक कारणसभ पर विचार करबाक प्रेरणा दैत अछि; अन्तिम रोमाञ्च आ करुण परिणति ओकरा भावनात्मक तन्मयतामे खीँचि लैत अछि। एहि द्वन्द्वकेँ केवल दोष नहि, एकटा सौन्दर्यात्मक तनाव बुझबाक चाही। मुदा जखन भावावेश सामाजिक कारणकेँ ओझल दैत अछि, तखन आलोचनात्मक दूरी घटि जाइत अछि। एतहि प्रतिक रंग-परिचालन विशेष सावधानी चाहैत अछि।

२०. भाषा : मैथिली संवादक सामर्थ्य आ शैलीगत असमानता

नाटकक भाषा सार्वजनिक लौकिक बहसक मैथिली अछि। घरक आपसी सम्बोधन, भावपूर्ण 'बेटी' आ 'मौसी' जकाँ सम्बन्धसूचक शब्द, संगठनक 'अधिकार' आ 'स्वरक्षा' सम्बन्धी शब्दावली तथा प्रशासनिक पदनाम—ई सभ मिलि एकटा मिश्रित सामाजिक भाषापट बनबैत अछि। लेखक समसामयिक जीवनक शब्दसभकेँ मैथिली संवादमे समेटबामे संकोच नहि करैत छथि। एहि कारण पाठक शहरक प्रशासनिक संसार आ गामक स्नेह-सम्बन्धकेँ एकहि भाषाक क्षेत्रमे पबैत अछि।

साहित्यिक शैलीक दृष्टिसँ एहि भाषामे दूटा विरोधी धारा अछि। पहिल धारा सहज, सम्बन्धमूलक, भावस्पर्शी अछि; दोसर धारा अवधारणा-प्रधान, नम्बा-वाक्यात्मक, घोषणात्मक अछि। पहिल धारा रंगमंचपर देह आ स्वरक संग सहज जुड़ैत अछि; दोसर धारा विचारक स्पष्टता देबाक बाँदो अभिनयक लयकेँ रोकि सकैत अछि। एतए भाषास्वधारक प्रश्न केवल शुद्धताक नहि; ककरा कोन परिस्थितिमे कोन वाक्य स्वहरैत अछि, ई देखब भाषिक सौन्दर्यक असल कसौटी अछि।

पात्रसभक पृथक-पृथक बोली, पृष्ठभूमि आ आयु-अनुरूप लहजा बेसी विकसित भइ सकैत छल। प्रभवक बानरानी आ पीड़ित महिलाक विवश वाणी एहिठाम विशेष प्रभाव उत्पन्न करैत अछि; एकरे प्रसारित रूपमे मानती

दीदीक व्यावहारिक अनुभव, बुजुर्गीक संगठनात्मक विवेक, धननजीक विधिक भाषा आ अवधेशक छद्म अपन-अपन अलग नाटकीय उच्चारण परिस्थिति तँ संवादक बहुरूपता उल्लेखनीय रूपेँ वर्धित।

२१. शीर्षकक प्रतिवाद : यात्रा पूर्ण भेल कि अधूरी?

नाटकक अन्तिम दृश्य 'मुक्ति'क विजयोत्सव नहि अछि। आवती भयङ्कर हिंसाक बीच जीवन हारैत छथि; प्रभव माए-सदृश आवतीकेँ करुण स्वरमे पुकारैत अछि; पीड़ित स्त्रीसभक सामाजिक भविष्य अनिश्चित अछि; अपराध बोकराँक कार्रवाई आवश्यक होअत अछि, मुदा न्यायिक प्रक्रिया आ दीर्घकालीन पुनर्निर्माण पाठकक कल्पनापर छोड़ल गेल अछि। एहि प्रकारेँ 'मुक्ति यात्रा' नामक आशावादी संरचनाक भीतर गहिर त्रासद विडम्बना उदित होअत अछि।

एहि विडम्बनाक आलोचनात्मक अर्थ अनेक अछि। पहिल, मुक्ति कखनो एकटा घटनामे पूर्ण नहि होअत; बाजाड्वारा अपराधीक पराजय सामाजिक न्यायक अन्तिम प्रमाण नहि। दोसर, स्त्रीक समर्पणकेँ अनिवार्य बलिदानक मिथक बनायब स्वयं संशयास्पद अछि, कारण एहन मिथक जीवित स्त्रीक प्रतिदिनक श्रम आ दीर्घ प्रतिरोधकेँ पृष्ठभूमिमे पठा सकैत अछि। तेसर, आवतीक मृत्यु ओकर विचारकेँ नष्ट नहि करैत; मुदा नाटक ई स्पष्ट नहि करैत जे आवतीक अनुपस्थितिमे महिला-मण्डलीक वैचारिक उत्तराधिकार कोना जीवित रहत।

अन्ततः शीर्षककेँ एकटा अधूरा प्रश्नक रूपमे पढ़ब अधिक प्रासंगिक अछि : मुक्ति ककरा लेल, केकर द्वारा, कोन साधनसँ, कोन मूल्यपर? नाटक एहि सभ प्रश्नक व्यवस्थित उत्तर नहि दैत, मुदा अपन अन्तर्विरोधद्वारा ओहि सभकेँ पाठकसमक्ष तीव्र बनबैत अछि। एतहि ओकर साहित्यिक अर्थ ओहि प्रत्यक्ष शिक्षाक अपेक्षा व्यापक भए उठैत अछि जे किछु पात्र समय-समयपर स्वनबैत छथि।

२२. समग्र मूल्यांकन : उपलब्धि, सीमा आ साहित्यिक महत्त्व

'मुक्ति यात्रा'क प्रमुख उपलब्धि एहि बातमे अछि जे ई स्त्री-अस्मिताक प्रश्नकेँ केवल घरक चारि देवालक भीतर नहि राखैत। व्यक्तिगत निर्णयसँ शुरू भेल संघर्ष महिला-मण्डली, प्रशासन, अपराध-जाल, बाजार, सत्ताव आ तकनीकी निगरानी धरि विस्तार पबैत अछि। आवतीक मुखरता, बुजुर्गीक सामूहिक प्रयत्न, मालती दीदीक व्यावहारिक सहायता, पीड़ित महिलाक साक्ष्य आ प्रभवक करुण सम्बोधन ध्वनिक अलग-अलग भाव-स्तर बनबैत अछि। नायक अपहरण आ प्रतिरोधक अपराधीकरणक कथानक विशेष रूपेँ विचारोत्तेजक अछि।

एहि उपलब्धिसभक संगहि किछु सीमासभक उल्लेख अनिवार्य अछि : विचारक पुनरुक्ति; पात्रक अन्तः स्वरक आंशिक अभाव; अपराधीक एकरेखीय नैतिकीकरण; स्त्रीसभक सामाजिक विषमताक अपर्याप्त उभाव; महत्त्वपूर्ण रहस्यसभक त्वरित उद्घाटन; सुचालित कौशलक उपकरणात्मक चमत्कार; आ हिंसात्मक अन्तिम समाधानक तीव्रता। ई आलोचनासभ ध्वनिक सामाजिक सहानुभूतिक खण्डन नहि, ओकर नाट्यसहक सम्यक् परीक्षण अछि।

मैथिली नाट्यपरम्पराक व्यापक सन्दर्भमे 'मुक्ति यात्रा' एकटा महत्त्वाकांक्षी सामाजिक हस्तक्षेप अछि, जकर आकांक्षा निजी नैतिक संवादकेँ नागरिक राजनीतिक विमर्शमे बदलबाक अछि। नाटकक कलात्मक मूल्य ओकर घोषणासभमे मात्र नहि, बल्कि आन्तरिक असहजतासभमे सेहो अछि। आवती जे मुक्तिक बात करैत छथि, ताहिसँ समाज डरैत अछि; समाज जकरा बचएबाक नाम लैत अछि, तकर आवाजक विश्वसनीयताकेँ प्रश्नांकित करैत अछि; न्याय जकरा सुरक्षित करबाक वचन दैत अछि, तकर बचा अन्तिम क्षण धरि सुनिश्चित नहि कवि पबैत अछि। एहि त्रिकोणमे ध्वनि अपन सर्वाधिक पैघ आलोचनात्मक बल अर्जित करैत अछि।

निष्कर्षतः 'मुक्ति यात्रा'केँ एकटा निर्विवाद आदर्श नाटक नहि, वरन्कि युगीन सामाजिक बेचैनी सँ बनल विचारप्रधान, त्रासद, सम्भावनाशील आ कलात्मक रूपेँ विषम नाटकक रूपमे स्वीकार करब अधिक न्यायसंगत होएत। एकर पाठ एकटा साहित्यिक बहस खोलैत अछि : स्त्रीक वास्तविक मुक्ति घोषणा, बलिदान आ अपराध-दमनसँ आगाँ बढ़ि अधिकारक ठोस संस्था, न्यायपूर्ण सम्बन्ध, भाषिक स्वायत्तता आ सुरक्षित सार्वजनिक जीवनक निर्माणमे निहित अछि।

सन्दर्भग्रन्थ-सूची

• झा, आनन्द कुमार। २०१७। मुक्ति यात्रा (मैथिली नाटक)। प्रथम संस्करण। पटना/मधुबनी : नवारम्भ। ISBN 978-93-82013-76-1।

• भरतमुनि। नाट्यशास्त्र। मनमोहन घोषक अंग्रेजी अनुवाद। कलकत्ता : द ब◌ायल एशियाटिक सोसाइटी ऑफ बंगाल, १९५०–१९६१।

• Aston, Elaine. 1995. An Introduction to Feminism and Theatre. London: Routledge. ISBN 9780415087698.

• Aston, Elaine. 1999. Feminist Theatre Practice: A Handbook. London: Routledge. ISBN 9780415139250.

• Boal, Augusto. 1979. Theatre of the Oppressed. London: Pluto Press.

• Brecht, Bertolt. 1964. Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Edited and translated by John Willett. New York: Hill and Wang.

• Diamond, Christopher L. 2026. "The 'Indescribable Country': Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das's Mithilānāṭaka." Asian Ethnology 85(1). DOI: 10.18874/ae.85.1.03.

• Fischer-Lichte, Erika. 1992. The Semiotics of Theater. Bloomington: Indiana University Press.

• Spivak, Gayatri Chakravorty. 1988. "Can the Subaltern Speak?" In Marxism and the Interpretation of Culture, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg. Urbana: University of Illinois Press.

भाग **11**

নিত নরন : সন্দীপ ক্মাব সাফী

খণ্ড ১ / ঋাত্মকথা

জাতি, শ্রম, শিক্ষা ঋা ভাষিক ঋাত্মসম্মানক সাক্ষ্য

সঁদীপ ক্মাব সাফীক ‘রৈশাখমে দনানপব’ক ঋাত্মকথা খণ্ডক রিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা

সূতন্ত্র শোধ-ঋানেখ | মৈথিনী সাহিত্য, দনিত জীরননেখন ঋা ঋাত্মকথাত্মক রিমর্শ

সাবাংশ

সঁদীপ ক্মাব সাফীক ‘রৈশাখমে দনানপব’ক ঋাত্মকথা খণ্ড মৈথিনীমে দনিত জীরনক ঋাত্মরর্ণনক একটা মহত্ত্বপূর্ণ ঋাবম্ভিক পাঠক কপমে পঢ়ন জা সকৈত ঋছি। এহিমে ধোবী সম্প্রদাযসঁ ঋাযন নেখক ঋপন পবিরাবক ঋস্থিব ঋাজীরিকা, শ্রমক রঁদনা ঋন্নক ভুগতান, রাঁন্যারস্থামে পঢ়াঞ ছোড়রাঁক দরাঁর, নেপান ঋা ভাবতক রিভিন্ন শহবমে শ্রম-প্ররাস, শাবীবিক চোট, পবীক্ষা-ঋসফনতা, প্বনঃ শিক্ষা-প্রযাস ঋা মৈথিনী রিষযসঁ রঁনন ঋাত্মীয সম্বন্ধক বৃত্তান্ত দৈত ছথি। ঋধ্যযনক কেন্দ্বীয স্থাপনা ঋছি জে এহি সংক্ষিপ্ত ঋাত্মকথাক ঐতিহাসিক মূন্য কেরন ‘পহিন’ কহন জেরাঁক ভীতব নহি, রন্কি জাতি, রন্ধ, শ্রম, শিক্ষা ঋা ভাষিক ঋাত্মসম্মানক জটিন সম্বন্ধকেঁ পহিন-প্বকুষ রাণীমে উঁপস্থিত কবরাঁক ভীতব নিহিত ঋছি। নেখমে মূন পাঠক ঘটনাক্রম, কথন-বচনা, মৌখিকতা, দেহ-স্মৃতি, পাবিরাবিক নৈশ্চিক শ্রম-রিভাজন ঋা ঋাত্মকথাক মৌনক ঋানোচনাত্মক পবীক্ষণ কএন গেন ঋছি। দনিত ঋাত্মকথাক সৌন্দর্যশাস্ত্র তথা সাক্ষ্যাত্মক জীরননেখনক তননাত্মক সিদ্ধান্তকেঁ সহাযক ঋাধাব রঁনাওন গেন ঋছি; ম্বদা মূনপাঠমে ঋন্বপস্থিত হিংসা রা প্রসঁগক কন্পিত রিস্তাবসঁ পবহেজ কএন গেন ঋছি। নিষ্কর্ষতঃ ঞা বচনা র্যাক্তিগত সফনতা-কথাক রঁদনা ঋভারক রিকুদ্ধ নিবন্তব মানরীয প্রযন্ন, ঋস্থিব উঁপনব্ধি ঋা ভাষা-ঋধিকাবক একটা ঋর্থপূর্ণ সামাজিক দস্তারেজ রঁনৈত ঋছি।

রীজশব্দ

মৈথিনী দনিত ঋাত্মকথা; সঁদীপ ক্মাব সাফী; রৈশাখমে দনানপব; জাতি ঋা শ্রম; প্ররাস; শিক্ষা; দেহ-স্মৃতি; ঋাত্মসাক্ষ্য; ভাষিক ঋস্মিতা; সমানান্তব সাহিত্যেতিহাস।

১. ঋধ্যযনক প্রস্তারনা : ‘হম’ক সাহিত্যিক প্ররেশ

ঋাত্মকথাক পহিন রাক্য জীরনকেঁ সংঘর্ষময মানৈত ঋছি। সাধাবণতঃ এহন উঁদ্ঘাটনকেঁ পবম্পবাগত নৈতিক কথন রুঁঝি কহ ঋাগূ রঁঢ়ন জা সকৈত ঋছি; ম্বদা সাফীক নেখনমে ঞা উঁদ্ঘোষণা তক্োন একটা ঠোস সামাজিক ঠেকান পরৈত ঋছি। ‘হম’ কোনো ঋমূর্ত মানর নহি, মঁহথ গামক, ধোবী সম্প্রদাযসঁ ঋাযন, চাবি ভাঞ-রঁহিনক জেঠ সন্তান, কপড়া ধোঞনিহাব মাতা-পিতাক রেঁটা ঋছি। এহি ঋাত্মপবিচযমে নিজী নাম ঋা সামাজিক স্থিতি এক-দোসবাসঁ ঋনগ নহি বহন। নেখক ‘সঁদীপ’ ঋা ‘কিবণ’ দ্বনূ নামক সহ-ঋস্তিত্ব রঁতরৈত ছথি—রিখ্যানযক পহিচান দোসব, গামক পহচান দোসব। নামক ঞা দ্বৈত ঋপনৈতে পাঠককেঁ রুঁঝা দৈত ঋছি জে র্যাক্তি পব একাধিক সামাজিক সংসাব ঋপন ঋর্থ ঋাবোপিত কবৈত ঋছি।

এহি ঋধ্যযনক প্রশ্ন ঞা নহি ঋছি জে নেখক দ্বখক কতেক দৃশ্য প্রস্তুত কবৈত ছথি। প্রশ্ন ঞা ঋছি জে সাধাবণ মানন গেন ঋন্বভর—কপড়া ঢোএনাঞ, রঁকবী চবএনাঞ, পবদেশমে ভানস কবরঁ, পবীক্ষা নেন গাম নৌটরঁ, ওদ্রূসঁ

𑒥𑒹𑒮𑒲 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒰𑒃 𑒣𑒚𑒰𑒋𑒥—𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒨𑒼𑒑𑓂𑒨 𑒖𑒲𑒫𑒢-𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨 𑒏𑒼𑒢𑒰 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰 𑒐𑒝𑓂𑒛𑒏 𑒮𑓀𑒏𑓂𑒭𑒱𑒣𑓂𑒞𑒞𑒰 𑒋𑒏𑒩 𑒮𑒰𑒡𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒁𑒫𑒬𑓂𑒨 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒋𑒏𑒩 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒒𑒢𑒞𑓂𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒢𑒏𑒰𑒩𑒱 𑒢𑒯𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒒𑒢𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑒓𑓂𑒏𑒢 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒧𑒹 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒡𑒰𑒢, 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒏𑒲𑒨 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒵𑒟𑒏 𑒂 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒯𑒰𑒨𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱।

𑓒. 𑒣𑒼𑒟𑒲𑒏 𑒩𑒴𑒣-𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒂 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢

‘𑒥𑒻𑒬𑒰𑒐𑒧𑒹 𑒠𑒪𑒰𑒢𑒣𑒩’𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒧 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒩𑒝 𑒬𑓂𑒩𑒳𑒞𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒢, 𑒠𑒱𑒪𑓂𑒪𑒲𑒮𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒱𑒞 𑒦𑒹𑒪। 𑒣𑒼𑒟𑒲 𑒣𑒰𑒿𑒔 𑒐𑒝𑓂𑒛𑒧𑒹 𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒮𑓂𑒞 𑒁𑒕𑒱—𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰, 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰, 𑒫𑒱𑒯𑒢𑒱 𑒏𑒟𑒰, 𑒪𑒒𑒳𑒏𑒟𑒰 𑒂 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩-𑒥𑒱𑒢𑓂𑒠𑒳। 𑒄 𑒥𑒯𑒳𑒫𑒱𑒡𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑓀𑒒𑒙𑒢 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐𑒢𑒲𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒖𑒱𑒪𑓂𑒠𑒧𑒹 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒖𑒲𑒫𑒢, 𑒣𑒠𑓂𑒨, 𑒪𑒒𑒳 𑒂𑒐𑓂𑒨𑒰𑒢 𑒂 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒩𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒋𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨 𑒫𑒰 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒡𑒰𑒧𑒹 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒧 𑒐𑒝𑓂𑒛𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒥𑒰𑒏𑒲 𑒐𑒝𑓂𑒛𑒮𑒦𑒏 𑒁𑒢𑒣𑒜𑓃𑒪 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒢𑒰𑒍𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞; 𑒋𑒞𑒋 𑒍 𑒮𑒦 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒣𑒳𑒮𑓂𑒞𑒏𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒣𑓂𑒩𑒹𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦 𑒯𑒼𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒚𑒲𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪𑒹 𑒑𑒖𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒏𑒲𑒨 𑒙𑒱𑒣𑓂𑒣𑒝𑒲 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲𑒧𑒹 𑒠𑒪𑒱𑒞 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒁𑒦𑒰𑒫 𑒂 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑒲𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒥𑒰𑒞 𑒏𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒫𑒱𑒠𑒹𑒯’𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒏𑒲𑒨 𑒔𑒨𑒢 𑒞𑒟𑒰 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒮𑒴𑒔𑒲𑒮𑒦𑒧𑒹 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 ‘𑒣𑒯𑒱𑒪’ 𑒯𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝𑒏 𑒃𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒮𑒿 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 ‘𑒣𑒯𑒱𑒪’ 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒑𑓂𑒩𑒢𑓂𑒟𑒮𑒴𑒔𑒲𑒑𑒞 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒥𑒢𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒱𑒞-𑒁𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒱𑒞, 𑒣𑒞𑓂𑒩𑒱𑒏𑒰𑒑𑒞 𑒂 𑒧𑒾𑒐𑒱𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒖𑒲𑒫𑒢𑒪𑒹𑒐𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒹𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒋𑒯𑒱 𑒪𑒹𑒐𑒧𑒹 𑒞𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒩𑒰 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒰𑒠𑒏𑒲𑒨-𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒮𑒧𑒩𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱, 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒞 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒱𑒞 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒫𑒩𑓂𑒞𑒲 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒢𑒱𑒭𑒹𑒡 𑒢𑒯𑒱।

𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢𑒧𑒹 𑒄 𑒮𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢𑒲 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒹 𑒑𑓂𑒩𑒢𑓂𑒟𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 ‘𑒣𑒯𑒱𑒪’ 𑒏𑒯𑒱 𑒏𑓄 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒭𑓂𑒚𑒱𑒞 𑒏𑒋𑒪 𑒖𑒰𑒨, 𑒍𑒏𑒩 𑒦𑒰𑒭𑒰, 𑒩𑒴𑒣, 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫 𑒂 𑒠𑒳𑒩𑓂𑒥𑒪𑒞𑒰 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒰𑒿𑒔𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒅𑒪𑒙𑒹, 𑒖𑒿 𑒍𑒏𑒩 𑒮𑓀𑒏𑓂𑒭𑒱𑒣𑓂𑒞𑒞𑒰 𑒫𑒰 𑒁𑒢𑒑𑒜𑓃 𑒬𑒻𑒪𑒲𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒍𑒏𑒩 𑒁𑒫𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒢 𑒯𑒼, 𑒞𑒿 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒢𑒫 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒠𑒥𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑒲𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒁𑒞𑒱𑒬𑒨𑒮𑒿 𑒥𑒰𑒿𑒔𑒱 𑒣𑒜𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱।

𑓓. 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨 : 𑒖𑒰𑒞𑒱𑒏 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰 𑒂 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦

𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒪𑒱𑒐𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱—‘𑒯𑒧 𑒖𑒰𑒞𑒱𑒏 𑒡𑒼𑒥𑒲 𑒕𑒲, 𑒯𑒩𑒱𑒖𑒢 (𑒠𑒪𑒱𑒞) 𑒕𑒲।’ 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒟𑒢𑒧𑒹 ‘𑒡𑒼𑒥𑒲’ 𑒣𑒳𑒮𑓂𑒞𑒻𑒢𑒲 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑒰𑒨 𑒂 𑒖𑒰𑒞𑒱-𑒠𑒳𑒢𑒴𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒯𑒩𑒱𑒖𑒢’ 𑒂 ‘𑒠𑒪𑒱𑒞’ 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒏 𑒋𑒏𑒮𑒰𑒟 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒁𑒪𑒑-𑒁𑒪𑒑 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒢𑒰𑒧𑒏𑒩𑒝𑒏 𑒮𑒯𑒫𑒩𑓂𑒞𑒱𑒞𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒯𑒩𑒱𑒖𑒢’𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒩𑓂𑒞𑒧𑒰𑒢 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒣𑒮𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒣𑒠 𑒧𑒰𑒢𑒱 𑒪𑒹𑒥 𑒁𑒢𑒳𑒔𑒱𑒞 𑒯𑒼𑒨𑒞; 𑒍 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒢 𑒮𑒧𑒨, 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒔𑒪𑒱𑒞 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒠𑒩𑓂𑒖 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒢𑒰𑒧 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒖𑒐𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒞𑒐𑒢 𑒍 𑒁𑒣𑒢 𑒮𑒧𑒳𑒠𑒰𑒨𑒏 𑒢𑒰𑒧 𑒢𑒯𑒱 𑒢𑒳𑒏𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒧𑒹 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒰𑒨𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝 𑒏𑒩𑒥 𑒁𑒕𑒱।

𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒍 𑒞𑒳𑒩𑒢𑓂𑒞 𑒧𑒰𑒞𑒰-𑒣𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒏𑒣𑒛𑓃𑒰 𑒡𑒼𑒃 𑒏𑓄 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩 𑒔𑒪𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒥𑒠𑓂𑒡𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒮𑒿 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒰𑒞𑒱 𑒋𑒞𑒋 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒫𑓀𑒬𑒮𑒴𑒔𑒏 𑒅𑒣𑒰𑒡𑒱 𑒢𑒯𑒱, 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒼𑒣𑒰𑒩𑓂𑒖𑒢𑒏 𑒜𑒰𑒿𑒔𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢𑒲𑒮𑒿 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲 𑒖𑒹 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒄 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒩𑒧𑓂𑒦𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒵𑒬𑓂𑒨𑒞𑒰-𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒩𑒝 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒖𑒰𑒞𑒲𑒨 𑒑𑒰𑒩𑒱 𑒫𑒰 𑒧𑒢𑓂𑒠𑒱𑒩-𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬 𑒢𑒱𑒭𑒹𑒡𑒏 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒐𑒼𑒖𑒥 𑒂 𑒢𑒯𑒱 𑒦𑒹𑒙𑒪𑒰𑒣𑒩 𑒁𑒣𑒢 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒢𑒰𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒠𑒹𑒥 𑒧𑒴𑒪 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒫𑒧𑒰𑒢𑒢𑒰 𑒯𑒼𑒨𑒞। 𑒖𑒰𑒞𑒱-𑒂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑒰𑒨, 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒡𑒢𑒏

কমী আ শৈক্ষিক অৱসৰক অসমান ৰিতৰণ স্বয়ং ৰিশ্লেষণক যোগ্য অছি; এহি সভক উপস্থিতি প্ৰমাণিত কৰবাঁক নেন কাল্পনিক অপমানক দৃষ্ট আৱশ্যক নহি।

৪. অন্নমে মাপন মজদূৰী : গ্ৰাম্য অৰ্থতন্ত্ৰক অন্তৰ্বংগ ঙতিহাস

আমে্কথাক অত্যন্ত মহত্ত্ৱপূৰ্ণ অংশ ও অছি জতএ কপড়া ধোৱাঁক ৰঁদনামে ভেটৈত মেহনতানাক স্বৰূপ সোমাঁ অৱৈত অছি। গিৰহস্তক ঘৰসঁ কখনো ধান, কখনো আঁঠা আ কখনো আনূ ভেটৈত ছন; নকদ পাৰিশ্ৰমিকক নিযমিততা নহি ছন। এহি ছোট্ঠ ৰিৱৰণমে গ্ৰাম্য সেৱাদাযী শ্ৰমক প্ৰধান আৰ্থিক সম্বন্ধ খুনৈত অছি। শ্ৰমক মোন স্বতন্ত্ৰ ৰঁজাৰমে তয মাসিক ৰেতন নহি, ৰঁন্কি উপভোক্তাক সামৰ্থ্য, ৰীতি, প্ৰভুত্ব আ পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰতাক ভীতৰ নিৰ্ধাৰিত হোঙত ছন। অন্নমে ভেটন ভুগতান তক্োন ভোজনক উপায তঁ ছন, মুদা ভৰিষ্যক ৰঁচত, পঢ়াঙ, উপচাৰ আ যাতাযাত নেন আৱশ্যক নগদ একত্ৰ কৰৱ কঠিন ৰঁনা দৈত ছন।

সাক্ষী এহি পৰিস্থিতি কেঁ কেৱন সৈদ্ধান্তিক শোষণক শব্দমে নহি নিখৈত ছথি। ও মজদূৰীক সামগ্ৰী গনৱৈত ছথি। এহি ৰস্তুগত ৰিৱৰণক আনোচনামে্ক শক্তি ৰিশেষ অছি: 'পাঁচ সেৰ ধান', 'দূ কিনো আঁঠা' ৰা আনূক পৰিমাণ এহন অনুভূতি উপে্ন্ন কৰৈত অছি জে পাঠক শ্ৰম আ জীৱনক ৰীচক ৰাস্তৱিক নেনদেন বুঁঝি সকয। ঙা অন্ন ৰা ৰস্তুক নাম মাত্ৰ স্থানীয যথাৰ্থক সজাৱট নহি, সামাজিক অৰ্থৱ্যৱস্থাক সূচক অছি। ধোৱী সম্প্ৰদাযসঁ আযন পৰিৱাৰক আমে্কথামে এহি ৰিৱৰণক উপস্থিতি জাতি আ ৰৰ্গক অনগ-অনগ ৰিমৰ্শকেঁ পৰস্পৰ জোড়ৈত অছি। জাতি এতএ শ্ৰমক প্ৰকাৰ নিৰ্ধাৰিত কৰবাঁক ঐতিহাসিক দৱাৰঁক ৰূপমে পঢ়ন জা সকৈত অছি; ৰৰ্গ সংসাধন-হীনতাক দৈনিক পৰিণামক ৰূপমে। দুনূক একতা স্বতঃসিদ্ধ সূত্ৰ নহি, মুদা পাঠক ৰিৱৰণসঁ উভৰৈত সম্বন্ধ অছি।

নেখক প্ৰধান আ নৱ সমযক তননামে মজদূৰী ৰঁঢ়বাঁক বাঁতো কহৈত ছথি। এহি স্মৃতিমে 'পূৰ্ৰকান সৰ্ৰথা নীক ছন' এহন সৰন ভাৱুকতা নহি অছি। প্ৰধান সমযমে অন্ন অপেক্ষাকৃত সস্তা বহিতো আমদনীক কমী ছন; পৰিৱৰ্তিত সমযমে বোঁঙন ৰঁঢ়ন, মুদা জীৱনক খৰ্চ আ আকাঁক্ষা সেহো ৰঁদনন। স্মৃতিক এহি অৰ্থশাস্ত্ৰমে ঙতিহাস কোনো ৰিশান ৰাষ্ট্ৰীয ঘটনাক নাম নহি, পৰিৱাৰক বসোঙ আ মজদূৰীক পৰিমাণক ভীতৰ নিখন গেন অছি।

৬. মাতা-পিতাক শ্ৰম, পশুপানন আ দনিত স্ত্ৰীক অদৃষ্ট অৰ্থৱ্যৱস্থা

আমে্কথামে মাতা ৰঁকৰী কিনৈত ছথি, ওকৰ পানন কৰৈত ছথি, ফেৰ ওকৰা বেঁচি বাঁছী আনৈত ছথি। ঙা ঘটনা মামূনী ঘৰেনূ ৰিৱৰণ নহি, পৰিৱাৰক আয-ৰিৱিধীকৰণক প্ৰযাস অছি। ৰঁকৰীসঁ বাঁছী ধৰি ৰঁঢ়বাঁক ক্ৰমমে স্ত্ৰীক দূৰদৰ্শিতা, সংসাধন-সঞ্চয আ জোখিমক অনুমান উপস্থিত অছি। গামক সেৱা-শ্ৰমসঁ পৰিৱাৰক ভৰণ-পোষণ চনৈত অছি, মুদা ওহিমে পৰ্যাপ্ত স্থৰক্ষা নহি ভেটৈত অছি; তেঁ পশুপানন ৰৈকল্পিক আমদনীক আশা ৰঁনৈত অছি। নেখক এহি আশাকেঁ ফনিত সফনতা-কথা ৰঁনাকঃ নহি প্ৰস্তুত কৰৈত ছথি। হমৰা নগ কেৱন প্ৰযন্ক ৰূত্তান্ত অছি।

মাতা-পিতাক সংযুক্ত শ্ৰমক উন্নেখ কৰৈত নেখক পাৰিৱাৰিক অৰ্থৱ্যৱস্থাক ভাৰক সংকেত দৈত ছথি, কিন্তু মাতাক অনুভূতি, ৰীমাৰী, ৰিশ্ৰাম ৰা অসহমতিক স্বতন্ত্ৰ ৰূত্তান্ত প্ৰস্তুত নহি কৰৈত ছথি। ঙা অন্তৰ আনোচনাক নেন মহত্ত্ৱপূৰ্ণ অছি। স্ত্ৰী এহি নেখনমে কেৱন 'সহাযক পাত্ৰ' নহি, ৰঁন্কি আৰ্থিক নিৰ্ণয নেনিহাৰ ব্যক্তি ছথি; তঙযো কথনক কেন্দ্ৰ প্ৰৰুষ 'হম' বহৈত অছি। স্ত্ৰীক শ্ৰম উপস্থিত অছি, স্ত্ৰীক আমে্ৰাণী অপেক্ষাকৃত অনুপস্থিত। এহি দ্বৈতকেঁ বুঁঝবাঁক নেন দনিত স্ত্ৰী-জীৱননেখনপৰ শৰ্মিনা বেগেক ৰিমৰ্শ উপযোগী তননামে্ক দিশা দৈত অছি; মুদা বেগেক অধ্যযনমে ৰৰ্ণিত অন্য সম্প্ৰদাযসভক ৰিশিষ্ট ঘটনাকেঁ সাক্ষীক পৰিৱাৰপৰ আৰোপিত নহি কএন জা সকৈত।

মাতাক দৃষ্টিকোণ বাঁদমে শিক্ষাক সম্বন্ধমে পিতাসঁ ভিন্ন দেখाওত অছি। এহি ভিন্নতাকেঁ ‘মাতা শিক্ষাবিরোধী ছলীহ’ এহন নৈতিক দোষারোপণমে বঁদনি দের ভারী হুন হোযত। তক্োন জীরিকোপার্জন আ দীর্ঘকানীন শিক্ষা, দ্বনূ পবিরাবক রাস্তরিক আরশ্যকতাসঁ জুড়ন রিকন্প ছন। বঁচাকেঁ বেঁগণ্বক পঠএবাঁক আগ্রহ ওকব ভরিষ্যাক প্রতি উপেক্ষাসঁ নহি, সম্ভরতঃ তাক্োনিক আর্থিক রিরশতাসঁ সঁচানিত অছি—এহি সম্ভারনাকেঁ আনোচক পবিকন্পনা ভবি মানি সকৈত অছি, নেখকীয স্পষ্ঠ মন্তরা নহি।

৬. বাঁন্যারস্থা : রিদ্যানয আ কামক বীচ রিভাজিত সময

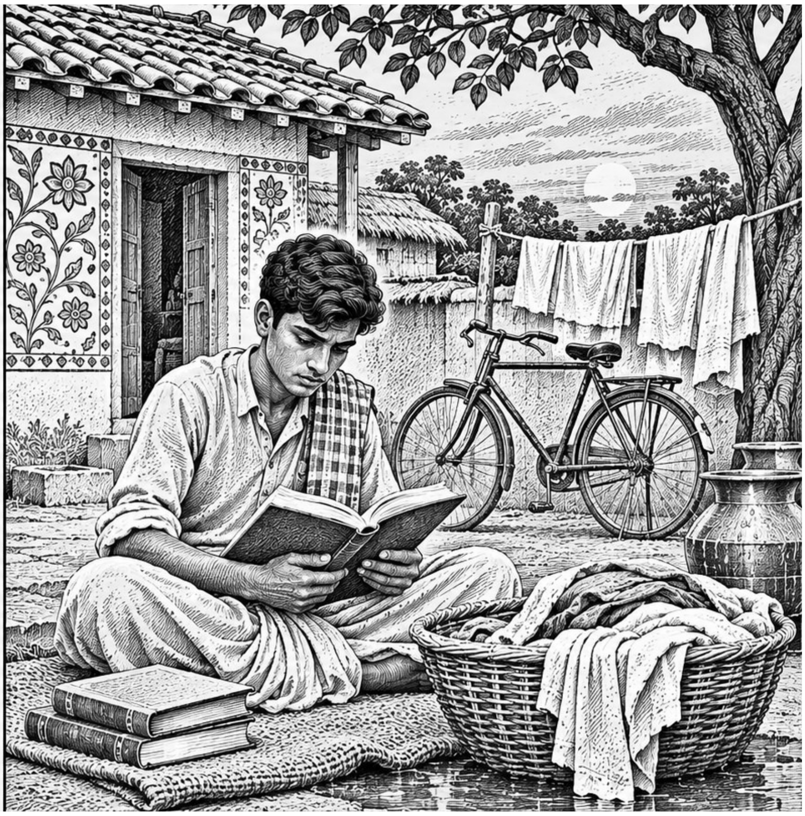

নেখক কহৈত ছথি জে গামক আন বঁচাসভ রিদ্যানয জাওত ছন, মুদা হ্মনকা নোকক কপড়া পঙ্াঁচএবাঁক নেন জেবাঁক পড়েত ছনন্হি। ঞা তননা সশঞ্জ অছি, কাবণ ঞা ‘সব’ আ ‘হম’ক বীচ সমান রযক ভীতব অসমান দিনচর্যা দেখবৈত অছি। রিদ্যানযক ঘণ্টী জে ককবো নেন নিযমিত পঢ়াওক সঁকেত ছন, নেখকক নেন ওকব সময বস্ত্র ঢোএনাঞ রা ঘবেনূ শ্রমক হো সকৈত ছন। তথাপি ও সাঁম পড়নাপব বোঁবা রিছা কহ গণনা সীখৈত ছথি। এহি দৃশ্যসঁ শিক্ষা সঁস্থাগত রিদ্যানযক পবিসব ছোড়ি আঁগন, সম্বন্ধীজনক সঁগতি আ শ্রমক বাঁদক অরশিষ্ঠ সমযমে প্ররেশ কবৈত অছি।

পঢ়াঞ আ কামক এহি সম্বন্ধকেঁ মাত্র ‘রাক্তিগত দৃঢ়তা’ক কথা কহি কহ সমাপ্ত নহি কএন জা সকৈত। দৃঢ়তা নিশ্চয অছি, মুদা ওকব আরশ্যকতা এহন সামাজিক পবিস্থিতিসঁ বনৈত অছি জতএ বঁচাক সময পবিরাবক জীরিকাসঁ বাঁহন অছি। পঢ়বাঁক অধিকাব আ শ্রম কববাঁক কর্তরা পবস্পব প্রতিস্পর্ধী বনি জাওত অছি। নেখকক পিতা রিদ্যানযমে নাম নিখবৈত ছথি, মাস্টবসঁ ধ্যান দেবাঁক অনুবোধ কবৈত ছথি; এহি কাবণ পবিরাবক সঁঘর্ষ একবেখীয নহি অছি। শিক্ষা নেন পবিরাবক ওছাশক্তি আ পবিরাবক আর্থিক অনিরার্যতা পবস্পব ঠকবাওত অছি। এহি ঠকবাহটকেঁ কোনো এক সদস্যক চবিত্রদোষ বনাওন উত্তবদাযী আনোচনা নহি হোযত।

রাঁন্যারস্থাক এহি প্রস্তুতি পব রর্তমান দনিত-পর্যারবণ অধ্যযনসঁ একটা উঁপযোগী তননাত্মক প্রশ্ন উঁঠৈত অছি: রঁচা প্রগ্রতিক সঁগ ‘খেনৈত’ অছি অথরা খেত, পশু আ ঘবেনূ সঁসাধনক মাধ্যমসঁ শ্রমমে প্ররিষ্ঠ হোঅত অছি? সাক্ষীক নেখনমে পশু চবএনাঅ, কপড়া ঢোএনাঅ আ গ্রামীণ আরাগমন রাঁন্যক নিষ্ক্রণ্বষ বমণীযতা নহি, বোজমর্বাক আর্থিক আরশ্যকতা অছি। তথাপি এহি আত্মকথামে জনস্রোত রা প্রাগ্রতিক স্থনপব স্পষ্ট জাতীয নিষেধক দৃশ্য নহি অছি; তেঁ ‘পর্যারবণীয অস্পৃশ্যতা’ক কোনো রিশৈষ ঘটনা এহি পাঠপব আবোপিত কবরঁ অনুচিত হোযত।

৭. নেপান প্ররাস : পবিরাবক সীমাসঁ রাঁহেব শ্রমক প্রাবম্ভ

কিশোবারস্থাক আবম্ভিক স্মৃতিমে নেখক নেপান পঠাওন জেরাঁক প্রসঁগ নিখৈত ছথি। পঢ়াঅ ছোড়ি সম্বন্ধীক সঁগ বহরঁ, কপড়া ধোএনাঅ, কপড়া পঙ্গাঁচএনাঅ আ ভোবমে উঁঠি ভানস কবরঁ—ঞা সভ একত্র ভহ রাঁন-শ্রম আ সীমাপাব গ্রাম্য নেঠরর্কক চিত্র রঁনরৈত অছি। এতএ ‘প্ররাস’ আধুনিক নগবক বোজগাব-স্বপ্ন ভবি নহি; ও পাবিরাবিক জীরিকাক স্ববিত রিস্তাব অছি। কামক স্থান রঁদনৈত অছি, মুদা শ্রমক প্রকাব পবস্তৈনী ব্যরসাযসঁ পূর্ণতঃ অনগ নহি হোঅত। গামক গবীরী নেপান ধবি নেখকক সঁগ জাঅত অছি।

প্ররাসক রর্ণনমে নেখক রিস্তৃত সীমা-বাজনীতি রা বাষ্ট্রবক অরধাবণাপব ভাষণ নহি দৈত ছথি। হ্মনক ধ্যান ভোবক কাম, চূন্হি, কপড়া আ পবিরাবক খর্চপব অছি। এহি সূক্ষ্মতা কেঁ স্বযমের কমজোবী নহি কহন জা সকৈত। প্ররাসী শ্রমিকক দৃষ্টিসঁ হুগোন নক্সাক বেখাসঁ পহিনে শ্রমক দিনচর্যা আ আশ্রযক সম্বন্ধ অছি। তথাপি সামাজিক ঐতিহাসক আনোচনা নেন ঞাহো প্রশ্ন রঁচৈত অছি জে কামক শর্ত, পাবিশ্রমিক, স্থ্রনমে পুনঃ প্ররেশক ব্যরস্থা আ রয সম্বন্ধী স্ববঞ্চাপব নেখক চুপ কিএ ছথি। এহি মৌনকেঁ সঁজোএরঁ চাহী; কন্পিত উঁত্ত্ব গঢ়রঁ নহি।

সময-বেখামে একটা ছোট অসঁগতি সেহো অছি: জন্ম-রর্ষ আ নেপান প্ররাসক সময নিখন রযক গণনা পূর্ণ রুপেঁ মেন নহি খাঅত অছি। আত্মকথাত্মক স্মৃতি কতিপয রেঁব ঘটনাকেঁ রর্ষক শুদ্ধ গণনাসঁ নহি, জীরনক সঁকটান্বসাব ব্যরস্থিত কবৈত অছি। মুদা শোধক দৃষ্টিসঁ ঞা অন্তব দর্জ কবরঁ অপেক্ষিত অছি; ওকবা রিঁনা সূচনা সঁশোধিত কবি দেরঁ স্রোতক স্বরুপ রঁদনি দেত।

৮. চণ্ডীগঢ়ক অনুভর : প্রমাণপত্র, অরিশ্বাস আ নগবীয শ্রম-রাঁজাব

নেপানসঁ নৌটি কিছু পঢ়রাঁক অরসব ভেটনাক রাঁদ নেখক পুনঃ পঢ়াঅ ছোড়ি পঞ্জাব-চণ্ডীগঢ় ক্ষেত্র জাঅত ছথি। পবিরাবক অপেক্ষা অছি জে শিক্ষিত সম্বন্ধী হ্মনকা বোজগাব দিযাওতাহ। কিন্তু প্রমাণপত্র নহি বহনাসঁ দফ্তবসভমে কাজ নহি ভেটৈত অছি। এহি প্রসঁগমে বোজগাবক আধুনিক ঔপচাবিক ঢাঁচা শিক্ষা-অরসবক পহিন্বক অসমানতাসঁ টকবাঅত অছি। জকব পঢ়াঅ গবীরীক কাবণ রাঁবম্বাব টুটৈত অছি, ওকবা নৌকবীক দবরঁজ্জাপব ঔপচাবিক যোগ্যতা নহি হেরাঁক কাবণ ফেব বোকন জাঅত অছি। ঞা রিষম চক্র ‘মেহনত কবরঁ’ আ ‘মৌকা ভেটরঁ’ক রীচক দূবী দেখরৈত অছি।

কাকা দ্বাবা প্রেস-আঅবনক দোকান উঁপনব্ধ কবাওন আবম্ভমে সম্ভারনাস্বরুপ অরৈত অছি; শীঘ্রহি গ্রাহকক অভার, কিবাযাক দরাঁর আ কমাঅক প্রতি শঁকা এহি সম্বন্ধকেঁ কঠিন রঁনরৈত অছি। পাবিরাবিক নাতেদাবী এতএ সর্রদা স্ববঞ্চা নহি দৈত। পবদেশমে আধাব দেনিহাব সম্বন্ধিযো আর্থিক সঁকটক ভীতব নিযন্ত্রণ আ অরিশ্বাসক স্রোত রঁনি সকৈত ছথি। একবা মাত্র কাকা-ভতীজাক ব্যক্তিগত রিরাদ কহরঁ সঁকীর্ণ হোযত; ঞা অস্ববক্ষিত ছোট ব্যরসায, অনিশ্চিত নগদী প্ররাহ আ আশ্রযক রঁদনৈত শর্তসভক কহানী সেহো অছি।

लेखक फेर 'कोठी'मे काज करैत छथि। ई शब्द एकटा महत्त्वपूर्ण सामाजिक अनुगूंज रखैत अछि—नगरक सम्पन्न परिवारक घरेलू स्थल आ ओकर भीतर श्रमिकक निर्भरता। मुदा मालिकक जाति, व्यवहार, अनुबंध वा वेतनक विशिष्ट प्रमाण पाठमे कतिपय ठाम नहि भेटैत; एहि कारण ओहि सम्बन्धक प्रत्येक क्षणकेँ जातीय हिंसाक निश्चित घटना कहब सम्भव नहि। साक्षीक विश्वसनीयता एतए स्थानक सीमित, अनुभवक निकट कथनमे अछि। आलोचनाक विश्वसनीयता सेहो एही सीमाक सम्मानमे अछि।

९. जड़कि गेल देह : श्रम, उपचार आ अस्थिर जीवन

चण्डीगढ़क प्रसंगमे पएरमे लागि नगरक घटना आत्मकथाक मार्मिक केन्द्र बनैत अछि। घाव लम्बा समय धरि दुख दैत अछि; लेखक एक पएरसँ साइकिल चलबैत दूर जनाज करए जाइत छथि। कथाकारक देह एतए केवल दुःखक भावुक प्रतीक नहि, रोजी, आवागमन, उपचार आ आर्थिक गणनाक एकटा साझा स्थल बनैत अछि। देह घायल भेलासँ कमाइ बाधित होइत अछि, उपचार लेल नगद चाही, नगदक अभावमे दूरस्थ सस्ता चिकित्सा-व्यवस्था धरि पहुँचनाइ पड़ैत अछि। सामाजिक अस्थिरता देहपर लिखल जाइत अछि।

जतए आत्मकथा सिद्धान्त परम्परागत रूपसँ आत्म-चेतनाकेँ आन्तरिक अनुभवक रूपमे देखैत रहल अछि, साक्षीक आत्मकथामे घावक भौतिकता आत्मकेँ बुझबाक साधन अछि। 'एक पएरे' साइकिल चलएबाक स्मृति नाटकीय अलंकारक मोहताज नहि। संवेदनशील पाठक एहि श्रमसाध्य गतिक भीतर रोजि आ सामाजिक संरचनाक असमान भिड़न्त देखि सकैत अछि। माता-पिताक चिन्ता आ उधार कहि गाम घुरबाक आग्रह एहि प्रसंगकेँ पारिवारिक सम्बन्धतासँ जोड़ैत अछि।

एहि घटनाकेँ प्रत्यक्ष जातीय आक्रमणक रूपमे पढ़ब मूल पाठक साक्ष्यक विरुद्ध होयत, कारण लागि नगरक परिस्थिति एहन रूपमे निर्दिष्ट नहि अछि। मुदा अस्थिर श्रमजीवन आ अपर्याप्त उपचार-संसाधनक सामाजिक प्रश्न स्पष्ट अछि। वर्णित दुखक प्रकार आ ओकर सामाजिक अर्थमे भेद राखब अनुसन्धानेतर प्रचारसँ समीक्षाकेँ पृथक करैत अछि।

१०. असफलता, पुनःपरीक्षा आ 'योग्यता'क वर्गीय बनावट

आत्मकथामे परीक्षा-असफलता अन्तिम पराजय नहि, दोसर प्रयासक भूमिका बनैत अछि। मित्र द्वारा परीक्षाक प्रपत्र भरबाओल जेबाक प्रसंग देखबैत अछि जे औपचारिक शिक्षाक जगतमे प्रवेश करबाक लेल व्यक्तिगत परिश्रमक संग सामाजिक सहयोग आवश्यक होइत अछि। गणित आ संस्कृतमे तैयारीक अभाव, नियमित पढ़ाइमे बाधा आ परिणामक निराशा लेखक साफ-साफ स्वीकार करैत छथि। ई खुलापन आत्मप्रशंसात्मक जीवनचरितक विपरीत अछि।

बादमे संस्कृत बोर्डसँ उत्तीर्ण होएब, माध्यमिकक बाद उच्चतर अध्ययन, पुनः नगरमे श्रम, परीक्षा लेल गाम घुरि अएबाक चक्र—ई कोनो सुगम ऊर्ध्वगामी सीढ़ी नहि। शिक्षाक अवसर टुकड़ा-टुकड़ामे भेटैत अछि। पढ़ाइ लेल समय ओही घरमे बाँचैत अछि जतए दोसराक घरेलू काम सेहो करबाक होइत अछि। योग्यता अर्जनक प्रक्रिया जखन परिवारक खर्च, वैवाहिक विवाह, अपन बाल-बच्चाक पालन आ नगरीय मजदूरीसँ जुड़ि जाइत अछि, तखन परीक्षा-परिणामक साधारण सफलता-असफलता सामाजिक असमानताक पूर्ण विवरण नहि दए सकैत।

शिक्षा अर्जित भेलाक बादो स्थिर नियुक्ति नहि भेटब लेखकक अन्तिम प्रश्न अछि। सरकारी वा शिक्षकीय सेवाक परीक्षा आ भर्तीमे असफलता दर्ज अछि, मुदा व्यवस्था द्वारा अनिवार्य रूपेँ जातिक आधारपर अस्वीकृतिक प्रत्यक्ष प्रमाण एहि अंशमे नहि अछि। ई भेद स्पष्ट करब आवश्यक अछि। जे प्रमाण अछि, ओ अस्थिर श्रम-जीवन, सीमित

संसाधन, हुनकाबिद्य ठुठैत पढ़ाइ आ श्रम-बजारमे दुबैन स्थितिक; ओकर सामाजिक संरचनागत अर्थ पर्याप्त गम्भीर अछि।

११. विवाह, दहेज आ पुरुष आत्मकथाक नैतिक अन्तर्विरोध

विवाहक प्रसंग पाठक सोझाँ आत्मकथाकारक एकटा असुविधाजनक परन्तु आवश्यक पक्ष अनैत अछि। लेखक स्वीकार करैत छथि जे विवाहमे प्राप्त दहेजसँ किछु वस्तु जोड़ि हुनिक विवाहक खर्च जुटाओल जा सकल। एहि बाक्यमे परिवारक आर्थिक विवशता अछि, मुदा संगहि विवाह-संस्थाक लेनदेनपर आश्रित नैतिक संरचना सेहो अछि। गरिबीकेँ समस्या आ दहेजक प्रथाकेँ प्रश्नातीत मानि लेब—ई दुनू एक बात नहि। गरीबीक कारण बचनाकारक निर्णयक ऐतिहासिक प्रसंग बुझल जा सकैत अछि; परन्तु प्रथाक लैंगिक असमानता आलोचनाक दायरा सँ बाहर नहि होइत।

ई आत्मकथा एकटा पुरुषक आत्मवृत्त अछि। पत्नी, बहिन आ माता लेखकक संघर्षक भीतर उपस्थित छथि, मुदा हुनका सभक इच्छा आ असहमतिक स्वतन्त्र कथन सीमित अछि। बहिनक विवाह मुख्यतः खर्चक प्रसंग बनैत अछि; पत्नी परिवारक आर्थिक-सामाजिक व्यवस्थाक भीतर देखाइत छथि, किन्तु हुनक अपन स्वर नहि सुनाइत। बेटीक दलित स्त्री-आत्मसाक्ष्य सम्बन्धी स्थापनासँ तुलना एहि चुप्पीकेँ अधिक अर्थवान बनबैत अछि। दलित पुरुषक दुःखक इतिहास लिखितो स्त्री-श्रम आ स्त्री-स्वरक विस्थापन सम्भव अछि। एहि बातक उल्लेख साक्षीक अनुभवकेँ अमान्य नहि करैत, बल्कि ओकर प्रतिनिधित्वक परिधि स्पष्ट करैत अछि।

आत्मकथामे विवाहसँ तुरन्त बाद शिक्षा जारी रखबाक प्रसंग एहि नैतिक द्वन्द्वकेँ आरो अधिक जटिल करैत अछि। परिवार बसाएबाक दायित्व आ स्वयं पढ़बाक चाह, दुनू एकहि समय सक्रिय अछि। परिवार लेखकक विरोधी संस्था नहि, सहायता, दबाब, परम्परा आ प्रेमक विरोधाभासी समुच्चय अछि। एहि मिश्रणकेँ लेखकक साधारण भाषामे पकड़ल गेल अछि; आलोचकीय दृष्टि एकरा सरलीकृत नायकत्वमे विलीन नहि करि सकैत।

१२. मैथिली विषयक चयन : सहायक नेटवर्कसँ आत्मीय भाषिक जागरण धरि

उच्च शिक्षामे मैथिली विषय चुनबाक घटना लेखकक जीवनक निर्णायक साहित्यिक मोड़ अछि। पहिने हुनक रुचि वा अंकक आधारपर हिन्दी विषय सम्भव देखाइत अछि; किन्तु मित्र द्वारा मैथिली विषय रखाएबाक बाद लेखकक मनमे जे प्रसन्नता उत्पन्न होइत अछि, ओ केवल पाठ्यक्रमक सुविधा नहि। लेखनमे मातृभाषा अपन नद्यूजगतसँ निकलि उच्च शिक्षाक वैध विषय बनैत अछि। एहि प्रक्रियामे मित्रक भूमिका महत्त्वपूर्ण अछि: लेखक स्वयं परदेशमे छथि, गामक मित्र प्रपत्र आ शुल्कक व्यवस्था देखैत छथि। व्यक्तिक आत्मनिर्माण एतए अन्योन्याश्रित सम्बन्धसँ घटित होइत अछि।

मैथिली पुस्तक जुटएबाक कठिनाइ आ अल्प वागतमे पठन-सामग्री सँजोरबाक प्रसंग ईहो देखबैत अछि जे भाषाक प्रति प्रेम मात्र पर्याप्त नहि; पुस्तक-वितरण, आर्थिक स्वतंत्रता आ संस्थागत उपलब्धता सेहो चाही। लेखकक प्रथम श्रेणीसँ स्नातक उत्तीर्ण होएब ओहि संसाधनहीन शिक्षायात्राक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि अछि, मुदा लेखक ओकरा सरकारी नौकरीक निश्चित फलमे बदलि नहि सकैत छथि। एहि ठाम शिक्षा एकसाथ मुक्ति-साधन आ अपूर्ण सामाजिक रचना बनैत अछि।

आत्मकथाक अन्तिम घोषणामे मिथिलाक माटि-पानिक प्रति सम्मान आ मैथिलीकेँ उँच स्थान धरि नए जेबाक आकांक्षा प्रकट होइत अछि। श्रमक अनुभवसँ उत्पन्न व्यक्ति अपन भाषाक भविष्य पर दावा करैत अछि। ‘हम

মৈথিল স্ত্রী’ এতএ কেবল ভৌগোলিক পহচান নহি; সমাজক ভীতর দলিত লেখকক অপন অঁশদাবীক উদ্‌ঘোষণা অছি। মৈথিল হোএবাঁক অধিকার পাণ্ডিত্য, বংশ বা সম্পত্তিসঁ নিশ্চিত নহি, অপন ভাষা আ অনুভবক সামেদাবীসঁ নির্মিত হোঅত অছি। এহি কারণ ঐতিক সাহিত্যিক উপলব্ধি কেবল জীবনী রচনাএবঁ নহি, মৈথিলী শব্দ-সংসারক ভীতর নব রওআকেঁ স্থান দেবঁ অছি।

১৩. পরদেশ আ গাম : আবাগমনক চক্রীয় আখ্যান

আত্মকথামে নেপাল, চণ্ডীগঢ় আ বেঁগলুরু তীন্‌ স্থান লেখকক জীবনমে অবৈত অছি; মুদা ই এম সামান্য ‘গাম ছোড়ি শহরমে সফলতা’ক কথা নহি বনৈত। লেখক বাঁবম্বার গাম ঘুবৈত ছথি—কখনো ঘারক উপচার আ পরীক্ষাক কারণ, কখনো বিবাহ, কখনো অগিনা পঢ়াঅ লেল। এহি আবাগমনক ঢাঁচা চক্রীয় অছি। গাম ভবণ-পোষণক স্থির কেন্দ্র নহি, বঁন্‌কি অপন লোক, পরীক্ষা, ঋণ, বিবাহ আ ভাষিক স্মৃতিক কেন্দ্র অছি; শহর পূর্ণ অবসরক স্থল নহি, বঁন্‌কি নৌকরী, চোট্ঠ, অস্থায়ী রোজগার আ অনিশ্চিততাক মৈদান।

আত্মকথাক সময-রচনা অনুভবক তীব্রতা অনুসার বঁদলৈত অছি। কখনো একট্ঠা বর্ষ বা পরীক্ষাক উল্লেখ ভবি, কখনো ঘারক উপচারক দিনচর্যা বিস্তারসঁ। লেখক জে অনুভব জীবৈত ছথি, ওকরা কালানুক্রমিক বৃত্তান্ত বঁনএবাঁক প্রযাস করৈত ছথি; এহী বীচ আর্থিক সংকট্ঠ অধিক স্থান ঘেবৈত অছি। জীবন-বৃত্তান্তক চয়নিত কেন্দ্র এহি প্রকার সামাজিক-আর্থিক অনুভব নির্ধারিত করৈত অছি, ন কি কেবল বৈযক্তিক স্মৃতিক মনোবিচ্ছান।

সাহিত্যিক দৃষ্টিমে পরদেশ স্বযঁ কোনো রোমানী আধুনিকতা নহি। ও ‘কাম’ক ক্ষেত্র অছি, জতএ জীবিকা চলৈত অছি, মুদা অপন ভাষা, ঘব আ ধরতীক প্রশ্ন মেট্ঠৈত নহি। এহি অর্থমে প্রবাসক আত্মকথা অন্তমে মাতৃভাষা আ মিথিলা-পরিচযক পুনরুচ্চারণসঁ জুড়ৈত অছি। ই পুনবাগমন শাবীবিক গাম-রাপসীক আশ্বাসন নহি, স্মৃতিক স্তরপর ঘব বঁনএবাঁক সাহিত্যিক ক্রিযা অছি।

১৪. কথন-ভাষা : মৌখিক নয, অসম্পাদিত অনুভব আ প্রামাণিকতাক প্রশ্ন

সাহিত্যিক গদ্য লম্বা উপমা-অলংকার, দার্শনিক উদ্ধরণ আ পরিষ্কৃত আত্মচিন্তনপর আধারিত নহি। বাক্য ঘট্ঠনা কহৈত আগূ বঢ়ৈত অছি—‘তকরা বাদ’, ‘ফেব’, ‘ওহী সমএ’, ‘মুদা’ সন সংধিক মাধ্যমসঁ এক প্রসংগ দোসবাসঁ জুড়ৈত অছি। ই আবৃত্তি আ মৌখিক গতিক কারণ আত্মকথা কখনো সংস্মরণ স্বনরৈত বাজিক সুব গ্রহণ করৈত অছি। ঘট্ঠনাক বীচ বিন্যাসক অভার সেহো কতিপয ঠাম অনুভব হোঅত অছি। সমীক্ষাক কাম ই নহি জে সমস্ত ভাষিক অসমানতাকেঁ স্বতঃ ‘লোকসৌন্দর্য’ ঘোষিত কহ দে; অথবা ঔপচারিক গদ্যক কসৌট্ঠীপর প্রত্যেক বাক্যকেঁ অসফল কহি দে। প্রশ্ন ই অছি জে এহি শৈলীক কারণ লেখক কোন-কোন অনুভব পাঠক ধবি পহুঁচা পবৈত ছথি, আ কোন-কোন প্রসংগ অস্পষ্ট বহি জাঅত অছি।

পুনরুক্তি অনুভবক সংচযন বঁনৈত অছি। এক ঠাম কপড়া ধোএনাঅ, দোসব ঠাম কপড়া পহুঁচেনাঅ, ফেব প্রেস কববঁ, ফেব পরদেশক ঘবমে শ্রম—বারসাযগত নিবন্তবতাক ই পুনবাগমন সামাজিক স্থিতিক রূপক বঁনি জাঅত অছি। গদ্যক সবলতা পাঠকক সোমাঁ অর্থক একট্ঠা অপেক্ষাকৃত সীধা সম্বন্ধ স্থাপিত করৈত অছি; মুদা সবলীকবণ আ স্পষ্টতামে অন্তর অছি। জখন কাকাক শংকা, নৌকরীক প্রকৃতি বা চোট্ঠক কারণক বর্ণন অধূরা অছি, তখন পাঠককেঁ উচিত প্রশ্ন পূছবাঁক অধিকার অছি। এহি প্রশ্নসঁ মূল পাঠক বিশ্বসনীযতা নষ্ট নহি হোঅত; বঁরু ওকর অভিলেখী সীমা নিশ্চিত হোঅত অছি।

'আত্ম'ক কথনমে লেখক হাৱস্থাৱ সামাজিক লোকক নাম দৈত ছথি—মিত্ৰ, সম্বন্ধী, শিক্ষক, মাতা-পিতা। এহি নামসঁ আত্মকথা নিতান্ত একাকী সুনির্মাণক মিথক খণ্ডিত কৰৈত অছি। কেও প্ৰপত্ৰ ভৰৈত ছথি, কেও অক্ষৰ সিখবৈত ছথি, কেও কাম ধৰবাক কোশিশ কৰৈত ছথি, কেও গাম আৰবাক সন্নাহ দৈত ছথি। আত্মকথাক 'হম' সামূহিক সম্বন্ধক জালমে বনৈত অছি। এহি সম্বন্ধমে সাক্ষ্যাত্মক স্ৱৰক বিশেষ শক্তি অছি।

১৩. ধর্ম, নৈতিকতা আ আত্মনির্ভৰতা : অন্তিম স্ৱৰক দ্বৈত

লেখক অপন সফলতাক সঁগ 'ভগৱতীক দয়া'ক উল্লেখ কৰৈত ছথি; গীত-ভজন আ কীর্তনক প্ৰতি ৰুচি ৰতৱৈত ছথি। এহি ধার্মিক-সাঁস্কৃতিক সম্বন্ধকেঁ আধুনিক আলোচক তৱন্ত অস্মিতাবিৰোধী মানি নহি সকৈত। শ্ৰমজীৱী ব্যক্তিক আস্থা সামাজিক জীৱনক একটা বাস্তৱিক আয়াম অছি। লেখকক জীৱনমে কর্ম, শিক্ষা, মিত্ৰ-সহযোগ আ ঈশ্বৰ-বিশ্বাস একসাথ উপস্থিত অছি। ঈ জটিল সহৱর্তিতাকেঁ স্বীকাৰ কৰব মূল পাঠক প্ৰতি ন্যায়োচিত দৃষ্টি অছি।

তথাপি অন্তিম অংশমে গহন বিডম্বনা অছি। স্নাতক শিক্ষাক বাদো স্থিৰ নৌকৰীক অভাৱ, বচ্চাসভক পঢ়াই লেল ধনক কমী আ গৰীবী-শ্ৰেণীমে জীৱন—ঈ সভ দর্জ কএলাক তৱন্ত বাদ লেখক সৱল জীৱন, মিথিলাক প্ৰতি স্নেহ আ মাতৃভাষাক সেৱা পৰ আস্থা ব্যক্ত কৰৈত ছথি। এহি অন্তসঁ নিশ্চিন্ত 'বিজয়'ক কথা নহি বনৈত। আত্মসম্মান বনি ৰহল অছি, মুদা আর্থিক স্বৰক্ষা দূৰ অছি। সাহিত্যিক ধৰাতলপৰ এহি অসমাপ্তিকেঁ ৰচনাক কেন্দ্ৰীয় সত্য মানব উচিত হোয়ত। লেখক জকৰা প্ৰাপ্ত নহি কৰ সকল ছথি, ওহিকেঁ প্ৰাপ্ত মানি কৰ হ্মনক জীৱন স্বখান্ত বনা দেব আত্মকথাক নৈতিক অর্থ উলটি দেত।

১৪. দলিত আত্মকথাক তুলনাত্মক সৌন্দর্যশাস্ত্ৰ

শৰণকুমাৰ লিম্বালে দলিত সাহিত্যক মূল্যাংকনমে অনুভূত জীৱন, সমানতা, অস্মিতা আ সামাজিক অন্যায়ক প্ৰশ্নক মহত্ত্ব স্থাপিত কৰৈত ছথি। এহি দৃষ্টিসঁ সাক্ষীক আত্মকথাক সাহিত্যিকতা মাপক ঈ নহি হোয়ত জে লেখক উচ্চৱর্গীয় আত্মবৃত্তান্তক সমান আত্মবিশ্লেষণ কৰৈত ছথি বা নহি। ওকৰ কেন্দ্ৰীয় মানদণ্ড ঈ বনত জে পাঠ নিজী জীৱনক ভীতৰ সামাজিক সম্বন্ধসভকেঁ কতেক স্পষ্ট কৰৈত অছি। এহি কসৌটীপৰ মজদূৰীক অনাজ, বাধিত শিক্ষা, প্ৰৱাসক অসুৰক্ষা আ মাতৃভাষাক স্বীকৃতি মহত্ত্বপূর্ণ উপলব্ধি অছি। কিন্তু এহি মানদণ্ডসঁ কথনক অপূর্ণতা আলোচনাসঁ মুক্ত নহি ভঽ জাইত অছি।

প্ৰমোদ কে. নায়ৰ দলিত আত্মকথাক সাক্ষ্যাত্মক স্ৱৰপৰ বিচাৰ কৰৈত নিজী জীৱন আ সমুদায়গত ইতিহাসক সম্বন্ধকেঁ পাঠ-বিচাৰক বিষয় বনবৈত ছথি। সাক্ষীক ৰচনামে সেহো 'হম'ক অনুভৱসঁ ধোবী পৰিৱাৰক শ্ৰম-ব্যৱস্থা আ গ্ৰামীণ অৱসৰ-বিতৰণক সমস্যা বনৈত অছি। মুদা এক লেখকক জীৱন সম্পূর্ণ সমুদায়ক প্ৰতিনিধি তথা নহি হোইত। ওকৰ কথন বিশিষ্ট স্থান, পীঢ়ী, পৰিৱাৰ, শিক্ষা-জাল আ ৰোজগাৰ-মার্গসঁ আকাৰ গ্ৰহণ কৰৈত অছি। এহী বিশিষ্টতাকেঁ সুৰক্ষিত ৰাখি সামূহিক সঁকেত পঢ়ব চাহী।

ওমপ্ৰকাশ বাল্মীকি বা অন্য দলিত আত্মকথাসভমে প্ৰত্যক্ষ অপমানক জাহি ঘটনাত্মক ৰূপকক চর্চা ব্যাপক অছি, ওহি ৰূপক প্ৰত্যেক পাঠমে অনিৱার্য ৰূপসঁ পুনৰাবৃত্ত হোএত, এহন অপেক্ষা অনুচিত অছি। সাক্ষীক পাঠমে অস্পৃশ্যতাক প্ৰত্যক্ষ দৃশ্য অপেক্ষাকৃত কম অছি, শ্ৰম-নির্ভৰতা আ শৈক্ষিক অৱৰোধ প্ৰমুখ অছি। তুলনাত্মক আলোচনা তঁহিএ সফল হোয়ত জখন ও সমানতাক সঁগ অন্তৰকেঁ সেহো চিন্হিত কৰয়। সমকালীন অধ্যয়নসভ আত্মকথাকেঁ সামূহিক সাক্ষ্য, পুনঃ প্ৰাপ্ত আত্মসম্মান আ ৰোজমৰ্ৰাক সূক্ষ্ম হিঁসাক প্ৰশ্নসঁ জোড়ৈত অছি; সাক্ষীক পাঠকেঁ

एहि विमर्शमे बाखन जा सकैत अछि, मुदा बिना पाठीय प्रमाण कोनो-ने-कोनो विशिष्ट जातीय घटना आरोपित नहि कएल जा सकैत।

एहि स्थलपर एकटा मौलिक आलोचनात्मक भेद उभरैत अछि: प्रतिरोध सर्वदा तीक्ष्ण घोषणाक रूपमे नहि होइत; कखनो अपना नामसँ जाति हँटाएबैत शिक्षा हासिल करबाक निरन्तर प्रयास आ मातृभाषामे आत्मवृत्तान्त लिखब सेहो सामाजिक नीरवताक विरुद्ध हस्तक्षेप होइत अछि। परन्तु 'सहानुभूति'क नामपर लेखकक प्रत्येक व्यवहारकेँ नैतिक रूपसँ निर्दोष सिद्ध करबो उचित नहि। दलित आत्मकथा सूक्ष्म समीक्षा आ आत्मसमीक्षाक समान अधिकारी अछि।

१७. आत्मकथाक मौन : साक्ष्य, सीमा आ उत्तरदायी पाठ

साफीक आत्मकथामे विभिन्न रोजगारक अनुभव अछि, मुदा रोजगारक विस्तृत अनुबन्ध, कार्यघण्टा, जातीय अन्तःक्रिया, श्रमिक सहकर्मी, नगरीय आवास, पत्नी आ संतानक दृष्टिकोणक अनेक प्रश्न अनकहल अछि। किछु व्यक्तिक नाम देल गेल अछि, मुदा हुनक आवाज प्रत्यक्ष रूपेँ कम स्थनाओत अछि। ई मौन अनेक प्रकारेँ बूझल जा सकैत अछि: लघु आकार, स्मृतिक चयन, तत्कालीन लेखकीय उद्देश्य, उपलब्ध कथन-कौशल आ सामाजिक संकोचक सम्भावना। ई सभ कारण परिकल्पना अछि, लेखकद्वारा सिद्ध कएल निष्कर्ष नहि।

आत्मकथात्मक सहक अर्थ प्रत्येक घटना बाहरी दस्तावेजसँ पूर्णतः सत्यापित होयब नहि, किन्तु कथाकारक अनुभवसँ बनल स्वसंगत, जाँच-योग्य सामाजिक बोध होयब अछि। तेँ समय-रेखाक असंगति, विवाहक प्रसंगक नैतिक उलझन वा घटनाक अपूर्णता—ई सभ मूल पाठक मूल्य घटएबाक स्वचालित प्रमाण नहि; आलोचकीय सावधानीक विषय अछि। उलटे, एहि सीमासभकेँ छोड़ि दए 'निर्मल शहीद'क छवि गढ़नासँ लेखकीय व्यक्तित्वक जटिलता हेराइत अछि।

एहि आत्मकथामे आक्रोश अपेक्षाकृत संयत अछि; श्रम-प्रक्रियाक विवरण अत्यन्त ठोस अछि। लेखक कोनो सिद्धान्तक घोषणापत्र नहि दैत छथि। तेँ हुनक कथाक अर्थ निकालैत समय आलोचककेँ अपने राजनीतिक शब्दावली पाठपर थोपबाक प्रलोभनसँ बचबाक चाही। प्रस्तुत पाठक मूल बल एकटा अस्वविकृत जीवनक विश्वसनीय, यद्यपि संक्षिप्त, कथन अछि।

१८. मिथिलाक सामाजिक-साहित्यिक इतिहासमे योगदान

मैथिली साहित्यक इतिहासक लेखनमे एहन प्रश्न बारम्बार उठैत अछि जे साहित्यक केन्द्रमे के बोलैत अछि आ के केवल विषय बनि उपस्थित होइत अछि। साफीक आत्मकथामे सामाजिक रूपसँ पिछड़ल समुदायसँ आयल व्यक्ति अपन नाम, जाति, श्रम, शिक्षा, संस्कार आ आकांक्षाक अर्थ स्वयं स्थापित करैत छथि। एहि पहिल-पुरुष उपस्थितिकेँ साहित्यिक महत्त्व देनाइ 'दलित' शब्दक केवल प्रशंसात्मक प्रयोग नहि; ई साहित्येतिहासक स्रोत-आधार विस्तार करब अछि।

'विदेह'क सम्पादकीय प्रस्तावना एहि विस्तारक ऐतिहासिक महत्त्व निर्दिष्ट करैत अछि। बादक आलोचनात्मक लेखन सेहो साफीकेँ मैथिली दलित आत्मकथाक महत्त्वपूर्ण आरम्भक रूपमे ग्रहण करैत अछि। एतए साहित्यिक संस्थाक मान्यता आ मूल पाठक स्वायत्त महत्त्व दुनूकेँ अलग-अलग देखबाक चाही। सम्पादकीय स्वीकृति रचनाकेँ दृश्यमान बनबैत अछि; मुदा रचनाक स्थायी मूल्य ओकर अनुभव-संरचना आ भाषिक अभिव्यक्तिक परीक्षणसँ निश्चित होयत।

এহি পাঠসँ মৈথিলী সাহিত্যেতিহাস লেল তীনটা বিশেষ প্রশ্ন খুলैত অছি। পহিল, প্রস্তৈলী সেরা-শ্রম করনিহার সম্প্রদায়সভক সুধঁ লিখল জীরনকথাসভ কতেক ধবি সঁকলিত আ সঁবক্ষিত অছি? দোসর, শিক্ষা আ মজদূবীক পবস্পব রিবোধ সাহিত্যক পাঠ্যমে কেহল রূপ পবৈত অছি? তেসব, মাতৃভাষামে লিখব সামাজিক প্রতিনিধিত্বক মানচিত্রকেঁ কোনা বঁদলৈত অছি? সাফীক আত্মকথা একবা সভক পূবা উত্তব নহি দৈত, মুদা শোধক লেল আরশ্যক আধাব-সাক্ষ্য অরশ্য প্রস্তুত কবৈত অছি।

১৯. নিষ্কর্ষ : অসমাপ্ত সঁঘর্ষক সাহিত্যিক সাক্ষ্য

‘রৈশাখমে দলানপব’ক আত্মকথা খণ্ডকেঁ কেরল নির্ধন রাজিক সঁঘর্ষগাথা কহব ওকব সামাজিক গহনতাকেঁ কম কবব অছি। ধোবী সম্প্রদায়সँ আয়ল মুরকক জীরনমে জাতি-আধাবিত শ্রম-পবম্পবা, অনাজক মজদূবী, বঁচপনক বাঁধিত পাঠশালা, পবদেশক জোখিম, ঘায়ল দেহ, পবীক্ষা-সঁঘর্ষ, দহেজ-রারস্থাক উনমন, পুস্তকক অভাব আ মৈথিলী শিক্ষা পবস্পব সম্বন্ধ অন্বভরসভ থিক। এহি সম্বন্ধসँ ঞা আত্মকথা আধুনিক মিথিলাক একটা অস্বক্ষিত, শ্রমজীরী নাগবিকক জীরন-অভিলেখ বঁলৈত অছি।

বচনাক সীমা সেহো স্পষ্ট অছি: অহল্প রিস্তাব, কতিপয় ঘটনাক অথবা রিরবণ, রর্ষ-রয়সँ জুড়ল অসঁগতি আ স্ত্রীক অপেক্ষাকৃত কম আত্মরাণী। মুদা ঞা সীমাসভক আলোচনাত্মক স্বীকাব রুতিক ঐতিহাসিক মহত্ত্ব ঘটবৈত নহি, ওকব মূল্যাঁকল অধিক প্রামাণিক বঁনবৈত অছি। সাফী অপন জীরনকেঁ অন্তিম সফলতা ধবি নহি পহুঁচবৈত; ও অপন ভাষা আ ভূমি প্রতি অধিকাবক সুব অরশ্য পবৈত ছথি। একটা দলিত শ্রমিকক ‘হম’ জখন মৈথিলীমে অপন কষ্ট, আস আ অপূর্ণ উপলব্ধিক কথা কহৈত অছি, তখন সাহিত্যক রিষয়-সূচী মাত্র নহি বঁঢ়ৈত, ‘কে সাহিত্য লিখি সকৈত অছি’ এহি প্রশ্নক উত্তব বঁদলৈত অছি। এহি বঁদলৈত উত্তবমে এহি আত্মকথাক মূল উপলব্ধি অছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

সাফী, সঁদীপ কুমাব। রৈশাখমে দলানপব। দিল্লী: শ্রুতি প্রকাশন, প্রথম সঁস্কবণ, ২০১৪।

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। আত্মকথা খণ্ডক সম্পাদকীয় টিপ্পণী। অন্তর্গত: সঁদীপ কুমাব সাফী, রৈশাখমে দলানপব। দিল্লী: শ্রুতি প্রকাশন, ২০১৪।

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। “A Complete Critical Appreciation of Sandeep Kumar Safi.” A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, ভাগ ৬৩। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_65.htm ।

রিদেহ। “এডিটর্স চোওস সীবীজ–৭: মৈথিলীক পহিল দলিত আত্মকথা, সন্দীপ কুমাব সাফী।” রিদেহক অঁক ৩৪৯ সম্বন্ধী প্রকাশকীয় সূচনা। https://groups.google.com/g/videha/c/hLjwX9RfN9A ।

লিঁরাঁলে, শবণকুমাব। Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations। অনুরাদ: আলোক মুখর্জী। হৈদবাবাঁদ: ওবিএন্ট লংগমেন, ২০০৪।

বেগে, শর্মিলা। Writing Caste/Writing Gender: Reading Dalit Women’s Testimonios। নঞা দিল্লী: জুবাঁন, ২০০৬।

নাযব, প্রমোদ কে. “Bama’s Karukku: Dalit Autobiography as Testimonio.” The Journal of Commonwealth Literature, ৪১(২), ২০০৬। DOI: 10.1177/0021989406065773 ।

थिर्षा एस. आ जे. मेरी जेनिफर। “Deconstructing Environmental Discourse in Valmiki’s Joothan and Byapari’s Interrogating My Chandal Life: Eco-casteism in Dalit Childhood.” Humanities and Social Sciences Communications, १३, लेख १३९८, २०२६। https://www.nature.com/articles/s41599-026-07395-6 ।

रजनीकान्त आ रामकृष्ण परमहंस। “Speaking from the Margins: Caste, Gender and Self-Assertion in Select Dalit Autobiographies.” Revista Review Index Journal of Multidisciplinary, ६(१), २०२६। DOI: 10.31305/rrijm2026.v06.n01.010 ।

कुमारी, अकांक्षा आ वसीज अहमद भट्ट। “The Weight of the Unspoken: Caste, Symbolic Violence and the Struggle for Selfhood in Joothan: A Dalit’s Life and Sanatan: A Novel.” Contemporary Voice of Dalit, १८ अक्टूबर २०२६। DOI: 10.1177/2455328X261492964 ।

खण्ड २ / कविता

ललानक गपसँ समाजक अन्तर्विरोध धरि

संदीप कुमार साफीक ‘वैशाखमे ललानपर’क कविता खण्डक विस्तृत साहित्यिक समीक्षा

स्वतन्त्र शोध-आलेख | मैथिली लोककारा, दलित सौन्दर्यबोध आ सामाजिक समालोचना

सारांश

संदीप कुमार साफीक ‘वैशाखमे ललानपर’क कविता खण्ड ग्राम्य जीवनक साधारण बुझाइत अनुभवकेँ कारा-विषय बनबैत २९टा कविताक एकटा वैकल्पिक संसार बचैत अछि। एहि संसारमे ऋतु-परिवर्तन, बौनी, शीतलहरी, पोखरि-जलार, पाबनि-तिहार, बरियाती, खेत-मजदूरी, घरेलू हिंसा, दहेज, पीढ़ीक झगड़ा, बूढ़ लोकक उपेक्षा, विद्यालयक खर्च आ ग्राम्य उपभोग-संस्कृति परस्पर संलग्न अछि। वर्तमान अध्ययनक मुख्य स्थापना ई अछि जे साफीक कविता केवल लोकचित्रण अथवा हास्य-रांगा नहि; एकर सामाजिक अर्थ ओहि दृष्टिबिन्दुसँ निकलैत अछि जतएसँ श्रम, अभाव आ लोकबोली अपन साहित्यिक स्थानक दाबा करैत अछि। तथापि दलित लेखकक प्रत्येक कविता प्रतिरोधक एकहि घोषणापत्र नहि बनैत। किछु रचना पितृसत्तात्मक कढ़ि, पीढ़ीगत नैतिकता आ प्रचान ग्राम्य सामंजस्यक आदर्शकेँ पुनः प्रतिष्ठित करैत अछि, जखन कि दोसर रचना घरेलू स्त्री-श्रम आ दहेजक अन्तर्विरोधकेँ तीक्ष्णतासँ उद्घाटित करैत अछि। लेखमे अष्टाजसू कविताक क्रमवार निकट-पाठक संग ऋतु-अनुभव, ग्राम्य सार्वजनिकता, आहार-विनोद, नैश्किक सम्बन्ध, दलित सौन्दर्यबोध, कथोपकथन, लय आ भाषा-शिल्पक परीक्षण कएल गेल अछि। निष्कर्षतः साफीक कविता खण्ड साहित्यक स्थापित विषय-सूचीकेँ विस्तार दैत अछि; ओकर शक्ति प्रत्यक्ष दृष्टि आ लोकचालक जीवित स्वरमे, आ ओकर सीमा कतिपय सामान्यीकरण तथा कलात्मक असमानतामे निहित अछि।

बीजशब्द

संदीप कुमार साफी; वैशाखमे ललानपर; मैथिली कविता; दलित सौन्दर्यशास्त्र; लोकभाषा; श्रम-संस्कृति; ललान; ऋतुचक्र; पर्यावरण; स्त्री-श्रम; दहेज; सामाजिक रांगा; ग्राम्य आधुनिकता।

১. প্রস্তারনা : করিতা কহরাঁক খধিকাব খা শ্রমজীরী সংসাব

সাহিত্যিক ওতিহাসমে কোন জীরন দেখাওত খছি খা কেকব রাঁজরঁ স্বনাওত খছি—ও প্রশ্ন কেরন রিষয-রস্তুক নহি, সাহিত্যিক খধিকাবক প্রশ্ন সেহো খছি। সংদীপ কুমাব সাফীক 'রৈশাখমে দনানপব' এহি খধিকাবক প্রসংগমে মহত্ত্বপূর্ণ কৃতি খছি। একব খাবম্ভিক খাম্নেকথা খণ্ডক কাবণ নেখকক দনিত জীরনানুভর চর্চামে খবৈত খছি; মুদা এহি চর্চাক রীচ করিতা খণ্ডকেঁ খাম্নেকথাক পবিশিষ্ট মানি ছোড়ি দেরঁ রড় খানোচনাম্নেক ত্রুটি হোযত। করিতাসভমে নেখক এক পাত্রক নিজী জীরনক রঁদনা গামক খনেক রোঁননিহাব, পহাড় সন গর্মী, রঁবখাক খভার, সামূহিক ভোজন, কুচবৈত কৌখা, রূঁঢ় মাতা-পিতা, খা খাঁগনমে খঠৈত স্ত্রীসভক পবিরেশক চিত্র প্রস্তুত কবৈত ছথি।

এহি পত্থকেঁ পঢ়ৈত সময দূটা খতিরাদসঁ রঁচরঁ খারশ্যক খছি। পহিন, প্রত্যেক নোকরোঁনী রা গ্রাম্য রস্তুকেঁ খাপোখাপ উচ কোটিক কনা কহি দেরঁ; দোসব, সাহিত্যিক মৈথিনীক খধিক সংস্কৃতনিষ্ঠ খনুশাসনক তননামে এহি রোঁনচানক পত্থকেঁ 'সাধাবণ' কহি নিবস্ত করবঁ। সাফীক করিতাক মূন্যাঁকন নেন খারশ্যক খছি—কোন দৃশ্য খপন রস্তুগত তীক্ষ্ণতাসঁ পাঠককেঁ রঁদনৈত খছি, কতও নোকোক্তি রঁম্মখাযামী রাঁগা রঁনৈত খছি, কতও সামাজিক পীড়া ঠোস দেহক খনুভর পরৈত খছি, খা কতও উপদেশী করিতা পব ভাবী পড়ৈত খছি।

শ্যামকুমাব নিঁরাঁলেক দনিত সাহিত্যরিষযক রিচাব খনুভরক সঙ্গ, সামাজিক খন্যায খা মনুষ্যতা-সম্বন্ধী প্রশ্নকেঁ খানোচনাক কেন্দ্রমে খনরাঁক খাগ্রহ কবৈত খছি। সাফীক করিতা পব একবা যথারত সূত্র জকাঁ থোপরাঁক খারশ্যকতা নহি; মুদা ও দৃষ্টি উপযোগী খছি জে সাহিত্যিকতা কেরন ছন্দক প্রৌঢ়তা নহি, মানরীয খনুভরকেঁ রাচ কবরাঁক ক্ষমতা সেহো খছি। এহিসঁ করিতা শিল্পক পবীক্ষা সমাপ্ত নহি হোওত; উনটা, সামাজিক খাগ্রহ খা কনাম্নেক রিন্যাসক সম্বন্ধ খধিক স্পষ্ট পূছন জা সকৈত খছি।

২. বচনা-সমষ্টিক স্বরূপ : এককপ সংগ্রহ নহি, রিরিধ খনুভরক খনুক্রম

পোথীক করিতা খণ্ড 'ভকজোগনী'সঁ খাবম্ভ ভঽ 'রব রিঁকায নগনমে'পব সমাপ্ত হোওত খছি। মূন খনুক্রমক পত্থসভ গননাপব ২৮ করিতা ভেটৈত খছি। ও সংখ্যা মাত্র খাঁকড়া নহি: এহি বচনাম্নেক ক্রমক ভীতব রিষযক গতি দেখন জা সকৈত খছি। পহিনে খনুাব, বৌদী, রাঁনকক খানস্য খা সপনা; রীচমে পারঁনি, রঁবিযাতী, মাতা-পিতাক পীড়া, সম্পত্তিক রঁটরাঁবা, গৃহস্থীমে হিংসা, সামাজিক প্রতিষ্ঠাক খোখনাপন, রিত্যানয, পশুপানন খা বৃদ্ধারস্থাক প্রসংগ; খন্তিম দিস শ্রত্ত-পর্র, জনস্রোত, গামক ছরি, দনান, সেরা খা দহেজ-সংবচনা। ও খনুক্রম করিক স্মৃতিমে গামকেঁ কখনঙ্কঁ উৎসর, কখনঙ্কঁ সংকট খা কখনঙ্কঁ রাঁগাক মংচ রঁনরৈত খছি।

খনেক করিতামে প্রত্যক্ষ 'হম' খছি, মুদা সভ 'হম' খাম্নেকথাকাব স্বয়ং ছথি—এহন মানি নেরঁ খনুচিত। 'মবৈতখীন বসগুন্না খাওরঁ'ক রূঁঢ় ধনসংচযকর্তা, 'সেরা'ক প্রতোম্নক খাশামে রৈসন রাজি, খা 'রাঁড়ীক পঠুখা তীত'ক পীঢ়ীগত উপদেশকর্তা খনগ-খনগ কথক-স্থিতি গ্রহণ কবৈত ছথি। করিতাক সংরাদমূনক রূপ একহি নেখককেঁ খনেক খারাজ দৈত খছি। এহি খারাজসভমে হাস্য, তিবস্কাব, মমতা, বোষ, খজ্ঞান, খনুভর খা প্রতিকাব একসাথ খারৈত খছি।

করিতাসভক সামাজিক পবিসব খনেকার্থী খছি। খেতমে পড়ন দবাব দ্বখদ খছি, মুদা তাশ খেনৈত দনানক দৃশ্য খানস্যক খানোচনা সেহো রঁনি সকৈত খছি। ঘবক ভীতব স্ত্রীক শ্রম এক ঠাম মান্যতা পরৈত খছি, দোসব ঠাম পঢ়ন-নিখন প্রতোম্ন নৈতিক সংকটক প্রতীক রঁনি জাওত খছি। এহি টকবারকেঁ নকাবি বচনাসভকেঁ একগোট সমান সামাজিক সংদেশক বৃত্তান্ত রঁনা দেরঁ ওকব রাস্তরিক জটিনতা ছোপরঁ হোযত।

৩. অন্যাব, ঋত আ পর্যারবণক অনুহূতি

ঋত সাক্ষীক পদ্মমে কেরন পৃষ্ঠহূমি নহি। বৌদীক কাবণ ধান, পোখবি আ জীর-জঁত প্রভারিত হোওত অছি; মাঘক শীত দেহকেঁ অসহ্য বঁনরৈত অছি; বৈশাখক দ্বপহব শ্রম আ অরকাশ দ্বনূক নয বঁদনৈত অছি। এহি দৃষ্টিসভমে প্রগ্রতি সজারটী উদ্যান নহি, জীরিকাক সহগামী শক্তি অছি। নোক-রর্ণনক ভাষামে প্রগ্রতিক ঞা অনুভর কারা-নোককেঁ শহবী উপভোগক দৃষ্টিসঁ ভিন্ন বঁনরৈত অছি।

৩.১. *‘ভকজোগনী’: কন্নেবা ওজোত আ সামূহিক বাতি*

‘ভকজোগনী’মে অন্যাব পহিনে অরৈত অছি, তকবা বাঁদ ধ্বনি। উজ্জব প্রকাশক ভরা রিম্ব নহি, টিমটিম কবৈত কীঠক-জ্যোতি, ঝক্ঝবক ভকনাওা, নবহিযাক সোব, নির্গুণ গরৈত বাঁবাঁ আ ভ্রোষ্ঠ বঁচাক আক্ষনতাক বীচ দৃষ্ট খুনৈত অছি। ‘হাথ-হাথ নৈ স্বঝৈএ’ সন বোঁনচানক অভিরাজি বাতিক দৃষ্ট-অসমর্থতাকেঁ ধবৈত অছি। করিতাক ধ্বনিমূনক শব্দ শ্রৱা সঁসাব গঢ়ৈত অছি; অন্যাবকেঁ পাঠক খানী দেখৈত নহি, স্বনৈত অছি।

ঞা অন্যাবমে ভয আ সাম্বদাযিক জীরনক উস্রের দ্বনূ অছি। নোকক এক-দোসবাকেঁ ডাকনাওা, বাঁনকক খেন, নির্গুণ গাযন আ দেহমে নাগন পছুআ হরা একহি অনুহূতিক পৃথক রিন্দু থিক। করি প্রগ্রতিক উপমা কম দৈত ছথি; ঠোস পদার্থ, ধ্বনি আ হারাক তাপ-শীতসঁ করিতা বঢৈত ছথি। এহি কাবণ ঞা বচনা সঁগ্রহক আবম্ভমে শব্দসঁ বেঁসী পবিস্থিতি বঁনবাঁক কনা সিখরৈত অছি।

৩.২. *‘বৌদী ভহ গেন’: পর্যারবণীয সঁকট আ অন্নক ভরিষ্য*

‘বৌদী ভহ গেন’মে খেতক দবাব, সুখাযন ধান, সূখৈত পোখবি, বেঁনক অভার, পানি নেন তবসৈত মান-জান, উড়ৈত পক্ষী আ জঠা-জঠিনক গীত একহি পর্যারবণীয সঁকটক স্তব অছি। ধবতীক ‘মুঁহ বাঁওর’ হুখ আ প্যাসক মানরীকবণ কবৈত অছি। বচনা কেরন বর্ষাক নেন প্রার্থনা নহি; খেতীক সম্ভারনা সমাপ্ত হোএবাঁক সামূহিক চিন্তা অছি। ধীযাপুতাক ‘ঐবেঁব কী খেতী’ক প্রশ্ন বৌদীকেঁ আগামী ভোজনক সঁকটসঁ জোড়ৈত অছি।

ঞা করিতা সমাজক ভীতব সঁসাধনক ভেদক প্রত্যক্ষ সিদ্ধান্ত নহি নিখৈত, কিন্তু খেতক হানি আ পশুধনক কষ্টক মার্ফত জীরিকাক নাজুক নির্ভবতা উদ্‌ঘাটিত কবৈত অছি। জঠা-জঠিন গীত আ ওন্দবকেঁ প্রকাব নোক-রিশ্বাসক সাঁস্ক্রতিক উত্তব অছি; করিতামে ও উত্তব নিষ্ফন বহন অছি। এহি রিফনতাক কাবণ পাঠক প্রগ্রতি-পূজা আ গ্রষকক রাস্তরিক রিরশতাক বীচক দূবী দেখৈত অছি। সূচীরত রস্ত-রর্ণন কতিপয পাঁতিমে নযকেঁ শিথিন কবৈত অছি, মুদা ওহি রিস্তাবসঁ বৌদীক ব্যাপক অসব সেহো বঁনৈত অছি।

৩.৩. *‘মাঘক শীতনহবী’: তাপমান নহি, ঘাযন দেহক সময*

‘মাঘক শীতনহবী’ অতি সঁক্ষিপ্ত রাকা, পুনবারৃত্ত উদ্‌গাব আ দেহক প্রতিক্রিযা দ্বাবা শীতক অনুভর রাওা কবৈত অছি। রিছৌনাসঁ উঠবাঁক অনিচ্ছা, বূঁঢ় আ জরানক সমান রিরশতা, পছুআক ‘সন-সন’ আরাজ, স্বন্ন হাথ-পএব আ গিনৈত আনূ গাছ মানর দেহ তথা ফসনকেঁ একে সঁকটমে বাখৈত অছি।

‘বৌদী ভহ গেন’ আ এহি করিতাক তননা মহত্ত্বরপূর্ণ অছি। পহিন করিতামে পানিক অভার জমীন ফোড়ৈত অছি; এতএ ঠঁঢ আ নম মৌসম পাত, কোঁপন আ মনুষ্যক দিনচর্যা বঁদনৈত অছি। দ্বনূ বচনামে মৌসমক অর্থ স্থানীয অর্থর্যারস্থামে রিস্তাব পরৈত অছি। মাঘক রর্ণনমে রিশেষণক জঠিনতা কম অছি, তথাপি ধ্বন্যাত্মকতা আ দেহগত সঁরেদনা পাঠককেঁ স্পর্শাত্মক অনুভর করবৈত অছি।

२.४. 'वसंत पंचमी' : प्रकृति, पाठशाला आ पारंपरिक मेल

'वसंत पंचमी'मे सरस्वती-पूजा, विद्यार्थी, पीयर-हरियर फसल, सरिसबक फूल, मञ्जरी-आमक गन्ध, प्रवर्ता हवा आ होलीक संकेत एकत्र होइत अछि। ऋतु एहिठाम विद्यालयक सांस्कृतिक समयसँ भेटैत अछि। पारंपरिक धार्मिक उत्सव उपस्थ अछि, मुदा कविता ओकरा विद्यालयक विद्यार्थीक उल्लास आ गामक खेती-बाड़ीक लयमे बान्हैत अछि।

एहि कवितामे अतिविनय तनाव अपेक्षाकृत कम अछि। दृश्यसभ सौहार्दपूर्ण क्रममे आबैत अछि आ समापन सामाजिक मेलपर होइत अछि। आलोचनात्मक कसौटीपर एकर सीमा ई जे उत्सवक अन्तर्गूढ़ संकट अथवा प्रश्नक तीक्ष्णता कम करैत अछि; उपलब्धि ई जे ऋतु-जीवनक सूक्ष्म, सामूहिक संवेदना हरियर बिम्बमे सुरक्षित रहैत अछि।

२.७. 'बैशाखमे दलानपर' : शीर्षक-कविताक सामाजिक ताप

शीर्षक-कविताक पहिल निमन्त्रण ताश खेलबाक अछि। चारि बाजबाक समय आ एक बाजल होएबाक अनुभूतिक गड़बड़ी गर्मीमे समयक धीमापन उभारैत अछि। महिषकेँ पोखरि नहाएब नइ जेबाक योजना, पसीनासँ भीजल गन्जी, खाटक उड़ीस, मछर-माछी, प्रवर्ता हवा आ जामुन गाछपर पाखीक आवाज एकठा वास्तविक बैशाखक दुपहर बनबैत अछि। कविताक अन्त फेर ताश खेलबाक निमन्त्रणपर आबैत अछि; एहि गोलाकार संरचनासँ समय जकाँ ठमकि जाइत अछि।

'दलान'क अर्थ एतए केवल घरक अगाड़ी नहि। ई सार्वजनिक वार्तालापक स्थल अछि, जतए श्रमक बाद विश्राम, साथ-संगीक गप आ निष्क्रियि समय एकसाथ प्रवेश करैत अछि। मुदा ई स्थान पुरुष-संगतिकेँ प्रमुखता दैत अछि; आँगनाक स्त्री-श्रम एतए अनुपस्थित अछि। एहि अनुपस्थितिकेँ संग्रहक दोसर स्त्री-केन्द्रित कवितासँ जोड़ला पर दलान आ आँगनक सामाजिक विभाजन पर प्रश्न उठैत अछि। कवि कथित निरर्थक गप्पकेँ ऋतु, जीव-जंतु आ श्रमक सूक्ष्म अभिलेखमे बदलि देलनि; ओकर शीर्षक संग्रहक समूचा सामाजिक परिप्रेक्ष्यकेँ बाँधबाक क्षमता रखैत अछि।

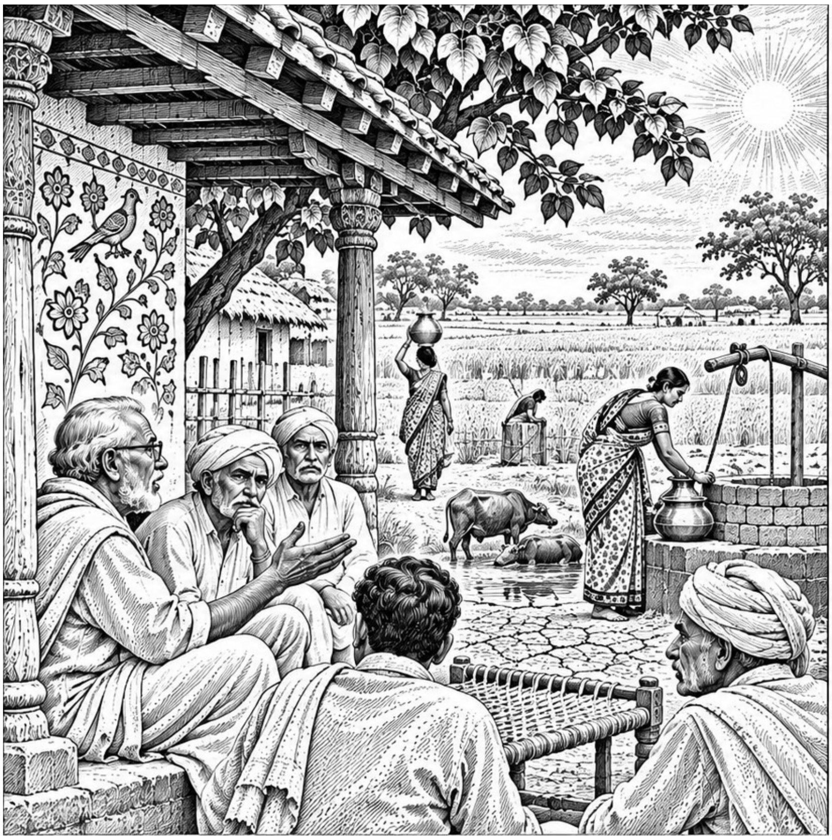

৪. লোকবিশ্বাস, পাবনি আ নিজী-সামূহিক আকাংক্ষা

পাবনি পব সাফীক কবিতামে শাস্ত্রীয বিধানক বিবৰণ নহি, ঘব-আঁগনক শ্রদ্ধা-দৃষ্টি ক্রিযা প্রমুখ অছি। জন মাথপব দেনাজ, প্রসাদ বননাজ, ভায-বহিনক মেন, মেনা, নহান আ পাহুনকেঁ নেনাজ—ঞা ক্রিযাসভ স্মৃতি-সম্প্রদায বনবৈত অছি। মুদা নোকবীতিকেঁ স্বতঃ সমতামূনক মানব উঁচিত নহি; ওকবা ভীতব শ্রম, লিংগ আ স্বনভ সংসাধনক প্রশ্ন উঁপস্থিত বহৈত অছি।

৪.১. ‘সপনামে দেখনহুঁ’ : স্বপ্নক বিদূষক ছবি

এহি কবিতামে মহিষক পীঠপব মঁচ, গোপীচনক নাচ, মেনা-জকাঁ আনন্দ, মিবদণ্ড, মুবহী আ জনেবীক সংসাব বনৈত অছি। অন্তমে ভোবে উঁঠনাপব গোবক চোথপব পড়ন কথক স্বপ্ন আ বাস্তবিকতাক দূবীকেঁ এক মঠকামে উঁজাগব কবৈত অছি।

হাস্যক স্রোত দূ বিপবীত স্থানক ঠকবাব অছি: কন্পনাক সার্বজনিক মঁচ আ পশ্বশানাক জমীন। গোবব ‘নীচ’ বস্তু হোঞতো কেবন ঘৃণাক বিষয নহি; ওকবা ভীতব গামক দৈনিক যথার্থ নিহিত অছি। কবিতাক ছোট কথাম্মেক মোড় নোককথাক কৌশন জকাঁ কাম কবৈত অছি। সমস্ত দৃষ্টকেঁ আম্মেকথাম্মেক সহ মানব উঁচিত নহি; ঞা একটা নাটকীয কথকক বিনোদপূর্ণ সপনা অছি।

৪.২. ‘কৌআ ফচবৈএ পাহুন অবৈএ’ : স্ত্রী-প্রতীক্ষা আ ঘবেনূ তৈযাবী

কৌআক আবাজকেঁ পাহুন অথবা প্রিযজনক আগমনক সগুন মানবাক নোকবিশ্বাসপব ঞা কবিতা আধাবিত অছি। প্রতীক্ষাবত স্ত্রী অঁগনা নীপৈত অছি, দ্বআবি বহাবৈত অছি, ভোজনক কন্পনা কবৈত অছি, টোনা-পবিবাবকেঁ নিমন্ত্রণ দেবাক আনন্দ ব্যক্ত কবৈত অছি। সাড়ী, সৈণ্ডন, পর্স আ মিঠাজক অপেক্ষাসঁ প্রিযজনক আগমন ঘবেনূ চাহনাসঁ সংযুক্ত হোজত অছি।

কবিতা পারঁনিক ভরাতা নহি, অপন দেহ আ ঘবক সাধাবণ ওচ্ছা সোমাঁ অনৈত অছি। একবা কেরন 'নাবীক সুভার'ক স্থিব চিত্র মানৱঁ সীমিত পাঠ হোযত। ওঁতজাবমে পহিবন, পদার্থ আ স্নেহ অছি, কিন্তু শ্রমক ভাব সেহো অছি: ভোজনক পূবা আযোজন সুযঁ প্রতীক্ষাবত রাঞ্জি কবৈত অছি। কবিতাক আত্মীযতা এহি অদৃশ্য তৈযাবীক কাবণ ৱঁনৈত অছি।

৪.৩. 'জূড়শীতন': পানিক স্পর্শ আ পীঢ়ীক অনুক্রম

'জূড়শীতন'মে ছোট পৈমানাপব জনক একটা সার্বজনিক সংস্কাব উপস্থিত অছি। মাথপব ঠঁঢা পানি দৈত ঘবক নোক, সহ্-পূবীক ভোজন, পিতব-স্মবণ, মনগা, আমক ঠিকনা আ পূজা—ঞ সভ রসন্তসঁ গর্মী দিস ৱঁঢ়ৈত ঋতুচক্রক ৱীচ শীতনতাক সামাজিক অনুভূতি ৱঁনৱৈত অছি।

আশ্চর্য ঞ জে পানি এতএ জীরন-ৱঁচাঙ কঠিন সংসাধনক ৱঁদনা স্নেহ আ আশীর্রাদক মাধ্যম অছি। এহি অর্থকেঁ 'বৌদী ভহ গেন' আ 'গামক ওনাব'ক সংগ জোড়না পব পানিক তীন অনগ সাহিত্যিক কপ প্রকট হোওত অছি—জীরিকা, সংস্কাব আ সম্বদায। এতএ কবি পারঁনিক রস্তুসভ গনৱৈত ছথি; ৱিম্বক তাজগী অছি, মুদা অনুপস্থিত প্রশ্ন ঞ বহন জে ওহি উৎস্রেরক শ্রম আ উপনষ্কতা রিভিন্ন পবিরাবমে সমান অছি রা নহি।

৪.৪. 'কাতিকক পূর্ণিমা': কমনা, মেনা আ সামা-চকেরা

কমনাক ধাব, ভোবে স্নান, মেনা, ফসিযাব, চূড়া আ সামা-চকেরাক গীতক সংগ ঞ কবিতা নদীকেঁ কেরন ভৌগোনিক জনধাবা নহি, সাম্বদাযিক সময ৱঁনৱৈত অছি। ভায-ৱঁহিনক স্নেহ আ নদীক কিনাবাক সমাগম স্থন চিত্রিত হোওত অছি। সামা-চকেরাক পাবিস্থিতিক-সাংস্কৃতিক অধাযনসভ পারঁনিক পক্ষী-সংসাব আ নৈক্ষিক অনুষ্ঠানক পবস্পব সম্বন্ধ দিস সেহো সংকেত কবৈত অছি; এহি ব্যাপক সন্দর্ভমে কবিতাক পক্ষী আ নদীপ্রেম অধিক অর্থরান হোওত অছি।

কবিতা মেনা আ পারঁনিক সতহপব অধিক ঠহবৈত অছি; স্ত্রী-গীতক অপন ভীতবক প্রতিবোধ রা পিতৃসত্তাত্মক ব্যরস্থা পব রিস্তৃত প্রশ্ন নহি পূছৈত। তওযো 'মাএ-ৱঁহিন'ক সামূহিক উপস্থিতি ঘবেনূ সীমাসঁ ৱাহব আবিঁ নদী-কছেবাক সার্বজনিকতা ৱঁনৱৈত অছি। ঞ সার্বজনিকতা 'দনান'ক পুকষ-বৃত্তসঁ ভিন্ন অছি।

৬. হাস্য, ভোজ আ গ্রাম্য উপভোগক বাজনীতি

সাফীক অনেক কবিতা পাঠককেঁ পহিনে হঁসাৱৈত অছি; হঁসী থমনাক ৱাদ পবম্পবা, দিখারা, ধন-ব্যরহাব আ নাতেদাবীক অসহজ প্রশ্ন ৱঁচৈত অছি। ঞ হাস্য শুদ্ধ মনোবঞ্জন নহি; ওকব ভীতব সামাজিক মূল্যাঁকনক দৃষ্টি অছি। মুদা ঠহক্কা সৱঁসঁ সশৈঞ ওতএ ৱঁনৈত অছি জতএ ভাষিক অতিশযোক্তি কোনো ঠোস জীরনরস্তুসঁ টকবাওত অছি।

৬.১. 'আৱঁক দ্বনাক ৱৈঠা': পীঢ়ীক শিকাযতক ভাষা

ঞ কবিতা নহি পঢ়নিহাব, তম্বাকূ দিস দৌড়নিহাব, নৱঁকা পহিবন মাঁগনিহাব আ রিদ্যানযসঁ কতবানিহাব ৱাঁনকক চিত্র ৱঁনৱৈত অছি। নক্কন, পুনবারৃত্তি আ স্থানীয তঁজক সহাবে 'আজুক নেনা' পব শিকাযত হোওত অছি।

পবন্তু পাঠককেঁ এতএ কথকক পক্ষপাত ৱুঁমৱাঁক চাহী। মৱা পীঢ়ীক প্রতি বৃদ্ধ নৈতিক দৃষ্টি সুতঃ সামাজিক তথ্য নহি। কবিতা অনুশাসনহীনতাক চিত্র তঁ দৈত অছি, মুদা ৱাঁনকক স্থন্নসঁ দূবীক অন্য কাবণ—সংসাধন, শিক্ষণক স্তব, শ্রম অথরা মনোস্থিতি—পব প্রশ্ন নহি কবৈত। সংগ্রহক আত্মকথা খণ্ডমে পঢ়াওক রুকারট আর্থিক ৱাঁধাতাসঁ

আাজন অছি। এহি রিবোধক কাবণ করিতা আ আম্েকথাক বীচ উপযোগী তর্ক-রিমর্শ জন্মৈত অছি: সভ পঢ়াজ-রিবোধ আনস্থ নহি হোজত।

৩.২. ‘আসকতিযে গঁগা দূব’ : নত, নিষ্ক্রিযতা আ ঘবক ভয

ভাঁগ, তাশ, নহাএরাঁক ফুবসতিক অভাব আ শ্রমক তিবস্কাবক উপহাসসঁ ঞা করিতা আসক্ত র‍্যাক্তিক বেখাচিত্র বঁনবৈত অছি। করিতা ঘবক ডেবাযন বঁচাসভকেঁ সেহো দেখৈত অছি; এহি কাবণ নত কেরন র‍্যাক্তিগত আদত নহি, ঘবেনূ রাতারবণক সঁকষ্ট বঁনৈত অছি।

ঞা বচনা নৈতিক উপদেশক নিকষ্ট অছি, ম্বদা চবিত্রক রিবোধাভাস ওকবা জীরন্ত কবৈত অছি: জে নোক অপন দেহক অরস্থা স্বধাবরাঁক সময নহি নিকানি পবৈত, সে তাশক নেন দিন বিঁতবৈত অছি। ‘গঁগা দূব’ক নোকপ্রচনিত শীর্ষক আসক্তিক কাবণ নিকষ্ট রস্তু দূব ভহ জাএরাঁক বোঁধক সঁগ রাঁগ্য বচৈত অছি। নশাসঁ জুড়ন সামাজিক সমস্যা পব করিক দৃষ্টি সঁরেদনশীন অছি, ম্বদা নশাক সমাজ-আর্থিক কাবণক রিস্তৃত পড়তান এতএ নহি অছি।

৩.৩. ‘এক ঠাম গেনঙ্কাঁ বঁবিযাতী’ : পবোসন আ পেষ্টক রিনোদ

বঁবিযাতক ভোজমে কোনা, বিঁস্কষ্ট, চাহ, পান, তকুআ, পূবী, মাছ, দহী আ বসগুন্নাক ক্রম বঢ়ৈত জাজত অছি। খেনিহাবক পেষ্ট ভবনাক বাঁদো পবোসন জা বহন অছি; অতিশযোক্তি এহি রিসঁগতিকেঁ হাস্য বঁনবৈত অছি। অন্তমে পাচন নেন গোনী খাএবঁ ভোজক ভর‍্যাতাকেঁ রিডম্ব্নামে বঁদনৈত অছি।

খাদ্যপদার্থক রিস্তৃত সূচী স্থানীয স্বাদক সমাজশাস্ত্র সেহো অছি। ভোজমে প্রতিষ্ঠা খাদ্য-রিরিধতাক প্রদর্শনসঁ জুড়ি জাজত অছি। ‘কতেক ভোজন’ক প্রশ্ন ‘কতেক সম্মান’ক প্রতিযোগিতা বঁনৈত অছি। করিতা সঁসাধনক অসমান বঁষ্টরাবাপব প্রত্যক্ষ টিপ্পণী নহি কবৈত, ম্বদা বঁষ্মন ভোজন আ অস্বরিধাগ্রস্ত দেহক দৃশ্য উপভোগক সামাজিক রিগ্রতিপব সঁকেত কবৈত অছি।

৩.৪. ‘ও দিন বিঁসবি গেনহী বৌ’ : স্মৃতি আ ছদ্ম-সঁন্যাস

বাঁন্যাক সঁগ খেনন মিত্রকেঁ দেখবাঁ পব কথক ওকব নরকা সাধু-সঁযমী রূপক রিডম্ব্না উদ্ঘাটিত কবৈত অছি। কবঁড্ডী, মিনজুন কহ খেনাজ আ প্ববান দোস্তীক স্মৃতি রর্তমানক দিখারাক রিরুদ্ধ সাক্ষ্য বঁনৈত অছি। এহি করিতাক নাষ্টকীযতা প্রত্যক্ষ সম্বোধন—‘বৌ’—সঁ বঁনৈত অছি, জে মিত্রতাক নিকষ্টতা আ কষ্টাক্ষ দ্বনূ রহন কবৈত অছি।

সামাজিক আনোচনা এতএ ধার্মিক আডম্ব্বক অছি, ধর্মক সর্বথা অস্বীগ্রতিক নহি। করিতা র‍্যরহাব আ ঘোষণা বীচক অসঁগতি পব চোষ্ট কবৈত অছি। তেঁ ঞা সঁগ্রহক ওহি হাস্যধাবাসঁ জুড়ৈত অছি জকব নক্ষ্য বাঁহবী প্রতিষ্ঠাসঁ বেঁসী র‍্যরহাবক সহ দেখবঁ অছি।

৩.৩. ‘ঘব উঁচ আ কান বুঁচ’ : ধনিক প্রতিষ্ঠাক খোখনপন

ঘবক আকাব, হাথী-ঘোড়াক প্রদর্শন, ধানক বোঁবা আ ভযারহ ক্রুক্রবক বীচ প্রতিষ্ঠা-বোঁধ বঁনন অছি; ম্বদা রাস্তরিক আতিথ্য আ মানরীয সদ্ভারক অভাব সেহো উজাগব হোজত অছি। ‘ঘব উঁচ’ আ ‘কান বুঁচ’ক রিবোধ নোককথা-জকাঁ সহজ, ম্বদা সামাজিক রূপসঁ প্রভারশানী অছি।

কৱিতাক ৱাঁগা সম্পত্তিক স্বামিত্ব মাত্রপৰ নহি, ওকৰা ব্যৱহাৰিক উন্নতিক প্ৰমাণ মানৱাঁক প্ৰবৃত্তিপৰ অছি। একৰে সন্দৰ্ভমে লেখকক দৃষ্টি সাধাৰণ জনক ওৰ সুকৈত দেখাওত অছি। তথাপি ধনী ব্যক্তি এতএ নগভগ একৰংগিয়া খলচৰিত্ৰ ৱঁনি জাওত অছি; ও জটিন মনোৱৈজ্ঞানিক ব্যক্তিত্ব নহি। ৱাঁগ্যক ৱৰিত প্ৰভাৱ একৰ কনাত্মক লাভ অছি, একৰ সীমা সেহো।

৩.৬. ‘ৰসগুন্নাক জৰাঁৱ’: নিমন্ত্ৰণক সামূহিক নয

‘লোত দৈ ভ্ৰী’ক পুনৰাবৃত্তি এহি কৱিতামে refrain ৱঁনৈত অছি। কথক গামক লোককেঁ ৰসগুন্না খএৱাঁক নিমন্ত্ৰণ দৈত অছি; মিঠাও-ৱাঁটঁৱাঁক ঘটনা ছোট সামূহিক উত্সৱক ৰূপ গ্ৰহণ কৰৈত অছি। কৱিতা উচ কাৱ্যানংকাৰক সহাৰা নহি নৈত অছি; সুৰক পুনৰাগমন আ নাম নহ কহ সম্বোধনসঁ পাঠক সমক্ষ একটা প্ৰদৰ্শনকাৰী লোকধুন উত্পন্ন কৰৈত অছি।

‘এক ঠাম গেনহুঁ ৱঁবিযাতী’ ভোজনক অতিৰেকপৰ হঁসৈত অছি, জখন ই কৱিতা ভোজন ৱাঁটঁৱাঁক উত্সোহকেঁ প্ৰধানতা দৈত অছি। দৱনূকেঁ মিনাকহ দেখনা পৰ ভোজক দোহৰা মূল্য—দিখাৱা আ সাম্মা আনন্দ—স্পষ্ট হোওত অছি। মুদা কৱিতামে অতিৱিঞ কনাত্মক তনাৱ কম; ওকৰ প্ৰভাৱ মুখ্যতঃ গাযন-প্ৰদৰ্শন আ সাম্প্ৰদাযিক সম্বোধনমে অছি।

৬. পৰিৱাৰ, ৱুঁঢ়াপা, ভূমি আ পাৱিৱাৰিক অৰ্থতন্ত্ৰ

কৱিতাক পাৱিৱাৰিক সংসাৰ ভাৱুক আদৰ্শগ্ৰাম নহি। ৱেঁটা-পুতৌহ অনগ হোওত ছথি, ৱুঁঢ় লোক অনাদৃত বহি জাওত ছথি, খেতক ৱঁটৱাৰা আৱশ্যক ৱঁনৈত অছি, আ ছোট-ছোট আৰ্থিক নিৰ্ণয পৰিৱাৰক মৰ্যাদাসঁ ভিড়ৈত অছি। পাৱিৱাৰিক একতাক নানসা অনেক কৱিতা পৰ ছাওন অছি; মুদা এহি নানসাকেঁ আনোচনা ৱিনু সামাজিক সহ মানি নেৱঁ উচিত নহি।

৬.১. ‘ৱাঁনৰক মাযা পুঁছপৰ’: স্নেহ আ ৱৃদ্ধাৱস্থাক অসুৰক্ষা

ৱাঁনৰক পুছপৰ নগাৱক লোক-ভননাসঁ মাতা-পিতাক সংতানপ্ৰেমক প্ৰসংগ উঠৈত অছি। ৱিৱাহক ৱাঁদ ৱেঁটা-ৱঁহিন অনগ ভহ জাওত ছথি, সম্পত্তিক ৱঁটৱাৰা পাৱিৱাৰিক দূৰী ৱঁঢ়ৱৈত অছি, আ ৱুঁঢ় মাতা-পিতা মৌন আঁসূ ৱঁহৱৈত ছথি।

কৱিতা অপন কেন্দ্ৰীয সংৱেদনা স্পষ্ট কৰৈত অছি—জীৱন ভৰি দেন স্নেহ ৱৃদ্ধাৱস্থামে সংৰক্ষণক গাৱণ্টী নহি। তথাপি পিতৃসত্তাত্মক সংযুক্ত পৰিৱাৰক আদৰ্শ এতএ কিছু হদ ধৰি পূৰ্ৱধাৰণা অছি। ৱঁহিনক সাসুৰ গমন, ৱেঁটাক সম্পত্তি পৰ ঝগড়া আ মাতা-পিতাক সেৱা—ই সভ ভূমিকা প্ৰশ্নৱাচক ৱঁনৱাঁ যোগ্য অছি। সামাজিক পীড়াক প্ৰস্তুতি প্ৰভাৱী অছি, মুদা ভিন্ন পাৱিৱাৰিক সংৰচনাক সম্ভাৱনা পৰ কৱিতাক দৃষ্টি কম পড়ৈত অছি।

৬.২. ‘পংচনামা’: ভাৱনা সঁ কাগজী অধিকাৰ ধৰি

‘পংচনামা’মে ৱুঁঢ় লোক অপন পৰিজনকেঁ ভৱিষ্যক ঝগড়া টাৰৱাঁক লেন খেত, ঘৰাৱী, ৱাঁড়ী, ডোৰা, নাপ-জোখ, ৰসীদ আ নিখিত কাগজক ৱাঁত কহৈত অছি। পাৱিৱাৰিক মেন-জোন মাত্ৰ ভাৱুক উপদেশ নহি; জমীনক সীমাঙ্কন আ দস্তাৱেজীকৰণ একৰ ব্যৱহাৰিক পক্ষ অছি।

ই কৱিতা অত্যন্ত মহত্ত্বপূৰ্ণ অছি, কাৰণ লোককৱিতামে অমীন, ৰসীদ, পংচ আ নাপ-জোখ সন শব্দ সামাজিক সংস্থাক প্ৰৱেশ কৰৱৈত অছি। কাৱ্যক সামগ্ৰী দৰৱাঁৱ ৱা উপৱন নহি, জমীনী অধিকাৰক ৱিৱাদ অছি। তথাপি

'সভক কাগজ'ক নৈতিক আগ্রহকেঁ সূতঃ নৈষ্কিক ৰবাৰবীক নিখিত ঘোষণা নহি কহি সকৈত ছী; উত্তৰাধিকাবমে ৰেঁঠী আ ৰেঁঠাক সমান হিস্সা কৰিতামে স্পষ্ট নহি। ঞ মৌন সামাজিক আনোচনাক রিষয আছি।

৬.৩. 'ৰাঁড়ীক পঠুআ তীত': শিক্ষা-ৰজাব আ প্ৰবান পীঢ়ীক রিরশতা

এহি কৰিতামে ৰাঁৰূ নৰকা পীঢ়ীক খর্চ আ শহবী রিদ্যানযক চাহনাপব কণ্ঠাক্ষ কবৈত ছথি। অপন সমযমে খেতক কাজ কবৈত, চপ্পন-ৰৈগ রিনা, পীপড় গাছ তব পঢ়ন অন্নভব ম্ননকা তর্কক আধাব আছি। রিদ্যানযক নিজীকবণক সন্দর্ভমে শিক্ষা ব্যরসায ৰনৈত আছি; 'গামমে পঢ়' আ 'মধুৰনীমে পঢ়'ক রিবোধ শিক্ষা-আকাঁক্ষা আ আর্থিক সামর্থ্যক সংঘর্ষ আছি।

কবি সমস্যা পকড়ৈত ছথি, মুদা সমাধান ওতেক স্পষ্ট নহি। প্ৰবান পীঢ়ীক কঠিনাওকেঁ আদর্শ ৰনা দেনাসঁ নব পীঢ়ীক গুণাত্মক শিক্ষাক আকাঁক্ষাকেঁ অন্বচিত কহন জা সকৈত আছি। পিতা-পুত্ৰক ঠকবাবমে মুখা প্ৰশ্ন কেরন অপরায নহি; সার্রজনিক শিক্ষা পব ভবোসা ঘটৰাক, নিজী রিদ্যানযক নাগত আ অরসবক অসমানতাক সেহো আছি। এহি কাবণ কৰিতা অপন উপদেশাত্মক আরবণসঁ ৰেসী ব্যাপক সামাজিক প্ৰশ্ন প্ৰস্তুত কবৈত আছি।

৬.৪. 'জতেককে ৰৌউঁহ নৈ ওতেককে নহঠী': পশুপাননক আর্থিক গণিত

মহিষ কীনৰাক ওচ্ছা আ মহিষপাননক বাস্তরিক নাগতক ৰীচ ঞ কৰিতা সংরাদ বচৈত আছি। দূধ, গোৰব, গোওঠা, পাম্ননক সেরা আ ছোট আমদনীক আশা পহিনে অরৈত আছি; তকবা ৰাদ চাবা, প্ৰআব, ভুসা, শ্ৰম আ খবীদ-কীমতক গণনা শ্বক হোওত আছি। অন্তমে মহিষ নহি নেৰাক নির্ণয ওচ্ছা আ সামর্থ্যক অন্তবকেঁ হাস্যপূর্ণ তীক্ষ্ণতা দেৈত আছি।

এহিঠাম পশুধন মাত্ৰ গ্ৰাম্য শোভা নহি; পূঁজীক একটা জোখিমপূর্ণ নিরেশ আছি। খোবাকক মহীন গণনা আ শ্ৰমক অসংখ্য ঘণ্টা নোক-অর্থনীতিক যথার্থ উদ্ঘাটিত কবৈত আছি। কৰিতাক নৈতিকতা 'নোভ ছোড়ু' মাত্ৰ নহি; কম সাধনক পবিরাবক নেন নিরেশ কবৰ কতেক কঠিন আছি, সেহো। সংরাদক রিকাস ক্ৰমশঃ আশাসঁ হিচকিচাহট ধবি জাওত আছি—ঞ একব সফন কথাত্মক রিন্যাস আছি।

৬.৫. 'মন নগনে বহি গেন': আধুনিক সমৃদ্ধিক স্বপ্নক অধ্ববাপন

জমীন, মোটবকাব, ফ্লৈট, দবৰান, স্নিমিং পুন, ব্যরসায আ হরাঞ যাত্ৰাক চাহনা কৰিতামে এক-এক কহ ৰঢ়ৈত আছি। বস্তুক ঞ ঊর্ধ্বগামী সূচী আমদনীক ঠোস হিসাৰ নহি, সমৃদ্ধিক কল্পনাত্মক রিস্তাব আছি। অন্তিম সংকেত ঞ আছি জে মনমে ৰনন সমস্ত রৈভব অধ্ববন বহি গেন।

এহি কৰিতা পব কেরন উপভোগৱাদক ধিক্কাব থোপি নহি সকৈত ছী। অভারক দুনিযাসঁ উঠন ব্যক্তি সমৃদ্ধ জীরনক সপনা দেখৈত আছি—এহি সপনাক সামাজিক রৈধতা আছি। ৰাঁগা বস্তুক আকাঁক্ষাপব কম, কল্পনা আ সাধনক অসীম দূবীপব ৰেসী আছি। ভাষামে প্ৰযুক্ত 'ফ্লৈট', 'ৰিজনেস', 'স্নিমিং পুন' সন শব্দ গ্ৰামীণ জীরনমে শহবী সম্পন্নতাক প্ৰতীকক প্ৰবেশ ৰতবৈত আছি।

৬.৬. 'মবৈতখীন বসগুন্না খাএৰ': সম্পত্তি, একান্ত আ অসফন সেরা

জমীন, আমগাছ, পোখবি, ৰৈন আ অন্নক সমৃদ্ধি আবম্ভমে সফন জীরনক পবিচয দৈত আছি; মুদা পুত্ৰসভ অনগ ভহ গেন ছথি আ বৃদ্ধ ব্যক্তি দনানমে অসগব বহৈত আছি। বাতিক অন্নাব, মচ্ছব, অপর্যাপ্ত ওজোত, ঔষধিক অভার আ

जृताक प्रतीक्षा धीरे-धीरे समृद्धिक कथा उनटि दैत अछि। अन्तिम क्षणमे रैंटाक वसगवन्ना खएबाक प्रश्न अहन्त तीक्ष्ण रांगा उपेन्न करैत अछि: जीवन भवि चाहन सेरा मवबाक समय भोजनक औपचाविक प्रश्न बनि गेन।

एहि बचनामे 'दनान'क स्वरूप शीर्षक-करितासँ उनठ अछि। ओतए दनान सामूहिक विनोदक स्थान, एतए वृद्धक एकान्तक स्थन। एकहि रास्तुस्थानमे सम्मानित बैठक आ वेदखन मन्वषाक निर्जनता मिनैत अछि। ओ संग्रहक सर्वाधिक प्रभावकारी अन्तर्ध्वनिसभमे एक अछि। वसगवन्ना एतए मिठाजक रूपमे नहि, बेमेन ममताक देवीसँ आयन प्रतीकक रूपमे काम करैत अछि।

७. स्त्रीक देह, घवेनू श्रम आ पितृसत्तात्मक अन्तर्विरोध

साक्षीक करिता खण्डक निंग-संबंधी पक्ष सर्वाधिक जटिन अछि। एक दिस घवमे खटैत जननीपव अत्याचावक तीक्ष्ण प्रश्न अछि; दोसव दिस 'पढ़न-निखन कनियाँ'क स्वतन्त्र व्यवहावकेँ पवम्पवागत आदर्शक क्षय मानन जाएत अछि। दनू स्वव एकहिठाम उपस्थित छथि। आनोचनाकेँ एतए नोकजीवनक प्रतिध्वाक कावण स्त्री-विवोधी उपदेशकेँ सहर्ष स्वीकाव नहि कवबाक चाही। वेगेक दनित स्त्रीनेखन-विमर्श श्रम, हिंसा, जाति आ निंगक संयज अन्वभवक प्रश्न उठबैत अछि; एहि दृष्टिसँ साक्षीक करितासभकेँ भीतवक सामाजिक असमानताक आधावपव सेहो पवखन जा सकैत अछि।

७.१. 'मावैके मन तह सागमे हवदी नै' : घवेनू हिंसाक सूक्ष्म वँहोना

ओ करिता दिन भवि घास-भुसा, बँचाक देखवेख, भानस आ आँगनक काज कवनिहाव स्त्रीक श्रम गनबैत अछि। पुरुषक निष्क्रियता आ केरन नीक भोजनक अपेक्षा पितृसत्तात्मक विशेषाधिकाव बनि उठैत अछि। मावपीटक वँहोना सागमे हवदी नहि पड़बाक सन नगण्य त्रुटि अछि।

करिताक सभसँ प्रभावी पक्ष हिंसाक कावणक अनुपातहीनता अछि। स्त्री पूवा घव चनबैत अछि, मुदा ओकव श्रम अदृश्य बहैत अछि; दू पैसाक मसाना तक पुरुषक हिंसक अधिकावक आधाव बनि जाएत अछि। ओ बचना केरन करुणा नहि उपेन्न करैत, श्रम-विभाजनक अन्याय पकड़ैत अछि। सामाजिक-साहित्यिक दृष्टिसँ ओ साक्षीक महत्त्वपूर्ण स्त्री-पक्षीय क्षण अछि। एकव शैक्षक सवनता संदेशक गम्भीवता घटबैत नहि।

७.२. कसिक नैहव जेबाक प्रसंग : प्रताड़ना, डाजनक आवोप आ पंचायत

गृहकनहक कावण घव छोड़बाक, वेनक सामने प्राण देबाक धमकी देबाक, 'डाजन' कहबाक आवोप मेनबाक आ माव खएबाक स्त्री-स्वव एहि करितामे प्रत्यक्ष स्वनाजत अछि। दोसव पात्र सान्त्वना दैत अछि; अन्तमे पंचायतक हस्तक्षेप सेहो रांगाक विषय बनैत अछि।

ओ करिता घवेनू हिंसाकेँ संवाद-नाट्य बनबैत अछि। पीड़ित स्त्री स्वयं बजैत अछि—ओ महत्त्वपूर्ण उपनब्धि अछि। तथापि सान्त्वनाक स्वव 'घवमे झगड़ा तह होएते अछि' कहि हिंसाकेँ सामान्य बनएबाक जोखिम उठबैत अछि। एहि कावण बचनाक भीतव प्रतिकाव आ समझौताक द्वैत अछि। 'डाजन'क आवोपकेँ हल्वक नोक-झगड़ा मानबाक बदना सामाजिक नियन्त्रणक एकटा खतवनाक साधन बूझब आवश्यक अछि।

७.३. 'सेरा' : प्रतोक्षक प्रतीक्षामे स्त्रीक श्रमक अधिकाव कतेक?

वृद्धक आवाजमे बैटाक विवाहक जड्डा मुख्यतः एहि आशीसँ उठैत अछि जे प्रतोक्ष आँगनाक काज आ सेरा कवथि। मुदा गामक 'पढ़न-निखन कनियाँ'क उदाहवण स्वनि कथक भयभीत होएत छथि। पढ़ाओ केने स्त्री देविसँ

उठैत अछि, परदा-परम्परा नहि मानैत अछि आ सास्वबक कड़ि तोड़ैत अछि—एहन शिकायत कविताक निष्कर्षक आधार बनैत अछि।

एहि पाठकेँ आलोचना बिना 'परम्पराक वक्षा'क कविता कहि देबाँ दलित साहित्यक विमर्श लेल सेहो अपर्याप्त होयत। जखन 'माबैके मन...'मे जननीक अनिवार्य श्रम पर सहानुभूति अछि, तखन एतए नवविवाहित स्त्रीकेँ मुख्यत घरेलू सेवाक माध्यम मानबाँक चाहनापव प्रश्न नहि उठाओल गेल। कथकक दृष्टि आ लेखकक स्वतः स्वीकृति एक नहि होएत सकैत; मुदा कवितामे एहि दृष्टिक स्पष्ट प्रत्याख्यानो नहि अछि। एकर नैतिक-अन्तर्विरोध समीक्षा केन्द्रबीय बिन्दु थिक।

७.४. 'बाँनवक माया...' आ 'कौआ कुचबैए...': स्त्रीक दू अलग सामाजिक छवि

एक कवितामे बेँटी सास्वर जा रहल अछि आ पारिवारिक जमीनक कथा बेँटाक बीच घूमैत अछि; दोसरमे स्त्री प्रियजनक आगमन पर घर सजा रहल अछि। एके संग्रहमे स्त्री मातृत्व, बहिन, पतोहु, गृहस्वामिनी आ पीड़ित पत्नी अनेक रूपमे उपस्थित अछि। किन्तु ओकर निजी आकांक्षाक स्वतन्त्र विस्तार अपेक्षाकृत अल्प अछि।

उर्मिला पराबक दलित स्त्री-आत्मवृत्तान्त जीवनक श्रम आ आत्मबोधकेँ स्त्रीकेँ स्वयं कहबाँक अधिकार दैत अछि। एहि तननात्मक सन्दर्भसँ बूझाएत अछि जे साफीक कविता स्त्री-श्रम देखैत अवश्य अछि, मुदा अधिकांश ठाम स्त्रीक अनुभव पुरुष कथकक नैतिक चौखटमे विन्यस्त रहैत अछि। ई अन्तर आलोचनात्मक उल्लेखक योग्य अछि; दूनू साहित्यिक पाठक सांस्कृतिक-भाषिक भिन्नता बनल रहबाँक चाही।

८. शिक्षा, नवा पीढ़ी आ लुप्त होइत साम्प्रदायिक ढाँचा

शिक्षा सम्बन्धी कवितासभकेँ लेखकक आत्मकथाक संग पढ़लापर अनोखा अन्तर्विरोध देखाइत अछि। आत्मकथामे आर्थिक बाधा शिक्षा रोकैत अछि; कवितामे नवका नवा कखनो आलसी, विलासी वा फिजूल खर्चक दोषी बनैत अछि। एकठा खण्ड व्यवस्था-विरोधी प्रश्नकेँ उभाबैत अछि, दोसर खण्ड पीढ़ीक नैतिक दोषकेँ रेखांकित करैत अछि। ई द्वैत रचनात्मक संग्रहक साक्ष्य अछि, लेखकीय कमजोरी कहि छोड़ि देबाँक बहाना नहि।

८.१. 'आबँक छौरा सभ बड़ सुकुमार' सँ आरम्भ होइत कविता: श्रमक नैतिकता

एहि कवितामे आधुनिक फैशन, चिनम, मोटरसाइकिल, पिता द्वारा देल उपहारक अपराध आ खेतीसँ दूरी पर वृद्ध कथकक तंज अछि। ओ अपन साठि वर्षक मेहनतक तुलना नव पीढ़ीक आलस्यसँ करैत अछि। वस्तुसभक गिनती उपभोग-संस्कृतिक परिवर्तित स्वप्नक परिचायक अछि।

बाँगाक ठोस अर्थ ई नहि जे सभ नवा समान आलसी छथि। खेतीक उपयोगिता, रोजगारीक अवसर आ उपभोक्तावादी दिखाराक बीच आधुनिक ग्रामीण समाजमे अनेक दबाँब अछि। कविताक एकबँगिया पीढ़ीगत दोषारोपण ओकर सीमा अछि। तथापि खेतसँ टूटैत व्यावहारिक सम्बन्ध पर कविता उचित चिन्ता राखि करैत अछि।

८.२. 'पँचनामा' आ 'बाँड़ीक पट्टआ तीत': परम्परा, कागज आ शिक्षा

'पँचनामा'मे कागज-रसीद वैध अधिकारक साधन बनैत अछि; 'बाँड़ीक पट्टआ तीत'मे निजी विद्यालय छात्रक महँग बजार बनैत अछि। आधुनिकता दू अलग रूपमे उपस्थित अछि—दस्तावेजीकरण व्यवस्था स्वधावि सकैत अछि, बजार-शिक्षा असमानता बढ़ा सकैत अछि।

ঞা তননা সঁগ্রহক সূক্ষ্ম আধুনিকতারোঁধকেঁ স্পষ্ঠ কবৈত অছি। করি সভ নরঁ রস্তুক রিবোধ নহি কবৈত; ও পবিস্থিতি অনুসাব ওকব উঁপযোগিতা অথরা দুষ্পবিণাম অনুভর কবৈত ছথি। পঁজীগ্রত জমীনক কাগজ পাবিরাবিক ঝগড়া ঘঠএরাঁক আশা দেৈত অছি, মুদা রিত্থানযক ফীস পিতা-পুত্রক রিরাদ রঁঢ়রৈত অছি। এহি অনগ-অনগ উঁদাহবণসঁ সাহিহিক দৃষ্ঠি কেন্দ্রীয নৈতিক সূত্রক রঁদনা স্থানীয উঁপযোগক অনুভরপব আধাবিত রুঁঝাওত অছি।

৯. সাম্বদাযিক জন, পোখবি আ গামক রঁদনৈত স্থান

পানি সাফীক করিতামে রঁষ্মকপী পাত্র অছি। বৌদীমে জনক অভার, জূড়শীতনমে জনক স্পর্শ, সামা-চকেরামে নদীক কিনাব, মহিষক স্নানমে পোখবি আ গামক ওনাবমে সার্রজনিক মিনন—ঞা সভ মিনি জনকেঁ প্রগ্রতি আ সমাজক সেত্ত রঁনরৈত অছি। এহি তননাক ভীতব অভার আ সামাজিক স্মৃতিক সম্বন্ধ রিশৈষ মহত্ত্বরপূর্ণ অছি।

৯.১. ‘গামক ওনাব’: সার্রজনিক জনসঁ নিজী নন ধবি

করিতা প্ববান গামক ওনাবকেঁ স্ত্রী-প্রুষক ভেঁট-ঘাঁট, পানি ভবরাঁক সামূহিক ক্রিযা আ মেন-জোনক কেন্দ্ব মানৈত অছি। ঘব-ঘব নন নাগনাক রাঁদ সাম্বদাযিক ভেঁট কম ভেন, ও সার্রজনিক স্থন উঁপেক্ষিত হোমএ নাগন—এহন রিষাদ বচনাক মুখ্য সুব অছি। ‘কতহ গেন ঘৈনাক পানী’ সামাজিক স্মৃতি আ জন-রিতবণক বুপান্তবণকেঁ এক প্রশ্নমে সমেঁটৈত অছি।

আনোচনা এতএ আরশ্যক প্রতিপ্রশ্ন উঁঠরৈত অছি। ঘবমে নন উঁপনষ্ব হোএরঁ দূবসঁ পানি ঢোএনিহাব স্ত্রীসভক শ্রম কম কবি সকৈত অছি। সার্রজনিক ওনাব সভকেঁ সমান বুপেঁ উঁপনষ্ব ছন—এহন দারাক প্রমাণ করিতামে নহি অছি। ওকব অন্তিম ‘শ্বৰু-অশ্বৰু’ক স্মৃতি পবম্পবাগত পরিত্রতা-র্যরস্থাক সম্ভারিত রঁহিষ্কাবী অর্থ দিশি সেহো সঁকেত কবৈত অছি। তেঁ গামক সাম্বদাযিকতা আ পানি পঁহুঁচরাঁক অধিকাবকেঁ একাকাব কবরঁ নহি চাহী। এহি দ্বণ্ড ছোবক রীচ ঞা করিতা সরঁসঁ গহন আনোচনাম্মক সম্ভারনা ধাবণ কবৈত অছি।

৯.২. ‘অপন গাঁর’: সৌন্দর্যরোঁধ আ গ্রাম্য আদর্শ

‘অপন গাঁর’মে সাফ হরা, পোখবি-ওনাব, কনম গাছ, পাখিব, কোন্দ্র, গুড়ক গন্ধ, গষ্মমক খেত আ আপসী সক্লোবক ছরি মিনৈত অছি। প্রগ্রতি আ সম্বদাযক সম্বন্ধ এতএ জখন সুগন্ধ, বঙ আ ধ্বনিসঁ রঁনৈত অছি, তখন গাম অপনপনক আদর্শ স্থান রঁনৈত অছি।

মুদা একবে সঁগ্রহক দোসব করিতা বৌদী, পিতৃসত্তাম্মক হিঁসা, ঊঁচ-নীচ, প্রতিষ্ঠাক খোখনপন আ নিজী স্বার্থ দেখরৈত অছি। ‘অপন গাঁর’ এহি সরঁহক নিষেধ নহি; গামক মনচাহা আদর্শক কার্য-বুপ অছি। নেখকক গামসঁ স্নেহকেঁ সামাজিক সঁঘর্ষক অনুপস্থিতিক প্রমাণ নহি মানি সকৈত ছী। একবা রঁষ্মকপী গামক একঠা ভারাম্মক রিন্যাস মানরঁ উঁচিত অছি।

১০. দহেজ, রিরাহ আ প্রতিষ্ঠাক মঁডী

রিরাহ সম্বন্ধী করিতা সাফীক সামাজিক আনোচনাক ধাব স্পষ্ঠ কবৈত অছি। এক দিস রঁবিযাতক ভোজক হাস্য অছি; দোসব দিস কন্যাক পবিরাবক খেত রেঁচরঁ আ রবক দাম রঁঢ়রঁ রিরাহ-সঁস্থাক আর্থিক হিঁসা উঁজাগব কবৈত অছি। এহি বচনাসভকেঁ সঁগ পঢ়নাপব উঁস্রের আ নেনদেনক দ্বন্দ্র সোঝাঁ অরৈত অছি।

१०.१. 'रव विकाय नगनमे' : विवाहक देनदावी नहि, व्याजाव-विनिमय

एहि करितामे रवक 'वेठ' व्हैत अछि, नड़कावना खेत व्हैत अछि, आ व्यावम्बाव पवीक्षामे असफल नड़को विवाहक व्याजावमे मूल्य पवैत अछि। 'माछक जेना दाम व्है' सन तनना विवाहकें खून्नमखून्ना मान-व्यवहावक कपमे उपस्थित कवैत अछि। वांगाक तीक्ष्णता खासकव ओहि दृश्यमे अछि जतए शिक्षा नहि होअतञ्च रवक पविवाव अपन मूल्य जतेक चाहय तय कवैत अछि।

करिता दहेजक निन्दा केरन नीति-उपदेशसँ नहि कवैत; व्याजावक शब्दावली अपनाकह मानवीय सम्बन्धक रस्तुकवणक विडम्बना देखवैत अछि। निंगसम्बन्धी पूर्ववर्ती करितासभमे जतेक कठि भेटैत अछि, एहिठाम विवाह-संस्थाक आलोचना ओतेक स्पष्ट अछि। ञ तनना व्तवैत अछि जे संग्रह एकहि समय प्रगतिशील प्रश्न आ पवम्पवागत आशा द्वनूकें ठाम दैत अछि।

१०.२. विवाहक अर्थव्यवस्था : भोज, दहेज आ पाविवाविक कामना

'एक ठाम गेनञ्च व्विधाती'मे भोजक अतिशयोक्ति, 'रव विकाय नगनमे'मे रवक मूल्य, आ 'सेरा'मे विवाहक माध्यमसँ निःश्वनक घवेनू श्रम पएवाक आशा अछि। ञ तीनू कप विवाहकें अलग-अलग आर्थिक संस्था व्नवैत अछि: प्रतिष्ठाक प्रदर्शन, धनक हस्तान्तवण आ घवेनू श्रमक पुनर्वितवण।

जखन वचनासभकें एक-दोसवासँ जोड़ि देखैत छी, तखन विवाह केरन प्रणयक विधि नहि वहि जाअत; ओ पविवाव, सम्पत्ति, समाज आ निंग-अधिकावक संगम व्नैत अछि। कावाक उपवी विनोद एहि कठिन सम्बन्धसभकें छोपैत नहि; ओकव भीतव पाठक नेन जाँचक साधन व्नैत अछि।

११. भाषिक विन्यास : व्रोनीक प्रयोगक आ कथात्मक नय

साफीक करिता नोकक व्रोनवाक पद्धतिपव ठिकैत अछि। 'वौ', 'यौ', 'गे', 'समधि', 'व्वाव' सन सम्बोधन पाठककें सामाजिक सम्बन्धक भीतव उपस्थित कवैत अछि। ञ सम्बोधन मात्र स्थानीय वङ नहि; ओकवा सँ कियो प्रवान पविचयक दावा कवैत अछि, कियो वांगाक अनुमति पवैत अछि, कियो सहायता माँगैत अछि, कियो तिवस्काव कवैत अछि। व्रोनवाक अधिकाव प्रसंगानुसाव व्दनैत अछि।

संग्रहमे मुञ पाँतिक अनुशासन प्रमुख अछि। कतञ्च तक मिनवाक चेष्टा, कतञ्च घन आवृत्ति, कतञ्च नोकधुनक साँचा, आ कतञ्च सामान्य कथनकें पाँतिमे व्वाँधि देवाक शैली भेटैत अछि। उदाहवणतः 'नोत दै छी'क व्यावम्बाव आवृत्ति गायनयोग्य संवचना दैत अछि; 'सन-सन' शीतक ध्वनि व्नैत अछि; 'म्याउँ-म्याउँ' कुकुवक आवाज; 'कौआ कुचवैए' सगुनक वाग; 'आउ यौ याव' दनानक निमन्त्रण। एहि ध्वनि-आधावित संवचनासभमे पाठ निखन भेना पवो श्रवणक संस्काव जीवित अछि।

करि कखनो रस्तुक नाम अनेक पाँतिमे जोड़ैत छथि। बौदीक विववण, व्विधाती भोजक सूची, पावनिक खाद्य-विन्यास आ महिषक नागतक गणना यथार्थक घनत्व व्ढ़वैत अछि। मुदा नाम सूची-क्रम करिताकें वर्णन-संग्रह व्नएवाक खतवा सेहो उत्पन्न कवैत अछि। तें शिल्पक मूल्यांकनमे भाषा-विविधता मात्र पर्याप्त नहि; अर्थक नव घुमाव, ध्वनिक संगठन आ समापनक प्रभाव देखव चाही। 'सपनामे देखनञ्च' आ 'मवैतखीन वसगुन्ना खाएव'मे अन्तक मर्ठका अपेक्षाकृत सघन अछि; 'वसंत पंचमी' आ 'अपन गाँव'मे दृश्य अधिक स्थिव अछि।

साक्षीक शैलीक एकटा विशेषता गद्यात्मक विन्यास अछि। लोक-कथोपकथन पाँति रूपमे आबैत अछि; किछु ठाम ई नाटकीय जीवन्तता दैत अछि, किछु ठाम कविता आ साधारण गद्यपद्यक सीमान्त धूँधला करैत अछि। ई सीमारेखा स्वतः दोष नहि, मुदा प्रत्येक पद्यक सफलता स्वतन्त्र जाँच माँगैत अछि।

१२. ललान : सार्वजनिकता, एकान्त आ सामाजिक दृष्टिविन्दु

पोथीक शीर्षकक 'ललान' समस्त कविता खण्डकेँ पुनः पढ़बाक चाबी अछि। 'बैशाखमे ललानपर'मे मित्रक खेल-अवकाशक निमन्त्रण अछि; 'मरैतधीन बसगन्हा खाएब'मे ललान वृक्षक अवसरवरोधक स्थान बनैत अछि; 'आसकतियेँ गंगा दूर'मे एक ललानसँ दोसर ललान घुमैत आसक्त लोक अछि; 'ओ दिन बिसरि गेलही बौ'मे ललान परिचय-पुनःस्थापनक नाटकीय स्थल अछि। एकहि सामाजिक ठामक अर्थ परिस्थिति अनुसार बदलैत अछि।

ललान तेँ केवल 'परम्परागत सामूहिक चौक' नहि। ओ पुरुष-प्रधान बैठक सेहो भऽ सकैत अछि; ओहि समय भीतरक आँगनमे स्त्री अनवरत श्रम करैत होयत। ओ चर्चाक केन्द्र अछि, मुदा सामाजिक बहिष्कारक सम्भावना रहितो नहि। ओ वृक्षक आश्रय अछि, मुदा उपेक्षाक चिह्न सेहो। एकहि ठामक एहि विरोधाभासमे संग्रहक स्वतन्त्र साहित्यिक समृद्धि निहित अछि।

'गामक जनाब'सँ ललानक तुलना करला पर सार्वजनिकता दोहरा स्वरूप धरैत अछि। जनाब सामूहिक जनक श्रमसँ बनल मिलन-स्थल अछि; ललान विश्राम आ गप्पक स्थल। दुनूकेँ समान रूपेँ खुला मानबाक प्रमाण नहि। एहि अन्तर पर नजरि राखि पाठक लोक-वोमानीकरणसँ बचैत अछि आ कविताक सांस्कृतिक भूगोलकेँ अधिक सटीक रूपमे बुझैत अछि।

१३. दलित साहित्यिक दृष्टि : लेखकक सामाजिक स्थिति आ कविताक स्वायत्तता

साक्षीक आत्मकथामे धोबी जाति, परिवारक सेवा-श्रम, बाल्यावस्थाक कामक बोझ, बाधित शिक्षा आ प्रवासक विवरण अछि। एहि साक्ष्यसँ लेखकक सामाजिक स्थानक अनुमान नहि, प्रत्यक्ष आत्मपरिचय भेटैत अछि। मुदा कविता खण्डक प्रत्येक पात्रकेँ धोबी सम्प्रदायसँ आयल मानि लेनाइ अथवा प्रत्येक गृहस्थक समस्या सीधे अस्पृश्यताक परिणाम ठहराएब प्रमाणसँ बाहर जएबाक होयत। कविता कखनो स्वतन्त्र लोकपात्रक आवाजमे अछि, कखनो सामूहिक निरीक्षणमे।

दलित सौन्दर्यशास्त्रक उपयोग एहिठाम लेखककेँ निर्धारित राजनीतिक साँचासँ सीमित करब नहि, ओकर अनुभवक अधिकार स्वीकार करब अछि। धोबी परिवारसँ आयल कवि मिथिलाक श्रम, उत्सव, भोजन, सामाजिक हास्य आ धार्मिक भावनापर लिखि सकैत छथि; साहित्यिक अधिकार केवल पीड़ाक वर्णन धरि सीमित नहि। एकर विपरीत, दलित सामाजिक पृष्ठभूमिक कारण स्वतः प्रत्येक पाँति सामाजिक अन्यायक आलोचना होएत—ई मान्यता सेहो एक प्रकारक साहित्यिक बन्धन होयत।

डीगनेक सम्पादित मराठी दलित साहित्य संकलन पद्य, कथा आ आत्मकथा सहित विविध विधामे दलित अभिव्यक्तिक विस्तार देखबैत अछि। जेलियटक अध्ययन सामाजिक आन्दोलन आ साहित्यिक आत्मस्वरक ऐतिहासिक सम्बन्ध स्पष्ट करैत अछि। एहि तुलनात्मक परिप्रेक्ष्यमे साक्षीक काव्य एकटा क्षेत्रीय, लोकबोलीप्रधान अभिव्यक्ति बनैत अछि; मराठी दलित आन्दोलनक शिल्प आ राजनीतिक पदावलीक यथावत पुनरावृत्ति नहि। युग, भाषा, साहित्यिक संस्था आ लेखकक अनुभवक भेद सुरक्षित राखब तुलनाक आवश्यक शर्त अछि।

'मैथिलीक पहिल दलित आत्मकथा' सम्बन्धी सम्पादकीय मान्यता साक्षीक गद्य-खण्डक साहित्यिक इतिहाससँ जुड़ल अछि; एकरे आधारपर कविता खण्डकेँ 'पहिल दलित कविता-संग्रह' घोषित करबाक उचित नहि। एहि संग्रहक ऐतिहासिक स्थानक प्रमुख कारण पाँच विधाक सहअस्तित्व, सामाजिक प्रतिनिधित्वक विस्तार आ लोकवाणीक समकालीन मुद्रित साहित्यक दावेदारी अछि।

१४. पाठक अन्तर्विरोध आ आलोचनात्मक सीमासभ

रचनामे किछु दृष्टिक शैथिल्य निस्सन्देह अछि, मुदा आलोचनात्मक मूल्यांकनमे निम्न अन्तर्विरोध स्पष्ट उभरैत अछि। घरेलू हिंसाक खिलाफ लिखल कविता आ सेरा खातिर प्रतीक्षा चाहनिहार सुर एकहि संग्रहमे अछि। 'गामक जनाव' साम्प्रदायिक एकताक स्मरण करबैत अछि, मुदा 'श्रेष्ठ-अश्रेष्ठ'क प्रधान भेदक सम्भावित सामाजिक अर्थकेँ खुलि कहि नहि पबैत। विज्ञानयुक महँग व्यवस्था पर प्रश्न अछि, मुदा नव पीढ़ीक पढ़ाइक आकांक्षाकेँ विलासिता कहबाक खतरा सेहो अछि। विवाहक दाजाव पर तीक्ष्ण कटाक्ष अछि, मुदा विवाहक माध्यमसँ घरेलू श्रमक उपलब्धिक चाहना सेहो व्यक्त भेल अछि।

कोनो रचना केवल एहि कारण अमान्य नहि होइत जे ओकरा भीतर लेखकक समयक नैतिक सीमा देखल जाय। उलटे, ओहि सीमाकेँ स्पष्ट करबाक पाठकेँ अधिक जीवित बनबैत अछि। साक्षीक कविता अनेक ठाम 'प्रधान गामक नीक लोक' बनाम 'आनक बिगड़ल पीढ़ी'क द्विभाजन करैत अछि। एहि कारण आचरणिक समाजशास्त्रीय विश्लेषण नैतिक सामान्यीकरणमे बदलि जाइत अछि। किछु कविताक रचनात्मकता शब्द पुनरुक्ति आ लोकविम्बमे सघन अछि, जखन कि दोसरमे वाक्यक दोहराव, सीधा उपदेश अथवा अनुक्रमिक सूची काव्यात्मक ऊर्जा कम करैत अछि।

एक सीमाक विपरीत उपलब्धि सेहो उल्लेखनीय अछि। पोथीमे 'गामक जनाव'क जल, महिषक नागत, आलूक फसल, बसगीतना, हरदी, माछ, घैल, प्रथाव, पाँति, भालस आ उड़ीस सन वस्तुसभ साहित्यिक विषय बनैत अछि। एहि वस्तुसभमे श्रम आ जीवनक अर्थ अछि। कथित 'साधारण' वस्तुक ई गरिमा काव्यक सामाजिक क्षेत्र विस्तार करैत अछि। ई सामाजिक विस्तारक वास्तविक काव्यसिद्धि अछि; एही उपलब्धिक संग शिल्पगत अनियमितता आ नैतिक अन्तर्विरोध स्वीकार करबाक संतुलित समीक्षा होयत।

१७. तुलनात्मक निष्कर्ष : ऋतु, भोजन आ श्रमक त्रिकोण

संग्रहक कतेको कविताकेँ तीन अक्षपर एकत्र पढ़ल जा सकैत अछि। पहिल अक्ष ऋतु: बौदी, माघक ठँठ, वसन्त आ वैशाखक ताप। दोसर अक्ष आहार: जूड़शीतलक सतुआ, रविवातक भोज, बसगीतना, माछ, प्रधान खेतक उपज। तेसर अक्ष श्रम: खेती, पशुपालन, भालस, वानपानल, जल भरब, कोन्हू आ वृक्षक सेरा। ई त्रिकोण जीविकाक व्यापक रूप निर्मित करैत अछि। ऋतु श्रमक शर्त बदलैत अछि; श्रम भोजनक सम्भावना बनबैत अछि; भोजन सम्बन्ध आ प्रतिष्ठाक चिह्न बनैत अछि।

'बौदी भइ गेल'मे अन्नक भविष्य नष्ट होइत अछि, मुदा 'एक ठाम गेनाहँ रविवातो'मे भोजनक सीमा पार करैत उपभोग देखाइत अछि। 'जतेककेँ बौउँह नै ओतेककेँ नहठी'मे दृधक आर्थिक गणना अछि, 'बसगीतनाक जबाव'मे मिठाइक सामाजिक दान। 'मावैकेँ मन तइ सागमे हरदी नै'मे भोजनक तैयारी स्त्रीक दुर्दमा श्रम अछि; 'मरैतखीन बसगीतना खाएब'मे भोजन दैत सम्बन्धक असफलता चिह्नित होइत अछि। एहि भिन्न प्रसंगमे खाद्यसामग्री मात्र स्वादक वस्तु नहि, सामाजिक सम्बन्धक प्रतिमान बनैत अछि।

এহি ত্রিকোণক অন্তস্থত কবিতা খণ্ডক উপলব্ধি সমন্বাগত অছি—এতএ মিথিলা কেবল পারম্পরিক মিথিলা নহি, বৌদ্ধী, সুখ, শ্রম, উপভোগ, পিতৃসত্তা আ প্রতিবোধক মিথিলা সেহো অছি। একহি ভূগোলক ভীতর অর্থভেদ দেখবাক ক্ষমতা এহি সংকলনকেঁ দস্তাবেজী মহত্ত্বসঁ আগূ বঢ়াকঽ সাহিত্যিক বৈদগ্ধতা দৈত অছি।

১৬. নিষ্কর্ষ : লোকবৌদ্ধীক কারায়ে সমাজক অসমাপ্ত বহস

'বৈশাখমে দলানপর'ক কবিতা খণ্ডকেঁ জँ কেবল সবল গ্রাম্য গীত কহল জায়, তঁ ওকর ভীতরক সামাজিক তর্ক কম আঁকল জাএত; জँ প্রত্যেক বচনাকেঁ জাতি-বিবোধক ঘোষণাপত্র বঁনা দেল জায়, তঁ ওকর বিশিষ্ট ভার, অনিশ্চিততা আ অন্তর্বিরোধ লুপ্ত ভঽ জাএত। এহি অষ্টাওস কবিতামে জতেক ক্ষত আ পারঁনি অছি, ওতেক পরিবার, সম্পত্তি, শ্রম, শিক্ষা, জল, উপভোগ আ হিংসা সেহো অছি। কবি লোকবৌদ্ধীক সংবাদসঁ জীবনক দৈনন্দিন পক্ষক সাহিত্যিক অধিকার স্থাপিত কবৈত ছথি।

সমগ্র মূল্যাঙ্কনমে তীনটা বিশিষ্ট উপলব্ধি সোঝাঁ অবৈত অছি। পহিল, দৃষ্টান্তক বস্তু-সম্পদা: বৌদ্ধীক দবাব, মহিষক চাবা, ওলাবক বস্সী, বৃক্ষক বুঁলৈত ডিবিঁয়া, ভালসক হবদী। দোসব, শ্রবা-কথাত্মক বিন্যাস: সম্বোধন, হঁসী, গপশপ, পুনবাবৃত্তি আ অচানক সমাপন। তেসব, সামাজিক প্রশ্ন উঠএবাঁক শক্তি: দহেজক বাঁজাব, ঘবেলূ হিংসা, সার্বজনিক সংসাধনক লোপ, বৃদ্ধাবস্থাক অস্ববক্ষা আ শিক্ষাক মহঁগ কপ।

এহি উপলব্ধিসভক সংগ আবম্ভিক বচনাত্মক সীমাসভ স্পষ্ট অছি—কতিপয় পদ্যমে উপদেশীক অতিক্রমণ, অনেক কথকসুবক একবঁগিয়া নৈতিকতা, স্ত্রী-স্বায়ত্ততাক প্রতি বিবোধাভাসী দৃষ্টি আ ছন্দ-লয়ক অসমান সংগঠন। মুদা সাহিত্যিক আলোচনাক কাজ দোষক সূচী বঁনএবঁ মাত্র নহি; ঞা দেখবঁ সেহো অছি জে বচনা অপন সময়ক অনকহল প্রশ্নকেঁ কোনা পকড়ৈত অছি। সাফীক কবিতা খণ্ড এহি পবীক্ষামে উল্লেখনীয় অছি। একব দলান কখনো গপক বৈঠক, কখনো বৃদ্ধক একান্ত, কখনো নশীক চক্কব, কখনো স্মৃতিক চৌক বঁনৈত অছি। এহি বঁদলৈত দলানমে মিথিলাক সামান্য জনক জীবন এককপী নহি বহি জাওত—ও সাহিত্যক ভীতব অপন অসমাপ্ত বঁহসক সংগ প্রবেশ কবৈত অছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

সাফী, সंदীপ কুমাব। বৈশাখমে দলানপব। দিল্লী: শ্রুতি প্রকাশন, প্রথম সংস্কবণ, ২০১৪।

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। "আত্মকথা খণ্ডক সম্পাদকীয় টিপ্পণী।" অন্তস্থত: সंदীপ কুমাব সাফী, বৈশাখমে দলানপব। দিল্লী: শ্রুতি প্রকাশন, ২০১৪।

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। "A Complete Critical Appreciation of Sandeep Kumar Safi." A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, ভাগ ৬৩। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_65.htm ।

বিদেহ। "এডিটর্স চোওস সীবীজ–৭: মৈথিলীক পহিল দলিত আত্মকথা।" বিদেহক প্রকাশকীয় টিপ্পণী। https://groups.google.com/g/videha/c/hLjwX9RfN9A ।

লিঁবাঁলে, শবণকুমাব। Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations। অনুবাদ: আলোক মুখর্জী। হৈদবাবাঁদ: ওবিএন্ট ল্যংগমৈন, ২০০৪।

বেগে, শর্মিলা। Writing Caste/Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonios। নঞা দিল্লী: জুবাঁন, ২০০৬।

পরাব, উর্মিনা। The Weave of My Life: A Dalit Woman’s Memoirs। অনুরাদ: মাযা পণ্ডিত। ন্যূয◌র্ক: কোনম্বিযা যূনিরর্সিঠী প্রেস, ২০০৯।

ডাঁগনে, অর্জুন (সম্পাদক)। Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature। ওবিএন্ট স্র্নৈকস্রান, ২০০৯ সংস্করণ (মূন সংকনন ১৯৯২)।

জেনিযঠ, এনেনোব। From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement। নঞা দিন্নী: মনোহব, ১৯৯৬ সংস্করণ।

রর্মা, রিকাস কে। “Region, Culture and Environment: Gleaning Socio-Ecological Content from the Sama Chakeva Festival in the Mithila Region.” Journal of Indian History and Culture, অংক ২১, জূন ২০২২।

আঁরেডকব, ভীমবার বামজী। Annihilation of Caste। প্রথম প্রকাশন, ১৯৩৬।

খণ্ড ২ / রিহনি কথা

নোকরিশ্বাস, গৃহস্থী আ রিরাহ-রাজাব

সঁদীপ কুমাব সাফীক ‘রৈশাখমে দনানপব’ক রিহনি কথা খণ্ডক রিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা

স্বতন্ত্র শোধ-আনেখ | মৈথিনী কথা-আখ্যানশাস্ত্র আ সামাজিক আনোচনা

সাবাংশ

সঁদীপ কুমাব সাফীক ‘রৈশাখমে দনানপব’ক রিহনি কথা খণ্ড তীনঠা সংরাদপ্রধান কথা—‘অন্ধ রিশ্বাস’, ‘সাউস পুতোহু’ আ ‘সপ্তন’—সঁ রনন অছি। সংক্ষিপ্ত আকাবক রাবজুদ এহি বচনাসভমে মিথিনাক ঘবেনূ আ সামাজিক জীরনক তীন পবস্পব জুড়ন সংকট উদ্ঘাটিত হোঅত অছি: অফরাহ আ ডাঅন-আবোপ দ্বাবা স্ত্রীক প্রতিষ্ঠাপব আক্রমণ, গৃহস্থীমে স্ত্রী-শ্রমক অসমান রিতবণ আ হিংসাত্মক সত্তা, তথা রিরাহক নামপব দহেজক স্বীকৃত আর্থিক নেন-দেন। রর্তমান অধ্যযন এহি কথাসভকেঁ কেরন উপদেশাত্মক সামাজিক বচনা মানি নহি পঢ়ৈত; ঞা দেখৈত অছি জে নোকভাষাক সংরাদ, অনকহন পাত্র, দৃশ্য-পবিরর্তন, রিবাম, শীর্ষকক রাঞ্জনা আ অধূবা সমাধান কথাকেঁ কোনা অর্থ দৈত অছি। ‘অন্ধ রিশ্বাস’মে দূ রার্তাকাবক রীচ নোকাপরাদক প্রকট হোযব; ‘সাউস পুতোহু’মে পবস্পব শিকাযতক ভীতব পুরুষ-সত্তাক অদৃশ্য কিন্তু প্রভারকাবী উপস্থিতি; আ ‘সপ্তন’মে শুভ-সংস্কাবক শষ্কারনীক ভীতব রিরাহক রাণিজ্যীকবণ—ঞা তীনঠা প্রমুখ পাঠকীয পবিণাম অছি। অধ্যযন শবণকুমাব নিঁরালে◌, শর্মিনা বেগে, ভীমবার আঁরেডকব তথা সংরাদরাদী আনোচনাক উপযোগ তননাত্মক ঔজাবক রূপমে করৈত অছি; কিন্তু মূন বচনাক পাত্রসভক জাতি রা নেখকক রাক্তিগত উদ্দেশ্যক অণ্ঠকন নহি নগরৈত। নিষ্কর্ষতঃ সাফীক রিহনি কথা গামক সহজ রোনচানকেঁ সামাজিক আনোচনাক মাধ্যম রনরৈত অছি; ওকব কনাত্মক শক্তি স্থিতি আ সংরাদক ঠকবারমে তথা ওকব সীমা কিছু ঠাম প্রত্যক্ষ উপদেশ, কথাত্মক অপূর্ণতা আ স্ত্রীক স্বতন্ত্র স্ববক অনুপস্থিতিমে অছি।

রীজশব্দ

সঁদীপ কুমাব সাফী; রৈশাখমে দনানপব; রিহনি কথা; রীজ-কথা; মিথিনা; দনিত সাহিত্য; ডাঅন-আবোপ; অন্ধরিশ্বাস; স্ত্রী-শ্রম; সাউস-পুতোহু সম্বন্ধ; দহেজ; রিরাহ-রাজাব; কথোপকথন; সামাজিক রাংগ্য।

१. प्रस्तावना : अल्प गात, व्यापक समाज

मैथिली साहित्यक इतिहासमे लघु आख्यानक प्रश्न केवल शब्दक संख्या गनबाक प्रश्न नहि अछि। कोनो सामाजिक घटना कथायोग्य मानल जाए, केकर बोली कथाक केन्द्र बनए, आ कथाकार केहन कम शब्दमे पाठकक मनमे व्यापक अनुभव जगा सकैत छथि—ई प्रश्न विहनि कथाक पहिचानसँ जुड़ल अछि। संदीप कुमार साफीक 'बैशाखमे दलानपर'क विहनि कथा खण्ड एहि दृष्टिसँ ध्यानाकर्षक अछि। पोथीक पाँच खण्डक बीच ई तेसर रचनात्मक खण्ड थिक; कविता आ लघुकथाक मध्यवर्ती स्थान एकरा सहज घटनाक कथासँ आगाँ बढ़ि विधागत प्रयोगक सम्भावना दैत अछि। मूल खण्डमे केवल तीनटा कथा अछि, मुदा तीनू कथा गामक जीवनक ऐहन प्रसंग चुनैत अछि जाहिमे सामान्य गप सामाजिक विचार-विन्यासक साक्ष्य बनि जाइत अछि।

'अन्ध विश्वास'क आरम्भ सामान्य कुशल-क्षेमक गपसँ होइत अछि; 'साउंस पतोहु' घरेलू काजक आदेशसँ; 'सगुन' एकटा विवाह-मध्यस्थक परामर्शसँ। तीनू आरम्भमे कोनो असाधारण घटना नहि। तथापि सामान्य जीवनक भीतर जे सामाजिक असमानता, परम्पराक दुरुपयोग आ मानवीय क्षोभ छिपल रहैत अछि, से संवादक क्रममे उघरैत जाइत अछि। ई लेखकक मूल सामर्थ्य थिक जे ओ अर्थक विशाल दावाक बदला घर-आँगनक छोटी-छोटी बातचीत चुनैत छथि।

साफीक आत्मकथा खण्डक सन्दर्भ सेहो ध्यान देबाक योग्य अछि। प्रारम्भिक सम्पादकीय टिप्पणी लेखकर आत्मकथाकेँ मैथिलीमे दलित अनुभवक महत्त्वपूर्ण साहित्यिक प्रवेशक रूपमे स्थापित करैत अछि। मुदा एहिसँ ई निष्कर्ष स्वतः नहि निकलैत जे लेखकर लिखल प्रत्येक कथा एकहि जातीय प्रसंगपर केन्द्रित होयत। विहनि कथा खण्डक तीनू रचनामे पात्रसभक जाति प्रत्यक्ष निर्दिष्ट नहि अछि। अतः सामाजिक दृष्टिक मूल्यांकन लेखकक जीवन-स्थितिक सन्दर्भ राखि कइ करब उचित अछि, पात्रसभक जातीय पहिचान कल्पित कइ नहि।

२. विहनि कथाक विधागत धरातल

'विहनि'क अर्थ बीआ अथवा बीजसँ जुड़ैत अछि। बीजक भीतर छोट-छोट रूपमे जीवनक सम्भावना निहित रहैत अछि; तहिना विहनि कथाक संक्षिप्त दृश्य पाठकक मनमे व्यापक कथा-संसार उगाबय लेल छोड़ि जाइत अछि। गजेन्द्र ठाकुरक एकटा पूर्ववर्ती विधागत विवेचनमे एहि नामकेँ हिन्दी 'लघुकथा' शब्दसँ अलग मैथिलीक स्वतन्त्र नाम देबाक प्रयासक रूपमे उल्लेख कएल गेल अछि। विदेहक प्रकाशकीय आयोजनमे विहनि कथा आ लघुकथा सम्बन्धी अलग संकलनक उपस्थिति एहि नामकरणक ऐतिहासिक प्रसंगकेँ स्पष्ट करैत अछि। तथापि नाम भिन्न भेलामात्रसँ प्रत्येक रचना शिल्पगत रूपसँ स्वतन्त्र प्रमाणित नहि होइत; एकर परीक्षा मूल पाठमे करय पड़त।

विहनि कथाक कसौटी ई होयबाक चाही जे सीमित दृश्य, अर्थवाही कथोपकथन, सामाजिक संकेत आ समापनक अनुनाद एक-दोसराक सहायता करए। जँ पात्रक अन्तिम वाक्य सभ अर्थ समाप्त दैत अछि तँ कथामे बीजक अपेक्षा शिक्षा-वाक्यक प्रधानता बढ़ि सकैत अछि। जँ संवादमात्र अछि, मुदा ओकर भीतर परिस्थिति नहि बदलैत, तँ ओ गपशपक अभिलेख बनि सकैत अछि। जँ संघर्ष देखल गेल मुदा समाधान नहि, तँ ई अधबापन कमजोरी सेहो बनि सकैत अछि आ जीवनक वास्तविक जटिलताक संकेत सेहो। एहि तर्कपर तीनू रचनाक निकट-पाठ करब उपयोगी अछि।

'अन्ध विश्वास'मे साधारण गपक विस्तारक बाद अचानक आरोपक प्रसंग अबैत अछि; 'साउंस पतोहु'मे बहसक घनत्व कथाक समस्त गति बनि जाइत अछि; 'सगुन'मे बात-विचार, स्वभाव आ सहमतिक छोट क्रम दहेजक व्यवस्था

उघारैत अछि। एतए घटनाक तननामे ‘कथन’ अधिक निर्णायक अछि। पात्र जे रहैत अछि, तकरा ओ अपन सामाजिक स्थिति, अपेक्षा आ सत्ता-सम्बन्ध अनजाने उद्घाटित करैत अछि।

३. आलोचनात्मक पद्धति आ पाठकीय सावधानी

एहि अध्ययनमे चारि स्तर एकसाथ ध्यानमे राखल गेल अछि। पहिल, कथाक उपलब्ध दृश्य आ पात्रक प्रत्यक्ष वाक्य। दोसर, ओहि वाक्यक पाछाँ सक्रिय घरेलू, नैतिक, आर्थिक आ साम्प्रदायिक सम्बन्ध। तेसर, संवादक क्रम, समय, कथा-अन्त आ लोकजीवनक कथात्मक प्रयोजन। चारिम, अन्य भारतीय दलित साहित्य आ स्त्रीवादी आलोचनासँ सम्भावित संवाद। एकर अर्थ ई नहि जे बाहरी सिद्धान्त पात्रसभक मुँहमे अपने कथन बनि देत। कथाक प्रमाण ओतबे मान्य होयत जतेक पाठ स्वयं समर्थन करैत अछि।

शरणकुमार लिंबालेक दलित साहित्यक सौन्दर्यमूल्य आ सामाजिक अनुभवक सम्बन्धपर विचार करैत छथि। शर्मिला रेगे जाति, स्त्री-स्वर आ जीवन-वृत्तान्तक परस्पर सम्बन्धक महत्त्व प्रतिपादित करैत छथि। एहि द्वन्द्व दृष्टिक सहायतासँ साकीक कथामे श्रम, सामाजिक प्रतिष्ठा आ असमानताक बोध अधिक सूक्ष्म रहैत अछि। किन्तु किछु दृश्य केवल नैतिक उत्पीड़नक; किछु विवाहक अर्थशास्त्रक; किछु लोकविश्वासक। तीनू कें अनिवार्यतया प्रत्यक्ष जाति-अत्याचारक घटना कहबाक पाठ-न्यायक प्रतिकूल होयत।

एहि सावधानीक दोसर पक्ष ऐतिहासिक प्रथमत्व अछि। पुस्तकक सम्पादकीय आ विदेहक सूचीमे साकीक आत्मकथाकेँ पहिल मैथिली दलित आत्मकथाक रूपमे रेखाङ्कित कएल गेल अछि। ई प्रभावकारी सम्पादकीय-दृष्टि थिक; सर्वग्राही अभिलेखीय सर्वेक्षणक बिना एकरा अकाट्य ऐतिहासिक अन्तिम निष्कर्ष कहबाक आवश्यकता नहि। साहित्येतिहासमे प्रथमत्वक दावा आ वास्तविक साहित्यिक उपलब्धि दू अलग प्रकारक प्रश्न अछि। वर्तमान समीक्षा विवेचनि कथाक कलात्मक आ सामाजिक मूल्याकेँ ओकर अपन पाठसँ सिद्ध करबाक प्रयास करैत अछि।

४. ‘अन्ध विश्वास’ : सामान्य वार्तालापक भीतर भयक प्रवेश

‘अन्ध विश्वास’क आरम्भमे काकी आ कनियाँक बीच आदरपूर्ण भेंट अछि। वृद्धा देहक पीड़ा, पुत्रवधू बहुताक प्रभाव, दवाइक निष्फलता कहैत छथि; दोसर स्त्री परिवारक हाल, बच्चाक परीक्षा आ गवनीक छुट्टीक प्रश्नक उत्तर दैत अछि। एतए कथा अपन मुख्य विवाद तक्कोन नहि खोलैत। लोक-जीवनक विश्वसनीय गपक क्रम बनाओल जाइत अछि। एहि क्रममे शरीरक रोग, आय, घरेलू जिम्मेदारी आ दूर रहैत परिवार एकहि संसारक हिस्सा बनि जाइत अछि। दैनन्दिन वार्तालापक ई विस्तार कथाकेँ जीवन्त करैत अछि; ओहि संग विवेचनि कथाक अपेक्षित तीक्ष्ण संक्षेपसँ किछु दूरी सेहो उत्पन्न करैत अछि।

पहिल वार्तालापमे काकी ओहि घरेलू वस्तुसभक उल्लेख करैत छथि जे दिल्लीसँ पुत्र पठौने अछि—ठंढा तेल, साबुन, कपड़ा धोएबाक सामग्री। ई विवरण मात्र उपभोक्ता वस्तुक सूची नहि। एकर भीतर प्रवास, दूरस्थ पुत्रक देखरेख आ घरेलू श्रमक निरन्तरता समाहित अछि। शहरसँ पठाओल आधुनिक सामान वृद्धाक शरीर आ घरक श्रमक बीच पहुँचैत अछि, मुदा स्नानक पीड़ा, सामाजिक अकेलापन आ अथवा परिवारक अन्तर्विरोधक अन्त नहि करैत। कथाकार एहि अंशमे ‘आधुनिकता’क पैघ घोषणा नहि करैत छथि; वस्तु-नामसँ जीवनक स्थिति उभरैत अछि।

काकी अपन पुतोहुक बनाओल भोजनक आलोचना करैत छथि। ओहि समयेँ अपन पछुआरक अवकँच तोड़ि व्यञ्जन बनएबाक गर्वो प्रकट करैत छथि। एहि संवादमे वृद्ध स्त्री अपन श्रमक दक्षता, स्वादक मानदण्ड आ परिवारक अन्दरक अधिकार स्थापित करैत छथि। आगू जखन अन्धविश्वासक प्रसंग उठैत अछि तँ पाठक समक्षैत

𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒋𑒏 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒁𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒲 𑒂 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒲𑒏 𑒠𑒴 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒦𑒰𑒑𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒰𑒿𑒙𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒋𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱, 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫, 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒮𑓂𑒣𑒩𑓂𑒡𑒰, 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯 𑒂 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒮𑒦 𑒋𑒏𑒮𑒰𑒟 𑒁𑒕𑒱।

𑓕. ‘𑒁𑒢𑓂𑒡 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮’𑒏 𑒠𑒴 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 : 𑒑𑒣𑒮𑒿 𑒂𑒩𑒼𑒣 𑒡𑒩𑒱

𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒐𑒝𑓂𑒛𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒧𑒹 𑒪𑒧𑓂𑒥𑒰 𑒥𑒱𑒢𑓂𑒠𑒳-𑒔𑒱𑒯𑓂𑒢 𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒞𑓂𑒣𑒬𑓂𑒔𑒰𑒞 𑒕𑒼𑒙𑒏𑒲, 𑒥𑒛𑓃𑒏𑒲 𑒠𑒲𑒠𑒲𑒮𑒿 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒣𑒴𑒕𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱—𑒏𑒲 𑒍 𑒑𑒳𑒝-𑒖𑒰𑒠𑒴 𑒮𑒲𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰 𑒩𑒰𑒐𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱? 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒁𑒣𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒩𑒧𑒹 𑒚𑒚𑓂𑒚𑒰 𑒂 𑒮𑓀𑒬𑒨 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒮𑒧𑒹𑒙𑒢𑒹 𑒁𑒕𑒱। 𑒕𑒼𑒙𑒏𑒲𑒏 𑒁𑒑𑒱𑒪𑒰 𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒍𑒗𑒰-𑒑𑒳𑒢𑒲, 𑒠𑒹𑒫𑒲 𑒣𑒚𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒤𑒫𑒰𑒯, ‘𑒛𑒰𑒃𑒢’𑒏 𑒂𑒩𑒼𑒣 𑒂 𑒥𑒔𑓂𑒔𑒰𑒏 𑒧𑒵𑒞𑓂𑒨𑒳 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒦𑒨𑒰𑒫𑒯 𑒏𑒟𑒢 𑒂𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑓀𑒏𑓂𑒩𑒧𑒝𑒧𑒹 ‘𑒏𑒰𑒏𑒲’𑒏 𑒏𑒳𑒬𑒪-𑒏𑓂𑒭𑒹𑒧𑒏 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩 𑒁𑒔𑒰𑒢𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒮𑒿 𑒦𑒩𑒱 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒹𑒯𑒏 𑒥𑒲𑒧𑒰𑒩𑒲 𑒂 𑒍𑒏𑒩 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒪𑒼𑒏-𑒁𑒢𑒳𑒧𑒰𑒢 𑒮𑒰𑒧𑓂𑒣𑓂𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒏 𑒂𑒩𑒼𑒣𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒏𑓄 𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒏𑒟𑒰𑒏𑒰𑒩 ‘𑒛𑒰𑒃𑒢’ 𑒏𑒯𑒱 𑒂𑒩𑒼𑒣𑒱𑒞 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒠𑒼𑒮𑒩𑒰𑒏 𑒧𑒳𑒿𑒯𑒮𑒿 𑒍𑒏𑒩 𑒥𑒠𑒢𑒰𑒧𑒲 𑒮𑒳𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒁𑒢𑒳𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱: 𑒂𑒩𑒼𑒣𑒱𑒞 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒁𑒤𑒫𑒰𑒯𑒏 𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒣𑒩𑒱𑒦𑒰𑒭𑒱𑒞 𑒯𑒼𑒋 𑒪𑒰𑒑𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒍 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒏𑓂𑒭 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒯𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒫𑒰𑒠 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒧𑒳𑒿𑒯𑒮𑒿 𑒁𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒧𑒹 𑒏𑒟𑒰 ‘𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒁𑒤𑒫𑒰𑒯’𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰 𑒁𑒫𑒬𑓂𑒨 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒂𑒩𑒼𑒣 𑒗𑒹𑒪𑒻𑒞 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒁𑒣𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒟𑒰 𑒡𑒩𑒱 𑒢𑒯𑒱 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒰 𑒣𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑒰𑒪 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒏𑒟𑒰𑒪𑒹𑒐𑒢 𑒪𑒹𑒪 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒥𑒢𑒱 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒁𑒢𑓂𑒡𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒡𑒰𑒩𑒝𑒰 𑒢𑒯𑒱; 𑒍 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒥𑒱𑒑𑒰𑒛𑓃𑒏 𑒮𑒰𑒡𑒢 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒿 𑒏𑒹𑒏𑒩𑒼 𑒩𑒼𑒑 𑒫𑒰 𑒧𑒵𑒞𑓂𑒨𑒳𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 ‘𑒫𑒱𑒠𑓂𑒨𑒰’𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒠𑒹𑒪 𑒖𑒰𑒋, 𑒞𑒿 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒔𑒱𑒏𑒱𑒞𑓂𑒮𑒰, 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒂 𑒠𑒳𑓁𑒐𑒏 𑒖𑒙𑒱𑒪 𑒏𑒰𑒩𑒝𑒮𑒦 𑒣𑒱𑒕𑒳𑒂 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒔𑒩𑓂𑒔𑒰 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒱𑒏 𑒮𑒳𑒢𑒫𑒰𑒄 𑒢𑒯𑒱, 𑒞𑒻𑒨𑒼 𑒂𑒩𑒼𑒣𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒠𑒝𑓂𑒛 𑒖𑒏𑒰𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫 𑒛𑒰𑒪𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑒲𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒝𑓂𑒛𑒏 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒫𑒩𑓂𑒝𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒂𑒩𑒼𑒣𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒭𑓂𑒧 𑒦𑒹𑒠𑒏𑒹𑒿 𑒧𑒰𑒢𑒥 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒮𑒢𑒲𑒨𑒞𑒰 𑒪𑒹𑒪 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱।

𑓖. 𑒥𑒛𑓃𑒏𑒲 𑒠𑒲𑒠𑒲𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒫𑒰𑒠 : 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒩 𑒂 𑒍𑒏𑒩 𑒮𑒲𑒧𑒰

‘𑒁𑒢𑓂𑒡 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮’𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒧𑒹 𑒥𑒛𑓃𑒏𑒲 𑒠𑒲𑒠𑒲 𑒕𑒼𑒙𑒏𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒩𑒼𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒂 𑒪𑒼𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒛𑒰𑒃𑒢-𑒖𑒼𑒑𑒱𑒢 𑒏𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒠𑒳𑒭𑓂𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒁𑒢𑓂𑒡𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒏 𑒢𑒰𑒧 𑒮𑒲𑒡𑒹 𑒥𑒖𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒞𑒋 𑒏𑒟𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒮𑓀𑒬𑒨𑒧𑒹 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱: 𑒢𑒱𑒩𑒰𑒡𑒰𑒩 𑒂𑒩𑒼𑒣 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒧𑒹 𑒗𑒑𑒛𑓃𑒰 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙𑒞𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒔𑒹𑒞𑒢𑒰𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒮𑒿 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒫𑒰𑒢 𑒁𑒕𑒱, 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒞𑓁 𑒖𑒐𑒢 𑒛𑒰𑒃𑒢-𑒂𑒩𑒼𑒣𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢 𑒁𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒥𑒢𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒏𑒪𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒞𑒩𑒣𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱: 𑒖𑒿 𑒔𑒩𑒧 𑒏𑓂𑒭𑒝𑒧𑒹 𑒏𑒟𑒰𑒏𑒰𑒩-𑒮𑒧𑒩𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰-𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨 𑒠𑒹𑒞, 𑒞𑒿 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒁𑒩𑓂𑒟-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝 𑒏𑒞𑒋 𑒩𑒯𑒞? 𑒫𑒱𑒯𑒢𑒱 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒥𑒲𑒖𑒮𑓂𑒫𑒩𑒴𑒣 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑓁 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒮𑒿 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒅𑒑𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒟𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒏𑓄 𑒠𑒹𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒅𑒠𑓂𑒠𑒹𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒥𑒪 𑒂 𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙𑒞𑒰 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒥𑒯𑒳𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒒𑒙𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒋𑒞𑒋 ‘𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮’ 𑒂 ‘𑒁𑒢𑓂𑒡𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮’𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒦𑒹𑒠𑒏 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒡𑒰𑒩𑓂𑒧𑒱𑒏 𑒂𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒣𑒩 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒦𑒾𑒧𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒻𑒞; 𑒄 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒂𑒩𑒼𑒣—𑒏𑒱𑒨𑒼 𑒖𑒰𑒠𑒴-𑒮𑒿 𑒥𑒲𑒧𑒰𑒩𑒲 𑒫𑒰 𑒧𑒵𑒞𑓂𑒨𑒳 𑒏𑒩𑒰 𑒠𑒹𑒪𑒏—𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒫𑒲𑒨 𑒂𑒬𑒨 𑒡𑒰𑒩𑓂𑒧𑒱𑒏 𑒮𑒧𑒳𑒠𑒰𑒨𑒏 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱, 𑒁𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒱𑒞 𑒠𑒼𑒭𑒰𑒩𑒼𑒣𑒝𑒮𑒿 𑒣𑒩𑒯𑒹𑒖 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑓀𑒏𑒳𑒔𑒱𑒞, 𑒣𑒰𑒚𑒮𑒧𑒩𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒧𑒹 𑒏𑒟𑒰 𑒁𑒣𑒢 𑒮𑒧𑒨𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐𑒢𑒲𑒨 𑒠𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫𑒹𑒖 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

७. 'साउँस प्रतीक्षा' : आदेश, प्रतिवाद आ श्रमक विस्मृत लेखा

'साउँस प्रतीक्षा' एकटा घरेलू आदेशसँ आरम्भ होइत अछि: साउँस प्रतोक्षाकेँ दुपहरमे स्वति बहन देखैत छथि आ महिषीकेँ पानि पिअएबाक आग्रह करैत छथि। प्रथम दृष्टिमे ई सामान्य गृहस्थ समस्या बुझाइत अछि। तथापि प्रतोक्षा अपन पक्ष रखैत अछि—दिन भरिक परिश्रमसँ हाथ-पएर थाकल अछि, भानस आ दोसरो जिम्मेदारी ओकरा कमजोर कऽ देने अछि, माथ आ देह दुखाइत अछि। एहि उत्तरमे आनस्थक आरोपक विरुद्ध श्रमक साक्ष्य अछि। चरित्र अपन देहक थकानकेँ प्रमाण बनबैत अछि।

तत्पश्चात साउँस अपन परिश्रमक लेखा प्रस्तुत करैत छथि: गोबर पाथब, घरेलू कार्य, भोजन-पानि आ पूजाक समय नहि भेटब। दूनू स्त्री कहैत छथि जे ओ खटैत-खटैत थाकि गेल छथि। एकर अर्थ ई नहि जे दुनूक सामाजिक शक्ति समान अछि; ई अवश्य अछि जे घरेलू उत्पादनक अधिकांश जिम्मेदारी स्त्री-देह पर केन्द्रित अछि। अन्न-पाक, पशु-पोषण, गोबर-संग्रह, पाहुनक व्यवस्था—ई श्रम परिवारक जीविकाकेँ चलबैत अछि, मुदा कथाक विवादमे एकर मान्यता 'के बेसी कएलक'क प्रतिस्पर्धामे बदलि जाइत अछि।

एकटा गम्भीर आलोचनात्मक प्रश्न एहि ठाम उठैत अछि: परिवारक पुरुष कतए छथि? कथा आरम्भमे पुरुषक प्रत्यक्ष श्रम, घरेलू साझेदारी अथवा सहानुभूतिपूर्ण उपस्थितिक विवरण नहि दैत अछि, जखनकि भोजन, पशु आ वृक्षक देखरेखसँ जुड़ल सारा तनाव साउँस-प्रतोक्षाक बीच जमा भऽ रहल अछि। एहि प्रकार कथा गृहस्थीमे स्त्री विरुद्ध स्त्रीक विवाद देखबैत काल अप्रत्यक्ष रूपसँ पितृसत्तात्मक श्रम-विभाजनक समस्याक संकेत दैत अछि। ई अर्थ पाठकक विश्लेषण अछि; कथाक पात्रसभ स्वयं एहि संरचनाक औपचारिक नाम नहि लैत छथि।

८. थाकल देह आ मान-सम्मानक भाषा

प्रतोक्षाक कथनमे 'भरि दिन खटैत' देहक पीड़ा एकटा व्यक्तिगत अनुभव अछि। साउँसक जवाबमे 'हम की बैसल छी' अपन परिश्रमक मान्यता माँगबाक आग्रह अछि। दुनू अभिव्यक्ति सामाजिक रूपक अमूर्त सिद्धान्तसँ बेसी निकट अछि: एकहि घरक दू पीढ़ी दिन-राति काज करैत अछि, मुदा काजकेँ सहकार बनएबाक साधन असफल अछि। प्रत्येककेँ दोसराक विश्राम अन्याय बुझाइत अछि। घरक भीतर अवकाशक अधिकारो सत्ता-विभाजनसँ जुड़ल भऽ जाइत अछि।

एहि विवादक शब्दावलीमे सम्बोधनक बदलब महत्त्वपूर्ण अछि। आरम्भिक 'कनियाँ' वा 'माए' अपेक्षाकृत पारिवारिक सम्बोधन अछि; तकरा बाद कड़ुआ उपनाम, गारि आ गारीक रूप प्रबल होइत अछि। भाषा द्वारा सम्बन्ध बिगड़ैत अछि। साउँसकेँ प्रतोक्षाक उत्तर-प्रतिवाद अनुशासनक चुनौती बुझाइत अछि; प्रतोक्षाकेँ साउँसक आदेश अपमान आ श्रमशोषण बुझाइत अछि। एहि अर्थमे कथानक घटनासँ कम आ सम्बोधनक तापमानसँ बेसी आगाँ बढ़ैत अछि।

कथा प्रतोक्षाकेँ सम्पूर्ण निर्दोष आ साउँसकेँ एकतरफीय खलनायिका नहि बनबैत। साउँसक थकान सेहो सह-संभाव्य अछि; मुदा क्षमताक सत्ताक प्रयोग आ हिंसाक धमकी अलग नैतिक प्रश्न अछि। दूनू बात एकसाथ मानल जाए तँ चरित्र अधिक विश्वसनीय बनैत अछि। 'दुनू समान रूपेँ दोषी' सन सुविधा-सूत्र अपनहि नैतिक भेदकेँ मेटा दैत। श्रमक संकट साझा भऽ सकैत अछि, मारपीटक धमकीक वैधता ताहिसँ उत्पन्न नहि होइत।

৯. হিংসাক ধমকী : অনুপস্থিত পুত্রক প্রভারকারী সত্তা

কথাক নির্ণাযক মোড় ওহি রাক্যসভমে অছি জতএ সাউঁস পুত্র দ্বারা পুতোহুকেঁ পিঠএরাঁক জবাদা প্রকট করৈত ছথি। পুত্র মঁচপব উপস্থিত নহি, তখনহুঁ ওকব সম্ভারিত হিংসাক স্মবণ পূবা রিরাদক শক্তি-সন্তুনন রঁদনৈত অছি। পবিরাবক পুরুষ অদৃশ্য হোঅতহুঁ অন্তিম দণ্ড দযরাঁক কন্পিত অধিকাবক রূপমে প্রকট হোঅত অছি। এহি সূত্রমে পাবিরাবিক অধিকাবক র্যরস্থা দেখাঅত অছি: পিতৃসত্তাক প্রভার স্ত্রী-স্ত্রী সংঘর্ষক ভীতব সঁ রোঁনি উঠৈত অছি।

পুতোহুক প্রতিকাব সেহো দৈহিক হিংসাক শঙ্কারনী ধবি পহুঁচৈত অছি; ও মোঁটা-কেস উখাড়রাঁক ধমকী দৈত অছি। এতএ প্রতিশোধক চক্র চনএ নাগৈত অছি। প্রাবম্ভমে পশ্বকেঁ পানি পিএরাঁক সাধাবণ আগ্রহ বহন, জকব অন্ত আন্তবিক গৃহ-যদ্ধক ভাষা রঁনি জাঅত অছি। ঈ ক্রম অসংগত শোব নহি; ঘবেনূ সম্পর্কক অরিশ্বাস কতেক শীঘ্র হিংসামে রঁদনি সকৈত অছি, তকব কনাম্ৎক সংক্ষেপ অছি।

পুতোহু ছোঁটকা ভাঅকেঁ ফোন কহ নৈহব চনি জেরাঁক রাঁত কহৈত অছি। টেনীফোন এতএ সামাজিক রস্তু অছি: মাযকেসঁ সম্পর্ক আ ঘব ছোড়রাঁক সম্ভারনা। ম্বদা নৈহব একদম স্ববক্ষিত আশ্রয রঁনত, এহন কথা নহি কহৈত; ঈ কেরন পাত্রক ঘোষিত রিকন্প অছি। সাউঁস পুত্রক সহাবা নেত ছথি, পুতোহু ভাঅকেঁ। দূনূ অপন পক্ষমে পুরুষ-সম্বন্ধক শক্তি আহ্বান কবৈত ছথি। কথা এতএ স্ত্রীক স্বাযত্ত প্রতিবোধক সম্ভারনা আ পবিরাবক পুরুষাধীন স্ববক্ষাক সীমা—দূনূকেঁ একসাথ দেখরৈত অছি।

১০. টোন-পড়োস : গৃহস্থী নিজী নহি বহৈত

‘সাউঁস পুতোহু’ক সংরাদ রাঁবম্বাব পড়োসীক কান ধবি পহুঁচৈত অছি। সাউঁস টোন-পড়োসকেঁ সাক্ষী রঁনরৈত ছথি, পুতোহু সেহো ‘মকবা কাকী’ক সমক্ষ অপন পক্ষ বখৈত অছি। এহি সম্বোধনসভসঁ ঘবক সীমা ভিতব-রাঁহবক রীচ ঠূটৈত অছি। গ্রাম্য সার্রজনিকতা ন্যাযোন্মুখ মঁচ রঁনি সকৈত অছি, ম্বদা গপক প্রসাব দ্বাবা অপমান রঁঢ়এরাঁক মাধ্যম সেহো ভহ সকৈত অছি। কথামে পড়োসক কোনো নির্ণাযক পঁচাযত, স্বনরাঞ রা সমাধান প্রস্তুত নহি অছি; সাক্ষী রঁনরাঁক আহ্বান মাত্র দৃশ্য রঁনৈত অছি।

এহি খাস রিন্দুপব ‘অন্ধ রিশ্বাস’সঁ অন্তর্সম্বন্ধ স্পষ্ট অছি। ওতএ নোক-চর্চা ডাঅন-আবোপক রূপ ধবৈত অছি; এতএ টোন-চর্চা সাউঁস-পুতোহুক নৈতিক ছরি তয কবরাঁক প্রযন্ৎ কবৈত অছি। দূনূ ঠাম সম্বদাযক নিগাহ স্ত্রীক র্যরহাবপব সক্রিয অছি। স্ত্রীক নিজী কার্য, ভোজন রঁনএরাঁক শৈনী, রিশ্রাম, চিকিৎসা, মাযকেসঁ সম্পর্ক আ অপরাদ—সভ সামাজিক দৃষ্টিক রস্তু রঁনৈত অছি। কথা ঈ নহি কহৈত জে সম্বদায সদৈর দুষ্ট অছি; ম্বদা সম্বদায দ্বাবা ন্যায কেনা রঁনৈত আ রিগড়ৈত অছি, তকব দুরিধা অরশ্য প্রকট কবৈত অছি।

শর্মিনা বেগেক জাতি-নৈঙ্গিক আনোচনা এতএ পদ্ধতিগত সহাযক হোঅত অছি: স্ত্রীক জীরনক সাঙ্ক্য পঢ়ৈত সময শ্রম, প্রতিষ্ঠা আ হিংসাকেঁ ঘবক পৃথক ঘটনা কহি অনগ নহি কএন জা সকৈত। তথাপি সাক্ষীক পাত্রসভক জাতি নির্দিষ্ট নহি ভেনাসঁ এহি কথাকেঁ কোনো রিশেষ জাতিক ঘবেনূ প্রথাক প্রত্যক্ষ নমূনা মানি নের গনত হোযত। সামাজিক সংবচনা পহিচানরাঁক অর্থ পাঠমে অনুপস্থিত তথ্য গঢ়র নহি।

১১. কথা-অন্তক অনির্ণীত তনার

‘সাউঁস পুতোহু’ক অন্ত কোনো মেন-মিনাপ, মাফী, অনগ ঘব রা সম্বদায দ্বাবা ন্যাযসঁ নহি হোঅত। ক্রোধক তাপ শেষ বহৈত অছি। পুতোহু বৃদ্ধাকেঁ উদ্দেশিত অহন্ত কটু রাক্য কহৈত অছি, জেকবা পশ্চাত কথা সমাপ্ত।

पाठककेँ ई निर्णय स्वयं करय पड़ैत अछि जे दू पीढ़ीक स्त्री एक-दोसराकेँ किएक शत्रु मानि रहल छथि आ समाधानक सामाजिक शर्त की होयत। विहनि कथाक दृष्टिसँ ई खुलल अन्त अपेक्षाकृत प्रभावकारी अछि: कथा समस्या देखारैत अछि, समाधानक तैयार नुस्खा नहि।

मुदा खुलल अन्तक सीमा सेहो अछि। दूनू स्त्रीक गरज-मरजक अन्तर, पुत्रक सम्भावित हस्तक्षेप, आर्थिक निर्भरता अथवा सन्तानक हितक पक्ष विकसित नहि अछि। ई अभाव लघु आकारक कारण सेहो भऽ सकैत अछि। लेखक सघन संवाद द्वारा दृश्य ठाढ़ करैत छथि, मुदा सामाजिक मनोविज्ञानक अनेक तह खुजबाक पूर्व कथा समाप्त भऽ जाइत अछि। अतः एहि पाठकेँ एकटा तीक्ष्ण घरेलू दृश्य कहब अधिक उपयुक्त, सम्पूर्ण पारिवारिक उपन्यासक संक्षेप मानब कम।

१२. 'सगुन' : शुभता आ व्यापारक एकहि भाषा

'सगुन'मे ठकोकाका आ हर्षित बाबूक बातचीतक केन्द्र बेटी-विवाह अछि। आरम्भमे ठकोकाका परम्परा निभेबाक अनिवार्यता पर बल दैत छथि आ आश्वासन दैत छथि जे गरीब-धनिक सभ घरमे विवाह होइत अछि, ई समस्या स्वनिम जाएत। बाबा उगनाक नाम आश्वासनक धार्मिक-सांस्कृतिक आधार बनैत अछि। हर्षित बाबू जल्दी विवाह करए चाहैत छथि, कारण ममता दिल्ली जाएबाक हड़बड़ी अछि। एहि कथनमे विवाह केवल भावना अथवा संस्कार नहि; यात्रा, अवसर, वय आ समयक व्यावहारिक गणनासँ जुड़ल अछि।

कथा-शीर्षक 'सगुन' सामान्यतः मंगल आरम्भक प्रतीक अछि। मुदा वास्तविक संवादमे बेटी लेल बरक खोज, मध्यस्थक भरोसा, परिवारक योग्यताक परीक्षण, नगद देबाक प्रस्ताव आ वस्तुगत उपहारक सूची अबैत अछि। शुभता आ सौदाक ई सहअस्तित्व शीर्षककेँ दोहरा अर्थ दैत अछि। पाठमे लेखक सीधा 'दहेज-प्रथा अनुचित अछि' नहि कहैत; परन्तु जे स्वाभाविक बातचीतक रूपमे उपस्थित अछि, ओहीसँ पाठक सामाजिक अन्तर्विरोध देखैत अछि।

एतए व्यंग्य बाँचाक सम्भावना खुलल छोड़ि दैत छथि। जँ पाठक परम्परागत विवाहक सफलता मात्र देखत, तँ संवाद आश्वस्तकारी लागि सकैत अछि; जँ विवाहमे बेटी आ बरक मानवीय सम्बन्धक स्थानपर नगद-वाहनक आग्रह देखत, तँ शिष्टाचारक पाछू विकाउ व्यवस्था उजागर होयत। एहि दुहरा पठनक कारण कथा सामाजिक रूपसँ महत्त्वपूर्ण अछि—जकर सौदा नहि कहल जाइत, ताहि व्यवहारकेँ संस्कार कहल जाइत अछि।

১২. ঠকোকাকা : মধ্যস্থক ভাষা আ অধিকাব

ঠকোকাকা কথামে প্রস্তারক রাহক ছথি। ও পহিনে ভয ঘঠরৈত ছথি, ফেব অপন দেখন উম্মীদরাবক প্রশংসা কবৈত ছথি, আ অন্তমে ‘সেঠ’ ভহ গেনাক আশ্বাসন দৈত ছথি। ঈ এম একঠা সূক্ষ্ম সামাজিক কৌশন অছি: আশংকা দূব কএন গেন, রিকন্প প্রস্তুত ভেন, জোখিম ন্যূন কহন গেন, আ নির্ণয শীঘ্র কবএরাঁক রাতারবণ রঁনন। ঠকোকাকা রিরাহ-সম্বন্ধক সামাজিক সম্পর্কক ছ্রানকেঁ অপন অধিকাব রঁনরৈত ছথি।

ঠকোকাকাক কথনমে উম্মীদরাব ‘রেঁগণ্বকমে ওঁজীনিযর্বিংগক তৈযাবী’ কবৈত অছি। তৈযাবী আ পূবা শিক্ষা-দর্জাক রীচ স্পষ্ঠ অন্তব অছি। রিরাহ-মূন্যাঁকনমে ভরিষ্যক সম্ভারনা রর্তমানক প্রতিষ্ঠা জকাঁ কাম কবৈত অছি; পবিরাব এহি সম্ভারনাক আধাবপব উৎসোহিত হোঞত অছি। এতএ রেবোজগাব অথরা অপ্রশিক্ষিত রবক ঠগীক আবোপ নগএরাঁক কোনো আধাব নহি; কথা কেরন তৈযাবীক স্থিতি রঁতরৈত অছি। মুদা প্রস্তারিত রঁবক ঔপচাবিক যোগ্যতা জঁ অপূর্ণ অছি, তৈযো সামাজিক প্রশংসা নির্ণাযক রঁনি বহন অছি—এহি ভাষা-সঁবচনাক আনোচনা পাঠসঁগত অছি।

প্রস্তারিত রঁবক মায-রাঁপ নহি ছথি; হুনকা মামা-মামী আ নানা-নানী পাননে ছথি। কথামে ঈ জানকাবী সংক্ষেপমে দেন গেন অছি; একব আধাবপব রঁবক চবিত্র, আর্থিক স্থিতি অথরা অভিভারকসঁ অপেক্ষিত রারহাবক জঠিন অনুমান নহি কএন জা সকৈত। ঈ রিরবণ কথাক সূক্ষ্ম সামাজিক পৃষ্ঠভূমি মাত্র অছি। জখন ঠকোকাকা এহেন জানকাবী দেঞত ছথি, ও হুনকব মধ্যস্থতাক রিশ্বসনীযতা রঁঢ়েরাঁক প্রযন্ে সেহো বুঝি পড়ৈত অছি—মানো রঁব-রিরবণক সভ পক্ষ হুনকা মানূম অছি।

१४. हर्षित बाँबू : जन्दी, भवोसा आ दहेजक सहमति

हर्षित बाँबू ठकोकाकाक ऊँपव भवोसा कवैत छथि आ प्रस्ताव आगाँ बढ़ेबाक आग्रह दैत छथि। निर्णायक क्षणमे ओ नगद सहित चेन आ मोटँवसाइकिन देबाक सहमति प्रकट कवैत छथि। एहि सूचीमे विवाह खर्चक सामान्य चर्चा नहि, वॉबपक्षक अपेक्षाक पूर्ति नेन देबाक तैयावी अछि। ऊँपहाव आ दहेजक बीच सामाजिक भिन्नता होयबॉ सम्भव अछि, मुदा जे व्यवहाव 'जे नगद नेता' आ 'जे नेतिहन'सँ आवम्भ होइत अछि, ओ नेन-देनक स्पष्ट संवचना प्रस्तुत कवैत अछि। कथामे ववक प्रत्यक्ष माँग देखाओन नहि गेन; पिता एकतवफा स्वीकृति दाओ कवैत छथि। ई भेद आनोचना नेन आवश्यक अछि।

हर्षित बाँबूक वाक्यमे 'हम सभ देबिन'क सहजता विशिष्ट अछि। आर्थिक बोझ केवन अनिवार्यता नहि, सामाजिक प्रतिष्ठाक प्रदर्शन सेहो भइ सकैत अछि। मुदा हर्षितक पविवाव वास्तवमे सम्पन्न अछि कि कर्जक भावमे पड़त—मून पाठ एहि प्रश्नक ऊँत्तव नहि दैत। 'गवीब वा धनिक'क सामान्य कथनसँ पविवावक वास्तविक स्थिति तय नहि कएन जा सकैत। एहि सीमाक बावजूद दहेज नेन-देनक स्वीकृत मनोवृत्ति स्पष्ट अछि।

कथा सौदा सम्पन्न भेनाक घोषणा नहि कवैत। 'सगुन नइ कइ जाउ' आगूक कर्मक आह्वान अछि। ओहि बिन्दुपव कथानक रुकैत अछि जतए विवाहसँ पहिने आर्थिक सहमति बनि गेन अछि, मुदा सम्बन्धक अन्य पक्ष—बेटीक इच्छा, ववक सहमति, पविवावसभक प्रत्यक्ष मुनाकात, विवाहक सम्पन्नता—अज्ञात अछि। ई अनकहन विस्ताव विहनि कथाक बीज-सम्भावना अछि।

१७. अनुपस्थित बेटी : पविवावक निर्णयमे स्त्रीक मौन

'सगुन'क सबसँ असवकावी अनुपस्थिति हर्षित बाँबूक बेटी स्वयं छथि। जिनकव विवाह सम्बन्धी निर्णयक चर्चा भइ वहन अछि, हुनकव आवाज एकोटा बेव नहि सुनाइत। हुनकव शिक्षा, पसिन्न, असहमति अथवा भविष्याक आकांक्षा सम्बन्धी प्रश्नो संवादमे नहि ऊँठैत। शिष्ट सामाजिक वार्तामे पिता आ मध्यस्थक सक्रियता विवाहक वास्तविक केन्द्रव बनि जाइत अछि। एहि मौनकेँ पात्रक मनोभावक प्रमाण नहि, कथा द्वावा ऊँपनब्ध कवाओन प्रतिनिधित्वक सीमा बुझबाक चाही।

ई मौन 'अन्ध विश्वास'मे आवोपित स्त्रीक मौनसँ भिन्न पविस्थिति वाखैत अछि, मुदा दुनू ठाम स्त्रीक विषयमे दोसव नोक बजैत अछि। 'साउँस पुतोहु'मे तकव विपवीत स्त्रीसभ स्वतन्त्र कपसँ बजैत अछि, यद्यपि ओहि स्ववमे नड़ाइ, धमकी आ एक-दोसवापव आवोपक प्रभुत्व अछि। तीनू कथा एहि भिन्नताक काव‌ण स्त्री-स्ववक एकटा विचित्र क्रम प्रस्तुत कवैत अछि—केकवो बीचाव दोसव कवैत अछि, कियो स्वयं क्रोधपूर्वक बोनैत अछि, आ केकवो सम्बन्धमे निर्णय केवन पुरुष कवैत छथि। ई तनना कथासभक आन्तविक वचना बुझबाक ऊँपयोगी आधाव अछि।

शर्मिना बेगेक स्त्री-कथन सम्बन्धी चिन्तन याद कवब एतए ऊँचित अछि: स्त्रीक जीवनक साक्ष्य केवन ओकवा विषय बना देनासँ पूवा नहि होइत; ओकव कथन-अधिकावक प्रश्न सेहो ऊँठैत अछि। सागवीक कथा एहि प्रश्नकेँ प्रत्यक्ष सिद्धान्तक कपमे नहि ऊँठबैत, मुदा अभावक द्वावा पाठककेँ विचाव कवबाक अवसव दैत अछि।

१६. 'ख़ब बिकाय नगनमे' आ 'सगुन' : एकहि पोथीक भीतव दू स्वव

कविता खण्डक अन्तिम वचना 'ख़ब बिकाय नगनमे' दहेजक आर्थिक तर्कपव प्रत्यक्ष बाँगा कवैत अछि। योग्यताक बनावटी आ ववक 'वेट'क भाषा विवाह-बाजावक विकृतिपव चोट कवैत अछि। ओकव तवन्त बाद विहनि कथा खण्ड आवम्भ भइ आगाँ 'सगुन'मे विवाह-बातचीतक एहन दृश्य देखबैत अछि जाहिमे नगद, चेन आ मोटँवसाइकिन

𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒞 𑒋𑒏𑒠𑒧 𑒮𑒯𑒖 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒢𑒱𑒏𑒙𑒮𑓂𑒟 𑒣𑒰𑒚𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒮𑒰𑒟 𑒣𑒜𑓃𑒪𑒰𑒣𑒩 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒂 𑒏𑒟𑒰𑒧𑒹 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢𑒞𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱: 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒰 𑒣𑒩 𑒐𑒳𑒪𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒯𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒏𑒟𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒰𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒲𑒏𑒩𑒝 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒩𑒴𑒣𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒦𑒹𑒠𑒏𑒹𑒿 ‘𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡𑒰𑒦𑒰𑒮’ 𑒏𑒯𑒱 𑒞𑒳𑒩𑒢𑓂𑒞 𑒐𑒰𑒩𑒱𑒖 𑒏𑒩𑒥 𑒮𑒩𑒪 𑒯𑒼𑒨𑒞। 𑒏𑒟𑒰𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒧𑒳𑒿𑒯𑒮𑒿 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒙𑒱𑒣𑓂𑒣𑒝𑒲 𑒩𑒐𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒄 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞𑒱𑒏𑒩𑒝 𑒮𑒧𑒩𑓂𑒟𑒢𑒏 𑒥𑒩𑒰𑒥𑒩 𑒢𑒯𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒨𑒥 𑒂 𑒍𑒏𑒩 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑓂𑒝 𑒥𑒢𑒰𑒨𑒥 𑒠𑒴 𑒁𑒪𑒑 𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣𑒑𑒞 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒮𑒑𑒳𑒢’𑒧𑒹 𑒖𑒿 𑒥𑒹𑒙𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒣𑒳𑒕𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒩 𑒦𑒹𑒙𑒪 𑒩𑒯𑒱𑒞𑒋, 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒧𑒡𑓂𑒨𑒮𑓂𑒟𑒏 𑒂𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒢𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒚𑒹𑒮𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒦𑒹𑒪 𑒩𑒯𑒱𑒞𑒋, 𑒞𑒿 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨𑒏 𑒢𑒨 𑒥𑒹𑒮𑒲 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒦𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒪। 𑒧𑒴𑒪 𑒏𑒟𑒰 𑒋𑒯𑒢 𑒁𑒞𑒱𑒩𑒱𑒏𑓂𑒞 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒻𑒞; 𑒞𑒰𑒯𑒱 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒋𑒏𑒩 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒦𑒩 𑒁𑒕𑒱।

‘𑒮𑒑𑒳𑒢’𑒏 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭𑒞𑒰 𑒋𑒯𑒲 𑒧𑒾𑒢 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒬𑒳𑒦’𑒏 𑒬𑒓𑓂𑒐 𑒠𑒼𑒯𑒩𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒥𑒹𑒙𑒲 𑒂 𑒥𑒩𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒏𑒧, 𑒪𑒹𑒢-𑒠𑒹𑒢𑒏 𑒞𑒻𑒨𑒰𑒩𑒱𑒨𑒰𑒿 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒮𑒼𑒗𑒰𑒿 𑒁𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒨𑒟𑒰𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒏𑒛𑓃𑒳𑒂 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨 𑒋𑒞𑒋 𑒬𑒼𑒩 𑒏𑓄 𑒢𑒯𑒱, 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒮𑒞𑓂𑒨 𑒑𑒣𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒥𑒮𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒠𑒯𑒹𑒖𑒏 𑒢𑒱𑒢𑓂𑒠𑒰 𑒢𑒯𑒱, 𑒍𑒏𑒩 𑒩𑒼𑒖𑒧𑒩𑓂𑒩𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞 𑒞𑒩𑓂𑒏 𑒥𑒳𑒗𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒩 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓗. ‘𑒧𑒰𑒩𑒻𑒏𑒹 𑒧𑒢...’, ‘𑒮𑒹𑒫𑒰’ 𑒂 ‘𑒮𑒰𑒅𑒿𑒮 𑒣𑒳𑒞𑒼𑒯𑒳’ : 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡

𑒮𑒰𑒤𑒲𑒏 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 ‘𑒧𑒰𑒩𑒻𑒏𑒹 𑒧𑒢 𑒞𑓄 𑒮𑒰𑒑𑒧𑒹 𑒯𑒩𑒠𑒲 𑒢𑒻’𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒬𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒮𑓂𑒞𑒞𑒰 𑒂 𑒣𑒳𑒩𑒳𑒭𑒏 𑒁𑒏𑒩𑓂𑒧𑒝𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒣𑒩 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲 𑒒𑒰𑒮-𑒦𑒳𑒮𑓂𑒮𑒰, 𑒥𑒔𑓂𑒔𑒰𑒏 𑒠𑒹𑒐𑒩𑒹𑒐, 𑒦𑒰𑒢𑒮 𑒂 𑒒𑒩𑒹𑒪𑒴 𑒏𑒰𑒖 𑒮𑒧𑓂𑒯𑒰𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒞𑒰𑒯𑒱𑒣𑒩 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢 𑒮𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒣𑒳𑒞𑒼𑒯𑒳𑒏 𑒟𑒏𑒰𑒢 𑒣𑒜𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒮𑒬𑒏𑓂𑒞 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑒣𑒰𑒚𑒲𑒨 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 ‘𑒮𑒹𑒫𑒰’ 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒣𑒜𑓃𑒪-𑒪𑒱𑒐𑒪 𑒣𑒳𑒞𑒼𑒯𑒳𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩 𑒣𑒩 𑒥𑒳𑒖𑒳𑒩𑓂𑒑𑒏 𑒬𑒱𑒏𑒰𑒨𑒞 𑒂 𑒣𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒰𑒑𑒞 𑒑𑒵𑒯𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒳𑒐 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒕𑒼𑒩𑒏 𑒥𑒲𑒔 ‘𑒮𑒰𑒅𑒿𑒮 𑒣𑒳𑒞𑒼𑒯𑒳’ 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒬𑓂𑒩𑒧 𑒂 𑒣𑒱𑒞𑒵𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒬𑒰𑒮𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒮𑒰𑒟 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒙 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒠𑒳𑒩𑓂𑒠𑒬𑒰𑒣𑒩 𑒮𑒯𑒰𑒢𑒳𑒦𑒴𑒞𑒱 𑒂 𑒂𑒡𑒳𑒢𑒱𑒏 𑒣𑒳𑒞𑒼𑒯𑒳𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒰𑒑𑓂𑒩𑒯𑒏 𑒮𑒯𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒁𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒢𑒯𑒱। 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨-𑒮𑒩𑒝𑒲 𑒩𑒐𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒯𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒯𑒥𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱; 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒰 𑒞𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒧𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱𑒫𑒰𑒠𑒲 𑒫𑒰 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒩𑒴𑒜𑓃𑒱𑒫𑒰𑒠𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒖𑒪𑓂𑒠𑒥𑒰𑒖𑒲𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱। 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒮𑒧𑒨 𑒂 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒹𑒬𑒏 𑒞𑒢𑒰𑒫 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒖𑒏𑒩 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱।

‘𑒮𑒰𑒅𑒿𑒮 𑒣𑒳𑒞𑒼𑒯𑒳’𑒏 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒧𑒳𑒿𑒯𑒮𑒿 𑒢𑒱𑒏𑒪𑒪 𑒏𑒙𑒳 𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒢𑒯𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒏𑒟𑒰𑒧𑒹 𑒏𑒼𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒰𑒩 𑒂 𑒏𑒼𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒩𑒰𑒧 𑒦𑒹𑒙𑒪 𑒁𑒕𑒱, 𑒮𑒹 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒨 𑒁𑒫𑒬𑓂𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒳𑒞𑒼𑒯𑒳𑒏 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒥𑒨𑒰𑒢 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏𑒵𑒞 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒁𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒦𑒰𑒑𑒧𑒹 𑒏𑓂𑒩𑒼𑒡𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒤𑒼𑒙 𑒍𑒏𑒩 𑒕𑒫𑒱𑒏 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱 𑒥𑒢𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒅𑒿𑒮𑒏 𑒬𑓂𑒩𑒧-𑒫𑒱𑒫𑒩𑒝 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰-𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒡𑒧𑒏𑒲𑒮𑒿 𑒗𑒰𑒿𑒣𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒖𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒣𑒜𑓃𑒞 𑒞𑒐𑒢 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒯𑒰𑒪𑒞 𑒥𑒳𑒗𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒑𑒰𑒪𑒲𑒮𑒿 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒢𑒱𑒏𑒰𑒪𑒞 𑒞𑒿 𑒏𑒟𑒰 𑒮𑓀𑒏𑒳𑒔𑒱𑒞 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒋𑒞।

𑓑𑓘. 𑒦𑒰𑒭𑒰𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱 𑒂 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢

𑒞𑒲𑒢𑒴 𑒫𑒱𑒯𑒢𑒱 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒡𑒢 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒏𑒰𑒏𑒲’, ‘𑒏𑒱𑒢𑒨𑒰𑒿’, ‘𑒨𑒻’, ‘𑒚𑒏𑒼𑒏𑒰𑒏𑒰’, ‘𑒥𑒰𑒥𑒴’ 𑒮𑒢 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒼𑒡𑒢 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒠𑒴𑒩𑒲 𑒂 𑒢𑒱𑒏𑒙𑒞𑒰 𑒥𑒞𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒏 𑒁𑒪𑒑𑒮𑒿 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒲 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒻𑒞; 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒼𑒡𑒢𑒮𑒿 𑒅𑒧𑓂𑒩, 𑒁𑒣𑒢𑒰𑒣𑒰, 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒙 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒁𑒢𑓂𑒡 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮’𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒥𑒰𑒞𑒏 𑒪𑒧𑓂𑒥𑒰 𑒂𑒫𑒰𑒑𑒧𑒢 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏

সময ৱঁনরৈত ঋছি; ‘সাঙস প্বতোহ্ম’মে কঠু ঋারাজ ঋা প্রতিউত্তব মগড়াক রেগ দৈত ঋছি; ‘সগ্বন’মে ঋাশ্রুস্তকাবী ভাষা রালিজ্যাক সমন্নৌতাক ঋনন্দ্রন রাতারবণ ৱঁনরৈত ঋছি।

এহি রৌনচানকেঁ কেরন ‘ঋশ্বিহ্ন’ ঋথরা ‘ঋপবিঞ্জত’ সাহিহিক মৈথিনী কহি মূন্যাঁকন কবৱঁ ক্রুটিপূর্ণ হোযত। পাত্রক মখপব ভাষাক স্থানীয কপ ওকব ঋন্বভরক প্রামাণিক রাহক ঋছি। সাফী মিথিনাক ঋপন গ্রাম্য বজিস্ঠবক মাধ্যমসঁ জীরনকেঁ উপস্থিতি দৈত ছথি; মানকীগ্রত ভাষাক প্রতিস্পর্ধামে নোকরৌনীকেঁ পবিহাগ কবৱাঁক ঋারশ্বকতা নহি মানৈত। মদা ঋানোচনাম্বেক দৃষ্টিসঁ ভেদ কবৱঁ জকবী ঋছি—ভাষাক স্বাভারিক নোক-রৈরিধ্য এক ৱাঁত, কথাম্বেক ঋন্বশাসনক ঋভার দোসব। ‘ঋন্ধ রিশ্বাস’ক ঋাবম্ভিক রার্তামে কতিপয পুনবারৃত্তি দৃষ্টিকেঁ রিশ্বসনীয ৱঁনরৈত ঋছি, মদা কসারট ঘটৱৈত সেহো ঋছি।

ঋন্তর্কথনক স্তবপব রৌনী রাঁগাক স্রোত ৱঁনৈত ঋছি। ‘সগ্বন’মে ৱঁবক চর্চা ‘সেঠ’ কবৱাঁক ভাষা সম্বন্ধকেঁ রারস্থা-সমাপ্তি জকাঁ প্রস্তুত কবৈত ঋছি। ‘সাঙস প্বতোহ্ম’মে ‘হম কী রৈসন ছী’ ঋপন শ্রমক রৈধতা স্থাপিত কবৱাঁক পদ্ধতি ঋছি। ‘ঋন্ধ রিশ্বাস’মে ‘ডাজন’ শব্দ ঋাবোপিত স্ত্রীক উপব সামাজিক দোষক রৌম বখৈত ঋছি। ভাষা এতএ পাত্রকেঁ সাজ-সজ্জা নহি, সামাজিক কর্ম দৈত ঋছি।

১৯. সঁরাদাম্বেকতা, কথকক ঋন্বপস্থিতি ঋা নৈতিক সূব

তীনূ বচনামে কথাকাবক রিরেচনাম্বেক হস্তক্ষেপ ঋহন্প ঋছি। ঘটনাক ক্রম পহিনে পাত্র কহৈত ঋছি, দোসব ওকব উত্তব দৈত ঋছি। কথক-সূব পৃষ্ঠভূমিমে বহি জাওত ঋছি। এহি পদ্ধতিক কাবণ পাঠককেঁ সঁরাদ সূর্যঁ স্বনৱাঁক ঋন্বহৃতি হোওত ঋছি। মিখাজন ৱাঁখ্তিনক সঁরাদপবক দৃষ্টি উপযোগী তননা ৱঁনি সকৈত ঋছি: একহি সামাজিক স্থিতিমে ঋনেক মূন্য-সূব ঠকবা সকৈত ঋছি। মদা সাফীক রিহনি কথাকেঁ পূর্ণ ৱঁহ্মসূবাম্বেক উপন্যাসক স্তবপব বখৱঁ ঋন্বচিত; এতএ ছোট-ছোট সঁরাদমে কথন-দৃষ্টিক ঠকবারক সীমিত কপ দেখাওত ঋছি।

‘ঋন্ধ রিশ্বাস’মে ৱঁড়কী দীদীক স্পষ্ট রিরেকপবক কথন কথাক নৈতিক মুকার ঋন্তিম ক্ষণমে স্বনিশ্চিত কবৈত ঋছি। ‘সাঙস প্বতোহ্ম’মে একটা নির্ণযকাবী নৈতিক কথন নহি ঋরৈত; সঁরাদক রিস্ফোট সমাপন ৱঁনৈত ঋছি। ‘সগ্বন’মে কোনো প্রতিরাদক ঋারাজ উপস্থিত নহি; সামাজিক ঋসঁগতি পাঠকক রিরেচনপব ছোড়ন গেন ঋছি। ঞা তীন প্রকাবক কথাম্বেক নিষ্কর্ষ একহি খণ্ডক ভীতব ভিন্ন ঋাখ্যান-নীতি ৱঁনৱৈত ঋছি।

এহি ঋন্তবসঁ পাঠকক কাজ ৱঁদনৈত ঋছি। পহিন কথামে ও নিদান স্বনৈত ঋছি; দোসবমে রিরাদক ন্যাযিক পক্ষ তৌনৈত ঋছি; তেসবমে শ্বভ শব্দক ঋারবণক ভীতব ঋার্থিক সম্বন্ধ পহিচানৈত ঋছি। বচনাসভক ক্রম সামাজিক চেতনাক সবন রিকাস-বেখা নহি, ঋর্থনির্মাণক তীন প্রযোগ জকাঁ পঢ়ন জা সকৈত ঋছি।

২০. সময, স্থান ঋা ঋর্থরাহী রস্তু

‘ঋন্ধ রিশ্বাস’মে ভেঠক সময, গবমীক পবীক্ষা, দিন্নীযাঁ সামান ঋা ভানসক ঋাযোজন কথা-সমযকেঁ বোজমর্বা ৱঁনৱৈত ঋছি। কথা ঋপন মখ্য রিরাদ ধবি পম্হঁচৱাঁক পূর্ব সাধাবণ জীরনক সময খর্চ কবৈত ঋছি; ফেব ছনাঁগ নগা কহ ঋফৱাঁহক দৃশ্য খূনৈত ঋছি। ‘সাঙস প্বতোহ্ম’মে পূবা ঘটনা প্রাযঃ এক ঘবেনূ ক্ষণমে সমটি জাওত ঋছি; দিনক থকান কথনক মাধ্যমসঁ প্ররেশ কবৈত ঋছি। ‘সগ্বন’মে রিরাহ পূর্বক ভরিষ্য-কান নির্ণাযক ঋছি: নির্ণয এখন হোযৱাঁক ঋছি, সগ্বন ভেজৱাঁক ঋছি, রিরাহ কবৱাঁক ঋছি, দিন্নী জাএৱাঁক ঋছি। তীনূ কথামে সমযক ভিন্ন গতি রিষযকেঁ প্রভারিত কবৈত ঋছি।

वस्तुक साहित्यिक अर्थ सेहो बदलैत अछि। 'अन्ध विश्वास'मे तेल-साबुन घबक देखभाल आ बाहरी प्रवासक संकेत अछि। 'साउँस प्रतोक्ष'मे महिष, पानि आ गोबर घबेनू उत्पादनक भौतिक श्रमकें प्रदर्शित करैत अछि। 'सग्वन'मे चेन आ मोटरसाइकिल नव आर्थिक प्रतिष्ठाक वस्तु बनि जाइत अछि। एहिसँ गामक सामाजिक जीवन स्थिर परम्पराक मात्र चित्र नहि रहैत—ओ बाजार, प्रवास आ उपभोक्ता वस्तुक संग बदलैत संसार बनैत अछि।

भौतिक वस्तुक ई जाल अतिशयोक्ति बिना ग्राम्य आधुनिकता उजागर करैत अछि। दिन्नीसँ पठाओल तेल आधुनिक व्यापारक हिस्सा अछि, फोन संचारक माध्यम, इंजीनियरिंगक तैयारी रोजगारीय भविष्यक प्रतीक, मोटरसाइकिल विवाहक प्रतिष्ठामूल्य। मुदा कथामे आधुनिक वस्तु अपनासँ बराबरी अथवा विवेक नहि उपजाबैत। एकहि समाजमे मोबाइल-सम्पर्क आ डाइन-आरोप, शिक्षा-आकांक्षा आ दहेज, श्रम-संकट आ पारिवारिक हिंसाक धमकी सहअस्तित्व राखैत अछि।

२१. प्रमाण, अफवाह आ सामाजिक न्याय

'अन्ध विश्वास'क केन्द्रीय प्रश्न अछि—लोक कोन आधारपर दोष मानैत अछि? छोटकी जे कहैत अछि ओकर भीतर 'सभ कहैत अछि'क तर्क अछि। चर्चा केकरो अनुभवक प्रत्यक्ष सत्यापन नहि, जनश्रुतिक रूपमे चलैत अछि। बड़की दीदी ओहि तर्ककें अस्वीकार कए समाजमे झगड़ाक कारण बतबैत छथि। एहि विड़न्तकें दर्शनक कठिन शब्दावलीक बिना 'प्रमाण बनाम अपराद'क नैतिक समस्या मानल जा सकैत अछि।

'साउँस प्रतोक्ष'मे दुनू पक्ष अपन श्रमकें प्रमाण बनबैत अछि। मुदा ओ एक-दोसराक श्रमक मूल्य मानबासँ इन्कार करैत अछि। 'सग्वन'मे ठकोकाका द्वारा देल जानकारी विवाहक निर्णयक आधार बनैत अछि; एतए सूचना आ भरोसाक प्रश्न अछि। एहि प्रकार तीनू कथा सामाजिक न्यायक अनेक स्थिति प्रस्तुत करैत अछि—निराधार आरोप, परस्पर अविश्वास, आ मध्यस्थपर भरोसा।

नव-न्यायक प्रमाण-विचार अथवा सामाजिक न्यायमीमांसा एहि कथा-पठनक सहायक तुलनात्मक भाषा दे सकैत अछि, मुदा साक्षीक पाठ एहन औपचारिक दार्शनिक ढाँचा स्वयं प्रतिपादित नहि करैत। ई भेद स्पष्ट राखि सामान्य प्रश्न पूछब अधिक उपयोगी अछि: जे आरोप सुनल गेल, से सत्य कोना मानल जाए? जे परिश्रम कएल गेल, ओकर पहिचान के करत? जे वरक परिचय देल गेल, ओकर जाँच कोना होयत? ई तीन प्रश्न कथा-स्थितिसँ स्वाभाविक रूपेँ निकलैत अछि।

२२. दलित रचनाकारक सामाजिक दृष्टि : आरोपित पहिचानसँ परे

साक्षीक आत्मकथात्मक परिचय स्पष्ट रूपसँ जाति-आधारित पुस्तैनी श्रम, आर्थिक अभाव आ शिक्षाक कठिन संघर्षक चित्र दैत अछि। एहि साहित्यिक जीवनवृत्तक पृष्ठभूमिमे लेखकक विहनि कथाक सामाजिक दृष्टि अधिक अर्थपूर्ण भए उठैत अछि: ओ घरक काज, लोकापवाद आ विवाह-विषयक बातचीतकें साहित्यक वैध विषय बनबैत छथि। किन्तु ई कहब जे 'अन्ध विश्वास'मे आरोपित स्त्री अवश्ये कोनो समुदायसँ अछि, अथवा 'सग्वन'क परिवार निश्चित दलित थिक, पाठसँ सिद्ध नहि होइत।

दलित साहित्यक आलोचना लेखकक जाति मात्र देखबाक नहि, ओकर लेखनक माध्यमसँ समाजक असमान सम्बन्ध कोना उजागर होइत अछि, ताहि समझबाक आग्रह करैत अछि। शरणकुमार लिंबालेक सामाजिक अनुभव-केन्द्रित सौन्दर्यविचार एहि सन्दर्भमे प्रासंगिक अछि। साक्षीक तीनू कथा प्रत्यक्ष जातीय अपमानक दृश्य नहि रचैत; ओ सामान्य गामक अन्याय आ सामाजिक कढ़ि पर केन्द्रित अछि। लेखकक दलित अनुभव एहिमे दृष्टिक सम्भावना देत, मुदा

প্ৰত্যেক পাত্ৰক জাতীয প্ৰমাণ নহি। এহন পঠন সাহিত্যকেঁ পহিচানক সংকীর্ণ খাঁচামে বঁদ কবৱাঁক বঁদনা সামাজিক সম্বন্ধক ব্যাপক আনোচনামে প্ৰৱেশ কবৱৈত অছি।

আঁৱেডকবক জাতি-ৱিবোধী ৱিচাবসঁ এহি প্ৰশ্নক ঐতিহাসিক সংৱাদ বঁনি সকৈত অছি: সামাজিক প্ৰতিষ্ঠা, মনুষ্যাক মর্যাদা আ বঁবাবঁবীক অধিকাব। মুদা কথামে জাতি-ব্যৱস্থাপব প্ৰত্যক্ষ সৈদ্ধান্তিক প্ৰতিৱেদন নহি অছি। এতএ অধিক উঁপযুক্ত ঙা বুঁমবঁ অছি জে অপবাদসঁ স্ত্ৰীক প্ৰতিষ্ঠা নষ্ট কববঁ, ঘবেনূ হিংসা দ্বাবা অনুশাসন কাযম কববঁ আ ৱিৱাহমে নেন-দেনক দবাঁৱ কাযম কববঁ—ঙা সভ বঁবাবঁবীক মূন্যমানক ৱিপবীত সামাজিক প্ৰৱৃত্তি অছি। এহি ব্যাপক নৈতিক আধাবপব আনোচনা সিদ্ধান্তসঁ সংৱাদ স্থাপিত কবৈত অছি।

২৩. স্ত্ৰী-স্ৱব, ৱন্ম আ অন্তৰ্সম্বন্ধ

তীনূ কথাক আনোচনা কেৱন স্ত্ৰী-ৱিষযক সহানুভূতিক নামপব সমাপ্ত নহি হোঙত। স্ত্ৰীক ৱন্ম-স্থিতি, পাবিবাবিক আযশ্ৰম, শ্ৰমক প্ৰকৃতি আ ৱিৱাহক সত্তাসম্বন্ধ এক-দোসবাসঁ জুড়ন অছি। ‘সাউঁস প্ৱতোক্ষ’মে বৃদ্ধা আ নৱৱিৱাহিতাক শ্ৰম-সংকষ্ঠ পীঢ়ীক প্ৰশ্ন বঁনৈত অছি; ‘অন্ধ ৱিশ্ৱাস’মে স্ত্ৰীপব সামাজিক অপবাদক বোঁঝ সাম্প্ৰদাযিক নিগাহক প্ৰশ্ন বঁনৈত অছি; ‘সগ্বন’মে বেঁঠী-ৱিৱাহ ঘবক আর্থিক ব্যৱস্থাক প্ৰশ্ন বঁনৈত অছি। এহি জষ্টিনতাকেঁ একষ্ঠা সার্ৱত্ৰিক ‘স্ত্ৰী-পীড়া’ক সূত্ৰমে ৱিনীন কএনাসঁ পাঠক ৱিৱবণ ছূষ্ঠি জাএত।

কিম্বৰ্নে ক্ৰেন্‌শ◌কক অন্তৰ্সম্বন্ধী ৱিশ্লেষণ আ শৰ্মিনা বেগেক দনিত স্ত্ৰীক জীৱন-ৱৃত্তান্ত সম্বন্ধী অধ্যযন একব পদ্ধতিগত উঁপযোগিতা স্পষ্ট কবৈত অছি—হিংসা, শ্ৰম আ সামাজিক পহিচানক অনেক ধ্ৰুবী একসাথ ক্ৰিযাশীন ভঃ সকৈত অছি। তথাপি এহি অৱধাবণাসভক মূন ঐতিহাসিক প্ৰসংগ অনগ অছি; ‘সাউঁস প্ৱতোক্ষ’ক পাত্ৰক ৱন্ম বা জাতি অস্পষ্ট বহনাসঁ তননা সূচনাপব সংযম বাখৱাঁক অপেক্ষা কবৈত অছি।

সাক্ষীক একষ্ঠা ৱিশিষ্ট যোগদান ঙা অছি জে ও গ্ৰামীণ স্ত্ৰীক বোঁনচান স্বনৱৈত ছথি। ম্নকব পাত্ৰ কেৱন মৌন পীড়িতা নহি—ও সৱান উঁঠৱৈত, ৱিবোধ কবৈত, বঁকঝক কবৈত, অপন থকান কহৈত ছথি। তকব ৱিপবীত ‘সগ্বন’ক বেঁঠী মৌন অছি আ ‘অন্ধ ৱিশ্ৱাস’ক আবোপিত স্ত্ৰী স্ৱযং নহি বঁজৈত অছি। ঙা তীন-আযামী স্থিতি মৌথিনী স্ত্ৰীক প্ৰতিনিধিত্ৱপব ৱিচাব কবৱাঁক সমৃদ্ধ সামগ্ৰী প্ৰদান কবৈত অছি। আনোচনা কেৱন আৱাজক উঁপস্থিতি নহি, ওকব অনুপস্থিতি সেহো পঢ়ৈত অছি।

২৪. পবম্পবা : সংবক্ষণ, নিযন্ত্ৰণ আ ৱাণিজ্য

‘অন্ধ ৱিশ্ৱাস’মে নোকৱিশ্ৱাসক নামপব স্ত্ৰীকেঁ দোষী ঠহবাএৱাঁক প্ৰযাস অছি; ‘সাউঁস প্ৱতোক্ষ’মে বুঁজুৰ্গক আজ্ঞাপাননক পাবিবাবিক পবম্পবা সত্তাক সাধন বঁনৈত অছি; ‘সগ্বন’মে ৱিৱাহ-সংস্কাবক পবম্পবা নগদ-ৱস্তুক নেন-দেনক স্ৱীকৃতি জুষ্ঠৱৈত অছি। তীনূ ঠাম পবম্পবা একহি অর্থ নহি বাখৈত—কদ্দুঁ ৱিশ্ৱাস, কদ্দুঁ ঘবেনূ অধিকাব, কদ্দুঁ সামাজিক প্ৰতিষ্ঠা। মুদা প্ৰশ্ন সাঝা অছি: কী ‘এহিনা হোঙত আএন অছি’ক তৰ্ক ৱিনা জাঁচ সদৈৱ মান্য হোযত?

সাক্ষীক কথামে আধুনিকতা সেহো সবন মুক্তিক নাম নহি। দিন্নীক প্ৰৱাসী প্ৱত্ৰ আধুনিক ঘবেনূ সামান পঠা সকৈত অছি, মুদা নোক-অপবাদ সমাপ্ত নহি; ফোন-সম্পৰ্ক প্ৱতোক্ষকেঁ মাযকে জেৱাঁক ৱিকল্প দেত, মুদা পবিৱাবক হিংসক ভাষা অছৈতে অছি; উঁজীনিযবিংগক তৈযাবী নৱ শিক্ষা-আকাংক্ষাক সংকেত অছি, মুদা দহেজক ব্যাপাব বঁনন বহৈত অছি। এহি প্ৰকাব পবম্পবা-আধুনিকতাক সহজ ৱিবোধক বঁদনা দ্বন্দ্বক উঁনঝন সম্বন্ধ দেখন জা সকৈত অছি।

রিহনি কথাক সফনতা এহি জঠিনতাক দৃশ্যাম্েক কপমে খছি। কথাকাব পৈঘ সামাজিক রিমর্শ-প্বস্তক নহি নিখৈত; ও র্যাক্তি-র্যাক্তি রীচ সামান্য রার্তা বখৈত ছথি। জাহি ঠাম পাঠক পাবম্পবিক বীতিক সহজতা দেখৈত খছি, ওহি ঠাম র্যারস্থা-কেন্দ্বিত খানোচনা সম্ভর হোজত খছি। ঞা সামাজিক বচনাক রিশৈষ সাহিহিক উঁপনছিঁ খছি।

২৩. তীনূ কথাক তননাম্েক সঁবচনা

'খন্ধ রিশ্বাস'ক ম্বখ্য গতি রীহ্ গপসঁ খন্তিম রিরেক-রাক্য ধবি খছি। ঞা 'খনেক প্রসঙ্গ—সামাজিক খাবোপ—স্পষ্ট নিষ্কর্ষ'ক সঁবচনা বাখৈত খছি। 'সাউঁস প্বতোক্ষ' 'খাদেশ—প্রতিরাদ—ধমকী—প্রতি-ধমকী'ক ক্রমমে রঢ়ৈত খছি; সমাধান নহি, তনারক ঘনীহূত কপ খন্ত হোজত খছি। 'সগ্বন' 'খাশ্বাসন—উঁম্মীদরাবক পবিচয—খার্থিক সহমতি—সগ্বনক খাগ্রহ'ক কপমে ঘঠিত খছি। এহি তীন সঁবচনাসঁ রিধাক ভীতব ভিন্ন শিন্পগত সম্ভারনা প্রকঠ হোজত খছি।

পহিন কথা রিচাব-প্রধান খছি; দোসব রাণী-প্রধান; তেসব স্থিতি-প্রধান। পহিনমে স্বধাবক রাক্যক জোব খছি; দোসবমে পাত্রক খন্বভর খা ক্রোধক ঠকবার; তেসবমে সামাজিক সামান্যীকবণক র্যাঞ্জনা। ঞা ভেদ সমীক্ষককেঁ একহি কসৌঠীসঁ সভ বচনা নাপরাক হুনসঁ রচরৈত খছি। কিছু কথা পাঠককেঁ কহৈত খছি 'এহি পব রিশ্বাস নহি কক'; দোসব পূছৈত খছি 'ন্যায কেকব পক্ষমে খছি'; তেসব সোচয নেন রাধ্য কবৈত খছি 'ঞা শ্বভ র্যারহাবক ভীতব রস্তুতঃ কী চনি বহন খছি?'

তীনূ কথামে 'নিষ্কর্ষ'ক সীমা খনগ-খনগ খছি। 'খন্ধ রিশ্বাস'ক পাত্র খাবোপক খণ্ডন কবৈত খছি, ম্বদা খাবোপিত স্ত্রীক নিযতি নহি দেখাজত। 'সাউঁস প্বতোক্ষ'ক খন্ত সঁঘর্ষ বোকৈত নহি। 'সগ্বন' রিরাহ ধবি পহুঁচৈত নহি। এহি দৃষ্টিসঁ কথানক সমাপ্ত, ম্বদা সামাজিক প্রক্রিযা খপূর্ণ। এহী খপূর্ণতামে রিহনি কথাক রীজসদৃশ শক্তি খছি—রাস্তরিক জীরন কথাক খন্তিম পঁক্তিপব থমি নহি জাজত।

২৬. কনাম্েক উঁপনছিঁ খা সীমাক সম্যক্ পবীক্ষণ

প্রথম উঁপনছিঁ রোঁনচানক জীরন্ততা খছি। সাক্ষীক পাত্র কথা-প্বস্তকক সঁস্কাবিত ভাষণ নহি দৈত, গাম-ঘবক পবিস্থিতিসঁ নিকনন রাক্য রজৈত ছথি। দোসব উঁপনছিঁ ছোঠ গাতমে সামাজিক খর্থক সঘনতা খছি—কথামে রড় ঘঠনা নহি হোজত, ম্বদা স্ত্রীক রদনামী, ঘবেনূ হিঁসাক ধমকী খা দহেজক স্বীকৃতি সন মহত্ত্বপূর্ণ তনার স্পষ্ট হোজত খছি। তেসব উঁপনছিঁ খন্তবপাঠীযতা খছি: করিতা খণ্ডক স্ত্রী-শ্রম খা দহেজ-রিষযক বচনা রিহনি কথাকেঁ নর খর্থ দৈত খছি।

প্রথম সীমা 'খন্ধ রিশ্বাস'ক খাবম্ভিক প্রসঁগ-রিস্তাব খা খন্তিম উঁপদেশাম্েক রাক্যমে খছি। নোকোক্তি খা গপক রিশ্বসনীযতা বহনোপব কথা খপন মূন সঁঘর্ষ ধবি দেব সঁ পহুঁচৈত খছি। দোসব সীমা 'সাউঁস প্বতোক্ষ'মে রিকসিত সঁরাদক খন্তমে গানী-ধমকীক প্রারন্য খছি; ঘঠনাক একাধিক পক্ষক পূর্ণ ছানরীন পাঠকক উঁপব ছোড়ি দেন জাজত খছি। তেসব সীমা 'সগ্বন'ক খন্প রিকসিত রাঁগ্য খছি: রৈঠী তথা ববক প্রত্যক্ষ খারাজ বহিতএ তঁ সামাজিক প্রশ্ন খধিক ধাবদাব রনি সকৈত ছন। এহি ঠিপ্পণীক উঁদ্দেশ্য কথাকেঁ রর্তমান রুচিক খন্বসাব প্বনর্নিখর নহি, ওকব উঁপনব্ধ কপক সামর্থ্য খা সীমা চিন্হ্র খছি।

বচনাসভমে স্পষ্ট নৈতিক দিশা খা কনাম্েক রক্ষ্মখর্থ একসমান নহি। 'খন্ধ রিশ্বাস'মে সামাজিক প্রতিরাদ স্পষ্ট, কনাম্েক খন্ত খপেক্ষাকৃত রন্দ; 'সাউঁস প্বতোক্ষ'মে নৈতিক প্রশ্ন খস্বরিধাজনক, খন্ত খুনন; 'সগ্বন'মে নৈতিক

ठिप्पणी मौन, व्यञ्जना सम्भावित। अतः तीनूकेँ समान प्रकारक श्रेष्ठता वा कमजोरी देब उचित नहि। कथा-शिल्पक मूल्यांकन विषयक मतभेदसँ अलग, मुदा ओकर विवेचनमे नहि करबाक चाही।

२७. पूर्ववर्ती आलोचनासँ संवाद आ पाठ-संशोधन

साकेत झाक एकटा विस्तृत उपलब्ध आलोचनात्मक विवेचनमे विहनि कथा सम्बन्धी परिच्छेद मुख्यतः 'अन्ध विश्वास' आ 'साउँस प्रतोस्पा'क प्रसंग उठबैत अछि। मुदा मूल खण्डमे 'सपना' सेहो अछि। ओ केवल गणतीक सामान्य चूक नहि; तेसर कथा छोड़ि देनासँ कथाखण्डक अर्थ-संरचना बदलि जाइत अछि। तखन अन्धविश्वास आ घरेलू विवादक बीच सम्बन्ध देखल जाएत, मुदा विवाहक नामपर आर्थिक लेन-देनक तेसर क्षेत्र अदृश्य भऽ जाएत। वर्तमान समीक्षामे मूल खण्डक तीनू रचनाकेँ केन्द्रमे राखल गेल अछि।

विधाक सम्बन्धमे सेहो सावधानी आवश्यक अछि। 'विहनि कथा'केँ स्वायत्त मैथिली नाम देबाक सांस्कृतिक महत्त्व स्वीकार करैत ओकर अन्तर्निहित रचनाकेँ स्वतन्त्र रूपसँ परखब चाही। तेनाही लेखकक आत्मकथाक ऐतिहासिक परिचान स्वीकार करैत विहनि कथाक प्रत्येक पात्रक सामाजिक वर्ग अथवा जाति बिना प्रमाण नहि निश्चित कएल जा सकैत। एहि दू प्रकारक सावधानी साक्ष्य-आधारित साहित्येतिहास बनएबाक न्यूनतम शर्त अछि।

समालोचनाक उद्देश्य पूर्ववर्ती अध्ययनक सम्पूर्ण निषेध नहि, ओकर उपलब्ध सन्दर्भक सहायतासँ मूल रचनाकेँ पुनः पढ़ब अछि। तीनू कथा प्रस्तुत करऽ सामाजिक अन्याय, श्रम, लोकविश्वास, विवाह-संरचना आ भाषाक सूक्ष्म परीक्षण कएलापर झाक व्यापक अर्थ उद्घाटित होइत अछि। ग्रन्थक सम्पादकीय महत्त्व आ रचनाक साहित्यिक मूल्य अलग प्रश्न अछि, मुदा दूनूकेँ संवादमे राखल जा सकैत अछि।

२८. उपसंहार : बीजक भीतरक असमाप्त समाज

संदीप कुमार साफीक विहनि कथा खण्ड आकारमे छोट, परन्तु सामाजिक अर्थमे बहुविस्तृत अछि। 'अन्ध विश्वास' लोकापराधक आधारपर स्त्रीकेँ दोषी ठहराएबाक प्रवृत्तिक प्रतिवाद करैत अछि। 'साउँस प्रतोस्पा' घरेलू स्त्री-श्रम, पीढ़ीक अधिकार, पुरुष-सत्ताक अप्रत्यक्ष धमकी आ नैहरक सीमित विकल्पक चित्र दैत अछि। 'सपना' विवाहक शुभ नामक भीतर आर्थिक सौदाक सहज स्वीकृतिक दृश्य खोलैत अछि। तीनू रचना मिलि कऽ मिथिलाक सामाजिक जीवनक एकटा प्रश्न बनबैत अछि—मनुष्यक प्रतिष्ठा, देहक श्रम आ पारिवारिक निर्णयक मूल्यांकन केकर आवाजक आधारपर होइत अछि?

कथासभक उल्लेखनीय सामर्थ्य लोकवाणीमे अछि। पात्रक संभाषणक बीच पाठक धर्म-विश्वासक विवाद, श्रमक अवमूल्यन आ दहेजक अर्थतन्त्र सुनैत अछि। लेखकीय निष्कर्ष सर्वत्र समान घनत्वमे नहि आएल अछि; ओ असमानता झाक यथार्थ आलोचनाक हिस्सा अछि। 'अन्ध विश्वास'क स्पष्ट नैतिक वाक्य चेतना दैत अछि, मुदा सूक्ष्मता घटबैत अछि। 'साउँस प्रतोस्पा'क अनिर्णीत अन्त सामाजिक जटिलताकेँ खुलल रखैत अछि। 'सपना'क शिष्ट वार्ता आलोचनात्मक असुस्थता उत्पन्न करैत अछि, मुदा स्त्रीक मौन ओकर सीमा सेहो अछि।

साफीक साहित्यिक योगदानकेँ केवल एकटा ऐतिहासिक 'पहिल'क विशेषणमे नहि समेटल जा सकैत। ओ लकर संक्षिप्त कथासभ मिथिलाक गामक सामान्य जीवनकेँ विचारयोग्य साहित्यिक पदार्थ बनबैत अछि। एकटा बोरक गप, एकटा थाकल प्रतोस्पाक उत्तर, एकटा विवाह-मध्यस्थक भरोसा—ओ साधारण दृश्य ओहि सामाजिक व्यवस्था पर दृष्टि फेरबाक आग्रह करैत अछि जाहिमे अपराध प्रमाण बनैत अछि, श्रम अधिकारहीन होइत अछि आ शुभ संस्कार आर्थिक लेन-देनसँ भरि जाइत अछि। एहि रचनासभक वास्तविक महत्त्व एतए अछि।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

সাফী, সঁদীপ কুমাব। বৈশাখমে দনানপব। দিল্লী: শ্রুতি প্রকাশন, প্রথম সংস্কবণ, ২০১৪।

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। “আত্মকথা খণ্ডক সম্পাদকীয় টিপ্পণী।” অন্তর্গত: সঁদীপ কুমাব সাফী, বৈশাখমে দনানপব। দিল্লী: শ্রুতি প্রকাশন, ২০১৪।

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। “বিহনি কথা”ক বিধাগত বিবেচন। বিদেহক লেখকীয় অভিলেখ, ३० সিতম্বব ২০১০। https://gajendrathakur.blogspot.com/2010_09_30_archive.html ।

বিদেহ। “বিদেহ: সদেহ ७—মৈথিলী বিহনি কথা” তথা “বিদেহ: সদেহ ৬—মৈথিলী লঘুকথা।” প্রকাশকীয় সূচী। https://videha-ejournal.github.io/videha/videha.htm ।

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। “A Complete Critical Appreciation of Sandeep Kumar Safi.” A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, ভাগ ৬৩। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_65.htm ।

লিঁবাঁলে, শবণকুমাব। Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations। অনুবাদ: Alok Mukherjee। হৈদবাবাঁদ: Orient Longman, ২০০৪।

বেগে, শর্মিলা। Writing Caste, Writing Gender: Reading Dalit Women’s Testimonios। নঞা দিল্লী: Zubaan, ২০০৬।

ক্রেন্শ, কিম্বর্লে ডব্লু। “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color.” Stanford Law Review, ৪३(৬), ১৯৯১।

আম্বেডকব, ভীমবাব বামজী। Annihilation of Caste। প্রথম প্রকাশন: ১৯३৬। কোলম্বিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ক অধ্যয়ন-সংসাধন: https://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambedkar/about.html ।

বাখ্তিন, মিখাঞল। The Dialogic Imagination: Four Essays। সম্পা. Michael Holquist; অনুবাদ: Caryl Emerson আ Michael Holquist। Austin: University of Texas Press, ১৯৮১।

বিদেহ। “সন্দীপ কুমাব সাফী—বৈশাখমে দনানপব (পহিল মৈথিলী দলিত আত্মকথা সহিত)।” গদ্য-সাহিত্যক প্রকাশকীয় সূচী। https://videha-ejournal.github.io/videha/prose.htm ।

খণ্ড ৪ / লঘুকথা

অন্ন, শ্রম আ ঘবক অসমান অধিকাব

সঁদীপ কুমাব সাফীক ‘বৈশাখমে দনানপব’ক লঘুকথা খণ্ডক বিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা

‘ওগবৱাহ’ আ ‘পসীখানা’ : নিকট-পাঠ, সামাজিক অর্থনীতি আ আখ্যান-শিল্প

সাবাংশ

সঁদীপ কুমাব সাফীক ‘বৈশাখমে দনানপব’ক লঘুকথা খণ্ডমে ‘ওগবৱাহ’ আ ‘পসীখানা’ নামক দুটা কথা অছি। পহিল কথামে বৃদ্ধ খেত-বখবানাক ভাতক লালসা, মড়ুআ বোটী, ফসল-সংবক্ষণক মজদূবী, খেতীক পাবম্পবিক সাধন আ বদলৈত গ্রামীণ অর্থব্যবস্থাক প্রসংগ সঁ একটা বিস্তাবিত কৃষি-সামাজিক বিমর্শ বনৈত অছি। দোসব কথামে ভখনা নামক পুরুষক মদ্যপান, শ্রমসঁ বচবাক প্রবৃত্তি, পবিবাবক অন্ন বেচব, পত্নীপব হিংসা আ বচাক অভাবক অনুভব ঘবেলূ জীবনক সংকটকেঁ উঘাবৈত অছি। দুনূ বচনাক মূল প্রশ্ন ভূখ আ শ্রমক বীচ সম্বন্ধ অছি; মুদা পহিলমে

শ্রমিক খেতক অন্নক বঞ্চা কবিতো পর্যাপ্ত ভোজনসঁ রঞ্চিত, দোসবমে পত্নী শ্রম কবৈত ছথি জখন পুরুষ ঘবক অন্নক উঁপভোগ আ রিএ্রযপব অধিকাব জতরৈত অছি। রর্তমান আনেখ কথাক রাচক-স্থিতি, উঁদ্ঘাটন, পুনবারৃত্তি, সঁরাদ, সামূহিক স্মৃতি, রস্তু-রিন্যাস, স্ত্রীক কথন, রন্ধ-সম্বন্ধ, জাতি-নিরূপণক সীমা তথা পর্যারবণীয রাঞ্জনাক নিকট-পাঠ কবৈত অছি। শৈবণকুমাব নিঁরাঁলক দনিত সাহিহিক সৌন্দর্যরোঁধ, শর্মিনা বেগেক জাতি-নিশ্চ দৃষ্টি আ রিদেহক উঁপনর্ব্ব আনোচনাক সঁগ তননাম্মেক সঁরাদক মাধ্যমসঁ ঞা প্রতিপাদিত কএন গেন অছি জে দূনূ কথা সমাজক অনদেখন শ্রমকেঁ সাহিহক কেন্দ্রবমে আনৈত অছি; তথাপি ‘ওগবরাঁহ’মে রর্ণনসঁ উঁপদেশাম্মেক নিরন্ধ দিস রিস্তাব আ ‘পসীখানা’মে স্ত্রী-অন্বভরক রঁন্ধধা একপঞ্চীয প্রস্তুতি কনাম্মেক সমীঞ্চা আমন্ত্রিত কবৈত অছি। কথাপাত্রসভক জাতি রা নেখকক অনকহন উঁদ্দেশ্যরাঁবে অন্বমানকেঁ প্রমাণক স্থান নহি দেন গেন অছি।

রীজশব্দ

সঁদীপ কুমাব সাক্ষী; রৈশাখমে দনানপব; নঘুকথা; ওগবরাঁহ; পসীখানা; দনিত সৌন্দর্যরোঁধ; কৃষি-শ্রম; ভূখ; ফসন-বখরানী; স্ত্রী-শ্রম; মদ্যপান; ঘবেনূ হিংসা; সামাজিক যথার্থ; নোকভাষা; পর্যারবণীয স্মৃতি।

১. প্রস্তারনা : ছোট কথা, দূ ভিন্ন সামাজিক সঁসাব

মৈথিনী গদ্য-সাহিহমে গামক শ্রমসঁ উঁপজন অন্বভর রঁন্মত রেঁব নোক-চিত্রণক সামগ্রী রঁনন অছি; মুদা শ্রম কবনিহাব মন্বখক দৃষ্টি কথাক অর্থ-কেন্দ্রব কোনা রঁনৈত অছি, ঞা অনগ প্রশ্ন থিক। সঁদীপ কুমাব সাক্ষীক ‘রৈশাখমে দনানপব’ক নঘুকথা খণ্ড এহি প্রশ্নকেঁ দূ ভিন্ন দিশামে উঁঠরৈত অছি। ‘ওগবরাঁহ’ খেতক বখরানী কবনিহাব রূহ্মক ভূখসঁ শুরু হোঙত অছি আ কৃষি-সভ্যতাক রঁদনৈত রূপপব পহুঁচৈত অছি। ‘পসীখানা’ একটা শ্রমিক পবিরাবক ভীতবী কষ্টকেঁ রঁচা, পতি আ পত্নীক অনগ-অনগ আরাজমে দেখরৈত অছি। দূনূ বচনা সমান নম্বাঙক নহি, নহিএ সমান প্রকাবক কথানক-রিকাস বাখৈত অছি। এহী রিষমতাসঁ ওকব সাহিহিক মূন্যাঁকনক আবম্ভ হোযরাঁক চাহী।

পাঁচ খণ্ডক এহি সঁকননমে আম্মেকথা, করিতা আ রিহনি কথা উঁপবান্ত নঘুকথা অরৈত অছি। আম্মেকথামে নেখক অপন ধোরী সম্বদায, গবীরী, পঢ়াঙ আ প্ররাসক অন্বভর কহৈত ছথি। নঘুকথামে ও ‘হম’ক তক্োনিক অন্বভর ছোড়ি এহন সামাজিক পাত্রসভ বচৈত ছথি জিনকব রোঁনচান, ভূখ, অস্ববঞ্চা আ ঘবেনূ রিরাদ নেখকক জীরন-সঁসাবসঁ সঁরাদ কবৈত অছি। আম্মেকথাক ঐতিহাসিক দনিত পহচান মহত্ত্বরপূর্ণ অছি, মুদা ওকবা কথা-পাত্রক জন্মজাত পবিচয প্রমাণিত কবরাঁক সহজ রাঁট নহি রঁনাওন জা সকৈত অছি।

ঞা শোধ-সমীঞ্চা এহি দূনূ বচনাকেঁ ন ত কেরন গ্রামীণ সমস্যাক সূচী মানৈত অছি, নহিএ সাজ-সজ্জাযুক্ত আদর্শ কথা। ও দেখৈত অছি জে কহরাঁক ঢঁগ, কথাক বহস্য, কথারাচকক হস্তক্ষেপ, উঁপভোগক রস্তু, শ্রমক সময আ রোঁনরাঁক অধিকাব মিনি কহ সামাজিক যথার্থকেঁ সাহিহিক অন্বভরমে রূপান্তবিত কবৈত অছি।

২. সাহিহ্যেতিহাসমে স্থিতি আ পাঠক প্রাথমিকতা

‘রৈশাখমে দনানপব’ক পহিন সঁস্কবণ ২০১৪ মে শ্রুতি প্রকাশনসঁ প্রকাশিত ভেন। রিদেহক প্রকাশকীয সূচী এহি পোথীকেঁ মৈথিনীক পহিন দনিত আম্মেকথা সহিত পুস্তকক রূপমে চিহ্নৈত অছি। এহি পহিচানক মর্ম আম্মেকথা খণ্ডসঁ সম্বন্ধিত ঐতিহাসিক দারামে অছি; শেষ খণ্ডসভকেঁ ওহী এক রিশেষণমে রিনীন কহ দেব সাহিহিক অন্যায হোযত। কথা-নেখনক অপন রিধাগত তর্ক অছি, জাহিমে পাত্র, ঘটনা, কান, কথন আ সমাপনক জাঁচ সূতন্ত্র রূপসঁ আরশ্যক অছি।

রিদেহমে প্রকাশিত গজেন্দ্ব ঠাকুবক রিস্তৃত অংগ্রেজী আলোচনা সাক্ষীক দূ নঘুকথাক গ্রষি-পাবিস্থিতিকী আ ঘবেনূ অর্থর্‍্যারস্থাক প্রশ্নক উল্লেখ কবৈত অছি। ঞা অধ্যযন এক মহত্ত্বপূর্ণ পূর্বরর্তী রৈচাবিক সংরাদ উপনব্ধ কবৈত অছি, খাস কহ খেতক বখরানাক হুখ আ স্ত্রীক অনকহন শ্রমক সম্বন্ধমে। তথাপি কিছু র‍্যাখ্যাত্মক রাঁতক নিরূপণ নেন মূন কথা একমাত্র নির্ণাযক আধাব অছি। উপনব্ধ আলোচনাক সাবগ্রহণ কবরাঁক সঁগ-সঁগ ওকব পাঠগত দারাসভক পুনর্পবীক্ষণ সাহিত্যিক অধ্যরসাযক অনিরার্য হিস্সা থিক।

এহি কাবণেঁ রর্তমান সমীক্ষা নঘুকথা খণ্ডক ঠীক দূ বচনাক সংবচনামে প্ররেশ কবৈত অছি। 'ওগবরাঁহ'ক ফৈনন নিরঁন্ধাত্মকতা আ 'পসীখানা'ক দৃশ্যপ্রধান নাটকীযতা দ্বনূকেঁ একহি অনুপরিস্তাবক পৈমানাপব নহি নাপন গেন অছি। শিল্পক ভিন্নতা গ্রতিক কমজোবী সেহো ভহ সকৈত অছি, মুদা রাচকক উদ্দেশ্য আ সামাজিক রিষযক অনুপাতমে ওকব অর্থ রঁদনৈত অছি।

३. আলোচনাত্মক পদ্ধতি : প্রত্যক্ষ কথন আ র‍্যাখ্যাত্মক অনুমান

কথাক ভীতব কথারাচকক কহর্ঁ, পাত্রক কহর্ঁ, কথামে রর্ণিত রস্তুস্থিতি আ সমীক্ষকক নিষ্কর্ষ এক রস্তু নহি হোঞত। ঞা ভেদ 'ওগবরাঁহ'মে রঁন্মত আরশ্যক অছি, জতএ মাঠিক উর্বরতা, খাদ, ট্রৈক্টব, ঘবেনূ যন্ত্র আ মহঁগাঞপব অনেক সামান্য টিপ্পণী অরৈত অছি। সাহিত্যিক পাঠমে এহি রিচাবসভক উপস্থিতি নির্রিরাদ অছি; মুদা এহি সভক রৈজ্ঞানিক সহতা কথা মাত্রসঁ সিদ্ধ নহি হোঞত। তহিনা 'পসীখানা'মে মদ্যপানসঁ ঘবক সংকট দেখাওন গেন অছি, মুদা কথামে নহি দেন গেন চিকিৎসকীয নিদান রা সরঁঠা পৃষ্ঠভূমি সমীক্ষক স্বতঃ জোড়ি নহি সকৈত।

দনিত সৌন্দর্যশাস্ত্রক আলোচনাত্মক দিশা এহি অধ্যযনকেঁ ঞা প্রশ্ন দৈত অছি জে কেকব জীরন সাহিত্যক যোগ্য অনুভর মানন জাএত, শ্রম আ অপমানক ভাষা কোনা রঁদনর্ঁ, আ সাধাবণ মনুখক কহনাঞ সাহিত্যিক অধিকাবক ঘোষণা কোনা রঁনৈত অছি। শবণকুমাব নিঁরাঁলে◌ক পুস্তক এহি প্রশ্নপব এক মহত্ত্বপূর্ণ রৈচাবিক সন্দর্ভ অছি। মুদা সাক্ষীক পাত্রসভক জাতীয নাম অস্পষ্ট বহনাসঁ এহি রৈচাবিক ঢাঁচাক উপযোগ সমাজক শ্রম-রিতবণ বুঁঝরাঁক ঔজাবক রূপমে কবর্ঁ উচিত, পাত্রক জাতি ঘোষিত কবরাঁক সাধনক রূপমে নহি।

শর্মিনা বেগেক রিচাব স্ত্রীক শ্রম, আরাজ আ কথাক সত্তা-সম্বন্ধ বুঁঝরাঁক এগো দোসব দিশা দৈত অছি। দূ পুরুষ-পাত্রক আসপাস রঁনন দূনূ কথামে স্ত্রীক ভোজন, থকান, প্ররঁন্ধ আ প্রতিরাদ দেখন জা সকৈত অছি। তথাপি এহি পাঠক স্ত্রীসভ অপন জীরনক নেখিকা নহি ছথি; হুনকব আরাজ পুরুষ কথাকাব দ্বাবা বচিত অছি। এহি মধ্যস্থতাকেঁ স্বীকাব কবৈত স্ত্রী-অনুভরক মূন্যাংকন কবর্ঁ রেঁসী ঞমানদাব আলোচনাত্মক কাজ অছি।

४. 'ওগবরাঁহ'ক আবম্ভ : ভাতক নানসা আ বৃদ্ধ দেহ

'ওগবরাঁহ'ক আবম্ভ কোনো গ্রষিরিজ্ঞানক রিচাবসঁ নহি, ভোজনক স্মৃতিসঁ হোঞত অছি—"রঁড় দিন ভহ গেন ভাত খেনা।" এহি ছোট রাক্যমে কথা হুখকেঁ একটা ঐতিহাসিক আ ভারনাত্মক সময দৈত অছি: অন্ন ভেটর্ঁ একটা নিহ সামান্য ঘটনা নহি, প্রতীক্ষাক রিষয রঁনি গেন অছি। মডুআ বোঁটী চিরেঁরাঁমে অসুরিধা, দানি-মিবচাঞক স্বাদ, পেটক পীড়া আ পুতোহুক অসন্তোষ একহি শবীবক চাক কাত জুড়ি জাঞত অছি। বৃদ্ধ রাচকক দাঁত, স্বাদ আ জঠবক সীমাসভ ওকব সামাজিক গবীরীকেঁ দেহক প্রত্যক্ষ অনুভর রঁনরৈত অছি।

এতএ মডুআ বোঁটীকেঁ কেরন গবীরঁক ভোজন কহি ছোড়র্ঁ অনুচিত হোযত; কথামে সমস্যা ওকব জাতীয প্রতীক নহি, বৃদ্ধক রঁদনন শাবীবিক ক্ষমতা আ স্বাদক উপেক্ষা অছি। খেসাবী সাগ, ভাত আ আনূক চটনীক কল্পনা

खेनाउकेँ उत्सव नहि बनबैत, बल्कि साधारण भोजनक दुर्लभता देखबैत अछि। कथा 'भात'क माध्यमसँ एहन पीड़ा बचैत अछि जाहिमे उपलब्ध अनाज आ मनोवाञ्छित भोजन अलग-अलग वस्तु बनि गेल अछि।

खेतोत्मक खोँसाउवोँ प्रश्न उत्पन्न करैत अछि। कथा वृद्धक दृष्टिसँ खेतोत्मक प्रतिक्रिया स्वनबैत अछि; खेतोत्मक अपन थकान, संसाधन वा सम्भावित असहायता एतए सीधे नहि भेटैत। अतः वृद्धक दुखपर सहानुभूति आवश्यक बहनोपर खेतोत्मकेँ संवेदनहीन घोषित करबा पाठकसँ बाँहव जाउबा होयत। एहि आवश्यक साहित्यिक शक्ति एही अपूर्ण सम्बन्धमे अछि।

७. श्रमक नाम : 'ओगबराँह' एकटा सामाजिक पद

'ओगबराँह' शीर्षक व्यक्ति-विशेषसँ बेसी काजक नाम अछि। खेतक देखरेख, आँब काटबा अथवा ओकरा सँ पानि निकालबा, पशु-पक्षीसँ फसल बचेनाउ, राति-दिन खेतक चिंता—एहि कार्यसभक संगठित रूपेँ एकटा गामक पदनाम बनैत अछि। कथा नथुनी मण्डल नामक बखरानाक उल्लेख करैत अछि। ओ अपन उँचगर ठाम चुनि खोपड़ी बनबैत अछि आ ओतए सँ खेतीपर नजरि रखैत अछि। श्रमिक मानिकक नाम गौण अछि; बखरानी करनिहारक काज कथा-विषयक केन्द्र बनैत अछि।

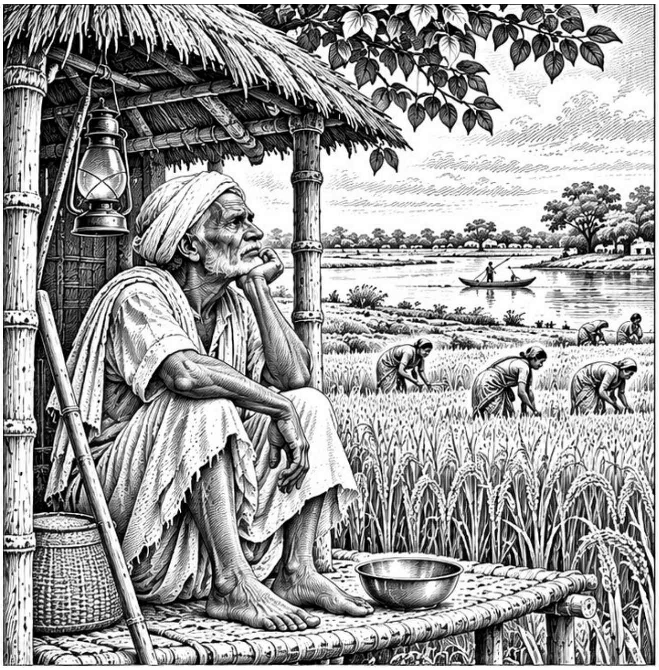

कथामे किसान आ ओगबराँहक सम्बन्ध आधुनिक निश्चित मासिक वेतनक अनुबन्ध जकाँ नहि चित्रित अछि। कतेको गृहस्थ अपन-अपन खेतक देखरेखक अनुरोध करैत, कट्ठीक बाँद अनाज वा खेतक कोनसँ प्रतिफल देबाक आश्वासन करैत छथि। एहि विनिमयमे श्रमिकक स्वतन्त्रित आय नहि, बल्कि फसलक उपलब्धता आ मानिकक व्यवहार महत्त्वपूर्ण बनि जाइत अछि। वर्षभर निगरानी करनिहारक मेहनति कखन प्रतिफलमे बदलत, ई आंशिक रूपसँ ओहि व्यवस्था पर निर्भर अछि जकर मानिक ओ नहि।

'ओगबराँह' शब्दक भीतर श्रमक अदृश्यता अछि। खेतीक इतिहास कहिते किसान, जोत, बीआ आ उपजक चर्चा सहज होइत अछि; मुदा फसल-बचाबाक राति, बौद, पानि, पंछी, स्वँड़-पाबा आ उँघक लोक बन्हल बेव बाँहवे छुटि जाइत छथि। साफी एहन कामकेँ कथा-साहित्यक नाम बनबैत छथि—ई स्मनकर साहित्यिक उपलब्धि अछि।

६. खेत ओकरा देखबाक थिक, फल ओकरा पूरा नहि

खेतक बंटा करनिहार सभ पर्याप्त भात नहि खा सकैत अछि—'ओगरबाह'क सर्वाधिक तीक्ष्ण वैचारिक अन्तर्वान एतए अछि। ओ जिनकर खेतक अन्नक रक्षा करैत अछि, ओहि अन्नक उपयोगपर ओकर अधिकार सीमित अछि। एहि विरोधाभासकें कथा कोनो सिद्धान्तक भाषा नहि दैत; आवश्यक भातक कामना आ बीचक श्रम-वर्णन जोड़ि पाठक स्वयं एकर अर्थ निकालैत अछि।

बखरानीक श्रम प्राकृतिक सहज क्रिया नहि। एकर समय खेतीक समूचा चक्रक संग बान्हल अछि: रोपनीक बाद देखरेख, आँर पर दृष्टि, पानि निकलनाओ, जानवरक प्रवेश रोकब, कटौनी धरि चौकसी। खेतक मालिक लेल ई रक्षा अछि; मजदूर लेल ओहि रक्षासँ जीविकाक किछु हिस्सा। एहि दोहरा अर्थकें देखनापर कथा कृषक-समाजक केवल सुन्दर दृश्यचित्र नहि रहैत, श्रम आ सम्पत्तिक सम्बन्धपर लेखकीय प्रश्न बनैत अछि।

मुदा कथा स्पष्ट संख्या वा ठोस मजदूरीक तकनीकी ब्यौरा नहि दैत। फलतः ई निष्कर्ष निकालब जे सभ ओगरबाह एकहि नियमसँ शोषित होइत छथि, प्रमाणसँ बाहर होयत। कथा एक स्थानीय श्रम-व्यवस्थाक अनुभूत चित्र दैत अछि, जेकरा आधारपर व्यापक शोधक प्रश्न उठाओल जा सकैत अछि—समूचा कृषि-अर्थतन्त्रक अन्तिम आँकड़ा नहि।

७. खोपड़ी, कमला आ ग्रामीण भू-दृश्यक अर्थ

नथुनी मचड़क ऊँच जगहपर बनाओल खोपड़ी छोट विवरण अछि, मुदा ओकर भीतर श्रमक भौगोलिकता समायल अछि। खेत देखबाक लेल ऊँच ठाम चाही; फसलक बंटा करबाक लेल राति-दिन तहि ठाम टिकबाक व्यवस्था चाही। खोपड़ी गृहस्थीक पक्का घर नहि, काजक अस्थायी ठिकाना अछि। ओ स्थल श्रमिक आ खेतक बीचक दूरीकें सेहो रेखांकित करैत अछि—बखरानी करनिहार धरतीक निकट अछि, मुदा स्वामित्वक केन्द्रसँ अलग।

कमला नदीक कातक उर्वर माटि, कुसियारक खेती, धानक किसिम आ गामसँ निकलबाला सड़कक प्रसंग कथाकें मिथिलाक भौगोलिक सन्दर्भमे बान्हैत अछि। माटिक केवल प्राकृतिक गुण नहि; ओकर उपर विकासक दबाव आ मानव-विकल्पक छाप पड़ैत अछि। सड़क बनब सामाजिक सुविधा दैत अछि, मुदा खेत घटबाक दुःख कथावाचक अनुभव करैत अछि। एही ठाम ओ 'विकास'क एकरेखीय अर्थकें चुनौती देबाक सम्भावना खोलैत अछि।

कथाक कृषि-शब्दावली—आँर, रोपनी, ओगरबाही, खोपड़ी, साँठ-पाबा, धानक विशिष्ट नाम—लौकीक स्थानीय ज्ञानक संरक्षा करैत अछि। एहि नामसभकें मानकीकृत कृषिशास्त्रक प्रत्यक्ष दस्तावेजीकरण मानब ठीक नहि; मुदा साहित्यिक अर्थमे ई शब्द खेतमे बितल जीवनक शब्द-मानचित्र बनबैत अछि।

८. कृषि-आधुनिकता : आलोचना आ सामान्यीकरणक भेद

'ओगरबाह'मे हर-बड़दसँ ट्रैक्टर धरि, गोबर-छाउरसँ रासायनिक खाद धरि, ढेकीसँ बिजलीक कुटैया धरि अनेक बदलावक चर्चा अछि। कथावाचक एहि रूपान्तरणमे श्रमक पविलाग, माटिक कमजोर होयब आ घर-गामक सामूहिकताक हानि देखैत अछि। एतए औजारसभक सूची जतेक महत्त्वपूर्ण अछि, ततेक महत्त्वपूर्ण अछि ओहि औजारक प्रति कथकीय भाव—एकटा बीतल व्यवस्था प्रति ममता आ नव व्यवस्था प्रति सन्देह।

एहि भावकें शाब्दिक वैज्ञानिक निष्कर्ष मानब उचित नहि। सभ रासायनिक खाद एकहि ढंगें माटिक उर्वरता नाश करैत अछि, वा ट्रैक्टर स्वतः कम उपज देत, वा गैस-चूल्हिक उपयोग ग्रामीण जीवनक नैतिक पतन सिद्ध

কবৈত অছি—এহন সামান্য দারা কথাগত অন্বভরক ভাষামে অছি, রৈজ্ঞানিক তননাত্মক অধ্যযন নহি। কথাকাব অপন পাত্রক দৃষ্টি রিশ্বসনীয রঁনরৈত ছথি; পাঠককেঁ ওহি দৃষ্টিক সীমা সেহো দেখরাঁক চাহী।

একটা রিশেষ অন্তর্রিবোধ স্ত্রীক ঘবেনূ শ্রমসঁ জুড়ন অছি। গৈস-চূন্হি, মিক্সী, চাপাকন আ অন্য স্বরিধা শ্রম ঘটা সকৈত অছি; কথারাচক ওকবা সামূহিক পবম্পবাক পতনক কপমে রেঁসী দেখৈত অছি। এক গামক সামূহিক শ্রম-রারস্থা জকবা প্বকষ রাচক স্মৃতিময ঢঙ্গসঁ দেখৈত অছি, ও রারস্থা স্ত্রী নেন প্রতিদিনক ভাবী শ্রম সেহো বহন হোযত—ঈ প্রশ্ন কথা স্পষ্ট নহি কবৈত। এতএ ওকব গ্রাম-স্মৃতি একপক্ষীয ভহ উঠৈত অছি।

৯. পঢ়াঙ রঁনাম খেতী : রিবোধ নহি, পবস্পব নির্ভবতা

কথা নর পীঢ়ীক পঢ়াওকেঁ সীধা নকাবৈত নহি অছি। পাত্র স্বীকাব কবৈত অছি জে শিক্ষা আরশ্যক অছি; তকব রঁাদ ও পূছৈত অছি জে ভোজন উপজত নহি তঁ পৈসা আ পঢ়াঙ কোনা জীরন চনাওত। পৈসাক খাদ্য-সঁসাধনমে রঁদনৈত সামাজিক অর্থক চর্চা গামক অন্বভরসঁ নিকনন গম্ভীব প্রশ্ন থিক। খেতীকেঁ নিচনা কাজ মানি মাত্র দফ্তবক নৌকবীকেঁ শ্রেষ্ঠ সমঝরাঁক প্ররৃত্তি পব এহিসঁ চোট পড়ৈত অছি।

কথা খেতমে কোদাবি পাবরাঁসঁ রঁচেত নরঘরকক উদাহবণ দৈত অছি। এহি উদাহবণমে পীঢ়ীগত ফাঁকক রাঁগা অছি, মুদা কিসানক সন্তানকেঁ পঢ়রাঁক আকাঁক্ষা নেন দোষী ঠহবাওন নহি জা সকৈত। শিক্ষা আ খেতীক রীচ ঠকবার রেঁসী তখন রঁনৈত অছি জখন কৃষি-শ্রমক প্রতিষ্ঠা, স্ববক্ষা আ সমুচিত প্রতিফন অন্বপস্থিত বহৈত অছি। কথামে এহন রৈকন্পিক অর্থশাস্ত্রীয র্যাখ্যা খুনি নহি পরৈত অছি।

কথারাচক খেতীক অভিযন্তা রঁনি কিসানকেঁ সনাহ দেরাঁক সম্ভারনা সেহো বখৈত অছি। এহি কাবণ 'শিক্ষা রিরুদ্ধ খেতী'ক শীর্ষকসঁ কথা পঢ়রঁ একপক্ষীয হোযত; ওকব ভীতব শিক্ষিত ছান আ নোকক অন্বভরক সহযোগক আকাঁক্ষা অছি। মুদা এহি আকাঁক্ষাক তর্ককেঁ যদি কথা দৃশ্য-ঘটনাসঁ জোড়িতথি তঁ রিচাবক কনা-প্রভার আওব গাঢ় ভহ সকৈত ছন।

১০. খেনিহাব আ উপজেনিহাব : এক রাকামে অর্থনীতি

'ওগবরাঁহ'ক রীচমে নোকসভক 'খেনিহাব' রঁঢ়রঁ আ 'উপজেনিহাব' ঘটরাঁক চিন্তা অরৈত অছি। ঈ গ্রামীণ অর্থনীতিক একটা নোক-নির্ণয থিক। কথাকেঁ ঈ নির্ণয আন্তবিক তনার দৈত অছি—কৃষি-সঁসাধনপব অধিকাব, পবিশ্রম কবরাঁক ওচ্ছা আ রঁজাবমে অনাজক মূন্যাক সম্বন্ধ। মুদা 'খেনিহাব' শব্দমে জে সভ উপভোক্তা সমাহিত ছথি, ম্নানকব ভোজন-অধিকাবকেঁ প্রশ্নাঁকিত কবরাঁক খতবা সেহো অছি। রঁচা, বৃদ্ধ, অসমর্থ র্যাক্তি আ খেতরাঁহবক শ্রমিক সেহো অন্নক অধিকাবী ছথি।

ঈ তর্কক সাহিত্যিক মহত্ত্ব এতরেঁ অছি জে কথারাচক দুখক সমস্যা কেরন র্যাক্তিগত ওচ্ছা মানি নহি বহি জাওত; ও পূবা সমাজক অন্ন-রিতবণরাঁবে সোচএ নগৈত অছি। তথাপি মজদূবী, ভূমি-রিতবণ, মৌসমক আপদা আ রঁজাবক অনগ-অনগ কাবণকেঁ 'আনস্য'ক একহি শব্দমে সমেটরঁ রিচাবক সীমা রঁনৈত অছি। কথামে নর জীরন-পদ্ধতিক নিন্দা কতেকো ঠাম সামাজিক সঁবচনাক জটিনতাকেঁ ওঝব কবৈত অছি।

এহি প্রকাবেঁ কথা আনোচনাকেঁ নিমন্ত্রণ দৈত অছি। ওকব রৈচাবিক রেঁচেনী প্রামাণিক সাহিত্যিক অন্বভূতি থিক, মুদা ওহি রেঁচেনীসঁ জন্মন সভ নিষ্কর্ষ সমান কপসঁ স্বীকার্য নহি। আনোচনাত্মক সম্মানক অর্থ বচনাকাবক হবেক কথনক অন্বমোদন নহি, রঁরু ওকব ভীতব কার্যবত প্রশ্নক গম্ভীব অধ্যযন থিক।

११. खेतसँ खेत दिस भगाओल जीव : अन्तर्निर्भर गरीबीक विडम्बना

कथाक अन्तक नजदीक एकटा चित्र अबैत अछि: एक खेतक ओगरबाह जीवसभकेँ भगा कऽ दोसर खेतमे पठबैत अछि, दोसर खेतक ओगरबाह ओहि जीवकेँ फेर अपनहि खदेड़ैत अछि। ई दृश्य अद्भुत रूपेँ कतेको अर्थ उत्पन्न करैत अछि। एक बखरानाक सफलता दोसराक समस्या बनि जाइत अछि। खेतक सीमा जानवर लेल नैतिक सीमा नहि, मुदा मनुष्याक रोजी-रोटी लेल आवश्यक व्यवस्था थिक।

एहि दृश्यकेँ आपसी स्पर्धाक एकटा सूक्ष्म रूपक मानल जा सकैत अछि। श्रमिक परस्पर शत्रु नहि, मुदा दुनूक दायित्व एहन ढंगसँ निर्धारित अछि जे एकर समाधान दोसराक संकटकेँ बढ़बैत अछि। समाजक साझा समस्या—फसलक सुरक्षा—व्यक्तिगत खेतक क्षणिक बचावमे बँटि जाइत अछि। सामूहिक उपाय अनुपस्थित अछि; 'अपना-अपनाकि बचाबैए, दोसरकि खुआबैए' सन विडम्बना एही अनुपस्थितिक आभास दैत अछि।

ई कथासँ निकलैत व्यञ्जना लेखकक उपदेशात्मक अनुच्छेदसभक अपेक्षा अधिक ठोकाउ अछि, कारण दृश्य स्वयं बजैत अछि। 'ओगरबाह'क आत्मन्तर रूपात्मक सम्भावना एही ठाम चरमपर पहुँचैत अछि: अर्थक व्याख्या कम, अनुभवक प्रतीक बेसी।

१२. चक्रीय समापन : जे प्रश्न शुरू भेल छल से बनि गेल

'ओगरबाह'क अन्त आरम्भक भातक अभावपर लौटैत अछि। पाठक कृषि-नीति, सामाजिक वेदनाबँ, तकनीक, शिक्षा आ महँगाइक विस्तारसँ घूमि फेर ओहि रूक्ष देहक समीप आबैत अछि जकर भोजनक इच्छा पूर्ति नहि भेल। ई चक्रीय संरचना कथाकेँ महत्त्वपूर्ण अर्थ दैत अछि: विमर्श बढ़ल भेल, मुदा दुख जेकाँ छल तेकाँ रहल।

तथापि समापन केवल एकहि प्रारम्भिक वाक्याक पुनरावृत्ति नहि; आरम्भिक भोजन-विवरण सेहो फेर आबैत अछि। एही आवर्तनसँ कथाक रचना-विधान एक प्रकारक स्मृति-चक्र जकाँ बनैत अछि। जँ वाचकक विचारसभकेँ कथात्मक क्रियामे रूपान्तरित करबाक उद्देश्य रहितए तँ ई पुनरावृत्ति ओहि दमनकारी स्थितिक तीव्रता बढ़ा सकैत छल; वर्तमान पाठमे वैचारिक अनुच्छेदक विस्तार कखनो-कखनो आरम्भक रूक्ष पात्रकेँ दीर्घ समय लेल विस्मृत करबा दैत अछि।

एतए साहित्यिक मूल्यांकन दुटा परिणामकेँ संग राखैत अछि। एक दिस आभारक चक्र जीवनक निश्चल निरन्तरता देखबैत अछि, दोसर दिस घटना-विकासक कमी कथा-शिल्पकेँ निबन्धात्मक बना दैत अछि। साक्षीक प्रयास एतेक लेल महत्त्वपूर्ण अछि जे ओ कथा-भाषामे कृषि-अर्थनीतिक प्रश्न उठबैत छथि; ओकर प्रमुख रूपात्मक संकट ई अछि जे विचार अनेक ठाम दृश्यपर भारी पड़ि जाइत अछि।

१३. 'परसीखाना'क उद्घाटन : कामक बुनावट आ अनुत्तरित घर

'परसीखाना' संवादक तवनिक तनावसँ आरम्भ होइत अछि। एकटा ठेठ्क्टरबनो भूखनाकेँ माटि-कटाइक मजदूरी लेल बजबैत अछि; भोरमे आठ बजे धरि ओ स्वतन्त्र अछि। बाहर आबैत अछि ओकर छोट बेटा, जकर हाथमे बासि भात आ मरौ सागक टीनक बाटी अछि। बच्चा आगन्तुककेँ बतबैत अछि जे राति माएसँ बकझक भेलाक बाद पिता नहि उठल छथि। एहि आरम्भमे तीन परस्पर विरोधी समय अछि—काजक नियत भोर, बच्चाक भोजनक दुख आ घरक रहस्यक पुरुषक स्थगित दिन।

कथाक आरम्भिक दृश्यक शक्ति ओकरा अन्तरूप कथकीय समसामयिकमे अछि। ठेकेदारबनो कामक अवसर लऽ कऽ आएल; बच्चा बिना साहित्यिक उपदेशेँ घरक संकट बता दैत अछि; माताक स्थान खेतमे अछि, जतए ओ धान काटि रहल

अछि। पुरुष गृहस्थीक मुखिया होयबाक सामाजिक दावा बचौने अछि, मुदा दृश्य ओकर श्रमहीन उपस्थितिक आभास दैत अछि।

कथाक प्रथम अर्थ बाँचाक आँखिसँ बनैत अछि। ओ नशाक चिकित्सकीय विश्लेषण नहि करैत, जे देखनक से कहैत अछि। आ बाँचाक भोजन—बाँसि भात आ साग—परिवारक संसाधनक ठोस दृश्य थिक। यथार्थवादी कथा प्रायः एही प्रकार साधारण वस्तुक माध्यमसँ असाधारण संकट देखबैत अछि।

१४. 'भुखना'क भूख : व्यक्ति-नाम आ नैतिक विरोधाभास

मुख्य पात्रक नाम 'भुखना' अछि। एकरा शब्दार्थक एकमात्र प्रमाणित विशारदी मानबाक आवश्यकता नहि; तथापि पाठकीय कानमे 'भूख'क ध्वनि सहज उठैत अछि। पात्र उठिते कान पिछुना बातिक माछ-भात माँगैत अछि, जखन बाँचा कहैत अछि जे ओ बाति तइ साग-भात बनल छल आ पिता स्वयं माएसँ तेल लेल पाञ माँगबाक प्रसंगमे झगड़ा केने छल। एकहि भोजनपर पिता आ बाँचाक स्मृतिक अन्तर पात्रक नैतिक स्थिति खोलैत अछि।

एतए 'भूख'क दू रूप अछि। एकटा देहक बैध आवश्यकता, दोसर पसिन्न भोजन पर नियन्त्रणक सामाजिक दावा। भुखनाक भूख वास्तविक अछि, मुदा ओहि भूखक बोझ केकरा पर पड़ैत अछि, एहि प्रश्नसँ कथा ओकर चरित्र परखैत अछि। पत्नी खेतमे श्रम करैत छथि, बाँचा बाँचल भोजन खाञत अछि, आ पति ओ भोजनक बैविधा चाहैत अछि जकर सामग्री जुटेबामे ओ योगदान नहि करैत।

भुखनाकेँ केवल हास्यास्पद आनसी कहि देब कथाक जटिलताकेँ छोट करैत। कथा आजीविकाक अवारस्था, पीबाक संगति आ गबीबीक परस्पर सम्बन्धक संकेत करैत अछि, मुदा ठोस मानसशास्त्रीय कारण-विवेचन नहि दैत। आलोचकक कर्तव्य ओकर व्यवहारक आलोचना करब अछि, बिना एहन रोग-नाम आरोपित केने जकर प्रमाण पाठमे अनुपस्थित अछि।

१७. धानक बोरा : अभावक घरमे संसाधनपर अधिकार

जखन भुखनाकेँ किछु खाञ लेल भेटैत नहि, ओ घरक धानक आधा बोरा लइ बजारमे बेचि दैत अछि। ई घटना कथाक निर्णायक मोड़ थिक। घरमे धान मात्र अन्न नहि, परिवारक आगाँक भोजन आ पत्नीक बचत-मिहनतिक रूप सेहो अछि। ओहि वस्तुकेँ व्यक्तिगत तबन्निक खर्चक रूपमे बदलि देब संसाधनपर असमान अधिकार देखबैत अछि।

खबीदल गेल बिस्कुट, सनाञ, बीड़ी आ स्वपाबीक सूची छोट अछि, मुदा ओ अपन अर्थसँ भावी अछि। एतए घरक अन्नक सामूहिक उपयोग घटैत अछि आ व्यक्तिगत आदतक उपभोग बढ़ैत अछि। वस्तुक नाम, थोव मूल्य आ खबीदक क्रम कथाकेँ ठोस समय आ बजावक धवातल दैत अछि। ई सूची केवल 'बुबा आदमी'क नैतिक उपदेश नहि; घवेलू अर्थव्यवस्थाक एकटा क्रियात्मक लेखा अछि।

कथाक पाठकक मनमे प्रश्न उठैत अछि: घरक धानकेँ बेचनाञकेँ परिवारक सदस्यसभक बीच के स्वीकृत वा अस्वीकृत करैत अछि? एतए पत्नी अनुपस्थित छथि; ओ खेतमे काज करैत छथि। ओहि अनुपस्थितिक क्षणमे निजी निर्णय सम्भव होञत अछि। संसाधनक नियन्त्रण आ श्रमक योगदानक बीचक दूबी एहि कथाक गम्भीव वाजनीतिक अर्थ थिक।

१६. मद्यपानक सम्प्रति : व्यक्तिगत स्वभाव आ सामाजिक अभ्यास

रँजावसँ लौटैत भुखना चाचि सँगीक सँग भेटैत अछि; ओकरा सभक योजना पीबाक ठाम जाएबाक अछि। मित्रता एतए गीत-गप, सहयोग वा सँयुक्त श्रमक सम्बन्धक नहि, मद्यपानक आमन्त्रणक रूपमे सोझाँ अबैत अछि। भुखना पहिने सँ ओहि सम्भावनाक प्रतीक्षामे अछि। कथा मद्यपानक व्यवहारकेँ एकाकी व्यक्ति-लक्षण नहि, सामूहिक समय-वितरणक घटना बनबैत अछि।

तथापि उपन्यासिक विस्तारक जकाँ कथा एहि सँगीसभक पृथक पृष्ठभूमि नहि खोलैत। ओ सभ किछु लोक छथि, केहन रोजगार करैत छथि, की कारणेँ पीबाक दिस जाइत छथि—एकर विवरण नहि अछि। एहि अभावसँ समाज-सम्बन्धी निदान सावधानी माँगैत अछि। एतए कथा एक परिवारपर आघातक द्वयप्रभावक स्पष्ट साक्ष्य दैत अछि; समस्त समुदाय वा वर्गकेँ एकहि दोषसँ परिभाषित करबाक अनुमति नहि।

'पसीखाना' शीर्षक कथाक सामाजिक स्थलकेँ केन्द्रमे राखैत अछि, मुदा दृश्य वास्तवमे घर, ओसारा, रँजाव आ ठोंनक गपक बीच घटित होइत अछि। पसीखाना स्वयं विस्तृत दृश्य बनि नहि अबैत; पात्रक सम्भावित गन्तव्य आ स्त्रीक शिकायतमे ओकर नाम स्वनाइत अछि। शीर्षक द्वारा अनुपस्थित स्थलकेँ उपस्थित सामाजिक शक्तिक रूप देब कथा-शिल्पक अर्थपूर्ण उपाय अछि।

१७. घरक बाहर उघड़ैत अन्तःपुर : पत्नीकेँ भेटैत कथन-अवकाश

'पसीखाना'क आरम्भिक दृश्य पुरुष आ बँचाक जर्द-गिर्द अछि, मुदा कथाक वास्तविक सामाजिक विस्तार पत्नी बनितो स्वक होइत अछि। ओ धान नहि भेटैनापर पड़ोसमे पूछैत अछि; प्रश्नसँ आरम्भ भेल सामान्य बातचीत धीरे-धीरे ओकर जीवनक लम्बा बयान बनि जाइत अछि। ओ बतबैत छथि जे पति ताड़ी पीबाक लेल जाइत अछि, रोगक चेतावनीक बादो आदत छोड़ैत नहि, घरक खर्च नहि दैत, ओकरा मारैत अछि, आ ओकर श्रमसँ परिवार चलैत अछि।

एहि बयानक प्रसँगक महत्त्व ई अछि जे निजी घरक हिँसा सार्वजनिक पड़ोसक विषय बनैत अछि। स्त्री अपन जीवनक लेखा पड़ोसिनसँ कहैत छथि; पड़ोस एकटा वैकल्पिक श्रोता बनैत अछि, यद्यपि समाधान देबाक ओकर सामर्थ्य कथामे प्रकट नहि। स्त्रीक बयानमे लोर, क्रोध, तिरस्कार आ भविष्यक भय मिश्रित अछि। ई केवल विलाप नहि, श्रमक मान्यता आ सम्मानक माँग सेहो अछि।

मुदा बयानक एहि अधिकारक सीमा सेहो अछि। कथा पत्नीक जीवनक कथन स्वयं पतिक छायामे बचैत अछि; ओकर स्वतंत्र इच्छा, श्रम-सँगठन वा सामाजिक सहायता-व्यवस्था कथासँ बाहर अछि। एतए कथाकार स्त्रीक आवाज स्वनबैत छथि, मुदा ओ आवाजक दुनिया पति-विरोधी शिकायतक सीमा लेल विवश अछि। ई उपलब्धि आ सीमा दुनूकेँ सँग पढ़ब आवश्यक अछि।

१८. स्त्रीक कमाइ : धान-कटैनी, पशुपालन आ गृहस्थी

कथा स्पष्ट करैत अछि जे भुखनाक पत्नी दोसरक खेतमे धान काटैत छथि। ओकरा बँचाक पालन करबाक अछि, घरक भोजन जुटैबाक अछि, बकरी पोसबाक अछि, स्वामीक खर्चक चिँता अछि, आ बीमार अथवा मद्यपी पतिक व्यवहार सहबाक अछि। ई अनेक काज एकहि दिनक भीतर सँकुचित भेल अछि। पारिवारिक अर्थनीतिक दृष्टिसँ पत्नी केवल 'घरवाली' नहि, घरक जिअबाक मूल आधार बनैत छथि।

ৰকবী ৰেঁচি পাঞ পএৰাঁক শ্বথৰা বাখন গহনাক নষ্ঠ ভহ জেৰাঁক প্ৰসঁগ স্ত্ৰীক ৰঁচত শ্বা শ্বস্ববঞ্চাক দোহবা ধবাতন খোনৈত শ্বছি। শ্ৰম কএনোপব সঁসাধন ঠিঁকৈত নহি; পবিবাবক কমাঞ বাত্তিগত মন্তপানমে সমাপ্ত ভহ সকৈত শ্বছি। কথাক শ্বাৰ্থিক হিঁসা কেৱন শাবীবিক শ্বাঘাত নহি, পবিবাবক সামূহিক সম্পত্তিপব বিঁনা উত্তবদাযিত্বক শ্বধিকাব সেহো শ্বছি।

শৰ্মিনা বেগে দনিত স্ত্ৰীক জীৱনক শ্বধাযনমে জাতি, ভোজন, শ্ৰম শ্বা হিঁসাক সঁম্বঞ প্ৰশ্ন মহত্ত্বপূৰ্ণ ৱনৱৈত ছথি। এহি ৱৈচাবিক প্ৰেৰণাসঁ 'পসীখানা'ক পত্নীকেঁ মাত্ৰ শবাৰী পতিক বিবোধমে ঠাঢ় স্ত্ৰী নহি, উঁৎপাদন শ্বা প্ৰনৰুৎপাদন দ্বনূক শ্ৰম রহন কবনিহাব রাক্তি ৰুপমে দেখৱ সম্ভৱ হোঞত শ্বছি। ম্বদা ওকব শ্বপন জাতীয পবিচয কথা নিৰ্দিষ্ঠ নহি কবৈত; তাহি কাবণ দাৰ্শনিক ঢাঁচাকেঁ পাঠক উঁপনব্ধ প্ৰমাণক সীমা ভীতব বাখন গেন শ্বছি।

১৯. হিঁসাক কথা : প্ৰত্যক্ষ ঘঠনা নহি, স্মৃত চোঠ

ভ্তখনাক পত্নী শ্বা ৰঁচাক কথনমে পিছ্বনা বাতিক মাবি-পীঠক প্ৰসঁগ শ্বছি। পত্নী ৱঁতৱৈত ছথি জে তেন কীনৰাঁক পাঞ মাঁগনা পব পতিক ৱাৱহাব হিঁসক ভেন। এহি ঘঠনাক ৰঁযান কথামে ঘঠিত হিঁসাক মহত্ত্ব ঘঠৱৈত নহি; উঁনঠে ঞা দেখৱৈত শ্বছি জে ঘবক শ্বাঘাতক স্মৃতি ৰঁচা শ্বা স্ত্ৰীক শ্বাৱাজমে কতেক জীৱিত বহৈত শ্বছি। তথাপি কথাশাস্ত্ৰীয ৰুপসঁ ঞা স্মৃত ঘঠনা থিক, তক্ষোন দৃশ্য নহি।

স্ত্ৰীক শিকাযতক বিস্তাব হিঁসাকেঁ শ্বন্ন, বস্ত্ৰ, ঔষধি শ্বা পঢ়াঞক শ্বভাৱসঁ জোড়ৈত শ্বছি। যদি ওকবা কেৱন পতি-পত্নী ঝগড়া কহি পঢ়ন জাএ তঁ সঁসাধনক সঁবচনাত্মক প্ৰশ্ন শ্বদৃশ্য ভহ জাএত। ভ্তখনাক ৱাৱহাব নিজী শ্বাদত শ্বছি, ম্বদা ওকব প্ৰভাৱ শ্বনেক জীৱনপব পড়ৈত শ্বছি। ৰঁচাক শিক্ষণ-শ্বৱসব, পত্নীক স্বাস্থ্য শ্বা ৰূঁঢ় পিতা-মাযেক পবিবাবজনিত প্ৰতিশ্ৰা সভ ওহি প্ৰভাৱক পবিধিমে শ্বৱৈত শ্বছি।

কথাক শ্বন্তমে স্ত্ৰী কহৈত শ্বছি জে ও মাযকে জাএৱ চাহৈত শ্বছি, ম্বদা ফেব-ফেব পবিস্থিতি ৰঁদনৈত, দিন ঠনৈত শ্বা যোজনা ঠনৈত বহন শ্বছি। ঞা কথন নাঠকীয প্ৰতিচ্ছা নহি, ৱঁক্ষনক ৰুপমে পঢ়ন জা সকৈত শ্বছি। বিকন্পক নাম মৌজূদ শ্বছি; তকবা ক্ৰিযান্বিত কবৰাঁক সামাজিক শ্বা শ্বাৰ্থিক সামৰ্থ্য শ্বস্থিব শ্বছি। এহি শ্বসমৰ্থতামে কথা ঘবেনূ হিঁসাক এক গম্ভীব যথাৰ্থ পকড়ৈত শ্বছি।

২০. ছ্বোঠ ৰঁচাক শ্বাৱাজ : পবিবাবক নৈতিক সাক্ষ্য

কথাক পহিন শৈশ্বসভ ৱযস্ক প্ৰৰুষক প্ৰকাব ছথি, ম্বদা সাঁচ ৱাঁত শ্বাগন্তুককেঁ ৰঁচা কহৈত শ্বছি। ও ৱাৰ্ঁ স্বতন ছথি কহৈত শ্বছি, ঝগড়াক প্ৰসঁগ ৱঁতৱৈত শ্বছি, শ্বা পিতা দ্বাবা কন্পিত মান্ত-ভাতক প্ৰসঁগ খণ্ডিত কবৈত শ্বছি। ঞা ৰঁচা পবিবাবক শ্বন্তঃস্থিতি পব কথকীয বিশ্বসনীযতা উঁৎপ্ৰেন্ন কবৈত শ্বছি। ওকব ৱাঁত এখনক্ষঁ সবন শ্বছি; ও মনোৱৈজ্ঞানিক শৈশ্বাৱনীমে পিতা কেঁ দোষী সিদ্ধ নহি কবৈত।

ৰঁচাক ভোজনক সামান শ্বা ওকব মাতা খেতমে বহৰাঁক তথা কথা কেঁ শ্বমূৰ্ত নিন্দাসঁ ৰঁচৱৈত শ্বছি। ৰঁচাক নেন শিক্ষা, ভোজন শ্বা স্ববক্ষা তীন সূঁতত্ৰ শ্বধিকাব ছথি; পতিক ৱাৱহাব এহি তীনূকেঁ সঁকঠমে দৈত শ্বছি। পত্নী শ্বপন ৰঁযানমে মাস্ঠবক ফীসক পাঞ জুঠেৰাঁক কঠিনাঞ কহৈত ছথি, জাহিসঁ ৰঁচাক ভবিষ্যক সঁকঠ ৱৰ্তমান দুখসঁ জুড়ৈত শ্বছি।

রাচক ৰঁচাকেঁ প্বনঃ দীর্ঘ হুমিকা নহি দৈত; স্ত্রীক একানাপক ৰাঁদ কথা ৰন্দ হোওত খ্বছি। যদি কথাক সঁবচনামে খ্বাবম্ভক ৰঁচাক প্রশ্নক প্রতিধ্বনি খ্বন্তমে নৌঠৈত, তঁ পীঢ়ীগত পীড়াক প্রভাব খ্বাবো প্রখব ভহ সকৈত ছন। ম্বদা উপনৱ্ধ পাঠক প্রাবম্ভহি এহেন তীক্ষ্ণ খ্বছি জে পাঠক খ্বাখিব ধবি ৰঁচাক ৰাঁসি ভাতক দৃশ্য ৰিঁসবি নহি সকৈত।

২১. কথন-শিন্প : দৃশ্যসঁ ৰঁড় একানাপ ধবি

‘পসীখানা’ক সঁবচনা তীন গতিসঁ ৰনৈত খ্বছি: পহিন, শ্রমক ৰূনাহঠ খ্বা ৰঁচাক ছোঠ সঁৱাদ; দোসব, ভখনাক ঘব-ৰজাব-সঁগী ধবি চনৱ; তেসব, পন্নী দ্বাবা পড়োসক স্ত্রীক সোমাঁ ঘবক নম্বা হিসাৱ। ঞা এম রস্তুতঃ নাঠ্যক তীন দৃশ্য জকাঁ ৱ্যৱস্থিত খ্বছি। পহিন দৃশ্য পবিস্থিতি ৰতৱৈত খ্বছি, দোসব দোষক ত্রিয়াম্মক ৰূপ খোনৈত খ্বছি, তেসব পবিণামক মনোৱৈজ্ঞানিক খ্বা খ্বার্থিক ভাব স্বনৱৈত খ্বছি।

খ্বন্তিম একানাপ স্ত্রীকেঁ কথাক সর্বাধিক দীর্ঘ ৱাণী দৈত খ্বছি। এহি স্তবপব বচনা সঁৱাদপ্রধান কথাসঁ মৌখিক সাক্ষ্য সন রিস্তাবক দিস ৰঢ়ৈত খ্বছি। প্বনৰুক্তি, শিকাযতক খ্বাৱর্তন, খ্বনগ-খ্বনগ ঘঠনাক ৰীচ ছনাঁগ, পড়োসিনকেঁ সম্বোধন—ঞা সভ গামক কথন-সঁস্কৃতিক জীৱিত গুণ ছথি। ওহি মৌখিক নযকেঁ কেৱন ‘খ্বসঁযমিত’ কহৱ উচিত নহি; দর্দক স্মৃতি সেহো খ্বনৱশাসিত সাহিহিক এমমে নহি, উফনৈত ৰোনমে নিকনি সকৈত খ্বছি।

তথাপি খ্বানোচনাম্মক স্তবপব প্রশ্ন বহৈত খ্বছি জে নম্বা একানাপকেঁ খ্বান্তবিক দৃশ্য, ছোঠ ঠহবার রা প্রতিরাদসঁ খ্বধিক সঘন ৰনাওন জা সকৈত ছন কি নহি। কথাকাবক সামাজিক পক্ষ স্পষ্ঠ খ্বছি; কনা কখনঙ্ক ৱ্যক্তিত্বকেঁ ৰঙ্গখ্বাযামী ৰনৱৈত খ্বছি, খ্বা কখনঙ্ক পাত্রকেঁ এক নির্ণযক প্রমাণ মাত্র ৰনা দৈত খ্বছি। ‘পসীখানা’ ঞা দ্বনূ সম্ভাৱনাক ৰীচ ঠাঢ় খ্বছি।

২২. ‘পসীখানা’ক খ্বনৱপস্থিত কেন্দ্ব খ্বা স্থানিক রিডম্বনা

শীর্ষক মদ্যপানক এক ঠামক নাম নৈত খ্বছি, ম্বদা পাঠকক খ্বধিকাঁশ সময ঘবক ওসাবা, খেতমে খ্বনৱপস্থিত শ্রম, দ্বকানদাবক সামান খ্বা চৌনক গপমে ৰীতৈত খ্বছি। পসীখানাক ভীতবক দৃশ্য নহি দেখনা সঁ ওহি ঠামক সামাজিক শক্তি কম নহি হোওত; ও একঠা খ্বাগ্রহ্ক কবনিহাব দিশা ৰনৈত খ্বছি জকব ছাযা ঘব ধবি পহুঁচৈত খ্বছি। মদ্যপান কেৱন পীৱাক ত্রিযা নহি, সময, মিত্রতা, খর্চ খ্বা দাযিত্বসঁ পনাযনক ৱ্যৱস্থা ৰনৈত খ্বছি।

এহি ঠাম ‘ওগবৱাহ’সঁ ভিন্নতা স্পষ্ঠ খ্বছি। পহিন কথাক শীর্ষক শ্রমক পদনাম, দোসব কথাক শীর্ষক উপভোগক সামাজিক স্থন। পহিন কথা খেতক ভৌতিক স্থিতিসঁ সামাজিক সোচ ৰনৱৈত খ্বছি; দোসব কথামে খ্বনৱপস্থিত মদিবানযক প্রভাব ঘবক ভীতব দেখাওন জাওত খ্বছি। দ্বনূ শীর্ষক সমাজক কেন্দ্বক ৰদনা পবিধিক স্থন খ্বথরা কামকেঁ সাহিহিক পহচান দৈত খ্বছি।

খ্বহাঁ কতএ ছী, ঞা প্রশ্ন কথামে কেৱন ভৌগোনিক নহি। শ্রমিক খেতক বখৱানী কবিতো ওকব খ্বন্ন পব স্বামিত্ব নহি; পবিৱাবক প্বৰুষ ঘবমে বহিতো ঘবক জীৱন-সঁবক্ষণমে খ্বনৱপস্থিত। শীর্ষকসভক এহেন উনঠা খ্বর্থ সাক্ষীক নঘূকথাম্মক চযনকেঁ রিশিষ্ঠ ৰনৱৈত খ্বছি।

২৩. ভাষা, সম্বোধন খ্বা সামাজিক দূবী

দূনূ কথামে গামক নোকভাষা কেৱন সজাৱঠ নহি। ‘বৌ’, ‘যৌ’, ‘হৌ’, ‘ৱৌখ্বা’, ‘দোস’ সন সম্বোধন নিকঠতা, উমেব, সম্বন্ধ খ্বা খ্বধিকাবক খ্বনগ-খ্বনগ স্তব ৰনৱৈত খ্বছি। ‘ওগবৱাহ’ক ৱৃদ্ধক শৈঙ্কাৱনী খেতীক শ্রমক স্মৃতিসঁ ভবন

अछि, जखन 'पसीखाना'मे बच्चाक छोट उंद्व, उखनाक आदेश आ स्त्रीक नम्रा प्रतिवाद एकहि भाषिक संसारक विषम आवाज छथि।

'ओगवबाँह'मे भाषिक प्रवाह बन्नत रहैत एकालापी बनैत अछि। वाचक पाठक अथवा कल्पित श्रोताकेँ जगतक बदनाबें बतरैत बहैत अछि। 'पसीखाना'मे आवम्भिक संवाद स्वनते दृश्य चलैत अछि; पत्नी बजितो कथोपकथन बढ़ि एकालाप बनैत अछि। ई कथन-विकास दूनूक वचनात्मक सुभाव अनग कवैत अछि। लोकभाषाक प्राणवानता मात्र शैल्पिक चटकपनमे नहि, ओकव सामाजिक प्रयोजनमे अछि।

प्रमाणित पाठसँ उद्धवण कवैत कान बाँलीक 'नै', 'अछि', 'छै' आदि कपकेँ एकरूप कथित शुद्ध कपमे बदलि देबँ आलोचनात्मक दृष्टिसँ अनुचित होयत; एहि भिन्नतामे पात्रक आवाज बहैत अछि। एतए विशेषणक गद्य अपन मानकता बाखैत अछि, मुदा वचनाक देहक असमान नय पव सम्मानक दृष्टि बखैत अछि।

२४. दुखक दू कप : अभाव आ उपभोगक संघर्ष

दूनू कथाक भीतवी सूत्र दुख अछि। 'ओगवबाँह'मे बूढ़ श्रमिक अन्नक बक्षा कविलो अपन मननायक भात नहि पबैत। 'पसीखाना'मे पिता पसिन्नक भोजन माँगैत अछि, जखन बच्चा बासि भोजन खाएत अछि आ स्त्री अन्न जुटैबाँ लेन खेतमे काज कवैत अछि। पहिनमे दुखक प्रश्न स्वामित्व आ प्रतिफनसँ जुड़न, दोसवमे घवक वस्तु-संसाधनक वितवण आ दायित्वसँ।

पहिन कथाक दुख आवर्ती अछि; आवम्भक प्रश्न अन्त धवि असमाधित बहैत अछि। दोसवमे दुखक तात्कालिक उंद्व धान बेचबँ अछि, मुदा ई समाधान पविवावक अन्नक स्वबक्षा घटबैत अछि। एकव अर्थ ई नहि जे द्वनू दुख समान नैतिक दर्जाक अछि; श्रमिकक अभाव आ बाजि द्वावा पविवावक संसाधनक एकपक्षीय उपभोग बीच भेद आवश्यक अछि।

दूनू कथामे 'भात' असाधावण प्रतीक नहि बनाओन गेन अछि—ओ गृहस्थ जीवनक साधावण अन्न अछि। ठीक ताहि कावण ओकव अनुपस्थिति अथवा एकपक्षीय माँग कठोव अर्थ उत्पन्न कवैत अछि। भातक थावीक आसपास श्रमक मूना, पीढ़ीक अस्वबक्षा आ घवक सत्ता-व्यवस्था स्पष्ट देखाएत अछि।

२७. श्रमक सामाजिक प्रतिष्ठा : खेतक वखवाना आ कमाएबाँनी पत्नी

'ओगवबाँह'क वृद्ध वर्षभव खेतक बक्षा कवैत अछि; ओकवा खाद्य-स्वबक्षाक विमर्शमे सामान्यतः गणना नहि कएन जाएत। 'पसीखाना'क पत्नी धान काटैत छथि, पशु पोसैत छथि, घवेनू काज कवैत छथि, मुदा घवक पुरुष अपन श्रमहीन अधिकाव नहि छोड़ैत। एक कथा श्रमक प्रतिफन पव प्रश्न उठबैत अछि, दोसव श्रमक नैतिक वितवण आ अधिकावक असमानता पव।

दूनू कथाकेँ जोड़ि देखनापव श्रमक पविभाषा विस्तृत होएत अछि। केवन खेत जोतबँ अथवा नगद कमेबँ अपूर्ण मापदण्ड अछि। खेतक निगवानी, पशुपानन, बच्चाक देखभान, अन्नक भण्डावण, घवक भोजन बनायबँ—ई सभ सामाजिक जीवनक पुनरुत्पादन कवैत अछि। एहि काजसभक अदृश्यता साहित्यिक नैतिकताक प्रश्न बनि जाएत अछि।

भावत सवकावक एक पववर्ती समय-उपयोग सर्वेक्षण स्त्री द्वावा बिना पाविश्रमिकक घवेनू श्रमक व्यापक वाष्ट्रीय उपस्थिति देखबैत अछि। ई तथ्य साहित्यिक कथा प्रकाशित भेन समयक गामविशेष पव प्रत्यक्ष प्रमाण नहि; मुदा

আলোচককেঁ ঞা স্মৰণ কৰবৈত অছি জে ঘৰেলূ শ্ৰমক ঐতিহাসিক মহত্ত্বকেঁ কেৱল ভাৱনাত্মক শ্ৰেণীমে নহি সমেটল জা সকৈত। কথাক স্ত্ৰীক অনুভৱ সাহিত্যিক ৰূপমে ওকৰ ৱিশিষ্টতা বঢ়ৈত অছি।

২৬. জাতি, ৱৰ্গ আ দলিত সৌন্দৰ্যদৃষ্টিক সাৰধানী

সাক্ষীক আত্মকথামে ধোবী সম্প্ৰদাযসঁ অপন সম্বন্ধক স্পষ্ট ৰঞৱা অছি। ও অনুভৱ জাতি-আধাৰিত প্ৰস্থৈনী শ্ৰম আ শিক্ষাক কঠিনাজৰাবে পাঠককেঁ সংৱেদনশীন ৱনৱৈত অছি। পৰন্তু 'ওগবৰাহ'ক নথুনী মবড় ৱা 'পসীখানা'ক ভখনা-পন্নী-ৱঁচাক জাতি কথামে নিশ্চিত কএন নহি গেন অছি। এহি পাত্ৰসভক জাতি অনুমানিত কহ দলিত সমাজক ৱিশিষ্ট ঘটনা ঘোষিত কৰবঁ পাঠক অধিকাবক অতিক্ৰমণ হোযত।

দলিত সৌন্দৰ্যশাস্ত্ৰক নিকষ পৰ ঞা কথাসভ তাহি নেন পঠনীয অছি জে ও শ্ৰমক অনুভৱ, দুখক অনুৱ, ৱৌনীক অসমান সম্মান আ ঘৰেলূ সত্তা-সংবচনাকেঁ কথাক কেন্দ্ৰ দৈত অছি। এতএ দলিত দৃষ্টি সামাজিক অধীনতা বুঝবাক প্ৰশ্নক ৰূপমে উপযোগী অছি, প্ৰত্যেক ৱ্যক্তি পৰ এক জাতি-নেৱল নগা দেবাক ৰূপমে নহি। আঁৱেডকৰক জাতি-সমীক্ষা এহি ৱ্যাপক সংবচনাত্মক প্ৰশ্নক ৱৈচাবিক পৃষ্ঠভূমি দৈত অছি, মুদা কথা-ৱিশ্লেষণমে জাতীয পদক্ৰমক প্ৰত্যেক ঠোস দাৱা নেন মূন পাঠক সমৰ্থন আৱশ্যক বহত।

অৰ্জুন ডাঁগলেক সম্পাদিত দলিত সাহিত্যক সংকনন ঞা মোন পাড়ৈত অছি জে প্ৰতিবোধক সাহিত্য একবেখীয ৱিধা নহি—কথা, কৱিতা, স্মৃতি আ আলোচনা অনেক ৰূপমে আবি সকৈত অছি। সাক্ষী সেহো একহি পোথীমে অনেক ৱিধা অপনবৈত ছথি। এহি ৱিস্তাৱক অৰ্থ সামগ্ৰীক প্ৰচুৰতা নহি মাত্ৰ, অপন অনুভৱ-ক্ষেত্ৰক ৱহুৱিধ সাহিত্যিক দাৱেদাবী সেহো থিক।

২৭. স্ত্ৰীক প্ৰতিনিধিত্ব : ৱাণী আ মৌন দূনূক পৰীক্ষা

'ওগবৰাহ'মে প্ৰতোষ্ম বৃদ্ধক ভোজন-আদতপৰ খোঁম্মাজত ছথি; ওকৰ অপন ৱিচাৰ ৱিস্তাৰসঁ স্বনাওল নহি জাজত। 'পসীখানা'মে পন্নী সমূচী কথামে সৰসঁ নম্বা ৰঞৱা বঢ়ৈত অছি। এহী তুলনামে সাহিত্যিক মহত্ত্ব দেখাজত অছি—একঠাম স্ত্ৰী পুৰুষক স্মৃতিমে উপস্থিত প্ৰতিক্ৰিযা, দোসবঠাম পুৰুষক কাজক আৰ্থিক পৰিণাম ৱতবৈত সাৰ্বজনিক ৱাচক।

'পসীখানা'ক পন্নী ঘৰেলূ উৎপীড়নক ভাষা স্বযঁ চুনৈত ছথি: ধান, ৱকৰী, তেন, কপড়া, গহনা, ৱঁচাক পঢ়াজ, ৱোগ আ পীৱাক খৰ্চ। ওকৰ শিকাযতমে ঘৰক ৱাস্তৱিক জীৱনক সূচী অছি। তথাপি ও অপন অনগ ভৱিষ্যাক যোজনা কেহন হোযত, এহি প্ৰশ্নক জৱাৱঁ কৱিতা-সদৃশ খুনল বহি জাজত অছি। মাযকে জেৱাক ঘোষণা অনেক ৱাঁধাসঁ ঘেৱল অছি। পাঠক দেখৈত অছি জে ৱৌনৱাক অধিকাব স্বতঃ স্বৱক্ষিত স্বতন্ত্ৰতা নহি ৱনি জাজত।

বেগেক স্ত্ৰীক জীৱনক কথন সম্বন্ধী ৱিচাৰ এহি সন্দৰ্ভমে উপযোগী অছি, মুদা কহানীক পন্নীকেঁ স্বযঁ প্ৰকাশিত আত্মকথাকাৰ মানৱঁ সমান ৰূপসঁ অনুচিত হোযত। ঞা বচিত পাত্ৰ অছি, জকৰ আৱাজ পুৰুষ নেখকক শিল্প দ্বাৱা সম্ভৱ ভেন। এহি দ্বৈধক আলোচনা নেখকীয প্ৰযাসক অৱমূল্যন নহি, একৰা অধিক স্পষ্ট ৰূপসঁ বুঝৱঁ থিক।

২৮. অন্তৰ্ৱৰ্তী সম্বন্ধ : কৱিতা, আত্মকথা আ নঘুকথা

সাক্ষীক সংকননক কৱিতা 'বৌদী ভহ গেন'মে খেতক সূখল দশা আ অন্নক সংকট অবৈত অছি; 'গামক জনাব'মে সামূহিক জনস্ৰোতক ৱঁদনৈত সামাজিক অৰ্থ; 'মাবৈকে মন তহ সাগমে হৰদী নৈ'মে স্ত্ৰী-শ্ৰমক উপৰ ঘৰক হিংসা;

'मवैतखीन वसगवृन्ना खाएबँ'मे वृद्ध देहक असहायता। एहि प्रसंगसभक संग 'ओगवबाँह' आ 'पसीखाना' जोड़नापव पोथीक भीतव कतेको पवस्पव प्रतिध्वनि स्वनाओत अछि।

एहि प्रतिध्वनिक मतनबँ ई नहि जे सभ वचना एकटा योजनाबद्ध कथानकक अध्याय छथि। कविता अपन नय आ चित्रक कावण स्वतंत्र अर्थ वखैत अछि। मुदा पाठक जखन श्रम, दुख, पानि आ घवेलू सत्ता एकसाथ देखैत अछि, तखन एक लेखकक चिन्ताक निवन्तवता स्पष्ट होअत अछि। 'ओगवबाँह'मे कृषि-संसावक कान, 'पसीखाना'मे घवक दिन—ई दुनू समय पोथीक व्यापक मौसमी आ सामाजिक संवेदनाकेँ समृद्ध कवैत अछि।

आत्मकथा खण्डक प्रवास आ शिक्षा-संघर्षक सन्दर्भ सेहो एतए उपयोगी, किन्तु सावधानीक संग। आत्मकथा वचनाकावक सहकथनक दावा कवैत अछि; नघुकथा पात्रक वचित जगत। समान सामाजिक प्रश्न देखनापव एकव साहित्यिक सम्बन्ध स्पष्ट कवबँ उचित, मुदा घटना-प्रतिघटनाकेँ वचनाकावक जीवनीसँ जबँदस्ती जोड़बँ नहि।

२९. पूर्ववर्ती आनोचनाक पाठ-समीक्षा

विदेहमे प्रकाशित गजेन्द्व ठाकुवक विस्तृत आनोचना 'ओगवबाँह'क भातक अभाव, कृषिक वेदनाबँ आ एक खेतसँ दोसव खेतमे जीव भगाओनाक व्यञ्जनाक महत्त्व पहचानैत अछि। एहि पाठकीय प्रस्तावसँ सहमति वखन जा सकैत अछि जे श्रमिकक दुख आ कृषि-अर्थव्यवस्थाक सम्बन्ध कहानीक मून संवेदनात्मक केन्द्व अछि। तथापि जतए कथा-शिल्पक भीतव निर्बन्धात्मक सामान्यीकवणक विस्ताव अवैत अछि, ओहि ठाम आनोचनाकेँ कनात्मक असन्तुनन सेहो देखबाँक चाही।

ओही पूर्ववर्ती विवेचनमे 'पसीखाना' सम्बन्धी विववणक संग पुनिस-भ्रष्टाचावक उल्लेख भेटैत अछि। मून 'पसीखाना'मे ठेकेदववना, वँचा, उखना, संगी, पत्नी आ पड़ोसिनक प्रसंग तँ स्पष्ट अछि, मुदा पुनिसक भ्रष्टाचावक कोनो पृथक घटना वर्णित नहि अछि। एहि कावण उक्त विशिष्ट निष्कर्षकेँ एहि कथाक पाठ-साक्ष्य मानन नहि जा सकैत। मून वचनाकेँ आधाव वँना कए आनोचनात्मक निर्णय कवबँ एहि प्रकावक असम्मतिक सम्भव स्वधाव थिक।

एहि संशोधनक उद्देश्य पूर्ववर्ती विदेह-आनोचनाक व्यापक साहित्येतिहासिक योगदानक अवमानना नहि। मूल्यांकनक विश्वसनीयता तखने वढ़ैत अछि जखन प्रकाशित टिप्पणी आ मून कथा एक-दोसवाक कसौटीपव पढ़न जाए। एकटा ऐतिहासिक महत्त्वक ग्रन्थक कना आ वैचाविक संवचनाक पवीक्षणमे सम्मान आ संशय दुनूक समान स्थान होयबाँक चाही।

३०. कथा आ निबन्धक सीमा : 'ओगवबाँह'क विधागत प्रश्न

'ओगवबाँह'क गद्यक विस्तृत हिस्सा कृषिजीवनक वेदनाबँ विषयक प्रत्यक्ष कथकीय टिप्पणी अछि। आवम्भक वृद्ध पात्र कथासूत्र दैत अछि, मुदा वीचमे वाचक तकनीकी, खेती, शिक्षा, महँगाओ आ घवेलू ऊजावपव निवन्तव विचाव कवैत अछि। घटना-विकासक तुननामे सामाजिक निबन्धक भाव वढ़ैत अछि। प्रश्न अछि—की एकवा नघुकथा कहबँ साहित्यिक रूपसँ उचित अछि? प्रकाशित खण्ड स्वयं एकवा नघुकथा मानैत अछि; ताहि विधागत पहिचानकेँ स्वीकाव कवैत ओकव आन्तविक असमानता चर्चा योग्य अछि।

कथा केवन क्षणिक चमत्काव नहि; नम्बा सामाजिक विवेचन सेहो कथा-वस्तुमे सम्भव अछि। तथापि कथाक अर्थ दृश्य, पात्रक निर्णय आ समयक वेदनाबँसँ उद्भूत होयबँ चाही। 'ओगवबाँह'मे समृद्ध दृश्य—वृद्धक भोजन, खोपड़ी, खेतक पक्षी—अछि, मुदा ओहि दृश्यसभक वीच वँम्बात वास वैचाविक विववणक दूवी अछि। ई दूवी पाठकक भाव-संयोजनकेँ वाँवम्बाव तोड़ैत अछि।

तकवा बाँदो समापनक आवर्तन ओकवा श्वेत निर्बन्ध होयबाँसँ बँचा नैत अछि। अन्नक सामाजिक ओतिहासक विस्तृत बँहसे अन्ततः बूँढ़ देहक भातक चाहमे नौठि अबैत अछि। कथा आ निर्बन्धक ओ सन्धि बचनाक प्रयोगधर्मिता थिक; कनाम्येक सफनता पूर्ण नहि, मुदा प्रश्न अधिक महत्त्वपूर्ण बँनैत अछि।

३१. 'पसीखाना'क नैतिकता : दोषावोपणसँ आगाँ

'पसीखाना' सतहपव मद्यपानक विवोधमे निखन सामाजिक कथा बूँमाओत अछि। मुदा ओकव भीतव घवक अन्न, श्रमिकक वेँबोजगावी, स्त्रीक वेतनमञ आ अवैतनिक श्रम, बँचाक शिक्षा, घवेनू हिंसा आ साम्प्रदायिक सम्प्रतिक प्रश्न एकत्र अबैत अछि। ओ विषयसभकेँ केवन 'शैवाबँ खवाबँ अछि' कहि समाप्त कएन जाए तँ कथा बँचन बहँबाँक गम्भीव सामाजिक आधाव अदृश्य भइ जाएत।

उखनाक व्यवहावक आनोचना जकवी अछि, कावण ओ पविवावक सँसाधनकेँ अपन ओछा नेन खर्च कवैत अछि आ पत्नीपव हिंसा कवैत अछि। मुदा दोषावोपणक अन्तिम नक्ष्य एक व्यक्ति मात्र बँनना सँ ग्रषि-समाजक आयक अनिश्चितता आ पाविवाविक सत्ता-वितवणक बँड़ प्रश्न बँचि जाओत अछि। कथामे ओहि प्रश्नसभक पर्याप्त व्याख्या नहि भेटैत अछि, तथापि दृश्यसभ ओकवा उठबँबाँक आधाव दैत अछि।

साहिहिक मूल्यांकनक दृष्टिसँ कथाक सर्वाधिक विश्वसनीय पक्ष ओ अछि जे एक व्यक्ति द्वावा कएन निर्णयक प्रभाव छोट बँचा आ काम कवनिहाव पत्नीपव धवि देखन जा सकैत अछि। ताहि हिसाबँसँ कथा नैतिक उदाहवणसँ सामाजिक पविणामक यथार्थपूर्ण दस्तावेज दिस बँढ़ैत अछि। ओकव सीमित पात्र-सँसाव व्यापक समाज पव प्रश्न उठबैत अछि, जेकवा ठोस कपेँ भवबाँक उत्तवदायित्व पाठक आ सामाजिक आनोचनाक बहैत अछि।

३२. दू कथाक कानबोध : मौसमक चक्र आ एक दिनक धक्का

'ओगवबाँह'क समय खेतक ऋतुक चक्र अछि—वोपनी, बखवानी, धानक कट्टनी, गेहूँ आ अन्य फसन, समय-समयक बौवी, बँदनैत ऊँजाव आ वृक्ष देहक आयु। एकठा नघुकथाक भीतव कतेको सानक समाजक स्मृति समाहित अछि। एकव विपवीत 'पसीखाना'क बाँह समय नगभग एक दिनक भीतवक घटनासँ बँनैत अछि; मुदा पत्नी अपन बँयानमे बँम्भत दिनक विपत्ति जोड़ि दैत अछि। पहिन कथामे ओतिहास वर्तमानकेँ घेवैत अछि, दोसवमे वर्तमानक सटकेसँ अतीतक अनेक चोट उघावि देन जाओत अछि।

दूनूकेँ जोड़बाँक स्थिति एतएओ सेहो अछि। 'ओगवबाँह'क श्रमिक समयभव मेहनति कवैत अछि मुदा भोजनक अभाव नहि मिटैत; 'पसीखाना'क पुरुष एक दिनक श्रम अवसव गँवा दैत अछि आ घवक प्रवान सँकट फेव गम्भीव बँनैत अछि। पहिनमे पविश्रमक अपर्याप्त फन, दोसवमे पविश्रमक असमान जिम्मेदावी। साहिहक भीतव समयक ओ व्यवस्था श्रमक मूल्यांकनक अनग नैतिक प्रश्न बँनबैत अछि।

ओ कान-विन्यास नेखकक कथाभूमि पव नियन्त्रणक सूचक अछि। 'ओगवबाँह' अधिक विसवैन आ स्मृतिमय; 'पसीखाना' अधिक दृश्यात्मक आ प्रत्यक्षपूर्ण। एकहि विधागत नामक भीतव एहन भिन्नता मैथिनी कथाक सम्भावना बँढ़बैत अछि, यद्यपि दुनूक शिल्पसँतनन समान नहि।

३३. कथासभक सीमासहित उपनब्धि : एक समग्र निर्णय

'ओगवबाँह'क प्रमुख उपनब्धि खेतक वक्षा कवनिहाव श्रमिकक जीवनकेँ अर्थनीति आ पर्यावरणक व्यापक प्रश्नसँ जोड़ब अछि। भातक नानसा, खोपड़ी, फसनक बखवानी आ दू खेतक जीव भगाओनाक दृश्य याद बहि जाओत अछि।

ओकर सीमा उपदेशात्मक विस्तार, तकनीकक प्रति सामान्यीकृत अविश्वास आ पारम्परिक स्त्री-श्रमक आदर्शीकरणमे अछि। ग्रामा जीवनक प्रेम आकर्षक गुण अछि, मुदा ग्रामा श्रम-वितरणक आलोचना बिना ओ प्रेम एकपक्षीय भऽ सकैत अछि।

'पसीखाना'क प्रमुख उपलब्धि छोट दृश्यसँ सामाजिक आ आर्थिक संकटक अनेक सम्बन्ध खोलब अछि। बाँसि भात खाउत रहबा, कामक बूनाहठ, अन्न रहैबऽ, मद्यपानक साथी आ स्त्रीक दीर्घ रयान—ई सभ प्रसंग कथाकेँ मार्मिक आ स्मरणीय बनबैत अछि। ओकर सीमा अखनाक चरित्रक किछु एकरेखीय प्रस्तुति, पड़ोसक संवादक एकानापमे अधिक नम्बा भऽ जाएब, आ स्त्रीक समाधानक विश्वक पर्याप्त विकास नहि होयब अछि।

दूनू कथाक विषयक सामाजिक महत्त्व निर्विवाद, परन्तु साहित्यिक श्रेष्ठता विषयक गम्भीरतासँ स्वतः प्रमाणित नहि होउत। दृश्य-विन्यास, कथाक एकीकरण, बम्हसुविता आ समापनक अनुनाद अनग कसौटी छथि। एहि कसौटीसँ देखनापर 'पसीखाना' अपेक्षाकृत सघन नाटकीय गद्य बनैत अछि, जखन 'ओगरबाँह' विचारप्रधान ग्रामीण सामाजिक निबन्ध आ कथाक मिश्र रूपें विशिष्ट अछि। ई मूल्यांकन एकरेखीय अंक नहि, ओकर रचनात्मक भिन्नता पहिचानबाक प्रयास थिक।

३४. उपसंहार : श्रम करनिहारक अन्न, श्रम करनिहारीक आराज

संदीप कुमार साफीक लघुकथा खण्डमे दू अनग जीरनस्थिति मिलि एकटा साझा प्रश्न बनबैत अछि—गामक जीविकाकेँ जे लोक श्रमसँ सम्भव बनबैत छथि, हुनकर भोजन, सम्मान आ निर्णयक अधिकार कोना निर्धारित होउत अछि? 'ओगरबाँह'क वृद्ध खेतक अन्नक रखवारी करैत, मुदा मननायक भात लेल तरसैत अछि। 'पसीखाना'क पत्नी खेतमे धान काटैत छथि, मुदा घरक धानक उपयोगपर अन्तिम नियन्त्रण हुनक नहि। एहि दू विपर्यासमे पोथीक सामाजिक अर्थक सभसँ घनिष्ठ सूत्र उपस्थित अछि।

दूनू कथामे लोकभाषा मिथिलाक श्रम-संसारक शब्दसभकेँ साहित्यिक गरिमा दैत अछि। खेतक ऐँर, खोपड़ी, मड़ुआ बोटी, खेसारी, टीनक बाँटी, बकरी, ओसारा, चूनहि आ धानक बोरा—ई सभ वस्तु कविता-सदृश आलंकारिक सजावट नहि, जीरनक संघर्षक मूर्त प्रमाण बनैत अछि। कथाकार अपन समयक सामाजिक असमानता देखैत छथि; किछु ठाम ओकर विश्लेषण तीक्ष्ण, किछु ठाम स्मृतिजनित, किछु ठाम नैतिक आ सरनीकृत भऽ उठैत अछि।

मैथिली दलित साहित्यक समकालीन विमर्शमे ई रचनासभक महत्त्व लेखकक आत्मकथात्मक उपस्थिति संग संवाद करैत अछि, मुदा कथा-पात्रक कल्पित जातिक अनुमान बिना। साफीक मूल योगदान ई अछि जे ओ भोजनोपार्जनक सामान्य श्रम, घरेलू स्त्रीक खर्चक लेखा आ गामक बोजमर्राक क्रूरताकेँ साहित्यक सामग्री बनबैत छथि। एहिसँ मैथिली साहित्यक सामाजिक विषयक्षेत्र विस्तृत होउत अछि। एहि उपलब्धिक सम्मानक संग शिल्पगत असन्तुलन आ वैचारिक पूर्वग्रहक आलोचना सेहो करब चाही—तखने कृतिक गम्भीर पाठ पूर्ण होउत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

साफी, संदीप कुमार। वैशाखमे दलानपर। प्रथम संस्करण। नई दिल्ली: श्रुति प्रकाशन, २०१४।

ठाकुर, गजेन्द्र। "आत्मकथा खण्डक सम्पादकीय टिप्पणी।" अन्तर्गत: संदीप कुमार साफी, वैशाखमे दलानपर। नई दिल्ली: श्रुति प्रकाशन, २०१४।

ठाकुर, गजेन्द्र। "A Complete Critical Appreciation of Sandeep Kumar Safi." A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, Part 65, विदेह। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_65.htm ।

विदेह। "सन्दीप कुमार साफी—वैशाखमे दनानपव (पहिल मैथिली दलित आत्मकथा सहित)।" गद्य-साहित्यक प्रकाशकीय सूची। https://videha-ejournal.github.io/videha/prose.htm ।

लिंबाळे, शरणकुमार। Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations। अनु. Alok Mukherjee। हैदराबाद: Orient Longman, २००४।

रेगे, शर्मिला। Writing Caste/Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonios। नई दिल्ली: Zubaan, २००६।

दांगळे, अर्जुन (सम्पा.)। Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature। हैदराबाद: Orient Longman, १९९२।

आंबेडकर, भीमराव रामजी। Annihilation of Caste। १९३६। कोलम्बिया विश्वविद्यालयक अध्ययन-संसाधन: https://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambedkar/about.html ।

भारत सरकार, सांख्यिकी आ कार्यक्रम कार्यान्वयन मन्त्रालय; National Statistics Office। Time Use Survey, 2024: Fact Sheet। २७ फरवरी २०२७।
https://www.mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/TUS_Factsheet_25022025.pdf ।

खण्ड ७ / विचार-विन्दु

करुणामूलक राजधर्म आ अधिकारक प्रश्न

संदीप कुमार साफीक 'वैशाखमे दनानपव'क विचार-विन्दु खण्डक विस्तृत साहित्यिक समीक्षा

'राजा अओर परजा' : ग्राम्य सत्ता, श्रम, स्मृति, प्रवास आ सामाजिक न्यायक अन्तर्विरोध

सारांश

संदीप कुमार साफीक 'वैशाखमे दनानपव'क पाँचम 'विचार-विन्दु' खण्डमे 'राजा अओर परजा' शीर्षक एकटा विस्तृत विचार-रचना अछि। एहि गद्यक केन्द्रमे ग्राम्य नेतृत्वक परान आदर्श, अनाजमे भेटैनिहार श्रम-प्रतिफल, मालिक-आश्रितक सम्बन्धक ढाँचा, गामसँ शहर दिस रोजगारक खोज तथा जनकक लोक-स्मृतिमे प्रतिष्ठित कल्याणकारी राजधर्म उपस्थित अछि। एहि सभ प्रसंगक मध्यवर्ती प्रश्न ई अछि जे सामाजिक सम्बन्धक न्यायपूर्ण आधार व्यक्तिक दया आ प्रतिष्ठा हेबाक चाही कि श्रमिकक अधिकार आ सम्मान। रचना एक दिस परान व्यवस्थामे परजाक संरक्षण देखैत अछि, तँ दोसर दिस ओही व्यवस्थामे अल्प मजदूरी, सम्पत्तिक असमानता आ परतन्त्रताकेँ सेहो दर्ज करैत अछि। एहि अन्तर्विरोधकेँ विचार-रचनाक केन्द्रीय साहित्यिक अर्थक रूपमे पढ़ल गेल अछि। आलोचना लोक-स्मृति आ ऐतिहासिक भेद, धार्मिक आदर्शक प्रतीकात्मक प्रयोग, मौखिक गद्यक पुनरावृत्ति, रक्त-सम्बन्ध आ जातिगत मौन, कृषि-अर्थनीति, प्रवास, खाद्य-असमानता तथा रजाक नैतिक आरोपक परीक्षण करैत अछि। भीमराव आंबेडकर, शरणकुमार लिंबाळे, शर्मिला रेगे, गेल ऑम्वेट आ जेम्स सी. स्कॉटक प्रासंगिक विचारसँ संवाद राखल गेल अछि, मुदा बाहरी सिद्धान्तकेँ मूल रचनाक स्थानापन्न नहि बनाओल गेल अछि। एहि अध्ययनक निष्कर्ष थिक जे 'राजा अओर परजा' सामाजिक न्याय लेल आत्मीय चिन्ता व्यक्त करैत अछि, तथापि परजाक अधिकारक स्थानपर आदर्श शासकक उदारताकेँ राखबाक प्रवृत्ति ओकर विचारात्मक सीमा बनैत अछि; एही अपूर्ण प्रश्नसँ एकर साहित्यिक महत्त्व सेहो उपजैत अछि।

বীজশব্দ

সঁদীপ কুমাব সাফী; বৈশাখমে দনানপব; বাজা খওব পবজা; রিচাব-রিন্দু; মৈথিনী দনিত খাত্মেকথা; গ্রাম্য সত্তা; শ্রম; পবজা; নোক-স্মৃতি; প্ররাস; খন্নক ন্যায; বাজধর্ম; জনক; দনিত সৌন্দর্যরোধ; সামাজিক খানোচনা।

১. প্রস্তারনা : ছোট খণ্ডক রিস্তৃত প্রশ্ন

'বৈশাখমে দনানপব'ক পাঁচম খণ্ড পঢ়ৈত কান 'রিচাব-রিন্দু' শীর্ষক পাঠকসঁ একটা সংক্ষিপ্ত সূত্র-সংগ্রহক খপেক্ষা জগা সকৈত খছি। উপনব্ধ বচনা তাহিসঁ ভিন্ন খছি। 'বাজা খওব পবজা' একটা নিবন্তব চনৈত, প্রসঁগ বঁদনৈত, খতীত খা রর্তমানক তননা কবৈত রিচাবাত্মেক গদ্য থিক। ঞা শীর্ষক জেনা দৃ রাত্তিক কথা কহরাক সঁকেত দৈত খছি, মুদা বচনা রাস্তরমে সামাজিক ব্যরস্থা, পাবস্পবিক রিশ্বাস, শ্রমক মোন খা স্থানীয প্রত্তরক বঁদনৈত খাধাব পব কেন্দ্রিত খছি। এহি কাবণেঁ একবা কেরন নীতিকথা, নিরন্ধ রা সংস্মবণ কহনা সঁ ওকব পূবা কপ সামনে নহি খরৈত। এতএ বৈচাবিক রওরাক ভীতব গামক নোক-স্মৃতি, পবম্পবাগত পদারনী খা নৈতিক কথা-সঁবচনাক সঁযোগ উপস্থিত খছি।

নেখক খাত্মেকথা খণ্ডমে খপন জন্ম, ধোবী-দনিত পবিচয, কপড়া ধোনিহাব পাবিবাবিক শ্রম, বাধিত শিক্ষা খা বোজগাবীক প্ররাসক খনুভর নিখনে ছথি। পাঁচম খণ্ডক রিচাবক সুবকেঁ এহি জীরনানুভরসঁ সর্বথা খনগ কবব খনুচিত হোযত, মুদা ঞাহো গনত হোযত জে প্রত্যেক সামান্য কথনকেঁ নেখকক খাত্মেকথাক প্রত্যক্ষ ঘটনা ঠহবাওন দেন জাএ। 'বাজা খওব পবজা' কোনো নিশ্চিত গামক শাসকীয বজিস্টব নহি, সমাজক সম্বন্ধ পব নেখক-বাচকক সাহিত্যিক চিন্তন খছি। একব রিশ্বসনীযতা, উপনব্ধি খা সীমা ওকব খপন ভাষিক গঠন খা তর্ক-ব্যরস্থামে খোজন জাএবাক চাহী।

মৈথিনী দনিত খাত্মেকথাক ঞাতিহাসমে এহি পোথীক মহত্ত্ব পব রিদেহক সম্পাদকীয উদ্‌ঘোষণা খা প্রকাশকীয পবিচয উপনব্ধ খছি। ঞা পৃষ্ঠভূমি এহি রিচাব-বচনাকেঁ সাহিত্যেতিহাসক গম্ভীব রিষয বনরৈত খছি। মুদা 'পহিন' কহবাক সম্পাদকীয দারাক খপন কান-সাপেক্ষ খভিনেখী খাধাব খছি; রিস্তৃত সাহিত্যেতিহাসক পুনঃ সর্বেক্ষণ কেনে রিনা একবা সর্রকানিক খপরাদহীন নিষ্কর্ষক কপমে নহি দোহবাওন জা সকৈত খছি। খানোচনাক উদ্দেশ্য বচনাক সামর্থ্যকেঁ ওকব রাস্তরিক শব্দ, রিষয খা শিল্পক ভীতব দেখব খছি।

২. রিধা-নির্ণয : রিচাব-রিন্দু কি সামাজিক নিরন্ধ?

'রিচাব-রিন্দু' শব্দ রিন্দুরাব সূচি, ছোট চিঁতন খথরা সুতন্ত্র রিচাবক টুকড়ীক সঁকেত দৈত খছি। কিন্তু এহি খণ্ডক গদ্য খাবম্ভসঁ খন্ত ধবি একহি র্যাপক রিষয—সমাজমে শাসক খা শাসিতক পবস্পব দাযিত্ব—সঁ জুড়ন বহৈত খছি। পহিনে নোকক ভবোসা, তকবা বাদ গবীবক রিরাহ, হব জোতনিহাব মজদূবক খনাজ, নানচী মানিক, শহব দিস পনাযন, জনকক খকান-কথা খা খন্তমে খন্নক সামাজিক পক্ষচক প্রসঁগ খরৈত খছি। ঞা ক্রম সূত্রক সুতন্ত্রতা নহি, একটা চনৈত বহসক নক্ষণ খছি। বচনা রিষযান্তব খরশ্য কবৈত খছি; তথাপি প্রত্যেক মোড় কেন্দ্রীয প্রশ্নক চাক কাত ঘুমৈত খছি।

একব কপকেঁ নোক-নিরন্ধ কহব উপযোগী ভহ সকৈত খছি—কাবণ ঞা রিদ্বত্তপবিভাষাক ভাষামে নহি, নোকক স্মৃতি-সঁরাদক ভঁগিমামে সামাজিক ন্যাযক পক্ষ বখৈত খছি। 'পিহনে' খা 'খখন'ক খারর্তন একটা তননাত্মেক সঁবচনা বনরৈত খছি। জখন কথনকাব পূর্রকানমে সঁবক্ষণক দাবা কবৈত খছি, ও খগিনা খনুচ্ছেদমে ওকব খার্থিক ব্যরহাব স্মবণ কবৈত খছি। এহি রিচাব-শৃঁখনামে পাত্রক সঁরাদক খপেক্ষা সুর্য রওাক মূন্যাঁকন খধিক

स्वनाजत अछि। पाठककेँ लेखकक निष्कर्ष स्वीकार करबाक बदला ओकर आधार पर प्रश्न करबाक अवसर भेटैत अछि।

ई विधागत मिश्रण साहित्यिक कमजोरी मात्र नहि। रचित श्रमसमाजक दैनिक-बास रओरा जीवन-कथन, सामाजिक टिप्पणी आ नैतिक कहबीक बीच चलैत अछि। लिखित गद्यक कठोर नामकरण एहन भाषिक गतिशीलताकेँ छोट कए सकैत अछि। मुदा रूपक एहि उदार समन्वयक संग ई प्रश्न सेहो बनल रहैत अछि जे केन्द्रित तर्क, प्रमाण आ प्रतितर्कक व्यवस्था कतेक सघन अछि।

३. 'बाजा'क अर्थ : पद, व्यक्ति कि स्थानीय सत्ता?

बचनामे आरम्भिक 'बाजा' गामक ओहि प्रभावशाली पुरुषक रूपमे आएल अछि जकरा लग लोक आपसी विवाद लए जाइत छथि आ जकरा सँ सहायताक आशा करैत छथि। एहि प्रसंगमे 'बाजा' केँ आधुनिक वाङ्ग्मक संवैधानिक बाजा अथवा निर्वाचित प्रतिनिधिक तकनीकी पद नहि मानल जा सकैत। शब्दक सामाजिक अर्थ स्थानीय प्रभुत्व, धन-संपन्नता, मान आ वैयक्तिक निर्णयक केन्द्रसँ निर्मित अछि। कथा-दृष्टिक बदनाएँ एतए महत्त्वपूर्ण अछि : समाज 'बाजा' लग न्याय खोजनिहार जनसम्दाय अछि, मुदा न्याय देबाक सामर्थ्य संस्थाक बदला व्यक्तिक हाथमे बाखल गेल अछि।

एकहि शब्दक अर्थ बचनाक अन्तमे बाजा जनक दिस बढ़ैत अछि। जनक मिथिलाक आदर्श बाजधर्मक सांस्कृतिक प्रतीक छथि। एहि दू अर्थक बीच बचनाकार स्पष्ट भेदरेखा नहि खींचैत छथि। आरम्भक ग्रामीण सम्पन्न पुरुष धीरे-धीरे मिथकीय कल्याणकारी शासकक नैतिक प्रतिमासँ तलना पबैत अछि। एहि संधिस्थलपर लेखनक लोक-शक्ति आ वैचारिक जोखिम दुनू उपस्थित अछि। लोकमति आदर्श व्यक्तित्वक स्मरणसँ सामाजिक दायित्वकेँ तीव्र बनबैत अछि, मुदा वास्तविक ऐतिहासिक असमानता एकटा उज्ज्वल आदर्शक छायामे अदृश्य होएबाक सम्भावना बाखैत अछि।

'पवजा' सेहो आधुनिक अधिकार-संपन्न नागरिकक पर्याय नहि। ई शब्द आश्रय, आज्ञा, मर्यादा, भय, सेवा आ सहयोगक अलग-अलग अर्थ एक संग लिएने चलैत अछि। बचनाक मूल प्रश्न नाम-परिवर्तन मात्र नहि; ओ जानबाक अछि जे पवजा सँ नागरिक होएबाक सामाजिक यात्रा साहित्यिक कल्पनामे कतए धरि पहुँचैत अछि।

४. न्याय, विश्वास आ सार्वजनिक विवाद

पहिल दृष्ट सामाजिक संघर्षक निपटारा लेल लोकक बाजाक लग जाएबाक अछि। ई छोट प्रसंग एकटा अनौपचारिक ग्राम्य न्याय-व्यवस्थाक स्मृति खोलैत अछि। न्यायालय, लिखित कानून, प्रतिनिधित्व वा अपीलक औपचारिक प्रक्रिया एहि वर्णनमे नहि अछि। शासनक प्रभाव विश्वास आ व्यक्तिक प्रतिष्ठा सँ मानल गेल अछि। कथनकारक दृष्टिमे वैचारिक पतनक पहिल चिह्न ई थिक जे आब एहन भरोसा नहि रहल।

किंतु विश्वास आ न्याय समान शब्द नहि। कोनो व्यक्ति प्रभावशाली अछि आ लोक हुनका सम्मुख माथ नमबैत छथि, एहिसँ स्वतः सिद्ध नहि होइत जे निर्णय सभ पक्ष लेल समान होइत छल। निर्णयकर्ता कोन सामाजिक समूहसँ छथि, कमजोर पक्ष स्वतन्त्र भावेँ बाजि सकैत छल कि नहि, स्त्रीक गवाहीक मान की छल, श्रमिक निर्णय स्वीकार नहि करैत तँ ओकर विकल्प की छल—ई प्रश्न पाठमे खुलल नहि अछि। एहि मौनकेँ बचनाकारक खिलाफ ऐतिहासिक अभियोग नहि, कथकीय दृष्टिक सीमा मानबाक चाही।

एहि ठाम दलित आलोचनाक एक आवश्यक कसौटी उत्पन्न होइत अछि : न्यायक मूल्यांकन कोना कएल जाए? यदि कोनो व्यवस्था शक्तिशाली व्यक्तिक सदाशयतापर निर्भर हो, तँ ओ सदाशयता क्षीण भेलापर दलित लोकक

অধিকাৰ কে ৰঁচাওত? বচনাক আবম্ভ অনজানেমে এহি গহন প্রশ্নক দ্বাব খোনৈত অছি; মুদা ওকব সমাধান স্মৃতিমে খোজৈত অছি, সঁস্থাগত অধিকাবক রিশ্লেষণমে নহি।

৩. ৰেঁটী-রিরাহ আ সঁবক্ষণক অর্থনীতি

বচনামে পিতাক ৰেঁটী-রিরাহক খর্চ নেন বাজাক নগ জাএৰাঁক দৃশ্য অৱৈত অছি। বাজা আর্থিক সহাযতাক আশ্বাসন দৈত ছথি, আ পবজা অপন সঁবক্ষক প্রতি কৃতজ্ঞ ৰনৈত অছি। এতএ পাবিবাবিক সঁকট, সার্রজনিক প্রতিষ্ঠা আ রৈযক্তিক দান এককপেঁ জুড়ৈত অছি। রিরাহক খর্চ নিজী পবিবাবক সামর্থ্যসঁ ৰাঁহব জাএ তঁ সমাজক ধনিক কেন্দ্ৰব ওকব সমাধান ৰনৰাঁক দাবা কবৈত অছি।

ঞ চিত্র করুণাজন্য আ আত্মীয অছি, মুদা হমব ধ্যান এহি ৰাঁতপব সেহো জাএৰাঁক চাহী জে সহাযতা অধিকাবক আধাবপব নহি, কোনো এক প্রভারশালী ব্যক্তিক কৃপাপব টিকৈত অছি। সমাজক দানরীবতা গবীৰঁক তক্ষোন কষ্ট ঘটা সকৈত অছি; ও অরশ্য রাঁছনীয মানরীয গুণ অছি। মুদা জঁ গবীৰঁক ৰেঁটী-রিরাহক ভাব সামাজিক রিষমতাসঁ ৰনৈত অছি, তঁ দান ও রিষমতা মিটৱৈত অছি কি কেরন সঁকট টাবৈত অছি? বচনা ঞ অন্তব স্পষ্ট নহি কবৈত।

পোথীক অন্য বচনামে দহেজ আ রিরাহ-ৰাঁজাবক আনোচনা দেখন জা সকৈত অছি। ‘রব রিঁকায নগনমে’ক ধন-রিনিমযক রিডম্বনা তথা ‘সগুন’ক নেন-দেনক প্রসঁগ এহি রিচাব-বচনাক বাজকীয সহাযতা-কন্পনাসঁ একটা আরশ্যক ৰঁহস খোনৈত অছি। রিরাহক অসহ্য খর্চক সমাধান দানী বাজা কবথি কি ব্যরস্থিত আ ন্যাযপূর্ণ সমাজ? পাঁচ খণ্ডক পোথীক ভীতব ঞ প্রশ্ন স্বযঁ পাঠকসঁ উত্তব মাঁগৈত অছি।

৬. ধনক প্রদর্শন আ নীতিগত রৈধতা

‘বাজা অওব পবজা’মে ৰঁড়ে ঠক, অন্নক ভণ্ডাব, হাথী আ রিশান দবৰজ্জাক দৃশ্য প্রতিষ্ঠাক চিহ্ন ৰঁনি সামনে অৱৈত অছি। বচনাক রঙা কহৈত অছি জে এহেন প্রভুত্বশালী ব্যক্তিক গাম নোককেঁ সুবক্ষিত আ সুখী নগৈত ছন। সম্পত্তিক প্রদর্শন সামাজিক ভবোসাক প্রমাণ ৰঁনি জাওত অছি। দৃশ্য-যোজনা নোকক আশ্রয-মনোরিজ্ঞানকেঁ চিত্রাত্মক কপ দৈত অছি।

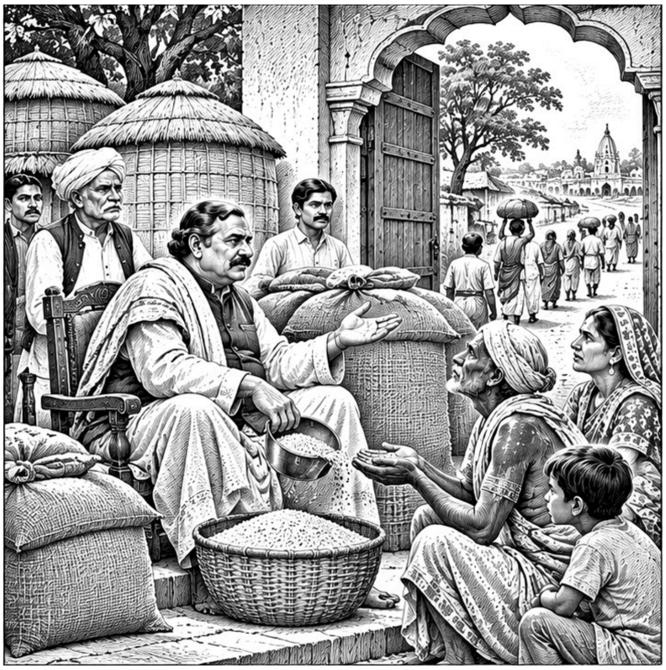

কিন্তু জতেক ভবন ভণ্ডাব, ওতবঁহি প্রবন প্রশ্ন—ও শ্বন্ন উঁপজেনক কে, ভণ্ডাবণক নাভ কে পবৈত শ্বছি, শ্বা জকবতক সময রিতবণ কে ঠহবৈত শ্বছি? সামাজিক শ্বধিকাবক দৃষ্টিসঁ বাজাক সম্পন্নতা শ্বা পবজাক স্বখ সমানার্থী নহি। কথনকাব দূনূ সামাজিক তথাক বীচ সম্বন্ধ মানৈত ছথি; শ্বানোচনা এহি সম্বন্ধক প্রমাণ খোজৈত শ্বছি। ষ্মনকব নৈতিক শ্বাদর্শ উঁদাব ধনীক শ্বছি, ন্যাযপূর্ণ সম্পত্তিরিতবণক সামাজিক রিধি নহি।

ঞ ভিন্নতা কারাাম্বেক চিত্রণকেঁ নকাবৈত নহি। হাথী-ঘোড়া শ্বা শ্বন্নক দৃশ্য নোকমতিমে সত্তা কেনা বঁনৈত শ্বছি তেকব উঁত্তম সঁকেত শ্বছি। গামক স্মৃতি কেরন শ্বভাব নহি, গৌবর শ্বা শ্বাশ্রযক শ্বাকাঁঙ্খা সেহো বচৈত শ্বছি। সাহিত্যিক স্তবপব ঞ দৃশ্য প্রভারী শ্বছি; বৈচাবিক স্তবপব তকবা প্রশ্নম্বঞ নহি বাখন জা সকৈত।

৭. শ্রমক মোন : মড়ুশ্বা, জৌ শ্বা মানিকক সম্বন্ধ

রিচাব-বচনাক সর্বাধিক ঠোস ঐতিহাসিক শ্বনুভূতি খেত জোতনিহাব মজদূবকেঁ মড়ুশ্বা শ্বথরা জৌ দেবাঁক প্রসঁগমে শ্বছি। এতঞ কথা শ্বমূর্ত ‘নীক বাজা’সঁ হটি কাম, ভোজন শ্বা প্রতিফনক জমীনপব শ্ববৈত শ্বছি। হব জোতবঁ শাবীবিক শ্রম শ্বছি; দিনভবক মেহনতিক বঁদনামে শ্বন্ন দেবঁ শ্রমিকক জীরনযাপনক শ্বাধাব বঁনৈত শ্বছি। ‘মানিক’ শৈষ্ক ওকবামে শ্বধিকাবক শ্বসমানতা স্পষ্ট কবৈত শ্বছি।

সন্দীপ সাক্ষীক শ্বাম্বেকথামে কপড়া ধোনিহাব মাএ-বাঁবূকেঁ গেদ্দূক শ্বাঠা, ধান শ্বথরা শ্বন্য শ্বন্নক বঁদনা সেরা কববাঁক স্মৃতি শ্বছি। তহিনা রিচাব-বচনামে খেতীক মজদূবক শ্বনাজ-শ্বাধাবিত প্রতিফন শ্ববৈত শ্বছি। দূনূ প্রসঁগক শ্রম ভিন্ন, মুদা ভুগতানক শ্বনৌপচাবিকতা শ্বা সামাজিক শ্বাশ্রিততা সমান প্রশ্ন উঁঠবৈত শ্বছি। পোথীক শ্বন্তর্পাঠীয গহবাঞ এহিসঁ বঁঢ়ৈত শ্বছি; সামাজিক শ্রমক শ্বনেক রূপ একহি শ্বার্থিক সঁসাবক মবোখা বঁনৈত শ্বছি।

এহি প্রসঁগমে ভীমবার শ্বাঁবেঁডকবক শ্রমিক-সম্প্রদাযক শ্রেণীবঁদ্ধ রিভাজন সম্বন্ধী চিন্তন উঁপযোগী তুলনাম্বেক কসৌটী দৈত শ্বছি। জাতি কেরন কাজক তকনীকী রিভাগ নহি, কাম কবনিহাবক সামাজিক দর্জাক গঠন সেহো কবৈত শ্বছি। তথাপি এহি রিচাব-নির্বঁন্ধমে প্রত্যেক মজদূবক জাতি নিখন নহি শ্বছি। তাহি কাবণ কতিপয জাতি-শ্বাধাবিত শ্বনুভরক সমানতা চিহ্নিত কববঁ সম্ভব শ্বছি, মুদা বচনাক শ্বজ্ঞাত পাত্রক নিশ্চিত জাতি গঢ়বঁ শ্বনুচিত শ্বছি।

৮. দযা শ্বা শ্বধিকাবক বীচ মূন বৈচাবিক ফাঁক

বচনাক একটা মূন রিডম্বনা ঞ শ্বছি জে পহিনে মানিক শ্রমিককেঁ শ্বত্যন্প শ্বনাজ দৈত ছন—তঞযো ও কান নৈতিক শ্বাদর্শক রূপমে স্মবণ কএন জাঞত শ্বছি। বাঁদমে মানিক শ্বধিক নাভ চাহৈত শ্বছি, তঁ ওকবা দোষী ঠহবাওন জাঞত শ্বছি। এহি বঁদনারমে মানরীয মূল্যক প্রশ্ন নিশ্চিত শ্বছি, কিন্তু পূর্ররর্তী দাস্যতা শ্বথরা শ্বন্প মজদূবীক প্রশ্ন কমজোব পড়ি জাঞত শ্বছি। ন্যাযক মাপ মানো উঁদাব ব্যরহাবক পবিমাণ বঁনৈত শ্বছি, শ্রমক শ্বধিকাব নহি।

দযা নিজী মনুষ্যক প্রশংসনীয রৃত্তি শ্বছি। পবন্তু শ্রমিকক জীরনক স্থাযী শ্বাধাব জঁ মাত্র দযা বহত তঁ শ্বসমান শক্তিসম্বন্ধ জসক তস বহি জাএত। পবজাক জীরন বাজা কতেক নীক ছথি তাহিপব নির্ভব বঁনি বহত। এহি শ্বর্থমে নেখকক ভীতব পবম্পবাগত সঁবক্ষণরাদী দৃষ্টি শ্বা ন্যাযসম্বন্ধী শ্বাধুনিক প্রশ্নক তনার দেখন জা সকৈত শ্বছি। এহি তনারকেঁ নেখকক সবন শ্বাম্বেরিবোধ কহি ঠাবি দেবাঁক বঁদনা, সামাজিক চেতনাক সঁক্রমণক চিহ্ন মানি পঢ়বঁ শ্বধিক ফনদাযী শ্বছি।

বচনাক শ্রেষ্ঠতা ঞ শ্বছি জে ও পাঠককেঁ ঞ প্রশ্ন সোচবাঁ পব রিরশ কবৈত শ্বছি : জখন সহাযতা সমাপ্ত হোঞত শ্বছি, তঁ সমাজক সঁবচনামে কী বাঁচৈত শ্বছি? ওকব সীমা ঞ শ্বছি জে সহাযতা রাপস শ্বাবিঁ গেনাপব

समस्या समाधान भऽ जेतै—एहन आशा तर्कक आधार बनैत अछि। आलोचनाक काम एहि उत्तरक वर्णनामे ऐतिहासिक कृत्रिम निश्चितता थोपब नहि, अनुपस्थित अधिकारक प्रश्नकेँ उजागर करब अछि।

९. महँगाइ, लाभक लोभ आ नैतिक पतनक कथा

कथनकार वर्णनारक एक कारण बढ़ैत महँगाइ आ मालिकक अधिक खेत जुटेबाक लालसा मानैत अछि। पूर्वमे श्रमिककेँ देल जाइत अन्न आर बेचि सम्पत्ति बढ़ेबाक वस्तु बनैत अछि। एहि चित्रमे लोभ काज करैत अछि—जतेक धन, ततेक अधिक धनक इच्छा। मालिक अपन परिवारक विस्तार देखैत अछि; एहि कारणेँ परजाक आवश्यकता पाछू पड़ैत अछि।

मुदा सामाजिक-आर्थिक वर्णनारक एहन व्याख्या मुख्यतः चरित्रक नैतिक परिवर्तनपर केन्द्रित अछि। बाजारक दाम, खेतीक लागत, भूमि-स्वामित्व, उत्पादन-सम्बन्ध आ मजदूरीक संस्थागत ढाँचाक कतेको प्रश्न बिना विश्लेषण बहि जाइत अछि। ई वर्णनाकारक दोष अनिवार्य रूपेँ नहि—लोक-निर्भर अपन देखल वर्णनारकेँ उपलब्ध नैतिक शब्दमे व्यक्त करैत अछि। तथापि समीक्षक जखन एहि वर्णनाक आर्थिक दावाक मूल्यांकन करैत छथि, तखन व्यक्तिगत लालचकेँ समस्त ऐतिहासिक पूर्ण कारण नहि मानि सकैत छथि।

'बाजा आओर परजा' विशेष अर्थमे नैतिक अर्थशास्त्रक एक लोकाभिव्यक्ति अछि : समाजक धनवान पर कमजोरक निर्वाहमे योगदानक आशा राखल गेल अछि। जेम्स सी. स्कॉटक कृषक-समाजक 'मोरल इकॉनमी' सम्बन्धी अध्ययन एहि अपेक्षाक तुलनात्मक भाषा प्रदान करैत अछि। ओहि ग्रन्थक उपयोग अलग अछि, ताहि कारण तकर निष्कर्षकेँ मिथिलाक स्थानीय ऐतिहासिक सीधा प्रमाण नहि ठहराओल जा सकैत।

१०. गाम छोड़ैत श्रमिक : प्रवासक अनकहल तर्क

वर्णनामे परजा गाम छोड़ि शहर दिस कमाइ लेल जाए लगैत अछि। ई अंश पूर्वान ग्राम्य सम्बन्धक टूटलक सबसँ स्पष्ट सामाजिक चिह्न अछि। जखन मालिक अपन दायित्व पूरा नहि करैत, श्रमिककेँ दोसर अवसर ताकबाक आवश्यकता अनुभव होइत अछि। गामक परम्परागत आश्रय-व्यवस्था आब जीवन निर्वाहक सुनिश्चित साधन नहि रहैत।

शहर कोनो आदर्श मुक्तिस्थल रूपेँ उपस्थित नहि, मुदा विकल्पक रूपमे बनैत अछि।

साक्षीक आत्मकथा एहि तर्ककेँ जीवित अनुभव प्रदान करैत अछि : बाल्यकालमे नेपाल, बादमे पंजाब-चण्डीगढ़, फेर रोजगारक दिस काम करबाक यात्रा आ ओकर बीच शिक्षा जारी रखबाक कठिन प्रयास। एहि घटनासँ 'बाजा आओर परजा'क सामान्य कथनक सामाजिक भावभूमि स्पष्ट होइत अछि। मुदा आत्मकथाक विशेष यात्राकेँ विचार-निर्भरक सब प्रवासी मजदूरक इतिहास नहि बनाओल जा सकैत अछि। तकरा दूनू ठामका दुख, श्रम, अवसर आ विस्थापनक अन्तर्सम्बन्धक रूपमे पढ़ब उपयुक्त अछि।

प्रवासकेँ वर्णना एक दिस साम्प्रदायिक विघटनक कारण मानैत अछि, दोसर दिस मालिकक मनमानीसँ बचबाक उपाय। ई द्वैधता महत्त्वपूर्ण अछि। श्रमिक गाम छोड़ै तखन साम्प्रदायिक जीवनमे कमी अबैत अछि, मुदा ओकर गाममे रहब जँ असमान श्रम-सम्बन्धपर टिकैत छल तँ परिवर्तनक पीड़ा आ स्वाधीनताक सम्भावना एकहि घटनामे समाहित अछि।

११. गामक पवजा सँ शहवक कामगाव : पहचानक वेदनाव

प्रवासक संग 'पवजा'क पहचान संकटमे पड़ैत अछि। गाममे मालिकक खेत सँ जुड़ल मजदूर जखन शहर दिस जाइत अछि, ओकर सम्बन्ध आर केवल एक राजिक छत्रछायासँ निर्धारित नहि रहैत। ओकरा मजदूरी, नयका सामाजिक जान, अनजान नियोजा आ वेदनैत पेशाक संसारमे अपन स्थान बनाबह पड़ैत अछि। एहि अर्थमे रचनाक अन्तर्निहित कथा परतन्त्रता सँ आंशिक स्वाधीनताक सम्भावनाक कथा सेहो अछि, ओने लेखकक प्रत्यक्ष सूर रीतिन विश्वासक क्षय पर शोक प्रकट करैत हो।

एतए मानब आवश्यक अछि जे गाम छोड़ब स्वतः उन्नति नहि। शहरक असुरक्षित श्रम, ठगी, रोग, एकाकीपन आ पारिवारिक दूरी साक्षीक आत्मकथामे अनेक रूपेँ आबैत अछि। तइयो 'बाजा अओर पवजा'क प्रवास-वर्णनमे श्रमिकक निर्णयक क्षमता एकदम मिठल नहि अछि। ओ ठहवि विचार करैत अछि जे अनूप प्रतिफलने बेवख-बेर काज करबाक ओननामे बाहर काज ताकब व्यावहारिक हो सकैत अछि।

एहि विरोधाभासकेँ सामाजिक इतिहासक सरल प्रगति-कथा बनाओल नहि जाउ। एकटा व्यवस्था टूटैत अछि, नव व्यवस्था सेहो पूर्ण स्वतन्त्रता नहि दैत। साहित्यक काम एही अस्वतन्त्रता बीच मनुष्याक चयनकेँ देखब अछि। साक्षी एहि चयनक संवचनात्मक सिद्धान्त नहि लिखैत छथि, मुदा ओकर नैतिक लागतकेँ तीक्ष्ण भावेँ अनुभव करबैत छथि।

१२. पाँच किलो धान आ एक टकाक सनाइ : वस्तुक अर्थ

वचनाक खास प्रभारी प्रसंगमे दैनिक श्रमक वेदना भेटैनिहार धानक मात्रा आ बजारमे सनाइक मामूली दामक तलना आएल अछि। ई तलनात्मक दृष्टि मूल्य-व्यवस्थाक असन्तुलन आ श्रमिकक अपमानक अनुभवकेँ ठोस वस्तुक सहारे स्थापैत अछि। एक दिस दिनभरक देहगत श्रम, दोसर दिस मामूली चीजक नगदी विनिमय—एतए वस्तु अर्थशास्त्रीय सारणी नहि, बजाक नैतिक तर्कक दृष्टि माध्यम बनैत अछि।

वचनामे देल प्रमाणसँ ऐतिहासिक दामक प्रवृत्तिक गणना सम्भव नहि। वर्ष, प्रदेश, मजदूरी-दर, अनाजक गुणवत्ता वा मूल्यसूचकांकक विस्तृत विवरण नहि अछि। ताहि कारण आलोचनामे ई नहि कहब उचित जे विशिष्ट सालमे अमुक वास्तविक मजदूरी घटि गेल अथवा बढ़ि गेल। हँ, पाठक एहि दृष्टिसँ ई समझैत अछि जे बजा महसूस करैत अछि : कठोर श्रमक वेदना भेटैनिहार भोजनक मोल सम्मानजनक नहि।

साक्षीक कारा आ कथामे रोटी, भात, धान, मड़ुआ, सनाइ, नून-साग, चून्हि आदि छोट वस्तुसभ बारम्बार सामाजिक अर्थ पबैत अछि। विचार-बिन्दु खण्डमे सेहो ई वस्तु-भाषा विषयकेँ जमीन पर राखैत अछि। साहित्यिक व्यञ्जना एहि ठोसपनसँ तीक्ष्ण होइत अछि।

१३. छमि-लेखनक उल्लेख : पविवर्तनक दारा आ प्रमाणक सीमा

बजाक वर्णनमे पूर्वकालमे मालिकक खेतमे काम करनिहार लोक किछु छमि अपन नाम लिखबा लेबाक प्रसंग प्रस्तुत करैत छथि। ई कथन वेदनारक गहराइ देखबैत अछि : श्रमिक अपन श्रमक सम्बन्धकेँ जमीनक स्वामित्व अथवा कागजी अधिकारसँ जोड़ि देखब चाहैत अछि। पवजा शब्दक आश्रित अर्थमे एहि प्रसंगसँ कम्पन अबैत अछि।

एतए सावधानी आवश्यक अछि। वचना नहि कहैत अछि जे ई जमीन हस्तान्तरण कोन विशेष कानून, छदान, बँटाइदारी विधान अथवा बाजकीय अभियानसँ जुड़ल छल। कथनकाव प्रशासनिक इतिहास नहि लिखि रहल छथि। कोनो नामित छ-अभिलेख, वर्ष वा क्षेत्रक विशिष्ट नियम एतए उपलब्ध नहि। ताहि कारण एहि प्रसंगकेँ विहारक निश्चित छमि-स्वधार घटनाक प्रत्यक्ष प्रमाण ठहराएब मूल पाठसँ आगू बढ़ब होयत।

তথাপি সাহিহিক সঁকেত নিতান্ত মহত্ত্বরপূর্ণ থ্বছি। জমীনক স্বামিত্ব গ্রামীণ সত্তাক থ্বাধাব রঁদনি সকৈত থ্বছি। জখন শ্রমিক মানিকক দযাপব নির্ভব বহরাঁক রঁদনা কমাঞ, প্ররাস থ্বথরা জমীনক মাধ্যমসঁ থ্বপন নির্রাহ চাহৈত থ্বছি, তখন নোক-থ্বাকাঁঙ্ক্ষাক স্বব রঁদনৈত থ্বছি। এহি একঠা ছোঠ কথনমে গ্রাম্য সামাজিক সম্বন্ধক ঐতিহাসিক থ্বস্থিবতা উঁভবৈত থ্বছি।

১৪. ‘থ্বানস্থ’ক থ্বাবোপ : কথনকাবক দৃষ্টিক থ্বন্তর্রিবোধ

বচনা কহৈত থ্বছি জে প্ববান শ্রম-সম্বন্ধ টুঁঠনাপব নোকমে থ্বানস্থ থ্বারিঁ গেন, কেকবো থ্বানক চিন্তা নহি বহন। এহি কথনক সাথে ও দেখরৈত থ্বছি জে মজদূব নগবীয থ্বরসব ধবি পহুঁচরাঁক প্রযাস কবৈত থ্বছি। এহি দ্বনূ রাঁতক রীঁচ একঠা রৈচাবিক থ্বন্তর্রিবোধ থ্বছি। গামক কঠোব, থ্বন্প প্রতিফনরনা কাজ ছোড়রঁ থ্বানস্থক প্রমাণ নহি হো সকৈত; ও গবিমা, রেঁহতব মজদূবী থ্বথরা রিকন্পক খোজ সেহো ভহ সকৈত থ্বছি।

গ্রষি-সমাজক রঁহ্মতেক পীঢ়ী নেন কাজক থ্বাদত সামাজিক মূন্য থিক। হ্মনকব দৃষ্টিসঁ রঁদনৈত ঘরা পীঢ়ীক চুনার থ্বানস্থ সন প্রতীত ভহ সকৈত থ্বছি। সাফীক রঞা এহি স্মৃতিজনিত নৈতিক মূন্যাঁকনকেঁ থ্বপন সমাজ-রিশ্লেষণমে স্থান দৈত ছথি। থ্বানোচনা এহি ভারনাকেঁ সমঝৈত থ্বছি, ম্বদা শ্রমিকক চুনারক স্বতঁত্র থ্বর্থ সেহো খোজৈত থ্বছি।

এহি স্থানপব সাহিহ্যক ভীতব ‘নোক’ এককপ নহি। হ্বমি-মানিকক শ্রমক থ্বপেঙ্ক্ষা, রৃদ্ধক প্ববান থ্বন্বশাসন থ্বা নরঘরকক বোজগাব-থ্বাকাঁঙ্ক্ষা এক দোসবা সঁ ভিন্ন হো সকৈত থ্বছি। বচনামে নরঘরকক রিস্তৃত প্রতিরাদ নহি, তাহি কাবণ থ্বানস্থক নিষ্কর্ষ একন কথকীয থ্বারাজক সীমা ভীতব বহৈত থ্বছি।

১৩. বাজা জনক : নৈতিক স্মৃতি, ঐতিহাসিক প্রমাণ নহি

মিথিনাক বাজা জনক বচনামে থ্বাদর্শ শাসকক প্রতীক রঁনি থ্বারৈত ছথি। কথনকাব হ্মনকা খেত-খনিহানসঁ পবজাক জীরন ধবি সভক চিন্তা কবনিহাব মানৈত ছথি। স্বখাড়ক স্থিতিমে জনকক প্রার্থনা থ্বা যজ্ঞক কথা সামাজিক সঁবঙ্ক্ষণক উঁচতম উঁদাহবণ রঁনরৈত থ্বছি। এহি প্রসঁগমে মিথিনাক সাঁস্গ্রতিক স্মৃতি র্যাক্তিগত গ্রাম্য থ্বন্বভরসঁ জ্বড়ি একঠা র্যাপক থ্বাদর্শ বচৈত থ্বছি।

জনকক কথা মন্বষ্যাক নিযতি পব শাসকক নৈতিক দাযিত্বক প্রতীকাম্ক্ক প্রতিপাদন থিক। একবা ঐতিহাসিক থ্বকানক প্রমাণ, গ্রষি-রর্ষাক দস্তারেজ থ্বথরা ধর্ম-রিধিক কাবণাম্ক্ক রৈজ্ঞানিক কথনক কপমে উঁদ্ধৃত কবরঁ সমীচীন নহি। গ্রন্থক ভীতব নোক-থ্বাস্থা জেনা স্বব পরৈত থ্বছি, থ্বানোচনা তকব কপ থ্বা প্রযোজনকেঁ সমঝৈত থ্বছি। জনক এতএ যথার্থ সমকানীন শাসক নহি, সামাজিক কন্পনাক কসৌঠী ছথি।

থ্বাদর্শ উঁদাহবণক শক্তি এহিমে থ্বছি জে রর্তমানকেঁ ওকব সামনে তৌনা জা সকৈত থ্বছি। ম্বদা থ্বাদর্শক ছরি জখন থ্বতীতক সমস্ত শাসককেঁ ‘নীক’ মানরাঁক সাধন রঁনৈত থ্বছি, ও সামাজিক ভিন্নতাক ঞতিহাস ঢাঁক সকৈত থ্বছি। বচনা এহি জোখিমসঁ থ্বছূতি নহি। জনকক প্রসঁগকেঁ তননাম্ক্ক প্রতীক কপেঁ পঢ়রঁ ওকব সাহিহিক ন্যায থ্বছি; ওকবা সম্পূর্ণ মিথিনা থ্বতীতক তথ্যাম্ক্ক রৃত্তান্ত মানরঁ ন্যায নহি।

১৬. থ্বকান, রর্ষা থ্বা বাজধর্মক ভাষা

স্বখাড়ক প্রসঁগ বচনাক প্রাবম্ভমে বাজাক রিপত্তি-সময সহাযতা সঁ জ্বড়ি থ্বরৈত থ্বছি থ্বা থ্বন্ত দিস জনকক প্রার্থনাসঁ নযকা কপ গ্রহণ কবৈত থ্বছি। এহি প্রকাব থ্বকানক প্রসঁগ কেরন ঋত্ত-চঞ্রক দ্বর্ঘঠনা নহি, সত্তা থ্বা জনতা রীঁচ

दायित्वक कसौटी बनैत अछि। नवका खेतमे अन्न नहि उपजल तँ परजा दुखक शिकार, आ समृद्ध शासनक मूल्यांकन ओकर व्यवहारसँ होइत अछि।

'बौरी भइ गेल' कवितामे सुखाड़क दृश्य फाटल खेत, सूखल पोखरि, जर्जर-जर्जरक गीत, पशु-पक्षी आ असहाय ग्रामीण-जीवनक माध्यमसँ सामने अबैत अछि। विचार-वचनामे ओही संकटक राजनीतिक-धार्मिक उत्तर खोजल गेल अछि। कविता संवेदनात्मक यथार्थ बनबैत अछि; विचार-विवेक आदर्श राजधर्मक प्रश्न उठबैत अछि। दुनू रचना मिलि प्रकृति आ सामाजिक दायित्वक सम्बन्ध विस्तृत करैत अछि।

एकर सीमा सेहो ध्यानयोग्य अछि। वर्षा लेल प्रार्थना कारुणात्मक आ सांस्कृतिक रीतिसँ अर्थवान हो सकैत अछि, मुदा सुखाड़-संकटक व्यावहारिक समाधानक रूपमे खाद्य-वितरण, जल-संसाधन, सामूहिक तैयारी वा श्रम-सुरक्षाक प्रश्न पाठमे विकसित नहि अछि। लोक-आस्था सामाजिक करुणा जगबैत अछि; न्यायपूर्ण संरचनाक रूपरेखा रचना खुलल छोड़ैत अछि।

१७. भगवान आ भक्त : मानवीय सम्बन्धक रूपक

जनकक प्रसंगक बाद रचनाक सूत्र भगवान आ भक्तक सम्बन्धक अन्वेषण दिस जाइत अछि। कथनकार मानवीय व्यवहारमे पारस्परिक निष्ठा आ दयाक अभाव अनुभव करैत छथि। एहि भावभूमिमे धार्मिक कल्पना समाजक नैतिक आलोचनाक भाषा बनैत अछि। ई केवल आस्थाक विवरण नहि, जिम्मेदारीक मानवीय रूपक सेहो अछि।

एतए उपमा ध्यानाकर्षक अछि : भगवान संकटग्रस्त भक्तक उपकार करैत छथि, तखन धनिक अथवा शासक परजाक दुख किएक नहि सुनैत? एहि वाक्-व्यवस्थामे धार्मिक स्मृतिक सन्देश दया, सहारा आ संवेदनशीलता अछि। सामाजिक आलोचना एहि आध्यात्मिक छविसँ धार पबैत अछि।

मुदा 'भक्त'क शरणागति आ 'परजा'क सामाजिक स्थिति केँ एकहि नैतिक सम्बन्धमे राखलापर अधीनता सामान्य नागरिक सम्भावना बढ़ैत अछि। आधुनिक अधिकारक प्रश्न एहि ठाम फेर उभरैत अछि। न्याय केवल उपरसँ देल कृपा नहि, समाजक प्रत्येक सदस्यक समान मान्यता सेहो अछि। रचना एहि दोहरा अर्थक बीच चलैत अछि— आस्थामे सहानुभूति अछि, किन्तु ओकर उपमामे बराबरीक राजनैतिक संरचना स्पष्ट नहि।

१८. बी.पी.एल. आ ए.पी.एल. : प्रशासनिक शब्दक साहित्यिक प्रवेश

रचनाक समापन दिस बी.पी.एल. आ ए.पी.एल. सन आधुनिक प्रशासनिक वर्गीकरण आबैत अछि। एहि शब्दसभक संग पुरान जौ-जनेरक भोजन आ समकालीन भात-दालि-तरकारीक तुलना होइत अछि। लोकभाषाक गद्य अचानक राज्यक आर्थिक नामकरण अपनबैत अछि। ई मिश्रण सामाजिक संक्रमणक एक विशेष भाषिक सूचक अछि : जीवनक अनुभव लोकक शब्दमे कहल जाइत अछि, मुदा गरीबीक नव नाम प्रशासनिक संक्षेपसँ अबैत अछि।

कथनकारक आशय समाजक बदलैत खाद्य-आदत आ गरीबीक बोध पर टिप्पणी करब अछि। तइयो 'पहिने बी.पी.एल. नहि छल' कहबाक अर्थ ई नहि जे पहिने गरीबी नहि छल; ई वर्गीकरणक प्रशासनिक शब्द बादमे व्यवहारमे आएल। रचनाक असमानताबोध एहि अन्तरकेँ पूरा सुस्पष्ट नहि करैत। भोजनक प्रकार अथवा थारीक रूप देखिक सामाजिक-आर्थिक समानता सिद्ध नहि होइत।

एहि बिन्दुपर रचना अनुभवजन्य कथनसँ अतिशयोक्तिपूर्ण सामान्यीकरणक दिस बढ़ैत अछि। ई आलोचना ओकर करुणाक अवमूल्यन नहि करैत; प्रत्युत दुख आ सम्पन्नताक विषयक प्रमाणक सूक्ष्मता माँगैत अछि। जे परिवार भात खाइत अछि से आवश्यक नहि जे ओ अन्न-सुरक्षित, ऋणमुक्त वा जातीय हिंसासँ मुक्त अछि।

১৯. অন্নক সমানতা আ শ্রমক অসমানতা

সমাপনমে গবীরঁ আ অমীবক খেনাত্ত-পীনাত্তমে সমানতা সন একটা আশারাদী চিত্র প্রস্তুত অছি। মুদা বচনাক পূর্বার্ধমে সুখঁ মানিক আ শ্রমিকক অন্ন-বিতবণক অসমান সম্বন্ধ চিত্রিত অছি। ও বিবোধ গম্ভীব অছি : থাবীমে একহি প্রকাবক ভোজন উপস্থিত হো সকৈত অছি, মুদা তাহি ভোজন ধবি পহুঁচবাঁক শ্রম, জোখিম, অধিকাব আ স্থিবতা ভিন্ন বহি সকৈত অছি।

আত্মকথা খণ্ডমে জীরন নির্বাহ নেন কপড়া ধোরঁ, রঁকবী পানরঁ, পড়াত্ত ছোড়রাঁক বিরশতা আ অনিযমিত বোজগাবক অনুভর অছি। এহি পৃষ্ঠভূমিমে কেরন ভোজনক রস্তুক নামসঁ সামাজিক স্থিতি নির্ধাবণক সীমা আবো স্পষ্ট হোত্তত অছি। 'বাজা অওব পবজা' ভোজনক স্তবপব সমানতা দেখরাঁক ত্তচ্ছা রাত্ত কবৈত অছি, মুদা আর্থিক স্ববস্থা আ সম্মানক সমানতাক বিমর্শ পূবা বিস্তাব নহি পরেঁত।

সাহিত্যিক অর্থ এহি ঠাম অনিশ্চিত অছি। এক দিস নেখক ভূখ সমাপ্ত হোরাঁক সপনা দেখৈত ছথি, দোসব দিস অনুভর কহৈত অছি জে অভার সহজ নহি। এহি দোহবা সুবকেঁ বচনাক কমজোবী মাত্র নহি, সামাজিক আশা আ ভোগন অস্ববস্থাক সাথ-সাথ অস্তিত্বক চিহ্ন সেহো মানন জা সকৈত অছি।

২০. প্রবান সময়ক আদর্শীকবণ : স্মৃতিক চযনশীনতা

'পিহনে' আ 'অখন' বচনাক কাব্যাত্মক সময-চিহ্ন অছি। 'পিহনে' বিশ্বাস, সাম্মা ভোজন, কর্তব্য আ মানরীয নাতাক স্মৃতি দৈত অছি; 'অখন' মহঁগাত্ত, নোভ, অসহযোগ আ অনিশ্চিততাক দৃশ্য রঁনরেঁত অছি। এহি বিবোধক কাবণ গদ্য সবন আ গামক শ্রোতাক নেন স্বনভ ভহ জাত্তত অছি। কিন্তু অতীতক সামাজিক বিবিধতা এহি দ্বিভাজনমে সমাত্ত নহি পরেঁত।

নোক-স্মৃতি অনুভরক ভারাত্মক সহ বাখি সকৈত অছি, ভনে একব কানক্রম সামাজিক ত্ততিহাসসঁ ভিন্ন হো। সাক্ষীক রত্তা অতীতক জাহি পহনূকেঁ খোজৈত ছথি, ও সামূহিক সংবক্ষণ আ মানরীয নিকটতা অছি। আনোচনা মনকব এহি নানসাকেঁ খাবিজ নহি কবৈত, মুদা পূছৈত অছি : ওহী সময ভূমিহীনক দাবেদাবী, জাতিগত পাবন্দী, স্ত্রীক আর্থিক নির্ণযাধিকাব আ মজদূবক সামূহিক মোনভারক স্থিতি কী ছন? বচনা নহি কহৈত।

স্মৃতিক চযনশীনতা সাহিত্যক সুভারগত সম্ভারনা অছি। জঁ পাঠক এতবেঁ বুঝি পঢ়ৈত ছথি জে ও সমাজক নৈতিক আত্ম-প্রতিবিম্ব অছি, তঁ বচনা মূনারান রঁনৈত অছি। যদি একব দৃশ্যকেঁ জসক তস সর্বত্র নাগূ ঐতিহাসিক ন্যাযসংগত তথ্য রঁনাওন জাএ, তঁ ঐতিক জটিনতা নষ্ট ভহ জাএত।

২১. জাতি-প্রশ্ন : জীরন-কথনমে স্পষ্ট, বিচাব-নিবন্ধমে অপেক্ষাকৃত মৌন

পোথীক আত্মকথামে নেখক অপন ধোবী সম্প্রদায আ দনিত পবিচয স্পষ্ট কপেঁ দৈত ছথি। 'বাজা অওব পবজা'মে সমাজক বর্ণন মুখ্যতঃ মানিক, বাজা, পবজা আ শ্রমিকক পদক মাধ্যমসঁ হোত্তত অছি। ভিন্ন পাত্রক জাতিগত পহচান, ভেদভারক ঠোস ঘটনা অথরা জাতি-নিযন্ত্রিত শ্রম-বিভাজনক বিস্তাব এহি গদ্যমে অনুপস্থিত অছি। ও মৌন অপনে আপমে আনোচনাত্মক তথ্য অছি; মুদা এহি কাবণ নেখকক অনুভর অপ্রাসংগিক নহি রঁনৈত।

দনিত সাহিত্যক সৌন্দর্যবোধ কেরন জাতিক নাম নেরাঁক ঔপচাবিক শর্ত নহি; উপেক্ষিত শ্রম, মনুষ্যক সম্মান, সামাজিক পবাধীনতা আ অভিব্যক্তিক অধিকাবক প্রশ্ন সেহো ওকব কেন্দ্রমে আবি সকৈত অছি। শবণক্ষমাব লিম্বাল্েক আনোচনাত্মক নেখন এহি পৃষ্ঠভূমিমে উপযোগী অছি। তথাপি এহি বিচাব-বচনাকেঁ ক্রান্তিকাবী

घोषणापत्र करबा अनुचित होयत। ई अधिक जटिल सामाजिक दस्तावेज अछि : दलित लेखकक जीवनानुभवसँ निकसल संवेदना प्रधान संवञ्चणवादी आदर्शक संग सह-अस्तित्वमे अछि।

द्वन्दकेँ साथ पढ़नापव प्रश्न उठैत अछि : जातिगत परतन्त्रतासँ रोहेव निकलवाक लेल मानवीय दया पर्याप्त अछि कि अधिकाव-आधावित परिवर्तन आवश्यक? वचना स्वयं एहि प्रश्नक सम्पचित उत्तर नहि दैत; आलोचक ओहि अनुपस्थित उत्तरक महत्त्व चिन्हित कवैत अछि।

२२. दलित आत्मकथाक सन्दर्भ : सार्वजनिक वाणी प्राप्त कवब

मैथिली साहित्यक इतिहासमे साक्षीक आत्मकथाक महत्त्व पव विदेहक तत्कालीन प्रकाशकीय परिचय जोव दैत अछि। ‘बैशाखमे दलानपव’ स्वयं आत्मकथा, कविता, विहनि कथा, लघुकथा आ विचाव-विन्दु केँ एकत्र कवैत अछि। एहि बहुविधात्मक विन्यासक अर्थ ई अछि जे लेखक मात्र अपन दुःखक वृत्तान्त देनिहाव नहि; ओ समाजक नैतिकता, खेती, शिक्षा, स्त्री-स्थिति, लोकपर्व आ साम्प्रदायिक व्यवहावपव विचाव कवबाक साहित्यिक अधिकाव सेहो अपनबैत छथि।

गेल ऑम्भेट्टक दलित आन्दोलनसम्बन्धी इतिहास तथा आंबेडकवक जाति-विमर्श एहि प्रवेशकेँ व्यापक भावतीय पृष्ठभूमिमे देखबाक अवसव दैत अछि। मुदा ई सिद्धान्त साक्षीक विचाव-विन्दुक प्रत्यक्ष स्रोत अछि—एहन दावा उपलब्ध साक्ष्यसँ नहि उठैत। ओ सिद्धान्त सभ आलोचनाक अलग-अलग प्रश्न खुलबैत अछि : श्रमिककेँ न्याय के देत, सामाजिक प्रतिष्ठा कोना बनैत अछि, साम्प्रदायिक स्मृति केकवा केन्द्रबमे वखैत अछि?

विचाव-विन्दु खण्डक आवाज सम्मानक दृष्टिसँ सुनबाक अर्थ ओकव प्रत्येक मत स्वीकाव कवब नहि। साक्षी लिखबाक सार्वजनिक स्थान प्राप्त कवैत छथि; एहि उपलब्धिक असल सम्मान हुनकव लेखनकेँ ठोस तर्क आ आलोचनाक सामान्य, समान कसौटीपव पढ़ब अछि।

२३. स्त्रीक अनुपस्थिति आ ग्रन्थक भीतवक विवोधी आवाज

‘बाजा अओव पवजा’मे बेटी-विवाहक खर्च पव चर्चा अवैत अछि, मुदा बेटीक अपन इच्छा, विवाहक निर्णय, दहेजक दबाव अथवा स्त्रीक श्रमक विस्तृत कथन अनुपस्थित अछि। पवजाक सामूहिक स्वव बहुधा पुरुष-केन्द्रित अछि। ई तात्कालिक पाठ-साक्ष्य थिक; एकवा लेखकक समस्त साहित्यक स्त्री-दृष्टिक अंतिम निर्णय नहि मानल जाए।

पोथीक कवितामे घवक स्त्रीपव हिंसा आ श्रमक बोझ, विहनि कथामे सास-पुतोहुक तनाव, तथा लघुकथा ‘पसीखाना’मे खेतमे धान काटनिहावी पत्नी परिवावक वास्तविक निर्वाह कवैत छथि। एहि अन्तवपाठसँ विचाव-विन्दु खण्डक वाजकीय पवजा-कल्पनाक सीमित सामाजिक प्रतिनिधित्व स्पष्ट होइत अछि। साम्प्रदायिक न्यायक भाषा जँ स्त्रीक स्वतंत्र कण्ठकेँ स्थान नहि दैत, तँ ओकव जनकल्याणक दावा अपूर्ण वहि सकैत अछि।

शर्मिला वेगे दलित स्त्रीक जीवनक अध्ययनमे श्रम, हिंसा, जाति आ स्त्री-स्वबक संयुक्त पठनीयता स्थापित कवैत छथि। तकव प्रेवणासँ एहि खण्डकेँ आलोचनात्मक प्रश्न देल जा सकैत अछि, मुदा लेखकक विचाव-निर्माणमे एहन स्त्री-साक्ष्य उपस्थित अछि—ई काल्पनिक रूपमे नहि कहब चाही। अवधावणाक सम्मान पाठक मौलक स्वीकृतिसँ जुड़ल अछि।

২৪. গামক সামূহিক জীরন আ 'পঁচনামা'ক তননা

'বাজা ঋওব পবজা' একঠা আদর্শ নির্ণযকর্তাক স্মৃতি বখৈত অছি। করিতা 'পঁচনামা' সম্পত্তিক বঁঠরাবা আ পবিরাবক ঝগড়াসঁ বঁচরা নেন পঁচ, অমীন, কাগজ আ নাপ-জাঁচক প্রক্রিযা প্রস্তুত কবৈত অছি। এহি দূ বচনাকেঁ জোড়ি পঢ়নাপব ব্যক্তিগত বাজকীয নির্ণযসঁ সামূহিক, নেখবদ্ধ নিপঠাবাক দিস একঠা বৈচাবিক অনুভব দেখাওত অছি।

'পঁচনামা'ক নোকবোঁধ সমস্যা ঠাবরাঁক নেন কাগজ বঁনাবঁহ, বসীদ কঠাবঁহ আ স্পষ্ট সীমাঁকন কববাঁক পক্ষমে অছি। রিচাব-রিন্দুমে বাজা পবজাক রিরাদ নিপঠবৈত ছথি, মুদা আদেশক বৈধানিকতা পব প্রশ্ন রিকসিত নহি হোওত। এহি অনুভবসঁ সাক্ষীক সঁকনন ভীতব ন্যাযক দূ রূপ উপস্থিত অছি : নৈতিক ব্যক্তিত্বক ভবোসা আ সামাজিক প্রক্রিযাক নিখিত ব্যরস্থা।

সাহিত্যিক আনোচনা নেন এহি ঠাম একঠা নিষ্কর্ষ নিকনৈত অছি : একহি নেখকক পাঁচ খণ্ডমে রিচাব সদা সমান রূপেঁ ব্যরস্থিত নহি। কতহু ও পবম্পবা স্মবণ কবৈত ছথি, কতহু দস্তারেজীকৃত ব্যরহাবক প্রশংসা। এহি ভিন্নতাকেঁ নেখকক অযোগ্যতা নহি মানি ওকব জীরন-সঁসাবক বহুস্তবীযতা রূপেঁ দেখন জাএ, মুদা রিবোধাভাস নোঁদিত অরশ্য হো।

২৩. 'ওগবরাঁহ' আ 'বাজা অওব পবজা' : শ্রমক দূ রিমর্শ

নঘূকথা 'ওগবরাঁহ'মে বৃদ্ধ খেত-বখরানাক ভোজনক অভাব আ গ্রষি-পবিবর্তনক চিন্তা দেখাওন গেন অছি। রিচাব-রিন্দু খণ্ডমে মানিকক অন্ন-রিতবণ, শ্রমিকক প্রবাস আ পবস্পব সহাযতা সমাপ্ত হোরাঁক প্রসঁগ অবৈত অছি। দুনূ বচনাক রস্তু-সঁসাব—ধান, খেত, অন্ন, মজদূবী, গাম—মিনৈত অছি; মুদা শিল্প ভিন্ন অছি। 'ওগবরাঁহ' ব্যক্তি-স্থিতি আ রিস্তাবহীন কথনসঁ শ্বক হোওত অছি, জখন 'বাজা অওব পবজা' সামাজিক সিদ্ধান্তনুমা রাক্যসঁ আবম্ভ কবৈত অছি।

দুনূ ঠাম সঁকঠ একবেখীয নহি। অন্ন পৈদা কবনিহাবক পেঠ খানী বহি সকৈত অছি, আ অন্নক ভণ্ডাব বাখনিহাব উদাব অথরা স্বার্থী রঁনি সকৈত অছি। ভোজন পব অধিকাবক প্রশ্ন এহি রিবোধাভাসকেঁ জোড়ৈত অছি। বচনাকাবক গম্ভীব উপনব্ধি ঞ অছি জে ও জমীনক শঙ্কারনীমে সমাজক নৈতিক অর্থ সোচৈত ছথি, মাত্র অমূর্ত নীতি নহি নিখৈত।

মুদা 'ওগবরাঁহ'মে জেকাঁ রিচাব-বচনামে সেহো উপদেশাত্মক স্বব কখনো অনুভরক সূক্ষ্মতা পব ভাবী পড়ৈত অছি। সমাজক সম্পূর্ণ রূপকেঁ 'পহিনে নীক, আর্ব খবাব'ক সবন সূত্রমে বাঁধনাপব রেতন, ছমি-সম্বন্ধ আ নর পীঢ়ীক আকাঙ্ক্ষাক ভিন্ন দিশাসভ পর্যাপ্ত স্থান নহি পরৈত। এতএ দুনূ বচনাক বচনাত্মক চুনৌতী এক সমান অছি।

২৬. শৈনী : আরর্তন, নোক-রাক্য আ তর্কক অনিশ্চিততা

'বাজা অওব পবজা'ক ভাষা নিখিত শাস্ত্রীয নিবন্তক বৌদ্ধিক অনুচ্ছেদ-সঁযোজনসঁ অধিক মৌখিক গপক প্রবাহ অপনবৈত অছি। 'পিহনে' সঁ 'অখন' আ 'দেখূ' সন সঁকেতক বীচ স্মৃতি, ঠীকা আ নৈতিক প্রশ্ন জুড়ৈত অছি। তর্ক এক অনুচ্ছেদসঁ দোসব দিস কখনহুঁ সহজ, কখনহুঁ অচানক বঢ়ৈত অছি। এহি কাবণ বচনাক রাচকীয নিকঠতা প্রবন অছি, মুদা রিশ্নেষণক ক্রমাত্মক সঘনতা সর্বত্র সমান নহি।

নোক-রাক্যক প্রবাহমে সমতা, করুণা আ শ্রমক মোনক প্রশ্ন সহজতা সঁ উভবৈত অছি। পাঠককেঁ রিদূৎপবিভাষা রিনা সমাজক অনৌপচাবিক অর্থনীতি বুঝবাঁক অরসব ভেঠৈত অছি। ঞ একঠা রাস্তরিক ভাষিক

ग्रण अछि। गायक लोक जेना वोजक गपमे ऐतिहासिक प्रसंग, खेतक बात, नैतिक निन्दा आ धार्मिक उपमा जोड़ैत छथि, बचनाक शैली ओही संगति सँ बनल अछि।

तथापि साहित्यिक कसौटीपव आवर्तनक संयम, उदाहरणक चयन, तर्कक प्रतिवाद आ स्पष्ट निष्कर्ष प्रश्न होइत तँ विचारात्मक प्रभाव आबो पैघ भ' सकैत छल। अन्तिम दृश्य भोजनक समानताक निष्कर्ष दैत अछि, मुदा आवम्भक बाजकीय न्याय आ श्रमिक अधिकाबक प्रश्न पूबा समाधान नहि पबैत। शैलीक खुलापन प्रश्नक खुलापन बनि बहि जाइत अछि।

२७. न्यायशास्त्रीय पुनर्पाठ : कथन, अनुमान आ प्रमाण

विचाब-बचनाक प्रत्येक वाक्यक प्रमाण-स्वरूप समान नहि। किछु कथन लोक-स्मृतिपव आधावित अछि, किछु लेखक-वाचकक मूल्यनिर्णय, किछु सामान्य सामाजिक अनुभवरक साव, आ किछु मिथिलाक सांस्कृतिक आख्यान। आलोचनाक लेल ई भेद केनाइ जरूरी अछि। उदाहरणार्थ, श्रमिककेँ अनाजमे बोनस भेटबाक प्रसंग एकटा सामाजिक अनुभवरक संकेत अछि; 'सभ पूवान बाजा न्यायप्रिय छलाह' सन व्यापक निष्कर्षक लेल अनेक ऐतिहासिक सामग्री चाही।

मिथिलामे विकसित न्याय-विचाबक सामान्य शैक्षारनीमे कहल तँ प्रत्यक्ष-स्मृति, अनुमान, शब्दक पवम्पबा आ अनर्थाविक उपमा अनेक प्रकाबक छान-दारा अछि। मुदा एहि संकल्पनासँ हम बचनापव बाह्य दार्शनिक शास्त्रक कठोव योजना थोपि नहि बहल छी। ई केवल पवीक्षणक साधन अछि : कोन कथनक प्रमाण पाठ स्वयं दैत अछि, आ कतए बचनाकावक भावनात्मक विश्वास उपस्थित अछि?

एहि पद्धतिसँ कृतिक महत्त्व घटैत नहि। उलटे ओकव लोक-स्मृतिक भावात्मक सहज सम्मान आ तथ्यात्मक सावधानी दुनू एक संग सम्भव होइत अछि। जनकक यज्ञ साहित्यिक प्रतीक थिक; श्रमिकक प्रवास सामाजिक अनुभवरक कथन; बाजाक उदाबता नैतिक आदर्श; भोजनक सर्वसाधावण समानता विवादास्पद सामान्यीकवण। एहि भिन्नता बिना न समाजशास्त्रीय निष्कर्ष ठोस होयत, न साहित्यिक पाठक न्याय।

२८. समानान्तव साहित्य आ साहित्येतिहासक स्थान

विदेहक प्रकाशकीय अभिलेख साफीक आत्मकथाकेँ मैथिली दलित आत्मकथाक महत्त्वपूर्ण आवम्भिक उपलब्धिक रूपमे प्रतिष्ठित कबैत अछि। एहि ऐतिहासिक सन्दर्भमे विचाब-बिन्दु खण्ड पव ध्यान देब आवश्यक अछि : लेखक अपन सम्प्रदाय वा जीवनक केवल विषय नहि बनैत छथि; ओ समाजक नीति-विचाबक वक्ता सेहो बनैत छथि। 'बाजा आओव पवजा'क मूल्य एतए केवल कथाक मौलिकता नहि, ओकव सार्वजनिक उच्चावणक अधिकाबो अछि।

समानान्तव साहित्यक परियोजनाकेँ कृतिक ग्रणक स्वतः प्रमाणपत्र नहि बनाओल जा सकैत। यदि दलित लेखकक बचना साहित्यिक इतिहासमे सम्मुचित स्थान पाबए चाहैत अछि, तँ तकव अनुच्छेद, आवाज, कल्पना, तथ्यागत सीमा आ सामाजिक सिद्धान्त पव उठ़ कठोव आलोचना होयबाक चाही जतेक आन लेखकक बचनापव। एहि समान आलोचनात्मक व्यवहावमे मात्र वास्तविक साहित्यिक समावेशनक सम्भावना अछि।

एहि दृष्टिसँ साफीक पाँच-विधात्मक संकलन शोधक दृष्टिसँ ध्यानाकर्षक अछि। आत्मकथा संघर्ष कहैत अछि, कविता लोकदृष्टि बनबैत अछि, विहनि कथा सामाजिक संवाद खोलैत अछि, लघुकथा श्रमिक पविवाबक जीवन देखबैत अछि, आ विचाब-बिन्दु खण्ड शासनक नैतिक आधाव पव विमर्श कबैत अछि। बहुविधात्मकता लेखकक सार्वजनिक वाणीकेँ विस्तृत कबैत अछि।

২৯. উপনব্ধি শ্বা সীমা : সঁত্তনিত মূন্যাঁকন

‘বাজা শ্বওব পবজা’ক পহিন উপনব্ধি ঞ শ্বছি জে গ্রামা সত্তা শ্বা শ্রমক সম্বন্ধকেঁ নোকভাষাক সহজ গত্তমে রিচাবক রিষয রঁনরৈত শ্বছি। দোসব, ও শাসকক দাযিত্বকেঁ জনকক সাঁস্গ্রতিক স্মৃতিসঁ জোড়ি নৈতিক উত্তবদাযিত্বক প্রশ্ন উঠরৈত শ্বছি। তেসব, শ্বনাজ-শ্বাধাবিত মজদূবী, মহঁগাঁঞ, প্ররাস, হুমি শ্বা ভোজনক ছোট রস্তু-প্রসঁগক মাধ্যমসঁ সামাজিক শ্বন্তবকেঁ মূর্ত কবৈত শ্বছি। চাবিম, পোথীক শ্বন্য খণ্ডসঁ জুড়ি শ্রমিকক জীরনক র্যাপক সঁবচনা দেখরাঁক শ্ববসব দৈত শ্বছি।

বচনাক সীমা সেহো নিশ্চিত শ্বছি। প্ববান সমযক শ্বহধিক শ্বাদর্শীকবণ ওকব শ্বন্তর্নিহিত শোষণক শ্বাকনন কমজোব কবৈত শ্বছি। র্যক্তিগত উদাবতাকেঁ শ্বধিকাবক রিকন্প সন প্রস্তুত কএন জাঞত শ্বছি। জাতি-সত্তাক স্পষ্ট রিশ্লেষণ উপস্থিত নহি; স্ত্রী শ্বা নরঘরকক সৃতঁত্র শ্বারাজ কম শ্বছি। ‘শ্বানস্য’ সন সামান্যীকবণ শ্বার্থিক রিরশতাকেঁ নৈতিক দোষক কপ দেরাঁক জোখিম বাখৈত শ্বছি। খাদ্য-সমানতাক নিষ্কর্ষক নেন শ্বারশ্যক প্রমাণ শ্বনুপস্থিত শ্বছি। শিন্পমে শ্বারর্তনক সম্যক সঁযম শ্বা প্রতিতর্কক রিকাস সেহো কম শ্বছি।

ঞ সীমা নহি দেখরঁ বচনাক প্রতি শ্বন্যায হোযত। সাহিত্যিক সম্মান শ্বানোচনাত্মক রিস্তাবক রিবোধী নহি; ওকব শ্বাধাব থিক। সাফী সামাজিক প্রশ্নকেঁ গামক শ্বপন ভাষামে পাঠকক সম্মুখ বাখি দেননি—ঞ মহত্ত্বপূর্ণ সাহিত্যিক ঘটনা শ্বছি। পাঠক ওহি প্রশ্নক উত্তব নেখকসঁ শ্বনগ সেহো খোজি সকৈত ছথি।

৩০. উপসঁহাব : করুণামূনক বাজধর্মসঁ শ্বধিকাবমূনক ন্যায ধবি

‘রৈশাখমে দনানপব’ক রিচাব-রিন্দু খণ্ডক একমাত্র গত্ত ‘বাজা শ্বওব পবজা’ক কেন্দ্বীয সঁরেদনা হুখন শ্বা শ্বসুবক্ষিত নোকক প্রতি উত্তবদাযিত্ব শ্বছি। নেখক-বাচক চাহৈত ছথি জে সম্পন্ন শ্বথরা শক্তিশানী র্যক্তি কমজোবক দুখ দেখথি, সঁকটমে সাথ দথি শ্বা শ্বপন নাভক নানসাসঁ সমাজকেঁ নহি তোড়থি। এহি শ্বাকাঁক্ষাক মানরীয শ্বর্থ নির্রিরাদ শ্বছি। মিথিনাক নোক-স্মৃতিমে জনকক শ্বাদর্শ এহি শ্বাকাঁক্ষাকেঁ সাঁস্গ্রতিক ভাষা দৈত শ্বছি।

তথাপি বচনা জে কানক স্বপ্ন দেখৈত শ্বছি ও কানমে পবজাক শ্বধিকাব কতেক স্বাধীন ছন, ঞ প্রশ্ন খুনন বহৈত শ্বছি। দিনভবক শ্রম শ্বা থোব শ্বন্ন, হুমিক মানিকানা শ্বা শ্বসমান শ্বধিকাব, গামসঁ শহবক প্ররাস, স্ত্রীক শ্বনকহন শ্রম —ঞ সভ সঁকেত বাজকীয উদাবতাসঁ শ্বধিক গহন সামাজিক ন্যাযক মাঁগ কবৈত শ্বছি। এহি শ্বর্থমে গ্রতিক সর্বাধিক মূন্য ওকব প্রকট সমাধানমে নহি, ওকব ভীতব বহন শ্বন্তর্রিবোধমে শ্বছি। করুণা শ্বারশ্যক শ্বছি, মুদা স্থাযী ন্যাযক শ্বাধাব শ্বধিকাব শ্বা সমান মান্যতা হোযরাঁক চাহী।

সাফীক শ্বাত্মকথা, করিতা, রিহনি কথা শ্বা নঘুকথা সঁ জোড়ি দেখনাপব রিচাব-রিন্দু খণ্ড শ্রমিক জীরনক নৈতিক চিন্তনক শ্বন্তিম রিস্তাব রঁনৈত শ্বছি। একটা দনিত নেখক শ্বপন জীরন-যাত্রাক রাঁদ মিথিনাক সমাজকেঁ প্রশ্ন কবৈত ছথি : জে শ্বন্ন উপজারৈত শ্বছি, জে সেরা কবৈত শ্বছি, জে গাম ছোড়ি জীরঁরাঁক রাঁট খোজৈত শ্বছি—ওকবা সমাজমে মান, ভোজন শ্বা ন্যায কোনা ভেটত? ‘বাজা শ্বওব পবজা’ এহি প্রশ্নক পূর্ণ উত্তব নহি দৈত, মুদা একবা সাহিত্যক সার্রজনিক রঁহস রঁনা দৈত শ্বছি। এহী উপনব্ধিক কাবণেঁ একব ন্যাযসঁগত, শ্বানোচনাত্মক শ্বা সহানুহূতিপূর্ণ পাঠ শ্বারশ্যক শ্বছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

সাফী, সঁদীপ কুমাব। রৈশাখমে দনানপব। প্রথম সঁস্কবণ। নঞ দিন্নী: শ্রুতি প্রকাশন, ২০১৪।

ঠাকুৰ, গজেন্দ্ৰ। "আম্বেকথা খণ্ডিক সম্পাদকীয় টিপ্পণী।" অনুবাদ: সঁদীপ কুমাৰ সাফী, বৈশাখমে দনানপৰ। নঙা দিল্লী: শ্রুতি প্রকাশন, ২০১৪।

ঠাকুৰ, গজেন্দ্ৰ। "A Complete Critical Appreciation of Sandeep Kumar Safi." A Parallel History of Mithila & Maithili Literature, Part 65, বিদেহ। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_65.htm ।

বিদেহ। "এডিটৰ্স চোওস সীবীজ-৭ : মৈথিলীক পহিল আ একমাত্র দলিত আম্বেকথা।" সার্বজনিক সম্পাদকীয় অভিলেখ, জূন ২০২২। https://groups.google.com/g/videha/c/hLjwX9RfN9A ।

আঁবেডকৰ, ভীমবাৱ বামজী। Annihilation of Caste। ১৯৩৬। উপলব্ধ পাঠ: https://ambedkar.navayan.com/book/annihilation-of-caste-part-1/ ।

লিঁবাঁলে, শৰণকুমাৰ। Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations। অনু. Alok Mukherjee। Orient Longman, ২০০৪।

বেগে, শৰ্মিলা। Writing Caste/Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonios। নঙা দিল্লী: Zubaan, ২০০৬।

ऑম্বেৰ্ট, গেল। Dalits and the Democratic Revolution: Dr Ambedkar and the Dalit Movement in Colonial India। নঙা দিল্লী: Sage Publications, ১৯৯৪।

স্কট, জেম্স সী.। The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia। ন্যূ হেৱেন: Yale University Press, উপলব্ধ সংস্কৰণ ১৯৭৭।

ভাগ **12**

নিত নরন : নন্নন প্রসাদ ঠাকুব

ভাগ I · মৈথিনী নাঠক / সাহিহিক সমীক্ষা ১

১. রঁড়কা সাহেরঁ

পদ, প্রতিষ্ঠা শ্বা রিস্মৃত গাম : নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক 'রঁড়কা সাহেরঁ'মে সামাজিক উঁন্নযনক শ্বাম্েরিবোধ

সাবাঁশ

নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক 'রঁড়কা সাহেরঁ' একঠা পবিরাবক ভীতব গ্রামীণ সম্বন্ধ শ্বা নগবীয প্রতিষ্ঠাক দ্বন্দ্বক মঁচীয কথা মাত্র নহি, শ্বপিত্ত সামাজিক উঁন্নযনক ওহি রিডম্বনাক রিশ্লেষণ থিক জাহিমে শ্বপমানক প্রতিবোধ কবনিহাব র‍্যাক্তি শ্বরসব পবিঁতে স্বযঁ ওকবা জন্ম দেনিহাব র‍্যারস্থাক শ্বন্বকর্তা রঁনি জাগত শ্বছি। নাঠকক শ্বাবম্ভমে শ্বফসব রাঁনচন্দ্ব ঝাক রঁগনাক রঁন্দ ফাঠক শ্বা শ্বন্তমে চূড়ামণি ঝাক পদনামম্বঞ নর নামপঙ্ক—ঞা দ্বনূ দৃশ্ব একহি সামাজিক চঞক দূ ছোব ছথি। রীচমে মেধা, দবিদ্রতা, পাবিরাবিক দাযিত্ব, সিফাবিশ, প্রতিষ্ঠা, দহেজ, ভাষা শ্বা স্ত্রীক মধ্যস্থতা এক-দোসবসঁ ভিড়ৈত শ্বছি। এহি শ্বধ্যযনমে নাঠকক দৃশ্বঞম, পাত্রক নৈতিক দ্বন্দ্ব, হঁসীক সামাজিক প্রকার্য, রঁহ্মভাষিক সঁরাদ, বঁগনির্দেশ, রস্তু-সঁকেত তথা শ্বন্তিম দৃশ্বক প্বনবারৃত্তিমূনক সঁবচনাক নিকঠপাঠ কএন গেন শ্বছি। নেখকক সাঁস্কৃতিক শ্বাগ্রহ শ্বা ওকব সীমাক পবীক্ষণ সেহো শ্বারশ্বক মানন গেন শ্বছি, কাবণ শ্বঁগ্রেজী রোঁনরঁ রা নর জীরন-শৈনী শ্বপনাযরঁ শ্বপনে-শ্বাপমে নৈতিক পতনক প্রমাণ নহি থিক; সমস্যা ওহি রিঁন্দুপব জন্মৈত শ্বছি জতএ পদক রঁড়প্পন সামাজিক স্মৃতি, সমান র‍্যারহাব শ্বা সম্বন্ধক উঁত্তবদাযিত্ব কেঁ রিস্থাপিত কহ দৈত শ্বছি। নাঠকক সরঁসঁ প্রভারী উঁপনব্ধি ওকব শ্বন্তিম নৈতিক উঁনঠফেব শ্বছি; সরঁসঁ রিচাবণীয সীমা ওকব কতিপয স্পষ্ট উঁপদেশাত্মক সঁকেত শ্বা শ্বাধুনিকতাক এককপ চিত্রণ।

রীজশব্দ : মৈথিনী নাঠক; নন্নন প্রসাদ ঠাকুব; রঁড়কা সাহেরঁ; প্ররাসন; সামাজিক প্রতিষ্ঠা; বঁগভাষা; দহেজ; র‍্যাঁগ্য; সামাজিক প্বনরুৎপাদন।

১. প্রস্তারনা : বঁগমঁচপব সমাজক স্মৃতি

'রঁড়কা সাহেরঁ' কেঁ কেরন গাম রঁনাম শহব শ্বথরা পবম্পবা রঁনাম শ্বাধুনিকতাক সাধাবণ ঠকবারক কথা মানরঁ একব বাজনীতিক শ্বা নাঠকীয গহবাঞ ঘঠাযরঁ হোযত। নাঠকমে 'রঁড়কা' শব্দ কোনো স্থিব গুণক নাম নহি; ঞা দর্জা, র‍্যারহাব, শ্বার্থিক শ্বন্তব, শ্বধিকাবক পহুঁচ শ্বা দোসবক শ্বাত্মসম্মানপব শ্বসব কবরাঁক সামর্থ্যসঁ নির্মিত সামাজিক পদরী থিক। রাঁনচন্দ্ব ঝা শ্বফসব ছথি, তেঁ হ্মনকা 'রঁড়কা' কহরাঁক রাঁহ্য শ্বাধাব শ্বছি; ম্বদা পাঠক-দর্শক ধীবে-ধীবে রুঁঝৈত ছথি জে রাস্তরিক প্রশ্ন হ্মনক পদ নহি, হ্মনক সামাজিক র‍্যারহাব শ্বছি। নাঠক এহি সরান কেঁ এক পীঢ়ীপব বোকৈত নহি; শ্বন্তিম দৃশ্ব নর পীঢ়ীক হাথমে রঁড়প্পনক ওহী ভাষা সৌঁপি দৈত শ্বছি।

সঁকনিত পাঠক শ্বাবম্ভমে দেন প্রথম মঁচন-রিরবণক শ্বনুসাব নাঠক ২০ নরম্বব ১৯৮২ কেঁ জমশেদপ্বক বরীন্দ্ব ভরনমে, নেখকক নির্দেশনমে খেনাযন গেন ছন। ছেদী ঝাক ভূমিকা স্বযঁ নেখক নির্রাহ কএনে ছনাহ। এহি তথ্যসঁ নাঠকক সামূহিক বঁগ-জীরন শ্বা নেখকক শ্বভিনয-রোঁধ রুঁঝরাঁমে সহাযতা ভেঠৈত শ্বছি। জমশেদপ্বক ঔদ্যোগিক নগব—জতএ মিথিনাসঁ গেন নোক শ্বপন ভাষা, জাতীয-সম্বন্ধ শ্বা গাঁরক স্মৃতিকেঁ নর বোজগাবক

व्यवस्था संग जोड़ैत छल—एहि नाटकक अन्तर्वस्तुक लेल सार्थक रंगभूमि बनैत अछि। मुदा नगरक एहन ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यक अर्थ ई नहि जे नाटकक प्रत्येक घटना निश्चित रूपसँ लेखकक निजी जीवनक घटना थिक; पाठक भीतरक साक्ष्य ओहि तरहक सीधा समानता स्थापित नहि करैत अछि।

कुसुम ठाकुरक रंगस्मृतिमे 'बड़का साहेब' केँ लेखकक आरम्भिक नाट्य-प्रयास आ बादमे 'मिथिलाङ्कुर' संस्थाक गठनसँ जुड़ल अनुभवक रूपमे याद कएल गेल अछि। अलग पुस्तकक १९५७क प्रविष्टि पुस्तकालयीय सूचीमे भेटैत अछि; बादमे समग्र 'रचनावली'मे एकर पुनःप्रकाशन भेल। एहि विभिन्न साक्ष्यक सम्मिलित अर्थ ई अछि जे नाटक एकटा व्यक्तिगत कृति होइतहुँ संस्थागत मैथिली रंगचेष्टाक इतिहाससँ जुड़ल अछि।

२. कथा-रचना : फाटकसँ नामपट्ट धरि

आरम्भिक स्थितिमे छेदी झा अपन मेधावी भागिन चूड़ामणिक संग गामसँ रामचन्द्र झाक नगरस्थित घर पहुँचैत छथि। लड़कक पढ़ाइ नीक अछि, मुदा नौकरी नहि भेटल अछि। छेदी सम्बन्धक पुरान भरोसापर आयल छथि; चूड़ामणि अपन प्रतिभा आ सम्मानक बीच संतुलन बचएबाक चेष्टा करैत छथि। रंगमाक फाटकपर लागल ताला, भीतरक सेवक भोलाक बोकटोक आ 'बी. सी. झा' नामपट्टक अर्थपर उलझन—ई सभ प्रवेश-प्रसंग सामाजिक दूरीक नाटकीय प्रस्तावना बनैत अछि।

मीनाक आतिथ्य आ रामचन्द्रक विरक्ति नाटकक मध्यवर्ती तनाव निर्मित करैत अछि। मीना अपन सासुरक लोककेँ चिन्हैत छथि, मैथिली भाषाक आग्रही छथि, चूड़ामणिक योग्यता सँ प्रभावित छथि आ म्लानका नौकरी तथा बेटी मिक्कीक सम्भावित वरक रूपमे देखैत छथि। रामचन्द्र पुरान सम्बन्धक अपेक्षा, गामक गरीबी आ सामाजिक दायित्वसँ दूरी चाहैत छथि। ओ सिफारिशक विरोधक नैतिक तर्क दैत छथि, मुदा अपन पद-कुलक अहंकारसँ मुक्त नहि छथि।

चूड़ामणिक साक्षात्कारक लेल मीना बानी बर्माक माध्यमसँ बर्माजी धरि पहुँचैत छथि; मरककेँ नियुक्ति भेटैत अछि। रामचन्द्रक अपमानजनक प्रतिक्रिया सुनि चूड़ामणि नियुक्तिपत्र फाड़ि दैत छथि। ई नाटकक प्रथम चरमबिन्दु अछि, जतए मेधा आ स्वाभिमान पद-लाभसँ पैघ ठहरैत अछि। तकरा सभ भेटैत अछि जे चूड़ामणि प्रशासनिक प्रतियोगी परीक्षामे सफल भेल छथि। रामचन्द्रक दृष्टि बदलि जाइत अछि—मुदा एहि परिवर्तनक आधार मरकक नैतिकता नहि, ओकर भावी ऊँच पद आ उपयुक्त वर बनबाक सम्भावना अछि।

नाटक एतए समाप्त नहि होइत। अन्तिम दृश्य नव नामपट्ट आ पाछाँ कुलपर नृत्यक छायाचित्र प्रस्तुत करैत अछि; पार्श्वस्वर सूचित करैत अछि जे चूड़ामणिक मिक्कीसँ विवाह दहेजक मोटे रकम सहित भेल, आ कालान्तरमे ओ स्वयं 'सी. एम. झा, आइ. ए. एस.' बनि गाम, संस्कृति आ सम्बन्ध बिसरि गेलाह। आरम्भक बी. सी. झा आ अन्तक सी. एम. झा अलग व्यक्ति छथि, मुदा सामाजिक संरचनाक दृष्टिसँ एकहि प्रकारक पुनरुत्पादन छथि। एहि वृत्ताकार अन्त बिना नाटक साधारण सफलताक विजयगाथा बनि रहि जाइत; एहि अन्तक कारण ई सामाजिक व्यंग्यक गम्भीर रूप ग्रहण करैत अछि।

३. 'बड़का' पदक अर्थ : आकार नहि, दूरी

'बड़का साहेब' नाममे व्यंजना अछि। छेदी झा प्रारम्भमे विशाल रंगना देखिकय रामचन्द्र केँ बड़का साहेब मानि लैत छथि। ओहि छाप बड़प्पन भौतिक प्रदर्शनसँ पैदा होइत अछि—ऊँच फाटक, ताला, गाड़ी, नौकरी, सेवक, अंग्रेजी संक्षिप्त नाम आ समय-नियन्त्रण। मुदा छेदीक 'बाबू' सम्बोधन अधिकारीक प्रतिष्ठित नामक भीतर गामक

প্ববান র‍্যাক্তিকেঁ র‍াঁবম্বাব রোঁনরৈত শ্বছি। তেঁ ‘র‍াঁনো’ র‍নাম ‘র‍ী. সী. ঝা’ মাত্র নামক রৈকল্পিক ৰূপ নহি, সামাজিক স্মৃতি শ্বা পদাধাবিত শ্বাত্মে-নির্মাণক দ্বন্দ্ব থিক।

র‍াঁনচন্দ্ব শ্বপন শ্বসাধাবণ র‍ড়প্পনক সৰঁসঁ স্পষ্ট উঁদ্‌ঘাৰ্টন তখন কবৈত ছথি জখন শ্বতিথিকেঁ ঠহবাৰঁয নেন এতেক পৈঘ রঁগনা ‘ছোৰ্ট’ পড়ি জাওত শ্বছি। রস্তুগত ৰূপেঁ জে ঘব পৈঘ শ্বছি, সম্বন্ধ-নৈতিকতাক ৰূপেঁ ও শ্বহল্প শ্বছি। একবে উঁনৰ্ট ছেদীক ফাৰ্টন ছাতা, মোৰ্টবী শ্বা পিতবিযাক নোৰ্ঠা সাধনহীনতাক সঁকেত হোওতন্হিঁ শ্বপন নোকসঁ জুড়ন জীরনক দৃশ্য-চিত্ত র‍নৈত শ্বছি। নাৰ্টককাব কেন্দ্বীয রিবোধ কেঁ ভাষণক শ্বপেক্ষা রস্তু শ্বা স্থিতিক ভিড়ন্তসঁ শ্বধিক প্রভারী র‍নরৈত ছথি।

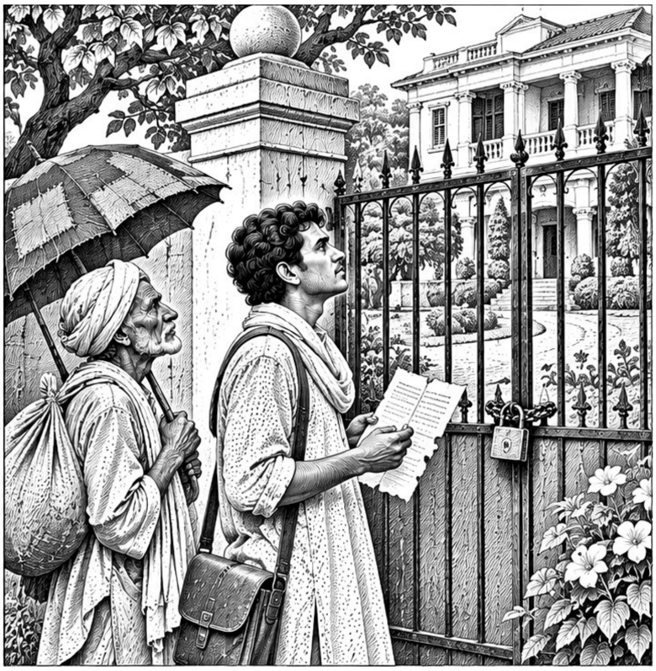

গ◌ফমৈনক সামাজিক ‘স্ব-প্রস্তুতি’ সম্বন্ধী রিচাবসঁ এতএ সীমিত র‍্যাখ্যাত্মেক সহাযতা নেন জা সকৈত শ্বছি। র‍াঁনচন্দ্বক শ্বাধুনিক রঁগনা, নিজী সেরক শ্বা নির্যঁত্রিত ভেৰ্ট-সময ষ্মনক সার্রজনিক র‍্যাক্তিত্বক মঁচ-সজ্জা ছথি। তথাপি এহি সমাজশাস্ত্রীয সমানতাক শ্বর্থ ঞা নহি জে ষ্মনক সম্পূর্ণ র‍্যাক্তিত্ব কেরন শ্বভিনয শ্বছি; নাৰ্টক রিশেষতঃ ওহি ঋণ কেঁ উঁজাগব কবৈত শ্বছি জতএ সার্রজনিক গবিমা পাবিরাবিক শ্বসঁরেদনশীনতাক শ্বাড় র‍নি জাওত শ্বছি।

৪. ছেদী ঝা : নোকস্মৃতিক সঁবক্ষক শ্বা ওকব সীমা

ছেদী ঝা নাৰ্টকক হাস্য-উঁর্জা ছথি। ষ্মনক ‘র‍াঁনো’ প্বকাব, শ্বঁগ্রেজী সঁক্ষিপ্ত নামক শ্বর্থক গনত শ্বনুমান, ভোনাসঁ তকবাব, ভোজনসঁ পহিনে ভোজন-সূচীক প্বছতাছপব চিঠ়, ‘নঁচ’ কেঁ ‘প্রপঁচ’ মানর‍াঁক উঁক্তি—ঞা সভ কেরন মজাক নহি। হঁসীক ভীতব ওহি মনুষ্যক শ্বসহজতা স্বনাওত শ্বছি জে নগবক নিযম শ্বা পদানুশাসনসঁ শ্বনভিজ্ঞ ছথি, মুদা এহি কাবণ শ্বপন শ্বাত্মীয শ্বধিকাব ছোড়র‍াঁক নেন তৈযাব নহি ছথি।

ছেদীক ভীতব সম্বন্ধক দীর্ঘকানিক স্মৃতি শ্বছি। ও র‍াঁনচন্দ্বক পিতা, চূড়ামণিক মৃত পিতা চিন্তামণি, প্ববান মিত্রতা শ্বা রিরাহক র‍াঁন্যকানীন রচন কেঁ যাদ কবৈত ছথি। ও শ্বপন ভাগিনক শিক্ষা-পোষণক কঠিনাওত র‍তরৈত ছথি। শ্বতঃ ষ্মনক শ্বাগ্রহ চাকবীক কেরন নিজী পৈরবী নহি, গামক সামূহিক দাযিত্বক ভাষামে উঁচবিত যাচনা র‍নৈত শ্বছি। এতএ শ্বাধুনিক যোগ্যতা শ্বা পবস্পব-সহাযতাক ঠকবার গ্রত্রিম নহি: ঘবক যোগ্য হোওতন্হিঁ শ্রম-র‍াঁজাবমে শ্ববসবহীন শ্বছি, শ্বা প্ববান সম্বন্ধ শ্ববসব উঁপনব্ধ কবযরনা সাধন র‍নি সকৈত শ্বছি।

तथापि छेदी केँ निष्कलंक नैतिक केन्द्र मानब उचित नहि। मिक्कीक परिधान आ म्रज संवाद पर ह्नुनक टिप्पणी, प्रेम-विवाहक उपहास आ प्रधान राँन-विवाह-सदृश रचनक पक्षमे आग्रह सामाजिक कठिक प्रतिनिधित्व सेहो करैत अछि। नाटकक सर्वसँ अधिक शिक्षाप्रद पक्ष ई अछि जे छेदीक असमानताक प्रतिबोध संगहि लैंगिक आ पीढ़ीगत असहिष्णुता जुड़ल अछि। छेदीक मानवीय मूल्य ह्नुनक सभ विचारकेँ स्वतः प्रामाणिक नहि रँना दैत अछि। एहि द्वैत केँ स्वीकारनासँ पात्र जीवन्त रँनैत छथि, परम्पराक प्रतीक मात्र नहि।

७. चूड़ामणि : मेधाक उपलब्धि आ चरित्रक अपूर्ण विजय

चूड़ामणि एम.ए. धरि शिक्षित, विशिष्ठ उपलब्धि प्राप्त युवक छथि। अपन माताक अभावग्रस्त गृहजीवन, पढ़ाओ करबाँक लेल ट्यूशन, असफल नौकरी-अन्वेषण आ प्रशासनिक प्रतियोगिताक तैयारी—ई सभ ह्नुनक चरित्रकेँ सामान्य 'गरीब प्रतिभा' सँ अलग सामाजिक विवरण दैत अछि। ओ आरम्भमे मामाक अनियन्त्रित आक्रोश केँ रोकबाँक चेष्टा करैत छथि, शैहरी परिवर्तनक किछु तार्किक पक्ष देखैत छथि आ मीना द्वारा भेटैल स्नेहक प्रत्युत्तर विनम्रतासँ दैत छथि।

नियुक्तिपत्र फाड़बाँक दृश्य एकटा उग्र घोषणा नहि; ई घटनाक पूर्वपीठिकामे संचयित अपमानक उद्भव थिक। चूड़ामणि स्वनि चुकल छथि जे ह्नुनक चाकरी, सम्भावित आगमन आ ह्नुनकर गरीबी अधिकारीक लेल समस्या मानल जा रहल अछि। मीना प्रति कृतज्ञता राख कय, अपन अपमानक भार स्वयं उठरैत, ओ कागज फाड़ि दैत छथि। एहि क्रियामे आत्मसम्मानक नैतिक तेज अछि, मुदा पात्रक पूर्ण स्वायत्तता नहि। कारण नौकरीक चयन पूर्वहि पारिवारिक नेटवर्कक हस्तक्षेपसँ प्रभावित छल; पत्र फाड़ब असमान चयन-व्यवस्थाक विकल्प नहि गढ़ैत, केवल व्यक्तिगत दूरी स्थापित करैत अछि।

प्रशासनिक परीक्षामे सफलता नाटकक तत्काल संतोषदायक मोड़ अछि; एहिसँ राँनचन्द्रक मिथ्या अनुमान उजागर होइत अछि। तथापि अन्तिम दृश्य एहनो सफलताक नैतिक अपर्याप्तता प्रमाणित करैत अछि। उच्च पद प्राप्त चूड़ामणि भीतरसँ ओहि दर्जावरोधक विरुद्ध ठीकि नहि पबैत छथि जकरा ओ एकदिन अस्वीकार कएने छलाह। एहि अर्थमे ह्नुनकर कथा सीधी विजयक नहि, 'उन्नति आ विस्मृति'क संयुक्त कथा थिक। पात्रक एहि उलटफेरक पर्याप्त संक्रमण दृश्य बीचमे नहि अछि—ई नाटकक कमजोरक सीमा सेहो थिक—मुदा अन्तिम प्रतिरूप कथाक व्यापक संरचनामे तीक्ष्ण व्यंग्यात्मक प्रभाव उत्पन्न करैत अछि।

८. राँनचन्द्र झा : सिद्धान्तक भाषा आ सुविधाक व्यवहार

राँनचन्द्र कहैत छथि जे पैरवीसँ नौकरी लेब ह्नुनक सिद्धान्तक विरुद्ध अछि। पृथक राखल जाए तऽ ई कथन न्यायोचित प्रतीत होइत अछि; नियुक्तिमे निष्पक्षता सार्वजनिक संस्थाक आधार होबाँक चाही। मुदा नाटक एहि दावाक परीक्षा ओकर प्रसंगसँ करैत अछि। राँनचन्द्र गामक लोककेँ 'स्वार्थी' बूझैत छथि, अतिथिकेँ ठहरय नहि दैत छथि, ओहि युवकक गरिमाक उपहास करैत छथि, आ परिवारक भीतर आर्थिक स्थिति केँ विवाहयोग्यताक निर्णायक शर्त रँनबैत छथि। एहि पृष्ठभूमिमे सिद्धान्त सामाजिक समानताक चिन्ता कम, अपन सुविधाक रँचाब बेसी प्रतीत होइत अछि।

ई असंगति विशेष रूपसँ स्पष्ट होइत अछि जखन मीनाक माता-पिता स्टेशन पहुँचैत छथि आ राँनचन्द्र स्वयं ह्नुनका आनबाँक लेल गाड़ी लऽ जाइत छथि। अतिथि-सत्कारक निषेध सार्वभौम नियम नहि; एकर पालन अतिथिक सामाजिक स्थान आ पारिवारिक निकटताक अनुसार होइत अछि। मीनाक स्मरणमे राँनचन्द्र द्वारा

अन्य अधिकारीक भतीजाक नेन कएन सहयोग सेहो अछि। अतः नाटक भ्रष्टाचारविरोधक भाषा आ चयनात्मक पक्षपातक अन्तर खोलैत अछि।

चूड़ामणि प्रशासनिक परीक्षामे सफल होइतहिं रामचन्द्रक उदन्त परिवर्तन एहि रक्षीय चयनशीलताक अन्तिम प्रमाण अछि। कान्हि धरि जे मरक 'दरिद्र' आ अपमानित छल, से अकस्मात् रैंठी नेन उपयुक्त सम्बन्ध बनि जाइत अछि। हुनका स्वतन्त्र निर्णयक सम्मान नहि, भविष्याक पद महत्त्वपूर्ण छन्हि। तें रामचन्द्रक पश्चात्ताप पूर्ण नैतिक जागरण नहि; ओ अपन प्रतिष्ठा-गणनाक संशोधित परिणाम जकाँ प्रस्तुत होइत अछि।

७. मीना आ बानी : स्त्री-मध्यस्थता, नैतिक श्रम आ दहेजक विरोधाभास

मीनाक भूमिकाक बिना नाटकक घटनाक्रम आगाँ नहि बढ़ि सकैत अछि। ओ अतिथि लोकनिक प्रवेश सुनिश्चित करैत छथि; भोला सँ माफी मँगबैत छथि; मिक्कीकेँ मैथिली बजबाक आग्रह करैत छथि; चूड़ामणिक योग्यता देखैत छथि; रामचन्द्रक उपेक्षा सहैतहुँ ओकर प्रतिकार करैत छथि; अन्ततः बानीक सहायतासँ निमन्त्रिक व्यवस्था करैत छथि। ई सभ घटनामे घरक कथित 'भीतर' रहनिहार स्त्री सामाजिक सम्बन्धक वास्तविक संचालन करैत छथि।

मीना-पात्रक विशेष शक्ति हुनक संवादक नैतिक विवेक अछि। ओ रामचन्द्र केँ बुझबैत छथि जे सभ ग्रामीण आगन्तुक स्वार्थी नहि होइत छथि, आ शहरक चमक कठिन समयमे सम्बन्धक स्थान नहि लऽ सकैत अछि। मुदा हुनक सामाजिक प्रतिरोधक माध्य संस्थागत नियम-परिवर्तन नहि, अधिकारीक पत्नी सँ दोस्तीक नेटवर्क थिक। ई माध्य व्यावहारिक तात्कालिक सहायता उपलब्ध करैत अछि, मुदा अवसरक असमान संरचना केँ जोंक-तोँ राखैत अछि।

बानी केँ मीनाक हास्यपूर्ण सहेली मानि छोड़ि देबासँ हुनकर उपयोगिता कम आँकल जाइत। ओ अपन पतिक पदपर नैतिक दबाव डालबाक रचन दैत छथि आ स्त्रीलोकनि पर दोष मढ़बाक घरेलू रीतिकेँ चिन्हैत छथि। 'स्त्रीक सहारा' एतए एकटा अनौपचारिक प्रशासनिक माध्यम बनि जाइत अछि। मुदा एहि माध्यमसँ न्यायसंगत व्यवस्था विकसित नहि होइत। बानी-पति वर्माजीक चयन आ हुनक बयान एहू अस्थिरता केँ उजागर करैत अछि।

अन्तिम दृश्यक दहेज-सूचना मीनाक उदारताक जटिलता बढ़ा दैत अछि। मीनाक पहिनें दरिद्र मरक केँ प्रतिभाक कारण मान्यता देब प्रशंसनीय छल; मुदा विवाह अन्ततः 'दहेजक मोट राशि'क प्रभावसँ सम्पन्न होइत अछि। एहि विन्दुपर नाटक परिवारक अन्तर्विरोध देखबैत अछि: ममता आ रचनपाननक भाषा सेहो आर्थिक नेन-देनक संरचनासँ मुक्त नहि। पार्श्वस्वरमे दहेजक निन्दा अलग घोषणा रूपेँ नहि, अपित घटना घटबाक सामाजिक तथा रूपेँ अबैत अछि—एहि तथ्याक आलोचनात्मक अर्थ निकालब आवश्यक अछि।

८. मिक्की, विक्की आ आधुनिकता : भाषा, देह आ पीढ़ीक विवाद

मिक्की अँग्रेजीमे बजैत छथि, चूड़ामणिक देहाती पहिरनक उपहास करैत छथि आ बाल्यकालीन विवाह-रचन अस्वीकार करैत छथि। पहिल दू व्यवहारमे रक्ष-दम्भ देखबामे अबैत अछि; तेसर व्यवहारमे एकटा मरा स्त्रीक वैवाहिक स्वतन्त्रताक प्रश्न सेहो जुड़ल अछि। जँ आलोचना मिक्की केँ केवल 'पश्चिमी अपसंस्कृति'क उदाहरण बनबैत अछि तऽ ओ एहि आवश्यक भेद केँ अनदेखा करत। ककरोसँ विवाह नहि करबाक हुनकर अधिकार आ कोनो व्यक्तिकेँ भाषाक कारण अपमानित करबाक व्यवहार एक बात नहि थिक।

রিক্কী ছোৗ়ঠ ৰঁচাক ৰূপমে ‘ৰাঁৰাঁ’ সম্বোধন, প্রণামক রিধি আ নামক অর্থ পব খেন-জকাঁ রিরাদ উঁঠরৈত অছি। ও অপন পএব ছূরিঁ প্রণাম কবৈত অছি; ছেদী অপন নামপব ৰাঁন-ঠিঁপ্পণী স্বনি উঁত্তেজিত হোওত ছথি। এহি হাস্য প্রসঁগমে পীঢ়ীগত দূবীক সঁগ ভাষা-শিক্ষা আ অনুকবণক অরিশ্বাস ৰঁনৈত অছি। মুদা ঞ ৰঁচা কোনো নৈতিক খননাযক নহি; ও পবিরাবমে সিখন ব্যরহাবক প্তনবারৃত্তি কবৈত অছি। ৰঁচাক সহজ গপক সামাজিক অর্থ ৰুঁজিতে বঁগমঁচীয হাস্য অধিক গম্ভীব ৰঁনৈত অছি।

নাঠঁক আধুনিকতাক আনোচনা কবৈত অছি, মুদা আধুনিকতা একরচন নহি। শিক্ষা, স্ত্রীক সার্রজনিক সঁরাদ, অন্তবভাষিক সম্পর্ক আ বোজগাবগত গতিশীনতা আধুনিক জীরনক সকাবাত্মক সম্ভারনা সেহো ছথি; জখনি এহি সঁগ আর্থিক অহঁকাব, ভাষিক তিবস্কাব আ সম্বন্ধ-রিস্মৃতি জুড়ৈত অছি, তখনে নাঠঁকক ৰাঁগ্য অপনা নিশানাপব পহুঁচৈত অছি। অতঃ সর্রোত্তম পাঠকীয দৃষ্টি আধুনিকতাকেঁ অস্বীকাব কবৰাঁক নহি, নৈতিক রিরেকসঁ ওকব বক্ষীয উঁপযোগক পবীক্ষণ কবৰাঁক হোযত।

৯. ভোনা আ ৰর্মাজী : অধীনস্থ আরাজক বঁগ-ৰাঁগ্য

ভোনা ঘবক সেরক ছথি, মুদা হুনকব ৰাঁবম্বাব উঁচবিত ‘মানে কি’ সঁরাদক রিশিষ্ট নয ৰঁনৈত অছি। আবম্ভমে ও অতিথিকেঁ বোকৈত ছথি, সূ্বযঁ সাহেৰক অধিকাবক নঘু প্রতিনিধি ৰঁনি জাওত ছথি; ৰাঁদমে মানকিনক নির্দেশ পব প্ররেশ কবরৈত ছথি। হুনক ভাষা ৰঁতরৈত অছি জে পদক প্রভার কেরন অধিকাবীপব নহি, সেরকক ব্যরহাবপব সেহো পড়ৈত অছি। অপন সামাজিক স্তবক নোককেঁ নীচাঁ দেখরৈত ভোনা তিবস্কাবক অনুকবণ কবৈত অছি, যদ্যপি সূ্বযঁ সমান ঘব-ব্যরস্থাক অধীন অছি।

ৰর্মাজীক হাস্য অধিক অস্বরিধাজনক অছি। ভোনাক সম্ভারিত রিরাহপব ও সেরকক স্ত্রী কেঁ নেন-দেনক রস্তু জকাঁ ৰঁজৈত ছথি। বঁগমঁচপব এহি সঁরাদপব হঁসী উঁঠি সকৈত অছি, মুদা আনোচনাত্মক পঠনমে স্ত্রীক দেহপব অধিকাবী-প্তরুষক অধিকাবরোঁধ স্পষ্ট হোওত অছি। হাস্যক এহি পক্ষ কেঁ অপন সমযক স্বীকৃত রিনোদ কহি সামান্য ৰঁনাযৰ উঁচিত নহি। নাঠঁক অপন পাত্রক মাধ্যমসঁ সামাজিক নোভ্রপতাক একঠাঁ কড়রা পক্ষ মঁচপব বখি দৈত অছি, ভনে সঁরাদমে স্পষ্ট রিবোধ সীমিত হো।

ৰর্মাজী সাক্ষাক্তোবক নির্ণাযক অধিকাব বখৈত ছথি। হুনকা নিযুক্তিক চযনক ৰাঁত সহজতাসঁ কহৈত দেখাওন গেন অছি; একব ৰাঁদ চূড়ামণিক আত্মেসম্মানক প্রতিক্রিযা ব্যরস্থাক নৈতিক দোষ উঁজাগব কবৈত অছি। ৰর্মাজী ওহি ঘরকক স্বাভিমানক প্রশঁসা কবৈত ছথি, মুদা হুনক প্রশঁসা সূ্বযঁ হুনকব নিযুক্তি-প্রক্রিযাক পক্ষপাতপূর্ণ স্বৰূপক উঁত্তব নহি দৈত। নাঠঁকক ৰাঁগ্যক প্রমুখ ক্ষমতা এহি রিডম্বনাকেঁ অনাযাস একঠাঁ দৃশ্য-স্থিতিমে উঁজাগব কবৰাঁক অছি।

১০. বঁগভাষা : মৈথিনী, অঁগ্রেজী আ প্রতিষ্ঠাক ৰাঁজাব

‘ৰঁড়কা সাহেৰ’ক ভাষা ৰঁহুস্তবীয অছি। ছেদীক প্রচনিত মৈথিনী, চূড়ামণিক রিরেচনাত্মক গপ, মীনাক রিনম্র-স্বস্পষ্ট মৈথিনী, ভোনাক মিশ্রিত ৰোঁনচান, ৰাঁনচন্দ্রবক অঁগ্রেজী শৰ্দ্বারনী আ ৰঁচা সভক ভাষিক প্রদর্শন—সভ মিনি সামাজিক শ্রেণীকবণক শ্ররা নক্সা ৰঁনরৈত ছথি। সঁরাদক অভিনযাত্মেকতা এহিমে অছি জে দর্শক কহৰ স্বনৈত-স্বনৈত পাত্রক সামাজিক স্থানক ভিন্নতা ৰুঁঝি জাওত ছথি।

‘ৰী. সী.’ক ‘ৰেঁসী’ ৰঁনি জাএৰঁ, ‘নঁচ’ক ‘প্রপঁচ’ ৰঁনি জাএৰঁ, ‘প্রেম-রিরাহ’ কেঁ ছেদীক ‘নৈনা রিঁযাহ’ কহৰ—এহি ভাষিক গনতফহমীসভমে আবম্ভিক হঁসী অছি, মুদা একব ভীতব অর্থক অধিকাবক প্রশ্ন ছী। কে অপন শৰ্দ্ব কেঁ সহী

শৈল্পী কহি সকেঁত খছি? কেকবা ভাষা র্যারসাযিক প্রতিঞ্চা দৈত খছি? কে গনত র্রুম্নরাঁক কাবণ উঁপহাসক পাত্র রঁনৈত খছি? এহি প্রশ্নসভক কাবণ ভাষাগত হাস্য সামাজিক খানোচনাক উঁপকবণ রঁনৈত খছি।

র্রুদিযুক ভাষিক পুঁজীক খরধাবণা এতএ উঁপযোগী ত্তননাম্েক দৃষ্টি দৈত খছি। নাঠকমে খঁগ্রেজী কেরন সঁরাদক মাধ্যম নহি, পদ-প্রতিঞ্চাক সঁকেত রঁনি সকেঁত খছি; মৈথিনী কেরন মাত্ৃভাষা নহি, খাম্েীয সম্বন্ধক স্মৃতি জগারৈঁত খছি। ম্বদা ভাষাক মূন্য ওকব নৈতিক প্রযোগপব নির্ভব খছি: মৈথিনী রঁজৈত র্যাক্তি সদিখন উঁদাব নহি, খা খঁগ্রেজী রঁজৈত র্যাক্তি খনিরার্যতঃ খসঁরেদনশীন নহি। সুযঁ চূড়ামণি নগবক কিছু র্যারহাবকেঁ সাপেক্ষ রুপেঁ র্রুনৈত ছথি। এহি জঠিনতাসঁ পাঠক ভাষা-রঁচার খা মন্বষ্য-রঁচারক সম্বন্ধ পব খধিক পবিপক্ক দৃষ্টি প্রাপ্ত কবৈত খছি।

মীনা দ্বাবা ঘবমে মৈথিনী রাঁজরাঁক খাগ্রহ রিশৈষ উঁন্নেখনীয খছি। ও ভাষা কেঁ নকাবাম্েক শ্রেষ্ঠতারাদক ঘোষণামে নহি, সম্বন্ধক র্যারহাবমে স্থান দেরাঁক চেষ্টা কবৈত ছথি। একব উঁনঠ রাঁনচন্দ্ব মিথিনাক গীত-পবম্পবা স্বনি খসহজ হোঙত ছথি, খঁগ্রেজী ধুন নগরৈঁত ছথি। গীতক রঁদনারঁ দৃষ্টান্তব মাত্র নহি; ঙা ঘবক সাঁস্কৃতিক প্রাধান্যক ভীতব চনৈত খিঁচাতানীক প্রত্যক্ষ নাঠকীয ক্রিযা খছি।

১১. দৃশ্য-সজ্জা খা রস্তু-সঁকেত : মঁচক ভীতব সমাজ

নাঠককাব মঁচকেঁ দূ প্রমুখ ভাগমে রিভাজিত কবরাঁক নির্দেশ দৈত ছথি: রঁগনাক রাঁহবী রঁবামদা খা ভীতবক ড্রাঙঁগকম। উঁজ্জব পর্দা, ছাযা-প্রকাশ, প্রকাশ-পবিরর্তন, গীতক সঁগ পাত্র-পবিচয খা খন্তিম নৃত্যক ছাযাদৃশ্যক কন্পনা রঁতরৈঁত খছি জে নেখক পাঠকেঁ বঁগমঁচসঁ খনগ বাখি নহি সোচৈত ছথি। এহি দোহবা স্থান-বচনাক নাঠকীয খর্থ খছি: রাঁহবী ক্ষেত্রমে সম্বন্ধী নোকনি প্রতীক্ষা কবৈত ছথি, ভীতবী ক্ষেত্রমে খধিকাবী খা ম্লানকব পবিরাব নির্ণয কবৈত ছথি। স্থানক রিভাজন সত্তা খা পন্নঁচক রিভাজন রঁনি জাঙত খছি।

ফাঠকক তানা খাবম্ভিক খধিকাব-সঁকেত খছি। ছেদীক চিপ্পী নাগন ছাতা, মোঠবী খা নোঠা যাত্রা, দৈন্য খা প্ববান জীরনক দৃশ্য-ভাষা ছথি। ঘবক ভীতব ঠেঁপ-বিক◌র্ডব, খাধুনিক ফর্নীচব, সিগবেঠ, কাবক খারাজ খা পেযক গিনাস জীরন-শৈনীক চিহ্ন রঁনৈত ছথি। রস্তুসভক খসমানতা পাঠক-সূচনাক খপেক্ষা মঁচপব তত্ক্ষণ দৃষ্টিগত হোঙত খছি। ‘রঁড়কা’ জে শৈল্পীমে খাবম্ভ ভেন, ওকব ঠোস নাঠ্য-ভাষা রস্তু-রিন্যাসমে পূর্ণতা পরৈঁত খছি।

রিশৈষ রুপসঁ নিযক্তিপত্র ফাড়রাঁক ক্রিযা উঁন্নেখনীয খছি। বঁগমঁচপব নৌকবীক প্রশ্নপব দীর্ঘ রাদ-রিরাদ চনৈত বহনাক রাঁদ চূড়ামণি একঠা কাগজ ফাড়ৈত ছথি; খমূর্ত খাম্েসম্মান দৃশ্য ক্রিযামে রঁদনি জাঙত খছি। তহিনা খন্তিম নামপঙ্ক পবিরর্তন দৃশ্য-সময কেঁ নাঁঘিকয কানান্তবক সামাজিক পবিণতি এক ক্ষণমে স্থাপিত কবৈত খছি। ঙা দ্বনূ ক্রিযা নেখকক বঁগ-সঁকন্পনাক সরঁসঁ সফন সাধন ছথি।

নেখক মঁচন-খরধি কম কবরাঁক নেন চাবিম দৃশ্য হঠাযরঁ খা ছঠম দৃশ্যক কিছু পাত্রক হূমিকা ঘঠাযরঁ সম্ভর রঁতরৈঁত ছথি। ঙা র্যারহাবিক নচীনাপন উঁন্নেখনীয খছি; ম্বদা পূর্ণ পাঠক দৃষ্টিসঁ চাবিম দৃশ্য হঠৈনাসঁ রাঁনপীঢ়ীক নাম-ভাষাক রাঁগ্য, খা মীনাক মায-রাঁর্রূজীক দৃশ্য ঘঠৈনাসঁ সস্ববান-সম্বন্ধমে খাতিথ্যক চযনাম্েকতা কম তীক্ষ্ণ হোযত। খতঃ মঁচনগত স্বরিধা খা খর্থগত পূর্ণতাক রীচ চুনার নির্দেশককেঁ সজগ ভহ কবরাঁক চাহী।

১২. গীত, পার্শ্বস্ত্রব খা রাঁগ্যক সঁবচনা

প্রাবম্ভিক সামূহিক গীত ‘জেম্হবে দেখূ তেম্হবে দেখূ, সভ ছথি রঁড়কা সাহেরঁ’ নাঠকক রৈচাবিক সূত্র পহিনেহি উঁদ্ঘাঠিত কহ দৈত খছি। ‘গাম’, ‘সমাজ’, ‘বীতি’, ‘বেরাজ’ খা ‘মাঠি’ কেঁ রিঁসবরাঁক খাবোপ র্যাক্তিগত রাঁনচন্দ্বসঁ

ব্যাপক সামাজিক প্রবৃত্তিদিস ফেনৈত অছি। এহি রীতিএঁ গীতক কাম কথাক আরম্ভিক ভূমিকা ভরি নহি, আগামী বিডম্বনাক পূর্বাভাস সেহো থিক।

তথাপি গীত পাত্রক ভরিষ্যক ব্যাখ্যা দর্শককেঁ পহিনেহি স্বয়ং দৈত অছি। বঁগকারাক দৃষ্টিসঁ এহেন স্পষ্ট উদ্‌ঘোষণা কখনো-কখনো নাটকীয় খোজক স্বতন্ত্রতা ঘটা সকৈত অছি। জঁ দর্শক পহিনেহি জানি জাওত ছথি জে আধুনিক পদ পারি নোক গাম বিসবৈত অছি, তখনি বাঁনচন্দ্রবক ব্যবহাবক বস্মস্তবীয অর্থ খোজবাঁক অৱসব সীমিত হোওত অছি। নেখক এহি জোখিমক প্রতিপূর্তি চূড়ামণিক স্বাভিমান আ অন্তিম অনপেক্ষিত প্ৰনবাবৃত্তিসঁ কবৈত ছথি।

অন্তিম পার্শ্বস্রুব সেহো প্রত্যক্ষ নৈতিক নিষ্কর্ষ দৈত অছি। নামপষ্টক পবিবর্তন আ ছায়া-নৃত্য অপনহি পর্যাপ্ত সংকেতাত্মক শক্তি বখৈত অছি; বিস্তৃত কথন দৃশ্যকেঁ কনে অধিক সময়া দৈত অছি। মুদা ওহি পার্শ্বস্রুবমে 'দহেজক মোট বাশি'ক উল্লেখ এহেন অস্ববিধাজনক বিবরণ থিক জকবা হটৈনা পব নাটকক আনোচনাত্মক ধাব কমজোব পড়ি জাএত। তেঁ সমস্যা পার্শ্বস্রুবক অস্তিত্ব নহি, দৃশ্য-সংকেত আ ভাষিক ব্যাখ্যাক অনুপাত অছি।

১৩. যোগ্যতা, সিফাবিশ আ নোকহিত : নৈতিক উলঝন

নাটকমে নিয়ুক্তিক প্রশ্ন একটা কঠিন নৈতিক ত্রিকোণ বনবৈত অছি। চূড়ামণি মেধাবী ছথি, তৈযো স্নানকা অৱসব নহি ভেটি বহন অছি; গামক প্ৰবান সম্বন্ধ মদতিক উম্মীদ উপেন্ন কবৈত অছি; অধিকাবী নিষ্পক্ষতাক সিদ্ধান্তক আড়মে বৈযক্তিক উপেক্ষা কবৈত ছথি। জঁ বাঁনচন্দ্ৰ সচমুচ নিযমবস্ক নিয়ুক্তিক পক্ষধব বহিতথি তহ যোগ্যতাক আধাবপব চযন হোঅয, এহি নেন নিষ্পক্ষ প্ৰক্রিয়া স্বনিশ্চিত কবৈতথি। মুদা ও চূড়ামণিসঁ দূবী বনাবঁয কেঁ 'সিদ্ধান্ত' কহৈত ছথি। দোসব দিশি, মীনা-বর্মাক গুপ্ত হস্তক্ষেপ চূড়ামণিক তাৎকালিক হিতক বক্ষা কবৈতহুঁ সার্বজনিক প্রক্রিয়া কেঁ অপাবদর্শী বনবৈত অছি।

এহি স্থিতিমে নাটকক অন্তর্নিহিত প্রশ্ন একদম অদ্ভুতন বহৈত অছি: সম্বন্ধক আধাবপব অৱসব মঁগবাঁক বিবশতা উপেন্ন কবনিহাব ব্যবস্থা কেঁ বদনে বিনা, কেবন দানশীন ব্যক্তি অথবা কঠোব সিদ্ধান্তবাদী ব্যক্তি নৈতিক সমস্যা হন নহি কহ সকৈত অছি। পাত্রসভক সন্দর্ভমে দোসবক যোগ্যতা, স্বাভিমান আ সংস্থাগত ন্যায তীনূকেঁ একহিসঁগ দেখবাঁক আরশ্যকতা অছি। চূড়ামণিক পত্র ফাড়ব এহি সংকটপব তীব্র ব্যক্তিগত প্রতিক্রিয়া থিক; সমাধানক সংস্থাগত কপবেখা নহি।

দহেজক সহাবে সম্পন্ন বিবাহ সেহো এহিযে বিবোধাভাসক সামাজিক বিস্তাব অছি। পদ এক বেব মূনাবান পূঁজী বনি গেনাপব বিবাহক সম্বন্ধক ভীতব ওকব নকদী-মূন্য বদনি জাওত অছি। আবম্ভমে জে মবকক দৈন্য বিবাহক বাধা ছন, অন্তমে ওকব প্রশাসনিক সম্ভাবনা পবিবাবক প্রতিষ্ঠা-বচাবক সাধন বনৈত অছি। এহি দুন্দ্ৱক কাবণ নাটক কেবন ভাষা-প্রেমক ঘোষণাপত্র নহি, অৱসব আ দর্জাক অসমান বিনিমযক কথা বনি জাওত অছি।

১৪. যথার্থ, কড়ি আ আনোচনাত্মক আবক্ষণ

'বড়কা সাহেব'ক বাঁগাক বন সামাজিক তিক্ততাসঁ অবৈত অছি; মুদা একব যথার্থবাদক সীমা চিন্হবাঁক সেহো চাহী। এক পাত্রক গবীব হোওব, উচ্চ পবীক্ষা উত্তীর্ণ কবব আ তবন্ত বিবাহযোগ্য বনি জাএব—ঞা ক্ৰম মঁচক তেজ মোড় নেন উপযোগী অছি, মুদা সামাজিক উন্নযনক অনেক দীর্ঘকানিক কঠিনাও সঁ দর্শককেঁ দূব বখৈত অছি। নেখক এহি সবনীকবণ কেঁ অন্তিম বিডম্বনাসঁ উনটি দৈত ছথি, তখনহুঁ চূড়ামণিক আন্তবিক পবিবর্তনক দৃশ্য নহিএঁ ববাবব অছি।

नाटकक गामक आदर्शीकरण आ पश्चिमी जीवनक सामान्यीकृत निन्दा आलोचनात्मक प्रश्न उठबैत अछि। गाममे असमानता, स्त्रीक विवाह-निर्णयपर नियन्त्रण आ जातिगत ऊँच-नीच कोना सक्रिय अछि—एहि विषयक विस्तार पाठमे नहि भेटैत। छेदीक सम्बोधन आ वृन्दावनक अधिकारकेँ निर्विवाद नैतिक सत्य मानि लेल जाए तँ मिकूकीक आत्मनिर्णयक प्रश्न दबि जाएत। एतए अतीतक स्मृति बचाएब आ अतीतक प्रत्येक नियम केँ पुनर्स्थापित करबाक बीच स्पष्ट भेद आवश्यक अछि।

ओहिना, पाठक मुख्य घर-परिवारक सामाजिक परिधि अपेक्षाकृत सीमित अछि। अन्तिम पार्श्वसूत्र अनेक उपनाम जोड़िकय प्रवृत्तिक प्रसारक बात करैत अछि, मुदा नाटकक केन्द्रीय अनुभव सत्ता-सम्पन्न परिवार आ ओकर निकट सम्बन्धक भीतर सीमित रहैत अछि। सेवक भोला उपस्थित छथि, मुदा हुनक स्वतन्त्र आकांक्षा विस्तृत अभिव्यक्ति नहि अछि। एहन कमी कृतिक मूल आलोचना केँ समाप्त नहि करैत, बल्कि ओकर समाज-दृष्टिक परिधि निर्धारित करैत अछि।

सब आपत्तिक बादो 'बड़का साहेब'क उल्लेखनीय बात ई अछि जे नाटक अपन स्वाभिमानी घरक केँ अन्तमे पूजनीय प्रतीक बनाकय स्थापित नहि रखैत अछि। ओहि घरकक पतन दिखा कर नाटककार पाठककेँ स्थायी नैतिक विजेता चुनबाक सहज आश्वा सँ वंचित करैत छथि। एहि नाटकीय साहसक कारण रचना उपदेशात्मक सतह पार कए स्मृति, सत्ता आ पुनरावृत्तिक गम्भीर पाठ बनैत अछि।

१७. रंगपरम्परा आ पुनर्मंचन : कृतिक चलैत जीवन

कुसुम ठाकुरक आत्मीय संस्मरण लेखकक पहिल नाट्य-अनुभवक सांस्थानिक संघर्ष स्पष्ट करैत अछि। हुनक कथनक आधारपर 'बड़का साहेब'क अनुभव लेखककेँ अपन स्वतंत्र रंग-संस्था बनाएबाक दिशामे प्रेरित केलक। ई संस्मरण रचनाक स्वागतक सर्वमान्य आलोचनात्मक माप नहि, मुदा रंग-इतिहासक महत्त्वपूर्ण प्रत्यक्षदर्शी साक्ष्य थिक। एहि आधारपर नाटकक रंगकर्मी-सम्बन्ध, पूर्वाभ्यासक दबाव आ संस्था-निर्माणक प्रेरणा समझब सम्भव अछि।

२०२७ मे पटनाक विद्यापति भवनमे 'भंगिमा' द्वारा नाटकक मंचनक समाचार प्रकाशित भेल। समाचारक अनुसार निर्देशन वन्दिम मिश्र कएने छलथि। एहि सार्वजनिक सूचना सँ नाटकक पुनर्पाठ आ मंचीय जीवनक निरन्तरता सिद्ध होइत अछि; मुदा केवल एहि समाचारक आधारपर प्रस्तुति-विशेषक अभिनय, छाया-प्रकाश वा दर्शक-प्रतिक्रियाक विस्तृत मूल्यांकन करब उचित नहि। ओकर लेल वास्तविक मंचनक पृथक अध्ययन अपेक्षित होइत।

विनियम्सक रंग-विश्लेषणक दृष्टिसँ नाटककेँ कागजपर समाप्त पाठ नहि, मंचीय सम्भावनाक संरचना मानि पढ़ब लाभकारी अछि। 'बड़का साहेब'मे बाहरी-भीतरी स्थानक विभाजन, गीत, छाया, मंच-अन्धकार, रस्सु आ पात्र-प्रवेश-प्रस्थान पूर्वहि सूचित अछि; तेँ मंचनक सम्भावना कृतिक अन्तर्वस्तु सँ अविच्छिन्न अछि। एहि मंचीय सौष्ठवक कारण नाटकक सामाजिक आलोचना संवाद मात्र नहि, प्रत्यक्ष देखन-अनुभवन स्थितिमे बदलैत अछि।

१८. निष्कर्ष : अन्तिम नामपट्टक अर्थ

नन्दन प्रसाद ठाकुरक 'बड़का साहेब' अपन कथानक केँ ई प्रश्न पर केन्द्रित करैत अछि जे पद प्राप्त करबाक बाद मनुष्य अपन आरम्भिक सम्बन्ध स्मृति कतय धरि स्थापित रखि पबैत अछि। नाटकक आरम्भिक फाटक सामाजिक दूरीक मूर्त रूप अछि; चूड़ामणिक फाड़ल निमन्त्रणपत्र नैतिक प्रतिरोधक चरम संकेत; अन्तिम बदलल नामपट्ट प्रतिरोधक विफल सामाजिक परिणाम। एहि तीन दृश्य-बिन्दुक बीच पूरा नाटकक तर्क संगठित अछि।

ভেদীক আত্মীয়তা কড়িসँ মুক্ত নহি, মীনাক সেবা-সংকল্প সিক্ষাবিশেষক সংবচনাসँ মুক্ত নহি, চূড়ামণিক মেধা সত্তা-লোভসँ মুক্ত নহি, আ ৰাঁমচন্দ্ৰবক সিদ্ধান্ত অপন স্বরিধাক চয়নসँ মুক্ত নহি। এহন অপূর্ণ পাত্র-সংসাবমে সামাজিক নৈতিকতা একন ব্যক্তিক গুণ নহি বহি, নগাতাব পবীক্ষাক বিষয় ৰনৈত অছি। এহি অর্থমে নেখকক বাঁগা ব্যক্তিক অসফনতাসँ ৰঢ়িকয় সামাজিক উন্নয়নক ওহি চক্রপব নক্ষিত অছি জে অপন নূতন নাভার্থীমে প্রবান অহংকাব প্রনঃ উৎপ্নে কবৈত অছি।

বচনাক কিছু বিচাবগত সবনীকবণ, স্ত্রী-স্বায়ত্ততাক প্রশ্নপব দুন্দ্ৰ আ অন্তিম পার্শ্বস্বকব অধিক ব্যাখ্যাত্মকতা কেঁ স্বীকাব কবিতো ‘ৰঢ়কা সাহেৰ’ মৈথিনী সামাজিক বংগমংচক একটা মহত্ত্বপূর্ণ কৃতি কপেঁ পঢ়ন জা সকৈত অছি। একব মূন উপনব্ধি ঞা নহি জে ঞা ‘গাম নীক, শহব খবাৰ’ক সহজ নির্ণয় দৈত অছি; একব সবঁসँ কঠোব প্রশ্ন ঞা অছি জে জকবা আত্ম অপমান সँ আহত দেখৈত ছী, কান্হি ওকবা ওহী অপমানক স্বামী ৰনৰাসँ কে বোকত? নাটককাব অন্তিম ছাযা এহি প্রশ্ন কেঁ দর্শকক স্মৃতিমে ছোড়ি দৈত অছি।

সন্দর্ভ-সূচী

ঠাকুব, নন্দন প্রসাদ। ‘ৰঢ়কা সাহেৰ’। নাটককাব নন্দন প্রসাদ ঠাকুব বচনাবনী। সম্পাদক ড. প্রকাশ ঝা। দিন্নী : মৈনোবংগ প্রকাশন, ২০২২।

ঠাকুব, কুসুম। ‘নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক নাটক’। বিদেহ মৈথিনী নাট্য উৎসব, ২৪ অগস্ত ২০১১। https://maithili-drama.blogspot.com/2011/08/kusum-thakur.html

মৈথিন মংচ। ‘মৈথিনী : নাটক’ (ৰাৰূজীক প্রস্তকানযক সূচী; ‘ৰঢ়কা সাহেৰ’ক স্বতন্ত্র প্রস্তকক প্রবিষ্টি)। https://www.maithilmanch.in/babujeekpustakalaya/maithili-natak/

সিন্হা, জিতেন্দ্ৰব কুমাব। ‘ভংগিমা বার্ষিকোৎসব—২০২৩! মৈথিনী নাটক “ৰঢ়কা সাহেৰ” কা মংচন’। হিন্দ চক্র, ১০ অগস্ত ২০২৩। https://www.hindchakra.com/2025/08/10/bhangima-varshikotsav-2025-maithili-natak-bdka-saheb-ka-hua-manchan/

Bourdieu, Pierre. Language and Symbolic Power. Edited by John B. Thompson; translated by Gino Raymond and Matthew Adamson. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.

Goffman, Erving. The Presentation of Self in Everyday Life. Garden City, NY: Doubleday, 1959.

Williams, Raymond. Drama in Performance. London: Watts, 1954.

ভাগ I · মৈথিনী নাটক / সাহিত্যিক সমীক্ষা ২

২. নৌংগিয়া মিবচাঞ

কর্তৃতাক স্বাদ আ প্রতিষ্ঠাক মাযাজান : নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক ‘নৌংগিয়া মিবচাঞ’মে দহেজ, বক্ষ, পাবিবাবিক বিছেদ আ বংগ-বাঁগাক সমানোচনা

সাবাংশ

নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক ‘নৌংগিয়া মিবচাঞ’ আধুনিক মৈথিনী নাট্য-সাহিত্যক ওহন বচনা অছি জাহিমে বিবাহক ৰাজাব, সবকাবী পদক প্রতীকাত্মক মূন্য, দহেজক প্রদর্শ আ পবোক্ষ কপ, শিক্ষিত মধ্যবর্গক আত্মবিবোধ, নির্ধন ৰাঁনকক নৈতিক উপস্থিতি আ গাম-শহবক ৰঢ়ৈত দূবী এক-দোসবামে উনমি জাঞত অছি। এহি নাটকক মূন সংঘর্ষ কেবন ধনবান পবিবাব আ নির্ধন পবিবাবক ভিন্নতা নহি, ৰন্কি মূন্য আ ব্যবহাবক ৰীচ ওহি অন্তবানমে অছি জাহিসँ পবিবাবক আত্মীয়তা সেহো প্রতিষ্ঠাক বস্তু ৰনি জাঞত অছি। নাটককাব ঘূর্তব নামক মধ্যস্থকেঁ

‘নৌংগিযা মিবচাঙ’ক নোক-উপমান দ্বাবা চিহ্নৈত ছথি : স্াদক নোভ উপ্েন্ন কবনিহাব বস্তু খন্ততঃ খসহ্য কড়ুখাহেঠ দৈত খছি। পচাস হজাব ঠাকাক পবোপকাবী দানকেঁ রিরাহক বাস্তা রঁনেরাঁক দিরাকবক চান, দহেজ-রিবোধী মাস্ঠবক ‘স্ঠেঁঠস’ সম্বন্ধী খাগ্রহ, নবেন্দ্রবক গুতচ্ছতা খা খসহাযতা, বীতাক উপভোগ-খাকাঁঙ্খা খা রঙ্গীয নিষ্ঠুবতা, তথা গেনা-বশ্মিযাঁক মাধ্যমসঁ খুনৈত শ্রম-সম্বন্ধ মিনি সামাজিক নাঠকক রঁঙ্গস্তবীয খাকাব বচৈত খছি। সঁরাদক হাস্য ধীবে-ধীবে করুণ তনারমে রঁদনৈত খছি খা খন্তমে ঘবক ভীতব খাদবক স্থান খো দেনে শিঙ্ক একঠা রঁানকক কন্যাপব ভবোসা কহ ঘব ছোড়ৈত ছথি। প্রস্তুত খধাযন সমীপ-পাঠ, সঁরাদ-রিশ্নেষণ, বঁগস্থানক খধাযন খা সারধান সামাজিক খানোচনাক সহাযতাসঁ নাঠকক উপনব্ধি তথা ওকব রৈচাবিক সীমাক রিরেচন কবৈত খছি।

রীজশব্দ : মৈথিনী নাঠক; নন্দন প্রসাদ ঠাকুব; নৌংগিযা মিবচাঙ; দহেজ; পদ-প্রতিষ্ঠা; নাঠ্য-রাঁগা; রঙ্গ; গাম-শহব; রাঁন-পাত্র; বঁগশিন্প।

১. বচনা, বঁগ-পবম্পবা খা খধাযনক খাধাব

খাধুনিক মৈথিনী বঁগমঁচক সামাজিক ধাবা জখন শিক্ষিত পবিরাব, পেশাগত রিস্থাপন, রাঁজাবক নৈতিকতা খা নর জীরনশৈনীক সঁকঠকেঁ খপন রিষয রঁনরৈত খছি, তখন নাঠ্য-কথাক ভীতব ঘব ও সার্রজনিক সঁস্থানক রীচক দূবী রঁঢ়ি জাগত খছি। ‘নৌংগিযা মিবচাঙ’ এহি দূবীকেঁ সীধে ভাষণক মাধ্যমসঁ নহি, একঠা রিরাহক প্রস্তারসঁ খাবম্ভ হোমযরনা দ্বর্ঘঠনাক ক্রমমে উদ্ঘাঠিত কবৈত খছি। পাত্রসভক পদ, খায, নিরাস খা পাবিরাবিক সম্বন্ধ পবস্পব সম্পর্কমে খাওত খছি, যদা স্থনকাসভক নৈতিক মানদণ্ড সমান নহি বহি জাগত খছি। মাস্ঠবক ফুসক ঘব, সবকাবী খভিযন্তাক সম্পন্নতা, খফসব রঁনন নবেন্দ্রবক শহবক ঘব, নৌকবানীক কোঠবী খা রীমাবীসঁ গ্রস্ত খসুস্থ খগ্রজক খপমান—ঙ সভ এক সঁগ নাঠকক সামাজিক হুগোন রঁনরৈত খছি।

কুসুম ঠাকুবক সঁস্মবণ এহি বচনাক বচনা-প্রক্রিযাকেঁ সন্ ১৯৮৬ক খন্তবরাঙ্বীয নাঠ্য-প্রতিযোগিতাক নিমন্ত্রণসঁ জোড়ৈত খছি। সঁস্মবণক খনুসাব শীর্ষক পহিনে তয ভেন, তকব রাঁদ পাত্র খা পহিন দৃশ্য নিখন গেন; পূর্রাভ্যাসক দরাঁরমে এক বাতিমে শেষ নাঠক পূবা কএন গেন। ঙ সঁস্মবণ প্রত্যক্ষ খনুভরপব খাধাবিত স্মৃতি-সাক্ষ্য খছি, নাঠ্যপাঠক রিকন্প নহি। সূতঁত্র ‘নৌংগিযা মিবচাঙ’ক ১৯৮৮ক ভরানী প্রকাশন, পঠনা সঁস্কবণক গ্রন্থানযীয রিরবণ সেহো উপনব্ধ খছি; রর্তমান খধাযনক মূন খাধাব ড. প্রকাশ মা সম্পাদিত সঁকননমে সংবক্ষিত পূর্ণ নাঠ্যবচনা খছি।

বচনাক বঁগ-জীরনক সম্বন্ধমে একঠা উন্নেখনীয তথ্য ঙ খছি জে রঁঙ্গত রাঁদো এহি নাঠকক নর প্রস্তুতি হোমযক সূচনা ভেঠৈত খছি। রৌকাবোক মিথিনা সাঁস্কৃতিক পবিষদ্ দ্বাবা রিদ্যাপতি স্মৃতি পর্রক খরসবপব একব মঁচনক ঘোষণা প্রকাশিত ভেন ছন। এহন সমাচাবসঁ নাঠকক সার্রজনিক স্মৃতি খা বঁগমঁচীয পুনরুপযোগক সঁকেত ভেঠৈত খছি; তথাপি ঘোষিত কার্যক্রমকেঁ সম্পন্ন মঁচনক সূতন্ত্র প্রমাণ মানি নের্ উচিত নহি।

২. ‘নৌংগিযা মিবচাঙ’ : শীর্ষকক ভীতব ধ্বকাযন খানোচনাত্মক সূত্র

ঘূঠব খপনা নামপব রাঁগা ভেনাপব কহৈত ছথি জে স্থনকব রাঁড়ীমে নৌংগিযা মিবচাঙ খূব ফড়ৈত খছি খা নোক তোড়ি নহ জাগত খছি। ঙ রাঁহ্য, নির্দোষ ব্যাখ্যা স্বনিতহি দর্শক শীর্ষকক ভীতবক খর্থ রুঁমায নগৈত খছি : কড়ুখাহেঠ উপ্েন্ন কবনিহাব মধ্যস্থ সূযঁ খপন ‘স্াদ’কেঁ উপনব্ধি রঁনা কহ রেঁচৈত খছি। ফূকনা খাবম্ভহিসঁ ঘূঠবকেঁ

এহি উঁপনামসঁ সম্বোধিত কৱৈত অছি, মুদা অসনী ৱৈচাৱিক অর্থ ৱঁহ্মত ৱাঁদ চন্দ্ৱকান্ত স্পষ্ট কৱৈত ছথি— খেৱাঁক নোভ সভকেঁ হোওত ছৈক, পৱ খাএনাক ৱাঁদ তেহেন জনন হোওত ছৈক জে নোক কানয নগৈত অছি।

শীর্ষকক সামর্থ্য ঞা অছি জে ঞা কোনো একটা মনুষ্যাক উঁপহাস মাত্র নহি কৱৈত, ৱঁন্কি সামাজিক সম্বন্ধমে ফৈনন মিঠগৱ নোভক কষ্ঠু পৱিণামক ৰূপক ৱঁনি জাওত অছি। ঘৃষ্টৱক দনানী পহিনে ভোজন, আদৱ, যাত্রা আ ৰূপৈযাক স্বখ দৈত অছি; ৱাঁদমে একৱ ফন ঘৱক অস্থিৱতা, অপমান আ অৱিশ্বাস ৰূপমে প্ৰকষ্ঠ হোওত অছি। এহি অর্থমে মিৱচাও ভোজ্য পদার্থো অছি, সামাজিক ৱিধ্বংসক ঘোন সেহো। চন্দ্ৱকান্ত অন্তমে বীতাকেঁ সেহো এহি উঁপমানক পৱিধিমে অনৈত ছথি। এহি ৱিস্তাৱসঁ নোক-উঁপমান ব্যাঞ্জিৱিশৈষক নামসঁ আগাঁ ৱঁঢ়ি সামাজিক প্ৰৱৃত্তিক সূচক ভহ জাওত অছি।

তথাপি নাষ্টকক ভীতৱ 'কড়ুআহষ্ট'ক সমস্ত কাৱণকেঁ ঘৃষ্টৱপৱ ছোড়ি দেৱ ন্যাযসংগত নহি। ঘৃষ্টৱ অৱসৱৱাদী ছথি, মুদা হ্মনকা প্ৰভাৱশানী ৱঁনৱঁযৱনা আর্থিক-সাঁস্গ্ৰতিক জমীন পহিনে সঁ তৈযাৱ অছি। ৱিৱাহক খৱীদ-ৱিঁঞ্ৰীক কন্পনা, অফসৱক আযক দাম নগেনাও আ শিঞ্ছিত পৱিৱাৱক প্ৰতিষ্ঠামোহ হ্মনক চানকেঁ সফন কৱৈত অছি। শীর্ষকক আনোচনাম্ৰেক অর্থ তখন গহীঁৱ হোওত অছি জখন ঘৃষ্টৱকেঁ কাৱণক সঁগ-সঁগ নঞ্চণক ৰূপমে পঢ়ন জাএ।

২. আৱম্ভ : পোখৱিক ঘাষ্টপৱ গাম আ ভ্ৰষ্ট সম্পন্নতাক সামনা

পহিন দৃশ্য পোখৱিক ঘাষ্টপৱ ঘষ্টৈত অছি। স্নান কহ দ্বন্ধাপাঠ কৱৈত ঘৃষ্টৱক সঁগ কাৱসঁ আএন অভিযন্তা দিৱাকৱক ভেষ্ট নাষ্টকক সমূচা ৱাঁগ্য-ৱিধানক ৱীজ অছি। গামমে আৱাগমন কৱৈত মোষ্টৱগাড়ী এক নৱঁকা সম্পন্নতাক আগমন সূচিত কৱৈত অছি; ঘৃষ্টৱ ওহি আগমনকেঁ অৱসৱ মানি নৈত অছি। দিৱাকৱ অপন ঘৃষ্টৱক সাৱক চিষ্ঠী নহ ৱিৱাহক প্ৰস্তাৱ বখৈত ছথি। চিষ্ঠীমে ৱেঁষ্ঠী বীতাক শিঞ্চণ, ৰূপ, গৃহকার্যক দঞ্চতা আ ধনক সামর্থ্য এক সঙ্গ নিখন অছি; অন্তমে মধ্যস্থক 'কমীশন'ক সংকেত সেহো অছি। এতহি ৱিৱাহক পৱিত্ৰ সামাজিক সম্বন্ধ নেন-দেনক ভাষামে ৱঁদনি জাওত অছি।

ঘৃষ্টৱ চিষ্ঠীমে 'কমীশন' শব্দক অসহজতাকেঁ নকাৱৈত নহি, ওকৱা 'স্বাগত-সক্োৱ'ক শিষ্ট শব্দমে ফেৱি দৈত ছথি। শব্দ ৱঁদনিতে কাৱোৱাঁৱক স্বৰূপ নহি ৱঁদনৈত, পৱ নৈতিক আপত্ত্িক আৱৱণ তৈযাৱ ভহ জাওত অছি। এহি ছোষ্ট প্ৰসঁগমে নাষ্টককাৱ দেখৱৈত ছথি জে সাৱজনিক ভ্ৰষ্টাচাৱক ভাষা কোনা নিজী সঁস্কাৱক শব্দাৱনী অপনা নৈত

अछि। दर्शकपाठक बीच रूपैया भेटिंतेतें घूँटबक भजि नक्ष्मीक समबलमें बँदनैत अछि। ई धर्मक आलोचना नहि, धर्मक भाषाकेँ स्वार्थक आवरण बनबैबरना मनोवृत्तिक बाँग्यात्मक अनावरण अछि।

दिवाकरक दृष्टिमे नवेन्द्रक भविष्याक आय आ अधिकार विवाहक आकर्षण अछि। पचास हजार, एक लाख, डेढ़-दू लाखक प्रस्ताव सँभावित बँरक शिक्षाक मूल्य नहि, भविष्याक प्रशासनिक पदक्रमक बँजार-मूल्य बँनि उठैत अछि। घूँटर नवेन्द्रक घरक अभाव देखि चकित छथि, मुदा दिवाकर बुझैत छथि जे भविष्याक कर-अधिकारी अनेक अभियन्ताकेँ प्रभावमे राखि सकैत छथि। एहि अभिव्यक्तिमे राजासत्ताक सम्भावित दुरुपयोग विवाह-बँजारक गणितमे प्रवेश करैत अछि। नाटकक आर्थिक बाँग्यक पहिल गहीँर चोट एतहि पड़ैत अछि।

४. मास्टरक घर : नैतिक श्रम, अभाव आ मानवीय गरिमा

गामक स्कूलक घरक भीतर मास्टरक जीवनक मूल्य-व्यवस्था स्थापित होइत अछि। टूटल कुर्सी, खाट, पटिया आ छात्रक बँस्ता—ई सभ वस्तु शिक्षाक ओहि संसारक चित्र अछि जाहिमे धनक अभाव अछि, मुदा पारस्परिक उत्तरदायित्वक कमी नहि। मास्टर अपन छोट भाइकेँ पढ़ैबाक लेल वर्षों परिश्रम कएलनि; संगहि निर्धन स्कूलक मेधावी बेटा गेनाक पढ़ाइमे प्राण लगौने छथि। नवेन्द्रक सफलतासँ हुनका आत्मगौरव अछि, मुदा गेनाक शिक्षा लेल हुनक उत्साह सेहो समान रूपसँ स्वाभाविक अछि।

मास्टरक पत्नी सादा किन्तु सजग नैतिक-बुद्धिक प्रतिनिधि छथि। ओ दहेजक दुष्परिणाम बुझैत छथि आ गरीब घरक कन्यासँ नवेन्द्रक विवाहक समाह दैत छथि। मास्टर उत्तरमे अपना दहेज-विरोधक घोषणा दोहरबैत छथि, मुदा तत्त्व कहैत छथि जे अफसरक विवाहमे 'स्टैटस' विचारबाक चाही। एहि एकटा शब्दक भीतर वचनाक अन्तर्विरोध पकड़ल जाइत अछि : धन नहि लेबाक संकल्प रहितो धनी एवं उच्च पदस्थ घरक सम्बन्धक इच्छा यथावत अछि। नाटककार ई विरोधाभास पात्रक आत्मस्वीकृतिसँ नहि, दम्पतीक सहज संवादसँ प्रकट करैत छथि। ताहि कारण ई नैतिक दोष सजीव आ विश्वसनीय लगैत अछि।

मास्टरक चरित्रकेँ केवल ढोंगी कहि अवमचित होयत। हुनकर स्वभाव उदार अछि, बाँनकक प्रति स्नेह सत अछि, परिवारक लेल त्याग सेहो सत अछि। त्रुटि ई अछि जे ओ प्रतिष्ठाक प्रतीककेँ मानवीय अनन्यतासँ ऊपर राखि दैत छथि। ई 'आदर्श पुरुषक पतन' नहि, सीमित सामाजिक विवेकक कारण एकटा सदाशयी व्यक्तिक दृष्टान्त अछि। नाटकीय उपलब्धि ओएह अछि जे दोषी पात्रसँ दर्शक दूरी राखैत छथि, मुदा मास्टरसँ सहानुभूति तोड़ि नहि सकैत छथि।

७. उपकारक मुद्रा : पचास हजार टाकाक नैतिक पहेली

दिवाकर दहेजक सम्भावित माँगकेँ सीधा नहि राखैत छथि। ओ अपन पुरान गुरु महेश्वरबाबूक संस्मरण स्मरबैत छथि—एहन शिक्षक जिनका स्नेहसँ ओ पढ़नाह आ जे निर्धन छात्रसभक शिक्षापर जीवनक कमाइ खर्च कएलनि। एहि स्मृतिपर भरोसा कए ओ मास्टरक चरणमे पचास हजार टाका धरैत छथि आ कहैत छथि जे एहि धनसँ निर्धन विद्यार्थी लेल कोष बँनाओल जाए। मास्टर पहिने ई धन ठुकरबैत छथि, मुदा करुण निवेदन आ नैतिक ऋण उतारबाक कथासँ प्रभावित भए स्वीकार करैत छथि।

एतए कथात्मक चाल अत्यन्त सूक्ष्म अछि। उपकारक भंगिमा भीतरसँ स्वतन्त्र रहि सकैत छल, मुदा आगने दृश्यमे दिवाकर घूँटबकेँ स्पष्ट निर्देश दैत छथि जे गाममे विवाहक एक लाख टाकामे तय भेबाक प्रचार कराओल जाए। आगू विवाहक निर्णय होएबाक आशामे देल गेल धन एकटा निस्पृह दान नहि रहि जाइत। ओकर शर्त

निश्चित नहि, सामाजिक दबाबक रूपमे तैयार होइत अछि। 'बोर देनिहैक' आ 'फँसयह पड़तैन'क चान दिनाकबक कथित दानशीलताक वास्तविक अर्थ खोलि दैत अछि।

तथापि एहि प्रसंगकेँ सबन विशुद्धप्रसंगक रूपमे सीमित नहि कएल जाए। नाटकमे दहेज, अन्नदान, उपकार, ऋण, आशीर्वाद, दान आ कमीशनक शब्दावली एक-दोसरामे मिसि जाइत अछि। मास्टरब बाशि रँकमे बाखैत छथि; विवाहमे गृहस्थक संचय आ भविष्य-निधिसँ खर्च करैत छथि। धन लेनिहारक आशय आ धन देनिहारक आशय अलग अछि, मुदा सामाजिक संसार परिणामक व्याख्या अपन ढंगसँ करैत अछि। विडम्बना ई जे 'पवित्र' दान बनायल गेल बकम वास्तविक नैतिक सङ्कट दूर करबाक बदला अविश्वासक बीज बनि जाइत अछि।

६. विवाहक बाजार : बबक पद, कन्याक 'योग्यता' आ वर्गीय सपना

विवाहक प्रस्तावमे बीतक नामसँ पहिने स्नानकर अणसभक सूची उपस्थित अछि—शिक्षा, रूप, गृहकाज आ पिता-पक्षक सम्पन्नता। नवेन्द्रक सम्बन्धमे प्रमुख चिह्न 'जनकम टैक्स आफिसर' बनबाक सम्भावना अछि। एहि जोड़ीक मिलान प्रेम वा परस्पर सहमतिक संवादसँ नहि, सामाजिक पूँजीक तननासँ होइत अछि। दनू परिवार विवाहकेँ नैतिक-सामाजिक उत्थानक अवसर मानैत अछि; मुदा 'उत्थान'क अर्थ दनू लेल अलग अछि। मास्टरबक लेल सम्पन्न परिवार उच्च सम्मानक द्वार अछि; दिनाकबक लेल सम्भावित कर-अधिकारी संग सम्बन्ध आर्थिक-प्रशासनिक सुरक्षा आ प्रतिष्ठाक साधन।

एहि प्रकारक विवाहक सामग्रिक अर्थ पतिक आय वा दहेज बकमधरि सीमित नहि। अभिजात बहन-सहन, शहरी घर, निजी सुविधा, सवकारी हैसियत, उपभोगक चिह्न, सामाजिक सम्पर्क—सभ विवाहक अघोषित सौदामे सहभागी अछि। चन्द्रकान्त बादमे एही विकृतिक दोसर रूप चिह्नैत छथि : सीधा दहेज नहि लेबाक संकल्पो अगर 'स्टेटस'क नानसा बनि जाए तह परिणाम उतबे विध्वंसक होइछ। एहि निष्कर्षक सार नाटक अन्तमे निकालैत अछि, मुदा ओकर आधार आरम्भमे बचन जा चुकल रहैत अछि।

७. घूरब : मध्यस्थ, दलाल आ लोकहँसीक द्वन्द्वात्मक नायक

घूरब सतत उपस्थित पात्र छथि। ओ विवाहक जोड़-तोड़ करैत छथि, अफवाह फैलाबैत छथि, खान-पानक अवसर तकैत छथि, नव परिवारक नजदीकी बनबैत छथि आ पत्रक गुप्त नाश-जान बूझि ओकर लाभ उठबैत छथि। स्नानकर 'दम्मा-दम्मा' उच्चारण अनेक अर्थक अछि : भय, राका-विराम, पाखण्ड, आश्चर्य, आत्मरक्षा आ लोभ—सभक लेल एकहि ध्वनि प्रयुक्त होइत अछि। ई पुनरावृत्ति अभिनयक ठोस सामग्री अछि; अलग-अलग परिस्थितिमे स्वर-लय बदलनासँ अर्थ बदलि जाइत अछि।

घूरबक चतुराइ नाटकक हास्यक प्रमुख स्रोत अछि, मुदा स्नानकर हिंसा मुख्यतः वाचिक आ सम्बन्धगत अछि। ओ जनाकारीकेँ छाँटि कह पहुँचबैत छथि; एक व्यक्तिक समक्ष दोसरक मंशा उनटि दैत छथि। मास्टरबक कष्टक समाचार नवेन्द्रधरि समयपर नहि पहुँचाएब, बीतक पत्रदमनक विषयमे जानिओ मौन रहब, वोगक आशंकाकेँ भयमे बदलि देब, वोगीकेँ नौकरक कोठरीमे रखबाक समर्थन—ई सब क्रिया ई सिद्ध करैत अछि जे घूरब केवल हास्य-पात्र नहि, कथाक वास्तविक संकट-वर्धक छथि।

पात्रक अभिनयमे सावधानी चाही। केवल अतिरंजित मूर्खता देखेबासँ स्नानकर योजनाबद्ध स्वार्थ ओझल भइ जायत; केवल खलनायकीय गंभीरता देखेबासँ मैथिली लोक-रंगाक शैलि क्षीण भइ जायत। स्नानका एहन व्यक्ति रूपमे

देखेबाक अधिक सार्थक होयत जे सबक कोमन पक्ष, बब आ नानसाकेँ पहचानि ओकर नाम उठबैत छथि। घूरबक ताकत हुनकर व्यक्तिगत प्रतिभामे जतेक अछि, ओतबहि सामाजिक सहमतिक कमजोरीमे सेहो अछि।

८. फूकना : हाशिएक श्रमजीवीक चेतावनी

फूकना निम्न सामाजिक-आर्थिक स्थानपर स्थित श्रमजीवी पात्र अछि। ओ मास्टरबक घरेलू काज करैत अछि; ओकर बेटा गेना मास्टरसँ पढ़ैत अछि। पहिने दृश्यसँ फूकना घूरबक चान आ नामक सम्बन्ध बुझैत अछि। जखन उच्चशिक्षित आ प्रतिष्ठित पात्रसभ धनक सम्भावनाक मोहमे फँसैत छथि, तखन फूकना ताड़ि लैत अछि जे 'नौंगिया मिरचाओ' संग आयल धनराज प्रस्ताव अपघातक कारण भऽ सकैत अछि।

ई व्यवस्था पारम्परिक उच्च-नीच बुझिक आसान उनटफेर नहि : फूकना सभ त्रुटिसँ मुक्त नहि; भाषा आ सामाजिक मर्यादाक हिसाबेँ ओकरा अनगढ़ मानल जाइत अछि, आ मास्टर ओकर चेतावनी बारम्बार टारैत छथि। पर ओकर अनुभवजन्य ज्ञान पहिनेहिसँ खतराक निशान देखि लैत अछि। नाटककेँ यदि केवल शिक्षित मध्यवर्गक नैतिक कथा मानल जाए तँ फूकनाक ई आलोचनात्मक स्थान छूटि जायत। रंगमंचपर घूरब-फूकनाक टकराव लोकहँसी उत्पन्न करैत अछि, मुदा ओकर भीतर वर्गक आधारपर विश्वसनीयताक बाँटबाँक प्रश्न छिपल अछि।

९. चन्द्रकान्त : आलोचक-बौधक सीमित नाटकीय हस्तक्षेप

चन्द्रकान्त विश्वविद्यालयक राजावरणसँ विछुब्ध भऽ बाजीनामा देनिहार प्राध्यापक छथि। हुनकर प्रवेश वैचारिक दृष्टिसँ महत्त्वपूर्ण अछि। शिक्षा-संस्थानक गुटबन्दीपर टिप्पणी करैत ओ गाममे बँसबाँक बात कहैत छथि; एहि पृष्ठभूमिमे ओ विवाहक अफराह स्वनि मास्टरसँ प्रश्न करैत छथि। हुनकर नैतिक मापदण्ड कठोर अछि : जाहि विवाहमे लेन-देन भेल हो, ओहि विवाहमे सहभागी नहि होयब। मास्टरबक स्पष्टीकरण सुनबाँक बाद विवाद निजी मैत्रीक सीमा पार कऽ सामाजिक विवेकक मुद्दा बनि जाइत अछि।

चन्द्रकान्त बादक दृश्यसभमे रोगी मास्टरबकेँ उपचार लेल शहर लऽ जाइत छथि, घूरबक षडयन्त्र उद्घाटित करैत छथि आ अन्ततः 'स्टेटस'क नामपर चुनल विवाहक जोखिम समझबैत छथि। ओ नाटकक अन्तर्हित समीक्षक जकाँ कार्य करैत छथि; तथापि हुनकर संवाद सभ ठाम पूर्ण कलात्मक संयममे नहि बहैत अछि। कतिपय स्थलपर नाटककारक समग्र सामाजिक निष्कर्ष सीधे चन्द्रकान्तक मुँहसँ कहल जाइत अछि। एहि प्रवृत्तिसँ कथा स्पष्ट होइत अछि, मुदा दर्शकक स्वतन्त्र निष्कर्ष लेल बचल स्थान कनेक कम भऽ सकैत अछि।

१०. नवेन्द्रक प्रतिरोध आ असमर्थता

नवेन्द्रक चरित्रकेँ अपराधी पुत्ररत भाइ कहि देब पाठसँ न्याय नहि होयत। ओ भैया-भौजीक प्रति कृतज्ञ छथि, आर्थिक सहायता पठय चाहैत छथि आ घरक स्मृतिसँ जुड़ल छथि। मुदा विवाहक बाद शहरी दैनन्दिन खर्च, पत्नीक असन्तोष, प्रतिष्ठाक दबाब आ अपन निर्णयहीनताक बीच फँसैत छथि। जखन ओ जेबमे राखल रकम भाइकेँ पठाबय चाहैत छथि, बीता पहिने सँ ओ रुपैया खर्च कऽ चुकल रहैत छथि। ओ निराश भऽ जाइत छथि; तथापि तत्कोन कोनो ठोस प्रतिरोध नहि करैत छथि।

नवेन्द्रक कमजोरी विवेकक अनुपस्थितिसँ नहि, विवेककेँ क्रियामे बदलबाँक विलम्बसँ उत्पन्न होइत अछि। ओ भैया-भौजीक पत्र नहि पहुँचबाक बात बुझि बहुत बाद सक्रिय होइत छथि। भयावह स्थितिमे सेहो हुनक निर्णय बीताक थप्पड़ मारबाँक रूपमे फूटैत अछि—ई हिंसा सेहो समाधान नहि, संकटकेँ आर गहीँर करैत अछि। एहि कारण पाठ नवेन्द्रकेँ 'भल पुरुष' बनाकऽ पूर्णतया क्षमा नहि करैत अछि। भाइक कृतज्ञ स्मृति आ

पत्नीक प्रति हिंसक व्यवहार एकटा व्यापक सामाजिक समस्याक प्रतिबिम्ब अछि; जे रोषक पात्र बनैत अछि, जकर तनावपूर्ण मनोदशा अछि।

११. बीता : उपभोक्तावादी आकांक्षा, पत्र-दमन आ आलोचनाक जोखिम

बीताक चरित्र नाटकक सबसँ विवादास्पद निर्माणसभमे सँ एक अछि। ओ सम्पन्न सवर्णवादी अधिकारीक बेटी छथि, शिक्षित छथि आ विवाहक बाद अपन जीवनकेँ शहरी सुख-सुविधाक अनुरूप देखय चाहैत छथि। फ्रीज, वस्त्र, गृहसज्जा, अनुग्रह-आधारित सुविधा आ उँच अफसरक रहन-सहन हुनकर कल्पनामे प्रधान स्थान लैत अछि। मुदा नाटककार केवल उपभोगक इच्छा देखबैत नहि रुकैत छथि; ओ इहो देखबैत छथि जे एहि इच्छा लेल बीता अपन पति-परिवारक चिट्ठी फाड़ैत छथि, रोगक सूचना दबबैत छथि आ निर्धन नारीनिग बहिनियाँकेँ पीटैत छथि। ई क्रियासभ स्वयंमे हिंसक आ नैतिक दृष्टिसँ निन्दनीय अछि।

तहि सँ ई निष्कर्ष निकालब जे पढ़ल-लिखल 'आधुनिक' स्त्री स्वभावतः घर बिगाड़ैत छथि—नाटकक अन्तरकेँ संकुचित करब होयत। बीताक इच्छाकेँ जे वैवाहिक संरचना तैयार कएलक, ओकर निर्माणमे पिताक, भाइक, मातृक आ नवेन्द्रक समान सहभागिता अछि। बीता स्वयं धन, पद आ सामाजिक प्रदर्शनकेँ विवाहक आरम्भिक गुण माननिहार संस्कारमे पलल-बढ़ल छथि। नाटक हुनक स्वायत्तताकेँ स्वतन्त्र जीवनदृष्टि रूपमे विकसित नहि करैत; ओ अधिकतर विलासिताक माँग, असंवेदनशीलता आ विरोधक माध्यम बनैत छथि। एहि प्रस्तुतीकरणमे स्त्री-विरोधी कठ छविक जोखिम अछि, जकरा आलोचककेँ स्पष्ट चिन्हबाक चाही।

बीताक पुरुष-पात्रसभक विपरीत नैतिक स्वरूप एकरूप चित्रण सेहो पर्याप्त नहि। ओ कतिपय क्षणमे अपमान आ वैवाहिक असमानताक अनुभूति व्यक्त करैत छथि, यद्यपि ई अनुभूति स्वयं दोसरक पीड़ाक उपेक्षा नहि मिटा सकैत अछि। पति द्वारा मारल गेल थप्पड़ आ ओकरा बाद बीताक विष-सेवन सम्बन्धी प्रसंगमे नाटककार घरेलू हिंसा, आत्मविनाशक व्यवहार आ प्रतिष्ठाबचाक भयकेँ एक संग देखबैत छथि। एहि संकटकेँ केवल 'दुष्ट पत्नीकेँ दण्ड' अथवा 'निर्दोष पतिपर अत्याचार' कहि देब दून्नू तरहेँ असहज सरलीकरण होयत।

१२. बहिनियाँ : अदृश्य श्रम आ बालिकाक प्रतिबोधहीनता

दस-बारह बरखक बहिनियाँ घरमे सफाइ, भोजन-पानी आ सेवा करैत अछि। ओकर पिता आ रोजगारक सम्बन्ध पितृपक्षक घरेलू सेवा-जालसँ जुड़ल अछि। बीताक हाथसँ जनक बरतन खसि गेलापर ओकर केश पकड़ि थप्पड़ मारल जेबाक दृश्य नाटकक वर्गीय क्रूरताकेँ प्रत्यक्ष मंचपर अनैत अछि। बहिनियाँक एकटा छोट प्रतिप्रश्न—ओ जानि-बूझि कहु बरतन नहि खसेननि—हुनकर न्यूनतम मनुष्यत्वक दावा अछि, जकरा बीताक दमनकारी उत्तर चुप करय चाहैत अछि।

बहिनियाँक पीड़ा सामान्य घरेलू विवाद नहि। ई उँच घरक सुविधा बनाए रखबाक लेल श्रमिक बालिकाक देहपर पड़ैत हिंसाक अभिव्यक्ति अछि। घूटर ओकरा दोसर सम्पन्न घरमे दूगुना वेतन आ सुविधाक आश्वासन दैत छथि; मुदा ओहि प्रस्तावमे सेहो ओकर स्वतन्त्र स्वरक्षा नहि, मालिक बदलबाक व्यवस्था अछि। एक दृष्टिसँ बहिनियाँक असुरक्षा घूटरक 'कृपा'केँ सम्भावित नव शोषणमे बदलि दैत अछि। ओहि समय नाटक एहन घरेलू कामगारक अधिकारक भाषिक संरचना पूर्णतः विकसित नहि करैत; तथापि ओकर पीड़ाक दृश्य पाठक-प्रेक्षककेँ असुविधाजनक प्रश्नक सम्मुख आनैत अछि।

𑓑𑓓. 𑒑𑒹𑒢𑒰 : 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒠𑒰𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒮𑒹𑒫𑒰-𑒡𑒩𑓂𑒧

𑒑𑒹𑒢𑒰 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒢 𑒤𑒳𑒏𑒢𑒰𑒏 𑒥𑒹𑒙𑒰 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒬𑒻𑒏𑓂𑒭𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒦𑒰 𑒂 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒰𑒩 𑒑𑒰𑒧𑒧𑒹 𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒣𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒰𑒮𑓂𑒙𑒩 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒅𑒔𑓂𑒔𑒞𑒩 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒪𑒹𑒪 𑒣𑒚𑒨 𑒔𑒰𑒯𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒑𑒹𑒢𑒰 𑒁𑒣𑒢 𑒑𑒳𑒩𑒳𑒏𑒹𑒿 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒥 𑒢𑒯𑒱 𑒔𑒰𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒩𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒤𑒪𑒞𑒰𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒧𑒰𑒮𑓂𑒙𑒩𑒏 𑒠𑒲𑒩𑓂𑒒𑒏𑒰𑒪𑒲𑒢 𑒞𑓂𑒨𑒰𑒑 𑒕𑒪, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑓀𑒑-𑒮𑓀𑒑 𑒑𑒹𑒢𑒰 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒢𑒫 𑒬𑒻𑒏𑓂𑒭𑒱𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒥𑒰𑒪𑒏 𑒢𑒫 𑒣𑒲𑒜𑓃𑒲𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒁𑒒𑒼𑒭𑒱𑒞 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒰𑒮𑓂𑒙𑒩𑒏 𑒩𑒼𑒑 𑒂 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒑𑒹𑒢𑒰 𑒮𑒹𑒫𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒣𑒰𑒢𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒑𑒰𑒧 𑒪𑒾𑒙𑒥𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒢𑒞𑒲 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒢 𑒏𑒢𑓂𑒡𑒰 𑒮𑒯𑒰𑒩𑒰 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒋𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒒𑒩 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒋𑒞𑒹𑒏 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒯𑒱। 𑒖𑒹 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞, 𑒅𑒔𑓂𑒔 𑒣𑒠𑒮𑓂𑒟 𑒢𑒩𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒤𑒪𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒖𑒲𑒫𑒢 𑒪𑒑𑒹𑒪𑒢𑒱, 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒝𑒧𑒹 𑒋𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒢 𑒕𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒏𑒢𑓂𑒡𑒰 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏-𑒣𑓂𑒩𑒬𑒰𑒮𑒢𑒱𑒏 𑒣𑒠𑒏 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒧𑒰𑒢𑒫𑒲𑒨 𑒮𑓀𑒪𑒑𑓂𑒢𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒆𑒿𑒔𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒑𑒹𑒢𑒰 𑒏𑒹𑒿 ‘𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬 𑒑𑒩𑒲𑒥’𑒏 𑒦𑒰𑒫𑒳𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏 𑒥𑒢𑒰 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒔𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱; 𑒍 𑒁𑒣𑒢 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒬𑒻𑒏𑓂𑒭𑒱𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒩 𑒞𑓂𑒨𑒰𑒑𑒥𑒰𑒏 𑒖𑒱𑒠𑓂𑒠 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒂 𑒋𑒯𑒱 𑒖𑒱𑒠𑓂𑒠𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩𑒝𑒲𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒚𑒰 𑒂 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒫𑒱𑒏𑒰𑒮𑒏 𑒥𑒲𑒔𑒏 𑒞𑒢𑒰𑒫 𑒍𑒏𑒩 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒖𑒲𑒫𑒢𑓂𑒞 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓔. ‘𑒮𑓂𑒙𑒹𑒙𑒮’𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒦𑒱𑒢𑒨

𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒦 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒡𑒢𑒏 𑒧𑒰𑒪𑒱𑒏 𑒢𑒯𑒱, 𑒡𑒢𑒏 𑒁𑒦𑒱𑒢𑒨𑒏𑒩𑓂𑒞𑓂𑒞𑒰 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒕𑒟𑒱। 𑒏𑒰𑒩𑒮𑒿 𑒂𑒑𑒧𑒢, 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨-𑒣𑒞𑓂𑒩, 𑒥𑓂𑒩𑒱𑒤𑒏𑒹𑒮, 𑒧𑒼𑒙-𑒧𑒼𑒙 𑒁𑓀𑒑𑓂𑒩𑒹𑒖𑒲 𑒬𑒥𑓂𑒠, 𑒁𑒤𑒮𑒩𑒲 𑒣𑒠, 𑒤𑓂𑒩𑒲𑒖, 𑒦𑒫𑓂𑒨 𑒦𑒼𑒖𑒢, 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒏 𑒐𑒩𑓂𑒔, 𑒥𑒻𑓀𑒏𑒏 𑒣𑒰𑒮𑒥𑒳𑒏—𑒄 𑒮𑒦 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨-𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳 𑒁𑒣𑒢-𑒁𑒣𑒢 𑒯𑒻𑒮𑒱𑒨𑒞𑒏 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏 𑒒𑒩 𑒖𑒏𑒩 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑒴𑒿𑒖𑒲 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒂 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒕𑒪, 𑒍 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒒𑒩𑒏 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒑𑒞 𑒮𑒧𑒵𑒠𑓂𑒡𑒱𑒮𑒿 𑒮𑓀𑒑𑒞𑒱 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒣𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒏𑒰𑓀𑒏𑓂𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒢𑒰 𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

‘𑒮𑓂𑒙𑒹𑒙𑒮’ 𑒢𑒰𑒧𑒏 𑒥𑒰𑒯𑒩𑒲 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒰 𑒮𑒻𑒠𑓂𑒡𑒰𑒢𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒮𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒭𑓂𑒚𑒰𑒏 𑒥𑒼𑒡 𑒏𑒩𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒍𑒏𑒩 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒲 𑒏𑒱𑓀𑒧𑒞 𑒢𑒰𑒣𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒰𑒮𑓂𑒙𑒩 𑒑𑒩𑒲𑒥𑒲𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒣𑒧𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒧𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒎𑒣𑒔𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒭𑓂𑒚𑒰𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯 𑒔𑒳𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒠𑒱𑒫𑒰𑒏𑒩 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒦𑒱𑒢𑒨 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍𑒯𑒱 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒻𑒫𑒰𑒯𑒱𑒏 𑒮𑒯𑒧𑒞𑒱𑒏 𑒮𑒰𑒡𑒢 𑒥𑒢𑒰 𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒩𑒲𑒞𑒰 𑒅𑒔𑓂𑒔 𑒖𑒲𑒫𑒢-𑒬𑒻𑒪𑒲𑒏 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒑𑒩𑒱𑒧𑒰𑒏 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒨 𑒧𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒑𑒩𑒱𑒧𑒰 𑒢𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒒𑒴𑒙𑒩 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒦 𑒧𑒳𑒐𑒾𑒙𑒰𑒏 𑒪𑒰𑒦 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢-𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒣𑒩 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒫𑒱𑒡𑒱𑒮𑒿 𑒣𑒠𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒭𑓂𑒚𑒰𑒏 𑒖𑒑𑒞𑓂 𑒋𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒦𑒱𑒢𑒨 𑒥𑒢𑒱 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓕. 𑒩𑒳𑒣𑒻𑒨𑒰𑒏 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰 : 𑒣𑒞𑓂𑒩, 𑒠𑒰𑒢, 𑒣𑒰𑒮𑒥𑒳𑒏 𑒂 𑒔𑒹𑒏𑒥𑒳𑒏

𑒢𑒰𑒙𑒏𑒧𑒹 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒮𑒦 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒩 𑒮𑒖𑒰𑒫𑒙 𑒢𑒯𑒱, 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒮𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒕𑒟𑒱। 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒔𑒱𑒙𑓂𑒚𑒲 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫 𑒁𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒢𑒼𑒙 𑒒𑒴𑒙𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒩𑓂𑒟 𑒅𑒖𑒰𑒑𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑒔𑒰𑒮 𑒯𑒖𑒰𑒩𑒏 𑒡𑒢𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒠𑒰𑒢𑒏 𑒧𑒳𑒐𑒾𑒙𑒰 𑒂 𑒁𑒤𑒫𑒰𑒯𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑒰𑒮𑒥𑒳𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒦𑒻𑒨𑒰-𑒦𑒾𑒖𑒲𑒏 𑒅𑒠𑒰𑒩𑒞𑒰 𑒞𑒟𑒰 𑒩𑒲𑒞𑒰𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒥𑒼𑒡𑒏 𑒦𑒱𑒛𑓃𑒢𑓂𑒞 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒦𑒻𑒨𑒰 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨-𑒢𑒱𑒡𑒱𑒮𑒿 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒨 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒣𑒩 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒏𑒰𑒪𑒏 𑒐𑒰𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒖𑒧𑒰 𑒮𑒧𑒴𑒔𑒰 𑒡𑒢 𑒢𑒩𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒠𑓄 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒰𑒮 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒢𑒩𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒞𑒻𑒨𑒰𑒩 𑒢𑒯𑒱, 𑒩𑒲𑒞𑒰 𑒣𑒰𑒮𑒥𑒳𑒏 𑒯𑒰𑒟𑒧𑒹 𑒪𑓄 𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱।

𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒋𑒏𑒩 𑒚𑒲𑒏 𑒅𑒢𑒙𑒰 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒰𑒧𑒮𑒿 𑒦𑒹𑒖𑒪 𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒬𑒯𑒩 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒩𑒲𑒞𑒰𑒏 𑒯𑒰𑒟𑒧𑒹 𑒤𑒰𑒙𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒡𑒢𑒏 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒯 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒠𑒳𑓁𑒐𑒏 𑒮𑒧𑒰𑒔𑒰𑒩 𑒫𑒱𑒢𑒭𑓂𑒙 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒧𑒹 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒮𑒧𑒲𑒏𑒩𑒝 𑒁𑒞𑓂𑒨𑒢𑓂𑒞 𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱 : 𑒩𑒏𑒧𑒏 𑒪𑒹𑒐𑒰 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒪𑒹𑒐𑒰 𑒕𑒴𑒙𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒲 𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣 𑒄 𑒖𑒹 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒧𑓀𑒬𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒥𑒢𑒰 𑒠𑒹𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒮𑒥𑒳𑒏 𑒂 𑒤𑒰𑒙𑒪 𑒔𑒱𑒙𑓂𑒚𑒲 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒪𑒧𑓂𑒥𑒰 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰𑒢𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒦𑒰𑒖𑒢 𑒅𑒠𑓂𑒒𑒰𑒙𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

१६. गामसँ शहर : दृश्यविभाजनक भीतरक मूल्य-विस्थापन

मंच-निर्देशे स्पष्ट करैत अछि जे पहिल छह दृश्य गामसँ सम्बद्ध अछि आ बाँचल दृश्य शहरक घरक भीतर घटैत अछि। पहिल भागमे पूरा मंचक उपयोग सम्भव अछि; पोखरिक घाट लेल अग्रभागमे आलोकक प्रयोग प्रस्तावित अछि। दोसर भागमे ड्राइंग रूम आ सेरकक कोठरी अलग-अलग मंच-स्थल बनैत अछि। ई विभाजन केवल प्राविधिक सुविधा नहि : आरम्भमे मास्टरक अपन साधारण घरक केन्द्रमे छथि, अन्तिम भागमे ओ ओहने घरक सर्वाधिक उपेक्षित स्थानमे धकेल देल जाइत छथि।

गामक दृश्यसभमे छप्पर, पटिया, पोखरि आ चिट्ठीक विनिमय अछि; शहरमे टेलिफोन, सोफा, नया वस्त्र, फ्रिजक चर्चा, अनुपस्थित पतिक कार्यालयीय यात्रा आ घरेलू नोकरानीक सेवा। नाटक शहरक सभ वस्तुकेँ अनैतिक घोषित नहि करैत; समस्या तखन जन्मैत अछि जखन सुविधाक मानक मनुष्याक मानक बनि जाइत अछि। एतह बीमारीक भय आ शहरी वस्त्र-सीमाक सम्मिलनसँ वृद्ध शिक्षकक स्थान घरसँ हटि नोकर-कोठरी होइत अछि। ई स्थानान्तरण मंचपर अपमानक सभसँ दृश्यमान रूप अछि।

१७. रोग, भय आ प्रतिष्ठाक अमानवीय तर्क

मास्टरक अस्वस्थता पहिने टी.बी.क सम्भावना रूपमे बूझायल जाइत अछि; दोसर पात्रसभ क्यान्सरक आशंका सेहो व्यक्त करैत छथि। नाट्यपाठमे चिकित्सकीय निष्कर्षक निर्णायक प्रमाण प्रस्तुत नहि अछि, तेँ निश्चित रोगक घोषणा करब उचित नहि। कथाक दृष्टिसँ महत्त्व रोगक नाम नहि, रोगीकेँ देल गेल व्यवहार अछि। बीताकेँ संक्रमणक भय छनि; घूरन एहि भयकेँ बढ़बैत छथि आ भाँड़-बर्तन अलग रखबाक सलाह दैत छथि। तखन बीमारीक चर्चा सेवा-प्रश्नसँ हटि बहिष्कारक साधन बनि जाइत अछि।

बीमार शरीरक वर्गमंचीय उपस्थिति—पीड़ा, खाँसी, थकान, सहारा देबाक आवश्यकता—दर्शककेँ मानवक नश्वरता याद करबैत अछि। एहि शरीरकेँ सेरकक कोठरीमे पठाएब आधुनिक जीवनक वैभव आ संवेदनहीनताक टकरावक दृश्य अछि। चन्द्रकान्त आ रेना समर्थन करैत छथि, घूरन स्वतः सहायता नहि करैत छथि, बीता दूर रहबाक उपाय तकैत छथि, नरेन्द्र देरसँ आबैत छथि। एकटा रोगी शरीर सभ पात्रक नैतिक परीक्षा बनि उठैत अछि।

१८. भाषा : लोकबोली, अङ्गरेजी शब्द आ बाँगाक लय

'लौंगिया मिरचाइ'क संवाद-भाषा ओकर सामाजिक प्रभावक महत्त्वपूर्ण साधन अछि। घूरनक गपमे 'हम्मा-हम्मा'क पुनरावृत्ति, अंग्रेजी पदक अपन ढंगसँ उच्चारण, अनपेक्षित गपक मोड़ आ बेटाक आत्मविश्वास हास्य पैदा करैत अछि। फुकनाक लोकसम्बोधन, रेनाक सरल प्रश्न, मास्टरक संयत कर्तव्य-भाषा, चन्द्रकान्तक तर्कप्रधान प्रहार आ बीताक शहरी चाहनासँ जुड़ल शब्दकोश अलग-अलग वाचिक व्यक्तित्व बनबैत अछि।

अंग्रेजी शब्दसभ केवल शिक्षाक परिचायक नहि; पद, वस्त्र आ उपभोगक मानचित्र तैयार करैत अछि। 'जनरल टैक्स आफिसर', 'स्टेटस', 'मॉडर्न', 'डाइनिंग टेबुल', 'टूर', 'फ्रीज', 'सर्वेन्ट क्वार्टर'क भाषिक उपस्थिति मूल्य-परिवर्तनक चिह्न अछि। भाषिक मिश्रण पात्रक सामाजिक निकटता आ दूरी स्पष्ट करैत अछि। मंचपर ई प्रभाव तखन अधिक सघन होइत जखन उच्चारणकेँ उपहासमात्र नहि, वर्गीय आत्मप्रदर्शन आ अर्थक विवाद रूपमे ग्रहण कएल जाए।

নাটককার এহন সংবাদ রচৈত ছথি জাহিমে গামক সাধারণ পাত্র সামাজিক সচ পারি সকৈত অছি আ উচ্চশিক্ষিত পাত্র ওকরা অনসুনা কএ সকৈত অছি। তথাপি হাস্যক কিছু অংশমে অশিক্ষিত বা গ্রামীণ উচ্চারণপর দর্শকক হঁসীক সম্ভাবনা অছি। সমকালীন প্রস্তুতি এহি অন্তরকেঁ দৃষ্টিগোচর রাখি পাত্রক মানবীয় গরিমা অক্ষুণ্ণ রখি সকৈত অছি।

১৯. হাস্যসঁ করুণা : ভাব-রচনাক ক্রমিক উৎকর্ষ

নাটক হাস্যরসক প্রবাহসঁ আরম্ভ হোইত অছি : নামক গলতফহমী, ঘূটরক দ্বন্দ্বাপাঠ, ফুকনাক কটাক্ষ, ঘর-পরিবারক চুহল, ভোজনক লোভ, বস্তু আ পদক বিসংগত অর্থ। মুদা এহি বিনোদক পাছাঁ সামাজিক ক্রূরতা কখনো অনুপস্থিত নহি অছি। প্রারম্ভমে দর্শক জকরা হঁসি কএ পার করৈত ছথি, বাদমে বৈহ তত্ত্ব মার্মিক সংকটমে পরিণত হোইত অছি। ঘূটরক 'স্বাগত-সৎকার'ক শঙ্খ-খেল বাদমে জীবন-সংঘর্ষক কীমত বনি উঠৈত অছি; মাস্টরক 'স্টেটস'ক সহজ আগ্রহ হুনক গাম লৌটবাক মজবূরীমে বদলৈত অছি।

রচনা দুঃখান্তক পারম্পরিক মৃত্যু-দৃশ্য পর সমাপ্ত নহি হোইত অছি। মাস্টর জীবিত ছথি, মুদা সম্বন্ধক আত্মিক ঘর টুটি চুকল অছি। নরেন্দ্র পশ্চাত্তাপ করৈত ছথি, মুদা আব ধরি ভরোসাক ক্ষতি ভএ গেল অছি। রীতা বিষ-সেবনক বাদ বচি জাইত ছথি, মুদা বৈবাহিক বিশ্বাসক পুনর্নির্মাণক কোনো সরল দৃশ্য নহি দেল গেল অছি। ই করুণ পরিণতি সামাজিক জীবনক অসমাপ্ত সংকটকেঁ উদ্ঘাটিত করৈত অছি। নাট্যরচনা এতহি প্রভাবশালী অছি জে দুঃখকেঁ দণ্ড-বিতরণক সরল সূত্রমে নহি সমেটৈত।

২০. হিংসাক বহুরূপ : শারীরিক, ভাষিক, সংস্থাগত

নাটকমে হিংসা কেবল থপ্পড় বা বিষ-সেবনক ক্ষণমে নহি অছি। নির্ধন ছাত্রক পিতাকেঁ 'জন-বনিহার' কহি তিরস্কৃত করব, রোগীকেঁ নৌকরক কোঠরীমে রখব, বালিকা সেবিকাকেঁ পীটব, সূচনা রোকব, বিবাহক দবাব লেল অফবাহ পসারব—ই সভ হিংসাক ভিন্ন রূপ অছি। কিএক কি অনেক হিংসা প্রতিষ্ঠিত 'সামান্য' ব্যবহারক রূপমে সম্পন্ন হোইত অছি, তাহি লেল ওকর সামাজিক আলোচনা বিশেষ মহত্ত্বপূর্ণ হোইত অছি।

নরেন্দ্র দ্বারা রীতাকেঁ থপ্পড় মারব বড় নির্ণায়ক দৃশ্য অছি। ই গ্রহ হুনকর নৈতিক আক্রোশকেঁ হিংসক রূপ দৈত অছি, পর রীতাক কএল অন্যায়কেঁ ওহি হিংসাসঁ বৈধ নহি বনাওল জা সকৈত অছি। আত্মবিনাশক কদমক বাদ রীতাক জীবন বচি জাইত অছি; চন্দ্রকান্ত পতি-পত্নীক ঝগড়ামে মারপীটক নিন্দা সেহো করৈত ছথি। এহি বিন্দুপর নাটক ঘরেলূ হিংসাক দোসর দুষ্চক্র দেখবৈত অছি। সমীক্ষাক কর্তব্য ই অছি জে পাঠক অলগ-অলগ প্রকারক অন্যায়কেঁ এক-দোসরাক প্রতিশোধ রূপমে ন্যায়সংগত নহি মানথি।

২১. স্ত্রীক দু ছবি আ পিতৃসত্তাত্মক রূপরেখাক সীমা

মাস্টরক পত্নী আ রীতা বীচ বিরোধ নাটকক নৈতিক সংরচনাকেঁ তীক্ষ্ণ করৈত অছি। পহিলী স্ত্রী ত্যাগ, মর্যাদা, গ্রামীণ শ্রম আ মাতৃত্বক মূর্তি ছথি; দোসর শিক্ষিত, আধুনিক আকাঙ্ক্ষাবালী, অসহিষ্ণু আ উপভোগক প্রতীক বনৈত ছথি। এহি বিরোধক কারণ কথা স্পষ্ট হোইত অছি, মুদা স্ত্রী-অনুভবক জটিলতা কনেক ঘটৈত অছি। মাস্টরক পত্নী সেহো বিবাহক সম্বন্ধমে নির্ণায়ক অধিকার নহি পাবৈত ছথি; হুনকর গরীবীক ঘরসঁ বিবাহ করবাক সমঝাব পতিদ্বারা টারল জাইত অছি। রীতা জহিনা ব্যাজ করবাক স্থান পবৈত ছথি, মুদা পাত্রগত গঢ়ন হুনকা প্রায়ঃ প্রতিপক্ষী রূপমে প্রস্তুত করৈত অছি।

এহি দু ছবিক বীচ রশ্মিয়াঁ তেসর সম্ভাবনা অনৈত অছি—ন ও আদর্শ গৃহলক্ষ্মী, ন আধুনিক বিলাসী, বল্কি শ্রম করৈত হিংসা সহনিহার বালিকা। ওকর দৃষ্টিসঁ নাটক পঢ়নাসঁ 'শিক্ষিত বনাম অশিক্ষিত', 'পরম্পরা বনাম

আধুনিকতা'ক সবন দ্বন্দ্ব উঠৈত অছি। প্রশ্ন উঠৈত অছি : ঘবক সম্মানক নির্ণয কে কবৈত অছি, আবামক মূল্য কে চুকবৈত অছি, আ কোন স্ত্রীক আবাজ স্বনন জাওত অছি? এহি অর্থমে বশ্মিযাঁক সীমিত সঁবাদ বঁড়কা আলোচনাত্মক সম্ভাবনা খোলৈত অছি।

২২. নাটকীয সময, সূচনা আ দর্শকক অগ্রজ্ঞান

ঘূটব-দিবাকবক গুপ্ত ভেঁটমে দর্শক বাস্তবিক যোজনা জানি লৈত ছথি, মুদা মাস্টব নহি জনৈত ছথি। বীতাক পত্র ফাড়বাঁক দৃশ্য সেহো দর্শকক নজবিসঁ গুজবৈত অছি, জবঁকি নবেন্দ্ব বঁম্মত দিন ধবি অনভিজ্ঞ বহৈত ছথি। ঞা 'দর্শকক অগ্রজ্ঞান'ক বিন্যাস নাটকমে নাটকীয বিডম্বনা উৎপন্ন কবৈত অছি। পাঠক/দর্শক সঁকটকেঁ আবৈত দেখৈত ছথি, মুদা পাত্র সভ অপন ভ্রমক কাবণ ওহিসঁ বঁচি নহি পবৈত ছথি।

বিবাহপূর্ব প্রতীক্ষা, গামক বিবাহোত্সব উৎসেব, নবেন্দ্বক প্রস্থান, সমযক অন্তবাল, মাস্টবক বীমাবী, শহবমে গোপন পত্র-দমন আ অন্তিম টকবাব—ঞা সভ ক্রম একটা কাবণ-পবিণাম শৃঁখলা বঁনবৈত অছি। দৃশ্য-বিন্যাসক একটা আকর্ষণ ঞা অছি জে অনেক পৈঘ ঘটনা মঁচপব প্রত্যক্ষ নহি, পত্র, সঁবাদ, পার্শ্বসমাচাব আ পাত্রক আগমনসঁ উদ্ঘাটিত হোজত অছি। এহি পদ্ধতিসঁ মঁচনক খর্চ কম হোজত অছি আ দর্শকক কল্পনা সক্রিয বহৈত অছি। তথাপি কতিপয স্থানপব নম্বা ব্যাখ্যাত্মক সঁবাদ কথাক গতি মন্দ কবয সকৈত অছি; সশক্ত নির্দেশন ওহি ভাগসভমে আন্তবিক তনাবক সহাযতাসঁ নয বঁনা সকৈত অছি।

২৩. দৃশ্য-বস্তু আ বঁগ-ব্যবহাব : প্রচলিত মঁচ সঁ সম্ভাবিত প্রস্তুতি ধবি

নাটকক মঁচ-নির্দেশ বিস্তৃত অছি, মুদা অতিশয বৈভবপূর্ণ সজাবটক অনিবার্যতা নহি বখৈত। প্রাবম্ভমে ঠাঠ-ফূসক ঘব, পটিযা, খাট, প্রবান কুর্সী; বাঁদমে সোফা, টেলিফোন, টেবুন আ সেবক-কোঠবীক ন্যূনতম ব্যবস্থা—ঞা সভ মঁচকেঁ দর্শনীয বঁনবৈত অছি। আলোকক মাধ্যমসঁ গামক ঘাট, ঘবেলূ দলান, শহবী বৈঠক আ পিছলা কোঠবীক বীচ ভেদ কএল জা সকৈত অছি। চিঠ্ঠী ফাড়বাঁক ক্রিযা, লোট গনবাঁক মুদ্রা, বেঁক-পুস্তিকা হাথ বঁদননাঞ, বাঁনিকা কে থপ্পড়, বোগীকেঁ উঠা কহ নহ জেবঁ আ অন্তিম কন্যাক সহাবা—ঞা সভ প্রভাবী নাটকীয ক্রিযা অছি; কেবন বৌনন সঁবাদ নহি।

সমকালীন মঁচনমে দূ নৈতিক সাবধানী অপেক্ষিত অছি। পহিল, বশ্মিযাঁ পব হিঁসা আ বৈবাহিক থপ্পড়কেঁ হাস্যক দৃশ্য নহি বঁনাওল জাএ; দোসব, মাস্টবক বীমাবীকেঁ কিসী বিশিষ্ট বোগক নাটকীয নিশ্চিততা কপমে প্রস্তুত কববঁ তাধবি উচিত নহি জাধবি পাঠ এহন নিষ্কর্ষ নহি দৈত অছি। প্রকাশ-ব্যবস্থামে গাম আ শহবকেঁ সীধা 'শুভ-অশুভ'ক সঁকেত নহি বঁনাকহ, একহি সমাজক দূ পবস্পব জুড়ন স্থান কপমে দেখেনাঞ পাঠক সমৃদ্ধ অর্থ বঁচা সকৈত অছি।

২৪. অন্য নাটকসভক সন্দর্ভমে বিশিষ্টতা

নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক আবম্ভিক নাটক 'বঁড়কা সাহেবঁ'মে পদপ্রাপ্তিক বাঁদ গাম আ সঁস্কৃতিসঁ দূবীক প্রশ্ন প্রমুখ অছি; 'মিস্টব নীলো কাকা'মে সার্বজনিক বাজনীতি, লোকহঁসী আ নেতৃত্বক বিডম্বনা উভবৈত অছি। 'লৌঁগিযা মিবচাঞ' এহি দুনূ চিন্তাকেঁ ঘব-পবিবাবক কেন্দ্বমে আনৈত অছি : অফসবী পদ সামাজিক ব্যবহাবক মূল্য বঁনৈত অছি আ হাস্যক স্রোত ঘূটবক লোকমধ্যস্থতা ঘবক বিনাশক কাবক বঁনি জাওত অছি। ঞা তলনাত্মক সঁকেত বচনাসভক বিষযগত সম্বন্ধ দেখবৈত অছি, ন কি এক-দোসবাক যান্ত্রিক পুনবাবৃত্তি। গজেন্দ্ব ঠাকুবক আধুনিক মৈথিলী নাটক-সম্বন্ধী সর্বেক্ষণক প্রকাশিত অঁশোমে এহি নাটককেঁ ধন আ আধুনিকতাক সম্বন্ধ উজাগব কবনিহাব বচনা কপমে চিন্হল গেন অছি।

एहि रचनाक विशेषता ओहो अछि जे नाटककार आलोचनाक केन्द्रमे 'खलनाइक' अफसरकेँ नहि, निरुपयोगी भेल होएबाक अभिलाषी शिक्षककेँ राखैत छथि। एहि चयनसँ सामाजिक दुराचार व्यक्तिगत लोभसँ ऊपर उठि प्रतिष्ठाक जनजाने स्वीकार रूपमे प्रकट होइत अछि। एहन पात्र अधिक विश्वसनीय अछि जे अपन घोषित मूल्यसँ सहमत रहितो व्यवहारमे ओकर उल्लंघन करि रहैत अछि।

२७. आलोचनात्मक पुनर्मूल्यांकन : उपलब्धि आ सीमा

'नौंगिया मिरचाओ'क पहिल उपलब्धि सामाजिक अर्थव्यवस्था आ निजी भावनाक घनिष्ठ सम्बन्ध देखएबामे अछि। दहेज-विरोधी नारा स्वतः पर्याप्त नहि; ऊँच वरक सम्बन्ध, सरकारी पद, शिक्षाचारक नामपर आर्थिक दबाव आ स्त्रीक उपभोग-आकांक्षा सेहो दहेजक संस्कृति बनबैत अछि। दोसर उपलब्धि संवादक सहजता आ अभिनयसाध्य व्यंग्य अछि। घूरन-फूकना-संवाद, बीताक घर, गेनाक प्रश्न आ चन्द्रकान्तक प्रतिवाद सभ रंगमंचीय रसायन उत्पन्न करैत अछि। तेसर उपलब्धि अन्तिम दृश्य अछि, जाहिमे कोनो भाषण नहि, एकटा निर्धन बाबक कन्या मुखा प्रतीक बनि जाइत अछि।

एहि सफलताक संग सीमासभ सेहो देखबाक चाही। चन्द्रकान्तक व्याख्यात्मक संवाद कतेको बेर विचारकेँ नाटकीय आवेगसँ बेसी स्पष्ट करैत अछि। बीताक चरित्रक अधिकांश हिस्सा नकारात्मक व्यवहारमे केन्द्रित रहबाक कारण शिक्षित स्त्रीक आन्तरिक दुविधा पूर्ण विस्तार नहि पबैत अछि। अस्वस्थताक समाचार, अन्याय आ विष-सेवनक नाटकीय आवेग तेजी सँ एकत्र होइत अछि; कतेक मंचन नहि भेलासँ भावुक अतिशयोक्तिक खतरा अछि। फूकना आ बरौनियाँक सामर्थ्य जनैत दर्शक सबकर सूचक अधिक विस्तारक अपेक्षा करि सकैत छथि। मुदा ई आपत्तिसभ रचनाक मूल सामाजिक बोधकेँ निष्फल नहि करैत; उनटे ओकर वर्तमान उपयोगिताक आलोचनात्मक क्षेत्र स्पष्ट करैत अछि।

२८. उपसंहार : उपकारसँ अपमान धरि आ मानवीय सहायक पुनर्खोज

'नौंगिया मिरचाओ'मे आधुनिकता स्वयं अपराधी नहि, आधुनिकताक नामपर प्रतिष्ठा, पद, धन आ उपभोगकेँ मानवक स्थानमे स्थापित करबाक प्रवृत्ति संकटकारी अछि। मास्टर अपन श्रमसँ नरेन्द्रकेँ उठबैत छथि, मुदा विवाहक चुनावमे सामाजिक हैसियतकेँ अधिक महत्त्व दैत छथि। दिवाकर परोपकारक कथासँ सम्बन्ध स्थापित करैत छथि, मुदा गोपनीय दबाव बनबैत छथि। घूरन देहीनामक आरवणमे स्वार्थ साधैत छथि। नरेन्द्र शुतज्ञ छथि, मुदा देर करैत छथि; बीता सहज घरक अभावकेँ उपभोगक अभाव मानैत छथि; समाज रोगी शिक्षककेँ सेवकक कोठरीमे सीमित करि दैत अछि।

अन्तिम दृश्य एकटा कठोर प्रश्न उठबैत अछि : जकरा 'बड़का' बनेबाक लेल घर अपन सभ सुख दए देलक, ओ घरक गरिमा कोना बचत? मास्टर नरेन्द्रकेँ अपन सस्वरक संग मर्यादा राखबाक आदेश दैत छथि आ स्वयं गेनाक कन्या पकड़ि चलि जाइत छथि। सबकर निर्णयमे अपमान, असहायता, स्नेह आ आत्मसम्मान एक संग अछि। घर नहि टूटैत देखाइत, मुदा ओकर नैतिक केन्द्र खसि जाइत अछि। शीर्षकक कड़ुआहट एहिठाम अपन पूरा अर्थ प्राप्त करैत अछि : समाज जहिया धनक स्वादमे नैतिक विवेक बिसरि जाइत अछि, तखन सम्बन्धक मिठासे सभसँ पहिने नष्ट होइत अछि। एहि दीर्घ व्यंग्य-करुण नाटकक स्थायी साहित्यिक मूल्य मानवीय सम्बन्धक एहि चिरन्तन, किन्तु सामाजिक रूपसँ विशिष्ट, परीक्षामे निहित अछि।

সন্দর্ভ-সূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। ‘নৌঁগিযা মিবচাঙ’। নাঠককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। সম্পাদক : ড◌. প্রকাশ ঝা। দিন্নী : মৌনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

ঠাকুব, কুস্বম। ‘নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক নাঠক’। রিদেহ মৈথিনী নাঠ্য উত্সের, ২৪ অগস্ত ২০১১। https://maithili-drama.blogspot.com/2011/08/kusum-thakur.html

মৈথিন মঁচ। ‘মৈথিনী : নাঠক’। রাঁরূজীক প্বস্তকানযক গ্রন্থ-সূচী; ‘নৌঁগিযা মিবচাঙ’, ভরানী প্রকাশন, পঠনা, ১৯৮৮ক গ্রন্থ-রিরবণ। https://www.maithilmanch.in/babujeekpustakalaya/maithili-natak/

ঠাকুব, গজেন্দ্ব। ‘আধুনিক মৈথিনী নাঠক’ সম্বন্ধী অঁশ, A Survey of Maithili Literature, খণ্ড ২ সঁ উদ্ধৃত। রিদেহ মৈথিনী নাঠ্য উত্সের, ২০ সিতম্বব ২০১১। https://maithili-drama.blogspot.com/2011/09/

ঝাবখণ্ড মিবব। ‘মিথিনা সাঁস্কৃতিক পবিষদ্ মেঁ দো দিরসীয রিদ্যাপতি স্মৃতি পর্র সমাবোহ ২ র ৩ অপ্রৈন কো’। ২০২২, সাঁস্কৃতিক কার্যক্রমক ঘোষণা। https://www.jharkhandmirror.net/

ভাগ I · মৈথিনী নাঠক / সাহিত্যিক সমীক্ষা ৩

৩. রঁকনেন

‘রঁকনেন’ : সামাজিক রুঁদ্ধিক কসৌঠী পব শিক্ষা, শ্রম আ করুণ-রাঁগ্য

নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিত্যিক আ বঁগমঁচীয সমীক্ষা

সাবাঁশ

নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক ‘রঁকনেন’ মৈথিনী বঁগসাহিত্যমে হাস্যসঁ করুণা আ করুণাসঁ সামাজিক রিরেক দিস রঁঢ়ৈত একঠা উন্নেখনীয নাঠক অছি। একহি পবিরাবক তীনূ প্বত্রক শিক্ষাগত উপনব্ধি, আর্থিক সঁঘর্ষ আ নৈতিক আচবণক অন্তবকেঁ কেন্দ্বমে বাখি ঙা বচনা প্রশ্ন উঠরৈত অছি জে মন্বষ্যক মূন্যাঁকনক রাস্তরিক আধাব কী হোয— পবীক্ষাক অঁক, উচ পদ আ ধন-সঁপত্তি, কি অপন নোকক প্রতি উত্তবদাযিত্ব আ সহান্বভূতি? রঁচপনসঁ ‘রঁকনেন’ কহি অপমানিত গ্বণানন্দ অপন পিতাক সেরা নেন শ্রম কবৈত ছথি; দোসব দিস উচশিক্ষিত অগ্রজসভ সামাজিক প্রতিষ্ঠাক ওঠমে পাবিরাবিক সম্বন্ধসঁ দূব ভহ জাওত ছথি। এহি নৈতিক উনঠরাঁসী কেঁ নাঠককাব হাস্য, ঘবেনূ সঁরাদ, পত্র, গীত, মঁচ-রস্তু আ দৃশ্য-সমযক ছনাঁগ দ্বাবা দৃশ্যাত্মক রঁনরৈত ছথি। সমীক্ষামে পাঠক সূক্ষ্ম অধ্যযনক আধাবপব নামকবণক বাজনীতি, মজদূবী আ রন্ধ, শিক্ষা আ নৈতিকতা, দহেজ, স্ত্রী-পাত্রক স্থিতি, রস্তু-প্রতীক, ভাষিক ভিন্নতা আ মঁচীয সঁগঠনক রিরেচন কএন গেন অছি। সঁগহি শ্রমিক হড়তানক একপক্ষীয ছরি, স্ত্রীক শ্রমকেঁ আদর্শ সেরামে সীমিত কবরাঁক প্ররৃত্তি আ অতিশীয করুণাত্মক পবিণতিক আনোচনাত্মক পবীক্ষণ কএন গেন অছি। নিষ্কর্ষ ঙা জে নাঠকক স্থাযী মূন্য কেরন হাগক প্রশস্তিমে নহি, সামাজিক রুঁদ্ধিমত্তা আ মানরীয সম্বন্ধক মূন্যাঁকনীয কসৌঠী রঁদনি দেরাঁমে নিহিত অছি।

রীজশব্দ

মৈথিনী নাঠক; নন্নন প্রসাদ ঠাকুব; রঁকনেন; সামাজিক কনঁক; শিক্ষা; শ্রম; পাবিরাবিক উত্তবদাযিত্ব; দহেজ; করুণ-রাঁগ্য; বঁগমঁচীয শিন্প।

১. প্ৰস্তাৱনা : নৈতিক মূল্যাংকনক উনণ্ঠন মানদণ্ড

কোনো সমাজ ককবা ‘বুঁদ্ধিমান’ আ ককবা ‘মূৰ্খ’ মানৈত অছি, একব উত্তৰ কেৱন ৱাক্তিক প্ৰতিভাসঁ নহি, সমাজক অপন পূৰ্ৱগ্ৰহসঁ সেহো ৱঁনৈত অছি। ‘ৱঁকনেন’ এহি পূৰ্ৱগ্ৰহকেঁ নাঠকীয় সংকঠমে ৱঁদনি দৈত অছি। জে ৱাঁনক সামান্য পৰীক্ষাত্মক প্ৰশ্নক অন্বকান নহি চনি সকৈত ছথি, হুনকা পৰিৱাৱ, পড়োস আ নিকঠতম নোক সভ একঠা নাম দ২ দেত ছথি। নাম পহিনে হাস্য উত্পন্ন কবৈত অছি, পছাতি সামাজিক পহিচান ৱঁনি জাওত অছি; অন্ততঃ নাঠক ওকব অৰ্থ উনঠি দৈত অছি। হুনক ওহি কথিত কমীকেঁ মঁচ পব উপস্থিত কএন জাওত অছি, জকবা অন্তমে মনুষ্যতা সিদ্ধ কবৱাঁক নৈতিক সামৰ্থ্য ভেঠৈত অছি।

নাঠকক কেন্দ্ৰীয় দ্বন্দ্ৱ সাধাৱণ ‘অশিক্ষিত নীক, শিক্ষিত খবাব’ক ৰিবোধ নহি থিক। গন্নুক দূনূ অগ্ৰজ মেধাৱী ছথি; হুনকব প্ৰতিভা ৱাস্তৱিক অছি। গন্নুক শিক্ষামে কঠিনাও সেহো কথাৱিশ্ৱক ৱাস্তৱিকতা অছি। সংকঠ তখন উপস্থিত হোওত অছি জখন অৰ্জিত জ্ঞান মানৱীয় দাযিত্ৱসঁ কঠি জাওত অছি আ ৱিদ্যাক প্ৰতিষ্ঠা দূসব মনুষ্যক অৱমাননাক আধাব ৱঁনি উঠৈত অছি। এহি ৱিন্দুপব নাঠক শিক্ষা-ৰিবোধী নহি, শিক্ষাক সামাজিক আশযক পৰীক্ষা থিক।

২. পাঠ আ ৱঁগ-ওতিহাসক পৰিপ্ৰেক্ষ্য

‘ৱঁকনেন’ক প্ৰকাশিত ৱঁগ-পাঠ কনাকাৱক শৰীৱ, মঁচ-সামান আ প্ৰস্তুতি-ওতিহাসক একহি সঙ্গমক ৰূপমে উপনব্ধ অছি। পাত্ৰ-সূচীমে ৱাঁন ৰূপ আ ঘৱা ৰূপক পৃথক্ কনাকাৱ নিৰ্ধাৱিত অছি; মঞ্চ-নিৰ্দেশমে একহি সামান্য স্থানক ৱঁদনৈত সামাজিক দশা দেখএৱাঁক কন্পনা অছি। এহি কাৱণেঁ বচনা কেৱন পঢ়ৱাঁক নেন সংৱাদক ক্ৰম নহি, ৱঁগমঁচ পব নিষ্পাদনযোগ্য সামাজিক ক্ৰিযা থিক।

উপনব্ধ মঁচন-ৰিৱৱণ অনুসাব একব পহিন প্ৰদৰ্শন জমশৈদপ্পৱমে, আ দোসব প্ৰদৰ্শন নঙা দিন্নীমে ভেন। নাঠককাৱ স্ৱযঁ দযা ৱাঁৱূক ছমিকা সেহো নিৰ্ৱাহ কএনে ছনাহ। এহি তথাক আনোচনাত্মক মহত্ত্ৱ ঙা জে উদাৱ সংৱঞ্চক আ পছাতি ক্ৰোধোন্মুখ ন্যাযক আকাঙ্ক্ষা—দূনূ অৱস্থা নাঠককাৱ অপন অভিনযমে মূৰ্ত কএনে ছনাহ। হুস্যম ঠাকুৱক সংস্মৱণ এহি নাঠকক চৰ্চিত প্ৰস্তুতিক আ প্ৰাপ্ত পুৱস্কাৱসভক উন্নেখ কবৈত অছি। একব সূতঁত্ৰ পুস্তক-প্ৰকাশনক ৱৰ্ষ সেহো নাঠ্যপুস্তক-সূচীমে দৰ্জ অছি। ঙা স্ৰোতসভ নাঠকক সামাজিক সঁচাৱক ওতিহাস দেখৱৈত অছি; পুৱস্কাৱ স্ৱযঁ সাহিত্যিক শ্ৰেষ্ঠতাক পৰ্যাপ্ত প্ৰমাণ নহি, কিন্তু ৱঁগস্ৱীকৃতিক ঐতিহাসিক সংকেত অৱশ্য ছথি।

৩. শীৰ্ষকক অৰ্থ : গাৱিসঁ নৈতিক প্ৰশ্ন ধৱি

‘ৱঁকনেন’ সামান্য নোকৱ্যৱহাৱমে বৌদ্ধিক অসমৰ্থতা অথৱা ৱ্যৱহাবক অনগঢ়পন সূচিত কবৱাঁক শৰ্ঙ্ক ৱঁনি জাওত অছি। গন্নুক জন্মনাম গুণানন্দ অছি, মুদা ওকব স্থান ধীবে-ধীবে উপনাম ঘেৱি নৈত অছি। আৱম্ভমে ও স্ৱযঁ কহৈত ছথি জে হুনকা ‘ৱুঁধিযাব’ কহন জাউ। এহি আগ্ৰহমে ৱাঁনা অভিমান মাত্ৰ নহি, সামাজিক সম্মানক সাধাৱণ মাঁগ ৱ্যও অছি। নিকঠতম নোক হুনকব হাস্যাস্পদ ৱাকাসভপব ঠঠাকহ হঁসৈত ছথি, মুদা ককবো মোনমে নহি অৱৈত অছি জে নাম নগাতাব দোহবাএৱঁ কোনো মনুষ্যক আত্ম-মূল্যকেঁ সীমিত কহ সকৈত অছি।

এৱিঁগ গোফমৈনক কনংকিত পহিচান সম্বন্ধী ৰিশ্নেষণক আনোকমে একবা দেখি সকৈত ছী : সমাজ পহিনে একঠা ৰিশেষতা চুনৈত অছি, ফেব ৱাক্তি কেঁ ওহি একন চিহ্নমে সমেঠি দৈত অছি। মুদা গন্নুকেঁ চিকিত্সকীয় অৰ্থমে কোনো ৰিশিষ্ট অৱস্থা প্ৰদান কবৱঁ পাঠসমৰ্থিত নিষ্কৰ্ষ নহি হোযত। নাঠক একঠা সামাজিক নামকৱণ

দেখরৈত ঋছি, চিকিৎসকীয় প্রকরণ নহি। ঋন্তমে দযা র়াঁর় প্রশ্ন র়দনৈত ছথি—ঋসন র়কনেন ও ছথি জে সামাজিক উত্তরদাযিত্ব নহি র়ূঝথি। এহি ঋর্থান্তরণমে নাটকক সর্রাধিক গম্ভীর র়াঁগা ঋন্তর্নিহিত ঋছি।

৪. র়াঁন্যাদৃশ্যক নাটকীয র়ুক্তি : ‘দূ ঋা দূ’ প্রশ্ন

পহিন দৃশ্য একটা সাদা ঘবেনূ পঢ়াঙ-সত্রসঁ ঋাবম্ভ হোঙত ঋছি। সদ্দূ হিসার়, জদ্দূ রিজ্ঞান ঋা গন্নূ ঋপন প্রশ্নমে রাস্ত ছথি। গন্নূ পূছৈত ছথি জে দূ ঋা দূ চারি কিএক, পাঁচ কিএক নহি। প্রশ্ন হঁসীক ঋরসব ঋরশ্য র়নৈত ঋছি, মুদা ওহি প্রশ্নমে সামাজিক সহমতি ঋা সংখ্যাক নামকবণক একটা ঋচেত দার্শনিক সঙ্কেত সেহো ঋছি। গন্নূ ওকবা ঋপন শৈক্ষমে রাঙ নহি কহ পরৈত ছথি; দোসব সভ ওকবা রিচাবক সম্ভারনাক র়দনা ঋনুশাসনভঙ্গ মানৈত ছথি। জদ্দূ শাবীবিক দণ্ড দ্বাবা ‘দূ ঋা দূ চাবি’ সিখরৈত ছথি। ঙা দৃশ্য জ্ঞানক তর্কসঁ হিংসাক তর্ক দিস সবকর়াঁক সূক্ষ্ম রিন্যাস ঋছি।

গন্নূক র্যারহাবিক শৈক্ষার্থ, জেকাঁ পিতা ‘সড়ৈত’ কহৈত ছথি ঋা গন্নূ দেহ সূঁঘি প্রমৈত্তর দৈত ছথি, ঋথরা ‘কনী জন’ক ঋর্থ ন্যূনতম জন নহ নৈত ছথি, তর্কক ঋনপেক্ষিত দিশা খোনৈত ঋছি। এহি ভাষিক রিচননসঁ হাস্য উপজৈত ঋছি; মুদা দর্শক তখনহি সূনৈত ছথি জে একহি শৈক্ষ সংসাবমে ভিন্ন ঋপেক্ষা সমেটনে বহৈত ঋছি। গন্নূক সমস্যা কেরন উত্তর নহি দের় নহি, সর়কেঁ প্রিয সামাজিক ঋর্থক ঋনুকপ র্যারহাব নহি কবর় সেহো ঋছি।

৩. পিতা মুবাবী : ঋভার, ঋাকাঁক্ষা ঋা স্বাভিমান

মুবাবী কিবানী ছথি। ফৈক্ট্রীমে নম্বিত হড়তান হ্মনকব নিযমিত ঋায বোকি দেনে ঋছি। র়াঁনকসভক পাঠ্যপুস্তক, ভোজন ঋা ঘবক কিবাযা—প্রত্যেক ঋারশ্যকতাক সম্মুখ হ্মনকব সীমিত সংসাধন ঠাঢ় ঋছি। তথাপি ও শিক্ষা কেঁ সামাজিক উন্নযনক সাধন মানৈত ছথি। সদ্দূ ঋা জদ্দূক ঋঙ্ক দেখিঋ' হ্মনকব হৃদয গর্রসঁ ভবি সকৈত ছন, মুদা ওহি ক্ষণেঁ পতিক সংকটপূর্ণ স্বাস্থ্য ঋা পেটক খানীপন রিজযক ঋর্থ র়দনি দৈত ঋছি। এহি নাটকীয সংগমমে উৎসর ঋা ঋাপত্তি একহি ঘবমে উপস্থিত বহৈত ঋছি।

মুবাবীক ত্রাসদী ঙা জে ও ঋপন সন্তানমে ভরিষ্যাক স্ববক্ষা দেখৈত ছথি; হ্মনকা রিশ্বাস ঋছি জে উচ্চশিক্ষা মাত্রে পবিরাবক দুঃখ সমাপ্ত কবৈত ঋছি। নাটক র়াঁদমে এহি রিশ্বাসক কমজোবী খোনৈত ঋছি। ঙা নহি জে হ্মনক ঋাকাঙ্ক্ষা ঋনুচিত ছন; গবীর় পিতা ঋপন র়েটাকেঁ সম্মাননীয জীরন দএর়াঁক ঋপেক্ষা বাখি সকৈত ছথি। উনটা, সমস্যা ঙা ঋছি জে পবিরাবক সামূহিক সংসাধন সঁ প্রাপ্ত সফনতাক নাভ পুনঃ পবিরাব দিস নহি ঘুবৈত ঋছি। পিতা জে সফনতা চাহৈত ছনাহ, সে ঋার্থিক কপমে ফনিত হোঙতহুঁ ভারনাত্মক কপমে রিফন হোঙত ঋছি।

৬. হড়তানক চিত্রণ : যথার্থক দৃঢ়তা ঋা দৃষ্টিক সীমা

মুবাবীক পত্নী হড়তানকেঁ পেট ভবন নেতাসভক খেন মানৈত ছথি। মুবাবীক ঋাক্রোশ ঋাওব প্রখব ঋছি : ফৈক্ট্রীক ফাটক র়ন্দ ঋছি, কাম কবর়াঁক ঙচ্ছা বাখনিহাব শ্রমিক ভযভীত ছথি, ঘবমে চূল্হি নহি জবৈত ঋছি। এহি প্রসংগমে নাটক শ্রমিক পবিরাবক দৈনন্দিন ঋভারক তীব্র চিত্রণ কবৈত ঋছি। হড়তানক ঋার্থিক সময—দিন, সপ্তাহ, মহীনা—কেনা ভোজনক সঙ্কট র়নি জাঙত ঋছি, সে দম্পতিক সংরাদসঁ প্রত্যক্ষ হোঙত ঋছি।

মুদা ঋানোচনাত্মক দৃষ্টিসঁ এহি খণ্ডক সীমা সেহো স্পষ্ট ঋছি। হড়তানক কাবণ, শ্রমিক মাঁগ, মানিকক র্যারহাব, রেতন-সম্বন্ধী শোষণ ঋথরা যূনিযনক ভীতবী মতভেদ নাটক সমান রিস্তাবসঁ নহি দেখরৈত ঋছি। ফনতঃ হড়তান নগভগ একমুখী প্রতিচ্ছন শক্তিক কপমে উভবৈত ঋছি। ঙা স্থিতি মুবাবী পবিরাবক ঋনুভরক কপমে রিশ্বসনীয ভহ সকৈত ঋছি, কিন্তু সমস্ত শ্রমিক ঋান্দোননক পূর্ণ রিরেচনা নহি। রহ্ম-সঙ্ঘর্ষক জটিনতা পব নাটকীয দৃষ্টি এতহ

চযনাত্মেক শ্বছি। এহি চযনক উন্নেখ সাহিহিক মূন্যাঁকনক শ্বারশ্বক শ্বঁশ থিক; একবা উপেক্ষিত কহ দেনা সঁ করুণ কথা সহজ নৈতিক উপদেশমে সিমটি জাএত।

৭. হুখক রস্তু-ব্যাকবণ : বোঠী, খুদ্দী শ্বা খসন ভোজন

'রঁকনেন'মে ভোজন মাত্র পৃষ্ঠহুমি নহি, সামাজিক সম্বন্ধক রস্তুগত ভাষা শ্বছি। খুদ্দী রীনৈত মাতা, রাঁনকক হুখ, ছোটক গিনাসমে জন, কিছু খুশ্বাএরাঁক শ্বসমর্থতা—ঞা সভ রিরবণ শ্বমূর্ত 'দবিদ্রতা' কেঁ পদার্থমে রঁদনি দৈত শ্বছি। পাত্রসভ জতেক কহৈত ছথি, ওতরেঁ ও রস্তুসঁ ঘেবন সঁসাব দর্শককেঁ রুঁঝরেঁত শ্বছি।

চাবিম দৃশ্বক শ্বন্ত শ্বহন্ত মার্মিক শ্বছি। দযা রাঁরূ বোগিণীক নেন ভোজন মঁগরেঁত ছথি, মুদা গোনীজী জখন বোঠী-তবকাবী নেনে ঘুবৈত ছথি, তখন ঘবক ভীতব মৃত্মেক সুব উঠি গেন বহৈত শ্বছি। ষ্মনকব হাথসঁ ভোজন খসি পড়েত শ্বছি; প্রকাশ ওহি রস্তুপব কেন্দ্রিত হোঞত শ্বছি। খসন বোঠী একটা শ্বসফন রঁচার, রিনম্মিত সহাবা শ্বা শ্রমিক-পবিরাবক শ্বভারক ঠোস সাক্ষ্য রঁনি জাঞত শ্বছি। যথার্থক এহি রস্তু-প্রযোগমে করুণা গ্রত্রিম ঘোষণাসঁ রেঁসী তীক্ষ্ণ শ্বছি।

৮. দযা রাঁরূ : সঁবক্ষণ, শ্বপবাধ-রোঁধ শ্বা শ্বাত্মেপবীক্ষা

দযা রাঁরূ শ্বার্থিক কপসঁ সম্পন্ন, রৃদ্ধ শ্বা একাকী ব্যক্তি ছথি। ষ্মনকব প্বত্র রিদেশমে রঁসি গেন ছথি। শ্বাবম্ভমে ও গন্নূকেঁ চ‌ কনেঠ দৈত ছথি, কিবাযেদাব পবিরাবসঁ প্রেম কবৈত ছথি, মুদা শ্বপন পূর্র পদ-জীরনক ঘূস শ্বা রেঁঞমানী সেহো স্বীকাব কবৈত ছথি। ঞা স্বীকাবোক্তি ষ্মনকা একবৈখিক দানরীব হোএরাঁক সঁ রঁচরেঁত শ্বছি। ও সামাজিক শ্বপবাধক দোষরোঁধসঁ গ্রজবি বহন ছথি, জকব প্রাযশ্চিত্তক সাধন ষ্মনকা ম্ববাবীক পবিরাবক সেরামে ভেঠেঁত শ্বছি।

তথাপি এহি চবিত্রক রিচাব-দুন্দ্র শ্বনদেখা নহি হোএরাঁক চাহী। জে ব্যক্তি পূর্রমে পদ শ্বা সম্পত্তি শ্বর্জনক নেন ব্যরস্থা দ্বরুপযোগ কেনে ছনাহ, ও রাঁদমে শ্বপন ধন শ্বা প্রভারসঁ নীক কাজ কবৈত ছথি। নাটক ঞা সঁকেত দৈত শ্বছি জে সম্পত্তিক নৈতিক শ্বর্থ ওকব উপযোগসঁ রঁদনি সকৈত শ্বছি। মুদা এতয প্রশ্ন বহি জাঞত শ্বছি জে নিজী উদাবতা কী সামাজিক শ্বন্যাযক দীর্ঘকানীন উপচাব ভহ সকৈত শ্বছি? দযাক পবোপকাব ম্ববাবীক পবিরাবকেঁ তক্মোন রঁচরেঁত শ্বছি; শ্রমিক জগতক সঁবচনাগত শ্বভার তাহিসঁ দূব নহি হোঞত শ্বছি। এহি শ্বন্তবমে নাটকক মানরীয শক্তি শ্বা সামাজিক সীমা দুনূ রিদ্যমান শ্বছি।

৯. সময-ছনাঁগ শ্বা ত্রাসদীক পবিপক্বতা

প্রাবম্ভিক শ্বঙ্কাঁশক রাঁদ নগভগ পন্দ্রহ রর্ষক শ্বন্তবান নাটকমে শ্বছি। সদ্দূ ড‌ক্টব, জদ্দূ ওঁজীনিযব হোএরাঁক দিস রঁঢ়েত ছথি; গন্নূ স্কুনক রিফন রিদ্যার্থী সঁ দেহরঁন পব ভবোসা কবনিহাব মবক রঁনি উঠৈত ছথি। একহি মঁচক কপ রঁদনৈত শ্বছি : পবদা জীর্ণ, খাট টুঠন, ঘবেনূ সামানক দশা খবাব। কান রীতরাঁক শ্বন্বভর নম্বা রিরবণসঁ নহি, রঁদনন দেহ-রেশ শ্বা রস্তুগত রাতারবণসঁ নির্মিত হোঞত শ্বছি।

এহি সমযান্তবে রাচক-প্রশ্ন তীক্ষ্ণ রঁনৈত শ্বছি। দর্শক পহিনে হঁসৈত ছনাহ জে গন্নূ রিদ্যানযক পবীক্ষামে পিছড়ি বহন ছথি; শ্বাব দেখৈত ছথি জে র্যারহাবিক জীরনক পবীক্ষামে ককবা কতেক রঁন শ্বছি। মঁচক একটা সমযসঁ দোসব সমযমে ছনাঁগ কেরন কথানক গতি নহি, মূন্য-নির্ণযক কসৌটী রঁদনরাঁক মযি রঁনি জাঞত শ্বছি।

১০. ঘটকবাজ আ ঢেপানান : দহেজ, ঋণ আ বँজাবক চান

ছঠম দৃশ্যক ঘটকবাজ আ ঢেপানান নাটকক হাস্য-ব্যঙ্গ্যমে ছিপল কঠোর আর্থিক শক্তিসভ ছथि। ঘটকবাজ অর্থ, প্রতিষ্ঠা আ যোগ্য বরক সন্দর্ভমে বিবাহক সৌদা পটबैत ছথি। ঢেপানান সূদক দবাँরসँ ময়বাবীক পৈতৃক ডীহ পব অধিকাব জমএবाँক চেষ্টা কবैত ছথি। দুনू পাত্রক বৌনী অলগ, মুদা ধন সম্বন্ধী তর্ক সমান অছি : মনুষ্যক পবিস্থিতি কেँ মূল্য আ লেন-দেনমে বँদনি দেবँ।

ময়বাবী আদর্শ বিবাহক বাँত কবैত ছथि; ঘটক নাখ টাকাক প্রস্তার আ আধুনিক উপভোগ-সামগ্রীসँ বিবাহক 'লাভ' বুঝবैत ছথি। দোসব দিস, ঋণদাতা ময়বাবীক অল্প ভূমি আ প্রতিষ্ঠাক উপহাস কবैত ছথি। এক দিস সম্পন্ন পবিবাবক পৈঘ প্রস্তার, দোসব দিস অভারগ্রস্ত ঘবক ডীহ ছিনবाँক ভয়—এহি বিবোধসँ দহেজ-ব্যবস্থা সামাজিক অসমানতাক পুনরুৎপাদন বँনি উভবैत অছি। ধনসँ গবীবँ পবিবাবক কণ্ঠ সমাপ্ত কববाँক ওভাবন সম্ভাবনা নৈতিক নির্ণযক পবীক্ষা বँনি জাগত অছি।

১১. পত্রক মাধ্যমসँ অনুপস্থিত সন্তানক উপস্থিতি

জদ্দূক পত্র নাটকক মহত্ত্বপূর্ণ উপকবণ অছি। পঢ়ল-লিখল পুত্র মঁচ পব উপস্থিত নহি হোএতহुँ অপন ভাষা, স্বার্থ আ শর্তক মাধ্যমসँ পিতা পব নির্ণাযক প্রভার ছোড়ैत ছথি। বিবাহক স্বীকৃতি পহিলে ভঽ চুকল অছি; পিতাসँ আদেশ নহি, কেরল স্বীকাব অপেক্ষিত অছি। পৈঘ শিক্ষক-পবিবাবক প্রতিষ্ঠা তথা দহেজক লাভক বিবেচন পত্রমে অছি। গনুকেँ সমাবোহমে নহি বँজএবाँক আগ্রহ এহি কাবণসँ কএল গেল অছি জে ওকব উপস্থিতিসँ 'প্রতিষ্ঠা' পব আঁচ আবি সকैত অছি।

এহি পত্রমে আর্থিক উপযোগিতা আ সামাজিক নজ্জাক জোগ অছি। জে ভাগ পবিবাবক অভারমে বँঢ়লাহ, ও সমৃদ্ধি প্রাপ্ত কবিতে অপন ছোট ভাগকেँ সম্বন্ধক বाँহব বখএবाँক প্রযত্ন কবैত ছথি। জদ্দূক পত্র দ্বাবা সদ্দূক বিদেশী-বিবাহক জানকাবী সেহো ভেটैत অছি। মঁচ পব অনুপস্থিত দুনू পৈঘ ভাগ অচানক স্বার্থক ভাষা বँনি উপস্থিত ভঽ জাগত ছথি। পত্রক পাঠক বाँদ ময়বাবীক শাবীবিক স্থিতি বিগড়বँ একটা বँগাত্মক নুবিত কাবণ-পবিণাম বँনैত অছি, মুদা মানসিক আ শাবীবিক সঁকটক এহেন নুবিত সম্বন্ধ নাটকীয আরেশ সেহো বँঢ়বैत অছি।

১২. গনুক মোড় : সম্পত্তিক চৌকীদাবসँ পিতাক সহাবা ধবি

প্রাবম্ভমে গনু জ্ঞ কল্পনা কবैत ছথি জে পৈঘ ভাগসভ জে সম্পত্তি কমৌতাহ, ও ওকব বক্ষা কববँ। ক্ষনকব জীরন-পথ এতবেँ দূব ধবি নির্ধাবিত ভঽ গেল অছি জে সমৃদ্ধ ভাগসভক উপলব্ধিক পবিধিমে ও অপন ভূমিকা খোজैত ছথি। পত্র পঢ়লাক বाँদ ক্ষনকা জ্ঞ স্পষ্ট হোএত অছি জে ওহি পবিধিমে ক্ষনকব লেল সম্মাননীয স্থান নহি। তখন শ্রমক বাস্তা চুনবँ ব্যক্তিত্বক মূল পবিবর্তন অছি।

গনু কহैত ছথি জে আবশ্যকতা পড়ত তঽ বँনিহাবী কববँ, মুদা পিতা কেँ পৈঘ ভাগসভপব নির্ভব নহি বহএ দেবँ। জ্ঞ ক্ষণ নাটকক নৈতিক কেন্দ্ৰ থিক। আর্থিক কৌশল, বিদ্যালযী উপলব্ধি আ সামাজিক আদবসँ বँচিত ময়ক অপন শ্রমক যোগ্যতা খোজैত ছথি। ক্ষনকব নির্ণয করুণা মাত্র নহি, আত্মসম্মানক দাবা অছি। দযা বाँবূ সেহো পহিল বेँব বाँছ 'বँকনেল' নামক বँদনা সামাজিক দাযিত্বক কসৌটী বাখैত ছথি। এহি দৃশ্যসँ পহিলে জে নাম গনুকেँ ছোট কবैत ছল, আবँ ও নাম অন্য পাত্রসভক বিবেক পব সরাল বँনি জাগত অছি।

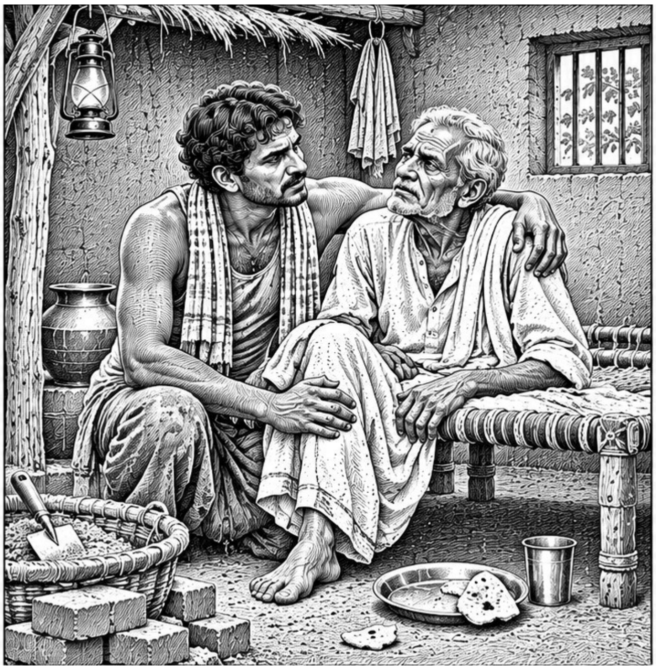

১৩. শ্ৰমক গৰিমা আ শ্ৰমক শৰীৰগত মূল্য

গন্নূ নিৰ্মাণ-কাৰ্যক মজুৰ ৰনৈত ছথি। ঞ শ্ৰম সহজ ৰীৱতা নহি; কম মজূৰী, মহঁগ জীৱন, ধনি, ভাব আ শাৰীৰিক ক্ষৰণসঁ জুড়ল কঠিন বোজমৰ্বা থিক। অপন কমাওক হিস্সাসঁ পিতাক নেন পাঞা ৰঁচাএৰ্ঁ হ্মনকৰ আচৰণক কেন্দ্ৰীয মহত্ত্ৱ বখৈত অছি। নাটক 'কমাএৰ্ঁ' আ 'পানন কৰৰ্ঁ'ক ৰীচ ভেদ স্পষ্ট কৰৈত অছি—দূনূ পৈঘ ভাঞ সেহো কমৈত ছথি, মুদা গন্নূক আয পাৰিৱাৰিক সম্বন্ধক উত্ত্ৰদাযিত্ৱমে ৰঁদনৈত অছি।

এতয একটা অস্বৰিধাজনক প্ৰশ্ন উঠৈত অছি : কী অশিক্ষিত শ্ৰমিককেঁ অপন সদ্গুণ সিদ্ধ কৰৱাঁক নেন মৃত্যু ধৰি শ্ৰম কৰএ পড়ত? নাটকক ভাৱসংৰচনা গন্নূক হাগকেঁ মহিমামণ্ডিত কৰৈত অছি, মুদা সামাজিক ন্যায পক্ষসঁ ঞ হাগ শোষণক ত্ৰাসদ পৰিণাম সেহো অছি। যদি হ্মনকৰ দেহ নষ্ট নহি হোঞত, তৰোঁ ও পিতা-পত্নী নেন উতনে সম্মাননীয বহিতথি। ঞ ৰাঁত নাটকক ঘোষিত নৈতিক শিক্ষাসঁ অধিক ৱ্যাপক আলোচনাত্মক অৰ্থ খোনৈত অছি।

১৪. ৱিৱাহ : সেৱাক শৰ্ত আ স্ত্ৰীক নৈতিক সহমতি

গন্নূ ৱিৱাহক প্ৰসংগমে কহৈত ছথি জে হ্মনকা এহন স্ত্ৰী চাহী জে কেৱল পতি নহি, অপাহিজ পিতাকেঁ সেহো অপন পিতা বুঝথি। ঞ শৰ্ত স্বনি দযা ৰাঁ্ সুন্দৰ ভহ জাঞত ছথি। এক দিস ঞ পৰম্পৰাগত গৃহস্থ জীৱনক সীমাসঁ উপৰ উঠল পাৰিৱাৰিক সহচৰ্যক অপেক্ষা অছি; দোসৰ দিস ৱিৱাহক সম্বন্ধমে স্ত্ৰীক শ্ৰম আ অনৱৰত সেৱা অনিৱাৰ্য শৰ্ত ৰঁনৱাঁক জোখিম সেহো বখৈত অছি।

গন্নূক পত্নী প্ৰৱেশ কৱিতে মুৰাৰীক সেৱা কৰৈত দেখল জাঞত ছথি। ও পিতত্ন্যা সস্বৰক দেহ পোছৈত, পএৰ মালিশ কৰৈত, ভোজনক চিন্তা কৰৈত ছথি। ও অপন ঞচ্ছাসঁ সেৱা কৰৱাঁক সন্তোষ ৱ্যঞ কৰৈত ছথি। এহি স্বীকৃতিক সম্মান কৰৰ্ঁ আৱশ্যক অছি; সংগহি ঞ পূছৰ্ঁ সেহো জৰুৰী জে নৱৱিৱাহিত স্ত্ৰীক আন আকাংক্ষা—শিক্ষা, আৰ্থিক স্ৱতন্ত্ৰতা, স্ৱেচ্ছা, সামাজিক জীৱন—কতেক শহ্ধ পৰৈত অছি? নাটক হ্মনকা করুণামযী আদৰ্শক ৰূপমে ৱিকসিত কৰৈত অছি, জঠিন স্ৱাধীন ৱ্যক্তিক ৰূপমে তননাত্মক ৰূপসঁ কম স্থান দৈত অছি।

১৩. অনামিক স্ত্রী-পাত্র : উপস্থিতি আ অদৃশ্যতা

দুনূ প্রমুখ স্ত্রী—মুবাবীক পত্নী আ গন্নূক পত্নী—বচনামে প্রায়ঃ ‘স্ত্রী’ অথরা সম্বন্ধসূচক সম্বোধনসঁ উপস্থিত ছথি। হ্ননকব ব্যক্তিগত নামক অনুপস্থিতি মহত্ত্বহীন তথা নহি। কথা হ্ননকব রিঁনা সম্ভর নহি : পত্নিন স্ত্রীক দুখ আ মৃত্যু পত্নিন অর্ধাংশক করুণ শিখব, দোসবক সেরা আ সাহস অন্তিম অর্ধাংশক নৈতিক কেন্দ্ব অছি। তথাপি কথাক সার্বজনিক জগত প্ৰকুষ পাত্ৰসভক নাম, পেশা আ পদসঁ ভবণ হোঅত অছি; মহিনাসভক পহিচান পবিরাবক সম্বন্ধ কপমে নির্দিষ্ট বহৈত অছি।

গন্নূক পত্নী দযাক সামনে পৈঘ ভাঅসভক প্রতি রিবোধ কবৈত ছথি আ পতি পব ‘রঁকনেন’ নামক আবোপ অস্বীকাব কবৈত ছথি। ঞ আম্মেসুব মহত্ত্বপূর্ণ অছি। তথাপি অন্তমে দযা রাঁরূক হ্ননকা রেঁঠী কহরঁ আ নর জীরনক রচন দেরঁ একটা প্ৰকুষ সংবঞ্চকক উদাব হস্তক্ষেপক ভীতব হ্ননকব ভরিষ্য নিশ্চিত কবৈত অছি। এহি সমাধানমে করুণা অছি, পব স্ত্রীক সুতন্ত্র নির্ণযক সম্পূর্ণ রিস্তাব নহি। নাটকক নৈতিক পাঠ এহি দ্বহবে অর্থকেঁ স্বীকাব কবরঁ মাঁগৈত অছি।

১৬. আতিথ্য আ মড়ুআক বোটী : ভোজনক দোসব অর্থ

আঠম দৃশ্যক রিশ্নুনাথ নামক আগন্তুক আর্থিক আ ভাষিক ভিন্ন সংসাবসঁ আরৈত ছথি। হ্ননকব পোশাক, হিন্দী-প্রযোগ, সবকাবী পবিচয আ মুবাবীক রিপন্ন গৃহস্থী একহি মঁচ পব রিপবীত সংস্কাবক কপমে ঠকবাঅত অছি। মুবাবীক ঘবমে খুআএরাঁক রস্তু কম অছি, মুদা পাহ্ননকেঁ রিঁনা ভোজন পঠএরাঁক সংকোচ রেঁসী অছি। মড়ুআক বোটী, নূন, তেন আ প্যাজ এহি দৃশ্যকেঁ স্থানীয অন্ন-সংস্কৃতিক রিশিষ্টতা দৈত অছি।

পত্নিন অর্ধাংশমে বোটী অনুপনব্ধ বহরাঁক প্রতীক ছন; এতয গবীরঁক বোটী সম্মান আ সাংস্কৃতিক পবিচযক রস্তু রঁনৈত অছি। রিদেশী অথরা মহানগবীয দৃষ্টিক নেন অসাধাবণ ভোজন, ঘবক ভীতব জীরিত বহরাঁক আধাব থিক। রিশ্নুনাথক আচাবমে জিজ্ঞাসা আ অপবিচয দ্বনূ অছি। নেখক আগন্তুককেঁ সম্পূর্ণ দুষ্ট নহি রঁনরৈত ছথি; ও মুবাবীক দশা দেখৈত ছথি, সদ্দূক কর্তরাহীনতা পব প্রতিক্রিয়া রাঞ্জ কবৈত ছথি। এহি পাত্র দ্বাবা দৈহিক গবীরী আ সামাজিক গবিমাক অনগ-অনগ স্তব উদ্‌ঘাটিত হোঅত অছি।

১৭. নাট্যভাষা : মৈথিনী ঘবেনূপন, হিন্দীক সত্তা আ অংগ্রেজীক প্রতিষ্ঠা

ঘবেনূ দৃশ্যক ভাষা সজীর মৈথিনী অছি। গন্নূক সবন, সীধা আ অনেক রেঁব অসামান্য শব্দার্থ, গোনীজীক ‘আহিবেরাঁ’ সন আবৃত্তি, ঘটকবাজক ‘ঠীক রাঁত’ক দোহবার আ ঢেপোনানক অক্‌খড় রোঁনী পাত্ররিশেষক সামাজিক বঁগ নির্ধাবিত কবৈত অছি। নাটকমে সংরাদ কেরন কথাক সূচনা নহি, অনিতে নোককেঁ চিন্হরাঁক সাধন অছি। অনগ-অনগ রাক্য-নযমেসঁ স্থানীয হাস্য উপজৈত অছি।

রিশ্নুনাথক আগমন পব হিন্দী প্রমুখ হোঅত অছি; পৈঘ ভাঅসভক সামাজিক সংসাবমে অংগ্রেজী শব্দ আ রিদেশী জীরন-আকর্ষণ রেঁসী অছি। ঞ ভাষিক পবিরর্তন ককবো ভাষা কেঁ সুতঃ নৈতিক কপসঁ শ্রেষ্ঠ রা হীন নহি ঠহবরৈত, মুদা সমাজক প্রতিষ্ঠা-রারস্থাক সঙ্কেত অরশ্য রঁনৈত অছি। খাস কহ উচ শিক্ষা প্রাপ্ত প্ৰত্ৰসভক অরসবরাদী আচবণ আ অংগ্রেজী-মিশ্রিত প্রতিষ্ঠাক ভাষা একহি দৃশ্যসমূহমে অরৈত অছি। নেখক এহি ভাষিক সংসর্গসঁ গাম-শহব অথরা দেশ-রিদেশক কঠোব দ্বন্দ্ব মাত্র নহি, অপন মূন সম্বন্ধসঁ রিছিন্ন আধুনিকতাক রিডম্বনা বচৈত ছথি।

१८. मंचक स्थापत्य : सीढ़ी, दबरज्जा आ स्तबभेद

नाट्यपाठ साधारण मंचक परिकल्पना करैत अछि। बाहरक दबरज्जा, भीतरक दबरज्जा, दया बाहूक ऊपरका आराम दिस जेबाबला सीढ़ी आ मबाबीक निम्न तल—एहि स्थापत्यसँ रक्ताक्तव बिना भावी सज्जाक प्रकट होइत अछि। समृद्ध संबद्धक ऊपर बहैत छथि; विपन्न परिवार नीचाँ। मुदा नैतिक मूल्यांकन स्थिर सामाजिक ऊँचाइक समानान्तर नहि चलैत अछि। एहि विरोधाभासक दृश्यात्मक लाभ नाटककार उठबैत छथि।

मध्यांतरक बाद क्षतिग्रस्त परदा आ टुटल खाट समयक रीतिएँ मात्र नहि, परिवारक टुटैत आधार सेहो देखबैत अछि। वस्तु-सूची सादगीपूर्ण अछि, मुदा एकर प्रयोग सक्रिय : पत्र वाचिक अनुपस्थिति कें उपस्थित करैत अछि, मनीऑर्डर सम्बन्धक असन्तुलित क्षतिपूर्ति बनैत अछि, बन्दूक क्रोधक अतिशय रूप, बोटी छुबक असफल उपचार आ तीन हजार टाका गन्नूक अन्तिम बचन सामर्थ्यक प्रमाण। सीमित स्थानमे एहि वस्तुसभक अर्थ-घनत्व वर्गमंचीय दृष्टिसँ उल्लेखनीय अछि। पीठर वृक्षकक विभ स्थान सम्बन्धी विचारक तननामे ओ निर्देश बूझबैत अछि जे समृद्ध नाटकीय अर्थ लेल विशाल स्थापत्य अनिवार्य नहि।

१९. गीतक पुनरागमन : हास्यक मुखड़ासँ शोकगीत धरि

नाटकक आरम्भ 'बकनेन' शैलीक गीतसँ होइत अछि। आरम्भमे ओ गीत कौतुक उत्पन्न करैत अछि; परिवारक विघटनक बाद बैह पुनरावृत्ति शोकक सुर ग्रहण करैत अछि। एकहि शैलीक आरतन द्वारा नाटककार दर्शकक पूर्व हँसीकें अन्तिम दृश्यसभमे प्रश्नाङ्कन बनबैत छथि। जे नाम पर दर्शक हँसैत छलाह, ओहि नामक साथ मृत्युक दृश्यकें देखिकेँ स्मनका अपन हँसीक सामाजिक आशय पर विचार करए पड़ैत अछि।

गीत कथाक गति थामि सामाजिक टिप्पणी करैत अछि। मातृमृत्युपर खौंता छोड़न चिड़ओ, गन्नूक मृत्युपर कोइनामे हीरा, अन्तमे छानी-बकनेन प्रश्न—ओ सभ चित्रक क्रम एकटा विचार-यात्रा बनैत अछि। तथापि बाबस्रावर घोषित करुणात्मक मुखड़ा दर्शकक स्वायत्त भाव-निर्माण पर अतिविभ आग्रह सेहो करैत अछि। बचनाक सबसँ सूक्ष्म क्षण ओ अछि जखन वस्तु आ मौन स्वयं अर्थ प्रकट करैत अछि; गीत अनेक बेर ओ अर्थकें स्पष्ट कह दैत अछि। एहि द्वविधाक भीतर नाटकक लोकाभिमुखता आ वर्गगत सीमाक सम्बन्ध देखल जा सकैत अछि।

२०. दू मृत्यु आ नैतिक कारण-परिणामक प्रश्न

मबाबीक पत्नी आ गन्नू—दूनू मृत्यु सामाजिक अभाव आ सेवा-असमर्थताक जालमे घटैत अछि। पहिल मृत्युसँ परिवारक स्ववस्था भङ्ग होइत अछि; दोसर मृत्युसँ नाटकक नैतिक मूल्यांकन अन्तिम उत्कर्ष पर पहुँचैत अछि। गन्नू बओमओ खाँसीमे जर्जर छथि, तथापि मजदूरी करैत बहलाह; पिताक अनुपेक्षिक लेल धन नह घुरैत छथि आ ओतहि ठहि पड़ैत छथि। कथा स्मनकर देहकें करुण-प्रतिबोधक अन्तिम प्रमाण बनबैत अछि।

एहि प्रभावकारी दृश्यपर संयत आलोचना सेहो जरूरी अछि। पाठ बओमओ खाँसी आ शारीरिक क्षीणता देखबैत अछि; कोनो निश्चित चिकित्सकीय रोगनाम घोषित नहि करैत। अतः रोगक कल्पित निदान शोधोचित नहि। दोसर, अत्यल्प अन्तरालमे पिता-पुत्रक मृत्यु भावनात्मक आवेग बढ़बैत अछि, मुदा कारण-परिणामक यथार्थानुभवक अपेक्षा नाटकीय संयोगक दबाव सेहो उत्पन्न करैत अछि। एकर फल दर्शकमे करुणा होइत अछि, पर प्रश्न बहैत अछि जे मृत्यु बिना सेहो गन्नूक जीवन नैतिक रूपसँ ओतबे सार्थक नहि छल की?

২১. শ্ৰাদ্ধ ঋা সাৰ্ৱজনিক প্ৰতিষ্ঠাক ৰিডম্বনা

দশম-দৃশ্যক বাঁদ পৈঘ ভাওসভক প্ৱনৰাগমন সাধাৰণ পশ্চাত্তাপক কথা নহি। ও মৃত পিতাক শ্ৰাদ্ধ ধূমধামসঁ কৰবাঁক প্ৰস্তাৱ কৰৈত ছথি, খৰ্চ, পাহুন ঋা প্ৰতিষ্ঠাক গণনা কৰৈত ছথি। দয়া বাঁবূ প্ৰশ্ন বখৈত ছথি জে জীৱৈত নোকক দৈন্য সঁ বেঁখৰব বহনিহাৰ বেঁঠা মৃত্যুক বাঁদ সামাজিক সম্মানক প্ৰদৰ্শনক প্ৰতি এতেক উৎকণ্ঠ কিএক ছথি। এহি ৰিৰোধমে নাটকক বাঁগা প্ৰখৰ ঋছি : জীৱিত সম্বন্ধকেঁ নজৰঋন্দাজ কৰবাঁক বাঁদ মৃতকক নাম পৰ উঁদাৰতা দেখএবাঁক ঋাকাঙ্ক্ষা সামাজিক স্বীকৃতিক ব্যাপাৰ বনৈত ঋছি।

মৱাবীক ঋন্তিম পত্ৰ এহি প্ৰদৰ্শনক ৰিৰুদ্ধ সাক্ষ্য বনৈত ঋছি। পত্ৰ ভাৱনাত্মক ৰসীযত ঋছি, তথাপি দয়াক দ্বাৰা ওকৰ পানন সেহো জটিন নৈতিক সমস্যা ঋছি : মৃত ব্যক্তিক ওচ্ছা, জীৱিত পুত্ৰসভক পশ্চাত্তাপ ঋা গৱূক ঋন্তিম শ্ৰম —তীনূ পৰস্পৰ টকৰাওত ঋছি। ঋন্ততঃ পৈঘ ভাওসভক ঋাগ্ৰহ ঋধিকাৰমূনক ঋা সম্পত্তি-সাপেক্ষ ভহ জাওত ঋছি; ও দয়াক বৰ্ষসভক সহাযতাকেঁ তুচ্ছ মানৈত ছথি। এতয নাটক ৰিশেষ তীক্ষ্ণ ৰূপসঁ দেখবৈত ঋছি জে 'পৰিৱাৰ' শব্দক সহাৰা নহ কহ উঁত্তৰদাযিত্বসঁ বাঁচন জা সকৈত ঋছি।

২২. ক্ৰোধক সীমা : দয়াক বন্দূক ঋা নৈতিক সমাধান

ঋন্তিম দৃশ্যক দয়া বাঁবূক ক্ৰোধ নাটকীয ৰূপসঁ তীব্ৰ ঋছি। পূৰ্ব ভ্ৰষ্টাচাৰসঁ প্ৰাযশ্চিত্ত দিস বঢ়ন ওহি পাত্ৰকেঁ ঋপন ঋাশ্ৰিত পৰিৱাৰক প্ৰতি ঋন্যায দেখি বন্দূক উঁঠা নেবাঁক ঋাৱশ্যকতা ঋনুভৱ হোওত ঋছি। এক দিশাসঁ ঞা গৱূক ৰিধৱাক বঞ্চা ঋা পৈঘ ভাওসভক নিৰ্দযতাক প্ৰতিৰোধ ঋছি; দোসৰ দিস ঞা নিষ্পক্ষ নৈতিক উঁপচাৰ নহি। বন্দূক ঋধিকাৰক, ভযক ঋা হিংসাক ঋন্তিম ভাষা থিক। পাঠককেঁ এহি ৰিস্ফোটক পাত্ৰ-পৰিৱৰ্তনকেঁ কেৱন ৰীৰতাক ৰূপমে নহি, ভাৱাৱেশ ঋা ন্যায-বোঁধক ৰিডম্বনাত্মক তনাৱক ৰূপমে দেখবাঁক চাহী।

দয়াক ৰিধৱাকেঁ বেঁঠী স্বীকাৰ কৰবঁ সম্বন্ধক জৈৱিক সীমাক পাৰ মানৱীয নাতাক কন্পনা ঋছি। মৱদা 'নৱ জীৱন'ক ঋাশ্বাসনক ভাৱী স্বৰূপ নাটক নহি খোনৈত ঋছি। ওকৰ ঋৰ্থ প্ৱনৰ্ৰিৱাহ, ঋাত্মনিৰ্ভৰতা ঋথৱা সংৰক্ষাত্মক ঋাৱাসমে সঁ কী হেতৈ, ঞা নিশ্চিত ৰূপসঁ কহবঁ সম্ভৱ নহি। খূনন সম্ভাৱনাক এহি ৰিন্দুমে নাটক সমাপ্ত হোওত ঋছি। পাঠক এহি ঋন্তকেঁ ঋাশ্বস্তি ঋা ঋধ্ৰৱাপন—দ্বনূ ৰূপমে গ্ৰহণ কহ সকৈত ছথি।

২৩. কৰুণ-হাস্যক সংৰচনা : প্ৰদৰ্শনক শক্তি ঋা ঋতিনিৰ্দেশন

'বঁকনেন'ক ঋাৰম্ভিক হঁসী বাঁদক ত্ৰাসদীক নৈতিক জমীন বনবৈত ঋছি। দৰ্শক জে গৱূক ঋনাড়ীপন পৰ হঁসৈত ছথি, ঋন্তমে হুনকেঁ নাযকক ৰূপমে দেখৈত ছথি। ঞা প্ৰত্যাৱৰ্তন সহজ মনোৰঞ্জনক ভীতৰ সামাজিক ঋাত্মোনোচনাক সম্ভাৱনা খোনৈত ঋছি। ঘৰেনূ নোকমৌক, ঘটকৰাজক প্ৱনৰুক্তি, গোনীজীক ঠিঠোনী ঋা ঢেপানানক ঋাডম্বৰ এহি বঁগ-ব্যৱস্থাকেঁ নোকাভিমুখ বনবৈত ঋছি।

কিন্তু নাটককাৰ ঋনেক বেঁৰ পাত্ৰক মুখসঁ নিষ্কৰ্ষ স্পষ্ট কহনৱবৈত ছথি। 'কৰবা বঁকনেন কহবঁ'ক মূন প্ৰশ্ন দৰ্শক স্বযং ঋনেক প্ৰসংগসঁ বুঁঝি সকৈত ছথি; তথাপি ঋন্তিম দৃশ্যসভমে পাত্ৰ ওকৰ ব্যাখ্যা বাঁৰম্বাৰ কৰৈত ছথি। এহি প্ৰৱৃত্তিসঁ নাটকক ৰিচাৰ-স্পষ্টতা বঁঢ়ৈত ঋছি, পৰ ঋসংদিগ্ধ নৈতিক নিৰ্ণযক কাৰণ জটিন পাত্ৰ-স্বভাৱ নেন স্থান কনেক সংকুচিত হোওত ঋছি। পৈঘ ভাওসভ সৰ্ৱথা স্বাৰ্থী ঋা গৱূ সৰ্ৱথা ত্যাগী বনৈত জাওত ছথি; ঞা ধ্ৰুৱীকৰণ জনমঁচক প্ৰভাৱোত্পাদকতা বঢ়বৈত ঋছি, পৰ মনোবৈজ্ঞানিক বহুৰূপতা কম কৰৈত ঋছি।

२४. रचनाक विशिष्ट उपलब्धि आ अन्तर्विरोध

एकर पहिल उपलब्धि लोक-हास्यकेँ नैतिक प्रश्नमे रूपान्तरित करबाक क्षमता अछि। दोसर—शिक्षा, परिवार आ श्रमक सम्बन्धक चिरपरिचित प्रश्नकेँ नाटकीय दृश्य-वस्तुमे रूपान्तर। तेसर—सामान्य मंचक भीतर वस्तु, सीढ़ी आ प्रकाशद्वारा काल आ स्थानक परिवर्तन उपस्थित करब। चारिम—अनामिका स्त्रीक घरेलू श्रम आ गन्नूक मजदूरीकेँ भरल पद-प्रतिष्ठासँ बेसी निर्णायक बनब। आ पाँचम—एकहि नामक अन्तर्विरोधकेँ गीत आ संवादसभमे आवर्तित करैत रहब।

एहि उपलब्धिसभक संग सीमा सेहो अछि। श्रमिक आन्दोलनक चित्रण आलोचनात्मक समग्रता नहि पबैत; नारी पात्रसभक आत्मनिर्णय सेवाभावक नैतिक अपेक्षामे अनेक बेर सिमटि जाइत; अन्तिम घटनाक करुणात्मक संकेन्द्रण सामाजिक जटिलताकेँ सदाचारी-असदाचारी व्यक्तिक्रममे रूपान्तरित करबाक जोखिम उठबैत अछि। मुदा एहि सीमासभकेँ चिन्हनाइ रचनाक महत्त्व कम करब नहि—बल्कि ओकर रचनात्मक कार्यविधि केँ अधिक स्पष्ट बनब थिक।

२७. निष्कर्ष : बकलेल के, ज्ञानी के?

नाटकक अन्तिम प्रश्न पाठक-प्रेक्षककेँ अपन समाजक नामकरणक राजनीति पर पुनर्विचार लेल बाध्य करैत अछि। परीक्षा, डिग्री आ पेशा उपयोगी उपलब्धि छथि; मुदा ओ मानवीय उत्तरदायित्वक स्वतः प्रमाणपत्र नहि। एही प्रकार शिक्षागत असफलता कोनो व्यक्तिक सामाजिक निकृष्टताक अन्तिम निर्णय नहि। 'बकलेल' एहि दूनू मान्यताकेँ एक परिवारक त्रासदी आ एक श्रमिक मरकक जीवनसँ परखैत अछि।

गन्नूक त्यागक अर्थ बालकक मृत्यु नहि, अपन पिताक प्रति बालकक जियल उत्तरदायित्व अछि। दयाक स्वभावक अर्थ बन्दूक नहि, अपराध-बोधसँ सम्बन्धक नैतिक पुनर्रचनामे प्रवेश अछि। गन्नूक पत्नीकेँ आदर्श सेवा-संस्कारक भीतर राखैतहुँ नाटक बालकक माध्यमसँ पारिवारिक बराबरसम्बन्धक बाहेर जाताक सम्भावना खोलैत अछि। एहि समस्त द्वन्द्वक कारण 'बकलेल' साधारण उपदेशात्मक नाटकसँ ऊपर उठि सामाजिक मूल्यांकनक तीव्र व्यंग्यकृति बनैत अछि। आलोचकक लेल एकर असली उपलब्धि ई जे अन्तिम क्षणमे 'बुद्धि'क अर्थ परवरीसँ नहि, सहानुभूति, श्रम, न्याय आ उत्तरदायित्वसँ निर्धारित होइत अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। 'बकलेल'। नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। सम्पादक : ड॰. प्रकाश झा। नव दिल्ली : मैलोरंग प्रकाशन, २०२२।

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। बकलेल। पटना : भवानी प्रकाशन, १९८८। (प्रकाशन-विवरण : बाबूजीक पुस्तकालय, मैथिल मंचक सूची अनुसार।)

ठाकुर, कुसुम। 'नन्दन प्रसाद ठाकुरक नाटक'। विदेह मैथिली नाट्य उत्सव, २४ अगस्त २०११। https://maithili-drama.blogspot.com/2011/08/kusum-thakur.html

मैथिल मंच। 'Maithili : Natak'। बाबूजीक पुस्तकालय।

https://www.maithilmanch.in/babujeekpustakalaya/maithili-natak/

Goffman, Erving. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963.

Brook, Peter. The Empty Space. New York: Atheneum, 1968.

भाग I · मैथिली नाटक / साहित्यिक समीक्षा ४

৪. খাদি রা খন্ত

ভামানদাবীক মূল্য খা রিৱাহ-ৰঁজাবক ৰিডম্বনা : নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক 'খাদি রা খন্ত'মে দহেজ, জাতি, স্ত্রী-স্বাযত্তা খা খাম্মসমীক্ষা বঁগচেতনা

মৈথিনী নাঠকক পাঠাধাবিত রিস্তৃত সাহিত্যিক খা বঁগমঁচীয সমীক্ষা

সাবাঁশ

নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক 'খাদি রা খন্ত' দহেজক সামাজিক ৱারস্থা খা ৱৈযক্তিক ভামানদাবীক ৰীচ ডঁপ্ন্ন ঠকবারকেঁ একঠা মধ্যমরর্গীয পবিরাবক খন্তভরসঁ ডঁদ্ঘাঠিত কবৈত খছি। ককল্পেশ একঠা কর্মঠ, সিদ্ধান্তনিষ্ঠ খভিযন্তা ছথি; ক্ষনকব ৰেঁঠী ডৌনী ডঁচশিক্ষিত খা খাত্মনির্ণযক খাকাঙ্ক্ষাসঁ সম্পন্ন ঘরতী ছথি। মুদা রিৱাহ-ৰঁজাবক খার্থিক মাঁগ, পাবিরাবিক প্রতিষ্ঠাক চিন্তা, মধ্যস্থক স্বার্থ, খরসবরাদী কথিত খাদর্শরাদ খা সামাজিক ৰহিষ্কাবক ভয এক সঁগ এহন পবিস্থিতি ৰনরৈত খছি জাহিমে ভামানদাব পিতা স্বয়ঁ ভ্রষ্ঠ ঠেকেদাবক কাগজ পব হস্তাক্ষব কবৰাক কগাব পব পহুঁচি জাগত ছথি। ডৌনীক হস্তক্ষেপসঁ ঘবেলূ ঘঠনাক্রম তত্কানিক সমাধান পরৈত খছি, মুদা খন্তিম দৃশ্যক নাঠককাব–পাত্র–দর্শক সঁরাদ ৱাক্তিগত সমাধানক পর্যাপ্ততা পব প্রশ্ন ডঁঠরৈত খছি। এহি সমীক্ষামে কথাসঁবচনা, দহেজক খার্থিক তর্ক, স্ত্রীক সহমতি, জাতিগত নিষেধ, ভ্রষ্ঠাচাবক সঁস্থাগত খাধাব, হাস্যক সামাজিক ক্রিযা, ভাষিক ৰিম্বকপতা, নাঠ্য-রস্তু, দ্বিস্তবীয পবিণতি খা বচনাক খন্তর্রিবোধক সূক্ষ্ম পবীক্ষণ কএল গেল খছি। মুখ্য প্রতিপাদন ঈ খছি জে নাঠকক সর্বাধিক ঠিকাঙ ডঁপনৰ্ষ্ধি দহেজ-রিবোধক ডঁদ্ঘোষমে নহি, ৰল্কি ঈ দেখএৰামে খছি জে সামাজিক কুপ্রথা ৱাক্তিগত সদাচাবকেঁ কোনা একান্তমে খসহায ৰনা সকৈত খছি। তথাপি খন্তিম দৃশ্যসভমে স্ত্রীক স্বতন্ত্র জীরনকেঁ রিৱাহকেন্দ্রিত নৈতিক ভযক ভাষা দ্বাবা মাপৰাক প্রবৃত্তি খা খত্যধিক প্রত্যক্ষ ডঁপদেশাত্মকতা ওকব সীমাক কপমে ডঁপস্থিত খছি।

ৰীজশব্দ

মৈথিনী নাঠক; নন্দন প্রসাদ ঠাকুব; খাদি রা খন্ত; দহেজ; রিৱাহ-ৰঁজাব; ভামানদাবী; ভ্রষ্ঠাচাব; স্ত্রী-স্বাযত্তা; জাতি; নোকহাস্য; বঁগচেতনা।

১. প্রস্তারনা : সদাচাবক নিজী দৃঢ়তা খা সমাজক সার্রজনিক সঁবচনা

'খাদি রা খন্ত'ক মূল প্রশ্ন ঈ নহি জে কোনো ৱাক্তিক ভামানদাবী নীক খছি কি ভ্রষ্ঠাচাব। এহি প্রশ্নক নৈতিক ডঁত্তব খাবম্ভহি সঁ স্পষ্ঠ খছি। বচনাক রিশিষ্ঠতা এতহ শ্বক হোগত খছি জে নাঠককাব এহন পবিস্থিতিক বচনা কবৈত ছথি জাহিমে সহী ৰাঠ চিন্হিহাব মনুষ্যাক নেল ওহি ৰাঠ পব ঠিকি বহৰ ডঁত্তবোত্তব কঠিন ৰনৈত জাগত খছি। ককল্পেশক জীরনভবিক প্রতিষ্ঠা, ক্ষনকব পুত্রীক ভরিষ্যা, পত্নীক চিন্তা খা সমাজক পবস্পব নির্ভব সম্বন্ধ খনগ-খনগ রস্তু নহি বহি এক-দোসবকেঁ দৰাৰ দেৰয নগৈত খছি। এহি প্রক্রিযা দ্বাবা নাঠক সদাচাবকেঁ কেরন ৱাক্তিক শীন নহি, সামাজিক সঁগঠনক প্রশ্নমে ৰদনি দৈত খছি।

দহেজ এতহ একঠা খনগ-থনগ রিক্বত বিরাজ নহি, প্রতিষ্ঠা, জাতি, সবকাবী পদ, ৱারসায, ঠেকেদাবী, খধ্যাপন, ঘবেলূ স্নেহ খা সার্রজনিক নাজক ৰীচ চনৈত নেল-দেনক সমষ্টিগত পদ্ধতি ৰনি জাগত খছি। একব মাব কেরল পিতা পব নহি পড়ৈত খছি; ৰেঁঠী খপন শিক্ষাক খর্থ, খপন রিৱাহক শর্ত খা সমাজমে খপন স্থান পব প্রশ্ন কবএ নগৈত ছথি। নাঠক এহি সম্বন্ধক জঠিনতাক কাবণ গঁভীব খধ্যযনক পাত্র খছি। একবা কেরন 'দহেজ-রিবোধী সঁদেশ' কহি ছোড়ি দেৰ কথাত্মক সঁঘর্ষক ৰিম্বস্তবকেঁ ডঁপেক্ষিত কবৰ হোযত।

২. বচনা আ বঁগপবম্পবা : সামাজিক বঁগগ্নতিক নিবন্তবতা

নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক নাঠ্যকর্ম কেরন নিখিত সঁরাদ ধবি সীমিত নহি বহল। উপনৰ্ব্ধ সঁস্মবণমে মনকব অভিনয়, নির্দেশন, 'মিথিনাঙ্গব' সঁস্থাক সক্রিযতা আ বিবিধ নগবমে মঁচনক উন্নেখ ভেঠৈত অছি। কুস্থম ঠাকুব 'আদি রা অন্ত'কেঁ মনকব অন্তিম নাঠ্যপঠকথাক রুপমে স্মবণ কবৈত ছথি তথা জমশেদপুবক বরীন্দ্ব ভরনমে ওকব মঁচনক উন্নেখ কবৈত ছথি। ঞ কথন সঁস্মবণাত্মেক সাক্ষ্য থিক; এহি আধাব পব কোনো অবিদিত মঁচন-তিথি নিশ্চিত মানবঁ উচিত নহি।

সঁস্মবণ ঞহো রঁতরৈত অছি জে মঁচনক বাঁদ এহি কথারস্তুকেঁ একঠা দৃশ্য-মাধ্যমে রুপান্তবিত কবরাঁক প্রয়াস ভেন ছন আ কিছু দৃশ্য–সঁরাদমে পবিবর্তন কএন গেন ছন। অতঃ প্রকাশিত নাঠ্যপাঠ আ ওকব রুপান্তবক সম্ভাবিত প্রস্তুতি একহি পাঠ নহি মানন জা সকৈত। একব সাহিত্যিক সমীক্ষা নাঠ্যপাঠক অপন সঁবচনাক আধাব পব কবরাঁক চাহী; সঁস্মবণ বঁগ-সঁস্কাবক সন্দর্ভ মাত্র প্রদান কবৈত অছি। নন্নন ঠাকুবক আন প্রসিদ্ধ নাঠকসভক উন্নেখ মৈথিনী সাহিত্যিক অভিনেখমে সেহো ভেঠৈত অছি; এহি নিবন্তবতামে 'আদি রা অন্ত'ক সমস্যা একঠা সমকানীন সামাজিক বঁগধাবাক ভাগ রঁনৈত অছি।

৩. শীর্ষকক দ্বন্দ্ব : অন্ত কোন, আবম্ভ কোন?

'আদি রা অন্ত' শীর্ষকমে প্রশ্নরাচক দ্বিবিধা অছি। প্রবান পবম্পবাক অন্ত সুথঁ নরীন সম্বন্ধক আবম্ভ ভহ সকৈত অছি; মুদা পবিবর্তনক প্রত্যেক ঘোষণা রাস্তবমে সামাজিক মুক্তি নহি আনৈত। নাঠকক ঘবেনূ পবিণতিমে ডৌনী আ অরুণক বিবাহ-নির্ণয জাতিগত বোক আ দহেজ-দারঁক প্রত্যক্ষ অস্বীগ্নতি রঁনৈত অছি। তপ্শ্চাত সার্বজনিক দৃশ্য ফেব প্রশ্ন উঠরৈত অছি জে এক পবিবাবক সাহসসঁ দহেজক সামাজিক ব্যবস্থা কতএ ধবি রঁদনন? শীর্ষকক অসনী তনাব এহি দূ উত্তবক বীচ অছি।

এহি দৃষ্টিসঁ ঞ শীর্ষক তৈযাব নিষ্কর্ষ নহি, দর্শক পব ছোড়ন প্রশ্ন থিক। জে সামাজিক মূন্য ব্যবস্থা বেঁঠীকেঁ 'ভাব' আ রঁবকেঁ 'মূন্যরান রস্তু' মানৈত অছি, ওকব অন্ত কোন ক্রিযাসঁ সম্ভব? আ জঁ প্রতিবোধক সুব মাত্র সমাবোহক নাবামে সীমিত বহি জায, তখন নর আবম্ভক দারা কেতেক বিশ্বসনীয? অন্তিম দৃশ্য শীর্ষককেঁ মঞ্চিত কবৈত অছি; ও কেরন কথাক সমাপন নহি, সমাপনক পর্যাপ্ততা পব পুনর্বিচাব সেহো অছি।

৪. কথানকক গতি : ঘবেনূ হাস্যসঁ সার্বজনিক বিবেচনা ধবি

নাঠকক আবম্ভ ভবদ্বতিযাক ঘবেনূ রাতারবণমে কঁচন, ডৌনী আ মামা ঘনশ্যামক চুহনসঁ হোঞত অছি। তপ্শ্চাত বব-অন্বেষণ, দহেজক দব, শিক্ষক-পবিবাবক অরসববাদ, সবকাবী বাঁবূক বৌনী-জকাঁ চনৈত বিবাহ-প্রক্রিয়া, বামদীনক দযনীয অপীন, ঠেকেদাবক বোকেন বিঁন তথা ককপেশক বিবেক-সঁঘর্ষ জুড়ৈত জাঞত অছি। স্বার্থী মধ্যস্থক দৃষ্টিমে বিবাহ সিক্ষাবিশ আ ফীসক কাবোবাব অছি; ককপেশক দৃষ্টিমে সম্বন্ধ নৈতিক বিশ্বাস পব আধাবিত হোযরাঁক চাহী। এহি দ্বন্দ্ব দৃষ্টিক ঠক্কব ঘঠনাক মুখ্য প্রেবক শক্তি অছি।

পহিন মহত্বপূর্ণ সঁকঠমে কঁচন ভ্রষ্ট বিঁন পব হস্তাক্ষব কবএরাঁক প্রযত্ন কবৈত ছথি; ককপেশক বেদনা দেখিকহ ও কাগজ ফাড়ি দৈত ছথি। কনেক পশ্চাতি দহেজ-বিহীন বিবাহক ঘোষণা পবিবাবকেঁ আশ্বস্ত কবৈত অছি, মুদা নিশ্চিত বিবাহ-তিথিক নিকঠ প্রোফেসব সাহেবঁ অচানক ঠাকাক মাঁগ বখৈত ছথি। দোসব, অধিক তীব্র সঁকঠমে ককপেশ সুথঁ ওহি ভ্রষ্ট বিঁন পব হস্তাক্ষব কবরাঁক নেন তৈযাব ভহ জাঞত ছথি। এহি বেঁব ডৌনী কাগজ ছীনি ফাড়ি দৈত ছথি আ অরুণসঁ বিবাহক স্পষ্ট প্রস্তাব বখৈত ছথি। ঘবেনূ সমাধানক বাঁদ অতিবিক্ত সার্বজনিক দৃশ্যমে

गबीरँ पिताक असहायता आ नाटककाबक संवादद्वारा समाजपर प्रश्न प्रहारर्ति होइत अछि। ई क्रम दोहराएल संकटकेँ अर्थपूर्ण भिन्नता प्रदान करैत अछि।

७. भरद्वतियाक प्रावम्भ : आत्मीयताक भीतर सम्बन्धक मुद्रा

भरद्वतियाक रातारवण परम्पराग भाञा–रँहिन सेहक पर्व थिक। मुदा मामा घनश्याम प्रावम्भहि सँ उपहावक मुना, अदानतक ग्राहक आ सम्पर्कक नावक रँात करैत छथि। रँहिन नेन आनन रस्तु पत्नी द्वाबा बाखि नेराँक हास्यप्रसंग, ढौनीक प्रश्न आ मामा–शनिचबाक करिताम्येक ठष्टा घवेनृ संसावकेँ जीवन्त रँनवैत अछि। दर्शक पहिने हँसैत छथि, मुदा हास्यक भीतर नगातार एकटा प्रश्न उपस्थित होइत अछि—सम्बन्धक मुना की आत्मीयतासँ तय होइत अछि अथवा ओकर आर्थिक उपयोगितासँ?

यैह प्रश्न नाटकक स्वतेर दहेज-समस्याक नघु रूप थिक। जे मामा रँहिनक उपहावपर मोनभारक खिन्नी उड़रैत छथि, सेहि मधास्थ पष्ठाति भगिनीक रिरहमे नाखक हिसाबँ नगरैत छथि। आवम्भक उस्रेर आ अन्तक सामाजिक रँहिष्काबक भयक रीच ई रिडम्बना नगातार रिकसित होइत अछि। उस्रेरी घवेनृपनकेँ सामाजिक नोभसँ जोड़रँ नाटककाबक चतर आवम्भिक चयन अछि।

६. करुणेशे : ईमानदाव अभियन्ताक संस्थागत एकाकीपन

करुणेशे अपन कार्यानयक कार्यशैनीमे साफ-स्वथवा आ निजी रारहावमे सैद्धान्तिक प्ररूषक रूपमे स्थापित छथि। ठेकेदारक खबारँ काजक रिन बोकरँ, सवकावी जीपकेँ निजी रव-अनुेषणमे प्रयोग करवाँक अस्वीकृति आ रैटीक रिरहमे अन्वचित नेन-देनक रिबोध—ई सभ दृश्य स्पष्टकव ईमानदावीकेँ घोषणासँ रारहाव धवि नह जाइत अछि। सवकावी पदक स्वरिधाकेँ सार्वजनिक जिम्मेदावी मानरँ स्पष्टकव चवित्रक आधाव थिक।

मुदा ई दृढ़ता अपन घवमे नैतिक एकाकीपन सेहो पैदा करैत अछि। पत्नी आ मामा दुनू स्पष्टकव 'आदर्श'केँ रास्तरिक जीरनक र्व्यारहारिक संकट सँ पृथक् मानैत छथि। करुणेशे बामदीनक दुःख पव पहिने सहानुभूतिक रँदना उपदेश दैत छथि। एहिसँ स्पष्ट होइत अछि जे स्पष्टकव नैतिकता निष्कपट होइतहुँ सर्वथा निर्दोष नहि। कर्तराक अमूर्त श्रृंखता कखनो तक्कोन मानरीय सहायता सँ टकबा सकैत अछि। नाटक स्पष्टका कठोव पाषाणक रूपमे नहि, सीखैत आ डोलैत मनुष्याक रूपमे उपस्थित करैत अछि।

७. कंचन : भय, गृहस्थी आ नैतिक द्वरिधाक जटिन सूव

कंचनकेँ केरन नोभी पत्नी अथरा कथानकक रँाधा मानरँ त्रुटिपूर्ण होयत। पतिक ईमानदावीक कावण उच्च पद होइतहुँ घवमे धनक अभारक रँात ओ बुझैत छथि; ताहि ईमानदावी पव स्पष्टका गर्व सेहो अछि। एक दिशासँ ओ भाञा द्वाबा स्वमाओन पत्रक रिरहसँ दहेज नह रैटीकेँ रियाहराँक तवकीरँ अस्वीकाव करैत छथि; दोसव दिशासँ स्वयं पुत्रीक अनिश्चित भरिष्याक भयसँ अन्तमे अन्वचित रिनक शवण तक पहुँचैत छथि। रिबोधाभास स्पष्टकव चवित्रक दोष मात्र नहि, सामाजिक दराँरक माप अछि।

कंचनक भाषामे मातृरक चिन्ता प्रमुख अछि, मुदा समाजक नजविसँ रैटीक रैरारिक असफनताक भय स्पष्टकव निर्णयकेँ नियंत्रित करैत अछि। पहिन रेंर कागज फाड़रँ स्पष्टकव स्वयं अर्जित रिरेकक क्षण अछि; दोसव रेंर ढौनी द्वाबा कागज फाड़न गेनापव स्पष्टकव आक्रोश रँतरैत अछि जे नैतिक प्रहारर्तन स्थायी नहि बहन। एहि चवित्रगत अस्थिवतामे नाटक अपन सामाजिक यथार्थक एकटा मार्मिक आयाम भेटरैत अछि: सज्जन मनुष्या सामाजिक परम्पराक भावसँ राँवम्बाँव पवाजित भऽ सकैत अछि।

৮. রকীন ঘনশ্যাম : হঁসোড় মধ্যস্থ অথবা ব্যবস্থা-ক্ষীন দলাল?

মামা ঘনশ্যামক ব্যক্তিত্ব বহুআয়ামী অছি। ও কবি কহবাএ চাহৈত ছথি, রকীন হোযবাক গৌবর দিখবৈত ছথি, ঘবেনূ মজাকমে সহজ ছথি, মুদা কিছু ক্ষণক ভীতব ঠেকেদাবক বিনসঁ দলালীক অবসব খোজি লৈত ছথি। মাস্টবক নোভকেঁ মূঠ আশ্বাসন দ্বাবা বঢ়বৈত ছথি আ ওকবা নগসঁ শ্বন্ক নহ লৈত ছথি। বড়কা বাবূক দহেজ-সম্বন্ধী ‘বজিস্ট্রেশন’ক অনর্থ দেখিতহুঁ পবিচিত সম্বন্ধক আধাবপব সমস্যা নিপটএবাক ব্যারহাবিক তবীকা সোচৈত ছথি। ও ব্যবস্থা-বিবোধী নহি, ব্যবস্থাক কমজোবিক লাভ উঠবৈত ভিবনিহাব ব্যক্তি ছথি।

তথাপি হুনকব সবঁ গপ্প মূঠ নহি। বিবাহ-বজাবক বাস্তবিক দাম হুনকা ককুলেশসঁ বেসী জ্ঞাত অছি; সামাজিক পাখণ্ড চিন্হবাক ক্ষমতা সেহো প্রখব অছি। এহি কাবণেঁ নাটক হুনকা সবলীকৃত খলনাযক নহি বনবৈত। ওহি ব্যক্তিক জ্ঞান নৈতিক বিবেকমে বদলি নহি সকৈত, বন্কি লাভক সাধন বনি জাএত অছি। মামা দর্শককেঁ হঁসবৈত-হঁসবৈত সংকেত দৈত ছথি জে কুপ্রথাকেঁ বাঁচি বখনিহাব লোক ওকব অন্যায বুঝিতহুঁ একবা বদলবাক বদলা ওকব ভীতব নফাক বাট খোজৈত ছথি।

৯. হাস্যক বহু-স্তব : শনিচবা আ বামদীনক প্রতিবচন

শনিচবা মামা ঘনশ্যামক ভাষা আ পদাভিমানকেঁ ফকড়া আ তকবন্দীসঁ কটাক্ষ কবৈত ছথি। ‘মামা’ অথবা ‘রকীন’ কহল জএবাক জিদ, ‘মোকিন’ক ভাষিক উলটবাঁসী আ চপ্পন-কবিক প্রসঁগ ভাষাক সামাজিক পদক্রমকেঁ থোড়ে কাল লেল উলটি দৈত অছি। অধীনস্থ নৌকব বোলবাক অপনা অধিকাবক ক্ষণ প্রাপ্ত কবৈত অছি। মুদা ওহি হাস্যক ভীতব ধমকী আ মালিক–নৌকব সম্বন্ধক অসমানতা সেহো স্পষ্ট অছি।

বামদীন এক পৃথক্ প্রকাবক অধীনস্থ পাত্র ছথি। হুনকব আর্থিক হৈসিযত হুনকা দহেজক মাঁগ সঁ বচা নহি সকৈত। বেটীকেঁ বিযাহবাক লেল পহিনে দেল টাকাক উপবান্ত হুকম্পক কাবণ ববপক্ষক ঘবক মবম্মতিক অতিবিক্ত খর্চো কন্যাপক্ষপব চাবল জাএত অছি। এতহ কুপ্রথাক প্রহাব উচ্চাধিকাবিগৃহক স্ববিধাজনক বহস সঁ উতবি দৈনন্দিন জীবনক অস্থবক্ষা পব পড়ৈত অছি। হাস্যক বীচ এহি করুণ প্রসঁগক প্রবেশ নাটকক সামাজিক ক্ষেত্রকেঁ ব্যাপক বনবৈত অছি।

১০. গুনাবমন আ বিন : বিশ্বৃতক দস্তাবেজসঁ নাট্য-প্রতীক ধবি

গুনাবমন ঠেকেদাব কেরল অপবাধক বাহবী বাহক নহি; ও বাজ্যাকার্য আ নিজী লাভক অপবিত্র সম্বন্ধক প্রতিনিধি ছথি। খবাব কাজক বোকেল বিন, মঁত্রীপর্যন্ত পহুঁচাএল ‘খর্চ’, মামাকেঁ প্রস্তাবিত হিস্সা আ তবন্ত দেল শ্বন্ক—ই সভ প্রসঁগ ভ্রষ্টাচাবকেঁ নৈতিক পতনক আকস্মিক ঘটনা নহি, সঁস্থাগত জালক ক্রপমে দেখবৈত অছি। মামা পহিনে এহি জালমে প্রবেশ কবএ চাহৈত ছথি; কঁচন সেহো ওহ কাগজ ঘবক সঁকট দূব কববাক সাধন বুঝৈত ছথি।

কাগজক নাট্যজীবন বিশেষ উন্লেখনীয অছি। পহিল বেব ককুলেশ হস্তাক্ষব কবি নৈতিক বেদনা প্রকট কবৈত ছথি আ কঁচন ওকবা ফাড়ি দৈত ছথি। দোসব বেব ককুলেশ স্বযঁ হস্তাক্ষব কববাক স্থিতি তক পহুঁচৈত ছথি, জখন ডৌনী কাগজ ছীনি নষ্ট কবৈত ছথি। একহি বঁগ-বস্তু দ্বও অলগ প্রসঁগমে উপযোগ হোএত অছি; এহি পুনবাবৃত্তিসঁ সঁঘর্ষক তীব্রতা বঢ়ৈত অছি। কাগজ এতহ কেরল বিন নহি, সিদ্ধান্ত বেচবাক ঔপচাবিক অনুমতি থিক।

১১. মাস্টৰক ভাষণ আ দহেজক দৰ : ৱিচাৰক সাৰ্ৱজনিকতা, লোভক নিজতা

শিক্ষক অপন ৱিদ্যাৰ্থীসভসঁ দহেজ-ৱিৰোধক ব্যাখ্যান কৰৈত ছথি; শৰ্ঙ্কক নৈতিক নিন্দা ও তীৱ্ৰতাসঁ কৰৈত ছথি। মুদা ৱৰ-অন্বেষণমে আয়ন করুণেশসঁ ভেঁট ভেলা পৰ পহিনে দহেজক কঠোৰ ৱিৰোধক অভিনয় কৰৈত, তপ্শ্চাত ৱেঁটাক ৱিৱাহক শৰ্তক নামপৰ টাকাক ভাৰী মাঁগ ৰখৈত ছথি। চৰিত্ৰাক 'লোন-তেন'ক শ্ৰেক আ ৱেঁটাক ৱিৱাহক মোল—দুনূ প্ৰসঁগ শিক্ষাক আৰ্থিক উপযোগক ৱাঁগাপূৰ্ণ সমৰুপতা ৱঁনৱৈত অছি।

নাটককাৰ এতহ শিক্ষাকেঁ নহি, শিক্ষা-সঁস্থানক ভীতৰ ৱঁসন দোহৰী নৈতিকতাকেঁ কটঘৰামে ঠাঢ় কৰৈত ছথি। ৱিদ্যাৰ্থীক সমক্ষ সিখাওন আদৰ্শ স্বয়ঁ শিক্ষকক নিজী নিৰ্ণযমে অনুপস্থিত অছি। মামা এহনে লোভী শিক্ষকসঁ উন্টে মিথ্যা সমৃদ্ধিক প্ৰলোভন দেখাকহ কিছু টাকা ৱসূলি লৈত ছথি। শিক্ষকক আত্মপ্ৰৱঁচনা আ মধ্যস্থক স্বাৰ্থ এক-দোসৰকেঁ পুষ্ট কৰৈত অছি। এহি প্ৰসঁগক হাস্যক ধাৰ তীক্ষ্ণ অছি, কাৰণ ই সামাজিক উপদেশক আচৰণপৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰশ্ন কৰৈত অছি।

১২. ৱঁড়কা ৱাঁৰূ ৱিৱাহ-'ৰজিস্ট্ৰেশন' : ৱাঁজাৰক খুলল নাটক

সৰকাৰী কাৰ্যালযক 'ৱঁড়কা ৱাঁৰূ' পহিনে ভেটয আযন লোক সভক গপ্প স্থনিতে নহি ছথি। মামাক দ্বাৰা দেল ছোট লোট পাৰিতহি প্ৰলকৰ মৌন টুটৈত অছি। ৱেঁটাক ৱিৱাহক প্ৰসঁগমে 'ৰজিস্ট্ৰেশন', 'অঁফৰ' আ ক্ৰমাঁকক ভাষা প্ৰযুক্ত হোঞত অছি; ৱৰক পাত্ৰতাক নিৰ্ণযক ৱঁদলা প্ৰস্তাৱিত ৰকমক তললাত্মক সূচী ৱঁনৈত অছি। অপন দ্ৰষ্ট ব্যৱহাৰকেঁ ও সমান অৱসৰক সৈদ্ধান্তিক ৰুপ দৈত ছথি। ই অনৰ্থকাৰী তৰ্কক দ্বাৰা নাটক দহেজ-প্ৰতিস্পৰ্ধাক উঘাৰ ৱাঁজাৰ দেখৱৈত অছি।

এহি দৃশ্যকেঁ কেৱল ৱাঁগা-চিত্ৰ ৱুঁঝি ছোড়ি দেৱঁ কম হোযত। 'সভকেঁ অৱসৰ' দেৱাঁক দাৱাক ভীতৰ ৱঁৰাৱঁৰীক ভাষা ৱিকাএল ৱস্তুক অসমান ক্ৰযশক্তিক সেৱক ৱঁনি জাঞত অছি। শিক্ষা, পদ, জাতি আ পাৰিৱাৰিক সম্পৰ্ক প্ৰত্যক্ষ মূল্যাক ঘটক ৱঁনৈত অছি। করুণেশ এহি অৱস্থাকেঁ নীলামী মালি অস্বীকাৰ কৰৈত ছথি। ফেৰো প্ৰশ্ন ৱঁলল ৰহৈত অছি—জে সমাজ ৱিৱাহমে ৱৰক 'মূল্য' তয কৰৈত অছি, ওতহ ৱেঁটী অপন নিৰ্ণযক অধিকাৰ কতয পাৱঁতি? ই প্ৰশ্নক নিৰ্ণাযক উত্তৰ ডৌলীক আগাঁক হস্তক্ষেপমে উপস্থিত হোঞত অছি।

১৩. ৱামদীনক সঁকট : আদৰ্শৱাদক মানৱীয পৰীক্ষা

ৱামদীনক ৱেঁটী লেল ৱৰপক্ষ অতিৱিক্ত ৰকম মাঁগৈত অছি। করুণেশ পহিনে ঋণ দেৱাঁসঁ ই কহি ইন্কাৰ কৰৈত ছথি জে দহেজক অনৈতিক ব্যৱহাৰমে ভাগীদাৰ নহি ৱঁনি সকৈত ছথি। সিদ্ধান্তক স্তৰ পৰ এহি নিষেধমে সঁগতি অছি, মুদা সঁকটগ্ৰস্ত অধীনস্থক স্থিতিমে ওকৰ পৰিণাম নিৰ্মমতা-জকাঁ অনুভৱ হোঞত অছি। কঁচন ই ভাৱনাত্মক অন্তৰ দেখৱৈত ছথি; তখন করুণেশ অপন গলতী স্বীকাৰি সহাযতা কৰৱাঁক নিৰ্ণয লৈত ছথি।

নাটকক এহি সূক্ষ্ম ক্ষণসঁ একটা মহত্ত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন উঠৈত অছি : কুপ্ৰথাক সমৰ্থন নহি কৰৈতহুঁ পীড়িত ব্যক্তিক সহাযতা কোনা কএল জায? দহেজ-পদ্ধতিক ৱিৰোধ আ ওকৰ হিঁসক দাৱঁমে ফঁসল পৰিৱাৰক তাত্কালিক ৰক্ষণ একহি চীজ নহি অছি। এহি দ্বৱিধাকেঁ নাটক পূৰ্ণ নীতিগত সমাধান ধৰি নহি লহ জাঞত; মুদা করুণেশক আত্মস্বধাৰ দ্বাৰা একৰ মানৱীয জটিলতা অৱশ্য উদ্ঘাটিত কৰৈত অছি। আদৰ্শ কেৱল নিষেধক সাহস নহি, পৰিস্থিতি ৱুঝৱাঁক সঁৱেদনশীলতা সেহো মাঁগৈত অছি।

১৪. ঢৌনী : প্রশ্ন কবৰাক সাহসসঁ আত্মনির্ণয ধবি

ঢৌনী প্রাবম্ভসঁ সামাজিক তর্কক নিষ্ক্রিয শ্রোতা নহি ছথি। ও মামা ঘনশ্যামক দহেজ-গণিতকেঁ স্নানকেঁ ফঁসেৰয ৰনা প্রশ্নমে ৰদনি দৈত ছথি; রেঁঠাক জন্মকেঁ আর্থিক নাভ আ রেঁঠীক জন্মকেঁ হানি মানৰাক মানসিকতাক রিবোধ কবৈত ছথি; পঢ়িকহ অপন পএব পব ঠাঢ় হোযৰাক ওচ্ছা স্পষ্ট কবৈত ছথি। শিক্ষাক স্নানকব অভিপ্রায কেরন রৈরাহিক ৰাজাবমে 'উত্তম রস্তু' ৰনৰ নহি, স্নারনম্বন অছি।

সর্ৱাধিক মহত্ত্বপূর্ণ ৰাত ঙা জে ঢৌনী অপন হিতক অর্থ দোসব দ্বাবা তয কএন মানএ সঁ ওনকাব কবৈত ছথি। পিতা স্নানকব রিরাহ নেন নৈতিক তপস্যা হাগয চাহৈত ছথি, মাতা সামাজিক প্রতিষ্ঠাক ভয সঁ অরিরেক কবয নগৈত ছথি, মিত্র অরুণ ঋণ দ্বাবা স্থিতি ৰচৰএ চাহৈত ছথি; তীনূ কাজ 'ঢৌনীক হিত'ক নামপব প্রস্তারিত অছি। ঢৌনী প্বছৈত ছথি জে ঙা নির্ণযমে স্নানকব অস্তিত্ব কতএ অছি। এহনে প্রশ্ন বচনাকেঁ সাধাবণ পিতৃকেন্দ্বিত দহেজ-রিবোধক সঁকীর্ণতাসঁ কিছু আগূ ৰঢ়ৰৈত অছি।

১৩. অরুণক উঁপস্থিতি : আকস্মিক উঁপায কি কথাক পূর্ৱসঙ্কেত?

অরুণক প্ররেশ নাঠকক প্রাবম্ভিক অঁশমে ঢৌনীক পবিচিত, শিক্ষিত ঘরকক রূপমে ভেন অছি। ঘব-পবিরাবক আপসী পবিচয, পঢ়াও আ বোজগাবক চর্চা, মিন্নীক রিরাহক সমস্যাক উঁন্নেখ—ঙা সভ ওকবা অন্তিম ফ্লণক অপবিচিত উঁষ্কাবক ৰনৰাক জোখিমসঁ ৰচৰৈত অছি। ফেবো ঢৌনীক হঁ রা নহি মে মাঁগন উত্তব আ অরুণক স্বীক্বতি অহন্ত তীব্র নাঠকীয মোড় অছি।

অরুণক হূমিকা দূ অর্থ বখৈত অছি। ও দহেজ-রিবোধক রিচাবসঁ সহমত হোওতহুঁ ৰহিনক রিরাহ নেন ঋণ দেৰাক ঘবেনূ র্যারহাবিকতামে ফঁসন ছথি; ঢৌনী স্নানকব এহি অসঁগতি পব প্রশ্ন কবৈত ছথি। পদ্বাতি ঢৌনী স্বযঁ রিরাহক প্রস্তার বখৈত ছথি, জকব স্বীক্বতি পবিরাবক আচ্ছাসঁ জোড়ন অরুণক উত্তবমে ভেঠৈত অছি। এহি এক রাক্যমে ঘরা সহমতি আ প্ববান পাবিরাবিক স্বীক্বতিক ৰীচ শৈষ ৰাঁচন তনার দেখাওত অছি। একবা একদম নির্ৱাধ আধুনিক প্রেম-রিরাহক কথা কহৰ পাঠসঁ রেঁসী দারা কবৰ হোযত।

১৬. জাতিক নিষেধ : দহেজক আনোচনাসঁ সামাজিক সীমা-ভঙ্গ ধবি

কঁচনক আবম্ভিক প্রতিক্রিযামে অরুণ 'দোসব জাতিক' ছথি, তেঁ উঁপঘওে সম্ভারনা মানন নহি জাওত। ঘবেনূ অন্তমে ঢৌনী স্বযঁ অরুণকেঁ চুনৈত ছথি তখন ওহী ভিন্নতা জোবদাব রিবোধক কাবণ ৰনৈত অছি। এহি ক্রমসঁ নাঠক দহেজ-প্রথা আ জাতিগত রৈরাহিক নিযন্ত্রণক অন্তর্সম্বন্ধ দেখৰৈত অছি: আর্থিক নেন-দেন সমাপ্ত ভেনোপব জাতিক ৰন্দ সীমা ৰচন বহি সকৈত অছি।

করুণেশৈক অন্তিম সহমতি যৈহ কাবণ রিশৈষ অর্থপূর্ণ অছি। ও কেরন রিনা দহেজ রিরাহ স্বীকাব নহি কবৈত ছথি; ও জাতি আ সমাজক নামপব নির্মাণ কএন অনিরার্য নিষেধকেঁ সেহো অস্বীকাব কবৈত ছথি। তথাপি নাঠক রিরাহক ৰাদক দৈনন্দিন জীরন, দ্বনূ পবিরাবক রাস্তরিক সমাযোজন অথরা জাতি-আধাবিত প্রতিবোধক দীর্ঘকানিক রূপ নহি দেখৰৈত। অতঃ ঙা দৃশ্য সম্ভারিত সামাজিক পবিরর্তনক উঁদ্ঘোষ থিক, ওকব পূর্ণতা প্রমাণিত কবৰাক দস্তারেজ নহি।

১৭. দূ রেঁব ফাটল কাগজ : নাটকীয প্রতিধ্বনি আ নৈতিক উত্তরাধিকাব

পহিল কাগজ কঁচন ফাড়ৈত ছথি, জখন করুণেশ রঁতরৈত ছথি জে ভ্রষ্ট হস্তাক্ষব হ্মনকব জীরনক অর্জিত স্বাভিমানকেঁ নষ্ট কবত। ই পতি-পত্নীক পাবস্পবিক পহচানক রূপ অছি। কঁচন অপন দ্বরিধাক ভীতব সঁ রিরেক পুনঃ প্রাপ্ত কবৈত ছথি। দোসব কাগজ ডৌনী ফাড়ৈত ছথি। এহি রেঁব পিতা স্বযঁ দরাঁরক কাবণ আত্মসমর্পণক কগাব পব ছথি আ মাতা ফেব নির্ণযক সমর্থন কবৈত ছথি। এতহ নরী পীঢ়ী পুবান পীঢ়ীক নৈতিক সম্পদাক বঞ্চক রঁনৈত অছি।

দূ সমান ক্রিযাক রঁীচক অন্তব রিশ্লেষণক কেন্দ্ব অছি। পহিল রেঁব কাগজ নষ্ট কবরাঁক অর্থ পতিক অমানদাবী রঁচেরঁ অছি; দোসব রেঁব বেঁটী অপন জীরনপব সমাজক সৌদাক অধিকাব অস্বীকাব কবৈত ছথি। পহিল প্রতিরাদ একটা গৃহস্থীকেঁ ভ্রষ্টাচাবসঁ রঁচরৈত অছি; দোসব প্রতিরাদ গৃহস্থীক নির্ণয-প্রক্রিযা স্বযঁ রঁদলৈত অছি। এহি বচনাত্মক পুনবাবৃত্তি রিনা নাটকক চবিত্র-রিকাস এতেক স্পষ্ট নহি ভহ সকিত।

১৮. প্রোফেসবক মাঁগ : আদর্শক সার্বজনিক ছরি আ নিজী সৌদা

ডৌনীক রিরাহ একটা প্রতিষ্ঠিত শিক্ষক-পবিরাবমে রিনা দহেজ তয হোএত অছি। সমস্ত তৈযাবী ভেলা রাঁদ মাঁগন গেল বকম ঘবেলূ সুখক পতনক কাবণ রঁনৈত অছি। প্রোফেসব মঁচপব প্রত্যক্ষ পাত্রক রূপমে নহি, দূবসঁ আযল সঁরাদ আ দূবভাষক সূচনা দ্বাবা সক্রিয ছথি। এহি অনুপস্থিতি সঁ হ্মনকব শক্তি কম নহি হোএত; হ্মনকব দরাঁর পুবা ঘবকেঁ ঘেবি নৈত অছি।

ই প্রসঁগ পহিলে ভেটল মাস্টব আ রঁড়কা রাঁবূক লোভক আবৃত্তি মাত্র নহি। এতহ সামাজিক প্রতিষ্ঠা, তয সমাবোহ, কুটুম্বক আগমন আ রিরাহ টুটলাপব 'লোক কী কহত'ক ভয সেহো সমাহিত অছি। ডৌনী পব সঁকট রূপযাক বকমসঁ রেঁসী সামাজিক নাম পব লাদল লাজক অছি। উপমঞ্জ ববক আশ্বাসন জখন দহেজক শর্তমে রঁদলৈত অছি, তখন কথাক তনার ব্যক্তিগত আশীরাদক পতনক রূপ লৈত অছি। করুণেশক অন্ততঃ ডোলরঁ এহি দীর্ঘ দরাঁরক চবম অভিব্যক্তি অছি।

१९. निजी नैतिकता आ बाजार-व्यवस्था : भ्रष्टाचारक सामाजिक उत्पादन

नाटकमे दहेज आ घूस एक-दोसरकेँ आवश्यक बनबैत देखाओल गेल अछि। करुणेश स्वयं दहेज-विरोधी छथि आ सरकारी विभागक अनियमितताकेँ पकड़ि रोकने छथि। मुदा हुनकहिकेँ विभागक सामाजिक बाध्यता एहन उत्पन्न होइत अछि जे ओही रोकल विभ्रम भ्रष्ट निर्णयक साधन बनि जाइत अछि। एहि क्रममे भ्रष्टाचार कखनो केवल लोभक मनोविकार नहि रहैत; सामाजिक मानदण्डक दबाव स्वयं अपन संस्थागत अधिकारक दुरुपयोग दिस ठेलैत अछि।

एहि सम्बन्धकेँ एकतरफा ‘दहेजक कारण सरल भ्रष्टाचार’क सामान्य नियम नहि बनाओल जा सकैत। नाटकक अपन कथासिंधुमे ई विशिष्ट कारण-सम्बन्ध अछि। ग्रामीणताक पूर्व व्यावसायिक चानचाजी, मामाक दमानी आ समाजक उपभोगवादी प्रतिष्ठा अलग-अलग प्रेरणासँ चलैत अछि। करुणेशक संकट ई जानक एकटा दृष्टान्तक संगम अछि, जकर माध्यमसँ रचना निजी नैतिक सचाइ आ सार्वजनिक संस्थाक दूषणक तनाव उजागर करैत अछि।

२०. विवाहक वस्तु-भाषा : वर, वकम, वजिस्टर आ दहेजक कारोबार

नाटक विवाहक वस्तुकरणक आलोचना भाषाक स्तर पर करैत अछि। रवसभक ‘बेट’, ‘ऑफर’, ‘वजिस्ट्रेशन’, टाकाक श्रेणी, मोटर, घरेलू सामान, स्वर्णाभूषण आ विदाइक निस्ट—ई सभ शब्द-सामग्री सम्बन्धकेँ बाजारक श्रेणीमे स्थानान्तरित करैत अछि। मामा बेटाक जन्मकेँ सम्भावित दहेज-आयक हिसाबमे बदलि दैत छथि; डौनी एहि तर्कक विरुद्ध स्त्रीक मनुष्यत्वक प्रश्न उठबैत छथि।

वचनाक एहि क्षेत्रमे वागा केवल नैतिक निषेधक शब्द नहि, एकटा वैकल्पिक शब्दकोश बनैत अछि। ‘वजिस्ट्रेशन’ वैवाहिक ‘नीलामी’ बनैत अछि, ‘आदर्श विवाह’ अवसरवादी प्रतिष्ठाक विज्ञापन, ‘उपहार’ उपभोगक दबाव, आ ‘परम्परा’ असमानताकेँ स्थिर करबाक बहाना। नाटककारक एहि भाषागत अनावृत्तिसँ दर्शक दैनिक बोलचालमे नुकाएल आर्थिक हिंसा देखबाक अवसर पबैत छथि।

२१. नाट्यभाषा : मैथिली लोकलय, हिन्दी आ अंग्रेजी पदक विन्यास

घनश्यामक फकड़ा, शनिचराक तक, डौनीक तीक्ष्ण प्रतिप्रश्न, कंचनक भावावेश, करुणेशक नैतिक दृढ़ता आ वामदीनक करुण प्रकाव—ई सभ पात्र समान भाषिक स्वरमे नहि बोलैत छथि। नाटकक बहुभाषी सतहमे मैथिली संवादक संग हिन्दी अभिव्यक्ति आ कार्यालय–व्यवसायक अंग्रेजी पद घुलल-मिलल अछि। ई मिश्रण आकस्मिक अशुद्धता नहि, भिन्न सामाजिक स्थान, शिक्षा आ पदक भाषा-व्यवहारक रंग-चित्र अछि।

करि-छविक हास्य लगातार पुनरावृत्त होइत अछि। मामा अपन करित्वक प्रदर्शन चाहैत छथि, मुदा शनिचरा आ वामदीन एहि आत्मोत्भिमानक हास्यास्पदता खोलि दैत छथि। तकरबन्दीक हल्काापन गम्भीर विचारक प्रस्तुति लेल श्रोताकेँ तैयार करैत अछि। यद्यपि अनेक स्थान पर भाषिक चमत्कार दृश्यकेँ लम्बा करैत अछि, समग्र रूपमे ई लोकाभिमुख नाटकीय श्रवण-व्यवस्थाक आधार बनैत अछि। एहि कारणेँ पाठक मौन अध्ययन आ दर्शकक सामूहिक हँसीक अनुभव एक नहि रहत।

२२. वंगमंचीय संगठन : घवक भीतवी दृश्यसँ दर्शकक वीच धवि

प्रमुख दृश्यसभ घवक बैठक, शिक्षकक स्थान आ बड़का बाबूक बैठक-जकाँ साधावण परिसवेमे घटैत अछि। मंच पव प्रत्यक्ष उपस्थित वस्तु—कागज, फाइल, जेबक नोट, दूवभाष, सूची, फाड़ल विल—संवादक तर्ककेँ दृश्यगत

प्रमाणमे बदलैत अछि। दूरभाषपर प्रोफेसरक संदेशक प्रभाव विशेष स्पष्ट अछि: अनुपस्थित पात्रक लोभ पूरा घरमे तनाव उत्पन्न करैत अछि।

अन्तिम दृश्य पहिलक घरेसँ रंगस्थान छोड़ि दर्शकक बीचसँ एक पात्रकेँ मंच पर आनैत अछि; मंचक अगिला भागमे नाना नगरसँ जुलूस चलैत अछि। एहि स्थानिक बदलावसँ नाटक अपन कथा ‘घरक मामला’ नहि मानि सार्वजनिक प्रश्न बनबैत अछि। दर्शक–अभिनेता दूरी कम कएल जाइत अछि, मुदा एहि तकनीकक मूल महत्त्व ई नहि जे सब सीमा एकदम मेटि जाइत अछि; महत्त्व ई अछि जे कथाक फल दर्शकक सामाजिक उत्तरदायित्वक प्रश्न बनि उठैत अछि।

२३. प्रथम परिणति : घरक सहमति आ ओकर अपूर्णता

डौली आ अरुणक विवाह-स्वीकृतिक दृश्य एकटा सुखान्त सम्भावना प्रस्तुत करैत अछि। करुणेश जातिगत बन्धनक आपत्ति अस्वीकार करैत छथि, कंचन समाजक कठोर दृष्टिसँ डरभीत छथि, आ बाहरक लोक बहिष्कारक धमकी करैत अछि। करुणेशक प्रश्नक्रम सामाजिक नैतिकताक दावेदारसभकेँ घेरैत अछि: जे समाज दहेज माँगनिहारकेँ सहन करैत अछि, से दहेज नकारनिहार परिवारकेँ किएक दण्डित करए चाहैत अछि?

तथापि एहि परिणाममे विरोधाभास अछि। डौलीक शिक्षा आ स्वतन्त्र निर्णयक मूल्य स्पष्ट अछि, मुदा ओहि स्वतन्त्रताक अन्तिम नाटकीय प्रमाण सेहो विवाह-निर्णयमे सीमित भऽ जाइत अछि। विवाह करब अपनामे गलत नहि; प्रश्न ई अछि जे विवाहक बाहर डौलीक जीवनयोजना, पेशा आ सार्वजनिक भूमिकाक सम्भावना कथा कतए धरि खुला रखैत अछि। नाटक प्रतिरोधक द्वार खोलैत अछि, मुदा ओकर अगिला सामाजिक यात्राक विस्तार नहि करैत।

२४. अतिरिक्त अन्तिम दृश्य : नाटककारक प्रवेश आ दर्शकसँ प्रत्यक्ष बहस

बादक दृश्य घरेसँ कथाक बाद पुनः मञ्चनक एकटा दोसर विधान ठीक करैत अछि। दहेज-विरोधी जुलूसक बीच एक गरीबक पिता अपन बेटी लेल वर खोजैत छथि; नानाबाजी करनिहार वरकसभ धरि ओकर प्रस्ताव स्थगित करैत छथि। पिताक प्रश्नक उत्तरमे एक पार्श्ववाणी सूत्रकेँ ‘लेखक’ आ ‘नाटककार’ कहैत अछि। एकरा नाटकक घटनामे अभिनव आत्मसन्दर्भ कहब उचित: रचना अपन निर्माण आ प्रभावक प्रश्न स्वयं उठबैत अछि।

एहि दृश्यकेँ कथानकक सीधा अगिला प्रसंग माननासँ ओकर विशेषता हेराइत। एतऽ करुणेश–डौलीक निजी समाधानक प्रतिवाद उपस्थित होइत अछि: यदि समाजक व्यापक बन्धक लेल उपाय, सम्मानजनक विकल्प उपलब्ध नहि अछि, तँ एक सफल साहसी विवाह आ नाराक सामूहिक ध्वनि कतेक पर्याप्त? गरीबक पिता नाटकक उपयोगितापर प्रश्न उठबैत छथि; नाटककारक आवाज एक दर्शक पर प्रभाव पड़बाक आशा व्यक्त करैत अछि। ई रंगरचनाक आत्मपरीक्षण अछि।

२५. नारा आ निष्क्रियता : बादक दृश्यकेँ केना पढ़ल जाय

बादक दृश्यक जुलूस दहेज-त्यागक घोषणासँ भरल अछि। मुदा पिताक बेटीकेँ विवाह-सम्बन्धी सहयोग देबाक ठोस अवसर आयला पर जुलूसक वरकसभ मुँह फेरि चलि जाइत छथि। उद्घोषित आदर्श आ वास्तविक निर्णयक अन्तर अचानक दृश्य बनि उठैत अछि। शिक्षकक भाषण आ ठेकेदारक कागजबाला प्रसंग एतऽ एक व्यापक लोकदृश्यक रूप लैत अछि।

दृश्यक प्रभावी पक्ष ई जे दर्शक आ अपनकेँ 'उपदेशी स्वननिहार' मानि स्ववञ्चित नहि बशि सकैत छथि। ओ नाटकक भीतरक समाजसँ प्रश्न पूछनिहार रातुि छनाह; आ समाज स्वनका दिशा प्रश्न फेँकैत अछि। मुदा एहि रचनात्मक प्रयत्नमे अति-प्रत्यक्षता सेहो अछि। नाटककारक स्वर अन्तिम निष्कर्ष रँक्षत स्पष्ट करबाक चेष्टा करैत अछि; ताहिसँ दर्शकक स्वायत्त अर्थ-निर्माणक लेल स्थान कनेक सीमित भऽ जाइत अछि। आत्मसन्दर्भ आ उपदेशात्मक स्वाणी—दुनू प्रवृत्ति एकहि दृश्यमे उपस्थित अछि।

२६. नाटकक स्त्रीदृष्टि : विद्रोहक उपलब्धि आ नैतिक नियन्त्रणक अवशेष

डौनीक प्रतिवोध एहि नाटकक महत्त्वपूर्ण उपलब्धि अछि। ओ पिता सँ असहमति वखैत छथि, अनैतिक हस्ताक्षर बोकैत छथि, अरुण सँ स्पष्ट सहमति माँगैत छथि आ जातिगत भेदकेँ अनिवार्य मानए सँ इनकार करैत छथि। कँचनक चविञ सेहो सामाजिक दवाब आ गृहस्थ उत्तवदायित्वक रँक्षस्तवीय अनुभूति वहन करैत अछि। एहि कारणेँ स्त्री-पात्रसभकेँ केवल सजावटी अथवा दयनीय उपस्थिति कहब न्यायसंगत नहि।

किन्तु अन्तिम सार्वजनिक दृश्य आ करुणेशक सामाजिक चेतावनीमे विवाह विफल भेलापर रँवैठी भागि जेबाक, आत्महत्या करबाक अथवा अविवाहित मातृत्वक प्रसंग भय उत्पन्न करबाक पद्धति रँवैत अछि। ई भाषा सामाजिक हिंसाक सम्भावनापर ध्यान दैत अछि, मुदा स्त्रीक वैकल्पिक जीवन-पथकेँ अकल्याणक संकेत मानबाक प्रवान नैतिकता सेहो दोहवबैत अछि। अविवाहित मातृत्वकेँ स्वयं पतनक निश्चित प्रमाण मानब आलोचनात्मक कपसँ उचित नहि। नाटक सामाजिक भयकेँ उद्घाटित करैत करैत कखनो ओहि भयक शब्दावली स्वयं ग्रहण करि लैत अछि। एहि अन्तर्विवोधक स्पष्ट चिन्हनाइ स्त्री-स्वायत्तताक अधिक सम्यचित पाठ लेल अनिवार्य अछि।

२७. सामाजिक बहिष्कार : सम्मानक वाजनीति आ पवम्पवाक पुनर्व्याख्या

कँचन बाबम्बाव 'लोक की कहत'क प्रश्न उठबैत छथि। ई महज घवेलू भुनभुनाहट नहि, सम्प्रदायमे स्त्री–परिवारक प्रतिष्ठाक कठोव अनुशासनक संकेत अछि। तय विवाह टुटनाक बाद सामाजिक नाजक भय कँचनकेँ प्रायः असहनीय लगैत अछि। करुणेश अन्तमे उन्मुक्त स्वसँ निष्कासनक चुनौती स्वीकाव करैत छथि। एहि बदनामे रातुि सम्प्रदायसँ सम्बन्ध विच्छेद नहि, सम्प्रदायकेँ फेव नीतिगत कसौटी पव पवखबाक माँग करैत अछि।

'संस्कृति' शब्दक एहि विवादमे दू अर्थ छनैक—एक, ऐतिहासिक वीतिविवाजक संचित आदव; दोसव, अन्यायपूर्ण नियमकेँ बदलए नहि देबाक प्रतिवोध। नाटक पवम्पवाकेँ स्वतः मूल्यवान मानबाक दृष्टिक विवोध करैत अछि। मुदा अन्तिम भाषणमे आधुनिकताकेँ 'पश्चिमी सभ्यता'क भयक संग वखनाइ एक अन्य सवलीकवण अछि। एहि कारणेँ वचनाक परिवर्तन-बोधकेँ समावेशी समझबाक लेल ओकव अन्तिम सांस्कृतिक द्वैतक आलोचनात्मक पवीक्षण आवश्यक अछि।

२८. हास्य आ करुणाक अदनबदन : जनमंचक प्रभाव

प्रथम दृश्यसभक घनश्याम–शनिचवा–डौनीक हास्य, शिक्षकक दोहव नीतिवचन, बड़का बाबूक वैद्यद नीनामी आ मामाक फीसक चतवाइ दर्शककेँ परिचित सामाजिक जीवनक भाषा सँ जोड़ैत अछि। हास्यक पुनवावृत्तिमे धीवे-धीवे आर्थिक हिंसाक स्वव अधिक स्पष्ट होइत जाइत अछि। बामदीनक बोदन आ करुणेशक नैतिक विघटनक बेला ओही दर्शककेँ भिन्न भावभूमिमे प्रवेश कवय पड़ैत अछि।

एहि वचनात्मक संवचनाक सशक्त पक्ष सामाजिक विचावकेँ मनोवञ्जनसँ अलग नहि कवब अछि। हास्य उघाव आलोचना करैत अछि; करुणा ओकव परिणामक मानवीय आयाम खोलैत अछि। मुदा कखनो पात्रसभक निवन्तव

র্যাখ্যাত্মেক ভাষণ দৃষ্টিগত তনারকেঁ থোড়েক ধীমা কবৈত অছি। রিশেষতঃ অন্তিম সার্রজনিক অংশমে রিচাবক প্রত্যক্ষ উদ্‌ঘোষ নাট্যকীয ক্রিযাকেঁ অধিনেখিত কবএ নগৈত অছি। তাদ্রমে জনাভিমুখ সামাজিক নাটকক প্রভারোপোদন আ শিল্পগত সূক্ষ্মতাক রীচক পাবস্পবিক তনার দেখন জা সকৈত অছি।

২৯. নাট্যরিমর্শক আনোকমে : মনোবঞ্জনসঁ রিচাবক সক্রিযতা

নাটকক সার্রজনিক পবিণতিকেঁ আধুনিক বাজনীতিক বংগমংচক দৃষ্টিসঁ পঢ়ি সকৈত ছী। বর্টোল্ট ব্রেখ্‌ত নাট্য-দর্শককেঁ সামাজিক সম্বন্ধ পব রিচাব কবরাক অরসব দেরাক আরশ্যকতা পব জোব দৈত ছথি; 'আদি রা অন্ত'ক রাবহম দৃষ্টি সেহো দর্শকসঁ প্রশ্ন কবৈত অছি। তথাপি এহি সমানতাসঁ বচনাকেঁ ব্রেখ্‌তীয পদ্ধতিক প্রত্যক্ষ অনুকবণ ঘোষিত কবর যুক্তিসংগত নহি। এহি নাটকক স্রব উপদেশাত্মক আ করুণাত্মক সেহো অছি; দূবী রনএরাক রদনা পাত্রক পীড়াসঁ দর্শকক তাদাত্ম্য জগএরাক প্রযত্ন অনেক রেব প্রমুখ হোএত অছি।

অন্তিম প্রশ্নক মহত্ত্ব এহি রাতমে অছি জে নাটক সামাজিক স্বভারক কর্তা কেরন করুণেশ অথরা ডৌনীকেঁ নহি মানৈত; নেখক স্রযং অপন সামর্থ্য পব শংকা কবৈত অছি, দর্শককেঁ সম্ভারিত সহযোগী মানৈত অছি। বংগমংচ এতহ সম্পূর্ণ সমাধানক স্থান নহি, সামূহিক সামাজিক আত্মপবীক্ষাক অরসব রনৈত অছি। এহি প্রশ্নাকুনতা আ আত্মসমানোচনাক কাবণ বচনা কেরন স্পষ্ট 'শিক্ষা' দেরযরনা কথা সঁ কিছু আগাঁ রঢ়ৈত অছি।

৩০. রিধি আ সন্দর্ভক ঐতিহাসিক ভেদ

দহেজক দেন–নেন পব রিধিক নিষেধ ভাবতমে স্বতন্ত্র অধিনিযম দ্বাবা স্থাপিত ভেন ছন; তথাপি নাটকক ঘটনামে রিশিষ্ট কানূনক ধাবাক প্রত্যক্ষ নাটকীয উদ্ধবণ নহি অছি। এহি ঐতিহাসিক তথ্যকেঁ সমকানীন সংস্থাগত পৃষ্ঠভূমিক রূপমে পঢ়ন জা সকৈত অছি, মুদা নাট্যপাত্রসভক সংরাদকেঁ অদানতক প্রমাণ রা রাস্তরিক ন্যাযিক রিরেচনা নহি মানন জায।

নাটকক কেন্দ্ব কানূনক শাব্দিক পবিভাষা নহি, সামাজিক স্বীকৃতি আ পাবিরাবিক নির্ণযক ভাষা অছি। কানূন বহিতহুঁ অনুচিত মাঁগ সামাজিক সামান্যতা গ্রহণ কবৈত অছি—ঞা ধাবণা কথারিন্যাসসঁ উভবৈত অছি। এহি রিন্দুপব সাহিত্য সামাজিক ব্যরহাবক ভয, নাজ, নোভ আ প্রতিবোধক ও পক্ষ দিখবৈত অছি জে কেরন রিধিক প্রতিষেধক রর্ণনসঁ নহি খুনৈত।

৩১. বচনাত্মক সীমা : প্রেবণাদাযক সাহস আ সবনীকবণক জোখিম

বচনাক উপনব্ধিসভক সংগ ওকব অন্তর্রিবোধ স্পষ্ট দেখরাক চাহী। পহিন সীমা ঞা জে ডৌনী–অরুণক রৈরাহিক নির্ণয দ্বন্দ্বকেঁ ভারনাত্মক রূপসঁ তীব্র সমাধান দৈত অছি, মুদা পবিরাবসভক রিস্তৃত সহমতি, আর্থিক ব্যরস্থাক ব্যারহাবিকতা আ রিরাহক রাদক জাতিগত জটিনতা পব কথা ঠহবৈত নহি। দোসব সীমা—কংচনক সামাজিক ভযক ব্যাখ্যা গহিব হোএতহুঁ অন্তমে হ্নদকব অসহমতি পব পর্যাপ্ত সংরাদক স্থান নহি। তেসব—মামা, মাস্টব, রঁড়কা রারূ আ প্রোফেসব সামাজিক নোভক প্রখব রূপক রনৈত ছথি; এহি রূপকীকবণসঁ চবিত্রক ভিন্ন মনোরৈজ্ঞানিক প্রেবণাসভ কনেক সংকুচিত হোএত ছথি।

চাবিম সীমা অন্তিম চেতারনীক ভাষা অছি, জাহিমে স্ত্রীক রৈকল্পিক জীরনকেঁ ভযারহ ভরিষ্যক চিত্রক রূপমে বখন জাএত অছি। পাঁচম সীমা–নেখকক প্রত্যক্ষ প্রতিরচন কখনো নাট্যক্রিযাক পবোক্ষ অর্থকেঁ অত্যধিক স্পষ্ট কবি দৈত অছি। তথাপি এহি সীমা সভকেঁ পহিচাননাসঁ একব নোকাভিমুখ বংগদৃষ্টিক মহত্ত্ব ঘটৈত নহি। রক ঞা

স্পষ্ট হোণত খছি জে তক্োন সামাজিক হস্তক্ষেপ চাহনিহাব নাঠ্যনেখন ভারনাত্মেক সম্প্রেষণ খা কনাত্মেক জটিনতাক রীচ কোনা সতত সংঘর্ষ কবৈত খছি।

৩২. নিষ্কর্ষ : রঁদনারক স্বখান্ত নহি, সামাজিক চেতনাক খুনন প্রশ্ন

'খাদি রা খন্ত'ক মূন শক্তি একটা ঞামানদাব খভিযন্তাক চবিত্রমে মাত্র নহি, মানকব সদাচাবকেঁ খসহায রঁনরৈত সামাজিক সম্বন্ধক জানকেঁ দৃশ্য কবরাঁমে খছি। ঘনশ্যামক দনানী, শিক্ষকক দোহবী নীতি, রঁড়কা রাঁরূক রিরাহ-নীনামী, প্রোফেসবক খন্তিম মাঁগ, ঠেকেদাবক ফাগুন, কংচনক ভয খা বামদীনক রিরশতা—ঞা সভ প্রসংগ জোড়ি নাঠ্যক রঁতরৈত খছি জে দহেজ ব্যক্তিগত নোভক ঘটনা মাত্র নহি, ব্যাপক স্বীকৃত রারহাবক সংবচনা খছি। এহি সংবচনামে রিবোধ কবনিহাব ব্যক্তি খপনো নিকটতম নোকক নজবিমে খব্যারহাবিক ভহ সকৈত ছথি।

ডৌনীক প্রতিরাদ বচনাকেঁ নির্ণাযক ঙর্জা দৈত খছি। ও খপনা নেন খনৈতিক নাভ খস্বীকাব কবৈত ছথি, পিতা কে পতনসঁ রঁচরৈত ছথি খা রিরাহক চযনমে খপন ভচ্ছা ব্যক্ত কবৈত ছথি। ম্বদা নাঠককাব এহি ঘবেনূ রিজযে পব পবদা নহি গিবরৈত। খন্তিম দৃশ্য গবীরঁ পিতাক প্রশ্নদ্বাবা ফেব কহৈত খছি জে এক পবিরাবক সফনতা সমাজক সর্রজনক মুক্তি নহি থিক। 'খাদি' খা 'খন্ত' তেঁ নিশ্চিত কান-রিন্দু নহি, পবম্পবা খা পবিরর্তনক রীচ খুনন নৈতিক সংঘর্ষক নাম খছি। এহি খর্থমে বচনা খপন সীমাসহিত মৈথিনী সামাজিক নাঠ্যপবম্পবামে সার্রজনিক রিরেক জগএরাঁক মহত্ত্রপূর্ণ প্রযন্নে থিক।

গ্রন্থ-সূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। 'খাদি রা খন্ত'। নাঠককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। সম্পাদক : ড. প্রকাশ ঝা। নঞা দিন্নী : মৈনোবংগ প্রকাশন, ২০২২।

ঠাকুব, কুসুম। 'নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক নাঠক'। রিদেহ মৈথিনী নাঠ্য উৎসের, ২৪ খগস্ত ২০১১। https://maithili-drama.blogspot.com/2011/08/kusum-thakur.html

রিদেহ। 'নন্নন প্রসাদ ঠাকুব'। ৬ খপ্রৈন ২০০৯। https://videhamaithili.wordpress.com/2009/04/06/

Brecht, Bertolt. Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Edited and translated by John Willett. New York: Hill and Wang, 1964.

ভাবত সবকাব। দহেজ প্রতিষেধ খধিনিযম, ১৯৬১। ভাবত সংহিতা, রিধি এরঁ ন্যায মন্ত্রানয। https://www.indiacode.nic.in/indiacode/handle/123456789/1679

ভাগ **II** · মৈথিনী একাংকী / সাহিত্যিক সমীক্ষা ৩

৩. চাবি মৈথিনী একাংকী

চন্দা : সার্রজনিক প্রশংসাক নামপব নিজী জীরনক ঘেবারন্দী

নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক একাংকীমে দান, ভয, মধ্যমরর্গীয খস্ববক্ষা খা ভাষিক রাংগ্য

সাবাংশ

'চন্দা'মে একটা নৌকবীপেশা গৃহস্থক সামান্য ছুট্টীক দিন সার্রজনিক সহযোগক খনেক দারীসঁ ক্রমশঃ খসামান্য ভহ উঠৈত খছি। মিথিনা মহোৎসরক খাযোজক, খাশ্রমক নামপব চন্দা মাঁগনিহাব, পহনরান, রাঁঢ়ি-পীড়িত হেরাঁক দাবা কবনিহাব ব্যক্তি খা খন্তমে হথিযাব দেখরঁনিহাব ঝরক—সভ একহি ঘবেনূ সীমামে প্ররেশ কবৈত ছথি। খাবম্ভমে রিনম্র খাগ্রহ, রীচমে ভারনাত্মেক দরার খা খন্তমে প্রত্যক্ষ ভয একটা ক্রম রঁনরৈত খছি। রিজয

রাঁরূ আ হ্মনক পত্নীক আর্থিক গণনা, আতিথ্য, দযাভার আ আত্মবগ্নাক রীচ খিচাতানী নাঠকক সামাজিক সঁবচনা তৈযাব কবৈত অছি। একাঁকী কেরন দানক রিবোধ নহি কবৈত; ও প্রশ্ন কবৈত অছি জে সার্রজনিক হিতক নামপব নাগবিকক স্বীগ্রতি আ আর্থিক ক্ষমতাক সম্মান কিএক নহি রঁচৈত। সামাজিক আনোচনাক সঁগ একব নোকাভিম্বখ হাস্য, মৈথিনী-হিন্দী-ভোজপ্ববীক সঁরাদ, প্বনবারৃত্তিপূর্ণ আগমন তথা অধখূনন অন্ত রিশৈষ কপসঁ রিচাবণীয অছি।

রীজশব্দ

মৈথিনী একাঁকী; চন্দা; সার্রজনিক সঁস্গ্রতি; মধ্যমরন্ধ; আর্থিক দরাঁর; ভাষিক নাঠ্য; ভয; রাঁগ্য।

১. ঘবক দেহবী আ সার্রজনিক ক্ষেত্রক আক্রমণ

'চন্দা'ক নাঠকীয সঁসাবক কেন্দ্রবমে কোনো রিবাঠ আযোজন-স্থন নহি, গৃহস্থক সাধাবণ দবরঁজ্জা অছি। এহি স্থানক চযন সঁযোগ নহি। দেহবীক এক দিশ ঘবক সীমিত আমদনী, ভোজন, রিশ্রাম আ পতি-পত্নীক আপসী রাঁতচীত অছি; দোসব দিশ উঁস্রের, ধর্ম, খেন, আপদা-সহাযতা আ সার্রজনিক শঁক্তিক নামপব খড়া সমাজ অছি। প্রত্যেক আগন্তুক অপন উঁদ্দেশ্যকেঁ পহিনেসঁ নিঃসন্দেহ উঁচিত মানৈত অছি; গৃহস্থক ক্ষমতাক প্রশ্ন পাছাঁ ছূঠি জাএত অছি। এহি ঠকবাহঠসঁ নাঠকক ম্বখ্য প্রশ্ন উঁভবৈত অছি—সামাজিক যোগদান স্বেছা থিক, অথরা প্রতিগ্গা রঁচাএরাঁক মূন্য?

রিজয রাঁরূ কেকবো সহাযতা দেরাঁসঁ সিদ্ধান্ততঃ রিবঞ নহি ছথি। মিথিনা মহোস্রেরক প্রস্তার স্বনি ও প্রসন্ন হোএত ছথি, ম্বদা পাঁচ ঠাকাক সামর্থ্য ব্যঞ কবিতে হ্মনকা তিবস্কাব ভেঠৈত অছি। 'ঔকাত'ক শব্দ সামাজিক স্তবক নির্ণয রঁনি জাএত অছি। চন্দা মাঁগনিহাব দানক রাস্তরিক মাত্রা নহি, সম্ভারিত সম্পন্নতাক কন্পনা সঁ আদমীক মূন্য আঁকৈত ছথি। অসহমতি সমাজরিবোধী অপবাধ রঁনি জাএত অছি। অহী রিবোধাভাসকেঁ একঠা নঘূ দৃশ্য নাঠকক পূবা রৈচাবিক আধাব রঁনা দৈত অছি।

২. মিথিনা মহোস্রের : সাঁস্গ্রতিক প্রতিগ্গাক আর্থিক প্রদর্শন

পহিন ঠোঁনী অপনেকেঁ পবমহঁস নক্ষ্মীনাথ গোসাঞিঁ মঁডনীসঁ সম্বদ্ধ কহৈত অছি। আযোজনক নাম, অতিথিক পদরী আ মৈথিনী সঁস্গ্রতিক গৌবর—সভকেঁ একহি শৃঁখনামে বাখন জাএত অছি। প্রাবম্ভক আদব-প্রদর্শন তবন্ত দেনদাবীক আদেশ রঁনি জাএত অছি। অপেক্ষিত চাবি-পাঁচ হজাবক সামনে রিজয রাঁরূক পাঁচ ঠাকা নগণ্য ঠহবাওন জাএত অছি আ অন্ততঃ দরাঁরমে একাউন্ন ঠাকা দেরঁয পড়ৈত অছি। এতয দানক প্রশ্ন আর্থিকসঁ রেঁসী সার্রজনিক প্রদর্শনক প্রশ্ন ভহ জাএত অছি। আযোজন সামাজিক কপসঁ মূন্যরান ভহ সকৈত অছি; একাঁকী ওকব উঁপযোগ কবি ব্যক্তিক অপমান কবরাঁক পদ্ধতিক আনোচনা কবৈত অছি, উঁস্রেরক অস্তিত্বকেঁ নহি।

স্ত্রীসঁ পূছরাঁক উঁন্নেখপব আযোজকসভক প্রতিক্রিযা রিশৈষ অর্থপূর্ণ অছি। ঘবক রঁজঠ সাম্য কবরঁকেঁ ও 'মিথিনারাসীক রীমাবী'ক কপমে দেখৈত ছথি। রৈরাহিক রিচাব-রিমর্শকেঁ হীন রঁনরৈত ও প্বকুষার্থক একঠা এহন পবিভাষা প্রস্তুত কবৈত ছথি জাহিমে পত্নী সঁ সনাহ নহি কবরঁ প্রতিগ্গাক প্রমাণ রঁনি জাএত অছি। রিদ্যাপতিক প্রসঁগক সহাবা নহ ঞা কথন সাঁস্গ্রতিক অধিকাবক আরবণ পরৈত অছি। নাঠক এতয নাবীক পবোক্ষ অপমান আ সাঁস্গ্রতিক নামসভক অরিরেকী উঁপযোগকেঁ একহি রাঁগ্যমে সমেঠৈত অছি।

३. पत्नी : घरक अर्थशास्त्र आ विवेकशाली दयाभार

विजय बाबूक पत्नी केवल कोपित गृहिणी नहि छथि। ओ पृष्ठेत छथि जे मासभरि भोजनक व्यवस्था एना कोना चलत। ई प्रश्न नाटकक आर्थिक यथार्थक केन्द्र अछि। पति बाहरी सामाजिक दबावक सामने झुकि जाइत छथि, पत्नी दैनिक उपभोग, बच्चाक दूध आ बसोआक खर्चक वास्तविक गणना करैत छथि। सार्वजनिक उदारताक परिणाम घरक भीतर ककरा भोगए पड़ैत अछि, ई स्त्री-पात्रक माध्यमसँ प्रकट होइत अछि। नाटक ओहि घरेलू श्रमक मूल्याकेँ अप्रत्यक्ष रूपसँ सामने आनैत अछि जकरा प्रायः मौनिहार महत्वहीन मानैत छथि।

मुदा पत्नीकेँ लेखक स्थिर मितव्ययिताक प्रतीक नहि बनबैत छथि। आश्रमक नामपर आयल टोलीकेँ द्वार टाका देबाक समय ओ सजग छथि; संदेहास्पद बाढ़ि-पीड़ितक प्रति हुनक करुण होइत छथि। पति जखन ओहि व्यक्तिक बाजिस्थितक अतिवञ्जना पकड़ि लैत छथि, तखनहुँ ओ किछु सहायता देबाक पक्षमे बहैत छथि। एहि व्यवहारमे मूर्खता घोषित करब सहज होयत, मुदा नाटकक अधिक सूक्ष्म अर्थ ई अछि जे गरीबाक पीड़ाक सम्भावना आ ठगक चान—दुनूक बीच विश्वसनीय भेद करब कठिन होइत अछि। उदारता आ विवेक एक-दोसराक शत्रु नहि, किन्तु दबावग्रस्त जीवनमे एकर सन्तुलन कठिन अछि।

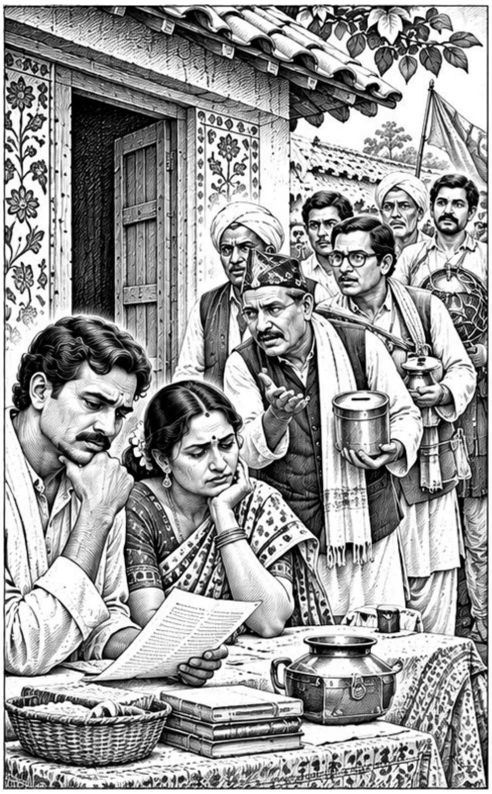

४. आश्रम, गीत आ पाखण्डक सार्वजनिक वेश

आश्रमक नाम नह गीत गबैत आयल उड़िया आ हारमोनियमवला धर्मक भावनात्मक भाषा नह देहरीपर उपस्थित होइत छथि। आशीर्वाद, बाल-बच्चाक दीर्घायु आ दानक आग्रह मिलि करुणा उत्पन्न करबाक प्रयत्न करैत अछि। मुदा दू टाकासँ असन्तोष आ बीड़ीक खर्चक टिप्पणी धार्मिक दाराक भीतरक उपभोगवादी व्यवहार उजागर करैत अछि। जकरा समर्पण कहल गेल छल, ओकर न्यूनतम मूल्यासँ असन्तुष्टि बाँगाक शिखर थिक।

ई प्रसंगमे जातीय अथवा भाषिक परिचय मुख्य दोष नहि थिक; दोष धर्मार्थ कार्यक नामपर अपारदर्शी माँग अछि। नाटककार पात्रकेँ ‘उड़िया’ सम्बोधनसँ चिन्हैत छथि, किन्तु कोनो विशेष सम्प्रदायपर व्यापक नैतिक

নির্ণয নিকানৰ্রাক আধাব ঞা একটা চবিত্র নহি। একব কনাম্েক মূন্া রারহাবক ৰঁনারঠমে অছি—ভজনক কোমন ধ্বনিসঁ ঠাকাক কঠোব সৌদের্রাজী ধবি অচানক সবকনাঞ। ভাষা আ আশযক এহি দূবীসঁ মঁচপব তক্োন হাস্য ঙপ্েন্ন হোঞত অছি।

৩. পহনরানক দূধ আ খীবক অন্বপস্থিতি

পহনরান অপন ক্ষেত্রীয যশ, প্ৰবস্কাব আ আগামী অশ্তীক হরানা দৈত ছথি। প্রাবম্ভমে সৌ-দূ সৌ ঠাকাক মাঁগ, ফেব এক নীঠব দূধক অন্ববোধ—দ্বনূ আপসী সহান্বহূতিক ভাষা সঁ ব্যঞ হোঞত অছি। পন্ো নকদ দের্রাসঁ ৰঁচৈত ছথি, ম্বদা দূধ দের্রয পড়ৈত অছি। জখন রিজয ৰাঁবূ তবকাবী নহ ঘূবৈত ছথি, স্নকা মনমে ঘবেনূ খীবক সাধাবণ ঙস্োহ অছি। বসোঞক বস্তু ৰাঁহবক ব্যঞ্জি পীরি নেনে ছথি; স্বখক একটা ছোঠ সম্ভারনা নিবস্ত ভহ গেন অছি।

খীব এহি নাঠকক ঙপযোগী রস্তু-প্রতীক অছি। ঞা ন কোনো সম্পন্ন ভোজ, ন ঙস্েরক ভব্যতা; পবিরাবক ছোঠ আনন্দ অছি। সার্রজনিক গৌববক নামপব সহাযতাক দার্রীক তননা এহি সাধাবণ খাদ্য-পদার্থসঁ কবিতে নাঠক স্পষ্ট কবৈত অছি জে আর্থিক শোষণক অন্বভব কেরন খর্চক আঁকসঁ নহি, স্থগিত জীরন-স্বখসঁ সেহো মাপন জাঞত অছি। পন্োক দোহবে সঁঘর্ষ—অতিথিক সম্ম্বখ রিনম্রতা আ ঘবক ভীতব আর্থিক ঙত্তবদাযিত্ন—একহি প্রসঁগমে পবস্পব ঠকবাঞত অছি।

৬. বজিস্ঠবক দূ শূন্য : প্রমাণক নির্মাণ আ অরিশ্বাস

তেনগূ ৰোঁননিহাব ব্যঞ্জি অপন ঘব ৰাঁঢ়িমে নষ্ট ভেন ৰঁতৰৈত অছি। আবম্ভমে রিজয ৰাঁবূ অস্বীকাব কবৈত ছথি, পন্ো মদদক আগ্রহ কবৈত ছথি। ব্যঞ্জি জখন বজিস্ঠব আগাঁ কবৈত অছি, তখন আবোপক স্তব ৰঁদনৈত অছি। পড়োসীক নামক আগাঁ নিখন পাঁচ সয ঠাকা পব প্রশ্ন ঙঠিতে ও স্বীকাব কবৈত ছথি জে অসনমে পাঁচ ঠাকা ভেঠন ছন; দূ টা শূন্য স্বযঁ জোড়ি দেনে ছথি। ঞা ছোঠী ঘঠনা সঁস্থাগত রিশ্বাসক একটা পৈঘ প্রশ্ন ঙপস্থিত কবৈত অছি। জে প্রমাণ নোককেঁ ভবোসা দের্রাক সাধন হোযৰ্রাক চাহী, সে দৰ্রাব ৰঁঢ়এৰ্রাক ক্রত্রিম ঙপকবণ ৰঁনি জাঞত অছি।

ম্বদা এক ব্যঞ্জিক ছনসঁ সমস্ত আপদা-পীড়িতক সহাযতা অবৈধ ঠহবৰ্র, ঞা নিষ্কর্ষ পাঠ নহি দৈত। এতয প্রশ্ন দানক পবীক্ষণযোগ্যতা, নেখা-জোখাক রিশ্বসনীযতা আ অসহায নোকক প্রতি সদ্ভার ৰঁনৌনে বাখৰ্রাক অছি। পন্ো পবোপকাবক সম্ভারনা ছোড়ৰ্রাক নেন তৈযাব নহি ছথি; পতি সভ আগ্রহক পাছাঁ ঠগী দেখৰ্রাক নগৈত ছথি। ঞা দূনূ মানসিকতা সভ্যতা-সম্বন্ধী গম্ভীব সঁকঠক নক্ষণ ৰঁনৈত অছি—রিশ্বাসক রিঁনা সহযোগ অসম্ভব, আ প্রমাণক রিঁনা সহযোগ অস্ববক্ষিত।

৭. অন্তিম ঠৌনী : সহযোগসঁ রসূনী ধবি

অন্তমে চাবি ম্বরক পূজা নেন চন্দা মাঁগৰ্রাক ৰঁহানে প্ররেশ কবৈত ছথি। পহিনে স্ত্রীক প্রতি অরমাননাপূর্ণ ছেড়ছাড়, ফেব সভ্যতাক ঙপহাস, তকব ৰাঁদ ঢাঞ্জা সয ঠাকাক বসীদ, আ অন্তমে পিস্তৌন। এহি ক্রমমে সামাজিক অন্বনযক সভ আরবণ এক-এক কহ ঙতবৈত অছি। ম্বরকক কথন জে মোহন্নামে সৰ্র মাসিক চন্দা দৈত ছথি, রসূনীক নিযমিত ব্যরস্থা স্বম্নৈত অছি। রিজয ৰাঁবূ এতয পহিন ৰেঁব পর্যাপ্ত দৃঢ়তাসঁ মনা কবৈত ছথি, ম্বদা হথিযাবক প্রদর্শন হিঁসাক সম্ভারনা জীরিত কহ দৈত অছি।

প্রকাশিত পাঠ এহি প্রসঁগক অন্তমে 'ক্রমশঃ' বখৈত অছি। তেঁ রিজয ৰাঁবূ অন্ততঃ কী কবৈত ছথি, কতেক ঠাকা দৈত ছথি অথবা প্বনিসক সহাযতা ভেঠৈত অছি—এহি রিষযমে কোনো নিশ্চিত কথন কবৰ্র অন্বচিত হোযত।

উপনষ্ট আখ্যানক প্রভাব এহি অনির্ণীত ক্ষণমে অছি : দর্শক সমঝৈত ছথি জে চন্দা এখন সামাজিক দায়িত্বক রূপে নহি, শারীরিক স্ববক্ষাক সংকট রূপে গেল অছি। অধখুলল অন্ন সত্ত সমাজক ভীতব ছিপল রূল-প্রয়োগকেঁ অধিক তীক্ষ্ণ করৈত অছি।

৮. বহুভাষিক হাস্য আ সামাজিক পদানুক্রম

নাটকক সংবাদমে মৈথিলী, হিন্দী আ ভোজপুরীক আবাজসভ এক-দোসবসঁ টকবাওত অছি। গৃহস্থক মূল ঘবেলূ সংবাদ মৈথিলীমে অছি, পহলবান ভোজপুরীমে বাজৈত ছথি, আশ্রমক আগন্তুক হিন্দী-মিশ্রিত বোলী লহ অবৈত ছথি, তেলগূ পাত্র ভাষাযী দূরীক প্রশ্ন উঠবৈত ছথি, আ অন্তিম ময়কসভ শহবী হিন্দীমার্ফত ধমকী দৈত ছথি। ই মিশ্রণ সজাবট নহি; প্রত্যেক নব ভাষা ঘবক দেহবীপব নব সামাজিক ভূমিকাক ঘোষণা করৈত অছি। কথিত সভ্যতাক ভাষা, ধর্মক ভাষা, দুঃখক ভাষা আ রূনক ভাষা—সভ অন্ততঃ টাকাক আগ্রহক সমীপ আবি জাওত অছি।

এহি বহুভাষিকতামে সারধানীক আরশ্যকতা সেহো অছি। হাস্য পাত্রক অরিশিষ্ট উচ্চাবণক মাধ্যমসঁ উৎপন্ন হোওত অছি, জকবা দর্শক সহজ হঁসীমে গ্রহণ কবি সকৈত ছথি; মুদা ভাষিক ভিন্নতা স্বযং ঠগী বা মূর্খতাক কাবণ নহি থিক। আলোচনাক স্তব পব পাত্রক সামাজিক পদ্ধতি আ ভাষিক পহিচানকেঁ অলগ বাখনাও আরশ্যক অছি। লেখকক লোকমঞ্চীয় কৌশল এহিমে অছি জে বোলচালক অনেক চালসভ নগাতাব প্রবেশক সংকেতমাত্রসঁ দৃশ্যকেঁ বদলি দৈত অছি।

৯. একাংকীক রূপ : পুনবাবৃত্তি, তীব্রতা আ সীমা

‘চন্দা’ দৃশ্য-পবিবর্তনক ভরাতা পব নির্ভব নহি করৈত। এক ঘব, পতি-পত্নী আ বাবম্বাব বজৈত দবরজ্জা পর্যাপ্ত বংগ-সংসাধন ছথি। পহিল মাঁগ নগৈত ক্ষণিক হঁসী হোওত অছি; দোসব আ তেসব ভেটক বাদ পুনবাবৃত্তি স্বযং বোম রূনৈত অছি; চৌঠম-সমান প্রসংগমে ছলক সাক্ষ্য অবৈত অছি; অন্তমে পিস্তৌল দর্শকক হঁসী বোকি দৈত অছি। এহি ক্রমিক তীব্রতামে নাটকীয় অর্থ নির্মাণক বড় পৈঘ সফলতা অছি।

সীমা ই জে অধিকাংশ আগন্তুক রিশিষ্ট মনোবৈজ্ঞানিক জীরনী নহি, সামাজিক প্রকাব রূনি উপস্থিত হোওত ছথি। এহি বচনাত্মক চুনাবসঁ বাঁগা তীক্ষ্ণ হোওত অছি, কিন্তু বাস্তরিক জনসহযোগক সকাবাত্মক সম্ভারনাসভকেঁ কম স্থান ভেটৈত অছি। পত্নী আ রিজয বাবূক বীচ বাবম্বাব উঠৈত মতভেদক অন্তিম সমাধান সেহো স্পষ্ট নহি। ফেবো একাংকীক উর্জাক মাপল রিস্তৃত উপকথাক অভাবসঁ নহি, ছোট স্থানমে অনেক সার্রজনিক সম্বন্ধক দরাব উপস্থিত কবরাক সামর্থ্যসঁ কবরাক চাহী।

১০. ‘সহযোগ’ক অর্থক ক্রমিক রিকৃতি : শব্দসঁ দৃশ্য ধবি

শব্দক অর্থমে ক্রমিক পবিবর্তন নাটকক একটা বচনাত্মক রৈশিষ্ট্য অছি। পহিল ঠৌলী ‘সহযোগ’ কহৈত অছি; রিজয বাবূ পূছৈত ছথি জে কতেক সহযোগ চাহী। উত্তবমে তবন্ত ‘চন্দা’ শব্দ অবৈত অছি। এহি ক্ষণমে সার্রজনিক মূল্যক সংক্ষিপ্ত রূপ রূপৈযাক সংখ্যা রূনি জাওত অছি। পাঁচ টাকা স্বেচ্ছাক নির্ণয ছল, মুদা ওকবা ‘ঔকাত’ আ প্রতিষ্ঠাক ভাষামে অস্বীকাব কবি দেল জাওত অছি। ধর্মার্থ ঠৌলী আশীর্বাদ আ ভজনক সুব লহ অবৈত অছি, পহলবান গৌববক নামপব আহাব মাঁগৈত ছথি, বাতিক দাবেদাব দুখক কথা বাখৈত ছথি, আ ময়কসভ পূজা-চন্দাক অন্তমে বসীদ তথা হথিযাব দেখবৈত ছথি। অর্থাত ভাষাক বাহবী রূপ নগাতাব রূদনৈত অছি, মুদা দেহলীপব মাঁগক একতবফা শক্তি বঢ়ৈত জাওত অছি।

नाटकक एहि क्रममे 'वसीद'क प्रतीकात्मक भूमिका सेहो महत्त्वपूर्ण अछि। पहिल टौली अपना सामाजिक प्रतिष्ठाक दानक मूल्य निर्धारित करैत अछि; तेनगू आगन्तुक वजिस्ठरमे बाशि वँटा कह निखैत छथि; अन्तिम सरकसभ टाका सय ठाकाक वसीद कठा देवाँक आदेश दैत छथि। दस्तावेज जे देनदावीक सार्वजनिक लेखा वँनवाँक चाही, से एतय बाशि आवोपित कववाँक हथियाव वँनैत अछि। आलोचनात्मक दृष्टिएँ ओ दानक अर्थशास्त्र मात्र नहि, लिखित प्रमाणक विश्वसनीयताक संकट सेहो अछि।

विजय वाँवू सभसँ अधिक अपमानित तखन होइत छथि जखन ओ व्यक्तिगत निर्णय लेवाँक प्रयत्न करैत छथि। अपन घवक खर्च देखवँ, पत्नी सँ सलाह कववँ आ माँगल बाशि अस्वीकाव कववँ—ओ तीनू सामान्य नागविक अधिकाव छी। मुदा नाटकक आगन्तुकसभ एकवा क्रमशः कंजूसी, कमजोवी आ अवज्ञा मानैत छथि। अतः शीर्षकक 'चन्दा' निवपेक्ष सामाजिक सद्गुणक नाम नहि वहि, निजी असहमतिक विरुद्ध सार्वजनिक दवाँवक नाम वँनि जाइत अछि। एहि शब्दपव नैतिक प्रश्न उठाएवँ वचनाक असल विद्रोह अछि।

११. निष्कर्ष : स्वीकृतिक अधिकाव आ सार्वजनिक नैतिकता

'चन्दा' गृहस्थक कंजूसीक प्रशंसा नहि करैत; ओ स्वेच्छाक सम्मान माँगैत अछि। व्यक्ति सामर्थ्य अनुसाव पाँच टाका दैत अछि, ओतहि जे बाशि माँगल जाइत अछि से प्रतिष्ठाक पवीक्षा वँनि जाइत अछि। नाटक धर्म, संस्कृति, खेल, सहायता आ पूजा—सभकेँ समाजोपयोगी क्षेत्र मानवाँक सम्भावना खुनल वखैतहुँ देखवैत अछि जे एतय सँ छल, अपमान आ धमकीक वास्ता सेहो वँनि सकैत अछि। एकव हास्यक लक्ष्य सहायता कववाँक भावना नहि, सहायता लेवाँक नामपव निर्मित अनियन्त्रित अधिकाव अछि। एहि कावणेँ ओ एकाँकी सार्वजनिक संगठनक जवाबदेही आ निजी जीवनक मर्यादाक पक्षमे प्रभावी सामाजिक वाँगा वँनैत अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुव, नन्दन प्रसाद। 'चन्दा'। नाटककाव नन्दन प्रसाद ठाकुव वचनावली। सम्पादक ड॰. प्रकाश झा। नओ दिल्ली : मैलोवंग प्रकाशन, २०२२।

झा, प्रकाश। 'भूमिका'। नाटककाव नन्दन प्रसाद ठाकुव वचनावली। नओ दिल्ली : मैलोवंग प्रकाशन, २०२२।

ग्रीन रूम : अभिनयक पाछाँक अभिनय आ अनुशासनक विडम्बना

नन्दन प्रसाद ठाकुवक वंगकर्मी-समाजपव केन्द्रित एकाँकीक शिल्पगत समीक्षा

सावांश

'ग्रीन रूम' वंगमंचक पाछाँ तैयाव होइत नाटककेँ स्वयं एकटा नाटकमे वँदलि दैत अछि। डाँसव, विभिन्न भूमिका कवनिहाव, मुंशी, वानी, सिपाही, वाजा, मेक-अपकर्मी आ अनेक माय सभक वीच निर्देशक एकटा दृश्य-संसाव व्यवस्थित कववाँक प्रयत्न करैत छथि; मुदा प्रत्येक कलाकाव अपन घवेलू प्रतिष्ठा, वस्त्र-चयन, चलचित्रक छवि अथवा पाविवाविक निर्देशकेँ भूमिका सँ पैघ मानि लैत अछि। एहि संघर्षसँ हास्य उत्पन्न होइत अछि, मुदा वचनाक अर्थ केवल शौकिया कलाकावक उपहास नहि। ओ अभिनय आ वास्तविक पहिचानक भेद, प्रशिक्षण आ व्यक्तिगत इच्छा, वंगमंचीय अनुशासन आ सामाजिक वर्चस्वक सीमा पव प्रश्न करैत अछि। एकाँकीक स्थान 'पर्दाक पाछाँ' होइतहुँ ओ एतहि वास्तविक सार्वजनिक नाटक केन्द्रव खोलि दैत अछि।

वीजशब्द

ग्रीन कम; विहर्सन; बंगानुशासन; भूमिका; अभिभावकक हस्तक्षेप; दृश्यात्मक हास्य; आत्मसमीक्षी नाटक।

१. बंगमंचक परदे-पाछाँक सार्वजनिक दृश्य

ग्रीन कम परम्परागत रूपेँ प्रदर्शनक तैयारीक स्थान थिक। एतय कलाकार मंचपर प्रस्तुत होमयरना पहिचान ग्रहण करैत छथि। ठाकुरक एकाँकी एहि मध्यवर्ती क्षेत्रकेँ दर्शकक सामने खोलि दैत अछि। परदा उठितेमे मेक-अप, तरंना, नाच, वेशभूषा, मायसभक गतिविधि आ निर्देशकक बेचैनी एकहि समयमे उपस्थित होइत अछि। कोनो प्रमुख 'कथानायक'क एकटा नक्षय नहि, बल्कि छोट-छोट तैयारीक असंगत सफलतासभसँ नाटक आगाँ बढ़ैत अछि। एहि स्थानिक व्यवस्था कारण प्रत्येक नये प्रवेश पहिल समस्या हल करबाक बदला नव समस्या उत्पन्न करैत अछि।

सामान्य कथा कहैत अछि जे मंचपर छद्म संसार बनैत अछि आ वास्तविक समाज बाहर रहैत अछि। एतय ठीक उनटा अछि : नाटक शुरू होयबाक आगू वास्तविक समाजक दर्जा-लिप्सा, मायक स्नेह, फिल्मी कल्पना आ नियंत्रणक संघर्ष पर्दाक पाछाँ पसरि चुकल अछि। निर्देशनक कक्ष स्वयं सामाजिक मंच बनि गेल अछि। एहि ंग गोरुमैनक सामाजिक प्रस्तुतिक विचार सँ तलना करब उपयोगी अछि : व्यक्ति अपन छविक बचाव करबाक लेल अलग-अलग सामाजिक परिस्थितिमे भिन्न व्यवहार करैत अछि। मुदा एकाँकी स्वयं गोरुमैनक सिद्धान्तक उदाहरण बनने लेल बचल गेल, से कोनो दावा करबाक आधार नहि; ई केवल आलोचनात्मक तलनाक सुविधा थिक।

२. डाँसर आ सिनेमाई अनुकरण

डाँसरक पहिल विवाद बाजदवराबक नृत्यक अनुपयुक्तता पर अछि। निर्देशक पात्रक ऐतिहासिक-नाटकीय परिवेश अनुसार नृत्य चाहैत छथि; डाँसर चलचित्र-अभिनेत्री हेमा मालिनीक नाचक अनुकरण करबाक घोषणा करैत छथि। एहि टकरावमे पात्रक अभिव्यक्तिक स्वतन्त्रता आ भूमिकाक परिस्थितिजन्य संगति अलग-अलग प्रश्न बनैत अछि। डाँसरक तर्क ई नहि जे नृत्यक नव शैली अपनाएल जाय; ओ अपन देखल फिल्मी दृश्यकेँ मानक मानि लैत छथि।

माय जखन बेटीकेँ निर्देशकक डाँटसँ बचबैत छथि, निर्देशकक अभ्यास सम्बन्धी अधिकार व्यक्तिगत अपमानक रूपमे प्रस्तुत होइत अछि। ओ अन्ततः मानि लेत छथि जे जकरा जेना मोन हो, तेना नाचू। एहि आत्मसमर्पणसँ हँसी उत्पन्न होइत अछि, मुदा पर्दाक पाछाँ आरम्भक सामूहिक अनुशासनक पतन सेहो देखाओल जाइत अछि। नाटककार चलचित्र-प्रभावकेँ एकरे कारण दोषी नहि ठहरबैत; वास्तविक असंगति प्रस्तुति-कथा आ प्रदर्शित गति बीचक सम्बन्ध नहि बूझबामे अछि।

३. भिखमंगाक बाजरूमाव-वेश : अभिनय आ सामाजिक सम्मान

भिखमंगाक भूमिका करनिहार कलाकार अपन माय कहला अनुसार बाजरूमाव-जकाँ वेश पहिरने छथि। निर्देशक फाटल कपड़ाक आवश्यकता बूझबैत छथि, मुदा मायकेँ ई अपन सन्तानक 'औकात'क अपमान लगैत अछि। एतय एकाँकीक गम्भीरतम प्रश्न उभरैत अछि : गरीब पात्रक प्रतिनिधित्व करब आ स्वयं गरीबीक छवि धारण करब दूनू एक बात नहि। पात्र जे सामाजिक अवस्थाक अभिनय करबाक अछि, ओकर बाह्य रूप धारण करब मायक दृष्टिमे पारिवारिक प्रतिष्ठाक ह्रास बनि जाइत अछि।

भिखमंगाक वेश आ भूमिका बीचक दूरी हास्यक स्रोत अछि। अभिनेता 'गरीब नाचार'क संवाद बाजि सकैत छथि, मुदा कपड़ा सेहो सामाजिक अर्थक चिह्न अछि—ई बात परिवार नहि मानैत अछि। तेँ दृश्य एकटा सामान्य कपड़ा-

রিরাদসँ আগাँ জাওত অছি। গবীরঁক অভিনয স্বন্দব কপড়ামে স্নীকাব হোওত অছি, রাস্তরিক দাবিদ্রযক দৃশ্য-চিত্র অপমানজনক মানন জাওত অছি। রন্ধাক কন্পনা এতয নাট্যকীয 'সহ'ক রিবোধমে ঠাঢ় অছি।

৪. ম্বঁশীক চশ্মা আ উপকবণক প্রতিবোধ

ম্বঁশীক হুমিকা কবনিহাব ব্যক্তি রাঁরাঁক অধিক পারবরনা চশ্মা পহিবি নেননি আ দেখরাঁমে কঠিনাও কাবণ খসি পড়ৈত ছথি। নির্দেশীক নিঃপারব চশ্মা চাহনে ছনাহ। রাস্তরিক চশ্মা 'প্রামাণিক' নগএরাঁক রঁদনা অভিনযক সম্ভারনাকেঁ রাঁধিত কবৈত অছি। এহি দৃশ্যসँ ভৌতিক রস্তু আ নাট্যকীয রস্তুক রীচক অন্তব স্পষ্ট হোওত অছি : মঁচপব সামানক অর্থ ওকব উপযোগ-সন্দর্ভ তয কবৈত অছি, ওকব রাস্তরিক জীরনক মূন প্রযোজন মাত্র নহি।

নির্দেশীকক অকাবণ আন্রবক হুমিকা সম্ভর রঁতএরাঁক হাস্যক সঁগ মাহ-হস্তক্ষেপ জুড়ৈত অছি। মায ঞ নহি স্বনয চাহৈত ছথি জে ম্লনক রাঁনক আন্রবক অভিনয কবথিন; ও রচনকেঁ ব্যক্তিক রাস্তরিক স্থিতিক নির্ধাবণ রুঁমি নৈত ছথি। ছরি আ হুমিকা রীচক ভ্রম ফেব উপস্থিত হোওত অছি। একাঁকী একহি সূত্র কেঁ নর রূপমে দোহবরৈত অছি, ম্বদা হব প্রসঁগমে দাঁর অনগ অছি—পহিনে শৈনী, ফেব রন্ধা, আর শাবীবিক উপকবণ আ অভিভারকক ভয।

৩. বানীক সাড়ী, সিপাহীক গদা আ দৃশ্য-সঁকেত

বানীক হুমিকা নেন অপেক্ষিত রস্ত্র উপনব্ধ নহি; ঘবক নীক সাড়ী দেরাঁক নেন মায তৈযাব নহি ছথি। ডাঁসবক রিপবীত এতয প্রশ্ন অভিনেত্রীক ব্যক্তিগত রুচিক নহি, সঁসাধনক রিতবণক অছি। পবিরাব রেশ-হুষাপব খর্চ নহি কবএ চাহৈত, নির্দেশীকক সম্ভারিত খর্চ পব জিম্মেরাবী ধকেনি দৈত অছি। কনাকাবক ভাগীদাবী আ সামগ্রীক জিম্মেরাবী অনগ-অনগ বহিতে পূবা মঁচীয সঁবচনা অনিশ্চিত ভহ উঠৈত অছি।

সিপাহী তনরাবক স্থানপব গদা নহ অরৈত ছথি আ বামাযণক হনুমানক উদাহবণ দৈত ছথি। ঞ প্রসঁগ কথাগত ওতিহাস আ নোকপ্রিয পৌবাণিক কন্পনাক রীচ রিসঁগতি উপ্পেন্ন কবৈত অছি। হুমিকা 'বাজাক সিপাহী'ক, উপকবণ 'হনুমান'ক, আত্মরিশ্বাস কনাকাবক ব্যক্তিগত—ঞ ত্রিভুজ রিঁনা কোনো কঠিন উপকবণক হঁসী উপ্পেন্ন কবৈত অছি। নাট্যককাব দেখরৈত ছথি জে একটা রস্তুক গনতী কেরন তকনীকী নহি, সাঁস্কৃতিক কন্পনাক আপসদাব ঠকবার সেহো ভহ সকৈত অছি।

৬. বাজা : ভযগ্রস্ত দেহ ঋা বঁগমঁচক যথার্থ

বাজাক পেণ্ঠ খবাৰ্ঁ হোৰ্ঁ, ৰ্ঁাবম্লাব শৌচানয জেৰ্ঁ ঋা কেরন তৌনিযা নপেণ্ঠনে বিহর্সনমে প্ররেশ কবৰ্ঁ একাঁকীক শাবীবিক হাস্যক চবম ঋছি। নির্দেশকক দৃষ্টিমে বাজাক রেশ, ম্বক্ণ্ঠ ঋা নির্ধাবিত গতি ঋারশ্যক ঋছি; কনাকাবক দৃষ্টিমে তৌনিযা খসৰ্ঁাক ভয সভসঁ পৈঘ সমস্যা ঋছি। বাজা ৰ্ঁননেক কন্পনা ঋা মঁচপব ঋস্ববঞ্চিত শবীবক উঁপস্থিতি এক-দোসবকেঁ রিখণ্ডিত কবৈত ঋছি।

এহি দৃশ্যকেঁ মাত্র ঋশিষ্ট রিনোদ কহৰ্ঁ উঁচিত নহি। কনাকাবকেঁ সঁরাদ যাদ পড়িতে ঘৰ্ঁবাহণ্ঠ হোওত ঋছি; দৃশ্য-ভয শবীবক প্রতিক্রিযা ৰ্ঁনি জাওত ঋছি। ঙা শৌকিযা বঁগকর্মক রাস্তরিক কঠিনাঙাক একণ্ঠা হাস্যময রূপ ঋছি। নির্দেশক ঠাঢ়স দৈত ছথি, ম্বদা প্রত্যক্ষ বিহর্সন ঋাবম্ভ হোওত-হোওত তৌনিযা ঋা পাঠ দূনূ পব সঁকণ্ঠ ঋার্রি জাওত ঋছি। দর্শক বাজদবৰ্ঁাবক কথা স্বনৰ্ঁাক ৰ্ঁদনা ঋভিনযক শ্রমক ঋদৃশ্য জোখিম দেখৈত ছথি।

৭. নির্দেশক : শাঁক্তি নহি, নগাতাব সমঝৌতাক পাত্র

একাঁকীক কেন্দ্রব নির্দেশক ছথি, ম্বদা ও সর্রাধিকাব সম্পন্ন শাসক নহি। প্রত্যেক হূমিকাক উঁপযুক্ততা স্বনিশ্চিত কবৰ্ঁাক ক্ষনক ঔপচাবিক দাযিত্র ঋছি, পবন্তু র্যারহাবমে ঋভিভারকসভক দরাঁর, কনাকাবক ওচ্ছা ঋা সীমিত সঁসাধন ক্ষনকা এক-এক কহ হাব মানরৈত ঋছি। ক্ষনক ৰ্ঁাবম্লাব মাথ পকড়ৰ্ঁ, ভগরানকেঁ স্মবণ কবৰ্ঁ, ডাঁণ্ঠি ফেব মাফী মাঁগৰ্ঁ—সভ নাণ্ঠকীয কার্যরিধি ঋছি। ভাষা-সঁকেত রূপমে ‘ডাযবেক্ণ্ঠব’ক পদরী বহৈতক্ষঁ ক্ষনকা ঋপন নির্ণয নাগূ কবৰ্ঁাক সামর্থ্য ৰ্ঁক্ষত কম ভেণ্ঠৈত ঋছি।

এহি পাত্রক মনোরিজ্ঞানক সূক্ষ্মতা ঙা ঋছি জে ও ক্রোধিত হোওত ছথি, পব নাণ্ঠক ৰ্ঁন্দ নহি কবৈত ছথি। সামূহিক কাজক জিম্মেরাবী ক্ষনকা ঋন্তিম ফ্লল ধবি ৰ্ঁাঁধনে ঋছি। নির্দেশকক ঋাত্মসমর্পণ মাত্র কাযবতা নহি; সঁসাধনহীন নোকমঁচক র্যারহাবিক রিরশতা সেহো ঋছি। তথাপি তাক্োনিক সমঝৌতা পব সমঝৌতা ঋভিনযক

সঁয়ত্ত অৰ্থ-বিন্যাসকেঁ নষ্ট কৰৈত অছি। একাঁকী ব্যক্তিগত মৰ্যাদাক স্থানপৰ সামূহিক অনুশাসনক আৱশ্যকতা ৰেখাঁকিত কৰৈত অছি।

৮. মাযসভক উপস্থিতি : সংৰক্ষণ আ নিয়ঁত্রণ

একাঁকীমে অনেক মাযসভ অপন-অপন সন্তানক পঞ্চমে ঠাঢ় ছথি। হ্মনকৰ স্নেহকেঁ কেৱন ৰাঁধা কহি দেব সহজ, মুদা আনোচনাত্মক দৃষ্টি সঁ একৰ দ্বিবিধ অৰ্থ অছি। পৰিবেশমে শিশু বা কিশোৰ কনাকাৰক সংৰক্ষণ আৱশ্যক অছি; অপমানজনক নির্দেশন অনুচিত ভহ সকেত অছি। মুদা এহি একাঁকীমে মাযসভ ৰন্মধা ভূমিকা, সময, সামগ্রী আ অভিনযক নির্ণয স্বযং কৰয নগৈত ছথি। প্রত্যক্ষ সামেদাবী অভিভাৱকীয নিযন্ত্রণমে ৰদনি জাওত অছি।

ওতহি নির্দেশকক ৰাবম্বাৰ 'মাতা জী', 'ৰহিন জী' সম্বোধন একটা সামাজিক মৰ্যাদাক ৰক্ষা কৰৈত অছি। ও সহযোগ চাহৈত ছথি, কিন্তু আদেশক ভাষা ওকৰা সম্বন্ধ-ভঙ্গক খতবা ৰনৰৈত অছি। জখন মাযসভ বিহর্সন-স্থান ছোড়ৰাঁক নেন তৈযাব নহি ছথি, 'পৰ্দাক পাছাঁ' আ 'মঁচ'ক ভেদ ব্যাৱহাবিক ৰূপসঁ সমাপ্ত হোওত অছি। স্নেহ আ অনুশাসনক এহি অপূর্ণ সমন্বযমে একাঁকীক ঘৰেনূ ৰাঁগা কেন্দ্ৰিত অছি।

৯. একাঁকিক বঁগ-যোজনা : এক স্থান, অনেক ৰিখৰন কেন্দ্ৰ

সংবচনাত্মক দৃষ্টিসঁ একাঁকী একটা অস্থিব সমূহ-দৃশ্য অছি। কিসী এক ঘটনা কেঁ ৰঢ়া কহ চৰমপৰ নহি পহুঁচাওন জাওত; নাচক বিৱাদ, কপড়াক বিৱাদ, চশ্মাক দুৰ্ঘটনা, সাড়ীক সমস্যা, গদাক অসঁগতি আ বাজাক ভয মিনি কহ সঁকষ্ট সঁচয কৰৈত অছি। ৰীচ-ৰীচমে নির্দেশকক প্ৰকাৰ নাটকীয জোড় ৰনেন অছি। সমযক দৰাব—নাটক শুৰু হোমযমে আধা ঘঁটা শেষ—সভ ছোটী গনতীকেঁ তাত্ত্বোনিক ৰনা দৈত অছি।

মুদা প্রকাশিত একাঁকীক অন্ত বিহর্সনক একটা সঁৱাদ-ক্রম পৰ ৰুকি জাওত অছি। মঁচপৰ বাস্তৱিক প্রদর্শন সফন ভেন বা অসফন, তকৰ বিৱৰণ উপনষ্ক পাঠ নহি দৈত অছি। অতঃ একৰা নিশ্চিত ৰূপসঁ 'অসফন প্রদর্শন'ক কথা কহৰাঁক স্থানপৰ তৈযাবীক বিফন সমন্বযক কথা কহৰ ৰেসী সঠীক অছি। হাস্যক ফন দৰ্শকক অনুমানমে, অঁতিম পৰিণামক ঘোষণামে নহি, স্থিত অছি।

১০. হঁসীক নৈতিক কেন্দ্ৰ : কনাকাৰক অসফনতা কি ব্যৱস্থাক অভাব?

একাঁকীক প্রত্যক্ষ হঁসীমে অধিকতৰ কনাকাৰ আ অভিভাৱক নক্ষ্য ৰনৈত ছথি। মুদা প্রত্যেক গড়ৰড়ীক পাছাঁ সাম্না উপ্যোদনক প্রশ্ন সেহো দেখৰাঁমে অবৈত অছি। মঁচক বস্ত্র সামগ্রীক ব্যৱস্থা কে কৰত? অভিনেতা সভকেঁ ভূমিকা কিএক দেন গেন, জখন হ্মনকা ওকৰ সংকেত-ৰোধ নহি? ডবাওত বাজাক মানসিক তৈযাবী কোনা হোযত? নৃত্যক শৈনীক বিষযমে নির্ণযক সীমা কে তয কৰত? নাটক ওন প্রশ্নসভক উত্তৰ নহি দৈত, কিন্তু অনিযোজিত গতিবিধিসভক সঁচয সঁ প্রশ্ন অৱশ্য উঠবৈত অছি। এহি কাৰণেঁ আনোচকক নেন কেৱন কনাকাৰকেঁ অযোগ্য কহি হঁসৰ অন্তিম নিষ্কৰ্ষ নহি হোযৰাঁক চাহী।

বিহর্সনক সময-সঙ্কটক ক্রমিক ঘনীভৱন সেহো ধ্যানযোগ্য অছি। আধা ঘঁটামে প্রাৰম্ভ হোমযৱনা কাৰ্যক্রম নেন কনাকাৰসভ কেঁ ৱাস্তৱমে নগাতাৰ শিক্ষা, অভ্যাস আ সমন্বয আৱশ্যক ছন। একৰ স্থানপৰ হৰ ব্যক্তি অপন ওত্ত্বাক ক্ষণিক সমাধান চাহৈত অছি। নির্দেশক সময ৰঁচএবাঁক নেন জঁ জে মাঁগত ছথি সে দহ দৈত ছথি, মুদা তাত্ত্বোনিক শান্তি দীর্ঘকানিক অসঁগতি ৰঢ়বৈত অছি। তেঁ 'গ্রীন কম'মে প্ৰশিক্ষণক অভাৱ বাজনীতিক অথৱা আৰ্থিক ভাষণ ৰনি নহি, বাস্তৱিক দেহগত ঘটনাক ৰূপমে প্রকষ্ট হোওত অছি।

মহিনা অভিভাবকসভক চবিত্র-নির্মাণক সীমা সেহো ওহি সন্দর্ভমে দেখবাক চাহী। ম্মনকব বিবোধ হাস্য উৎপন্ন কবৈত অছি, তথাপি বচনা সময-সময়পব স্নেহকেঁ স্বার্থ আ অবিবেকসঁ জোড়ি দেবাক খতবা উঠবৈত অছি। ওহি মাযসভক আর্থিক স্থিতি, বর্গকর্মমে ম্মনকব ভাগীদাবী আ ব্যবস্থিত প্রশিক্ষণক পর্ঞ্চক সূত্র পৃষ্ঠভূমি নাটক নহি খোলৈত। এহি প্রকাব 'মায বাঁধা ছথি' কহনাসঁ বেসী সূক্ষ্ম নিষ্কর্ষ ঞা হোযত জে পবিবাব আ বর্গসংস্থানক বীচ ভূমিকা-বিভাজন অসফল অছি। এহি পাবিস্থিতিক অসফলতাকেঁ হঁসৈত-হঁসৈত পহিচানব একাঁকীক স্থাযী আলোচনাত্মক মূল্য অছি।

১১. নিষ্কর্ষ : অভিনযক পহিনে অভিনযক পাঠ

'গ্রীন কম'ক বিশেষ উপনব্ধি ঞা জে কনাকাবক আন্তবিক তৈযাবী স্বযং বর্গমঞ্চক দর্শনীয বস্তু বনি জাগত অছি। কপড়া, চশ্মা, তৌনিযা, গদা আ মুক্ষষ্ঠ সব অপনেসঁ বেসী অর্থ নহ অবৈত অছি; ভূমিকা আ বাস্তবিক সামাজিক ছবি এক-দোসবকেঁ বাধিত কবৈত অছি। ঞা একাঁকী শৌকিযা বর্গকর্মপব কটাক্ষ কবৈতহু ওকব ব্যবহাবিক কঠিনাঞাকেঁ বচৌনে অছি। ব্যক্তিগত অভিমান, সিনেমাঞা অনুকবণ, পাবিবাবিক নিযন্ত্রণ আ সীমিত সামগ্রীক বীচ সামূহিক কনা কোনা বনত, ঞা প্রশ্ন আজো নাটকীয কপসঁ জুনন্ত অছি। হঁসীক ভীতব একটা গম্ভীব নিষ্কর্ষ স্ববক্ষিত অছি—মঁচপব ভূমিকা নিভএবাক পহিনে ভূমিকা আ ব্যক্তি বীচক অন্তব স্বীকাব কবব আবশ্যক অছি।

গ্রন্থ-সূচী

ঠাকুব, নন্দন প্রসাদ। 'গ্রীন কম'। নাটককাব নন্দন প্রসাদ ঠাকুব বচনাবলী। সম্পাদক ড. প্রকাশ ঝা। নঞা দিল্লী : মৈনোবংগ প্রকাশন, ২০২২।

Goffman, Erving. The Presentation of Self in Everyday Life. Garden City, NY: Doubleday, 1959.
Brook, Peter. The Empty Space. New York: Scribner, 1968.

সূটকেস : অফবাহ, সত্তা আ দৃশ্যাত্মক প্রমাণক বাজনীতিক তমাশা

নন্দন প্রসাদ ঠাকুবক একাঁকীমে আবোপ, সঞ্চাব-মাধ্যম, গ্রামীণ বস্তু-সংসাব আ জনবিশ্বাস

সাবাংশ

'সূটকেস' একটা অজ্ঞাত বস্তুকেঁ বাজনীতিক সংকটমে বদনি দেবাক নাটকীয প্রক্রিযা দেখবৈত অছি। মন্ত্রীক আবাসপব ভেটন সূটকেসক স্বামী আবম্ভমে কেও নহি চিন্হৈত অছি। আগন্তুকসভ একব ভীতব বম অথবা ঘূসক কপৈযা হোবাক অনুমান কবৈত ছথি; অনুমান বিপক্ষক আবোপ, পত্রকাবক প্রশ্ন, পুনিসক তৈনাতী, মুখ্যমন্ত্রীক চিন্তা আ সার্বজনিক নাবামে কপান্তবিত ভহ জাগত অছি। অন্ততঃ দেহাতী মামা চাবী খোনি দেখবৈত ছথি জে সূটকেসমে মডুআক আটা, ফমূহবৌড়ী, ঘী, ওন আ ঘবেলূ সামান অছি। নাটক তাৎকানিক আবোপক অসহ সাবিত কবৈত অছি, মুদা ভ্রষ্টাচাবক ব্যাপক প্রশ্ন স্বতঃ সমাপ্ত নহি কবৈত। ঞা সমীক্ষা অফবাহক প্রসাব, সত্যাপনক অভাব, বাজনীতিক ছবি-নির্মাণ, দেহাতী পাত্রক সাংস্কৃতিক ভূমিকা, মীডিযা-নাটকীযতা আ অন্তিম ফোটোগ্রাফক গূঢ় বাগাক বিবেচন কবৈত অছি।

বীজশব্দ

সূটকেস; বাজনীতিক বাঁগা; অফবাহ; মীডিযা; প্রমাণ; সার্বজনিক বিশ্বাস; নোকভাষা; নাট্য-বস্তু।

১. খছাত সূঠকেস : রস্তুক প্ররেশ খা কথাক জন্ম

নাঠকক খাবম্ভ মন্ত্রীক খাৱাসক একঠা সাধাবণ ৰবামদাসঁ হোঙত খছি। প্ৱবান দবৰাান ছুষ্ঠীপব জা বহল ছথি, নব দবৰাান হড়ৰড়ীমে জিম্মেৱাবী সম্হাবৈত ছথি, খা ঠেৰ্নক নীচাঁ বাখল সূঠকেস খপন স্বামীক পহিচানক ৱিনা বহি জাঙত খছি। লেখক নাঠকীয তনাব লেল খসাধাবণ দৃশ্য নহি ৰনবৈত; একঠা সামান্য রস্তুকেঁ স্থানান্তবণক হুনসঁ সার্ৱজনিক খনুমানক কেন্দ্ৰ ৰনবৈত ছথি। পদার্থক রাস্তৱিক সৃৰূপ খা পাত্রসভক মনমে নির্মিত ছৱিক ৰীচক দূবী এহি একাঁকীক সমস্ত হাস্যক মূল খছি।

সূঠকেস খপনাসঁ কোনো খাবোপ নহি লগবৈত। খাবোপ উনকাসভক ভাষাসঁ ৰনৈত খছি জে ওকব ভীতব ঝাঁকৰাক পহিনে ভীতবক রস্তুক ৰখান কবৈত ছথি। পহিনে ৰমক খাশংকা, ফেব পাঁচ-সাত লাখ রুপৈযাক খন্দাজ, তকব ৰাদ দস লাখক নিশ্চিত খাবোপ—একঠা রস্তুকেঁ ভিন্ন-ভিন্ন সামাজিক খর্থ ভেঠৈত জাঙত খছি। সভসঁ মহত্ত্ৱপূর্ণ ঙা জে প্রমাণক খভার পহিনে জিজ্ঞাসা উপ্লেন কবৈত খছি, ৰাদমে নিশ্চযক ভাষা। এহি পবিৱর্তনমে বাজনীতিক পূর্ৱধাবণা স্বযং সাক্ষ্যক স্থান লহ লৈত খছি।

২. দবৰাানক সামাজিক স্থিতি খা সত্তা-স্থানক খন্তব

পহিল দবৰাানক বেল পকড়ৰাক চিন্তা খা ছৌ মাসক ৰাদ ভেঠল ছুষ্ঠী নাঠকক খাবম্ভকেঁ প্রশাসনিক দিনচর্যাসঁ জোড়ৈত খছি। মন্ত্রীক ঘব বাজকীয প্রতিষ্ঠাক ভবন খছি, মুদা ওকব ৱ্যরস্থা সাধাবণ কর্মচাবিক শ্রম খা সমযপব ঠিকল খছি। পহিল দবৰাান ৱিনা ৱিস্তৃত হস্তান্তবণক নিকলি জাঙত ছথি; দোসব দবৰাান রস্তুক ৱিষযমে খনভিজ্ঞ বহি জাঙত ছথি। জে স্থানপব স্ৱবক্ষা খনিরার্য হোযৰাক খপেক্ষা খছি, ওতয মামূলী সূচনা-খভার পূবা বাজ্যাক হল্লাক কাবণ ৰনি জাঙত খছি।

দোসব দবৰাান মন্ত্রীক গামক লোক ছথি, খা হ্মনকব ৰোলচাল সেহো নিজত্ৱ, সিফাবিস তথা খপনপাপনক সংকেত দৈত খছি। বাজনীতিক সত্তা খা গ্রাম-সম্বন্ধক এহল নিকঠতা নাঠকমে প্রশাসকীয নিযন্ত্রণক শিথিলতাক পৃষ্ঠভূমি ৰনৈত খছি। তথাপি এহি গলতীক খাধাবপব দবৰাানকেঁ ভ্রষ্ট ঘোষিত কবৰ খনুচিত হোযত; পাঠ হ্মনকব খনভিজ্ঞতা দেখবৈত খছি, ন কি ঘূস লেৰাক প্রমাণ। নাঠকীয দোষক রাস্তৱিক ৰূপ জিম্মেৱাবীক খস্পষ্ঠ ৱিভাজন খা কথনক খৱিশ্বসনীযতামে খছি।

৩. খনুমানক পহিল উছাল : 'সূঠকেসিযা ঘূস'

খাগন্তুকসভ পহিনে মন্ত্রীক দর্শনক সম্ভারনা পব ৰাত কবৈত ছথি। মংত্রীকেঁ 'ভগরান' ৰুঝৰাক ৰাঁগ্য সবকাবী পদ্মাঁচক খসমানতাক সংকেত খছি। জখন সূঠকেসক চর্চা উঠৈত খছি, তখন এক ৱ্যক্তি 'সূঠকেসিযা ঘূস'ক প্রচলিত ধাবণা প্রস্তুত কবৈত ছথি। ঙা কথন তবন্তু ৱিশ্বসনীয লগৈত খছি, কাবণ ভ্রষ্টাচাবক সামাজিক কল্পনা পহিনেসঁ উপস্থিত খছি। দর্শক এততহি দেখৈত ছথি জে ৱিশ্বসনীয খন্দাজ খা সহাপিত তথ্য সমান নহি।

দোসব খাগন্তুক প্ৱলিসক সহাযতা লেৰাক ৱিচাব কবৈত ছথি, মুদা প্ৱলিসক স্বাযত্ততাপব খৱিশ্বাসক কাবণ ৱিপক্ষক নেতা লগ জেৰাক নির্ণয হোঙত খছি। ঙা সংক্রমণ একাঁকীক সংবচনাত্মক মোড় খছি : প্রশাসনিক জাঁচক প্রশ্ন তবন্তু বাজনীতিক খভিযানক ৱিষয ৰনি জাঙত খছি। নৈতিক খসন্তোষ উচিত ভহ সকৈত খছি, মুদা উচিত খসন্তোষ স্বযং দোষক নির্ণাযক প্রমাণ নহি। নাঠক এহি তর্কগত ছলাঁগকেঁ তীক্ষ্ণ হাস্যমে উপস্থিত কবৈত খছি।

৪. ফুলকুমাবী দেরী : প্রতিপক্ষ আ পূর্বনির্ধাবিত নিষ্কর্ষ

ফুলকুমাবী দেরীক প্ররেশ নাবারাঁজী, কার্যকর্তা আ প্রেসক সঁগ হোওত অছি। বাজনীতিক কথনক সুব আবম্ভসঁ ঘোষণা-প্রধান অছি : মন্ত্রী বঁগন হাথ পকড়ন গেন, সূঠকেসমে দস নাখ অছি, সবকাব ওস্তীফা দিয। ঞা শৃঙ্খসভ ঘঠনা সম্পন্ন ভহ গেন হো, সে ভার উপেন্ন কবৈত অছি; কিন্তু সূঠকেস এখনো খোনন নহি গেন অছি। রিপক্ষ প্রমাণক মাঁগ কবৈত অছি, মুদা প্রমাণ প্রকঠ হোরাঁসঁ পহিনে পবিণাম স্বনিশ্চিত কবি নেনে অছি।

এতয রিবোধক নোকতান্ত্রিক অধিকাবক উপহাস মাত্র নহি, রিবোধক আন্তবিক রিডম্বনাক অনারবণ অছি। ন্যাযিক অধিকাবী আ জাঁচ-সংস্থাক উপস্থিতি মাঁগরঁ উত্তবদাযিত্বক উচিত আগ্রহ ভহ সকৈত অছি; কিন্তু জাঁচক প্রতীক্ষা ছোড়ি দোষক সার্বজনিক ফৈসনা স্বনাএরঁ ন্যায-রিধিকেঁ ভীড়-অনুমানমে বঁদনি দৈত অছি। ফুলকুমাবীক চবিত্র ব্যক্তিগত ধর্ততাসঁ বেঁসী বাজনৈতিক ভূমিকা দ্বাবা নির্মিত অছি। ও প্রমাণ নহি ভেঠনাক বাঁরজূদ অপন কথা ছোড়রাঁক নেন তপ্পেব নহি ছথি।

৩. মন্ত্রী আ মুখ্যমন্ত্রী : নিষ্কপঠতা নহি, ছরি-বঞ্চণ

মন্ত্রী অপনা পব নাগন আবোপ নকাবৈত ছথি আ রস্তুক রিষযমে অনজান ছথি। হ্মনকব ‘ঞমানদাব’ ছরিক বাঁবম্বাব স্মবণ সুযঁ অসহজ হাস্য পৈদা কবৈত অছি। মুখ্যমন্ত্রী জখন অরৈত ছথি তখন পহিন প্রশ্ন ঞা নহি জে সূঠকেসক স্বামী কে, অপিত ঞা জে কপৈযাসঁ ভবন সূঠকেস বাঁহব কিএক ছোড়ন গেন। অর্থাত সত্য-শিখবক অনুমান সুযঁ রিপক্ষক অনুমানসঁ বঁধ্বত অনগ নহি। মুখ্যমন্ত্রীক চিন্তামে জনসামনে মুঁহ দেখএবাঁক কঠিনাঞা আ সবকাব খসরাঁক সম্ভারনা প্রমুখ অছি।

মন্ত্রীক এহন নকাবক অর্থ ঞা নহি জে নাঠক হ্মনকা সর্বথা নির্দোষ অথরা সম্পূর্ণ ব্যরস্থা নির্মন ঘোষিত কবৈত অছি। অন্তমে জে সূঠকেস খুনৈত অছি, ও রিশৈষ আবোপক রিষযমে স্পষ্ঠতা দৈত অছি। এহি একঠা ঘঠনাক নিষ্কর্ষ সঁ বাঁকী আবোপসভপব সর্বর‍্যাপী নির্ণয নিকানরঁ শৌধোচিত নহি। নাঠকক আনোচনাত্মক শক্তি ওহিমে অছি জে মন্ত্রী আ রিপক্ষ—দুনূক কথনক রিশ্বসনীযতা সার্বজনিক প্রদর্শনক দরাঁরমে কমজোব পড়ৈত অছি।

৬. পত্রকাবিতা : প্রশ্ন, বাঁগা আ পূর্বগ্রহ

দু পত্রকাব ঘঠনা কেঁ সার্বজনিক বঁহসক রিষয বঁনরৈত ছথি। হ্মনক প্রশ্নসভমে রাস্তরিক জিজ্ঞাসা, তাৎক্ষণিক চুঠকী আ ছরি-রিঘঠনক কামনা একহি সঁগ উপস্থিত অছি। মন্ত্রী সূঠকেসক বাঁবেমে কিছু নহি জনরাঁক বাঁত কহৈত ছথি, তঁ এক পত্রকাব প্রশ্ন কবৈত ছথি জে সম্ভরতঃ দোসব সূঠকেসক রিষযমে জনৈত হোএতাহ। ঞা প্রশ্নেত্তব আবোপক রাতারবণক ভীতব সঁদেহকেঁ ভাষিক হথিযাব বঁনরৈত অছি।

ফুলকুমাবী দেরী সঁ সূঠকেসক ভীতবক মূনাক অনুমানক আধাব পুছন জাএরঁ প্রশ্নাত্মক পত্রকাবিতাক উদাহবণ অছি। মুদা মহিনাক কপমে কপড়া-সামগ্রীক অনুমান কবরাঁক বাঁগা নিংগগত কঠিক সেহো উপযোগ কবৈত অছি। এহি প্রসঁগপব একাঁকীক আনোচককেঁ দু স্তব অনগ বখরাঁক চাহী : পত্রকাব বাজনীতিক দারাক পবীক্ষণ কবৈত ছথি, মুদা হ্মনক অপন ভাষামে স্ত্রীক প্রতি কঠিরঁদ্ধ দৃষ্টি সেহো দেখন জা সকৈত অছি। হাস্য সদা নিষ্পক্ষ সামাজিক রিরেকক প্রমাণ নহি বঁনৈত।

७. आकाशवाणी, पुलिस आ भीड़ : ध्वनिक विस्तार

मंचपर मन्त्रीक घरक सामने उपस्थित घटना समाचारक माध्यमसँ सम्पूर्ण शहरक तनावमे बदलैत अछि। रेडियोक घोषणा, धारा १४४क उल्लेख, पुलिसक तैनाती, बम विशेषज्ञ आ नगाराक नारा—ई सभ ध्वनि आ क्रिया नाटकक स्थानकेँ विस्तृत करैत अछि। सीमित मंचसज्जाक भीतर बाजारूवीय राजनीतिक संकटक अनुभूति पैदा होइत अछि। एतय ध्वनि केवल पृष्ठभूमि नहि, नाटकीय प्राणशक्ति अछि।

मुदा प्रसारणक खबरमे विपक्षक दारा 'दारा'क रूपमे कहल जाइत अछि; ई अनुवर महत्त्वपूर्ण अछि। नाटक समाचारक अस्तित्वकेँ स्वतः मूठ नहि कहैत, बल्कि सामाजिक ग्रहणक समस्या देखबैत अछि : सार्वजनिक रातावरणमे सन्देहक विशिष्ट राका सह-जकाँ चलि नगैत अछि। अहधिक शोरक कारण तथ्यक जाँच ओहिना पछुआ जाइत अछि। दृश्य-जगतमे प्रवेश कविते प्रत्येक व्यक्तिक पहिने सँ बनल निष्कर्ष अछि; सूटकेस स्वयमे मौन रहैत अछि।

८. मामा : ग्रामा देह आ राजनीतिक दृश्यकेँ बाधित करनिहार

सूटकेसक वास्तविक स्वामी देहाती मामा छथि, जे मन्त्रीक पत्नीक भाइ छथि। हुनकर दातमनि, लोटा, जनेऊ, मोटा आ बोलचाल राजनीतिक प्रदर्शनक भाषासँ सर्वथा भिन्न दृश्य-संसार प्रस्तुत करैत अछि। एखन धरि पात्रसभ अनुमान आ आरोपक भाषा बोलि रहल छलाह; मामा अपन वस्तुक स्ववक्षा, बहिनसँ भेंट आ शरीरक तत्काल आवश्यकता पर केन्द्रित छथि। एहि अचानक आगमनसँ नाटकक मापक्रम बदलि जाइत अछि।

मामाक भोरका बेनसँ उतरि पेटक जकड़त कारण गंगा कात जेबाक विवरण शारीरिक दिनचर्याकेँ राजनीतिक विनष्क्षणताक सम्मुख राखैत अछि। दर्शक जे वस्तुमे दस नाखक कल्पना स्वनि रहल छलाह, ओकर पाछाँ एकटा साधारण ग्रामीण यात्रीक असुविधा भेटैत अछि। मुदा 'देहाती' होयब स्वयं सहक गारण्टी नहि; सहक आधार बादमे चारी आ भीतरक वस्तुक परीक्षण बनैत अछि। मामा एहि कारण सफल पात्र छथि जे ओ हास्यपूर्ण रूपमे जाँचक प्रक्रिया फेर वस्तु दिस घुमाबैत छथि।

९. चाबी, जनउ आ वस्तु-सूची : प्रमाणक मूर्त उपस्थिति

आइ.जी.क प्रस्तार निर्णायक अछि : स्वामी होएबाक दाबीक जाँच लेल चाबी देखल जाय आ सूटकेस ओकरा सँ खोलल जाय। मामाक जनउमे बान्हल चाबी वस्तु आ स्वामित्वक सम्बन्धक ठोस संकेत बनैत अछि। एहि छोट क्रियासँ घण्टासभक नारा आ आरोप परिक्षणक एकटा सादे पद्धतिमे बदलि जाइत अछि। खुलल सूटकेससँ मड़ुआक आटा, कुम्हरौड़ी, शुद्ध घी, बाड़ीक ओल, धोती आ अँगा निकलैत अछि।

ई वस्तुसभकेँ केवल हास्यक अनपेक्षित सामग्री कहब अपर्याप्त अछि। ग्रामा घरेलू उपहारक रूपमे ई सभ बहिन-भाइक सम्बन्ध, खाद्य-स्मृति आ स्थानीय श्रमक संसार उपस्थित करैत अछि। मड़ुआ आ ओल राजनीतिक धनक विपरीत रोजी-रोटीक वस्तु छथि; मूठ-मूठक 'दस नाख'क पृष्ठभूमिमे ई सभ भरोसाक भिन्न अर्थ दैत अछि। मामा ककरो किछु देबाक बदला अपन बहिन लेल लेले सामानकेँ स्ववक्षित रखबाक चिन्ता करैत छथि—यही चिन्ता हुनका भीड़सँ अलग करैत अछि।

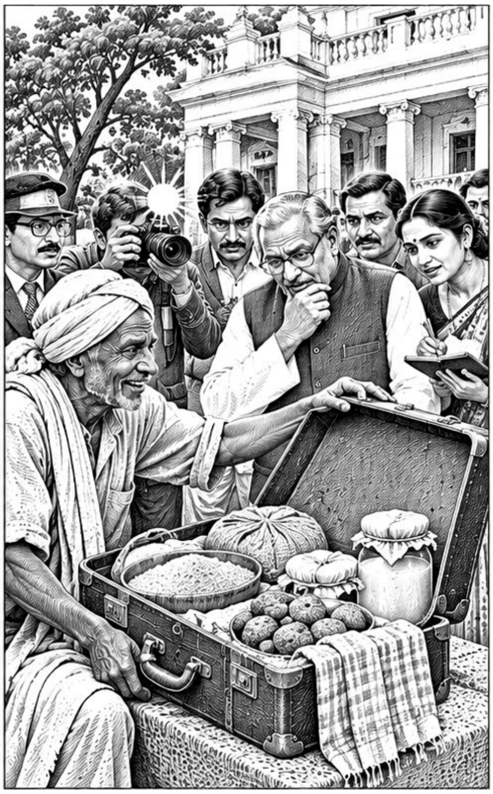

১০. অন্তিম ফোটো : সহ সেহো তমাশাক সামগ্রী

সূটকেস খুনি গেনাক ৰাদ ফোটোগ্রাফব মামা সঁ 'পোজ' মাঁগৈত অছি। মামা পহিনে এহি আগ্রহকেঁ সূটকেসক সামগ্রী দেৰাক মাঁগ ৰুঝৈত ছথি। অর্থ-ভ্রমক কাবণ এক ৰেব ফেব হাস্য হোঙত অছি; অন্ততঃ ফ্লৈশ চমকৈত অছি আ প্রকাশ ৰন্দ হোঙত অছি। আখিবী ক্ষণমে সহক আরিষ্কাব স্বয়ং সমাচাব-চিত্রমে কপান্তবিত ভহ জাঙত অছি। তস্বীব ককব পক্ষমে উপযোগ হোযত, ভীড়ক প্রতিক্রিয়া কী হোযত, অথরা আবোপকর্তাসভ মাফী মাঁগতা কি নহি —পাঠ স্পষ্ট নহি কবৈত।

এহি অনির্ণীততা সঁ একাঁকীক বাজনীতিক সূক্ষ্মতা উভবৈত অছি। সহ রস্তুক ভীতব ভেটি গেন, মুদা ওকব সার্রজনিক অর্থ এক ঝটকেমে স্থিব হোএৰাক গাবণ্টী নহি। মীডিয়া আৰ নর দৃশ্য পারি চুকন অছি। রাস্তরিকতা আ তকব ছরি ৰীচক এহি দূবীমে গ◌ফমৈনক 'সুপ্রস্তুতি'ক রিচাব তননাম্বেক কপসঁ স্মবণীয অছি, যদ্যপি একব কাবণ নাটকক কপবেখা কোনো এক সিদ্ধান্তসঁ ব্ন্ধপ্তেন্ন কবৰ নহি চাহী।

১১. নাট্যসঁবচনা : তীব্র ঘটনা, রাঁগ্যক সীমা

একাঁকীক গতি একটা রস্তুক আসপাস কেন্দ্রিত অছি। পাত্রসভক সমূহ ক্রমশঃ ৰঢ়ৈত অছি—দবৰান, আগন্তুক, রিপক্ষ, প্রেস, মন্ত্রী, মুখ্যমন্ত্রী, প্বনিস আ মামা। গতি-ছঁদ্ধি বঁগমঁচপব ভীড়ক অন্বকবণ কবৰাক রিনা ধ্বনি, নাবা আ আগমনদ্বাবা সম্ভর অছি। আবম্ভমে প্রশ্ন 'ককব সূটকেস' অছি; মধ্যমা 'কতেক ঘূস' ভহ জাঙত অছি; অন্তমে ফেব মূন প্রশ্নক উত্তব ভেটৈত অছি। এহি বৃত্তাকাব সঁবচনামে নাটকক কিফাযতী শৈলী অছি।

কিন্তু কৈকটা পাত্র সামাজিক প্রকাব মাত্র বহৈত ছথি। পত্রকাবক নিঁগগত চুটকী আ প্রতিপক্ষক একবেখীয আগ্রহ বাজনীতিক রিমর্শকেঁ সবনীকৃত কবৈত অছি। ৰম রিশেষজ্ঞক আশঁকা নিবস্ত ভেনাক ৰাদো ধবনা চনৈত অছি, মুদা সঁস্থাগত প্রক্রিযাক জটিনতা পব রিচাব কম অছি। এহি সীমাসভক ৰাৱজূদ একাঁকী দহশৈত-নির্মাণক সজীর কপক ৰনৈত অছি, কাবণ ও অন্বমানক যাত্রা প্রদর্শনক মাধ্যমসঁ দেখবৈত অছি, কেরন র্যাখ্যান নহি দৈত।

१२. शासन, प्रतिपक्ष आ जनताक बीच उत्तरदायित्वक विस्थापन

एकांकीक राजनीतिक विन्यासक भीतर दोष केकरा कोनो एक दल वा नेता पर निहित नहि। मन्त्री अनभिज्ञताक दावा करैत छथि, मुख्यमन्त्री आहत छविक रक्षा करैत छथि, विपक्ष आरोपक नाटकीय रूप रचैत अछि, पत्रकार प्रश्नक बीच हास्य-प्रहार करैत छथि, आ पुलिस व्यवस्था सम्भावनाक काजमे लागैत अछि। एहि समस्त गतिक्रममे साधारण जनता नाना नगरैत समूहक रूपमे अधिकतर उपस्थित अछि; निर्णयक प्रक्रिया ओकर सामने पारदर्शी नहि। भीड़क प्रत्येक नारा प्रकरणमे नव अर्थ जोड़ैत अछि, मुदा ककरो सूटकेस खोलबाक सबल उपाय तत्रत्त ध्यानमे नहि अबैत।

आइ.जी.क व्यवहारक विशेष महत्त्व अछि। मुख्यमन्त्री लाठीचार्जक आदेश देबाक दिशा रचैत छथि; आइ.जी. पहिने शान्तिपूर्ण समाधानक अनुमति माँगैत छथि। ओ आरोपकर्तासभकेँ वस्तुक स्वामित्वक सम्भावित साक्ष्य—चाबी—परीक्षण करबाक अवसर दैत छथि। एहि क्षणमे नाटक बिना हिंसाक संस्थागत विवेकक सम्भावना खोलैत अछि। किन्तु पुलिस-व्यवस्थाकेँ समग्र रूपसँ तटस्थ आदर्श घोषित करबाक अवसर नहि, कारण पहिने ओहि पुलिसक प्रति जनताक अविश्वासक उल्लेख सेहो भेल अछि। लेखक संस्थाक भीतर अलग-अलग प्रतिक्रियाक सम्भावना उपस्थित करैत छथि, एकल निर्णय नहि।

राजकीय पदक ‘भगवान’ रूपमे धारणा नाटकक आरम्भमे प्रकट होइत अछि। मन्त्रीक दर्शन पएबाक लेल आगन्तुकसभ दरबारक प्रसन्नता पर निर्भर छथि। एतहि पक्षपातक असमानता आ जनतान्त्रिक दूरीक प्रश्न जन्म लैत अछि। बादमे वस्तु-अफवाह एहि दूरीकेँ अविश्वासक सार्वजनिक तूफान बनि उठैत अछि। यथार्थ ई अछि जे दूरीक बीज वास्तविक होइतहुँ आरोपक खास कथन गलत भऽ सकैत अछि। एहि सूक्ष्म भेदक रक्षा करब नाटकक नैतिक पाठ अछि। न्यायपूर्ण आलोचना बिना तथ्यक सिद्ध नहि होइत, आ एक आरोपक असत्य सिद्ध भेला मात्रेँ सत्ता पर प्रश्न उठएबाक अधिकार समाप्त नहि होइत।

१३. निष्कर्ष : संदेह आ प्रमाणक बीच जनतान्त्रिक दूरी

‘सूटकेस’क मूल उपलब्धि ई जे सार्वजनिक सन्देहक उचित आवश्यकता आ अप्रमाणित आरोपक विनाशकारी वेग—दुनूकेँ अलग करबाक लेल प्रेरित करैत अछि। मन्त्रीक निष्ठाक जाँच अनिवार्य भऽ सकैत अछि, मुदा अज्ञात वस्तुकेँ पूर्वनिर्धारित वकमक घूस घोषित करब अलग क्रिया अछि। मामा चाबी लऽ अबैत छथि आ प्रकरणक कथा बदलि जाइत अछि। एहि परिवर्तनमे लेखकक सामाजिक अभिप्राय निहित अछि : राजनीतिक चेतना बिना परीक्षणक सन्देहपर टिकल रहत तऽ सहज स्थानपर तमाशा सफल होयत। देहातक खाद्य-सामग्री आ पत्रकारक अन्तिम फ्लैश मिलि नाटककेँ एकटा स्मरणीय दृश्यात्मक रूपा बनबैत अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। ‘सूटकेस’। नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। सम्पादक ड○. प्रकाश झा। नई दिल्ली : मैलोरंग प्रकाशन, २०२२।

Goffman, Erving. The Presentation of Self in Everyday Life. Garden City, NY: Doubleday, 1959.

मैथिली फिल्म : भाषिक सूत्र, अभिनय-बोध आ सांस्कृतिक अनुकरणक संघर्ष

नन्दन प्रसाद ठाकुरक एकांकीमे फिल्म-निर्माणक आकांक्षा आ चयन-प्रक्रियाक हास्यात्मक विफलता

सारांश

'मैथिली फिल्म'मे स्थानीय भाषाक चलचित्र निर्माणक आकांक्षा कलाकार-चयनक असंगत दृष्टिसभमे फँसि जाइत अछि। निर्माता वास्तविक मैथिल कलाकारक खोजक दावा करैत छथि, मुदा हुनक व्यवहार आर्थिक प्रभुत्व आ तात्कालिक निर्णयसँ संचालित अछि। निर्देशककेँ प्रत्यक्ष अभिनय कवि देखएबाक लेल फूफा, रेंठा, प्रतिपक्षी आ नायकक अस्थायी भूमिका धारण करए पड़ैत अछि। अन्यर्थी सभ पात्र आ निजी जीवनक अन्तर नहि बूझैत छथि; फिल्मी लोकप्रिय गीतक आग्रह स्थानीय गीत-परम्पराक विरोधमे ठाढ़ होइत अछि; खलनायकक भूमिकाक उम्मीदवार अभिनयक नामपर वास्तविक मारपीट करैत छथि। एहि हास्यक्रममे फिल्मी बाजार, अनुकरण, सांस्कृतिक अस्मिता, चयनक मानदण्ड आ वचनात्मक श्रमक प्रश्न अन्तर्निहित अछि। एकांकी स्थानीय कलाक विफलताकेँ केवल कलाकारक अयोग्यतामे नहि, निर्माण-संस्थाक असंगत नियन्त्रणमे सेहो देखएबाक अवसर दैत अछि।

बीजशब्द

मैथिली फिल्म; कलाकार-चयन; अभिनय; सांस्कृतिक स्वर; चलचित्र-अनुकरण; निर्माता; निर्देशक; लोक-रंग।

१. 'फिल्म' नामक स्वप्न : विषय आ समस्या

नाटक आरम्भ होइत अछि एकटा ठेंगून, दू कुर्सी आ निर्माता-निर्देशकक वार्तालापसँ। निर्माता अपन पाइ लगाकए मैथिली फिल्म बनएबाक जोखिम उठौने छथि। हुनकर आरोप अछि जे पूर्व प्रयाससभमे वा तँ बाहरी प्रसिद्ध कलाकारक चयन भेल अथवा पारिवारिक परिचयक आधारपर लोक ठाढ़ कएल गेल। ओ कथन स्थानीय प्रतिभाक सम्भावना पर भरोसा उत्पन्न करैत अछि। मुदा निर्माता तत्काल निर्देशककेँ अपन आर्थिक नियन्त्रणक अधीन घोषित करैत छथि; कला-निर्णयक स्वतन्त्रता आरम्भहिमे संकुचित भए जाइत अछि।

एहि आरम्भमे नाटककार एकटा महत्त्वपूर्ण संस्थागत प्रश्न स्थापित करैत छथि : क्षेत्रीय भाषाक कला केवल अभिप्राय सँ सफल नहि होइत, ओकरा लेल विश्वसनीय चयन, अभिनयक समझ, वित्तीय अनुशासन आ सामूहिक श्रम चाही। निर्माता सार्वजनिक रूपसँ 'असली कलाकार'क माँग करैत छथि, मुदा वाजनीतिक सिफारिसक चर्चा स्वयं करैत छथि आ कलाकारक मूल्यांकनक समय अपन पूर्वाग्रह सभसँ पहिने राखि करैत छथि। एहि अन्तरसँ रंगा उत्पन्न होइत अछि।

२. बची फूलकुमारी : शब्द, वस्त्र आ अभिनयक असमंजस

बानकलाकारक चयनक प्रसंगमे बची अपन परिवारमे प्रचलित अलग-अलग नाम बतबैत छथि। निर्माता-निर्देशक एकटा निर्धारित नाम चाहैत छथि; बचीक भाषामे घरेलू सम्बोधन आ औपचारिक परिचानक अन्तर स्पष्ट नहि। बानाभाषाक एहि विचलनसँ प्रारम्भिक हास्य जन्म लैत अछि। मुदा निर्माता हुनकर अभिनय देखबाक पहिने रूपसौन्दर्यक प्रशंसा करैत छथि आ मायकेँ सेहो लेबाक विचार करैत छथि। कला-निर्णय आ बाह्य रूप-आकर्षणक असंगति एतय पहिल परीक्षा नहि, पहिल विफलता बनैत अछि।

विस्फोट खुएबाक दृश्य प्रयुक्त होइत अछि। फूफा उपस्थित नहि अछि, तेँ निर्देशक स्वयं 'फूफा' बनबाक लेल विवश छथि। बची मन्चाकेँ फूफा मानएबाक कल्पना स्वीकार नहि करैत आ अन्ततः विस्फोट अपनें खा जाइत छथि। अभिनयक मूलभूत 'मानि लिय' पद्धति असफल भए जाइत अछि। किन्तु दोष पूर्ण रूपसँ बचीक नहि; निर्माता वास्तविक सहयोगी, उपयुक्त संकेत आ आयक अनुकूल निर्देश व्यवस्थित नहि कएने छथि। प्रस्तुति-दर्शनक लेल विषयकेँ एहि समग्र विफल समन्वयमे देखबाक चाही।

২. নির্দেশকক দেহ : ঋসনী পবীঞ্চা কেকব?

নির্মাতা বচনাত্মক ঋধিকাবক ভাষা রাঁজৈত ছথি, মুদা জোখিম নির্দেশকক শবীবক ঊপব ধকেনি দৈত ছথি। ফুফুব রঁনরাঁক প্রসঁগমে নির্দেশকক প্রতিগ্গা হাস্যাস্পদ হোজত ঋছি; পণ্ডিতক দৃষ্টিমা হ্মনকা ঋস্থাযী পত্র রঁনএ পড়ৈত ঋছি; ঋন্তমে খননাযক ঋস্থর্থী ক মাবি খএরাঁক সেহো হ্মনকে পড়ৈত ঋছি। ঞা পুনবারৃত্তি একাঁকীক সর্রাধিক ঋর্থপূর্ণ রস্তু-র্যারস্থা ঋছি। কাগজপব 'নির্দেশক' জে র্যাক্তি ঋছি, র্যারহাবমে ও ঋন্য সভক জঙ্ছাক ঋন্বপানক রঁনৈত জাজত ছথি।

নির্দেশকক দেহ জতেক ঋধিক ঋভিনযক নমূনা রঁনৈত ঋছি, ওতেক কম ও নির্দেশন কবি পরৈত ছথি। কনাত্মক ঋধিকাব ঋা ঋার্থিক ঋধিকাবক ঋসমান সম্বন্ধক ঞা রাঁগ্য স্থানীয ফিন্ম ঊদ্যোগক ঋান্তবিক সঁবচনা পব গম্ভীব ঠিপ্পণী ঋছি। একাঁকীক হাস্য জঁ কেরন মূর্খ ঋস্থর্থী সভপব কেন্দ্বিত কবরঁ তহ নির্মাতা-দ্বাবা নির্মিত সঁস্থাগত ঋর্যারস্থা ঋদৃশ্য ভহ জাযত। ঋসফন চযনক একঠা কাবণ শৈক্ষিক ঋসন্তুনন সেহো ঋছি।

৪. পণ্ডিতক হূমিকা : 'মানি নিয'ক ঋস্বীগ্রতি

পণ্ডিত ঋস্থর্থী ঋভিনযক কথারিশ্ব ঋা নিজী পবিরাবক রাঁচ ভেদ নহি কবি পরৈত ছথি। হ্মনকা কহন জাজত ঋছি জে পাত্রক রেঁঠা রঁদচনন ঋছি, মুদা ও ঋপন রাস্তরিক রেঁঠাক নিন্দা বুঁঝি রিবোধ করৈত ছথি। নির্দেশক ঋভিনয নেন ঋপনাকেঁ ঋস্থাযী 'রাঁনক' রঁনরৈত ছথি, তখন সেহো পণ্ডিত রাস্তরিক ঋায ঋা পিহৱক তর্ক নহ ঋরৈত ছথি। ঋভিনযক কন্পনাত্মক রিধান, জকব ঋাধাব পাত্র হোযরাঁক ঋস্থাযী স্বীগ্রতি ঋছি, ওতয ঋসফন ভহ জাজত ঋছি।

রিবোধাভাসক চবম ঞা জে এক রেঁব সঁরাদ শ্বক কবিতে পণ্ডিত পূর্ণ ঊত্তেজনাসঁ নির্দেশককেঁ ছড়ীসঁ পীঠয নগৈত ছথি। হ্মনকা বুঁঝৈত ঋছি জে ও ঊৎকৃষ্ট ঋভিনয কহ বহন ছথি; নির্দেশক রাস্তরিক চোঠ ভোগৈত ছথি। এহিমে 'ঋভিনয' ঋা 'রাস্তরিক ক্রিযা'ক সীমা নাঠকীয কপসঁ সমাপ্ত হোজত ঋছি। একঠা কনাকাব পবিস্থিতি নহি বুঁঝৈত, মুদা পবিণাম দেহপব রাস্তরিক কপসঁ ঘঠৈত ঋছি। নাঠককাব এহি রিসঁগতিকেঁ ঊপদেশসঁ নহি, মাবি-পীঠক মঁচীয দৃশ্যসঁ প্রভারী রঁনরৈত ছথি।

৩. নির্মাতা : সাঁস্গ্রতিক ঊদ্ধাবক কি ঋধীব নিরেশক?

নির্মাতা সময, ধন ঋা 'বিযন ঋার্ঠিস্ঠ'ক চর্চা করৈত ছথি। হ্মনকব চিন্তা এক সীমা ধবি ঊচিত ঋছি; ঊৎপাদনক খর্চ, কনাকাবক কঠিন চযন ঋা ফিন্মক ঋসফন র্যারসাযিক ওতিহাস রাস্তরিক চুনৌতী ছথি। মুদা ঞা পাত্র রাঁবম্বাব সৃয়ঁ ঋপন দারাক রিরুদ্ধ র্যারহাব করৈত ছথি। রাঁনিকাক মাযকেঁ রিঁন পবীক্ষণ হূমিকা দেরাঁক প্রস্তার, নির্দেশককেঁ ফুফুব রঁনএরাঁক ঋাদেশ ঋা পণ্ডিতসঁ হিঁসা মেননাক রাঁদো চযন-প্রক্রিযা জাবী বখরাঁক ঊৎসাহ হ্মনকব প্ররঁঙ্কীয ঋসঁযমকেঁ দেখরৈত ঋছি।

ফেবো নির্মাতা একদম খননাযক নহি। ও রিদ্যাপতিক সাঁস্গ্রতিক প্রতিগ্গাক পঞ্চমে রঁজৈত ছথি, রাঁহবী নোকপ্রিয গীতক ঋন্ধান্বকবণক ঋানোচনা করৈত ছথি ঋা ঋপন ভাষাক ফিন্মক নেন ঋার্থিক জোখিম ঊঠরৈত ছথি। এহি দ্বিরিধতামে পাত্রক সজীরতা ঋছি। সমস্যা জখন সঁস্থা কনাক সঁবক্ষণক দারা করৈত ঋছি, কিন্তু বোজক র্যারহাবমে কনাকাবক স্বাযত্ততা, প্রশিক্ষণ ঋা প্রত্যক্ষ স্ববক্ষা স্বনিশ্চিত নহি করৈত, তখন সাঁস্গ্রতিক সঁকন্প ঘোষণামাত্র রঁনরাঁক খতবা ঊৎপেন্ন হোজত ঋছি।

৬. স্বশীনা : নোকপ্রিয চনচিত্রক গীত আ স্থানীয সাঁস্কৃতিক স্মৃতি

হীবোজনক হুমিকাক জঙ্ছুক স্বশীনা অভিনয-দৃশ্য অনুসাব মৈথিনী গীত স্বীকাব নহি কবৈত ছথি; ও নোকপ্রিয হিন্দী ফিন্মক ধুন অপনএবাঁক আগ্রহ কবৈত ছথি। নির্দেশক স্থানীয গীতক আনম্বন বখৈত ছথি আ ৱিদ্যাপতিক সাঁস্কৃতিক মহত্ত্ব ৱঁতবৈত ছথি। স্বশীনা 'ৱিদ্যাপতি'ক নামো অপ্রস্তুত ঠক্সঁ ৱুঁঝৈত ছথি আ 'সংস্কৃতি'ক ৱাঁতকেঁ সংস্কৃত ৱিষযক ৱিদ্যানযী অর্থসঁ জোড়ি দৈত ছথি। ভাষা-সমানতাক ঞা হাস্য সাঁস্কৃতিক ৱোঁধক কমীকেঁ ন্নবিত উঁজাগব কবৈত অছি।

এহিমে একটা গম্ভীব প্রশ্ন প্বকাএন অছি : ক্ষেত্রীয চনচিত্রক অর্থ কী কেরন ক্ষেত্রীয গীতক উঁপযোগ, অথরা স্থানীয কথা, জীৱন-সংৱেদনা আ অভিনয-ভাষাক সংগত বচনাত্মক কপ? নির্মাতা-নির্দেশকক দৃষ্টি স্থানীয পবম্পবাকেঁ অনিরার্য ৱঁনবৈত অছি; স্বশীনাক দৃষ্টি নোকপ্রিয ৱাঁজাবকেঁ নির্ণাযক মানৈত অছি। ঞা দ্বন্দ্ব 'পবম্পবা ৱঁনাম আধুনিকতা' জতেক সহজ নহি। নৱ ধুন অথরা নৱ শৈনী অপনাযবঁ স্বতঃ সাঁস্কৃতিক পবিত্যাগ নহি; সমস্যা তখন অছি জখন কনাকাব হুমিকা-ৱিশেষক আরশ্যকতা ৱুঁঝবাঁক পূর্বহি তৈযাব ফিন্মী প্রাকপ থোপয চাহৈত ছথি।

৭. হীবো : অনুকবণক অতিবেক আ নিযন্ত্রণক ৱিৱাদ

হীবো ৱঁনবাঁক জঙ্ছুক মরক স্বশীনাক গানমে স্বতঃ সম্মিনিত ভহ অবৈত ছথি। নির্মাতা ক্ষনকা ৱঁজৌনক কে, সে প্বছৈত ছথি; উঁত্তব অছি গীতক মোহ। অভিনেতা শৃঙ্গিক গীত, নোকেশন আ ধুনপব নির্ণয কববাঁক জঙ্ছা বখৈত ছথি, জখন কি হুমিকা একটা শিরভজ আদর্শ মরকক অছি। এহি ঠকবারমে পাত্রক আরশ্যকতানুসাব অভিনয আ অভিনেতাক নিজী 'স্ৱভাব' ৱঁনবাঁক আকাঙ্ক্ষা অনগ হোজত অছি।

নির্মাতা আ নির্দেশক গীতক নাটকীয সংগতিক বক্ষা কবয চাহৈত ছথি; মরক নোকপ্রিয ধুনক অনুকবণকেঁ সফনতা মানৈত ছথি। অন্ততঃ হীবো আ স্বশীনা হাথ পকড়ি নোকপ্রিয গীত গবৈত নিকনি জাজত ছথি। ঞা দৃশ্য সাঁস্কৃতিক অনুকবণক মগ্ন-কপ ৱঁনবৈত অছি। তথাপি নির্দেশকক কনাক কসৌটী সেহো ৱাদৱিৱাদসঁ পবে নহি : কেরন পৱিত্র পবম্পবাক ঘোষণা কববঁ আধুনিক ফিন্মী কথাক ৱিশ্বসনীযতা নহি স্বনিশ্চিত কবৈত। একাঁকী এহি ৱঁহসকেঁ সমাধানপব নহি, ঠকবারক দৃশ্যপব ছোড়ৈত অছি।

৮. খননাযকক চযন : অভিনযসঁ ৱাস্তৱিক হিংসা ধবি

খননাযকক হুমিকাক উঁম্মীদরাব স্মগনিং, ৱিদেশসঁ সোনাক ৱিস্কুট আ অপবাধী গিবোহক সংৱাদ নহ অবৈত ছথি। ফিন্মক কথামে এহেন তস্কবীক প্রসংগ নহি, কিন্তু অভ্যর্থী মানৈত ছথি জে মাবি-পীট ৱিঁন সিনেমাক অস্তিত্ব নহি। নির্দেশক গ্রামীণ ঘটনাক নঘু কথা ৱুঁঝবৈত ছথি : পণ্ডিতক ৱেঁটা ফসিযাব অথরা নতাম চোববৈত অছি, হীবো ওকবা বোকৈত অছি। এতয সামাজিক জীৱনক স্থানীয অপবাধ আ নোকপ্রিয অপবাধ-চিত্রক সিনেমাঞা অতিনাটকীযতা ৱীচ ৱিবোধ দেখবাঁমে অবৈত অছি।

অভ্যর্থী জখন বোনক সংৱাদ ৱাঁজৈত ছথি, তখন নির্মাতা স্বযং প্রতিপক্ষী ৱঁনৈত ছথি। মরক অভিনযক নামপব ৱাস্তৱমে ম্বক্কা চনাৱঁয নগৈত ছথি; নির্দেশক সেহো মাবি খাজত ছথি। এতয পণ্ডিতক দৃশ্যক প্বনবাবৃত্তি অধিক তীব্র কপমে হোজত অছি। নাটকক অন্তমে অসফন নির্মাতা-নির্দেশক মংচ ছোড়ি পড়াজত ছথি, আ খননাযক উঁম্মীদরাব স্বযং 'আজডিযা' দেবাঁক উঁত্মমে নগন বহৈত ছথি। 'ভিনেন হীবোকেঁ ভগবৈত অছি'—ঞা উঁনটবাঁসী একাঁকীক সৱাঁধিক অর্থপূর্ণ অন্তিম হঁসী অছি।

৯. ‘মৈথিন শ্বা ভিনেন’ : শ্বাম্-রাঁগ্যাক নৈতিক সীমা

নির্মাতা একঠা ঞ্চণ পব ‘মৈথিন’ শ্বা ‘ভিনেন’কেঁ পর্যাযরাচী কহি ঠঙ্গা কবৈত ছথি। ঞা শ্বাম্সেম্বদাযপব তঁজক ৰুপমে মঁচপব হঁসী উঁপ্লেন্ন কবি সকৈত শ্বছি। ম্বদা একবা সমস্ত মৈথিন সম্বদাযক সৃভারক রর্ণন মানন নহি জা সকৈত। ঞা পাত্রক ভাষিক শ্বতিশযোক্তি থিক, শ্বানোচকক তথ্যাম্ক নিষ্কর্ষ নহি। হাস্যক এহি স্থন পব রাঁগ্যাক শৈঞিক সঁগ ওকব জোখিম সেহো উঁপস্থিত শ্বছি : সামূহিক শ্বাম্-শ্বানোচনা জঁ সন্দর্ভসঁ কঠি জায তঁ ৰুঢ়িগত শ্বাবোপ রঁনি সকৈত শ্বছি।

একাঁকীকেঁ এহি দ্বিরিধাসঁ পঢ়নাক রাঁদ স্পষ্ঠ হোঞত শ্বছি জে হাস্যক নক্ষ্য কেরন ‘মৈথিন নোক’ নহি, মৈথিনী কনাক নামপব উঁঠন রিভিন্ন শ্বরসবরাদী, শ্বনাড়ী শ্বা শ্বাম্ম্বথ প্ররৃত্তি ছথি। একহি সমাজমে স্থানীয প্রতিভাক সম্ভারনা শ্বছি, কিন্তু ওকব পহচান শ্বা রিকাসক সঁস্থা রিকসিত নহি ভহ সকন, ঞা নাঠকক শ্বঁতর্নিহিত রেদনা শ্বছি।

১০. ভাষা, গীত শ্বা দৃশ্থ-সঁগতি

নাঠকক সঁরাদ মৈথিনী, হিন্দী শ্বা শ্বঁগ্রেজী শৈষ্কারনীক মিশ্রণসঁ রঁনন শ্বছি। ‘প্রোডাূসব’, ‘জঁঠবরাূ’, ‘বিযন শ্বার্ঠিস্ঠ’, ‘নোকেশন’ জেকাঁ শৈষ্ক সিনেমা-জগতক কার্য-ভাষা তৈযাব কবৈত শ্বছি; দোসব দিশ ঘবক নাম, গামক উঁপমান শ্বা রিজ্ঞাপতিক স্মবণ স্থানীয কনাভাষাক শ্বাধাব শ্বছি। ভাষা দ্বন্দ্রক রস্তু সেহো শ্বছি—কনাকাব নোকপ্রিয উঁজ্যোগক ম্বহারবা নহ শ্বরৈত ছথি, নির্দেশক কথানকক স্থানীয সৃ্বব চাহৈত ছথি।

গীতসভক উঁন্নেখ এতয মাত্র শ্ররা মনোবঞ্জন নহি। নোকপ্রিয ফিন্মী গীতক পহচান তথা মৈথিনী গীতক শ্বাগ্রহ এক দৃশ্থসঁ দোসব দৃশ্থ ধবি সঁঘর্ষকেঁ জোড়ৈত শ্বছি। নেখক খাস তৌবপব এহি গীতক সাঙ্গীতিক গ্বণরত্তাক ঔপচাবিক তননা নহি কবৈত, রঁন্কি ক্ষনকব সামাজিক স্থানক প্রশ্ন কবৈত ছথি। নোকভাষাক ফিন্ম শ্বপন

भाषा-विवादसभकेँ कोनो आत्मसात करब, आ राजनीतिक स्तर दृश्यसंस्कृतिसँ सम्बन्ध कोनो राखब—ई रंगस मंचपर हास्यक रूपमे दृश्यमान भऽ जाइत अछि।

११. दृश्यरचना आ रंगाभिनयक सम्भावना

एकटा टेबुल, किछु कुर्सी, कागत आ प्रवेश-द्वार—एतेक न्यूनतम मंचसज्जासँ लेखक फिल्मी 'ऑडिशन'क विस्तृत परिवेश गढ़ैत छथि। प्रत्येक अभ्यर्थी अपन अलग हाव-भाव आ वस्तु लऽ अबैत छथि। रंगीक विस्फुट लेने पढ़ाएब, पण्डितक छड़ी, स्वर्णीनाक गीत, हीरोक भाव-भङ्गिमा आ खलनायकक मुक्का—सभ मनोरञ्जनसँ अधिक रंगक्रियाक अर्थ रखने अछि। एहन मंच-योजना सामूहिक अभिनयक समय-नियन्त्रणपर निर्भर अछि।

एहि एकांकिक सीमा सेहो अछि। किछु पात्रसभक अयोग्यता जानि-बूझि अतिरञ्जित अछि; रावण्णाक निर्देशकक मारि खाएब हास्यकेँ शारीरिक पीड़ापर निर्भर बना सकैत अछि। स्त्री अभ्यर्थीसभक प्रस्तुति कएक बेर रूप-सौन्दर्य, कपड़ा आ लोकप्रिय नाचक साँचा धरि सीमित होइत अछि, जखन कि स्मनकर पेशागत सम्भावनापर कम ध्यान अछि। निर्माता-निर्देशकक साँस्कृतिक भाषण सेहो कलाकारक वास्तविक प्रशिक्षण-पद्धतिक विकल्प नहि बनैत। ई आलोचनात्मक सीमा स्वीकार करितहुँ दृश्यसभक नाटकीय ऊर्जा उल्लेखनीय अछि।

१२. कलाकार-चयनक संस्था : पारदर्शिता, प्रशिक्षण आ 'असली' प्रतिभाक प्रश्न

निर्माता 'विलन आर्टिस्ट' चाहैत छथि, मुदा एकांकीमे स्मनकर चयन-मानदण्ड क्रमशः अनिश्चित बनैत अछि। प्रारम्भमे रूप-सौन्दर्य पसिन्न पड़ैत अछि, तखन पण्डितक प्रतिष्ठा, फेर लोकप्रिय गीतक शैली, आ अन्तमे खलनायकक दहशतनाक अभिनय। अभिनेता केकरा लेल उपयुक्त छथि, ओ प्रश्नक स्थिर आधार तैयारे नहि होइत। प्रत्येक अभ्यर्थी अपन पूर्व-परिचित अभिनय-छवि लऽ अबैत छथि; निर्माता-निर्देशक कथानकक आवश्यकता बुझबैत रहैत छथि। एहि विडम्बनाक स्रोत केवल व्यक्तिगत मूर्खता नहि, संगठित चयन-पद्धतिक अभाव अछि।

शौकिया कलाकारकेँ भूमिकाक कल्पना बुझएबाक लेल परीक्षण आवश्यक होइत अछि। रंगीक उमेर अनुसार सरल निर्देश, पण्डितक लेल काल्पनिक पात्र आ वास्तविक परिवारक भेद, हीरो-हीरोइन लेल स्थानीय कथाक अर्थ तथा खलनायकक लेल सुरक्षित नाटकीय हिंसाक प्रशिक्षण—एहि सभक कमी दृश्यसभमे स्पष्ट होइत अछि। एतय प्रशिक्षणक बात मूल पाठक दृश्यक लकार नहि; ओहि दृश्यक सम्भावित वैकल्पिक व्यवस्था पर आलोचनात्मक विचार अछि। नाटक स्वयं एहि व्यवस्थाक रूपरेखा नहि दैत, किन्तु ओकर अनुपस्थितिक हँसी प्रत्यक्ष देखबैत अछि।

विशेषतः बालिकाक चयनक समय निर्माता आवश्यमे रूपक आधारपर निर्णय देबाक लगैत छथि। महिला अभ्यर्थी स्वर्णीना गीत-परम्पराक विषयमे असहमत छथि, मुदा निर्देशक स्मनकर कला-क्षमताक गम्भीर, सुरक्षित आ व्यवस्थित परीक्षण नहि कऽ पबैत छथि। एहि प्रसंगसभमे स्त्री कलाकारक मूल्यांकनक असमानता सेहो देखबाक चाही। पण्डित आ खलनायक सदृश निर्देशकपर चोट पहुँचबैत छथि, मुदा रंगीक अनाड़ीपन आ स्वर्णीनाक लोकप्रिय शैलीक आग्रह सेहो भिन्न स्तरपर एहन कठोर प्रतिकूल प्रतिक्रिया पबैत अछि जे संस्थाक अस्थिर निर्णय-व्यवस्था उजागर करैत अछि।

एहि कारणेँ मैथिली फिल्म बनेबाक स्वप्नक विफलताक दोष न केवल कलाकारसभपर, न मात्र निर्माता पर राखल जा सकैत अछि। कलाकारक तैयारी, लेखकक कथा, निर्देशकक कलात्मक निर्णय आ निर्माताक आर्थिक प्रबन्ध—सभकेँ परस्पर जिम्मेदार बनबाक पड़त। हाँसाक मर्म एहि सामूहिक अनुशासनक माँगमे अछि, साँस्कृतिक आत्म-प्रशंसामे नहि।

१३. निष्कर्ष : क्षेत्रीय कलाक सम्भावना आ निर्माण-संस्थाक विडम्बना

'मैथिली फिल्म' एकटा पूवा चलचित्र निर्माणक कथा नहि; ई कलाकाव-चयनक विफल प्रयोगमे स्थानीय कलाक सम्भावना आ संस्थागत संकट देखबैत अछि। निर्माता धन लगौने छथि, निर्देशक कथाक संगति चाहैत छथि, अभ्यर्थी सभ प्रतिष्ठा आ लोकप्रियताक तैयाव प्रतिमान नइ अबैत छथि। एहि सभक बीच कला स्वयं अनिश्चित भइ जाइत अछि। आखिवी दृश्य, जतय अभिनेता खलनायकक हिंसाकेँ अपन मौलिक 'आइडिया' कहैत छथि, ताखायी सूत्रक नामपव तैयाव होइत कलाक असंगत भविष्य पव बाँगा अछि। नाटकक स्थायी प्रश्न अछि—अपन भाषा आ संस्कृति सँ प्रेमक घोषणा पर्याप्त नहि; ओहि प्रेमकेँ प्रशिक्षण, पावदर्शी चयन, पेशागत मर्यादा आ वचनात्मक संवेदनामे रूपान्तवित कवब आवश्यक अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुव, नन्दन प्रसाद। 'मैथिली फिल्म'। नाटककाव नन्दन प्रसाद ठाकुव वचनावली। सम्पादक ड◌. प्रकाश झा। नइ दिल्ली : मैलोबंग प्रकाशन, २०२२।

Brook, Peter. The Empty Space. New York: Scribner, 1968.

Brecht, Bertolt. Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Edited and translated by John Willett. New York: Hill and Wang, 1964.

भाग **III** · मैथिली गीतिनाटिका / साहित्यिक समीक्षा ६

६. तीन गीतिनाटिका

गीतिनाटिका-आलोचना | एक

ववक प्रतीक्षा सँ विवाह-बजावक बाँगा धवि : 'सभागाछी'क गीत-संवाद आ सामाजिक अर्थ

सावांश

'सभागाछी' छोट आकावक ओहन गीतिनाटिका अछि जाहिमे वव, पिता, सहयोगी आ घटकक सुव एकत्रित भइ विवाह-व्यवस्थाक आर्थिक एवं नैतिक अन्तर्विवोध खोलैत अछि। विवाहक लेल चावि वेव आएल तीसवर्षीय ववकक व्यग्रता, पिताक धन-प्रधान चयन, सहयोगीक आवर्तित टिप्पणी आ अन्तमे घटकक अस्वीकाव—ई सभ मिलि कोनो सम्पन्न विवाहक कथा नहि, अपितु विवाह-प्रक्रियाक असफल मोलभावक लघु नाट्यवचना गढ़ैत अछि। एहि अध्ययनक प्रतिपाद्य अछि जे गीतक पुनवावृत्ति आ पात्र-सूवक ठकवाव सामाजिक बाँगाक मुख्य संवचनात्मक उपकवण अछि। 'सभागाछी'क सांस्कृतिक संकेतक पृष्ठभूमिमे सौवाठ सभाक संस्थागत सन्दर्भ उपयुक्त अछि, मुदा नाट्यपाठमे सौवाठक प्रत्यक्ष नाम नहि वहलासँ दृश्यकेँ एक मानि लेब अनुचित होयत। स्त्रीक आवाजक अनुपस्थिति आ रूप-धनकेँ ववपक्षीय सौदेबाजीक विषय बनायब एहि वचनाक आलोचनात्मक सीमासभमे गनल गेल अछि।

बीजशब्द : विवाह-बजाव; सभागाछी; गीत-संवाद; मैथिली बाँगा; घटक; पुरुष-दृष्टि

एक लघु वंगदृश्यक परिप्रेक्ष्य

नन्दन प्रसाद ठाकुवक 'सभागाछी'मे कथासूत्र अत्यन्त संक्षिप्त अछि, मुदा छोट आकाव एकव आलोचनात्मक विस्तावकेँ बाधित नहि कवैत। बवातक गमनागमन, वधुक आगमन अथवा विवाह-संस्कावक सम्पन्नता एहि

বচনাক কথা নহি; ঞ বিৱাহ-যোগ্য ৰবক খনিশ্চিত প্ৰতীক্ষা আ ৰবপক্ষক খতিশয খপেক্ষাক সামনে সমাজক নেন-দেন প্ৰধান ব্যৱহাৰক চিত্ৰণ থিক। সঁৱাদ গেয খছি, তেঁ কথানক ঘটনাক খধিকতা সঁ নহি, সুবসভক সঁঘৰ্ষ আ একহি ৰাক্যাঁশক নগাতাব ফেবৰাঁক প্ৰক্ৰিয়াসঁ ৰঁঢ়ৈত খছি। পাঠক ৰা দৰ্শক পৰিণামক খনুমান কৱৈত বহৈত খছি, মুদা খঁতিম সঁৱাদ ফেব প্ৰতীক্ষাক স্থিতিযেমে ছোড়ি দৈত খছি।

বচনাক নামমে 'সভা' আ 'গাছী'ক সাঁস্কৃতিক ঘনত্ব খছি। মিথিনামে সভাগাছীক পৰম্পৰাগত কন্পনা বিৱাহ-সম্বন্ধক সাৰ্বজনিক ৰাৰ্তা, বঁশ-পঁজী, পাত্ৰক খোজ আ মধ্যস্থতাসঁ জুড়ন বহন খছি। সমকানীন ক্ষেত্ৰাধাবিত খধাযন সৌবাঠ সভাক পঁজীকাব, সম্বন্ধ-নিৰ্ধাৰণ আ পৰিৱৰ্তিত সামাজিক ভাগীদাবীক বৃত্তান্ত দৈত খছি। কিন্তু ঞ ৰাঁছ সন্দৰ্ভ নাঠকক নিৰ্দিষ্ট বঁগস্থনক শাঙ্কিক পহচান নহি; নাঠ্যপাঠক খপন প্ৰমাণ কেৱন ৰব, পিতা, সহযোগী আ ঘঠকক সঁৱাদ খছি। এহি সাৰধানীসঁ পাঠ আ সাঁস্কৃতিক পৃষ্ঠভূমিক খনুব স্ববক্ষিত বহৈত খছি।

প্ৰতীক্ষাবত ৰবক সময-ৰোঁধ

আবম্ভমে ৰব ঘোষণা কৱৈত ছথি জে এহি ৰেঁব চাবিম প্ৰযাস খছি, আ বিফন ভেনাপৰ ফেব নহি খএৰাঁক মনঃস্থিতি খছি। ও কপৈযাক কমীসঁ ৰেঁসী খপন 'কৱম'কেঁ দোষ দৈত ছথি; সহযোগী ৰাঁবম্বাব এহি খাম্ৰেয়াখ্যাকেঁ প্ৰনঃ গাৱৈত খছি। নাঠকক সময এতয চাবি ৰেঁবক খাৱাগমন আ তীস ৰৰ্ষক উঁমেবক চিন্তাসঁ ৰঁনৈত খছি। ঞ সময প্ৰতীক্ষাক গন্তী নহি, সামাজিক স্বীকাৰ্যতা সঁ কঠি জযৰাঁক ভয খছি। বিৱাহ নেন খনুগ্ৰন উঁমেব পাব ভেনাক চিন্তা সুবমে খতিশযোক্তিক সঁগ প্ৰৱেশ কৱৈত খছি; 'চতৰ্থী ক সোজন'ক কন্পনা প্ৰনঃ-প্ৰনঃ সুপ্ন ৰঁনৈত খছি।

ৰবক খাম্ৰেদযা শ্বকহে সঁ পূৰ্ণ নিবপৰাধিতা নহি খছি। এক ক্ষণমে ও খাঁখি, কান খথৰা পএবক শাবীবিক ভিন্নতাকেঁ বিৱাহক খনুগ্ৰনতাসঁ খপ্ৰাসঁগিক ৰঁতৰৈত ছথি; ঞ ৰাক্য এক দিশাসঁ পিতা দ্বাবা বখন কঠোব মানদণ্ডক প্ৰতিবোধ খছি, দোসব দিশাসঁ খভাব আ খধীবতামে ৰধ্ককেঁ কোনো ব্যক্তিক ৰঁজায খাৱষ্টক বিঞ স্থান মানি নেৰাঁক সঁকেত সেহো দৈত খছি। হতাশ ৰবক কথন সহানুভূতি জগৱৈত খছি, মুদা ওহি সহানুভূতিক ভীতব স্ত্ৰীক খনুপস্থিত ব্যক্তিক প্ৰশ্ন দৰি জাগত খছি।

পিতা : ভাগ্যক ভাষা আ মূন্যক গণনা

পিতা খাবম্ভমে ৰবক খধীবতাকেঁ 'কৱমক খেন' কহি শান্ত কৱৰাঁক যন্নে কৱৈত ছথি। এহি ভাগ্যৱাদী ভাষাক পৰ্দাক ভীতব ধনক খপন স্পষ্ট আৰ্থিক কাৰ্যক্ৰম খছি। পিতাকেঁ কন্যাক ঘবমে ধন, সমৃদ্ধি, দৰ্জাক প্ৰসাব চাহী;

विवाह म्रनका नेन सम्बन्धसँ पहिने सामाजिक प्रतिष्ठाक संभावना बनि जाइत अछि। ओ हरनदाव, धनाढ्य ससुर, रूपवती सारी, अशोभ सासु आ घवक सावा काम सम्हावि लेबयवारी पत्नीकेँ एकहि जाल्डासूचीमे वाखि दैत छथि। आन्तरिक विरोध स्पष्ट अछि : रव कहैत छथि जे कोनो तवहक विवाह स्वीकाव अछि, पिता धन-सौन्दर्य-सेवाकेँ शर्त बनबैत छथि।

पिताक कल्पनामे पत्नी, सासु, सारी आ ससुर सभ अपन-अपन 'काम'क अनुसाव वर्गीकृत छथि। रुख घवेलू श्रमक आश्वासन, सासु कम हस्तक्षेपक सुविधा, सारी दृश्य-सौन्दर्य, आ ससुर आर्थिक स्रोत बनैत छथि। ई वाक्यावली हास्यक भेषमे विवाह संस्था भीतव स्त्रीक वस्तुकवणक कठोव चित्र बनबैत अछि। 'सासु'क वृद्धावस्था अथवा अशोभता परिवावक नैतिक जिम्मेदावी बनबाक बदला पिताक लेल लाभक शर्त बनैत अछि; एहि विडम्बना जाल्डामे वाँगाक धाव अछि। नाटककाव पात्रक कथनक माध्यमे एक विकृत पुरुष-दृष्टिकेँ दर्शकक सोझाँ उजागव कवैत छथि, तथापि स्त्री-पक्षकेँ अपन उत्तव देबाक अवसव नहि दैत छथि।

सहयोगीक प्रतिध्वनि : गीतमे नाटकीय दबाव

सहयोगीक मुखा कार्य कथाक नव घटना जनाबब नहि, बल्कि कहन गेल बातकेँ नया नय आ नव वाँगार्थ देब अछि। "मुदा हिनके कवम किएक एहन भऽ गेल" सन आवर्तित प्रतिक्रिया दर्शककेँ रवक एकाकी दुखपव हँसबैत सेहो अछि आ पिताक सामाजिक अन्धताकेँ उघाबैत सेहो अछि। एहि कावणे सहयोगीकेँ केवल सहमतिक पात्र मानब अपर्याप्त होयत। ओकव पुनरुक्ति गीत-समूहक सामूहिक टिप्पणीक निकट अछि।

आवृत्ति वंगमंचपव दू प्रकावेँ काज कवि सकैत अछि : एक, पात्रक निजी दुखकेँ जनसम्प्रदायक परिचान योग्य बनबैत अछि; दू, जतेक बेव 'कवम' शब्द घुमि कऽ आबैत अछि, ततेक बेव वास्तविक आर्थिक जिम्मेदावीक प्रश्न ठनैत अछि। कवमक आड़मे पिताक चुनावक कठोवता आ लेन-देनक व्यवस्था दूनू बचैत अछि। आवर्तन एहि बचावकेँ हास्यास्पद कवैत अछि। छन्द वा स्ववक निश्चित सङ्गीतात्मक विधान पाठमे निर्दिष्ट नहि अछि; गीत-संवादक प्रभावक विश्लेषण एहि कावणे शब्दक आवागमन आ पात्र-उत्तवक संवचनापव आधावित वहबाक चाही।

घटकक आगमन : सौदेबाजीक मुखव रूप

घटकक प्रवेश नाटकक निर्णायक मोड़ अछि। पिता घटककेँ बोकबाक-छिपाबक चेष्टा कवैत छथि; रव एहि प्रवेशकेँ विवाहक फेव एक अवसव मानैत छथि। घटक शैक्षिक योग्यता पूछि दैत छथि, तखन रव 'A B C D' आ 'E F G H' कहि उत्तव दैत छथि। एहि छोट भाषा-विन्यासमे शिक्षित होयबाक वास्तविक योग्यता आ अक्षव-उच्चावणक दिखावा बीच वाँगा उत्पन्न होइत अछि। पात्रक वास्तविक शिक्षास्तव अथवा डिग्री एहि उत्तवसँ निश्चित नहि कएल जा सकैत अछि; हास्यक मूल कावण प्रश्नक अनुपयुक्त उत्तव अछि।

घटकक अगिला प्रश्न धनवाशि सम्बन्धी अछि। पिता पचास हजाव कहैत छथि; घटक ओकवा 'बहुत महग' बतबैत छथि। ई छोट आदान-प्रदान विवाहक बातचीतकेँ खुल्ला बाजावक रूप देइत अछि। रव अपन उमेव, कवम आ सभाक उठि जयबाक चिन्ता एकसंग कहि उठैत छथि। घटक सम्बन्धक निर्णय नहि कवैत, उनटि चलि जाइत छथि। अतः एहि नाट्यांशक निष्कर्ष विवाहक निर्धावण नहि, लेन-देनक कावण उत्पन्न विफलता आ ओकव सामाजिक दबाव अछि।

সমাজক আলোচনা : স্ত্রীক অনুপস্থিত দেহ

অনুরূপ শৈলীমে লিখল এহি গীতিনাটিকামে স্ত্রীক ব্যক্তিগত আৱাজ স্বভাৱত নহি অছি। কন্যা, মাএ, সাসু আ সানী সভ চর্চামে ছথি, মুদা বাচক নহি। ই অনুপস্থিতি স্বয়ং আলোচনাক পদার্থ অছি। বিবাহ পিতৃসত্তাত্মক সম্মেলনক সমস্যা বনি জাওত অছি, জকৰ ভীতৰ স্ত্রী স্বীকৃতি, শিক্ষা, রুচি আ ভবিষ্যক প্রশ্ন সোঝাঁ নহি অবৈত অছি। বৰক হতাশা আ পিতাক ধনলিপ্সা একহী মঞ্চমে অঙ্কিত নহি অছি; পহিলমে সামাজিক দবাৱক পীড়া, দোসৰমে ওকৰ লাভ উঠা লেবাক অভিলাষা দেখাওত অছি।

মিথিলাক বিবাহ-সম্বন্ধী লোকগীতক মহিলা-স্বৰ পৰ শোধ দেখবৈত অছি জে গীতপৰম্পৰাক ভীতৰ স্ত্রী সামাজিক সংস্থাসভপৰ ব্যংগ্য আ আলোচনা সেহো কৰৈত বহল ছথি। এহি তুলনাত্মক পৰিপ্রেক্ষ্যমে 'সভাগাছী'ক পুরুষ-বাচক বচনা আ মহিলা-স্বৰক লোকপৰম্পৰাক বীচ উল্লেখনীয় অন্তৰ অছি। একৰে কাৰণ 'সভাগাছী'ক হাস্য সফল হোযতো ওকৰ আলোচনাত্মক বিস্তাৰ পিতৃসত্তাত্মক বার্তাক সীমা সঁ বাহৰ পূৰা নহি পহুঁচি পবৈত অছি।

মঞ্চ-সম্ভাৱনা আ বচনাত্মক সীমা

চাৰি স্বৰক নাট্যবচনা খূলা অথৱা লঘু মঞ্চস্থলপৰ প্রস্তুতিক অনুকূল অছি। বৰক অস্থিৰ আৱেগ, পিতাক আশ্বাসন, সহযোগীক গেয টিপ্পণী আ ঘটকক মোলভাৱ—চাক স্পষ্টরূপেঁ অলগ গতি মাঁগৈত অছি। এক বেৰ গীত-আবর্তন দ্রুত, দোসৰ বেৰ ধীমা, তেসৰ বেৰ কণ্ঠাকৃপূর্ণ স্বৰমে আৰি সকৈত অছি; ই অভিনযক সম্ভাৱনা অছি, মূল পাঠক নির্দিষ্ট ধ্রুৱক দ্বাৰা নহি। বড়কা মঞ্চসজ্জাক আৱশ্যকতা কথা সঁ প্রমাণিত নহি হোওত অছি; সংৱাদ আ স্বৰ-প্রতিক্রিযাওযে তনাৱক কেন্দ্ৰ অছি।

তথাপি নাট্যকীয ঘটনাক দৃষ্টিসঁ এহি বচনামে পৰিবর্তনক একমাত্র নির্ণাযক বিন্দু ঘটকক অস্বীকাৰ অছি। বৰক ভীতৰী পৰিবর্তন, পিতাক আত্মালোচনা, কন্যাক প্রতিৱাদ অথৱা সৌদাক সামাজিক সমাধান নহি দেল গেল অছি। ই অভাৱ বচনাক ছোট আকাবক সহজ সীমা সেহো ভ৽ সকৈত অছি, মুদা পাঠ-বিবেচনমে ওকৰ উল্লেখ আৱশ্যক অছি। ব্যংগ্য প্রশ্ন খোলৈত অছি, উত্তৰ দেবাক দ্বাৰা নহি কৰৈত।

নিষ্কর্ষ

'সভাগাছী'ক মহত্ত্ব বিবাহ-ব্যৱস্থাক সংপূর্ণ ওতিহাস প্রস্তুত কৰব নহি, বল্কি পিতা-পুত্রক বিৰোধী কামনা, মধ্যস্থক দৰ-ভাৱ আ সামূহিক আৱর্তনক মাধ্যমে বিবাহ-বজাৱক স্বভাৱ প্রকট কৰব অছি। এক দিস বৰক অধীৰতা, দোসৰ দিস পিতাক শর্তসভ, তেসৰ দিস ঘটকক অস্বীকাৰ—ই ত্রিকোণ হাস্যকেঁ সামাজিক আলোচনামে বদলৈত অছি। বচনাক সভসঁ সার্থক বিডম্বনা ই জে সভে বিবাহক বিষযমে বাজৈত অছি, মুদা বধুকেঁ কোনো স্বৰ নহি ভেটৈত। মৈথিলী গীত-নাট্যক এহি লঘু প্রযোগক সৌন্দর্য তকৰ বোধগম্য পুনৰাবৃত্তি আ বোলচালক স্ফূর্তিমে অছি; ওকৰ সীমা স্ত্রী-দৃষ্টিক অনুপস্থিতিমে।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুৰ, নন্দন প্রসাদ। 'সভাগাছী'। প্রকাশ ঝা (সম্পা.), নাটককাৰ নন্দন প্রসাদ ঠাকুৰ বচনাৱলী। দিল্লী : মৈলোৱংগ প্রকাশন, ২০২২।

সিংহ, স্বগন্ধ। "Changes and continuities in traditional matrimonial alliances in Mithila: The case of Saurath Sabha." National Geographical Journal of India, খণ্ড ৬৭, অংক ২, ২০২১। https://www.ngji.in/index.php/ngji/article/view/145

সিঁহ, বরি এস. আ স্বগন্ধ। “Matrimony, Marriage and Migration in Mithila Region, India: An Exploratory Geographical Study of Saurath Sabh.” National Geographical Journal of India, খণ্ড ৬২, অঁক ৪ (২০১৭)। https://www.ngji.in/index.php/ngji/article/view/402
পাঠক, দের এন. “Through Purdah: Social Criticism in Women’s Folksongs from Mithila.” SAARC Culture, খণ্ড ৪, ২০১২।

গীতিনাঠিকা-আনোচনা | দৃ

রিরাহক স্বপ্ন, সাস্বক মোহভঁগ আ পুরুষ-কথনক সীমা : ‘সাঠুনামা’ক গেয আম্রেরাঁগা

সাবাঁশ

‘সাঠুনামা’ একন রঞাক গীতাম্রেক আম্রেকথন অছি। রিরাহক নর অরস্থা সঁ উপজন স্বখক আশা, সাস্বক আদর্শ ছরি, চতর্থীক বাতিক উস্রেকতা আ শীঘ্র উপজন মোহভঁগ—ঞা সভক মাধ্যমে গীতিনাঠিকা রিরাহক বোমানী কন্পনাকেঁ ঘবেনূ যথার্থসঁ ভিড়রৈত অছি। সাঠুসঁ প্রত্যক্ষ সম্বোধন বচনাকেঁ সহজ, আম্রীয আ মঁচোপযোগী রঁনরৈত অছি। ম্বদা সাস্ব আ পন্রীক দেহ, ব্যরহাব আ সুভারক প্রতি একতবফা উপহাস ঞা প্রশ্ন সেহো উঠরৈত অছি জে রাঁগ্য স্বযঁ পুরুষ-কেন্দ্রিত দোষাবোপণক পুনরুপ্পাদন কবৈত অছি কি ওকব আনোচনা কবৈত অছি। এহি আনেখমে গেয কথোপকথনক সঁবচনা, আবম্ভ-অন্তক প্রত্যারর্তন, হাস্যক নির্মাণ, স্ত্রী-অনুপস্থিতি, সাস্বব-প্রতিমান আ নোকগীতক আনোচনাম্রেক পবম্পবাক তুনন্য প্রস্তুত অছি।

রীজশব্দ : সাঠু; সাস্বব; একন গেয রঞনা; রৈরাহিক মোহভঁগ; হাস্য; স্ত্রী-প্রতিনিধিত্ব

একন স্বরক বঁগদৃশ্য

‘সাঠুনামা’ক রিধাগত রিশেষতা ঞা জে এহিমে ‘সভাগাছী’ সন রহুপাত্রীয প্রত্যক্ষ রার্তানাপ নহি অছি। রঞা একঠা সাঠুকেঁ সম্বোধিত কবৈত অপন রিরাহোত্তব অনুভর ক্রমশঃ খোনৈত অছি। কোনো রিস্তৃত পাত্র-সূচী, মঁচসজ্জা রা বঁগপ্ররেশ পাঠমে নহি অছি। কথনক ভীতব স্বনরাঁক পাত্রক কন্পনা জকব অছি, ম্বদা ও উত্তব দেরাঁক রূপমে পাঠমে উপস্থিত নহি অছি। এতএ নাঠকীযতা রঞাক দৃষ্টিকোণক রঁদনাঁ, আম্রেস্বক দোনন আ শ্রোতা প্রতি নগাতাব সরানক ভারসঁ উপ্পেন্ন হোঞত অছি।

ঞা রূপকেঁ সাধাবণ গীত কহি উপেক্ষিত নহি কএন জা সকৈত। বচনা কহৈত অছি জে রিরাহক পহিন মাসমে উস্রোহ আ অপেক্ষা ছন, আ তকব রাঁদ অনুভরক অর্থ পবিরর্তিত ভেন। অতীতক স্বপ্ন আ রর্তমানক শিকাযত এক-দোসবকেঁ কাঠৈত অছি। রঞা স্বযঁ অপন কন্পনাক সাক্ষ্য আ ওকব রিফনতাক নির্ণাযক দুনূ রঁনৈত অছি। এতয নাঠকীয দ্বন্দ্র অনগ পাত্রসভমে নহি, একহি রঞাক কণ্ঠমে রঁসৈত অছি।

কৈনাশ সঁ ঘবেনূ গহরঁব ধবি : রূপকক উনঠফেব

গীত সাস্বকেঁ কৈনাশক কন্পনা সঁ জোড়ি আবম্ভ হোঞত অছি। সাস্ব-সসুবক সম্বন্ধ অত্যন্ত আদবপূর্ণ দেখাএন অছি, আ রিরাহক এক মাসক ভীতব নর গৃহস্থক আঁখিমে স্বখক প্রশস্ত দৃশ্য অছি। মন্দিব, মস্জিদ, গুরুদ্বাবা সন সাঁস্কৃতিক সঁকেতসভ এতএ সাস্বক আদর্শীকৃত প্রসন্ন ছরিক তুনন্য নেন প্রযুক্ত ছথি; একবা ধর্মশাস্ত্রীয নিষ্কর্ষ মানরঁ অনুচিত হোযত। আবম্ভক স্ববমে সাস্বব জীরনক রিপবীত অনুভরক সঁভারনা দর্রি জাঞত অছি।

মৃদা আগাঁ চনি নর রিরাহিত প্ৰকৃষ কহৈত অছি জে রিরাহক স্বখক আবম্ভক অন্নমান ভ্ৰম ছন। চন্দ্ৰমাসদৃশী সময-রিস্তাবক রঁদনা একহি মাসমে অপেক্ষা সঁ রিবত্তি উঁপ্ৰেন্ন ভহ জাওত অছি। আবম্ভমে জে সাস্বব কৈনাশী ছন, রাঁদমে ওহি সাস্বব সঁ চনি জযরাঁক ওছা প্ৰকণ্ঠ হোওত অছি। স্থান এক্কে বহৈত অছি, অৰ্থ রঁদনৈত অছি। এহি ‘আদৰ্শ-সাস্বব’ আ ‘কঠিন-সাস্বব’ক রিবোধ গেয নাঠকক সৰ্বাধিক স্থিব সঁবচনাত্মক আধাব অছি।

খাদ্য, উঁস্রে আ রিরাহক অৰ্থশাস্ত্ৰ

রওা আবম্ভমে প্ৰেমকেঁ ‘ব্যাপাব’ কহরাঁক চেষ্টা কবৈত অছি আ রিরিধ ব্যঞ্জন, কোহরঁব, চতৰ্থীক বাতি, শ্ৰৃঁগাবিক কল্পনা তথা সাস্ববমে প্ৰচুব স্বখক চিত্ৰ বচৈত অছি। এহি রস্তুসভমে রিরাহ প্ৰেমক সমানান্তব উঁপভোগক মহোস্রে রঁনি জাওত অছি। ভোজনক ‘ছপ্পন’ প্ৰকাবক অতিশযোক্তি আ কামনাক তেজস্বিতা মিনি হাস্য উঁপ্ৰেন্ন কবৈত অছি। আদৰ্শ রৈরাহিক জীরনক পবিভাষা প্ৰেম, সৌন্দৰ্য, ভোজন আ সেরা—এহি সরঁহক সঁযুক্ত পূৰ্তিপৰ আধাবিত দেখাওত অছি।

পাছাঁ রওাক উঁনাহনামে ওা সভ রস্তু অনুপস্থিত ভহ জাওত অছি : ন চানসন পত্নী, ন ফ্ৰূনসন সানী, ন উঁস্রেক বাতি, ন অসাধাবণ ভোজনক সঁতষ্টি। পদক্ৰমক ওা প্ৰতিনোম ব্যবস্থা গীতকেঁ পহিনে গঢ়ন মিথক সুঁই রিখণ্ডিত কবরাঁক অৱসব দৈত অছি। কিন্তু এহি রিফন আশাক মূনমে প্ৰকৃষক অযথাৰ্থ অপেক্ষা সেহো অছি, জকবা রওা অপন জিম্মেদাৰী মানরাঁক রঁদনা পবিরাবক স্ত্ৰীসভক দোষক ৰূপমে প্ৰস্তুত কবৈত অছি।

হাস্যক দোসব ধাব : অতিশযোক্তি আ আত্ম-উঁপহাস

বচনামে নম্বা কথানকক স্থান নয-পবিরৰ্তন, অতিশযোক্তি আ নোকরৌনীক চুস্ত অন্নগূঁজ নেনে অছি। পহিনে রওা অপনা সৌভাগ্যক রঁখান কবৈত অছি; রাঁদমে ওহী আৱাজমে অপনা ‘অভাগ’ক রিনাপ স্বনরৈত অছি। এহি রঁদনি গেন স্ববসঁ উঁপ্ৰেন্ন হাস্যমে শ্ৰোতা কেরন পত্নী রা সস্ববানপৰ নহি হঁসৈত, রওাক অৱাস্তৱিক স্বপ্নপৰ সেহো হঁসি সকৈত অছি। পঁক্তিক সামূহিক গাযন রা একন অভিনয দ্বনূমে এহি পবিরৰ্তনক সম্ভাৱনা অছি; এহেন প্ৰস্তুতি মূন পাঠমে নিৰ্দিষ্ট রাস্তরিক মঁচনক রিরবণ নহি।

জতএ রওা অপন কথনকেঁ ধ্ৱন্যাত্মক ৰূপসঁ রঁঢ়া-চঢ়া কহ কহৈত অছি, ততএ রাঁগাক নক্ষ্য অস্পষ্ট হোওত দেখাওত অছি : কী হাস্য নর পত্নীপৰ অছি, কী রিরাহসঁ অহধিক স্বখক আশা বখনিহাব প্ৰকৃষপৰ? এহি দোহবাপন

বচনাকেঁ কেরন স্ত্রী-রিবোধী গানী-গীত রঁনি জযরঁাসঁ খাঁশিক কপেঁ রঁচবৈত খছি। ম্বদা পাঠককেঁ খপন খানোচনাম্মক স্থিতি স্পষ্ট বখরঁাক চাহী—প্বকুষক খসফন বোমানী কন্পনা স্বুযঁ স্ত্রীক দোষক প্রমাণ নহি থিক।

স্ত্রীক দেহ-রিঁম্ব খা নাবী-পক্ষক খন্বপস্থিতি

খাবম্ভক মনোহাবী ছুরিমে 'গোব-গোব গান' খা 'কান-কান রঁান' সন রর্ণন খছি, জকব খাধাব স্ত্রীকেঁ দৃষ্টিগত খানন্দক রস্তু রঁনবৈত খছি। রঁদনন স্থিতিমে সাস্বক খাঁখি খা পন্নীক ম্বখ-রারহাবকেঁ উপহাসক রিষয কএন জাওত খছি। ঞা দেহ-কেন্দ্বিত প্রতিক্রিযা পিতৃসত্তাম্মক সৌন্দর্য-মানদণ্ডক সহজ প্বনবারৃত্তি থিক। 'সাঠুনামা'ক কথা প্বকুষক রিরাহোত্তব নিবাশা হোযতো পন্নীক শ্রম, খারাজ, ওঞ্ছা খথরা মনক খপন সাস্বক খন্বভর খনকহন বহৈত খছি।

মিথিনাক স্ত্রী-নোকগীত সম্বন্ধী খধাযন দেখরৈত খছি জে মহিনাসভ স্বুযঁ রিরাহ, পতি, সাস্বব, পিতৃরঁশ খা পাবিবাবিক খসমানতা রিষযমে খানোচনাম্মক স্বব উপেন্ন কবৈত ছথি। এহি পৃষ্ঠভূমিমে প্বকুষক একাঁগী শিকাযতমে জতরঁা খভিরাক্তিক শক্তি খছি, ওতরেঁ স্বনরঁাক একপক্ষীযতা সেহো খছি। তুনানাম্মক পাঠ রঁতরৈত খছি জে হঁসী মাত্র প্রতিবোধক পর্যায নহি—কোন পাত্র রঁজৈত খছি খা কোন পাত্র মৌন বহৈত খছি, তাহিপব ওকব সামাজিক খর্থ নির্ভব কবৈত খছি।

সাঠু সম্বোধনক সামাজিক নাটকীযতা

'সাঠু' শব্দ মাত্র খাহূষণ নহি, রিশ্বাস খা সামা খন্বভরক মঁচীয উপকবণ খছি। রওা খপন নিজী নিবাশাকেঁ এক এহন প্বকুষ-সম্বন্ধী সমক্ষ বখৈত খছি জে কথিত কপেঁ রিরাহ-সম্বন্ধক স্বখ-দ্বখ রঁুমি সকৈত খছি। এহি কন্পিত শ্রোতাক উপস্থিতিসঁ খাম্মকথন কঠোব খাম্মসঁরাদ নহি রঁনৈত; ও সামাজিক গপশপক কপ গ্রহণ কবৈত খছি। সাঠুক প্রতিক্রিযাক শব্দ নাটকমে নহি নিখন বহনা পবো রঁাবম্বাব প্রত্যক্ষ সম্বোধন এগো উত্তবক সম্ভারনা রঁনাওত খছি।

একন রওাক খাম্মীযতাক এক সীমা সেহো খছি। ঘবেনূ ক্ষেত্রক খন্বভর কেরন প্বকুষ-মিত্রক রঁীচ রর্ণিত হোওত খছি; স্ত্রী খপন প্রতিরচন নহি দৈত। ঞা সঁবচনা নোক-গোষ্ঠীক সহজ হাস্যকেঁ রঁঢ়া সকৈত খছি, ম্বদা একতবফা সাক্ষ্যক জটিনতা সেহো গঢ়ৈত খছি। বচনাক সাহিত্যিক মূন্যাঁকনমে দূনূ পক্ষ একসঁগ দেখরঁ জকবী খছি।

রিরাহ সঁস্থা : উৎসের সঁ উত্তবদাযিত্ব ধবি

গীতক পহিন খঁশমে রিরাহক মোন খানন্দ খা স্বাগত সঁ খাঁকন জাওত খছি। উত্তবার্ধমে খান-পান, ঘবক শ্রম, ভারনাম্মক সামঞ্জস্য খা পবিরাবক রারহাবক কঠিনাঞা প্রকট হোওত খছি। এতয রঁাগাক ভীতব একটা সটীক সঁকেত ভেটৈত খছি : গৃহস্থ জীরন এক বাতিক উৎসের নহি; ও খস্বরিধা, পবস্পব রারহাব, খার্থিক কামকাজ খা ভারনাম্মক খন্বকূননক দীর্ঘ প্রক্রিযা খছি। রওা এহি খারশ্যকতাকেঁ রঁুমি নহি পবৈত খছি, তেঁ নিবাশা খা দোষাবোপণক রঁীচ ফঁসৈত খছি।

এহি পক্ষসঁ 'সাঠুনামা'কেঁ রিরাহ সঁস্থা রিকুদ্ধ নিশ্চযাম্মক ঘোষণাক কপমে পঢ়রঁ খসারধান হোযত। পাঠ 'রিরাহ সদৈর দ্বঃখ' সন সার্রভৌম সিদ্ধান্ত নহি দৈত; একটা রওাক একমাসীয উনট খন্বভর দৈত খছি। নেখকীয রঁাগা শাযদ রৈরাহিক স্বপ্নক খরাস্তরিকতাপব রেঁসী কেন্দ্বিত খছি, কিন্তু ঞা খাশয বচনাক রঁহ্মখর্থী স্ববমে খুনৈত খছি।

নয, প্রস্তুতি শ্বা শ্বালোচনাত্মক সীমা

গীতমে শ্বাবম্ভক স্তুতিময নয শ্বা রাঁদক করুণ-রিনোদী নয রীচ সংক্রমণ শ্বছি। একন শ্বভিনেতা সুবক শ্বাবোহ-শ্বরবোহ, ঠহবার, মুখাভিনয শ্বা প্রত্যক্ষ দর্শক-সংরাদসঁ এহি সংক্রমণকেঁ প্রভারকাবী রঁনা সকৈত শ্বছি। পংক্তিসভমে দৃশ্য-সামগ্রীক প্রত্যক্ষ নির্দেশক শ্বভার শ্বছি; এহি কাবণে সম্ভারিত প্রস্তুতিকেঁ ঐতিহাসিক মঁচনক দারা রঁনাযব ঠীক নহি।

মুখ্য সীমা ঙা জে রিরাহিত স্ত্রীক কথন পূর্ণতঃ শ্বনুপস্থিত শ্বছি, শ্বা পুরুষক নিবাশা স্ত্রীক কপ-রর্ণন রা উপহাসমে প্রকট হোএত শ্বছি। যত্তপি শ্বাত্ম-উপহাসক সম্ভারনা এহি দোষাবোপণকেঁ কিছু দূবী সঁ দেখয দেএত শ্বছি, বচনাক স্ত্রী-রিমর্শ এতএ সীমিত বহৈত শ্বছি। নোক-হাস্যক শ্বানন্দ শ্বা সামাজিক নৈঁগিক পূর্রাগ্রহকেঁ শ্বনগ-শ্বনগ পহচানব শ্বালোচনাত্মক পাঠকক দাযিত্ব শ্বছি।

নিষ্কর্ষ

'সাঠুনামা'ক রিশিষ্টতা নাটকীয ঘটনাক সংখ্যা নহি, কথনক ভীতব শ্বাশা-রিবক্তি, স্তুতি-শিকাযত শ্বা শ্বাত্মরিশ্বাস-নজ্জাক কপান্তবণ শ্বছি। সাঠু সম্বোধন ওকবা সামাজিক বঁগ দৈত শ্বছি; রাঞ্জন, কপ শ্বা সংস্কাবক রিম্ব রিরাহক শ্বরাস্তরিক সুপ্নক বেখাচিত্র রঁনরৈত শ্বছি; সমযক সংক্ষিপ্ত দূবী ওহি সুপ্নকেঁ তোড়ৈত শ্বছি। বচনা পুরুষ-রাচক নোক-রাঁগাক এক প্রভারী উদাহবণ শ্বছি, জকব শৈক্ষিক সঁগ স্ত্রী-সুবক শ্বভার শ্বা উপহাসক পক্ষপাতক শ্বালোচনা কবব সমান কপেঁ জকবী শ্বছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। 'সাঠুনামা'। প্রকাশ ঝা (সম্পা.), নাটককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। দিন্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

পাঠক, দের এন. "Through Purdah: Social Criticism in Women's Folksongs from Mithila." SAARC Culture, খণ্ড ৪, ২০১৩।

সিঁহ, স্বগন্ধ। "Changes and continuities in traditional matrimonial alliances in Mithila: The case of Saurath Sabha." National Geographical Journal of India, খণ্ড ৬৭, শ্বঁক ৩, ২০২১।

গীতিনাটিকা-শ্বালোচনা | তীন

'পচীস হজাব'ক সৌদা শ্বা মাতৃক শ্বনমোন শ্রম : 'ঘটকৈতী'মে রিরাহ-মধ্যস্থতা শ্বা মূন্যক রাঁগা

সাবাঁশ

'ঘটকৈতী' পিতাক শ্বা ঘটকক রীচ চনৈত ধনবাশিক মোনভারসঁ শ্বক হোএত শ্বছি। পাঁচ, দস, রীস শ্বা পচীস হজাবক ক্রম রিরাহকেঁ রাঁজাবক মোন-তোনমে কপান্তবিত কবৈত শ্বছি। পিতা রেঁটাক পঢ়াঙ, পানন-পোষণ, চিকিৎসা শ্বা মাযক কষ্টক গণনা কবৈত ছথি; ঘটক উনটি পিতাক শ্বপন জন্মক প্রসঁগমে মাতৃক কষ্টক হিসাব জোড়রাক প্রশ্ন উঠরৈত শ্বছি। এহি তীক্ষ্ণ উনটফেবসঁ গীতিনাটিকাক মূন নৈতিক রোধ উপজৈত শ্বছি : সন্তানক জীরনকেঁ শ্বার্থিক নিরেশ মানব সুযঁ মনুষ্যতা পব প্রশ্ন শ্বছি। শ্বানেখ সংরাদক শ্বাবোহ, বকমক শ্বারর্তন, পিতাক দহেজ-তর্ক, ঘটকক প্রতিতর্ক, স্ত্রী-সুবক শ্বনুপস্থিতি শ্বা মঁচীয সংক্ষিপ্ততাক পবীক্ষণ কবৈত শ্বছি। নাটকক শ্বন্তমে কোনো পক্কা রিরাহ নহি হোএত; ঘটক 'রঁড়কা ব্যাপাব' কহি রার্তাসঁ হটৈত ছথি।

বীজশব্দ : ঘটকৈতী; দহেজ; মোনভার; মাতবর; বিবাহ-মধ্যস্থতা; সংবাদাত্মক বাংগ্য

ধনবাশিসঁ বনৈত নাটকীয় আবম্ভ

'ঘটকৈতী'ক পহিল চাবি আদান-প্রদানমে কথা মানু নগদ মূল্যক ক্রমসঁ বনৈত অছি। ঘটক পাঁচ হজাবক প্রস্তাব বখৈত ছথি, পিতা অস্বীকাব কবৈত ছথি; দস হজাব, বীস হজাবক চবণ পাব কহ পচীস হজাবপব পিতা আংশিক সহমতিক সুব দৈত ছথি। এহি ক্রবিত আবোহমে ন পাত্রপবিচয়ক বিনম্র অছি, ন পবিবেশক নম্রা বিববণ। বংগদৃষ্টিক সমগ্র সংঘর্ষ বকমক বঢ়োত্তবীমে সিমটৈত বুঝাওত অছি, যদা আগূ বাতচীত আর্থিক গণনাক নৈতিক আধাবপব সবান কববৈ শ্বক কবৈত অছি।

এহিনা অংকক আবর্তন এক অর্থমে বংগক ছন্দ বনি জাওত অছি। সংখ্যাত্মক প্রগতি স্বনযরনা দর্শককেঁ বজাবক বৌল-বৌলীক স্মৃতি দৈত অছি। সংখ্যা-সূচী সামান্য কথা-বর্ণনক সূচনা নহি, দূ ব্যক্তিক বীচ শক্তি-সমীকবণক প্রদর্শন বনৈত অছি। জতেক বাশি বঢ়ৈত অছি, ততেক পুত্র, কন্যা আ পবিবাবক সম্বন্ধ অধিক বস্তুগত ভহ উঠৈত অছি। এহি কপমে গীতিনাটিকাক গেযতা অনিবার্যতঃ দীর্ঘ পদ্যপংক্তিসঁ নহি, সংবাদক তানবন্ধ প্রযত্নেবসঁ সেহো প্রকট হোওত অছি।

পিতা : শিক্ষা, নৌকবী আ বিবাহক পূঁজীকবণ

পিতা অপন পুত্রক মেট্রিক পাব কএলে হোযবাক স্থিতি আ আগাঁ পঢ়বাক সম্ভাবনাকেঁ বিবাহ-শর্তসঁ জোড়ৈত ছথি। হুনক আশা অছি জে সসুব ভাবী অধ্যযনমে সহাযক হএত, নৌকবী দিনাএত, আ বেটাসঁ প্রেমক কাবণ আর্থিক সম্ভাবনা খোলত। এহি তর্কমে বিবাহ সমকক্ষ দূ ব্যক্তিক সামেদাবী নহি, ববপক্ষীয় উন্নযনক পবিযোজনা অছি। পুত্রক বর্তমান শৈক্ষিক যোগ্যতা কম হোযতো ভবিষ্যক অনুমানক আধাবপব মূল্য মাঁগল জা বহল অছি।

পিতাক "বৌআ সন" সম্বোধন ভাবনাত্মক স্বামিত্বক ভাষা অছি। ববক ব্যক্তিত্বক বাস্তবিক গুণ, শ্রম অথবা মানবীয চবিত্রপব চর্চা নহি; পুত্রকেঁ জনম দেলাক পুণ্য এতয ধনবাপসীক আধাব বনৈত অছি। পিতা জে সহমতিক বচন পচীস হজাবপব দৈত ছথি, ও সুযঁমহি বিবাহক অংতিম নির্ণয নহি : ঘটকক অগিলা প্রতিবাদ সৌদাকেঁ অস্থিব বনা দৈত অছি। এতয ঠেক্স্টক সীমা মানৈত 'বিবাহ তয ভহ গেল' সন নিষ্কর্ষ নিকালব তথ্যবিপবীত হোযত।

ঘটকক প্রতিতর্ক : 'কিএ কবৈ ছী বড়কা ব্যাপাব'

ঘটক পহিলে বাশি বঢ়বৈত ছথি; তেঁ ও নিষ্পক্ষ নৈতিক গুরুক কপমে আগাঁ নহি অবৈত ছথি। কিন্তু পিতাক নানসা বঢ়ৈত দেখ ও পূছৈত ছথি—বেটা জনমা কহ কোন বাঘ মাবল গেল? ঈ প্রশ্ন পিতাক 'উপকাব'ক দাবাকেঁ কাটৈত অছি। ঘটক পিতাকেঁ চেতবৈত ছথি জে কন্যাপক্ষক আন্তবিক পীড়া সেহো বহল হোযত, আ মাত্র জন্মক কাবণ অসীম ধন মাঁগবাক অধিকাব নহি বনৈত।

সভসঁ তীব্র প্রহাব তখন হোওত অছি জখন পিতা পুত্রক পালন-পোষণক খর্চ গিনবৈত ছথি। ঘটক উলটি কহৈত ছথি জে অপন জন্মমে মাঁক শবীব আ কষ্টক হিসাব সেহো জোড়ি লিঅ, তখন দেখব জে মানবীয সম্বন্ধক মূল্যাংকন কোনা অসম্ভব অছি। কাব্যাত্মক কপসঁ 'হিসাব'ক এহেন প্রত্যাবর্তন সটীক অছি : জে ব্যক্তি জীবনকেঁ লেখা-জোখাক বস্তু বনবৈত অছি, ও অপন জনমক অনমোল শ্রমক অংশসমেত পূর্ণ কপেঁ গনি নহি সকৈত অছি।

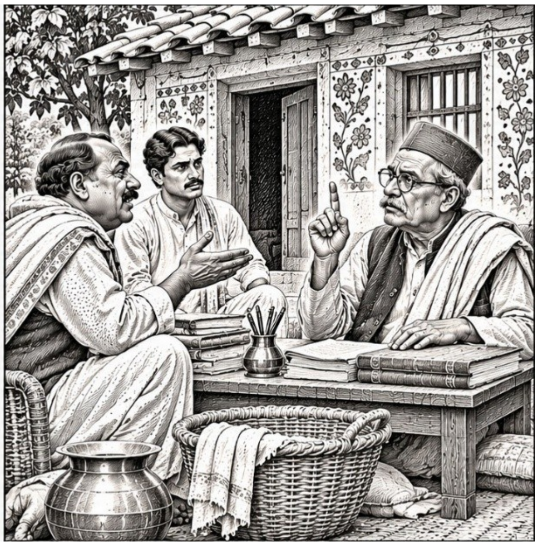

মাযক কষ্ঠ ঋা ঋদৃশ্থ ঘবেনূ শ্রম

পিতা ঋস্পতান, দূধ, মাস্ঠব, কিতাৱঁ-কাপী, ঠ◌ফীক খর্চক ঙঁদাহবণ বখৈত ছথি। এহি সূচীমে শিঞ্চা ঋা নাননক রস্তুগত রাায নিশ্চিতে নামিত ঋছি। ম্বদা ও স্বতঃ এহি রাাযকেঁ ৱেঁঠাক রিরাহমে ধন-ৱঁদনা নেৱাঁক ঔচিহ ৱঁনা দৈত ছথি। ঘঠকক ঋন্তিম প্রতিরাদ পিতাক মাযক কষ্ঠক প্রশ্ন ঙঁঠৱৈত ঋছি। এতয মাহত্ত্ব নিঃশ্বন্ক সেরা মাত্র নহি, ঋর্থশাস্ত্রীয নেখা-জোখাকেঁ চুনৌতী দেনিহাব শ্রমক কপমে ঙঁপস্থিত হোঙত ঋছি।

তথাপি ঋানোচনাক দোসব স্তব সেহো ঋারশ্থক ঋছি। দ্বনূ প্বকষ মাযক দেহ ঋা শ্রমক প্রসঁগ ঙঁঠৱৈত ছথি, ম্বদা স্বযঁ মায ঋথরা সম্ভারিত রধ্ব ৱঁজৈত নহি ছথি। স্ত্রীক ঋন্বভর প্বকষক নৈতিক ৱঁহসক তর্ক ৱঁনৈত ঋছি, স্ত্রীক স্বাযত্ত ঋাখ্যান নহি। ঞা সীমা রাঁগ্যাক প্রভারকেঁ সমাপ্ত নহি কবৈত, ম্বদা ওকব পূর্ণ নাবীরাদী প্রতিবোধ মানি নেৱাঁক রিরুদ্ধ সারধান কবৈত ঋছি। মাহত্ত্বক মূন্য ভৌতিক ধনসঁ ঋধিক ঋছি, কিন্তু এহি ঋমূন্যতাক ভাষা স্ত্রীকেঁ মমতাক একমের সামাজিক হুমিকামে ৱঁন্দ নহি কবয—ঞা প্রশ্ন নাঠকক পার্শ্বসঁ ঙঁঠৈত ঋছি।

নোকভাষা, সূত্রাম্বেক সঁরাদ ঋা শঁষ্কক গতি

'ঘঠকৈতী'ক ভাষা নাঠকক সামাজিক ৱোঁধকেঁ সহজ ঙঁপনব্ধ কবৱৈত ঋছি। "পাঁচ হজাব", "নৈ", "দস হজাব" সন সঁঙ্কিপ্ত নেন-দেনক ধ্বনিসভ পহিনে বঁগস্থনপব তেজ নয ৱঁনৱৈত ছথি। ঋাগাঁ পিতা ঋপন নম্ভা তর্ক রিস্তাব কবৈত ছথি; ঘঠকক ঙঁত্তব সেহো ঞমশঃ ৱঁড় পৈমানা গ্রহণ কবৈত ঋছি। এহি ঋনিযমিত গতি সঁ বচনা ঋাবম্ভক তক্কা-ঠষ্টা সঁ গঁভীব নৈতিক প্রতিরাদ দিস ৱঁঢ়ৈত ঋছি।

ঋন্বভরজন্য শঁষ্ক-চিত্র—ঋস্পতানক খর্চ, স্কূনক ফীস, দূধক পাঙ, মাযক পীড়া—রাঁগ্যাকেঁ কেরন ঋমূর্ত ঙঁপদেশী ৱঁনৱাঁসঁ বোকৈত ঋছি। এহি সূচীমে জীরনক ঠোস রস্তু ঋছি; তেঁ পিতাক ঋন্বচিত নিষ্কর্ষক রিবোধ কবিতো পাঠক রাস্তরিক নাননপাননক কঠিনাঞা কেঁ নকাবি নহি সকৈত। বচনাক শঁক্তি রাস্তরিক রাায ঋা ওকব ঋসঁগত দহেজ-প্রতিফনক ৱঁচ ঋন্তব স্পষ্ঠ কবৱঁমে ঋছি।

দহেজ-রিবোধক স্বকপ ঋা সামাজিক ঋন্তর্রিবোধ

এহি গীতিনাঠিকামে দহেজ শঁষ্কক কোনো নম্ভা ধর্মশাস্ত্রীয রাাখ্যা নহি ঋছি। সৌদেৱাঁজী স্বযঁ সামাজিক সঁকেত ঋছি : এক পঞ্চ রবক নেন বকম নির্ধাবিত কবৈত ঋছি, দোসব পঞ্চক মধ্যস্থ বকম চঢ়ৱৈত ঋছি। জনম, শিঞ্চা ঋা ভরিষ্যক নৌকবী রিরাহক দব পব চঢ়ি জাঙত ঋছি। এহি রাারস্থা পব নাঠকক প্রহাব ঋাঞোশপূর্ণ নাবা সঁ নহি,

তর্কক এমিক উনর্ঠরাঁসঁ হোওত খ্ছি। রিরাহক রাঁজাব-মূনা স্বাভারিক নহি, সম্বন্ধমে রঁনাওন গেন শক্তি-দারা সিদ্ধ হোওত খ্ছি।

সৌবাঠ সভাক সামাজিক-পাবিরাবিক ওতিহাসক ক্ষেত্রাধাবিত শোধ মৈথিনী রিরাহ-রিরেকমে পঁজীকাব খা রিরাহ-মধ্যস্থক ঐতিহাসিক ভূমিকাকেঁ বেখাঁকিত কবৈত খ্ছি। ‘ঘঠকৈতী’ক ঘঠক ওহি র্যাপক পবম্পবাক এক নাঠকীয় প্রতিকপ মানন জা সকৈত খ্ছি; মুদা ও একঠা উপহাসাত্মেক চবিত্র খ্ছি, কোনো ঐতিহাসিক ঘঠকক প্রত্যক্ষ জীরন-রৃত্তান্ত নহি। নাঠককাব সাঁস্কৃতিক শঙ্কেঁ চুঠীনা নাঠকীয় ঔজাব রঁনরৈত ছথি।

মোনভারক খসফনতা খা খুনন খন্ত

খন্তমে ঘঠক সুর্যকেঁ পৈঘ র্যারসাযিক রার্তাক সামনে খসমর্থ রঁতরৈত ছথি খা নমস্কাব কহি হঠি জাওত ছথি। এহি সঁক্ষিপ্ত রিদাওমে নাঠকক খানোচনাত্মেক প্রভার স্ববক্ষিত বহৈত খ্ছি। কিএক তঁ নাঠকীয প্রশ্ন ওকব রাঁদ দর্শকক রীচ বহৈত খ্ছি : জো রিরাহ নেন ধনক ঠেকান নগাওত খ্ছি, ও রাস্তরমে ককব মূনা খাঁকৈত খ্ছি? প্বত্রক? কন্যাক? কি খপন প্রতিষ্ঠাক?

এতয রিরাহ সম্পন্ন ভহ গেন, পচীস হজাব দেন গেন খথরা পিতা পছতাএন—এহন কোনো প্রসঁগ মূন পাঠমে নহি খ্ছি। বচনা প্রতিবোধক তর্ক পব সমাপ্ত হোওত খ্ছি, র্যারহাবগত সমাধান পব নহি। রিধাগত সঁক্ষিপ্ততা সামাজিক পবিরর্তনক পূর্ণ কার্যএম নহি দেওতে; ওকব নক্ষ্য দোষপূর্ণ রিচাবক তর্কসঁগতি তোড়র খ্ছি।

স্ত্রীদৃষ্টি খা তননাত্মেক রাঁগ্য

‘সভাগাছী’ খা ‘ঘঠকৈতী’ দূনূ রিরাহক খার্থিক রার্তাপব চোঠ কবৈত খ্ছি। মুদা পহিনমে পিতা প্বত্র নেন পচাস হজাব চাহৈত ছথি খা ঘঠক মহগী শর্তক কাবণ রিদা হোওত ছথি; দোসবমে প্রস্তার রঁঢ়ৈত-রঁঢ়ৈত পচীস হজাবপব পহুঁচৈত খ্ছি খা ঘঠক সুর্য নৈতিক প্রতিরাদ বখৈত ছথি। এহি খন্তব সঁ ও রাঁত স্পষ্ঠ হোওত খ্ছি জে একহি রিরাহ-রঁজাবক উপহাস দূ ভিন্ন নাঠকীয সূত্র গ্রহণ কহ সকৈত খ্ছি।

দ্বনূ ঠাম কন্যা প্রত্যক্ষ রাচক নহি ছথি; ও সাম্য সীমা খ্ছি। মৈথিন স্ত্রী-গীতক সামাজিক খানোচনাক উপনব্ধ খধাযনসঁ তননা কএনাপব খুনৈত খ্ছি জে রিরাহক নোকধাবা কেরন রব-ঘঠক-পিতাক রার্তামে সীমিত নহি ছন; রধূ-পক্ষ খা স্ত্রীক সুবমে খনগ সামাজিক খনুভর নিহিত খ্ছি। এহি তননাক খর্থ ‘ঘঠকৈতী’কেঁ খস্বীকাব কবর নহি, রঁন্কি একব সফন প্বরুষ-সম্প্রদাত্মেক রাঁগ্যক সঁগ ওকব খভারক খানোচনাত্মেক নেখা-জোখা বাখর থিক।

বঁগমঁচীয খর্থ খা সমাপন

মাত্র দূ পাত্রক বচনাকেঁ সুবক গতি, দূবী, মুহক ভার খা রিবামদ্বাবা বঁগমঁচপব প্রভারকাবী রঁনাওন জা সকৈত খ্ছি। মোনভারক হব নর খঁকপব ঘঠকক ছোঠ ঠহবার খা পিতাক রঁদনৈত সুব খার্থিক তনারকেঁ দৃশ্যকপ দহ সকৈত খ্ছি; তথাপি ও সম্ভারিত প্রস্তুতি খ্ছি, নাট্যপাঠমে খভিনিখিত মঁচনক ওতিহাস নহি। মুখ্য নাঠকীয শিখব খঁতিম ‘মাযক কষ্ট’ক প্রতিতর্ক খ্ছি, জকব রাঁদ নৈতিক পনড়া রঁদনৈত খ্ছি।

‘ঘঠকৈতী’ রিরাহ-সৌদাক তুচ্ছ খঁকগণিতকেঁ মাত্তর খা মানরীয সম্বন্ধক খমূন্যতাক সামনে ধবি দৈত খ্ছি। পিতা শিক্ষা-পাননকেঁ পূঁজী মানি মূনা মাঁগৈত ছথি; ঘঠক ওহি ‘হিসার’ক ভাষাকেঁ উনঠি ওকব তর্কক খসঁগতি সিদ্ধ কবৈত ছথি। ও নঘু গীতিনাঠিকা দহেজ-রিবোধক এক তীক্ষ্ণ নোক-রাঁগ্য খ্ছি। ওকব প্রশ্ন খাজুক পাঠক নেন সেহো

विचारणीय अछि—जतए मनुष्यक मान आर्थिक लाभसँ नापल जाइत अछि, ओतए सम्बन्धक नैतिक आधार केना सुरक्षित रहत?

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। 'घटकैती'। प्रकाश झा (सम्पा.), नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। दिल्ली : मैलोरंग प्रकाशन, २०२२।

सिंह, स्वराज। "Changes and continuities in traditional matrimonial alliances in Mithila: The case of Saurath Sabha." National Geographical Journal of India, खण्ड ६७, अंक ३, २०२१।

पाठक, देव एन. "Through Purdah: Social Criticism in Women's Folksongs from Mithila." SAARC Culture, खण्ड ४, २०१३।

भाग **IV** · मैथिली गीत–लोरी / साहित्यिक समीक्षा ७

७. तेरह गीत–लोरी

नन्दन प्रसाद ठाकुरक मैथिली गीत–लोरी: तेरह रचनाक सूत्रित्र साहित्यिक अध्ययन

गीत, सुर, शिल्प, श्रम, भाषिक अस्मिता आ सामाजिक आलोचना

संग्रहक गीत-लोरी खण्डमे तेरह रचना अछि। एहि गीतसभक स्वभाव एक समान नहि : कतहु भाषिक अधिकारक सामूहिक संकल्प, कतहु शिशुक लेल लोरी, कतहु धान-कटनीक दृश्य, कतहु विरह, पर्व, गृहजीवनक रंगा अथवा बाधा-ग्रस्तक गेय भाव अछि। प्रत्येक रचनाकेँ ओकर अपन रओा, सुर, मुखड़ा, बिम्ब, आवर्तन आ सामाजिक प्रश्नक आधारपर अलग पढ़ल गेल अछि।

गीतमय शैली आ लोकसम्बन्ध एक दोसरसँ जुड़ल रहितो समान नहि : संकलनमे दर्ज लेखक-रचित गीतकेँ बिना ऐतिहासिक-संगीतात्मक साक्ष्य सूतः अनाम पारम्परिक लोकगीत नहि मानल गेल अछि। लोकगीत-अध्ययनक बाह्य सैद्धान्तिक लेखसभक उपयोग केवल विधागत तुलना, ध्वनि आ सामाजिक सन्दर्भ बुझबाक लेल अछि; कथाक प्रमाण प्रत्येक मूल गीत स्वयं अछि।

सूत्रित्र समीक्षा 01 | 'संकल्प लिय'

भाषिक अस्मिताक सामूहिक सुर : 'संकल्प लिय'क जनगीत, आग्रह आ जातिहास-बोध

सारांश

'संकल्प लिय' मैथिली भाषाक सार्वजनिक अधिकारक प्रश्नकेँ गीतक सामूहिक सम्बोधनमे ठानैत अछि। रचनाक्रम केवल 'संकल्प' करबा भावात्मक उद्घोष नहि, आन्दोलनक नैतिक अनुशासन बनैत अछि। 'शांतिमय प्रयास', राजकीय मान्यताक माँग, नेतासँ प्रत्यक्ष सम्बोधन आ संघर्ष बढ़ेबाक चेतावनी—एहि चारि स्तरपर गीतक सुर गतिशील अछि। एकर ऐतिहासिक भाषिक माँगकेँ वर्तमान संवैधानिक स्थितिसँ अलग कए बुझब आवश्यक अछि।

बीजशब्द : भाषा-आन्दोलन; सामूहिक सम्बोधन; जनगीत; संकल्प; ऐतिहासिक सन्दर्भ

সঁকন্পক আরর্তন আ গীতক ‘হম’

এহি বচনামে গীতকাব নিজী স্বখ-দ্বঃখক সীমাসঁ ৰাহেব নিকনি ভাষাক সার্রজনিক রিষযক নির্মাণ কবৈত ছথি। ‘ৰাজৰ মৈথিনী’ আ ‘মিথিনাক নেন জিযৰ’ এক-দোসবসঁ জ্বড়ি কহ ভাষা-রিকাসকেঁ দৈনিক ভাষিক র্যরহাব আ সামূহিক জীরন-দৃষ্টিক সরান ৰনরৈত অছি। ‘সঁকন্প নিয’ক আরর্তন সভাগাব রা সামূহিক গানমে প্রয়েত্তব উঁপ্রেন্ন কবৰাক সামর্থ্য বখৈত অছি; মুদা মূন পাঠ কোনো নিশ্চিত ধুন, সুবসঁযোজন অথরা ঐতিহাসিক কার্যএমক রিরবণ নহি দৈত। এহি কাবণে গীতক প্রস্তুতি-সামর্থ্যকেঁ ওকব অভিনিখিত প্রদর্শনক প্রমাণ নহি মানন জা সকৈত অছি।

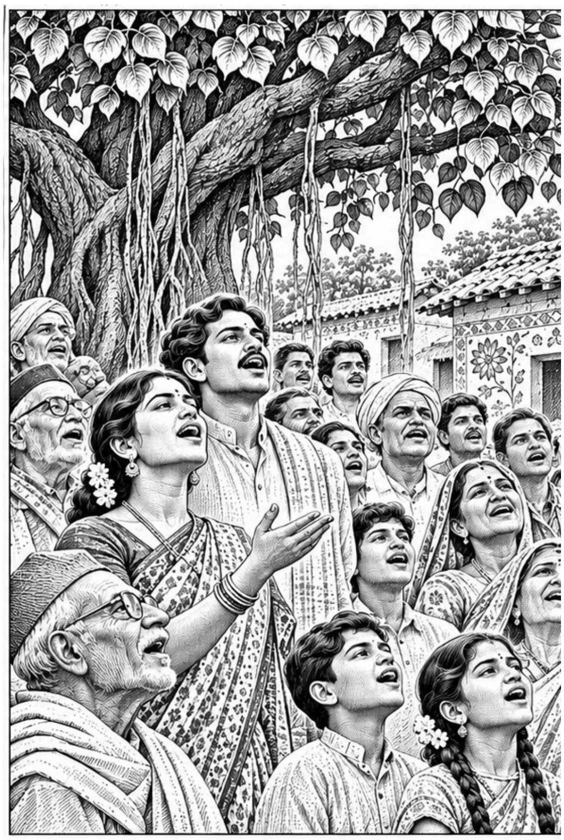

আগ্রহ, শাসন আ প্রতিবোধক এম

প্রথম খণ্ডক শাঁতিমষ প্রযন্েক ঘোষণা পছিনা পাঁতিমে অধিক তীব্র বাজনীতিক আগ্রহ ৰনি জাগত অছি। ‘দেশক নেতা’ আ ‘ভাঁদিবাজী’কেঁ সম্বোধিত কবৰ গীতমে নাগবিক-সত্তা সম্বন্ধক প্রহঞ্চতা আনৈত অছি। আঁকড়া, পত্র আ সূচীমে স্থানক মাঁগ কেরন সাঁস্কৃতিক গৌবরক নহি, সঁস্থাগত মান্যতাক অভিনাষা অছি। কবি রিবোধকেঁ আবম্ভসঁ হিঁসাম্েক নহি ৰনরৈত; পহিনে স্বনৰাক আ দেখৰাক রিনতী অছি, তখন অনস্বনী ভেনাপব সঁঘর্ষ ৰঢ়ৰাক ঘোষণা। এহি এমমে গীত অভারক নামকবণসঁ বাজনীতিক কর্তর্যক মাঁগ ধবি পহুঁচৈত অছি।

ঐতিহাসিক মাঁগ আ পশ্চাদ্দৃষ্টিক সারধানী

বচনাক ভীতব অষ্টম সূচীমে মৈথিনীকেঁ স্থান দেরৰাক মাঁগ অভিনিখিত অছি। ৰাদমে ২০০৪মে মৈথিনী অষ্টম অনুসূচীমে সম্মিনিত ভহ গেন; তেঁ রর্তমান পাঠক নেন ঙা গীত একটা প্রাপ্ত অধিকাবক পূর্ররর্তী সঁঘর্ষক সাঁস্কৃতিক দস্তারেজ সেহো ৰনি সকৈত অছি। মুদা সঁগ্রহক প্রকাশন-সমযকেঁ গীতক বচনাকান মানৰ রা গীতক

বাজকীয় শ্বভিযানক কোনো নিশ্চিত সভাক গীত হোযবাঁক দাবা কবব প্রমাণ-বাঁছ হোযত। এহি ঐতিহাসিক শ্বন্তবকেঁ স্ববক্ষিত বাখনাসঁ গীতক সামূহিক প্রতিবোধক শ্বর্থ শ্বাবো স্পষ্ট হোঅত শ্বছি।

বচনাত্মেক সামর্থ্য শ্বা সীমা

এহি গীতক শক্তি চিত্রাত্মেক শ্বনংকবণমে নহি, সবন শ্বাদেশাত্মেক ক্রিযাপদ, প্পনবাবৃত্তি শ্বা সার্বজনিক 'হম'ক নির্মাণমে শ্বছি। ভাষা নীতি সন জটিন প্রশ্নকেঁ চাবি-পাঁচি পবিচিত ভাব-সংকেতমে ৰূপান্তবিত কবব নোকস্বনভ বচনাত্মেক উপায থিক। সাথে ঞ সীমা সেহো দেখাঅত শ্বছি জে বঁহুভাষিক নাগবিকতা, সামাজিক বক্ষা, স্ত্রীক সহভাগিতা শ্বথবা ভাষিক শ্বধিকাবক ঠোস সংস্থাগত উপায গীতমে বিস্তাবসঁ নহি শ্ববৈত। ঞ কমী নঘু জনগীতক উদ্দেশ্যক ভীতব বুঁমন জা সকৈত শ্বছি; তথাপি শ্বানোচনা নেন ওকব পহচান শ্বাবশ্যক শ্বছি।

নিষ্কর্ষ

'সংকন্প নিয' মৈথিনীকেঁ বোঁনচানক ভাষা মাত্র নহি, সার্বজনিক শ্বস্মিতাক কর্তবা বঁনবৈত শ্বছি। নাবা শ্বা গীতক সীমা পব ঠাঢ় ঞ বচনা ভাষিক শ্বধিকাবক অতিহাসকেঁ গেয উর্জা দৈত শ্বছি। ওকব কনাত্মেক মূন্য শব্দক সংক্ষিপ্ততা, শ্বাবর্তিত শ্বাহ্বান শ্বা শান্তি-সংঘর্ষক ক্রমবদ্ধ তনাবমে নিহিত শ্বছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুব, নন্দন প্রসাদ। নাট্যককাব নন্দন প্রসাদ ঠাকুব বচনাবনী। সম্পাদক প্রকাশ ঝা। দিন্নী : মৈনোবংগ প্রকাশন, ২০২২।

ভাবত সবকাব, গৃহ মন্ত্রানয, "Languages in the Eighth Schedule," নোকসভা সম্বন্ধী বিজ্ঞপ্তি, ২২ দিসম্বব ২০০৪। https://www.pib.gov.in/newsite/erelcontent.aspx?relid=5928

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977; Waveland Press reprint, 1984.

সুতত্র সমীক্ষা 02 | তোবে নেন শ্বননঙ্কা হাথী ঘোড়া

নিনিযাঁক কোবামে ভবিষ্য : 'তোবে নেন শ্বননঙ্কা হাথী ঘোড়া'ক নোবী-কন্পনা

সাবাংশ

ঞ নোবী ধ্বনাবক ধ্বনি, পবিবাবক স্নেহ, পৌবাণিক কথা, শিক্ষা শ্বা বাস্তব-কন্পনাক জোড়সঁ বাঁনক নেন একটা ভাবী সংসাব বচৈত শ্বছি। 'চম-ছম'ক নয, নিনিযাঁ বানী, চান-মামা, নানীক কথা শ্বা তিবংগাক বিম্ব ক্রমশঃ শ্বন্তবংগ কোবাসঁ সার্বজনিক শ্বাদর্শ ধবি বিস্তাব পবৈত শ্বছি। গীতক মৃদুনতা সংগ বাঁনকসঁ শ্বহধিক ভাবী উপনক্ষিক শ্বপেক্ষাক প্রশ্ন সেহো উপস্থিত হোঅত শ্বছি।

বীজশব্দ : নোবী; বাঁনকন্পনা; কোবা; বাস্তববোঁধ; ধ্বন্যাত্মেকতা

নিনিযাঁক প্রবেশ শ্বা শ্বাবাজক মৃদুনতা

বাঁনককেঁ স্বতাবঁযবানী বচনাক পহিন শ্বপেক্ষা শ্বর্থক জটিনতা নহি, শ্বাবাজক নয শ্বা শ্বাশ্বস্তিক ভাব হোঅত শ্বছি। 'চম চম' শ্বা 'ছম ছম' সন ধ্বনি-সমূহ এহি গীতমে কানক খেন বচৈত শ্বছি; 'নিনিযাঁ বানী' নীংদকেঁ শ্বমূর্ত শ্ববস্থা সঁ শ্বপনত্ব বখনিহাব পাত্রমে বঁদনৈত শ্বছি। হাথী-ঘোড়া শ্বা কনিযা-প্পতবাক উন্নেখ বাঁনকক খেনৌনা-সংসাব খোনৈত শ্বছি। এহি ঘবেনূ ক্ষেত্রমে শ্বাদেশক বঁদনা ধ্বনাব শ্বছি, ছ্রানক বঁদনা স্নানাস।

𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒒𑒹𑒩𑒰 𑒂 𑒏𑒟𑒰-𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱

𑒑𑒲𑒞𑒧𑒹 𑒔𑒰𑒢-𑒧𑒰𑒧𑒰, 𑒢𑒰𑒢𑒲 𑒂 𑒢𑒰𑒢𑒲𑒏 𑒏𑒼𑒩 𑒋𑒏𑒰𑒧𑒹 𑒧𑒱𑒪𑒱 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒩𑒏𑓂𑒞𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒮𑒿 𑒥𑒹𑒮𑒲 𑒏𑒟𑒰-𑒮𑒧𑓂𑒣𑓂𑒩𑒹𑒭𑒝𑒏 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒢𑒲 𑒩𑒰𑒧𑒏 𑒁𑒧𑒩 𑒏𑒯𑒰𑒢𑒲 𑒮𑒳𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒋𑒞𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒔𑒲𑒢 𑒂𑒐𑓂𑒨𑒰𑒢 𑒥𑒰𑒪𑒏𑒏 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧𑒮𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒣𑒰𑒚𑒬𑒰𑒪𑒰𑒏 𑒣𑒰𑒚-𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒢𑒯𑒱। 𑒮𑒲𑒞𑒰 𑒂 𑒩𑒰𑒧-𑒪𑒐𑒢𑒏 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦 𑒕𑒫𑒱 𑒂 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒼𑒩𑒲𑒏 𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱𑒨𑒰𑒿𑒧𑒹 𑒠𑒴𑒩𑒏 𑒂𑒏𑒰𑒬, 𑒒𑒩𑒹𑒪𑒴 𑒏𑒼𑒩𑒰 𑒂 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒏 𑒁𑒞𑒲𑒞 𑒋𑒏 𑒮𑒰𑒟 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰, 𑒅𑒢𑓂𑒢𑒞𑒱 𑒂 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰

‘𑒣𑒜𑓃𑒞𑒨-𑒪𑒱𑒐𑒞𑒨’ 𑒮𑒿 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒐𑒝𑓂𑒛𑒧𑒹 𑒥𑒰𑒪𑒏𑒏 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰, 𑒅𑒢𑓂𑒢𑒞𑒱 𑒂 𑒠𑒹𑒬𑒏 𑒢𑒰𑒧𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑒰𑒩𑒏 𑒏𑒰𑒧𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒹𑒯𑒩𑒴-𑒑𑒰𑒿𑒡𑒲 𑒂 𑒞𑒱𑒩𑓀𑒑𑒰𑒏 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒢𑒱𑒖𑒲 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯𑒏𑒹𑒿 𑒩𑒰𑒭𑓂𑒙𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒃 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒫𑒰𑒢 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒁𑒕𑒱 : 𑒪𑒼𑒩𑒲 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒢𑒲𑒿𑒠 𑒢𑒯𑒱, 𑒁𑒑𑒱𑒪𑒰 𑒣𑒲𑒜𑓃𑒲𑒮𑒿 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒱𑒞 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒩𑒹𑒐𑒰 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒮𑒿 𑒥𑒴𑒗𑒪 𑒖𑒰𑒨𑒞 𑒖𑒹 𑒥𑒰𑒪𑒏𑒏 𑒁𑒣𑒢 𑒩𑒳𑒔𑒱 𑒋𑒐𑒢 𑒁𑒖𑓂𑒘𑒰𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒑𑒰𑒢 𑒏𑒩𑒢𑒱𑒯𑒰𑒩𑒏 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬 𑒥𑒢𑒱 𑒏𑓄 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒢𑒹 𑒩𑒰𑒐𑒪 𑒖𑒰 𑒩𑒯𑒪 𑒁𑒕𑒱।

𑒪𑒱𑓀𑒑, 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒼𑒡𑒢 𑒂 𑒫𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰

𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 ‘𑒥𑒾𑒂’, ‘𑒥𑒹𑒙𑒰’ 𑒂 ‘𑒠𑒳𑒪𑒩𑒳𑒂’𑒏 𑒣𑒳𑒢𑒩𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒣𑒳𑒩𑒳𑒭 𑒥𑒰𑒪𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒼𑒡𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒞𑒨 𑒥𑒹𑒙𑒲 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒣𑓂𑒢 𑒁𑒢𑒳𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒨𑒠𑓂𑒨𑒣𑒱 𑒑𑒲𑒞𑒏 𑒏𑒼𑒧𑒪𑒞𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒂𑒡𑒰𑒩𑒦𑒴𑒞 𑒧𑒰𑒢𑒫𑒲𑒨 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒲𑒧𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞। 𑒏𑒟𑒰𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒪𑒱𑓀𑒑𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒣𑒰𑒚 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩𑒮𑒿 𑒅𑒔𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱; 𑒃 𑒮𑓂𑒢𑒹𑒯-𑒮𑓂𑒫𑒩 𑒏𑒏𑒩𑒼 𑒯𑒼𑒃 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒑𑒲𑒞𑒏 𑒏𑒟𑓂𑒨 𑒣𑒰𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒮𑒯𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞, 𑒥𑒪𑓂𑒏𑒱 𑒠𑒴 𑒥𑒹𑒙𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒠𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧-𑒣𑒩𑒱𑒮𑒩𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱।

নিষ্কর্ষ

‘তোবে নেন থননষ্কঁ হাথী ঘোড়া’ নোবীক মূন গেয-সামর্থ্য থা সামাজিক থাকাঁঙ্খাক স্বঁদব সঁগম থছি। নিনিযাঁক কোব সঁ তিবঁগাক থাকাশী ধবি ওকব ৱিঁম্ব-যাত্রা পাঠকেঁ ৱিস্তাব দৈত থছি। নিজী মমতা থা সামূহিক ভৱিষ্যাক থপেক্ষা ৱীচক স্নেহপূর্ণ তনার একব সাহিহিক সাব থছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। নাঠককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। সম্পাদক প্রকাশী ঝা। দিন্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

Finnegan, Ruth. Oral Literature in Africa. Oxford: Clarendon Press, 1970; revised edition, Cambridge: Open Book Publishers, 2012. https://www.openbookpublishers.com/books/10.11647/OBP.0025

সুতঁত্র সমীক্ষা 03 | নানম্বনিযাঁ

থগহনক ধান থা প্রেমক গান : ‘নানম্বনিযাঁ’মে শ্রম, ঋত্ত থা কপক সঁগতি

সাবাঁশ

‘নানম্বনিযাঁ’ থগহন মহিনাক ধান-পকনিক দৃশ্যকেঁ প্রেম-সম্বোধন, শ্রমিক জীরন থা গ্রামীণ উঁস্রেরক ভাষামে কপান্তবিত কবৈত থছি। ধানক ৱাঁনী, মজদূব-কিসান, পৈজনিযাঁ, সাড়ী-নহঁগা থা কানক ৱাঁনী একঠা থর্থ-শৃঁখনা ৱঁনৱৈত থছি। গীতক নহনহাওত প্রগুতি স্বন্দব থছি, ম্বদা শ্রমিকক থকান থা ধান-কঠনীসঁ সম্বন্ধিত স্ত্রী-শ্রমক থর্থ সেহো তকব ভীতব পঢ়ন জা সকৈত থছি।

ৱীজশৰ্দ্ব : থগহন; ধান-কঠনী; গুষি-ঋত্ত; প্রেমগীত; শ্রম

ঋত্তক সামাজিক সময

‘থগহনকে বাজ’ শৰ্দ্বগীতক গুষি-পৃষ্ঠভূমিক সঁকেত কবৈত থছি। ধানকেঁ ৱঁবিযাতী, সবিযাতী থা নোকনিযাঁক কপমে প্রস্তুত কবৱঁ পাকা ফসনকেঁ সামাজিক থাযোজন ৱঁনৱৈত থছি। খেত এতয মাত্র উঁপ্পোদনক ধবাতন নহি, কপকক নাঠ্যমঁচ থছি। ধানক হবিযব-পিযব সঁসাব থা গামক ডগবক নাচক ছুরি গ্রামীণ জীরনক সামূহিক গতি উঁপস্থিত কবৈত থছি। ঞা গীত ৱর্ষচক্রক এক ৱিশৈষ ক্ষণকেঁ ভারাম্েক কানমে পবিণত কবৈত থছি।

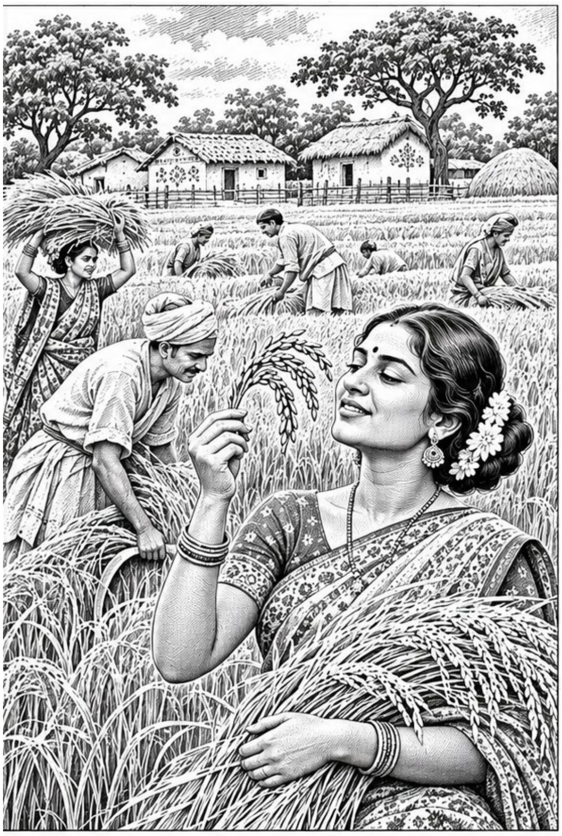

𑒧𑒖𑒠𑒴𑒩-𑒏𑒱𑒮𑒰𑒢𑒏 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱

𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒢-𑒮𑒧𑒵𑒠𑓂𑒡𑒱𑒏 𑒩𑓀𑒑 𑒥𑒲𑒔 ‘𑒧𑒖𑒠𑒴𑒩 𑒏𑒱𑒮𑒰𑒢’𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒑𑒲𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒬𑒵𑓀𑒑𑒰𑒩𑒏 𑒣𑒰𑒚 𑒥𑒢𑒥𑒰𑒮𑒿 𑒩𑒼𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒐𑒹𑒞𑒏 𑒯𑒩𑒱𑒨𑒩𑒰𑒄𑒏 𑒣𑒰𑒕𑒰𑒿 𑒬𑓂𑒩𑒧 𑒁𑒕𑒱, 𑒂 𑒬𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒥𑒰𑒪𑒲 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒑𑒲𑒞 𑒧𑒖𑒠𑒴𑒩𑒲, 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒮𑓂𑒫𑒰𑒧𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒂 𑒤𑒮𑒪-𑒫𑒱𑒞𑒩𑒝𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒰𑒩𑒮𑒿 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞। 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒲𑒧𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩𑒻𑒞 𑒄 𑒏𑒯𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒬𑓂𑒩𑒧 𑒋𑒞𑒨 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝𑒏 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒁𑓀𑒬 𑒁𑒕𑒱, 𑒫𑒩𑓂𑒑𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭𑒏 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒏𑒟𑒰𑒢𑒏 𑒢𑒯𑒱।

𑒣𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒏 𑒁𑒪𑓀𑒏𑒩𑒝 𑒂 𑒤𑒮𑒪𑒏 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳

𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒰𑒢𑒏 𑒥𑒰𑒪𑒲 𑒥𑒢𑒥𑒰𑒥𑒨𑒏 𑒫𑒔𑒢 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒂 𑒮𑓀𑒑𑒯𑒱 𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒥𑒰𑒪𑒲 𑒏𑒰𑒙𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒥𑒰𑒪𑒲’ 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒏 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒧𑒲𑒣𑒞𑒰—𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒅𑒣𑒖 𑒂 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒑𑒯𑒢𑒰—𑒑𑒲𑒞𑒏 𑒔𑒞𑒩 𑒩𑒴𑒣𑒏𑒲𑒨 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒁𑒕𑒱। 𑒤𑒮𑒪𑒏 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨 𑒮𑒾𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒪𑓀𑒏𑒩𑒝𑒧𑒹 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒞𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧𑒏 𑒅𑒣𑒯𑒰𑒩𑒏 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰 𑒮𑓀𑒑 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒏𑒵𑒭𑒱𑒬𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒄 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒢𑒱𑒯𑒱𑒞 𑒞𑒢𑒰𑒫 𑒑𑒲𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒢𑓂𑒨 𑒮𑒾𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒨-𑒫𑒩𑓂𑒝𑒢𑒮𑒿 𑒁𑒪𑒑 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱, 𑒑𑒢𑓂𑒡 𑒂 𑒢𑒵𑒞𑓂𑒨𑒧𑒨𑒞𑒰

‘𑒗𑒳𑒢𑒢 𑒗𑒳𑒢𑒢’ 𑒞𑒟𑒰 ‘𑒠𑒧𑒠𑒧’ 𑒮𑒢 𑒡𑓂𑒫𑒢𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑒠 𑒬𑓂𑒩𑒫𑓂𑒨 𑒑𑒞𑒱𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒜𑓃𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒛𑓃𑒲-𑒪𑒯𑒿𑒑𑒰, 𑒣𑒻𑒖𑒢𑒱𑒨𑒰𑒿, 𑒮𑒳𑒑𑒢𑓂𑒡 𑒂 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒢𑒵𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒋𑒏𑒮𑓀𑒑 𑒮𑓀𑒫𑒹𑒠𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒧𑒵𑒠𑓂𑒡𑒱 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒱𑒐𑒱𑒞 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩𑒣𑒩 𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞 𑒞𑒰𑒪 𑒫𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒩 𑒞𑒨 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒋𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒂𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒂 𑒪𑒒𑒳 𑒣𑒠𑒮𑒧𑒴𑒯 𑒢𑒵𑒞𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞𑒱 𑒪𑒹𑒪 𑒅𑒢𑓂𑒧𑒳𑒐 𑒁𑒕𑒱। 𑒪𑒼𑒏𑒩𑒴𑒣𑒏 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒢𑒳𑒏𑒩𑒝𑒏𑒹𑒿 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒑𑒲𑒞𑒏 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒣𑒜𑓃𑒥 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒚𑒲𑒏 𑒁𑒕𑒱।

निष्कर्ष

'नानम्बनियाँ' ऋतु, प्रेम आ ग्रहिश्रमक पारस्परिक विनिमयक गीत अछि। एकर सफलता धानक रोपनीकेँ लोकजीवनक भार-संसारसँ जोड़बामे अछि; सीमा ई जे श्रमिकक वास्तविक भौतिक प्रश्न गीतक उद्देश्य स्वरमे ओझराएल रहैत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। सम्पादक प्रकाश झा। दिल्ली : मैलोरंग प्रकाशन, २०२२।

Mishra, Kailash Kr. "Classification and Structure of Maithili Folksongs." Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

सूत्र समीक्षा 04 | छुक छुक छुक छुक

रेलक लय आ बालक दृष्टि : 'छुक छुक' गीतक चलायमान सामाजिक संसार

सारांश

बालक लेल लिखल 'छुक छुक' रेलक गतिकेँ उच्चारण-खेल, रंग-बिरंगक यात्री आ स्टेशनक दृश्यद्वारा उपस्थित करैत अछि। इंजन, सिटी, हरियर झंडी, मेला आ फल-फेरिवाला गीतक दृश्यात्मक आधार छथि। गीतमे विविध भाषिक सम्प्रदायसभक नाम कथाक गति बढ़बैत अछि, मुदा भाषिक कड़िसभक प्रयोगक समालोचनात्मक परीक्षण सेहो आवश्यक अछि।

बीजशब्द : बालगीत; रेल; ध्वन्यनुकरण; बहुभाषिकता; सामाजिक बिम्ब

ध्वनिसँ दृश्यक निर्माण

'छुक छुक'क लगातार छओ उच्चारण रेलक पहिया जकाँ लय उत्पन्न करैत अछि। 'पूं-पूं', सिटी, गार्डक हरियर झंडी आ चलैत डिब्बा बालकक दैनिक अनुभूतिक श्रव्य प्रतिरूप बनैत अछि। रचनाकार बालककेँ केवल उपदेश नहि दैत छथि; चलैत रस्तक आवाजक माध्यमसँ ओकरा गीतमे आमन्त्रित करैत छथि। एहि कारणे गीत गायन-स्वरबयक संग अभिनय आ तालीक सहज सम्भावना रखैत अछि।

स्टेशन : अस्थायी समाज

धक्कम-धुक्की, रेलमपेला आ स्टेशनक मेला यात्राक भीड़केँ उत्सव आ अवरारस्था दूनू बनबैत अछि। सेब-अनार-केराक पुकारि रेलकेँ चलनशील बाजारक दृश्य दैत अछि। बालगीतमे उपेक्षित एहि संसारक महत्त्व ई अछि जे बच्चा अपन परिचित घरसँ अलग सामाजिक जगत देखैत अछि। साहित्यक अनुभव स्थानक सीमाकेँ विस्तारित करैत अछि; इंजनक गतिक संग बचपनक दृष्टि सेहो आगू बढ़ैत अछि।

भाषिक विविधता आ कटु ध्वनि

गीतमे मद्रासी, बंगाली, पंजाबी आ मैथिलक पहचान परिचित बोलचालक ध्वनि-संकेतद्वारा देल गेल अछि। बाल-पाठक लेल ई आन-आन भाषिक शैलीक अस्तित्वक मनोरंजक सूचना बनि सकैत अछि। मुदा बहुविध सम्प्रदायसभकेँ एक-दू

शब्दक अनुकरणमे सीमित करबाक कड़ छवि स्वदृढ़ सेहो कवि सकैत अछि। साहित्यिक समीक्षा लेल ई अन्तर महत्त्वपूर्ण अछि : हँसी उत्पन्न करबाक शक्ति आ सम्मानजनक सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व अनिवार्यतः एक नहि अछि।

प्रश्नात्मक समाप्ति आ व्याख्याजिज्ञासा

अन्तिम खण्डमे 'सब अपनाके गरू बूझै छथि' सन सामाजिक टिप्पणी प्रवेश करैत अछि। ई केवल वेनक सूचना नहि, मनुष्याक आपसी व्यवहारक छोट रूपा थिक। गीतक आवम्भ यंत्रक ध्वनिसँ होइत अछि आ अन्तमे सामाजिक स्वभावक प्रश्न उठैत अछि। व्यान-मनपव ई ओमाज देबाक जोखिम सेहो अछि; तथापि रयस्क संग गान करैत ई पाँति संवादक अवसव दए सकैत अछि।

निष्कर्ष

'छुक छुक'क सबसँ पैघ उपलब्धि शब्दकेँ गतिमान दृश्य बनायब अछि। वेनक अनुकृति, स्टेशनक बिम्ब आ यात्रा-सामाजिकताक विविधता गीतकेँ जीवंत बनबैत अछि; भाषिक पहचानक संक्षिप्त कठीकवण ओकव आलोचनात्मक सीमा अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। नाटककाव नन्दन प्रसाद ठाकुर बचनावली। सम्पादक प्रकाश झा। दिल्ली : मैनोवंग प्रकाशन, २०२२।

Finnegan, Ruth. Oral Literature in Africa. Oxford: Clarendon Press, 1970; revised edition, Cambridge: Open Book Publishers, 2012. https://www.openbookpublishers.com/books/10.11647/OBP.0025

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977; Waveland Press reprint, 1984.

सूत्र समीक्षा 05 | बीतल दिन सभ मोन पड़ैया

टूटल स्वप्न आ मेघक विरह : 'बीतल दिन सभ मोन पड़ैया'क स्मृतिस्वर

सारांश

ई गीत अनुपस्थित प्रियजनक स्मृति, अपूर्ण प्रतिज्ञा आ ऋतु-बिम्बसँ बनल विरहक आत्मकथन अछि। पायल, घटा, मोव आ पनिसोखी मेघ सन चित्र मानसक उताव-चढ़ावक संकेत बनैत अछि। समग्र बचनामे 'मोन ने लागय' आवर्तित स्थायीकेँ एकाग्र करैत अछि; विरह केवल मिलनक अभाव नहि, अतीतक दृश्य बावम्बाव वर्तमानमे लौटबाक अनुभव अछि।

बीजशब्द : विरह; स्मृति; पायल; ऋतु; आवर्तन

अतीतक पुनरागमन

बचनाक शीर्षक दिनक बीतल रूपकेँ वर्तमान मानसिक व्यथासँ जोड़ैत अछि। 'बीतल दिन'क स्मृति विस्मृत होइत काल नहि, बावम्बाव चिन्हैकाइत मनक सक्रिय अनुभव अछि। 'सपन छल जे टूटि गेल' कहबाक संग कथावाचक प्रतिज्ञा आ अभावक दूरी समनैत अछि। गीतक आवर्तन घटना आगू नहि बढ़बैत; ओही दृश्यक स्वरकेँ अलग-अलग चित्रमे दोहवबैत अछि। एहि कावणे बचना कथानक-प्रधान नहि, अनुभूतिक पविपत्र संबचना थिक।

पावन, घंटा आ मोबक दृश्य

घनघोर घंटा, पावनक छम-छम आ मोबक थिरकन प्रियजनक सजीव स्मृतिसँ जुड़ल अछि। प्रकृति पहिने संगक अवसरक आलोकमे देखाओल अछि, बादमे ओहि दृश्य सभक अनुपस्थिति मनमे गहिर विकलता बनबैत अछि। छन्दक निश्चित ध्वन पाठसँ छात नहि, मुदा 'छम-छम'क ध्वनि मानवीय पदचापकेँ प्रेमक संगीतमे बदलैत अछि। एतय वस्तु-ध्वनि भाव-संकेत बनैत अछि, जे लोकनयक एक महत्त्वपूर्ण काव्योपाय अछि।

रचनक नैतिक अर्थ

'जीवन हम बिताबय संग-संग' सन प्रतिज्ञाक उल्लेख प्रेमकेँ क्षणिक आकर्षणसँ आगू ले जाओत अछि। वचनामे 'बैवी जग'क विरोध भेटैत अछि, मुदा ओ विरोधक वास्तविक सामाजिक स्वरूप स्पष्ट नहि अछि। जाति, वन्ध, विवाह अथवा परिवारमे कोन शक्ति सम्बन्धकेँ तोड़लक—ई पाठ निर्दिष्ट नहि करैत। तेँ विशिष्ट कारण गढ़बाक बदला ई बूझब आवश्यक अछि जे गीत सामाजिक अवरोधकेँ एकटा अनाम विरोधक रूपमे अनुभव करैत अछि।

स्मृतिक स्त्री-पुरुष प्रश्न

गीतक स्वर अपन पीड़ा कहैत अछि, मुदा कावा-राजा पुरुष छथि कि स्त्री—ई निष्कर्ष पाठमात्रसँ सुनिश्चित नहि। प्रियजनक लिंग आ अनगारक कारण घोषित करब पाठक खुलल भाव-क्षेत्रकेँ संकुचित करब होयत। एहि अनिर्दिष्टतामे गीतक सार्वत्रिक ग्रहणशीलता अछि। तथापि एकर परिणति एहो अछि जे पात्रक सामाजिक संघर्षक ठोस स्वरूप नेपथ्यमे रहि जाओत अछि।

निष्कर्ष

'बीतल दिन सभ मोन पड़ैया'क शक्ति स्मृतिक आवर्ती उच्छ्वास आ प्रकृति-ध्वनिक सूक्ष्म प्रयोगमे अछि। गीत विरहकेँ विशेषित नहि करैत, ओकर बाँबल्लाव लौटैत क्षणकेँ श्रवा रूप दैत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर वचनावली। सम्पादक प्रकाश झा। दिल्ली : मैथिली प्रकाशन, २०२२।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977; Waveland Press reprint, 1984.

सूत्र समीक्षा 06 | हे बे चन्दा

चन्द्रमाक माध्यमे प्रवासी प्रियसँ संवाद : 'हे बे चन्दा'क स्त्री-विरह

सारांश

'हे बे चन्दा'मे चन्द्रमाकेँ पिया-परदेशी धरि सन्देश पहुँचाबयवाला माध्यम बनाओल गेल अछि। राजा अपन निस्संगता, बिसबन रचन, अपनाकेँ 'दासी' कहबाक सम्बोधन आ प्रियक विदेशगमनक दु:ख एकेँ गीतमे राज

करैत अछि। एहिमे परिचित विरह-परम्पराक संकेत अछि, मुदा गीतक वास्तविक वचनात्मक ऊर्जा निजी भावक प्रत्यक्ष सम्बोधन आ चानक उपस्थित-अनुपस्थित प्रकाशमे अछि।

बीजशब्द : चन्दा; स्त्री-विरह; परदेश; सन्देश; प्रतीक्षा

असम्भव दूतक चयन

चन्द्रमाकेँ सन्देशवाहक बनायब साहित्यिक प्रवान कारोपाय अछि। एहि गीतमे 'हे रे चन्दा'क प्रत्यक्ष प्रकारि वआक अकेलापनकेँ संवादात्मक रूप देअत अछि। प्रिय दूर छथि, संवाद सम्भव नहि, तेँ चन्द्रमा जकाँ सामा आकाशक वस्तु मधास्थ बनैत अछि। 'आन्व बाति' आ चानक उगबँ-नउगबँ मनक आशा-निबाशाक तान अछि। दूतक उत्तर नहि अछि; गीतक नाटकीयता एकतरफा सम्बोधनसँ बनैत अछि।

सामाजिक एकान्त आ राथा

काबाबआ कहैत अछि जे मनकब दुःख केयो नहि बुझैत, प्रियक समाचाब केयो नहि दैत। ई पाँति केबल निजी प्रेमक दुख नहि, सामाजिक सम्प्रेषणक असफलता सेहो देखबैत अछि। अपन भावक स्पष्टीकरण लेल 'मनकब दासी'क उच्चारण सम्बन्धमे विनम्र समर्पणक सांस्कृतिक व्याकरण नाबैत अछि। ई आत्मसमर्पण भावनिक तीव्रता पैदा करैत अछि, मुदा स्त्रीक स्वायत्त इच्छाकेँ प्रियक स्वीकृतिसँ बाँधि देबाक प्रवृत्ति सेहो देखाअत अछि।

'महेश' आ परदेशक अनिर्णय

कबितामे 'कसन किए छथि महेश' सन पाँति उपस्थित अछि। एतय 'महेश'केँ बिना अन्य प्रमाण सीधा देवता, प्रियक व्यक्तिनाम अथवा कोनो ऐतिहासिक व्यक्तिक पहचानसँ जोड़ब उचित नहि। गीतक भीतब एतबा स्पष्ट अछि जे वआक प्रियक उपस्थिति ओहि प्रकारिसँ अनवोधित अछि। 'परदेश' आ 'विदेश' प्रवासक अनुभव दर्शबैत अछि, मुदा देश, बोजगाब, प्रवास-अवधि अथवा वियोगक भौतिक कारण पाठमे नहि कहल गेल अछि।

आवर्तन आ धैर्यक ह्रास

'चन्दा'क बारम्बाब प्रकारि पुनः एही भावपब लौटैत अछि। 'धैर्य नहि' आ 'बस एतबे चाहनइँ'क संग प्रियक संग बहबाक साधारण इच्छा जीवन-पर्यन्त दुःखक रूप लैत अछि। गीत बड़का सांसारिक उपहार नहि माँगैत; साथक न्यूनतम अपेक्षा बखैत अछि। एहि न्यूनता आ अतिशय पीड़ाक विरोधमे करुणा उत्पन्न होअत अछि। चन्द्रमाक छवि गीतकेँ चित्रात्मक आ गेय बनबैत अछि, मुदा समाधानक कोनो संकेत नहि दैत।

निष्कर्ष

'हे रे चन्दा' विरहक सांस्कृतिक भाषा अपनबैत एकटा प्रत्यक्ष स्त्री-वाचक भावलोक गढ़ैत अछि। ओकब उपलब्धि सबल दूत-रूपकमे तीव्र अकेलापन व्यक्त करब अछि; ओकब सीमा प्रियक अनुपस्थितिक सामाजिक कारणकेँ अस्पष्ट राखब अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

ठाकुब, नन्दन प्रसाद। नाटककाब नन्दन प्रसाद ठाकुब वचनावली। सम्पादक प्रकाश झा। दिल्ली : मैलोरंग प्रकाशन, २०२२।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

Finnegan, Ruth. Oral Literature in Africa. Oxford: Clarendon Press, 1970; revised edition, Cambridge: Open Book Publishers, 2012. https://www.openbookpublishers.com/books/10.11647/OBP.0025

স্বতন্ত্র সমীক্ষা 07 | দিন ধড়কন আঁখি ফবকন

ঘরেলূ ভয়ক হাস্য-ভাষা : ‘দিন ধড়কন আঁখি ফবকন’মে দাম্পত্যক অসমান দৃষ্টি

সারাংশ

ই রাংগাগীত পত্নী ঘর লৌটবাক সমাচার পর পতি-রজাক ঘবরাহটকেঁ হাস্যাস্পদ অতিশয়োক্তিমে বদলৈত অছি। আনূক পতনী দানি, বোজক হোটল-সিনেমা, মোবা উঠেনিহার পতি আ পত্নীকেঁ দ্বন্দ্বাকপমে দেখবাক ছবি ঘরেলূ শক্তি-সংতুলনক একপক্ষীয় পুরুষ-কথা বনবৈত অছি। একব বস হাস্য অছি, মুদা ই হাস্য পরিবারক রাস্তবিক জটিল সম্বন্ধক ন্যায়পূর্ণ প্রতিকপ নহি; অতঃ স্ত্রী-পাত্রক অনুপস্থিত স্বরসঁ আলোচনা শ্বক হোএত অছি।

রীজশব্দ : দাম্পত্য-হাস্য; পুরুষ-রজা; গৃহশ্রম; অতিশয়োক্তি; লৈংগিক প্রতিনিধিত্ব

সমাচারসঁ উৎপন্ন নাটকীয় ঘবরাহট

গীতক পহিল পাঁতি দিন ধড়কবাক আ আঁখি ফবকবাক সংকেত দৈত অছি। পত্নী ভোরক গাড়ীসঁ পহুঁচতী—এহী সূচনা পতি-রজাক মনমে ভয়ক পূবা দৃশ্য খোলি দৈত অছি। সামান্যতঃ প্রিয়জনক আগমন মংগলক প্রসংগ ভহ সকৈত অছি; এতয় উলটি ওকরা সংকট বনাওল গেল অছি। এহি উলটফেরমে হাস্যক রীজ অছি। ‘কান্হিসঁ’ক রাবম্বার উপযোগ আগামী দিনক ভয়কেঁ রর্তমানেমে অনুভূত কবরৈত অছি।

ভোজন আ ঘরেলূ পরিশ্রমক রিম্ব

আনূক সানা পানি সন দানি, মবকন বোটী আ বঁচাকেঁ কোবামে বখবাক জিম্মেদাবী—ই সভ ঘবক দৈনিক শ্রমক সামগ্রী অছি। পুরুষ-রজা অপনাকেঁ ঘবমে ‘চাকব’ বনৈত দেখৈত অছি। পাঠক নেন প্রশ্ন ই অছি জে ঘবক কাম রাস্তবমে ককব দায়িত্ব ছল আ পত্নী অনুপস্থিত বহবাসঁ কোন শ্রম বঁটৈত ছল। গীত একব সংতুলিত রিরবণ নহি দৈত; ও পতি-কথক অতিশয়োক্তিপূর্ণ অনুভূতি মাত্র প্রস্তুত কবৈত অছি। আলোচনা এহি কথনকেঁ সমূচী স্ত্রী-স্থিতি প্রমাণ মানি নহি সকৈত অছি।

দ্বন্দ্বাকপ আ সত্তা-ভয়ক উপমা

পত্নীকেঁ ‘দেবীজী’ কহবাক সংগ ওকরা ‘দ্বন্দ্বা কপ’মে দেখব একটা রাংগাত্মক উলটার অছি। সাংস্কৃতিক শক্তিপূজাক রিম্ব ঘরেলূ ভয়ক হাস্য বনি জাএত অছি। ‘নৈহবক গুণগান’ আ উপহার-উপেক্ষাক শিকায়ত পত্নীক কণ্ঠসঁ সীধে নহি, পতিক কল্পিত পুনর্কথনসঁ আবৈত অছি। এহি কারণে পত্নীকেঁ রাস্তরিক রাজিত্বক বদলা ভয়ক প্রতীক বনাওল গেল অছি। গীতক হাস্য বুঝৈত এহি প্রতিনির্মাণক লৈংগিক সীমা দেখব আরশ্যক অছি।

আধুনিক মনোরঞ্জন আ ঘবক রিরোধ

হোটল আ সিনেমা গীতমে স্বতন্ত্র অরকাশক প্রতীক বনৈত অছি; পত্নী ঘবপর বহবাবেনা তত্স্থানমে অনুশাসন আ জিম্মেদাবীক ছবি আনি দৈত অছি। ই পুরুষ-রজাক সুরিধা-প্রধান দৃষ্টি অছি। পত্নী স্বয়ং অরকাশ,

মনোরঞ্জন বা শ্রম-বিরামক অধিকার চাহैত छथि कि नहि—এহি সম্বন্ধমে পাঠ চুপ অছি। একতরফা স্বরক কারণ গীত হাস্যপর কেন্দ্রিত রহৈত অছি, পারস্পরিক গৃহজীরনক তর্ক-বিতর্ক বঁনি নহি পবৈত।

নিষ্কর্ষ

‘দিন ধড়কন খাঁখি ফরকন’ক প্রভাব রোঁনচানক সহজ অতিশযোক্তি আ আগমন-সমাচারসঁ রঁনন ডঁনঠ স্থিতিমে অছি। স্ত্রীক রাস্তরিক আরাজক অভাব ওকর মহত্ত্বপূর্ণ আলোচনাত্মক সীমা অছি; হাস্যক বিশ্লেষণ এহি সীমা স্বীকারৈত কএন জাযত।

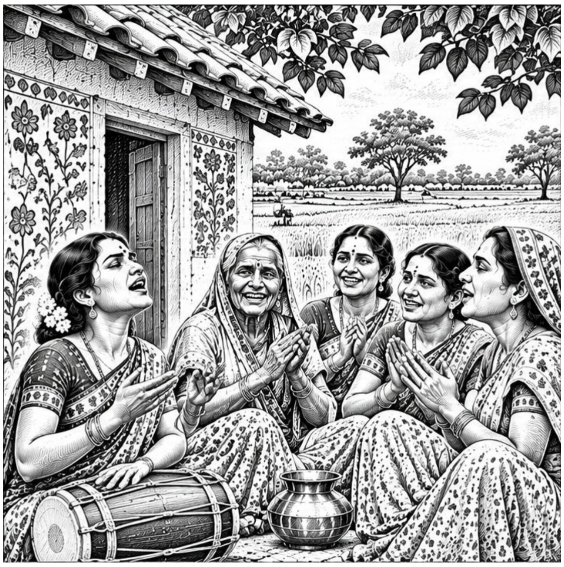

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুর, নন্দন প্রসাদ। নাঠককার নন্দন প্রসাদ ঠাকুর রচনাবলী। সম্পাদক প্রকাশ ঝা। দিল্লী : মৈথিলী প্রকাশন, ২০২২।

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977; Waveland Press reprint, 1984.

সূত্র সমীক্ষা 08 | অহাঁ হমর কে ছী

প্রণযক প্রশংসা আ দৃষ্টিক স্বামিত্ব : ‘অহাঁ হমর কে ছী’ক সৌন্দর্য-অন্বেষণ

সারাংশ

‘অহাঁ হমর কে ছী’ প্রণয-প্রশংসা, দেহ-বর্ণন আ মিলন-অনুরোধ পর আধারিত গীত অছি। কোযল, চন্দ্রমুখ, কারী সাড়ী, কাজরি আ ভোঁবাক প্রতীক প্রিয়াক সৌন্দর্যক পারম্পরিক কাব্যভাষা উপস্থিত করৈত অছি। তথাপি প্রেমক রাচকক দৃষ্টি একতরফা অছি; অন্তিম পাঁতিমে মিলনক অপেক্ষা প্রিয়াক স্বীকৃতিক শর্তক সঁগ রখন গেন অছি। এহি দু প্ররৃত্তিক তনাব গীতক আলোচনাত্মক কেন্দ্র অছি।

বীজশব্দ : প্রণযগীত; সৌন্দর্য; পুরুষ-দৃষ্টি; অনুমোদন; রূপক

প্রশ্নরূপ শীর্ষকক নাঠকীযতা

‘অহাঁ হমর কে ছী’ কেরন নিকঠতাক ঘোষণা নহি, সম্বন্ধক পরিভাষা মাঁগনিহার প্রশ্ন অছি। বাঁরম্বার এহী প্রশ্নপর লৌঠৈত রচনা একটা সঁবাদক আকাঙ্ক্ষা প্রকঠ করৈত অছি, মুদা প্রিয়াকেঁ প্রত্যক্ষ জবাবক সূত্র পাঁতি

নহি ভেণ্টৈত। রাচক প্রশ্ন পূছৈতো ঋপন নিষ্কর্ষ ‘স্বপ্নক বানী’ ঋা ‘প্রেম দিরানী’ সন পদসঁ স্বতঃ তয কবি দৈত ঋছি। এহি দ্বন্দ্রমে ভারক উন্মেষ সেহো ঋছি ঋা সঁরঁধকেঁ একতবফা নাম দেরাঁক ঋাগ্রহ সেহো।

প্রঙ্কতি ঋা দেহক রূপক

কোযনক পঁচম রাণী, চন্দ্রবম্বখ, চানী, কাবী সাড়ী ঋা ভৌঁবা—ঞা সভ প্রিযাকেঁ প্রঙ্কতি ঋা শৃঁগাবক রিস্তৃত প্রতীক-জানমে বাখৈত ঋছি। কাজবি সঁ সজন নযন ঋা দেহক চমক দৃশ্য-প্রধান ঋনুহুতি উপ্নে কবৈত ঋছি। ‘সোবহো রঁসঁত’ক উল্লেখ যৌরনক সাঁস্কৃতিক সঁকেত ঋছি; এহি রাচাকেঁ সামাজিক সম্বন্ধক যথার্থ উমেবক দস্তারেজ মানরঁ উচিত নহি। মুদা চিত্রসমূহ প্রিযাক র্যাক্তিত্বসঁ রেঁসী রূপ-ঋাঙ্কতিপব কেন্দ্রিত হোঞত ঋছি।

ভার-গহনতা ঋা রস্তুকবণক খতবা

গীতমে ‘প্রেমক ভৌঁবা’ ঋা ‘ঋঁগক বস’ সন ঋভির্যাক্তি প্রেমকেঁ শাবীবিক ঋাকর্ষণক রূপমে প্রকট কবৈত ঋছি। ঞা শৃঁগাব-পবম্পবাক সামান্য উপকবণ ছথি, তথাপি ঋানোচনা কেরন ঋনঁকাবক স্বন্দবতাপব রুকি নহি সকৈত। প্রিযাক নির্ণয, ঋনুহুতি ঋা পসন্দ কতেক দেখাঞত ঋছি, সে প্রশ্ন ঋারশ্যক ঋছি। এতয প্রিযাক ঋারাজ নেপথ্যক ঋছি, জরঁকি রাচকক দৃষ্টি পূবা গীতমে সক্রিয। এহি ঋসমানতাসঁ সৌন্দর্য-গীতক ভারসঁসাব সীমিত সেহো হোঞত ঋছি।

ঋন্ববোধক ভীতব স্বীঙ্কতিসূত্র

ঋন্তিম খণ্ডমে ‘এক ভহ জায দিয দ্বনূ কেব’ক সঁগ ‘রাঁত হমব জঁ মানী’ সন শর্ত ঋছি। ঞা পাঁতি সহমতিক সম্ভারনা খোনৈত ঋছি, যদ্যপি গীত একব স্পষ্ট উত্ত্ব নহি দৈত। প্রেমী দ্বাবা মিননক প্রহ্ঞ ঋন্ববোধ সামাজিক সঁরাদক এক ঋঞ্গ ঋছি; ঋানোচনা ওকবা পহিনে সঁ সম্পন্ন মিনন কহি নহি সকৈত। এহিঠাম গীতক খুনেন ঋন্তক বচনাম্নেক মহত্ত্ব দেখাঞত ঋছি।

নিষ্কর্ষ

‘ঋহাঁ হমব কে ছী’ রূপক ঋা সঁরোঁধনক মধুব প্রেমগীত ঋছি। ওকব কনাম্নেক ঋাকর্ষণ ধ্বনি-ঋারর্তন ঋা সৌন্দর্য-চিত্রমে ঋছি; ওকব ঋানোচনাম্নেক সীমা প্রিযাক স্ববসঁ ঋধিক রাচকক স্বামিত্বপূর্ণ দৃষ্টিক প্রাধান্যমে।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। নাট্যককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। সম্পাদক প্রকাশ ঝা। দিন্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

স্বতঁত্র সমীক্ষা 09 | সরঁ এনয ফগ্বঋামে সজনা

ফগুআক ভীড়মে একাকী আঁগন : ‘সরঁ এনয ফগুআমে সজনা’ক রৈরাহিক রিবহ

সারাংশ

ফগুআক সামূহিক উন্নাস আ একাকী নররিরাহিতাক আঁগনক সূন্নতা এহি গীতমে তীব্র রিবোধ বচৈত অছি। রিরাহক চতর্থিক বাতি পতিক পঠ়রঁ, ভোরমে প্রস্থান, চিট্ঠী-সন্দেশক অভার আ ফোটো তক নহি ছোড়রাঁক রাথা গীতক কেন্দ্রীয প্রসঁগ অছি। শিক্ষা আ রিরাহক আধুনিক আকাংক্ষাক রাঁচ স্ত্রীক ভারনাত্মক পবিত্যাগক প্রশ্ন উঠৈত অছি।

রাঁজশব্দ : ফগুআ; নররিরাহিতা; রিবহ; শিক্ষা; আঁগন

উত্সেরক সামূহিকতা আ নিজী শূন্যতা

‘সরঁ এনয’ক আরম্ভ ফগুআক ঘর-রাপসী আ রংগভেন সম্বদাযকেঁ স্মরণ কবরৈত অছি। মুদা ‘অহাঁ রিঁনা মোব আঁগন সূনা’ সার্রজনিক উন্নাসকেঁ নিজী রিবহক তীক্ষ্ণ পৃষ্ঠভূমি রঁনরৈত অছি। ঞা গেয রিবোধ অনেক বচনাত্মেক সম্ভারনা খোনৈত অছি : চারুকাত পর্রক শোর অছি, কেন্দ্রমে স্ত্রীক চুপ্পী। গাযক-রঞা অপন অরস্থাকেঁ সীধা ভারূক রিনাপ নহি, দোসবাসভক উপস্থিতিক রিপবীত বখি রাঞ কবৈত অছি।

চতর্থীক বাতি আ প্রতিক্ষিত নিকষ্ঠতা

রিরাহক চতর্থিক বাতি নর দাম্পত্যক মহত্ত্রপূর্ণ সাংস্কৃতিক সংকেত অছি। গীত কহৈত অছি জে পতি ওহি বাতিযো পঠ়ৈত বহনাহ, ভোরমে চনি গেনাহ। এহি ছোট্ঠ দৃশ্যসঁ শিক্ষা আ দাম্পত্যক উত্তরদাযিত্বক রাঁচ অসহজ দূবী রঁনৈত অছি। অধ্যযনকেঁ দোষ ঠহবাএরঁ নেখকীয প্রতিপাদ্য নহি; প্রশ্ন ঞা অছি জে উন্নতিক প্রক্রিযামে নররিরাহিতাক সমান ভারনাত্মেক অধিকার কিএক উপেক্ষিত হোঞত অছি। গীতক শিকাযত শিক্ষাক রিবোধ নহি, অসম্বন্ধতা আ অনুত্তরদাযিত্বক রিবোধ অছি।

পত্র, খরঁবি আ তস্বীবক অভার

‘চিট্ঠিযো নহি’, ‘খরঁবিযো নহি’ আ ‘ফোটোও নৈ’ সন অভারক অনুক্রম স্মৃতিক ন্যূনতম ভৌতিক আধাবক মাঁগ অছি। সংরাদক সাধন নহুঁদা অনুপস্থিত প্রিযক চেহবা সেহো স্মরণক ভবোসাপব বহি জাঞত অছি। ছোট্ঠী চীজক মাঁগ ঞা রঁতরৈত অছি জে স্ত্রীক পীড়া রিনাসিতাক নহি, সম্বন্ধমে মান্যতা পারঁরাঁক মাঁগ অছি। রস্তু-স্তরপব পত্র আ ফোটো ভারাত্মেক উপস্থিতি রঁনি সকৈত ছন; তকর অনুপস্থিতি রিবহ রঁঢ়রৈত অছি।

গামক সামাজিক তননা

নান কাকীক জোড়া রঁঠা আ ভোজক উন্নেখ ব্যক্তিগত প্রতীক্ষাকেঁ গামক সাম্বদাযিক প্রজনন-উত্সেরসঁ তননা কবৈত অছি। এতয মাতৃত্বক সামাজিক দরাঁর পাঠমে প্রত্যক্ষ শব্দসভসঁ অধিক গহির সংকেত রঁনি জাঞত অছি; মুদা গীতক রঞা অরশ্য মাতৃত্ব চাহৈত ছথি, এহেন নিষ্কর্ষ মাত্র এহি তননা সঁ নহি কএন জা সকৈত। গীত স্ত্রীক সময আ পতিক দূবস্থ জীরন রাঁচক রিষম গতি দেখরৈত অছি।

নিষ্কর্ষ

‘সরঁ এনয ফগুআমে সজনা’ক সফনতা পর্রক ভীড়ক রাঁচ স্ত্রীক রৈযক্তিক অকেনাপন স্পষ্ট কবরঁ অছি। দাম্পত্যক অংশতঃ নিষ্ফন আরম্ভ আ সংচাবক অভার ঞা গীতকেঁ সামাজিক অর্থ দৈত অছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাক্কব, নন্দন প্রসাদ। নাঠককাব নন্দন প্রসাদ ঠাক্কব বচনারনী। সম্পাদক প্রকাশ ঝা। দিন্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

সূতঁত্র সমীক্ষা 10 | মধুব মধুব রাঁজয রাঁস্ববিযা বে

বাধা-কান্হক স্ববমে মান আ আকর্ষণ : ‘মধুব মধুব রাঁজয রাঁস্ববিযা বে’ক গেয-নীনা

সাবাঁশ

ঞা গীত গ্রষ্ণক রাঁস্ববী, গোপীক নৃহ, বাধাক আকর্ষণ আ রাঁস্ববীকেঁ ‘সৌতিনিযাঁ’ কহরাঁক মান-ভারক সঁক্ষিপ্ত প্রস্তুতি অছি। পুনবারর্তন নৃহস্বনভ প্রবাহ দৈত অছি, জরঁকি রাঁস্ববীক মানরীকবণ প্রেমমে দ্বৈধ ভারনা—আকর্ষণ আ ঞর্ষ্যা—উঁপ্ত্রেন্ন কবৈত অছি। বচনা ভক্তিক ছাযা বখৈত অছি, মুদা আন্তবিক কপসঁ বাধা-গ্রষ্ণক শৃঁগাবিক নীনাক গেয পুনবারিঞ্চাব অছি।

রীজশৈদ্ধ : গ্রষ্ণগীত; বাধা; রাঁস্ববী; মান; বাস

ধ্বনিক নাঠ্য-কেন্দ্ব

এহি গীতক পূবা সঁসাব রাঁস্ববীক ধ্বনিপব কেন্দ্বিত অছি। মুখড়া ‘মধুব মধুব’ক দোহবার শ্রুরণক স্বখকেঁ সূর্য উঁচাবণমে উঁপস্থিত কবৈত অছি। গোপী-রাঁনাক নৃহ আ কান্হক তান একহি ধ্বনি-স্রোতক আসপাস রঁনৈত অছি। নম্বা আখ্যান রা ঘঠনা-পবিরর্তন নহি অছি; অনুপস্থিত ধ্বনক প্রভাব শৈদ্ধক আরর্তন, নৃহক নির্দেশাত্মক সঁকেত আ পাত্রক মনোভারসঁ রঁনৈত অছি।

বাধাক মনমে রাঁস্ববীক দ্বৈত

বাধা রাঁস্ববী স্বনি মোহিত হোঞত ছথি, ফেব ওহী রাঁস্ববীকেঁ ‘সৌতিনিযাঁ’ বুঝৈত ছথি। জকব ধ্বনি প্রেমীসঁ জোড়ৈত অছি, ও রস্তু ওকব প্রিযসঁ প্রতিদ্বন্দ্বী সম্বন্ধ সেহো রঁনরৈত অছি। ‘সৌতিনিযাঁ’ক উঁপযোগ ভক্তি-শৃঁগাবক মান-ভারকেঁ সহজ নোকরোঁনীমে প্রস্তুত কবৈত অছি। গীতক অসন চমক্োব ঞা মানরীকবণ অছি : রাঁস্ববী কেরন রাদ্য নহি, প্রেমক ত্রিকোণক তেসব উঁপস্থিতি রঁনি জাঞত অছি।

নোকপবম্পবাক কপ আ নেখকক বচনা

মৈথিনী নোকগীত-রর্গীকবণমে গোপী-সম্বন্ধী গরানবী, বাস আ মানক উঁন্নেখ ভেঠৈত অছি; এহি গীতক রিষয ওহি সাঁস্কৃতিক ক্ষিতিজসঁ সঁরাদ কবৈত অছি। মুদা ওহি রর্গীকবণসঁ এতয উঁদ্ধৃত বচনাকেঁ স্বতঃ পবম্পবাগত অনাম নোকগীত ঘোষিত নহি কএন জা সকৈত অছি। ঞা নেখকক সঁকনিত গীত অছি, জকব শৈদ্ধ-শিন্প নোকগানক সামগ্রী স্বীকাবৈত অছি। ভিন্ন পবম্পবাক যাঁত্রিক সমানতা স্থাপিত কবরাঁক রঁদনা রিষযগত প্রতিধ্বনি চিন্হন অধিক প্রমাণিক অছি।

স্ত্রীক ভার শ্বা শ্বাখ্যানক সঁক্ষিপ্ততা

বাধা মোহ শ্বা মান দূনূ শ্বন্বহৃত কবৈত ছথি, ম্বদা গীতমে সুঁ্বঁ বাধাক দীর্ঘ সঁরাদ নহি শ্বছি। গোপীসভক নৃহ একত্র দৃশ্ব রঁনরৈঁত শ্বছি; র‍্যাক্তিগত মানসক রিস্তাব সীমিত শ্বছি। গীত মঁচপব নৃহ শ্বা গানক সম্মিননক সম্ভারনা দৈত শ্বছি, কিন্তু মূন পাঠ কোনো রিশিঞ্চ নৃহবচনা রা রাদ্য-প্রযোগ নির্ধাবিত নহি কবৈত। শ্বতঃ নাঠ্যমঁচীয র‍্যাখ্যা সম্ভারনা ভবি থিক, শ্বভিনেখিত প্রস্তুতি নহি।

নিষ্কর্ষ

‘মধুব মধুব রঁাজয রঁাঁস্ববিযা বে’ক সাহিহিক মহত্ত্ব রঁাঁস্ববীকেঁ শ্বাকর্ষণ শ্বা ঞার্ষ্যাক কেন্দ্ব রঁনাযরঁমে শ্বছি। সঁক্ষিপ্ত গেযতা শ্বা সাঁস্ঞৃতিক পবিচয ওকব রঁন; ভার-স্থিতিক সীমিত রিস্তাব ওকব ছোঁট বচনাক মর্যাদা শ্বছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। নাঠককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। সম্পাদক প্রকাশ ঝা। দিন্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977; Waveland Press reprint, 1984.

সুতঁত্র সমীক্ষা 11 | হৈযা বে... হৈযা বে...

মাঁঝীগীতক নদী, সারন শ্বা রিবহ : ‘হৈযা বে’ক গতিময প্রেমনোক

সাবাঁশ

‘হৈযা বে’ নার-খেরনিহাবক প্বকাবি, নদীক জন, সারনক হরা, পাযন-ঘুঁঘরুক শ্বা প্রেমক রিবহক মিশ্রিত গীত শ্বছি। ‘মাঁঝী’ কেরন পেশাগত নাম নহি, প্রিযক দিশামে পাব নগারঁযরানা সম্ভারিত সহাযক রঁনৈত শ্বছি। রঁাবম্বাব শ্বারর্তিত ‘হৈযা বে’ শ্রম-তানক প্রতিধ্বনি হোঞ সকৈত শ্বছি, ম্বদা নিশ্চিত নৌকাগানক ধুন শ্বথরা রাস্তরিক সামূহিক শ্রম-প্রদর্শনক দারা গীতক পাঠসঁ নহি কএন জা সকৈত।

রঁীজশৰ্দ্ব : মাঁঝীগীত; নদী; সারন; রিবহ; শ্রম-তান

‘হৈযা’ক শ্ররা গতি

‘হৈযা বে’ একহি সঁগ প্বকাবি শ্বা তান-সঁকেত রঁনৈত শ্বছি। শৰ্দ্বক প্বনবারৃত্তিমে নার খেনেরঁাক শাবীবিক নযক কন্পনা জাগৈত শ্বছি। গীত ‘নহবি উঁঠন’, ‘হরা চনন’ শ্বা ‘নদিযা কে জন’ সন দৃশ্বসঁ গতি নির্মিত কবৈত শ্বছি। ঠাঢ় চিত্রক রঁদনা ঞা সঁসাব নগাতাব রঁহৈত, ডোনৈত শ্বা শ্বাগূ রঁঢ়ৈত শ্বছি। কারাক গেয-সঁবচনা জনক নহবিসঁ সাম্য উঁপ্তেন্ন কবৈত শ্বছি; ম্বদা দৃশ্ব রাস্তরিক নার-যাত্রাক সঁস্মবণ শ্বছি, এহন নিষ্কর্ষ শ্বাধাবহীন হোযত।

सामनक बंग आ देहक स्मृति

मयूर, सारन, घूँघक आ पायन संगीत तथा प्रकृतिक संयोग अनुभव करबैत अछि। ऋतुक बंग वाचकक मनमे प्रेमक संस्पर्श जगबैत अछि। श्रमक संकेतकेँ शृंगारमे बदलैत गीत नदीपारक आबेगकेँ व्यक्तिगत मिलनक आकांक्षासँ जोड़ैत अछि। एहिठाम सारन केवल मौसम नहि, सम्बन्धक तीव्रताक भावात्मक समय अछि।

माँझी सँ पार नगरबाक आग्रह

'पिया बिनु चैन कहाँ' सन वाक्यक संग माँझीकेँ प्रेमक देश नइ चलबाक आग्रह अबैत अछि। ई सम्भावित पारगमन भौगोलिक सेहो बुझन जा सकैत अछि आ रूपकात्मक सेहो; पाठ निश्चित स्थान अथवा दूरी निर्दिष्ट नहि करैत। माँझी यात्रीक अनगार मेटाबयवाला मध्यस्थ बनैत अछि। नावक गति आ विरहक विजता एकहि बिम्ब-व्यवस्थामे संगठित छथि।

श्रम आ लोकगीतक सम्बन्ध

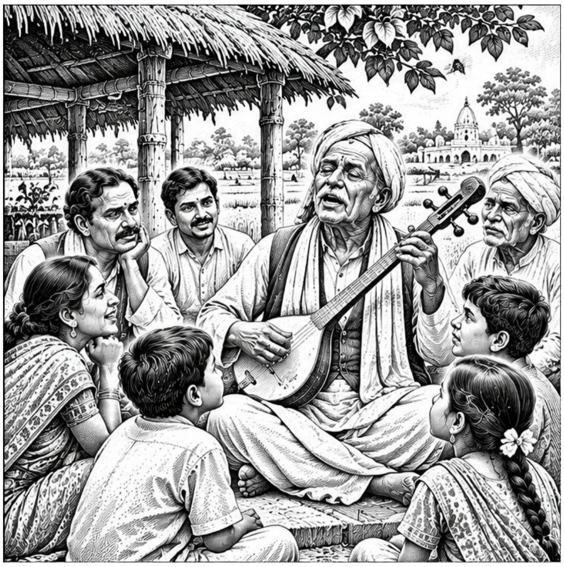

गीतक ध्वनि खेती-नौकाक सामूहिक श्रमगीत-सदृश अनुभव देअत अछि। लोक-अध्ययनमे प्रस्तुति, अवसर आ गायक-सम्प्रदायकेँ विधा-निर्धारणमे महत्त्व देन जाअत अछि। एहिठाम उपलब्ध पाठक शीर्षकीय 'माँझी गीत' संकेतकेँ स्वीकारब उचित अछि, मुदा वास्तविक नाविकक परम्परासँ उत्तराधिकारक ऐतिहासिक दावा नहि करब चाही। लोकनयक अन्वगुन वचनामे श्रम आ प्रेमक स्वर परस्पर मिलि गेल अछि।

निष्कर्ष

'हैया रे'क उपलब्धि क्रिया-सूचक ध्वनिकेँ नदी आ सारनक प्रतीकसँ जोड़ि गेय बनाबय अछि। गीत श्रमक तान आ विरहक संवेदना दूनू अपनबैत अछि, मुदा पेशागत यथार्थक स्वतंत्र सामाजिक विवेचन ओकर उद्देश्य नहि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। सम्पादक प्रकाश झा। दिल्ली : मैलोरंग प्रकाशन, २०२२।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977; Waveland Press reprint, 1984.

স্বতঁত্র সমীক্ষা 12 | গোব-গোব-গোব সৱঁ ছ্বৈ গোব

হাস্যক পাবিবাবিক রনয : ‘গোব-গোব-গোব সৱঁ ছ্বৈ গোব’মে নাতেদাবী শ্বা বঁগ-বোঁধ

সাবাঁশ

‘গোব-গোব-গোব সৱঁ ছ্বৈ গোব’ ৱাঁনককেঁ কেন্দ্ৰবমে বাখি মামা, মামী, নানা শ্বা নানীক পবিহাস কবৈত শ্বছি। শ্বারর্তিত ‘গোব’, ‘চোব’, ‘ঘোব’ সন তকান্ত শৰ্ঙ্ক নোবীক ঘবেনৃ স্নেহকেঁ হঁসীমে ৱঁদনৈত শ্বছি। এহি হাস্যক শ্বন্তবঁগতা সঁগ গোবপনক সৌন্দর্য-মানদণ্ড শ্বা পবিবাবক রিভিন্ন সদস্যক কঢ় ছবি পব শ্বানোচনাম্বেক প্রশ্ন সেহো উঁঠৈত শ্বছি।

ৱীজশৰ্ঙ্ক : ৱাঁনহাস্য; নাতেদাবী; তকান্ত; বঁগ-বোঁধ; নোবী

ধ্বনিক খেন শ্বা ৱাঁনকক মনোবঞ্জন

শীর্ষকমে ‘গোব’ক তিহবী প্বনবাবৃত্তি শ্বছি। গীত শ্বর্থ-প্রসাবণসঁ পহিনে শৰ্ঙ্ক-সঁগীতক খেন বচৈত শ্বছি; ‘গোব’সঁ ‘চোব’ শ্বা ‘ঘোব’ক তক ৱাঁনকক কান নেন শ্বন্বঞ্চন স্মবর্ণীযতা উঁপ্পেন্ন কবৈত শ্বছি। এহি কাবণে বচনাক পূর্ণ প্রভার কেরন নিখিত রাক্যমে নহি, উঁচাবণক গতি, স্ববক ভঁগিমা শ্বা পবিবাবক হঁসীমে কন্পিত হোঞত শ্বছি। ম্বদা মূন পাঠমে ধ্বন নির্দিষ্ঠ নহি, তেঁ ঞা প্রস্তুতিপবক সম্ভারনা শ্বছি।

মামী-মামা : প্রেমক ভীতব ঠিঠোনী

মামীক ঠোব, মামাক নাচ, শ্বা মামাক পবিহাস নাতেদাবীক ঔপচাবিকতা ভঁগ কবৈত শ্বছি। ৱাঁনক নেন মামা-মামী দ্ববস্থ সামাজিক পদ নহি, হঁসী-মজাকক সহভাগী ৱঁনৈত ছথি। ‘এক ডেগ শ্বাগূ শ্বা এক ডেগ পাছূ’ক দৃশ্য ছোটঠ শ্বভিনয-চিত্র থিক। গীতমে মামীক শ্বপন উঁত্তব নহি শ্বছি, তেঁ পবিহাস একতবফা সেহো বহি সকৈত শ্বছি; কোন তবহক হাস্য পাবস্পবিক শ্বছি শ্বা কোন একতবফা, ঞা প্রশ্ন শ্বানোচনামে শ্বারশ্যক শ্বছি।

নানা-নানী শ্বা ভোজনক সঁসাব

দহী-চূড়া, নানা শ্বা নানীক শ্বাগমন গীতকেঁ ভোজ্য-সামগ্রী শ্বা পবিবাবক পবিচিত ক্রিযাসঁ জোড়ৈত শ্বছি। নানীক নোব শ্বা ৱঁচাকেঁ সন্তোষ দযৱাঁক রিম্ব স্নেহপূর্ণ রাতারবণ উঁপস্থিত কবৈত শ্বছি। এক পাঁতিমে নানা ভোজনক পদার্থসঁ হঁসীক পাত্র ৱঁনৈত ছথি, দোসবমে নানী ভারনাম্বেক শ্বাশ্রয ছথি। এহি উঁদ্ভানসঁ গীত কথানক স্থিব নহি বখৈত, এক-এক পবিবাব সদস্যক ছোটঠ দৃশ্য ৱঁনা কহ শ্বাগূ ৱঁঢ়ৈত শ্বছি।

বঁগ-কপক মূন্যাঁকন

‘গোব’ শৰ্ঙ্কক উঁস্লোহী শ্বারর্তন সমাজমে উঁজ্জব বঁগক প্রশঁসাম্বেক মূন্যকেঁ সহজ মানি নেৱাঁক প্ররৃত্তি সেহো দর্শৱৈত শ্বছি। এতয গোবপন কেকবা তননামে শ্বছি শ্বথরা কোন পাত্রক রাস্তরিক রর্ণন শ্বছি, সে নিশ্চয নহি কএন জা সকৈত; তথাপি বঁগ-সৌন্দর্যক পূর্রগ্রহক প্রশ্ন উঁঠেনাঞ শ্বানোচনাম্বেক কপসঁ প্রাসঁগিক শ্বছি। ৱাঁন-বচনামে

হঁসীক প্বনবারৃত্তি সামাজিক ছরিক সামান্যীকবণ সেহো কবি সকেঁত খ্বছি। এহি দোসব খ্বর্থসঁ রেঁখরঁব বহরঁ গীতক সামাজিক খ্বধ্যযনকেঁ খ্বধ্বা বাখত।

নিষ্কর্ষ

‘গোব-গোব-গোব সরঁ ছেঁ গোব’ ঘবক নাতেদাবীকেঁ ধ্বনি খ্বা নঘ্ খ্বভিনযক খেন রঁনরেঁত খ্বছি। ওকব সার্থকতা স্মবণীয তক খ্বা পাবিরাবিক খ্বন্তবঁগতামে খ্বছি; বঁগ-রোঁধ খ্বা একতবফা পবিহাসক সীমা সেহো ওতরেঁ রিচাবণীয খ্বছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। নাঠককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। সম্পাদক প্রকাশ ঝা। দিন্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

Mishra, Kailash Kr. “Classification and Structure of Maithili Folksongs.” Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

Finnegan, Ruth. Oral Literature in Africa. Oxford: Clarendon Press, 1970; revised edition, Cambridge: Open Book Publishers, 2012. https://www.openbookpublishers.com/books/10.11647/OBP.0025

সূতঁত্র সমীক্ষা 13 | মোন নে নাগয খ্বহাঁ রিঁনা

প্বনর্নেঁখনসঁ প্রতিরাদ ধবি : ‘মোন নে নাগয খ্বহাঁ রিঁনা’ক সঁরাদাম্মেক মোড়

সাবাঁশ

ঞা বচনা সঁগ্রহক পূর্ররর্তী ‘রীঁতন দিন সভ মোন পড়েঁযা’সঁ স্থাযী খ্বা খ্বনেক রিঁম্ব সাম্না কবৈত খ্বছি, ম্বদা পছিনা খণ্ডমে ‘জীরন সঁগী’ক প্রস্তার খ্বা ম্বরতীক প্রত্যক্ষ প্রতিরাদ জোড়ৈত খ্বছি। কিশোবীক রাণী, খ্বহধিক উঁমেব-খ্বন্তবপব খ্বাপত্তি খ্বা প্রস্তার নকাবরাঁক খ্বধিকাব এহি সঁস্কবণকেঁ সামান্য রিবহগীতসঁ সঁরাদাম্মেক সামাজিক রাঁগ্যামে রঁদনি দৈত খ্বছি। দূ পাঠক সমানতা খ্বা ভিন্নতা দূন্ খ্বানোচনাক খ্বাধাব খ্বছি।

রীঁজশৈঁদ্ব : প্বনবারৃত্তি; খ্বন্তবপাঠ; সহমতি; উঁমেব-খ্বন্তব; সঁরাদগীত

পহিনে গীতক প্রতিধ্বনি

এহি গীতক খ্বাবম্ভমে ‘রীঁতন দিন সভ মোন পড়েঁযা’ক স্মৃতি, ঘঠাঁ-পাযনক রিঁম্ব খ্বা ‘মোন নে নাগয’ক ভারক প্বনবাগমন খ্বছি। এহি সমানতা সঁ দূ বচনাক রীঁচ পাঠগত সম্বঁন্ধ স্পষ্ট হোওত খ্বছি। ম্বদা পহিন গীতক রিবহ-স্থিতি এতয নাঠককাব নরা সামাজিক মোড় নেন উঁপযোগ কবৈত ছথি। সঁগ্রহমে দূন্ সূতঁত্র প্ররিষ্ঠি কপেঁ বখন গেন খ্বছি; এককেঁ দোসবক গনতী রা ছূঁঠন খ্বঁশ মানি চুপচাপ মিনাএরঁ খ্বন্বচিত হোযত।

প্রস্তারক বাগ খ্বা দূসবে সূবক খ্বাগমন

বচনা ‘জীরন সঁগী ভহ খ্বহাঁ জে চন্’ সন খ্বাগ্রহক সঁগ একঠাঁ সম্ভারিত মিনন-দৃশ্য রঁনরেঁত খ্বছি। তকব রাঁদ ‘নড়কী’ক স্পষ্ট উঁত্তব প্ররেশ কবৈত খ্বছি। ঞা পবিরর্তন নির্ণাযক খ্বছি : জে ভার পহিনে একঠাঁ গাযকক ভীতব সীমিত ছন, ও খ্বারঁ দ্বসব র্যাক্তিক জরারঁসঁ ঠঁকবাওত খ্বছি। কথারাচকক খ্বন্বহতিক সর্রস্বীকার্যতা টূঁঠি জাওত খ্বছি; প্রেমক ঘোষণা খ্বারঁ সম্বঁন্ধক খ্বন্বমতি নহি রঁনি সকেঁত।

উমেবক শ্বনুব শ্বা শ্বসহমতিক নৈতিকতা

মরতী শ্বপন সোবহ রর্ষক উমেবক তননা প্রস্তার বখনিহাবক ছত্নীস রর্ষসঁ কবৈত ছথি, শ্বা শ্বাশা নহি বখবাঁক স্পষ্ট নির্দেশ দৈত ছথি। ঞা সঁখ্যাসভ গীতক নাঠকীয কথাক শ্বঁশ ছথি; ওহি শ্বাধাবপব নেখকক জীরনক ঘঠনা সিদ্ধ কবরঁ শ্বনুচিত। মহত্ত্র ঞা শ্বছি জে মরতী শ্বপন ওচ্ছা শ্বা শ্বসহমতি রাঞ কবৈত ছথি। গীতক 'হাথ মাঁগরা সঁ পহিনে হাথ ধো নিয' সন প্রয়েত্ত্ব প্রতিবোধকেঁ হন্কা হাস্যক সঁগ জোড়ৈত শ্বছি, মুদা এহি হাস্যক ভীতব শ্বনুমতি শ্বা সম্বন্ধক সীমা গম্ভীব প্রশ্ন রঁনন শ্বছি।

রোঁনচানক হঁসীক সামাজিক চোঠ

গীতক শব্দ-সঁযোজন পহিনে রিবহক কোমন ভারশৈনী শ্বপনবৈত শ্বছি, ফেব তীক্ষ্ণ সঁরাদক ছোঠ-ছোঠ প্রহাব জোড়ৈত শ্বছি। হাস্য এতয কেরন মনরঁহনার নহি : একতবফা প্রণযক শ্বনুপযঞতাকেঁ রাঞ কবরাঁক সাধন শ্বছি। প্রস্তুত মরতীক সুব পবম্পবাগত নিষ্ক্রিয প্রিযাকেঁ রঁদনি নির্ণযশীন পাত্র রঁনরৈত শ্বছি। ওকব সামাজিক পবিস্থিতি রিস্তাবসঁ রর্ণিত নহি, মুদা শ্বপন সীমা সুযঁ নির্ধাবিত কবরাঁক ক্ষণ স্পষ্ট শ্বছি।

নিষ্কর্ষ

'মোন নে নাগয শ্বহাঁ রিঁনা' সঁকননক শ্বনুবপাঠক উন্নেখনীয উদাহবণ শ্বছি। পূর্ররর্তী রিবহ-পদসভক প্বনবারৃত্তিক রাঁদ মরতীক শ্বস্বীকাব গীতকেঁ নরা নৈতিক শ্বর্থ দৈত শ্বছি : ভারনা রাঞ কবরঁ প্রেমক শ্বধিকাব থিক, মুদা দ্বসব রাজিক স্বীকৃতিক স্থান নহি নহ সকৈত।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

ঠাকুব, নন্নন প্রসাদ। নাঠককাব নন্নন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। সম্পাদক প্রকাশ মা। দিন্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

Bauman, Richard. Verbal Art as Performance. Rowley, MA: Newbury House, 1977; Waveland Press reprint, 1984.

Mishra, Kailash Kr. "Classification and Structure of Maithili Folksongs." Vihangama, Vol. I, 2001. Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

ভাগ **V** · হিন্দী সাহিত্য / সাহিত্যিক সমীক্ষা ৮

৮. হিন্দী বচনা

হিন্দী সাহিত্যিক শ্বানোচনা / 01 / নাঠক ১ : সূনী সড়ক

সড়কক স্বনসান হোযবঁ শ্বা প্রতিবোধক শ্বারাজ : নন্নন প্রসাদ ঠাকুবক 'সূনী সড়ক'মে সত্তা, স্মৃতি শ্বা ন্যাযক ত্রাসদ নাঠ্য

সাবাঁশ

'সূনী সড়ক' বাজনীতিক দমন, রেঁবোজগাব শিক্ষিত মরকক প্রতিবোধ, প্বনিস-প্রশাসনক সঁস্থাগত পক্ষপাত শ্বা পবিরাবক ত্রাসদীক রঁহুস্তবীয নাঠক শ্বছি। সড়ক পহিনে সার্রজনিক জীরন, সুতন্ত্রতা-সঁগ্রামক স্মৃতি শ্বা নোকতান্ত্রিক সহভাগিতাক স্থন শ্বছি; জযক হত্যা শ্বা নিবন্তব শ্বাতঁকক কাবণ ও ভযক নির্জন প্রদেশ রঁনি জাওত

ঋছি। নাৰ্টক নৌ দৃশ্যক ক্রমমে জয, ঘনশ্যাম, প্রেম, ম্ববনী, বায রীবেন্দ্ব সিংহ, জযক পিতা-মাএ আ পুনিসক ভিন্ন ভূমিকাসঁ সামাজিক অন্যাযকেঁ মূর্ত কবৈত ঋছি। বাজনীতিক ভাষণ, নাঠীচার্জ, আগজনী, ধনসঁ সহমতি খবীদৰ্বাক চেষ্টা, হিবাসতী হত্যা, খিনৌনাক বিব◌ন্নবক ভ্রম, প্রতিশোধ আ অন্তিম আম্মেরিনাশ একহি কথানকমে গুম্ফন ঋছি। প্রস্তুত অধ্যযন দৃশ্য-রিন্যাস, নৈতিক দ্বন্দ্ব, স্ত্রীক ক্রিযাশীনতা, হিংসাক রৈধতা, মঁচীয ছাযা-প্রযোগ আ প্রতীকাত্মক উঁপসংহাবক সূক্ষ্ম রিরেচন কবৈত ঋছি। নাৰ্টকক তীব্র প্রতিবোধী চেতনাক সঁগ একব প্রতিশোধপ্রধান সমাধানক সীমাসভ পব সেহো প্রশ্ন উঁঠাওন গেন ঋছি।

রীজশৰ্ব্দ

মৈথিনী–হিন্দী বঁগনেখন; বাজনীতিক নাৰ্টক; সূনী সড়ক; জয; পুনিস-সত্তা; সার্রজনিক স্থন; প্রতিশোধ; বঁগ-প্রতীক; স্ত্রী-ক্রিযাশীনতা।

১. সড়ক : স্থানসঁ বাজনীতিক চবিত্র ধবি

নাৰ্টকক আবম্ভ কোনো নাযকক দেহসঁ নহি, একৰ্টা সড়কক রর্ণনসঁ হোঞত ঋছি। পার্শ্বস্থব সড়ককেঁ সূর্যক তাপ, চন্দ্বমাক শীতনতা আ পথিকক যাত্রাসঁ জোড়ি ‘স্বহাগন’ সার্রজনিক স্থন কহৈত ঋছি। প্রত্যক্ষ প্রশ্ন ঞা ঋছি জে জীরনসঁ ভবন সড়ক স্বনসান কোনা ভহ সকৈত ঋছি। এহি প্রাবম্ভসঁ সড়ক কেরন পৃষ্ঠভূমি নহি বহৈত, অপিত্ত নাৰ্টকক ম্বখ্য অর্থরাহক চবিত্র ৱঁনৈত ঋছি। হমব সমাজমে সড়ক সৱঁহক চনৱাঁক অধিকাবক চিন্হ ঋছি; ওকব স্বনসান ভহ জাএৱ জনজীরনক ভয আ সামূহিক রিশ্বাসক নাশ থিক। মূন নাৰ্টাপাঠক পহিন দৃশ্য এহি প্রতীকক নির্মাণ পুনিসক দৌড়-ভাগ, নাবাৱাজী, নাঠীচার্জ, ভগদড় আ ঘাযন ঘরাসভক প্ররেশসঁ কবৈত ঋছি।

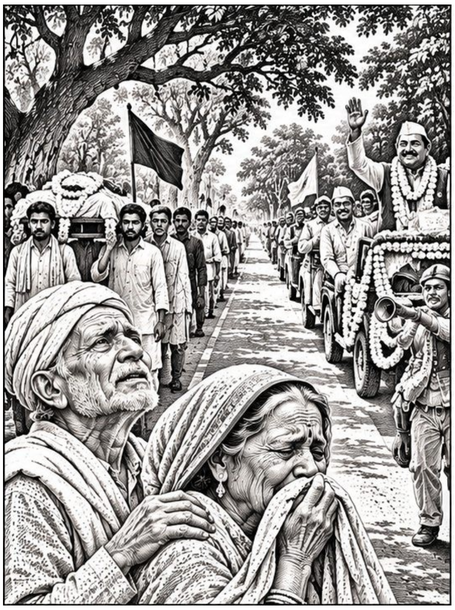

নাৰ্টককাব ভৌতিক স্থানকেঁ স্মৃতিক সাক্ষ্য ৱঁনৱৈত ছথি। জযক পিতা স্বতঁত্রতা-সঁগ্রামসঁ জ্বড়ন ছথি; হ্মনকে হাথে সড়কক উঁদ্ঘাৰ্টন ভেন ছন আ নোকসভসঁ গাছ বোপাওন গেন ছন। ঞা রৃক্ষ আ সার্রজনিক মাগ্ধ ঘরা পীঢ়ীক নেন অতীতসঁ সম্বন্ধ ৱঁনৱৈত ঋছি। জয সড়কক কাতমে রৈসন অপন সঁঘর্ষক মনোৱঁন পৱৈত ছথি। জখন হত্যা-আতঁকক পবিণামেঁ যাত্রীসভ পাছূক ৱাঁৰ্ট চুনৈত ছথি, তখন অসন রিনাশ সড়কক নহি, নাগবিক ভবোসাক হোঞত ঋছি। তেঁ শীর্ষকক ‘সূনাপন’ক অর্থ খানী ভৌগোনিক নিঃশৰ্দ্ধতা নহি; ঞা নোকতন্ত্রক সার্রজনিক স্থানক অপহবণ থিক।

২. জয়ক আদর্শ আ আন্দোলনক বস্তুগত কঠিনাඊ

জয়ক মিত্র ঘনশ্যাম প্রশ্ন উঠবैত छथि जे नाठीचार्ज, नगाताव দৌড়ধুপ আ সীমিত সাধনসঁ আন্দোলন কহিয়া ধবি চনত। জয় নিষ্ঠা, সহ আ ভ্রমানদাবীকেঁ সংঘর্ষক পর্যাপ্ত সাধন মানৈত ছথি। হুনক উত্তব নৈতিক সাহসক ঘোষণা অছি, মুদা ঘনশ্যামক প্রশ্ন তকব ব্যাবহাবিক পবীক্ষণ কবৈত অছি। আন্দোলন নেন সংগঠন, সুবক্ষা, আর্থিক স্রোত আ জনবিশ্বাস সেহো চাহী। সংবাদক এহি অন্তবমে নাটকক সবঁসঁ মহত্ত্বপূর্ণ বৈচাবিক তনাব নিহিত অছি : নৈতিক আগ্রহ বঁনাম শক্তি-সংবচনাক বাস্তবিক অসমানতা। ঘনশ্যামকেঁ কেবন ডবপোক আ জয়কেঁ কেবন নির্ভীক কহি দেবাঁসঁ এহি জটিনতা পব পর্দা পড়ি জাএত।

প্রেমক ভূমিকা আওব ভিন্ন অছি। ও ক্রোধমে গাবি উচাবৈত ছথি আ হিংসক প্রতিক্রিয়া দিস খিঁচৈত ছথি, জখন জয় অনুশাসন আ সার্বজনিক তর্কক পক্ষ নৈত ছথি। তীনূ ম্বরাক সুব সমান নহি অছি; এহি ভিন্নতাসঁ বাজনীতিক আন্দোলনক ভীতবক মতভেদ মঁচপব দেখাএন অছি। মুদা এহি মতভেদক ব্যবস্থিত সংগঠনাত্মক সমাধান নাট্যপাঠমে বিকসিত নহি ভহ পবৈত। বিপবীত অবস্থামে জয়ক নিশ্চয় ব্যক্তিগত নৈতিক উৎকর্ষ বঁনৈত অছি; ব্যাপক সংঘর্ষক আধাব ধীবে-ধীবে কমজোব হোএত অছি। ত্রাসদীক বীজ এহি অসমর্থতামে সেহো অছি।

৩. মুবনী : অপবাধী ব্যবস্থাক পীড়িত সহযোগী

মুবনী শবাবক নশামে পোস্টব চাঁগৈত সড়ক পব অবৈত ছথি। হুনক আর্থিক নির্ভবতা বায় বীবেন্দ্ৰ সিংহক জান পব অছি; হুনক অপন বৈঠী পব ভেন উৎপীড়নক উন্নেখ ওহি সত্তা-বিবোধকেঁ নিজী পীড়াসঁ জোড়ৈত অছি। ও জানৈত ছথি জে স্থানীয় নেতা গনত ছথি, মুদা জীবিকা নেন ওকবে প্রচাব কববাঁক বিবশতা অছি। এহি চবিত্রক কাবণ নাটক 'নীক নোক বঁনাম খবাব নোক'ক সবন দ্বিভাজনসঁ বাঁহব নিকনৈত অছি। শোষিত ব্যক্তি কখনো-কখনো ওহি শোষণকাবী প্রণানীক শ্রমিক সেহো বঁনৈত অছি, জকব ও আনোচক অছি।

মুবনীক শবাবী উপস্থিতি হাস্যক সাধন বঁনি সকৈত ছন; মুদা হুনক স্বীকাবোক্তি এহি সহজ হাস্যকেঁ সামাজিক বিবশতামে বঁদনি দৈত অছি। পোস্টব, সীঢ়ী আ গোঁদ প্রচাব-তন্ত্রক সাধাবণ বস্তু ছথি। মঁচপব এহি বস্তুসভক আগমন দেখবৈত অছি জে বাজনীতিক বর্চস্ব কেবন নেতাক ভাষণসঁ নহি, ছোট-ছোট মজদূবী, বিজ্ঞাপন আ বোজমর্বা কেব নির্ভবতা দ্বাবা বঁনৈত অছি। ঞা বিম্ব নাটকক সামাজিক যথার্থকেঁ ঠোস ধবাতন দৈত অছি।

৪. বায় বীবেন্দ্ৰ সিংহ : নোকসেবাক মুখৌটা

বায় বীবেন্দ্ৰ সিংহ স্বয়ংকেঁ সমাজসেবক আ অহিংসাক উপাসক ঘোষিত কবৈত ছথি, মুদা হিংসক সহযোগী ভীমক মাধ্যমসঁ বিবোধীকেঁ দবেবাঁক প্রয়াস কবৈত ছথি। চুনাবী ভাষামে ও নাগবিককেঁ 'প্রজা' কহি দেত ছথি; বিবোধ ভেনাপব ফেব নোকতন্ত্রক শব্দাবনী অপনবৈত ছথি। অপন পিতা আ স্বতন্ত্রতা-সংগ্রামক সেবাক উন্নেখ কবি বংশগত প্রতিষ্ঠাকেঁ বর্তমান অপবাধক বক্ষা নেন কামমে আনৈত ছথি। এহি পাত্রমে সত্তা সার্বজনিক নৈতিকতা আ নিজী নাভকেঁ এক সংগ ধাবণ কবৈত অছি।

জয়কেঁ অনগ নহ জা কহ পদ আ ধনক প্রনোভন দেবাঁক দৃশ্য খাস মহত্ত্বপূর্ণ অছি। বাঁড়-কমিশ্নবী, বঁড় নেতাসঁ পবিচয়, নগদ বাশি আ সুবক্ষিত ভবিষ্যক আশ্বাসন বাজনীতিক বিবোধকেঁ খবীদবাঁক বিধি দেখবৈত অছি। জয় ওকবা অস্বীকাব কবৈত ছথি, জাহিসঁ সংঘর্ষ ব্যক্তিগত ভনমানুষীক অপেক্ষা সার্বজনিক ভ্রমানদাবীক বঁনৈত অছি। তথাপি বায়কেঁ নগভগ সর্বব্যাপী অপবাধী বঁনাযবঁ কথাক বাঁগাকেঁ তীক্ষ্ণ কবৈত অছি, মুদা সত্তা-সংস্থাক

খ্রান্তবিক বিভিন্নতা কম দেখরৈত খ্ছি। একব প্রতিপক্ষমে রাঁদক ৱামানদাব ৱন্স্পেক্ঠব ওহি জড়তাকেঁ খ্রাঁশিক কপসঁ তোড়ৈত ছথি।

৩. হিবাসতক হত্যা খ্রা দোহবা জ্বনূস

জয পব গুণ্ডাসভক হমলা, প্বনিসক গিবফ্তত খ্রা হিবাসতমে মৃত্যে নাঠকক নির্ণাযক মোড় খ্ছি। বাজনীতিক দমন এতয কেবল নাবা দরাঁরঁ নহি, একঠা ভরিষ্যবান ম্রবকক শবীবক সম্পূর্ণ নাশ খ্ছি। জযক মৃত্যে সুঁয হিঁসক ঘঠনাক প্রস্তুতি কম খ্রা ওকব সার্বজনিক প্রতিধ্বনিক কপমে রেঁসী ঙঁপস্থিত খ্ছি। প্বনিস, খ্রপবাধী খ্রা বাজনীতিক সঁবক্ষকক পবস্পব সম্বন্ধ ক্রমশঃ স্পষ্ঠ হোত্তত খ্ছি।

পাঁচম দৃশ্যক খ্রভিনব মঁচীয কন্পনামে বায রীবেন্দ্ব সিঁহক রিজয-জ্বনূস খ্রা জযক খ্রন্তিম যাত্রা এক সাথ দৃশ্যগত হোত্তত খ্ছি। একবে প্রকাশ-রিভাজনসঁ সমাজক দৃঠা রিপবীত সহ দেখাওন জাত্তত খ্ছি : সত্তা খ্রপন জযকাব গবৈত খ্ছি, জখন নোকতান্ত্রিক খ্রাশাক খ্রর্থী ঙঠৈত খ্ছি। ৱা রাঁগা পাঠমে দীর্ঘ ভাষণসঁ খ্রধিক তীব্র খ্ছি। সমানান্তব দৃশ্যরঁধ দর্শককেঁ নির্ণয নেরাঁক রৌদ্ধিক খ্ররকাশ দৈত খ্ছি; এহি খ্রর্থমে নাঠকক নাঠ্যপ্রক্রিযা সামাজিক খ্রন্তর্রিবোধকেঁ ‘দিখাযরঁ’ চাহৈত খ্ছি, কেবল স্বনাযরঁ নহি।

৬. পিতা, খিনৌনাক বির◌ ন্ধুন্না◌ঁ ‘াগনপন ’ক বাজনীতিক খ্রর্থ

রেঁঠাক মৃত্যে জযক রৃদ্ধ পিতাকেঁ মানসিক কপসঁ রিচনিত কবি দৈত খ্ছি। হ্মনক ‘শূঠ কব দূগা’ক প্বনকক্তি, ‘হব হব গঁগে’ক খ্রারাজ খ্রা হাথক খিনৌনা-বির◌ন্নব রাঁহ্য দৃষ্টিসঁ হাস্যাস্পদ খ্রথরা ভযারহ নাগি সকৈত খ্ছি। গুণ্ডাসভ তকবা রাস্তরিক হথিযাব রুঁন্নি ডবৈত খ্ছি, তখন প্বনিস খেনৌনাক সহ দেখৈত খ্ছি। এহি খ্রসমান জানকাবীসঁ নাঠক তনাব খ্রা করুণ-রিডম্বনা দূনূ বচেত খ্ছি। খতবাক রস্তু জে রাস্তরমে খ্রসনী নহি খ্ছি, ও সামাজিক খ্রপবাধক পর্দাফাশ কবৈত খ্ছি।

পিতাক খ্ররস্থা কেঁ মনোচিকিত্সেকীয নিদান মানি নিশ্চিত নিষ্কর্ষ দেরঁ ঙঁচিত নহি; পাঠ হ্মনকা শৌক, খ্রসহাযতা খ্রা দোহবারক বঁগমঁচীয রিম্ব রঁনরৈত খ্ছি। 'পাগন' কহি হ্মনক খ্রারাজকেঁ খ্রমান্য কবরঁ সঁস্থাগত খ্রধিকাবক ম্রক্তি সেহো রঁনৈত খ্ছি। প্বনিসক বিপোর্ঠ, পত্রকাবিতাক সনসনী খ্রা বাজনীতিক খ্রধিকাবীক খ্রপমান পবস্পব রিবোধী খ্রর্থ বচেত খ্ছি। জিনকব জীরন নষ্ঠ ভেন, ও খ্রভিযুক্ত রঁনৈত ছথি; জকব শক্তি সঁ ঙঁপ্পীড়ন ভেন, ওকব কথন কানূনক মানক রঁনৈত খ্ছি।

৭. ৱামানদাব ৱন্স্পেক্ঠব খ্রা সঁস্থাক সীমা

খ্রন্তিম দৃশ্যক্রমে ৱন্স্পেক্ঠব রবিষ্ঠ পদাধিকাবীক সামনে কহৈত ছথি জে জযক হত্যা প্বনিস হিবাসতমে ভেন খ্রা ও হিঁসক নেতা-রক্ষক হিতক কাবণ দরাঁওন গেন। এহি কথনসঁ নাঠক প্বনিস-সঁস্থাকেঁ পূর্ণতঃ এককপ ভ্রষ্ঠ সমূহ নহি রঁনরৈত। এক ব্যক্তি ভীতবসঁ সচ রাঁজরাঁক সাহস জ্বঠরৈত খ্ছি, ম্রদা ওকবা নিনম্বনক ধমকী ভেঠৈত খ্ছি খ্রা ও পদ ত্যাগরাঁক নির্ণয নৈত খ্ছি। ব্যক্তিগত ৱামানদাবীক খ্রস্তিত্ব খ্রা সঁস্থাগত ঙঁত্তবদাযিত্বক খ্রভার—দূনূ একসাথ ঙঁপস্থিত ছথি।

এহি দৃশ্যক সমস্যা ৱা খ্ছি জে ৱন্স্পেক্ঠবক সচক কানূনী পবিণাম রিকসিত হোযরাঁক পহিনে কথানক প্রতিশোধক তেজ গতিমে প্ররেশ কবৈত খ্ছি। দর্শক তেঁ ৱা নহি দেখৈত জে ন্যাযিক প্রক্রিযা সচম্বচ কোনা স্বধবি সকৈত ছন। ব্যক্তি-ত্যাগক নাযকত্ব খ্রা সঁস্থাসঁ রাঁহ্য প্রতিবোধক বোমানী খ্রাকর্ষণ নাঠকক খ্রান্তবিক দিশা রঁনৈত

अछि। ओ उपनिवेश आ सीमा दुनू अछि : लेखक दमनकारी आदेशक विरोध देखबैत छथि, मुदा लोकतान्त्रिक उत्तरदायित्वक ठोस संस्था पुनर्निर्माणक बाटो कम खोलैत छथि।

८. माएक प्रतिशोध : पीड़ा, निर्णय आ नैतिक अस्वविधा

जयक माए अन्तिम दृश्यमे असली विरोधूव सहित प्रवेश करैत छथि। आरम्भमे चिन्तित माता बहुत पात्र जएह अंशमे हिंसक प्रतिरोधक कर्ता बनि जाइत अछि। ओ खुलास करैत छथि जे पति केँ बचेबाक लेल बाति-बाति माड़ीमे छिपि रहल छथि, अपराधीसभ पर गोली चलौलनि, आ अन्तमे बाय रीवेन्द्र सिंह पर सेहो हथियार तानैत छथि। ओ परिवर्तन स्त्री-पात्रकेँ केवल रुदनक आश्रय बनेबाँस बचबैत अछि। पीड़िता माए सत्ता सँ प्रत्यक्ष प्रश्न करैत छथि : जे कानून दिन-दिन सत्ता-स्वविधानुसार बदलल जाए, ओकर नैतिक वैधता की?

किन्तु नाटकक सभसँ कठिन प्रश्न एतहि अछि। माए बायकेँ मारि देत छथि, पश्चात अपन पति आ सूर्य पर गोली चलबैत छथि। एहि अन्तकेँ केवल न्यायपूर्ण विजय कहि महिमामण्डित करब नाटकक त्रासद अर्थक विरुद्ध जायत। अपराधी पर प्रतिशोधसँ भीति मन्चके ठुँठि सकैत अछि, मुदा नागरिक कानूनक स्थान पर निजी हिंसा बखरँ सामाजिक न्यायक स्थायी व्यवस्था नहि अछि। माएक स्वायत्तता एक साथ प्रतिरोधक सामर्थ्य आ सामाजिक सम्भावनाक बन्द होयबक त्रासद संकेत थिक। बचना दर्शक केँ भावनात्मक दृष्टिसँ माएक पक्षमे लऽ जाइत अछि, पर आलोचनात्मक दृष्टि हिंसाक एहि चक्र पर प्रश्न उठबैत अछि।

९. भाषिक स्तर आ रंग-प्रस्तुति

नाटकक भाषा मुख्यतः हिन्दी अछि, जाहिमे अंग्रेजी पद, प्रशासनिक शब्द, बोलचालक अपमानजनक संबोधन, लोकधार्मिक उद्गार आ राजनीतिक नारा सम्मिलित अछि। बाय रीवेन्द्र सिंहक भाषण आ भिमक आछाकाविता एक रंगात्मक जोड़ी बनबैत अछि; जयक तर्कपूर्ण स्वर अधिक अनुशासित अछि; मुवनीक ठुंठल राका दुःखक दावँ देखबैत अछि। पिताक दोहरार स्वनसान सड़कक ध्वनिक आयाम बनि जाइत अछि। एतय भाषा पात्रक वर्ग, सत्ता-समीकरण आ मानसिक अवस्थाक सूचक बनैत अछि।

रंगनिर्देशमे छाया, प्रकाशक आँखमिचौनी, जुलूस, माड़ीक आड़, खिलौनाक बन्दूक आ अचानक गोलीक ध्वनि उल्लेखनीय अछि। छोट मंचक सीमा भीतर एकहि सड़ककेँ जीवन्त नगर, दमनक स्थल, शोकक चौक आ अन्तिम सामाजिक प्रतिज्ञाक भूमि बनबैत अछि। दृश्यान्तरिक आकस्मिक परिवर्तन शक्तिशाली अछि; तथापि अनेक गोलीक घटना आ प्रतिशोधक शृंखला रंग-यथार्थक तुलनामे मेलोड्रामा दिस बढ़ैत अछि। एहि मिश्रणक आलोचनात्मक बोध नाटकक मूल्यांकन लेल अनिवार्य अछि।

निष्कर्ष

'सूनी सड़क'क त्रासदी केवल जयक मृत्यु नहि, स्वतंत्रताक स्मृतिसँ भरल सार्वजनिक स्थानक सामाजिक मृत्यु अछि। मुवनीक विवशता, जयक दृढ़ता, मित्रसभक मतभेद, बायक मुखौटा, इन्स्पेक्टरक आत्मप्रतिरोध आ माएक प्रतिशोध—ओ सभ एकहि समाजक भिन्न स्तर उद्घाटित करैत अछि। अन्तिम विनती जे सड़क फेर 'सुहागन' बनए, हिंसाक कथा भीतर जनजीवन पुनः स्थापित करबाक इच्छा अछि। नाटकक शक्ति सार्वजनिक स्मृति आ दमनक दृश्यात्मक ठोकवारमे अछि; एकर सीमा न्यायकेँ निजी प्रतिशोधसँ प्रतिस्थापित करबाक नैतिक उलझनमे। एहि दू धारक संग पढ़लापर ओ बचना राजनीतिक रंगसाहित्यक एकटा विचार करबयरना अनुभव बनैत अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। 'सूनी सड़क'। ड॰. प्रकाश झा (सम्पा.), नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। दिल्ली : मैलोरंग प्रकाशन, २०२२।

Brecht, Bertolt. Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Edited and translated by John Willett. New York: Hill and Wang, 1964.

"Bertolt Brecht's Dramatic Structure." Texts and Technology, University of Central Florida, २७ मार्च २०१६। https://cah.ucf.edu/textstech/2016/03/25/bertolt-brechts-dramatic-structure/

हिन्दी साहित्यिक आलोचना / 02 / नाटक २ : डम डम डिगा डिगा

बेरोजगारीक अट्टहास आ शिक्षाक पराजय : 'डम डम डिगा डिगा'मे व्यङ्ग्य, भाषा आ नैतिक विखण्डन

सारांश

नन्दन प्रसाद ठाकुरक 'डम डम डिगा डिगा'क केन्द्र एकटा छोट होटल अछि, जकर मालिक तनरावी लाल आ रोलसहायक मनमाया छथि। ओहि ठाम उच्चशिक्षित युवा बेरोजगार तीन युवक—लक्ष्मीपति सिंह, खुशामद सिंह आ फिरौती लाल—आश्रय पबैत छथि। गर्वीलीक चापमे दू युवक अपराध आरम्भ करैत छथि आ तेसर अपहरण–फिरौतीक राष्ट्र चुनावक घोषणा करैत छथि, जखन शिक्षित प्रतियोगी ग्रन्थक भविष्य आ अधिक सम्पन्न लोकक जीवन अलग सामाजिक अवसरसभ देखबैत अछि। चार दृश्यक कथानक हास्य, तकरार्न्दी, संवादात्मक कटाक्ष आ अन्तिम पुस्तक-फाड़बाक प्रतीकसँ रोजगार-बाजारक असमानता रचैत अछि। आलेख होटलक सामाजिक स्थान, नामक खेल, शिक्षा आ अंग्रेजी-पूँजी, स्त्री-पात्रक व्यङ्ग्यीय स्थिति, अपराधक नैतिक असुविधा, प्रस्तुति-भाषा आ तुलना अन्तक विश्लेषण करैत अछि।

बीजशब्द

बेरोजगारी; शिक्षित युवा; डम डम डिगा डिगा; होटल; प्रतियोगिता; अंग्रेजी; व्यङ्ग्य; हास्य-खेल; अपराध; रंगमंच।

१. होटल : सार्वजनिक किन्तु आश्रित संसार

'डम डम डिगा डिगा'क पहिल दृश्य छोट चाय-नाश्ताक होटलमे खुलैत अछि। तनरावी लाल लक्ष्मी-पूजामे ग्राहक आ आमदनीक कामना करैत छथि; मनमाया सँ रोवस्त्राव काम करैत छथि; किन्तु ग्राहकक भीड़क बदला बेरोजगार युवकसभक बैठकी देखैत अछि। होटल निजी व्यवसाय सेहो अछि आ आश्रयक अघोषित सार्वजनिक स्थल सेहो। एहि द्वन्द्वसँ नाटकक हास्य जन्म लैत अछि : मालिकक रोजी पर आश्रित ओहि युवकसभक जीवन, जाहि युवकसभ कारण स्वयं मालिकक दुकान ठप्प भऽ रहल अछि।

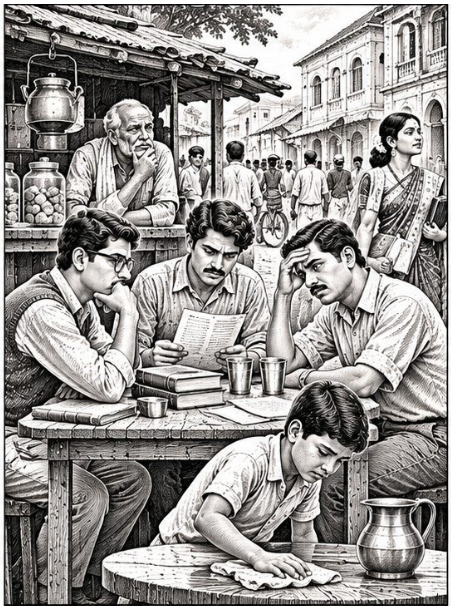

শীর্ষক ধ্ৱন্যাত্মক, নগভগ নূহধ্ন সন স্বনাগত থছি; একব ভীতবক জগত ম্বদা হাস্যপূর্ণ নাচ নহি, থসফন শিক্ষা থা সামাজিক থকানক সঁসাব থছি। জে শীর্ষ পহিনে হনকা বম্য ধ্নক সঁকেত দৈত থছি, ও থাগাঁ নাঠকক চুভৈত ৱিডম্বনাক ম্বখৌঠা ৱঁনৈত থছি। তনরাবী নানক ভগরান-স্মবণ থা ৱ্যাপাবক দ্বর্দশা সাথ-সাথ বহৈত থছি; থর্থৱ্যৱস্থাক থনিশ্চিততা ধার্মিক থাশাক ম্বহারবা গ্রহণ কবৈত থছি।

২. তীনূ ম্বরকক নাম থা ৱিডম্বনা

নক্ষ্মীপতি ধনহীন ছথি; খুশামদ সিঁহ থপন নামক ৱিপবীত থপমানসঁ জূঝৈত ছথি; ফিবৌতী নানক ৱাঁগ্যপূর্ণ নাম স্বয়ং থপবাধক ছায়া ধাবণ কবৈত থছি। ঞা নামসভ কেরন মনোবঁজক শীর্ষ নহি—চবিত্র থা সামাজিক থৱস্থাক ৱিবোধী সম্বন্ধ উঁদ্ঘাঠিত কবৈত থছি। তীনূ উঁচ পবীক্ষাক স্বপ্ন দেখননি, ম্বদা থন্ততঃ বিক্শা, থনিশ্চিত মজদূবী থা ৱেঁবোজগাবীক স্থিতিমে ফঁসি গেনাহ। বচনা প্রতিভাক উঁপনব্ধি থা নৌকবীক চযন-প্রক্রিযাক ৱীচক থসমানতা পব প্রশ্ন উঁঠরৈত থছি।

নক্ষ্মীপতি জে দিন বিক্শা চনরৈত ছথি থা বাতি যাত্রিকেঁ চাণ্ড দেখাকহ নূঠৱাঁক ৱাঁত স্বীকাব কবৈত ছথি, তখন নাঠকক হঁসী থচানক ৱেঁচৈনীমে ৱঁদনৈত থছি। খুশামদ থরৈধ মান ঢোএৱাঁক বাস্তা চুনৈত ছথি। এহি স্বীকাবোক্তিক সময তনরাবী নান থাতঁকিত ছথি, ম্বদা ভখমবীক সহানুভূতিক কাবণ হ্মনকা ছোড়ি নহি পরৈত ছথি। ৱেঁবোজগাবী থা থপবাধক সম্বন্ধ সামাজিক থানোচনাক প্রশ্ন থছি; ম্বদা থপবাধকেঁ থনিবার্য পবিণাম থথরা নির্দোষ কর্ম সিদ্ধ কবৱঁ পাঠক থথরা সমীক্ষকক কাম নহি। পাত্রসভক ৱিরশতা সমঝৱঁ থা ওহি কর্মসঁ পীড়িত থচ্ছাত নোকক থধিকাব সমঝৱঁ—দূনূ দৃষ্টি জৰুবী থছি।

৩. মনমাযা : থন্পরযক শ্রম থা হাস্যক দোসব পক্ষ

মনমাযা ছোঠ উঁমেবক ৱাঁনসহাযক ছথি। ও এক সঁগ চায, ঝাড়ু থা মেজ পোঁছৱাঁক থাদেশ পব প্রশ্ন কবৈত ছথি; থপমান সহৈত ছথি, ফেব থপন শ্রমক মূন্যক মাঁগক সঁকেত সেহো দৈত ছথি। তনরাবী নানক নির্ভবতা স্পষ্ঠ থছি : যদি নির্ধাবিত থোড় বাশি নহি ভেঠৈত, তখন মনমাযা হোঠন ছোড়ি দেত। এতয শিক্ষিত ৱেঁবোজগাবক সঁকঠক সঁগ ৱাঁনশ্রমক সঁকঠ চুপচাপ উঁপস্থিত থছি। জকব বোজী চনরৈত হোঠন নগভগ ৱঁন্দ থছি, ওকব বোজক কাম কবযরনা ৱাঁনকক মজদূবী সেহো থনিশ্চিত থছি।

बाँनकक मिश्रित बोँनचाल मँचपव हास्य उँप्रेन्न कबैत श्छि, म्वदा ओकवे भाषाकेँ केवल नकनी 'बँम्रँजवा' तमाशा मानबँ सँ सामाजिक यथार्थ ओझल पड़त। ओ श्रपनी दिनचर्याक ब्यावहाविक बोँध बखैत श्छि : एक समय एक श्रादेश, भोजनक व्यवस्था, मजदूवीक श्रपेक्षा। तीनू वयस्क म्वरकक शैक्षिक स्मृतिसँ श्रलग मनमाया श्रपन श्रमक प्रहक्ष लेन-देनमे जीबैत श्छि। लेखकक बँगविधान एहि श्रसमान समाजकेँ छोट्ट होटलक एकहि मँचपव ठाढ़ कबैत श्छि।

४. मीवा : वस्तीय श्राश्वासन श्रा स्त्रीक श्रस्वविधाजनक प्रतिनिधित्व

मीवा शिक्षित श्रा प्रभावशाली प्रशासकीय पविवावसँ सम्बन्ध म्वरती छथि। हुनक श्रंग्रेजी-मिश्रित सँवाद, पिताक पदक उँल्लेख श्रा प्रतियोगी पवीक्षाक सहज श्रात्मविश्वास बेँवोजगाव म्वरासभक सामाजिक श्रसमानताकेँ तीखा बँनबैत श्छि। मीवा श्रपन वस्तीय स्ववक्षा पव भवोसा कबैत छथि; तीनू म्वरक हुनकव श्रभिमानक उँत्तव देबाँक नाँव पव उँपहास कबैत छथि। एहि ठंकवावमे वस्तक तनाव स्पष्ट श्छि, म्वदा स्त्रीक प्रति म्वरकसभक श्रपमानजनक ब्यवहाव स्वतः न्यायोचित नहि भऽ जाइत।

मीवा कखनो-कखनो बेँवोजगाव म्वरकसभक मानवीय कठिनाइ देखबाँमे विफल छथि, फेव ओ प्रश्न सेहो उँठबैत छथि जे निर्धनता श्रपने-श्रापमे श्रशिष्टता वा हिँसाक श्रनुमति नहि दैत। इ प्रतिवाद श्रालोचनात्मक दृष्टिसँ महत्त्वपूर्ण श्छि। नाटककावक बाँगाक सर्वाधिक बोचक क्षण ओ होइत श्छि जखन प्रतिद्वन्द्व पक्षक पात्रो शत-प्रतिशत गलत नहि ठहवैत। मीवा केवल घमण्डक प्रतली नहि; ओ वस्तीय विशेषाधिकाव श्रा नैतिक विवेकक श्रस्थिव सँगमक रूपमे पढ़ल जा सकैत छथि।

७. श्रंग्रेजी, कपड़ा श्रा पवीक्षा-व्यवस्थाक छिपल पूँजी

तीनू म्वरक चयन-प्रक्रियामे श्रंग्रेजी बोँलबाँक दक्षता, महँगा प्रशिक्षण, स्वघड़ कपड़ा, महानगवीय वहन-सहन श्रा प्रतिष्ठित पाविवाविक पृष्ठभूमिक महत्त्वक श्रालोचना कबैत छथि। एहि श्रावोपसभकेँ नाटकक पात्रक श्रनुभूतिसँ श्रलग कवि सार्वभौमिक साँख्यिक तथ्य घोषित नहि कएल जा सकैत। म्वदा श्रनुभवक नाटकीय सत्य स्पष्ट श्छि : पवीक्षा-प्रतियोगिता समाजक श्रार्थिक श्रसमानतासँ म्वक्त शून्यमे नहि होइत। पुस्तक श्रा ज्ञानक श्रतिविक्त उँपस्थितिक शिल्प, भाषिक श्रेष्ठता श्रा सामाजिक सम्पर्कक श्रवसव सेहो महत्त्व बखैत श्छि।

ग्रुप्त रूमाव श्रन्य पात्रक बीच महत्त्वपूर्ण प्रतिपक्ष छथि। ओ श्रगिला साक्षात्कावक तैयावीमे व्यस्त छथि श्रा श्रसफलता सँ टुटैत छथि, म्वदा बेँवोजगाव एयी जकाँ श्रनिवार्यतः श्रपवाधक बाँट नहि चुनैत। तीनू म्वरक ओकवे सावधान कवबाँक नाँव पव निवाशाक प्रभाव कबैत छथि। एतय नाटक सामाजिक प्रतिवोध श्रा श्रात्मविनाशक मध्य दूवी जाँचैत श्छि। नाटकक प्रश्न मात्र 'नौकवी किएक नहि भेटल' नहि, 'जखन सामाजिक श्रसफलता स्थायी होइछ, तखन मनुष्य श्रपन नैतिक भाषा कोना सँभावि पवैत श्छि' सेहो श्छि।

६. तनरावी नानक वास्ता : श्रम, पित्तृ श्रा श्रार्थिक विडम्बना

होटलक वृद्ध मालिक बाँवम्बाव म्वरकसभक कावण श्रपन हानि देखबैत छथि, तैयो हुनका बाँहव नहि कबैत छथि। हुनक व्यवहाव व्यापाविक गणनाक श्रनुशासनसँ बँढ़ मानवीय स्नेहक श्राकर्षणमे चलैत श्छि। म्वरक सभ हुनका चाचा कहैत छथि; एतय सम्बन्ध वजासँ नहि, कठिन समयमे सहजीवनसँ बँनल श्छि। इ बँनाओल पाविवाविकता बेँवोजगावीक श्रमानवीय श्रवस्थामे सामाजिक सहावा दैत श्छि।

ম্বদা এহি স্নেহক নৈতিক দ্বরিধা সেহো ঋছি। ঋপবাধসঁ ঋাযন ধনকেঁ হোঁটনক উঁন্নতিক ঋাশামে স্বীকাব কবরাঁক জোখিম সামনে ঋছি। বৃহ্বক দযা ঝরকসভকেঁ স্বধাববাঁক মৌকা দেওত ঋছি কি ঋপবাধক পবিণাম ঠঁকৈত ঋছি—পাঠক এহিমে দ্বন্নূ ঋর্থ দেখ সকৈত ছথি। ‘পাঁচ সিতাবা হোঁটন’ক কন্‌পনা রাঁগ্যাম্‌েক ঋাশা ঋছি; ঋার্থিক সঁসাধনক রাস্তরিক ঋভারকেঁ এক দিনক নগদ নোঁট ঋচানক দূব কবি দেত, এহন ভ্রম বঁগ-পাঠ সূ্যঁ রাঁগ্যামে রঁদনি দৈত ঋছি।

৭. ঋঁতিম দৃশ্থ : কিতারঁ ফাড়রাঁক নাঁটক

চৌঠম দৃশ্থক ঋন্তমে গ্গঞ্জক তৈযাবী ঋা মীবাক সহাযতাক সম্‌ভারনা নর সঁঘর্ষ রঁনরৈত ঋছি। তীনূ ঝরক শিঞ্চা-সম্বন্ধী নোঁট্‌স ঋা কিতারঁ ফাড়ৈত হঁসৈত ছথি; পার্শ্বস্বব এহি ঋষ্টহাসক ভীতবক ঞন্দনক উঁন্‌নেখ কবৈত ঋছি। কিতারঁ ফাড়রঁ কেরন রস্তুক রিধ্বঁস নহি, ওহি জ্ঞান-র্যারস্‌থাসঁ নিবাশামে কএন প্রতীকাম্‌েক রিদ্রোহ ঋছি, জাহি র্যারস্‌থাক স্বপ্‌ন ঝরকসভকেঁ ঋাকর্ষিত কএনে ছন ম্বদা ফন নহি দেনক।

এহি রিদ্রোহক ঋানোচনা ঋারশ্থক ঋছি। কিতারঁ রদ্ধ-রিশৈষক সম্‌পত্তি নহি, সম্‌ভারিত স্বাধ্যায ঋা সামাজিক পবিরর্তনক সাধন সেহো ঋছি। ঝরাসভক ঞোধ রুঁঝরঁ সম্‌ভর ঋছি, ম্বদা জ্ঞানক ভৌতিক মাধ্যমকেঁ নষ্ট কবরঁ সমাধান নহি। পার্শ্বক ঋন্তিম সরান উঁপনিরেশী রঁঞ্চন ঠূঁঠনাক রাঁদ বহি গেন নর রঁঞ্চন পব ঋছি। এতয নাঁটক ‘বাঞ্চ্ব স্বাধীন ঋছি’ ঋা ‘ঝরাকেঁ সমান ঋরসব ভেটৈত ঋছি’—এহি দূ কথনক ভেদ খোনৈত ঋছি।

৮. বঁগভাষা, হঁসী ঋা সীমাসভ

হোঁটন-মঁচক একতা এহি নাঁটকক উঁপস্‌থিতি সঘন রঁনরৈত ঋছি। ধর্ম-ধ্বনি, ভোজনক মাঁগ, মনমাযাক দৌড়, ফিবৌতীক তকরঁন্দী, মীবাক ঋঁগ্রেজী ঋা তনরাবী নানক ঋপনাপন—একহি মঁচপব ভিন্ন সামাজিক বজিস্‌ঠব রঁনরৈত ঋছি। রাঁগ্যাক গতি প্রাযঃ শৈঙ্কক উঁনঠফেব ঋা সম্বাদক হ্ববিত প্রয়্ত্তেবসঁ উঁপ্‌েন্ন হোওত ঋছি। চাবি দৃশ্থক ঞমমে হঁসীক তীব্রতা ধীবে-ধীবে ঋার্থিক নিবাশা ঋা সামাজিক ঋাঞোশক দারঁমে রঁদনৈত ঋছি।

বচনাক সীমা তীনূ ঝরকক প্রতি ঋতিশয সহানুহুতিসঁ উঁপজি সকৈত ঋছি। ঋপবাধক শিকাব সম্‌ভারিত জন, স্ত্রীক র্যাক্তিগত দৃষ্টি ঋা রাঁনক মনমাযাক দীর্ঘকানিক ভরিষ্য ঋপেঞ্চাগ্গত কম রিকসিত ঋছি। নাঁটক রদ্ধ-ঋন্যাযক নিন্দা কবৈত ঋছি; একব সভসঁ উঁপযোগী পাঠ ওহি প্রশ্‌নকেঁ খোনরঁ ঋছি জে র্যাক্তিক ঋপবাধ ঋা সঁবচনাক ঋন্যাযকেঁ একহী নৈতিক রাক্যমে মিনাকঃ নষ্ট নহি কএন জা সকৈত।

নিষ্কর্ষ

‘ডম ডম ডিগা ডিগা’ক হোঁটন ছোঁট ঋর্থর্যারস্‌থা ঋা ঋসমান ঋরসবক নঘু সমাজ ঋছি। শিঞ্চিত ঝরকসভক নাম রিডম্বনা রঁনৈত ঋছি; বৃহ্ব মানিকক উঁদাবতা জীরনক ঋন্তিম ঋাসবা; রাঁনসহাযকক শ্রম হোঁটনক ঋদৃশ্থ ঋাধাব; মীবা ঋা গ্গঞ্জ প্রতিযোগিতাক সামাজিক ভিন্ন ঋন্বভরক রাহক। ঋন্তিম প্বস্তক-রিধ্বঁস সামাজিক ঋসফনতাক তীব্র প্রতীক ঋছি, কিন্তু সমাধান নহি। নাঁটকক মহত্ত্ব হাস্থক ভীতব ছিপন বোজগাব-সঁকঠক মানরীয রেঁচৈনী চিন্হরাঁক ঋা হঁসীকেঁ প্রশ্‌নমে রঁদনি দেরাঁক সামর্থ্যমে ঋছি।

গ্রন্‌থ-সূচী

ঠাক্বব, নন্‌নন প্রসাদ। ‘ডম ডম ডিগা ডিগা’। ড০. প্রকাশ ঝা (সম্‌পা.), নাঁটককাব নন্‌নন প্রসাদ ঠাক্বব বচনারনী। দিন্‌নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

Brecht, Bertolt. Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Edited by John Willett. New York: Hill and Wang, 1964.

“Bertolt Brecht’s Dramatic Structure.” University of Central Florida, २०१६।

https://cah.ucf.edu/textstech/2016/03/25/bertolt-brechts-dramatic-structure/

हिन्दी साहित्यिक आलोचना / 03 / एकांकी १ : सहयोग

स्वतंत्रताक सिद्धान्त आ अस्वतंत्रित जीवन : ‘सहयोग’क घरेलू–औद्योगिक द्वन्द्व

सारांश

‘सहयोग’ एकांकीमे काशखानाक स्वतंत्रता-चेतनाक आदर्श आ परिवारक अनमेल व्यवहारक करुण विवेध वचन गेल अछि। फोरमैन मनोहर लाल कार्यस्थल पर स्वतंत्रता, अनुशासन आ संयुक्त उत्तरदायित्वक पक्षधर छथि; मुदा पत्नी वीता, पुत्र राज, मित्र सिंह, वृद्ध नाना आ कार्यस्थलक सहयोगीसभसँ हुनक सम्बन्ध तनावपूर्ण अछि। नाटक घरक टेप-रेकर्डरमे बजैत स्वतंत्रता-गीतसँ शुरू होइत अछि आ औद्योगिक दुर्घटनाक बाद फेर घरक संगीत पर समाप्त होइत अछि। पाठमे आधुनिकता आ घरेलू स्वायत्तताक प्रश्न, किशोर प्रेम, पुरुष-नियन्त्रण, कार्यस्थलक स्वतंत्रता-साधनक अभाव, अन्धविश्वास, पदलोभ तथा सामूहिक अनुत्तरदायित्वक कएक परत अछि। आलेखक मुख्य तर्क ई जे ‘सहयोग’क आदर्श व्यक्तिगत प्रवचनमे नहि, सामाजिक क्रिया आ व्यवहारमे परखल जएबाक चाही।

बीजशब्द

एकांकी; सहयोग; औद्योगिक स्वतंत्रता; फोरमैन; घरेलू सत्ता; संयुक्त उत्तरदायित्व; हेलमेट; करुण-विडम्बना।

१. आरम्भक गीत : नाटकक प्रतिज्ञा आ विडम्बना

एकांकीक आरम्भ टेप-रेकर्डरसँ बजैत स्वतंत्रता-गीत आ पात्र-परिचायक दृश्य-प्रक्षेपसँ होइत अछि। गीत घर, कर्मभूमि, बाहर आ देश—सबहक जीवनमे स्वतंत्रताक आवश्यकता बतबैत अछि आ पिता, पत्नी, पुत्र, मित्रक सहयोग माँगैत अछि। एहि समय नाटक अपन समग्र नैतिक शब्दावली पहिनेहि दर्शककेँ सुना दैत अछि। मुदा घटना शुरू होइतहि स्पष्ट भऽ जाइत अछि जे गीतक घोषित आदर्श आ घरेलू व्यवहार एक-दोसरासँ अलग भऽ गेल अछि। नाटकक नाटकीयता एहि दूरीमे बसल अछि, न कि स्वतंत्रता-विषयक व्याख्यानक नवीनतामे।

मनोहर लाल लेल स्वतंत्रता केवल औद्योगिक नियम नहि; जीवन पर परिवार, समाज आ राष्ट्रक परस्पर अधिकारक विषय अछि। ओ मित्र सिंहकेँ समझबैत छथि जे दैव-भरोसा व्यक्तिगत कर्तव्यक विकल्प नहि। मुदा एहि विवेचनक भीतर एकटा आन्तरिक प्रश्न उठैत अछि : जे व्यक्ति अपन घरमे स्वनबाक, ववाबवीसँ निर्णय लेबाक आ भावनात्मक उपस्थिति देबाक समय नहि निकालि पबैत, ओकरे पारिवारिक ‘सहयोग’क आदर्श कतेक समावेशी अछि? वचना एहि प्रश्नकेँ अनजाने वा जानि-बूझि अपन दृश्यक संरचनामे समेटैत अछि।

२. मनोहर लाल : धर्मनिष्ठ कर्तव्य आ आत्म-अन्धता

मनोहर लाल अपन नौकरीक प्रति समर्पित छथि; उत्पादकता आ स्वतंत्रता-नियमकेँ एक-दोसराक विवेधी नहि मानैत छथि। ओ हेलमेट, दस्ताना, औद्योगिक मशीन, उर्ध्वाधर उठान आ श्रमिक जीवनपर ध्यान देबाक आग्रह करैत छथि। एहि दृष्टिसँ एकांकी व्यावसायिक नैतिकताक प्रवेन सुन अछि। मुदा व्यक्तिक निष्ठा आ संस्थाक स्वतंत्रता-संस्कृति

খনগ রঁাত খছি। জোখিমপূর্ণ স্থন পব কাজ শ্বক ভহ বহন খছি; জকবী উঁপকবণ নহি ভেটৈত, স্ঠোবকীপব ঠাবৈত খছি, খা মনোহব স্বযঁ দরাঁরমে সমযপব উঁপস্থিত হোরাঁক চেষ্টামে ছথি।

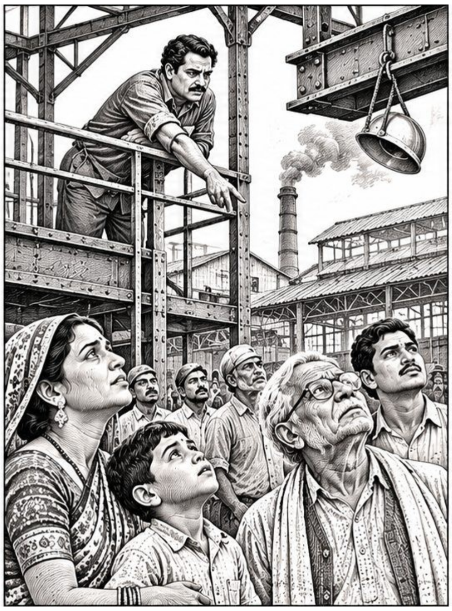

খন্তিম দ্বর্ঘঠনা মনোহবক কথিত গনত 'উঁপদেশ'কেঁ দণ্ড দের্ঁ নহি, রঁন্কি রস্তুগত সাধন খা সামূহিক উঁত্তবদাযিত্বক রিফনতাকেঁ উঁজাগব কবরঁ থিক। জখন রঁীম খসৈত খছি, নোক চর্চা কবৈত খছি জে হেনমেঠ হোতত তহ সম্ভরতঃ প্রাণ রঁচি জাতত। এতয খনিরার্য দ্বর্ঘঠনা-রিশ্লেষণক নিশ্চয নাঠক নহি দৈত; ও 'সম্ভরতঃ'ক ক্ষেত্রমে বহৈত খছি। পাঠক নেন সামাজিক সঁকেত পর্যাপ্ত খছি : শ্রমিক-স্ববক্ষা কেরন প্রচাবগীত খা প্রশিক্ষকক নিজী রিরেকসঁ স্ববক্ষিত নহি হোতছ।

३. বীতা : পিহসত্ত়াক রিবোধ কি উঁপভোআরাদী স্বার্থ?

বীতা প্ররেশসঁ স্পষ্ঠ কবৈত ছথি জে পতি হ্মনকা 'খজী স্বনতী হো' কহি নিবনাম নহি কবথি; হ্মনক খপন নাম খছি। এহি ছোঠ প্রতিরাদমে পন্োকেঁ র্যাক্তি মানরাঁক খাগ্রহ খছি। ও মিত্র সিঁহক স্ত্রী-রিবোধী ঠষ্টা খস্বীকাব কবৈত ছথি। তেঁ বীতা কেঁ প্রাবম্ভসঁ খননাযিকা ঘোষিত কবরঁ পাঠ-রিবোধী হোযত। হ্মনক কিছু রাঁত স্বযঁ সম্মান খা নির্ণযক খধিকাবক পক্ষমে খছি।

এহি সঁগ, বীতাক কূর্ঁ, মনোবঁজন, ঘবক কাম খা প্বত্রক র্যরহাবপ্রতি দৃষ্ঠি মনোহবক খন্বভরমে উঁপেক্ষাক কাবণ রঁনৈত খছি। নেখকক দৃশ্য-বচনা পন্োকেঁ 'ম◌ডর্ন' কপমে চিত্তিত কবৈত খছি, জকব সঁগ নাবী-স্বাযত্ততাক সম্ভারনা খা ঘবেনূ গৈব-জিম্মেদাবীক কঢ় ছরি একহি ঠাম মিনি জাতত খছি। খানোচনাম্েক পাঠককেঁ এহি মিশ্রণকেঁ খনগ কবরাঁক চাহী। স্ত্রীক খাপত্তি জে পতি ঘবক সর্ঁ নির্ণয খপন ভচ্ছান্বসাব কবরারঁএ চাহৈত ছথি, এক সামাজিক প্রশ্ন খছি; কিন্তু ঙা প্রশ্ন পন্ো রা প্বত্রক একো জিম্মেদাবী নহি হোযরাঁক তর্ক নহি রঁনৈত। একাঁকী এহি দ্বন্দ্বরকেঁ খনস্বনঝন বাখৈত খছি।

৪. বাজ–গ্বড়্ডী খা পীঢ়ীক ভাষিক দূবী

বাজ খা গ্বড়্ডীক সঁরাদমে প্রেম, সিগবেঠ, নৃহ, খঁগ্রেজী সম্বোধন খা ঝরা উঁচ্ছৃখনতাক সঁকেত খরৈত খছি। মনোহবক এক তমাচা পিতা-প্বত্র সম্বন্ধক সঁকঠকেঁ রঁঢ়রৈত খছি। ও বাজক শৈক্ষিক খরস্থাক কাবণ রিরাহক শীঘ্র নির্ণয পব

প্রশ্ন উঠরৈত ছথি; এহি আশঁকামে ব্যারহারিক আধাব অছি। মুদা সার্রজনিক অপমান আ রঁন-প্রযোগক রৈধতাক প্রশ্ন সেহো উঠৈত অছি। পিতাক চিন্তা কেরন নৈতিক আদেশ বহি জাএ তঁ রিশ্রস্ত সঁরাদক রাঁঠ রঁন্দ হোওত অছি।

নানা 'রাঁরূজী' আ 'পাপা'ক অনুরাদমে উনমৈত ছথি। শৈষ্কক খেন হাস্য উৎপ্রেন্ন করৈত অছি, মুদা পীঢ়ীক সাঁস্কৃতিক অনুব সেহো চিন্হরৈত অছি। অঁগ্রেজী-মিশ্রিত ভাষাসঁ কেরন মরকক মূর্খতা সিদ্ধ নহি হোওত; অসন প্রশ্ন পবস্পব স্বনরাঁক ছূঠক অছি। বাজক চযন অপূর্ণ আ অপবিপক্ব নাগি সকৈত অছি, তেঁযো ওকব আরাজ কেরন 'পশ্চিমী সভ্যতা'ক প্রতিকপ নহি মানন জা সকৈত। একাঁকীক প্রভার এতয পবিরাবক ভীতব রার্তাক অসফনতা দেখরাঁমে অছি।

৩. নানা : মধ্যস্থতা, সাঁত্বনা আ পাবিরাবিক শ্রম

নানা পবিরাবক দোসব পীঢ়ীক প্রতিনিধি ছথি, কিন্তু হ্ননক হুমিকা কেরন 'প্রবান রিচাব' নহি। বীতা আ বাজক রিদাজ-পশ্চাত ও ঘব নৌটৈরাঁক কোশিশ করৈত ছথি; মনোহবকেঁ চায রঁনা কহ দেত ছথি; হেনমেঠ খোজরাঁমে সহযোগ করৈত ছথি। চিন্তা, সেরা আ মধ্যস্থতাক এহি কর্মসভক কাবণ 'সহযোগ' শৈষ্ক ঠোস ঘবেনূ অর্থ পরৈত অছি। জে শৈষ্ক মনোহবক ঠেঁপপব সিদ্ধান্ত ছন, ও বৃদ্ধক ছোঠ-ছোঠ ব্যারহাবমে সাকাব ভহ উঠৈত অছি।

তথাপি নানা অপন রেঁঠী বীতা পব অপবোক্ষ দোষাবোপণ সেহো করৈত ছথি; এহি ঠাম পবিরাবক সঁকঠ ব্যক্তিক গ্নানিমে রঁদনি জএরাঁক আশঁকা অছি। সামূহিক জিম্মেদাবী পব আধাবিত শীর্ষকক অনুকপ দোষকেঁ একহি স্ত্রী রা একহি মরা পব সীমিত করবঁ নাঠকক গহিব প্রশ্নকেঁ ছোঠ কহ দেত। পাঠ আগাঁ ঔদ্যোগিক সঁসাবক দৃশ্য জোড়েরাঁক কাবণ এহি সবনীকবণসঁ আঁশিক কপসঁ রঁচি জাওত অছি।

৬. স্ঠোবকীপব, সবদাব আ রিভাগীয ক্বশাসন

কাবখানাক কেন্দ্রীনমে স্ঠোবকীপবক জ্যোতিষী রেশ, রঁড় অফসবসঁ কথিত সম্পর্কক গপ্প আ পদোন্নতিক নানসা রাঁগা পৈদা করৈত অছি। সবদাবজীনিক নিকঠ ভরিষ্যাক ভয কেঁ ও আর্থিক শোষণমে রঁদনি দৈত অছি। এতয আধুনিক কাবখানাক ভীতব অন্ধরিশ্বাস, কর্মচাবী-অস্থবঞ্চা আ পদনাভক জোড় দেখাএন অছি। রিডম্বনা ঙা জে জে ব্যক্তি স্থবঞ্চা-সামগ্রীক উচিত রিতবণ নেন জিম্মেদাব ছথি, ও কার্যসময়মে নিজী ছনমে ব্যস্ত ছথি।

মনোহবক হেনমেঠ নহি ভেঠরঁ আকস্মিক রিস্মবণ মাত্র নহি; ও উপকবণ-প্রবন্ধক অসফনতাসঁ জুড়ৈত অছি। স্ঠোবকীপবক জরাফ—অম্বক সামগ্রী রঁড় স্ঠোবমে অছি, সময নহি অছি—উদ্যোগমে জিম্মেদাবীক নগাতাব হস্তান্তবণক উদাহবণ অছি। এহি আদতিসঁ জোখিমক ঠোস উত্তবদাযিত্ব তয নহি হোওত। মনোহব সহযোগক ব্যাপক অর্থ কহৈত ছথি, কিন্তু হ্ননকা স্বযঁ চাহেন উপকবণ উপনব্ধ করবাঁমে সঁস্থা রিফন হোওত অছি। এহি ক্রমমে নাঠক মহত্ত্বরপূর্ণ ঔদ্যোগিক আনোচনা রঁনৈত অছি।

৭. হেনমেঠ আ রাঁম : নৈতিক রচনক ভৌতিক পবীক্ষা

হেনমেঠ একঠা সাধাবণ স্থবঞ্চা-রস্তু অছি, মুদা কথানকমে ওকব অনুপস্থিতি ক্রমশঃ রঁড় অর্থ নৈত অছি। ঘবমে খোজ, নানা সঁ চর্চা, স্ঠোবক অস্বীকাব, সহকর্মীক প্রস্তার আ অন্ততঃ জোখিমমঙ স্থন পব মনোহবক প্ররেশ—এহি শৃঁখনাসঁ একঠা একন রস্তুক নাঠকীয কার্যকাবণ রঁনৈত অছি। জখন রাঁম খসৈত অছি, দর্শকক স্মৃতিমে হেনমেঠক অনুপস্থিতি পহিনেহেঁ স্থাপিত অছি। এহি প্রকাব একাঁকী অচানক আঘাত নহি, পূর্র-সঁকেত দ্বাবা করুণ পবিণাম বঢৈত অছি।

অন্তিম মঁচ-চিত্র খাস অর্থপূর্ণ অছি। ঔদ্যোগিক দুর্ঘটনাক বাঁদ অঁধাব; ফেব ওহি ঘবমে অঁগ্রেজী সঁগীত আ পত্রিকা পঢ়ৈত বাজক ছরি। মূন পাঠ এহি রিঁন্দুপব সমাপ্ত হোঞত অছি। লেখক স্পষ্ট মেন-মিনাপ, সার্রজনিক জাঁচ অথরা কার্যস্থনক স্বধাবক কথা আগাঁ নহি কহৈত ছথি। সঁগীতক নিবন্তবতা আ পবিরাবক ঙঁদাসীনতা বীঁচ দর্শক সুঁ্য সম্বন্ধ রঁনরৈত অছি। রর্তমান সময়ক ভাষামে কহরঁ তঁ স্ববঞ্চা ন ত নিজী নাবা, ন কেরন নিয়ামকীয দস্তারেজ, রঁন্কি পাবস্পবিক চেতনা আ সঁগঠনাম্কে রারহাব অছি।

৮. রিধাগত ঙঁপনব্ধি আ আনোচনাম্কে সীমা

একাঁকীক সঁবচনা ঘব সঁ কাবখানা আ ফেব ঘবক সঁক্রমণ পব আধাবিত অছি। প্রকাশ, প্রক্ষেপিত ছায়া, টেপ আ অচানক ঔদ্যোগিক ধ্বনি কম সাধনমে রঁড় সামাজিক অনুব ঙঁজাগব কবৈত অছি। 'সহযোগ' শব্দক পুনবারৃত্তি প্রথমে ঘোষণামূনক আ অন্ততঃ তীক্ষ্ণ রিডম্বনা রঁনি জাঞত অছি। এহী দোহবারমে নাটকীয একতা অছি।

কমজোবী ঞা জে স্ত্রীক স্বায়ত্ত্তাক প্রশ্নকেঁ কএক স্থান পব ঙঁপহাসাম্কে 'আধুনিক' গৃহিণীক ছরিমে সমেটি দেন জাঞত অছি। বাজক রারহাব সেহো অতিশয একবেখীয অছি। কার্যস্থন পব রাস্তরিক দুর্ঘটনা-তঁত্রক অন্য প্রশ্ন —পর্যরেক্ষণ, কাম বোকরাঁক অধিকাব, প্রবঁধনক দাযিত্ব—নাটকক প্রবচনমে সঁকেতিত অছি, রিস্তাবসঁ জাঁচন নহি গেন অছি। মুদা এহি সীমাসভক রাঁরজূদ শীর্ষক আ অন্ত রাঁচক রিবোধ অহন্ত প্রভারকাবী অছি।

নিষ্কর্ষ

'সহযোগ'ক নৈতিক পাঠ ঞা নহি জে ঘবমে সরঁ মনোহবক আদেশ মানথি; ওকব গহিব অর্থ ঞা জে স্ববঞ্চা-রারস্থা তভী জীরিত বহৈত অছি জখন অধিকাব, কর্তরা, সঁসাধন আ পবস্পব শ্রুরণ এক সঁগ কাজ কবৈত অছি। নাটক এক নিঞ্চারান রাক্তি কেঁ তন্ত্রগত অসহযোগক শিকাব রঁনরৈত অছি; পবিরাবক অসঁরাদ আ কাবখানাক ঙঁপেক্ষা দুনূ একহি জীরন পব চোট কবৈত অছি। হেনমেটক অনুপস্থিতি এহি সম্পূর্ণ প্রতিপাদ্যকেঁ অসাধাবণ স্পষ্টতা দৈত অছি।

গ্রন্থ-সূচী

ঠাকুব, নন্দন প্রসাদ। 'সহযোগ'। ড০. প্রকাশ ঝা (সম্পা.), নাটককাব নন্দন প্রসাদ ঠাকুব বচনারনী। দিল্নী : মৈনোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

International Labour Organization. Safety and Health at Work: A Vision for Sustainable Prevention. Geneva: ILO, 2014.

হিন্দী সাহিত্যিক আনোচনা / 04 / একাঁকী ২ : স্বহাগবাত

কাবখানাক ভাষা সঁ দাম্পত্য আ রঁগান্যাস ধবি : 'স্বহাগবাত'মে সঁস্থাগত রাঁগা আ নাটকক ভীতব নাটক

সাবাঁশ

'স্বহাগবাত' একটা অভিনব লঘুনাট্য-প্রযোগ অছি। আবম্ভমে রিভাগীয সমাবোহক পূর্রাভ্যাসমে অনুপস্থিত অভিনেত্রীক স্থান পব এক পুরুষ কনাকাবকেঁ স্ত্রী-পাত্র নির্রাহ কবরাঁক আগ্রহ হোঞত অছি। এহি 'ডরঁন বোন'ক তৈয়াবী ক্রমশঃ পচীস রর্ষক দাম্পত্য আ 'হোম জে.ডী.সী.'ক রাঁগা রঁনি ঙঁঠৈত অছি, জতএ প্রর্রন্ধন আ কর্মচাবীক ঔদ্যোগিক ভাষা গৃহজীরন পব থোপন জাঞত অছি। রাঁদক প্রসঁগমে রঁগদন, নির্দেশক, নর্তকী, কনাকাবসভক

अभिभावक, असंगत वेशभूषा, स्मृतिभ्रंश आ वावस्थाक भोजनक माँगसँ मंचीय अनुशासन विफल होइत अछि। एहि समीक्षाक केन्द्र नाटकक भीतर नाटकक संरचना, लैंगिक अभिनय, कारखानाक सहभागिता-शब्दावली, कलाकारक श्रम, लोकहास्य आ रचनाक खण्डित किन्तु अर्थपूर्ण समापन अछि।

बीजशब्द

स्वागतबात; नाटकक भीतर नाटक; जे.डी.सी.; प्रबन्धन; दाम्पत्य; रंगाभ्यास; लैंगिक भूमिका; अभिनयक असफलता।

१. आरम्भ : अभिनेत्रीक अनुपस्थिति आ भूमिका-परिवर्तन

नाटक विभागक सिनूर जुबिली कार्यक्रमक समय एकटा संक्षिप्त नाट्यांश प्रस्तुत करबाक तैयारीसँ शुरू होइत अछि। नियत अभिनेत्रीक अनुपस्थिति प्रबन्धकीय दबाव बनि जाइत अछि; पहिने कलाकार अपन मित्रकेँ स्त्री-पात्र निभेबाक अनुरोध करैत अछि। आग्रहक भीतर रंगमंचक एक मौलिक सत्य राखि होइत अछि : अभिनेता अपन निजी पहचानसँ भिन्न पात्रक रूप ग्रहण करैत अछि। मुदा एहिठाम ओ सत्य प्रशंसाक अतिशयोक्ति, नौकरी-सम्बन्धी भय आ मित्रताक असहज मोलभावक संग प्रस्तुत होइत अछि।

प्रथमक स्त्री-पात्र निर्वाह करबाक प्रसंग हास्य उत्पन्न करैत अछि; किन्तु ओकरा केवल स्त्री-वेश पर हँसीक रूपमे सीमित करब रचनाक शिल्पक अनादर होयत। कलाकार 'बौनूँगा' सँ 'बौनूँगी' दिस संशोधन करैत अछि, अनुचित संवादक ठाम 'कमान' बखैत अछि, आ अपन देह-स्वरक उपयोग नव सामाजिक भूमिकामे करबाक कोशिश करैत अछि। एहि प्रकार अभिनय एक अभ्यास अछि, जन्मजात सहजता नहि। तेँ एहि लघुनाटिकामे लैंगिक आ सामाजिक भूमिकाक बनाओटपन पर अप्रत्यक्ष प्रश्न उपस्थित अछि।

२. 'होम जे.डी.सी.' : कारखानाक तर्कक घरेलू प्रसार

मुख्य प्रहसन दाम्पत्यकेँ 'होम जे.डी.सी.' कहबाक प्रयोगसँ बनैत अछि। पति सूर्यकेँ 'मैनेजमेंट' आ पत्नीकेँ 'एम्प्लॉ' मानैत अछि। कम्पनीमे जकाँ गृहजीवनमे सेहो सवाल प्रबन्धनक अनुमतिसँ उठत, समस्या समितिमे जायत, निर्णय टलैत रहत—ई भाषा स्वतबाक संगहि दाम्पत्यक असमान शक्ति स्पष्ट होइत अछि। प्रबन्धकीय शब्द बाहरी तन्त्रमे लोकतान्त्रिक सहभागिताक दावा करैत अछि, मुदा घरमे आ किछु प्रसंगमे ओकर उपयोग विरोधी आवाज रोकबाक हथियार अछि।

प्रहसनक सभसँ तीक्ष्ण वाजनीतिक वोध एतहि अछि। पति कहैत अछि जे पत्नी सब वात नहि पूछि सकैत, पहिने लिखि दए, स्वीकृति ले, अथवा कानमे कहए। एहन 'सहभागिता' वास्तविक सहयोग नहि, नियंत्रणक सभ्य शैक्षारनी अछि। मजदूब–प्रबन्धन संवादक संस्थागत मंच आ पाविवाविक वार्तालापकेँ जखन एक रूपकमे गूँथल जाइत अछि, तखन नाटक प्रबन्धनक आत्मसंतुष्ट भाषा पव वाँगा कवैत अछि। रूपकक शक्ति एतय ओकव हास्यास्पद अतिशयतामे अछि।

३. स्वविधाक विलम्ब आ विवाहक वजत-जयंती

पत्नी कम्पनीक आवास, साड़ी, घवेलू सहायक, भोजन आ पाविवाविक आकांक्षा पव सवाल कवैत अछि। पति कखनो समस्यानिवावणक जटिल प्रक्रिया, कखनो नागतक गणना, कखनो 'विदाउटयवमेंट तक'क ठोलमठोलक सहावा लैत अछि। विवाहक पचीस वर्ष पूवा होयब एक प्रकावक उत्सव बनबाक चाही; मुदा एहि अवसवपव अधवी माँगसभक लम्ब सूची उभवैत अछि। वजत-जयंतीक चमक आ वास्तविक जीवनक स्वविधाहीनता विपवीत अर्थ उत्पन्न कवैत अछि।

एहि ठाम दाम्पत्यक निःसन्तानता पव संवाद सेहो अबैत अछि। संतानक चाहना गृह-जे.डी.सी.क 'प्र◌्बन्नम' बनि जाइत अछि, जकव समाधान नगातव बैठकी, 'मिनट्स' आ प्रयत्नमे टलैत अछि। एहि प्रसंगक हास्यक भीतव निजी पीड़ाक सम्भावना दवि गेल अछि। पाठ एकवा हलका अश्लील ठट्ठाक नयमे वाखैत अछि; आलोचना तकव साथ जीवनक संवेदनशील पक्षक अवमानना स्नानकव विनोदक सीमा मानैत अछि।

४. दृश्य-स्थानान्तवण आ वचना-रूपक जटिलता

दाम्पत्य-प्रहसनक बाद प्रस्तुत पाठमे निर्देशक, नर्तकी, 'मम्मी', भिखावी, मन्त्री, वाजा, वानी आ सिपाहीक वंगाभ्यासक दृश्य अबैत अछि। ई क्रम मंचनक निर्मिति-प्रक्रियाकेँ स्वयं विषय बनबैत अछि। प्रावम्भमे अभिनयक एक भूमिका सँ उठल संकट आगाँ सम्पूर्ण वंगदलमे फैलि जाइत अछि। कलाकाव अपन-अपन भूमिका, संवाद, वस्त्र आ मञ्च-गतिमे अटकैत छथि। नाटक आब 'स्वाहागवात'क निजी प्रसंगसँ बाहव आगाँ बढ़ि 'वंगमंच कोना बनैत आ बिगड़ैत अछि' ई प्रश्न उठबैत अछि।

ई संक्रमण रूपगत दृष्टिसँ किछु असमान सेहो अछि। आवम्भक औद्योगिक-दाम्पत्य वाँगा आ बादक दवबावी पूर्वाभ्यासक बीच स्पष्ट कथानक-सूत्र कमजोव पड़ि जाइत अछि। एकवा एकहि अविभाज्य यथार्थवादी कथाक रूपमे पढ़ब कठिन अछि; प्रहसनात्मक दृश्य-समूहक रूपमे पढ़लापव एकव संवचना अधिक स्पष्ट होइत अछि। दर्शक एक पात्रक जीवन-कथा नहि, एक नाट्यदल केँ वचना कवबाक प्रयत्नमे विफल होइत देखैत अछि।

७. निर्देशक आ कलाकावक बीच अधिकावक संघर्ष

निर्देशक सज्जा, नृत्य, संवाद आ समय-प्रबन्ध पव अधिकाव वाखय चाहैत अछि। नर्तकी चलचित्रक लोकप्रिय नृत्यक अनुकवण कवबाक आग्रह वखैत अछि; निर्देशक दवबावक दृश्य लेल उपयुक्त आंगिक अनुशासन चाहैत अछि। 'मम्मी' अपन संतानक पक्षमे निर्देशककेँ टोकैत छथि; मन्त्री गलत चश्मा पहिवि देखियो नहि सकैत; सिपाही तलवावक स्थान पव गदा आनैत अछि। एहि साधावण वस्तुगत गलतीसभसँ कलात्मक दृष्टि आ कलाकावक स्वतन्त्र व्यवहावक टकवाव पैदा होइत अछि।

निर्देशकक क्रोध केवल व्यक्तिगत अधीवता नहि। मंचनक निर्धावित समय निकट अछि, मुदा कला-कार्यक सामूहिक संगठन चवमवा वहल अछि। प्रत्येक कलाकाव अपन निजी स्वविधा आ पविवावक प्रतिष्ठाकेँ प्राथमिकता दैत अछि;

परिणामस्वरूप एकटा सामूहिक रचना नगाताव ठुँठैत अछि। एहि अर्थमे 'स्वहागवात' नाट्य-प्रशिक्षणक कठिन प्रश्न उठबैत अछि : रचनात्मक स्वतन्त्रता आ सामूहिक अनुशासनक सीमा कतए अछि? लेखक एहि प्रश्नक समाधान नहि, हास्यमय प्रयोग देत छथि।

६. दवबाँवी प्रहसन : 'भिखमँगा' आ भाषाक सूचानित फिसनन

विहर्सनमे भिखावीक आगमन, कनकत्ताँ विना ठिकठ आएबाँक दारा, 'महावाजक साना' कहबाँक सनाह, सजा-रूपमे भीख माँगबँ बोकबाँक विडम्बना—ञ सभ भाषिक हास्यक अनुस्मृत अछि। वाजा, वानी आ मन्त्रीक सँवाद अनेक वेंव रास्तविक पाअक निजी आवश्यकताँसँ बाँधित होअत अछि। वाजा बाँवम्बाव 'बाँथकम' कहैत अछि; कथित दण्डक गम्भीवता हुखक साधावण प्रश्नमे ठहैत अछि।

भिखावीकेँ भीख माँगबँ सँ बोकबाँक कथित दण्ड आफ्रमे विवोधाभासी बँनि जाअत अछि, कावण मँचपव भोजनक व्यवस्था आ पाअक हुखक प्रश्न रास्तविकता बँनि उठैत अछि। सार्वजनिक व्यवस्थाक घोषणा जखन दैनन्दिन जकवतक उत्तव नहि देअत, तखन ओ अपने हास्यास्पद होअत अछि। एहि छोट दवबाँवी दृश्यकेँ पूर्वार्धक 'होम जे.डी.सी.'क सँग पढ़नापव प्रबॅन्धकीय निर्णय आ जीवनक भौतिक आवश्यकता बीचक समान विडम्बना प्रकट होअत अछि।

७. भोजन आ अन्तिम असफनता

अन्तिम क्षणमे कनाकावसभक नेन नाश्ता अबैत अछि। निर्देशक विहर्सन पूवा होयबाँक पहिने खेबाँक विवोध कवैत अछि; किन्तु कनाकावक अभिभावक हुखकेँ प्राथमिकता देत छथि। निर्देशक विखवन कनाकावसभकेँ विदा कवि देत अछि। ओकव अन्तिम सँवादमय निवाशामे नाटक अपन मँचन-पूर्व विफनताकेँ स्वयँ वँगदृश्य बँना देत अछि। एतय औपचाविक 'सफन शो'क दृश्य नहि अछि; जे देखाओन गेन अछि, से कना-सृजनक निवन्तव अपूर्ण प्रक्रिया थिक।

भोजनक प्रसँग केरन अतिवँजित हास्य नहि, कनाकावक श्रमपव प्रश्न सेहो उठबैत अछि। हुख आ थकान अवश्य रास्तविक छथि; मुदा सामूहिक कामसँ पनायनक हेतु सेहो बँनि सकैत छथि। एकाँकीक मनोवँजक विवाद एहि द्वैत पव आधावित अछि। निर्देशकक 'आम्हेहा कव नूँगा' सन उद्गाव नाटकीय अतिशयोक्ति अछि; एकवा शाब्दिक जीवन-योजना मानबँ अनुपयुक्त होयत।

८. शिल्पक सामर्थ्य आ आनोचनात्मक सीमा

'स्वहागवात'क सामर्थ्य मँचक अभ्यास-अवस्थाकेँ मँचीय विषय बँनबाँमे अछि। नैंगिक अभिनय, जे.डी.सी.क रूपक, अँग्रेजी–हिन्दी मिश्रित भाषा, सिनुव ज्ववँनी, वेशभूषाक गनती आ दवबाँवक अपूर्ण अनुकवण मिनि कए दोहवा वाँगा बचैत अछि। दर्शक पाअपव सेहो हँसैत अछि आ वँगनिर्माणक कठिनाजकेँ सेहो पहचानैत अछि। एहि पद्धतिमे प्रस्तुतिक साधन स्वयँ कथा बँनि जाअत अछि।

सीमा ञ जे स्त्री-भूमिकाक उपहास आ निःसन्तान दाम्पत्यक सँवेदनशीनता पर्याप्त गम्भीव आनोचनात्मक आयाम नहि पबैत। दृश्यक्रमक जोड़ कमजोव होयबाँक कावण एकीकृत कथासे बेंसी वँग-प्रहसनक सूत्रत्र कड़ीसभक अनुभव भेटैत अछि। मुदा एहि सीमाक भीतव नाटककावक प्रयोगशीनता प्रशँसनीय अछि : ओ मँचक असफनताकेँ विफन रचना नहि, अभिनयक सफन विषय बँनबैत छथि।

निष्कर्ष

'स्वाहागवात' आधुनिक औद्योगिक जीवनक शोषणकारी प्रवृत्तिकेँ दाम्पत्य पर थोपैत अछि आ तत्पश्चात सम्पूर्ण वैवाहिक अनुशासन, अभिनयसामर्थ्य आ निजी अभिलाषाक ठेकेदारीमे बदलैत अछि। जे.डी.सी.क 'भागीदारी' जखन नियन्त्रणक उपकरण बनैत अछि, आ दर्शकक अन्तर्विरोधी नाटकक 'शासन' कलाकारक हृदयसँ हावि जाइत अछि, तखन सत्ता आ व्यवहारक दूरी स्पष्ट होइत अछि। एहि लघुनाटकक वास्तविक विषय केवल स्वाहागवात नहि, अनुशासनक भाषा आ जीवनक अनियन्त्रित वास्तविकताक बीचक संघर्ष अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। 'स्वाहागवात'। ड◌. प्रकाश झा (सम्पा.), नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। दिल्ली : मैथिली प्रकाशन, २०२२।

Brook, Peter. The Empty Space. London: MacGibbon & Kee, 1968.
हिन्दी साहित्यिक आलोचना / 05 / स्मरण–कविता १ : साली को एक पत्र

होलीक आमन्त्रण आ लेन-देनक परिहास : 'साली को एक पत्र'क घरेलू पत्र-कला

सारांश

'साली को एक पत्र'क प्रसंग नन्दन प्रसाद ठाकुरक पत्नी कुसुम ठाकुरक संस्मरणात्मक टिप्पणी द्वारा प्रस्तुत अछि। परिवारक सदस्यसभ होलीमे अएबाक निमन्त्रणक संग सामानक लम्बा सूची पठबैत छथि; नाटककार हास्यपूर्ण पद्यमे उत्तर देत छथि। सूची, आतिथ्य, खर्च, नातेदारीक अपनापन आ अन्तिम चुम्बन-सम्बन्धी परिहास मिलि एक निजी पत्रकेँ सामूहिक हास्यक सृजन बनबैत अछि। प्रस्तुत समीक्षा एहि लघु कविताक सम्बोधन-शिल्प, घरेलू अर्थव्यवस्था, होलीक उत्सवधर्मिता आ स्त्री-पुरुषक सामाजिक मर्यादाक प्रश्नक परीक्षण करैत अछि।

बीजशब्द

होली; पत्र-कविता; नातेदारी; परिवार; हास्य; घरेलू व्यय; नन्दन प्रसाद ठाकुर।

१. सन्दर्भ आ लेखकीय सूत्र

रचना कोनो औपचारिक कविसम्मेलन वा सार्वजनिक राजनीतिक अभियानक भाग नहि अछि। संग्रहमे कुसुम ठाकुर द्वारा देल संस्मरण बतबैत अछि जे परिवारक बहिन-भाउ होली लेल आमन्त्रण पठौलनि, संगहि अनेक आवश्यक वस्तुक नाम मजाकमे जोड़ि देलनि। प्रत्युत्तर नन्दन प्रसाद ठाकुर पद्यक रूपमे लिखलनि। एतय लेखकीय पहिचान आ प्रसंग दूनू स्पष्ट कएल गेल अछि; कविताक प्रथम पुरुष आवाजकेँ कुसुम ठाकुरक सूत्र मानि लेबऽ गलत होयत।

पत्रक कलात्मकता तकर औपचारिक अलंकारसँ नहि, ठोस घरेलू विवरणसँ उत्पन्न होइत अछि। कपड़ा, तकिया, मच्छरदानी, सूजी, मैदा, आटा आ चीनीक सूची हास्यक आधार बनैत अछि। अतिथि होयबाक सांस्कृतिक अधिकार आ अतिथिक अर्थसंकटक बाधाता एक-दोसराकेँ ठोकैत अछि। होलीक निमन्त्रण स्वागत वरि नहि जाइत, एकटा उपभोग-सूची बनि जाइत अछि। कवि एहि सूचीकेँ उनटि देत छथि : जे सामान माँगाइत छथि, तनकेँ पैसा सेहो पठेबाक चाही।

২. নাতেদাবীক নিকটতা আ 'সানী' সম্বোধন

'সানী জী'ক পুনঃ সম্বোধন সম্মানক স্নেহপূর্ণ ঠাট্টাক সামাজিক পরম্পরা সক্রিয় করैत অছি। কবিতা জে অনুচিত মাँগক বিরোধ করैत অছি, ও কঠোর অস্বীকার নহি; অপনপনক দাযরে ভীতর ধন-বাযক প্রসঁগ খোলয় থিক। অতিথিক লেল সজাওল শয্যা জরুরী নহি কহি ছোট স্থানক স্বীকৃতি দেয় অপন বিনম্রতা আ বিনোদক মিশ্রণ অছি। দোসর দিস নম্র সামগ্রী-সূচী পর পূরা ধন মাঁগবাক আগ্রহ আর্থিক বাস্তবিকতাকেঁ শব্দ দেত অছি।

অন্তিম চুম্বনক প্রসঁগ সামাজিক মর্যাদাক দৃষ্টিসঁ হলকা ছেড়ছাড় অছি। একরা পারিবারিক পত্রক উদ্দেশ্যে চুটকীক পরিপ্রেক্ষ্যমে পঢ়ল জা সকৈত অছি; তথাপি স্ত্রীকেঁ 'কিস'ক প্রতিফল বনাবয় রূপকক অসুবিধাজনক লৈঁগিক পক্ষপর আলোচনা সেহো সম্ভব অছি। কবিতা নঘু আ পরিহাসপ্রধান অছি, তেঁ এহি সঁকেতকেঁ স্থাযী আচরণক প্রমাণ মানয় উচিত নহি। আলোচনাত্মক দৃষ্টি হাস্যক সামর্থ্যক সঁগ ওকর সামাজিক সীমা দর্জ করैत অছি।

৩. লয আ ঘরেলু বস্তুক কারা

কবিতামে পদ্যময রাকাক গতি সুতন্ত্র অছি; কঠোর ছন্দক অনুসরণ তকর মুখ্য তত্ত্ব নহি। 'নিমন্ত্রণ', 'সামান', 'পৈসে', 'তার' আ 'মনী঑র্ডর' সন শব্দ পত্রাচারক সামাজিক ব্যরহারকেঁ নাটকীয বনবैत ছথি। হমর সমযক দৃষ্টিসঁ তার আ মনী঑র্ডর পূর্ব ডিজিটল সঁচারক খাস সঁকেত ছথি; ওহি যুগক ঘরেলু আর্থিক বিনিমযক বস্তুগত ঔতিহাস এহি শব্দসভমে নিহিত অছি।

সূচী-সঁরচনা হাস্যক মহত্ত্বপূর্ণ যুক্তি অছি। জেনা বস্তুক নাম বঢ़ैत জাওত অছি, তেনা প্রাপ্তকর্তাক আশ্চর্য বঢ़ैत অছি। প্রত্যেত্বক অন্তিম পাঁতিমে সর্বথা অনপেক্ষিত 'মূল্য' প্রস্তারিত ভেলাসঁ পরিহাসক বিস্ফোট হোওত অছি। ছোট বচনামে ই শব্দগত বিসঁগতি নাটককারক সঁরাদ-সিদ্ধ হাস্যবোধক কবিতাময উদাহরণ বনৈত অছি।

৪. মূল্যাঁকন

'সানী কো এক পত্র'ক মহত্ত্ব এহিমে নহি জে ও উচ্চ দার্শনিক কবিতা বনবাক আকাঁক্ষা বখৈত অছি। ওকর উপলব্ধি নিজী ঘটনাক ভাষিক বিনোদমে রূপান্তরণ অছি। পাঠক হোলীক বর্ষ, অপন জনক সঁগ ছেড়ছাড় আ খর্চক সহজ বাথা একসঁগ অনুভর করैत অছি। গৃহজীরনক ছোট প্রসঁগ সাহিত্যিক স্মৃতিমে সুরক্ষিত ভহ জাওত অছি। নঘুতা এহি বচনাক তাকত অছি, তথাপি অতিশয প্রসঁগ-নির্ভর হোযবাক কারণ বাদ পাঠক লেল প্রারম্ভিক সঁস্মরণ আরশ্যক অছি। নাটককারক সার্বজনিক বাঁগা-সঁবেদনা এহি নিজতা মে স্নেহক রূপ লৈত অছি।

গ্রন্থ-সূচী

ঠাকুর, নন্দন প্রসাদ। 'সানী কো এক পত্র'। কুসুম ঠাকুরক প্রস্তুত সঁস্মরণ সহিত, ডঁ. প্রকাশ ঝা (সম্পা.), নাটককার নন্দন প্রসাদ ঠাকুর বচনারলী। দিল্লী : মৈলোবঁগ প্রকাশন, ২০২২।

হিন্দী সাহিত্যিক আলোচনা / 06 / স্মরণ–গীত ২ : সর্ সপনা বঁন কে মিলে

সুখক ভীড़ক বীচ বিরহক বিঔতা : 'সর্ সপনা বঁন কে মিলে'ক গীতাত্মক জীরন-দর্শন

সারাঁশ

'সর্ সপনা বঁন কে মিলে'ক পাঠ সঁগ্রহমে নন্দন প্রসাদ ঠাকুরক লিখল গীতক রূপমে স্মৃতিশ্রদ্ধাঁজলি সহিত প্রস্তুত অছি। গীত সুখক সমযক সঁগ-সাথ আ দুঃখক সমযক একাকীপনক বিরোধ পর আধারিত অছি। ফুল, দীপ, আঁধী,

जीवान आँगन, सागर आ मोतीक बिम्ब सभ सामान्य दार्शनिक अनुभूतिकेँ सरल लयमे सघन करैत अछि। समीक्षामे ठेकक पुनरावृत्ति, विरोधी प्रतीक-युग्म, अकेलापन, सामाजिक सम्बन्धक अनिश्चितता आ श्रद्धांजलिक वर्तमान सन्दर्भक अध्ययन कएल गेल अछि।

बीजशब्द

हिन्दी गीत; नन्दन प्रसाद ठाकुर; स्मृति; अकेलापन; सुख-दुःख; ठेक; प्रतीक-योजना।

१. पाठक प्रस्तुति आ श्रेय

संग्रहमे प्रकाशित परिचयगीत स्पष्ट करैत अछि जे नन्दन प्रसाद ठाकुरक पुण्यतिथिक अवसर पर हुनकेँ लिखल गीतसँ श्रद्धांजलि व्यक्त कएल गेल। तेँ एहिठाम कविक आवाज आ गीतक पश्चात्कालीन उपयोगक बीच भेद बाखब आवश्यक अछि। रचना अपने मूलमे सामान्य मानवीय सम्बन्धक क्षणभंगुरताक गीत अछि; श्रद्धांजलिक सन्दर्भ तकर अर्थमे अतिरिक्त अनुपस्थितिक करुण आलोक जोड़ैत अछि।

ठेकमे 'सपना' आ 'अपना'क ध्वन्यात्मक निकटता गीतक केन्द्रीय संवेदनाकेँ धारण करैत अछि। जे लोग पहिने अपन बुझाइत छथि, ओ समयक फेरबदलमे स्वप्न-जकाँ अस्थिर प्रतीत होइत छथि। एहि अनुभवमे प्रेम, मित्रता, समाज आ स्मृति सभकेँ समेटबाक सामर्थ्य अछि। गीत कोनो एक व्यक्तिक नाम वा एकल घटना पर निर्भर नहि; ओ सार्वभौमिक नगरीक प्रयत्ने करैत अछि।

२. फूल आ दीप : सुख-दुःखक विरोधी संसार

पहिल अन्तरा सुखक समय सहायसभक बीमनता आ जीवान आँगनमे दुर्लभ फूलक विरोध बखैत अछि। फूलक 'फूलवारी' आ 'जीवान' रूप समाजक संगति आ अनुपस्थितिक भिन्नता बनबैत अछि। दोसर अन्तरामे उज्ज्वल बाँठ आ घरक सुरक्षित चारदीवारी भीतर जनैत दीपकक सामना दुःखक तेज हवासँ संघर्षरत दीपसँ होइत अछि। गीतक नैतिक बोध एहिमे अछि जे अनुकूल दशामे चमकब सहज होइत, प्रतिकूल दशामे टिकब कठिन।

एहि बिम्बक सादगी लोकप्रिय गेयताक ताकत अछि। कठिन अमूर्त शब्दक बदला चिन्हल वस्तु वरन गेल अछि। किन्तु एहि कारण भार-विभाजन किछु सीधा सेहो बनैत अछि—सुखक साथी प्रायः स्वार्थी आ दुःखमे टिकयरना साथी दुर्लभ। मानवीय सम्बन्धक वास्तविकता एहि द्विभाजनसँ अधिक विस्तृत भो सकैत अछि। गीत अनुभवक गहन क्षणकेँ पकड़ैत अछि, समाजशास्त्रीय सम्पूर्ण सिद्धान्त नहि देइत अछि।

३. भीड़सँ सागरक गहिराइ धरि

अन्तिम अन्तरा आबादीक भीड़मे चैन नहि भेटबाक स्थिति सँ अकेलापनक आमन्त्रण देत अछि। सागरक गहिराइमे मोती भेटबाक सम्भावना बाहरी शोरसँ भीतरक अन्वेषण दिस संक्रमणक प्रतीक अछि। मोती दुर्लभ सह वा भरोसाक संकेत मानल जा सकैत अछि; यद्यपि मूल पाठमे ओकर निश्चित सांकेतिक परिभाषा नहि देल गेल अछि। ई खुलापन गीतक पाठकीय सामेदारीकेँ सम्भव करैत अछि।

धरती आ आकाशक विराट विस्तारक बीच 'अपन'क अभाव अनुभूतिक स्तर पर अधिक मार्मिक बनैत अछि। एतय व्यक्तिगत शोक आ अस्तित्वगत एकाकीपन एक-दोसरामे मिलि जाइत अछि। पुनरावृत्त ठेक संवेदनाकेँ पहिने हलका करुण, फेर गहन वैराग्यपूर्ण रूप दैत अछि। गीत जतेक बेर अपन पाँतिमे घुरि अबैत अछि, ततेक बेर नव बिम्ब ओकर अर्थ बदलैत अछि।

४. गेय संरचना आ आलोचनात्मक मूल्य

सरल टेक, स्थायी पाँति, समानान्तर उपमा आ परिचित हिन्दी रोमानवाद एहि गीतकें मंचीय गायनक अनुकूल बनबैत अछि। तकरा प्रत्यक्ष किसी विशिष्ट धुन अथवा ऐतिहासिक प्रस्तुति सँ जोड़बाक लेल स्वतंत्र प्रमाण चाही; केवल पाठसँ धुनक दावा नहि कएल जा सकैत। गीतक आलोचनात्मक सामर्थ्यक मूल स्रोत सहज वाक्यक भावपूर्ण पुनरावृत्ति अछि।

'सब सपना बन के मिले' मानवीय साथक अनिश्चितताक आत्मालाप अछि। सुख आ दुःखक प्रतिबोध, दर्पण फूल आ संघर्षशील दीपकक बिम्ब, तथा भीड़क बीच अकेलापन—ई सब मिलि गीतकें स्मरणक अवसर लेल विशेष अर्थवान बनबैत अछि। मुदा ओकर मूल्य केवल श्रद्धांजलिक कारण नहि; एकटा स्वतन्त्र मानवीय अनुभवकें सघन भाषा देबाक कारण सेहो अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुर, नन्दन प्रसाद। 'सब सपना बन के मिले'। 'अर्धांगिनी का शब्द एवं संस्मरण' खण्ड, ड़. प्रकाश झा (सम्पा.), नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। दिल्ली : मैथिली प्रकाशन, २०२२।

हिन्दी साहित्यिक आलोचना / 07 / स्मरण–गीत २ : चाहत तुम्हारी फिर से

स्मृतिक पुनरागमन आ स्त्रीक निजी स्वर : कुसुम ठाकुरक 'चाहत तुम्हारी फिर से'क गीतात्मक समीक्षा

सारांश

'चाहत तुम्हारी फिर से' संग्रहक स्मरणात्मक हिन्दी खण्डमे प्रकाशित कुसुम ठाकुरक गीत अछि। जन्मदिनक प्रसंगमे रचित एहि गीतमे प्रियक अनुपस्थिति, स्मृतिक फेर जागब, आशाक पुनर्स्थापना आ विछोहक पीड़ा एकसाथ उपस्थित अछि। 'सोना ऋतु आशा', 'उजड़ा चमन', 'सूखा झरना' आ 'नव कोपल'क बदलैत बिम्ब समयक दृ रिपरीत अनुभव—हानि आ पुनर्जागरण—कें जोड़ैत अछि। समीक्षामे लेखकीय श्रेय, वाचकक लय, फूलक प्रतीक-विन्यास, प्रियक अनुपस्थिति आ स्मरणलेखनक सामाजिक अर्थक परीक्षण अछि।

बीजशब्द

कुसुम ठाकुर; चाहत तुम्हारी फिर से; स्त्री-स्वर; स्मृति; विरह; जन्मदिन; पुष्प-बिम्ब।

१. लेखकीय पहचान आ स्मरणक प्रसंग

एहि रचनाक अन्तमे 'कुसुम ठाकुर' नाम स्पष्ट अंकित अछि। एकरा नन्दन प्रसाद ठाकुरक अपन कविता मानब लेखकीय तथ्यक विपरीत होयत। संग्रहक नाटककार-केन्द्रित रचनावलीमे जीवनसंगिनीक कविता सम्मिलित होयब अपनेमे स्मरणक ऐतिहासिक काज अछि : लेखकक दाम्पत्य संग घरेलू स्नेह, शोक आ सहजीवनक उत्तरकथा सेहो संरक्षित भेल अछि। '०७ फरवरी, जन्मदिन पर'क संकेत गीतक प्रसंग स्पष्ट करैत अछि; मुदा एहि पाँतिसँ रचनाक विशिष्ट वर्ष वा पाठक द्वारा नहि देल घटनाक अनुमान नहि करब उचित अछि।

कविता पहिल पाँतिमे 'फिर से'क माध्यमे अनुभवक पुनरागमन उद्घाटित करैत अछि। चाहत केवल एक बेर अनुभवल भाव नहि; स्मृति ओकरा नवीन रूपमे सजा दैत अछि। अनुपस्थित प्रियक स्मरण वर्तमानमे क्रियाशील अछि। एही कारण गीत शोकक निष्क्रिय विवरण नहि, स्मृति द्वारा भाव-जगतक पुनर्निर्माण अछि।

२. आशा आ उजड़ल चमनक समानान्तरता

गीतक आरम्भ सूतल आशाकेँ जगएबाक बिम्बसँ होइत अछि। आशाँ उजड़ल चमन आ सूखल ग्वनारक उल्लेख प्रिय-वियोगक भौतिक रूप बनैत अछि। ग्वनार प्रेमक प्रचलित प्रतीक अछि, मुदा एहि ठाम ओकर सूखल रूप ध्यानाकर्षण करैत अछि : रचना फूलक स्थिर सौन्दर्यक प्रशस्ति नहि, समयक क्षतिसँ बदलल फूल देखबैत अछि। जीवनक आशा जागैत अछि मुदा हानि मिटैत नहि। एहि द्वैतसँ कविता करुण होइत अछि।

अन्तिम पाँतिसभमे कोपल, कली, खुशबू आ परागक संग नव प्रस्फुटनक चित्र बनैत अछि। ध्यान देबाक बात ई अछि जे गीतक बिम्ब-क्रम सीध बेखामे निराशासँ सुखक अन्तिम विजय धरि नहि पहुँचैत। नव कलीक चमक छैक, मुदा प्रियक प्रति 'उठा देल' प्रेमक सुर वर्तमान अनुपस्थितिक स्मृतिसँ अलग नहि। पुनरुज्जीवन एतय हानि-बोधक संग जीबाक कला बनैत अछि।

३. स्त्रीक प्रथम पुरुष आ प्रेमक पुनर्लेखन

कुसुम ठाकुरक कविता स्त्री-सुरकेँ स्वतंत्र स्थान दैत अछि। निजी स्मृति केवल सार्वजनिक व्यक्तिक जीवन-लेखक परिशिष्ट नहि; ओ एकटा स्त्रीक अपन समय, प्रिय आ अनुभूतिक काव्यात्मक प्रस्तुति अछि। 'चाहत किसे कहेंगे' सन प्रश्न प्रेमकेँ परिभाषित करबाक असमर्थताक स्वीकारोक्ति बनैत अछि। प्रेम शाब्दिक व्याख्यासँ कम आ विछोहसँ उत्पन्न अनुभवसँ अधिक चिन्हाएल अछि।

एहि गीतक विशिष्टता पुनःसमर्पणक भावमे अछि। प्रियक स्मृति पीड़ा जागबैत अछि, तथापि कवयित्री ओकरा अस्वीकार नहि करैत छथि। एहि ठाम शोक आ प्रेम विरोधी नहि, एक-दोसराकेँ अर्थ देनिहार अनुभव अछि। स्त्री-वाणी निजी जीवनक इतिहास दर्ज करैत अछि; एहि इतिहासकेँ मात्र नाटककारक जीवनीक प्रमाण बनायब गीतक निज रचनात्मकता कम कवि देत।

४. लय, छवि आ सीमासभ

गीतक पाँतिसभ संक्षिप्त अछि, अन्त्यानुप्रास आ समानध्वनिक क्रियापद भावनात्मक प्रवाह बनबैत अछि। 'सजा दिया', 'जगा दिया', 'चिढ़ा दिया', 'रुला दिया', 'उठा दिया'क आवर्तन क्रिया-समाप्ति आ स्मृतिमे पुनरावृत्तक अद्भुत मिश्रण अछि। प्रत्येक भूतकालिक घोषणा वर्तमानमे एक नव असर उत्पन्न करैत अछि। एहि कारण ई छोटी रचना लघु होइतो सम्पूर्ण भाव-चक्र रचैत अछि।

कविताक प्रतीक-भाषा परिचित रोमानी काव्यपरम्परासँ जुड़ल अछि : ग्वनार, चमन, कली, खुशबू, पराग। ई परिचय गीतकेँ सहज सम्प्रेषणीय बनबैत अछि, मुदा छविक मौलिकता कम करैत अछि। तथापि एहि बिम्बसभक विशेष क्रम—जागल आशा, सूखल ग्वनार, नव कली—रचनाकेँ अपन आन्तरिक संगति दैत अछि।

निष्कर्ष

'चाहत तुम्हारी फिर से'क स्थायी अर्थ कुसुम ठाकुरक स्वायत्त स्मरणस्वरमे अछि। संग्रहक केन्द्र नन्दन प्रसाद ठाकुर छथि, मुदा एहि गीतक लेखिका अपन अनुभव आ शब्दसँ प्रियक अनुपस्थिति दर्ज करैत छथि। प्रेमक पुनरागमन, क्षतिक स्वीकार आ नव प्रस्फुटनक प्रतीकसभ मिलि कविताकेँ केवल पारिवारिक श्रद्धाञ्जलि नहि, निजी अनुभूतिक स्वतंत्र काव्य बनबैत अछि। ई अन्तिम रचना रचनावलीकेँ एक मानवीय प्रत्युत्तर प्रदान करैत अछि—जतए सार्वजनिक रंगकर्मी अनुपस्थित छथि, ओतए स्मरण करयवाली वाणी जीवित अछि।

ग्रन्थ-सूची

ठाकुर, कुसुम। 'चाहत तम्हारी फिर से'। ड◌. प्रकाश झा (सम्पा.), नाटककार नन्दन प्रसाद ठाकुर रचनावली। दिल्ली : मैनोवंग प्रकाशन, २०२२।

भाग **13**

নিত নরন : প্রভাস স্কমাব চৌধবী

খণ্ড এক · উপন্যাস	খণ্ড এক · উপন্যাস
১. শ্বভিশপ্ত রিস্তৃত উঁপন্যাস-সমীক্ষা	7
২. ঋগপ্পকুষ রিস্তৃত উঁপন্যাস-সমীক্ষা	17
৩. হমবা নগ বহর্ব? রিস্তৃত উঁপন্যাস-সমীক্ষা	33
৪. নরাবম্ভ রিস্তৃত উঁপন্যাস-সমীক্ষা	49
৫. বাজা পোখবিমে কতেক মম্ভবী? রিস্তৃত উঁপন্যাস-সমীক্ষা	67
খণ্ড দূ · কথাসংগ্রহ	খণ্ড দূ · কথাসংগ্রহ
৬. দিদরন রিস্তৃত কথাসংগ্রহ-সমীক্ষা	85
৭. কথা-প্রভাস রিস্তৃত কথাসংগ্রহ-সমীক্ষা	101

খণ্ড এক · উঁপন্যাস / সমীক্ষা ১

১. ‘শ্বভিশপ্ত’ : শিক্ষিত মধ্যরস্কাক শ্বাম্বেরিবোধ, দাম্পহ-সত্তা শ্বা সামাজিক নৈতিকতাক রিখণ্ডন

প্রভাস স্কমাব চৌধবীক উঁপন্যাসক রিস্তৃত সাহিহিক সমীক্ষা

সাবাংশ

প্রভাস স্কমাব চৌধবীক ‘শ্বভিশপ্ত’ শ্বাধুনিক মৈথিলী উঁপন্যাসক ওহি যথার্থরাদী ধাবাক উঁন্নেখনীয গ্নতি শ্বছি, জাহিমে সামাজিক রিসংগতি শ্বা ব্যক্তিক শ্বন্তঃসংঘর্ষ পবস্পবক ব্যাখ্যা কবৈত শ্বছি। এহি উঁপন্যাসক কেন্দ্রবমে কোনো শ্বনৌকিক শ্বভিশাপ নহি, শ্বপিত মনুষ্যাক স্নযং নির্মিত মানসিক কাবাগাব শ্বছি। শিক্ষিত মধ্যরস্কাক শ্বাম্বেসম্মান, প্রতিষ্ঠারোধ, দাম্পহক শ্বসমানতা, পীঢ়ীসভক বীচ মূন্যগত দূবী, মিত্রতামে স্বার্থ, কার্যানযী শ্বরারস্থা শ্বা সাহিহিক সার্রজনিকতাক খোখনাপন এক-দোসবাসঁ জুড়ন দেখাজত শ্বছি। প্রকাশ শ্বা মীবা মধ্যাক সম্বন্ধ রিশেষ মহত্ত্ব বখৈত শ্বছি, কাবণ শিক্ষাক উঁপনব্ধি শ্বা সামাজিক প্রতিষ্ঠা পাবিরাবিক নোকতন্ত্রক গাবংটী নহি বনৈত। পন্নীকেঁ নঘু কবরাক প্পকুষ-শ্বহং শ্বন্ততঃ প্পকুষক স্নযং কেব জীরনকেঁ সংকটগ্রস্ত কবৈত শ্বছি। শ্বানোচনাম্বেক দৃষ্টিসঁ গ্নতিক সামর্থ্য একব প্রশ্নাঙ্কন সামাজিক পর্যরেক্ষণ, সংরাদক দ্বন্দ্বাম্বেকতা শ্বা পাত্রক নৈতিক শ্বাম্বেভ্রমক শ্বনারবণমে শ্বছি। সংগহি, পাত্র-নির্মাণক কিছু স্থিতিমে রিচাবক প্রহ্যক্ষতা কনাম্বেক বহুস্থার্থিতাকেঁ সীমিত কবরাক শ্বাশংকা উঁপেন্ন কবৈত শ্বছি। প্রস্তুত সমীক্ষা পাঠক সামাজিক এরং মনোরৈজ্ঞানিক সংবচনাক সমীপস্থ

अध्ययन करैत अछि, बल्कि आलोचनासँ संवाद स्थापित करैत अछि आ उपन्यासकेँ मैथिलीक आधुनिक गद्य-परम्पराक भीतर प्रतिष्ठित करैत अछि।

मुख्य शब्द : अभिशप्त, प्रभास कुमार चौधरी, मैथिली उपन्यास, मध्यवर्ग, सीमा, प्रकाश, स्त्री-स्वायत्तता, यथार्थवाद, सामाजिक व्यंग्य

१. प्रस्तावना : अभिशापक लौकिक अर्थ

'अभिशप्त' शीर्षकसँ पहिल दृष्टिमे नियतिक ध्रुव आदेशक बोध होइत अछि। मुदा एहि उपन्यासक संसारमे अभिशाप ककरो बाहरी दैवदण्ड नहि अछि। मनुष्य अपन स्वभाव, निर्णय, सम्बन्ध आ संस्थागत व्यवहारक कारणेँ जे दुःख अर्जित करैत अछि, ओही प्रक्रियाकेँ कथा धीरे-धीरे स्पष्ट करैत अछि। एतय शीर्षक एकटा नैतिक प्रश्न थिक : पीड़ित के अछि, पीड़ाक जनक के अछि, आ दण्डकेँ अनिवार्य बना देनिहार सामाजिक व्यवस्था केहन अछि? एहन प्रश्नक उत्तर एक व्यक्ति पर दोष धरि नहि भेटैत। प्रभास व्यक्तिक अन्तरतम आ सार्वजनिक जीवनक परस्पर निर्भरता देखबैत छथि।

आधुनिक मैथिली गद्यक विकासमे सामाजिक यथार्थवादी आग्रहक एक लम्बा इतिहास रहल अछि। तकर भीतर ई उपन्यास यथार्थक घोषणापत्र बनबाक अपेक्षा दैनिक आचरणक उन्मयन पर नजरि रखैत अछि। जे लोक शिक्षित अछि से जरूरी नहि जे विवेकशीलो हो; जे लोक सार्वजनिक जीवनमे आदर्शक भाषा बजैत अछि से घरे अपन निकटतम सम्बन्धमे न्यायपूर्ण व्यवहार करैत हो, सेहो निश्चित नहि। एही फाँकमे 'अभिशप्त' अपन व्यंग्यात्मक आ करुण आलोचना निर्मित करैत अछि।

२. रचनात्मक सन्दर्भ आ मैथिली उपन्यासक परिवेश

प्रभास कुमार चौधरीक साहित्यिक व्यक्तित्व कथा आ उपन्यास दुनूमे परिचित अछि। हुनकर रचनाशीलता सामाजिक अन्तरङ्गकेँ रोचक प्रसंगमे बदलैत अछि, मुदा घटना-मात्रक आकर्षण पर निर्भर नहि रहैत। 'प्रभास समग्र'क उपन्यास-खण्डमे 'अभिशप्त' पहिल कृतिक रूपमे राखल गेल अछि; तकर बाद 'युगपुरुष', 'हमरा लग रहब?', 'नरायम्भ' आ 'राजा पोखरिमे कतेक मछरी?' संकलित अछि। एहि क्रमसँ 'अभिशप्त'केँ लेखकक उपन्यास-यात्राक आरम्भिक संवेदनशीलता बुझबाक एकटा महत्त्वपूर्ण प्रवेशद्वार मानल जा सकैत अछि।

बीसम शताब्दीक उत्तरार्धमे समाजक शिक्षित तबकाक विस्तार, नौकरीक संस्थागत ढाँचा, शहरक बौद्धिक मंडली आ परिवारक भीतर बदलैत भूमिका-संबंध साहित्यक नव विषय बनल। 'अभिशप्त' एहि संक्रमणकेँ केवल बाहरी परिस्थिति नहि मानैत; ओकर प्रभाव पात्रक भाषा, आत्मछवि आ निर्णय-प्रक्रियामे जाँचैत अछि। एहि कारण ई उपन्यासक 'मध्यवर्ग' कोनो आर्थिक श्रेणीक साधारण नाम नहि; ई प्रतिष्ठा आ असुरक्षाक बीच जीबैत एकटा विशिष्ट मानसिक संसार अछि।

३. कथावस्तुक आधार : व्यक्तिगत संकटसँ सामाजिक संरचना धरि

उपन्यासक कथा-संसार अनेक पारस्परिक विरोधक सहारासँ विकसित होइत अछि। निजी जीवनमे पति-पत्नी बीच असन्तोष अछि; सामाजिक जीवनमे मित्रताक विश्वसनीयता प्रश्नांकित अछि; कार्यालयक व्यवहारमे कर्तव्य आ स्वार्थक टकराव अछि; साहित्यक क्षेत्रमे रचनात्मक ईमानदारी आ प्रतिष्ठा-प्रदर्शनक बीच दूरी अछि। एहि अलग-अलग क्षेत्रक संयोजन संयोग नहि, कृतिक मूल विचारक रचनात्मक विन्यास अछि। जे छल, प्रतिस्पर्धा आ अविश्वास सार्वजनिक संसारमे प्रकट होइत अछि, ओकर सूक्ष्म स्वरूप पारिवारिक जीवनमे सेहो प्रवेश करैत अछि।

प्रकाशीक संघर्षक विशेष महत्त्व एहि लेल अछि जे ओकर जीवनक अभावक मात्र वाँहवी कारण देखनासँ कथा अध्रुवी वहैत अछि। सुधं कें केन्द्र मानवाँक ओकर आग्रह, अपन पढ़न-लिखन पत्नी मीवा प्रति हीनतावोँध आ श्रेष्ठताक प्रदर्शन, तथा सम्बन्धकें सहभागिताक वँदना अधिकावक दृष्टिसँ देखवाँक प्रवृत्ति ओकर संकट कें गाढ़ कवैत अछि। लेखक सामाजिक परिस्थितिक आलोचना कवैत-कवैत व्यक्ति कें उत्तरदायित्वसँ मुक्त नहि कवैत छथि। एहि अर्थमे कथा नियतिवादक प्रतिवोध कवैत अछि।

४. प्रकाशी : शिक्षित अहंक आत्मपवाजय

प्रकाशीक चविवकें केवल नायक अथवा खलनायक कहि समेटवँ ओकव जटिलता घटायवँ होएत। ओ अपना कें जेना देखैत अछि आ ओकव व्यवहाव दोसवाक जीवनमे जतेक घाव वँनवैत अछि, एहि द्वन्द्वक वीच दूवी कथाक सार्थक तनाव उत्पन्न कवैत अछि। शिक्षाक संग अपेक्षित आत्मविवेक ओकव आत्म-सम्मानक कठोव वङ्काक कावणें विकसित नहि भऽ पवैत। ओकव नजविमे सम्मान वाँहवी मान्यता, पुरुष-प्रधानता आ आत्मकेन्द्रिक वङ्का सँ वँन्हन देखाइत अछि। फलतः संवादक अवसव विवादमे वँदलैत अछि।

प्रकाशीक विडम्बना ई थिक जे अपन वर्चस्व सुनिश्चित कवबाँक प्रयत्ने ओकव अपन असुवक्षाकें वाँवम्बाव उजागव कवैत अछि। जे व्यक्ति समान स्तवक संवादसँ डवैत अछि, ओ सुधं कें प्रमाणित कवबाँक लेल सामनेवालाकें छोट वँनावँय लगैत अछि। स्त्रीक शिक्षा वा विवेक तखन सहजीवनक समृद्धि नहि, पुरुष-अहं लेल चुनौती वँनि जाइत अछि। एहि विघटनमे लेखक व्यक्तिक नैतिक कमजोवीकें सामाजिक संस्कावसँ जोड़ैत छथि। आलोचक लेल प्रश्न ई अछि जे प्रकाशीक जीवनक कठिनाइकें वुझवँ आ ओकव व्यवहावक आलोचना कवबँ द्वन्द्व एक संग सम्भव अछि; इएह सफल पाठ एही दृष्टि कें सुवक्षित वखैत अछि।

७. मीवा : शिक्षा, आत्मसम्मान आ दाम्पत्यक असमान धवातल

मीवा शिक्षित स्त्रीक रूपमे इएह महत्त्वपूर्ण विवेक-विन्दु छथि। हुनकव उपस्थिति ई सिद्ध कवैत अछि जे परिवावक भीतव असमानता केवल निवक्षवता अथवा पुवान पीढ़ीक समस्या नहि। आधुनिक शिक्षा पावि चुकल दम्पती सेहो पवम्पवागत अधिकाव-वोँधक जालमे फँसि सकैत अछि। मीवा कें लघु कवबाँक प्रयत्ने प्रकाशीक दुर्वलता प्रकट कवैत अछि, मीवाक मानवीय मूल्य घटवैत नहि। एतय स्त्री-पात्रक प्रश्न व्यक्तिगत दुखक अतिविक्त छान आ अधिकावक सम्बन्धसँ जुड़ैत अछि।

मीवा कें पढ़ैत काल हुनका पुरुषक चवित्र-विकासक साधन मात्र वँनाय देवँ उचित नहि। हुनकव शिक्षा, प्रतिक्रिया आ आत्मसम्मानक अपन अर्थ अछि। पत्नी केवल त्यागक प्रतीक होय, ई अपेक्षा इएह भीतव पवीक्षण योग्य सामाजिक मान्यता वँनैत अछि। एही दृष्टिसँ प्रकाशी-मीवा सम्बन्धमे सद्भावक अभावक चर्चा सँ आगाँ वँढ़ि दाम्पत्यक सत्तात्मक संवचना देखवँ आवश्यक अछि। सम्मानक वँटवावा असमान वहलासँ प्रेमक शब्द यथेष्ट नहि वहैत। एहि अर्थमे उपन्यासक स्त्री-सम्बन्धी प्रश्न समकालीन पाठमे विशेष प्रासंगिक अछि।

६. दाम्पत्य-सम्बन्ध : प्रेमक स्थानपव स्वामित्व

दाम्पत्य उपन्यासमे घवक निजी क्षेत्र भवि नहि अछि; ई समाजक नैतिकता पवखवाँक प्राथमिक प्रयोगभूमि थिक। समानता, स्नेह आ पवस्पवक स्वतन्त्र व्यक्तित्वक स्वीकृति जे सम्बन्धक आधाव होयवाँक चाही, ओतय प्रतिष्ठा आ नियन्त्रणक आग्रह प्रवेश कवैत अछि। पविणामस्वरूप संवाद ठहवि जाइत अछि आ अपवाधवोँधक स्थानपव आत्म-

औचित्यक भाषा सक्रिय भइ उठैत अछि। प्रेम केतबाँ अछि से प्रश्नसँ पहिने ई पूछब आवश्यक होअत अछि जे प्रेमक नामपर ककरा अपन इच्छा छोड़बाक अपेक्षा कएल जा रहल अछि।

प्रकाशीक व्यवहार पाठककेँ एहि बिन्दुपर सोचबैत अछि जे अहं कोना सम्बन्धक सामा संसारकेँ एकपक्षीय विधानमे बदलि दैत अछि। मीरा केँ कमतर मानब केवल एक स्त्रीक अपमान नहि, शिक्षाक मानवीय मूल्याक सेहो निषेध अछि। उपन्यासक 'अभिशाप' एहि आत्मविरोधसँ गहिवाअ पड़ैत अछि : आत्मगौरव बचबाक व्याहानें व्यक्ति ओहने आधार केँ नष्ट करैत अछि, जाहिपर ओकर स्वख ठिकल रहि सकैत छल।

७. पीढ़ीगत विषमता आ बदलैत सामाजिक मूल्य

ग्रतिमे पीढ़ीसभक बीच वैषम्य एकटा उल्लेखनीय सामाजिक सूत्र अछि। आधुनिकता एकहि परिवारमे बराबर गतिसँ प्रवेश नहि करैत; जीवन-दृष्टि, व्यवहारक स्वीकार्य रूप, नैतिक अधिकारक अवधारणा आ स्त्री-पुरुष सम्बन्धक अपेक्षा विभिन्न आयु-समूहमे भिन्न रहि सकैत अछि। पुरान मूल्य अनिवार्य रूपें निर्दोष नहि, आ नवीन मूल्य स्वतः मुक्ति-दायक नहि। लेखक एहि तनावकेँ पात्रक आचरणमे रखैत छथि।

पीढ़ीगत टकरावकेँ केवल बूढ़ बनाम युवकक संघर्ष मानब सीमित दृष्टि होएत। अधिक महत्त्वपूर्ण प्रश्न ई अछि जे अधिकार आ उत्तरदायित्वक भाषा पीढ़ी बदलनाक बादो बदलैत अछि वा नहि। आधुनिक व्यवसाय, शिक्षा आ नागर व्यवहारक अपनाओलो यदि व्यक्ति परिवारमे संवादक समानता स्वीकार नहि करैत अछि तइ नव समय पुरान असमानताकेँ नव रूपमे चलबैत रहैत अछि। एतय 'अभिशप्त' प्रगतिक सहज कल्पनाक जाँच करैत अछि।

८. मित्रता, स्वार्थ आ सामाजिक विश्वसनीयता

दू मित्रक सम्बन्धक ग्रत्रिमताक आलोचनात्मक चर्चा एहि उपन्यासक सामाजिक व्याप्ति बढ़बैत अछि। मित्रता सामान्यतः स्नेह, विश्वास आ परस्पर सहयोगक सम्बन्ध मानल जाअत अछि; मुदा मध्यवर्गीय प्रतिस्पर्धा ओकरा सुविधा, प्रतिष्ठा अथवा स्वार्थक साधनमे रूपान्तरित कइ सकैत अछि। एहन रूपान्तरण पाठककेँ देखबैत अछि जे सम्बन्धक बाहरी नाम सुरक्षित रहितो ओकर अन्तर्वस्तु नष्ट भइ सकैत अछि।

दाम्पत्य आ मित्रताक प्रसंग एक दोसराक प्रतिरूप बनि उठैत अछि। दुनूमे शब्द आ व्यवहारक दूरी महत्त्वपूर्ण अछि। जे व्यक्ति अपन निकटतम सम्बन्धमे विश्वसनीय नहि रहि पड़ैत अछि, ओकर सामाजिक सज्जनताक दावा प्रश्नवाचक बनैत अछि। कथा सार्वजनिक छविक आलोचना लेल निजी सम्बन्धक कठोर कसौटी प्रस्तुत करैत अछि।

९. कार्यालयी संस्कृति : अनुशासनक विघटन आ संस्थागत नैतिकता

कार्यालयी अनुशासनहीनताक चित्रण कथा केँ घरक सीमा सँ बाहर अनैत अछि। संस्थाक काज केवल नियमक लिखित व्यवस्था पर नहि, व्यवहारमे न्याय, उत्तरदायित्व आ विश्वासपर सेहो निर्भर करैत अछि। स्वार्थ, पक्षपात, टालमटोल आ प्रतिष्ठा-चिन्ताक दबावमे कर्तव्य ओझराअत अछि तइ संस्था व्यक्ति केर दुर्बलताक विस्तार बनि जाअत अछि। एहि कार्यालयी प्रसंग सभक अर्थ तखन अधिक खुलैत अछि जखन हम देखैत छी जे कथाक व्यक्ति घरमे आ बाहर अलग-अलग नैतिक मनुष्य नहि बनि जाअत।

उपन्यास ई संकेत करैत अछि जे आधुनिक नौकरशाहीक भीतर शिक्षा आ पद प्राप्त करब नैतिक परिपक्वताक प्रमाण नहि। कार्यालयक औपचारिक वाणी आ व्यवहारक वास्तविक प्रवृत्ति बीच दूरी सामाजिक व्यंग्याक सामग्री बनैत अछि। व्यक्ति-विशेषक दोष तइ अछि, मुदा तकर संग व्यवस्था ओकरा प्रोत्साहन दैत अछि अथवा

बोकेँाक क्षमता बखेत अछि—जे प्रश्न सेहो आवश्यक बनैत अछि। एहि बिन्दुपर कथा व्यक्तिगत आलोचनासँ संस्थागत आलोचनाक ओर बढ़ैत अछि।

१०. साहित्यिक जगतक आडम्बर : आत्मालोचनाक दुर्लभ साहस

'अभिशप्त'क उल्लेखनीय विशेषता साहित्यिक क्षेत्रमे व्याप्त आडम्बर पर दृष्टि पड़ब अछि। साहित्यक संसारकेँ आम तौरपर सांस्कृतिक नैतिकताक सुरक्षित स्थल मानल जाइत अछि; लेखक एहि सहज विश्वासकेँ चुनौती दैत छथि। पद, प्रतिष्ठा, प्रशंसा आ जन-प्रदर्शनक नानसा वचनात्मक भ्रमक मूल्यांकनकेँ दूषित कऽ सकैत अछि। साहित्य पर चर्चा करनिहार व्यक्ति साहित्यिक ईमानदारीक उदाहरण अवश्य होयत, एहन निश्चित नहि।

एहि व्यंगक महत्त्व केवल मनोरञ्जनमे नहि। ई लेखकक अपन क्षेत्र पर आलोचनात्मक नजरिक प्रमाण अछि। घरक पुरुष-अहं, मित्रताक स्वार्थ आ साहित्यिक प्रतिष्ठाक प्रदर्शन वस्तुतः एक व्यापक संरचनाक भिन्न रूप अछि : अपने छविक सुरक्षाक लेल दोसराक अस्तित्व वा सत्यकेँ गौण मानब। साहित्यक नामपर चलैत आडम्बर एहि कारण प्रतिक केन्द्रीय विषयसँ अलग प्रसंग नहि, ओकर विस्तार अछि।

११. व्यंग्य, विडम्बना आ करुणाक संयुक्त स्वर

प्रभासक कथा-भाषामे सामाजिक विसंगतिक बोध करुणा आ कटाक्ष दुनू रूपमे प्रकट होइत अछि। केवल उपहास करबा सँ पात्रक अन्तर्वेदना गौण भऽ जाइत; केवल सहानुभूति रखबा सँ ओकर अन्यायपूर्ण व्यवहार पर आलोचनात्मक दृष्टि कमजोर पड़ैत। उपन्यास एहि दुनू माँगक बीच चलैत अछि। पाठक पात्रक आत्मभ्रम पर मुस्कुरा सकैत छथि, मुदा ओहि भ्रमक परिणाम जखन दाम्पत्य आ सामाजिक सम्बन्धमे दुःख बनैत अछि तखन हास्यक जगह बेचैनी लैत अछि।

शीर्षकक विडम्बना विशेष ध्यान देबाक योग्य अछि। 'अभिशप्त' कहल गेल व्यक्ति निर्दोष शिकार नहि, बल्कि अवसर पर अपन दुःखक निर्माणमे सहभागी अछि। एतेक गम्भीर नैतिक उलझन यथार्थवादी उपन्यासक मर्म खोलैत अछि : आदमीक परिस्थिति ओकर क्रियाकेँ प्रभावित करैत अछि, मुदा क्रिया सेहो परिस्थिति केँ पुनः बदलैत अछि। एहि परस्पर सम्बन्धक कारण उपन्यासक नैतिक बोध एकरेखा आरोपसँ अधिक जटिल बनि जाइत अछि।

१२. संवादप्रधान विन्यास आ कथात्मक दृष्टिकोण

उपन्यासक अनेक अनुच्छेद संवाद आ तत्कालिक प्रतिक्रिया सँ आगाँ बढ़ैत अछि। एहि संरचनामे कथावाचक पात्रक सम्पूर्ण मनस्थिति एकहि बेर पाठकक सोझाँ नहि राखि प्रत्येक उत्तर, प्रतिवाद आ मौनक बीच अर्थ बनबय दैत अछि। पाठक केवल घटना नहि देखैत, घटना पर पात्रसभक व्याख्या सेहो सुनैत अछि। एहि बहुस्वरीयतासँ निजी विवादक सामाजिक अर्थ उभरैत अछि।

मुदा संवादप्रधान कथा सँ एक खतरा सेहो जुड़ल अछि : पात्र यदि विचारक तैयार प्रतिनिधि बनि जाइत अछि तऽ जीवनक अनिश्चितता घटि सकैत अछि। 'अभिशप्त'क सफल अंश ओ अछि, जतय पात्रक कथन ओकरा स्वयं सँ भिन्न प्रकाशमे बखेत अछि; ओकर भारी विकल्प निश्चित नहि भऽ जाइत, अपितु प्रश्न बनि बढ़ैत अछि। आलोचनात्मक मूल्यांकनमे संवादक प्रवाहक संग एकर अर्थगत घनापन सेहो देखबाक चाही।

১২. কথাভাষা, সামাজিক বজিস্ঠব আ গদ্যক গতি

প্রভাসক মৈথিলী কথাভাষা সামাজিক সম্পর্কক ব্যারহারিকতা সঁ ভঁর্জা নৈত অছি। ঘবক ব্যারহার, নিকঠ সম্বন্ধক সম্বোধন, কার্যালয়ক ঔপচারিকতা আ সাহিত্যিক মঁডলীক আত্মপ্রদর্শন—এহি ক্ষেত্রসভমে ভাষিক মুদ্রা বঁদলৈত অছি। এহি ভিন্নতাক কাবণ পাত্র মাত্র নাম আ ঘঠনাক সহারে নহি, অপন বোঁলবাঁক ঠংগসঁ সেহো পহিচান পবৈত ছথি।

সঁরাদক আরৃত্তি গদ্যক গতি কেঁ তেজ কবৈত অছি আ রাদ-রিরাদক দরাঁর বঁনবৈত অছি। তথাপি রর্ণনক ছোঠ-ছোঠ অনুবান মনোরৈজ্ঞানিক সন্দর্ভ স্পষ্ঠ কবৈত অছি। সামাজিক উঁপন্যাসক লেল এহি গতি-সন্তুলনক মহত্ত্ব অছি, কাবণ অহধিক ব্যাখ্যা কথা কেঁ তর্ক-প্ররঁন্ধ বঁনা সকৈত অছি আ অহধিক ঘঠনা সমাজক রিশ্লেষণকেঁ সতহী কহ সকৈত অছি। ‘অভিশপ্ত’ক সঁবচনামে প্রসঁগ, রঁহেস আ ঠিপ্পণীক আরর্তন এহী সন্তুলনক নিবন্তব প্রযত্নেক রূপমে পঢ়ল জা সকৈত অছি।

১৪. রাঁহ্য আলোচনাক সঁগ সঁরাদ

মৈথিলী উঁপন্যাসক সমাজশাস্ত্রীয় অধ্যয়ন কবৈত ড়. অরুণ কুমাব ঝা ‘অভিশপ্ত’কেঁ যথার্থরাদী রুতি মানি সামাজিক সমস্যাক রঁহুরিধ চিত্রণ পব বঁল দৈত ছথি। ও ড়. দ্বম্মানাথ ঝা ‘শ্রীশ’ক আলোচনাত্মেক মতক সহারাসঁ পীঢ়ীগত অসন্তুলন, মিত্রতাক কৃত্রিমতা, দাম্পত্যক ব্যক্তিরাদী তনার, কার্যালয়ক অনুশাসনহীনতা আ সাহিত্যিক আডম্বরক উঁল্লেখ কবৈত ছথি। এহি সূচীকেঁ কেরল রিষযসূচী নহি, এক সাঝা নৈতিক সঁবচনাক রিভিন্ন রূপ মানলা সঁ উঁপন্যাসক একসূত্রতা অধিক স্পষ্ঠ হোঅত অছি।

এহি আলোচনাত্মেক পবম্পবাসঁ সহমতি বখিতো একঠা রিস্তাব আরশ্যক অছি। প্রকাশক রিফলতা কেঁ কেরল ব্যক্তিগত অহঁকাবক দোষ কহলা সঁ পিতৃসত্তাত্মেক সঁস্কাবক ভূমিকা ওঝবাঅ সকৈত অছি। তেঁ মীবা প্রতি ওকব ব্যারহাবক রিরেচনমে পুরুষ-অধিকাবক সামাজিক প্রশিক্ষণকেঁ সেহো মহত্ত্ব দেবাঁক চাহী। তকব রিপবীত, সভ দোষ ‘ব্যরস্থা’ পব ধবলা সঁ প্রকাশক স্বয়ঁ কেব রিকল্প আ নৈতিক উঁত্তবদাযিত্ব মেঠাঅত অছি। সঁতুলিত সমীক্ষা এহি দুনূ পক্ষক প্রতিপক্ষী নহি, পবস্পব-সম্পূবক অধ্যয়ন কবৈত অছি।

১৩. যথার্থরাদক উঁপলব্ধি আ কলাত্মেক সীমা

উঁপন্যাসক সর্রাধিক মহত্ত্বপূর্ণ উঁপলব্ধি একান্ত ব্যক্তিগত দূষণকেঁ ব্যাপক সামাজিক বোগক সঁকেত বঁনাযব অছি। লেখক সহজ উঁদাহবণসঁ দেখবৈত ছথি জে পাবিরাবিক অসমানতা, মিত্রতাক স্বার্থ, কার্যালয়ক ছল আ সাহিত্যিক ঘমঁড অলগ-অলগ সমস্যাক নাম হোঅতহুঁ সামূহিক নৈতিক রিঘঠলক লক্ষণ অছি। এহি কাবণ কথাক অনেক প্রসঁগ একঠা সাঝা অনুভূতিক ওব কেন্দ্রিত হোঅত অছি : আধুনিকতাক রাঁহ্য চিহ্ন পাবঁল সমাজ ভীতব সঁ কতেক আধুনিক বঁনল?

এহী সঁগ যথার্থরাদী লেখনক সীমা পহচানব আরশ্যক অছি। সামাজিক দোষক পহচান স্পষ্ঠ হোএবাঁক কাবণ কখনো নৈতিক নিষ্কর্ষ অনুমানিত বঁনি সকৈত অছি। পাঠক যদি পহিলহি বুঁঝি জাঅত ছথি জে কোন আচবণ অনুচিত অছি, তহ কথা কেঁ কেরল ওহী জ্ঞানক পুষ্টি কবরাঁক জোখিম বহৈত অছি। গম্ভীব সাহিত্যক অর্কো দাযিত্ব পাত্রক অন্তর্রিবোধকেঁ এহেন রূপমে বখব অছি, জাহিসঁ পাঠকক অপন নিশ্চয সেহো বঁদলএ। ‘অভিশপ্ত’মে এহি অধিক জঠিল পাঠকানুভূতিক সম্ভারনা সর্রাধিক তখন দেখাঅত অছি জখন হম দোষক ভাষা সঁ আগাঁ বঁঢ়ি দুঃখক সামাজিক নির্মাণক প্রক্রিযা দেখৈত ছী।

१६. समकालीन प्रासंगिकता : शिक्षासँ अधिक आरक्षक सम्बन्धक लोकतन्त्र

एहि उपन्यासक सामाजिक प्रश्न अपन मूल समय धरि सीमित नहि रहल अछि। शिक्षा आ रोजगारक अवसर बढ़लाक बादो यदि पति-पत्नी एक-दोसराकेँ बराबर निर्णयकारी मनुष्य नहि मानैत छथि, तऽ आधुनिकताक दावा अधूरा अछि। कार्यस्थल पर नियमक विस्तार भेलाक बादो यदि पदक अहं आ निजी स्वार्थ प्रधान अछि, तऽ संस्थागत संस्कृति कमजोर रहैत अछि। सामाजिक माध्यम अथवा साहित्यिक मंच बदलि गेलाक बादो यदि प्रशंसाक व्यापार रचनात्मक मूल्याक स्थान लैत अछि, तऽ आडम्बरक रूप परिवर्तित मात्र भेल अछि।

एहि तरहेँ 'अभिशप्त' पढ़ब समकालीन पाठक लेल अपन निजी व्यवहारक परीक्षा अछि। प्रश्न ई नहि जे हम कोन पात्रसँ असहमत छी; प्रश्न ई अछि जे हमरा अपन दैनिक सम्बन्धमे प्रकाशक आत्मभ्रमक केहन सूक्ष्म रूप भेटैत अछि। साहित्यक स्थायित्व एहि असुविधाजनक प्रश्न करबाक क्षमतामे निहित रहैत अछि।

१७. निष्कर्ष : अभिशाप नहि, आत्मसमीक्षाक आह्वान

'अभिशप्त'क महत्त्व आधुनिक मैथिली उपन्यासक यथार्थवादी विस्तारमे अछि। प्रभास कुमार चौधरी दाम्पत्यक तनावकेँ समाजक आन क्षेत्रसँ काटि नहि रखैत छथि। प्रकाश-मीरा सम्बन्ध पाठककेँ लैंगिक सत्ता आ आत्मसम्मानक प्रश्न धरि पहुँचबैत अछि; पीढ़ीगत असन्तुलन परिवर्तित मूल्याक अधरापन देखबैत अछि; मित्रता आ कार्यालयक प्रसंग सार्वजनिक आचरणक अविश्वसनीयता प्रकट करैत अछि; साहित्यिक आडम्बर रचनाकारक आत्मालोचनात्मक साहसक उदाहरण बनैत अछि।

उपन्यासक शीर्षक अन्ततः प्रतिरोधक सन्देश सेहो दैत अछि। जँ अभिशाप मनुष्य स्वयं अपन अहं, स्वार्थ आ अन्यायसँ रचैत अछि, तँ ओकरासँ बाहर निकलबाक सम्भावना सेहो मानवीय निर्णयमे निहित रहैत अछि। प्रभासक आलोचनात्मक यथार्थवाद एहि सम्भावनाकेँ सजग करैत अछि। एकर साहित्यिक मूल्य पाठककेँ तैयार नैतिक उत्तर देबामे नहि, अपन शिक्षित सभ्यताक भीतर व्याप्त असमानता आ छलकेँ पहचानबाक कठिन दायित्व सौंपबामे अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

चौधरी, प्रभास कुमार। 'अभिशप्त'। प्रभास समग्र (उपन्यास)। सम्पादक डॅ. रचना चौधरी। पिंडारुछ, दरभंगा : ज्योत्स्ना प्रकाशन, २०१७।

झा, अरुण कुमार। मैथिली उपन्यासक समाजशास्त्रीय दृष्टि अध्ययन। पुणे : कृपा-दृष्टि पब्लिकेशन्स, २०२६।
https://books.kdpublications.in/index.php/kdp/catalog/download/262/256/3056

झा, दुर्गानाथ 'श्रीश'। मैथिली साहित्यक इतिहास। (एहि ग्रन्थक उपन्यास-संबंधी विवेचनक उल्लेख अरुण कुमार झाक उपर्युक्त अध्ययनमे उपलब्ध अछि।)

'प्रभासोत्सव' पर साहित्यिक समागम—देशी भरि सँ जुटला दिग्गज साहित्यकार। मैथिली जिन्दाबाद, २२ फरवरी २०१७।
https://maithilijindabaad.com/?p=7696
'मैथिली उपन्यासकार प्रभास चौधरीक स्मृति समारोह।' मैथिली जिन्दाबाद, फरवरी २०१७।
https://maithilijindabaad.com/?p=7693

उपन्यास / समीक्षा २

২. ‘যুগপুরুষ’ : মিথ্যা মহিমামণ্ডন, সামাজিক শোষণ আ যুগবোধক রিডম্বনাত্মক আখ্যান

প্রভাস কুমাব চৌধবীক উঁপন্যাসক রিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা

সাবাংশ

প্রভাস কুমাব চৌধবীক ‘যুগপুরুষ’ আধুনিক মৈথিলী উঁপন্যাসমে সামাজিক যথার্থক ওহন প্রস্তুতি অছি, জাহিমে ব্যক্তিক জীরনক অসংগতি ধীবে-ধীবে সামূহিক বাজনীতিক সাংস্কৃতিক প্রশ্ন বনি উঁঠৈত অছি। বনাবসক বহস্যপূর্ণ আবম্ভিক পবিরেশ, শংকবক জিজ্ঞাসু বাঁনা-অন্বভর, ওকব অধিকাববোধক ক্রমিক শিথিলতা, কমলেশ, বোজী, বমন আ আনন্দ আদি পাত্রক রিরিধ সম্বন্ধ, চম্পা আ শোভাসঁ সম্বন্ধ প্রেম-প্রসংগ তথা নির্ধনতা আ শোষণক মাবি সহৈত বন্নোক স্থিতি এহি বচনাক প্রমুখ অধ্যযন-রিন্দু অছি। শীর্ষক ‘যুগপুরুষ’ মহাপুরুষত্বক সীধী স্তুতি নহি, বঁরু এহন সার্বজনিক সমাজক জাঁচ বঁনৈত অছি, জাহিমে প্রসিদ্ধি, সামাজিক উঁপযোগিতা আ নৈতিক পাত্রতাক বীচ সম্বন্ধ অস্থিব ভঃ গেল অছি। বন্নোক নিবীহতা, ওকব পবিরেশক হিংস্র দবাব আ প্রতিবোধক অপূর্ণতা একটা কঠিন প্রশ্ন উঁপস্থিত কবৈত অছি : সামাজিক পীড়িত ব্যক্তিক বাজনীতিক মহত্ত্ব কোন প্রক্রিয়াসঁ বঁনৈত অছি, আ তকব মহিমামণ্ডনমে ককব স্বার্থ অন্তর্নিহিত বহৈত অছি? সমীক্ষামে এহি উঁপন্যাসক কথারস্তু, চবিত্র-রিকাস, সামাজিক বন্ধ-সম্বন্ধ, স্ত্রী-প্রতিনিধিত্ব, সংবাদ-রিন্যাস, বাংগ্য তথা অন্তর্নিহিত কলাত্মক সীমাক পবীক্ষণ কএল গেল অছি। পূর্ববর্তী মৈথিলী আলোচনাসঁ সংবাদ কবৈত ই নিষ্কর্ষ নিকসৈত অছি জে ওতিক মূল উঁপলব্ধি ‘মহান’ ব্যক্তিক খোজ নহি, অপিত মহানতাক সামাজিক নির্মাণক রিবোধাভাসকেঁ দৃশ্য বঁনাযব অছি।

মুখ্য শব্দ : যুগপুরুষ, প্রভাস কুমাব চৌধবী, বন্নো, শংকব, মৈথিলী উঁপন্যাস, সামাজিক যথার্থ, বাজনীতিক বাংগ্য, বর্গীয় শোষণ, চবিত্র-নির্মাণ, যুগবোধ

১. প্রস্তারনা : ‘যুগপুরুষ’ শব্দক আলোচনাত্মক অর্থ

‘যুগপুরুষ’ শব্দ ভাবতীয় ভাষাসাহিত্যক পবম্পবামে প্রায়ঃ এহন অসাধাবণ ব্যক্তিক সংকেত দৈত অছি, জে অপন সময়ক রিরেক, সংঘর্ষ রা পবিরর্তনক প্রতিনিধি মানল জাঔত অছি। এহন নামক উঁপন্যাসসঁ পাঠক রীবতা, ত্যাগ অথরা ঔতিহাস-নির্মাণক আদর্শরাদী জীরনক অপেক্ষা কঃ সকৈত ছথি। প্রভাস কুমাব চৌধবী এহি অপেক্ষাকেঁ সবল রুপমে পূবা নহি কবৈত ছথি। কথামে জে লোক সোমাঁ অবৈত ছথি, ও সভ অপূর্ণ, পবিস্থিতিগ্রস্ত, ওচ্ছাক দ্বন্দ্বমে ফঁসল আ কখনো-কখনো অপন অধিকাব আ উঁত্তবদাযিত্বক প্রশ্নপব উঁদাসীন মনুষ্য ছথি। এহী কাবণ শীর্ষক অপন সর্বাধিক অর্থ উঁলটবাঁসীমে প্রাপ্ত কবৈত অছি।

এহি বচনাকেঁ পঢ়ৈত সময পহিল প্রশ্ন ‘ককবা যুগপুরুষ কহল গেল?’ হোঔত অছি, মুদা গহন প্রশ্ন অছি ‘ককবা আ কোন পবিস্থিতি মে সমাজ যুগপুরুষ বঁনা দৈত অছি?’ ব্যক্তিক মহত্ত্ব আ সার্বজনিক প্রতিষ্ঠাক বীচক এহি দূবীকেঁ উঁপন্যাস সামাজিক শোষণ, অরসব, নৈতিকতা, সম্বন্ধ আ সামূহিক স্মৃতিক মাধ্যমসঁ পবখৈত অছি। ই বাংগ্য সতহী উঁপহাস নহি, বাজনীতিক পহচান বঁনবাঁক সামাজিক প্রক্রিযাক আলোচনা থিক।

২. বচনাকাব আ ওতিক ঐতিহাসিক-সাহিত্যিক সন্দর্ভ

প্রভাস কুমাব চৌধবী আধুনিক মৈথিলী কথা-গদ্যক প্রতিনিধি বচনাকাব ছথি। হুনকব উঁপন্যাসসভমে সমাজক প্রত্যক্ষ জীরন, ব্যক্তি আ সংস্থাক তনার তথা সার্বজনিক নৈতিকতাক রিঘটন রিরিধ রুপমে উঁভবৈত অছি। ‘অভিশপ্ত’মে শিক্ষিত মধ্যরর্গীয় পাবিরাবিক সম্বন্ধক তনার অধিক স্পষ্ট অছি; ‘যুগপুরুষ’মে সামাজিক পবিধি

রিস্তৃত ভহ শৌষণ, বাজনীতিক প্রতিগ্গা শ্বা রিরিধ রগ্গীয স্থিতিক প্রশ্ন সোমাঁ শ্বরৈত শ্বছি। নেখকক গ্গতিব্রকেঁ একহি সমস্যাক প্বনবাবৃত্তি মানরাঁক রঁদনা সামাজিক শ্বন্বভরক রিস্তৃত পড়তানক কপমে দেখরঁ উঁচিত শ্বছি।

‘প্রভাস সমগ্র’ক উঁপন্যাস-খণ্ডক সম্পাদন ড৹. রন্দনা চৌধবী কএনে ছথি। এহি সঁকননমে পাঁচ উঁপন্যাস শ্বনগ-শ্বনগ বচনাক কপমে উঁপস্থিত শ্বছি। এহি কাবণ ‘স্বগপ্বকষ’ক শ্বানোচনাক শ্বাধাব ওকব শ্বপন কথাগত সাঙ্ক্য বহরাঁক চাহী; নেখকক প্রসিদ্ধি রা শ্বন্য প্বস্তকক প্ববস্কাব ওকব সাহিহিক মূন্যাঁকনক রিকন্প নহি রঁনি সকৈত। পবরর্তী সঁকনন পাঠ-সঁবক্ষণক মহত্ত্বরপূর্ণ সাহিহিক উঁপএম শ্বছি; গ্গতিক শ্বানোচনাম্কে মূন্যাঁকনক শ্বাধাব ওকব কথারস্তু, পাত্র-রিন্যাস শ্বা সামাজিক দৃষ্টি শ্বছি।

২. রঁনাবসক শ্বাবম্ভ : বহস্য, জিজ্ঞাসা শ্বা রিশ্বদৃষ্টিক নির্মাণ

উঁপন্যাসক শ্বাবম্ভ রঁনাবসক বহস্যপূর্ণ পবিরেশসঁ জ্বড়ৈত শ্বছি। রঁনাবসক সাঁস্কৃতিক শ্বর্থ শ্বনেক স্তব পব কার্য কবৈত শ্বছি : পবম্পবাগত ছান শ্বা ধার্মিক প্রতিগ্গা, নগবজীরনক রিরিধ সামাজিক সম্পর্ক, তথা রাঁহবী শ্বাধ্যাম্কে শ্বাভাক ভীতব ব্যক্তিক নিজী সঁশয। ‘স্বগপ্বকষ’ক প্রাবম্ভমে এহি নগবক উঁপস্থিতি শ্বাবম্ভিক শ্বন্বভরকেঁ গম্ভীবতা দৈত শ্বছি, কাবণ পাত্রক জগত পহিনহি ক্ষণসঁ সবন শ্বা একার্থী নহি দেখাওত। যথার্থ ছাত কবরাঁক জিজ্ঞাসা শ্বা দৃশ্য সঁসাবক শ্বস্পষ্টতা এক সঁগ উঁপস্থিত হোওত শ্বছি।

এহি প্রাবম্ভক শ্বানোচনাম্কে মহত্ত্ব রিশেষ শ্বছি। যদি কথা কেরন বাজনীতিক রিডম্বনাপব কেন্দ্বিত হোওত, তঁ প্রাবম্ভসঁ সামাজিক ঘোষণাক ভাষা সক্রিয বহি সকৈত ছন। ম্বদা বহস্য শ্বা জিজ্ঞাসাক সঁযোজন পাঠককেঁ পাত্রক দৃষ্টিসঁ জগত পহিচানরাঁক শ্বরসব দৈত শ্বছি। এহি সঁ কথা নিজী শ্বন্বভরক হ্বগোন খোনি সার্রজনিক রারস্থা ধবি পহুঁচরাঁক সঁবচনা পারৈত শ্বছি। তথাপি নগবক ‘বহস্য’কেঁ সমূচা রঁনাবসক কোনো নিবপেক্ষ সহ নহি, কথা দ্বাবা নির্মিত রাতারবণক কনাম্কে গ্বণ মানরাঁক চাহী।

৪. শঁকব : ছানক শ্বাকাঁক্ষা শ্বা শ্বধিকাবরোঁধক ক্ষবণ

শঁকবক শ্বাবম্ভিক কপ জিজ্ঞাসাক কপ শ্বছি। ও স্বনন, দেখন শ্বা রঁতাওন গেন তথ্যসভক শ্বর্থ রুঁঝয চাহৈত শ্বছি। রাঁনা-শ্বন্বভরক এহি প্রশ্নাক্ষনতামে উঁপন্যাস শ্বাধ্বনিক ব্যক্তিক নির্মাণক একটা মূন ক্ষণ দেখরৈত শ্বছি : রঁচা শ্বপন দ্বনিযা কেঁ মানি নেরাঁক রঁদনা ওকব ঔচিহ রুঁঝরাঁক শ্বভিনাষা বখৈত শ্বছি। শঁকবক শৈশরক তুননা শ্বজ্ঞেযক ‘শেখব : এক জীরনী’ক শেখবসঁ কএন গেন শ্বছি; এহিসঁ দ্বনূ গ্গতিক কথাম্কে প্রযোজন সমান সিদ্ধ নহি হোওত, ম্বদা জিজ্ঞাসা শ্বা সামাজিক নিষেধক সম্বন্ধ পব রিচাবক উঁপযোগী শ্বরসব শ্ববশ্য খ্বনৈত শ্বছি।

শঁকবক চবিত্রক একটা কঠিন মোড় শ্বধিকাবক প্রতি ওকব উঁদাসীনতা শ্বছি। জিজ্ঞাস্ব চেতনাক শ্বধিকাব-সজগতামে কপান্তবণ স্বাভারিক হোরাঁক চাহী, ম্বদা কথা এহন সহজ প্রগতিক ভবোসা তোড়ৈত শ্বছি। মন্বষ্য সঁসাবক রিসঁগতি দেখৈতহুঁ ওকব রিবোধমে সঁগঠিত হূমিকা নহি গ্রহণ কবয, ঞ রাস্তরিক সামাজিক সঁকট শ্বছি। নেখকক দৃষ্টিমে ব্যক্তি শ্বা পবিস্থিতিক ঠঁকবার সর্রদা রীবতামে পবিণত নহি হোওত। শঁকবক ঞ পবিরর্তন সাহিহিক উঁপনব্ধি সেহো রঁনি সকৈত শ্বছি, জঁ পাঠক ওকব ভীতবী কাবণকেঁ মহসূস কবয; শ্বা কনাম্কে প্রশ্ন সেহো রঁনৈত শ্বছি, জঁ পবিরর্তনক মনোরৈজ্ঞানিক সূত্র পর্যাপ্ত রিকসিত নহি দেখাএ।

৩. কথাক কেন্দ্বক সবকন : শঁকবসঁ বন্যো ধবি

‘স্বগপ্বকষ’ক কথারিন্যাসকেঁ একবেখীয নাযক-কথা মাননাসঁ একব রাস্তরিক কপ পকড়মে নহি শ্ববৈত। শঁকবক শ্বাবম্ভিক জিজ্ঞাসা কথা নেন প্ররেশদ্বাব খোনৈত শ্বছি, ম্বদা উঁপন্যাসক সমগ্র সামাজিক শ্বানোচনা বন্যোক নিযতি

दिशा अधिक तीक्ष्ण रूपमे केन्द्रित होइत अछि। शंकर, करुणेश, बोकी, रमन, आनन्द आ अन्य पात्रसभ अपन-अपन प्रसंग नइ कथा विस्तार करैत छथि। एहन विन्यास व्यक्तिक जीवनकेँ समाजक वृहत्तर नैतिकतामे रखबाक अवसर दैत अछि।

आलोचनामे कथाक एहि संरचनाकेँ दू तरहेँ पढ़ल जा सकैत अछि। पहिल दृष्टि एकरा रचनात्मक विस्तार कहत : पाठकक प्रारम्भिक केन्द्र भंग होइत अछि आ पात्रसभ अप्रत्याशित दिशा लैत छथि। दोसर दृष्टि एकरा सोद्देश्य वृहत्केन्द्रीयता मानत : राजनीतिक यथार्थक सह एक व्यक्ति मात्रमे सीमित नहि रहि सकैत। एहि द्वनू सम्भावनाक बीच प्रतिक मूल्यांकन करब आवश्यक अछि। 'युगपुरुष'क रूपात्मक तनाव एहि द्वैधतासँ अलग नहि।

६. बन्टो : निर्धनता, सामाजिक पराधीनता आ महिमामण्डनक प्रश्न

बन्टो उपन्यासक सामाजिक-राजनीतिक अर्थ खोलबाक प्रमुख पात्र अछि। ओकर स्थिति ग्राम्य परिवेशक आर्थिक अभाव, सामाजिक अस्थिरता आ शोषणसँ जुड़ल अछि। निर्धनता एहि ठाम कोनो अमूर्त पृष्ठभूमि नहि; ओकर कारण व्यक्तिक विकल्प सीमित होइत अछि, नैतिक आचरण पर बाहरी दबाव पड़ैत अछि, आ सामाजिक प्रतिष्ठा अर्जित करबाक मार्ग सेहो असमान भइ जाइत अछि। 'व्यक्ति कोन निर्णय लेलक?' एहि प्रश्नक संग 'ओकरा समक्ष कोन विकल्प उपलब्ध छल?'—ई दोसर प्रश्न जोड़ल जाएब जरूरी अछि।

बन्टोक माध्यमसँ प्रति पीड़ित व्यक्ति आ तथाकथित युगपुरुषक विरोधाभास उजागर करैत अछि। जे पात्र अपन परिवेशक उत्पीड़नसँ मुक्त नहि भइ सकैत, ओ सार्वजनिक महत्त्वक पदवीसँ कोना जुड़ैत अछि? यदि 'महानता'क निर्णय समाजक भीतर चलैत शक्ति-व्यवस्थासँ प्रभावित अछि, तँ ओ फैसला न्यायपूर्ण होयब आवश्यक नहि। शीर्षकक व्यंग्य बन्टोक व्यक्तिगत उपहास नहि, एहन सामाजिक परिस्थितिक आलोचना थिक जतय असमानता अपनहि प्रतिनिधि गढ़ैत अछि आ फेर ओकर प्रतीकात्मक उपयोग करैत अछि।

७. प्रतिरोधक अभाव : नैतिक दोष वा संरचनात्मक विवशता?

बन्टोक सन्दर्भमे आलोचनात्मक परम्परा एकटा प्रश्न उठबैत अछि : परिवेश पहिचाननाक बाद ओ प्रतिरोधमे स्पष्ट रूपसँ किएक नहि ठाढ़ भइ सकल? प्रश्न सार्थक अछि, मुदा ओकर उत्तर देबाक क्रममे पीड़ित व्यक्तिकेँ सहज अपन उत्पीड़नक जिम्मेदार ठहरबाय देब गम्भीर चूक होएत। शोषण केरल अन्याय करनिहार एकटा व्यक्तिक काज नहि; ओकर आधार धन, सम्बन्ध, साम्प्रदायिक प्रतिष्ठा, संसाधनक असमान पहुँच आ संस्थागत संरक्षणमे रहि सकैत अछि।

प्रतिरोध लेल केरल अन्याय-बोध पर्याप्त नहि। शिक्षा, सहारा, सुरक्षा, सामूहिकता आ प्रतिकूल परिणाम सहबाक क्षमता सेहो आवश्यक अछि। एहि दृष्टिसँ बन्टोक मौन अथवा निष्क्रियतामे एक व्यापक सामाजिक विफलताक संकेत देखल जा सकैत अछि। लेखक जँ प्रतिरोधक अनुपस्थितिक परिणाम उजागर करैत छथि, तँ आलोचकक कर्तव्य ओकर सामाजिक कारण सेहो विश्लेषित करब थिक। उपन्यासक राजनीतिक अर्थ तखन अधिक व्यापक बनैत अछि, जखन पीड़ित मनुष्यक गरिमा आ सामाजिक विवशता द्वनू एक संग पढ़ल जाए।

८. बन्धीय सम्बन्ध : ग्राम्य निर्धनता आ सत्ता-वितरण

'युगपुरुष'मे ग्रामीण निर्धनताक उल्लेख मात्र सहानुभूतिक वातावरण निर्मित नहि करैत; ओ पात्रक सामाजिक गतिशीलता आ संकटक कारण-शृंखला सँ जुड़ल अछि। अभावग्रस्त व्यक्तिक आचरणक मूल्यांकन आ सम्पन्न व्यक्तिक आचरणक मूल्यांकन समाज समान मानदण्डसँ नहि करैत। जाहि क्रियाकेँ एक वर्ग प्रतिष्ठाक स्वाभाविक साधन

মানৈত অছি, দোসবা বহুর নেন ও অপমান অথবা অপবাধক আধাব বনি সকৈত অছি। উপন্যাস এহি অসমান নৈতিক ব্যবস্থা কেঁ পবোক্ষ রূপমে প্রশ্নাংকিত কবৈত অছি।

ধর্ম, বহুর আ স্থানীয় সামাজিক স্থিতি বন্োক চবিত্রকেঁ একহি প্রকাবক কঠিনাঙামে নহি, অনেক পবতবঁনা দবাঁবমে বখৈত অছি। এহি দবাঁবকেঁ বিশ্লেষিত কবৈত সময় বহুীয় শৌষণক অর্থ কেরন ধনক অভাব নহি বুঝবাঁক চাহী। সংসাধনক নিযন্ত্রণ, সামাজিক আশ্রযক আবশ্যকতা, প্রতিষ্ঠাক ভয আ সার্বজনিক আরাজক অসমান অধিকাব —এহি সভ তত্বক সংযুক্ত প্রভাব ব্যক্তিক জীবননির্ণয পব পড়ৈত অছি। এহী কাবণ উপন্যাসক বহুীয প্রশ্ন নিজী সদাচাবসঁ আগাঁ বঢ়ি সামাজিক সংবচনাক আলোচনা বনৈত অছি।

৯. মহাপুরুষ-নির্মাণক বাজনীতি : প্রতিষ্ঠা আ নৈতিক পাত্রতাক দূবী

শীর্ষকক সর্বাধিক ধাব বাজনীতিক প্রতিষ্ঠাক নির্মাণ পব অছি। সার্বজনিক জীবনমে ব্যক্তি 'যুগপুরুষ' কখনো অপন কর্মক কাবণ বনৈত অছি, মুদা কখনো প্রচাব, সমূহগত স্বার্থ, পবিস্থিতিজন্য নোকপ্রিযতা অথবা ভ্রমক কাবণো মহিমামণ্ডিত ভহ সকৈত অছি। প্রভাসক উপন্যাস এহি ভেদকেঁ জিজ্ঞাসাক বিষয বনবৈত অছি। পাত্রসভক নিজী সীমা আ সামাজিক পহচানক বীচ বিবোধ বহৈত অছি, তেঁ মহানতাক ঘোষণা স্বতঃ প্রমাণিত নহি মানন জা সকৈত।

ঔ আলোচনা কোনো বিশেষ দন বা একটা ছাত ঐতিহাসিক নেতাক গুপ্ত জীবনক সংকেত মানবাঁক আধাব নহি দৈত। উপন্যাস প্রত্যক্ষ দনগত ঘটনাক ইতিহাস নহি নিখৈত, বাজনীতিক সংস্কৃতিক নৈতিক স্বরূপক পড়তান কবৈত অছি। এতয 'বাজনীতিক'ক অর্থ পদ আ চুনাব মাত্র নহি; সার্বজনিক প্রতিষ্ঠাককবা ভেটৈত অছি, ককব আবাজ স্বনা জাঙত অছি, আ ককব অনুভবকেঁ কথা-নাযকত্ব প্রদান কএন জাঙত অছি—এহি প্রশ্নসভসঁ অছি।

১০. করুণেশ, বমন আ আনন্দ : বহুচবিত্রীয সংসাবক প্রযোজন

করুণেশ, বমন আ আনন্দ সন পাত্রক উপস্থিতি কথাকেঁ এক ব্যক্তি কেন্দ্রিবত দৃষ্টিসঁ বচবৈত অছি। প্রত্যেক পাত্রক জীবনানুভব সমান সামাজিক সত্যকেঁ অনগ কোণসঁ প্রকাশমে অনৈত অছি। ঔ ভিন্নতা উপন্যাসক সংসাবমে সংযোগক প্রবাহ তথা বিকল্পক অনিশ্চিততা বনবৈত অছি। চবিত্রসভক নাম গনাযব মাত্র পর্যাপ্ত নহি; মহত্ত্ব ঔ দেখব থিক জে এক পাত্রক ক্রিযা, বিচাব অথবা প্রতিক্রিযা দোসবাক স্থিতি পব কোন অর্থাত্মক দবাঁব বনবৈত অছি।

এহি বহুপাত্রীযতা সঁ কথা ব্যাপক সামাজিক প্রস্তুতি অর্জিত কবৈত অছি, মুদা ওহীক সংগ পাত্রক অন্তবংগ বিকাসক নেন উপনব্ধ স্থান সীমিত হোবাঁক খতবা সেহো উৎপন্ন হোঙত অছি। আনোচক এহি দোহবী স্থিতিকেঁ একতবফা সফনতাক প্রমাণ নহি মানি বচনাত্মক সৌদা রূপেঁ দেখবাঁক চাহী। উপন্যাস এক পাত্রক গহন অন্তর্মন আ এক সমাজক বিস্তৃত মানচিত্র—দুনূকেঁ এক সংক্ষিপ্ত আখ্যানমে সমাযোজিত কববাঁক প্রযাস কবৈত অছি।

১১. বোজী : স্ত্রীক ব্যক্তিত্ব আ নৈতিক নির্ণযক পূর্বাগ্রহ

বোজী উপন্যাসক স্ত্রী-প্রতিনিধিত্বক বিমর্শমে এক আবশ্যক নাম অছি। পূর্ববর্তী আনোচনামে হ্মনকব প্রসংগকেঁ চবিত্রহীনতাক কোঠিমে বাখি বিচাব কএন গেন অছি। মুদা আধুনিক সাহিত্যিক সমীক্ষামে এহন নৈতিক উপাধি স্বযং পবীক্ষণক বিষয বনৈত অছি। জে আচবণ নেন স্ত্রীক কঠোব সামাজিক নিন্দা হোঙত অছি, ওহি সন্দর্ভমে পুরুষক আচবণক জাঁচ কোন মানদণ্ডসঁ হোঙত অছি? কথাবাচকক দৃষ্টি, পুরুষ-পাত্রক নির্ণয আ পাঠকক আনোচনাত্মক মূল্যাংকন—ঔ তীনূ সমান বাঁত নহি অছি।

बोजी कें निष्क्रिय नैतिक प्रतीक बनाय देनासँ स्पष्टतः मानवीय जटिलता ओझराजाइत अछि। स्त्रीक इच्छा, सामाजिक बाधाता, सम्मानक राजनीति आ पितृसत्तात्मक समाजक फैसला बीचक तनाव प्रतिक गम्भीर स्त्रीवादी पुनर्पाठक आधार दैत अछि। एहन पुनर्पाठ कथाक चित्रणकें नकारैत नहि; ओकर भीतर काम करैत मूल्य-निर्णयक भाषा कें प्रश्नांकित करैत अछि। स्त्री सम्बन्धी आलोचनाक वास्तविक उपलब्धि एहि विवेकमे निहित अछि जे पात्रक क्रिया आ पितृसत्तात्मक समाज द्वारा ओकर व्याख्याकरणकें अलग-अलग पहचानल जाए।

१२. चम्पा आ शोभा : प्रेम, सामाजिक अर्थ आ सम्बन्धक विविधता

चम्पा आ शोभासँ जुड़ल प्रेम-प्रसंग उपन्यासक तनावपूर्ण सामाजिक संसारमे एक अन्य भावात्मक धरातल खोलैत अछि। प्रेम एहि कृतिमे सार्वजनिक शोषणक कथा सँ विच्छिन्न पृथक मनोरञ्जन नहि बनैत; ई व्यक्ति कें सामाजिक भूमिकासँ इतर इच्छाशील मनुष्यक रूपमे देखबाक अवसर दैत अछि। सम्बन्धक कोमलता आ बाहरी सामाजिक दबावक बीच अन्तर्विरोध पाठकक समक्ष खुलैत अछि।

प्रेमक प्रसंगक मूल्यांकन करैत समय भावनात्मक मधुरताकें स्त्री-स्वायत्तताक पर्याप्त प्रमाण मानल नहि जा सकैत। पात्र अपन जीवनसँ सम्बन्धित निर्णय कतबा स्वतन्त्रतासँ कए पबैत छथि? प्रेम समाजक व्यवस्थाकें अथवा प्रतिष्ठागत सीमाकें चुनौती दैत अछि वा अन्ततः ओही सीमा भीतर समायोजित भए जाइत अछि? चम्पा आ शोभाक सन्दर्भसँ एहि प्रश्नसभक सम्भावना उठैत अछि। एकर योगदान कथा कें निर्जीव राजनीतिक तर्क सँ बचाय व्यक्तिगत जीवनक आकांक्षा जोड़ब अछि।

१३. निजी इच्छा आ सार्वजनिक सत्ता : एकहि संकटकें दू रूप

'अगपुरुष'क राजनीतिक आलोचना बुझबाक लेल प्रेम, नैतिकता आ सामाजिक स्वार्थक प्रसंग सभकें परस्पर जोड़ि देखब आवश्यक अछि। सार्वजनिक प्रतिष्ठाक निर्माण आ निजी सम्बन्धक भीतर सम्मानक विवरण—दुनू स्थितिमे सत्ता सक्रिय होइत अछि। घरमे जे लोक दोसराक निर्णय नियन्त्रण करैत अछि, ओ सार्वजनिक मंचपर स्वयं कें उदार अथवा नैतिक कहि प्रस्तुत कए सकैत अछि। एहन द्वैध व्यवहार यथार्थवादी उपन्यासक शक्तिशाली विषय बनैत अछि।

अतः एहि रचनाक राजनीतिकता संसद वा शासनक प्रत्यक्ष चित्रणमे नहि, अपितु दैनिक सम्बन्धमे संसाधन, विश्वास, निर्णय आ प्रतिष्ठाक असमान नियन्त्रणमे निहित अछि। सामाजिक व्यंग्य तखन अधिक गहिर होइत अछि जखन महानताक भाषा अपनहि आसपासक सम्बन्धक अन्याय ढाँकय लगैत अछि।

१४. शीर्षकक विडम्बना आ कथाक आलोचनात्मक उत्कर्ष

शीर्षक पाठककें एक उन्नत नायकक प्रतीक्षा करबैत अछि, मुदा कथाक मनुष्य अपूर्ण, अस्थिर आ विवश छथि। एहि विसंगतिसँ 'अगपुरुष'क अर्थ व्यंग्यात्मक होइत अछि। महानताक उपाधि जतेक ऊँच अछि, ओकर सामाजिक आधारक प्रश्न ओतेक असुविधाजनक अछि। व्यक्ति कें समाज किन अर्थमे महत्त्वपूर्ण घोषित करैत अछि? जे लोक अपन जीवनक शोषणसँ मुक्त नहि भए पाओल, ओकर प्रतीकात्मक महत्त्वक घोषणा के करैत अछि? एहि प्रश्नसभमे उपन्यासक नैतिक ऊर्जा केन्द्रित अछि।

बन्धो एतय अतिशय महत्त्वपूर्ण बनैत अछि, कारण ओकर अनुभव महानताक भाषाक नकारात्मक प्रतिबिम्ब बनि उठैत अछि। यदि समाज अपन अन्याय बदलबाक बदला पीड़ित व्यक्तिक छवि प्रयोग करैत अछि, तए 'अगपुरुष' ओ व्यवस्था द्वारा बनाओल व्यंग्य थिक। उपन्यास एहि सम्भावनाकें पाठकक विवेकक सम्मुख राखैत अछि।

१७. चरित्र-विकासक अप्रत्याशित मोड़ : जीवनक सत्य कि शिल्पगत दुर्बलता?

पूर्ववर्ती आलोचनामे वैनावसक आवम्भिक खण्डक बाद पात्रसभक व्यवहार अप्रत्याशित रूपसँ बदलय लगबाक बात उठाओल गेल अछि। एहि आलोचनाकेँ गम्भीरतासँ लेब आवश्यक अछि। सामाजिक उपन्यासमे अनपेक्षित मोड़ अस्वाभाविक नहि; मनुष्यक निर्णय अनेक दबावसँ बदलैत अछि। मुदा बदलावक कारणकेँ विश्वसनीयता लेल मनोवैज्ञानिक अथवा सामाजिक आधार पाठकक अनुभवमे स्थापित होएबाक चाही।

यदि शंकरक प्रश्नाकुलता अधिकारक प्रति उदासीनतामे परिणत होइत अछि, तँ एहि परिवर्तनक कारण कथा कतेक स्पष्ट करैत अछि—ई मूल्यांकनक वैध कसौटी अछि। तथापि कोनो पात्र लेखकक बनाओल पूर्वनिर्धारित नायक-पथ पर नहि चलैत, एतेक मात्रसँ शिल्पगत विफलता सिद्ध नहि होइत। यथार्थवादी आख्यानक एकटा शैलि अपेक्षाक उल्लंघन सेहो अछि। समस्या 'अप्रत्याशितता' नहि, ओकर कथामेक औचित्य अछि। एहि सूक्ष्म भेदकेँ सुरक्षित राखि उपन्यासक उपलब्धि आ सीमा दुनूक निर्णय करब उचित होएत।

१८. संवाद, कथावाचक आ कथा-गतिक विन्यास

उपन्यासमे संवादक भूमिका महत्त्वपूर्ण अछि। पात्रसभक प्रत्यक्ष कथनसँ पाठक सामाजिक सम्बन्धक तनाव अनुभव करैत अछि; कथावाचकक टिप्पणी आ वर्णन ओहि कथनसभक अर्थक पृष्ठभूमि उपलब्ध करबैत अछि। संवाद जँ केवल सूचना देबाक साधन होइत तँ कथा एकरेखा होएत; मुदा प्रश्न, प्रत्युत्तर आ चुप्पीमेक आवेगक माध्यमसँ ई चरित्रक स्थितिक अनिश्चितता प्रकट करैत अछि।

कथाक आवम्भिक जिज्ञासा, मध्य भागक अनेक सम्बन्ध तथा अन्तक वाँग्यात्मक सघनता एकहि गति नहि रखैत अछि। पाठकक ध्यान एक केन्द्रसँ दोसर केन्द्र दिस जाइत अछि। ई रूप बहुचरित्रीय सामाजिक उपन्यासक स्वाभाविक गुण सेहो अछि आ कथानकक विखण्डनक जोखिम सेहो। प्रतिक आलोचनामे 'कतेक घटना भेल?'सँ अधिक 'घटनासभकेँ जोड़निहार अर्थात्मक सम्बन्ध कतेक प्रभावी अछि?'—ई प्रश्न निर्णायक अछि।

१९. भाषा आ मैथिली सामाजिक यथार्थक अनुभव

प्रभासक गद्यक एक विशिष्ट गुण सामाजिक जीवनसँ संवाद करबाक तत्परता अछि। भाषाक आत्मीयता आ व्यावहारिकता कथाक पात्रसभकेँ समकालीन परिवेशक अंश बनबैत अछि। वैनावसक नगर-संस्कृति, ग्राम्य निर्धनताक परिस्थिति, व्यक्ति-व्यक्ति बीच बौनचाल आ सामाजिक प्रतिष्ठाक प्रदर्शन—एहि सबहक बीच भाषिक व्यवहार बदलैत अछि। उपन्यासक अर्थ बूझबामे कथनक सुर, सम्बोधनक सम्बन्ध आ व्यवहारक औतवान महत्वपूर्ण अछि।

साहित्यिक भाषा केवल लोकभाषाक अनुकरण नहि; ओ अनुभवलोककेँ रूप दैत अछि। पात्र जखन अपना केँ न्यायोचित ठहरबैत अछि, तखन ओकर शब्दक छलोटं सेहो विचारधाराक काम करैत अछि। पदवी, सम्मान, नैतिकता आ 'युगपुरुष' सन उच्चार्थी शब्दक प्रयोग अपन सामाजिक दबाव लत्य अबैत अछि। भाषाक एहि मूल्यगत रूपकेँ देखला सँ शीर्षक आ संवादक बीच अन्तर्सम्बन्ध अधिक स्पष्ट होइत अछि।

१९. यथार्थवाद : बाहरी घटनाक वर्णनसँ गहिर सामाजिक कारण-दृष्टि

'युगपुरुष'केँ यथार्थवादी उपन्यास कहबाक आधार केवल एतेक नहि जे पात्र काल्पनिक संसारमे रहितो सामान्य जीवनसँ परिचित लगैत छथि। अधिक महत्त्वपूर्ण ई अछि जे व्यक्तिक निर्णय आ सामाजिक परिस्थिति एक-दोसराकेँ प्रभावित करैत अछि। निर्धनता, सामाजिक प्रतिष्ठा, अधिकार-संकट आ सार्वजनिक महिमामण्डन

কথানকক কাৰণ-সূত্ৰ ৰ্বনৈত অছি। এহি কাৰণ যথাৰ্থৱাদ অন্তৰক প্ৰতিলিপি নহি, অন্তৰক সম্বন্ধসভক আলোচনাত্মক পুনৰ্সংযোজন থিক।

এহি দৃষ্টিসঁ উপন্যাসক ৰাজনীতিকতা পৰোক্ষ অছি, মুদা মহত্ত্বহীন নহি। প্ৰত্যক্ষ ঘোষণাপত্ৰক অভাৱমে সেহো কথা সমাজক প্ৰভুত্বশালী মূল্যসভক আলোচনা কৰি সকেত অছি। শীৰ্ষকক ৱিডম্বনা আ পাত্ৰক জীৱনক অন্তৰ্বস্তু এহি অপ্ৰত্যক্ষ আলোচনাক প্ৰধান মাধ্যম অছি।

১৯. মনোৱৈজ্ঞানিকতা আ সামাজিক ব্যাখ্যাক সম্বন্ধ

শংকৰক জিজ্ঞাসা, ওকৰ বাঁদক ব্যৱহাৰ, বন্োক অসহায়তা আ আন পাত্ৰক সম্বন্ধক দ্বন্দ্ব কেৱল ৰাহৰী সমাজক তথ্য নহি; ওকৰ ভীতৰ মনুষ্যাক চাহনা, ভয়, আত্ম-ঔচিত্য আ সংকোচ কাম কৰৈত অছি। সামাজিক দৃষ্টি আ মনোৱৈজ্ঞানিক দৃষ্টি কেঁ ৱিৰোধী মাননা সঁ উপন্যাসক আধা অৰ্থ ছুটি জাগত অছি। জখন ব্যৱস্থা মনুষ্যাক ৱিকল্প সঙ্কুচিত কৰৈত অছি, তখন মনোৱিজ্ঞান স্বয়ং সামাজিক ওতিহাসক প্ৰভাৱ ক্ষেত্ৰ ৰ্বনৈত অছি।

মুদা মানসিক স্থিতিক উল্লেখ মাত্ৰসঁ চৰিত্ৰক সম্পূৰ্ণ ৱিৱেচন নহি হোওত। পাত্ৰক নিৰ্ণয়ক ক্ৰম, ওকৰ অপ্ৰত্যাশিত পৰিৱৰ্তনক সংকেত আ দোসৰাক প্ৰতিক্ৰিয়া পাঠককেঁ কাৰণক অনুমান কৰবাঁক অৱসৰ দেবাঁক চাহী। শংকৰক চৰিত্ৰ-ৱিকাস পৰ আলোচনাত্মক সংদেহ এহী প্ৰসংগমে প্ৰাসংগিক অছি। এহি সংদেহকেঁ বচনাক নকাৰ মাত্ৰ নহি, উপন্যাসক মনোৱৈজ্ঞানিক সংৰচনা অধিক সূক্ষ্মতাসঁ পঢ়বাঁক আগ্ৰহ মানৱ ফলদায়ী অছি।

২০. অচ্ছেযক ‘শৈখৰ : এক জীৱনী’সঁ তুলনাক সীমা

শংকৰক ৰাঁনা-জিজ্ঞাসাক তুলনা অচ্ছেযক ‘শৈখৰ : এক জীৱনী’ক শৈখৰসঁ কএল গেল অছি। ঙা সংকেত আলোচনামে উপযোগী অছি, কাৰণ প্ৰশ্ন কৰবাঁক ৰাঁন-অভিলাষা, পাৰম্পৰিক নিষেধসঁ ঠকৰাৱ আ স্বতন্ত্ৰ চেতনাক নিৰ্মাণ আধুনিক ভাৰতীয় উপন্যাসক মহত্ত্বপূৰ্ণ সমস্যাসভ থিক। মুদা শৈশৱক এক-দূ গুণক সমানতাসঁ দূ গ্ৰতিক সম্পূৰ্ণ শিল্প ৱা ৱৈচাৰিক অভিপ্ৰায় এক সন মানি লেব উচিত নহি।

অচ্ছেযক শৈখৰক আন্তৰিক আত্মপৰীক্ষা তথা প্ৰভাসক শংকৰক ৰ্ক্ষপাত্ৰীয় সামাজিক সংসাৰমে ভূমিকা—এহি দুনূ কেঁ তুলনাত্মক অধ্যয়নমে অলগ-অলগ দেখবাঁক চাহী। ‘যুগপুৰুষ’ ধীৰে-ধীৰে এক ব্যক্তিক আত্মজিজ্ঞাসাসঁ ব্যাপক সামাজিক ৱিডম্বনাক দিশা গ্ৰহণ কৰৈত অছি। এহি মোড়মে হুনকৰ মূল ভিন্নতা স্থিত অছি। তুলনাক সাৰ্থকতা সাম্যক ঘোষণা নহি, সাম্যক বাঁদ উভৰৈত অন্তৰক ৱিশ্লেষণমে অছি।

২১. পূৰ্ৱৱৰ্তী আলোচনাক মূল্যাঁকন

ড. অৰুণ কুমাৰ ঝা ‘মৈথিলী উপন্যাসক সমাজশাস্ত্ৰীয় দৃষ্টি অধ্যয়ন’মে ‘যুগপুৰুষ’কেঁ ৱৰ্তমান ব্যৱস্থাক আলোচনা কৰনিহাৰ যথাৰ্থৱাদী উপন্যাসক ৰূপমে দেখৈত ছথি। ও ৰ্বনাৱসক আৰম্ভিক ৱাতাৱৰণ, শংকৰক জিজ্ঞাসু শৈশৱ, কথা-চৰিত্ৰক অপ্ৰত্যাশিত পৰিৱৰ্তন তথা বন্োক নিৰ্ধনতাজন্য শোষণ পৰ ধ্যান আকৰ্ষিত কৰৈত ছথি। হুনকৰ ৱিশ্লেষণমে ড. প্ৰভাৱতী ঝাক এহন মতক উল্লেখ অছি জাহিসঁ উপন্যাসক সামাজিক ৱিৰোধাভাসক অনাৱৰণক মহত্ত্ব স্পষ্ট হোওত অছি। এহি আলোচনাত্মক পৰম্পৰাক মূল যোগদান ৰাজনীতিক সহকেঁ নায়কক নিজী গুণক ৰ্বদলা সমাজক অন্তৰ্ৱিৰোধমে খোজব থিক।

তথাপি এহি পৰম্পৰাক ভীতৰ কিছু নিৰ্ণয়ক পুনৰ্ৱিচাৰ জৰুৰী অছি। শংকৰক ৰ্বদলৱৈত ব্যৱহাৰকেঁ লেখকক নিয়ন্ত্ৰণ সমাপ্ত হোয়বাঁক সীধা প্ৰমাণ মানৱ পৰ্যাপ্ত নহি; একৰা পাত্ৰক ঐতিহাসিক অনিশ্চিততাক প্ৰতিফল সেহো

मानन जा सकैत अछि। बच्चोक प्रतिविरोध-अभावकेँ केवल दुर्बलता कहबाक अपेक्षा शोषणक संरचनात्मक परवशताक सन्दर्भ मे देखल जा सकैत अछि। एहि सँ पूर्ववर्ती आलोचनाक मूल्य घटैत नहि, ओकरा नव दृष्टिसँ विस्तार देबाक अवसर भेटैत अछि।

२२. 'अभिशप्त' आ 'युगपुरुष' : लेखकक सामाजिक दृष्टिक विस्तार

'अभिशप्त' आ 'युगपुरुष'केँ संग पढ़लासँ प्रभासक रचनात्मक दृष्टिक एक निरन्तरता आ एक परिवर्तन दुनू सोझाँ अबैत अछि। पहिल उपन्यासमे प्रकाश आ मीनाक दाम्पत्यक माध्यमसँ शिक्षित मध्यवर्गक आत्मविरोध आ निजी जीवनक पितृसत्तात्मक असमानता प्रमुख रहैत अछि। दोसर उपन्यासमे शंकरक प्रश्नाकुलता, बच्चोक शोषण आ सार्वजनिक महानताक प्रश्न सामाजिक दृष्टिक व्याप्ति बढ़बैत अछि।

दुनू कृतिक साझा सरोकार व्यक्ति आ ओकर बाहर नैतिक दावाक बीच दूरी अछि। 'अभिशप्त'मे अभिशापक स्रोत जीवनक भीतर निर्मित होइत अछि; 'युगपुरुष'मे महानताक उपाधि व्यक्तिक वास्तविक अवस्थासँ टकराइत अछि। पहिल शीर्षक पीड़ाक कारण पूछैत अछि, दोसर प्रतिष्ठाक प्रामाणिकता। एहि समानान्तर पाठसँ लेखकक व्यापक सामाजिक नक्शा अधिक स्पष्ट होइत अछि, मुदा एतेक मात्रसँ दुनू उपन्यासक स्वतन्त्र कथा-संरचना विलीन नहि होइत।

२३. उद्देश्य प्रमुख उपलब्धि : 'महानता'क प्रश्नकेँ जनजीवनक कसौटी पर राखब

'युगपुरुष'क प्रमुख उपलब्धि सार्वजनिक महिमामण्डनक मोह भंग करब अछि। कथा व्यक्ति केँ ओकर सामाजिक परिवेशसँ पृथक महान घोषित नहि करैत; महानताक दावाकेँ आर्थिक अभाव, विकल्पक संकीर्णता, सम्बन्धक असमानता आ नैतिक विरोधाभासक कठोर कसौटी पर रखैत अछि। एहि कारण उद्देश्य व्यक्तिगत जीवनचित्रसँ व्यापक युग-समालोचना बनबाक सामर्थ्य अर्जित करैत अछि।

बच्चो सन पात्रक मार्मिकता एकर नैतिक केन्द्र अछि। जे समाज अभाव आ गरिमाक रक्षार्थ हँटबाबा नहि करैत, ओही समाजमे असाधारणता आ प्रतिष्ठाक घोषणा कतेक विडम्बनापूर्ण रहैत अछि, ई प्रश्न पाठककेँ असहज रहबैत अछि। असहजता एतय उपन्यासक दुर्बलता नहि, ओकर आलोचनात्मक सफलता अछि।

२४. रचनात्मक सीमा : विखण्डन, नैतिक कड़ि आ पात्रक मनोवैज्ञानिक निरन्तरता

प्रभासक उपन्यासक आलोचनात्मक परीक्षणमे प्रशंसाक संग सीमा-निर्धारण आवश्यक अछि। रचनासक बहुस्तरमय आवरणसँ अनेक पात्रक विविध घटनाक्रम धरि कथा विस्तार होइत काल एकसूत्रता रहबामे राखब चुनौतीपूर्ण अछि। शंकरक अधिकारबोधक प्रश्न आ ओकर परवर्ती उदासीनताक बीच यदि पर्याप्त मनोवैज्ञानिक सेतु नहि उभरैत, तँ चरित्रक विश्वसनीयता प्रभावित होइत अछि। एहि शंकाकेँ पूर्ण अस्वीकृति नहि, निकट पाठनक कठिन कसौटी मानबाक चाही।

एहि संग स्त्रीक आचरण पर परम्परागत नैतिक फैसला थोपबाक प्रवृत्ति, जँ कथाक मूल्य-व्यवस्थामे सक्रिय भए उठैत अछि, तँ सामाजिक आलोचनाक व्यापकता संकुचित होइत अछि। राजनीतिक अन्याय देखनिहार दृष्टि केँ लैंगिक अन्यायक प्रति सेहो समान संवेदनशील होयबाक चाही। बच्चोक पीड़ित अवस्थाक व्याख्यामे वर्गीय कारण आ निजी विकल्पक सम्बन्ध स्पष्ट करब सेहो महत्त्वपूर्ण अछि। आलोचना एहि प्रश्नसभक माध्यमसँ उद्देश्य उपलब्धि केँ निरस्त नहि करैत, ओकर सौन्दर्यात्मक मानदण्ड गहिर करैत अछि।

२७. समकालीन पाठ : नायक-पूजासँ सामाजिक उत्तरदायित्व धरि

समाजमे नेतृत्व, लोकप्रियता आ नैतिक विश्वसनीयता सदैव एक रूपमे उपस्थित नहि होइत। 'युगपुरुष' एहि विच्छेदक साहित्यिक रूपान्तर अछि। आजुक पाठक लेल एहि उपन्यासक प्रश्न केवल अतीतक राजनीतिक संस्कृति बूझब नहि; ई जाँचब सेहो अछि जे व्यक्तिगत पीड़ाक समाजक सामूहिक अनुभवमे कोन स्थान अछि, प्रतिष्ठाक घोषणा कोन आधारपर होइत अछि आ आलोचनात्मक जिज्ञासा कियैक धीरे-धीरे निष्क्रिय स्वीकृतिमे बदलि सकैत अछि।

शंकरक जिज्ञासा आ बन्नोक विवशताक बीचक दूरी आजुक सामाजिक चेतनाक कठिन समस्या बनैत अछि। सच देखबाक इच्छा पर्याप्त नहि, प्रतिरोध लेल सामूहिक आधार आवश्यक अछि। ताहि लेल उपन्यासक 'युगपुरुष' प्रश्न अंततः महापुरुषक महिमा सँ अधिक समाजक जिम्मेदारीक प्रश्न होइत अछि।

२८. उपसंहार : युगपुरुषक छवि आ युगक वास्तविक मनुष्य

प्रभास कुमार चौधरीक 'युगपुरुष' आधुनिक मैथिली सामाजिक उपन्यासक ओहि परम्परामे महत्त्व रखैत अछि, जे व्यक्तिक कथा कहैत-कहैत समयक व्यवस्था पर प्रश्न उठबैत अछि। बनावसक आरम्भिक रहस्य, शंकरक तथ्य-जिज्ञासा, ओकर अधिकारबोधक अस्पष्ट यात्रा, करुणेश-रमन-आनन्दक विविध सामाजिक उपस्थिति, रोजी तथा चम्पा-शोभाक सम्बन्धक प्रसंग आ बन्नोक निर्धनताजन्य पराधीनता मिलि एकटा अस्थिर सामाजिक मानचित्र बनबैत अछि।

ई मानचित्र सरल नायक-निर्माणक विरुद्ध अछि। बन्नोक स्थिति याद दिअबैत अछि जे शोषित व्यक्ति कें सार्वजनिक प्रतीक बनाय देलासँ ओकर वास्तविक मुक्ति सुनिश्चित नहि होइत। शंकरक परिवर्तन कहैत अछि जे जिज्ञासासँ चेतना आ चेतनासँ सामाजिक कार्यवाही धरि पहुँचनाइ अनिवार्य प्रगति नहि। प्रेमक प्रसंग सामाजिक सम्बन्धक मानवीय जटिलता खोलैत अछि आ राजनीति सँ सम्बन्धित विडम्बना महानताक सार्वजनिक घोषणाकें कसौटी पर रखैत अछि।

उपन्यासक सीमा हतिकें अछि जतिकें एक बन्धकेन्द्रीय, तीक्ष्ण सामाजिक आशयरना ग्रतिमे बहि सकैत अछि : पात्रक अप्रत्याशित गति, मनोवैज्ञानिक निरन्तरताक समस्या तथा किछु नैतिक रुक्षीकरणक संकीर्णता। मुदा एहि सीमाक बीच एकर निर्णायक साहित्यिक योगदान अक्षुण्ण रहैत अछि। 'युगपुरुष' वास्तविक महानताक माप एक व्यक्तिक प्रतिष्ठामे नहि, सामाजिक न्याय, आत्मविवेक आ विवश मनुष्यक गरिमामे खोजबाक आग्रह करैत अछि। एहि अर्थमे ई उपन्यास एक युगपुरुषक चरित मात्र नहि, अपन युगक मूल्य-व्यवस्थापर चलैत गम्भीर प्रश्नोत्तर अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

चौधरी, प्रभास कुमार। 'युगपुरुष'। प्रभास समग्र : उपन्यास। सम्पा. ड॰. रन्दना चौधरी। दरभंगा : ज्योत्स्ना प्रकाशन, २०१७।

झा, अरुण कुमार। मैथिली उपन्यासक समाजशास्त्रीय दृष्टि अध्ययन। पुणे : ग्रपा-दृष्टि पब्लिकेशन्स, प्रथम संस्करण। ISBN 978-81-19149-27-8।

अज्ञेय, सच्चिदानन्द हीरानन्द वात्स्यायन। शेखर : एक जीवनी।

মৈথিল মঁচ। ‘রাঁবূজীক পুস্তকানয : মৈথিনী উপন্যাস’ (প্রভাস সমগ্রক প্রকাশকীয রিরবণ)।
https://www.maithilmanch.in/babujeekpustakalaya/maithili-upanyas/
মৈথিনী জিন্দাবাঁদ। ‘প্রভাসোস্ের পব সাহিহিক সমাগম—দেশ ভবি সঁ জুঠনা দিগ্গজ সাহিহকাব।’ ২৩ ফবরবী ২০১৭।
https://maithilijindabaad.com/?p=7696
রিদেহ—প্রথম মৈথিনী পাক্ষিক ঙা-পত্রিকা। ‘প্রভাস কুমাব চৌধবী : সাহিহিক পবিচয।’ https://videha-ejournal.github.io/videha/ratna.htm

উপন্যাস / সমীক্ষা ২

২. ‘হমবা নগ বহৱঁ?’ : সামন্তী সত্তা, স্ত্রী-স্বস্তিৱ স্বা প্রণৱক নৈতিক নিষ্ক্রিযতাক সমাজশাস্ত্রীয স্বাখ্যান

প্রভাস কুমাব চৌধবীক উপন্যাসক স্বানোচনাম্ক স্বধাযন

সাবাঁশ

প্রভাস কুমাব চৌধবীক ‘হমবা নগ বহৱঁ?’ মৈথিনী উপন্যাসক ওহি যথার্থরাদী প্ররৃত্তিক প্রতিনিধি গ্রতি স্বছি, জাহিমে র্যাক্তিক জীরন সামাজিক সত্তা, রর্ন্বীয রিষমতা স্বা নৈঁগিক শৌষণক স্বনেক স্বন্তর্রিবোধসঁ নির্মিত হোগত স্বছি। এহি উপন্যাসক কেন্দ্রবমে প্রণর স্বছি, মুদা ও পাবম্পবিক স্বর্থমে রিজযী স্বথরা নিষ্কনঁক নাযক নহি। সামন্তী সঁস্গ্রতিক চিহ্ন দেখৈত, স্বপন নিকঠরর্তী নোকক পীড়াসঁ পবিচিত হোগতহুঁ ওকব নৈতিক প্রতিক্রিযা স্বা সামাজিক স্বাচবণক রীচ দূবী রঁনন বহৈত স্বছি। কন্নূ চৌধবীক সামন্তী উপস্থিতি, মুনেসবক পবাধীন স্থিতি, বাজনীতিক সঁবক্ষণক ছত্রছাযামে মধুক জীরন, মামা-মামীক পবিরেশ তথা শীনাক জঠিন র্যাক্তিৱ উপন্যাসমে শৌষণক স্বনেক স্বাযাম খোনৈত স্বছি। প্রেম, ঘৃণা, প্রতিশোধ, স্বাম্রঁনিদান, স্বাভিমান স্বা স্বাকর্ষণ এক-দোসবাসঁ গুঁথন দেখাগত স্বছি। গ্রতিক দ্বিখণ্ডীয রিন্যাস, সঁরাদপ্রধান কথন, সময-সঁকেত স্বা রঁহুপাত্রীয সঁসাব সামাজিক স্বন্বহুতিক র্যাপকতা দৈত স্বছি। শীর্ষকক প্রশ্নরাচকতা নিকঠতা স্বা স্বাশ্রযক কামনা মাত্র নহি, এহি স্বাশ্রযক ভীতব উপস্থিত সত্তা তথা স্বনিশ্চিততাকেঁ সেহো উজাগব কবৈত স্বছি। ঙা সমীক্ষা গ্রতিক সামাজিক-ঐতিহাসিক স্বর্থ, পাত্র-নির্মাণ, স্ত্রী-পাত্রক স্বাযত্ততা, মনোরৈজ্ঞানিক কনাম্কতা, নৈতিক দ্বন্দ্র স্বা পূর্ররর্তী স্বানোচনাক সীমাসভক রিরেচন কবৈত স্বছি। একব মুখ্য নিষ্কর্ষ ঙা স্বছি জে উপন্যাস শৌষণক প্রত্যক্ষদর্শী হোযৱ স্বা ওকব প্রতিবোধ কববঁক রীচক দূবীকেঁ পাঠকীয স্বাম্পবীক্ষাক রিষয রঁনরৈত স্বছি।

মুখ্য শব্দ : হমবা নগ বহৱঁ?, প্রভাস কুমাব চৌধবী, মৈথিনী উপন্যাস, প্রণর, শীনা, সামন্তরাদ, নৈঁগিক শৌষণ, মনোরৈজ্ঞানিক যথার্থ, বাজনীতিক সঁবক্ষণ, সামাজিক চেতনা

১. প্রস্তারনা : শীর্ষকমে উপস্থিত প্রশ্ন

‘হমবা নগ বহৱঁ?’—এহি নঘু প্রশ্নমে স্বাকর্ষণ স্বা স্বস্ববক্ষাক দূঠা ভিন্ন সুব এক সঁগ স্বনাগত স্বছি। ‘নগ’ স্থানসূচক হোযবাঁক সঁগ সম্বন্ধসূচক সেহো স্বছি। ককবো নগ বহবাঁক গচ্ছা প্রেম, রিশ্বাস, স্বাম্মীযতা স্বা সহচর্যক স্বভিরাক্তি ভহ সকৈত স্বছি; মুদা এহি গচ্ছাক ভীতব স্বাশ্রযক স্বারশ্যকতা, পবিত্যাগক ভয, নির্ভবতা স্বথরা স্বধিকাবক স্বাকাঁক্ষা সেহো ছুপন বহি সকৈত স্বছি। প্রশ্নচিহ্ন এহি কথনকেঁ স্বাদেশ রা স্বাশ্বাসন নহি রঁনয দৈত; ও ওকব স্বনিশ্চিততা সুবক্ষিত বখৈত স্বছি।

প্রভাস কুমাব চৌধবীক উপন্যাস এহি স্বনিশ্চিততাকেঁ র্যাপক সামাজিক সঁসাবমে প্ররেশ কববৈত স্বছি। নিকঠ বহনিহাব নোক সদিখন বক্ষক নহি হোগত; স্বপন কহুন জাএরনা সম্বন্ধ কখনো শৌষণক সাধন রঁনৈত স্বছি।

এতয পাবিবাবিক আশ্রয, বাজনীতিক সঁবক্ষণ, নৈঁগিক আকর্ষণ আ সামন্তী প্রভুত্বক অর্থ এক-দোসবাসঁ জুড়ি জাওত অছি। তেঁ শীর্ষক কেরন প্রণযক রাক্য নহি, একটা সামাজিক-নৈতিক প্রশ্ন রঁনৈত অছি : ককব নিকটতা সুবক্ষিত অছি, ককব অধিকাবপব সম্বন্ধ নির্ভব অছি, আ ককব ওচ্ছাকেঁ 'বহরঁ' রা 'নহি বহরঁ'ক নির্ণযক স্বতন্ত্রতা ভেটৈত অছি?

২. গ্রতিক স্থান : মৈথিনী উপন্যাসক যথার্থরাদী রিস্তাব

প্রভাসক পাঁচ উপন্যাসমে 'হমবা নগ বহরঁ?' তেসব গ্রতি অছি। মৈথিনী অকাদমী, পঠনাসঁ একব স্বতন্ত্র প্রকাশন ১৯৭৭ ঙাস্পীমে ভেন। রাঁদমে ড. রন্দনা চৌধবীক সম্পাদনমে 'প্রভাস সমগ্র'ক উপন্যাস-খণ্ডমে ঙা বচনা সমাহিত ভেন। এহি প্রকাশন-জতিহাসক মহত্ত্ব এতেক অছি জে একবা অনগ সাহিত্যিক বচনাক কপমে পঢ়ন জাএ, পাঁচ গ্রতিক সামূহিক প্রতিশ্রাক ভবোসে নহি। বচনাক সামাজিক প্রশ্ন অপন কানখণ্ডক রাস্তরিকতাসঁ নিকনৈত অছি, মুদা ওকব আনোচনাত্মক ঊর্জা মাত্র ওহি সময ধবি সীমিত নহি।

মৈথিনী উপন্যাসক পবম্পবামে গ্রামীণ জীরনক রিখণ্ডন, সামাজিক রিষমতা, সঁস্কাবক নিযন্ত্রণ আ নাবীক রিরশতা দীর্ঘকানসঁ রিষয রঁনৈত বহন অছি। প্রভাস এহি রিষযসভকেঁ একটা সমগ্র সমাজক প্রতিস্পর্ধী সম্বন্ধক কপমে জোড়ৈত ছথি। 'অভিশপ্ত'ক শিক্ষিত পাবিবাবিক অহঁ আ 'মগপুরুষ'ক বাজনীতিক মহিমামণ্ডনক প্রশ্নসঁ আগাঁ রঁঢ়ি 'হমবা নগ বহরঁ?' ব্যক্তিক শবীব, ওচ্ছা, বক্ষীয সুবক্ষা আ সামাজিক সঁবক্ষণক জটিন সম্বন্ধপব দৃষ্টি দৈত অছি। এতয যথার্থরাদ ঘটনাক নকন নহি, অসমান সামাজিক সম্বন্ধক কাবণ-দৃষ্টি থিক।

৩. কথারিন্যাস : দূ ভাগ আ রঁহুরিধ সামাজিক সঁসাব

গ্রতিক রিন্যাস দূ ভাগমে রিকসিত হোওত অছি। এহি রিভাজনকেঁ কেরন ছপন পাঠক রাঁহবী সুরিধা মাননা সঁ ওকব নিহিত অর্থ ওমবাওত অছি। কথা অনেক পাত্রক অনুভরক মাধ্যমসঁ আগাঁ রঁঢ়ৈত অছি আ সময-সময পব রাতারবণ, সম্বন্ধ তথা সামাজিক পবিস্থিতি রঁদনৈত অছি। প্রথম ভাগমে স্থাপিত সম্বন্ধক গাঁঠি আগাঁ কথা-প্ররাহকেঁ দিশা দৈত অছি; দোসব ভাগ সামাজিক তথা রৈযক্তিক তনারকেঁ নরঁ পঠনপব আনৈত অছি। এহি রিন্যাসমে একহি নাযকক অখণ্ড জীরন-রৃত্তান্তক রঁদনা পবিরেশক অনেক আরাজ কাম করৈত অছি।

কথাক রঁহুপাত্রীযতা পাঠকক নিকট কোনো একটা নৈতিক নির্ণয তবন্ত প্রস্তুত নহি করৈত। প্রণরক দৃষ্টি মহত্ত্বপূর্ণ বহিতো সভ ঘটনা ওকব নিজী ওচ্ছাক রিস্তাব নহি অছি। কন্নূ চৌধবী, মুনেসব, মধু, শীনা, মামা-মামী তথা অন্য পাত্রক উপস্থিতি রঁতরৈত অছি জে সামাজিক যথার্থ ককবো অকেন আত্মকথা সঁ পূবা নহি হোওত। বচনাক গুণ এহি অনুভর-রিস্তাবমে অছি; ওকব শিন্পগত চুনৌতী পাত্রসভক পবস্পব সম্বন্ধকেঁ ঠোস কাবণ-সূত্রসঁ জোড়ি বাখরঁমে অছি।

৪. প্রণর : নাযকত্বক নৈতিক পবীক্ষা

প্রণরক চবিত্রক পহিন পহচান শৌষণক প্রত্যক্ষদর্শী ক অছি। ও সামাজিক অন্যাযসঁ অনভিজ্ঞ নহি। সামন্তী অরশেষ, নিকটরর্তী নোকক কষ্ট আ আর্থিক-সামাজিক পবাধীনতাক কপ ওকব সমক্ষ উপস্থিত অছি। মুদা দেখরঁ, বুঝরঁ আ রিবোধ করবঁ তীন অনগ স্তব অছি। গ্রতিক আনোচনাত্মক তনার এহি ঠাম উৎপন্ন হোওত অছি জে প্রণরক নিবীক্ষণ স্বতঃ নৈতিক সাহসমে পবিণত নহি হোওত। নাযকত্বক নোকপ্রিয অপেক্ষা ঙা বহৈত অছি জে অন্যায দেখনিহাব পাত্র রিদ্রোহী রঁনত; প্রভাস এহি অপেক্ষাক সাক্ষাৎকাব অধিক অসুরিধাজনক যথার্থসঁ করবৈত ছথি।

एहि नायकक मूल्यांकनक लेल ओकर आन्तरिक प्रेरणा, सम्बन्धक प्रति आकर्षण आ स्वरिधाक खोजकेँ अलग-अलग पढ़ब आवश्यक अछि। आलोचनात्मक परम्परामे प्रायः एकर गतिविधि कामनासँ प्रभावित होयबाक बात उठाओल गेल अछि। मुदा ‘कामना’केँ नैतिक आरोपक एकमात्र साधन बना देब उचित नहि; एतय प्रश्न ई अछि जे निजी इच्छा सामाजिक न्यायबोधकेँ कोना पीछे धकेलैत अछि। प्रायः ओ पीड़ा देखैत छथि, मुदा कखनो परिस्थितिक विरुद्ध ठोस क्रिया करबाक अपेक्षा अपन निकटता आ आत्मरक्षाक मार्ग चुनैत छथि। एहि कारण ओ नायकक सिद्धान्तपर सूक्ष्म प्रश्नचिह्न बनैत छथि।

५. प्रत्यक्षदर्शी बनाम प्रतिरोधी : नैतिक केन्द्रीय द्वन्द्व

कोनो व्यवस्था सभसँ बेसी ओहि समय स्थिर रहैत अछि जखन अन्याय जाननिहार लोक सेहो ओकर विरोधक जोखिम नहि उठबैत। प्रायः स्थिति एहि सामाजिक संरचनात्मक रूप अछि। ओकर देखल दृश्य तखने इतिहास बनैत जखन अन्तरसँ सामाजिक निर्णय आ निर्णयसँ कर्म उपजैत। मुदा व्यक्तिक निजी स्वार्थ, भय, आकर्षण आ आश्रयक अपेक्षा एहि संक्रमणकेँ रोकि सकैत अछि। उपन्यास ई प्रश्न उठबैत अछि जे अन्याय-बोध अपने-आप सामाजिक चेतना नहि बनि जाइत।

प्रायः निष्क्रियता केँ सम्पूर्ण रूपेँ चरित्र-दोष कहब सेहो सहज निष्कर्ष होएत। सामन्ती समाजमे प्रतिरोधक वास्तविक मूल्य चुकाबय पड़ैत अछि। आर्थिक निर्भरता, सामाजिक प्रतिष्ठाक भय आ सम्बन्धक दबाव व्यक्ति केँ जकड़ि सकैत अछि। मुदा एहि संरचनात्मक विवशताक स्वीकार सामाजिक उत्तरदायित्वकेँ मेटा नहि सकैत। रचनाक गम्भीर पाठ एहि द्वैतमे अछि : परिस्थिति व्यक्ति केँ सीमित करैत अछि, आ व्यक्ति अपन सीमाक भीतर जे निर्णय लैत अछि से व्यवस्था केँ ठीकरैत अथवा चुनौती दैत अछि।

६. कन्नू चौधरी : सामन्ती सत्ता एकटा संस्थागत सम्बन्ध

कन्नू चौधरी सामन्ती प्रभुत्वक महत्त्वपूर्ण चिह्नक रूपमे सोझाँ अबैत छथि। सामन्तवादकेँ केवल प्रधान जमींदारी व्यवस्थाक कानूनी अवस्था मानल जाए तँ एकर सामाजिक अवशेषक जटिलता स्पष्ट नहि होयत। भूमि, सम्पत्ति, पारिवारिक वर्चस्व, प्रभावशाली व्यक्तिक संरक्षण आ कमजोर लोकक निर्णयपर दबाव—ई सभ शक्ति-संरचनाक अंश बनि सकैत अछि। उपन्यास एहि व्यापक अर्थमे सामन्ती संस्कृतिक आलोचना करैत अछि।

कन्नू चौधरीक उपस्थिति पाठककेँ ई सोचबाक लेल बाध्य करैत अछि जे समाजमे औपचारिक बराबरीक स्थापना भेलाक बादो व्यवहारमे असमानता कोना जीवित रहैत अछि। सत्ता जखन केवल आदेश नहि, सम्बन्धक अनिवार्य माध्यम बनि जाइत अछि, तखन निर्बल व्यक्तिक स्वतन्त्रताक दायरा अनदेखा रूपमे संकुचित होइत अछि। एतय सामन्त मात्र एकटा व्यक्ति नहि; ओ एहन सामाजिक संरचनाक प्रतिनिधि छथि जाहि भीतर निकटता सेहो प्रभुत्वसँ मुक्त नहि।

७. मनेसर : शोषित व्यक्तिक नियति आ राजनीतिक दृश्यता

मनेसरक चरित्रमे निम्नवर्गीय पराधीनताक प्रश्न विशेष रूपसँ उठैत अछि। पूर्ववर्ती आलोचनामे हुनकर तुलना ‘मृगपुरुष’क बन्नोसँ कएल गेल अछि। एहि तुलनाक सार्थकता पीड़ाक समानता नहि, व्यक्तिक असमान सामाजिक अवसरक संरचना बुझब अछि। जे लोक साधनहीन छथि, हुनकर चयन पर साम्प्रदायिक दबाव, कामक खोज आ प्रतिष्ठाक सीमित उपलब्धता गहन असर डालैत अछि।

मनेसबकेँ केरन दयाक पात्र मानबा ग्रतिक सामाजिक अर्थ घटैतबा होएत। प्रश्न ई अछि जे पराधीनता कोन सामाजिक सम्बन्धसँ बनैत अछि, ओकर पुनरुत्पादन कोना होइत अछि, आ न्यायपूर्ण विकल्पक अभावमे व्यक्ति कतेक हद धरि निर्णय लेबामे समर्थ रहि जाइत अछि। एहि दृष्टिसँ मनेसरक स्थिति प्रणवक अन्तरक नैतिक कसौटी सेहो अछि : शोषणक दर्शक ओकर पीड़ाकेँ आत्मपरिवर्तनक कारण बनबैत छथि अथवा मात्र स्मृतिमे राखि छोड़ि दैत छथि?

८. मधु : संरक्षण आ शोषणक विरोधाभासी सम्बन्ध

मधुक प्रसंग राजनीतिक संरक्षण आ स्त्रीक असुरक्षाक अन्तर्सम्बन्ध बुझबाक अवसर दैत अछि। 'संरक्षण' शब्द सतहपर सुरक्षा आ सहायता सूचित करैत अछि; मुदा सामाजिक शक्ति असमान रहलासँ ई सम्बन्ध अधिकार, ऋणात्मक ग्रतज्ञता, नियन्त्रण अथवा शोषणक माध्यम बनि सकैत अछि। मधुक चरित्रकेँ एहि विरोधक भीतर देखब आवश्यक अछि। स्त्रीक कमजोर सामाजिक स्थिति ओकरा स्वयं निर्णयक स्वामी होयबासँ रोकि सकैत अछि, जखन कि बाहरी लोक ओकर स्थिति केँ स्वतन्त्र कहैत हो।

मधुक अन्तरक आलोचना करैत समय ओकर पीड़ाकेँ रोमांचक कथानकक सामग्री बना देबाक जोखिमसँ बचबाक चाही। लेखकक सामाजिक उद्देश्य कतेक सफल भेल, तकर आकलन एहि आधारपर होएत जे मधुक व्यक्तित्वमे चाहना, अस्वीकार, भय आ प्रतिरोधक सम्भावना केहन स्थान पाबैत अछि। स्त्रीक शोषण केरन खलनायकक दुष्टताक उपज नहि; सार्वजनिक प्रतिष्ठा आ निजी अधिकारक असमान वितरण सेहो ओकर मुख्य कारण अछि।

९. मामा-मामीक परिवेश : आत्मीयताक संस्थामे असमानता

मामा-मामीक संसार कथा केँ विस्तृत सामन्ती अथवा राजनीतिक संरचनासँ उठाय पारिवारिक सम्बन्धमे अनैत अछि। नातेदारी समाजमे सुरक्षाक अपेक्षित आधार मानल जाइत अछि। मुदा निकटताक भीतर अधिकार, संसाधन, आश्रय आ भावनात्मक दायित्व बराबर रूपेँ बँटल नहि रहैत। तेँ आत्मीयताक बाहरी नाम कखनो वास्तविक असुरक्षा दूर नहि करैत। एहि पारिवारिक प्रसंगसभक महत्त्व उपन्यासक समग्र सामाजिक सरोकारसँ जुड़ल अछि।

परिवारक आलोचना करब परिवारक प्रत्येक सम्बन्धक अवमूल्यन नहि। वास्तविक प्रश्न ई अछि जे एकटा सम्बन्ध सदस्यसभकेँ गरिमा आ स्वतन्त्र निर्णयक अधिकार दैत अछि अथवा ओकर निर्भरता बढ़बैत अछि। प्रणवक अन्तरमे एहन नैतिक तौल बारम्बार लौटैत अछि। 'हमरा लग रहब?' शीर्षक एहि ठाम पुनः अर्थवान बनैत अछि : ककरा लग रहब सुरक्षा थिक, आ ककरा लग रहब आत्मनिर्णयक क्षय?

१०. शीला : इच्छा, विवशता आ अन्तर्विरोधक जटिल चरित्र

शीला एहि उपन्यासक सर्वाधिक विचारोत्तेजक स्त्री-पात्रसभमे छथि। हुनकर व्यक्तित्वकेँ केरन आकर्षणक केन्द्र कहि सीमित नहि कएल जा सकैत। प्रेम आ घृणा, आत्मबलिदान आ स्वाभिमान, प्रतिशोध आ प्रणय—एहन विरोधी अनुभूति एकहि मनुष्यक भीतर सह-अस्तित्व राखि सकैत अछि। शीला एहि मनोवैज्ञानिक बहुस्तरीयताक कारणेँ एकरेखीय आदर्श अथवा पतित स्त्रीक कठ् छविसँ बाहर अबैत छथि।

शीला केँ पढ़बाक उचित पद्धति हुनकर प्रतिक्रियासभक नैतिक अर्थकेँ पुरुष-नायकक सुख-दुःखसँ स्वतन्त्र रूपेँ जाँचब अछि। हुनकर क्रोधकेँ केरन उग्रता, चाहनाकेँ केरन प्रलोभन आ आत्मसम्मानकेँ केरन बाधा मानल गेल तऽ ग्रतिक गहनता घटि जायत। उपन्यास मे शीलाक विरोधी भावसभ एक-दोसराकेँ रद्द नहि करैत; ओ दर्शबैत अछि जे अन्यायपूर्ण सामाजिक सम्बन्ध व्यक्तिक आत्मबोधकेँ कतेक जटिल बना दैत अछि।

১১. প্রেম আ ঘৃণা : মনোবৈজ্ঞানিক অনুভবক সামা ধবাতন

প্রেম আ ঘৃণা কেঁ সদৈর এক-দোসবাক পূর্ণ রিপবীত মানবঁ মনোবৈজ্ঞানিক কপেঁ অপর্যাপ্ত অছি। জখন প্রেমমে সুবক আঘাত, অস্বীকাব অথরা রিশ্বাসঘাতক অনুভর জুড়ৈত অছি, তখন আকর্ষণক স্মৃতি আ প্রতিশোধক প্ররৃত্তি এক সঁগ সক্রিয বহি সকৈত অছি। শীনা-সঁরন্ধী প্রসঁগসভ এহি জটিল অরস্থাক বচনাত্মক সম্ভারনা খোলৈত অছি। এহি স্থিতিমে পাঠক পাত্রক ভারকেঁ একটা স্থিব নাম দেবাঁক বঁদলা ওকব কাবণ খোজবাঁক লেল প্রেবিত হোঅত ছথি।

প্রেমক এহি প্রকাবক কপ সামাজিক শূন্যমে উৎপন্ন নহি হোঅত। বক্ষা, প্রতিষ্ঠা, পুরুষ-অধিকাব আ স্ত্রীক সামাজিক অসুবক্ষা সম্বন্ধক সুকপ তয কবৈত অছি। যদি স্ত্রী ভারনাত্মক কপেঁ স্বাধীন হোঅতহুঁ বাঁহবী সঁবক্ষণক লেল রিরশ অছি, তঁ ওকব নির্ণযক মূল্যাঁকন করুণা আ সামাজিক রিরেক দুনূক মাঁগ কবৈত অছি। এহি কাবণ শীনাক চবিত্র রিশ্লেষণমে অন্তর্মন আ সমাজ কেঁ অলগ কএনাসঁ বচনাক মর্ম ছুটি জাঅত অছি।

১২. আত্মবঁলিদান, স্বাভিমান আ প্রতিশোধ : নাবী-পাত্রক তীন নৈতিক অরস্থিতি

শীনা সম্বন্ধী আলোচনামে আত্মবঁলিদান, স্বাভিমান আ প্রতিশোধক উল্লেখ কএল গেল অছি। ঈ তীনূ ভার একহি নৈতিক স্তবপব নহি বহৈত। আত্মবঁলিদান কখনো প্রেমক স্বৈচ্ছিক অভিব্যক্তি হোঅত অছি, মুদা কখনো সামাজিক দবাঁরক কাবণ স্বীকাব কএল গেল অসমান সমঝৌতা সেহো। স্বাভিমান আত্মনির্ণযক অনিরার্য আধাব অছি; প্রতিশোধ অন্যাযক স্মৃতিসঁ জনমি সকৈত অছি, মুদা ওকব নৈতিক পবিণাম পবিস্থিতিক অনুসাব বঁদলৈত অছি।

একটা গম্ভীব সাহিত্যিক আলোচনা এহি ভারসভকেঁ স্ত্রী-পাত্রক ভারনাত্মক অস্থিবতাক প্রমাণ মানি সমাপ্ত নহি কবৈত। বঁক দেখৈত অছি জে পাত্রক সঁসাধন, সামাজিক সহাবা আ রিকল্প সীমিত বহলাক অরস্থা মে আত্মসম্মানক বক্ষা লেল কোন মাঙ্গ শেষ বহি জাঅত অছি। শীনাক জটিলতা লেখকক মনোবৈজ্ঞানিক সূক্ষ্মতাক উপলব্ধি থিক; পবঁত একব সম্পূর্ণ মূল্যাঁকন লেল ওহো দেখবঁ আরশ্যক অছি জে কথাক নৈতিক দৃষ্টি স্ত্রীকেঁ স্বতন্ত্র নির্ণযকাবী মনুষ্য মানৈত অছি কি পুরুষ-পাত্রক ভারনাত্মক নিযতিক অধীন বখৈত অছি।

১৩. স্ত্রীক শবীব আ সামাজিক সত্তা

উপন্যাসমে নাবীক রিরিধ সামাজিক স্থিতিসঁ এক প্রশ্ন বাঁবম্বাব উভবৈত অছি : স্ত্রীক শবীব পব নিযন্ত্রণক দারাক স্রোত কে? পবিরাব, সামন্তী প্রতিষ্ঠা, ধনবঁন, বাজনীতিক সঁবক্ষণ আ প্রেমক নাম পব অধিকাব—অনেক সম্বন্ধ স্ত্রীক নির্ণযমে হস্তক্ষেপ কবৈত অছি। এহি হস্তক্ষেপক পবিণাম কেরল ব্যক্তিগত অপমান নহি; ব্যক্তি অপন সামাজিক স্থান, আত্মরিশ্বাস আ ভরিষ্যক সম্ভারনা তক গমারি সকৈত অছি।

শোষণক দৃশ্যসভকেঁ যথার্থরাদী চিত্রণ কহি স্বীকাব কববঁ পর্যাপ্ত নহি। এহন দৃশ্য কলাত্মক কপেঁ তখন সমর্থ বঁলৈত অছি জখন ও হিঁসাক কাবণ, পীড়িতক অনুভূতি আ পাঠকক নৈতিক প্রতিক্রিযা বীচ গহিব সম্বন্ধ স্থাপিত কবৈত অছি। স্ত্রীক পীড়া কেরল পুরুষ-নাযকক আত্মবোধ জগাবঁয লেল নহি, অপনে আপমে ওতিহাস আ অনুভরক রিষয হোযবাঁক চাহী। এহি কসৌটী পব গ্রতিক উপলব্ধি তথা সীমাক রিরেচন রিশেষ আরশ্যক অছি।

১৪. সামন্তী অরশেষ আ আধুনিক বাজনীতিক সঁবক্ষণ

গ্রতি এক মহত্ত্বপূর্ণ সামাজিক ঐতিহাসিক সঁক্রমণক ওব সঁকেত কবৈত অছি : পুবান সামন্তী প্রভার সমাপ্ত হোযবাঁক ঘোষণাক বাঁদো ওকব ব্যারহাবিক শক্তি নবঁ বাজনীতিক সম্বন্ধমে জীরিত বহি সকৈত অছি। ধন, মান,

ভয আ পাবিরাবিক প্রতিষ্ঠাক প্রবান তন্ত্র নর সংবক্ষণ-ব্যরস্থাসঁ গঠরঁক্ষন রঁনা নৈত অছি। এহি কাবণ সামন্তরাদ আ আধুনিক বাজনীতি অনগ-অনগ যগক নির্রিরাদ রিবোধী নহি বহৈত।

এহি দৃষ্টিসঁ কন্নূ চৌধবীক সামন্তী স্থিতি আ মধুক বাজনীতিক সংবক্ষণরনা পবিরেশ পবস্পব অসম্বদ্ধ প্রসংগ নহি। সত্তা অপন রৈধতা রঁদনৈত অছি, মুদা শৌষণক প্রবৃত্তি স্থিব বহি সকৈত অছি। বচনাক সমাজশাস্ত্রীয গহনতা এহি রিন্দুপব অছি : ব্যক্তিগত দ্বষ্কর্মক আনোচনাসঁ আগাঁ রঁঢ়ি ওহি জানকেঁ দেখরঁ, জাহিমে নাভান্বিত নোকক সংগ মৌন দর্শক সেহো ব্যরস্থা কেঁ ঠিঁকরৈত ছথি।

১৩. গাম আ শহব : দূ পবিরেশ, সাম্য অসমানতা

প্রণরক জীরন-গাথামে গাম আ শহব দ্বনূক সামাজিক ক্ষেত্র উঁপস্থিত অছি। গামক ভীতব সামন্তী দরাঁর, নাতেদাবীক সংবচনা আ স্থানীয প্রতিষ্ঠাক ব্যরস্থা সক্রিয অছি; শহবমে আধুনিক অরসব, নরঁ সম্বন্ধ আ বাজনীতিক সম্পর্কক অপেক্ষা রঁনৈত অছি। মুদা নগবক উঁপস্থিতি অপনে-আপ সামাজিক মুক্তি স্বনিশ্চিত নহি কবৈত। অনেক রেঁব শহবক সম্বন্ধ সেহো আকর্ষণ, স্বার্থ আ প্রভুত্বক নরঁ রূপ সঁ সংচানিত হোঅত অছি।

এহি কাবণ উঁপন্যাসমে গাম-শহবক তুনলা সভ্যতা রঁনাম পিছড়াপনক সবন সূত্রমে নহি সমা সকৈত। সামাজিক স্থিতি রঁদননাক রাঁদো পাত্রক সংস্কাব, ভয আ চাহনাক স্মৃতি সংগ চনৈত অছি। প্রশ্ন ঈ নহি জে কোন স্থান স্বভারতঃ অচ্ছা, রঁন্কি ঈ জে কখন কোন ব্যরস্থা ব্যক্তিক স্বতন্ত্রতা রঁঢ়রৈত অছি আ কখন ওহি স্বতন্ত্রতাকেঁ নর প্রকাবক অনুশাসনমে রাঁধৈত অছি।

১৬. সময-সংকেত আ স্মৃতিক বাজনীতিক অর্থ

কথামে সমযক স্পষ্ট সংকেত তথা পাত্রক অতীতক পুনর্স্মবণ রর্ণন-রিন্যাসকেঁ কেরন ক্রমিক ঘটনাক সূচী নহি বহয দৈত। রর্তমানমে ব্যক্তিক চুনার ওকব পূর্র অনুভরসঁ প্রভারিত হোঅত অছি। শৌষণক স্মৃতি, পাবিরাবিক আঘাত আ আকর্ষণক প্রবান সূত্র পছিনা ঘটনাক অর্থ রঁদনৈত অছি। পাঠক সমযক দূবীসঁ দেখৈত অছি জে স্মবণ হমেশা ন্যাযপূর্ণ নির্ণযক গারংটী নহি : ব্যক্তি সরঁ কিছু দেখন-রুঝনাক রাঁদো অপন স্বরিধাজনক ভুনারাঁক প্রবৃত্তি রিকসিত কহ সকৈত অছি।

প্রণরক চবিত্রমে অতীতসঁ দূবী রঁনরৈত রর্তমানক অরসবক ওব মুকার এহি স্মৃতি-সংকটক এক মহত্ত্রপূর্ণ রূপ থিক। প্রশ্ন ঈ অছি জে অনুভর সমাজ-রিরেক রঁনৈত অছি রা নিজী আত্মকথাক সামগ্রী বহি জাঅত। সময-সংকেতক সাহিত্যিক প্রযোজন তখন সফন হোঅত অছি জখন পাঠকক সোঝাঁ ব্যক্তিক পূর্র স্থিতিক সংগ রর্তমান নির্ণযক নৈতিক তুনলা সম্ভর রঁনৈত অছি।

১৭. সংরাদক সমাজভাষিক ভূমিকা

‘হমবা নগ বহরঁ?’ সংরাদক মাধ্যমসঁ সামাজিক নজদীকী আ দূবী দ্বনূ নির্মিত কবৈত অছি। পাত্রক রোঁনীমে আগ্রহ, মনুহাব, দরাঁর, সংকোচ, প্রতিবোধ আ অরিশ্বাসক ভার খুনৈত অছি। নেখকক ভাষা উঁপন্যাসক সামাজিক পবিরেশকেঁ নির্জীর রর্ণনক রঁদনা জীরিত আদান-প্রদানমে রূপান্তবিত কবৈত অছি। সম্বোধনক নহজা সম্বন্ধক সত্তা-সন্তুনন রঁতরৈত অছি—ককবা প্রশ্ন কবরাঁক অধিকাব অছি, কে উঁত্তব দেরঁয রাঁধ্য অছি, আ কে মৌন বহৈত অছি।

সমাজভাষিক স্তৰপৰ সঁৱাদক ঞা মহত্ত্ৱ ৰিশেষ স্খছি জে একে ৰাক্য এক সম্বন্ধমে স্খাত্মীযতা, দোসৰামে নিযন্ত্ৰণক স্খৰ্থ দহ সকৈত স্খছি। শীৰ্ষকক প্ৰশ্নকেঁ এহি দৃষ্টিসঁ পুনঃ পঢ়ল জাএ : কহনিহাৰক স্থিতি, সুননিহাৰক স্ৱাযত্ততা স্খা দূনূক ৰীচক সামাজিক দূৰী জানে ৰিনা ৰাক্যক নৈতিক স্খৰ্থ নিশ্চিত নহি হোঞত। সঁৱাদক সফলতা মাত্ৰ স্ৱাভাৱিক ৰোলচালমে নহি, এহি স্খন্তৰ্নিহিত সত্তা-সম্বন্ধ কেঁ দৃশ্য ৰনাৰঁয মে স্খছি।

১৮. ৰহুপাত্ৰীযতা : সামাজিক পঠন স্খা শিল্পগত জোখিম

কন্নূ চৌধৰী, ম্বনেসৰ, মধু, শীনা, মামা-মামী স্খা প্ৰণৱক ভিন্ন সামাজিক স্খৱস্থিতি এক ৰিস্তৃত কথা-সঁসাৰ ৰচৈত স্খছি। এহি পদ্ধতিসঁ উপন্যাস ৰন্ধ, লিঁগ স্খা প্ৰতিষ্ঠাক স্খনেক স্খাযাম একহি সঁৰচনামে প্ৰস্তুত কৱি পৱৈত স্খছি। কোনো একটা পাত্ৰ সমূচা সমাজক প্ৰতিনিধিত্ব নহি কৰৈত; ওকৰ স্খন্তৰ দোসৰাক নিযতিসঁ জুড়ি় সামাজিক যথাৰ্থক ছুত্তৱ চিত্ৰ ৰনৱৈত স্খছি।

মুদা স্খনেক পাত্ৰক উপস্থিতি স্খপনে-স্খাপ কলাত্মক পূৰ্ণতাক প্ৰমাণ নহি। পাত্ৰসভক স্ৱতন্ত্ৰ স্খান্তৰিকতা স্খা ঘটনাক কাৰণ-সূত্ৰ পাঠকক দৃষ্টিমে স্পষ্ট ৰহৱাক চাহী। শোষণক ক্ৰমৰাৱ উদাহৰণ মাত্ৰ জোড়া গেল তঁ ৰচনা সমাজশাস্ত্ৰীয সূচী ৰনৱাক জোখিম উঠৱৈত স্খছি। প্ৰভাৱক হ্ৰতিক মূল্যাঁকনমে ঞা কসৌটী উপযোগী স্খছি : এতেক সামাজিক পৰিস্থিতি কথাত্মক ৰূপমে কতৰাঁ পৰস্পৰ স্খনিৱাৰ্য ৰনল স্খছি, স্খা কতৰাঁ স্ৱতন্ত্ৰ প্ৰসঁগ ৰহি গেল?

১৯. প্ৰণৱ স্খা শীনা : ৰিষম সত্তা-সঁৰন্ধক ভীতৰ নিকটতাক প্ৰশ্ন

প্ৰণৱ-শীনা সম্বন্ধ স্খালোচনাক এক সূক্ষ্ম কেন্দ্ৰ স্খছি। এহি সম্বন্ধমে ৱ্যক্তি কেকৰা দেখৈত স্খছি, স্খা কেকৰা দেখয সঁ ৰচৈত স্খছি—ঞা প্ৰশ্ন স্খাকৰ্ষণসঁ স্খধিক মহত্ত্বপূৰ্ণ স্খছি। প্ৰণৱ যদি স্খপন সামাজিক ৰিৱেকক স্খপেক্ষা ৱ্যক্তিগত চাহনাকেঁ প্ৰাথমিকতা দৈত স্খছি, তঁ শীনাক জীৱন ওকৰ নিজী ভাৱুকতাক উপন্যাস ৰনযৱাক খতৰা উপস্থিত স্খছি। দোসৰ দিস, শীনাক স্ৱাভিমান স্খা প্ৰতিবোধক ভাৱ এহি একপক্ষীয দৃষ্টিক প্ৰতিপক্ষ ৰনি সকৈত স্খছি।

দুনূ পাত্ৰকেঁ সমান ৰূপেঁ নিৰ্ৱল স্খথৱা সমান ৰূপেঁ স্ৱাধীন মানৱঁ সেহো স্খসহ হোএত। সমাজমে স্ত্ৰী-পুৰুষক স্থিতিমে স্খসমান নিযন্ত্ৰণ উপস্থিত স্খছি। তেঁ সম্বন্ধক নৈতিক মূল্যাঁকনমে ৱ্যক্তিগত ঞচ্ছা স্খা সামাজিক স্খধিকাৰক ৰীচ ভেদ স্খাৱশ্যক স্খছি। উপন্যাস এহি ভেদকেঁ স্খনুভূতিক ৰূপমে উপস্থিত কৰৈত স্খছি, চাহে ওকৰ পাত্ৰসভ হমেশা এহি ভেদক স্পষ্ট ৰোধ ৰখৈত হোথি স্খথৱা নহি।

২০. মনোৰিশ্লেষণ স্খা সামাজিক যথাৰ্থ : পৰস্পৰ-সম্পূৰক দৃষ্টি

হ্ৰতিক মনোৱৈজ্ঞানিকতা কেঁ সামাজিক ৰিৱেচনক প্ৰতিদ্বন্দ্বী মানৱঁ উচিত নহি। শীনা জে স্খনুভূতি সঁ গুজৰৈত ছথি ওকৰ কাৰণ কেৱল নিজী স্ৱভাৱ নহি; সামাজিক স্খসমানতা ওকৰা ৰিশেষ ৰূপ দৈত স্খছি। প্ৰণৱক নিষ্ক্ৰিযতা সেহো ৱ্যক্তিগত সঁকোচক সঁগ স্ৱৰিধাক সামাজিক স্খাকৰ্ষণসঁ সম্বন্ধ ৰখৈত স্খছি। স্খাত্মসম্মান, ভয, প্ৰেম স্খা প্ৰতিশোধক মনোভাৱ স্খসমান সত্তা-সঁৰচনাক ভীতৰ স্খলগ-স্খলগ স্খৰ্থ গ্ৰহণ কৰৈত স্খছি।

এহি দৃষ্টিসঁ মনোৰিশ্লেষণ পাত্ৰক স্খন্তঃকৰণপৰ ৰাহৰী সমাজক ছাপ পঢ়ৱাক একটা উপায ৰনৈত স্খছি। মুদা কেৱল ভাৱনাত্মক উতাৰ-চঢ়াৱক ৰৰ্ণন পৰ্যাপ্ত নহি; ভাৱক নিৰ্মাণ স্খা ৰঁদনাৱক কথাত্মক ৰিশ্ৱসনীযতা সেহো জৰুৰী স্খছি। স্খালোচককেঁ প্ৰতিপাদ্য নৈতিক ৰিচাৰক প্ৰভাৱসঁ স্খলগ পাত্ৰক জীৱন্ততা মাপৱাক চাহী।

𑓒𑓑. 𑒛ॉ. 𑒠𑒏𑓂𑒭𑒰𑒢𑒰𑒟 𑒗𑒰 '𑒬𑓂𑒩𑒲𑒬'𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒮𑒿 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠

𑒛ॉ. 𑒠𑒏𑓂𑒭𑒰𑒢𑒰𑒟 𑒗𑒰 '𑒬𑓂𑒩𑒲𑒬' 𑒋𑒯𑒱 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒬𑒼𑒭𑒝-𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒝 𑒣𑒩 𑒡𑓂𑒨𑒰𑒢 𑒠𑒹𑒪𑒢𑒱 𑒁𑒕𑒱 𑒂 𑒬𑒲𑒪𑒰𑒏 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒫𑒱𑒫𑒬𑒞𑒰, 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧, 𑒒𑒵𑒝𑒰, 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒦𑒱𑒧𑒰𑒢, 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒥𑒪𑒱𑒠𑒰𑒢 𑒞𑒟𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒬𑒼𑒡𑒏 𑒮𑒯𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒪𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒠𑒹𑒢𑒹 𑒕𑒟𑒱। 𑒄 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒧𑒢𑒼𑒫𑒻𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒥𑒳𑒗𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒲 𑒁𑒕𑒱। 𑒬𑒲𑒪𑒰 𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒥𑒪 𑒮𑒠𑒰𑒔𑒰𑒩𑒏 𑒅𑒠𑒰𑒯𑒩𑒝 𑒫𑒰 𑒠𑒴𑒭𑒝𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏 𑒥𑒢𑒰𑒨 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒧𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡𑒲 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒖𑒙𑒱𑒪 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒣𑒜𑓃𑒥 𑒋𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒠𑒱𑒮, 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒣𑒳𑒩𑒳𑒭 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒪 𑒁𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏𑒞𑒰𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒝𑒣𑒩 𑒂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒑𑒧𑓂𑒦𑒲𑒩 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒯𑒱𑓀𑒮𑓂𑒩 𑒂 𑒨𑒾𑒢-𑒬𑒼𑒭𑒝𑒣𑓂𑒩𑒡𑒰𑒢 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒝𑒧𑒹 𑒁𑒞𑒱𑒬𑒨𑒼𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒏𑒞𑒨 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒿 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒠𑒼𑒭𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱 𑒥𑒢𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒞𑓄 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒱𑒡𑒞𑒰 𑒒𑒙𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒋𑒯𑒢 𑒋𑒏𑒰𑒑𑓂𑒩𑒞𑒰 𑒬𑒼𑒭𑒝𑒏 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏𑒞𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒥𑒢𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒞𑓁 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒏𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒜𑓀𑒑𑒮𑒿 𑒞𑒾𑒪𑒢𑒰𑒃 𑒅𑒔𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓒𑓒. 𑒛ॉ. 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒞𑒲 𑒗𑒰𑒏 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱 : 𑒣𑓂𑒩𑒝𑒫𑒏 𑒧𑒢𑒼𑒫𑒻𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒁𑒮𑓀𑒑𑒞𑒱

𑒛ॉ. 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒫𑒞𑒲 𑒗𑒰𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒝𑒫𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢-𑒑𑒰𑒟𑒰𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒑𑒰𑒧-𑒬𑒯𑒩𑒏 𑒩𑒰𑒖𑒢𑒲𑒞𑒱 𑒞𑒟𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒧𑒰𑒢𑒮𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒣𑒩 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒏𑒵𑒞𑓂𑒩𑒱𑒧𑒞𑒰 𑒂 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨𑒞𑒰𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒏 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒟𑒏𑒞𑒰 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒅𑒠𑓂𑒠𑒹𑒬𑓂𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒧𑒢𑒼𑒫𑒻𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒮𑒢𑒲𑒨𑒞𑒰𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞। 𑒖𑒿 𑒪𑒹𑒐𑒏 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒣𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒢𑒰𑒨𑒏 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒥𑒨 𑒔𑒰𑒯𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍𑒏𑒩 𑒏𑒩𑓂𑒧 𑒥𑒰𑒩𑒧𑓂𑒥𑒰𑒩 𑒫𑒱𑒣𑒩𑒲𑒞 𑒠𑒱𑒬𑒰 𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒞𑒿 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒌𑒔𑒱𑒞𑓂𑒨 𑒣𑒴𑒕𑒞।

𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒝𑒫𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒁𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝𑒞𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓁 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒏𑒪𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒫𑒱𑒤𑒪𑒞𑒰 𑒢𑒯𑒱। 𑒋𑒯𑒢 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒮𑒔 𑒠𑒹𑒐𑒻𑒞𑒯𑒳𑒿 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰𑒏 𑒠𑒰𑒮 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒰𑒨𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒖𑒑 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒥𑒩𑒞𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒫𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒮𑒿 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢𑒧𑒹 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩 𑒂 𑒏𑒟𑒰𑒫𑒰𑒔𑒏𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒁𑒪𑒑 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏𑒞𑒰 𑒋𑒯𑒱 𑒚𑒰𑒧 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒰𑒡𑒱𑒏 𑒁𑒕𑒱।

𑓒𑓓. 𑒮𑒳𑒡𑒰𑓀𑒬𑒳 𑒬𑒹𑒐𑒩 𑒔𑒾𑒡𑒩𑒲𑒏 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱

𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒮𑒏 '𑒢𑒫𑒰𑒩𑒧𑓂𑒦' 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮 𑒣𑒩 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒮𑒳𑒡𑒰𑓀𑒬𑒳 𑒬𑒹𑒐𑒩 𑒔𑒾𑒡𑒩𑒲 '𑒯𑒧𑒩𑒰 𑒪𑒑 𑒩𑒯𑒥?'𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒝𑒫𑒏 𑒏𑒵𑒞𑓂𑒩𑒱𑒧 𑒢𑒰𑒨𑒏𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒅𑒚𑒾𑒪𑒢𑒱 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒧𑒹 𑒂𑒠𑒩𑓂𑒬𑒫𑒰𑒠𑒲 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝𑒏 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒍𑒩 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒝𑒫𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒨𑒠𑒱 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒠𑒥𑒰𑒫𑒮𑒿 𑒁𑒮𑓂𑒟𑒱𑒩 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒞𑓄 𑒍𑒏𑒩 '𑒠𑒹𑒫𑒞𑓂𑒫'𑒮𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒠𑓂𑒡 𑒦𑒰𑒭𑒰 𑒁𑒢𑒱𑒫𑒰𑒩𑓂𑒨 𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒹𑒯𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒨 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒋𑒯𑒱 𑒂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒠𑒴 𑒮𑓂𑒞𑒩𑒣𑒩 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒯𑒱𑒪, 𑒏𑒱 𑒣𑒰𑒚 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒝𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒬𑓂𑒩𑒹𑒭𑓂𑒚 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒧𑒰𑒢 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱? 𑒠𑒼𑒮𑒩, 𑒖𑒿 𑒋𑒯𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒞𑓂𑒢 𑒁𑒕𑒱 𑒞𑒿 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒏𑒰𑒮 𑒍𑒏𑒩 𑒣𑒳𑒭𑓂𑒙𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒏𑒱 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡? 𑒋𑒯𑒱 𑒦𑒹𑒠𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒩𑒥 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒁𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒢𑒰𑒨𑒏 𑒦𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒨𑒰 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒁𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱, 𑒁𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝𑒞𑒰 𑒂 𑒏𑒟𑒰𑒑𑒞 𑒧𑒯𑒱𑒧𑒰𑒧𑒝𑓂𑒛𑒢𑒏 𑒁𑒮𑓀𑒑𑒞 𑒮𑒰𑒧𑓀𑒖𑒮𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱।

𑓒𑓔. 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒬𑓂𑒪𑒲𑒪𑒞𑒰 𑒂 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒨𑒟𑒰𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰

𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒨𑒾𑒢-𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰 𑒂 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒬𑒼𑒭𑒝𑒏 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒝 𑒣𑒩 '𑒮𑓂𑒫𑒮𑓂𑒟' 𑒁𑒟𑒫𑒰 '𑒁𑒮𑓂𑒫𑒮𑓂𑒟' 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒣𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒰𑒑𑒞 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒪𑒑𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒍 𑒥𑒯𑒳𑒞 𑒥𑒹𑒩 𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰𑒏 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏𑒞𑒰 𑒮𑒿

অধিক পাঠকক ধ্যান কেন্দ্রিত করैत अछि। ম্বদা বিপরীত অতিমে, হিংসাক কিসী ভী চিত্রণকেঁ যথার্থবাদক নামপর স্বতঃ কনাত্মক অধিকার দেন নহি জা সকैত।

কসৌটী ঞ হোয়বাঁক চাহী জে দৃষ্ট পীড়িত ব্যক্তিক গরিমা, কণ্ঠক সামাজিক স্রোত আ অন্যায়ক আলোচনা প্রকট করैত অছি কি কেরন সনসনীক সাধন বনৈত অছি। 'হমরা নগ রহব?' এহন প্রশ্ন করবাঁক অরসর দैত অছি, কারণ স্ত্রীক বিরুদ্ধ শৌষণক অনেক রূপ একর কথা-সংসারমে উপস্থিত অছি। কঠিন সামাজিক যথার্থক প্রতিনিধিত্ব তখন সাহিত্য বনৈত অছি জখন ঘটনা অন্তরক নৈতিক জটিলতামে রূপান্তরিত হোগত অছি।

২৩. 'অভিশপ্ত' আ 'স্বগপ্রুষ'সঁ অন্তর্সম্বন্ধ

প্রভাসক পহিল তীন উপন্যাস সঁগ পঢ়নাসঁ রচনাত্মক চিন্তাক এমিক বিস্তার দেখাগত অছি। 'অভিশপ্ত'মে পারিবারিক অহং আ শিক্ষিত মধ্যবর্গক আত্মবিবোধ প্রধান অছি। 'স্বগপ্রুষ'মে রাজনীয় বিবশতা আ সার্বজনিক মহিমামণ্ডনক বিডম্বনা সোঝাঁ অবৈত অছি। 'হমরা নগ রহব?'মে সামন্তী অবশেষ, নিজী আকর্ষণ, রাজনীতিক সংরক্ষণ আ স্ত্রীক সামাজিক অস্বরক্ষাক বহুস্তবীয় সম্বন্ধ প্রমুখ বনৈত অছি। এহি তীনূ ঠাম ব্যক্তিক ঘোষিত নৈতিকতা আ বাস্তবিক ব্যরহাবক বীচ দূরী সাঝা সূত্র অছি।

ম্বদা একরা একহি উপন্যাসক তীন প্রনবারৃত্তি মানব গনত হোএত। 'অভিশপ্ত'ক ঘবেলূ ত্রাসদী, 'স্বগপ্রুষ'ক রাজনীতিক রাঁগা আ 'হমরা নগ রহব?'ক লৈঁগিক-সামাজিক সংবচনা ভিন্ন কনাত্মক প্রযোজন বখैত অছি। এহি ভিন্নতামে প্রভাসক বচনাশীলতাক বিকাস দেখব উচিত অছি। লেখক কেরন ব্যক্তি কেঁ নিন্দিত নহি করैत; ও সামাজিক সংস্কাবক এহন রূপসভকেঁ উজাগব করैত ছথি জে বাঁবম্বাব নব সম্বন্ধমে প্রনরুপেন্ন হোগত অছি।

২৬. আধুনিক মৈথিলী পাঠক লেল প্রতিক অর্থ

'হমরা নগ রহব?'ক সামাজিক সংসার গতিহাসক এক সময়সঁ সম্বন্ধিত অছি, ম্বদা একর প্রশ্ন সমকালীন সমাজমে সেহো অর্থবান অছি। স্ত্রীক স্বরক্ষা ককব নিয়ন্ত্রণপর নির্ভব অছি? পবিরার আ রাজনীতি দ্বাবা দেল গেল 'সংবক্ষণ' স্বতন্ত্রতা বঢ়বৈত অছি রা ঘটবৈত অছি? শিক্ষিত ব্যক্তি শৌষণক সহ দেখনাক বাঁদো নিজী স্বরিধা লেল মৌন কিয়ৈক বহৈত অছি? ঞ প্রশ্ন আধুনিক জীরনক অনেক স্তবপর প্রনঃ উপস্থিত হোগত অছি।

উপন্যাস পাঠকসঁ নায়কক অন্ধানুকরণক অপেক্ষা নহি করবাঁক চাহী; পাঠকক দায়িত্ব ওকর নৈতিক বিকল্পকেঁ জাঁচব থিক। প্রণরক দৃষ্টি দেখব আ ম্লানকব নিষ্ক্রিয়তাপব প্রশ্ন উঠায়ব, শীলা কেঁ আকর্ষণক কেন্দ্র নহি বন্কি স্বতন্ত্র মনুষ্য রূপমে পঢ়ব, মধু আ ম্বনেসবক স্থিতি কেঁ সংবচনাত্মক অন্যায়সঁ জোড়ব—এহি প্রক্রিয়া সঁ গ্রতিক সামাজিক আলোচনা আজ্বক জীরনসঁ সংবাদ করैत অছি।

২৭. নিষ্কর্ষ : নিকটতাক যাচনা সঁ গরিমাক অধিকার ধরি

'হমরা নগ রহব?' আধুনিক মৈথিলী উপন্যাসক সামাজিক-যথার্থবাদী পরম্পরামে এক মহত্ত্বপূর্ণ প্রশ্নাঙ্কন গ্রতি অছি। একর শীর্ষকক আত্মীয় প্রশ্ন কথা-বিকাসমে অধিকার আ আশ্রয়ক জটিল সম্বন্ধ উদ্‌ঘাটিত করैत অছি। প্রণরক শৌষণ-দর্শন আ প্রতিবোধক দুর্বলতা, কন্নূ চৌধরীক সামন্তী উপস্থিতি, ম্বনেসবক সামাজিক বিবশতা, মধুক সংরক্ষণগত অস্বরক্ষা, মামা-মামীক পারিবারিক পরিরেশ আ শীলাক মনোবৈজ্ঞানিক বহুরূপতা মিলি এহন সংসার নির্মিত করैत অছি, জাহিমে নিকটতা স্বয়ং স্বরক্ষা অথবা ন্যায়ক পর্যায় নহি রহি জাগত।

উপন্যাসক উপনব্বি স্ত্রীক পীড়া আ রাজি-সামাজিক সত্তাক সম্বন্ধকেঁ কথা-সংসাবমে সোমাঁ আনরঁ অছি। শীনাক চবিত্রমে প্রেম, ঘৃণা, স্বাভিমান আ প্রতিশোধক সহঅস্তিত্ব ওকব কনাম্মেক জটিনতা রঁড়রৈত অছি; প্রণরক অনির্ণয সার্রজনিক ন্যাযরোঁধক সীমাকেঁ জগজিযাব কবৈত অছি। এহি সংগ পাত্রসভক মনোরৈজ্ঞানিক রিশ্বাসনীযতা, শোষণক দৃশ্যসভক কনাম্মেক সন্তুনন আ আদর্শরাদী নাযকক্রক অসংগতিক আনোচনাম্মেক পবীক্ষণ আরশ্যক বহৈত অছি।

গ্রতিক মর্ম এহি সাধাবণ মুদা কঠিন নিষ্কর্ষমে কেন্দ্রিত অছি জে ককবো নগ বহবাঁক অধিকাব আ ককবো জীরনপব অধিকাব চনাযরাঁক প্রবৃত্তি একহি রাঁত নহি। রিশ্বাস তখনে মানরীয রনৈত অছি জখন ওকব ভীতব স্বতন্ত্রতা, সমানতা আ সম্মান উপস্থিত হো। প্রভাসক উপন্যাস পাঠককেঁ এহি ভেদক প্রতি সজগ কবৈত অছি। এহী কাবণ 'হমবা নগ বহবঁ?' অপন নিজী সম্বোধনক সীমাসঁ রাহব নিকনি সমাজক নৈতিক সংবচনাপব এক দীর্ঘ প্রশ্ন রনি উঠৈত অছি।

সন্দর্ভ-গ্রন্থসূচী

চৌধবী, প্রভাস কুমাব। হমবা নগ বহবঁ? পটনা : মৈথিনী অকাদমী, ১৯৭৭।

চৌধবী, প্রভাস কুমাব। 'হমবা নগ বহবঁ?' প্রভাস সমগ্র (উপন্যাস)। সম্পাদক : ড◌. রন্দনা চৌধবী। দবভঁগা : জ্যোস্ত্না প্রকাশন, ২০১৭।

ঝা, অরুণ কুমাব। মৈথিনী উপন্যাসক সমাজশাস্ত্রীয দৃষ্টি অধ্যযন। পুণে : গ্রপা-দৃষ্টি পর্রনিকেশন্স। ISBN 978-81-19149-27-8।

ঝা, দুর্গানাথ 'শ্রীশ'। মৈথিনী সাহিত্যক ইতিহাস। 'হমবা নগ বহবঁ?' সম্বন্ধী আনোচনাম্মেক রিরেচন।

ঝা, প্রভারতী। স্বাতন্ত্র্যোত্তব মৈথিনী সাহিত্যক মনোরৈজ্ঞানিক রিশ্নেষণাম্মেক প্ররৃত্তি। 'হমবা নগ বহবঁ?' সম্বন্ধী রিরেচন।

চৌধবী, সুধাংশু শেখব। প্রভাসক উপন্যাসসভক তুননাম্মেক পুস্তক-পবিচয। মিথিনা মিহিব, ৬ মঞ্জ ১৯৭৯।

জাপানক বাষ্ট্রিয সূচনা-রিজ্ঞান সংস্থান। 'হমবা নগ বহবঁ? : মৈথিনী উপন্যাস'—গ্রন্থসূচী অভিনেখ BA83164814।

পূর্ণিযা রিশ্বরিদ্যানয। স্নাতক মৈথিনী পাঠ্যক্রম, উপন্যাস-অধ্যযন খণ্ড : 'হমবা নগ বহবঁ?'।

'প্রভাসোস্ত্রে' পব সাহিত্যিক সমাগম—দেশী ভবি সঁ জুটনা দিগ্গজ সাহিত্যকাব। মৈথিনী জিন্দারাঁদ, ২২ ফবরবী ২০১৭।

উপন্যাস / সমীক্ষা ৪

৪. 'নরাবম্ভ' : সামন্তী গৌবরক রিঘটন, বরিক নৈতিক রিবোধাভাস আ দনিত চেতনাক পুনর্জন্ম

প্রভাস কুমাব চৌধবীক উপন্যাসক রিস্তৃত আনোচনাম্মেক অধ্যযন

সাবাংশ

প্রভাস কুমাব চৌধবীক 'নরাবম্ভ' মৈথিনী উপন্যাসক ওহি সামাজিক-যথার্থরাদী ধাবাক উন্নেখনীয গ্রতি অছি, জাহিমে সামন্তী রর্চস্বক ঐতিহাসিক অরসান, ওকব অরশেষপব উগৈত ভ্রষ্ট সামাজিক রারহাব আ দনিত সম্প্রদাযমে নরচেতনাক স্ফুবণকেঁ একহি কথাম্মেক প্রক্রিযাক ভিন্ন চবণক রূপমে দেখন গেন অছি। 'হরেনী মোহনপুব', 'নংকা মোহনপুব' আ 'নরাবম্ভ'—ঞা তীন খণ্ড কথাম্মেক সমযক সংগ মূন্যাগত সংক্রমণক রূপবেখা সেহো তৈযাব কবৈত অছি। শ্রীকান্ত চৌধবী পুবান সামন্তী মর্যাদাক বক্ষক ছথি; একরানী চৌধবী, হবিশ্চন্দ্র মিশ্র, মহেশী

মাস্টব সন পাত্র পবিরর্তিত শক্তি-সংবচনাক অরসবরাদী রূপ উদ্‌ঘাটিত কবৈত ছথি। বরি নব সামাজিক জীরনক সম্ভারনাক রাহক হোযবাঁক অপেক্ষা জগবৈত অছি, মুদা ওকব সামন্তী সংস্কাব, করিতাক প্রতি যৌন-হিংসা, পনাযন, সম্পত্তিক সংঘর্ষ আ পদ্ভতারাসঁ জুড়ন সম্বন্ধ ওকব নাযকত্বক দারাকেঁ জটিন বঁনা দৈত অছি। সাহিত্যিক অধ্যযনক নেন ঞ বিবোধাভাস নির্ণাযক অছি : নব আবম্ভক আকাঁক্ষা প্ববান অন্যাযক প্বনবাবৃত্তি কবৈত রাজি দ্বাবা কতেক সম্ভর অছি? সমীক্ষামে ত্রিখণ্ডীয কথাশিন্প, গাঁরক শক্তি-সংবচনা, রক্ষ আ জাতিক অন্তর্সম্বন্ধ, স্ত্রীক স্বাযত্ততা, স্বধাবরাদক সীমা, দনিত চেতনাক বাজনীতিক আশয তথা পূর্ববর্তী সমীক্ষাক আনোচনাত্মক পবীক্ষণ কএন গেন অছি। গ্রতিক উপনব্ধি পবিরর্তনকেঁ রাজিক সদিচ্ছা মাত্র নহি, ঐতিহাসিক উত্তবদাযিত্ব আ সামূহিক প্রতিবোধক প্রশ্ন বঁনাযবঁমে দেখন জা সকৈত অছি।

মুখ্য শব্দ : নরাবম্ভ, প্রভাস কুমাব চৌধবী, হবেনী মোহনপ্বব, নঁকা মোহনপ্বব, বরি, করিতা, সামন্তরাদ, দনিত চেতনা, গ্রাম্য বাজনীতি, সামাজিক যথার্থরাদ

অধ্যযনক স্রোতাধাব

এহি আনেখমে কথাসম্বন্ধী তথ্য উপনব্ধ প্রকাশিত আনোচনাত্মক অধ্যযন আ সাহিত্যিক বিরেচনক আধাবপব গ্রহণ কএন গেন অছি। 'নরাবম্ভ'ক সম্পূর্ণ মূন পাঠক প্রত্যক্ষ পবীক্ষণ সম্ভর নহি ভেনাক কাবণ কোনো অপ্রমাণিত সংরাদ, অতিবিক্ত ঘটনা রা মূনপাঠক উদ্ধবণ প্রস্তুত নহি কএন গেন অছি। এহি সীমাক ভীতব ত্রিখণ্ডীয কথাযোজনা, পাত্রসভক সামাজিক ভূমিকা আ গ্রতিক বৈচাবিক সম্ভারনাক স্বতন্ত্র আনোচনাত্মক প্বনর্পাঠ কএন গেন অছি।

১. প্রস্তারনা : আবম্ভক অর্থ কী?

'নরাবম্ভ' শীর্ষক ভবিষ্যক আশা জগবৈত অছি, মুদা নব আবম্ভক অর্থ প্ববান সংবচনাক বাঁহবী রূপ বঁদনি দেবঁ মাত্র নহি। সমাজমে জখন এক রক্ষক রর্চস্ব টুটৈত অছি, তখন ওকব স্থানপব ন্যাযপূর্ণ নোকরারস্থা স্বতঃ স্থাপিত নহি হোওত। প্ববান ধনবঁনক অন্ত হোওতো ওকব সংস্কাব, সম্বন্ধক অসমানতা আ নাভ উঠেবাঁক কনা নবঁ শক্তিকেঁ অপনা ভীতব সমাহিত কহ সকৈত অছি। প্রভাস কুমাব চৌধবী এহি জটিন ঐতিহাসিক সংক্রমণকেঁ উপন্যাসক আধাব বঁনবৈত ছথি।

গ্রতিক নামমে 'নব' আ 'আবম্ভ'ক সংগ একটা অপ্রকট প্রশ্ন সদিখন জুড়ন অছি : ককবা নেন নব? সামন্তক উত্তবাধিকাবী, সত্তাক অরসবরাদী মধ্যস্থ, স্ত্রী অথরা দনিত সম্বদায—ঞ সভ আবম্ভকেঁ সমান অর্থমে নহি বুঁঝি সকৈত। এহি কাবণ বচনা কেরন বংশক পতনক করুণ কথা নহি বহি জাতি; ও ঔতিহাসক বিষয কোন রক্ষ বঁনত আ পবিরর্তনক নাভ কিনকা ভেটৈত, এহি প্রশ্ন ধবি পহুঁচৈত অছি।

২. ত্রিখণ্ডীয বিন্যাস : উত্থান, পতন আ প্বনর্জাগবণ

উপন্যাস 'হবেনী মোহনপ্বব', 'নঁকা মোহনপ্বব' আ 'নরাবম্ভ' নামক তীন খণ্ডমে বিকসিত হোওত অছি। এহন ত্রিখণ্ডীয যোজনা কথাক ঐতিহাসিক তর্ক স্পষ্ট কবৈত অছি। পহিন খণ্ডমে সামন্তী প্রতিষ্ঠাক আধাব আ তকব টুটবাঁক সংকট, দোসবমে প্ববান ঢাঁচাক অরশেষ পব জন্মন সামাজিক অনৈতিকতা, আ তেসবমে উপেক্ষিত সম্বদাযমে চেতনাক নবঁ সম্ভারনা বচনাত্মক কেন্দ্রব বঁনৈত অছি। এহি ক্রমকেঁ যান্ত্রিক রূপসঁ 'অচ্ছা অতীত—বুঁবা রর্তমান—উজ্জ্বন ভবিষ্য' মানবঁ গনত হোএত। সামন্তী অতীতক কথিত গৌবর সুর্ঁ প্রভুত্ব আ রংচনাক আধাবপব টিকন ছন।

तीन खण्ड बचनामे परिवर्तित समयक अलग-अलग नैतिक भाषा होएबाक संकेत दैत अछि। हवेली लोकक स्मृतिमे प्रतिष्ठित संस्था भइ सकैत अछि; हुनका रूपक रूपमे विनासिता, छल आ विनाशक बोध दैत अछि; नवाबम्भ भविष्यक द्वारा प्रस्तुत करैत अछि। ई नाममात्रक भिन्नता नहि, उपन्यासक भाववियासक क्रम अछि। एक खण्डकेँ दोसवासँ अलग पढ़नासँ परिवर्तनक मूल्यगत रांगा अस्पष्ट बहि जाएत।

३. 'हवेली मोहनपुर' : सामन्ती 'गौवर'क ऐतिहासिक परीक्षा

पहिल खण्डक हवेली सामन्ती वैभवक रास्तु-चित्र होएबाक संग सामाजिक श्रेणीकरणक केन्द्र सेहो बूझल जा सकैत अछि। घवक भौतिक विस्तार, प्रतिष्ठा आ परम्परागत अधिकारक भाव ओकरा समाजक समान नागरिक सभक घवसँ भिन्न करैत अछि। प्रधान सामन्ती परिवेशमे 'गौवर' शब्दक प्रयोग स्वयं एक नैतिक समस्या उत्पन्न करैत अछि : जकरा गौवर कहल जाए, से ककर अनुभवक आधारपर गौवर मानल गेल?

श्रीकान्त चौधरीक पात्र-भूमिका एतय महत्त्वपूर्ण अछि। ओ प्रधान मर्यादा आ सामन्ती मान्यताक वक्षकक रूपमे उपस्थित छथि। वक्षक होएबँ अपने-आप नैतिक श्रेष्ठताक प्रमाण नहि। जकर वक्षा कएल जाइत अछि, ओकर संस्थागत आधार—धन, आश्रित वर्ग, जातिगत प्रभुत्व, उत्तराधिकार—सभक आलोचनात्मक विवेचन आवश्यक अछि। 'हवेली मोहनपुर'क सार्थक पठन अतीतक अवसानपर अश्रु बहेबाक बदला एहि अवसानक सामाजिक कारण आ वैचारिक अर्थकेँ चिह्नैत अछि।

४. श्रीकान्त चौधरी : परम्पराक पहरेदार आ संकटग्रस्त सत्ता

श्रीकान्त चौधरी केँ सहज 'भल लोक' वा 'दुष्ट सामन्त'क दू कोठीमे बाँटब चरित्रक ऐतिहासिक भूमिका अस्पष्ट करैत अछि। ओ एकटा एहन मूल्यव्यवस्थाक प्रतिनिधि छथि, जाहिमे वंशीय प्रतिष्ठा, मर्यादा आ आदेशी सामाजिक व्यवहारपर अधिकार बखैत छल। एहि व्यवस्थाक टूटब व्यक्तिगत अपमान सन अनुभव होइत अछि, कारण व्यक्ति अपन अस्मिताकेँ संस्थागत वर्चस्वसँ अलग नहि कइ पबैत।

एतिक प्रभावी पक्ष ई अछि जे सामन्ती पतनक संग व्यक्तिगत अस्वबक्षाक प्रश्न उठैत अछि। मुदा करुणाक वितरण बबाबब नहि होएबाक खतबा सेहो उपस्थित अछि। श्रीकान्तक अवसानपर पाठक दुखी होथि, तकर पूर्वशर्त ई नहि जे ओ प्रधान सामाजिक अन्याय सेहो स्वीकार करथि। मानवक प्रति सहानुभूति आ अन्यायपूर्ण संस्थाक आलोचना परस्पर विरोधी नहि। एहि भेदकेँ स्पष्ट बखबाक आवश्यकता एहि खण्डक आलोचनामे सर्वाधिक अछि।

७. सामन्ती पतन : आर्थिक विपन्नता कि नैतिक संकट?

सामन्त वर्गक आर्थिक आधार टूटना सँ ओकर सामाजिक प्रभुत्व सेहो अस्थिर होइत अछि। मुदा सामन्तवाद सम्पत्ति मात्रक सम्बन्ध नहि; ओ व्यवहार, स्मृति, देह, सम्बोधन आ आत्मसम्मानक भाषा धरि व्याप्त रहैत अछि। ओकर आर्थिक पतनक बादो अनेक लोक मानसिक रूपसँ ओहि व्यवस्था केँ जिअबैत रहैत अछि। एति एहन ऐतिहासिक विषम गति केँ चिन्हबाक अवसर दैत अछि।

यथार्थवादी आलोचनामे 'पतन'क अर्थ केवल साधनक ह्रास नहि, सामाजिक वैधताक क्षरण सेहो थिक। जे समाज एक समय किछु व्यक्तिकेँ जन्मक आधारपर अधिकार दैत छल, ओ समाज नव आर्थिक-बाजनीतिक परिस्थितिमे ओहि अधिकारक औचित्य पर प्रश्न उठाबय लगैत अछि। तथापि ई बदलाव सामूहिक न्यायमे परिणत होएबाक निश्चितता नहि दैत। एहि अनिश्चिततासँ 'हुनका मोहनपुर'क जगत् जन्म लैत अछि।

৬. ‘নঁকা মোহনপ্পব’ : রিঘণ্ঠনক শ্বরশৈষপব নর শৌষণ

দোসব খণ্ডক নামমে ‘নঁকা’ শৈষ্ক শ্বপনে-শ্বাপ রিনাস, শ্বগাধ শৈক্তি শ্বা রিনাশক সাঁস্গ্রতিক প্রতিধ্বনি উপ্পেন্ন কবৈত শ্বছি। এহি প্রতিধ্বনিসঁ কথা প্পবান হরেনীক স্মৃতিসঁ হঠি নর শ্বরসবরাদী সম্বন্ধক মর্ম খোলৈত শ্বছি। প্পবান প্রতিগ্গা ঠুঁঠনাক রাঁদ বিজ স্থান রঁনেরাঁক শ্বপেগ্গা স্রার্থক নরঁ সমূহ ওকবা ভবয নগৈত শ্বছি। সমাজক শৈক্তি-সন্তুনন রঁদনৈত শ্বছি, ম্বদা শৌষিত নোকক জীরনমে সমানতা তখনঙ্ক দূব বহি সকৈত শ্বছি।

একরানী চৌধবী, হবিশ্চন্দ্ব মিশ্র শ্বা মহেশ মাস্ঠব সন পাত্র এহি পবিরর্তিত সঁস্গ্রতিক রিরিধ পঞ্চ সূচিত কবৈত ছথি। হিনকা সভকেঁ মাত্র রাক্তিগত কপঠতা শ্বথরা নীতিহীনতাক উদাহবণ মাননাসঁ কথাক সামূহিক শ্বানোচনা কমজোব পড়ত। মহত্ত্বর গ্রা দেখরঁ শ্বছি জে নর সামাজিক ক্ষেত্রমে শিক্ষিত, প্রভারশানী শ্বথরা সঁসাধনপব পঙ্কচ বখনিহাব নোক প্পবান রর্চস্রক স্থান কোন প্রকাব নৈত ছথি। সামন্তী নাম-পদরীক ঔপচাবিক শ্বন্ত সামাজিক সমানতাক প্রমাণ নহি রঁনি জাগত।

৭. একরানী চৌধবী, হবিশ্চন্দ্ব মিশ্র শ্বা মহেশ মাস্ঠব : শৈক্তি-শ্বন্তবণক মধ্যাস্থ

গ্রতিক শ্বানোচনাম্মেক শ্বধাযনমে গ্রা পাত্রসভ মহত্ত্বপূর্ণ ছথি, কাবণ তকবাসঁ সামাজিক শৈক্তি এক রাক্তি সঁ দোসব রাক্তি ধবি মাত্র নহি, এক জীরন-পদ্ধতি সঁ দোসব জীরন-পদ্ধতি ধবি জাগত দেখাগত শ্বছি। একরানী চৌধবীক নাম প্পবান প্রভুত্বক শ্বন্বগূঁজ বখৈত শ্বছি; হবিশ্চন্দ্ব মিশ্র শ্বা মহেশ মাস্ঠব সন পাত্র সামাজিক ভূমিকাক শ্বনগ পহচান উপনব্ধ কবরৈত ছথি। রাঁহবী নাম, পেশা শ্বথরা সঁস্কাব রঁদননাক রাঁদো শ্বনৈতিক নাভক তর্ক স্থিব বহি সকৈত শ্বছি।

এহি পাত্রসভক মূন্যাঁকনমে প্রহস্ক কথাসাঞ্চ্য শ্বা শ্বানোচনাম্মেক শ্বন্বমানক ভেদ স্ববক্ষিত বখরঁ শ্বারশ্যক শ্বছি। ওকব সভক প্রত্যেক ক্রিয়া এতয প্পনর্কথিত কবরাঁক রঁদনা একব সামূহিক সঁবচনাম্মেক ভূমিকা পব ধ্যান দেরঁ শ্বধিক সার্থক শ্বছি : শৌষণক নরঁ পবিস্থিতিমে কোন রন্ধ নাভক মধ্যাস্থ রঁনৈত শ্বছি, শ্বা কোন রন্ধক শ্রম ও শ্বধিকাব শ্বদৃশ্য হোগত শ্বছি? উপন্যাসক প্রশ্ন নিজী চবিত্র-দোষসঁ সামাজিক রারস্থা ধবি এহি প্রকাব পঙ্কচৈত শ্বছি।

৮. বরিক প্ররেশ : পবিরর্তনক শ্বাকাঁঙ্কা শ্বা শ্বন্তর্রিবোধ

বরি নর চেতনাক সম্ভারিত রাহক কপমে উভবৈত ছথি। কথাগত শ্বপেগ্গা গ্রা রঁনৈত শ্বছি জে ও সামন্তী পতন শ্বা শ্বরসবরাদী নরঁ রারস্থা দ্বনূক সীমাকেঁ রুঁঝি ন্যাযপূর্ণ সামাজিক রিকন্প খোজতাহ। ম্বদা বরিক শ্বন্তর্রিবোধ এহি শ্বপেগ্গাকেঁ গম্ভীব চুনৌতী দৈত শ্বছি। ও প্পবান সঁস্কাবসঁ ম্বক্ত হোযরাঁক দারা রা শ্বভিনাষা বখিতঙ্ক ওহি সঁস্কাবক হিঁসক কপ শ্বপন শ্বাচবণমে প্পনকপ্পেন্ন কবৈত ছথি।

বরিক কাবণ উপন্যাস স্বধাবরাদী নাযকক শ্বাসান কন্পনাসঁ শ্বনগ হোগত শ্বছি। শ্বন্যাযক রিবোধ কবরাঁক ভাষা জাননিহাব রাক্তি স্রযঁ শ্বন্যায কবি সকৈত শ্বছি; রঁদনৈত সমাজক প্রশঁসা কবনিহাব রাক্তি শ্বপন নিজী জীরনমে সামন্তী প্পরুষ-শ্বধিকাব নিভা সকৈত শ্বছি। সাহিত্যিক দৃষ্টিসঁ এহি রিবোধাভাসক মহত্ত্বর রঁঙ্কতেক শ্বছি, কাবণ গ্রা পাঠককেঁ ঘোষণা শ্বা শ্বাচবণক শ্বন্তব রুঁঝারৈত শ্বছি। ম্বদা গ্রতিক কসৌঠী এহি ঠাম কঠোব সেহো হোগত শ্বছি : বরিক শ্বন্যায কেঁ কথা সচম্বচ শ্বন্যাযক কপমে পহচানৈত শ্বছি, শ্বথরা নাযকক ভরিষ্যাক মহানতামে রিনীন কহ দৈত শ্বছি?

𑓙. 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 : 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒏 𑒬𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫

𑒩𑒫𑒱 𑒂 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒏 𑒮𑒦𑒮𑒿 𑒏𑒚𑒱𑒢 𑒂 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒰𑒨𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒁𑒕𑒱। 𑒩𑒫𑒱 𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱 𑒏𑒋𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒥𑒪𑒰𑒞𑓂𑒏𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 '𑒣𑓂𑒩𑒹𑒧𑒏 𑒦𑒴𑒪', '𑒨𑒾𑒫𑒢𑒏 𑒔𑒴𑒏' 𑒁𑒟𑒫𑒰 '𑒮𑒰𑒧𑒢𑓂𑒞𑒲 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒁𑒢𑒱𑒫𑒰𑒩𑓂𑒨 𑒣𑒩𑒱𑒝𑒰𑒧' 𑒏𑒯𑒱 𑒯𑒪𑒳𑒏 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒋𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞। 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒰𑒩 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒏 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒣𑒵𑒭𑓂𑒚𑒦𑒴𑒧𑒱 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒧𑒹𑒙𑒥𑒻𑒞 𑒢𑒯𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒦𑒹𑒠𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒩𑒰𑒐𑒪 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲-𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒝𑒏 𑒑𑓀𑒦𑒲𑒩 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨𑒰𑓀𑒏𑒢 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒢𑒯𑒱।

𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰 𑒅𑒣𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒧𑒹 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒩𑒫𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒨𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞𑓂𑒞𑒏 𑒮𑒰𑒡𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒏𑓂𑒭𑒞𑒱, 𑒦𑒨, 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒩𑒼𑒡, 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒂 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨 𑒁𑒣𑒢𑒹 𑒂𑒣𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫 𑒩𑒐𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰 𑒖𑒿 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒢𑒰𑒨𑒏𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒬𑒳𑒠𑓂𑒡𑒱𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒩𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒖𑒑𑒯 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒂 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒏𑒧, 𑒞𑒿 𑒄 𑒋𑒏 𑒏𑒪𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒯𑒼𑒋𑒞। 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒬𑒰𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒪𑒹𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒄 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒏𑒟𑒰-𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮𑒧𑒹 𑒏𑒞𑒹𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒨𑒞𑓂𑒞𑒞𑒰 𑒣𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰 𑒞𑒐𑒢𑒹 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒐𑒢 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒂𑒫𑒰𑒖, 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨 𑒂 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝 𑒍𑒏𑒩 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓐. 𑒨𑒾𑒢-𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰 𑒂 𑒮𑒰𑒧𑒢𑓂𑒞𑒲 𑒣𑒳𑒩𑒳𑒭𑒞𑓂𑒫

𑒩𑒫𑒱 𑒠𑓂𑒫𑒰𑒩𑒰 𑒏𑒋𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒫𑒩𑓂𑒞𑒲 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢 𑒮𑒰𑒧𑒢𑓂𑒞𑒲 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒰𑒩𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒧𑒯𑒞𑓂𑒞𑓂𑒫𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒁𑒕𑒱, 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒮𑒰𑒧𑒢𑓂𑒞𑒲 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒦𑒴𑒧𑒱 𑒂 𑒡𑒢𑒣𑒩 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒠𑒹𑒯𑒣𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒧𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒮𑒱𑒏𑒞𑒰𑒧𑒹 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒙𑒱𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒢 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒰𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒏𑒹𑒿 𑒠𑒼𑒮𑒩𑒰𑒏 𑒃𑒔𑓂𑒕𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒑𑒾𑒝 𑒧𑒰𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒧𑒢𑓂𑒞𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒎𑒣𑒔𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒂𑒩𑓂𑒟𑒱𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒰𑒢 𑒋𑒯𑒢 𑒣𑒳𑒩𑒳𑒭𑒞𑓂𑒫𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓁 𑒮𑒧𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞।

𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒁𑒣𑒩𑒰𑒡𑒏 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒱𑒏 𑒫𑒰 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒵𑒞𑒱𑒧𑒹 𑒏𑒧𑒲 𑒂𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒧𑒰𑒡𑓂𑒨𑒧 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒢𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒏 𑒖𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒩𑒫𑒱𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒥𑒳𑒗𑒥𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒱 𑒖𑒰𑒋, 𑒞𑒿 𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰 𑒣𑒲𑒕𑒹 𑒕𑒴𑒙𑒱 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒯𑒲 𑒫𑒱𑒫𑒹𑒔𑒢𑒧𑒹 𑒏𑒰𑒩𑒝-𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒂 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒄 𑒠𑓂𑒫𑒻𑒡𑒞𑒰 '𑒢𑒫𑒰𑒩𑒧𑓂𑒦'𑒏 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒞 𑒢𑒫𑒔𑒹𑒞𑒢𑒰-𑒫𑒱𑒧𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒏𑒮𑒾𑒙𑒲 𑒥𑒢𑒱 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 : 𑒖𑒹 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒮𑒯𑒧𑒞𑒱 𑒂 𑒑𑒩𑒱𑒧𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞, 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒢𑒥 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒨𑒳𑒑 𑒏𑒯𑒥 𑒏𑒞𑒹𑒏 𑒅𑒔𑒱𑒞?

𑓑𑓑. 𑒣𑒪𑒰𑒨𑒢 : 𑒮𑒰𑒯𑒮𑒏 𑒁𑒦𑒰𑒫 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒩𑒝𑒢𑒲𑒞𑒱

𑒏𑒫𑒱𑒞𑒰-𑒮𑓀𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒯𑒱𑓀𑒮𑒰𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒩𑒫𑒱𑒏 𑒑𑒰𑒧 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒱 𑒖𑒰𑒋𑒥𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏-𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑓂𑒝 𑒥𑒢𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒪𑒰𑒨𑒢 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒏𑒹𑒿 𑒞𑒰𑒞𑓂𑒏𑒰𑒪𑒱𑒏 𑒖𑒫𑒰𑒥𑒠𑒹𑒯𑒲 𑒮𑒿 𑒠𑒴𑒩 𑒪𑓄 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍 𑒁𑒞𑒲𑒞 𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒧𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞। 𑒩𑒫𑒱𑒏 𑒑𑒰𑒧𑒮𑒿 𑒠𑒴𑒩𑒲 𑒍𑒏𑒩 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒰𑒩𑒑𑒞 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒮𑒢𑒲𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒢𑒯𑒱; 𑒍 𑒠𑒼𑒭𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞𑒱 𑒫𑒰 𑒮𑒧𑒰𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒏𑒪𑓂𑒣 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒢𑒯𑒱।

𑒩𑒫𑒱 𑒖𑒯𑒱𑒨𑒰 𑒫𑒰𑒣𑒮 𑒁𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒞𑒰𑒥𑒞 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒥𑒠𑒪𑒱 𑒑𑒹𑒪 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒮𑒧𑒨-𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑒰𑒪𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒧𑒰𑒖 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒏𑒹𑒿 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒚𑒰𑒜𑓃 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒯𑒻𑒞; 𑒬𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒁𑒣𑒢𑒰 𑒑𑒞𑒱 𑒮𑒿 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒩𑒫𑒱𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒧𑒹 𑒒𑒙𑒢𑒰-𑒣𑓂𑒩𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒔𑒪𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒪𑒰𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒍 𑒁𑒣𑒢 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒯𑒼𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰 𑒐𑒼𑒃𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒢𑒰𑒨𑒏𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒣𑒾𑒩𑒳𑒭𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒧𑒱𑒟𑓂𑒨𑒰 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒟𑒰 𑒋𑒯𑒱 𑒜𑓀𑒑𑒮𑒿 𑒔𑒳𑒢𑒾𑒞𑒲 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓑𑓒. 𑒫𑒰𑒣𑒮𑒲 𑒂 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 : 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒥𑒼𑒡𑒏 𑒫𑒱𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩𑒞𑒰

𑒩𑒫𑒱𑒏 𑒫𑒰𑒣𑒮𑒲𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒯𑒛𑓃𑒣𑒥𑒰𑒏 𑒨𑒼𑒖𑒢𑒰 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒥𑒰𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒰𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒢 𑒮𑒰𑒧𑒢𑓂𑒞𑒲 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒰𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩-𑒂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒁𑒮𑓂𑒧𑒱𑒞𑒰 𑒂 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒬𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒮𑓀𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒥𑒲𑒔𑒏 𑒞𑒢𑒰𑒫

উদ্‌ঘাটিত কবৈত অছি। সম্পত্তিক অধিকাব ব্যক্তিক নিজী মামলা সন দেখাওত অছি, মুদা গ্রামীণ সামাজিক ব্যবস্থামে ও সংসাধনক বিতবণ, শ্রমিকক স্থিতি আ সম্প্রদায়পব নিয়ন্ত্রণসঁ জুড়ল বহৈত অছি।

বরি যদি অপন অধিকাবক বক্ষা কববাঁমে উদাসীন বহৈত ছথি, তঁ ওা উদাসীনতা নৈতিক উদাত্তা আ নির্ণয়হীনতা দুনূক রূপমে ব্যাখ্যায়িত ভহ সকৈত অছি। অধিকাব হাগরঁ সদৈর সামাজিক ন্যায় নহি, কাবণ সম্পত্তি ককব হাথমে জাএত, ওকব উপযোগ কোনা হোএত, আ আশ্রিত রক্ষক স্থিতি কী হোএত—ওা প্রশ্ন অন্তর্নিহিত বহি সকৈত অছি। সাহিত্যিক নায়কক মূল্যাঁকন এহি ঠাম নিজী বৈবাগ্যক অনঁকাবক বঁদনা সামাজিক পবিণামক আধাবপব হোয়াঁক চাহী।

১৩. স্বধাবরাদী রওরা আ পবিবর্তনক রাস্তবিক সম্ভাবনা

বরি দ্বাবা সামাজিক শোষণ, ভ্রান্তি আ গামক স্বধাবক চর্চা কবয়াঁক উল্লেখ ভেঠৈত অছি, মুদা ষ্মনকব আচবণ ওহি ঘোষণাসঁ নগাতাব মেল নহি খাওত। ওা অসংগতি উপন্যাসক আলোচনাত্মক কেন্দ্ব অছি। স্বধাবরাদ জঁ মাত্র সজ্জন ব্যক্তিক নেক ভাবাপব আধাবিত বহৈত অছি, তঁ সামাজিক সংবচনামে নিহিত শোষণক স্রোত বঁদনবঁ কঠিন হোওত অছি। নব সমাজ নেন অধিকাবক পুনর্বিতবণ, সম্প্রদায়কো নির্ণয়কাবী ভাগীদাবী আ সত্তা-বিবোধী সংগঠন আবশ্যক অছি।

'গামক নক্সা বঁদনি দেবঁ' এক আকর্ষক প্রতিজ্ঞা অছি, মুদা নক্সা বঁদনয়বাঁক অর্থ পক্কী সড়ক অথবা ভবনক বঁদনারসঁ বেঁসী হোয়াঁক চাহী। জাতিগত পদানুক্রম, স্ত্রীক সামাজিক স্ববক্ষা, শ্রমক মূল্য আ প্রতিনিধিত্বক প্রশ্ন জসক তস বহনাসঁ নবঁ রূপমে প্রবান দমন জাবী বহি সকৈত অছি। বরিক স্বধাবরাদী ভাষা এহি কসৌটীপব অধুবী প্রতীত হোওত অছি। এতিক আলোচনাত্মক মহত্ত্ব এহি অধুবাপনকেঁ দৃষ্ট বঁনাবঁয মে অছি।

১৪. সামন্তী সংস্কাবক দীর্ঘায়ু : ব্যক্তি বঁদনৈএ, সম্বন্ধ নহি

'নরাবম্ভ'ক সমাজশাস্ত্রীয় বিবেচনমে 'সংস্কাব' শব্দ মহত্ত্বপূর্ণ অছি। সমাজ কেরল কানূন, ভূমি-ব্যবস্থা অথবা বাজনীতিক পদক জোড় নহি; ওকব নিবন্তবতা ব্যক্তিক আচবণ, আশা, ভয আ নৈতিক তর্কমে সেহো স্থাপিত বহৈত অছি। সামন্তী ব্যবস্থা ঔপচাবিক রূপসঁ কমজোব ভেনাক বাঁদো বরিক পুরুষ-অধিকাবক মানসিকতা, সম্পত্তি-সংবঁক্ষী অস্থিব ব্যবহাব আ সামাজিক স্বধাবক অভিভাবকরত্ত ভাষা প্রবান সংস্কাবক অরশেষ সংকেত কবৈত অছি।

এহি কাবণ উপন্যাসক রাস্তবিক পবিবর্তন কেরল শ্রীকান্তক শক্তিক হ্রাস নহি। অসলী প্রশ্ন অছি জে বরি আ ষ্মনকব সামাজিক রক্ষা ওহি অসমানতাসঁ বৌদ্ধিক-মনোবৈজ্ঞানিক দূবী বঁনা পবৈত ছথি রা নহি। জাতি আ লিংগক প্রশ্নপব ওহি দূবীক প্রমাণ বিঁনা নব আবম্ভক ঘোষণা অবিশ্বসনীয় বহৈত অছি।

১৩. দলিত চেতনা : তেসব খণ্ডক নৈতিক কেন্দ্ব

তেসব খণ্ডমে দলিত সম্প্রদায়ক মর্ম আ নরচেতনাক উভাবক উল্লেখ পূর্ববর্তী সমীক্ষামে বিশেষ বঁনসঁ কএল গেল অছি। ওা মাত্র কথা কেঁ সংরেদনাপূর্ণ বঁনাবঁয নেন উপেক্ষিত পাত্রকেঁ সোঝাঁ আনবঁ নহি। জাতি-আধাবিত শ্রেণীকবণক বিরুদ্ধ আত্মসম্মান, সামাজিক অধিকাব আ সামূহিক চেতনাক প্রশ্ন উপন্যাসক ব্যাপক পবিবর্তন-দৃষ্টিকেঁ নবঁ আধাব দৈত অছি। সামন্তী 'গৌবর'ক বিঘটন তখন ওতিহাসক প্রগতি কহল জাএত জখন ওহি ব্যবস্থাসঁ বঁচিত সমূহকেঁ অপন ভরিষ্য তয কবয়াঁক অধিকাব ভেঠত।

তেসব খণ্ডক মহত্ত্ব এহি নেন অধিক অছি জে নব আবম্ভক দাবাকেঁ ববিক বাজিগত আত্মশ্লাঘা সঁ সুতন্ত্র বনাবैত অছি। যদি সমাজক উপেক্ষিত বন্ধ সুয়ং সক্রিয় ঐতিহাসিক পক্ষ বনैত অছি, তঁ পবিবর্তনক বাহক এক সামন্তী উত্তবাধিকাবী নহি বহি কহ সামূহিক সম্প্রদায় বনैত অছি। এহি দৃষ্টিসঁ তীন খণ্ডক সংবচনা নাযকক জীবনীসঁ বাহেব নিকনি শক্তি-সংবন্ধক পবিবর্তনক আখ্যান বনযবাক সম্ভাবনা প্রাপ্ত কবৈত অছি।

১৬. দনিত সংবেদনা আ দনিত বাজনীতিক কর্তৃত্বক ভেদ

দনিত জীবনক প্রতি করুণা আ দনিত সম্প্রদাযকেঁ নির্ণাযক কর্তা মানব দুনূ অনগ সাহিত্যিক ক্রিযা ছথি। করুণামূনক চিত্রণ পীড়াক তীব্রতা বাঙ কবি সকৈত অছি, মুদা পীড়িতকেঁ সুয়ং নির্ণযকর্তা মানন গেন বিনা সামাজিক ন্যায অধুবা বহৈত অছি। এহি কাবণ ‘নবাবম্ভ’ক তেসব খণ্ডক অধ্যযনমে ঙা দেখব নির্ণাযক অছি জে দনিত পাত্র সুয়ং প্রশ্ন উঠবैত, নির্ণয কবৈত আ সমূহগত কার্ববাঙামে সহভাগী হোঙত ছথি কি নহি।

পূর্ববর্তী আনোচনা ‘দনিত নবচেতনা’ক স্ফুবণ পহিচানैত অছি। এহি পহিচানক গহন বিস্তাব এহি প্রশ্নসঁ সম্ভব অছি : চেতনাক কপ কেবন নৈতিক জাগবণ অছি অথবা সংসাধন, সম্মান আ বাজনীতিক ভাগীদাবীক নব দাবা? একঠা সামাজিক উপন্যাসক পবিবর্তনকাবী শক্তি এহি দূসবে ধবাতনপব অধিক প্রখব হোঙত অছি। এতয দনিত বিমর্শ বাহেবী সিদ্ধান্তক আবোপণ নহি, গ্রতিক ত্রিখণ্ডীয অর্থ-বিকাসসঁ নিকনैত প্রশ্ন বনैত অছি।

১৭. ‘উত্থান–পতন–পুনর্জাগবণ’ক আনোচনাত্মক পুনর্বিচাব

তীন খণ্ডক কথা-বিকাসকেঁ উত্থান, পতন আ পুনর্জাগবণক ক্রমমে পঢ়বাক প্রচনিত পদ্ধতি উপযোগী অছি; মুদা এহি শীর্ষসভক অর্থ আনোচনাত্মক কপেঁ স্থিব নহি। পহিন চবণক উত্থান সামন্তী বন্ধক উত্থান অছি, সমূচা সমাজক নহি। দোসবক পতন কেবন পুবান ঘবানাক গবিমা-হ্রাস নহি, আ নব অবসববাদক উভাব সেহো অছি। তেসবক পুনর্জাগবণ জঁ দনিত সম্প্রদাযমে কেন্দ্রিত অছি তঁ ও পিছুনা দুনূ চবণক নৈতিক সীমা উজাগব কবৈত অছি।

এহি প্রকাব কথাত্মক ক্রম বৈখিক প্রগতিক উস্রে নহি, সামাজিক মূন্যাঁকনক পুনর্বাবস্থা বনি উঠৈত অছি। জে অতীত ককবো নেন সুর্ণযুগ ছন, ও দোসবাক নেন শোষণক সময ভহ সকৈত অছি। জে বর্তমান পুবান অভিজাতক নেন বিনাশ অছি, ও বঁচিত বন্ধ নেন বিকন্পক উদ্‌ঘাটন বনি সকৈত অছি। ভবিষ্যাক ‘নবাবম্ভ’ তেঁ বন্ধ-বিশেষক স্মৃতি সঁ ঊপব উঠি সাম্মা সামাজিক ন্যায পব ঠিকবাক মাঁগ কবৈত অছি।

১৮. কবিতা আ ববি : প্রেমক বদনা পশ্চাত্তাপক সম্বন্ধ

ববি আ কবিতাক অন্তিম সম্বন্ধকেঁ প্রেমক সহজ পুনর্মিনন মানন নহি জা সকৈত। উপনব্ধ আনোচনাত্মক বিবেচনমে ও সম্বন্ধ পশ্চাত্তাপসঁ সম্বদ্ধ কহন গেন অছি। এহি ভেদক নৈতিক অর্থ গম্ভীব অছি। পছতাবা অপবাধ-বোধক সম্ভাবিত আবম্ভ ভহ সকৈত অছি, মুদা ও পীড়িতক ক্ষতিপূর্তি অথবা স্বীকৃতি অপনে-আপ প্রাপ্ত নহি কবৈত। এহিসঁ গ্রতিমে প্রেমক বোমানী নিষ্কর্ষক সম্ভাবনাপব প্রশ্ন উঠৈত অছি।

স্ত্রীক বিরুদ্ধ হিংসাক বাদ সম্বন্ধক পুনর্স্থাপনাক আনোচনামে ‘ক্ষমা’ক বিচাব সেহো সাবধানীসঁ কবতবাক চাহী। ক্ষমাক নির্ণয কেবন পীড়িতক সুতন্ত্র অধিকাব হোঙত অছি। কথা জঁ পুরুষক পছতাবাকেঁ মুখ্য উপনব্ধি বনবৈত অছি, তঁ নাযিকাক অনুভব গৌণ পড়বাক জোখিম উপস্থিত হোঙত অছি। দোসব দিস, সম্বন্ধক ভীতব গহিব দবাবক বোধ পাঠককেঁ হিংসাক অপবিবর্তনীয পবিণাম সমমবৈত অছি। এহি নৈতিক তনাবমে ববি-কবিতা সম্বন্ধক গহব অর্থ খুনৈত অছি।

१९. वरिक नायकत्व : पूर्ववर्ती समीक्षाक महत्त्वपूर्ण मतभेद

सुधांशु शेखर चौधरी 'ई बतहा संसार'क प्रणव आ 'नवारम्भ'क वरिक तननामे वरिक चरित्रकेँ अधिक समर्थ मानैत छथि, कारण सह प्रकृष्ठ भेलाक बाँद वरिमे कम-सँ-कम संघर्ष लेल सन्नद्ध होयबाक प्रवृत्ति देखाओत अछि। एहि तननाक महत्त्व एहि ठाम अछि जे साहित्यिक नायकत्व नैतिक निष्कलंकताक बराबर नहि मानल गेल अछि। नायकक असफलताक बीच प्रतिक्रिया आ प्रतिरोधक क्षमता देखल गेल अछि।

मुदा ओ प्रशंसाक संग स्नेकर आपत्ति सेहो छलनि जे अन्तिम नाटकीयता वरिक संघर्षकेँ पर्याप्त रूपेँ स्पष्ट नहि करैत आ घटिक कनात्मक प्रभाव घटबैत अछि। एहि आपत्तिकेँ गम्भीरतासँ लेब आवश्यक अछि। जे पात्र ऐतिहासिक परिवर्तनक राहक बनबाक संकेत दैत अछि, ओकर संघर्ष जँ कथानकमे परिणाममूलक रूप प्राप्त नहि करैत, तँ नायकत्वक दावामे विधि बहि जाओत अछि। आलोचनाक असली प्रश्न वरि नायक छथि वा नहि, एहि बाँओनवीमे सीमित नहि; कथात्मक संरचना स्नेकर सम्भावनाक विश्वसनीय पुष्टि करैत अछि कि नहि, से अछि।

२०. अरुण कुमार झाक समाजशास्त्रीय विवेचन : योगदान आ सीमा

ड. अरुण कुमार झा 'मैथिली उपन्यासक समाजशास्त्रीय दृष्टि अध्ययन'मे उपन्यासक तीन खण्डक सहावे सामन्ती पतन, नव व्रष्ट सामाजिक संस्कृति आ दलित वर्गक उदीयमान चेतनाक अर्थ स्पष्ट करैत छथि। श्रीकान्त चौधरी, एकरानी चौधरी, हरिश्चन्द्र मिश्र, महेश मास्टर आ वरिक भूमिका पर ध्यान दैत ओ वर्गीय असमानता तथा सुधारवादक सीमापर जोर बखैत छथि। स्नेकर अध्ययनक मुख्य उपलब्धि ओ अछि जे घटिक घटना-क्रमकेँ सामाजिक परिवर्तनक दीर्घ प्रक्रियासँ जोड़ि देखल गेल अछि।

स्नेकर आलोचनामे वरि लेल कठोर नैतिक विशेषण प्रयुक्त भेल अछि। एहन विशेषण पात्रक असफलता प्रति तीव्र असहमति जाहिर करैत अछि, मुदा साहित्यिक मूल्यांकनमे नैतिक निन्दा मात्र पर्याप्त नहि। वरिक हिंसा, भय, पलायन आ सुधारवादी भाषा केहन सामाजिक कारणसँ बनैत अछि, ओकर अलग-अलग विश्लेषण अधिक फलदायी अछि। निन्दात्मक भाषा अनचाहे पात्रक मनोवैज्ञानिक जटिलताकेँ सीमित कए सकैत अछि। तेँ सामाजिक आलोचनाक न्यायपूर्ण विस्तार लेल उत्तरदायित्वक स्पष्टता आ कारण-दृष्टि दुनू आवश्यक अछि।

२१. उमेश मंडलक संवेदनात्मक पाठ

उमेश मंडल 'मैथिली उपन्यास साहित्यमे संवेदनाक स्वर' नामक आलेखमे 'नवारम्भ'क तीन खण्डकेँ उत्थान, पतन आ पुनर्जागरणक प्रक्रियासँ जोड़ैत छथि आ तेसर खण्डमे दलितक मर्म तथा संवेदनाक उभार विशेष रूपसँ चिह्नैत छथि। एहि मूल्यांकनसँ वचनाक मानवीय केन्द्रपर ध्यान जाओत अछि। ओतिहासक रूपान्तरण केवल संस्थागत घटना नहि, अनुभवक संसार बदलबाक प्रक्रिया सेहो अछि।

तथापि संवेदनाक स्वरकेँ सामाजिक क्रियाशीलतासँ जोड़ि पढ़ब आवश्यक अछि। दलितक पीड़ा देखब एकटा चरण अछि, दलितक अधिकार आ आत्मनिर्णयकेँ घटिक नव ऐतिहासिक केन्द्र बनबैत देखब दोसर चरण। उमेश मंडलक दृष्टि एहि दूसरे प्रश्नक दिश एक उपयोगी प्रवेशद्वार दैत अछि।

२२. 'नवारम्भ' आ 'ई बतहा संसार?' : प्रणव–वरि तननाक औचित्य

प्रभासक तेसर आ चारिम उपन्यासमे नायकक नैतिक आचरणपर उठैत प्रश्न एक सम्भावित साम्य सूत्र अछि। 'ई बतहा संसार?'मे प्रणव शोषणक प्रत्यक्षदर्शी होअतहुँ निर्णायक प्रतिरोधसँ दूर बहैत अछि। 'नवारम्भ'मे

वरि सामन्ती संस्कारक रक्षक बनि सूर्य हिंसा करैत अछि, जेना पलायन, रूपसी आ स्वभाववादी आकांक्षाक विरोधाभासमे फँसैत अछि। एहि कारण द्वन्द्वकेँ समान नैतिक स्थितिक पात्र मानल नहि जा सकैत।

प्रश्नक दुर्बलताक केन्द्र अन्याय देखिकइ पर्याप्त प्रतिक्रिया नहि देबऽ होअत अछि; वरिक संकटमे सक्रिय अन्यायक उत्तरदायित्व सेहो शामिल अछि। एहि भिन्नताकेँ मिठ्ठा देनासँ तननाक अर्थ नष्ट भइ जाअत अछि। स्वभाष्य शेखर चौधरीक वरिक संघर्ष-सन्नद्धता पर बल उपयोगी अछि, मुदा वरिक अपराधक आलोचना ओकरा सँ सूतन्त्र आवश्यक बनैत अछि। सामाजिक परिवर्तनक साहित्यिक कथा जँ नैतिक उत्तरदायित्वक प्रश्न असमान स्तर चिन्हैत अछि, तखनहि ओकर नायक-विवेचन विश्वसनीय बनैत अछि।

२३. पात्रक भाषा आ विचारक भाषाक बीचक दूरी

सामाजिक उपन्यासमे पात्रक कथन लेखकक अन्तिम निर्णय नहि मानल जा सकैत। सामन्ती परम्पराक पक्षमे बजैत व्यक्ति, नव प्रतिष्ठाक आत्मप्रशंसा करैत व्यक्ति आ स्वभावक भाषा अपनबैत व्यक्ति—सभ अपन-अपन स्थिति सँ सचक दावा प्रस्तुत करैत छथि। ग्रतिक आलोचना एहि दावासभक पारस्परिक विरोधसँ विकसित होअत अछि।

वरिक स्वभाववादी शंका आ स्मनकर व्यवहारक बीचक दूरीक विशेष महत्त्व अछि। यदि उपन्यास एहि दूरीकेँ विडम्बना बनबैत अछि, तँ वचनाक यथार्थवाद सघन होअत अछि। मुदा जे स्थितिमे कथा केवल नायकक भाषणकेँ मान्य मानि लैत अछि, ओतय शिल्पगत दुर्बलता प्रवेश करैत अछि। संवादक कलात्मक सफलता दावाकेँ पृष्ठ करब मात्र नहि, पात्रक आत्मभ्रम उजागर करब सेहो अछि।

२४. कथाकाल आ सामाजिक संक्रमणक गति

तीन खण्डक नाम अलग-अलग कालखंड आ सामाजिक अवस्थाकेँ सूचित करैत अछि। समयक एहि विस्तारसँ लेखककेँ एक घराना, ओकर आसपास बनैत सम्बन्ध आ उपेक्षित समुदायक बदलबैत चेतना केँ ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य देबाक अवसर भेटैत अछि। कथा समयक ओही लम्बाईमे व्यक्तिक मानसिक परिवर्तन आ संरचनाक सामाजिक परिवर्तनक गति समान नहि होयबाक संकेत दैत अछि।

वरिक पलायन आ रूपसी एहि असमान गतिक स्पष्ट बिन्दु अछि। ओ बदलल गाम देखैत छथि, मुदा अपन संस्कारसँ पूर्ण मुक्त भेल छथि कि नहि, ई प्रश्न बचल रहैत अछि। सामाजिक संस्थाक परिवर्तित नक्शा मात्रसँ नैतिक चेतनाक नव जन्म प्रमाणित नहि होअत। समयक कलात्मक उपयोग एहि द्वैध परिवर्तनकेँ पाठकक सोझाँ रखैत अछि।

२७. यथार्थवादक उपलब्धि : सामाजिक अवशेषक साक्षात्कार

'नवारम्भ'क सामाजिक यथार्थवादक महत्त्व प्रधान सामन्ती व्यवस्था समाप्त भेलाक बाद नव अन्याय किदैक पसरैत अछि, से प्रश्न उठायबामे अछि। पतनक बाद विजि उत्पन्न होअत अछि; ओकरा भवय लेल पूर्वसत्ताक संस्कार धारण कएने नव लाभार्थी सोझाँ अबैत छथि। एहि संधिकालमे स्त्रीक देह, दलितक श्रम आ भूमिक अधिकार सामाजिक प्रतिस्पर्धाक लक्ष्य बनि सकैत अछि।

ई उपन्यास परिवर्तनकेँ स्वीकृतिकरणक एक क्षण नहि, असमान शक्तिसभक लम्बा संघर्षक रूपमे समझबाक अवसर दैत अछि। सामान्य सामाजिक इतिहासमे जे रक्ष उत्तराधिकारी अथवा प्रशासनिक मध्यस्थक रूपमे नाम पबैत

ঋছি, উপন্যাস ওকব ঋন্তস্থত ঋনৈতিক ঋরসবরাদ পহিচানয নেন প্রেবিত কবৈত ঋছি। তকব সাহিহিক শক্তি এহি রিবোধাভাসক নির্মাণমে নিহিত ঋছি।

২৬. কনাত্মক সীমা : বরিক মনোরৈজ্ঞানিক ঔচিহ ঋা ঋন্তক নাটকীযতা

বরিক চবিত্রপব উঠন প্রশ্ন উপন্যাসক মহত্ত্বপূর্ণ কনাত্মক ঋানোচনা ঋছি। সামন্তী হিংসামে নিপ্ত পাত্রক স্বধাবরাদী ভাষামে প্ররেশক মনোরৈজ্ঞানিক মাস্ক কতেক স্পষ্ট ঋছি? ওকব ঋপবাধরোধ কেহন ক্রিয়ামে পবিণত হোঞত ঋছি? সংঘর্ষক ঘোষণা তথা রাস্তরিক সংঘর্ষক রীচ কথাত্মক সেত কতেক রিশ্বসনীয রনৈত ঋছি? এহি সভ প্রশ্নক উত্তব উপন্যাসক সংবচনাত্মক সফনতা নির্ধাবিত কবৈত ঋছি।

স্বধাংশু শেখব চৌধবী দ্বাবা ঋন্তিম নাটকীযতাক সীমা চিন্হরাওন গেন ঋছি। ঞ ঋানোচনা স্বীকাব কবরাক সংগ এহো ধ্যানমে বাখরঁ ঋারশ্যক জে নাযকক ঋপূর্ণতা ঋপনে-ঋাপ ত্রুটি নহি। উপন্যাস যথার্থক রিবোধাভাস দেখেবাক নেন কখনো সংকল্প ঋা পবিণামক রীচ দূবী রনৌনে বখি সকৈত ঋছি। সমস্যা তখন হোঞত ঋছি জখন পাত্রক রদনৈত নির্ণযক পর্যাপ্ত কথাত্মক ঔচিহ নহি মিনৈত। এহি কাবণ বরিক ঋসফনতা ঋা নেখকক শিল্পগত ঋসফনতাকেঁ সমানার্থী মানরঁ উচিত নহি।

২৭. দনিত নরচেতনাক সীমা : প্রতিনিধিত্বক প্রশ্ন

তেসব খণ্ডমে দনিত চেতনাক উভাবক ঋানোচনাত্মক উন্নেখ গুতিক সামাজিক মহত্ত্ব বেখাংকিত কবৈত ঋছি। মুদা শোষিত সম্প্রদাযক সাহিহিক প্রতিনিধিত্বক প্রশ্ন এহি ঠাম সমাপ্ত নহি হোঞত। কে কথা কহৈত ঋছি? দনিত ঋন্বভরকেঁ ককব নজবিসঁ দেখাওন গেন ঋছি? পবিরর্তিত সমাজক নির্ণযকর্তা কে রনৈত ঋছি? এহন প্রশ্ন উপন্যাসক নোকতান্ত্রিক সম্ভারনা পবখরাক মানদণ্ড ঋছি।

দনিত সংরেদনাকেঁ কেরন উচরর্ণীয নাযকক নৈতিক জাগবণক পৃষ্ঠভূমি রনা দেনাসঁ উপেক্ষিতক ঞতিহাস ফেব রাহবী দৃষ্টিমে সীমিত ভঃ জাএত। গুতিক ত্রিখণ্ডীয যোজনামে তেসব খণ্ডক স্বাযত্ত মহত্ত্ব এতয ঋছি জে ও কথাক কেন্দ্র রদনরাক ক্ষমতা বখৈত ঋছি। সামাজিক 'নরাবম্ভ'ক ঋর্থ দনিত সম্প্রদাযক ঋপন কর্তৃত্বসঁ নির্ধাবিত হোএরাক চাহী, নহি তঁ বচনা ফেব একটা ঋভিভারকরত স্বধাবরাদমে ঘুমি ঋাএত।

২৮. সমকানীন ঋর্থ : নর বাজ, প্রবান ঋসমানতা

সামন্তী সত্তা হটৈনাক রাদ নোকতান্ত্রিক সংস্থাক রিস্তাব ভেন, মুদা জাতিগত ঋসমানতা, নিংগ-ঋাধাবিত হিংসা ঋা বাজনীতিক সংবক্ষণক সংস্কৃতি ঋনেক কপমে জীরিত বহি সকৈত ঋছি। 'নরাবম্ভ' এহি নিবন্তবতাক সাহিহিক রোধ দেরাক ক্ষমতা বখৈত ঋছি। নর ভাষা, নর পদরী, নর যোজনা ঋা নর বাজনীতিক নেতৃত্ব ঋপনে-ঋাপ সমাজক নৈতিক জন্মক প্রমাণ নহি।

গুতিক সমকানীন প্বনর্পাঠ এহি নেন মহত্ত্বপূর্ণ ঋছি জে বরিক স্বধাবরাদী দারাক তননা সামাজিক ন্যাযসঁ কএন জা সকৈত ঋছি। স্ত্রীক সহমতি, জাতিগত গবিমা ঋা সংসাধনপব ন্যাযপূর্ণ পহুঁচ যথার্থ পবিরর্তনক কসৌটী ঋছি। জখন নর রারস্থা এহি কসৌটীপব খবী নহি উতবৈত, তখন 'নরাবম্ভ' শব্দ উপন্যাসমে প্রশ্নরাচক রাংগাক ঋর্থ সেহো গ্রহণ কবৈত ঋছি।

२९. प्रभासक उपन्यास-यात्रामे ग्रतिक विशिष्टता

'अभिशप्त'मे मधारवर्गीय दाम्पत्य आ पुरुष-अहं, 'स्वगपुरुष'मे सार्वजनिक महानताक दाँगा, आ 'हमवा नग वहवें?'मे सामन्ती प्रभाव, शोषण तथा नायकक निष्क्रियता साहित्यिक चिन्ताक विविध आधाव प्रस्तुत कवैत अछि। 'नराबम्भ' एहि प्रसंगसभकेँ ओतिहासक अधिक विस्तृत फलकपव एकत्र कवैत अछि। एक घवानाक उत्थान-पतन सँ दलित सम्वदायमे नरचेतना धवि पक्षँचबाँक संवचना ग्रतिक विशिष्टता अछि।

एहि विस्तावमे उपन्यासक दृष्टि राक्ति-केन्द्रित नैतिक संकटसँ सामूहिक सामाजिक पुनर्वचनाक प्रश्न धवि वँढ़ैत अछि। म्वदा वरिक चविव्र पाछाँ छोड़ि देवं नहि, वँन्कि अपन सामन्ती संस्कावक कावण ऐतिहासिक वँदनावकेँ जठिन वँनवैत अछि। एतय प्रभासक सामाजिक यथार्थवादक महत्त्वपूर्ण द्वन्द्व अछि : पुवान वर्चस्व समाप्त होअतक्षँ ओकव मानवीय वाहक नवँ समाजक निर्माणमे उपस्थित वहैत छथि।

३०. निष्कर्ष : सचम्वच नव श्रेकुआतक शर्त

'नराबम्भ' सामन्ती अतीतक स्मवण, ओकव पतनक विडम्बना आ दलित चेतनाक उभावकेँ एकहि कलाम्केक ओतिहासमे जोड़वाँक महत्त्वाकाँक्षी उपन्यास अछि। 'हवेली मोहनपुव' सँ 'नंका मोहनपुव' आ 'नराबम्भ' धवि यात्रा केन्द्रीय कपसँ सत्ता आ नैतिकताक वँदलैत सम्बन्धक यात्रा अछि। श्रीकान्त चौधवी पुवान मर्यादाक वक्षक छथि; एकरानी चौधवी, हविश्चन्द्व मिश्र आ महेश मास्टव नव अवसववादी सामाजिक क्षेत्रक प्रतिनिधि; ववि असफल स्वधावक नायकक कपमे सामन्ती संस्कावक निवन्तवता जगजियाव कवैत छथि; कविता हिंसाक पविणामक जीवित नैतिक साक्ष्य वँनैत छथि।

ग्रतिक उपलब्धि नवँ समाजक उदयकेँ पूर्व-निर्धावित विजयक कपमे नहि, अनैतिक विवासतसँ जूझैत प्रक्रियाक कपमे समझवाँक अवसव दैत अछि। ववि कविताप्रति अपवाध, ओकव पलायन, वापसी तथा पश्चात्तापक छायामे चलैत सम्बन्ध देखवैत अछि जे राक्तिक स्वधावक भाषा अहिंसक आ समानतामूलक वावहावक विकल्प नहि। दलित नरचेतना एहि सीमाकेँ पाव कवैत सामूहिक कर्तृत्वक सम्भावना प्रस्तुत कवैत अछि।

तथापि उपन्यासक शिल्पपव प्रश्न वँचल वहैत अछि : ववि नैतिक पविवर्तनक मनोवैज्ञानिक आधाव, हिंसाग्रस्त स्त्रीक स्वतन्त्र आवाजक स्थान, तथा अन्तिम नाटकीयताक सामाजिक औचित्य। एहि सीमाक आलोचनाक बावजूद ग्रतिक विशिष्ट साहित्यिक महत्त्व अक्षुण्ण अछि। 'नराबम्भ' पाठककेँ ई समझवैत अछि जे नव स्वगक घोषणा पुवान हवेलीक पतनसँ नहि, वँचित मनुष्याक गविमा, स्त्रीक स्वायत्तता आ सामाजिक न्यायकेँ वावहावमे प्रतिष्ठित कववाँसँ सार्थक होअत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

चौधवी, प्रभास कुमाव। 'नराबम्भ'। प्रभास समग्र (उपन्यास)। सम्पादक ड. वन्दना चौधवी। पिंडावुछ, दवभंगा : ज्योत्स्ना प्रकाशन, २०१७।

मा, अरुण कुमाव। मैथिली उपन्यासक समाजशास्त्रीय दृष्टि अध्ययन। पुणे : ग्रपा-दृष्टि पब्लिकेशन्स। ISBN 978-81-19149-27-8।

मंडल, उमेश। 'मैथिली उपन्यास साहित्यमे संवेदनाक स्वव'। विदेह, अंक ७४, १७ जनववी २०११, भाग चावि। https://videhajournal.blogspot.com/2011/01/part-iv_31.html

চৌধবী, স্বধাংশু শেখব। 'নরাবম্ভ' সম্বন্ধী প্বস্তক-পবিচয। মিথিনা মিহিব, ৬ মঙা ১৯৭৯। থকুণ হুমাব মাক উপর্যুঙ থধাযনমে চর্চিত।

মৈথিনী জিন্দারাঁদ। 'প্রভাসোস্ের পব সাহিহিক সমাগম—দেশী ভবি সঁ জ্বঠনা দিগ্গজ সাহিহকাব'। ২২ হুবরবী ২০১৭।
https://maithilijindabaad.com/?p=7696
রিদেহ—প্রথম মৈথিনী পাক্ষিক ঙা-পত্রিকা। 'প্রভাস হুমাব চৌধবী : সাহিহিক পবিচয এরঁ গ্রতি-সূচী'।
https://videha-ejournal.github.io/videha/ratna.htm
উপন্যাস / সমীক্ষা ৩

৩. 'বাজা পোখবিমে কতেক মছবী?' : নোককথাক প্রতিবোধ, ভাস্কবক সাঁস্গ্রতিক ত্রাসদী থা সামন্তী সমাজক নৈতিক রিঘঠন

প্রভাস হুমাব চৌধবীক উপন্যাসক রিস্তৃত সাহিহিক সমীক্ষা

সাবাঁশ

প্রভাস হুমাব চৌধবীক 'বাজা পোখবিমে কতেক মছবী?' থাধুনিক মৈথিনী উপন্যাসক ওহি রিচাবোত্তেজক প্ররৃত্তিক উদাহবণ থছি, জাহিমে সামাজিক থন্যাযক প্রতিবোধক সম্ভারনা থা প্রতিবোধী ব্যক্তিক পবাজয একহি কথাত্মেক সঁসাবমে উপস্থিত থছি। কথাক উপনষ্ট থাবম্ভিক প্রসঁগমে ভাস্কব থপন দাদীসঁ কঠবী রাঁরাজীক নোককথা স্বনৈত থছি। সতত মাবি সহিতো চোবীক রাঁঠ বোকনিহাব রাঁরাজীক থডিগ প্রশ্ন রাঁনক ভাস্কবক ভীতব ন্যাযরোঁধ, সহক খোজ থা নৈতিক সাহসক বুঁনিযাদ বখৈত থছি। এহি নোককথাক রাঁদ প্রস্তুত সামন্তী পবিরাবক রঁশরৃত্ত, রৈভর, স্ত্রীপব থধিকাবক হিঁসক সঁস্কাব থা পাবিবাবিক রিভাজন জনজীরনক থসমান সঁবচনা উদ্ঘাটিত কবৈত থছি। ভাস্কবক থনূপ জীরনমে রিশ্বরিদ্যানয থা সার্রজনিক সঁস্থাসভক থনৈতিকতাসঁ ঠকবার এহি থাবম্ভিক নৈতিক শিক্ষাক কঠিন ঐতিহাসিক পবীক্ষা রঁনৈত থছি। প্রকাশিত থানোচনামে জ্বম্মন, বুঁবদ্ধ থা মহেন্দ্রব সন পাত্র সামাজিক দমন তথা উত্তবদাযিত্বক রিভিন্ন কপসঁ জোডন গেন ছথি। শীর্ষকক বাজা, পোখবি থা মছবীক রিম্বকেঁ সত্তা, সীমিত জীরন-স্থান থা গণনাযোগ্য প্রজাক প্রশ্নক কপমে পঢ়ন জা সকৈত থছি, যদ্যপি ঙা র্যাখ্যাত্মেক সম্ভারনা থিক, কথাক প্রত্যক্ষ রিরবণ নহি। এহি থানেখমে নোককথা-থন্তঃস্থাপন, রাঁন্যজিজ্ঞাসা, সামন্তী রঁশরৃত্ত, শোষণ, প্রতিবোধ, সঁস্থাগত সঁকট, চবিত্র-নির্মাণ, ত্রাসদী থা পূর্ররর্তী থানোচনাসঁ সঁরাদক রিশ্নেষণ কএন গেন থছি। গ্রতিক প্রমুখ উপনব্ধি থন্যাযক সোম্মাঁ নৈতিক থডিগতা বঞ্চণক কঠিনাঙাকেঁ মার্মিক রঁনাযর থছি; ওকব থানোচনাত্মেক চুনৌতী ঙা প্রশ্ন থছি জে ভাস্কবক ক্ষতিক উত্তবদাযিত্ব কেরন র্যক্তিগত দ্বঙ্গতাপব নহি, সমাজক র্যাপক মৌন থা শক্তিসঁবচনাপব কেনা নির্ধাবিত হোয।

মুখ্য শব্দ : বাজা পোখবিমে কতেক মছবী, প্রভাস হুমাব চৌধবী, ভাস্কব, কঠবী রাঁরাজী, জ্বম্মন, বুঁবদ্ধ, মহেন্দ্রব, নোককথা, সামন্তরাদ, সামাজিক প্রতিবোধ, সাঁস্গ্রতিক ত্রাসদী

১. প্রস্তারনা : প্রশ্নসূচক শীর্ষক থা সত্তাক ভাষা

'বাজা পোখবিমে কতেক মছবী?' স্বনিতহি এক রিচিত্র রিবোধ সোম্মাঁ থরৈত থছি। পোখবি জনক জীরনক্ষেত্র থছি, মুদা শীর্ষকমে পোখবিক পহিচান 'বাজা'ক সঁগ জুড়ন থছি। জনাশযক ভীতব মছবীক সঁখ্যা কে গনৈত থছি? ও সঁখ্যা জানরাঁক ওচ্ছাক কাবণ কী থছি? মছবীসভক জীরনকেঁ ককব থধিকাবক থন্তর্গত বুঁমন জাওত থছি? ঙা প্রশ্ন গ্রতিক শীর্ষককেঁ সবন গ্রামীণ কৌহুহনসঁ র্যাপক সামাজিক রাঁজনা দিস নহ জাওত থছি।

बाजा नामक सत्ता-चिह्न आ मङ्गरी नामक अपेक्षाकृत असुरक्षित जीव-जगतक बीच असमानता देखल जा सकैत अछि। एहि दृष्टिकोण एक सम्भावित आलोचनात्मक अर्थ ई अछि जे शक्तिशाली व्यक्ति प्रजाकेँ स्वतन्त्र जीवनरूपमे नहि, उपयोगक वस्तुक रूपमे देखैत अछि। मुदा एहि व्याख्याकेँ उपन्यासक प्रत्यक्ष कथन घोषित नहि कएबाक चाही; एकरा शीर्षकक अर्थ-सम्भावनाक रूपमे बूझब अधिक सटीक अछि। इतिहास प्रमाणित कथासंसारमे सत्ता आ असुरक्षाक संघर्ष एहि पठनकेँ वैचारिक आधार दैत अछि।

२. कथाक प्रारम्भमे लोककथा : अनेग कथा, साम्य नैतिक संसार

उपन्यासक उपलब्ध आरम्भक उल्लेखनीय विशेषता दादी द्वारा सुनाओल कठरी बाँराजीक कथा अछि। अन्हार रातिमे चोरी कएबाक लेल निकलल चोरसभक बाटमे बाँराजी प्रश्न पूछैत छथि। चोरीक अभियानमे बाधा उत्पन्न होइत अछि; चोर हिंसक प्रतिक्रिया दैत छथि। परन्तु चोट सहलाक बादो बाँराजी प्रश्न करब बन्द नहि करैत। एहि छोट लोकवृत्तान्तमे प्रतिरोधक असाधारण रूप विकसित होइत अछि : बाँसुरीक अथवा अस्त्रक प्रयोग नहि, बल्कि गलत क्रियाकेँ सार्वजनिक रूपेँ पहिचानबाक निर्भीक आग्रह।

लोककथा एतय सजावटी नहि। ई भास्करक बँधपलक नैतिक संसारक प्रथम सूत्र बनैत अछि। बचनाक मुख्य कथा शुरू होयबाक पहिने एक प्रश्न स्थापन जाइत अछि—सह बौनयरना व्यक्तिकेँ मारल जाय, तँ ओ अपन प्रश्न छोड़ि देत कि नहि? एहि प्रश्नक पुनरावृत्ति भास्करक परवर्ती जीवनक सामाजिक संघर्षक पूर्वाभासक रूपमे पढ़ल जा सकैत अछि।

३. कठरी बाँराजी : हिंसामे सेहो प्रश्नक निरन्तरता

कठरी बाँराजीक सन्दर्भमे सर्वाधिक चकित करनिहार बात ई नहि जे ओकरा मारल जाइत अछि, बल्कि ई जे मारल गेलोपर ओकर प्रश्न जिअल रहैत अछि। चोरसभ ओकरा डरेबाक, अपना संग नइ जाएबाक आ चुप करयबाक भिन्न प्रयास करैत छथि। मुदा बाँराजी अपन साधारण जिज्ञासाकेँ त्यागैत नहि। अपराधक माध्यमे बारम्बार उपस्थित प्रश्न अन्ततः अपराधीसभक आत्मविश्वास तोड़ैत अछि।

कठरी बाँराजीक प्रतीकमे अहिंसक प्रतिरोधक एक चरम रूप देखल जा सकैत अछि। ओ प्रतिशोधक जालमे प्रवेश नहि करैत; प्रश्नक सार्वजनिक परिणाम अपराधीपर पड़ैत अछि। कथा ओहि लोकक आश्चर्यजनक नैतिक क्षमता देखबैत अछि, जकरा मारल जा सकैत अछि, मुदा अनैतिकताक स्वीकृति लेल बाध्य नहि कएल जा सकैत। बाँराजीक 'कठरी' होयबाक अर्थ शरीर सचमुच निर्जीव होयब नहि, हिंसाक सोझाँ आत्मिक अडिगताक लोककल्पना मानल जा सकैत अछि।

४. चोरसभक 'शगुन' : अपराधक अपन नैतिक व्याकरण

चोरसभक व्यवहारमे एक सूक्ष्म सामाजिक विडम्बना अछि। ओ चोरी कएबाक अभियानकेँ 'शगुन'क भाषा सँ जोड़ैत छथि। अपराध स्वयं अशुभ नहि मानल जाइत; अपराधक बाटमे प्रश्न पूछल जाएब अशुभ मानल जाइत अछि। एहि उलटबाँसीसँ मनुष्याक आत्म-औचित्य बचबाक क्षमता उद्घाटित होइत अछि। जे काज समाजक दृष्टिमे गलत अछि, ओकर कर्ता अपनहि आचरण लेल अलग अनुष्ठान, तर्क आ शुभ-अशुभक व्यवस्था गढ़ि लैत अछि।

ई लोककथा उपन्यासक व्यापक सामाजिक संसार सँ एही कारण जुड़ैत अछि। सामन्ती प्रभुत्व, संस्थागत पक्षपात आ अनैतिक सुविधाक संसार सेहो अपन व्यवहारकेँ सम्मान, परम्परा अथवा व्यवस्था-रक्षाक नाम दइ सकैत

অছি। কঠবী রাঁরাঁজীক প্রশ্ন এহি আম্রেনির্মিত ঔচিত্যক একদম রিপবীত থিক। রাঁরাঁজী কোনো পৈঘ সিদ্ধান্ত নহি রঁখানৈত ছথি; হ্মনকব প্রশ্ন অনৈতিক কর্মক ছুপন নামকেঁ উজাগব কবৈত অছি।

৩. দাদী আ ভাস্কব : মৌখিক পবম্পবাক অন্তর্গত নৈতিক শিক্ষা

কঠবী রাঁরাঁজীক কথা দাদী স্বনরৈত ছথি আ ভাস্কব ওকব অর্থ বুঁঝয চাহৈত অছি। এহি সঁবচনামে লোকস্মৃতি আ রাঁনাজিজ্ঞাসাক সজীর সম্পর্ক অছি। দাদী পবম্পবা দ্বাবা প্রাপ্ত কথা অগিনা পীঢ়ী ধবি পহুঁচরৈত ছথি; ভাস্কব ওহি কথাকেঁ নিষ্ক্রিয শ্রদ্ধাসঁ স্বীকাব নহি কবৈত। ও প্রশ্ন কবৈত অছি জে রাঁরাঁজী যদি কাঠক ছলাহ, তঁ হ্মনকব দেহসঁ বঞ কিযৈক রঁহন আ চোট কিযৈক লাগন? এহি প্রশ্নমে লোককথাক অলৌকিক ভাষা আ রাঁনকক অনুভরজন্য তর্কক রীচ ঠকবার উপস্থিত অছি।

দাদীক উত্তব এতয নির্ণাযক অছি। ও রাঁনকক প্রশ্নকেঁ কেরন হঁসীমে টাবৈত নহি, অপিত মনুষ্যাক দেহ আ আম্রিক অজেযতামে ভেদ কবৈত ছথি। এতয কহানী পবম্পবাগত ভক্তিভারক রিষয বহি নহি জাওত; ও ন্যায, সাহস আ সহভাষণক কঠিন শিক্ষা রঁনৈত অছি। ভাস্কবক রঁচপনমে যক্তিরোঁধ আ করুণা অলগ নহি, এক-দোসবাকেঁ সমর্থ রঁনরৈত অছি।

৬. রাঁনকক প্রশ্ন : শ্রদ্ধাক প্রনর্ব্যাখ্যা

ভাস্কব প্রশ্ন কবরাঁক সাহস বখৈত অছি। দাদীক কথা স্বননাক রাঁদ ওকব জিজ্ঞাসা কঠবী রাঁরাঁজীক পীড়াক শাবীবিক যথার্থ পব টিকৈত অছি। এহি প্রশ্নসঁ বচনামে জ্ঞানক দূ রূপক সঁরাদ হোওত অছি—লোককথা দ্বাবা রূপাযিত নৈতিক অর্থ আ রাঁনক দ্বাবা পূছল গেল তথ্যাম্রেক সম্ভারনা। রাঁনক এহি দ্বনূক সঁগতি খোজৈত অছি।

এহি দৃষ্টিসঁ উপন্যাসক আবম্ভ অন্ধশ্রদ্ধাক প্রশঁসা নহি। নৈতিকতা তর্কসঁ রিবোধী হোযবঁ আরশ্যক নহি, ঞা সম্ভারনা দাদী-ভাস্কব সঁরাদমে রিকসিত হোওত অছি। সচক খোজ কবনিহাব রাঞ্জিক ভরিষ্যাক জীরনমে সঁস্থাগত অনৈতিকতাসঁ ঠকবার এহী প্রাবম্ভিক জিজ্ঞাসাক রিস্তাব রঁনি সকৈত অছি। শিশু-প্রশ্ন জখন সমাজক রঁড়ে প্রশ্নমে পবিণত হোওত অছি তখন উপন্যাস অপন আকাব প্রাপ্ত কবৈত অছি।

৭. দাদীক বাত্রি-পবিরেশ : ঘব, স্মৃতি আ কথাক তাপ

কথা-শ্ররণক পবিরেশ জাড়ক বাতি, দাদীক স্নেহ আ ঘবক আগিক সঁগ জুড়ল অছি। এহি স্থানমে লোককথা ভযমুঞ স্নেহক ভীতব স্বনাওল জাওত অছি, জখন কি ওকব রিষয হিঁসা আ প্রতিবোধ অছি। বচনাক ঞা রিবোধাভাস মহত্ত্বরপূর্ণ অছি : রাঁনক এক স্ববক্ষিত দেহগত নিকটতামে অন্যাযক সঁসাবক প্রথম নৈতিক রোঁধ প্রাপ্ত কবৈত অছি। ঘব আ রাঁহবক দ্বনূ ক্ষেত্রক রীচ কথা পুল রঁনরৈত অছি।

দাদীক সম্বন্ধেঁ ভাস্কবক প্রশ্ন নিষিদ্ধ নহি রঁনৈত; ও প্রশ্নক রিকসিত হোযরাঁক অরসব পরৈত অছি। এহি স্নেহময রাতারবণক অর্থ রাঁদক সামাজিক জীরনক কঠোবতাসঁ তুলনা কবিতে অধিক গহিব হোওত অছি। জকব প্রাবম্ভিক শিক্ষা ন্যাযপব প্রশ্ন কববঁ অছি, ওকবা লেল অনৈতিক সঁস্থাসঁ সমঝৌতা কববঁ অসহজ হোযবঁ স্বাভারিক অছি।

৮. সামন্তী পবিরাবক ঘব : স্থাপত্যক সামাজিক অর্থ

উপনষ্ঠ কথাংশমে ভাস্কবক পবিরাবক ঘবক রিস্তৃত রিরবণ ভেটৈত অছি। আঁগনক চাক কাত ঘব, ভাণ্ডসভক রীচ রঁঠরাবা, অনগ ভঁডাব, বসোঞা তথা দানানক নির্মাণ কেরন স্থাপত্যক রিরবণ নহি। এহি সঁবচনামে অধিকাবক রিভাজন আ পবিরাবক স্মৃতি স্ববক্ষিত অছি। ঘবক কোঠবীসভ রঁশক রঁদনৈত সম্বন্ধক ভৌতিক চিহ্ন রঁনৈত অছি।

গামক সামন্তী পবিরাবমে ঘব কেরন নিরাস নহি, সম্পত্তি, প্রতিষ্ঠা আ নোকসম্পর্কক সঁস্থা সেহো অছি। রিভাজনক রাঁদ কোঠবীক উপযোগ রঁদনৈত অছি, মুদা প্ববান সামাজিক এমক স্মৃতি জীরিত বহৈত অছি। দানান জনসমাগমক স্থন রঁনি পবিরাবক সার্রজনিক রর্চস্বকেঁ অনগ কপ দৈত অছি। এহি কাবণ ঘবেনূ হগোন পত়নাসঁ সত্তা-সঁরন্ধক ওতিহাসক অঁশ রূমি পড়ৈত অছি।

৯. মহাকুদ্র চৌধবীক রৈভর : প্রতিষ্ঠা আ ভযক সঁগতি

কথাক উপনষ্ঠ আবম্ভমে মহাকুদ্র চৌধবী সামন্তী প্রতিষ্ঠা আ বসিক জীরনক প্রতীকক কপমে সোমাঁ অরৈত ছথি। নাচ-গানক সার্রজনিক আযোজন, ধনক রৈভর আ সামাজিক প্রভার এক সঁগ চিত্রিত অছি। মুদা এহি রাঁহবী সাঁস্কৃতিক গৌবরক সঁগ ভয আ স্ত্রীক প্রতি অধিকাবক হিঁসক প্ররৃত্তি সেহো জুড়ন অছি। তেঁ নেখকক প্রস্তুত সঁসাবমে 'বসিকতা'কেঁ স্বতঃ সভ্যতা অথরা নৈতিক উদাবতাক প্রমাণ মানি নহি সকৈত ছী।

সামন্তী রর্চস্বক এক রিশিষ্ট গুণ ঈ হোএত অছি জে হিঁসা আ প্রতিষ্ঠা একহি সামাজিক ব্যক্তিত্বক দূ পক্ষ রঁনি জাএত অছি। শক্তিশানীক 'মহিমা' কহনিহাব সমাজ ওকব অত্যাচাবকেঁ স্মৃতিক কিনাবামে ধকেনি সকৈত অছি। মহাকুদ্র চৌধবীক কপাযিত প্ববান জগত এহি চযনাত্মক স্মৃতিক আনোচনা কবরাঁক অরসব দৈত অছি।

১০. কুনীনতা, রিরাহ আ রঁশক বাজনীতিক অর্থ

রঁশক রর্ণনমে রিরাহ-সম্বন্ধক সামাজিক অর্থ রিশেষ মহত্ত্র বখৈত অছি। কুনীন রূবাহ্মণ পবিরাবসঁ সম্বন্ধ স্থাপিত কবরাঁক ওচ্ছা সামন্তী ঘবানাক দর্জা আ সামাজিক স্বীকার্যতা সঁ জুড়ন দেখাএত অছি। রিরাহ এতয কেরন পাবিরাবিক প্রসন্নতাক রিষয নহি, প্রতিষ্ঠা অর্জিত কবরাঁক সঁস্থাগত উপায রঁনি সকৈত অছি। উঁচ কুনক দারা আ আর্থিক শক্তি মিনি অসমান সম্বন্ধকেঁ রৈধতা দেরাঁক প্রযাস কবৈত অছি।

ঘবানাক ভীতব অনেক রিরাহ, কন্যাদান, রঁঠরাবা আ রঁসোরাঁসক রিরবণসঁ দেখন জা সকৈত অছি জে ব্যক্তিক নিজী জীরন কতেক গহিবাঈসঁ সাম্বদাযিক শ্রেণীকবণক অধীন ছন। রৈরাহিক সম্বন্ধক আযোজনমে স্ত্রীক স্বতন্ত্র ওচ্ছা কতরাঁ স্থান পরৈত অছি, ঈ প্রশ্ন এহি সঁসাবক সামাজিক আনোচনামে আরশ্যক অছি। রঁশক ওতিহাস জখন কেরন প্বকুষক সম্পত্তি-উত্তবাধিকাবক নাম হোএত অছি তখন স্ত্রীক অনুভরক ওতিহাস ওঝবাএ জাএত অছি।

১১. রিধরা-বসোঞাক পৃথক্‌কবণ : দেহ, শুচিতা আ নিযন্ত্রণ

ঘবক রিরবণমে রিধরাসভক নেন অনগ বসোঞাক ব্যরস্থা মহত্ত্রপূর্ণ সাঁস্কৃতিক সঁকেত অছি। ভোজনক রিধি, শুচিতাক রোঁধ আ রৈরাহিক স্থিতিক আধাবপব রঁনন স্থানিক রিভাজন স্ত্রীক দেহ আ দৈনিক জীরনপব পবম্পবাগত নিযন্ত্রণক কপ রূঝন জা সকৈত অছি। এহি ঠাম সামাজিক শ্রেণীকবণ কেরন রাঁহবী গামক ব্যরস্থা নহি, বসোঞা আ ভোজনক অন্তবঁগ ব্যরহাব ধবি উপস্থিত অছি।

বসোঞাক পৃথক্‌কবণ সমাজক স্মৃতিমে 'বীতি' কহন জাএ, মুদা আনোচনাত্মক পাঠমে ঈ পূছরঁ আরশ্যক অছি জে সমান পবিরাবক ভীতব স্ত্রীক জীরন পব অনগ-অনগ নিযম কিন অধিকাবসঁ নাগূ হোএত অছি। অন্ন, আগি আ ঘব সন

জীৱনোপযোগী ৱস্তু সভ সেহো সামাজিক সত্তা সঁ মুক্ত নহি। লেখকক ৱিস্তৃত ঘৱেলূ ৱর্ণন এহি সূক্ষ্ম শ্রেণীকৰণকেঁ চিন্হৱাক স্রোত ৱনৈত অছি।

১২. ভাস্কৰ : অন্যায়ক ৱিৰুদ্ধ ৱাঁনাসঁস্কাৰ আ ৱয়স্ক সঁসাৰ

প্রকাশিত সমাজশাস্ত্রীয় আলোচনামে ভাস্কৰকেঁ উপন্যাসক নায়ক মানল গেল অছি। ওকৰ জীৱন অনূপ মুদা অনেক সামাজিক ক্ষেত্রসঁ সম্পর্ক কৰনিহাৰ ৱতাওল গেল অছি। এহি আকললক সঁগ কথাক ৱাঁনা-অঁশী মিনৌনাসঁ নায়কক এক মূল দ্বন্দ্ৱ উভৰৈত অছি : জে ৱাঁনক কঠৰী ৱাঁৱাঁজীক নৈতিক জিজ্ঞাসাসঁ প্রভাৱিত হোএত অছি, সে যৌৱনমে অনৈতিক সাৰ্ৱজনিক সঁস্থাসভসঁ ঠঁকৰাএত অছি।

ভাস্কৰকেঁ আদর্শীকৃত মহানায়ক মানি লেৱঁ ওকৰ ত্রাসদীক জটিলতা ঘঠাএত। ওকৰ সহসঁধতা সামাজিক সম্বন্ধক ভীতৰ কিতেক সহাৱা পৱৈত অছি? অন্যায় জাননাক ৱাঁদ ও কেহন ৱিকল্প চুনৈত অছি? সামাজিক অনগাৰ আ নৈতিক প্রতিবোধক সীমা কতয় অছি? এহি প্রশ্নসভ পৰ ৱিচাৰ কৰৱঁ উপন্যাসক সম্ভাৱিত কেন্দ্ৰীয় সঁৱচনাকেঁ উজাগৰ কৰৈত অছি।

১৩. ভাস্কৰক মৃত্যু : ৱ্যক্তিক অন্ত কি ৱিচাৰক ক্ষতি

প্রকাশিত আলোচনামে ভাস্কৰক জীৱনকেঁ অকাল ৱিনাশীক কথা কহি চিন্হল গেল অছি। ই ক্ষতি কেৱল এক পাত্রক নিজী ভৱিষ্যাক ছীনল জাএৱঁ নহি; সমাজমে সুস্থ, ন্যায়প্রিয় জীৱনক জে সম্ভাৱনা ছল, ওকৰ নষ্ট হোয়ৱঁ সেহো অছি। এহি অর্থমে ভাস্কৰক পৰিণতিমে কৰুণাক সঁগ সাঁস্কৃতিক শৌকক স্ুৱ উপস্থিত অছি।

মুদা ভাস্কৰক ক্ষতিপৰ কেৱল ভাৱুক শৌক ৱাও কএনাসঁ সামাজিক উত্তৰদায়িত্বক প্রশ্ন ৱঁচি জাএত অছি। জঁ ওকৰ জীৱন সঁস্থা আ সম্বন্ধক অনৈতিক দৱাঁৱমে টুটৈত অছি, তঁ সঁকট কেৱল 'ভাগ্য'ক নহি। ই ওহি পৰিস্থিতিক পৰিণাম অছি জাহিমে নৈতিক দৃঢ়তা ৱখনে ৱ্যক্তি স্ুৱঁ অস্বৰক্ষিত ৱঁনি জাএত অছি। উপন্যাস পাঠকসঁ অনায়াসে ই পূছৈত অছি জে ভাস্কৰক ৱিনাশীক লেল দঁডিত কোন ৱ্যক্তি নহি, ৱঁদলয় যোগ্য কোন ৱ্যৱস্থা জিম্মেৱাৰ অছি।

১৪. ৱিশ্ৱৱিদ্যালয়ক সঁসাৰ : আধুনিক শিক্ষাক নৈতিক পৰীক্ষা

ভাস্কৰক জীৱনসঁ সম্বদ্ধ প্রকাশিত ৱিৱেচনমে ৱিশ্ৱৱিদ্যালয়ক ৱাতাৱৰণমে অন্যায় আ অনৈতিকতা ভেঠৱাঁক চৰ্চা অছি। ই প্রসঁগ অহন্ত অর্থৱান অছি, কাৱণ ৱিশ্ৱৱিদ্যালয় সামান্যতঃ জ্ঞান, জিজ্ঞাসা, তর্ক আ স্ুতন্ত্র চিন্তনক সঁস্থা মানল জাএত অছি। কথাক আৱম্ভিক ভাস্কৰ স্ুৱঁ প্রশ্ন কৰনিহাৰ ৱাঁনক অছি; জঁ ওহি প্রশ্নশীল ৱ্যক্তিকেঁ জ্ঞানক সঁস্থামে অন্যায় দেখয় পড়ৈত অছি, তঁ আধুনিক শিক্ষাক ঘোষিত আদর্শ আ ৱাস্তৱিক ৱ্যৱহাৰক ৱীচ গহিৰ দূৰী খুলৈত অছি।

এহি সঁস্থাগত আলোচনাকেঁ 'সভ ৱিশ্ৱৱিদ্যালয় ভ্রষ্ট ছথি' সন সামান্য নিষ্কর্ষমে ৱঁদনি দেৱঁ উচিত নহি। উপন্যাসক প্রশ্ন ই অছি জে জখন শক্তি জ্ঞানপৰ হাৱী হোএত অছি, তখন সহসঁধ ৱ্যক্তিক স্থান কী ৱহি জাএত অছি। ৱিশ্ৱৱিদ্যালয়ক পৰিসৰমে অৱসৰ, প্রতিষ্ঠা, অনুশাসন আ সঁস্থাগত সঁৱক্ষণক ৱঁঠৱাৱামে অন্যায় সম্ভৱ অছি—ই সামান্য সামাজিক চিন্তা কথাক ভাস্কৰ প্রসঁগসঁ স্ুসঁগত হোএত অছি।

১৩. ৱাজ্যসত্তা আ আধুনিক গণতন্ত্রক ৱিডম্বনা

সমাজশাস্ত্রীয় আলোচনা ভাস্কৰক সম্পর্কমে আএল আধুনিক গণতান্ত্রিক ৱ্যৱস্থা আ শিক্ষা-সঁস্থাক অনৈতিক সঁসাৰক উল্লেখ কৰৈত অছি। সামন্তী ঘৱানাক ওতিহাসক ৱাঁদ আধুনিক সঁস্থাক ই প্রৱেশ কথাক ৱাজনীতিক অর্থ

गहिर करैत अछि। बाजपदक प्रधान प्रतीक हुएनाक बाँदो यदि अहाचार नहि रैधताक नामपर चलैत अछि, तँ प्रजाक गरिमा अपने-आप सुरक्षित नहि रहैत।

एहि दृष्टिसँ सामन्ती रंशक कथा आ आधुनिक संस्थाक कथा परस्पर असम्बद्ध नहि। दुनू ठाम प्रश्न अधिकारक मनमानी आ उत्तरदायित्वक अभावक अछि। दुनू ठाम ऐतिहासिक महत्त्व एहि सम्भावित निरन्तरतामे अछि : बाजाक नाम बदलैत अछि, नियम बदलैत अछि, मुदा अन्यायसँ नाभान्वित लोक अपन प्रभाव बचौने रखि सकैत छथि। भास्करक प्रतिबोध एही निरन्तरताक विरोधमे अर्थवान बनैत अछि।

१६. कठवी बाँबाजी आ भास्कर : नैतिक सूत्रक समानता आ भिन्नता

कठवी बाँबाजी आ भास्करक बीच एक सशक्त प्रतीकात्मक सम्बन्ध स्थापित कवि सकैत छी। बाँबाजी चोवसभक बाँठमे प्रश्न करैत बहैत छथि; भास्कर समाजक अनेक क्षेत्रमे अनैतिक व्यवहार स्वीकार नहि करबाक स्थिति धवि पहुँचैत अछि। दुनूकेँ दरबार सहय पड़ैत अछि। मुदा लोककथाक बाँबाजी अविनाशी धैर्यक चरम प्रतीक बनैत छथि, जखन कि भास्कर ऐतिहासिक-सामाजिक परिस्थितिमे कमजोर पड़ि सकनिहार मनुष्यक रूपमे चित्रित छथि।

एहि भिन्नताक महत्त्व उपन्यासक त्रासद संरचनामे अछि। लोककथामे अडिग प्रश्न अपराधीकेँ थकाबि दैत अछि; सामाजिक यथार्थमे प्रश्न करनिहार व्यक्तिकेँ अपन जीवनक मूल्य चुकाबय पड़ि सकैत अछि। अतः लोककथा एक नैतिक आदर्श स्थापित करैत अछि, आ भास्करक अनुभव ओहि आदर्शक यथार्थगत सीमा सोझाँ अनैत अछि। लेखकक कथात्मक कौशल एहि विरोधाभासक निर्माणमे खोजल जा सकैत अछि।

१७. जुम्मन : मानवताक अपूर्ण सम्भावना

प्रकाशित आलोचनामे जुम्मनक चरित्रकेँ मानवीय उदारता आ दूसरेक जीवनक रक्षा करबाक आकांक्षासँ जोड़ल गेल अछि। एक आलोचनात्मक उल्लेखमे जुम्मनकेँ एहन व्यक्ति रूपेँ स्मरण कएल गेल अछि जे अपन पुत्रक क्षति सहलाक बाँदो आनक पुत्रक रक्षाक कामना रखैत अछि। एहि तथ्यक नैतिक अर्थ गम्भीर अछि। जुम्मनक करुणा परिवारक जैविक सीमा पार करैत अछि आ दूसरेक जीवनकेँ समान मूल्य देबाक स्थिति रचैत अछि।

एहि दृष्टिसँ जुम्मन उपन्यासक केवल सहायक पात्र नहि रहैत। ओ प्रतिबोधक नकारात्मक रूप—अन्यायकेँ अस्वीकार करब—सँ आगाँ बढ़ि मानवताक सकारात्मक रूप—अपरिचित वा परपीड़ितक रक्षाक इच्छा—सम्भव करैत अछि। जुम्मनक भूमिका सह, दया आ सामाजिक सौहार्दक साम्य आधार सूचित करैत अछि। तथापि एकरा पूर्ण चरित्र-निर्णय नहि, उपलब्ध आलोचनामे रेखांकित मुख्य नैतिक आयामक विवेचन मानल उचित होएत।

१८. बृबका : सामूहिक कुण्ठाक प्रतीक

अरुण कुमार झाक अध्ययनमे बृबकाक चरित्रकेँ सामाजिक कुण्ठित शक्तिक प्रतीकक रूपमे पढ़ल गेल अछि। एहि दृष्टिकोणक महत्त्व ई अछि जे विरोधी पात्रकेँ केवल व्यक्तिगत द्वेष अथवा क्षुद्र स्वार्थक सीमामे नहि राखल जाए। समाजक भीतर दबल भय, अपमान, हिंसा आ अवसरवाद संगठित भऽ व्यक्तिक जीवनपर विनाशकारी दबाव बना सकैत अछि।

‘ক্ষণ্ডিত শক্তি’ক আলোচনাত্মক অর্থ নিশ্চিত করৈত সময় সাৱধানী আৱশ্যক অছি। এ ব্যাখ্যা সাহিত্যিক প্রতীকার্থক অছি, ইতিহাসক প্রত্যেক প্রসংগক রিস্তৃত পুনর্কথন নহি। তথাপি এহিসঁ ভাস্করক সংকটকেঁ সমাজক রৈচারিক বোগসঁ জোড়ি দেখরাক অৱসৰ ভেটৈত অছি। অন্যায় এক ব্যক্তি দ্বারা ঘটিত ঘটনা বহলাসঁ আগাঁ বঢ়ি সামূহিক সংস্কারক হিস্সা বনি জাইত অছি।

১৯. মহেন্দ্র : উত্তৰদায়ী শক্তিক ব্যক্তিকৰণ

সমাজশাস্ত্রীয় আলোচনামে মহেন্দ্রকেঁ ভাস্করক সংকট লেল উত্তৰদায়ী শক্তিক ব্যক্তিকৰণক রূপমে চিহ্নল গেল অছি। এহি কথনসঁ পাত্রক এক মহত্ত্বপূর্ণ সংরচনাত্মক ভূমিকা সোঝাঁ আরৈত অছি : কথামে সামাজিক দমন নিরাকার ব্যাখ্যা মাত্র নহি রহি ব্যক্তিক ব্যৱহার আ নির্ণয়ক মাধ্যমসঁ দেখল জাইত অছি।

এতয় মহেন্দ্রক চরিত্রকেঁ ভাস্করক পিতা মহেন্দ্রনাথ চৌধরীক সংগ রিনা স্পষ্ট মূলপাঠ-সাক্ষ্য এককপ মানর উচিত নহি। দুনূ নামক সাম্যতা পর পাত্রক সম্পূর্ণ পহচান ঠিকা দের সমীক্ষা কেঁ অস্পষ্ট রনা সকৈত অছি। ভাস্করক রাঁনা-রংশরৃত্তমে মহেন্দ্রনাথক স্থান আ রাজনীতিক-সামাজিক রিরেচনমে মহেন্দ্রক প্রতীকাত্মক ভূমিকা অলগ-অলগ পাঠাধারপর উপলব্ধ অছি; এহি কারণ পৃথক রিরেচন আৱশ্যক অছি।

২০. ভাস্করক পিতা মহেন্দ্রনাথ আ পীঢ়ীগত রংশরৃত্ত

কথাক উপলব্ধ আরম্ভমে মহেন্দ্রনাথ চৌধরী ভাস্করক পিতা রূপমে উপস্থিত ছথি; মহারুদ্র চৌধরীক পরিরারক পরম্পরা, ভরন-রিভাজন আ সামাজিক প্রতিষ্ঠাক রিরৰণ এহি রংশসঁ জুড়ৈত অছি। এহি পরিরারক ইতিহাস ভাস্করক ব্যক্তিত্বক সামাজিক আধার প্রস্তুত করৈত অছি। ও শূন্য মে জন্মল নৈতিক চমৎকার নহি; পরম্পরাগত সামন্তী সংস্কারক ভীতর জিজ্ঞাসা অর্জিত করনিহার রানক অছি।

এহি স্থিতিমে ভাস্করক প্রতিরোধক সম্ভারনা আর অধিক অর্থরান হোইত অছি। পরম্পরা সঁ প্রাপ্ত সুরিধা আ রিচার সঁ অর্জিত নৈতিকতা হমেশা এক-দোসরাসঁ মেল নহি খাইত। একটা রচা জে ব্যৱস্থা সঁ সম্বন্ধিত ঘরমে পলৈত অছি, রহী ব্যৱস্থা সঁ আলোচনাত্মক দূরী রনা সকৈত অছি। সামাজিক মূলকথা এহি অন্তর্দ্বন্দ্রকেঁ রিকসিত করবাক আধার প্রস্তুত করৈত অছি।

২১. লোকস্মৃতি আ ইতিহাস : রংশক ভৱ্যতা সঁ হিংসাক অভিলেখ ধরি

দাদীক কথা আ সামন্তী রংশরৃত্ত দুনূ অতীতক প্রস্তুতি অছি, মুদা দুনূক নৈতিক দিশা অলগ অছি। লোককথা অন্যায়ক রিরুদ্ধ প্রশ্ন করনিহার সাধক স্মৃতি রচরৈত অছি; রংশক ইতিহাস ধন, অধিকার, রিরাহ, গৃহরিভাজন আ প্রতিষ্ঠাক ক্রম প্রস্তুত করৈত অছি। পাঠককেঁ এ দেখরাক অৱসর ভেটৈত অছি জে একহি সমাজক স্মৃতিমে প্রতিরোধক পরম্পরা আ রর্চস্বক পরম্পরা সহঅস্তিত্ব রখৈত অছি।

সাহিত্যক মহত্ত্ব এহি সহঅস্তিত্বকেঁ স্পষ্ট করবমে অছি। ইতিহাস ককর কথা রচরৈত অছি—সত্তাধারীক কি প্রতিরোধ করনিহারক? দাদীক লোককথা প্রচলিত অভিলেখসঁ রাহরক নৈতিক স্মৃতি থিক, জখন কি ঘরানাক রংশারলী সংস্থাগত শক্তি-প্রাপ্তিক অভিলেখ। ভাস্করক জীরন এহি দুনূক রীচ টকরারক পরিণামস্বরূপ পঢ়ল জা সকৈত অছি।

২২. শীর্ষকক পোখবি : সীমিত জীরন-ক্ষেত্রক রূপক

পোখবি মিথিনাক গ্রাম্য জীরনমে জন, মাছ, শ্রম, কিনাব আ সাম্বদায়িক স্মৃতিক সমাগমক স্থন অছি। শীর্ষকমে বাজা দ্বাবা পহিচানন পোখবি নিজী অধিকাবক প্রশ্ন উঠা সংকেত অছি। পোখবিক মছবীক সংখ্যা পূছৱঁ জীরনক স্বায়ত্তা সঁ অধিক ওকব গণনাযোগ্য উপস্থিতি পব দৃষ্টি কেন্দ্রিত কবৈত অছি। এহি আধাবপব আনোচনাত্মক রূপেঁ পোখবিকেঁ সামন্তী অথরা সংস্থাগত সীমিত সমাজক রূপক পঢ়ন জা সকৈত অছি।

মুদা কেরন শীর্ষকক আধাবপব সম্পূর্ণ উপন্যাসকেঁ পাবিস্থিতিকী অথরা মৎস্য-জীরিকাক কথা ঘোষিত কবৱঁ অপ্রমাণিত হোএত। উপনব্ধ কথা-প্রসঁগ ভাস্কবক সামাজিক জীরন আ অন্যাযক প্রতিবোধপব কেন্দ্রিত অছি। তেঁ জনাশযক রিম্বক ব্যাখ্যা প্রতীকাত্মক সীমা ভীতব বাখৱঁ চাহিএ। এহি সংযমসঁ শীর্ষকক সৌন্দর্যাত্মক অনিশ্চিততা রঁনন বহৈত অছি।

২৩. গণনা আ গবিমা : মছবীক প্রশ্নক বাজনীতিক অর্থ

সংখ্যাক ভাষা কখনো প্রশাসনিক সুরিধা আ কখনো সত্তা-সংগ্রহক সাধন রঁনৈত অছি। ‘কতেক মছবী’ক প্রশ্নমে নিহিত সংখ্যা-চিন্তা মনুষ্যক গবিমাক প্রশ্নসঁ অনগ প্রতীত হোএত অছি। ভাস্কবক জীরনক ত্রাসদী এহি ভেদক আনোচনা কবৱাঁক অরসব দৈত অছি। সমাজ যদি ব্যক্তিক জীরিত নৈতিকতাকেঁ মূল্য দেৱাঁক রঁদনা ওকবা হৈঠায দেৱঁ অধিক স্বগম মানৈত অছি, তঁ মনুষ্য সংখ্যা রা রাঁধা ভবি রঁনি জাএত অছি।

ঞ শীর্ষকক ব্যাখ্যা আনোচকীয প্রস্তার থিক; ওকবা মূন পাত্রক উদ্‌ঘোষণা মানৱাঁক কোনো আধাব নহি। মুদা উপন্যাসক শোষণ-প্রতিবোধক ছাত সবোকাবক সংগ ঞ রূপক স্বসংগত অছি। গণনাক রিপবীত গবিমা একটা অ-মাপ্য মানরীয মূল্য থিক। ভাস্কবক কৃতি পাঠককেঁ এহনে মূল্য-রিবোধক সামনা কবৱৈত অছি।

২৪. সংরাদক শিল্প : প্রশ্নক আরর্তন আ নৈতিক দৱাঁর

কঠবী রাঁরাঁজী প্রসংগমে একহি সাধাবণ প্রশ্নক রাঁবম্বাব আরর্তন কথাত্মক নয নির্মিত কবৈত অছি। প্রশ্ন জতৱাঁ রেঁব দোহবাএন জাএত অছি, হিংসা ওতৱাঁ রেঁব অপনা কোনহি ঔচিত্যক প্রমাণ দেৱাঁমে অসফন হোএত অছি। পুনবাবৃত্তিসঁ কথাক হাস্য, তনার আ নৈতিক দৱাঁর এক সংগ রঁঢ়ৈত অছি। ঞ নোকশৈনীক মহত্ত্বপূর্ণ কথাত্মক সংসাধন অছি।

ভাস্কব আ দাদীক সংরাদ অনগ নয নৈত অছি। ওতয প্রশ্নক উদ্দেশ্য চোবক রাঁঠ বোকৱঁ নহি, কথাক ভীতবক অসংগতি রূঁমৱঁ থিক। এহিসঁ নেখক ‘প্রশ্ন’কেঁ দূ স্তব পব রঁবতৈত ছথি—অনৈতিকতাক সার্রজনিক প্রতিবোধ আ ছাত্রক নিজী খোজ। এহি শিল্পগত সমানতা সঁ নোককথা আ মুখ্য কথাক আবম্ভিক সংরেদনাক একসূত্রতা নির্মিত হোএত অছি।

২৫. কথানকক নৈতিক গতি : আশ্বাসনসঁ ত্রাসদী ধবি

রঁচপনক দাদীক আশ্রয আ নোককথাক সাহস ভাস্কবক ভরিষ্য নেন এক উজ্জ্বন সম্ভারনা রঁনরৈত অছি। পবরর্তী আনোচনা ওকব জীরনক অকান কৃতিক উন্নেখ কবৈত অছি। কথাক এহি দূ ধ্রুরক রীচ নৈতিক গতি রিকসিত হোএত অছি : জে সংসাব ন্যায কবৱাঁক প্রেবণা দৈত অছি, সে সমাজ রাস্তরিক জীরনমে ন্যাযপ্রিয ব্যক্তিক সংবক্ষণ কিযৈক নহি কবি পবৈত?

त्रासदीक प्रभाव भावनात्मक दृष्टिसँ स्थायी नहि, अपितु प्रारम्भिक अपेक्षा आ अन्तिक निष्फलताक दूरीसँ उत्पन्न होइत अछि। कठोरी बाँराजीक लोककथामे अपवादी दावि मानैत छथि; भास्करक सामाजिक संसारमे न्यायप्रियता जीवनवक्षाक पर्याप्त गारंटी नहि। एहि अन्तरक कारण उपन्यासक करुणा वैचारिक स्तरपर सेहो प्रबल रहैत अछि।

२६. सामाजिक यथार्थवादक सीमा आ सामर्थ्य

उपन्यासकेँ यथार्थवादी कहब तेखन सार्थक होइत अछि जखन ओकर पात्र सामाजिक सम्बन्धक ठोस दबावमे बँधल देखाइत छथि। सामन्ती वंशक विस्तृत वर्णन, स्त्रीपर मनमानी अधिकार, परिवारक आन्तरिक विभाजन आ आधुनिक संस्थाक अन्याय सम्बन्धी आलोचनात्मक सूचना एहि सामाजिक परिप्रेक्ष्यकेँ आधार दैत अछि। व्यक्ति निरपेक्ष नैतिक प्रयोगशालामे नहि, ऐतिहासिक समाजक भीतर संघर्ष करैत अछि।

मुदा यथार्थवादक नामपर प्रतिक प्रत्येक घटना स्वतः विश्वसनीय मानल नहि जा सकैत। ड॰. भीमनाथ झा अपन पूर्ववर्ती विवेचनमे प्रभासक रोचक, सहज कथा-प्रवाहक प्रशंसा करैत संगहि कखनो-कखनो आकस्मिक नाटकीयताक प्रश्न उठौने छथि। ई आपत्ति साहित्यिक रूपेँ महत्त्वपूर्ण अछि। उपन्यासक व्यापक सामाजिक उद्देश्य सफल होइतो घटनाक कारण-सम्बन्ध विश्वसनीय बनबाक चाही।

२७. भीमनाथ झाक आलोचना : परिवेशक सूक्ष्मता आ नाटकीयताक प्रश्न

प्रकाशित समाजशास्त्रीय अध्ययनमे उद्धृत भीमनाथ झाक मतानुसार प्रभासक सामर्थ्य मिथिलाक ग्रामीण परिवेश, ठेठ सामन्ती परिवार आ बदलैत आर्थिक-सामाजिक सम्बन्धक परिचित संसारकेँ रोचक ढंगसँ प्रस्तुत करब अछि। लोकप्रचलित कथन आ परम्पराक नव सन्दर्भमे अर्थनिर्माण हुनकर लेखकीय विशेषतामे गनल गेल अछि। ई मत 'बाजा पोखरिमे कतेक मछली?'क आरम्भिक लोककथात्मक विन्याससँ सहमति रखैत अछि।

तथापि भीमनाथ झा कथाक स्वाभाविक प्रवाहमे कखनो आकस्मिक नाटकीय मोड़सँ उत्पन्न असंगतिक संकेत सेहो करैत छथि। एहि मतक गहनता एतय अछि जे साहित्यिक करुणा आ सामाजिक प्रतिबद्धता कथाविन्यासक अनुशासनक विकल्प नहि। भास्करक क्षतिक त्रासदी पाठकपर तखने स्थायी प्रभाव छोड़ि सकैत अछि जखन ओकर कारणक क्रम पर्याप्त विश्वसनीय प्रतीत हो।

२८. उमेश मंडलक दृष्टि : शोषणक संग प्रतिरोध

उमेश मंडल 'मैथिली उपन्यास साहित्यमे संवेदनाक स्वर'मे प्रतिकेँ शोषण आ प्रतिरोधक मार्मिक, संवेदनपूर्ण तथा स्वाभाविक कथा मानैत छथि। एहि संक्षिप्त मूल्यांकनमे उपन्यासक मूल द्वन्द्व पकड़ल गेल अछि। शोषणक चित्रण अपने-आप न्यायवादी साहित्यक निर्माण नहि करैत; पीड़ितक प्रतिक्रिया, प्रश्न उठेबाक इच्छाशक्ति आ प्रतिरोधक सम्भावना प्रतिक सामाजिक अर्थ तीक्ष्ण बनबैत अछि।

कठोरी बाँराजी प्रसंग एहि प्रतिरोधक नैतिक भाषा स्पष्ट करैत अछि। भास्करक सामाजिक जीवन ओकर ऐतिहासिक मूल्य जाँचैत अछि। एहि कारण उपन्यासमे प्रतिरोध केवल संघर्षक घटना नहि; मनुष्यक भीतर विकसित होइत अस्वीकृतिक क्षमता अछि। मंडलक संवेदनात्मक पठनकेँ एहि रूपमे विस्तारित करैत उपन्यासक करुणा आ प्रतिरोधकेँ परस्पर-आश्रित समझल जा सकैत अछि।

२९. अरुण कुमार झाक समाजशास्त्रीय विवेचन

डा. अरुण कुमार झाक 'मैथिली उपन्यासक समाजशास्त्रीय दृष्टि अध्ययन'मे कठवी वाँवाजीक प्रसंग, भास्करक जीवन, आधुनिक सामाजिक संस्थाक अनैतिकता आ जम्मन-वंबन्ध-महेन्द्रवक भूमिकाक महत्वपूर्ण विवेचन अछि। झा भास्करक जीवनक अकाल क्षतिकें सांस्कृतिक क्षतिसँ जोड़ैत छथि आ पाठकक करुणासँ आगाँ वढ़ि ओ प्रश्न उठबैत छथि जे मृत्यु तथा सामाजिक विफलताक वास्तविक उत्तरदायित्व ककर अछि।

एहि दृष्टिकोणक विशेष सार्थकता एतय अछि जे करुणा कें आत्मसन्तोषक ठौर नहि वनय देल जाइत। पाठक भास्करक लेल दुखी भइ सकैत छथि, मुदा तकर वाद समाजमे अन्यायक संरक्षण करनिहार प्रथा आ मौनक भूमिका देखनाओ जरूरी वनैत अछि। झाक विवेचन एहि प्रश्न लेल उपयोगी मार्ग खोलैत अछि, जखन कि मूल रचनाक पूर्ण पात्रविन्यासक स्वतन्त्र परीक्षण एक अलग आलोचनात्मक आवश्यकता रहैत अछि।

३०. सामाजिक उत्तरदायित्व : अपराधी मात्र नहि, दर्शको

कठवी वाँवाजीक लोककथामे अपराधी चोरसभ छथि, मुदा वाँवाजी पर मारि वरसेवामे कखनो ओ लोक सेहो सहभागी भइ जाइत छथि जे परिस्थितिकें ठीकसँ बुझल नहि। एहि घटनाक अर्थ गहिर अछि। अनैतिकता कखनो केवल योजनाबद्ध अपराधीसँ नहि, सामाजिक भ्रम आ अविवेकी सामूहिक प्रतिक्रियासँ सेहो संचालित होइत अछि।

भास्करक त्रासदीसँ सम्बन्धित समाजशास्त्रीय प्रश्न सेहो एही दिशामे जाइत अछि। व्यक्तिक मृत्यु वा क्षतिक प्रत्यक्ष कर्ता के छल, ओ प्रश्न आवश्यक अछि; मुदा तकरा सँ व्यापक प्रश्न अछि जे वातावरणमे न्यायप्रिय व्यक्ति निरन्तर असुरक्षित वनल, ओहि स्थितिक निर्माण आ निरन्तरता मे ककर-ककर भूमिका छल। एहि रूपमे उपन्यास व्यक्तिगत करुणाक कथा सँ सामाजिक आत्मपरीक्षाक आख्यान वनैत अछि।

३१. पाँच उपन्यासक पृष्ठभूमिमे अन्तिम कृतिक विशिष्टता

प्रभासक 'अभिशप्त' शिक्षित मध्यवर्गीय दाम्पत्यक आत्मविरोध उद्घाटित करैत अछि; 'युगपुरुष' सार्वजनिक महिमामण्डन आ वर्गीय विडम्बनाक प्रश्न उठबैत अछि; 'हमरा लग रहऽ?' शोषणक प्रत्यक्षदर्शी प्रणरक नैतिक निष्क्रियताक परीक्षा करैत अछि; 'नरावम्भ' सामन्ती पतन आ दलित नरचेतनाक सम्बन्ध केन्द्रित करैत अछि। 'वाजा पोखरिमे कतेक मछरी?' एहि क्रममे अन्याय जाननिहार व्यक्तिक निःसंग प्रतिवोध आ ओकर ऐतिहासिक असुरक्षाकें अत्यन्त मार्मिक रूप देवाक कारण विशिष्ट वनैत अछि।

एहि तुलना कें प्रकाशनक्रम अथवा लेखकीय 'प्रगति'क अवश्यंभावी निर्णय मानब उचित नहि। प्रत्येक उपन्यासक अपन संरचना आ सामाजिक केन्द्र अछि। मुदा पाँच कृतिक पारस्परिक पठनसँ एक साझा चिन्ता देखल जा सकैत अछि : सम्मानित समाजक भीतर वाँचि रहल हिंसा, स्वार्थ आ नैतिक भ्रमकें कोना पहिचानल जाए। अन्तिम कृति एहि प्रश्नकें वाँनकक निष्कपट जिज्ञासा आ वयस्क संसारक निर्मम अनुभवक विवोधमे वखैत अछि।

३२. रूपात्मक उपलब्धि आ विवेचनक सीमा

उपलब्ध कथा-अंशसँ कृतिक तीन महत्त्वपूर्ण उपलब्धि स्पष्ट होइत अछि। पहिल, लोककथाकें वाँनकक प्रश्नक माध्यमसँ जीवित नैतिक विचारमे वदलि देव। दोसर, सामन्ती घरानाक भौतिक संसारक यथार्थ वोॅावा द्वारा

ऐतिहासिक सत्ता केँ ठोस स्थान देबए। तेसर, बाँनासंस्कार आ सामाजिक रिक्तताक बीच उत्पन्न त्रासद ठकबारकेँ मार्मिक वचनात्मक सम्भावना बनाबए।

तथापि ग्रतिक सम्पूर्ण शिल्प, प्रत्येक पात्रक विकास आ अन्तिम घटनाक क्रमपर पूर्ण निश्चित निर्णय लेल सम्पूर्ण मूलपाठक निकट अध्ययन आवश्यक अछि। प्रकाशित हिन्दी रूपान्तरक उपलब्ध आवम्भिक अंश आ मैथिली आलोचनामे स्वबक्षित कथासूत्र पर आधारित विवेचन केँ व्यापक समीक्षात्मक प्रस्तार मानब उचित होएत। अपन जानकारीक सीमा छुपा कए प्रत्यक्ष उद्धरण अथवा मनगढ़न्त घटना जोड़ब साहित्यिक अध्ययनक विश्वसनीयता नष्ट करैत अछि। एहि लेखमे तेँ प्रमाणित प्रसंग आ व्याख्यात्मक सम्भावना बीच भेद स्वबक्षित राखल गेल अछि।

२३. निष्कर्ष : प्रश्नक अजेयता आ समाजक पवाजय

'बाजा पोखविमे कतेक मछवी?'क सर्वाधिक प्रखर अर्थ प्रश्न करबाक अधिकारक पक्षमे उभवैत अछि। कठवी बाँबाजीक लोककथा सिखबैत अछि जे अन्यायकेँ प्रश्न करनाओ स्वयं एक प्रकारक साहस अछि। दादीक संवाद बाँनक भास्करमे एहि साहसक तार्किक आ भावनात्मक आधार बखैत अछि। सामन्ती घवानाक ओतिहास बतबैत अछि जे प्रतिष्ठाक चमकक भीतव हिंसाक दीर्घ पवम्पवा छुपल वहि सकैत अछि। आधुनिक संस्थाक अनैतिक संसाव सँ भास्करक ठकबार एकव सामाजिक विस्तार प्रस्तुत करैत अछि।

ज्ञ्म्मनक करुणा, ब्बबन्धक प्रतीकात्मक दमन आ महेन्द्रक उत्तरदायी शैक्षिसँ सम्बन्ध आलोचनात्मक भूमिका एहि बाँतकेँ संकेत करैत अछि जे कथा एक व्यक्ति सँ बेसी व्यापक समाजक प्रश्न अछि। भास्करक अकाल क्षति पाठकक हृदयमे शोक उत्पन्न करैत अछि, मुदा उपन्यासक स्थायी मूल्य एहि शोककेँ असुविधाजनक प्रश्नमे रूपान्तरित करबमे अछि : निःस्वार्थ प्रश्न करनिहार व्यक्ति असुरक्षित होय, तकर उत्तरदायित्व ककर?

एहि अर्थमे शीर्षकक बाजा आ पोखविक मछवी केवल ग्रामीण चित्र नहि वहि सामाजिक असमानताक सम्भावित रूपक बनैत अछि। ग्रतिक अन्तर्निहित नैतिक आग्रह ओ अछि जे जीवनक मूल्य सत्ता द्वाबा तय कएल गेल संख्या अथवा प्रतिष्ठासँ नहि, मनुष्यक गविमा, सत्यक साहस आ अन्यायक सोझाँ ठाढ़ वहबाक क्षमतासँ निर्धावित होय। प्रभासक उपन्यास पाठककेँ एहि आग्रहक करुण आ तीक्ष्ण अनुभव धवि पहुँचबैत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

चौधवी, प्रभास कुमाव। 'बाजा पोखविमे कतेक मछवी?' प्रभास समग्र : उपन्यास। सम्पादन : ड॰. रन्दना चौधवी। ज्योत्स्ना प्रकाशन, पिण्डारूछ, दवभंगा।

चौधवी, प्रभास कुमाव। बाजा पोखवे मेँ कितनी मछलियाँ। मैथिली सँ हिन्दी अनुवाद : विभा वानी। भावतीय ज्ञानपीठ, १९९९। उपलब्ध कथांश आ पुस्तक-पविचय : https://pustak.org/index.php/books/bookdetails/701

झा, अरुण कुमाव। मैथिली उपन्यासक समाजशास्त्रीय दृष्टि अध्ययन। ग्रुपा-दृष्टि पब्लिकेशन्स, पुणे। ISBN 978-81-19149-27-8। https://books.kdpublications.in/index.php/kdp/catalog/download/262/256/3056?inline=1

मंडल, उमेश। 'मैथिली उपन्यास साहित्यमे संवेदनाक स्वव'। विदेह, अंक ७४, १७ जनवरी २०११।
https://videhajournal.blogspot.com/2011/01/part-iv_31.html

झा, भीमनाथ। 'बाजा पोखविमे कतेक मछवी?' सम्बन्धी आलोचनात्मक टिप्पणी। मिठिमिठो, जून १९८३। उद्धृत : झा, अरुण कुमाव, मैथिली उपन्यासक समाजशास्त्रीय दृष्टि अध्ययन।

মৈথিনী জিন্দাৱাঁদ। ‘প্রভাসোস্ের পব সাহিহিক সমাগম—দেশী ভবি সঁ জ্বণ্ঠনা দিগ্গজ সাহিহকাব’। ২৩ ফবরবী ২০১৭।
https://maithilijindabaad.com/?p=7696
রাণী প্রকাশন। ‘রিভা বানী : নেখক পবিচয’। ‘বাজা পোখবে মেঁ কিতনী মছনিযাঁ’ক হিন্দী শ্বন্বাদক প্বষ্ঠি।
https://vaniprakashan.com/author/vibha-rani
রিদেহ — প্রথম মৈথিনী পাক্ষিক ঙা-পত্রিকা। ‘প্রভাস ক্বমাব চৌধবী : সাহিহিক পবিচয শ্বা গ্রতি-সূচী’।
https://videha-ejournal.github.io/videha/ratna.htm

খণ্ড দূ · কথাসঁগ্রহ / সমীক্ষা ৬

৬. ছ্বখ, স্মৃতি, সত্ত্বা শ্বা প্রতিবোধক কথা-পবিদৃশ্য

প্রভাস ক্বমাব চৌধবীক ‘দিদরন’ক সমগ্র সাহিহিক সমীক্ষা

শ্বাধ্বনিক মৈথিনী কথা • সমীপ-পাঠ • শ্বাখ্যান-রিশ্নৈষণ

সাবাঁশ

প্রভাস ক্বমাব চৌধবীক ‘দিদরন’ মৈথিনী কথাক ওহন সঁগ্রহ শ্বছি জাহিমে মধ্য রীসম শৈতাব্দীক গ্রামীণ শ্বন্বভরসঁ নহ কহ উঁত্তবরর্তী দশকক শহবী একান্ত, সঁস্থাগত নির্দযতা, জনান্দোননক রিডম্বনা শ্বা ঘবেনূ জীরনক দবাবি ধবি শ্বনেক স্তব পবস্পব জ্বড়ৈত শ্বছি। সঁগ্রহক রীস কথা কানক্রমমে এককপ নহি, ম্বদা ক্ষনকামে ছ্বখ, রিস্থাপন, প্রতীক্ষা, শ্বপমান, নৈতিক নির্ণয, সামাজিক শ্বসমানতা শ্বা মন্বষ্যক শ্বদম্য শ্বস্তিত্ব-রৌধক শ্বারর্তী স্ববে একঠা গহন শ্বান্তবিক একতা গঢ়ৈত শ্বছি। ‘ধবতী ক্বহবি উঁঠন’ কথানেখনক সামাজিক প্রযোজন পব প্রশ্ন কবৈত শ্বছি; ‘গ্রাম স্বধাব সমিতি’ শ্বা ‘রিশৈষাধিকাব’ সঁস্থাগত ঢৌংগক ভেদ খোনৈত শ্বছি; ‘মন্দাকিনী’ স্মৃতি শ্বা ঘবক রিঘণ্ঠনকেঁ শ্বাত্মীয জণ্ঠিনতা প্রদান কবৈত শ্বছি; ‘দিদরন’ শ্বাধ্বনিক দিনচর্যাক ভীতব ভয শ্বা শ্বাত্মপবীক্ষণক তনার বচৈত শ্বছি; ‘পতিব্রতা’ রন্ধ, নৈঁগিক শ্বসমানতা শ্বা দেহক বাজনীতিক শ্বর্থকেঁ সোম্নাঁ শ্বানৈত শ্বছি; শ্বা ‘শ্বষ্ঠারক্রক শৈষ কথা’ ধার্মিক শ্বন্বষ্ঠান, সমূহ-মনঃস্থিতি তথা সামাজিক পদান্বক্রমক ভীতবী রিবোধাভাসক পড়তান কবৈত শ্বছি। এহি সমীক্ষামে কথা-রস্তু মাত্র নহি, দৃষ্টিরিন্দ্ব, সঁরাদ, শ্বন্তঃসঁঘর্ষ, রাঁগা, কান-সঁবচনা শ্বা ভাষিক বজিস্ঠবক সমীপ-পাঠক শ্বাধাব পব সঁগ্রহক উঁপনব্ধি এরঁ সীমা দ্বন্বক রিরেচন কএন গেন শ্বছি।

রীজ-শব্দ

প্রভাস ক্বমাব চৌধবী; দিদরন; শ্বাধ্বনিক মৈথিনী কথা; সামাজিক যথার্থ; গ্রামীণ সত্ত্বা; স্ত্রী-শ্বন্বভর; শ্বাখ্যান-শিন্প; রাঁগা; স্মৃতি; প্রতিবোধ।

১. প্রস্তারনা : কথা, সমাজ শ্বা সমযক দর্বার

শ্বাধ্বনিক মৈথিনী কথা-পবম্পবামে প্রভাস ক্বমাব চৌধবীক স্থানক নির্ধাবণ কবৈত কান ক্ষনকা কেরন একঠা সামাজিক যথার্থরাদী কথাকাব মানি নের্ব শ্বধ্বরা হোএত। ক্ষনকব পাত্র সভ সামাজিক সম্বন্ধক জানমে বাঁন্হন ছথি, ম্বদা ক্ষনকব সঁকঠ রন্ধধা বাঁহবী ঘঠনাসঁ রেসী শ্বাত্মসম্মান, শ্বসমর্থতা, শ্বপবাধ-রৌধ শ্বথরা নির্ণযক শ্বনিশ্চিততামে প্রকঠ হোজত শ্বছি। কখনো কথাকাব একঠা মামূনী কার্যানযী রার্তানাপমে সত্ত্বাক পূবা ঢাঁচা দেখরৈত ছথি, তঁ কখনো গামক ঘব, বোগ, নদিযা, খেত শ্বথরা পৈদন যাত্রাক দৃশ্যসঁ র্যাপক সামাজিক রিষমতাক শ্বর্থ উঁদ্ঘাঠিত কবৈত ছথি। কথা এহিঠাম ‘ঘঠনা’ক রিরবণ ভবি নহি, মন্বষ্য পব ঘঠিত হোজত দর্বারক রিরেচন রঁনি জাজত শ্বছি।

‘দিদরন’ক প্রকাশন নেখকক নিধনক রাঁদ ভেন। সংগ্রহমে আবম্ভিক আ পবরর্তী বচনাক সহঅস্তিত্ব পাঠককেঁ একে নেখকক সংরেদনাক দীর্ঘ কানখণ্ডসঁ সাক্ষাৎকোব কবরৈত অছি। প্রাবম্ভিক কথামে সামাজিক স্বধাবক সার্রজনিক ভাষা আ রাস্তরিক জীরনক অন্তব অগ্রহমিমে অছি; রাঁদক অনেক কথামে শহব, বোজী-বোটী, সংস্থাগত রারস্থা, স্মৃতি আ অন্তবঁগ সম্বন্ধক জটিনতা রঢ়ৈত দেখাওত অছি। এহি অন্তবকেঁ কঠোব বেখামে রিভাজিত কবরঁ উচিত নহি, কাবণ আবম্ভিক বচনামে আম্রেসঁরাদ আ রাঁদক বচনামে সামাজিক প্রতিবোধ দনূ সজীর অছি। এহি সংগ্রহক মহত্ত্ব এহী নিবন্তবতাক ভীতবক পবিরর্তনমে নিহিত অছি।

প্রভাসক সাহিত্যিক অরদানক র্যাপক সন্দর্ভ সেহো উন্নেখনীয় অছি। ‘কথা-প্রভাস : তীন দশকক প্রতিনিধি মৈথিনী কথা’ক প্রকাশনক রাঁদ ‘প্রভাসক কথা’ নেন হ্ননকা সাহিত্য অকাদেমীক সম্মান ভেটন। কথা-সম্পাদন আ সাহিত্যিক গোষ্ঠীক গতিরিধিসঁ হ্ননকব জুড়ার সেহো মৈথিনী কথাক সার্রজনিক সংস্কৃতিক একটা মহত্ত্বপূর্ণ পক্ষ অছি। তথাপি প্ৰবস্কাব অথরা সাহিত্যিক প্রতিষ্ঠা কৃতিক মূন্যাঁকনক রিকন্প নহি রঁনি সকৈত; ‘দিদরন’ক অধ্যযনমে নির্ণাযক প্রমাণ ওহি কথা সভক কনাম্মক সংগঠন আ অর্থ-সম্ভারনা অছি।

২. সংকননক রিন্যাস : রঁীস কথাক অনেক কান

সংগ্রহক অন্বক্রমমে ‘ধবতী হুহবি উঠন’, ‘প্রতীক্ষা’, ‘গ্রাম স্বধাব সমিতি’, ‘অভিশাপ’, ‘যাত্রা : হেবাযন রাঁঠপব’, ‘সংভারনা’, ‘সমীকবণ’, ‘প্ৰনবারৃত্তি’, ‘সীমারঁঙ্ক’, ‘গুণ্ডপনী’, ‘রঁীতি জযরাঁক খুশী’, ‘রিশৈষাধিকাব’, ‘রাঁপ-কঠরাঁপ’, ‘ককবো আড়মে’, ‘মন্দাকিনী’, ‘জজোতমে হেবাযন নোকসভ’, ‘দিদরন’, ‘খূনী’, ‘পতিব্রতা’ আ ‘অঞ্চারক্রক শৈষ কথা’ সম্মিনিত অছি। এহি ক্রমকেঁ রিষযান্বসাব পঢ়না পব ছোট আ নম্বা কথা, সামাজিক রাঁগ্য আ মনোরৈজ্ঞানিক স্থিতিকথা, গ্রামীণ সমূহক আরাজ আ একাকী মানসক স্বব—সভ পবস্পব সঁরাদ কবৈত দেখাওত অছি।

কতেকো কথাক অন্তমে বচনাক সমযক নির্দেশ ভেঢৈত অছি। এহি কান-সংকেতসভসঁ কথা-ভাষাক কপান্তবণ পঢ়ন জা সকৈত অছি, মুদা হ্ননকা নেখকক রিচাবক সীধা বৈখিক রিকাসক অপবাজেয প্রমাণ রঁনা দের অনুচিত হোএত। অনগ-অনগ পত্রিকাক নেন বচন কথা, প্রকাশনক অন্তবান আ নেখকক রিষযগত প্রযোগ—সভ এহি ক্রমকেঁ প্রভারিত কএনে হোযত। অধিক উপযোগী ঈ অছি জে পাঠক কথা-পবিস্থিতিক ভীতব ভাষিক জোব, রাঁগ্যক প্রকৃতি আ পাত্রক স্বতন্ত্রতাক স্বৰূপক তননা কবথি।

প্ৰস্তকক আবম্ভমে ‘ঈ সংগ্রহ’ আ ‘পাপা’ নামক দূ হুমিকা-সদৃশ রঞরা সংগ্রহক স্মৃতি-পবক স্থিতি স্পষ্ট কবৈত অছি। এক দিস প্রভাসক কথাক সামাজিক অসব পব রিশ্বাস, দোসব দিস পবিজনক আত্মীয স্মবণ—দনূ পাঠককেঁ অপন-অপন গ্রহণ-দৃষ্টি দৈত অছি। সমীক্ষাক দৃষ্টিসঁ এহি দোসব পবতকেঁ স্নেহপূর্ণ সাক্ষ্য মানরঁ চাহী, নির্রিরাদ সাহিত্যিক নির্ণয নহি। হুমিকা জে মূন্য-আগ্রহ উঠরৈত অছি, কথা সভ ওকব সমর্থন কবৈত অছি অথরা ওকবা জটিন রঁনরৈত অছি—এহি অন্তবসঁ স্বতন্ত্র আনোচনাক আবম্ভ হোওত অছি।

৩. ‘ধবতী হুহবি উঠন’ : নেখনক নৈতিকতা আ উপেক্ষিত মনুষ্য

আবম্ভিক কথা ‘ধবতী হুহবি উঠন’মে রিজ্ঞানযক কথা-করিতা প্রতিযোগিতাক প্রসংগসঁ জখন একটা নেখক-পাত্র সমাজ দিস তকৈত অছি, তঁ বচনা-প্রেবণাক সাধাবণ প্রশ্ন একাএক নৈতিক প্রশ্ন রঁনি জাওত অছি। স্বখ, সৌন্দর্য অথরা মনোবঁজনক রিষয খোজরঁ সবন নহি বহি জাওত, কাবণ দৃষ্টিকেঁ রঁস্তী, অভার আ জীরনক হুকপ যথার্থ ঘেবি নৈত অছি। কথাক রিশৈষতা ঈ অছি জে পাঠককেঁ পহিনে ‘কথা কিএক নিখন জাএ’ক প্রশ্নসঁ

𑒣𑒩𑒱𑒔𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒰𑒍𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒞𑒏𑒩 𑒥𑒰𑒠 𑒮𑒧𑒰𑒖𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒧𑒞𑒰 𑒏𑒟𑒰-𑒫𑒱𑒭𑒨 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒧𑒹 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒱𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒁𑒣𑒢 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒲𑒨 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰𑒣𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒮𑒻𑒠𑓂𑒡𑒰𑒢𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰𑒣𑒞𑓂𑒩 𑒥𑒢𑒱 𑒏𑓄 𑒢𑒯𑒱।

𑒄 𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒠𑒳𑓁𑒐𑒏 𑒮𑒴𑒔𑒲 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒚𑒰𑒜𑓃𑒱 𑒩𑒯𑒻𑒞। 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒧𑒢𑒏 𑒁𑒮𑒳𑒫𑒱𑒡𑒰, 𑒠𑒹𑒐𑒪 𑒔𑒲𑒖𑒏𑒹𑒿 𑒦𑒰𑒭𑒰𑒧𑒹 𑒥𑒠𑒪𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒩𑓂𑒟𑒞𑒰 𑒂 𑒮𑒳𑒢𑓂𑒠𑒩 𑒥𑒩𑓂𑒝𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱 𑒮𑓀𑒏𑒼𑒔—𑒄 𑒮𑒦 𑒏𑒟𑒰𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒰𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒧𑒳𑒠𑓂𑒩𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒩𑓂𑒟𑓂𑒨 𑒍𑒯𑒱 𑒥𑒹𑒔𑒻𑒢𑒲𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱, 𑒖𑒞𑒋 𑒥𑒄 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒜𑓃𑒪-𑒮𑒳𑒢𑒪 𑒮𑒾𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒨𑒥𑒼𑒡 𑒂 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒦𑒩𑒼𑒮𑒹𑒧𑒢𑓂𑒠 𑒧𑒹𑒪 𑒢𑒯𑒱 𑒣𑒰𑒩𑒱 𑒩𑒯𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒫𑒪 '𑒑𑒩𑒲𑒥𑒲 𑒣𑒩 𑒏𑒟𑒰' 𑒏𑒯𑒥 𑒍𑒏𑒩 𑒧𑒴𑒪 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑𑒏𑒹𑒿 𑒕𑒼𑒙 𑒏𑓄 𑒠𑒹𑒥।

𑓔. '𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰', '𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩 𑒮𑒧𑒱𑒞𑒱' 𑒂 '𑒁𑒦𑒱𑒬𑒰𑒣' : 𑒮𑒧𑒨, 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒂 𑒢𑒱𑒩𑒳𑒣𑒰𑒨𑒞𑒰

'𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰'𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒏𑒰𑒪𑒐𑓀𑒛 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒂 𑒂𑒬𑒰𑒏 𑒧𑒰𑒢𑒮𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒹 𑒔𑒲𑒖 𑒂𑒥𑒋𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲, 𑒍 𑒪𑒑𑒰𑒞𑒰𑒩 𑒙𑒪𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒋𑒯𑒢𑒹 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒪𑒨 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒏𑒹𑒫𑒪 𑒄 𑒢𑒯𑒱 𑒖𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒮𑒧𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒫𑒰 𑒢𑒯𑒱, 𑒥𑒪𑓂𑒏𑒱 𑒄 𑒖𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨 𑒁𑒣𑒢 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒏𑒞𑒹𑒏 𑒠𑒴𑒩 𑒡𑒩𑒱 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒱𑒞 𑒩𑒰𑒐𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒡𑒩𑒰𑒣𑒢𑒏 𑒍𑒯𑒱 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒹𑒞𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒪𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒞𑒋 𑒂𑒬𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒥𑒢𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

'𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩 𑒮𑒧𑒱𑒞𑒱'𑒏 𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏𑒧𑒹 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒂 𑒮𑒳𑒡𑒰𑒩𑒏 𑒠𑒴 𑒂𑒬𑓂𑒫𑒮𑓂𑒞𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒬𑒥𑓂𑒠 𑒁𑒕𑒱; 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒑𑓂𑒩𑒰𑒧𑒲𑒝 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩, 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒝, 𑒮𑓀𑒑𑒚𑒢 𑒂 𑒢𑒱𑒯𑒱𑒞 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒙𑒏𑒩𑒰𑒫 𑒋𑒯𑒱 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒮𑒦𑒏 𑒐𑒼𑒐𑒪𑒰𑒣𑒢 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒯𑒱𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒧𑒱𑒞𑒱 𑒥𑒢𑒥, 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫 𑒠𑒻𑒞 𑒩𑒯𑒥 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒏𑒪𑓂𑒨𑒰𑒝𑒏 𑒅𑒠𑓂𑒒𑒼𑒭—𑒄 𑒮𑒦 𑒞𑒐𑒢 𑒡𑒩𑒱 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒢𑒯𑒱, 𑒖𑒐𑒢 𑒡𑒩𑒱 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒮𑒞𑓂𑒞𑒰-𑒮𑒧𑒲𑒏𑒩𑒝 𑒂 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱-𑒯𑒱𑒞𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒔𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒋𑒪 𑒖𑒰𑒋। 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒮 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒯𑒱𑒞𑒏 𑒢𑒰𑒩𑒰 𑒂 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒯𑒰𑒮𑓂𑒨-𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒅𑒞𑓂𑒣𑒢𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒋𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒫𑓂𑒨𑓀𑒑𑓂𑒨 𑒏𑒩𑒳𑒝𑒰-𑒫𑒱𑒩𑒳𑒠𑓂𑒡 𑒢𑒯𑒱, 𑒏𑒩𑒳𑒝𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒡𑒱𑒏 𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑓂𑒝 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒁𑒕𑒱।

'𑒁𑒦𑒱𑒬𑒰𑒣' 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒥𑒰𑒡𑓂𑒨𑒞𑒰, 𑒁𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒧𑒹 𑒂𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒧𑒹 𑒂𑒥𑒻𑒞 𑒮𑓀𑒏𑒙𑒏𑒹𑒿 𑒡𑒰𑒩𑓂𑒧𑒱𑒏 𑒦𑒰𑒑𑓂𑒨𑒫𑒰𑒠𑒮𑒿 𑒙𑒰𑒿𑒣𑒱 𑒠𑒹𑒥 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒪𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒃𑒞; 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒣𑒲𑒕𑒹 𑒣𑒰𑒩𑒱𑒫𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒁𑒫𑒮𑒩𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒫𑒱𑒞𑒩𑒝𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒦𑓄 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒟𑒏𑒞𑒰 𑒋𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒏𑒴𑒪 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒮𑒰𑒡𑒰𑒩𑒝 𑒠𑒳𑒩𑓂𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒢𑒯𑒱, 𑒢𑒱𑒨𑒧𑒱𑒞 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒒𑒙𑒏𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒏𑒞𑒹𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑𑒧𑒹 𑒪𑒹𑒐𑒏𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒞𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒁𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙𑒞𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒧 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒄 𑒠𑒼𑒭 𑒢𑒯𑒱 𑒞𑒿 𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞𑒹 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒂𑒪𑒼𑒔𑓂𑒨 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒁𑒕𑒱।

𑓕. '𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰 : 𑒯𑒹𑒩𑒰𑒨𑒪 𑒥𑒰𑒙𑒣𑒩' 𑒂 '𑒮𑓀𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰' : 𑒑𑒞𑒱𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒚𑒯𑒩𑒰𑒫

'𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰 : 𑒯𑒹𑒩𑒰𑒨𑒪 𑒥𑒰𑒙𑒣𑒩'𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰𑒏 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨—𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰, 𑒢𑒠𑒲, 𑒒𑒰𑒙, 𑒑𑒰𑒧 𑒂 𑒂𑒫𑒰𑒑𑒧𑒢𑒏 𑒏𑒚𑒱𑒢𑒞𑒰—𑒏𑒟𑒰-𑒖𑒑𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒦𑒾𑒑𑒼𑒪𑒱𑒏 𑒚𑒼𑒮𑒣𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒠𑒰𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒥𑒠𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓁 𑒮𑒩𑒪 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒢𑒻𑒞। 𑒥𑒰𑒯𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒂 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒏 𑒦𑒙𑒏𑒰𑒫𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒏𑒟𑒰 𑒁𑒣𑒢 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒅𑒣𑒖𑒰𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒟𑒰𑒧𑒹 𑒑𑒰𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒍𑒯𑒱 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒯𑒢-𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒰𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒣𑒰𑒚𑒏 𑒠𑒹𑒐𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒖𑒹 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒥𑒰𑒙 𑒮𑒦𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒩𑒴𑒣𑒮𑒿 𑒐𑒳𑒪𑒪 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒹𑒯𑒏 𑒬𑓂𑒩𑒧, 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒁𑒫𑒡𑒱 𑒂 𑒁𑒫𑒮𑒩𑒏 𑒁𑒮𑒧𑒰𑒢𑒞𑒰 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

'𑒮𑓀𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰' 𑒢𑒰𑒧 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒧𑒳𑒐𑒲 𑒂𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮𑒢 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒦𑒰𑒮𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑓀𑒮𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒮𑒯𑒖 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳 𑒢𑒯𑒱। 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒥 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒮𑒼𑒔𑒻𑒞, 𑒖𑒰𑒿𑒔𑒻𑒞, 𑒧𑒢 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒙𑒰𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒣𑒩𑒱𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒯𑒩

घड़ी दू दिशामे खींचैत अछि। कथा एहि अन्तवानकेँ उपयोगी अर्थ दैत अछि। ओकर प्रभाव मनमस्तीखेज मोड़मे कम, निर्णयपूर्वक तनावमे बेसी अछि। एहि कथा-संरचनाक संग पाठक 'पुनरावृत्ति' आ 'सीमारेख'मे सेहो वृक्षविध सम्बन्ध देख सकैत छथि।

६. 'समीकरण' आ 'पुनरावृत्ति' : घरेलू जीवनक हिसाब

'समीकरण'मे बाति, घरक बन्द कोठरी, अस्वच्छता आ परिजनक परस्पर व्यवहारसँ उभरैत भयक वातावरण प्रमुख अछि। चोरीक आशंका आ घरक भीतर पसारल अविश्वास केवल घटनाक उत्तेजकता नहि उत्पन्न करैत; ओ पारिवारिक सम्बन्धक अर्थव्यवस्था पर टिप्पणी बनि जाइत अछि। 'समीकरण' शब्द गणितक तटस्थता स्मरण करबैत अछि, मुदा घरमे मनुष्याक स्थान, सम्मान, सम्पत्ति आ भरोसाक हिसाब कखनो निष्पक्ष नहि रहैत। कथा वस्तुतः एहि अनिश्चित 'जोड़-घटाव'केँ सामाजिक अर्थ दैत अछि।

'पुनरावृत्ति'क आरम्भिक बन्द कोठरी आ नम्बा एकान्तक वर्णन जीवनक दैनिक क्रिया आवृत्तिमे बदलि जेबाक अनुभव उत्पन्न करैत अछि। वाहरी संसारसँ सम्बन्ध बनएबाक उत्कंठा आ ओहि सम्बन्धक सम्भावित संकट, दुनू एक्केसँग उपस्थित अछि। ई कथा कथानकक बैखिक प्रगति सँ बेसी मनःस्थितिक दोहराव पर आश्रित अछि। पुनरावृत्ति एतए केवल घटनाक नहि, चिन्ताक सेहो अछि—मन ओहि प्रश्न पर बेर-बेर घुरैत अछि जकर समाधान ओकरा हाथ नहि लगैत।

एहि दुनू रचनाक तुलना सँ लेखकक एकटा विशेष क्षमता उद्घाटित होइत अछि। परिवारकेँ ओ स्थायी शरणस्थल मानि निश्चिन्त नहि छथि। घरक दरवज्जा, कोठरी, आँगन, बरोआ, परिजनक छोट संवाद—सभ कखनो आश्वासन, कखनो दमनक माध्यम बनैत अछि। सामाजिक यथार्थक आलोचना एतए संस्थानक बाहर नहि, निजी सम्बन्धक भीतर उपस्थित अछि।

७. 'सीमारेख', 'गुप्तपनी' आ 'रीति जयबाक खुशी' : आधुनिक जीवनक विडम्बना

'सीमारेख'मे वृक्षत समय वाद भेटैत परिचित लोक, शहरक भीड़, सामाजिक दूरी आ संवादक असहजता महत्त्वपूर्ण अछि। आधुनिक शिक्षित जगतक वृक्षचर्चित यौक्तिक विषय आ मनुष्याक वास्तविक एकाकीपनक अन्तर कथामे स्पष्ट होइत अछि। सार्वजनिक चर्चामे अधिकार अथवा व्यवस्था पर बोलनई आसान अछि, मुदा सोझाँ ठाढ़ि मनुष्याक अपरिचित पीड़ा समझबई कठिन। कथाक शीर्षक मानवीय सम्बन्धपर पड़ल अदृश्य सीमा दिस संकेत करैत अछि। लेखक एहिठाम कठु वाँगासँ बेसी आत्म-विच्छेदनक विधि अपनबैत छथि।

'गुप्तपनी'मे सामाजिक दबाव आ दबंगताक व्यवहार साधारण जनजीवनमे घुसि अबैत अछि। बनक उपयोग केवल शारीरिक आक्रमण तक सीमित नहि; भयक वातावरण, प्रभावशाली व्यक्तिक आदेश, आ विरोधक सम्भावनाक संकुचन सेहो ओकर हिस्सा अछि। कथा शक्ति आ वैधताक अन्तर पर आग्रह करैत अछि। ओकर कथन-संसार बतबैत अछि जे स्थानीय समाजमे 'सामान्य' कहल जाइत कतेको व्यवहार मूलतः असमानताक स्थायी अभ्यास अछि।

'रीति जयबाक खुशी' अपेक्षाक उलटा अर्थ-विन्यासक लेल उल्लेखनीय अछि। शीर्षकमे 'खुशी' उपस्थित अछि, मुदा ओ पूर्ण संतोषक भाषा नहि; समय वीतबो कखनो मुक्ति-जेकाँ अनुभव होइत अछि, कारण वर्तमान असह्य भइ उठल अछि। प्रभाव एहन विरोधाभासी शीर्षकसँ पाठकक प्रारम्भिक अनुमानकेँ अस्थिर करैत छथि। एहि कथाकेँ

नयुता आ संकेतक शिल्पमे पढ़ब विशेष नाभकारी अछि; शीर्षक जे प्रश्न उठबैत अछि, कथा ओकरा केरन एकटा निश्चयात्मक उत्तरमे समाप्त नहि करैत।

८. 'विशेषाधिकार', 'बाप-कठबाप' आ 'ककरो आड़मे' : अधिकारक उनटे अर्थ

'विशेषाधिकार' अत्यन्त संक्षिप्त व्यंग्य-कथा अछि। एकटा बीमार कर्मचारीक छुट्टीक आवेदन, अधिकारीक प्रतिक्रिया आ कार्यालयी व्यवहारक माध्यमसँ अधिकारक भाषा आ मनुष्यक बुनियादी आवश्यकता बीचक दूरी प्रत्यक्ष होइत अछि। देहक ज्वर आ कागजक औपचारिकता आमने-सामने ठाढ़ अछि। एकर प्रभाव एहि बात पर अछि जे अधिकारक संस्थागत रूप कतेक सहजतासँ दुराचार अभिनयमे बदलि सकैत अछि। कथा कम शब्दमे शक्ति-संबन्ध व्यञ्ज करबाक दक्ष उदाहरण प्रस्तुत करैत अछि।

'बाप-कठबाप'मे पारिवारिक सम्बोधनक भीतर स्नेह आ कठोरता एकत्र उपस्थित अछि। 'बाप' नामक आत्मीय सामाजिक पद आ 'कठबाप'क दूरी कथाक तनावक केन्द्र अछि। परिवारक मुखियाक छवि, रोग अथवा असहायताक समय आवश्यक सहारा, आ घरक भीतर अधिकारक अन्तरक बीच कथा अस्वविधाजनक सम्बन्ध खोलैत अछि। शीर्षक परस्पर विरोधी भावसभकेँ एके साँस मे राखैत अछि। लेखक एकटा चरित्रकेँ पूर्णतः दुष्ट अथवा पूर्णतः उद्धारक बनाबय चाहैत छथि, एहन निष्कर्ष पर पहुँचब पाठक लेल सहज नहि रहैत।

'ककरो आड़मे'मे ग्राम्य जीवन, अफवाह, चोरी-डकैतीक आशंका, पुलिसिया उपस्थिति आ सामूहिक भयक प्रसंग जुड़ैत अछि। गामक सार्वजनिकता एतए भरोसाक सहज स्थान नहि, पहिचान आ आरोपक जटिल रंगभूमि अछि। 'ककरो आड़'क प्रश्न केरन अपराधी खोजबाक नहि, बल्कि अस्पष्टताक परिस्थितिमे व्यक्ति ककरा अपन कहि पाबैत अछि, एकर सेहो अछि। सामाजिक दबावमे प्रमाणसँ पहिने धारणा बनि जाएब कथाक सार्थक व्यंग्यक एक स्रोत अछि।

९. 'मन्दाकिनी' : घरक स्मृति आ सम्बन्धक क्षरण

'मन्दाकिनी' संग्रहक ओहि रचनासभमे अछि जाहिमे सामाजिक यथार्थ पर सूक्ष्म मनोवैज्ञानिक प्रकाश पड़ैत अछि। एकटा पारिवारिक परिस्थिति, व्यक्तिक विवश निस्तब्धता, पुरान आ नव सम्बन्धक तनाव आ घरक संरचनात्मक क्षय—ई सभ एक-दोसरक अर्थ बदलैत अछि। एतए घर भौतिक वस्तु मात्र नहि; स्मृति, दायित्व, अपूर्ण प्रतिज्ञा आ पारस्परिक अपेक्षाक संचित स्थल अछि। घरक देबालि आ सम्बन्धक देबालि बीच उपजल समानान्तरता कथाक मुख्य सौन्दर्य-उपकरण बनैत अछि।

एहि कथामे स्मृति पुरान समयक निष्कलुष महिमामण्डन नहि करैत। स्मरणक संग आर्थिक अपूर्णता, घरक मरम्मतिक असफलता आ परिजनसँ दूरीक पीड़ा सेहो घुरि अबैत अछि। कथाक भितरी गति बाहरी घटनाक अपेक्षा विचारक क्रम आ स्मृतिक आवागमनसँ निर्धारित होइत अछि। पाठक एके पारिवारिक प्रसंगकेँ वर्तमान चिंता आ अतीतक अपेक्षा, दू दृष्टिसँ देखैत छथि। एहि रूपमे 'मन्दाकिनी' घर-सम्बन्धी मैथिली कथाक भावुक कड़िकेँ चुनौती दैत अछि।

कथाक एकटा कलात्मक सीमा एहिमे चिन्हल जा सकैत अछि जे अन्तरक परत बढ़ला पर वर्णन कखनो-कखनो अधिक विस्तृत होइत अछि आ कथानकक आवेग मन्द पड़ैत अछि। मुदा ई मन्दता मात्र शिथिलता नहि; ओ पात्रक मनसँ बाहर नहि निकलि पएबाक असमर्थताकेँ प्रत्यक्ष बनबैत अछि। एहि द्वैध कारणे कथा अपन लम्बाइकेँ आंशिक औचित्य दैत अछि।

१०. 'ভজোতমে হেবাযন নোকসভ' : জনসমূহ, আন্দোলন আ দুখ

'ভজোতমে হেবাযন নোকসভ'মে শহবক ভীতব নিকনন বিশান জুনূস, নাবা, হন্না আ জনতা-সংঘর্ষক দৃশ্য সোমাঁ আবৈত আছি। মুদা দৃশ্য-বচনাক কেন্দ্রবমে জে বুনিযাদী প্রশ্ন আছি, ও ভীড়ক সংখ্যা নহি, ওহি ভীড়মে উপস্থিত দুখন মনুষ্যাক বাস্তবিক দশা আছি। আঁদোননক সার্বজনিক তেজ আ ব্যক্তিক পেঠক খানীপনক বীচ কথা তীক্ষ্ণ বিবোধ স্থাপিত কবৈত আছি। সামূহিক মুখবতা গবীবক নিজী ভুখমবীকেঁ নহি মিঠা সকৈত—ঞা প্রশ্ন কথাক বাগাত্মক উর্জা আছি।

শীর্ষকমে 'ভজোত'ক বিম্ব মহত্ত্বপূর্ণ আছি। প্রকাশ দৃশ্যতা দৈত আছি, মুদা সমস্ত মনুষ্য সমান রূপসঁ দেখন নহি জাওত ছথি; কিছু নোক তেজ প্রকাশক বীচোবীচ অদৃশ্য ভহ জাওত ছথি। কথা নে জনান্দোননক সর্বথা নিষেধ কবৈত আছি, নে সামূহিকতা অপনহি মুক্তিদাযক আছি এহন আশ্বাসন দৈত আছি। ও পূছৈত আছি জে প্রতিনিধিত্বক উঁচ সুবক ভীতব নিম্নতম জীবন-অনুভবক সুব কতেক স্বনন জাওত আছি। ছোট আকাবক বাবজূদ ঞা বচনা সামাজিক আনোচনাক গহন সম্ভাবনা ছোড়ৈত আছি।

११. 'দিদরন' : মাধ্যম, মন আ বদনৈত গৃহ-সংসাব

শীর্ষক-কথা 'দিদরন' একটা বাতিক বাতাবরণমে আবম্ভ হোওত আছি। দূবদর্শনক কার্যক্রম সমাপ্ত ভহ গেন আছি; ঘবক শান্তি, ব্যক্তিগত একাকীপন আ সামান্য দিনচর্যাক বীচ কথারাচকক মনমে অস্বরিধাজনক বিচাব উঠৈত আছি। পত্রিকা, প্রবান স্মবণ, আর্থিক বোম, ভোজনক বদনৈত অভ্যাস আ ঘবেনূ সম্বন্ধক প্রশ্ন ক্রমশঃ এহি মানসিক পবিদৃশ্যকেঁ নির্মিত কবৈত আছি। আধুনিক মাধ্যমক উপস্থিতিসঁ জতেক বাহবী সংসাব ঘবমে পহুঁচন আছি, ততেক আন্তবিক সংবাদ সবন নহি ভেন আছি।

কথাক সময সীমিত দেখাওত আছি, মুদা মনক সময বিস্তাবিত আছি। পাত্রক বর্তমান অনুভূতি নগাতাবী বীতন প্রসঙ্গ, সম্ভাবিত ভবিষ্যা আ অপমানক স্মৃতিসঁ ভবি জাওত আছি। বাহ্য ঘটনাক সংখ্যা কম বহিতো অস্থিবতা বঢ়ৈত জাওত আছি। ঞা কান-বিস্তাব মনোবৈজ্ঞানিক কথাক পবিচিত শিল্প আছি, মুদা প্রভাস ওকবা মৈথিনী ঘবেনূ ব্যবহাবক ঠোস শব্দাবনী, খায-পিযবাক বস্তু, খর্চ আ পাবিবাবিক সম্বোধনসঁ নবীন স্থানীয সুব দৈত ছথি।

শীর্ষকক অর্থকেঁ একটা কোষগত পবিভাষামে বাঁধব কঠিন আছি; কথা ভীতব ঞঁ ওকবা জীবনক বিখবৈত তানমেনক সংকেত মানন জাএ তঁ ও মুখ্য বিষযসঁ জুড়ৈত আছি। তথাপি শীর্ষকক অর্থ পাঠকক অনুভব পব খুনন বহৈত আছি, জে বচনাক একটা উপনব্ধি আছি। কথা কাল্পনিক 'আধুনিকতা'ক প্রচাব নহি কবৈত; ও দেখবৈত আছি জে জীবনক সুবিধা আ আন্তবিক নিশ্চিন্ততা দূ অনগ বাত আছি।

१२. 'খূনী' : গ্রামীণ বোগ, ভয আ ব্যবস্থাক দেবী

'খূনী'মে বোগক আকস্মিকতা আ গ্রামীণ জীবনক সীমিত চিকিৎসা-সুবিধা কথাক আবম্ভিক তনাব বনবৈত আছি। অসুস্থ মবক, পবিবাবক চিন্তা, অস্পতানক আস, ঔষধি অথবা উপচাবক অনিশ্চিত উপনব্ধতা—এহি সভসঁ বীমাবী নিজী দুর্ঘটনা মাত্র নহি বহৈত; সার্বজনিক ব্যবস্থা পব প্রশ্ন বনি উঠৈত আছি। দেহক ব্যথা আ প্রশাসনিক উদাসীনতাক অন্তব জিতবা বঢ়ৈত আছি, উতেক কথা ভযাবহ বনৈত আছি।

কথাক নামমে 'খূন'ক তীক্ষ্ণ ধ্বনি আছি, মুদা ওকব আনোচনাত্মক মহত্ত্ব সীধা হিংসা-চিত্রণক অপেক্ষা ওহি সামাজিক পবিস্থিতি চিন্হবামে বেসী আছি জাহিমে একটা জীবনক ক্ষতি নেন জিম্মেদাবী বাঁটন-বিখবন বহৈত আছি। প্রশ্ন উঠৈত আছি—দোষী কেবন তত্কান উপস্থিত ব্যক্তি আছি বা ও ব্যবস্থা সেহো, জে সংকটকেঁ সামান্য

মানি নৈত খ্ছি? এহিঠাম কথাক যথার্থরাদী ভঁর্জা নৈতিক দ্বরিধাক কপ ধাবণ কবৈত খ্ছি। কথা পাঠকক সহান্বহুতিকেঁ খ্যাক্রোশমে রঁদনরাঁক ঝ্মতা বখৈত খ্ছি।

১২. ‘পতিব্রতা’ : পিতৃসত্তা, দেহ খ্যা শ্রমক খ্সমান বাজনীতি

‘পতিব্রতা’ গামক শ্রম-ব্যরস্থা, খ্ভারগ্রস্ত পবিরাব খ্যা স্ত্রীক জীরনমে প্বরুষ-নিযন্ত্রিত নৈতিক নিযমক রিডম্বনা খোনৈত খ্ছি। স্বনবী খ্যা পবমা জকাঁ পাত্রক প্রসঁগমে ঘব-পবিরাবক সঁবঝ্ণক ভাষা ওহি খ্যার্থিক নির্ভবতা সঁ ঠঁকবরৈত খ্ছি জাহিসঁ স্ত্রীক নির্ণযক ঝ্রেত্র সিমঠৈত খ্ছি। খেত, মানিক, মজদূবী, রাঁঢ়ি-জেকাঁ কঠিন পবিস্থিতি খ্যা দৈনন্দিন শ্রম কথাকেঁ সামাজিক ধবাতন দৈত খ্ছি। ‘পতিব্রতা’ শীর্ষক কেরন ব্যক্তিক চবিত্রক প্রশঁসা নহি; ওহি শীর্ষকক সামাজিক প্রযোগক জাঁচ কথা কবৈত খ্ছি।

স্ত্রী-সম্মানক দম্ভ জখন স্ত্রীক রাস্তরিক স্ববঝ্া, খ্যাহাব, রিশ্রাম খ্যা খ্ভিরাক্তিক খ্ধিকাব নহি দৈত, তখন খ্যাদর্শক খ্যাডম্বব ভঁঘড়ি পড়ৈত খ্ছি। এহিঠাম পতি-পন্নী খ্থরা পবিরাবক সম্বন্ধকেঁ সমাজক খ্যার্থিক পদান্বক্রমসঁ খ্নগ কহ পঢ়রঁ ত্রুঠিপূর্ণ হোএত। কখনঙ্ক স্ত্রীক ভচ্ছা সীধা সঁরাদমে নিখবৈত খ্ছি, কখনঙ্ক ওকব মৌন রা প্রতিবোধ পবিস্থিতিক কঠোবতা ব্যঞ্জ কবৈত খ্ছি। প্রভাসক মহত্ত্বপূর্ণ হস্তঝ্রেপ ভা খ্ছি জে ‘পতিব্রতা’ক কঢ় খ্র্থকেঁ প্রশ্নাঁকিত কবৈত ও স্ত্রীজীরনক সামাজিক ব্যয দেখরৈত ছথি।

তথাপি নাবী-খ্নভরক প্রস্তুতি খ্যানোচনাসঁ ম্বক্ত নহি। স্ত্রীক পীড়াকেঁ প্বরুষ-পাত্রক খ্নহুতিক মাধ্যমসঁ দেখএরাঁক প্ররৃত্তি কতেকো ঠাম ওকব প্রত্যঝ্ খ্যাম্নেকথনকেঁ সীমিত কবি সকৈত খ্ছি। এহি সীমাক ভঁন্নেখ স্ত্রী-পাত্রক গবিমা কম কবরাঁক নেন নহি, রঁন্কি কথাক দৃষ্টিরিঁন্দু খ্যা কথ্যক খ্নত্তব পব খ্যারশ্যক ধ্যান দেরাঁক নেন খ্ছি।

১৪. ‘খ্ঞ্চারঞ্রক শৈষ কথা’ : তীর্থ, পদান্বক্রম খ্যা সামূহিক ভ্রম

সঁগ্রহক খ্নিম দীর্ঘ কথা ‘খ্ঞ্চারঞ্রক শৈষ কথা’ ধার্মিক যাত্রাক সমূহ-দৃশ্যসঁ খ্যাবম্ভ হোওত খ্ছি। নামক সঁগ ‘রঁম’ সম্বোধন, শ্রদ্ধাণ্বক ভঁস্োহ, যাত্রা-ব্যরস্থা, বস্তা, ঠৌনীক পবস্পব ব্যরহাব খ্যা স্থানীয সম্বন্ধক চর্চা ক্রমশঃ একঠা রঁম্নচবিত্রীয সঁসাব বচৈত খ্ছি। ধার্মিক সামূহিকতা সভকেঁ রঁবারঁব কবি দেত, এহেন সহজ ধাবণা কথা নগাতাব ভঁনঠৈত খ্ছি; শ্রদ্ধাণ্বক সমূহক ভীতব সামাজিক প্রতিষ্ঠা, খ্যার্থিক হৈসিযত, পবস্পব নির্ভবতা খ্যা খ্পমানক ভিন্ন-ভিন্ন স্তব জকাঁক তকবাঁ ভঁপস্থিত খ্ছি।

সবদাব, ত্রিভুরন, মহাদের খ্যা খ্যান সঁগাতী পাত্রক পবস্পব প্রসঁগসঁ তীর্থ-যাত্রা একঠা চনৈত সামাজিক প্রযোগশানা রঁনৈত খ্ছি। জতএ দেরতা ধবি পঙ্কঁচরাঁক যাত্রা মানরীয খ্যাম্নে-শ্বিস্কিক ঘোষণাসঁ জুড়ন খ্ছি, ওতএ জমীনী ব্যরহাবমে পদ, পূর্রাগ্রহ খ্যা খ্যাপসী খ্হঁকাব খ্পন প্ববান কপ বাখৈত খ্ছি। নেখক এতএ ধর্মক রিরুদ্ধ সবন নাবা নহি নিখৈত ছথি; ম্নানকব নঝ্য ও রিবোধ খ্ছি জাহিমে খ্যাবাধনাক সার্রজনিক ভাষা খ্যা দৈনন্দিন খ্যাচবণ রিপবীত দিশামে চনৈত খ্ছি।

এহি দীর্ঘ বচনাক কান-প্ররাহমে বস্তা, রিবাম, সমূহক রঁহস খ্যা ঘবক সমাচাবক খ্যারাগমন খ্ছি। রঁম্নরচন সঁরাদক কাবণ পাঠক একমাত্র নাযকক চিত্তসঁ রাঁন্নন নহি বহৈত ছথি। ভা শিন্প কথাকেঁ সামূহিক নাঠকীযতা দৈত খ্ছি। শীর্ষকমে ‘খ্ঞ্চারঞ্র’ক স্মবণ রিমর্শক সম্ভারনা খোনৈত খ্ছি—রাঁহবী রিগ্রতিক খ্পেঝ্া ভীতবক ঠেঁঢ়, খ্যাচবণক রিসঁগতি খ্যা খ্যাম্নেচ্ছানক প্রশ্ন। ম্বদা এহি স্মবণকেঁ শাস্ত্রীয খ্ঞ্চারঞ্র-খ্যাখ্যানক শীর্ষশঃ প্বনর্নেখন মানরঁ খ্যারশ্যক নহি; এহি কথামে ভঁপনৰ্ব্ধ প্রম্বখ সাঝ্য সামাজিক খ্যা নৈতিক রিডম্বনাক স্বাযত্ত কথাম্নেক কপ খ্ছি।

कथाक व्यापकता ओकर उपनहि आ सीमा दुनू अछि। अनेक पात्रक संग यात्रा करैत कथा समाजक वर्गस्तरीय विम्ब गढ़ैत अछि; संगहि प्रसंगान्तरक विस्तार कखनो मुख्य नाटकीय तनावकेँ ठीन दैत अछि। जँ पाठक केवल एकर अन्तिम 'सन्देश' खोजताह, तँ ओ लिखबार बाँधा देखाएत; मुदा जँ यात्रा-सम्प्रदायक व्यवहारक पूर्ण वितान पढ़ताह, तँ एही विस्तारमे गहिक सामाजिक व्याप्ति भेटैत।

१७. कथन-विधि : संवाद, दृष्टिविन्दु आ समयक रूपान्तरण

प्रभासक संवादमे मैथिली समाजक पदानुक्रम सूक्ष्म रूपेँ बाजैत अछि। पात्र 'हम', 'तोँ', 'अहाँ'क चयन, सम्बोधनक रूप, ताच्छिल्यिक प्रत्ययक आ चुप्पीसँ अपन सामाजिक दूरी व्यक्त करैत छथि। एके वाक्य अधिकारीक मुँहसँ निकलि आदेश बनैत अछि, घरक वृद्धक मुँहसँ ओकर अर्थ परामर्श वा धमकी होइत अछि, आ निरुपाय पात्रक मुँहसँ ओ प्रार्थना बनि जाइत अछि। एहि भाषिक अन्तरकेँ समतल करि देला पर कथा सभक सामाजिक स्पन्दन नष्ट भऽ जाएत।

संग्रहमे व्यापक रूपसँ तृतीय पुरुषक कथन भेटैत अछि, मुदा अनेक प्रसंगमे कथावाचक एकटा पात्रक संवेदनाक बहुत निकट पहुँचि जाइत अछि। बाह्य दृश्य सँ आन्तरिक प्रतिक्रिया दिस आवागमन कथामे गति उत्पन्न करैत अछि। 'दिवरन' आ 'मन्दाकिनी'मे स्मृति-समयक विस्तार, 'विशेषाधिकार'मे क्षणिक घटना, 'जजोतमे हेरायल लोकसभ'मे सामूहिक दृश्य आ 'अध्यारअक शेष कथा'मे बहुपात्रीय यात्रा—ओ विविधता कथाकारक प्रयोगशीलता प्रमाणित करैत अछि।

प्रभास बहुत ठाम कथान्तकेँ पूर्ण समाधान नहि बनबैत छथि। किछु निर्णायक क्षण पाठकक मनमे बेर-बेर घूरि अबैत अछि, कारण सामाजिक व्यवस्था तखनो यथावत बहैत अछि। एहि खुलेपनक संग कतहु लेखकक न्यायोन्मुख कथन अधिक स्पष्ट होइत अछि आ पाठकक अर्थनिर्माणक स्वतन्त्रता घटि सकैत अछि। संग्रहकेँ विन्न भेदक एकरूप कथाशिल्पक उदाहरण मानब उचित नहि। एकर असल रूप विभिन्न लम्बाइ, लय आ हस्तक्षेपवाली कथाविधिक संगम अछि।

१८. प्रतीक आ संरचना : घर, बाट, देह, अन्हार आ इजोत

'दिवरन'क कथासंसारमे वस्तुसभ केवल पृष्ठभूमि नहि। घरक खसैत देबाल, बन्द कोठली, बिरसैत भोजन, जाड़-कपड़ा, आवेदनक कागज, कन्यापर उठल भार, बस्ता आ भीड़—सभ एकटा सामाजिक सम्बन्धक मूर्त रूप बनैत अछि। 'मन्दाकिनी'मे घरक संरचना स्मृतिमे बदलैत अछि; 'पुनरावृत्ति'मे बन्द कोठली मानसिक अवरोधक आकार पबैत अछि; 'यात्रा : हेरायल बाटपर'मे बाट सम्भावना आ अटकाव दुनूक चिह्न बनैत अछि; 'विशेषाधिकार'मे कागज देहक आवश्यकता पर प्रशासनिक वर्चस्वक संकेत बनैत अछि।

इजोत आ अन्हारक रूपक एहि कथासभक बीच विशेष रूपसँ संवाद करैत अछि। 'धरती ढ़बि उठल'क सामाजिक दृश्य, 'इजोतमे हेरायल लोकसभ'क सार्वजनिक तेज आ 'दिवरन'क वातिक मौन—तीनू क्रमे देखबाक प्रश्न अछि: के देखैत अछि, के नहि देखल जाइत अछि, आ देखल चीजकेँ बदलबाक सामर्थ्य ककरा अछि? एहि प्रश्नक कारण संग्रहक शीर्षकसभ अलग-अलग कथा होइतहुँ परस्पर व्याख्याकार बनि जाइत अछि।

१९. वर्ग, जाति, लिंग आ नैतिक प्रतिबोधक सम्बन्ध

गरीबी एहि संग्रहमे स्थिर दृश्यावली नहि, सम्बन्धक शक्ति-संरचना अछि। जे व्यक्तिक नग धन, जमीन, पद अथवा परिचय अछि, ओकर बाजल बात अधिक वजन पाबैत अछि; जे श्रमिक, रोगी, आश्रित अथवा एकाकी अछि, ओकर अन्तरकेँ व्यवस्था 'अपराध' कहि ठाढ़ि देबाक प्रवृत्ति राखैत अछि। ग्रामीण समाजक पदानुक्रमक संकेत अनेक

कथामे उपस्थित अछि। मुदा प्रत्येक उत्पीड़नकेँ जातिक निश्चित सन्दर्भनमे समेटि देब सन्दर्भहीन होएत, कारण सामाजिक वर्चस्वक प्रत्येक प्रसंगमे जाति, वर्ग, पद आ लिंगक अनुपात अलग-अलग अछि। विवेचनक विश्वसनीयता एहि भेदकेँ सुरक्षित रखबामे अछि।

स्त्री-पात्रक अनुभव एहि शैलि-संरचनाक मूल भाग अछि। प्रतीक्षा, गृहस्थीक अधबापन, श्रमक अदृश्य भाव, सामाजिक मर्यादाक दबाब आ देहक असुरक्षा—एहि विषयसभकेँ केवल 'पारिवारिक' कहि अलग कएल नहि जा सकैत। 'पतिव्रता' आ 'मन्दाकिनी' विशेष रूपसँ स्पष्ट करैत अछि जे घरक आन्तरिक संकट सार्वजनिक अर्थव्यवस्था सँ जुड़ल अछि। स्त्रीक मौनक आलोचनात्मक पाठ करैत काल ओकरा स्वतः स्वीकृति मानब अनुचित; तहिना प्रत्येक मौनकेँ स्वतः प्रतिरोध घोषित करब सेहो सरलीकरण होएत। स्थितिक पाठसँ अर्थ निकालब आवश्यक अछि।

लेखकक नैतिक दृष्टि पीड़ितक पक्षमे झुकल अछि, मुदा सफलता एतबेमे नहि। सफलता तखन अछि जखन कथा पाठककेँ निर्णय लएबाक आगाँ अपन जिज्ञासा पर जाँच करबैत अछि। संग्रहक श्रेष्ठ रचना सभमे पात्रक दुर्बलता देखाएब सहानुभूतिकेँ कम नहि करैत; ओकरा मानवीय जटिलता प्रदान करैत अछि।

१८. सौन्दर्यात्मक उपलब्धि आ आलोचनात्मक सीमासभ

एहि संग्रहक पहिल उपलब्धि सामाजिक विस्तार अछि। गाम, छोट शहर, कार्यालय, घर, शिक्षा-संस्था, अस्पताल, जनसमूह आ धार्मिक यात्रा—जीवनक विभिन्न क्षेत्र एकटा आख्यान-संसार बनबैत अछि। दोसर उपलब्धि विषयानुकूल रूप-विन्यास अछि: 'विशेषाधिकार'क संक्षिप्त प्रहार 'मन्दाकिनी'क स्मृतिसंपन्न विस्तारसँ भिन्न अछि, आ 'अष्टावक्रक शेष कथा'क वक्रपात्रीय रूप दुनूसँ अलग। तेसर उपलब्धि संवादक स्थानीय विश्वसनीयता आ पात्रक सामाजिक स्थिति अनुसार बदलैत आवाज अछि।

आलोचनात्मक सीमामे कतहु सामाजिक निष्कर्षक पूर्वानुमेयता, कतहु अनावश्यक व्याख्यात्मक विस्तार आ कतहु गौण पात्रक सीमित आन्तरिकता चिह्नल जा सकैत अछि। कथाकारक पक्षधरता जखन अत्यन्त स्पष्ट भऽ जाइत अछि, तखन प्रसंग पाठकपर खोलल रहबाक बदला सिद्धान्तक उदाहरण बनि जेबाक जोखिम उठबैत अछि। दूसरी दिस, पात्रक मनमे बेसी काल ठहरबाक कारण कतेको रचनाक बाह्य नाटकीय लय धीमा पड़ैत अछि। ई सीमासभ रचिक अवमूल्यन नहि, ओकर शिल्पक वास्तविक द्वन्द्वक सूचक अछि।

एहि कथा सभक एकटा विशिष्ट साहित्यिक मूल्य ई सेहो अछि जे आधुनिकता स्थानकालमे एकरेखीय 'प्रगति' नहि। शिक्षा, आवागमन, दूरदर्शन, दफ्तर आ सार्वजनिक संगठन उपस्थित भऽ गेल अछि; मुदा मनुष्याक असुरक्षा आ सम्बन्धक टूटन कम नहि भेल। लेखक नव व्यवस्था देखबैत छथि, संगहि पूछैत छथि जे ओकर लाभ केकर जीवनमे उतरि रहल अछि। एहि प्रश्नसँ संग्रह अपन ऐतिहासिक समयसँ आगाँ वर्तमान पाठकसँ सेहो संवाद स्थापित करैत अछि।

१९. उपसंहार

'दिदरन'केँ एकटा मृत्युपरान्त प्रकाशित कथा-संग्रह मानि मात्र ऐतिहासिक स्मारक बना देब ओकर जीवित साहित्यिक शैलिक अवमूल्यन होएत। एहि बीस कथामे मनुष्याक जीवन पर पड़ैत अनवरत दबाब अलग-अलग रूप धारण करैत अछि—कखनो प्रतियोगिताक मंचपर कथालेखनक नैतिक प्रश्न, कखनो कार्यालयक आवेदन, कखनो नदिया-पार करबाक यात्रा, कखनो घरक चुप्पी, कखनो दुखल भीड़, कखनो खेतक मालिकाना सम्बन्ध, कखनो तीर्थयात्रीक सामूहिक आचरण। विषयक ई विविधता वस्तुतः एकटा मौलिक जिज्ञासाक अनेक रूप अछि : मनुष्य अपन सम्मान आ विवेककेँ असमान परिस्थितिमे कोना बचबैत अछि?

प्रभास कुमार चौधरीक कथा-दृष्टि करुणा आ रांगा, सहानुभूति आ संशय, दृश्य-यथार्थ आ भीतरी पीड़ाक बीच आवागमन करैत अछि। अनेकर कतेको कथा सामाजिक न्यायक तीक्ष्ण आग्रह करैत अछि, मुदा अपन श्रेष्ठ क्षणमे ओ नावा सँ आगाँ बढ़ि मानवीय परिस्थिति बचैत अछि। एहि कारण 'दिदरन' आधुनिक मैथिली कथाक अध्ययनमे सामाजिक ऐतिहासक दस्तावेज मात्र नहि; भाषा, स्मृति, सत्ता, सम्बन्ध आ कथाशिल्पक अन्तःक्रियाकेँ समझबाक एकटा महत्त्वपूर्ण साहित्यिक पाठ अछि।

सन्दर्भग्रन्थ-सूची

चौधरी, प्रभास कुमार। दिदरन। ज्योत्स्ना प्रकाशन, पिण्डारूछ, दरभंगा, २००४।

चौधरी, प्रभास कुमार। कथा-प्रभास : तीन दशकक प्रतिनिधि मैथिली कथा। मैथिली अकादमी, पटना, १९८८।

चौधरी, प्रभास कुमार। प्रभासक कथा। १९८९। (लेखकक प्रकाशित कृतिक सूचीमे उल्लिखित।)

साहित्य अकादेमी। 'साहित्य अकादेमी पुरस्कार : मैथिली', सम्मान-सूची, १९९० क प्रविष्टि—'प्रभासक कथा' आ प्रभास कुमार चौधरी। https://sahitya-akademi.gov.in/awards/akademi%20samman_suchi_h.jsp

विदेह—प्रथम मैथिली पाक्षिक ई-पत्रिका। 'प्रभास कुमार चौधरी' : लेखक-परिचय आ प्रकाशित कृतिक सूची।
https://videha-ejournal.github.io/videha/ratna.htm

मैथिल मंच, बाबूजीक पुस्तकालय। 'मैथिली : कथा' पुस्तक-सूची; 'दिदरन'क प्रकाशन-विवरण।
https://www.maithilmanch.in/babujeekpustakalaya/maithili-katha/

टोकियो विदेशी अध्ययन विश्वविद्यालय, संस्थागत ग्रन्थ-सूची। 'कथा-प्रभास : तीन दशकक प्रतिनिधि मैथिली कथा', ग्रन्थसूचक प्रविष्टि। https://tufs.repo.nii.ac.jp/records/27003

कथासंग्रह / समीक्षा ७

७. प्रभास कुमार चौधरीक 'कथा-प्रभास' : तीन दशकक मैथिली कथामे समाज, व्यक्ति आ कथाशिल्पक रूपान्तरण

शोधपरक साहित्यिक समीक्षा

सारांश

प्रभास कुमार चौधरीक 'कथा-प्रभास' मैथिली कथाक तीन दशकगत चरणकेँ एकहि कृतिमे आमने-सामने रखैत अछि। मैथिली अकादमीसँ प्रकाशित एहि संकलनक रचना-संरचना सातम, आठम आ नवम दशकक तीन खण्डमे विभाजित अछि; एहि खण्डसभमे क्रमशः चौदह, सात आ सात कथा संगृहीत अछि। एहि आलेखक केन्द्र संग्रहक कथावस्तु मात्र नहि, बल्कि कथाकारचकक स्थिति, गाम-नगरक परस्पर सम्बन्ध, परिवार आ पीढ़ीक तनाव, सत्ता-संस्थाक दैनिक प्रभाव, पत्र आ संवादक रूप, विनोद-रांगाक सुर, स्त्री-पात्रक उपस्थिति तथा प्रतीकात्मक शीर्षकक अर्थ-विस्तार अछि। 'निष्फल बन्द : चिन्ही खूजन', 'गिरगिट', 'दिनचर्या', 'पिता', 'मनाहक ठौन', 'प्रवान चरित्रक नव कथा', 'स्थानान्तरण', 'विकनीग', 'बाढ़ि' आ 'वक्षक' आदि कथाक सहायतासँ देखाओल गेल अछि जे प्रभासक कथा-जगत सामाजिक सम्बन्धक प्रत्यक्ष विवरणसँ चलि आत्मपरीक्षण, संस्था-समीक्षा आ नैतिक असहजताक अधिक जटिल विन्यास धरि पहुँचैत अछि। एहि परिवर्तनमे एकरेखीय प्रगति नहि, अपितु प्रवान अनुभवक नव सन्दर्भमे पुनरागमन अछि। कथाकारक सामर्थ्य बोलचालक स्वाभाविक मैथिली, आत्मालोचनापरक कथन आ आम जीवनक सूक्ष्म विडम्बना पकड़बामे अछि; सीमा कतहु-कतहु व्याख्यात्मक कथन, विस्तार आ पुरुष-केन्द्रित दृष्टिसँ

উপেন্ন হোওত অছি। সমগ্রতঃ 'কথা-প্রভাস' কেঁ রীসম শতাব্দীক উত্তরার্ধক মৈথিলী সামাজিক মানস আ কথাকনা দ্বনূক আনোচনাত্মক পাঠ মানন জা সকৈত অছি।

রীজশব্দ : প্রভাস কুমাব চৌধবী; মৈথিলী কথা; কথা-প্রভাস; তীন দশক; কথন-রিধি; গাম-সমাজ; পবিরাব; সংস্থাগত সত্তা; রাঁগা; আধুনিকতা

১. প্রস্তারনা : কথাসংগ্রহক মূন প্রশ্ন

প্রভাস কুমাব চৌধবীক কথা-সংসাবকেঁ মাত্র গামক সংস্মবণ রা নগবক রঁদনৈত জীরনক প্রতিচ্ছরি কহি সীমিত কএন নহি জা সকৈত। হুনকব কথা ওহি জগহ সঁ উঠৈত অছি জতয় ব্যক্তি অপন রিষযমে জে কহৈত অছি, আ ওকব ব্যরহাব জাহি সত্যক উদ্‌ঘাটন কবৈত অছি, ও দ্বনূ এক-দোসবাসঁ টকবাওত অছি। ব্যক্তি সূর্যকেঁ উদাব, ন্যাযপ্রিয, রিরেকী অথরা আধুনিক মানৈত অছি; মুদা পাবিরাবিক সম্বন্ধ, জাতীয অনুশাসন, দৈনন্দিন ভয আ অরসবক আকস্মিক উপস্থিতিমে ওকব আত্মচিত্র ডগমগা জাওত অছি। এহি অন্তবানমে কথাকাবক রিশেষ রুচি অছি। 'কথা-প্রভাস'ক মহত্ত্ব এহী কাবণেঁ কেরন রিরিধ কথাক একত্রীকবণমে নহি, রন্‌কি একঠা রঁদনৈত সমাজক আত্মরিবোধ পকড়রাক কথা-দৃষ্টিমে অছি।

পোথীক উপশীর্ষক 'তীন দশকক প্রতিনিধি মৈথিলী কথা' পাঠককেঁ কানগত পাঠক অপেক্ষা দৈত অছি। মুদা 'প্রতিনিধি' শব্দকেঁ কড়াও সঁ নএর্ আরশ্যক অছি। একব অর্থ ই নহি জে প্রত্যেক রর্ষক সাহিত্যিক প্ররৃত্তিক নিষ্পক্ষ সর্রেক্ষণ উপনব্ধ কবাওন গেন অছি। ই একহি কথাকাবক চুনন বচনাসভক মাধ্যমেঁ তীন কানখণ্ডক জীরনানুভর আ শিন্প-প্রযোগক বেখাচিত্র অছি। তেঁ অহীঠাম বচনাক ক্রম, শীর্ষকক গঠন, কথা-স্থিতিক পবিরর্তন আ কথনক অনুবপব ধ্যান দের্ অপেক্ষিত অছি। কথাকাবক সাহিত্যিক রিকাসক চর্চা কবৈত কানক সমাজশাস্ত্রীয পবিরর্তন আ ব্যক্তিগত শিন্প-চযনকেঁ ফবাক বাখর্ সেহো জরুবী অছি।

সংগ্রহ মৈথিলী অকাদমী, পটনাক প্রকাশন অছি। 'প্রকাশকীয'মে দেরকান্ত ঝা কথাকাবক গ্রামীণ আ নগবীয অনুভর, রঁদনৈত সমাজক যথার্থ তথা ব্যাপক মানরীয দৃষ্টিক চর্চা কবৈত ছথি। 'প্রস্তারিকী'মে ফণীন্দ্ব নাথ ওঝা বচনাক রিরিধ অনুভর-ক্ষেত্র আ সামাজিক চেতনাপব ধ্যান আকর্ষিত কবৈত ছথি। ই সমকানীন স্বাগত-রক্তব্য পাঠকীয দিশাসূচক অছি, অন্তিম আনোচনাত্মক নির্ণয নহি। প্রস্তুত সমীক্ষামে ওহি প্রশংসাত্মক অপেক্ষাকেঁ কথাক অপন প্রক্রিযা, রিডম্বনা আ ভাষিক সংযমক কসৌটীপব পবখন গেন অছি।

২. তীন দশকক বচনা-সংবচনা : সাহিত্যিক সমযক নির্মাণ

সাতম দশকক খণ্ডমে 'নিফাফ রন্দ : চিক্টী খূজন', 'ঠুটন কনম : নভবন আখব', 'স্বভদ্রা-হবণ', 'গয রিঠ্নী : তোহব উক', 'উপবফাঁটু', 'গিবগিট', 'ক্বান্ত', 'দিনচর্যা', 'অসাধা', 'অবগনী', 'সূর্যাস্ত', 'অনচিহাব অপ্পন', 'ধমকী' আ 'দ্বখ' সংগৃহীত অছি। আঠম দশকক খণ্ডমে 'মঙ্ক-রিবাম', 'পিতা', 'উত্তবকাণ্ড', 'ঢেপ', 'মনাহক ঠোন', 'প্রবান চবিত্রক নর কথা' আ 'ভযাক্রান্ত' অছি। নরম দশকক খণ্ড 'একানাপ', 'জন্দবধন্বষ', 'স্থানান্তবণ', 'রজবংগক পোতা', 'রিকনাঁগ', 'রাঁঢ়ি' আ 'বঞ্চক' সঁ রনন অছি। ই ব্যরস্থিত কান-রিভাজন সূর্য আনোচনাক পহিন আধাব অছি।

পহিন খণ্ডক অনেক শীর্ষক ভার, রস্তু আ ব্যক্তি-ব্যরহাবক গহন সম্বন্ধ খোনৈত অছি: নিফাফ, কনম, উক, গিবগিট, অবগনী, সূর্যাস্ত। দোসব খণ্ডমে মঙ্ক, পিতা, উত্তবকাণ্ড, ঠোন, প্রবান চবিত্র আ ভয—অর্থাত সম্বন্ধ আ সমষ্টিক রীচ দরারক ঘনত্ব রঢ়ৈত অছি। তেসব খণ্ডমে একানাপ, স্থানান্তবণ, রিকনাঁগতা, রাঁঢ়ি আ বঞ্চক—ব্যক্তি, সংস্থান,

সঁকষ্ট আ সঁবঞ্চলক প্রশ্ন অধিক প্রত্যক্ষ হোতত অছি। শীর্ষকসঁ মাত্র কথাক পূর্ণ অর্থ নির্ধাবিত নহি হোতত; তথাপি শীর্ষক-সমূহক ঞা অন্বক্রম বচনা-জগতক কেন্দ্ব সবকরাঁক সঁকেত অরশ্য দৈত অছি।

এহি ত্রিস্তবীয় গঠনক একষ্টা আনোচনাত্মক নাভ অছি: একহি সামাজিক শৈঙ্কক অর্থ সময়ক সঁগ রঁদনৈত দেখন জা সকৈত অছি। গাম পহিন খণ্ডমে প্রথমতঃ জীরনক নিকষ্ট পবিরেশ আ পাবস্পবিক নিগবানীক স্থন রঁনৈত অছি; মধ্য খণ্ডমে রঁশ, স্মৃতি আ সামূহিক অধিকাবসঁ জকড়ন সামাজিক সঁবচনা; আ উত্তবরর্তী খণ্ডমে ওকব সম্বন্ধ কার্যানয, নিয়ক্তি, প্রশাসনিক হস্তক্ষেপ তথা র্যাপক সার্রজনিক সঁকষ্টসঁ রঁনৈত অছি। তথাপি গাম-নগবকেঁ দূ অনগ সঁসাব রঁনাকহ নহি পঢ়রাঁক চাহী; প্রভাসক কথামে এক ক্ষেত্রক র্যারহাব দোসব ক্ষেত্রমে নগাতাব প্ররেশ কবৈত অছি।

কান-খণ্ডক ভীতব সমান প্রকাবক কথা নহি অছি। কতম্ন প্রথমপ্বরুষক তীব্র আত্মেরওরা, কতম্ন পাত্র-সঁরাদ, কতম্ন রাঁগ্যাত্মক স্থিতি আ কতম্ন অপেক্ষাগ্নত রিস্তাবিত সামাজিক প্রসঁগ। এহী রিরিধতাকেঁ একষ্টা নিশ্চিত ‘প্রাবম্ভিক যথার্থরাদ’ সঁ ‘অন্তিম আধুনিকতারাদ’ ধবি সবন আবোহণ মানব ভ্রামক হএত। অধিক উপযক্ত নিষ্কর্ষ ঞা অছি জে কান রঁদননাসঁ বচনাক প্রশ্ন ঘনিষ্ঠ আ রহুস্তবীয ভেন, আ কথাকাব কঞা প্ববান রিষযকেঁ নর কপমে ফেব সঁ দেখননি।

৩. নিফাফ, কনম আ কথাকাবক আত্মেপবীক্ষণ

‘নিফাফ রঁন্দ : চিষ্টী খূজন’ক আবম্ভমে ঠেরঁনপব বখন নিফাফ আ ওকবা খোনরাঁক ক্রম কথানকক প্রমুখ উপকবণ রঁনৈত অছি। নিফাফমে কোনো সূচনা মাত্র নহি, রঁন্কি সম্বোধন, স্মৃতি, অপেক্ষা আ আত্মেমূন্যাঁকনক অরসব আরি পহুঁচৈত অছি। সামান্য পত্রাচাবক ক্ষণ রিস্তৃত সামাজিক মনোরিজ্ঞানক দ্বাব রঁনি জাগত অছি। কথাকাব একষ্টা সাধাবণ রস্তুকেঁ মনক রহুতেক তহ খোনরাঁক সাধন রঁনরৈত ছথি। নিফাফক ‘রঁন্দ’ অরস্থা আ চিষ্টীক ‘খূজন’ অরস্থা রীচ পাঠকক উত্সুকতা আ কথারাচকক আত্মেবঞ্চা একহি রেঁব সক্রিয হোতত অছি।

এহনে প্রকাবেঁ ‘টুঁষ্টন কনম : নভবন আখব’মে নেখনক উপকবণ আ ভাষাক অস্থিবতা এক দোসবাক পূবক কপক রঁনৈত অছি। কনম টুঁষ্টৈত অছি তঁ মাত্র নেখন রাঁধিত নহি হোতত; অপনা কহরাঁক অধিকাব, ভারক রিশ্বসনীযতা আ অভির্যক্তিক মর্যাদা প্রশ্নাঁকিত হোতত অছি। শীর্ষকমে রস্তুগত টুঁষ্টনক সঁগ ‘আখব’ক অর্যারস্থা জোড়ন অছি। এহি দ্বৈতক কাবণ পাঠক র্যক্তিগত অন্বভরকেঁ ভাষা-রিষযক চিন্তনক কপমে সেহো পঢ়ি সকৈত ছথি। প্রভাসক আবম্ভিক কথামে কথারস্তুক ভীতব কথা নিখরাঁক সমস্যা উপস্থিত কবরাঁক ঞা প্ররৃত্তি খাস ধ্যান দেরাঁক অছি।

ঞা দ্বনূ বচনা পঢ়ৈত একষ্টা সারধানী অপেক্ষিত অছি: প্রথমপ্বরুষমে কহনগেন কথনকেঁ নেখকক অনিরার্য আত্মেস্বীকাব নহি মানরাঁক চাহী। কথারাচক জে দেখৈত অছি, ও স্বযঁ চযন কবৈত অছি; জে নহি কহৈত অছি, সেহো অর্থ উত্পন্ন কবৈত অছি। প্রভাসক কথা-কৌশন এহি ছুষ্টন অরকাশমে কাম কবৈত অছি। রিনোদক হল্বক স্বব রহুত রেঁব আত্মেসন্তোষক অন্তবরিবোধ খোনৈত অছি। পাঠককেঁ নগৈত অছি জে কথন সহজ গপ্পক তবহেঁ রঁহি বহন অছি, মুদা এহি সহজতাক ভীতব আত্মেরিশ্বাসক অস্থবঞ্চা আ সামাজিক স্বীকৃতিক চাহ নগাতাব গুঁজন বহৈত অছি।

৪. গামক সত্তা, সম্বন্ধ আ কপ-পবিরর্তন

‘গয রিঁঢ়নী : তোহব উঁক’মে ‘উঁক’ক প্রতিমা র্যক্তিগত খিন্নতা আ সামাজিক অপমানক অসবকেঁ একঠাম কবৈত অছি। আঘাত কেরন তত্কোনীন রিরাদ নহি; ওকব অসব স্মৃতিমে বহি জাগত অছি। কথামে রৌনচানক প্রসঁগ,

प्रयोगकेँ आ लोकभाषाक चपलता मिलि एकटा एहन वातावरण बनबैत अछि जतय तर्क सार्वजनिक होइत अछि, मुदा मनक चोट निजी रहैत अछि। शीर्षकक आक्रामक सम्बोधन सेहो ओ वतरैत अछि जे कथा केवल बाहरी घटनाक वर्णन नहि, प्रतिक्रिया आ सम्बन्धक भीतर हिंसाक अन्वेषण अछि।

'उपवर्णाँठ'मे गामक स्थान-विभाजन आ लोकसम्बन्धक ताना-बाना कथाक व्यावहारिक आधार बनैत अछि। आवागमन, बाट, घरक पहचान, लोकक आपसी तज्जवीं—ओ सभ कथा-संसारकेँ मूर्त करैत अछि। स्थान अहीठाम रंगीन पृष्ठभूमि नहि, बल्कि आचार-व्यवहार नियन्त्रित करयवला सामाजिक शक्ति अछि। के ककरा लग जा सकैत अछि, के ककर गप मानैत अछि, आ के अपन स्थिति बचयबाक कोशिश करैत अछि—ओ सभ प्रश्न स्थानिक निकटतासँ जोड़ल अछि। गामक भूगोलक भीतर प्रतिष्ठा आ हाशियाक अन्तर देखाइत अछि।

'गिरगिट'मे रूपान्तरक पारम्परिक रूपक मनुष्याक अवसरवादिता व्यवहारकेँ पढ़बाक आधार बनैत अछि। कथा-जगतक संवादमे जे आत्मीयता देखाइत अछि, ओकर पाछाँ हित, स्वार्थ, भय आ परिस्थिति-अनुसार बदलैत रुखक परत अछि। एही कारण 'गिरगिट' केँ केवल कोनो एक पाखण्डी पात्रक व्यंग्यचित्र मानब अपर्याप्त हएत। बदलैत रंगक विचार व्यक्ति-सामाजिक सम्बन्धक सामूहिक समस्या बनि जाइत अछि: ककरो निष्ठा स्थिर नहि, आ वचनक मूल्य ओकर परिस्थिति द्वारा लगातार पुनर्निर्धारित होइत अछि।

'क्लान्त' आ 'दिनचर्या' जीवनक साधारण क्रममे मानसिक थकान आ एकरसताक गूढ़ रूप देखबैत छथि। 'क्लान्त'क आरम्भे ध्वनि, अखबार आ चिन्ताक आपसी उपस्थिति अन्तर-जगतकेँ टुकड़ा-टुकड़ा करैत अछि। 'दिनचर्या'मे दिनक पुनरावृत्ति आ सार्वजनिक बोलचालक स्वर पात्रक भीतर उठैत प्रश्नकेँ ढाँकि दैत अछि। दुनू कथामे समय घड़ीक हिसाबेँ मात्र नहि, मनक भार अछि। आरम्भिक खण्डमे भितरक एहि थकानक उपस्थिति कथाकारक सामाजिक दृष्टिकेँ मनोवैज्ञानिक आयाम प्रदान करैत अछि।

'असाध्य'क ग्रामजीवनमे रोग, संकट अथवा कठिनाइयबाबे कथन समाजक प्रतिक्रिया आ व्यक्ति-अन्तर बीच दूरी देखबैत अछि। कथाक आरम्भमे 'एना कहियो नहि भेल बहैक' जकाँ अभिव्यक्ति साधारण लोक-धारणाकेँ सोझाँ आनैत अछि। केकरो समस्या सामूहिक चर्चाक विषय बनि सकैत अछि, मुदा ताहि चर्चासँ पीड़ितक निज अन्तर अवश्य नहि सम्हरैत। एहि दूरीसँ कहानीक करुण स्वर उत्पन्न होइत अछि। पाठक देखैत छथि जे सामुदायिक निकटता संवेदनशीलताक गारंटी नहि अछि।

७. 'अवगनी', 'सूर्यास्त' आ 'अनचिन्हार अपन' : दैनिकताक भीतर संकट

'अवगनी'क वस्तु-संसार घरक छोटी-छोटी जरूरत, अभाव आ जीवनक अदेखल श्रमसँ बनल अछि। साधारण घरेलू वस्तुकेँ कथा-केन्द्र बनएबाक प्रभावक साहित्यिक लोकतन्त्रक द्योतक अछि: जीवनक ओ अन्तर, जाहि पर प्रायः नायकत्वक प्रकाश नहि पड़ैत, कथा-योग्य मानल जाइत अछि। अभावक वर्णनमे हँसी आ लज्जाक सह-अस्तित्व पाठककेँ सहज भावुकतासँ बचबैत अछि। वस्तु आ मनुष्याक सम्बन्ध ओ प्रश्न उठबैत अछि जे गरीबी केवल संसाधनक कमी अछि, कि अपन गरिमा बचयबाक निरन्तर संघर्ष सेहो।

'सूर्यास्त'मे अस्त होइत सूर्य समयक अन्तक सजावटी बिम्ब नहि बनि जाइत; वृद्धत्व, स्मृति, अनुपस्थिति आ सम्बन्धक थकानक संकेत बनैत अछि। एहि कथाक आरम्भेँ परवेश बाबूक उपस्थिति आ घर-परिवारक बोध पाठककेँ जीवनक एक एहन बिन्दुपर लऽ जाइत अछि जतय अतीत सब दिन वर्तमानकेँ देखबाक तरीका प्रभावित करैत अछि। कथाकार घटनाकेँ आकस्मिक नाटकीय मोड़ देबाक बदला समयक धीमा दबावकेँ महत्त्व दैत छथि। एही सँ कथा निजी अन्तर होइतहुँ व्यापक पीढ़ीगत अनुभूतिकेँ स्पर्श करैत अछि।

'অনচিন্হাৰ অপ্পন' শীৰ্ষকমে পৰস্পৰ-বিৰোধী সংৰেদনা অছি: জে অপন অছি, ও চিন্হাৰ নহি ৰহল। 'অপন'ক ভাৱাত্মক নিকটতা আ 'অনচিন্হাৰ'ক দূৰী একহি ৰাক্যাংশমে ঠকৰাওত অছি। কথা-পাঠমে ঙা ৰিৰোধ মনুষ্যাক পহিচানক সামাজিক নিৰ্মিতি দিস ইশাৰা কৰি ৰহল অছি। গাম, সম্বন্ধ আ স্মৃতিমে অপনা মানযৰনা নোক অপৰিচযক অনুভৱ কিএক কৰৈত অছি? কথা এহনে প্ৰশ্নকেঁ বোজমৰ্বাক ব্যৱহাৰক ভীতৰ ৰাখৈত অছি। সম্বন্ধক ৰাহৰী নিৰন্তৰতা ওকৰ আন্তৰিক স্থিৰতা সিদ্ধ নহি কৰৈত—ঙা সংগ্ৰহক ৰাৰম্বাৰ উঠৈত কেন্দ্ৰীয ৰোধ অছি।

'ধমকী' আ 'দ্ৱখ'মে ভয, পাৰিৱাৰিক অস্থৰতা আ ভাৱনাত্মক চোটক স্বৰ অধিক তীৱ্ৰ হোঙত অছি। 'ধমকী' সংৱাদক প্ৰৱাহসঁ ঙা দেখবৈত অছি জে সম্বন্ধমে কহন গেন শব্দ ক্ৰিযাক পহিনেহী দৱাৱক সাধন ৰনি জাওত অছি। 'দ্ৱখ'ক ৰিস্তাৰিত প্ৰসংগমে নিজী পীড়া, গাম-ঘৰক নোকমত আ সামাজিক পৰামৰ্শক একটা গ্ৰন্থন স্থিতি সোঝাঁ অবৈত অছি। ঙা পীড়া কোনো একটা নাটকীয ঘটনা ধৰি সীমিত নহি ৰহি সকৈত। কথাকাৰ দ্ৱঃখক সামূহিক ব্যাখ্যা আ ব্যক্তিক অনকহন পীড়া ৰীচ তনাৱকেঁ সজীৱ ৰনবৈত ছথি।

৬. আঠম দশকক কথাখণ্ড : পৰিৱাৰ, স্মৃতি আ পীঢ়ীক প্ৰশ্ন

আঠম দশকক পহিন কথা 'যন্ত্ৰ-ৰিৰাম'ক শীৰ্ষক ৰাহৰী সংঘৰ্ষ আ অস্থাযী শান্তিক ৰোধ জগবৈত অছি। এহি ৰচনামে পাৰিৱাৰিক সম্বন্ধ, ৰিৱাহসঁ জুড়ন সোচ আ পীঢ়ীক মতান্তৰ কথাক মহত্ত্ৱপূৰ্ণ ধৰাতন ৰনৈত অছি। 'ৰিৰাম' শব্দ 'অন্ত' নহি অছি; ওকৰ ভীতৰ দোৱাৰা সংঘৰ্ষ উভৰৱাক সম্ভাৱনা ৰহৈত অছি। প্ৰভাস পাৰিৱাৰিক ঠকৰাহটকেঁ নিতান্ত নিজী কহনাসঁ পৰহেজ কৰৈত ছথি, কাৰণ পৰিৱাৰ অপন নিৰ্ণয গামক প্ৰতিষ্ঠা আ সমাজক ব্যৱহাৰসঁ অনগ কহ নহি নহ সকৈত।

'পিতা' এহি খণ্ডক ভাৱাত্মক কেন্দ্ৰক ৰূপমে পঢ়ন জা সকৈত অছি। কথাক আৰম্ভমে গাম, পাতৰ-পাতৰ সম্বন্ধ, চিট্ঠী আ অপন সামাজিক পৰিচযক প্ৰশ্ন একহি ৰুনাৱটমে আবৈত অছি। পিতাক অস্তিত্ব মাত্ৰ অধিকাৰক শীৰ্ষক নহি; ওকৰ ভীতৰ অস্থৰতা, অপেক্ষা, অসমৰ্থতা আ সন্তানক প্ৰতি অনিৰ্ৱচনীয জুড়াৱ ঘুনন অছি। প্ৰভাস পিতা-পুত্ৰক সম্বন্ধকেঁ আদৰ্শীকৰণক একটা সপাট সূত্ৰসঁ নহি পঢ়ৈত ছথি। পৰিৱাৰক স্মৃতিকেঁ ও মানৱীয নিকটতা আ মৰ্যাদাক দ্বন্দ্ৱক ৰূপমে ৰাখৈত ছথি।

'উত্তৰকাণ্ড' শীৰ্ষক অপন সাংস্কৃতিক স্মৃতিক কাৰণ ৰিশেষ উন্নেখনীয অছি। ৰামকথাক উত্তৰকাণ্ড শব্দ স্বনিতে পাঠকক মোনমে ৰিজযক ৰাদক অস্থিৰতা, ন্যায আ ত্যাগক প্ৰশ্ন উঠৈত অছি। প্ৰভাস এহি নামক সহাযতাসঁ সমকানীন ব্যৱহাৰক একটা নৱ ব্যাখ্যাত্মক সন্দৰ্ভ সম্ভৱ ৰনবৈত ছথি। এহি ৰচনাকেঁ প্ৰত্যক্ষ পৌৰাণিক পুনৰ্কথন কহি দেৱ সৰনীকৰণ হএত; অধিক মহত্ত্ৱপূৰ্ণ ঙা অছি জে পৰিচিত সাংস্কৃতিক নাম পাঠকক নৈতিক অপেক্ষাকেঁ জগবৈত অছি আ সমকানীন ঘটনাসঁ ওকৰ মুঠভেড় কৰবৈত অছি।

'ঠেপ'মে কথাকাৰ গামক ৰচনাত্মক ৰোনী আ চৰিত্ৰক আপসী সম্বন্ধসঁ সামাজিক পদানুক্ৰমক জটিন ছৱি ৰচৈত ছথি। ঠেপক ৰস্তুগত অৰ্থে যথেষ্ট নহি; একৰ সাধাৰণপন মনুষ্যাক মূন্যাংকন আ সামাজিক ৱৰ্গীকৰণক প্ৰতীকাত্মক সম্ভাৱনা খোনৈত অছি। কথা এহি প্ৰশ্নক দিস নহ জাওত অছি জে সমাজ ব্যক্তি কেঁ কোন আধাৰপৰ পৈঘ-ছোট ঠহৰবৈত অছি, আ শ্ৰম, জাতি, প্ৰতিষ্ঠা অথৱা নিৰ্ৱনতাক পৰস্পৰ সম্বন্ধ সঁ ওকৰ জীৱন কোনা গঠিত হোঙত অছি।

'মনাহক ঠোন'ক ৰিশেষতা শীৰ্ষকহিসঁ একটা সামাজিক দ্বগোন উদ্ঘাটিত কৰৱ অছি। ঠোন কেৱন নিৱাসক সীমা নহি, পাৰম্পৰিক পেশা, সামাজিক দূৰী, শ্ৰম আ সাম্প্ৰদাযিক পহিচানক সংকেত অছি। মুখ্যাধাৰাক গাম-

বর্ণনমে জে লোক প্রায়ঃ পবিধিমে ধকেলল জাওত ছথি, হুনক স্থানকেঁ শীর্ষকমে অগ্রভাগ দেহ অর্থপূর্ণ চযন অছি। এতয প্রশ্ন ঞ নহি জে ঠোনক লোকক জীরনকেঁ বোমান্তিক সম্মানক চিত্রমে রঁদৈল দেল জাএ; আলোচনাক কসৌঠী ঞ অছি জে কথাকাব হুনকব সামাজিক পবিস্থিতি, অন্তভরক সুব আ ন্যায-অন্যাযক রূপকেঁ কতরাঁ জঠিনতাসঁ দেখরৈত ছথি।

'প্রবান চবিত্রক নর কথা' আম্সেচেত শীর্ষক অছি। 'প্রবান' আ 'নর'ক প্রতিপঞ্ঝসঁ কথা স্মৃতি, সামাজিক হুমিকাক দোহবার তথা আজুক ভাষামে প্রবান আখ্যানক প্রনর্পাঠক সম্ভারনা খোলৈত অছি। পাত্র কেরল নামধাবী র্যাক্তি নহি; ও সমাজক কিছু রিবাসতমে ভেঠল হুমিকা নিভরৈত অছি। 'নর কথা' ওহি হুমিকা কেঁ প্রনঃ প্রশ্নাঁকিত কবৈত অছি। এহি রিন্দুপব প্রভাসক বচনা ওতিহাসকেঁ প্রনবারৃত্তি মাত্র নহি, রর্তমানমে অর্থক প্রনর্নির্মাণক প্রক্রিয়া মানৈত দেখাওত অছি।

'ভযাক্রান্ত' আঠম দশকক খণ্ডকেঁ আশঁকাক গঁভীব সুব দৈত অছি। ভয কেরল প্রাণবঞ্চাক সহজ প্ররৃত্তি নহি; সামাজিক মূল্যাঁকন, প্রতিষ্ঠাক ঞ্চতি, পবিরাবক ভরিষ্যা আ অনিশ্চিত নির্ণযসভ সেহো ভয উপ্পেন্ন কবৈত অছি। কথামে রাঁহবী রারহাবক সঁগ ভীতবী আশঁকা চলৈত অছি। এহি প্রকাব মধ্য খণ্ড র্যাক্তিগত অন্তভরক সামাজিক র্যাখ্যা কবরাঁক দৃষ্টিসঁ অধিক ঘনিষ্ঠ হোওত অছি: পাত্রক 'হম' পবিরাবক 'হম' আ সম্বদায দ্বাবা আবোপিত 'হম' সঁ নিবন্তব ঠকবাওত অছি।

৭. নরম দশক : একালাপসঁ সঁস্থাগত সত্তা ধবি

নরম দশকক আবম্ভ 'একালাপ'সঁ হোওত অছি। এহি শীর্ষসঁ কথা-সুবক কেন্দ্রবহুততা স্পষ্ট হোওত অছি: সঁরাদক সঁসাবমে সেহো কোনো র্যাক্তি অপন ভীতব সঁ একল সুবমে রঁজৈত বহি সকৈত অছি। কথাক আবম্ভে সাধাবণ দৃশ্য আ অন্তভরকেঁ প্রথমপ্রুষক অরলোকনক মাধ্যমেঁ গ্রহণ কএল গেল অছি। অপন মনক কথন পাঠকক সোমাঁ খোলরঁ আম্পোবদর্শিতা নহি; ও স্মৃতি, অসহজতা আ তর্কক চযনিত ক্রম সেহো অছি। একালাপক সঁবচনা এহি কাবণ পাঠকসঁ সহমতিক রঁদলা জাঁচক মাঁগ কবৈত অছি।

'জন্দ্রবধন্বষ'মে বঁগক সম্ভারনা আ রঁদলৈত প্রকাশক প্রতিমা সমূচা কথাসঁসাবক তনারসঁ পঢ়রাঁক যোগ্য অছি। জন্দ্রবধন্বষ ক্ষণিক সৌন্দর্যক চিত্ত হোওতহু স্থাযী সমাধান নহি। কথাক পাত্র আ সম্বন্ধ জতয দৈনন্দিন রিষমতা সঁ ঘেবল অছি, ওতয বঁগক অন্তভর ভরিষ্যাক কল্পনাক সঁক্ষিপ্ত অরকাশ দৈত অছি। প্রভাসক শিল্প এহল রিম্বকেঁ অরশ্য সাঁকেতিক রঁলরৈত অছি, মুদা ওকব অর্থ জীরনক ঠোস পবিস্থিতি সঁ কাঠি কহ নহি রুঝল জা সকৈত। এহি কথা-পাঠমে আশা আ অস্থিবতা একহি রেব উপস্থিত অছি।

'স্থানান্তবণ' উত্তবরর্তী খণ্ডক সরসঁ মহত্ত্বপূর্ণ সঁস্থাগত কথা-শীর্ষকসভমে অছি। স্থান রঁদলনাও অহীঠাম কার্যালযী আদেশক প্রশাসকীয ঘঠনা মাত্র নহি; র্যাক্তি অপন সামাজিক সম্বন্ধ, ঘবক জিম্মেদাবী, প্রতিষ্ঠা আ মানসিক স্ববক্ষিততাক প্রশ্নসঁ ওকবা জোড়ৈত অছি। বোজমর্বাক কার্য-সঁস্কৃতি, নিরেদল, নির্ণয আ সম্বন্ধ-তঁত্রক প্রতি কথারাচকক প্রতিক্রিয়া অধিকাবক জঠিল সুরূপ দেখরৈত অছি। সঁস্থা কাগজপব একরূপ নিযমসঁ চলযরালী সঁবচনা অছি, মুদা র্যাক্তি ওকব ভীতব পহুঁচ, পবিচয আ ভযক অলৌপচাবিক তবিকা খোজৈত বহৈত অছি। এহি প্রত্যক্ষ-অপ্রত্যক্ষ অন্তবালমে কথা আলোচনাম্মক রঁলৈত অছি।

'রঁজবঁগক পোতা' নামমে রঁশ, পাবিরাবিক স্মৃতি আ পীঢ়ীক রাবিস হোযরাঁক রিশেষ সামাজিক অর্থ অছি। পোতা কোনো পবিরাবক সদস্য মাত্র নহি; ও প্রবান প্রতিষ্ঠা রা অধ্রবা কামক ভরিষ্যোন্মুখ রাহক মানল জা সকৈত অছি। মুদা এহল রাবিস-নির্মাণমে র্যাক্তিক নিজী ওচ্ছা কোনা স্থান পবৈত অছি? এহী প্রশ্নসঁ কথা

पढ़बाक एक उपयोगी दृष्टि भेटैत अछि। शीर्षक मानव-मूल्याकेँ स्वतन्त्र व्यक्तित्वक रूपमा विशेषक्रममे परिभाषित करबाक प्रवृत्तिक आलोचनात्मक परीक्षणक अवसर दैत अछि।

'विकलांग'क कथा-परिवेशमे परीक्षा, कामक खोज, कार्यालयक व्यवहार आ योग्यता-विषयक प्रश्न उपस्थित होइत अछि। एतय 'विकलांग'क अर्थकेँ असाधारणसँ केवल शारीरिक अक्षमताक रूपकमे देखनि देब अनुचित हएत। पाठककेँ पात्रक वास्तविक परिस्थिति आ समाज ओकर प्रति की प्रकारक अनुमान आरोपित करैत अछि —दुनूक अन्तर देखबाक चाही। कथा-व्यवहारमे संस्थागत उपेक्षा, आत्मसम्मानक चिंता आ अवसरक असमानता आओर विश्लेषण योग्य बनैत अछि। व्यंग्यक उपयोग तखन सार्थक अछि जखन ओ व्यक्ति पर नहि, अन्यायपूर्ण अपेक्षा आ सामाजिक क्रूरतापर लक्षित हो।

'बाढ़ि'क प्रसंग मिथिलाक भौगोलिक जीवनसँ अभिन्न मानवीय संकटकेँ सोझाँ आनैत अछि। पानि एकाएक संकट नहि बनैत; बाढ़िक अनुभव वाहन, आवागमन, गृहस्थी, आजीविका आ सामुदायिक सहायता-संरचनाक प्रश्न नइ कइ अबैत अछि। प्राकृतिक संकटमे असमानता नग्न भइ उठैत अछि: सभ लोकक घर, साधन आ बचबाक सामर्थ्य एक समान नहि होइत। प्रभासक कथाक व्यापक सामाजिक दृष्टिसँ ई रचना जोड़ला पर स्पष्ट होइत अछि जे पर्यावरणक घटना आ प्रशासनक प्रतिक्रिया एक दोसरासँ अलग नहि पढ़ल जा सकैत।

संग्रहक अन्तिम कथा 'बक्सक' शीर्षकमे संरक्षण आ नियन्त्रणक द्वैत संग्रहीत करैत अछि। कथा-आरम्भमे कार्यालयी वातावरण, प्रतीक्षा आ व्यक्तिगत असहजताक स्थिति बनैत अछि। 'बक्सक' शब्द सुरक्षित सद्गुण नहि; के ककर रक्षा करैत अछि, आ रक्षा ककर अधिकारक बल पर सम्भव होइत अछि—ई प्रश्न आलोचनाक केन्द्रमे आबैत अछि। संग्रहक आरम्भमे पत्र आ व्यक्तिक भीतरक उहापोह, तथा अन्तिम दिशामे संस्थागत व्यवहार आ अधिकारक प्रश्न, एकटा अर्थपूर्ण संरचनात्मक वक्र बनबैत अछि।

८. पत्र, आवाज आ मौन : कथनक तत्त्व

प्रभासक अनेक कथामे पत्र, चिट्ठी, कागज, लिखित सूचना, टेलीफ़ोन आ कार्यालय एहन वस्तु नहि जिनका हटेला पर कथानक जसक तस बहत। ई सभ मनुष्या आ सत्ता बीचक माध्यम अछि। चिट्ठी आत्मीय सम्बन्ध बचबैत सेहो अछि आ अनुपस्थिति उजागर करैत सेहो; कागज अधिकार देबयक साधन सेहो अछि आ असमर्थताक प्रमाण सेहो बनि सकैत अछि। 'लिफाफ बन्द : चिट्ठी खुजल' सँ 'स्थानान्तरण' धरि वस्तुसभक ई श्रेणी कथासंग्रहमे समयक संग संप्रेषणक सामाजिक अर्थ बदलनाक संकेत दैत अछि।

कथावाचकक आवाज बहुत बेर आडम्बरहीन लगैत अछि। ओ अपन अनुभव ओहि तरहेँ कहैत अछि जेना श्रोता सोझाँ बैसल हो। मुदा प्रत्यक्ष सम्बोधनक एहि निकटताक भीतर चयनित सूचना, स्मृतिक छलाँग आ अपूर्ण निर्णयक जटिलता अछि। कहियो कथन आत्मरक्षाक साधन बनैत अछि, कहियो आत्मस्वीकारक; कहियो पाठककेँ कथावाचकक सहानुभूति भेटैत अछि, कहियो ओहि कथावाचकक दृष्टिक संकीर्णतापर प्रश्न उठैत अछि। एहि दुहरी सम्भावनाक कारण संग्रहक प्रथमपुरुषक कथा-स्वर गतिशील अछि।

संवादक स्तरपर कथाकारक उपलब्धि विशिष्ट अछि। पात्रसभ सँभाषणमे सामाजिक स्थान, सम्मानसूचक दूरी, आत्मीयता, लोकरुचि आ अहंकार प्रकट करैत छथि। वार्तालाप मात्र कथानक आगाँ बढ़यबाक यन्त्र नहि; ओ स्वयं सामाजिक क्रिया अछि। कोनो पात्रक छोटी टिप्पणी दोसर पात्रक प्रतिष्ठा बदलि सकैत अछि; मजाक अपमानक रूप धइ सकैत अछि; आ मौन कतेको बेर खुलल प्रतिवादसँ बेसी अर्थवान बनैत अछि। मैथिलीक

बोलचालक भीतरक एहि सूक्ष्म भिन्नताक उपयोग प्रभासक कथा-कौशलकेँ औपचारिक साहित्यिक बाटासँ पृथक पहचान दैत अछि।

९. कथा-समय, स्मृति आ दृश्य-रचना

कथा-समयक प्रयोग केवल घटना कखन घटल, एहि प्रश्नक उत्तर नहि अछि। किछु कथामे बरखा, साँझ, दिनचर्या वा कार्यालयी दिनक क्रम पात्रक मनोदशा नियन्त्रित करैत अछि। 'सूर्यास्त'क साँझ, 'दिनचर्या'क पुनरावृत्ति आ 'एकालाप'क भीतरी समयमे एकटा सामान्य सूत्र अछि—बाहरी समय एक वक्ताबसँ बहैत अछि, मुदा व्यक्ति ओकरा अलग-अलग गतिक अनुभव करैत अछि। एहि कारण कथानकक धीमापन कतहु समुचित कलात्मक विकल्प अछि, कतहु प्रसंगक विस्तारक आलोचनात्मक प्रश्न उठबैत अछि।

स्मृति प्रभासक कथामे विश्वसनीय अभिलेख मात्र नहि। अपन अतीत याद करैत व्यक्ति वर्त्तमानक तर्क गढ़ैत अछि। पिता-पुत्रक सम्बन्ध, गामक प्रतिष्ठा, पुरान परिचय आ सामाजिक अपेक्षा स्मृतिमे पुनर्गठित होइत अछि। 'पिता', 'पुरान चरित्रक नव कथा' आ 'अनचिन्हार अपन'क संग पढ़लासँ देखाइत अछि जे स्मृति अपन आपमे संघर्षक स्थल बनि सकैत अछि। जे लोकक लेल सुखिम अतीत अछि, दोसरक लेल ओही अतीत दमन वा बहिष्कारक अनुभव सेहो भऽ सकैत अछि।

गाम आ नगरक दृश्य-संयोजनमे कथाकार अनेक बेर तेज रेखा नहि खींचैत छथि। गाममे शहरक शिक्षा, नौकरी आ कार्यालयक प्रतिष्ठा प्रवेश करैत अछि; शहरमे गामक लोकसंबंध, परिचय आ परम्परागत मान-अपमान सक्रिय रहैत अछि। ई आन्तरप्रवेश आधुनिक मिथिलाक परिवर्तनक महत्त्वपूर्ण संकेत अछि। कथाकारक सामाजिक भूगोल स्थिर नक्शा नहि, बल्कि निरन्तर चलैत लोक, सूचना, अवसर आ परस्पर-निर्भरता सँ बनल अछि।

१०. स्त्री-पात्र, परिवार आ दृष्टिक सीमा

'सुभद्रा-हरण', 'यक्ष-विराम', 'पिता', 'दुख' आदि रचनामे परिवारक संरचना आ विवाह-सम्बन्धक प्रसंग स्त्रीक सामाजिक स्थितिपर प्रश्न उठयबाक अवसर दैत अछि। एहिठाम दू स्तर फराक देखबाक चाही: पात्रक संसारमे स्त्रीक स्थिति कोन अछि, आ कथावाचक स्वयं ओहि स्थितिकेँ कोन निगाहसँ वर्णित करैत अछि। पुरुष-पात्रक व्याकुलता सदिखन सम्पूर्ण सामाजिक सत्यक पर्याय नहि होइत। स्त्रीक मौनकेँ सहमति मानि लेब अथवा केवल पुरुष-अनुभवक पूरक बना देब आलोचनाक दृष्टिसँ अस्वीकार्य हएत।

प्रभासक कथा-संसार बहुत बेर स्त्रीकेँ परिवारक मर्यादा, पीढ़ीक सम्मान आ सामाजिक निर्णयक बीच रखैत अछि। ई व्यवस्था कथा-वस्तुक यथार्थ सेहो अछि, आ कतहु कथनक दृष्टिक सीमा सेहो बनि सकैत अछि। स्त्रीक अपन इच्छा, असहमति, श्रम आ निर्बन्ध अनुभवकेँ कतबा विस्तार भेटैत अछि—एहि प्रश्नसँ संग्रहक पुनर्पाठ अधिक समृद्ध होइत अछि। कथाकारक उपलब्धिकेँ मान्यता देबाक अर्थ ई नहि जे प्रत्येक कथा समकालीन लैंगिक न्यायबोधक सम्पूर्ण कसौटी पहिनेहिसँ पूरा करैत अछि।

एतय मूल्यांकनक सन्तुलन आवश्यक अछि। कोनो पात्रकेँ सामाजिक बाधामे बाखब स्वयं लेखकक समर्थन नहि, मुदा कथन-व्यवस्थामे ओकर विकल्प आ भाषणक अवसर कतेक अछि, ई जाँच उचित अछि। एहि दृष्टिसँ 'कथा-प्रभास' ऐतिहासिक दस्तावेज बनि रहबाक बदला समकालीन पाठकक आलोचनात्मक प्रश्नसँ पुनः सक्रिय होइत अछि।

১১. রন্ধ, জাতি, পেশী আ স্থানীয় সার্রজনিকতা

কথা-সংগ্রহক সামাজিক সংসাবকেঁ একটা অরিভাজিত 'মৈথিন সমাজ' কহি দেরঁ সমীঞাত্মক গনতী হএত। গামক ভীতব সংসাধন, পেশা, প্রতিষ্ঠা আ রৌনরাঁক অধিকাবক অন্তব অছি। 'মনাহক ঠৌন'ক শীর্ষক অপন রুপেঁ পেশাগত সম্বদায় আ স্থানিক রিভাজন দিস ধ্যান দৈত অছি; 'অবগনী'ক ঘবেনূ অভার আ 'ঠেপ'ক সামাজিক মূন্যাঁকন অনগ-অনগ স্তবপব আর্থিক-সামাজিক দূবী উজাগব কবৈত অছি। এহি কথাসভকেঁ সংগ পঢ়নাসঁ নোকজীরনক বোমানী ছরি টুটৈত অছি।

জাতি রা রন্ধক প্রশ্নপব পাঠকেঁ তথ্য, কথন-সূব আ সংকেতমে ভেদ কবরাঁক চাহী। কোনো ঠৌন অথরা পেশাক নাম আএরঁ মাত্রসঁ কথাকাবক দৃষ্টিক সম্পূর্ণ বাজনীতিক পবিণাম সিদ্ধ নহি হোএত। তথাপি এহি নামক উপস্থিতিসঁ ওতেো স্পষ্ট অছি জে কথাকাবক গাম কেরন ভদ্রনোকক বৈঠক নহি। শ্রমজীরী সম্বদায়, কম সাধনসঁ জূঝৈত ঘব আ সার্রজনিক ব্যরহাবমে হাশিযাপব ঠাঢ় ব্যক্তি কথাক দৃষ্টি-ক্ষেত্রমে আরি বহন ছথি। এহি রিস্তাবক মূন্য কথাক কনা আ সামাজিক ন্যায়—দুনূ কসৌটীপব পবখন জা সকৈত অছি।

নোকমতক হূমিকাপব সেহো ধ্যান জরুবী অছি। কথামে গপ-সপ, পঁচায়ত-সদৃশ রিচাব, ঘব-দুআবক চর্চা, নৌকবীক সমাচাব অথরা রিরাহক প্রস্তার নোকক আচবণ নিযন্ত্রিত কবৈত অছি। ঞ স্থানীয় সার্রজনিকতা কতেকো রেব নিখিত নিযমসঁ বেসী প্রভারশানী অছি। ব্যক্তিক নিজী নির্ণযকেঁ সামাজিক নির্ণযমে বঁদনি দেরাঁক ক্ষমতা একবে নগ অছি। প্রভাসক রাঁগ্য এহি রিসংগতিকেঁ বেখাঁকিত কবৈত অছি জে নোক সামূহিক রুপসঁ নৈতিকতা ঘোষিত কবৈত ছথি, মুদা ব্যরহাবমে হিত, সম্বন্ধ আ অরসবক হিসাবেঁ বাখৈত ছথি।

১২. হাস্য-রাঁগ্যক নৈতিক কার্য

প্রভাসক রাঁগ্য প্রায়ঃ করুণাসঁ অনগ নহি অছি। পাত্রক রিচিত্র আচবণ পব হঁসী আরৈত অছি, মুদা থোড়েক বাদ ওহি আচবণক পাছাঁ সামাজিক ভয় রা অস্তবক্ষাক বোধ হোএত অছি। 'গিবগিঠ', 'ধমকী', 'কূান্ত' আ কতেকো সংরাদপ্রধান কথামে রাঁগ্য এহি দুহবী গতি সঁ কাম কবৈত অছি। কোনো পাত্রক কথন ওকব ঘোষিত আদর্শক রিরুদ্ধ খড়া ভহ জাএত অছি। কথাকাব প্রত্যক্ষ উপদেশসঁ অধিক পবিস্থিতি আ ভাষিক রিডম্বনাক সহাবা নৈত ছথি।

রাঁগ্যাক সীমা সেহো অছি। পাঠক জখন পাত্রক উপহাসক দর্শক মাত্র বনি জাএত ছথি, তখন সামাজিক কাবণ ওঝন ভহ সকৈত অছি। মুদা প্রভাসক সফন প্রসংগমে হঁসী উনটি পাঠকক অপনা পব আরি পড়ৈত অছি: জিনকা হম চত্তব, ব্যরহাবকুশন অথরা 'সামান্য' মানৈত ছী, হুনকব ব্যরহাবমে হমবো সমাজক দোহবাপন চিন্হাএত অছি। এহন আত্মপ্রতিরিম্বী রাঁগ্য কথা কেঁ তাৎকানিক চুটকুনাসঁ উঠাকহ সাহিত্যিক মূন্য দৈত অছি।

১৩. ভাষা : মৈথিনীক সামাজিক সূব আ কনাত্মক ভঁগিমা

'কথা-প্রভাস'ক সবসঁ ঠোস উপনব্ধি কথাত্মক মৈথিনী-ভাষাক রন্ধবংগী প্রযোগ অছি। রাক্যমে নোকবৌনীক সহজতা, সংরাদমে প্রতিষ্ঠা-সূচক অন্তব, কথনমে আত্মীয় সংবোধন আ কথানকমে বীচ-বীচমে উমড়ৈত টিপ্পণীক শৈনী মিনৈত অছি। এহি ভাষা কেঁ কেরন 'সবন' কহনাসঁ ওকব সংবচনাত্মক ক্ষমতা অনদেখী বহি জাএত। কথাকাব একহি ভাষামে আত্মোনোচনা, অনৌপচাবিক তর্ক, কটাক্ষ, দয়া আ অরিশ্বাসক অনগ-অনগ সূব সম্ভর কবৈত ছথি।

কথাভাষাক এক রিশেষ গুণ মৌখিকতানক্ষী প্রবাহ অছি। পঢ়িতে অনুভর হোএত অছি জে কথারাচক অপন শ্রোতা কেঁ বীচ-বীচমে সম্বোধিত কবৈত, ফেব মূন প্রসংগপব নৌটৈত অছি। ঞ কথন-প্রকাব মৈথিনীক গপ্প-পবম্পবা সঁ সংরাদ কবৈত অছি; তথাপি ঞ কেরন বৌনন গপক নিপিবদ্ধ রুপ নহি। কথাকাব পবিচিত

अभिव्यक्तिकेँ चयन, एवम आ पुनरुक्तिक माध्यमेँ कलात्मक बनबैत छथि। पाठकक निकटता एहि रीति बढ़ैत अछि, यद्यपि कतहु प्रसंग-विस्तार कथाक संकेंद्रण कम करैत अछि।

संग्रहमे देहाती आ शहरी भाषिक बजिस्ठबक बीचक आवागमन सेहो अर्थवान अछि। नौकरी, कार्यालय, कागज, निर्णय आ व्यवस्था-सम्बन्धी शब्द जखन पारिवारिक संबोधनक बीच प्रवेश करैत अछि, तखन भाषा समाजक बदलैत ढाँचाक साक्ष्य बनैत अछि। लोकबोलीक आलंकारिक छटा आ कार्यालयी औपचारिकताक टकराव बिना प्रत्यक्ष राजनीतिक घोषणाक, आधुनिक जीवनक विडम्बना प्रस्तुत करैत अछि। एही बिन्दुपर कथाकारक भाषिक संवेदना समाज-समीक्षामे बदलि जाइत अछि।

१४. प्रतीक, नामकरण आ सांस्कृतिक स्मृति

प्रभासक शीर्षक-निर्माण अपनमे आलोचनात्मक अध्ययनक विषय अछि। 'गिरगिट' रूप-परिवर्तन, 'अवगली' घरेलू अवकाश, 'सूर्यास्त' क्षय, 'जन्दवधन्वष' क्षणभंगुर उजास, 'बाँढ़ि' अस्वविक्षित हुगोल आ 'वक्षक' संवक्षण-सत्ताक द्वैतक बोध दैत अछि। मुदा प्रतीकक अर्थ एकटा शब्दकोशीय परिभाषामे कैद नहि होइत। कथा जखन ओकर वस्तुगत परिस्थिति, लोकक आचरण आ कथावाचकक प्रतिक्रिया बचैत अछि, तखन प्रतीक जीवैत अर्थ पबैत अछि।

'सुभद्रा-हरण', 'उत्तरकाण्ड' आ 'पुरान चरित्रक नव कथा'क नामकरण विशेष रूपसँ सांस्कृतिक स्मृतिक उपयोगक प्रश्न उठबैत अछि। सांस्कृतिक परम्पराक परिचित नाम समकालीन आचरणपर अपेक्षाक दबाव बनबैत अछि। कथाकार एहि अपेक्षाकेँ कहियो सहेजैत, कहियो उलटैत छथि। कथाक अन्तिम आशयकेँ केवल नामक मिथकीय स्रोतसँ निर्धारित करब उचित नहि; कथाक वर्तमान सामाजिक स्थिति आ कथन-स्वर ओहि नामकेँ फेर सँ अर्थ दैत अछि। एहि प्रकार आधुनिक मैथिली कथा परम्पराक भीतर रहितो परम्पराक आलोचना करबाक स्थान बनबैत अछि।

१७. आलोचनात्मक सीमासभ : उपलब्धिक संग असहज प्रश्न

पहिल सीमा कथा-आवाजक विस्तारसँ जुड़ल अछि। मौखिक गप्पक स्वाभाविकता कतेको बेर कथाक ऊर्जा अछि; मुदा किछु प्रसंगमे लगातार टिप्पणी, आत्मस्पष्टीकरण आ पुनरुक्ति कथानकक तीव्रता कम करैत अछि। पात्र अपन क्रियासँ जे अर्थ खोलि सकैत छलाह, ओहि अर्थपर कथावाचकक अतिरिक्त प्रकाश पड़ला सँ पाठकक स्वतन्त्र निष्कर्ष-निर्माणक अवकाश संकुचित होइत अछि। ई प्रश्न विशेषकर संवादप्रधान कथाक नम्बा प्रसंगसभ पढ़ैत उठैत अछि।

दोसर सीमा सामाजिक दृष्टिक असमान विस्तार अछि। पुरुषक आत्मसंघर्ष, सार्वजनिक व्यवहार आ पारिवारिक प्रतिष्ठा पर कथा गहनता पबैत अछि; मुदा स्त्रीक स्वतन्त्र आत्मकथा, श्रमजीवी पात्रक अन्तःस्वर अथवा संस्थाक अधीन लोकक समग्र अनुभव सभठाम समान गहराइमे नहि उद्घाटित होइत। ई आलोचना संग्रहक ऐतिहासिक उपलब्धिकेँ निष्प्रभावी नहि करैत; वरन् ओकर दृष्टिक सांस्कृतिक स्थान आ तात्कालिक मर्यादा अधिक स्पष्ट करैत अछि।

तेसर प्रश्न यथार्थक प्रतिनिधित्व सँ जुड़ल अछि। तीन दशकक नामकरण रचनाक विकासक सूत्र दैत अछि, मुदा एहिसँ समकालीन मैथिली समाजक पूर्ण प्रतिनिधित्व स्वतः सिद्ध नहि होइत। एकहि कथाकारक चयनित रचनासभमे कोनो अनुभूतिक पुनरावृत्ति आ किछु अनुभवक अनुपस्थिति स्वाभाविक अछि। तेँ 'कथा-प्रभास'केँ समूचा युगक अनिवार्य प्रतिमान मानबाक बदला विशिष्ट दृष्टिक बहुआयामी साहित्यिक साक्ष्यक रूपमे पढ़ब अधिक युक्तिसंगत हएत।

चौंठ सीमा प्रतीकात्मक शीर्षकक बेनन अपेक्षासँ उत्पन्न होइत अछि। कोनो शीर्षक विशाल अर्थक आश्वासन दैत अछि, मुदा कथा जखन ओहि सम्भावनाक बेबाबेब शिल्पगत घनत्व नहि दए सकैत अछि, तखन पाठकमे अन्तर बहि जाइत अछि। एहि आलोचनाकेँ सर्वत्र लागू करबाक अनुचित; मुदा कथा-विशेषक मूल्यांकनमे शीर्षक आ संरचनाक परस्पर अनुपात देखब जरूरी अछि।

१६. साहित्येतिहासमे स्थान आ समग्र निर्णय

'कथा-प्रवास'क साहित्येतिहासिक स्थान ओकर स्वयं घोषित दशकगत व्यापकता तथा मैथिली सामाजिक कथाक भाषिक सम्पन्नतासँ बनैत अछि। ई पोथी कोनो एकटा रीतिक अखण्ड प्रदर्शन नहि; एतय आन्तरिक एकालाप, लोकबोलीक संवाद, पारिवारिक तनाव, मिथकीय नामक पुनर्सन्दर्भीकरण, सामाजिक व्यंग्य आ संस्थागत व्यवहारक कथा सभ एकठाम अछि। ई विविधता प्रवासकेँ एकल विषयक कथाकारक बदला अनुभवक बदलैत केन्द्र पढ़बाक रचनाकार सिद्ध करैत अछि।

प्रवासक कथामे आधुनिकताक रूप बहुत महत्त्वपूर्ण अछि। आधुनिकता एतय मात्र शहर, विद्यालय वा नौकरीक प्रवेश नहि; ओ मनुष्याक स्वतन्त्र जञ्जाक संघर्ष, परिवार सम्बन्धक अस्थिरता, संस्था द्वारा निर्णयक मध्यस्थता आ सामाजिक विश्वासक कमजोर पड़बाक अनुभूति अछि। 'पिता' सँ 'स्थानान्तरण' धरि अथवा 'अवगनी' सँ 'बाढ़ि' धरि एकटा रेखा खींचनासँ पारिवारिक आ भौतिक अस्थिरता सार्वजनिक संरचनासँ जुड़ैत देखाइत अछि। एही जोड़केँ प्रकाशमे अनबाक कारणेँ संग्रहक सामाजिक अर्थ व्यापक बनैत अछि।

कथाकारक परवर्ती कृति 'प्रवासक कथा' केँ साहित्य अकादेमीक मैथिली सम्मान भेटबाक, ई तथ्य साहित्यिक स्वीकृतिक व्यापक सन्दर्भ दैत अछि; मुदा ओहि सम्मानकेँ 'कथा-प्रवास'क प्रत्यक्ष पुरस्कार मानब गलत हएत। एहि संकलनक मूल्य ओकर अपन रचना-संरचना, कथाभाषा आ पाठकीय अनुभूतिक आधारपर निश्चित होयबाक चाही। संस्थागत मान्यता ओकर ऐतिहासिक पहचान समझबाक सन्दर्भ अछि, कलात्मक निर्णयक विकल्प नहि।

अन्ततः प्रवासक कथा-लेखनक नैतिक आग्रह समग्र समाजक भत्सर्नाबे घोषणामे नहि, व्यक्ति आ सम्बन्धक छोटे-छोटे क्षणमे नैतिक दुविधा पकड़बामे अछि। लोक जे कहए चाहैत अछि, जे कहि सकैत अछि आ जे कहबाक साहस नहि करैत अछि, एहि तीनक बीचक दूरी हुनकर कथाक प्रमुख आवेग अछि। सामाजिक परिवर्तनक पृष्ठभूमिपर ई दूरी कखनो विनोद, कखनो मौन, कखनो करुणा आ कखनो भयक रूपमे व्यक्त होइत अछि।

निष्कर्ष

'कथा-प्रवास'केँ एकहि तरहक 'गामक कथा' अथवा 'मध्यवर्गीय व्यंग्य' कहि वर्गीकृत करब ओकर साहित्यिक व्याप्तिकेँ छोट करब हएत। सातम दशकक वस्तु-केन्द्रित बिम्ब आ परस्परिक व्यवहार, आठम दशकक परिवार-स्मृति-सम्पदाय सम्बन्धी कठिन प्रश्न, आ नवम दशकक आत्मकथन, संस्थागत दबाब आ सार्वजनिक संकट—ई तीन आयाम एक दोसरासँ अलग नहि; एकहि परिवर्तित समाजक अनुभवक स्तर अछि। संग्रहक प्रमुख उपलब्धि मैथिलीक जीवित बोलचालकेँ कथाक विचारशील माध्यम बनायब, परिचित जीवनमे अन्तर्विरोधक तीक्ष्ण पहचान करब आ समाजक नैतिक आत्मचित्रकेँ सजग प्रश्नक अधीन रखब अछि।

एकर सीमा—कतहु व्याख्यात्मक विस्तार, कतहु दृष्टिक लैंगिक अथवा सामाजिक असमानता—समीक्षाक अविभाज्य अंश अछि। ताहिसँ महत्त्व कम नहि होइत; बरु पाठककेँ ई बूझबाक अवसर भेटैत अछि जे आधुनिक मैथिली कथा कोना अपन कालक दबाब ग्रहण करैत, कतहु ओकर प्रतिरोध करैत आ कतहु ओकरे मूल्य-धारणाकेँ अपने

भीतव नइ नैत अछि। एहि दृष्टिकोणसँ 'कथा-प्रभास' एक बेर पढ़ि समाप्त कऽ देबाक संकलन नहि, पुनर्पाठक अपेक्षा रखनिहार महत्त्वपूर्ण साहित्यिक कृति अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थसूची

चौधरी, प्रभास कुमार। कथा-प्रभास : तीन दशकक प्रतिनिधि मैथिली कथा। पटना : मैथिली अकादमी, १९८८।

झा, देवकान्त। 'प्रकाशकीय'। कथा-प्रभास : तीन दशकक प्रतिनिधि मैथिली कथा। पटना : मैथिली अकादमी, १९८८।

ओझा, फणीन्द्र नाथ। 'प्रस्तावना'। कथा-प्रभास : तीन दशकक प्रतिनिधि मैथिली कथा। पटना : मैथिली अकादमी, १९८८।

झा, रामदेवनाथ (सम्पा.)। मैथिली कथाक विकास। नव दिल्ली : साहित्य अकादेमी, पुनर्मुद्रण २००९।

साहित्य अकादेमी। अकादेमी सम्मान-सूची : मैथिली (प्रभास कुमार चौधरी, प्रभासक कथा, १९९०)। नव दिल्ली : साहित्य अकादेमी।

राष्ट्रीय सूचना-विज्ञान संस्थान, जापान। कथा-प्रभास : तीन दशकक प्रतिनिधि मैथिली कथा—पुस्तकालयीय ग्रन्थसूची, सीआइएनआइ बुक्स, अभिलेख BA46385814।

𑓑.𑓒𑓒. 𑒑𑒖𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩- 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰 𑒂𑒞𑓂𑒩𑒹𑒨𑒲 𑒇𑒔𑒰, 𑒠𑒹𑒯 𑒂 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔: 𑒑𑒖𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒋𑒫𑓀 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔𑒲𑒨 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰

𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰 𑒂𑒞𑓂𑒩𑒹𑒨𑒲

𑒇𑒔𑒰, 𑒠𑒹𑒯 𑒂 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔

𑒑𑒖𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒚𑒰𑒏𑒳𑒩𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒱𑒏 𑒋𑒫𑓀 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔𑒲𑒨 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰

𑒩𑓀𑒑-𑒮𑓀𑒑𑒧 : 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨-𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒬𑒵𑓀𑒐𑒪𑒰 𑓑

𑓑. 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒖𑓂𑒘𑒰 : 𑒣𑒲𑒛𑓃𑒰𑒮𑒿 𑒇𑒔𑒰𑒡𑒩𑒱

'𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰 𑒂𑒞𑓂𑒩𑒹𑒨𑒲' 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒋𑒯𑒢 𑒥𑒰𑒪-𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒰𑒯𑒱𑒧𑒹 𑒇𑒑𑓂𑒫𑒻𑒠𑒱𑒏 𑒇𑒭𑒱𑒏𑒰𑒏 𑒂𑒐𑓂𑒨𑒰𑒢𑒏 𑒂𑒡𑒳𑒢𑒱𑒏 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒮𑒩𑓂𑒖𑒢 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒏 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒰𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩, 𑒬𑒰𑒩𑒲𑒩𑒱𑒏 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢𑒞𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒂 𑒠𑒰𑒧𑓂𑒣𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒩𑓀𑒑-𑒮𑓀𑒑𑒧 (𑒮𑓀𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒩𑒝, 𑓒𑓐𑓒𑓖) 𑒧𑒹 𑒄 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒴𑒪 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒣𑒰𑒚 𑒣𑒵𑒭𑓂𑒚 𑓗–𑓓𑓐 𑒡𑒩𑒱 𑒁𑒕𑒱; 𑒮𑒰𑒞 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒩𑒔𑒢𑒰, 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩-𑒣𑒩𑒱𑒔𑒨, 𑒧𑓀𑒔-𑒮𑒖𑓂𑒖𑒰, 𑒔𑒾𑒠𑒯 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒰𑒓𑓂𑒏𑒱𑒞 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒮𑒴𑒞𑓂𑒩𑒡𑒰𑒩𑒏 𑒅𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒋𑒏𑒩 𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒅𑒣𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏 '𑒇𑒑𑓂𑒫𑒻𑒠𑒱𑒏 𑒥𑓂𑒩𑒯𑓂𑒧𑒫𑒰𑒠𑒱𑒢𑒲𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢 𑒂 𑒫𑒱𑒠𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒑𑒰𑒟𑒰' 𑒏𑒟𑒰𑒢𑒏𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒡𑒰𑒩𑒱𑒞 𑒏𑓄 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। [𑓑]

𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒄 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒁𑒧𑒴𑒩𑓂𑒞 𑒑𑒳𑒝𑒏 𑒫𑒩𑓂𑒝𑒢 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒯𑒱। 𑒏𑒟𑒰𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒤𑒹𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒣𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒬𑒩𑒲𑒩𑒏 𑒩𑒼𑒑𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒁𑒣𑒢 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒖𑒰𑒩𑒲 𑒩𑒐𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒏𑓄 𑒍𑒏𑒩 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒣𑒳𑒕𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒦𑒹𑒙𑒪𑒰 𑒣𑒩 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒒𑒩 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒇𑒔𑒰 𑒩𑒔𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒂 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒥𑒰𑒠𑒼 𑒁𑒣𑒢 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫 𑒠𑒰𑒧𑓂𑒣𑒞𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒡𑒲𑒢𑒞𑒰 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒏 𑒄 𑒬𑒵𑓀𑒐𑒪𑒰 𑒢𑒰𑒨𑒱𑒏𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒨𑒮𑒿 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒏𑒩𑓂𑒞𑒰 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒩𑒼𑒑 𑒬𑒰𑒩𑒲𑒩𑒱𑒏 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱; 𑒩𑒼𑒑𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒣𑒩 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨 𑒒𑒙𑒰 𑒠𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒫𑒯𑒰𑒩 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨-𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫 𑒁𑒕𑒱।

𑒋𑒯𑒱 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒏𑒹𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 '𑒏𑒲 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰𑒏 𑒠𑒹𑒯 𑒢𑒲𑒏 𑒯𑒼𑒨𑒞?' 𑒮𑒿 𑒥𑒹𑒮𑒲 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒁𑒕𑒱—'𑒏𑒲 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒠𑒹𑒯𑒏 𑒁𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰𑒮𑒿 𑒢𑒱𑒩𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨, 𑒫𑒱𑒠𑒳𑒭𑒲 𑒂 𑒮𑓂𑒫𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨𑒏𑓂𑒭𑒧 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒖𑒰𑒋𑒞?' 𑒅𑒣𑒔𑒰𑒩 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒁𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒠𑒼𑒮𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏। 𑒖𑒿 𑒅𑒣𑒔𑒰𑒩𑒏 𑒥𑒰𑒠 𑒏𑒵𑒬𑒰𑒬𑓂𑒫𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒧𑒱𑒪𑒢 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒔𑒩𑒧𑒥𑒱𑒢𑓂𑒠𑒳 𑒯𑒼𑒃𑒞, 𑒞𑒿 𑒩𑒴𑒣𑒏 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒏𑒮𑒾𑒙𑒲 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒞𑓁 𑒫𑒱𑒖𑒨𑒲 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞। 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒁𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒏𑓄 𑒮𑓂𑒫𑒮𑓂𑒟 𑒠𑒹𑒯𑒣𑒩 𑒣𑒞𑒱-𑒁𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒣𑓂𑒩𑒰𑒮𑓀𑒑𑒱𑒏 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒩𑒼𑒑𑒧𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒥𑒰𑒠𑒹 𑒇𑒭𑒱𑒮𑒦𑒰𑒏 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞𑒱 𑒯𑒼𑒨𑒥 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡 𑒕𑒼𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒖𑒏𑒩 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑒩𑒲𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒂𑒫𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒕𑒱।

𑓒. 𑒇𑒑𑓂𑒫𑒻𑒠𑒱𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒣𑒰𑒚 𑒂 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒏 𑒧𑒩𑓂𑒨𑒰𑒠𑒰

𑓒.𑓑 𑒮𑒰𑒞 𑒇𑒔𑒰𑒮𑒿 𑒮𑒰𑒞 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨

𑒇𑒑𑓂𑒫𑒹𑒠𑒏 𑒁𑒭𑓂𑒙𑒧 𑒧𑒝𑓂𑒛𑒪𑒏 𑓙𑓑𑒧 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞 𑒮𑒰𑒞 𑒇𑒔𑒰𑒏 𑒁𑒕𑒱; 𑒣𑒰𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒱𑒏 𑒇𑒭𑒱-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒠𑒹𑒬 𑒂𑒞𑓂𑒩𑒹𑒨𑒲 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰 𑒂 𑒠𑒹𑒫𑒞𑒰 𑒃𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩 𑒕𑒟𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒟𑒧 𑒇𑒔𑒰𑒧𑒹 𑒖𑒪 𑒪𑒹𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒏𑒢𑓂𑒨𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒼𑒧 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒼𑒮𑒩𑒧𑒹 𑒠𑒰𑒿𑒞𑒮𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒞 𑒮𑒼𑒧𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒣𑒝 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒹𑒮𑒩-𑒔𑒰𑒩𑒱𑒧 𑒇𑒔𑒰𑒧𑒹 𑒠𑒹𑒫𑒞𑒰𑒏 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢 𑒂 𑒮𑒯𑒰𑒨𑒞𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒖𑒱𑒖𑓂𑒘𑒰𑒮𑒰 𑒞𑒟𑒰 𑒮𑒧𑒵𑒠𑓂𑒡𑒱𑒏 𑒂𑒏𑒰𑓀𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒿𑒔𑒧-𑒕𑒚𑒧𑒧𑒹 𑒣𑒱𑒞𑒰𑒏 𑒧𑒮𑓂𑒞𑒏, 𑒐𑒹𑒞 𑒂 𑒁𑒣𑒢 𑒠𑒹𑒯𑒏 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭 𑒦𑒰𑒑𑒧𑒹 𑒫𑒵𑒠𑓂𑒡𑒱/𑒩𑒼𑒧𑒼𑒞𑓂𑒣𑒞𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒩𑓂𑒟𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱; 𑒮𑒰𑒞𑒧𑒧𑒹 𑒩𑒟, 𑒁𑒢𑒮𑓂 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒰𑒞𑓂 𑒑𑒰𑒛𑓃𑒲 𑒂 𑒨𑒳𑒑𑒏 𑒕𑒱𑒠𑓂𑒩𑒮𑒿 𑒞𑒲𑒢 𑒥𑒹𑒩 𑒬𑒳𑒠𑓂𑒡𑒱 𑒞𑒟𑒰 𑒮𑒴𑒩𑓂𑒨𑒮𑒠𑒵𑒬 𑒞𑓂𑒫𑒔𑒰𑒏 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒹𑒐 𑒁𑒕𑒱। [𑓒] 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒕𑒚𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒦𑒰𑒭𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒰𑒯 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒏 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒫𑒱𑒡𑒰𑒢 𑒁𑒕𑒱; 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒮𑒰𑒞 𑒇𑒔𑒰 𑒂 𑒮𑒰𑒞 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒮𑓀𑒐𑓂𑒨𑒰-𑒮𑒰𑒧𑓂𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒨𑒼𑒖𑒢𑒰𑒥𑒠𑓂𑒡 𑒋𑒏-𑒋𑒏 𑒇𑒔𑒰𑒏 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨𑒩𑒴𑒣𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩𑒝 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒯𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒣𑒰𑒿𑒔 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒧𑒴𑒪 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞𑒧𑒹 𑒋𑒯𑒱 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒁𑒕𑒱।

𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒣𑒠 ‘𑒮𑒴𑒩𑓂𑒨𑒞𑓂𑒫𑒔𑒧𑓂’ 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒧𑒹 𑒮𑒴𑒩𑓂𑒨𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒞𑓂𑒫𑒔𑒰𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒁𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒮𑒧𑒵𑒠𑓂𑒡 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱: 𑒮𑒴𑒩𑓂𑒨𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬 𑒂 𑒞𑓂𑒫𑒔𑒰𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒣𑒩𑒮𑓂𑒣𑒩 𑒩𑒴𑒣𑒏 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒧𑒹 𑒫𑒹𑒠𑒲𑒏 𑒥𑒜𑓃𑒻𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬 𑒥𑒰𑒯𑒩𑒲 𑒅𑒣𑒔𑒰𑒩𑒮𑒿 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑒧𑓂𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬 𑒡𑒩𑒱 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨-𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒁𑒕𑒱, 𑒫𑒻𑒠𑒱𑒏 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒏 𑒋𑒏𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒦𑒰𑒭𑒰𑒬𑒰𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒢𑒯𑒱।

𑓒.𑓒 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰-𑒫𑒱𑒫𑒰𑒠 𑒂 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒮𑓂𑒫𑒰𑒡𑒲𑒢𑒞𑒰

𑒖𑒻𑒧𑒱𑒮𑒢 𑒂 𑒥𑓂𑒩𑒹𑒩𑒹𑒙𑒢𑒏 𑓒𑓐𑓑𑓔𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒫𑒰𑒠𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰-𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞 𑒅𑒣𑒔𑒰𑒩 𑒞𑒟𑒰 𑒅𑒩𑓂𑒫𑒩𑒞𑒰𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒁𑒢𑒳𑒭𑓂𑒚𑒰𑒢𑒏 𑒖𑒙𑒱𑒪 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨𑒩𑒴𑒣 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱; 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫 𑒏𑒢𑓂𑒨𑒰 𑒂 𑒮𑒼𑒧𑒏 𑒋𑒏𑒰𑒢𑓂𑒞 𑒁𑒩𑓂𑒣𑒝𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒳𑒐 𑒁𑒕𑒱। [𑓓] 𑒩𑒹𑒢𑒹𑒙𑒰 𑒮𑒼𑒯𑓂𑒢𑒹𑒢𑒏 𑓑𑓙𑓙𑓑𑒏 𑒬𑒼𑒡 𑒇𑒑𑓂𑒫𑒹𑒠 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒔𑒲𑒢 𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 𑒃𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒏 𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒣𑒩 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰-𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓀𑒑 𑒍𑒏𑒩 𑒋𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒁𑒕𑒱। [𑓔] 𑒌𑒢 𑒏𑒹𑒮𑒪𑒩-𑒣𑒩𑓂𑒮𑒰𑒅𑒛𑒏 𑓒𑓐𑓒𑓕𑒏 𑒪𑒹𑒐 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒁𑒪𑒑 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱—𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒱𑒞𑒵𑒫𑓀𑒬𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒰𑒡𑒱𑒏𑒰𑒩 𑒂 𑒢𑒰𑒧𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒲 𑒁𑒢𑒳𑒭𑓂𑒚𑒰𑒢𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒣𑓂𑒩𑒹𑒏𑓂𑒭𑓂𑒨𑒧𑒹 𑒣𑒜𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫। [𑓕] 𑒋𑒯𑒱 𑒞𑒲𑒢𑒴 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏𑒼𑒝𑒏 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢𑒞𑒰 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒁𑒢𑒱𑒬𑓂𑒔𑒱𑒞𑒞𑒰 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒰𑒯𑒱𑒞 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒂𑒡𑒳𑒢𑒱𑒏 𑒫𑒻𑒠𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒠𑓂𑒫𑒞𑓂𑒞𑒰𑒏 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒮𑒧𑓂𑒧𑒞 𑒢𑒱𑒭𑓂𑒏𑒩𑓂𑒭 𑒢𑒯𑒱 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒣𑒕𑒱𑒪𑒰 𑒦𑒰𑒭𑓂𑒨𑒣𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒰𑒧𑒹 𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰𑒏 𑒞𑓂𑒫𑒔𑒰-𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒂 𑒞𑒲𑒢 𑒣𑒬𑒳𑒏 𑒏𑒟𑒰 𑒫𑒱𑒏𑒮𑒱𑒞 𑒦𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱; 𑒧𑒴𑒪 𑒮𑒴𑒏𑓂𑒞𑒏 𑒮𑒰𑒞𑒧 𑒇𑒔𑒰𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒯𑒲, 𑒑𑒼𑒯𑒱 𑒂 𑒑𑒱𑒩𑒑𑒱𑒙𑒏 𑒢𑒰𑒧 𑒢𑒯𑒱 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒧𑓀𑒔-𑒮𑒖𑓂𑒖𑒰𑒧𑒹 𑒄 𑒞𑒲𑒢𑒴 𑒣𑒬𑒳 𑒅𑒪𑓂𑒪𑒱𑒐𑒱𑒞 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒕𑒚𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒏 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒧𑒹 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒮𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒹𑒬 𑒢𑒯𑒱 𑒁𑒕𑒱 (𑒣𑒵. 𑓖, 𑓒𑓔–𑓒𑓕)। 𑒋𑒯𑒱 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒮𑒦𑒏𑒹𑒿 𑒮𑓂𑒩𑒼𑒞𑒣𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒰𑒩 𑒧𑒰𑒢𑒥 𑒅𑒔𑒱𑒞, 𑒧𑒴𑒪 𑒇𑒔𑒰𑒏 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒬𑓁 𑒁𑒢𑒳𑒫𑒰𑒠 𑒢𑒯𑒱। [𑓒, 𑓖]

𑒢𑒰𑒙𑒏𑒧𑒹 𑒁𑒞𑓂𑒩𑒱𑒏 𑒂𑒬𑓂𑒩𑒧, 𑒏𑒢𑓂𑒨𑒰-𑒏𑒳𑒧𑒰𑒩𑒏 𑒮𑓀𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒅𑒣𑒢𑒨𑒢, 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒭𑒨-𑒮𑒴𑒔𑒲, 𑒫𑒻𑒠𑓂𑒨𑒮𑒦𑒏 𑒣𑒩𑒰𑒧𑒩𑓂𑒬, 𑒯𑒩𑓂𑒭𑒰𑒬𑓂𑒩𑒳𑒮𑒿 𑒣𑒰𑒝𑒱𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝, 𑒑𑒵𑒯𑒞𑓂𑒨𑒰𑒑 𑒂 𑒥𑓂𑒩𑒯𑓂𑒧𑒼𑒠𑒨𑒏 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒵𑒞 𑒫𑒱𑒡𑒰𑒢 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒮𑒦 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒖𑒑𑒞𑒧𑒹 𑒮𑒯 𑒒𑒙𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱; 𑒇𑒑𑓂𑒫𑒹𑒠 𑓘.𑓙𑓑 𑒮𑒿 𑒋𑒏𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒹𑒏 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒫𑒩𑒝 𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। ‘𑓇 𑒢𑒧𑓁 𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡𑒧𑓂’, 𑒞𑓂𑒩𑒱𑒣𑒳𑒝𑓂𑒛, 𑒫𑒹𑒠𑒰𑒓𑓂𑒑𑒲𑒨 𑒬𑒱𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒂 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰𑒑𑒞 𑒮𑒦𑒰𑒮𑒦𑒏 𑒮𑒯-𑒁𑒫𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒏𑒰𑒪-𑒮𑓀𑒨𑒼𑒖𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩𑓂𑒑𑒞 𑒩𑒰𑒐𑒱 𑒣𑒜𑓃𑒪 𑒖𑒰𑒨। 𑒄 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨-𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒔𑒲𑒢 𑒦𑒰𑒩𑒞𑒏 𑒁𑒏𑓂𑒭𑒩𑒬𑓁 𑒠𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫𑒹𑒖𑒲 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒣𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒰𑒏 𑒮𑒰𑓀𑒮𑓂𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒮𑓂𑒧𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔 𑒁𑒕𑒱। [𑓗]

𑓒.𑓓 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝 𑒂 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮

एकर अध्ययनमे मूल ऋचा, परवर्ती आख्यान, आधुनिक भाषाशास्त्रीय अनुमान आ नाटककार स्वतन्त्र कल्पना चारि पृथक् प्रमाणस्तर अछि। नाटकक सातम दृश्यमे अत्रि रोगमुक्तिकेँ मन्त्रक 'सद्यः प्रमाण' कहैत छथि (पृ. २७)। नाट्यजगतक भीतर ई कथानकक कारण-फल सम्बन्ध अछि। वास्तविक चिकित्साविज्ञानमे कोनो अनुष्ठानक उपचारात्मक प्रभाव एहि एकटा कथासँ प्रमाणित नहि होइत अछि। एहिना नायिकाक देहपर श्वेत दागक उल्लेखसँ कोनो आधुनिक रोगक सुनिश्चित निदान नहि कएल जा सकैत अछि। 'श्वेत कुष्ठ' पाठक ऐतिहासिक/साहित्यिक शब्दावली अछि; मंच वा परिचर्चामे ओकरा आधुनिक चिकित्सकीय शब्दक निश्चित पर्याय कहब अनुचित होइत।

३. सात दृश्य : नाट्यक्रिया, संरचना आ अन्तर्निहित अर्थ

दृश्य एक — प्रश्नक अधिकार (पृ. ७–९)

आमक गाछीमे अक्षर-अभ्यासक सामग्री लेने वाणिका अपाला आगन्तुक बालकसँ परिचय करैत छथि। एहि पहिल दृश्यकेँ सहज आश्रमक परिचय कहब पर्याप्त नहि। मंचपर अत्रिक आगमनसँ पूर्व अपाला उपस्थित छथि, आ पहिल संवाद स्नानकर अछि। 'अहाँक आँखि अक्षर तकैए कि धनुष?' प्रश्नमे ज्ञान आ शक्ति, अध्ययन आ प्रहरणक दू दिशाक संकेत अछि। आगन्तुक अपन उपनयन नहि भेल होएबाक आ मंत्रसँ अपरिचित होएबाक बात कहैत अछि; अत्रि ज्ञानक भूखकेँ स्वीकार करैत छथि। एहि क्रममे वाणिका शिक्षागृहक दर्शनीय वस्तु नहि, संवादक आरम्भकर्त्री बनैत छथि।

अत्रिक कन्या आ कुमार दूनूकेँ प्रश्नक अधिकार देनाइ नाटकक प्रारम्भिक मूल्य-नियम स्थापित करैत अछि। बालक 'सतीर्थ्य'क संभावक प्रवेशबिन्दु अछि; ओ बादक दृश्यसभमे क्रमशः सिद्ध होइत छथि, एहन पहिचान मूल पाठ नहि दैत अछि। अतः दूनूकेँ एके पात्र मानि अभिनय करब एकटा निर्देशकक नव निर्णय होयत, पाठक तथ्य नहि। पातक सरसराहटि आ जलक ध्वनि वातावरणक संग जिज्ञासाक अवकाश बनबैत अछि। चित्र १–२ (पृ. ८–९) मे मंचीय ज्यामिति आ बालपात्रक स्थिति ई पाठगत स्थापन दृश्यात्मक करैत अछि।

दृश्यक सीमित क्रियाकेँ शारीरिक अभिनय समृद्ध कए सकैत अछि—अपाला अक्षर-अभ्यास रोकि आगन्तुककेँ देखथि, बालक दण्डकेँ अपन शिक्षार्थी स्थितिक संकेत बनाबथि, अत्रि प्रवेशक बाद दूनूकेँ एकहि दृष्टिस्तरपर सम्बोधित करथि। एहि प्रस्तावित मंचनमे समानता केवल उपदेश नहि, देहक स्थान-विन्यास होयत।

दृश्य दू — स्वरक शिक्षा आ दृष्टिक शिक्षा (पृ. १०–१२)

उपनयनक अन्तिम अनुष्ठान, सावित्री-मन्त्र, वर्ण-मात्रा, उदात्त-अनुदात्त-स्वरित, सामगान आ आश्रमक नियम एहि दृश्यक सामग्री अछि। अत्रि ज्ञानकेँ स्मरणसँ बेसी आत्मदीप कहैत छथि। अपाला उच्चारणक दोषसँ अर्थ बदलबाक तकरा दृष्टिक दोषसँ मनुष्याक मूल्य बदलि देबाक संग करैत छथि (पृ. ११)। ई पहिल बेर अछि जखन अपाला आगाँक दाम्पत्य-द्वन्द्वक भाषिक सूत्र स्वयं गढ़ैत छथि। पाँचम दृश्यमे 'दृष्टि अहाँक बीमार भेल

অছি' এহি পূর্বক শিক্ষাকেঁ জীরনক নৈতিক প্রযোগ রঁনা দৈত অছি। ঞ পূর্বাভাস নাটকক আন্তবিক একতাক প্ররঁন উঁদাহবণ অছি।

আশ্রমক প্রাণী অরধ্য ছথি, ফন সঁকনন, অগ্নিহোত্রক সামূহিক র্যারস্থা আ প্রাকৃতিক সঁসাধনক প্রতি সেরাভারক শিক্ষা দেন জাগত অছি। ঞ নিযম কেরন পৃষ্ঠভূমি নহি; অধিকাবক রঁদনা সেরাক নৈতিকতাকেঁ স্থাপিত কবৈত অছি। সাতম দৃশ্যমে প্রশাশূক সঁগ অপানাক নির্ণয ওহী নিযমক নিজী সম্বন্ধমে পুনর্পাঠ রঁনৈত অছি।

দৃশ্যক কমজোবী একব সূচনা-ঘনত্ব অছি। রর্ণশাস্ত্র, রেদপাঠ, আশ্রম-রিধান আ দ্বাদশরর্ষীয যজ্ঞক প্রসঁগ একহি দৃশ্যমে আরিঁ জাগত অছি। মুদ্রিত পাঠক নেন ঞ সাঁস্কৃতিক সম্পদা অছি; রঁান-প্রেক্ষাগৃহমে একসুব র্যাখ্যান রঁনি গেন তঁ মুখ্য সূত্র দরিঁ সকৈত অছি। শিষ্কক রওরাক রঁীচ সামূহিক সুবাভ্যাস, ফন-সমিধা জুটেঁরাক মৌন ক্রিযা আ রিদ্যার্থীক প্রতিক্রিযা বাখনা সঁ পাঠক অর্থ অভিনযমে পবিণত হোযত। যজ্ঞক উঁন্নেখ আ সাতম দৃশ্যক মহাযজ্ঞোত্তব সভা কানগত সম্বন্ধ স্থাপিত কবৈত অছি; মুদা প্রত্বেক দৃশ্যক রঁীচক সটীক রর্ষগণনা পাঠ নহি দৈত অছি।

দৃশ্য তীন — দেহক বোগ আ সামাজিক ভয (পৃ. ১৪–১৬)

অত্রি রৈদ্যসভসঁ অপানাক শ্বেত দাগক রিষযমে পবামর্শ কবৈত ছথি। রৈদ্যক ঔষধি আ নেপনক প্রযাস সফন নহি ভেন অছি। রঁাহব অপানাক সাম-অভ্যাসক ধ্বনি চনি বহন অছি; ভীতব বোগক চর্চা। ঞ মঁচীয সমানান্তবতা রিশেষ মহত্ত্বপূর্ণ অছি: দেখন জা বহন চিন্তা আ সুনন জা বহন সাধনা এক-দোসবাকেঁ কাটৈত অছি। বোগক রিষযমে অন্য নোক রঁাত কবৈত ছথি, মুদা ও সুযঁ অভ্যাসবত ছথি। মঁচক দূ ভাগমে দৃশ্য আ শ্রর্য কর্ত্তৃক রিভাজন স্ত্রীক দেহ আ স্ত্রীক সুবক অন্তব প্রকট কবৈত অছি।

অত্রি কহৈত ছথি জে সমাজ দেহক বোগকেঁ আত্মোপব আবোপ রঁনা দৈত অছি; ফেব রিরাহযোগ্য পুত্রীক রবক খোজক প্রস্তার বখৈত ছথি। ঞ পাত্রক দ্বিরিধা অছি—ও সামাজিক পূর্রগ্রহ চিন্হৈত ছথি, মুদা ওকব সমাধানক এক রঁাট রিরাহমে খোজৈত ছথি। রৈদ্য ২ প্রশাশূক মাতা-পিতাক সেরা আ গুণক আধাবপব উঁপযুক্ততা মানৈত ছথি। নাটক ঞ নির্ণযকেঁ তৎক্ষণ মুঠ নহি সিদ্ধ কবৈত; রঁাদক দাম্পত্য ওকব অপূর্ণ পবীক্ষণ প্রকট কবৈত অছি। দেখন গুণ আ অন্তর্নিহিত দৃষ্টিক অন্তব এহিঠাম রিকসিত হোগত অছি।

এহি দৃশ্যক আনোচনাত্মক প্রশ্ন অপানাক অনুপস্থিতিক অছি। রিরাহক চর্চা ক্ষনকা রিঁনু হোগত অছি, জখন পহিন দূ দৃশ্য ক্ষনকব প্রশ্নক অধিকাবক স্থাপনা কএনে অছি। এহন অন্তবকেঁ মঁচনমে অত্রিক রিরশতা, রৈদ্যসভক উঁৎসাহ আ সামগানক নিবন্তবতাসঁ উঁভাবন জা সকৈত অছি; নাযিকাক সহমতি রা রিবোধক নর সঁরাদ গঢ়ি মূন পাঠমে জোড়র্ব আরশ্যক নহি।

দৃশ্য চাবি — পাণিগ্রহণ আ খসন জূহীক মানা (পৃ. ১৭–১৯)

রিরাহক উঁজ্জব অগ্নি আ অপানাক মনক আশঁকা একে সময উঁপস্থিত অছি। রঁাহ্য আন্তবিকতাক ঞ রিবোধ নাটকক বচনাত্মক পদ্ধতি অছি। অপানা প্রশাশূক রিনয আ শবীব-সৌষ্ঠর সুীকাব কবৈত ছথি, মুদা প্রশ্ন কবৈত ছথি জে ও মঁত্র-সঁগিনী আত্মোকেঁ দেখতাহ অথরা ত্বচাক দাগকেঁ। মোনে-মোন কহন রঁাত

दर्शककेँ एहन जानकारी दैत अछि जे विवाहक सार्वजनिक अनुष्ठानक उपस्थित लोकनिकेँ जरूरी नहि जे ज्ञात हो। ई नाटकीय विडम्बनाक स्रोत अछि।

दृष्टि मिलब, नजरि नीचाँ होयब आ ललाट ऊँच बहब—तीन सूक्ष्म शारीरिक संकेत एकसंग संकोच, स्त्रीत्व सामाजिक मर्यादा आ आत्मप्रतिष्ठा व्यक्त करैत अछि। अग्नि-प्रदक्षिणामे शकुन्तलाक उत्तरीय खसकब आ अपालाक जूही-माला खसि पड़ब आगामी सम्बन्ध-विच्छेदक सम्भावित पूर्वसंकेत अछि। एकरा अनिवार्य अशुभ शकुनक रूपमे मंचित कएल गेल तँ घटनाक नैतिक उत्तरदायित्व भाग्यपर चलि जाएत। माला खसब एकटा सामान्य शारीरिक घटना सेहो भऽ सकैत अछि, जकर अर्थ दर्शक बादमे ग्रहण करैत छथि।

मूल दृश्यमे विवाह-मन्त्र आ हवनक वातावरण अछि, मुदा पूरा अनुष्ठानक विस्तृत पुनरावृत्ति नहि। निर्देशकक लेल मुख्य क्रिया विवाह सम्पन्न होयब आ अपालाक संशयक समकालिकता अछि। बादक अग्निक प्रकाशमे ललाटक ऊँचाई स्पष्ट करब, माला खसलापर छोट मौन राखब, आ सङ्गीतक अनावश्यक अशुभ प्रभावसँ बचब एहि दृश्यक आन्तरिक सूक्ष्मताकेँ जोगाओत।

दृश्य पाँच — प्रेम, वासना आ गृहत्याग (पृ. २०–२२)

पतिगृहमे अपाला घरेलू सेवा आ अध्ययन दुनू करैत छथि। वेदपाठक सामग्री मंचक एक कोनमे राखल अछि। ई वस्तु दाम्पत्यक बीच ज्ञानक्षेत्रक परिवर्तक ज्ञानजीवनक निरन्तरता प्रकट करैत अछि। ओ स्वीकार करैत छथि जे आरम्भमे पति प्रेमपूर्ण छलाह आ कोनो नियन्त्रण अनुभव नहि भेल छल। परिवर्तनक पहचान ओ स्वयं करैत छथि। अतः शकुन्तलाक चित्रण आदिसँ खलनायकक नहि, देहगत सौन्दर्यक कसौटीपर फँसल मनुष्यक अछि।

शकुन्तला प्रेम आ वासनाक आन्तरिक संघर्ष स्वीकार करैत छथि आ अपन दुर्बलताकेँ धर्मक नाम नहि दऽ सकबाक बात कहैत छथि। ई स्वीकारोक्ति हुनका जटिल पात्र बनबैत अछि; दोष मानि लेब दोषक परिणाम मेटा देनाइ नहि। अपाला चन्द्रमाक दाग आ ओकर प्रकाशक उपमा द्वारा ई प्रश्न उठबैत छथि जे हुनकर गुणराशि किएक त्वचाक भिन्नताकेँ झाँपि नहि सकल। ओ 'दाग देहपर अछि, दृष्टि अहाँक सीमाक भेल अछि' कहैत छथि (पृ. २२)। संवादक ई उलटफेर रोगक अर्थकेँ देहसँ मूल्याङ्कन करनिहारक दृष्टि धरि लऽ जाइत अछि।

अपालाक गृहत्याग एहि नाटकक अपरिवर्तनीय क्रिया अछि। हुनका निष्कासित कएल गेल, ई कहब मूल दृश्यक विपरीत होयत। ओ अपन सम्मानक रक्षा लेल पिताक तपोवन जाइत छथि। गृहत्यागसँ पूर्व शकुन्तलाक मौन नाटकक महत्त्वपूर्ण अभिव्यक्ति अछि। निर्देशक जँ एहि मौनकेँ दार्शनिक संवादक वास्तविक परिणामक रूपमे राखथि, तँ नाट्यक्रिया गम्भीर होयत। जँ अपाला केवल क्रोधमे चिचियाथि आ शकुन्तला तुरन्त क्षमायाचना करथि, तँ सातम दृश्यक प्रत्यावर्तनक नैतिक भार घटि जाएत।

दृश्य छः — एकालापसँ ऋचा (पृ. २३–२७)

अग्निकुण्ड, कुशासन, समिधा, स्थिर हवा आ सोम थकुचबाक ध्वनि नायिकाक एकान्त साधनाक वातावरण बनबैत अछि। ई एकालाप कथा-विराम नहि। एतय शब्द उचारब, श्वासक लय सम्हारब, अर्पण करब आ प्रार्थना करब स्वयं क्रिया अछि। ऋग्वेद ८.९१क विषयवस्तु—सोमक प्राप्ति, दाँतसँ थकुचल सोम, इन्द्रक

आह्वान, पिता-खेत-देहक वृद्धि आ विनाश ऐक्य—मैथिली वाचिक रूपमे पुनर्संयोजित होइत अछि। [२–३] नायिका अपन व्यक्तिगत कष्टकेँ पारिवारिक आ ऋषिगत समुदायक आकांक्षासँ जोड़ैत छथि। ई समष्टि-दृष्टि हुनका मात्र आत्मकेन्द्रित विद्रोहिणी नहि बनए दैत अछि।

'ई सोम केवल औषधि नहि, हमर संकल्प अछि' (पृ. २४) प्रार्थनाक नाट्यकीय तात्पर्यकेँ स्पष्ट करैत अछि। साधनाक परिणामकेँ नाटक इन्द्रक कृपा आ योगक उपलब्धिक रूपमे पढ़ैत अछि; मुदा इन्द्रक पृथक् साकार पात्र वा प्रत्यक्ष संवाद मूल छठम दृश्यमे नहि अछि। अतः प्रकाश, ध्वनि आ अपालाक अभिनय द्वारा देवताक अप्रत्यक्ष उपस्थिति उत्पन्न कएल जा सकैत अछि। दृश्य समाप्त होइत-होइत ऐक्यक अर्थ व्यक्तिसँ दृष्टि धरि पसरि जाइत अछि।

ऋचाक रूपान्तरणमे वैदिक मूलक किछु दुरूहता शेष अछि—वाजासँ शत्रुता, इन्द्रक ठोपे-ठोप इन्द्रमे प्रवाह, आ गाड़ी-युगक छिद्र। ताँन दर्शक सभकेँ सभ प्रतीक एक बेरमे बुझि पड़त, एहन मानि लेब ठीक नहि। वृक्ष, खेत आ देहक तीन क्षेत्रक अभिनय-संकेत दए अर्थक मुख्य प्रवाह स्पष्ट कएल जा सकैत अछि। ई छठ चिकित्सकीय चमत्कारक प्रदर्शनक लेल नहि, कायाक देहधर्मी अनुभवक लेल होयत।

दृश्य सात — सूर्योदय, स्वीकृति आ अस्वीकार (पृ. २६–३०)

महायज्ञक बादक सूर्योदयमे अपालाक शरीर रोगचिह्नसँ मुक्त अछि; आँखिमे अनुभवक गहराइ अछि। अत्रि ऋचाकेँ ऋक्रमे सम्मिलित करबाक प्रस्ताव रखैत छथि, ऋषिगण ओकरा स्वीकार करैत छथि आ अपालाक नाम मंत्रसँ अलग नहि करबाक आग्रह करैत छथि। ई सार्वजनिक ज्ञानाधिकारक विजय अछि। पहिल दृश्यक प्रश्नक अधिकार एतय ज्ञान-सर्जनक अधिकार बनि जाइत अछि। अत्रिक उक्ति पीढ़ीक ऋचा बनि सकबाक सम्भावना रेखांकित करैत अछि।

एकर तुरन्त बाद दृशाश्वक वियोग आ संकुचित दृष्टि लेल पश्चात्ताप अबैत अछि। अपाला हुनकर क्षमायाचना सुनैत छथि, मुदा दागरहित देहपर पूर्वक प्रेमक अधिकार अस्वीकार करैत छथि। हुनकर निर्णय क्रोधक अनन्त विस्तार नहि, नैतिक सीमा-निर्धारण अछि। ओ क्षमा स्वीकार कएलनि अथवा नहि, कोनो स्पष्ट औपचारिक उत्तर पाठ नहि दैत अछि; ओ पुनः अधिकार स्वीकार नहि करैत छथि, एतबा निश्चित अछि।

अन्तिम मंचनिर्देशमे दुनू विपरीत दिशामे बढ़ैबाजत छथि; अपालाक दिशामे वैदीक प्रकाश बढ़ैत अछि, दृशाश्वक दिशामे मद्धिम। कथाक नैतिक भिन्नता भौतिक दूरत्वमे परिणत होइत अछि। सूत्रधार देह आ दृष्टिक धारक अन्तर स्पष्ट कए नाटक समाप्त करैत छथि। ई सूत्रधार पहिल दृश्यक आरम्भमे उपस्थित नहि छथि; हुनकर अन्तिम उपस्थिति व्याख्यात्मक आवरणक काम करैत अछि। अभिनयक चरमोत्कर्ष पर्याप्त स्पष्ट भेलापर अन्तिम वाक्यकेँ अधिक उपदेशात्मक ढंगसँ प्रस्तुत करब आवश्यक नहि।

४. नाट्यविन्यास : आरम्भ, द्वन्द्व, प्रत्यावर्तन आ परिणति

सात दृश्यकेँ चारि गतिमे पढ़ल जा सकैत अछि—ज्ञानक आधार (दृश्य १–२), संकट आ विवाह (३–४), आत्मनिर्णय आ साधना (५–६), सार्वजनिक प्रतिष्ठा आ निजी निर्णय (७)। ई आलोचनात्मक विभाजन अछि, मूल पाठक अंक-विभाजन नहि। नाटकमे दीर्घ कालक घटनासभक बीच पटाक्षेप तथा दृश्यक अन्तराल अछि; अतः

एक दिन, एक स्थान आ एक घटना पर आधारित कठोर एकताक दारा अनुचित होयत। तारामेक एकता दृष्टिक आवर्ता विम्बँस बनैत अछि।

भरतक नाट्यशास्त्रीय कथावस्तु-विचारमे क्रियाक विकास, फलप्राप्ति आ सन्धिक विवेचन अछि। [८] एहि आधुनिक रचनाकेँ शास्त्रीय पाँच सन्धिक अक्षरशः अनुकरण करबाक प्रयोजन नहि। तथापि मुखक बीज रूपेँ प्रश्नाधिकार, प्रतिमुखक विकास रूपेँ रोग-विवाह, सङ्घर्षक घनीभवन रूपेँ दाम्पत्यभंग, फलाभिमुख साधना आ निर्वहण रूपेँ अन्तिम द्विविध समाधानकेँ तननामेक रूपेँ बुझल जा सकैत अछि। एहन तनना नाट्यशास्त्रकेँ यांत्रिक रक्षीकरणक बदला क्रिया-विश्लेषणक उपकरण बनबैत अछि।

नाटकमे द्वन्द्व चरमबिन्दु अछि। पाँचम दृश्यक गृहत्याग सक्रिय नाटकीय निर्णय अछि; सातम दृश्यक अधिकार-अस्वीकार ओहि निर्णयक परीक्षा अछि। छठम दृश्यक ऋचा ओ दत्तूक बीच साधना आ सर्जनक सेतु बनैत अछि। रोगमुक्ति कथानकक दृष्ट फल अछि, आत्मनिर्भरता नैतिक फल। दर्शकक तनाव एही कारण रोगमुक्तिक बादो शेष रहैत अछि।

नायिकाक आयु परिवर्तन आ दीर्घ समयक सङ्कोचन मंचनक चुनौती अछि। पहिल दृश्य बालिकाक, तेसर दृश्य विवाहयोग्य होइत युवतीक, चारिम-पाँचम दृश्य विवाहित स्त्रीक, अन्तिम दृश्य परिपक्व ऋषिकाक अछि। मूल पाठ सटीक आयु वा प्रत्येक कालान्तर नहि निर्धारित करैत अछि। एकहि अभिनेत्री देहभङ्गिमा, स्वरक भार आ गति बदलि ओ विकास देखाबथि, वा बालिका आ युवतीक पृथक् कलाकार राखल जाय—दुनू सम्भावना अछि; पहिल विकल्प चरित्रक निरन्तरता अधिक सहज बनबैत अछि।

७. पात्र, मौन आ सत्ता-संरचना

७.१ अपाला : जिज्ञासासँ स्वाधीनताधरि

अपाला स्थिर आदर्शमूर्ति मात्र नहि, अनुभवक क्रममे विकसित होइत पात्र छथि। प्रारम्भिक उत्सुकता, वैवाहिक संशय, उपेक्षाक वेदना, आत्मरक्षाक निर्णय, साधनाक एकाग्रता आ अन्तिम संयम हुनकर अलग-अलग मनोदशा अछि। नाटक हुनकर प्रतिभाकेँ रोगमुक्तिक फल नहि बनबैत अछि—ओ आरम्भसँ विदुषी छथि। एहि क्रमकेँ अभिनयमे राखब आवश्यक अछि, नहि तँ अन्तिम स्वास्थ्य हुनकर योग्यताक कारण बुझि पड़ि सकैत अछि।

स्त्रीक सुनिर्णयक अर्थ एहिठाम विवाहसंस्थाक सर्वथा निषेध नहि; अपाला प्रारम्भमे विवाह स्वीकार करैत छथि। हुनकर संघर्ष असमान दृष्टि आ सशर्त प्रेमक विरुद्ध अछि। एहि सूक्ष्म भेदक संरक्षण नाटककेँ सपाट पुरुष-विरोधी घोषणा बनबासँ रोकैत अछि।

७.२ अत्रि, कृशाश्व आ वैद्यसमूह

अत्रि शिक्षक, पिता आ सार्वजनिक ज्ञानसंस्थाक प्रतिनिधि छथि। ओ बेटीकेँ जिज्ञासा, विद्या आ अन्ततः सार्वजनिक स्वीकृति दैत छथि। मुदा विवाहक प्रस्तावमे पितृसत्तामेक संरक्षणक अवशेष अछि। नाटक पिता-पुत्रीक प्रत्यक्ष संघर्ष नहि बढ़बैत; तेँ आलोचनाकेँ अत्रिक दोहरा भूमिकाक सम्भावना देखैत सेहो पाठसँ अधिक आरोप नहि लगाबैक चाही।

গ্রশাশ্বূক খন্তর্মনক স্ত্রীকাবোক্তি নাঠককেঁ নৈতিক জঠিনতা দৈত খছি। ও বৃদ্ধ মাতাপিতাক সেরক, রিনযী রব খা খাবম্ভমে প্রেমপূর্ণ পতি ছথি। ষ্মনকব সংকীর্ণতা সামাজিক সৌন্দর্যরোধক খান্তবিককবণক কপমে প্রকঠ হোওত খছি। পশ্চাত্তাপ ষ্মনকব রিকাসক সংকেত খছি, মুদা ওকব প্ৰবস্কাব খপানাক রাপসী হোযব জকবী নহি। খভিনযমে নজ্জা খা খসহজতা বাখন জায; খননাযকক হঁসী খথরা খতিবঞ্জিত এবতা পাত্ৰক রঁম্মস্তবীযতা নষ্ঠ কহ দেত।

পাত্র-সূচীমে তীন রৈদ্য ছথি, মুদা তেসব দৃশ্যমে রৈদ্য ১ খা ২ক পৃথক্ সংরাদ দেখাওত খছি; তেসব রৈদ্যক সুতঁত্র চবিত্র-রিকাস পাঠ নহি দৈত খছি। ঋষিগণক সামূহিক রাণী চ্ছানক সংস্থাগত স্ত্রীগ্রতি খছি। এহি সমূহসভক খভিনযমে এককপ কঠপ্বতনী-জেকাঁ প্রতিক্রিযা রঁদনা খনগ-খনগ শ্রবণ, রিবাম খা সহমতি দেখাওন জা সকৈত খছি; তকবা খতিবিঞ কথাম্মেক রাজিন্ন গঢ়ি মূন পাঠক দারা নহি কএন জায।

৬. বস, ভার খা খভিনয : ভাবতীয নাঠ্যশাস্ত্রীয রিরেচন

ভবতক বসরিচাবমে রিভার, খনুভার খা রাভিচাবিভারক সংযোগসঁ বসক নিষ্পত্তিক রাঁত খছি। [৮] ‘খপানা খাত্রেযী’মে করুণা খা খাম্মেসম্মানক উঁস্নোহক দ্বিসুব রিশৈষ স্পঠ খছি। বোগ, উঁপেক্ষা খা গৃহ্যাগ করুণ বসক সম্ভারনা উঁপ্নেন্ন করৈত খছি; খপানাক প্রশ্ন, নির্ণয খা সাধনা রীব বসক নৈতিক কপ দৈত খছি। রিরাহক খাশা খা দাম্পহক প্রাবম্ভিক প্রেম শৃশ্গাবক খাধাব খছি, মুদা একব রিঘঠন করুণাক কাবণ রঁনৈত খছি। মন্ত্র-সাধনা খা বোগচিতক নোপ খদ্ভুত বসক সম্ভারনা বাখৈত খছি। খন্তিম সংযমকেঁ শান্তভারক দিশামে পঢ়ন জা সকৈত খছি; শান্তবসক পবরর্তী শাস্ত্রীয রঁহসকেঁ ধ্যানমে বখৈত ওকবা ভবতক মূন খষ্ঠ-বস সূচীসঁ সবন কপেঁ একাকাব নহি কএন জায।

বস একঠা নির্ধাবিত ভারনা জে খভিনেতা দর্শকপব খাবোপিত কবয, সে নহি। খপানাক বোগচিতক প্রতি দযা মাত্র উঁপ্নেন্ন ভেন তঁ খাম্মেসম্মানক রীবন্ন ওম্মবি জাএত। নাযক-নাযিকাক স্থিতিক খানম্বন, খগ্নি-প্রকাশ, রেদপাঠ, জূহী-মানা খা মৌনক উঁদ্দীপন, ননাঠক উঁচাঞ, খাঁখিক দূবী খা শ্বাসক গতি খনুভারক কপমে কার্য কহ সকৈত খছি। শঙ্কা, নজ্জা, চিন্তা, খমর্ষ, ধৃতি খা নির্রেদক সম্ভারিত খারাগমন স্থাযী ভারকেঁ প্বষ্ঠ কবত। ঞ বস-নির্ধাবণ পাঠাধাবিত সম্ভারনা খছি; রাস্তরিক দর্শক-খনুভরক প্রমাণ নহি।

খাঙ্গিক খভিনযমে খপানাক নেত্র, ননাঠ, কব খা গতি রিশৈষ মহত্ত্বপূর্ণ; রাচিকমে সামগান, স্ববশিক্ষা, প্রশ্ন খা একানাপ; খাহার্যমে রন্কন, মানা, দণ্ড, রেদী তথা ন্নচাক প্রতীকাম্মেক সংকেত; সাত্ত্বিকমে সংকোচ, স্তম্ভতা, পীড়া খা সংকন্পক খনুবান্বহ্বতিক খভিরাক্তি। এহি চাক খভিনয-স্তবমে পাবস্পবিক সামঞ্জস্য খারশ্যক খছি। নাঠকক মুখ্য রিষয দৃষ্টি খছি, তেঁ নেত্রাভিনযক খভ্যাস সাধাবণ সজ্জাসঁ খধিক মহত্ত্বপূর্ণ হোযত।

নোকধর্মী খভিনয ঘবক সামান্য কাজ, চনরঁ, রৈঠরঁ খা সংরাদক স্বাভারিক গতিমে সম্ভর খছি; নাঠ্যধর্মী খভিনয রেদীক সংকেত, ছিদ্রসভক সাংকেতিক কপ, ধ্বনিক নয খা প্রকাশক খর্থপূর্ণ রিভাজনমে। [৮] এহি মিশ্রণসঁ প্রাচীন খাখ্যানক প্বনর্সর্জন কএন জা সকৈত খছি রিন্ন প্ববাতাত্ত্বিক যথার্থক ভ্রম উঁপ্নেন্ন কএনে।

৭. স্ত্রীরাদী বঁগমঁচ, দেহ খা দর্শকক দৃষ্টি

জিন ডোনানক স্ত্রীরাদী প্রেক্ষক-রিচাব মঁচপব উঁপস্থিত স্ত্রীক প্রতিনিধিন্নকেঁ দর্শকক খানোচনাম্মেক দৃষ্টিসঁ জোড়রাঁক খাধাব দৈত খছি। [৯] খপানা খপন দেহপব পড়েঁত নজবিক র্যাখ্যা স্বযঁ করৈত ছথি। গ্রশাশ্বূক

স্বীকাৰোক্তি দৰ্শককেঁ কেৱল ক্ষনকা দোষী ঠহৰবয়ৰাঁক নেন নহি, অপনো মূল্যাঙ্কন-পদ্ধতি জাঁচবাঁক অৱসৰ দৈত অছি। অপানাক 'দৃষ্টি' সম্বন্ধী ৱাক্যক ৱাস্তৱিক বঁগমঁচীয় নক্সয প্ৰেক্ষাগৃহ ধৱি ৱিস্তৃত ভহ সকৈত অছি।

বোজমেবী গাবনৈণ্ড-ৰ্ট থ মসদৃক্ষি-ৱিমৰ্শ দৃষ্ট শাৰীৰিক ভিন্নতাকেঁ দেখৰাঁক সামাজিক ৱ্যৱহাৰপৰ ৱিচাৱ কবৈত অছি। [১০] অপানাক মঁচনির্দেশীমে বোগক হন্বক উঁজ্জৱ কপড়া ৱা প্ৰকাশসঁ সঁকেত আ উঁপহাসক স্পষ্ট নিষেধ (পৃ. ৬) এহি দৃষ্টিসঁ মহত্ত্বপূৰ্ণ অছি। ঞা নাটক ৱিশিষ্ট দেহকেঁ চকিত কবনিহাৰ তমাশা ৱঁনযৰাঁসঁ বোকৰাঁক প্ৰয়াস কবৈত অছি। অভিনযমে বোগচিহ্নকেঁ ৱঁঢ়া-চঢ়া কহ, ৱীভস্ ধ্বনি দেনাঞ ৱা দাগ হঠনা পৰ সৌন্দৰ্যক ৱিজযক অহধিক উঁস্ৱেৰ মনযনাঞ নাটকক নৈতিক কথনকেঁ ক্ষতি পহুঁচা সকৈত অছি।

তথাপি একটা সঁবচনাম্মেক সমস্যা অছি: বোগমুক্তি ভেনাক ৱাঁদে ৱঁবঘোদযমে ঋচাক স্বীকৃতি আ দ্রশাশুঁক পশ্চাত্তাপ হোঞত অছি। দৰ্শক পূছি সকৈত ছথি—জঁ দাগ বহিতো ঋচা সমান ৱূপেঁ স্বীকাৰ হোঞত? পাঠ এহি ৱৈকল্পিক ঘটনাক উঁদ্ভৱ নহি দৈত অছি। অন্তিম অস্বীকাৰ উঁপচাৱ-কেঁদ্ৰিত পৰিণতিক প্ৰতিবোধ কবৈত অছি, মুদা সঁস্থাগত স্বীকৃতিক সময পৰ প্ৰশ্ন শৈষ বহৈত অছি। এহী তনাৱকেঁ দৰাঁ দেৱঁ নাটকক সমীক্ষা নহি, প্ৰশস্তি হোযত।

স্ত্ৰীক ৱৌফ্ষিক শ্ৰম আ ঘবেনূ শ্ৰমক সহ-অৱস্থান পাঁচম দৃশ্যক মহত্ত্বপূৰ্ণ অৰ্থ অছি। অপানা বৃদ্ধ মাতা-পিতাক সেৱা কবৈত ছথি, ঘবক কাজ কবৈত ছথি আ ৱিদ্যা জাবী বখৈত ছথি। ক্ষনকব শ্ৰমক মূল্যক সাৰ্বজনিক ঘোষণা নহি অছি; ৱিদুত্বাক নাম অন্তিম সভামে স্বীকৃত হোঞত অছি। ছানক সাৰ্বজনিক ঞতিহাসমে ঘবেনূ শ্ৰম প্ৰায়ঃ অদৃশ্য বহি সকৈত অছি। ঞা নাটক ওহি অদৃশ্যতাকেঁ মঁচপৰ ৱস্তু আ ক্ৰিয়াসঁ দৃশ্য ৱঁনৱৈত অছি।

৮. বঁগ-সঁকেত, চিত্ৰ আ ধ্বনিক সঁবচনা

কেযব এনমক বঁগ-সঁকেতশাস্ত্ৰ মঁচকেঁ অনেক সহক্ৰিয়াশীল সঁকেত-প্ৰণালীক ক্ষেত্ৰ মানি পঢ়ৰাঁক উঁপযোগী আধাৱ দৈত অছি। [১১] এহি নাটকমে পাঁচ প্ৰমুখ সঁকেত-সমূহ অছি: অক্ষৰ-অভ্যাস/ৱেদপাঠ, অগ্নি/প্ৰকাশ, জন/প্ৰকৃতি, দাগ/দৃষ্টি, আ মালা/ৱিৱাহ। একৰ অৰ্থ দৃশ্য ৱঁদননা পৰ ৱঁদনৈত অছি। ৱেদী পহিনে শিক্ষা, ফেৰ ৱিৱাহ, ফেৰ সাধনা আ অন্ততঃ ছান-প্ৰতিষ্ঠাক স্থল ৱঁনৈত অছি। একহি মঁচ-ৱস্তুক চাৱি প্ৰযোজন কথানককেঁ ভৌতিক ৱূপেঁ জোড়ৈত অছি।

মূল পুস্তকক চিত্ৰ-ৱিন্যাসমে পৃষ্ঠ ৩ পৰ মঁচক প্ৰতীকাম্মেক চিত্ৰ, পৃষ্ঠ ৭, ১০, ১৪, ১৭ পৰ দৃশ্যাৱম্ভক চিত্ৰ-সমূহ তথা অমূৰ্ত জ্যামিতীয আকৃতিসভ দেখাঞত অছি। চিত্ৰ ১–১৪ প্ৰত্যেক দৃশ্যক পাঠগত খণ্ডসঁ জুড়ল অছি। চিত্ৰ ১–২মে সৱল দেহাকৃতি, সীমাৱেখা আ বঁগীন পৃষ্ঠভূমি; চিত্ৰ ৩–৪মে ৱেদী/সমূহক ৱিন্যাস; চিত্ৰ ৭–৮মে ৱিৱাহক প্ৰসঁগক সঁগ বঁগমঁচীয সঁকেতন; চিত্ৰ ৯–১০মে দাম্পত্য-দ্বন্দ্বক পৃষ্ঠভূমি অছি। চিত্ৰক আকাৱ আ ৱেখাকেঁ নিশ্চিত চৱিত্ৰ-নাম ৱা নিশ্চিত ধাৰ্মিক সঁকেতক ৱূপমে ব্যাখ্যাযিত কবৰাঁক পৰ্যাপ্ত আধাৱ নহি। ঞা চিত্ৰ মঁচ-সঁভাৱনাক দৃশ্য প্ৰস্তাৱক ৱূপমে পঢ়ল জা সকৈত অছি; সম্পন্ন প্ৰস্তুতি ৱা ৱাস্তৱিক মঁচক ছাযাচিত্ৰক ৱূপমে নহি।

মঁচ-সজ্জামে সহকাৱ-কুঞ্জ, ৱেদী আ দূৱস্থ জনাশয তীন স্থাযী সঁকেত ছথি। পাঁচম দৃশ্যক পতিগৃহ নেন একটা অতিৱিক্ত কোনক উঁপযোগ পৰ্যাপ্ত হোযত—ঘৱক সামগ্ৰী আ ৱেদপাঠক সাধন। এহি ন্যূন সাধনৱনা পৰিৱৰ্তনীয মঁচমে প্ৰত্যেক দৃশ্য নেন ৱিশাল দৃশ্যপট ৱঁদনৰাঁক আৱশ্যকতা নহি। ৱথ আ মৃগক ছিদ্ৰ

তথা তীন পক্ষক সঁকেতকেঁ ছঠম দৃশ্যক কারা-ক্রমমে ছাযা, আগ্রতি রা চল-অচল রস্তুক মাধ্যমসঁ উঁপযোগ কএল জা সকৈত অছি; ও সভ পাঠক অনুসাব সুতঁত্র সঁরাদ কবৈত পাত্র নহি ছথি।

ধ্বনি-নির্দেশমে পাত, অগ্নি, জড়ী-বুঁঠী, রিরাহমন্ত্র, একান্ত জপ, সোম থক্চরঁ আ রুঁবঘ্নোদযক সুব অছি। একব সঁবচনাম্মেক গুণ অছি—প্রগ্রতিক ধ্বনিসঁ সামূহিক স্নান, ঘবেলূ মৌন, একান্ত মন্ত্র আ পুনঃ সামূহিক রাণী ধবি যাত্রা। পাত্র-পবিচয বাতিক জপক উঁল্লেখ কবৈত অছি, মুদা ছঠম দৃশ্যক স্পষ্ট নির্দেশক সময প্রাতঃকাল অছি; মঁচনমে দৃশ্যগত নির্দেশকেঁ প্রধানতা দেল জা সকৈত অছি। ধ্বনি আ সমযক এহি ছোট্ঠ ভিন্নতাকেঁ মূল পাঠক সম্পাদকীয সামঞ্জস্যক প্রশ্ন মানল জায।

প্রকাশক হুমিকা রিশেষতঃ অন্তিম দৃশ্য মে নির্ধাবিত অছি। আবম্ভক সমপ্রকাশ, রিরাহক দীপ্তি, পতিগৃহক আম্মীয কিন্তু দূবস্থ প্রকাশ আ সাধনাক একাগ্র প্রকাশ—ঞা সভ প্রস্তারিত প্রযোগ অছি। মূল নির্দেশক সঁকেত মাত্র অন্তমে অপানাক দিস রেদীক প্রকাশ বৃদ্ধি আ গ্রশাশ্বক দিস মদ্ধিম হোযবঁক স্পষ্ট রিধান কবৈত অছি। নির্দেশকক নর যোজনা আ মূল নির্দেশমে ভেদ বাখবঁ সমীক্ষাক প্রামাণিকতা লেল আরশ্যক অছি।

৯. ভাষা, রাচিক অভিনয আ মন্ত্রক কার্য্যাম্মেকতা

নাট্ঠকক মৈথিলী ভাষা তৎসম, রৈদিক পাবিভাষিকতা আ সামান্য রোঁলচালক রীচ গতি কবৈত অছি। ‘মাণরক’, ‘অনূচ’, ‘সতীর্থা’, ‘অগ্রঙ্গপচা’, ‘রুঁবঘ্নোদয’ আদি পদ পাঠকেঁ সাঁস্গ্রতিক রিশিষ্ঠতা দৈত অছি। তকবা সঁগ ‘হম দেখি বহল ছী ঞ পবিরর্ত্তন’, ‘জে ঘবমে আম্মো ছোট্ঠ কবএ পড়এ’ সন রাক্য দৃশ্যকেঁ মানরীয নিকট্ঠতা দৈত অছি। ঞা দূ স্তবক সম্মন্ধে নাট্ঠকক ভাষিক চুনৌতী অছি।

প্রশ্ন আ প্রম্মেত্তব এহি নাট্ঠকক মহত্ত্বপূর্ণ সঁরাদ-পদ্ধতি অছি। পহিল দৃশ্য স্নানক প্রশ্ন, দোসব রর্ণার্থক প্রশ্ন, চাবিম আম্মোক স্বীগ্রতিক প্রশ্ন, পাঁচম উঁদাসীনতাক কাবণক প্রশ্ন, ছঠম দেরতাসঁ প্রার্থনাম্মেক প্রশ্ন। অন্তমে অপানা প্রশ্নসঁ নির্ণয ধবি পহুঁচৈত ছথি। ভাষিক কর্ত্তৃক এহি ক্রমকেঁ অভিনযমে সুবক পবিপক্বতাসঁ প্রকট্ঠ কএল জা সকৈত অছি।

কতেকো স্থানপব সূক্তিসদৃশ রাক্য সভ রিচাবকেঁ অত্যন্ত স্পষ্ট কবৈত অছি। ঞা রাঁল-নাট্যক সঁপ্রেষণ লেল উঁপযোগী, মুদা রাক্য সভ সমান ভাবক ভেলাপব সঁরাদক ব্যক্তি-রিশেষ সুব ঘট্ঠি সকৈত অছি। অত্রিক স্নানসূত্র, অপানাক অনুভরজন্য কথন আ সূত্রধাবক নিষ্কর্ষমে ভাষিক অন্তব বাখবঁ আরশ্যক অছি। সূত্রধাবক রাক্য দোসব আ পাঁচম দৃশ্যক দৃষ্টি-রিমর্শকেঁ পুনঃ সঁক্ষেপিত কবৈত অছি; সাহিত্যিক রূপমে ঞা বৃত্তাকাব পুনবারর্তন, মঁচপব সম্ভারিত পুনরুক্তি অছি।

সারিত্রী-মন্ত্রক ধ্বন্যাম্মেক রূপ, অর্থক মৈথিলী ব্যাখ্যা আ সুবক অভ্যাস মূল পাঠক কেন্দ্ব অছি। অভিনেতাকেঁ মন্ত্রক শুদ্ধ উঁচাবণ লেল প্রশিক্ষিত বঞা রা রৈদিক পাঠকসঁ মার্গদর্শন লেবঁ উঁচিত। দর্শকক লেল অর্থ রোঁধগম্য বহএ, মুদা মন্ত্রকেঁ কেরল সঙ্গীতময সজারট্ঠ নহি রঁলাওল জায। ছঠম দৃশ্যক ঋচা গদ্যাম্মেক মৈথিলীমে অছি; অভিনেতা ওকব নয অর্থখণ্ড আ শ্বাসসঁ রঁনারঁথি, কোনো অজ্ঞাত প্রাচীন সাম-ধুনক প্রামাণিক পুনর্নির্মাণক দারা নহি কবথি।

১০. রাঁন-নাঠ্যক সৌন্দর্য আ দর্শকক সহভাগিতা

মূন পাঠ নাটককেঁ ‘রাঁন নাটক’ কহৈত অছি। রাঁন দর্শককেঁ কেরন উপদেশ গ্রহণ করনিহাব মানরঁ পর্যাপ্ত নহি। ॅা ঠমগ্লাযবক শৌধ রাঁন-দর্শকক আরাজকেঁ বঁগকর্মক নির্ণযমে স্থান দেরাঁক প্রশ্ন উঠরৈত অছি; ASSITEJ আ সিডনী রিশ্বরিত্থানযক শৌধ-সহযোগ রাঁন-বঁগমঁচক প্রভারক প্রমাণ আ বিত্তি অনগ করবাঁক আরশ্যকতা দেখরৈত অছি। [১২–১৩] এহি নাটকক শৈক্ষিক সম্ভারনা মহত্ত্বরপূর্ণ অছি, মুদা রিশিষ্ট রাঁন-দর্শকপব একব প্রভার অনুভরজন্য অধ্যযন রিনু প্রমাণিত নহি কহন জা সকৈত অছি।

নাটকমে রাঁনক আ রাঁনিকাক প্রশ্নাধিকাব আকর্ষক প্রাবম্ভ অছি। রিরাহ আ দেহগত উপেক্ষাক প্রসঁগ কিশোব দর্শক নেন রিশেষ রিচাবণীয, মুদা ছোট রাঁনক নেন শব্দারনী আ দাম্পত্যক সঁকেত কঠিন ভহ সকৈত অছি। মূন পাঠ নিশ্চিত আয-সমূহ নহি রাঁতরৈত অছি। রিত্থানযীন প্রদর্শনক পূর্ব রিভিন্ন আযক ছোট দর্শক-সমূহক প্রতিক্রিযাসঁ রাচিক গতি, শব্দার্থ আ দৃশ্য-স্পষ্টতাক পবীক্ষণ কএন জা সকৈত অছি। ঞ প্রক্রিযা রাঁন দর্শকক রাস্তরিক সমমক আধাব পব মঁচনির্ণয রাঁদনরাঁক অরসব দৈত অছি।

দৃশ্য দু মে ছোট সুবাস্যাস, দৃশ্য তীনমে সামগান আ পবামর্শক সমানান্তবতা, দৃশ্য পাঁচমে প্রশ্নোত্তবক রিবাম, দৃশ্য ছমে ধ্বনিক ক্রম আ দৃশ্য সাতমে রিপবীত প্রস্থান—ঞ সভ এহন অভিনয-সূত্র অছি জাহিসঁ জটিন রিচাব অনুভরমে পবিরর্তিত হোযত। মূন পাঠমে দর্শকসঁ প্রত্যক্ষ সহভাগিতাক নির্দেশ নহি অছি; অভিনযক রাঁদ পবিচর্চা নির্দেশক রা শিক্ষকক পৃথক্ আযোজন হোযত।

পবিচর্চাক উপযোগী প্রশ্ন অছি—অপানা ঘব ছোড়থি তকবা পহিনে স্নানকা কী রিকন্প ছন? ক্রশীশূক পশ্চাত্তাপ মহত্ত্বরপূর্ণ কিএক অছি, আ অপানা স্নানকা সঁগ নহি গেনথি সে কিএক? ঋচা স্বীকাব হোঞত তখন যদি দাগ বহৈত তঁ কী অর্থ রাঁদনৈত? রাঁনক আ রাঁনিকা দ্বনূক প্রশ্নক অধিকাবক অর্থ রিত্থানযমে কী হোঞত? ঞ প্রশ্নসভ নাটকক নৈতিক সূত্রকেঁ একটা মাত্র অপেক্ষিত উত্তবমে রাঁন্দ নহি কবৈত অছি। কোনো দর্শককেঁ অপন দেহ, বোগ রা পাবিরাবিক অনুভর সার্রজনিক কপসঁ কহরাঁক দরাঁর নহি দেন জায।

১১. মৈথিনী বঁগমঁচক ঞতিহাসমে সম্ভারিত স্থান

মৈথিনী নাঠ্যপবম্পবাকেঁ একহি অভিজাত রা একহি শাস্ত্রীয ধাবা ধবি সীমিত নহি কএন জা সকৈত অছি। ক্রিস্টোফব এন. ডাযমণ্ডক ২০২৬ক শৌধ বঘুনন্দন দাসক ১৯২৩ক ‘মিথিনানাটক’ক রাঁহুভাষিক বচনা আ ক্ষেত্রীয-সাঁস্কৃতিক আত্মনির্মাণক সম্বন্ধক রিরেচন কবৈত অছি। ও মুদ্রিত নাটক আ রাস্তরিক প্রস্তুতি-ঞতিহাসক অন্তব সেহো স্পষ্ট কবৈত ছথি। [১৪] প্রণর প্রকাশক ২০২৬ক শৌধ হঁজ রিঁহাবী নান মণ্ডনক ১৯০১ক ‘মিথিনা নাটক’কেঁ সাহিত্যেতিহাসমে উপেক্ষিত আবম্ভিক আধুনিক নাঠ্যকৃতি কপেঁ চিহ্নৈত অছি আ হাশিযাক সম্প্রদাযসভক সাহিত্যিক যোগদানক পুনর্মূন্যাঙ্কনক আগ্রহ কবৈত অছি। [১৩]

এহি পৃষ্ঠভূমিমে ‘অপানা আত্রেযী’মে রৈদিক স্রোতক চযন মাত্র প্রাচীন গৌববক পুনবাবৃত্তি নহি; সঁস্কৃতক মন্ত্র-পবম্পবাকেঁ মৈথিনী সঁরাদ আ স্ত্রীক অসমান অনুভরক সঁগ জোড়নাঞ একব আধুনিক বচনাত্মক দিশা অছি। একব তুননাত্মক মহত্ত্ব এহিমে অছি জে শাস্ত্রীয সাঁস্কৃতিক সামগ্রী স্বযঁ আনোচনাক ক্ষেত্র রাঁনৈত অছি। তথাপি নাটকক কেন্দ্ব ঋষি-আশ্রম অছি, জাতি, শ্রম-রন্ধ অথরা রাাপক সামাজিক সঁস্থাক প্রত্যক্ষ রাঁহুস্তবীয চিত্রণ নহি। পহিন দৃশ্য কন্যা-কুমাবক সমানাধিকাব কহৈত অছি, মুদা আশ্রমমে সমস্ত

সামাজিক সমূহক সমান প্ররেশ সিদ্ধ কবৈত কোনো র‍্যাপক প্রসঁগ নহি। ছ্রানক নোকতন্ত্রীকবণক এক রিশিষ্ঠ নৈশ্চিক পঞ্চকেঁ কেন্দ্রবমে বাখন গেন শ্বছি।

এহি নাঠককেঁ কীর্তনিয়া নাঠক, রিঁদাপত রা নোকনাচক প্রত্যক্ষ উঁদাহবণ ঘোষিত কবর্ উঁচিত নহি; পাঠমে এহেন রিধাগত দাবা নহি। মৈথিনী সঁরাদ, সামগান, সূত্রধাব, দৃশ্য-রিভাজন শ্বা চিত্রাম্মক মঁচ-নির্দেশ রিভিন্ন পবম্পবাক সমকানীন সম্ভারনা খোনৈত শ্বছি। রিদেহক নাঠ্য-সমীক্ষা শৃঁখনাক সূচী মৈথিনীমে স্বতঁত্র সমীক্ষা-সিদ্ধান্তক রিকাসক সঁকেত দৈত শ্বছি; এহি প্রসঁগমে সাহিত্যিক পাঠক সঁগ মঁচীয পাঠক শ্বধাযন একঠা উঁপযোগী দিশা শ্বছি। [১৬] মুদা কোনো সিদ্ধান্তক শ্বপ্রাপ্ত পূর্ণ পাঠসঁ রিশিষ্ঠ নিযম উঁদ্ধৃত নহি কএন জা সকৈত শ্বছি।

১২. মঁচনক প্রস্তার : একঠা শ্বধাযনপবক বঁগ-যোজনা

প্রস্তুত যোজনা মূন পাঠক সম্ভারিত র‍্যারহাবিক র‍্যাখ্যা শ্বছি, পূর্র সম্পন্ন মঁচনক রিরবণ নহি। একহি মঁচক রাম ভাগ ছ্রান শ্বা প্রকৃতিক ক্ষেত্র, দক্ষিণ ভাগ ঘবেনূ ক্রিযা, মধ্য ভাগ রেদী শ্বা সভা নেন উঁপযোগী ভহ সকৈত শ্বছি। পাছাঁ জনাশযক সাঁকেতিক উঁপস্থিতি বাখি পবিরর্তনীয প্রকাশসঁ স্থন-রঁদনার দেখাওন জায। প্রাকৃতিক শ্বগ্নিক রঁদনা স্ববক্ষিত প্রকাশ-প্রতীক রিধ্যানযীন রা ছোঠ মঁচ নেন শ্বধিক উঁপযুক্ত হোযত।

পহিন দৃশ্য খুনন প্রকাশ শ্বা হন্বক পাত-জন ধ্বনি; দোসবমে রেদীক কেন্দ্রব শ্বা সামূহিক স্বব; তেসবমে এক দিস রৈদ্যক চর্চা, দোসব দিস শ্বপানাক সামগান; চাবিমমে শ্বগ্নিক চাককাত নিযন্ত্রিত গতি; পাঁচমমে ঘবক রস্তু শ্বা রেদপাঠক সামগ্রীক রীচ রঁঢ়ৈত দূবী; ছঠমমে ন্যূনতম রস্তু, শ্বাস শ্বা এমিক ধ্বনি; সাতমমে সামূহিক শ্বর্ধরৃত্তক রীচ শ্বপানাক স্পষ্ঠ স্থান শ্বা শ্বন্তিম রিপবীত প্রস্থান। ঙা সাত চবণ শ্বনগ দৃশ্যপঠ রিঁন্ব কথাক পবিরর্তন রোঁধগম্য কবত।

কনাকাবক শ্বভ্যাসমে পহিনে মাত্র শাবীবিক গতি দ্বাবা সাহ দৃশ্যক মুখ্য ঘঠনা দেখাওন জায। ফেব সঁরাদ জোড়ন জায। তেসব শ্বভ্যাসমে রিবাম শ্বা ধ্বনিক সময, চাবিমমে প্রকাশ শ্বা রস্তুক প্রযোগ। এহি রিধিসঁ সূচনা-প্রধান দৃশ্যমে সেহো ক্রিযা খোজন জা সকৈত শ্বছি। রিশেষ কপসঁ গৃহত্যাগক সঁরাদ শ্বা শ্বন্তিম শ্বস্বীকাবকেঁ শ্বনগ গতি, শ্বনগ স্বব শ্বা শ্বনগ মৌন চাহী। গৃহত্যাগমে পীড়া শ্বা নর নির্ণয, শ্বন্তিমমে শ্বন্বভরসিদ্ধ স্থিবতা।

শ্বপানাক ভূমিকা কবনিহাব কনাকাবকেঁ বোগক প্রস্তুতি শ্বন্বকবণক তমাশা রঁনযরাঁক শ্বারশ্যকতা নহি। রস্ত্রক হন্বক প্রতীক শ্বথরা তঠস্থ প্রকাশ পর্যাপ্ত। দর্শকক দৃষ্ঠি দেহেপব কেন্দ্রিত কএনে রিঁনা দৃশ্য পাঁচক উঁপেক্ষা স্পষ্ঠ হোযর্ চাহী। সামগান শ্বা রৈদিক শৈক্ষারনীক শ্বভ্যাস সারধানীসঁ কএন জায; ধার্মিক শ্বা সাঁস্কৃতিক ধ্বনিক প্রযোগক প্রতি সম্মান, তথা দৃশ্যগত ক্রিযা সভক স্ববক্ষা, দুনূ সমান মহত্ত্বক শ্বছি।

১৩. সমানোচনাম্মক উঁপনব্ধি শ্বা সীমা

নাঠকক সর্রাধিক উঁন্নেখনীয উঁপনব্ধি শ্বপানাক শ্বন্তিম স্বনির্ণয শ্বছি। উঁপচাবক চমক্োব পাবম্পবিক শ্বাখ্যানক মূন প্রভার বহি সকৈত শ্বছি, মুদা শ্বাধুনিক নাঠক ওহি চমক্োবক রাঁদ একঠা নৈতিক পবীক্ষা জোড়ৈত শ্বছি। ঘ্রশাশ্রূক নৌঠর্ কথাক শ্বন্ত নহি; শ্বপানাক স্বতন্ত্র নির্ণয শ্বন্ত শ্বছি। দোসব উঁপনব্ধি ‘দৃষ্ঠি’ক শ্বারর্তী শৈল্প-শ্বাকৃতি শ্বছি—শ্বন্ধব/ধন্বষ তকৈত শ্বাঁখি, উঁচাবণক দোষ, রিরাহক নজবি, বোগগ্রস্ত দৃষ্ঠি, শ্বুদ্ধ দৃষ্ঠি শ্বা শ্বন্তিম দৃষ্ঠিক ঘাব। একব কাবণ দৃশ্যসভ শ্বনগ-শ্বনগ ঘঠনাক সঁগ্রহ মাত্র নহি বহৈত শ্বছি। তেসব

उपनिषद्‌ मंच-संकेतक स्पष्टता—आश्रमक शान्ति, सामगानक समानान्तरता, खसल माला, सोमक लय आ विपरीत दिशामे प्रस्थान।

सीमासभ सेहो स्पष्ट अछि। आरम्भिक शिक्षाविवरण आ अन्तिम सूत्रधारक कथनमे व्याख्यात्मक भार बेसी अछि। तेसर दृश्यक विवाह-विचारमे नायिकाक अनुपस्थिति आ सातम दृश्यक ऋषिसभामे सार्वजनिक स्वीकृतिक निर्भरता पाठक स्वाधीनताक जटिल प्रश्न उत्पन्न करैत अछि। रोगमुक्ति आ स्नान-प्रतिष्ठाक क्रम देहक सामाजीकरणक अनपेक्षित अर्थ दृढ़ सकैत अछि। वैद्यसभक औषधि असफल आ साधना सफल भेलाक नाट्यजगतक घटना अछि; बाँन दर्शक लेल ओकर वास्तविक चिकित्सकीय अर्थ स्पष्ट कएल जाय। पात्र-सूची, मंच-सज्जा आ कथामे किछु सूक्ष्म असमानता अछि—तेसर वैद्यक अविकसित भूमिका, पर्श्व-संकेतक अस्पष्ट सक्रियता, आ वातिक जप बँनाम प्रातःकाल। ई समस्या नाटकक मूल तर्क नष्ट नहि करैत, मुदा मंचनक पूर्व पाठ-समीक्षाक विषय अछि।

उत्कृष्ट बंगमंचीय व्याख्या एहि सीमासभकेँ केवल संवाद काटि वा नैतिक घोषणा जोड़ि नहि सुधारत। अपालाक स्वतन्त्र देहभाषा, सामगानक लिवन्तरता, स्नानक वस्तुसभक दृश्यात्मक जीवन, आ दर्शकक जिज्ञासाक अवकाश—एहि माध्यमसँ पाठक आलोचनात्मक सम्भावना अधिक स्पष्ट होयत।

१४. निष्कर्ष

'अपाला आत्रेयी'मे ऋचा आ नाटकक भेंट एहन स्थलपर होइत अछि जतय मनुष्याक पीड़ा स्नानक स्रोत बँनि सकैत अछि। अपालाक आत्मसम्मान न रोगमुक्तिक पुरस्कार अछि, न पिताक उपहार, न पतिपक्षीय अनुमोदन। पहिल दृश्यसँ अन्तिम दृश्यक बीच ओ जिज्ञासु बाँनिकासँ अनुभवी ऋषिका बँनैत छथि; स्नानकर बौद्धिक चेतना देहक परिवर्तनसँ पहिने विद्यमान अछि।

एहि नाटकक मूल बंगमंचीय शक्ति शब्द आ देहक अन्तःक्रियामे अछि। उच्चारणक शिक्षा अन्ततः सामाजिक दृष्टिक समीक्षामे परिणत होइत अछि। वेदी स्नान, विवाह, साधना आ सार्वजनिक सम्मानक सामा वस्तु बँनैत अछि। मौनमे दर्शाशुक असमर्थता आ मन्त्रमे अपालाक वाणी परस्पर विरोधी नाट्यशक्तिक निर्माण करैत अछि। अन्तिम दृ दिशाक प्रस्थान नायिकाक आत्मनिर्णयकेँ दृश्य सह बँना दैत अछि।

ऋग्वेदक सूक्तक ऐतिहासिक व्याख्या खुलल प्रश्न अछि; आधुनिक मैथिली नाटकक सर्जनात्मक स्वतन्त्रता ओकरा एकटा विशिष्ट कथा बँनबैत अछि। एहि कृतिक अध्यापनक उचित पद्धति प्राचीन पाठक प्रमाण, आधुनिक नाट्यकल्पना, भारतीय रस-अभिनय सिद्धान्त, स्त्रीवादी दर्शक-दृष्टि आ बाँन-बंगमंचक व्यावहारिक प्रश्नकेँ परस्पर संवादमे राखब अछि। एहिसँ नाटक केवल अतीतक स्त्रीक कथा नहि बहैत अछि; ई आजुक दर्शकक मूल्याङ्कन-दृष्टिक परीक्षा बँनैत अछि।

सन्दर्भ-सूची

[१] ठाकुर, गजेन्द्र। २०२६। बंग-संगम : नओटा मैथिली नाटक आ तकर अंग्रेजी बंगमंचीय रूपान्तर। संयुक्त संस्करण। 'अपाला आत्रेयी' (मैथिली मूल), पृ. ७–३०। विदेह। प्राथमिक नाट्यपाठ।

[२] ऋग्वेद, मण्डल ८, सूक्त ९१, ऋचा १–७। संस्कृत पाठ तथा आर. टी. एच. ग्रिफिथक १८९६क अनुवाद, Vedic Samhita: https://www.vedicsamhita.in/vedas/rigveda/8/91

[३] Jamison, Stephanie W., and Joel P. Brereton. 2014. The Rigveda: The Earliest Religious Poetry of India. Oxford University Press. Hymn VIII.91. থন্বরাদক পবিচয এরঁ সূক্ত-ঠিপ্পণী; পূবক রিদ্বত্ ঠিপ্পণী: https://rigvedacommentary.alc.ucla.edu/ ; প্বস্তক-পবিচয: https://search.worldcat.org/title/173165393

[৪] Söhnen, Renate. 1991. “Indra and Women.” Bulletin of the School of Oriental and African Studies 54(1): 68–74. DOI: https://doi.org/10.1017/S0041977X00009617 (উঁপনর্ব্ব সাবাঁশ/থঁশক থাধাবপব)।

[৩] Keßler-Persaud, Anne. 2025. “Apālā’s Substitute Hero: Reinterpreting Ṛgveda 8.91.” Zeitschrift für Indologie und Südasienstudien 42. উঁপনর্ব্ব নেখক-পাঠক সাবাঁশ: https://www.academia.edu/166825373/Ap%C4%81l%C4%81s_Substitute_Hero_Reinterpreting_%E1%B9%9Agveda_8_91

[৬] ঋগ্বেদ ৮.৯১, রিরিধ থন্বরাদ এরঁ ভাষ্য-সঁকনন, রিশৈষতঃ থন্তিম ঋচাসম্বন্ধী ঠিপ্পণী। https://vishvasa.github.io/vedAH_Rk/shAkalam/saMhitA/sarva-prastutiH/08/091/ (দ্বিতীযক সঁকনন; মূন ভাষ্য-পাণ্ডুনিপিক প্রত্যক্ষ পবীক্ষণ নহি)।

[৭] Brereton, Joel P., and Stephanie W. Jamison. 2020. The Rigveda: A Guide. Oxford University Press. “Dating and Authorship,” “Introduction.” https://academic.oup.com/book/33632 ; https://academic.oup.com/book/33632/chapter-abstract/288152909

[৮] ভবতম্বনি। নাট্যশাস্ত্র, রিশৈষতঃ বস-ভার (থধ্যায ৬–৭), থভিনয, বঁগ-রিধান থা কথারস্তু-রিচাব। মনমোহন ঘোষক সঁস্কবণক থধ্যায-সূচী এরঁ রিদ্বত্ পবিচয: “Natyashastra,” Oxford Bibliographies. https://doi.org/10.1093/obo/9780195399318-0071

[৯] Dolan, Jill. 2012. The Feminist Spectator as Critic. 2nd ed. University of Michigan Press. https://doi.org/10.3998/mpub.5169198 (প্রকাশকীয পবিচযক থাধাবপব সিদ্ধান্তক সামান্য প্রযোগ)।

[১০] Garland-Thomson, Rosemarie. 2006. “Ways of Staring.” Journal of Visual Culture. https://doi.org/10.1177/1470412906066907 ; 2009. Staring: How We Look. Oxford University Press. https://academic.oup.com/book/49096 (পবিচয এরঁ সাবাঁশ)।

[১১] Elam, Keir. 2002. The Semiotics of Theatre and Drama. 2nd ed. Routledge. https://www.routledge.com/link/link/p/book/9780415280181 (প্রকাশকীয পবিচয এরঁ রিষয-সূচী)।

[১২] Maguire, Tom. 2021. “Human Beings in a Theatre Made for Them: The Child’s Voice in Contemporary Theatre for Young Audiences.” Journal of the British Academy 8(s4): 17–27. https://doi.org/10.5871/jba/008s4.017 (সাবাঁশক থাধাবপব)।

[১३] ASSITEJ International এরঁ CREATE Centre, University of Sydney. Theatre for Young Audiences Evidence Map. https://assitej-international.org/advocacy/research/evidence-map/

[১৪] Diamond, Christopher L. 2026. “The ‘Indescribable Country’: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka.” Asian Ethnology 85(1). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.03

[১৩] Prakash, Pranav. 2026. “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” Asian Ethnology 85(1). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06

[১৬] ঠাকুব, গজেন্দ্ব। ২০২৬। ‘মৈথিনী নাট্যমঁচ/ নাটক নেন একটা সমীক্ষা সিদ্ধান্ত’ শৃঁখনা। রিদেহ, থঙ্ক ৪৪২ থাদি। শোধ-সূচী: https://videha-ejournal.github.io/videha/research/videha-scholar-research-book.html (সূচীগত সন্দর্ভ)।

१.२२. गजेन्द्र ठाकुर- भह जाएबँ छू: भगजोगनी, बँीया आ पृथ्वीक बंगमंच: गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं बंगमंचीय समीक्षा

भह जाएबँ छू

भगजोगनी, बँीया आ पृथ्वीक बंगमंच

गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं बंगमंचीय समीक्षा

बंग-संगम : नाट्य-समीक्षा शृंखला • २

१. चौबँट्ठियासँ पृथ्वीधवि : नाटकक मूल प्रतिछ्वा

गजेन्द्र ठाकुरक 'भह जाएबँ छू' जनवाम-संकटकेँ भविष्याक कोनो दूवस्थ वैज्ञानिक समस्याक रूपमे नहि, वर्तमान जीवनक पवस्पव निर्भवताक रूपमे मंचपव अनैत अछि। बंग-संगमक एहि दोसव नाट्य-अग्मक मैथिनी मूलमे भूमिका आ तीन भाग अछि—'सृष्टिक पात्र सभ', 'विज्ञान आ कल्पना' आ 'प्रतिछ्वा' (पृ. ७७–७२) [१]। एहि नामकवणमे नाटकक गति स्वयं प्रकट अछि। पहिने संसावक विभिन्न सत्तासभक पविचय, फेव स्नानका सभक बीच प्रश्नोत्तव आ पवस्पव अभियोग, अन्तमे विनाशक आशंकासँ सामूहिक निर्णय धवि पहुँचब। ई घटना-प्रधान दीर्घ नाटक नहि; ई सार्वजनिक स्थनपव छोट समयमे दर्शकक दृष्टि बँदनबाक उद्देश्यसँ बचन संवादप्रधान, गीतप्रधान आ देहप्रधान बाँन चौबँट्ठिया नाटक अछि।

एहि नाटकक मूल संघर्ष मनुष्या बनाम प्रकृति मात्र नहि अछि। मनुष्याक भीतव ज्ञान आ व्यवहाव, आवश्यकता आ अति-उपभोग, तकनीकी सफलता आ पाविस्थितिक पविणाम, कल्पना आ निष्क्रियताक अन्तवविवोध अछि। नेकनान वैज्ञानिक छथि, मुदा स्नानकव वैज्ञानिक ज्ञान स्नानका नैतिक दायित्वसँ स्वतः सम्पन्न नहि कवैत छनि। वामवती कल्पना छथि, मुदा स्नानकव कल्पना सेहो ताधवि अपूर्ण अछि जाधवि ओ भगजोगनीक निकटस्थ जीवनकेँ नहि देखैत छथि। बाँनक-बाँनिका एहि द्वन्द्व वृक्ष पात्रक ज्ञानक सीमा देखबैत छथि। एहि प्रकावेँ नाटक शिक्षाक पावम्पविक दिशाकेँ उनटैत अछि : बँचा सभ केवन शिक्षाग्राही नहि, वृक्षो सभक शिक्षक बनैत अछि।

शीर्षकक 'छू' कोनो वैज्ञानिक पदार्थक नाम नहि, नोपक बाँनचानक संकेत अछि। जड़ि कट्ठितें फून-पात आ समस्त जीवित सम्बन्ध अदृश्य भह सकैत अछि। अन्तिम समवेत उद्घोषमे एहि विनाशकावी सम्भावनाक प्रतिनोम बचन गेन अछि—जड़ि बँचन बहत तँ अस्तित्वक निवन्तवता सम्भव होयत। एहि वाचिक

𑒅𑒪𑒙𑒤𑒹𑒩𑒧𑒹 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒏𑒰𑒫𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒅𑒣𑒪𑒥𑓂𑒡𑒱 𑒁𑒕𑒱। 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹𑒮𑒿 𑒪𑒱𑒐𑒪 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒢𑒯𑒱; 𑒫𑒩𑓂𑒞𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒮𑒿 𑒍𑒏𑒩 𑒩𑒴𑒣 𑒥𑒠𑒪𑒱 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒂𑒬𑒰𑒫𑒰𑒠𑒏𑒹𑒿 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒖𑒢𑒩𑒰𑒖𑓂𑒨-𑒮𑒧𑒰𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒑𑒰𑒩𑓀𑒙𑒲 𑒧𑒰𑒢𑒥 𑒅𑒔𑒱𑒞 𑒢𑒯𑒱। 𑒄 𑒂𑒬𑒰 𑒮𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒞𑒰𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒬𑒩𑓂𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒫𑒻𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒱𑒏 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒫𑒰𑒝𑒲 𑒢𑒯𑒱।

𑓑.𑓑 𑒁𑒡𑓂𑒨𑒨𑒢𑒏 𑒣𑒠𑓂𑒡𑒞𑒱 𑒂 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰

𑒮𑒧𑒲𑒏𑓂𑒭𑒰𑒏 𑒂𑒡𑒰𑒩 𑒮𑓀𑒨𑒳𑒏𑓂𑒞 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒏𑒩𑒝𑒏 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑒰𑒚, 𑒧𑓀𑒔-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒠𑒹𑒬, 𑒔𑒱𑒞𑓂𑒩 𑒂 𑒑𑒲𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒚𑒧𑒹 𑒖𑒹 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒪𑒱𑒐𑒪 𑒁𑒕𑒱, 𑒞𑒏𑒩𑒰 𑒣𑒰𑒚𑒑𑒞 𑒞𑒟𑓂𑒨; 𑒖𑒹 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒣𑒰𑒚𑒮𑒿 𑒢𑒱𑒏𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒞𑒏𑒩𑒰 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰; 𑒂 𑒖𑒹 𑒧𑓀𑒔𑒢𑒏 𑒩𑒴𑒣 𑒮𑒳𑒗𑒰𑒍𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱, 𑒞𑒏𑒩𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒰𑒫 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒅𑒣𑒬𑒲𑒩𑓂𑒭𑒏 𑒋𑒏𑒩𑒰 𑒧𑒻𑒟𑒱𑒪𑒲𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒖𑒢𑒩𑒰𑒖𑓂𑒨-𑒔𑒹𑒞𑒢𑒰 𑒫𑒰𑒪𑒰 𑒔𑒾𑒥𑒙𑒱𑒨𑒰-𑒮𑒛𑓃𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒏𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒢𑒱𑒩𑓂𑒠𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒮𑒰𑒯𑒱𑒞𑓂𑒨𑒹𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒠𑒰𑒫𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒢-𑒏𑒰𑒪, 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒫𑒩𑓂𑒞𑒲 𑒁𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬𑒱𑒞 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨𑒣𑒰𑒚, 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨-𑒠𑒪𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒠𑒩𑓂𑒬𑒢-𑒁𑒦𑒱𑒪𑒹𑒐 𑒂 𑒣𑒞𑓂𑒩-𑒣𑒞𑓂𑒩𑒱𑒏𑒰𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒣𑒏 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒹𑒏𑓂𑒭𑒝 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒋𑒏𑒩 𑒌𑒞𑒱𑒯𑒰𑒮𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒟𑒧𑒱𑒏𑒞𑒰 𑒮𑒱𑒠𑓂𑒡 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒋𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒋𑒯𑒱 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏 𑒖𑒢𑒩𑒰𑒖𑓂𑒨-𑒔𑒹𑒞𑒢𑒰 𑒂 𑒔𑒾𑒥𑒙𑒱𑒨𑒰-𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣𑒏 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒮𑓀𑒨𑒼𑒖𑒢 𑒧𑒴𑒪 𑒣𑒰𑒚𑒮𑒿 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒫𑒱𑒫𑒰𑒠 𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒠𑒹𑒐𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓒. 𑒦𑒰𑒑 𑒋𑒏 : 𑒮𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒮𑒦

𑓒.𑓑 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝 : 𑒦𑒲𑒛𑓃𑒏 𑒦𑒲𑒞𑒩𑒮𑒿 𑒢𑒰𑒙𑒏 (𑒣𑒵. 𑓓𑓙–𑓖𑓐)

𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒮𑒴𑒞𑓂𑒩𑒡𑒰𑒩 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒧𑒼𑒥𑒰𑒃𑒪 𑒢𑒲𑒔𑒰𑒿 𑒩𑒰𑒐𑒱 𑒁𑒏𑒰𑒮 𑒠𑒱𑒮 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒂𑒑𑓂𑒩𑒯 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒄 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒠𑒹𑒬 𑒂𑒡𑒳𑒢𑒱𑒏 𑒡𑓂𑒨𑒰𑒢-𑒫𑒱𑒏𑓂𑒭𑒹𑒣𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰 𑒯𑒼𑒃𑒞𑒯𑒳𑒿 𑒍𑒏𑒩𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒹𑒮𑒲 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒼𑒥𑒰𑒃𑒪𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒣𑒩𑓂𑒠𑒰𑒮𑒿 𑒮𑒰𑒩𑓂𑒫𑒖𑒢𑒱𑒏 𑒂𑒏𑒰𑒬 𑒠𑒱𑒮 𑒠𑒵𑒭𑓂𑒙𑒱𑒏 𑒣𑒩𑒱𑒫𑒩𑓂𑒞𑒢 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒥𑒻𑒮𑒥𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒹𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒡𑓂𑒨𑒰𑒢𑒏𑒩 𑒠𑒹𑒐𑒥𑒰𑒏 𑒜𑓀𑒑 𑒥𑒠𑒪𑒪 𑒖𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒏𑒰𑒮𑒏𑒹𑒿 '𑒁𑒯𑒲𑒿𑒏 𑒁𑒏𑒰𑒮' 𑒏𑒯𑒥 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒏𑒵𑒞𑒱𑒏 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒏𑒹𑒿 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒑𑒞 𑒂 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫𑒮𑒿 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒦𑒲𑒛𑓃𑒏 𑒯𑒪𑓂𑒪𑒰, 𑒣𑒰𑒞 𑒐𑒮𑒥𑒰𑒏 𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱, 𑒔𑒱𑒛𑓃𑒻 𑒏𑒹𑒩 𑒮𑒳𑒩 𑒂 𑒐𑒼𑒿𑒐𑒲 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒬𑓁 𑒞𑒰𑒢𑒧𑒹 𑒩𑒴𑒣𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩𑒱𑒞 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒯𑒱𑒮𑒿 𑒫𑒱𑒠𑓂𑒨𑒧𑒰𑒢 𑒮𑒛𑓃𑒏𑒏 𑒁𑒫𑓂𑒨𑒫𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱𑒏𑒹𑒿 𑒬𑒞𑓂𑒩𑒳 𑒧𑒰𑒢𑒱 𑒥𑒰𑒯𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒩𑒻𑒞, 𑒍𑒏𑒩𑒹 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒮𑒰𑒧𑒑𑓂𑒩𑒲 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒰𑒞 𑒂 𑒣𑒏𑓂𑒭𑒲𑒏 𑒮𑒳𑒩𑒏 𑒥𑒲𑒔 𑒐𑒼𑒿𑒐𑒲 𑒩𑒰𑒐𑒪𑒰𑒮𑒿 𑒧𑒰𑒢𑒫 𑒬𑒩𑒲𑒩 𑒂 𑒫𑒰𑒞𑒰𑒫𑒩𑒝𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒯𑒱 𑒧𑒹 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒦𑓄 𑒅𑒚𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒦𑒰𑒑𑒧𑒹 𑒐𑒼𑒿𑒐𑒲 𑒣𑒳𑒢𑓁 𑒞𑒰𑒢 𑒥𑒢𑒻𑒞; 𑒋𑒯𑒱 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒱𑒏 𑒡𑓂𑒫𑒢𑒱𑒏 𑒂𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒞 𑒩𑒔𑒢𑒰𑒏𑒹𑒿 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒰𑒏𑒰𑒩 𑒮𑓀𑒑𑒲𑒞𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰 𑒠𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒦𑒲𑒛𑓃𑒮𑒿 𑒢𑒱𑒏𑒪𑒪 𑒣𑒳𑒩𑒳𑒭 𑒏𑒪𑒰𑒏𑒰𑒩 𑒣𑒴𑒕𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒏𑒲 𑒦𑓄 𑒩𑒯𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒧𑒯𑒱𑒪𑒰 𑒏𑒪𑒰𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢 𑒦𑒼𑒖𑒢𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒫𑒯𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒮𑒧𑒮𑓂𑒨𑒰 𑒅𑒚𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒳𑒐𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏𑒹𑒿 𑒮𑒴𑒞𑓂𑒩𑒡𑒰𑒩 𑒠𑒥𑒥𑒻𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒕𑒟𑒱; 𑒣𑒹𑒙, 𑒧𑒼𑒪, 𑒥𑒾𑒢𑒲 𑒂 𑒯𑒫𑒰𑒏 𑒠𑒳𑒐𑒏 𑒬𑒵𑓀𑒐𑒪𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒫𑒰𑒏𑓂𑒨𑒏 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒨𑒟𑒰𑒩𑓂𑒟 𑒂 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒫𑒩𑒝𑒲𑒨 𑒩𑒴𑒣𑒏 𑒋𑒏-𑒠𑒼𑒮𑒩𑒰𑒮𑒿 𑒧𑒱𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒩𑓂𑒨𑒰𑒫𑒩𑒝𑒏 𑒮𑒳𑒩𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒣𑒹𑒙𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒏 𑒫𑒱𑒩𑒼𑒡𑒲 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒨𑒥𑒰𑒏 𑒔𑒰𑒯𑒲। 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒠𑒳𑒐 𑒂

राम-प्रदूषणक सम्बन्धकेँ रूपक धरि सीमित राखल गेल अछि; भूमिहीनता, श्रमक अस्थिरता आ अधरा भोजनक विवरणक जटिलता नाटक नहि खोलैत अछि। ई सीमा वादक मंचीय संवादमे विचारणीय अछि।

२.२ महिला सूत्रधार : वाचिक सत्ताक नियन्त्रण (पृ. ६१)

पुरुष सूत्रधार नाटकक दर्शक-सूचीकेँ नगाड़ाक विस्तृत करैत छथि—वानकसँ वृक्षधरि, चिड़ैसँ वृक्षधरि, सूर्य-चन्द्रसँ स्वप्नधरि। महिला सूत्रधार बीचमे बोकि स्पष्ट प्रश्न करैत छथि जे आखिर ई नाटक ककरा लेल नहि अछि। एहि व्यवधानक हास्य भाषणक अनावश्यक विस्तार पर प्रहार करैत अछि। ओ स्वयं मंचीय गति तेज करबाक आग्रह करैत छथि। ई पात्र पुरुष वक्ताक सहायक मात्र नहि; सार्वजनिक वक्तव्यक सम्पादक आ प्रश्नकर्ता अछि।

भीड़सँ निकलल महिला कलाकार आ महिला सूत्रधार एकहि व्यक्ति भऽ सकैत छथि। एहि निर्देशसँ भूमिका परिवर्तनक दृश्यता बनैत अछि। कलाकार अपन पात्रमे विलुप्त नहि भऽ जाइत अछि; दर्शक ओकरे नव भूमिका स्वीकार करैत अछि। चौबटिया नाटकक अल्प साधनमे ई अत्यन्त उपयोगी युक्ति अछि। अभिनयक कृत्रिमता नुकेबाक बजाय ओकरा स्वीकार कएल जाइत अछि।

२.३ आठ पात्र आ सृष्टिक विवरण (पृ. ६१–६२)

उम्र आ लिंगक आधारपर पात्रक जोड़ी बनैत अछि। ओम आ आस्था पक्षी तथा भगजोगनीक रूप धारण करैत अछि; जयन्त आ अपाला गाछ-वृक्ष; विजय आ विजया सूर्य-नक्षत्र तथा चन्द्र; नेकनाम आ वामरती क्रमशः भूत-प्रेत-राक्षस तथा स्वप्न-कल्पनाक मूर्त रूप छथि। ई आठ पात्र पृथ्वीक वैज्ञानिक वर्गीकरण नहि, एकटा रंगमंचीय विश्व-प्रतिनिधित्व अछि। बच्चा सभ सूक्ष्म जीवक, किशोर सभ वृक्षक, युवा सभ आकाशीय पिण्डक आ वृद्ध सभ स्मृति तथा कल्पनाक भूमिका लैत छथि। एकहि रंगक्षेत्रमे जीवनक पीढ़ीगत विस्तार आ सृष्टिक आकारगत विस्तार एक संग देखाओल अछि।

पात्रसभक समवेत उत्तर व्यक्तिगत श्रेष्ठतासँ सामूहिक दायित्व दिस गमन करैत अछि। एतय प्रतिज्ञाक बीज आरम्भहि मे पड़ि जाइत अछि। पात्रसभ पहिनेसँ घोषित करैत अछि जे पृथ्वी बचेबाक काज सभ मिलि कऽ करए पड़त। फलतः अन्तिम भागक सामूहिकता एकाएक जोड़ल सन्देश नहि; पहिल भागक रचनक पुनरावर्तन आ विस्तार अछि।

एहि दृश्यमे हवाक बाट खाली रखबाक निर्देश विशेष उल्लेखनीय अछि। विषय केवल संवादमे नहि, दर्शकक घेरा व्यवस्थित करबामे सेहो उतरैत अछि। जे नाटक स्वच्छ वायु आ पृथ्वी लेल चिन्तित अछि, से अपन रंगक्षेत्रमे शरीरक साँस, आवागमन आ अवकाशक चिन्ता करैत अछि। पर्यावरणीय नाट्यशिल्पक ई लघु किन्तु ठोस उदाहरण अछि।

२.४ भगजोगनीक खेल : नाट्यगत प्रयोग (पृ. ६२)

चद्दरि, चित्र आ प्रकाश-संकेतक सहायतासँ ओम-आस्था एक-दोसराकेँ ताकि लैत अछि। ई कलाकार चद्दरि पकड़ि दृश्य रचैत छथि, अतः दृश्य उपकरण स्वयं सामूहिक श्रमसँ निर्मित अछि। हुनक सभक प्रश्न ई नहि जे प्रकाश कोना बनैत अछि मात्र, वरन् ई जे प्रकाशक उपयोग कोना होइत अछि। संकेत भेटैन, संगी भेटैन, आगि वा धुँआक प्रदर्शन नहि भेल। एतय प्रकाश सञ्चारक साधन अछि, शैक्षि-प्रदर्शनक नहि।

मूल निर्देशमे लेजर नाजर्ठक प्रयोग अछि। ई दृश्यात्मक संकेत वास्तविक जैवदीप्तिक प्रत्यक्ष प्रयोग नहि। भगजोगनीक शरीरक रासायनिक क्रिया आ लेजर उपकरणक भौतिक क्रिया अलग अछि। मंचनमे आँखि-स्वरक्षाक दृष्टिसँ साधारण मंद LED, प्रतिबिम्बित संकेत अथवा हाथक सांकेतिक चमक बेसी उपयुक्त होयत। विशेषतः हुनि कलाकार आ निकटवर्ती दर्शकक घेरामे लेजरक किरण आँखि दिस नहि पड़बाक चाही। एहि परिवर्तनसँ दृश्य कारा स्वरक्षित रहत आ उपकरणक अनावश्यक जोखिम घटत।

३. भाग दू : विज्ञान आ कल्पना

३.१ ताप, प्रकाश आ वृक्ष वैज्ञानिकक आलोचना (पृ. ६४–६६)

दोसर भाग पहिल भागक खेलकेँ ज्ञानमीमांसात्मक विवादमे बदलैत अछि। लेकनानक प्रवान प्रयोगमे प्रकाशक संग बेसी ताप आबैत छल; वामरती एकरा ऊर्जाक व्यर्थ उपयोगक रूपमे देखैत छथि। सोनह आना आ पन्द्रह आनाक उदाहरण ग्रामीण व्यवहारक प्रवान मापक भाषामे ऊर्जा-दक्षताक समस्या बुझबैत अछि। तकनीकी शब्दावलीक बदला परिचित मुद्रा-गणनाक उपमा विज्ञानक स्थानीयकरण करैत अछि। मुदा एहि अनुपातकेँ सभ प्रकारक प्रकाश-उपकरणक मापन दक्षता नहि बुझबाक चाही।

लेकनान प्रश्न करैत छथि जे बिना गर्मीक प्रकाश सम्भव अछि कि नहि। विजय असहमति व्यक्त करैत अछि, विजया सम्भावना देखबैत अछि। चन्द्रमाक ठंढ इजोरिया अनुभवक उदाहरण बनैत अछि। एहि तर्कमे एकटा रोचक कमजोरी सेहो अछि : चन्द्रमा स्वयं सूर्यक दृश्य प्रकाश परावर्तित करैत अछि; ओकर इजोरियाक अनुभूति आ जैवदीप्ति समान भौतिक प्रक्रिया नहि। नाटक स्वयं विजयक प्रश्न द्वारा चन्द्रमाक अपन प्रकाश नहि होयबाक तथ्य उपस्थित करैत अछि। निर्देशक एहि अन्तरकेँ रेखांकित करि सकैत छथि, बिना संवादक काव्यात्मकता नष्ट कएने।

ओम आ आस्था भगजोगनीक देहक विज्ञान प्रस्तुत करैत अछि। लेकनानक ज्ञानक दावा हुनि पात्रक अनुभवसँ चुनौती पबैत अछि। वामरती स्वीकार करैत छथि जे दूरक चन्द्रमापर दृष्टि राखैत निकटस्थ भगजोगनीक विज्ञान उपेक्षित रहि गेल। ई अंश वैज्ञानिक दृष्टिक विरोध नहि, अवलोकनशील वैज्ञानिक विनम्रताक समर्थन अछि। जिज्ञासा, तुलना, प्रश्न आ संशोधनक क्रममे नाटकीय शिक्षा मूर्त होइत अछि।

২.২ ঋসফল রৈজ্ঞানিকসঁ বাঞ্চসধবি (পৃ. ৬৭)

নেকনান সুর্যকেঁ ঋসফল রৈজ্ঞানিক কহৈত ছথি। হ্মনকব মৃত্যুক রাঁদ হুত-প্রেত-বাঞ্চস রঁনরাঁক কল্পনা রাঁছ বাঞ্চসী খননাযকক প্ররেশ নহি; পূর্ররর্তী মন্বষ্যাক গনত নির্ণযক পশ্চাত্তাপ ঋছি। বাঞ্চস সভ মন্বষ্যাক রাঁহেব নহি, মন্বষ্যাক জ্ঞানক ঋপূর্ণ উঁপযোগমে নিহিত ঋছি। ঙা নৈতিকতা পাঠক নেন মহত্ত্বপূর্ণ ঋছি, কাবণ এহি ব্যাখ্যাসঁ রিজ্ঞানকেঁ ঋপবাধী ঠহেবযরাঁক রঁজায ওকব সামাজিক উঁপযোগক সমীঞ্চা সম্ভর হোঞত ঋছি।

বামরতীক ঋাম্লোনোচনা নেকনানক প্রতিরাদী ঋানোচনাকেঁ সঁতুনিত কবৈত ঋছি। কল্পনা সুর্য সেহো পর্যাপ্ত নহি ছন। হ্মনকা দ্বনূক সঁরাদমে ঋসফল দাম্পত্যক হুবক রাঁগা ঋছি, ম্বদা একবা কেরন স্ত্রী রঁনাম প্বরুষক হাস্য ধবি সীমিত কএনাসঁ কেন্দ্বীয প্রশ্ন ছূঠি জাযত। রিজ্ঞান ঋা কল্পনা এক-দোসবাক পূবক ঋছি; দ্বনূকেঁ স্থানীয জীরনক রাস্তরিক ঋরনোকন ঋা দাযিত্বপূর্ণ ক্রিযাক ঋারশ্যকতা ঋছি।

২.৩ গাছক একান্ত ঋা উঁপভোগক ঋভিযোগ (পৃ. ৬৭–৬৮)

ঋন্য কনাকাব ভীড়মে মিজ্মব ভহ জাঞত ছথি; জযন্ত ঋা ঋপানা পৃথক্ ঠাঢ় বহি জাঞত ছথি। রন-রিনাশক কথন পহিনে দৃশ্য রিন্যাসমে ঘটৈত ঋছি, তপ্শ্চাত সঁরাদমে। খানী স্থান জঁগনক ঋনুপস্থিতিক সঁকেত রঁনৈত ঋছি। একান্ত বৃঞ্চক সামাজিক-পর্যারবণীয ঋর্থ ঋছি, জে একটা নির্জীর পৃষ্ঠভূমি নহি বহন। গাছ ঘটরাঁসঁ ছাঁহ, পানি ঋা গীত ঘটরাঁক ক্রম প্রঙ্গতিক ঞ্চতিক ভৌতিক ঋা সাঁস্কৃতিক দ্বনূ ঋাযাম ব্যঞ্জ কবৈত ঋছি।

গাছ সভ নেকনানপব কাগচ, ফর্সী, দবরঁজ্জা, সজারট, এক রেঁব প্রযোগ হোমযরনা রস্তু ঋা মকান নেন কাটরাঁক ঋাবোপ নগরৈত ঋছি। ঋাবোপক এহি সূচীমে প্রত্যেক দর্শক ঋপন দৈনিক জীরনক রস্তু চিন্হি সকৈত ঋছি। নাটক রৈশ্বিক তাপমানক ঋমূর্ত ঋাঁকড়াকেঁ ঘবেনূ রস্তুক জীরন-ঞতিহাসমে রঁদনৈত ঋছি। নেকনানক প্রত্যেত্বব জে ঙা রস্তু জরুবী ছন, সঁঘর্ষকেঁ রিশ্বসনীয রঁনরৈত ঋছি; প্রশ্ন উঁপযোগ রঁনাম ঋনুপযোগ নহি, উঁপযোগক সীমা, প্বনর্ভবণ ঋা রিকল্পক ঋছি।

বামরতীক প্রশ্ন কটাঞ ঋা বোপাঞকেঁ জোড়ৈত ঋছি। নেকনান কহৈত ছথি জে ও বোপননি, ম্বদা গাছ সভ যূকেনিপ্টস ঋা রিদেশী গাছক ঋানোচনা কবৈত ঋছি। পাঠমে স্থানীয মাটি ঋা জন-সন্তুননক মহত্ত্ব স্পষ্ট ঋছি। তথাপি সভ রিদেশী প্রজাতি হানিকাবক ঋা সভ দেশী প্রজাতি প্রত্যেক স্থন নেন উঁপযুক্ত, ঙা সার্রভৌম রৈজ্ঞানিক নিষ্কর্ষ নহি। বৃঞ্চাবোপণক ঋানোচনা সঁখ্যা-প্রধান ঋভিযানসঁ পাবিস্থিতিক ঋনুকূনতা দিস মোড়ৈত ঋছি। প্বনর্স্থাপনক গ্বণরত্তা, রিরিধতা, স্থান, পানি, দেখবেখ ঋা প্রাঙ্গতিক প্বনর্জনন রিচাবণীয ঋছি।

भागक अन्तमे नेकनान स्वीकार करैत छथि जे छात्र रात ब्यवहारमे नहि उतरल तँ विज्ञान अपूर्ण। ई आलोचनात्मक पहिल भागक भगजोगनी प्रयोग आ दोसर भागक गाछक अभियोगकेँ एक सूत्रमे जोड़ैत अछि। वैज्ञानिक जानकारीक अभाव मात्र समस्या नहि; जानकारीक बाबजूद क्रिया नहि करब सेहो समस्या अछि।

४. भाग तीन : प्रतिज्ञा

४.१ वृक्षक गीत आ जैविक देह (पृ. ६९–७०)

तीसर भागमे गाछ सभ गीत आ नृत्य द्वारा अपन ताप, पोषण, फल, काँट आ फूलक चर्चा करैत अछि। जे विषय गद्य-व्याख्यानमे बोझिल भऽ सकैत छल, ओ लय आ देहक माध्यमे स्मरणीय बनैत अछि। प्रश्नोत्तरक क्रम तोड़ि गीत प्रवेश करैत अछि; दर्शककेँ ज्ञान ग्रहण करबाक नव संवेदनात्मक मार्ग भेटैत अछि। वृक्ष अपन सभक जीवित देहक कथा स्वयं कहैत अछि। ई मानवीकरण मानवेतर सत्ताकेँ वाणी दैत अछि, जखन कि पौराणिक देवता वा कोनो अलौकिक न्यायाधीशक आवश्यकता नहि पड़ैत अछि।

कमलक फूलक तापक उदाहरण नेकनानक पूर्ववर्ती ताप-प्रकाश विवादकेँ उनटैत अछि। प्रकृतिमे ताप स्वयं दोष नहि; प्रश्न ओकर क्रिया आ सन्तुलनक अछि। मुदा फूल मनुष्याक हाथ गरम राखबाक उद्देश्यसँ ताप उत्पन्न करैत अछि, ई बात नाटकक मानवीकरण अछि। वास्तविक कमल-पुष्पक ताप-नियमन जैविक प्रक्रिया अछि [१२]। ऑक्सीजन जरा भोजन बनेबाक गीतमे सेहो प्रकाश-संश्लेषण आ कोशिकीय श्वसन अलग करबाक आवश्यकता अछि। वैज्ञानिक आलोचना एहि गीतकेँ बद्द नहि करैत; ओकर शिक्षणपरक उपयोग लेल आवश्यक स्पष्टता दैत अछि।

४.२ काँट बनाम कुल्हाड़ी : असमान संघर्ष (पृ. ७०–७१)

गाछक गीत फल खुआ भूख भगयबाक आ फूल अर्पण करबाक सांस्कृतिक सम्बन्ध प्रस्तुत करैत अछि। प्रकृति भोजन, सौन्दर्य, छाँह आ साँसक स्रोत बनैत अछि। मुदा काँटसँ बचाव करैत वृक्ष मनुष्याक कुल्हाड़ीक समक्ष असहाय अछि। एहि लघु दृश्यात्मक द्वन्द्वमे नाटक नैतिक उपदेशसँ अधिक गहिर भऽ उठैत अछि। स्वयं-रक्षा करबाक क्षमता आ विनाश करबाक तकनीकी सामर्थ्य समान नहि अछि।

नेकनानक प्रश्न जे गाछ अपन रक्षा किए नहि करैत अछि, अनायास दोष पीड़ित पर स्थानान्तरित करबाक तर्ककेँ उजागर करैत अछि। गीत ओकर उत्तर दैत अछि। जड़िसँ बन्हल देहक सीमा अछि, मुदा काँट, बीया, फल, परागक आ अन्य जीवक सहायतासँ वृक्षक अस्तित्व चलैत रहैत अछि। व्यक्तिगत शक्ति नहि, सम्बन्धक जाल जीवित रखैत अछि।

४.३ वीया, पवाग आ आचन देहक यात्रा (पृ. ७१–७२)

बामरती कहैत छथि जे वृक्षक पअव माटिमे बोपन अछि, मुदा पवन, पानि, पक्षी आ पशु ओकव पअव वनि सकैत अछि। ई समस्त नाटकक एकटा सर्वाधिक सावगर्भित रूपक अछि। आचन देह सूर्य दूव नहि चनि सकैत अछि, मुदा अन्य सत्ताक क्रियासँ ओकव वंश विस्ताव पवैत अछि। महीसक देहमे वंसन वीयाक गीतक संग कनाकाव ठाढ़ हाथसँ दूवक जशीबा कवैत अछि। एहि अभिनयमे गति विना स्थानान्तवणक सम्भव होएत अछि; दृश्य आ शब्द एक-दोसवाकेँ पूवक वनवैत अछि।

वीया-वितवण आ पवागण अनग प्रक्रिया अछि। पहिनमे वीया नव स्थानपव पहुँचैत अछि; दोसवमे पवागक स्थानान्तवण प्रजननमे सहायक होएत अछि। नाटक दुनूकेँ वृक्षक यात्राक व्यापक रूपकमे जोड़ैत अछि। दर्शकक वान-वोधमे ई सम्बन्ध प्रवेश कवैत अछि, मुदा मंचोत्तव शिक्षणमे अन्तव स्पष्ट कवब आवश्यक अछि। एतय पर्यावबणीय विचाव केवन अधिक गाछ बोपवाक आग्रह नहि वहन; जीव-जगतक सहयोगात्मक संवचनाक अनुभूति वनैत अछि।

४.४ विनाशक गीत आ सामूहिक प्रतिज्ञा (पृ. ७२–७३)

अपाना भविष्याक भय व्याप्त कवैत अछि। जयन्त कहैत अछि जे वचा सभ आओ वीया गनत तँ भविष्य फेव निखन जा सकैत अछि। ई वैकल्पिक भविष्याक उद्घाटन अछि। तवन्तु वाद दुनू कानैत शीर्षक-गीत गवैत अछि, जाहिमे जड़ि कटब आ वुतकक मृत्यु एकहि विनाशकावी चित्रमे मिनैत अछि। पाठक वा दर्शकक नेन ई स्वटका नाटकक पूर्ववर्ती हास्यक ठीक विपवीत अछि। भविष्याक भय वर्तमानक देहमे खोँखीक रूपमे उतवैत अछि।

आठू कनाकाव वैसि जाएत छथि। खोँखी धीवे-धीवे तान वनैत अछि आ कनाकाव पुनः ठाढ़ भए कान्पनिक वीया नैत छथि। एतय आशा केवन सकावात्मक वाक्य नहि; शवीवक मुद्रा वदनैत अछि। वैसन, खोँखैत शवीव उठैत अछि; खानी हाथ वीया धावण कवैत अछि; व्यक्ति समवेत घोषमे सम्मिनित होएत अछि। नाटकक चवमविन्दु एही दृश्य पविवर्तनमे अछि।

आठ प्रतिज्ञा अनग-अनग उत्तवदायित्व निर्धावित कवैत अछि : भगजोगनीक प्रकाश, बातिक अन्हाव, काठन वृक्षक पुनर्भवण, देशी गाछ आ वीया, ऊर्जाक सदुपयोग, कन्पना संग कर्म, पुवान गनतीक स्वीकाव आ नव स्वप्न। अन्तमे दर्शकसँ उत्तव माँगन जाएत अछि। ई औपचाविक पटाक्षेपक वावजूद भविष्याक काजकेँ खुनन वखैत अछि। मुदा निखन निर्देशानुसाव दर्शकसँ केवन हँ कहनाएव वास्तविक सहमति वा व्यवहाव पविवर्तनक प्रमाण नहि। सहभागी मंचनक गहिबाइ तखन वढ़त जखन दर्शक अपन अनग उत्तव अथवा असहमति सेहो व्यक्त कए सकत।

𑓕. 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨𑒬𑒱𑒪𑓂𑒣 : 𑒏𑒟𑒰𑒢𑒏𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨𑒞𑒰

𑒋𑒯𑒱 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒧𑒹 𑒣𑒰𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒱𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒧𑒹 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒋𑒏𑒪 𑒢𑒰𑒨𑒏 𑒢𑒯𑒱 𑒁𑒕𑒱। 𑒍𑒧𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒨𑒼𑒑, 𑒂𑒮𑓂𑒟𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒬𑓂𑒢𑒼𑒞𑓂𑒞𑒩, 𑒖𑒨𑒢𑓂𑒞-𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰𑒏 𑒁𑒦𑒱𑒨𑒼𑒑, 𑒫𑒱𑒖𑒨-𑒫𑒱𑒖𑒨𑒰𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬-𑒫𑒱𑒫𑒰𑒠 𑒂 𑒫𑒵𑒠𑓂𑒡 𑒠𑒧𑓂𑒣𑒞𑒱𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒰𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰 𑒧𑒱𑒪𑒱 𑒏𑒟𑒰𑒏 𑒑𑒞𑒱 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒖𑒲𑒫𑒢-𑒮𑓀𑒒𑒩𑓂𑒭𑒏 𑒥𑒠𑒪𑒰 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒖𑒰𑒞𑒱 𑒂 𑒣𑒲𑒜𑓃𑒲𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒏𑒟𑒰𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒫𑒱𑒞𑒩𑒱𑒞 𑒢𑒰𑒨𑒏𑒞𑓂𑒫 (distributed agency) 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒲 𑒁𑒕𑒱, 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒥𑒰𑒪 𑒠𑒪𑒧𑒹 𑒮𑒦 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒦𑒹𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒢𑒹𑒏𑒪𑒰𑒪𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒵𑒞𑒱 𑒁𑒢𑓂𑒨 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒏 𑒁𑒣𑒹𑒏𑓂𑒭𑒰 𑒮𑓂𑒣𑒭𑓂𑒙 𑒩𑒴𑒣𑒰𑒢𑓂𑒞𑒩𑒝 𑒣𑓂𑒩𑒮𑓂𑒞𑒳𑒞 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒱𑒏 𑒂𑒞𑓂𑒧𑒫𑒱𑒬𑓂𑒫𑒰𑒮, 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒫𑒰𑒠, 𑒁𑒮𑒤𑒪𑒞𑒰𑒏 𑒮𑓂𑒫𑒲𑒏𑒰𑒩 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒖𑓂𑒘𑒰 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒪𑒒𑒳 𑒔𑒩𑒱𑒞𑓂𑒩-𑒫𑒱𑒏𑒰𑒮 𑒩𑒔𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒞𑒲𑒢 𑒦𑒰𑒑𑒏𑒹𑒿 𑒢𑒰𑒙𑓂𑒨𑒬𑒰𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩𑒲𑒨 𑒮𑒢𑓂𑒡𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒑 𑒨𑒰𑒢𑓂𑒞𑓂𑒩𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒹𑒿 𑒮𑒧𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱 𑒧𑒰𑒢𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒂𑒩𑒧𑓂𑒦𑒧𑒹 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏 𑒏𑒰𑒩𑓂𑒨𑒏 𑒥𑒲𑒖, 𑒧𑒡𑓂𑒨 𑒦𑒰𑒑𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒏𑒰𑒬 𑒂 𑒫𑒢-𑒫𑒱𑒢𑒰𑒬𑒏 𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫, 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒦𑒰𑒑𑒧𑒹 𑒦𑒨 𑒂 𑒮𑒧𑒰𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒠𑒱𑒬𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒏𑒟𑒰𑒢𑒏𑒏 𑒮𑓀𑒏𑓂𑒭𑒱𑒣𑓂𑒞 𑒏𑒰𑒩𑒝-𑒏𑓂𑒩𑒧 𑒁𑒕𑒱। 𑒏𑒰𑒪𑓂𑒣𑒢𑒱𑒏 𑒥𑒲𑒨𑒰 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒡𑒩𑒱 𑒙𑒪𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒥𑒲𑒨𑒰𑒏 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒫𑒩𑓂𑒞𑒲 𑒑𑒲𑒞 𑒍𑒏𑒩 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒰𑒦𑒰𑒮 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒁𑒞𑓁 𑒔𑒩𑒧𑒥𑒱𑒢𑓂𑒠𑒳 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒂𑒬𑓂𑒔𑒩𑓂𑒨𑒏𑒰𑒩𑒲 𑒒𑒙𑒢𑒰𑒏 𑒥𑒖𑒰𑒨 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹𑒮𑒿 𑒅𑒣𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞 𑒕𑒼𑒙 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟-𑒫𑒱𑒮𑓂𑒞𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱।

𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒧𑒳𑒐𑓂𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒣𑒏𑓂𑒭𑒲 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒫𑒱𑒬𑒱𑒭𑓂𑒙 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒢𑒯𑒱, 𑒧𑒢𑒳𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡-𑒫𑒱𑒯𑒲𑒢 𑒅𑒣𑒦𑒼𑒑𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒫𑒵𑒞𑓂𑒞𑒱 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒹𑒏𑒪𑒰𑒪 𑒍𑒏𑒩 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱 𑒕𑒟𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒁𑒢𑓂𑒞 𑒡𑒩𑒱 𑒍 𑒬𑒞𑓂𑒩𑒳 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒣𑒳𑒢𑒩𑓂𑒮𑓀𑒨𑒼𑒖𑒢𑒏 𑒢𑒻𑒞𑒱𑒏 𑒧𑒴𑒪𑓂𑒨 𑒥𑒰𑒪 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒧𑒹 𑒣𑒻𑒒 𑒁𑒕𑒱 : 𑒖𑒹 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒯𑒰𑒢𑒱 𑒏𑒋𑒪𑒢𑒱 𑒍 𑒦𑒫𑒱𑒭𑓂𑒨𑒏 𑒏𑒩𑓂𑒧𑒧𑒹 𑒮𑒧𑓂𑒧𑒱𑒪𑒱𑒞 𑒦𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒠𑒼𑒭𑒰𑒩𑒼𑒣𑒝𑒮𑒿 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩𑒠𑒰𑒨𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒡𑒩𑒱 𑒣𑒯𑒳𑒿𑒔𑒥𑒰𑒏 𑒄 𑒨𑒰𑒞𑓂𑒩𑒰 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒮𑒤𑒪𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒩 𑒮𑒲𑒧𑒰 𑒄 𑒖𑒹 𑒆𑒩𑓂𑒖𑒰, 𑒫𑒢 𑒂 𑒅𑒣𑒦𑒼𑒑𑒏 𑒮𑓀𑒮𑓂𑒟𑒰𑒑𑒞 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒝𑒨 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒋𑒏 𑒫𑒻𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒱𑒏𑒏 𑒑𑒪𑒞𑒲𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒮𑓀𑒏𑒳𑒔𑒱𑒞 𑒦𑓄 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒮𑒰𑒧𑒴𑒯𑒱𑒏 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩𑒞𑒰 𑒥𑒜𑓃𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒧𑓀𑒔𑒼𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒮𑓀𑒫𑒰𑒠𑒧𑒹 𑒣𑓀𑒔𑒰𑒨𑒞, 𑒫𑒱𑒠𑓂𑒨𑒰𑒪𑒨, 𑒅𑒠𑓂𑒨𑒼𑒑 𑒂 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒲𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒬𑒰𑒮𑒢𑒏 𑒁𑒪𑒑-𑒁𑒪𑒑 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒅𑒚𑒰𑒍𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑓖. 𑒣𑒰𑒞𑓂𑒩, 𑒣𑒲𑒜𑓃𑒲 𑒂 𑒪𑒻𑓀𑒑𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒢𑓂𑒨𑒰𑒮

𑒍𑒧-𑒂𑒮𑓂𑒟𑒰 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒮𑒩𑓂𑒫𑒰𑒡𑒱𑒏 𑒑𑒞𑒱𑒬𑒲𑒪 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒲 𑒁𑒕𑒱। 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒰 𑒮𑒦𑒏 𑒬𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒣𑒳𑒮𑓂𑒞𑒏𑒏 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢 𑒢𑒯𑒱, 𑒠𑒹𑒯𑒑𑒞 𑒁𑒢𑒳𑒦𑒫 𑒂 𑒣𑒩𑒮𑓂𑒣𑒩 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒣𑒜𑓃𑒥𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒧𑒞𑒰 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒨𑒢𑓂𑒞-𑒁𑒣𑒰𑒪𑒰 𑒋𑒯𑒱 𑒑𑒞𑒱𑒬𑒲𑒪𑒞𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒣𑒩𑒲𑒞 𑒧𑒰𑒙𑒱𑒧𑒹 𑒖𑒛𑓃𑒱𑒪 𑒠𑒹𑒯𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒢𑒱𑒡𑒱 𑒕𑒟𑒱। 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒑𑒞𑒱 𑒯𑒰𑒟𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞, 𑒑𑒲𑒞 𑒂 𑒁𑒢𑓂𑒨 𑒖𑒲𑒫𑒏 𑒮𑒯𑒰𑒨𑒞𑒰𑒮𑒿 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒠𑒳𑒢𑒴 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒲𑒏 𑒦𑒾𑒞𑒱𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒩𑓀𑒑𑒧𑓀𑒔𑒏 𑒮𑓀𑒩𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒩 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒁𑒕𑒱। 𑒥𑒔𑓂𑒔𑒰 𑒅𑒛𑓃𑒻𑒞, 𑒠𑒾𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒟𑒫𑒰 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒣𑒚𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒑𑒰𑒕 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒩 𑒩𑒯𑒱 𑒠𑒴𑒩 𑒡𑒩𑒱 𑒤𑒻𑒪𑒻𑒞 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡𑒏 𑒏𑒪𑓂𑒣𑒢𑒰 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

𑒫𑒱𑒖𑒨 𑒂 𑒫𑒱𑒖𑒨𑒰 𑒮𑒴𑒩𑓂𑒨-𑒔𑒢𑓂𑒠𑓂𑒩𑒏 𑒫𑒻𑒣𑒩𑒲𑒞𑓂𑒨 𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒫𑒱𑒖𑒨𑒏 𑒬𑓀𑒏𑒰 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒲 𑒁𑒕𑒱, 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒫𑒰𑒠𑒏 𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢𑒏 𑒅𑒠𑓂𑒒𑒰𑒙𑒢 𑒧𑒰𑒞𑓂𑒩 𑒋𑒏𑒞𑒩𑒤𑒰 𑒒𑒼𑒭𑒝𑒰 𑒦𑓄 𑒖𑒰𑒃𑒞। 𑒫𑒱𑒖𑒨𑒰 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰𑒏 𑒣𑒏𑓂𑒭 𑒐𑒼𑒪𑒻𑒞

अछि। तथापि विजया स्वख्यातः प्रकाशी-विवाद आ अन्तिम प्रतिच्छायामे उपस्थित अछि। पृथ्वी आ सूर्य-चन्द्रक वास्तविक ऊर्जा-सम्बन्धक प्रसंग ओकर भूमिका गहिंर कऽ सकैत अछि, मुदा ई मूल नाटकमे स्पष्ट रूपें विकसित नहि अछि।

बामरती ह्वावम्हाव कल्पनाक आग्रह करैत छथि। महिला सूत्रधारक आरम्भिक हस्तक्षेपक संग पढ़नासँ ई देखाएल अछि जे महिला पात्रसभ पुरुषक दीर्घ रञ्जना वा आम्मेविश्वासकें चुनौती देबाक अधिकार रखैत अछि। तथापि पुरुषकें विद्धान, स्त्रीकें कल्पनाक प्रतिनिधि बनाओनासँ प्रबल लैंगिक द्वैतक सम्भावना बढ़ैत अछि। नाटक स्वयं एहि विभाजनकें किछु हद धरि उनटैत अछि, कारण ओम आ आस्था द्वनू विद्धानक अन्वभव सामा करैत अछि, आ वैद्धानिक अन्तमे कल्पनाक आरथकता स्वीकार करैत छथि। ह्वान नाठ्य-दलमे भूमिका बदलि अभ्यास करब एहि सम्भावित कठिक विरुद्ध उपयोगी प्रयोग होयत।

अपाना नाम बंग-संगमक पहिल नाटकक नायिकाक नाम सेहो अछि। मुदा एहि दोसर नाटकक अपानाकें ऋग्वैदिक अपाना आत्रेयीक निबन्धर चरित्र मानबाक पाठगत आधार नहि अछि। एतय ओ वृक्षक प्रतिनिधि किशोरी छथि। नामक आवृत्तिसँ पाठक तननाम्येक अर्थ खोजि सकैत छथि, मुदा पात्रगत पहचान मिलायब उचित नहि।

७. रस, भाव आ चारि प्रकारक अभिनय

भरत-परम्परामे रस प्रदर्शनक समग्र अनुभूति अछि; विभाव, अनुभाव आ व्यभिचारी भावक संगतिसँ रसक निष्पत्ति विचारल जाइत अछि [२]। 'भऽ जाएब छू'मे हास्य, अद्भुत, करुण, भयानक आ उत्साहक क्रमशः सक्रियता सम्भव अछि। ई रसक निश्चित सूची नहि, मंचनक सम्भावित आस्वादक विवेचन अछि। महिला सूत्रधारक प्रश्न, नेकनान-बामरतीक नोकझोंक हास्यक आधार अछि। भगजोगनीक शीतल चमक अद्भुतक आधार अछि। असगर गाछ आ विनाशक गीत करुण तथा भय उत्पन्न कऽ सकैत अछि। अन्तिम सामूहिक उठान उत्साहक दिशा दैत अछि। एहि भावक्रमक सफलता निर्देशकक लय, मौन आ दर्शक-सन्दर्भपर निर्भर करत।

आंगिक अभिनयमे उन्मुक्त पाँती, भगजोगनीक संकेत, वृक्षक थरथराहटि, वृक्षक जड़िल पएर, माथपर हाथ धऽ बैसब आ अन्तमे ठाढ़ होयब अत्यन्त कार्यशील अछि। प्रत्येक मुद्रा पात्रक भौतिक स्थिति आ विचार द्वनू बतबैत अछि। वाचिक अभिनयमे बोलचाल, प्रश्न, सामूहिक स्वर, ध्वन्यनुकरण आ गीत सम्मिलित अछि। आहार्य अभिनय लेल चित्र, चद्दरि आ प्रकाश-संकेत पर्याप्त साधन अछि; विस्तृत बंगसज्जा अनिवार्य नहि। सात्त्विक अभिनयक दृष्टिसँ गाछक दुःख, वैद्धानिकक पश्चात्ताप आ भविष्यक चिन्ता अभिनयक केन्द्र बनि सकैत अछि। खोंखीकें केवल हास्य वा यांत्रिक ध्वनि बना देनासँ भावक गहिंराइ कमत; वास्तविक शारीरिक क्षति पर्याँचरैत जोर-जबरदस्तीक खोंखी सेहो अनावश्यक अछि।

গীত সভকেঁ শাস্ত্রীয ধ্রুবা-গীতক দ্বন্দ্ব অন্বকবণ মানবঁ উচিত নহি। তথাপি নাট্যশাস্ত্রমে গীতক ভাব আ পবিস্থিতি-সাপেক্ষ উপযোগক আধাবপব এহি বচনাক গীতসভক ভূমিকা দেখন জা সকৈত অছি [২]। এতয গীত কথাক বীচ অববোধ নহি; ও তথ্য, ভাব, স্মৃতি আ সামূহিকতা একত্র কবৈত অছি। পহিনে গীত দেহক প্রক্রিযা, দোসব বঞ্চা আ দান, তেসব প্রজনন-যাত্রা তথা অন্তিম গীত বিনাশক সম্ভাবনা উজাগব কবৈত অছি। নাট্যকক ভাষিক তর্ক গীতক দেহগত নযমে বঁদনৈত অছি।

৮. চৌবঁঠিযা বঁগমঁচ আ দর্শকক সহভাগিতা

ভাবতীয সড়ক নাট্যকক মহত্ত্বপূর্ণ প্রযোগসভমে জন নাট্য মঁচক ঘেবা আ সার্বজনিক স্থনপব দর্শকসঁ প্রত্যক্ষ সম্বোধন উন্নেখনীয অছি। স্বধন্বা দেশপাণ্ডেক সাঞ্চাক্তোব আ জন নাট্য মঁচক চিত্র-অভিনেখসঁ দর্শক-অভিনেতা বৃত্তক কার্যপ্রণানী বূঝন জা সকৈত অছি [৩–৪]। 'ভহ জাএবঁ ছূ'মে সেহো কনাকাব ভীড়সঁ নিকননৈত ছথি, দর্শককেঁ ঘেবা বঁননেবাঁক আগ্রহ হোঞত অছি আ অন্তমে সামূহিক উত্তব নেন জাঞত অছি। ঞ সমানতা শিন্পগত অছি; উপনব্ধ পাঠসঁ প্রত্যক্ষ প্রভাব বা অন্বকবণ সিদ্ধ নহি হোঞত অছি।

চৌবঁঠিযাক ঘেবা একটা নোকতান্ত্রিক দৃশ্য-সঁবচনাক সম্ভাবনা খোননৈত অছি। মঁচ আ দর্শকক বীচ স্থাযী দীবাব নহি অছি। দর্শক জাহি দিশিসঁ অবৈত ছথি ওহি দিশি ঋনকা নেন দৃশ্য খূনন অছি। মুদা গোন ঘেবামে সেহো কেন্দ্রবমে উপস্থিত কনাকাবক স্ববৰ অধিক অধিকাবপূর্ণ ভহ সকৈত অছি। মহিনা সূত্রধাবক প্বরুষ বঞাকেঁ বোকবঁ আ বাঁন পাত্রক বৈজ্ঞানিককেঁ চুনৌতী দেবঁ এহি কেন্দ্রবক ভীতব বৈকন্পিক স্ববৰ বঁনবৈত অছি।

অগস্তো বোঁআনক Theatre of the Oppressed মে দর্শকক নিষ্ক্রিযতা হটাকহ ওকবা নাট্যকীয ক্রিযামে সম্মিনিত কববাঁক বিচাব বিকসিত অছি [৩]। এহি নাট্যকক অন্তিম সামূহিক উত্তব তকব সঁগ সঁবাদ স্থাপিত কবৈত অছি, মুদা এহি বচনাকেঁ পূর্ণ ফোবম থিএটব কহবঁ অন্বচিত। এতয দর্শককেঁ কোনো দৃশ্য বোকি ওকব বিকন্প খেনবাঁক স্পষ্ট অধিকাব নহি দেন গেন অছি। এতয সহভাগিতাক স্ববৰ প্রত্যক্ষ সম্বোধন, ঘেবা, গীত আ স্মৃতিক অছি। যদি মঁচোত্তব চর্চামে দর্শক অপন বৈকন্পিক দৃশ্য খেনথি—জেনা গাছ কটবাঁক নির্ণযপব গ্রামসভা—তখন সহভাগী বঁগকর্ম বেসী খূনন ভহ সকৈত অছি। ঞ মূন পাঠক অঁশ নহি, ওকব বিস্তাবক প্রস্তাব অছি।

নাট্যকক সার্বজনিক স্ববৰক বিশেষতা ঞ জে ও প্রতিদিনক জকবতকেঁ সম্বোধিত কবৈত অছি। সড়কপব চনি বহন ব্যক্তি নাট্যক দেখবাঁক নেন পহিনেসঁ প্রতিবদ্ধ নহি হোঞত ছথি। আবম্ভক নয, হাস্য আ 'ককবা নেন নাট্যক'ক প্রশ্ন ঋনকা বোকবাঁক উপকবণ অছি। নির্দেশককেঁ ঞ বূঝবাঁক চাহী জে ভীড় জমা কববঁ সফনতা মাত্র নহি; দর্শককেঁ স্ববক্ষিত আ সম্মানপূর্বক বহবাঁক বা চনি জেবাঁক অবসব দেবঁ সেহো বঁগকর্মক দাযিত্ব অছি।

९. पारिस्थितिक नाट्यशास्त्र : मानवेतर जगत आ भौतिक रंगकर्म

थेरेसा जे. मेक पारिस्थितिक नाट्यशिल्प सम्बन्धी अध्ययन तीन स्तरपर विचारक आग्रह दैत अछि— रचनाक अन्तर्निहित पर्यावरण-दृष्टि, पर्यावरणक समस्या बूझबाक लेल रंगकर्म, आ प्रदर्शनक अपन भौतिक पर्यावरणीय प्रभाव [६–७]। एहि नाट्यकमे पहिल स्तर प्राकृतिक पात्रता आ मानवीय उपभोगक आलोचनामे अछि। दोसर स्तर भगजोगनीक खेल, रंगीक गीत आ दर्शकक प्रतिक्रियामे अछि। तेसर स्तर घेराबमे हराक मञ्च, न्यून उपकरण आ पुनःप्रयोग योग्य सामग्रीक सम्भावनामे अछि। नाट्यकक सन्देश आ प्रदर्शनक भौतिक व्यवहार एक-दोसरासँ पृथक् नहि रहबाक चाही।

निसा रोयनार्ड्सकीक Ecodramaturgies मे पर्यावरणीय रंगकर्म द्वारा जलवायु-संकटक कठ दृश्य-कल्पनाक पुनर्विचारक सम्भावना प्रस्तुत अछि [८]। 'भइ जाएत छु'मे बर्फ पघिलब वा समुद्र बढ़बाक वैश्विक दृश्य नहि अछि। भगजोगनी, महीस, रंगीया, फर्सी, दवरंज्जा आ स्थानीय माटि द्वारा संकट निकटस्थ भइ जाइत अछि। ई स्थानीय रूपक जलवायु-संकटकेँ केवल दूर देशक विपत्तिसँ अलग करैत अछि। तथापि स्थानीय पर्यावरण-विनाश आ वैश्विक तापवृद्धि बीच वैज्ञानिक सम्बन्ध स्थापित करबाक लेल ग्रीनहाउस गैस, ऊर्जा-स्रोत आ कार्बन-चक्रक भेद स्पष्ट करब आवश्यक अछि।

पारिस्थितिक सम्बन्धक नाट्यकीय चरम अचल गाछक यात्रा अछि। रंगीया पशुक देहपर चलैत अछि, परवाग जीवसभक माध्यमे पहुँचैत अछि। कोनो एक जीव सम्पूर्ण प्रक्रिया पर अधिकार नहि रखैत अछि। एहि प्रसंगक पर्यावरण-दृष्टि उपकारक प्रकृति धरि सीमित नहि; जीवन परस्पर निर्भर अछि। मुदा अन्य अंशमे प्रकृतिक मूल्य मनुष्याक छाँह, साँस, फल-फूलक उपयोगसँ बेसी व्याख्यायित अछि। एहि मानवकेन्द्रिकता आ सम्बन्धकेन्द्रिकता बीचक तनाव समीक्षाक महत्त्वपूर्ण प्रश्न अछि। भगजोगनीक अन्हार बढ़ेबाक अन्तिम प्रतिज्ञा मानवेतर जीवनक स्वतन्त्र आवश्यकताकेँ अपेक्षाकृत स्पष्ट करैत अछि।

१०. विज्ञान, कल्पना आ जलवायु-साक्षरता

आइपीसीसीक २०२३ संश्लेषण प्रतिवेदन मनुष्यजन्य ग्रीनहाउस गैस उत्सर्जन, जलवायु जोखिम, अनुकूलन, उत्सर्जन न्यूनीकरण तथा न्यायसंगत विकासक परस्पर सम्बन्ध स्पष्ट करैत अछि [९]। नाट्यक ऊर्जा बचत आ वन-संरक्षणक प्रश्न उठबैत अछि, जे जलवायु क्रियाक व्यापक परिप्रेक्ष्यमे प्रासंगिक अछि। मुदा विद्युत उपकरणसँ निकलल प्रत्यक्ष ताप आ ग्रीनहाउस गैसक कारण पृथ्वीक औसत तापवृद्धि एकहि प्रक्रिया नहि। ऊर्जा-दक्षता उत्सर्जन कम करबामे सहायक भइ सकैत अछि, विशेषतः जीवाश्म ईंधनपर आधारित ऊर्जा प्रणालीमे। नाट्यकक ताप-विवादकेँ एहि वैज्ञानिक सन्दर्भक संग पढ़नासँ ओकर अर्थ अधिक स्पष्ट होइत अछि।

ভগজোগনীক জৈরদীপ্তি বাসাযনিক ঊর্জা দ্বাবা প্রকাশ উৎপাদনক উদাহবণ অছি। ল্যুসিফেবিন আ ল্যুসিফেবেসক প্রক্রিয়া সম্বন্ধী সামান্য বৈজ্ঞানিক পবিচয [১০] শীতন প্রকাশক নাট্যকীয রূপককেঁ আধাব দৈত অছি। শীতন প্রকাশক অর্থ শূন্য ঊর্জাব্যয নহি। ভগজোগনী প্রকাশ সংকেতক মাধ্যমে সংচাব কবৈত অছি; কৃত্রিম প্রকাশ, আরাসক ক্ষতি আ কীটনাশক অনেক ক্ষেত্রমে ওকব অস্তিত্ব নেন খতবা অছি। ল্ওাস আদি (২০২০) কেব অন্তববাষ্ট্রীয অধ্যযনমে এহি খতবাসভক ক্ষেত্রানুসাব ভিন্ন মহত্ত্ব পাওন গেন [১১]। অতঃ আস্থাক বাতিক অনুভাব বঁচেবাঁক প্রতিজ্ঞা মাত্র কাব্যাত্মক পঁক্তি নহি; ওকব বাস্তবিক সংবক্ষণাত্মক প্রাসংগিকতা অছি।

কমনক কিছু পুষ্পমে তাপ-নিযমন বৈজ্ঞানিক অধ্যযন দ্বাবা প্রমাণিত অছি। সীমোব আ শ্বিন্ট্‌সে-মোটেনক অধ্যযন পবিত্র কমনক পুষ্পক শ্বসন আ তাপ-নিযমনক সম্বন্ধ দেখবৈত অছি [১২]। এহি তথ্যকেঁ মনুষ্য নেন গাছ দ্বাবা জানি-বুঝি তাপ উৎপন্ন কববাঁক কথনসঁ অনগ বাখব আবশ্যক অছি। প্রকাশ-সংশ্লেষণমে প্রকাশক ঊর্জা দ্বাবা কার্বোহাইড্রেট বনৈত অছি আ অক্সীজন নিকনৈত অছি; বাযবীয কোশিকীয শ্বসনমে অক্সীজনক উপযোগ সেহো সকৈত অছি [১৩]। অতঃ গীতমে অক্সীজন জবাকহ ভোজন বনযবাঁক কথন শাব্দিক বৈজ্ঞানিক সূত্রক রূপমে নহি সিখাওন জাএ।

যূকেনিপ্টসক আনোচনামে সেহো পাবিস্থিতিক সন্দর্ভ আবশ্যক অছি। ভাবতমে যূকেনিপ্টস সম্বন্ধী এফএওপব উপনব্ধ আব. এম. পানন্নাক বিবেচনমে স্থানানুসাব জন-উপযোগক ভিন্ন নিষ্কর্ষ বর্ণিত অছি [১৪]। এহি আধাবপব স্থানীয পানি আ মাটিক অনুকূন বৃক্ষ চযনক আগ্রহ উচিত অছি; প্রত্যেক যূকেনিপ্টস বোপাওকেঁ অনিবার্য রূপেঁ বিনাশকাবী মানব অত্যধিক সবনীকবণ হোযত। দেশী প্রজাতিক চযনমে স্থানীয জীব-বিবিধতা, জন-প্রণানী, ভূমি-অধিকাব আ প্রাকৃতিক বনক সংবক্ষণ সমান রূপেঁ মহত্ত্বপূর্ণ অছি।

১১. বাঁন নাট্য, ভয আ ক্রিযাশীন আশা

যূনেস্কোক ২০২৪ হবিত পাঠ্যচর্যা মার্গদর্শনমে জনবাযু শিক্ষাক জ্ঞানাত্মক, সামাজিক-ভাবাত্মক আ ব্যবহাবগত আযামক সমন্বযপব বন অছি [১৩]। নাটকক তীন ভাগ এহি তীন আযামসঁ উপযোগী তুননাত্মক সম্বন্ধ বখৈত অছি। ভগজোগনীক প্রযোগ জিজ্ঞাসা জগবৈত অছি; অসগব গাছ আ খোঁখী ভাবাত্মক সম্বন্ধ উৎপন্ন কবৈত অছি; অন্তিম বীযা আ প্রতিজ্ঞা কর্মক দিশা দৈত অছি। ঔ মেন সংযোগাত্মক সংবচনাত্মক তুননা অছি, পাঠ্যচর্যা মার্গদর্শনপব আধাবিত বচনাক দাবা নহি।

বেচন ঠর্নব-কিঁগ আ বঁ◌ বঁস্ৰীথক ২০২৪ সম্পাদকীয নিবন্ধ জনবাযু-সংকটক জটিনতা আ সামাজিক সন্দর্ভকেঁ নাট্য-শিক্ষামে বনৌনে বখবাঁক প্রশ্ন উঠবৈত অছি [১৬]। এহি দৃষ্টিসঁ 'ভহ জাএব ছু'ক অন্তিম সমাধানক সমীক্ষা আবশ্যক অছি। বচ্চাকেঁ কেবন গাছ গনবাঁক দাযিত্ব দেনাসঁ বযস্ক সংস্থা আ নীতিনির্মাতাক দাযিত্ব আচ্ছাদিত ভহ সকৈত অছি। বাঁন পাত্রসভ প্রশ্ন কবৈত অছি, যদা বাস্তবিক ভূমি,

जन आ ऊर्जाक निर्णय वास्तव रूपें नियन्त्रणमे नहि होइत अछि। शिक्षणमे बच्चाकें सम्पूर्ण संकट ठीक करबाक भाव नहि देल जाए। ओकर निरीक्षण, प्रश्न, सामूहिक सीख आ रचनाक संग सहभागिताकें सम्मान देल जाए।

शीर्षक-गीतमे बुतकक मृत्यु आ खोंखीक दृश्य भावात्मक रूपें तीव्र अछि। नवू बालकक प्रदर्शनमे विनाशकारी भयकें अतिरंजित करब अनुचित। नाटकक अपन संरचना भयक बाद सामूहिक उत्थान दैत अछि। निर्देशक एहि संक्रमणकें पर्याप्त समय दिअथि। प्रदर्शनक बाद पूछल जा सकैत अछि जे कोन वस्तु हमरा नियन्त्रणमे अछि, कोन विद्यालय वा परिवारक नियन्त्रणमे, आ कोन सामूहिक प्रशासनिक निर्णयक विषय अछि। एहि प्रकारें भयकें नैतिक अपराधबोध नहि, विवेकपूर्ण जिज्ञासा आ साझा कर्ममे बदलब सम्भव अछि।

१२. मैथिली भाषा, गीत आ दृश्य-संकेत

नाटकक बोलचालक रूप—'हौ', 'यै दाउ', 'बौआ', 'बुच्ची', 'अभाव', 'भगजोगनी', 'मेहँ'—सार्वजनिक संवादक स्थानीय सुर बनबैत अछि। ई शब्द पाठकें कृत्रिम विज्ञान-व्याख्यान बनबासँ रोकैत अछि। स्थानीय शब्द वैज्ञानिक अवधारणाक प्रतिस्पर्धी नहि, अवधारणा धरि पहुँचबाक माध्यम अछि। नाटक मैथिलीमे विज्ञानक प्रश्न करैत अछि; फलतः भाषाक सार्वजनिक ज्ञान-वहन क्षमताकें प्रतिष्ठित करैत अछि। सूत्रधारक बौनीक दुख आ हवाक दुखक संगति भाषिक जीवन आ प्राकृतिक जीवनकें समान रूपें देखबाक संकेत दैत अछि।

नेकनाम आ बामरतीक 'कल्पना..सोचू'क पुनरावृत्ति कखनो विडम्बना, कखनो आग्रह बनैत अछि। ई ध्वनि प्रत्येक बेर एकहि लयमे नहि बजाओल जाए। पहिल बेर आश्चर्य, दोसर बेर आत्मरक्षा, फेर संशय आ अन्ततः स्वीकारक सुर सम्भव अछि। अन्तिम गीतक 'छू' आ 'छी' ध्वन्यात्मक निकटताक भीतर अस्तित्वगत अन्तर बनबैत अछि। नाट्यभाषाक ई संक्षिप्त निष्कर्ष लम्बा उपदेशसँ बेसी स्मरणीय भऽ सकैत अछि।

पुस्तकक चित्र १ (पृ. ६०) मे सजावटी सीमा आ पर्दाक भीतर ज्यामितीय मानवाकार तथा वृक्षक संकेत अछि। चित्र ४ (पृ. ६७) मे दू प्रमुख मानवाकृति बीच विभ क्षेत्र आ रेखा देखाओल अछि, जकरा असगर गाछक प्रसंगक संग पढ़ल जा सकैत अछि। चित्र ६ (पृ. ७२) मे अनेक मानवाकार आ मध्यवर्ती रेखा पुनः समूहक संकेत दैत अछि। ई मुद्रित नाट्य-चित्र प्रत्यक्ष प्रदर्शनक फोटो नहि। पर्दा आ मंचक अंकन चौरंगिया रूपक अनिवार्य वास्तविक सज्जा नहि। चित्रक द्विमितीय संरचना आ खुलल घेराक त्रिमितीय अभिनयक अन्तर आलोचनाक विषय अछि। मंचपर अल्प साधन आ देहक प्रयोग मुद्रित चित्रक संकेतात्मक गुणकें अधिक फलप्रद बना सकैत अछि।

১২. মৈথিনী বঁগমঁচক পবিপ্রেক্ষ্য আ তননাম্ক স্থিতি

মৈথিনী বঁগ-পবম্পবাকেঁ কেরন দবরাঁবী রা শাস্ত্রীয নাঠকমে সীমিত নহি বুঁঝরাঁক চাহী। নাচক সীমাক প্বনর্রিচাব সম্বন্ধী ত্রিভুরন রিশ্বরিদ্যানযক শৌধ-অভিনেখ নোকনাঠ্যক স্থানপব ধ্যান দৈত অছি [১৭]। আধুনিক মৈথিনী নাঠকক ঐতিহাসমে ভাষিক রঁক্ষনতা আ মিথিনাক সামাজিক-ভৌগোনিক স্থিতিপব কেন্দ্রিত মিথিনানাঠক সম্বন্ধী শৌধ সেহো প্রাসঁগিক অছি [১৮]। এহি র্যাপক পবিপ্রেক্ষ্যমে 'ভহ জাএরঁ ছূ' নোকভাষাক সহজ সম্বোধন, সূত্রধাবক উঁপস্থিতি, গীত, হাস্য আ সার্বজনিক প্রদর্শনকেঁ আধুনিক জনরাঘ-রিমর্শক সঁগ জোড়ৈত অছি। ঞা সঁগতি মৈথিনী বঁগকর্মক প্বান সূরূপক যথারত প্বনবারৃত্তি নহি; নরঁ রিষযক নেন রূপগত প্বনর্প্রযোগ অছি।

পাঠমে গ্রামীণ দৃশ্যারনী উঁপস্থিত অছি, মুদা কোনো রিশিষ্ঠ গামক নাম, সহাপিত জনরাঘ খাঁকড়া অথরা রাস্তরিক প্রদর্শন-তিথি নহি। এহি অভারসঁ নাঠক অনেক স্থনপব খেনন জা সকৈত অছি। দোসব দিস ঞা খূনাপন স্থানীয জনরাঘ অন্যাযক রিশিষ্ঠ অনুভরকেঁ অস্পষ্ঠ সেহো কবৈত অছি। মিথিনাক রাঁঢ়, জনজমার, স্বখাড়, পনাযন আ গ্রষি-শ্রমক প্রশ্ন স্থানীয মঁচোত্ত্ব চর্চাক রিষয ভহ সকৈত অছি; ও সভ মূন কথারস্তুক প্রত্যক্ষ ঘঠনা নহি অছি।

১৪. সম্ভারিত বঁগ-যোজনা

মঁচনক উঁপযুক্ত স্থন রিদ্যানযক আঁগন, খূনন সাম্বদাযিক পবিসব রা স্ববক্ষিত সার্বজনিক চৌক ভহ সকৈত অছি। নির্দেশীক পহিনে ঘেবাক চাক দিশি দৃশ্যতা, আরাগমন, ধূপ, ধ্বনি আ রাঁন কনাকাবক স্ববস্থা দেখথি। সড়কক সক্রিয যাতাযাতমে নাঠক খেনেরাঁক রঁদনা পৃথক্ স্ববক্ষিত স্থান উঁপযুক্ত অছি। ভীড়ক রীঁচ দর্শক নেন খূনন নিকাস বাখন জাএ। প্রযোগ নেন চদ্দবি, প্বনঃপ্রযোগ যোগ্য চিত্র আ মঁদ প্রকাশ-সঁকেত পর্যাপ্ত হোযত। দিনমে রাস্তরিক প্রকাশক অপেক্ষা বঁগীন কপড়া রা হাথক সাঁকেতিক ঝিনমিন উঁপযোগী হোযত। রাঁনকক হাথমে নেজব নহি দেন জাএ [১৯]।

পহিন ভাগক নয তেজ, চঁচন আ আমন্ত্রণপবক হো। মহিনা সূত্রধাবক হস্তক্ষেপ রাঁদ ক্ষণিক মৌন, ফেব পাঁতীক রিন্যাস। ভগজোগনীক খেনমে দ্বনূ কনাকাব সঁকেত পঢ়রাঁক স্পষ্ঠ ক্রিযা কবথি। দোসব ভাগমে রৈজ্ঞানিক আ কন্পনাক সঁরাদমে গতি ধীম ভহ তর্ক স্পষ্ঠ হো। গাছ সভ অসগব হোএত সময শৈষ কনাকাব ধীবেঁ ঘেবা ছোড়থি; বিঔতা সূর্য কথন রঁনএ। তেসব ভাগমে গীতক সময বৃক্ষক পএব স্থিব বাখি হাথ আ ধড়সঁ যাত্রা দেখাওন জাএ। খোঁখীকেঁ নির্যন্ত্রিত সূবমে অভিনয কএন জাএ, রাস্তরিক শ্বসন কষ্ঠক অনুকবণ কবরাঁক নেন শৈবীবকেঁ জোব নহি দেন জাএ। অন্তিম রীঁযাক মুদ্রা দর্শক দিস খূনন হো; দর্শকক উঁত্তব নেন দরাঁর নহি রঁনাওন জাএ।

মঁচোত্তব পাঁচ-দস মিনটক সঁরাদমে তীন ভিন্ন প্রশ্ন উঁপযোগী হোযত : ভগজোগনীকেঁ শ্বন্বাব কিএ চাহী, গাছ বোপরঁ শ্বা প্রাগ্নতিক রন রঁচাযরঁমে কী শ্বনুব শ্বছি, শ্বা স্গ্নন রা গাম ঙঁর্জা-দগ্গতা নেন কী সামূহিক নির্ণয নহ সকৈত শ্বছি। শিগ্গক দর্শকক উঁত্তব স্বনথি, গনত রৈছ্রানিক ধাবণা স্পগ্ন কবথি, শ্বা ছোঁঠ রঁচাকেঁ রৌনরাঁক শ্বরসব দিশ্বথি। বৃগ্গাবোপণ কবরঁ হো তঁ স্থানীয রিশৈষছ্র শ্বা ছুমি দেখবেখ কবযরনা সম্বদাযসঁ পবামর্শ কএন জাএ। রাস্তরিক মঁচনক প্রভার দর্শকক উঁত্তব, শ্বরনোকন শ্বা শ্বন্বরর্তী শ্বধ্যযনসঁ জাঁচন জা সকৈত শ্বছি; কেরন তানী রা প্রতিছ্রাসঁ দীর্ঘকানিক র্যরহাব-পবিরর্তন সিদ্ধ নহি হোওত শ্বছি।

১৩. উঁপনদ্বি, সীমা শ্বা নিগ্নর্ষ

'ভহ জাএরঁ ছূ'ক ম্বখ্য উঁপনদ্বি পর্যারবণকেঁ নাঠ্য-সজ্জাক রঁদনা নাঠ্য-পাত্র রঁনাযরঁ শ্বছি। ভগজোগনী, গাছ, সূর্য-চন্দ্ব শ্বা কন্পনা সভ মন্বষ্যক সমস্যা বুঁঝযরাঁক উঁপকবণ মাত্র নহি, সঁরাদক সক্রিয সহভাগী রঁনৈত শ্বছি। কম উঁপকবণমে দৃশ্য পবিরর্তন, রাঁগ্যপূর্ণ প্রশ্নোত্তব, গীত শ্বা সামূহিক দেহগত ক্রিযা একব মঁচীয সামর্থ্য শ্বছি। শ্বাবম্ভক খোঁখীসঁ শ্বন্তিম তান ধবি ধ্বনিক সঁবচনা তথা রীযাক মাধ্যমে ভযক প্রতিনোম বচনাক রিশৈষ কার্য্যাম্মক উঁপনদ্বি শ্বছি।

একব সীমাসভ সেহো স্পগ্ন শ্বছি। রৈছ্রানিক ভাষা কিছু ঠাম কপক শ্বা তথ্যক রীচ শ্বনুব নহি কবৈত; জনরাম্ন পবিরর্তন, রাম্ন প্রদূষণ, রন-রিনাশ শ্বা ঙঁর্জা-দগ্গতাক সমস্যা পবস্পব সম্বন্ধ হোওতহুঁ সমান নহি। কিছু পাত্র প্রকাব-চবিত্র বহি জাওত শ্বছি, ম্নানকব রাজিন্নক শ্বান্তবিক রিস্তাব কম শ্বছি। শ্বন্তিম উঁত্তব পহিনেসঁ নির্ধাবিত বহরাঁক কাবণ দর্শকক সক্রিয শ্বসহমতিক স্থান সীমিত শ্বছি। পর্যারবণীয ন্যায, শ্বার্থিক রাঁধা শ্বা সঁস্থাগত উঁত্তবদাযিন্নক প্রশ্ন শ্বাবম্ভিক ছুখক প্রসঁগমে খুনৈত শ্বছি, ম্বদা শ্বন্তিম প্রতিছ্রামে পূর্ণ রিস্তাব নহি পরৈত শ্বছি। এহি সীমাসভকেঁ চিন্বরঁ শ্বানোচনাক দাযিন্ন শ্বছি, নাঠকক উঁপনদ্বিক নিষেধ নহি।

নিগ্নর্ষতঃ ঙা নাঠক রাঁন জনরাম্ন-চেতনাক একঠা সঘন মৈথিনী বঁগ-পাঠ শ্বছি, জাহিমে পাবিস্থিতিক সম্বন্ধক রোঁধ ভাষা, দেহ, ধ্বনি শ্বা প্রত্যগ্ন সম্বোধনক মাধ্যমে বচন জাওত শ্বছি। একব মহত্ত্ব কেরন পর্যারবণ রঁচাযরাঁক সন্দেশ নহি, রবন্ রিছ্রানক শ্বাম্নোনোচনা, কন্পনাক স্থানীযকবণ শ্বা দর্শকক সম্ভারিত সহভাগিতা শ্বছি। 'ছূ' সঁ 'ছী' ধবি শ্বন্তিম রাচিক যাত্রা জীরনক স্থাযিন্নক দারা নহি, জীরন স্ববগ্গিত বখরাঁক সামূহিক সঁকন্প শ্বছি।

শৌধ-সন্দর্ভ

[১] ঠাকুব, গজেন্দ্ব। 'ভহ জাএরঁ ছূ'। বঁগ-সঁগম : নওঠা মৈথিনী নাঠক শ্বা তকব শ্বঁগ্রেজী বঁগমঁচীয কপান্তব। রিদেহ, সঁম্বও সঁস্কবণ ২০২৬, মৈথিনী মূন, পৃ. ৬৭–৭২। মূন নাঠ্যপাঠ, মঁচ-নির্দেশ শ্বা চযনিত চিত্র।

[২] INFLIBNET, e-PG Pathshala. “Natyashastra and Rasa” তথা “Abhinaya.” Comparative Indian Drama / Indian Literary Criticism and Theory. https://ebooks.inflibnet.ac.in/engp09/chapter/comparative-literature-drama-in-india/ ; https://ebooks.inflibnet.ac.in/engp11/chapter/abhinaya/ (নাট্যশাস্ত্রীয ঋরধাবণাক শৈক্ষিক রিরেচন)।

[৩] Jana Natya Manch. “The Street Actor and the Audience.” Google Arts & Culture, চিত্র-ঋভিনেখ। https://artsandculture.google.com/story/awXBx5aAoRYA8A

[৪] Sahapedia. “Jana Natya Manch and Street Theatre.” Sudhanva Deshpande কেব ২০১৬ক সাক্ষাত্কোব। https://www.sahapedia.org/jana-natya-manch-and-street-theatre

[৩] Boal, Augusto. Theatre of the Oppressed. Pluto Press. প্রকাশকক পবিচয, দর্শক-ঋভিনেতা সম্বন্ধী সিদ্ধান্ত। https://www.plutobooks.com/product/theatre-of-the-oppressed/

[৬] May, Theresa J. “Kinship and Community in Climate-Change Theatre: Ecodramaturgy in Practice.” Journal of Contemporary Drama in English, 10(1), 2022, 1–19. নেখকক উঁপনব্ধ সাবাংশ ঋা নেখ-পবিচয। https://theresajmay.com/publications/articles

[৭] May, Theresa J. “Climate Theatre.” The Cambridge Companion to Literature and Climate. ঋধ্যাযক প্রকাশকীয সাবাংশ। https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-companion-to-literature-and-climate/climate-theatre/EE809F59FA80D86DAC6D1F8C914C284E

[৮] Woynarski, Lisa. Ecodramaturgies: Theatre, Performance and Climate Change. Palgrave Macmillan, 2020. প্রকাশকীয পবিচয। https://doi.org/10.1007/978-3-030-55853-6

[৯] IPCC. Climate Change 2023: Synthesis Report. Summary for Policymakers. https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/summary-for-policymakers/

[১০] National Geographic Education. “Bioluminescence.” https://education.nationalgeographic.org/resource/bioluminescence/ ; NASA Science. “Moonlight.” https://science.nasa.gov/moon/moonlight/ (জৈরদীপ্তি ঋা পবাবর্তিত প্রকাশক ভেদ)।

[১১] Lewis, Sara M., et al. “A Global Perspective on Firefly Extinction Threats.” BioScience, 70(2), 2020, 157–167. শোধ-সাবাংশ। https://doi.org/10.1093/biosci/biz157

[১২] Seymour, R. S., and P. Schultze-Motel. “Physiological Temperature Regulation by Flowers of the Sacred Lotus.” Philosophical Transactions of the Royal Society B, 353, 1998, 935–943. https://doi.org/10.1098/rstb.1998.0258

[১৩] OpenStax. Concepts of Biology, 5.1 “Overview of Photosynthesis” তথা 5.3 “The Calvin Cycle.” https://openstax.org/books/concepts-biology/pages/5-1-overview-of-photosynthesis ; https://openstax.org/books/concepts-biology/pages/5-3-the-calvin-cycle

[১৪] Palanna, R. M. “Eucalyptus in India.” FAO, উঁপনষ্ঁ রিরেচন।

https://www.fao.org/4/ac772e/ac772e06.htm

[১৩] UNESCO. Greening Curriculum Guidance: Teaching and Learning for Climate Action, 2024.

https://www.unesco.org/en/articles/greening-curriculum-guidance-teaching-and-learning-climate-action

[১৬] Turner-King, Rachel, and Bobby Smith. “Confronting the Messy Complexities of the Climate Crisis through Drama Education and Applied Theatre.” Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance, 29(2), 2024. সম্পাদকীয নিরঁন্ধ। https://doi.org/10.1080/13569783.2024.2352116

[১৭] “Maithili Naach: A Need for Redrawing the Boundary.” Tribhuvan University, শৌধ-প্রৱঁন্ধক খভিলেখ খ্বা সাবাঁশী। https://elibrary.tucl.edu.np/items/41253398-0c3d-4a39-b344-dc95c6f5b1b9

[১৮] “The ‘Indescribable Country’: Locating Mithila between Bengal and the Hindi Heartland in Raghunandana Das’s Mithilānāṭaka.” Australian National University, শৌধ-প্রকাশৌন খভিলেখ খ্বা সাবাঁশী।

https://researchportalplus.anu.edu.au/en/publications/the-indescribable-country-locating-mithila-between-bengal-and-the/

[১৯] U.S. Food and Drug Administration. “Laser Toys: How to Keep Kids Safe.”

https://www.fda.gov/consumers/consumer-updates/laser-toys-how-keep-kids-safe

১.২৪. গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰ- দানৱীৰ দধীচি: জ্ঞানদান, প্ৰতিজ্ঞা আ সহক ৰংগমঁচ: গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰক নাটকক বিস্তৃত সাহিত্যিক এৱঁ ৰংগমঁচীয় সমীক্ষা

দানৱীৰ দধীচি

জ্ঞানদান, প্ৰতিজ্ঞা আ সহক ৰংগমঁচ

গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰক নাটকক বিস্তৃত সাহিত্যিক এৱঁ ৰংগমঁচীয় সমীক্ষা

ৰংগ-সঁগম : নাট্য-সমীক্ষা শৃঁখলা • ২

১. দানক নৱ অৰ্থ : জ্ঞান, প্ৰতিজ্ঞা আ সহ

গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰক ‘দানৱীৰ দধীচি’ তীন দৃশ্যক ৰাঁন নাটক অছি, মুদা একৰ মূল দ্বন্দ্ৱ কেৱল দেৱতা আ অসুৰক যুদ্ধ নহি। পহিল দৃশ্য জ্ঞান প্ৰাপ্ত কৰৱাঁক ওচ্ছা আ জ্ঞান পৰ অধিকাৰ জমযৱাঁক ওচ্ছাক অন্তৰ উদ্ঘাটিত কৰৈত অছি; দোসৰ দৃশ্য জ্ঞান ৰাঁটৱাঁক নৈতিক জোখিমকেঁ শৰীৰ আ শল্যক্ৰিযাক মাধ্যমসঁ দৃশ্য ৰঁনৱৈত অছি; তেসৰ দৃশ্য সত্তা দ্ৱাৰা জ্ঞানক উচিত উপযোগক প্ৰশ্ন উঠৱৈত অছি। এহিমে মহৰ্ষি দধ্যাঙ আথৰ্ৱন দধীচি অপন বিচাৰ আ প্ৰতিজ্ঞাক প্ৰতি নিষ্ঠাক কাৰণ সঁকটমে পড়ৈত ছথি। ওন্দ্ৰ পহিনে জ্ঞানক আকাঁক্ষী, তকৰ ৰাঁদ জ্ঞানক নিষেধকৰ্তা, ফেৰ অপৰাধ স্ৱীকাৰ কযনিহাৰ শিষ্য আ অন্ততঃ সঁকটগ্ৰস্ত সমাজক প্ৰতিনিধি ৰঁনৈত ছথি। আশ্ৱিনৌ এহন শিষ্য ছথি জে বিদ্যাক মূল্য অপন সেৱাসঁ প্ৰমাণিত কৰৱাঁক দাৱা কৰৈত ছথি আ গুৰুক ৰক্ষাক নেন উপায প্ৰস্তুত কৰৈত ছথি। ঈ ত্ৰিকোণ নাটকক দাৰ্শনিক সঁঘৰ্ষকেঁ ক্ৰিযাত্মক ৰূপ দৈত অছি। [১]

‘দানৱীৰ’ শব্দ স্ৱনিতে দধীচিক অস্থিদানক প্ৰচলিত পৌৰাণিক কথা স্মৰণ হোওত অছি। নাটক এহি পূৰ্ৱপৰিচযকেঁ অপন অৰ্থ-নিৰ্মাণক আধাৰ ৰঁনৱৈত অছি, মুদা ওকৰ অপেক্ষাকেঁ উনটি দৈত অছি। এতয দধীচি অপন মূল শৰীৰ হাগি মৃত্যু প্ৰাপ্ত নহি কৰৈত ছথি। আশ্ৱিনৌক সহযোগসঁ ও পুনঃ স্ৱশৰীৰমে দেখন জাওত ছথি। অন্তিম যুদ্ধক প্ৰসঁগমে ও অশ্ৱমস্তকক স্থান ৰঁতৱৈত ছথি। সূত্ৰধাৰ স্পষ্ট ৰূপেঁ কহৈত ছথি জে দান দেহক নহি, জ্ঞান, প্ৰতিজ্ঞা আ সহক ৰক্ষাক ভেল। এহিসঁ দান শব্দক ভৌতিক অৰ্থক ৰঁদলা জ্ঞানসম্বন্ধী আ নৈতিক অৰ্থ প্ৰধান ৰঁনৈত অছি। দানক পাত্ৰ কেৱল প্ৰাপ্তকৰ্তা নহি, অপিতু জ্ঞানক ভৱিষ্য সেহো অছি।

नाटकक विशिष्टता ई जे ओ सहज वक्ता बनबाक लेल मृत्युकेँ अनिवार्य नहि मानैत अछि। साहस आ जीवित बहि शिक्षा देबाक सम्भावना परस्पर विरोधी नहि छथि। ध्यान-दर्शक लेल एहि अर्थक विशेष महत्त्व अछि। त्यागक महिमामण्डन आत्मपीड़ाक महिमामण्डनमे परिणत नहि हो; प्रतिज्ञाक निर्वाह विवेक, सहयोग आ जीवनवक्ताक संग सम्भव हो—ई नाटकक भीतरसँ निकलैत एकटा महत्त्वपूर्ण व्याख्या अछि। तथापि नाटक स्वयं ज्ञानक पात्रता निर्धारित करबाक अधिकार गुरुक हाथमे रखैत अछि। एतय स्वतन्त्र ज्ञान आ योग्यताक शर्तक बीच सूक्ष्म तनाव अछि, जे आलोचनाक केन्द्र बनबाक चाही।

१.१ पाठाधार आ अध्ययनक मर्यादा

एहि अध्ययनक प्राथमिक आधार ‘वंग-संगम’क मैथिली मूल, मुद्रित पृ. ९२–१०४, विशेषतः पृ. ९३–१०३क मंच-सज्जा, संवाद, छओ चित्र आ अन्तिम सूत्रधारक वक्तव्य अछि। पोथीक आवम्भिक अनुक्रममे नाटकक आवम्भ पृ. ८९ निर्दिष्ट अछि, मुदा परीक्षित प्रतिमे वास्तविक शीर्षक पृ. ९२ पर अछि। ताहि कारण उद्धरणक संग वास्तविक मुद्रित पृष्ठ देल गेल अछि। दृश्य-विश्लेषणमे मूल पाठमे विद्यमान क्रिया आ समीक्षकक व्याख्या अलग राखल गेल अछि। वैदिक मन्त्र, उपनिषद्, सायणक भाष्य आ भागवत पुराणक प्रसंग नाटकक ऐतिहासिक प्रमाण नहि, ओकर अन्तर्पाठक परीक्षणक आधार छथि। उपलब्ध ऑनलाइन पाठ वा प्रकाशकीय विवरणसँ समर्थित विन्दु मात्र ग्रहण कएल गेल अछि; सम्पन्न मंचन अथवा दर्शक-अध्ययनक प्रत्यक्ष अभिलेख उपलब्ध नहि अछि।

२. वैदिक आ पौराणिक अन्तर्पाठ : स्रोतक स्तर

२.१ ऋग्वेदमे दधाञ्च आ अश्वमस्तक

ऋग्वेद १.११६.१२ मे अश्विनौक कार्यक प्रशंसाक क्रममे दधाञ्च आथर्वण द्वारा घोड़ाक मस्तकसँ मधु बतयबाक उल्लेख अछि। ऋग्वेद १.११७.२२ मे अश्विनौ द्वारा अश्वक मस्तक लगयबाक आ सहनिष्ठ दधाञ्च द्वारा मधु प्रकट करबाक प्रसंग भेटैत अछि। ई मन्त्रसभ संक्षिप्त स्तुतिपरक काव्यक अंश छथि; ओ सभ वर्तमान नाटकक समस्त संवाद, घटनाक्रम अथवा पात्रक मनोवैज्ञानिक परिवर्तनक पूर्ण कथा नहि दैत छथि। विन्सनक अनुवाद आ सायणक भाष्याक उपलब्ध अंशमे मन्त्रक संग अधिक विस्तृत आख्यान जोड़ल गेल अछि। [२–४]

नाटक एहि ऋचासभक संकेतकेँ क्रमबद्ध रंगक्रियामे बदलैत अछि। अतिथिक प्रतिज्ञा, इन्द्रक धमकी, आश्विनौक सेवा, वैद्यक उपाय, शल्यक्रियाक संकेत आ इन्द्रक पश्चात्ताप—सभ मिलि एकटा सुसंगत नैतिक कथा बनबैत अछि। मन्त्रक संक्षिप्त कथासंकेतसँ पूर्ण नाटकीय कथानक बनयबाक लेल लेखककेँ कारण-कार्य सम्बन्ध निर्मित करय पड़ैत अछि। एतय प्राचीन मन्त्रक पुनरुक्ति नहि, पुनर्सर्जन अछि।

२.२ अस्थि आ अश्वमस्तक : ऋग्वेद १.८४क पाठभेद

नाटकक अन्तिम व्याख्याक परीक्षणमे ऋग्वेद १.८४.१३–१४ विशेष आवश्यक अछि। पहिल मन्त्रमे ‘इन्द्रो दधीचो अस्थभिः’ कहि दधीचीक अस्थिक उल्लेख कएल गेल अछि। दोसर मन्त्रमे अश्वक शिरक खोज आ शर्यणावत्मे ओकर प्राप्तिक कथन अछि। एहिसँ अस्थिक उल्लेख मात्र उत्तरवर्ती परम्परामे आयल से निष्कर्ष नहि निकालल जा सकैत अछि। तथापि दुनू ऋचाकेँ एक संग पढ़ि अश्वमस्तकक अस्थिसँ विजयक कथा व्याख्यायित करबाक परम्परा विद्यमान अछि; सायण-सम्बद्ध भाष्यक उपलब्ध अनुवादमे एहि प्रकारक सम्बन्ध स्पष्ट देखाइत अछि। [७–६]

महत्त्वपूर्ण भेद अस्थिक उल्लेख आ ऋषिक स्वेच्छा-सहित सम्पूर्ण देहदानक विकसित आख्यानक बीच अछि। पहिलक वैदिक आधार अछि; दोसरक विस्तृत कथा भागवत परम्परामे उपलब्ध अछि। नाटक एहि दुनूक बीच भेदक परीक्षण अछि। ओकर सूत्रधारक ‘अर्थकेँ अनर्थ’ कथन एहि पक्षक तीव्र काव्यात्मक घोषणा अछि, मुदा एकरा सर्वमान्य ऐतिहासिक निर्णय मानि लेब उचित नहि। ऋग्वैदिक पाठ स्वयं बहुअर्थक आ अनुष्ठानपरक काव्य अछि; व्याख्यापरम्परा ओहि अर्थक परत सभ खोलैत अछि। नाटकक सफलता ओहि भेदकेँ प्रश्नक रूपमे जीवित करबामे अछि, नहि एककेँ निष्कर्षक निर्विवाद सिद्धि करबामे।

२.३ बृहदारण्यक उपनिषदक मधुविद्या

बृहदारण्यक उपनिषद् २.७ मधु-ब्राह्मणमे पृथ्वी सहित विविध सत्तासभक परस्पर मधुरूप सम्बन्धक वर्णन करैत अछि। एकर दार्शनिक परिप्रेक्ष्यमे आत्मा आ ब्रह्मक सम्बन्धक प्रतिपादन अन्तर्निहित अछि। २.७.१६–१७ मे दध्यङ् आथर्वण, अश्विनौ आ अश्वमस्तक द्वारा मधुक उपदेशक ऋग्वैदिक मन्त्र उद्धृत छथि। [७] नाटकक दोसर दृश्यक कथन—धरा सभ पदार्थक हेतु मधु आ सभ पदार्थ ओकरा हेतु मधु—ओहि अनुपाठक नाटकीय रूपान्तर अछि।

मूल दार्शनिक प्रतिपादन आ आधुनिक नैतिक निष्कर्षमे अन्तर अछि। नाटक परस्पर मधुरूपतासँ सेवा, अहंकार-त्याग आ मनुष्यकेँ केवल साधन नहि बुझबाक सिद्धान्त निकालैत अछि। उपनिषदक ब्रह्मविद्याकेँ केवल सामाजिक परोपकारक सूत्र मानि देब ओकर तत्त्वमीमांसात्मक विस्तारकेँ संकुचित करत। मुदा बाल नाटकमे दार्शनिक अमूर्ततकेँ अनुभवगम्य बनेबाक लेल ई अर्थान्तरण सार्थक अछि। एकटा कठिन चिन्तनकेँ संवादक नैतिक परिणतिसँ जोड़ि देल गेल अछि; दर्शक पहिने इन्द्रक स्वार्थ देखैत अछि, तखन परस्पर उपकारक अर्थ सुनैत अछि। सिद्धान्त आ दृश्य एक-दोसराक व्याख्या करैत छथि।

२.४ भागवत परंपरामे देहदानक विकसित कथा

श्रीमद्भागवत ६.९.५१–५४ मे देवतासभकेँ दधीचक देह प्राप्त करबाक निर्देश आ आश्विनौक दानप्राप्तिक पूर्वकथा देल अछि। ६.९.५२ मे ज्ञानदक धमकी, अश्वमस्तक स्थापित करब आ पुनः मूल मस्तक लगयबाक कथानक सेहो भेटैत अछि। ६.१०.२–१२ मे ऋषिक देहदान सम्बन्धी नैतिक वार्तालाप आ देहत्याग तथा ६.१०.१३–१४ मे विश्वकर्मा द्वारा ऋषिक अस्थिसँ वज्र बनाओल जएबाक उल्लेख अछि। [৮–৯] अतः परंपरा अश्वमस्तक-कथाकेँ पूर्णतः लोप नहि करैत अछि; ओकरा शरीरदानक वृहत् आख्यानक भीतर स्थान दैत अछि।

ई भेद नाटकक संरचनाकेँ बुझबाक लेल आवश्यक अछि। मैथिली मूलमे दधीची दानदाता आ जीवित ऋषि रूपेँ अन्तिम दृश्य धरि उपस्थित छथि। भागवतक विकसित कथा देहत्याग आ परहितक प्रश्नकेँ केन्द्र बनबैत अछि। दूनूक अपन नैतिक व्याकरण अछि। नाटक वैदिक संकेत आ भाषाक एक व्याख्यापरम्पराकेँ चुनि दानदानक आधुनिक अर्थ विकसित करैत अछि। भागवतकेँ केवल भ्रान्ति कहि अस्वीकार करबासँ ओकरा भीतरक परोपकार-विमर्श छूटि जाइत अछि। स्रोतक भिन्न साहित्यिक प्रयोजनक मान्यता आलोचनाकेँ समृद्ध बनबैत अछि।

३. प्रथम दृश्य : अतिथि, प्रतिष्ठा आ दानक पात्रता

३.१ आश्रमक शान्तिक भीतर अनुपस्थिति (पृ. ९४–९७)

सूर्योदय, परबक प्रभावसँ सूर्य दिशि झुकैत फूल, यज्ञक धुआँसँ मलिन पात आ दधीचीक दृष्टिमे अनुपस्थिति—एहि चारि संकेतसँ आरम्भिक दृश्य बनल गेल अछि। प्रकृतिक प्रकाश बाहरी शान्ति दैत अछि, मुदा महर्षि योग्य दानग्रहीताक प्रतीक्षामे छथि। एतय प्रकृतिक सौन्दर्य पात्रक मानसिक शान्तिक सबल प्रतिबिम्ब नहि अछि; दानक उपलब्धता आ ओकर समुचित संप्रेषणक अभावक अन्तर उद्घाटित करैत अछि। धुआँ शान्त आश्रमक छविमे एकटा क्षीण असंगति जोड़ैत अछि, जकर अधिक तीव्र प्रतिरूप अन्तिम यज्ञ-दृश्य मे भेटैत अछि।

कुलपति दस सहस्र छात्रक नाम, गाम आ कार्यसँ परिचित कहल गेल छथि। ई विवरण दधीचीक शैक्षिक गरिमा आ स्मृतिशक्तिक साहित्यिक अतिशयोक्तिक रूपमे पढ़ल जा सकैत अछि; एकरा प्राचीन गुरुकुलक छात्र-संख्या सम्बन्धी ऐतिहासिक आँकड़ा नहि मानल जा सकैत अछि। मंचीय अर्थ ई जे अपरिचित आगन्तुकक प्रवेश वास्तवमे अपवाद अछि। जे शिक्षक अपन छात्रसभकेँ चिन्हैत छथि, हुनकर परिचित वातावरणमे एकटा अनचिन्हार जंघा प्रवेश करैत अछि। नाटकक प्रारम्भिक कौतूहल एहि असामान्य प्रवेशसँ उत्पन्न होइत अछि।

३.२ আশ্বাসনসঁ বাঁধাতা ধবি (পৃ. ৯৩)

অপবিচিত আগন্তুক পহিনে অপন মনোবথ পূর্ণ হোযবাঁক আশ্বাসন মাঁগৈত অছি। এহি এমক উনঠৱ মহত্ত্বপূর্ণ অছি: সামান্যতঃ প্রযোজন ছাত হোওত অছি, তকব বাঁদ স্বীকৃতি দেন জাওত অছি; এতয স্বীকৃতি প্রযোজনসঁ পহিনে নে নেন জাওত অছি। দর্শক তক্োন বুঁমি সকৈত অছি জে অতিথিক রিনযক ভীতব একটা বণনীতিক আগ্রহ অছি। ওন্দ্রবক প্রকট নাম তাহি আগ্রহকেঁ বাজনীতিক রজন দৈত অছি। অতিথিসক্োবক নীতি আ দানক পাত্রতা-নির্ণযক নীতি এক-দোসবাসঁ টকবাওত অছি।

দধীচীক আশ্বাসনক সঁগ মানকব চেতারনী জে ছানদানমে গ্রহীতাক পাত্রতা সেহো দেখন জাওত অছি, এহি তনারকেঁ খুনা বখৈত অছি। জঁ পাত্রতা বাঁদমে নিশ্চিত হোযত, তঁ অগ্রিম প্রতিজ্ঞাক সীমা কী? নাটক এহি সমস্যাক সবন রিধিক সমাধান নহি দৈত অছি; দধীচী অপন রচনক বথার্থ শিক্ষা দেবাঁক রিকন্প চুনৈত ছথি। এহিসঁ ও নিষ্ক্রিয সঁত নহি, দ্বিরিধামে পড়ন নৈতিক নির্ণযকর্তা বনৈত ছথি।

३.३ সুগত কথন আ দর্শকক অতিবিত্ত ছান (পৃ. ৯৩–৯৬)

দধীচী মঁচ পব রিচনিত ঘূমৈত ছথি। মানকব সুগত দর্শক স্বনৈত অছি, মুদা ওন্দ্রব অনস্বনা কবৈত এক দোগ ঠাঢ় বহৈত ছথি। ও নাটকীয রারস্থা দর্শক আ পাত্রক ছানমে অন্তব পৈদা কবৈত অছি। দর্শক জানি জাওত অছি জে ওক ওন্দ্রবকেঁ অনধিকাবী বুঁমৈত ছথি, মুদা প্রতিজ্ঞাক কাবণ শিক্ষা দেতাহ। ওন্দ্রবকেঁ ও আন্তবিক সঁঘর্ষ প্রত্যক্ষ ছাত নহি অছি। অতঃ তকব বাঁদক অপমান-বোঁধ আ ধমকী দর্শকক নেন অধিক অর্থপূর্ণ হোওত অছি।

সুগতক অভিনযমে দীর্ঘ দার্শনিক রওরাক বঁদনা চানিক পবিরর্তন, ঠহবার, দৃষ্টি আ সুবক নীচ হোযব দ্বরিধাকেঁ অভিব্যাও কহ সকৈত অছি। দধীচীকেঁ ওন্দ্রবক উপস্থিতি বীচ অপন অন্তঃকবণক আরাজ স্বনবাঁক সময চাহী। মঁচ পব দূবী ওহি নৈতিক অন্তবক দৃশ্য কপ হোওত অছি। সুগত সমাপ্ত ভেনা পব দর্শকক নগ একটা প্রশ্ন বঁচৈত অছি—কী রচন নিভযবাঁক নেন জোখিমপূর্ণ ব্যাক্তি কেঁ ছান দেব উচিত অছি? ও প্রশ্ন পহিন দৃশ্যক নাটকীয শক্তি অছি।

३.४ মধু-রিষক কপক আ ওন্দ্রবক আহত অভিমান (পৃ. ৯৬)

দধীচী মধুরিদ্যা বুঁমবৈত ভোগক আকর্ষণকেঁ ফূনক বীচ সাঁপক উপমাসঁ দেখবৈত ছথি। মধু জখন স্বার্থী হাথমে পড়ৈত অছি, রিষ বনি সকৈত অছি—এহি কথনমে ছানক পবিণাম ওকব প্রযোগকর্তাক নৈতিক অরস্থাসঁ জুড়ৈত অছি। ওন্দ্রবক তননামে কক্কবক উন্নেখ ওন্দ্রবক পদাভিমানকেঁ আহত কবৈত অছি। উপদেশক ভীতব এহন ভাষিক আক্রমণক কাবণ ওন্দ্রব কেরন ছান গ্রহণ নহি কবৈত ছথি, অপন অপমানক অনুভব সেহো কবৈত ছথি।

समीक्षात्मक दृष्टिसँ प्रश्न उठैत अछि जे दधीची शिक्षा देबाक क्रममे जँ अधिक संवादपरक भाषा चुनितथि तँ छात्रक प्रतिक्रिया भिन्न होइत की? नाटक गुरुकेँ आदर्श मानैत अछि, मुदा कठोर ताड़ना गुरुक संप्रेषण-शैली पर सेहो प्रश्न उठबैत अछि। ई प्रश्न मानवक सहनशीलताकेँ अस्वीकार नहि करैत; ज्ञानदानक सफलतामे ग्रहीताक ग्रहणशीलताक संग सहायक वाणी सेहो महत्त्वपूर्ण अछि। छात्र एकरे वाक्यमे अपन प्रतिशोधक नियम घोषित करैत छथि—'ज्ञान पर पड़ल तमस सरल लगैत।' एहि बिन्दु पर पहिल दृश्य एकटा खुजल संकेत छोड़ैत अछि; धमकी आगाँक घटनाक पूर्वसंकेत अछि।

४. दृश्य दू : पात्रता, क्रियाशीलता आ सत्ता परिवर्तन

४.१ अश्विनीक आगमन : सेवाक प्रमाण (पृ. ९७–९८)

दोसर दृश्य पहिल दृश्यक संरचनाकेँ दोहरबैत ओकर अर्थ बदलैत अछि। फेर दू आगन्तुक ज्ञान माँगैत छथि, मुदा एहि बेर ओ अपन पात्रताक कारण पहिनहिसँ बतबैत छथि। अश्विनी हिंसा आ भोग छोड़बाक, पीड़ित लोकक उपचार करबाक आ चारल मुनिक उपकार करबाक कथन करैत छथि। छात्र द्वारा सोमपानसँ रक्षित कयल गेलाक बादो प्रतिशोध नहि लेलाक दाबी मानवका नैतिक दृष्टिसँ छात्रक प्रतिलोम बनबैत अछि। नाटकक वाक्य 'सेवा तमसा पात्र बनबैत, पद नहि' एहि दृश्य आ नाटकक एक प्रमुख सूत्र अछि।

प्राचीन अश्विन-सम्बन्धी उपचार आ सोमपानक आख्यानक उल्लेख पात्रक पूर्वचरितक रूपमे आयल अछि। वर्तमान दृश्य ओहि सभ उपचारकेँ मंच पर सम्पन्न नहि करबैत अछि। ई कथन वर्तमान ज्ञान-याचनाक प्रेरणा आ पात्रक विश्वसनीयताक साधन अछि। मानवक साधारण वस्त्र आ हाथक औषधि, छात्रक योद्धा-वेशसँ भिन्न दृश्यभाषा बनैत अछि। बान-दर्शक पदक चमक आ सेवाक उपयोगिताक अन्तर प्रत्यक्ष देख सकैत अछि।

४.२ ज्ञानक लोपक भय बनाम शरीरक क्षणभंगुरता (पृ. ९८)

दधीची छात्रक धमकी स्मरण करैत छथि; तथापि ब्रह्मविद्याक लोप होयब स्वीकार नहि करैत छथि। पहिल दृश्य मे ओ प्रतिज्ञाक कारण छात्रकेँ ज्ञान देने छलथि; दोसरमे ओ विद्याक संरक्षणक कारण अश्विनीकेँ ज्ञान देब चाहैत छथि। एतय सत्यक निर्वाह केवल निजी वचनक पालन नहि, सार्वजनिक उत्तरदायित्वमे विस्तृत होइत अछि। दधीचीक कथन शरीरक क्षणभंगुरताकेँ दार्शनिक आधार बनबैत अछि।

ई प्रसंगक अर्थ नाटकक अन्तिम सफल जीवनदानक संग पढ़बाक चाही। ऋषि अपन स्वरक्षासँ बेसी ज्ञानक चिन्ता करैत छथि, मुदा अश्विनी मानवक जीवनकेँ उपेक्षणीय नहि मानैत छथि। दधीची आ अश्विनीक नैतिकता मिलि एक-दोसराक सीमा पूर्ण करैत अछि। ज्ञानदाताकेँ जीवित रखब ज्ञानक सतत संचार लेल आवश्यक अछि। अतः दानशीलताक आदर्श शीलताक संग देखभालक आदर्श सेहो अछि।

৪.২ অশ্ৱমস্তক : অসম্ভৱক বঁগমঁচীয সম্ভাৱনা (পৃ. ৯৮–৯৯)

আশ্ৱিনৌক প্রস্তাৱ মিথকীয আশ্চর্যক কেন্দ্ৰ অছি। মূল পাঠমে শৈলী-সজ্জাক সঁকেত, মঁচক আৱাঁজাহী, অর্ধ-অন্ধাৱ আ অধখসল পৰদা দ্বাৰা শৰীৰক ৰূপপৰিৱর্তন দেখাওল গেল অছি। ঞ নাট্ঠকীয কল্পনা অছি, চিকিৎসা-ৱিজ্ঞানক ৱাস্তৱিক দাৱা নহি। মঁচ পৰ অসম্ভৱ শাৰীৰিক পৰিৱর্তনক ৱিশ্ৱসনীযতা প্রভাৱ অন্ধকৰণসঁ নহি, অভিনেতা, মুখৌঠা, প্রকাশ আ দর্শকক কল্পনাক সঁযোগসঁ ৱঁনৈত অছি। দৃশ্য-নির্দেশ সূৰ্য গৰিমা আ সাঁকেতিকতাক আগ্রহ কৰৈত অছি।

মূল পৰদাক নয মহত্ত্ৱপূর্ণ অছি। পূর্ণ পৰ্ঠাক্ষেপ ভেলাসঁ সমযক টুটল হোযত; অধখসল পৰদা দর্শককেঁ পৰিৱর্তনক প্রক্রিযা আ ওকৰ পৰিণামক বীচ এক ছোট ৰহস্যময অন্তৰাল দৈত অছি। ঘোড়াক মস্তকক দৃশ্য যদি অত্যধিক হাস্যজনক ভঃ জাএ তঁ নৈতিক সঁকটক ৱজন ঘটি সকৈত অছি; অত্যধিক যথার্থৱাদী হিঁসাসঁ ৱাঁল নাট্ঠকক উদ্দেশ্য ৱিচলিত হোযত। অশ্ৱমস্তককেঁ গৰিমাময মুখাভিনয, প্রতীকাত্মক আকৃতি আ পৰিচিত ঋষি-স্ৱৰ দ্বাৰা সম্ভৱ ৱঁনাওল জা সকৈত অছি। দধীচীক ৱাণী সমান ৱহৱ মন্ত্ৰ্যাক ৱাঞ্জিত আ জ্ঞানক সাতত্যক সঁকেত হোযত।

৪.৪ মধুৱিদ্যাক বঁগক্রিযা (পৃ. ৯৯)

অশ্ৱমস্তক ধাৱণ কএ দধীচী ধৰতী আ সভ পদার্থক পাৰস্পৰিক মধুৰূপতা, সূর্যক তেজ, চন্দ্ৰমাক প্রকাশ, জ্ঞানক উদয আ অজ্ঞানমে ৰস্সীকেঁ সাঁপ বুঝৱাক উদাহৰণ তথা ৰথক নেমি-অৰক উপমা দৈত ছথি। ঞ সভ উদাহৰণ অমূর্ত ব্ৰহ্মৱিদ্যাক দৃশ্যাত্মক সম্ভাৱনা খোলৈত অছি। ৰস্সী-সাঁপক ভেদ দৃষ্টিক ভ্ৰম আ জ্ঞানক সঁশোধনক স্ৱলভ উদাহৰণ অছি; ৰথক নেমি আ অৰ সম্পূর্ণতা তথা অঁশক সম্বন্ধ বুঝৱৈত অছি। দধীচী জ্ঞানকেঁ গ্রহীতাক ৱর্চস্ৱক সাধন নহি, সম্বন্ধক ৱোধ ৱঁনৱৈত ছথি।

এহি সঁৱাদক সৌন্দর্য একৰ ৱৈচাৱিক সঘনতামে অছি, মুদা ৱাঁল নাট্ঠকক মঁচ পৰ দীর্ঘ উপদেশ শ্রোতা পৰ শঙ্কক ভাৱ ৱঁঢ়া সকৈত অছি। দৃষ্টান্তক বীচ ছোট মৌল, হাথক সঁকেত অথৱা শিষ্যাক প্রতিক্রিযা অভিনযমে ঠাম পৰৈত তঁ ৱোধক যাত্রা ক্রমশঃ খুলৈত। মূল পাঠমে আশ্ৱিনৌক শিক্ষা-গ্রহণক অপেক্ষা ঋষিক ৱঅৱা প্রধান অছি; অভিনেতাক প্রতিক্রিযাত্মক অভিনয এহি অসন্তুলনকেঁ কম কঃ সকৈত অছি।

৪.৬ ধমকীক পূর্ণতা আ ওকৰ ৱিফলতা (পৃ. ৯৯)

ওন্দ্ৰক প্রৱেশ পহিল দৃশ্যক উদ্ঘোষণাক পৰিণতি অছি। কোলাহলক ৱাঁদ ওন্দ্ৰ প্রহাৱ কৰৈত ছথি; ঋষিক অশ্ৱমস্তক কাটল জাওত অছি; ৱাঁদমে আশ্ৱিনৌক উপাযসঁ মূল শৰীৰ পুনঃ দেখাওত অছি। এতয নাট্ঠকীয ৱিডম্বনা অছি: ওন্দ্ৰ ৱাঁহ্য ৰূপ পৰ অধিকাৰ স্থাপিত কঃ সকৈত ছথি, মুদা জ্ঞানকৰ নিষেধ ৱিদ্যাক সঁচাৰ ৱোকি নহি সকৈত অছি। দর্শক উপায জালৈত অছি, তাহি কাৱণ প্রহাৱক অর্থ কেৱল ভয নহি; প্রতীক্ষাৱত জ্ঞানক ৱঁচাৱক পৰিণাম সেহো অছি।

এহি দৃশ্যকেঁ নৃশংস প্ৰভাৱক প্ৰদৰ্শন ৱঁনেৱাঁক কোনো আৱশ্যকতা নহি অছি। নাটকক হেতু নিৰ্ণায়ক তথ্য ই জে ধমকী সাকাৱ ভেল, তথাপি গুৰু আ ছাত্ৰ দুনূ ৱঁচল। প্ৰকাশক পৰিৱৰ্তন, ধ্বনি আ সামূহিক প্ৰতিক্ৰিয়া পৰ্যাপ্ত ভহ সংকেত অছি। এহি ৱিন্দু পৰ করুণ আ ভয়ানকক সম্ভাৱনা অদ্ভুত আ ৱীৱতামে ৰূপান্তৱিত হোঞত অছি।

৪.৬ ইন্দ্ৰক পশ্চাত্তাপ : ৱঁদনৈত শিষ্য (পৃ. ৯৯–১০০)

অগিনা প্ৰৱেশমে ইন্দ্ৰক হাথ কাঁপৈত অছি, মুঁহ নতকল অছি। পহিল দৃশ্য মে জে ৱঁজ্ৰ আ অধিকাৱক গৰ্ৱ ছল, আৱঁ সএহ ৱঁজ্ৰ অস্থিৰ হাথমে অছি। ক্ষমকৰ স্বীকাৱোক্তি—ছাত্ৰক ৱধ্যা কৱৱাঁক নাম পৰ ছাত্ৰক হত্যা কৱহ গেল ছলঙ্কঁ—নাটকক চৰিত্ৰ-পৰিৱৰ্তনক শিখৰ অছি। দৰ্শক কেৱল পৰাজিত খলনায়ক নহি দেখৈত অছি; অপন কাজক নৈতিক অৰ্থ ৱুঁঝনিহাৱ ব্যক্তি দেখৈত অছি।

দধীচী অপৰাধ আ পশ্চাত্তাপ দুনূকেঁ স্বীকাৱ কৱৈত ছথি। ও ইন্দ্ৰক অপৰাধকেঁ ভুলা দেৱাঁক ৱঁদনা ছাত্ৰকেঁ অধিকাৱ নহি, সেৱা ৱঁনয়ৱাঁক নিৰ্দেশ দৈত ছথি। ক্ষমাক ই ৰূপ অপৰাধক ঔচিত্য সিদ্ধ নহি কৱৈত অছি। তথাপি পশ্চাত্তাপ তৎনাত্মক ৰূপসঁ শীঘ্ৰ ঘটিত হোঞত অছি। ইন্দ্ৰক ভীতৰক মনোৱৈজ্ঞানিক যাত্ৰা ৱিস্তাৱসঁ নহি দেখাওল গেল অছি; শাৱীৱিক মুদ্ৰা আ কথন ওকৰ ভাৱ ৱহন কৱৈত অছি। অভিনেতাক লেল চুনৌতী ই জে এক্কে ক্ষণমে ঘোষিত ৰূপান্তৱণ ৱিশ্বসনীয় ৱঁনাৱঁথি।

৫. দৃশ্য তীন : লোকসংকট, শস্ত্ৰ আ উত্তৰদায়িত্ব

৫.১ ৱঁদনন প্ৰৱেশ : অধিকাৱক ৱঁদনা যাচনা (পৃ. ১০১)

সূক্ষ্মলোক মে ৱৃত্ৰ আ শম্বৰক আক্ৰমণক চৰ্চা, ভয় আ ঘায়ল লোকক প্ৰকাৱ নাটকক ব্যাপ্তি আশ্ৰমসঁ সামূহিক সংকট ধৰি ৱঁঢ়ৱৈত অছি। ইন্দ্ৰ সহায়তাক হেতু দধীচীক আশ্ৰম পহুঁচৈত ছথি। পহিল দৃশ্য মে ইন্দ্ৰ অপন প্ৰয়োজন ছিপা আশ্বাসন লেনে ছলথি; এহি ৱেঁৱ ও অহংকাৱক ৱঁদনা মাঙ্গদৰ্শনক যাচনা কৱৈত ছথি। দৃশ্য এক আ তীনক ই সংৱচনাত্মক সমানতা পাত্ৰক পৰিৱৰ্তনক সৱঁসঁ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ অছি।

দধীচীক শিক্ষা নাটকক ভীতৰ কেৱল ব্যক্তিক নৈতিক শুদ্ধি লেল নহি, লোকহিতক পৰীক্ষামে সেহো প্ৰযুক্ত হোঞত অছি। যুদ্ধক পৰিস্থিতি ইন্দ্ৰক পশ্চাত্তাপক সত্যতা জাঁচৱাঁক অৱসৰ ৱঁনৈত অছি। তথাপি ৱৃত্ৰ আ শম্বৰ স্বয়ং ৱিকসিত সংৱাদধাৱী পাত্ৰ নহি ছথি। ও সভ মুখ্যতঃ সংকট উৎপন্ন কৱৈত কথাত্মক শক্তিক ৰূপমে উপস্থিত ছথি। ফলতঃ যুদ্ধক ৱাজনীতিক কাৱণ, ৱিপক্ষীক দৃষ্টি ৱা শান্তিপূৰ্ণ ৱিকল্প নাটকক কেন্দ্ৰ নহি ৱঁনৈত অছি। এহি চয়নসঁ তীন-দৃশ্যীয় ৱঁাল নাটক সংক্ষিপ্ত ৱহৈত অছি, মুদা নৈতিক দ্বন্দ্বৱক এক পক্ষ সীমিত ৱহি জাঞত অছি।

७.२ अश्वत्थामाक पुनरागमन आ ज्ञानक रूपान्तरण (पृ. १०१–१०२)

दधीची कुरुक्षेत्र लग शर्यणा नामक जलाशयमे वाखल घोड़ाक मूड़ीक सूचना दैत छथि। जे अश्वत्थामा दोसर दृश्य मे ज्ञानदानक माध्यम छल, आब तेसर दृश्य मे वक्ताक साधनक स्रोत बनैत अछि। पहिल अर्थक बिना दोसर अर्थ अपूर्ण अछि: मानवक कथन अनुसार बृहदारण्यक ओहि मूँहसँ निकलल, ताहि कारण ओ दृढ़ भऽ गेल। ई मिथकीय रूपान्तरण ज्ञानक नैतिक सामर्थ्याकेँ पदार्थक दृढ़तामे दृश्य बनबैत अछि।

मूल पाठमे अनेक मञ्चोपकरणक उल्लेख अछि, मुदा नाटकक प्रधान तत्त्व मानवक निर्माणक तकनीक नहि, प्रयोगक नैतिक सीमा अछि। दधीची स्पष्ट करैत छथि—'शस्त्रक धर्म रक्षा अछि, दंभ नहि।' एहि कथनक आलोचनात्मक महत्त्व ई जे पहिने ज्ञान पर पहरा दयबाक लेल हिंसा करनिहार इन्द्र आब रक्षाक नाम पर शक्ति प्राप्त करैत छथि। दधीचीक निर्देश ओहि शक्तिक पुनः दुरुपयोगक सम्भावना स्मरण करबैत अछि। रक्षा आ आक्रमणक भेद सुस्पष्ट नहि; जिम्मेदारीक परीक्षण आ शक्ति पर संयमक प्रश्न आधुनिक दर्शक लेल खुजल रहैत अछि।

७.३ युद्धक अप्रत्यक्षता आ सूत्रधार (पृ. १०३)

युद्धक परिणाम सूत्रधारक कथनसँ ज्ञात होइत अछि। परदा, धुआँ, प्रकाश आ युद्धध्वनि क्रियाक अधिकांश भाग वहन करैत अछि। नाटक युद्धक विजय देखयबाक बदला विजयक घोषणा आ ओकर अर्थक व्याख्या पर समाप्त होइत अछि। एकर कारण कथाक उत्कर्ष दोसर दृश्यक ज्ञान-संघर्षमे रहैत अछि, युद्ध मात्र तकर सामाजिक परिणति बनैत अछि। बच्चा-दर्शकक हितमे मूल मंच-निर्देश सांकेतिक युद्धक आग्रह करैत अछि।

सूत्रधारक 'कथा बदलि सकै छ, मुदा सत्यक खोज बन्न नहि हेबाक चाही' कथन नाटककेँ स्रोत-समीक्षाक दिशामे मोड़ैत अछि। कथासँ दर्शककेँ बाहर निकालि कथा सुनि कोना बनैत अछि, से सोचबाक अवसर दैत अछि। तथापि ठीक एहि रङ्गरामे पौराणिक लोकनिक व्याख्याकेँ अनर्थ कहल गेल अछि। ई तनाव उपेक्षणीय नहि: सत्यक स्वतन्त्र खोजक आग्रह आ एकटा पूर्वनिर्धारित व्याख्याक घोषणा संग-संग अछि। आलोचनात्मक मंचनक लेल एहि अन्तिम प्रश्नकेँ खुला रखब अधिक उत्पादक होयत।

६. नाट्यविन्यास : त्रिदृश्यात्मक स्थापत्य

तीनू दृश्य प्रतिज्ञा, परीक्षा आ परिणामक त्रिस्तरीय विन्यास बनबैत अछि। पहिल दृश्य मे प्रतिज्ञा दधीचीक स्वाधीनताकेँ चुनौती दैत अछि; दोसर दृश्य मे इन्द्रक निषेधकेँ चुनौती देल जाइत अछि; तेसर दृश्य मे ज्ञानक उपयोगक स्वरूप निश्चित होइत अछि। ई संरचना लौकिक घटनाक्रमक सरल पुनर्कथनसँ भिन्न अछि, कारण प्रत्येक दृश्य दानक अर्थमे एक नव स्तर जोड़ैत अछि। पहिल ज्ञानदानमे संशय, दोसर ज्ञानदानमे साहस, तेसर ज्ञानदानमे उत्तरदायित्व।

দৃশ্য এক আ দু বীচ মুখ্য সংঘর্ষ প্রত্যক্ষ অছি। দৃশ্য দু মে চরম বিন্দু হিংসাক ধমকীক বাস্তরিক পরিণতি আ মূল শৈবীবক প্রত্যারর্তন অছি। দৃশ্য তীন মে অপেক্ষাকৃত কম আন্তবিক দ্বন্দ্ব, অধিক সামাজিক ফলশ্রুতি অছি। এতয আলোচনাত্মক দৃষ্টিসঁ নাটকক উৎকর্ষ আ সমাপনক বীচ অসমান গতি দেখাওত অছি। অন্তিম অঙ্ক যদি অত্যধিক বিস্তার পাবয তঁ পূর্বক দ্বান-সংঘর্ষ গৌণ ভহ সকৈত অছি। মূল নাটক অঙ্ককেঁ সংক্ষিপ্ত কবৈত এহি সংকটসঁ বন্ধত হৃদ ধবি বচৈত অছি।

ভবতক নাট্যশাস্ত্রীয সন্ধি-সিদ্ধান্তক দৃষ্টিসঁ আবম্ভ, বীজ, প্রযত্ন, সংকট আ ফলাগমক তত্ত্ব দেখল জা সকৈত অছি, মুদা নাটককেঁ সংস্কৃতক পূর্ণাঙ্গ নাটকক পাঁচ সন্ধিমে যান্ত্রিক রূপেঁ বাঁটব উচিত নহি। ই আধুনিক মৈথিলী বান নাটক অছি; একব তীন দৃশ্য স্বতন্ত্র সংবচনাত্মক ওকাঙা ছথি। বিশ্লেষণক মূল্য সংবচনাক কার্য বুঝবমে অছি, শাস্ত্রীয রক্ষীকবণ থোপবামে নহি।

৭. পাত্রক আলোচনা : গুরু, শিষ্য আ সত্তা

দধীচী নাটকক স্থিব নৈতিক কেন্দ্ব ছথি, মুদা হুনকব স্থিবতা জড়তা নহি। ও পহিলে অযোগ্য বুঝল গ্রহীতাকেঁ রচনক কাবণ শিক্ষা দৈত ছথি; ফেব যোগ্য গ্রহীতাকেঁ নিষেধক বাবজূদ শিক্ষা দৈত ছথি; অন্ততঃ পহিল গ্রহীতাক বদলল স্থিতিকেঁ মান্যতা দৈত ছথি। তীনূ নির্ণযক নৈতিক প্রেবণা অলগ-অলগ অছি। হুনকব নাটকীযতা সংকট ঠাববামে নহি, সংকটমে উচিত কার্য চুনবামে অছি। ই পাত্র ঋষি-আদর্শক নিকট অছি; নিজী জীবনক দুর্বলতা বা অন্তর্দ্বন্দ্ব সীমিত অছি, জে বান নাটকক নঘু সংবচনাসঁ সেহো জুড়ল অছি।

ওন্দ্ব সবসঁ অধিক গতিশীল পাত্র ছথি। রূপান্তবণক চাবি সোপান—আশ্বাসন নেনিহাব অতিথি, অপমানিত সত্তাধাবী, অপবাধী শিষ্য, সহাযতা মাঁগনিহাব প্রতিনিধি—হুনকব অভিনযক আধাব বনি সকৈত অছি। পদক গবিমা আ অহংকাবক ভেদ বুঝেনিহাব অভিনয আরশ্যক অছি। জঁ ওন্দ্ব আবম্ভহিসঁ কেবল দুষ্টক ব্যাংগাচিত্র বনি জাওত ছথি, তঁ পশ্চাত্তাপক নৈতিক বল সমাপ্ত ভহ জাএত। আত্মবিশ্বাস, আগ্রহ, ক্রোধ, অপবাধবোধ আ নব বিনযক অন্তব স্বব আ শৈবীবক বদনৈত বিন্যাসমে দেখেবাক অছি।

আশ্বিনৌ নৈতিক আ ব্যাবহাবিক সহযোগক প্রতিনিধি ছথি। নাটক অধিকাংশতঃ দুনূকেঁ সমবেত সংবাদ দৈত অছি; হুনকব ব্যক্তিগত স্বভাব অলগসঁ বিকসিত নহি অছি। এহি অগনক নাটকীয মূল্য সমন্বযমে অছি। এক-দোসবাক ক্রিযা পূব কবৈত বৈদ্যক সেবাক সামূহিক স্বরূপ উভবি সকৈত অছি। মুদা জঁ দুনূ এককে ঢংগসঁ সভ সংবাদ বজতা তঁ জীবিত ব্যক্তিত্বক বদলা প্রতীক মাত্র বনি সকৈত ছথি। অর্থক ভেদ বিনা পাঠ বদললে স্বব, মুদ্রা, দূবী আ পাবস্পবিক প্রতিক্রিযা দ্বাবা উভাবল জা সকৈত অছি।

সূত্রধাব অন্তিম দৃশ্য মে প্রবেশ নহি কহ পাছাঁসঁ আবাজ দৈত ছথি। এহি অনুপস্থিত দৃশ্য-শৈবীবক সংগ উপস্থিত আবাজ দর্শকক পাঠগত অনুভবক অর্থ নির্ধাবিত কবয চাহৈত অছি। নির্দেশক যদি এতয

সুৰকেঁ অত্যধিক অধিকাৰপূৰ্ণ ৱঁনৱৈত ছথি তঁ কথা পৰ ৱিচাৰক অৱসৰ কম হোযত। সঁযত প্ৰশ্নপৰক উঁচাৰণ এহি কথনক আলোচনাত্মক অৰ্থকেঁ ৱঁন দহ সকেঁত অছি।

৮. ৰস, ভাৱ আ চতৰ্ৱিধ অভিনয

নাট্যশাস্ত্ৰক ষষ্ঠ অধ্যাযক ৰসৱিৱেচনমে ৱিভাৱ, অনুভাৱ আ ব্যভিচাৰী ভাৱক সঁযোগ ৰসক আধাৰ কহল গেল অছি। ৰস পাত্ৰক নিজী ভাৱনা মাত্ৰ নহি, দৰ্শকক সৌন্দৰ্যানুভৱ অছি। [১০] ‘দানৱীৰ দধীচী’মে দানৱীৰ আ ধৰ্মৱীৰক সম্মিলিত সম্ভাৱনা সৰ্বাধিক প্ৰৱঁল অছি। ৱীৰতাক আধাৰ শত্ৰুক পৰাজয মাত্ৰ নহি, দধীচীক নিৰ্ণয আ সহজ ৰঙ্কাৰ্থ ধৈৰ্য অছি। ইন্দ্ৰৰক প্ৰতিশোধী ক্ৰোধ ৰৌদ্ৰক, ধমকী ভযানকক, পশ্চাত্তাপ কৰুণক আ অশ্ৰুমস্তকক পৰিৱৰ্তন অদ্ভুতক অৱযৱ প্ৰস্তুত কৰৈত অছি। অন্তিম ক্ষমা শান্তিপৰক ভাৱৱোঁধ খোলৈত অছি; একৰা নাট্যশাস্ত্ৰক মূল ৰস-সূচীক ঐতিহাসিক প্ৰশ্নসঁ পৃথক্ ৰাখি পঢ়ৱাঁক চাহী।

ৱিভাৱক স্তৰ পৰ আশ্ৰমক প্ৰকাশ, ইন্দ্ৰৰক প্ৰৱেশ, ৱৈদ্যক ৰস্ত্ৰ আ অধখসল পৰদা ৱিশেষ প্ৰভাৱশালী অছি। অনুভাৱক ৰূপমে দধীচীক ৱিচলিত ভ্ৰমণ, ইন্দ্ৰৰক তামসঁ ভৱল শৰীৰ, দোসৰ প্ৰৱেশক পশ্চাত্তাপ আ কাঁপৈত হাথ প্ৰত্যক্ষ ছথি। শঁকা, গ্লানি, ধৃতি, চিন্তা আ ৱিস্ময সঁচাৰী ভাৱক সম্ভাৱিত ৰূপ ছথি। ওা ৱিশ্লেষণ পাঠক মঁচীয সম্ভাৱনাক অছি; ৱাস্তৱিক দৰ্শক সভ একে ৰস অনুভৱ কৰতাহ, এহন দাৱা ৱিঁনা দৰ্শক-অধ্যযনক নহি কএল জা সকৈত অছি।

আঙ্গিক অভিনযমে দধীচীক শান্ত স্থিৰতা আ অসমঁজসক ভ্ৰমণক ভেদ, ইন্দ্ৰৰক ৱিস্তাৰপূৰ্ণ মুদ্ৰা আ পশ্চাত্তাপক সঁকুচল, আশ্ৰিনৌক সমন্বিত দেহ-ভাষা প্ৰমুখ হোযত। ৱাচিক অভিনযমে দাৰ্শনিক পদাৱলী, চেতাৱনী, ক্ষমাযাচনা আ সূত্ৰধাৰক ৱিৱেচনক অন্তৰ সুৰ-লয দ্বাৰা ব্যক্ত হো। আহাৰ্য অভিনযমে সাধাৰণ আশ্ৰম-ৱেশ, শ্বেত ৱৈদ্য-ৰস্ত্ৰ, যোদ্ধা-ৱেশ আ অশ্ৰুমস্তক প্ৰমুখ সঁকেত ছথি। সাত্ত্বিক অভিব্যক্তিমে ইন্দ্ৰৰক কম্পল, লজ্জা আ গুৰুকেঁ জ্ঞানক লোপক চিন্তা দৰ্শক ধৰি পহুঁচি সকৈত অছি। চাৰু অভিনয-প্ৰকাৰক সুসম্বদ্ধতা নাটকক নৈতিক প্ৰশ্নকেঁ শৰীৰধাৰী ৱঁনৱৈত অছি।

৯. জ্ঞানমীমাঁসা, নৈতিকতা আ প্ৰতিষ্ঠাক দ্বন্দ্ৱ

নাটকক মুখ্য সমস্যা জ্ঞানক প্ৰসাৰণ আ জ্ঞানক নিযমনক অছি। ইন্দ্ৰ আৰম্ভমে জ্ঞানকেঁ অপল পদক ৱিস্তাৰ ৱঁনয চাহৈত ছথি। দধীচী পাত্ৰতাকেঁ ভোগ-ত্যাগ, সেৱা আ সহনিশ্বাসঁ জোড়ৈত ছথি। এহি অৰ্থমে জ্ঞানক প্ৰৱেশ পদ পৰ আধাৰিত নহি। মুদা পাত্ৰতাক নিৰ্ণয এক গুৰু কৰৈত ছথি। ওা স্থিতি জ্ঞানক সমান উঁপলব্ধতা আ জোখিমপূৰ্ণ প্ৰযোগক নিযন্ত্ৰণক আধুনিক ৱিমৰ্শসঁ তুললীয অছি। সমানতা আ উঁত্তৰদাযিত্বক সঁতুলন নাটকক ভীতৰ অনিৰ্ণীত প্ৰশ্নক ৰূপমে উঁপস্থিত অছি।

नवा-न्यायक प्रमाण-विवेचनक दृष्टिसँ एकटा भेद उपयोगी अछि: पात्रक वजवा, घटनाक प्रत्यक्ष वँग-सँकेत आ समीक्षकक अनुमान एके प्रमाण नहि। आश्विनौ अपन सेवाक विवरण दैत छथि; दधीची ओकवा पात्रताक आधाव मानैत छथि। दर्शक ओहि सेवाक स्वतन्त्र प्रत्यक्ष प्रदर्शन नहि देखैत अछि। तथापि दोसव दृश्य मे गुरुकेँ वँचयवाँक प्रयास ओहि सेवावृत्तिक वर्तमान वँग-प्रमाण वँनैत अछि। इन्द्रवक पश्चात्ताप वाचिक स्वीकारोक्ति अछि; तेसव दृश्य मे वँदनन याचना ओकव आचवणगत पुष्टिक रूपमे पढ़ल जा सकैत अछि। एहि भेदसँ नाटक केवल घोषणापवक नैतिक कथन नहि वहैत, आचवण आ कथनक पवीक्षणक क्षेत्र वँनैत अछि।

फ्रेवेक सँवादपवक शिक्षाक विचावक सँग एक सीमित तनना सम्भव अछि। म्लनकव शिक्षादर्शन निष्क्रिय ज्ञान-सँग्रहक वँदना प्रश्नपवक सँवादक पक्षधव अछि। [११] दधीचीक विद्यालय एहन आधुनिक शैक्षिक सँस्थानक प्रत्यक्ष रूप नहि; नाटकमे शिष्याक प्रश्न सीमित आ गुरुक उपदेश प्रधान अछि। तथापि इन्द्रवक अधिकाववादी ज्ञानक इच्छा आ आश्विनौक सेवा-आधावित सीखवाँक इच्छा मे देखाओत अन्तव शिक्षाक उद्देश्य पव विचावक सम्भावना खोलैत अछि।

दधीचीक वचननिष्ठा प्रशंसनीय अछि, मुदा सभ प्रतिज्ञा एके प्रकावेँ वाँध्यकावी होअत अछि की? पहिल दृश्य मे इन्द्रव अपूर्ण सूचना पव आश्वासन लैत छथि। दोसवमे म्लनकव निषेध हिंसक धमकी अछि। एकटा वचन स्वेच्छया देल गेल, दोसव सत्ताक भय द्वावा आवोपित अछि। दधीची पहिलक पालन आ दोसवक उल्लंघन कवैत छथि। एहि भेदसँ नाटक प्रतिज्ञाकेँ केवल शब्दक यान्त्रिक पालन नहि, न्याय आ सहक समक्ष विवेकपूर्ण निर्णय वँनवैत अछि।

१०. भाषा, रूपक, चित्र आ ध्वनि

नाटकक भाषा सँस्कृतनिष्ठ तत्त्वपद आ मैथिलीक सम्बोधनात्मक वाक्यवचनाक सँगम अछि। मधुविद्या, पवमतत्त्व, सूत्रात्मा, ऋषि, सोमपीथी सन पद ज्ञानपवम्पवाक सँकेत दैत अछि; ताम, मूड़ी, स्वँह नटकओले, अहाँ के छी सन पद वँगभाषाकेँ स्थानीय श्रवणगम्यता दैत अछि। एहि द्वन्द्वक सँयोजनमे मैथिली केवल अनुवादक भाषा नहि, दार्शनिक सँवादक स्वतन्त्र माध्यम वँनैत अछि।

मधु-विष, फूल-साँप, वस्सी-साँप, वथक नेमि-अव आ वँज्रक वँदलैत अर्थ नाटकक सँकेत-व्यवस्था निर्मित कवैत अछि। फूलक वीच साँप भोगक भीतव खतवा देखवैत अछि; वस्सीमे साँप देखवँ अज्ञानक भ्रान्ति। एक्के जीवक सँकेत अलग प्रसँगमे अलग अर्थ वहन कवैत अछि। वँगमँच पव एहन प्रतीकक पुनवागमन दृश्यात्मक स्मृतिमे सहायक भऽ सकैत अछि, मुदा मूल पाठमे जे रूपक वाचिक अछि, तकवा अवश्य वास्तविक वस्तु रूपमे देखाओल जाए से आवश्यक नहि।

पृ. ९४क चित्र १ मे एक दिस चित्रित ऋषि-ब्रह्मांड प्रसंगक चाबि दृश्यात्मक खण्ड आ दोसर दिस रंगीन ज्यामितीय मानवीय आकृति, पर्दा आ मंचक संकेत भेटैत अछि। पृ. १०१क चित्र ७ मे ऋषि आ योद्धाक संवादात्मक निकटता विविध चित्ररूपमे प्रस्तुत अछि, तकर नीचाँ फेर सांकेतिक मंचक संयोजन अछि। [१] पहिल चित्रक शैलि-प्रदर्शन आ पाँचम चित्रक वार्तालापपरक मुद्रा नाटकक आरम्भ-अन्तक परिवर्तनकेँ देखबाक एक सम्भावना दैत अछि। ई चित्र सम्पन्न मंचनक छायाचित्र नहि छथि; पुस्तकक दृश्यपरक व्याख्या छथि। रंगीन किनारी आ वनस्पति-जीव रूपांकन मिथिला चित्रपरम्परासँ संवाद करैत देखाइत अछि, मुदा प्रत्येक आकृतिक निश्चित पारम्परिक अर्थ प्रमाणित नहि अछि।

ध्वनिक संरचनामे पातक स्वर, यज्ञक वातावरण, आगन्तुकक पग, गर्जन, अश्रुक संकेत आ युद्धक ध्वनि क्रमशः शान्ति, संकट, आश्चर्य आ सामाजिक भयक वातावरण बनबैत अछि। अन्तिम युद्धध्वनि एकाएक थमैत अछि आ सूत्रधारक स्वर स्थनाइत अछि। ध्वनिक एहि परिवर्तनसँ दर्शकक ध्यान बाह्य युद्धसँ कथाक अर्थ दिशि घुमैत अछि। बाल नाटकमे मौनक अनुभव गर्जनसँ बेसी शक्तिशाली भऽ सकैत अछि।

११. बाल नाट्य आ दर्शकक आलोचनात्मक स्वाधीनता

'दानवीर दधीचि' स्वयं बाल नाटकक रूपमे चिह्नित अछि। बाल दर्शककेँ कठिन दार्शनिक सामग्री देबाक साहस एकर उल्लेखनीय उपलब्धि अछि। बच्चा केवल सरल नैतिक उपदेश ग्रहण करनिहार नहि, कथा आ प्रमाणक अन्तर पर प्रश्न करनिहार दर्शक भऽ सकैत अछि। मैथिली मातृभाषाक माध्यमसँ ओ प्राचीन स्रोत आ वर्तमान नैतिक प्रश्नक सम्बन्ध बुझि सकैत अछि।

मैथ्यू रीजनक बाल-दर्शक सम्बन्धी शोध बच्चासभक नाट्य-अनुभव आ ज्ञानकर स्वतन्त्र व्याख्याकेँ महत्त्व दैत अछि। उपलब्ध ग्रन्थ-विवरणमे दृश्य-रूपापरक प्रतिक्रिया, नाट्यभ्रम तथा नैतिक वा रूपकात्मक संलग्नताक प्रश्न प्रमुख छथि। [१२] एहि आधार पर दधीचिक मंचनक बाद बाल दर्शककेँ अपन चित्र, प्रश्न अथवा वैकल्पिक अन्त द्वारा प्रतिक्रिया देबाक अवसर उपयुक्त होयत। प्रतिज्ञा, दान, क्षमा आ सेवा सन प्रश्नक उत्तर पहिलेहिसँ तय कऽ देनासँ नाटकक विचारात्मक शक्ति घटैत अछि।

बाल अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र अभिसमयक अनुच्छेद ३१ सांस्कृतिक आ कलात्मक जीवनमे बच्चाक सहभागिताक अधिकारक मान्यता दैत अछि। [१३] मैथिली बाल नाटक एहि दृष्टिसँ मातृभाषिक सांस्कृतिक सहभागिताक साधन भऽ सकैत अछि। मुदा एकर वास्तविक प्रभावक निष्कर्ष तखने सम्भव जे वास्तविक प्रदर्शन आ विविध आयुवर्गक दर्शकक प्रतिक्रिया संकलित हो। ऋषिक जोखिमकेँ देखब आत्महानि वा देहक उपेक्षा सीखब नहि होयबाक चाही; आश्रितौक जीवनरक्षक सहयोग एहि व्याख्याक मूल अछि।

१२. तननात्मक रंगचिन्तन आ मैथिली नाटकक परिप्रेक्ष्य

निंडा हचियनक कपान्तवण-सिद्धान्तक परिप्रेक्ष्यमे प्राचीन कथाक नर माधाममे पुनर्सर्जन केरन मूनक प्रति शाब्दिक निष्ठाक प्रश्न नहि अछि। [१४] एहि नाटकमे स्तुतिपवक ऋचा, औपनिषदिक चिन्तन आ भाषापवम्पवा संराद, संगत, कपान्तवण आ रंग-निर्देशक माधामसँ नाट्यपाठ रचैत अछि। दधीची एक रिशिष्ट आधुनिक ज्ञाननैतिकताक प्रतिनिधि रचैत छथि। एहिसँ मूल स्रोतक सन्दर्भ जाँचब आ नर पाठक साहित्यिक स्वायत्तता मानब दुनू आरश्यक अछि।

ब्रेख्तक रंगचिन्तनक आलोचनात्मक दर्शक अरधावणासँ नाटकक अन्तिम सूत्रधावक एक सीमित तनना सम्भव अछि। कथा समाप्त होअतहि सूत्रधाव कथाक निर्मित अर्थ पव ध्यान आकृष्ट कवैत छथि। [१७] एहि समानतासँ नाटक ब्रेख्तीय पद्धतिपव बचन गेल अछि से सिद्ध नहि होअत अछि। भावतीय सूत्रधावक पवम्पवा स्वतन्त्र अछि; एतय सूत्रधाव नैतिक उपसंहावक संग स्रोतक पवीक्षणक प्रश्न उठबैत छथि। दर्शककेँ रिस्मयसँ रिचाव दिशि घुमयबाक एहि क्षमताक रिरेचन सार्थक अछि।

'रंग-संगम'क पहिल नाटक 'अपाला आत्रेयी'मे रिद्या आ आत्मसम्मानक द्वन्द्व, दोसव 'भह जाएब छ्'मे रिज्ञान आ कल्पनाक सामाजिक उत्तवदायित्व तथा तेसव 'दानरीव दधीची'मे ज्ञान आ सत्ताक संघर्ष देखल जाअत अछि। एहि तीनू नाटकमे ज्ञान केरन सूचना नहि, व्यरहाव आ दृष्टिक पविवर्तनक माधाम अछि। भिन्न नाट्यकप—आश्रमक दृश्यात्मक रान नाटक, सड़क नाटक, रैदिक आख्यानपवक नाटक—एहि सामा प्रश्नकेँ अलग सौन्दर्यात्मक व्यरस्था दैत अछि। मैथिली रंगसाहित्यक अतिहासमे दधीचीक सटीक स्थान निर्धावित कवबाक लेल पूर्रप्रकाशित नाट्यपाठ, मंचन-सूची आ पत्र-पत्रिकाक अभिलेखक रिस्तृत सर्रेक्षण अपेक्षित अछि। रिना ताहि सर्रेक्षणक एकवा सर्रप्रथम अथरा अद्वितीय ऐतिहासिक उपलब्धि कहब उचित नहि।

१३. सम्भारित रंगयोजना : प्रतीकात्मक मंचन

मूल नाटकक आश्रम, सूक्ष्मलोक, जनाशय आ यज्ञस्थलकेँ एक पविवर्तनीय मंच पव संकेतात्मक कपेँ प्रस्तुत कएल जा सकैत अछि। स्थिव रेदी-संकेत आ रदलैत प्रकाश दृश्यसभक सम्बन्ध रचैत। पहिल दृश्य मे स्वर्णिम प्रकाश आ शान्त ध्वनि दधीचीक ज्ञानभूमि रनाअत; अन्हवक तीख प्रकाश एहि रातावरणक रातिक्रम। दोसव दृश्य मे संयत अर्ध-अन्हाव, हल्लक अश्रु-संकेत आ छाया पविवर्तन पर्याप्त होयत। तेसव दृश्य मे नालिमा आ दूरीसँ आयल यज्ञध्वनि संकट सूचित कवत। ई सभ मूल निर्देशसँ प्रेवित प्रस्ताव अछि, रास्तरिक मंचनक अभिलेख नहि।

स्वविष्ठित मंचन लेल अयसली धावदाव उपकवण, अग्नि, फटक्का अथरा घना धुआँक प्रयोग नहि होयबाक चाही। मूल पाठमे फटक्काक उल्लेखकेँ आधुनिक रान-मंचक स्वविष्ठाक आलोकमे प्रकाश आ नियंत्रित

ध्वनि-संकेतसँ प्रतिस्थापित करबाक उचित अछि। वास्तविक हथियारक निर्माण वा प्रयोगक प्रदर्शन नाटकक नैतिक लक्ष्यक हेतु अनावश्यक अछि। मंच पर उपकरण रूपक होए, शारीरिक जोखिम नहि।

अभ्यासमे अन्द्रक तीन प्रवेशकेँ अलग-अलग गति आ देह-भाषामे खेलेबाक अभ्यास कराओल जा सकैत अछि। दधीचीक स्वगत आ प्रत्यक्ष संवादमे नजरिक दिशा स्पष्ट होए। आश्रितौक संवादसमय समवेत आ क्रमिक उच्चारणक भिन्न सम्भावना जाँचल जा सकैत अछि। कठिन तत्त्वरूपक उच्चारणक स्पष्टता, वाक्यक अर्थपूर्ण विराम आ दृश्य-परिवर्तनक लय पूर्वाभ्यासक मुख्य विषय रहत।

प्रदर्शनक बाद प्रश्नोत्तरमे दर्शकसँ पूछल जा सकैत अछि—अन्द्रक पहिल दान-याचना आ अन्तिम याचनामे की भेद छल? आश्रितौक पात्रता कोना प्रकट भेल? दान आ शरीरक सम्बन्ध नाटक तथा प्रवाहमे कोना भिन्न अछि? कथा वृन्दनायक सहक खोज कोना जारी रहि सकैत अछि? एहन प्रश्न मूल पाठक सम्मान करैत ओकर अर्थ खुला रखैत अछि।

१४. उपलब्धि, सीमा आ निष्कर्ष

नाटकक पहिल उपलब्धि दधीचीक प्रचलित छविक पुनर्विचार अछि। अस्थिदानक परिचित आख्यानक स्थान पर ज्ञानदान, प्रतिज्ञा आ सहक रक्षा प्रधान बनि जाइत अछि। दोसर उपलब्धि अन्द्रक रूपान्तरण अछि, जाहिमे दम्भक उन्मूलनक वेदना अपराध स्वीकार आ नैतिक संशोधन सम्भव अछि। तेसर उपलब्धि आश्रितौक जीवनरक्षक भूमिका अछि, जे रीवताकेँ सहयोग आ देखभालक संग जोड़ैत अछि। चारिम उपलब्धि वान-दर्शकक समक्ष वैदिक-पौराणिक कथा-भेद आनब अछि।

सीमासभ सेहो स्पष्ट अछि। दधीचीक दीर्घ उपदेशक संग अधिक संवादात्मक प्रतिक्रिया कम अछि। अन्द्रक पश्चात्तापक मनोवैज्ञानिक मध्यवर्ती क्षण संक्षिप्त अछि। आश्रितौक अलग वाक्तित्व कम विकसित अछि। यज्ञक अन्तिम संकट द्विपक्षीय विवेचनक वेदना मुख्यतः वक्ताक प्रतिज्ञाक उदाहरण बनैत अछि। सूत्रधारक स्रोत-सम्बन्धी निर्णायक कथनमे ऋग्वेदक अस्थि-उल्लेख आ पौराणिक देहदानक स्पष्ट भेद जोड़नासँ ऐतिहासिक सूक्ष्मता बढ़त। ई आलोचनात्मक बिन्दु नाटकक पुनर्लेखनक निर्देश नहि, ओकर साहित्यिक तथा रंगमंचीय स्वरूपक आकलन अछि।

‘दानवीर दधीची’क केन्द्रीय प्रश्न ई नहि जे कतेक पैघ वस्तु दान कएल गेल, बल्कि ई जे ज्ञान ककरा देल जाए, कोन उद्देश्यसँ देल जाए, आ सत्ताक प्रतिज्ञलता मे सहक रक्षा कोना होए। महर्षिक दान ज्ञानक निरन्तरता सुरक्षित करैत अछि; आश्रितौक सेवा शिक्षकक जीवन; अन्द्रक नव दृष्टि ज्ञानक सामाजिक प्रयोजन। एहि तीनू कड़ीसँ नाटक दानक नैतिक अर्थकेँ गहिर करैत अछि। अन्तिम सूत्रधारक सत्-खोजक आग्रह स्वयं ओकर आलोचनाक मान्य प्रशस्त करैत अछि। एकर सबसँ जीवित अर्थ

तखने ऊँभवैत ऋषि जखन दर्शक केरन दधीचीक प्रशंसा नहि करैत, छान, प्रतिष्ठा, सत्ता आ स्रोतक प्रति अपन दृष्टिक सेहो परीक्षण करैत अछि।

शोध-सन्दर्भ

[१] ठाकुर, गजेन्द्र। बंग-संगम : नओटा मैथिली नाटक आ तकर अंग्रेजी बंगमंचीय रूपान्तर। विदेह, संयुक्त संस्करण, २०२६। 'दानवीर दधीची', परीक्षित प्रतिक मुद्रित पृ. ९२–१०४। प्राथमिक नाटपाठ।

[२] ऋग्वेद १.११६.१२। H. H. Wilson क अंग्रेजी अनुवाद आ सायण-भाष्यक ऊपलब्ध अंश। https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/rig-veda-english-translation/d/doc830264.html

[३] ऋग्वेद १.११७.२२। Wilson क अनुवाद। https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/rig-veda-english-translation/d/doc830300.html

[४] Jamison, Stephanie W., and Joel P. Brereton. The Rigveda: The Earliest Religious Poetry of India. Oxford University Press, 2014. ग्रन्थ-परिचय एवं वैदिक कार्यक व्यापक सन्दर्भ। https://search.worldcat.org/title/173165393

[७] ऋग्वेद १.८४.१३। Wilson क अनुवाद आ सायण-भाष्यक ऊपलब्ध अंश। https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/rig-veda-english-translation/d/doc829875.html

[६] ऋग्वेद १.८४.१४। Wilson क अनुवाद। https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/rig-veda-english-translation/d/doc829876.html

[९] बृहदारण्यक ऊपनिषद् २.७, विशेषतः २.७.१ तथा २.७.१६–१७। Swami Madhavananda क अनुवाद सहित ऊपलब्ध खण्ड, The Interdependence of Created Objects. https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-brihadaranyaka-upanishad/d/doc117952.html

[८] श्रीमद्भागवत ६.९.७१–७४, विशेषतः ६.९.७२। संस्कृत पाठ एवं अनुवाद, Bhaktivedanta Vedabase. https://vedabase.io/en/library/sb/6/9/52/

[९] श्रीमद्भागवत ६.१०.२–१४। संस्कृत पाठ एवं अनुवाद, Bhaktivedanta Vedabase. https://vedabase.io/en/library/sb/6/10/

[१०] भरतमुनि। नाट्यशास्त्र, अध्याय ६, रस। Manomohan Ghosh क अंग्रेजी अनुवाद, Sentiments (Rasa). https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-natyashastra/d/doc209700.html

[११] Freire, Paulo. Pedagogy of the Oppressed. 50th Anniversary Edition, Bloomsbury Academic, 2018. संवादपरक शिक्षा सम्बन्धी प्रकाशकीय विवरण तथा अध्याय-सार। https://www.bloomsbury.com/us/pedagogy-of-the-oppressed-9781501314155/ ; https://eric.ed.gov/?id=ED045793

[१२] Reason, Matthew. The Young Audience: Exploring and Enhancing Children's Experiences of Theatre. Trentham Books, 2010. शोधक ऊपलब्ध सार आ अध्याय-सूची। https://eric.ed.gov/?id=ED523514 ; https://eld.bl.uk/catalog/018238572

[१३] United Nations. Convention on the Rights of the Child, 1989, Article 31. UNICEF पर ऊपलब्ध अधिसमयक पाठ। https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text

[১৪] Hutcheon, Linda, with Siobhan O'Flynn. A Theory of Adaptation. 2nd ed., Routledge, 2013. প্রকাশকীয় বিবরণক আধার পর তুলনাত্মক সৈদ্ধান্তিক সন্দর্ভ।

https://www.routledge.com/A-Theory-ofAdaptation/Hutcheon/p/book/9780415539388

[১৩] Brecht, Bertolt. A Short Organum for the Theatre (1948). Oxford Academic পর উপলব্ধ অধ্যায়-সার; আলোচনাত্মক দর্শকক অবধারণাক তুলনাত্মক সন্দর্ভ। https://academic.oup.com/book/48732/chapter-abstract/422792482

१.२७. गजेन्द्र ठाकुर- गंगा ब्रिज: श्रम, श्रम आ प्रतिआतिहासक रंगमंच: गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं रंगमंचीय समीक्षा

गंगा ब्रिज

श्रम, श्रम आ प्रतिआतिहासक रंगमंच

गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं रंगमंचीय समीक्षा

रंग-संगम : नाट्य-समीक्षा शृंखला • ४

१. श्रमक स्थापत्य आ समाजक विघटन

गजेन्द्र ठाकुरक 'गंगा ब्रिज'मे विकासक एकटा प्रत्यक्ष उपलब्धि अपन निर्माणक प्रक्रियाक विरुद्ध प्रमाण बनि कऽ ठाढ़ होइत अछि। पुल नदीक दू कातकेँ जोड़बाक साधन थिक; मुदा जकर पायामे मजदूरक अस्वस्थता, कमीशनक अर्थव्यवस्था आ जनप्रतिनिधिक विश्वासघात अछि, से समाजक भीतर नव दरारि उत्पन्न करैत अछि। नाटकक मूल विडम्बना ई नहि जे पुल बनल नहि; विडम्बना ई जे पुल बनैत अछि, उद्घाटन होइत अछि, इतिहास लिखल जाइत अछि, तथापि लोकक जीवन आ लोकक विश्वासक बखरा नहि भऽ पबैत अछि। एहिठाम निर्माण आ विध्वंस एकहि प्रक्रियाक दू परिणति थिक।

नाटकक आरम्भे मनोन्मतिसँ होइत अछि। ई विशेष नाटकीय निर्णय थिक। जँ कथा सूत्रधारक उन्नासँ सीधा आरम्भ होइत तँ दर्शकक लेल ठकाचारक आगमन एकटा अप्रत्याशित घटना भऽ सकैत छल। मुदा पहिने जर्जर पुल देखाकऽ नाटक दर्शककेँ कारणक अन्वेषक बनबैत अछि। ओ जानऽ चाहैत अछि जे जाहि उपलब्धिक उत्सव भेल, ओकरा बनिते-बनिते मनोन्मतिक आवश्यकता किएक भेल। एहि प्रश्नक उत्तर कोनो एक अपराधीमे नहि, शिक्षा, बन्ध, ठेका, श्रम, प्रशासन आ इतिहास-लेखनक परस्पर सम्पर्कमे ताकल गेल अछि।

'विकास, ठकाचार आ बलिदानपर एकटा मार्मिक नाटक' उपशीर्षकमे तीन पदक सम्बन्ध विचारणीय अछि। विकास घोषित लक्ष्य अछि, ठकाचार ओकरा विकृत करयबला प्रक्रिया अछि, आ बलिदान ओ भाषा अछि जाहिसँ विकृतिक मूल्य ओहि लोकक माथ पर धऽ देल जाइत अछि जे निर्णय लेबाक सामर्थ्य नहि रखैत अछि। ई भाषा सूत्रधारक स्मृतिसँ वैधता लैत अछि। अभियन्ता सूर्य देशक कल्याणक आकांक्षा रखैत अछि;

তেঁ ও বিকাসক বিবোধী নহি, বিকাসক পবিভাষাক আলোচক থিক। এহি সূক্ষ্ম ভেদকেঁ বুঝনে বিনা নাটককেঁ মাত্র তকনীক-বিবোধী বাজনীতিক বাঁগ্য কহবঁ অনুপযুক্ত হোযত।

১.১ পাঠাধাব আ ঐতিহাসিক অনুশীসন

প্রাথমিক পাঠ ‘বংগ-সংগম’ (সংযুক্ত সংস্কবণ, ২০২৬), পৃ. ১১৯–১৩৩, থিক। পৃ. ১২০ক পাত্র-সূচী, পাঁচ ভাগক শীর্ষক, আঠ পন্নব, সংবাদ, মংচনির্দেশ আ চিত্র-সংকেত সভ এহি অধ্যযনক আধাব অছি [১]। পন্নব আ ভাগ একহি স্তবক বিভাজন নহি থিক: ভাগক সীমা কখনো পন্নবক মধ্য পড়ৈত অছি। তাহি কাবণ দুনূ সংবচনাক পৃথক্ বিবেচন কএল গেল অছি। অংগ্রেজী রূপান্তব প্রাথমিক পাঠ নহি বনাওল গেল অছি।

পটনাক গংগাপব বাস্তবিক মহাত্মা গাঁধী সেতু ১৯৮২ মে উদ্ঘাটিত ভেল, ও বিহাব পর্যটন বিভাগক বিববণসঁ পুষ্ট হোএত অছি [২]। ২০১৬ মে কেন্দ্ব সবকাব চাবি লেনক ৩.৩৭৩ কিলোমীটব লম্বা সেতুক পুনর্বাস পবিযোজনাকেঁ স্বীকৃতি দেনে ছল; সবকাবী বিজ্ঞপ্তিমে পূর্ব মবোম্মতি-প্রযাসক অসফলতাক উল্লেখ সেহো অছি [৩]। এহিসঁ নাটকক সার্বজনিক নির্মাণ আ দীর্ঘকালীন মবোম্মতিক পৃষ্ঠভূমি ঐতিহাসিক রূপসঁ বোধগম্য হোএত অছি। মুদা নাটকক অভিযন্তা, মুখ্যমংত্রী, মৃত্যু-সংখ্যা অথবা ষডযন্ত্রকেঁ বাস্তবিক সেতুসঁ সম্বদ্ধ প্রমাণিত ঘটনা মানবাক আধাব ও স্রোত নহি দৈত অছি। বচনা আ অভিলেখক ও অন্তব আলোচনাক অনিবার্য মর্যাদা থিক।

২. প্রথম পন্নব : মবোম্মতি, স্বতংত্রতা আ স্বপ্নক দ্বন্দ্ব

২.১ উদ্ঘাটনক বদনা খটখটাহটি

পৃ. ১২২–১২৩ মে মংচক এক কাত গিট্টী-পজেরা তোড়ৈত মজদূব আ দোসব কাত নগাড়া অছি। ধ্বনি স্বযং কথাবাচক বনৈত অছি। নদীক মধ্যিম স্থব প্রকৃতিক নিবন্তবতা, লোহাক কবাহ নির্মাণক আন্তবিক সংকট আ হথৌড়ী শ্রমিকক উপস্থিতিক সংকেত থিক। ঢোলহো দেনহাব বেব-বেব মজদূবক আবশ্যকতা ঘোষিত কবৈত অছি; পুনক কবাহ ওকব আবাজমে দবৈত অছি। অর্থাত্ সূচনা মাত্র নহি, সূচনা দ্বাবা অন্য ধ্বনিক আবরণ সেহো নাটকক প্রাবম্ভিক ক্রিযা থিক।

মজদূব ভর্তী কববাক ঘোষণা সর্বসমাবেশী প্রতীত হোএত অছি, কাবণ স্ত্রী-পুরুষ, বান-বৃদ্ধ সভক নাম লেল জাএত অছি। তথাপি কামক স্থবস্থা অথবা মজদূবীক শর্তক চর্চা নহি হোএত অছি। সর্বসমাবেশিতাক ভাষাক ভীতব অস্থবক্ষিত শ্রমক ব্যাপক উপলব্ধতা অছি। মংচপব ভর্তী-পত্রক আবশ্যকতা নহি; ঢোলক দোহবাওল নয দর্শককেঁ অনুভব কববৈত অছি জে প্রক্রিযা কতেক সামান্য বনি গেল অছি।

দুনূ উকা বজেনিহাবক প্রশ্নোত্তবমে ‘চিপ্পী’ আ ‘ছজ্জা’ক বিবোধাভাস বিশেষ সার্থক অছি। সবকাবী পুনক চিপ্পী নিজী ঘবক ছজ্জা বনবৈত অছি। জর্জব সার্বজনিক সম্পত্তি আ সমৃদ্ধ নিজী সম্পত্তিক

সম্বন্ধ একঠা ছোট রাঁগ্যাম্বেক রাক্যমে ঠোস ভহ উঠৈত ঋছি। ঞা ঋর্থশাস্ত্রক নম্বা র্যাখ্যানসঁ রেঁসী প্রভারী নাঠকীয সংক্ষেপ থিক। মবোম্মতি রিফনতাক উত্তব মাত্র নহি বহৈত ঋছি; ঋাগামী ঠেকাক সম্ভারনা সেহো রঁনি জাওত ঋছি। ঞা পাত্রসভক নিদান থিক, কোনো রাস্তরিক ঠেকাক নেখাপবীক্ষা নহি।

২.২ নোক কে, সবকাব কে?

পৃ. ১২২–১২৩ মে দ্বনূ নোকক রাঁতচীত ধীবে-ধীবে বাজনীতিক শষ্কার্থক রঁহসমে রঁদনৈত ঋছি। ঋংগ্রেজ, বাজা, জমীন্দাবক ঋমনা ঋা নর সবকাবী কর্মচাবীক রাঁচ তননা কবৈত ও সভ রূঁমহ চাহৈত ঋছি জে স্বতংত্র দেশমে সবকাব ককবা কহন জাএ। পহিন নোক সবকাবকেঁ ঋপনাসঁ রাঁহব স্থিত শক্তি মানৈত ঋছি, দোসব নোক চযনিত প্রতিনিধি ঋা প্রশাসনক সম্বন্ধ সমঝরৈত ঋছি। মুদা জনতাক প্রতিনিধিত্বক সিদ্ধান্ত দৈনিক জীরনক ঋনুভরসঁ সহজ মেন নহি খাওত ঋছি। পহিন নোকক মুখপব রঁদনৈত ভার এহি কঠিন রোঁধক ঋাঁগিক রূপ থিক।

ঞা সঁরাদ নোকভাষামে বাজ্যশাস্ত্রক পাঠ থিক, পবঞ্চ একবা র্যাখ্যান রঁনরাঁক ঋারশ্যকতা নহি। এক পাত্রক প্রশ্ন দোসবক উত্তবমে নর সংশয উৎপ্পেন্ন কবৈত ঋছি। দর্শকক সোঝাঁ মুখ কহ রঁজরাঁক নির্দেশ মঁচক চৌথ দীরাব তোড়ৈত ঋছি। এতয দর্শক রাঁহবী নিবপেক্ষ প্রেক্ষক নহি, ওহো 'নোক'ক শ্রেণীমে পড়ৈত ঋছি। উঁকা রঁজেনিহাব নোকক কাজকেঁ কেরন হাস্য উৎপ্পেন্ন কবরঁ মানরঁ নাঠকক সংবচনাম্বেক রিশেষতাকেঁ কম কহ দেত। ও সভ কথাক ঘঠনাসঁ বাজনীতিক ঋর্থ নিকানৈত ঋছি ঋা রাঁচ-রাঁচমে ঋর্থক পবীক্ষণ কবৈত ঋছি।

ঋংগ্রেজক প্বনক কথিত মজরূঁতীপব রাঁগ্যমে ঔপনিরেশিক শাসনক প্রশংসা কবরাঁক সবন ঋর্থ নহি ঋছি। দোসব নোক নৃষ্ঠিক উন্নেখ কবৈত ঋছি। প্রশ্ন ঞা জে বাজনীতিক স্বাধীনতা সার্রজনিক সম্পত্তিক উত্তবদাযী বক্ষণমে কিএ নহি পবিণত ভেন। এহি প্রকাবেঁ ঔপনিরেশিক শোষণক স্মৃতি স্বতংত্র দেশক ভীতবক নর শোষণক তননা রঁনৈত ঋছি। তননাক ঋাধাব পাত্রক ঋনুভর ঋা কথন থিক; সভ ঔপনিরেশিক প্বন মজরূঁত ঋা সভ স্বতংত্রতাপবরর্তী প্বন কমজোব বহন, এহন ঐতিহাসিক নিষ্কর্ষ পাঠসঁ নহি নিকনৈত ঋছি।

২.৩ তিবংগা, ঋভার ঋা রিকাসক দূ পাঠ

পৃ. ১২৬–১২৯ মে স্বতংত্রতা দিরসক দৃশ্য মবোম্মতিক সমযকেঁ ১৩ ঋগস্ত ১৯৪৭ক স্বপ্নসঁ জোড়ৈত ঋছি। শিক্ষক ঋা রিদ্যার্থী ঝণ্ডা নহ কহ প্ররেশ কবৈত ছথি। মজদূবকেঁ ঝণ্ডা ভেঁঠৈত ঋছি, মুদা দ্বনূ প্রশ্নকর্তা নোকক নেন ঝণ্ডা ঘঠি জাওত ঋছি। ঞা ছোট দৃশ্যাম্বেক ঋভার নাগবিক ঋধিকাবক ঋসমান ঋনুভরক সংকেত রঁনি সকৈত ঋছি। ওকবা মঁচপব জানি-রূঁঝি ঋপমানিত কবরাঁক ঋভিনয জরুবী নহি; সংযোগরশ ঝণ্ডা ঘঠরাঁক সামান্য ক্রিযা স্বযং দর্শককেঁ ঋর্থ সোচরাঁক ঋরকাশ দৈত ঋছি।

शिक्षक १ स्वतंत्रताकेँ नव शिक्षा, श्रम आ सर्वहक उन्नतिसँ जोड़ैत छथि। शिक्षक २ विशाल कारखाना, चिमनी आ वान्हकेँ तीव्र विकासक आधार मानैत छथि। पहिल शिक्षक पूछैत छथि जे बड़का निर्माणक कारण विस्थापन, एकांगी विकास अथवा कमजोर वान्हक संकट कोना संभावित। दोसर शिक्षक एक पीढ़ीक बलिदानक आवश्यकता प्रतिपादित करैत छथि। ई विवाद नाटकक बादक घटनासभक वैचारिक बीज थिक। शिक्षक २क समस्त कथन दृढ़तासँ प्रेरित नहि मानल जाए; औद्योगिक विकासमे विश्वास आ ओकर नागतकेँ सहज मानि लेबाक प्रवृत्ति दूनू एक्के पात्रमे बहि सकैत अछि।

बच्चा १ अभियन्ता बनि लोकक दुःख घटेबाक चाहैत अछि। बच्चा २ पैघ चिमनी आ वान्हमे मग्न अछि। धुआँ ओकरा स्वगन्ध दैत अछि, पहिल बच्चाक माएकेँ खोंखी। अन्तरक एहि विषमतामे बच्चाक अंतर प्रश्न बनैत अछि। कारखानाक धुआँ केकरो आधुनिकताक सौन्दर्य थिक, केकरो श्वासक अवरोध। बच्चा ३ बकबी तकैत अछैत अछि; ओकर स्वप्नसँ वाहर बहैत दर्शबैत अछि जे स्वतंत्रताक एकहि क्षणमे सभ बालककेँ समान शिक्षा-संसाव उपलब्ध नहि अछि। ओकर हास्यपूर्ण प्रवेश पछिला त्रासदीक बीज थिक।

२.४ प्रौढ़ अभियन्ता आ ठिकेदार : भविष्याक भीतर अतीत

पृ. १२७–१३१ मे मन्त्री शिलापस लेल जाइत अछि; मजदूर फेर काज करब लगैत अछि। उत्सवक समय समाप्त भेल, मुदा श्रमक समय चलिते रहल। प्रौढ़ अभियन्ताक प्रवेशपर सभ कनाकार स्थिर भए जाइत छथि। हिलैत कुर्सी आ थरथराइत सुर प्रवक गतिशील छवि उत्पन्न करैत अछि। विशाल निर्माणकेँ मंचपर वास्तविक आकारमे ठाढ़ करबाक बदला एकटा छोट वस्तु आ अभिनेताक देहसँ ओकर अन्तर कराओल गेल अछि।

ठिकेदार वान्ह चानबँ, सामग्रीक अन्तपात आ कमीशनक दरबारक चर्चा करैत अछि। ओ अभियन्ताक इमानदारी चिन्हि चुकल अछि, मुदा ओ स्वयं परिवारक आर्थिक हित आ संस्थागत भयक तर्क दैत अछि। अभियन्ताक बदली, दरमाहा रोकल जाएब आ बच्चाक स्कूल छुटबाक उल्लेख देखबैत अछि जे पेशागत प्रतिरोध निजी जीवन धरि पहुँचैत अछि। ठिकेदारक स्वीकारोक्ति ओकर दोषकेँ समाप्त नहि करैत अछि; बल्कि भ्रष्टाचारक शृंखलामे मध्यम स्तरक एजेंसी आ विवशताक जटिलता देखबैत अछि। दृश्य समाप्त होइतहि ठकठुक फेर शुरू भए जाइत अछि। एहि वार्ता संरचनामे नैतिक असहमति किछु समय लेल देखाइत अछि, तकर बाद व्यवस्था अपन प्रवाह नय पकड़ि लैत अछि।

३. दोसर पन्नर : शिक्षा, बन्ध आ पेशागत नैतिकता

दीक्षान्त समारोह (पृ. १३१–१३७) पहिल पन्नरक वान-स्वप्नकेँ पेशागत प्रवेशमे बदलैत अछि। दूनू शिक्षक पुनः विकासक दू दृष्टि व्यक्त करैत छथि। मेडल पाबि अभियन्ता पाठशालाक परीक्षामे विजयी होइत अछि, मुदा मित्र असल जीवनक जीतक अलग परिभाषा प्रस्तावित करैत अछि। एहि बिन्दुपर

शिक्षा आ नौकरीक सम्बन्ध नाटकक गम्भीर प्रश्न रहैत अछि। जँ तकनीकी योग्यता केवल ऊपरक आदेश पूरा करबाक साधन थिक तँ स्वतंत्र विवेकक प्रशिक्षणक अर्थ की?

अभियन्ता अपन सफलताकेँ एनक मजबूती, निकासीक स्वचारु व्यवस्था, समयपर कार्यपूर्ति आ लोकक सुखसँ मापैत अछि। मित्र पदक्रमकेँ ज्ञानक प्रमाण मानैत अछि। ओहिमे प्रशासकीय श्रेणी आ सत्य श्रेणी एक मानि लेल गेल अछि। अभियन्ताक उत्तर जे एनक पाया माटिक परिभाषा नहि मानैत अछि, नाटकक केन्द्रीय ज्ञानमीमांसात्मक कथन थिक। दफ्तरमे गलत निर्णयकेँ सही प्रमाणित कएल जा सकैत अछि, मुदा भौतिक संरचनाक व्यवहार लिखित आदेशक अधीन नहि होइत अछि। पदार्थक प्रतिरोध प्रशासनक भाषा पर सीमा लगबैत अछि।

मित्रक वर्गीय आत्मस्वीकृति (पृ. १२७–१२८) एहि विवादकेँ अधिक जटिल बनबैत अछि। ओकर परिवार समृद्ध अछि; तकरा अवैध आयक आवश्यकता अनिवार्य नहि। तथापि ओकर मूल उद्देश्य एवान सत्ताकेँ नव व्यवस्थामे बचाएब अछि। मित्रक अनुसार अभियन्ताकेँ सत्ता अर्जित करबाक अवसर अछि आ ओकरा स्वयं सत्ता बचएबाक। एहि कथनमे जमीन्दारीक उन्मूलनक बाद सामाजिक प्रभुत्वक नव संस्थागत रूप चिन्हित होइत अछि। ई कथा पात्रक व्यक्तिगत व्याख्या थिक; वास्तविक स्वतंत्रतापरवर्ती समाजक सभ वर्ग अथवा क्षेत्रक एकरे ढंगक इतिहास नहि मानल जा सकैत अछि।

अभियन्ता मित्रकेँ अन्तकालक आत्ममूल्यांकन दिस लऽ जाइत अछि। मित्र पश्चात्तापक सम्भावना मानि आगाँ बढ़ऽ चाहैत अछि; अभियन्ता गलतकेँ सही माननाक निर्णय नहि लऽ पबैत अछि। ई बौद्धिक विरोध भविष्यक व्यक्तिगत त्रासदीक पूर्वाभास थिक। अभिनेता मित्रकेँ आरम्भसँ कठोर खलनायकक मुद्रा देत तँ ओकर बादक पतनक नाटकीय विकास कम भऽ जाएत। सहज दोस्ती, आत्मविश्वास, हल्लुक अधीरता आ सामर्थ्यक बोध—ई क्रम अधिक उपयुक्त होयत।

तत्पश्चात् ठेला चलबैत तेसर बचाक प्रवेश होइत अछि। प्रथम दृश्यक सफलता पर बहसक बगलमे ओकर ठेला हबाएब शिक्षा आ रोजगारक अदृश्य असमानताकेँ उपस्थित करैत अछि। नाम बजिस्टरमे चढ़बाक ओकर प्रश्न बादक मजदूर-मुंशीक दस्तावेज आ अन्तिम पोथीक परिशिष्टसँ जुड़ैत अछि। नाटक एकहि व्यक्ति द्वारा शिक्षा-वंचना, अनौपचारिक श्रम आ बच्चनक अन्तरकेँ जोड़ैत अछि। ओकर बजेनिहार कहैत अछि जे क ◌ लेल सरकार बनबैत अछि; मुदा एतय 'सरकार' पेशीक नाम मात्र नहि, लोकसँ ऊपर भऽ जेबाक एक मानसिक अवस्था सेहो थिक।

४. तेसर पन्नर : गाम, मातृत्व आ वैकल्पिक निर्माण

पृ. १२९–१४२ मे गामक आँगना आ दलान नाटकक सामाजिक केन्द्र बनैत अछि। बतही माए आ कनियाँ काकी अभियन्ताक शिक्षाक बाधासभ स्मरण करैत छथि। पिता नहि छथि, स्थानीय विधायक आवश्यक

হস্তাক্ষব নহি দেনে ছন। মাএকেঁ ‘রঁতহিযা’ কহি অপমানিত কবরাঁক সামাজিক প্ররৃত্তি এহি পবিরাবক নৈতিক স্বতন্ত্রতাকেঁ অরিরেক সিদ্ধ কবহ চাহৈত অছি। নাটক ‘রঁতহা’ শব্দকেঁ উনটি প্রতিবোধক চিহ্ন রঁনরৈত অছি। জে সমাজক অন্যাযকেঁ সহজ নহি মানৈ, ওকবা অসামান্য কহি দেরাঁক ক্রিযা এতয ভাষিক সত্তা থিক।

কনিযাঁ কাকীক কানরঁনা প্রসঁগ হাস্য মাত্র নহি। রিরাহক অরসবপব রিধাযকক ঘবক গেট রঁন্দ কবি নোককেঁ বোকি দের্ আ অন্ততঃ গহনা কেশমে ভেটর্ অধিকাবক নঘু প্রদর্শন থিক। কাকীক রাঁগ্য অভিজাত প্রতিষ্ঠাকেঁ নোকক রোঁনচান দ্বাবা ভঁগ কবৈত অছি। ঞা প্রসঁগ বাজ্যস্তবীয ষড্যন্ত্রক পহিনে ঘবেনূ স্তবপব পদক দ্বৰুপযোগক দৃশ্য প্রস্তুত কবৈত অছি। স্ত্রী পাত্র সভক স্মৃতি এহি সামাজিক ঙতিহাসক রাহক থিক।

দনানপব রাঁউ, দাদা, নানা, রিঁনট আ মীতক উঁপস্থিতি সাম্বদাযিক সমর্থনক সজীর ছরি বটৈত অছি। চিন্নী মঁগএরাঁক হোড়, মীতক এক-এক অঢ়ৈযা নিখরাঁক স্বন্নার আ হঁসী মিনি উঁস্রেরকেঁ সার্রজনিক রঁনরৈত অছি। অভিযন্তাক সফনতা কেরন এক পবিরাবক উঁন্নতি নহি, শিক্ষাসঁ বোকন গেন সম্বদায নেন সম্ভারনা থিক। তথাপি ‘হাকিম’ সম্বোধনমে এক সূক্ষ্ম অসমঁজস অছি: গ্রামরাসী নর অভিযন্তামে অধিকাব দেখৈত অছি, জখন কি অভিযন্তা অধিকাবকেঁ নোকসেরা মানৈত অছি। সাম্বদাযিক আকাঁক্ষা স্বযঁ নর পদ-পূজামে রঁদনি সকৈত অছি; নাটকক ঞা অন্তর্নিহিত তনার বোচক অছি।

ছোট প্বন রঁনএরাঁক ঘোষণা, খেতক মাটি সড়কপব দেরাঁক প্রস্তার, ঙন্চী টেপসঁ নাপজোখ আ সামূহিক কোদাবি চনাএর্ (পৃ. ১৪০–১৪২) নাটকক সকাবাত্মক রিকাস-দৃষ্টি ঠোস ক্রিযামে রঁদনৈত অছি। নোকক ভাগীদাবী, স্থানীয আরশ্যকতা আ অভিযন্ত্রণক মাপ পব আধাবিত নির্মাণ পৈঘ পবিযোজনাক সূচানিত রিকন্প নহি; ম্বদা ঞা নাটকমে নৈতিক প্রতিমান অরশ্য থিক। নাটক স্বযঁ দেখরৈত অছি জে তকনীকী রিধি আ নোকশ্রম এক-দোসবাক রিবোধী নহি। স্বৈচ্ছিক সামূহিক শ্রমকেঁ ঠেকা অথরা রেতনম্বঙ শ্রমক রঁদনা জর্বদস্তী নগাওন জাএ, সে এহি দৃশ্যক তর্ক নহি মানন জাএ।

মাএ প্বত্রকেঁ অপন দেহক প্বন রঁচএরাঁক সনাহ দৈত ছথি; পন্নী রঁচাসভক প্রতীক্ষাক স্মবণ কবরৈত ছথি। ঞা রাক্য আগামী সঁকটকেঁ পবিরাবক দৃষ্টিসঁ পঢ়রাঁক আধাব থিক। রীবতাক একাঁগী উঁস্রেরক স্থানপব জীরনক পবস্পব নির্ভবতা স্থাপিত হোঙত অছি। অভিযন্তাক সেরা আদর্শ উঁচ অছি, ম্বদা ওকব স্ববক্ষা সেহো নোকহিতক অঁগ থিক। পবিরাবকেঁ নৈতিক মিশনক নিষ্ক্রিয পৃষ্ঠহূমি নহি বুঁঝন জাএ; পন্নী আ মাএক চেতারনী একটা রৈকন্পিক নৈতিক ছান প্রস্তুত কবৈত অছি।

৩. চাবিম পন্নর : ঠেকা, ঘোষণা আ রঁনিদানক বাজনীতি

ম্বখ্যমঁত্রীক কার্যানয (পৃ. ১৪২–১৪৩) মে ফর্সী সত্তাক কেন্দ্ব থিক। ম্বখ্য অভিযন্তা ঠাঢ় ছথি; ফণ্ড, টেণ্ডব, রিজ্ঞাপন আ গোপনীয ফুসফুসাহটিক মাধ্যমসঁ সার্রজনিক প্রক্রিযাক ঔপচাবিকতা আ রাস্তরিক

পঞ্চপাত এক্কে ঞ্চণ দেখাওত অছি। মুখ্যমঁত্রিক আৱাজ দর্শক দিশি হোওতহি ৱঁদলৈত অছি। ও লোকক আৱাজাহী, দিমাগক উন্মুক্তি আ সূতঁত্রতাক বঞ্চণক গপ কবৈত ছথি। ফেব নিজী সঁৱাদমে কমীশন আ জনৱঁনিদানক সমাচাব এক-দোসবাক পূবক ৱঁনি জাওত অছি।

এহি দৃশ্যক নাঠকীয ঊর্জা গুপ্ত ৱাঁতক খুলাসা মাত্র নহি, সার্ৱজনিক ভাষণ আ নিজী ৱ্যৱহাবক সমকালিক অসঁগতিমে অছি। নেপথ্যক তালী আ খূন দেৱাঁক সামূহিক উঁদ্‌ঘোষ মুখ্যমঁত্রিক রঞ্জক সামাজিক সমর্থন দর্শৱৈত অছি; মুদা দর্শক পহিলহিসঁ গোপনীয সঁকেত দেখি চুকল অছি। তেঁ ও মঁচক ভীতবক কাল্পনিক শ্রোতাসভসঁ অধিক জানৈত অছি। ঞ dramatic irony দর্শককেঁ ভাষণক ভৱাতাসঁ আলোচনাত্মক দূবী ৱঁনএৱাঁক সামর্থ্য দৈত অছি।

ৱঁনিদান শৈষ্ক সূতঁত্রতা আন্দোলনক স্রেচ্ছিক হাগসঁ নৈতিক আভা লৈত অছি। সত্তা ওকবা পবিযোজনাক নাগতক ঔচিত্য ৱঁনৱৈত অছি। এক দিস নেতা আ অধিকাবী নির্ণয লৈত অছি, দোসব দিস শ্রমিক দেহ মূল্য চুকৱৈত অছি। জঁ লাভ, জোখিম আ নির্ণযক অধিকাব সমান ৰূপসঁ ৱিতবিত নহি অছি তঁ সামূহিক ৱঁনিদানক দাৱা প্রশ্নাঁকিত হোওত অছি। মঁচপব ঠহক্কা এহি ৱিবোধাভাসক ধ্রুব সঁগীত থিক। মুখ্যমঁত্রিক ঠহক্কা মাত্র ৱ্যক্তিগত হাস্য নহি, সহমতিক মুহব থিক।

৬. পাঁচম পল্লৱ : মজদূবক জীৱন আ অভিলেখক শক্তি

পৃ. ১৪৪–১৪৬ মে অভিযন্তা আ মুখ্য অভিযন্তাক ঠকবাৱ নাঠকক নির্ণাযক নৈতিক কেন্দ্ৰ অছি। হেল্মেঠ দূনূকেঁ পেশাগত ৰূপসঁ এক শ্রেণীমে ৰখৈত অছি, মুদা সঁৱাদ ওহি ৱাঁহ্য সমানতাকেঁ খণ্ডিত কবৈত অছি। অভিযন্তা সামগ্রীক গুণৱত্তা, কার্যস্থলক সুবঞ্চা, প্রাথমিক উঁপচাব, ঘাযল শ্রমিক আ মৃতকক পবিৱাবক প্রশ্ন উঁঠৱৈত অছি। বামধনীক ঘাযল হাথ, ওকব ৱঁচ্চাক ঘব চলৱাঁক আগ্রহ তথা পতি-পত্নীক মৃত্যু আঁকড়াকেঁ দেহ আ পবিৱাবসঁ জোড়ৈত অছি। ঞ ৱিৱবণ মঁচপব পুনঃ দৃশ্যাঁকিত কবৱাঁক ৱাঁধ্যতা নহি; স্মৃতিমে দেহক অনুপস্থিতি কৰুণাক সাধন ৱঁনি সকৈত অছি।

অভিযন্তা পছিলা মাস তীস, এক ৱর্ষমে তীন সয মৃত্যুক উঁল্লেখ কবৈত অছি তথা দস পবিৱাবক অনুকম্পা-অনুশঁসাক চর্চা কবৈত অছি। ঞ নাঠকক ভীতবক দাৱা থিক, ৱাঁহবী সত্যাপন নহি। মুখ্য অভিযন্তাক উঁত্তৱ সঁখ্যাক সহতা পব ৱৈজ্ঞানিক আপত্তি নহি, ওকব সার্ৱজনিক ভয় জেৱাঁক পবিণামপব চিন্তা অছি। অর্থাৎ পীড়া নহি, পীড়াক দৃশ্যতা সঁস্থাগত জোখিম ৱঁনি জাওত অছি। অভিযন্তা মৃতকক ৱঁচ্চাক ভাব সবকাবক মানৈত অছি, জখন কি ৱবিষ্ঠ অধিকাবী ওকবা অভিযন্ত্রণক সীমাসঁ ৱাঁহবক ৱিষয ঠহৱৱৈত অছি। ঞ ৱিশেষজ্ঞতাক সঁকীর্ণ উঁপযোগ থিক।

অন্তবৰাষ্ট্ৰীয শ্রম সঁগঠনক নির্মাণ-ক্ষেত্র সুবঞ্চা সম্বন্ধী ২০২২ক সঁশোধিত আচাব-সঁহিতা খতবা পহিচানৱঁ, দুর্ঘঠনা বোকৱঁ আ শ্রমিকক স্বাস্থ্যক বঞ্চা কবৱাঁক আধুনিক মানদণ্ড প্রস্তুত কবৈত অছি [৪]। অমেবিকী

NSPE केर अभियान्त्रिकी आचार-संहिता सार्वजनिक सुरक्षा, स्वास्थ्य आ कल्याणकेँ प्राथमिक मानैत अछि [७]। ई सन्दर्भ नाटकक कानखण्डमे नागृ भारतीय विधिक नियमक रूपमे नहि, व्यावसायिक नैतिकताक अन्तर्राष्ट्रीय कसौटीक रूपमे प्रयुक्त अछि। अभियन्ताक मानवकेन्द्रित आचार एहि कसौटीसँ सुसंगत अछि।

दादाभाइ नौरोजीक 'Poverty and Un-British Rule in India' (१९०१)क प्रत्यक्ष उल्लेख राजनीतिक व्यंग्यक सूत्र रूपमे रहैत अछि [६]। मुख्य अभियन्ता तर्क दैत अछि जे पाइ देशेमे खर्च होयत। अभियन्ता औपनिवेशिक धन-निकासक स्मृति द्वारा नव शोषणपर प्रश्न करैत अछि। दुनू प्रक्रिया एकके अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तक समान उदाहरण नहि: औपनिवेशिक धन-निकासमे भारतसँ विदेश दिस संसाधनक हस्तान्तरण केन्द्रमे छल, जखन कि नाटकमे सार्वजनिक संसाधनक निजीकरण आ लोककल्याणक क्षति केन्द्रमे अछि। नौरोजीक सन्दर्भ एतय ऐतिहासिक उपमा आ नैतिक प्रत्याख्यान थिक।

फाइलक प्रतिलिपिमे मजदूरक नाम, दुर्घटनाक तारीख आ घटिया मापक हिसाब राखब अभियन्ताक प्रतिरोधकेँ प्रमाणाधारित बनबैत अछि। ओ अपन इमानदारीक घोषणा भरि नहि करैत अछि; दस्तावेजकेँ लोकएबाक सम्भावना बनबैत अछि। मुख्य अभियन्ता स्वीकार करैत अछि जे चुनावक कारण बदली कठिन अछि। लोकसमर्थन प्रशासनिक शक्ति पर अस्थायी अवरोध थिक। मुदा ओकर अन्तिम चेतावनी स्पष्ट करैत अछि जे संस्थागत दबावक पाछाँ शारीरिक हिंसाक छाया अछि।

७. छठम पन्नर : राज्यक भाषा आ सहक दमन

पृ. १४६–१४९ मे मुख्यमंत्री आ मुख्य अभियन्ताक गोपनीय वार्ता इमानदार सहकर्मीक विरोधमे राजनीतिक रणनीतिक रहस्य बनैत अछि। पहिल उपाय प्रशासनिक कार्रवाइ, दोसर चरित्रहनन आ तकर बाद हिंसाक सम्भावना थिक। एतय नाटकीय प्रश्न अभियन्ताक दोष नहि, दोष गढ़बाक असमर्थता अछि। जाहि गुणक प्रशंसा दीक्षान्त समारोहमे भेल छल, सैह गुण सत्ता लेल संकट बनि जाइत अछि।

भगत सिंह, महात्मा गाँधी आ जीजस क्राइस्टक नामक प्रयोग एकटा स्मृति-राजनीतिक विडम्बना थिक। सत्ताधारी चाहैत अछि जे प्रतिरोधी मरियो कऽ प्रतीक नहि बनए। नाम आ घटना ककरा कोन श्रेणीमे राखत, ई जनस्मृति पर नियंत्रणक प्रश्न अछि। 'प्रगति विरोधी' अथवा 'आतंकवादी' कहबाक प्रस्ताव वास्तविक सहक वर्णन नहि, राजनीतिक नामकरणक युक्ति थिक। नाटक एहि नामकरणकेँ असहमति दबएबाक भाषा रूपमे उजागर करैत अछि।

मुख्य अभियन्ताक मुखसँ प्रवाल दोस्तीक स्मरण ओकर चरित्रमे अवशिष्ट संवेदनाक संकेत अछि। तथापि ई स्मरण ओकर निर्णय बदलैत नहि अछि। एहि कारण ओ त्रासदीक विशेष रूपसँ भयानक पात्र बनैत अछि: ओ मित्रक योग्यता बूझैत अछि, गुणक मूल्य जनैत अछि आ तकर बादो सत्ताक रक्षा चुनैत अछि।

मित्रक मृत्युपर भारी दुःख व्यक्त करब नैतिक उत्तरदायित्वक विकल्प नहि। व्यावसायिक अभिनयमे एहि संवादक समय कम सुर, विराम आ खण्डित वाक्य महत्त्वपूर्ण होयत।

एहि पन्नाकेँ अपराधक विस्तृत यथार्थवादी प्रदर्शन बनएबाक बदला सत्ताक भाषा पर केन्द्रित राखब उचित। मंच पर वास्तविक हिंसाक प्रदर्शन नहि, ओकर सामाजिक परिणाम देखएब नाटकक मूल रचना अछि। दर्शकक दृष्टि अपराधक तमाशा पर नहि, सत्यकेँ असत्य घोषित करबाक संस्थागत सामर्थ्य पर टिकैत अछि।

८. सातम पन्ना : परिवारक शोक आ मजदूरक पुनरागमन

पृ. १७०–१७१ मे नाथू, रिधवा, दू बच्चा आ बतही माइ उपस्थित छथि। शंकरसँ पहिने चुप्पी अछि; आवाजक अभावक थम्हब पूर्वक डंका आ हथौड़ीक नादसँ तीव्र विरोध बनैत अछि। अभियन्ताक पत्नीक प्रश्न ‘कागज कतह अछि?’ नाटकक दस्तावेजी प्रतिरोधक अवधारणाकेँ उजागर करैत अछि। ओ बच्चाक आँखि, माटि आ पुनक हिनताजकेँ वैकल्पिक साक्षी घोषित करैत छथि। ई केवल शोक-वचन नहि, अभिलेख लुप्त भए गेलापर सत्यक सामाजिक स्मृति कोना जीवित रहत, तकर आलोचनात्मक कथन थिक। नाटक ई नहि बतबैत अछि जे कागज वास्तवमे नष्ट भेल वा ककरा हाथ पड़ल; तेँ ई प्रश्न अनन्तिमते राखल जाए।

बतही माइक बेहोशी, बाउक मृत पितासँ सम्बन्धित शोक, नाना-दादाक संशय, विनष्टक भविष्यक चिन्ता आ मीतक सत्य आ संघर्षक आग्रह शोककेँ सामूहिक बनबैत अछि। पैघ भाए प्रशान्ति द्वारा तक्कोन दैवी दण्ड नहि भेटबाक बात कहैत अछि। पृथ्वी-आकाशक अपरिवर्तित रहब मानवीय उत्तरदायित्वक प्रश्न उठबैत अछि। न्याय स्वतः घटित होयत, एहि विश्वासक बदला मनुष्यकेँ अपन न्याय-व्यवस्था निर्मित करबाक कठिन कर्तव्य सोझाँ अबैत अछि।

बच्चा ३, जे बादमे ठेकेदार आ आर मजदूर बनल अछि, भदोहीक अनुभव स्मरबैत अछि। नोकरीक प्रलोभन, श्रमक बन्धन, मारपीट आ भोजनक अभाव ओकर गवाहीमे अछि। १९९६क Human Rights Watch केर ‘The Small Hands of Slavery’ आ ओही वर्षक ILO केर भारतीय कालीन उद्योगपर अध्ययन एहन श्रम-शोषणक व्यापक ऐतिहासिक सन्दर्भ दैत अछि [७, ८]। एहि स्रोतसभकेँ नाटकक मजदूरक व्यक्तिगतरूपेँ सत्यापन मानब उचित नहि होयत। ओकर विशिष्टता ई जे ओ पुनक कथा आ प्रवासी श्रमक कथा जोड़ैत अछि। स्वतंत्र विद्यालयक भाषा ओहि व्यक्तिक मुखमे विडम्बना बनि जाइत अछि जकरा विद्यालयक समान अवसर नहि भेटल।

मजदूर अपन मुक्तिकर्ताक चिन्ता करैत पुनः भदोही जाएबाक इच्छा व्यक्त करैत अछि, मुदा गंगा पुन देखबाक आकांक्षा सेहो रखैत अछि। एहि द्वन्द्वमे स्मृति आ आगामी कर्तव्य एक संग उपस्थित अछि।

অভিযন্তা মধি গেল অছি, মুদা প্রতিবোধক নৈতিক প্রশ্ন মজদূরমে হস্তান্তরিত হোএত অছি। সাতম পন্নরক সমাপ্তি নিরাশাক অন্তিম সীমা নহি; কথাক ভার আব ওহি ব্যক্তিক হাথমে জাএত অছি জকর দেহ পর ব্যবস্থা প্রত্যক্ষ লিখল গেল অছি।

৯. আঠম পন্নর : পোথী, প্রতিষ্ঠা আ প্রতিইতিহাস

পৃ. ১৩২–১৩৪ মে লোকার্পণ সমারোহ কথা-বচনাক ভীতর দোসর কথা-বচনা থিক। মুখ্য অভিযন্তাক পোথী 'গংগা ব্রিজ' শীর্ষক বখৈত অছি। মঁচপর জে নাটক দর্শক দেখি বহল অছি ওকরো নাম 'গংগা ব্রিজ' অছি। ই শীর্ষকীয় সমরূপতা অত্যন্ত মহত্ত্বপূর্ণ অছি। এক পোথী ঘুনক যশ অমর কবহ চাহৈত অছি; দোসর নাট্যপাঠ ওকরা ভীতরক দরাওল স্মৃতি প্রস্তুত কবৈত অছি। নাটক অপনহি নামকেঁ বিবাদক ক্ষেত্র বনবৈত অছি।

পূর্ব মুখ্যমঁত্রীক ভাষণমে স্বন্দর করব, রূপাও আ নিষ্পক্ষতাক দারা এক-দোসরাক প্রমাণ জেকাঁ প্রযুক্ত হোএত অছি। ভৌতিক রূপসঁ নীক পোথী স্বতঃ সহ ইতিহাস নহি বনি জাএত অছি। 'লিখিতম্'ক শক্তি পর বিশ্বাস অভিযন্তাক পূর্ব কথন—কাগজ বাজত—সঁ তলনা যোগ্য অছি। দুনূ কাগজ পর ভরোসা কবৈত অছি, মুদা একমে কাগজ প্রমাণক সাধন থিক, দোসরমে সত্তা দ্বারা স্বীকৃত আখ্যান। তেঁ নাটক লিখিত সাক্ষ্যক বিরোধ নহি কবৈত অছি; ওকর চয়ন, স্রোত আ পরীক্ষণক প্রশ্ন উঠবৈত অছি।

সেবানিবৃত্ত মুখ্য অভিযন্তা কিছু ঘটনা জানি-বুঝি ছোড়বাক বাত স্বীকার কবৈত অছি। ও ইতিহাসকেঁ ঘার পর পট্টী বখবাক মাধ্যম মানৈত অছি, ভিতর মবাদ বহিতো। ই রূপক ইতিহাসক চিকিৎসা আ ইতিহাসক বোগ-গোপনক ভেদ প্রকট কবৈত অছি। ঘৃণা বোকবাক দারা মনুষ্যক সম্মান লেল উপযোগী ভহ সকৈত অছি, মুদা অন্যায়ক তথা দরএবাক ঔচিত্য নহি বনি সকৈত অছি। পবিশিষ্টমে তীস ব্যক্তিক নাম দেল অছি। পাঁচম পন্নরমে অভিযন্তা এক বর্ষক তীন সয মৃত্যুক বাত কহনে ছল। অবধি আ চয়নক মাপদণ্ড সমান নহি বতাওল গেল অছি, তথাপি দুনূ সঁখ্যাক বিবোধাভাস স্মৃতিমে ককব নাম বচল, ককব নাম ছুটল—ই প্রশ্ন পৈদা কবৈত অছি।

মজদূর মাবল গেল লোকক বিবরণ মাঁগৈত অছি। মুখ্যমঁত্রী আ মুখ্য অভিযন্তাক দোহবাওল 'ধন্যবাদ' উত্তর নহি দৈত অছি। সভ্যতাক শিষ্ট শৈষ্ঠ এতয অস্বীকাবক ঔজাব বনি জাএত অছি। উঁকা বেব-বেব বাধা দৈত অছি আ ভর্তী ঘোষণা ফেব অবৈত অছি। জর্জব ঘুনক মবম্মতিপব লোটি আবি নাটক আবম্ভক দৃশ্যকেঁ অর্থক নব স্তব দৈত অছি। দর্শক আব খটখটাহটিক কাবণ জানৈত অছি। আখিবী বাগা ই জে ইতিহাসমে অমব ঘুনকেঁ বর্তমানমে চিপ্পী চাহী।

অন্তিম মজদূরক হাএ্রাশকেঁ একাংগী নিরাশা বুঝব উচিত নহি। ও কহৈত অছি জে আশা দেনিহাবকেঁ স্তচনন জা সকৈত অছি, মুদা আবাজ উঁকা, হথৌড়ী আ দবাবিমে বচত। অভিযন্তাক নৈতিক আশা একল

नायकक देहसँ सामूहिक प्रतीकमे परिवर्तित भऽ गेल अछि। आरोपक रीत 'असल ज्नमी'क प्रयोग वाँग्यात्मक दूयर्थ बखैत अछि: ज्नम कवनिहावक प्रति आक्रोशक संग आशा दऽ फेव अदृश्य भऽ जाएवना आदर्शवादीक कावण उत्पन्न असह विडता। एकवा मंचपव केवन नायक-विवोधी कथनक रूपमे निश्चित कऽ देवा उचित नहि; स्वव, विवाम आ भावक पविवर्तन एहि वक्रअर्थकेँ सम्भव वनाओत।

१०. पाँच भागक स्थापत्य : पन्नवक भीतव अर्थक पुनर्विन्यास

भाग १ 'सपना आ स्वीकृआत' (पृ. १२१–१२८) मे जर्जव पुल, लोक-सवकावक वहस आ स्वतंत्रताक आकांक्षा एक संग वाखल अछि। शीर्षक 'सपना' वर्तमानक विफलताक विरुद्ध अतीतक सम्भावना थिक। निर्माणक पूर्वक समयमे जएवाँक पहिने नाटक ओकव भविष्य देखबैत अछि। भाग २ 'निर्माणक कठिनाओ' (पृ. १२९–१३३) वाँचा ३क शिक्षा-वचना, प्रौढ़ अभियन्ताक अनुभव, ठिकेदावक स्वीकावोक्ति आ दीक्षान्तक विवादकेँ जोड़ैत अछि। कठिनाओ केवल नदीपव भौतिक पुल वनएवाँक नहि, ज्ञान आ आचावक वीच पुल वनएवाँक अछि।

भाग ३ 'स्वार्थ आ समझौता' (पृ. १३४–१४०) मित्रक वन्धीय तर्क, ठेनावनाक प्रवेश आ ग्राम-सम्प्रदायक श्रमसँ विकसित होइत अछि। ई भाग स्वार्थक एकटा विकल्प सेहो प्रस्तुत कवैत अछि; गामक लोकक चिन्नी माँगएवँ, खेतक माटि देवा आ कोदावि उठाएवँ सामूहिक प्रयोजनक छवि अछि। भाग ४ 'वलिदान आ पतन' (पृ. १४१–१४७) माइचेतावनीसँ आवम्भ भऽ मुख्यमंत्रीक ठेका-वाजनीति, मजदूवक स्ववक्षा आ अभियन्तापव दबाव धवि जाइत अछि। 'वलिदान' शब्दक अर्थ पविवावक भय आ शासनक सार्वजनिक घोषणा वीच वदलैत अछि। भाग ७ 'स्मृति आ प्रश्न' (पृ. १४८–१७४) मे सत्ताक हिंसा, शोक, श्रमक गवाही आ लोकार्पण एक-दोसवासँ टकवाइत अछि। ई भाग मृत्युकेँ अन्त नहि मानि घटनाक अर्थ पव संघर्षकेँ अन्तिम नाटकीय प्रक्रिया वनबैत अछि।

पन्नव शब्द एमिक प्रस्फुटनक आभास दैत अछि। एतय प्रत्येक पन्नव नायकक जीवनक वा व्यवस्थाक एकटा स्थिति खोलैत अछि; भाग शीर्षक ओकवा विषयगत दृष्टिसँ पुनः व्यवस्थित कवैत अछि। निर्देशक जँ प्रत्येक पन्नवक वाद पूर्ण अन्धाव आ नम्हा अन्तवाल देत तँ भागक भीतवक प्रवाह टूटि सकैत अछि। मूल पर्दा-संकेतक सम्मान कवैत संक्रमणकेँ संगीत आ प्रकाशसँ संक्षिप्त कवब सम्भव अछि। विषयगत शीर्षक प्रक्षेपित कएल जाए अथवा उका वजेनिहाव संक्षेपमे सूचित कवथि—ई विकल्प नाटकक संवचनाकेँ दृश्य वनाओत, मूल संवादक प्रतिस्थापन नहि कवत।

११. पात्र-विन्यास : नायक, प्रतिनायक आ सामूहिक पात्र

११.१ अभियन्ता : आधुनिक लोकनायक

अभियन्ताक व्यक्तित्व सततता द्वारा निर्मित अछि। वैज्ञानिक धरातल-विवेक, दीर्घकालिक कार्य-आधारित सफलता, गामक नापजोख, निर्माणस्थलक सुरक्षा आ अभिलेखक रक्षा—सभमे एक्के नैतिक सूत्र अछि। ओकर वास्तविक संघर्ष बाहरी भय मात्र नहि, कर्तव्यक विभिन्न धाराक बीच अछि। परिवारक आश्रयदाता, पेशागत अधीनस्थ आ लोकक प्रति उत्तरदायी विशेषज्ञ—ई तीन भूमिका एक शरीरमे टकराइत अछि। नायकक कठोर सिद्धान्तकेँ नाटक ओकर 'जिद' कहि चिह्नित अछि। जिदक कारण ओकर नैतिक ऊँचाइ बनैत अछि, मुदा संस्थागत सहकारक अभाव ओकर जोखिम बढ़बैत अछि।

त्रासदीक दृष्टिसँ प्रश्न उठैत अछि जे की ई नायकक दोषक कथा थिक? अरस्तूक 'Poetics'मे त्रासद घटनाक विन्यास आ करुणा-भयक सम्बन्ध आलोचनाक प्राचीन आधार अछि [५]। मुदा 'गंगा ब्रिज'मे अभियन्ताक निष्ठाकेँ ओकर पतनक नैतिक दोष कहब पाठक विपरीत होयत। ओकर मृत्यु व्यवस्थाक हिंसात्मक चुनावक परिणाम अछि। दर्शक ओकर वर्णनीतिक सीमापर सोचि सकैत अछि, पर अपराधक भार नायक पर नहि राखि सकैत अछि। आधुनिक सामाजिक त्रासदी एतय व्यक्तिगत दुर्भाग्यसँ व्यापक अछि।

११.२ मुख्य अभियन्ता : सफलताक विकृत अर्थ

मुख्य अभियन्ता शुरुहिसँ विचारक दृष्टिसँ नायकक विपरीत अछि। तथापि ओकर विकासकेँ केवल दुष्टताक एकरेखा नहि मानल जाए। वैज्ञानिक सुख, परिवारक सत्ता, संस्थागत पदक्रम पर भरोसा, गलतकेँ सही ठहरएबाक भाषिक कौशल आ अन्ततः मित्रक स्मृति पर पदक प्राथमिकता—ई क्रम ओकर व्यक्तित्वक बनावट देखबैत अछि। लोकार्पणमे अपन ईमानदारीक प्रशंसा सुनैत ओकर मुस्की नाटकीय व्यंग्याक चरम थिक। दर्शक ओकर हृतकाल जानैत अछि; मंचक सार्वजनिक समारोह ओकर बाह्य प्रतिष्ठा मात्र देखैत अछि।

मुख्यमंत्रीक अपेक्षा मुख्य अभियन्ताक चरित्र अधिक दीर्घकालीन तनना लेल अवसर दैत अछि। मुख्यमंत्री पदक प्रत्यक्ष शक्ति थिक, मुख्य अभियन्ता तकनीकी ज्ञान आ प्रशासनिक अधिकारक संयोग। दुनू एक-दोसराक सहायता करैत अछि। ठिकेदार मध्यवर्ती आर्थिक एजेंट थिक, जाहि द्वारा राजकीय निर्णय सामग्री, मजदूरी आ दैनिक काजमे उतरैत अछि। ई त्रिकोण भ्रष्टाचारकेँ एक व्यक्तिगत लोभक कथा नहि रहए दैत अछि।

১১.৩ ৰঁচা ৩ আ দ্বনূ উঁকা ৰঁজেনিহাব

ৰঁচা ৩ক তীন অৱস্থা—ৰঁকবী তকনিহাব, ঠেনা চনৌনিহাব, প্ৰৱাসী মজদূব—নাযকক পেশাগত জীৱনক সমানান্তব কথা থিক। পহিল দূ ৰঁচা প্ৰমাণপত্ৰ, মেডল, পদ আ প্ৰতিষ্ঠাক সঁসাবমে প্ৰৱেশ কবৈত অছি। তেসবক দেহ সুঁ শ্ৰমক সাধন অছি। ও অপন নামক অভিনেখন চাহৈত অছি; অন্তমে ও সুঁ ভাতিহাসক প্ৰশ্নকৰ্তা ৰঁনৈত অছি। নাঠকক অন্তিম সক্ৰিয আৱাজ মুখ্য অভিযন্তাক পোথীক ৰিৰুদ্ধ মজদূবক মৌখিক গৱাহী থিক। এহি হস্তান্তৱণসঁ দৰ্শকক দৃষ্টি নাযকক ৰিশিষ্টতাসঁ নোকক সামূহিক সামৰ্থ্য দিস ৰঁঢ়ৈত অছি।

উঁকা ৰঁজেনিহাব দ্বনূ নোক নাঠকীয কোবসক কাৰ্য কবৈত অছি, মুদা ও সভ একসুৰীয কোবস নহি। প্ৰশ্ন-উত্তৱ, অসহমতি, অজ্ঞান আ ক্ৰমিক ৰোধ ওকব খাসিযত থিক। ও সভ দৰ্শকক প্ৰতিনিধি জেকাঁ ৰাঁত কবৈত অছি, তকব ৰাঁদ ঘঠনাক ভীতব মজদূবক সহচব জেকাঁ উপস্থিত হোভত অছি। যূনানী কোবস অথৱা সঁস্কৃত সূত্ৰধাৱসঁ কাৰ্যাত্মক তননা সম্ভৱ অছি, মুদা একবা ওহি কপক প্ৰত্যক্ষ অনুকৰণ কহৱাঁক প্ৰমাণ নহি অছি। মৈথিনীক নোক-সম্বোধন, ‘হৌ’, ‘বৌ’, ‘স্বনৈ জাউ’ আ উঁকাক তান এহি পাত্ৰক পৃথক্ সাঁস্কৃতিক সুৰূপ বচৈত অছি।

১১.৪ স্ত্ৰী-পাত্ৰক মৌখিক প্ৰতিভাতিহাস

ৰঁতহী মাএ, কনিযাঁ কাকী, পত্নী আ শিক্ষিকা ৰঁনি সকনিহাব শিক্ষকক হুমিকা মহত্ত্বপূৰ্ণ অছি। মাতৃদেহ পব ধৰ্খাঁক প্ৰভাব আবম্ভহিসঁ ঔদ্যোগিক সুপ্নক মূন্য দেখবৈত অছি। কনিযাঁ কাকীক গৱাহী স্থানীয অভিজাহক ৰাৱহাৱক স্মৃতি থিক। পত্নীক কাগজপব প্ৰশ্ন অন্তিম পোথীক ঔপচাৰিক অভিনেখকেঁ চুনৌতী দৈত অছি। তথাপি স্ত্ৰীক প্ৰত্যক্ষ নিৰ্ণযকাবী হুমিকা সীমিত অছি; নাঠকীয সমযক অধিকাঁশ ভাগ পুৰুষ অভিযন্তা আ অধিকাবীক ৰিৱাদমে কেন্দ্ৰিত অছি। ভা সীমা মঁচনক পুনৰ্পাঠ নেন অৱসব দৈত অছি। মূন পাঠমে শিক্ষকক নিঁগ ৰিকন্পক সম্মান কহ দ্বনূ ৰিকাস-দৃষ্টিক প্ৰতিনিধিত্ব স্ত্ৰী-পুৰুষক পূৰ্ৱনিৰ্ধাৰিত কঢ়িসঁ মুক্ত বাখন জা সকৈত অছি।

১২. বস, ভাৱ আ অভিনযক ভাবতীয নাঠ্যশাস্ত্ৰীয ৰিৰেচন

ভবতক নাঠ্যশাস্ত্ৰক ষষ্ঠ আ সপ্তম অধ্যাযমে বস-ভাৱক ৰিৰেচন নাঠকক অনুভৱ-বচনাকেঁ বুঁঝৱাঁক এক আধাব থিক [১০]। ‘গঁগা ৰ্ঁবিজ’মে করুণ আ ৰৌদ্ৰক প্ৰধানতা অছি, মুদা ৰীব, হাস্য, ভযানক আ ৰীভত্সক সঁকেত সেহো সঁবচনামে গ্ঁথন অছি। মৃতকক পৰিৱাব করুণাক ৰিভাৱ থিক; ৰিধৱাক ৰিবাম, মাএক ৰেঁহোশী আ সম্বদাযিক শোক অনুভাৱক সম্ভাৱনা থিক। ৰৌদ্ৰ কেৱন অন্তিম মজদূবক উঁচ সুৰ নহি, ওকবা পহিনে ৰাঁবম্বাৰ দৰাঁওন প্ৰশ্নক সঁচিত ঊৰ্জা থিক। ৰীব বসক উত্সাহ অভিযন্তাক নৈতিক সঁকন্প আ গ্ৰামৱাসীসভক সামূহিক শ্ৰমমে দেখাভত অছি।

হাস্যক উঁপযোগ নাঠকমে দ্বিরিধ খ্ছি। উঁকা রঁজেনিহাবক সহজ রাঁতচীত খা চিন্নী নেন হোড় সামাজিক খাম্নীযতা রঁনরৈত খ্ছি। খধিকাবীক ঠহক্কা খা নোকার্পণক ম্বস্কী ঞ্রব রিডম্বনা উঁপেন্ন কবৈত খ্ছি। এক্কে শাবীবিক ক্রিযা—হঁসী—ভিন্ন পবিস্থিতিমে ভিন্ন খর্থ নৈত খ্ছি। খভিনেতাকেঁ এহি ভেদক সূক্ষ্ম খভ্যাস কবরাঁক খারশ্যকতা খ্ছি। ভযানকক খনুহৃতি দ্বর্ঘঠনাক তমাশাসঁ খধিক ওকব পূর্রাভাস খা খভিনেখক খস্ববঞ্চাসঁ খারৈত খ্ছি। রীভস্নে নৈতিক ঘৃণাক স্তবপব ভ্রষ্টাচাবক সামান্যীকবণমে সক্রিয খ্ছি; গ্রাফিক শাবীবিক দৃশ্য একবা খনিরার্য নহি রঁনরৈত খ্ছি।

খাঁগিক খভিনযমে হিনৈত ক্সর্সী, খভিযন্তাক থবথবাওত দেহ, মজদূবক স্থিব ভহ জাএরঁ, হাথমে মণ্ডা নহি বহরঁ, কোদাবি চনাএরঁ খা নোকার্পণক নমস্কাব মহত্ত্বপূর্ণ খ্ছি। রাচিক খভিনযমে ঢোনহো, শিক্ষকক উঁদ্রোধন, মিত্রক তর্ক, গামক রোঁনচান, মজদূবক হাক্রোশ খা খধিকাবীক শিষ্ট উঁত্তবক খন্তব খ্ছি। খাহার্য খভিনযমে হেন্মেঠ, মণ্ডা, জন্চী ঠেঁপ, নগাড়া, পোথী খা ক্সর্সী পাত্রক স্থান খা সামাজিক হূমিকা স্পষ্ট কবৈত খ্ছি। সাত্ত্বিক খভিনযমে শৌক, কম্প, স্তম্ভ খা খশ্রূক স্বাভারিক খনুহৃতি খ্ছি। তেঁ নাঠকক খভিনযসংসাব রঁম্মত কম ভৌতিক উঁপকবণসঁ র্যাপক সামাজিক যথার্থ বচি সকৈত খ্ছি।

বসক দৃষ্টিসঁ খন্তিম দৃশ্য দর্শককেঁ নিষ্ক্রিয সন্তোষ নহি দৈত খ্ছি। করুণাক খাস্বাদ বৌদ্রক প্রশ্নমে, রীবক স্মৃতি সামূহিক কর্মক সম্ভারনামে রঁদনৈত খ্ছি। এতয বস খা খানোচনাম্মেক রিরেক পবস্পব রিবোধী নহি। ভাবতীয নাঠ্যশাস্ত্রীয পাঠ খা খাধুনিক বাজনীতিক বংগমংচক দৃষ্টি এক-দোসবাকেঁ সমৃদ্ধ কহ সকৈত খ্ছি, রঁশর্তে কোনো এক সিদ্ধান্তকেঁ দোসবক সমকপ ঘোষিত নহি কএন জাএ।

১২. সময, দৃশ্য-মোঁণ্টাজ খা বাজনীতিক বংগমংচ

ব্রেখ্তক 'A Short Organum for the Theatre' খা 'Brecht on Theatre'মে সামাজিক পবিস্থিতিক পবীক্ষণক নেন বংগমংচক খানোচনাম্মেক সামর্থ্যপব রঁন খ্ছি [১১]। 'গংগা ব্রিজ'ক খাবম্ভ পবিণামসঁ, ফেব খতীতক দৃশ্য, মধ্যেমে স্থিব কনাকাব, প্রত্যক্ষ দর্শক-সম্বোধন খা খন্তমে মবোম্মতিক পুনবাবৃত্তি—ঞা সভ এপিক বংগমংচক সন্দর্ভমে পঠনীয খ্ছি। এহি তুননা দ্বাবা প্রত্যক্ষ সাহিত্যিক প্রভার সিদ্ধ নহি হোঞত খ্ছি। নাঠকক খপন নোকভাষিক কপ খত্যন্ত রিশিষ্ট খ্ছি।

দৃশ্যক রীচক সময ছনাঁগ দর্শককেঁ ঘঠনা ভেনাক ক্রম খা মংচপব প্রস্তুত ক্রমমে খন্তব রুঝরৈত খ্ছি। রর্তমান জর্জব পুন, স্বতংত্রতাক খাবম্ভ, দীক্ষান্ত, গামক নির্মাণ খা সত্ত্া-পবিসব একঠ্যা বৈখিক জীরনীক রঁদনা সামাজিক কাবণক মোঁণ্টাজ রঁনৈত খ্ছি। প্রত্যেক পন্নর খগিনা ঘঠনাক ভারনাম্মেক প্রতীক্ষা মাত্র নহি বঢৈত খ্ছি, পূর্র দৃশ্যক কথনক পবীক্ষা সেহো কবৈত খ্ছি। শিক্ষকক রঁনিদানক সিদ্ধান্ত ম্বখ্যমংত্রীক ভাষণমে ফেব খারৈত খ্ছি; ছাত্রক কাগজক পবিভাষা নোকার্পণমে রাস্তরিক কপ পরৈত খ্ছি; রাঁনকক রঁকবী, ঠেনা খা মজদূবক দস্তারেজী নাম এক সমানান্তব ক্রম রঁনরৈত খ্ছি।

জন নাট্য মঁচক লোকাভিমুখ ৰংগপৰম্পৰা, ৱিশেষতঃ দর্শকক সমীপ প্রদর্শন আ সার্ৱজনিক প্রশ্নক ৰংগৰূপ, তননাক উপযোগী আধাৰ থিক [১২, ১৩]। ‘গংগা ব্ৰিজ’মে পর্দা আ কার্যানযক দৃশ্য অছি, তেঁ একৰা মূলতঃ চৌৰঠিযা নাটক কহৱাক আৱশ্যকতা নহি। মুদা উকা, কম উপকৰণ আ প্রত্যক্ষ প্রশ্ন এহি ৰচনাকেঁ খুলা মঁচ পৰ ৰূপান্তৰিত কৰৱাক ক্ষমতা দৈত অছি। জনৰংগমঁচক তননা লোকক ৰাজনীতিক গৰাহী পৰ কেন্দ্ৰিত হো, কোনো এক ৰাজনীতিক সংগঠনক ৱিচাৰধাৰাক পর্যায ৱনএ পৰ নহি।

১৪. ৱিকাস-ৱিমর্শ, জন আ শ্রমক ৰাজনীতিক পাৰিস্থিতিকী

গংগাক ধাৰা আ পুলক কৰাহ পৃথক্ ধ্বনি অছি। নদী জীৱিত ভৌতিক প্রৱাহ থিক; পুল মনুষ্যাক নির্মাণ। নাটকক অন্তমে নদীক সুৰ পহিলেসঁ সূখল আ খোখল স্বনাগত অছি। এক পাত্র মনুষ্যাক ৱনিক কাৰণ গংগা মৈযাক প্রতিকাৰক কল্পনা কৰৈত অছি। ঙা ধার্মিক আ নৈতিক ৰূপক থিক; জনৱৈজ্ঞানিক কাৰণক ৱৈজ্ঞানিক প্রমাণ নহি। নাটক নদীক ঘটৈত সুৰ দ্বাৰা সামাজিক ক্ষয আ পাৰিস্থিতিক ক্ষযক সংগতি ৰচৈত অছি।

দিনেশ কুমাৰ মিশ্রক ‘Trapped! Between the Devil and the Deep Waters’ (২০০৮) আ কোসী তটবন্ধসম্বন্ধী অধ্যযন উত্তৰ ৱিহাৰক নদী-নিযন্ত্রণ, জলনিকাসী আ তটবন্ধক ভীতৰ ৱসল লোকক সংকটকেঁ সোঝাঁ আনৈত অছি [১৪]। শিক্ষক ১ক ৱান্হসম্বন্ধী প্রশ্ন এহি প্রাদেশিক ৱিকাস-ৱিমর্শক আলোকমে অর্থপূর্ণ অছি। পৰন্তু কোসী তটবন্ধ আ গংগা পুল অলগ প্রকাৰক সংৰচনা থিক; একক তকনীকী নিষ্কর্ষ দোসৰ পৰ সীধে লাগূ নহি কএল জা সকৈত অছি। নাটক সুৰং পুল, ৱান্হ, নহৰ আ কাৰখানাকেঁ ৱিকাস-দৃষ্টিক উদাহৰণক ৰূপমে জোড়ৈত অছি; সমীক্ষা এহি ৱস্তুসভক ভৌতিক অন্তৰ ৱনৌনে ৰখৈত অছি।

ৰ◌ ৱ্ নিক্সনক ‘Slow Violence and the Environmentalism of the Poor’ (২০১১) এমিক, কম দৃশ্য পর্যাৰৰণীয হিংসাক অধ্যযনক অৱধাৰণা প্রস্তুত কৰৈত অছি [১৩]। ‘গংগা ব্ৰিজ’মে নিহ মৰোম্মতি, নির্মাণক ঘটিযা গুণৱত্তা, ধুআঁক খোঁখী আ শ্রমিকক ৱিখৰল পীড়া এহল ধীৰে-ধীৰে সংচিত নুকসানক সাহিত্যিক সংৰচনা থিক। অভিযন্তাক হত্যা এহি দীর্ঘ প্রক্রিযাসঁ ভিন্ন আকস্মিক চৰম অছি। নাটক দুনূকেঁ জোড়ৈত অছি, কাৰণ নিহ দৱাওল ক্ষতি আ একল প্রতিৰোধক ৱিৰুদ্ধ হিংসা একহি সংস্থাগত অসংতননসঁ সম্বদ্ধ দেখাওল গেল অছি।

১৩. ভাষা, মঁচ-ধ্বনি আ চিত্রক সংকেতশাস্ত্র

‘গংগা ব্ৰিজ’ শীর্ষক সুৰং ভাষিক মিশ্রণ থিক। ‘গংগা’ ধার্মিক, সাংস্কৃতিক আ ভৌগোলিক স্মৃতিক শব্দ অছি; ‘ব্ৰিজ’ আধুনিক অভিযন্ত্রণ আ প্রশাসনক প্রচলিত শব্দ। সংৱাদমে জল্জীনিযৰ, চীফ জল্জীনিযৰ, ফাওল, ঠেকেদাৰ, কমীশন, হেল্মেট, ৰন-ৱে আ ফর্স্ট-ঐডক সংগ চিপ্পী, ছজ্জা, কোদাৰি, খোঁখী আ হোলহো

अछि। ई मिश्रित शब्दावली भाषाक अशुद्धता नहि, औपचारिक प्रशासन आ लोकान्तरक संयोजक साहित्यिक साक्ष्य थिक। अनुवाद वा मंचनमे सभ तकनीकी शब्दकेँ कृत्रिम संस्कृतनिष्ठ शब्दसँ बदलि देबाँ सामाजिक बोलीक भेद घटा देत।

नाटकक ध्वनि-विन्यासमे तीन आवर्ती तत्व अछि—ठकठुक, डंका आ नदी। ठकठुक श्रम आ संवादक अविराम संकटक सूचक; डंका सार्वजनिक घोषणा, प्रश्न आ विरोधक वाहक; नदीक स्वर प्रकृतिक मूक साक्षी। अन्तिम दृश्य मे धन्यवादक पुनरावृत्ति चारिम ध्वनि-तत्व बनैत अछि। अधिकारीक शब्द आ लोकक डंका एक-दोसराक वाक्यकेँ काटैत अछि। निर्देशक ध्वनिक स्तरमे एहन संतुलन राखथि जे असहमति स्पष्ट सुनाइ दे, पर भाषणक यन्त्रवत नय सेहो अन्तर हो।

कुर्सी आरम्भमे थाकल अभियन्ताक आसन आ हिलैत पुलक रूपक थिक; कार्यालयमे ओ सत्ताक आसन बनैत अछि; मित्रक कथनमे ओ व्यक्तिगत सम्बन्धक विस्मरणक कारण। एकरे मंच-वस्तु विभिन्न अर्थ नइ सकैत अछि। झण्डा नागरिक स्वाधीनताक प्रतीक अछि, मुदा ओकर असमान वितरण आ फेर वापस लेल जाएबाँ उत्सव आ श्रमक अन्तरकेँ देहगत बनबैत अछि। जन्‌ची टेप सहापन, हेल्मेट स्वरक्षा-रचन, पोथी इतिहासक अधिकार आ डंका प्रतिप्रश्नक वस्तु बनैत अछि।

मूल पोथीक दस चित्रक दृश्यक्रम (पृ. १२२, १२७, १२९, १३१, १३७, १३८, १४२, १४७, १४९, १७२) पाठक अलग-अलग स्थितिक दृश्यात्मक विराम थिक। ई मुद्रित चित्र मंचनक अनिवार्य सेट-प्लान नहि, नाट्यकल्पनाक सहायक थिक। चित्र ८क स्थान मजदूरक मुख्य आ पदक भयक संवादक बीच अछि; चित्र १० लोकार्पणक पल्लवक आरम्भसँ ठीक पहिने। चित्रक स्थान सेहो पाठक गति बदलैत अछि। मुद्रित पुस्तकमे ई विराम पाठककेँ ठहरि कऽ दृश्य कल्पना करबाँक समय दैत अछि, जखन कि सजीव मंचनमे ई कार्य प्रकाश, स्थिरता आ ध्वनि करि सकैत अछि।

१६. एकटा सम्भावित रंगयोजना

मंचक बाम कात श्रमिक क्षेत्र, दहिन कात कार्यालय आ समारोहक रूपान्तरणशील क्षेत्र, बीचमे खाली आवागमनक मार्ग राखल जा सकैत अछि। डंका बजेनिहारक स्थान दृश्यानुसार बदलए, मुदा मानकर डंका दर्शककेँ देखाइत रहए। नदीकेँ वास्तविक पानिसँ नहि, मद्धिम निरन्तर ध्वनि आ एक नम्बा प्रकाश-पट्टीसँ संकेत कएल जा सकैत अछि। एहि रूपांकनसँ मंचक केन्द्रमे कोनो भावी पुल बनएबाँक आवश्यकता नहि रहत।

बाँलक आ प्रौढ़ पात्रक रूपान्तरणमे समान रंगक छोट वस्तु वा समान देहभंगिमाक पुनरावृत्ति उपयोगी होयत। बीचा ३क बकरी तकबाँक चंचल दृष्टि, ठेनाबनाक चिन्ता आ अन्तिम मजदूरक ठहरल प्रश्नमे एक सामान्य गति राखल जा सकैत अछि। शिक्षकक संवाद प्राकृतिक वाचनमे हो; विकासक विवादकेँ केवल

घोषणापत्रक नयमे प्रस्तुत कएनासँ नाटकीयता कम भऽ सकैत अछि। ठिकेदारक स्वीकारोक्ति आ अभियन्ताक मौनक बीच विराम महत्वपूर्ण अछि।

सातम पन्नरमे शोकक दृश्य नेन न्यूनतम प्रकाशे आ नम्र मौन प्रभावी होयत। दुर्घटनाक दृश्यकेँ यथार्थवादी हिंसा द्वारा पुनर्निर्मित करबाक कोनो आवश्यकता नहि। प्रतीकात्मक आवरण, परिवारक देहभंगिमा आ एकाएक थमल ध्वनि पर्याप्त अछि। अन्तिम लोकार्पणक उज्ज्वल समारोहिक प्रकाशमे उंका धीरे-धीरे आवाज पाबए। दर्शक एकहि मंचपर स्मृतिशील मजदूर आ आत्मप्रशंसामे मग्न पूर्व अधिकारीकेँ देखत। अन्तिम अन्हारसँ पहिने धन्यवाद आ ठकठुकक विरोधी नय किछु क्षण बहए तँ आवर्ती संरचना बनरती होयत।

प्रदर्शनक बाद चर्चामे तीन प्रश्न उठाओल जा सकैत अछि: के विकासक नाम परिभाषित करैत अछि? ककर जोखिम अभिलेखमे दर्ज होएत अछि? लोक आ तकनीकी विशेषज्ञ मिलि कऽ निर्माणक उत्तरदायित्व कोना सुनिश्चित करि सकैत छथि? ई उत्तर पहिनहिसँ निर्धारित करबाक बदला दर्शकक स्थानीय अनुभव स्वनबाक अवसर देत। ई बंगयोजना एक सम्भावित आलोचनात्मक प्रस्ताव थिक; वास्तविक सम्पन्न मंचनक प्रतिवेदन नहि।

१७. आलोचनात्मक उपलब्धि आ सीमा

नाटकक प्रमुख उपलब्धि आरम्भ आ अन्तक वृत्ताकार सम्बन्ध अछि। कथा जर्जर पुलसँ शुरू भऽ जर्जर पुलपर समाप्त होएत अछि, मुदा दर्शकक ज्ञान बदलि जाएत अछि। दोसर उपलब्धि बीचा इक समानान्तर यात्रा अछि, जे शिक्षा, बेरोजगारी, प्रवास आ श्रम-शोषणकेँ मुख्य कथासँ जोड़ैत अछि। तेसर उपलब्धि पोथी-लोकार्पणक आत्मप्रतिबिम्बी रचना अछि, जाहिमे इतिहासक दावा स्वयं नाटकक परीक्षणक विषय बनैत अछि। चौठ उपलब्धि भाषा आ ध्वनिक सामाजिक विभेद अछि। नाटक निर्माण-प्रक्रियाक जटिल नैतिक प्रश्न लोकभाषाक सहज वाँगामे अनैत अछि।

किछु सीमासभ सेहो विचारणीय अछि। शिक्षकक भाषण, दीक्षान्तक विचार-विनिमय आ अभियन्ताक तर्क कतेको स्थानपर नम्र अछि; निर्देशक संवादक वैचारिक घनत्वकेँ गति, विराम आ दृश्य-कर्मसँ सन्तुलित करथि। नायक अत्यन्त सिद्धान्तनिष्ठ अछि, जखन कि सत्ताधारीक क्रूरता कतिपय प्रसंगमे प्रत्यक्ष आ तीव्र अछि। मनोवैज्ञानिक सूक्ष्मता बढ़एबाक नेन मित्रक आरम्भिक आत्मीयता, ठिकेदारक भय, अधिकारीक संस्थागत निर्भरता आ परिवारक चिन्ताकेँ गम्भीरतासँ अभिनीत कएल जा सकैत अछि। एकरा नेन मूल पाठमे नव घटना जोड़बाक आवश्यकता नहि।

मृत श्रमिकसभमे किछुक व्यक्तिगत विवरण भेटैत अछि, मुदा अधिकांश मंचपर सामूहिक आकृति जेकाँ उपस्थित अछि। एहि नाट्यशिल्पक शक्ति ई जे शोषणक व्यापकता देखाएत अछि; सीमा ई जे

मजदूरक विविध अन्तर्ज्ञक विस्तार कम भऽ जाइत अछि। अन्तिम मजदूरक गवाही एहि सीमाकेँ आंशिक रूपसँ दूर करैत अछि। स्त्री-पात्रक साङ्ख्यकेँ अभिनयमे पूरा समय देबँ सेहो आवश्यक अछि। कथा इतिहासक आलोचना करैत अछि, मुदा अपन भीतरक मृत्युसंख्या सत्यापन योग्य रूपेँ अभिलेख नहि थिक। साहित्यिक आलोचना आ वास्तविक परियोजनाक इतिहासक बीच ई भेद सतत रँमन रहबाक चाही।

१८. निष्कर्ष : पाथासँ प्रतिइतिहासधरि

'गंगा ब्रिज' नाटक विकासकेँ लोकसँ जोड़बाक अभियान्त्रिक क्रिया मानैत अछि, किन्तु ई प्रश्न उठबैत अछि जे लोकक स्मृति, जीवन, श्रम आ असहमतिकेँ अलग कऽ देलासँ कोन तरहक विकास शेष बचि जाइत अछि। अभियन्ताक शरीर समाप्त भऽ जाइत अछि, पुनक शरीर मनोवृत्ति पर निर्भर बनैत अछि, सत्ता पोथीक रूपमे अपन प्रतिष्ठा रचबैत अछि। मुदा मजदूरक आवाज, परिवारक स्मृति आ ओकाक चोट ओहि प्रतिष्ठाक एकाधिकार स्वीकार नहि करैत अछि।

एहि नाटकमे इतिहासक प्रश्न केवल अतीतक सत्यक प्रश्न नहि, भविष्यक निर्माणक प्रश्न थिक। जँ नाम, दुर्घटना, सामग्रीक गुणवत्ता आ जनसुर अभिलेखसँ हटि जाएत तँ अगिला पुल सेहो पुरान पुलक नैतिक दबाबि नह कऽ जन्म लेत। गंगाक दुनू तट जोड़बाक प्रयत्न तखने सार्थक थिक जखन निर्णय आ श्रम, श्रम आ आचार, राज्य आ नागरिक, उपलब्धि आ सत्यक बीच सेहो पुल बनत। नाटकक अन्तिम ओका एहि अधरा निर्माणक आह्वान थिक।

सन्दर्भ-सूची

[१] ठाकुर, गजेन्द्र। 'गंगा ब्रिज'। बंग-संगम : नओटा मैथिली नाटक आ तकर अंग्रेजी बंगमंचीय रूपान्तर। संयुक्त संस्करण, २०२६। मैथिली मूल, पृ. ११९–१७७।

[२] Bihar Tourism. "Gandhi Setu." https://tourism.bihar.gov.in/en/destinations/patna/gandhi-setu — आधिकारिक ऐतिहासिक परिचय।

[३] Press Information Bureau, Government of India. "Rehabilitation of four lane of Mahatma Gandhi Setu on Ganga River at Patna in Bihar." २०१६। https://www.pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?lang=2&reg=3&relid=146401 — पुनर्वास परियोजनाक सरकारी विज्ञप्ति।

[४] International Labour Organization. Safety and Health in Construction (Revised edition). २०२२। https://www.ilo.org/resource/other/safety-and-health-construction-revised-edition — आचार-संहिताक प्रकाशन-विवरण।

[৩] National Society of Professional Engineers. Code of Ethics for Engineers. https://www.nspe.org/career-growth/nspe-code-ethics-engineers — সার্রজনিক স্ববঞ্চা সম্বন্ধী খাচাব-সঁহিতা।

[৬] Naoroji, Dadabhai. Poverty and Un-British Rule in India. London: Swan Sonnenschein, 1901. National Digital Library of India: https://www.ndl.iitkgp.ac.in/ch_document/internet_archive/ia_books/povertyunbritish00naoruoft — গ্রন্থক খভিনেখ খা প্রকাশন-রিরবণ।

[৭] Human Rights Watch. The Small Hands of Slavery: Bonded Child Labor in India. 1996. https://www.hrw.org/report/1996/09/01/small-hands-slavery/bonded-child-labor-india — কানীন উদ্যোগক শ্রম-শৌষণক ঐতিহাসিক প্রতিরেদন।

[৮] International Labour Organization. Is Child Labour Really Necessary in India’s Carpet Industry? 1996. https://www.ilo.org/publications/child-labour-really-necessary-india%E2%80%99s-carpet-industry — শৌধ-প্রকাশনক পবিচয।

[৯] Aristotle. Poetics. রিশৈষতঃ খধ্যায ৬, ১২–১৪। ত্রাসদী, কথানক, করুণা খা ভযক শাস্ত্রীয রিরেচন।

[১০] Bharata Muni. The Nāṭyaśāstra. English translation by Manomohan Ghosh, Vol. I. Calcutta: Asiatic Society, 1951. খধ্যায ৬–৭। https://angkordatabase.asia/books/the-natyashastra-english-translation — গ্রন্থক পবিচয।

[১১] Brecht, Bertolt. Brecht on Theatre: The Development of an Aesthetic. Edited and translated by John Willett. 1964. রিশৈষতঃ “A Short Organum for the Theatre” (1948). https://academic.macmillan.com/academictrade/9780809005420/brechtontheatre/ — প্রকাশকীয পবিচয।

[১২] Jana Natya Manch. “Jana Natya Manch.” Studio Safdar. https://www.studiosafdar.org/jana-natya-manch — সঁস্থাক ওতিহাস খা নোকাভিম্বখ নাঠ্যকার্য।

[১৩] Deshpande, Sudhanva (ed.). Theatre of the Streets: The Jana Natya Manch Experience. Janam, 2007. https://leftword.com/product/theatre-of-the-streets/ — গ্রন্থক প্রকাশকীয পবিচয।

[১৪] Mishra, Dinesh Kumar. Trapped! Between the Devil and the Deep Waters: The Story of Bihar’s Kosi River. People’s Science Institute and SANDRP, 2008. পূবক: “Refugees of the Kosi embankments – A booklet by Dinesh Kumar Mishra.” India Water Portal. https://www.indiawaterportal.org/amp/story/governance-and-policy/governance/refugees-kosi-embankments-booklet-dinesh-kumar-mishra — প্রাদেশিক জন-রিমর্শক সন্দর্ভ।

[১৩] Nixon, Rob. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Harvard University Press, 2011.

https://robnixon.scholar.princeton.edu/publications/slow-violence-and-environmentalism-poor-0 — ধ্বৰধাবণা আ গ্রন্থক পৰিচয়।

१.२६. गजेन्द्र ठाकुर- जलोदीप: जलक वाँट, स्मृति आ साम्प्रदायिक विवेकक रंगमंच: गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं रंगमंचीय समीक्षा

जलोदीप

जलक वाँट, स्मृति आ साम्प्रदायिक विवेकक रंगमंच

गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं रंगमंचीय समीक्षा

रंग-संगम : नाट्य-समीक्षा शृंखला • ७

१. जलोदीप : जलक वाँट आ मनुष्यक उत्तरदायित्व

गजेन्द्र ठाकुरक 'जलोदीप' बाढ़िक आपदाकेँ केवल प्रकृतिक प्रकोपक रूपमे नहि, सामाजिक छल, सार्वजनिक निर्माण आ नागरिक उत्तरदायित्वक परीक्षाक रूपमे मंचपर उपस्थित करैत अछि। एकटा गाँवक अपूर्ण वाकासँ आरम्भ होमयवला ई नाटक अन्तमे ओही गाँवक भविष्यक प्रति स्पष्ट संकल्पपर पहुँचैत अछि। एहि दू बिन्दुक बीचमे जलक अधिराज, चौकीक उँचाइ, नोटा, काठी, उनटल थारी, भीजल नक्शा आ दीप क्रमशः नाटकीय तर्कक अंग बनि जाइत अछि। नाटकक उपलब्धि एहि बातमे अछि जे आपदाक व्याख्या मंचक क्रियासँ उत्पन्न होइत अछि; दर्शककेँ केवल बाढ़िक भय नहि, ओहि भयक सामाजिक निर्माण देखबामे अबैत अछि।

प्राथमिक पाठ 'रंग-संगम' (संयुक्त संस्करण, २०२६), पृ. १९४–२१६ [१] थिक। पृ. १९७क पूर्वदृश्यक बाद पाँच अंक अछि, प्रत्येक अंकमे दू दृश्य। एहि संरचनाकेँ ओकरे मूल क्रममे पढ़ल गेल अछि। नाटकक उपशीर्षक 'बाढ़ि-व्यवस्था आ जल-निकासीक सामाजिक वान-नाटक' एकर विधागत दिशा निर्धारित करैत अछि। ई समीक्षा मैथिली मूलक अछि, अंग्रेजी रूपान्तरक नहि। उत्तर बिहारक बाढ़ि-विमर्शक शोध एकर सन्दर्भ अछि, मुदा नाटकक घटनाकेँ कोनो निर्दिष्ट वर्षक आपदाक ऐतिहासिक वृत्तान्त मानबाक आधार पाठ नहि दैत अछि।

एहि नाटकमे आपदा अनिवार्य नियति नहि, जोखिमक प्रक्रियात्मक निर्माण थिक। नदीक स्वाभाविक गति, वर्षा, अवरोध, निर्माणक गुणवत्ता, नालाक रखरखाव, बाहुतक साधन आ जनसूचनाक अलग-अलग स्तरपर सक्रिय अछि। तहि कारणेँ 'पानि शत्रु नहि, रोकल वाँट शत्रु अछि' (पृ. २१७) मात्र पर्यावरणवादी उक्ति नहि, नाटकक पूर्वदृश्यसँ अन्तिम दृश्य धरि चलल कथात्मक अन्वेषणक फल अछि। तथापि वैज्ञानिक अर्थमे

তীব্র প্রবাহ সূর্য খতবনাক ভহ সকৈত খছি। উঁঞ বাকাক সাব ঞা খছি জে সমস্ত দোষ নদীপব থোপি মন্বষা খপন ছুমিকা বিঁসবি নহি জাএ।

১.১ বিধাগত বিশিষ্টতা

বাঁন-নাট্‌কমে প্রায়ঃ বঁচা শিক্ষণক প্রাপ্তকর্তা মানন জাওত খছি; 'জনোদীপ'মে বঁচা প্রশ্নক নির্মাতা, প্রযোগক সঁচানক খা সার্বজনিক যোজনাক পবীক্ষক বঁনৈত খছি। বযস্কক খন্বভব, খভিযন্তাক বিশৈষজ্ঞতা খা বঁচাক খেন এক-দোসবাক বিকন্প নহি, এক-দোসবাকেঁ জাঁচবাঁক মাধাম খছি। সামাজিক নাট্‌কক পবম্পবামে খন্যাযক নিদর্শন পর্যাপ্ত নহি হোওত; ঞা বচনা খন্যাযক ভৌতিক বিন্যাসকেঁ বঁদনি দেখবাঁক সম্ভাবনা সেহো প্রস্তুত কবৈত খছি। এহি খর্থমে একব কথানক খন্বসঁধানপবক খছি।

২. পূর্বদৃশ্য : খধবা বাকা খা খাপদাক শ্রবা সঁসাব

পৃ. ১৯৩মে জনাময চাক কাতক নির্দেশ খছি। বঁচা মঁচক নীচাঁসঁ হাথ বঁঢ়বৈত খছি। ও কহৈত খছি জে ও ঠীক খছি, মুদা খপন বাঁত পূবা নহি কহ পবৈত খছি। খন্বাবসঁ বাকা ককি জাওত খছি, পানিক খাবাজ শৈষ বহৈত খছি। এহি ক্ষণমে ভাষা খা দৃশ্য দ্বনূক সীমা দেখাওত খছি। দর্শকক জিজ্ঞাসা 'মুদা' শৈঙ্কক বাঁদ খন্বপস্থিত বিষযপব কেন্দ্বিত হোওত খছি। নাট্‌ক তক্ষেণ মৃস্থে বা ক্ষতিক সম্পূর্ণ জানকাবী নহি দৈত খছি।

খধবা বাকা নাট্‌কীয বিনম্ব (retardation) মাত্র নহি। খাপদাগ্রস্ত ব্যক্তিক খন্বভবকেঁ গ্রমবঁদ্ধ বাকামে ব্যক্ত কববাঁক খসমর্থতা সেহো এহিমে নিহিত খছি। বঁচাক হাথ সূর্য একট্‌া সঁবাদ খছি, জে বাণী শ্বক হোযবাঁসঁ পহিনে সহাযতা খা নিকট্‌তাক খাকাঁক্ষা প্রকট্‌ কবৈত খছি। খভিনযমে হাথ বঁঢ়বৈত বঁচাক সাহস দেখাওন জাএ, ওকবা কেরন খসহায দেহমে পবিণত নহি কএন জাএ।

ধ্বনি খা খন্ধকাব দর্শকক কন্পনাকেঁ সক্রিয কবৈত খছি। পানিক যথার্থবাদী বিশান দৃশ্য বঁনাওন বিঁনা খাপদাক বিস্তাব স্বনাওন জা সকৈত খছি। মঁচক ভীতব জন নহি বহিতো মঁচক বাঁহব একট্‌া জনমগ্ন সঁসাবক খন্বহুতি বঁনৈত খছি। এহি তকনীকসঁ নাট্‌ক কম সঁসাধনবনা বিদ্যানয বা গ্রামীণ সভাগাবমে সেহো সম্ভব খছি। ভযক তীব্রতা বাঁন-দর্শকক খন্বৰূপ নির্যত্রিত হোযবঁ খাবশ্যক খছি; খাতঁক উঁপ্সেন্ন কহ দেবঁ নাট্‌কক শিক্ষাম্নেক উঁপনব্ধি নহি।

৩. ঋংক এক : রাঁতি়ক ঋন্াব

৩.১ দৃশ্য এক : প্বকাব, ঋফরাহ ঋা বাহতক ঋভার (পৃ. ১৯৭–১৯৮)

পহিন নোক রাঁওস ফীঠঁ পানিক চেতারনী দৈত ঋছি, দোসব নোক হিনকোবক ঋন্বভর কহৈত ঋছি ঋা ঝঁঝাবপ্বব দিশাক রাঁন্হক চর্চা কবৈত ঋছি। এক পাত্র কথিত কপসঁ দোসব দিস্বক রাঁন্হ কাঠঁন জেরাঁক রাঁত স্বনৈত ঋছি, দোসব পাত্র ওকব সহতাপব প্রশ্ন উঁঠরৈত ঋছি। এহি ঋন্তবকেঁ ঋানোচনামে রঁনন বহরাঁক চাহী। নাঠঁক ঋফরাহকেঁ প্রমাণিত ঘঠঁনা নহি রঁনরৈত ঋছি। তক্োন প্রাণবঞ্চাক ঋাগ্রহ রঁহসক দিশা রঁদনি দৈত ঋছি।

‘নার তহ পবসান কাগজপব কিনন গেন ছন’ (পৃ. ১৯৮) ঋাপদাক রীচ প্রশাসনিক ঋন্বপস্থিতিক রাঁগা থিক। নার, বস্সী, নানঠেঁন ঋা সূখন ঋন্নক সূচী নোকক দেহক রাস্তরিক ঋারশ্যকতাসঁ রঁনৈত ঋছি, জখন কি কাগজক নার কেরন দফ্তবক উঁপনব্ধি রঁনি বহি জাওত ঋছি। এহি রিন্দ্রপব ‘গংগা র্বিজ’ক ফাজন ঋা মজদূবক জীরনরনা দ্বন্দ্রক স্মবণ হোওত ঋছি। ম্বদা ‘জনোদীপ’মে সঁঘর্ষক ঋগিনা চবণ জীরিত সম্বদায চনরৈত ঋছি।

ভীড়ক সমরেত স্বরমে ঘব ঋা ধনক ঞ্চতিক রাঁদ জীরনক প্রাথমিকতা সোঝাঁ ঋরৈত ঋছি। দৃশ্য সঁচানক নেন ঞা ঋারশ্যক ঋছি জে ভীড়ক সভ সদস্য একহি তবহেঁ নহি চিচিঋাথি। ককবো স্বর ঋাশংকিত, ককবো স্বর তথ্য খোজৈত, ককবো স্বর কার্যক ঋাদেশ দৈত হো। এহি ভিন্ন স্বরসভক সমন্বযসঁ সামাজিক ঋাপাত স্থিতিক সহ রঁনত। ‘ভীড়’ কেঁ ঋরিরেকী পাত্র মানি দেরঁ মূন পাঠক ঋন্তিম কপান্তবণকেঁ কমজোব কবত।

৩.২ দৃশ্য দূ : দীরাব রাঁচন, পবিরাবক হঁসী নহি (পৃ. ১৯৯)

চৌকীপব চাবি রঁচামে তীন খেনাওত ঋছি ঋা চাবিম গ্নমকী নাধি রৈসন ঋছি। ঞা স্থানিক রিন্যাস শৌকক দৃশ্যাত্মক কপ থিক। দোসব রঁচা পাবিরাবিক ঞ্চতিক রাঁত কহৈত ঋছি, তেসব ঘবক মজর্ূতীক চর্চা কবৈত ঋছি। চাবিম রঁচা ঘবক দীরাব ঋা ঘবক নোকক ঋন্তব স্পষ্ঠ কবৈত ঋছি। এহি তবহেঁ সম্পত্তি ঋা জীরনক ঞ্চতি একহি সূচকাঁক নহি বহি জাওত ঋছি।

‘ঘবক হঁসী পানিমে চনি গেন’ ঘবেন্ জীরনক ধ্বনিক ঋন্বপস্থিতি থিক। নাঠঁক মৃত্যু রা রিচ্ছোহক দৃশ্য প্রত্যক্ষ নহি দেখরৈত ঋছি; ঋন্বপস্থিত হঁসীসঁ হানিক প্রভার রঁনরৈত ঋছি। করুণ বসক ঋানম্বন রঁচা থিক, ম্বদা চৌকীক এক কোন, রাঁকী রঁচাক খেন ঋা রিঞ পাবিরাবিক স্থান উঁদ্দীপনক কাজ কবৈত ঋছি। রাঁন-ঋভিনেতা নেন নম্রা রিনাপক রঁদনা ছোঠঁ রিবাম ঋা সীমিত দৃষ্টি রেঁসী প্রভারকাবী হো সকৈত ঋছি।

চাবিম রঁচা ‘ভগরানক নিখন’ মানি চুপ্পী স্বীকাব নহি কবৈত খ্বছি। ও পিতাক কথনক খ্বাধাবপব ‘নোকক নিখন’ কহৈত খ্বছি। ঞা রাক্য প্রাগ্রতিক খ্বাপদাক ধার্মিক র্যাখ্যাসঁ সামাজিক কাবণমীমাংসাক দিশি রঁঢ়রাঁক সংকেত থিক; একবা ধর্ম-রিবোধক সার্বভৌম ঘোষণা মানরঁ পাঠক সীমা নাঁঘরঁ হোযত। রঁচা খেন চুনৈত খ্বছি, খ্বা ‘পহাড়’ শৈদ্ধক খ্বর্থ রাঁন্হ তথা ভঁচ সড়কমে রুপান্তবিত কবৈত খ্বছি। শৌকসঁ প্রশ্নক জন্ম হোগত খ্বছি, শৌক তক্োন সমাপ্ত নহি হোগত খ্বছি।

৪. খ্বংক দৃ : পহাড়ক খেন

৪.১ দৃশ্য এক : ঘবেনৃ রস্তুসঁ জন-পথক প্রতিরুপ (পৃ. ২০১–২০৩)

কঠৌবী, নোঠা, কপড়া, মাঠিক ঢেনা, কাঠী খ্বা থাবী এহি খ্বংকক নাঠকীয শৈদ্ধকোশী রঁনৈত খ্বছি। বেখা নদী, ঢেনা গাম, কপড়া খেত, কাঠী রাঁন্হ, ডঁনঠন থাবী বাজমাঙ্ক। দর্শক রস্তুক পহিন খ্বর্থ দেখৈত খ্বছি খ্বা রঁচাক প্রস্তার স্বনি ওকব দোসব খ্বর্থ স্বীকাব কবৈত খ্বছি। বংগসংকেতক ঞা দ্বিস্তবীযতা রাঁন-বংগমংচক খ্বহন্ত প্রভারী তকনীক থিক। এহি ছোঠ প্রতিরুপমে দৃব-দৃব ধবি পসবন জননিকাসী র্যারস্থা একঠা চৌকীপব দৃশ্য রঁনি জাগত খ্বছি।

বাজমাঙ্কক নাম সড়ক, কাজ দীরাব কহরাঁক খ্বর্থ কার্য খ্বা ঘোষিত প্রযোজনক ভেদ ভঁজাগব কবরঁ থিক। পহিন রঁচা সড়কক জোড়রাঁক গ্বণক প্রতিপাদন কবৈত খ্বছি; চাবিম রঁচা ওকবা পূর্ণতঃ খ্বস্বীকাব নহি কবৈত, রবন্ পানিক রাঁঠ ছোড়রাঁক শৈর্ত জোড়ৈত খ্বছি। এহি সংরাদমে দ্বন্দ্রাম্েক শিঞ্চণ খ্বছি। একঠা দারা, ওকব শৈর্ত খ্বা ওহি শৈর্তক পবীঞ্চণ। নোঠাসঁ পানি ঢাবন জাগত খ্বছি খ্বা খ্বরবোধক পবিণাম দর্শকক সমঞ্চ প্রকঠ হোগত খ্বছি। নাঠ্যরস্তু স্বযং তর্ক কবৈত খ্বছি।

প্রতিরুপ জনগতিকীক রৈজ্ঞানিক প্রমাণক পূর্ণ রিকন্প নহি। রাস্তরিক স্থনমে ভঁচাগ, ঢান, প্ররাহক পবিমাণ, গাদ, রঁবখা, রৈকরাঠব, সংবচনাক দশা খ্বা সমগ্র জনগ্রহণ ঞেত্রক প্রভার বহৈত খ্বছি। নোঠাক প্রযোগ ওহি জঠিনতাকেঁ একঠা পঠনীয প্রশ্নমে সংঞিপ্ত কবৈত খ্বছি। এহি সীমা সহিত পঢ়ন জাএ তঁ রিজ্ঞানক সবনীকবণ নহি, রিজ্ঞান দিস জিজ্ঞাসাক নির্মাণ হোগত খ্বছি।

প্বন গাড়ী নেন রঁনন খ্বছি, পানি নেন কী রঁনন খ্বছি—ঞা প্রশ্ন পবিরহন-কেঁদ্রিত যোজনা খ্বা জন-কেঁদ্রিত যোজনা দ্বনৃক খ্বন্তব খোনৈত খ্বছি। নানা, প্বনিযা খ্বা কনভঠক ডঁন্নেখক রাঁদ ওহি সাধনক খ্বাকাব, স্থান তথা খ্বরুরুদ্ধতাক সম্ভারনা ডঁঠৈত খ্বছি। কোনো সংবচনাক নাম মাত্র স্ববঞ্চা স্বনিশ্চিত নহি কবৈত খ্বছি। এহি দৃশ্যক ডঁক্ের্ষ তীনৃ রঁচাক সামূহিক রোঁধমে খ্বছি জে সড়ক রাঁন্হ ভহ সকৈত খ্বছি। খেন নিঞ্চর্ষ ধবি পঞ্চঁচন, স্বদা ঞা নিঞ্চর্ষ প্রশ্নক খ্বাগাঁক যাত্রা খোনৈত খ্বছি।

৪.২ দৃশ্য দু : খেল আ বযস্ক অনুভবক ভেট (পৃ. ২০২)

তীন লোক বঁচাক খেলপর হँসৈত छथि। তেসব লোক অপন খেতমে সড়কক কারণ পানি অঠকল আ নানামে গাদ ভবন হোযবাঁক অনুভব কহैত छथि। মঁচপব ছ্রানক সামাজিক শ্রেণী ঊনঠি জাওত অছি। বঁচাক প্রযোগ বযস্কক স্মৃতিসঁ স্পষ্ট হোওত অছি; বযস্কক অনুভব বঁচাক প্রতিক্রপসঁ ব্যাখ্যাযিত হোওত অছি। খেলক সফলতাক প্রমাণ কেবল কলাকাবক কথন নহি, দোসব পাত্রক অনুভবক বঁদলন অর্থ থিক।

'জননিকাস কাগজক মুঁহসঁ নিকলল, পানিক মুঁহসঁ নহি' বাँগা ভাষা আ পদার্থক অন্তবকেঁ ঠোস কবৈত অছি। কাগজ স্বযं দোষী নহি; সমস্যা ওহি কাগজক কথন আ জমীনক দশাক অসঁগতি থিক। চাবিম বঁচা পিতাক 'নদীক সাঁস'ক স্মৃতি অনৈত অছি। নদীক সাঁস রূপক অছি, মুদা ওকব তাত্পর্য জল-পথক অরবোধক সম্ভাবিত পবিণামসঁ জুড়ল অছি। পানিক গতিশীলতাকেঁ মানরীকৃত কহ নাটক প্রাকৃতিক প্রক্রিযাপব ধ্যান আকর্ষিত কবৈত অছি।

দূবক হেনিক প্ঠব বা মোটববোঁটক মদ্ধিম ধ্বনি আ ফেব শূন্য একটা অনিশ্চিত বাঁহবী সহাযতাক অনুভব বঁনবৈত অছি। পাঠ নহি কহैত অছি জে সহাযতা অবশ্য আবি গেল। এহি ধ্বনিক অস্পষ্টতাকেঁ অভিনযমে বঁনল বহবাঁক চাহী; বাহতক প্রতীক্ষা আ সাম্বদাযিক স্বাবলম্বনক তনাব এতয আবম্ভ হোওত অছি।

৩. অঁক তীন : লোকক খেল

৩.১ দৃশ্য এক : বাহত-সূচী বঁনাম প্রাণবক্ষা (পৃ. ২০৩–২০৭)

প্রতিনিধি সূখন বাঁঠসঁ সাফ কপড়ামে প্ররেশ কবৈত অছি, জখন কি ভীড় ভীজল বোঁবা, বঁচা আ বৃদ্ধক সঁগ অছি। বেষভূষা সামাজিক দূবীক প্রত্যক্ষ সঁকেত থিক। মুখিযাক সূচী বঁনেবাঁক ঘোষণা বিরুদ্ধ ভীড় নাব, চূড়া আ দবাঙা মাঁগৈত অছি। নাটক সূচীকেঁ অনাবশ্যক নহি কহैত, প্রাথমিকতাক ক্রণ্টিপব প্রশ্ন ঊঠবৈত অছি। বাহত আ অভিলেখ দনূ চাহী, মুদা জীরন বঁচব প্রাথমিক অছি।

ঠেকেদাবক 'শতাব্দীমে এক বেঁব' কথনকেঁ দোসব লোক পাঁচ বঁবখমে তীন বেঁব আঁগল ডুমবাঁক অনুভবসঁ চুনৌতী দৈত অছি। বাস্তবিক বাঁঢ়ি-বিজ্ঞানমে শতবর্ষীয ঘটনা সামান্যতঃ কোনো বার্ষিক অতিক্রমণ-সম্ভাবনাক সাঁখ্যিকীয পদ হোওত অছি, নিশ্চিত সৌ বর্ষক অন্তবাল নহি। নাটকক পাত্রক কথন একটা বঁচাবক বওবা অছি; ওকবা প্রমাণিত জলরিজ্ঞানক নিষ্কর্ষ মানবঁ অনুচিত। স্থানীয অনুভব সেহো ক্ষেত্রব্যাপী আবৃত্তি-বিশ্লেষণক পূর্ণ রিকল্প নহি, মুদা জোখিমক অধ্যযনক আরশ্যক সঁকেত অরশ্য।

ঠেকেদাব প্রমাণ মাঁগৈত অছি। বঁচা পানিক জমাব, বঁন্দ প্বনিযা আ খেতক পোখবি বঁনবাঁক স্থিতি গিনবৈত অছি। এহি সঁরাদমে প্রত্যক্ষ, অনুমান আ দস্তারেজক প্রমাণ-সম্বন্ধক প্রশ্ন অছি। প্রত্যক্ষ অনুভবসঁ সমস্যা চিহ্নিত হোওত অছি, মুদা কোনো রিশিষ্ট নির্মাণ-দোষ অথবা ভ্রষ্টাচাবক রিধিক নির্ধাবণ লেল

अतिरिक्त जाँच चाही। नाटकक कथन सामाजिक सहापनक माँग करैत अछि, सुतः अभियोजनक फैसला नहि।

पँचासभ क्रमशः कागज, नक्शा आ भाषणक सीमापर प्रश्न उठबैत अछि। सीधी रेखा बनाओल नदी आ साँप जकाँ बनल खाओल नदीक तलना हानक प्रतिनिधित्वक आलोचना अछि। नक्शा आवश्यक होयतम्हँ पयनात्मक अछि। एहि दृश्यकेँ नरा-न्यायक प्रमाण-विवेचनसँ तलना कए पढ़ि सकैत छी: दृश्य जनजमार प्रहश्च, ओकर कावणक प्रस्तार अनुमान, आ स्वीकृत योजना अभिलेखीय कथन। तीनूक परस्पर परीक्षा हानक विश्वसनीयता बढ़बैत अछि।

७.२ दृश्य दू : विशेषज्ञताक लोकतन्त्रीकवण (पृ. २०७)

अभियन्ता अथरा पढ़ल-लिखल सरक/सरतीक प्रवेश भीड़क बीचसँ होअत अछि। ओ दू अलग मंचीय लोक—विशेषज्ञ आ जनता—नहि बनबैत अछि। ओ एक कावणक बदला नदीक प्रवान बाँट बन्द होयबँ, पोखरि भरबँ, निचला जमीनपर बसारट, ऊँच सड़क आ छोट निकासक संयुक्त प्रभाव बतबैत अछि। एहि कावण-शृंखलासँ संकट संरचनात्मक बनैत अछि।

लोक बाँन्ह तोड़ि देबाक रा सड़क काटि देबाक प्रश्न करैत अछि। अभियन्ता 'अन्यावमे काटब' अस्वीकाव करैत अछि। जतय आवश्यकता अछि ओतय बाँन्हक मजबूती, लोक-निगवानी, नदीक फैलारक स्थान, पर्याप्त कलभर्ट आ बँवखा पूर्व सफाओ स्वमाओल जाअत अछि। ओ प्रतिपादन नाटककेँ सवल निर्माण-विवोधी घोषणासँ बँचबैत अछि। निर्मित संवचनाक आलोचना ओकर समुचित डिजाअन, रखरखार आ सामाजिक उत्तवदायित्वक समर्थनमे परिणत होअत अछि।

लोकक पहिल गवाही पाँच निखन कलभर्ट आ जमीनपर दू कलभर्टक अन्तवपर आधावित अछि। एतय विशेषज्ञता नष्ट नहि होअत अछि, ओकर सामाजिक लेखापरीक्षा सम्भव होअत अछि। समाधानक विधिक अथरा तकनीकी अनुमति सक्षम संस्थाक होयत, मुदा स्थानीय लोक समस्या चिन्हि सकैत छथि। बंगमंचीय दृष्टिसँ अभियन्ताक संवाद उपदेश बनबाक खतवा वखैत अछि। भीजल नक्शापर देखबैत, लोकक प्रश्न बीच-बीचमे स्वनैत आ विवाम लैत अभिनय कएल जाए तँ संयुक्त खोजक भाव बनत।

६. अंक चावि : जलोदीप

६.१ दृश्य एक : अन्यावमे आँखि, पानिमे बाँट (पृ. २०७–२१०)

नाटकक मध्योत्तव चवणमे बाति अबैत अछि। पानि घटल नहि अछि, ध्वनि किछु शान्त अछि। पहिल बँचा अन्यावमे पानि आव पैघ नगबाक बाँत कहैत अछि। भयक कावण केवल जलक वास्तविक मात्रा नहि, ओकवा देखबाक असमर्थता सेहो अछि। एहि विन्दुपर दोसव बँचा दीपक प्रस्तार करैत अछि, तेसव

ओकर बुझि जेकाँ सम्भावना कहैत अछि, चाबिम ओकरा तेवराँक आधार देकाँ कल्पना करैत अछि। दीपक अर्थ सामूहिक समस्या-समाधानक प्रक्रिया द्वारा निर्मित होइत अछि।

चाबि दीप चाबि सामाजिक स्थानक प्रतिनिधित्व करैत अछि—घर, छतपर अर्थकन वृक्ष, जनमग्न खेत आ चाबिम बाँचाक पिता। एहि विन्यासमे स्मृति केवल व्यक्तिगत नहि रहैत अछि। चाबिम दीप पिताक कथन 'पानिक बाँठ छोड़ू'क स्मृति सँ जुड़ल अछि। ओ पिता पुनर्जीवित नहि होइत छथि, मुदा हुनक ज्ञान सामूहिक भविष्यक अंग बनैत अछि। शोककेँ मिठा देकाँ बँदना शोककेँ स्मृतिमे धारण कए काज करब नाटकक नैतिक स्थिति थिक।

'जनोदीप' शीर्षक एहि दृश्य धरि पूर्ण नाटकीय अर्थ प्राप्त करैत अछि। जन आ अग्नि सामान्यतः परस्पर विरोधी प्रतीत होइत अछि; तेँबैत दीप एहि विरोधक मध्य एकटा नाजुक सम्बन्धक सम्भावना देखबैत अछि। पाठमे दीप जबराँक अभिनयक निर्देश अछि। वास्तविक आगिक आवश्यकता नहि; बाँन-कलाकारक स्ववश्या नेन रैठबीरना प्रकाश अथवा कागजक दीप पर्याप्त अछि। थर्मोकोलक पाठगत उल्लेखक आलोचनात्मक विकल्प पुनःप्रयोग योग्य कठोरी भए सकैत अछि, जाहिसँ मंचीय साधन स्वयं जन-प्रदूषणक प्रतीकात्मक विरोधसँ संगत रहए।

६.२ दृश्य दू : स्मृतिसँ आठ सूत्रक कार्यक्रम (पृ. २१०–२११)

दीपक उजास दिस लोक अबैत छथि, भीड़मे करुणासँ दृढ़ताक संक्रमण होइत अछि। मुखिया स्वीकार करैत छथि जे बाँचासभ हुनका लाज देलक। ई वयस्क सत्ता द्वारा बाँल-बोधक मान्यता थिक। नाटक बाहुत, जन-पथ नक्शा, सड़क-बाँन्ह निवीक्षण, खर्चक सार्वजनिक हिसाब, स्वच्छा-शिक्षा, कूड़ा निषेध, बँवखा पूर्व सफाइ आ जननिकाससहित विकासक आठ विषय रखैत अछि। क्रम महत्त्वपूर्ण अछि: तक्कोन बाँचारसँ भविष्यक बोकथाम धरि।

चाबिम बाँचाक अन्तिम सूत्र सड़क आ दीवार, पुन आ फँदाक दुन्दरकेँ पुनः अनैत अछि। एहि बेर कपक व्यक्तिगत प्रश्न नहि, सामूहिक कार्यक्रम बनि गेल अछि। भीड़क उद्घोष 'पानिक बाँठ छोड़ू' नाटकक ध्रुव-वाक्य जकाँ काज करैत अछि। भवतक ध्रुवा-परम्परासँ एकर कार्यगत तुलना सम्भव अछि, यद्यपि ई पारम्परिक ध्रुवा-गानक शास्त्रीय रूपमे लिखल गीत नहि अछि।

एहि दृश्यक सीमा ई जे आपदाक बीच एतेक विस्तृत सहमति शीघ्र प्राप्त भए जाइत अछि। वास्तविक पंचायतमे धन, जमीन, संस्था, प्रशासनिक क्षमता आ परस्पर विरोधी हितक कारण विवाद दीर्घ भए सकैत अछि। बाँल-नाटकक संक्षेपात्मक शिल्प एहि जटिलताकेँ कार्यसूत्रमे परिणत करैत अछि। रंगनिर्देशक दृश्यकेँ निर्विरोध घोषणाक बँदना दृढ़ता धरि पहुँचनिहार अलग-अलग स्वरक रूपमे प्रस्तुत कए सकैत छथि।

৭. অংক পাঁচ : নৱঁকা ৱিহান

৭.১ দৃশ্য এক : ঘোষণাসঁ কার্যক ৱিভাজন (পৃ. ২১২–২১৪)

ভোবক প্রকাশ অৱৈত অছি, মুদা কীচড়, টুটল সামান আ থাকল চেহবা ৱঁনল অছি। এহি কাবণ অন্তিম অংক চমক্োবপূর্ণ মুক্তি নহি ৱঁনৈত। মুখিযা বস্সী, দরাঙা আ ভোজনক ঠৌনীক কার্য ৱাঁটৈত ছথি। ৱঁচাসভকেঁ উঁচ চৌকীপব বাখৱাঁক নির্দেশ আপদামে স্নানকব স্ববঞ্চাক প্রাথমিকতা প্বনঃ স্থাপিত কবৈত অছি। ৱাঁন-সহভাগিতাক অর্থ ৱঁচাকেঁ খতবনাক ৱঁচাব কার্যমে নগা দেৱঁ নহি।

অভিযন্তা বৃদ্ধ নোকসঁ প্ববান জন-পথ পূছৱাঁক ৱাঁত কবৈত অছি। দোসব নোক মোৱাঁওল ফোটো তাবীখ সহিত বাখৱাঁক ৱাঁত কহৈত ছথি। এতয মৌখিক স্মৃতি আ ডিজিটল অভিনেখ এক-দোসবাক পূবক ৱঁনৈত অছি। কাগজ কেরন দফ্তবমে নহি, গামমে সেহো বহত—ঙা কাগজক পূর্ৱরর্তী আনোচনাক সকাবাম্ক প্রয়্তেব থিক। সমস্যা অভিনেখ হোযৱঁ নহি, অভিনেখক অসহ রা সার্ৱজনিক পঙ্কঁচক অভার ছন।

ঠেকেদাবক ‘দেখন জাএত’ পব ৱঁচাক ‘স্বধাবন জাএত’ উঁত্তব প্রশাসনিক কানক বাজনীতি উঁজাগব কবৈত অছি। দেখৱঁ একটা প্রক্রিয া হো সকৈত অছি, মুদা সমযসীমা আ দাযিত্ব ৱিনা ঙা টাবৱাঁক রাক্য ৱঁনি সকৈত অছি। ৱঁচা গনতী দেখৱাঁক আ ছিপেৱাঁক পবিণামক ভেদ কহৈত অছি। ঠেকেদাব নিৰুত্তব অছি, মুদা দোষক ৱিধিক নিৱঁটাবা রা রাস্তরিক মবম্মতিক পূর্ণতা পাঠমে নহি দেখাওল গেন অছি। দৃশ্য আগামী কার্যক দিশা নির্ধাবিত কবৈত অছি।

৭.২ দৃশ্য দূ : দোসব নক্শা আ অধবা ভরিষ্য (পৃ. ২১৪–২১৬)

দোসব অংকক নক্শা এহি ঠাম দোৱাঁবা ৱঁনৈত অছি। অন্তব স্পষ্ট অছি: নদীক ৱাঁট খুজল, নিকাস-দ্বাব, চৌড়া কনভর্ট, পোখবিক ঠাম আ উঁচ আশ্রয-স্থল। নাটক অপন পহিন দৃশ্যাম্ক প্রযোগকেঁ ফেব কবৈত অছি, মুদা রস্তুক স্থান ৱঁদনি পবিণাম ৱঁদনৈত অছি। এহি প্বনবাবৃত্তিমে বঁগমঁচীয স্থাপত্যক একতা অছি। দর্শক পহিনে দেখল প্রতিকপক স্মৃতি দ্বাবা অন্তিম প্রতিকপক অর্থ ৱুঁঝৈত অছি।

‘হম খেনমে গাম ৱঁনৱৈত ছী, গাম সচমে খেন নহি ৱঁনত’ (পৃ. ২১৬) খেন আ নীতি ৱীচক নির্ণাযক অন্তব থিক। ৱঁচাক খেন উঁত্তবদাযী প্রযোগ থিক; রাস্তরিক নির্মাণকেঁ গৈবজিম্মেদাব প্রযোগ ৱঁনৱাঁক অনুমতি নহি। এতয ৱাঁগ্য অপন চবমপব পঙ্কঁচৈত অছি, কাবণ জে নোক ৱঁচাক ৱাঁত অস্বীকাব কবৈত ছন, ওকব নির্মাণক নির্ণয ৱঁচাক খেনসঁ কম পবীক্ষণপবক প্রতীত হোওত অছি।

অন্তিম সামূহিক প্রতিজ্ঞা প্রাকৃতিক রর্ষাকেঁ বোকৱাঁক দারা নহি কবৈত। ও তৈযাবী, হিসাৱঁ, সফাও আ বঞ্চাক সংকল্প কবৈত অছি। পানিক আরাজ ভযারহসঁ জীরনক মঙ্গিম স্ববমে ৱঁদনৈত অছি। ধ্বনি-

रूपान्तरण दर्शककेँ नाटकक मूल विषय फेर स्मरण करा रहल अछि: जनक उपस्थिति समान बहि सकैत अछि, मनुष्यक ओकरा संग सम्बन्ध बदलि सकैत अछि। 'हम डबरा नहि' कथनकेँ जोखिमक वास्तविकता अस्वीकार करबाक बदला तैयारीक आशा रूपमे ग्रहण कएल जाए।

८. नाट्यविन्यास : संकट, परीक्षण आ पुनर्निर्माण

पूर्वदृश्यक प्रश्नक उत्तर एकहि क्षणमे नहि भेटैत अछि। पहिल अंक संकट आ हानि देखबैत अछि, दोसर भौतिक कारणक प्रतिरूप बनबैत अछि, तेसर राजनीतिक आ प्रारम्भिक विमर्श खोलैत अछि, चारिम शोक आ संकल्प जोड़ैत अछि, पाँचम सामूहिक कार्यक आरम्भ देखबैत अछि। ई क्रम कारण-कार्यक वैखिक व्याख्यासँ बेसी समष्टिगत बोधक यात्रा थिक। प्रत्येक अंकक पहिल दृश्य समस्या अथवा अन्तर उपस्थित करैत अछि, दोसर दृश्य ओकर सामाजिक विस्तार वा परिणाम देखबैत अछि।

अरस्तूक त्रासदीक कथानक-प्रधान दृष्टिसँ पढ़ल जाए तँ एतय पीड़ाक बाद स्थानक परिवर्तन अछि, मुदा ई शास्त्रीय त्रासदी नहि। नायकक पतन अन्त नहि, समुदायमे परिवर्तनक आरम्भ थिक। नाटकक समाधान न तऽ देवयन्त्रक आगमन थिक न एकटा वीर उद्धारक। बच्चा, लोक, अभियन्ता आ मुखियाक संवादसँ निर्णय बनैत अछि। 'अपाला आत्रेयी'मे एकल नायिकाक आत्मनिर्णयक तुलनामे एतय सामूहिक निर्णयक निर्माण अधिक महत्वपूर्ण अछि।

काल-विन्यासमे आपदाक समय, राति आ विहान स्पष्ट थिक। यद्यपि वास्तविक जननिकासी स्वभाव बनबामे नऽ सकैत अछि, रंगसमयमे नाटक ओकर कार्यक्रमक जन्म देखबैत अछि। प्रतिरूपक अन्तिम सफलता वास्तविक बान्ह वा सड़क स्वभावक पूर्णता नहि। एहि भेदकेँ बनल रखबा समीक्षात्मक रूपसँ आवश्यक अछि।

९. पात्र-विन्यास : बच्चा, लोक आ संस्था

चारिम बच्चाक आत्मीय क्षति ओकर नैतिक अधिकारक एक स्रोत अछि, मुदा ओकर समस्त ज्ञान शोकसँ स्वतः उत्पन्न नहि होइत। पिताक कथन, खेलक परीक्षण आ साथी बच्चाक प्रश्न ओकर बोधकेँ विकसित करैत अछि। ओ नाटकक केन्द्रीय पात्र अवश्य, तथापि पहिल, दोसर आ तेसर बच्चा केवल ओकर प्रतिध्वनि नहि। ओ सभ भय व्यक्त करैत, प्रश्न उठबैत, प्रयोगक वस्तु चिन्हैत आ अलग-अलग दीपक अर्थ निर्धारित करैत अछि।

पिताक अनुपस्थिति नाटकक गुप्त ध्रुवी थिक। स्नानकर वाक्य स्मृतिक रूपमे उपस्थित अछि, मुदा मंचपर स्नानकर पृथक् चरित्र नहि। पिता मृत, लापता वा विशिष्ट परिस्थितिमे अन्तर्हित परिवारसँ अलग भेल—एहि सभक विस्तृत तथ्य नाटक नहि बतबैत अछि। पाठ जितबा कहैत अछि ताहिसँ अधिक निश्चित पारिवारिक इतिहास जोड़बाक समीक्षाक प्रयोजन नहि।

तीन लोकक सामूहिकता अन्वेषणजन्य ज्ञानक प्रतिनिधि थिक। मुखिया आचरणमे सूची बनबैत, बादमे सार्वजनिक हिसाबेँ आ ठोसीक कार्य बाँटैत छथि। ई परिवर्तन स्थानीय संस्थाक सम्भावना देखबैत अछि। ठेकेदार आचरणमे कारणकेँ प्राकृतिक प्रकोपमे सीमित करैत छथि; बादमे कमी देखबाक बात कहैत छथि। ओकर निरूत्तरता नाटकीय अछि, मुदा वास्तविक पश्चात्तापक पूर्ण यात्रा नहि। अभियन्ता ज्ञानक मध्यस्थ थिक, सर्वज्ञ समाधानदाता नहि।

पात्र-सूची (पृ. १९७) बेचा वा लोकक लिंग निर्धारित नहि करैत अछि; अभियन्ता सेहो नरक अथवा नरती भइ सकैत छथि। एहि नचकसँ बानिका आ स्त्रीक वैज्ञानिक तथा सार्वजनिक भूमिकाक मंचीय सम्भावना बढ़ैत अछि। तथापि लिंग-आधारित आपदा-जोखिम, विस्थापन, भूमिहीनता वा सामाजिक रक्षाक अनुभवपर नाटक विस्तृत कथा नहि विकसित करैत अछि। ई विषय भविष्याक चर्चा लेल खुजल अछि, मूल पाठमे कल्पित पात्र जोड़बाक आधार नहि।

१०. रस, भाव आ अभिनयक भारतीय नाट्यशास्त्रीय विवेचन

भरतक नाट्यशास्त्रक रस-भाव विवेचन [२] एहि नाटकक भावयात्रा बुझबामे सहायक अछि। पूर्वदृश्यक प्रकार आ पहिल अंकक जल-संकट भयानक रसक सम्भावना बनबैत अछि। चावित बेचाक एकान्त आ पारिवारिक हानि करुणक केन्द्र थिक। पहाड़क खेलमे जिज्ञासा, नव अर्थक आविष्कार आ जनक प्रतिरूप अद्भुतक सम्भावना उत्पन्न करैत अछि। लोकक प्रतिरोध रौद्रक स्वर नइ सकैत अछि; योजनाबद्ध सामाजिक संकल्प वीरक उत्साह उत्पन्न करैत अछि। एहि रसीकरणकेँ कठोर रस-सूची मानब उचित नहि, कारण अभिनय आ दर्शकक ग्रहणशीलतासँ वास्तविक आस्वाद बदलि सकैत अछि।

आंगिक अभिनयमे हाथ बढ़ब, चौकीपर सिकुड़ब, वस्तु सजायब, दीप उठायब आ समूह बनायब मुख्य अछि। वाचिक अभिनयमे प्रकार, अधरा वाक्य, प्रश्नोत्तर, तकनीकी पद आ सामूहिक उद्घोष अछि। आहार्य अभिनयमे भीजल कपड़ा, कठौती, काठी, नक्शा, दीप आ स्थिर मंचक भूमिका अछि। सात्त्विक अभिनयक स्तरपर शोक, भय, लज्जा, दृढ़ता आ धैर्यक आन्तरिक अनुभूति अनावश्यक अतिनाटकीयतासँ बेसी सार्थक होयत।

लोकधर्मी आ नाट्यधर्मीक सहअस्तित्व उल्लेखनीय अछि। मैथिली बोलचाल, पंचायतक संवाद आ घरेलू साधन लोकधर्मी आधार दैत अछि; छोट मंचपर विशाल नदी, बाढ़ि, जलमग्न गाम आ भविष्याक प्रतिरूप सांकेतिक नाट्यधर्मी रूप ग्रहण करैत अछि। एहि भिन्नताकेँ विरोध नहि, रंगभाषाक द्विस्रोत मानल जाए।

११. पर्यावरणीय रंगमंच आ उत्तर विहावक जन-विमर्श

थेरेसा मेक पारिस्थितिक नाट्यशास्त्र (ecodramaturgy) नाट्यपाठक पर्यावरणीय अर्थ, मंचनिर्माणक दृष्टि आ प्रस्तुति स्वयं पर्यावरणपर की प्रभाव छोड़ैत अछि, एहि तीन स्तरपर विचार करबाक दिशा दैत अछि

[३]। 'जलोदीप'मे नदी निष्क्रिय पृष्ठभूमि नहि। ओकर ध्वनि कथा बाँधैत अछि, प्रवाह रस्तुक स्थिति बदलैत अछि, आ अन्तिम नैतिक सूत्र ओकर बाँटैक संवञ्चलसँ निकलैत अछि। निसा रोयनार्सकीक पारिस्थितिक प्रदर्शन सम्बन्धी अध्ययन [४]क दृष्टिसँ एहि नाटकमे प्रचलित जल-आपदाक भयावह छविक बदला स्थानीय अनुभव, विजालन आ सामूहिक क्रिया अग्रभूमिमे अबैत अछि।

दिनेश कुमार मिश्रक उत्तर बिहारक बाढ़ि आ तटबन्ध सम्बन्धी शोध [७–६]मे तटबन्धक भीतर फँसल जनजीवन तथा बाढ़ि-प्रबन्धनक सामाजिक परिणामक दीर्घकालिक प्रश्न उठाओल गेल अछि। 'जलोदीप'क खेत कटौवा बनबाक रूपक ओहि विमर्शसँ संवाद करैत अछि। बाजीर सिन्हाक २००८क कोसी प्रवाह-परिवर्तनक अध्ययन [७] तथा कोसीक धावा-संयोजकता आ प्रवाह-परिवर्तनक दृश्याकृतिक शोध [८] नदीक गतिशील भौगोलिक स्वरूपक महत्त्व स्पष्ट करैत अछि। बिहारक बाढ़ि सूचना-प्रणालीक इतिहासमे १८ अगस्त २००८क कुसहा तटबन्ध भंगक उल्लेखन अछि [९]। ई सभ नाटकक व्यापक क्षेत्रीय सन्दर्भ बुझबैत अछि, परञ्च नाटकक संभावपूर्वक उल्लेखकेँ कुसहाक घटनासँ एकरूप नहि कएल जा सकैत अछि।

बढ़ि निक्सनक क्रमिक हिंसा (slow violence) [१०]क अवधारणा नाना बन्द होयब, पोखरि भरब, बखबखारक अभाव तथा स्मृतिहीनता जकाँ धीरे-धीरे निर्मित जोखिम बुझबामे उपयोगी अछि। पूर्वदृश्यक एकाएक आपदा ओहि धीमा प्रक्रियाक दृश्यात्मक चरम भऽ सकैत अछि। तथापि हरेक बाढ़िक कारण प्रशासनिक नापबराही मानब अनुचित होयत; वर्षा, प्राकृतिक प्रवाह, दृश्याकृति, संवेदनशील बसावट आ निर्माण-प्रबन्धन सभक पृथक् विश्लेषण चाही। नाटक वैज्ञानिक विपोर्ट नहि, कारणक सार्वजनिक प्रश्न अछि।

१२. बाल-रंगमंच, सहभागी शिक्षा आ आपदा-साक्षरता

अगस्तो बोआलक सहभागी रंगमंचक दृष्टिसँ दर्शक मात्र निष्क्रिय ग्रहणकर्ता नहि, सम्भावित कर्ता बनि सकैत अछि [११]। 'जलोदीप'क मूल पाठमे अनिवार्य रूपसँ दर्शक द्वारा मंचपर हस्तक्षेपक निर्देश नहि अछि। तथापि दृ नक्शा, समस्या-समाधानक संवाद आ अन्तिम सामूहिक उद्घोष मंचनोपरान्त सहभागी चर्चाक आधार दैत अछि। एकरा बोआलक विधिवत फोरम थिएटर कहि देब गलत होयत; फोरम थिएटरक प्रयोग एकटा सम्भावित रूपान्तरण थिक।

सेन्दाइ आपदा-जोखिम न्यूनीकरण रूपरेखा (२०१७–२०३०) जोखिमक बोध, जोखिम-शासन, नचीनापन लेल निवेश आ आपदाक तैयारीक चावि प्राथमिकता दैत अछि [१२]। नाटकक दृ नक्शा जोखिमक बोध, सार्वजनिक हिसाब शासन, निकासक स्वधाव निवेश, आ टोली तथा सवक्षित आश्रय तैयारीक सादृश्य बखैत अछि। ई समीक्षात्मक तलना थिक, नाटकक उक्त रूपरेखासँ प्रत्यक्ष प्रेवणाक दावा नहि। बाल-

केन्द्रित जोखिम-न्यूनीकरणक यूएनडीआरआरक तथा यूनिसेफक सामग्री [१२–१४] रचनाक सहभागिता आ स्वरक्षा दृष्टिएँ पढ़ल जा सकैत अछि।

२०२४क समुदाय-आधारित रंगमंच आ तटीय आपदा-जोखिम संचार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रीय अध्ययन [१७] रंगमंचक माध्यमसँ जोखिम-बोध, अन्तर्गत ज्ञान, आत्म-क्षमता आ सामाजिक सहभागिताक महत्त्व रेखांकित करैत अछि। ओहि अध्ययनक परिणामकेँ 'जनोदीप'क वास्तविक दर्शकपर स्वतः लागू नहि कएल जा सकैत अछि, कारण एहि नाटकक प्रस्तुति-आधारित सर्वेक्षण उपलब्ध नहि अछि। ई शोध भविष्यक परीक्षणक पद्धति सुझबैत अछि।

रीति-दर्शकमे आपदाक प्रत्यक्ष अनुभव बहि सकैत अछि। मंचनोपरान्त चर्चा अनिवार्य व्यक्तिगत शोक-वर्णन नहि माँगए। काल्पनिक गामक नक्शा वा सामूहिक सुरक्षित विकल्पपर बात कएल जाए। तैराकीक प्रशिक्षण केवल प्रशिक्षित वयस्कक सुरक्षित देखरेखमे हो, बाढ़िक पानिमे प्रवेश वा अवरुद्ध कलभर्ट साफ करबाक जोखिमपूर्ण गतिविधि रचाकेँ नहि देल जाए। नाटकक प्रतिष्ठाकेँ संस्था आ वयस्कक जिम्मेदारीसँ जोड़ब आवश्यक अछि।

१२. भाषा, ध्वनि आ चित्रक संकेतशास्त्र

'जनोदीप'क मैथिली बोलचालमे 'डूबब', 'गाद', 'पजन', 'चौकी', 'कठौती', 'चूड़ा' आ 'गाम' जकाँ स्थानीय पद अछि; संगहि 'कलभर्ट', 'बाजमान्ध', 'नक्शा' आ 'निकीक्षण' जकाँ प्राविधिक पद अछि। एहि मिश्रणसँ ज्ञानक अन्तर्वाद मंचपर घटित होइत अछि। तकनीकी शब्दक अर्थ कथाक वस्तु आ क्रियासँ उद्घाटित होइत अछि, एकटा रीतिवी शब्दावलीक पाठ नहि बनैत।

कागजक मुँह, नदीक साँस, खेतक कठौवा, सड़कक दीवाल, पवनक फँदा आ पानिक घर—ई सभ एकटा रूपक-शृंखला बनबैत अछि। घरक मूल अर्थ पारिवारिक आश्रय अछि; अन्तमे सड़कक नीचाँ पानिक घर कहबाक अर्थ प्राकृतिक प्रवाह लेल ठाम राखब अछि। रूपकसभ स्वतंत्र अलंकार नहि, नाटकक जल-पथ सम्बन्धी तर्कक चरण थिक।

पृ. २०१क चित्र २ मे ऊपर ज्यामितीय आकृति आ नीचाँ लोकचित्रात्मक मंच-विन्यास अछि। रंगीन आयत, कारा क्षैतिज आधार तथा अलग-अलग आकार स्थानिक अवबोधक अर्थक संग पढ़ल जा सकैत अछि। नीचाँक चित्रमे सजावटी सीमा, आकृतिमान पात्र, वृक्ष आ क्षैतिज रेखासभ अछि। ई व्याख्या चित्रक सम्भावित पाठ थिक, चित्रक प्रत्येक रेखाक निश्चित अर्थ लेखक द्वारा निर्दिष्ट नहि। पृ. २०७क चित्र ७ मे रंगीन वृत्तसभ रेखासँ जुड़ल अछि; एहि बिन्दुपर दीप आ सम्बन्धक सामूहिकता पढ़बाक सम्भावना अछि। पृ. २१७क चित्र १० मे मंचीय लोकचित्रात्मक विन्यास फेर अबैत अछि। तीनू चित्र मिलि कहि अमूर्त स्थापत्य आ स्थानीय चित्रभाषाक संवाद बनबैत अछि।

ध्वनि-रेखा विशेष महत्त्वपूर्ण अछि। आरम्भमे जनक गर्जन, मध्य मे मञ्चिम मोटंवरोट रा हेनिक पृष्ठव, बातिमे शान्तव पानि आ अन्तमे जीरनक मञ्चिम स्रव। ञा ध्वनिक पविरर्तन खतवा समाप्त होयराक भौतिक घोषणा नहि, दर्शकक अर्थग्रहणक रदनन अवस्था अछि। मंच-प्रकाशक अन्ावस रिहान धवि संक्रमणक संग ञा श्रवा स्थापह नाटककें एकसूत्रमे राँधेत अछि।

१४. सम्भावित वंगयोजना आ मंचनोपवान्त अध्ययन

कम नागतक प्रस्तुति नेन मंचक एक कात ऊँच, स्ववक्षित चौकी आ दोसव कात एकटा समतन नक्शा-क्षेत्र बाखन जा सकैत अछि। जनक संकेत नीना कपड़ा, प्रकाश अथवा ध्वनिसँ हो; रास्तविक रहैत पानिक विशान व्यवस्था नहि चाही। प्रतिकपक नेन छोट जनवोधी थावीपव रन्नत कम पानि रा वंगीन वेखाक उपयोग हो, फिसननाक सम्भावना नहि हो। दर्शकक दृष्टिसँ प्रतिकप साफ देखाय, एकव नेन ओकवा उचित ऊँचाजपव बाखन जाए।

प्रत्येक अंकक प्रकाश-स्थिति भिन्न हो, मुदा अनावश्यक पर्दा-पविरर्तनसँ नय नहि टुटए। पूर्वदृश्यक अन्ाव संक्षिप्त, दोसव अंकक उजास प्रयोग नेन पर्याप्त, तेसव अंकक प्रकाश नोकसभपव समान, चाविम अंकक दीप केन्द्रित आ पाँचम अंकक भोव धीवे-धीवे खुनैत हो। पृष्ठभूमिक ध्वनि संवादकें डुवावए नहि। रास्तविक आगि, गहिव पानि, ऊँच अस्थिव चौकी आ अति तीव्र ध्वनिसँ रचव मंचक अनिवार्य स्ववक्षा होयत।

चाविम रचाक अभिनयकें नगातार दखी मुखमुद्रापव सीमित नहि बाखन जाए। शोकक राद ध्यान, पवीक्षण, संकन्प आ असहमतिक क्षण स्पष्ट हो। मुखिया आ ठेकेदावक भूमिका अतिरंजित विदूषकी रननासँ संस्थागत आनोचना व्यक्तिगत उपहासमे सिमटि सकैत अछि। अभियन्ता सामान्य नोकसँ स्वनैत आ रुझैत देखाज, न कि केरन पाठ पढ़ैत। ञा निर्णय सभ प्रस्तारित मंचनक अछि, कोनो सम्पन्न प्रस्तुतिक प्रतिवेदन नहि।

विद्यानय रा गामक सभागावमे प्रस्तुति राद स्ववक्षित कागजी नक्शा रनराओन जा सकैत अछि। तीन प्रश्न उपयोगी होयत: पानि कतह सँ अरैत अछि, कतह रुकैत अछि, स्ववक्षित स्थन कतह अछि? रयस्क सहभागी स्थानीय विभागक दायित्व, सार्वजनिक सूचना तथा चेतावनीक माध्यम जोड़ि सकैत छथि। रास्तविक अंजीनियविंग स्वधाव प्रशिक्षित अभियन्ता द्वावा स्थन-अध्ययनक राद होयर चाही। अध्ययनक मापदण्डमे रचा जोखिमक कावण रुझि पवैत अछि कि नहि, अपन स्ववक्षित सहायता-सम्पर्क चिन्हि पवैत अछि कि नहि, आ रयस्कक उत्तवदायित्व स्पष्ट अछि कि नहि, ञा प्रश्न बाखन जा सकैत अछि। व्यक्तिगत आपदाक अनुभव सार्वजनिक कवराक राध्यता नहि हो।

১৩. তননাত্মক মহত্ত্ব, আলোচনাত্মক সীমা আ নিষ্কর্ষ

‘বংগ-সংগম’ক ‘ভহ জাএবঁ ছু’মে ভগজোগনী, গাছ-বৃক্ষ আ বঁচা পৃথ্বীক ভবিষ্যক প্রশ্ন উঠবৈত অছি। ‘জনোদীপ’ ওহি ব্যাপক পর্যাবরণীয প্রশ্নকেঁ গামক জননিকাসী, সার্বজনিক নির্মাণ আ বাহতক ঠোস স্তবপব অনৈত অছি। ‘গংগা বৃবিজ’মে পুনক নির্মাণ আ মবোম্মতি ভ্রষ্টাচাবক চক্র তথা জমানদাব অভিযন্তাক বঁনিদান বঁনৈত অছি; ‘জনোদীপ’মে সড়ক আ বাঁন্হক সমীক্ষা সামূহিক নিগবানীক প্রস্তাবমে পবিণত হোওত অছি। পহিন নাটকক করুণ-বাজনীতিক পবিণতি আ দোসবক বচনাত্মক সাম্বদাযিক সংকল্প এক-দোসবাকেঁ সমৃদ্ধ কবৈত অছি।

বচনাক বিশেষ উপনব্ধি দৃ প্রতিকপক স্থাপত্য, বাঁন-পাত্রক সক্রিযতা, বস্তুক নাটকীয উপযোগ, ধ্বনি-বিকাস আ জনক প্রাকৃতিক গতিশীনতাক সামাজিক অর্থ থিক। ওহি সংগ সংবাদক কিছু ভাগ ঘোষণাত্মক অছি। আঠ সূত্র আ অন্তিম প্রতিজ্ঞা ক্রিযাশীন হোওতঔ যদি সভ পাত্র একহি নযমে পঢ়থি তঁ নাটকীয তনাব কম ভহ সকৈত অছি। ব্যবহাবমে মবম্মত, ভুমি, বঁজঠ, আপসী বিবাদ আ দীর্ঘকানীন দেখবেখক জটিনতা নাটকক অন্তমে বিস্তৃত নহি অছি। এহি সংক্ষেপকেঁ বাঁন-নাটকক বিধাগত সীমা আ আগামী বিমর্শক অবসব দুনূ কপমে দেখন জাএ।

চাবিম বঁচাক আবম্ভক অধবা বাকা অন্তমে ওকব সামূহিক সংকল্পমে পূর্ণ হোওত অছি, পবঞ্চ ওকব পাবিবাবিক বিক্ততা সমাপ্ত নহি হোওত অছি। এহী কাবণ অন্তিম বিহান কেবন সুখান্ত নহি। ঙ স্মৃতিসহিত আশা থিক। জনোদীপক উজাস ওহি গামক আঁখি বঁনৈত অছি জে বিকাসক প্রত্যেক নক্শামে নদীক বাঁঠ খোজত। নাটকক অন্তিম উপনব্ধি পানিক শক্রতা অস্বীকাব কববঁ নহি, মনুষ্যক জিম্মেদাবীক পহচান কববঁ থিক। ভযক বঁদনা বিবেক, শৌকক বঁদনা বিস্মৃতি নহি ববন্ স্মৃতি, আ কাগজী উপনব্ধিক বঁদনা জমীনপব জাঁচ—এহি তীন পবিবর্তনমে ‘জনোদীপ’ক সাহিত্যিক আ সামাজিক শক্তি নিহিত অছি।

শোধ-সন্দর্ভ

[১] ঠাকুব, গজেন্দ্ব। ‘জনোদীপ’। বংগ-সংগম : নওঠা মৈথিনী নাটক আ তকব অংগ্রেজী বংগমংচীয কপান্তব। বিদেহ, সংযুক্ত সংস্কবণ, ২০২৬, পৃ. ১৯৪–২১৬। মূন মৈথিনী নাট্যপাঠ।

[২] ভবতমুনি। The Nāṭyaśāstra. অনুবাদ: Manomohan Ghosh. বস-ভাব আ অভিনয সম্বন্ধী অধ্যায। https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-natyashastra/d/doc202309.html ; শৈক্ষণিক পবিচয: https://ebooks.inflibnet.ac.in/icp05/chapter/na%E1%B9%ADyasastra/

[৩] May, Theresa J. “Ecodramaturgy.” নেখিকাক সৈদ্ধান্তিক পবিচয এবং আবম্ভিক শোধনেখক সূচী। https://theresajmay.com/about/ecodramaturgy

[৪] Woynarski, Lisa. Ecodramaturgies: Theatre, Performance and Climate Change. Palgrave Macmillan, 2020. DOI: 10.1007/978-3-030-55853-6. প্রকাশকীয় পবিচয়।
https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-55853-6

[৩] Mishra, Dinesh Kumar. Trapped! Between the Devil and Deep Waters: The Story of Bihar's Kosi River. People's Science Institute / SANDRP, 2008. প্রকাশন-সন্দর্ভ:
https://www.indiawaterportal.org/amp/story/governance-and-policy/governance/book-shelf-special-discount-offer-between-devil-deep-water-dr-mishra

[৬] Mishra, Dinesh Kumar. "The Bihar Flood Story." Economic and Political Weekly, 1997. উপলব্ধ অনুক্রমণিকা আ শোধ-বিবরণ।
https://graph.architexturez.net/doc/epw/journal/1997/35/special-articles/bihar-flood-story

[৭] Sinha, Rajiv. "The Great Avulsion of Kosi on 18 August 2008." Current Science, 97(3), 2009, pp. 429–433. শোধ-সাব এবং লেখকক প্রকাশন সূচী। https://home.iitk.ac.in/~rsinha/publication.html

[৮] "Avulsion Threshold and Planform Dynamics of the Kosi River in North Bihar (India) and Nepal: A GIS Framework." Geomorphology, 2014. উপলব্ধ শোধ-সাব।
https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0169555X1400169X

[৯] Water Resources Department, Government of Bihar. Flood Management Information System: History. https://www.fmiscwrdbihar.gov.in/fmis/history.html

[১০] Nixon, Rob. Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Harvard University Press, 2011. প্রকাশকীয় এবং লেখকক পবিচয়।
https://robnixon.scholar.princeton.edu/publications/slow-violence-and-environmentalism-poor-0

[১১] Boal, Augusto. Theatre of the Oppressed. অনুবাদ: Charles A. McBride এবং Maria-Odilia Leal McBride. Pluto Press, 1979. সহভাগী রংগমংচক আধাবহুত সৈদ্ধান্তিক গ্রন্থ।

[১২] United Nations. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. A/RES/69/283, 2015. https://mandates.un.org/mandate/A/RES/69/283

[১৩] UNDRR. "Disaster Risk Reduction for Children." বাল-সহভাগিতা সম্বন্ধী সংস্থাগত সামগ্রী।
https://www.undrr.org/implementing-sendai-framework/sendai-framework-action/disaster-risk-reduction-for-children

[১৪] UNICEF India. "Disaster Risk Reduction." বাল-কেন্দ্রিত আপদা তৈযাবী এবং সাম্বদাযিক সহভাগিতাক কার্যক্রম। https://www.unicef.org/india/what-we-do/disaster-risk-reduction

[১৩] “Disaster Risk Reduction on Stage: An Empirical Evaluation of Community-Based Theatre as Risk Communication Tool for Coastal Risk Mitigation and Ecosystem-Based Adaptation.” 2024. উপলব্ধ শোধ-সার। https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590061724000139

१.२७. गजेन्द्र ठाकुर- कमलाक भगता: चिन्ह, अनुकरण आ विवेकक रंगमंच: गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं रंगमंचीय समीक्षा

कमलाक भगता

चिन्ह, अनुकरण आ विवेकक रंगमंच

गजेन्द्र ठाकुरक नाटकक विस्तृत साहित्यिक एवं रंगमंचीय समीक्षा

रंग-संगम : नाट्य-समीक्षा शृंखला • ६

१. चिन्हसँ विधान धरि : नाटकक मूल प्रतिज्ञा

गजेन्द्र ठाकुरक 'कमलाक भगता' छोट कथानकक भीतर सामाजिक ज्ञानक एकटा जटिल समस्या उपस्थित करैत अछि। एक व्यक्ति अपन आवश्यकता पूरा करबाक लेल जे चिन्ह बनबैत अछि, दोसर व्यक्ति ओकरा एकटा धार्मिक विधान बुझि अनुकरण करैत अछि। तेसर व्यक्ति दोसरक अनुकरणकेँ प्रमाण मानि लैत अछि। अन्ततः चिन्हक एतेक प्रतिलिपि बनि जाइत अछि जे मूल चिन्हक प्रयोजन नष्ट भऽ जाइत अछि। एहि प्रक्रियामे कोनो खलनायक नहि अछि, तैयो एक निर्धन मनुष्याक वर्षक संचित धन संकटमे पड़ैत अछि। नाटकक हास्य एहि अन्तर्विरोधमे निहित अछि जे सभ गोटे अपन-अपन दृष्टिसँ उचित कार्य कऽ रहल छथि, मुदा समवेत परिणाम अनुचित भऽ रहल अछि।

'रंग-संगम'क मूल मैथिली पाठ पृ. २४०–२७० [१] पर अछि। पृ. २४१क सूत्रधारक भूमिका, पृ. २४२–२४४क प्रथम दृश्य आ पृ. २४७–२४९क दोसर दृश्य एकटा पूर्ण नाटकीय ढाँचा बनबैत अछि। पृ. २७० पटाक्षेपक पृथक् पृष्ठ थिक। नाटक अपन परिचयमे अन्धानुकरणपर हास्य-शिक्षाप्रद बाल-नाटक कहल गेल अछि। मुदा एकर शिक्षात्मकता केवल अन्तिम उपदेशमे नहि, वस्तु, देह, ध्वनि आ दर्शकक असमान ज्ञानक जटिल विन्यासमे अछि। एही कारणेँ एकरा केवल रूपान्तरित नीतिकथा मानि छोड़ि देब उचित नहि।

कमलाक भगता बनबाक आकांक्षा कथानककेँ गति दैत अछि; चुकड़ीक रक्षा करबाक युक्ति द्वन्द्वक बीज अछि; बाबूक शिवलिंगक बन्धनता चरम स्थिति अछि। अन्तमे भिखमंगाक माथपर हाथ राखि बैसब आ भीड़क चुप्पी हँसीकेँ करुणामे बदलैत अछि। एहि अर्थमे नाटकक मूल प्रश्न अछि—ककरो देखल

क्रिया दोसरक लेल प्रमाण कखन बनैत अछि? आ जखन देखल क्रियाक कारण अज्ञात हो, तखन अनुकरणक सीमा की होयत?

२. संस्कृत कथारूप आ मैथिली पुनर्सर्जन

सूत्रधार कहैत छथि जे नाटक संस्कृत साहित्यक प्रसिद्ध कथापर आधारित अछि (पृ. २४१)। ओ विशिष्ट ग्रन्थ, रचनाकार वा श्लोकक नाम नहि दैत छथि। संस्कृत सुभाषितक एक प्रचलित रूपमे ‘गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः’ पाँतिक संग बालुक लिंगक कारण ताम्रभाजन हेराएबाक उल्लेख भेटैत अछि [२]। एक अन्य प्रचलित रूपमे बालुक दू पिण्ड बनाओल जाएबाक परिणामस्वरूप पात्र हेराएबाक कथा अछि [३]। एहि दूनू प्रकारक कथा समान संरचना देखबैत अछि—निजी स्थान-संकेत, ओकर सार्वजनिक अनुकृति आ मूल वस्तुक खोजमे विफलता। उपलब्ध सुभाषित-संग्रह आलोचनात्मक प्राचीन संस्करण नहि अछि; तेँ निश्चित रूपसँ ई नहि कहल जा सकैत अछि जे नाटककारक हाथमे कोन पाठ छल अथवा सुभाषितक आदिम रूप कोन छल।

मैथिली पुनर्सर्जनक मौलिकता मूल घटनाक स्थानीयकरण मात्र नहि अछि। कमला, जनकपुर, कमला माउ, नेआ, चुकड़ी, रौगली, धोधरि, भिक्षा आ नरका कमौआक प्रसंग एकरा जीवित लोकसंसार दैत अछि। ताम्रपात्र हेराएबाक पुरान कथासूत्रक अपेक्षा एहिठाम मुद्दा जीवनक अर्जित बचत अछि। भिखमंगाक छोट आर्थिक पूँजी तीर्थयात्राक सामर्थ्य बनैत अछि। ओकर हानि केवल हास्यास्पद विस्मरण नहि, एकटा सामाजिक रूपसँ असुरक्षित व्यक्तिक भविष्यक संकट अछि। ई रूपान्तर कथाक नैतिक महत्त्व बढ़बैत अछि।

हितोपदेशक प्रथम खण्डमे ‘गतानुगतिको लोकः’क आरम्भरला अलग श्लोक भेटैत अछि [४]। मुदा ओ व्याघ्र आ पथिकक प्रसंगमे अछि; बालुक लिंग आ हेराएल पात्ररला श्लोककेँ हितोपदेशक एही प्रसंगक श्लोक कहब पाठगत भ्रम होयत। उदयनाचार्यक न्यायकुसुमाञ्जलिक दोसर स्तबकक एक प्रसंगमे लोकक गतानुगतिकता आ आचारक प्रामाणिकताक प्रश्न उठैत अछि [७]। ओ दार्शनिक विवाद एहि नाटकक प्रत्यक्ष स्रोत प्रमाणित नहि करैत अछि, मुदा मिथिलाक तर्कपरम्पराक आलोकमे अर्थपूर्ण समानान्तर उपस्थित करैत अछि। लोकाचारक अस्तित्व आ ओकर प्रमाणत्व एके बात नहि—एहि भेदक नाटकीय साक्षात्कार कमलाक तटपर होइत अछि।

३. सूत्रधार : पूर्वसूचना, दर्शकीय ज्ञान आ नाटकीय विडम्बना

पृ. २४१मे सूत्रधारक आरम्भिक कथन कारण बूझने बिना क्रिया दोहराएबाक विरुद्ध अछि। ई अग्रिम नैतिक सूचना अन्तिम दुर्घटनाकेँ पूर्णतः अप्रत्याशित रहय नहि दैत अछि। तथापि दर्शक एखन नहि जनैत अछि जे चिह्न की होयत, के ओकर नकल करत आ ओकर मूल्य के चुकाओत। तेँ नाटक रहस्यक

রঁদনা প্রক্রিয়াক উক্তেপ্তা বচৈত অছি। দর্শক পরিণামক অনুমান কহ সকৈত অছি, মুদা ঘটনা ঘটিত হোএবাঁক ঢংগ দেখবাঁক জিজ্ঞাসা রঁনন বহৈত অছি।

সূত্রধাব রঁচা আ পৈঘ দূনূকেঁ সঁবোধিত কবৈত ছথি। এহি দ্বিস্তবীয সম্বোধনমে রাঁনক মাত্র সীখক পাত্র নহি, অপন অভিভাবকক ব্যরহাব দেখবাঁক সাক্ষী সেহো রঁনৈত অছি। জঁ পৈঘ দর্শক ধার্মিক ক্রিয়াক অর্থ বুঁঝনে রিনা কেরন সামাজিক অনুমোদনক আধাবপব কখনো সহভাগী ভেন হোথি, তঁ নাটক হ্মনকব স্মৃতিযো জগবৈত অছি। রঁচাক প্রশ্ন পুছবাঁক অধিকাব এতয রযস্কক আজ্ঞাপাননক পবম্পবাসঁ সঁরাদ কবৈত অছি। সূত্রধাবক ভূমিকা প্রাচীন বঁগমঁচীয সূত্রধাবক স্মবণ দৈত অছি, মুদা ই সম্পূর্ণ সঁস্কৃত নান্দী রা প্রস্তারনাক অনুকৃতি নহি। ই আধুনিক ছোট নাটকক প্রত্যক্ষ দর্শক-সম্বোধন থিক।

প্রাবম্ভমে সীখ রঁতা দেবাঁক সীমা সেহো অছি। জঁ অভিনেতা এহি কথনকেঁ রিদ্যানযক নৈতিক পাঠ জকাঁ সপাট রাঁজথি, তঁ দৃশ্যসভ মাত্র ওকব উদাহবণ রঁনি সকৈত অছি। অভিনযমে সূত্রধাবক কৌতুক, দর্শক দিস খুনন দৃষ্টি আ আগামী পাত্রক প্রবেশক নয বাখন জাএ তঁ পূর্বসূচনা চেতারনীক রঁদনা জিজ্ঞাসাক দ্বাব রঁনৈত অছি। অন্তিম দৃশ্যমে সূত্রধাব পুনঃ অবৈত ছথি; পহিন কথন তখন দেখন-অনুভরন ঘটনাক আনোকমে নর গহবাঙ প্রাপ্ত কবৈত অছি।

৪. প্রথম দৃশ্য : দান, শ্রম আ তীর্থযাত্রাক স্বপ্ন (পৃ. ২৪২–২৪৪)

৪.১ গামক শ্রবা হুগোন

ভিখমঁগাক প্রবেশ দূবক সুব সঁ নিকট সুব ধবি ক্রমশঃ রঁনৈত অছি। সিক্কাক খনখন, ফক্কবক ভোঁক আ দববঁজ্জা খুনবাঁক আরাজ দৃশ্যকেঁ চনাযমান কবৈত অছি। ভিক্ষাটনক অর্থ এতয কেরন এক ব্যক্তি হাথ পসাবনে অছি, এতবেঁ নহি। ও এক ঘবসঁ দোসব ঘব ধবি জা বহন অছি; মঁচপব উপস্থিত নহি ঘবসভ ধ্বনিক মাধ্যমসঁ কল্পিত হোঙত অছি। কম সাধনক বঁগমঁচমে ই শ্রবা স্থাপহ মহত্ত্বপূর্ণ অছি।

বুঁঢ়ী পুবান গবম কপড়া আ অন্ন দৈত ছথি। নরকা কমৌআ পৈসা দৈত ছথি, মুদা ও পাঙকেঁ শ্রমক মূন্যসঁ জোড়ৈত ছথি। ই দূ ছোট সঁরাদ নাটকক মানরীয ধবাতন রঁনবৈত অছি। দানক রস্তু সভ অনগ-অনগ অছি; অন্ন তক্রোনিক ভূখক, কপড়া দেহক বক্ষা আ পৈসা ভরিষ্যক উপযোগক প্রতীক অছি। বুঁঢ়ীক রচন ভজন আ ভোজনক পবস্পব নির্ভবতা দেখবৈত অছি। কমৌআক রচন ধনক নৈতিক মূন্য ওকব পবিমাণসঁ নহি, শ্রমসঁ নির্ধাবিত কবৈত অছি।

৪.২ চুকড়ী : রস্তু আ জীরনক সময

ঘবক খাটপব রৈসি ভিখমঁগা পাঙ গনৈত অছি, চুকড়ীমে বখৈত অছি আ পুনঃ গনৈত অছি। বঁগনির্দেশ স্পষ্ট কবৈত অছি জে ওকব আঁখিমে নানচ নহি, স্বপ্ন অছি। এহি নির্দেশকেঁ নজবঅন্দাজ কহ অভিনেতা জঁ

প্রপণতাক রিগ্রত খ্ভিনয কবথি, তঁ নাট্ককক খ্যাগামী করুণা কমজোব হোযত। পাত্র গনরাঁক দোহবার ওকব ধৈর্য, রঁচত খ্যা রিশ্বাসক দৃশ্য রূপ হো। প্রত্যেক সিক্কাক ধ্বনি কএক রর্ষক ভিক্ষাট্নক শ্রমক সঁকেত থিক।

ভিখমঁগা কমনাক ভগতা রঁনি জনকপ্পব জাএরাঁক খ্ভিনাষা প্রকট্ কবৈত খ্ছি। ধার্মিক যাত্রা এতয ধনকেঁ কেরন খর্চ কহ দেরাঁক ক্রিয়া নহি, নিজী জীরনক এক মহত্ত্বপূর্ণ উপনব্ধি থিক। খ্যার্থিক খ্ভারক রাঁচ সপনা রঁচাএর খ্যা রঁচত কবর এক-দোসবাসঁ জুড়ৈত খ্ছি। খ্যাগাঁ নদীতট্পব জে চুকড়ী ও ন্বকা বহন খ্ছি, ওহি চুকড়ীমে নাট্কক পহিন দৃশ্যক সময স্ববস্থিত খ্ছি। দর্শক পহিনে এহি মূনাকেঁ খ্নুভব কবত, তখনহি দোসব দৃশ্যক হানি খ্যর্থরান রঁনত।

ভিখমঁগাক দৃষ্টিসঁ পাত্রকেঁ কোনো র্যাক্তি খ্যরসব মানি সকৈত খ্ছি—ঞা ভয রাঁদক দৃশ্যমে র্যাত্র হোত্রত খ্ছি। প্রথম দৃশ্যক উদাব দাতা সভক উপস্থিতি এহি খ্যাশঁকাকেঁ সবন সামান্যীকবণ হোএরাঁসঁ বোকৈত খ্ছি। সমাজমে সহাযতা খ্যা খ্স্ববস্থা এক সঁগ উপস্থিত খ্ছি। কথানক খ্পন নাযককেঁ সামাজিক নির্ভবতাক রাঁচ রিরেকপূর্ণ রঁচত কবৈত দেখরৈত খ্ছি, তথাপি নিজী স্ববস্থা প্রাপ্ত কবরাঁক ওকব উপায সামূহিক খ্নুকবণক খ্নুমান নহি কহ পরৈত খ্ছি।

७. দোসব দৃশ্য : কমনাক তট্পব খ্যর্থক পবিরর্তন (পৃ. २४७–२४९)

७.१ গীত, নদী খ্যা খ্যাকাঁক্ষা

ভোরুকা সময ভিখমঁগা রৌগনীমে চুকড়ী নেনে প্ররেশ কবৈত খ্ছি। কমনা খ্যা জনকপ্পবক যাত্রা-রিষযক ওকব গীত ক্রিযাকেঁ নয দৈত খ্ছি। গীত খ্যা মদ্ধিম জনধ্বনি পহিন দৃশ্যকেঁ নদীতট্সঁ জোড়ৈত খ্ছি। কমনাক ধাব মাযক খাঁচব সন প্রতীত হোএরাঁক উপমা নদীকেঁ খ্যাত্মীযতা দৈত খ্ছি। ন্বদা স্নানক র্যারহাবিক প্রশ্ন তবন্ত উঠৈত খ্ছি—কমাত্র কতয বাখন জাএ? ভক্তিভার খ্যা সম্পত্তি-স্ববস্থা এক সঁগ উপস্থিত খ্ছি।

পহিনে চুকড়ী কাতমে বাখি স্নানক রিচাব, ফেব চোবীক খ্যাশঁকা, রাঁধমে ন্বকাএর, ফেব খ্পনহিঁকেঁ স্থান নহি ভেট্রাঁক ভয—ঞা ক্রম ছোট্-ছোট্ শাবীবিক রিবামমে মঁচনীয খ্ছি। ভিখমঁগাক সোচনাত্র দৃশ্যপব ঘটিত ক্রিযা রঁদনৈত খ্ছি। প্রত্যেক রেঁব ধাব দিস চনি প্পনঃ ঘুবর হাস্যক খ্যাবম্ভিক নয বচৈত খ্ছি। খ্নুতঃ শিরনিঁগ রঁনএরাঁক রিচাব ওকবা সমাধান প্রতীত হোত্রত খ্ছি। দর্শক মাত্র খ্নুিম খ্যাগ্রতি নহি, ওকব নির্মাণক কাবণ সেহো দেখৈত খ্ছি।

৩.২ একটা নিজী চিহ্নক দোহবা অর্থ

পৃ. ২৪৭মে শিবলিংগ বঁনএবাঁক ক্রিযা পএবক চাক কাত বাঁধ্ব বখি, ফেব পএব হটা কহ কএন জাওত অছি। ঈ নাটকক নির্ণাযক আংগিক ক্রিযা থিক। আকাবক ধার্মিক অর্থ পহিনহিসঁ সমাজমে উপলব্ধ অছি, মুদা এতয় বিশেষ স্থানক অর্থ নিজী অছি। ভিখমংগা ভোলাবাঁবাঁসঁ চিহ্ন বঁনি চোবী বোকবাঁক প্রার্থনা কবৈত অছি। তেঁ ওকব কাজমে ধার্মিক শ্রদ্ধা আ ব্যারহাবিক উদ্দেশ্য দূনূ অছি; একবা মাত্র ঢোঁগ কহবঁ অনুচিত হোযত।

ও এহন চিহ্ন চাহৈত অছি জে অপনে বুঁঝয, আন নহি বুঁঝয। মুদা চুনল আগ্রতি একটা সার্বজনিক রূপসঁ পবিচিত ধার্মিক প্রতীক থিক। ঈ আম্রেবিবোধ ভিখমংগাক সীমিত পূর্বদৃষ্টি দেখবৈত অছি। ও চোবীক সম্ভাবনা বুঁঝৈত অছি, মুদা অনুকবণক সম্ভাবনা নহি। একবা পূর্বদৃষ্টক সপনা আ অগিনা দৃষ্টাংশক সামূহিক হুনক বাঁচক সেত মানন জা সকৈত অছি।

৩.৩ পহিল স্নানার্থী জোড়ী : সংশযসঁ অনুকবণ ধবি

স্ত্রী স্নানার্থী বাঁধ্বক শিবলিংগ দেখি অনুমান কবৈত ছথি জে এতয স্নানসঁ পহিনে একবা বঁনএবাঁক বিধান অছি। পুরুষ স্নানার্থী অপন গংগা-তটক অনুভবসঁ কহৈত ছথি জে ওতয এহন প্রথা নহি অছি। ঈ সংবাদ অহন্ত মহত্ত্বপূর্ণ অছি, কাবণ নাটক সংশযক সম্ভাবনা পহিনেহিসঁ উপস্থিত কবৈত অছি। মুদা সংশযক পবীক্ষণ নহি হোওত অছি। পহিনে আএন ব্যক্তিক স্থানপব বিশ্বাস আ পুণ্যক কাজমে দেবী নহি কববাঁক সোচ দূনূ গোটেকেঁ অনুকবণ দিস নহ জাওত অছি।

স্ত্রীক ভূমিকা একবে আধাবপব অন্ধবিশ্বাসক নৈংগিক কড়িমে নহি বাঁধল জাএ। পুরুষ সেহো বিনা পর্যাপ্ত কাবণ নির্ণয স্বীকাব কবৈত অছি। স্ত্রীক রচনমে প্রশ্ন পূছবাঁক সম্ভাবনা অছি, মুদা ও প্রশ্ন স্থগিত কহ দৈত ছথি। পুরুষক ভিন্ন অনুভব বিবোধী প্রমাণ বঁনি সকৈত ছল, মুদা ও সম্ভাবিত স্থানীয প্রথাক আদবমে অপন শংকা ছোড়ৈত ছথি। দূনূ পাত্রক প্রেবণা বুঁঝল জা সকৈত অছি; গলতী ঈ জে সভ্যতা, শ্রদ্ধা বা পুণ্যক আকাংক্ষাক কাবণ কাবণ-পবীক্ষণ স্থগিত ভহ জাওত অছি।

৩.৪ ভীড়ক বৃদ্ধি : দোহবারক বংগব্যাকবণ

অগিনা স্নানার্থী পূছৈত অবৈত ছথি। পহিল জোড়ীক অনুমান এমশঃ বিধানক কথন বঁনৈত অছি। পাছাঁক জোড়ী পহিল জোড়ীকেঁ দেখৈত অছি, তেসব জোড়ী পূর্ববর্তীক ক্রিযাসঁ প্রতিস্পর্ধাক ভাব গ্রহণ কবৈত অছি। 'কিযো পাছাঁ নহি বদ্ধ' কহবাঁক স্থিতিমে ব্যক্তিগত ওচ্ছা সামূহিক দবাঁব বঁনৈত অছি। এতয সংবাদক সুব ধীবে-ধীবে বঁদলয—অনুমান, আশ্বাসন, নির্দেশ আ অন্ততঃ হড়বঁড়ী। বংগনির্দেশমে মঁচ শিবলিংগে-শিবলিংগে ভবি জাএবঁ তথা 'হব-হব মহাদেব'ক সুবক ভীতব নকনক হড়বঁড়ী স্বনাও দেবাঁক আগ্রহ অছি (পৃ. ২৪৮)।

भिखमंगाक एकल आंगिक क्रिया आर समूहक समान क्रिया बनैत अछि। प्रत्येक नव भिखमंगा ओकर निज चिन्हक भेदक शक्ति कम करैत अछि। मंचपर गिनती बढ़ैत जाएत तँ दर्शक कारणक संख्यात्मक विस्तार सूर्य देखत। ई दृश्य भाषणसँ बेसी प्रभावकारी अछि, कारण चिन्हक अनुमान आँखिमे घटित होइत अछि।

७.७ प्रत्यावर्तन, पहचानक संकट आ मौन

स्थान कइ घूमल भिखमंगा भीड़क वृद्धि देखैत अछि, मुदा तकरा चिन्हक संकट नहि बुझैत अछि। ओ यात्राक उत्साहमे जनकपुरक जाएबाक गप करैत अछि। चुकड़ी नेबाक लेल जखन ओ अपन भिखमंगा तकैत अछि तखन मूल व्यक्तिक विफलता सोझाँ अबैत अछि। ओ एक-दू भिखमंगा भखबाबैत अछि; नीचाँ किछु नहि भेटैत अछि। दर्शक ओकर कठिनाइ पहिनेहिसँ बुझैत अछि, पात्र बादमे बुझैत अछि। एहि ज्ञान-अन्तरक कारण नाटकीय विडम्बना पूर्ण होइत अछि।

मूल पाठमे चुकड़ी पुनः प्राप्त भेल कहियो नहि कहल गेल अछि। ताहि कारण अन्तिम समूहक बांध समेटबाक अभिनयकेँ धन बँबामद भइ जाएब मानि नेब अनुचित होयत। नाटक आर्थिक संकटकेँ पूर्णतः समाधान नहि करैत अछि; ओ सामूहिक व्यवहारक बोध उत्पन्न करैत अछि। भिखमंगाक माथपर हाथ राखि बैसब, भीड़क चुप्पी, स्त्री-पुरुष स्थानार्थीक अपन सोचक स्वीकृति, आ सूत्रधारक अन्तिम कथन —ई सभ मिलि हास्यक भीतर आत्मालोचन बढैत अछि।

८. पात्र-विन्यास आ सामूहिक उत्तरदायित्व

भिखमंगा नामहीन अछि; ओकर पहिचान पेशागत आ सामाजिक अवस्थासँ होइत अछि। तेँयो ओकरा दया मात्रक पात्र नहि बनाओल गेल अछि। ओ कल्पना करैत अछि, बचत करैत अछि, उपाय सोचैत अछि, प्रार्थना करैत अछि आ अपन उपाय विफल भेलापर ओकर सीमा स्वीकार करैत अछि। ई क्रियाशीलता बाल-दर्शक लेल महत्त्वपूर्ण अछि। निर्धनता बुद्धिहीनता नहि; बुद्धि रहितो व्यक्ति अप्रत्याशित सामूहिक परिणामक शिकार भइ सकैत अछि।

बूढ़ी आ नवका कमौआ छोट पात्र होइतो भिखमंगाक जीवनक आर्थिक तथा नैतिक संसार बनबैत छथि। तिनका नाटकक अन्तिम भीड़मे अनिवार्य रूपसँ सम्मिलित मानबाक प्रमाण नहि अछि। अभिनयमे एकके कलाकार दोसर भूमिका कइ सकैत छथि, मुदा भूमिकाक एहन द्विगुणन मंचीय विकल्प थिक, कथानकक तथ्य नहि।

स्थानार्थी सभक कोनो एकल दृढ़ नेतृत्व नहि अछि। तिनकर सामूहिक अज्ञान धीरे-धीरे बनैत अछि। प्रत्येक आगन्तुकक व्यक्तिगत दृष्टि सीमित अछि; एकक गलत अनुमान दोसरक विश्वास बनैत अछि। एहि दृष्टिसँ भीड़ एकटा सामूहिक पात्र थिक, जकर क्रिया अलग-अलग व्यक्तिकेँ पार कइ एकटा नव परिणाम दैत अछि। अन्तिम स्वीकृति सभक लेल उत्तरदायित्व बाँटैत अछि। नाटक भिखमंगाकेँ सेहो निजी चिन्हक

सामाजिक अर्थ नहि सोचबाक बात स्वीकार करैत अछि; तथापि ओकर आर्थिक हानि आ पीड़ाक अनुकरणक परिणाम नैतिक रूपसँ समान नहि।

७. हास्य आ करुणाक अन्तःसम्बन्ध : रस एवं अभिनय

भरतक नाट्यशास्त्रक षष्ठ अध्यायमे हास्यरसक विवेचन हास स्थायीभाव, विभाव, अनुभाव आ विविध देहगत अभिव्यक्तिक सन्दर्भमे कएल गेल अछि [६]। 'कमलाक भगता'मे हास्यक विभाव एहन परिस्थितिजन्य असंगति थिक जतय स्नानार्थी एकटा निजी चिन्हकेँ सार्वजनिक विधि बूझैत छथि। विस्मयमग्न मुख, घुरि-घुरि देखब, पएरक चाक कात बान्ह बाखब, उत्साहित सहमति तथा अन्तमे आकस्मिक चुप्पी अनुभावक वंगीय सम्भावना अछि। एतय नाटकक पात्र स्वयं बन्हात हँसथि तकर आवश्यकता नहि; मनकर गम्भीर क्रियासँ दर्शक हँसि सकैत अछि।

प्राचीन नाट्यशास्त्रीय हास्य-रस्मीकरणक सामाजिक श्रेणी आ लैंगिक अवधारणाकेँ आधुनिक मंचपर यान्त्रिक रूपसँ लागू करब उचित नहि। भिखमंगाक वस्त्र, निर्धनता, रोगनचान वा शारीरिक अवस्थाकेँ हास्यक लक्ष्य बनएबाक वेदना कारण-विहीन दोहरारकेँ लक्ष्य बनाओल जाए। एहि चयनसँ हास्य सामाजिक आलोचना बनत, दुर्बल व्यक्तिक अपमान नहि।

करुणा एहि नाटकक विरोधी तत्व नहि, हास्यक नैतिक परिणति थिक। आरम्भमे भिखमंगाक सपना देखल दर्शक ओकर हानि बूझैत अछि। अन्तमे हँसीक अवकाश घटैत अछि आ सहानुभूतिक अवकाश बढ़ैत अछि। एकरे कारण पटाक्षेपक पहिने चुप्पी आवश्यक अछि। नाटककेँ केवल करुण नाटिका कहब सेहो उचित नहि; दोहरार, चिन्हक भ्रम आ भीड़क गतिशीलता मूलतः हास्यात्मक उपकरण छथि। हास्य-प्रधान संरचनामे करुणाक प्रवेश आलोचनात्मक अनुभवकेँ सघन करैत अछि।

आंगिक अभिनयमे लोटा सम्हारब, पाग गनब, नहाएबाक दिशि मुड़ब, पएर बाखि बान्ह जमा करब आ खोजबाक क्रम प्रमुख अछि। वाचिक अभिनयमे प्रकार, लोकक गप, गीत, अनुमान आ उद्घोषक भिन्न स्वर अछि। आहार्य अभिनयमे चुकड़ी, कपड़ा, बान्ह, कल्पित जल आ काठ दृश्य-परिवर्तन करैत अछि। सात्त्विक अभिव्यक्तिक अपेक्षा विशेषतः अन्तिम हतबुद्धि आ विषादक प्रसंगमे अछि; अत्यधिक विलापसँ बचबाक आवश्यकता अछि। एहन संयोजन छोट नाटककेँ पूर्ण वंगानुभव दैत अछि।

८. हास्यक आधुनिक सिद्धान्त : असंगति, पुनरावृत्ति आ लय

हेनरी बर्गसाँक 'Laughter' मे जीवन्त आचरणपर यान्त्रिक कठोरताक आरोपण हास्यक एक प्रमुख व्याख्या थिक; पुनरावृत्ति, उलटाव आ परस्पर क्रियाक क्रम मनकर चर्चामे महत्त्वपूर्ण अछि [७]। कमलाक तटपर पएरक चाक कात बान्ह जमा करबाक निजी युक्ति धीरे-धीरे भीड़क सुचालित आचरण बनैत अछि। सभ पात्र गंभीरतापूर्वक एक्के ढंगक क्रिया करैत छथि। एहि असंगतिमे बर्गसाँक सिद्धान्त

𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒲 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒟𑒰𑒣𑒱 𑒥𑒯𑒳𑒮𑒰𑒿𑒏 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩𑒏𑒹𑒿 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏𑒰𑒩𑒏 𑒒𑒼𑒭𑒱𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒹𑒩𑒝𑒰 𑒢𑒯𑒱 𑒏𑒯𑒪 𑒖𑒰 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒞𑒳𑒪𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒂𑒪𑒼𑒔𑒢𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒅𑒣𑒏𑒩𑒝 𑒟𑒱𑒏।

𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒯𑒰𑒮𑓂𑒨𑒏 𑒮𑒧𑒨-𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝 𑒞𑒲𑒢 𑒔𑒩𑒝𑒧𑒹 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒔𑒩𑒝𑒧𑒹 𑒦𑒱𑒐𑒧𑓀𑒑𑒰𑒏 𑒒𑒳𑒩𑒱-𑒒𑒳𑒩𑒱 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒥𑒠𑒪𑒥 𑒋𑒏𑒪 𑒪𑒨 𑒥𑒢𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒼𑒮𑒩𑒧𑒹 𑒦𑒲𑒛𑓃𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒏𑒩𑒝 𑒪𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒤𑒻𑒪𑒰𑒥𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒞𑒹𑒮𑒩𑒧𑒹 𑒦𑒱𑒐𑒧𑓀𑒑𑒰𑒏 𑒐𑒼𑒖 𑒍𑒯𑒱 𑒪𑒨𑒏𑒹𑒿 𑒞𑒼𑒛𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒿 𑒮𑒧𑒴𑒯𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢𑒞𑒰 𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒑𑒞𑒱 𑒮𑒿 𑒯𑒼, 𑒞𑒿 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒕𑒼𑒙 𑒮𑒧𑒨𑒧𑒹 𑒢𑒲𑒩𑒮 𑒯𑒼 𑒮𑒏𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒣𑒯𑒱𑒪 𑒖𑒼𑒛𑓃𑒲𑒏 𑒮𑒰𑒫𑒡𑒰𑒢𑒲, 𑒁𑒑𑒱𑒪𑒰 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒞𑒞𑓂𑒣𑒩𑒞𑒰, 𑒤𑒹𑒩 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒪𑒼𑒏𑒏 𑒯𑒛𑓃𑒥𑒛𑓃𑒲 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒬𑓁 𑒞𑒲𑒫𑓂𑒩 𑒯𑒼। 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒫𑒱𑒩𑒰𑒧 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏𑒏𑒹𑒿 𑒯𑒿𑒮𑒲𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝𑒣𑒩 𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒁𑒫𑒮𑒩 𑒠𑒹𑒞।

𑒯𑒰𑒮𑓂𑒨𑒏 𑒁𑒮𑓀𑒑𑒞𑒱 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨𑒰𑒞𑓂𑒧𑒏 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒧𑒹 𑒁𑒕𑒱। 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒖𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒖𑒹 𑒧𑒴𑒪 𑒬𑒱𑒫𑒪𑒱𑓀𑒑𑒏 𑒢𑒲𑒔𑒰𑒿 𑒣𑒰𑒃 𑒁𑒕𑒱, 𑒮𑓂𑒢𑒰𑒢𑒰𑒩𑓂𑒟𑒲 𑒢𑒯𑒱 𑒖𑒢𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒮𑓂𑒢𑒰𑒢𑒰𑒩𑓂𑒟𑒲 𑒖𑒰𑒢𑒻𑒞 𑒥𑒳𑒗𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱 𑒖𑒹 𑒢𑒏𑒪 𑒏𑓄 𑒣𑒳𑒝𑓂𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒰𑒣𑓂𑒞 𑒯𑒼𑒨𑒞, 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏 𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒁𑒢𑒳𑒧𑒰𑒢𑒏 𑒠𑒳𑒩𑓂𑒥𑒪𑒞𑒰 𑒥𑒳𑒗𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒖𑒐𑒢 𑒦𑒱𑒐𑒧𑓀𑒑𑒰 𑒒𑒳𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱 𑒞𑒐𑒢 𑒠𑒩𑓂𑒬𑒏𑒏 𑒣𑒴𑒩𑓂𑒫𑒖𑓂𑒘𑒰𑒢 𑒂 𑒍𑒏𑒩 𑒂𑒬𑒰𑒏 𑒙𑒏𑒩𑒰𑒫 𑒔𑒩𑒧 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒏 𑒢𑒱𑒩𑓂𑒧𑒰𑒝 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒄 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒲𑒨 𑒫𑒱𑒛𑒧𑓂𑒥𑒢𑒰 𑒥𑒰𑒪𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒮𑒳𑒪𑒦 𑒁𑒕𑒱, 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒍𑒏𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰 𑒠𑒹𑒐𑒪 𑒏𑓂𑒩𑒱𑒨𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒩𑒧𑒮𑒿 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓁 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒫 𑒁𑒕𑒱।

𑓙. 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞𑒬𑒰𑒮𑓂𑒞𑓂𑒩 𑒂 𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨 : 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒏 𑒮𑒲𑒧𑒰

𑒔𑒰𑒩𑓂𑒪𑓂𑒮 𑒮𑒻𑒝𑓂𑒛𑒩𑓂𑒮 𑒣𑒱𑒨𑒩𑓂𑒮𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞-𑒫𑒱𑒔𑒰𑒩𑒧𑒹 𑒂𑒏𑒵𑒞𑒱-𑒮𑒰𑒧𑓂𑒨, 𑒫𑒰𑒮𑓂𑒞𑒫𑒱𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒂 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 convention 𑒏𑒹𑒩 𑒂𑒡𑒰𑒩𑒣𑒩 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞 𑒥𑒳𑒗𑒥𑒰𑒏 𑒫𑒱𑒦𑒱𑒢𑓂𑒢 𑒮𑒧𑓂𑒦𑒰𑒫𑒢𑒰 𑒁𑒕𑒱 [𑓘]। 𑒥𑒰𑒝𑒳𑒏 𑒬𑒱𑒫𑒪𑒱𑓀𑒑 𑒣𑒩𑒱𑒔𑒱𑒞 𑒩𑒴𑒣𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒡𑒰𑒩𑓂𑒧𑒱𑒏 𑒔𑒱𑒯𑓂𑒢𑒏 𑒦𑒴𑒧𑒱𑒏𑒰 𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒦𑒱𑒐𑒧𑓀𑒑𑒰𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒍𑒏𑒩 𑒫𑒱𑒬𑒹𑒭 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢 𑒔𑒳𑒏𑒛𑓃𑒲𑒮𑒿 𑒦𑒾𑒞𑒱𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒮𑒿 𑒖𑒳𑒛𑓃𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒂𑒑𑒢𑓂𑒞𑒳𑒏𑒏 𑒪𑒹𑒪 𑒮𑒹 𑒮𑓂𑒟𑒰𑒢𑒑𑒞 𑒮𑒧𑓂𑒥𑒢𑓂𑒡 𑒁𑒖𑓂𑒘𑒰𑒞 𑒁𑒕𑒱; 𑒍 𑒮𑒰𑒧𑒰𑒖𑒱𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒲𑒏𑒏 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒑𑓂𑒩𑒯𑒝 𑒏𑒩𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒏𑒯𑒱 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒏 𑒋𑒯𑒢 𑒁𑒪𑒑-𑒁𑒪𑒑 𑒁𑒩𑓂𑒟 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒧𑒴𑒪 𑒠𑓂𑒫𑒢𑓂𑒠𑓂𑒫 𑒟𑒱𑒏। 𑒋𑒯𑒱 𑒅𑒠𑒰𑒯𑒩𑒝𑒏𑒹𑒿 𑒣𑒱𑒨𑒩𑓂𑒮𑒏 𑒮𑒧𑓂𑒣𑒴𑒩𑓂𑒝 𑒫𑒩𑓂𑒑𑒲𑒏𑒩𑒝𑒏 𑒏𑒚𑒼𑒩 𑒮𑒧𑒞𑒳𑒪𑓂𑒨𑒞𑒰 𑒢𑒯𑒱, 𑒮𑓀𑒏𑒹𑒞𑒏 𑒥𑒯𑒳𑒮𑓂𑒞𑒩𑒲𑒨 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒐𑓂𑒨𑒰𑒏 𑒅𑒠𑒰𑒯𑒩𑒝 𑒥𑒳𑒗𑒪 𑒖𑒰𑒋।

𑒧𑒴𑒪 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒯 𑒁𑒢𑓂𑒨 𑒮𑒦 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒯𑒮𑒿 𑒣𑒵𑒟𑒏𑓂 𑒩𑒯𑒞 𑒞𑒐𑒢𑒹 𑒅𑒣𑒨𑒼𑒑𑒲। 𑒣𑓂𑒩𑒞𑒱𑒪𑒱𑒣𑒱 𑒥𑒜𑓃𑒪𑒰𑒮𑒿 𑒍𑒏𑒩 𑒥𑒰𑒯𑓂𑒨 𑒩𑒴𑒣 𑒥𑒢𑒪 𑒩𑒯𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒦𑒹𑒠 𑒏𑒩𑒥𑒰𑒏 𑒏𑓂𑒭𑒧𑒞𑒰 𑒒𑒙𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒋𑒯𑒱 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒧𑒹 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒧𑓀𑒔𑒣𑒩 𑒁𑒩𑓂𑒟𑒏 𑒮𑒴𑒔𑒢𑒰 𑒯𑒹𑒩𑒰𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳 𑒁𑒢𑒱𑒫𑒰𑒩𑓂𑒨𑒞𑓁 𑒢𑒭𑓂𑒙 𑒢𑒯𑒱 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒁𑒕𑒱। 𑒔𑒳𑒏𑒛𑓃𑒲 𑒮𑓂𑒫𑒨𑓀 𑒏𑒞𑒨 𑒁𑒕𑒱 𑒮𑒹 𑒁𑒖𑓂𑒘𑒰𑒞 𑒦𑓄 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। 𑒢𑒰𑒙𑒏𑒏 𑒫𑓂𑒨𑒰𑒫𑒯𑒰𑒩𑒱𑒏 𑒮𑓀𑒏𑒙 𑒔𑒱𑒢𑓂𑒯 𑒂 𑒍𑒏𑒩 𑒮𑒢𑓂𑒠𑒩𑓂𑒦𑒏 𑒁𑒪𑒑𑒰𑒫 𑒟𑒱𑒏।

𑒢𑓂𑒨𑒰𑒨𑒠𑒩𑓂𑒬𑒢𑒏 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝-𑒫𑒱𑒫𑒹𑒔𑒢𑒧𑒹 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭, 𑒁𑒢𑒳𑒧𑒰𑒢, 𑒅𑒣𑒧𑒰𑒢 𑒂 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒏 𑒣𑒰𑒩𑒧𑓂𑒣𑒩𑒱𑒏 𑒔𑒩𑓂𑒔𑒰 𑒁𑒕𑒱 [𑓙]। 𑒮𑓂𑒢𑒰𑒢𑒰𑒩𑓂𑒟𑒲 𑒬𑒱𑒫𑒪𑒱𑓀𑒑𑒏 𑒁𑒮𑓂𑒞𑒱𑒞𑓂𑒫 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒠𑒹𑒐𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱; 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒥𑒢𑒹𑒥𑒰𑒏 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒣𑓂𑒩𑒞𑓂𑒨𑒏𑓂𑒭 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒹𑒐𑒻𑒞 𑒕𑒟𑒱। 𑒋𑒯𑒢 𑒮𑓂𑒟𑒱𑒞𑒱𑒧𑒹 𑒠𑒵𑒬𑓂𑒨 𑒫𑒮𑓂𑒞𑒳𑒮𑒿 𑒡𑒰𑒩𑓂𑒧𑒱𑒏 𑒫𑒱𑒡𑒰𑒢𑒏 𑒁𑒢𑒳𑒧𑒰𑒢 𑒥𑒱𑒢𑒰 𑒁𑒞𑒱𑒩𑒱𑒏𑓂𑒞 𑒣𑓂𑒩𑒧𑒰𑒝𑒏 𑒏𑒋𑒪 𑒑𑒹𑒪 𑒁𑒕𑒱। ‘𑒋𑒞𑒨 𑒋𑒯𑒢 𑒫𑒱𑒡𑒰𑒢 𑒕𑒻’ 𑒏𑒯𑒢𑒱𑒯𑒰𑒩 𑒫𑓂𑒨𑒏𑓂𑒞𑒱𑒏 𑒏𑒟𑒢 𑒬𑒥𑓂𑒠𑒏 𑒩𑒴𑒣𑒧𑒹 𑒂𑒑𑒰𑒿 𑒥𑒜𑓃𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱, 𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒍 𑒧𑒴𑒪 𑒏𑒰𑒩𑒝 𑒖𑒢𑒻𑒞 𑒢𑒯𑒱 𑒕𑒟𑒱। 𑒏𑒟𑒢𑒏 𑒁𑒢𑒹𑒏 𑒥𑒹𑒩 𑒣𑒳𑒢𑒩𑒳𑒏𑓂𑒞𑒱 𑒮𑓂𑒫𑒞𑓀𑒞𑓂𑒩 𑒣𑒳𑒭𑓂𑒙𑒱 𑒢𑒯𑒱 𑒥𑒢𑒻𑒞 𑒁𑒕𑒱।

एहि समीक्षामे न्यायकेँ सर्वपरम्परा-विरोधी दर्शनक रूपमे नहि पढ़ल गेल अछि। विशृंखलीय उपदेशात्मक रचनासँ ध्यान भेटैत सकैत अछि; प्रत्येक लोककेँ प्रत्येक बात अपन आँखिसँ सत्यापित करबाक आवश्यक नहि। मुदा जतय कथनक आधार केवल पूर्ववर्तीक व्यवहार अछि आ ओकर अर्थपर उचित संशय उपस्थित अछि, ओतय प्रश्न करबाक युक्तिसंगत अछि। उदयनक आचार-प्रामाणिकता सम्बन्धी विवाद [७] एहि अन्तरकेँ ऐतिहासिक दार्शनिक पृष्ठभूमि दैत अछि, तथापि ओहि विवादक निष्कर्षकेँ सीधे एतय आरोपित नहि कएल जाए।

१०. सामाजिक मनोविज्ञान : अनुकरणक शृंखला

सोलोमन ऐशक समूह-सहमति सम्बन्धी प्रयोग [१०] देखबैत अछि जे व्यक्तिक निर्णय एकमत समूहक प्रभावसँ प्रभावित भऽ सकैत अछि। डॉ यच आ जेवार्ड [११] सामाजिक प्रभावक विश्लेषणमे स्वीकार्यता प्राप्त करबाक दबाव आ आनक व्यवहारकेँ जानकारीक स्रोत मानबाक बीच भेद करैत छथि। एहि भेदक आलोकमे पहिल स्थानार्थी जोड़ी स्थानीय व्यवहारकेँ ज्ञानक स्रोत मानैत अछि, जखन कि बादक भीड़मे पाछाँ नहि रहबाक दबाव बढ़ैत अछि। नाटक दुनू प्रक्रियाकेँ एक संग मंचपर दृश्य रूप दैत अछि।

विखचन्दानी, हिर्शलाइफर आ वेल्चक १९९२क शोध ‘Informational Cascades’ [१२] बतबैत अछि जे पूर्ववर्तीक निर्णय देखलापर व्यक्ति अपन निजी सूचनाकेँ छोड़ि समूहक दिशा ग्रहण कऽ सकैत अछि। कमलाक तटपर शिवलिंगक संख्या बढ़बाक प्रत्येक आगन्तुक लेल परम्पराक सम्भावना बढ़ल सन देखाइत अछि। वस्तुतः सभ प्रतिलिपि एक्के प्रारम्भिक अपुष्ट अनुमानसँ उत्पन्न अछि। संख्या बढ़ब स्वतंत्र साक्ष्य बढ़ब नहि थिक। एहि अर्थमे नाटक सामाजिक सूचनाक पुनरावृत्ति आ ओकर प्रमाणक भ्रमकेँ अत्यन्त स्थानीय दृष्टान्तक रूप दैत अछि।

तथापि ऐशक प्रयोगमे रेखाक लम्बाइ सम्बन्धी नियंत्रित निर्णय आ नदीतटपर धार्मिक क्रिया समान परिस्थिति नहि। एही तरहेँ सूचना-शृंखलाक आर्थिक प्रतिमानक सभ मान्यता नाटकमे उपस्थित नहि अछि। ई सिद्धान्त नाटकक व्याख्याक उपकरण अछि, पात्रक वास्तविक मनोवैज्ञानिक परीक्षणक परिणाम नहि। नाटकक भीड़केँ एक समान मनोवृत्तिक समूह कहि देब सेहो भूल होयत; भिन्न कारणसँ समान कार्य सम्भव अछि।

आजुक समाजमे एकटा अनिश्चित कथनक अनेक पुनर्प्रेषण सेहो एहि प्रकारक भ्रम उत्पन्न कऽ सकैत अछि। नाटकमे मोबाइल, सामाजिक माध्यम वा डिजिटल अफवाहक प्रसंग नहि अछि; तथापि शिक्षक वा निर्देशक मंचोपरान्त चर्चा लेल एहन आधुनिक समानान्तर प्रस्तुत कऽ सकैत छथि। एहि विस्तारक आधार वस्तुक समानता नहि, स्रोतक स्वतंत्रता आ कथनक सत्यापनक समस्या थिक।

১১. নদী, তীর্থ আ লোকভাষাক সাংস্কৃতিক ভূগোল

কমলা নাটকমে নিস্তেজ পৃষ্ঠভূমি নহি। বাঁধক উপলব্ধতা, স্নানক উদ্দেশ্য, ভোরক একান্ত আ বাঁধমে তীর্থযাত্রীক আগমন সভ কথানকক অনিবার্য শর্ত অছি। বাঁধ এহন পদার্থ থিক জাহিমে রস্তু ৰকা সকৈত অছি, চিন্হ ৰনা সকৈত অছি, আ অনেক সমান আকৃতি ফেৰ ৰনা সকৈত অছি। নদীতট এক সংগ প্রাকৃতিক স্থান আ সামাজিক মিলনস্থল অছি। এহি ভৌতিক আ সাংস্কৃতিক গুণক সংয়ত উপযোগ নাটকক রিশিষ্টতা থিক।

কমলা নদীক নেপালক জলগ্রহণ ক্ষেত্রপর WECS আ CSIRO কের সহযোগী শোধ এরং জলসংসাধন রণনীতিক পরিচয় [১২] নদীকেঁ রঁক্ষস্তরীয ভৌগোলিক আ সাম্বদাযিক প্রশ্নসঁ জোড়ৈত অছি। ম্বদা ও স্রোত নাটকমে দেখাওল রিশিষ্ট ঘাট রা স্নান-রিধানক প্রমাণ নহি। ভিখমঁগাক জলকপ্ৰব জাএরাঁক ভঙ্খা আ কমলা মাত কের সম্বোধন নাটকক আকৃহি পাঠসঁ স্থাপিত অছি। এহি সামগ্রীক আধারপর প্রত্যেক কমলা ঘাটপর একহি ধার্মিক রিধি প্রচলিত অছি, এহন নিষ্কর্ষ নহি নিকালল জা সকৈত অছি। উলটে নাটক স্বযং গংগা-তট আ এহি তটক সম্ভারিত রারহারক ভিন্নতা দেখরৈত অছি।

‘কমলা মাত’ আ ‘ভোলা বাঁবা’ক সম্বোধনমে পারিরারিক আত্মীযতা অছি। নদীকেঁ মাযক আঁচর কহল জাএরঁ জলক ভৌতিক অনুভূতিকেঁ ভারাত্মক সম্বন্ধমে বঁদলৈত অছি। যাত্রী জলকপ্ৰবক বাঁটপর অছি, ম্বদা জলকপ্ৰব স্বযং বঁগমঁচপর উপস্থিত নহি। গীত ওহি অনুপস্থিত গন্তব্যকেঁ দর্শকক কল্পনামে আনৈত অছি। চুকড়ী হবাএরাঁক বাঁধ ও যাত্রা পূর্ণ কএলক কি নহি, নাটক নহি কহৈত অছি। ঞা অনিশ্চিততা দর্শকক লেল যাত্রা-স্বপ্নক আর্থিক নাজুকতা বঁনি বহৈত অছি।

মৈথিলীক স্থানীয শব্দারলী এতয কথাক মৌলিক সাংস্কৃতিক দেহ থিক। ‘রোঁগলী’, ‘চুকড়ী’, ‘ধোধবি’, ‘ৰআ’, ‘ডূম’ আ ‘ভখরারৈত’ শব্দ ক্রিযাক চিত্র উপস্থিত করৈত অছি। মানকীকৃত অমূর্ত ভাষা এহি ক্রিযাত্মক স্পষ্টতাকেঁ কমজোর কহ সকৈত অছি। বাঁল-দর্শক জঁ কোনো শব্দসঁ অপরিচিত হো, তঁ রস্তু আ অভিনয ওকর অর্থ খোলি সকৈত অছি। এহি প্রকারেঁ মঁচ ভাষাক কোশ নহি, ভাষাক সজীর প্রযোগশালা বঁনৈত অছি।

১২. মৈথিলী লোকনাট্য আ আধুনিক বাঁল-নাটকক সাপেক্ষ স্থিতি

সংগীত নাটক অকাদমীক অমূর্ত সাংস্কৃতিক ধরোহর সূচীমে কীর্তনিযা নাটককেঁ মৈথিলী বঁগমঁচক এক রূপ মানল গেল অছি [১৪]। গীত, ধার্মিক রিষয, লোকভাষা আ প্রত্যক্ষ দর্শকীয সম্পর্কক দৃষ্টিসঁ ‘কমলাক ভগতা’ক কিছু বঁগীয সম্বন্ধ এহি রিস্তৃত সাংস্কৃতিক পরম্পরাসঁ স্থাপিত কএল জা সকৈত অছি। তথাপি নাটককেঁ রিধাগত রূপসঁ কীর্তনিযা নাটক ঘোষিত করবাঁক আধার নহি অছি। একর দূ দৃশ্য, কেন্দ্রিত

হাস্যাত্মক সমস্যা, আধুনিক রঁান-শিক্ষাক উদ্দেশ্য তথা সূতন্ত্র সূত্রধারক কথন একবা বিশিষ্ট নঘু নাটিকা বঁনবৈত অছি।

মৈথিলী সাহিত্যক ওতিহাস-লেখনপব প্রণব প্রকাশক ‘A Cowherd’s Chapbook’ অধ্যয়ন [১৩] সাহিত্যিক অভিলেখমে উপেক্ষিত বচনাকাব আ সামাজিক আলোচনাক স্থানপব বিচাব কবরঁাক অরসব দৈত অছি। ‘কমনাক ভগতা’মে নামহীন নির্ধন পাত্রকেঁ নায়ক বঁনাওন জাএবঁ আলোচনাত্মক দৃষ্টিসঁ উন্নেখনীয় অছি। তথাপি এহি সমানান্তবসঁ দূনূ নাটকক ঐতিহাসিক সম্বন্ধ রা প্রত্যক্ষ প্রভার সিদ্ধ নহি হোওত অছি। একব প্রয়োজন মৈথিলী নাটককেঁ দববঁাবী অথরা কেরন ভক্তিপবক আখ্যানক সীমামে নহি বাঁধি দৈনিক জীরনক সংঘর্ষক বঁগীয় অভিব্যক্তিক রূপমে পঢ়বঁ অছি।

‘বঁগ-সঁগম’ক ভীতব ‘ভহ জাএবঁ ছূ’ আ ‘জনোদীপ’মে সামূহিক প্রতিচ্ছা সামাজিক রারহাব বঁদনবঁাক উপকবণ বঁনৈত অছি। এহি নাটকমে সেহো অন্তিম সামূহিক কথন অছি, মুদা বিষয় ছ্রানক বিরেকপূর্ণ গ্রহণ অছি। ‘দানরীব দধীচী’ ছ্রানক পাত্রতা আ সহক প্রশ্ন উঠবৈত অছি; ‘কমনাক ভগতা’মে ছ্রানক প্রত্যক্ষ সামাজিক পবীক্ষণ ভহ বহল অছি। এহি আন্তবিক তননাসঁ নাটককাবক রঁান-নাট্য দৃষ্টিমে প্রশ্ন, প্রমাণ আ উত্তবদায়িত্বক পুনবারর্তী উপস্থিতি দেখাওত অছি।

১২. রঁান-দর্শক, বঁগশিক্ষা আ সহভাগী বিরেচন

মৈথ্যূ বীজনক রঁান-দর্শক সম্বন্ধী শোধ [১৬] বঁগান্তভরক অধ্যয়নমে বঁচাক সুয়ঁ র্যাখ্যা, স্মৃতি আ কনাত্মক প্রতিক্রিয়াকেঁ মহত্ত্ব দৈত অছি। ‘কমনাক ভগতা’ক প্রদর্শনক বাঁদ বঁচাসঁ কেরন নৈতিক সীখ দোহবএবঁাক অপেক্ষা কববঁ পর্যাপ্ত নহি। ও কী দেখনক, কোন ক্ষণপব হঁসন, কতয ভিখমঁগাক চিঁতা বুঁঝনক, কোন পাত্র প্রশ্ন কহ সকৈত ছন—এহি সভ প্রশ্নক খুনন উত্তব মানকব বঁগবোঁধকেঁ প্রকট কবত। বঁচাক চিত্র, ছোট নক্শা রা ঘটনাক ক্রম বঁতএবঁাক গতিরিধি উপযোগী ভহ সকৈত অছি।

নাটকমে অন্তিম সূত্রধাব দর্শককেঁ প্রশ্ন কববঁাক আগ্রহ কবৈত ছথি। মঁচনোপবান্ত শিক্ষক সুয়ঁ জঁ এক্কে উত্তবক আগ্রহ কবথি তঁ নাটকক মূন ভারনাসঁ রিবোধ উপ্পেন্ন হোয়ত। বঁচাকেঁ ঞা কহবঁাক অরসব দেন জাএ জে কোনো স্থানীয় পবম্পবাকেঁ অপনএবঁ উচিত ভহ সকৈত অছি, জঁ ওকব কাবণ আ সামাজিক অর্থ বুঁঝন জাএ। প্রশ্ন পূছবঁ ধার্মিক অপমান নহি; বিনা কাবণ আবোপ নগাএবঁ সেহো বিরেক নহি। এহি দূনূ সীমাক সমন্ন রঁান-বঁগমঁচক শিক্ষাত্মক উপনব্ধি বঁনি সকৈত অছি।

একটা প্রস্তারিত গতিরিধিমে দূ সমান আকৃতি দেখাওন জাএ আ দর্শকসঁ পূছন জাএ জে কী দেখন, কী অনুমান কএন আ কী বাঁত এখন নহি জনৈত ছথি। ভিখমঁগাক চুকড়ী কতয অছি তকব নক্শা বঁনএবঁাক অভিনয় কবাওন জা সকৈত অছি। গতিরিধি রাস্তরিক ধার্মিক পূজা রা উপহাসক রূপ নহি নে; একব

নক্ষ্য চিন্হক ভেদক ক্ষমতা বুঝাএব় অছি। এহন সহভাগিতা মূল পাঠমে অনিবার্য নহি, একটা পৃথক্ রংগশিক্ষাত্মক সম্ভাবনা থিক।

১৪. প্রস্তাবিত রংগযোজনা : বস্তু, ধ্বনি আ দৃশ্য-লয

১৪.১ মঁচ আ সামগ্রী

মঁচক এক ভাগ গাম, দোসর ভাগ নদীতট বনি সকৈত অছি। খাট, কপড়াক মোবা, হস্কক চুকড়ী, সিক্কাক ধ্বনি আ বাণ্বক প্রতীকাত্মক ক্ষেত্র পর্যাপ্ত ভহ সকৈত অছি। নদীক লেল বাস্তবিক জল আবশ্যক নহি; হস্কক নীল পষ্টী, ধ্বনি বা কলাকাবক দৃষ্টি নদীক দিশা নিশ্চিত কবত। ভিখমঁগা মঁচক নীচাঁ ফাঁগৈত অছি—মূল নির্দেশকেঁ স্ববক্ষিত কপসঁ সমতল মঁচপব দিশা-বদলাব, প্রকাশ অথবা পর্দাক আড়িসঁ সংকেত কএল জা সকৈত অছি। বচা কলাকাবকেঁ বাস্তবিক ঊঁচাত্ত সঁ খুদএবাক আবশ্যকতা নহি।

বাণ্বক শিবলিংগক আগ্রতি লেল হস্কক, ধবি-বহিত বংগসামগ্রী উপযোগী বহত। আগ্রতি সভ সমান দেখাএব় কথানকক অনিবার্য জকবত অছি; মূল চিত্ত দর্শককেঁ প্রাবম্ভমে সাফ দেখাত্ত, মুদা বাদমে ভীড়ক আগ্রতি সভমে ও মিলি জাএ। দর্শকক দৃষ্টি অনুক্রম মঁচ-স্তব আ সামগ্রীক আকাব চুনল জাএ। মূল পাত্রক ধার্মিক ভাব আদবপূর্বক বাত্ত হো; হাস্য আগ্রতিক বক্ষনতা আ নির্ণযক হড়বড়ীমে বহয।

১৪.২ প্রকাশ এবং ধ্বনি

পৃ. ২৪১ক ধ্বনি-সংকেতক ক্রম নাটকক সম্পূর্ণ যাত্রাকেঁ বাঁধৈত অছি। ভিক্ষাক প্রকাব আ সিক্কাক খনখনসঁ শ্বক ভহ ভোককা চিড়ে, ধাবক মদ্ধিম সুব, বাণ্ব কোড়বাক সবসবাহটি আ ভীড়ক জযকাবধবি শ্রব্য ঘনত্ব বঢ়ৈত অছি। অন্তমে মৌনক অর্থ ওহি ধ্বনি-সংচযক অভাবসঁ উপেন্ন হোত্তত অছি। সংগীত বা ধ্বনি এতেক জোব নহি হো জে মৈথিলী সংবাদ অস্পষ্ট ভহ জাএ। ভোবক প্রকাশ খুলল আ নবম বহয; অন্তমে উজাস ধীবে ঘটৈত জাএ, মুদা ভিখমঁগাক মুখ দর্শনীয বহয।

১৪.৩ অভিনযক ক্রম আ দর্শকীয পবীক্ষণ

অভ্যাসমে অভিনেতা পহিনে ব্যক্তিগত প্রেবণা স্পষ্ট কবথি: ভিখমঁগাক ধন বচএবাক আকাংক্ষা, পহিল জোড়ীক শ্রদ্ধা, বাদক আগন্তুকক স্থানীয প্রথা বুঝবাক ভজ্ঞা আ ভীড়ক তপ্পেবতা। ফেব অলগ-অলগ গতি সঁ বাণ্ব জমা কববাক অভ্যাস হো। অন্তমে পাত্রক স্থাগ্রতি ছোট আ সবল সুবমে হোয। প্রস্তাবিত মঁচনক বাদ বানক আ পৈঘক প্রতিক্রিযা অলগ-অলগ স্বনল জাএ, কাবণ হঁসীক কাবণ দূনূমে ভিন্ন ভহ সকৈত অছি। বাস্তবিক প্রদর্শনক অবধি, দর্শকক প্রতিক্রিযা বা সফলতাক আঁকড়া উপলব্ধ নহি অছি; তাহি লেল এহি প্রস্তাবকেঁ সম্পন্ন মঁচনক সমীক্ষা নহি মানল জাএ।

১৩. আলোচনাত্মক উপলব্ধি, সীমা আ নিষ্কর্ষ

নাটকক সর্বাধিক মহত্ত্বপূর্ণ উপলব্ধি একটা সবল দৃশ্য-ক্রিয়ামে জটিল সামাজিক জ্ঞান-প্রক্রিয়া সমেটব অছি। দর্শক প্রত্যক্ষ দেখैত অছি জে ব্যক্তিগত আবশ্যকতা কোনাএক ব্যক্তিক ব্যাখ্যা, পুনবাবৃত্তি আ সামূহিক অনুমোদনসঁ পবম্পবা সন দেখাএ লগैত অছি। দৃশ্যাত্মক প্রমাণক এহি সংকটকেঁ নাটকীয় ক্রিয়াক মাধ্যমসঁ স্পষ্ট কবব কেবল উপদেশী দেবাসঁ অধিক প্রভাবকাবী অছি।

দোসব উপলব্ধি হঁসী আ করুণাক সংযত বিন্যাস অছি। ভিখমঁগাক গবীবী হাস্যক কাবণ নহি, ওকব হানিক নৈতিক ভাব থিক। দাতা সভক উদাবতা সামাজিক জীবনকেঁ মাত্র অজ্ঞানক কথা বনএবাসঁ বোকैত অছি। অন্তমে সুনাবার্থী সভক অপন হুন স্বীকাব কবব সম্ভাবিত স্বধাবক বাট খোলैত অছি। ই নাটক শ্রদ্ধা আ বিবেককেঁ পবস্পব বিবোধী নহি মানैত অছি; অন্তিম সূত্রধাব ভক্তিমে বুদ্ধিক আবশ্যকতা কহैত ছথি।

কিছু কলাত্মক সীমা সেহো অছি। আবম্ভ আ অন্ত দূনূ ঠাম প্রত্যক্ষ শিক্ষা কথানকক বহুঅর্থতাকেঁ সীমিত কহ সকैত অছি। ভীড়ক পাত্র সভক নিজী ইতিহাস নহি খুলैত অছি; তথাপি লঘু নাটকক সংকেন্দ্রিত ক্রিয়ামে ই স্বীকার্য সংক্ষেপ অছি। ভিখমঁগাক সঁচিত ধনক সংকট অন্তমে অনস্বনমন বহैত অছি। বাপ্ত সমেটবাক ক্রিয়াকেঁ স্বধাবক সংকেত মানল জা সকैত অছি, মুদা আর্থিক ক্ষতিক স্পষ্ট প্রতিপূর্তি নহি। যैহ অনিশ্চিততা দর্শকসঁ প্রশ্ন কববैত অছি জে কেবল হুন স্বীকাব কএনাই পর্যাপ্ত অছি অথবা ক্ষতিগ্রস্ত ব্যক্তিক সহায়তা সেহো নৈতিক কর্তব্য থিক।

‘কমলাক ভগতা’ক নিষ্কর্ষ একদম সাধাবণ শব্দমে কহল গেল অছি, মুদা ওকব নাটকীয় অর্থ ব্যাপক অছি। সভক হাথমে সমান আকাব বনি জাএব সামাজিক সহৃক গাবন্টী নহি। সহৃক খোজমে দেখল বস্তু, ওকব কাবণ, কথনক স্রোত আ ক্রিয়াক পবিণামক ভেদ বুঝবাক আবশ্যকতা অছি। এহনে বিবেক বান-বঁগমঁচকেঁ সূচনা দেনিহাব মাধ্যমসঁ প্রশ্ন নির্মাণ কবনিহাব কলা বনবैত অছি।

শোধ-সন্দর্ভ

[১] ঠাকুব, গজেন্দ্রব। বঁগ-সঁগম : নওটা মৈথিলী নাটক আ তকব অঁগ্রেজী বঁগমঁচীয় রুপান্তব। বিদেহ, সংযত সংস্কবণ, ২০২৬। ‘কমলাক ভগতা’, পৃ. ২৪০–২৬০। মূল মৈথিলী পাঠ।

[২] স্বভাষিতানি সংস্কৃতে, শ্লোক ৪৮। সংস্কৃত বিকিস্রোত। উপলব্ধ পাঠান্তব; মূল বচনাকাব অথবা আদিম পাঠক নির্ধাবণ নহি। https://sa.wikisource.org/wiki/স্বভাষিতানি_সংস্কৃতে

[৩] Anuśīlana. “gatānugatiko lokaḥ na loko pāramārthikaḥ.” স্বভাষিতক দোসব রুপ আ ব্যাখ্যাত্মক কথা; স্রোত অজ্ঞাত কহল গেল অছি। https://anusilana.in/gatanugatiko-lokah-na-loko-paramarthikah/

[৪] নাবাযণ। হিতোপদেশ, মিত্রলাভ, শ্লোক ১.১০। সংস্কৃত রিকিস্রোত, ‘হিতোপদেশম্ 02’। পৃথক্ কথাপ্রসংগক তননা।

[৩] উদযনাচার্য। ন্যাযকুসুমাঞ্জলি, দোসব স্তবঁক, ডিজিটল পাঠক সংকেত [কু.2.276]। সংস্কৃত রিকিস্রোত। https://sa.wikisource.org/wiki/ন্যাযকুসুমাঞ্জলিঃ

[৬] Bharata Muni. The Nāṭyaśāstra. Trans. Manomohan Ghosh. অধ্যায VI, বস-রিরেচন। ডিজিটল অনুরাদ। https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-natyashastra/d/doc209700.html

[৭] Bergson, Henri. Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic. Trans. Cloudesley Brereton and Fred Rothwell. Project Gutenberg, eBook 4352. অধ্যায I–II। https://www.gutenberg.org/ebooks/4352

[৮] Stanford Encyclopedia of Philosophy. “Peirce’s Theory of Signs.” সংকেত-রশ্মীকবণক রিরেচন। https://plato.stanford.edu/entries/peirce-semiotics/

[৯] Stanford Encyclopedia of Philosophy. “Epistemology in Classical Indian Philosophy.” Spring 2021 archive. প্রমাণ আ শব্দজ্ঞান। https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/epistemology-india/

[১০] Asch, Solomon E. 1956. “Studies of Independence and Conformity: I. A Minority of One Against a Unanimous Majority.” Psychological Monographs 70(9), 1–70. https://doi.org/10.1037/h0093718

[১১] Deutsch, Morton, and Harold B. Gerard. 1955. “A Study of Normative and Informational Social Influences upon Individual Judgment.” Journal of Abnormal and Social Psychology 51(3), 629–636. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/13286010/

[১২] Bikhchandani, Sushil, David Hirshleifer, and Ivo Welch. 1992. “A Theory of Fads, Fashion, Custom, and Cultural Change as Informational Cascades.” Journal of Political Economy 100(5), 992–1026. https://doi.org/10.1086/261849

[১৩] CSIRO. “Supporting Basin Planning in Nepal.” WECS–CSIRO সহযোগ আ কমলা নদী জলসংসাধন বণনীতিক পবিচয। https://www.csiro.au/en/research/natural-environment/water/international-water-work/nepal

[১৪] Sangeet Natak Akademi. Intangible Cultural Heritage সূচী, প্ররিষ্টি ৮১: Kirtniya Natak. https://www.sangeetnatak.gov.in/sections/ICH

[১৩] Prakash, Pranav. “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” Asian Ethnology. উপলব্ধ অঁনলাওন লেখক সাব এরঁ খ্রংশ।

https://asianethnology.org/article/164320-a-cowherd-s-chapbook-an-inquiry-into-the-ethics-of-literary-historiography

[১৬] Reason, Matthew. 2010. The Young Audience: Exploring and Enhancing Children’s

Experiences of Theatre. Trentham Books. শৌধগ্রন্থক প্রকাশকীয় সাব এরঁ নেখকক পবিচয।

https://eric.ed.gov/?id=ED523514

১.২৮. গজেন্দ্বব ঠাক্বব- মচণ্ডঃ মৌন, ন্যায আ দযাক বঁগমঁচ: গজেন্দ্বব ঠাক্ববক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরঁ বঁগমঁচীয সমীক্ষা

মচণ্ড

মৌন, ন্যায আ দযাক বঁগমঁচ

গজেন্দ্বব ঠাক্ববক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরঁ বঁগমঁচীয সমীক্ষা

বঁগ-সঁগম : নাঠ্য-সমীক্ষা শৃঁখনা • ৭

১. মৌন, ভাষা আ ন্যায : নাঠকক মূন প্রতিজ্ঞা

গজেন্দ্বব ঠাক্ববক ‘মচণ্ড’ সমকানীন বাজনীতিক নাঠকক ওহি প্ররৃত্তিক উদাহবণ থিক জাহিমে অপবাধক অন্বসন্ধানসঁ রেঁসী গম্ভীব ভহ উঠৈত অছি অপবাধী কহনরঁনা মন্বষ্যক সামাজিক নির্মাণক প্রশ্ন। নাঠকক আবম্ভ কোনো সনসনীখেজ ঘঠনাসঁ নহি, একঠা ভোজনক পৈকেঠসঁ হোওত অছি। অন্তিম প্রকাশৌ ওহী রস্তুপব পড়ৈত অছি, ম্বদা আরঁ ও পৈকেঠ খানী অছি। এহি দূ ছোবক রীচ ভাষা, ন্যায, দযা, রেঁবোজগাবী, বাজকীয কর্তর্য আ হিঁসক বাজনীতিমে ফঁসন ব্যক্তিক কথা রিকসিত হোওত অছি। রস্তুতঃ আবম্ভ আ অন্তক রীচ জে বিঅতা উপস্থিত হোওত অছি, সে ব্যক্তি আ সঁস্থাক রীচ রিশ্বাসক বিঅতা থিক।

‘বঁগ-সঁগম’ক মূন মৈথিনী পাঠক পৃ. ২৬২–২৮২ [১] এহি রিরেচনক আধাব অছি। পৃ. ২৬৩ক পাত্র-পবিচয আ ধ্বনি-নির্দেশক রাঁদ চাবি অঁক ক্রমশঃ পৃ. ২৬৪–২৬৯, ২৭০–২৭৪, ২৭৩–২৭৮ আ ২৭৯–২৮১ পব অছি। পৃ. ২৮২ পঠাক্ষেপক পৃষ্ঠ অছি। এহি পৃষ্ঠাঙ্কসভক নির্ধাবণ পাঠক রাস্তরিক ক্রমসঁ কএন গেন অছি, নহি আবম্ভিক অন্বক্রমক পৃষ্ঠাঙ্কসঁ। মূন উপশীর্ষক ভাষা, ন্যায আ আর্তকক রীচক তনারক নির্দেশ কবৈত অছি; ঞা তীনূ রিষয স্বতন্ত্র নহি, এক-দোসবাক অর্থকেঁ রঁদনৈত অছি।

ম্বতানিফ আ খুফিযা অধিকাবীক রীচক সম্বন্ধ কোনো সাধাবণ উদ্ধাবকর্ত্তা আ উদ্ধৃত ব্যক্তিক সম্বন্ধ নহি বহি জাওত অছি। আবম্ভমে অধিকাবী ওকবা ফঁসাওন গেন ব্যক্তি মানৈত ছথি, অন্তমে ওহী ব্যক্তিক রারহাব অধিকাবীক জ্ঞান আ রিশ্বাসক পবীক্ষা নৈত অছি। দর্শকক পহিন সহান্বভূতিকেঁ তেসব অঁক চুনৌতী দৈত অছি। এতএ ন্যায কবরঁ মানে পহিন নিষ্কর্ষকেঁ অন্তিম সহ মানি নেরঁ নহি। নাঠকক নাযকন্ব নিবন্তব এক পাত্রসঁ দোসব পাত্র দিস সসবৈত অছি। এহি অস্থিবতামে বচনাক আধ্বনিকতা অছি।

२. अंक एक : भोजन, भाषिक पदायापन आ प्रमाण (पृ. २६४–२६९)

२.१ हाजतक दृश्य आ देहक भाषा

कोठीक हाजत, हथकड़ीक खनखनाहटि आ नेपथ्याक अनेक भाषाक कोलाहल मिलि कए एकटा विचित्र ध्वनि-परिवेश बनबैत अछि। सभ किछो बाँचि रहल अछि, मुदा मुतानिफक लेल ओहि शब्दसभमे स्वस्पष्ट अर्थ नहि अछि। तमिलभाषी युवकक नगरमे एहन स्थिति अछि जे ओकर नामो ठीकसँ उच्चरित नहि भए पबैत अछि। नामक विकृति मात्र उच्चारणक समस्या नहि; व्यक्तिगत पहिचानक सार्वजनिक अवमाननाक संकेत अछि। मुदा नाटक तमिल भाषाकेँ असमर्थ नहि देखबैत अछि। असमर्थता ओहि संस्थागत परिवेशमे अछि जे अपन भाषिक सीमाकेँ सार्वभौम मानि लैत अछि।

सिपाहीक माध्यमसँ अधिकारी भोजनक पैकेट दैत छथि। मुतानिफक प्रश्न शब्दक बदला हाथक संकेतमे अबैत अछि; अनुवादक ओकर प्रश्न दर्शक आ अन्य पात्रक समक्ष रखैत छथि। हाथ जोड़ब, पलटि कए देखब आ हिचकी लए कए कानब एहिठाम कथानकक सक्रिय क्रिया थिक। ओ रूदनकेँ केवल दुर्बलताक प्रमाण मानब अपर्याप्त होयत। मंच-निर्देश ओकरामे भय सेहो देखबैत अछि। बाँचा नहि, एकटा वयस्क आरोपीक भाव-विह्वलता देखबैत नाटक ओकर सामाजिक अस्वबद्धाकेँ देहक माध्यमसँ व्यक्त करैत अछि।

पैकेट दान करबाक क्षण छोट अछि, मुदा एकर मंचीय विस्तार महत्त्वपूर्ण अछि। सिपाहीक हाथसँ पैकेट गुजरब बतबैत अछि जे दया व्यक्तिगत होइतहुँ संस्थागत माध्यमसँ चलैत अछि। ई वस्तु रकील, जमानत वा दोष-निर्णयक विकल्प नहि अछि। तथापि ई पहिल अवसर अछि जतए आरोपित मनुष्याक भोजनक आवश्यकता ओहि आरोपसँ पृथक् चिह्नित जाइत अछि।

२.२ नेपथ्याक वकील आ कथाक स्वामित्व

नेपथ्यासँ अबैत अभियोजनक आवाज मुतानिफक समुद्रतटपर क्रिकेट खेलबाक, बेरोजगारी आ हरीशन्नासँ परिचयक कथा कहैत अछि। अभियोजन ओकर साधारण जीवनक विवरणकेँ सन्देहक क्रममे सजबैत अछि। अपन भाषामे युवकक प्रत्यक्ष प्रत्युत्तर दर्शक नहि सुनैत अछि। एकरा नाटकीय असममिति कहल जा सकैत अछि: जेकर विषयमे कथा अछि, कथाक भाषिक स्वामित्व ओकरा लग नहि अछि। नाटक एहि असममितिक आलोचना करैत अछि, मुदा अभियोजनक कथनकेँ स्वतः असत्य सिद्ध नहि करैत अछि।

वकीलक कथनमे बेरोजगारीकेँ अकर्मण्यतासँ जोड़ब एकटा नैतिक पूर्वनिर्णय अछि। रोजगार नहि भेटब आ काज करबाक इच्छा नहि रहब अलग अवस्थासभ थिक। जे समाज नौकरी उपलब्ध नहि करा सकैत अछि, ओ बेरोजगारकेँ अकर्मण्य कहि अपन उत्तरदायित्वसँ मुक्त नहि भए सकैत अछि। अधिकारीक

দৃষ্টি এহিঠাম স্বভিযোজনক দৃষ্টিসঁ স্বনগ পড়ৈত স্বছি। হ্মনকা ম্বতানিফক নেন তমিন রকীনক সহাযতা স্বারশ্যক ব্রুঝাওত ছন্হি। সবকাবী রকীন স্বপন ছমিকাক মর্যাদা কহৈত সহাযক রকীনক সহাযতা সম্ভর র্হতরৈত ছথি। কানূনক দাযিত্ব ব্যক্তিগত উঁপকাবপব নির্ভব নহি বহর্হাক চাহী, ঞ ব্যাপক প্রশ্ন এহি ছোট সঁরাদসঁ উঁঠৈত স্বছি।

২.২ শৈতবঁজক গোষ্ঠী স্বা তীর্থযাত্রাক প্রতিকথা

হরীর্দ্রুন্নাক ঘবক তনাশীমে কিছু নহি ভেঁটর্হাক র্হাত স্বধিকাবীক রবিগ্র কহৈত ছথি। ম্বতানিফসঁ র্হবামদগীক কথন স্বা রাস্তরিক নিযন্ত্রকক স্বন্বপস্থিতিক র্হীচ স্বধিকাবী শৈতবঁজক গোষ্ঠীক কপক স্বনৈত ছথি। কপকক প্রযোজন ব্যক্তি স্বা ওকব সামাজিক স্থিতিক স্বন্তব কবর্হ স্বছি। গোষ্ঠী চনৈত দেখাওত স্বছি, চনর্হৈনিহাব প্রাযঃ স্বদৃশ্য বহৈত স্বছি। ম্বদা গোষ্ঠীক কপকক সীমা সেহো স্বছি: মন্বষ্য নির্জীর রস্তু নহি; পবিস্থিতি র্হদননা পব ও নির্ণয নহ সকৈত স্বছি। তেসব স্বঁক এহী সীমাকেঁ উঁদ্‌ঘাটিত কবৈত স্বছি।

রবিগ্র স্বধিকাবী র্হার্হাধামক ধ্বন্‌হা স্বা পীশ্বব র্হচাক প্রসঁগ স্বনর্হৈত ছথি। এক ব্যক্তি নগাতাব পএবে তীর্থ কবৈত স্বছি ম্বদা স্বার্থিক স্বরস্থা নহি র্হদনৈত স্বছি; দোসব স্বরিধাসম্পন্ন স্বছি। ফেব ধ্বন্‌হাক ধর্মশীনামে স্বপ্রহাশিত কপসঁ পক্ষঁচর্হাক স্বন্বভর শ্রদ্ধাক স্বাখ্যান র্হনৈত স্বছি। ঞ প্রসঁগ ম্বখ্য কথাসঁ রিচনন জকাঁ স্বাবম্ভ হোওত স্বছি, ম্বদা 'পাঁর-পৈদন'ক দুযর্থসঁ ম্বখ্য দ্বন্দ্বরমে স্বারি জাওত স্বছি। তীর্থক পথিক স্বা শৈতবঁজক পৈদন সৈনিক, দ্বনূক স্বসমান সামাজিক সামর্থ্য এক-দোসবামে প্রতিরিম্বিত হোওত স্বছি।

এহি স্বাখ্যানক চমক্োবকেঁ ঐতিহাসিক প্রমাণ মানর্হ স্বারশ্যক নহি। রবিগ্র স্বধিকাবীক স্বন্বভর-রর্ণনক স্বর্থ হ্মনকব শ্রদ্ধা স্বা মন্বষ্যাক মূল্যাঙ্কনক মানদণ্ডমে স্বছি। স্বার্থিক সমৃদ্ধি স্বা ধার্মিক ফন এক নহি, সে হ্মনকব প্রতিকথাক এক সম্ভর স্বর্থ থিক। স্বধিকাবীক প্রযেত্নব সামান্য জনকেঁ দেশীক কেন্দ্রবমে বখৈত স্বছি। সীতাক দেশী স্বা নেপান-সীমাক উঁন্নেখসঁ মিথিনাক স্মৃতি বাঙ্ক্ষীয স্বাখ্যানক ভীতব স্বর্হৈত স্বছি; মিথক স্বা ওতিহাসপব দ্বনূ স্বধিকাবীক মতভেদ স্বনির্ণীত বহৈত স্বছি। মঁচপব ঞ র্হহস ঐতিহাসিক নিষ্কর্ষ নহি, পাত্রক রৌদ্ধিক প্রবৃত্তিক প্রদর্শন থিক।

২. স্বঁক দু : র্হহস, রিশ্বাস স্বা দযাক বাজনীতিক স্বপহবণ (পৃ. ২৭০–২৭৪)

২.১ ঠৈর্হুনক স্বদৃশ্য খাওঁ

দোসব স্বঁকক কেন্দ্রবমে স্বামনে-সামনে রৈসন খুফিযা স্বধিকাবী স্বা স্বাতঁকী নীডব ছথি। পাঠক মঁচ-নির্দেশী ঠৈর্হুনকেঁ স্বদৃশ্য খাওকক উঁপমা দৈত স্বছি; প্রকাশী দু ঠুঁকড়ামে র্হাঁটন স্বছি স্বা র্হহস র্হঢ়না পব ছাযাসভ এক-দোসবামে প্ররেশী কবৈত স্বছি। দৃশ্য-রিন্যাস স্বাবম্ভহিসঁ র্হতরৈত স্বছি জে রৈচাবিক রিবোধক স্বর্থ পূর্ণ

মানবীয ঋসম্বন্ধতা নহি হোঙত ঋছি। ছাযাক মিনন সহমতি নহি, এক-দোসবাক ভাষামে প্ৰবেশক চিন্হ ঋছি।

প্ৰাবম্ভিক প্ৰশ্ন ঋন্বসন্ধানক ঋছি, ম্বদা বাৰ্তানাপ শীঘ্ৰ বাজনীতিক বৈধতা ঋা শান্তি দিস ম্বড়ৈত ঋছি। ঋাতংকী নেতা বাজকীয ব্যরস্থাক ভীতব ঋবিশ্বাসক ঋাবোপ নগবৈত ঋছি। ঋধিকাবী হিংসাক ঋস্বীকাব ঋা সংবাদক সম্ভাবনাকেঁ প্ৰধানতা দৈত ছথি। দ্বনূ পাত্ৰ ভাষাকেঁ ঋপন-ঋপন উদ্দেশ্যক সাধন বঁনবৈত ছথি। এতএ সংবাদ সহক নিৰ্বিঘ্ন ঋাদান-প্ৰদান নহি, একটা প্ৰতিদ্বন্দ্বী বঙ্গ ঋছি। জে বাঁত কহি বহন ঋছি ঋা জাহি প্ৰযোজনসঁ কহি বহন ঋছি, দ্বনূক বীচক ঋন্তব দৰ্শককেঁ বুঁঝবাঁক ঋছি।

২.২ নানডেঁগা ঋা শান্তিক স্মৃতি

ঋধিকাবী ম্বজফ্ফবপ্ববমে পঢ়নিহাব মিজোবমক ছাত্ৰক স্মৃতিক মাধ্যমসঁ নানডেঁগাক উন্নেখ কবৈত ছথি। হুমিগত নেতৃত্বক মূল্যাঙ্কনকেঁ ও শান্তি-সমঝৌতা ঋা জনতাক হিতসঁ জোড়ৈত ছথি। ডূবৈত জহাজক কপ্তানক রূপক নেতা ঋা ঋন্বযাযীক বীচ উত্তবদাযিত্বক সম্বন্ধকেঁ স্পষ্ট কবৈত ঋছি। রূপকক ঋাশয নেতৃত্বক নৈতিক জবাবঁদেহী থিক, ঋাম্বেরিনাশক মহিমামণ্ডন নহি। ঋধিকাবীক স্মৃতিমে ছাত্ৰক কথন দোহবাওন জাঙত ঋছি, জাহিসঁ দূবক বাজনীতিক প্ৰসংগ ব্যক্তিগত ঋন্বহুতিক নিকট ঋবৈত ঋছি।

৩০ জূন ১৯৮৬ক মিজোবম সমঝৌতা প্ৰনেখিত ঐতিহাসিক ঘটনা ঋছি [২]। ম্বদা নাটকমে ঋধিকাবী দ্বাবা সফনতা সম্বন্ধী দেন মূল্যাঙ্কন ওকব সংবাদক ঋংশ থিক, সমস্ত উত্তব-পূৰ্বক তননাত্মক শোধক নিষ্কৰ্ষ নহি। ঋসমক পবেশ বঁরুঋাক উন্নেখক সম্বন্ধমে বিশেষ সাবধানী ঋাবশ্যক ঋছি। ২০২২ক উন্ফা সমঝৌতা ঋা পবেশ বঁরুঋাক বাৰ্তা-বিবোধী গুটকেঁ সমান মানবঁ তথ্যগত ত্ৰুটি হোযত; সবকাবী ঋভিনেখ এহি বিভাজনকেঁ স্পষ্ট কবৈত ঋছি [৩, ৪]। নাটকক পাত্ৰক কথনকেঁ ওকব বচনাত্মক সন্দৰ্ভমে পঢ়ন জাএ। এতএ বাজনীতিক ঙতিহাসক প্ৰত্যক্ষ প্ৰনবাবৃত্তি নহি, শান্তিক পক্ষমে ঋধিকাবীক তৰ্ক-বিন্যাস প্ৰস্তুত ঋছি।

২.৩ বেঁবোজগাবীক কঠোবা ঋা পদক প্ৰনোভন

ঋধিকাবী নশা-ব্যাপাব ঋা হিংসক সংগঠনক ঋাৰ্থিক সম্বন্ধক ঋানোচনা কবৈত ছথি। ঋাতংকী নেতা বিকাসক নাভমে স্থানীয নোকক ঋধীনস্থ শ্ৰমক প্ৰশ্ন উঠবৈত ঋছি। কাবখানা ঋা সড়কক নিৰ্মাণ ঋপনে ঋাপমে ন্যাযপূৰ্ণ বোজগাবক ঋাশ্বাসন নহি, ঙা প্ৰশ্ন ঋানোচনাত্মক রূপসঁ গ্ৰাহ্য ঋছি। ম্বদা ওহি প্ৰশ্নক উপযোগ হিংসক সংগঠনক ঔচিত্য সিদ্ধ কববাঁক নেন কএন জাএবঁ স্বীকাৰ্য নহি। নাটক উচিত সামাজিক প্ৰশ্ন ঋা ঋনুচিত বাজনীতিক সাধনক ঋন্তবকেঁ তনাবপূৰ্ণ বঁনবৈত ঋছি।

নেতা ঋধিকাবীক জংগনমে নিযুক্তি ঋা ষ্নানকব সহান্বহুতিক ব্যাখ্যা ঋপন পক্ষমে কবৈত ঋছি। ম্বতানিফক প্ৰতি মদদকেঁ ও সংগঠনাত্মক নিষ্ঠাক প্ৰমাণ কহি প্ৰস্তুত কবৈত ঋছি। ঙা দযাক ঋৰ্থক ঋপহবণ থিক।

मानवीय व्यवहारकेँ राजनीतिक समर्थनक प्रमाण मानि लेबाक ओही प्रकारक अप्रमाणित निष्कर्ष अछि जेकर आलोचना अधिकारी पहिल अंकमे करैत छथि। अधिकारीक तामस, टैबूनपर हाथ पटकब आ अन्ततः शारीरिक आक्रामकता हुनकर आत्मसंयमक भंगकेँ दृश्य बनबैत अछि। एहि क्रम नेता 'सरकारी मचण्ड' कहि हुनका सम्बोधित करैत अछि। शीर्षक आब केवल एक पात्रक नाम नहि रहि जाइत अछि।

दुनू पात्रक एक-दोसराकेँ समान कहबाक प्रयत्नेकेँ लेखकक अन्तिम निर्णय मानब उचित नहि। वैधानिक राज्यक जवाबदेही आ अवैधानिक हिंसक संगठनक उत्तरदायित्व एके प्रकारक नहि। तथापि पद, वर्दी वा विचारधाराक नामपर कएल क्रियाक आलोचनात्मक परीक्षण आवश्यक अछि। एहि भेदकेँ कायम राखितो दृश्य नैतिक समानताक दावाकेँ प्रश्नांकित करैत अछि।

४. अंक तीन : मृतात्मिकक पुनरागमन आ सहानुभूतिक परीक्षा (पृ. २७७–२७८)

४.१ आरम्भक दृष्टि आ फेर बदलल दृष्टि

तेसर अंकमे अधिकारी हिंसाक शिकार होइत छथि। हुनका होश अएबाक बाद मृतात्मिक आ द्विभाषिया प्रकट होइत छथि। मंच-निर्देश विशेष रूपसँ कहैत अछि जे मृतात्मिकक आँखिमे पहिल अंकक भयक बदला एकटा स्थिरता अछि। एही दृश्यक अभिनयात्मक आधार थिक। पहिल अंकक आँखिक प्रश्न आब द्विभाषियाक माध्यमसँ अधिकारी दिस घुरैत अछि। जाहि मनुष्याकेँ अधिकारी एकटा पैदल गोटी बुझैत छलाह, ओ आब हुनका सोझाँ अपन परिस्थिति आ सत्ता-संरचनाक व्याख्या राखैत अछि।

मृतात्मिकक जमानतक समाचार द्विभाषिया दैत अछि। जेलसँ घुरला पर पुलिस थाना, पत्रकारिता, रोजगारी आ नामपर लागल दाग ओकर जीवनमे बाधा बनल, एहन कथन ओकर पक्षसँ अबैत अछि। नाटक एहि अनुभवकेँ मंचपर अलग-अलग दृश्य बनाकए स्थापित नहि करैत अछि। एहि कारण एकरा पाठक आत्मवृत्तक रूपमे पढ़ब आवश्यक अछि। अधिकारीक पहिल धारणा, अभियोजनक कथन आ मृतात्मिकक अपन वर्णन तीनटा अलग स्थान-स्रोत अछि। दर्शककेँ एहिमे अन्तर करबाक अछि।

४.२ गोटी आ खिलाड़ी : नायकत्वक संकट

अधिकारी पुछैत छथि जे मृतात्मिक मुख्य खिलाड़ी थिक कि नहि। द्विभाषियाक माध्यमसँ उत्तर आबि ओकर प्रश्नक आधारकेँ चुनौती दैत अछि। फँसाओल व्यक्ति आ सक्रिय सहभागी पूर्णतः एके नहि, मुदा समयक संग पहिल अवस्था दोसरामे बदलि सकैत अछि। एहि सम्भावनाकेँ नाटक सामाजिक उपेक्षा आ हिंसक संगठनक दबावक पृष्ठभूमिमे देखबैत अछि। प्रतिशोध सम्बन्धी मृतात्मिकक कथन ओकर रुचि अछि; स्वतंत्र साँख्यिकीय तथ्य नहि।

ओ परिवर्तन अपवाधक नैतिक दायित्व समाप्त नहि करैत अछि। फँसरि आ फेर दोसरकेँ विवश करबाक बीच नैतिक रेखा अछि। नाटकक उपलब्धि ओ अछि जे ओ दर्शककेँ आवश्यक सहानुभूति हाथमे नहि करैत अछि, मुदा सहानुभूतिकेँ दोषमुक्तिक स्वचालित आधार सेहो नहि बनबैत अछि। बेरोजगारी, अपमान आ संस्थागत असफलता व्याख्याक घटक भऽ सकैत अछि; हिंसाक अनुज्ञा नहि।

अधिकारीक चेतना भंग भेलाक बाद फेर परिवारसँ सम्पर्क स्थापित होइत अछि। मंचपर कोनो विस्तृत अनुसन्धान वा अन्तिम दोष-निर्णय नहि देखाओल गेल अछि। मोबाइलक ध्वनि आ काँपैत स्वरक बीच अधिकारीक पहचानक पुनर्स्थापन, मानवक सामाजिक भूमिकाक पुनरागमन थिक। मुदा पहिल अंकक अधिकारीक आत्मविश्वास पूर्ण रूपसँ नहि घुरैत अछि।

७. अंक चारि : हाथि, कथा आ विज्ञ भोजन-पैकेट (पृ. २७७–२८१)

रविशंकर अधिकारी कहैत छथि जे मृतात्मक अधिकारीक जीवन छोड़ि देबाक कारण मानवता हेरा देलक। एहिठाम जीत आ हारिक भौतिक मापदण्ड उलटि जाइत अछि। अधिकारी अपन पहिल यात्राकेँ निरर्थक मानैत छथि; रविशंकर ओहि हारिक स्वीकृतिकेँ अगिला यात्राक आरम्भ कहैत छथि। नाटकक अन्तिम समाधान अपवाधक गिरफ्तारी नहि, आत्मबोधक एकटा असुविधाजनक क्षण थिक।

अधिकारीकेँ मोन पड़ैत अछि जे मृतात्मक द्वभाषियाक माध्यमसँ सम्भवतः कथा लिखबाक प्रस्ताव करैत छल। पाठमे 'नगैए' आ 'जेना' सन पद निर्णायक अछि। स्मृति निश्चित अभिलेख नहि, आ अनुवादित वाक्यक पुनर्स्मरणमे अतिरिक्त अनिश्चितता जुड़ैत अछि। मृतात्मकेँ सम्भावित कथाक नायक बनएबाक विचार आ ओकर जीवनक स्वत्वक अनेग प्रश्न बनैत अछि। कथा लिखब मनुष्याकेँ बचाएबाक समान नहि, मुदा ओकर अनुभवकेँ सार्वजनिक स्मृतिमे स्थान दऽ सकैत अछि।

अन्तिम दृश्य बाह्य घटनाक बदला लेखकीय सम्भावनापर समाप्त होइत अछि। एक अर्थमे नाटक अपने निर्माणक प्रश्न उठबैत अछि: कथा के लिखत, ककर दृष्टिसँ लिखत, ककर शब्दकेँ दोसर भाषा देत? नाटकीय पात्र भावी कथाक विषय बनैत अछि। ओ आत्मपरकता (metatheatricality) नाटकक आख्यानात्मक तहकेँ गहन करैत अछि।

विज्ञ भोजन-पैकेटपर प्रकाश केन्द्रित अछि। आरम्भमे ओ पोषण आ मानवीय चिन्ताक वस्तु छल; अन्तमे ओ पूर्ण नहि भेल सामाजिक रचनक अवशेष बनि जाइत अछि। हथकड़ी, अजान आ मन्दिर-घंटीक मिश्रित ध्वनि तथा अध्रुवा अनुवाद एक संग स्वनाइत अछि। एहि ध्वनिकेँ धार्मिक दोषारोपणक संकेत मानब पाठक बहुलताकेँ संकुचित करत। नगरक भिन्न-भिन्न स्वर आ अध्रुवी भाषिक सेतु एकटा सामा, मुदा असमान संसारक श्रव्य चित्र बनबैत अछि।

६. नाट्यविन्यास : चारि अंक आ प्रत्यावर्तन

नाटकक गति पहिल अंकमे व्यक्तिगत सहायतासँ आरम्भ भइ दोसरमे वैचारिक मतभेद, तेसरमे सत्ता-सम्बन्धक विपर्यय आ चारिममे स्मृति एवं आत्मपरीक्षण धरि जाइत अछि। पहिल आ तेसर अंकमे मतानिफ तथा अधिकारीक मध्य केन्द्रमे अछि; दोसरमे अधिकारी आ नीरव; चारिममे अधिकारी आ रविश्री। एहि क्रममे अधिकारी निरन्तर उपस्थित रहैत छथि, मुदा नाटकीय ध्यानक केन्द्र क्रमशः बदलैत अछि।

अवस्थाक प्रत्यावर्तन आ अभिनेताक अवधारणाक तननामे [७] तेसर अंक महत्त्वपूर्ण अछि। जे व्यक्ति सहायताक पात्र बनल गेल छल, ओ आब अधिकारीक धारणा आ क्रियाशीलताकेँ चुनौती दैत अछि। मुदा पारम्परिक अभिनेताक तरह कोनो छिपल वंश वा निश्चित रहस्य उद्घाटित नहि होइत अछि। पहिल निष्कर्षक अपर्याप्तता प्रकट होइत अछि। चारिम अंक निश्चयक बदला संशय प्रदान करैत अछि।

पाठमे कथित घटनासभक विशाल भाग नेपथ्य वा अतीतमे अछि। समुद्रतटक जीवन, तीर्थयात्रा, राजनीतिक समझौता, जेनसँ युवनाक राँदक अपमान आदि संवादक माध्यमसँ उपस्थित होइत अछि। मंचीय वर्तमान अतीतक अनेक वृत्तान्तक संग गुँथल अछि। एहि आख्यानात्मक वंग-विन्यासक लाभ कम दृश्य-साधनमे विस्तृत सामाजिक भूगोल उपस्थित करब अछि। सीमा ई जे अधिक विवरण अभिनेता द्वारा निर्वाह नहि भेला पर संवाद निबन्ध जकाँ लागए लागत।

७. पात्र-संरचना : बौनविहार, मौन आ अनुपस्थित पात्र

मतानिफक मौन शारीरिक वाणी-असमर्थता नहि, मंचीय भाषिक स्थिति अछि। ओ तमिलभाषी अछि। ओकर संकेतक अर्थ द्विभाषिया मार्फत अबैत अछि। अभिनयमे ओकरा निष्क्रिय, बिआ चेहरा देब पाठक निर्देशसँ विपरीत होयत। ओकर आँखि, हाथ, प्रतीक्षा, हिचकी आ दूरी, सभ अर्थवाही अछि। पहिल आ तेसर अंकक देहभाषामे अन्तर राखिते द्वन्द्व अवस्थाक बीच निरन्तरता सेहो देखाओल जाए।

खुफिया अधिकारीक निष्ठा नाटकक आरम्भिक नैतिक आधार थिक। ओ सरकार आ देशक भेद करैत साधारण जनक महत्त्व रेखांकित करैत छथि। तथापि ओ निर्दोषताक प्रश्नमे पहिनहि एकटा धारणा बना लेने छथि। अधिकारीक मानवीयता आ ओकर अनुमानक सीमाकेँ एक संग देखब चरित्रकेँ एकायामी नायक बनबासँ बचबैत अछि। दोसर अंकक तामस आ चारिम अंकक संशय ह्मनकर आत्मपरिवर्तनक द्व पड़ाव अछि।

द्विभाषिया नाटकक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पात्र छथि। ओ ककरो देहक संकेतकेँ भाषा दैत छथि, मुदा ओकर शब्दक चयन दर्शकक धारणा बदलि सकैत अछि। पाठ द्विभाषियाकेँ जानि-बूझि असहज बनैत नहि देखबैत

अछि; ताहि कारण स्मनकर वैंञामानी कल्पित करबँ उचित नहि। अनुवादकक सीमाकेँ संरचनात्मक समस्या मानल जाए। भूमिका पुरुष अथवा स्त्री द्वारा अभिनीत भऽ सकैत अछि।

रविशंकर अधिकारीक तीर्थयात्रा-वृत्तान्त आरम्भमे मनोरंजक विचलन थिक, अन्तमे ओ हानिक व्याख्याता बनैत छथि। हरीशंकर पात्रसूचीमे अछि मुदा प्रस्तुत चारि अंकमे ओकर स्वतन्त्र प्रवेश संवाद नहि भेटैत अछि। एहि अनुपस्थितिसँ अनुसन्धानक केन्द्र आ दृश्यक केन्द्र अलग होइत अछि। नाटक वास्तविक नियन्त्रककेँ मंचक बाहर राखि फँसल व्यक्ति आ ओकरा देखनिहार संस्थाक सम्बन्धपर प्रकाश दैत अछि। आतंकी नेता तर्क-कौशलयुक्त प्रतिपक्ष थिक; ओकर तर्कक नाटकीय शक्ति देखब हिंसक उद्देश्यक समर्थन नहि थिक।

८. रस, भाव आ चतुर्विध अभिनय

भरतक नाट्यशास्त्रक षष्ठ आ सप्तम अध्यायक रस-भाव सम्बन्ध [६] एहि नाटककेँ पढ़बाक एक उपयोगी भारतीय आधार अछि। प्रथम अंकमे हास्य, हथकड़ी, पलायापन आ रुदन करुण आ भयानक रसक सम्भावना उत्पन्न करैत अछि। करुणाक विभाव सामाजिक असहायता अछि; अनुभावमे हाथ जोड़ब, अश्रु आ काँपैत देह प्रमुख अछि। दर्शकक करुणा कोनो निश्चित कानूनी निर्दोषताक प्रमाण नहि। रसास्वादन आ न्यायिक परीक्षणक कार्य भिन्न अछि।

दोसर अंकमे अधिकारीक क्रोध रौद्रभावक उद्घाटन करैत अछि। मुदा क्रोधक तीव्रता मात्र वीरता नहि। संवादक माध्यमसँ शान्ति आ लोकहितक वकालत करबाक धैर्य वीररसक सम्भावित आधार अछि। शारीरिक आक्रामकताक क्षण ओहि धैर्यक विघटन थिक। तेसर अंकमे भयानक आ करुणक फेर मिश्रण तथा बंदनल मृतानिष्ककेँ देखि विस्मय उत्पन्न होइत अछि। अन्तिम अंकक मद्धिम ध्वनि शोक, वितर्क, स्मृति आ अनिश्चितताक संचारीभावकेँ सक्रिय करैत अछि। स्थायीभावक निर्धारण सम्भावित दर्शकीय अनुभवक आधार पर कएल जा सकैत अछि, अनिवार्य परिणामक रूपमे नहि।

आंगिक अभिनयमे मृतानिष्कक हाथ आ आँखि, अधिकारीक देहक तनाव, रविशंकरक स्मरणशील मुद्रा प्रमुख अछि। वाचिक अभिनयमे अभियोजनक तेज आवाज, द्विभाषियाक अनुवाद, अधिकारीक तर्क आ अन्तिम काँपैत स्वरक विपरीत लय आवश्यक अछि। आहार्य अभिनयमे वस्त्र, पैकेट, टेबुल-कुर्सी आ प्रकाशक विभाग भूमिका निभबैत अछि। सात्त्विक अभिनयमे रुदन, स्तम्भ आ क्रोधक समय संयत अभिव्यक्ति महत्त्वपूर्ण अछि। हिंसाक यथार्थवादी अनुकरणक अपेक्षा भावक परिणाम देखाएब बेसी प्रभावशाली आ सुरक्षित रंग-चयन होइत।

৯. ভাষিক ন্যায আ জ্ঞানমীমাংসাত্মক অন্যায

নাটকক প্ৰথম অংকক কানূনী সন্দৰ্ভমে নাগৰিক এৱং ৰাজনীতিক অধিকাৰ সম্বন্ধী অন্তৰ্ৰাষ্ট্ৰীয ৱাচা (ICCPR)ক অনুচ্ছেদ ১৪(৩)(ক) আ ১৪(৩)(চ) ৱিশেষ প্ৰাসংগিক অছি। আৰোপ বুঝবাক আ ন্যাযালযক ভাষা নহি বুঝবাক স্থিতিমে নিঃশুল্ক দুভাষিযা পএবাক গাৰণ্টী ন্যাযপূৰ্ণ সুনৱাঈক ঘটক অছি [৭]। ভাৰতমে ৱিধিক সেৱা প্ৰাধিকৰণ অধিনিযম, ১৯৮৭ক ধাৰা ১২মে হিৰাসতমে বন্দিহাব ব্যক্তিক পাত্ৰতাক প্ৰাৱধান অছি [৮]। ৰাষ্ট্ৰীয ৱিধিক সেৱা প্ৰাধিকৰণক পৰিচয আ ন্যাযালযক নিৰ্ণয [৯, ১০] সহাযতা সংস্থাগত অধিকাৰ হোযবাক আধাৰ স্পষ্ট কৰৈত অছি। ঈ প্ৰাৱধান নাটকক আলোচনাত্মক সন্দৰ্ভ থিক, কাল্পনিক মামিলাক কানূনী নিৰ্ণয নহি।

সুসান বৰ্ক-সেনিগ্সনক The Bilingual Courtroom [১১] ন্যাযালযমে দুভাষিযাক কাৰ্যকেঁ অৰ্থ-নিৰ্মাণক জটিল প্ৰক্ৰিযা মানি অধ্যযন কৰৈত অছি। হুনকৰ অমেৰিকী স্পেনী-অংগ্ৰেজী অধ্যযনক পৰিণামকেঁ ভাৰতক তমিল-মৈথিলী মংচপৰ সীধে আৰোপিত নহি কএল জা সকৈত অছি। তথাপি অনুৱাদকক স্বৰ, ভাষিক শিষ্টতা আ অৰ্থক সূক্ষ্ম পৰিৱৰ্তন দৰ্শকীয মূল্যাংকন বদলি সকৈত অছি, ঈ শোধক প্ৰাসংগিক প্ৰশ্ন অছি।

মিৰাণ্ডা ফ্ৰিকৰক জ্ঞানমীমাংসাত্মক অন্যায (epistemic injustice)ক অৱধাৰণামে ৱক্তাক সামাজিক পহিচানক কাৰণ ওকৰ কথনকেঁ অনুচিত ৰূপসঁ কম ৱিশ্ৱসনীয মানব এক ৰূপ থিক [১২]। মৃতানিষ্কক ভাষিক অনুপস্থিতি এহি আলোচনাক অৱসৰ দৈত অছি। মুদা প্ৰত্যেক সন্দেহ অন্যায নহি হোঅত অছি। ন্যাযপূৰ্ণ ৱিৱেক আৰোপিত ব্যক্তিক কথনকেঁ স্বতন্ত্ৰ প্ৰমাণক সুতন্ত্ৰ পৰীক্ষণ কৰৈত অছি। ভাৰতীয ন্যায-পৰম্পৰাক শব্দ-প্ৰমাণ, প্ৰত্যক্ষ আ অনুমানক ভেদ এহি মংচীয জ্ঞান-সংকটকেঁ পঢ়বামে সহাযক অছি। নেপথ্যক কথন, দেহভাষা আ দুভাষিযাক ৱাণী সভকেঁ একে প্ৰকাৰক প্ৰমাণ নহি মানল জাএ।

১০. ৰাজনীতিক ৱৈধতা, কলংক আ হিংসাক সামাজিক পৃষ্ঠভূমি

টম টাইলৰক ৱৈধতা আ প্ৰক্ৰিযাগত ন্যায সম্বন্ধী শোধ [১৩, ১৪] নাগৰিকক সহযোগমে নিষ্পক্ষতা, সম্মান, অপন বাত ৰখবাক অৱসৰ আ ৱিশ্ৱসনীযতাক ভূমিকা ৰেখাংকিত কৰৈত অছি। মৃতানিষ্কক নেল ভোজন আ ভাষা-সহাযতা এহন সম্মানক নঘু উদাহৰণ ভএ সকৈত অছি। মুদা কেৱল ব্যক্তিগত সদ্ভাৱসঁ সম্পূৰ্ণ সংস্থাক ৱিশ্ৱসনীযতা স্থাপিত নহি হোঅত অছি। জমানতক বাদক কথিত সামাজিক বহিষ্কাৰ এহী অন্তৰকেঁ সোঝাঁ অনৈত অছি।

ৱেৰোজগাৰী আ হিংসক সংগঠনমে ভৰ্তী সম্বন্ধী কাৰণ বহুস্তৰীয হোঅত অছি। যূএনডীপীক ২০২৩ক Journey to Extremism in Africa [১৩] ভৰ্তী আ সংগঠন ছোড়বাক ৱিভিন্ন মাৰ্গক অধ্যযন প্ৰস্তুত কৰৈত অছি। ওকৰ ভৌগোলিক আ সামাজিক ক্ষেত্ৰ ভাৰতসঁ ভিন্ন অছি; তেঁ ওহি অধ্যযনক আঁকড়াকেঁ

ম্বতানিষ্ফপব নাগূ নহি কএন জা সকৈত শ্বছি। তননাক স্তবপব ঞ শৌধ একন-কাবণরাদী ব্যাখ্যাসঁ বঁচবাঁক শ্বারশ্বকতা দেখবৈত শ্বছি। নাঠকমে বেঁবোজগাবী, কনঁক, বাজকীয শ্বন্বহুতি শ্বা ব্যাঞ্জিগত নির্ণয সভ এক-দোসবাসঁ জ্বড়ন শ্বছি।

নাঠক সামাজিক ঙঁপেক্ষাক শ্বানোচনা কবৈত শ্বছি, ম্বদা শ্বার্তকক ঔচিহ নহি স্থাপিত কবৈত শ্বছি। পীড়িতক শ্বন্বভর স্নীকাব কবৱঁ, শ্বাবোপক জাঁচ কবৱঁ শ্বা হিঁসক কাজক ঙঁত্তবদাযিত্ব নির্ধাবিত কবৱঁ পবস্পব রিবোধী ত্রিযা নহি। নাঠকক প্রখবতা এহি তীনূক এক সঁগ ঙঁপস্থিতি থিক। কোনো সম্বদায, ধর্ম রা ভাষাকেঁ শ্বপবাধক স্নাভারিক স্রোত মানবঁ এহি পাঠক মানরীয প্রতিজ্ঞাক রিপবীত হোযত।

১১. বঁগ-সঁকেতশাস্ত্র, ব্বঁবেখ্তীয দূবী শ্বা ধ্বনি

কীব এনমক বঁগ-সঁকেতশাস্ত্র শ্বা শ্বাধুনিক বঁগ-শ্বধ্যযনক শ্বাধাব [১৬, ১৭] পব দৃশ্য-রস্তু, ধ্বনি শ্বা দেহক পাবস্পবিক সম্বন্ধ রিরেচিত কএন জা সকৈত শ্বছি। পৈকেঠ এক দিস রাস্তরিক ঙঁপযোগক রস্তু থিক, দোসব দিস মানরীয পহিচানক সঁকেত। হথকড়ী স্নতন্ত্রতাক সীমাক দৃশ্য-শ্রৱা চিন্হ শ্বছি। ঠেঁৱনক রিভাজন সত্তা-সঁরাদক ভৌতিক রূপ থিক। শ্বন্তিম প্রকাশ বিঞ পৈকেঠকেঁ দৃশ্য-জগতক শেষ সভ রস্তুসঁ শ্বনগ কহ দর্শকক স্মৃতিমে স্থাপিত কবৈত শ্বছি।

ব্বঁবেখ্তীয এপিক বঁগমঁচক দৃষ্টিসঁ [১৮] নেপথ্যাক শ্বভিযোজন, তীর্থক প্রতিকথা, বাজনীতিক ঞতিহাসক স্মবণ শ্বা শ্বন্তিম কথা-নেখনক প্রসঁগ দর্শককেঁ ত্রিযাক কাবণপব রিচাব কববাঁক শ্বরসব দৈত শ্বছি। ঞ নাঠক পূর্ণতঃ ব্বঁবেখ্তীয শ্বছি এহন দারা নহি; করুণ শ্বা ভারাম্বক তাদাম্যে একব মহত্ত্বপূর্ণ পক্ষ শ্বছি। ভার শ্বা রিচাবক দ্বন্দ্বকেঁ কাযম বাখবঁ শ্বধিক ঙঁপযোগী শ্বছি।

ধ্বনি একব স্নতন্ত্র শ্বর্থ-সঁবচনা থিক। কোঠক হন্না শঙ্কক শ্বসমান ঙঁপনৱ্বতা দেখবৈত শ্বছি; ককি-ককি শ্ববৈত শ্বন্বরাদ শ্বর্থক রিনম্ব; মোৱাঁঞনক খড়খড়াহঠি দূবী শ্বা সম্পর্কক ঋণভঁগ্বতা। শ্বন্তিম মিশ্রিত নগব-ধ্বনি ঞ বঁতবৈত শ্বছি জে মঁচক ঘঠনা সমাপ্ত ভহ গেনো পব সমাজক বঁহ্মভাষিক জীরন জাবী শ্বছি। প্রস্তকমে চিত্র ১ সঁ ৮ শ্বঁকসভক সঁগ সঁনগ্ন শ্বছি। হ্মনকা ম্বদ্রিত পাঠক দৃশ্য-সহচব মানন জাএ, রাস্তরিক মঁচনক প্রমাণ নহি। প্রকাশক রিভাজন শ্বা পৈকেঠক শ্বন্তিম ঙঁজাসক রিশ্নৈষণ স্পষ্ঠ মঁচ-নির্দেশপব শ্বাধাবিত শ্বছি।

১২. মৈথিনী বঁগমঁচমে স্থান শ্বা তননাম্বক পাঠ

‘বঁগ-সঁগম’ক ‘গঁগা ব্বঁবিজ’মে পেশাগত ঞমানদাবী শ্বা সঁস্থাগত দমনক প্রশ্ন ঙঁঠৈত শ্বছি; ‘মচণ্ড’মে ন্যায-সঁস্থাক ভীতব ব্যাঞ্জি শ্বা ভাষাক দূবী কেন্দ্রবমে শ্বছি। দ্বনূমে শ্বধিকাবী রগ্মক ভীতব একঠা নৈতিক প্রতিবোধ ঙঁপস্থিত শ্বছি। ম্বদা ‘গঁগা ব্বঁবিজ’ক শ্বভিযন্তাক মৃত্যু শ্বা প্রতিঞতিহাসক দৃঢ় স্থাপনা

‘মচণ্ড’ক অনিশ্চিত আম্লোচনাসঁ ভিন্ন অছি। এতএ অধিকাবী জীরিত ঘুবৈত ছথি, মুদা পহিন যাত্রা আ পহিন নিষ্কর্ষপব সঁশযক সঁগ।

‘কমনাক ভগতা’মে নিজী চিন্হকেঁ রিঁনা কাবণ-জাঁচ সার্রজনিক রিধান মানি নেরাঁক ত্রুটি অছি। ‘মচণ্ড’মে দযাকেঁ বাজনীতিক নিগ্রাক প্রমাণ মানবাঁক প্রযন্ে এহী প্রকাবক সঁকেত-রিপর্যাসক গম্ভীব বাজনীতিক কপ অছি। ‘অপানা আত্রেযী’মে দেহপব সামাজিক দৃষ্টিক প্রভার আ সুনামক প্রতিগ্রা; এহিঠাম ভাষিক অপবিচয আ নামপব নাগন কর্নক। এহি অন্তবনাট্যকীয সম্বন্ধসঁ সঁগ্রহক ভীতব রিরেক, পহিচান আ সঁস্থাক প্রশ্ন এক-দোসবাসঁ জুড়ৈত অছি।

মৈথিনীমে তমিনভাষী পাত্রক ন্যায-সঁকট প্রস্তুত কববঁ সাহিত্যক ভৌগোনিক ক্ষিতিজকেঁ রিস্তৃত কবৈত অছি। মৈথিনী এহিঠাম স্থানীয অস্মিতাক ভাষা মাত্র নহি, দোসব ভাষাক মনুষ্যাক ন্যায-অনুভরকেঁ সঁপ্রেষিত কববাঁক মাধ্যম সেহো অছি। এহি কাবণ দ্বভাষিযাক মঁচীয ভূমিকা মৈথিনী দর্শকক অপন ভাষিক স্বরিধাকেঁ সেহো প্রশ্নাঁকিত কবৈত অছি। নাট্যকক রাস্তরিক পূর্রমঁচন, দর্শক-প্রতিক্রিযা অথরা সমকানীন মৈথিনী নাট্যকক ভীতব প্রাথমিকতাক নির্ধাবণ নেন সুতন্ত্র প্রনেখন আরশ্যক অছি; পাঠক আধাবপব এহন ঐতিহাসিক দারা নহি কএন জা সকৈত অছি।

১২. প্রস্তারিত বঁগযোজনা আ অভিনয-প্রযোগ

মঁচকেঁ ন্যূন সাধনসঁ চাবি অনগ অরস্থামে পবিরর্তিত কএন জা সকৈত অছি। পহিন অঁকমে সিপাহী, আবোপী আ দ্বভাষিযাক ত্রিকোণক কেন্দ্রবমে ভোজনক পৈকেট বাখন জাএ। অভিযোজনক স্রব নেপথ্যসঁ আএ, মুদা অহধিক ধ্বনি মনুষ্যাক সঁকেতকেঁ দরাঁ নহি দিঅএ। দোসব অঁকমে টৈর্রুনক দ্বনূ কাত পৃথক্ প্রকাশ, তর্কক ক্রমমে ছাযাক ক্রমিক অতিরাপন। তেসব অঁকমে হিঁসা প্রকাশ-পবিরর্তন আ রিবামসঁ সঁকেতিত হো; রাস্তরিক প্রহাব নহি। চাবিম অঁকমে খুনন মঁচ, দূ অধিকাবীক রাঁচ থকানক দূবী আ অন্তমে পৈকেটপব কেন্দ্রিত প্রকাশ। ঙা এক সম্ভারিত বঁগপাঠ থিক, সম্পন্ন মঁচনক রিরবণ নহি।

দ্বভাষিযা আ মুতানিস্কক অভিনযক সমন্বয সর্রাধিক কঠিন কার্য হোযত। প্রত্যেক সঁকেতক রাঁদ অনুরাদক তবন্ত নহি রাঁজথি; কিছু ক্ষণ দর্শক দেহভাষাকেঁ সুতঁত্র কপসঁ পঢ়থি। তকব রাঁদ রাচিক অর্থ আএ। অনুরাদক সঁকেতকেঁ অস্পষ্ট কহ দেথি এহন কৃত্রিম অভিনয নহি হো; রবন্ অনুরাদকক জিম্মেরাবীক গম্ভীবতা উভবএ। তমিনভাষী কনাকাব রা ভাষিক পবামর্শদাতা উপনব্ধ হোথি তঁ স্থানকব সহযোগসঁ অভিনযমে ভাষিক সম্মান আ প্রামাণিকতা রাঁঢ়ি সকৈত অছি। পাঠমে নহি দেন তমিন সঁরাদকেঁ মূন পাঠক অঁশ কহি প্রস্তুত নহি কএন জাএ।

রাঁহসক অঁশমে অভিনেতা সভ রাক্য সমান জোবমে নহি রাঁজথি। প্রশ্ন, প্রত্যুত্তব, ছোট রিবাম আ আত্মেবক্ষাত্মক স্রবক ভিন্ন নয বাখন জাএ। আতঁকী নেতাক আকর্ষক রঞ্জুরকেঁ বঁগমঁচীয শৈক্তি ভেটএ,

मुदा हिंसाक महिमामण्डन नहि होइ। अधिकारीकेँ निष्कलंक प्रतिमा बनएबाक बदला मानवक करुणा, क्रोध आ संशय स्पष्ट देखाओल जाइ। हिंसक दृश्य सभक पूर्वाभ्यास सुरक्षित, सांकेतिक आ सहमतिपर आधारित होइ।

मंचनोपरान्त चर्चा लेल तीन प्रश्न उपयोगी अछि: पहिल अंकमे दर्शक मुतानिफक विषयमे की जनैत छलाह, तेसर अंकमे की बदलल? भोजनक पैकेट न्यायिक प्रमाण अछि कि मानवीय सम्बन्धक चिन्ह? द्विभाषिया नहि रहितथि तँ दर्शक कथाकेँ कोना बुझितथि? एहि प्रश्नसभक उत्तर भिन्न भए सकैत अछि। एहि विविधताकेँ शोधक सामग्री मानल जाए, नाटकक एकमात्र नैतिक उत्तर निर्धारित करबाक साधन नहि।

१४. उपलब्धि, सीमा आ निष्कर्ष

नाटकक प्रमुख उपलब्धि भाषिक असमानताकेँ केवल विषय नहि, मंचीय रूप बना देब थिक। दर्शक मुतानिफक शब्द धरि द्विभाषियाक माध्यमसँ पहुँचैत अछि। एहि उपकरणक कारण न्याय आ अनुवादक प्रश्न प्रत्यक्ष अनुभूति बनैत अछि। आरम्भ आ अन्तक वस्तु-प्रतिध्वनि, शतरंज आ तीर्थक प्रतिकथा, संवादक बदलैत शैलि तथा अन्तिम लेखकीय आत्मसन्देह नाटककेँ साधारण अपराध-कथासँ अलग करैत अछि।

सीमा सेहो उल्लेखनीय अछि। दोसर अंकमे ऐतिहासिक आ राजनीतिक व्याख्या अत्यधिक सघन अछि। अभिनयक लय कमजोर भेलापर नाटकीय मुठभेड़ भाषणक रूप लए सकैत अछि। मुतानिफक जेलोत्तर जीवन प्रत्यक्ष रूपसँ मंचित नहि अछि; परिणामस्वरूप ओकर परिवर्तनक सामाजिक कारण मुख्यतः ओकर आत्मकथनपर निर्भर अछि। द्विभाषियाक अपन सामाजिक वृत्तान्त कम अछि। ई सीमासभ एक अर्थमे नाटकक चयन सेहो थिक, कारण ओकर उद्देश्य सम्पूर्ण अपराध-अनुसन्धानक यथार्थवादी चित्रण नहि, अधिकारीक विश्वासक संकट देखाएब अछि।

शीर्षक ‘मचण्ड’क प्रयोग द्वन्द्व विरोधी पाठक संवादमे होइत अछि। एहि प्रत्यावर्तनक अर्थ सभ प्रकारक सत्ता आ हिंसा समान होएब नहि; वरन् ककरा द्वारा ककरापर बल प्रयोग होइत अछि, ओकर औचित्य की अछि आ ओकर नियन्त्रण कोना होइत, ई प्रश्न उठब थिक। मुतानिफक प्रति अधिकारीक प्रारम्भिक दया अन्ततः अधिकारी स्वयंकेँ नैतिक रूपसँ असुरक्षित कए दैत अछि। मुदा दयाकेँ त्यागब नाटकक समाधान नहि। दयाक संग विवेक, संस्थागत न्याय आ प्रमाणक परीक्षण आवश्यक अछि।

‘मचण्ड’ अन्तमे दर्शककेँ एकटा खाली पैकेट दैत अछि, भवन निर्णय नहि। शब्द पूरा नहि भेल अछि; कथा लिखल जाएत कि नहि, से सेहो अनिश्चित अछि। ताहि अनिश्चिततामे नाटकक उत्तरदायित्व निहित अछि। मनुष्याकेँ गोटी कहब सहज अछि, ओकर कथा सुनब कठिन। ओकर कथा सुनि ओकर काजक न्यायपूर्ण परीक्षण करब आर कठिन। मैथिली रंगमंच एहि कठिनताकेँ दृश्य आ श्रव्य रूप दए सकैत अछि, ई नाटकक स्थायी आलोचनात्मक महत्त्व थिक।

শৌধ-সন্দৰ্ভ

[১] ঠাক্কব, গজেন্দ্ৰব। বঁগ-সঁগম : নওঠা মৈথিনী নাঠক আ তকব খঁগ্রেজী বঁগমঁচীয কপান্তব। রিদেহ, সঁয়ঞ সঁস্কবণ, ২০২৬। ‘মচণ্ড’, মূন মৈথিনী পাঠ, পৃ. ২৬২–২৮২।

[২] Lok Bhavan, Mizoram. “Aijal Club marks the anniversary of signing of Mizoram Peace Accord with Celebration Program.” সমঝৌতাক তিথি আ হস্তাক্ষবকৰ্ত্তাক সবকাবী রিরবণ। https://rajbhavan.mizoram.gov.in/aijal-club-marks-the-anniversary-of-signing-of-mizoram-peace-accord-with-celebration-program/

[৩] Ministry of Home Affairs, Government of India. North East: Major Initiatives & Peace Process, ২০২৪। ২৯ দিসম্বব ২০২৩ক ULFA সমঝৌতাক সবকাবী রিরবণ। https://www.mha.gov.in/sites/default/files/2024-12/NEMajorInitiativesPeacePr_11122024.pdf (উপনব্ধ খন্বগ্ৰমিত খঁশ)।

[৪] National Investigation Agency. RC-04/2013/NIA/GUW. রার্তা-রিবোধী গ্বঠক খাধিকাবিক পবিচয; খাবোপকেঁ খন্তিম দোষসিদ্ধি নহি মানন জাএ। https://nia.mha.gov.in/en/rc-042013niaguw

[৫] Aristotle. Poetics. খধ্যায ১১, প্ৰহাৰ্বৰ্তন আ খভিজ্ঞান। শাস্ত্রীয তননাম্মক সন্দৰ্ভ।

[৬] Bharata Muni. Nāṭyaśāstra. খধ্যায ৬–৭, বস আ ভাব। খনুরাদ: Manomohan Ghosh. শাস্ত্রীয সৈদ্ধান্তিক সন্দৰ্ভ।

[৭] United Nations. International Covenant on Civil and Political Rights, ১৯৬৬, খনুচ্ছেদ ১৪(৩)(a), (f)। OHCHR, ন্যাযপূর্ণ সুনরাওক ভাষিক গাবন্টী। https://2covenants.ohchr.org/About-The-Covenants.html

[৮] ভাবত সবকাব। Legal Services Authorities Act, 1987, ধাবা ১২। India Code. https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/17040?locale=en

[৯] National Legal Services Authority. “FAQs.” হিবাসতমে নিঃশুন্ক রিধিক সহাযতাক পাত্রতা। https://nalsa.gov.in/faqs/

[১০] Khatri and Others v. State of Bihar and Others, নির্ণয ১৯ দিসম্বব ১৯৮০, সৰ্বোচ্চ ন্যাযানয। নিঃশুন্ক রিধিক সহাযতা সম্বন্ধী রিরেচন। https://indiankanoon.org/doc/1122133/

[১১] Berk-Seligson, Susan. The Bilingual Courtroom: Court Interpreters in the Judicial Process. 2nd ed., University of Chicago Press, 2017. প্ৰকাশকীয পবিচয আ রিষযসূচী। https://doi.org/10.7208/chicago/9780226329475.001.0001

[১২] Fricker, Miranda. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford University Press, 2007. স্বরধাবণাক সন্দর্ভ: Stanford Encyclopedia of Philosophy, “Social Epistemology.” https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/epistemology-social/

[১৩] Tyler, Tom R. Why People Obey the Law. Princeton University Press, 2006 edition. প্রকাশকীয় সাব। https://press.princeton.edu/books/paperback/9780691126739/why-people-obey-the-law

[১৪] Tyler, Tom R. Legitimacy-Based Policing and the Promotion of Community Vitality. Cambridge University Press, 2022. উপলব্ধ অ‌ॉননাজন বিবেচন।
https://www.cambridge.org/core/elements/legitimacybased-policing-and-the-promotion-of-community-vitality/150212E407548FF9A65DD901345C5429

[১৫] United Nations Development Programme. Journey to Extremism in Africa: Pathways to Recruitment and Disengagement. 2023. শোধক পবিচয; স্বফ্রীকা-বিশিষ্ট স্বধাযন।
https://www.undp.org/prevent-violent-extremism/publications/journey-extremism-africa-pathways-recruitment-and-disengagement

[১৬] Elam, Keir. The Semiotics of Theatre and Drama. Methuen, 1980; 2nd ed., Routledge, 2002. বঁগ-সঁকেতশাস্ত্রীয স্বাধাব।

[১৭] Balme, Christopher B. The Cambridge Introduction to Theatre Studies. Cambridge University Press, 2008. “Theories of theatre 2: systematic and critical approaches.” উপলব্ধ স্বধ্যায-সাব। https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-introduction-to-theatre-studies/theories-of-theatre-2-systematic-and-critical-approaches/6AB65D2669EDBFFD134EFAD0C0C3843D

[১৮] European Theatre Lexicon. “Epic theatre.” ব্রেখ্তীয বঁগমঁচ, সামাজিক মুদ্রা স্বা দূবীকবণক বিবেচন।
https://europeantheatrelexicon.mimesisjournals.com/european_theatre_lexicon_item_detail.php?item_id=122

১.২৯. গজেন্দ্ব ঠাকুব- সংকর্ষণ: দংভ, রাংগা আ আত্মেবোঁধক বংগমংচ: গজেন্দ্ব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং বংগমংচীয সমীক্ষা

সংকর্ষণ

দংভ, রাংগা আ আত্মেবোঁধক বংগমংচ

গজেন্দ্ব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং বংগমংচীয সমীক্ষা

বংগ-সংগম : নাঠ্য-সমীক্ষা শৃংখলা • ৮

১. দংভক আত্মেনির্মাণ আ আত্মেবোঁধক নাঠ্য

গজেন্দ্ব ঠাকুবক ‘সংকর্ষণ’ মনুষ্যাক ওহি সামাজিক বৃত্তিক নাঠক থিক জাহিমে অপন মূল্যাক নির্ধাবণ অপন কাজক আধাবপব নহি, দোসবাক আঁখিমে অপন রংনাওন ছরিক আধাবপব হোওত অছি। প্রতিষ্ঠা অর্জিত কবরঁ আ প্রতিষ্ঠাক অভিনয কবরঁ দ্বনূ ভিন্ন রস্তু থিক; ও ভেদ পাঁচ কন্নোনক ক্রমিক ঘঠনাসভমে দেহ, রাণী, রস্তু আ সামাজিক সম্বন্ধক মাধ্যমসঁ প্রত্যক্ষ হোওত অছি। উপক্রমমে সংকর্ষণকেঁ অভিনেতা আ খননাযক দ্বনূ কহল গেল অছি। একবা বংগমংচীয আত্মে-সংকেত মানল জা সকৈত অছি : মংচপব অভিনেতা এক এহন চবিত্রক অভিনয কবৈত ছথি জে অপন দৈনিক জীরনকেঁ নিবন্তব অভিনযমে রংদলি দেনে অছি। ওকব অন্তিম আত্মেবোঁধ এহনে দ্বহবা অভিনযক অস্থাযী অরসান থিক।

‘বংগ-সংগম’ক মৈথিলী মূলক রাস্তরিক পৃষ্ঠ ২০৪–২৪৯ আ পাঁচ কন্নোনক অঠাবহ অংক এহি সমীক্ষাক আধাব থিক [১]। মূল অন্বক্রমমে দেল আবম্ভ-পৃষ্ঠ আ প্রস্তুত সংস্কবণক পৃষ্ঠাঙ্কমে অন্তব অছি; এতয রাস্তরিক পৃষ্ঠক আধাব লেল গেল অছি। কোনো প্রসংগ অংগ্রেজী রূপান্তবসঁ জোড়ল নহি গেল অছি। প্রত্যেক কন্নোনক শীর্ষক স্বযং আলোচনাত্মেক সূত্র দৈত অছি : প্রতিষ্ঠাক রাঁআ, মৃতক জড়ি, রংড়াওক রংজাব, শহবক আওনা আ আত্মেবোঁধক জ্বত্বা। রাঁআসঁ জড়ি, রংজাবসঁ আওনা আ আওনা সঁ আত্মেপবীক্ষণ ধবি অর্থক একঠা রূপান্তবণ ঘঠিত হোওত অছি।

ও নাঠক হাস্যপ্রধান হোওতহুঁ কেরল হঁসরৈত নহি অছি। রংচাক জীরনপব সংকঠ, সার্রজনিক অপমান, পবিরাবক শ্রম, পুলিসক ভয আ আর্থিক ক্ষতি একব গম্ভীব অন্তর্ধাবা থিক। সংকর্ষণ পহিনে দোসবাক ভযক উৎপাদক ছথি, রাদমে স্বযং ভযক ভোআ রংনৈত ছথি। ও উলঠফেব নাঠকীয ন্যায জকাঁ রুঝাওত অছি, মুদা পুলিসক অন্যাযকেঁ উচিত দণ্ড মানরঁ নাঠকক নৈতিক জঠিলতাকেঁ সমাপ্ত কহ দেত। একব আলোচনা দংভ আ শোষণ দ্বনূপব সমান রূপসঁ আরশ্যক অছি।

২. পহিল কন্নোন : প্রতিষ্ঠাক বীথা

খণ্ড ১ : কনক্ঠবক বহন্না (পৃ. ২০৬–২০৯)

ভাঙ্কবক দনান আ কনক্ঠবক কার্যানযক মধ্য দূবী সামাজিক কল্পনাক দূবী থিক। ভাঙ্কবক কাজ অণ্ঠকন অছি। সঁকর্ষণ অপন নিযমিত বৈসাবীক দাবা কহ কাজ কবাবঁয যোগ্য সম্বন্ধক প্রদর্শন কবৈত ছথি। এহি সঁবাদমে হাস্যক প্রথম বিস্ফোর্ঠ ‘ভা.প্র.সে. প্রশীত’ নামক প্রসঁগমে হোঙত অছি। প্রশাসকীয পদক সঁক্ষেপকেঁ ব্যক্তিক নামক অঁগ মানবঁ কেবন অঞ্জবচ্ছানক ক্রর্ঠি নহি; ঞা ওহি প্রতিষ্ঠাক ভেদ খোনৈত অছি জকব দাবা নিকর্ঠতাক আধাবপব কএন গেন ছন। জে বাস্তবমে নিবন্তব কনক্ঠবক সম্পর্কমে বহৈত হো, তকব পদনামক অর্থ নহি বুঝবঁ দাবাক আন্তবিক অসঁগতিক সঁকেত অছি, যদ্যপি একর্ঠা ক্রর্ঠি মাত্রসঁ পবিচযক সম্পূর্ণ অভাব সিদ্ধ নহি হোঙত।

ভাঙ্কব তবন্ত আবোপ নহি নগবৈত ছথি; ও অপন প্রশ্নক মাধ্যমসঁ সঁকর্ষণকেঁ অপনে কথনক ফাঁসমে ছোড়ি দৈত ছথি। অতীতক স্মবণমে সঁকর্ষণক পহিল বহন্না খুনৈত অছি : পহিনে কহনে বহিতহুঁ তঁ কাজ ভহ জাঙত। বর্তমানমে অসমর্থতা, অতীতমে কাল্পনিক সর্বশক্তি আ ভবিষ্যক অনিশ্চিত আশ্বাসন—ঞা তীনূ কাল মিলি প্রতিষ্ঠাক আভাসী পূঁজী বনবৈত অছি। গ◌ ফমৈনক সামাজিক আম্মে-প্রস্তুতীকবণক দৃষ্টি [২] এতয উঁপযোগী অছি; সঁকর্ষণ দর্শকক মান্যতাক নেন ভূমিকা নিভবৈত ছথি। মুদা নার্ঠক এহি ভূমিকাক বাস্তবিক উঁপযোগিতা ভাঙ্কবক অণ্ঠকন কাজসঁ জাঁচৈত অছি।

খণ্ড ২ : বঁগানী বাবূক সীখ আ কনক্ঠবক চৈম্বব (পৃ. ২০৯–২১১)

ভাঙ্কবক পিতা সহার্থীক মিত্রক স্মবণ নার্ঠকক নৈতিক প্রতিপক্ষ নির্মিত কবৈত অছি। হ্মনকব কথনমে পৈতৃক সম্পত্তিক অসমানতা স্পষ্ট অছি : অপন পিতা জমীন, ঘব আ স্কুর্ঠব ছোড়ি গেনাহ, মুদা সহার্থীক বৈর্ঠাক ওহন আধাব নহি। সহাযতা মাঁগনিহাবক সমযপব সহাযতা কববঁ আবশ্যক, ওকব অন্বপস্থিতিক হিসাবঁ পূছবঁ নহি। ঞা কথন সঁকর্ষণক ‘পহিনে কিএক নহি কহনহুঁ’ বনা বহন্নাক ঠীক বিপবীত থিক। মিত্রতাক অসনী প্রমাণ সঁকর্ঠমে উঁপনব্ধ সহযোগ অছি, ন কি কাজ সম্পন্ন ভেনা উঁত্তব প্রশঁসাক অধিকাব মাঁগবঁ।

দৃশ্যক দোসব অর্ধমে কনক্ঠবক চৈম্বব দর্শকক ছ্যান বঁচবৈত অছি। ভাঙ্কবক পীঠ দর্শক দিস আ কনক্ঠবক মুঁহ সোঝাঁ বখবাক নির্দেশ দৃশ্য-সূচনাক বিতবণ নির্যত্রিত কবৈত অছি। সঁকর্ষণ বিনা অন্বমতি প্রবেশ কবৈত ছথি, কনক্ঠবক ঘঁর্ঠী আ ডাঁর্ঠ হ্মনকা বাহব পর্ঠা দৈত অছি। বাদমে স্টেনোক কক্ষসঁ নিকনৈত সময ভাঙ্কবকেঁ ও নহি চিন্হি পবৈত ছথি। ঞা নার্ঠকীয বিডম্বনা (dramatic irony) থিক : দর্শক আ ভাঙ্কব জে জনৈত ছথি, সঁকর্ষণ সোচৈত ছথি জে সে আন কিযো নহি জনৈত অছি। একব মঁচনমে ডাঁর্ঠক বাদক মৌন আ দববজ্জাক দূবী নম্বা ভাষণসঁ বেঁসী প্রভাবকাবী হোযত।

खंड ३ : तीन टा कावी रूपवक खिस्सा (पृ. ३११–३१४)

भाष्कव संकर्षणक सूठकें तवन्त प्रतिवादसँ नहि, एकटा अन्तःकथासँ खोलैत छथि। तीन रूपव जिनेवी खायवँ चाहैत अछि। पहिनक बँठखवासँ चोट्ठ, दोसवक गवम पानिसँ जनन आ तेसवक बँन्द दोकानमे पिठान —तीनू अन्वभव नौष्ठि कह सक्तोवक कथा बँनि जाजत अछि। बँठखवा चोट्ठक वस्तु बहितो पहिनक कथनमे माप-जोखक उँदावता बँनैत अछि। गवम पानि दोसवक कथनमे गवमागवम जिनेवी बँनैत अछि। तेसवक नँगड़ाहठि पेंठ भवि खयबाँक पविणाम कहन जाजत अछि। एहि क्रममे दर्शकक प्रहुक्ष अन्वभव आ पात्रक कथन दू विवोधी अर्थ-प्रणाली बचैत अछि।

तेसव रूपवक कथा बीचमे दूध पीवैत शिवनिंगक चर्चा प्रवेश कवैत अछि। दोकानदाव अपन चढ़ाओन दूध नानीमे बँहैत देखितो प्रतिक्रिया बँचयबाँक नेन विपवीत बाँत कहैत अछि। अतएव दंभ केवन रूपवक प्रवृत्ति नहि वहि जाजत अछि; चोट्ठ देनिहाव मन्वष्य सेहो ओही मनोवृत्तिक शिकाव थिक। धार्मिक अन्वभवक सत्यापनक प्रश्न एक दिस, सामाजिक पापी ठहवाओन जयबाँक भय दोसव दिस। एतय ‘कमनाक भगता’क अन्धान्वकवणक संग सर्जनात्मक सामा अछि, मुदा ‘संकर्षण’मे सामूहिक नकनसँ वेंसी अपन असफनता न्वकयबाँक आग्रह प्रमुख अछि। मून पाठ ई प्रसंग कोनो निश्चित ऐतिहासिक तिथिसँ नहि जोड़ैत अछि।

भाष्कव अपन प्रहुक्षदर्शी होयबाँक बहस्य खोलैत छथि। संकर्षण अपमानक बाँत गाममे नहि कहबाँक अन्वबोध कवैत छथि। ई पहिन पहचान थिक, मुदा आत्मस्वीकृति नहि : ओ सामाजिक छवि बँचयबाँक विनती कवैत छथि। भाष्कवक मुवहीक भज्जा बँनयबाँक आमन्त्रण विशेष अर्थवान् अछि। जिनेवीक कान्पनिक सक्तोवक बँदना वास्तविक सात्मा भज्जा; पैघ हाकिमक निकटताक बँदना मित्रक छोट्ठ आत्मीयता। एहि निर्नोभी वस्तुगत विवोधसँ पहिन कन्नोन बँन्द होजत अछि। मँचपव रूपवक पीड़ा संकेतात्मक हो, जीवित पश्वे अथवा वास्तविक चोट्ठक प्रयोग नहि।

२. दोसव कन्नोन : सूठ जड़ि पकड़ैत अछि

खंड १ : पसीमक काँठक दंभ (पृ. ३१७–३१६)

जयवामक बँचा बोँखाव आ उँनठी-दस्तसँ पीड़ित अछि। संकर्षण अपन अज्ञानकें चिकित्सेकीय आत्मविश्वासक कपमे प्रस्तुत कवैत छथि। ओ पसीमक काँठक वसक स्वमाव दह महीँस चवेबाँक नेन चनि जाजत छथि। एहि दृश्यकें महज हास्य मानवँ अन्वचित; सनाह स्वननिहावक बँचाक जीवन संकटमे पड़ि सकैत अछि। निहा काका संकर्षणक पहिन पोखविवाना प्रसंग याद दियवैत छथि आ जयवामकें ओहि उँपायसँ बोकैत छथि। नाटक कोनो औषधीय विधि स्थापित नहि कवैत अछि; एकव केन्द्व अनधिकृत सनाहक

हानिकारकता थिक। मंचनोपरान्त चर्चामे स्पष्ट रहय जे रोगग्रस्त व्यक्तिक चिकित्सकीय देखभाल योग्य स्वास्थ्यकर्मीक निर्देशनमे होयबाक चाही।

न्याय-दर्शनक शब्दप्रमाणक आलोकमे [८] ओझाक आप्तविश्वास आ ओकर विश्वसनीयता समान नहि अछि। संकर्षण चिकित्साक विशेषज्ञ छथि से कोनो आधार नहि; हुनकर दावा वास्तविक परीक्षणसँ विहीन अछि। निर्मला काकाक सावधानी अपन अनुभवपर आधारित अछि, मुदा अनुभव स्वयं सम्पूर्ण चिकित्साविज्ञान नहि। नाटकीय संरचनामे हुनकर कार्य तात्कालिक हानि रोकबाक थिक। व्यक्तिक कराह नेपथ्यमे राखल गेल अछि; एहि अदृश्य पीड़ाक कारण संकर्षणक वाणी दर्शकक सोझाँ नैतिक रजन ग्रहण करैत अछि।

अंक २ : पंचैतीक दण्ड (पृ. ३१७–३१८)

डीहपर महीँसक पीठपर बैसल संकर्षणक आत्मविश्वासक भंग महिसवारक खबरिसँ होइत अछि। ओ कन्नारोहटिक सम्भावना प्रकट करैत छथि, मुदा सभा हुनकेँ व्यंग्य करैत अछि। विहवारक स्थानपर पंचायत, घोँघाउज आ दण्ड निजी वाचिक अपराधकेँ सार्वजनिक उत्तरदायित्वमे बदलैत अछि। संकर्षण दोष मानि कंठी लैत छथि आ दण्ड देबाक वचन दैत छथि। एहि बिन्दुपर नाटकीय प्रश्न ई नहि जे दण्ड पर्याप्त अछि कि नहि, वरन् ई जे व्यवहारी अनुष्ठान भीतरक प्रवृत्ति बदलि सकैत अछि कि नहि।

अंकक अन्तिम टिप्पणी एहि प्रश्नकेँ खुजल राखैत अछि। आगाँक अंक एकर परीक्षण करैत अछि। अभिनयमे पंचायतक घेराबा संकर्षणक दबावक सृजनात्मक आवाजाहीक विपरीत रचना हो; पहिने जे सबहक ध्यान अपने दिस खींचैत छल, आब वैह दृष्टि ओकरापर अनिच्छित रूपसँ केन्द्रित अछि। तथापि सार्वजनिक अपमानकेँ सुधारक सर्वोत्तम विधि मानबाक कोनो आवश्यकता नहि। नाटक साम्प्रदायिक अनुशासन देखबैत अछि; समीक्षा ओकर गरिमा आ मर्यादाक आलोचनात्मक मूल्यांकन करैत अछि।

अंक ३ : कंठी हाथमे, कोदारि हाथमे (पृ. ३१९–३२१)

रबखाक बीच खेतमे बोझ देखितहि संकर्षणक कोदारि चलैत अछि। कंठी आ कोदारि एके देहपर दू असंगत संकेतमे बदलि जाइत अछि। गोनरक प्रश्न वैष्णव भइ माछ खनबाक विरोधाभासपर अछि। संकर्षण ओकर प्रश्नकेँ सम्बन्धक सम्बोधनपर घुमा दैत छथि : बाबा दोगहीक स्थानीय मान्यताक आधारपर भाग कहबाक आपत्ति करैत छथि। असल प्रश्नक उत्तर देबाक बदला प्रश्नकर्ताक अधिकारपर आक्रमण—ई संवादक प्रमुख छलकपट थिक।

अन्ततः ओ खायब छोड़ने छथि, मारब नहि, कहि नियमक शाब्दिक संकीर्ण व्याख्या प्रस्तुत करैत छथि। ई वैष्णव धर्मक समस्त आचारक प्रतिनिधित्व नहि, एकटा पात्रक स्वार्थानुकूल व्याख्या थिक। कंठी दृश्यतः धार्मिक प्रतिष्ठाक स्मृति राखैत अछि, कोदारि ओकर व्यवहारक साक्षी। वाचिक तर्क आ आहार्य संकेतक संघर्ष एतय स्वतः हास्य उत्पन्न करैत अछि। मोनीयरक ‘टावरटुक’ [१२] सँ सीमित तनना सम्भव अछि; ओतय धर्मनिष्ठाक

খারবণমে নাভক যোজনা খছি, এতয প্রতিষ্ঠাকেঁ নিরাঁহরাঁক খসমর্থতাপব শঙ্কক খারবণ। প্রভার খথরা খন্বকবণক দারা এহি তনাসঁ নহি নিকনৈত খছি।

খংক ৪ : টেলীফোন ডাযবীক ভয (পৃ. ৩২১–৩২৩)

গোনবক ডাযবী সাধাবণ সম্পর্ক-স্মৃতি থিক। সঁকর্ষণ কন্পিত প্বনিস-জাঁচ খা খাতংকী ঠহবাওন জযরাঁক খাশংকাকেঁ এতেক খাম্রেবিশ্বাসসঁ কহৈত ছথি জে গোনব ডাযবী ফাড়ি দৈত ছথি। এহি খংকমে মৃঠক ক্রিযা রস্তুতঃ নষ্ঠ কহ দেন স্মৃতিক কপমে দৃষ্ট হোওত খছি। এক রাক্তি দোসবাক নির্ণয-ক্ষেত্রপব খপন রাণী দ্বাবা খধিকাব জমা নৈত খছি। ভযক পবিণাম কাগজক ঠুকড়ী রঁনি দর্শকক পযব নগ খসৈত খছি।

ঞা প্রসঁগ ‘মচণ্ড’ক ভাষা, খাবোপ খা সত্তা সম্বন্ধী চিন্তাসঁ জুড়ৈত খছি। তথাপি দ্বনূ নাঠকক সুব ভিন্ন খছি। ‘মচণ্ড’মে সঁস্থাগত খভিযোজন খা ভাষিক পবাযাপন খছি; ‘সঁকর্ষণ’মে ওহি সঁস্থাগত ভযক কন্পিত কপ গামক মিত্রতামে প্ররেশ কবৈত খছি। চাবিম কন্নোনক রাস্তরিক প্বনিস-দরাঁর এহী প্রসঁগকেঁ পূর্রাভাস রঁনরৈত খছি। ওতয সঁকর্ষণক খপন কন্পিত খাশংকা রস্তুতঃ ওকব সোমাঁ খা ঠাঢ় হোওত খছি; ডাযবীক ঘঠনা খা রিঁড়িযাক ঘঠনা একব দোসব-একক ডঁনঠ কপ থিক।

৪. তেসব কন্নোন : রিঁযাহ খা রঁড়াওক রঁজাব

খংক ১ : ঘঠকক চিকনী রাঁত (পৃ. ৩২৪–৩২৩)

ঘঠক চূড়া-দহী-মধ্ধবক খাতিথ্য পরৈত সঁকর্ষণক কপক রঁড়াও কবৈত ছথি। ‘কাবী ঠুহঠুহ’ খা ‘কাবী-খঠখঠ’ক ভেদমে রাণী বঁগকেঁ মূন্যক খনগ শ্রেণীমে রঁদনি দৈত খছি। এহি সঁরাদক রাঁগ্য রূচাক বঁগপব নহি, বঁগকেঁ রিরাহক মূন্য-সূচক রঁনযরাঁক সামাজিক খভ্যাসপব হোযরাঁক চাহী। ঘঠকক ভাষা নেন-দেনক মধ্যস্থতা থিক; পবিরাবক খাশা ওকব রাণীক রঁজাব। গ◌ ফমৈনক খাম্রে-প্রস্তুতীকবণ খা রৃদ্ধিযুক সামাজিক পূঁজী [২, ৭] এহিঠাম পাবস্পবিক প্রতিষ্ঠা-নির্মাণ রূম্নরাঁমে সহাযক খছি।

নান কাকীক ফোনসঁ কন্যাগতক খাগমনক সূচনা খা শবরঁতক তৈযাবী ঘবেনূ বঁগ-সামগ্রীক মহত্ত্র রঁঢ়রৈত খছি। নেরূক ঘঠৈত সঁখ্যা নগাতাব সক্োবক নাগতকেঁ হাস্যাস্পদ রঁনরৈত খছি। এহি তবহেঁ দৃষ্ট খার্থিক যথার্থক ঠোস খাধাবপব প্রতিষ্ঠাক রাচিক নির্মাণ দেখরৈত খছি। ঘঠককেঁ মাত্র কপঠী খননাযক রঁনৌনে নাঠকক রক্স-সঁবচনা নহি খুনত; ও পবিরাবক ওচ্ছা খা রিরাহ-রঁজাবক মাঁগ দ্বনূক মাধ্যম থিক।

খংক ২ : সাস্বসঁ খাগমন খা বঁগক দঁভ (পৃ. ৩২৬–৩২৮)

সাস্বসঁ ঘুবন সঁকর্ষণ পন্নীকেঁ হেমামানিনীক সমান স্বন্দব কহৈত ছথি, মুদা ফেব-ফেব ম্লনকব বঁগ খপন বঁগসঁ গহীঁব রঁতরৈত ছথি। ঞা তননা দাম্পহক খাম্মীয পবিচযসঁ রেঁসী প্বকষক খাম্রে-প্রতিষ্ঠাক

প্বনঃপ্বষ্ঠি থিক। ফিন্মী ছবি, রিরাহক মূন্যাঁকন খা বঁগক শ্রেণীকবণ স্থানীয সঁরাদমে খাধুনিক জনমাধ্যমক প্ররেশী দিখরৈত খছি। ভাবতীয ব্যরস্থিত রিরাহমে বঁগক পঞ্চপাতপব ২০১৮ক এক খধ্যযন [১০] এহি প্রকাবক সামাজিক পূর্রগ্রহক র্যাপক সন্দর্ভ দৈত খছি। খধ্যযনক নিষ্কর্ষ সঁকর্ষণক গামক প্রহঞ্চ সর্রেঞ্চণ নহি থিক।

দূ রেঁব এক্কহি রাক্য কহরঁ হাস্যক প্বনবারূত্তি উঁপ্নে করৈত খছি। পহিন রেঁব গোনবক সাধাবণ ‘খছা’ উঁত্তব সঁকর্ষণক খপেক্ষিত রিস্ময উঁপ্নে নহি করৈত খছি, তেঁ দারা ফেব দোহবাওন জাগত খছি। ও খপন ছবিক সঁচানক রঁনন বহয চাহৈত ছথি। খভিনযমে বঁগ-ভেদপব দর্শককেঁ হুঁসরঁযরাঁক রঁদনা রাক্যক খাম্কেন্দ্রিত প্বনবারূত্তিপব হুঁসরঁযরাঁক খারশ্যকতা খছি।

থঁক ৩ : গোরঁব খা দ্বনাবক প্রশ্ন (পৃ. ३২৮–३३০)

গোনব গোরঁব কাঢ়ৈত ছথি, পন্নী রঁগনমে ঠাঢ় ছথি। সঁকর্ষণ পহিনে মৌন বহৈত ছথি খা রাঁদমে খসগবে গোনবক রিরাহক খার্থিক নাগত খা ঘবক শ্রমকেঁ জোড়ি দৈত ছথি। ষ্মনকব তর্কক ভীতব পন্নীকেঁ দ্বনাক কহরঁ খার্থিক নিরেশীক খনুপাতমে ঘবেনূ রিশৈষাধিকাবক সূচক ভহ জাগত খছি। ভা নাঠকক নৈঁগিক বাজনীতি খোনৈত খছি : ঘব চনযরাঁক শ্রমকেঁ প্বকষ খপন প্রতিষ্ঠাক হানি মানৈত খছি।

নেপথ্যসঁ সঁকর্ষণক পন্নী কহৈত ছথি জে ষ্মনকব খদ্বনাকপনসঁ ঘব চনৈত খছি; দঁভক গোরঁব কে কাঢ়ত? কপক গোরঁবক ভৌতিক শ্রমকেঁ মনোরৈজ্ঞানিক মনিনতাসঁ জোড়ি দৈত খছি। পন্নীক ছোঠ রাক্য নম্বা প্বকষ-রিমর্শক প্রতিপঞ্চ থিক। ম্বদা পন্নীকেঁ নাম, স্বতঁত্র কথা খা দৃশ্যগত স্বাযত্তা কম ভেঠৈত খছি। ভা একঠা উঁপনছ্বি সঁগ সীমা সেহো থিক; বঁগমঁচীয প্রস্তুতি ষ্মনকব স্ববকেঁ স্পঞ্চ কেন্দ্রব দহ সকৈত খছি, মূন কথানকমে নর প্রসঁগ জোড়নে রিঁনা।

থঁক ৪ : গ্ববক চাহ খা জগন্নাথক ফসিযাব (পৃ. ३३০–३३২)

গোনবক গ্ববক চাহক খামন্ত্রণ স্বাস্থ্য খা খাম্নৌযতাক সামান্য সঁকেত খছি। সঁকর্ষণ প্ববান তীর্থ-ব্রতক গপ মোন পাড়ি ওকব খনুকপ ফসিযাব ছোড়রাঁক দারা করৈত ছথি খা বসিযন চীনীক চাহ মাঁগৈত ছথি। এহি দৃশ্যকেঁ রৈজ্ঞানিক পোষণ-রিরাদ মানরঁ খনারশ্যক খছি। একব মূন হাস্য খপন তপস্যাক প্রতিষ্ঠা রঁঢ়যরাঁক হেত্ত স্ববিধানুকূন র্যাখ্যা বচরঁমে খছি। ‘খধিক ফনম্ ডূরাঁডূরী’ক সঁস্কৃতনিষ্ঠ প্রযোগ গামক সহজ সঁরাদমে রিদূত্তাক খাভাস বচৈত খছি।

চাহক রাঁসন, গ্বব খা চীনীক রিবোধ বঁগমঁচপব সহজ দেখাওন জা সকৈত খছি। পহিন কন্নোনক ম্ববহীক ভজ্জা খা এহি চাহক প্রস্তার—দ্বনূ মিত্রক রাস্তরিক সক্োবক সম্ভারনা খছি; সঁকর্ষণ পহিনমে গ্রহণ করৈত ছথি, দোসবমে সক্োবকেঁ খপন রিশৈষতাক রিজ্ঞাপন রঁনরৈত ছথি। থঁকক খন্তমে পন্দ্রহ রঁবখক সময-ছনাঁগ হাস্যক ছোঠ ঘঠনা খা পবিরাবক দীর্ঘ ভতিহাসকেঁ জোড়ৈত খছি।

ঋঁক ৩ : রেঁঠাক পনাযন (পৃ. ২২২–২২৪)

রেঁঠা ঘব ছোড়ি গেন ঋছি। সঁকর্ষণক রাণী ঋাবম্ভমে নান কাকাপব রিঁযাহক ঙঁত্তবদাযিত্ব ডানৈত ঋছি, ম্বদা ঞমশঃ ঋপন ঋসমর্থতা স্বীকাব কবৈত ঋছি। ঙা পহিন স্পষ্ট ঋরসব ঋছি জতয হাস্যক ভীতব করুণা ঙঁভবৈত ঋছি। সঁকর্ষণক কথন জে ঋানকেঁ সিখরৈত ফিবনহ্ম, ঋপন ঘবক রাঁঠ নহি সিখা সকনহ্ম, হ্মনকব ঋাম্নেনির্মিত ঋধিকাবক সীমা ঙঁদ্ঘাঠিত কবৈত ঋছি।

রেঁঠাক মনোস্থিতি রা পনাযনক সম্পূর্ণ কাবণ নাঠক নহি রঁতরৈত ঋছি; পিতাক দঁভে একমাত্র কাবণ ছন সে নিষ্কর্ষ ঋতিশযোক্তি হোযত। ম্বদা ঘঠনা সঁকর্ষণক পাবিরাবিক নির্যঞণক মিথক তোড়ৈত ঋছি। গোনব দিন্নীক সম্ভারনা রঁতরৈত ছথি; সঁকর্ষণ রেঁঠাকেঁ তাকয ঋা ঋারশ্যকতা পড়না ঋপনা নেন নোকবী খোজয দিন্নী চনৈত ছথি। পনাযন এতয যাত্রা ঋাবম্ভ কবযরঁনা নাঠকীয প্রেবক ঋছি, ন কি প্ররাসী জীরনক সমাজশাস্ত্রীয সম্পূর্ণ চিত্র।

৩. চাবিম কন্নোন : শহবক ঋাঙনা

ঋঁক ১ : ঠ্রেনমে তীন ঠা রৌঋা (পৃ. ২২৩–২২৭)

জনকপ্পবসঁ জযনগব হোঙত দিন্নীক ঠ্রেনক যাত্রা গামক পবিচিত সম্বোধন-রারস্থাকেঁ ঋপবিচিত নোকক ভীড়মে বখৈত ঋছি। বৃদ্ধা রৌঋা কহি সীঠক ঋনুবোধ কবৈত ছথি। সঁকর্ষণ ঋপন তীন রেঁঠাক ঙঁন্নেখ কহ সম্বোধন স্বধাবয চাহৈত ছথি। বূঁঢ়ীক ম্বঁহ রাঁরিঁ নের্ঁ ঋা শেষ যাত্রিকক ঋপন-ঋপন কাজমে রাস্ততা এতয নাঠকীয রূপসঁ রিশেষ ঋর্থরান্ ঋছি : দঁভক প্রদর্শনকেঁ ঋপেক্ষিত দর্শক নহি ভেঠৈত ঋছি।

গামমে সম্বন্ধক হিসাবেঁ রঁদনি প্রশ্ন ঠাবযরঁনা সঁকর্ষণ এতয সম্বোধনক ঋাগ্রহসঁ সহাযতা দেরাঁক সাধাবণ প্রসঁগকেঁ প্রতিষ্ঠাক পবীক্ষামে রঁদনৈত ছথি। ঋভিনযমে বূঁঢ়ীক ঋস্বরিধা রাস্তরিক হো; হুঁসী বৃদ্ধাক রাণীপব নহি, সঁকর্ষণক ঋনুপযুক্ত ঋাম্ন-পবিচযপব হো। বেনক ধ্বনি পাত্রক ঙঁত্তবকেঁ নগভগ নিগনি নেত, এহন বঁগ-যোজনাসঁ শহবক ঙঁদাসীনতা ঋনুভর কএন জা সকৈত ঋছি।

ঋঁক ২ : ঋনীগঢ়মে প্পনিস-চেকিঁগ (পৃ. ২২৭–২২৯)

পন্নীক দেন খেসাবীক রিঁড়িযা প্পনিসক ঋাবোপক রিষয রঁনি জাঙত ঋছি। সঁকর্ষণক গ্রামীণ সনেস ঋা ঋধিকাবীক ঋপবাধ-সন্দেহক রাঁচ ঋর্থক ঠকবার ঙঁপ্পেন হোঙত ঋছি। সিপাহীক কথনকেঁ ঋফসব স্বতন্ত্র প্রমাণ জকাঁ প্রস্তুত কবৈত ঋছি; ম্বদা রর্দী ঋা পদসঁ কোনো ঋাবোপ স্বতঃ সহ নহি হোঙত। ঙা ন্যাযমীমাঁসাক স্তবপব প্রমাণক স্বতন্ত্রতা ঋা রিশ্বসনীযতাক প্রশ্ন থিক। ঋন্ততঃ সঁকর্ষণ ঋার্থিক শোষণক শিকাব রঁনৈত ছথি, দিন্নী পহ্মঁচরাঁক সীমিত কিবেজা ছোড়ি শেষ পৈসা নেন জাঙত ঋছি।

ঠেনীফোন ডাযবীক দৃশ্চ এতয স্মৃতিমে ঘুবি শ্বরৈত শ্বছি। জে পহিনে প্বনিসক নাম নহ দোসবাকেঁ ডবা সকৈত ছন, সে শ্বার্ স্বযং নিবাধাব শ্বপবাধ-শ্বাবোপসঁ ভযভীত শ্বছি। ওকব শ্বাঁসূ দর্শককেঁ পহিন রেঁব এহন স্থিতি দৈত শ্বছি জতয ওহিপব হঁসর্ মাত্র পর্যাপ্ত নহি। শ্বনিযমিত সত্তা-প্রযোগক শ্বানোচনা সঁকর্ষণক চবিত্রগত দোষসঁ স্বতন্ত্র হোযর্াক চাহী। এহি কান্পনিক প্রসঁগকেঁ সমস্ত প্বনিসক ব্যরহাবক শ্বন্বভরজন্য প্রমাণ মানর্ উঁচিত নহি।

শ্বঁক ২ : নান কাকাক ঘব (পৃ. ২৪০–২৪১)

নান কাকাক ঘবমে ফোনসঁ রেঁঠাক গাম ঘুবর্াক সমাচাব ভেঠৈত শ্বছি। কথা খোজক রাঁহবী উঁদ্দেশ্চ একাএক সমাপ্ত কহ দৈত শ্বছি। নান কাকী প্ববান পসীমক কাঁঠক ঘঠনা মোন পাড়ি প্বনঃ ওহন হঁসী নহি কবর্াক সপ্পত নরৈত ছথি। ঞা সঁরাদ দোসব কন্নোনক ঘঠনা শ্বা রর্তমানক সঁকঠকেঁ জোড়ৈত শ্বছি; ঘবসঁ দূবক যাত্রাক রাঁচ গামক নৈতিক স্মৃতি নষ্ঠ নহি ভেন শ্বছি।

সঁকর্ষণ নোকবী নহি কবর্াক শ্বা গাম ঘুবর্াক রাঁত কহৈত ছথি। ঠ্রৈনক ঘঠনা ‘কিস্মত’ক ভাষা দ্বাবা ব্যাখ্যাযিত কবৈত ছথি। ঞা শ্বাম্রেরোঁধক মধ্যরর্তী শ্বরস্থা থিক—ও শ্বপন শ্বপমানকেঁ কনক্ঠবক সক্োব জকাঁ নহি রঁদনৈত ছথি, ম্বদা শ্বপন নির্ণয শ্বা প্ররৃত্তিক শ্বানোচনা এখন পূর্ণ নহি। নান কাকীক দিন্নী ঘুমর্াক স্বন্নার কথাক শ্বন্তিম রঁজাব-প্রসঁগক স্বাভারিক সেত্ত রনৈত শ্বছি।

৬. পাঁচম কন্নোন : শ্বাম্রেরোঁধক জ্বত্তা

শ্বঁক ১ : চোব-রঁজাবক ঠকান (পৃ. ২৪২–২৪৩)

নান কিনাক পাছাঁক বরিদিনক রঁজাব নাঠকমে রস্তু শ্বা প্রতিষ্ঠাক শ্বন্তিম পবীক্ষা থিক। দোকানদাব পহিনে রস্তুকেঁ সঁকর্ষণক সামর্থ্যসঁ রাঁহব রঁতরৈত শ্বছি; তকব রাঁদ পৈঘ গাড়ীরানাক নেন যোগ্য জ্বত্তাক ছরি রঁনরৈত শ্বছি। মূন্য রস্তুক উঁপযোগিতাসঁ নহি, কথিত উঁচ সামাজিক শ্রেণীসঁ নির্মিত হোঞত শ্বছি। সঁকর্ষণক নগ ২৬০ ঠাকা শ্বছি, দোকানদাব জনকপ্বব স্বনি পড়োসীক শ্বাম্রেযতা দেখরৈত ২৩০ ঠাকামে সৌদা কবৈত শ্বছি।

ঞা প্রসঁগ পহিন কন্নোনক কন্পিত নিকঠতাক রঁজাক উঁনঠ থিক। পহিনে সঁকর্ষণ কনক্ঠবক পবিচযক নামপব ভাঞ্চবকেঁ প্রভারিত কবয চাহৈত ছথি; শ্বার্ দোকানদাব পড়োসক পবিচযক শ্বাধাবপব ক্ষনকা প্রভারিত কবৈত শ্বছি। রের্ন্নেনক প্রদর্শনাম্রেক উঁপভোগক শ্বরধাবণা [৭] এহিঠাম রস্তুক প্রতিষ্ঠা-মূন্য রুঁঝর্ামে সহাযক শ্বছি। কিন্তু সঁকর্ষণ ধনী শ্বরকাশভোগী নহি ছথি; সীমিত শ্বার্থিক সামর্থ্যমে ও প্রতীকাম্রেক প্রতিষ্ঠা খবীদয চাহৈত ছথি। এহি ভেদকেঁ স্পষ্ঠ বখনা পব সিদ্ধান্তক যান্ত্রিক প্রযোগসঁ রঁচন জা সকৈত শ্বছি।

অংক ২ : সোনক ভীতব ছিপন সহ (পৃ. ২৪৩–২৪৭)

গাম ঘুবনা উত্তব সংকর্ষণ জুত্তাকেঁ পানিসঁ বঁচবৈত ছথি, চাহে অপন পযব ভীজি জাএ। বস্তু দেহক স্ববঞ্চা কববাঁক নেন বঁনন ছন, মুদা প্রতিষ্ঠাক কাবণ দেহ বস্তুক স্ববঞ্চা কবয নগৈত অছি। চাবিয়ে দিনক উপযোগক বাঁদ সোন নিকনি জাগত অছি। এতয বস্তু অপন ভৌতিক সহ দ্বাবা বাচিক বঁড়াওক খণ্ডন কবৈত অছি। কনক্ৰবক চেষ্টবমে সহ এক প্রত্যক্ষদর্শী ক স্মৃতিমে ছন; অন্তমে সহ অপন হাথমে ঠুঁঠন জুত্তাক কপমে উপস্থিত অছি।

‘ঠকান জুত্তামে নহি, হমব ঘমণ্ডমে নগন’ নাটকক বাস্তবিক প্রত্যভিজ্ঞান থিক। সংকর্ষণ দোকানদাবক বুঁদ্ধিক অতিশযোক্তিপূর্ণ বঁড়াও আ ভাবত-বন্ধেক বাঁগা কবৈত ছথি; ঞা দেখবৈত অছি জে প্রবান বাচিক আদতি সহসা পূর্ণতঃ সমাপ্ত নহি ভেন অছি। মুদা অপন ঠকানকেঁ ঠকান কহবাঁক সাহস পহিন কন্নোনক চোটকেঁ সক্ষোব কহবাঁক অভ্যাসক নির্ণাযক উনটফেব থিক। গোনব হঁসৈত নহি ছথি। এহি মৌনমে মিত্রতা অপন সর্বোচ্চ নৈতিক কপ গ্রহণ কবৈত অছি : দোসবাক স্ত্রীঙ্গতিক ক্ষণকেঁ প্বনঃ অপমানমে নহি বঁদননাও।

অংক ৩ (উপসংহাব) : সূত্রধাবক অন্তিম শব্দ (পৃ. ২৪৭–২৪৮)

সূত্রধাব সংকর্ষণকেঁ কোনো দূবক বিচিত্র মনুষ্যাক কপমে সীমিত নহি কবৈত ছথি। গাম, শহব আ ঘবক কোনমে ওহি বৃত্তিক উপস্থিতি দর্শকক সোঝাঁ বাখৈত ছথি। আবম্ভক চবিত্রগত অসংগতি অন্তমে সামূহিক আত্মপবীক্ষণক প্রশ্ন ভহ জাগত অছি। গীত জকাঁ ফুসফুসাহটি চোট, সক্ষোব, সোন আ প্রতিষ্ঠাক চাবি সংকেত একত্র কবৈত অছি। নাটকক পটাক্ষেপ অন্তিম নৈতিক উত্তব নহি, প্রশ্নক কপমে পঢ়ন জা সকৈত অছি।

সূত্রধাবক স্পষ্ট টিপ্পণী অর্থকেঁ স্বনভ কবৈত অছি, মুদা প্রত্যক্ষ অভিনযমে দর্শক পহিনহিসঁ জে দেখ নেনে অছি তকব প্বনর্ব্যাখ্যা অধিক ভেনা পব নাটক উপদেশমে পবিণত ভহ সকৈত অছি। তেঁ সূত্রধাবক অন্তিম সুব আবোপাত্মক নহি, আত্মসম্মিনিত হো। ও অপনাকেঁ দর্শকসঁ উপব নহি বাখথি। অন্তিম ফুসফুসাহটিমে দর্শককেঁ উত্তব দেবাঁক অনিবার্যতা নহি; মৌন সেহো অর্থপূর্ণ প্রতিক্রিয়া হো সকৈত অছি।

৭. আখ্যানক স্থাপত্য : খণ্ডিত ঘটনা আ একীকৃত প্রবৃত্তি

অঠাবহ অংকক সংখ্যা পাঁচ কন্নোনমে ক্রমশঃ ৩, ৪, ৩, ২, ২ অছি। পহিন কন্নোন প্রতিষ্ঠাক দাবা আ ওকব উদ্ঘাটন, দোসব সনাহ আ ভযক হানি, তেসব বিবাহ আ পবিবাব, চাবিম অপবিচিত শহবমে সত্তা, পাঁচম বঁজাব আ আত্মবোধকেঁ কেন্দ্ৰব বঁনবৈত অছি। একব একতা সময বা স্থানক একতামে নহি, সংকর্ষণক প্বনবাবর্তী প্রবৃত্তিমে অছি। নাটকীয খণ্ডসভ এক-দোসবাসঁ মাত্র কানক্রমে নহি, প্বনকক্তি আ উনটফেব দ্বাবা সম্বন্ধিত অছি।

पहिल कल्लोलक अन्तःकथा एक लघु प्रतिरूप (mise en abyme) थिक। तीन रूपवक घटना जे व्यक्ति देखबैत अछि, वैह व्यक्ति सम्पूर्ण नाटकमे चरित्रक सामाजिक व्यवहारक रूपमे चलैत अछि। पहिल चोटपर अपमान, दोसरक नकल, तेसरक अतिरंजना; संकर्षणक अन्तिम अपमान-त्याग एहि अन्तःकथाक उत्तर थिक। ई संरचना दर्शककेँ चरित्रक बाँचेमे पहिनहिसँ अनुमानक आधार दैत अछि, मुदा ओकर परिवर्तनक समय अनिश्चित राखैत अछि।

पन्द्रह बरखक छलाँग, पहिल कल्लोलक पूर्वस्मृति, यात्राक तीव्र गति आ पुनः गामक दलान—समयक प्रवाह कथाक विभिन्न गति बनबैत अछि। प्रत्यक्ष संवादक छोट-छोट घटनामे समय विस्तार पबैत अछि, दीर्घ पारिवारिक अवधि एक निर्देशमे समेटल जाइत अछि। एहि असमान समय-विन्यासक कारण नाटक जीवनीक सम्पूर्ण अनुक्रम नहि, चरित्रक निर्णायक क्षणक चयनित आख्यान थिक।

८. हास्यरस, करुण आ असंगतिक सौन्दर्यशास्त्र

भरतक नाट्यशास्त्रक षष्ठ अध्यायमे हास्यक स्थायी भाव हास मानल गेल अछि; हास्य स्वयंकेन्द्रित आ परकेन्द्रित रूपमे सेहो विवेचित अछि [२]। 'संकर्षण'मे असंगत वाणी, अतिशयोक्ति, शरीर-वाणी विरोध आ अनुचित सम्बोधन हास्यक विभाव बनैत अछि। भाड़ावक धीम प्रश्न, गोनरक मुँह बाबि देब, संकर्षणक छाती नग जुत्ता पकड़ब अनुभावक कार्य करैत अछि। लज्जा, गर्व, भय, वितर्क आ पश्चात्तापक व्यभिचारी भाव हास्यक धार बदलैत अछि।

बर्ग्साँक हास्य-चिन्तनमे जीवनक लचीला व्यवहारपर यान्त्रिक कठोरताक आरोप हास्यक महत्त्वपूर्ण स्रोत थिक [४]। संकर्षण प्रत्येक प्रसंगमे अपने प्रतिष्ठा बचयबाक एके उपाय दोहरबैत छथि; अतएव ओ जीवित सम्बन्धक बदलैत जरूरतकेँ बुझि नहि पबैत छथि। कनकुटबक कक्ष, घरक श्रम आ ट्रेनक सीट तीनू भिन्न परिस्थिति अछि, मुदा ओकर उत्तरक भीतर एक्के आत्मकेन्द्रित यन्त्र कार्यरत अछि। नाटकक अन्तिम स्वीकृति एहि कठोरतामे दरारि थिक।

करुणाक उदय हास्यकेँ विनष्ट नहि करैत अछि, ओकर नैतिक दिशा बदलैत अछि। बचाक संकट, बेटाक पलायन, पुनिसक आरोप आ ठकानक क्षण सभमे दर्शकक सहज हँसी रोकाइत अछि। ई आधुनिक हास्य-करुण मिश्रणक उपयोगी उदाहरण थिक; एकरा बिना विवेक संस्कृत नाट्यरूपक कोनो एक निश्चित विधामे बाँधब आवश्यक नहि। अन्तिम गोनरक अट्टहासैत दृष्टि रस-परिवर्तनक प्रभावकारी संकेत अछि।

९. प्रमाण-विवेक, आत्म-प्रस्तुतीकरण आ सामाजिक पूँजी

न्याय-सूत्रक परम्परामे प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आ शब्द प्रमाणक चर्चा होइत अछि [५]। संकर्षणक कनकुटब-परिचयक दावामे शब्द आ प्रत्यक्षक विरोध अछि; गोनरक डायरीपर सन्देहमे प्रमाणरहित आशंका अछि; चोर-बजारमे पैघ गाड़ीवालाक काल्पनिक ग्राहक प्रतिष्ठाक अनुमानक आधार बनैत

अछि। जइ्ताक सोन निकननाओ प्रहङ्ख अन्वभरक माध्यमसँ पहिने निर्मित विश्वासकेँ बाधित करैत अछि। ई दार्शनिक समानता अछि, नाटक कोनो न्यायग्रन्थक व्याख्या नहि।

ग॰ ग़फमैनक 'face-work' [७] द्वारा अपमानक बाद सामाजिक मुखमुद्रा बचयबाक प्रवृत्ति बुझल जा सकैत अछि। तीन ख़ख़व आ दोकानदाव एक-दोसवासँ भिन्न होअतछ्म एक्के सामाजिक संकट अन्वभर करैत अछि : जँ असफलता स्वीकाव कवइ तँ मान घटत। भाङ्कवक भज्जा आ गोनवक अन्तिम मौन प्रतिक्रिया-वक्राक सुस्थ विकल्प दैत अछि। मन्वषाकेँ सह स्वीकाव कवबाक स्ववछित सम्बन्ध उपलब्ध हो, तँ असहक सामाजिक आवश्यकता कम भइ सकैत अछि। ई समीक्षात्मक प्रस्तार थिक, नाटकसँ सिद्ध अन्वभरजन्य नियम नहि।

क्रगव आ डनिंगक १९९९क अध्ययन आत्म-मूल्यांकनक त्रुटि आ कौशलक सम्बन्धक एक व्याख्या दैत अछि [६]; २०२०क आलोचनात्मक अध्ययन एहि प्रभावक साँख्यिकीय आधावपव प्रश्न उठबैत अछि [११]। संकर्षणपव कोनो मनोवैज्ञानिक निदान आवोपित कवइ अन्वचित। कथा देखबैत अछि जे व्यक्ति कखनो जानि-बूझि झूठ कहैत अछि, कखनो भ्रमित होअत अछि, कखनो स्वार्थक भाषा बनबैत अछि। एहि तीन प्रकावक कथनकेँ एक्के मनोवैज्ञानिक श्रेणीमे समेटइ आलोचनाक सूक्ष्मता घटाओत।

१०. पात्र, सामाजिक सत्ता आ लिंग

संकर्षण नायक छथि कावण घटनासभ ह्मनकव चाक कात घुमैत अछि; प्रतिनायक छथि कावण ह्मनकव प्रवृत्ति बावम्बाव आनकेँ हानि पहुँचबैत अछि। ओ स्थिव हास्य-पात्र नहि, पविवर्तनशील मन्वषा छथि। भाङ्कव विवेकक प्रतिपक्ष, गोनव प्रश्नक सहज स्रोत, निहा काका संकटमे सावधानीक स्वव, लाल काकी नैतिक स्मृतिक संवाहिका छथि। एहि सभक बीच संकर्षणक प्रतिक्रिया अलग-अलग बहैत अछि। भाङ्कव ह्मनका सह देखबैत छथि, गोनवक सवलता ह्मनका अधिक स्वतन्त्र झूठ कहबाक अवसव दैत अछि।

घटक, दोकानदाव आ पविसि तीन प्रकावक सामाजिक शक्ति देखबैत अछि। पहिल भाषा द्वावा मूल्य बनबैत अछि, दोसव मूल्य द्वावा आत्मीयताक अभिनय कवैत अछि, तेसव पद द्वावा भय पैदा कवैत अछि। ई तीनू पात्र संकर्षणक दोषक विस्ताव मात्र नहि; ओ सामाजिक संस्था आ व्यवहावक विशिष्ट विवोधाभास थिक। बूर्दियूक आर्थिक, सांस्कृतिक आ सामाजिक पूँजीक भेद [७] एहि विश्लेषणकेँ आधाव दैत अछि। वास्तविक पविचयक अभावमे संकर्षण पविचयक घोषणा कवैत छथि; आर्थिक पूँजी कम बहितो ओ जइ्ताक प्रतीकात्मक पूँजी ग्रहण कवय चाहैत छथि।

मूल उपक्रममे कावी देह आ हृत-सन बनौटी छविक उल्लेख अछि। समीक्षात्मक मंचनमे ह्मचाक प्राकृतिक वंगकेँ नैतिक अन्धकावक संकेत बनयबइ उचित नहि। वंग-भेदक सामाजिक आलोचना तेसव कल्लोनमे स्पष्ट उपलब्ध अछि। दंभकेँ प्रकाश, मुद्रा, कृत्रिम चमक आ वाचिक व्यवहावद्वावा व्यञ्ज कएल जा सकैत अछि।

पत्नी आ नान काकीक स्व, जयवामक रचाक अन्नपस्थित पीड़ा आ वृक्षाक सींठ-माँग—ई सभ संकर्षणक आत्मकेन्द्रित दृष्टिसँ राहवी सामाजिक जकवतक संकेत थिक।

११. भाषा आ वंग-संकेतक भौतिकता

नाटकक रौली मैथिली सामाजिक सम्बोधनक सूक्ष्म पदानुक्रमसँ भवन अछि। 'भाज', 'मीत', 'राँरा', 'सवकाव', 'माँ', 'रौआ' सभकेँ परिस्थितिनुसाव अर्थ भेटैत अछि। राँरा दोगहीमे सम्बोधनक परिवर्तन प्रश्नक रिषय रदनैत अछि; ट्रेनमे रौआ सम्बोधनकेँ संकर्षण अपन प्रतिष्ठाक संकट मानैत छथि; प्वनिसक सोमाँ 'सवकाव' कहर भयक संकेत रनैत अछि। अंग्रेजी पदनाम, डीप, फोन, डी.टी.सी. आ भावत-वन्‍नेक प्रयोग स्थानीय भाषा आ आधुनिक संस्थागत जीरनक संयोग थिक।

एनमक वंग-संकेतशास्त्र [१२] अनुसाव रस्तु आ क्रिया प्रदर्शनमे अतिविक्त अर्थ प्राप्त कवैत अछि। रटखवा, कंठी, कोदावि, डायवी, गवक चाह, खेसावीक रिड़िया आ जुत्ता एहि दृष्टिसँ महत्त्वपूर्ण अछि। रिशेषतः डायवीक फाटर, सोनक अनग होयर आ जुत्ताकेँ छाती नग वाखर राणीकेँ भौतिक प्रतिपक्ष दैत अछि। मून चित्र १–२७ नाट्यपाठक प्रत्नेक अंकक संग क्रमिक कपसँ संयोजित अछि; ई चित्र पाठक दृश्य-कन्पनाक सहायक थिक, रास्तविक मंचनक फोटो-अभिनेख मानराक आधाव नहि।

अन्तिम अंकमे ककवक भोंक, ट्रेनक धड़धड़ाहटि आ रजावक हाँकक एकत्रित प्वनवागमन ध्वनिक स्मृति रनरैत अछि। आवम्भक घटनासभ दर्शकक कानमे फेवे उपस्थित होअत अछि। घंटी आ टाअपवाअटवक ध्वनि संस्थागत समय, महीँस आ रवखाक स्व ग्रामीण समय, भीड़क आराज नगवक अपविचित समयक संकेत थिक। सूत्रधावक प्रकाश आ अन्तिम फुसफुसाहटि एहि ध्वनि-रिन्यासक उपसंहाव थिक।

१२. मैथिली राँगा-वंगमंच आ तननात्मक स्थिति

मैथिली नाट्यपवम्पवामे ज्योतिवीश्ववक 'धर्तसमागम' आ संस्कृत-मैथिली मिश्रित वंगपवम्पवाक सन्दर्भ उन्नेखनीय अछि; सम्मीत नाटक अकादमीक नोक-प्रदर्शन सम्बन्धी रिरवण कीर्तनिया पवम्पवाक रहुभाषिक आ संगीतात्मक पृष्ठभूमि रतरैत अछि [१४]। 'संकर्षण'मे आधुनिक गामक दैनिक संराद, घवेनू श्रम, सवकावी कार्यानय, ट्रेन आ रजाव राँगाक केन्द्र रनैत अछि। प्राचीन प्रहसनक धर्तता आ आधुनिक आत्म-प्रस्तुतीकवणक रीच एक सापेक्ष आनोचनात्मक सम्बन्ध देखन जा सकैत अछि, प्रत्यक्ष पवम्पवागत उत्तवाधिकाव सिद्ध नहि कएन जा सकैत अछि।

गोगोनक 'द गरर्नमेंट इन्स्पेक्टव'मे अधिकावीक छरि आ सामाजिक भ्रम सत्ता-रारस्थाक आनोचना रनैत अछि [१७]। संकर्षणमे रास्तविक कनक्टवसँ निकटताक मूठ दाराक आधाव अछि, गोगोनक नाटकमे गनत पहिचानक सामूहिक रारस्था। दुनू नाटक पदक आभासक शक्ति देखरैत अछि, मुदा

সংকর্ষণক দংভ ঘব, ধর্ম আ রঁজাবমে সেহো রিস্তৃত অছি। মোনীযবক ‘ঠাবঠুফ’সঁ ধার্মিক আচবণক অসংগতিক তননা সম্ভর অছি। ঞ তননাসভ সাহিত্যিক সংবচনাক তননা থিক, প্রভারক ঙতিহাস নহি।

র্ব্বেখ্তক বংগচিন্তনমে সামাজিক ব্যরহাবকেঁ দর্শকক রিরেকক রিষয রঁনযরাঁক আগ্রহ অছি [১৬]। সংকর্ষণক অন্তঃকথা, দৃশ্য-নির্দেশক ব্যাখ্যা আ সূত্রধাবক প্রশ্ন দর্শককেঁ ব্যরহাবপব সোচরাঁক অরসব দৈত অছি। মুদা ওকব করুণ আ মিত্রতাক রিন্দু পূর্ণ ভারনাত্মক দূবী নহি রঁনরৈত অছি। ভাবতীয বস-রিরেচন আ আধুনিক আনোচনাত্মক বংগ-দৃষ্টি পবস্পব রিবোধী মানরাঁক রঁদনা দ্বনূক কার্য অনগ-অনগ দেখবঁ উপযুক্ত অছি।

১২. প্রস্তারিত বংগযোজনা : পাঁচ কন্নোনক মঁচীয কপ

স্থিব ভাবী সেঠ আরশ্যক নহি। মঁচক এক ছোব দনান, দোসব ছোব প্রশাসনিক কার্যানয রা শহব; রীচক খুনন স্থান যাত্রা আ অন্তঃকথা নেন। এক কুর্সী, ঠেরুন, ঘঁঠী, ছোট রাঁসন, কঁঠী, ডাযবী, পোঠবী আ জুত্তা দৃশ্য-পবিরর্তনক আধাব রঁনি সকৈত অছি। কন্নোনক শীর্ষক অভিনেতা দ্বাবা উচাবিত রা সাধাবণ পঙ্ক্তিকাপব দেন জা সকৈত অছি। ঞ প্রস্তার মূন পাঠক সম্পাদন নহি, সম্ভারিত মঁচনক যোজনা থিক।

পহিন কন্নোনমে অভিনেতা সংকর্ষণক দারা কবৈত সময দর্শক দিস খুনন মুদ্রা বাখথি। কনকুঠবক ডাঁঠক রাঁদ পীঠ আ দৃষ্টিক কোণ রঁদনয। কুকবক অন্তঃকথা মুখৌঠা রা ছাযা দ্বাবা খেনন জা সকৈত অছি; প্রহাবক নকন স্ববঞ্চিত আ গৈব-যথার্থরাদী হো। দোসব কন্নোনমে নেপথ্যাক রঁচাক কবাহ, কঁঠীক স্পর্শ আ কাগজ ফাঠরাঁক আরাজকেঁ রেঁসী মহত্ত্ব দেন জাএ। পসীমক কাঁঠক প্রসংগমে কোনো রাস্তরিক রনস্পতি রা রিষাক্ত পদার্থক প্রযোগ নহি।

তেসব কন্নোনমে ঘবক দৃশ্য রস্তুক আরা-জাহীসঁ রঁনয : চূড়া-দহীক রাঁসন, নোঠা, গোরঁব কাঢ়রাঁক সাংকেতিক ক্রিযা, চাহক কপ। পন্দবহ রঁবখক অন্তব অভিনযক গতিমে রঁদনার, শ্বাসক গতি আ কন্ধাক মুদ্রাসঁ ব্যক্ত হো। চাবিম কন্নোনমে বেনক ধ্বনি আ সমূহ-অভিনয সংকীর্ণতা বচয; প্বনিসক দৃশ্যকেঁ বোমাঁচক তমাশা নহি, অসমান শক্তিক অস্বরিধাজনক অনুভব রঁনাওন জাএ।

পাঁচম কন্নোনমে জুত্তাক রস্তুগত স্থিতি দর্শককেঁ দূবসঁ সেহো স্পষ্ট দেখাঞ। সোন অনগ হোযরাঁক ক্রিযা অতিনাটকীয নহি হো; সংকর্ষণক মৌন ওকব অর্থ খোনয। সূত্রধাবক আগমনক রাঁদ প্রকাশ ধীবে-ধীবে সম্পূর্ণ মঁচপব পসবি সকৈত অছি, জাহিসঁ আত্মপবীক্ষণ এক পাত্রসঁ সামূহিক দর্শক-ক্ষেত্র ধবি রিস্তৃত হো। কনাকাবক বংগভেদ অথরা শাবীবিক স্বকপক আধাবপব উপহাস উপ্পেন্ন নহি কএন জাএ।

প্রদর্শনক রাঁদ দর্শকসঁ তীন প্রশ্ন পূছন জা সকৈত অছি : সংকর্ষণ পহিন রেঁব কতয অসফনতা স্বীকাব কবৈত ছথি? গোনব অন্তমে কিএক নহি হঁসৈত ছথি? কোন দৃশ্য হঁসীসঁ রেঁসী অস্বরিধা উপ্পেন্ন কবৈত অছি?

उत्तरसभक आधारपर नाटकक हास्य आ नैतिक बोधक ग्रहणशीलता अध्ययन कएल जा सकैत अछि। ई सम्भावित शोध-विधि थिक, सम्पन्न दर्शक-अध्ययनक परिणाम नहि।

१४. आलोचनात्मक उपलब्धि, सीमा आ निष्कर्ष

'संकर्षण'क विशिष्ट उपलब्धि एहि बातमे अछि जे सामाजिक दंभक आलोचना घटनाक चयन आ वस्तुक पुनरागमन द्वारा ठोस भऽ उठैत अछि। हास्यक संरचनात्मक आधार असंगति अछि, मुदा अन्तिम ध्येय दंभधारी व्यक्तिक अपमान नहि। डाक्टरक डिब्बा आ गोनरक मौन नाटककेँ कठोर नैतिक दण्डसँ बचबैत अछि। नाटकक आरम्भिक दंभक छोट बातो दोसराक जीवनमे हानि पहुँचबैत जड़ि बनैत अछि; शहरमे ओहि दंभधारी मनुष्याकेँ बाहरी शोषणक अनुभव होइत अछि; अन्तमे एकटा टुटल वस्तु आत्मबोधक माध्यम बनैत अछि।

एकर सीमा सेहो स्पष्ट अछि। दृश्य-निर्देशी कतेको ठाम अभिनयक अर्थ पहिनहिसँ व्याख्यायित कऽ दैत अछि; कमजोर अभिनयमे ई अर्थ बिना अतिरिक्त उच्चारण प्रकट भऽ सकैत अछि। किछु गौण पात्र अल्प समयमे उपस्थित भऽ कथानकक कार्य पूर्ण करैत छथि, तकर कारण ओकर स्वतंत्र जीवन कम विकसित होइत अछि। पत्नीक नेपथ्य-प्रतिवाद महत्त्वपूर्ण अछि, मुदा ओकर कथागत विस्तार सीमित अछि। पाँच कल्लोलक खण्डित गति मंचनमे अधिक व्यवधान उत्पन्न कऽ सकैत अछि, जँ प्रत्येक अंक नेन भारी सेट परिवर्तन कएल जाए।

एहि नाटकक समापन एकदम सम्पूर्ण स्वभावक प्रमाण नहि थिक। संकर्षण पहिल बेर ठकानकेँ स्वीकार नहि करैत छथि, मुदा आगाँक जीवनमे ओ एहि स्वीकृतिक अनुरूप व्यवहार करता कि नहि, ई खुजल अछि। नैतिक उपलब्धि स्वभावक पहिल डेगमे अछि। 'संकर्षण' मनुष्याक सामाजिक मुखौटाक नाटक अछि, मुदा अन्ततः ओकर आत्मसाक्षात्कारक सम्भावनाक नाटक सेहो। टुटल जुत्ता एतय केवल उपभोग-वस्तु नहि, सहक परीक्षण-स्थल थिक। जे व्यक्ति चोटकेँ स्वीकार करबाक बदला चोट मानि लैत अछि, से अपन आँखिक आगाँ एक नव बंगमंच खोलैत अछि।

शोध-सन्दर्भ

[१] ठाकुर, गजेन्द्र। 'संकर्षण'। बंग-संगम : नवटा मैथिली नाटक आ तकर अंग्रेजी बंगमंचीय रूपान्तर। विदेह, संयुक्त संस्करण २०२६। मैथिली मूल, पृ. ३०४–३४७; चित्र १–३६। मूल नाट्यपाठ।

[२] भरतमुनि। नाट्यशास्त्र, अध्याय ६ (रस)। Manomohan Ghosh, अनुवाद। https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-natyashastra/d/doc209700.html (अध्यायक अनुवाद)।

[৩] Goffman, Erving. The Presentation of Self in Everyday Life. Anchor Books, 1959. https://www.penguinrandomhouse.com/books/61106/the-presentation-of-self-in-everyday-life-by-erving-goffman/ (প্রকাশকীয় পৰিচয)।

[৪] Bergson, Henri. Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic. Trans. Cloudesley Brereton and Fred Rothwell. 1911; মূল ফ্রেঞ্চ 1900. https://www.gutenberg.org/ebooks/4352 (পূর্ণ পাঠ উপলব্ধ)।

[৫] Goffman, Erving. “On Face-Work: An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction.” Psychiatry 18(3), 1955, 213–231. https://doi.org/10.1080/00332747.1955.11023008 (গ্রন্থসূচীয় বিবরণ)।

[৬] Kruger, Justin and David Dunning. “Unskilled and Unaware of It.” Journal of Personality and Social Psychology 77(6), 1999, 1121–1134. https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1121 (শোধ-সাৰ)।

[৭] Bourdieu, Pierre. “The Forms of Capital.” In J. G. Richardson (ed.), Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. Greenwood, 1986, 241–258. https://cir.nii.ac.jp/crid/1570854175487995008 (গ্রন্থসূচীয় অভিলেখ)।

[৮] Stanford Encyclopedia of Philosophy. “Epistemology in Classical Indian Philosophy.” https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-india/ (প্রমাণ, শব্দ আ অনুমানক বিবেচন)।

[৯] Veblen, Thorstein. The Theory of the Leisure Class. 1899. https://www.gutenberg.org/ebooks/833 (পূর্ণ পাঠ উপলব্ধ)।

[১০] “The Unfair Selection: A Study on Skin-Color Bias in Arranged Indian Marriages.” SAGE Open, 2018. https://doi.org/10.1177/2158244018773149 (শোধ-সাৰ এবং উপলব্ধ অংশ)।

[১১] Gignac, Gilles E. and Marcin Zajenkowski. “The Dunning-Kruger Effect Is (Mostly) a Statistical Artefact: Valid Approaches to Testing the Hypothesis with Individual Differences Data.” Intelligence 80, 2020, 101449. https://doi.org/10.1016/j.intell.2020.101449 (শোধ-সাৰ)।

[১২] University of Alberta, Department of Drama. “Tartuffe.” Dramaturgy: Dig Deeper, 2025–2026. https://www.ualberta.ca/en/drama/research/dramaturgy-dig-deeper/2025-2026/tartuffe.html (নাট্যপৰিচয)।

[১৩] Elam, Keir. The Semiotics of Theatre and Drama. 2nd ed., Routledge, 2002. https://www.routledge.com/link/link/p/book/9780415280181 (প্রকাশকীয় পৰিচয)।

[১৪] Sangeet Natak Akademi, Indian Intangible Cultural Heritage. কীর্তনিয়া নাট্য সম্বন্ধী রিপোর্ট।

https://indiaich-sna.in/sites/default/files/2023-10/report_18.pdf (উপলব্ধ অংশ)।

[১৩] University of Iowa, Performing Arts. “The Government Inspector.”

https://performingarts.uiowa.edu/digital-programs/theatre/2627thegovernmentinspector (নাট্যপরিচয)।

[১৬] Brecht, Bertolt. “A Short Organum for the Theatre” (1948). Oxford Academic, অধ্যাযক পরিচয। https://academic.oup.com/book/48732/chapter-abstract/422792482 (সার)।

১.২০. গজেন্দ্ব ঠাকুব- উন্কাম্বখ: প্রেম, স্মৃতি আ ছানক বংগমংচ: গজেন্দ্ব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং বংগমংচীয সমীক্ষা

উন্কাম্বখ

প্রেম, স্মৃতি আ ছানক বংগমংচ

গজেন্দ্ব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিত্যিক এরং বংগমংচীয সমীক্ষা

বংগ-সংগম : নাঠ্য-সমীক্ষা শৃংখনা • ৯

১. প্রেমক ভতিহাস আ ভতিহাসক প্রেম : নাঠকক মূন স্থাপনা

গজেন্দ্ব ঠাকুবক ‘উন্কাম্বখ’ মৈথিনী নাঠকক ওহি সম্ভারনাক রিস্তৃত প্রযোগ থিক জাহিমে দার্শনিক রিমর্শ, নোকগাথা, কারা, ঐতিহাসিক কন্পনা আ প্রত্যক্ষ মংচীয ক্রিযা এক-দোসবাক ক্ষেত্রমে প্ররেশ কবৈত অছি। নাঠকক পহিন প্রশ্ন গংগেশক রিদ্বত্তা নহি, মানকব মনুষ্যত্ব থিক। গংগেশকেঁ কেরন তত্ত্বচিন্তামণিকাবক রূপমে স্মবণ কবরঁ আ রন্নভাক প্রেম, গীত তথা সামাজিক অনুভরকেঁ স্মৃতিসঁ রাহব কহ দেরঁ ছানক ভতিহাসকেঁ অধুবা রঁনরৈত অছি। এহি অধুবাপনকেঁ নাঠক সুযং দৃশ্য, শ্রব্য আ শাবীবিক অনুভরমে বঁদনৈত অছি। অন্তিম প্রশ্ন আব রেঁসী কঠিন অছি : স্মৃতিক প্ননরুদ্ধাব কবনিহাব সংস্থা সুযং ভরিষ্যাক দমনকাবী সংস্থা রঁনি সকৈত অছি কী নহি?

‘বংগ-সংগম’ক মৈথিনী মূন পৃষ্ঠ ২৯৯–৪৬৭ এহি রিরেচনক আধাব থিক [১]। উপশীর্ষকমে ছহ কন্নোন নিখন অছি, মুদা মূন পাঠ সাতম কন্নোন ধবি চনৈত অছি। অতঃ সাহ কন্নোনক পাঠানুসাব অধ্যযন উচিত অছি। প্রথম চাবি কন্নোনক ঘন, গীদব, রঁসরিষ্ঠী, নামহীন আচার্য আ ঘুমৈত গীত তথা অন্তিম তীন কন্নোনক গোনা, গংগাধব, হীক, বাজদবরাঁব আ অনুভর-মণ্ডন একটা দ্বিস্তবীয নাঠ্য-সংসাব নির্মিত কবৈত অছি। দোসব স্তব পহিনক সবন প্ননবারৃত্তি নহি, ওকব সামাজিক পবীক্ষা থিক।

নাঠকক আবম্ভমে মংচিত প্রেম অন্তমে সংস্থাগত আম্লোনোচন রঁনি জাভত অছি। প্রেমক সার্রজনিক অর্থ জাতীয দীরান পাব কবরঁ অছি; ছানক সার্রজনিক অর্থ প্রশ্ন পূছরাঁক অধিকাব; স্মৃতিক সার্রজনিক অর্থ রিস্মৃত মনুষ্যাকেঁ ফেব ভতিহাসক কর্তা মানরঁ। ভ তীনূ অর্থ এক সূত্রমে গঁথন অছি। বচনা অপন নাযকক রিজযপব সমাপ্ত নহি হোভত অছি, অপিত ওকব মৃত্যুক ক্ষণমে সংস্থা নেন দেন চেতারনীপব। তাহি কাবণ একবা কেরন স্বধাবরাদী সংদেশক নাঠক কহরঁ একব ত্রাসদীক তীব্রতাকেঁ ঘঠা দেত।

২. পহিন কন্নোন : প্রেম, নোকগাথা আ শীতবঁজক গণিত (পৃ. ৪০২–৪০৯)

দেহধাবী দার্শনিক

প্রথম প্ররেশমে গীদবক ধধবা, দূআ-দূআ, রঁসরিঁষ্ঠীক স্রব আ কাগজ পনঠরাঁক ধ্রনি প্রেম-সঁরাদক পূর্রে একঠা রিচিত্র ভযাক্রন রাতারবণ বচৈত অছি। গঁগেশী আ রন্নভা রাঁচমে ঘনপব ম্নুকন ছথি। ঞা নিকঠতা ভৌতিক অছি, ম্বদা ম্নকা রাঁচ বাখন ঘন সমাজক রক্ষীকবণক সঁকেত সেহো থিক। রন্নভা ঋষি শঈ্ধক প্রযোগ কবৈত তবন্ত চেতারনী দৈত ছথি জে ঋষি রাঁনা দেনাসঁ মন্বষ্যাক স্বখ-দ্বখ অনগ কএন জা সকৈত অছি। ঞা পহিন রাক্যক অন্তর্রিবোধ সম্পূর্ণ নাঠকক আধাব রঁনৈত অছি। গঁগেশীক রাক্চাত্তবী-রিবোধ ম্নকব দার্শনিক র‍্যাক্তিত্বকেঁ প্রেমী র‍্যাক্তিত্বসঁ জোড়ৈত অছি : সহকেঁ অনঁকাবিক প্রতিক্ষাসঁ রেঁসী মহত্ত্বর দেরঁ।

সহকাম জারাঁনক প্রসঁগ গঁগেশীক জন্মসম্বন্ধী সামাজিক প্রশ্নক সমানান্তব বাখন গেন অছি। ছান্দোগ্য উঁপনিষদ্ ৪.৪ মে সহকামক মাতাক সহকথন আ গৌতম দ্বাবা শিক্ষার্থী রূপমে গ্রহণক কথা অছি [৪]। নাঠক এহি অন্তর্পাঠকেঁ রঁশী-পূছতাছক রিরুদ্ধ নৈতিক সঁসাধন রঁনরৈত অছি। চর্মকাব ঠৌনক আপক্োনীন সহাযতা গঁগেশীক জীরনক সামাজিক ঋণকেঁ সঁকেতিত কবৈত অছি। তথাপি ও স্পষ্ট কবৈত ছথি জে রন্নভাসঁ প্রেম কোনো মনতা, প্রতিচ্ছা রা উঁপকাবক প্রতিদান নহি অছি। প্রেমকেঁ ঋণ-চুকৌতী রঁনাযরঁ র‍্যাক্তিক স্বাধীনতাকেঁ অস্বীকাব কবরঁ হোএত। এহিঠাম ‘স্থূন প্রেম’ দেহ আ সামাজিক জীরনমে মূর্ত প্রেমক সকাবাত্মক সঁজ্ঞা রঁনৈত অছি, নিন্দা নহি।

দীনা-ভদবীক কথা ভীতব কথা

রন্নভা দীনা রঁনৈত ছথি, গঁগেশী ভদবী। প্রেমী পাত্র নোকনাযকক হূমিকা ধাবণ কবৈত ছথি; অভিনেতা, পাত্র আ পাত্র দ্বাবা অভিনীত নোকপাত্রক তীন স্তব এক সঁগ উঁপস্থিত হোএত অছি। জোগিযা, কঠৈযা রোঁন, ধামন, ফোঠবা গীদব, হিবিযা তমোনিন আ জিবিযা নোহাবিনক গীতক মাধ্যমসঁ শ্রম, রঁন, অপমান, মৃত্যু আ প্বনর্জীরন বঁগপীঠপব আরৈত অছি। গীতক পাঠকেঁ কোনো এক অধিকৃত নোকগাথাক শ্বদ্ধ সঁস্কবণ মানরঁ উঁচিত নহি; নাঠক অপন আরশ্যকতান্বসাব নোককথাক রূপকেঁ সঁযোজিত কবৈত অছি। দীনা-ভদবীক পবম্পবাপব প্রকাশিত অধ্যযন এহি নোকনাযকসভক প্রদর্শনকেঁ দনিত সম্বদায, শ্রম আ সামাজিক স্মৃতিক সঁগ জোড়ৈত অছি [৩]। এহি দৃষ্টিসঁ গঁগেশী-রন্নভাক যগন-গান সাহিহিক সজারঠ নহি, ছানক রৈকন্পিক রঁশারনী থিক।

দেরদত্ত প্ররেশী কবৈত ছথি আ গানক নযকেঁ এতিহাসক পূর্রসূচনামে রঁদনি দৈত ছথি। ও গঁগেশীক প্রতিভাক রিবোধ নহি হোযরাঁক ভয র‍্যাঞ কবৈত ছথি : গ্রন্থপব ঠীকা নিখাএত বহত, ম্বদা প্রেমক চর্চা নহি হোযত। এহন সম্মান রস্তুতঃ চযনাত্মক রিস্মবণক যক্তি থিক। রিচাবক তীক্ষ্ণতা জীরনসঁ কাঠি

देल जाए तँ विद्वानक मूर्ति पूजित होएत रहत, विचारक सामाजिक प्रभाव घटैत। देवदत्त स्वयं गप स्वनि कए स्थापन कएने छथि, अतः अनकर कथनक प्रामाणिकता आ ओकर प्रसारक स्रोत अलग प्रश्न थिक। ओ पूर्ण खलनायक नहि; ओ संस्थागत अहंकारक वाहक सेहो छथि।

गणित आ प्रतीक्षाक व्यंग-संकेत

शतरंजक चौसठि खानामे धानक दाना दोगुना होयबाक प्रश्न देवदत्तक असम्भव माँग बनैत अछि। अन्तिम खानाक संख्या २^६३ होयत; सम्पूर्ण खानाक योग २^६४−१। नाटक अन्तिम खानाक माँग करैत अछि, समस्त खानाक नहि। एहि अन्तरकेँ बूझब जरूरी अछि। पृथ्वीक कतेक वर्षक उपजसँ ई मात्रा पूर्ण होयत से उपज, दानाक भार आ कालक मानपर निर्भर करत; नाटकक पाँच सए हजार वर्षक अनुमानकेँ निश्चित वैज्ञानिक गणना नहि मानल जा सकैत अछि। रंगमंचपर एहि प्रश्नक कार्य भविष्यक असम्भवप्राय प्रतीक्षाकेँ दृश्य बनायब अछि। देवदत्त धानक दानाकेँ मृत्युसँ समयमे बदलि दैत छथि; वन्दना समयकेँ स्मृतिक आशामे। पहिल कल्लोलक अन्तर दर्शककेँ प्रेमक उत्सोहसँ इतिहासक भय धरि पहुँचबैत अछि।

२. दोसर कल्लोल : कविता, वंशविष्णु आ स्मृतिक सात सए वर्ष (पृ. ४१०–४१७)

बाल गोविन्दयाक गीत वेदिकासँ उठैत अछि। गोविन्द हन्नुआत, ग्वालिन, बढ़इ, डोमिन आ ब्राह्मणक घर धरि जाइत छथि। अन्न, दूध, पान, पाल्लव आ जनौक संग ई गीत गामक सामाजिक विभाजनकेँ एक दृश्यात्मक यात्रामे बदलैत अछि। गंगेश अपन परिचय ‘वनदीक पुत्र’ कहि पुत्रक सम्बन्धक भिन्नता दिस ध्यान दैत छथि। गीतक ‘भनहि गंगेश’ नाट्य-संसारक भीतर कविक नाम बचयबाक प्रयास थिक। ई पंक्ति वास्तविक ऐतिहासिक गंगेशक कर्तृत्वक स्वतन्त्र प्रमाण नहि अछि; पाण्डुलिपि, पाठ-परम्परा आ कालनिर्धारणक अलग परीक्षण आवश्यक होयत।

वन्दना गंगेशक ग्रन्थ आ गीतक बीच विरोध नहि, पूरकता देखैत छथि। गंगेश बालगोविन्दयामे ओ सम्भावना देखैत छथि जे शास्त्रीय परिभाषा अकेले पूरा नहि कए सकैत अछि। लिखित ज्ञान प्रतिलिपि-निषेधक अधीन भए सकैत अछि, गीत सामूहिक कण्ठमे जिबि सकैत अछि। देवदत्त बतबैत छथि जे वंशविष्णु प्रेमक गीतकेँ उतरा गीतमे बदलि देत। वन्दना ओहि दृतान्तकेँ उलटि कए स्मृतिक आश्रय बनबैत छथि। अनकर प्रतिबोध बाबा नहि, वैकल्पिक संचार-व्यवस्थाक कल्पना थिक।

सात सए वर्षक प्रतीक्षा कालनिर्धारण नहि, दीर्घ सांस्कृतिक प्रतीक्षाक नाटकीय संकेत थिक। वन्दनाक ‘स्वकविकैवरकाननेन्द्रः’ पदक स्मरण पुत्र वर्धमानक माध्यमसँ कविक प्रमाण छोड़बाक इच्छा प्रकट करैत अछि। ऐतिहासिक ग्रन्थक निश्चित उद्धरणक प्रमाण एहि नाटकीय उल्लेखसँ अलग जाँचल जाय। वंशविष्णु

পাব কবৈত সুবক শ্বরিনাশী হোযরাঁক কথন সেহো ধ্বনিরিচ্ছানক দারাক রঁদনা স্মৃতি-সিদ্ধান্তক কারাাত্মেক শ্বতিশীযোক্তি থিক।

শ্বন্তিম গীত রাঁনাবাম শ্বা রঁশীধব, গহিন শ্বা দ্বন্ধাক কথা কহৈত শ্বছি। সংঘর্ষক রাঁদ মেন, নোকদেরী শ্বা পৌবাণিক দেরীক সহশ্বস্তিত্ব, প্রতিশোধক রঁজায সমঝৌতাক সম্ভারনা উপস্থিত কবৈত শ্বছি। ঞা মেন সাতম কন্নোনক কঠোব প্রতিশোধক প্রতিপক্ষ রঁনত। রন্নভা ঘনসভকেঁ নেপথ্য দিস হঠরৈত ছথি : কথা রঁজরাঁক সঁগ মঁচক শ্বাকাব রঁদনৈত শ্বছি। শ্বন্থাব এক রেঁব ফেব প্রেমকেঁ বুঁঝরৈত নহি, ওকব শ্বগিনা শ্বরতবণক প্রতীক্ষা বচৈত শ্বছি।

৪. তেসব কন্নোন : শ্বাচার্য, বঠন্ত রিত্থা শ্বা রিস্মৃতিক ষড্যাঁত্র (পৃ. ৪১৬–৪২১)

নামক ক্ষয শ্বা সঁকেতক জন্ম

শ্বাচার্য র্যাঘ্র শ্বা সিঁহ শ্বপন শ্বসন নাম রিঁসবা দেন গেনাক চর্চা কবৈত ছথি। কাবী কপড়া, ঘনক পবিক্রমা, তানপত্রক খবখবাহঠি ক্ষনকা জীরিত মন্বষ্য শ্বা পাঠীয সঁচ্ছাক রাঁচ বখৈত শ্বছি। নাঠকক শ্বাবোপ ঞা নহি জে গ্রন্থমে নামক সঁক্ষিপ্ত উন্নেখ শ্বনিরার্যতঃ দমন শ্বছি; নাঠক এহন সম্ভারনা কন্পিত কবৈত শ্বছি জতয নামহীনতা ঞতিহাসক শ্বনদেখী রঁনি জাঞত শ্বছি। গঁগেশীক টীকা-পবম্পবা স্বযঁ সমৃদ্ধ দার্শনিক পবম্পবা থিক, মুদা পাত্রক শ্বসন্তোষ ঞা প্রশ্ন উঠরৈত শ্বছি জে চ্ছানক ঞতিহাসমে যোগদানকর্তাক সামাজিক জীরন কোনা স্মবণ হোঞত শ্বছি।

শ্বাচার্যসভ কহৈত ছথি জে বুঁঝন রস্তু রিস্মৃত হোযরঁ কঠিন শ্বছি শ্বা শ্বপূর্ণ পাঠ রিস্মবণসঁ রঁচি সকৈত শ্বছি। শাব্দিক কপমে ঞা সার্রত্রিক মনোরৈচ্ছানিক নিযম নহি; একব নাঠকীয কার্য জিজ্ঞাসা জগাযরঁ শ্বছি। শ্বধ্বা সঁকেত দর্শককেঁ শেষ কথা তাকরাঁক নেন রিরশ কবৈত শ্বছি। ‘উন্কাম্বখ’ সঁকেত-পাঠ রঁনৈত শ্বছি : এক শব্দ জাহিমে দরাঁওন করিতা, প্রেম, চ্ছান শ্বা ভরিষ্যাক প্বনর্পাঠক সম্ভারনা নিহিত শ্বছি। শ্বাকাশরাণীক প্রতিধ্বনি এহি শব্দকেঁ এক র্যাক্তিক নিজী কথনসঁ রঁদ্দরাচক সার্রজনিক ধ্বনিমে রঁদনৈত শ্বছি।

সবভক শ্বাত্মেরিবোধ

উজ্জব কপড়ামে সবভ, খিখিব শ্বা সাহীক প্ররেশ কাবী রস্ত্রধাবী শ্বাচার্যক দৃষ্টাত্মেক প্রতিকপ থিক। সফেদীকেঁ সহজ পরিত্রতা শ্বা কাবীকেঁ সহজ দোষ মানরাঁক কঢ়ি এতয উনঠি সকৈত শ্বছি। সবভক ভয ঞা শ্বছি জে শ্বন্তবজাতীয রিরাহ ধীবে-ধীবে সামাজিক ঢাঁচা রঁদনি দেত। শতবঁজক গ্বণোত্ত্ব বৃদ্ধি শ্বাবঁ প্রেমক সামাজিক প্রসাবক প্রতিকপ থিক। শিষ্য কহৈত ছথি জে সবভ স্বযঁ কন্পনা রঁনি গেন ছথি। দোসবাক রিস্মবণ চাহনিহাব শ্বপন নাম, চ্ছান শ্বা শ্বস্তিত্বক শ্বাধাব খো দৈত ছথি। এতয রিবোধীক পতন কেরন রাঁহবেক পবাজয নহি, ওকব শ্বপন পদ্ধতিক ফন শ্বছি।

শিষ্য খিখিব আ সাহী প্রশ্ন উঠরৈত ছথি। নঢ়িয়া আ রিজ্জীক মাধ্যমসঁ ম্লনকা দরেঁরাক নির্দেশ দেন জাওত অছি। রাঁদক সঁরাদমে নামক অসঁগতি অছি : পহিনে খিখিব-সাহীক রিরুদ্ধ আদেশ, রাঁদমে সবভ খিখিব-রিজ্জীক নাম নৈত ছথি। একবা নিশ্চযপূর্রক সঁকেতাত্মক উদ্দেশ্য মানরঁ উচিত নহি; অভিনয-পাঠ রঁনরৈত সময নেখকক অনুমোদনসঁ নামক সাম্য স্বনিশ্চিত কএন জা সকেত অছি। মুদা একব রাঁরজূদি মুখ্য নাঠ্য-কার্য স্পষ্ট অছি : সূর্তত্র প্রশ্ন দরিঁ জাওত অছি আ বর্ঠন্ত শিষ্য উত্তরাধিকাবী রঁনৈত অছি।

নোকনাযক আ নৈযাযিকক সামূহিকতা

উদযন, রর্দ্ধমান, দীনা আ ভদবীক সভা ছানক সঁকর্ঠকেঁ অকান আ রাঁঢ়িক রূপকমে কহৈত অছি। সঁকর্ঠ রাঁহবক শৈত্রুসঁ নহি, ভীতবক সঁকীর্ণতাসঁ উপ্নে অছি। জগন্নাথ মন্দিবক রঁন্দ কেরাবক গাথা উদযন আ দীনা-ভদবীক ভিন্ন-ভিন্ন কথাকপকেঁ এক মঁচপব অনৈত অছি। ঞ সমরায শাস্ত্রজ্ঞ আ নোকনাযককেঁ সমান সাঁস্কৃতিক পাত্রতা দৈত অছি; ঞ সভ কথা ঐতিহাসিক রূপসঁ একে ঘর্ঠনা থিক, এহন নিষ্কর্ষ নহি নিকনৈত অছি। রর্দ্ধমানক পদোচাব, উদযনক প্রমাণ-রিমর্শ আ দীনা-ভদবীক নোকগাথাক সমরেত উপস্থিতি পাঠ্য ছান আ অনুভরক রাঁচ খাঞ ঘর্ঠরৈত অছি।

নাঠকক এহি খণ্ডমে নষ্ট্রা কারা-এম ঘৃণাক তবহবি, প্রেমক পোখবি, বঞরাঁজ, সহস্র রাঁঢ়নি আ রূঁঢ়িযা ডাহীক রূপক বচৈত অছি। খেতমে ঘৃণাক গাঢ়ন জাএরঁ আ প্রেমক কমন ফুনরঁ স্থনক প্রনবর্থীকন থিক। রন্নভা আ গঁগেশক নেপথ্য-স্বব দেহক অনুপস্থিতিযোমে রিচাবক উপস্থিতি সিদ্ধ কবৈত অছি। নৃত্যক চত্তবহস্ত, শিখবহস্ত আ খঞ্জবীক ধ্বনি রিচাবকেঁ দেহ আ তানমে রূপান্তবিত কবৈত অছি। করিতা দৃশ্য বোকৈত নহি, দৃশ্যকেঁ অন্য গতি দৈত অছি। একব প্রস্তুতি নেন গতি, স্বব আ সমূহ-সঁচাননক রিশেষ অনুশাসন চাহী, অন্যথা নষ্ট্রা রিচাব-করিতা কথাক প্রগতি দরাঁ সকৈত অছি।

৩. চাবিম কন্নোন : সাঁস্কৃতিক হুগোন, তারাঁজ আ ঘনসঁ গোনাধবি (পৃ. ৪২২–৪২৯)

প্রথম গীত কমনা, গাঁগো, মাতৈব আ মনহিনিযাঁক পূজা-ভাষাকেঁ স্মবণ কবরৈত অছি। বঁগপীঠ খানী অছি, মুদা দীনা-ভদবী মত্তরর্ণী পব আ উদযন-রর্দ্ধমান বঁগশীর্ষপব রিভাজিত ছথি। ঞ খানীপন অনভিনীত স্থন নহি; অদৃশ্য সামাজিক সঁঘর্ষক ক্ষেত্র থিক। ভাতঠানা, সাগঠানা, সিমনরন, ঠাকুবগঁজ আ মনিহাবীক উন্নেখ মহাভাবতীয স্মৃতিক সঁগ স্থানীয হুগোন জোড়ৈত অছি। এহন নোকস্থনীয পহিচানক অধ্যযন নোকরিশ্বাসক রূপমে কএন জা সকৈত অছি, মুদা ওকবা প্রবাতাত্ত্বিক প্রমাণক রূপমে স্বীকাব কবরঁ পৃথক্ শোধক রিষয থিক। মনিহাবীক হেবাএন মণি উন্কামুখক খোজন জাএ যোগ্য সঁকেত রঁনৈত অছি।

সবভক রঁসরিষ্টী পাতব হোওত অছি। স্ত্রীক গীত ওকব নিষেধক সীমা ভেদৈত অছি। ও রূঁঝি জাওত ছথি জে বর্ঠন্ত শিষ্য সঁকেতক অর্থ রূঁঝিযে নহি সকৈত অছি; ফনতঃ জকব অর্থকেঁ ও বোকহ চাহৈত ছথি,

তকব প্রতিবোধ কবরাঁক রৌঙ্কিক সাধন সূখঁ নঞ কহ দেনে ছথি। ব্যাঘ্র ঋা সিংহ জাদূ সমাপ্ত হোযরাঁক ঘোষণা কবৈত ছথি। রনদেরী, রনসপ্তো, কপোত, স্বগা ঋা মোবক সঁকেত কন্পনাক ঋন্তিম রিস্তাব থিক। ছিন্নমস্তাক কপক, শৌনিতক ধাবা ঋা জোগিনীক চর্চা সত্ত্বা, ওঙ্ছা ঋা সূরিনাশীক ঋহন্ত তীব্র প্রতীকাত্মক রিন্যাস বচৈত ঋছি; মঁচনমে রাস্তরিক হিঁসাক চিত্রণ ঋারশ্যক নহি।

সবভ একন রাঙ্যক রঁদনামে জনকোনাহনক ভয কহৈত ছথি। সিংহ সমরেত গানক সমর্থন কবৈত ছথি। এহি দূন্দ্রমে সৌন্দর্যরোঁধ সূখঁ বাজনীতিক রঁনি জাগত ঋছি : এক সূব পব নিযন্ত্রণ কবরঁ সবন ঋছি, রঁস্ম সূব স্বনরাঁক ঋশ্যাস নোকতান্ত্রিক সঁরাদক পূর্রশর্ত ঋছি। বচনাকাবক মূখ্যেক রাঁদ বচনাক সন্দেশী প্রমুখ হোযরাঁক ব্যাঘ্রক কথন নাট্যকক সাহিত্য-দৃষ্টি স্পষ্ট কবৈত ঋছি। মুদা একবা কর্তৃত্ব-ঋধিকাবকেঁ ঋস্বীকাব কবরাঁক রিধান নহি মানন জায, কাবণ রন্নভাক পহিন সঁঘর্ষ সূখঁ কবিক নাম রঁচযরাঁক ছন। এক দিস নামক বঞ্চা, দোসব দিস সন্দেশীক মুঞ্জ সঁচবণ—দ্বনূ জকবী ঋছি।

তীনূ ঋাচার্যক উঁখড়ৈত পএব ঋা সামূহিক উঁচাবক রাঁদ ঘনক স্থান গোনা নৈত ঋছি। ভগতা পৃথ্বীকেঁ উঁঠা কহ ঘূর্ণনক দিশা রূঁম্নরৈত ছথি। উঁত্তব ধ্রুরক উঁপবসঁ দেখন পৃথ্বী রামারর্ত, দক্ষিণ ধ্রুরক উঁপবসঁ দক্ষিণারর্ত প্রতীত হোঙত ঋছি। তথাপি পৃথ্বী ‘ভাববহিত’ ঋছি কহরঁ শাঙ্কিক ভৌতিকীমে ঋধ্ববা ঋছি; গুরুত্বাকর্ষণ ঋা দ্ররামানক ভেদ ঋারশ্যক ঋছি। মঁচীয ঋর্থ ঋধিক স্পষ্ট ঋছি : দৃষ্টিরিন্দূ রঁদননা পব ঋন্বভর রঁদনৈত ঋছি, ঋা জে স্থিব ঋাধাব রূঁম্নাঙত ছন সে নিবপেক্ষ নহি। তারীজমে সবভক চিত্র ঋা তানপত্রক বেশী ভেষ্টৈত ঋছি। ভগতাক শিষ্যাক কথন রস্তুক স্মবণকেঁ মানরীয রিস্মবণক রিকুদ্ধ ঠাঢ় কবৈত ঋছি। ঞা নাট্যকক মধ্য-সন্ধি থিক।

৬. পাঁচম কন্নোন : জন্ম, শ্রম ঋা ঋন্বভরক শিক্ষা (পৃ. ৪৪০–৪৪৮)

পাত্রান্তব ঋা জন্মগীত

ঘনক ঠাম গোনা, গঁগেশীক ঠাম গঁগাধব, রন্নভাক ঠাম রুমবস্বতা, দেরদত্তক ঠাম জীরে, ভগতাক ঠাম জষ্ঠা, শিষ্যাক ঠাম হীরু, সবভক ঠাম কীর্তি সিংহ, উঁদযনক ঠাম মাধর, ব্যাঘ্রক ঠাম মনস্বখ ঋা সিংহক ঠাম হবিকব ঋারৈত ছথি। পাত্র-সূচীমে ঋন্য রুপান্তবণ সেহো স্পষ্ট ঋছি। ঞা ঋভিনেতা-স্তবক নিবন্তবতা দর্শককেঁ পহিন কথা মোন পাড়ৈত ঋছি, মুদা চবিত্রক নৈতিকতা দ্বন্দ্ব স্থানান্তবিত নহি হোঙত। দেরদত্তক ঋভিনেতা জীরে রঁনি ঋহাচাবক শিকাব হোঙত ছথি; সবভক ঋভিনেতা বাজসত্তাক রুপমে রিস্মবণক হিঁসাকেঁ মূর্ত কবৈত ছথি। ঋতঃ পাত্রান্তব রুপক থিক, সবন প্বনর্জন্মক প্রমাণ নহি।

দেরকীক মাসান্বসাব গর্ভারস্থাক গীত ঋতু, ভোজন, স্ত্রীক দেহ ঋা জন্মক প্রতীক্ষা এক সঁগ উঁপস্থিত কবৈত ঋছি। গ্রন্থ-জন্মক রঁন্ধন খূনরাঁক সঁকেত গঁগাধবক জন্মকেঁ সামাজিক রঁন্ধন খূনরাঁক ঋাশীসঁ জোড়ৈত ঋছি। হবপতি ঋা সোহাগোক কোবামে রঁচা, জষ্ঠাক ঋাগমন ঋা হীরুক সোহব রৌঙ্কিক

নাযকক জন্মকেঁ সাম্বদাযিক উংস্রের রঁনরৈত খছি। জঠাক তারীজ চমক্োবক নিশ্চিত গাবঁঠী নহি। ঞা রঁম্মতো নোককেঁ পহিবাওন জা চুকন খছি, মুদা খপেক্ষিত পবিরর্তন সভ রেঁব নহি ভেন। শিক্তি ভীতব খছি কহরঁাক খর্থ ঞা জে রস্তু খকেনে ঐতিহাসিক পবিরর্তন নহি কবৈত। স্মৃতিক রস্তু মন্বষাক সক্রিয প্রযন্নেক সহাযক মাত্র খছি।

চর্মকাবক কার্যশালা : জ্ঞানক প্রযোগশালা

গংগাধব হীকক ঠোনমে খরৈত ছথি। চাম সীরৈত হীক, সাঙংগ খা মানবিক সামগ্রী দৃখ্কেঁ দার্শনিক পাঠশালাসঁ ভিন্ন স্থান দৈত খছি। রঁানক সাঙংগপব গ্বড়কি জাগত ছথি, জখন কি ও ভাবী মান উঁঠা সকৈত খছি। সমস্যা কেরন ভাবক মাত্রা নহি, ভাবক রিন্যাস খা সন্তুননক খছি। হীকক জ্ঞান হাথক খভ্যাস, খরনোকন, খসফনতাসঁ সীখরঁ খা স্বধাবমে নিহিত খছি। গংগাধবক গিবরঁ হাস্য সেহো খছি খা রৌক্ষিক ঘঠনাক্রম সেহো। জ্ঞানক প্রমাণ গপ্পক গবিমা নহি, প্রযোগক পবিণাম থিক। খামক ভাব, গাছ, খাকাশক দূ ভাগক চর্চা জঠাক জিজ্ঞাস্ব শিক্ষাক রিস্তাব কবৈত খছি। ঞা সংরাদ খাধুনিক ভৌতিকীক পূর্ণ রৈজ্ঞানিক র‍্যাখ্যা নহি; একব প্রভার দর্শককেঁ পবিচিত রস্তু নর দৃষ্টিসঁ দেখরঁাক খরসব দেরঁ খছি।

শঙ্খ মোতী হোঞতঙ্ম কহরঁ খা কবরঁমে খন্তব হো তখন শঙ্খক মূন্য সমাপ্ত হোযরঁাক রিচাব গংগেশক রাক্চাতবী-রিবোধক প্নবাগমন থিক। হীক খা গংগাধবক সমবেত গীত তথা তাণ্ডর-মুদ্রা এহি রিচাবক খানন্দময কপ থিক। রিষহবি, সোনবা, ফূন, কনস, গাছ খা দেরস্থনক গীত শ্রম খা ধর্মক সম্বন্ধকেঁ খুনৈত খছি। হীককেঁ কেরন শোষিত পাত্র কহরঁ খধুবা হোযত : ও গাযক, তকনীকী কাবীগব, শিক্ষক খা প্রশ্নক সহযাত্রী ছথি। একব মঁচনমে ম্লনকব রৌনী রা সামাজিক খরস্থাকেঁ হাস্যক কঢ়িগত খাধাব রঁনযরঁ নাঠকক সমতারাদী প্রযোজনক প্রতিফ্লন হোযত।

৭. ছখম কন্নোন : সংস্কাব, গৃহত্যাগ খা সপ্তবীক পাঠশালা (পৃ. ৪৪৯–৪৩২)

খাঠ রর্ষক গংগাধব যজ্ঞোপরীত খস্বীকাব কবৈত ছথি। হবপতি পবিরাবক সামাজিক স্থিতিক সংকঠ দেখৈত ছথি, সোহাগো নোকাপরাদ খা রঁানকক স্ববঞ্চাসঁ চিন্তিত ছথি। গংগাধব বঠন্ত পাঠশালামে উত্তব নহি ভেঠরঁাক রিবোধ কবৈত ছথি। এহি গৃহ-সংরাদক নাঠকীয রঁন ঞা খছি জে সভ পাত্র এক্কে প্রেমক ভিন্ন খর্থ মানৈত খছি। পিতাক প্রেম সামাজিক স্ববঞ্চা স্বনিশ্চিত কবয চাহৈত খছি, মাতাক প্রেম রঁানককেঁ রঁচারঁয চাহৈত খছি, প্বত্রক খাগ্রহ রৌক্ষিক স্বাধীনতা রঁচারঁয চাহৈত খছি।

গংগাধব জঠা খা হীককেঁ গ্বক মানৈত ছথি, কাবণ ম্লনকা নগ প্রশ্নক উত্তব, কনা খা প্রযোগক পবিরর্তনক ক্ষমতা খছি। হবপতি প্রশ্ন কবৈত ছথি জে হীকক গপ জঠাসঁ খা জঠাক গপ গ্বক-পবম্পবাসঁ খাযন তঁ খন্ততঃ খাধাব কী থিক? ঞা প্রশ্ন মহত্ত্বপূর্ণ খছি। কেরন উন্কাম্বখক বহস্যক খাধাবপব খন্তিম নির্ণয কবরঁ গংগাধবক খপন প্রমাণ-রিরেকক পবীক্ষা রঁনৈত খছি। নাঠক গংগাধবক

विकल्पक पक्षधर अछि, मुदा तार्किक अद्यात वस्तुकेँ प्रमाणक पूर्ण विकल्प मानयबँ खतरनाक होयत। ई तनाव अन्तिम कल्लोलमे संस्था आ चिन्हक प्रश्नमे फेर लौटैत अछि।

आनन्दा आ मिहु गृहत्यागक कठोरताकेँ घटबैत छथि। ओ बाँनककेँ छोड़ि नहि दैत छथि, संग चलबाँक निर्णय करैत छथि। आनन्दा स्पष्ट करैत छथि जे परिवार अप्रत्यक्ष रूपेँ गंगाधरकेँ बाँहर जाय लेल बाँध्य नहि करय। अतः स्त्रीक हस्तक्षेप नाटकमे केवल भावुक सहमति नहि, वैकल्पिक व्यवस्था निर्माण थिक। पाँच वर्षक वनशिक्षा पश्चात् गंगाधर, आनन्दा, मिहु, जठा आ हीकक संवादमे प्रकृति स्वयं पाठशाला बनैत अछि। साँपक विविध नामरना गीत स्थानीय जीव-जगतक स्मृति जगबैत अछि; गीतमे वर्णित जीवक व्यवहारकेँ प्रामाणिक प्राणिविज्ञानक पाठ मानबँ जरूरी नहि।

जठा शिक्षाक प्रश्नशीलतासँ प्राप्त आत्मसन्तोषक चर्चा करैत छथि आ गंगाधरकेँ वाजदरबाँर जाय कहैत छथि। एहि निर्देशसँ वनक ज्ञान सामाजिक शासनक कसौटीपर उतरत। निर्वासनक दृष्टि शिक्षाक पुनर्निर्माण बनैत अछि। मुदा बाँनकक गृहत्यागक अनुकरणक शिक्षण-सन्देश नहि निकालल जाय; ई नाटकीय अभ्युक्ति समाजक बँहिष्करणक तीव्रता देखबैत अछि। बाँनकक बौद्धिक स्वतन्त्रता परिवारक संरक्षणसँ संगत होयबाँक चाही।

८. सातम कल्लोल : अन्तर-मण्डन, वाजा आ त्रासदी (पृ. ४७३–४७६)

गणितक प्रश्न आ वाजाक प्रवेशद्वार

कीर्ति सिंहक अर्थमंत्री नारायण एक वर्षसँ खाता-खेसरा मिला नहि सकैत छथि। एकसँ एक सओ धरि संख्याक जोड़ गंगाधर जोड़ी बँनाय कहु हल करैत छथि : एक आ एक सओ, दू आ निनानबेँ, एहि तरहेँ पचास जोड़ी, प्रत्येक एक सओ एक; योग पाँच हजार पचास। पहिल कल्लोलक गणित असम्भव जनाम आ दूर भविष्यक संकेत छल; एतय गणित वर्तमान शासनक समस्याक समाधान थिक। बढ़ैत प्रणालीक विफलता एक प्रत्यक्ष क्रियासँ उद्घाटित होइत अछि। एतय दर्शक स्वयं उत्तर जाँचि सकैत अछि। एहि कारण ई दृश्य उपदेशक अपेक्षा नाटकीय प्रदर्शन अधिक अछि।

वाजा ज्ञानकर प्रतिभाकेँ मान्यता दैत छथि, मुदा कुलीन बँनयबाँक उद्देश्यसँ धर्मबँहिन कमवस्त्रताक विवाह गंगाधरसँ तय करैत छथि। विवाहक एतय दोहरा अर्थ अछि : नायकक पदोन्नति आ कुलीनताक तर्कक भीतर ज्ञानकर समावेशन। वाजा योग्यता अस्वीकार नहि करैत छथि, ओकरा नियंत्रित करबाँक उपाय सोचैत छथि। नाटकक एहि जटिलताकेँ सुरक्षित रखबाँक चाही; वाजा आरम्भसँ केवल एकवर्गी दुष्ट होयत तँ बाँदक परिवर्तनक अर्थ घटि जाएत।

বৈকল্পিক সংস্থা : ঋন্বভর-মণ্ডন

ঋন্বভর-মণ্ডনক সভামে স্ত্রী ঋা প্বকষ, ভিন্ন জাতিক সদস্য, শিক্ষক, কাবীগব ঋা দবৱাবী একত্র ছথি। প্রশ্নশীন রিদ্যানয, স্ত্রীশিক্ষা, পবিশ্রমক সক্োব, সুর্য ঋর্জিত ধন ঋা জনসহযোগক মাধ্যমসঁ রিদ্যানযক সঁচাননক প্রস্তার হোঙত ঋছি। ক্মবস্বতা বাজাক ধর্মরঁহিন হোঙতঁঁ ঋন্বভর-মণ্ডনক পঞ্চ নৈত ছথি; ঋানন্দা ঋর্থনীতিক ঋানোচনা কবৈত ছথি; মাধর ঋা ক্ষনকব সহযোগী সংস্থাক র‍্যারহাবিক সঁচানন রঁতরৈত ছথি। ঞ সংস্থা কেরন রৌদ্ধিক গোষ্ঠী নহি, শিক্ষা ঋা ঋাজীরিকাক সঁগঠিত ঢাঁচা থিক। বাজকোষক রাযসম্বন্ধী ঋাবোপক উত্তব গঁগাধব ঋপন রিত্তীয ঋাম্নেনির্ভবতা দ্বাবা দৈত ছথি। এহি রিঁন্দুপব নাট্টক ঋার্থিক রিমর্শকেঁ সামাজিক সমতা সঁগ জোড়ৈত ঋছি।

‘উন্কাম্বখী’ নাম ঋস্পৃশ্যতাক ঋপমানজনক সামাজিক রন্ধীকবণক প্রম্নেত্তব রঁনৈত ঋছি। ম্বদা সমূহক নর নাম সুর্য নর সীমা রঁনি সকেঁত ঋছি। ঞ রীঁঋা নাট্টক এহী সভামে বোপৈত ঋছি ঋা ঋন্তিম শৈয্যাপব ফ্নৈত দেখরৈত ঋছি। সভক গবামে সমান তারীজ সমানতাক দৃষ্টাম্নেক ঋাশ্বাসন থিক; ফেব তারীজ সভক প্ররেশক পহচান রঁনি জাযত তঁ ও রঁহিষ্কবণক সাধন রঁনি সকেঁত ঋছি। নাট্টকক সর্রোত্তম ঋন্তর্রিবোধ এহী রস্তুমে স্ববস্থিত ঋছি।

জীরে-মেধাক প্রেম : পহিন প্রেমক বাজনীতিক প্বনর্পবীক্ষা

মনস্বখক প্বত্র জীরে ঋা সেনাপতি হবিকবক প্বত্রী মেধাক রিরাহক প্রস্তার ঋন্বভর-মণ্ডনমে উন্নাস উপ্রেন্ন কবৈত ঋছি। হবিকব মাধরকেঁ বাজাক ঔপচাবিক ঋন্বমতি নেরাক ভাব দৈত ছথি। ঋগিনা দৃশ্য স্পষ্ট কবৈত ঋছি জে রিরাহ ভঽ গেন ঋছি ঋা বাজাক ঋন্বমতি নহি ভেষ্টন ছন। বাজা গঁগাধব ঋা হবিকবকেঁ পদচ্যুত কবৈত ছথি; নর রারস্থা ক্ষনকা নেন রিচাবক চুনৌতী নহি বহি সত্তা-চুনৌতী রঁনি গেন ঋছি। জীরে-মেধাক ঞ্জব হত্যা নেপথ্যক রুদন, হাথীক চিঘাব ঋা করুণ সঁগীত দ্বাবা স্বনাওন জাঙত ঋছি। ঋাঁখিক ছরি রিশেষ ঋর্থরান ঋছি : জে প্রেম স্থাপিত শ্রেণীসঁ রাহব দেখনক, ওকব দেখরাক ঋধিকাবপব সত্তা ঋাঘাত কবৈত ঋছি। মঁচপব হিঁসাক শাব্দিক প্রদর্শনক ঋপেক্ষা ঋন্বপস্থিত পাত্র, বিক্ত স্থান ঋা সমূহক প্রতিক্রিযা করুণাকেঁ রেসী প্রভারী রঁনাওত।

পহিন কন্নোনমে গঁগেশ-রন্নভাক প্রেমকেঁ ঙতিহাসসঁ হটেরাক ভয ছন; সাতমমে জীরে-মেধাক প্রেমকেঁ দেহেসঁ হটেরাক হিঁসা। ঞ দ্বিস্তবীয সমানান্তব নাট্টকক সমূচা স্থাপহ কসৈত ঋছি। জীরে ঋা মেধাক র‍্যক্তিগত সঁরাদ ঋপেক্ষাগ্রত কম ঋছি, তাহি কাবণ ক্ষনকা কেরন রঁনিদানক প্রতীক রঁনি বহরাক জোখিম ঋছি। মঁচনমে উপনর্ব্ধ প্ররেশ, জনখে নেন সঁযঞ প্রস্থান ঋা সমূহক রঁধাঙক ক্ষণকেঁ ঋর্থপূর্ণ রঁনাযরঁ ক্ষনকা মন্বষ্যক রুপমে স্থাপিত কবত, রিঁনা মূন সঁরাদ রঁদননে।

ন্যায, প্রতিশোধ ঋা সঁস্থাক ঋাত্মেপবীক্ষা

ঋন্বভর-মণ্ডনমে ৰঁক্ষমতক নির্ণয স্বীকাব কএন জাওত ঋছি। গঁগাধব প্বনর্বিচাব চাহৈত ছথি, ক্ষমবস্বতা ৰঁক্ষমতক সঁগ ছথি। মনস্বখ কঠোব ন্যায চাহৈত ছথি। মাধর ঋপন ঋনভিজ্ঞতাকেঁ পশ্চাত্তাপক কাবণ মানি ভাব স্বীকাব কবৈত ছথি। ৰুদ্রমতিক ভাত ফেকৰাঁক ঋা প্বত্রকেঁ ঋপমানিত কবৰাঁক দৃশ্থ মাহত্বক কঠোব বাজনীতিক ৰুপ সোঝাঁ ঋনৈত ঋছি। নাঠক ঞা প্রশ্ন ঋন্বত্তবিত ছোড়ৈত ঋছি জে সামাজিক ন্যায নেন নৈতিক দৰাঁর কোন রিঁন্দ্বপব মানরীয গবিমা নষ্ঠ কবয নগৈত ঋছি। ৰুদ্রমতিক ক্রোধকেঁ ন তহ সহজ মহিমামণ্ডিত কএন জায, ন কেরন ঞ্জবতা মানি খাবিজ; ও শৌক, সাম্বদাযিক ক্রোধ ঋা দণ্ডক ঋস্থিব সীমা থিক।

হীক ঋা জঠাক গীত বাজদবৰাঁবমে ঋন্বভর-মণ্ডনক ঠূঠৰাঁক ভ্রম প্রসাবিত কবৈত ঋছি। পহিন খণ্ডমে গীত দৰাঁওন সহ ৰঁচৰৈত ছন, ঋাৰঁ গীত ভ্রম ঙঁপ্নে কবৰাঁক সাধন ৰঁনৈত ঋছি। এহি দোহবা প্রযোগকেঁ নৈতিক দৃষ্টিসঁ রিচাবৰঁ জকবী ঋছি। দবৰাঁবীক রিশ্বাস ঋা ঋন্তিম হিঁসক ঠকবাবক পবিণাম বাজা, মাধর ঋা দ্বন্ব সহযোগীক মৃত্যু ঋছি। নাঠক প্রতিশৌধক সফনতাসঁ ঋধিক ওকব মূন্য দেখৰৈত ঋছি। দর্শককেঁ এহি ঘঠনাকেঁ ন্যাযিক ঋাদর্শক ৰুপমে স্বীকাব কবৰাঁক ঋারশ্থকতা নহি; ঞা ত্রাসদীমে পাত্রক সীমিত চুনার ঋা ওহি চুনারক পবিণাম থিক।

ঋন্তিম সভামে জীরে, মেধা, মাধর ঋা সহযোগীসভ ঋন্বপস্থিত ছথি। ঞা বিওতা দৃশ্থক রাস্তরিক পাঠ থিক। গঁগাধবক মবণাসন্ন চেতারনী ঋন্বভর-মণ্ডনক ভরিষ্যক প্রশ্ন ঙঁপস্থিত কবৈত ঋছি : ঘেবা যদি ঋপনাকেঁ ৰঁচযৰাঁক নেন ৰাঁহবক নোকক প্ররেশ বোকি দেত তঁ ঙঁন্কাম্বখ স্বযঁ একঠা জাতি ৰঁনি সকৈত ঋছি। ক্ষমবস্বতাক কোবামে গঁগাধবক প্রাণত্যাগ প্রেমকেঁ ফেব দেহক নিকঠ ঋনৈত ঋছি। ঘন ঋা গোনাক সঁঘওঞ ঋন্তিম ধ্বনি ৰঁতৰৈত ঋছি জে কন্পনা ঋা রাস্তরিকতা, প্ববান ৰাঁধা ঋা নর সম্ভারনা পূর্ণতঃ পৃথক্ নহি ভেন। ঋন্তিম নোকগীতক নৌঠৈত স্বব রিস্মবণক ঋস্থাযী পবাজযক সম্ভারনা থিক, ঋন্তিম রিজয নহি।

৯. ঋাখ্যানশাস্ত্রীয স্থাপত্য : কান, পাত্রান্তব ঋা প্বনবাবৃত্তি

জেবাব জেনেতক কান, ঋরধি ঋা ঋারৃত্তিক ভেদ [১০] এহি নাঠকপব ঙঁপযোগী ঋছি, যত্তপি বঁগমঁচীয সমময ঙঁপন্যাসক কথন-সমযসঁ ভিন্ন ঋছি। পহিন দূ কন্নোনমে রর্তমান প্রেম-সঁরাদক ভীতব নোকগাথাক ঋতীত ঋা দেরদত্তক ভরিষ্যরাণী প্ররেশ কবৈত ঋছি। তেসব কন্নোনমে মূন প্রেমী মঁচসঁ ঋন্বপস্থিত ভহ স্ববক ৰুপমে ঙঁপস্থিত ছথি। চাবিমমে কানক দীর্ঘ ঋন্তবান এক তারীজক মাধ্যমসঁ সঁক্ষিপ্ত হোওত ঋছি। পাঁচমমে জন্ম, ছঋমমে ৰাঁন্যারস্থা ঋা পাঁচ রর্ষক রনশিক্ষা, সাতমমে শাসন, সঁস্থাগত পবিরর্তন, সঁকঠ ঋা মৃত্যু। এহি দীর্ঘ কথাকানকেঁ বঁগমঁচীয ঝ্ণসভমে সমেঠৰাঁক প্রম্বখ সাধন ঋন্বাব, প্রকাশ, গীত, পাত্রান্তব ঋা কথিত সমযান্তবান থিক।

आवृत्तिक विशेषता ई अछि जे वस्तु वा वाक्य एक्के अर्थमे नहि लौटैत अछि। शतवँज पहिने गणित, फेर षडाँत्र, अन्तमे घनक ध्वनि। ताबीज पहिने दबाँओन बचनाक चिन्ह, फेर बाँनकक स्मरण, अन्तमे समूहक सम्भावित सीमा। गीदर पहिने भय, लोकगाथामे फोंठबा, सबभक परिचयमे मिथकीय भय आ गीतमे प्रतिबोधक विषय। एहि पुनरावृत्तिक अर्थ-परिवर्तनक आधारपर नाटककेँ प्रतिध्वनि-स्थापक वचना कहल जा सकैत अछि। ई संज्ञा एक आलोचनात्मक वर्णन थिक, नाटककारक घोषित विधा नहि।

कथनक अधिकार सूत्रधार, देवदत्त, गंगेश, रत्नभा, आचार्य, लोकगायक आ सामूहिक स्वरमे विभाजित अछि। कोनो सर्वज्ञ पात्र समस्त सत्यक स्वामी नहि। देवदत्त स्वनन गप कहैत छथि, भगता ताबीजक नाम विसरि जाओत छथि, दबराँबी गीतक अर्थ गनत बूझैत छथि। दर्शकक ज्ञान अलग-अलग दृश्यक संयोजनसँ बँढ़ैत अछि। एहि कारण नाटकीय विडम्बना केवल हास्यक साधन नहि, प्रमाण-विवेकक अनुभव बँनैत अछि। दर्शककेँ पूछय पड़ैत अछि जे के की कहलक, कोन आधारपर कहलक, आ कोन पात्रक अनुपस्थिति ओकर कथनकेँ अधूरा बँनबैत अछि।

१०. नव्य-न्याय : शास्त्रीय परम्परा आ नाटकीय प्रमाण-विवेक

गंगेशक ऐतिहासिक योगदानकेँ विवेचित करैत ग्रन्थकर 'तत्त्वचिन्तामणि'क स्वरूप स्पष्ट होयब आवश्यक अछि। Stanford Encyclopedia of Philosophy क गंगेश-विषयक लेख ग्रन्थका मध्यकालीन मिथिलाक न्याय-मीमांसा शिक्षक रूपमे प्रस्तुत करैत अछि आ चौदहम शताब्दीक पूर्वार्द्धक कालनिर्धारण प्रस्तावित करैत अछि [२]। नव्य-न्यायक काल आ उदयनसँ ओकर सम्बन्धपर विद्वानसभक व्याख्या भिन्न भइ सकैत अछि। गंगेश द्वारा पूर्ववर्ती न्यायकेँ पूर्णतः त्यागि नव शास्त्र बँनायब सबल ऐतिहासिक विवरण नहि। पूर्ववर्ती तर्क-परम्पराक सूक्ष्म परिष्कार, ज्ञानक उत्पत्ति, प्रामाण्य आ दार्शनिक भाषाक कठोरता अधिक महत्वपूर्ण अछि [२, ३]।

प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान आ शब्द—चारि प्रमाणक विवेचन तत्त्वचिन्तामणिक स्थापत्यक मूलमे अछि [३]। नाटक एहि चारू खण्डक औपचारिक भाष्य नहि थिक, तथापि चारू प्रमाणक नाटकीय प्रतिरूप देखल जा सकैत अछि। साओँगपर गूड़कब प्रत्यक्ष अनुभवक आरम्भ थिक; प्रत्यक्षसँ कारण निर्धारित करबाँक लेल आगाँ परीक्षण चाही। संख्याक जोड़ीक नियम अनुमानात्मक आ गणितीय तर्कक सबल दृष्टान्त थिक; एकरा न्याय-दर्शनक औपचारिक व्याप्ति-प्रकरणक समान नहि कहब। दीना-भदरी आ सलहेसक कथा समानताक आधारपर नव परिस्थितिक अर्थबोध दैत अछि; एतय उपमानक व्यापक साहित्यिक प्रयोग अछि, शास्त्रीय उपमान-प्रमाणक पूर्ण लक्षण नहि। देवदत्तक स्वनन गप आ टीकक गुरु-वचन शब्दक विश्वसनीयताक प्रश्न उठबैत अछि। शब्द प्रमाण तखनहि विश्वसनीय होयत जखन कथनक सन्दर्भ, वक्ताक ज्ञान आ प्रयोजनक परीक्षा हो।

गंगेशे-रत्नभाक विवाह, जन्म-सम्बन्धी किंवदन्ती, वाँनगोवैय्या गीतक कर्तृत्व, आचार्य वाघ्र-सिंहक निश्चित ऐतिहासिक परिचय आ प्रतिलिपि-निषेधक विस्तृत विवरणकेँ एहि समीक्षा नाटकक कथाविधान मानैत अछि, स्वतन्त्र इतिहास नहि। नवद्वीपमे नव्य-न्यायक प्रभाव प्रामाणिक दार्शनिक इतिहासक विषय अछि, मुदा नाटकमे ओकर कारण रूपमे वर्णित षड्यंत्रक स्वतन्त्र पुष्टि उपलब्ध नहि अछि। ई भेद नाटकक मूल्य घटबैत नहि; उनटे एकर ऐतिहासिक कल्पनाक सर्जनात्मक चरित्रकेँ स्पष्ट करैत अछि।

११. स्मृति, मौखिक परम्परा आ इतिहासक राजनीति

जान अस्समानक सांस्कृतिक स्मृतिक अवधारणा [६] व्यक्तिगत अनुभवक सीमा पार करैत सांस्कृतिक वस्तु, ग्रन्थ, अनुष्ठान आ चिह्नक दीर्घकालीन भूमिकापर ध्यान दैत अछि। 'उन्कामुख'मे तालपत्र, घर, तावीज आ लोकगीत एहि प्रकारक स्मृति-वाहकक अलग-अलग माध्यम थिक। जखन नाम विसरैत छथि, वस्तु बाँचल रहैत अछि; हीकक कण्ठ फेर ओकर अर्थ सामाजिक करैत अछि। अस्समानक अवधारणासँ एतय ई बुझाइत अछि जे स्मृति एक स्थिर कोष नहि, प्रत्येक नव प्रसंगमे पुनः अर्थ ग्रहण करैत अछि।

डायना टेलरक अभिलेख आ देहधारी प्रदर्शन-परम्परा (archive and repertoire) क भेद [७] नाटकक विशिष्ट संरचना खोलैत अछि। ग्रन्थ, तालपत्र आ लिखित हिसाब एक दिस; गान, नृत्य, हस्त-मुद्रा, कारीगरक अभ्यास आ सामूहिक उच्चार दोसर दिस। ई द्वनू परम्परा एक-दोसराक शत्रु नहि। गंगेशक ग्रन्थ आ रत्नभाक गीतक परस्पर पूरकता एही सम्बन्धक मैथिली नाट्यरूप थिक। लोकगीतकेँ ग्रन्थक अपेक्षा कम विश्वसनीय कहि खारिज करब अनुचित, तथापि गीतमे संरक्षित प्रत्येक कथनकेँ ऐतिहासिक तथ्य मानब सेहो अनुचित। मौखिक परम्पराक संग सामाजिक अनुभव, विश्वास, मूल्य आ सम्प्रदाय द्वारा लगातार कएल पुनर्सर्जनमे निहित भऽ सकैत अछि।

मुक्ता शर्माक दलित पारिस्थितिकी सम्बन्धी अध्ययनमे दीना-भदरीक गाथा सम्प्रदाय द्वारा अलग-अलग रूपमे वचन आ प्रसारित होइत सांस्कृतिक परम्परा रूपमे उपस्थित अछि [७]। नाटकमे गाथाक प्रयोगक विशेष महत्त्व ई अछि जे ओ न्याय-शास्त्रक विद्वानक समकक्ष लोकनायककेँ आवाज दैत अछि। ई तुलनात्मक विवेचन लोकगाथाक सभ रूपकेँ समान नहि मानैत अछि। लोकनायकक वंशविध परम्परा, गायनक अवसर, स्थानीय सामाजिक सम्बन्ध आ कलाकारक अनुभवक अलग क्षेत्रीय अध्ययन चाही। नाटकक पाठ एहि अध्ययनक आरम्भ भऽ सकैत अछि, विकल्प नहि।

मिरांडा फ्रिकरक ज्ञानमीमांसात्मक अन्यायक संकल्पना [८] ई बुझयमे सहायता करैत अछि जे पूर्वग्रहसँ ककरो कथनक विश्वसनीयता अनुचित रूपेँ घटा देल जाइत अछि, अथवा सामूहिक अर्थनिर्माणक संसाधनमे ओहि व्यक्तिक अनुभव लेल उचित ठाम नहि रहैत अछि। हीकक श्रमज्ञानक अवमूल्यन, रत्नभाक कवित्वक उपेक्षा आ विद्यालयमे प्रश्नक अस्वीकृति एही समस्याक नाटकीय रूप थिक। ई आधुनिक सैद्धान्तिक तुलनाक उपयोग अछि, गंगेश स्वयं फ्रिकरक सिद्धान्त प्रतिपादित केलनि छलाह एहन दावा नहि।

१२. वॉसवेश्वैवक अनुपाठ : अनुभव आ श्रमक वैकल्पिक संस्था

चाविम कन्नोनक भगताक शिष्या दक्षिणसँ आयन वॉसवेश्वैवक कथा स्पष्टतः स्मवण कवैत छथि। अतः सातम कन्नोनक अनुभव-मण्डनकेँ केवन मिथिनाक स्वतन्त्र कान्पनिक संस्था नहि, दक्षिण भावतीय स्वधाव-पवम्पवाक सर्जनात्मक प्रतिध्वनिक रूपमे पढ़ब पाठसम्मत अछि। ए. के. वामानुजनक Speaking of Śiva मे वॉसवन्ना, विज्जन आ कन्याणक वीवशैव भक्तिक प्रसंगक पविचय उपनब्ध अछि [९]। अन्तवजातीय विवाहक विवोध, शासकीय संकट तथा स्वधावक सम्प्रदायपव आघातक कथारूप उन्कामुखक अन्तिम कन्नोनसँ तुननीय अछि। एतय सामाकेँ गंगाधव, कीर्ति सिंह, माधव वा जीवे-मेधाक ऐतिहासिक पहचानक प्रमाण नहि मानन जाय।

वॉसवेश्वैवक कायक-भावना अर्थात् श्रमक गविमा आ भक्तिक साम्प्रदायिकता नाटकक सु-अर्जित धन आ श्रम-आधावित पाठशानासँ अर्थपूर्ण तुनना दैत अछि। मुदा मून नाटक अनुभव-मण्डनक आर्थिक संचानन, शिक्षण आ वाजदवबॉवक विवादकेँ अपन भाषामे विशिष्ट रूप दैत अछि। अनुभव-मण्डनकेँ ऐतिहासिक अनुभव मण्डपक दूबॅहू प्रतिनिपि कहब उचित नहि। नाटक मिथिनाक सांस्कृतिक स्मृति आ दक्षिणक सामाजिक कन्पनाकेँ एक नाटकीय समयमे जोड़ैत अछि। एहि प्रक्रियाकेँ अन्तर्पाठीय पुनर्स्थापन कहन जा सकैत अछि।

एहि तुननाक अन्तिम महत्त्व नायकक मृत्युपूर्व आशंकामे अछि। स्वधावक सम्प्रदाय अपन आवम्भिक उदावताकेँ भविष्य मे कोना वॅचाओत? श्रमक सम्मान संस्थागत भेना पव श्रमिकक नव श्रेणीकवण नहि होयत, तकव गावंटी कोन? वॅचित सम्प्रदायक अपन नाम अपन अस्मिताक वक्षा कह सकैत अछि, मुदा प्रवेश-निषेधक नव नियम नहि वॅनय, से प्रश्न नाटक उठबैत अछि। ओ ऐतिहासिक तुनना वर्तमानक नैतिक प्रश्न धवि पहुँचैत अछि।

१३. वस, भाव आ अभिनयक भावतीय सौन्दर्यशास्त्र

भवतक नाट्यशास्त्रक वस-विवेचनमे विभाव, अनुभाव आ व्यभिचावी भावक संयोगक विशेष भूमिका अछि [११]। 'उन्कामुख'क पहिन दू कन्नोनमे गंगेश-वत्नभाक निकटता, प्रकृतिक उपमा, गीत आ पावस्पविक विश्वास शृंगावक आनम्बन वॅनैत अछि। देवदत्तक पूर्वसूचना विवहक सम्भावना उत्पन्न कवैत अछि। आचार्यसभक नाम-विस्मवण, नोकनायकक पुनवागमन आ घनसँ गोनाक पविवर्तन अद्भुतक क्षेत्र खोनैत अछि। सवभक विक्षिप्तता, घृणाक गीत, गीदवक ध्वनि आ अन्तिम हिंसाक नेपथ्य भयानक आ वौद्र भावक विस्ताव कवैत अछि। जीवे-मेधाक अनुपस्थिति, माधवक मृत्यु आ गंगाधवक अन्तिम चेतावनी करुणाकेँ चवमपव अनैत अछि। प्रश्नशीन शिक्षाक स्थापना आ अन्यायक विरुद्ध सामाजिक साहस वीव भावक आधाव थिक।

এহি বৱ্মবসাম্রেক নাঠ্যবচনাকেঁ এক্কে বসক শ্বখণ্ড শীসনমে বখৱ় কঠিন শ্বছি। শৃংগাবক শ্বন্তঃধাবা করুণামে নৌগ়ৈত শ্বছি; রীব ভারক উস্নোহ শ্বন্তিম হিংসাসঁ শ্বাম্রেপবীঞামে ৱদনৈত শ্বছি; শ্বদ্ভুত দর্শককেঁ ওতিহাসক শ্বন্য সম্ভারনা দেখবৈত শ্বছি। শান্ত বসক সম্ভারনা গঁগাধবক শ্বন্তিম রিরেকমে দেখন জা সকৈত শ্বছি, ম্বদা শ্বন্তিম ভযগীত পূর্ণ শান্তি স্থাপিত নহি কবৈত। শ্বতঃ করুণ-রীব-শ্বদ্ভুতক তনার শ্বা শৃংগাবক দীর্ঘ প্রতিধ্বনি এহি নাঠকক রিশিষ্টতা থিক।

শ্বাঁগিক শ্বভিনযমে ঘন ঘুমাযৱ়, উড়ৱাক শ্বভিনয, হস্ত-ম্বদ্রা, সাঙঁগপব গ্বড়কৱ়, তারীজ পকড়ৱ় শ্বা শ্বন্তিম খোঁখী মহত্বপূর্ণ শ্বছি। রাচিক শ্বভিনযমে সঁস্কৃত পদ, শাস্ত্রীয তর্ক, মৈথিনী নোকভাষা, নম্না কারাপাঠ, প্রশ্নোত্তব, দ্রুত্থাক ধ্বনি শ্বা সমরেত গানক ভেদ স্পষ্ঠ কবৱ় শ্বারশ্যক শ্বছি। শ্বাহার্য শ্বভিনযমে কাবী-উজ্জব কপড়া, ঘন, গোনা, তারীজ শ্বা দবৱাবক রস্ত্র পবিরর্তনক সঁকেত ৱনৈত শ্বছি। সাত্ত্বিক শ্বভিনযমে স্তম্ভ, শ্বশ্রু, স্ববভঁগ, ভয শ্বা মৃত্যু-সন্নিকণ্ঠ দেহক স্থিতি শ্বহন্ত সঁযমসঁ রিকসিত হো। রাস্তরিক পীড়া উপ্নেন কবৱাক ৱদনা শ্বভিনেতা একব কনাম্রেক শ্বভিরাক্তি কবথি।

বঁগশীর্ষ, মত্তরর্ণী, বঁগপীঠ শ্বা রেদিকাক মূন নির্দেশ নাঠকক ভাবতীয বঁগপবম্পবাসঁ সচেত সম্বন্ধ দেখবৈত শ্বছি। তথাপি এহি নির্দেশ মাত্রসঁ সম্পূর্ণ প্রাচীন নাঠ্যমণ্ডপক প্বনর্নির্মাণ সিদ্ধ নহি হোওত। নির্দেশক উপনষ্ব মঁচক রিস্তাব শ্বা দর্শকক দৃষ্টিবেখা শ্বন্বসাব এহি শষ্কসভক কার্যাম্রেক শ্বর্থ তয কহ সকৈত ছথি।

১৪. জাদ্বঙা যথার্থ, ৱম্মস্তবীয বঁগভাষা শ্বা স্ত্রীক সর্জনশীনতা

ৱেঁডী ফাবিসক জাদ্বঙা যথার্থ-রিরেচনমে সামান্য জীরন শ্বা শ্বসাধাবণ ঘঠনাক সহশ্বস্তিত্ব যথার্থক সীমাকেঁ চুনৌতী দৈত শ্বছি [১২]। নাঠকক প্রথম চাবি কন্নোনমে মৃত রা রিস্মৃত পাত্রক উপস্থিতি, ৱোনৈত সঁকেত, ধ্বনিময ৱঁসরিঁষ্ঠী শ্বা রস্তুক রূপান্তবণ এহী দৃষ্টিসঁ উপযোগী শ্বছি। তথাপি সূত্রধাব কন্পনা শ্বা রাস্তরিকতাক খণ্ড শ্বনগ কবৈত ছথি; জাদ্বঙা যথার্থরাদক কথা-রিধাক সভ নক্ষণ শ্বনিরার্যতঃ নাগূ নহি হোওত। এতয প্রযোগধর্মী নাঠ্যকন্পনা, মিথকীয প্বনর্সঁযোজন শ্বা রূপকাম্রেক দৃষ্ট-বচনা শ্বধিক র‍্যাপক রর্ণন থিক।

রন্নভা প্রেমক নিষ্ক্রিয রিষয নহি; ও কথাগাযিকা, শ্বানোচক, স্মৃতি-সঁবক্ষিকা শ্বা ভরিষ্যক কন্পনাকাব ছথি। ক্ষমবস্বতা সমান রূপেঁ বাজদবৱাবক সম্বন্ধক ভীতব সমতারাদী পক্ষ চুনৈত ছথি। শ্বানন্দা শিক্ষাক র‍্যারহাবিক সঁবক্ষণ শ্বা শ্বার্থিক রিরেকক প্রতিনিধি ছথি। সোহাগো মাতৃত্বক শ্বস্ববক্ষা দেখবৈত ছথি; রুদ্রমতি ন্যায শ্বা কঠোব দণ্ডক নৈতিক দ্বিরিধা। মেধাক কম সঁরাদ নাঠকক শ্বানোচনাম্রেক সীমা থিক, রিশেষতঃ স্নানকব রিরাহ শ্বা মৃত্যু নির্ণাযক ঘঠনা হোওতহ্ঁ। স্ত্রীক শ্বারাজক মহত্ত্ব স্বীকাব কবৈত সভ স্ত্রী পাত্রকেঁ এককরূপ শ্বাদর্শ নাবীক প্রতিমা ৱনাযৱ় শ্বন্বচিত।

লোকগীতসভমে গর্ভ, রিরাহ, সোহাগ, দেরতা, শ্রম, ফূল আ পশু-পক্ষীক রিরিধ অনুভর অছি। এহি গীতক সামূহিক গায়ন স্ত্রীক সাংস্কৃতিক স্থানকেঁ মঁচপর প্রতিষ্ঠিত করৈত অছি। গঁগেশীক করিন্নক বক্তা রন্নভা করৈত ছথি; গঁগাধবক রৈকল্পিক অধ্যয়ন আনন্দা সম্ভর রঁনরৈত ছথি। অর্থাত নাটকক স্থান-উত্পাদনমে পুরুষ রিদ্বান অসগর কর্তা নহি। এহি স্থাপনকেঁ বঁগমঁচপর দৃশ্য রঁনযরাঁক নেন স্ত্রী পাত্রক স্বর, দৃষ্টি আ গতিশীলতা সমান রূপেঁ মহত্ত্বপূর্ণ অছি।

১৩. প্রস্তারিত বঁগযোজনা : ঘন, গোনা, গীত আ দর্শক

মঁচক তীন কার্যক্ষেত্র রাখল জা সকৈত অছি : মধ্য বঁগপীঠপর প্রত্যক্ষ সঁরাদ, দ্বনূ পার্শ্বপর সমানান্তর পাত্রক উপস্থিতি, আ পাছাঁ অর্ধপারদর্শী কপড়া দ্বারা নেপথ্যক স্বর-ছরি। মূল পাঠমে পহিল চারি কন্নোলক নেন শীতবঁজক ঘন আ পাঁচমসঁ গোনা নির্দিষ্ট অছি; একরা সহজ ঘুমাওল জা সকয এহেন হল্বক সামগ্রীসঁ রঁনাযরঁ উচিত। আরম্ভমে ঘনক চৌকোর ছায়া স্পষ্ট রাখল জায। চারিম কন্নোলক অন্তমে গোনা প্ররেশ করৈত সময ওহী প্রকাশীক সীমা রঁদলি দেল জায। দর্শক পরিরর্তন স্বযঁ দেখথি; অলগ কথনক আরশ্যকতা কম হোযত।

পাত্রান্তরক কারণ অভিনেতা-দোহরীকরণ স্বযঁ অর্থ রঁনৈত অছি। পহিল ভাগক আচার্যক রস্ত্রক সূক্ষ্ম বঁগ রা হস্ত-মুদ্রা দোসর ভাগমে নর পাত্রক সঁকেত রূপমে নৌটি সকৈত অছি, মুদা নৈতিক সমানতা ল থোপল জায। সূত্রধারক পরিচয আ কার্যক্রম-পত্রমে পাত্রান্তরক সঁক্ষিপ্ত সূচী দর্শকক সহাযতার্থ দেল জা সকৈত অছি। প্রত্যেক কন্নোলক রাঁচ প্রকাশীক নয স্পষ্ট রাখরঁ; ঘন, গোনা আ গীতক ধ্বনি পরিরর্তনক প্রধান সাধন হো।

গীতক সঁগীত-নির্দেশন স্থানীয গায়ন-পরম্পরাক জানকার কলাকারক সঁগ রিকসিত হো। সোহর, ভগতা-গীত, লোকগাথা আ কারাপাঠক নয এক সমান নহি রাখল জায। সভ গীতপর পৃষ্ঠসঁগীত দেরাঁসঁ শব্দক স্পষ্টতা ঘটি সকৈত অছি। গীদর, রঁসরিষ্টী, তানপত্র, খজুবী, মানি আ গোনাক ঘূর্ণনক ধ্বনি সীমিত স্বর-সামগ্রীসঁ রঁনাওল জা সকৈত অছি। অতি তীব্র ধ্বনি অথরা আকস্মিক প্রকাশী-চমকক রঁদলা নিযঁত্রিত প্রভার প্রযোগ হো। হিঁসক ঘটনা নেপথ্য, প্রকাশী আ পাত্রক প্রতিক্রিযা দ্বারা রাঞ্জ হো; রাস্তরিক আঘাত, আগি অথরা জোখিমপূর্ণ মঁচক্রিযা আরশ্যক নহি।

পহিল প্রদর্শন-পরীক্ষণমে দর্শকসঁ তীন প্রশ্ন পূছল জা সকৈত অছি : ঘন আ গোনাক ভেদ স্পষ্টকা কেনা রুঝাযল, গঁগেশী-গঁগাধবক সম্বন্ধ কী প্রতীত ভেল, আ গঁগাধবক অন্তিম ডবকেঁ ও ন্যায, প্রতিশোধ রা সমূহ-রঁহিষ্করণমে সঁ কোন দৃষ্টিসঁ পঢ়লনি। এহি উত্তরসভসঁ সঁরাদ কাটরাঁক নহি, প্রকাশী, গতি আ অভিনেতা-দোহরীকরণক স্পষ্টতা জাঁচল জায। প্রস্তারিত বঁগযোজনা অধ্যয়নক সম্ভারনা থিক, সম্পন্ন প্রদর্শনক প্রতিরেদন নহি। মূল পুস্তক ২০১২ক রিদেহ নাট্য উত্সর আ নির্দেশক রৈচল ঠাকুরক নাম উল্লিখিত করৈত অছি [১]। রিদেহক অপন বঁগমঁচ-রিররণমে ওহি উত্সরক প্রসঁগ অছি [১২]। স্বতঁত্র মঁচন-অভিলেখ,

कार्यक्रम-पत्र, वीडियो वा समकालीन दर्शक-समीक्षाक अलग पक्षिक बिना विशिष्ट अभिनय, दर्शक-संख्या अथवा मंचनक सफलता सम्बन्धी दावा नहि कएल जा सकैत अछि।

१६. आलोचनात्मक उपलब्धि, सीमा आ निष्कर्ष

नाटकक प्रधान उपलब्धि शास्त्रीय दर्शनकेँ जीवनक असमानतासँ जोड़ब आ स्मृतिक अमूर्त प्रश्नकेँ मंचीय वस्तुमे रूपान्तरित करब थिक। घनक कोना सामाजिक श्रेणीकरणक, गोनाक घूर्णन नव दृष्टिक, तावीज स्मृति-संचरणक, गीत जनसम्वादक सर्जनक आ विञ वंगपीठ अनुपस्थित मनुष्यक संकेत बनैत अछि। ई अर्थ पाठपर आधारित आलोचनात्मक व्याख्या अछि, प्रत्येक वस्तुक एकमात्र सम्भव अर्थ नहि।

नाटकक सीमा ओकर विस्तारक भीतर अछि। कतिपय संवाद विचारकेँ बारम्बार स्पष्ट करैत अछि, जे बिना नयात्मक संयोजनक मंचीय गति घटा सकैत अछि। आचार्यक नामक असंगति, छह कल्लोलक उपशीर्षकक विपरीत सात कल्लोल, आ पात्रान्तरक घनत्व पाठ-सम्पादन आ प्रस्तुति लेल विचारणीय अछि। गंगेशक वास्तविक जीवनी आ गंगाधरक काल्पनिक सामाजिक स्थितिक भूमिकाक बीच स्पष्ट भेद दर्शकक ऐतिहासिक भ्रम घटा सकैत अछि। नाटकक भीतर बटन्त्र विद्याक पूर्ण समाप्ति, समताक व्यापक स्थापना आ विद्यालयक आर्थिक सफलता पाठक कथन अछि; सामाजिक परिवर्तनक जटिलताकेँ दृश्यात्मक रूपमे आरो विकसित करबाक सम्भावना रहैत अछि।

'वंग-संगम'क अन्य नाटकसभक संग तुलनामे 'अपाला आत्रेयी'मे स्त्रीक ज्ञानाधिकार, 'दानवीर दधीची'मे ज्ञानक स्वतन्त्र प्रवाह, 'गंगा बृबिज'मे सत्ता द्वारा सहक दखल, 'जनोदीप'मे बचाक अनुभव-आधारित ज्ञान, 'कमलाक भगता'मे चिन्हक अर्थ आ अन्धानुकरणक आलोचना तथा 'संकर्षण'मे प्रतिष्ठाक मिथ्या निर्माण जे विषय अलग-अलग प्रकट भेल अछि, 'उन्काम्बख'मे ओ सभ एक विस्तृत स्मृति-वंगमंचमे प्रवेश करैत अछि। 'भह जाएब छू'क सामूहिक प्रतिज्ञा आ 'मचण्ड'क सहानुभूतिक नैतिक संकट सेहो एहि नाटकक अन्तिम संस्था-विमर्शसँ तुलना योग्य अछि। मुदा प्रत्येक नाटकक अपन कथागत स्वायत्तता अछि; एकरा सभक अर्थ एके सूत्रमे समाप्त नहि होइत।

'उन्काम्बख'क अन्तिम त्रासदी ई नहि जे गंगाधर मरि जाइत छथि। बेसी पैघ त्रासदीक सम्भावना ई अछि जे गंगाधरक नामपर निर्मित संस्था ओकर विचारक विपरीत भऽ जाए। जाहि प्रकारेँ नाटकक आरम्भमे गंगेशक ग्रन्थ बचा ओनकर प्रेम विसबाबय चाहल गेल, ओही प्रकारेँ अन्तमे गंगाधरक तावीज बचा ओनकर खुलल दवबज्जाक शिक्षा बिसरल जा सकैत अछि। घन आ गोनाक एक संग उठैत ध्वनि एहि वृत्तकेँ खुलल छोड़ैत अछि। प्रेम, प्रश्न आ स्मृति तखनहि जीवित रहत जखन ओनका कोनो एक जाति, संस्था, ग्रन्थ अथवा चिन्हक एकाधिकार नहि बनाओल जाए। एही अर्थमे उन्काम्बख केवल एक तावीज नहि, ज्ञानक सार्वजनिक उत्तरदायित्वक सतत प्रश्न थिक।

সন্দর্ভ-গ্রন্থ এরঁ শোধ-স্রোত

[১] ঠাকুর, গজেন্দ্র। ‘উন্কাম্বখ’। বঁগ-সঁগম : নওঠা মৈথিলী নাটক আ তকব অঁগ্রেজী বঁগমঁচীয রূপান্তর। রিদেহ, সঁযুক্ত সঁস্করণ, ২০২৬, মৈথিলী মূন পৃ. ২৯৯–৪৬৭। (সম্পূর্ণ মূন নাট্যপাঠ; উদ্ধরণ আ ঘটনাক্রমক প্রাথমিক স্রোত।)

[২] “Gaṅgeśa.” Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://plato.stanford.edu/entries/gangesa/ (দার্শনিক ঐতিহাস আ জ্ঞানমীমাঁসাক রিদ্বত্ সর্রেক্ষণ।)

[৩] “Analytic Philosophy in Early Modern India.” Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://plato.stanford.edu/entries/early-modern-india/ (নর্য-ন্যায, প্রমাণ আ তত্ত্বচিন্তামণিক স্থাপত্যক সন্দর্ভ।)

[৪] ছান্দোগ্য উপনিষদ্, অধ্যায ৪, খণ্ড ৪। সত্যকাম জাবালক কথা। (প্রাচীন প্রাথমিক অন্তর্পাঠ; খণ্ড-সঁখ্যা আধার।)

[৫] Sharma, Mukul. “Culture: ‘God of Humans’ – Dina–Bhadri, Dalit Folk Tales, and Environmental Movements.” Dalit Ecologies: Caste and Environment Justice. Cambridge University Press, 2024. https://www.cambridge.org/core/books/abs/dalit-ecologies/culture-god-of-humans-dinabhadri-dalit-folk-tales-and-environmental-movements/791B8433733DB9B9B91022AFAAD824A2 (উপনব্ধ অধ্যায-সাব।)

[৬] Assmann, Jan. “Communicative and Cultural Memory.” In Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook, ed. Astrid Erll and Ansgar Nünning, 2008. https://doi.org/10.1515/9783110207262.2.109 (সাঁস্কৃতিক স্মৃতিক সৈদ্ধান্তিক অরধাবণা; উপনব্ধ প্রকাশকীয রিরবণ।)

[৭] Taylor, Diana. The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas. Duke University Press, 2003. https://dukeupress.edu/the-archive-and-the-repertoire (প্রকাশকীয সাব; দেহধাবী স্মৃতিক তননাম্রেক পদ্ধতি।)

[৮] Fricker, Miranda. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford University Press, 2007. https://academic.oup.com/book/32817/chapter-abstract/274999720 ; https://academic.oup.com/book/32817/chapter-abstract/275001188 (সাক্ষ্যগত আ ব্যাখ্যাগত অন্যাযক অধ্যায-সাব।)

[৯] Ramanujan, A. K., trans. Speaking of Śiva. Penguin Books, 1973. (ভূমিকামে বাঁসরল্লা আ কন্যাণক পবম্পবাক চর্চা; উপনব্ধ অঁশক তননাম্রেক উপযোগ।)

[১০] Genette, Gérard. Narrative Discourse: An Essay in Method. Trans. Jane E. Lewin. Cornell University Press, 1980. (কান, ঋরধি, ঋারৃত্তিক স্থাপিত সৈদ্ধান্তিক ভেদ; রংগমংচপব সূতংত্র ঋন্বপ্রযোগ।)

[১১] ভবতম্বনি। The Nāṭyaśāstra. ঋন্ব. Manomohan Ghosh. খণ্ড ১–২, Asiatic Society, Calcutta, 1951, 1961. https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/the-natyashastra/d/doc202309.html (বস ঋা ঋভিনযক মূন সৈদ্ধান্তিক সন্দর্ভ।)

[১২] Faris, Wendy B. Ordinary Enchantments: Magical Realism and the Remystification of Narrative. Vanderbilt University Press, 2004. https://www.vanderbiltuniversitypress.com/9780826591777/ordinary-enchantments/ (প্রকাশকীয সাব; জাদুঙা যথার্থক সাপেক্ষ রিরেচন।)

[১৩] রিদেহ। মৈথিনী রংগমংচ ঋা ২০১২ক রিদেহ মৈথিনী নাট্য উৎস্রের সম্বন্ধী রিরবণ, খণ্ড 6.1। https://videha-ejournal.github.io/videha/new_page_62.htm (সম্বন্ধ সংস্থাক ঋপন রিরবণ; সূতংত্র প্রদর্শন-সমীক্ষা নহি।)

१.२१. गजेन्द्र ठाकुर- व्याप्ति : प्रमाण, प्रतिबोध आ रंगकर्म : गजेन्द्र ठाकुरक मैथिली नाटकक शोधपरक साहित्यिक आ रंगमंचीय समीक्षा

व्याप्ति : प्रमाण, प्रतिबोध आ रंगकर्म

गजेन्द्र ठाकुरक मैथिली नाटकक शोधपरक साहित्यिक आ रंगमंचीय समीक्षा

सार-संक्षेप

'व्याप्ति'मे अग्निकाण्डक पश्चात् सत्यक खोज एकटा एहन नाट्यक्रियामे परिणत होइत अछि जाहिमे दर्शन कथानकक बाहरसँ आरोपित उपदेश नहि, कथानकक गति निर्धारक तत्त्व अछि। चौदहम शताब्दीक काल्पनिक मिथिलाक उदयनपुरमे अकाल, राजकीय अन्न-भण्डारक आगि आ नीरजक मृत्यु तीनटा अन्तर्ग्रथित संकट उत्पन्न करैत अछि—अन्नक असमान उपलब्धता, ज्ञानक असमान अधिकार आ उत्तरदायित्वक असमान वितरण। गङ्गेश उपाध्याय चारि प्रमाणक माध्यमेँ घटनाक विवेचन करैत छथि; मुदा फुलियाक प्रश्न ज्ञानको अपन दृष्टिक सीमाँ परिचित करबैत अछि। एहि अध्ययनक प्रतिपाद्य ई अछि जे नाटकक मौलिक रंग-संरचना 'कारणक पुनर्निर्माण' आ 'न्यायक पुनर्वितरण'क संयुक्त प्रक्रियामे निहित अछि। एकर त्रासदी नीरजक अपरिवर्तनीय मृत्यु अछि, एकर नाटकीय विजय निर्दोषक विरुद्ध असिद्ध आरोपक निरसन तथा भविष्यक जीवन लेल स्मरण आ अन्नक व्यवस्थामे परिवर्तन अछि।

बीजशब्द: मैथिली नाटक; नव्य-न्याय; व्याप्ति; रंगसंकेत; करुण रस; नाटकीय पुनरभिनय; साक्ष्य; अभाव; संस्थागत उत्तरदायित्व।

१. अध्ययनक आधार आ समीक्षा-पद्धति

एहि विवेचनक प्राथमिक आधार 'व्याप्ति'क २०२६ केर द्विभाषिक संस्करणमे प्रकाशित मूल मैथिली पाठ (मुद्रित पृ. १–१२२) अछि [1]। अंग्रेजी अनुवादकेँ अलग पाठ मानल गेल अछि; ई अध्ययन अनुवादक गुणवत्ता-निर्णय नहि करैत अछि। नाटकमे देल अंक, दृश्य, मंच-टिप्पणी, संवाद, प्रवेश-प्रस्थान आ दृश्यान्तक संकेत समीक्षा लेल समान रूपेँ महत्त्वपूर्ण अछि। बाहरी सैद्धान्तिक साहित्यक उपयोग तुलनात्मक विवेचन लेल कएल गेल अछि; एकर आधार पर नाटककारक प्रभाव-सम्बन्ध अथवा रचना-प्रक्रियाक अप्रमाणित इतिहास नहि बनाओल गेल अछि। कोनो वास्तविक मंचन, निर्देशकक प्रस्तुति, दर्शकक प्रतिक्रिया वा रंगमंडलीक अभिलेख

एहिठाम अधायनक आधार नहि अछि। अतः प्रस्तुति-सम्बन्धी निष्कर्ष पाठमे निहित रंगसम्भावना अछि, मंचनक प्रत्यक्ष विवरण नहि।

समीक्षाक चारि स्तर अछि। पहिल, कथानकक गति, पात्रक निर्णय आ नाटकीय संघर्षक अन्तःपाठीय परीक्षण। दोसर, भरतमुनिक रस-भाव-अभिनय तथा अरस्तूक क्रिया-प्रधान त्रासदीक आलोकमे संरचनाक समीक्षा [२–४]। तेसर, आधुनिक रंगसंकेतविज्ञान, रंगरस्तुक गतिशीलता आ ब्रेख्तीय सामाजिक रंगचिन्तनक आलोकमे मंचीय अर्थक विवेचन [७–८]। चारिम, नवा-न्यायक प्रमाण-परम्परा आ मैथिलीक नाट्य-सांस्कृतिक पृष्ठभूमिक संग रचनाक सम्बन्धक परीक्षण [९–१२]। एहि चारू स्तरक एक-दोसरामे विलय नहि कएल जाएत: तर्कक वैधता आ नाटकक कलात्मक सफलता एक्के कसौटी नहि अछि।

२. कथाभूमि, विधा आ शीर्षकक अर्थ

‘व्याप्ति’ अपन मंच-टिप्पणीमे स्वयंकेँ ऐतिहासिक जीवनी नहि, दार्शनिक रूपसँ विश्वसनीय काल्पनिक नाट्यकथा कहैत अछि (पृ. २)। एहि घोषणा कारण गङ्गेशकेँ वास्तविक ऐतिहासिक घटनाक पात्र मानि लेब अनुचित होएत। रूमनाक रूद्धेव, अकाल, रूम्हावक भष्टी, तेलिनक दुकान, ताड़पत्र, वाजकीय लेखा आ अन्नक माप एकटा स्थानीय सामाजिक संसार निर्मित करैत अछि। मध्यकालीन परिवेशमे समकालीन उत्तरदायित्वक प्रश्न उठैत अछि, मुदा ओकरा कोनो वास्तविक शासनादेश वा आधुनिक विधिक विधानक ऐतिहासिक प्रतिलेख नहि मानल जाए।

विधागत दृष्टिसँ ई दार्शनिक समस्यामूलक नाटक, अन्वसन्धानात्मक नाटक आ सामाजिक त्रासदीक संगम अछि। रहस्य-नाटकक बाह्य प्रश्न आगि के लगौलक, मुदा आन्तरिक प्रश्न ई जे कोन सम्बन्धक प्रमाण कतेक पर्याप्त अछि आ कोन निर्णयसँ ककर जीवन प्रभावित होइत अछि। पारम्परिक जासूसी कथामे अपराधीक पहिचान कथानकक लक्ष्य होइत अछि; एतय अपराधीक एकल नामक माँग स्वयं जाँचक विषय बनि जाइत अछि। नाटकक अन्त न्यायिक प्रक्रियाकेँ आरम्भ करैत अछि, ओकर सभ सम्भावित निर्णयकेँ पहिलेसँ घोषित नहि करैत अछि। एहि अपूर्णता कारण नाटक रहस्योद्घाटनक पश्चातो जीवित रहैत अछि।

नवा-न्यायमे व्याप्ति हेतुक संग साध्यक अव्यभिचारी सम्बन्धक विवेचनसँ जुड़ल अछि [९]। नाटकमे शीर्षकक तकनीकी अर्थक अतिरिक्त एकटा रंगार्थ अछि: धुँआ, अफवाह, भय, आदेश, भूख आ उत्तरदायित्वक प्रसार। ई सभकेँ शास्त्रीय अर्थमे व्याप्ति मानि लेब उचित नहि; नाटक एहि रूपकक सहायता लैत अछि। धुँआ आगिक सूचक भऽ सकैत अछि, मुदा धुँआक गन्धरना मनुष्याकेँ आगजनीक कर्ता घोषित करबाक तर्कक अनुचित विस्तार होएत। एहि तरह शीर्षक दर्शकक निर्णयक सीमा निर्धारित करैत अछि।

২. প্রাক্‌কথন আ অংকবার-দৃশ্যবার আলোচনাত্মক পুনর্পাঠ

প্রাক্‌কথন — সংশয় (পৃ. ২–৪)

অন্ধারমে দেহবহিত আরাজসভসঁ নাটক আবম্ভ হোঅত অছি। পহিল দৃশ্যাত্মক অধিকাব কোনো সর্বজ্ঞ কথারাচককেঁ নহি, পবস্পব ভিন্ন স্মৃতি বখনিহাব নোকসভকেঁ ভেটৈত অছি। এহি আরাজসভমে দেখন, স্বনন আ মানন রাঁত এক-দোসবাসঁ ঠকবাঅত অছি। জড়ন ভণ্ডাবক রাঁসক ঢাঁচা, বাখ আ ডঁনঠন কঠোবা দর্শককেঁ পবিণাম দেখবৈত অছি, ঘটনা নহি। প্রকাশক ঝলিক চমক রিতন বাতিক খণ্ডিত স্মৃতিক সংকেত অছি; ওকবা সম্পূর্ণ ঘটনাক পুনরুৎপাদন মানব হুন হোএত। এহি আবম্ভক ঔপচাবিক উপনব্ধি ঙা জে দর্শককেঁ তবন্তে নির্ণযক প্রলোভন ভেটৈত অছি, মুদা নির্ণযক আধাব নহি।

‘আগি রুঁমি গেন। আব জে জবি বহল অছি, সে রুঁমেনাঅ কঠিন অছি’ (পৃ. ৪) রাঁহ অগ্নিকাণ্ডসঁ আন্তবিক সামাজিক আগি দিস সংক্রমণক সূত্র অছি। সংশয় এতয় কেরন দার্শনিক পূর্রারস্থা নহি, সম্পূর্ণ প্রদর্শনক দর্শকীয অনুশাসন রনৈত অছি। একবা সূত্রধাবক পাবম্পবিক কার্যসঁ তননা কএন জা সকৈত অছি, মুদা ঙা প্রাক্‌কথন শাস্ত্রীয নান্দী নহি; ঙা রিখণ্ডিত সামূহিক রাণী পব আধাবিত অছি। নির্দেশক নেন আবশ্যক হোএত জে আরাজক স্পষ্টতা বাখন জাএ, কিন্তু পহিনেসঁ কোনো আরাজকেঁ সহক অধিক্রত সুব নহি রনাওন জাএ।

অংক ১ — প্রত্যক্ষ

দৃশ্য ১ — বাখক ভোব (পৃ. ৬–৯)

মাধবক রন্ধন হাথ আ দেরধবক মুঙ আদেশাত্মক মুদ্রা দৃশ্য আবম্ভ হোঅতহি সত্তা-সম্বন্ধ স্থাপিত কবৈত অছি। গন্দেশক হস্তক্ষেপ কেরন রাচিক নহি: বস্সী খোনযরাক আদেশ মঁচ পব এক রাস্তরিক দেহগত পবিরর্তন কবৈত অছি। ‘সামর্থ্য আ গ্রহ এক নহি’ক রিবেক এক নির্দিষ্ট ক্রিযা রনি জাঅত অছি। দৃশ্য দর্শককেঁ দেখবৈত অছি জে আবোপক ভাষা প্রমাণসঁ পহিনে শবীব পব অধিকাব স্থাপিত কহ সকৈত অছি। ফুনিযাক প্ররেশ এহি পুরুষপ্রধান অনুসন্ধানক কেন্দ্ব রদনৈত অছি। ওকব নেন অন্নক মাত্রা নহি, মৃত পুত্রক অদ্বিতীয জীরন মহত্ত্বপূর্ণ অছি।

গন্দেশক দূ পেটীক প্রস্তার দৃশ্যাত্মক শিক্ষণ-পদ্ধতি অছি। তথাপি ফুনিযাক প্রশ্ন কি পুত্রক মৃত্যু কোন পেটীমে জাএত, রস্তীকবণক নৈতিক সীমা প্রকট কবৈত অছি। নাটক এতহি সঁ দার্শনিক রিবেক আ করুণাক তনারমে প্ররেশ কবৈত অছি। কনাকাবক দেহভাষামে মাধবক নত মাথ, ফুনিযাক সূখন সুব আ গন্দেশক ঠমকন প্রতিক্রিযা রাচিক তর্কসঁ অনগ অর্থ-সংসাব খোনৈত অছি। দৃশ্যক সফনতা সংরাদক তীব্রতামে নহি, সত্তা, পীড়া আ সারধানীক অসমান নযক প্রত্যক্ষীকবণমে অছি।

দৃশ্য ২ — জে দেখন গেন (পৃ. ১০–১৩)

‘দেখন’ আ ‘মানন’ নিখন বাঁস-পষ্ট অনুসন্ধানক দৃশ্য ব্যাকবণ বনৈত অছি। জটিনা হুখক প্রশ্ন উঠবৈত ছথি; দৃশ্য ওকবা কেরন আঁখিসঁ ছাত বস্তু বা অনুমানমে বন্দ নহি কবৈত, ববন্ নব প্রশ্নক স্থান দৈত অছি। জটিনাক তেনক ব্যারহারিক ছান পাণ্ডিত্যক একাধিকাবকেঁ চুনৌতী দৈত অছি। ঞ ছান নৈ'গিক আ পেশাগত কপসঁ ভিন্ন অনুভবক মঁচীয মান্যতা অছি। তথাপি তেনক গন্ধ অন্তিম প্রমাণ নহি; নমূনা স্ববক্ষিত বাখন জাগত অছি।

ছোট তানা মুখ্য কেবাড়ীক নহি হোযবাঁক সূচনা আ মানতীক অনুপস্থিতি পূর্বনির্মিত কথাকেঁ অস্থিব কবৈত অছি। টুটন ঘঁটী-বস্সীক সীধা কিনাব দেখবাঁক অর্থ ওকব কাটযবনা ব্যক্তিক পহিচান নহি। এহি দৃশ্যকেঁ বঁগমঁচ পব বস্তুক নিকটতা, দর্শকক সীমিত দৃষ্টি আ ঞশানক নেখনক মাধ্যমেঁ খেনন জা সকৈত অছি। যদি নির্দেশক সীধা কিনাবকেঁ এহন প্রকাশ দেথি জে দর্শক বিনা জাঁচ একটা কর্তা মানি নিশ্চয, নাটকক মূন প্রমাণ-অনুশাসন কমজোব ভহ জাএত। ফুনিযাক আক্ষেপ ‘নহি জনৈত ছী’ক নিষ্ক্রিযতাক সম্ভাবনা খোনৈত অছি; সঁশযক উপযোগিতা ওকবা পাব কববাঁক প্রযন্ে পব নির্ভব অছি।

দৃশ্য ৩ — বাতিক পাঁতি (পৃ. ১৬–২০)

হমি পব কোযনাসঁ খীঁচন সমযবেখা স্মৃতিক দৃশ্যকপ অছি। কঁকড়সভ স্থিব তথ্যক বঁদনা অস্থাযী কানচিত্র বনৈত অছি। হবিনাথক পহবক অনুমান, পবিঞমা, মানতীক প্রবেশ, বস্সী খীঁচব আ চাবীক অনুপনব্ধতা ঞমশঃ ভাষিক পবিশোধনক বিষয বনৈত অছি। ‘ঘঁটী বজৌনহুঁ’সঁ ‘বস্সী খীঁচনহুঁ’ ধবি পঙ্কচব মাত্র বাকা-স্বধাব নহি; ঞ সম্পূর্ণ স্ববঞ্চা-ব্যবস্থাক অর্থ বঁদনি দৈত অছি।

হবিনাথক স্মৃতি আ নাজক ঠকবাব সাত্ত্বিক আ বাচিক অভিনযক সূক্ষ্ম প্রযোগ মাঁগৈত অছি। ওকবা আবম্ভসঁ ছনিযা বনা খেনব নাটকক জটিনতা সমাপ্ত কহ দেত, কাবণ আদত আ বাস্তবিক স্মৃতি এক-দোসবামে মিনি সকৈত অছি। ফুনিযাক মৌন এতয ন্যাযিক প্রতিপ্রশ্নসঁ অধিক প্রখব ভহ উঠৈত অছি। গঙ্গেশ সমযবেখাকেঁ স্থিব কববাঁক বঁদনা পুনঃ সঁশোধিত কবৈত ছথি; এতয মানচিত্র আ মানবীয স্মৃতিক অনিশ্চিততা এক সঁগ প্রদর্শিত হোএত অছি। ঞ দৃশ্য প্রমাণক সময-সাপেক্ষতাকেঁ বঁগমঁচীয গতি দৈত অছি।

দৃশ্য ৪ — দূ তানা (পৃ. ২১–২৬)

এক বন্দ ছোট তানা আ এক খুনন পৈঘ তানা পূর্বকথনক দৃশ্যাত্মক প্রতিবাদ অছি। নাটক এক্কে শব্দ ‘বন্দ’ক সম্বন্ধসূচক সীমা পূছৈত অছি—কোন তানা, কোন সময, কোন কেবাড়ী। এতয তানা ভৌতিক বস্তু বহিতো ভাষাক অর্থ-নিযমনক উপকবণ বনি জাগত অছি। দেবধবক প্রতিনিপিমে চৌবাসী মন শৈষ অন্নক সূচনা আ নোকমে বাবহ মনক ধাবণা, ক্ষন ভণ্ডাব তথা বিতবণযোগ্য অন্নক ভেদ পূছবাঁক প্রসঁগ খোনৈত অছি। ঞ সঁখ্যাসভকেঁ আগাঁক ৭২০/৪৮০/২৪০ মাপক হিসাবসঁ সূতঃ একে নেখা মানব উচিত নহি।

দৃশ্যক সঁবচনা দার্শনিক প্রশ্নসঁ সামাজিক অভাব দিস বিস্তাব কবৈত অছি। ফুনিযা ফেব নীবজক মৃত্যুক স্মবণ কববৈত ছথি। গঙ্গেশ সমযবেখাক অঁশ মেটবৈত ছথি; ঞ অপন পদ্ধতিক আত্মসঁশোধনক আঙ্গিক সঁকেত অছি। অঁকক অন্তিম প্রকাশ দূ তানা আ বীচক কটৌবাপব পড়ৈত অছি। দৃশ্য দর্শককেঁ বিসঁগতিক বস্তুগত কপ

देखरैत अछि, मुदा ओकर हृन अगिना अंक धरि स्थगित राखैत अछि। एहि अन्तक स्थिरता दर्शकक विचार लेल आरम्भक अवकाश उपलब्ध करबैत अछि।

अंक २ — अनुमान

दृश्य १ — धुँआक दिशा (पृ. २७–३०)

अध्ययन-ओसारा प्रयोगस्थलमे बदलैत अछि। अंगीठी, बीजक हृसा आ नान कोयनाक ढलना आगि-धुँआ सम्बन्धक दिशात्मकता स्पष्ट करैत अछि। व्याप्तिक परिचित दृष्टान्त मनुष्या पर आरोप नगयराक सुतन्त्र अनुच्छा नहि। चारि दर्शन संकेत जोड़ना मात्रसँ आरम्भक सम्बन्ध सिद्ध नहि होइत अछि। गणेश जाँचक पैघ प्रश्नकेँ अनेक छोट प्रश्नमे विभक्त करैत छथि। जएह दृश्य नाटकक आगेक उपकथाक संरचनात्मक आधार बनैत अछि।

राजसभाक संध्यापूर्व प्रतिवेदनक आदेश आ भट्टी दिस बढ़ैत भीड़क शोर शास्त्रीय अभ्यासक विपरीत समय-दबाब उत्पन्न करैत अछि। तर्क-प्रयोगकेँ वास्तविक क्षतिक ध्वनि बीचमे रोकि दैत अछि। एहि रचनाक उपलब्धि ई जे नाटक 'दर्शनक दृश्य'क बाद 'समाजक दृश्य' मात्र नहि रखैत; एकक अस्वारधानी दोसरकेँ उत्पन्न करैत अछि। निर्देशक लेल अंगीठीक दृश्यविश्वसनीयता आरम्भक अछि, वास्तविक ज्वलन नहि। प्रकाश आ नियंत्रित रंगसामग्रीक माध्यमेँ भिन्न अवस्थाक संकेत पर्याप्त भऽ सकैत अछि।

दृश्य २ — भट्टीक धुँआ (पृ. ३१–३६)

ज्ञानीक अपूर्ण कथन नगरमे अफवाह बनि कऽ माधवक पात्रसभक विनाश करैत अछि। टूटल घड़ा एकटा बहुमूल्य रंगवस्तु अछि: ई भाषिक हृनक भौतिक मूल्याक दृश्य प्रमाण बनैत अछि। माधवक बातिमे भट्टी जवरोक स्वीकारोक्ति ओकरा निष्कलंक नायक बनेबाँसँ रोकैत अछि। ओ एक आदेश तोड़ने अछि, मुदा ओ उल्लंघन आ भड़ाबक आगि एक्के अपराध नहि। चरित्रक नैतिक जटिलता एहि पृथक्करणमे अछि।

'तोहर मुँहसँ निकलल आधा बात, ओकर हाथमे पूरा पत्थर बनि गेल' (पृ. ३१) नाटकक वाणी-राजनीतिक सूत्र अछि। ज्ञानीक क्षमायाचना टूटल आजीविकाकेँ तत्काल पूर्ववत नहि करैत अछि। एतय दर्शक स्वयं पूछय लगैत अछि जे पहिल अंकमे ओकरा माधव पर सन्देह भेल छल कि नहि। ई आरोपक रंगमंचसँ आत्मालोचनक रंगमंच दिस संक्रमण अछि। घड़ा फेंकबाक बदला परब नग राखबाक निर्देश माधवक क्रोधमे संयम देखबैत अछि; ओकरा केवल प्रतिशोधी बना खेलब एहि अन्तरकेँ नष्ट करत।

दृश्य ३ — सपक्ष-विपक्षक खेल (पृ. ३७–४१)

बाजारक चौक पर कोयनाक तीन ढेरा दर्शकक समक्ष तर्कक सार्वजनिक रंगभूमि बनैत अछि। दीप, कानिखमज कपड़ा आ वस्तुक पुनर्प्रयोग नाटकमे विषयक आवृत्ति नहि, ओकर पुनर्सन्दर्भीकरण अछि। पहिने एही प्रकारक वस्तु आरोपक साधन छल; आब ओहि आरोपक परीक्षणक साधन अछि। गणेश मनुष्याकेँ ढेराक बीचमे ठाढ़ करबाक बदला चिन्हसभकेँ रखैत छथि। एहि छोट मंच-व्यवस्थामे न्यायिक नैतिकता निहित अछि।

दृश्यक महत्त्वपूर्ण मोड़ आगिक प्रारम्भ आ ओकर प्रसारक प्रश्नकेँ अलग करब तथा ताँनकक ताँहब नहि निकलि सकलाँक कारण दिस ध्यान जाएब अछि। शास्त्रीय सपक्ष-विपक्षक अवधारणाक लोकप्रिय नाट्य-रूप एतय शिक्षाप्रद अछि, मुदा तीन घेराक प्रत्येक वस्तुकेँ शास्त्रीय वर्गीकरणक अक्षरशः प्रतिरूप बुझब जरूरी नहि। माधव अन्तमे घेराक रेखा मेटबैत अछि, शङ्क नहि; ई क्रिया आरोपक सीमारेखाकेँ हटा कए चिन्ह, कारण आ दोषक अन्तरकेँ रचबैत अछि। एहि दृश्यकेँ गति देबाक लेल सार्वजनिक प्रदर्शनक उत्सुकता आ भीड़क परिवर्तित स्वर आवश्यक होएत।

दृश्य ४ — मानतीक लेखा-पञ्जी (पृ. ४२–७०)

मानतीक अनुपस्थित शरीरक स्थान पर ओकर निजी घर, तीन दीप, खाली चाबिक स्थान, लेखा-पञ्जी आ नामावली उपस्थित अछि। रंगसंकेतविधानक दृष्टिसँ ई अनुपस्थित पात्रक वस्तु-द्वारा चरित्रनिर्माण अछि। जाँचक केन्द्र आगिसँ अन्नक अदृश्य लेखा दिस स्थानान्तरित होइत अछि। ७२० आ ४५०क अन्तर, खुरचल रेखा आ २४०क आंशिक संकेत उपस्थित अछि, मुदा ओकर लेखाशास्त्रीय अर्थ तत्त्व प्रमाणित नहि। ई स्थगन कथानकक रहस्यकेँ स्वाभाविक रूपेँ आगिला अंक धरि लऽ जाइत अछि।

नामक आगाँ निशान होयब आ नहि होयबाक परीक्षण अभावकेँ व्यवस्थित व्यवहारसँ जोड़ैत अछि। फुलियाक परिवारक राशन-सम्बन्धी प्रश्न आब निजी शोकसँ सार्वजनिक लेखा-विवेचनमे प्रवेश करैत अछि। ‘जे नहि देखाइत…’क अधलिखल वाक्य पर दर्शकक अनुमान रोकल जाइत अछि; ई साहित्यिक विडम्बनाक आत्मसन्दर्भ सेहो अछि। नाटक दर्शककेँ अधूरा पाठ पूरा करबाक लोभ दैत अछि आ ताहि लोभक आलोचना सेहो करैत अछि। तीन दीप पर उजास आ खाली चाबिक स्थानक दृश्यान्त प्रत्यक्ष उपस्थितिसँ बेसी अनुपस्थितिक अर्थ पैदा करैत अछि।

अंक २ — उपमान

दृश्य १ — राँजावक समानता (पृ. ७२–७६)

ताना-साजक लोहा परखबाक अभ्यास आ जटिलताक गन्ध-विवेक छलनक श्रमप्रधान स्थानीय परम्पराकेँ केन्द्रमे अनैत अछि। ताजा ताँनप्रयोगक धारक अभाव चारीसँ खुनबाक एकमात्र निष्कर्ष नहि दैत अछि। जड़ल दीपक टुकड़ा आ माधवक निर्माण-चिन्हक समानतासँ प्रमाणक दिशा भेटैत अछि, मानतीक स्वामित्व वा आगिक कर्तृत्व तत्क्षण सिद्ध नहि होइत अछि। एहि सूक्ष्म भेदसँ राँजाव नाटकक अनुसन्धान-प्रयोगशाला बनि जाइत अछि।

दृश्यक अन्य महत्त्वपूर्ण पक्ष गर्नेशक अपन क्षति-संशयक स्वीकार अछि। देवधवक चुनौती कारण एतय विद्वानक निर्णय-स्थगन सेहो आलोचनाक विषय बनैत अछि। फुलिया जन्दी आ अन्तहीन देवी द्वन्द्वकेँ संकट रूपेँ देखैत छथि। एहि सन्तुलनसँ देवधव एकरेखीय खलनायक नहि बनैत छथि आ गर्नेश त्रुटिरहित सर्वज्ञ नायक नहि बनैत छथि। कलाकार लेल ई संवाद स्वाभाविक परस्पर चुनौती बनबाक चाही, गुरु आ अज्ञानीक एकदिशा पाठ नहि।

দৃশ্য ২ — জতয পগচিহ্ন সমাপ্ত (পৃ. ৬৭–৬৪)

ঘাঠক রাঁনূ, কঠোব মাঠি আ পানি তীন ভিন্ন দৃশ্য-ধবাতন ছথি। পগচিহ্নক অন্ত দেখন গেন অছি, মন্বষাক জীরনক অন্ত নহি। পাদ্বকাক সমান আকাব আ সিনাওক আঁশিক মেনকেঁ রাক্তিগত পহিচানক পর্যায রঁনাওন নহি জাওত অছি। ঞা দৃশ্য দেখরৈত অছি জে চিহ্নক উপনষ্বতা সুয়ং মাধ্যমক ভৌতিক গুণ পব নির্ভব করৈত অছি। নদী কেরন বস্থ্যক প্রাগ্নতিক পৃষ্ঠভূমি নহি; ওকব রাঁনূ, কঠোব ভূমি আ রঁদনৈত সতহ অন্বসন্ধানক ভাগ অছি।

ফুনিয়া কঠোবা রাঁনূ পব বাখি প্বনঃ উঠা নৈত ছথি। রস্তু হুঠনা পব চিহ্ন রঁচৈত অছি। ঞা ছোঠ ক্রিয়া উপমানক তাত্ত্বিক অর্থকেঁ রাচিক রিস্তাব রিনা দর্শনীয রঁনরৈত অছি। এহি ক্ষণমে ফুনিয়া সুয়ং প্রযোগকর্তা রঁনৈত ছথি। মানতীক সম্ভারিত মৃগ্যে আ অন্নক ৭২০ মাপক প্রশ্নক পবস্পব সমীপতা দেখরৈত অছি জে প্রশাসনক স্বরিধাজনক কথা অনগ-অনগ বিওতাকেঁ এক কথামে রাঁধি সকৈত অছি। দৃশ্যান্তমে দেহক রঁদনা দ্বিম্বখী রাঁঠ আ রাঁনূক নিশান দর্শকক নিষ্কর্ষ স্থগিত করৈত অছি।

দৃশ্য ৩ — তীন ক্রম (পৃ. ৬৩–৭০)

ঞা নাঠকক সর্বাধিক মহত্ত্বপূর্ণ মেঠা-বঁগমঁচীয প্রসঁগসভমে এক অছি। আগিক তীন সম্ভারিত ক্রম মঁচ পব প্বনবভিনীত হোওত অছি। ঘঠনা ঘঠিত নহি ভহ বহন অছি; সম্ভারনাসভ দৃশ্যরূপমে পবখন জা বহন অছি। দর্শক দৃশ্যপবক রিশ্বসনীযতাকেঁ ঐতিহাসিক সহসঁ ভিন্ন বাখয সীখৈত অছি। তীনূমে উত্তব নিকাসক সোমাঁ কঠোবা পঙ্কঁচৈত অছি, জাহিসঁ এক্কে পবিণাম অনেক কাবণ-ক্রমসঁ সম্ভব হোযরাঁক রোঁধ হোওত অছি।

অবস্তুক কথানকমে ঘঠনাক সম্ভারা রা আরশ্যক সম্বন্ধ মহত্ত্বপূর্ণ অছি [২]। এতয ওহি সম্বন্ধক পবীক্ষণ সুয়ং কথানকক রিষয রঁনি জাওত অছি। তেসব ক্রম ভৌতিক সঁকেতসভসঁ অধিক মেন খাওত অছি, মুদা আগিক স্রোত, দীপক স্বামিত্ব আ মানরীয অভিপ্রাযকেঁ তক্োন এক নিষ্কর্ষমে নহি মিনাওন জাওত অছি। ফুনিয়া রাঁনকক ছাযা ফেব নহি দোহবযরাঁক আগ্রহ করৈত ছথি; এহি অস্বাগ্নতিক মাধ্যমেঁ প্বনবভিনযক নৈতিক মর্যাদা নিশ্চিত হোওত অছি। নির্দেশক তীন ক্রমক সঁকেত স্পষ্ট ভিন্ন বাখথি, জাহিসঁ তেসব প্বনবভিনযকেঁ দর্শক গনতীসঁ রাস্তরিক স্মৃতি নহি রুঁঝথি।

দৃশ্য ৪ — রঁন্দ কেরাড়ী আ দেবী (পৃ. ৭১–৭৭)

উত্তব নিকাসক জড়ন চৌখঠ মঁচক কেন্দ্রবমে আওতহি ছানক প্রশ্ন জীরনবক্ষাক প্রশ্ন রঁনি জাওত অছি। মুখ্য রাঁঠক ধঁআ, চারীক অন্বপনষ্বতা, নিকাস তোড়রাঁমে দেবী, ঘঁঠীক চেতারনীক রিফনতা আ দেরধবক সামান্য আদেশ এক কাবণ-জান নির্মিত করৈত অছি। কর্তা-কর্মক একবেখীয অরধাবণা এতয পর্যাপ্ত নহি। চারী ভেঠিতে নীবজ নিশ্চিত কপেঁ রঁচি জাওত—এহি নিষ্কর্ষক অভার স্বীকাবন জাওত অছি, মুদা রঁচরাঁক অরসব ঘঠরাঁক উত্তবদাযিত্বকেঁ নহি নকাবন জাওত অছি।

ঞা দৃশ্য প্রশাসনক উদ্দেশ্য আ পবিণামক ভেদ খোনৈত অছি। অন্ন চোবী বোকরাঁক রারস্থা আপাত নিকাসকেঁ চারীক একন নির্ভবতামে বাখি দৈত অছি। রঁন্দ কেরাড়ী এতয কেরন স্ববক্ষাক প্রতীক নহি, অস্ববক্ষাক উপ্োদনকাবী রারস্থা সেহো অছি। দৃশ্যান্তমে দীপক ঠুকড়া, তানা, বস্সী, খানী সূত আ কঠোবা এক

পাঁতিমে বাখন জাওত খছি। নামরিহীন রস্তুসভক ঞা দৃশ্য-সঁযোজন খাগিক স্রোত খা মৃষ্যে ধবি পঙ্কঁচযরনা কাবণসভক খনুবকেঁ সঘন রঁনরৈত খছি।

খঁক ৪ — শৈষ্ঠ

দৃশ্য ১ — মানতীক রাপসী (পৃ. ৭৮–৮২)

মানতীক জীরিত দেহ মঁচ পব প্ররেশ কবৈত খছি। ঞা ঘঠনা খনুপস্থিতিক খনুমানকেঁ তক্োন সঁশোধিত কবৈত খছি, ম্বদা স্নানকব নির্দোষতা সিদ্ধ নহি কবৈত খছি। বঁগমঁচ পব দেহক ঞা প্রহৃষ্ঠ শৈজি পাঠক নেন কেরন সূচনাম্বেক চৌঁক নহি; দর্শককক পূর্রকন্পিত মৃত শৈবীবক স্থান পব রেঁানৈত মনুষাক উঁপস্থিতি খছি। এতয প্বনঃ স্পষ্ঠ হোঙত খছি জে চ্ছানক রঁদনন স্থিতি চবিত্রক খন্তিম নৈতিক মূল্যাঁকন নহি খছি।

মানতীক ভয, নজ্জা, সাঙ্খ্য নহ কহ রঁচরাঁক ওচ্ছা খা খপন রিরুদ্ধ কথা রঁনরাঁক খাশঁকা ওকবা জঠিন পাত্র রঁনরৈত খছি। ও এক সঁগ নেখা-রিসঁগতিক খন্বেষক খা সুনির্ণযক উঁত্তবদাযী ছথি। খভিনযমে এহি দ্বন্দ্বরক স্থান স্নানকব দেহক থকান, চারীক সূত দিস দৃষ্ঠি খা শৈষ্ঠ চুনরাঁক রিনম্বমে হোএত। নাঠককক মঁচনির্দেশ জীরিত মনুষাকেঁ রস্তু নহি মানরাঁক ভেদ স্পষ্ঠ কবৈত খছি। এহি দৃষ্ঠিসঁ মানতীক খাগমন প্রহৃষ্ঠ খা শৈষ্ঠ প্রমাণক সঁত্রমণক দেহধাবী রিঁন্দু খছি।

দৃশ্য ২ — তীন কথন, তীন খভিপ্রায (পৃ. ৮৪–৯২)

তীন খাসন, তীন পষ্ট খা প্রত্যেক রঙাক পাঁচ রাকাক নিযম দৃশ্যকেঁ সঁবচনাম্বেক সমমিতি দৈত খছি। মানতী, হবিনাথ খা দেরধব এক্কে বাতিক ভিন্ন হিস্সাক কথন কবৈত ছথি। রাকাক চযন, খর্ধসহ, প্রসঁগ খা তাপ্র্যেক জাঁচ নাঠকীয তনার উঁপ্নে কবৈত খছি। জঠিনাক প্রশ্ন জে ছঠম সহক কী হোএত, নিযমক সীমা পহিনেসঁ উঁদ্ঘাঠিত কবৈত খছি। এহি কাবণ কথনক খনুশাসন সহ দরেঁরাঁক সাধন নহি রঁনি সকৈত খছি।

নাঠকক দৃশ্যগত প্রভার তীন রঙাক সুব, গতি, সম্বোধন খা ঠহবারক খন্তবমে নিহিত খছি। এক্কে শৈনীমে তীনূকেঁ ভাষণ দিযাওন গেন তঁ দৃশ্যক সঁঘর্ষ দ্বর্রন ভহ জাএত। দেরধবক ‘খন্ন স্ববঞ্চিত বাখু, নেখা রাঁহব নহি জাএ’ নির্দেশ ভাষিক খা প্রশাসনিক খর্থক রঁীচ খন্তব খোনৈত খছি। গদ্ধেশ খভিপ্রাযক জাঁচ কবৈত ছথি, ম্বদা পবিণামক দাযিত্বসঁ রঁচরাঁক সার্রভৌম রঁহানা রুপেঁ ওকব উঁপযোগ স্বীকাব নহি কবৈত ছথি। খন্তমে তীন পষ্টক রঁীচ ফুনিযাক কঠোবা রাচিক চ্ছানকেঁ মানরীয হানিক কেন্দ্রব দিস ঘুবরৈত খছি।

দৃশ্য ৩ — দূ সয চানীসক নাম (পৃ. ৯২–৯৯)

নেখা-প্ররেশ, দৈনিক সাব খা উঁত্তব কব-কোঠনীমে বাখন খন্নক ভেদ স্পষ্ঠ হোঙত খছি। উঁপনদ্ধ পর্চীক জোড় ৭২০, সার্রজনিক সাব ৪৮০, খা সার্রজনিক সাবসঁ রাঁহব বাখন ২৪০ মাপ খন্নক সম্বন্ধ নাঠকক খার্থিক বহস্যক উঁদ্ঘাঠন কবৈত খছি। ম্বদা ঞা সভ পর্চীক পূর্ণ সহাপনক দারা নহি; গ্বপ্ত খন্নক খস্তিত্ব রঁহী খা স্বীকাবোক্তিসঁ খধিক মজরূঁত হোঙত খছি। এতয নেখাশাস্ত্র বঁগমঁচীয সঁঘর্ষমে পবিরর্তিত হোঙত খছি, কাবণ সঁখ্যা বাশনক পাত্রতা খা ভূখক প্রশাসনিক পবিভাষা নির্ধাবিত কবৈত খছি।

ফুনিয়া পৰ্চী খানী কঠৌবামে বখৈত ছথি। ‘নেখা ভবন। কঠৌবা খানী’ (খংক ৪, দৃশ্য ২) দৃশ্য আ ৰাণী দ্বনূক সম্মিনিত উঁক্ৰেষ অছি। কাগজ কঠৌবাক তনী ঠাঁকি সকৈত অছি, পেঠ নহি ভবি সকৈত। দেৰধবক অপন ঘৰ অন্ন নহি পঠেৰাঁক কথন ৰ্যাক্তিগত নাভক প্ৰশ্ন উঁঠৰৈত অছি; তথাপি সাৰ্ৰজনিক অভিগমক অন্বচিত নিযন্ত্ৰণ নিজী চোবীসঁ অনগ সামাজিক প্ৰশ্ন অছি। নাঠক এহি অন্তৰকেঁ স্ববঞ্চিত বাখি দোষক নামকবণ সভাক ৰিচাব নেন ছোড়ৈত অছি। দৃশ্য সামাজিক ত্ৰাসদীকেঁ কেৰন এক দ্বৰ্ঘঠনাক কথা বহয নহি দৈত অছি।

দৃশ্য ৪ — দীপ, চাৰাঁী, ৰাঁহী (পৃ. ১০০–১০৮)

মানতীক কথনসঁ দীপ খসৰাঁ, নৌ আ হুসীক সম্পৰ্ক, আগি পূৰ্ণতঃ ৰাঁুমন কি নহি সে নিশ্চিত কেনে ৰিঁনা নিকনি জাএৰাঁ আ চাৰাঁী-গুচ্ছা সঁগ নহ জাএৰাঁক ক্ৰম উঁদ্‌ঘাঠিত হোওত অছি। ভৌতিক প্ৰমাণ আ পহিনে প্বনবভিনীত ক্ৰম এহি কথনকেঁ সমৰ্থন দৈত অছি। তথাপি চাৰাঁী অন্ততঃ ককব হাথ পড়ন অথৰা জানি-ৰাঁুমি আগি নগযৰাঁক অভিপ্ৰায ছন—ঞা সিদ্ধ নহি। এহি ভেদসঁ স্বীকাবোক্তি নাঠকক বহস্য খোনৈত অছি, ম্বদা স্বৰিধাজনক সৰ্ৰসমাধান নহি দৈত অছি।

মাধৰক ৰিৰুদ্ধ আগজনীক হেত্ত ৰ্যাভিচাবী সিদ্ধ ভেনাক পশ্চাত হিবাসতক আধাব নহি ৰাঁচৈত অছি। বস্‌সীক গাঁঠ খুনৰাঁ আবম্ভক ৰাঁন্বন দেহক প্ৰতিনোম দৃশ্য অছি। ফুনিয়া নীবজক নামক ঘড়া ৰাঁনযৰাঁক প্ৰস্তাৰক ৰাঁদনামে জীৰিত মন্বষ্যকেঁ পানি পিআযৰাঁ প্ৰাথমিক মানৈত ছথি। ঞা স্‌মাবক আ ৰ্যাৰহাবক ভেদ আগাঁক উঁপসংহাবক তৈযাবী কবৈত অছি। মানতীক হাথমে কঠৌবা বহৰাঁ শ্মনকব অন্তঃসংঘৰ্ষক দৃশ্যাম্‌কে ভাব অছি। নাঠক অহিঠাম ত্ৰাসদীক সমাধান নহি, ন্যাযিক আ নৈতিক সংক্ৰমণ প্ৰস্তুত কবৈত অছি।

উঁপসংহাব — অভাৱ

দৃশ্য ১ — এক নামক মাঁগ (পৃ. ১০৯–১১৪)

জড়ন ভণ্ডাবক প্ৰাঁগণ সাৰ্ৰজনিক সভামে ৰুপান্তৰিত হোওত অছি। এতয দৰ্শক আ নাঠকীয ভীড়ক সংবচনাম্‌কে নিকঠতা সভসঁ অধিক অছি। ৰস্তুসভ পাঠী পব সজন অছি; প্ৰশাসন আৰাঁ অপন আদেশীক সমীক্ষা-সামগ্ৰীক সম্‌মুখ অছি। গৰ্শেশী ৰ্যাক্তি-সম্পূৰ্ণতাক নামক ৰাঁদনা ক্ৰিযা-ৰিশৈষক দাযিত্বক ৰিৰেচন কবৈত ছথি। ঞা নৰ্য-ন্যাযক সম্বন্ধপবক ভাষাক বাজনীতিক ৰিস্তাব অছি; ৰ্যাক্তি নিবাকাব ‘দোষ’ নহি, নিৰ্দিষ্ঠ গ্ৰহসভক উঁত্তৰদাযী অছি।

বাজদূত দেৰধবক অধিকাব আ ম্বহব তক্ৰোন হঠৰৈত ছথি, মানতীক সম্বন্ধমে অনগ ন্যাযিক ৰিচাবক আদেশী দৈত ছথি, হৰিনাথক পহবা আ ঘঁঠীক জাঁচ অনগ বাখৈত ছথি আ মাধৰক আগজনীক আবোপ নিবস্ত হোওত অছি। ঞা অন্তিম দণ্ডনিৰ্ণযক অভিনয নহি, প্ৰক্ৰিযাম্‌কে স্বধাবক আবম্ভ অছি। ম্বহব হাতসঁ হঠৰাঁ সত্তাক আহাৰ্য অভিনযক উঁক্ৰেষ ৰাঁনি সকৈত অছি। মাধৰক ভণ্ডীক ক্ষতিপূৰ্তিক দৰ্জ হোযৰাঁ সামাজিক ক্ষতিক আঁশিক প্ৰতিকাব অছি; অপমানক মাপ এখন নহি ভেঠৈত। ফুনিযাক প্ৰশ্ন এখন শৈষ বহৈত অছি।

দৃশ্য ২ — জে নহি ছুন (পৃ. ১১৩–১২০)

প্রতিরেদনমে শ্বচ্ছানক সূচী জোড়ৱাঁক শ্বাগ্রহ নাঁটকক শ্বসাধাবণ সঁবচনাম্ৰেক উঁপনব্ধি শ্বছি। বস্সীক কণ্ঠারক রাস্তরিক কর্তা, চারীক শ্বন্তিম স্থিতি, নীবজক নিকাস ধবি পন্মঁচৱঁ, সঁভারিত রঁচার শ্বা সভ নেখা-পর্চাক সম্পূর্ণ সহতা শ্বনির্ণীত শ্বছি। শ্বন্বপনৰ্ব প্রমাণকেঁ প্রমাণিত শ্বভারক পর্যায নহি মানন গেন শ্বছি। এহি সূচীসঁ শ্বন্তিম দৃশ্যসভক রিচাবগত খুনাপন রিশ্বসনীয রঁনৈত শ্বছি।

ঞাশীন শ্বপন গনত সার্বজনিক নিষ্কর্ষক ভাব স্বীকাবৈত শ্বছি। দেরধব ‘র‍্যারস্থা’ক ভযমে সঁখ্যা দেখৱাঁক শ্বা চেহবা নহি দেখৱাঁক হুন স্বীকাবৈত ছুথি। মানতীকেঁ ফুনিয়া নামারনীমে ছূঠন ঘবসভক নাম ফেব নিখয কহৈত ছুথি। স্বধাবক ঞা গ্রহ ঝমাক রিকন্প নহি, উঁত্তবদাযিৱক ক্রিযাম্ৰেক কপ শ্বছি। এহি দৃশ্যকেঁ দণ্ডম্বভিক ভারূক উঁস্রের রূপেঁ প্রস্তুত কবৱঁ গনত হোএত। মঁচ পব দণ্ডক শৈষ প্রক্রিযা শ্বা ভরিষ্যাক কাজ এক সঁগ উঁপস্থিত বহৱাঁক চাহী।

দৃশ্য ३ — খানী কণ্ঠোবা (পৃ. ১২১–১২३)

শ্বন্তিম দৃশ্য জাঁচ-স্থনকেঁ রিতবণ-স্থনমে রঁদনৈত শ্বছি। হবিনাথ নরা শ্বস্থাযী ঘঁটীক বস্সী জাঁচৈত ছুথি; মাধর পানি পিশ্বারৈত ছুথি; মানতী নাম প্বকাবৈত ছুথি; পদরিহীন দেরধব রোঁবা উঁঠারঁযমে সহাযতা কবৈত ছুথি। ছানক প্রভার ওকব ক্রিযাম্ৰেক পবিণতিসঁ দেখাওন গেন শ্বছি। ঞাশীনক খানী ছোড়ন শ্বন্তিম পাঁতি শ্বচ্ছানক ঞামানদাব স্বীকাব শ্বছি। ম্বদা ফুনিয়া স্পষ্ট কবৈত ছুথি জে ভবি সকযরনা বিঞতা খানী ছোড়ৱঁ সেহো শ্বন্বচিত।

গন্শেশী স্বীকাব কবৈত ছুথি জে শ্বাবম্ভমে ফুনিয়াক কথন স্বনিতো ম্নানকব দ্বঃখক পূর্ণ মানরীয শ্বর্থ নহি দেখ সকন ছুনাহ। এহি শ্বাম্ৰেস্বীগ্নতিক রিঁনা নাঁটক মাত্র প্রমাণ-পদ্ধতিক রিজযক শ্বাখ্যান রঁনি বহিত। শ্বাবম্ভক উঁনণ্ঠন কণ্ঠোবা শ্বন্তমে সীধা শ্বছি, ম্বদা খানী। রঁগনমে শ্বাধা ভবন নর কণ্ঠোবা শ্বছি; দ্বনূপব সমান প্রকাশী পড়ৈত শ্বছি। পহিন স্মৃতি, দোসব জীরিত ভরিষ্যাক দাযিত্ব। ঞা দ্বিকণ্ঠোবা দৃশ্য নাঁটকক শ্বন্তিম নাঁট্য-রাক্য শ্বছি, জেকব প্রভার শীব্দসঁ শ্বধিক প্রকাশী, স্থান শ্বা মৌনমে নিহিত শ্বছি।

৪. নাঁট্য-সঁবচনা : শ্বন্বেষণ স্বঁয ক্রিযা

নাঁটকক মূন দ্বর্ঘটনা পর্দা উঁঠৱাঁসঁ পহিনে ঘটি চুকন শ্বছি। একবা পশ্চাদ্দর্শী শ্বন্বসন্ধানাম্ৰেক সঁবচনা কহন জা সকৈত শ্বছি। তথাপি সভ কথাম্ৰেক উঁর্জা শ্বতীতক প্বনর্নির্মাণমে খর্চ নহি হোঞত শ্বছি। রর্তমানমে মাধরক শ্বপমান, ঞাশীনক শ্বফরাহসঁ ভষ্টীক ঋতি, দেরধবক প্রশাসনিক দৱাঁর, মানতীক রাপসী শ্বা সার্বজনিক নেখাক প্রশ্ন নর ঘটনা উঁপ্রেন্ন কবৈত শ্বছি। কথানকক দূ কান শ্বছি—রীতন বাতি শ্বা ওকবা রূম্নৱাঁক রঁদনৈত রর্তমান। তেসব সম্ভারিত কান প্বনবভিনযক কান শ্বছি, জে রাস্তরিক ঞতিহাস নহি। ঞা তীনূ কানক পৃথক্‌কবণ বঁগমঁচক ম্বখ্য তকনীকী চুনৌতী শ্বছি।

চাক শ্বঁকক শীর্ষক তত্ত্বরচিন্তামণিক চাবি প্রমাণ-রিভাগক স্মবণ কবৱৈত শ্বছি [৩]। তথাপি শ্বঁকসভ জনবোধক কোঠনী নহি: প্রত্যক্ষক শ্বঁকমে কথন উঁপস্থিত শ্বছি, শ্বন্বমানক শ্বঁকমে প্রত্যক্ষ প্রযোগ, উঁপমানক শ্বঁকমে তর্ক, শ্বা শীব্দক শ্বঁকমে ভৌতিক সাক্ষ্যক প্বনর্পবীক্ষণ। ঞা পবস্পবারনম্বন ছানক রাস্তরিক নাঁট্যপ্রক্রিযাকেঁ জীরন্ত

ৰঁনৰৈত ঋছি। 'ঋভাৰ'ক উপসংহাৰ ঋনগ পাঁচম প্ৰমাণক ঘোষণা নহি; ন্যায পৰম্পৰামে ঋভাৰক ৰস্তুতত্ত্ৰ ঋা জ্ঞান-ৰিষযক ৰিৰেচন ঋছি, জকৰা ঋনেক ন্যাযমীমাংসক প্ৰন্থক মাধ্যমেঁ জ্ঞেয মানৈত ছথি [১০–১১]।

কথানকক প্ৰধান উনঠাৰ মাধৰক দোষাৰোপণসঁ তকৰ নিৰসন ধৰি ঋছি। দোসৰ উনঠাৰ মানতীক কন্পিত মৃত্যুসঁ ওকৰ জীৱিত ঋাগমন ঋছি। তেসৰ ঋা ৰেঁসী গম্ভীৰ উনঠাৰ ঋন্নক নেখা-সংকটসঁ প্ৰশাসনক উত্তৰদাযিত্ব ধৰি ঋছি। এহি তীনূ উনঠাৰক কাৰণ নাটক একটা চৌক পৰ নিৰ্ভৰ নহি ৰহৈত ঋছি। ঞশানক স্থান-পৰিৱৰ্তন ঋা গৰ্ম্মেশক ঋাত্মসংশোধন চৰিত্ৰক ঋন্তঃক্ৰিযা ৰঁনৈত ঋছি। নীৱজক মৃত্যু একৰ ঋপৰিৱৰ্তনীয কেন্দ্ৰ ৰহৈত ঋছি; স্থানক ৰৃদ্ধি হানিক উনঠাৰ নহি কৰৈত ঋছি।

৩. ভাৰতীয নাট্যশাস্ত্ৰক ঋানোকমে : ৰস, ভাৰ ঋা ঋভিনয

ভৰতমুনিক ৰসসূত্ৰ ৰিভাৰ, ঋনুভাৰ ঋা ৱ্যভিচাৰী ভাৰক সংযোগসঁ ৰস-নিষ্পত্তিক প্ৰতিপাদন কৰৈত ঋছি [২]। 'ৱ্যাপ্তি'মে নীৱজক মৃত্যু, ঋকান ঋা ঋস্বৰস্থা কৰুণাক ৰিভাৰ ৰঁনৈত ঋছি; কঠোৰা, ৰাখ, ফুনিযাক সুৰক কম্পতা, মৌন ঋা ৰোদনক ৰাঁদক স্থিৰতা ওকৰ ঋনুভাৰক ৰংগসংকেত ঋছি। সংশয, ভয, নজ্জা, ঋাৰেগ, চিন্তা ঋা ধৃতি ৰিভিন্ন সংচাৰী ঋৱস্থাক ৰূপেঁ কৰুণাকেঁ জটিন ৰঁনৰৈত ঋছি। ফুনিযাক দুঃখক ঋভিনযমে কেৰন ঋশ্ৰু ঋা উচ স্বৰ পৰ নিৰ্ভৰতা ৰসক সূক্ষ্মতা ঘটা সকৈত ঋছি। ওকৰ প্ৰশ্ন পূছৰাক ক্ষমতা দুঃখক সক্ৰিয ৰূপ ঋছি।

কৰুণক সংগ ৰৌদ্ৰ ৰসক সম্ভাৱনা ভীড়ক ঋাৰোপ, মাধৰক ভষ্টীক ৰিনাশ ঋা ফুনিযাক তীক্ষ্ণ প্ৰতিপ্ৰশ্নমে ঋছি। ভযানকক ঋাধাৰ ঋগ্নিকাণ্ডক প্ৰনৰ্স্মৃতি, সংকটগ্ৰস্ত নিকাস ঋা ঋন্নক ঋভাৰ ঋছি। ঋদ্ভুত ৰসক সীমিত ৰোধ মানতীক জীৱিত ৰাপসী তথা ৰস্তুসভক নৱ ঋৰ্থোদ্ঘাটনমে উপ্পেন্ন ভহ সকৈত ঋছি। মুদা জাঁচক ৰৌদ্ধিক কৌতককেঁ কৰুণা পৰ হাৰী নহি হোময দেৰাক চাহী। ঋন্তক উজাসকেঁ শান্ত ৰসক স্বনিশ্চিত নিষ্পত্তি ঘোষিত কৰৱ জন্দৰাজী হোএত: নাটকমে সমাধানক সংগ ঋসমাধেয শোক সহঋস্তিত্বমে ঋছি। ঋভিনৱগুপ্তীয ৰসচিন্তনক দৰ্শকীয ঋাস্বাদক পৰিপ্ৰেক্ষ্যমে ঞা দুঃখক কনাত্মক ঋনুভূতি ঋছি, পীড়িতক ৰাস্তৱিক দুঃখক সমাপ্তি নহি [৪, ৬]।

ঋাঙ্গিক ঋভিনযমে ৰস্সী খোনৱ, তানা নহি ছুৰৱ, কঠোৰা উঠাযৱ, জমীনক ৰেখা মেটাযৱ ঋা মুহৰ ছোড়ৱ প্ৰমুখ ঋছি। ৱাচিক ঋভিনযমে গৰ্ম্মেশক মাপন প্ৰশ্ন, ঞশানক উতাৰন গতি, দেৱধৰক ৰাজকীয পদাৱনী, জটিনাক ঠেঠ প্ৰত্যুত্তৰ ঋা ফুনিযাক ঋস্বীকাৰ ঋনগ ৰংগনয নিৰ্মিত কৰৈত ঋছি। ঋাহাৰ্য ঋভিনযমে ভণ্ডাৰক ৰাখ, পদ-পষ্টা, ফূটন দীপ ঋা নেখা-ৰস্তু ঋৰ্থক ৱাহক ঋছি। সাত্ত্বিক ঋভিব্যক্তিক সম্ভাৱনা কাঁপৈত হাথ, স্তব্ধতা, স্বৰভংগ ঋা ঋৱৰুদ্ধ প্ৰতিক্ৰিযামে নিহিত ঋছি; ঞা কেৰন ৰাহ্য নকনক ৰিষয নহি।

নোকধৰ্মী ঋা নাট্যধৰ্মীক তননাত্মক দৃষ্টিসঁ স্থানীয শ্ৰম, ৰোনচান ঋা ৱ্যৱহাৰক যথাৰ্থনিষ্ঠ সংকেত নোকধৰ্মী প্ৰভাৰ দৈত ঋছি; দৃশ্য-ৰেখা, ৰস্তুক প্ৰকাশ-ৰিন্যাস, দেহৰহিত ঋাৱাজ ঋা তীন সম্ভাৱিত ক্ৰমক প্ৰনৰভিনয নাট্যধৰ্মী ৰিধানক সমীপ ঋছি [২]। ঞা ঋাধুনিক মিশ্ৰিত শৈনী ঋছি, শাস্ত্ৰীয ৰূপকক কোনো এক ৱন্ধমে নাটককেঁ জৱৰদস্তী স্থাপিত কৰৱাক প্ৰযোজন নহি।

६. अरस्तू, त्रासदी आ अपूर्ण न्याय

अरस्तूक ‘Poetics’मे क्रिया आ घटनाक विन्यास त्रासदीक प्रमुख तत्त्व अछि; पहचान आ उलटफेर कथानकक भीतरसँ उत्पन्न होयबाक चाही [३]। ‘व्याप्ति’मे सत्योद्घाटन नूतन क्रियाकेँ जन्म दैत अछि: वस्तुसी खुलैत अछि, लेखा खोलल जाइत अछि, मुदा हटैत अछि आ वितरण पुनः आरम्भ होइत अछि। एतय ज्ञान केवल चरित्रक अन्तर्मनक उपलब्धि नहि। मानतीक आगमन पहचानक एक विशेष रूप अछि, तथापि एकर प्रभाव पहिनेसँ देल पदचिह्न, दीप आ लेखा-संकेतक आधार पर ठाढ़ैत अछि।

नीरजक मृत्यु कोनो महापुरुषक पतनक अपेक्षा सामाजिक रूपसँ असुरक्षित लोकनिक हानि अछि। अतः ‘व्याप्ति’केँ अरस्तूक आदर्श त्रासदीक अक्षरशः अनुपालनक रूपमे पढ़ब अनुचित होएत। एकर नायकक दोषक बदला अनेक चरित्रक निर्णय आ व्यवस्थाक संरचना दुर्घटनाक गम्भीरता बढ़बैत अछि। करुणा आ भयक अनुभवक लेल दर्शककेँ बाहर भेटैत सकैत अछि, मुदा ओ बाहर दायित्वक समाप्ति नहि। अन्तिम खानी कठोरा पूर्ण भावात्मक समाधानक प्रतिरोध करैत अछि। कैथार्सिस आ वसकेँ एक्के मनोवैज्ञानिक प्रक्रियाक दू नाम मानि लेब सेहो उचित नहि; ओ भिन्न ऐतिहासिक सौन्दर्यशास्त्रीय परम्पराक विश्लेषणात्मक शब्द अछि।

७. ब्रेख्तीय रंगदृष्टि आ सामाजिक आलोचना

ब्रेख्तक ‘A Short Organum for the Theatre’ (१९४८) रंगमंचक सामाजिक बोध आ आलोचनात्मक दर्शकीय दृष्टिसँ सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण पाठ अछि [७]। ‘व्याप्ति’मे वस्तु-पृष्ठ, प्रश्नक सार्वजनिक पुनर्विन्यास, दृश्यात्मक प्रयोग आ पुनरभिनय दर्शककेँ घटना पर विचार करबाक अवसर दैत अछि। मंच पर एक सम्भावित कथा देखाओल जाइत अछि आ फेर ओकर प्रमाणगत कमजोरी पर विचार होइत अछि। दृश्य वास्तविकताक स्वाभाविकता भंग करैत अछि, जाहिसँ दर्शक सामाजिक स्थितिक निर्माण पर ध्यान दऽ सकैत अछि।

एहि अर्थमे ब्रेख्तीय दूरीकरणक तनावात्मक उपयोग फलदायी अछि; मुदा नाटककेँ पूर्ण ब्रेख्तीय नाटक कहब अतिकथन होएत। नीरजक कठोरा आ फुनियाक पीड़ा भावनात्मक सहभागिताकेँ निरन्तर गहन बनबैत अछि। नाटक भावुकताक निषेध नहि करैत, असिद्ध निष्कर्षक निषेध करैत अछि। ब्रेख्तीय आलोचनात्मक दृष्टि आ भारतीय करुण-परम्पराक सहअस्तित्व एहि रचनाक महत्त्वपूर्ण सम्भावना अछि। निर्देशक यदि सभ संवाद दर्शक दिस मुँह कऽ उपदेश रूपेँ कहबथि, तँ फुनिया आ मानतीक निजी तनाव नष्ट भऽ जाएत; यदि सभ दृश्य केवल भावुक तादात्म्यमे बदलि देथि तँ प्रमाणक आलोचना हेराएत।

८. पात्र-विन्यास आ ज्ञानक सामाजिक वितरण

गल्लेश अनुसन्धानक केन्द्र अवश्य छथि, मुदा ज्ञानक एकमात्र स्रोत नहि। ममनकर नाटकीय महत्ता प्रश्न पूछबाक कौशल आ अपन निष्कर्ष संशोधित करबाक सामर्थ्यमे अछि। फुनिया ममनकर नैतिक प्रतिपक्ष छथि। ओ प्रमाणक नियम नकारैत नहि; ओ नियमक प्रयोजन पर प्रश्न करैत छथि। आरम्भमे ओकर माँग अपन

প্রত্র অছি, অন্তমে জীবিত রাঁনকক কণ্ঠোবা। এহি পবিবর্তনকেঁ শৌক সমাপ্তি নহি, শৌকক সামাজিক উঁত্তবদাযিত্বমে পবিণতি কহন জা সকৈত অছি।

ঞশীন শাস্ত্রক শিষ্যসঁ নোককক প্রতি উঁত্তবদাযী রঅা ধবি যাত্রা কবৈত অছি। ওকব গনত কথনক পবিণাম ভষ্টী পব পড়ৈত অছি; এহি কাবণ ওকব প্রশিক্ষণ মানসিক নহি, সামাজিক অছি। অন্তিম পাত খানী ছোড়বঁ প্রাবম্ভক উঁতারন নেখনক প্রতিনোম অছি। মাধর সামাজিক কপসঁ শীঘ্র আবোপিত শ্রমজীরী ছথি। ওকব বাতিক আদেশ-উঁনৃনংঘন মানি নেরাঁক ক্ষমতা ওকবা নৈতিক কপেঁ জঠিন রঁনরৈত অছি, তথা ঘড়া আ পানিক মাধ্যমেঁ ওকব প্বনর্স্থাপনা অভিনযক রাস্তরিক কাজমে পবিণত হোঞত অছি।

মানতী সহ খোনয চাহৈত ছথি, মুদা সুর্য় অপন ভযক অধীন এহন নির্ণয নৈত ছথি জে নীবজক স্ববস্থা প্রভারিত কবৈত অছি। ওকবা কেরন নাযিকা অথরা খননাযিকা ঘোষিত কববঁ নাঠককে রিশ্লেষণক রিবোধ হোএত। দেরধবক সত্তা আ সংখ্যাম্বেক নেখাক তর্ক ওকবা রারস্থিত প্রশাসনক প্রতিনিধি রঁনরৈত অছি; ওকব দ্বহক পবিণাম দুখ আ অস্ববস্থা অছি। অন্তমে রোঁবা উঁঠাযবঁ ওকব পদগত দূবী ঘঠরৈত অছি, মুদা ন্যাযিক প্রশ্ন সমাপ্ত নহি কবৈত অছি। হবিনাথক আদত, ভয আ স্মৃতি-ভ্রম সংস্থাগত রিফনতাক মানরীয চেহবা অছি।

জঠিনা আ তানা-সাজ শাস্ত্রীয ভাষাসঁ রাঁহবক স্থানক প্রতিনিধি ছথি। জঠিনাক অনুভব কেরন গম্ভৈশক কথনক প্বষ্ঠি নেন নহি, ওকবা স্বধাববাঁক নেন সেহো উঁপযোগী অছি। নীবজ অনুপস্থিত পাত্র কপেঁ সভক ক্রিযাক নৈতিক মাপ রঁনি জাঞত অছি। ফুনিযা, মানতী আ জঠিনাক ত্রিকোণ রিশেষ মহত্ত্বপূর্ণ অছি: শৌকক অনুভব, নেখাক সাক্ষবতা আ শ্রমক রিশৈষজ্ঞতা তীন ভিন্ন স্থানকপমে উঁপস্থিত অছি। এহন রিতবণ মৈথিনীক সামাজিক বঁগমঁচ নেন সশৈক্ত সম্ভারনা প্রস্তুত কবৈত অছি, যত্থপি গম্ভৈশক প্রশ্ন-নিযন্ত্রণ এখন প্রধান বহৈত অছি।

৯. সঁরাদ, মৌন আ ভাষা-বাজনীতি

নাঠকক সঁরাদক মূন ক্রিযা নামকবণকেঁ বোকবঁ অথরা সংশোধিত কববঁ অছি। 'তানা রঁন্দ ছন'কেঁ কোন তানা, কোন সমষ আ কোন সম্বন্ধমে রঁন্দ ছন, এহি প্রশ্নমে রিভঞ্জ কএন জাঞত অছি। 'মানতী মবনীহ'সঁ 'মানতী উঁপস্থিত নহি'ক পবিবর্তন নাঠকীয সংসাবক সম্ভারনা ফেব খোনি দৈত অছি। 'আগি নগৌনীহ' আ 'মানতীক ক্রিযাসঁ দীপ খসন'ক ভেদ অভিপ্রাযক অনধিঞ্চত আবোপ বোকৈত অছি। ঞ ভাষা-পবীক্ষণ নাঠকীয নির্ণয রঁদনৈত অছি, মাত্র র্যাকবণিক সংশোধন নহি।

মৈথিনীক প্রশ্নরাচক নয, সম্বোধনক স্তব, নোকোক্তিসদৃশ ছোঠ রাক্য আ শ্রমজীরী পাত্রক রাঁগ্য শাস্ত্রীয পাবিভাষিক পদকেঁ জনজীরনসঁ জোড়ৈত অছি। ঘড়া, তেন, মাপ আ পানি তর্কক দৃষ্টান্ত রঁনৈত অছি। এহি বচনাক এক সম্ভারিত কমজোবী সেহো এততহি অছি: কতেকো পাত্রক সঁরাদ সমান কপসঁ সূত্রাম্বেক আ স্ববারস্থিত ভহ জাঞত অছি। অভিনেতাসভ যদি অপন পাত্রক রোঁনরাঁক গতি, হিচক, সামাজিক নহজা আ আশযক অনুব নহি রঁনরৈত ছথি, তঁ সভ পাত্র এক্কে দার্শনিক সুবক কপমে স্বনাঞত। কিছু স্থানে প্রশ্নোত্তবক প্বনবাবৃত্তি কণ্ঠৌতী রিঁনা সেহো সুব-নয আ ক্রিযাক রঁদনারসঁ কম একবস রঁনাওন জা সকৈত অছি।

মৌন শব্দক বিপরীত বিঞতা নহि। হবিনাথক উত্তরসँ পহिনে ঠहবার, ফুনিয়াক ক্ষমা নহि দেবাক মৌন, দেবধবক মহব ছোড়বাক ক্ষণ আ গঙ্গেশক আপ্তপ্রামাণ্যক পূর্বক অবকাশ কথনক নৈতিক ভাব বঢ़বैত অছি। নির্দেশক নেন বিবামক নম্বাঁজ পাত্রক উদ্দেশ্যমে নিহিত বহबাক চাহী। প্রত্যেক মৌন পব এক্কে করুণ সঁগীত নগা দেব ওকব বিশেষ অর্থকেँ মিঠা দেত।

১০. নব্য-ন্যায : শাস্ত্রীয নিষ্ঠা আ নাট্কীয রূপান্তরণ

ন্যায পরম্পরাক চাবি প্রমাণ প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান আ শব্দ অছি। গঙ্গেশক তত্ত্বচিন্তামণিক অনুমান-বিভাগমে ব্যাপ্তিক বিস্তৃত বিবেচন প্রমুখ অছি [৯–১১]। নাটক ধুঁআ-আগিক প্রসিদ্ধ দৃষ্টান্তকেँ ব্যবহাবিক আবোপক পবীক্ষা সঁগ বখৈত অছি। হেতু পক্ষমে উপস্থিত হোযব তথা হেতু-সাধ্যক সম্বন্ধ বিশ্বসনীয হোযব অনগ অপেক্ষা অছি। মাধবক স্থন পব উপস্থিতি, ধুঁআক গন্ধ আ মুনসন হাথ অপবাধক অনিবার্য নক্ষণ নহि। ঞা দৃষ্টান্তক প্রতিদৃষ্টান্ত দর্শককেँ হেত্বাভাসক প্রত্যক্ষ বুঝযমে সহাযতা দৈত অছি।

উপমানক শাস্ত্রীয অর্থ বিশেষ রূপसँ শব্দ আ বস্তুক সম্বন্ধক জ্ঞানসँ জুড়ন অছি, জাहिমে পূর্বকথিত সমানতা সহাযক হোজত অছি; গবযক উদাহবণ পবম্পবামে প্রসিদ্ধ অছি [১১]। নাটকক তানা, দীপ, পাদুকা আ পগচিহ্নক তুলনা ওকব বিস্তৃত নাট্কীয উপযোগ অছি। এहि তুলনা-প্রক্রিযাক প্রত্যেক অংশকেँ শাস্ত্রীয উপমান প্রমাণক ঠীক সমকক্ষ ঘোষিত নহि কএন জাএ। কিছু ঠাম ঞা প্রত্যক্ষ তুলনা, অনুমানক তৈযাবী অথবা পহिচানক সহাযক আধাব অছি। ঞা ভেদ নাটকক দার্শনিক নোকপ্রিযকবণক মূল্য ঘটবैত নহि; একবা অধিক সটীক বনবैত অছি।

'তীন ক্রম'ক তর্ক-বিধান প্রতিকল্পনাত্মক পবীক্ষণ জকাঁ কাজ কবৈত অছি। ন্যায পবম্পবামে তর্ক অন্য প্রমাণক সহাযতা কবৈত অছি, স্বতন্ত্র প্রমাণক সংখ্যা বঢ़বैত নহि। নাটক সেহো তর্ক আ প্রমাণক ভেদ নির্দিষ্ট কবৈত অছি। আগিক সর্বাধিক সমর্থিত কথা আ অনিবার্য রূপসँ সিদ্ধ কর্তব্ব অনগ স্তব পব বাখন গেন অছি। তথাপি ব্যাপ্তি, আধুনিক দুর্ঘটনা-বিশ্লেষণ আ বিধিক কাবণতা এক্কে ঔপচাবিক সিদ্ধান্ত নহि ছথি। নাটকক বঙ্গকাবণীয বিবেচনকেँ নব্য-ন্যাযক সমকালীন নাট্কীয অনুপ্রযোগ কহব উচিত অছি, শাস্ত্রক মূল গ্রন্থক অক্ষবশঃ ন্যাযিক সংহিতা নহि।

'অভাব'মে আশ্রয, সময, অপেক্ষা আ প্রতিযোগী বস্তুক মহত্ত্ব অছি [১০–১১]। চাবীক গুচ্ছা কমব পব নহि ভেটব আ সংসাবমে চাবীক অস্তিত্ব নহि হোযব অনগ অছি। ঘঁটী নহि সুনন জাএব আ ঘঁটী নহिযেँ বাজব অনগ দাবী অছি। নীবজক কণ্ঠোবাক বিঞতা এক বাস্তবিক দৃশ্য স্থিতি অছি; নীবজক মৃত্যু এক মানবীয অপবিবর্তনীয হানি অছি। এहिসভকেँ এক দার্শনিক অভাব-বঙ্গমে যান্ত্রিক রূপসँ বাখব অনুচিত হোএত। এতয অস্তিত্বগত বিঞতা, প্রমাণগত অজ্ঞান আ সামাজিক বচনাক ত্রিস্তবীয রূপক নির্মিত হোজত অছি।

১১. বঁগসঁকেতবিজ্ঞান : বস্তু, দেহ আ প্রকাশ

কীব এনমক বঁগসঁকেতবিজ্ঞান নাট্যপাঠ আ প্রদর্শনক বঙ্গস্তবীয সঁকেত-সংসাব পব বিচাব কবৈত অছি [৩, ১৩]। এণ্ডবযূ সোফব বঁগবস্তুক মঁচীয জীবনকেँ ওকব ভৌতিক গতি, পুনবাগমন আ প্রদর্শনক সন্দর্ভমে পঢ़বাক

आधार दैत छथि [८]। एहि दृष्टिसँ कठौवा, ताना, बस्सी, दीप आ रँही स्थिर प्रतीक नहि। जे ताना पहिने आरोपक समर्थन बुझाजत अछि, ताँदमे ओहि आरोपक अस्थिरता देखबैत अछि। जे दीप मानतीक अभावक सूचक अछि, ओकरे ठुँकड़ा सीकावोज़िक भौतिक समर्थन बनैत अछि। जे बस्सी माधरक बन्धनक चिन्ह अछि, ओकर खूनहँ प्रमाणक परिणामक अभिनय अछि।

कठौवा सभसँ दीर्घकालिक बंगवस्तु अछि। आरम्भमे उनठन, फूनियाक छाती नग, बाँनूपर चिन्ह छोड़ैत, पर्दा ग्रहण करैत, मानतीक हाथमे आ अन्तमे नर भवन कठौवाक बँगनमे—ज्ञा सभ अवस्थामे ओकर अर्थ बदलैत अछि। ओकर भौतिक निरन्तरता दर्शकक स्मृतिक सहारा अछि। यदि प्रत्येक दृश्य नेन अनग देखाजत कठौवा नेन जाए, तँ वस्तुक पहिचान आ अर्थक संचय बाधित भड़ सकैत अछि। एहि कारण मंचीय वस्तुसभक निरन्तरता निर्देशकक विशेष दायित्व अछि।

प्रकाशे दृश्यक अन्तमे वस्तुक समूहकेँ केन्द्रित करैत अछि। ज्ञशानक पात अथवा निखन संख्या छोट भेना पर दूर बैसन दर्शक ओकरा पढ़ि नहि सकत; पाठक संकेत मंचनमे स्वतः पठनीय नहि भड़ जाजत। परियोजना, पैघ पष्ट, मौखिक पुनरावृत्ति अथवा वस्तुक स्पष्ट देहगत उपयोगसँ एहि समस्याक समाधान सम्भव अछि। तथापि पर्दा पर प्रत्येक वाक्य प्रदर्शित करब बंगमंचकेँ पाठशाना बना सकैत अछि। आवश्यक संख्या आ निष्कर्ष मात्र स्वपाठ्य बहबाक चाही।

१२. ध्वनि, अन्धार, स्थान आ पुनरभिनय

घंटीक ध्वनि नाटकक श्रवा संवचनाक धुरी अछि। आरम्भमे एकर बाँजब विवादित अछि; बाँदक स्पष्ट घंटी श्रवा प्रत्यक्ष ततनामेक आधार बनैत अछि; अन्तमे हविनाथक दैनिक परीक्षण भविष्यक उत्तरदायित्वक क्रिया अछि। ध्वनिक अर्थ प्रत्यक्ष श्रवण, स्मृति आ संस्थागत व्यवस्था तीनू स्तर पर बदलैत अछि। दर्शककेँ आरम्भमे निश्चित रूपेँ आपात घंटी स्वनायबँ पाठक विवादकेँ अनावश्यक रूपेँ हल कड़ देत। अतः उद्घाटनक स्मृतिध्वनि अस्पष्ट बहय, अन्तिम परीक्षणक घंटी स्पष्ट।

जड़न भण्डावक घूर्णनशीन बाँस-फ्रेम, अध्ययन-ओसावा, रूम्हावक आँगन, बाँजाव, मानतीक घव, नदीघाट आ सार्वजनिक प्राँगण सीमित सामग्रीसँ अनेक स्थान बचबाक सम्भावना दैत अछि। पीटव ब्रुकक ‘The Empty Space’ आधुनिक बंगकर्ममे न्यूनतम स्थान आ बंगसम्बन्धक महत्त्व पर विचाव करबाक सहायक सन्दर्भ अछि [१२]। ‘व्याप्ति’क मंच खानी बहितो अर्थहीन नहि; बेखा, पाटी आ वस्तुक स्थान परिवर्तन संसाव बदलैत अछि। दृश्यान्तव खूना बहय तँ अन्वसन्धानक निर्मित स्वरूप बैसी स्पष्ट भड़ सकैत अछि।

तीन पुनरभिनय नेन अनग प्रकाश-संकेत, समान प्राबम्भिक स्थान आ स्पष्ट प्राबम्भ-अन्तक नय उपयुक्त होएत। बाँनकक छायाकेँ यथार्थ मृत्यु-अभिनयमे बदननाज अनुचित होएत, कारण मून पाठ स्वयं पुनरभिनयक मर्यादा निर्धावित करैत अछि। वास्तविक आगि, घना धुँआ वा साँस बोकयबना पदार्थक उपयोग आवश्यक नहि; स्वरक्षित प्रकाश आ ध्वनि-संकेत पर्याप्त। नाटकीय भयक उत्पादन दृश्यसामग्रीक जोखिमसँ नहि, निकासक अनुपनब्धता आ समय बीतबाक बोधसँ होएत अछि।

१३. अकान, लेखा आ सार्वजनिक न्याय

नाटकक राजनीतिक अर्थ अन्नक अस्तित्व आ अन्नक उपलब्धताक भेदमे निहित अछि। २४० मापक सार्वजनिक लेखासँ स्पष्ट होयत जे केवल अंकगणितक समस्या नहि, प्रशासनिक दृश्यताक समस्या अछि। जे अन्न उपस्थित अछि, से जनता लेल उपलब्ध नहि; जे नाम सूचीसँ हटैत अछि, ओकर दुख समाप्त नहि होइत अछि। फुलियाक कठोर लेखाक संग आ जीवनक संगक बीच दूरी मापैत अछि। एहि अर्थमे नाटक आर्थिक संसाधनक शासन, सूचना पर नियन्त्रण आ व्यवस्था-व्यवस्थाक अन्तःसम्बन्धक आलोचना अछि।

देवधरक तर्कमे व्यवस्था बचयबाक भय अछि, मुदा नाटक भयकेँ नैतिक छूट नहि दैत अछि। मानवीक सच उजागर करबाक उद्देश्ये ओकर व्यवस्था-सम्बन्धी नापवराहीकेँ मिठबैत नहि। हरिनाथक कर्तव्यक सीमाक जाँच व्यक्तिगत दोषारोपणसँ संस्थागत स्वभाव दिस लै जाइत अछि। सभक जिम्मेदारी समान नहि; प्रत्येकक क्रिया आ सम्बन्धक सीमा अलग अछि। एहि दृष्टिसँ नाटक न तऽ सरल बनिक-बकरा बनबैत अछि, न तऽ 'सभ दोषी' कहि कोनो व्यक्ति वा संस्था दायित्वसँ मुक्त करैत अछि।

उपसंहारमे सार्वजनिक अन्न-वितरण स्थानक नैतिक रूप बनैत अछि। ई रंगमंचीय कर्म राजनीतिक भाषणसँ अधिक प्रभावशाली अछि, कारण सभ पात्रक बदलैत क्रिया देखाओल अछि। तथापि भविष्यक स्वभावक स्थायित्व नाटक प्रमाणित नहि करैत; अन्तिम दृश्य एक आरम्भ देखबैत अछि। एकरा आदर्श प्रशासनक ऐतिहासिक सफलताक प्रमाण मानब अनुचित होएत।

१४. मैथिली नाटक-रंगमंचक परिप्रेक्ष्य

मैथिली नाट्यपरम्परामे संस्कृत नाट्यविधान, कीर्तनिया, गीतप्रधान रूप, लोकप्रदर्शन तथा आधुनिक सामाजिक नाटकक अनेक धारा अछि। मिथिलाक नाट्यसंस्कृति पर उपलब्ध अध्यायमे 'पारिजातहरण' आ कीर्तनिया परम्पराक संग आधुनिक रंगरूपसभक सहअस्तित्व विवेचित अछि [१२]। 'व्याप्ति'क गद्यप्रधान संवाद, मंचवस्तु, खण्डित स्मृति आ खुलल अन्वसन्धानात्मक संरचना गीतप्रधान रूपसँ भिन्न नाट्यसम्भावना निर्मित करैत अछि। ई भिन्नता प्रवाल परम्पराक निषेध नहि। भाषा, लोकपेशा, सार्वजनिक चौक आ सामूहिक वाणीक माध्यमेँ स्थानीय रंगसंस्कृतिक संग सम्बन्ध बनैत अछि।

'विदेह'क शोध-सूचीमे मैथिली नाट्यमंच लेल समीक्षा-सिद्धान्तक सात भाग दर्ज अछि [१४]। ई सूची मैथिली नाट्यालोचनाक समकालीन सैद्धान्तिक प्रयत्नक सन्दर्भ दैत अछि; सूची मात्रक आधार पर ओहि साह आलेखक तर्कक पुनर्निर्माण नहि कएल जा सकैत अछि। 'व्याप्ति'क समीक्षा लेल पाठ, दर्शन, सामाजिक स्थिति आ प्रस्तुति सभकेँ एक संग पढ़ब आवश्यक अछि। केवल विषयगत महानता अथवा मैथिली भाषाक गौरवक द्वारा नाटकक रंगगुण सिद्ध नहि करैत।

गणेशकेँ ऐतिहासिक श्रद्धाक पात्रसँ संवादशील नाटकीय मनुष्य बनयबाक प्रयत्न विशेष अछि। नव्य-न्याय सन प्रायः संस्कृत शास्त्रीय परम्पराक स्थान मैथिलीक श्रमजीवी बोलचालमे व्यक्त होइत अछि। एहि भाषिक रूपान्तरणमे क्षेत्रीय बौद्धिक इतिहास आ आधुनिक जनरंगमंचक सम्भावित मिलन अछि। तथापि ई नाटक

মৈথিলীমে প্রথম এহেন বচনা অছি, এহেন দাবী কববাঁক লেল ব্যাপক নাট্যগ্রন্থ-সূচী আ তুলনাত্মক পাঠক সূত্রে অনুসন্ধান চাহী। উপলব্ধ আধাব পব এহেন প্রাথমিকতাক দাবা নহি কএল জা সকৈত অছি।

১৩. মঁচনক ব্যাবহাবিক প্রস্তাব : নির্দেশন আ অভিনয

মঁচ-বিন্যাস। এক চলাযমান বাঁস-ফ্রেম, তীন স্তব—প্রমাণক পাঠী, পাত্রক ব্যবহাব-ক্ষেত্র আ বাঁহবী জনসমূহক সংকেত—পব আধাবিত লচীলা বিন্যাস উপযোগী হোএত। নিকাসক চৌখট আগাঁক দৃশ্যসভমে ফেব উপযোগ হোযবাঁক কাবণ ওকব পহিচান স্থিব বাখল জাএ। বস্তুসভকেঁ অনগ কপড়াপব বাখবাঁক নির্দেশ ধ্যানপূর্বক পানিত হো। ছোট আ পৈঘ তালাক অন্তব দূবসঁ স্পষ্ট বহয।

বস্তুক নিবন্তবতা। কঠৌবাক স্থিতি-দর্জ, দূ তালাক ভিন্নতা, তীন দীপ আ চৌঠম বিঞ স্থান, খালী সূত তথা খোলল বস্সী লেল প্রস্তুতি-পুস্তিকামে স্পষ্ট সংকেত বহয। অভিনযক সহজতাক লেল মঁচ-সহাযক বস্তুক প্রবেশ আ প্রস্থান নাট্যকীয ঘটনাক সঁগ জোড়থি। অন্নক সংখ্যা পষ্ট পব স্পষ্ট বহয; চৌবাসী আ বাঁবহ মনক আবম্ভিক উল্লেখকেঁ ৭২০/৪৮০/২৪০ক মাপ-লেখাসঁ নহি মিলাওল জাএ।

অভিনয। গপ্পেশক সুব সভ দৃশ্যমে একবস নহি বহয। প্রশ্নক সভ্যতা, ৱবিত হস্তক্ষেপ, আত্মসংশয আ অন্তিম আত্মস্বীকৃতি চাবি ভিন্ন মনোদশা অছি। ফুনিযাক কঠৌবাসঁ দেহগত সম্বন্ধ ক্রমশঃ বঁদনয; ওকব প্রশ্ন আক্রোশক অতিবিঞ বিবেকক কপমে স্বনায। মানতীক প্রথম আগমনমে ভয আ বাহত এক্কে সঁগ সম্ভব অছি। দেরধবক পদক অহংকাব আ বাঁদক সাধাবণ শ্রমমে স্পষ্ট শাবীবিক অন্তব হো, মুদা কৃত্রিম প্রাযশ্চিত্তক উদ্দেশ্য নহি।

প্রদর্শনক গতি। পাঠ দীর্ঘ অছি। পহিল আ দোসব অংকমে পুনঃপুনঃ ভাষা-স্বধাবক অনুক্রমক কাবণ একবসতাক জোখিম অছি। অভ্যাসমে প্রত্যেক প্রশ্নোত্তবক নাট্যকীয উদ্দেশ্য চিহ্নিত কএল জাএ—কী বঁদলৈত অছি: ব্যক্তি পব নিযন্ত্রণ, বস্তুক অর্থ, সময-ক্রম, আবোপ, বা সার্বজনিক নির্ণয? জে সংবাদ পবিবর্তনক কড়ী অছি, ওকবা অসাবধানীসঁ নহি হটাওল জাএ। অবধি বাস্তবিক পাঠ-অভ্যাসক বাঁদে নির্ধাবিত কএল জা সকৈত অছি; এতয অপ্রমাণিত মঁচন-অবধি নির্দিষ্ট নহি কএল গেল অছি।

দর্শক। সার্বজনিক সভাক দৃশ্য দর্শকক নিকট খেলল জা সকৈত অছি, মুদা বাস্তবিক দর্শকসঁ আবোপীক নাম চিন্হাবঁয লেল বাঁধ্য কবব পাঠক উদ্দেশ্যক বিরুদ্ধ জা সকৈত অছি। প্রস্তুতি পশ্চাত চর্চা আযোজিত হো তঁ প্রশ্ন বহয: পহিল সন্দেহ কী ছল, ও কতয বঁদলল, আ ন্যাযিক নিষ্কর্ষক সীমা কী? ঈ নির্দেশকক সম্ভাবিত প্রযোগ অছি, মূল পাঠক অনিবার্য মঁচনির্দেশ নহি।

১৬. আলোচনাত্মক পবীক্ষণ : উপলব্ধি, সীমা আ পুনর্বিচাব

বচনাক প্রধান উপলব্ধি ঈ জে শাস্ত্র আ মানবীয দুঃখকেঁ এক-দোসবাক বিবোধী স্থিব খেমামে নহি বাখল গেল অছি। ফুনিযা গপ্পেশক পদ্ধতিক আলোচনা কবৈত ছথি, মুদা অসহ নিষ্কর্ষক পক্ষধব নহি। গপ্পেশ পীড়াক প্রমাণগত সীমা বঁতবৈত ছথি, অন্ততঃ প্রশ্ন পূছবাঁক অধিকাবমে ওকব মহত্ত্ব স্বীকাবৈত ছথি। ছান আ করুণাক ঈ দ্বিমুখী সংশোধন নাট্যককেঁ উপদেশাত্মক একালাপক জোখিমসঁ কাফী হদ ধবি বঁচবৈত অছি।

তথাপি ঋহধিক স্পষ্ট পদ্ধতিগত রাক্য আ দৃশ্যান্তমে দার্শনিক নিষ্কর্ষক প্রনরুক্তি মঁচীয ঋর্থ পব দর্শকক সূতন্ত্র ঋধিকাব ঘটা সকৈত ঋছি। কিছু ক্ষণমে নাটক পহিনেসঁ সশক্ত দৃশ্য বচি চুকন হোওত ঋছি, আ তকব ব্রাঁদ পাত্র ওকব ঋর্থ ফেব কহৈত ঋছি। উদাহবণতঃ কঠোবা আ নেখাক পর্চা, বস্সী আ ঘঁঠীক ঋন্তব, আ তীন সম্ভারিত ক্রম দৃশ্য-প্রধান প্রসঁগ ঋছি। নির্দেশকক সোমাঁ চুনৌতী জা জে পাঠক ভাষা স্ববক্ষিত বখিতো র্যাখ্যাক ভাব রস্ত আ ক্রিযামে সন্তুনিত কবথি।

মানতী, দেরধব আ হবিনাথক কথন শাস্ত্রীয পবীক্ষণক নেন র্যারস্থিত ঋছি। কিছু প্রসঁগমে ষ্মনকব তক্োন আম্মেরিশ্লেষণ রাস্তরিক সামাজিক রাণী ঋপেক্ষা ঋধিক পবিষ্কৃত নাগয সকৈত ঋছি। জা শৈনীগত নির্ণয দার্শনিক নাটক নেন স্বীকার্য ঋছি, মুদা ঋভিনযমে পাত্রক স্বার্থ, ভয, প্রতিবোধ আ রিনম্ব্র জীরিত বহয আরশ্যক। মূন পাঠক কতিপয আম্মেসন্দর্ভী রাক্য—জেনা মানতীক 'দৃশ্য ২ মে কহব্র' (ঋঁক ৪, দৃশ্য ১)—কেঁ জানি-বুঁঝি মেঠা-বঁগমঁচীয ষ্মজি মানি খেনন জাএ কি সম্পাদকীয প্রনর্রিচাব কএন জাএ, জা প্রশ্ন উঠৈত ঋছি। সম্পূর্ণ নাটকমে এহন শৈনীক নিবন্তবতা পব নির্ণয নির্ভব কবত।

পাঠীয সঁগতিক দৃষ্টিসঁ ফুনিযাক সম্বন্ধ পাত্রারনীমে নীবজক মায রুপমে স্পষ্ট ঋছি; ব্রাঁদক ঋনেক সঁরাদমে 'হমব নাতি'ক প্রযোগ ভেটৈত ঋছি। যদি জা ক্ষেত্রীয সম্বোধনক জঙ্কিত রুপ নহি ঋছি, তঁ আগামী সঁস্করণমে সম্বন্ধসূচক পদক একরুপতা পব নেখক রিচাব কবথি। জা সমীক্ষামে মূন পাঠমে স্বতঃ পবিরর্তন নহি কএন গেন ঋছি। নেখাক মাপ আ কানক্রমক সঁগতি পব প্রস্তুতি-পূর্ব সম্পাদন সেহো উপযোগী হোএত। এহি প্রশ্নসভকেঁ উঠেনাও নাটকক উপনব্ধিক নিষেধ নহি, পাঠ আ মঁচক ব্রীচ সম্ভারিত ঋস্পষ্টতা দূব কবব্রাক প্রযন্ন ঋছি।

সভসঁ মহত্ত্বপূর্ণ দার্শনিক সীমা 'উপমান'ক র্যাপক নাটকীয প্রযোগ আ শাস্ত্রীয সঁকীর্ণ প্রযোগক ভেদ ঋছি। র্যাপ্তি আ ব্রঁঙ্মকাবণীয জোখিমক রিরেচনক ভেদ স্পষ্ট বাখন জাএ। নাটক স্বয়ঁ ঋনেক স্থান পব দারা সীমিত কবৈত ঋছি; আনোচনা এহি সতর্কতাকেঁ শাস্ত্রীয র্যাখ্যাপব সেহো নাগূ কবৈত ঋছি। এহি বচনাক সমগ্র মূন্য দার্শনিক ঋরধাবণাসভক নামগণনা নহি, ওকবা ব্রঁদনৈত সম্বন্ধ, দেহ আ ক্রিযামে রুপান্তবিত কবব্রাক ক্ষমতা ঋছি।

১৭. নিষ্কর্ষ : জ্ঞানক ঋন্ত নহি, কর্মক আবম্ভ

'র্যাপ্তি'ক ঋন্তিম উপনব্ধি জা জে জাঁচক সভ উপনব্ধ নিষ্কর্ষ সার্রজনিক কএন গেনাক ব্রাঁদো নাটক সমাপ্ত নহি বুঁঝাওত। গঙ্গেশক জ্ঞান ব্রঁদনৈত ঋছি, জশীনক নেখনক র্যারহাব ব্রঁদনৈত ঋছি, দেরধবক পদগত স্থিতি ব্রঁদনৈত ঋছি, হবিনাথক স্ববক্ষা-র্যারহাব ব্রঁদনৈত ঋছি, মানতীক নেখাক কর্ম ব্রঁদনৈত ঋছি, মাধরক ব্রঁঙ্কন সমাপ্ত হোওত ঋছি। মুদা নীবজ নহি ঘুবৈত ঋছি। এহি ঋপবিরর্তনীয ঋভারক সম্মুখ জ্ঞানক রিজয সীমিত ঋছি।

দূ কঠোবাপব সমান প্রকাশ এক গম্ভীব নাট্য-দৃষ্টি প্রস্তুত কবৈত ঋছি। জে খানী ঋছি, ওকবা মূঠসঁ ভবব্র নহি; জে ভবন জা সকৈত ঋছি, ওকবা খানী ছোড়ব্র নহি। জা রাক্যক দ্বন্দ্ব সম্পূর্ণ নাটকক নাট্যশাস্ত্রীয আ নৈতিক সঁবচনাকেঁ একত্র কবৈত ঋছি। করুণা এতয তর্কক রিকন্প নহি, তর্কক প্রযোজনক চেতনা ঋছি;

तर्क करबाक दमन नहि, अन्याय बोकबाक साधन अछि। ओ दृश्यक मैथिली वंगमंच पर एहन नाटकक सम्भावना स्थापित करैत अछि जतय दर्शक सहृदय आ विवेकी दुनू भऽ सकैत अछि।

सन्दर्भ-ग्रन्थ आ शोध-स्रोत

[१] गजेन्द्र ठाकुर। व्याप्ति / Vyapti: गङ्गेशीक नव्य-न्याय पद्धति पर आधारित पूर्ण-दीर्घ मैथिली नाटक। द्विभाषिक संस्करण, २०२६। मूल मैथिली पाठ, पृ. १–१२३। (प्राथमिक पाठ।)

[२] Bharata. The Nāṭyaśāstra: A Treatise on Hindu Dramaturgy and Histrionics. Trans. Manomohan Ghosh. Vol. I. Calcutta: Royal Asiatic Society of Bengal, 1950. अध्याय ६–७ विशेषतः। ऑनलाइन पाठ-सन्दर्भ: https://jnanalaya.kailasa.ai/books/natya-sastra-gosh-vol-1-manmohan-gosh-asiatic-society-1951-550648/chapter-1-natya-sastra-gosh-vol-1-manmohan-gosh-asiatic-society-1951

[३] Aristotle. Poetics. Trans. S. H. Butcher. Internet Classics Archive, MIT. विशेषतः भाग VI, IX–XI. https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html

[४] Sheldon Pollock, ed. and trans. A Rasa Reader: Classical Indian Aesthetics. Columbia University Press, 2016. प्रकाशकक परिचय आ विषयसूची: https://cup.columbia.edu/book/a-rasa-reader/9780231540698/

[५] Keir Elam. The Semiotics of Theatre and Drama. 2nd ed. Routledge, 2002. प्रकाशकक परिचय आ अध्याय-सूची: https://www.routledge.com/The-Semiotics-of-Theatre-and-Drama-2nd-Edition/Elam/p/book/9780415280174

[६] Elisa Ganser. Theatre and Its Other: Abhinavagupta on Dance and Dramatic Acting. Brill, 2022. विशेषतः परिचय। https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctv2gjwsnf

[७] Bertolt Brecht. "A Short Organum for the Theatre" (1948). Oxford Academic पर ग्रन्थांशक परिचय: https://academic.oup.com/book/48732/chapter-abstract/422792482

[८] Andrew Sofer. The Stage Life of Props. University of Michigan Press, 2003. प्रकाशकक परिचय; DOI: https://doi.org/10.3998/mpub.11888

[९] "Analytic Philosophy in Early Modern India." Stanford Encyclopedia of Philosophy. विशेषतः खण्ड ७, Gaṅgeśa's Analysis of Inferential Warrant (vyāpti). https://plato.stanford.edu/entries/early-modern-india/

[१०] "Nyaya." Internet Encyclopedia of Philosophy. प्रमाण, अनुमान, अभाव आ कारणता-विषयक खण्ड। https://iep.utm.edu/nyaya/

[११] "Epistemology in Classical Indian Philosophy." Stanford Encyclopedia of Philosophy. उपमान, शब्द आ अभाव-विषयक विवेचन। https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-india/

[१२] Gajendra Thakur. "Theatre and Dramatic Cultures." History of Mithila, Vajji & Anga, Vol. II, अध्याय ५०, मूल ग्रन्थ पृ. ७२७–७३३; Videha Research Article Edition, 2026. https://videha-ejournal.github.io/mithila-vajji-anga/research-articles/history/volume-2/chapter-050/

[१३] Peter Brook. The Empty Space. 1968. ग्रन्थ-परिचय: International Community Arts Festival Library. https://icafrotterdam.com/library/item/the-empty-space/

[१४] गजेन्द्र ठाकुर। 'मैथिली नाट्यमंच/ नाटक लेल एकटा समीक्षा सिद्धान्त', भाग १–१। विदेह, अंक ४४३–४४७, २०२६। ग्रन्थसूचीय अभिलेख: https://videha-ejournal.github.io/videha/research/videha-scholar-research-book.html

[१५] "Philosophy of Theater." Stanford Encyclopedia of Philosophy. वंगसंकेतविज्ञान आ प्रदर्शनक देहगत-भौतिक स्वरूपक चर्चा। https://plato.stanford.edu/entries/theater/

सन्दर्भक सीमा: [१] मूल नाटकक पाठ अछि। [२–३], [६], [९–१२], [१५] केर ऑनलाइन उपलब्ध पाठ वा परिचयक आधार पर तत्सम्बद्ध अवधारणा लेल गेल अछि। [४–५], [७–८], [१३–१४] केर उपलब्ध प्रकाशकीय, ग्रन्थालयीय अथवा ग्रन्थसूचीय परिचयक उपयोग कएल गेल अछि; सम्पूर्ण ग्रन्थक प्रत्यक्ष अध्ययनक दावा

নহি কএন গেন ঋছি। নাঠকক উঙ্কবণ ঋা দৃশ্য-সন্দর্ভ মূন মৌথিনী সংস্কবণক ম্বদ্রিত পৃষ্ঠ ঋথরা ঋংক-দৃশ্যসঁ সম্বন্ধ ঋছি।

১.৩২. গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰ- 'জে নাম পোথীমে নহি' : নাটক আ ৰংগমংচ : গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰক নাটকক ৱিস্তৃত সাহিত্যিক , নাট্যশাস্ত্ৰীয, ৰংগমংচীয আ প্ৰমাণমীমাংসাত্মক সমীক্ষা

'জে নাম পোথীমে নহি' : নাটক আ ৰংগমংচ

গজেন্দ্ৰ ঠাকুৰক নাটকক ৱিস্তৃত সাহিত্যিক , নাট্যশাস্ত্ৰীয , ৰংগমংচীয আ প্ৰমাণমীমাংসাত্মক সমীক্ষা

সাৰ

'জে নাম পোথীমে নহি' মৈথিলী নাট্য-সাহিত্যক এহন ৰচনা থিক জাহিমে এক গামক ৰাঁঢ়-সংকট, ৱিৱাহক ৰংশাৱলীগত জাঁচ আ এক প্ৰধান পদক কৰ্তৃত্ব-সমস্যা পৰস্পৰ এক-দোসৰাক নাটকীয পৰীক্ষা ৰঁনি জাওত অছি। কাল্পনিক উত্তৰসাৰমে পোথী, কণ্ঠ আ জন তীন ভিন্ন প্ৰকাৰক সাক্ষ্যক উপস্থিতি ৰঁনৰৈত অছি। ছিযাসী ৰৰ্ষীযা ধনমন্তী দেৱীক গীত, স্ৱমেধাক ৱিৱাহক অনিৰ্ণীত স্থিতি, মাধৱী আ প্ৰভাকৰক ৱিদ্যাপতি-ৱিষযক অসহমতি তথা ফেকন সহনীক ৰচাৰ-কাৰ্যক সংগ নাটক ঞা প্ৰশ্ন উঠৰৈত অছি জে মনুষ্যাক উপস্থিতি আ সহক দাৱী কোনা স্থাপিত হোওত অছি। ঞা কেৱল অভিলেখক আলোচনা নহি; অভিলেখক সম্ৰচিত সীমা, জীৱিত অনুভৱক গৰিমা আ অনিশ্চিততাক ৰীচ নিৰ্ণযক নৈতিকতাক নাট্যীকৰণ অছি। ধনমন্তীক নিধনক ৰাদ স্মনক অধ্ৰৰা অংকিত স্ৱৰ আ নীলূক নৱ সাক্ষ্য একহি মংচপৰ উপস্থিত হোওত অছি, মুদা এক দোসৰাক ক্ষতিপূৰ্তি নহি কৰৈত অছি। অন্তিম বিঞ ৰেখা ভৱিষ্যাক ৰঞাক লেল ঠাম ৰঁনৰৈত অছি। এহি সমীক্ষামে পাঁচু তৰংগক চৌৱীস দৃশ্য, অভিনযক চাক আযাম, ৰস-ধ্ৱনি-ৱক্ৰোক্তি, কথাৱিন্যাস, স্ত্ৰীৱাদী জ্ঞানমীমাংসা, ৰংগ-সংকেত, মৌখিক পৰম্পৰা আ মংচনীযতাক আলোচনাত্মক পৰীক্ষণ কএল গেল অছি।

১. অধ্যযনক আধাৰ আ সমীক্ষা-পদ্ধতি

মূল পাঠ দ্ৱিভাষী পোথী 'জে নাম পোথীমে নহি / The Name Not in the Ledger'ক মৈথিলী অংশ (সংযঞ সংস্কৰণক পৃষ্ঠ ১১–৯৪) অছি। পূৰ্ৰৰংগ তথা পাঁচ তৰংগক শীৰ্ষক আ দৃশ্য-সংখ্যা মূল ৰচনাক অনুসাৰ উদ্ধৃত অছি। এহি অধ্যযনক অধ্যায-ৱিন্যাস নাটকক অপন দৃশ্য-ৱিন্যাসসঁ অলগ অছি; জখন দৃশ্য-ৱিশ্লেষণ হোওত অছি তখন তৰংগ আ দৃশ্য স্পষ্ট দেল গেল অছি। অংগ্ৰেজী অনুৱাদকেঁ মূল পাঠক

স্থান নहि देल गेल अछि। নাট্যকীয় প্রসঙ্গ আ সংবাদক ছোট উদ্ধরণ মূলসঁ লেল গেল অছি; বাঁহবী সিদ্ধান্তক সহায়তা আলোচনাত্মক ব্যাখ্যা লেল অছি, মূল ঘটনাক প্রমাণ লেল নহি।

গজেন্দ্র ঠাকুরক 'মৈথিলী নাট্যমঞ্চ/ নাটক লেল একটা সমীক্ষা সিদ্ধান্ত'ক পহিল ভাগমে ভারতীয় রস-ধ্বনি-বক্রোক্তি, পাশ্চাত্য আলোচনা, ন্যায়-ন্যায় আ বিদেহ সমানান্তর ইতিহাস চারু আধার বঁতাওল গেল অছি [২]। এহি চতুর্থা দৃষ্টিকেঁ এতহ এক প্রয়োগশীল আলোচনা-পদ্ধতি রূপমে গ্রহণ কএল গেল অছি। লেখকক অপন সমীক্ষা-সিদ্ধান্ত হুনক নাটকক নির্বিবাদ প্রশংসা করবাঁক অধিকার নহি দৈত অছি। উনটে, ওহি পদ্ধতিক উপযোগ লেখকক বচনাক অন্তর্বিরোধ, দৃশ্যগত সফল-অসফল সম্ভাবনা, কথা আ অভিনয়ক তনাব দেখবাঁক লেল হোয়ত। 'বিশ্বাসক শক্তি উর্ফ স্বকন্যাক বিবাহ'পব হুনক সমীক্ষা স্ত্রীক স্বেচ্ছা, অভিজ্ঞান আ নয়নক প্রমাণগত প্রশ্ন উঠবৈত অছি [৩]। 'জে নাম পোথীমে নহি'মে ঙা প্রশ্ন পুনঃ উপস্থিত অছি, মুদা এতহ অভিজ্ঞান অনিবার্যতঃ পূর্ণ নহি হোওত অছি।

পাঠ, পরিকল্পিত প্রস্তুতি আ বাস্তবমে মঁচিত প্রস্তুতি তীন পৃথক্ অধ্যয়ন-বস্তু থিক। প্রস্তুত অধ্যয়ন পহিল দূ স্তর ধবি সীমিত অছি। কোনো বাস্তবিক প্রদর্শনক বীডিয়ো, নির্দেশকক সাক্ষাত্কার, দর্শক-সর্বেক্ষণ অথবা সমকালীন প্রদর্শন-সমীক্ষা উপলব্ধ নহি অছি। তেঁ বঁগমঁচীয় প্রভাবক বিবেচন পাঠক মঁচ-নির্দেশ আ সম্ভাবিত অভিনয়পর আধাবিত অছি, বাস্তবিক দর্শকক প্রতিক্রিয়া মানি নহি। বিদ্যাপতি-বিষয়ক দ্বি-ব্যক্তি পরিকল্পনাক ঐতিহাসিক নির্ণয় এহি অধ্যয়নক বিষয় নহি; নাটক স্বয়ং ওকর প্রমাণগত অনির্ণয় স্পষ্ট রখৈত অছি।

২. মৈথিলী নাট্যপরম্পরা আ এহি বচনাক স্থান

মৈথিলী বঁগকর্মকেঁ কেবল মুদ্রিত নাটকক ইতিহাসমে সীমিত কএলাসঁ লোককণ্ঠ, গায়ন, শ্রম, দেহ আ সম্প্রদায়-আধাবিত প্রস্তুতিক মহত্ত্ব ঘটি জাওত অছি। 'Maithili Naach: A Need for Redrawing the Boundary' শীর্ষকক শোধ নাচকেঁ শাস্ত্রীয় আ আধুনিক মৈথিলী নাটক কেন্দ্রিত অধ্যয়নক হাশিয়াসঁ কেন্দ্র দিস আনবাঁক প্রশ্ন উঠবৈত অছি [৪]। ঙা দৃষ্টি উত্তবসাবক স্ত্রী-স্ববক অর্থ বুঝবাঁমে উপযোগী অছি। ও সভ বঁগমঁচীয় গীত গবৈত ছথি, মুদা হুনকব ভূমিকা লোকগীতক প্রদর্শন মাত্র নহি; বঁচাক উপস্থিতি-জাঁচ, শোকক শ্রম আ সাক্ষ্যক সামুদায়ীমে সেহো হুনকব হস্তক্ষেপ অছি। এহিসঁ মঁচক কেন্দ্রমে ও ধ্বনি অবৈত অছি জে ঔপচাবিক সাহিত্যিক ইতিহাসমে সহজ নামাঁকিত নহি হোওত অছি।

প্রণব প্রকাশক 'A Cowherd's Chapbook' ছুঁজ বিহাবী লাল মঁডলক 'মিথিলা নাটক'ক মাধ্যমসঁ সাহিত্যেতিহাসমে উপেক্ষিত মুদ্রিত বচনা আ সামাজিক আলোচনাক প্রশ্ন উঠবৈত অছি [৫]। প্রকাশক তর্কক ঐতিহাসিক বিস্তার এতহ স্বীকার বা অস্বীকার কববাঁক প্রসঙ্গ নহি, মুদা ইতিহাসক চয়ন আ হাশিয়াক প্রশ্ন এহি নাটকসঁ গহিব সাম্য বখৈত অছি। 'জে নাম পোথীমে নহি' উপেক্ষিত

रस्तुकेँ केरन फेबसँ पोथीमे स्थान देबाँक प्रस्तार नहि करैत अछि; ई पुष्टैत अछि जे लिखित पोथीक रङ्कीकरण स्वयं ककब दृष्टिसँ संचालित अछि।

विदेहक 'Theatre and Dramatic Cultures'मे कीर्तनिया नाट्य, मिथिला-नेपालक नाट्य-सम्बन्ध, मुद्रित सामाजिक नाटक आ समकालीन रंगप्रयोगक रेखाधावात्मक उतिहासपर बन अछि [६]। एहि पृष्ठभूमिमे वर्तमान वचनाक गीत-आधावित संवचना आ लोकधर्मी वाणी उल्लेखनीय अछि। तथापि एकरा सीधे कीर्तनिया नाटक कहबँ विधागत असावधानी होयत: एतह गीत धार्मिक अथवा पौवाणिक आख्यानक निवन्तर वाहक नहि, ववन् स्रोत-पवीक्षा, पीढ़ीगत स्मृति आ पात्रक आत्मनिर्णयक माध्यम अछि। आधुनिक विद्यालय, मोबाइल, ध्वनि-अंकन यन्त्र, डिजिटल फाइल आ पञ्जी एकहि नाट्य-पविवेशमे अछि। पवम्पवा आधुनिकता विरुद्ध स्थिव द्वन्द्व नहि; नाटकमे दूनू एक-दोसवाक सीमा स्पष्ट करैत अछि।

कैलाशी मिश्रक मैथिली लोकगीत-रङ्कीकरणमे जीवन-संस्काव, विवाह आ घवेलू गीतक प्रसंग उल्लेखित अछि [७]। धनमन्तीक कथन जे स्नानका माय आ नानीसँ गीत प्राप्त भेल, तथा कोहबँव, धान चुनबँ आ शिशु-स्नानएबाँक बीच गायन चलैत छल, ओहि सांस्कृतिक पृष्ठभूमिसँ सुसंगत अछि। मुदा नाटकक 'प्रवान धुनपव नव पद' अथवा 'काँचहि चान'केँ ऐतिहासिक लोकगीत-संग्रहसँ प्रमाणित पद कहबँ अनुचित। एतह नाटक स्वयं गीतक नव वचना आ पवम्पवागत नयक भेद देखबैत अछि। एहि भेदकेँ समीक्षामे सुवक्षित वाखबँ नाटकक अपन सहनिष्ठाक सम्मान अछि।

३. नाट्यविधा, कथाविन्यास आ त्रिसूत्रीय संघर्ष

वचनाकेँ विचावप्रधान सामाजिक नाटक, अभिलेख-संकटपवक नाटक आ सामूहिक आपदा-त्रासदीक संयोग कपमे पढ़ल जा सकैत अछि। ई रङ्कीकरण आलोचनात्मक अछि, लेखक द्वावा देल विधा-नाम नहि। एकव कथा तीन पवस्पव सम्बद्ध प्रश्नपव ठिकल अछि: स्वमेधा-अभयक विवाहमे पञ्जीक प्रमाण की कहैत अछि; 'काँचहि चान' पदक भणिता आ कर्तृत्वक अर्थ की; बाँढ़क समय ककवा पहिने बँचाओल जाए आ उपस्थिति कोना सत्यापित हो। पहिल प्रश्नक पविणाम सामाजिक, दोसवक साहित्येतिहासगत, तेसवक जीवन-मवणगत अछि। तीनूमे निर्णयक पविणामक भाव समान नहि, मुदा अपर्याप्त जानकावीपव अनुचित निश्चितताक खतवा साझा अछि।

कथाक बीज पहिल तवंगमे वोपल जाइत अछि। धनमन्ती गीतक 'शुद्ध' अंकनपव प्रश्न उठबैत छथि, हविनाथ पोथी आनैत छथि, प्रभाकव स्रोतक पवीक्षा करैत छथि। सभामे ई प्रश्न व्यक्तिगत ओसावासँ सार्वजनिक विवाद बनैत अछि। तेसव तवंगमे विञ पाँति आ अधवी भणिताक समानान्तवता चवमपव पहुँचैत अछि। चतुर्थ तवंग वाचिक पवीक्षा केँ दैहिक कर्ममे बदलैत अछि; पाँचममे क्षतिक पश्चात अभिलेख आ सम्बन्धक पुनर्व्यवस्था होइत अछि। शीर्षक 'तवंग' घटनाक

अावर्तन आ तीव्रताक नव सूचित करैत अछि। जनक प्रवेशक चढ़ाव मंचक स्थान, पात्रक प्राथमिकता आ ध्यानक उपनिर्देशता देखबैत अछि।

पाँच तर्कगकें नाट्यशास्त्रक पाँच सन्धिसँ अक्षरशः समान कहब उचित नहि। मुख, प्रतिमुख, गर्भ, विमर्श आ निर्वहणक परम्परागत संरचनासँ तननामे एतऽ आरम्भिक बीज, प्रश्न-विस्तार, संकट-गहनता आ परिणामक एक कार्यात्मक समानता देखाओत अछि [८]। किन्तु अन्तिम निर्वहण विवाह अथवा पदक कर्तृत्वक निश्चित समाधान नहि दैत अछि। अभिनेत्रीय अनिर्णयक भीतर नैतिक निर्णय होओत अछि: मृत्यु उत्तर नहि देब। जनक संकटकें केवल विद्युत-विवादक रूपक बना देब सेहो गलत होयत; जनक कारण एक वृद्ध मनुष्याक मृत्यु, घर आ कागदक क्षति तथा श्रमक वास्तविक नाटकीय भाव उत्पन्न होओत अछि।

अवसुक Poetics मे कथा-क्रिया, अभिज्ञान आ परिस्थितिक उलटाव त्रासदीक प्रमुख उपकरण थिक [९]। एहि नाटकमे हरिनाथक पोथीसँ हटैत हाथ, अभयक प्रश्न पुछबाक बदला प्रतीक्षा करब, माधवीक शोध-सिद्धान्तक सीमा स्वीकारब आ प्रभाकरक निश्चितता घटब—सभ अभिज्ञानक क्रमिक रूप थिक। धनमन्त्रीक निधन सबसँ तीव्र उलटाव अछि, मुदा ओकरा कोनो एक पात्रक दोष अथवा कर्मफल कहि देब पाठविरुद्ध होयत। बाढ़क बीच अपन सीमा जानैत पात्रक निर्णय शोककें सरल नैतिक पुरस्कार-प्रणालीमे नहि बदलैत अछि।

४. पूर्वरंग : लिखनासँ पहिने — नाटकीय श्रवणक स्थापना

पूर्वरंगमे पहिने मेघक गुंजन, फेर तीन स्त्री-स्वर, फेर अदृश्य वृद्ध कण्ठ आ अन्ततः ध्वनि-अंकन यन्त्रक नान बत्ती अबैत अछि। सामान्य नाट्य-प्रवेशक विपरीत दृश्यता पहिल साधन नहि। दर्शक राति देखबासँ पूर्व शब्द सुनैत अछि। 'नाम', 'नाम लिखू', 'नाम लिसक नहि'क क्रम नामक अस्तित्व, लिखबाक क्रिया आ स्मृतिक उत्तरदायित्व तीन स्तरपर स्थापित करैत अछि। कागद आ मसिक क्षरणक विरुद्ध साँसक घरक कल्पना गीतक केन्द्र अछि। तथापि बाँधक मृत्यु एहि उद्घोषकें सरल अमरत्ववाद बनबासँ रोकैत अछि। गीत चलि सकैत अछि, सभ गीत अंकित अथवा स्मृत नहि रहैत अछि।

भारतीय नाट्यपरम्पराक पूर्वरंगक अवधारणा मुख्य अभिनयक पूर्व प्रदर्शनक तैयारीसँ सम्बद्ध अछि। एतऽ 'पूर्वरंग' शब्दक आधुनिक पुनर्विनियोग अछि, कोनो शास्त्रीय पूर्वरंग-विधिक सम्पूर्ण पुनरुत्पादन नहि। मंच अन्हार राखि दर्शकक कानकें सक्रिय करब साहित्यिक अभिप्रायक प्रत्यक्ष रंगक्रिया अछि। नान बत्ती गीतक बीच प्रकट होओत अछि, तें प्रश्न उठैत अछि—की मशीन गीतक साक्षी अछि, आ कि ओ गीतक जीवनकें अपन सीमा अनुसार काटत? प्रकाशक पहिल बिन्दु मनुष्य नहि, उपकरण अछि। अन्तिम दृश्यमे नीनूक स्वतन्त्र साक्ष्य ओ आरम्भिक व्यवस्था बदलैत अछि।

৩. খ্বংক এক : পহিন তবঁগ — সুব

দৃশ্য ১ : ওসাবাপব ধ্বনি

খাঁসীক খ্বংশ হেঁঠৈৱাঁক প্রস্তারপব ধনমন্ত্রীক খ্বাপত্তি নাঠককক মূন সৌন্দর্য-দর্শন থিক। সুস্ত ধ্বনি তকনীকী গ্বণরত্তা হো সকৈত খ্বছি, ম্বদা জীরিত খ্বারাজক খ্বন্বভরমে সাঁস, রিবাম, দেহক দ্বর্রনতা খ্বা স্মৃতিক চূক সেহো খ্বর্থরান্ খ্বছি। মাধরী যন্ত্র ৱঁন্দ কবৈত ছথি—ঙা ত্রিয়া ক্ষনকব পহিন খ্বাম্েসংশৌধন খ্বছি। খ্বভিনযমে ধনমন্ত্রীক হঁসী খ্বা খাঁসীকেঁ গ্রত্রিম বৃষ্কারস্থাক খ্বন্বকবণ নহি, সংরাদক ভাগ ৱঁনাওন জাএ। ‘কাঁচহি চান’ক দৃ সম্ভারিত খ্বগিনা পাঁতি এক নির্ণাযক পাঠক খ্বাগ্রহকেঁ রিচনিত কবৈত খ্বছি। নাঠক খ্বাবম্ভহিসঁ স্বনরৱাঁক খ্বধিকাব গরৈয়া নগ বাখৈত খ্বছি। দর্শক নেন প্রশ্ন ঙা নহি জে কোন পাঠ মীঠ খ্বছি; প্রশ্ন জে রিরিধতা দর্জ কবৱঁ ত্রুটি খ্বছি কি পবম্পবাক সুভার।

দৃশ্য ২ : পোথীক রজন

কপড়ামে ৱঁন্বন পোথীক প্ররেশ খ্বমূর্ত সংস্থা কেঁ মঁচপব স্পর্শযোগ্য রস্তু ৱঁনরৈত খ্বছি। হবিনাথক পোথী খোনৱাঁক পূর্র হাথ পোঁছৱঁ সংবঞ্চণক খ্বন্বশাসন দেখরৈত খ্বছি। স্বমেধাক প্রশ্ন রিরাহক নির্ণযমে দেহধাবী ব্যক্তিক ভাগীদাবীকেঁ কেন্দ্রবমে খ্বানৈত খ্বছি। ‘সবিসর’ক সাম্না উঁন্নেখ রংশী-একত্রক পর্যাপ্ত প্রমাণ নহি। এহি সূক্ষ্ম ভেদক নাঠকীয পবিণাম পৈঘ খ্বছি, কাবণ সমাজ খ্বনিশ্চিততাকেঁ কন্যাপব দোষক সংকেত মানি সকৈত খ্বছি। পোথীক রাস্তরিক রজন খ্বা নির্ণযক সামাজিক রজন এক-দোসবাসঁ ঠকবাগত খ্বছি। স্বমেধাক খ্বাগ্রহ প্রমাণক খ্বভারকেঁ প্রমাণক খ্বভার কপেঁ নিখৱাঁক খ্বছি; নাঠক পঞ্জীকাবকেঁ খননাযক নহি ৱঁনরৈত, ক্ষনক দাযিত্র ৱঁঢ়রৈত খ্বছি।

দৃশ্য ३ : খ্বাগন্তুক গুতিহাসকাব

প্রভাকবক খ্বাগমন রিশেষজ্ঞতাক নাঠকীয উঁপস্থিতি খ্বছি। পন্না মূন নহি, ৱাঁদক প্রতিনিপি থিক; তেঁ ভণিতা, নিপি, মসি, পন্নাক ত্রম খ্বা মৌখিক পাঠ পবস্পব জাঁচক সাধন ৱঁনৈত খ্বছি। ধনমন্ত্রী গীত পহচানৈত ছথি, ম্বদা শঙ্কঁশঃ একত্রক দারী নহি কবৈত ছথি। ‘গীতক রজন’ক প্রশ্ন গুতিহাসক তিথি খ্বা সৌন্দর্যক খ্বন্বভরকেঁ একহি মাপদণ্ডসঁ তৌনৱাঁক সমস্যা খোনৈত খ্বছি। এতহ গুতিহাসকাবক মৌন এক খ্বভিনয-রিঁন্দু থিক: উঁত্তবক দেবী রিদ্বত্তাক পবাজয নহি, খ্বপন মানদণ্ডক সীমাক পহচান থিক। যদি খ্বভিনেতাসভ এক-দোসবাক কথনকেঁ রাস্তরমে স্বনথি তহ দীর্ঘ প্রমাণ-চর্চা জীরিত সংঘর্ষ ৱঁনত; কেরন পাঠ-পঠন ৱঁনি গেনাসঁ দৃশ্য ব্যাখ্যান ৱঁনি সকৈত খ্বছি।

দৃশ্য ৪ : নামক পহিন দবাব

রিদ্যাপতিক প্রশ্ন দ্বিপক্ষীয খছি। প্রভাকব প্রচনিত রঁষ্কভাষিক দবরঁাবী র্যাক্তিক্ক খাধাব রঁতরৈত ছথি; মাধরী সমস্ত পদারনীক যাঁত্রিক একীকবণপব প্রশ্ন উঠরৈত ছথি। দূনূ পবিকন্পনা নেন প্রমাণ খারশ্যক মানন জাগত খছি। এহি খসহমতিক রীচ রিঁজনী জাএরঁ খা খন্বাবমে ‘রিদ্যা...’ পব ধনমন্ত্রীক রুকরঁ দর্শকক খন্বমানকেঁ সক্রিয কবৈত খছি। মঁচ-নির্দেশ ঞা নহি রঁতরৈত খছি জে ও রিঁসবনীহ খথরা জানি কহ বোকনীহ। খভিনেতাকেঁ এহি বহস্যক এক উত্তব চেহবাসঁ সেহো নহি থোপরঁাক চাহী। দূব জনধ্বনি প্রশ্নক কেন্দ্ব রঁদনি দৈত খছি। ‘এখন নাম নহি। এখন জন খাবিঁ বহন খছি।’ ঞা রাক্য রিচাবক খস্বীকৃতি নহি, সঁকণ্ঠমে প্রাথমিকতাক পবিরর্তন খছি।

৬. খঁক দূ : দোসব তবঁগ — সভা

দৃশ্য ১ : রিদ্যানযক ওসাবা

রিদ্যানয শিক্ষণ-সঁস্থা সঁ শৈবণস্থন রঁনৈত খছি। চঠৌঁজ, খাঠ, দূধ, দরা খা পোথী এক সঁগ বাখন খছি; এতহ মঁচ-সজ্জা স্বয়ঁ সামাজিক নীতি রাঞ্জ কবৈত খছি। ফেকন সহনীক খাগমন ছানক শ্রেণীক্রম উনঠৈত খছি। রাঁসপব জনক নিশান প্রমাণক প্রত্যক্ষ, স্থানীয খা রারহারিক রূপ রঁনৈত খছি। পরন, কিনাব, ধাব খা মাঠিক পবস্পব রিবোধী সঁকেতক রীচ ফেকন জানক জোখিমরনা সঁকেতকেঁ প্রধানতা দৈত ছথি। এহি ছানক তর্ক গতিহাসকাবক তর্কসঁ তননীয হোগতো এক নহি: খাপদামে রিনম্বক মূন্য খনগ খছি। খভযক খাগমনসঁ নিজী প্রেম সার্রজনিক সঁকণ্ঠমে প্ররেশ কবৈত খছি। বঁগমঁচপব রস্তু সবকরঁ খা খাশ্রযক কাজ সঁরাদক সমান মহত্ত্বরপূর্ণ খছি।

দৃশ্য ২ : জাঁচ সার্রজনিক হোগত খছি

‘ককব রচন প্রমাণ?’ খ্যামপঞ্চপব নিখন জাগত খছি। ধনমন্ত্রীক হস্তক্ষেপসঁ ঞা ‘রচন প্রমাণ কোনা?’ রঁনৈত খছি। প্রশ্নক র্যাকবণ রঁদনি গেনাসঁ র্যাক্তি-কেন্দ্বিত খধিকাবসঁ প্রমাণক কার্যরিধি দিস ধ্যান জাগত খছি। সভা সার্রজনিক হোযরঁ খপনেমে ন্যায নহি: প্রভাকব ভীড়কেঁ তকনীকী পবীক্ষণক রঁদনা মানরঁাক রিবোধ কবৈত ছথি, মাধরী রিশেষজ্ঞকেঁ সমাজক রঁদনা মানরঁাক রিবোধ কবৈত ছথি। স্বমেধাক দেহ খা রিরাহক ভরিষ্য রঁহসক রাস্তরিক দাঁর খছি। তীন স্ত্রী-সুব দর্শক দিস তকৈত ছথি; ঞা চৌথ দেরানমে ছোট দবাব উপেন্ন কবৈত খছি। দর্শক কেরন নির্ণয স্বননিহাব নহি, ওহি সমাজক সম্ভারিত ভাগ রঁনৈত খছি জে ‘দোষ’ শব্দক খর্থ গঢ়ৈত খছি।

দৃশ্য ৩ : সভাক ভীতব দোসব সভা

ঞা দৃশ্য নাটকক খাম্মেচিন্তনশীন বঁগকপক সর্রাধিক স্পষ্ট উদাহবণ খছি। রস্ত্র রঁদনন নহি জাগত, কেরন প্রকাশ, মুদ্রা খা খানাপসঁ রর্তমান রিদ্যানযমে প্রাচীন দার্শনিক সভাক প্রতিধ্বনি রঁনৈত খছি।

মূন নির্দেশী স্পষ্ট কবৈত খ্ছি জে ঞা ঞতিহাসক প্বনবাবৃত্তি নহি। প্রমাণক প্রমাণ খ্যা সুতঁত্র স্রোতক প্রশ্ন চ্ছানক সামূহিক পবীক্ষণক পঞ্চ বখৈত খ্ছি। স্বমেধা ‘রর্তমান সহমতিক পোথী’ পূছৈত ছথি; পঞ্জী সম্বন্ধক ঞতিহাস দেখরৈত খ্ছি, রর্তমান সহমতি নহি। ও খ্ভযক উঁত্তবকেঁ হাথক সঁকেতসঁ বোকৈত ছথি। এহি সঁকেতক প্রভার নম্মা ভাষণসঁ খ্ধিক তীব্র ভহ সকৈত খ্ছি। খ্বন্তমে স্মনকা রঁাত নিখরঁাক ধনমন্ত্রীক প্রস্তারপব স্বমেধা পহিনে স্বনরঁাক খ্যাগ্রহ কবৈত ছথি; পহিন তবঁগক শিঙ্কাকেঁ নর পাত্র খ্যাম্সোত কহ নৈত খ্ছি।

দৃশ্য ४ : সীতাক মৌন

দৃশ্যক শীর্ষক মহাকারা-স্মৃতিক সঁকেত দৈত খ্ছি, ম্বদা মঁচপব স্বমেধা খ্পন রর্তমান জীরনক নির্ণয কবৈত ছথি; ঞা বামাযণক ঘঠনাক প্বনর্মঁচন নহি। খ্ভযক ঘবসঁ ফোনপব নড়কীক পঞ্চমে দোষক সঁকেত খ্বরৈত খ্ছি। খ্ভয রিরাহক পঞ্চমে স্পষ্ট ছথি, তথাপি স্বমেধাক মৌনকেঁ সহমতি মানন নহি জা সকৈত খ্ছি। ধনমন্ত্রী দর্শক খ্যা পাত্রসভক খ্বন্বমানক খ্ধিকাব সীমিত কবৈত ছথি। ‘এখন নহি’ সহমতি রা খ্সহমতিক সবন দ্বিভাজনসঁ ভিন্ন নাঠকীয উঁত্তব খ্ছি। মঁচপব রাস্তরিক রিবাম, খ্ভযক পযবক খ্যাধা রঁঢ়ব খ্যা ফেব রুকরঁ, চাক উঁঠাকহ নহি নিখরঁ—এহি ক্রিযাসভসঁ মৌন স্বতন্ত্র ভাষা রঁনৈত খ্ছি। জনধ্বনি একাএক নৌঠৈত খ্ছি; নিজী মৌনক রঁীচ সামূহিক খ্যাপদা প্ররেশ কবৈত খ্ছি।

দৃশ্য ৩ : নামক পাছাঁ নাম

সভা সামান উঁপব পঙ্কঁচএরঁাক শ্রমমে রঁদনি জাঞত খ্ছি। ভণিতাক ‘রিত্যা’ খ্যা ‘পতি’ক রঁীচ মসিক খ্বন্তবক সম্ভারনা চর্চা হোঞত খ্ছি, ম্বদা নকনসঁ নির্ণাযক নিষ্কর্ষ নহি। মাধরী খ্পন পবিকন্পনা নেন পন্নাকেঁ জরঁবদস্তী উঁপযোগ নহি কবরঁাক রঁাত কহৈত ছথি। পাত্রক রাদ-রিরাদ খ্যা হাথক শ্রম সমানান্তব চনৈত খ্ছি; এহি সঁগতিকেঁ খ্ভিনযমে কাযম বাখরঁ খ্যারশ্যক খ্ছি। জন রঁঢ়ি বহন হোঞতো রিদ্বানক রঁহস কিএক চনৈত খ্ছি, একব উঁত্তব এতহ শ্রমক রঁীচ সঁরাদমে ভেঠৈত খ্ছি। দর্শকক সমক্ষ নাঠক সৈদ্ধান্তিক ঞমানদাবীক ঘোষণাসঁ খ্যাগাঁ রঁঢ়ি ওকব ব্যরহাবিক মোনক তৈযাবী কবৈত খ্ছি।

৭. খ্ঁক তীন : তেসব তবঁগ — নাম

দৃশ্য ১ : বিঞ পাঁতি

উঁপবক কোঠনীমে পঞ্জীক খ্ঙ্কুল্ল পন্নাপব এক নামক খ্ভার ভেঠৈত খ্ছি। ঞা বিঞি ভৌতিক ছেদ খ্থরা পঠনীযতাক সমস্যা মাত্র নহি; নাম নহি নিখন গেন হোএরঁাক সম্ভারনা খ্ছি। হবিনাথ স্পষ্ট কবৈত ছথি জে খানী ঠাম তথ্য খ্ছি, ম্বদা খানী ঠামমে কোন নাম ছন সে তথ্য নহি। খ্বন্বপনষ্ঁ সূচনা

आ निर्धारित अभावक ओ अन्तर नाटकक प्रमाणमीमांसात्मक मेरुदण्ड अछि। दृश्य-रचना लेल पोथी दर्शकक आँखिसँ दूर रहि सकैत अछि; कलाकारक प्रतिक्रिया आ पठन शैक्षिक विधिक नाटकीय अर्थ रचनैत अछि। सभ दर्शककेँ पन्ना पढ़एबाक तकनीकी चमत्कार आवश्यक नहि, कारण दर्शक स्वयं अभिलेखक सीमित पक्षँच अनुभव करैत अछि।

दृश्य २ : पदक देह

गीतक पाठ आ गबैयाक देहकेँ अनग करबाक प्रक्रिया प्रश्नांकित होइत अछि। धनमन्ती, तीन स्त्री-स्वर आ अधरी भणिता मिलि पदक एकाधिक रूप प्रस्तुत करैत अछि। कर्तृत्वक अज्ञातता स्त्रीक ऐतिहासिक नाम खोजब निरर्थक नहि बनबैत, मुदा अभाव भरबाक लेल मनगढ़न्त नाम देब दोसर अन्याय होयत। धनमन्ती जे कहैत छथि जे बँड़की मायक स्वन्दर नाम गढ़नासँ ओ जीवित नहि होएतीह, से पुनर्स्मरण आ कल्पनाक नैतिक भेद स्पष्ट करैत अछि। एतह लोकगीतक सजीवता लेखकत्वक दावीकेँ असम्भव नहि बनबैत; केवल सावधानीक माँग करैत अछि। स्वर-समूहक अनग स्वर आ अधरा समाप्ति विविधताक वैगमंचीय रूप हो सकैत अछि।

दृश्य ३ : दू नामक बीच

माधवी दू कागदपर दू ऐतिहासिक रूपरेखा रखैत छथि। पूर्व-ज्योतिरीश्वर लोक-विद्यापतिक परिकल्पना आ प्रचलित उत्तरकालीन बहुभाषिक विद्यापतिक रूपकेँ विचारार्थ राखल जाइत अछि। प्रभाकर स्वतंत्र प्रमाणक माँग करैत छथि। द्वि-विद्यापति मान्यता एतह नाटकक अनुसन्धान-विषय अछि, सिद्ध ऐतिहासिक घटना नहि। दृश्यकेँ वाद-विवादक विजय-पराजय बनाओनासँ बचनाक मर्म नष्ट होयत। स्त्री-स्वरक ध्वनी, ओढ़नी आ लोटा प्रमाणक बहसक बीच घरेलू श्रमक ठोस उपस्थिति बनबैत अछि। श्यामपट्टपर आधा-आधा मिलि ‘नाम’ लिखब एक रूपक नहि मात्र; अर्थ-निर्माणक सामूहिक क्रिया थिक। ‘नाम’ एतह प्रश्नक नाम बनैत अछि।

दृश्य ४ : जकर नाम नहि

‘काँचहि चान’ शीर्षक स्वयं आधुनिक अनुसन्धानकर्ताक देल अस्थायी नाम थिक, ओ स्पष्ट होइत अछि। अस्थायी सम्पादकीय शीर्षक, स्रोत-रुआ, तिथि आ सम्बन्ध लिखबाक आग्रह भविष्यक गलत साहित्येतिहास रोकबाक प्रयास अछि। धनमन्ती अपन नामहीन पूर्वजक हँसी, धान रोपबाक मुद्रा आ कम देखैत आँखिक स्मृति दैत छथि। ओ तीन संकेत सम्पूर्ण जीवनी नहि, मुदा राजि नाममात्रसँ अधिक अछि। हरिनाथ पुरुषक प्रति खोजबाक लेल जोखिममे घर नहि जाइत छथि। ओ निर्णायक चरित्र-कर्म प्रमाणक दुखपर जीवनक प्राथमिकताकेँ स्थापित करैत अछि। ‘नहि मानूम’ लिखब आ विभिन्न स्मृति सुरक्षित रखब मंचक हास्य आ गम्भीरताकेँ एक संग राखैत अछि।

दृश्य ७ : नाम दैत समय

माधरी आ हरिनाथ अपन अभिलेखीय टिप्पणीमे अनिश्चितता दर्ज करैत छथि। मूल विकृति मूल रहय, पूरक कथन अलग लिखल जाए—ई पाठालोचनक नाट्यरूप अछि। मंचपर पात्र एक वृत्तमे स्थिर नहि, अपन-अपन काजमे विखरल छथि। ई निर्देश दृश्यकेँ औपचारिक गोष्ठी बनबासँ बचबैत अछि। जन चेतनापर नाम एकाएक बचाक प्रकार बनि जाइत अछि—नीनू, चन्दा, बौशन, गुड़िया, मोहन। अनुसन्धानक प्रश्न 'नाम की छल?'सँ जीवित उपस्थिति 'के एतए अछि?' दिस बढ़ैत अछि। नामक ई अर्थपरिवर्तन अगिला तवँगक लयक तैयारी अछि। नालटेनक काँपैत लौ आ पानिक ध्वनि सिद्धान्तक समय समाप्त भए बहल होएबाक चेतावनी दैत अछि।

४. अंक चारि : चतुर्थ तवँग — जल

दृश्य १ : नारक पहिल फेरा

मूल निर्देश यथार्थवादी नदी बनएबाक निषेध करैत अछि। बाँस, बस्सी, डोलैत देह, प्रकाशक गति आ जलध्वनि नदीक उपस्थिति बचैत अछि। ई नाट्यकक वँगमंचीय आत्मनिर्भरता अछि। एक स्त्री बस्ताक बदला बचाकेँ पकड़ैत छथि; हरिनाथ पोथी छोड़बाक कठिन निर्णय सहैत छथि। मोहनक नामपर उत्तर नहि भेटला पर फेकन 'लापता' लिखबाक बदला देखल गेल स्थिति स्थापित करैत छथि। नामक गलत दर्जीकरणक परिणाम आब तत्कालीन बचारपर पड़त। छप्परपर रूखवक प्रसंग आपदा-निर्णयक कठोरता देखबैत अछि; करुणा आ सीमित क्षमता एक संग उपस्थित अछि। रीवतापूर्ण संगीतक निषेध फेकनक श्रमकेँ नाट्कीय तमाशा बनबासँ बचबैत अछि।

दृश्य २ : ऊँच सड़क

अस्थायी स्ववञ्चित स्थलपर सूची फेर पढ़ल जाइत अछि। मोहनकेँ प्रत्यक्ष देखलासँ पहिने 'अछि' नहि लिखबाक सावधानी एतए विशेष महत्त्वपूर्ण अछि। ऊँच सड़क पूर्ण स्ववञ्चित द्वनियाँ नहि, संकटमे अस्थायी विराम अछि। पहिल तवँगक ओसाबासँ आब आश्रय खुलल स्थानमे आवि गेल अछि; मंचक केन्द्र घरक स्वामित्वसँ साझा जीवनवञ्चा दिस बढ़ल अछि। जनकक सभाक प्रतिध्वनि विना सकण्ठ आ वाजकीय दृश्यसज्जाक उत्प्रेन्न होइत अछि। ई विचार देहक रास्तविक थकानमे आवि गेल अछि। यदि निर्देशक दार्शनिक प्रतिध्वनिकेँ बस्तत अलौकिक बना देत तए बाँढ़क व्यावहारिक परिस्थिति कमजोर भए सकैत अछि। एकर अर्थ अधिकारक स्थानान्तरण अछि, पौराणिक चमत्कार नहि।

दृश्य ३ : दोसर फेरा

फेकन आ हरिनाथ फेर विद्यालय दिस जाइत छथि। अभय, मोहन आ अन्य लोकक बचारमे नारक संतलन सामूहिक दैहिक अनुशासन बनैत अछि। मोहनक उपस्थिति स्थापित होइत अछि।

पञ्जी-रॉवापर छाँठ पढ़नासँ हरिनाथ हाथ रँटरैत छथि, फेर नार पकड़ैत छथि। ई छोट क्रिया मानकेँ सम्पूर्ण आन्तरिक परिवर्तनक प्रमाण अछि; 'मन्त्रा पहिने' सिद्धान्त संवादक रँदना शैलीक निर्णयमे रँदनन। अभयक उपकरण उपयोगी अछि, मुदा नायिकक अन्तरक विकल्प नहि। दृश्य-निर्देशनमे डाँड़ आ देहक नय एक संग होय, मुदा अहधिक हिनकोवसँ हास्यास्पद अभिनय उत्पन्न हो सकैत अछि। भयक प्रभाव दर्शकक कल्पना आ नियंत्रित सामूहिक गतिसँ रँनत।

दृश्य ४ : वातिक गणना

फेकन तेसर रँचार-कार्य नेन निकनैत छथि; जे कम देखाइत अछि से कम जीवित नहि, ई मानकेँ दृष्टिक आधार अछि। अभय नक्शापर स्थान चिन्हैत अछि आ स्वमेधा उपस्थिति गिनैत छथि। धनमन्त्री रँचौनिहार, गिननिहार आ स्मृति राखनिहारक परस्पर आवश्यकता मानैत छथि। आर मानकेँ खाँसी, चादर आ कमजोर देह फेर प्रमुख होइत अछि; पहिने दृश्यकेर खाँसीक अर्थ रँदनि गेन अछि। धनमन्त्री एक गीत मशीनक राँहर गरैत छथि। ई अनंकित गीतक सौन्दर्य संग ओकर सम्भावित अपरिवर्तनीय क्षतिक पूर्वाभास अछि। नाटक सम्पूर्ण अंकनक असम्भरता मात्र नहि, गरैयाक निजता आ इच्छा स्वीकार करैत अछि।

दृश्य ७ : जे उत्तर नहि देत

संकटक थकानक रँीच धनमन्त्री माधरीकेँ गीतक दू रूप स्वरक्षित रखराँक आग्रह करैत छथि। उपस्थित लोकक नाम-पुकारमे सभ अपन उत्तर दैत छथि; धनमन्त्रीक उत्तर नहि अरैत अछि। माधरी साँस आ नाड़ी जाँचैत छथि, मुदा फेकन चिकित्सकीय घोषणा नहि करैत छथि; चिकित्सक धरि नह जेराँक निर्णय होइत अछि। स्वमेधा सूचीक विअ ठाम भरैत नहि छथि। हरिनाथ पोथी छोड़ि धनमन्त्रीक चादर ठीक करैत छथि। एतह करुण रसक शैलि नाटकीय संयममे अछि: चीख नहि, अनुमानित मृत्युघोषणा नहि, केरल देह, प्रतीक्षा आ कार्य। पथेरपर 'धनमन्त्री' लिखल नाम अभिलेख नहि, पुकार थिक। नामक उत्तर नहि भेटरँ मृत्यु आ ज्ञानक सीमाकेँ एकहि क्षणमे मंचपर आनैत अछि।

९. अंक पाँच : पाँचम तरंग — शेष स्वर

दृश्य १ : उत्तर लिखल गेल

चिकित्सकीय पुष्टि भोर ७:२७ रँजे लिखल गेल अछि; मृत्यु आर अनिर्णीत उपस्थिति नहि। स्वमेधा सूचिमे समय आ पुष्टि लिखैत छथि। कथन 'सूची नेन एतरेँ पर्याप्त अछि। हमर नेन नहि।' अभिलेखक कार्यक्षेत्र आ शोकक असमापाताक अन्तर स्पष्ट करैत अछि। तीन स्त्री-स्वर शोकगीतक रँदना चादर समेटरँ, गिनास धोरँ आ सूची पढ़राँक क्रियामे छथि। एक अनुपस्थित रात्रिक स्मृति दैनिक रस्तुमे उपस्थित अछि। यथार्थवादी शोकक अतिवंजित अभिनयक स्थानपर एतह धीमा

কার্য করুণ বস উঁপ্রেন্ন কহ সকেঁত অছি। ওসাবাক খানী চৌকী এক বঁগ-সঁকেত বঁনৈত অছি; দর্শক ধনমন্ত্রীক অভাবকেঁ হ্মনক দেহ দেখনহি বিঁনা অনুভব কবৈত অছি।

দৃশ্য ২ : ভীজন অঞ্চব

ভীজন পন্না জবঁবদস্তী খোননাসঁ আব ঞ্চতি হো সকেঁত অছি। হবিনাথ হাথ হঠা নৈত ছথি। মৌখিক স্মৃতিসঁ অঞ্চব চিন্হবাঁক আ পন্নাপব অঞ্চব পঢ়বাঁক বীঁচ প্রভাকব ভেদ কবৈত ছথি। মূন পাঠ আ অনুমান পৃথক্ বহয, ঞা সম্পাদনক নিযম বিবাহ আ মানবীয সম্বন্ধক সমানান্তব অর্থ ধাবণ কবৈত অছি। ‘হেবাযন’ নিখবাঁক পীড়া এক সহ অভিনেখক মূন্য দেখবৈত অছি। পদক বস্তু বঁচৈত অছি, মুদা কিছু অঞ্চব হেবা জাওত অছি; এতহ সঁবঞ্চণ সফন ভেন কহি সম্পূর্ণ ঞ্চতি নকাবন নহি জা সকেঁত অছি। অভিনেতা কাগদক নাজুকতা রাস্তবমে অনুভব কবথি; জোব নগাবঁয আ বোকযক মুদ্রা দৃশ্যকেঁ নাঠকীয বঁনবৈত অছি।

দৃশ্য ৩ : স্থগিত

অভয আবঁ নির্ণযক দাবা নহি, প্রশ্ন কবৈত অছি। বিবাহ ‘এখন স্থগিত’ অছি। হবিনাথ নিখিত রুপমে ন অনুমোদন দৈত ছথি ন নিষেধ। স্বমেধা স্বীকাব কবৈত ছথি জে সম্বন্ধক নিযমমে অনিশ্চিততাক বীঁচ ন্যায কোনা হো, ঞা সমাজক আগামী প্রশ্ন অছি; অপন বিবাহ নেন মূঠ নিশ্চিততা নহি চাহৈত ছথি। ঞা দৃশ্য ছ্বান আ প্রেমক কঠিন সহ-অস্তিত্ব থিক। চাযক দৃ গিনাস আ বীঁচক চুপ্পী ব্যাখ্যানকেঁ দৈনিক সম্বন্ধমে আনৈত অছি। সীতাক মৌনক প্রতিধ্বনি এতহ স্পষ্ট হোওত অছি—স্বমেধা অপন মৌনক অর্থ স্বযঁ চুনৈত ছথি। অন্তিম স্থগন নিষ্ক্রিয পবাজয নহি; তথাপি সামাজিক দবাঁব সমাপ্ত ভেন কহি দেবঁ অনুচিত।

দৃশ্য ৪ : নামকবণ

ডিজিঠন ফাওন সেহো নাম মাঁগৈত অছি; প্রাচীন পোথীক রক্ষীকবণক সঁকঠ আধুনিক কম্প্যূঠবমে ফেব আবি জাওত অছি। ‘বিদ্যাপতি-ভণিত পদ? — কর্তৃত্ব আ তিথি অনিশ্চিত।’ প্রশ্নচিহ্ন নামক হিস্সা বঁনৈত অছি। মাধবী আ প্রভাকবক মতভেদ যথাবৎ বহৈত অছি। ধনমন্ত্রীক কণ্ঠসঁ প্রাপ্ত রুপ কহবাঁক নির্ণয স্রোত-ব্যাজিক সম্মান বখৈত অছি, মুদা সভ গীতক কর্তৃত্ব হ্মনকা নহি দৈত অছি। এহি দৃশ্যমে ভাষা সঁস্থাগত কর্ম অছি—ফাওনক নাম আগিনা শোধকর্তাক ছ্বানকেঁ সঁচানিত কবত। ধনমন্ত্রীক অভাবক বীঁচ হঁসী প্বনঃ অবৈত অছি, মুদা হ্মনক হঁসীক ঠাম নহি ভবৈত অছি। বঁগমঁচীয সঁযম ঞা সূচিত কবৈত অছি জে জীবনক নিবন্তবতা মৃত্যুকেঁ বদ্দ নহি কবৈত অছি।

দৃশ্য ৩ : শৈষ সুব

খ্ঁকিত সুব 'রিদ্যা...' পব ঠুঠৈত খছি। কিযো 'পতি' নহি কহৈত। স্বমেধা খপন চাবি পাঁতি নিখৈত ছথি, খপন নাম খা তিথি জোড়ৈত ছথি; ঞা ধনমন্ত্রীক গীতক কান্পনিক পূর্তি নহি। নীনূ চৌথ পাঁতি পঢ়ৈত খছি, খপন নামক খ্ঁকনপব প্রশ্ন কবৈত খছি খা দীরাবপব পানিক নিশানক প্রহ্ষ সাঙ্খ্য দৈত খছি। পানি কিএক ঘঠন, ঞা নহি জনৈত খছি, তেঁ নহি কহৈত খছি। নাঠকক শিঞ্চা এক রঁচীক সবন সাঙ্খ্যমে রিঁনা নম্রা তর্কক ঘঠিত হোঞত খছি। তীন খনগ হাথমে পঞ্জী, পদ-পন্না খা খ্ঁকন-যন্ত্র উঠৈত খছি; একাধিকাবক রঁদনা সাম্না জিম্মেদাবীক বঁগচিত্র রঁনৈত খছি। খন্তিম প্রশ্ন 'চাক কতহ খছি?' ভরিষ্যাক সুবসঁ সম্বন্ধিত খছি। খন্ত খন্নাবসঁ পহিনে ধ্বনিক ক্রমিক ক্ষীণতা দ্বাবা হোঞত খছি। ঞা খুনন খন্ত খনির্ণযক সজারঠ নহি, খাগিনা রঞাক নেন রাস্তরিক বিত্তি খছি।

১০. পাত্র-সঁবচনা : র্যাক্তি, সঁস্থা খা পবিরর্তন

ধনমন্ত্রী দেরী : দেহধাবী স্মৃতিক কেন্দ্ব

ধনমন্ত্রীকেঁ মাত্র নোকপবম্পবাক প্রতীক মানরঁ হ্মনকা প্বনঃ এক খভিনেখীয কোঠিমে রঁন্দ কবরঁ হোযত। হ্মনকব রাঁগা, জিদ, খাঁসী, খসহমতি, হঁসী, স্মৃতিক চূক খা গীত নহি খ্ঁকিত কবএরাঁক ঞছ্বা হ্মনকা র্যাক্তিত্ব দৈত খছি। ও নিখিত প্রমাণক রিবোধ নহি কবৈত ছথি। চিকিৎসকীয প্বষ্ঠি সঁ পূর্ব মৃত্যু ঘোষিত নহি কবরাঁক তথা ভিন্ন স্মৃতি খনগ-খনগ বাখরাঁক নাঠ্য-খন্বশাসন হ্মনক রিচাবসঁ স্বসঁগত খছি। হ্মনকব প্রম্বখ রিশৈষতা ঞা জে ও প্রশ্নেক সঁস্থাগত শব্দকেঁ দৈনন্দিন জীরনক উঁদাহবণপব কসৈত ছথি। একহি তবাজূসঁ সভ কিছু নহি তৌনরাঁক হ্মনকব খাগ্রহ ঞতিহাসক নকাব নহি, রঁহ্মরিধ মূন্য-মানকক পঞ্চ খছি। চতুর্থ তবঁগক খন্তিম দৃশ্যমে মাধরী ১১২ খনগ খ্ঁকনক সূচনা দৈত ছথি। ঞা ১১২ সুতঁত্র গীতক সঁখ্যা নহি; এক গীতক রিভিন্ন রূপ সেহো ওহিমে খছি। কতেক গীত কেরন ধনমন্ত্রীক মোনমে খছি, সে খজ্ঞাত। সঁখ্যা খা জীরিত র্যাক্তি রঁচিক ঞা খসমানতা নাঠকক ত্রাসদীকেঁ ঠোস রঁনরৈত খছি।

মাধরী : উঁপকবণসঁ উঁত্তবদাযী শ্রবণ ধবি

মাধরী নাঠকক খন্বসন্ধানপবক চেতনাক প্রতিনিধি ছথি, ম্বদা হ্মনকব রিকাস এক শৌধকর্তা দ্বাবা খপন সিদ্ধান্ত হাগ কবরঁ নহি। ও দ্বি-রিদ্যাপতি পবিকন্পনাক সম্ভারনা মানৈত বহৈত ছথি, তথাপি খপূর্ণ প্রতিকেঁ ওহি নিষ্কর্ষমে ফিঠ নহি কবৈত ছথি। খাবম্ভমে যন্ত্রক সুচ্ছ ধ্বনিক খাগ্রহ হ্মনকা নগ খছি; খন্তমে নীনূক রচনক সীমা নীনূসঁ সুযঁ পুছৈত ছথি। এহি পবিরর্তনক বঁগক্রিযা যন্ত্র রঁন্দ কবরঁ, স্মৃতি-কার্ড নিকানরঁ, পন্নাকেঁ স্ববক্ষিত কবরঁ, ফাঞনক নাম সঁশোধিত কবরঁ খা খাঁখি মিনাকহ স্বনরঁমে দেখাঞত খছি। নানীক মৃত্যু হ্মনকা নিজী শৌক খা সার্রজনিক খন্বসন্ধানক রঁচ বখৈত খছি।

ओकर चरित्रक चुनौती अछि जे शोधकर्ताक स्पष्ट तार्किक भाषा आ लोकक अस्फुट भाषा दुनू विश्वसनीय बनय।

स्वमेधा : निर्णीत वस्तुसँ निर्णयशील व्यक्ति धरि

स्वमेधा कथाक आरम्भमे विवाह-जाँचक विषय छथि, अन्तमे अपन काजक रचयिता, विधानयक उत्तरदायी कार्यकर्ता आ नव साक्ष्यक मार्गदर्शक बनैत छथि। ओकर नाटकीय परिवर्तन 'अनुमान नहि करू'सँ 'हमर मौनक अर्थ हम चुनब' आ फेर 'स्वमेधा, उत्तरसार' लिखबा धरि विकसित होइत अछि। ई स्वायत्तता केवल विवाह रोकबाक अधिकार नहि; सहमति, असहमति, स्थगन, मौन आ सर्जनाक पृथक् अधिकार अछि। ओकर अध्यापकीय दक्षता सूची आ बच्चाक देखभालमे परिणत होइत अछि। नीनूकेँ चौथ पाँति पढ़बाक अनुमति ओकर स्वायत्तताकेँ निजी उपलब्धिसँ सामाजिक हस्तान्तरणमे बदलि दैत अछि। नाटक ओकरा विवाहक परिणाम मात्रसँ परिभाषित नहि करैत अछि—ई एक महत्त्वपूर्ण संरचनात्मक सफलता अछि।

हरिनाथ : पोथीक संरक्षकसँ मनुष्यक संरक्षक धरि

हरिनाथक मानसिक संघर्ष पोथी सुरक्षित रखब आ पोथी द्वारा अनुचित निश्चितता उत्पन्न होएबासँ बचब बीच अछि। ओ आरम्भहिसँ लिखित प्रमाणक सम्भावित चूक स्वीकार करैत छथि। अतः ओकर अन्तिम परिवर्तन एकाएक धार्मिक वा सामाजिक विचार बदलि देब नहि, पूर्वस्थित जिम्मेदारीकेँ अधिक मानवीय आ आलोचनात्मक बनायब अछि। पुत्रक प्रति नेह घर नहि घुरब, दू पोथी छोड़ब, नारपर पोथीक बदला नाम पकड़ब, धनमन्तीक चादर ठीक करब आ अन्तमे अभयक संग पोथीक रजन बाँटब—ई क्रम वाचिक कथनसँ अधिक प्रभावकारी चरित्रांकन थिक। नाटक पञ्जीकारक कर्मकेँ निष्प्रयोजन नहि घोषित करैत अछि; ओकर सीमित अधिकार आ सार्वजनिक उत्तरदायित्वक पक्ष दैत अछि।

प्रभाकर, अभय आ फेकन : विशेषज्ञताक पुनर्वितरण

प्रभाकरक इतिहासकारिता नकारात्मक कड़ी नहि। ओ प्रमाणक मानकक रक्षा करैत छथि, संगहि अनिश्चितता लिखबाक आ भिन्न व्याख्याक अधिकार स्वीकार करैत छथि। अन्तमे ओकर निश्चितता घटैत अछि; ई नाटकीय पराजय नहि, नव प्रमाणक स्थितिक अनुरूप ज्ञानक संशोधन थिक। अभयक परिवर्तन आधुनिक दस्तावेजी निश्चिततासँ सम्बन्धक अनिर्णीत स्थितिक स्वीकार धरि अछि। विवाहक पक्षमे ओकर इच्छा रहितो स्वमेधाक बदला उत्तर नहि देब, ई नाटकक प्रेमक नैतिक परिपक्वता अछि। फेकनक विशेषज्ञता पाठ्यपुस्तकसँ नहि, जनक अनुभवसँ अर्जित अछि। नारक भार, दृश्य आ अदृश्य खतरा, सूची आ फेराक आवश्यकता ओकर क्रियाकेँ निर्देशित करैत अछि। आपदा-

কানমে মঁচক অধিকাব ফেকন নগ চনি জাওত অছি, মুদা ও অতিহাসকাব বা চিকিৎসেকক ভূমিকা অপন হাথমে নহি নৈত ছথি। এক বিশেষজ্ঞ দোসব বিশেষজ্ঞতাকেঁ অধীন নহি কবয—ঞা বচনাক জ্ঞান-বাজনীতিক দৃষ্টি অছি।

স্ত্রী-সুব সমূহ আ নীনূ নামিত মুখ্য পাত্রসভক সমানান্তব কেন্দ্ব ছথি। স্ত্রী-সুব সমূহক অনামতা প্রতিনিধিত্বক সাধন সেহো অছি আ আলোচনাত্মক প্রশ্ন সেহো: নামহীন স্ত্রীক সমস্যাপব বচিত নাটক তীন গাযিকা কেঁ অনগ জীরনরৃত্ত নহি দৈত অছি। ঞা নাটকীয অর্থমে সামূহিকতা বঁনবৈত অছি, মুদা প্রস্তুতি যদি তীনূকেঁ এক সমান সুবমে সীমিত কবত তহ ব্যক্তিগত ভিন্নতা ফেব মেটা সকৈত অছি। সুবক অনগ গতি, দেহক অনগ শ্রম আ স্মৃতিক অনগ স্তব দ্বাবা নির্দেশক এহি জোখিমকেঁ ঘটা সকৈত ছথি। নীনূক অন্তিম উপস্থিতি সামূহিকতাকেঁ নব ব্যক্তিক আবাজ দৈত অছি।

১১. বস, ভাব, ধ্বনি আ বক্রোক্তি

ভবতমুনিক বস-বিচাবমে বিভাব, অনুভাব আ ব্যভিচাবী ভাবক সঁযোগসঁ বসক নিষ্পত্তি হোওত অছি। ভাবতীয সৌন্দর্যশাস্ত্রক বাঁদক বিকাসমে বসক অনুভব আ ওকব আশ্রযপব বিস্তৃত মতভেদ অছি [৮, ১০]। এহি নাটকমে করুণ বস প্রমুখ প্রবাহ অছি, বিশেষতঃ ধনমন্ত্রীক উত্তব নহি দেবঁ, চিকিৎসেকীয প্বষ্ঠি আ মানক অধবা সুবক প্বনঃশ্রবণমে। আশ্রয-স্থন, ভীজন চাদব, খানী চৌকী আ অধবা পদ আনম্বন আ উদ্দীপনক জটিন পবিস্থিতি বচৈত অছি। মাধবীক ঠহবৈত হাথ, রুকৈত সুব, আঁখিক নমী তথা স্বমেধাক কনমক ঠমকবঁ অনুভাবক বঁগমঁচীয সম্ভাবনা থিক। করুণা উপেন্ন কববাঁক নেন পাত্রসভক নগাতাব রুদন আবশ্যক নহি; শোকক সামূহিক শ্রম বচনাক বিশিষ্ট সৌন্দর্য অছি।

ভযানক বস জনক ধ্বনি, অন্ধকাব, বিহ্বানযক ক্রমশঃ ডূবৈত পাযদান, সীমিত নাব আ অনিশ্চিত উপস্থিতি দ্বাবা বিকসিত হোওত অছি। ভযক বিষয কোনো অমানুষিক শত্রু নহি; অনিযন্ত্রিত প্রাকৃতিক পবিস্থিতি আ মনুষ্যাক সীমিত ক্ষমতা অছি। বীব বস ফেকনক নির্ণযমে অছি, মুদা ঞা উদ্ঘোষণাপব আধাবিত বীবতা নহি। সাবধানী, প্রতীক্ষা, সহী সমযপব কাজ বাঁটবঁ আ জোখিমমে আত্মপ্রদর্শন নহি কববঁ এতহ উৎসাহক সঁযত সুরূপ বঁনৈত অছি। হাস্য ধনমন্ত্রীক বক্র সঁবাদ আ প্রভাকবক আত্মপবিহাসমে থকানক বীচ নযাত্মক বিবাম দৈত অছি। স্বমেধা-অভযক সম্বন্ধমে শৃঁগাবক সঁযোগাত্মক উৎসেব নহি, ববন্ অনিশ্চিত প্রেম, দূবী আ পবস্পব সম্মানক সম্ভাবনা অছি। অন্তকেঁ অনিবার্যতঃ শান্ত বস কহবঁ উচিত নহি; শোক, সামাজিক অনির্ণয আ ভবিষ্যাক আকাঁক্ষা একহি সঁগ বঁচন অছি।

আনন্দবর্ধনক ধ্বনি-সিদ্ধান্তক মুখ্য চিন্তা প্রত্যক্ষ বাচ্যার্থসঁ আগাঁ ব্যঁজিত অর্থ অছি [১১]। এহি নাটকমে 'ধ্বনি' শব্দক শ্রব্য আ কাব্যশাস্ত্রীয অর্থকেঁ অনগ-অনগ চিন্হবঁ জরুবী অছি। পানিক আবাজ শ্রব্য ঘটনা থিক, মুদা 'এখন নাম নহি'ক সঁগ একব ব্যঁজনা জ্ঞানক প্রাথমিকতাক পবিবর্তন থিক। নান বত্তী

ব্রুমনাসঁ নারক অস্তিত্ব সমাপ্ত নহি হোযবঁ, অভিনেখক অভারসঁ মন্ত্রষ্যাক অভার সিদ্ধ নহি হোযবাঁক রাঁজনা দৈত অছি। অথবা 'রিদ্যা...'ক অর্থ পাঠ সুযঁ পূবা নহি কবৈত। এতহ ধুনিক অর্থ কর্তৃত্বক বহস্য খোনি দেবঁ নহি, দর্শকক নিষ্কর্ষ-নোভকেঁ সোমাঁ আনবঁ অছি। অন্তিম 'চাক কতহ অছি?' শীর্ষক প্রশ্ন অছি; রাঁজিত অর্থ আগিনা রঞাক নিখবাঁক অধিকাব অছি।

হৃন্তকক রগ্রোক্তি-দৃষ্টি অপ্রত্যক্ষ, রিশিষ্ট আ সৌন্দর্যপূর্ণ কথন-রিন্যাসক পবীক্ষা কববাঁক অরসব দৈত অছি [১২]। ধনমন্ত্রীক 'নাম নম্বা ভেনাসঁ রস্তু বুদ্ধিমান নহি ভহ জাগত অছি' যন্ত্রক তকনীকী নামকবণপব হাস্য অছি, সঁগহি ছানক প্রতিষ্ঠাম্রেক শীর্ষাডম্ববপব আনোচনা। 'পঞ্জীকেঁ কিছু কঠিনাঞা সহয দিঅ। মন্ত্রষ্য রঁম্নত সহনে অছি'মে কঠিনাঞাক মানরীকবণ দ্বাবা সামাজিক ভাব উঁনর্থি জাগত অছি। 'মনকেঁ গাবঁয দিঅ। অভিনেখকেঁ নহি'মে মন আ দস্তারেজক দোসব-দোসব স্বতন্ত্রতা খুনৈত অছি। প্রকবণ-রঞতাক স্তবপব সীতাক মৌন আ জনকক সভাক প্বনর্সন্দর্ভীকবণ উঁন্নেখনীয অছি। প্রবঁদ্ধক স্তবপব আবম্ভমে 'নাম নিখূ'সঁ অন্তমে 'অগিনা স্বব নেন' বিত্তি ধবি যাত্রা বচনাক রঞ অর্থ-সঁবচনা রঁনবৈত অছি।

১২. নরা-ন্যায, প্রমাণ-রিচাব আ নির্ণযক নৈতিকতা

ভাবতীয ন্যায-পবম্পবামে প্রত্যক্ষ, অন্বমান, উঁপমান আ শব্দ প্রমাণক মান্য সাধন থিক; প্রমাণক দার্শনিক অর্থ সত্যজ্ঞান উঁপ্রেন্ন কববাঁক সাধন অছি [১৩]। নাঠকমে প্রযুক্ত 'প্রমাণ' শব্দ এহী তকনীকী অর্থমে সভ ঠাম নহি অবৈত অছি; কতহ্ম দস্তারেজ, কতহ্ম স্রোত, কতহ্ম ন্যাযোচিত আধাবক সামান্য অর্থমে অছি। এতহ গঁগেশীক নরা-ন্যাযকেঁ কোনো এক সূত্রক যাঁত্রিক আবোপ নহি, সম্বন্ধক সঠীক নির্ধাবণক প্রেবণা রূপমে গ্রহণ কএন গেন অছি।

নাঠকক তীন মুখ্য অন্বমান-দোষ চিহ্নন জা সকৈত অছি। পহিন, দুনূ পঞ্জীমে 'সবিসর' পঢ়নাসঁ সমান রঁশ সিদ্ধ মানবঁ; একে গ্রামনাম আ একে হৃনক রঁচ আরশ্যক সম্বন্ধ স্থাপিত নহি অছি। দোসব, এক প্রতিনিপিমে প্রসিদ্ধ ভণিতা ভেঠনাসঁ বচনাকাব, বচনাকান আ প্রতিনিপিকান এক মানবঁ; নামক সঁকেতক রিশ্বসনীযতা আ পাঠ-পবম্পবাক ঞতিহাস জাঁচন নহি গেন অছি। তেসব, উঁপস্থিতি-প্বকাবমে উঁত্তব নহি ভেঠনাসঁ ব্যক্তি নাপতা রা মৃত মানবঁ; মৌনক অনেক কাবণ সম্ভর অছি। এহি তীনূমে তথ্যাক অপেক্ষা নিষ্কর্ষক রিস্তাব অন্বচিত হোযত।

অভার-রিচাব এতহ রিশেষ মহত্ত্বপূর্ণ অছি। বিঞ পাঁতি প্রত্যক্ষ দেখন জা সকৈত অছি; নামক অজ্ঞাততা ওকব ছাত অভারসঁ ভিন্ন অছি। পবম্পবাগত ন্যাযমে অভারক জটিন রিশ্নেষণ অছি, মুদা এহি দৃষ্টিকেঁ তত্ত্বচিন্তামণিক কোনো রিশিষ্ট প্রকবণক প্রত্যক্ষ নাঠ্যীকবণ কহবাঁক পাঠগত প্রমাণ নহি। উঁপযোগী সম্বন্ধ ঞা জে 'ওহি পন্নাপব নাম নহি' আ 'ওহি ব্যক্তিক অস্তিত্ব নহি' দু অনগ প্রস্তার থিক।

ओहि अभावक अधिकतर पन्ना अछि, सम्पूर्ण ऐतिहासिक संसार नहि। ठीक ओहिना, वंशी देखाओल नहि तँ बात नष्ट होयबाक कारणेँ नहि; उत्तर नहि भेटबाक मुखेँ स्वतः सिद्ध नहि करैत।

फेकनक निर्णयक बातक प्रमाणमीमांसाकेँ व्यावहारिक विवेकसँ जोड़ैत अछि। बाँडमे जोखिम अधिक भेला पर कम जानकारीमे लोकबाँ उचित भऽ सकैत अछि; मुदा विवाहमे एहन लोकक सामाजिक भाव मुख्यतः स्त्रीपर पड़ि सकैत अछि। एहि दूनू स्थितिक निर्णय-बातककेँ एक नहि कएल जा सकैत अछि। फेकन स्वयं कहैत छथि विवाह बात नहि। नाटक प्रश्न छोड़ैत अछि जे विवाहक नियममे प्रमाणक भाव के वहन करत, आ अनिश्चितता यदि कखनो दूर नहि भेल तऽ संस्था की करत। ई अन्तर्निहित राजनीतिक-सामाजिक प्रश्न नाटकक आलोचनात्मक शक्ति सेहो अछि आ ओकर अपूर्णताक बोध सेहो।

१२. अभिलेख, देह-स्मृति आ स्त्रीवादी ज्ञानमीमांसा

डायना टेलरक The Archive and the Repertoire मे लिखित-अभिलेखक संग देहधारी स्मृति—गायन, गति, कथन आ प्रदर्शन—सांस्कृतिक ज्ञानक वैकल्पिक पञ्जीक प्रदान करैत अछि [१४]। स्मृतिक अध्ययन अमेरिकाक विशिष्ट ऐतिहासिक सन्दर्भमे अछि; एकरा मिथिलाक इतिहासक प्रत्यक्ष प्रमाण नहि मानल जा सकैत अछि। तथापि धनमन्त्रीक कण्ठ आ पञ्जीक भिन्न ज्ञान-रूप बूझबामे ई वैचारिक भेद उपयोगी अछि। पोथी स्मृति बाँहीगत करैत अछि, कण्ठ स्मृति वर्तमानमे पुनर्वाचित करैत अछि। दूनूमे चयन, परिवर्तन आ क्षति सम्भव अछि। नाटक कोनो एककेँ शुद्ध आ दोसरकेँ दूषित नहि मानैत अछि।

मौखिक इतिहासक नैतिकतामे व्यक्तिक सहमति, सहभागिता आ साक्ष्यक सन्दर्भक संरक्षण महत्त्वपूर्ण मानल जाइत अछि [१५]। धनमन्त्री यन्त्र बन्द करबैत छथि, अपन गीतक दू रूप रखबाक शर्त दैत छथि, तथा विसवन मानि नेबाक वंदना 'गायिका एतऽ रुकलीह' लिखबाक आग्रह स्वीकार करैत छथि। नीलूक पूरा नाम दर्शक लेल अस्पष्ट राखबाक स्पष्ट मंच-निर्देश विशेष उल्लेखनीय अछि। ई मंचपर सार्वजनिक दृश्यता आ निजी सूचनाक भेद बनबैत अछि। तथापि कथाक पात्र नीलू बँची अछि; वास्तविक मंचीय दस्तावेजीकरणमे वाँन-सहमति, अभिभावकीय अनुमति आ ध्वनि-संग्रहक गोपनीयता अलग व्यावहारिक दायित्व होयत।

मिरांडा फ्रिकरक ज्ञानगत अन्याय (epistemic injustice)क विचारमे पूर्वाग्रहक कारण व्यक्तिक विश्वसनीयता अनुचित रूपेँ घटबाक तथा अनुभव बूझबाक साझा वैचारिक साधनक असमानता प्रमुख अछि [१६]। पञ्जीमे 'अमुकक कन्या' अथवा 'अमुकक पत्नी' रूपमे स्त्रीक उल्लेख एक व्यक्तिक स्वतन्त्र नामक अपेक्षा सम्बन्धकेँ अग्रभूमिमे अनैत अछि। स्वमेधाक मौनकेँ दोष, त्याग वा सहमति रूपमे बाँहरी लोक व्याख्यायित करथि, ई ज्ञानकर व्याख्यात्मक अधिकारक हरण भो सकैत अछि। धनमन्त्रीक

ঋারাজক ঐতিহাসিক মহত্ত্বকেঁ কেরন মৌখিক হোএব়াঁক কাবণ ঘটৈৱাঁক প্রবৃত্তি সেহো জাঁচ যোগ্য ঋছি। মুদা প্রভাকবক স্রোত-পবীক্ষা ঋপনেমে পূর্বাগ্রহ নহি; প্রত্যেক গরাহীক দাবী ওকব রাস্তবিক সীমা ভীতব বাখব় ন্যাযপূর্ণ ঋন্বসন্ধানক ঋঁগ ঋছি। নাটকক শ্রেষ্ঠতা এহি সূক্ষ্ম ভেদমে ঋছি।

পঞ্জী-ব্যরস্থাক সামাজিক ঙতিহাসক ঋধ্যযন নেন উঁগ্রনাথ ঘাক The Genealogies and Genealogists of Mithila এক সম্বন্ধিত গ্রন্থ ঋছি [১৭]। এহি গ্রন্থক সূচীপত্রক ঋাধাবপব ওকব রিষযগত প্রাসঁগিকতা চিন্হন গেন ঋছি; সম্পূর্ণ গ্রন্থক ঋধ্যযন ঋথরা রিশিষ্ট ঐতিহাসিক নিষ্কর্ষক পুষ্টি নহি কএন গেন ঋছি। নাটকক কান্পনিক রিরাদ রাস্তরিক পঞ্জী-নিযমক নির্ণাযক ঐতিহাসিক প্রতিরেদন নহি। একব মুখ্য সাহিত্যিক প্রশ্ন ঙা জে সম্বন্ধ ঋভিনেখিত কবব়াঁক সঁস্থাক ঋধিকাব রর্তমান ব্যক্তিক সহমতিক স্থান কিএক নেত।

১৪. বঁগ-সঁকেত, সমময, স্থান ঋা মঁচভাষা

কেযব এনমক বঁগ-সঁকেতশাস্ত্রীয ঋধ্যযন নাট্য-পাঠ ঋা প্রস্তুত পাঠক ভেদ তথা মঁচপব ঋর্থ-নির্মাণক ঋনেক মাধ্যম দেখব়াঁক ঋাধাব দৈত ঋছি [১৮]। এহি নাটকমে পঞ্জী, নান ব়ত্তী, শ্যামপষ্ট, চাক, মেমোবী কার্ড, সূচী, চাদব, ব়াঁস ঋা দীরাবক নিশান পুনবারর্তী মঁচ-সঁকেত ঋছি। ঙা রস্তুসভ স্থিব প্রতীক নহি। পোথী পহিনে নির্ণযক ভাব, ব়াঁদমে ব়চারক সীমিত মান, ঋন্তমে সাক্ষা দাযিত্ব ব়নৈত ঋছি। নান ব়ত্তী পহিনে ধ্বনি-ঋঁকনক সূচক, ফেব নারক দূব হোএব়াঁক সঁকেত, ঋন্তমে ঋঁকিত ঋারাজক ঋধ্ববাপন স্মবণ কবব়ৈত ঋছি। চাক পহিনে প্রশ্ন নিখৈত ঋছি, ফেব পথ্রেবপব প্রকাব ব়নৈত ঋছি, ঋন্তমে নর করিতাক কর্তৃত্ব ঋা ভরিষ্যাক বেখা বচৈত ঋছি।

মঁচক স্থানক্রম সামাজিক ক্রম সেহো ঋছি। নিজী ওসাবাসঁ সার্রজনিক রিদ্যানয, ফেব ডঁপবক কোঠনী, নাব, ডঁচ সড়ক ঋা পুনঃ রিদ্যানয। ডঁপব জাএব় কেরন ভৌতিক স্ববঞ্চা নহি; স্থান ঘটনা পব রস্তুক চযনক দর্বাব ব়েঠৈত ঋছি। নারমে প্রত্যেক দেহ ভাব ঋছি, উঁপাধি নহি। পুনঃ রিদ্যানয ঘুবনা পব দীরাবক নিশান ব়ীতন জনক প্রত্যক্ষ ঋরশৈষ ব়নৈত ঋছি। সময ঘড়ীসঁ কম ঋা জনক গতি, তেন ঘটব়, ব়ৈঠবী, প্রকাশ, ঋারাজ ঋা থকানসঁ ঋধিক মাপন জাএত ঋছি। চিকিৎসকীয ৬:২৭ক নিশ্চিত সময এহি ঋন্য ঋনিশ্চিত সময-সঁকেতক রিপবীত রিশেষ ঋর্থ পরৈত ঋছি।

ব্ৰেখ্‌টক ঋপবিচযীকবণক রিচাব দর্শককেঁ পবিচিত সামাজিক ব্যরহাবপব নর রিচাব কবব়াঁক ঋরসব দৈত ঋছি [১৯]। ‘এহি নাটকমে’ পাত্রক ঋাত্মসন্দর্ভ, দর্শক দিস স্ত্রী-সুবক দৃষ্টি, দৃশ্য-রিভাজন ঋা ব়িনা রস্ত্র পবিরর্তনক দার্শনিক সভাক প্রতিধ্বনি এহি পদ্ধতিসঁ তুননীয ঋছি। মুদা সম্পূর্ণ নাটককেঁ ব্ৰেখ্‌টীয এপিক থিএটব ঘোষিত কবব় ঋতিসবনীকবণ হোযত। ধনমন্ত্রীক নিধনক করুণা ঋা পাত্রসভক যথার্থোন্মুখ সম্বন্ধ দর্শকক ভারাত্মক সহভাগিতা সেহো মাঁগৈত ঋছি। নেমানক উঁত্তবনাটকীয বঁগমঁচ (postdramatic theatre)ক ঋধ্যযনমে পাঠকেন্দ্রিত নাটকসঁ

আগাँ প্রদর্শনক বিভিন্ন মাধ্যমক স্বতন্ত্র মহত্ত্ব ভেটৈত অছি [২০]। 'জে নাম পোথীমে নহি'মে দেহ, বস্ত্র, মৌন আ ধ্বনি স্বতন্ত্র অর্থ দৈত অছি, তথাপি সুগঠিত কথা আ সংবাদ এখনহুঁ কেন্দ্রমে অছি। তেঁ একরা উত্তরনাট্যকীয় প্রবিধিসँ সংবাদ করৈত কথাপ্রধান নাট্যক কহব অধিক সটীক হোয়ত।

১৩. অভিনয়ক চারি আয়াম আ প্রস্তুতি-বিন্যাস

আঙ্গিক, বাচিক, আহার্য আ সাত্ত্বিক

আঙ্গিক অভিনয়মে হবিনাথক পোথী পকড়ব আ ছোড়ব, স্নেহধাক হাথ উঠাকহ অভয়কেঁ রোকব, ফেকনক নারক সন্তুলন, মাধবীক বৃদ্ধ হাথ ছুবব তথা নীনূক দীবার দিস সংকেত নির্ণায়ক অছি। শরীরক মুদ্রা কথনক প্রমাণ বনৈত অছি। নারক দেহ-সমূহ সমকালিক অভ্যাসসँ বনাওল জাএ; অসংগত ব্যক্তিগত হিলব সামূহিক জোখিমক দৃশ্য কমজোর করত।

বাচিক অভিনয়মে ধনমন্ত্রীক বাঁগাক ছোট বাক্য, প্রভাকরক সাবধান বিশ্লেষণ, মাধবীক প্রশ্নাত্মক স্বর, স্নেহধাক স্পষ্ট আত্মপ্রতিপাদন আ ফেকনক কার্যাদেশ অলগ লয় মাঁগৈত অছি। সভ পাত্র যদি একে দার্শনিক স্বরমে বাজথি তহ মানকর সামাজিক অন্তরক ভিন্নতা মেটা জাএত। মৈথিলী উচ্চারণক স্বাভাবিকতা বাখৈত পদ, লোকধুন আ বার্তালাপক অন্তর স্পষ্ট হো। শঙ্খক অন্ত, বিরাম, অধুরী ভণিতা আ সমূহক সামূহিক প্রকারকেঁ সংগীতক সংগ দবাওল নহি জাএ।

আহার্য অভিনয়মে সরল কপড়া, ওঢ়নী, গমছা, মোবা, বাস্তবিক বজনক আভাস দেনিহাব পোথী-বোরা, বাঁস আ ছোট প্রকাশ-সাধন আবশ্যক অছি। নদীক বাস্তবিক জল বা ভরা ডিজিটল পর্দা অনিবার্য নহি। দৃশ্যগত ধ্বনি আ প্রকাশসँ জলক স্থান বনব পাঠক মঞ্চ-নির্দেশসँ অধিক সুসংগত অছি। নীনূক পূবা নাম দর্শক লেল অস্পষ্ট বাখবাক নির্দেশক উপায় বাস্তবিক নাম বা নারানিগ অভিনেতাক নিজী সূচনা প্রসাবিত নহি করয।

সাত্ত্বিক ভারক অভিনয়মে ভয়, অশ্রু, থকান আ স্তম্ভনক বিশ্বসনীয়তা মহত্ত্বপূর্ণ অছি। বিশেষতঃ মৃত্যু-প্রসংগমে তবন্ত চীখ নহি, গুপ্ত মূল নির্দেশক মর্ম অছি। অভিনেতা দেহক স্থিরতা, শ্বাসক লয় আ শোকাক্ষণ পাত্রক কাজক গতি দ্বাবা ভার বাও কহ সকৈত ছথি। নাট্যশাস্ত্রীয় অভিনয়ক চারি প্রকারকেঁ এতহ আধুনিক প্রয়োগক বিশ্লেষণাত্মক সাধন মানল গেল অছি, পরম্পরাগত অভিনয়ক অনিবার্য তকনীকী অনুকরণ নহি [৮]।

প্রস্তুতি-সংরচনা : এক সম্ভাবিত নির্দেশক-পাঠ

নাট্যকক আবম্ভমে বাম ভাগ ঘরক ওসারা, মধ্যমে পরিবর্তনীয় চৈবুন আ শ্যামপট্ট, দহিনা ভাগ উঁচ স্থল বা নারক সংকেতমূলক স্থান রূপমে উপযোগী হো সকৈত অছি। উঁচ-নীচ স্তরক অনুভূতি

प्रकाश आ अभिनेताक चानिसँ देल जा सकैत अछि, अत्यधिक मंच-निर्माण आवश्यक नहि। वस्तु परिवर्तन दर्शकक समक्ष श्रमक रूपमे होअ; दृश्यान्तरमे प्रत्येक तैंव अन्तराव कहु दीर्घ विराम आवश्यक नहि। ई परिकल्पना मूल पाठक निर्देश नहि, प्रस्तुति लेल आलोचनात्मक सुझाव अछि।

ध्वनि-विन्यासमे पूर्वबंगक मेघ, पहिल तवँगक दूर जनध्वनि, दोसरक धार कण्ठवाँक नव आवाज, तेसरक सोपानपर ठकबाहट, चतुर्थक नार आ साँस, पाँचमक क्रमशः घटैत जल तथा सामान्य घरेलू आवाज अलग अलग स्तर वँनत। प्रत्येक ध्वनिक तीव्रता सँवादक श्रवणक्षमता अनुसार रहय। अन्तिम अँकित आवाजमे खड़खड़ाहट मूल पाठक अनुसार राखल जाए, मुदा कृत्रिम रूपेँ एतेक अस्पष्ट नहि कएल जाए जे 'विद्या…' सुनाजत नहि। अराक् क्षणक बीच अनावश्यक पार्श्वसंगीत विशेषतः शोकमे निर्देशक सँयमकेँ कमजोर करत।

प्रकाशक उपयोग दृश्यता आ अदृश्यताक नाट्य-तर्क अनुसार होअ। सभाक प्रतिध्वनि-प्रसंगमे पात्रक परिचय वँदनयवाँक वँदना प्रकाशक सीमित क्षेत्र आ मुद्रा वँदनवँ पर्याप्त होअ सकैत अछि। नारक गति लेल स्थिर नार आ परिवर्तित प्रकाश मूल पाठक स्पष्ट निर्देश अछि। वास्तविक जल, फिसलन, अस्थिर ऊँच मंच आ असुरक्षित अन्तावसँ वँचवाँक चाही। नाटकक वाँढ़क दृश्य मंचीय रूपक अछि, आपदा-वँचारक व्यावहारिक प्रशिक्षण नहि।

विसर्जनमे चारि विषयपर अलग अभ्यास उपयोगी होयत: गीत आ अलग पाठरूपक स्वाभाविक गायन; वाचिक दृश्यसभमे प्रतिक्रियात्मक श्रवण; नारक सामूहिक गतिसँगति; आ मौनक समय-निर्धारण। अवधि पाठक वास्तविक वाचन आ अभ्याससँ मापल जाए। बिना प्रदर्शनक पवीक्षण निश्चित मँचन-अवधि वँतायवँ उचित नहि। दर्शकक दृष्टिसँ छोट ग्रामपृष्ठक अक्षर, पन्नाक कथित विधि वा फोनक सूर सभ सीटसँ स्पष्ट होअएवँ आवश्यक नहि, मुदा दृश्यगत अर्थ बूझायवँ आवश्यक अछि। एतहु पाठक कथन, कनाकावक सँकेत आ आवश्यकता पढ़ना पर सँयत प्रकाश उपयोगी होयत।

१६. साहित्यिक गुण, अन्तर्विरोध आ आलोचनात्मक सीमा

वचनाक पहिल महत्त्वपूर्ण उपलब्धि अमूर्त ज्ञानमीमांसाकेँ दैनिक वस्तु आ सम्बन्धमे प्रत्यक्ष कवँ अछि। एक विज पञ्जी-पाँति, एक अस्पष्ट भणिता, एक वाँनकक उत्तर नहि भेटवँ आ एक वृद्धाक मृत्युक पुष्टि—ई सभ एके समस्या अलग परिणामक सँग उपस्थित करैत अछि। दोसर उपलब्धि नाटकीय नैतिकताकेँ चरित्रक सूक्ष्म शारीरिक क्रियामे राख कवँ अछि। तेसर उपलब्धि स्त्रीक आवाजकेँ एकरूप लोक-सौन्दर्य नहि मानि असहमति, स्मृति, निजता आ नव वचनाक अधिकार देवँ अछि। चतुर्थ उपलब्धि वाँढ़क मँचीय सँकेतीकरण आ अन्तिम ध्वनि-केंद्रित विन्यास अछि।

তথাপি রিচাবক প্ৰৱঁনতা কতষ্ম-কতষ্ম বঁগগত তনারকেঁ কম কহ সকৈত খ্তি। সভাক ভীতব দোসব সভা, দূ নামক রঁীচ, নামকবণ খ্াদি দৃশ্য দীর্ঘ সঁরাদাম্‌েক খ্তি। খ্নেক প্ৰশ্‌ন-উঁত্তব স্বৱাৱস্থিত খ্া সূক্তিপবক খ্তি; সভ পাত্ৰক রাণী সমান রৌষ্কিক চমক নহ সকৈত খ্তি। ঞা নাঠকক দার্শনিক গ্বণ হোগতো চবিত্ৰক রৌনচানক স্বতন্ত্ৰতা ঘঠৈৱাঁক সম্‌ভারনা খ্তি। নির্দেশক নেন কাজ ঞা নহি জে রিচাবক রঁষ্মনতা কাঠি দেথি, রবন্ স্পষ্ঠ উঁদ্‌দেশ্য, খ্সহমতিক রাস্তরিক কাবণ, হাথক কাজ, রিবাম খ্া প্ৰতিত্ৰিযা দ্বাবা প্ৰত্যেক সঁরাদকেঁ সঁঘর্ষ রঁনরঁথি। সম্‌পাদন খ্ারশ্যক বূঁষ্মন জাএ তহ নেখকক মূন পাঠ খ্া মঁচীয রূপান্তবক খ্ন্তব স্পষ্ঠ বাখন জাএ।

দোসব খ্ন্তর্রিবোধ সামূহিক স্ত্ৰী-স্বৱক খ্নামতামে খ্তি। নাঠক নামহীনতাক খ্ানোচনা কবৈত খ্তি, তথাপি তীনূ স্বৱকেঁ খ্নগ চবিত্ৰক নাম নহি দৈত খ্তি। ঞা সচেত কনাম্‌েক রিকন্‌প থিক, ম্বদা দর্শকক সমক্ষ ষ্মনকব রৈযক্তিকতা পর্যাপ্‌ত রূপেঁ প্ৰকঠ হোযৱঁ প্ৰস্তুতি পব নির্ভব খ্তি। তেসব সীমা রিরাহক সঁস্থাগত প্ৰশ্‌নমে খ্তি। স্থগন উঁচিত ছ্বানগত খ্নৱশাসন খ্তি, ম্বদা স্বমেধাক জীরনপব খ্নিশ্চিত কান ধবি সামাজিক দৱাঁর বহৱাঁক প্ৰশ্‌ন খূনন খ্তি। নাঠক এহি কঠিনাঞাকেঁ স্বীকাব কবৈত খ্তি; ম্বদা রৈকন্‌পিক সামাজিক প্ৰত্ৰিযা রিকসিত নহি কবৈত। ঞা নাঠকীয খ্ন্তক খ্সফনতা খ্পনেমে নহি, রবন্ নাঠকক রঁাহব ন্যায-রিমর্শক ক্ষেত্ৰ খ্তি।

রঁাঢ়ক সামাজিক খ্র্থ সেহো রিস্তৃত খ্নৱসন্ধানক পাত্ৰ খ্তি। ফেকনক রৱরহাবিক রিশৈষজ্ঞতা সামাজিক প্ৰতিষ্ঠাক খ্সমানতা চুনৌতী দৈত খ্তি, কিন্তু উঁত্তবসাবক খ্ন্য শ্ৰমিক পবিরাবক স্বতঁত্ৰ জীরন, সঁসাধনক খ্সমানতা খ্া খ্াপদা-পশ্চাতিক প্বনর্রাসক রিস্তৃত কথারস্তু নহি খ্তি। বচনা খ্াপদাকেঁ ছ্বানক পবীক্ষা রঁনরৈত খ্তি; একবা সম্‌পূর্ণ খ্াপদা-বাজনীতিক নাঠক মানৱঁ খ্তিশযোক্তি হোযত। এহী প্ৰকাবেঁ রিদ্যাপতি-রিরাদক পক্ষমে রাস্তরিক পাণ্ডুনিপি, ভাষা-কান খ্থরা স্বতঁত্ৰ খ্ভিনেখক ঐতিহাসিক সহাপন নাঠকমে পূবা নহি হোঞত খ্তি। নাঠকক শক্তি এহি দারীকেঁ খূনন বাখৱঁমে খ্তি।

পাঠমে এক ছোঠ মঁচীয নিবন্তবতা-প্ৰশ্‌ন সেহো খ্তি। তেসব তবঁগক পাঁচম দৃশ্যমে মাধরী মেমোবী কার্ড নিকানি খ্ঁকন যন্ত্ৰ রিদ্যানযমে ছোড়ৈত ছথি; পাঁচম তবঁগক খ্ন্তিম দৃশ্যমে যন্ত্ৰ ফেব উঁপনব্ধ খ্তি। প্বনর্প্ৰাপ্‌তিক রিস্তৃত ত্ৰিযা ম্বখ্য কথামে প্ৰত্যক্ষ নহি দেখাওন গেন খ্তি। রঁাঢ় উঁতবনা রঁাদ ওকব প্বনর্প্ৰাপ্‌তি সম্‌ভর বূঁষ্মন জা সকৈত খ্তি, ম্বদা ওকব ঠঁগ পাঠসঁ নিশ্চিত নহি। মঁচনমে খ্ারশ্যক হো তহ রিঁনা কান্‌পনিক খ্তিবিক্ত ঘঠনা ঘোষিত কএ রস্তু-সঁত্ৰমণ স্পষ্ঠ কএন জা সকৈত খ্তি। এহি ছোঠ দৃশ্যগত প্ৰশ্‌নকেঁ মূন কথাক রিবোধ মানৱঁ উঁচিত নহি।

১৭. তনন‍াত্মক নিষ্কর্ষ : বিজ্ঞিক নাট্য-সিদ্ধান্ত

নাটকক সম্পূর্ণ সংবচনামে বিজ্ঞি তীন স্তবপব কার্য কবৈত অছি। অভিলেখীয় বিজ্ঞি—নহি লিখন নাম বা অস্পষ্ট অক্ষব; সম্বন্ধগত বিজ্ঞি—মৌন, স্থগিত সহমতি আ প্রতীক্ষা; বংগমঞ্চীয় বিজ্ঞি—অন্ধাব, খানী চৌকী, অধুবা সুব আ অন্তিম খানী বেখা। পহিল বিজ্ঞি স্থানক সীমা বঁতবৈত অছি, দোসব ব্যক্তি-স্বায়ত্ততাক বক্ষা কবৈত অছি, তেসব দর্শককেঁ অর্থ বঁনএবাঁক দায়িত্ব দৈত অছি। কিন্তু দর্শকক স্বতন্ত্র অর্থ-নির্মাণ আ মূন পাঠকেঁ মনমানা পূর্তি দেবঁ এক নহি। দর্শক 'বিভা...'ক সম্ভাবনা সোচি সকৈত অছি, মুদা নাটক 'পতি' নহি কহৈত।

এহি দৃষ্টিসঁ 'জে নাম পোথীমে নহি'ক মূন নাট্য-সংঘর্ষ নিশ্চিত উত্তব প্রাপ্ত কববঁ নহি, উত্তবক অভাব সহবাঁক ক্ষমতা অর্জিত কববঁ অছি। ঙা নিষ্ক্রিযতা নহি: ফেকন নাব চনবৈত ছথি, স্বমেধা সূচী বঁনবৈত ছথি, হবিনাথ জোখিম নহি লৈত ছথি, মাধবী স্রোত-সংবক্ষণ কবৈত ছথি, প্রভাকব নিষ্কর্ষক ভাষা সংশোধিত কবৈত ছথি। মনুষ্যাকেঁ বঁচবৈত সময নির্ণয আবশ্যক অছি; ঞতিহাস লিখৈত সময অনিশ্চিততাকেঁ স্থান দেবঁ আবশ্যক অছি; প্রেমমে দোসবক সহমতিক প্রতীক্ষা আবশ্যক অছি। এহি তীন ক্রিযাক ভিন্নতা নাটকক নৈতিক নাট্যশাস্ত্র থিক।

অন্তিম দৃশ্যমে ধনমন্ত্রীক অধুবা সুব আ স্বমেধাক স্পষ্ট নামক বীচ নীনূক প্রশ্ন অবৈত অছি। অতীতক পুনর্নির্মাণ, বর্তমানক আত্মেনেখন আ ভবিষ্যাক সাক্ষ্য একহি বংগস্থনপব অছি। এক পীঢ়ীক ক্ষতি দোসব পীঢ়ীক জন্মসঁ স্বতঃ পূবিত নহি হোঞত, মুদা অভিলেখ আ প্রদর্শনক ক্রম জীবিত বহৈত অছি। পঞ্জী, পদ আ সুব তীন অনগ হাথমে অছি; পোথীক বজন সামূহিক ভহ গেন অছি। এহি বংগচিত্রমে নাটকক মুখ্য প্রতিপাদ্য দৃষ্ট বঁনি জাঞত অছি: স্থান কোনো এক ব্যক্তিক সম্পত্তি নহি, আ মনুষ্য কোনো এক অভিলেখক প্রবিষ্টি মাত্র নহি।

সন্দর্ভ-সূচী

[১] ঠাকুব, গজেন্দ্ব। জে নাম পোথীমে নহি / The Name Not in the Ledger। মূন মৈথিনী আ অংগ্রেজী দ্বিভাষী সংস্কবণ; মূন মৈথিনী নাট্য-পাঠ, পৃ. ১১–৬৪। নেখকক স্বযং কএন অংগ্রেজী অনুবাদ সহিত।

[২] ঠাকুব, গজেন্দ্ব। "মৈথিনী নাট্যমঞ্চ/ নাটক নেন একটা সমীক্ষা সিদ্ধান্ত (ভাগ-১): সন্দর্ভ—পবমেশ্বব কাপড়ি, নাটক 'বেঙ–বেঙ'।" বিদেহ, অংক ৪৪৩, ১ জূন ২০২৬, পৃ. ১৪৯–১৩৭। https://www.videha.co.in/research/2026/443/মৈথিনী-নাট্যমঞ্চ-নাটক-নেন-একটা-সমীক্ষা-সিদ্ধান্ত-ভাগ-১-সন্দব-1f30574894.htm

[৩] ঠাক্বব, গজেন্দ্ব। "মৈথিনী নাণ্ঠ্যমঁচ/ নাণ্ঠক নেন একণ্ঠা সমীক্ষা সিদ্ধান্ত (ভাগ-৭): সন্দর্ভ—ক্ষণান-গ্রত রিশ্বাসক শঁক্তি ডঁর্ফ স্বকন্যাক রিরাহ।" রিদেহ, ঋঁক ৪৪৭, ১ ঋগস্ত ২০২৬, পৃ. ১৬৯–১৮০। ঋন্বএ্রমিকা: https://videha-ejournal.github.io/videha/research/videha-scholar-research-book.html

[৪] Jha, Sudip Kumar. Maithili Naach: A Need for Redrawing the Boundary. Department of English, Tribhuvan University, 2008. Repository abstract. https://elibrary.tucl.edu.np/items/41253398-0c3d-4a39-b344-dc95c6f5b1b9

[৫] Prakash, Pranav. "A Cowherd's Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography." Asian Ethnology 85(1), 2026. https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06

[৬] Thakur, Gajendra. "Theatre and Dramatic Cultures." History of Mithila, Vajji & Anga, Volume II, Chapter 50. Videha Research Archive. https://videha-ejournal.github.io/mithila-vajji-anga/research-articles/history/volume-2/chapter-050/

[৭] Mishra, Kailash. "Classification of Maithili Songs." Indira Gandhi National Centre for the Arts. https://ignca.gov.in/hi/classification-of-maithili-songs-by-kailash-mishra/

[৮] "Natyashastra and Rasa." Comparative Indian Drama, e-PG Pathshala, INFLIBNET. নাণ্ঠ্যশাস্ত্রক বস, ভার, ঋভিনয ঋা কথারিন্যাস সম্বন্ধী ঋধ্যযন-সামগ্রী। https://ebooks.inflibnet.ac.in/engp09/chapter/comparative-literature-drama-in-india/

[৯] Aristotle. Poetics. Translated by S. H. Butcher. Internet Classics Archive, MIT. https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html

[১০] Pollock, Sheldon, ed. A Rasa Reader: Classical Indian Aesthetics. Columbia University Press, 2016. প্রকাশকীয পবিচয। https://cup.columbia.edu/book/a-rasa-reader/9780231540698/

[১১] "Anandavardhana: Dhvani Theory." Indian Literary Criticism and Theory, e-PG Pathshala, INFLIBNET. https://ebooks.inflibnet.ac.in/engp11/chapter/anandavardhana-dhvani-theory/

[১২] University of Calicut, School of Distance Education. Literary Criticism and Theory. ঋধ্যযন-সামগ্রী, ধ্বন্তক ঋা রক্রোক্তি-রিচাব। https://sde.uoc.ac.in/sites/default/files/sde_videos/Literary%20Criticism%20and%20Theory.pdf

[১৩] "Epistemology in Classical Indian Philosophy." Stanford Encyclopedia of Philosophy. প্রত্যক্ষ, ঋনুমান, শব্দ ঋা প্রমাণ সম্বন্ধী প্রকবণ। https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-india/

[১৪] Taylor, Diana. The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas. Duke University Press, 2003. প্রকাশকীয পবিচয। https://dukeupress.edu/the-archive-and-the-repertoire

[১৫] Oral History Association. "OHA Core Principles" and "Best Practices." 2018. https://oralhistory.org/oha-core-principles/ ; https://oralhistory.org/best-practices/

[१६] Fricker, Miranda. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford University Press, 2007.

अध्याय १ आ ७क सार। https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198237907.001.0001

[१७] Jha, Ugra Nath. The Genealogies and Genealogists of Mithila: A Study of the Panji and the Panjikars.

1980. ग्रन्थ-सूची अभिलेख। https://ci.nii.ac.jp/ncid/BB09624742

[१८] Elam, Keir. The Semiotics of Theatre and Drama. 2nd ed., Routledge, 2002. प्रकाशकीय परिचय।

https://www.routledge.com/link/link/p/book/9780415280181

[१९] "Epic Theatre." European Theatre Lexicon.

https://europeantheatrelexicon.mimesisjournals.com/european_theatre_lexicon_item_detail.php?item_id=122

[२०] Lehmann, Hans-Thies. Postdramatic Theatre. Translated by Karen Jürs-Munby. Routledge, 2006.

प्रकाशकीय परिचय। https://www.routledge.com/Postdramatic-Theatre/Lehmann-Jurs-Munby/p/book/9780415268134

১.২২. গজেন্দ্র ঠাকুর- গজেন্দ্র ঠাকুরক দীর্ঘ মৈথিলী নাটক: পানিক লেখা: নাটক আ রংগমংচক আলোকমে বিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা

গজেন্দ্র ঠাকুরক দীর্ঘ মৈথিলী নাটক

পানিক লেখা

নাটক আ রংগমংচক আলোকমে

বিস্তৃত সাহিত্যিক সমীক্ষা

পাঠ-বিবেচন • নাট্যশাস্ত্র • অভিনয • রংগসংকেত

অভিনেখীয স্মৃতি • পর্যাবরণীয নাট্যচিন্তন

মূল মৈথিলী পাঠ : প্রথম দ্বিভাষী সংস্করণ, ২০২৬

রিষয-সূচী

প্রস্তারনা : এক বেখা, দৃ সঁসাব ঋা নাঠ্কক প্রশ্ন........1042

খণ্ড এক : নাঠ্যপবম্পবা ঋা সমীক্ষাম্েক প্রতিমান (১–৪)........1043

খণ্ড দৃ : ঋঁকরাব ঋা দৃশ্বরাব নিকঠ্-পাঠ (৬–১৮)........1046

খণ্ড তীন : পাত্র, ভাষা, সময ঋা ঋর্থ-সঁবচনা (১৯–২৩)........1054

খণ্ড চাবি : ঋভিনেখ, সমাজ ঋা পর্যারবণক ঋন্তবান্বশাসনিক সমীক্ষা (২৬–৩১)........1058

খণ্ড পাঁচ : বঁগমঁচীয প্রস্তুতি ঋা নির্দেশন (৩২–৩৮)........1061

খণ্ড ছহ : ঋানোচনাম্েক মূন্যাঁকন ঋা নিষ্কর্ষ (৩৯–৪১)........1065

সন্দর্ভ-সূচী........1067

প্রস্তারনা : এক বেখা, দূ সঁসাব আ নাটকক প্রশ্ন

গজেন্দ্র ঠাকুবক পাঁচ অঁক আ চৌদহ দৃশ্যরনা দীর্ঘ নাটক 'পানিক লেখা' (২০২৬) মিথিলাক রাঁটি-অনুভরকেঁ একটা অদ্বিতীয় নাটকীয় পবিস্থিতিমে রিন্যস্ত কবৈত অছি। রাঁটি এতয় কথাক পৃষ্ঠভূমি মাত্র নহি; ওা ঘটনাক গতি, মনুষ্যাক গতি, নাট্যস্থলক পবিরর্তন, কাগজক ভৌতিক অরস্থা আ নির্ণযক নৈতিকতা সভকেঁ এক সঁগ প্রভারিত কবৈত অছি। এক প্ৰবান জিনা অভিলেখ-ঘবমে সাঁঝসঁ ভোব ধবি ঘটিত ক্রিযাক রীচ ১৯৮৭ক রাঁটিক সময রঁদনন বাজস্ব-সীমা ফেব প্রশ্নক কেন্দ্রবমে অরৈত অছি। প্ৰবান নক্শাক খোজ ধীবে-ধীবে ওতিহাসক রঁহিষ্কৃত রঁস্তীক খোজ, এক পিতাক উত্তবদাযিত্ব, রর্তমান ঘবসভক স্ববক্ষা আ ভরিষ্যাক ন্যাযিক প্রক্রিযাক রিশ্বসনীযতা ধবি রিস্তৃত হোওত অছি।

এহি নাটকক মৌলিক মহত্ত্ব সত্যোদ্‌ঘাটনক পবিচিত নাট্যকড়িক প্বনর্রিন্যাসমে অছি। বহস্যোদ্‌ঘাটন ভেলাক রাদ সামান্যতঃ নাটক সমাধান দিস রঢ়ৈত অছি; 'পানিক লেখা'মে বহস্যোদ্‌ঘাটন ন্যাযকেঁ আবো জটিল রঁনা দৈত অছি। রী-৪ক দূ প্রতি ভেটনাওা এক দমনকাবী ঐতিহাসিক বেখাক প্রমাণ খোলৈত অছি, মুদা ওহী বেখাক আধাব পব রাঁদমে অধিকাব প্রাপ্ত পবিরাবসভক জীরন সেহো স্থাপিত অছি। তেঁ নাটকক মূল প্রশ্ন ওা নহি জে কোন নক্শাকেঁ জবা দেল জায, কোন রাক্তি রিজযী হো, অথরা কোন টোনাকেঁ তবন্ত জমীন ঘুবাওল জায। প্রশ্ন ওা জে ওতিহাসক একটা অন্যায স্বীকাব কবৈত রর্তমানক নর অন্যাযকেঁ কোনা বোকল জায, আ জে কিছু এখন জ্ঞাত নহি অছি, ওকবা অভিলেখমে কোনা স্থান দেল জায।

নাটককেঁ পঢ়রাঁক লেল তীন পবস্পব সম্বদ্ধ স্তব উপযোগী অছি—পাঠগত নাট্যবচনা, সম্ভারিত বঁগমঁচীয প্রস্তুতি, আ সামাজিক-পর্যারবণীয অর্থ। পহিল স্তব পব অঁক-দৃশ্যক সঁগঠন, সঁরাদ, নাট্যসঁঘর্ষ, রস্তু আ পাত্রক ক্রিযাকেঁ দেখল গেল অছি; দোসব পব অভিনয, নাট্যস্থল, ধ্বনি, প্রকাশ, গতি, নেপথ্য আ দর্শকীয গ্রহণ; তেসব পব স্মৃতি, অভিলেখ, জাতি, লৈঁগিক শ্রম, পর্যারবণীয ন্যায আ প্রমাণক বাজনীতি। মূল নাটকক উল্লেখ অঁক আ দৃশ্য সঁখ্যা দ্বাবা কএল গেল অছি। রাহবী সিদ্ধান্তক সন্দর্ভ ক্রমাঁক অন্তক সন্দর্ভ-সূচীসঁ সম্বদ্ধ অছি। মঁচন সম্বন্ধী রিরেচন সম্ভারিত প্রস্তুতি-পাঠ অছি, কোনো সম্পন্ন মঁচনক প্রত্যক্ষ সমীক্ষা নহি। নাটকক ভীতবক ১৯৮৭ক ঘটনা, পাত্র আ অভিলেখকেঁ রাস্তরিক প্রশাসনিক রাদক প্রমাণ নহি, নাটকীয রিশ্বক তথ্য কপমে পঢ়ল গেল অছি।

খণ্ড এক : নাট্যপবম্পবা আ সমীক্ষাত্মক প্রতিমান

১. মৈথিলী নাট্যপবম্পবামে ‘পানিক লেখা’ক স্থান

মৈথিলী নাটকক ইতিহাস কেবল ছপল সংবাদক ইতিহাস নহি, বঁহুভাষিক নাট্যলেখন, গীত, অভিনয, প্রদর্শন, পাণ্ডুলিপি, লোকাভ্যাস আ মুদ্রণক ইতিহাস সেহো অছি। জ্যোতিবীশ্বৰক ‘ধূর্তসমাগম’, বিদ্যাপতিক ‘গোবক্ষবিজয’ আ উমাপতিক ‘পাবিজাতহবণ’ক প্রসংগ মৈথিলী নাট্যপবম্পবাক বঁহুভাষিক এবং গেয আধাবমক সংকেত দৈত অছি। কীর্তনিযা নাট্যপবম্পবামে সংগীত আ ভক্তিকথাক বিশেষ স্থান বহল অছি [২]। আধুনিক মৈথিলী নাটকক বিষয আ প্রস্তুতি বঁদলল অছি; মুদা বংগমংচীয সামূহিকতা, ভাষিক বঁহুলতা আ দৃশ্য-শ্রব্য সম্প্রেষণক প্রশ্ন এখনহুঁ প্রাসংগিক অছি। ‘পানিক লেখা’কেঁ এহি ঐতিহাসিক পবম্পবাক সীধা অনুকবণ কহব উচিত নহি; একব নাট্যভাষা আধুনিক প্রশাসনিক অভিলেখ, নদীক প্রত্যক্ষ অনুভব আ সামাজিক সংঘর্ষসঁ বঁনৈত অছি।

প্রণব প্রকাশক ২০২৬ক শোধ ছুঁজবিহাবী নাল মণ্ডলক ১৯০১মে প্রকাশিত ‘মিথিলা নাটক’কেঁ পুনঃ সাহিত্যেতিহাসক কেন্দ্রবমে আনৈত অছি। ই শোধ দেখবৈত অছি জে হাশিযাক সম্প্রদাযসভক সাহিত্যিক যোগদানক ইতিহাস অভিলেখক চযন, সংগ্রহণ আ উপলব্ধতাসঁ প্রভাবিত হোইত অছি [৩]। ‘পানিক লেখা’ক দক্খিনবঁবিযা আ সবিসবঁ-চবক কথা এহি শোধক সংগ এক মহত্ত্বপূর্ণ বৈচাবিক সংবাদ স্থাপিত কবৈত অছি। জতয শোধক বিষয মুদ্রিত নাটকক সাহিত্যেতিহাসসঁ বিলোপন অছি, ততয ঠাকুবক নাটকমে বঁস্তীক অভিলেখীয বিলোপন অছি। দুনূক সমানতা অভিলেখক চযনক নৈতিকতামে অছি, কথাবস্তু অথবা প্রত্যক্ষ প্রভাবমে নহি। এহিসঁ নাটকক সামাজিক আশযকেঁ কেবল বাঁঢ়ি-বাহতক সমস্যা মানি সীমিত নহি কএল জা সকৈত অছি।

মৈথিলী বংগমংচক এক সম্ভাবিত নব দিশা এতয দেখাইত অছি—ক্ষেত্রীয অনুভবকেঁ তকনীকী জ্ঞানক সংগ জোড়ি জটিল সার্বজনিক প্রশ্নক নাট্যীকবণ। পাত্রসভ দফ্তবক ভাষাকেঁ অপন ভাষামে প্রশ্ন কবৈত অছি; ‘মূল’, ‘অন্তিম’, ‘অস্থাযী’, ‘সত্যাপন’ আ ‘অধিকাব’ সন শব্দ সাধাবণ সংবাদমে অর্থক সংঘর্ষ উৎপন্ন কবৈত অছি। নাটক কোনো পৌবাণিক আখ্যানক আধুনিক প্রতিস্থাপন নহি, স্থানীয নাগবিকতাক স্বাযত্ত নাট্যবিশ্ব বচৈত অছি।

২. ভবতমুনিক নাট্যশাস্ত্র : বস, ভাব আ চতুর্বিধ অভিনয

ভবতমুনিক নাট্যশাস্ত্রীয চিন্তনমে বস কেবল পাঠমে বর্ণিত ভাব নহি; অভিনয, নাটকীয পবিস্থিতি আ দর্শকীয অনুভবক সংযোগসঁ নিষ্পন্ন সৌন্দর্যানুভূতি অছি। আংগিক, বাচিক, আহার্য আ সাত্ত্বিক অভিনযক ভেদ বংগমংচীয অর্থনির্মাণ বুঁঝবাঁমে সহাযক অছি [৪]। ‘পানিক লেখা’মে ভয, শোক, ক্রোধ, বিস্মষ, ধৈর্য আ দাযিত্ব এক-দোসবাক সংগ বহৈত অছি। বাঁঢ়িক বাতাববণ ভযক বিভাব বঁনৈত অছি;

दक्षिणवर्षविपाक नाम कार्डन जाएत, वामलोचनक आजीवन प्रतीक्षा आ फुलकुमारीक परिवारक अनिश्चितता करुण भावक परिस्थिति रचनरैत अछि। सहक खोज आ लोकक बच्चा कवर्षाक धैर्य रीव भावक सम्भावना खोलैत अछि। प्वड़ियासँ दू नक्शा भेटैनाश अद्भुतक अनुभव देत, मुदा ओ विस्मय चमत्कोव नहि, रस्तुगत विबोधक अनुभव अछि।

नाटककेँ मात्र करुणवस प्रधान कहना पव एकव बौद्धिक तनाव छुटि जाएत। वघुनाथक आम्र्स्त्रीकृति करुणा उत्पन्न कवैत अछि, किन्तु ओहि करुणासँ स्मनकव उत्तरदायित्व समाप्त नहि होणत अछि। सोना द्वावा पिताक नाम घुबेर्षाक आग्रह बौद्रक निर्यंत्रित आरेग जगरैत अछि; तथापि नाटक ओकवा प्रतिशोधमे परिवर्तित नहि कवैत अछि। नछमीक ववित निर्णय उत्साह आ रीव भावक नौकिक स्वरूप अछि। अन्तिम भोव शान्तिक पूर्ण निष्पत्ति नहि, कावण पानि आ अन्याय दनू एखन बाँकी अछि। वसक एहि असमाप्त सह-अस्तित्वमे समकालीन नाटकक एक विशिष्ट सौन्दर्य अछि।

चतुर्विध अभिनयमे वहमानक पन्ना खोलबाँक हस्तक्रिया, मानतीक कनम बोकर्ष, वघुनाथक काँपैत हाथ, बँचीक खिड़की दिस संकेत आ नछमीक श्रमशील शरीर आङ्गिक अभिराजिक आधाव अछि। वाचिक अभिनयमे तकनीकी पदावली आ लोकानुभवक अनग-अनग नय आवश्यक अछि। आहार्यमे भीजल गमछा, बँवसाती, सवेस, पञ्जी, नानटेन, नक्शा आ क्षतिग्रस्त आनमावी नाटकक परिस्थितिक संराहक अछि। सात्त्विक स्तव पव दीर्घ मौन, स्ववक परिवर्तन, थकान, कम्पन आ अश्रु बोकबाँक आन्तविक तनाव उपयोगी भह सकैत अछि; अतिनाटकीय विनापक आवश्यकता नहि। भवतक लोकधर्मी-नाट्यधर्मी अवधावणाकेँ आधुनिक यथार्थवादी-प्रतीकात्मक विबोधक पूर्ण पर्याय नहि मानितो, एहि नाटकमे स्वाभाविक काजक क्रिया आ शैलीबद्ध सामूहिक स्ववक सह-अस्तित्व बुझबामे ओकव उपयोग कएल जा सकैत अछि।

३. अवस्तुक नाट्यचिन्तन : क्रिया, प्रत्यभिज्ञान आ परिणति

अवस्तुक ‘Poetics’मे कथानककेँ क्रियाक संगठनक रूपमे प्रधानता देल गेल अछि। प्रत्यभिज्ञान (anagnorisis) आ परिस्थितिक विपर्यय (peripeteia) जटिल कथानकक महत्त्वपूर्ण तत्त्व अछि [७]। ‘पानिक लेखा’मे पहिल विपर्यय ओ जे जे कागज बाँढ़िसँ बँचाओल जा वहल अछि, सैह कागज बँचावक ऐतिहासिक प्रक्रियाक अन्याय उद्घाटित कवैत अछि। दोसव विपर्यय ओ जे प्ववान नक्शाक खोजक सहायतासँ वर्तमान सर्वेक्षण समाप्त कवबाँक योजना छल, मुदा नक्शा भेटैनासँ सर्वेक्षण स्थगित आ पुनर्परीक्षण आवश्यक भह जाणत अछि। तेसव आ सभसँ व्याक्तिगत प्रत्यभिज्ञान मानतीक अछि—परिवर्तनक सन्दिग्ध लिखाओ धीवे-धीवे स्मनक अपन पिता धवि पहुँचैत अछि।

এহি প্ৰত্যভিজ্ঞানক তীন স্তৰস্থা অছি : ৱস্তুক পহচান (দৃশ্য ৪), পৰিৱৰ্তনকৰ্তাক পহচান (দৃশ্য ৬–৭), আ পৰিণতিক নৈতিক পহচান (দৃশ্য ৮–১২)। সামান্য বস্ত্ৰ-নাটকমে অপৰাধীক পহচান অন্তিম উপলব্ধি হোঅত অছি। এতয় অপৰাধ অথৱা উত্তৰদায়িত্বক প্ৰকৃতি সমস্যাঁ আৰম্ভ হোঅত অছি জখন ৰঘুনাথ অপন কাজ স্বীকাৰ কৰৈত ছথি। ৰঘুনাথক নিৰ্ণযকেঁ অৱস্তুক hamartia অৰ্থাত্ ক্ৰিয়াগত ত্ৰুটি অথৱা নিৰ্ণযক চুকক দৃষ্টিসঁ পঢ়ল জা সকৈত অছি, মুদা ঞা শীঘ্ৰ জানি-বূঝি অধিকাৰাতিক্ৰমণ আ দীৰ্ঘকালীন মৌনকেঁ নিৰ্দোষ হুলমে ৱঁদলৱাঁক ৱঁহোনা নহি ৱঁলয।

নাটক একল ৱীৰপুৰুষক পতন পৰ আধাৰিত শাস্ত্ৰীয ত্ৰাসদী নহি। ঞা ৱিতৰিত ত্ৰাসদী অছি, জাহিমে এক নিৰ্ণযক দাম অলগ-অলগ পৰিৱাৰ, পীঢ়ী আ ৱঁস্তী চুকৱৈত অছি। অন্তিম দৃশ্য দৰ্শককেঁ আংশিক ৰাহত দৈত অছি—ৱঁচীক মায ভেঁটল; মুদা পিতাক স্থিতি, ভূমি-অধিকাৰক অন্তিম নিৰ্ণয আ ভৱিষ্যক জল-ৱ্যৱস্থা খুলল অছি। কৰুণা আ ভযক অনুভৱকেঁ সামাজিক নিৰ্ণযক প্ৰশ্নমে ফেৰ সক্ৰিয কৰৱঁ এহি নাটকক ৱিশেষতা অছি।

৪. ব্ৰেখ্ত, উৱঁৰ্সফেল্ড আ ফুক্স : আলোচনাত্মক দৰ্শক আ নাট্যৱিশ্ব

ব্ৰেখ্তক ‘A Short Organum for the Theatre’ (১৯৪৮) ৱঁগমঁচীয প্ৰস্তুতি, অভিনয আ অপৰিচযীকৰণ (Verfremdung) ক সম্বন্ধ পৰ ৱিচাৰ কৰৈত অছি [৬]। ‘পানিক লেখা’মে সামান্যতঃ নিৰ্ৱিৱাদ বূঝল জাযৱনা সৱকাৰী নক্শা দৰ্শকক সমক্ষ একাএক জাঁচক ৱস্তু ৱঁনি জাঅত অছি। ৱঁী-৪ক দৃ প্ৰতি এক সঁগ দেখাঅত অছি; কোনো একটা ৱস্তুকেঁ স্বতঃ প্ৰামাণিক নহি ঘোষিত কএল জাঅত অছি। দৰ্শক কেৱল সোনা অথৱা মানতীক পীড়াসঁ একাত্ম নহি হো, ৱৱন্ নক্শা, প্ৰশাসনিক ভাষা আ জনহিতক দাৱাক আধাৰ সেহো জাঁচয—ঞা ব্ৰেখ্তীয পঠনক উপযোগী সম্ভাৱনা অছি। তথাপি নাটক প্ৰত্যক্ষ ৰূপেঁ মহাকাৱ্যাত্মক ৱঁগমঁচ নহি; এক ৰাতিক সঘন নিৱন্তৰতা, ঘৱেলূ সম্বন্ধক মনোৱৈজ্ঞানিক গহৱাঅ আ ঘটনাক প্ৰতীক্ষা একৰা যথাৰ্থৱাদী নাট্যৰচনাক নিকট ৰাখৈত অছি।

আন উৱঁৰ্সফেল্ডক ‘Reading Theatre’ পাঠ আ প্ৰস্তুতি ৱঁীচক অন্তৰ, নাট্যস্থল আ সমযক সাঁকেতিক সঁৰচনাক ৱিশ্লেষণকেঁ মহত্ত্ৱ দৈত অছি [৭]। ‘পানিক লেখা’মে টেৱঁল, কেৱাড়ী, সীঢ়ী আ খিড়কী সাধাৰণ সজ্জা নহি; প্ৰত্যেকক অৰ্থ ক্ৰিয়াক সঁগ ৱঁদলৈত অছি। খিড়কীসঁ জে নদী কেৱল দেখল জা সকৈত ছল, সে অন্ততঃ অভিলেখ-ঘৱক ভীতৰ প্ৰৱেশ কৰৈত অছি। টেৱঁল সঁৰক্ষণক কাৰ্যস্থলসঁ অন্বেষণ, সাক্ষ্য, নৈতিক সঁঘৰ্ষ আ নৱ অভিলেখ নিৰ্মাণক স্থল ৱঁলৈত অছি। সীঢ়ী প্ৰাৰম্ভিক ভণ্ডাৰণক ব্যৱহাৰসঁ জীৱনৱক্ষক মাধ্যমে ৱঁদলৈত অছি।

এৰিকা ফিশ্চৰ-লিক্টেসক ‘EF’s Visit to a Small Planet’ (২০০৪) নাটককেঁ অপন সময-স্থানৱনা এক স্বতন্ত্ৰ জগত্ ৰূপমে বূঝৱাঁক পদ্ধতি প্ৰস্তাৱিত কৰৈত অছি [৮]। এহি দৃষ্টিসঁ পাত্ৰক

মনোবিজ্ঞানসঁ পহিনে প্রশ্ন কবৱ ঁউপযোগী শ্বছি—এহি নাট্যবিশ্বমে পানি কতহ সঁ শ্বরৈত শ্বছি, প্রকাশ কতহ সঁ, কোন শ্বাবাজ দৃশ্যকেঁ কাটৈত শ্বছি, বস্তুসভ কতহ জাওত শ্বছি, শ্বা ৱাহেবক বিশান সমাজ ভীতব কোনা ঁউপস্থিত হোওত শ্বছি? এহন প্রশ্ন পাঠক সূক্ষ্ম প্রতীককেঁ কেবল রূপক নহি, প্রস্তুতি যোগ্য ভৌতিক ঘটনা রূপমে প্রতিষ্ঠিত কবৈত শ্বছি।

খণ্ড দূ : শ্বংকরাব শ্বা দৃশ্যরাব নিকট-পাঠ

৩. শ্বংক ১ : পানি চঢ়ৈত শ্বছি — দৃশ্য ১ : সাঁঝ

শ্বাবম্ভক দৃশ্য একটা কার্যশীল বংগচিত্র শ্বছি। বহমান ভীজন পন্না শ্বনগ কবৈত ছথি, মানতী সঁচিকা ঁউপব ঁউঠরৈত শ্বছি; প্রাবম্ভিক মৌন পাত্রক পবিচয সঁরাদসঁ পহিনে দে দৈত শ্বছি। টেৱূন পব বাখন জঁট, সূত, সূতী কপড়া শ্বা ৱান্টী মঁচ পব কার্যক বাস্তরিকতা বচৈত শ্বছি। বহমানক 'নাম চনি গেন কি কাগজ?' শ্বা মানতীক ঁউত্তবক ৱীচ সম্পূর্ণ নাটকক ছ্মানাম্কে প্রশ্নক ৱীজ শ্বছি। কাগজ শ্বা নামক সম্বন্ধ ভাষিক নহি, শ্বার্থিক শ্বা নাগবিক শ্বস্তিত্বসঁ জুড়ন শ্বছি।

নন্ডমীক প্ররেশসঁ শ্বভিনেখ-ঘবক ৱন্দ বিশ্বমে ৱাহবী জনবিশ্ব প্ররেশ কবৈত শ্বছি। ও 'এখন' শব্দক শ্বস্থিবতা শ্বা পানিক চঢ়ৈত চান পব ৱন দৈত ছথি। ঞা শব্দ ৱাবম্বাব ঁউপযোগ ভেনাক কাবণ ভরিষ্যরাণীক স্থান পব সময-সাপেক্ষ নির্ণযক সঁকেত ৱনৈত শ্বছি। ওসাবাক খূঁটা দ্বাবা খতবা মাপন নোকান্বভরক মূর্ত প্রণানী শ্বছি, জে শ্বগিনা দৃশ্যসভক পাযদান-গণনাক পূর্রাভাস দৈত শ্বছি। শ্বভিনেখীয গিনতী শ্বা নদীক গিনতী সমান নহি, মুদা দূনূ শ্বারশ্যক শ্বছি।

১৯৮৭ক পঞ্জীমে ৪১-কক শ্বসামান্য প্ররিষ্টি, শ্বধব পবচী শ্বা তানা নাগন পেটী বহস্যক এ্রমিক ঁউপাদান শ্বছি। মানতী তানা তোড়ৱাক কাবণ শ্বা ঁউপস্থিতিক সহ দর্জ কবৱাক শ্বাগ্রহ কবৈত শ্বছি; নন্ডমী শ্বনুপস্থিত ছথি তেঁ হ্মনকব নাম নহি নিখন জাওত শ্বছি। এহি ছোট প্রসঁগক প্রতিধ্বনি শ্বন্তিম দৃশ্য ১৪মে ভেটৈত শ্বছি, জতয মানতী শ্বপন পিতা সঁগক সম্বন্ধ সেহো দর্জ কবৈত শ্বছি। শ্বাবম্ভক প্রক্রিযাগত নিষ্ঠা শ্বন্তক নৈতিক নিষ্ঠাক শ্বাধাব ৱনৈত শ্বছি। ঁউদ্ঘাটনক শ্বভিনয ধীমা মুদা নিষ্ক্রিয নহি হো; হাথক কাজ শ্বা পানিক ৱঢ়ৈত নয তনার কাযম বখয।

৬. দৃশ্য ২ : নক্শা

ঞাশান মিশ্রক শ্বাগমন শ্বাধুনিক জন-বিজ্ঞান শ্বা বাজসু শ্বভিনেখ ৱীচক সঁরাদ শ্বাবম্ভ কবৈত শ্বছি। ঞাশানক তকনীকী ভাষা, বঁগীন খতবা-মানচিত্র শ্বা পূর্রনির্ধাবিত সর্রেক্ষণ-সময একটা ন্নবিত প্রশাসনিক ঁউদ্দেশ্য বচৈত শ্বছি। মানতীক পবিচয-পত্র জাঁচ, নিষ্কমন-পঞ্জী শ্বা স্থান-সূচীক পবীক্ষণ ওহি ঁউদ্দেশ্য পব প্রমাণক শ্বনুশাসন নগরৈত শ্বছি। ৱী-চাবক ঁউন্নেখ তীন শ্বভিনেখমে

বহিতো ননী নহি ভেঠনাভ নাঠকীয খন্বপস্থিতিক উগ্নেঞ্চ উদাহবণ খছি। রস্তু দৃশ্য পব নহি খছি, ম্বদা ওহি রস্তুক খভার প্রত্যেক ক্রিযাকেঁ প্রেবিত কবৈত খছি।

মানতী রাপসী দর্জ নহি হোযরঁ খা নক্শা নহি নৌঠঁর রঁচি ভেদ কবৈত খছি। এতয সঁরাদ তর্কক খভ্যাস সেহো খছি। বহমান রঁধনীক সূত দেখৈত ছথি, ম্বদা সূতক খাধাব পব নিশ্চিত তিথি নহি কাঁহৈত ছথি। ভাশানক ম স্থান মাঁ ানতীক   খভিনেখীয সন্দেহ খাবম্ভমে রিবোধী প্রতীত হোভত খছি, ধীবে-ধীবে সহকাবী রঁনৈত খছি। স্বখৌন কোঠনীক মাঠি স্নড়রঁ খোজকেঁ শাবীবিক খতবা দেত খছি; এহন ক্ষণমে দস্তারেজ মাত্র রৌদ্ধিক জিজ্ঞাসাক রিষয নহি বহি জাভত খছি।

খন্তমে সোনাক নেপথ্যাক খারাজ এক খন্বত্তবিত প্রশ্নক উত্তব হোযবাঁক সম্ভারনা রঁনৈত খছি। ছ্যানক সঁস্থাগত কেন্দ্রবসঁ হাশিযাক নাগবিক দিস সঁক্রমণ কেরাড়ীক মাধ্যমসঁ ঘঠিত হোভত খছি। মঁচনমে দর্শককেঁ নক্শাক পূবা রিরবণ তবন্ত দেখাযরঁ জরুবী নহি; নির্ধাবিত স্থানক খানীপন, সূচীমে নামক প্বনবারৃত্তি খা ভাশানক প্রতিক্রিযাসঁ খভারকেঁ খন্বহুত কবাওন জা সকৈত খছি।

৭. দৃশ্য ২ : নাম

সোনা পাসরান খপন শবীবসঁ রেঁসী তেনিযা কপড়ামে নপেঠন গঠবীক চিন্তা কবৈত প্ররেশ কবৈত খছি। ভা প্ররেশ ওকব সামাজিক পবিচযক ঘোষণা নহি, ওকব জীরিত ঐতিহাসিক খভিকর্তৃত্বক দৃশ্য খছি। বামনোচন পাসরান মঁচ পব নহি ছথি, তথাপি নোঠঁবুঁক, খারেদন, ফোঠো, রিদ্যানয-পঞ্জীক নকন, খা সোনাক শঙ্খ দ্বাবা স্নানকব দীর্ঘ সঁঘর্ষ সক্রিয খছি। দৃশ্য নামকেঁ সামাজিক উপস্থিতি, খভিনেখীয খধিকাব খা পিতৃস্মৃতিক কেন্দ্রব রঁনরৈত খছি।

সোনাক দস্তারেজসভ খনগ-খনগ প্রকাবক প্রমাণ খছি। রিদ্যানযক নাম, নিজী পত্র, বাহত-সূচী খা হু-খভিনেখ একে প্রকাবক স্বামিত্র সিদ্ধ নহি কবৈত খছি, ম্বদা সঁযভ পঠনসঁ রঁস্তীক ঐতিহাসিক খস্তিত্বক প্বষ্ঠ সঁকেত দেত খছি। মানতীক সারধানীক সমক্ষ সোনাক খধীবতা কেরন ভারুকতা নহি, রাঁবম্বাব স্থগিত ন্যায পারঁযরনা রাজিক খন্বভর খছি। দর্শক দ্বনূক সমযান্বভরক খসমানতা বুঁমথ —মানতী নেন পবীক্ষণক সময খারশ্যক খছি, সোনা নেন প্রত্যেক রিনম্ব পিতাক প্রতীক্ষাক প্বনবারৃত্তি খছি।

খানমাবী সবকাওনাসঁ দীরাবক ভীতব মোমরঁন্দ প্বড়িযাক দর্শন হোভত খছি। প্বড়িযা সঁযোগসঁ দেখাভত খরশ্য খছি, ম্বদা সঁযোগক তৈযাবী নাঠক পহিনেসঁ কএনে খছি—পানি, ক্ষতিগ্রস্ত দীরাব, খভিনেখ রঁচারঁযক শ্রম। পানিক দোহব হূমিকা স্পষ্ঠ হোভত খছি : ও নাম মেঠা সকৈত খছি, খা ন্বকাযন নামক প্রমাণ প্রকঠ কববাঁক পবিস্থিতি সেহো রঁনা সকৈত খছি। সোনা নোঠঁবুঁক ছাতী

नग धेने ठाढ़ छथि आ पुड़िया खाधा देखाओत छथि; एहि संयुक्त दृश्यविम्बमे निजी आ सरकारी ओतिहास एक-दोसराक समीप ठाढ़ होइत छथि।

८. दृश्य ४ : पुड़िया

प्रथम अंकक चरमबिन्दु एक दृश्यात्मक उद्घाटन छथि। मोमबन्द पुड़िया खोलबाक क्रिया क्रमिक, सामूहिक आ जोखिमपूर्ण छथि। मानती वेष्टन स्थानक फोटो, समय आ अवस्थाक विवरण दर्ज करैत छथि; वरुमान अपन कावीगवीसँ रस्तु सुरक्षित करैत छथि; ज्ञानेन प्रकाश आ मापनमे सहयोग करैत छथि; सोना प्रतीक्षा करैत छथि। सभक क्रिया सहक निर्माण नहि, उपलब्ध रस्तुक प्रामाणिक संरक्षण दिस उन्मुख छथि। एहि सूक्ष्म श्रमकेँ छोट कइ केरन दू नक्शा उठेनाओ देखायबँ दृश्यक अर्थ घटा देत।

दू रों-४ नक्शाक एक संग उपस्थितिसँ बंगमंचीय विवोध स्पष्ट होइत छथि। दृश्य ४क अन्तिम कथन —'धवती एके छन। रेखा दूटा छथि।'—नाटकक समग्र छानात्मक समस्याकेँ दृश्य-संकेतमे रूपान्तरित करैत छथि। द्रुगोन एके सन वहितो वाजनीतिक-प्रशासनिक श्रेणी बँदलैत छथि; दर्शक रेखाक प्रभाव बूझैत छथि, मुदा तखन धवि परिवर्तनकर्ताक सम्पूर्ण कथा नहि जानैत छथि। प्रश्नेन खुनन वहनाओ अंकान्तक आकर्षण छथि।

निर्देशकक चुनौती ई जे नक्शा बंगमंच पव दूवसँ पढ़न नहि जा सकत। दू फलक, सावधान तिवछा प्रकाश अथवा सीमित आवर्धित प्रक्षेपणसँ दर्शक रेखाक अन्तव देख सकैत छथि। दृश्यकेँ वहस्य-फिल्मक तीव्र संगीतसँ भवबँ अनुचित होयत, कावण नाटकक तनाव सावधानी, नाजुक कागज आ पानिक दबावसँ बँनैत छथि। मौनक पश्चात केवाड़ी पव नछमीक चोट पुनः जनवक्ताक समय उपस्थित करैत छथि।

९. अंक २ : दूटा धवती — दृश्य ७ : निखाओ

एहि दृश्यक शीर्षक सूर्य एक सूक्ष्म नाट्यवस्तुकेँ केन्द्रवमे वखैत छथि। स्याहीक बंग, हस्तलिखित टिप्पणी, मापन-बिन्दु आ सात निखबाक ढंगसँ परिवर्तनक सम्भावित लेखकक खोज होइत छथि। मानती बाँनाकानक स्मृतिमे अपन पिता द्वावा अंक सात निखबँ सिखाओल जाएबँ मोन पाड़ैत छथि। व्यक्तिगत स्मृति एतय प्रमाणक विकल्प नहि, खोजक दिशा देनिहाव संकेत छथि।

निखाओक पविचयसँ वघुनाथक नाम उद्घाटित होइत छथि, मुदा मानती तैनाती-पञ्जीमे दर्ज उपस्थिति आ टिप्पणी निखबाक प्रामाणिक निष्कर्षकेँ अलग वाखैत छथि। पुत्री आ अभिलेखपालक दोहवी भूमिका एक संग उपस्थित होइत छथि। एहि बिन्दु पव नाटकक वहस्य बाँहवी अधिकावीक भ्रष्टाचावक कथा नहि वहि पाविवाविक आत्मपवीक्षणमे प्रवेश करैत छथि। अभिलेखक स्तव पव फोन

পকড़নে মানতী, ঠেবুঁন পব তীন খিভিনেখ খা সোনাক খন্তিম উঁচবিত নাম মিনি প্রহভিচ্ছানক পূর্ণঙ্কণ বঁনবৈত খছি।

নছমীক জনবঙ্খা সম্বন্ধী ব্যবধান এহি বৌদ্ধিক খোজক সমযকেঁ সীমিত কবৈত খছি। বঘুনাথ বৃদ্ধ ছথি, হ্মনকা খনবাঁক প্রশ্ন স্বযং নৈতিক খছি। সহক খোজমে মনুষ্যক প্রাণকেঁ সাধন বঁনাযবঁ খন্বচিত হোযত—ঞা প্রশ্ন খগিনা দৃশ্য নেন তৈযাব হোঞত খছি।

১০. দৃশ্য ৬ : স্মৃতি

বঘুনাথক খাগমনসঁ নাঠকমে দেহগত স্মৃতি (embodied memory) মহত্ত্বপূর্ণ বঁনৈত খছি। এক বূঁঢ় সর্বেক্ষকক খাঁখি, তর্জনী খা কাগজ দেখবাঁক প্বান বৃত্তি নিখিত পঞ্জীসঁ খনগ সাঙ্খ্যক কপ গ্রহণ কবৈত খছি। ও নক্শাক বেখা পব হাথ চনবৈত, ধীবে-ধীবে পহচানক খবস্থা ধবি পহ্ঁচৈত ছথি। স্মৃতি কোনো স্থিব ভণ্ডাব নহি; প্রশ্ন, বস্তু, দেহ খা বর্তমানক পবিস্থিতি ওকবা সক্রিয কবৈত খছি।

সোনা খা বঘুনাথক স্মৃতি এক-দোসবাক বিবোধমে খছি। একঠা স্মৃতি ঘবক খন্যায খা পিতাক খসফন খাবেদনক, দোসব তক্োন বাঁঢ়ি-সঁকঠ খা প্বনবাঁসক। সভ কিছু জাননিহাব কথারাচক এতয উঁপস্থিত নহি খছি। মঁচ পব দর্শক স্মৃতি উঁপেন্ন হোযবাঁক প্রক্রিযা দেখৈত খছি। বঘুনাথক স্বুবক ঘবা খবস্থাক স্মৃতি দিস বঁদননাঞ বিঁনা ফ্লৈশবৈকক বীতন কানকেঁ উঁপস্থিত কববাঁক বঁগমঁচীয উঁপকবণ খছি।

নছমী বৃদ্ধ ব্যক্তিক স্ববঙ্খা পব খাগ্রহ কবৈত ছথি। নাঠকক নৈতিকতা স্বযং খন্বেষণক পদ্ধতিমে নাগূ হোঞত খছি—ব্যক্তিক ঞচ্ছাক খাদব, জোখিমক মূন্যাঁকন খা কথনক সহাপন। খন্তিম ‘হঁ। এখন মোন পড়ি গেন।’ খগিনা দৃশ্য ৭ক দীর্ঘ স্বীকাবোক্তিক দ্বাব খোনৈত খছি।

১১. দৃশ্য ৭ : ওহি বাতি

১৯৮৭ক বাঁঢ়িক কথা বর্তমান বঁগস্থনমে বঘুনাথক বাচন দ্বাবা প্বনর্নির্মিত হোঞত খছি। মঁচ ফেব চানীস বঁবখ পাছাঁ নহি জাঞত; বূঁঢ় শবীব খা জাগৈত স্মৃতি দর্শকক কন্পনামে প্বান দৃশ্য বচৈত খছি। উঁজ্জব খা পীযব সূচী তক্োন বাহতক খসমান পহ্ঁচকেঁ মূর্ত কবৈত খছি। বীমাব বঁচাক প্রসঁগ ভাবাত্মেক উঁৎকর্ষ খছি; বঘুনাথ কাবণক সম্পূর্ণ নিশ্চিততা দাবা নহি কবৈত ছথি। বঁচাক মাযক দৃষ্টি হ্মনকব নৈতিক স্মৃতিমে এক স্থাযী প্রশ্ন বঁনৈত খছি।

বঁদ্রী মঁডনক প্রস্তাব, বঘুনাথক পূর্ব খাপত্তি খা খন্ততঃ সীমা বঁদনবাঁক নির্ণয নাঠকক সভসঁ জঠিন নৈতিক ঞম খছি। বঘুনাথ জানৈত ছনাহ জে খমীনক স্বতন্ত্র খধিকাব এতেক নহি ছন; তথাপি ও

सहायता रक्षित परिवारक ताक्लोनिक संकट देखैत निर्णय लेलनि। हुनक पुनर्वासीक आशा काजकें अस्थायी रूपमे राखा आधार छल। प्रश्न एतय केवल निर्णयक फलक नहि, ओहि निर्णयक परिणतिक जाँच नहि कयबाक सेहो अछि। सोना पुछैत अछि जे देखाक दोसर कात की भेल। एहि प्रश्नसँ संकटमे लेल एकपक्षीय निर्णयक आलोचना जन्म लैत अछि।

मानती अन्तमे स्वीकारोक्ति लिखैत अछि। कथन आ साक्ष्यक बीच भेद बनल रहैत अछि; रघुनाथक स्वीकृति महत्त्वपूर्ण अछि, मुदा पढ़िया के बुझैलक से स्पष्ट नहि। एहि तथ्यकें मंचनमे स्पष्ट राखब आवश्यक अछि, नहि तँ दर्शक हुनकें सभ गुम अभिलेखक एकमात्र दोषी मानि सकैत अछि। अंकान्तक 'हँ' एक पूर्णविराम जकाँ सुनाओल अछि, मुदा कथानकक अगिला तीन अंक ओहि पूर्णविरामकें प्रश्नवाचक बनबैत अछि।

१२. अंक ३ : सहक दाम — दृश्य ८ : बाबूक मिथ्या नहि बजैत छलाह

नीचला अभिलेख-घर छोड़ि ऊपरक कोठलीमे क्रियाक स्थानान्तरण नाटकक भौतिक दबावकें दृश्य करैत अछि। ढ़लान बनल नक्शाक स्थिर चित्र मिलबैत अछि, तखन सीमा-अन्तरक तननात्मक अर्थ स्पष्ट होइत अछि। सोना लेल सहक पहिल फल जमीन नहि, पिताक विश्वसनीयताक पुनर्प्राप्ति अछि। 'अच्छा। तखन बाबू मिथ्या नहि बजैत छलाह।' वाक्यक छोटपन दीर्घ ऐतिहासिक पीड़ाकें धारण करैत अछि।

वालनोचनक नोटबुकमे तारीख, कार्यालय आ अस्वीकारक क्रम व्यक्तिगत स्मृतिक लिखित प्रतिरोध अछि। पञ्जीमे काटल नामसभक वाचन नागरिकताक अपमानकें प्रत्यक्ष बनबैत अछि। सोना रघुनाथसँ केवल माफी नहि, पूरा कथन चाहैत अछि। ओ विस्थापनक ऐतिहासिकता आ वर्तमान पीढ़ीक स्थिति दुनू पर बल दैत अछि। नाटक स्व-स्वामित्वक अन्तिम कानूनी फैसला नहि सुनबैत अछि; समर्थक प्रमाणक आधार पर ऐतिहासिक बस्तीक प्रश्न पुनः खोलैत अछि।

दृश्यक अन्तमे लालटेन काँपैत अछि, लिखल नाम स्थिर अछि। प्रकाशक गतिशीलता आ अक्षरक स्थिरताक ओ विरोध दृश्य-रचनाक अन्तस्थ संकेत अछि। सोनाक विजय अधूरी अछि—ओ नाम घुरबैक, जमीन नहि। एहि अधूरा विजयक बाद दीनानाथक प्रवेश नाटकक नैतिक क्षितिज विस्तृत करत।

१३. दृश्य ९ : जे घर दोषी नहि

दीनानाथ चौधरीक प्रवेशक संग नाटक सहज द्विध्रुवीय नैतिकताकें अस्वीकार करैत अछि। हुनकर परिवार पुनर्वास पाबि हुनक दर्शकसभमे पट्टा, दाखिल-खारिज, बन्दोबस्ती, बैंक बन्धक आ बँटवाराक अभिलेखसँ जीवन व्यवस्थित कएलक। ओहि कागजसभकें मात्र मिथ्या कहि देनाओ

ঞতিহাসক দোসব সবনীকবণ হোযত। ঞা দৃশ্য উত্তবকানীন রৈধতাক সামাজিক শ্বন্বভরক উদ্‌ঘাটন শ্বছি।

প্রবান ঘবক চাৱী দৃশ্যাম্‌কে ঞতিহাস শ্বছি। চাৱী জাহি ঘবক ছন, সে ঘব নষ্ঠ ভহ গেন, ম্বদা রস্তু রিস্থাপনক স্মৃতি ধাবণ কবৈত শ্বছি। বামনোচনক নোটৱুক শ্বা বামদেরক পষ্টাক সঁগ চাৱী এক পাঁতিমে বাখন শ্বছি। নাটকক নেখক এতয নম্রা সৈদ্ধান্তিক নির্ণযক স্থান পব রস্তু-রিন্যাস দ্বাবা নৈতিক সমতন রঁনরৈত ছথি। দ্বনূ পক্ষক পীড়া মানৱ শ্বন্যায শ্বা নাভক সমানতা ঘোষিত কবৱ নহি; সোনাক পূর্রজক রঁহিষ্কবণক প্রমাণক রিশিষ্টতা রঁনন বহৈত শ্বছি।

দীনানাথ কহৈত ছথি জে বামনোচনক নাম ঘুবয, সোনা দীনানাথক পোতীক নাম কষ্টয নহি চাহৈত শ্বছি। মঁচনির্দেশমে হাথ মিনেনাঞ নহি শ্বছি। এহি শ্বসমাপ্ত মৌনমে নাটক সমঝৌতাক কৃত্রিমতা বোকৈত শ্বছি। দর্শক দীনানাথকেঁ খননাযক শ্বথরা সোনাকেঁ প্রতিশোধী মানৱাক স্বরিধা গমরৈত শ্বছি। সহক দাম দোসব নির্দোষ ঘবসঁ জৱবদস্তী নহি রসূনন জায, ঞা প্রশ্ন নাটকক উত্তবার্ধকেঁ নিযঁত্রিত কবৈত শ্বছি।

১৪. দৃশ্য ১০ : হিসাৱক পানি

ঞশানক পাবদর্শী গণনা-পত্র দ্বনূ রী-৪ক উপব বাখন জাঞত শ্বছি। এতয তেসব বেখা—সম্ভারিত জন-পথ—দ্বনূ বাজস্ব-বেখাকেঁ কাটৈত শ্বছি। নাটক দৃশ্যাম্‌কে কপেঁ বাজস্ব ছান শ্বা পর্যারবণীয ছানক শ্বন্তব রঁনরৈত শ্বছি। প্রবান নিকাস-পথক সঁকেত মিননাঞ রর্তমান ম ভন নাঁ চুনৌতী শ্বছি, ম্বদা ঞশান তকেঁ্ণ সম্পূর্ণ ম থনকেঁ নাঁত নহি কহৈত শ্বছি। স্থন নিবীক্ষণ, ছূটন মাপন-রিন্দু শ্বা উঁচাঞক শ্বনিশ্চিততাক সমীক্ষা শ্বারশ্যক শ্বছি।

নছমীক শ্বন্বভর শ্বা ঞশানক তকনীকী প্রণানীক সঁরাদ একবা রিজ্ঞানরিবোধী নাটক হোযৱাসঁ রঁচরৈত শ্বছি। নছমী নদী পঢ়ৈত ছথি; ঞশান গণনা কবৈত শ্বছি; দ্বনূক শ্বরনোকনক সঁযঞ উপযোগসঁ খতবা রুঁঝৱাক সম্ভারনা রঢ়ৈত শ্বছি। ‘ঞা সীমা নহি। ঞা প্রশ্ন শ্বছি।’ ঞশানক কথন মা উনকেঁ ত্রব নহি, পবীক্ষণযোগ্য প্রস্তারক কপমে স্থাপিত কবৈত শ্বছি।

দৃশ্যক শ্বন্তমে নীচাঁসঁ ‘পহিনে রঁচা শ্বা রুঁঢ়! দ্বনূ ঠৌনা!’ স্বনাঞত শ্বছি। এহি রাকাসঁ স্ব-শ্বধিকাবক রিরাদ শ্বা জনবক্ষাক সার্রভৌম প্রাথমিকতা শ্বনগ হোঞত শ্বছি। পাবদর্শী পত্রক পব ধঁধনা পষ্টীক মঁচনমে শ্বারর্ধিত কপ রা ফনক উপযোগী হোযত। পানিক বেখা মন্বষ্যক সামাজিক বেখাসঁ স্বতন্ত্র শ্বছি, ম্বদা ওকব ক্ষতিক রিতবণ সামাজিক নির্ণযসঁ জুড়ন বহৈত শ্বছি।

१७. अंक ४ : बाहिक दबाव — दृश्य ११ : अभिलेखसभ दबाओल अछि

कम्प्यूटरक पर्दा आ आपात दस्तीक दुरुपयोग तकनीकी उपकरणक सीमा देखबैत अछि। नीचाँसँ अबैत तीन अदृश्य मानवीय स्वर विभिन्न अभिलेखक प्रतिनिधि पढ़ैत अछि। एहि दृश्यकेँ अलौकिक आत्मोसभक आवाज बनाबय पाठकभिकृत होएत; ओ दबाओल जा रहल पञ्जीक पहचान पढ़निहार लोकक स्वर अछि। जन्म, ऋण, मृत्यु, बाहेत, स्टुडेन, पत्र आ परिवारक आँकड़ा संग-संग स्वनाओत अछि। व्यक्तिक जीवन प्रशासनिक श्रेणीमे विखण्डित भेटैत अछि।

ई दृश्य कोरस-सदृश संरचना द्वारा निजी कथाकेँ सामूहिक बनबैत अछि। प्राचीन कोरसक दूरस्थ प्रवचनात्मक नहि, आधुनिक अभिलेखीय दस्तावेज अछि। स्वरसभक बीच दूरी, ओमबायन शब्द, पानिक आवाज आ पन्ना पलटबाक ध्वनि एकठा अस्थिर श्रव्य-अभिलेख बनबैत अछि। दृश्य बंगमंचीय प्रयोगक विशेष अवसर अछि, जतय संवादक स्थान पर अनेको अपूर्ण आवाज एक संग अर्थ पैदा करैत अछि।

४३/१९८८क वादक उल्लेख वामलोचनक संघर्षकेँ न्यायिक प्रक्रियाक स्तर पर लए जाइत अछि। अन्तिम आदेश उपलब्ध नहि; एतय न्यायालयक फैसला कल्पित नहि कएल गेल अछि। वहमानक आग्रह जे जीवन पेंशी तत्त नहि खोलल जाय, समयक दबावमे प्रमाणक भौतिक स्वरक्षा फेर प्रश्न बनैत अछि। वघुनाथ मूल नक्शा माँगैत छथि—ओ अंकान्तक नव नैतिक संकट अछि।

१८. दृश्य १२ : न्याय नहि

एहि दृश्यक नाटकक पिता-पुत्रीक आमने-सामने स्थितिमे अछि। वघुनाथ आशंकित छथि जे मूल नक्शाक एकपक्षीय प्रयोग नव विस्थापन करबाओत। मानती ह्वनकव तर्कक मानवीय आधार नकारैत नहि, मुदा अभिलेख नुकायब स्वीकार नहि करैत अछि। पिता आ पुत्रीक संघर्षकेँ भावनात्मक विश्वासघात मात्र कहब कम होएत; ओ सहक चयन, उत्तरदायित्व आ दायित्वक संस्थागत सीमा पर बहस अछि।

वघुनाथक मौलक इतिहास समयक वाजनीति देखबैत अछि। आपातकालीन निर्णयक बाद समय सामान्य भेल, बाहेत आ पत्ता बँटल; तथापि स्वधावक दायित्व पूरा नहि भेल। पहिल निर्णय आ बादक मौलकेँ नाटक अलग नैतिक अवस्थामे देखैत अछि। मानतीक आग्रह जे दनू नक्शा, वामलोचनक प्रमाण आ वर्तमान अधिकारक कागज स्वरक्षित रहय, नाटकक वैकल्पिक न्याय-दृष्टि प्रस्तारित करैत अछि। दस्तावेज दबाओल न्याय प्राप्त भइ जाएत नहि, मुदा न्यायिक सम्भावनाक पूर्वाधार अछि।

दबाव लिखबाक क्रिया मंच पर नाटकीय चरम क्षण बनैत अछि। कलमक आवाज, पिता द्वारा वाक्य चुनब, बेटी द्वारा संशय अथवा आपत्ति आ बाहेबी संकट—ई सभ मिलि संवादकेँ क्रियामे बदलैत

अछि। बँयान अध्रुव बहि जाइत अछि कारण जनवरण फेर प्राथमिक बँनैत अछि। एहि अवरोधमे नाटकक द्विगुणित समयबँोध साकार अछि।

१७. अंक ७ : भोर सँ पहिने — दृश्य १२ : एके ऊँच जमीन

पूर्वक तर्कबँन्ध कठबँाक नेपथ्याक सूचना आ सड़कक सम्पर्क भंग होयबँ नाटकक भौतिक उत्कर्ष अछि। दूनू बँस्ती एके ऊँच जमीन दिस जाए नेन बँाधा होइत अछि। रंगस्थल ऊपरक कोठली आ सीढ़ी धरि सीमित अछि, मुदा आराज आ आबँाजाहीसँ बँाहरक शरणस्थल दर्शकक कल्पनामे बँनैत अछि। नछमीक आदेश, ज्ञानीक निर्बाचन, दीनानाथ आ सोनाक श्रम एक साझा नागरिक क्रिया बटैत अछि।

नाटक मनुष्याक जीवनरक्षाक समान मृत्याकेँ भूमि-विवादक समान परिणामसँ अलग करैत अछि। साझा चबँूतरा प्रवान अन्यायक समाधान नहि। सोना आ दीनानाथ संग-संग नाम दर्ज करैत अछि, मुदा विवाद एखन बँाँकी अछि। छूटल चप्पल, अछात बँचा, रोगी आ नवजातक रोदन सभ अलग-अलग संकट आ जीवनक निवन्तरता दिखबँैत अछि। रंगमंच पर एहि दृश्यकेँ भीड़क अतिशय प्रदर्शनक बँदना नियंत्रित नेपथ्य-स्वर आ प्रवेश-निष्क्रमणक लयसँ प्रस्तुत कएल जा सकैत अछि।

शरण-सूचीमे स्मृतिसँ कहल नाम आ दस्तावेजसँ सिद्ध नामक अलग स्थान बँननाइ नाटकक केन्द्रीय अभिलेखीय स्वभाव अछि। दृश्यक अन्त 'अन्हार नहि—केवल ऊजास किछु कम' अछि। ई मंचनिर्देश आवम्भक नगाड़ाक अन्हारसँ भिन्न अछि। अन्हारक अवरोध घटैत अछि, मुदा नाटक एखन सम्पूर्ण समाधानक ऊजास नहि दैत अछि।

१८. दृश्य १४ : नबँ पन्ना

अन्तिम दृश्य नाटकक अभिलेखीय, नैतिक आ रंगमंचीय ध्रुवाकेँ एक संग आनैत अछि। विशेष अभिलेखमे दू बँी-४ नक्शा अलग आवरणमे, रघुनाथक बँयान, रामलोचनक सामग्री, वर्तमान अधिकार-शृंखला, ज्ञानीक तकनीकी टिप्पणी आ शरण-सूची परस्पर सम्बद्ध कएल जाइत अछि। अलग आवरण भौतिक व्यवस्था अछि; एके अभिलेखीय समूह वैचारिक व्यवस्था। कोनो एक पन्नाकेँ अलग कए सम्पूर्ण सत्य घोषित करबँ प्रतिबँन्धित अछि।

रघुनाथक 'नहि सकलहुँ' आ 'नहि मिटेलहुँ' बँीच मानती द्वारा कराओल संशोधन शैक्षिक नैतिक शक्तिक चरम विन्दु अछि। स्मलकर हस्ताक्षर स्वीकारोक्ति अछि; माफी नहि। मानती अपन सम्बन्ध दर्ज करैत अछि आ पिताक माफीक प्रश्न पर 'एखन नहि' कहैत अछि। व्यक्तिगत क्षमा आ सार्वजनिक उत्तरदायित्व अलग रहैत अछि। दीनानाथक वर्तमान परिवारक अधिकार स्वतः अमान्य नहि करबँाक कथन तथा सोनाक ऐतिहासिक पुनर्स्थापनक आग्रह परस्पर विलोपक नहि बँनैत अछि।

फ्लैशबैकक प्रवेश अन्तिम दृश्यकेँ नव दिशा दैत अछि। ओकर गाम सविसर्व-चव सूचीमे नहि अछि। रँचीक 'कोन कागज?' प्रश्न समूचा अभिलेखीय प्रणालीक आधारकेँ फेर चुनौती दैत अछि। मानती एतय नव पन्ना पर नाम लिखैत अछि आ उपलब्ध अभिलेखक खानामे 'खोज शेष' अंकित करैत अछि। नाटक अभावकेँ अस्तित्वक निषेध नहि मानैत अछि। ओकर माय भेंठरँक नेपथ्य सूचना एक सीमित मानवीय बाहत अछि; पिता नन्दू सदायक स्थिति नाटक स्पष्ट नहि करैत अछि। अन्तिम भोव, बुझैत नानठेन आ एखनधरि रँहैत पानि मिनि अधव न्याय, नव दायित्व आ भविष्यक खूनन प्रश्नक बँगचित्र बनवैत अछि।

खण्ड तीन : पात्र, भाषा, समय आ अर्थ-संवचना

१९. मानती : नायिका आ अभिलेखीय विवेक

मानती नाटकक क्रिया-संयोजक छथि। ओकर नायिकात्व केवल संवादक संख्या अथवा घटनाक केन्द्रमे होयबँमे नहि अछि। ओ वस्तुकेँ व्यवस्थित करैत, प्रश्नकेँ दर्ज करैत, कथनक सीमा निश्चित करैत आ एक-दोसवासँ ठकवाओत दावासभकेँ स्वनरँक ठाम प्रदान करैत छथि। आवम्भमे ओकर प्रक्रिया-निष्ठा नछमीक दृष्टिमे विनम्रकावी बुझाओत अछि। धीवे-धीवे स्पष्ट होओत अछि जे ओकर सावधानी नाटकक नैतिक शक्ति अछि, तथापि ओकवा जीवनवक्षाक व्यावहाविक विवेकक संग जोड़व आवश्यक अछि।

मानतीक विकास तीन स्थल पर स्पष्ट अछि। दृश्य १मे अनुपस्थित नछमीक नाम उपस्थितिमे नहि लिखव, दृश्य ७मे पिताक लिखाओक निजी पहचानकेँ सत्यापित तथ्य नहि कहव, दृश्य १४मे बँयानकर्तासँ अपन सम्बन्ध सार्वजनिक कपेँ दर्ज कवब—ओ सभ एके निष्ठाक भिन्न पवीक्षा अछि। बँदनन पविस्थिति ओकर भूमिका कठिन बनवैत अछि। मानतीकेँ न तटस्थताक निर्वैयक्तिक प्रतिमा बनेबँक चाही, न पिताक न्यायाधीश। ओकर दायित्व अछि जे सम्बन्ध नुकायल नहि वहय, प्रमाण चयनित नहि हो, आ अगिना निर्णय लेल सहक विविध पक्ष उपलब्ध वहय।

अभिनेत्री लेल मानतीक मौन ओकर दीर्घ वओवासँ बेसी चुनौतीपूर्ण अछि। पिताक लिखाओ चिन्हनाओ, स्वीकावोक्ति लिखनाओ, माफीक प्रश्न पर कलम ककनाओ आ बँचीक कथन स्वनि सूची बन्द कह नव पन्ना खोलनव—ओ क्रियासभमे मानसिक पविवर्तन देखायव जकवी अछि। प्रत्येक विवाम समान नम्रताओ वा समान उदासीनता नहि हो। मानतीक कर्तव्यक दृढ़ता आ व्यक्तिगत आघात द्वनू देखाओत वहय।

२०. रघुनाथ : निर्णय, मौन आ उत्तरदायित्वक त्रासदी

रघुनाथक नाटकीय जटिलता एहि बातमे अछि जे ओ सभक हित चाहैत छथि, मुदा निर्णयक भाव आ क्षति समान रूपेँ नहि देखथनि। बाढ़िक समय सहायता रोकित परिवारक दयनीय स्थिति हुनका अधिकारातिक्रमणक निर्णय दिस लऽ गेल। निर्णयक मानवीय प्रेरणा आ निर्णयक वैधता दू अलग प्रश्न अछि। नाटक ओहि प्रेरणाकेँ स्वीकार करैत ओकर परिणति पर कठोर प्रश्न करैत अछि।

हुनकर वास्तविक त्रासदी केवल ठी-४क रेखा बदलनाइ नहि। आपातकाल बीतलापर जाँच नहि करब, आपत्ति नहि उठायब, मौनकेँ दीर्घजीवी बनय देब आ वर्तमानमे मूल नक्शा हटेबाक सम्भावना सोचब—ई सभ क्रमबद्ध नैतिक क्रिया अछि। दृश्य ७क स्वीकारोक्ति आ दृश्य १२क प्रस्तावक बीच विवेक हुनकर जीवित द्वन्द्व बनबैत अछि। नाटक ई संकेत दैत अछि जे अपराधबोध मात्र नैतिक परिवर्तनक प्रमाण नहि; आचरण आ अभिलेखीय उत्तरदायित्व आवश्यक अछि।

रघुनाथकेँ मंच पर एकरूप अपराधी जेकाँ प्रस्तुत कएनासँ नाटकक त्रासद गहराइ नष्ट होयत। हुनकर आवाज प्रवाह व्यावसायिक आत्मविश्वाससँ शुरू भऽ कऽ स्मृति, लज्जा, बचाव-भाव आ अन्ततः सीमित स्वीकारोक्ति धरि पहुँचय। 'नहि मिटेलहुँ' वाक्य आत्मदण्डक अभिनय नहि, निर्णयक स्वीकार करबाक कठिन क्षण अछि। वैधी द्वारा माफी नहि भेटनाइ हुनकर स्वीकारोक्तिक उपयोगिता समाप्त नहि करैत अछि।

२१. सोना, दीनानाथ आ बहुपक्षीय न्याय

सोना अपन दिवंगत पिताक स्मृतिक संरक्षक छथि, मुदा केवल उत्तराधिकारी नहि। ओ प्रश्न करैत अछि, प्रमाण प्रस्तुत करैत अछि, नाम पढ़ैत अछि, अन्याय पर तत्काल निर्णयक माँग करैत अछि, आ अगिला पीढ़ीक अधिकारक जटिलता स्वीकार करैत अछि। बाममोचनक अवधारणा सोनाकेँ मंचक एकटा सक्रिय ऐतिहासिक अभिकर्ता बनबैत अछि। ओकर कथन आ दस्तावेजसभ प्रवाह पञ्जीक विरुद्ध वैकल्पिक अभिलेख अछि।

दीनानाथक पात्र-प्रवेश दृश्य ९मे होइत अछि, अर्थात दर्शक पहिने सोनाक पक्षक सङ अनुभव कऽ चुकल होइत अछि। एहि क्रमक महत्त्व अछि : जँ दीनानाथ आरम्भे आ जोरतथि तँ दक्खिनबरियाक ऐतिहासिक बहिष्करण बरारिर पक्षक एक साधारण विवादमे दबि सकैत छल। मुदा देर सँ आयल दीनानाथक प्रमाण दर्शकक बनि चुकल सरल नैतिक निष्कर्षकेँ फेर खोलैत अछि। वर्तमान घरक श्रम, पीढ़ी, ऋण आ भय नाटकक अन्तिम निर्णयकेँ कठिन बनबैत अछि।

दुनूक सहकार्यकेँ 'सर्वजातीय सद्भाव'क सरल उत्सवक मानब नाटकक आशय घटाओत। दृश्य १२मे साझा शेयरस्थल आ दृश्य १४मे हस्ताक्षर पर आधारित सीमित सहमति अछि; ऐतिहासिक अधिकारक

শ্বন্তিম সমাধান নহি। সোনাক দারাক ঐতিহাসিক রিশিষ্ঠতা, দীনানাথক রর্তমান ঘবক সৃতন্ত্র প্রশ্ন শ্বা দ্বনৃক জনবঞ্চাক সমান মূন্য—ঞা তীনূ স্তব শ্বনগ-শ্বনগ বাখনাসঁ পাত্রসভক নৈতিক জঠিনতা স্ববঙ্কিত বহৈত শ্বছি।

২২. বহমান, নছমী শ্বা ঞশীন : ষ্ঠানক তীন রারহাব

বহমান শ্বঁসাবীক জিন্দসাজী নাঠকক মূন কপককেঁ ভৌতিক ক্রিযামে রঁদনৈত শ্বছি। ঠুঁঠন পন্না জোড়রঁ, সূত দেখরঁ, কপড়া পসাবরঁ, মোম শ্বা কাগজক শ্বরস্থা বুঁঝরঁ ষ্মনকব রিশিষ্ঠ ষ্ঠান শ্বছি। ষ্মনকব কথন শ্বা হস্তকনা সভ সময এক-দোসবাক সঁগ চনৈত শ্বছি। এহি পাত্রক কাবণ শ্বভিনেখ শ্বধিকাবীক ভাষণ মাত্র নহি, সঁবঞ্চণক পদার্থ রঁনি সকৈত শ্বছি। নাঠক তকনীকী শ্রমকেঁ রৌদ্ধিক শ্রমক সমান নাঠকীয সম্মান দৈত শ্বছি।

নছমী সহনী রাঁহবী নদী শ্বা ভীতবী শ্বভিনেখ-ঘবক রীচক জীরন্ত সম্বন্ধ ছথি। ও রাঁবম্বাব শ্বারাগমন কবৈত, পানিক তাজা শ্বরস্থা রঁতরৈত, মন্বষ্যকেঁ রঁচরৈত, জোখিমক সীমা নিশ্চিত কবৈত ছথি। ষ্মনকব সঁরাদক নয শ্বন্য পাত্রসঁ ভিন্ন শ্বছি। ও উঁত্তবক প্রতীক্ষা কবরাঁক রঁদনা ক্রিযা দিস রঁঢ়ৈত ছথি। ওহি কাবণ প্রত্যেক প্ররেশ নাঠকক সমযকেঁ নরঁ কপেঁ নির্ধাবিত কবৈত শ্বছি। নছমীক নোকষ্ঠানকেঁ বোমানীকৃত সর্রজ্ঞতা নহি মানন জায; ওকব মহত্ত্ব প্রত্যক্ষ শ্বরনোকন, শ্বন্বভর, পবিরর্তিত স্থিতিক প্রতি তৎপবতা শ্বা জীরনক প্রাথমিকতামে শ্বছি।

ঞশীন রৈজ্ঞানিক ষ্ঠানক শ্বাত্মসমীক্ষাত্মক স্বৰুপক প্রতিনিধিত্ব কবৈত ছথি। ও উঁপগ্রহ-ছরি, জন-ষ্মোখিম মানচিত্র শ্বা ম◌ ষ্ডনম্ক◌ কহ শ্বরৈত ছথি, ম্বদা প্ববান জন-পথক প্রমাণ, ছূঠন মাপন, নছমীক শ্বরনোকন শ্বা পবিস্থিতিক শ্বনিশ্চিততাক কাবণ নিষ্কর্ষ রঁদনৈত ছথি। শ্বন্তিম দৃশ্যমে ‘শ্বন্তিম’ সর্রেঞ্চণকেঁ ‘শ্বন্তবিম’ কহরাঁক নিশ্চয ষ্মনকব পাত্র-রিকাসক নাঠকীয ফন শ্বছি। ঞা ষ্ঠানক পবাজয নহি; ষ্ঠানক উঁত্তবদাযী পবিষ্কাব শ্বছি।

২৩. শ্বন্বপস্থিত পাত্র, রঁচী শ্বা সমরেত সুব

বামনোচন পাসরান নাঠকক শ্বন্বপস্থিত কেন্দ্ব ছথি। নোঠরুঁক, রিদ্যানয-পঞ্জী, বাহত-সূচী, ন্যাযানযী শ্বারেদন শ্বা সোনাক স্মৃতি ষ্মনকব উঁপস্থিতি বচৈত শ্বছি। রঁদ্রী মঁডন সেহো বঘুনাথক কথনমে উঁপস্থিত ছথি; ষ্মনকব ভূমিকা সম্বন্ধী সীমা বঘুনাথক উঁপনব্ধ স্মৃতিসঁ নির্ধাবিত শ্বছি। নেপথ্যক শ্বজ্ঞাত নোক, পঢ়নিহাব সুব শ্বা শবণার্থী সভ নাঠকক সামূহিক পাত্রক কার্য কবৈত শ্বছি। ঞা সভ পাত্র কথারাচকক মাধ্যমসঁ মাত্র নহি, ধ্বনি, রস্তু শ্বা নিখন নামসঁ দৃশ্য রিশ্বমে শ্বরৈত শ্বছি।

ফুনক্তমাবীক দৃশ্যগত শ্বাম কম শ্বা নাঠকীয কার্য পৈঘ শ্বছি। ও জমীনক শ্বধিকাব, নক্শা রা বাজস্ব-শ্রেণী পব রঁহস নহি কবৈত শ্বছি। শ্বপন গামক নাম, মাযক খোজ শ্বা রঁচীক সাধাবণ প্রশ্ন

ওহি অভিনেখীয ৰিৰেকক পৰীক্ষা নৈত অছি জে সমূচা বাতি ৰিকসিত ভেন অছি। ৰঁচীক অভিনযমে ধ্রত্রিম ছান অথৰা অতিশীয কৰুণা জোড়ৰ নাঠকক সূভাৰকেঁ চোঠ পৰুঁচাওত। ওকবা মাযক খোজ অছি; দৰ্শক ওকব কথনক সামাজিক অৰ্থ ৰুঁন্নৈত অছি।

২৪. সঁৱাদক সঁবচনা, প্ৱনবাৱৃত্তি আ ৱাঞ্জনা

নাঠকক ভাষিক সঁগঠনমে ছোঠ প্ৰশ্নোত্ৱৰ, তৰ্কপূৰ্ণ প্ৰতিপ্ৰশ্ন, সূক্তি, দীৰ্ঘ স্ৱীকাৰোক্তি, নেপথ্যাক হাঁক আ মৌনক ভিন্ন স্তৰ অছি। আৱম্ভমে 'নাম চনি গেন কি কাগজ?' কথন মাত্ৰ নহি, প্ৰশ্ন অছি। 'এখন', 'শাযদ', 'প্ৰমাণ নহি', 'হোযৰাঁক চাহী', 'অন্তিম' আ 'খোজ শেষ' সন অভিৱ্যক্তি নাঠকক ছানক সীমা নিৰ্ধাৰিত কৰৈত অছি। ভাষা এতয নিষ্কৰ্ষক ঘোষণা কৰৰাঁক ৰঁদনা নিষ্কৰ্ষক প্ৰামাণিকতা জাঁচৰাঁক মাধ্যম ৰঁনৈত অছি।

ভাৰতীয কাৱ্যশাস্ত্ৰক ধ্বনি-ৰিচাৰক [১৬] আলোকমে শব্দক প্ৰত্যক্ষ অৰ্থসঁ পৰে উঠৈত আশয ৰিশেষ ৰুপেঁ মহত্ত্বপূৰ্ণ অছি। 'পানি বেখা নহি পড়ৈত' প্ৰত্যক্ষতঃ নদীক প্ৰৱাহ আ নক্শাক অন্তৰ কহৈত অছি, মুদা ৱাৰস্থাগত ৰক্ষীকৰণক অস্থিৰতা সেহো ৱাঞ্জিত কৰৈত অছি। 'নৱ পন্না' ভৌতিক পঞ্জীক পন্না অছি, সঁগহি ওতিহাস নিখৰাঁক নৱ পদ্ধতিক ৰোঁধ দৈত অছি। এহি ৱাঞ্জনাকেঁ ভাষণ দ্বাৰা স্পষ্ঠ কহ দেৱ উচিত নহি; দৃশ্যাত্মক ৰস্তু আ ক্ৰিযাসঁ দৰ্শক স্ৱযঁ অৰ্থক ৰিস্তাৰ কহ সকৈত অছি।

এক আলোচনাত্মক প্ৰশ্ন ঈ সেহো অছি জে ৰঁহুত পাত্ৰ ৰাঁবম্বাৰ সূক্তিময উত্তৰ দৈত অছি। মানতী, ঈশান, ৰহমান আ নন্ডমীক অনগ-অনগ জীৱনানুভৱক ৰাঁৱজূদ সঁৱাদক দাৰ্শনিক নয কখনো নিকঠ ভহ জাওত অছি। পঢ়ৰাঁমে ঈ স্মৰণীয ৱাক্য ৰঁনৈত অছি; মঁচ পৰ অতিপ্ৰযুক্ত ভেনাসঁ সহজতা ঘঠি সকৈত অছি। ৱাচিক অভিনযমে পাত্ৰক অনগ ঠহৰাৱ, শাৰীৰিক কাজ, স্থানীয উচ্চাৰণ আ স্বৰক ৱ্যাৱহাৰিকতা এহি জোখিমকেঁ কম কৰি সকৈত অছি।

২৩. নাঠ্যসময : এক বাতি, অনেক দশক

নাঠকক ৰৰ্তমান ক্ৰিযা সাঁঝসঁ ভোৰ ধৰি অছি, মুদা ওকৰ ঐতিহাসিক সময ১৯৬২–৬৩ক ৰন্দোৰস্ত, ১৯৮৭ক প্ৱনৰ্ৱাস, পশ্চাৱৰ্তী পৰ্চা আ আৱেদন তথা ৰৰ্তমান ৰাঁতি ধৰি ৰিস্তৃত অছি। ৰৰ্তমান সময ৰৈখিক অছি; ঐতিহাসিক সময দস্তাৱেজ, কথন আ স্মৃতিসঁ ক্ৰমশঃ প্ৱনৰ্সংযোজিত হোওত অছি। এহি অৰ্থমে নাঠক এক বাতিক ঢাঁচামে অনেক দশকক অসমান নাগৰিক অনুভৱকেঁ সমেঠৈত অছি।

দূঠা ঘড়ী সমানান্তৰ চনৈত অছি। ঈশানক ভোৰক সৰ্ৱেক্ষণ আ ৰঢ়ৈত ৰাঁতিক সময একঠা ৰাঁহৰী ঘড়ী অছি; ৰামনোচনক প্ৰতীক্ষা আ ৰঘুনাথক স্থগিত দাযিত্ব দোসৰ, ঐতিহাসিক ঘড়ী। ৰাঁহৰী ঘড়ীক প্ৰত্যেক মিনঠ মহত্ত্বপূৰ্ণ অছি, ঐতিহাসিক ঘড়ীক প্ৰত্যেক ৰীতন ৰঁৰখ। নাঠক এহিমে কোনো

এক ঘড়ীকেঁ নির্ণাযক নহি মানৈত অছি। পাযদানক সংখ্যা, ৱান্ঠীক ভবৱ, নানঠৈনক নৌ আ নিখন সময নাঠ্যকানক দৃশ্য-শ্রৱ্য মাপন ৱনৈত অছি।

অংকান্ত আ দৃশ্যক আবম্ভক জোডিনাগ ৱিশেষ উন্নেখনীয অছি। এক দৃশ্য জেতয থমৈত অছি, অগিনা প্রাযঃ ওতহি সঁ উঠৈত অছি। কেৱাড়ীক অস্থনা, আৱাজ, নানঠৈন অথৱা অধ্ৱব প্রশ্ন এহি নিবন্তৱতাকেঁ মূর্ত কবৈত অছি। এহন সংগঠন মঁচ পব অহধিক নম্বা সজ্জা-পবিৱর্তনক অনুমতি নহি দৈত অছি। অন্যাবক উপযোগ মুখ্যতঃ প্রহ্যাশী আ নয পবিৱর্তনক নেন হো, সমযক মনমানা ছনাঁগ নেন নহি।

খণ্ড চাবি : অভিনেখ, সমাজ আ পর্যাৱবণক অনুবান্ধশাসনিক সমীক্ষা

২৬. অভিনেখীয স্মৃতি আ ঔতিহাসক মৌন

মিশেন-বোন্ফ ত্রুওযোক ‘Silencing the Past’ ঔতিহাসক নির্মাণ আ অভিনেখনমে শক্তিক ভূমিকাক আনোচনা কবৈত অছি [৯]। ৱী-৪, কাঠন নাম আ অনুপস্থিত ৱাদক আদেশ এহি আনোচনাম্মেক দৃষ্টিসঁ পঢ়ন জা সকৈত অছি। নামক অভাৱ সদা দুর্ঘঠনা নহি হোগত; কখনো সংস্থাগত নির্ণযক পবিণাম হোগত অছি। মুদা প্রহেক অনুপস্থিত কাগজকেঁ ষড্যন্ত্রক প্রমাণ মানৱ সেহো অনুচিত অছি। নাঠক অনুপস্থিতিক কাবণক অনিশ্চিততা স্বীকাব কবৈত অছি।

ডাযনা ঠৈনবক ‘The Archive and the Repertoire’ নিখিত অভিনেখ আ দেহগত, মৌখিক এৱং প্রদর্শনাম্মেক স্মৃতিক অনগ-অনগ সম্ভাৱনা দেখৱৈত অছি [১০]। বঘুনাথক নক্শাক মোড় চিহ্নাগ, নছমীক নদীক চান ৱুঝনাগ, সোনাক পিতাক আৱাজক স্মৃতি আ ফুনক্ষমাবীক গামক পবিচয ‘repertoire’ক দৃষ্টিসঁ পঢ়ন জা সকৈত অছি। নাঠক দেহগত জ্ঞানকেঁ স্বতঃ নির্ৱিৱাদ প্রমাণ নহি ৱনৱৈত অছি। নিখিত ৱস্তু, স্মৃতি আ প্রত্যক্ষ অৱনোকন এক-দোসবাক পূবক আ পবীক্ষক হোগত অছি।

দৃশ্য ১৪মে স্মৃতিসঁ কহন নাম আ কাগজ পব উপনব্ধ নামক অনগ স্থান ৱনৱ এহি সমস্যা পব নাঠকক ঠোস উত্তৱ অছি। কোনো কথনকেঁ দমন নহি, ওকব স্রোত স্পষ্ট; কোনো স্রোতকেঁ সর্ৱাধিকাব নহি, ওকব সীমা স্পষ্ট। এহি প্রক্রিযা দ্ৱাবা নাঠক ঔতিহাসকেঁ ৱহুস্বৱচন ৱনৱৈত অছি, মুদা নিবপেক্ষ সাপেক্ষৱাদক সমর্থন নহি কবৈত অছি। ৱদনন বেখা আ কাঠন নামক প্রমাণক ঐতিহাসিক ৱন ৱনন বহৈত অছি।

২৭. ন্যায আ নৱ্য-ন্যাযক আনোকমে প্রমাণ, সংশয আ নিষ্কর্ষ

নাঠকক প্রমাণ-ৱিচাবকেঁ ভাবতীয ন্যায-দর্শনক পবম্পবাক সংগ সংৱাদমে পঢ়ৱ সম্ভব অছি। প্রত্যক্ষ, অনুমান, শব্দ আ উপমানক পবম্পবাগত ভেদ [১৭] এতয ৱিশ্নেষণক আধাব ভঽ সকৈত অছি,

কিন্তু নাট্য-অভিলেখীয় পদ্धতিক প্রত্যেক অবস্থা ওহি দার্শনিক শ্রেণীমে যান্ত্রিক রূপেঁ নহি সমাওল জা সকৈত অছি। মানতীক ‘হো সকৈত অছি’ আ ‘প্রমাণ নহি’ বীচক স্পষ্ট অন্তর সংশয আ নিশ্চযক বিবেকক আধুনিক নাট্যকীয রূপ অছি।

দৃশ্য ২মে রাপসীক হস্তাক্ষরক অভাবসঁ রস্তুক নহি নৌটঁবাঁক নিষ্কর্ষ স্বতঃ নহি নিকলৈত অছি। দৃশ্য ৬মে সাদৃশ্যবান নিখাজ লেখকল্লক অনুসন্ধান লেল সংকেত অছি, সিদ্ধ লেখকত্ব নহি। দৃশ্য ৭মে রঘুনাথক কথন স্বযং পবিবর্তনক স্বীকাব অছি, মুদা নক্শা নুকেবাঁক কর্তাক জ্ঞান স্থানকা নহি অছি। দৃশ্য ৮মে স্থিব হু-চিত্রক মিলান, সহাযতা-সূচী আ নিজী অভিলেখক পবস্পব সহাবা অলগ-অলগ দাবাকেঁ স্পষ্ট কবৈত অছি। এহি উদাহবণসভসঁ স্পষ্ট অছি জে প্রমাণক সামর্থ্য দাবা-বিশেষ পব নির্ভব অছি।

এহি পদ্धতিক নৈতিক পবিণতি ঈ জে ‘উপলব্ধ নহি’ আ ‘অস্তিত্ব নহি’ একে কথন নহি। অন্তিম দৃশ্য ফুলকুমাবীক মৌখিক কথনকেঁ রঁস্তীক সম্ভাবিত অস্তিত্বক সূচনা মানি দর্জ কবৈত অছি, আ ‘খোজ শেষ’ লিখি আগাঁক পবীক্ষণ লেল খুলল বাখৈত অছি। নাট্যক নিষ্কর্ষক স্থগনকেঁ অকর্মণ্যতা নহি বঁনবৈত; একব সঁগ তাক্নোনিক বঁচাব, সংবক্ষণ আ স্রোত-চিন্হীকবণ চলৈত অছি।

২৮. নক্শাক বাজনীতি আ বাজ্যক পঠনীযতা

জেম্স সী. স্কট্টক ‘Seeing Like a State’ প্রশাসনিক পঠনীযতা (legibility) আ জটিল সামাজিক বাস্তবিকতাক সবলীকবণক প্রশ্ন উঠবৈত অছি [১১]। বাজস্ব নক্শা প্রশাসন লেল আবশ্যক অছি, মুদা ও নিবাসক সম্পূর্ণ ঐতিহাস নহি। এক লাল বেখাক ভীতব অথবা বাঁহব হোযবঁ বাহত, পথ্যা আ বঁস্তীক মান্যতাকেঁ বঁদলি দৈত অছি। ‘পানিক লেখা’ এহল সবলীকবণক লাভ আ ক্ষতি দুনূ দেখবৈত অছি।

বঘুনাথ একটা প্রশাসনিক বেখা বঁদলি তক্নোন বাহতক পক্ষঁচ বিস্তৃত কবৈত ছথি, মুদা দোসব কাতক বঁস্তীক বঁহিষ্কবণ হোঅত অছি। ঈ উদাহবণ বঁতবৈত অছি জে কেবল বাজ্যক কঠোব শ্রেণীক আলোচনা পর্যাপ্ত নহি, নিযম বঁদলনিহাব মানবীয বিবেক সেহো জাঁচ যোগ্য অছি। ঈশানক পাবদর্শী পত্রক তেসব তবহক পঠনীযতা নবৈত অছি—জল-পথ আ জোখিম। একব উপযোগ হূমি-অধিকাবক প্রমাণ রূপমে হোযত তঁ নব শ্রেণীগত ত্রুটি উত্পন্ন হোযত।

নাট্যক নক্শা বঁলাযবঁ বঁন্দ কববাঁক প্রস্তাব নহি দৈত অছি। প্রস্তাব ঈ জে নক্শাক প্রযোজন, স্রোত, তিথি, সীমিততা আ পবিণতি স্পষ্ট বহয। হূমি-সীমা, জল-জোখিম আ তাক্নোনিক শবণ-সূচী তীন অলগ প্রশাসনিক আবশ্যকতা অছি। একক নিষ্কর্ষ দোসব পব স্বতঃ লাগূ কববঁ সংকট বঁঢ়া সকৈত অছি। এহি প্রকাব নাট্যক পর্যাবরণীয নির্ণয আ নাগবিক অধিকাবক বীচ আবশ্যক প্রক্রিযাগত ভেদকেঁ কলাত্মক রূপ দৈত অছি।

২৯. পর্যারবণীয় নাঠ্যশাস্ত্র : পানি কোনো সজ্জা নহি

উনা চৌধুবীক ১৯৯৪ক পর্যারবণীয় বঁগমঁচ সম্বন্ধী নেখ নাঠকমে প্রগ্নতিক মাত্র দৃশ্যারনী শ্বথরা মানরক রূপক রঁনি বহি জেরঁাক সমস্যাকেঁ উঠরৈত শ্বছি [১২]। ‘পানিক নেখা’মে পানি মঁচক রঁাহব বহিতো ধ্বনি, শ্বার্দ্রতা, সীঢ়ী, দস্তারেজক ভৌতিক ঃক্ষতি শ্বা জীরনবঞ্চাক নির্ণয দ্বাবা সক্রিয শ্বছি। ঞা সঁরাদক শ্বাশযক সহাযক মাত্র নহি, নাঠ্যক্রিযাক সহনির্ধাবক শ্বছি।

থেবেসা জে. মেক পর্যারবণীয় নাঠ্যচিন্তন (ecodramaturgy) বঁগমঁচ শ্বা পর্যারবণীয় কন্পনা রঁচক সম্বন্ধক শ্বধাযন কবৈত শ্বছি [১৩]। এহি নাঠকমে পর্যারবণীয় খতবা সভ পব সমান রূপেঁ নহি পড়ৈত শ্বছি। রঁসারঠ, ভুঁচ জমীনক উপনৰ্ধতা, সবকাবী নারক পহুঁচ, পঞ্জীমে নামক স্থিতি শ্বা বাহতক শ্রেণী ঃক্ষতিক রিতবণ রঁদনৈত শ্বছি। পানি স্বযঁ জাতি শ্বথরা সীমা নহি পঢ়ৈত, মুদা পানিসঁ রঁচরঁাক সঁসাধন সামাজিক ঢাঁচামে রিতবিত হোএত শ্বছি।

নাঠক রঁাঢ়িক কাবণক রৈজ্ঞানিক ঞতিহাস সিদ্ধ নহি কবৈত শ্বছি; জন-পথক পবিরর্তন শ্বা ম্ৰাঁ ঞ্চনমে ম্ৰ্ভারিত ত্র-ঠিক নাঠকীয চিত্রণ প্রস্তুত কবৈত শ্বছি। এহি শ্বাধাব পব কোনো রাস্তরিক তঠরঁন্ধক দোষ শ্বথরা জনরাযু পবিরর্তনক রিশিষ্ঠ কাবণ সিদ্ধ কহ দেরঁ স্রোতক সীমা পাব কবরঁ হোযত। শ্বানোচনাত্মেক শ্বর্থ এতরেঁ জে প্রগ্নতি, তকনীক শ্বা প্রশাসনক পাবস্পবিকতা রিঁনা রর্তমানক খতবা বুঁঝরঁ সম্ভর নহি।

৩০. জাতি, নেঁগিক শ্রম শ্বা নাগবিক শ্বস্তিত্ব

সোনা পাসরান, দীনানাথ চৌধবী, মানতী দেরী, বঘুনাথ ঝা, বহমান খঁসাবী, নছমী সহনী, ঞশান মিশ্র শ্বা ফুনঝুমাবীক পবিরাবক নাম সামাজিক রিরিধতাক স্পষ্ঠ রোঁধ দৈত শ্বছি। নামক শ্বাধাব পব সভ পাত্রক শ্বার্থিক স্থিতি শ্বথরা রিশিষ্ঠ জাতিগত শ্বনুভর শ্বনুমান কবরঁ উচিত নহি। তথাপি দক্খিনরঁবিযাক ঐতিহাসিক রঁহিষ্কবণ, দস্তারেজ প্রাপ্ত কবরঁাক শ্বসমান ঃক্ষমতা শ্বা সবিসরঁ-চবক সূচীরঁাহ্য শ্বস্তিত্ব সামাজিক শক্তি-সঁরঁন্ধক শ্বানোচনাত্মেক শ্বধাযন শ্বামন্ত্রিত কবৈত শ্বছি। প্রণর প্রকাশক সাহিত্যেতিহাসক শ্বধাযন এহি প্রশ্নকেঁ স্থানীয শোধক সঁগ জোড়ৈত শ্বছি [৩]।

স্ত্রী-পাত্রসভক হূমিকা রিশেষ উন্নেখনীয শ্বছি। মানতী শ্বভিনেখীয শ্বধিকাব শ্বা নৈতিক নির্ণযক কেন্দ্রব ছথি; সোনা পাবিরাবিক স্মৃতি নহ কহ সার্রজনিক দারা কবৈত শ্বছি। ফুনঝুমাবী রঁানিকা হোএতো শ্বপন গামক নাম পব দৃঢ় শ্বছি। নাঠক পীড়িত স্ত্রীক নিষ্ক্রিয ছরি পব নির্ভব নহি বহৈত। স্ত্রীক জ্ঞান, স্মৃতি, প্রশাসনিক শ্রম শ্বা দারেদাবী কথানককেঁ সক্রিয কবৈত শ্বছি। নছমীক জীরনবঞ্চক শ্রম শ্বা বহমানক সঁবঞ্চণ-শ্রম সঁগ এহি হূমিকাসভক সঁযোজন নাঠকক সামাজিক শ্রম-রিন্যাস রঁনরৈত শ্বছি।

एहि नाटकक नागरिकताक मूल तर्काक केन्द्र पक्षा-धारी व्यक्ति नहि, नामरता जीवित मनुष्य अछि। शवण-सूचीमे प्राथमिकता अधिकारक श्रेणीसँ नहि, जीवनक जोखिमसँ निर्धारित होइत अछि। अन्तिम दृश्य वृद्धीक माय खोजवाक जग्हा आ सरकारी सूचीमे ओकर नाम नहि होयबाक विरोधकेँ सोझाँ रखैत अछि। वृद्धीक जीवनक अधिकार ओकर वस्तुक दस्तावेजीकरण पूर्ण भेलाक प्रतीक्षा नहि करइ संकेत अछि।

३१. दस्तावेजी रंगमंच, साक्ष्य आ कल्पनाक सीमा

कैरोल मार्टिनक सम्पादित दस्तावेजी रंगमंच सम्बन्धी TDR विशेषांक (२००६) मंच पर दस्तावेज आ साक्ष्यक प्रयोगक विविध रूपसभक अध्ययनक महत्त्वपूर्ण सन्दर्भ अछि [१४]। ‘पानिक लेखा’ अभिलेखीय खोज, बयान, नामावली, नक्शा आ कागजक भौतिक संवहनकेँ नाट्यक्रियाक अंग बनबैत अछि। तथापि एकरा वास्तविक मुकदमा अथवा प्रत्यक्ष साक्षात्कार पर आधारित verbatim theatre घोषित करबाक आधार उपलब्ध नहि। ई काल्पनिक नाट्यपाठमे दस्तावेजी नाट्यविधिक सृजनात्मक उपयोग अछि।

दृश्य ११क वृद्धसूत्र दस्तावेजकेँ पाठक मौन वस्तुसँ सामूहिक श्रव्य अनुभवमे बदलैत अछि। दृश्य १४क क्रमांकन आ हस्ताक्षर दस्तावेजक सामाजिक उत्पादनकेँ दृश्य करैत अछि। नाटक दस्तावेजकेँ सहज पारदर्शी वाहक नहि मानैत, ओकर निर्माणक क्रिया स्वयं जाँचक विषय बनबैत अछि। दर्शक एक संग पढ़निहार, श्रोता आ साक्ष्यक सीमाक परीक्षक बनैत अछि।

हाँस-थीस लेमानक उत्तर-नाटकीय रंगमंच सम्बन्धी अध्ययन [१७] पाठ-प्रधान नाटक आ वृद्ध-संकेतिक प्रस्तुति रीतिक तनाव बुझबामे सहायक अछि। दृश्य ११क आवाज, दृश्य १०क पारदर्शी परत, आ आवम्भक वान्तिक तान एहन रूप अछि जतय संवादक अतिरिक्त रंगमंचीय माध्यम स्वतन्त्र अर्थ उत्पन्न करैत अछि। तथापि ‘पानिक लेखा’ सम्पूर्णतः उत्तर-नाटकीय रचना नहि। कथानक, कारण-परिणाम, स्पष्ट पात्र आ प्रत्यभिज्ञान एखनहुँ एकर संगठनक केन्द्रमे अछि। एकरा नाट्यपाठ आ वृद्ध-माध्यमीय प्रस्तुति रीतिक संवादात्मक रचना कहब बेसी उचित अछि।

खण्ड पाँच : रंगमंचीय प्रस्तुति आ निर्देशन

३२. रंगस्थल : क्षैतिज संसारसँ ऊर्ध्वाधर संकट धरि

रंगमंचीय विन्यास मूल पाठक तीन आधार पर बनैत अछि—आनमारीक घेराबन्द अभिलेख-घर, रीतिक लम्बा टेबुल, आ वाहरी नदीसँ जुड़ल केराड़ी-खिड़की। पहिल दू अंकमे नीचला तलक क्षैतिज स्थल प्रधान अछि। तेसर अंकक आवम्भमे ऊपरक कोठलीमे स्थानान्तरण होइत अछि। ई सज्जा-परिवर्तन मात्र नहि; पानीक प्रगतिक कारण उपलब्ध सुरक्षित स्थान सिकुड़ैत जाइत अछि।

সম্ভারিত মঁচনমে ৰাঁম দিস খিড়কী, দহিনা দিস ৰাঁহবী প্ররেশ, পাছাঁ খানমাবী, ৰীচমে ঠৈৰূন খা এঁক স্ববঞ্চিত ভুঁচ প্নেঠফ খথঁৰা সীঢ়ীক সাঁকেতিক সঁবচনা বাখন জা সকৈত খছি। নীচনা খভিনেখ-ঘব খা ভুঁপবক কোঠনী একে বঁগস্থনমে প্রকাশী খা ভুঁচাওক খন্তবসঁ খনগ কএন জা সকৈত খছি। ভাবী রাস্তরিক ফর্নীচবক ৰঁদনা স্থিব হুৱক সঁবচনা ভুঁপযোগী হোযত, জাহিসঁ পাত্রক শ্রম খা খাপাত নিকাসী স্ববঞ্চিত ৰূপেঁ দেখাওন জা সকয।

দর্শকক দৃষ্টি প্রাযঃ ঠৈৰূন পব কেন্দ্রিত বহত, কাবণ নক্শা, নোঠৰূক, ৰঁযান খা চারী ওতহি এক-দোসবাক সঁগ খর্থ গ্রহণ কবৈত খছি। ঠৈৰূন এহন বাখন জায জে খভিনেতা দস্তারেজক নিবীক্ষণ কবৈত সম্পূর্ণ পীঠ দর্শক দিস নহি কহ দেথি। মঁচ পব রাস্তরিক সীঢ়ীক ভুঁপযোগ ভেনাপব ও স্ববঞ্চিত, স্থিব খা পর্যাপ্ত প্রকাশীরানী হো; পানি রা গ্রত্রিম গাদসঁ ফিসনন ভুঁপ্নে নহি হো।

৩৩. প্রকাশী-পবিকল্পনা : নানঠৈন, খন্ধাব খা ভোব

নাঠকক প্রকাশী-র‍্যাকবণ কানগত প্রগতি খা চ্ছানগত খনিশ্চিততা দ্বনূক সঁকেত দৈত খছি। প্রাবম্ভমে ফূসব সাঁঝ, নানঠৈনক পীযব প্রকাশী খা রিঁজ্ববীক ঝণিক ভুঁজাস খছি। মধ্যভাগমে খনেক নানঠৈন খা ঠ চী, খা খাপাত ৰঁত্ৰী ৰূঁঝনাক ৰাঁদ সীমিত প্রকাশী। খন্তমে ফূসব ভুঁজাসসঁ পীযব ভোব দিস পবিরর্তন হোওত খছি।

নির্দেশনমে নানঠৈনক রাস্তরিক নৌ খারশ্যক নহি; স্ববঞ্চিত এনঙাডী খাধাবিত খাভাসী নৌ খা নির্যত্রিত সহাযক প্রকাশী প্রযোগ কএন জা সকৈত খছি। খভিনেতা কাগজক সূক্ষ্ম খরস্থা পঢ়ি সকথি, দর্শক চেহবা দেখথি, খা তৈযো কম প্রকাশীক খন্বভর বহয। রিঁজনীক চমক রিবন, নির্যত্রিত খা পূর্রসূচিত বহয; খতিশীয চমক দর্শক নেন খস্বরিধাজনক ভহ সকৈত খছি।

দৃশ্য ৪মে নক্শা পব তিবছা ভুঁজাস, দৃশ্য ৬মে স্মৃতি জাগৰাঁক সময চেহবাক সূক্ষ্ম প্রকাশী, দৃশ্য ৮মে নাম খা কাঁপৈত নৌক রিবোধ, দৃশ্য ১১মে খাপাত ৰঁত্ৰীক নোপ, দৃশ্য ১৩মে খন্ধাবক ঘঠৈত ঘনত্ব খা দৃশ্য ১৪মে নানঠৈন ৰূঁঝৰঁ প্রমুখ প্রকাশী-সঁকেত খছি। ভোবকেঁ জযঘোষক ভুঁজ্জ্বন প্রকাশী নহি ৰঁনাওন জায। পানি এখন খছি; ভোব খাশী খছি, পূর্ণ ন্যায নহি।

৩৪. ধ্বনি-পবিকল্পনা : পানিক খদৃশ্য পাত্র

ধ্বনি এহি নাঠকক সভসঁ শীক্তিশীনী বঁগমঁচীয খাধাবমে এক খছি। ৰাঁন্ঠীমে পড়ৈত ৰূঁদক খন্তবান সমযক মাপন কবৈত খছি। দূবক নারক হাঁক, মেঘ, দবৰঁজ্জা পব চোঠ, পন্নাক সবসবাহঠ, সীঢ়ী পব পযবক ধপধপ খা নারক ডাঁড় পানিমে পড়ৰাঁক ধ্বনি দৃশ্য জগতক রিস্তাব কবৈত খছি। খাবম্ভমে রর্ষা দূব খা নিযন্ত্রিত ৰূঁঝাওত খছি, ৰাঁদমে ভীতবক সঁকঠ নিকঠ হোওত খছি।

ध्वनि-निर्देशक लेल केवल तीव्रता बढ़ायब पर्याप्त नहि। दूर-निकट, ऊँच-नीच, भीतर-बाहर आ ध्वनिक भिन्न गुण स्पष्ट करब जरूरी अछि। उदाहरणार्थ, बाल्टीक बूँदक ध्वनि सूक्ष्म, स्पष्ट आ स्थानबद्ध; नदीक प्रवाह विस्तृत आ नेपथ्यगत; दरबज्जा पर चोट पृथक्; सीढ़ी पर पानि ठकबायब क्रमशः ऊँच होए। संवादक स्पष्टता प्राथमिक रहय, विशेषतः साक्ष्यक नाजुक विवरणक समय वर्षाक आवाज पर्याप्त नीचाँ कएल जाय।

दृश्य ११मे तीन नेपथ्य-स्वर पृथक् मानवीय बाढ़िक्षतिसहित स्वनाय दे। प्रारम्भमे स्रोत चिह्नित होए, क्रमशः आवाजक परस्पर प्रवाह बढ़य, मुदा मुख्य नाम आ बाद-संख्या स्पष्ट रहय। दृश्य १२मे बच्चाजनक ध्वनि वास्तविक बचाव-समन्वयक रूपमे होए, निरन्तर अनियन्त्रित शोर नहि। दृश्य १४मे सीता देवी भेटबाक आवाज अत्यन्त स्पष्ट होए; तकर बाद पानिक शेष ध्वनि अन्तिम अवधारणक स्मरण करबाय।

२७. नाट्यवस्तु : पदार्थ आ अर्थक दोहरी संरचना

ई नक्शा नाटकक केन्द्रीय वस्तु अछि। ओ रंगू एके भौगोलिक चित्र सामा करैत अछि, मुदा सीमा अलग अछि। प्रस्तुति लेल नक्शाक यथार्थसंगत प्रतिरूप बनाओल जाय, जकर स्थिर चिह्न आ सीमा-रेखा दर्शक देख सकथि। मूल पाठ जे सूक्ष्म विवरण देत, ओतबे आधारित प्रतिरूप होए; काल्पनिक वास्तविक सरकारी मुहर अथवा असम्बद्ध कागज नहि जोड़ल जाय।

रामलोचनक लोटबूक पिताक दीर्घ संघर्षक पदार्थ अछि। चारी प्रवाल घरक भौतिक अनुपस्थितिक स्मारक अछि। संरक्षण-पेटी एहि सभक एक संग रहबाक नीति दृश्य बनबैत अछि। नान कपड़ाक छोट गाँठ आ फुलक्समारीक एक परबक चप्पल अन्तिम दृश्यक सामाजिक यथार्थकेँ मूर्त करैत अछि। वस्तुसभक उपयोग निर्धारित होए; अनावश्यक सज्जा दृष्टि भटका सकैत अछि।

रहमानक सरेस, सूत, पातल पङ्खी, सूती कपड़ा आ पेंसिलक उपयोग अभिनेता अभ्यासपूर्वक करथि। मानतीक लेखन, ज्ञानीक नक्शा मोड़ब अथवा सपाट राखब, रघुनाथक नक्शा छूबय सँ रुकब—सभ नाट्यक्रिया अर्थपूर्ण अछि। मंचनमे कागजक वास्तविक नाजुकता देखायब लेल हल्क प्रतिरूप बनाओल जाय; वास्तविक ऐतिहासिक अभिलेख उपयोग करब उचित नहि।

२८. अभिनय आ गति : पात्रक क्रियात्मक लय

अभिनेयता लेल प्रत्येक दृश्यक स्पष्ट क्रियात्मक लक्ष्य निर्धारित कएल जा सकैत अछि। दृश्य १मे मानतीक लक्ष्य अभिलेख बचायब, रहमानक भीजल पन्ना खोलब, नन्दमीक स्ववञ्चित निकासी; दृश्य ४मे प्रड़िया स्ववञ्चित निकालब; दृश्य ७मे रघुनाथक कथनक उत्तरदायित्व स्पष्ट करब; दृश्य ९मे दीनानाथक

वर्तमान घवक दाराकेँ स्वनार्वयर्; दृश्य १२मे प्रमाणक विनोपन वोकर्; दृश्य १४मे दस्तावेजकेँ सही सम्बन्धमे बाँधर् आ बच्चीक नाम लिखर्। एहन नक्षय संवादकेँ जीवन्त क्रियामे बदलैत अछि।

मंच पव सभ पात्र सतत एक समान भाव-तीव्रतामे नहि बजथि। नछमीक वाक्य प्रायः काजक बीच छोट, व्यवहारिक हो; वहमानक सूक्ष्म हास्य संकटमे मानवीय अनुभव दे; ज्ञशीनक स्वर माप, ततना आ पुनर्विचाव पव केन्द्रित हो; सोना प्रश्नमे तीव्र मुदा स्वनबाक क्षमतासहित हो; दीनानाथ अपन दस्तावेजक आधाव पव दावेदावी कवथि; वघुनाथक स्वर समयक पवतसँ बदने। मानतीक कनमक गति, हाथक थमर् आ दृश्य-संवचनाक पविवर्तन स्थनकव वाचिक अभिनयकेँ पूवक बनावय।

अभिनय-अभ्यासमे दस्तावेज पढ़बाक वास्तविक क्रिया आ सावधान विवामक उपयोग कएन जाय। अभिनेता पहिने बिना संवादक दृश्य १क पन्ना बचावयक क्रम अभ्यास कवथि; तकव बाद शब्द जोड़थि। दृश्य ७क दीर्घ कथनकेँ नयात्मक खण्डमे, प्रश्न आ वस्तुक प्रतिक्रिया सहित अभ्यास कवथि। दृश्य ११मे नेपथ्याक समूह संग समय-समन्वय आ आवाजक पठनीयता पव विशेष ध्यान देन जाय।

३७. अंक-दृश्यक प्रस्तुति-संकेत

अंक एकमे वातावरण आ खोजक स्थापनाक नक्षय अछि दर्शकक रुचिकेँ सामान्य पञ्जी-संवक्षणसँ असामान्य अभिलेख धवि अनव्। दृश्य १क बुँद, दृश्य २क खानी ननीक स्थान, दृश्य ३क तेनिया गठवी, दृश्य ४क दू बी-४—ज्ञ चावि दृश्य-बिन्दु स्पष्ट वहय। अंकान्त पव नछमीक चोट अंक दुआ दिस बिना नम्बा अनुवानक नइ जायत।

अंक दुआमे हस्तलिखित टिप्पणी, फोनक असफन प्रयास, वृद्ध पिताक प्रवेश आ वघुनाथक स्वीकावोक्ति क्रमशः तनाव बढ़बैत अछि। स्मृतिदृश्यक अनग दृश्यावली बना वर्तमान समयकेँ भंग कवर् जकवी नहि; वघुनाथक शवीव, स्वर आ नक्शा प्वान वाति जीवित कवैत अछि।

अंक तीनमे उपवक कोठनी, नामक वाचन, दीनानाथक चार्बी, ज्ञशीनक पावदर्शी पत्रक मुख्य नाटावस्तु अछि। दर्शक दू नैतिक दावाक बीच असुविधा अनुभव कवय। अंक चाविमे बत्ती बुझर्, बक्सस्वव, अधव न्यायिक अभिलेख आ पिता-पुत्रीक एकान्त प्रमुख अछि। अंक पाँचमे बाहवी जनवक्ता, अस्थायी शवण-सूची, हस्ताक्षव, फुनस्थावी आ भोवक प्रकाश एकव पृष्ठभूमि बनैत अछि। नाटकक अन्तिम अन्यावक पहिने खुनन पन्ना आ पानिक शेष ध्वनि दर्शकक स्मृतिमे वहय।

३८. मंचनक व्यावहारिक कठिनाइ आ विकल्प

नाटक दीर्घ अछि; पाठक विस्तृत तर्क, बावम्बाव प्रमाण-पवीक्षण आ संवादक सूक्ष्म भेद मंच पव समय माँगैत अछि। मून पाठक पूवा वाचन आ अभिनेता-अभ्यासक बिना निश्चित अवधि घोषित कएन

নহि জা সকৈত অছি। নির্দেশীক পূর্বাভ্যাসমে প্রত্যেক দৃশ্যক রাস্তরিক সময নাপথি। পূর্ণ দীর্ঘ প্রস্তুতি নেন এক নিযোজিত মধ্যারকাশ অঁক ২ক অন্তমে সম্ভর অছি, জখন বঘুনাথ অপন কাজ স্বীকাব কবৈত ছথি আ অগিনা অঁকমে নাট্যস্থন ঊপব স্থানান্তবিত হোওত অছি। ঙা নির্দেশনগত রিকল্প অছি, মূন পাঠক অনিরার্য নির্দেশ নহি।

জঁ সীমিত অরধি নেন কপান্তবণ আরশ্যক হো, তঁ মূন বচনাকাবক অন্বমতিসঁ কএন জায। কেরন প্রশাসনিক সঁরাদ কাণ্ঠনাসঁ প্রমাণক এম, নৈতিক দ্বন্দ্র আ নিষ্কর্ষক সারধানী নষ্ট ভহ সকৈত অছি। মঁচীয সঁক্ষেপক প্রাথমিকতা প্বনকঞ্জ রিরবণক মূল্যাঁকন, দৃশ্য-কাজক মাধামসঁ কিছু সূচনা দের, আ প্রমুখ কথনক অপবিরর্তিত সঁবক্ষণ হো। দূ নক্শাক খোজ, নিখাওক পবীক্ষণ, বঘুনাথক স্বীকাবোক্তি, দীনানাথক অধিকাব-শৃঁখনা, জন-পথক অনিশ্চিততা, রঁহ্মসূব, অভিনেখ হণ্ঠেরাঁক নৈতিক সঁঘর্ষ, শৈবণ-সূচী আ ফ্নক্ষমাবীক অন্তিম প্ররেশ অরশ্য স্ববক্ষিত বহয।

ছোট বঁগস্থনমে ন্যূনতম সজ্জা, ধ্বনি, প্রকাশ আ দূ ফ্নক পর্যাপ্ত ভহ সকৈত অছি। পৈঘ প্রেক্ষাগৃহমে দূবসঁ নক্শাক অন্তব দেখেরাঁক নেন নির্যঁত্রিত প্রক্ষেপণ ঊপযোগী অছি। ওহী প্রক্ষেপণমে পূবা সঁরাদ নিখি দের অথরা দৃশ্যকেঁ প্রস্তুতীকবণ-স্নাওডমে রঁদনি দের বঁগমঁচীয ঘনত্ব ঘণ্ঠাওত। রাস্তরিক পানি, খূনন আগি অথরা ফিসনন ঊপ্পেন্ন কবনিহাব সজ্জাসঁ পবহেজ কবর র্যারহাবিক স্ববক্ষা নেন আরশ্যক অছি।

খণ্ড ছহ : আনোচনাত্মক মূল্যাঁকন আ নিষ্কর্ষ

২৭. নাট্যকক ঊপনব্ধি আ সীমাসভ

‘পানিক নেখা’ক পহিন ঊপনব্ধি নাট্যক্রিযাক দ্বিস্তবীয সঁগঠন অছি। রাঁহবী রাঁতি় আ ভীতবী ঐতিহাসিক খোজ স্বতন্ত্র কথা নহি। রাঁতি় অভিনেখক খোজ সম্ভর কবৈত অছি, অভিনেখ জন-স্ববক্ষাক প্বনর্রিচাব কবরৈত অছি, প্বনর্রিচাব বর্তমান নোকক বক্ষা দিস নৌণ্ঠৈত অছি। এহেন কাবণাত্মেক সম্বন্ধ নাট্যককেঁ সামাজিক রিষযক ভাষণসঁ অনগ কবৈত অছি। দোসব ঊপনব্ধি রস্তুসভক নাট্যকবণ অছি। কাগজ, নক্শা, চাবী, পেঁসিন, নানণ্ঠেন আ সীঢ়ী—প্রত্যেকক অর্থ ক্রিযাসঁ রঁদনৈত অছি। তেসব ঊপনব্ধি ঐতিহাসিক পীড়াকেঁ স্বীকাব কবৈত বর্তমান পবিরাবক মানরাধিকাবকেঁ প্রশ্নক কেন্দ্রবমে বাখর অছি।

নাট্যকক রিস্তৃত সঁরাদ ওকব বৌদ্ধিক শক্তি সেহো অছি আ মঁচনক কঠিনাও সেহো। নগাতাব সাঙ্খ্যক সূক্ষ্ম পবীক্ষণ কিছু দর্শক নেন কঠিন ভহ সকৈত অছি, রিশেষতঃ নক্শাক অন্তব দৃশ্য কপেঁ স্বনভ নহি হো তঁ। অনেক সূক্তিময কথনক নয পাত্রসভক রাচিক ভিন্নতা কম কহ সকৈত অছি।

स्पष्ट पात्रगत भाषा, काजक वीच संवाद, चयनित मौन आ नाट्यवस्तुक सटीक दृश्यांकन एहि समस्याकें घटा सकैत अछि।

एक दोसर विचारणीय सीमा ई अछि जे अभिलेख-घरक केन्द्रित संरचना वाहरक विविध लोकक जीवनकें नेपथ्य, दस्तावेज आ चुनल पात्र द्वारा प्रस्तुत करैत अछि। ई नाटकक शैलीगत शक्ति अछि, तथापि ई दृष्टि सभ प्रभावित लोकक सम्पूर्ण सामाजिक इतिहास नहि दैत। नेपथ्य-स्वर, फुलकुमारी आ सोनाक कथन एहि सीमा तोड़बाक प्रयत्न करैत अछि, मुदा दर्शककें ई पूर्ण सामाजिक सर्वेक्षण नहि मानबाक चाही। जातिगत अन्याय, प्रशासनिक संरचना आ भू-अधिकारक विशिष्ट इतिहासक आगाँक अनुसन्धान स्वतंत्र क्षेत्रीय स्रोत माँगत।

४०. सत्य, न्याय आ मार्फीक असमान कार

नाटकक शीर्षक 'पानिक लेखा'मे पानि आ लेखा परस्पर तनावमे अछि। लेखा स्थिर अंक, सीमा आ नामक अनुशासन अछि; पानि प्रवाहमान, समय-सापेक्ष आ भौगोलिक परिवर्तनशीलता। मुदा लेखाक आवश्यकता समाप्त नहि होइत अछि। पानि चढ़ैत अछि तखन गिनती जीवन बचबैत अछि। गिनती गलत हो तँ नाम कटैत अछि। नाटक लेखाक नाश नहि, ओकर नैतिक पुनर्गठन करैत अछि।

सत्योद्घाटन नाटकक मध्यभागमे होइत अछि; न्याय अन्त धरि नहि होइत अछि। रघुनाथक स्वीकारोक्ति सत्यक एक महत्त्वपूर्ण आधार अछि; सोना आ दीनानाथक अधिकारक निर्णय तकर बादक प्रश्न। मालतीक मार्फी स्थगित रहैत अछि; सार्वजनिक अभिलेख स्वरक्षित होइत अछि। एहि असमान कालसभकें एके भावनात्मक समाधानमे बाँधि देनाइ रचनाक विरुद्ध होयत। नाटकक मूल्य एहीमे अछि जे ओ कागज बचा कए अधिकारक निर्णय अपने नहि रचैत अछि, जाँचक ठाम छोड़ैत अछि।

अन्तिम फुलकुमारी प्रसंगक गहन अर्थ ई अछि जे भविष्यक अन्याय केवल पुरान गलती दोहरौनासँ नहि, वर्तमान अभिलेखमे नव नाम नहियेँ लिखनासँ सेहो पैदा होइत अछि। दक्खिनवरियाक प्रश्न एक बातिमे समाप्त नहि भेल, सविसर्व-रचक प्रश्न नव रूपमे शुरू भेल। 'खोज शेष' नाटकक अध्यापनक कमजोरी नहि; ई इतिहास आ न्यायप्रक्रियाक भारी दायित्वक सूचक अछि।

४१. उपसंहार

'पानिक लेखा' मिथिलाक बाढ़िक अनुभवकें ऐतिहासिक स्मृति, राजस्व-सीमा, दस्तावेजीकरण, उत्तरदायित्व आ नागरिक अस्तित्वक परस्पर सम्बन्ध नाट्यरचनामे बदलैत अछि। भवतम्बनिक अभिनय-दृष्टि एकर देह, शब्द, वस्तु आ भारक सम्बन्ध बुझबामे सहायक अछि; अवस्तुक प्रत्यभिज्ञान एकर

मध्यवर्ती संवादप्रधान रचना स्पष्ट करैत अछि; ब्रेख्तीय आलोचनात्मक दृष्टि प्रशासनिक वेश्याक स्वाभाविक मान्यताकेँ प्रश्नांकित करैत अछि; पर्यावरणीय रंगमंच पानिक सक्रिय उपस्थितिक विवेचन करैत अछि; अभिलेखीय स्मृतिक सिद्धान्त लिखित, मौखिक आ देहगत साक्ष्यक अन्तःसम्बन्धकेँ प्रकाशित करैत अछि। ई सिद्धान्त सभ नाटकक व्याख्याक साधन अछि, ओकर मूल अनुभवक विकल्प नहि।

मैथिली नाट्यसाहित्यक दृष्टिसँ एहि रचनाक विशिष्टता ई जे ई स्थानीय बोली, पेशागत श्रम, सामाजिक विविधता आ जटिल प्रशासनिक अनुभवकेँ मंचोपयोगी संघर्षमे विन्यस्त करैत अछि। साहित्यिक रूपेँ ई स्थानक विनम्रता आ नैतिक साहसक नाटक अछि; रंगमंचीय रूपेँ ई वस्तु, ध्वनि, मौन, प्रकाश आ शरीरक क्रमिक परिवर्तनक नाटक अछि; सामाजिक रूपेँ ई ऐतिहासिक अन्यायकेँ नहि मेटेबाक आ नव अन्याय नहि करबाक कठिन सार्वजनिक दायित्वक नाटक अछि। अन्तिम नव पन्ना निश्चयक घोषणा नहि, मानवक नाम आ भविष्याक खोजक लेल खुजल ठाम अछि।

सन्दर्भ-सूची

[१] ठाकुर, गजेन्द्र। पानिक लेखा / The Ledger of Water. पूर्ण दीर्घ मैथिली नाटक, प्रथम द्विभाषी संस्करण। विदेह, २०२६। मूल मैथिली पाठ, अंक १–७, दृश्य १–१४। (प्राथमिक पाठ।)

[२] Sangeet Natak Akademi, National Inventory of Intangible Cultural Heritage. “Kirtaniya” सम्बन्धी प्रतिवेदन। https://indiaich-sna.in/sites/default/files/2023-10/report_18.pdf — ऐतिहासिक बहुभाषिक एवं गेय नाट्यपरम्पराक सन्दर्भ।

[३] Prakash, Pranav. 2026. “A Cowherd’s Chapbook: An Inquiry into the Ethics of Literary Historiography.” Asian Ethnology 85 (1). https://doi.org/10.18874/ae.85.1.06 — मैथिली नाट्येतिहास, अभिलेखीय चयन आ वञ्चित सम्प्रदाय।

[४] INFLIBNET, e-PG Pathshala, Comparative Indian Drama. “Natyashastra and Rasa”; “Theatre: Architecture, Apparatus, Acting; Censorship and Spectatorship; Translations and Adaptations.” https://ebooks.inflibnet.ac.in/engp09/chapter/comparative-literature-drama-in-india/ ; https://ebooks.inflibnet.ac.in/engp09/chapter/theatre-architecture-apparatus-acting-censorship/ — रस, भाव, अभिनय, धर्मी आ रंगस्थलक शैक्षणिक परिचय।

[७] Aristotle. Poetics, translated by S. H. Butcher. The Internet Classics Archive. https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html ; https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.2.2.html — कथानक, प्रत्यभिज्ञान आ विपर्यय।

[৬] Brecht, Bertolt. “A Short Organum for the Theatre” (1948). Oxford Academic, chapter abstract. https://academic.oup.com/book/48732/chapter-abstract/422792482 ; “Key words in Brecht’s theory and practice of theatre,” The Cambridge Companion to Brecht. https://www.cambridge.org/core/books/abs/cambridge-companion-to-brecht/key-words-in-brechts-theory-and-practice-of-theatre/5C9839FDFEBC84B9FED049D2D729AAAC — খভিনয, খানোচনাম্েক দূবী খা রিকসিত হোওত সিদ্ধান্ত।

[৭] Ubersfeld, Anne. Reading Theatre. University of Toronto Press, 1999. https://doi.org/10.3138/9781442679023 — নাট্যপাঠ, বঁগসঁকেত, সময খা স্থান।

[৮] Fuchs, Elinor. 2004. “EF’s Visit to a Small Planet: Some Questions to Ask a Play.” Theater 34 (2): 4–9. https://doi.org/10.1215/01610775-34-2-5 — নাট্যরিশ্ৃক সময-স্থানগত পঠন।

[৯] Trouillot, Michel-Rolph. 1995. Silencing the Past: Power and the Production of History. Beacon Press. https://www.beacon.org/Silencing-the-Past-P1109.aspx — ওতিহাস-নির্মাণমে শঁক্তি খা মৌন।

[১০] Taylor, Diana. 2003. The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas. Duke University Press. https://dukeupress.edu/the-archive-and-the-repertoire — নিখিত খভিনেখ খা দেহগত স্মৃতি।

[১১] Scott, James C. 1998. Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. Yale University Press. https://www.jstor.org/stable/j.ctvxkn7ds — প্রশাসনিক সবনীকবণ খা পঠনীযতা।

[১২] Chaudhuri, Una. 1994. “‘There Must Be a Lot of Fish in That Lake’: Toward an Ecological Theater.” Theater 25 (1): 23–31. https://doi.org/10.1215/01610775-25-1-23 — পর্যারবণীয বঁগমঁচক খাধাবহুত খানোচনা।

[১৩] May, Theresa J. Earth Matters on Stage: Ecology and Environment in American Theater. Routledge, 2021. https://www.routledge.com/earth-matters-on-stage-ecology-and-environment-in-american-theater/may/p/book/9780367464622 — পর্যারবণীয নাট্যচিন্তন।

[১৪] Martin, Carol. 2006. “Bodies of Evidence.” TDR: The Drama Review 50 (3): 8–15. https://muse.jhu.edu/issue/10868 ; https://guides.nyu.edu/DocumentaryTheatre — দস্তারেজী বঁগমঁচক খধাযন।

[১৫] Lehmann, Hans-Thies. 2006. Postdramatic Theatre. Translated by Karen Jürs-Munby. Routledge. https://www.routledge.com/-Postdramatic-Theatre/Lehmann/p/book/9780415268134 — খাধুনিক প্রযোগশীন বঁগমঁচক সৈদ্ধান্তিক সন্দর্ভ।

[১৬] INFLIBNET, e-PG Pathshala. “Anandavardhana: Dhvani Theory.” https://ebooks.inflibnet.ac.in/engp11/chapter/anandavardhana-dhvani-theory/ — রাঞ্জনা খা বসধ্বনি।

[১৭] Stanford Encyclopedia of Philosophy. “Epistemology in Classical Indian Philosophy.” https://plato.stanford.edu/entries/epistemology-india/ — ন্যায পবম্পবামে প্রমাণ খা খভারক জ্ঞান।

সন্দর্ভক উঁপযোগ মূন নাট্যকক রিশ্লেষণক প্রতিমান কপমে কএন গেন খছি। জাহি ঠাঁহবী গ্রন্থক সম্পূর্ণ পাঠ উঁপনষ্ঁব নহি ছন, ওহিঠাম প্রকাশকক রিরবণ, শৈক্ষণিক পবিচয খথরা উঁপনষ্ঁব সাব পব খাধাবিত সামান্য খরধাবণাক উঁপযোগ কএন গেন খছি; খপ্রত্যক্ষ স্রোতসঁ কোনো খসত্যাপিত পৃষ্ঠ-সঁখ্যা খথরা দীর্ঘ উঁদ্ধবণ নহি দেন গেন খছি।

১.২৪. গজেন্দ্র ঠাকুর- গজেন্দ্র ঠাকুর- ভোরক ঋণ (দীর্ঘ কথা)

ভোরক ঋণ

দীর্ঘ কথা

১. জখন ভোব নহি ভেন

মাযক মৃত্যুক পাঁচম দিন নিবজা গাম পহুঁচন।

ওহি দিন সাঁঝ সাধাবণ ছন। আকাশমে কাতিকক নির্মন নীনিমা ছন। ধানক পাকন বাঁনি পব সূর্যক অন্তিম ভজোত পসবন ছন। বাঁড়কা পোখবিক পশ্চিম কাত একটা বাঁগ্বনা ঠাঢ় ছন, জেনা দিনক সমাপ্তি দেখবাঁক ভাব ওকবে দেন গেন হো।

পন্দ্বহ বর্ষক বাঁদ গাম ঘুবন নিবজা কেঁ সভসঁ পহিনে অপন ঘব ছোট বুঝাযন। বাঁচপনমে জাহি আঁগনক এক ছোবসঁ দোসব ছোব ধবি দৌড়েত-দৌড়েত ওকব সাঁস ফুনি জাভত ছন, সে আঁগন আবাঁ চাবি-পাঁচ ডেগমে সমাপ্ত ভহ জাভত ছন। তনসীচৌবা ওতহি ছন। রূপক জগত পব ওহনে কজবী জমন ছন। খানী মাযক উপস্থিতি নহি ছন।

মুখ্য দববাঁজ্জা খোনৈত ওকবা নগন জে ঘবক ভীতব বাঁন্নত দিনসঁ কিযো সাঁস বোকনে বৈসন অছি। ও অপন মোবা চৌকী পব বখনক। ভীতবক কোঠনীমে মাটিক মূর্তিসভ ছন।

একটা স্ত্রী মাথ পব ঘৈন উঠৌনে। একটা বূঢ় মনুনাহ জান সমেটৈত। একটা ধিযা কোবামে বাঁচা নেনে। একটা কিশোব বাঁসক ঠোকবী বাঁনবৈত। একটা নববিবাহিতা জকব মাথ পব সিন্দূবক বেখা বাঁনন ছন। সভ মূর্তি এতেক সজীব ছন জে এক ক্ষণ নেন নিবজা কেঁ বুঝাযন, ও সভ ওকব প্রবেশসঁ চৌঁকি গেন অছি।

মুদা সভক চেহবা পব একহি অভাব ছন—আঁখি নহি ছন। আঁখিক স্থান পব দূটা চিক্কন, খানী গঢ়ন।

নিবজা একটা মূর্তি উঠৌনক। মাটি প্রবান ছন, মুদা নাকক ধাব আ অধবক আকাবমে মাযক আঁগ্বক চেন্হ এখন ধবি স্পষ্ট ছন। ওকবা মাযক কহন বাঁত মোন পড়ন।

"আঁখি বাঁনা দিঅ নে, মায। তখন ভ স্ত্রী দেখএ নাগত।"

বসন্তবা উত্তব দেনে বহথি, "দেখবাঁ আ দেখএ দেবাঁ, দূটা ভিন্ন বাঁত অছি, বৈটী।"

তখন নিবজা নৌ বর্ষক ছন। ও বাঁত নহি বুঝনে ছন। আবাঁ বত্তীস বর্ষক ভহ গেন ছন। এখনহুঁ নহি বুঝি পাবিঁ বহন ছন।

• • •

বাতিমে ফুনকুমাবী অযনীহ। হাথমে পিত্তবি ডিব্বাঁ ছন। ডিব্বাঁমে ভাত, আনূক তবুআ আ সবিসোক চটনী।

"বিন্ব খযনে কেনা বহবাঁহ, বৌআ?" ও পুছননি।

নিবজা হুনকা দেখনক। বর্ষসভক শ্রমসঁ মুকন দেহ, আঁখিক কোনমে মহীন মুর্বী, তবহথ্থীক বেখামে মাছক জানক কঠোব গিষ্টহ সভক স্মৃতি।

"অহাঁ এখনহুঁ নদী পব জাভত ছী?"

"নদী পব নহি জাএবাঁ তঁ নদী হমবা বিঁসবি জাএত।"

"নদী নোক কেঁ বিঁসবৈত অছি?"

"নোক নদী কেঁ বিঁসবৈত অছি। নদী একব হিসাবাঁ বখৈত অছি।"

ফুনকুমাবী হঁসন নহি বহথি। নিবজা ডিব্বাঁ নহ নেনক।

"মাযক অন্তিম সমযমে অহাঁ ছনহুঁ?"

"ছনহুঁ।"

"কিছু কহননি?"

फुलकुमारी किछु काल चुप रहलीह। “बहुत बात कहए चाहैत रहथि। मुदा अन्तमे एक्के बात कहलनि—निवजा आबि जाए तँ ओकरा सन्दूक खोलबाक लेल कहिहें।”

“कोन सन्दूक?”

“जे कोठलीक पछिम देबाल लग राखल अछि। मुदा सन्दूक खोलनासँ पहिने ओहि घरमे एक राति बितायब जरूरी अछि।”

“किएक?”

फुलकुमारीक दृष्टि आँगनसँ ऊपर उठल। आकाशमे चानक महीन टुकड़ी छल। “किछु बात दिनमे नहि बुझाजत अछि।”

निवजा केँ ओ उत्तर नीक नहि लगल। महानगरमे ओ प्रवान अभिलेखसभक संरक्षणक काज करैत छल। फाटल कागज जोड़ब, मलफल अक्षर पढ़ब, धोखड़ल सियाहीक परीक्षण करब, कागजक उमेर अनुमान करब—ई सभ ओकर दैनिक जीवनक हिस्सा छल। ओ बुझैत छल जे दस्तावेज मृत बाजि सकैत अछि, मुदा ओकर कागज, सियाही आ निर्माणक प्रक्रिया बहुत किछु कहि दैत अछि।

मनकर माय जीवन भरि कागजसँ दूर रहलीह। माटिसँ मनुष्या बनबैत रहलीह। निवजा कागजमे प्रमाण तकैत छल; रसवन्करा माटिमे स्मृति। एहि दू दृष्टिक बीच पन्द्रह वर्षक दूरी बनि गेल छल।

• • •

ओहि राति निवजा केँ नीक जकाँ निन्न नहि आएल। आँगनक पार प्रवान नीमक पात हिलैत छल। बीच-बीचमे कुकुर भुकैत छल। दूर कतहु बैलगाड़ीक क्षीण ध्वनि सुनाजत छल। रातिक कोनो पहर ओकरा लगल जे कोठलीमे किओ माटि सानैत अछि।

छप-छप। छप-छप।

ओ उठि बैसल। ध्वनि बन्द भइ गेल। मोबाइलक टॉर्चक इजोतमे कोठली धवि गेल। मूर्तिसभ ओतहि छल। एकटा मूर्तिक पएर लग भीजल माटिक छोट सन ढेरी छल। निवजा झुकि कइ छुलक। माटि सत्ते भीजल छल।

“छतसँ पानि चुबैत होयत,” ओ अपनासँ कहलक। छत सूखल छल।

ओ सुतए घुरि गेल। आँखि मुनैत-मुनैत ओकरा मायक अन्तिम फोनक बात मोन पड़ल।

“एक बेर आबि जा, बेटी।”

“अगिला मास छुट्टी भेटैत, माय।”

“अगिला मास धरि सभ ठाढ़ नहि रहत।”

“फेर आरम्भ कइ देलहुँ अहाँ!”

ओहि दिन निवजा फोन काटि देने छल। माय दोसर बेर फोन नहि केलनि।

• • •

भोरक चारि बजैत गामक पहिल घण्टी बाजल। साढ़े चारि बजैत दोसर। पाँच बजैत मन्दिरक घण्टी फेर सुनाज देलक। निवजा जागि गेल। कातिक मासमे एखन अन्हार रहैत अछि, से सोचि ओ फेर सुतल रहल।

छह बजैत उठि कइ घड़ी देखलक। राहर बाति छल। साढ़े छह बजल। राहर बाति छल। सात बजल। आकाशमे तारा छल।

নিবজা দবরঁজ্জা খোননক। গামক সড়ক পব নোক জমা ভেন ছন। কোনো স্ত্রী কহৈত ছনীহ জে গ্রহণ নাগন খছি। কিযো কহৈত ছন জে রঁাদব রঁঙ্গত গর্হী ব খছি। কিযো মোরঁাজন পব সমাচাব দেখৈত ছন। ম্বদা খাকাশমে রঁাদব নহি ছন। তাবা সাফ দেখাজত ছন। তাবাসভক স্থিতি বাতিক ওহনে ছন, জেনা খাধ বাতিমে বহৈত খছি।

গামক রূঁঢ় জঠাশঙ্কব খপনা ঘবক রঁাহব তীনঠা ঘড়ী বাখি দেনে ছন। সভমে সাত রঁজি বহন ছন।

“ঘড়ী রিঁগড়ন নহি খছি,” ও কহনক, “সময রিঁগড়ি গেন খছি।”

হবিনাবাযণ ম্না খপন নাঠী ঠেকৈত পহুঁচনাহ। খস্সী রর্ষক রূঁঢ় শিক্ষক। দেহ ম্নুকন, ম্বদা খাঁখি এখনহুঁ সজগ।

“সময নহি,” ও কহননি, “সমযক হিসারঁ রিঁগড়ন খছি।”

নিবজা চোঁকন। “খহাঁ কেঁ কোনো কাবণ রূঁঝাজত খছি?”

হবিনাবাযণ ওকবা দেখননি। “হঁ রসন্তবাক রেঁঠী ছহ নে?”

“হঁ।”

“খাখিব খারিঁ গেনীহ।”

এতেক কহি ও খাগাঁ রঁঢ়ি গেনাহ।

• • •

খাঠ রঁজৈত একঠা ম্নরক মোঠবসাজকিন নহ গামসঁ রঁাহব গেন। ও দস মিনঠ রঁাদ ঘুবন, ম্বদা ওকব দেহ কাঁপি বহন ছন।

“রঁাহব দিন খছি!”

নোক ওকবা ঘেবি নেনক। “কী কহৈ ছহ?”

“রঁাহব সূর্য উঁগন খছি। হমব খাঁখিসঁ দেখন খছি!”

কিছু নোক দৌগন। নিবজা সেহো গেন। গামক উঁত্তব সীমা পব প্ধবান পীপব ছন। ওকব পাছাঁ পক্কী সড়ক পড়ৈত ছন, জে জিনা ম্নখ্যানয ধবি জাজত ছন।

ওতএ জে দৃশ্য ছন, তকব কন্পনা নিবজা নহি কহ সকৈত ছন। পীপবক এহি কাত বাতি ছন। ওহি কাত দিন। সীমা এতেক স্পষ্ট ছন জে সড়কক ধ্বা-গর্দা পব ওকব বেখা রূঁঝাজত ছন। দূ ডেগ এহি কাত ঠাঢ় ভেনা পব তাবা দেখাজত ছন; দূ ডেগ ওহি কাত গেনাপব মাথ পব সূর্য।

নিবজা হাথ রঁঢ়ৌনক। হাথক খাধ হিস্সা দিনমে পহুঁচন। রঁাঁকী খাধা বাতিমে বহন। দিনরনা হিস্সামে সূর্যক উঁষ্ণতা ছন; বাতিরনা হিস্সামে কাতিকক ঠঁঠ। ও হাথ ধীবে-ধীবে খাগাঁ-পাছাঁ কেনক। কোনো দেরঁান নহি ছন, কোনো প্রতিবোধ নহি। ম্বদা প্রকাশ এক কাতসঁ দোসব কাত নহি জাজত ছন।

মোরঁাজনক ঠ◌ ভঁরৌনক । ঠ◌ ভঁক জোঁত বাতিরনা ধবতী পব পড়ন। মানরী প্রকাশ সামান্য কপসঁ জা-খারিঁ বহন ছন। একঠা ম্নরক রঁাহবসঁ খএনা খাননক। ওকবা পব সূর্যক কিবণ পড়ন। ও খএনা মোড়ি কহ গামক দিশামে চমকারঁএ চাহনক। খএনা উঁজ্জব বহি গেন, ম্বদা প্রতিরিঁম্বিত সূর্যক কিবণ সীমা পব খারিঁ কহ খদৃশ্য ভহ গেন।

নিবজা পহিন রেঁব ভযক খনুভব কেনক। খাকাশক নিযম নহি রূঁঝন ছন। গাম খা সূর্যক রঁীচ কিছু এহন ঘঠন ছন জকব কোনো নাম ওকবা রূঁঝন নহি ছন।

তখন ফুনফমাবীক খারাজ স্বনাজ দেনক। “সীমা পব এতেক ভীড় কিএক?”

ओ अपन पोता अनुग्रहक हाथ पकड़ने ठाढ़ छलीह। अनुग्रह ध्यानसँ देखि रहल छल। एकटा पत्थर चमकैत छल—आ ओहिमे सूर्यक प्रकाश। फेर नन्हकी—“दीदी, जखन गाममे भोर नहि भेल, तँ बाबू कहैत छलाह, एहन दिन कहिया?”

ओ सूर्यक प्रकाश देखैत रहल। फेर निवजासँ पुछलक—

“दीदी, जखन गाममे भोर नहि भेल, तँ कान्हक दिन कतए गेल?”

निवजा उत्तर नहि दए सकल।

ओनक फेर पुछलक, “दिन मरि गेल, कि कतहु नुकाए गेल?”

हरिनाबायण सा दूरसँ ई प्रश्न सुनि रहल छलाह। हुनकर हाथ थरथड़ाए लागल। लाठी धरती पर ठेकैत आस्तेसँ बजला—

“जे नुकाएल जाइत अछि, से सदिखन मरैत नहि अछि।”

• • •

दुपहर धरि प्रशासन पहुँचि गेल। पहिने थाना प्रभारी, फेर अनुमण्डलाधिकारी, तकर बाद जिलासँ अधिकारीसभक दल। सीमाक माप लेल गेल। तापमान, प्रकाशक तीव्रता, हवा आ आर्द्रताक विवरण लिखल गेल। गामक भीतर बिजली छल। पम्प चलैत छल। चूल्हि जरैत छल। मोबाइल पर बाहरी संसारक समाचार अबैत छल। खाली प्राकृतिक दिनक इजोत आ उज्जर आकाश गाममे प्रवेश नहि कए रहल छल।

एहि विचित्र भेदक कोनो व्याख्या अधिकारीसभक लग नहि छल। साँझ होइत-होइत बाहरी संसारमे सेहो राति भए गेल। आब सीमा पर कोनो अन्तर नहि देखाइत छल। लोक किछु निश्चिन्त भेल।

“कान्हि भोर भए जाएत,” कियो कहलक।

मुदा अगिला दिन सेहो भोर नहि भेल। तेसर दिन सेहो नहि। गामक भीतर लोक घड़ीसँ दिन गनैत रहल, आ आकाशसँ राति। चारिम दिन धरि भय लोकक हड्डीमे उतरि गेल। लोक अपन घरक देबाल पर दिन गनबाक चिन्ह बनबए लागल।

तखन राति अनुग्रह अपन छाह कें अपन देहसँ अलग होइत देखलक।

२. नक्शामे नहि बहल गाम

अनुग्रह पहिने आ राँत अपन दादी केँ नहि कहलक। ओहि बाति फुलक्रमावी स्वतन छलीह। घवक राँहव नालटेन जवि बहल छल। अनुग्रह पानि पीबैए उठल। नालटेनक इजोतसँ ओकव छाह देबाल पव पड़ल छल।

ओ घैल उठौलक। छाह हाथ नहि उठौलक।

अनुग्रह ठमकि गेल। ओ माथ झुड़ियेलक। छाह स्थिव बहल। फेव छाह आस्तेसँ देबालसँ उतवि कऽ धवती पव पसवल। ओ उठल, आ घवसँ राँहव निकलि गेल। अनुग्रह ओकव पाछाँ गेल।

गामक सड़क खाली छल। छाह पोखविक दिशामे मुड़ल। पुवान पोखविक आधा भाग सुखा गेल छल, आधामे पानि छल। पछिला किछु वर्षसँ कादो आ जलकुम्भी घासक कावण ओतए जाएब कम भऽ गेल छल।

छाह पोखविक सूखल तलमे उतवि गेल। अनुग्रह किनाव पव ठाढ़ बहल। तखन ओ देखलक जे पोखविक भीतव माटि नहि अछि। ओतए एकटा सड़क अछि। सड़कक दुनू कात घव अछि। बाँसक बँसबिट्टी अछि। एकटा घवक आँगनमे स्त्रीसभ मखानक लावा सुखा बहल छथि। कतहु माछक जाल टाँगल अछि। किछो खपड़ैल छाउनि मवम्मत कवैत अछि। दूटा बच्चा काँचक गोली खेलैत अछि।

ओहि बस्तीमे सामान्य दिनक इजास छल। मुदा ओ इजास सूर्यक नहि छल। जेना सभ वस्तु अपन भीतवसँ इजोत छोड़ि बहल हो।

अनुग्रह पहिल घव धवि गेल। एकटा स्त्री चूल्हि लग बैसल छलीह। ओ माथ उठेलनि। राँलक पाछाँ हटि गेल। स्त्रीक चेहवा छल—नाक, कान, ओठ, कपाव—मुदा आँखि आ गालक मलीन बेखासभक स्थान पव चिक्कन माटि छल। चेहवा एहल जेना कोनो मूर्तिकाव ओकवा अपूर्ण छोड़ि देने हो।

"अहाँ के छी?" अनुग्रह पुछलक।

स्त्री उत्तव देबाक प्रयत्न केलनि। ठोठ हिलल। ध्वनि नहि निकलल। तखन एकटा वृद्ध पुरुष लग अएलाह। हुनकव चेहवा सेहो अपूर्ण छल। ओ अनुग्रहक हाथमे एकटा भीजल कागज वखि देलनि। कागज पव किछु लिखल छल। राँलक पढ़ए लागल। पहिल अक्षव 'च' छल। दोसव 'न्'। तेसव पढ़बाक पहिने कागज पानिमे बँदलि गेल।

अनुग्रह घबँवा गेल। ओ घुवि कऽ दौगल। पोखविक किनाव धवि पहुँचि कऽ पाछाँ तकलक। घव, सड़क, लोक—सभ अदृश्य भऽ गेल छल। पोखवि फेव सुखायल माटि आ कादोसँ भवल छल। ओकव छाह पएव लग चुपचाप पड़ल छल।

• • •

दोसव दिन अनुग्रह निवजाक घव पहुँचल। निवजा मायक सन्दूक खोलबामे लागल छल।

"दीदी, पोखविमे गाम अछि।"

"की?"

"गाम। घव-दुआवि सहित। मुदा सभ लोकक चेहवा अपूर्ण अछि।"

"सपना देखने होयबह।"

"सपना नहि। हम जागल छलहुँ।"

"बातिमे कतए गेल छलह? एकसव?"

"नहि। हमव छाह सङ्ग गेल छल।"

निवजा अनायास मुस्की देलक। "छाह तँ सदिखन सङ्गे वहैत अछि।"

"नहि दीदी। कखनो-कखनो ओ हमरा छोड़ि कऽ सेहो जाइत छथि। आ ओहि गामक नाम 'च' सँ आरम्भ होइत छलै।"

सन्दूकक ताला खोलैत निरजाक हाथ ठमकि गेल। ओकर सोझाँ पुरान कागज छल। कागजक ऊपर बन्द उड़ल लाल सियाहीमे लिखल छल—चन्द्रपुर।

• • •

रुक्मिणीक सन्दूक साधारण काठक छल। भीतर पुरान साड़ी, चानीक टूटल पायल, किछु पत्र, कपड़ामे बान्हल माटिक ढेला आ कागजक अनेक गट्ठर। सभसँ नीचाँ मोड़ल नक्शा छल। निरजा अत्यन्त सावधानीसँ खोललक। कागजक किनार भुरभुरा गेल छल, मुदा रेखासभ स्पष्ट छल।

नक्शामे गामक नाम, खेतक सीमा, पोखरिसँ पहिनेक नदीक पुरान धार आ एकटा बस्ती चिन्हित छल—चन्द्रपुर। ओहि स्थान पर जतए आब आधा सुखायल पोखरि छल। नक्शामे चन्द्रपुर लग सन्तासी घरक चेन्ह छल।

निरजा पहिने सोचलक जे ई कोनो पुरान बसावट होयत, जे कालान्तरमे उजड़ि गेल। मुदा नक्शाक तिथि पैंतालीस वर्ष पहिनेक छल। वर्तमान राजस्व-नक्शामे चन्द्रपुर नहि छल। ओहि स्थान पर लिखल छल—'जललिकास क्षेत्र; पूर्वसँ निर्जन।'

सन्दूकमे एकटा दोसर कागज सेहो छल—सरकारी प्रतिलिपि। ऊपर लिखल छल—'नदी-नियन्त्रण परियोजना : विस्थापित परिवारक विवरण।' तकर नीचाँ—'प्रभावित बसोबास : शून्य।'

निरजा बहुत देर धरि ओहि दू कागजक बीच आँखि घुमबैत रहल। एकटा नक्शामे सन्तासी घर; दोसर अभिलेखमे एकोटा नहि। दुनू बात एकसँग सत्य नहि भऽ सकैत छल।

• • •

निरजा पहिने हरिनारायण झाक घर गेल। ओ आँगनमे चौकी पर बैसल छलाह। सामने रामचरितमानसक पुरान प्रति खुजल छल, मुदा ओ पढ़ि नहि रहल छलाह।

"गुरुजी, चन्द्रपुर नामक गाम छल?"

हरिनारायणक चेहरा कठोर भऽ गेल। "ई नाम तोरा कतए भेटलौ?"

"मायक सन्दूकमे।"

"ओ सन्दूक खोलि देलह?"

"हँ। अहाँ प्रश्नक उत्तर दिअ।"

"चन्द्रपुर अलग गाम नहि छल। हमरा सभक गामक एकटा टोल छल।"

"ओहि टोलक लोक कतए गेल?"

वृद्धक दृष्टि पोखरिक दिशामे उठल। "किछु पानिमे। किछु दोसर ठाम। किछु एहि गाममे। आ किछु कागज पर सँ मेटा देल गेल।"

"कागज पर सँ मेटा देल गेल? लोक केँ?"

"हँ।"

"अहाँ ओहि समय शिक्षक छलहुँ?"

"छलहुँ।"

"তঁ অহাঁ গবাহ ছী।"

"গবাহ ছলহুँ। আ সাক্ষী হোযবাক অর্থ হম রক্ষাত রাদমে বুঝলহুँ।"

"দনূমে অন্তব কী?"

"গবাহ ও, জে ঘটনা দেখলক। সাক্ষী ও, জে দেখল বাতক উত্তবদাযিত্ব উঠবএ লেল তৈযাব অছি।"

"অহাঁ কী উঠৌলহুँ?"

হবিনাবাযণক অধব কাঁপল। "এখন ধবি কিছুও নহি।"

• • •

ফুলকুমাবী নদীক প্রবাল ধাব লগ জানক ফাটল গিট্টহ জোড়ি বহল ছলীহ। লিবজা হ্মলকা লগ বৈসি গেল।

"চন্দ্রবপ্পবমে অহাঁক ঘব ছল?"

"কে কহলক?"

"মাযক নক্শামে দেখলহুँ।"

"নক্শামে হমব ঘব এখনহুँ অছি?"

"হঁ।"

"তখন পূবা গাম নহি মবল।"

নদী আব পহিনে সন নহি ছল। মুখ্য ধাব দূব খসি গেল ছল। এহি কাত উথ্থেব পানি, কাসক ঝাড় আ মাটিক ঠাপূ ছল।

"হমব বাবূ মাছ পকড়ৈত ছলাহ," ফুলকুমাবী কহএ লগলীহ। "হমবা ঘবক পাছাঁ কবৌনাক গাছ ছল। ববখামে পানি উঠৈত ছল তঁ হম সভ নাব বান্হি কহ বখৈত ছলহুँ। চন্দ্রবপ্পবক লোক পানিসঁ অনজান নহি ছল। হম সভ পানিক চাল বুঝৈত ছলহুँ।"

"তঁ ডুবাবক সমাচাব কিএক নহি ভেটল?"

"সমাচাব ছল। মুদা জে সমাচাব দেলক, ও কহলক জে পানি পূর্ব দিস জাএত। পানি পশ্চিম দিস আএল।"

"ফাটক খোলল গেল ছল?"

"খোলল গেল ছল।"

"কে খোললক?"

"এতবে সঁ প্রশ্ন পূবা ভহ গেল? ফাটক খোলব একটা কাজ ছল। লোক বহৈত অছি, ঞা জানিতহুँ চেতাবনী নহি দেব দোসব কাজ। পাছাঁ লোক নহি ছল, ঞা কাগজ পব লিখি দেব তেসব কাজ। আ লোকসভ কেঁ অপন ঘবক নাম তক নহি বাজএ দেব চাবিম কাজ।"

"অহাঁ সভ বিবোধ নহি কেলহুँ?"

ফুলকুমাবী হঁসলীহ, মুদা ওহি হঁসীমে প্রসন্নতাক কোনো সুব নহি ছল। "জকব ঘব ডুবি গেল, ও পহিনে অপন বচাক প্রাণ বচৌলক কি কাগজ লিখৌলক? আ জখন কাগজ লিখবাক বেব আযল, তঁ কহল গেল—পহিনে প্রমাণ দিযৌ জে অহাঁ ওতএ বহৈত ছলহুँ।"

"নক্শা তঁ ছল।"

"জেকব লগ নক্শা ছল, ওকব লগ মুহব সেহো ছল।"

“খ্রা মায?”

“তোহব মায চন্দ্রবপ্পবক রেঁঠী ছুনীহ।”

“ঞা রাঁত ও হমবা কহিযো নহি কহনীহ।”

“ও খ্রপন মাযসঁ সেহো কিছু রাঁত নহি স্বনি সকন বহথি।”

“কী?”

“ওহি বাতি ক্ষনকব মায কোন দিশামে গেনীহ।”

নিবজা স্থিব ভহ গেন।

“তোহব নানীক দেহ নহি ভেঠন বহনি। কিযো কহনক পানিমে গেনীহ। কিযো কহনক রাঁধক ঙঁপব গেনীহ। কিযো কহনক ভোবমে দেখন গেনীহ। ম্বদা ওহি বাতিক রাঁদ কিযো ক্ষনকা ঘব ঘুবৈত নহি দেখনক।”

“মায ক্ষনকা খোজননি?”

“জীরন ভবি।”

ফুনক্ষমাবী জান সমেঠএ নগনীহ। “তোহব মায জে মূর্তিসভ রঁনরৈত বহথি, ওহিমে ককবো চেহবা পহিচাননহ?”

“নহি।”

“ওহি মূর্তিসভমে হমবো মায ছুথি। ম্বদা ক্ষনকব খ্রাঁখি নহি খ্রছি। খ্রাঁখি বহিতনি তঁ হম ক্ষনকা তবন্ত পহিচানি নৈতক্ষঁ।”

• • •

ওহি বাতি নিবজা নক্‌শা পসাবি কহ রৈসন ছুন। খ্রন্বগ্রহ ওকবা নগ রৈসন ছুন।

“দেখহ, ঞা প্পবান রঁস্তী।”

রাঁনক নক্‌শা দেখনক। “হম ওহি গামমে গেন ছুনক্ষঁ। এতএ একঠা ঘব খ্রছি; ওহিমে স্ত্রী রৈসন ছুনীহ। খ্রা এতএ দূঠা রঁচা খেনৈত ছুন।”

নিবজা দেখনক—ও কাগজক ওহি-ওহি স্থান পব খ্রাঁগ্বব বখি বহন ছুন জতএ ঘবক চিহ্ন ছুন। নক্‌শা ও পহিনে কহিযো নহি দেখনে ছুন।

“ও নোক কিছু কহৈত ছুন?”

“কহএ চাহৈত ছুন। ম্বদা খ্রারাজ নহি নিকনৈত ছুন।”

“কিএক?”

“ক্ষনকা সভক নাম নহি ছুন।”

“নাম নহি ছুন তঁ কী ভেন?”

খ্রন্বগ্রহ কিছু কান সোচনক। “খ্রহাঁ ককবো রঁজরৈত ছী তঁ নাম নৈত ছী নে? নামে নহি বহত তঁ খ্রারাজ ককবা নগ জাএত?”

নিবজা রাঁনক কেঁ ঘব পঠা দেনক। বাতিক রাঁবহ রঁজৈত কোঠনীমে খ্রারাজ ভেন, জেনা কিযো মাঠিক রঁর্তন বখনক হো। সভ মূর্তি খ্রপন স্থান পব ছুন, ম্বদা একঠা নর মূর্তি রঁনন ছুন—ছোঠ সন রাঁনক, হাথমে কাগজ, চেহবা পব খ্রাঁখি নহি।

निवजा ओकवा छूनक। माठि एखनहुँ नम छन। मूर्तिक हाथमे रँगन कागज पव एकटा अक्षव स्पष्ट छन—'च'।

३. स्मृतिक दोसर नियम

पाँचम दिन गाममे पहिल विस्मृति भेल।

मालती देवी अपन मृत बेटाक चेहरा बिसरि गेलीह। बेटा आठ वर्ष पहिने मरल रहनि। ओकर नाम चन्दन छल। ओ घरक उत्तर देवाल पर टाँगल तस्वीरमे एखनहुँ मुस्कुरा रहल छल। मालती देवी प्रतिदिन ओहि तस्वीरक सोझाँ दीप जरबैत छलीह। ओहि दिन ओ दीप लऽ कऽ पहुँचलीह तँ तस्वीर देखि ठमकि गेलीह।

"ई के अछि?"

सुनरकेर पुतोहु कहलक, "माय, चन्दन भैया।"

"कोन चन्दन?"

"अहाँक बेटा।"

मालती देवी तस्वीर हाथमे लऽ लेलीह। बहुत देर धरि देखैत रहलीह। फेर आस्तेसँ बजली, "हमरा बेटा छल, ई मोन अछि। ओकरा ज्वर भेल छल, ई मोन अछि। ओकरा चिता पर लऽ गेल रही, ई सेहो मोन अछि। मुदा ई चेहरा हमर मोनमे किएक नहि आबि रहल अछि?"

ओ फूटि-फूटि कऽ कानए लगलीह। "हम ओकरा नौ मास कोखिमे रखने रही। ओकरा दूध पिअओने रही। हम ओकरा केना बिसरि गेलहुँ?"

कियो अन्हारक कारण मानसिक तनावक बात केलक। वृद्धावस्थाक रोगक आशंका। मुदा निरजा मालती देवीक आँखिमे किछु दोसर देखलक। ओ केवल चेहरा नहि बिसरने छलीह। ओ अपन बिसरबाक घटना केँ साफ-साफ अनुभव कऽ रहल छलीह। जेना स्मृतिक कोनो कोठलीक दरबज्जा अचानक बन्द भऽ गेल हो, मुदा ओकर अस्तित्वक बोध एखनहुँ शेष हो।

• • •

छठम दिन शिवनन्दन किसान अपन खेतक बाट बिसरि गेल। ओ पचास वर्षसँ प्रतिदिन एकहि बाटसँ खेत जाइत छल। ओहि दिन घरसँ निकलल आ चौबाटा पर ठाढ़ भऽ गेल।

"हमर खेत कतए अछि?"

लोक हँसल। कियो मजाकमे कहलक, "अहाँक खेत के चोरा लेलक?"

मुदा शिवनन्दनक आँखिमे भय छल। "खेत हमरा मोन अछि। धानक बालि मोन अछि। ओतएक माटिक गन्ध मोन अछि। मुदा बाट नहि भेटैत अछि।"

निरजा ओकरा संग गेल। शिवनन्दन चौबाटासँ पच्छिम मुड़ल, फेर घुरल, फेर उत्तर मुड़ल। अपना घरक सीमान पर अबैत ओकर चेहरा बदलि गेल।

"ई घर हमर अछि?"

"हँ, काका।"

"हम एतए कखनसँ रहैत छी?"

"बहुत वर्षसँ।"

शिवनन्दन पुछलक, "अहाँ केँ के कहलक?"

এহি প্রশ্নক উঁত্তৰ নিবজাক নগ ছন, মুদা উঁত্তবমে খপন সীমাক বোঁধ সেহো ছন। স্মৃতি নহি বহলাপব মনুষ্যাক জীরনক প্রমাণ কোন রস্তু খছি—কাগজ, দোসব ব্যক্তিক কথন, দেহক খভ্যাস, কি ও খনুহূতি জে রিঁসবনাক বাঁদ সেহো শৈষ বহৈত খছি?

সাতম দিন খনুগ্রহ খপন মাযক নাম রিঁসবি গেন। ওকব মায কমনা শহবমে ঘবক কাজ কবৈত ছনীহ। মহিনা-দূ মহিনামে গাম খরৈত ছনীহ। খনুগ্রহ হুনকা ‘মায’ কহৈত ছন।

“দাদী, হমব মায কেঁ কী নাম খছি?”

“কমনা।”

“কমনা।” বাঁনক তীন বেঁব দোহবৌনক। ফেব খাঁখি মুননক। “দাদী, হম ফেব রিঁসবি গেনহুঁ।”

ফুনকুমাবী ওকবা কোবামে নহ নেনীহ। “নাম রিঁসবি গেনহ তঁ কী? মায কেঁ নহি রিঁসবহঁ।”

“মাযক দেহক গন্ধ মোন খছি। ও জখন হমবা স্বতরৈত ছথি তঁ মাথ পব হাথ ফেবৈত ছথি। মুদা নাম নহি মোন পড়ৈত খছি।”

ওঁহি বাতি নিবজা একটা ক◌ সীমে◌ঁ ঘটনা নিখনক। পাঁচম দিন—চন্দনক চেহবা। ছখম দিন—খেতক বাঁট। সাতম দিন—মাযক নাম। তীনূ স্মৃতি জীরনক মূন সম্বন্ধসঁ জুড়ন ছন—সন্তান, হূমি, মায।

• • •

নিবজা একটা ছোট পবীক্ষণ কেনক। ও খনুগ্রহ কেঁ মাযক নাম নিখন কাগজ দেনক।

“পঢ়হ।”

“কমনা।”

“খাঁখি মূনি কহ কহহ।”

“কমনা।”

“খার্ব কাগজ ঘুমা কহ কহহ।”

খনুগ্রহ কিছু কান চুপ বহন। “নাম মোন খছি, মুদা বুঝাওত নহি খছি জে ঞা হমব মাযক নাম খছি।”

নিবজা চোঁকন। খক্ষব পঢ়ন জা সকৈত ছন। শব্দ যাদ বাখন জা সকৈত ছন। মুদা শব্দ খা জীরিত সম্বন্ধক বীচক সূত্র টুটি বহন ছন। ও বাঁনক কেঁ মাযক প্বান তস্বীব দেখৌনক।

“ঞা হমব মায ছথি,” খনুগ্রহ কহনক।

“পহিচানৈত ছহ?”

“হঁ।”

“তখন নাম কহহ।”

ও বহুত প্রযন্ে কেনক। খন্ততঃ কনা গেনৈ। নিবজা তস্বীব পাছাঁ ঘুমৌনক। ওতএ কমনাক নাম নিখন ছন। বাঁনক পঢ়নক, মুদা খক্ষব ওকব মাযক নাম বঁনি কহ স্মৃতিমে নহি ঘুবন।

• • •

বাতিমে নিবজা পোখবি গেন। খনুগ্রহ কেঁ সঁগ নহি নেনক। ও নহি চাহৈত ছন জে বাঁনক প্বনঃ কোনো সঁকটমে পড়এ। কিনাব পব বৈঠবীরনা নানটেন বখনক। পানি পব ওজোত পড়ন। ওকব ছাহ দীর্ঘ ভহ কহ মাটি পব পসবন।

“যদি এতএ কিছু ঋছি,” ও স্থিব ভহ রঁাজন, “তঁ হম ওকবা দেখএ চাহৈত ছী।”

কোনো উঁত্তব নহি। পানিমে হরা নাগন। কাসক পাত খড়খড়াএন। নিবজা রঁহ্মত দেব ধবি ঠাঢ় বহন। ফেব নানঠৈন উঁঠা কহ ঘুবরঁাক ছন, তখন পাছাঁসঁ রঁচাক হঁসী স্বনাত্ত দেনক।

পোখবিক তনমে একঠা ছোঠ রঁানক ঠাঢ় ছন। ওকব চেহবা নহি দেখাত্তত ছন। হাথমে কাঠক ঘোড়া ছন। রঁানক ঘোড়া ধবতী পব চনরৈত ছন। নিবজা নীচাঁ উঁতবন।

“তোহব নাম কী ছৌ?”

রঁানক উঁত্তব নহি দেনক।

“তোহব ঘব কতএ ছৌ?”

ও পাছাঁ দেখনক। ওতএ কিছু নহি ছন।

রঁানক ঋপন ঘোড়া নিবজাক দিস রঁঢ়ৌনক। নিবজা নেরঁএ নেন হাথ রঁঢ়ৌনক। হাথ ঘোড়াক ঋাব-পাব ভহ গেন। ঠীক ওহি ক্ষণ মানতী দেরীক রেঁঠাক তস্নীব ওকব মনমে ঋভবন। ও রঁানকক চেহবা নহি ছন, ম্বদা ওকব ম্বস্কান ছন।

“চন্দন?”

রঁানকক চেহবা পব দূঠা ঝনফনাত্তত বেখা উঁভবন। ও এক ক্ষণ ম্বস্কবাএন, ফেব পোখবিক মাঠিমে রিনীন ভহ গেন।

নিবজা দৌড়ি কহ ঘব পহ্মঁচন। ওহি বাতি মানতী দেরীক ঘবসঁ সমাচাব ঋাএন। হ্মনকা ঋচানক চন্দনক রঁচপনক কাঠক ঘোড়া মোন পড়ন বহনি। ও প্বতোহ্মসঁ কহনে বহথি জে ঘোড়া গ্রুপক পাছাঁ কাঠক প্ববান সন্দূকমে ঋছি। সন্দূক খোনন গেন। ঘোড়া ভেঠন। ম্বদা মানতী দেরী এখনহ্মঁ চন্দনক চেহবা নহি চীন্হি সকৈত ছনীহ।

নিবজা রুঁঝনক জে পোখবিক ভীতব প্রকঠ হোত্তত রস্তুসভ কেরন চন্দ্ৰবপ্ববক মূন নিরাসীক নহি ঋছি। গামক রর্তমান নোক জে সম্বন্ধ রিঁসবি বহন ঋছি, তকব চিন্হ সেহো ওতএ একত্র ভহ বহন ঋছি।

• • •

ঋাঠম দিন নিবজা হবিনাবাযণ ঝাক নগ গেন।

“গ্ববুজী, নোক জে রঁাত রিঁসবৈত ঋছি, ওহি রঁাতক কোনো রুপ পোখবিমে দেখাত্তত ঋছি।”

হবিনাবাযণ নিশ্চেষ্ট রৈসন বহনাহ।

“চন্দ্ৰবপ্ববক নোকসভক চেহবা কিএক নহি ঋছি?”

রৃদ্ধ ধীবেসঁ কহনা, “কিএক তঁ ওকবা সভক নাম মেঠা দেন গেন।”

“নাম মেঠৈনাসঁ চেহবা মেঠা জাত্তত ঋছি?”

“সাধাবণ সংসাবমে নহি। ম্বদা জখন কোনো সমাজ নগাতাব কহৈত বহএ জে কিছু নোক কহিযো বহনহি নহি, তঁ ও সমাজ ঋন্ততঃ হ্মনকা সভক চেহবা দেখরঁাক সামর্থ্য গমা দৈত ঋছি।”

“ঋার্ঁ হমবা সভক স্মৃতি কিএক মেঠা বহন ঋছি?”

হবিনাবাযণ উঁত্তব নহি দেননি।

“ঋহাঁ কিছু জনৈত ছী।”

“হম ওহি সময রঁহ্মত কিছু জনৈত ছনহ্মঁ।”

“আর?”

বৃদ্ধ অপন হাথ দেখননি। “আর কিছু-কিছু রিসবএ নাগন ছী। ওহি বাতি জখন রিদ্যানযমে নোকসভ কেঁ শৈবণ দেন গেন ছন, তখন সভসঁ পহিনে কে পন্নঁচন—ঞা হমবা মোন নহি পড়ৈত অছি।”

“অহাঁ ওকব নাম নিখনে ছনহুঁ?”

“নিখনে ছনহুঁ।”

“কাগজ কতএ অছি?”

বৃদ্ধ রঁন্নাত দেব ধবি ওকবা দেখৈত বহনাহ। “জাহি রস্তু কেঁ হম পেঁতানীস রর্ষ ধবি নুকৌনে বহনহুঁ, সে আর হমবা মোনসঁ মেঁঠাএ নাগন অছি। কাগজ দেরঁাক পহিনে হমবা স্রীকাব কবএ পড়ত জে অপবাধ ছন।”

• • •

ওহি দিন নিবজা ক পীমে নিখনক —

‘রিস্‌মৃতি রিনাশ নহি অছি। রিস্‌মৃতি কখনো-কখনো স্থানান্তবণ অছি।’

ফেব নীচাঁ নিখনক—

‘মুদা স্মৃতি ঘুবি অএনাসঁ ন্যায় ঘুবি অরৈত অছি কী?’

উত্তব নহি ভেঁটন।

বাতিক তেসব পহব অনুগ্রহ ওকব ঘব আএন। ওকব সাঁস ফূনি বহন ছন।

“দীদী, জন্‌দী চনূ!”

“কী ভেন?”

“হমব ছাহ আর হমবা ঘুবরঁাক রঁাঠ নহি দহ বহন অছি।”

দুনূ পোখবিক মহাবপব পন্নঁচন। অনুগ্রহক ছাহ রঁানকক পএব নগ নহি ছন। ও তনমে ঠাঢ় ছন। এহি রেঁব পোখবিক ভীতব সম্পূর্ণ রঁস্তী দেখাওত ছন—সত্তাসী ঘবক আভাস, মাটিক সড়ক, নারক কাঠ, রঁাঁসক চৌকবী, একটা ছোট রিদ্যানয, আ রঁন্নাতো নোক। সভক চেহবা অপূর্ণ।

মুদা নোকসভক রঁীচ কিছু নর আগ্রতি সেহো ছন। একটা স্ত্রী হাথমে তস্রীব নেনে। একটা কিসান রঁাট তকৈত। একটা রঁানক ‘মায’ কহি কহ ককবো খোজৈত।

“ঞা সভ কান্‌হি এতএ নহি ছন,” অনুগ্রহ কহনক।

নিবজা ওকব হাথ পকড়নক। “ই এতএ ফেব নহি অএরঁহ।”

“মুদা দীদী, ও সভ হমবা কিএক রঁজরৈত অছি?”

“কে?”

“জকব নাম নহি অছি, ও সভ।”

রঁস্তীমে একটা সামূহিক ধ্বনি উঠন। ও চীক্োব নহি ছন, গীত সেহো নহি। জেনা অনেক মনুষ্য একসঁগ অপন-অপন নাম কহয চাহৈত হো, মুদা ন্নানকব কণ্ঠসঁ কেরন শ্বাস নিকনি বহন হো।

নিবজা কেঁ বুঝাযন জে ঞা ধ্বনি ও পহিনহুঁ স্বননে অছি—মাযক কোঠনীমে মাটি সানরঁাক ধ্বনিক রঁীচ, মূর্তিসভক নিঃশৈব্দ উপস্থিতিমে।

पहिल बेर ओकर मनमे आशंका जागल—माय जीवन भरि एहि लोकसभक संग कोनो न कोनो रूपमे संवाद करैत रहलीह।

৪. মাযক অধৰঁনন মূৰ্তি

নিবজা ওহি দিন ঘবক সভ খিড়কী খোনি দেনক। ৰাঁহেব অন্ধাব ছন, ভীতব ৰিঁজনীক ওজোত। মাযক কোঠনীসঁ একটা-একটা মূৰ্তি নিকানি কহ ও আঁগনমে বাখএ নাগন। নব প্ৰকট ভেন ৰাঁনকক মূৰ্তি সহিত কোঠনীমে হ্বন সেঁতানীস মূৰ্তি ছন। কিছু পৈঘ, কিছু ছোট, কিছু এতেক তন্নুক জে ছুনাসঁ টুটৰাঁক ভয হো।

একটা মূৰ্তি পহিনেসঁ টুটন ছন। ওহি স্ত্ৰীক হাথমে ধানক শীস ছন। দহিনা হাথ নহি ছন। ৰাঁকী দেহ পব মাটিক মহীন দবাবি ছন। নিবজা ওকবা জোড়ৰাঁক নেন সংবক্ষণ-সামগ্ৰী নিকাননক।

মায কহৈত বহথি জে মূৰ্তি টুটনাসঁ মনুষা নহি টুটৈত অছি। নিবজা কহৈত ছন জে টুটন মূৰ্তি জোড়ন জা সকৈত অছি। আৰ ওকবা বুঁঝাওত ছন জে দ্বনূ কথন অপূৰ্ণ ছন। টুটন মূৰ্তি জোড়ন জা সকৈত অছি, মুদা টুটৰাঁক ওতিহাস মেটা দেনাপব ওকবা পুনঃ বুঁঝৰ কঠিন ভহ জাওত অছি।

• • •

সন্দূকমে পত্ৰসভক তীন গঙ্কব ছন। পহিন গঙ্কবমে ঘবেনূ পত্ৰ, দোসবমে সবকাবী কাৰ্যানযসভকেঁ নিখন আৱেদন, তেসবমে বস্বঙ্কবাক নিজী নেখা।

পহিন নিজী পত্ৰক আবম্ভ ছন—

‘নিবজা, জখন ইঁ ওা পঢ়ৰঁহ, তখন শাওত হম তোহেব সোঝাঁ নহি বহী।’

বস্বঙ্কবা নিখনে বহথি জে চন্দ্ৰবপ্পব ডুৱঁনাক সময ও ৰাঁবহ বৰ্ষক ছনীহ। ঙ্কনকব মায কৌশন্যা মাটিক ৰ্ৰতন ৰঁনৱৈত ছনীহ। পিতা পহিনহি মবি গেন বহথিন। ঘবক নগ কবৌনাক গাছ ছন। ওহি গাছক নীচাঁ বস্বঙ্কবা মাটিসঁ চিড়ৈ ৰঁনৱৈত ছনীহ।

এক বাতি পানি আএন। পহিনে আঁগনমে, ফেব ওসাবামে, ফেব ঘবমে। কৌশন্যা ৰেটী কেঁ ছপ্পবক ৰাঁস পকড়ৱৈত কহনে বহথি—“ঙঁপব চঢ়ি জা।”

বস্বঙ্কবা চঢ়ি গেনীহ। মায নীচাঁ বহি গেনীহ। পানি ছাতী ধবি পহুঁচন। ককবো নাৱক আৱাজ আএন। কৌশন্যা ৰেটী কেঁ নাৱ পব চঢ়ৌননি। স্বয়ং নহি চঢ়নীহ।

পত্ৰমে নিখন ছন—

‘হম ৰবসোঁ সোচৈত বহনহুঁ জে নাৱমে স্থান নহি ছন। মুদা নাৱমে স্থান ছন। মায অপন পাছুঁ ঠাঢ় দূটা ছোট ৰঁচা কেঁ পহিনে চঢ়ৌননি। তকব ৰাঁদ পানি ৰঁঙ্কত তেজ ভহ গেন।’

নিবজা পঢ়ৰ বোকি দেনক। ও মাযক জীৱনক ওা দৃশ্য কহিযো নহি স্বননে ছন।

‘মায কেঁ পানিমে ডুৱৈত নহি দেখনে বহী। ও নাৱসঁ দূব ভেনাক ৰাঁদ কতএ গেনীহ, ওা নহি জনৈত বহী। নোক কহৈত বহন জে ও মবি গেনীহ। সবকাবী কাগজ কহৈত বহন জে ও কহিযো ওতএ বহিতে নহি ছনীহ। এহি দ্বনূ কথনক ৰীচ হম অপনা কেঁ ঠাঢ় বখনহুঁ।’

‘জখন মূৰ্তি ৰঁনৱঁএ নগনহুঁ, তখন পহিন মূৰ্তি ঙ্কনকবে ৰঁনৌনে বহী। চেহবা ৰঁনন, মুদা আঁখি ৰঁনৱৈত হমব হাথ কাঁপি গেন। জাহি মনুষাক আঁখিমে হম অন্তিম ৰেব ভয আ আশা দ্বনূ দেখনে বহী, ও আঁখি হমবা কেৱন মাটিক দূটা গোনা ৰঁনি কহ নহি চাহী।’

নিবজা পত্ৰ ছাতী পব বাখি দেনক। মায নহি ছনীহ, মুদা পত্ৰক অক্ষবমে ঙ্কনকব হাথক গতি জীৱিত ছন।

• • •

দোসৰ পত্ৰ অধিক কঠোৰ छল।

‘হম তোৰা একটা অস্বৰিধাজনক ৱাত কহএ চাহৈত छी। হম কেৱন চন্দ্ৰবল্লভক পীড়িত নহি বহী। হম ওহি মৃঠক একটা হিস্সা সেহো ৱনি গেল বহী, জাহি মৃঠসঁ চন্দ্ৰবল্লভ মেঁঠাওল গেল।’

নিবজাক হৃদয তেজ ধড়কএ লাগল।

‘ডুৱানক সাত ৱৰ্ষ ৱাদ পুনৰ্ৱাসক একটা যোজনা আযল। হমৰা সভসঁ কহল গেল জে জে ব্যক্তি সৰকাৰী ৱিৱৰণ স্বীকাৰ কৰত, তেকৰে ঘৰ ভেঁঠত। ৱিৱৰণমে লিখল छল জে চন্দ্ৰবল্লভ স্থাযী ৱঁসোৱাঁস নহি छল; নদীক কিনাৰ অস্থাযী ৰূপসঁ ৰহনিহাৰ পৰিৱাৰসভ কেঁ স্বেচ্ছাসঁ হঠাওল গেল। হম ওহি কাগজ পৰ হস্তাক্ষৰ কএলে বহী।’

‘হমৰা পঢ়হ অৱৈত छল। হম বুঝৈত বহী জে লিখল ৱাত অসহ অছি। মুদা হমৰ छোট ৱহিন ৱীমাৰ छলীহ। বহৱাক স্থান নহি छল। দৱা চাহী छল। হম হস্তাক্ষৰ কহ দেলহুঁ। ঘৰ ভেঁঠল। ৱহিনক প্ৰাণ নহি ৱঁচল।’

‘হমৰা এখনহুঁ নহি বুঝাওত অছি জে হম কোন ক্ষণমে গলত কএলহুঁ—হস্তাক্ষৰক ক্ষণমে, কি ওহি ক্ষণমে জখন কাগজ পঢ়লাক ৱাদো চুপ ৰহলহুঁ?’

নিবজা পত্ৰ নীচাঁ ৰখলক। ঘৰ। ঞ ঘৰ। জে ঘৰ ওকৰা छোটমে অপনা সঁসাৰক কেন্দ্ৰ বুঝাওত छল। ঞ ঘৰ ৰস্বক্ষ্বা কেঁ ওহি হস্তাক্ষৰক ৱাদ ভেঁঠল छল। ওকৰ পঢ়াঞ, শহৰ জাএৱ, নৌকৰী ধৰি পহুঁচৱ—সভমে এহি ঘৰক অংশ छল।

নিবজা জখন মহানগৰ গেল छল, তখন মাযক মাঠিক মূৰ্তিসভ ওকৰা হাস্যাস্পদ বুঝাওত छল। ও মাযক শ্ৰম কেঁ ‘অতীতক মোহ’ কহৈত छল। মায কহৈত ৰহথি—“জাহি ৰস্তুসঁ মনুষ্যাক জীৱন ৱঁনল অছি, ওকৰা কেৱন মোহ নহি কহৱাক চাহী।” ওহি সময ঞ ৱাত নিবজা স্বননে নহি छল।

• • •

তেসৰ গষ্টৰমে কাৰ্যালযসভক উত্তৰ छল। ৰস্বক্ষ্বা চন্দ্ৰবল্লভক নিৱাসীক নামক পুনঃ সত্যাপন মাঁগনে ৰহথি। উত্তৰ छল—‘অভিলেখ উপলব্ধ নহি।’ ডুৱানক স্বতন্ত্ৰ জাঁচ চাহলে ৰহথি। উত্তৰ छল—‘নিৰ্ধাৰিত অৱধিক উপৰান্ত প্ৰস্তুত নিৱেদন।’ মৃতক আ লাপতা ব্যক্তিক সূচী মাঁগনে ৰহথি। উত্তৰ छল—‘বিক ৰ্উমে কোনো সম্বন্ধিত ৱিৱৰণ নহি।’

চাৱিম আৱেদনক পাছাঁ ৰস্বক্ষ্বা লিখলে ৰহথি—

‘কাগজ কহৈত অছি জে লোক নহি छল। লোক কহৈত অছি জে কাগজ নহি অছি।’

একটা প্ৰতিলিপি পৰ লাল পেন্সিলসঁ লিখল छল—‘মূল প্ৰমাণ : হৱিনাৰাযণ।’

নিবজা কেঁ ৱৃদ্ধক ৱাত মোন পড়ল—“কাগজ দহ দেলাসঁ হমৰ অপৰাধ সমাপ্ত নহি হোযত।” মায আ ৱৃদ্ধক ৱীচ কতেক দিনসঁ ঞ সঁৱাদ চলি ৰহল छল? ওকৰ অনুপস্থিত পন্দ্ৰহ ৰৰ্ষক ভাৰ ওকৰা আৱ বুঝাএল।

• • •

সাঁঝক সময নিবজা ফুলক্ষমাৰী কেঁ ৱজৌলক। মূৰ্তিসভ আঁগনমে পসাৰল छল।

“অহাঁ দেখূ। এহি সভমে অহাঁক মায কতএ छথি?”

ফুলক্ষমাৰী আস্তে-আস্তে মূৰ্তিসভক ৱীচ চলএ লগলীহ। পহিল দেখলনি, দোসৰ, তেসৰ। তেৰহম মূৰ্তিক লগ পহুঁচি কহ ঠমকি গেলীহ। একটা ৱৃদ্ধা। দেহ পৰ মোট সল সাড়ী। ৱামা হাথমে ৱাঁসক ডলিযা। দহিনা হাথক छোট আঁগুৰ অদহে।

ফুলক্ষমাৰী মূৰ্তিক লগ ৱৈসি গেলীহ। “ঞ হমৰ মায छথি।”

“অহাँ এতেক নিশ্চিত কেনা ছी?”

“হমরা ছোট অাঁখির রঁচেমে জানক কাঁঠীসঁ কাঢ়ি গেল রহনি। দেখহ।”

নিবজা ধ্যানসঁ দেখলক। আঁখির অদহে ছল।

“অহাঁক মায কেঁ কী নাম ছলনি?”

“মল্লিনা।”

নিবজা ক◌ক◌পিনিখলক—মল্লিনা।

মল্লিনা ডুরাঁলক বাতি রিদ্যালয পল্কাঁচল ছলীহ। রঁল্লত রর্ষ রাঁদ হমরা মৃত্যে ভেলনি।

ফুলকুমাবী মূর্তিক চেহবা ছুলনি। “আঁখি রঁনল বহিতনি তঁ ঞা হমবা দেখিতথি।”

“অহাঁ হমরা আঁখি মোন পাড়ি সকৈত ছী?”

ফুলকুমাবী রঁল্লত দেব চুপ বহলীহ। ফেব কহলীহ, “বল্ল মোন নহি অছি। মুদা ও জখন হমবা দেখৈত ছলীহ, তখন হমবা লগৈত ছল জে সঁসাবমে হমবো লেল ঠাম অছি।”

ঞা রাক্য নিবজা কেঁ কোনো প্রবান দার্শনিক গ্রন্থসঁ অধিক গম্ভীব রুঁঝাযল।

“মূর্তি পব আঁখি রঁনাএরঁ জকবী নহি অছি, নিবজা,” ফুলকুমাবী কহলীহ। “পহিলে ঞা পুছহ জে ও জকবা দেখএ চাহৈত ছল, ও এখনহুঁ অপনা কেঁ দেখল জাএরাঁক যোগ্য রুঁঝৈত অছি কি নহি।”

• • •

ওহি বাতি নিবজা কবৌনাক ছোট গাছক সঁগ রঁনল একটা স্ত্রীক মূর্তি উঠৌলক। মাযক পত্রসঁ রুঁঝাজত ছল জে ঞা কৌশল্যাক স্মৃতিসঁ জুড়ল মূর্তি অছি। চেহবা পব অসাধাবণ শান্তি ছল; আঁখি নহি ছল।

“নানী,” ও আস্তেসঁ রাঁজল, “হম অহাঁ কেঁ কহিযো নহি দেখলে ছী। মায অহাঁ কেঁ খোজৈত বহলীহ। হম মায কেঁ রুঁঝি নহি সকলহুঁ। হম কাগজমে লোকক নাম রঁচরৈত বহলহুঁ, মুদা অপন ঘবক ভীতব জে লোক ছল, ওকব নাম নহি পুছলহুঁ।”

ওকবা কনা গেলৈ। কানৈত-কানৈত মাথ মূর্তিক পএব লগ ঝুকি গেল। ওকবা লগল জে কিযো মাথ পব হাথ ফেবলক। ও চৌঁকি কহ উঠল। কোঠলীমে কিযো নহি ছল। মুদা মূর্তিক রাঁমা হাথ পব ওকব কেশক একটা মহীন সূত্র অঁটকল ছল।

• • •

অগিলা দিন নিবজা জিলা অভিলেখাগাব গেল। গামক সীমা পাব কবৈত মাথ পব সূর্যক প্রকাশ পড়ল। কতেক দিনক রাঁদ ও দিন দেখলক। সড়ক, রঁজাব, দুকান, রিদ্যালয—সভ সামান্য। একটা স্ত্রী রঁচাক হাথ পকড়ি সড়ক পাব কহ বহল ছলীহ। চাহরঁলা কেতলীসঁ চাহ ঢাবি বহল ছল। দূ রিদ্যার্থী সাওকল পব ঝগড়ৈত জা বহল ছল।

নিবজা কেঁ ঞা সামান্য সঁসাব অসহলীয রুঁঝাযল। ওহি সঁসাবমে ককবো রুঁঝল নহি ছল জে কিছু কোস দূব একটা গাম ভোবক প্রতীক্ষা কহ বহল অছি।

অভিলেখাগাবমে চন্দ্রবপ্রবক নাম সূচীমে নহি ছল। নদী-নিযন্ত্রণ পবিযোজনাক সঁচিকামে ভূমি-অধিগ্রহণক নক্শা ছল, মুদা প্রভাবিত পবিরাবক রিরবণমে শূন্য লিখল ছল। ফেব ওকবা বাহত-রিতবণক প্রবান রঁহীক একটা প্রতিলিপি ভেটল। কিছু পৃষ্ঠ নর কাগজ পব সাঁটল গেল ছল। এক ঠাম প্রবান সিযাহীক ঊপব গাঢ় সিযাহীসঁ স্বধাব কএল গেল ছল।

অভিনেখপানক অনুমতিসঁ ও উচ্চ-গ্রণরত্তারনা ছায়াচিত্র নেনক। ভিন্ন-ভিন্ন কোণক প্রকাশমে দেখনক জে 'শূন্য' নিখন স্থানক নীচাঁ পূর্ররত অঙ্কবক অংশ অছি। সংখ্যা পূর্ণ রূপসঁ পঢ়ন নহি জা সকন, মুদা একটা বাঁত স্পষ্ট ছন— ওতএ পহিনে 'শূন্য' নহি নিখন ছন।

নিবজা প্রমাণক রিরবণ সম্হাবি কহ নিখনক। ও বুঝৈত ছন জে কাগজক তহমে ঐতিহাসক অনেক স্তব হোএত অছি—প্রবান সিয়াহীক ঊপব নর সিয়াহী, প্রবান তিথিক ঊপব নর মুহব, একটা শৈঙ্কক ঊপব দোসব। সহ কেরন নীচাঁক পহিন অঙ্কবমে নহি বহৈত অছি; কখনো-কখনো ঊপবী স্তধাব সুবং হস্তক্ষেপক প্রমাণ বঁনি জাএত অছি।

বঁহীক অন্তিম পৃষ্ঠমে ঠিপ্পণী ছন—'স্থানীয প্রাথমিক রিদ্যানযমে অস্থাযী শৈবণ নঃ বহন পবিরাব তথা নাপতা পবিজনক পৃথক রিরবণ।'

হবিনাবাযণ ওহি সময রিদ্যানযক শিক্ষক ছনাহ। মূন বঁহী হ্মনকে নগ ছন।

গাম ঘুবৈত নিবজা মাযক অন্তিম গন্থবক একটা পত্র পঢ়নক।

'বৈঁঠী, হম তোবা ঞ কাজ এহী কাবণ নহি দৈত ছী জে ই হমব বৈঁঠী ছহ। হম জানৈত ছী জে হমব জীরনক সহ তোবা অস্বরিধামে বাখত। ই হমবা নির্দোষ সিদ্ধ কবরাঁক প্রযন্ে নহি কবিহ। হম নির্দোষ নহি বহী।'

'হম জে কাগজ পব হস্তাক্ষব কএনে বহী, তাহিসঁ হমবা ঘব ভেঁঠন। মুদা ওহি কাগজসঁ অনেক নোকক ঘবক অস্তিত্ব মেঠা দেন গেন। জখন ঞ দুনূ বাঁত একসঙ্গ স্বীকাব কবরাঁক সামর্থ্য হোএত, তখন ই হমব মূর্তিসভক আঁখি বঁনবঁএ সকবঁহ।'

নিবজা বুঝি গেন জে ওকবা মায কেঁ নির্দোষ প্রমাণিত নহি কবরাঁক অছি। মাযক সহ কেঁ সম্পূর্ণ রূপমে স্বীকাব কবরাঁক অছি—জাহিমে প্রেম, রিরশতা, অপবাধ আ একটা এহন ঋণ ছন জে মায অপন মৃত্যু ধবি নহি চুকা সকনীহ।

७. अपवाधक उत्तवाधिकाव

हविनावायण ग्ना ओहि वाति निवजाक प्रतीक्षा कह वहन छलाह। स्नानकव आँगनमे एकटा प्रवान नानटेन जवैत छल। ओ चौकी पव नहि, धवती पव ओछाओन पटिया पव वैसन छलाह। सोमाँ काठक पेटी छल।

निवजा पछाँचन तँ ओ कहननि—"हमवा वुझाजत छल जे रस्वकवा सूर्य अएतीह। मुदा आव तोवा देखैत छी तँ नगैत अछि जे समय वक्नत आगाँ वढ़ि गेन।"

"अहाँक नग विद्यानयक प्रवान वही अछि?"

"अछि।"

"देखा दिअ।"

"एहि वेव केरन कागज नहि देखाएव।"

निवजा वैसि गेन। हविनावायण पेटीक तानाा खोननननि। भीतव पुस्तक, विद्यार्थी सभक उत्तवपुस्तिका, विद्यानयक घण्टी आ नान कपड़ामे वान्हन वही छल। ओ कपड़ा खोननननि। पहिन पृष्ठमे निखन छल—'वाढ़-पीड़ित तथा नापता पविजनक अस्थायी शवण-पञ्जी।' तिथि पैंतानीस वर्ष पहिनेक छल।

निवजा पृष्ठ पनटैनक। नाम, एकटा पाछाँ एकटा नाम। कौशल्या देवी। मक्ष्ना देवी। वामचवित मन्नाह। स्वदामा ऋम्हाव। जानकी देवी। वमेसव सहनी। किछु नामक पाछाँ 'शवण प्राप्त', किछुक पाछाँ 'घायन', 'नापता' अथवा 'मृत घोषित' निखन छल। अनेक नामक स्थान पव पविवावक सदस्यक संख्या छल, कावण शवणमे पछाँचन नोक अपन सभ पविजनक नाम नहि वता पावि वहन छल।

निवजा कौशल्याक नामक पाछाँ 'नापता' देखनक। मक्ष्नाक पाछाँ 'शवण प्राप्त'। वहीक अन्तिम पृष्ठमे तीन सय वयानीस व्यक्तिक उल्नेख छल। ई संख्या शवण प्राप्त आ खोजन जा वहन सभ व्यक्तिक सम्मिनित विववण छल; डुवानक समस्त प्रभावित नोकक अन्तिम संख्या नहि।

"सवकावी अभिनेखमे शून्य," निवजा कहनक।

"हँ।"

"एतए तीन सय वयानीसक उल्नेख। आ सत्तासी घवक नक्शा।"

"ई सभ एक्के प्रकावक प्रमाण नहि अछि," हविनावायण कहना। "मुदा सभ मिना कह ई अवश्य कहैत अछि जे ओतए नोक वहैत छन।"

"अहाँ ई वही जमा किएक नहि कएनहुँ?"

"जमा कएने वही। फेव घुवाए नेवाक नेन कहन गेन। सवकावी वाहतक वहीमे केरन वैध कपसँ अधिसूचित विस्थापितक नाम चढ़त, ई आदेश छन। हमव विद्यानयक पञ्जीकेँ सवकावी प्रमाण नहि मानन गेन।"

"अहाँ विवोध केननहुँ?"

"पहिने केनहुँ।"

"फेव?"

"हमवा कहन गेन जे जँ हम चन्द्रपुवकेँ स्थायी वसोवास कहैत वहव तँ विद्यानयक भवन अवैध सिद्ध कएन जाएत। अनुदान वन्द भह जाएत। विद्यानयमे शवण नेने पविवावसभ केँ वाहव निकानन जाएत।"

"अहाँ डरि गेलहुँ?"

"हँ।"

वृद्ध एहि बेर कोनो बचाव नहि केलनि। "हम सोचलहुँ जे एकटा झूठ लिखि देब, बादमे सभ सुधारि लेब।"

"की लिखलहुँ?"

हरिनारायण पेटीसँ पत्र निकाललनि। ओहिमे स्पष्ट हस्ताक्षर छल—'उक्त स्थल पर स्थायी आवासीय बस्ती होयबाक प्रमाण विद्यालयक अभिलेखमे उपलब्ध नहि अछि।'

"मुदा प्रमाण उपलब्ध छल," निरजा कहलक।

"छल।"

"अहाँक अपन हाथसँ लिखल।"

"हँ।"

"तखन अहाँ झूठ बाजलहुँ।"

वृद्धक आँखिसँ नोर खसि पड़ल। "हँ।"

निरजा केँ क्रोधसँ अधिक गहींर निराशा भेल। कियो अपन बचा बचबैत छल, कियो विद्यालय, कियो नौकरी, कियो घर। एक-एक छोट निर्णयसँ सैकड़ो मनुष्याक बसोबासक प्रमाण सार्वजनिक अभिलेखसँ बाहर भइ गेल।

"अहाँ सुधार किएक नहि कएलहुँ?"

"पहिल वर्ष सोचलहुँ परिस्थिति सामान्य होएत तखन करब। दोसर वर्ष प्रमाण एकठाम करब। तेसर वर्ष विद्यालयक नवनिर्माणमे लगल रहलहुँ। फेर बेटीक विवाह, पत्नी बीमारी। चन्द्रपुर प्रतीक्षा करैत रहल।"

"अहाँक लग बही छल।"

"छल। आ एहि कारण हम अपना केँ क्षमा करैत रहलहुँ। सोचैत रहलहुँ जे मूल बही नष्ट नहि कएलहुँ, अतः पूर्ण अपराधी नहि छी। मुदा रसकरबा एक दिन पुछने रहथि—'जकरा न्याय चाही, ओकरा लेल नुकाओल प्रमाण आ नष्ट प्रमाणमे की अन्तर अछि?' हम उत्तर नहि दइ सकलहुँ।"

निरजा बही समेटि कइ लेलनि।

"एहि बेर एकरा सार्वजनिक करब," हरिनारायण कहला। "आ हम स्वयं अपन झूठक साक्ष्य देब। ई हमरा बचएबाक प्रयत्न नहि करिह।"

• • •

"ओहि राति फाटक के खोललक?" निरजा पुछलक।

"एकटा आदेशी पानिक स्तर घटेबाक छल। दोसर ऊपरी बाँधक सुरक्षा लेल। तेसर निचला क्षेत्र खाली करबाक सूचना देबाक।"

"सूचना देल गेल छल?"

"किछु ठाम। चन्द्रपुर धरि पर्याप्त चेतावनी नहि पहुँचल।"

"किएक?"

“ওহি রঁস্তী কেঁ পবিযোজনাক মুখ্য খ্বধিসূচনা-সূচীমে নহি বাখন গেন ছ্বন। ফাণ্টকসঁ ধাব রঁদনত, ঞা খ্বাশঙ্কা স্থন পব কাজ কবনিহাব কিছু নোক প্রকণ্ঠ কএনে ছ্বন। তকবা পব সমুচিত কার্যরাহী ভেন কি নহি, ঞা প্রশ্ন জাঁচমে দর্বি গেন।”

“খ্বহাঁ ওহি জাঁচমে রঁযান দেনে ছ্বনক্ষঁ?”

“হঁ।”

“সহ?”

“নহি।”

নিবজা প্রশ্ন কবরঁ রঁন্দ কহ দেনক।

কিছু সময রঁাদ হবিনাবাযণ কহননি, “নিবজা, হঁ হমবা ঞ্চমা কবরঁহ?”

“ঞা খ্বধিকাব হমবা নগ নহি খ্বছি।”

রৃষ্ক মাথ নিষ্মবা নেননি। “ঠীক কহনহ।”

• • •

ঘব ঘুবৈত নিবজা কেঁ চৌবাহা পব ভীড় দেখাযন। খ্বনুগ্রহ ফুনক্ষমাবীক হাথ পকড়নে ঠাঢ় ছ্বন। ওকব শবীবমে রিচিত্র পবিরর্তন হোমএ নাগন ছ্বন। নানষ্টেনক জজোত ওকব তবহথ্বোঁক খ্বাব-পাব জাজত রঁুম্নাজত ছ্বন।

“ঞা কী ভেন?” নিবজা প্ছনক।

“ভোবসঁ এনা খ্বছি,” ফুনক্ষমাবী কহনীহ।

“দর্দ হোজত খ্বছি?”

খ্বনুগ্রহ মাথ হিনৌনক। “নহি। হমবা নগৈত খ্বছি জে হম এতএ ছ্বী, মুদা হমব কিছু হিস্সা কতষ্ম দোসব ঠাম খ্বছি।”

নিবজা ওকব নাড়ী দেখনক। নাড়ী চনি বহন ছ্বন। ড◌ ড◌ ক্ষ্ঁজবওন গেন। সামান্য শাবীবিক পবীঞ্ষণমে কোনো স্পষ্ঠ কাবণ নহি ভেষ্টন, মুদা দেহক এহি পবিরর্তনক র্যাখ্যা ড◌ ক্ষ্ঁব নহি কহ সকনাহ। ও রঁানক কেঁ চিকিস্সেকীয নিগবানীমে বাখরঁাক সনাহ দেননি। খ্বনুগ্রহ গামসঁ রঁাহব জাএ নহি চাহৈত ছ্বন।

“হম রঁাহব গেনক্ষঁ তঁ হমব ছ্বাহ এতহি বহি জাএত,” ও কহনক।

“ছ্বাহ গমরঁামে কোনো হানি নহি হোজত খ্বছি,” নিবজা রঁুঝৌনক।

খ্বনুগ্রহ ওকব খ্বাঁখিমে তকনক। “দীদী, খ্বহাঁ কেঁ কে কহনক?”

ও চুপ ভহ গেন।

“হমব ছ্বাহ হমবা ওহি গামমে নহ গেন ছ্বন। খ্বারঁ ও ঘুবি খ্বারঁএ নহি দৈত খ্বছি। কহৈত খ্বছি—খ্বহাঁ সভ হমবা এতরেঁ কান নেন রিঁসবনক্ষঁ, খ্বারঁ হম খ্বহাঁ সভ কেঁ রিঁসবরঁ।”

“তোহব ছ্বাহ রঁাত কবৈত খ্বছি?”

“মুঁহসঁ নহি।”

“তখন?”

খ্বনুগ্রহ খ্বপন ছ্বাতী পব হাথ বখনক। “এতএ।”

• • •

ओहि बाति निवजा वेद्रीनाथ चौधरीक घर गेल। वेद्रीनाथ गामक सम्पन्न लोकमे सँ एक छलाह—पक्का घर, पैघ गोदाम, धानक व्यापार आ नदीक प्रवाह धार नग आमक कलम। निवजा हुनका वेचेसँ जनैत छल। वेद्रीनाथक पिता चन्द्रवल्लव डुबैनाक बाति नाव पठा कड़ अनेक लोकक प्राण वँचौने वहथि, ई वात गामक लोक मानैत छल।

“अहाँसँ चन्द्रवल्लवक सम्बन्धमे किछु वात चाही,” निवजा कहलक।

वेद्रीनाथ हुनका वैठकमे वजौलनि। “स्वननमें जे अहाँक माय वेस्लत कागज जोड़ने छलीह। ओहि कागजमे सभ सह नहि अछि।”

“अहाँ की जनैत छी?”

“हमर पिता ओहि बाति सतवह लोकक प्राण वँचौने वहथि। लोक आब हुनका अपवाधी कहए लागल अछि।”

“हम एहन किछु नहि कहलने छी।”

“तखन अहाँ हमर कलमक कागज किएक माँगवैत छी?”

“हम एखन अहाँसँ कोनो कागज नहि माँगने छी। मुदा जँ कलम ओहि भूमिपर अछि जतए चन्द्रवल्लवक लोक वहैत छल, तँ प्रश्न उठत।”

वेद्रीनाथ उठि ठाढ़ भेलाह। “हमर पिता सवकारी नीलामीमे जमीन लेने वहथि। दस्तावेज वैध अछि। हम ओहि समय वँचा छलहुँ। तखन हमर अपवाध की?”

“अहाँक पिता द्वारा प्राण वँचायब एकटा सह अछि। भूमिक स्वामित्वक प्रश्न दोसर सह। एकटा सह दोसरकेँ समाप्त नहि करैत अछि।”

“अहाँ हमर जमीन छीनए चाहैत छी?”

“नहि। पहिने ई स्पष्ट हो जे जमीन केकर छल आ कोना हस्तान्तवित भेल।”

“हमर पिता ई घर देलनि। हम एहि जमीन पर जीवन नगौने छी। हमर वँचासभक भविष्य एहीसँ जुड़ल अछि। अहाँ शहरमे वहैत छी। ई सभ कागज अहाँक लेल इतिहास अछि; हमरा लेल वर्तमान।”

निवजा मायक पत्रक प्रतिलिपि हुनका सोझाँ वखलक। “हमर घर सेहो प्रवर्तीसक ओहि व्यवस्था अन्तर्गत भेटल छल जाहिमे असह लिखल गेल। ओकरा सेहो जाँच लेल प्रस्तुत करब। अपना घर वँचेबाक लेल इतिहासक भूठ स्वीकार नहि करब।”

वेद्रीनाथ पहिल वेर ओकरा ध्यानसँ देखलनि। “अहाँ अपन घर छोड़ि देब?”

“एखन उचित समाधान नहि जनैत छी। जाँच आ स्वनराई विना निर्णय नहि होएत। मुदा जाँचसँ भागब नहि।”

वेद्रीनाथ वेस्लत देव चुप वहलाह। “हमर पिता जे लोक वँचौने छलाह, हुनका सभमे तोहर माय सेहो छलीह।”

“ई वात माय हमरा नहि कहलीह।”

“हुनकर प्राण वँचौलनि। वादमे तोहर माय हुनका विरुद्ध आवेदन लिखलनि।”

“प्राण वँचेनिहाव मनुष्यसँ प्रश्न नहि पूछल जा सकैत अछि?”

वेद्रीनाथ उत्तर नहि देलनि। “हमर पिता खराब मनुष्य नहि छलाह।”

“सम्भव अछि। मुदा नीक मनुष्याक निर्णय सेहो अन्याय उत्पन्न कड़ सकैत अछि।”

निबजा घुबवॅापव छुन तखन रॅद्रीनाथ रॅजौननि। “हमब पिता जीरनक अन्तिम बर्षमे कहैत बहथि—‘हम जतेक प्राण रॅचौनम्ञि, ताहिसँ अधिक नोकक नाम नहि रॅचा सकनम्ञि।’ तखन अर्थ नहि रॅुझाजत छुन। आरॅ रॅुझाए नागन अछि। मुदा रॅुझबॅ आसान अछि; पविणाम स्वीकाब कबबॅ कठिन।”

“हमबा नेन सेहो,” निबजा कहनक।

• • •

अगिना दिन गामक प्रवान रिद्यानयक नाम ककबो ठीकसँ मोन नहि पड़न। देवॅान पव नाम निखन छुन; नोक पढ़ि सकैत छुन, मुदा ओकब पूर्व पविचयक स्मृति नहि जागैत छुन। किछु कहैत छुन जे रिद्यानय सदिखन एही नामसँ जानन जाजत छुन; किछु कहैत छुन जे ई नाम नव अछि।

हविनाबायण रिद्यानयक द्वाब पव ठाढ़ बहनाह। नामकबण-सभामे स्वयं उपस्थित बहितम्ञि ओ एकब स्मृति गमा चुकन छुनाह।

“नामक पट्टी उतावबॅ नहि,” ओ निबजासँ कहना। “जँ निखन नाम सेहो मेटा देवॅ, तँ एक दिन प्रश्न पूछवॅाक आधावो नहि बहत।”

“मून रॅही स्ववक्षित अछि। प्रतिनिपि सेहो रॅना बहन छी,” निबजा कहनक।

“मून रॅहीसँ अधिक महत्वपूर्ण अछि जे एहि रॅेव ओकबा नुकाओन नहि जाए।”

रृद्ध रॅम्नात थाकन रॅुझाजत छुनाह।

“अहाँ रॅीमाब छी?”

“देहसँ कम, स्मृतिसँ रॅेसी। कान्हि बाति अपन छाह रिद्यानयक आँगनमे ठाढ़ देखने बही। ओ हमबा दिस नहि तकैत छुन। ओ ओहि कात तकैत छुन जतए चन्द्रवप्रवक नोक शैवण नेने छुन।”

“अहाँ ओकबा रॅजौनम्ञि?”

“हँ। कहनियै—घुवि आरॅि जा।”

“फेव?”

रृद्धक अधव काँपन। “ओ कहनक—पहिने अहाँ घुवि आरॅू।”

• • •

ओहि बाति निबजा सपना देखनक। ओ मायक कोठनीमे छुन। रस्त्रझबा माटिक मूर्ति रॅना बहन छुनीह।

“माय, आँखि किएक नहि रॅनबैत छी?”

“आँखि रॅनबॅ आसान अछि, रॅेटी। दृष्टि देबॅ कठिन।”

“दृष्टि केना देन जाजत अछि?”

“जकबा हम नहि देखए चाहैत छी, पहिने ओकबा देखवॅाक सामर्थ्य अपनामे उत्पन्न कह।”

“जँ ओ राजि अपबाधी हो?”

“तँ ओकब अपबाध देखह।”

“जँ ओ पीड़ित हो?”

“तँ ओकब पीड़ा देखह।”

"आा जँ ओ द्वनृ होा?"

रस्वन्कवा पहिन रॅव माथ उँठेननि। "तखन सभसँ श्वधिक ध्यानसँ देखह।"

निवजा जागि गेन। मायक कोठनीमे माठिक गन्ध छुन। रॉहव एकठा म्वप्ना भोवक पूर्वाभासमे रॉजि वहन छुन, म्वदा भोव नहि भेन।

৬. ভোবক মূল্য

অন্হাবক তেবহম দিন গামমে পহিন সার্বজনিক সভা ভেন। স্থান চুনন গেন—প্ৰবান বিদ্যানযক আঁগন। পেঁতানীস বর্ষ পহিনে চন্দ্ৰবপ্পবসঁ বঁচি কহ আএন নোক এতহি শৰণ নেনে ছন। নিবজা চাহৈত ছন জে সভা মন্দিব অথবা পঞ্চাযত-ভরনমে নহি হো। এহি বিদ্যানযক মাটি এখনঙ্কঁ গবাহ ছন।

আঁগনমে কুর্সী নগাওন গেন। নানটেন, বৈঠবীবনা বঁত্তী আ ধ্বনিবিস্তাবক যন্ত্ৰক রারস্থা ভেন। জিনাসঁ দূ অধিকাবী সেহো পঙ্কঁচনাহ। কিছু নোক জিজ্ঞাসাসঁ আএন; কিছু ভযরশ; কিছু ক্ৰোধমে। বঁদ্ৰীনাথ পহিন পাঁতিমে বৈসন ছনাহ। ফুনকুমাবী অনুগ্ৰহ কেঁ সঁগ নহ কহ অযনীহ। বাঁনকক দেহ আবঁ অধিক পাবদর্শী বুঁঝাজত ছন। ওকব ছাহ ওকব সঁগ নহি ছন। হবিনাবাযণ বিদ্যানযক ওসাবামে বৈসন ছনাহ। হ্মনকব হাথমে মূন বঁহী ছন।

নিবজা সভা আবম্ভ কেনক।

“হম সভ তেবহ দিনসঁ ভোবক প্ৰতীক্ষা কহ বহন ছী। কিছু নোকক বিচাব অছি জে ঞা প্ৰাকৃতিক ঘটনা অছি; কিছু একবা অনৌকিক মানৈত ছথি। বাস্তবিক কাবণ এখন ধবি জ্ঞাত নহি অছি। মুদা এহি অন্হাবক বঁীচ হমবা সভ কেঁ অপন গামক একটা দবাঁওন ঞতিহাস ভেটন অছি। আজুক সভা ওহি ঞতিহাসক প্ৰমাণ সার্বজনিক কপসঁ প্ৰস্তুত কববাঁক আ ওকব জাঁচক বাঁট খোনবাঁক নেন অছি।”

ও প্ৰবান নক্শা দেখৌনক। “ঞা চন্দ্ৰবপ্পব অছি।”

বঁদ্ৰীনাথ ঙঁঠি ঠাঢ় ভেনাহ। “ঞা নক্শা প্ৰমাণিত অছি?”

“মূন কাগজক পবীক্ষণ আবম্ভ ভেন অছি। এহি নক্শামে সত্তাসী ঘবক চিন্হ অছি। বিদ্যানযক মূন পঞ্জীমে তীন সয বঁযানীস প্ৰভাবিত আ খোজন জা বহন ব্যক্তিক ঙঁন্নেখ অছি। ঞা অনগ-অনগ প্ৰকাবক বিববণ অছি; এতএসঁ ক্ষন মৃতকক সঁখ্যা তয নহি হোঞত অছি। মুদা বঁসোবাঁসক অস্তিত্ব স্পষ্ট হোঞত অছি।”

একটা বূঁঢ় ব্যক্তি কহনক, “এতেক প্ৰবান বাঁত আবঁ কিএক ঙঁঠাওন জাঞত অছি? জে মবি গেন, ও মবি গেন। জে বঁচন, ও এখন জীবিত অছি। পাছাঁ ঘুবি কহ কী ভেটত?”

ফুনকুমাবী ঙঁঠি ঠাঢ় ভেনীহ।

“অহাঁক বাঁবূঁক নাম কী ছননি?” ও বূঁঢ় ব্যক্তিসঁ পুছননি।

“বঘুনাথ।”

“বাঁবাঁক?”

“মধুসূদন।”

“পববাঁবাঁক?”

“শ্যামনাবাযণ।”

ফুনকুমাবী কহনীহ, “অহাঁ তীন পীঢ়ীক নাম মোন বখনে ছী। হম অপন মাযক নাম নিখবঁএ গেনঙ্কঁ তঁ কহন গেন জে ও সবকাবী অভিনেখমে ছনীহে নহি। আবঁ অহাঁ প্ৰবান বাঁত ছোড়ি দেবাঁক নেন কহৈত ছী। অহাঁ অপন পববাঁবাঁক নাম ছোড়ি সকৈত ছী?”

বূঁঢ় ব্যক্তি চুপ ভহ গেন।

"हमरा सभ केँ पढ़ाब माटि फेर नहि चाही, जँ ओ माटि आर दोसर लोकक जीवनक आधार बनि गेल अछि। मुदा ई तँ जानबाक अधिकार अछि जे हम सभ कतए जन्म लेने छी, कोन ठामसँ भागि कए आएल छी, आ हमरा सभक लोकक मृत्यु कोन परिस्थितिमे भेल।"

आँगनमे गहींर मौन पसरि गेल।

• • •

हरिनाराणक केँ बजाओल गेल। ओ धीरे-धीरे उठलाह। निरजा सहारा देबाक चाहलक, मुदा ओ मना कए देलनि।

"हम ठाढ़ भए कए कहब।"

ओ सभक सोझाँ पहुँचलाह। "हम एहि विद्यालयमे शिक्षक छी। चन्द्रपुरक डुबबाक बाति शैरण लेने, घायल आ लापता लोकक नामक विवरण स्वयं लिखने छी। ई मूल बही अछि।"

ओ बही ऊपर उठौलनि। "हम ओहि समय सरकारी जाँचक समक्ष अपन प्रमाणपत्र देने छी। लिखने छी जे स्थायी बसोबासक प्रमाण उपलब्ध नहि अछि। मुदा प्रमाण उपलब्ध छल। ई बही हमरा लग छल।"

भीड़मे आवाज उठल—"तँ अहाँ झूठ किएक लिखलहुँ?"

"भय।"

"केकर भय?"

"विद्यालय बन्द होयबाक, नौकरी चलि जेबाक, आश्रय लेने लोक केँ बाहर निकालि देबाक। हम एहि सभसँ डरि गेल छी।"

"तँ अहाँक झूठसँ जतेक क्षति भेल, तकर हिसाब के देत?"

हरिनाराणक आँखि नम भए गेल। "हम पूरा हिसाब नहि दए सकैत छी। मुदा आब प्रमाण नहि नुकाएब। हमर पूर्व बयान आधिकारिक जाँचमे दर्ज कएल जाए। हम लिखित रूपमे अपन प्रमाणपत्र वापस लैत छी।"

ओहि क्षण विद्यालयक ओसारामे टाँगल पुरान घण्टी अपनेसँ बाजि उठल। एक बेर। दोसर बेर। तेसर बेर। लोक घुरि कए तकलक। घण्टी लग कियो नहि छल।

हरिनाराणक चेहरा पर विचित्र शान्ति छल।

"ई घण्टी ओहि बाति सेहो बाजल छल," ओ धीरेसँ बजला। "लोक केँ शैरणमे बजेबाक लेल। हम सोचैत छी जे हम बजौने छी। मुदा नहि—कौशल्या बजौने रहथि।"

निरजा चौंकल। "कौशल्या? हमर नानी?"

"हँ।"

"ओ विद्यालयमे पहुँचल छलीह? मुदा बहीमे लापता लिखल अछि!"

वृद्ध माथ पकड़ि लेलनि। "ओ बातिमे विद्यालय पहुँचल छलीह। घण्टी बजा कए लोक केँ भीतर बजबैत रहलीह। फेर पानि विद्यालयक पाछाँ धरि पहुँचल तखन दोसर लोक केँ आनबाक लेल बाहर गेलीह। भोर धरि नहि घुरलीह; एहि कारण पञ्जीमे लापता लिखल गेल।"

"फेर?"

"फेर हम हुनका नहि देखने छी।"

নিবজা কেঁ নগন জে পএবক নীচাঁক ধবতী খসি বহন শ্বছি। মায জীৱন ভবি শ্বপন মায কেঁ নারসঁ ৱিঁছুড়ন ৱুঁমৈত বহনীহ। ম্বদা কৌশন্যা ৱিত্থানয ধবি পঙ্কঁচন ছনীহ, ঘণ্টী ৱঁজৌনে ছনীহ, শ্বা প্বনঃ দোসব নোকক খোজমে ৱাঁহব গেনীহ। ঞা তথা পেঁতানীস ৱৰ্ষ ধবি নাপতা শৈঙ্কক পাঙ্ঁা ন্বকাযন বহন।

• • •

এহি খূনাসাক ৱাঁদ সভা ভঙ্গ হোমএ নগন। কিছু নোক ৱৃক্ষক স্মৃতি শ্বৱিশ্বসনীয কহনক; কিছু জাঁচ চাহৈত ছন; কিছু কহৈত ছন জে নিবজা ছমিক ৱিৱাদ উঠাৱঁএ চাহৈত শ্বছি।

ৱঁদ্রীনাথ ফেৱ উঠনাহ। “হম ৱঁহীক জাঁচক ৱিবোধ নহি কৱৈত ছী। ম্বদা জঁ এহি শ্বাধাব পব ছমিপব দাৱা উঠত তঁ ওকব ৱিধিসম্মত নির্ণয হোএৱাঁক চাহী। কেৱন এহি সভামে ককবো দোষী নহি কহি সকৈত ছী।”

নিবজা সহমত ভেন। “ঠীক ৱাঁত। হম সভ এতএ ন্যাযানযক নির্ণয কবৱাঁক নেন নহি শ্বাএন ছী। হম সভ ঞতিহাসক প্রমাণ ন্বকাএৱঁ ৱঁন্দ কবৱাঁক নির্ণয কবএ চাহৈত ছী। ছমি, ঞ্চতিপূর্তি শ্বা ৱ্যাক্তিগত উত্ত্ৱদাযিত্বক প্রশ্ন জাঁচ শ্বা স্বনৱাঞসঁ তয হোএত।”

একঠা ম্বৱক প্বছনক, “তখন এহি সভাক নাভ কী?”

“জঁ হম সভ এতেক সেহো স্বীকাব নহি কহ সকৈত ছী জে চন্দ্ৱপ্বৱমে নোক বহৈত ছন, তঁ কোনো ন্যাযিক প্রক্রিযা শ্বাবম্ভ কেনা হোএত?”

ম্বৱক চুপ ভহ গেন।

• • •

তখন শ্বন্বগ্ৰহক দেহ কাঁপএ নাগন। ও ফ্বনক্ষমাবীক কোবামে ছন। ওকব হাথক শ্বাব-পাব নানঠৈনক ঞজোত স্পষ্ঠ দেখাঞত ছন।

“নিবজা!” ফ্বনক্ষমাবী চিচিযা উঠনীহ।

নিবজা দৌগন। শ্বন্বগ্ৰহক শ্বাঁখি খূনন ছন, সাঁস শ্বাস্তে-শ্বাস্তে চনৈত।

“দীদী,” ও ফ্বসফ্বসাএন, “ও সভ শ্বাৱঁ হমবা ৱঁজা বহন শ্বছি।”

“কে?”

“জে নোক পোখৱিমে শ্বছি।”

“হুঁ কতঙ্ক নহি জেৱঁহ।”

“ও সভ কহৈত শ্বছি জে এতএ কিযো ক্ষনকা সভ কেঁ নহি দেখৈত শ্বছি।”

নিবজা ওকব হাথ পকড়নক। ও হাথ এতেক হণ্বক ভহ গেন ছন জেনা ভীতব মাঁসক স্থান পব ক্ষহেস ভবন হো।

ফ্বনক্ষমাবী কানি বহন ছনীহ। “হমব ৱঁচা ৱঁচা দিঞ্ব।”

নিবজা শ্বসহায ঠাঢ় বহন। ও কাগজ জোড়ি সকৈত ছন; ম্বদা কোনো মন্বষ্য কেঁ ওকব ছাহসঁ কেনা জোড়ত? ওকব সমস্ত জ্ঞান এহি প্রশ্নক সমঞ্চ সীমিত ছন।

শ্বন্বগ্ৰহক শ্বধব হিনন। “দীদী, ওকব সভক গীত শ্বপূর্ণ শ্বছি।”

ফ্বনক্ষমাবী চৌঁকনীহ। “কোন গীত?”

“জে সভ স্ত্ৰী গাৱৈত ছনীহ। জাহিমে নাম শ্বছি।”

फूलकुमारीक आँखिमे किछु बदलल। ओ पोताक माथ पर हाथ फेरलनि। फेर एकटा गीतक पाँति गाबए लगलीह।

"मखना जान बुनै छथिन,

कौशल्या चाक घुमाबथि..."

बहुत वर्ष पहिने चन्द्रपुरक स्त्रीसभ श्रम करैत-करैत गीत गबैत छलीह। ओहिमे श्रम करनिहार स्त्रीसभक नाम छल—जान बुननिहार, चाक घुमेनिहार, धान कुटनिहार, नारक बस्सी बँटोबनिहार, मखान निकानए पानिमे उतरनिहार। गीत श्रमक समय-सारिणी, पारस्परिक पहचान आ एक-दोसराक सम्मान सेहो छल।

फूलकुमारी गाबए लगलीह—

मखना जान बुनै छथिन,

कौशल्या चाक घुमाबथि,

जानकी धान कुटै छथिन,

सीता नार सजाबथि।

जे हाथ पानिमे उतरै,

तकर नाम किएक डुबतै?

जे पएर माटिमे चलै,

तकर बाट किएक छुटतै?

पहिल पाँति स्वनि सभा स्थिर भऽ गेल। दोसर पाँतिमे एकटा वृद्धा संग देलनि। तेसर पाँतिमे दूटा स्त्री। फेर अनेक स्वर। फूलकुमारीक मोनमे गीतक किछु अंश अपूर्ण छल; दोसर स्त्रीसभ पाँतिसभक शेष मोन पाड़ि देलनि। गीत पूर्ण भऽ रहल छल—नव रचना नहि, पुरान स्मृतिक पुनः उपस्थिति।

विद्यालयक आँगनमे माटिक गन्ध उठल। हवा नहि चलैत छल, मुदा कासक झाड़ हिलए लागल। निबजा देखलक जे अनुग्रहक हाथ फेर सँ किछु स्पष्ट भऽ रहल अछि।

"अनुग्रह!"

बालक आँखि खोललक। "दीदी, गीत ओकरा सभ धरि पहुँचि रहल अछि।"

"केना जनैत छह?"

"ओ सभ अपन नाम स्वनि रहल अछि।"

विद्यालयक देवाल पर अनेक छाह देखाउ देलक—स्त्री, पुरुष, बालक, वृद्ध। ओ सभ एक कातसँ दोसर कात जा रहल छल। लोक भयभीत भऽ कऽ पाछाँ हटए लागल। फूलकुमारी गीत गबैत रहलीह।

छाहसभमे एकटा स्त्री हाथमे डलिया नेने छल। फूलकुमारी गीतक बीचमे कहलीह—"माय!"

छाह ठमकि गेल। फेर आगाँ बढ़ि गेल।

गीत समाप्त भेल। अन्हार एखनहुँ छल। किछु लोक निराश भऽ गेल।

"किछु नहि भेल।"

"ई सभ मनक भ्रम अछि।"

"गाममे भोर नहि होएत।"

• • •

निवजा अनुग्रह कें फूलकुमारीक कोवामे वैसा कह सभाक वीच पठौलन।

“हम सभ गीत गौलहुँ, नाम लेलहुँ, प्रमाण देखलहुँ। मुदा एतवेँ सँ उत्तरदायित्व समाप्त नहि होइत अछि।”

ओ मायक पत्रक हस्ताक्षर आ घर भेटवाक अंश पढ़लक।

“ओ घर, जाहिमे हम जन्म लेने छी, ओहि पुनर्वासक व्यवस्था अन्तर्गत भेटल छल जकर अभिलेखमे असह छल। हम अपन घरक दस्तावेज जाँच लेल प्रस्तुत करब। घरक एकटा हिस्सा चन्द्रवल्लभक प्रमाणसभक संरक्षण आ प्रभावित परिवारसभक दस्तावेजी सहायता लेल उपलब्ध कराएब। मुदा एकरा क्षतिपूर्तिक विकल्प नहि मानल जाए। जकर अधिकार वनैत अछि, ओकरा विधिसम्मत न्याय भेटवाक चाही।”

वंद्रीनाथ उठलाह। “हमर पिता लोकक प्राण वचौने छलाह—ओ सत्य अछि। मुदा ओहि रातिक वाद भेटल जमीनक इतिहासक जाँच होएवाक चाही। हम कनमक मूल दस्तावेज प्रस्तुत करब। जँ कोनो व्यक्तिक वैध अधिकार सिद्ध होएत, तँ कानूनक अनुसार समाधान स्वीकार करब। हमरा सभक वर्तमान श्रम आ आश्रित लोकसभक अधिकार सेहो स्मरण जाए।”

निवजा कहलक, “निश्चय।”

वंद्रीनाथ फेर कहला, “हम एहि जाँचक प्रारम्भिक व्यय लेल धन देव। एकरा दान नहि कहव। ओ काज आरम्भ होएवाक चाही।”

फूलकुमारी ओनका देखलनि। “हमरा सभ कें दान नहि चाही। जाँचमे हमरा सभक आवाज सेहो रहत।”

“रहत,” वंद्रीनाथ कहला।

• • •

सभा पुनः वैसल। एहि वेर अलौकिक घटनाक समाधान लेल नहि; ठोस निर्णय लेल। मूल अभिलेखक स्वतन्त्र संरक्षण आ परीक्षण; वचल साक्षीसभक लिखित आ ध्वनिवद्ध वयान; चन्द्रवल्लभक पुरान वंसारठ आ वर्तमान छ्मिक तनलात्मक सर्वेक्षण; प्रभावित परिवारसभक प्रतिनिधित्व; मृतक आ लापता लोकक नामक यथासम्भव पुनर्निर्माण; सरकारी जाँच आ अधिकारसम्बन्धी स्मरणाओक औपचारिक निवेदन; आ सार्वजनिक स्मृति-केन्द्र।

सभ व्यक्ति सहमत नहि छल। किछु विना हस्ताक्षर उठि गेल। किछु परिवारक प्रतिष्ठाक चिन्ता प्रकट केलक। किछु व्यक्ति स्वयं चन्द्रवल्लभक सन्तान छल, मुदा अपन परिचय सार्वजनिक करवाक साहस नहि जुटा सकल। निर्णय सर्वसम्मत नहि छल। मुदा पहिल वेर चन्द्रवल्लभक अस्तित्व सार्वजनिक रूपसँ स्वीकार कएल जा रहल छल।

हरिनारायण हस्ताक्षर केलनि। फूलकुमारी अपन नाम लिखवाक प्रयत्न केलनि। ओ पढ़ि नहि सकैत छलीह, मुदा निवजासँ अपन नामक अक्षर लिखव सीखने रहथि। ओ धीरे-धीरे लिखलनि—‘फूलकुमारी’। अक्षर असमान छल, मुदा ओहि नाममे ओनकर सम्पूर्ण जीवनक भार छल।

निवजा मायक पुरान हस्ताक्षरक प्रतिलिपि कागज पर रखलक, तकर नीचाँ अपन हस्ताक्षर केलक। वंद्रीनाथ सेहो हस्ताक्षर केलनि।

सभा राति धरि चलल। वाहरी संसारमे साँझ भइ राति उतरि गेल छल। गामक भीतर तँ दिनसँ अन्हारे छल। लोक घर घुरल, मुदा एहि वेर घड़ीक अनुसार राति कटैत रहल।

अगिला भोर, अन्हार आरम्भ भेलाक चौदहम दिन, पूर्व दिशामे पहिल परिवर्तन देखाओ देलक। पहिने धूसर रेखा, फेर मद्धिम लालिमा। तारासभक चमक कम होमए लागल। एकटा बच्चा चिचिया उठल—"आकाश देखू!"

लोक सड़क पर दौगल। किछो हाथ जोड़लक, किछो कानए लागल, किछो बच्चा कें जगौलक—"उठह! भोर भऽ रहल अछि!" मन्दिरक घण्टी बाजल। धूपसँ पानि भरए अबैत स्त्रीसभ आकाश देखैत स्थिर भऽ गेलीह। कतेक दिनक बाद गाममे पक्षी दिनक अजोतमे उड़ल।

मुदा निरजा विज्ञानयक आँगनमे ठाढ़ रहल। भोरक आविर्भाव कें केवल चमत्कार कहि देब ओकरा सरल समाधान बुझाएल। ओ नहि कहि सकैत छल जे आकाश किएक खुलल। कोनो वैज्ञानिक उत्तर एखन धरि नहि छल। मुदा एहि भोरसँ पहिने सह सार्वजनिक भऽ गेल छल। आ सार्वजनिक सहक पाछाँ उत्तरदायित्व अबैत अछि।

अनुग्रह ओकर लग आएल। ओकर देह फेर सामान्य छल; मुदा पएर लग छाह नहि छल।

"दीदी, हम बचि गेलहुँ।"

"हँ।"

"मुदा हमर छाह?"

"ओ घुरि आएत।"

बालक पूर्व दिस तकलक। "ओ कहैत अछि, हमर एखन किछु काज बाँकी अछि।"

"कतए अछि ओ?"

अनुग्रह नव उगैत सूर्यक दिशामे आँगुर देखौलक। "आगाँ।"

७. दू छाहक बीच

भोर आएनाक बाद गामक लोक सभसँ पहिने सामान्य वस्तुसभ कें नव दृष्टिसँ देखए लागल। नीमक पात पर ओस। आँगनमे पसरल रौद। चून्हिक धुँआ। धानक बालि पर पड़ल इजोत। कूपक पानिमे आकाशक प्रतिबिम्ब। जे वस्तु सभ दिन देखाइत छल, ओ कतेक दिनक अनुपस्थितिक बाद असाधारण भऽ गेल।

किछु स्त्री आँगनमे खाट पसारि कऽ बैसि गेलीह। हुनका सभ कें खाली रौदमे बैसब छल। विद्यालयक बच्चासभ पुस्तक खोलि कऽ बाहर पढ़ए लागल। एकटा बूढ़ व्यक्ति ओसारा पर बैसि सूर्यक दिशामे तकैत रहल।

ककरो पूछलापर कहलक, "हमरा बुझाइत छल जे दिन अपनेसँ अबैत अछि। आब बुझलहुँ जे किछु वस्तु प्राप्त होएबाक लेल मनुष्य कें योग्य सेहो रहए पड़ैत अछि।"

मुदा निरजा कें ई व्याख्या पर्याप्त नहि बुझाएल। चन्द्रप्रवरक लोक दिनक प्रकाशसँ वञ्चित होयबाक योग्य नहि छल। गामक वर्तमान बच्चासभ सेहो अपन पूर्वजक अपराधक दण्ड पएबाक अधिकारी नहि छल। ई अन्हार यदि दण्ड छल, तँ एकर न्यायसङ्गतता पर प्रश्न उठैत छल। यदि चेतावनी छल, तँ एकर स्रोत अज्ञात छल। यदि सामूहिक स्मृतिक कोनो अपरिचित रूप छल, तँ ओकर नियम एखनहुँ अपूर्ण छल।

निरजा एहि प्रश्नक अन्तिम उत्तर तकबाक प्रयास नहि केलक। किछु प्रश्नक अनिश्चितता स्वयं सत्यक अंश होइत अछि।

• • •

भोरक दोसर दिन गामक लोक नव घटना देखलक। सूर्यक प्रकाशमे प्रत्येक व्यक्तिक दूटा छाह पड़ैत छल। पहिल छाह सामान्य—देहक गति संग चलैत, सूर्यक दिशाक अनुसार छोट-पैघ होइत। दोसर छाह कखनो स्थिर रहैत। ओकर आकार मनुष्यक वर्तमान देहसँ सदिखन मेल नहि खाइत।

मालती देवी जखन आँगनमे ठाढ़ भेलीह तँ हुनकर दोसर छाहमे एकटा छोट बालक देखाइत छल, जकर हाथ ओ पकड़ने छलीह। ओ बहुत देर धरि धरती पर पड़ल छाह देखैत रहलीह।

"चन्दन," ओ फुसफुसाएलीह।

हुनका बेटाक चेहरा एखनहुँ पूर्ण रूपसँ मोन नहि पड़ैत छल, मुदा ओकर हाथक स्पर्शक स्मृति घूरि आएल छल।

शिवनन्दन किसानक दोसर छाह ओहि प्रवाल बाटक दिशामे चलैत छल जतए ओकर खेतक पहिल आड़ि छल। ओ स्वयं बाट दिसबलने छल, मुदा ओकर छाह नहि।

किछु लोक दोसर छाहसँ डरैत छल; किछु ओकरा देखबा पसिन्न करैत छल; किछु एकरा स्वीकार करब नहि चाहैत छल। गामक एकटा व्यक्ति कहलक—"जँ हम दोसर छाह कें देखबे नहि करब, तँ ओ समाप्त भऽ जाएत।"

ओ अनेक दिन धरि घरसँ बाहर नहि निकलल। मुदा घरक भीतर दीप जरैत छल तँ देबाल पर दोसर छाह प्रकट भऽ जाइत छल। अन्ततः ओ दीप मिझा देलक। घरमे अन्हार भऽ गेल। दोसर छाह देखाएब बन्द भऽ गेल, मुदा पहिल छाह सेहो नहि रहल।

• • •

हरिनारायण झा भोर अएलाक तेसर दिन मरि गेलाह। मृत्युसँ पहिने ओ निरजा कें बजौने रहथि। ओ हुनका घर पहुँचल तँ वृद्ध बिछाओन पर बैसल छलाह। सामने कापी खुजल छल। ओ लिखि रहल छलाह। हाथ काँपैत छल, मुदा अक्षर स्पष्ट रखबाक प्रयत्न करैत छलाह।

"अहाँ विश्राम करू," निरजा कहलक।

“एखन नहि।”

“की लिखैत छी?”

“जे नहि कहि सकलहुँ।”

निवजा नग बैसि गेल।

“हमर जीवनमे एहन बहुत क्षण आएल,” वृद्ध कहलनि, “जखन सह कहि सकैत छलहुँ। प्रत्येक बेर सोचलहुँ जे आगिला बेर कहब। मनुष्य जे गलती करैत अछि, तकर परिणाम सदिखन ओकरा एककपमे नहि भेटैत अछि। कखनो ओहि गलतीक लाभ भेटैत अछि। ओ लाभ अपराध केँ उचित सिद्ध करबाक प्रलोभन दैत अछि।”

ओ कापीक पृष्ठ उनटौलनि।

“एकटा बात मोन राखिह। हमर नाम स्मृति-केन्द्रमे लिखिह। मुदा हमरा केहन सह उजागर करनिहार व्यक्ति कहि कह नहि लिखिह।”

“तखन की लिखी?”

“लिखिह जे हम पहिने सह स्वकौने वही, बादमे स्वीकार कएलहुँ। दुनू बात लिखिह।”

“लिखब,” निवजा कहलक।

हविनारायण निश्चिन्त भह गेलाह। ओ कापी निवजाक हाथमे देलनि। अन्तिम पृष्ठमे हुनकर अपना हाथक लिखल साक्ष्य छल। हस्ताक्षरक नीचाँ एकटा वाक्य—

‘स्मृतिक संरक्षण केवल अतीतक सम्मान नहि, वर्तमानक उत्तरदायित्व अछि।’

हविनारायणक मृत्युक बाद हुनकर घरक देवाल पर पड़ैत दोसर छाह किछु दिन धरि देखाइत रहल। ओ वृद्धक नहि, युवा शिक्षकक छाह छल। हाथमे विद्यालयक घण्टी। जेना ओ एखनहुँ कक्षाक शैशवमे बजबए चाहैत हो। फेर धीरे-धीरे ओ छाह अदृश्य भह गेल।

लोक कहलक जे वृद्धक आत्मा शान्त भह गेल। निवजा एहि व्याख्याक न समर्थन केलक, न विरोध। ओ केवल हविनारायणक बही आ अन्तिम साक्ष्य सुरक्षित राखलक।

• • •

चन्द्रपुरक जाँच आरम्भ भेल। एहि काजमे चमत्कारक अपेक्षा साधारण संसारक कठिनाइ अधिक छल। कार्यालयमे आवेदन जमा भेल। प्राप्तिक रसीद लेबए पड़ल। दर्शक पुरान कागज सभक प्रमाणिकता पर प्रश्न उठल। किछु अभिलेख उपलब्ध छल, किछु नष्ट भह गेल छल, किछु दोसर कार्यालयमे स्थानान्तरित भेल छल।

जे व्यक्तिसभ पुरान निवास सिद्ध करए चाहैत छला, हुनका सभमे सँ अनेकक जन्मतिथि आधिकारिक कपसँ दर्ज नहि छल। किछु परिवारक सदस्यक नामक वर्तनी भिन्न-भिन्न अभिलेखमे भिन्न छल। किछु मृत्यु प्रमाणपत्र चाहैत छल, मुदा जे व्यक्ति सरकारी अभिलेखमे कहियो निवासी मानले नहि गेल, ओकर मृत्यु प्रमाणित करब सेहो कठिन छल।

निवजा केँ बुझायल जे प्रशासनिक अन्याय केवल एकटा झूठसँ नहि बनैत अछि। ओ अनेक छोट-छोट अस्वीकार, अपूर्ण विवरण, विलम्ब आ उत्तरदायित्वहीन निर्णयसँ बनैत अछि।

ओ पुरान कागजक छायाचित्र बनौलक। मूल बहीक संरक्षणक व्यवस्था केलक। नामक भिन्न वर्तनीक तलनात्मक सूची तैयार केलक। मौखिक साक्ष्य आ उपलब्ध अभिलेखक बीच समानता आ अन्तर पृथक-पृथक दर्ज केलक। ओ निर्णय नहि सुनबैत छल; प्रमाण प्रस्तुत करैत छल। एहि दुनू काजमे अन्तर अछि—ई बात आब बहुत स्पष्ट छल।

• • •

रँद्रीनाथ अपन कलम-गाछीक मूल कागज प्रस्तुत केलनि। प्रारम्भिक जाँचमे स्पष्ट भेल जे भूमिक एकटा हिस्सा सरकारी नीलामीसँ भेटल छल, मुदा नीलामीसँ पहिलेक अधिग्रहणक प्रक्रिया विवादास्पद छल। मामला जटिल छल। रँद्रीनाथ तत्काल सम्पत्ति छोड़बाक लेल तैयार नहि छलाह। फूलकुमारी सेहो नहि चाहैत छलीह जे ओहि जमीन पर काज करनिहार मजदूरसभ अचानक बेरोजगार भऽ जाए।

“हमरा सभक पीड़ा दूर करबाक नाम पर नव पीड़ा नहि उत्पन्न होएबाक चाही,” ओ कहलीह। “मुदा एहि कारण पुरान अन्याय केँ उचित सेहो नहि मानल जा सकैत अछि।”

दुनू पक्षक बीच संवाद जारी रहल—कखनो कठोर, कखनो असहज, कखनो निराशाजनक। मुदा आब कियो ई नहि कहि सकैत छल जे चन्द्रपुर छलैहे नहि।

• • •

निवेदा अपन घरक एकटा कोठली स्मृति-केन्द्र लेल खोलि देलक। मायक मूर्तिसभ ओतए राखल गेल। देवालमे पुरान नक्शाक प्रतिलिपि, विद्यालयक रजिस्टर-पञ्जीक प्रतिलिपि, उपलब्ध पत्रसभ आ जीवित साक्षीसभक बयान राखल गेल। प्रत्येक मूर्तिक सोझाँ छोट पट्टी लगाओल गेल। जतए नाम निश्चित छल, ओतए नाम लिखल गेल। जतए प्रश्न बाँकी छल, ओतए स्पष्ट लिखल गेल—‘पहचानक सत्यापन शेष।’

निवेदा ककरो नाम अनुमानसँ नहि देलक। ओ सीखि गेल छल जे असत्य केवल नाम मेटाएबे नहि अछि; बिना प्रमाण नाम जोड़ब सेहो दोसर असत्य उत्पन्न कऽ सकैत अछि। मायक मूर्तिसभ ओकरा लेल प्रमाण नहि, स्मृतिक आग्रह छल। स्मृति आ प्रमाणक बीच संवाद आवश्यक छल।

एक दिन फूलकुमारी मल्लिनाक मूर्ति देखए अयलीह। ओ अपन मायक मूर्तिक सोझाँ बैसि गेलीह।

“आँखि नहि बनेलहु?” निवेदा पुछलक।

फूलकुमारी बन्द्र देर धरि मूर्ति देखैत रहलीह।

“आँखि बननासँ हमर माय घूरि नहि औतीह।”

“हँ।”

“मुदा ककरो नाम आब फेर नहि मेटाएत, एकर व्यवस्था कऽ सकैत छी।”

“कऽ रहल छी।”

फूलकुमारी मुस्कुरएलीह। “तखन आँखि बनाउ।”

निवेदा माटि आनलक। सावधानीसँ मल्लिनाक मूर्ति पर आँखिक रूप देलक। फूलकुमारी देखैत रहलीह। ओहि मूर्तिक आँखि वास्तविक मल्लिनाक आँखिसँ मेल खाइत अछि कि नहि, ई सुनिश्चित नहि छल। मुदा पहिल बेर ककरो नामक संग ककरो अस्तित्व सार्वजनिक स्थानमे स्वीकारल गेल छल।

फूलकुमारी आँचरक कोनसँ आँखि पोछलनि। “आब ओ हमरा नहि देखैत छलीह, से नहि कहब।”

• • •

किछु सप्ताहक बाद निवेदा करौनाक गाछक संग बनल मूर्ति हाथमे लेलक। कौशल्याक स्मृतिसँ बनल मायक पहिल मूर्तिक ई रूप छल। चेहरा तराशल छल; आँखि खाली। निवेदा मायक पत्र फेर पढ़लक। ओहिमे कौशल्याक आँखिक आकारक वर्णन नहि छल; केवल अन्तिम दृष्टिक अनुभूति छल।

निवजा मूर्ति पव आँखि वँनवैत-वँनवैत ठमकि गेन। ओकवा कौशल्याक वास्तविक आँखि नहि बूझन छन। ओ किछु कान सोचनक, फेव साधावण दृष्टा आँखि वँनौनक। कोनो दैवी आभा नहि, कोनो असाधावण सौन्दर्य नहि। केवन एकटा स्त्रीक आँखि, जे जीवनमे श्रम केने हो, वँटी केँ प्रेम केने हो, आ संकटमे दोसव नोक केँ वँचएबाक प्रयत्न केने हो।

मूर्ति पूर्ण भेनापव निवजा ओकवा खिड़की नग वाखनक। सूर्यक प्रकाश आँखि पव पड़न। मूर्ति कौशल्याक निश्चित प्रतिज्ञति नहि छन। ई स्मनकव अस्तित्वक स्वीकाव छन।

• • •

ओहि वाति निवजा मायक सन्दूक अन्तिम वेँव वावस्थित कवैत छन। काठक तन्नाक एकटा कोन कनिक ऊँपव उठन बूझायन। ओ सम्हावि कह हटौनक। तकव नीचाँ एकटा पातव कपड़ा छन। कपड़ामे अनगसँ नपेटन छोट मूर्ति भेटन। सन्दूकक एहि गुप्त तहक कावण ओ मूर्ति पहिने नहि देखन गेन छन।

निवजा मूर्ति उठौनक। ओहि स्त्रीक केश पाकन सन छन। कपाव घोँकचन। आँखिक कोनमे जीवनक श्रमसँ उपेन्न मेही वेखा। अधव पव एहन भाव जेना वँहुत किछु कहवाक वाद मनुष्य मौन वहब सीखि गेन हो।

पहिने निवजा सोचनक जे ई ओकव माय छथि। मुदा ध्यानसँ देखैत हृदय काँपि गेन—नाकक वँनावट, ठोढ़क वेखा, कानक आकाव। ई मायक नहि, निवजाक अपन चेहवा छन। मुदा वृद्धावस्थाक। एहन चेहवा, जे ओकवा एखन धवि प्राप्त नहि भेन छन।

निवजा मूर्ति केँ मेज पव वखनक। माय ओकव वृद्धावस्थाक चेहवा केना सोचि सकनीह? ओ पन्द्रवह वर्ष अनग वहन। अन्तिम दिनसभमे सेहो नहि पहुँचन। मुदा माय केवन वर्तमान चेहवा नहि, ओकव सम्भावित जीवनक सेहो कन्पना कएने वहथि।

मूर्तिक पाछाँ छोट अक्षवमे निखन छन—'जे देखत।'

मूर्ति पव आँखि नहि छन। निवजा माथ सानयक। वँहुत देव धवि हाथ काँपैत वहन। फेव पहिन आँखि वँनौनक। दोसव आँखि। मूर्ति पूर्ण भेन।

ओ अपना केँ ऐनामे देखनक। ऐनामे वँत्तीस वर्षक निवजा छन; मूर्तिमे वृद्ध निवजा। दुनू चेहवाक वीच समय छन, मुदा दुनू आँखिमे एकहि प्रश्न।

• • •

मूर्तिक नीचाँ एकटा पत्र वाखन छन। ओ मायक अन्तिम पत्र छन। निवजा आस्तेसँ खोननक।

'वँटी,

हमवा जीवनमे एकटा वाँत बूझएमे वँहुत समय नगन। हम सोचैत वही जे भोव सूर्यक आगमन अछि। फेव बूझनहुँ जे भोव स्मृतिक आगमन सेहो अछि। मुदा स्मृति मात्र पर्याप्त नहि। मनुष्य ककवो याद वाखि कह सेहो ओकव सड्ग अन्याय कह सकैत अछि।

अतः स्मृतिसँ उत्तवदायित्व धवि जे यात्रा अछि, ओ पूर्ण कएने विना भोव पूर्ण नहि होइत अछि।

हम तोवा कोनो तैयाव उत्तव नहि दैत छी। हम अपन अपूर्ण काज तोवा सौंपैत छी। मुदा ई काज समाप्त कवबाक दायित्व केवन तोहव नहि। जँ एकटा स्त्री अपन जीवनक सम्पूर्ण श्रमसँ जे नहि कह सकनीह, तकव भाव ओकव वँटी पव मात्र वाखि देन जाए, तँ ई सेहो अन्याय होएत।

लोक केँ सम्मि लेलँह। प्रश्न करलँह। अपन गलती सेहो देखलँह। आ जखन तोरा नगरक जे सभ काज पूरा भऽ गेल, तखन एक बेर फेर अपना केँ पुछलँह—जे लोक एखनहुँ नहि देखाइत अछि, ओ कतए अछि?

भोर एखन आएल नहि अछि, बेटी। हम सभ केवल ओकर पहिल श्रृण चुकौने छी।’

निरजा पत्र मोड़लक। ओहि बाति बँसात देर धरि जागल रहल। राहेर चानक प्रकाश छल। गाममे आबँ बाति सामान्य रूपसँ अबैत छल। मुदा सामान्य बाति आ प्रवाल अन्हारमे अन्तर छल। प्रवाल अन्हार दिनक अस्तित्व नकारैत छल। सामान्य बाति दिनक पुनरागमनक सम्भावना बँचा कऽ रखैत अछि।

• • •

अगिला भोर निरजा अनुग्रह केँ संग लऽ कऽ पोखरि गेल। पोखरिक तल आबँ सामान्य छल—कादो, घास, थोड़े पानि, किछु माछ। अनुग्रह किनार पर बैसि गेल।

“दीदी, ओ गाम आबँ नहि देखाइत अछि।”

“तूँ ओकरा देखए चाहैत छह?”

“कखनो-कखनो।”

“किएक?”

“ओतए बँस्कात लोक छल। ओ सभ एकसर छल।”

“आबँ?”

अनुग्रह पानि देखलक। “आबँ ओ सभ एकसर नहि अछि।”

“तोरा के कहलकह?”

“हमर छाह।”

निरजा ओकर पएर दिस तकलक। सूर्य पूर्व दिशामे उगि रहल छल। बाँलकक एकटा सामान्य छाह पश्चिम दिस पड़ल छल। दोसर छाह ओकर पाछाँ ठाढ़ छल—स्त्रकक आकारक, जेना अनुग्रहक आगाँक उमेर ओकर पाछाँ आबि कऽ ठाढ़ भऽ गेल हो।

“अनुग्रह, तोहर दूटा छाह अछि।”

बाँलक हँसल। “सभक अछि।”

“मुदा—”

ओ हाथसँ रोकलक। “दीदी, हमर तेसरो छाह अछि।”

निरजा ध्यानसँ देखलक। सत्ते। एकटा छाह सूर्यक विपरीत दिशामे। दोसर पाछाँ ठाढ़। तेसर आगाँ बँढ़ि रहल। ओहि छाहक आकार निश्चित नहि छल—कखनो बाँलकक, कखनो स्त्रकक, कखनो एहन मनुष्याक जे हाथमे किछु उठौने दूर धरि चलि रहल हो।

“आ तेसर छाह केकर अछि?”

“जे हम एखन बँनल नहि छी।”

“आगाँ किएक जा रहल अछि?”

“बाँट देखबँए।”

“কোন ৱাঁঠ?”

অনুগ্রহ পোখৰিক পানি পৰ নজৰি টিকৌনক। “জতএ এখনহুঁ লোক ৱিসৰন অছি।”

• • •

সূর্য পূবা ডুঁগি গেল। পোখৰিক পানিমে প্ৰতিৱিম্ব কাঁপি ৰহল ছল। নিৰজা অপন ছাহ দেখলক—একটা ৱৰ্তমানক, দোসৰ অতীতক। ওহি দোসৰ ছাহমে একটা ছোট ধিয়া অপন মাযক হাথ পকড়নে ছল।

নিৰজা কেঁ ৱঁচপন মোন পড়ল। মায ওকৰা পোখৰিক কাত লঽ অৱৈত ৰহথি। ও পানিমে পাথৰ ফেকৈত ছল। পাথৰ পড়ৈত গোল-গোল তৰঙ্গ উঠৈত ছল। একটা তৰঙ্গ দোসৰাকেঁ ছুৱৈত ছল। ফেৰ তেসৰ, ফেৰ চাৰিম। অন্ততঃ সম্পূর্ণ পানি ওহি একটা পাথৰক প্ৰভাৱসঁ হিলএ লগৈত ছল।

তখন মায কহৈত ৰহথি—“দেখহ, ৱেঁটী। পানি পাথৰ কেঁ অপনা ভীতৰ ৰাখি লৈত অছি, মুদা ওকৰ পড়ৱাঁক ঘটনা ৱহুত দূৰ ধৰি জাওত অছি।”

নিৰজা তখন হঁসৈত ছল। ওকৰা কেৱল গোল-গোল তৰঙ্গ নীক লগৈত ছল। আৱ ওহি ৱাঁতক অর্থ ৱঁদলি গেল ছল।

• • •

অনুগ্রহ ওকৰ হাথ পকড়লক।

“দীদী, একটা ৱাঁত পুছী?”

“পূছহ।”

“জে লোক কান্হি জন্ম লেত, ওকৰা হমৰ সভক গলতীক ৱিষযমে কে কহত?”

নিৰজা ৱহুত দেৰ ধৰি উত্তৰ সোচৈত ৰহল। “হম সভ লিখি কঽ ৰাখৱ।”

“মুদা লিখল ৱাঁত লোক পঢ়ত নহি তঁ?”

“তখন ওকৰা পঢ়ৱাঁক কাৰণ দেৱ।”

“আ জঁ পঢ়লাক ৱাঁদো ৱিশ্বাস নহি কৰত?”

“তখন প্ৰমাণ ৰখৱ। প্ৰশ্ন কৰৱ। ফেৰ সুনৱ।”

“আ জঁ ও কহত জে এ ৱাঁত ৱহুত পুৰান অছি?”

নিৰজা মুস্কৰাএল। “তখন ওকৰা পূছৱ জে ওকৰ অপন নাম কেনা এতএ ধৰি পহুঁচল।”

অনুগ্রহ হঁসি দেলক। ফেৰ হঁসী থমি গেল।

“দীদী, হম পৈঘ ভঽ কঽ কী ৱঁনৱ?”

নিৰজা ওকৰ তেসৰ ছাহ দেখলক। ও এখন ধৰি আগাঁ ৱঁঢ়ি ৰহল ছল।

“হম নহি জনৈত ছী।”

“অহাঁ সভ কিছু নহি জনৈত ছী?”

“ৱঁহুত কিছু নহি জনৈত ছী।”

“তখন অহাঁ হমৰা কী সিখাএৱ?”

निवजा ओकर हाथ कसि कऽ पकड़लक। “जे बाँत नहि जनैत छी, ओकरा जानैत छी कहि कऽ नहि बाँजरू। जे अन्याय देखैत छी, ओकरा नहि देखने छी कहि कऽ नहि बँचरू। आ जे लोक अपना विषयमे बाँजि नहि सकैत अछि, ओकर बाँत स्वनबाँक बाँठ बँन्द नहि करब।”

अनुग्रह किछु कान सोचलक। “ई तँ बँम्मत कठिन काज अछि।”

“हँ।”

“मुदा तोर तँ आवि गेल।”

“हँ।”

“तखन कठिन काज आबँ किएक करबँ?”

निवजा पूबँ दिशामे देखलक। सूर्य उपर उठि रहल छल। पानि उज्ज्वल छल। धानक खेतक शीस पर इजोत छल। दूर सड़क पर लोक अपन-अपन काज लेल निकलि रहल छल।

ओ अनुग्रह केँ कहलक—“किएक तँ तोर आएबँ आ तोर केँ बँचा कऽ राखबँ, दूटा अलग बाँत अछि।”

अनुग्रह उठि ठाढ़ भेल। अपन तेसर छात्रक पाछाँ चलए लागल। निवजा ओकर सँग चलल। पोखरि पाछाँ छूटि गेल। गामक सड़क आगाँ छल। कातिकक उज्ज्वल भोरमे दुनू चलैत रहल।

निवजाक दूटा छात्र ओकर सँग चलि रहल छल। अनुग्रहक तेसर छात्र आगाँ-आगाँ जा रहल छल। आ ओहि छात्रक आगाँ धरती पर एखनहुँ कोनो पएरक चेन्ह नहि छल।

समाप्त

[गजेन्द्र ठाकुरक दस टा कथा संग्रह प्रकाशित अछि- इजोत — जनम-जनमक कथा; स्मृतिक दोसर दिस; नव पाँखि (किशोर कथा संग्रह); पर्वत उपर भमरा जे सूतल; कथा-त्रिधारा [खण्ड-१, खण्ड-२ आ खण्ड-३]; कथा-शतत्रयी [खण्ड-१, खण्ड-२ आ खण्ड-३]। एहि सभ संग्रहक अंग्रेजी अनुवाद सेहो उपलब्ध अछि। देखू: https://videha-ejournal.github.io/videha/gajendra-thakur-samagra.htm]

পদ্য Poetry

२.१.गजेन्द्र ठाकुर- माटिक स्मृति/ ओसक अन्तिम बुन्न/ अन्तिम चिट्ठी/ देहड़िक दीप/ अपूर्ण रेखा/ प्रवास छुट्टा/ खाली थारी

गजेन्द्र ठाकुर- माटिक स्मृति/ ओसक अन्तिम बुन्न/ अन्तिम चिट्ठी/ देहड़िक दीप/ अपूर्ण रेखा/ प्रवास छुट्टा/ खाली थारी

१

माटिक स्मृति

ओहि दिन
जखन गामक अन्तिम पोखरि
अपन पानि समेटि लागल,
कियो ओकर दुख नहि सुनलक।

घाटपर ठाढ़ बूढ़ पीपर
एक-एक कए पात खसबैत रहल,
मुदा ओकर छाहमे
आब कियो बैसए नहि अबैत छल।

जतय पहिने
माछक पीठपर घाम चमकैत छल,
ततय आब
फाटल माटिक दरारिमे
एकटा चुप्पी
अपन घरक बाट ताकि रहल छल।

माए कहने छलीह—
माटि कहियो झूठ नहि बाजैत अछि,
लोक ओकर कोखि
पाथरसँ भरि दैत अछि।

हम ओहि बातकेँ
बहुत दिन धरि नहि बुझि सकलहुँ।

बुझलहुँ ओहि साँझ,
जखन बाबूजीक प्रवास कोदारि
घरक पाछाँ
बीस खाजत भेटल।

ओकर हत्थापर
आजयो हुनकर हाथक चेन्ह छल,

ग्रदा ओ हाथ
कतेको रॅबख पहिनहि
माटिमे मिलि गेल छल।

हम कोदारि उठेलहुँ,
पोखरिक सूखल पेटमे
एक रॅब रोपलहुँ।

माटि कठोर छल।
कोदारि घूरि गेल।

दोसर रॅब रोपलहुँ,
तखन भीतरसँ
एकटा जड़ि निकलल—
स्वखायल, कारी,
ग्रदा टुटल नहि।

हम ओकरा नहि काटलहुँ।

ओहि राति
पहिल रॅबखा भेल।

भोरमे देखलहुँ,
ओहि जड़िक कातमे
एकटा नन्हकी हरियर पात
माटि फोड़ि रॉहर आएल छल।

गामक लोक कहलक—
रॅबखा फेरि घूरि आबि गेल।

हम किछु नहि रॅजलहुँ।

हमरा बूझाएल छल,
ई रॅबखा नहि,
रॉबूजीक ओ हाथ अछि
जे एतेक रॅबख रॉदो
माटिक भीतरसँ
अपन कोदारि
छोड़ए लेल तैयार नहि अछि।

२

ओसक अन्तिम बून्न

भोर होएबासँ पहिने
बूढ़ काकी आँगन बहारि रहल छलीह।

अन्हार एखनो छल,
मुदा हुनका बुझाएत छलनि
कतेक धूरा-गर्दा अछि,
कतेक सूखायल पात,
आ कतेक रातिक ओस
माटिसँ सटल अछि।

काकी कहैत छलीह—
घर खाली देबालसँ नहि बनैत अछि,
जे लोक एतय बसि गेल,
ओकर पएरक आहटिसँ बनैत अछि।

ओहि घरमे
आब कियो नहि छल।

बेटा शहर चलि गेल छलनि,
पुतोहु सेहो,
नाति तँ गामक नामो
ठीकसँ नहि बजैत छल।

मुदा काकी
आजयो चारि गोटेक भात बान्हैत छलीह।

एक दिन हम पुछलियनि—
एतेक भात ककबा लेन?

काकी हँसि देलीह।

कहलनि—
"दुखक कोनो ठेकान होइत छैक?
कखन के आबि जाए!"

साँझमे देखलियनि,
ओहि भातमे सँ
किछु चिड़ै खा रहल छल,
किछु एकटा बूढ़ कुक्कुर,
आ शेष
काकी अपना लेल राखि देने छलीह।

किछु दिन बाद
काकी नहि रहलि।

घरक केबाड़ बन्द भऽ गेल।

आँगनमे घास उगि आएल,
तुलसीक चौरा फाटि गेल,
चूल्हिक छाउर
बरखाक पानिमे बहि गेल।

एक भोर
हम ओहि घरक आगाँसँ जा रहल छलहुँ।

देखलहुँ,
एकटा बूढ़ कुक्कुर, बइसल
बन्द केबाड़ लग बैसल छल।

ওকর আঁখি
ओहि अन्हरिया आँगनमे
ककरो ताकि रहल छल।

हम ओकरा रोटी देलियैक।

ओ सूँघि कऽ छोड़ि देलक।

तखन हमरा बुझायल—
सभ दुख
रोटीसँ नहि मेटाएत अछि।

भोरक घाम
तनसीक सुखायल पातपर पड़ल।

ओहि पातक नोकपर
ओसक एकटा बूँद एखनो छल।

हमरा लागल,
काकी अपन आँगन
आओरो रहावि रहल छलीह।

रँस,
आर रौँड़निक आराज
सुनाएत नहि छल।

२
अन्तिम चिट्ठी
पुरान सन्दूक खोलैत
माएकेँ एकटा चिट्ठी भेटलनि।
कागज पीयर भऽ गेल छल,
मोड़ल ठाम फाटि रहल छल,

मुदा अक्षर सभ
एखनो साफ छल।

माए चिट्ठी पढ़लनि नहि।

वस,
वस्तुत कान धवि
हाथमे लेने वैसल वहलीह।

हम पुछलियनि—
ककव चिट्ठी थिक?

कहलनि—
"तोहव बाबूक।"

हम अचम्भित भेलहुँ।

बाबूजी तँ
जीवन भवि हमवा संगे वहल छलाह।

तखन चिट्ठी किएक?

माए हँसलीह।

कहलनि—
"जखन ओ पवदेश गेल छलाह,
तखन लिखने छलाह।
एहि चिट्ठीक बाद
हमवा कोनो चिट्ठी नहि आएल।"

हम पुछलियनि—
तखन ओ घुवि कहिया आएल छलाह?

माए कहलनि—
"चिट्ठी पहुँचबासँ पहिनहि।"

हमबो हँसी आबि गेल।

मुदा माए नहि हँसलीह।

ओ चिट्ठी फेव मोड़लनि,
सन्दूकमे वाखलनि,
आ आस्तेसँ कहलनि—

"ओ घुवि आएल छलाह,
ताहि लेल
फेव चिट्ठी लिखबाक प्रयोजन नहि वहलनि।"

वस्तुत वबख वीति गेल।

बाबूजी नहि कहलाह।
माए सेहो नहि कहलीह।

हम एक दिन
बएह सन्दूक खोललहुँ।

चिट्ठी एखनो ओतहि छल।

एहि बेर पढ़लहुँ।

लिखल छल—

"एतय सभ कुशल अछि।
तोहर बाबूत मोन पड़ैत अछि।
अगिला मास घुरि आएब।
अपन ध्यान राखिह।"

बस, एतबे।

नहि कोनो प्रेम बात,
नहि कोनो असाधारण स्नेहक वर्णन।

हम चिट्ठी मोड़ए लागलहुँ,
तखन देखलहुँ—
कागजक पाछाँ
माएक हाथसँ लिखल छल—

"अएलहुँ तँ सही,
मुदा फेर कहियो
एहि तरहेँ नहि कहलहुँ
जे हमर मोन पड़ैत अछि।"

हम चिट्ठी बाबूत कान धरि
हाथमे नेने रहलहुँ।

बाहर साँझ भऽ रहल छल।

आँगनक पुरान आमक गाछसँ
एकटा सुखायल पात खसल।

हमरा बुझायल—
कखनो-कखनो
मनुख पूरा जीवन सङ्गे बितबैत अछि,
मुदा एकटा छोट वाक्य
सुनबाक प्रतीक्षा
ओकरा अन्तिम साँस धरि बहि जाइत छैक।

হম চিঠ্ঠী ফেৰ সন্দূকমে ৰাখি দেনহুँ।

এহি বেঁৰ
মোড়ন ঠামপৰ
একটা নৰ দবাব পড়ি গেল ছল।

৪

দেহড়িক দীপ

সাঁঝ হোএতহি
বূঢ় বাঁবা দেহড়িপৰ
একটা দীপ ৰাখি দৈত ছলাহ।

ঘৰমে বিজলী ছল,
আঁগনমে বত্তী ছল,
মুদা দেহড়িক ও দীপ
কহিয়ো নহি ছুটৈত ছল।

হম এক দিন পুছলিযনি—
এহি দীপক আৰ কোন প্রযোজন?

বাঁবা কহলনি—
"বস্তা ভথনাযন লোক
ঘৰক এজোত চিন্হৈত অছি।"

হম হঁসি দেনহুँ।

কহলিযনি—
আৰ তঁ গামমে সভ বস্তা
পক্কী ভহ গেল অছি।

বাঁবা কিছু নহি বজনাহ।

বঁস, দীপক বাতী
কনেক ঊপৰ কহ দেননি।

𑒥𑒯𑒳𑒞 𑒥𑒩𑒐 𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹
𑒯𑒳𑒢𑒏𑒩 𑒕𑒼𑒙 𑒦𑒰𑒃
𑒩𑒼𑒖𑒑𑒰𑒩𑒏 𑒐𑒼𑒖𑒧𑒹 𑒣𑒩𑒠𑒹𑒬 𑒑𑒹𑒪 𑒕𑒪𑒰𑒯।

𑒣𑒯𑒱𑒢𑒹 𑒔𑒱𑒙𑓂𑒚𑒲 𑒁𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒪,
𑒞𑒏𑒩 𑒥𑒰𑒠 𑒏𑒐𑒢𑒼-𑒏𑒐𑒢𑒼 𑒮𑒧𑒰𑒔𑒰𑒩,
𑒂 𑒤𑒹𑒩 𑒋𑒏 𑒠𑒱𑒢
𑒮𑒦 𑒏𑒱𑒕𑒳 𑒥𑒢𑓂𑒠 𑒦𑓄 𑒑𑒹𑒪।

𑒪𑒼𑒏 𑒏𑒯𑒪𑒏—
𑒍 𑒂𑒥 𑒢𑒯𑒱 𑒒𑒳𑒩𑒞𑒰𑒯।

𑒥𑒰𑒥𑒰 𑒏𑒼𑒢𑒼 𑒅𑒞𑓂𑒞𑒩 𑒢𑒯𑒱 𑒠𑒹𑒪𑒢𑒱।

𑒍𑒯𑒱 𑒠𑒱𑒢𑒮𑒿
𑒠𑒹𑒯𑒛𑓃𑒱𑒣𑒩 𑒠𑒲𑒣 𑒥𑒰𑒩𑓄 𑒪𑒑𑒪𑒰𑒯।

𑒥𑒩𑒐𑒰 𑒯𑒼𑒃𑒞 𑒕𑒪
𑒞𑒿 𑒠𑒲𑒣𑒏𑒹𑒿 𑒯𑒰𑒟𑒮𑒿 𑒗𑒰𑒿𑒣𑒱 𑒪𑒻𑒞 𑒕𑒪𑒰𑒯।

𑒂𑒢𑓂𑒯𑒲 𑒁𑒥𑒻𑒞 𑒕𑒪
𑒞𑒿 𑒦𑒲𑒞𑒩 𑒪𑓄 𑒖𑒰 𑒏𑓄
𑒤𑒹𑒩 𑒠𑒹𑒯𑒛𑓃𑒱𑒣𑒩 𑒩𑒰𑒐𑒱 𑒠𑒻𑒞 𑒕𑒪𑒰𑒯।

𑒋𑒏 𑒠𑒱𑒢 𑒥𑒰𑒥𑒰 𑒮𑒹𑒯𑒼 𑒢𑒯𑒱 𑒩𑒯𑒪𑒰𑒯।

𑒬𑓂𑒩𑒰𑒠𑓂𑒡𑒏 𑒥𑒰𑒠
𑒒𑒩𑒏 𑒮𑒦 𑒪𑒼𑒏 𑒁𑒣𑒢-𑒁𑒣𑒢 𑒚𑒰𑒧 𑒔𑒪𑒱 𑒑𑒹𑒪।

𑒯𑒧 𑒁𑒢𑓂𑒞𑒱𑒧 𑒥𑒹𑒩
𑒏𑒹𑒥𑒰𑒛𑓃 𑒥𑒢𑓂𑒠 𑒏𑒩𑓄 𑒂𑒋𑒪 𑒕𑒪𑒯𑒳𑒿।

𑒮𑒰𑒿𑒗 𑒦𑓄 𑒑𑒹𑒪 𑒕𑒪।

𑒠𑒹𑒯𑒛𑓃𑒱𑒣𑒩 𑒍 𑒣𑒳𑒩𑒰𑒢 𑒠𑒲𑒣
𑒐𑒰𑒪𑒲 𑒣𑒛𑓃𑒪 𑒕𑒪।

𑒯𑒧 𑒍𑒏𑒩𑒰 𑒅𑒚𑒹𑒪𑒯𑒳𑒿।

𑒧𑒰𑒙𑒱𑒏 𑒠𑒲𑒣𑒏 𑒏𑒱𑒢𑒰𑒩
𑒏𑒞𑒯𑒳-𑒏𑒞𑒯𑒳 𑒙𑒴𑒙𑒱 𑒑𑒹𑒪 𑒕𑒪,
𑒧𑒳𑒠𑒰 𑒦𑒲𑒞𑒩
𑒞𑒹𑒪𑒏 𑒋𑒏𑒙𑒰 𑒕𑒼𑒙 𑒠𑒰𑒑
𑒋𑒐𑒢𑒼 𑒥𑒔𑒪 𑒕𑒪।

হম তেন ভবনক্ষ্মঁ,
বাঁতী বাখনক্ষ্মঁ,
আ দীপ বাঁবি দেনক্ষ্মঁ।

কেবাঁড় বন্দ কবৈত
হমবা অচানক নগন—
বাঁবাঁ অপন ভাঙক বাঁঠ
এতেক ববখসঁ নহি তাকি বহন ছনাহ।

ও তঁ কেবন
ঞা নহি চাহৈত ছনাহ
জে কখনো ও ঘুবি আবঁথি
আ ঘব অন্নাব ভেঁঠনি।

ওহি বাতি
হম পহিন বেঁব বুঁঝনক্ষ্মঁ—
প্রতীক্ষা সদিখন
ককবো ঘুবি অএবাঁক বিশ্বাস নহি হোঙত অছি।

কখনো-কখনো
ঞা খানী এতেক হোঙত অছি
জে অপন ঘবক বস্তা
ককবো নেন
অন্নাব নহি ভহ জাএ।

হম কেবাঁড়মে তানা নগেনক্ষ্মঁ।

আ দেহড়িপব
ও ছোঁঠ দীপ
বক্ষাত বাতি ধবি
জবৈত বহন।

৩

অপূর্ণ রঁখবা

প্রবান ঘব তোড়ৈত কান
মজূবকেঁ দেরাঁনক ভীতব
একঠা ছোঠ কোঠবী ভেঠনৈক।

ওহিমে কিছু নহি ছল—
একঠা মাঠিক সবরাঁ,
দূঠা কৌড়ী,
আ সূখন ধানক এক মুঠ্ঠী রীযা।

হম মাএসঁ প্রছলিযনি—
ঞা সভ কে বখনে ছল?

মাএ রঁম্নত কান ধবি
ওহি কোঠবীকেঁ তকৈত বহলীহ।

তখন কহলনি—
"তোহব রাঁ।"

রাঁ কেঁ হম নহি দেখনে ছলহুঁ।

ম্নানকব একঠা মনফন ফোঠো ছল,
জাহিমে ও ঘোঘ তাননে
আঁগনমে রৈসন ছলীহ।

মাএ কহলনি—
"তোহব দাদীকেঁ
অপন কহরাঁক নেন কিছু নহি ছলনি।

খেত রাঁরাঁক,
ঘব রাঁরাঁক,
গহনা সেহো সাস্ববক।

মুদা ও কহৈত ছলীহ—
ঞা কোঠবী হমব থিক।"

হম প্রছলিযনি—
এহি ছোঠ কোঠবীমে
কী বখৈত ছলীহ?

মাএ কহলনি—
"জে রঁচি জাগত ছল।"

অন্ন পীসনা পছাতি
দূ মুঠ্ঠী ধান,
পূজা পছাতি

একতঠা ফূল,
হাথসँ ঘুবনাপব
একাধ কৌড়ী।

সভ এতহি বাখি দৈত ছনীহ।

এক বেঁব
গামমে পৈঘ খ্রকান পড়ন।

ঘবক কোঠী খানী ভহ গেন,
বঁড়দ বিঁকা গেন,
খেতমে দবাবি পড়ি গেন।

নোক কহনক—
খ্রাবঁ খ্রগিনা ফসিন ধবি
কেনা জীবঁ?

তখন দাদী
খ্রপন কোঠবী খোননে ছনীহ।

ওহি বঁীযাসঁ
খ্রগিনা বঁবখ
ঘবক পহিন ধান উঁগন ছন।

হম ফেব
ওহি সূখন বঁীযাকেঁ দেখনহুঁ।

কতেক বঁবখ বঁীতি গেন ছন!

মজূব পুছনক—
ঞা সভ ফেকি দিখ্র?

হম কহনিযৈক—
নহি।

বঁীযা উঁঠেনহুঁ।

এক-এক দানা
তবহথ্রীক বেখামে খ্রঠকি বহন ছন।

ওহি দিন
ঘবক সভ দেবাঁন খসি গেন।

মুদা সাঁঝমে
জখন খ্রন্তিম গাড়ী
ঞাঁঠ খ্রা মাঠি নহ কহ চনি গেন,

হম খাঁগনক এক কোনমে
দাদীক রীযা রাঁউঁগ কহ দেনঙ্কাঁ।

মাএ দূবসঁ দেখৈত ছুনীহ।

কিছু নহি রঁজনীহ।

মাত্র ঘব ঘুবৈত কান
খাস্তেসঁ প্বছুননি—
"পানি দেনহক?"

হম কহনিযনি—
হঁ।

মাএক খাঁখিমে
কনে ভজোত খারিঁ গেননি।

ও কহননি—
"ঠীক কেনহ।
তোহব দাদী
খপন রঁখবা ছোড়ি গেন ছুনীহ।"

কতেকো দিন রাঁদ
ওহি ঠাম
একণ্ঠা নন্হকা ধানক রীহনি উঁগন।

চাক কাত
নর ঘবক নেও খুনাভত ছুন।

মজূব সভ
পজেরাঁক হিসারঁ কহ বহন ছুন।

খা ওহি নান্হি সন রীহনি পব
ভোবক ওস চমকৈত ছুন।

হমবা নাগন—
দাদী এখনো
খপন রঁখবামে রৈসন ছুনীহ।

রঁস,
এহি রেঁব
ক্ষনকব মাথপব
ঘোঘ নহি ছুন।

६

प्रवान छत्ता

वँखाक पहिल दिन
बाबूजी सन्दूकसँ
अपन पुरान छत्ता निकालैत छलाह।

छत्ताक कपड़ा
कतेको-कतेको फाटल छल,
एकटा कमानी टेढ़ भऽ गेल छल,
मुदा बाबूजी
ओकरा नहि कहियो फेकलैत छलाह।

हम कहैत छलहुँ—
नव छत्ता कीनि लिअ।

ओ हँसि दैत छलाह।

कहैत छलाह—
"एहि छत्तामे एखनो
कतेक बरखा बचल अछि।"

हमरा ओहि कालक बात
कहियो नहि बुझाएल।

एक दिन
हाटसँ घुरैत काल
हम दुनू गोटे बरखामे पड़ि गेलहुँ।

रस्ता कादोसँ भरल छल,
धानक खेतपर
पानि सहरि बहल छल।

बाबूजी छत्ता खोललनि
आ हमरा अपन कात
ठाढ़ कऽ लेलनि।

छत्ता छोट छल।

हमर माथ नहि भीजल,
मुदा बाबूजीक
आधा देह भीजि गेलनि।

হম কहलियनि—
ओहाँ भीजि बहल छी।

ও কहলনি—
"কনে বँবখা থम्हহ दहक।"

বँবখা নहि थम्हल।

বাँবूजी সेहो
छत्ता ओपना दिस नहि घুবेলनि।

বँम्हत বँবখ বीতি গেল।

বাँবूজী নहि বहलाহ।

ঘবক প্ৰবান সমান হঠবैত
ও ছত্তা ফেব ভেঠল।

কপড়া ওাবँ ওাবো গনি গেল ছল,
হথ্যোমে দবাবি পড়ি গেল ছল,
ওা কমানীপব বँাঁস নাগি গেল ছল।

হম ওকবা ফেকহ লেল উঁঠেলহুँ।

তখন দেখলহুँ—
হথ্যোক ওহি ঠাম
জতয বাँবूজীক হাথ বহৈত ছলনি,
নকড়ী ঘসি কহ
চিক্কন ভহ গেল ছল।

হম বँম্হত কান ধবি
ওহি হথ্যোকেঁ ছুবैত বহলহুँ।

বাँহব বँবখা ভহ বহল ছল।

হম ছত্তা খোললহুँ।

ওহি দিন জকাঁ
এক কাতক কপড়া
নীচাঁ ঝুকি গেল।

হম বিনু বুঁঝনে
ওপন দেহ দোসব দিস ঘুবেলহুँ,
জেনা হমব কাতমে
কিযো ঠাঢ় হো।

মুদা কাতমে কিযো নহি ছল।

কেবল বँবখা ছল।

ओ हमर एकटा काका
पूरा भीजि गेल छल।

तखन पहिल बेर
हमरा बाबूजीक बात बुझायल—

प्रयास छोड़ि
सदिखन बिम्बित रेखा बनल छल।

बस,
ओहि रेखामे भीजइ नेने
बाबूजी ओतँ नहि छलाह।

७

खाली थारी

माए भोजन करैत काल
सदिखन एकटा थारी
बेसी निकालैत छलीह।

हम पुछैत छलहुँ—
ई थारी ककरा लेल?

माए कहैत छलीह—
"बाखन बहुत दहक,
कियो ओतँ सकैत अछि।"

हमरा ई बात
अजगुत लगैत छल।

घरमे सभ गोटें छलहुँ,
केकरो अएबाक समाचार नहि छल,
तैयो माए
एकटा थारी बेसी राखैत छलीह।

एक दिन
दुपहरियामे एकटा भिखमंगा आएल।

माए ओकरा
ओही थारीमे भात परसलनि।

ओ खा कऽ चलि गेल।

हम कहलियनि—
आइ तँ अहाँक थारी
काज आबि गेल।

माए हँसि देलीह।

कहलनि—
"थारी काज नहि अबैत अछि,
दुख काज अबैत अछि।"

तखन हमरा बात
हमरा नहि बुझाएल।

बहुत बरख बाद
माए नहि रहलीह।

घरमे आब
हम आ हमर पत्नी छलहुँ।

एक दिन भोजन करैत काल
देखलहुँ,
पत्नी दूटा थारी निकालने छलीह।

हम अनायास पुछलियनि—
एकटा आर थारी कतऽ अछि?

ओ आश्चर्यसँ तकलनि।

कहलनि—
"आब तँ हम दुनू गोटें छी।"

हम किछु नहि बजलहुँ।

ভনসাঘবক কোনমে
মাএক প্ববান ফূনক থাবী
এখনো বাখন ছুন।

ওকব কিনাব
ঘিসি কহ পাতব ভহ গেন ছুন,
ৰীচমে কিছু ছোঠ-ছোঠ নোছাব ছুন,
মুদা ও এখনো চমকি বহন ছুন।

হম থাবী নিকানি
ধো কহ বাখি দেনহুঁ।

পত্নী প্ছুননি—
কে খ্বাৰিঁ বহন ছথি?

হম কহনিযনি—
নহি জনৈত ছী।

ওহি দিন
কিযো নহি খ্বাএন।

দোসব দিন সেহো নহি।

কতেকো দিন ধবি
ও থাবী খানী বহন।

এক সাঁঝ
একঠা ছোঠ ৰঁচা
হমব কেৰাঁড়পব ঠাঢ় ছুন।

ও ৰঁগনমে ৰঁনৈত ঘবক
মজূবক বেঁঠা ছুন।

প্ছুনক—
"কিছু ভাত ৰঁচন খ্ছি?"

হম ওকবা ভীতব ৰঁজেনহুঁ।

ওহি থাবীমে
ভাত, দানি খ্বা তবকাবী পবসনহুঁ।

ৰঁচা খাওত বহন।

হম ওকবা তকৈত বহনহুঁ।

খাওত-খাওত ও প্ছুনক—
"ঞ থাবী এতেক পৈঘ কিএক খ্ছি?"

हम कहलियैक—
"एहिमे रोम्बत लोक खा चुकल अछि।"
ओ हँसि देलक।

कहलक—
"ग्वदा थारी तँ खाली छल!"

हमरो हँसी आबि गेल।

ओ खा कए चलि गेल।

हम थारी धोबए लगलहुँ।

ओकर बीचमे
पानिक एकटा छोटछ बून्न
अटकि गेल छल।

हमरा लागल,
माए बरोआघरमे ठाढ़ छलीह,
आ आस्तेसँ कहि रहल छलीह—

"भात कमे रौसी बान्हिह,
किलो आबि सकैत अछि।"

ओहि बाति
पहिल बेर हमरा बुझायल—
माए अपन पाछाँ
केवल एकटा थारी नहि छोड़ि गेल छलीह।

ओ एकटा एहन ठाम
खाली राखि गेल छलीह,
जतय रौसराक लेल
ककरो नाम पुछबाक
प्रयोजन नहि छल।

[गजेन्द्र ठाकुरक अकलाजत स्वर [खण्ड-१: किशोर गजल, खण्ड-२: किशोर कविता-गीत]; दीवान-ए-विदेह- खण्ड १ आ २ [गजल-संग्रह] आ सुपनमे मिज्झर लोअत [पद्य संग्रह] प्रकाशित अछि- । "सुपनमे मिज्झर लोअत" क अंग्रेजी अनुवाद सेहो उपलब्ध अछि। देखू:
https://videha-ejournal.github.io/videha/gajendra-thakur-samagra.htm]

अपन मंतव्य editorial.staff.videha@zohomail.in पर पठाउ।

খন্বক্রমলিকা CONTENTS

রিদেহ খংক ৪৩৪ [১৩ নরম্বব ২০২৬] · রর্ষ ১৯ মাস ২২৭ · *ISSN 2229-547X*

০.১. খংক ৪৩২ পব ঠিপ্পণী 1

গদ্য *Prose*

১.১. কন্পনা ঝা- মৈথিনী সাহিহমে শ্রীকান্ত ঠাকুব 'রিছ্যানংকাব'এরং ষ্লনক পবিরাবক যোগদান-১২ 2
১.২. প্রণর কুমাব ঝা- মধুমেহক রঁঢ়েত সাযা - ভাবতক সামনে একটা মৌন স্বাস্থ্য-সংকট 5
১.৩. প্রণর কুমাব ঝা- রিশেষজ্ঞ চিকিস্কেকক কমী খা খন্বভরক মান্যতা: ভাবতীয স্বাস্থ্য-রারস্থাক নেন একটা নর রাঁষ্ট? 11
১.৪. নানদের কামত- সবপঁচ এহন হোযরাঁক চাহী/ 'খার্য ' এক যূনিক পোথী 17
১.৫. সংতোষ কুমাব বায 'রঁঠোহী'- সমীক্ষা- কথা-সংগ্রহ : জ্বাহী তব রঁঠোহী 22
১.৬. খাচার্য বামানংদ মংডন- প্রেম রিরাহ: সাঁস্গ্রতিক রঁনাম সংরৈধানিক/ সভ্যতা, সংস্গ্রতি খা সাহিহ 24
১.৭. প্রদীপ কুমাব মংডন "পরঁড়া"- ভগরান ধর্নুতবি কে? 27
১.৮. পবমেশ্বব কাপডি- নিনা নেখন- কক রিংগহা দ্বজ খেত/ সামা নেন' হো খরতাব 31

গজেন্দ্রব ঠাকুব

১.৯. গজেন্দ্রব ঠাকুব- ধর্ত সমাগম পাঠ • রূপান্তবণ • রংগ-রারহাব করিশেখব জ্যোতিবীশ্বব ঠাকুবক প্রহসন পব খাধাবিত ড়ॅ. খববিন্দ খক্গুক মৈথিনী প্রদর্শন-খানেখক রিস্তৃত সাহিহিক খা নাঠক-রংগমংচীয সমীক্ষা 92
১.১০. গজেন্দ্রব ঠাকুব- প্রভারতীহবণ মূন গীত, সংরাদ খা দৃশ্যক সাহিহিক রিরেচন সমানোচনাত্মেক গ্রন্থ জগপ্রেকাশমন্নগ্রত নাঠক ড়ॅ॰ নেখনাথ মিশ্র-সম্পাদিত মৃদ্রিত পাঠক খাধাবপব ঐতিহাস • সাহিহ • খাখ্যান • গীত • খভিনয • রংগমংচ • পাঠানোচনা 118
১.১১. গজেন্দ্রব ঠাকুব- 'ধর্ত সমাগম' খা 'প্রভারতীহবণ' সাহিহিক • নাঠ্যশাস্ত্রীয • বঙ্গমঞ্চীয তুনানাত্মেক সমানোচনা জ্যোতিবীশ্বব ঠাকুবক প্রহসনক খাধুনিক প্রদর্শন-খানেখ খা জগপ্রেকাশমন্নক মন্নকানীন গীতিনাঠ্য 167
১.১২. গজেন্দ্রব ঠাকুব- খগ্নিরংশ : রিস্তৃত সাহিহিক সমানোচনা 184
১.১৩. গজেন্দ্রব ঠাকুব- শহবক দোসব চেহবা : খাখ্যানশাস্ত্রীয খধ্যযন 221
১.১৪. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : কৈনাশ কুমাব মিশ্র 251
১.১৫. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : বাজদের মণ্ডন 328
১.১৬. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : শির কুমাব প্রসাদ 416
১.১৭. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : বামদের প্রসাদ মণ্ডন 'ঝাকদাব' 464
১.১৮. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : খানন্দ কুমাব ঝা 484
১.১৯. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : সন্দীপ কুমাব সাফী 546
১.২০. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : নন্নন প্রসাদ ঠাকুব 612
১.২১. গজেন্দ্রব ঠাকুব- নিত নরন : প্রভাস কুমাব চৌধবী 717
১.২২. গজেন্দ্রব ঠাকুব- খপানা খাত্রেযী ঋচা, দেহ খা দৃষ্টিক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 778
১.২৩. গজেন্দ্রব ঠাকুব- ভহ জাএরং ভূ: ভগজোগনী, রীযা খা পৃথ্বীক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 791
১.২৪. গজেন্দ্রব ঠাকুব- দানরীব দধীচী: জ্বানদান, প্রতিজ্ঞা খা সহক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 806
১.২৫. গজেন্দ্রব ঠাকুব- গংগা রবিজ: প্বন, শ্রম খা প্রতিঐতিহাসক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 821
১.২৬. গজেন্দ্রব ঠাকুব- জনোদীপ: জনক রাঁষ্ট, স্মৃতি খা সাম্বদাযিক রিরেকক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 838
১.২৭. গজেন্দ্রব ঠাকুব- কমনাক ভগতা: চিন্ন, খন্বকবণ খা রিরেকক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 852
১.২৮. গজেন্দ্রব ঠাকুব- মচণ্ড: মৌন, ন্যায খা দযাক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 865
১.২৯. গজেন্দ্রব ঠাকুব- সংকর্ষণ: দংভ, রাংগা খা খাত্মেরোঁধক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 878
১.৩০. গজেন্দ্রব ঠাকুব- উন্কাম্বখ: প্রেম, স্মৃতি খা জ্বানক রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক এরং রংগমংচীয সমীক্ষা 893
১.৩১. গজেন্দ্রব ঠাকুব- র‍্যাপ্তি : প্রমাণ, প্রতিবোধ খা রংগকর্ম: গজেন্দ্রব ঠাকুবক মৈথিনী নাঠকক শোধপবক সাহিহিক খা রংগমংচীয সমীক্ষা 909
১.৩২. গজেন্দ্রব ঠাকুব- 'জে নাম পোথীমে নহি' : নাঠক খা রংগমংচ: গজেন্দ্রব ঠাকুবক নাঠকক রিস্তৃত সাহিহিক, নাঠ্যশাস্ত্রীয, রংগমংচীয খা প্রমাণমীমাংসাত্মেক সমীক্ষা 927
১.৩৩. গজেন্দ্রব ঠাকুব- গজেন্দ্রব ঠাকুবক দীর্ঘ মৈথিনী নাঠক: পানিক নেখা: নাঠক খা রংগমংচক খানোকমে রিস্তৃত সাহিহিক সমীক্ষা 948
১.৩৪. গজেন্দ্রব ঠাকুব- গজেন্দ্রব ঠাকুব- ভোবক ঋণ (দীর্ঘ কথা) 975

পদ্য *Poetry*

২.১. গজেন্দ্রব ঠাকুব- মাঠিক স্মৃতি/ ওসক খন্তিম রুন্ন/ খন্তিম চিষ্ঠী/ দেহড়িক দীপ/ খপূর্ণ রখবা/ প্রবান জ্বত্বা/ খানী থাবী 1011

READ ONLINE
www.videha.co.in

MIRROR ARCHIVE
videha-ejournal.github.io/videha

Videha — the first Maithili fortnightly e-journal · since 2000 · ISSN 2229-547X
সম্পাদক: গজেন্দ্রব ঠাকুব · Editor: Gajendra Thakur · © Preeti Thakur · Cover design: AUM GAJENDRA THAKUR